De Tijdspiegel. Jaargang 42

bron
De Tijdspiegel. Jaargang 42. Charles Ewings, Den Haag 1885

Zie voor verantwoording: https://www.dbnl.org/tekst/_tij008188501_01/colofon.php

Let op: boeken en tijdschriftjaargangen die korter dan 140 jaar geleden verschenen zijn, kunnen auteursrechtelijk beschermd zijn. Welke vormen van gebruik zijn toegestaan voor dit werk of delen ervan, lees je in de gebruiksvoorwaarden.

dbnl digitale bibliotheek voor de Nederlandse letteren

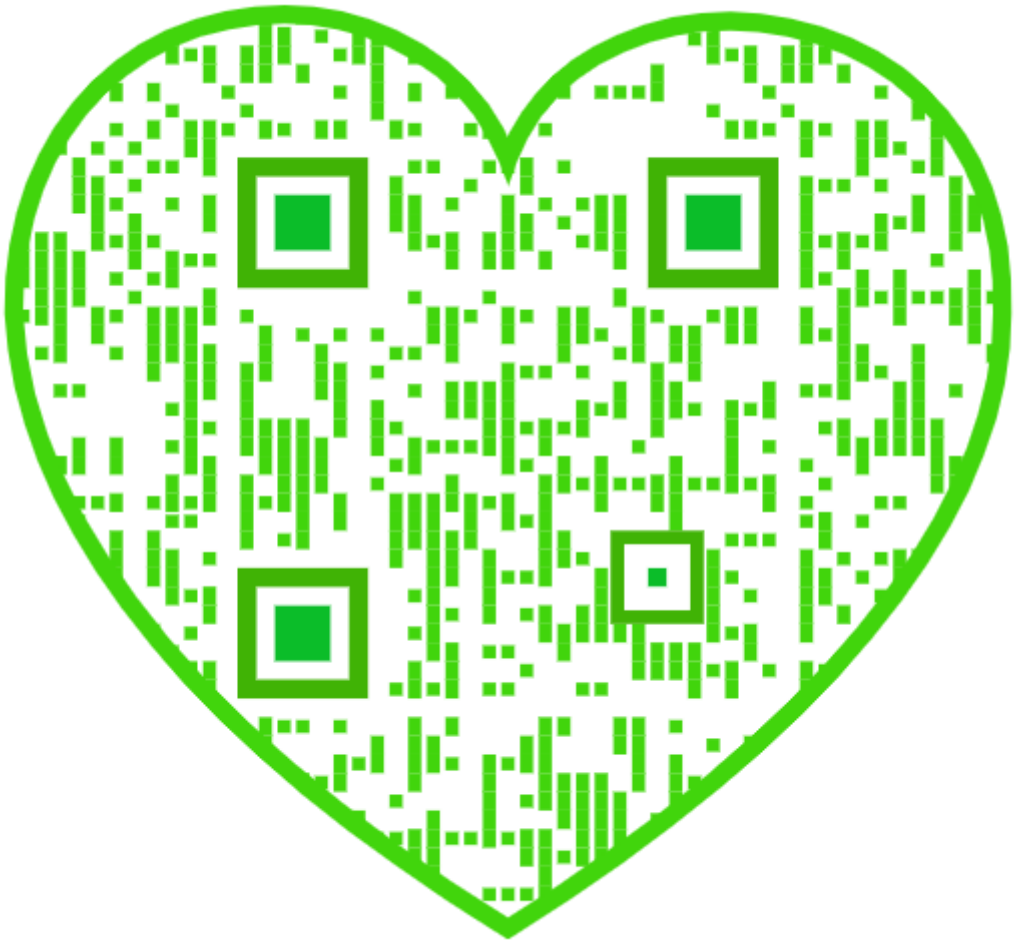

[Eerste deel]

Godgeleerdheid. - wijsbegeerte. - onderwijs.

Eene nieuwe vertaling van het Oude Testament.

Hoe zwaar het is, het O.T. te vertalen, kunnen zij, die het niet bij ondervinding weten, zich moeilijk voorstellen. Zelfs menig theoloog begrijpt het niet. Nu, dit is gewoonlijk van geen belang, daar ook bij de beoefening van wetenschap ‘ieder zijn eigen pak dragen moet’. Maar er zijn omstandigheden, waarin anderen ons moeten helpen, onze taak te vervullen, en dan is het nuttig, dat zij er den omvang van kennen. Daarom wil ik trachten, zoo beknopt en zoo duidelijk, als het voor leeken in het vak mij mogelijk is, het werk van een uitlegger en vertolker des Ouden Testaments te beschrijven.

Naar welke aanleiding ik dit doe, zij met een enkel woord in herinnering gebracht.

Een half jaar geleden is in beperkten kring eene circulaire verspreid, onderteekend door eenige heeren, meest niet-theologen, waarbij hulp gevraagd werd voor eene nieuwe vertaling van het O.T., door eenige vaderlandsche geleerden onder leiding van Prof. Kuenen te ondernemen. De kosten waren op twintigduizend gulden geraamd. In hare verwachting, die som spoedig door een paar honderd menschen bijeengebracht te zien, is de Commissie teleurgesteld. Menigeen ontving de noodiging koel. Ook van het grooter publiek, weldra van het plan in kennis gesteld, toonden velen geringe ingenomenheid met de zaak. Dit is geen wonder. Onder de vrijzinnigen, van wie schier uitsluitend om de richting van den leider hulp kon verwacht worden, wordt zoo verschillend over de plaats, die de Bijbel in het godsdienstig leven en de opvoeding van jong en oud moet innemen, gedacht, dat menig warm voorstander van al wat dienen kan, om het godsdienstigzedelijk leven des volks te bevorderen, op de vraag: zal eene nieuwe vertaling van het O.T. hiertoe veel bijdragen? een ontkennend antwoord gaf, en anderen, ofschoon wel geneigd, er iets goeds van te wachten, toch meenden, dat dit zooveel arbeid niet waard was.

Gaarne spreek ik over den invloed, dien de uitgaaf van eene goede vertaling met wat erbij behoort, oefenen kan, mijn gevoelen uit. Straks vind ik er vanzelf de gelegenheid toe. Maar mijn hoofddoel is thans, hen voor te lichten, die op de vraag: wat maakt dat werk zoo zwaar? geen antwoord weten te geven en dus niet begrijpen, waarom daarvoor zulk eene betrekkelijk groote geldsom gevraagd wordt.

Inderdaad schijnt het vreemd. Reeds vele keeren toch is het O.T. in allerlei talen overgezet. Van der Palm heeft eene vertaling van het O. en het N.T. en de apokriefe boeken erbij, met kantteekeningen en inleidingen, alleen in weinige jaren vervaardigd; waartoe dan nu zooveel omslag? Het antwoord luidt: omdat men zich in Van der Palm's dagen bij dit werk veel lager eischen stelde, en - want dit te vergeten, zou miskenning van anderer verdiensten zijn - omdat de beroemde redenaar te dezen geringe kennis van zaken had. Er zijn, trouwens, veel krasser proeven bekend van vlugheid bij dit werk, dan hij heeft geleverd. Hieronymus heeft den geheelen Bijbel meer dan eens vertaald en de drie zoogenaamd Salomonische boeken, Spreuken, Prediker en Hooglied, zooals hijzelf schrijft, in drie dagen tijds. Dit kon híj doen; maar juist omdat wij veel beter Hebreeuwsch verstaan dan de groote Kerkvader en zijn Joodsche leermeester samen, kunnen wij dit werk in geene drie maanden af.

Hoe dit komt, is in weinige woorden duidelijk te maken. Iemand, die gewapend is met eene oppervlakkige kennis van eene taal, loopt over allerlei moeilijkheden heen, omdat hij ze niet ziet; hij kent aan een woord eene beteekenis toe, die het niet kan hebben, gelooft van een onmogelijken zinbouw, dat die mogelijk is, en geeft dus aan den tekst, dien hij voor zich ziet en aan welks zuiverheid hij niet twijfelt, een zin, die hem dunkt in het verband min of meer te passen en waarin de woorden, die hij leest, zoo ongeveer voorkomen. Kan hij in het geheel niet wijs worden uit den tekst, dan bestaan er oudere vertalingen, voor Hieronymus de Grieksche, voor een Van der Palm ook Hieronymus. Hoe die voorgangers dezen tekst zoo konden vertolken, als zij deden, is wel niet duidelijk, maar zij hebben het gedaan en zullen wel geweten hebben waarom. Met hen te volgen, gaat men veilig. Op die manier schiet het werk ras op.

Maar zoo vlug gaat het niet, als men den grondtekst beter heeft leeren beoordeelen, de geschiedenis dier oude vertolkingen kent en, met meer kennis der taal toegerust, zichzelven niet wijsmaakt, dat men woorden verstaat, die inderdaad geen zin opleveren. Dan vordert men bij zware geschriften zeer langzaam, omdat men telkens op groote moeilijkheden stuit; vooral, indien de tekst bedorven is. En dit is met het O.T. het geval.

Wij bezitten van de boeken des Ouden Testaments een officieelen tekst; het is, alsof de handschriften alle naar één modelhandschrift nauwkeurig gemaakt zijn; wat ook ongeveer de ware toedracht der

zaak is geweest. Zijn wij dus bijna geheel ontslagen van den last, aan den voet der bladzijden afwijkende lezingen na te gaan, dit schijnbaar gemak is inderdaad de oorzaak van ontzaglijke moeite, want die officieele tekst komt in vele deelen niet overeen met het werk der schrijvers.

Vooreerst moeten wij ons losmaken van al de klinkers en toonteekens in onze uitgaven. Zooals men weet, schreven de Israëlieten alleen de medeklinkers; met welke vocalen die uitgesproken moesten worden, raadde de lezer uit het verband. Eerst zeven eeuwen na Christus zijn de vocaalteekens ingevoerd. Indien de Joodsche geleerden, die ze op de medeklinkers plaatsten, nog de ware uitspraak en den waren zin der woorden hadden gekend, dan zou ons dit evengoed zijn, als dat de auteurs zelven het hadden gedaan; maar zij kenden het oud-Hebreeuwsch zeer gebrekkig; daar de consonantentekst voor hen een heilige tekst was, moest die altijd een goeden zin hebben; zij vocaliseerden dus zelfs de klaarblijkelijkste schrijffouten; menigwerf zetten zij verkeerde klinkers, omdat zij den auteur slecht begrepen; soms was de zin zijner woorden hun aanstootelijk en gaven zij er eene onschuldige wending aan door eene wijziging der uitspraak. Vaak moge het niet aan te wijzen zijn, waarom zij zus en niet zoo lazen, in elk geval geven ons de vocalen niets meer dan hunne opvatting van den tekst, d.i. de traditioneele verklaring van hun tijd. Willen wij den auteur zelven lezen, dan beginnen wij met al die teekens weg te denken; ook de afscheiding tusschen de verzen en hoofdstukken; want de schrijvers zijn zelven niet zoo smakeloos geweest, om hetgeen zij opstelden, in stukjes te knippen.

Maar, voor een oningewijde mag het zeer moeilijk schijnen, een tekst zonder vocalen te lezen, dit is inderdaad niet zoo zwaar, als het schijnt. Iets lastiger is het, dat een drietal consonanten in menig geval niet den tekst der auteurs, maar de opvatting der overschrijvers uitdrukken. Immers, hoe hinderlijk het was, geene klinkers te schrijven, hebben de Joden reeds gevoeld, toen de taal nog levend was; daarom zijn zij begonnen, in sommige gevallen door eene *j*, *w* of *h* den klank aan te duiden, die in eene lettergreep voegde. De overschrijvers der oude geschriften zetten die in hunne handschriften erbij, en wel niet alleen met vrij groote willekeur, maar ook dikwijls verkeerd, omdat zij niet begrepen, wat zij overschreven.

Dit een en ander zou echter nog geene bijzondere zwarigheid veroorzaken, indien de grondtekst slechts ongerept was en wij, om den oorspronkelijken zin te vinden, op de medeklinkers konden afgaan, die voor ons staan. Maar, helaas! dit is het geval volstrekt niet. Zooals alle handschriften van oude schrijvers was dat van het O.T., welks tekst in alle handschriften en uitgaven weergegeven wordt, vol fouten. Met onderscheid. De Wet is ons veel ongerepter overgeleverd dan de meeste andere boeken; aan Richteren en Koningen ligt een beter exemplaar ten grondslag dan aan Samuel; maar geen een is ongedeerd gebleven, en - wat in de reden ligt, omdat de overschrijvers ze slecht

verstonden, - de zwaarste stukken, gedichten en duistere redevoeringen, zijn het meest geschonden. Men begrijpt licht, hoe betreurenswaard het onder deze omstandigheden is, dat wij slechts één officieelen tekst bezitten, en hoeveel last nu de oude schrijfwijze, zonder vocalen, veroorzaakt. Eene fout in de consonanten wordt daardoor zooveel moeilijker te vinden. Dat de drie letters *b*, *r*, *ch* kunnen beteekenen: hij zegende, zegenen, zegen! een zegen, of gezegend, ook: uw put, en daarboven: in teederheid of in een teedere, is nog niets; maar als in eene dier drie letters eene fout is begaan, welk een wijd veld van gissingen staat dan niet open! vooral, indien men in aanmerking neemt, dat die *ch* wel eens bij het volgende of die *b* bij het voorafgaande woord kan behoord hebben. Het is voor iemand, die dit niet voor zijne oogen ziet, schier ongeloofelijk, met welk eene bijna onmerkbare verandering in één letter een geheel andere zin kan verkregen worden. Indien de nieuwe vertaling tot stand komt, dan zal men zeker - ik behoef geen oogenblik te vreezen, dat een mijner toekomstige medevertalers mij hierin zal logenstraffen, - aan het slot van 1 Sam. 10 niet meer lezen: 'Doch hij was als doof', maar wel aan het begin van hoofdstuk 11: 'Het geschiedde na een maand.' Om dezen zin te verkrijgen, is in den tekst alleen eene *r* in eene *d* veranderd, welke letters in de Hebreeuwsche handschriften vaak niet te onderkennen zijn.

Laat ons nu zien, welke hulpmiddelen de uitlegger van het O.T. heeft, om den waren tekst te vinden! Naast zijne kennis van de taal des Bijbels, tegenwoordig vrij wat beter beoefend dan vroeger, en van zijn inhoud heeft hij eenige oude overzettingen, vooral de Grieksche. Met name is de oudste, de zoogenaamde Septuaginta (vertaling der Zeventigen), een onschatbaar bezit. Immers, toen de boeken des O. Ts. voor het eerst in het Grieksch vertaald werden, geschiedde dit wel in verschillende tijden, maar bij alle toch zoo vroeg, dat de grondtekst nog vrij wat minder bedorven was, dan hij nu is, of ook naar een handschrift, dat geheel andere fouten had dan dat, waaruit de officieele uitgave ontstaan is.

Met deze vertaling ernaast zien wij nog duidelijker dan zonder haar, hoe jammerlijk op vele plaatsen de Hebreeuwsche tekst verminkt is. Menigwerf hebben wij, waar deze geen zin geeft, de Grieksche woorden slechts te vertalen, en de klaarblijkelijk ware lezing staat vóór ons. Dikwijls, waar de zin niet rondliep en het verband tusschen het voorgaande en volgende ontbrak, zien wij uit de Septuaginta, dat er eenige woorden, soms een paar regels, uitgevallen, ook wel ingeschoven zijn. Niet, dat de Grieksche vertolkers hun tekst beter verstaan hebben dan de schriftgeleerden, die den Hebreeuwschen overleverden en vocaliseerden; integendeel, zij kenden slecht de taal, waaruit zij vertolkten, en hunne overzetting bevat vaak baren onzin. Maar dit gaat ons, als het slechts om het vinden van de meening des schrijvers te doen is, niets aan; uit eene domme letterlijke vertaling leeren wij vaak meer dan uit eene

verstandige en sierlijke. Welnu, op honderden plaatsen wijst on*s* die Grieksche overzetting den weg.

Maar, helaas! op andere honderden laat zij ons niet slechts in het duister staan, maar berokkent zij ons veel moeite, door ons voor zeer ingewikkelde raadselen te plaatsen. Ook die vertaling toch heeft hare geschiedenis gehad, zoodat wij haar evenmin ongeschonden bezitten als den Hebreeuwschen tekst. Vooreerst, zooals vanzelf spreekt, zijn de handschriften vol schrijffouten - welk Grieksch handschrift heeft ze niet in getale? Maar daarenboven is zij in den loop van vier eeuwen telkens gewijzigd naar den Hebreeuwschen tekst, dien de gebruikers of overschrijvers bezaten. Natuurlijk! Als een lezer, die Hebreeuwsch verstond, zag, dat de vertaling den tekst, dien hij voor oogen had, niet goed uitdrukte, dan giste hij niet, dat zij naar een anderen, wellicht beteren, tekst gemaakt was, maar dacht aan eene fout of zette, zonder over de zaak veel te denken, zijne eigen vertolking op den kant; straks kwam deze overzetting in den tekst in plaats van of naast de oude. Lang na de vertaling der Zeventigen zijn andere - minstens drie - Grieksche vertolkingen uitgegeven, om haar te vervangen: die van Aquila, Symmachus, Theodotion; wat eene oorzaak van nieuwe verwarring werd, daar hunne overzettingen met drie der Zeventigen vermengd zijn. Toen de tekst dientengevolge er hopeloos uitzag, hebben eerst Origenes in zijn *Hexapla*, daarna Lucianus en Hesychius stelselmatig den echten tekst der Zeventigen zoeken te herstellen en hem daardoor natuurlijk hoe langer hoe meer verknoeid. Immers, al die zoogenaamde verbeteringen geschiedden ‘volgens de Hebreeuwsche waarheid’, dat wil zeggen: naar een Hebreeuwschen tekst, die steeds meer, en eindelijk volkomen, geleek op den onzen; waaruit volgt, dat als de handschriften der oude Grieksche vertaling onzen tekst weergeven, dit niets bewijst voor zijne ongereptheid.

Van het werk der Zeventigen nu bezitten wij verscheiden uitgaven naar verschillende handschriften, maar nog geene goede, critische; zoodat de vertaler van het O.T. altijd minstens twee uitgaven bij de hand moet hebben en dikwijls, om den Hebreeuwschen tekst vast te stellen, eerst naar den oorspronkelijken Griekschen moet zoeken. Dit is vaak zeer moeilijk. Menigmaal toch is die tekst tot onkenbaar wordens toe verbasterd, vooral wanneer twee vertolkingen van dezelfde of ongeveer dezelfde Hebreeuwsche woorden door een slimmen overschrijver tot eene soort van geheel zijn gemaakt. Dit zoeken naar den ouden Griekschen tekst is soms eene ware kwelling des geestes, die groote teleurstelling baart. Stel, ik versta eenige Hebreeuwsche woorden niet; de Septuagint schijnt iets geheel anders gelezen te hebben; maar wat? Nu aan 't naslaan, vergelijken, gissen! Totdat ik wellicht vind, dat de Griek precies dezelfde letters voor oogen heeft gehad als wij en er iets van gemaakt heeft, dat, met eene kantteekening samengesmolten, ons een waar raadsel opgaf. Soms ook

vinden wij, dat hij werkelijk iets anders heeft gelezen dan wij, maar iets, dat ook het oorspronkelijke niet kan geweest zijn, en dan zijn wij nog even ver.

In dit zoeken naar de echte overzetting van de Zeventigen worden wij weer geholpen door andere vertalingen van het O.T., die geheel of gedeeltelijk naar die der Zeventigen zijn gemaakt, althans hunne opvatting weergeven. Zulke zijn de oud-Latijnsche, min of meer ook die van Hieronymus, en de Syrische - al welke vertalingen op hare beurt eene geschiedenis hebben gehad, d.w.z. naar elkander of 'naar de Hebreeuwsche waarheid' gewijzigd zijn; in welk doolhof wij nu maar niet treden willen.

Naast al de genoemde hebben wij eindelijk nog de Arameesche overzettingen, naar den Hebreeuwschen tekst gemaakt, en wel bijna altijd naar den onzen; zoodat de bestudeering ervan niet veel helpt tot het vinden van de oorspronkelijke lezing. Toch altijd iets, zoodat zij niet verwaarloosd mogen worden.

Daar wij van de oud-Hebreeuwsche letterkunde niets bezitten dan de Bijbelboeken, komen daarin vele woorden, vormen, verbindingen en uitdrukkingen slechts eenmaal of althans zelden voor, zoodat de ontraadseling ervan toch reeds groote moeite veroorzaken zou: maar bij dezen toestand van den tekst en van de hulpmiddelen, om dien te verbeteren, begrijpt men wel, hoeveel hoofdbreken en tijd de verklaring kost. Zijn reeds bij sommige prozaboeken de moeilijkheden vele en groot, bij de meeste profetische en dichterlijke zijn ze vaak onoverkomelijk. Vooral indien eenige verzen achter elkander geen zin opleveren, zoodat het verband der rede ons ontgaat, terwijl de oude vertalingen op verscheidene andere lezingen wijzen, maar wij niet inzien, welke letters die ouden dan toch voor zich hebben gehad, kosten ons de pogingen tot ontraadseling uren van zeer inspannenden arbeid, dien wij ons gaarne getroosten, als wij slechts eindelijk de oplossing der raadsels vinden, maar waarvan vaak het eind is, dat wij het moeten opgeven, langer te zoeken. In dit geval staan wij bij het vervaardigen eener vertaling voor de keus, òf op goed geluk af over te zetten, òf door.... aan te duiden, dat wij den tekst niet verstaan. Hoe wij - indien wij aan het werk tijgen - hierin moeten handelen, is een der vele punten, waarover de vertalers het met elkaar eens moeten zijn, zal hun gemeenschappelijke arbeid naast onvermijdelijke openbaringen van hunne persoonlijke inzichten - toch eenigermate een geheel uitmaken. Een vaste regel is echter onmogelijk voor te schrijven, daar de grenzen tusschen: ik weet het; het komt mij waarschijnlijk voor; ik gis, en: ik begrijp er niets van, niet te trekken zijn. Dezelfde man zal zich in het eene geval eerder bij eene verklaring neerleggen dan in een ander.

Gelukkig staan wij in dezen critischen arbeid niet alleen; wij hebben voorgangers. Van vele duistere plaatsen is de ware lezing en

verklaring gegeven, doch slechts van een klein deel. Op enkele, zeer weinige, boeken bestaat een verstandige commentaar; op de meeste geen, die eenigszins aan den eisch eener gezonde uitlegkunde voldoet. De meeste commentatoren nemen het niet ernstig met de tekstcritiek en maken - zelfs al zijn zij vrijzinnig genoeg, om te erkennen, dat er fouten in den tekst zijn, - wit zwart, ten einde de overgeleverde letters te verklaren. Lezende, dat een boer 'vierkante volle eieren' naar de markt brengt, schrijven zij eerder, dat het woord 'vierkant' op deze ééne plaats 'rond' beteekent, en geven vele regels schrifts ten beste, om op te helderen, waarom de schrijver dat 'volle' erbij zet, dat toch vanzelf spreekt, alles eerder dan dat zij gissen, dat er 'vier manden vol eieren' heeft gestaan. Ten voorbeelde diene, dat op de straks aangehaalde plaats, 1 Sam. 10:27, het woord, door 'doof' vertaald, nooit iets anders dan 'stom zijn' beteekent; maar doofheid en stomheid gaan immers vaak samen, en dus... Men kan de vertaling 'doof' nog in het jongste en betrekkelijk beste Hebreeuwsche woordenboek vinden.

Genoeg over de tekstcritiek, die altijd met de verklaring gepaard moet gaan!

Kent de vertaler den zin der woorden, dan komt het erop aan, ze over te zetten en met kantteekeningen te voorzien, om de beteekenis zooveel noodig te verklaren, bij welk laatste werk de eisch der beknoptheid geene geringe moeite kost. Wat het vertalen zelf betreft, in één opzicht kan iemand, die de Hebreeuwsche syntaxis kent, met betrekkelijk weinig inspanning eene groote verbetering aanbrengen; want de stijl der Israëlietische schrijvers is wel veel eenvoudiger dan die van een Griekschen, Romeinschen, of ook Nederlandschen auteur, doch geenszins zoo eentonig, als de Staten-overzetting met haar onophoudelijk 'ende' doet vermoeden. Maar de woordenkeus baart in menig geval groote moeite. Dat de Israëlieten voor sommige begrippen meer woorden, synoniemen, hadden dan wij, bijv. verscheidene namen voor het dier, dat wij niet anders dan 'leeuw' kunnen noemen, moge bij het vertolken van dichters lastig zijn, omdat de goede smaak de herhaling van hetzelfde woord verbiedt, dit is eene kleinigheid. Maar dat zij anders dachten dan wij en dus soms in één woord twee begrippen uitdrukten, waarvoor wij verschillende woorden hebben, omdat wij de zaken, die erdoor uitgedrukt worden, onderscheiden, dit is erger. Zoo onderscheidt het Hebreeuwsch 'wijs' niet van 'schrander', noch 'vrede' van 'heil', noch 'recht' van 'gewoonte' of 'vonnis', terwijl de stam, waarvan dit laatste werd afgeleid, ook 'het gerechtvaardigd of in het gelijk gesteld worden' beteekende, dus den 'triomf', die hiervan het gevolg was. Ook in dit opzicht is overleg tusschen de vertalers noodig en zal de eindredacteur eene zware taak hebben te vervullen. Immers, dezelfde woorden mogen, als er hetzelfde in wordt uitgedrukt, niet in het eerste boek anders dan in het laatste worden weergegeven.

Dezelfde eisch der eenheid moet ook gesteld worden ten aanzien van gelijkluidende plaatsen in verschillende boeken; maar vooral bij de inleidingen.

Zal eene uitgaaf van het O.T. aan hare bestemming beantwoorden, dan moet niet alleen aan ieder boek, maar ook aan elk afzonderlijk gedeelte ervan eene inleiding voorafgaan, waarin van inhoud, samenstelling, oorsprong, beteekenis zoo beknopt mogelijk verslag gegeven wordt. Bij de verhalen van Genesis moet men vinden de mythologische, godsdienstige of staatkundige beteekenis; bij de wetbundels den tijd van hun ontstaan, de drijfveeren der uitvaardigers, den samenhang met oudere wetten; bij de verhalen van de historische boeken hunne geloofwaardigheid; bij de cijfers van de regeeringsjaren der koningen van Israël de opgave der Assyrische tijdrekening; bij de gedichten en profetieën de gelegenheid, waarbij ze ontstaan zijn. Over vele van deze vraagstukken loopen de gevoelens uiteen en is dus volkomen eenstemmigheid tusschen de vertalers niet te verwachten; het is ook niet noodig, dat elk hunner iedere opvatting der anderen voor zijne rekening neemt. Maar in hoofdzaken moet tusschen hen eenheid zijn. Het zou ongerijmd wezen, als iemand, die aan den voorexielischen oorsprong van Ex. 25 vv. vasthoudt, Jes. 40-66 voor het werk van Jesaja verklaart of in Daniël een geschrift uit de Ballingschap ziet, onder Kuenen's leiding werkte; alleen zij, die in die critische quaestiën met hem eenstemmig zijn, kunnen meedoen. In bijzaken mogen persoonlijke gevoelens zich openbaren; tegenstrijdigheden moeten zooveel mogelijk worden vereffend.

Dat het veel tijd en inspanning zal kosten, al deze zaken helder, maar bondig uiteen te zetten, ook omdat de vertalers in overleg met elkaar moeten werken, behoeft geen betoog. In zeker opzicht is het veel lichter, eene verhandeling over een onderwerp te schrijven dan eenige regels, een boek dan een paar bladzijden; van den anderen kant kunnen wij vrij gebruik maken van den ernstigen voorarbeid, door velen op dit gebied verricht, vooral van Kuenen's *Hist. Krit. Inleiding op de boeken des O.T.*, van wier eerste deel de eerste helft dezer dagen opnieuw uitkomt. Toch blijven er vragen genoeg over!

Het zou mij niet verwonderen, indien de belangstellende lezer van dit opstel, als hij zich den aard en omvang van zulk eene vertaling voor den geest brengt, vraagt, of het nu de tijd er reeds voor is en het niet beter ware, te wachten, totdat over menig punt meer licht opgegaan en grooter eenstemmigheid tusschen de geleerden verkregen zal zijn.

Deze vraag heeft haar recht, en zonder aarzeling moeten wij daarop zeggen: over eene halve eeuw zal men in al die dingen verder zijn dan nu; er wordt in verschillende landen voortdurend, met grooten ijver en niet zonder gevolg in dit vak gewerkt. Maar hiertegenover staat, dat wij nu reeds heel wat beters kunnen geven, dan in onze, ja, in

eenige nieuwe taal is te vinden. Eene overzetting van het geheele O.T. volgens wetenschappelijke beginselen is er niet; ook die van Reuss voldoet aan dezen eisch evenmin als eenige andere. Maar vooral in de toelichting en inleidingen is het mogelijk, veel te leveren, dat aan den belangstellende het O.T., hetwelk thans in zijne ware gedaante en beteekenis voor de meesten, zelfs voor vele kundige predikanten, nagenoeg een gesloten boek is, opent. Meer licht is gewenscht en ook te wachten, maar in die hoop uit te stellen met het geven van wat wij hebben, zou zijn 'het betere tot den vijand van het goede' te maken. Voor volgende geslachten iets hoogers, dat zij zoo! Maar heeft dit geslacht het O.T. dan niet noodig?

Is er behoefte aan eene vertaling van het O.T.? Ziedaar de groote vraag, wier ontkennende beantwoording veler onverschilligheid tegenover het plan der vertaling verklaart. Mag ik zeggen, wat ik ervan denk?

Men kan zich eene overdreven voorstelling vormen van het nut van zulk een werk; misschien doet deze of gene dit. Het is zeer verklaarbaar, dat iemand, die warm ingenomen is met eene zaak, zich ergerend over anderer koelheid of tegenwerking, forscher spreekt en schrijft, dan hij buiten het strijdgewoel doen zou. Ik voor mij geloof niet, dat het O.T., evenmin trouwens als het N.T., ooit weer het huis- en leerboek wordt, dat het onder ernstige Protestanten een drietal eeuwen lang geweest is. Het had die eer niet in de eerste plaats te danken aan zijn gehalte, maar aan zijn vermeend karakter van Heilige Schrift, van onfeilbaar woord Gods; het is daarom, ja, wel veel gebruikt, maar toch altijd nog meer geprezen dan gelezen. Die stralenkrans nu is voor duizenden weggevallen en voorgoed. Voortaan zal de Bijbel, vooral het O.T., onder een groot deel van het Protestantsch publiek op dezelfde wijze zijn weg moeten vinden als elk ander boek: het moet zich aanbevelen door zijn inhoud. Dat hierdoor de verspreiding ontzaglijk beperkt wordt, behoeft geen betoog. Vooral omdat het O.T. nog minder dan het N. het geestelijk voorstel, dat het behelst, als gesneden brood geeft. Er is vrij wat ontwikkeling noodig, om den inhoud te waardeeren en zich te laten leeren of stichten, zelfs door de schoonste gedeelten. Immers, men ademt daarbij altijd in eene in menig opzicht voor ons vreemde wereld. En al hebben wij de niet ongegronde hoop, dat toenemende ontwikkeling van verstand en hart steeds meer menschen zal in staat stellen, de kern van het omhulsel te onderscheiden en zich te laten meesleepen door taal des gevoels, ook bij groot verschil van levens- en wereldbeschouwing, het getal derzulken zal steeds beperkt blijven. De Bijbel geeft zwaren kost.

Maar het is een voedzame.

Indien ik niet geloofde, dat de bestudeering van het O.T. van groot nut kan zijn, waarlijk, ik zou mij niet voorloopig verbonden hebben, aan de voorgenomen vertaling mede te werken; immers, daarbij neem ik op mij, in de eerstvolgende jaren al den werktijd, die mij van

mijne ambtsbezigheden overschiet, hieraan te besteden en mij aan velerlei te onttrekken, dat ik gaarne deed. Hiertoe te besluiten, heeft mij moeite gekost. Maar ik houd het ervoor, dat het een nuttig werk is voor ons volk.

Vooreerst als wapen tegen de rechtzinnigheid, en dat de strijd hiertegen geene bloot kerkelijke zaak is, maar ook eene maatschappelijke en staatkundige, zal tegenwoordig wel geen betoog behoeven. Welnu, welke is de leus, waaronder de scharen der Gereformeerden en Anti-revolutionnairen ter stembus gedreven en tot het geven van tonnen gouds bewogen worden? Vóór het woord Gods en tegen de verzakers ervan! Scholen met den Bijbel moeten er zijn! Eene universiteit, waar alle onderricht op Gods woord rust! - Zou iemand twijfelen, dat de rechte kennis van dien Bijbel een scherp wapen tegen dat drijven zal zijn? Het spreekt vanzelf, dat bij het clericalisme vele andere machten in het spel zijn dan eene gebrekkige Bijbelkennis; 'Uit het hart zijn de uitgangen des levens', en wetenschap alleen stelt niemand in staat, de schare te leiden, die zich gewoonlijk laat meesleepen door groote woorden, waaraan zij zwevende begrippen verbindt en die onklare gewaarwordingen bij haar opwekken. Hiertegen vermag de zuiverste wetenschap zeer weinig. Maar voor haar invloed zijn de voorgangers der schare wel vatbaar. Men zal vragen, of die voorgangers, vooral professoren en predikanten, den Bijbel dan niet kennen. Loochenen zij de waarheid der critische beginselen, die in de voorgenomen nieuwe vertaling zullen gehuldigd worden? Neen; dat doet het meerendeel van hen niet. Vele steunpilaren der rechtzinnigheid in het buitenland, te onzent vooral de zoogenaamd ethisch orthodoxen beamen ze. Vooral op het gebied van het O.T. is de overwinning van de critische school beslist. Maar die theologen, die huns ondanks gedwongen zijn, haar te volgen, doen dit aarzelend, zich voorbehoudende, hare beginselen zoo min mogelijk toe te passen, ze vooral in kritieke gevallen buiten dienst te stellen, en hoewel zij weten, dat de Bijbeltekst verminkt is, dat vele Bijbelboeken om- en nog eens omgewerkt zijn, dat menig verhaal ongeloofwaardig en legende of mythe heeten moet, gaan zij voort met van den Bijbel als van Gods woord te spreken. Ja, als zij zich bij ongeluk wat stout hebben uitgelaten en hun daarvan door hunne geestverwanten rekenschap gevraagd wordt, dan treden zij terug, herroepen, althans verzachten hunne uitlatingen.

Dat kunnen zij te gemakkelijker doen, omdat zelfs ontwikkelde gemeenteleden hun moeilijk kunnen narekenen. De rechtzinnige gemeente weet wel, dat door die goddelooze 'modernen' hevige aanvallen op de geloofwaardigheid des Bijbels gedaan zijn; sommigen hebben ook wel gehoord, dat eenige hunner voorgangers, wier naam anders voor hen een goeden klank heeft, zich in enkele punten vreemd hebben uitgelaten; maar hoe diep ingrijpend die ketterij is, vatten zij niet en kunnen zij ook niet begrijpen.

Maar geef hun den Bijbel zelf in handen, goed vertaald en met uitleggingen erbij; dat maakt meer indruk dan tien werken over den Bijbel. Natuurlijk werpt een onkundige het weg en roept: Bijbelvervalsching! Maar er zijn ontwikkelde gemeenteleden, die aan hun predikant zullen vragen: Is dit zoo? Is dit de ware vertaling? Zitten deze Bijbelboeken zoo in elkaar? En hij zal niet neen durven zeggen. Wel zal hij ervan afdingen, wat hij kan, en zijne maar's doen hooren. Dit alles zal evenwel den indruk der waarheid niet wegnemen. En hij, de rechtzinnige predikant zelf, zal hij onaandoenlijk bevonden worden voor hare stem? Neen. Zoo kan door eene goede Bijbelvertaling licht komen in het legerkamp der rechtzinnigen.

Doch vooral moet zij dienen voor de vrijzinnigen, die haar ook het eerst zullen ter hand nemen. Bijbelstudiën zijn onder de vrijzinnige godgeleerden tegenwoordig niet in hooge eer. In het algemeen afgemat door den kerkelijken strijd, vaak geschokt door twijfelingen aan grondwaarheden, meer geroepen, om het goed recht voor hunne prediking tegen ongodsdienstigen dan tegen rechtzinnigen te verdedigen, missen zij den lust en de kalmte, om historische vraagstukken te bestudeeren, die nooit anders dan zijdelings en op den duur vrucht van hun werk kunnen afwerpen. Die veronachtzaming van Bijbelstudiën is, meen ik, zeer schadelijk, ook voor de vorming van eene zelfstandige overtuiging. Wie grondig het oude Israël en de eerste eeuw van het Christendom bestudeert, ziet godsdienstige vormen en denkbeelden voor den dag treden, veranderen, met elkaar samensmelten, vergaan, om den weg tot iets anders, lagers of hoogers te banen, en leert hierdoor de waarheid in gebrekkige vormen onderkennen, het blijvende van het tijdelijke onderscheiden, waardoor hij ook zijne tijdgenooten - zijne gemeente, als hij predikant is, - beter leert beoordeelen en den weg vinden tot hun verstand en hart.

Bijbelstudie, en nog eens Bijbelstudie, dat is m.i. de eisch voor elk goed theoloog, zelfs al is kerkgeschiedenis of het Buddhisme zijn lievelingsvak.

Maar die studie is zeer zwaar, en om bij het O.T. te blijven, het is niet van elk theologant te vergen, dat hij dit zelfstandig bestudeert, al was het maar wegens gebrek aan de noodige boeken. Zelfs de kundigsten, tenzij zij zich aan dit vak wijden, moeten zich tevreden stellen met zooveel kennis van het Hebreeuwsch en de critische vraagstukken op te zamelen, dat zij zich op dit gebied thuis voelen, dus in staat zijn, eenigermate te beoordeelen en te plaatsen, wat de mannen van het vak leveren. - Geldt hetzelfde trouwens niet bij alle wetenschappen? - Maar indien dit zoo is, dan hebben zij dringend eene vertaling, zooals nu gevraagd wordt, noodig; niet, om daarbij te zweren, maar als standaardboek, waarbij men zich voorloopig neerlegt, totdat men reden van twijfel heeft of meent, het beter te weten. Zelfs voor de mannen van het vak zal dit zeer nuttig zijn; wij kunnen toch on-

mogelijk bij elke plaats van het O.T., die wij naslaan, voor den geest of bij de hand hebben al wat tot vaststelling der lezing en tot verklaring dient.

Door een krachtig hulpmiddel te zijn voor de studiën der predikanten, zal zulk eene vertaling, langs den weg van hunne prediking en hun onderwijs, ten goede komen aan hunne gemeente, dat is, bevorderlijk zijn aan haar godsdienstig-zedelijk leven.

Zal zij het ook rechtstreeks zijn? Zal zij veel gebruikt worden door gemeenteleden? Door den grooten hoop zeker niet. Maar door meer ontwikkelden stellig wel. Tegenwoordig trekken Bijbelsche, vooral Oud-Testamentische onderwerpen vrij wat minder de aandacht van het publiek dan vijf en twintig jaar geleden; maar toen was die belangstelling ook veel te groot; het was, alsof men het ééne noodige langs den weg der historische critiek kon erlangen en der ziele zaligheid afhing van de vraag, of de aartsvaders bestaan hadden al dan niet. Die overdrijving heeft zich gewroken. Maar uit de vergetelheid, waarin de Bijbelsche zaken bij velen zijn verzonken, zullen zij vroeg of laat herleven. Het thans opkomend geslacht, grootendeels opgroeiend zonder of met zeer geringe Bijbelkennis, zal mettertijd bespeuren, dat in het O.T. eene wereld is te vinden, oneindig veel belangrijker, dan die in Homerus of Virgilius vóór ons ligt. Wie ernstig streeft naar kennis van God, moet ook weer ter markt gaan bij Israël's oorkonden, die ons getuigen van dat dwalend en toch niet vruchteloos zoeken naar den Onzienlijke; hij zal zich verdiepen in het eigenaardig gemoedsleven der profeten, in de naïveteit der vertellers over den voortijd, in den stoutmoedigen, door en door eerlijken twijfel van Job, in de warme geloofsgetuigenissen der psalmisten; en als hij de waarde en geschiedenis van godsdienstvormen begrijpen wil, waaruit zal hij het beter leeren dan uit het O.T.? Wel ligt ook in de beste vertaling en de duidelijkste toelichtingen die kennis niet voor het grijpen, maar de bron, waaruit zij geput wordt, moet voor den ontwikkelden mensch, die niet tevreden is met wijsheid uit de tweede hand, maar de geschriften zelve lezen wil, toegankelijk gemaakt worden.

Misschien zal de nieuwe vertaling van het O.T., indien zij tot stand komt, in ruimer kring verbreid en gelezen worden en dus meer rechtstreeks vrucht afwerpen, dan ik mij voorstel. Des te beter. Maar reeds als zij in beperkten kring gebruikt wordt, zal zij ongetwijfeld medewerken tot verbreiding van licht en zoo tot opbouwing van ons volk in de waarheid.

Leiden, 9 Dec. '84.

H. OORT.

Staatkunde en geschiedenis.

Geschiedenis van den dag.
Clericaal en anti-clericaal in Nederland.

21 Juni 1884 is een gedenkwaardige dag in de geschiedenis van Nederland, een dag, die nog dikwijls zal worden aangehaald. Op dien dag overleed Prins Alexander der Nederlanden, Prins van Oranje, - zooals hij zichzelf 't liefst noemde - en daarmee was de mannelijke linie van het Huis van Oranje uitgestorven.

Dat Huis van Oranje heeft Vorsten gehad, wier namen glorievol worden genoemd in de geschiedenis van Europa, toen de Republiek der Vereenigde Nederlanden de rol vervulde van een groote Mogendheid.

Nederland was ten allen tijde aan dat Huis gehecht, omdat de geschiedenis van dat Huis tevens z i j n geschiedenis was. Nimmer kon het uit het geheugen worden gewischt, dat Prins Willem I in de bange tijden van onderdrukking door den vreemdeling, die ons zijn geloof wilde opdringen, lijden en gevaren met zijn volk had gedeeld, om in 't eind door een dweepzieken sluipmoordenaar te worden doodgeschoten.

De indruk van den grooten worstelstrijd tegen Spanje, in verband met dit somber einde, was zóó sterk, dat hij voortgeplant werd van geslacht tot geslacht, in het bloed der Nederlanders overging. Menigmaal dreef het instinct het volk, om met een soort van bijgeloof in het Huis van Oranje zijn fetisch te zoeken, zijn schild ter bescherming van vrijheid en zelfstandigheid.

Wanneer de groote beteekenis van den dood van Prins Alexander, in verband met onze geschiedenis, niet zoo algemeen en niet zoo diep is gevoeld, als dat verwacht kon worden, dan moet dit onder meer wellicht worden toegeschreven aan bijzondere omstandigheden, die het geloof aan het Huis van Oranje moesten verzwakken en dien levenswortel van het politieke en sociale leven ondermijnen.

Ik bedoel hier niet de alles ontrafelende en bij voorkeur de donkere, zwakke zijde van het leven zoekende critiek, welke, gepaard met een nieuwe, kunstmatige ontwikkeling van geloofshaat, de schaduwzijde van den grondlegger van den Nederlandschen Staat, van Prins Willem I, blootlegde. Dat behoort tot de partij-ontaarding van onzen tijd. Ik heb het oog op de treurige wijze, waarop wij onze beide laatste Kroonprinsen hebben verloren.

Prins Willem der Nederlanden, of, zooals hij bij zijn leven altijd genoemd werd, de Kroonprins, was een man van voortreffelijke begaafdheden. Aan een uitnemend verstand paarde hij een zeldzame mate van tact, om zich bij zijn omgeving aangenaam te maken, zonder den afstand uit het oog te doen verliezen. Werkzaam van aard, waar de omstandigheden vervulling van zijn plicht eischten, was hij een voorbeeld van stiptheid.

Jammer, dat dit alles gepaard ging met een zucht tot ongebondenheid, welke in steeds toenemende mate de goede eigenschappen in kracht deed verminderen. Behalve de hooge geboorte, welke zelden een zegen is voor de ontwikkeling van den mensch, hebben zeer zeker verschillende omstandigheden meegewerkt tot de ontaarding van dit leven, dat zich eens zoo heerlijk liet aanzien.

Van het begin af was de zwakheid aanwezig, om aan de betere indrukken langen tijd vast te houden. Waren de goede oogenblikken voorbij, dan ging het den weg der ongebondenheid op, nog erger dan te voren.

De hoop van Nederland was op den Kroonprins gevestigd, en wanneer de tijding zich verspreidde, dat hij het bewijs gaf, zich zijn grootsche bestemming te herinneren, dan was er vreugde in den lande. En die hoop werd zoo dikwijls teleurgesteld, dat zij ten laatste vervloog. Er is een val van den mensch, waarvan hij als een beter wezen opstaat, omdat de betere diepten van zijn wezen worden losgewoeld, maar er is ook een val, die zijn grond vindt in de ongelukkige aangeboren neigingen, die hem steeds dieper doet zinken, zoodat ten laatste niets hem meer heilig is.

En wanneer dan de dood zijn schaduw over zulk een mensch uitbreidt, dan wordt er geen enkele natuurlijke traan gestort en zegt men, weemoedig door de telkens teleurgestelde hoop: 't is beter zoo!

Hoe geheel anders was het leven van Prins Alexander. Het was, of de natuur, uiterlijk althans, een geheele tegenstelling had willen geven.

Stond Alexander bij Willem weinig achter in verstandelijke vermogens, hij had geen van de ongelukkige neigingen, die zijn broeder zedelijk deden verongelukken. Zijn ingetogenheid was zóó groot, dat zij aan andere onnatuur deed denken.

Had het uiterlijk niets innemends, niets aantrekkelijks, men zag op dat gelaat een lijden, maar een lijden, dat niet mede deed lijden.

Behoefte had hij aan liefde en hij verstond slechts de kunst, anderen van zich af te stooten. Even abnormaal, ziekelijk als zijn gemoedsrichting - een gewoon verschijnsel bij zenuwlijders - was ook zijn verstandelijke werkzaamheid. Prins Alexander haakte naar invloed, naar macht; hij wilde zich doen gelden, maar hij sloeg den verkeerden weg in. In plaats van de positie in te nemen in het sociale leven, waarop hij recht had, waartoe men hem bijna dwong, nam hij zijn toevlucht tot krantenschrijverij en hield zijn geest, tot iets hoogers geboren, zich kinderachtig bezig met hetgeen uit deze meestal onzuivere bron opwelde, om zich het leven te laten verbitteren. Hij had geen begrip van hetgeen onder zekere omstandigheden te klein moet worden geacht. De man, die zijn sociale positie niet kon begrijpen, haakte er kinderlijk naar, Grootmeester van de Vrijmetselarij te zijn.

Raadselachtig heeft men dat leven genoemd, en toch, het was niet onverklaarbaar voor hem, die het leven in zijn zonderlinge diepten kent. Ook hier heerschte de groote wet van oorzaak en gevolg, welke de Ouden bestempelden met den naam van het Noodlot.

Van de geboorte af was Prins Alexander met zenuwlijden behept en zijn gansche leven door bleef hij als een ontstemd snarenspel, dat meestal slechts wanluidende tonen voortbracht.

Gevoelig voor zichzelf in de hoogste mate, kende hij met het egoisme, den zenuwlijders van dit soort eigen, weinig gevoel voor anderen. Mild soms bij vlagen voor zijn omgeving, kende hij veelal geen ander genot, dan de personen, met wie hij in aanraking kwam, te kwellen. En aangezien de wereld, onze omgeving, steeds de spiegel is, welke ons eigen beeld terugkaatst, vond hij weinig liefde terug, werd hij meer en meer teruggetrokken in zichzelf en scheen te leven voor de dooden, wien hij bij hun leven slechts tranen had gekost.

Arme man, die zoo weinig begrepen werd, die uw omgeving sympathie inboezemde noch medelijden, omdat men uw levensziekte niet kende.

Arme man, die stierf, zonder dat een nabestaande uw laatsten blik opving, zonder dat een liefdehand u de oogen toedrukte.

Arme man, die eerst nauw begraven kon worden en, toen eindelijk, 17 Juli, de dag uwer begrafenis daar was, met versnelden pas naar uw laatste woning werd gereden, een schouwspel, zoo oneerbiedwaardig, dat het volk zich ergerde en uit ergernis weigerde, het hoofd te ontblooten, - het volk, dat op dat oogenblik niet bedacht, dat gij toch de laatste afstammeling waart van Prins Willem I, den grondlegger van Neerland's vrijheid en zelfstandigheid.

Hoe weinigen waren er onder de duizenden, die den grafstoet kwamen bezichtigen als een comedie, welke dachten aan de tragedie, die hier werd uitgespeeld, een tragedie, waarvan men huivert, de stoffe geheel te ontleden.

Naar de Grondwet zou het nu na den dood van Willem III niet

zijn: De Koning is dood! Leve de Koning! - maar Leve de Koningin!

En het Nederlandsche volk blijft in de hoop, dat het onder die Koningin weder met eerbied en sympathie zal kunnen opzien tot zijn Vorstin en de dochter van een edelaardige Moeder blijdschap zal geven aan hen, die in onzen tijd geen grooter ongeluk kennen voor een land, dan geregeerd te worden door Vorsten, die zich niet bewust zijn van hun hooge roeping, niet bewust van de zinspreuk van den waren adel: *noblesse oblige*, - een spreuk, die alleen kan worden begrepen door hen, die gezond van geest zijn.

Het uitsterven van de mannelijke linie van het Huis van Oranje maakte een herziening van art. 198 der Grondwet wenschelijk. De Kroonprinses is nog slechts 4 jaren en vermoedelijk zal er dus een langdurig regentschap noodig zijn, waarin reeds spoedig na den dood van Prins Alexander door de Wetgevende Macht werd voorzien. En te recht, want de Koning is oud en ziekelijk en het regentschap kan dus spoedig geroepen worden, zijn taak te vervullen.

Art. 198 der Grondwet bepaalt echter, dat niet alleen in de erfopvolging, maar ook in de Grondwet zelf gedurende een Regentschap geen veranderingen mogen worden gemaakt. Bij de, zij 't ook kunstmatige beweging voor herziening der Grondwet, en met het oog op de werkzaamheid van de Staatscommissie voor Grondwetsherziening, werd het dringend noodzakelijk geacht, art. 198 zoo te wijzigen, dat men ten opzichte der Grondwetsherziening vrijbleef.

Het daartoe strekkende wetsontwerp werd ingediend op het laatst van Augustus en daarmee was tevens het lot beslist van de beide Kamers, welke volgens art. 197 der Grondwet moesten worden ontbonden.

Werd door sommigen twijfel geopperd, of de Tweede Kamer ook thans weer geen uitvluchten zou zoeken, om niets te doen en daarmee zichzelf het leven te rekken, de uitkomst maakte deze verwachting beschaamd en in September werd tot het overwegen der Grondwetsherziening ten opzichte van art. 198 besloten. De Eerste Kamer maakte volstrekt geen bezwaar, en zoo stond men dan voor de algemeene verkiezingen, naar men wil, een ideaal van den heer Heemskerk, waarmee hij in vroeger jaren zulke slechte ervaringen had opgedaan. De Heemskerk van 1884 scheen echter een geheel ander man; hij heeft de oude kunsten verleerd en verklaarde althans deze ontbinding voor een bloote formaliteit.

In rustiger tijden zou men zich waarschijnlijk bij deze opvatting hebben neergelegd en allerwege zich van de verkiezingsdrukte ontslagen gerekend, door eenvoudig de oude leden met het minst mogelijke aantal stemmen te herkiezen. Maar in de gegeven omstandigheden kon daarvan geen sprake zijn.

In de eerste plaats, omdat op deze kleine Grondwetsherziening de grootere

zou volgen, hetzij de algemeene, hetzij de beperkte Kappeyneaansche. Elke partij had er dus het meeste belang bij, een Kamer te krijgen, die haar aanstond.

De liberale partij gevoelde haar zwakheid; zij was in de laatste jaren meerderheid, maar zonder iets te kunnen uitrichten. De laatste parlementaire veldtocht had opnieuw bewezen, dat het een onmogelijkheid was, om samen te werken, en de groote partijverzoening altijd in de goot lag, wanneer zij in haar zondagskleed moest verschijnen.

Bij de verkiezing te Rotterdam op den 13^{den} Februari - ter vervanging van den als Gouverneur-Generaal naar Indië vertrokken Otto van Rees - had men den heer Verniers van der Loeff ingehaald, opdat hij met het hem eigen overleg den gebroken liberalen pot zou lijmen. Het was tot op zekere hoogte een daad van zelfverloochening van de liberale partij, om den heer Van der Loeff voor dit werk te gebruiken, want hij gold voor een bedekten Kappeyneaan, die alleen niet openlijk daarvoor werd aangezien, omdat hij als goed advocaat de man niet is, om zich duidelijk uit te spreken, zoolang niet kan worden uitgemaakt, in welke richting een hangend proces zal worden beslist.

Het baatte echter niet; de Kappeyneanen in de Tweede Kamer, aangevoerd door den meester in 't laveeren, den talentvollen Tak, bleven Kappeyneanen en staken een spaak in 't liberale wiel, zoodra de wagen aan 't rollen zou gaan. Zoo was het bij de wijziging van de wet op het Lager Onderwijs in Januari j.l.; zoo was het bij de inkomsten- of klassenbelasting in Juni, waarbij de liberalen inderdaad alle zeilen hadden bijgezet, om in 't eind toch op de gewone zandbank te geraken.

De verschillende phasen van deze belastinggeschiedenis na te gaan, mag, nu wij in een geheel anderen toestand verkeeren, overbodig heeten. Het is zeer de vraag, of de liberale partij in de Kamer ook de meerderheid der liberalen in het land op haar hand had. Daarvoor waren er te velen, die, zonder de intriges van den heer Tak goed te keuren, van oordeel waren, dat eerst de uitgaven van de steeds weelderiger wordende Staatsbegrooting hadden moeten worden besnoeid en een inkomstenbelasting zonder wijziging van de bestaande directe belastingen het meest en zeer onbillijk zou drukken op den gegoeden burgerstand.

Trouwens, de streep van de Kappeyneanen door de liberale rekening bij de inkomstenbelasting geschiedde kort nadat de verkiezing te Haarlem had plaats gehad, een verkiezing, die de breuk tusschen de liberalen en de Kappeyneanen onheelbaar maakte.

De heer Kappeyne had zich candidaat gesteld in zijn vroeger district ter vervanging van zijn vriend Mirandolle. De man, die zoo weinig ernst toonde bij de behandeling van 's lands zaken, toen hij schier alvermogend premier was, werd plotseling zoo tuk op herwinning van de politieke macht, dat hij naar de Zaan toog, om voor de kiezers een redevoering te houden, zoo zorgvuldig bewerkt, dat er een behoorlijk

afschrift van den hoofdinhoud kon worden gegeven aan de kranten. Dat die inhoud zeer tegen viel en den roem van Kappeyne als staatsman niet verhoogde; dat Kappeyne bij de punten, waar het op aankwam, slechts vage, algemeene uitdrukkingen gaf, doet niets af ter bepaling van de vurigheid van den wensch, om weer lid der Kamer te worden en daar de invloedrijke rol te spelen, welke men van zijn meer dan gewone bekwaamheden en zijn niet te miskennen persoonlijk prestige kon verwachten. En de man, die van 1863 af voortdurend werkzaam is geweest met de ontreddering van de liberale partij, die nu den eenen dan den anderen eerzuchtigen liberalen leider had geleerd en met zijn adviezen had geïnspireerd, om hen naderhand meerendeels van zich te vervreemden; de man, die met de macht van zijn nevelachtige woorden een tijdlang de liberale partij had betooverd en als haar eenige leider was erkend, om door zijn politieke kwinkslagen een einde te maken aan zijn eigen heerlijkheid, - die man viel bij de verkiezing te Haarlem, zooals hij vroeger was gevallen in de hoofdstad des lands.

Menschen hebben meermalen den mensch de kroon der schepping genoemd, en wat iemand van zichzelf zegt, zal wel waar zijn. Men voege er echter in dat geval bij, dat hij veelal ook in zonderlingheid allen wezens der schepping de kroon spant. Een zeldzaam begaafd advocaat, uitmuntende zoowel door scherpzinnigheid als door werkkracht, wil een politieke rol spelen; en hij speelt die eerst in het verborgen, door verschillende afgevaardigden te leiden bijna als poppen in een Jan-Klaassenspel; - ik herinner mij den tijd nog, hoe na afloop der Kamerzittingen zekere afgevaardigden, hetzij direct, hetzij met een straatje om, zich begaven naar het Noordeinde, om het mijnwerk voor den volgenden dag te bespreken; - daarna als leider der oppositie met de geleende spreuk van controleeren, gouverneeren, vervolgens als premier en als zoodanig de wet voorschrijvend aan de meerderheid. De macht van Kappeyne bleek voornamelijk bij de behandeling der onderwijswet, toen hij, soms willekeurig en zonder genoegzamen grond, de overdreven eischen der onderwijsdwepers terugwees. Maar als verdroot hem zijn macht, evenals het bedorven kind, stak hij den draak met zijn bestaan, dreef den spot met de politiek, om, toen eindelijk de verwarring te groot werd en de wagen achteruitliep, met een stouten, onberaden zweepslag - het haastig plan der Grondwetsherziening - de paarden weer in 't spoor te brengen. En toen de wagen daarmee voorgoed uit het spoor geraakte en alleen de blindvertrouwenden nog geloofden aan zijn rijkunst, deed die man alle pogingen, om de verloren positie te herwinnen, verzocht om de gunst der kiezers in de hoofdstad en maakte een reis naar de Zaan, om zijn monsterstalen aan te prijzen en te laten bewonderen.

Inderdaad, de mannen, wien Kappeyne sympathie en vertrouwen heeft weten in te boezemen, behooren meerendeels tot de kundigsten van de liberale partij, en zijn persoonlijkheid moet derhalve een bijzondere

aantrekkingskracht hebben, maar voor den onpartijdigen onderzoeker, voor hem, die niet betrokken is in het politiek geharwar van de laatste jaren, is Kappeyne, bij alle erkenning van zijn groote verstandsgaven, een raadselachtige figuur, iemand, die om zijn zonderlingheid een voorname plaats verdient in een panopticum.

De val van Kappeyne bij de verkiezing te Haarlem had over en weer verbittering gewekt en het was zeer verklaarbaar, dat zijn aanhangers minder dan ooit geneigd waren, om toe te geven. De verwerping van de klassen- of inkomstenbelasting was daarom even natuurlijk als de weigering van de liberale meerderheid, om in September bij de opening van de nieuwe zitting der Kamer Tak in het praesidium op te nemen. De breuk was nu onherstelbaar geworden; het verzoeningsdecoratief, dat door ouderdom er reeds vrij verkleurd uitzag, werd opgeborgen.

De leus van de liberalen: weg met de Kappeyneanen, was echter om meer dan één reden niet zonder gevaar. Vooreerst behoorden de Kappeyneanen meerendeels tot de kundigste mannen en het was de vraag, of de mogelijkheid bestond, het intellectueel verlies, dat men door uitwerping van Tak c.s. zou lijden, op een behoorlijke wijze aan te vullen. En dat moest geschieden, aangezien het intellectueel gehalte toch reeds niet groot was.

In de tweede plaats is men bij de verkiezingen afhankelijk van de plaatselijke kiesvereenigingen. Eenheid kent de liberale partij niet. Van leiding der verkiezingen door een centraal comité, een eerste vereischte voor een goede partijleiding, heeft men nooit gehoord.

En die kiesvereenigingen zijn in ons land vreemde dingen. De beslissingen, hier genomen, zijn soms zonderling, dat zij als uit de lucht komen rollen. Zijn de handigsten onder de leden van zulk een vereeniging toevallig, meestal om persoonlijke redenen, Kappeyneaansch gezind, dan wordt de zaak zoo gedraaid, dat een Kappeyneaan candidaat wordt gesteld. Is het tweede Kamerlid van een district ook al een anti-Kappeyneaan, en bestaat derhalve de waarschijnlijkheid, dat zij in de Kamer elkanders stemmen vernietigen, dat maakt ook al niet uit; hoofdzaak is voor 't oogenblik te zegevieren. Na de ervaring der laatste jaren was het dus volstrekt niet zeker, dat de kiesvereenigingen zouden meegaan.

De verdeeldheid zat nu eenmaal in de lucht, en aangezien Kappeyne ook onder de leden der kiesvereenigingen aanhangers had, die, wat talent en ontwikkeling betreft, vooral niet achterstaan bij de andere liberalen, was de mogelijkheid gegeven, dat de liberale stemmen verdeeld geraakten en daardoor aan de candidaten der tegenpartij de overwinning werd bezorgd.

Was het moed, of de prikkeling van haat en teleurstelling, die den liberalen de kracht gaf, om het gevaar te trotseeren en de algemeene verkiezingen te aanvaarden onder de leus: weg met de Kappeyneanen?

Waarschijnlijk het laatste. Er kwam bij, dat men moeilijk meer terug kon; er was te veel gebeurd; de meeste liberale kranten waren successievelijk meer of minder open met den anti-Kappeyneaanschen stroom meegegaan, en men dreef voorwaarts.

Te Amsterdam werd door eenige heeren, meest Kappeyneanen, nog een poging aangewend, om dien stroom te keeren, maar het middel was te dwaas, om er iets goeds van te verwachten. Hoe kon men denken, dat Tak en Gleichman in klein comité elkander nog eens de ooren zouden willen wasschen, om daarna elkander de hand der verzoening te reiken en den vrede met een goed glas te bezegelen? Daarvoor was de deftige Gleichman in een openbaar debat tegen den gladden Tak te weinig opgewassen; dat gevoelde hijzelf wel.

Overigens kan men in het zonderlinge middel van de Amsterdamsche heeren, om een verzoening te bewerken, nog het bewijs vinden van gebrek aan politieken zin.

Het prestige van de Afgevaardigden is wel in de laatste jaren sterk gedaald bij het publiek, maar men schat het toch wel te laag, wanneer men de heeren, die 't in de Kamer niet eens kunnen worden, hetzij om politieke, hetzij om persoonlijke redenen, meent te kunnen oproepen voor een half publieke kiezersvergadering, om daar hun grieven nog eens uit te meten en aan de omstanders gelegenheid te geven, er een mouw aan te passen, waarmee zij naar Den Haag kunnen terugreizen. Als men zulke averechtsche, linksche opvattingen in de hoofdstad des lands vindt, wat kan men dan van de kiezers verwachten, die niet in de brandpunten der beschaving zich bewegen?

Wanneer men de vragen leest, welke door den voorzitter van de vergadering aan de leden der Kamer werden voorgelegd, dan kan men waarlijk den indruk niet weren, dat men de ‘geachte’ afgevaardigden behandelde als commis-voyageurs, die ter verantwoording werden geroepen, of als kwajongens, die een ruit hadden ingeworpen en weigerden te bekennen, wie het eigenlijk gedaan had[*].

(*) Leest men de namen van het twintigtal, dat het initiatief nam tot deze zonderlinge vergadering, dan staat men nog meer verbaasd; immers, de meeste namen hebben een goeden klank, en juist daarom werkt het doen van zulk een stap ontmoedigend op hen, die aan een betere politieke toekomst van ons vaderland gelooven. Het waren de heeren: E.N. Rahusen, C.F. Quien, Mr. Aug. Philips, D. Cordes, J. Boissevain, Mr. H.P.G. Quack, Mr. N.G. Pierson, Mr. W.W. van Lennep, Jhr. Hartsen, Mr. F.H. van Notten, Mr. L.A.A. van Wensen, Mr. N.J. den Tex, A.C. Wertheim, A.W. van Eeghen, Dr. G.F. Westerman, P.E. Tegelberg, H.C.A. Henny, Mr. A.F.K. Hartogh, Mr. G.A. van Hamel, Alex. Daniels en A.G.C. van Duyl.
Van de Kamerleden verschenen de heeren: Tak, Wichers en Rutgers. De laatste is, zooals men weet, politiek kleurenblind; hij heeft nooit iets van het Kappeyneanisme gezien. Van de heeren Gleichman, Gildemeester, Kist en Dirks kwam een brief in, waarbij zij weigerden, op zulk een vergadering te verschijnen, niet omdat zij haar gek vonden, maar omdat zij haar doelloos achtten. Het slot van den vrij langen brief luidde aldus:
‘Het land kan, vergissen wij ons niet, weten wat het aan ons heeft.
Wij hebben gestreden tegen het obstructionisme; wij hebben *zaken* op den voorgrond gesteld, geene personen; wij hebben getoond, niet onhandelbaar te zijn voor het aanbrengen van wijzigingen in de onderwijswet, daar waar het zonder opoffering van beginselen kan geschieden, en te willen bezuinigen daar, waar de deugdelijkheid van het onderwijs er niet onder lijden zal; wij hebben telkens en telkens weer aangedrongen op eene inkomstenbelasting, vooreerst als middel om de orde en het evenwicht in de financiën te herstellen zonder bijzondere takken van handel en nijverheid te zeer te drukken, - ook als eersten stap tot eene hervorming van onze belastingen, die met de billijkheid en de draagkracht rekening houdt; wij hebben den wensch uitgesproken naar Grondwets-herziening; naar eene ernstige, eene vrijgevige en vooruitstrevende, die aan gewijzigde toestanden en volksbehoeften past. Wij allen hebben meer of minder te wijzen op een publiek, een parlementair leven van korter of langer duur, op stemmingen, op daden.

Was uitdrijving van de Kappeyneanen aldus de erkende leus van de liberalen geworden, het getuigt niet van levenskracht, dat zij meenden, daarmee te kunnen volstaan.

Van verschillende zijden was meermalen geklaagd over de Kamer, ook buiten het Kappeyneanisme, en gezegd, dat er ‘nieuw bloed’ in de Kamer moest komen, m.a.w. dat er òf versleten òf onbruikbare elementen in waren, leden, die gebleken waren, van te gering gehalte te zijn; men wenschte vooral mannen van karakter, opdat er gebroken zou worden met de sleur, met een wijze van werken, van spreken, die de Kamer verachtelijk of belachelijk maakte.

Men kon van de Kamerleden zelf moeilijk verwachten, dat zij tot deze soort van zuivering het initiatief zouden nemen. Men kan niet lang afgevaardigde zijn, zonder tevens het gevoel te krijgen van eigen voortreffelijkheid, en vindt men al elkander niet zoo voortreffelijk als zichzelf, men kan toch bezwaarlijk dat in het publiek zeggen, waar het een collega geldt, dien men naar het traditioneel gebruik gewoon is, telkens met ‘geacht’ te betitelen.

Maar kon, moest men dit niet verwachten van de kiesvereenigingen? Waren de gebeurtenissen van de laatste jaren op politiek gebied niet van dien aard, dat zij, die leiders zijn, of er zich voor uitgeven, in hun kring zich ernstig de vraag moesten voorleggen, of hun vertegenwoordiger hetzij talent, hetzij karakter genoeg had getoond, om de belangen des lands naar behooren te behartigen? Zijn het tijden, om alles bij het oude te laten, uit traagheid in denken, uit gemakzucht, uit kleinheid, om persoonlijke gevoeligheid te ontzien? Kon iemand in ernst beweren: Nederland is naar zijn beste kracht vertegenwoordigd, wanneer slechts de Kappeyneanen zijn opgeruimd?

Ik weet wel, de Kamer is tot dat peil gedaald, dat het hoe langer hoe moeilijker wordt, mannen van werkelijke bekwaamheid en wezenlijk karakter over te halen, hun tijd zoek te brengen op het Binnenhof,

> Boezemen de gedragingen, die ons politiek verleden uitmaken, aan u en uwe medekiezers vertrouwen in ook voor de toekomst en blijkt daarvan bij de stemming - wij zullen voortgaan, op dezelfde wijze als tot hiertoe, 's lands belang te behartigen naar ons beste weten, zonder aanzien van personen.
> Vinden de kiezers in ons verleden geene genoegzame waarborgen - woorden, te elfder ure en aan den vooravond der verkiezingen gesproken, zouden kwalijk in *die* leemte kunnen voorzien.’
> Natuurlijk werd de pers uitgenoodigd - zij 't ook ter elfder ure - om met den heer Gleichman te spreken. Het eenige, wat den schijn van de vergadering had kunnen redden, was, dat men haar gansch vertrouwelijk had gemaakt. En ook dat niet! Trouwens, de pers maakt tegenwoordig veel misbaar over alles, waar zij met haar neus niet bij is.

in een omgeving, waar ras de beste voornemens verstikken ten gevolge van den benauwden dampkring, welken men er inademt, maar - zijn er werkelijke ernstige pogingen daartoe aangewend, of heeft men zelfs het bewustzijn gehad van de noodzakelijkheid? Er is weinig of niets van bemerkt. Men heeft met den Hollandschen Jan-Salie-geest gedacht: eens burgemeester, altijd burgemeester; eens afgevaardigde, altijd afgevaardigde; - de Kappeyneanen alleen uitgezonderd.

Men had verwacht, dat er, hetzij van de partijleiders in de Kamer, hetzij van de invloedrijke politieke mannen daarbuiten, een soort van manifest of program zou verschijnen, of althans een manlijk opwekkend woord tot de kiezers. Maar er verscheen niets als, ja, ter elfder ure een manifest, op een groot stuk papier, een aanplakbiljet, dat ook de liberale kranten werden verzocht op te nemen. Als maker van dat stuk werd een hoogleeraar genoemd, die onder de weinigen in den lande behoorde, die den moed heeft en zich verplicht gevoelt, van tijd tot tijd op de grove gebreken van de liberale partij in de Tweede Kamer te wijzen. De verwachting was dus hoog gespannen; men hoopte een woord te hooren, kort, kernachtig, een woord, zoo fier, dat het klonk als een daad.

En wat kreeg men? Eenige woorden, zoo mat, zoo zielloos, dat de ontnuchtering moeilijk grooter kon zijn. Het eenige positieve in het zoogenaamde manifest was een herhaling van de oude aanbeveling van de ‘gemengde openbare school’, een punt, waarvan velen altijd hebben gezegd, dat de liberalen het hadden aangevat als een geschikt middel, om gemis aan een politiek program te bedekken, een zaak, zoo dikwijls herhaald en zoo eenzijdig overdreven, dat, wel beschouwd, de liberalen zelf 't er niet meer eens over waren.

Wellicht om het gebrek aan kracht te vergoeden, had men onder het manifest een reeks van namen bijeengevoegd, waarvan slechts enkelen de kracht hadden van te spreken tot de kiezers; de meesten waren van onbekende grootheden, zelfs van bij velen bijna onbekende plaatsen. Het geheel maakte den indruk, dat men den staart van den vlieger te zwaar had gemaakt, om hem in de lucht te brengen. De spot, waarmee het manifest door de tegenpartij werd ontvangen, riep een blos van schaamte op de wangen van elk vrijzinnig man, want die spot was verdiend(*).

(*) Het manifest was onderteekend door 170 personen en luidde aldus:
‘A a n d e K i e z e r s ! Onverwacht, en daarom kwalijk voorbereid, ziet het Nederlandsche Kiezersvolk zich geplaatst voor een strijd, die in felheid elken voorgaanden schijnt te zullen overtreffen, niet het minst omdat het - met een nieuwe en ruimere grondwetsherziening in het verschiet - nu om geheele vernieuwing van de Volksvertegenwoordiging is te doen en dus om een uitspraak, die de richting van ons staatsbeleid vermoedelijk voor tal van jaren bepalen zal.
De kerkelijke partijen worden blijkbaar geprikkeld door de hoop op een overwinning, welke de meerderheid aan haar zijde brengt; en inderdaad wij behoeven niet te ontveinzen, dat alleen de krachtigste inspanning onzerzijds zulk een overwinning kan - maar dan ook zeker zal - tegenhouden.
Gold het bij den naderenden strijd enkel een vraag om wat meer of wat minder in zake van openbaar onderwijs; - had de toeleg geen ander doel dan om bij een nieuwe regeling van het lager schoolwezen tot een betere verhouding tusschen staats- en gemeentezorg, vooral om tot een betere verdeeling van de geldelijke lasten te geraken, er zou onzerzijds meer neiging bestaan, om dien toeleg te steunen dan om zulk eenen in den weg te treden. Maar nu men onverholen verkondigt, dat de strijd gericht is tegen de hoofdbeginselen van ons lager onderwijs, zooals de wet van 1857 die ontwikkelde, - nu het voortbestaan van onze gemengde openbare school zelf de inzet wordt, - krijgt de aanstaande verkiezing een karakter, waarvan

Het gevaar geeft dikwijls aanleiding tot buitengewone krachtsontwikkeling en daarom had men kunnen verwachten, dat de liberalen moedig de handen ineen zouden hebben geslagen en die maatregelen genomen, welke voor een goede leiding eener partij vereischt worden en waartoe in de eerste plaats behoort organisatie, vorming van een centraal-comité, dat met al de verschillende plaatselijke vereenigingen in verbinding staat, overleg houdt en des noodig voorschrijft, wat door de omstandigheden gebiedend gevorderd wordt.

En dat er gevaar bestond, moest men reeds terstond opmaken uit den overmoedigen toon, waarmee de tegenpartij optrad, en deze, hoe ook inwendig verdeeld, streefde naar hetzelfde doel. De veldheer der anti-revolutionnaire gaf stout het wachtwoord: de Kamer moet om! ons worde de meerderheid!

En de kerkelijke stroom is tegenwoordig in alle landen krachtig en verricht wonderen. Toon honderdmaal de zwakheid, de onhoudbaarheid aan van de kerkelijke reactie op wetenschappelijk gebied, uw betoog heeft op de lijders aan dweepzucht geen vat en het eenige, wat gij daarmee bereikt, is, dat ge tijdelijk den stroom sterker maakt, evenals het water, dat ge in zijn loop wilt stremmen. Kerkelijke dweepzucht is een epidemie, waarvoor, evenals voor zoovele lichamelijke ziekten, geen kruiden zijn gewassen en die moet uitwerken. Hoogstens kan men, mits tijdig en indien er geen erfelijke praedispositie bestaat, zich buiten besmetting houden.

Gewoonlijk wordt van liberale zijde de kracht der kerkelijke beweging te gering geschat. Men bouwt te veel op den invloed van het verstand en vergeet, dat men verstand den menschen niet kan geven, ook niet door onderwijs, aangezien het verstand afhankelijk is van de inrichting der hersenen; men vergeet, dat het verstand, voor zoover men erover beschikken kan, voor zoover het aanwezig is, evenzeer kan dienen, om voor het kerkelijk geloof bewijzen te zoeken, als om het te ondermijnen, en de grond hier gelegd wordt door de gemoedsrichting.

De bestrijding van het kerkelijk geloof is veelal van dien aard, dat

de groote en ernstige beteekenis niemand kan ontgaan. In dien verkiezingsstrijd zijn enkel voor- en tegenstanders bestaanbaar, geen onzijdigen.
Dat daarom van allen, die den toeleg der kerkelijke partijen veroordeelen, niemand - ook de allerlaatste niet - terugblijve, opdat op niemand de verantwoordelijkheid kome te rusten, dat hij door zijn onthouding toestanden hielp voorbereiden, als nu België doorleeft, en den triomf bevorderen van beginselen, die - hoe men het ook verbloeme - als laatste en bitterste vrucht kerkelijke overheersching brengen moeten.'

het eer wordt versterkt dan verzwakt; men bespot dit geloof, terwijl de mensch in het algemeen spot op dit gebied het minst kan verdragen, omdat de vorm van het geloof, hoe zonderling ook, te veel samenhangt met hetgeen, waaraan de mensch boven alles gehecht is en wat de mensch in zeker tijdperk van ontwikkeling niet missen kan, niet missen wil. Men tracht te weinig, het kerkelijk geloof zielkundig te begrijpen en tot zekere hoogte te waardeeren; vandaar, dat men telkens mistast in zijn beteekenis en ook in zijn kracht.

Een der meest geliefkoosde wapenen tegen de anti-revolutionnairen is het wijzen op het samengaan met de Katholieken, in strijd met de geschiedenis. Tot zekere hoogte volkomen waar, maar men vergeet daarbij de verandering der tijden.

Het anti-papisme van de Calvinisten is, schoon niet geheel overwonnen, door den loop der tijden veel afgesleten. Een zekere toenadering tusschen Protestant en Roomsch moest vanzelf ontstaan tegenover den gemeenschappelijken strijd tegen de nieuwere wereldbeschouwing, welke aan den godsdienst òf in het geheel geen plaats in het menschelijk leven toekent, òf die plaats aanmerkelijk beperkt. De afstand tusschen Roomsch en Protestant is inderdaad zeer gering in vergelijking van de diepe, breede klove, welke er bestaat tusschen de oude, de Christelijk-historische en de moderne wereldbeschouwing, en het is inderdaad dwaas, om aan te nemen, dat die overgang zoo heel gemakkelijk zou geschieden.

Wie de menschelijke natuur neemt, zooals die is, zooals die alle eeuwen door zich heeft geopenbaard bij elke groote geestelijke crisis, moet de reactie op kerkelijk gebied het meest natuurlijk verschijnsel vinden en den eisch der liberalen, dat het volk even gemakkelijk van geloof zou verwisselen als van kleederen, wanneer de mode dat meebrengt, èn onredelijk èn onnatuurlijk vinden. De mensch is nu eenmaal naar zijn aard, wat hij is, en er is geen reden, om aan te nemen, dat hij dit niet zal blijven.

't Is waar, *Standaard* en *Tijd* kibbelen, vechten soms met elkander, dat het een lust is; zij deden dat ook tijdens de verkiezingen, en de *Tijd* was niet weinig verontwaardigd over het besluit van de anti-revolutionnaire deputaten-vergadering te Amsterdam betreffende de niet-samenwerking bij de eerste stemming. Maar twee Joden weten, wat een bril kost, en het gekibbel maakte den indruk, dat er veel werd geschreven, om der goê gemeente, welke historisch nog altijd met anti-papisme behept is, ietwat zand in de oogen te strooien.

De *Tijd* wist er heel aardig een mouw aan te passen en de *Standaard* was diep overtuigd, dat Roomsch en Protestant als broeders zouden strijden, kapelaan en dominee op één karretje de boeren afrijden, wanneer de nood aan den man kwam, vooral bij de herstemmingen.

Het gemeenschappelijk bewustzijn van aan de zoogenaamde grondwaarheden des Christendoms te zijn trouw gebleven, kon altijd weer dienst

doen. ‘De Kamer moet om’; daarover waren beiden het eens; daarbij hadden beiden belang, en terwijl de liberale krachten verlamd werden door verdeeldheid in eigen boezem en men 't hier druk had met de zuivering van Kappeyneanisme, stond men aan de rechterzijde vast in 't gelid en kon gouden bergen beloven in de toekomst, wat te gemakkelijker was, omdat men nog nooit in de gelegenheid was geweest, positief te bewijzen, wat men leveren kon, als men de teugels van den staatswagen in handen had. Wissels op de toekomst zijn altijd gemakkelijk te trekken, en in een tijd, waarin wisselruiterij in de mode is, niet alleen in den handel, maar ook in de politiek, laat het publiek zich die gemakkelijk in de handen stoppen. De kraak, die er noodwendig op volgt, is van later zorg.

De uitslag der verkiezingen is bekend; de voorspelling van den Calvinistischen profeet werd vervuld: d e K a m e r i s o m; de liberalen hebben niet meer de meerderheid; tegenover de 42 liberalen staan 44 anti-revolutionnairen, Katholieken en conservatieven.

Die uitslag heeft de verwachting der rechterzijde overtroffen; men had het ‘om’trekken uitgegeven als wachtwoord, ja, maar nog meer als een hoop, een wensch dan als een vast toevoorzicht.

Oppervlakkig gezien is de omkeering een zaak van groote beteekenis; wanneer men echter de feiten ontleedt, dan is de slotsom niet meer dan een vraagteeken en zullen de eerlijke mannen, ook aan de rechterzijde, niet minder bedenkelijk het hoofd schudden en de schouders ophalen dan die van de linkerzijde.

De Kamer is ‘om’, 't is waar; maar de meerderheid der liberalen was in de laatste jaren toch reeds klein en de overwinning, in enkele districten behaald, geschiedde met zulk een kleine minderheid, dat niemand verzekerd kan zijn, dat zij blijvend is.

Toevallige omstandigheden, de meerdere of mindere ijver van een paar personen, die zich met het werven van kiezers bemoeien, geven den doorslag. De kiezers zijn geen zelfstandige menschen, maar wezens, afhankelijk meer nog van de stemming van anderen dan die van henzelven. Hoe zij stemmen, staat meer in verband met hun sociale positie dan met hun politieke overtuiging, want een kiezer met een politieke overtuiging is een zeldzaamheid.

Vandaar niet alleen in ons land, maar ook elders de zeer verschillende resultaten, welke de verkiezingen op verschillende tijdstippen opleveren, en die afwisseling is grooter, naarmate het stemrecht meer wordt uitgebreid. Vandaar, dat elke verkiezing een stap is in den blinde, eenvoudig omdat men voor een juiste beoordeeling bekend zou moeten zijn met al de plaatselijke omstandigheden, welke van persoonlijken, niet van politieken aard zijn.

Menheeft menschen, die met de inkrimping of de uitbreiding van het stemrecht dwepen en daarvan den grondslag maken van de leiding

van den Staat. In theorie klinkt dat heel fraai, maar wie de werkelijkheid naspeurt, komt tot een ander resultaat; het stemmen is, wanneer men achter de schermen ziet, weinig meer dan een comedie, waarin de intrige het minst van politieken aard is; de politiek is alleen het vernis.

Bij de onzelfstandigheid der kiezers is de uitslag der stemming een financieele quaestie en geldt de vraag: wie heeft er het meest voor over? wie geeft geld, om de kiezers op te zoeken, te bewerken, hen te laten rijden naar de stembus, indien zij te lui zijn, om te loopen? Men heeft bij de theologen in vroeger jaren, bij de overdrijving van tekstverklaringen, het spreekwoord uitgevonden: de eeuwigheid ophangen aan een spinrag. Een soortgelijk spreekwoord mag worden gemaakt voor hen, die van het stemrecht het middelpunt maken van de staatkunde.

Intusschen, de liberalen hebben de meerderheid verloren. Dat kon verwacht worden, omdat zij met verdeeldheid in eigen boezem hadden te worstelen, omdat zij niet behoorlijk waren georganiseerd en voor een deel de sympathie van hun eigen geestverwanten hadden verbeurd.

Neemt men die ongunstige omstandigheden in aanmerking, dan moet men toch den liberalen het getuigenis geven, dat zij zich dapper hebben geweerd. Op de meeste plaatsen hebben de liberalen meer stemmen uitgebracht dan vroeger, in sommige steden zelfs een cijfer bereikt, dat men hun nooit had durven geven.

Men heeft op dat cijfer te meer roem gedragen, omdat van de anti-revolutionnairen niet hetzelfde kan worden gezegd; men moet veeleer, wanneer men op hun cijfer let, tot de slotsom komen, dat zij hun toppunt reeds hebben bereikt en beginnen te dalen.

Zulke cijferberekeningen hebben echter slechts een zeer betrekkelijke waarde en wie haar zonder meer tot grondslag legt van een betoog, doet een dwaas, een kinderachtig werk.

Immers, het al of niet opkomen der kiezers in een district is afhankelijk van plaatselijke omstandigheden, van persoonlijke invloeden, die zich nu eens meer dan eens minder doen gelden, meestal om redenen geheel buiten de politiek om. Uit het aantal in het geheele land uitgebrachte stemmen te besluiten tot het cijfer, dat een partij in de Kamer moet hebben, is kinderspel en het is vermakelijk, om te zien, hoe zelfs anders ernstige mannen zich met dien onzin bezig houden.

Er is een andere, meer practische zijde van de verkiezingen, waarop de aandacht dient gevestigd en die den door de rechterzijde zoo hoog gevierden uitslag in een twijfelachtig licht brengt.

Hoe is de meerderheid verkregen?

Men kan beweren, dat dit niet veel afdoet, want meerderheid is meerderheid, en de meerderheid heeft in de Kamer bij tal van zaken het heft in handen. Dat is ook zoo, maar de manier, waarop die

meerderheid is verkregen, stelt eenigszins in staat, te beoordeelen, wat wij van de toekomst hebben te verwachten.

Het is bekend en algemeen aangenomen, dat in de Katholieke districten niemand verkozen wordt, die der geestelijkheid niet aangenaam is. Daarom is niemand ook nieuwsgierig naar den uitslag van de verkiezingen in die districten. Dat de Katholieke geestelijkheid daarbij zekere vrijheid laat, kan men aannemen uit het feit, dat de Katholieke partij in de Kamer bestaat uit elementen, die slecht aan elkander sluiten, terwijl juist een vast aaneengesloten fractie, die weet, wat zij wil, vooral in den tegenwoordigen tijd zeer wenschelijk was.

Wellicht zou de Katholieke geestelijkheid ook verandering brengen in het personeel, een fractie maken, die meer aan haar ideaal beantwoordde, indien zij meer keus had. Maar dit is niet het geval; de mannen van beteekenis onder de Katholieken zijn niet zeer talrijk, en hieronder zijn er weer eenigen, die wel hun kerkelijk geloof meer of minder getrouw blijven, maar toch geen lust hebben, zich onder de voogdijschap van de geestelijkheid te stellen in niet-kerkelijke zaken. De geestelijkheid moet dus nemen, wat zij krijgen kan.

Wat nu bij de Katholieken gebruik is geworden, is bij de meerderheid der Protestanten nooit populair geweest en zal het nooit worden. De bemoeiing van de geestelijkheid met niet-kerkelijke zaken heeft ten allen tijde den weerzin opgewekt bij de echte Hollanders.

En waardoor hebben nu de anti-revolutionnairen in de twijfelachtige districten de meerderheid verkregen? Juist door het kiezers werven van de dominees en pastoors. In dezen tijd van deels verklaarbare, deels kunstmatig opgezweepte, maar zeer zeker tijdelijke kerkelijke dweepzucht is de manoeuvre gelukt, maar ons volk zou zijn aard ontrouw moeten worden, indien dat bleef.

De heeren Calvinisten moeten het weten, maar ik geloof, dat zij druk bezig zijn, hun gezag duchtig te ondermijnen. Het volk veronderstelt in een godsdienstige richting, die zich uitgeeft voor meer waar, meer ernstig dan een andere, - een hoogere zedelijkheid, een diepere opvatting van plicht. En daarvan dragen de verkiezingen geen blijk; het tegendeel; er zijn intriges gebezigd, oneerlijkheden gepleegd, waarover elk fatsoenlijk man zich moest schamen en waarbij men de vraag mag stellen, of iemand, als hij langs dien weg de meerderheid verwierf en tot volksvertegenwoordiger wordt verkozen, als fatsoenlijk man een dus verkregen mandaat niet moet weigeren.

Als voorbeeld van kerkelijken ijver kan het volgende dienen: een rechtzinnig predikant komt bij een boer, om hem te vragen naar zijn stembiljet. De man antwoordt, dat hij het reeds heeft ingevuld in overleg met zijn landheer, dien hij in die zaken volkomen vertrouwt, en wel met den liberalen candidaat. Och, dat hindert niet, merkt de dominee op; gij kunt den naam wel doorschrappen en dien van onzen candidaat erop zetten; de landheer behoeft dat niet te weten.

Dat was den boer toch wat te kras en zijn verontwaardiging ging zoover, dat hij den dominee de deur wees. Ook zonder die stem is de Calvinistische candidaat in dat district gekozen. Maar even zeker is het, dat een godsdienst, welke op deze wijze in zijn vertegenwoordigers de eerste beginselen van eerlijkheid en goede trouw schendt, zijn gezag ondermijnt, omdat zulke gemeene huichelarij op den duur te veel weerzin inboezemt en walging wekt bij hen, die aan vroomheid nog eenige beteekenis hechten. Zulke Jezuïetenstreken is men onder Protestanten nog niet gewoon. Een partij, die zulke middelen te baat neemt, moge tijdelijk zegevieren, zij breekt zichzelf af voor de toekomst. Zoo gemeen is ons volk niet, om met zulk een godsdienst vrede te hebben.

't Is zeer licht mogelijk, dat ook elders zulke praktijken beproefd zijn en ingang hebben gevonden, want het stemmen werven is dikwijls een vuil werk, maar in dat geval zijn zulke smerige handelingen niet gepleegd in naam van den godsdienst, voor het behoud der ‘ware zuivere leer’.

Meent een kerkelijke richting, dat het op haar weg ligt, om zich direct met staatszaken te bemoeien, te breken met het: ‘Geef den Keizer wat des Keizers, en Gode wat Godes is’, het zij zoo, ik wil haar het recht daartoe niet betwisten, maar dan eisch ik van haar, dat zij middelen bezigt, harer waardig, en niet met gemeene praktijken zich ophoudt.

Ook bij de beoordeeling van den uitslag van de stemming hecht men te veel aan de theorie, te weinig aan de werkelijkheid. Cijfers kunnen soms zeer bedrieglijk zijn. Het politieke leven hangt nauw samen met het sociale; een politieke macht kan zich niet ontvouwen, kan zich zelfs niet eens lang staande houden, indien zij niet wordt gesteund door de sociale kracht. Daarom is het niet alleen de vraag, wie het grootst aantal stemmen heeft, maar of het grootst aantal stemmen zich daar bevindt, waar de drijvende kracht is van het sociale leven, waar het overwicht is van maatschappelijken invloed.

Iedereen weet, dat in het gewone leven de meer ontwikkelde, de meer gegoede klasse, meer in het bijzonder de nijvere burgerstand, den meesten invloed uitoefent. Ik zal niet beweren, dat die stand beantwoordt aan het ideaal, dat men ook in bescheiden mate aan het menschelijk leven mag stellen; ik zal niet beweren, dat men hier den kiesstrijd vlekkeloos heeft gestreden en het knoeien en liegen alleen aan de zijde der clericalen is geweest, verre vandaar, maar het is en blijft waar, dat men hier de grootste sociale kracht heeft, omdat handel en nijverheid zich voornamelijk in haar handen bevinden. En nu zijn de candidaten van deze partij op verschillende plaatsen geslagen door een meerderheid, die voor een goed deel bestaat uit menschen, die wel in de kerk een hoog woord voeren en zich aanstellen, of zij van God veel meer weten dan al de wijsgeeren van Plato tot Kant,

maar toch in het maatschappelijk leven op enkele uitzonderingen na niet veel te beteekenen hebben. De logge, domme, dweepzieke menigte gaf den doorslag en de meerderheid staat tegenover de nijvere, ontwikkelde, nuchtere minderheid.

Om een voorbeeld te noemen: wanneer te Middelburg niet alleen de oude Zeeuw, de veteraan Van Eck, maar ook een man als de burgemeester van Vlissingen, de heer Smit, een man, aan wien die stad en daarmee het heele eiland zooveel te danken heeft, bij de verkiezingen de vlag moeten strijken voor de Kuyperiaansche dompers, dan noem ik zulk een uitslag zeer bedenkelijk.

Juist practisch gevormde mannen, met gezond verstand en een helderen blik, mannen, niet betrokken in het oude, vervelende partijgescharrel, mannen zonder advocaterie, worden in de Kamer verlangd, zouden daar het zoozeer gewenschte ‘nieuwe bloed’ moeten geven.

Het gevolg van het verwerpen van zulke mannen moet op sociaal gebied een wrijving veroorzaken, welke de Kuyperpartij alles behalve aangenaam zal zijn, moet gevolgen hebben, die met de ‘tale Kanaäns’, met de ‘Ordonnantiën Gods’ niet bezworen kunnen worden.

De tijd zal nog moeten leeren, of zulke overwinningen op den duur houdbaar zijn; voor het oogenblik zijn ze alleen tot stand gekomen door een even kunstmatig als bedrieglijk opzweepen.

In vele andere districten heeft men dezelfde verhoudingen en wanneer men ook daar de dingen gaat ontleden naar hun aard, dan kunnen de liberalen zeggen: wij zijn geslagen, 't is waar, maar wij zullen zien, welke de gevolgen zijn; Keulen en Aken zijn niet op één dag gebouwd.

Was de uitslag van de verkiezingen voor de liberale partij verre van gelukkig en had men van haar hooger stemcijfer iets anders mogen verwachten, ook het naaste doel, dat de liberalen zich voorstelden, de zoogenaamde herstelling der eenheid, de zuivering van het Kappeyneanisme, werd slechts onvolkomen bereikt.

In de eerste plaats konden niet overal de Kappeyneanen van de candidatenlijst geweerd worden, omdat, zooals doorgaans, de locale sympathieën, gepaard met het erfelijk gebrek aan politieken geest, dit onmogelijk maakten. Al spoedig bleek, dat men voor 't minst de halve Kappeyneanen - wellicht de gevaarlijkste, omdat men nooit weet, wat men aan halven heeft, wanneer het erop aankomt, - voor lief moest nemen. De ‘zedelijke versterking’, waarvan de liberale organen gewaagden, had dan ook veel van het bekende vijgeblad en werkte op den spotlust van de tegenpartij. Zoo kon er van een andere candidatuur te Alkmaar voor de heeren Van der Kaay en De Bruijn Kops geen sprake zijn en moest men zich bepalen tot de hoop, dat de herstemming van den laatste een leerles zou blijken te zijn.

Amsterdam vormde het glanspunt in den strijd tegen het Kappeyne-

anisme, omdat daar, dank zij de krachtige en talentvolle bestrijding door de *Amsterdammer*, de hoofdman Tak geslagen werd.

De vreugde over die met open vizier behaalde overwinning werd echter ras getemperd door de verkiezing van den heer Tak tot lid der Eerste Kamer door de Provinciale Staten van Noord-Holland.

De houding dezer Staten was zeker een verrassing, en het is nog nimmer voorgekomen, dat de Staten het hun roeping achtten, den uitslag van de directe verkiezing aldus in het aangezicht te slaan. Zulk een verkiezing kan erdoor, wanneer het geldt de benoeming van een lid van de tegenpartij en de meerderheid der Staten juist tot dezelfde partij behoort als die, welke bij de verkiezingen voor de Tweede Kamer de nederlaag heeft geleden. De Staten van Noord-Holland heeten echter liberaal, wilden een liberale keuze doen en deden dat op een wijze, dat men haast tot de slotsom zou komen, dat zij eigenlijk niet goed begrepen, wat zij deden, en de politiek beschouwden als een soort van plas, die de jongens gebruiken, om in te morsen.

In de gegeven omstandigheden is de heer Tak niet alleen niet van het politiek tooneel verwijderd, maar is zelfs in de Eerste Kamer een gevaarlijker man dan in de Tweede. Tot heden immers heeft de heer Tak geen enkel bewijs gegeven, dat leergeld aan hem besteed is en hij zijn persoonlijke grieven op den achtergrond wil plaatsen(*).

Ongelukkig waren de liberalen ook te Haarlem, maar het was niet hun schuld, dat de heer Meyier herkozen werd. De liberale tegencandidaat, de heer Rethaan Macaré, zou zeker verkozen zijn, indien niet de anti-revolutionnairen en Katholieken zich op oneerlijke wijze met deze verkiezing hadden bemoeid.

Het kunststukje, door *Standaard* en *Tijd* hierbij geleverd, is een staaltje van leugenkunst, dat alle fatsoenlijke anti-revolutionnairen en Katholieken moeten afkeuren, tenzij zij wenschen, dat anti-revolutionnairen en Katholieken voortaan op één lijn zullen worden gesteld, waar het verkiezingsgeknoei geldt.

Voor de anti-revolutionnairen en Katholieken was noch Rethaan Macaré,

(*) De *Standaard* heeft zeer geestig de benoeming van Tak tot lid der Eerste Kamer door de Staten van Noord-Holland geteekend in het volgend entrefilet:
'Naar den overkant: Verhuizen wordt soms mode-zaak. Zoo nu ook in den Haag. Vlak tegenover elkander liggen daar op het Binnenhof de vergaderzalen van de Eerste en van de Tweede Kamer. Hoogstens zestig stapjes.
En zie, nu vaart almeer de mode in onze "fijnste" staatslieden, om, dien weg van zestig stapjes langs, van de Tweede naar de Eerste Kamer te verhuizen. Zoo ging eerst Fransen Van de Putte. Toen Van Lijnden van Sandenburg. Nu weer Tak van Poortvliet.
Zoo wordt de Eerste Kamer een Invaliedenhuis voor tijdelijk van hun commando ontheven veldheeren. Of, wil men, een *Tepidarium*, gelijk de Romeinen bij hun publieke baden hadden. Een koelkamer, waarin men afkoelt en zich kalmeert.
Meê loopt het met dat al de Gleichmanianen niet. De bijl was dan nu aan den boom gelegd, en de tak was afgehouwen. Maar zie, daar spruit hij ijlings links aan den boom weer uit!'
Op het gebied van de journalistiek is het anti-revolutionnaire blad eenig en kan wedijveren met het beste van hetgeen, zelfs in het buitenland, op het krantengebied wordt geleverd.

noch Meyier aanbevelingswaardig, want het waren beiden liberalen. Meyier kon echter nooit door hen worden gesteund, want hij was behalve ex-modern dominee volbloed onderwijsman. De clericalen zijn echter nooit verlegen om woorden; zij gaan uit van het beginsel van den grooten meester in de leugenkunst, dat de taal is uitgevonden, om de gedachten te verbergen. Meyier werd aanbevolen, 'omdat van Rethaan Macaré zeker is, dat hij voor nieuwe lasten zal stemmen en van Meyier nog althans mogelijk is dat hij tegenstemt'.

Deze voorstelling is eenvoudig gelogen - bewust of onbewust, dat kunnen alleen zij uitmaken, die de logen hebben uitgevonden; ik heb vooralsnog geen gegevens, over dit laatste te oordeelen.

Wilden de anti-revolutionnairen en Katholieken den heer Meyier lid van de Kamer maken, dat stond hun vrij, zooals elke partij een zekere mate van vrijheid heeft, om in een bepaald geval een tegencandidaat te steunen. Zij konden in dat geval eenvoudig zeggen: ons belang is het, dat de liberale partij zoo verdeeld en daardoor zoo zwak mogelijk blijft; Meyier is wel om zijn onderwijsmanie veroordeeld, maar als Kappeyneaan kan hij ons bij gelegenheid goede diensten bewijzen en daarom geven wij aan hem de voorkeur. Door te handelen, zooals de *Standaard* gehandeld heeft, toont het blad, zekere 'Ordonnantiën Gods' vergeten te hebben, welke toevallig ook niet in het *Program* zijn opgenomen. De heer A. Kuyper kan die vinden in Gen. 17 vs. 1, waar geschreven staat: '*De Heer zeide tot Abraham: wandel voor mijn aangezicht en zijt oprecht.*'

Nog iets: de liberalen blijken volgens hun organen veel behoefte te hebben aan zedelijke versterking, - wat wel zijn kan - maar moet met het oog op die zedelijke versterking niet de vraag gesteld worden: mag een liberale afgevaardigde, die verkozen wordt tegen den zin van de meerderheid zijner partij, alleen omdat hij gesteund wordt op valsche wijze door de vijanden van de liberalen, het mandaat aannemen? Of houdt het zedelijk gevoel op, zoodra men een betrekking verkregen heeft, en doet het hoe niet meer af?

Met Tak verdwenen Bergsma en Rombach en zeker is met dit drietal de macht der Kappeyneaansche fractie zoodanig gebroken, dat zij waarschijnlijk wel vooreerst niet veel meer van zich zal doen hooren. Of zij daarmee van het staatstooneel voorgoed verdwenen is, zou ik niet durven beweren; wellicht zou dit niet eens wenschelijk zijn, tenzij het gehalte van de liberale partij in de Kamer intusschen zoodanig werd versterkt, dat men de Kappeyneanen kon ontberen zonder schade.

De Kamer is 'om', maar met hoeveel bluf dat ook is voorspeld, de ervaring leerde spoedig, dat wij daarmee niet veel verder zijn.

Men heeft het in de Kamer nog niet veel verder gebracht, dan dat het bureel anders is samengesteld. De heeren van de rechterzijde heb-

ben daarbij terstond hun macht getoond, zeer tegen de fatsoenlijke regelen van de kunst, welke voorschrijft, dat het presidentschap toekomt aan de sterkste partij en de vice-presidenten genomen worden uit de fracties, welke naar getalsterkte daarop volgen.

Wil men nu al de veelsoortig samengestelde rechterzijde bij zulk een gelegenheid aanzien voor één partij, dan had de tweede president toch genomen dienen te worden uit de liberale partij. Er scheen echter een kinderachtig genot in gelegen te zijn voor de verbondenen, om bij deze gelegenheid hun macht te toonen, en het werd hun van liberale zijde ook weder gemakkelijk gemaakt, want niet al de heeren waren present, al wist men, dat de Kamer op dat oogenblik ten gevolge van twee dubbele mandaten eigenlijk nog niet 'om' was.

Verder wil de rechterzijde, althans voor het oogenblik, nog niet gaan. Van opeisching van het gezag is nog geen sprake. De *Standaard* had reeds daarop voorbereid en het schijnt, dat wij vooreerst nog niet het genoegen zullen beleven van een anti-revolutionnair-Katholiek-conservatief-Kabinet aan het werk te zien.

Het plan schijnt te zijn, de begrooting duchtig onder handen te nemen, waarbij in de eerste plaats het onderwijs het zal moeten misgelden. Nu, de staatsuitgaven zijn in de laatste jaren zoo sterk toegenomen en de Staat is zoo gewoon geworden, op een grooten voet te leven, dat het geen kwaad kan, dat het mes er eens wordt ingezet.

Waarschijnlijk zal dat werk den heeren van de rechterzijde niet bijzonder meevallen. Het raderwerk van den Staat juist te beoordeelen en op grond van kennis van zaken aan te wijzen, welke raderen gemist kunnen worden en welke ingekrompen, is lang geen gemakkelijk werk. Wil men er onbesuisd op inhakken, dan loopt men gevaar, het raderwerk in de war te sturen, en zoolang de wetten niet zijn afgeschaft of gewijzigd, dient men ze uit te voeren. De heeren schijnen zelf begrepen te hebben, dat er eenige tijd van nadenken noodig is, en geven daarom de voorkeur aan kredietwetten, ten einde in het volgend jaar op hun gemak de cijfers nog eens te bekijken. Met het vaststellen der begrooting zal dus waarschijnlijk ongeveer het heele parlementaire jaar gemoeid zijn.

De Grondwetsherziening is geheel op den achtergrond getreden, en te recht, want de samenstelling der Kamer is niet van dien aard, de meerderheid te klein, om daarvan iets goeds te verwachten. Het hoofddoel der anti-revolutionnairen is, door middel van de uitbreiding van het stemrecht en een verknipping der kiesdistricten te geraken tot een Kamer, waarin men ook voor Grondwetsherziening een voldoende meerderheid heeft. Nu, de liberalen hebben zoolang met de indeeling van de kiesdistricten geknoeid, dat men ook der tegenpartij dat genot wel eens mag gunnen. De Katholieken zullen zonder twijfel hun onontbeerlijke hulp verleenen, want zij hebben h u n districten en zij zijn

schier overal elders te zwak, om voor hun minderheden eigen volksvertegenwoordigers te kunnen vragen.

Ook de conservatieven zullen een handje helpen, want zij hebben hier eenige oude pretensies te vereffenen. De rol, welke deze drie heeren te spelen hebben, is echter ver van benijdenswaard. Schijnbaar hebben zij aan de rechterzijde de macht geheel in handen, want bij een meerderheid van slechts twee stemmen geven zij den doorslag.

Zoo fraai hun positie van buiten is, zoo wanhopend ziet het er voor hen uit, wanneer men de zaak van binnen beziet. De weinige conservatieven, welke ons Kamertje nog heeft, leven van de genade der anti-revolutionnairen en Katholieken, met wie zij altijd overhoop gelegen hebben, niet minder dan de liberalen. Zoodra de heeren het durven wagen, een eigen gevoelen te hebben, wordt hun doodvonnis geteekend en bij de eerstvolgende Kamerverkiezing voltrokken. De heeren conservatieven in de Kamer gelijken op de poppetjes op sterkwater, die door een vingerdruk op en neer gaan en verder rustig op den bodem liggen; zeker geen benijdenswaardige rol, vooral wanneer men zichzelf, evenals de heer Wintgens, voor een groot man houdt. Doch men moet eraan gelooven, wanneer men zoo volksvertegenwoordiger wil zijn.

De vraag mag gedaan worden, of er eenige waarschijnlijkheid bestaat, dat het naaste plan der anti-revolutionnaire partij gelukken zal, om door uitbreiding van het stemrecht onder den minder bemiddelden burgerstand en het kunstmatig verknippen der kiesdistricten een voldoende meerderheid in de Tweede Kamer te krijgen. En dan geloof ik, dat hij, die den politieken toestand onpartijdig onderzoekt, daarop niet anders dan een ontkennend antwoord zal kunnen geven.

In de eerste plaats heeft ook de Eerste Kamer bij deze veranderingen een woordje mee te spreken, en zoolang de tegenwoordige wijze van verkiezing van de leden der Eerste Kamer blijft, zal de begeerde omzetting hier steeds mislukken.

Onze Eerste Kamer heeft daarbij in de laatste jaren de haar van nature toebedeelde rol van controleerend lichaam laten varen en toont meer en meer den lust, om op haar wijze voor Tweede Kamer te willen spelen. 't Is haar schuld niet, dat zij de oude tradities vergeet, maar van de zonderlinge mode, bij de Provinciale Staten in zwang gekomen, om de politieke grootheden, die in de Tweede Kamer òf hebben uitgediend òf tijdelijk daar niet gewild zijn, in de Eerste Kamer op te bergen. Behoorde de heer Kappeyne tot de hoogst aangeslagenen, hij zou zonder twijfel reeds lang in de Eerste Kamer zijn schadeloosgesteld voor de nederlagen, in en buiten de Tweede Kamer geleden. Ik ben de eerste, om de *Standaard* toe te geven, dat dit een hoogst zonderlinge manier van doen is, maar het gaat nu eenmaal zoo in Nederland.

Een tweede reden, waarom ik verwacht, dat de anti-revolutionnaire

zon nooit hoog aan den hemel zal rijzen, is de inwendige zwakheid van de partij zelf. Ik wees straks reeds bij het bespreken der verkiezingen op het noodzakelijk gevolg van het weren van mannen van naam en invloed door een uit de minder ontwikkelden door allerlei kerkelijke en valsche leuzen opgezweepte meerderheid tegenover een op sociaal gebied zeer machtige minderheid. Vele overwinningen van de anti-revolutionnairen zijn niets anders geweest dan verrassingen, die straks door de sociale machten in rook kunnen vergaan. Maar ook indien men dit buiten rekening laat, is de Kuyper-partij zwak en is haar succes slechts een quaestie van tijd.

De Kuyper-partij - want de naam van anti-revolutionnaire partij is eigenlijk minder juist - vormt den uitersten rechtervleugel van de in ons land zeer machtige orthodoxe partij.

De Kuyper-partij vertoont in de orthodoxe partij het eigenlijk gezegde clericale element en ontleent juist haar kracht aan den algemeenen, maar zeer zeker ook tijdelijken clericalen stroom.

Het clericalisme heeft het wanhopend werk ondernomen, onze maatschappij, onzen Staat te willen inrichten naar kerkelijk-godsdienstigen trant. Het is niet voor het eerst, dat men zulk een poging aanwendt; de geschiedenis van vroeger eeuwen weet er ook van te verhalen, en ook, hoe het einde van die pogingen altijd is geweest kolossale huichelarij, aan den eenen kant belachelijke, aan den anderen kant vervelende femelarij, die gewoonlijk zoolang duurt, dat den eenvoudigen vromen de oogen opengaan en deze in hun verontwaardiging den vloek uitspreken over de schijnheiligheid. Het Farizeïsme heeft altijd slechts een tijdelijk succes gehad; men wint daarmee alleen de minder ontwikkelde volksmenigte, welke het aan doorzicht mangelt en die bij gebrek aan diepte van gemoedsleven uitsluitend aan den vorm hecht.

Het clericalisme treedt in de maatschappij nu en dan op evenals epidemieën, die zeer hevig kunnen zijn, maar ons ook spoedig weer verlaten. Telkens herneemt de werkelijkheid haar rechten en dan wordt de godsdienst weer het groote ideaal, zoo fijn en verheven, dat men door aanraking met de gewone wereldsche dingen het bijna vreest te bezoedelen.

Niemand zal ontkennen, dat dr. Kuyper zich onderscheidt door een zelden geëvenaarde kracht; er is in dien man iets geniaals, vooral waar men hem werkzaam ziet als journalist. In een krant heeft men het woord alleen evenals op den preekstoel en het was een wijze zet van den heer Kuyper, om voor het lidmaatschap van de Kamer te bedanken. Het genie wordt vernietigd in die dagelijksche aanraking en wrijving met anderen, welke hinderlijk is voor de vrije ontwikkeling der persoonlijkheid.

De invloed, welken Kuyper als oppermachtig partijleider uitoefent, moet wellicht evenzeer toegeschreven worden aan zijn talent als aan de karakterloosheid van onzen tijd.

Als hoofd der Protestantsche clericalen is Kuyper een machtig man en nooit wellicht is het bewustzijn van beginsel zoo zwak geweest tegenover zucht naar eer en aanzien. Vandaar zoovelen, die hun karakter wegwerpen, om in de gunst te komen van hem, die op 't oogenblik de groote man is in den clericalen stroom. Velen houden daarbij een slag om den arm, meenend daardoor hun beginsel, hun karakter te redden. Zoo stelt men zich tevreden met den schijn, want de eerzuchtige gelijkt den drenkeling, die zich aan een stroohalm vasthoudt.

Mannen van echt clericaal gehalte zijn onder de Kuyperianen niet talrijk, en indien de stichter van de Vrije Universiteit straks de oogen sluit en het tijdelijke met het eeuwige verwisselt, is het voor den veldheer te wenschen, dat hij nimmer op aarde terugkeert, om nog eens inspectie te houden over de clericale garde, want dan zou hij bitter te moede zijn over zooveel afval.

Het schijnt, dat de heer Kuyper zelf het zwakke van zijn positie gevoelt en op de vermeerdering van zijn geestverwanten langs natuurlijken weg weinig bouwt. Vandaar al die kunstmiddelen; vandaar een eigen Vrije (?) Universiteit, waar de studenten zooveel mogelijk afgezonderd worden gehouden; vandaar de afzondering van de toekomstige heiligen, zelfs vóórdat zij het heilige der heiligen betreden in Neerland's hoofdstad.

Dit is zonder twijfel zeer practisch gezien. Aan die afzondering heeft de Roomsche Kerk haar bewonderenswaardig geestelijk korps te danken, gedrild naar den geest met een juistheid van africhting, welke de Pruisische officieren, wat het lichaam der recruten betreft, niet kunnen verbeteren. Rome is zoozeer van de geheel eenige voortreffelijkheid van dit stelsel overtuigd, dat het nooit concessies kan of zal doen op het punt van de opleiding der geestelijkheid; vandaar, dat de ‘Culturkampf’ in Pruisen steeds hangende blijft. Het is nu eenmaal zoo: tot zelfstandigheid van overtuiging komen weinig menschen; de meesten hebben er ook geen behoefte aan; om een overtuiging te hebben, die de vrucht is van eigen denken, van eigen strijd, die saamgeweven is met onze levenservaringen, moet men andere hersenen hebben en ook betere waarnemingsorganen dan die, waarover de meesten nu eenmaal beschikken. *Les hommes s'instruisent comme des perroquets* - die opmerking is oud, maar kan nooit genoeg herhaald worden, en een pop blijft de grootste verrukking, ook van de groote kinderen.

Wat bij Rome zoo prachtig is geslaagd, wat daar een organisatie heeft gegeven, welker reusachtige gedaante met bewondering vervult, - waar wij bij Rome bijna niet meer op letten, omdat wij eraan gewoon zijn geworden, omdat het nauw samenhangt met de geheele geschiedkundige ontwikkeling, - dat boezemt echter onder Protestanten nog altijd diepen weerzin in. Op vrije overtuiging is het Protestantisme

gegrond en een kunstmatige geloofskweekerij is bij de dierbaarste vereering van het geloof onzen rechtzinnigen Protestanten een gruwel. Vandaar de voorliefde voor onze universiteiten, vandaar de strijd voor vrije ontwikkeling, bij al de gevaren, waarmee zij in onzen tijd gepaard gaat. Ik kan mij dan ook niet voorstellen, dat aan de kunstmatige geloofskweekerij van de Kuyper-partij een lang leven is gegund, dat zij groote veroveringen zal maken. Daarvoor is zij niet alleen te zeer in strijd met het Protestantsche beginsel, maar ook met den vrijen Nederlandschen geest.

Het onmiskenbaar talent van den heer Kuyper als partijleider, en in verband daarmee de persoonlijke invloed, dien hij uitoefent, heeft echter ook een schaduwzijde. Het vermogen van afstooting is wellicht bij hem even groot als dat van aantrekking, en dat zou sterker in het licht treden, wanneer Kuyper niet den tijdelijken clericalen stroom, geboren uit reactie tegenover het modernisme, mee had. Kuyper is heerschzuchtig en men dicht hem wel eens toe de geheime gedachte van eenmaal voor een Cromwell te spelen. Psychologisch is daar wel eenige grond voor. Zoo nu en dan blijkt, dat Kuyper niet erg konings- of althans hofgezind is. Trok hij niet in twijfel, of onze toekomstige Koningin wel Nederlandster van geboorte was? Kuyper is te weinig jurist, om alleen uit juristische haarklooverij die vreemde vraag op te werpen. Juristerij en theologie, alles dient hem, om als vlechtwerk zijn persoonlijke denkbeelden aan vast te hechten.

En Kuyper is democraat. Met een zekeren klemtoon uitgesproken is democratie een mooi woord; precies een fraaie mondvol. Maar, wij weten, hoe het met democraten gesteld is. Het volk dient hun slechts tot voetstuk voor hun eigen positie. Geen krachtig ontwikkelde persoonlijkheid - en dat is Kuyper zonder eenigen twijfel en in zoover een lichtpunt in onzen flauwen, karakterloozen tijd - een krachtig ontwikkelde persoonlijkheid heeft nooit in ernst met het volk opgehad. Men weet te goed, dat volk niets is dan een klank, waaraan niemand iets bepaalds weet te verbinden; dat de groote menigte nooit een opinie heeft, maar geheel afhankelijk is van de wijze, waarop zij bewerkt wordt, terwijl de geschiedenis erbij voegt, dat de zoogenaamde democratische vrijheid steeds eindigde met individueele almacht.

De democratische allures van Kuyper boezemen dan ook in zijn naaste omgeving wantrouwen in. Voeg daarbij de oneerlijkheid van Kuyper, zijn draaien en intrigeeren, naar het belang van de partij dit meebrengt, - hij herinnert geheel aan de looze streken van den aartsvader Jacob en is in staat, geitevellen aan te doen, om ruig te lijken; niets is er aan hem van de hooghartigheid van den aartsvader Abraham, die bij zekere gelegenheid sprak: ‘Opdat niemand zegge: ik heb Abraham rijk gemaakt’; - denk aan zijn onvast zedelijk gevoel, o.a. gebleken bij zijn opvatting van den zuiveringseed: dan blijkt, dat hij wel veel Cromwell-begeerten kan hebben, maar de Rondkoppen-natuur hem niet eigen is.

Met de Afgescheidenen heeft Kuyper het nooit kunnen vinden, want zijn heulen met de Katholieken uit politiek winstbejag is hun een gruwel. Met de partij, vertegenwoordigd door het met zooveel talent geschreven *Wageningsch Weekblad*, staat hij doorgaans op een slechten voet.

Het meest gehaat is Kuyper door de orthodoxe partij, die in dr. Bronsveld zulk een uitnemenden woordvoerder heeft. 'De anti-revolutionaire partij', schreef deze onlangs in de *Stemmen voor Waarheid en Vrede*, 'de anti-revolutionaire partij ziet zegevierend terug op den geleverden slag en roemt in hare victorie, bij de stembus behaald; en wij, wij herkennen onze banier niet meer, die door hen, aan wie zij was toevertrouwd, is bezoedeld en onteerd. Indien de macht der liberale partij over school en maatschappij, over Universiteiten en kolonien een einde nam, zou ik mij daar hartelijk in verblijden, maar mij is, om dat doel te bereiken, niet elk middel goed genoeg. Ook voor die overwinning zijn sommige prijzen te hoog. En daartoe reken ik bijna alles wat bij deze verkiezing door de anti-revolutionairen is ingezet. Ik denk aan het "unheimisch" verbond met de Roomschen, dat het *Wageningsch Weekblad* van geestdrift tintelen doet; aan de vooropstelling van het "geld", van de bezuinigings-leuze in een strijd, waar het geloof alles beheerschen en heiligen moet; aan de aanbeveling van conservatieven als de heeren Wintgens en Corver Hooft, en, *last not least*, aan het pleidooi van de *Standaard* voor een man als den heer Meyier, den dood-vijand van het geloof, den vaderen overgeleverd. Eene partij, die openlijk zulke middelen zich veroorlooft (wij zwijgen van hetgeen in strooibiljetten, in circulaires en in particuliere gesprekken is gezegd) zulk eene partij heeft haar christelijk karakter verloren en is der wereld gelijkvormig geworden. Zij dient het Koningrijk Gods niet, waar zij buiten staat, en draagt de kiem des verderfs in zich. Neen, zóó hebben de heeren Groen, Mackay en Van Lijnden niet gestreden. Hadden zij het gedaan: zij hadden geene kracht uitgeoefend. Zij waren belijders van het Evangelie en zijn daarvoor gesmaad geworden. Thans is Jezus Christus zelf nog altijd in oneer - maar zijne dienaren beginnen het in deze wereld ver te brengen.'(*)

(*) Merkwaardig is het antwoord, dat dr. Kuyper in de *Standaard* op dezen stouten, van zedelijke verontwaardiging tintelenden aanval gaf. De *Standaard* nam het dr. Bronsveld zeer kwalijk, 'dat hij op die wijs een zoo rauwe beschuldiging dorst uitspreken, waarvan hij natuurlijk niets waar kan maken', en zegt: 'Wat hier en daar tegen de *Standaard* en wat met haar geestverwant is, mokt en mort, is juist de lichte kavallerie, die op den conservatieven vleugel gekampeerd ligt, maar heel de linie van onze dege keurtroepen staat nauw om het vaandel geschaard in carré. En wie geeft nu aan Dr. Bronsveld gelijk? Wie antwoordt nu op zijn werda? Wie luidt de klok op zijn alarmgeroep? Uit de kern onzer partij geen enkel man. En indien Dr. Bronsveld nog vrienden en volgers ten dezen vindt, dan moeten die schier uitsluitend gezocht worden onder de categorie òf van enkele dames, die niet op de hoogte zijn, òf van enkele predikanten, die in de Vrije Universiteit den dood hebben gezien, òf eindelijk onder enkele kiezers juist der uiterste droite, die vroeger Groens leven hebben vergald en verbitterd en thans kwalijk velen kunnen, dat zijn kroost bloeit. Ziedaar het droeve noodlot van dezen heros, wiens heldhaftig opspringen juist door dit uitblijven van alle effect min of meer een komischen indruk maakt. Iets wat ons dáárom smart, omdat we hem ook op dit pad der afdoling blijven eeren en liefhebben, en maar al te goed weten, dat alleen odium theologicum ons de gewaardeerde medewerking van dezen soms zoo fijnen opmerker rooft. Toch zullen we van na voortaan ons veroorloven, van dit schrijven in de Kroniek over de anti-revolutionaire partij geen notitie meer te nemen, tot tijd en wijle Dr. Bronsveld openlijk en ridderlijk deze smaadredenen tegen onze beste mannen terugneemt.'
Uit een journalistisch oogpunt is het antwoord zeker gelukkig gevonden; de punten van de beschuldiging worden zeer handig ter zijde gelaten en gebluft op de stilzwijgendheid van de

Nog erger is het, wanneer de rechtzinnigen zich in particuliere gesprekken over Kuyper uitlaten. Bij al de schakeeringen onder de orthodoxe partij vindt men den onverholen afkeer terug. Een invloedrijk man van die partij meende eens in een particulier gesprek in vollen ernst, dat de leider van de anti-revolutionnairen van den duivel bezeten is.

Nu begrijpt men, dat waar de zaken zoo staan, het veel waarschijnlijker is, om aan te nemen, dat de anti-revolutionnaire partij haar toppunt van macht reeds heeft bereikt, dan dat het haar gelukken zal, door middel van uitbreiding van het stemrecht en eenzijdige verknipping der kiesdistricten het te brengen tot de vereischte meerderheid in de Tweede Kamer, ten einde, gesteund door de Katholieken, het te brengen tot een grondwetsherziening naar de 'Ordonnantiën Gods'. Het vischwater voor Kuyper is beperkt; hij kan een paar stemmen winnen, maar evenzeer een paar stemmen verliezen, want aan alle kanten vindt hij tegenstand, niet alleen bij de liberalen, neen, veel sterker nog bij zijn eigen geloofsverwanten.

En tot welke slotsom leiden deze waarnemingen? Dat de Kamer wel 'om' is, maar dat men aan een Kamer, die zoo 'om' is, nog weinig heeft, en er niet veel kans is, dat zij vooreerst anders 'om' zal geraken. Hoe tuk ook op het gezag durft de rechterzijde het niet wagen, om het gezag op te eischen en de teugels van het bewind te aanvaarden, uit vrees jammerlijk fiasco te maken. En daarvoor is bij de verkiezingen al dat lawaai gemaakt!

Zwak is de rechterzijde door de zeer heterogene bestanddeelen, waaruit de meerderheid bestaat; zwak is evenzeer de minderheid, want de ondervinding zal nog moeten leeren, of de Kappeyneanen, heelen en halven, die men niet heeft kunnen weren, inderdaad bekeerd zijn door den schrik van te worden uitgeworpen uit het heiligdom. En behalve de heele en halve Kappeyneanen heeft men nog een paar 'onafhankelijken', die op eigen stokpaard rijden, de heeren Rutgers en Van Houten, welke in den laatsten tijd bedenkelijke symptomen van politieke kleurenblindheid hebben vertoond.

Inderdaad, het vooruitzicht is niet opwekkend en werd er vroeger geklaagd, dat er bijna niets tot stand kwam door de verdeeldheid van de liberalen, ik vrees maar al te zeer, dat wij, nu de Kamer 'om'

vrienden. Alsof angst voor den invloed van Kuyper bij de verkiezingen den meesten vrienden den mond niet snoerde! En dan, hoe kwaadaardig, hoe perfide is het antwoord voor een Christen!

is, van den regen in den drup zijn gekomen en er nu nog minder zal worden gedaan.

Gelukkig hebben wij nog mannen als Heemskerk en Wintgens, die met dezelfde onverstoorbaarheid voortgaan te gelooven aan hun eigen onmisbaarheid en voortreffelijkheid. Ingenomenheid met zichzelf is toch een heerlijke eigenschap! Daaraan hebben wij het te danken, dat wij in weerwil van alles toch nog een regelmatige Regeering hebben, die de gebrekkige staatsmachine aan den gang houdt.

Er kan altijd nog een geluk bij een ongeluk zijn en velen hebben een nederlaag van de liberale partij bij de verkiezingen wenschelijk geacht voor de liberalen zelf, in de hoop, dat zij als minderheid de kracht zouden hervinden, die in de laatste jaren hun ontbrak.

Dat die partij in de laatste jaren weinig uitgericht heeft, dat zij de sympathie verloor der weldenkenden, der meer ontwikkelden, dat zij vaak een voorwerp was van bespotting, lag niet enkel aan de Kappeyneaansche verdeeldheid, maar ook aan andere redenen. Wat er op wetgevend gebied nog tot stand kwam, gaf blijken van weinig nadenken; de noodzakelijkheid van herziening der wetten bleek dikwijls reeds, wanneer een wet nog slechts een blauwen maandag in werking was. De heeren schenen het hoofd niet bij het werk te hebben gehad, of de hoofden niet voor hun taak berekend te zijn. De staatsbemoeiing werd vaak op ongeoorloofde wijze uitgestrekt en geen rekening gehouden met de eischen van het practische leven. De drankwet, met welke goede bedoelingen ook tot stand gebracht, is daarvan een sterk bewijs. De maatschappij moet geen kostschool worden, waar de politie-agent voor schoolmeester speelt, om het doen en laten der jongens te bepalen. Het is altijd een karaktertrek van de Hollanders geweest, van zulk een regeeringsstelsel een afkeer te hebben. Men wil niet gedrild worden. De fouten, welke de Kamer op deze wijze beging, worden meer gevoeld dan uitgesproken, want niet iedereen heeft lust, in kranten te schrijven.

Men heeft wel wat al te gemakkelijk de fouten van de liberale partij in de Kamer op rekening van het Kappeyneanisme geboekt en zichzelf daarmee vrij willen pleiten. In weerwil dat de liberale kiezers bij de laatste verkiezingen talrijker dan vroeger zijn opgekomen, bleek toch uit verschillende symptomen de mindere populariteit van die partij en werden in het belang des lands hervormingen wenschelijk geacht. Vandaar ook de telkens herhaalde eisch van ‘nieuw bloed’, d.i. van nieuwe, van andere mannen in de Tweede Kamer. Dat de krachten voor zulk een hervorming aanwezig zijn in ons land, zal wel niemand betwisten.

Over 't geheel behoeft ons land, wat beschaving en ontwikkeling betreft, bij andere landen niet achter te staan en het heeft den naam vooral van rijk te zijn in practische mannen, mannen van gezond verstand. Dat deze bij de politieke verhoudingen in de laatste jaren zich op den

achtergrond hebben gehouden, ligt in den aard der zaak. Zij gevoelden geen behoefte, om hun kracht te verspillen in een omgeving, waar de beste pogingen met onvruchtbaarheid geslagen worden. Partijverhouding, manier van werken, de eigenaardige Binnenhofsche geest, welken men wellicht het best zou kunnen karakteriseeren als gebrek aan ernst, voorliefde voor beuzelarijen, werkten daartoe mee.

Zal het in deze minderheidsdagen komen tot de gewenschte hervorming van de liberale partij?

Dat zal in de eerste plaats afhangen van de meerdere of mindere diepte van opvatting, welke men van de zaak heeft. Op een vergadering der kiezersvereeniging 'Arnhem' werd door den heer mr. E.H. Karsten de wenschelijkheid van de organisatie der liberale partij over het geheele land besproken en hij noodigde het bestuur der kiesvereeniging uit, stappen te doen bij de andere liberale vereenigingen, ten einde dat denkbeeld te verwezenlijken. De voorzitter der kiesvereeniging, mr. H.H. van Cappelle, gaf den heer Karsten in overweging, zich te verstaan met de mannen, met wie hij aan den vooravond der verkiezingen het bekende manifest aan de liberale partij in Nederland had gericht. De heer Karsten antwoordde, dat hij niet afkeerig was, zich opnieuw met deze heeren in betrekking te stellen tot bereiking van het doel.

Hier is dus een begin van organisatie. Wordt echter niet meer beoogd dan dat, dan stel ik mij er niet veel van voor. Organisatie niet alleen, *hervorming bovenal is noodig*, *hervorming in hoofd en leden.*

De kiesvereenigingen moeten in de eerste plaats daarvan doordrongen zijn. De kiesvereenigingen hebben de Tweede Kamer gemaakt, en indien deze zooveel fouten heeft, als feitelijk gebleken is, dan is het mede haar schuld, hetzij dat zij van het begin af de candidaturen niet ernstig genoeg hebben overwogen, òf dat zij, waar de ervaring teleurstelde, niet flink genoeg hebben gehandeld bij de volgende verkiezing. Ook hier heerscht die jammerlijke sleur, die wel wat plat, maar toch geheel juist wordt weergegeven in het bekende versje: 'En zij dronken een glas - en lieten de zaak, zooals die was.'

Laten wij de zaak bij haar waren naam noemen. Onze kiesvereenigingen zijn te veel van die zichzelf verheerlijkende lichamen, die sociétés d'admiration mutuelle, waar eenige heeren, die elkander heel groot vinden, den toon aangeven. In plaats te zoeken naar den kundigste en wijste en hem te belasten met de behartiging van 's lands belangen, waarvan het doordenken en de juiste opvatting onmogelijk ieders zaak kan zijn, doet men een stap in den blinde. Men vraagt niet naar iemand, die kennis heeft van politieke zaken, maar neemt iemand, die 'getapt' is, een 'fideelen vent', al heeft hij ook nooit eenig bewijs gegeven van op de hoogte te zijn van de staatkunde. En eens verkozen, blijft hij de man, al maakt hij in de Kamer een gek figuur en al geeft hij ook nooit eenig bewijs door ernstige studie, dat aan

het trouw en eerlijk vervullen van zijn betrekking hem alles gelegen is. ‘Eens Burgemeester, altijd Burgemeester’ en men is te sentimenteel, iemand voor 't hoofd te stooten, - alsof dat een overweging kan zijn bij zulk een gewichtige zaak.

En de liberalen doen dat niet alleen. Bij de anti-revolutionnairen en conservatieven gaat het op dezelfde wijze. Bij de eersten geldt evenzeer niet de vraag naar kennis, maar of de candidaat dansen wil naar Kuyper's pijpen. Vandaar, dat het gehalte dezer heeren veelal zoo gering is. Vandaar, dat geestelijken, die den steek wel eens aan den kapstok willen hangen, opgeld doen, al hebben zij nooit op politiek gebied iets gepresteerd.

Als ik een huis wil bouwen, moet ik beginnen met iemand op te zoeken, die verstand heeft van dit werk, bij voorkeur iemand, die practische bewijzen heeft geleverd, dat hij de kunst verstaat van metselen en timmeren, en hoe degelijker hij werkt, des te meer aanbeveling verdient hij. In de politiek schijnen zulke practische overwegingen niet te pas te komen. Schoon de inrichting van den Staat een zeer samengesteld raderwerk is, moeilijk te beoordeelen en nog moeilijker den weg aan te wijzen, die gevolgd moet worden, schijnt evenals bij de theologie iedereen in de politiek een baas te zijn, wien het niet schort aan een zekere soort van welbespraaktheid, welke daarin bestaat, dat men nooit om een woord verlegen is; of de woorden al rammelen en er gezonde zin aan ontbreekt, of ze gebrek aan wezenlijke kennis verraden, doet minder af Wie met een zeker gezag spreekt of lang praat, wordt licht voor een groot man gehouden.

Soms zou men zeggen, dat het begrip van politiek ontbreekt en het gaat als met jongens, die voor een schaakbord zitten en de stukken verzetten, zonder de beteekenis te begrijpen. Ook de benoeming van den heer Tak tot lid der Eerste Kamer door de Provinciale Staten van Noord-Holland had iets van zulk een zet op het politieke schaakbord.

Inderdaad, als men ziet, hoe lichtvaardig de zaken behandeld worden, dan moet men zich verwonderen, dat het nog niet erger is, dan het is. Na de purgatie van de liberale partij bij de laatste verkiezingen hebben wij geen versterkende middeltjes noodig of kalmeerende drankjes, een aftreksel van valeriaan, maar wij moeten een politieken Metzger hebben, die het door en door ongezonde lichaam flink onder handen neemt en door krachtige bewegingen den abnormalen bloedsomloop verhelpt. Met de tegenwoordige liberaliteit alleen komt men er niet. Er is meer diepte, meer ernst noodig.

Of is het vertegenwoordigen van het Nederlandsche volk een baantje geworden, dat men dezen of genen opdraagt, om hem persoonlijk pleizier te doen en waar de ijdelheid de grootste rol in speelt? Soms zou men tot die overtuiging komen, wanneer men ziet, hoe onder al de partijen de beginselen in een hoek gezet worden, indien er een ‘eervolle’ betrekking te vermeesteren valt.

Een conservatief Minister van Koloniën in een conservatief Kabinet, dat door de liberale partij met schimp en spot wordt ontvangen, nog vóórdat het werkelijk is opgetreden, - wordt afgemaakt of weggejaagd. Nu de premier geen anderen Minister van Koloniën kan krijgen en het ook niet zonder kan doen, wordt een van de leiders der liberalen, in een vroegere periode belast met de vorming van een liberaal Kabinet, in den arm genomen, om een Minister van Koloniën te bezorgen; de voorwaarde is, dat hij in dat geval den hoogsten post in Indië zal krijgen. De intrige gelukt. De man, wiens liberale ministerplannen vroeger voor een goed deel afsprongen, omdat hij het toppunt van zijn eerzucht wilde bereikt zien en Gouverneur-Generaal van Nederlandsch-Indië worden, vindt een liberaal man, die in het conservatief Kabinet als Minister van Koloniën wil zitting nemen. De heer Otto van Rees laat een kostuum maken als Gouverneur-Generaal en de heer Sprenger van Eyk ijlt met den meesten spoed uit Indië naar 's-Gravenhage, om zich met den ministerieelen rok te tooien. En sedert was alles goed en verstomden schier de aanvallen op het conservatieve Kabinet.

Johannes Scherr zegt ergens: ‘Onze tijd is een tijd zonder ideaal, zonder hart en zonder geweten.’ Welnu, die vloek past op zulke daden. Of houdt karakterloosheid op karakterloos te zijn, is beginselloosheid geoorloofd, wanneer er hooge posten zijn te behalen? Het zij zoo, maar men kome er dan rond voor uit en men houde op, Heemskerk, den cynischen, op het gezag belusten Heemskerk, te maken tot den zondenbok, den schacheraar in politiek, om, door hem met steenen te werpen, de karakterloosheid van anderen te bedekken. Zulk een Israëlietische Groote Verzoendag staat mij niet aan.

De toestand is ernstiger, dan men meent. Het volk heeft geen zoogenaamde politieke overtuiging, maar zekere eenvoudige begrippen van recht en onrecht, van zedelijk en onzedelijk, en trekt daarmee gevolgtrekkingen uit daden, uit feiten. Nu kan het niet anders, of het parlementaire stelsel zelf loopt gevaar, wanneer het op deze wijze voortgaat.

Toen in 1848 het parlementaire stelsel met directe verkiezingen werd ingevoerd, beloofde men zich daarvan gouden bergen; velen meenden stilzwijgend, dat dit stelsel den overgang zou vormen tot de Republiek, wat ongeveer gelijk gerekend werd met den idealen staat der menschen. Wat is er sedert dien tijd al niet veranderd? Hoe kort heeft betrekkelijk de illusie geduurd! Zoowel de samenstelling der Kamers als de partijverhoudingen - en dat is niet alleen in Nederland het geval - zijn van dien aard geworden, dat de twijfel toeneemt, of er op deze wijze wel te regeeren valt. Velen achten het nu een zegen, dat de monarchie nog bestaat.

De zoogenaamde parlementaire Regeering is schier alleen nog bij de parlementaire heeren zelf een ideaal, al leert de ervaring, dat er met balanceerende, afwisselende meerderheden geen eigenlijk gezegd regeeren mogelijk is.

Ligt de schuld daarvan voor een deel aan de kiezers, die allerlei middelmatigheden afvaardigen, die van alles verstand meenen te hebben behalve van hun eigen middelmatigheid, iets, waarmee de ontaarding van het partijwezen in nauw verband staat, voor een ander deel moet de oorzaak gezocht worden in het opkomen van die macht, welke in 1848 nog nauw bevroed werd, het clericalisme. Het clericalisme maakt mede gezonde partijvorming onmogelijk, omdat het kerkelijke en wereldsche zaken op een zonderlinge wijze dooreen haspelt en, overal te zwak, zelf een Regeering te vormen, links en rechts schachert in de politiek en tijdelijk het overwicht verplaatst daar, waar het meest geboden wordt.

Reken daarbij den ongezonden grondslag, waarop telkens de partijvorming, voor zoover daarvan sprake is, beproefd wordt.

Liberaal en conservatief worden nog altijd gebruikt in de historische beteekenis, welke die woorden in 1848 hadden, een beteekenis, die geheel versleten is. Feitelijk zijn het hier althans weinig meer dan persoonsquaesties geworden. De conservatieve partij van 1848 bestaat niet meer; als herinnering aan vroeger dagen is hier en daar een enkele windmolen blijven staan. De werkelijke conservatieve partij wordt gevormd door wat men noemt de liberale partij, welke meerendeels conservatief is in merg en been. Daartegenover zou men de radicale partij moeten vinden, de vrucht van de moderne denkbeelden, van een geheel veranderde beschouwing van Staat en maatschappij. Door ontleding van het bestaande, door het opwerpen en uitwerken van nieuwe hypothesen over de inrichting van de maatschappij kan deze partij een goeden invloed uitoefenen, de conservatief-liberale partij voor inslapen behoeden en tal van behartigenswaardige wenken meedeelen, ontleend aan de studie der werkelijkheid, aan het gezonde realisme.

Maar zulk een radicale partij vindt men ten onzent niet. Men had altijd verwacht, dat de heer Van Houten zulk een partij zou vormen en als haar leider optreden. Daar was zijn plaats, daar zijn bestemming. Maar ook de heer Van Houten werd meegesleurd in het zog van parlementaire twisten, alsof ook hij het bewijs moest leveren, dat niemand ontkomen kan aan de gevolgen van het inademen van de verderfelijke Binnenhofsche lucht.

Van het standpunt van den radicaal is er in onzen tijd niets kleingeestigers denkbaar dan het gekibbel over voor- en tegen-Kappeyne. En toch heeft de heer Van Houten blijkens zijn *Staatkundige Brieven* in den laatsten tijd voor niets anders oog en oor. Het veld, dat de nieuwere onderzoekingen over den oorsprong van Staat en maatschappij opleveren, is zoo groot, zoo uitgebreid, zoo belangwekkend, dat een man van werkelijke studie het Kappeyne-gescharrel te klein moest vinden, om er zijn tijd aan te geven.

Bij de vorming van een liberaal-conservatieve partij, naar den eisch des tijds, bestaat ook de mogelijkheid van een aansluiting bij een deel van de zeer talrijke en invloedrijke orthodoxe partij in ons land,

een mogelijkheid, die de heer Bronsveld reeds liet doorschemeren in zijn laatste artikelen in de *Stemmen voor Waarheid en Vrede.*

Het groote struikelblok voor zulk een aansluiting en samenwerking is de vijandige houding, welke een deel der liberale partij tegenover den godsdienst heeft aangenomen, een houding, die niet zelden het bewijs levert, dat onverdraagzaamheid waarlijk geen eigenschap is, welke men alleen bij de kerkelijken vindt. Wil men den godsdienst niet erkennen als de openbaring van een hooger Wezen, men eerbiedige hem, mits oprecht, als de uiting van een gemoedsleven, dat ten allen tijde met 's menschen bestaan zeer nauw verbonden is geweest en althans in de eerste eeuwen dat wel zal blijven.

En met de erkenning van de godsdienstige behoeften van anderen hangt nauw samen de regeling der schoolquaestie. Ook in het liberale kamp gaan in den laatsten tijd stemmen op, die erkennen, dat men te eenzijdig is geweest en naar een vergelijk, een transactie moet worden gestreefd. De liberalen zijn bij de onderwijswet zoo vriendelijk geweest, om te bepalen, dat in de school godsdienstonderwijs mocht gegeven worden door de verschillende gezindten, mits buiten de schooluren. Maar men regelde die schooluren zoo, dat er voor godsdienstonderwijs geen tijd overbleef, tenzij men den moegeleerden kinderen de weinige vrije uren wilde ontrooven en daarmee het godsdienstonderwijs op zichzelf reeds als iets overtolligs of als een onredelijken dwang liet beschouwen. Is de regeling van de onderwijsquaestie van teederen aard, men moet erkennen, dat er naar een redelijke oplossing niet is gestreefd en men van de rechtzinnigen niet kan vorderen, dat zij zich tevreden zullen stellen met de kruimkens, die van de tafel der liberale onderwijsmannen vallen, en - dankbaar zijn.

Een partijvorming in deze richting zou een dam opwerpen tegen het clericalisme, dat een even onredelijken als onzedelijken dwang wil uitoefenen.

Met het voortzagen op het oude refrein van liberaal en conservatief in de afgeleefde historische beteekenis komt men niet verder en het verveelt de natie evenzeer als de draaiorgels, die steeds denzelfden deun geven.

Ook heeft de natie genoeg van eerzuchtigen, die zichzelf zoeken, van herders, die zichzelf weiden, van volksvertegenwoordigers, die zichzelf vertegenwoordigen.

De zedelijkheidsthermometer moet hooger staan, willen wij andere politieke toestanden verkrijgen.

Gelukt dit niet, dan moeten wij ons met wijsgeerige gelatenheid in ons lot schikken en de heerschende verwarring zoo kalm mogelijk opnemen. Dit neemt echter niet weg, dat wij bij gelegenheid kunnen zeggen, wat de werkelijke toestand is.

13 Dec. '84.

NOORMAN.

Uit het journaal van den generaal M. van Geen.

Eenige maanden geleden werd in dit tijdschrift gewezen op de onvolledigheid onzer kennis omtrent de Nederlandsch-Indische krijgsgeschiedenis(*). 'Terwijl we', zoo werd daar gezegd, 'in de *Jaarboeken van het mijnwezen* nauwkeurig verhaald vinden, wat door de Indische mijn-ingenieurs werd verricht; terwijl een *Jaarboek van de Koninklijke Nederlandsche zeemacht* ons alle wetenswaardige bijzonderheden mededeelt omtrent de handelingen der marine, en talrijke verslagen over onderwijs, statistiek, openbare werken, enz. enz. van regeeringswege het licht zien; terwijl zelfs de provinciën en de voornaamste steden jaarlijks in een lijvig boekdeel alle bijzonderheden van het bestuur verkondigen, moet hij, die iets weten wil omtrent de handelingen van ons Indisch leger, zich grootendeels tevredenstellen met de uit den aard der zaak hoogst oppervlakkige mededeelingen dienaangaande in de koloniale verslagen.' De klacht over zulk een toestand is maar al te gegrond. Het treurig gevolg ervan kan gedurig worden opgemerkt; want onbekendheid maakt onbemind, en in plaats van, gelijk het verdient, de volle sympathie te bezitten, is en blijft dan ook het Nederlandsch-Indisch leger aan onze natie maar al te vreemd.

Om in dezen onnatuurlijken toestand verandering te brengen, ware eene degelijke krijgsgeschiedenis zeker een voortreffelijk middel te achten. De belangrijke wenken, in voornoemd opstel omtrent de samenstelling van zulk eene geschiedenis gegeven, verdienen daarom ernstige behartiging. Met goeden wil zou hier, voor weinig onkosten, door de regeering veel tot stand gebracht kunnen worden. De regeering zelve zou de eerste zijn, aan wie, zij het ook indirect, zulk een *Jaarboek van het Nederlandsch-Indisch leger* ten goede komen zou. Doch zou het niet moeielijk vallen, de geschiedenis van onzen tijd tot in bijzonderheden te publiceeren, daardoor zou nog niets gedaan zijn voor eene juiste mededeeling der feiten en gebeurtenissen uit vroeger jaren. Daarom mag de wensch worden geuit, dat, evenals voor de kennis van hetgeen de Nederlanders als overheerschend Europeesch volk in Indië hebben verricht en tot stand gebracht, een onschatbaar magazijn werd opgericht door De Jonge's voortreffelijke verzameling van onuitgegeven stukken uit het oud-koloniaal archief, zoo ook, voor den roem onzer waarlijk glorieuze Indische krijgsgeschiedenis, de rijkdom der officieele archieven, vooral bij het Departement van Oorlog te Batavia berustende, worde aan het licht gebracht.

Zulk een arbeid zou niet alleen zijn nut hebben voor de regeering en voor de beoefenaars der krijgswetenschap, maar ook voor ons ge-

(*) *De Tijdspiegel*, April 1884, bl. 488.

heele volk. Want bestaan er, zelfs bij het ontwikkeld deel van ons publiek, maar al te veel wanbegrippen omtrent Indië in het algemeen, omtrent onze Indische militaire geschiedenis bestaan die in het bijzonder. Zooals reeds het geval was bij het begin onzer vestiging op Java door de toenmalige bewindhebbers in Nederland, worden ook nu nog, en thans door schier de geheele natie, de Indische oorlogen doorgaans alleen beschouwd uit het oogpunt van kostbaarheid. Had het in de 17de eeuw aan die heeren bewindhebbers gestaan, de vereenigde Oost-Indische Compagnie zou een zuiver *handels*lichaam zijn gebleven, en ware de zoetsappige politiek dier heeren Zeventien te volgen geweest, elke staatkundige vestiging daardoor onmogelijk zijn geworden. Het genie van Jan Pietersz. Koen in den eersten tijd, later de drang der feiten zelve verhinderden zulk eene staatkunde. Trots al de aanmaningen der heeren Bestuurders, om toch vooral eene vredelievende politiek te volgen, om zelf, indien de Compagnie daardoor den vrede kon verkrijgen of bewaren (want oorlog was zoo duur), den schijn aan te nemen van de minste te willen zijn, zoo slechts de verkregen voorrechten der Compagnie niet verkort werden(*), moest, juist om die laatste overweging, het zwaard telkens uit de scheede. Dat kostte geld, maar wat werd door die opofferingen ook niet gewonnen! Het was waarheid (en mutatis mutandis geldt die waarheid tot op dezen dag), wat op 28 December 1636 door den Gouverneur-Generaal en Rade van Indië aan de Bewindhebbers in Nederland werd geschreven: ‘Bij UEd. Generaele schrijven connen genoechsaem bespeuren 't misnoegen, dat in den Bantamsen oorlog sijt hebbende ende dat in hoope blijft geseijden oorloge bij vertreck off veranderinge van den Generael oock in vreede sal sijn verandert, wij bekennen gaerne, dat soodanige prejuditie in desen oorloge niet considereren connen, als UEd. door quade informatie, die schijnen t'extimeren *ende verclaren als noch deselve voor Batavia en dienvolgende per consequens de Compagnie voorder als schadelijcker te sijn; met Batavia's opgangh volght Bantam's ruijne*, '*t contrarie moet tot nadeel van Batavia's progres volgen*'(†).

Tegen die eenzijdige beschouwing der krijgsverrichtingen louter uit een oogpunt van kostbaarheid, waardoor zoowel vergeten wordt, hoe die verrichtingen eene conditio sine qua non van ons bestaan in den archipel zijn te achten, als welke rijke vruchten die opoffering van goed en bloed heeft voortgebracht, kwam ook later de Gouverneur-Generaal Van der Capellen op. Zijne beschouwingen over dit onderwerp, uitgesproken in zijne gedenkschriften, welke slechts in beperkten kring werden verspreid, luiden aldus: ‘Les premières années du gouvernement de nos colonies furent remplies de difficultés. La mère patrie en tint peu compte, et ne cessa pas de redemander avec urgence et à chaque occasion le remboursement des sommes avancées pour le

(*) De Jonge, *Opkomst van het Ned. Gez.* V. CVI.
(†) De Jonge, t.a.p. V. bl. 225.

service de la colonie. Plus tard et par suite de l'administration établie par le nouveau gouvernement, les revenus augmentèrent au delà de toutes prévisions, et l'on put mieux se tirer d'affaires et soutenir même les guerres continuelles que le gouvernement se trouvait obligé de faire, dans différentes parties de nos possessions, dans l'intérêt de notre pouvoir et de notre dignité. Ces guerres, très-couteuses de leur nature et meurtrières par l'influence du climat, ont toujours fini par nous être avantageuses, *surtout dans leurs conséquences plus éloignées. À la Haye on ne les considérait ordinairement que sous le point de vue momentané des dépenses*, *sans calculer qu'en les évitant*, *nous aurions immanquablement perdu peu à peu l'ascendant*, *qui nous est nécessaire parmi les millions d'indigènes*, *que nous ne pourrions maîtriser sans soutenir dignement le pouvoir Européen.* C'est surtout la grande victoire remportée par les troupes de terre et de mer en 1821, à Palembang et à laquelle je m'étais préparé pendant deux ans, qui était absolument nécessaire et qui a pour bien longtemps imprimé aux populations de notre Archipel le respect dû au gouvernement.'(*)

Zou een volk, zóó practisch en met zóóveel gezond verstand begaafd als het onze, bij herhaling kunnen klagen over de kostbaarheid van den in onze dagen gevoerden Indischen oorlog, indien het deze lessen der geschiedenis beter had geleerd, en verdient dan eene waarheid, als hier boven werd aangeduid, hoe sterk zij ook reeds spreken moge, telkens wanneer men haar slechts aanwijst, niet tot aller voordeel door breedvoerige mededeeling der feiten in helderder licht te worden gesteld?

Een ander wanbegrip, bij ons volk bestaande en door den duur van den Atjeh-oorlog aan het licht gekomen, is eene ongegronde geringschatting van de krachten onzer Indische vijanden en daardoor verbazing over de taaiheid van hun verzet. Door de berichten van vroegere overwinningen verwend, kan menigeen niet begrijpen, hoe en waarom de beslissende zegepraal zich nu voortdurend wachten laat. Men verbaast er zich over, dat thans, met zooveel voortreffelijker middelen, maar geen einde kan gemaakt worden aan een oorlog, welke reeds duurt sinds April 1873. Ook hier zou betere bekendheid met het verleden als afdoend middel baten tegen zulk eene ongegronde verwondering. Binnen de grenzen dezer inleiding kan over een onderwerp, als hier wordt aangegeven, slechts met een woord worden gerept en moet eene korte herinnering aan het verleden volstaan. Doch ook reeds zulk eene herinnering zegt ons, dat ook in Indië alles, wat den tijd kon verduren, slechts met den tijd is ontstaan. Hoevele jaren verliepen er, vóórdat onze vestiging op Java een feit was; hoevele jaren werden strijdende doorleefd, vóórdat die nederzetting in vrede kon bestaan; hoevele jaren gingen daarna niet wederom voorbij, eer aan uitbreiding van grondgebied viel te denken! In 1594 stevenen de Nederlanders voor het eerst

(*) *Notice et souvenirs biographiques du Comte van der Duijn et du Baron de Capellen* par C.T. Sirtema de Grovestins, p. 446 s.

naar den Indischen Archipel, maar het wordt 1619, voordat Koen aan de Heeren Bewindhebbers kan verklaren: ‘Wij hebben voet en dominie in 't landt van Java becomen.’ Dat duur verworven bezit wordt van 1619 tot 1647 aanhoudend en scherp betwist; eerst na een onafgebroken strijd van schier dertig jaren volgt de vrede. Het jaar 1652 is aangebroken, voordat de eerste uitbreiding van de Nederlandsche Compagnie op Java mogelijk wordt. Ook dan nog blijft die tot 1676 toe beperkt bij de landstreek tusschen Ontong Java en de Krawangrivier. Dan wordt de Compagnie, ondanks haarzelve, als bondgenoot van den vorst van Mataram meegesleept in een geweldigen binnenlandschen oorlog, waardoor ten slotte de eigenlijke vergrooting van haar gebied een aanvang neemt. Maar hoevele jaren moeten ook daarna nog niet verloopen, eer zij de hand heeft gelegd op de parel van Insulinde, en hoelang duurt het niet, ook dan nog, voordat zij het kostbaar kleinood inderdaad haar eigendom noemen kan!

Deze feiten zouden zeer zeker uitvoeriger herinnering verdienen in onze dagen, nu menigeen wanhoopt, omdat niet nu reeds gansch Atjeh ons is toegevallen, waar wij sinds tien jaren ‘voet en dominie’ hebben bekomen. Want door eenige kennis der krijgsgeschiedenis zou de publieke opinie in beter spoor kunnen worden geleid, haar leerende, hoe de thans gevoerde oorlog als geheel eenig in onze historie verdient aangemerkt te worden. Dan zou men meer algemeen inzien, dat vóór 1873 elke in Indië gevoerde oorlog het gevolg was van verzet, hetzij tegen een bevriend inlandsch bestuur, hetzij tegen onze eigen regeering, zoodat elke vroegere expeditie dan ook eene kleinere of grootere volkspartij aan onze zijde zag, waardoor wij steun en hulp vonden op vijandig terrein. Thans voeren wij voor het eerst een volks-oorlog, en wie begrijpt, tot welk eene hoogte daarbij de haat gaan kan, vooral als die door godsdienst-fanatisme wordt aangezweept, zal zich over den ernst en de kracht van het ons geboden verzet niet verwonderen en ook geene zegepraal verwachten binnen enkele jaren, maar alleen langs den langen weg van ernstige en krachtige volharding, door de geschiedenis van onze geheele vestiging in Indië aan de hand gedaan.

Drongen bovenstaande opmerkingen zich vanzelf aan, het doel van dit schrijven reeds verhindert elke uitwerking ervan. Dat doel toch beoogt slechts het leveren eener kleine bijdrage tot de kennis onzer Indische krijgsgeschiedenis. Komen daarvoor in de eerste plaats de officieele archieven in aanmerking, niet minder is het noodig, kennis te nemen van hetgeen particuliere aanteekeningen ons kunnen leeren. Die laatste verdienen ook daarom te meer nauwgezette beschouwing, omdat het dramatisch effect, die machtige aantrekkingskracht bij alle historie, vrij wat sterker wordt bevorderd door stukken, waarin de individueele handeling zich doet gelden, dan door officieele bescheiden, waarin, uit den aard der zaak, de objectiviteit der feiten wordt geschilderd, maar het particuliere meer op den achtergrond treedt. Wat

hier volgt, zijn eenige stukken uit een merkwaardig journaal. Zij verhalen o.a. de overwinning, in 1821 op den Sultan van Palembang behaald, de nederlaag, in 1823, tijdens den Padrie-oorlog, voor den Marapalm geleden, en eene episode uit den Java-oorlog. Zij herinneren door de laatste twee mededeelingen aan bange tijden, tijden, inderdaad angstiger dan de tegenwoordige, waarin met vrij wat minder hulpbronnen, om geene mindere goederen, vaak even hevig gestreden werd, als thans geschiedt. Met opzet wordt uit dat journaal de keuze bepaald op twee feiten, beide voor onze wapenen ongunstig. Dergelijke échecs toch vooral wijzen erop, hoe ten allen tijde voor- en tegenspoed ook in den Indischen oorlog hebben afgewisseld, en hoe machtig ook die vroegere vijanden geweest zijn. Voorzeker, eene aaneenschakeling van zegepralen waren onze expedities nooit, en konden zij niet zijn. Dergelijke teleurstellingen maakten voorheen hier te lande geen indruk, want men hoorde er niet van. Lijnrecht tegenover de publiciteit onzer dagen staat de volkomen onwetendheid, waarin het Nederlandsche volk vroeger omtrent *alles,* wat in Indië voorviel, gelaten werd. Dat regeeringsbeginsel van strikte geheimhouding werd zóó sterk volgehouden, dat onze natie zelfs van den Padrie-oorlog, welke toch 17 jaren duurde, letterlijk niets vernam. Van dien oorlog, om het bezit van Sumatra's Westkust gevoerd, kan gezegd worden, dat hij in het geheim was geschied(*). Hoe anders is het thans! Wat nu des morgens in Indië voorvalt, is des avonds hier te lande bekend. Alles, wat daar gebeurt, zelfs veel van hetgeen de verbeelding waant te zien gebeuren, wordt langs allerlei kanalen ons geopenbaard. Die publiciteit is ongetwijfeld een zegen, en voldoende werd en wordt haar lof verkondigd. Toch is aan die openbaarheid ook nadeel verbonden, al zal dat nadeel ook slinken, naarmate wij meer in staat zijn, om de nu nog vaak al te agiteerende publiciteit te verdragen, zooals het behoort. Het moet erkend worden, dat hare mededeelingen somtijds ons wel eens wat ruw op het lijf vallen, daar wij bij gebrek aan kennis van het verleden te weinig op alles zijn voorbereid. Daarom moeten wij leeren, die publiciteit beter te verwerken, en niets is daartoe meer geschikt dan publiceering van hetgeen vroeger geschiedde. Onder den invloed der tegenwoordige eindelooze berichten behoort niemand onverschillig te worden, maar heeft ieder ernaar te streven, om het felle licht, hetwelk ons beschijnt, te verdragen, ten einde bij volkomen kennis der feiten, onder de wisseling van wel en wee, kracht en kalmte te bewaren. Wie dat vermag, zal eerst recht den zegen der publiciteit genieten. Voor hem houdt zij op, slechts de onuitputtelijke bron te zijn, waaruit eene ijdele en onverzadelijke nieuwsgierigheid zich voedt. Hij zal door de veelvuldigheid en de wisseling der meegedeelde feiten niet in verwarring worden gebracht, noch het eene voor het andere vergeten. Hij

(*) Prof. Veth in zijne inleiding op De Stuer's: *De Nederlanders ter Sumatra's Westkust*, blz. LXXXVII.

zal, door het verleden voorgelicht, leeren onthouden en ontleden, vergelijken en waardeeren. Zijne zenuwen zullen door de openbaarheid in onzen tijd niet verzwakt, maar zijn geest zal verrijkt en zijn blik gescherpt worden.

De geschiedenis vormt één groot geheel, en de mededeelingen omtrent hare ontwikkeling in onze eigen dagen worden slechts door hem ten volle geschat, die in de kennis van het verleden den juisten maatstaf bezit voor de waardeering der gebeurtenissen van den dag. Daarom is de kennis van dat verleden onmisbaar. Daarom heeft alles waarde, wat tot die kennis kan bijdragen, en behooren zelfs bescheiden mededeelingen, als hieronder geschieden, niet te worden versmaad. Gelijk de titel boven dit opstel reeds aanduidt, is, wat hier volgt, ontleend aan het journaal van den Generaal M. van Geen(*). Dat journaal, aanvangende in Januari 1820 en tot Juni 1827 geregeld bijgehouden, is zeer belangrijk te noemen. Het bevat Van Geen's uit- en thuisreis, de eerste schier noodlottig door een ernstig oproer aan boord, de laatste door eene nog gevaarlijker schipbreuk op onze kust, en deelt verder zijn wedervaren in Indië mede. Duidelijk geschreven, in eenvoudigen stijl, bevat het tal van bijzonderheden. Alle jacht op effect is er vreemd aan. Ofschoon overal de militair spreekt, die van geene uitwijdingen houdt, worden de gebeurtenissen zorgvuldig en nauwkeurig, door de locale kleur, welke elke beschrijving draagt, vol leven en gloed geschilderd. Gelijk reeds gezegd werd, ontleenen wij er het verhaal aan van eenige militaire feiten en gunnen thans verder het woord aan den schrijver zelven, dien wij allereerst volgen op zijn tocht naar Palembang.

(*) Baron M. van Geen werd op 9 Januari 1801 te Dordrecht geboren, uit J.J. Baron van Geen en Antoinette van Meteren. Nog geen 20 jaren oud, vergezelde hij zijn vader naar Indië, waarheen deze laatste vertrok ingevolge zijner benoeming tot commandant van het Indisch leger. In Augustus 1820 te Batavia aangekomen, bleef hij aldaar, totdat hij aangewezen werd, om de expeditie naar Palembang mede te maken. Hij deeds zulks als 2de luitenant der artillerie en onderscheidde zich zoozeer, dat hij voor zijn gedrag tot ridder der militaire Willemsorde 4de klasse werd benoemd. In November 1822, als adjudant aan den militairen commandant van Sumatra's Westkust, den Luitenant-Kolonel A.J. Raaff, toegevoegd, werd hij bij het gevecht voor den Marapalm gewond, zoodat hij naar Java moest geëvacueerd worden. Spoedig verliet hij weder dit eiland, om de expeditie naar Boni, door zijn vader gecommandeerd, te volgen. Van deze onderneming op Java teruggekeerd, was juist de opstand van Diepo Negoro uitgebroken en nam hij aanstonds een werkzaam aandeel in den daardoor veroorzaakten Java oorlog. In 1826 werd hij bij den terugtocht van Delangoe naar Kalitan zoo ernstig gewond, dat hij naar Europa moest terugkeeren, waar hij in Juni 1827 aankwam. In 1830 riep zijn vader hem naar Namen, alwaar hij als adjudant dienst deed, om echter alras die vesting met de weinig trouw gebleven troepen te verlaten. Dat hij aan den 10daagschen veldtocht deelnam, spreekt vanzelf. Na den vrede met België bleef hij in dienst, totdat hij in 1864 als Luitenant-Generaal werd gepensionneerd. Het journaal is thans het eigendom van den zoon des schrijvers, Baron Van Geen te Amsterdam, door wien het welwillend aan steller dezes ter inzage werd afgestaan.

Verhaal van de expeditie naar Palembang in 1821.

Sedert de mislukte expeditie tegen het rijk van Palembang in 1819 was men erop bedacht, eene genoegzame macht te Batavia bijeen te brengen, ten einde den euvelmoed van den Sultan te straffen en Nederland's rechten te handhaven. Tot dat einde kwam in het voorjaar van 1821 een aantal troepen van verschillende buitenposten te Weltevreden aan. De Kapitein Hesselmeijer en Luitenant Jonkhans, beiden van de artillerie, vertrokken met eene scheepslading artillerie-goederen van Samarang naar Batavia. Op de hoogte der Boompjes-eilanden werden zij echter door zeeroovers aangevallen en genomen, waarschijnlijk ook vermoord, want nooit heeft men meer iets van die twee officieren of van het scheepsvolk vernomen. Die heeren, voor het volgen der expeditie bestemd, moesten alstoen door twee andere artillerie-officieren van denzelfden rang vervangen worden, en zoo werden de Kapitein der rijdende artillerie Geij van Pittius en ikzelf aangewezen, om dien tocht mede te maken.

Het commando over de land- en zeemacht, te zamen de Palembangsche expeditie uitmakende, werd toevertrouwd aan den Generaal-Majoor H. Merkus de Kock. Mijn oudste broeder had het voorrecht, om als 1ste luitenant-adjudant bij den talrijken staf, welken de opperbevelhebber zich had uitgekozen, de expeditie mede te maken.

In het begin van Mei waren alle toebereidselen tot het vertrek naar Palembang gereed. De zeemacht bestond uit 1 hulk(*), 2 fregatten, 4 korvetten, 3 brikken, 25 schoeners en kanonneerbooten en 84 kleinere vaartuigen, te zamen bemand met 2580 koppen, waaronder 1218 Europeanen, en voerende 414 stukken geschut van verschillend kaliber. De landmacht was 1679 man sterk; dus telde de expeditie in 't geheel 4259 man. De namen der oorlogsschepen waren: de hulk: *Nassau*; fregatten: *Van der Werf* en *Dageraad*; korvetten: *Zeepaard*, *Ajax*, *Venus* en *Zwaluw;* brikken: *Sirene*, *Jacoba Elisabet* en *Maria;* schoeners: *Johanna* en *Calijpso.* De namen der transportschepen zijn geweest: *Henriëtte Elisabeth*, *Nieuwe Zeelust*, *Waterloo*, *Koophandel*, *Apollo, Race Horse*, *Mercury*, *Graaf Bulow*, *Gezusters*, *Admiraal Buijskens*, *Koembang djatti*, *Elisabeth Johanna*, *Emerentia* en *Jessy.*

Eenige weken te voren deed de cholera morbus, die vroeger op Mauritius, Poelo Pinang en in Engelsch-Indië gewoed had, zich insgelijks te Samarang, en kort daarna te Batavia, krachtig gevoelen. Bij het vertrek der expeditie heerschte deze ziekte reeds zoo hevig, dat er dagelijks tal van Europeanen en inlanders onder bezweken.

Den 7den Mei werden alle troepen geëmbarkeerd. De Gouverneur-Generaal inspecteerde den volgenden dag de schepen van het eskader ter reede van Batavia. Eenige mede tot dezen tocht behoorende

(*) Een geraseerd linieschip, hetwelk geene onoverdekte stukken had, waardoor de bemanning meer gedekt stond. Het voerde eene zware batterij.

vaartuigen blokkeerden nog, als een gevolg der vorige expeditie, de rivier van Palembang, terwijl andere bereids in de wateren van Banka gestationneerd waren. De artillerie was op drie transportschepen geembarkeerd. Ik bevond mij met den Luitenant-Kolonel Riesz, den Kapitein Geij van Pittius en Luitenant Keijzer aan boord van de *Mercury.* Den 9^{den} Mei werd het sein tot vertrek gegeven, en ofschoon de cholera reeds onder de manschappen was uitgebroken, was de geestdrift algemeen. Met een gunstigen wind zeilde men langs de Duizend Eilanden, doch eenige schepen, door den stroom verleid, raakten vast, waardoor eenige vertraging ontstond. Den 18^{den} bereikte de vloot de reede van Muntok, hoofdplaats van het eiland Banka. Deze hoofdplaats was van al zeer weinig beteekenis. Eenige aarden wallen, de golving van het terrein volgende, omgaven eenige bamboezen en planken woningen. Het eiland, belangrijk door het kostelijk tin, hetwelk aldaar in groote hoeveelheid wordt gedolven, heeft geene gunstige reede. Om eene goede ankerplaats te vinden, moet men eene halve mijl van de ankerplaats verwijderd blijven. Het ontschepen gaat daardoor met veel moeielijkheden gepaard. 's Anderen daags begaf ik mij met den Kapitein Geij aan wal en namen wij onzen intrek bij den havenmeester, den heer De Rook, door wien wij allervriendelijkst en gastvrij werden ontvangen.

Den 20sten tegen den middag ging men weder onder zeil, koers stellende naar de rivier van Palembang. Vóór die rivier ligt eene groote bank, en daarover moesten alle schepen door een officier geloodst worden.

Den 25sten lag de vloot in de monding der rivier ten anker. De breedte dier monding wordt op 130 à 150 roeden gerekend. Om de rivier op te komen, moest men van den vloed gebruik maken, welke echter, zeer gering zijnde, weinig dienst deed, en verder door het boegseeren van sloepen en het uitbrengen van werpen zien te vorderen. Den 10^{den} Juni ankerde de vloot voor de vijandelijke batterijen.

In de monding der rivier, nabij Poeloe Panjang, bevond zich een kampong, waaruit de inwoners, bij het naderen der vloot, naar de bosschen gevlucht waren. Opvarende passeerden wij de Opan, wier wateren, zich van de Soensang scheidende, een deel van het water der Moesi naar zee voeren. Op deze hoogte had de vijand eene verschansing opgeworpen, welke door een detachement infanterie genomen werd, waarbij twee stukken geschut aan de onzen in handen vielen. Bij het eiland Salanama had de vijand eenig geschut geplaatst. Ook hier werd hij door onze infanterie spoedig verjaagd, met achterlating zijner kanonnen. Op den 12^{den} gelastte de opperbevelhebber eene verkenning der vijandelijke werken, doch de vijand begon een zoo levendig vuur, dat men spoedig moest terugkeeren. Deze verkenning, hoe gering ook, had echter de sterke stelling des vijands genoegzaam doen kennen.

Die versterkte positie van Palembang was zeer doelmatig gekozen;

de oostelijke oever was geheel versterkt en de groote batterij of de batterij van de Peladjoe, aldus genaamd, omdat zij met den rechtervleugel aan die rivier leunde, was op een zwaar vlot midden in den stroom de Soensang opgericht. Het eiland Gombora, dat goed versterkt was, dekte hun linkervleugel. De borstweringen van al deze batterijen waren over de 6 ellen dik, met meer dan driehonderd vuurmonden gewapend en door drie rijen zware, ingeheide palen afgesloten. Het beste middel, om den vijand in zijne sterke positie aan te grijpen, scheen te zijn, tegelijkertijd de batterij de Peladjoe in den rug en in het front aan te vallen.

Eene verkenning, welke aan den oostwal aan land was gezet, rapporteerde, na een moeielijken marsch van tien uren de oevers van de Peladjoe, bijna een kwartier uurs boven de batterij, bereikt te hebben, en dat het aldaar mogelijk was, om de rivier over te steken en de batterij van achteren aan te vallen. Een detachement pioniers, van de noodige gereedschappen voorzien, kapte daags voor den aanval een daar bestaand voetpad verder open en maakte dat binnen vierentwintig uur geschikt, om eenige pontons en enkele stukken licht geschut daar langs te sleepen.

Bij dagorder van den 15^{den} werd bepaald, dat den 16^{den} met het aanbreken van den dag eene colonne infanterie, artillerie en pioniers, onder commando van den Kolonel Bisschoff, zoude landen, om nog dienzelfden dag tot aan den oever van de Peladjoe voort te trekken, die rivier over te steken en aan de andere zijde positie te nemen. Genoemde Kolonel had in last, aan den anderen oever der rivier te wachten, totdat de oorlogsschepen hun vuur op het front van de vijandelijke batterij hadden geopend, om daarna op zijne beurt van achteren aan te vallen. Zooals bepaald was, debarkeerden wij des anderen daags vroegtijdig en namen den moeielijken marsch aan. Een paar kanonschoten, door de vijandelijke batterij op ons afgevuurd, bezorgden ons een paar gewonden. Omstreeks drie uur in den namiddag arriveerden wij aan de Peladjoe, welke rivier door een aantal kleine vaartuigen bezet was, die dadelijk hun vuur op ons openden en den overtocht der rivier zoo niet onmogelijk, dan toch zeer bezwaarlijk maakten. De nu invallende nacht was verschrikkelijk. Wij bleven positie houden bij die rivier, op den moerassigen grond, welke door den opkomenden vloed overstroomd werd. De troepen hielden zich goed. Zij legden hier veel moed, standvastige volharding en de gestrengste krijgstucht aan den dag. Na een kort doch hevig gevecht stonden de soldaten in een quarré geschaard, onder het bereik van het vijandelijk vuur, dat van tijd tot tijd op ons gelost werd, tot aan de knieën in het water, het geweer in den arm, zonder iets te kunnen uitrichten. Zoo werd de morgen afgewacht, en toch deed zich geen enkel woord van misnoegen of van ongeduld hooren. Te meer was die moedvolle lijdzaamheid te bewonderen, aangezien reeds bij het

verlaten van Batavia de cholera geducht onder de troepen woedde en ook in dien nacht onder ons verschillende slachtoffers maakte, die dan in de gelederen plotseling nederzegen.

De Kolonel Bisschoff, den volgenden morgen zich overtuigd hebbende, dat de overtocht van de Peladjoe onmogelijk was, beval den terugmarsch, en zoo kwamen wij in den namiddag weder aan boord der transportschepen.

Zoolang onze schepen in het gezicht der vijandelijke batterijen lagen, werden wij dagelijks verontrust door branders, welke in een vrij aanzienlijk aantal op onze vaartuigen werden afgezonden. Deze branders of, zooals de Palembangers ze noemden: raket-api, waren bamboezen of houten vlotten, waarop eene massa droog hout was opgestapeld, vermengd met allerlei brandbare stoffen. Met het vallen van de ebbe stak de vijand deze vlotten in brand en liet ze, door kettingen aan elkander verbonden, in groote menigte op de schepen afdrijven. Vanwege het gevaar door deze branders veroorzaakt, was eene brandwacht georganiseerd. Van elk schip werd dagelijks eene behoorlijk gewapende sloep in dienst gesteld en de bemanning met de noodige bijlen en dreggen voorzien. Stak de vijand zijne branders aan, dan roeiden deze sloepen de vlotten te gemoet en zochten aan dezelven zoodanige richting te geven, dat zij schadeloos bleven voor de schepen. Men kon niet genoeg den onbezweken moed en den ijver roemen, welke onze zeelieden bij deze moeielijke verrichtingen aan den dag legden. Om spoedig aan de branders eene goede richting te geven, roeiden onze matrozen tot dicht onder de batterijen en rukten de vlotten uit elkander, wat dikwijls moeite genoeg kostte, doordat de kettingen, waarmede zij aan elkander verbonden waren, somtijds zich diep onder water bevonden. Het gebeurde ook wel, dat de vijand zich een eind weegs op zijne branders liet afdrijven, en dan ontstond er een levendig geweervuur. Op den 18^{den}, toen ik met den Kapitein Geij mijn broeder bezocht, aan boord van het fregat *Van der Werf*, dreef een paar dier branders voor den boeg van genoemd vaartuig. Een groot aantal matrozen, dadelijk het dreigend gevaar inziende, sprong fluks van bovendeks in de rivier, de enterbijl in de vuist, en trots het geweld der vlammen zag men hen tusschen de brandende vlotten zwemmen, om de onder het water aangebrachte verbindingen door te kappen. De losgemaakte gedeelten werden door de bemanning der sloepen met dregankers nog brandende tusschen de overige schepen heengesleept, tot zoover, dat zij zonder gevaar aan den stroom konden overgelaten worden. De *Van der Werf* had reeds vuur gevat, doch de vlammen, hoewel zij boven de raas uitsloegen, werden nog gelukkig gebluscht. Wel gelukkig! want ware dit fregat geheel in brand geraakt en gesprongen, dan zou die ramp, in de nabijheid van zoovele andere schepen voorgevallen, zeker door andere ongelukken zijn gevolgd en onvermijdelijk de vernieling der gansche vloot ten gevolge hebben gehad.

Den 19^{den} Juni werd eene dagorder uitgegeven, waarin bepaald werd, dat wij den volgenden dag zouden aanvallen. Te dien einde haalden alle oorlogsschepen voor het aanbreken van de ochtendschemering op den 20sten hunne bepaalde stellingen. De opperbevelhebber verliet met zijn staf het fregat *Van der Werf* en begaf zich aan boord van den schoener *Johanna*, om van dat vaartuig, 'twelk in het centrum had post gevat, alle bewegingen beter gade te kunnen slaan en met meer vaardigheid zijne bevelen te kunnen doen uitvoeren.

De hulk *Nassau* had het eerst hare positie ingenomen en beantwoordde onmiddellijk het vuur, door den vijand reeds eenige oogenblikken te voren geopend. Daarop namen de *Van der Werf* en de *Dageraad* mede hare stellingen in.

De *Gombora* werd intusschen hevig door de kanonneerbooten beschoten en de waterbatterij door de korvetten en kiellichters, welke schepen dáártegenover positie hadden genomen. De landingstroepen stonden onder bevel van den Kolonel Bisschoff en waren aan den Oostwal, gedeeltelijk in landingsbooten, gedeeltelijk in colonne geposteerd. Zoodra het vijandelijk vuur van de *Gombora* verminderde, beval de opperbevelhebber aan de kanonneerbooten, om zoo mogelijk een weg door het ingeheid paalwerk te openen en vervolgens door die opening te avanceeren. Dierhalve werden 300 man onder den Luitenant-Kolonel Riesz gezonden, om die manoeuvre te ondersteunen. Twee kanonneerbooten hadden zich reeds een weg door het paalwerk gebaand, toen de *Gombora* met nieuwe kracht haar vuur hervatte. Wij waren met de landingstroepen tot vlak bij de batterij de *Gombora* genaderd, toen van den top van het admiraalschip door den Kolonel ter zee Lewe van Aduard het sein gedaan werd van te retireeren, welk sein van het vaartuig des opperbevelhebbers door een vernietigd sein werd beantwoord, waardoor alle schepen genoodzaakt waren, om hunne vroegere positiën weder in te nemen. Het vuur der schepen verminderde dientengevolge sterk, en hiervan maakte de vijand gebruik, om met nieuwe kracht op ons los te branden. De meeste kabeltouwen werden afgeschoten en het groot aantal geblesseerden aan boord van de *Van der Werf* deed gebrek aan bediening der vuurmonden ontstaan, zoodat het vuur nog meer verflauwde. Een officier van dat vaartuig kwam van dien toestand mededeeling doen aan den opperbevelhebber, alsmede dat er gebrek aan buskruit dreigde te ontstaan. Alstoen besloot de bevelvoerende generaal, den terugtocht te gelasten, welke des te noodzakelijker was, daar een langer vertoeven de schepen wellicht onbruikbaar zou hebben gemaakt voor een volgenden aanval. Op dit oogenblik waren wij met den steven der landingsboot vlak bij het paalwerk en onmiddellijk achter de twee kanonneerbooten, welke reeds door dat paalwerk waren heengedrongen. Wij zouden dus stellig de *Gombora* vermeesterd hebben, ware de terugmarsch slechts een kwartier uurs later bevolen. De terugtocht geschiedde met orde. Het fregat de *Dageraad* dekte de retraite. Wij

verloren bij dit gevecht twee kanonneerbooten, waarvan de equipage echter gered werd, en 170 man aan dooden en gekwetsten. Alle schepen hernamen, zooveel mogelijk, hunne vorige stellingen en de opperbevelhebber keerde aan boord van de *Van der Werf* terug. Tegen den avond stak de vijand eene der veroverde kanonneerbooten in brand, terwijl hij met de andere naar Palembang zeilde.

Terwijl wij van onze zijde bezig waren, om de geleden verliezen te herstellen, bleef de vijand daarin, wat hem betrof, ook niet ten achter. Met onbegrijpelijke vaardigheid bracht hij de noodige verbeteringen bij zijne batterijen aan, versterkte het geschut op de waterbatterij en de *Gombora* met de kanonnen, welke hij op de kanonneerbooten had gevonden, en verzekerde het paalwerk, waardoor zijne stelling zoo buitengemeen sterk werd gemaakt.

Den 23sten werd bij dagorder bekendgemaakt, dat de aanval des anderen daags zou worden hervat. In de ligging der schepen werd weinig verandering gebracht, doch de landingstroepen in hunne booten werden nu aan den oostelijken en westelijken oever der rivier in colonne geplaatst. Het maanlicht begunstigde zeer het opvaren en opwerken der schepen in den nacht van den 24sten, en lang voor het aanbreken van den dag hadden die, welke voor de Peladjoe zich in slagorde moesten stellen, reeds post gevat en hun vuur geopend. De vaartuigen, aan wie de aanval op de waterbatterij was opgedragen, en die, welke zich eene positie tegenover de *Gombora* zagen aangewezen, openden insgelijks onmiddellijk daarop een levendig vuur. Even na 6 uur (v.m.) verflauwde het vuur van de *Gombora*, waarna wij van den westwal onder de bevelen van Kolonel Bisschoff oprukten. Op den boeg van onze landingsboot hadden wij zes handmotieren geplaatst; daarom werden wij aan het hoofd der colonne gesteld. Zoo drong onze boot, waarin zich de Kapitein Geij en ikzelf, als officieren, en ongeveer 50 kanonniers, allen met geweren gewapend, bevonden, het eerst tegen het schrootvuur des vijands in, door het paalwerk bij de *Gombora*, en forceerde dezen doortocht. De Luitenant-Kolonel Riesz, commandant der artillerie, het bevel der voorhoede gekregen hebbende, was met zijn adjudant en den Kapitein George steeds aan het hoofd der voorwacht. Nauwelijks waren wij door het paalwerk gedrongen, of onze boot stootte tegen den wal, waarop wij allen dadelijk op de batterij der *Gombora* sprongen. De Luitenant-Kolonel Riesz was terzelfder tijd bij de batterij, en in een schietgat dringende, werd hij door een lanssteek gewond, evenals de Kapitein George, welke drie dergelijke wonden bekwam. Beide deze officieren, hoe zwaar ook gewond, lieten zich in eene sloep nederleggen, om aan den Generaal de tijding van de verovering dezer belangrijke versterking te brengen. De kanonniers met hunne officieren aan het hoofd drongen het eerst door de schietgaten, sprongen vandaar op den walgang af en deden de verdedigers, zoowel door de bajonet als door het geweervuur, met zooveel overhaasting vluchten,

dat velen hunner in de rivier of in de moerassen omkwamen, terwijl anderen zich achter de op het paalwerk aangelegde batterijen verborgen en zich met hunne lansen nog zochten te verdedigen, maar spoedig door de matrozen uit de sloepen weggeschoten of afgemaakt werden.

De Kapitein Elout was ons intusschen met eene compagnie van het 18de regiment infanterie gevolgd, en daar de landingstroepen, welke zich op den westelijken oever der rivier bevonden, schielijk aankwamen, werd onze macht elk oogenblik versterkt.

Ik ontving nu last, om met 25 man artilleristen de vluchtenden na te zetten, en dezelfde order werd gegeven aan den Luitenant Schenk, die zich 25 flankeurs zag toegevoegd. Verscheidene vijanden werden door ons neergelegd. De Luitenant Schenk en drie flankeurs werden hierbij geblesseerd, terwijl mijn detachement vijf gewonden bekwam. Gedurende deze beweging liet de Kapitein Geij het geschut der rechterflank onverwijld omzetten, om daarmede de waterbatterij te beschieten. Deze batterij lag naast de *Gombora* in eene rechte lijn. De uiteinden waren niet gesloten, zoodat wij binnen langs de borstwering konden vuren en de vijandelijke bezetting dan ook dadelijk noodzaakten, om met hare prauwen te ontvluchten. Een goed onderhouden geweervuur begeleidde hen op hun aftocht. De waterbatterij was dadelijk door onze wakkere zeelieden bezet, maar sprong kort daarna in de lucht. Deze daverende slag, het onophoudelijk kanon- en geweervuur, het gedurig gejuich van: leve de Koning! het gedeeltelijk vluchten van den vijand, het hijschen der Nederlandsche vlag bij elke nieuwe verovering in een vreemd, van het vaderland zoo ver verwijderd oord, dat alles vormde een onvergetelijk tafereel, hetwelk een diepen indruk maakte op mijn gemoed, maar zich moeilijk laat beschrijven.

Twee voorname sterkten waren nu in onze handen, doch de grootste batterij, de Peladjoe, aan de oostzijde der rivier gelegen, was nog altijd door den vijand bezet. Onze schepen, op een pistoolschot afstand van deze sterkte geankerd, hadden bij het vuurgevecht veel van des vijands geschut te lijden. De Kapitein Geij, dit ziende, kwam daarop tot een kloek besluit, om namelijk zelf, al was de kans op een goeden uitslag meer dan twijfelachtig, met mij en de artillerie in onze landingsboot een coup de main op de batterij te wagen.

De colonne infanterie op den oostelijken oever rukte ook naar de Peladjoe op. Bij deze troepen voegde zich een gedeelte der equipage van de *Van der Werf*, doch de vijand ontving deze troepen met zulk een schrootvuur, dat de aanval moest gestaakt worden. Middelerwijl avanceerde de sloep, alhoewel men dezen overtocht voor ondoenlijk had gehouden, zoolang de *Gombora* niet bovenstrooms door kanonneerbooten gedekt was. Doch met het afwachten dier dekking zou te veel tijd verloren zijn gegaan en de onderneming nog langer onzeker zijn gebleven. Aller oogen waren op ons gevestigd. De vijand maakte een verschrikkelijk vuur op de naderende boot, doch niets kon hare snelle

vaart stuiten. Zij vloog over het water, doordien alle kanonniers, langs de boot geplaatst, van pagaaien voorzien waren. Wij landden boven den uitersten hoek der groote batterij en dreven den overmachtigen vijand, die waarschijnlijk door den kruitdamp ons gering aantal niet ontwaarde, van het eene punt naar het andere. Toen men van de *Gombora* het welgelukken der onderneming zag, volgden de overige landingstroepen, en daar terzelfder tijd de colonne van den oostelijken oever den aanval deed, werd ook de laatste en voornaamste batterij veroverd. De vijand stelde zich nog manmoedig te weer, doch moest het weldra opgeven, en wat van zijne troepen niet langs de rivier ontvluchtte, vond den dood door onze bajonetten.

Omstreeks elf uur was alles veroverd. De opperbevelhebber kwam toen aan land en nam de troepen, in orde geschaard, in oogenschouw. Een gedeelte dier troepen bleef de veroverde batterij op de *Gombora* bezetten; de andere sterkten waren door den vijand zelf bij zijn terugtrekken vernield en verbrand, zoodat de overige troepen naar hunne transportschepen konden terugkeeren. De kiellichters en kiezentrekkers werkten den geheelen nacht en den ganschen volgenden dag door, om in het zware paalwerk voor de groote schepen een doorgang te openen. Ons verlies op dezen dag bestond in 175 man aan dooden en gewonden, waaronder twee officieren.

Den 25sten was er in het paalwerk eene genoegzame opening, om nog dienzelfden dag verscheidene schepen te laten passeeren. Wij trokken met de overige schepen der vloot op den 26sten ook daardoor, en den 27sten namen de voorposten stelling boven den kraton, aan de Ogan en de Moessi (twee rivieren). In de sterkte was alles slagvaardig en op de wallen eene groote menigte volks verzameld. Vandaar uit werd op de voorbijdrijvende kanonneerbooten wel gepointeerd, doch niet geschoten. Een der twee op den 20sten verloren kanonnen werd hier teruggevonden en medegevoerd. Aan de Ogan lag een oud driemastschip ten anker. Den 27sten dreven de *Van der Werf*, de *Nassau* en de *Dageraad* in den namiddag op en stelden zich in slagorde voor den kraton. Alle landingstroepen debarkeerden nu op den westelijken oever der rivier, beneden den kraton. Van een groot aantal huizen en prauwen zag men witte vlaggen waaien, doch weinig volk was er te zien. Wij waren druk bezig met batterijen van zwaar kaliber tegen den hoofdwal van den kraton op te werpen en bereidden alles tot den aanval voor, toen de Pangeran Adipatih Moeda, de jongste broeder des Sultans, aan boord bij den Generaal kwam en ZExc. een brief overhandigde van den Sultan Mahmoed Badroe'ddin, waarin deze verklaarde, zich te onderwerpen, en als eene gunst verzocht, om als gewoon burger te Palembang te mogen wonen. Die gunst werd hem echter afgeslagen, en daarop kwam weldra een andere brief aan den opperbevelhebber, waarin de Sultan zich geheel onderwierp. Alleen verzocht hij drie dagen uitstel, om zich tot zijn vertrek en zijne overgaaf gereed te mogen

maken. Dit werd aan Zijne Hoogheid vergund. De landingstroepen werden weder ingescheept; het materiaal der artillerie werd met onbeschrijfelijk veel moeite en gevaar weder aan boord gebracht, doch, voordat zulks geheel was geschied, geraakten door kwaadwilligheid de bamboeraketten in brand, en dit had de schromelijkste gevolgen kunnen hebben, want onderscheidene prauwen, met materiaal en buskruit geladen, moesten langs die brandende huizen en vlotten heen. Verscheidene dier brandende raketten waren aan het drijven gegaan, doch met de grootste krachtsinspanning gelukte het ons, zonder ongelukken aan boord te komen en nog dienzelfden nacht ons materiaal aan boord en in veiligheid te brengen.

Den volgenden dag ontruimde de Sultan de beide kratons en trok met zijn gevolg in een bijzonder huis, om daar zijne inscheping af te wachten, waarop hij den 1sten Juli voorloopig aan boord van de *Johanna* werd gebracht. Dienzelfden dag debarkeerden alle landingstroepen en marcheerden in groot tenue de stad Palembang en den Kraton binnen. Weinig of liever geene menschen waren achtergebleven; alle huizen waren gesloten. Voor de magazijnen werden sterke wachten geplaatst. De grootste huizen werden opengebroken en voor kazernen gebezigd. Ieder zocht voor zichzelven en voor de zijnen eene goede woning, welke nog dienzelfden dag door meubelen, welke men uit de magazijnen haalde, zoo geriefelijk mogelijk werd gemaakt. Sommige kazernes waren smaakvol met canapés, spiegels, stolpen (hanglampen), enz. ingericht. Een aantal zakken met geld en een groot aantal edelgesteenten werden door het Gouvernement prijsgemaakt, en de laatste later verkocht zijnde, bekwam ieder, die aan de expeditie had deelgenomen, naar rato van zijn rang daaruit eene gratificatie.

De artillerie werd dadelijk belast met het demonteeren der vestingwerken. Deze bestonden uit den ouden en uit den nieuwen kraton des Sultans, aan de westzijde op een verhoogd terrein gelegen. Ofschoon die vroeger fraaie gebouwen en plantsoenen thans allen zeer verwaarloosd waren, konden die kratons inderdaad sterke plaatsen genoemd worden. Een hooge, dikke steenen muur met vier bastions omgaf het geheel. Niet minder dan 105 stukken geschut stonden op de wallen, de meesten tot aan de monding toe volgeladen; verder werd de plaats beschermd door eene breede gracht en een bedekten weg. Gesteund door de aarden en steenen versterkingen, aan de rivierzijde opgericht, waren de kratons zeer goed te verdedigen geweest. Indien dan ook de Sultan tot verdediging had besloten, zou de vermeestering niet slechts zeer bezwaarlijk geweest zijn, maar ook zeer veel bloed hebben gekost. De schepen zouden dan langen tijd aan het vuur van den vijand blootgesteld zijn geweest, voordat zij eene goede stelling zouden hebben kunnen innemen, en zelfs al hadden zij die ingenomen, dan zouden zij die niet hebben kunnen behouden, zoodra de vijand zijne vuurvlotten op hen losliet. De landingstroepen zouden bij geene moge-

lijkheid hebben kunnen handelen, dan nadat er bres was geschoten, en zelfs na de bestorming der bres bleef den vijand nog een tweede verdedigingspunt in den nieuwen Kraton over, waar hij met voordeel zijne defensie kon voortzetten.

Den 3^{den} Juli zond de opperbevelhebber twee officieren naar den Sultan, om hem aan boord van de *Dageraad* over te brengen. De Sultan, omringd door zijn oudsten zoon, zijne broeders en een groot aantal vertrouwden en vrouwen, ontving deze officieren met veel waardigheid. Zijne bevelen werden ook thans, evenals vroeger, onmiddellijk en stipt opgevolgd, en nadat hij zijne kinderen, twaalf in getal, allen beneden de drie jaren, aan boord had doen brengen en ook zijne goederen waren overgevoerd, gaf hij te kennen, zijne vrouwen te willen inschepen. Acht vrouwen, van eene schoone gestalte, met sluiers gedekt, volgden den Sultan. Bij de *Dageraad* aangekomen, wilde hij zijne vrouwen niet aan boord doen overgaan, zoo niet alle lichten werden uitgedoofd en de nieuwsgierigen verwijderd werden. De commandant voldeed aan het verlangen van den Sultan, want hij had in last, om deze reizigers met de meeste achting te behandelen. De vrouwen traden nu aan boord, doch bleven gedurende de geheele reis onzichtbaar. Toen de Sultan te Batavia aan was gekomen, werd hij in het fort Oranje geïnterneerd en later hem als staatsgevangene het eiland Ternate tot verblijfplaats aangewezen.

(*Wordt vervolgd.*)

Natuurkunde.

De natuur en het ontstaan der meteoorsteenen.

Het natuuronderzoek strekt zich tegenwoordig uit over een onafzienbaar veld en kent, als het ware, geene grenzen meer. Niet tevreden met het opsporen van den physischen toestand der door ons bewoonde planeet, heeft men het onderzoek ook uitgestrekt tot de overige hemellichamen en ook bij de studie van dezen de grootste en stoutste overwinningen behaald.

Wat vroeger ongeloofelijk zou hebben geschenen, wat men toen als eene volstrekte onmogelijkheid beschouwde of als een product van overspannen hersenen zou hebben bespot en als onbestaanbaar zou hebben verworpen, dat is nu werkelijk tot stand gebracht. Men heeft de sterren en nevelvlekken onderzocht, die op millioenen en billioenen mijlen afstands van ons zijn verwijderd, en dit niet alleen met betrekking tot hare bewegingsverschijnselen, haar afstand van de aarde en den invloed, dien zij daarop uitoefenen, doch ook ten opzichte van zoodanige eigenschappen, als men in vroegere tijden slechts meende te kunnen waarnemen door het directe onderzoek der stof zelf.

Men bepaalt de zwaarte van de verst verwijderde sterren zoo nauwkeurig, alsof men die op de balans had gewogen; de scheikundige onderzoekt hare samenstelling en bepaalt hare chemische bestanddeelen op een onmetelijken afstand van zijne werkplaats en de natuurkundige neemt de veranderingen waar in haar physischen toestand, zooals b.v. vulkanische uitbarstingen en de gevolgen daarvan voor de planeet.

Tegenwoordig zou men kunnen spreken van eene geographie en van eene geologie van den hemel. Men vervaardigt nauwkeurige kaarten van de hemellichamen en beoordeelt de mogelijkheid der bewoonbaarheid van de planeten en van onze maan; ja, men bepaalt zelfs de omstandigheden, waaronder deze hemelbewoners, indien zij bestaan, zullen leven en hoe voor hen de verschijnselen aan den hemel zich zullen voordoen.

Is men, bij al deze waarnemingen, beperkt tot een onderzoek uit

de verte, op een verbazenden afstand - eene enkele maal komt men echter wel in de gelegenheid, de hemellichamen, of althans fragmenten daarvan, aan directe proefnemingen te onderwerpen. Deze gelegenheid doet zich voor, als, in den vorm van grootere of kleinere steenen, lichamen uit den hemel op aarde neervallen.

Dat eene betrekkelijk zoo zeldzame gebeurtenis als de val van een meteoorsteen in vroegeren tijd, toen de wetenschap nog slechts geringe vorderingen had gemaakt, tot allerlei vreemdsoortige en bijgeloovige voorstellingen aanleiding gaf; dat zulk een verschijnsel dikwijls met vrees werd begroet, als een teeken des Hemels werd beschouwd en er voorspellingen van oorlog, hongersnood, enz. aan werden vastgeknoopt, laat zich, indien men den toestand der natuurwetenschap in die dagen in aanmerking neemt, gemakkelijk verklaren. Zelfs op ons toch, die het verschijnsel beschouwen, ontdaan van alle bovennatuurlijke oorzaken, maakt het gezicht van een voorbijtrekkenden of neervallenden vurigen bol steeds nog een eigenaardigen en phantastischen indruk.

In plaats van het bijgeloof is nu echter de periode aangebroken van het streng wetenschappelijk onderzoek en men grijpt tegenwoordig den val van een meteoorsteen aan als eene zeldzame en zeer gewenschte gelegenheid, om onze kennis van den hemel en zijne verschijnselen te volmaken.

Sedert vele jaren heeft men zich dan ook reeds met dat onderzoek bezig gehouden en nog steeds wordt het in den meest verschillenden zin voortgezet. Sommige geleerden hebben zich erop toegelegd, de chemische samenstelling, de microscopische structuur, den aard der oppervlakte en de samenstelling der mineralen te doorgronden en dezen zelfs kunstmatig trachten te bereiden.

Bij dit onderzoek is voor ons de bepaling van den oorsprong dezer eigenaardige natuurproducten en van de krachten, die tot hun ontstaan hebben medegewerkt, het meest belangwekkend en aantrekkelijk. Want dit gedeelte van het onderzoek kan ons ook belangrijke gegevens aan de hand doen voor de kennis der structuur en der samenstelling van de hemellichamen in het algemeen.

Vooral uit dit oogpunt heeft men een groot aantal meteoorsteenen onderzocht en bijzonder belangwekkend is een vraagstuk, dat in deze quaestie in den jongsten tijd eerst op den voorgrond is getreden: de aanwezigheid van organische overblijfselen, van plantaardige en dierlijke organismen, in de meteoorsteenen. Sommige geleerden meenen deze organische vormen met zekerheid te hebben aangetoond; anderen daarentegen verklaren zich ten stelligste tegen dergelijke besluiten, die uit het onderzoek getrokken worden. Deze quaestie is echter vooral daarom zoo hoogst belangwekkend, omdat men getracht heeft, den oorsprong van het organische leven op aarde uit die organismen, die van de hemellichamen met de meteoorsteenen tot ons zijn gekomen, te verklaren.

Alle lichamen, die onder den naam van meteoorsteenen worden samengevat, kan men tot drie verschillende groepen brengen: de *vallende sterren*, de *boliden* en de *aërolithen.* Al deze soorten van meteoorsteenen hebben echter zeer waarschijnlijk aan één gemeenschappelijke oorzaak haar ontstaan te danken.

Eene *vallende ster* doet zich aan ons oog voor als eene kleine ster, die zich van het uitspansel losmaakt, een oogenblik door het hemelruim zweeft, waarbij eene heldere lichtstreep wordt achtergelaten, totdat eindelijk het lichtgevende punt weer voor ons onzichtbaar wordt. De *boliden* of eigenlijke meteoorsteenen hebben grootere afmetingen, althans voor ons oog, en doen zich aan ons voor als duidelijke vuurbollen, die een levendig licht verspreiden en een sterk lichtgevenden staart op hun weg achterlaten. Dikwijls heeft, na het verschijnen, eene ontploffing plaats, die den bol in meer of minder talrijke vurige stukken uiteen doet spatten. De *aërolithen* (d.i. luchtsteenen) eindelijk zijn steenen, die uit den hemel gevallen zijn en hier en daar op of in de aarde worden gevonden. Zij zijn eveneens van uiteengespatte vuurbollen afkomstig.

De eigenlijke meteoorsteenen of boliden zijn gloeiende lichamen van aanzienlijke schijnbare afmetingen, die een zoo schitterend licht verspreiden, dat men ze zelfs bij helder daglicht duidelijk kan zien. Deze gloeiende massa, die bij hare beweging een lichtgevenden staart achterlaat, springt eindelijk met een hevigen knal uiteen, die op groote afstanden kan gehoord worden en waardoor dikwijls talrijke kleinere vurige massa's ontstaan, die zich over eene groote oppervlakte verspreiden en op de aarde worden neergeworpen.

Door aërolithen verstaat men steenachtige of metaalachtige massa's, die op de aarde worden gevonden en herkenbaar zijn aan het groote verschil in samenstelling, dat zij vertoonen met den grond, waarop zij zijn gevallen. Deze steenen waren reeds sedert de oudste tijden bekend en men noemde ze ook wel ‘dondersteenen’, daar men meende, dat zij door den bliksem op de aarde waren geworpen.

Van groot gewicht is het onderzoek der scheikundige samenstelling van de aërolithen, omdat men daarin het eenige middel heeft, om den aard te leeren kennen van lichamen, die rechtstreeks van het hemelgewelf op de aarde zijn aangekomen.

Zooals nu reeds uit de spectraalanalyse, waardoor men de scheikundige samenstelling der hemellichamen op de grootste afstanden kan bepalen, gebleken was, heeft ook het directe onderzoek der meteoorsteenen geleerd, dat op de overige hemellichamen geen enkel element voorkomt, dat ook niet op de aarde wordt aangetroffen. Zelfs zijn de mineraalsoorten, die in de meteoorsteenen voorkomen, dezelfde als die van de aarde, behalve dat zij tevens meestal zoogenaamd *meteoorijzer* bevatten, d.i. vrij ijzer met een zeker gehalte aan nikkel, dat in dien zuiveren toestand in de aardkorst niet, of slechts uiterst zeldzaam, voorkomt.

In het algemeen heeft men tot nog toe in de aërolithen 22 verschillende elementen aangetroffen en daaronder neemt het ijzer de eerste plaats in. Enkele zeldzame steenen bestaan uit zuiver ijzer (met nikkel) en dezen onderscheiden zich van de overige door een zeer hoog soortelijk gewicht. Meestal echter zijn het steenachtige massa's, waarin ijzerdeeltjes verspreid liggen, en slechts zeer zelden ontbreekt het ijzer volkomen. Deze laatste soort van meteoorsteenen bevat dan meestal verbindingen van het element koolstof, veel gelijkende op die, welke ontstaan door de ontleding van organische stoffen. Zulke *koolsteenen* vielen o.a. in 1838 bij Bokkeveld in het Kaapland, in 1864 bij Orgueil in Frankrijk en in 1857 bij Kaba in Hongarije.

Wel verre van eene gelijkmatige samenstelling te vertoonen, zijn de chemische en mineralogische bestanddeelen van de steenachtige massa's der meteoorsteenen zeer verschillend. Sommige bevatten hoofdzakelijk verbindingen van aluinaarde en duidelijke kristallen, die haar zeer veel doen gelijken op sommige lava's van den Aetna en van IJsland; in andere hebben de verbindingen van kiezelzuur met magnesia de overhand.

Ook in ons vaderland zijn verschillende aërolithen gevallen en scheikundig onderzocht, o.a. in 1840 bij Uden in Noord-Brabant en in 1843 te Blauwkapel bij Utrecht. Beide bevatten als hoofdbestanddeelen kiezelzure zouten van magnesia, meteoorijzer en eenige andere mineralen.

Eigenaardig voor de *ijzersteenen* zijn de kristalgroepeeringen, die door de bijzondere ligging der deeltjes en de verschillende moleculaire toestanden van het metaal zijn ontstaan en die vooral bij het afbijten met verdunde zuren zichtbaar worden. Zij dragen, naar den ontdekker van dit verschijnsel, den naam van *Figuren van Widtmannstädten.*

Behalve de verschillende soorten van steenachtige massa's valt ook overal op de aarde nog een ijzerhoudend stof, dat insgelijks van ontelbare deeltjes meteoorijzer afkomstig is, die in onzen dampkring ontbranden, smelten en, na vast geworden te zijn, neervallen. Men noemt deze massa *meteoorstof.* In de bewoonde - en vooral de beschaafde - wereld is daarvan echter niets te bespeuren, daar de geringe hoeveelheden van dat stof in het niet verzinken bij de groote massa's stof, dat van de woningen, wegen, fabrieken, enz. in de lucht opstijgt en later weer neervalt. Op andere plaatsen is het in de lucht zwevende stof afkomstig van vulkanische uitbarstingen en wij hebben nog onlangs - na de uitbarsting van Krakatau - kunnen opmerken, hoelang ook deze stofdeeltjes in de lucht zwevende kunnen blijven en zich ongeloofelijk ver kunnen verspreiden.

Alleen op die plaatsen dus, waar deze laatste omstandigheden niet hinderlijk kunnen werken, zal men het meteoorstof kunnen ontdekken, derhalve vooral op de onafzienbare ijsvlakten van het Noorden, waar van eene menschelijke samenleving geene sprake is, op de sneeuw van hooge gebergten, enz. Ehrenberg heeft dit meteoorstof aangetoond in

het stof, dat ongeveer vóór 30 jaren neerviel op het dek van een schip in de Indische zee, en hij vond, dat het, onder den microscoop waargenomen, zeer veel geleek op de holle kogeltjes, die ontstaan bij het verbranden van een dunnen staaldraad. Reichenbach vond ijzer- en nikkelhoudend meteoorstof op geïsoleerde bergen; Tissandier toonde het aan in de sneeuw van den Mont-blanc, op de torens der Notre-Dame, enz.

Met het onderzoek van het meteoorstof heeft zich echter vooral Nordenskjöld bezig gehouden gedurende zijne expeditie met de Vega. Hij vond op de ijsvelden van Groenland en Spitsbergen korreltjes, die door den magneet werden aangetrokken, ijzer, kobalt en waarschijnlijk ook nikkel bevatten en volgens hem ongetwijfeld van cosmischen oorsprong zijn. Prof. Lasaulx heeft echter aangetoond, dat dit stof ook dikwijls van de aarde afkomstig is, zooals b.v. dat, hetwelk Stübel op den Atlantischen Oceaan verzamelde, terwijl een deel van het door Nordenskjöld verzamelde stof slechts bestond uit verweerde steenmassa's.

Omtrent het ontstaan der meteoorsteenen - en in het bijzonder van de aërolithen - maakte men zich vroeger dikwijls de meest phantastische voorstellingen.

In de oudheid werden zij dikwijls beschouwd als afkomstig te zijn van de zon, doch volgens Aristoteles waren het steenen, die door den wind in de lucht werden opgeworpen en later weer neervielen. Zooals reeds werd opgemerkt, zag men in die verschijnselen later ook wel teekenen des Hemels, somtijds ook wel donder- of bliksemsteenen, of men beschouwde ze als lichamen, die door vulkanische uitbarstingen waren uitgeworpen en dan weer op de aarde neervielen. Vreemd genoeg waren het tot in het laatst der vorige eeuw juist de geleerden, die de meteoorsteenen als van de aarde afkomstig beschouwden, hoewel zij door de volksmeening reeds sedert lang als ‘luchtsteenen’ werden aangeduid.

Vandaar dan ook, dat Chladni, de beroemde natuurkundige, die ook op het gebied der geluidsleer bekend is door de naar hem genoemde klankfiguren, als een bedrieger beschouwd werd, toen hij voor het eerst den cosmischen oorsprong der meteoorsteenen bewees. Tegenwoordig echter wordt het werk, dat hij in 1794 te Riga het licht deed zien en dat handelde over den oorsprong der door Pallas gevonden en over dien van eenige andere ijzermassa's, als een merkwaardig en classiek geschrift beschouwd, dat nog steeds eene gewichtige bron is bij de beoordeeling der verschijnselen, die op de meteoorsteenen betrekking hebben.

Reeds kort daarop zag men zich genoodzaakt, aan de beschouwingen van Chladni recht te laten wedervaren, toen Biot bij een merkwaardigen regen van aërolithen te Laigle in het departement de l'Orne in 1803 de theorie van Chladni volkomen bevestigd vond.

Al de later gevolgde en waargenomen meteoorsteen-vallen konden slechts dienen, om deze meening te versterken. Sommigen verdedigden nog, wel is waar, eene andere theorie - en vooral Berzelius deed dit met groote hardnekkigheid en veel talent - n.l. dat de meteoorsteenen door de vulkanen der maan werden uitgeworpen, doch berekeningen van Poisson en Biot leerden, dat deze hypothese volkomen onhoudbaar was. Men keerde dus voorgoed tot de verklaring van Chladni terug en de theorie van dezen werd vooral door onze landgenooten Von Baumhauer en Hoek nog nader toegelicht en uitgebreid.

Men is tegenwoordig tot het besluit gekomen, dat de boliden en aërolithen slechts gewijzigde vormen voorstellen van één en hetzelfde verschijnsel en dat zij verder ook in het nauwste verband staan met de eigenlijke vallende sterren.

Het verschijnsel der vallende sterren zal den lezer ongetwijfeld volkomen bekend zijn, daar het bijna dagelijks kan worden opgemerkt en in sommige tijden van het jaar zelfs op zeer groote schaal wordt waargenomen. Het merkwaardigst zijn in dit opzicht de nacht van den 10^{den} Augustus en de morgen van den 14^{den} November. Op deze tijdstippen keeren geregeld elk jaar de maxima voor de vallende sterren terug en het aantal van dezen kan dan somtijds zoo verbazend groot zijn, dat de bepaling daarvan slechts bij benadering mogelijk is en men te recht kan spreken van een sterrenregen.

De Novemberregen inzonderheid kenmerkt zich door de buitengewone talrijkheid der vallende sterren. Toch is het aantal daarvan niet elk jaar even groot: men kan n.l. om de 33 jaren een maximum waarnemen, waarbij de Novemberregen buitengewoon sterk is.

De periodiciteit van dit verschijnsel is reeds een bewijs, dat de oorzaak niet kan gezocht worden in meteorologische toestanden. Bovendien ziet men de zwermen van meteoorsteenen elk jaar op dien bepaalden datum uit dezelfde punten van uitgang ontspringen en wel: den Augustusregen uit het sterrenbeeld van Perseus, dien van November uit het sterrenbeeld van den Leeuw. Vandaar, dat men de eerste *Perseïden*, de laatste *Leoniden* heeft genoemd. Deze sterrenbeelden zijn nu, wel is waar, niet de eigenlijke punten van uitgang der vallende sterren, doch zij geven toch de richting aan van de schijnbare banen, die deze hemellichamen voor ons oog doorloopen.

Professor Schiaparelli te Milaan heeft de beweging der meteoorsteenen nauwkeurig onderzocht. Hij kwam daardoor reeds spoedig tot de onderstelling, dat zij eene parabolische loopbaan hadden en niet - zooals vroeger beweerd werd - tot het gebied van ons zonnestelsel behoorden. Evenals de kometen zijn ook de meteoorsteenen afkomstig van hemelstreken, die buiten de grenzen van ons planetenstelsel zijn gelegen, doch komen zij eenmaal binnen de aantrekkingssfeer van de zon, dan gaan zij zich om dit hemellichaam bewegen. De loopbaan der meteoorsteenen moet, volgens die veronderstelling, eene zeer langwerpige

gedaante hebben, zoodat er een geruime tijd noodig is voor eene enkele omwenteling om de zon. De aarde komt, bij hare beweging om de zon, elk jaar op hetzelfde punt met de loopbaan der meteoorsteenen in aanraking.

Van deze gegevens uitgaande, kwam Schiaparelli tot de merkwaardige uitkomst, dat de loopbanen der twee groote meteoorregens nauwkeurig samenvallen met die van twee bekende kometen. De loopbaan van den Augustusregen valt volkomen samen met die van de 3de komeet van 1862, die een omwentelingstijd heeft van 121 jaren; die van den Novemberregen komt overeen met de loopbaan van de komeet van 1866, die om de 33 jaren hare loopbaan volbrengt. Uit deze merkwaardige uitkomsten heeft men afgeleid, dat de kometen, evenals de vallende sterren, opeenhoopingen zouden zijn van meteoorsteenen, die gevormd werden uit nevelmassa's, welke afkomstig zijn van streken, buiten ons zonnestelsel gelegen.

Eene komeet kan zich nu oplossen in vallende sterren, die dan dezelfde loopbaan blijven volgen als de oorspronkelijke komeet. Men moet dus de vallende sterren beschouwen als deelen van kometen, die, als het ware, uit elkaar zijn gespat. Dit is dan ook werkelijk bewezen voor de komeet van Biela, die zich eerst in twee deelen heeft gesplitst en later geheel was verdwenen, doch toen vervangen was door een zwerm van vallende sterren.

De boliden en aërolithen moeten, volgens Schiaparelli, als volkomen analoog aan de vallende sterren worden beschouwd. Zij verschillen er slechts van door het niet-periodieke van hun optreden en door eene grootere snelheid van beweging, die door Schiaparelli aan eene hyperbolische loopbaan dezer meteoorsteenen wordt toegeschreven. Anderen hebben de theorie opgesteld, dat de meteoorsteenen brokstukken zouden zijn van een hemellichaam, dat uit elkaar is gespat, waarschijnlijk van een tweeden wachter van de aarde. Omtrent dit punt verkeert men echter in het onzekere; waarschijnlijk is dan ook de oorsprong van alle aërolithen niet dezelfde.

Hoewel een val van meteoorsteenen schijnbaar een betrekkelijk zeldzaam verschijnsel is, hebben deze lichamen toch op onze aarde een grooteren invloed, dan men oppervlakkig zou meenen.

Wel is waar bedraagt het gewicht der op de aarde neervallende meteoorsteenen gewoonlijk slechts eenige kilo's en is het eene groote zeldzaamheid, dat een stuk van aanzienlijke zwaarte wordt gevonden (zooals o.a. een stuk meteoorijzer in Brazilië, wegende 7000 kilo's), doch het aantal der meteoorsteenen, die de aarde bereiken, is buitengewoon groot. Chladni betoogde reeds, dat er, over de geheele aarde gemiddeld gerekend, dagelijks twee malen of 700 malen per jaar zulk een steenregen plaats heeft. De Amerikaansche geleerde Newcomb neemt aan, dat het aantal steenen, die bij al deze regens jaarlijks op de aarde aankomen, niet minder bedraagt dan 146 milliarden.

Het is duidelijk, dat, zelfs bij geringe afmetingen der afzonderlijke steenen, het gezamenlijke gewicht der jaarlijks vallende aërolithen - nog vermeerderd met dat van het minder gemakkelijk waarneembare meteoorstof - toch hoogst aanzienlijk moet zijn.

Op het ijs van Groenland vond Nordenskjöld eene hoeveelheid meteoorstof ten bedrage van 1 milligram op den vierkanten meter. Hoe nietig deze hoeveelheid ook zij, toch vormt zij, indien de geheele aarde er overal in dezelfde mate mede bedekt ware, reeds een gewicht van 500 millioen kilogrammen.

Ook Flammarion maakte nog eene berekening, die ons eenigermate een denkbeeld kan geven van het gezamenlijke gewicht der op aarde vallende meteoorsteenen. Neemt men n.l. voor het aantal der jaarlijks vallende meteoorsteenen het door Newcomb berekende als juist aan en stelt men - hetgeen zeker niet overdreven is - het gemiddelde volumen van zulk een steen op een kubieken millimeter, dan leveren de jaarlijks op de aarde neerkomende aërolithen een volumen van 146 kubieke meters en een gewicht van 876,000 kilogrammen. Na verloop van honderd eeuwen zou dus de toename aan gewicht van de aarde niet minder dan 8760 millioen kilogrammen bedragen!

Het ligt voor de hand, dat zulk een voortdurende toevoer van steenmassa's en meteoorstof, die reeds sedert de oudste en gedurende onmetelijk lange geologische tijdruimten heeft plaats gehad, niet zonder invloed kan zijn geweest - en tegenwoordig nog is - op den toestand en de ontwikkelingsgeschiedenis onzer planeet. Volgens Nordenskjöld mogen wij waarschijnlijk, als uitkomst van verdere onderzoekingen, het bewijs verwachten, dat het volumen der aarde langzamerhand tot de tegenwoordige grootte is aangegroeid en dat zelfs vele uit het water afgezette aardlagen aan het meteoorstof haar ontstaan hebben te danken.

Een ander, niet minder gewichtig gevolg dezer meteoorregens voor de toestanden op de aarde werd door Flammarion in het licht gesteld. Volgens dezen geleerde moet, wegens de toenemende massa der aarde, hare snelheid van beweging voortdurend verminderen; met andere woorden: de lengte van den dag zal steeds grooter worden. Daarentegen zal, eveneens ten gevolge van de toename der aardmassa, de snelheid van beweging der maan toenemen. De tijd, die verloopt tusschen twee opvolgende schijngestalten der maan, zal dus steeds korter worden, doch zal ons bovendien nog veel korter toeschijnen, dan werkelijk het geval is, daar onze dagen te gelijk langer worden.

Doch keeren wij van dit gevaarlijke gebied der hypothesen tot de werkelijkheid terug, om nu nog onze aandacht te schenken aan eene bijzondere en zeer merkwaardige soort van meteorieten, de *chondrieten.* Onder dezen is in den jongsten tijd een zeer merkwaardig exemplaar beroemd geworden en uiterst nauwkeurig onderzocht en beschreven, n.l. de steen, die den 9^{den} Juni 1866 gevallen is bij Knyahinya in Hongarijë.

De naam ‘chondrieten’ beteekent *kogelsteenen* en is daarvan afkomstig,

dat de massa dezer steenen bijna uitsluitend bestaat uit kogeltjes ter grootte van een speldeknop. Deze kogeltjes hebben van buiten eene ruwe oppervlakte en vertoonen van binnen vele metaalachtige, glinsterende zwarte aderen.

Het onderzoek dezer chondrieten heeft tot de belangrijkste uitkomsten aanleiding gegeven, vooral met betrekking tot de vorming der meteoorsteenen. Het waren vooral de Duitsche mineralogen G. Rose, Tschermack en Rammelsberg, die zich met dat onderwerp hebben beziggehouden, terwijl de Fransche geleerden Daubrée en Stanislas Meunier zeer veel tot de kennis dezer lichamen hebben bijgedragen door hunne belangwekkende pogingen en proeven, om kunstmatig dergelijke massa's te verkrijgen en alzoo betere gegevens te verzamelen tot eene verklaring van hare vorming in de natuur.

Men vond bij het onderzoek der chondrieten, dat dezen bestaan uit straalvormig gegroepeerde staafjes of zuiltjes en dat zij in het algemeen eene dergelijke inwendige structuur vertoonen als die, welke de hagelkorrels bij hare omwenteling in de lucht hebben aangenomen. De staafjes, waaruit de chondrieten bestaan, vertoonen echter zeer veel verschil in vorm; zij vertakken zich dikwijls onder scherpe hoeken zoodanig, dat het geheel eenigszins het uiterlijk heeft van een ouden bezem, die aan de onderzijde eenigszins is afgesleten. De staafjes bestaan uit een kleurloos en doorschijnend mineraal, een kiezelzuur zout van magnesia. Aan den omtrek der kogeltjes zijn deze staafjes echter omgeven door eene fijne, zwarte stof, waardoor de oppervlakte zeer ruw is en de steenen, als het ware, van eene schors zijn omgeven.

Het uiterlijk echter, dat de deeltjes van een en denzelfden steen vertoonen, kan nog zeer verschillend zijn en hangt o.a. af van de doorsnede, die men bij het slijpen van de dunne plaatjes, voor het onderzoek, met den microscoop kiest.

Een bijzonder verschijnsel, dat bij eene beschrijving van het uiterlijk voorkomen der meteorieten niet vergeten mag worden, daar men het in verband tracht te brengen met het ontstaan dier natuurlichamen, wordt gevormd door de indrukken, die op de oppervlakte voorkomen en die volkomen gelijken op die, welke een vinger in eene deegachtige massa veroorzaakt. Deze vingervormige indrukken vindt men zoowel bij het meteoorijzer als bij de steenachtige meteorieten.

Wanneer men de verschillende vormen, waaronder de meteoorsteenen voorkomen, met elkaar vergelijkt en de structuur daarvan onderzoekt, dan vertoonen zij zooveel verschil, dat men zeer geneigd is, hare vormingswijze tot verschillende oorzaken terug te brengen. Vele meteoorijzers gelijken zeer veel op sommige ijzerblokken, die in basalt voorkomen en dus door afscheiding uit eene gesmolten lavamassa zijn gevormd. Wellicht zijn dus bedoelde meteoorijzers op het een of andere hemellichaam op dezelfde wijze afgescheiden. Andere, die kristallijn zijn, bevatten dikwijls dezelfde mineralen als vele lavasoorten en daar

zij tevens deeltjes bevatten, die blijkbaar gesmolten zijn geweest, zijn zij waarschijnlijk op dezelfde wijze als lava gevormd.

Daubrée heeft dan ook merkwaardige proeven geleverd van kunstmatige meteoorsteenen, die hij verkreeg door samensmelting van verschillende mineralen met ijzer en die nu eens op meteoorijzer, dan weer op het kristallijnen gedeelte der meteoorsteenen volkomen geleken.

Ook het ontstaan der vingervormige indrukken aan de oppervlakte werd door Daubrée onderzocht en door merkwaardige proeven kwam hij tot de hoogst waarschijnlijk juiste verklaring daarvan. Volgens Daubrée zijn die figuren het gevolg van de werking der borende wervelbeweging van sterk samengeperste verhitte lucht. De proeven, die Daubrée nam, om dit te bewijzen, zijn zoo overtuigend mogelijk en werden vooral genomen met grofkorrelig buskruit. Dit werd uit een kanon, dat ermee geladen was, afgeschoten en vertoonde, voor zoover het niet verbrand was, dezelfde soort van indruksels als de meteorieten, zoo zelfs, dat sommige onverbrande buskruitkorrels op het oog niet van sommige meteoorkorrels waren te onderscheiden.

Verder nam Daubrée nog proeven met eivormige stukken gegoten zink, die op de lading van het kanon werden gelegd en bij het afvuren aan eene drukking van meer dan 1000 atmosferen waren blootgesteld. Hierbij nam hij aan de oppervlakte weer dezelfde indruksels waar als bij de buskruitkorrels.

Volgens Daubrée is de oorzaak van het eigenaardige uiterlijk der meteoorsteen en dus vooral te zoeken in de hevige luchtdrukking, die zij, bij de beweging door onze atmosfeer, ondervinden. De snelheid dezer lichamen is dan ook, als zij in onzen dampkring aankomen, buitengewoon groot en bedraagt dikwijls 20 à 30 kilometers in de seconde. Door de hevige drukking, die de lucht er bij die beweging op uitoefent, beginnen de steenen te gloeien en aan de oppervlakte te smelten. Het voorste gedeelte van den steen stuwt nu de lucht sterk op, waardoor deze in eene draaiende beweging wordt gebracht en, evenals bij de proeven met buskruit, borend op de oppervlakte werkt. De holten echter, die op deze wijze ontstonden, werden aan de randen weer spoedig afgesmolten en kregen daardoor hare eigenaardige ronde gedaante.

Kon men dus voor deze uitwendige verschijnselen, die de meteoorsteenen aanbieden, eene afdoende theoretische verklaring vinden, niet zoo gelukkig was men met de opsporing der oorzaken van de eigenaardige inwendige samenstelling dezer natuurproducten. Ook heerschte er tot voor eenige jaren nog zeer veel verschil in de theoretische beschouwingen omtrent den eersten oorsprong der meteoorsteenen, hunne betrekking tot andere hemellichamen en inzonderheid tot de aarde, enz. en aan tal van theorieën werd het aanzijn geschonken, die in dit opzicht licht heetten te verspreiden.

Van al deze hypothesen echter is er zeker geene, die meer de aan-

dacht heeft getrokken van de wetenschappelijke wereld en die met meer belangstelling en verbazing werd ontvangen, zoowel door leeken als geleerden, dan de voor een paar jaren bekendgemaakte theorie van Dr. Otto Hahn.

In het laatst van het jaar 1880 verscheen van dezen geleerde een werk onder den titel: *Die Meteorite* (*Chondrite*) *und ihre Organismen.* De schrijver beweert, daarin het bewijs te hebben geleverd, dat de meteorieten niets anders zijn dan de overblijfselen eener organische wereld, die vroeger bestaan heeft en die slechts door de onnauwkeurigheid der vroegere waarnemingen onopgemerkt was gebleven. Hahn, de ontdekker van deze nieuwe wereld, zou ons dus door zijn geschrift met de schepselen, die haar bewonen, bekendmaken. Hij beweert, dat de chondrieten en meteorieten de duidelijkste sporen vertoonen van dierlijke organismen en dat het meteoorijzer niets anders is dan het weefsel van ééncellige planten.

Reeds vroeger had Hahn dergelijke onderzoekingen verricht en in een geschrift, *Urcelle* getiteld, beweerd, dat graniet, gneiss, basalt, evenals het meteoorijzer en de meteoorsteenen, door plantaardige organismen zouden gevormd zijn. Van de laatste meening kwam hij echter bij nader onderzoek later weer terug en hij verklaarde nu, dat de meteoorsteenen voor een groot deel bestaan uit dierlijke overblijfselen, vooral koraaldieren, sponsen en haarsterren of Crinoïden, welke alle in het eerstgenoemde werk worden beschreven.

Dit geschrift is in vele opzichten hoogst merkwaardig en bracht dan ook dadelijk bij het verschijnen reeds vele pennen en vele gemoederen in beweging. Door sommigen werden de uitkomsten van Hahn's onderzoekingen omtrent het bestaan van organische wezens, ook buiten onze aarde, met ingenomenheid begroet als de dageraad eener nieuwe wereldbeschouwing. Anderen evenwel namen bij de beoordeeling dezer hypothese eene zekere reserve in acht of ontvingen haar zelfs met schouderophalen of spot. Vooralsnog is het dan ook zeer moeielijk, uit die verschillende meeningen bepaalde besluiten te trekken, doch tot nog toe schijnen ons de kansen ten opzichte van Hahn's theorie niet bepaald gunstig te staan.

Zeker echter is het, dat het onderzoek der meteorieten, zooals dit door Hahn is geschied, uiterst veelomvattend was en dat hij met veel talent eene theorie heeft opgesteld, die, moge zij dan ook blijken in het rijk der phantasie op hare plaats te zijn, toch in elk geval reeds aanleiding heeft gegeven tot vele andere belangrijke onderzoekingen omtrent de voor ons nog steeds zoo raadselachtige natuur der meteoorsteenen.

Hahn heeft meteoorsteenen onderzocht van 18 met zekerheid bekende meteoorregens en hij heeft daarvan niet minder dan 600 platen geslepen, die in zijn geschrift door photographische afbeeldingen zijn weergegeven. Het slijpen der uiterst dunne plaatjes, die voor het

microscopisch onderzoek bij doorvallend licht moesten dienen en dus eene zoo geringe dikte moesten hebben, dat zij het licht doorlieten, is inderdaad op zichzelf reeds een reuzenarbeid geweest.

In deze dunne geslepen plaatjes zouden, volgens Hahn, de organische overblijfselen der meteoorsteenen voor een deel zoo sterk vertegenwoordigd zijn, dat sommige plaatjes er grootendeels uit samengesteld zijn. Het valt dan ook werkelijk, bij het zien van sommige photographische afbeeldingen uit het werk van Hahn, niet moeielijk, daarin, met eenigen goeden wil, afbeeldingen van lagere diervormen te herkennen.

Volgens Hahn nemen de zoogenaamde Crinoïden of haarsterren, eene dierklasse, die tot dezelfde groep behoort als de ons bekende zeesterren en zeeëgels, ongeveer van de geheele massa der slijpplaatjes in, terwijl overigens 1/20 daarvan zou bestaan uit koraaldieren en 3/20 uit het sponsengeslacht *Urania.* Vooral de haarsterren en koraaldieren zijn zoo goed behouden gebleven en vertoonen eene zoo groote overeenkomst met de vormen dier groepen, welke op aarde voorkomen, dat er aangaande de natuur dier overblijfselen, volgens Hahn, geen twijfel kan bestaan.

Andere geleerden hebben reeds op dit gebied zijne voetsporen gedrukt en zijn gedeeltelijk tot dergelijke uitkomsten gekomen. Dr. Weinland gaf in 1882 een werk uit, getiteld: *Ueber die in Meteoriten entdeckten Tierreste*, en de schrijver kwam daarin grootendeels tot dezelfde besluiten als Hahn. Wij moeten daarbij echter in aanmerking nemen, dat Weinland bij zijn onderzoek gebruik maakte van de door Hahn vervaardigde slijpplaatjes, waarbij hij dezen zoo nauwkeurig mogelijk bestudeerde. Bovendien is ook het feit opmerkelijk, dat beide geleerden in hunne beschrijving van de ontdekte diervormen verre van eenstemmig zijn en dat Weinland de Crinoïden, waaraan Hahn een zoo groot gewicht hecht, niet heeft kunnen ontdekken.

Merkwaardig zou ook het verschijnsel zijn, dat, de juistheid van het onderzoek aangenomen, de gevonden organismen met onze aardsche diervormen eene zoo treffende overeenkomst zouden vertoonen en dat zij zich alle in de klassen van ons systeem van het dierenrijk zouden laten rangschikken. Verder behooren al de tot nog toe in de meteoorsteenen gevonden resten tot waterdieren, die in water moeten geleefd hebben, dat geene lage temperatuur kon hebben en nooit dichtvroor.

Eindelijk zijn al de door Hahn en Weinland als dierlijke organismen beschouwde vormen wezens, die tot eene betrekkelijk zeer oude ontwikkelingsperiode der organische wereld moeten gerekend worden.

Dit alles zou een hoogst eigenaardigen toestand doen vermoeden voor die hemellichamen, vanwaar de meteoorsteenen tot ons zijn gekomen, en zou tot de meening moeten leiden, dat de ontwikkeling der organische wereld in die verre gewesten nog weinig vorderingen heeft gemaakt in vergelijking van de wezens, die onze aarde bevolken. Weinland neemt zelfs aan, dat al de vormen in de chondrieten, die

zeer geringe afmetingen hebben, van een enkel hemellichaam afkomstig zijn.

Mocht de theorie van Hahn door latere onderzoekingen bevestigd worden, dan zouden wij, volgens sommigen, zonder twijfel genoodzaakt zijn, vele thans heerschende wetenschappelijke theorieën, die op onze wereldbeschouwing betrekking hebben, aanzienlijk te wijzigen. Daartoe zijn dan ook sommige al te zeer vooruitstrevende geesten reeds dadelijk overgegaan, zooals o.a. E. Kapp, die, kort na het verschijnen van het werk van Hahn en als een uitvloeisel daarvan, een artikel schreef in *Westermann's*, *Monatshefte,* dat tot opschrift draagt: 'Zur neuen Weltanschauung', en waarin hij reeds dadelijk de wetenschappelijke wereld met het concept voor eene nieuwe wereldbeschouwing trachtte te verrijken.

Het schijnt ons echter voorzichtiger toe, dezen wereldhervormer voorloopig nog niet te volgen en eerst een nader onderzoek af te wachten. De hypothese van Hahn rust althans nu nog op een al te weinig vasten grondslag, vooral daar geleerden als Daubrée, Meunier en Vogt, die bij dit onderwerp zeker wel als autoriteiten mogen gelden, zoowel door practische proeven als door theoretische beschouwingen tot besluiten kwamen, die er lijnrecht tegenover staan.

Daubrée heeft, door verschillende mineralen onderling en met ijzer samen te smelten, producten verkregen, die gedeeltelijk volkomen op meteoorijzer, voor een ander deel op de kristallijnen deeltjes der chondrieten geleken. Hij zag daarin ook de eigenaardige figuren van Widtmannstädten, die door sommige der reeds genoemde onderzoekers voor overblijfselen van planten werden gehouden.

Vooral Stanislas Meunier heeft zich door de kunstmatige bereiding van meteoorsteenen zeer verdienstelijk gemaakt. Hij verkreeg daarbij zoowel meteoorijzer als chondrieten en toonde daarin insgelijks de figuren van Widtmannstädten aan.

Aanleiding tot zijne proeven was de door Daubrée reeds uitgesproken meening, dat de chondrieten zich in eene reduceerende atmosfeer zouden hebben gevormd, waarin zij rondgewenteld werden evenals de hagelkorrels in de lucht en waardoor zij inwendig eene dergelijke structuur als dezen vertoonen. Meunier liet dus in eene roodgloeiende buis de chemische bestanddeelen der chondrieten gasvormig toetreden in eene atmosfeer van waterdamp, die tot hoog boven het kookpunt was verhit. Hij verkreeg toen een zeer fijn wit neerslag, dat zeer veel op rijp geleek en waarin, bij sterke vergrooting, dezelfde bestanddeelen werden waargenomen als in de chondrieten.

De hardste slagen heeft echter de hypothese van Hahn te verduren gehad van den beroemden Geneefschen Professor, Carl Vogt, en men mag wel verwachten, dat zij, na de aanvallen van deze specialiteit op geologisch en mineralogisch gebied, hare levensvatbaarheid grootendeels heeft verloren.

Hahn had voor het opstellen zijner hypothese vooral slijpplaatjes onderzocht van den meteoorsteen van Knyahinya en Vogt heeft dus in de eerste plaats dezen steen aan een nader nauwkeurig onderzoek blootgesteld. Hij bewees, dat Hahn de geslepen figuren volstrekt niet genoeg had vergeleken met werkelijk bestaande diervormen en vooral met die deelen, die bij de versteening overblijven. De naalden, die zoo eigenaardig zijn voor de versteeningen der sponsen, ontbreken in de meteorieten volkomen; enkele straalvormige strepen, die er schijnbaar eenigszins op gelijken, zijn, zooals Vogt aantoonde, niets anders dan kristalzuilen. De koraaldieren, of liever de figuren, die er, volgens Hahn, voor moeten doorgaan, hebben evenmin eenige overeenkomst met bekende vormen van den tegenwoordigen tijd of van vroegere perioden. En zelfs de haarsterren of Crinoïden, die, volgens Hahn, de hoofdmassa der chondrieten vormen, zijn, zooals Vogt opmerkt, slechts producten van zijne phantasie. Op het eerste gezicht vertoonen, wel is waar, de geslepen figuren eenige overeenkomst met die diervormen, doch Vogt bewijst, dat geene der kenmerken daarvan op Hahn's figuren toepasselijk zijn.

Vogt heeft in de *Mémoires de l'institut genevois* een stuk geplaatst: ‘Sur les prétendus organismes des météorites’, waarin hij bewees, dat juist in de steenen van Knyahinya de kristallen, wier voorkomen daarin door Hahn werd geloochend, zeer duidelijk zijn te zien.

Verder werd door Vogt in den aanvang van het jaar 1882 nog eene verhandeling overgelegd aan de Parijsche Académie des sciences, waarin wordt aangetoond, dat de smeltingsproducten van Daubrée, die door samensmelting van mineralen met ijzer verkregen werden, bij het slijpen plaatjes leveren, die nauwelijks van de kristalgroepen en figuren van Knyahinya en andere meteorieten zijn te onderscheiden. Meer dan ⅓ van de massa der plaatjes van Knyahinya wordt door zulke ontwijfelbaar anorganische kristalgroepen gevormd.

Op uitnoodiging van Vogt heeft Professor Gräbe te Genève, de bekende ontdekker van het kunstmatige alizarine, de proeven van Stanislas Meunier herhaald en daarbij dezelfde vlokkige, op rijp gelijkende massa verkregen als deze onderzoeker.

De door Meunier verkregen praeparaten zijn op groote schaal afgebeeld in teekeningen, die bij de bovenvermelde verhandeling van Vogt werden overgelegd. Zij vertoonen eene merkwaardige overeenkomst in uiterlijk en in groepeering met de teekeningen, die Hahn van de chondrieten heeft gegeven. Ook in deze kunstmatige praeparaten vindt men de eigenaardige vertakte zuiltjes, die zich straalsgewijs naar den omtrek verspreiden, door dwarse spleten verdeeld zijn en naar den omtrek zich meer en meer in fijnere stralen vertakken.

Al deze uitkomsten laten weinig twijfel bestaan omtrent de juistheid der meening, dat de chondrieten in de natuur onder dezelfde voorwaarden gevormd zijn als die, waaronder men de kunstmatige praepa-

raten heeft verkregen. Het voorkomen van organismen in de meteoorsteenen is eene hypothese, die tot nog toe op zulke zwakke gronden steunt, dat wij voorloopig nog geene reden hebben, daaraan eenige wetenschappelijke waarde toe te kennen.

Er is nog eene omstandigheid, die tegen de hypothese van Hahn schijnt te pleiten. Zooals reeds boven werd opgemerkt, geven zijne platen van de chondrieten niets anders te zien dan afbeeldingen van waterdieren, die alleen kunnen geleefd hebben in water, dat niet bevroor. Dit is echter geheel in strijd met de bovenvermelde, zeer waarschijnlijk juiste theorie van Schiaparelli, volgens welke de meteorieten uit de kometen zouden ontstaan zijn.

Hoewel nu het bestaan van werkelijke organismen op de meteoorsteenen niet kan worden bewezen en vooral niet van zoodanige, die met de levende wezens onzer aarde overeenkomen, zoo volgt daaruit nog niet, dat op de overige hemellichamen geene organische wezens zouden kunnen voorkomen. De mogelijkheid daarvan kunnen wij volstrekt niet ontkennen en dit nog te minder, daar men in sommige meteoorsteenen, hoewel zeer zeldzaam, het element koolstof heeft aangetoond, dat een nooit ontbrekend bestanddeel is van alle organische stoffen. Men vond de koolstof tot nog toe in vier meteoorsteenen, n.l. in die van Alais in het departement Gard, van Orgueil in het departement Tarn et Garonne in Frankrijk, van Bokkenveld in de Kaapkolonie en van Kaba in Hongarije.

Deze steenen bevatten tevens ook koolwaterstoffen, die veel gelijken op sommige soorten van asphalt, en, volgens sommige onderzoekers, ook humusachtige stoffen. Daar deze en soortgelijke verbindingen slechts door ontleding van organische stoffen worden gevormd, blijkt hieruit althans, dat er hemellichamen zijn, waarin organische stoffen voorkomen of vroeger gevonden werden, en dit sluit tevens de waarschijnlijkheid in, dat er ook levende wezens op die hemellichamen voorkomen.

Doch men gaat te ver, als men uit deze weinige gegevens theorieën gaat opbouwen, waaruit men de grondoorzaken van het ontstaan der organische wereld zou willen verklaren. En toch zijn er werkelijk geleerden, die zich tot dergelijke overdrevene en op geenerlei gronden steunende hypothesen hebben laten verleiden.

Bovendien meende men nu eindelijk den sleutel van het groote raadsel gevonden te hebben, dat reeds sedert de grijze oudheid de menschheid had beziggehouden: het ontstaan van de eerste organische wezens op aarde.

Men trachtte, toen de proeven over de oerteelt of generatio spontanea, waarbij men uit organische en anorganische verbindingen de levende wezens trachtte samen te stellen, geene uitkomsten opleverden, langs andere wegen den oorsprong van het leven op aarde te verklaren.

Vooral de beroemde natuurkundige W. Thomson heeft zich tot den

tolk gemaakt van hen, die de oplossing van dit raadsel in den val der meteoorsteenen zoeken. Daar de aanwezigheid van koolstof en koolstofverbindingen in sommige dier steenen bewijst, dat op de hemellichamen, vanwaar zij afkomstig zijn, organische wezens voorkomen of althans vroeger hebben geleefd, zoekt Thomson daaruit het ontstaan van het organisch leven op aarde te verklaren. Hij neemt dus de mogelijkheid aan, dat van het een of andere hemellichaam eene voor ontwikkeling vatbare organische kiem door de meteoorsteenen naar onze aarde gevoerd is en dat van deze kiem alle andere levende wezens zijn afgestamd.

Wij kunnen niet nalaten, erop te wijzen, dat deze hypothese van den geleerden natuurkundige weinig doorzicht verraadt. Gesteld zelfs, dat het mogelijk ware, dat eene organische kiem met een meteoorsteen levend op de aarde kon aankomen, - hetgeen zeer onwaarschijnlijk is, daar de meteoorsteenen steeds in onze atmosfeer ontbranden en gloeiend op de aarde neervallen, - dan zou dit toch nog niets bewijzen.

De oorsprong van het organisch leven zou daarmede volstrekt niet verklaard zijn, daar op die wijze de quaestie immers slechts verplaatst wordt en het dan weer opnieuw een onopgelost vraagstuk wordt, hoe op dat andere hemellichaam de eerste organische kiemen zijn gevormd.

Met dergelijke theorieën heeft dus de ware wetenschap niets gemeen, daar zij haar geene enkele schrede verder brengen, en wij kunnen er ons slechts over verwonderen, dat overigens scherpzinnige geleerden daarin eene wetenschappelijke verklaring willen zien.

Hoewel dus het onderzoek der meteoorsteenen onze kennis van de toestanden des hemels ontegenzeggelijk zeer heeft vermeerderd, hebben echter de pogingen, om door dit onderzoek te komen tot eene verklaring van het ontstaan der organismen, tot nog toe schipbreuk geleden. Dit vraagstuk is ten spijt van tallooze proefnemingen en hypothesen nog onopgelost en zal dit waarschijnlijk ook nog zeer lang blijven.

Zutfen, September 1884.

DR. A.J.C. SNIJDERS.

Letterkunde.

Jammerklachten,
naar aanleiding eener woordenlijst van aardrijkskundige namen.

Er kan gestreden worden over de wenschelikheid, om de eene of andere taal aan vaste, onverbreekbare wetten te onderwerpen; over de nootsakelikheid, om eene levende taal in yzeren banden en boeien te klinken, om haar in een stalen keurslijf van allerlei schoolsche spelregels te dwingen - en haar zoo alle adem te beknellen, alle vrye beweging te beletten, alle natuurlike ontwikkeling haar onmogelik te maken. Sommigen meenen, dat dit niet aleen volkomen onnoodig is, maar ten hoogste verderfelik, ja, doodelik voor de taal. Die zoo denken, zijn weinigen in aantal. Naar myne bescheidene meening hebben deze weinigen echter juist de zaak by het rechte einde, zijn zy juist de ware kenners der taal, de echte, begeesterde liefhebbers van het byzonderste, dat een volk zijn eigen noemen kan. Zy stellen te recht de s p r e e k t a a l, in hare edelste en beschaafdste uiting ook juist de v o l k s s p r e e k t a a l, verre boven de schrijftaal. Ook al is de spreker maar een eenvoudig man uit het landvolk, en de schryver een hoogleeraar - ja, ook al ware hy zelfs een schoolmeester! Zy achten de spreektaal als de meerdere, als de vorstinne by genade der natuur. En de schrijftaal als de mindere, als de dienares, die zich te voegen heeft naar hare meesteresse en haar te gehoorzamen. Anderen stellen juist omgekeerd de schrijftaal voorop. Zy knellen en kneden haar, naar hun eigen veelmaals wisselend inzicht, in eenige geheel willekeurige, maar vaste, in vleesch en leven snydende en vlymende banden, of in breede, de borst belemmerende, den adem benemende windselen. Dan heffen zy dit kunstgewrocht, al hoe onnatuurlik en misformd het ook wezen moge, op hun altaar, buigen er voor en roepen: ‘Zie hier de taal, de eenige, de onfeilbare! Zóó zult gy schryven! Zoo ook moet gy spreken!’ Die deze meening aanhangen, zijn verre weg in de meerderheid, wat hun getal aangaat. Het zijn veelal de macht-

hebbenden en zy, die zich macht aanmatigen. Het zijn vooral de lieden in de groote steden, die weinig of nooit in de goddelike natuur verkeeren, die hun bloed niet verjongen, hunnen geest niet bevryden en verfrisschen tusschen korenvelden en weilanden of op de ruime heide, aan het zeestrand of in het duin, langs den stroom of in het bosch. Het zijn de lieden, die dag uit dag in op duffe kantoren, in muffe schoolvertrekken, op suffe bureelen verdorren en verdrogen, - vooral zijn het de schoolmeesters. (Dit woord is heden ten dage wel in den ban gedaan. Maar ik kan het nog niet ontberen, om er mede aan te duiden, niet de wakkere en hoogst-verdienstelike onderwyzers onzer volksscholen, noch ook in 't algemeen iedereen, die zich met onderwijs belast, - maar om er allen mede te teekenen, die, in dorre, schoolsche geleerdheid bevangen, kunsteryen stellen boven natuur, ook op het gebied der taalwetenschap.)

Ik acht het volkomen geoorloofd, en ik acht er ons aller lieve moedertaal grooteliks door gebaat en verrijkt, zoo een vrye Nederlander, hy zy dan Fries of Vlaming, Hollander of Brabander, in meerdere of mindere mate en al naar omstandichheden oude en goede, schoone en beteekenisvolle woorden uit de volksspreektaal van zijn gewest in zyne schrijftaal opneemt; zoo hy vry schrijft, gelijk hy uitspreekt, zonder angstvallig te letten op den schoolmeester en diens zelf-bedachte taalwetten; zoo hy b.v. woorden als *hooftsakelik*, *krijchsman*, *eerdbeien, brummels*, *bloemke*, *peerd*, *werktuich*, *rijkaart*, *Vlaenderen, Geraertsberghe*, *Fliland*, *Delfsyl, Haesebrouck*, *Nuenen* en *Weert* meent aldus te moeten schryven, en dit dan ook doet. En ik wil den schoolmeester in zyne eigengemaakte wetten als verstrikt, en in zynen waan, dat hy de natuur aan banden kan leggen, ook volkomen vry laten, waar hy die woorden en namen als *hoofdzakelijk*, *krijgsman*, *aardbeziën*, *braambessen*, *bloempje*, *paard*, *werktuig*, *rijkaard*, *Vlaanderen, Gerardsbergen, Vlieland*, *Delfzijl*, *Hazebroek*, *Nunen* en *Weerd* schrijft. Waarom niet? ‘Vryheid-blyheid’ is van ouds goed-nederlandsch geweest. Ook schadelike verwarring en kan er niet door ontstaan. Want of ik al schryve *heerd* of *haard*, *bestieren* of *besturen*, *dierbaar* of *duerbaer*, *aleen* en *waneer* ('t is immers *al* en *een*, *wan* en *eer*, en n i e t *al* en *leen* of *wan* en *neer*) of *alleen* en *wanneer*, ieder een zal volkomen en zonder eenich bezwaar de beduidenis vatten van het woord, van het levende woord, dat ik aldus in dezen of genen form voor het oog afmale(*).

Eenigszins anders toch is dit met de plaatsnamen, en evenzeer met de geslachtsnamen. Ofschoon ik ook nog aan de spelling der plaatsnamen eene behoorlijke mate van vrijheid, op goede gronden steunende

(*) Tot hier toe heb ik, voor mijn eigen genoegen en, zoo ik hoop, den vriendelijken lezer niet al te zeer tot ergernis, geboekstaafd, gelijk mij de woorden uit de pen vloeiden, naar de eigen luim van dat oogenblik. Het vervolg van dit opstel zal in de hedendaags gebruikelijkste spelling worden geschreven, zekerlijk den meesten lezers tot genoegen, mij zelven echter tot ergernis.

wensch te verleenen (ofschoon ik het b.v. onverschillig acht, of ik *Bolsward* dan wel *Bolswart*, *Rottum-oog* dan wel *Rottumeroog* of *Rottummeroog*, *Blokzijl* dan wel *Bloksyl* schrijve), zoo moet ik toch toegeven, dat, zoo ooit of ergens, het juist in deze zaak van groot belang is, de namen zooveel mogelijk in eenen enkelen vorm te boekstaven. Tegen eene al te groote vrijheid in het spellen van namen kunnen zich bezwaren van practischen aard voordoen. Er k u n n e n schromelijke verwarringen ontstaan, die allerlei heillooze gevolgen na zich k u n n e n slepen, als in belangrijke geschriften, b.v. in regeeringsverordeningen, in verkoopacten, testamenten, enz., de namen door den eenen zus, door den anderen zoo worden geschreven. Het is er mede als met de woordjes *noch* en *nog*, het ontkennende en het bevestigende. Tusschen deze twee woordjes is er in uitspraak geen verschil. Nogtans een groot onderscheid in beteekenis! En dies vind ik het wenschelijk, al eischt de rede ook, om het bevestigende *nog* eveneens als *noch* te schrijven, dat men toch deze twee woordjes, door ze op verschillende wijzen te blijven spellen, duidelijk voor het lezende oog van elkanderen blijve onderscheiden. En juist op het gebied van de spelling der nederlandsche plaatsnamen heerscht bij het nederlandsche volk de grootste oneenigheid en eene willekeur, die in domheid, gedachteloosheid, onverschilligheid, gemakzucht en slenter meest haren oorsprong vindt. Eene willekeur, die in der daad schadelijke gevolgen kan hebben en deze dan ook werkelijk dikwijls gehad heeft. De man, die aan deze willekeur een einde maakt of ook maar tracht, daaraan een einde te maken, door de spelling der plaatsnamen aan eenige goede, algemeen-geldige regelen te onderwerpen, doet zekerlijk een nuttig en noodig werk. Dit heeft ook de afdeeling 'Nederland' van het Nederlandsch Aardrijkskundig Genootschap begrepen. Zij heeft te recht geoordeeld, dat het op haren weg lag, aan die willekeurige en ongelijkvormige spelling een einde te maken. Dies toog zij te werk en - de uitslag van haren arbeid ligt nu voor ons: een net, practisch ingericht werkje, getiteld: *Woordenlijst van de spelling der aardrijkskundige namen in Nederland*, *samengesteld door de afdeeling* '*Nederland*' *van het Nederlandsch Aardrijkskundig Genootschap.* (Amsterdam - C.L. Brinkman - zonder jaartal.)

Ongetwijfeld is dit werkje door velen in den lande met blijdschap begroet. En, ware dit werkje ook goed, in der daad bruikbaar en kon men er staat op maken, - wel! gaarne betuigde ik mede hier mijne blijdschap en mijne erkentelijkheid voor den zeker niet geringen arbeid, die er aan besteed is. Maar, o jammer! ik moet klagen in stede van juichen. Zie hier waarom:

De 'Woordenlijst' heeft ten doel, om den man, die in twijfel is, hoe hij dezen of genen plaatsnaam zal spellen, voor te lichten, eene goede of de eenige goede vorm van zulken naam aan te wijzen. Twijfel ik dus, hoe ik b.v. den naam van het zeeuwsch-vlaamsche stadje *Ter Neuze*

zal schrijven, aldus of als *Ter Neuzen* of *Terneuze*, dan zoek ik in de Woordenlijst op de *t* en vind: '*Terneuzen*'. Al komt mij deze spelling eigenlijk geheel verkeerd voor, en al zijn er, naar mijne eigene meening, twee fouten in - ik berust in de uitspraak van de Woordenlijst en schrijf *Terneuzen*, denkende: 'Die het zegt, moet het weten!' en offer mijn eigen inzicht op ter wille der nuttige eenvormigheid. Morgen twijfel ik, of ik den uitgang *ryp*, aan vele plaatsnamen in de friesche gewesten eigen, aldus, dan wel als *rijp* zal spellen. Ik zoek den naam *Dronryp* op, vind *Dronrijp* aangegeven, en spel dies ook *Dronrijp* in het vervolg. Overmorgen moet ik den naam *Garyp* schrijven. Ik herinner mij, dat in *Dronryp* een *ij* aangegeven is, en uit het eene geval tot het andere besluitende, doe ik nu maar niet de moeite, den naam *Garyp* in de Woordenlijst op te zoeken, maar schrijf getroost *Garijp.* Was het geval echter anders om geweest, had ik den eersten dag den naam *Garyp* in de Woordenlijst opgeslagen, om te weten, of ik den uitgang *ryp* met *y* of *ij* moest schrijven, die lijst had mij doen weten, dat het *Garyp* moest zijn. En den tweeden dag had ik ook getroost *Dronryp*, *De Ryp*, *Welsryp*, enz. geschreven. Immers, wat voor den eenen frieschen plaatsnaam, op *ryp* uitgaande, geldt, zal toch ook wel voor den anderen dienen! Als het *Dronrijp* is, zal het ook *Garijp* moeten zijn. Of als het *Garyp* is, moet het ook *Dronryp* wezen. Toch denkt de Woordenlijst er anders over; zij heeft *Dronrijp*, met *ij*, en *Garyp,* met *y.*

Maar ik wil aannemen, dat de *y* in *Garyp* eene drukfout is, al vind ik dit niet aangegeven bij de groote lijst van '*Errata*', die achter de Woordenlijst gevoegd is. Meer nog af te keuren is het, wanneer niet slechts de zelfde lettergreep of uitgang bij het eene woord zus, hij het andere woord zóó vermeld staat, - maar als een en de zelfde naam op twee verschillende wijzen in de Woordenlijst opgenomen is. Zoo iets brengt den zoeker geheel in de war en maakt het werkje onbruikbaar. Immers, wanneer de Woordenlijst zelve den zelfden naam, op twee verschillende wijzen geschreven, op twee verschillende plaatsen in de lijst aanbiedt, aan welken vorm van spelling zal ik mij dan houden? En zoo iets komt voor. Niet een- en andermaal, bij verschoonbare vergissing. Maar herhaaldelijk. *Leinsheike* bij voorbeeld is de naam van een gehucht bij Tilburg. Nu kan ik twijfelen, of ik de eerste lettergreep van dezen naam met *ij* of met *ei* moet schrijven, wijl de hollandsche en brabantsche uitspraak tusschen *ei* en *ij* geen onderscheid laat hooren. Ik raadpleeg dus de Woordenlijst en vind *Leinsheike* op bl. 54, maar ook *Lijnsheike* op bl. 55. Wat is nu goed? De Woordenlijst laat mij niet slechts in den steek, maar maakt ook de verwarring nog grooter. Immers, de eene zoekt en vindt *Leinsheike*, en houdt zich aan die spelling; en de andere zoekt en vindt *Lijnsheike*, en houdt zich dan ook daar aan. En beiden beroepen zij zich op de uitspraak van de afdeeling 'Nederland' van het Nederlandsch Aardrijkskundig Genootschap.

Even als dit met *Lijnsheike* en *Leinsheike* het geval is, vind ik in de Woordenlijst ook dubbele vormen aangegeven voor de volgende plaatsnamen: *Fijlens* (op bl. 25) en *Filens* (op bl. 26); toch is een en dezelfde naam bedoeld. Verder: *IJsveen* en *Eesveen* (moet zijn: *Iesveen,* met den tweeklank *ie*, voor friesche ooren en tongen een gansch andere klank dan de zuivere lange *i* of *ij*); *Kiefkamp* en *Kijfkamp; Langelille* en *Langetille* (moet *Lange-Lille* zijn); *Faarderburen* en *Vaardeburen* (moet *Vaartburen*, de buurt aan de vaart, zijn); *Veensterburen* en *Vensterburen* (moet *Fensterburen*, de buurt aan de fenne zijn); *Waanserburen* en *Wanserburen* (moet *Warnserburen* zijn); *IJsbrechtum* en *Ysbrechtum*; *Sienserburen* en *Zinserburen*; *Riesberkamp* en *Rijsberkampen*; *Froskepolle* (dit is goed) en *Froksepolder* (dit is ergerlijk verknoeid) - *Froskepolle* is een friesch woord en beduidt: klein kikvorschen-eilandje -; *Eegum* en *Egum* (moet *Eagum* of AE*gum* zijn)(*). Men merke wel op, dat overal een en de zelfde plaats bedoeld wordt! -

In het Voorbericht lees ik: ‘Ter vermijding van het gebruik van weglatingteekens (') is de klinker aan het einde van den naam veelal verdubbeld; derhalve schrijft men Parregaastermeer en niet Parrega'stermeer.’ - Goed! Maar *Altena's Wijk* dan en *Altena'sche Polder* op bl. 3 van de lijst? -

Zie hier nog een lijstje van schromelijke misstellingen, een klein gedeelte van al de fouten, die ik in minder dan een half uur tijds, al bladerende in het werkje, vond en aanteekende:

Aangenhei moet *Aan-de-Heide* zijn. *Aangenhei* (*Aang'en hei'*) is limburgsche gouspraak.

Ammerzoden moet *Ammersode* zijn; 't is *Ammers ode*, de *ode* van *Ammer* (zie het tijdschrift *De Navorscher,* deel XXXIII, bl. 128).

Boontjes moet zijn *Boorntjes*, d.i. de kleine *boornen*, bronnen of wellen.

Boukoel moet *Boukuil* zijn; *koel*, de Limburgers schrijven veelal *koul* of *coul*, is limburgsche gouspraak voor *kuil.* Zoo ook moet *Koulen* (bl. 50) veranderd worden in *Kuilen.*

Burd moet *Bird* zijn; zie *Nomina geographica neerlandica*, dl. I, bl. 77, waar ook blijkt, dat de spelwijzen *Tjalleberd, Luinjeberd*, door de Woordenlijst vermeld, verkeerd zijn. Zonderling genoeg geeft de lijst in den plaatsnaam *Sparjebird* weêr de goede *bird*-spelling; maar hier had het eerste gedeelte van dezen naam *Sparria* en niet *Sparje* moeten wezen.

Dojum (in de lijst van misstellingen veranderd in *Dooium*) moet

(*) Later heeft men ingezien, dat een van die twee spelwijzen van *Eagum* (te weten *Eegum* of *Egum*) overtollig was, en dit dus in de ‘Errata’ (waarom dit vreemde woord getracht te verbeteren. Jammer genoeg, om er niet meer van te zeggen, geeft nu die lijst van misstellingen aan, om de spelwijze *Egum*, die juist de goede is v a n h e t s t a n d p u n t d e r o p s t e l l e r s, te schrappen, en h e t i n a l l e n g e v a l l e verkeerde *Eegum* te behouden Fouten in den text, en dan ook nog feilen in de opgaven der ‘Errata’!! Een beste gids!

Doium, en *Haaium* moet *Haium* zijn. De spelwijzen *Dojum* en *Haaium* sluiten elkanderen uit.

Engehorren moet *Engehorn* (*horn*, *hoorn* = hoek) zijn.

St.-Jansteen. Welke Heilige is hier bedoeld? Toch niet *Jan Steen*, den bekenden oud-hollandschen schilder? Men moet het wel denken, als men dezen plaatsnaam aldus in de Woordenlijst vermeld vindt. Het moet *St.-Janssteen* zijn, of nog beter *St.-Jans-Steen*, het dorp, dat *Steen* heet (naar een oude *steen* of *steenhuis*, versterkt huis) en waar de hoofdkerk aan St.-Jan is gewijd.

Godschalkoord moet *Godschalksoord* zijn, het *oord* van zekeren *Godschalk.* Tot nu toe schrijft men vrij algemeen op oud-nederlandsche wijze *Goidschalxoord*, waar de *x* in plaats van *ks* staat en niet van *k* alleen.

Jouwsterp is *Jousterp*, de *terp* van *Jou; Jou (Jouke)* is een friesche mansnaam. Schrijft men ook nog eene *w* in *ouwd*, *kouwd,* enz., gelijk de zeventiende-eeuwsche Hollanders wel deden? Neen; dus ook niet meer in *Jouwsterp* noch in *Jouwsumburen*, *Jouwswerd*, *Jouwswier*, gelijk de Woordenlijst wil.

Morige moet zijn *Moorrige*, een friso-saksisch woord, beteekenende de *rige* (hollandsch *rij*) huizen aan het *moor* (hollandsch *moeras*).

Munnekij moet zijn *Munnikei* of ook *Monnik-ei;* het *ei* (eiland, oog) der monniken. Waarom geeft de lijst *Munnikshof*, *Munniksbosch, Munnikenheide* nevens *Monnikenhof*, *Monnikenmolen*, *Monnikenveen*? Waarom zulk eene onregelmatigheid, die *mij* wel niet mishaagt, maar die tegen de regels van eenvormigheid strijdt.

Nessergouw moet zijn *Nessergrouw*, of nog liever *Nesser-Grou.* Ook WITKAMP's *Aardrijkskundig Woordenboek* heeft het verkeerde *Nessergouw.* Heeft de Woordenlijst dat Woordenboek zóó slaafs gevolgd?

Hauwert. In het Voorbericht lees ik: 'Alle namen op werd, als Dorenwerd, werden' (moet zijn: *worden*) 'met een *d* gespeld.' Waarom *Hauwert* dan niet?

Omkommerpolder moet zijn *Ontkommerpolder.* Die polder is van ouds her toegewijd geweest aan de Heilige-Ontkommer, anders gezegd: St. Liberata. Zie *De Navorscher*, XXXI, bl. 545 en XXXII, bl. 18. WITKAMP ging ook in deze fout de Woordenlijst voor.

Oldemarkt. Het ware nu in de Woordenlijst eene goede gelegenheid geweest, om dezen verkeerden naam te veranderen in *Oldemark*, zoo als trouwens het volk ook spreekt. Hollandsch misverstand maakte er *Oldemarkt* van, ofschoon het woord niet *de oude markt*, maar *de oude mark* (*marke*, *merk*), de oude grensscheiding (tusschen Stellingwerf en de IJsselgo, tusschen Friesland en Overijssel) beteekent.

De namen, die op *burg* uitgaan, al werden zij oudtijds en tot in dezen tijd steeds als *borg*, *borgh* geschreven (*Doesborg*, *Culemborg*, enz), zijn allen in *burg* veranderd (*Doesburg*, *Kuilenburg*). Maar waarom

zijn *Drieborg*, *Stakenborg*, *Vilsterborg, Leemborg, Schipborg* nu onveranderd gebleven?

Hydaard, *Hylaard*, *Hysaard*, tegenover *Idaard* en *Wilaard.* Zoo men *Idaard* en *Wilaard* schrijft, moet men ook *Hidaard, Hilaard, Hisaard* schrijven. Het eene volgt noodzakelijk uit het andere.

Stamprooi moet *Stramprooi* (beter *Stramprode*) zijn. Deze weglating der *r* komt wel zeer algemeen bij dezen naam voor; maar daarom is en blijft het toch eene misstelling. Zie CH. CREEMERS, *Aanteekeningen over het dorp Stramproy* (Roermond, 1871).

Kleinterp moet *Kleiterp* zijn (terp van klei). Het hollandsche woord *klein* is uit den aard der zake aan oude friesche plaatsnamen niet eigen. Het wordt vervangen door *lîts* (*lyts*, *lutke*, *lutje*).

Aanjum, *Anjum* en *Klooster-Anjum* (Oost-Dongeradeel). Hier heerscht groote verwarring. In Oost-Dongeradeel ligt het dorp *Anjum*, in Menaldumadeel het gehucht *Anjum*, dat men ook wel, ter onderscheiding, *Klooster-Anjum* noemt, omdat er oudtijds een klooster stond. Beide plaatsnamen werden o u d t i j d s ook wel als *Aanjum* geschreven. Er is echter geen *Aanjum* in Menaldumadeel n e v e n s *Klooster-Anjum*, en in Oost-Dongeradeel is er g e e n *Klooster-Anjum*.

In Friesland ontspringt en verloopt eene rivier, die bij de grensscheiding van Friesland en Overijssel in de Zuiderzee vloeit. Die rivier heet in de friesche taal *de Tjonger*, en in de algemeen-nederlandsche taal *de Kuinder.* Het is dus verkeerd, dat in de Woordenlijst zoowel den naam *Tjonger* vermeld staat als den naam *Kuinder*, alsof het twee verschillende waters waren. De rivier *Tjonger* heet ook niet v o o r e e n g e d e e l t e *Tjonger* en voor een ander deel *Kuinder.* Neen! die in de noordelijke gewesten de friesche taal spreekt, noemt haar *Tjonger*, en die de algemeen-nederlandsche taal gebruikt, zegt *Kuunder*; de Hollanders spreken dezen naam, in h u n n e n tongval, als *Kuinder* uit. Dit woord *Kuinder* werd oudtijds gemeenlijk *Kuinre* geschreven, evenals men toen ook *ter eenre zyde* schreef, en *alrehande* voor *aan de eene zijde* en *allerhande* of *alderhande*, gelijk het volk spreekt. Maar *Kuinder* en *Kuinre* is het zelfde woord; het verschil ligt slechts in spelwijze. Het gaat dus niet aan, om de naam van het vlek, dat aan den mond van de rivier gebouwd is en van die rivier zijnen naam ontleende, als *Kuinre* te schrijven, op ouderwetsche wijze, en de naam van de rivier als *Kuinder*, volgens nieuwen trant. Nogtans doet de Woordenlijst dit.

Lauwerszee moet *Lauwersee* zijn. In dezen naam komt het woord *zee* niet voor, even min als dit woord in den naam *Zieriksee* voorkomt, al schreef men oudtijds *Zierikzee.* Neen! maar wel het woord *ee*, even als in *Zieriksee*, en in *Wichteree* en *Akkumee,* twee andere friesche zeeboezems, beoosten Eems. De *s* van *Lauwers* gaf aanleiding, om van deze *ee* eene *zee* te maken.

Seiewier moet zijn *Syewier*, de *wier,* opgeworpene aardhoogte van

Sye. (De oud-friesche taal heeft geen *s* als tweede naamvalsvorm.) En *Sye* is een nog zeer gebruikelijke friesche mansnaam.

Snelrewaard moet *Snelderwaard* zijn, of beter nog *Snelderweert*, gelijk het volk ook spreekt. *Snelder* in plaats van het verouderde *Snelre*, even als *Kuinder* in plaats van *Kuinre*; zie de vorige bladzijde.

Stavoren. Zie ik wel goed? Staat er *Stavoren* in plaats van *Staveren?* Ja, in der daad! De oude friesche hoofdstad heet in de friesche taal *Starum*, in de algemeen-nederlandsche *Staveren*, en in middeleeuwsch-Latijn *Stauria* (*Stavria*), altijd met den vollen klemtoon op *Sta.* Toen men in den pruiketijd overal goden en godinnen en 'eerste stichters' bij aanhaalde, toen men een' *Friso* vond voor de Friesen, en een' *Bato* voor de Batavieren, een' *Gruno* voor de Groningers, een' *Brabo* voor de Brabanders, en een' *Davo* voor de Deventerslui, schiep men zich ook eenen afgod *Stavo* voor Staveren. En men was met dien *Stavo* zóó in zijn schik, dat men zijnen naam g e h e e l e n a l in den stadsnaam wilde zien en dus *Stavoren* schreef. Nu is de pruiketijd gelukkig al lang achter den rug, en die nu nog *Stavoren* schrijft in plaats van *Staveren*, - waar zit dien man de pruik?

Meester-Lottenbaan moet zijn *Meester-Lottenlaan*, gelijk ieder Oud-Haarlemer weet. En ieder Oud-Haarlemer weet eveneens, dat de *Postlaan* niet te *Haaarlem* is (zoo als de Woordenlijst met *aaa* spelt), maar te Heemstede.

Quiskostpolder moet zijn *Quistkost-* of beter nog *Kwistkostpolder. Kwistkost* is een woord als *Kostverloren*, dat ook als plaatsnaam dienst doet. Het is de naam van eenen polder, waar aan men de (bedijkings-) *kosten* ver*kwist, verloren* achtte.

Remsert moet zijn *Remswert*, of volgens den regel van de Woordenlijst *Remswerd.* In de volkstaal is de *w* wel uit dezen naam gesleten, even als de volksmond ook de *w* heeft laten vallen uit *Kattik*, *Noortik*, *Berkou*, enz. Maar daarom schrijft men toch evenzeer *Katwijk*, *Noordwijk*, *Berkwoude.* Dus ook *Remswerd.*

Roohel moet zijn *Roôhel*; of liever nog *Roô-Hel.* Het is eene samentrekking van: *de roode Hel.*

Van het steeds zoo genoemde en geschrevene aloude *Nederrijkswald* bij Nijmegen heeft de Woordenlijst *Nederrijksche Woud* gemaakt. Als het oud-geldersche en oud-limburgsche *wald* dan, onnoodiger wijze, moest wijken voor een hollandsch *woud*, waarom heeft de Woordenlijst dan *Siebengewald* laten staan en er niet *Zevengewoud* van gemaakt? Wat den eenen recht is, is toch den anderen billijk? (*Gewald*, *gewoud*, woud; zoo als *gebuer*, buurman; *genaem*, naamgenoot; *gebroeders*, enz.)

Vegetas moet *Vegetasch* zijn. Het is een naam als *Schuddebeurs*, van eene herberg, waar men zóó veel verteerde, of van eenen polder, die zóó veel aan bedijking kostte, dat men de *beurs* moest uit*schudden*, de *tasch* moest uit*vegen*, om te zien, of er nog een penning, ter betaling,

in was. De weêrgade van den brabantschen plaatsnaam *Vegetasch* is *Vegesack*, eene havenplaats aan den mond der Weser, beneden Bremen.

Moeneswerf is de naam van een gehucht op het eiland Marken, maar niet in de gemeente West-Dongeradeel, zoo als de Woordenlijst vermeldt.

Een paar dorpsnamen heb ik te vergeefs gezocht. Dit zijn de namen der friesche dorpen *Boil* en *Lions.* Zij ontbreken toch niet, om dat de spelling dezer namen (*Boyl*, *Boijl*, *Beuil, Buyl*, *Lyons*, *Lijons*, *Liuns*, *Lijuns*) zoo vele verscheidenheden aanbiedt? Zoo komt men gemakkelijk van de zaak af. Ik zoude anders meenen, dat men juist zulke wankele namen in de eerste plaats in goede spelling moest vermelden. Voor t w i j f e l a c h t i g e gevallen immers wil de Woordenlijst een gids zijn! O, jammer! het is een blinde leidsman!

Maar zoo er al enkele namen missen (en wie weet hoe veel nog meer; want ik heb er niet naar gezocht), de naam *Engelenvaart* staat tweemaal in de Woordenlijst vermeld; eenmaal op zijn plaats, en eenmaal negen regels daar van daan. En niet enkel vindt men den zelfden naam zoo dikwijls twee malen vermeld (zie bl. 80 en 81 hier voor), maar sommige namen komen er in voor, die volkomen overtollig zijn. Zoo vermeldt de Lijst minstens vijf namen van straten of grachten in de stad Leeuwarden; het *Zaailand,* de *Weêrklank,* de *Tuinen*, de *Wirdumerdijk* en de *Vijversbuurt.* Geen landelijke buurten of gehuchten buiten de stad zijn dit; maar straten in de bebouwde kom. Als men den naam van den leeuwarder *Wirdumerdijk*, een van de hoofdstraten der stad, in de Woordenlijst vermeldt, dan moeten ook eveneens de namen van de amsterdamsche *Kalverstraat*, van de rotterdamsche *Hoogstraat*, van de groningsche *Heerenstraat*, kortom *al* de straatnamen van *alle* onze steden er in opgenomen worden. -

In het Voorbericht wordt gezegd: ‘dat in eene woordenlijst als deze alle inconsequentien niet dadelijk konden worden vermeden’. Dat spreekt van zelf. Wie zoude zoo onbillijk in zijne eischen wezen? Maar - tusschen n i e t a l l e inconsequentien en h o n d e r d e n daar van, is het verschil wel wat te groot, om vergoêlijkt te kunnen worden. En honderden inconsequentien ontsieren de Woordenlijst en brengen er het hare toe bij, om dit werkje onbruikbaar te maken. Zie hier eenigen daarvan: *Lutje-Saaxum* (er is ook een groot *Saaxum*) en *Lutjelollum* (er is ook een groot *Lollum,* ter onderscheiding *Ruga-Lollum* genoemd); zoo ook *Lutjebroek* (er is ook een *Grootebroek*) tegenover *Lutje-Schardam.* Want moet men *Lutjebroek* schrijven, dan ook *Lutjeschardam.* Of is het *Lutje-Schardam*, dan ook *Groote-Broek* en *Lutje-Broek.* Verder *Oost-Barendrecht* en *Oosterbierum; Ooster-Blokker*, omdat er ook een *Wester-Blokker* is, maar *Oostzaan*, ofschoon er ook een *Westzaan*, beter *West-Zaan*, bestaat. *Wester-Bakkeveen*, omdat er ook een enkel *Bakkeveen* (beter *Bakkaveen*) is; maar *Westeremden*, ofschoon er evenzeer een enkel *Emden* is. Al

behoort deze oostfriesche stad niet tot Nederland, zij behoort toch tot Friesland; en het fivelgosche dorp *Wester-Emden* is wel degelijk *Wester* genoemd, om het te onderscheiden van het naburige *Emden* aan den oostelijken Eemsoever. *Nederhemert* en *Ophemert*, *Neerijnen* en *Opijnen* nevens *Neer-Andel* en *Op-Andel*, *Neer-Langbroek* en *Over-Langbroek*, *Nijetryne* en *Oldetryne* nevens *Nieuw-Loosdrecht* en *Oud-Loosdrecht.* Moet het *Nijetryne* zijn, dan ook *Nieuwloosdrecht;* is het echter *Nieuw-Loosdrecht*, dan moet het ook *Nije-Tryne* (beter *Nye-Tryne*) wezen. *Ter-Apel* naast *Terneuzen*, *Ter-Oele* naast *Terschelling*, enz. enz.

Sommige oude, en daaronder reeds geheel verouderde spellingen worden in de Woordenlijst op nieuw in gebruik gesteld. Daaronder behooren de namen met *x* in plaats van *ks.* Met nadruk wordt deze oude spelling, die wij heden ten dage reeds voor een deel te boven zijn, in het Voorbericht (bl. VIII) verdedigd. Toch is die spelling geheel onredelijk. Nemen wij b.v. de oud-friesche plaatsnaam *Eeksta*, eigen aan een dorp in het Oldambt, Groningerland. Die naam, eene afslijting van den vollen vorm *Eekstade*, beteekent de *stade*, *stede*, plaats, bij den *eek, eik*, eikenboom. Hij is dus de friesche weêrga van den hoogduitschen plaatsnaam *Eichstädt*, en zoude in het Hollandsch *Eikstede* kunnen luiden. Voegt men nu de *k* van *eek* en de *s* van *sta* samen tot eene *x*, maakt men van de redelijke spelling *Eeksta* de onredelijke *Eexta*, gelijk men in den pruiketijd deed, en zooals de Woordenlijst nu nog wil, hoe moeten wij dezen naam dan afbreken? Immers als *Eex* en *ta*, dat is *Eeks* en *ta* (*de*), dat is *Eiks* en *tede,* dat is onzin. En zoo is het met menigen plaatsnaam, waar de pruikerige, vreemde *x* in de plaats staat van de eenvoudige, redelijke, eigene *ks.* Die verouderde vormen *Texel*, *Boxtel*, *Nibbixwoud*, *Exlo* hadden wij reeds overwonnen. De meeste lieden, natuurlijk in de eerste plaats de jongeren, schreven reeds *Tessel*, *Bokstel*, *Nibbikswoud*, (eene verbastering van *Nieuw-Bokswoud*), *Eksloo.* Maar de Woordenlijst voert ons weêr terug in den pruiketijd en dwingt ons die domme *x* weêr op.

Maar als men nu die verouderde *x* weêr herstelt in de plaats, die deze letter reeds ten deele verlaten had en die zij nooit had moeten innemen, waarom doet men zulks dan ook niet met de *qu* in plaats van de *kw*, met de *ck* in plaats van de *kk,* enz.? Deze gevallen staan in alle opzichten volkomen gelijk. Het is even onredelijk, om *Usquert*, *Dockum*, *Thiel, Cothen* te schrijven, als *Texel, Nibbixwoud*, *Waaxens;* het is even redelijk, om *Tessel*, *Nibbikswoud*, of beter nog *Nieuw-Bokswoud*, en *Waaksens* te schrijven als *Uskwerd*, *Dokkum, Tiel* en *Koten.* (Hier is het u t r e c h t s c h e dorp bedoeld, welks naam men gewoonlijk als *Cothen* schrijft; de naam van het f r i e s c h e dorp *Koten* vindt men steeds in goeden vorm.)

Schreef men tot in dezen tijd meestal *Boxmeer*, *Boxum*, *Exmorra*,

men schreef evenzeer *Usquert*, *Rasquert, Dorquert.* In de eerste helft dezer eeuw schreef men algemeen aldus, even als *Thiel*, *Rhenen*, *Wijhe, Ohe,* enz. Daar na begonnen de jongeren, even zeer als zij *Tessel* en *Bokstel* en *Nibbikswoud* schreven, ook *Uskwert, Dorkwert* en *Raskwert*, ook *Tiel*, *Renen* en *Wije* te schrijven. Maar er zijn nog genoeg ouden van dagen, die steeds zich blijven houden aan wat in hunne jeugd algemeen goed geacht werd, en die voor en na *Usquert*, *Dockum* en *Rhenen* schrijven(*). De Woordenlijst is nu in deze zaak ook al weêr uiterst inconsequent en brengt den twijfelaar geen vasten regel, den dwalenden niet op den goeden weg, als zij de *x* behoudt en de *qu* met de *ck* en de *rh* (overigens zeer te recht) verwerpt. Maar het eene is goed, o f het andere.

Ik scheid hier mede uit, want ik vind nog geen einde. Nog lang niet. Wilde ik alle inconsequentien, alle fouten vermelden en aantoonen, mijn lijstje zoude bijna zoo groot worden, als de Woordenlijst zelve is.

Uit het Voorbericht verneemt men, dat de Woordenlijst ‘commissiewerk’ is. Met ‘commissiewerk’, met den arbeid, die door eenige mannen g e z a m e n t l i j k verricht wordt, loop ik niet hoog. Ervaring heeft mij geleerd, dat het werk eener commissie veelal grootelijks achter staat bij den arbeid van een enkel man. En deze ondervinding deel ik met velen. Immers - zoo eenig genootschap, de eene of andere vereeniging of welk verbond van samenwerkende mannen dan ook, in den loop van haren arbeid zich geplaatst ziet voor eene netelige vraag, voor eene lastige zaak, die men schroomt goed aan te pakken en ten einde te brengen, wel! dan benoemt men fluks eene ‘commissie’, die der vergadering over eenigen tijd in deze zake ‘te dienen heeft van consideratie en advies’. En - daar mede is de zaak dan meestal op de lange baan geschoven, eene baan, die soms zóó lang is, dat men het einde daarvan nooit te zien krijgt. Of zoo eene commissie werkelijk hare taak volvoert, gelijk de commissie uit de afdeeling ‘Nederland’ van het Aardrijkskundig Genootschap deed, die ons de Woordenlijst schonk, dan is het werk, dat zij levert, veelal van geringe waarde. Of in de commissie is één man, die de koe flink bij de hoorns pakt en al het werk alleen doet. Dan wordt het werk goed. Ja, maar dan was er ook geene commissie noodig geweest.

Een man alleen neemt de eene of andere taak, waar hij lust in heeft, met genoegen op zich en volbrengt haar met ijver. Hij levert goed werk, want zijn hart neemt er aan deel! 'T is e i g e n werk. Zijn goede naam is er aan verbonden, zijne eerzucht is er mede gemoeid. Lof en prijs, zelfvoldoening, zij zullen hem alleen toevallen. En de beste uitslag bekroont zijn vlijt.

(*) In eenen enkelen plaatsnaam had de *c* in der daad behouden moeten blijven. En juist hier heeft men haar in *k* veranderd. De Woordenlijst heeft *St.-Pankras*, de naam van een dorp in Noord-Holland. Die naam is ondietsch, en eene verkorting van den vreemden naam *St.-Pancratius.* De vreemde letter voegt in den vreemden naam.

De leden eener commissie daarentegen tijgen, na veel uitstel, soms zelfs na reeds voorloopig geharrewar en misverstand met hunne medeleden, eindelijk te werk, half lusteloos, zonder persoonlijke toewijding - zoo zij niet, ieder voor zich, van allen persoonlijken arbeid zich ontslagen rekenen en het werk op hunne genooten aan laten komen. Men denkt zoo gemakkelijk: mijn buurman zal 't wel doen! - Hoe kan dan best werk geleverd worden? Men heeft er geen hart voor gehad; de rechte toewijding heeft ontbroken. Dat leert dan de uitkomst. Op zulke waters, zulke visch!

De Woordenlijst is het werk eener commissie. En dat het commissiewerk is, blijkt, jammer genoeg! ten duidelijksten.

Ik ben vast overtuigd, dat de afdeeling Nederland van het Aardrijkskundig Genootschap het opstellen van eene Woordenlijst in de beste handen legde, dat zij dit werk toevertrouwde aan de uitstekendsten onder hare leden, die het allerbeste in staat waren, die taak tot een uitmuntend einde te voeren. Zeker! ieder van de leden dier commissie afzonderlijk voor zich zelven. Ieder van die leden had ongetwijfeld, zoo hij die taak voor zich alleen aangenomen had, eene uitstekende Woordenlijst geleverd. En dat nu de Woordenlijst, die thans voor ons ligt, geenszins eene uitmuntende mag genoemd worden, o, integendeel! tenzij dan eene uitmuntende in allerlei grove gebreken, gelijk ik aangetoond heb, - dat is, naar mijne meening, louter te wijten aan de omstandigheid, dat het ‘commissie-werk’ is. -

Reeds sedert vele jaren is het onderzoek, in taal-, geschied- en oudheidkundigen zin, naar den oorsprong en de beteekenis onzer nederlandsche namen, zoo wel vóór- of doopnamen als geslachtsnamen en plaatsnamen, mijne lievelingsbezigheid. In verschillende opstellen van mijne hand, geplaatst in onderscheidene tijdschriften, vindt men een en ander medegedeeld van den uitslag mijner onderzoekingen. Als dus in het Voorbericht der Woordenlijst, op bl. IX, beweerd wordt, dat ‘de nieuwste gegevens geraadpleegd zijn’, dan rijst sterke twijfel bij mij op, of men wel kennis genomen heeft van zoo veel, wat ik in de laatste tien jaren, in zake nederlandsche plaatsnamen, schreef in de tijdschriften *De Navorscher* (Amsterdam), *De vrije Fries* (Leeuwarden) en *Rond den Heerd* (Brugge). Had men dit gedaan, dan ware menige plaatsnaam in de Woordenlijst niet zóó misspeld opgenomen. Had men b.v. *De Navorscher* XXXIII, 128 gelezen, zekerlijk ware de naam van het geldersche dorp *Ammersode* (*Ammers ode*) niet als *Ammerzoden* in de Woordenlijst opgenomen. Onder mijne verschillende opstellen over nederlandsche plaatsnamen is er ook een over friesche plaatsnamen in het bijzonder. En dit opstel, door mij geschreven op uitnoodiging van eene commissie uit het Nederlandsch Aardrijkskundig Genootschap en onder den titel *Een en ander over de friesche plaatsnamen* opgenomen in het eerste deel van haar geschrift *Nomina geographica neerlandica,* wordt wel in het Voorbericht der Woorden-

lijst (bl. VI) in waardeerenden zin vermeld. Ook is de commissie er mede te rade gegaan bij de samenstelling van hare Woordenlijst. En al heeft zij gemeend, slechts zelden te moeten volgen, wat ik in dat stuk voorstelde, al toont zij, in zake de spelling der friesche plaatsnamen een geheel ander inzicht te hebben, dan het mijne is, - ik gevoel mij vereerd, in mijn werk, door de commissie. En ik ben haar daar erkentelijk voor, van harten. En zoo veel te meer staat het mij tegen de borst, dat ik het werk der commissie loven kan noch prijzen, maar het laken moet en afkeuren. Ik moet ook betwijfelen, of de commissie wel kennis heeft genomen van mijn opstel *Friesche plaatsnamen. Oorsprong, beteekenis en spelling in verband met geslachtsnamen en mansvóórnamen*, eveneens te vinden in bovengenoemd werk *Nomina geographica neerlandica*. Immers, zoo dit het geval ware, dan zouden wij nu zekerlijk in de Woordenlijst niet zulke monsterachtige wanspellingen als *Luinjeberd, Tjalleberd*, *Burd*, *Sparjebird*, *Tolbert*, *Niebert*, *Lettelbert*, enz. aantreffen.

Reeds een vluchtig doorbladeren van de Woordenlijst deed mij belangrijke gebreken kennen. En toen ik een half-uurke, slechts een half-uurke, half mij vermakende, half mij ergerende, het boekje had ingezien en daar bij de fouten, die ik ontdekte, voorloopig had aangeteekend, sloeg ik het boekje toe. Ik had er genoeg van! In der daad, *sine ira et studio* is deze afkeurende beoordeeling ontstaan. Ik deed slechts hier en daar een greep in de namen der lijst, vergeleek en onderzocht, en kwam tot bovenstaanden uitslag.

De opmerkzame lezer heeft reeds bespeurd, dat ik, in deze beoordeeling, hoofdzakelijk aan friesche plaatsnamen mijne aandacht gewijd heb. Natuurlijk, ik ben een Fries en in mijn vaderland beter bekend dan in een der andere nederlandsche gewesten. Toch heb ik zeker geen vijftigste deel der friesche plaatsnamen, zooals de Woordenlijst die mededeelt, opmerkzaam nagespeurd. In tegendeel! slechts zeer oppervlakkig heb ik hier en daar een naam er uit gekipt. Wat zoude het zijn, als ik alle friesche namen van de Woordenlijst eens nauwkeurig hadde nagegaan? En wat zoude het zijn, als een Gelderschman op die wijze eens alle geldersche, een Brabander eens alle brabantsche, een Zeeuw eens alle zeeuwsche plaatsnamen onder handen genomen had??

Mijn eigenaard als Fries brengt er mij ook toe, om hier nog eenige aanmerkingen over de friesche taal in verband met de friesche namen in 't algemeen te plaatsen. Ach! mijne jammerklachten nemen nog geen einde!

Mijne schoone en welbeminde friesche taal! hoe zijt Gij zoo veracht bij den vreemdeling? Hoe zijt Gij, die de eerekroon draagt onder alle germaansche talen, zoo geminacht bij den onfrieschen Nederlander?

Die vreemdeling aanschouwt U, naast zijne eigene taal, als Asschepoester onder hare trotsche, ingebeelde zusters. Nogtans zijt Gij als Sneeuwwitje onder de dwergen, als Doornrooske in 't verwenschte slot. Voor den onfrieschen Nederlander zijt Gij als een boersch, onbeschaafd, ruw, leelijk, onverstaanbaar volksdialect. Nogtans zijt Gij eene schoone, edele, fijne sprake, de oudste, de merkwaardigste onder alle germaansche talen, ouder dan het reeds sedert eeuwen uitgestorvene Angel-saksisch, en de evenknie van het aloude IJslandsch of Oud-Noorsch. De Friesen zelven, te recht gehecht aan de eigenaardigheden van hunnen volksstam, wel hebben zij U van harten lief, houden U de kroone op het hoofd en verrijken uwe letterkunde wel met het beste en edelste, wat zij geven kunnen! Maar buiten de landpalen der vrije Friesen kent men U niet. En westwaarts van het Fli, oostwaarts van de Lauwers, zuidwaarts van de Tjonger ziet men de edele vorstinne voor eene lompe boere-dienstmeid aan.

Mijne schoone en welbeminde! hoe veracht U de vreemdeling dus smadelijk?

De taalgeleerde, die de germaansche talen in hare gronden wil navorschen, in haren oorsprong kennen, in haren onderlingen samenhang naspeuren wil, moet niet alleen rekening houden met U, maar hij moet in de eerste plaats met U te rade gaan, zoo wel als met het Gotisch, het Oud-Noorsch, het Angel-saksisch. Het is voor hem een zeldzaam voorrecht, dat hij eene zoo oude taal nog uit den levenden mond kan hooren en niet enkel uit de dorre bladen der doode boeken heeft op te diepen en af te leiden. Dies zijn daar onder de hoogduitsche en engelsche taalvorschers heden ten dage ook velen, die uwe groote waarde hebben erkend en U vlijtig beoefenen. Verschillende taalkundige werken over het Friesch, 't zij dan Oud- of Nieuw-friesch, 't zij dan Oost-, West- of Noord-friesch, zagen in Duitschland reeds het licht. Engelsche taalgeleerden, die de born, waar hunne eigene taal uit welde, willen leeren kennen, komen naar het land tusschen Fli en Lauwers, om te hooren, hoe men er friesch spreekt. Of zij beschouwen het als eene buitenkans, zoo zij in hun eigen land gelegenheid hebben, eenen Fries te kunnen ondervragen naar zijne moedertaal, en die sprake uit zijnen mond kunnen verstaan(*). Het Britsche Bijbelgenootschap gaat den bijbel in het Friesch uitgeven, en zelfs in Noord-Amerika verscheen er eene friesche spraakkunst.

En in de Nederlanden buiten Friesland?

Kennen de onfriesche Nederlanders friesch? Leggen de onfriesche nederlandsche taalgeleerden zich in de eerste plaats toe op de kennis der friesche taal? Is g r o n d i g e kennis van bijzonder-Hollandsch en van algemeen-Nederlandsch mogelijk zonder kennis van oud- en nieuw-

(*) Zie ALEXANDER J. ELLIS, O n e a r l y e n g l i s h p r o n u n c i a t i o n, Londen, 1875, dl. IV. bl. 1397.

Friesch? Houdt de regeering, houden de ambtenaars, de rechters, de geestelijken, de onderwijzers, voor zoo verre zij in Friesland hun ambt bekleeden, maar geen Friesen zijn, in eenig opzicht rekening met de friesche taal?

Ei! niets van dit alles. Men veracht het Friesch. Men maakt er zich van af, zoo men er soms mede in aanraking komt. Men ontkent zijne natuurlijke rechten. Men stelt het op de plaats van ieder ander volksdialect, dat in meerdere of mindere mate van de geijkte hollandsche taal afwijkt. Men verlangt van het Friesch, dat het maar spoedig zal uitsterven op der Friesen tongen en in hunne pennen. En om die verlangde dood maar te verhaasten, verwringt en verdraait men de friesche taal, schoeit haar op eene hollandsche leest, zoodat haar vrije gang belemmerd is, en steekt haar in een hollandsch gewaad, dat haar niet past en haar leelijk maakt.

O jammer! zoo hebben ook de opstellers van de Woordenlijst gedaan!

Wel wordt er in het Voorbericht gezegd (en het heeft waarlijk den schijn, alsof men dit nog op te vatten hebbe als eene bijzondere gunst, den zoogenoemden provincialen bewezen), ‘dat het, naar het oordeel der leden te ver ging, alle provincialismen te weren’ (bl. VIII). Maar de klanken der friesche taal, in friesche plaatsnamen voorkomende, heeft men niet willen laten gelden. Alsof het mogelijk ware, friesch te spellen met hollandsche klanken! Toch wil men dat en zegt (bl. VIII van het Voorbericht): ‘De klanken *ea* en *ae* komen in de Nederlandsche taal niet voor, en men besloot hier voor den meest nabijkomenden klank te bezigen.’ Wel! de klank *ae* blijve hier gerust buiten sprake. *Ae* is in het Friesch geen andere klank dan de lange, zoogenoemde dubbele *a* (*aa*) der Hollanders; de friesche *ae* is geen andere klank dan de *ae* der Vlamingen en der Oud-Nederlanders in 't algemeen. Maar de *ea* is een echte friesche klank, en men kan geen friesche woorden spellen, zonder dien klank te gebruiken (*bread*, brood; *hea*, hooi; *kreas*, netjes; *Peasens*, *Eangwirden*, *Eagum*, friesche plaatsnamen). Dien klank te veronachtzamen en hem door de hollandsche *e* te vervangen, gelijk de Woordenlijst doet (*Pesens*, *Engwirden*, *Egum* of *Eegum* - want de laatstgenoemde naam komt in deze b e i d e vormen in de Woordenlijst voor), is onzinnig. Als men de friesche namen *Peasens, Eagum*, enz. als *Pesens* en *Egum* - *Eamburen* echter weêr willekeurig en tegen den eigengemaakten regel in als *Aamburen* schrijft, dat men dan ook *Bordo* schrijve, *Swensie* en *Karrelsroe* in plaats van *Bordeaux*, *Swansea*, en *Karlsruhe.* De gevallen staan gelijk! - Neen, niet eens gelijk. Want *Bordeaux, Swansea* en *Karlsruhe* zijn namen uit vreemde, onnederlandsche talen. *Peasens* echter en *Eagum* en *Wease* zijn namen uit de friesche taal, en Friesch is zoowel Nederlandsch, als Hollandsch het is. Het Friesch

heeft de zelfde rechten als het Hollandsch, al worden die rechten door de Hollanders miskend.

'De klank *ea* komt in de Nederlandsche taal niet voor', zegt het Voorbericht. En daarom schrijven wij haar niet in friesche namen! - Goed dan! Maar de *ioe* dan en de *iau*, de *io* en de *oi*, de *eo* en de *ia*? Zijn dit dan wel klanken, die in de nederlandsche taal voorkomen? Toch heeft de Woordenlijst, ofschoon voor de *ea* terug deinzende, de plaatsnamen *Lioesens* (moet *Lioessens* zijn), *Hiaure*, *Lions* en *Boil* (o neen! deze twee dorpsnamen zijn maar geheel weggelaten; zie bl. 85 hiervoren), *Greonterp* en *Piaam* niet kunnen achterwege laten of verbasteren. Waarom het eene dan wel, en het andere niet?

Overigens, al gaat men minachtend en onredelijk met het Friesch te werk, men wane daarom niet, dat men de namen uit andere nederlandsche gewesten, die evenmin eenvormig zijn met het Hollandsch, zoo zoude behandelen. Wel neen! aan zulke namen laat men wel recht weêrvaren. Toch zijn die namen (provincialismen noemt de Woordenlijst hen) maar uitvloeisels uit volksdialecten, terwijl de friesche namen uit eene afzonderlijke taal gesproten zijn. Dat men dan volgens de uitspraak der frankische tongvallen *Venraai* schrijft en *Tungelrooi*, *Oostaaien*, *Ravenswaai*, *Gansooien*, *Balgooi*, *Kastenraai*, *Ouweland*, *Ouwerkerk*, enz., dat wordt gaaf weg door de Woordenlijst aangenomen en behouden, in plaats van in algemeen-Nederlandsch *Venrade*, *Tungelrode*, *Ostade* (of misschien beter nog *Oost-Ade* of *Oost-Stade* - de Brabanders gelieven het maar uit te maken), *Ravenswade*, *Gansode*, *Balgode*, *Kastenrade, Oudeland* en *Ouderkerk* te schrijven. Zelfs vormen als *Aangenhei* (zie bl. 81 hiervoren), *Abkoven*, *Guttekoven*, *Spaanshuisken*, *Dijksken*, *Hoogkruts* en *Laagkruts*, *Staakske*, *Stokske, Heike,* louter onnoodige provincialismen en die men geleidelijk als *Aan-de-Heide, Abbinkhoven*, *Guttinkhoven*, *Spaansch-huisje*, *Dijkje*, *Hoog-Kruis* en *Laag-Kruis*, enz. had kunnen opnemen, zelfs zulke namen laat men onaangetast. Overigens - m i j -z e l v e n hindert dit niet, als men ook maar zoo met de friesche namen gehandeld hadde. Maar de friesche namen worden in de Woordenlijst verknoeid, verdraaid, misspeld op eene wijze, die iederen Stand-Fries ergeren moet. Zelfs voor half of heel hoogduitsche vormen (*Waubach*, *Ubach, Bocholz, Holzbroek*, *Spekholz, Neustrass*, *Siebengewald* (zie bl. 84 hiervoren) schrikt men niet terug. O! de opstellers van de Woordenlijst zijn zeker wel goed nederlandsch gezind! Voor het Hoogduitsch is bij hen geen bezwaar - maar ook voor het Friesch geen genade.

Eene zonderlinge quasi-verbetering levert in de Woordenlijst de naam van het friesche meer de *Fluesen* op. Die naam, anders niet als de meervoudsvorm van het friesche woord *fliûs*, vlies (omdat het grootendeels ondiepe meer als met een *vlies* van waterplanten bedekt is), heeft men tot dusverre in en buiten Friesland vrij algemeen als

Fluessen geschreven - eene spelwijze, die door den beugel kan. Deze spelwijze gaf echter wel aanleiding, bij niet-Friesen, tot verkeerde uitspraak. Hier te Haarlem althans sprak een onderwijzer eener lagere school mijnen zoon dien naam als *Flu-essen* voor, in drie lettergrepen. In z u i v e r frieschen vorm moet de naam als *Fliusen* of *Fliuessen* of *Fljuesen* (het eene is zoo goed als het andere) geschreven worden. Is nu deze bijzonder-friesche spelling met *i* (*li* of *lj*, de *l-mouillé* der Franschen) den opstellers van de Woordenlijst op de eene of andere manier bekend geworden? En heeft men die letter nu ook in den verhollandschten naam willen opnemen? Dat schijnt zoo. Maar de klank *iue* is immers geen nederlandsche? Geen nood! Men zette de letters eenvoudig om en maakte er *ieu* van (de klank van het nederlandsche woord *kieuw*). En zoo prijkt nu de fraaie naam *Flieussen* in de lijst.

De zuivere, lange, friesche *i*, die men naar verkiezing als *î* of *y* kan boekstaven, maar nooit als *ie* mag spellen, berokkende der commissie, naar het schijnt, ook veel moeite. Zij verleidde haar althans tot talrijke inconsequentien. In de Woordenlijst wordt die letter herhaalde malen verwisseld met de hollandsche *ij*, zelfs minstens eenmaal met den tweeklank *ie* (in *Riesberkamp* - zie bl. 81 hiervoren). Zoo staan er de namen *Wijns* naast *Syns*, *Pijlkwier* nevens *Wymbritseradeel*, *Wijnaldum*, *Wijtgaard* en *Wijnjeterp* naast *Sybrandaburen*, *Syteburen* en *Sydswert*, enz. Het dubbel voorkomende *Filens* en *Fijlens* is hier voren (bl. 81) reeds gewraakt.

Soms zijn de namen half verhollandscht, half friesch gebleven. Zij leveren dan de wonderlijkste samenstellingen op. Zoo is er een dorp in Friesland, dat *Rûga-husen* heet. Het draagt dien naam, omdat het, in de bosschen van Gaasterland gelegen, als door ruigte van boom- en struikgewas kenbaar is, en om het te onderscheiden van andere *huizen;* de *Ruige huizen* dus in 't Hollandsch. Om de zelfde reden draagt ook het eene van de twee friesche dorpen, die *Lollum* heeten, ter onderscheiding den naam van *Rûga-Lollum*, het ruige *Lollum*. Het andere dorp noemt men *Lîtse-Lollum* of *Lutke-Lollum*, het kleine *Lollum*. Ook in andere gewesten heeft men dit bijvoegelijk naamwoord als ter onderscheiding bij plaatsnamen; b.v. *Ruige-Wilnis*, *Ruigenhil*, *Ruigoord,* enz. De naam van het gaasterlandsche dorp is dit *Rûgahusen* in goed Friesch; of *Ruigehuizen*, zoo men dezen naam in 't Hollandsch wil overzetten. Het eene of het andere. Maar de Woordenlijst betreedt den middenweg en schrijft *Ruigahuizen*, half en half.

Eene andere plaats heet *Lîtshusen;* dat komt overeen met *Kleinhuizen* in het Hollandsch. Het eene of andere is goed. Maar niet goed is de halfslachtige vorm *Lytshuizen*, die de Woordenlijst aangeeft.

Sandfirde (men spreke *Sôanfudde*) is de friesche naam van een friesch dorp. Die naam bestaat uit de woorden *sand*, zand, en *firde*, voorde of voort, doorwaadbare plaats in eenig water. Men schrijve

dus dezen naam of in het Friesch als *Sandfirde*, of in het Hollandsch als *Zandvoort*, gelijk wel geschiedt(*). Maar de Woordenlijst heeft weêr den verkeerden middelweg bewandeld en er *Zandfirde* van gemaakt. *Lytshuizen* en *Zandfirde*, dat is juist zoo, als of men de hoogduitsche stad *Zweibrücken* in het Hollandsch *Zweibruggen* zoude noemen, of ook *Tweebrücken.* Het moet voluit *Zweibrücken* zijn of voluit *Tweebruggen;* het eene of het andere.

De spellingen *Franjeburen*, *Wijnjeterp, Schuinjabuurt* (goed Friesch *Frania-buren, Winia-terp*, *Skunia-buren*) naast *Staniaburen*, *Taniaburen* en *Warniahuizen,* de versletene vormen der dagelijksche volksspreektaal naast de volle vormen der schrijftaal, danken hunne onderlinge inconsequentie ook aan volslagen onkunde met de eischen der friesche taal.

Ik ben aan het einde van mijne jammerklachten.

Is er geen pleister te leggen op de wonde? Valt er niets te loven - alles te laken? O ja! met genoegen bespeurde ik ook eenige verbeteringen in de spelwijze der plaatsnamen, door de Woordenlijst aangegeven. *Appelsga*, *Aalsum*, *Abkoude*, *Enschede*, *Deersum*, *Driesum* zijn in der daad verbeteringen in plaats van *Appelscha*, *Aalzum*, *Abcoude*, *Enschedé*, *Deerzum*, *Driezum.* Maar waarom nu nog het verkeerde *Doezum* naast het goede *Driesum*, het verkeerde *Bozum* en *Huizum* nevens het goede *Deersum* en *Biesum?* - Ook de handzame vorm van het boekje, de nette omslag, de heldere druk is te prijzen.

Ongetwijfeld zal de Woordenlijst veel gekocht en veel geraadpleegd worden. Ook velen te leur stellen en veel verwarring veroorzaken. Hopen wij, dat deze uitgave spoedig op kantoren en bureelen, in scholen en studeerkamers zal versleten zijn, zoodat eene tweede uitgave noodig is. En dat dan een enkel man, der zake kundig, en met lust en ijver er voor bezield, ons een geheel omgewerkte en verbeterde uitgave moge bezorgen, tot nut en genoegen van alle ware vaderlanders, niet enkel van de Hollanders, maar ook van de Friesen.

Haarlem.

JOHAN WINKLER.

(*) B.v. op de landkaart van Friesland van J. KUYPER, uitgave van HUGO SURINGAR te Leeuwarden 1868, staat *Zandvoorde*, en WITKAMP's *Aardrijkskundig Woordenboek* heeft '*Sandfirden*, *Santfirde* of *Zandvoort*'. De friesche vorm van dezen naam is te verkiezen ook ter vermijding van verwarring met vier of vijf andere plaatsen *Zandvoort*, elders in de Nederlanden gelegen.

Een prachtwerk over Suriname.

Prins Roland Bonaparte heeft, naar aanleiding van wat hij op de koloniale tentoonstelling te Amsterdam gezien en gehoord heeft, een met buitengewone weelde uitgevoerd werk doen verschijnen, waarvan de titel aldus luidt: *Les Habitants de Suriname à Amsterdam.* Het prachtwerk is te Parijs bij A. Quantin uitgegeven en stelt ons door zijne phototypen, aquarellen, chromolithographieën en kaarten in de gelegenheid, thans in beeld te bestudeeren, wat Nederlandsch Guyana ons een vorig jaar in de hoofdstad van ons rijk in werkelijkheid te aanschouwen gaf. Zoo krijgen wij hier van ieder der Surinaamsche individuen, die te Amsterdam werden tentoongesteld, een dubbel stel photographieën te zien, de eene *en face*, de andere *en profil.* Aan ieder portret is eene nauwkeurige opgave toegevoegd betreffende het ras, den stam, den leeftijd, de woonplaats, de kleur van huid, haar, baard en oog, de soort van haar, den vorm van neus en lippen, de afmetingen van het hoofd. Verder worden ons aarden vazen, koralen colliers, voetsieraden, uit pluimen en vogelbekken vervaardigde ceinturen, schitterende hoofdsieraden vertoond, alles in de natuurlijke kleuren en op de grootst mogelijke schaal afgebeeld. Ook laat de Prins ons nog eens de inwoners van Suriname in hunne rotonde te Amsterdam, de familie Ka-ja-roe voor hare hut, het inwendige der hut Kalina, de tamboers, kano's en hutten der Boschnegers, eene groep Creoolsche vrouwen, een tak van den katoenboom, enz. zien. Aan dit werk moeten schatten zijn ten koste gelegd. Maar de Prins is, gelijk ieder weet, door zijn huwelijk een Cresus. Het blijkt niet, dat het boek in den handel is.

Zij, die den Prins gedurende zijne tochten door Nederland van nabij hebben leeren kennen, weten, dat hij een schrander opmerker en een kundig man is. Van zijne levendige belangstelling in de jeugdige wetenschap der anthropologie legt dit werk getuigenis af. Hij heeft den heer Mackintosh, den Caraïbe Jan Baptist Ka-ja-roe en Kapitein Zimmermann bij zijn bezoek aan de Amsterdamsche tentoonstelling mondeling ondervraagd, voorts zooveel mogelijk alles gelezen, wat Franschen, Duitschers, Engelschen, bovenal wat Hollanders over Nederlandsch Guyana geschreven hebben, en met behulp van de aldus verkregen inlichtingen den tekst van zijn boek saamgesteld, die 222 folio bladzijden telt.

Prins Roland Bonaparte is, op aanbeveling van onzen ontslapen Kroonprins Alexander, bij zijne tochten door Nederland overal door hooggeplaatste personen zeer goed ontvangen. Op hoffelijken toon dankt hij in het voorbericht tot zijn werk de mannen, die hem het verblijf in

ons land aangenaam en nuttig hebben gemaakt, en, wat de nationale ijdelheid streelen zal, hij beweert, dat wij de waardige afstammelingen van een groot voorgeslacht zijn, en waagt het, ons eene goede toekomst te voorspellen. ‘La profonde sympathie, que nous éprouvions pour ce pays, petit comme territoire, mais grand comme esprit national, n'a pu que s'augmenter pendant le séjour que nous y avons fait. C'est avec un très-grand intérêt que nous avons visité ces Pays-Bas, qui furent pendant plusieurs siècles le seul refuge de toutes les libertés. Nous avons pu voir de près et apprécier ces descendants des Néerlandais du XVIme siècle qui, sous la conduite d'un homme de génie et tout en disputant leur sol aux flots de l'Océan, surent conquérir leur indépendance sur les monarques d'alors, et envoyer en même temps leurs enfants explorer le globe depuis les mers de glace du Pôle jusqu'au milieu de l'Archipel Indien. Quels grands noms que ceux d'hommes tels que les W. Barentsz, les Tasman, les Schouten, les Houtman, les Heemskerk, les Koen! Les conditions économiques et industrielles du monde moderne ont sans doute un peu changé la situation des Pays-Bas, mais ils ont encore beaucoup à faire dans leur empire colonial immense. Ils ont un grand rôle civilisateur à jouer dans cet extrême Orient. Nous sommes persuadés qu'ils ne resteront pas au-dessous de cette tâche, car les Hollandais d'aujourd'hui sont toujours les dignes continuateurs des héros d'autrefois que les revers ne faisaient que grandir et qui, dans les moments critiques, pouvaient, comme l'illustre Koen, dire à la mère patrie: ‘Desespereert niet!’

Wij kunnen niet beter doen, dan ernaar te streven, ons die hooggestemde lofspraak waardig te maken en zoo hen te weerleggen, die, gelijk vroeger Beaconsfield en onlangs een in Zuid-Afrika verschijnend blad, ons eene verloopen natie noemen.

Achtereenvolgens spreekt Roland Bonaparte van de Indianen van Suriname, die de aborigines van het land zijn en heden ten dage nog slechts zeven- à achthonderd in getal zijn, zoodat zij spoedig geheel zullen zijn uitgestorven; van de Boschnegers, afstammelingen van uit Afrika aangevoerde slaven, die, hun meesters ontvlucht, in de wouden gingen rondzwerven en langen tijd eene voortdurende bedreiging voor de blanke bevolking waren; voorts van de sedentaire negers, die, begunstigd door een heerlijk klimaat, hetwelk arbeid schier overtollig maakt, tot groot nadeel van de vroeger door hen bebouwde plantages zich de weelde veroorloven, ten minste zes dagen van de week te luibakken en te lanterfanten, sedert zij in 1863 zijn vrijverklaard. Aan deze beschrijving van de inwoners doet hij een merkwaardig hoofdstuk over het land, uit een historisch, geographisch en statistisch oogpunt bezien, voorafgaan.

Met de meeste zorg heeft Prins Roland Bonaparte alles verzameld, wat op zijn onderwerp betrekking heeft. Zijne statistische opgaven zijn zeer talrijk en strekken zich over allerhande onderwerpen uit, zelfs

over de arbeidsloonen en het schoolbezoek. Met groote nauwkeurigheid weidt hij over het Neger-Engelsch uit en wijst de verschillende bestanddeelen aan, welke tot vorming dier kinderlijke taal hebben bijgedragen, n.l. Engelsch, Portugeesch, Hollandsch, Fransch. Hij deelt ons enkele liederen in het Neger-Engelsch en tal van aardige, soms zeer ondeugende spreekwoorden in die taal met de daarbij gevoegde vertaling in het Fransch mede. Voorts somt hij, in zeven rubrieken afgedeeld, alle feiten op, welke hij betreffende de voeding, de woning, de kleeding, den arbeid en den handel, de begrippen van zedelijkheid, de godsdienstige gebruiken, de maatschappelijke instellingen, de kunstvaardigheid der inboorlingen van Suriname heeft kunnen bijeenbrengen. Misschien mag betwijfeld worden, of het werk van den Prins wel nieuws behelst, maar stellig heeft hij een nuttigen arbeid verricht, door verstrooide opgaven saam te voegen en in één bundel nagenoeg alles saam te vatten, wat over Hollandsch Guyana uit verschillende bronnen bekend is.

Waar hij kan, tracht hij de feiten, die hij vermeldt, tevens te verklaren. Daarmede echter begeeft hij zich op glibberig terrein. Een enkel voorbeeld. Over de Indiaansche Roodhuiden sprekende, vertelt hij, dat de meeste vrouwen in een gaatje, dat in de onderlip is geboord, eene vischgraat of een ander naaldvormig voorwerp dragen; hij voegt erbij: ‘Cette coutume trouve sa raison d'être dans la nécessité où les Indiens sont souvent d'enlever les épines ou les insectes qui sont entrés dans leur peau: le *Pulex penetrans* L., par exemple; l'épingle leur sert de même, au besoin, à manger les coquillages qu'ils peuvent rencontrer.’ Zou de naald of graat niet tevens tot versiering van de Indiaansche schoone moeten strekken en een dergelijken oorsprong hebben als de oorring, die zelfs thans nog door de Europeesche vrouw wordt gedragen?

Nog een ander voorbeeld. Prins Roland Bonaparte vertelt, dat ‘la couvade’ bij de Surinaamsche Roodhuiden in zwang is. ‘Voici sous quelle forme l'existence de cette coutume nous a été affirmée par l'un des Kalinas qui parle français, et la plupart des renseignements qui suivent nous ont été fournis par lui. À la naissance de l'enfant le mari va s'étendre dans son hamac. L'homme reçoit dès le premier jour des visites de ses voisins et amis, “qui viennent le féliciter de l'accouchement” (ce sont les propres paroles de l'indigène). Pendant les premiers jours qui suivent la naissance de l'enfant, la coutume reçue ne permet au père ni d'abattre des arbres, ni de tuer du gros gibier, ni de boire aucune boisson forte. S'il le faisait, on croit que l'enfant deviendrait malade ou même pourrait mourir. Il ne faudrait pas croire que c'est la coutume qui le force à aller s'étendre dans son hamac; il y reste volontairement, car, ne devant pas s'écarter de la hutte, il ne peut plus aller se livrer à ses exercices habituels.’ Ziehier nu de verklaring, die de Prins van deze zonderlinge gewoonte geeft, welke den man

het bed doet houden, wanneer de vrouw bevallen is: ‘Cet usage a pour but de retenir l'homme dans la hutte au moment où la femme a tant besoin de son aide; si, au contraire, il allait à la chasse ou s'occupait de travaux de défrichement, il serait obligé de trop s'éloigner.’

De gewoonte, die hier vermeld wordt, is bij vele volken van den aardbodem in zwang. Zoo vertelt Dobritzhofer, dat bij de Abipones, zoodra de vrouw bevallen is, de man, in huiden en matten gewikkeld, te bed wordt gelegd en rustig en buiten allen tocht wordt gehouden, terwijl hem tevens een tijd van vasten wordt opgelegd; ‘Men zou erop zweren’, zegt Dobritzhofer, die dat alles met zijne eigen oogen zag geschieden, ‘dat het de man is, die het kind heeft gekregen.’ De Abipones zijn een stam van Zuid-Amerika. Maar te midden der inboorlingen van Madras, Seringapatam en de kust van Malabar gebeurt hetzelfde. De man ligt eene maand lang te bed, mag gedurende dien tijd enkel rijst eten en moet zich onthouden van wat prikkelt of opwekt. Bij de Chineezen van West-Yunnan en bij de Dyaks van Borneo, te midden der Kaffers, in het Noorden van Spanje, op Corsica en in het Zuiden van Frankrijk heerscht ook die gewoonte.

Prof. Max Müller geeft in zijne *Chips from a German Worksthrop* eene verklaring, welke lijnrecht aan die van Prins Roland Bonaparte overstaat. Terwijl volgens laatstgenoemde de man te bed gaat liggen, om bij de hand te zijn, wanneer de vrouw in haar zwakken staat hem noodig heeft, wordt volgens den Oxfordschen Hoogleeraar de kraamheer naar bed gejaagd, omdat de schoonmoeder hem liever bij zoo'n gelegenheid niet over den vloer ziet. Waarschijnlijk tasten Prins en Hoogleeraar beiden mis en is de verklaring, welke de Abipones zelven van de zonderlinge gewoonte geven, de juiste: ‘Indien de vader ruw werk verrichtte of niet op zijn dieet lette, dan zou het kind daarvan schade lijden.’ Er wordt namelijk eene geheimzinnige betrekking aangenomen, waarin het kind tot zijn vader, zijn verwekker staat, zoodat, als de vader zich vermoeit of niet gemakkelijk te verteren spijs nuttigt, het kind in zijn lichaam daarvan den weerslag ondervindt. Men kan over ‘la couvade’ Sir John Lubbock's schoon werk betreffende den oorsprong der beschaving, dat, in het Hollandsch vertaald, eenige jaren geleden door den heer Van Heusden te 's-Hertogenbosch uitgegeven werd, nalezen en zal dan de overtuiging erlangen, dat de hier gegeven verklaring de juiste is.

De band tusschen oorzaak en gevolg wordt door onbeschaafde of half wilde stammen geheel anders geknoopt dan door ons. Dit blijkt uit menige bladzijde van het werk van Prins Roland Bonaparte zelf. Zoo vermeldt hij, dat, ‘comme beaucoup de peuples sans culture, les Indiens ne croient pas qu'une maladie ait une cause naturelle’. Wanneer er iemand ziek is, wordt de hulp van den priester ingeroepen, om te ontdekken, wie den lijder betooverd heeft, en de persoon, die als de schuldige wordt aangewezen, wordt tot zware straf veroordeeld. Elk

geval van ziekte of dood heeft op vele punten van den aardbodem ten gevolge, dat er allerlei barbaarschheden gepleegd en onschuldigen wreed gemarteld worden. ‘On ne peut mourir naturellement; la famille est chargée de la vengeance.’

Zoo zijn er verschillende bijgeloovigheden, die het bestaan van den halfwilde verduisteren en vergallen. En daarom is het de vraag, of uitspraken als de volgende, welke uit de pen van den Prins zijn gevloeid, wel volkomen juist zijn:

‘Il serait à souhaiter que les missionnaires de toutes les sectes laissassent un peu ces pauvres gens tranquilles. Ils sont animés de très bons sentiments à leur égard, mais ils ne font souvent que les importuner et détruire leur repos.’

Laat de Moravische broeders rustig hun gang gaan, wanneer zij maar verlichten en geen onverstandigen ijver ontplooien. Halfwilden worden door schrikbeelden vervolgd, welke behoorlijk onderwijs tot vermeerdering van hun geluk zoekt te verdrijven.

Prins Roland Bonaparte zegt, dat ‘au point de vue du bien-être matériel les nègres de Suriname sont, toute proportion gardée, bien plus favorisés que ne le sont, dans certains pays de l'Europe, beaucoup d'agriculteurs et d'ouvriers de fabriques.’ Het is mogelijk, dat zulks, beider lot enkel ‘au point de vue du bien-être matériel’ met elkaar vergeleken, juist is.

Wij verheugen ons ten slotte te kunnen mededeelen, dat Prins Roland Bonaparte van plan is, naar aanleiding van wat hij te Amsterdam op de tentoonstelling gezien en gehoord heeft, een dergelijk werk over den Maleischen archipel te doen verschijnen, als thans door hem aan Nederlandsch-Guyana is gewijd. Men kan zijn geld en tijd op duizend manieren slechter besteden, dan deze vertegenwoordiger van een beroemd geslacht doet.

W.

Nieuwe uitgaven en vertalingen.

Mr. B.D.H. Tellegen. De wedergeboorte van Nederland. - Groningen, J.B. Wolters.

De hoogleeraar Tellegen heeft alle beoefenaars van, en belangstellenden in onze constitutioneele geschiedenis aan zich verplicht, door zijne in tijdschriften uitgegeven, doch een geheel vormende studie over de politieke wedergeboorte van Nederland in een bundel te verzamelen. In die stukken was niet alleen bijeengevoegd, wat verspreid gevonden wordt in verschillende boeken en geschriften, die binnen ieders bereik liggen: de schrijver raadpleegde,

vooral bij de behandeling der wordingsgeschiedenis van de grondwet van 1814, belangrijke bronnen, die niet voor iedereen vloeien. Zoo kon hij, behalve de officieele notulen der staatscommissie, die de grondwet der nieuwe monarchie ontwierp en welke aan het Kabinet des Konings worden bewaard, nog uitgewerkte notulen dier commissie raadplegen, door een der leden, Mr. C.F. van Maanen, opgesteld uit van dag tot dag bijgehouden aanteekeningen; zoo had hij ook toegang tot het belangrijk archief van een ander lid der commissie, den oud-minister Röell. De afstammelingen van deze beide staatslieden, de advocaat-generaal bij den Hoogen Raad Van Maanen en het Tweede-Kamerlid Röell, vergunden met te waardeeren bereidwilligheid den Groninger hoogleeraar van deze stukken inzage en gebruik. Ook de ter Koninklijke Bibliotheek in 's-Gravenhage in handschrift aanwezige herinneringen van den heer Sirtema van Grovestins, uitgever van de bekende biographische werken over Van der Duyn, Van der Capellen en Robert Fagel en schrijver van bekende geschiedkundige boeken en studiën, werden door hem geraadpleegd.

Het ligt niet in ons bestek, hier in eene uitvoerige bespreking en beoordeeling te treden van een werk, dat daarvoor zooveel gelegenheid geeft en om den rijkdom der stof daartoe evenzeer als door de wijze van behandeling uitlokt. Het bovenstaande moge volstaan, om een denkbeeld te geven, wat het werkje van den heer Tellegen den lezer aanbiedt: eene doorwrochte, critische beschrijving van de wording der Nederlandsche monarchie, in onzen tijd van critiek op het bestaande en streven naar verdere ontwikkeling in den geest onzer dagen iedereen, wien de gemeene zaak ter harte gaat, ter lezing en bestudeering aan te bevelen.

Supplement op het register van academische dissertatiën en oratiën betreffende de geschiedenis des vaderlands. - Leiden, E.J. Brill.
Tweede supplement op het repertorium der verhandelingen en bijdragen betreffende de geschiedenis des vaderlands, in mengelwerken en tijdschriften tot 1880 verschenen. - Leiden, E.J. Brill.

Deze beide, van veel studie en geduld getuigende bibliographische werken, die voor de beoefenaars der vaderlandsche geschiedenis zoo nuttig zijn, hebben wij te danken aan den bibliothecaris der Leidsche universiteit, Dr. W.N. du Rieu. Dien naam te noemen en te getuigen, dat wetenschappelijke indeeling en nauwkeurigheid de kenmerken van den arbeid zijn, komt op hetzelfde neder. Het eerste werk sluit zich aan de in 1866 uitgegeven lijst van academische proefschriften aan; het tweede is een vervolg (de jaren 1871 tot 1880 betreffende) van het vervolg (1861-1870) van het in 1863 uitgegeven repertorium, door de geschied- en oudheidkundige commissie van de Leidsche maatschappij van Letterkunde samengesteld.

Geen beter motto had de bewerker dezer beide boeken kunnen kiezen dan de woorden van den bekenden bibliograaf O.H. Robinson, dat tegenwoordig de beste monographieën op elk gebied van wetenschap in tijdschriften verspreid liggen. Wie deze bouwsteenen der geschiedenis binnen het bereik brengt van de studeerenden, doet een goed, verdienstelijk werk, en de rijkdom van stof, dien een doorbladeren van de stelselmatig ingerichte werken aan den dag brengt, doet beseffen, hoeveel dienst en aan hoevelen dit product van zooveel studie, geduld, volharding en nauwkeurigheid bewijzen zal.

Geïllustreerde Encyclopaedie, onder hoofdredactie van A. Winkler Prins met medewerking van vele specialiteiten. Tweede, geheel omgewerkte en aanmerkelijk vermeerderde uitgave, met omstreeks 250 platen, 50 kaarten en tal van tekstfiguren. - Rotterdam, Uitgeversmaatschappij 'Elsevier'. 1e tot 58e aflevering.

Juist een jaar geleden werd hier de aandacht gevestigd op de eerste vijf afleveringen van deze omvangrijke uitgave en hulde gebracht aan den spoed, waarmede 'Elsevier' haar doorzette. Ook al neemt men in aanmerking, dat het eene tweede uitgave geldt, waarbij op de bestaande grondslagen van bewerking slechts moet voortgebouwd worden, en al kan de kopij van het geheele werk gereedliggen, dan nog is de spoed, waarmede zulk eene uitgave geschiedt, te prijzen; daaruit blijkt, dat de uitgever begrijpt, wat de groote waarde uitmaakt van het ter wereld komend boek. Van den lof van Januari 1884 behoeven wij thans niets af te doen. Integendeel, dat de maatschappij 'Elsevier' in een jaar tijds nagenoeg het vierde gedeelte van hare *Encyclopaedie* ter wereld heeft ingezonden in een vorm, die de vergelijking met de beste buitenlandsche werken van dien aard kan doorstaan, is een merkwaardig feit in het vak, waarmede wij haar en de inteekenaars op de kolossale onderneming gelukwenschen. Wij herinneren ons een Duitsch Lexicon, ook eene nieuwe, bijgewerkte uitgave, dat binnen vier jaren compleet zou zijn, maar er elf noodig had, om te verschijnen, en nog wel bij eene der beste firma's in Duitschland. Onze Nederlandsche uitgeversmaatschappij, die zich aan geen korte termijnen bond, doet meer, dan de grootste optimist verwacht kan hebben; lof en dank komen haar daarvoor toe.

Prusias. Een roman uit den laatsten tijd der Romeinsche Republiek. Uit het Duitsch van Ernst Eckstein. - Arnhem, K. van der Zande, Firma Stenfert Kroese en Van der Zande.
Quintus Claudius. Een roman uit den tijd der Romeinsche Keizers. Uit het Duitsch van Ernst Eckstein. - Arnhem, K. van der Zande, Firma Stenfert Kroese en Van der Zande.
Felicitas. Historische roman uit den tijd der Volksverhuizing (476 n. Chr.) door Felix Dahn. Uit het Duitsch door A.J. van Dragt. - Arnhem, J. Rinkes Jr.
Schijngoud. Een verhaal uit de zeventiende eeuw. Uit het Duitsch van Rud. Baumbach. - Arnhem, K. van der Zande, Firma Stenfert Kroese en Van der Zande.

De herleving van den historischen roman in Duitschland is een verblijdend verschijnsel van den tijd, en gelukkig is de tegenwoordige internationale regeling van ons land met het Duitsche rijk nog van dien aard, dat het Nederlandsch publiek in vertalingen de goede producten der nieuwe historische school mede genieten kan. Wordt het tractaat betrekkelijk den letterkundigen eigendom, dat aan de wijsheid onzer diplomaten door de kortzichtige inhaligheid onzer letterbroeders uit het Oosten

- dezelfden, die om hetzelfde motief een dwazen kruistocht tegen de leesbibliotheken begonnen zijn, - is afgedwongen, onverhoopt wet, dan zal de kennisneming van de nieuwste voortbrengselen der Duitsche letterkunde voor het groote publiek hier te lande noodwendig worden beperkt tot de erkende groote meesterstukken, waarvan het debiet grootere uitgaven dragen kan, - uit den aard der zaak weinig in getal. Hebben de Duitsche letterkundigen en de hunne belangen vertegenwoordigende officieele onderhandelaars dit beperken van den kring hunner lezers opzettelijk bedoeld, en wenschen zij hier alleen den weinigen, niet den velen, te behagen, dan is 't te vreezen, dat zij op den langen weg met het opvolgen van Schiller's wijze les hunne eigen materieele belangen

geschaad zullen zien. Toch heet dat materieel belang het uitsluitend motief voor de nieuwe regeling.

Geen ellende echter voor den tijd. Op dit oogenblik zijn we nog vrij in het door vertalen toeëigenen van Duitsche boeken, die ook ons publiek stichten en vermaken kunnen; aan die wijsheid danken wij de vier hierboven vermelde werken, verdienstelijke vertalingen van verdienstelijke romans en novellen op historisch gebied, die in den loop van 1884 het licht zagen; dat ze in den smaak vallen van ons lezend publiek, toont de omstandigheid, dat reeds een ervan, *Quintus Claudius* van Eckstein, eene tweede, goedkoope uitgaaf heeft beleefd. En al blijkt het dus, dat ook zonder onze aanbeveling deze goede waar haar weg heeft gevonden, gaarne vervullen wij onzerzijds de verplichting van hulde en lof jegens schrijvers, vertalers en uitgevers.

De romans van Eckstein en Dahn spelen in de oudheid, in drie verschillende tijdperken van het Romeinsche wereldrijk: in de groote dagen der republiek, die aan de beroemde driemanschappen voorafgingen, in de bange dagen van Domitianus' wreedheid en dwingelandij, en in het tijdperk van verval na de scheuring van het rijk. Eckstein doet een flinken greep in de geschiedenis van den slavenopstand in Zuid-Italië en schildert de opkomst en den ondergang van de groote beweging, welke hij beraamd en aangevangen voorstelt door een broeder van den met Rome in oorlog zijnden koning Mithridates, onder een aangenomen naam naar Italië gekomen, om beroering te brengen in de ingewanden van den staat, wiens legermacht 't zijn broeder bang maakte. Deze hoofdpersoon van den roman, Prusias zelf, is een niet-historisch persoon; we vreezen, dat de door Eckstein geschilderde Spartacus evenmin geheel op den historischen aanvoerder der opgestane slaven en gladiatoren gelijkt, maar de geest van den tijd, waarmede hij ons bekend maakt en welks gebeurtenissen hij met zooveel gloed, leven en spanning beschrijft, is uitnemend weergegeven. Trouwens, de noten, waarin de schrijver aan het einde der deelen zich verantwoordt, toonen duidelijk aan, dat eene grondige studie van de auteurs hem diep in den geest dier tijden heeft doen doordringen. Dergelijke schrijvers zijn er meer geweest, mannen van groote geleerdheid, die de kunst verstonden, om de oudheid, dat geraamte van dorre beenderen, te bekleeden met leven en vormen, waardoor de lezer in den nieuweren tijd op eene verrassende wijze werd gesteld voor de erkentenis, dat de mensch overal en ten allen tijde mensch blijft en alleen de vormen in den loop der eeuwen verandering ondergaan. Dat er zulke schrijvers bestaan hebben, weten wij Nederlanders maar al te goed, die de *Diophanes* en *Charicles en Euphorion* van den smaakvollen, geleerden, geestigen Van Limburg Brouwer genoten hebben. Maar boven Van Limburg Brouwer en anderen, die de oudheid binnen ons bereik hebben gebracht, zijne gelijken in geleerdheid, smaak en geest, munt Eckstein uit door dramatische kracht. Al mag op de ontknooping van *Prusias* de aanmerking van zekere matheid te maken zijn, zoowel deze roman als *Quintus Claudius* zijn in de hoogste mate boeiend en onderhoudend, zoowel om den wèl gelegden knoop als om de schoone beschrijvingen en de voortreffelijke en nauwkeurige ontleding en schildering der karakters. Het zijn voortreffelijke boeken, die door geen enkel lezer zullen nedergelegd worden, zonder de voldoening, die een verdienstelijk kunstwerk, zonder de heilzame uitwerking, die de kennismaking met groote karakters en groote deugden schenkt, te gevoelen.

Felicitas, de historische novelle van Felix Dahn, voert ons uit Rome naar de Noordelijke landen van het Westersch Rijk, de stad Juvavum in Illyrië, en doet ons getuige zijn van een inval der Germanen in het jaar van Romulus Augustulus, van den ondergang van het wereldrijk. Geen groote karakters of Romeinsche deugden worden erin geschilderd, zooals Eckstein's romanfiguren, maar weelderigheid, overdaad, verval, de voorloopers van den ondergang. Trouwens, eigenlijke Romeinen beheerschten toen niet meer het naar Rome genoemd rijk. De eer van Griekenland, van zelfs als overwonneling zijne overwinnaars door eigen beschaving te winnen, kon aan Rome nooit gegeven worden. *Victrix Roma victis deoicta* zou men aan het *Graecia capta ferum victorem cepit* kunnen overstellen; woeste krijgslieden uit Oost, West en Zuid beheerschten land en volk, ja, pleegden zooveel onrecht en buitensporigheden jegens de rustige burgers, vooral in de afgelegen provinciën, dat de inval der zoogenaamde Barbaren, minder barbaarsch dan de geweldigers, die namens den machteloozen schijnkeizer het juk hanteerden, een ware zegen en ontheffing voor de bevolking was. Te midden van de ruwheid en het geweld van deze laatste dagen schildert Dahn het liefelijk beeld van echtelijk geluk, door de beminnelijke Felicitas met haar Fulvius genoten, terwijl de christelijke priester, bisschop van Juvavum, een tweede lichtpunt vormt in het somber tafereel. Ook hier dezelfde onberispelijke vorm, dezelfde levendigheid van schildering, dezelfde nauwkeurigheid in het bewerken van den historischen achtergrond, die de ook bij ons te lande gevierde dichter in al zijne werken te leggen weet, en die dit verhaal stempelen tot een aantrekkelijk, boeiend werk.

Veel dichter bij ons dan de helden van Dahn en Eckstein staan de personen, door Baumbach in *Schijngoud* opgevoerd. Het verhaal speelt in de zeventiende eeuw in Duitschland, en of het wel in elk opzicht den geest weergeeft van dien tijd, durven wij zoo grif niet beslissen. Ons dunkt onder anderen de verhouding van den vorst van Finkenburg tot zijne landskinderen meer achttiende- dan zeventiendeëeuwsch, en het komt ons voor, dat bij het vermelden van enkele gebruiken en huiselijke voorwerpen de schrijver niet altoos aan het verwijt van anachronisme zal kunnen ontkomen. Maar of dit zoo zij of niet, deze novelle bezit verdiensten, die wel grootere en meer in het oog springende gebreken zouden over 't hoofd doen zien. Het is een aantrekkelijk, fijn geschreven verhaal van liefde tusschen twee jongelieden, met een achtergrond van schurkerij en alchimisterij, dat elk lezer bevallen moet. De behandeling is eenvoudig en natuurlijk en herinnert door gezonden humor, opgewektheid en zuiver gevoel aan de romans van Erckmann Chatrian. Indien deze vertaling in ons land hetzelfde gunstig onthaal vindt, dat aan de werken van dezen letterkundigen tweeling te beurt viel, dan kunnen wij er niets anders van getuigen, dan dat het Nederlandsch publiek consequent is gebleven en den goeden smaak nog niet verloren heeft.

Dona Quichote, naar het Engelsch van Justin Mc. Carthy. Door den vertaler van ‘Hagar Winter’, ‘Het blauwe lint’ enz. Twee deelen. - Apeldoorn, N.A. Hingst.

Ofschoon Mc. Carthy niet behoort tot de allereerste romanschrijvers van den tegenwoordigen tijd in Engeland, levert hij toch werk, waaraan veel zorg is besteed en dat ten volle de vertaling verdient. In dezen roman worden de

karakters met kennis ontleed, hoewel sommige personen, mevrouw Leven b.v., weinig natuurlijk zijn en van de heldin, hoeveel zorg en talent de schrijver aan haar besteed hebbe, het donquichotterig karakter, waarop de titel ons voorbereidt, niet zoozeer uitkomt als wel hare goedhartigheid en voorbeschiktheid tot misbruik en bedrog. Van een donquichotte verwacht men meer opbruisingen, meer openlijk, onbesuisd optreden tegen het kwaad of wat hij voor kwaad houdt. Dit neemt niet weg, dat de roman altoos onderhoudend, bij wijlen boeiend is, en nu en dan tooneeltjes bevat, die voor des schrijvers humoristische opvatting van dwaasheden en zwakheden van den dag getuigen.

De vertaling zal hem voldoen, die geen zeer hooge eischen stelt; de veeleischende kan er gebrek aan duidelijkheid, misschien ook aan juistheid aan verwijten. De toon der gesprekken is dikwijls ruw en onbeschaafd, ook waar stand en graad van beschaving der handelende personen het tegendeel schenen te vorderen. We kunnen echter niet beoordeelen, of de vertaler hier de verzachtende omstandigheid van het voorbeeld des schrijvers kan laten gelden.

Mengelwerk.

Eene Indische morgenwandeling.

Het morgenschot valt van de ree(*).

De stem uit den kleinen geschutsmond verkondt der gansche stad, tot achter de verst verwijderde klamboe(†): Ontwaakt, gij, die daar nederligt in zoete vergetelheid! Een nieuwe dag van brandend zonnevuur en uitputtenden arbeid is voor u aangebroken!

Een flauw schemerlicht wenkt door de stores. Tjilpende vogelen doen van buiten hunne lokstem hooren. Met één sprong staat gij ten bedde uit. Gij werpt de ramen wijd open. Met lang opgehaalden ademtocht stelt gij u schadeloos voor het luchtbederf, door het bijtend insect op de Indische legerstede noodzakelijk gemaakt(§).

Naar buiten getreden, ziet gij uwe kloekheid dubbel beloond. Geen verrukkelijker oogenblik onder den keerkring, dan wanneer de natuur nog niet is bezoedeld door de aanraking van den mensch. De morgenstond is de reine maagd, het middaguur de veile deern.

Duizenden vogelen tjilpen. Zacht klagend is het kirren van de lokduif uws buurmans. De sultans uit den kippenharem dagen elkaar uit van erf tot erf.

Nóg verscheurt niet het wanluidend geschreeuw van den inboorling u het oor. Geene stofwolk wordt thans door uw voet opgeworpen. Geen brandend licht zengt u het hoofd. Gretig zuigt de schaduwgevende boom uit het vochtig groene blad nieuwe levenssappen. Zie den *wariban,* wegens het rijk uitgespreid kleed van rood gebloemte *flamboyant* herdoopt; zie den tropischen sparreboom, den snel ten hemel schietenden *tjemara*; zie het paars gebloemde dak van den *woenggoe*, wedijverend in koloriet met de vaderlandsche seringen; zie den krachtigen stam en het donkergroen blad van den *manga*; zie de

(*) Te vijf uur.
(†) Gazige bedgordijnen.
(§) N. l. doordat de klamboe tegen het binnendringen der muskieten den geheelen nacht zorgvuldig moet gesloten zijn.

breedgetakte kroon van den eerbiedwaardigen *waringin.* Zij allen spreken van nieuw ontwaakt leven.

Doch reeds stijgt in het Oosten met snelheid de zonneschijf naar de sierlijke waaierkroon des klappers. Nóg gluurt zij door het lagere hout, langs den steil opschietenden stam. Maar straks zal zij de, hoog tusschen den uitgeslagen waaier opgehangen, vruchten liefkoozen. En spoedig daarop, den vurigen blik over de toppen van het hoogste geboomte werpend, zal zij u hare stralen schieten op het gloeiend hoofd. Willen wij nog de morgenkoelte genieten, dan dient de voet terstond in beweging gebracht.

Onze weg voert eerst langs erven van Europeanen. Baboe's drentelen er met kinderen op den arm, die, nog nauwelijks bewust van hun bestaan, een bad van morgenlucht behoeven, om het leven te behouden. Jongens(*) liggen op hun rug, kijken naar de baboe's en werpen haar met steentjes. Anderen, meer plichtmatig, zetten de deuren wijd open, brengen de meubels, die binnen eene toevlucht hadden gezocht tegen nachtelijke vrijmoedigheid, naar buiten. Kebons(†) jagen met den bezem wolken van stof op uit de tuinpaden. Staljongens komen van het achtererf, om logge Sydniërs, die hun volgen in droomerigen stap, ter badplaats te leiden.

Hanengekraai klinkt ons van alle erven te gemoet. Het concert der vogelen is in volle kracht. Kunstmatige geluiden beginnen zich in deze stemmen der natuur te mengen. Een ruiter doet zijn morgenrit; het zaalleder piept u zijn komen en gaan op verren afstand in de ooren. Een Chineesche klontong(§) is reeds vroeg ter been, om millionnair te worden. Later zal hij u zijn rijtuig ter leen bieden; voor het oogenblik, daarheen slenterend in eene vuil-witte kabaai, een flapperenden broek, den haarstaart ontsnappend aan een gebankroeteerden kastoren hoed, terwijl een half naakte bruine broeder hem achternatrippelt met de gepikelde(**) mars - voor het oogenblik verscheurt hij u slechts het oor met zijn onuitstaanbaren rammelaar. Neem vijf minuten rust en laat den man ver vooruit, of hij zal u het genoegen van den morgen bederven.

De bedrijvigheid langs den weg neemt toe. Groote rijtuigen snellen u voorbij met Chineesche families, die bij grafkelders buiten de stad den plicht der piëteit gaan vervullen. Europeesche dames snorren daarheen in lichte mylords, ter wille der bloedzuivering van het kroost, dat in den wagen zit vastgestuwd.

Zelfs de wreedaardig uitgezogen Javaan, met een talrijk en onooglijk gezin hotsend in een karikel, jaagt het stof der wielen u in het aangezicht.

(*) Mannelijke bedienden.
(†) Tuinlieden.
(§) Marskramer.
(**) Pikelen - dragen aan een bamboestok, die op één schouder rust.

Hier en daar, aan den ingang van een erf, vertoont zich een Europeaan in nachtbroek en kabaai, onverschillig naar den weg starend, langzaam de morgenkoffie digereerend.

Een hoek omslaande, zien wij ons verplaatst in eene geheel andere maatschappij.

Het is plotseling geraas en bedrijvigheid, al wat men ziet of hoort. Wij hebben een der toegangswegen betreden, die van de verre kampong voeren naar het hart der stad. Wie immer des morgens te 4 uur wandelde langs een der Parijsche faubourgs, die als de stralen eener ster naar buiten schieten uit de Halles Centrales, heeft van proviandeering eener stad een ander, maar geen drukker tooneel aanschouwd, dan wat zich vertoont langs den toegangsweg tot eene Indische hoofdplaats.

Mannen, vrouwen, kinderen, beesten, voertuigen komen ons te gemoet in onafgebroken stroom.

Het menschdom leeft hier pikelend.

De mannen, met eene tabakspruim in den vooruitstekenden mond, gekleed, behalve met den onmisbaren hoofddoek, in een kort broekje, soms een baatje, in den regel echter met naakt bovenlijf, het lichaam schuin naar voren gericht, de pikolan op den schouder en den vrij blijvenden arm gebruikend als drijfslinger, schuiven langs u heen.

Het gepiep der pikolans, taai en snijdend, omgeeft u van alle kanten. Wat men ziet aanvoeren, is roempoet(*) en nogmaals roempoet.

Doch ook brandhout, pisangbladeren, bloemen, groenten en vruchten zijn kunstig opgestapeld tusschen de hangers van den draagstok.

Vruchten en groenten worden het meest door vrouwen aangebracht. In een mandje, of los in den slendang(†), dragen zij boontjes, ketimoen(§), pisang, klappers, dikwijls slechts voor eene waarde van enkele centen, tot wier omzetting in rijst zij vele palen ver stadwaarts komen zeulen.

Niet minder onbehaaglijk zien zij eruit dan de heeren der schepping. Sirih(**) vervangt de tabakspruim. De gansche weg is geteekend met rood uitgebeten vlekken. Een blauw baatje, tot aan den hals sluitend of, zoo soms een haakje mocht vergeten zijn, bij uwe nadering angstvallig toegehouden, alsof gij er wonder wat heerlijkheid achter zoudt zoeken, bedekt haar het lichaam tot aan de knie Een slendang, een morsige sarong(††), een bruin been, een

(*) Gras. voor de ontelbare menigte paarden, die de inwoners eener Indische stad er op nahouden.
(†) Een doek, over een der schouders geslagen.
(§) Komkommers.
(**) Aldus genoemd naar het sirihblad. Het praeparaat, dat de vrouwen daarmede maken, geeft rood sap van zich.
(††) Een stuk goed, om het middel geslagen en tot op de voeten afhangende.

plat geloopen, door eelt geharde voet, een achterwaarts gekamde en tot *kondé* samengebonden haarbos - ziedaar het uiterlijk dezer dochteren Eva's.

Indien zij u stillekens voorbijschuiven, ziet gij ze nog op haar bekoorlijkst. Maken zij zich onder elkaar vroolijk, - zooals niet zelden gebeurt onder jammerlijk schel geschreeuw - dan toonen zij u het zwart gemaakt knibbelspel, dat bij haar de plaats van tanden vervult; dan gaan meer dan ooit de wijde neusgaten als regenvangers naar boven staan; dan verspreidt zich over de geheele bruine tronie, door den onbetoomden schaterlach, een net van groeven en rimpels.

Vele gelaatstrekken dragen ernstiger merkteekenen dan die der tot natuur geworden onbehaaglijkheid. Besmettelijke ziekten, door den kwakzalver of wel in 't geheel niet bestreden, hebben hier en daar een lichaamsdeel weggevreten. Misbruik van het heulsap, dat de Nederlandsche schatkist binnenstroomt in den vorm van millioenenregen, heeft over de oogen van velen der mannen eene doffe slaperigheid verspreid, aan de trekken om hun mond eene wezenlooze uitdrukking gegeven.

Bij menige vrouw spreekt de magere, ingevallen hals, diepe groeven toonend tusschen de gespannen nekspieren, van gebrek en onvoldoende voeding.

Al deze menschen zijn aardige kleine kinderen geweest. Want slechts één tijdperk is er in het leven van den minderen Javaan, waarin hij voor den man van gekuischten smaak iets aantrekkelijks heeft: het tijdperk zijner prille jeugd. Hoe dichter bij den moederschoot, hoe aardiger hij zich voordoet.

Het kinder-element, dat wij ook onder deze zwoegende menigte opmerken, verkwikt ons. Zie dat kleine meisje voor de deur der nederige ouderlijke woning. De schelletjes, aan een ring bevestigd om den kleinen enkel, doet het rinkelen door het trappelen met het mollig beentje. Het naakte buikje gelijkt bruin fluweel. Uit het aardig rond snoetje, door de zorgvolle moeder krijtwit geverfd met verkoelend bedak(*), kijken u - den blanda - de kraalzwarte oogjes aan, wijd geopend van naïeve verwondering. Het kopje met kort afgeknipt, slechts op de kruin tot een bosje samengevlochten haar is als de ontluikende knop der kleine lichaamsplant. Ook de jongetjes loopen meerendeels naakt. Dit gelukkig volkje heeft nog niet geproefd van den boom des kwaads. Snel genoeg zal de tijd naken, waarin hunne schaamte het vijgeblad zal behoeven. Reeds draagt dat manneke daar ginds, bij wijze van overgang, een baatje om de schouders en een omgekeerd presenteertrommeltje op het hoofd; buik en beentjes zijn nog gehuld in het bruine kleed der natuur; doch de schaar grijpt reeds naar de stof, om ook dit laatste merkteeken van onschuld te omhullen.

(*) Rijstpoeder.

In vele slendangs vinden wij onverwachts het aardig kinderbeeld terug. Op den rug der moeder hangt daar het kleine volkje te slingeren, de armpjes uit den slendang stekend en knikkebollend als eene pop van Jan Klaassen, terwijl de steeds zwart gekraalde oogjes, in het onvermijdelijk masker van bedak, u met deftige gerustheid aanstaren, als ware de zak op moeders rug de veiligste burg, waar ooit belaagde onschuld zich zeker gevoelde tegen den aanslag van boosaardige vijanden.

Doch de kinderwereld is in het gewemel, waardoor wij ons een weg banen, bijzaak. Zij wordt door de moeders slechts meegezeuld, zoover zij niet veilig thuis kan worden gelaten. Niet de poëzie, maar de ernst des levens viert hier heerschappij.

Ieder draaft, en zwoegt, en pikelt, tot onderhoud van zijn armzalig bestaan.

Tusschen de voetgangers door bewegen zich, log en dreunend, talrijke karren. Op den top der hoog opgestapelde grasladingen liggen bruine jongens te slapen. Als het beeld der dommekracht torsen de sapies(*) het dwarshout op den zwaren nek. Langzaam en onverbiddelijk, als het noodlot, zetten zij den eenen voet voor den anderen. De macht, die alleen hun loop kan stuiten of wijzigen, toont zich in den vorm van een Javaan, met het korte riet in de hand en een voor tien jaren door dezen of genen planter buiten dienst gestelden zonnehoed op het hoofd.

De klokjes aan den hals der sapies roepen Zwitsersche beelden voor de herinnering. Het gejank van een diep rampzaligen gladakker(†) brengt ons terug naar Indië. Kinderen krijschen, pikolans piepen zonder ophouden. Vrouwen, achter elkaar aantrippelend, schreeuwen elkander toe, zonder om te zien. Een verward gegons kondigt de nabijheid aan van een passar(§) ter zijde van den weg, waar de onbevalligste exemplaren van het menschenras als mieren door elkaar wemelen. Mannen, eindelooze bamboes in langbeenigen driehoek op den schouder dragende, waarschuwen door eene soort gebrul den onnadenkenden wandelaar tegen onzachte aanraking met het toppunt. Koelies(**), een onschuldig meubel op eene kar ladende, schreeuwen daarbij, alsof de wereld ermee gemoeid ware. Sedert lang is de stem van het kwinkeleerend koor en van den fieren haan door de schorre menschenkeel tot zwijgen gebracht.

Terwijl wij naar een middel uitzien tot bescherming van het oor, geeft ook ons reukorgaan herhaaldelijk teekenen van ongenoegen. Uit iedere woning verspreidt zich over den weg de stank van brandend vet. De bruine broeder is kennelijk bezig aan zijn déjeuner.

(*) Als trekdieren overeenkomende met onze ossen.
(†) Verwaarloosde hond.
(§) Markt.
(**) Sjouwerlui.

Heeft de vettige atmosfeer er u nog niet van overtuigd, zie dat houten huisje, van voren slechts tot halverwege den bodem gesloten door een afhangend zeil, waaronder een achttal uitloopers van Javaansche ruggen u te raden geven, waarom zij, op eene bank tegen elkaar gedrukt, de buitenwereld onbeleefdelijk negeeren.

Gij bevindt u voor eene Javaansche restauratie. Neem gerust een kijkje, zonder u te storen aan de verwonderde blikken en het gegiegel der bruine gasten. Stel u evenwel van te voren alle herinneringen uit het hoofd aan een Véfour of Brébant; het contrast kan te sterk zijn. Zelfs de Bouillons-Duval, waar gij voor een paar franken hebt gemiddagmaald met eene halve flesch wijn, zullen u paleizen schijnen bij hetgeen u hier staat te aanschouwen. Eene ruwe houten tafel op den blooten grond, met houten banken langs de vier zijden, is het hoofdmeubel van het etablissement. De 'habitués' zitten, zooals reeds van buiten merkbaar was, nauw tegen elkander aangesloten. De vier banken zijn vol bezet, want de affaire, op den drukken toegangsweg naar de stad gelegen, heeft veel klandisie. De mannen en vrouwen, die daar tegelijkertijd rust en voeding zoeken, hebben wellicht reeds te 2 of 3 uur 's nachts hun kampong verlaten. Niet sterker kan de boer uit de Parijsche *environs* verlangen naar zijn *café au lait* in de restaurant der faubourg St. Martin dan deze Javaansche buitenman naar zijn bordje rijst.

Rijst - ziedaar inderdaad het hoofdbestanddeel van den disch, evenals van Java's gansche volksleven. Zij wordt gegeten van mooi gekleurde bordjes, met zwarte vingers of met scheppertjes van pisangblad. De waardin, u, den blanda, met vriendelijk wantrouwen in het oog houdend, schept ze rookend op uit eene mand, die af en toe uit het achterhuis wordt aangevuld, en knijpt er met de vingers een greepje sambal(*) op. Voor den smulpaap, die niet schroomt, een halven cent meer aan zijn déjeuner te besteden, strooit zij er zwarte, strooperige saus over, getrokken uit kleine vischjes.

Een tweede gerecht, dat zich naast de rijst handhaaft, zonder haar uit de concurrentie te kunnen verdringen, is de ketan(†). De bruine boontjes worden voorgediend, bestrooid met afschrapsel van klapperbast, tot bereiding waarvan twee dienstmaagden op den achtergrond, onafgebroken raspend, zijn nedergehurkt.

Troebel water en zwarte, drabbige koffie zijn de dranken, waarmee deze uitgelezen maaltijd wordt besproeid.

Zelfs de meest verlekkerde gastronoom zal zich hier niet te gronde richten: 2 centen voor een bordje rijst, 2 centen voor een bordje ketan, 1 cent voor een kopje drab - en de klant verlaat de restauratie, versterkt naar lichaam en geest. Trek den neus niet op: de man is er tevreden mee. Den mond vol rijst, heeft hij zitten gek-

(*) Roode peper.
(†) Eene soort van boonen.

scheren met zijn buurman; zijn honger is gestild; vergenoegd gaat hij weder aan zijne bezigheden. Zalig zijn de eenvoudigen van gehemelte.

Verder wandelend, beginnen wij de drukte, de marteling van oor en neus moede te worden. Verlokkend spreiden, op eenigen afstand van den weg, tal van klappers hunne waaiers uit. De gedachte dringt zich aan ons op, hoe de aan zijn vaderland ontrukte Javaan naar dezen typischen boom *Heimweh* moet gevoelen, als de Zwitser naar zijne bergen en meren, de Hollander naar zijne wouden en groene weilanden.

Daar, waar die hoog gekroonde stam zich verheft, is een kampong. Laantjes voeren erheen, met een perspectief van loof en schaduw, alsof zij den toegang gaven tot het Erin der tropen, tot een lusthof van eeuwig groen.

Weldadig is de gewaarwording, als wij de gejaagde bedrijvigheid van de heirbaan vaarwel zeggen voor de stilte van den nederigen binnenweg. Aan beide zijden afgepaald door een pagger(*) van bamboe, loopt het pad kronkelend naar het hart van rustig en vreedzaam leven. De kleine erven, tot welke het toegang verleent, zorgen voor schaduw.

De bamboe, als een reusachtig bouquet met ontelbare stelen in den grond geplant, overwelft het met zijn dak van fijne, spitse bladeren. De pisang, met den breeden, groenen schepper, de tamarinde, gehuld in eene wolk van geelgroen loof, vullen aan, wat tot bescherming tegen het zonlicht ontbreekt.

De gewaarwording van weldadige rust, die zich aan ons opdrong bij het eerste betreden van dit slingerend priëel, wordt dra door eene andere, niet minder eigenaardige, vervangen.

Van alle zijden, door allerlei teekenen, wordt ons toegeroepen: ‘Blanke man, gij behoort hier niet!’ Van de kleine erven schieten de honden ons aan of steken den snoet knorrend door de openingen in den pagger. Naakte kindertjes, die aan den ingang staan, krijgen ons niet zoodra in het oog, of zij vluchten binnenwaarts. Vermakelijk is het, te zien, hoe zij, alle beweegkracht van het bruine lijfje aanwendend tot vermeerdering van snelheid, toch nog den tijd vinden, om, met schuw achterwaartschen blik, te onderzoeken, of de blanda hun ook op de hielen zit. Door de angstige haast struikelen zij over een huishoudelijk voorwerp, toonen de bruine billetjes, strak gerond door het spartelen, om weder op de been te komen, en vluchten ijlings verder. Ontmoeten zij de moeder, zoo neemt hunne vrees een einde. Achter de sarong, die zij vastklemmen in de kleine vuist, stellen zij zich verdekt op en gluren er met nieuwsgierige oogjes omheen, spiedend, wat de blanke man verder zal uitvoeren.

Soms ook treft men het kleine volk aan, spelende bij groepjes.

(*) Heg.

Reeds van verre hoort men hun gelach en gejoel. Nauwelijks echter krijgen zij u in het oog, of alle geluid verstomt. Zij fluisteren elkaar toe, dat er een blanda in aantocht is. De geheele bende wordt, te midden van haar jolig leven, als versteend. Oudere broertjes slaan den arm beschermend om den hals van jongere zusjes, niettegenstaande zij het eigen hart als met mokerslagen voelen kloppen in de kleine borst. Terwijl gij voorbijgaat, zien allen u met groote, vreesachtige oogen aan. Geene schertsende beweging uwerzijds kan daarin verandering brengen. Zij begrijpen evenmin uwe scherts als uwe vredelievende gezindheid. Indien gij hun stuk voor stuk wreedaardiglijk den kleinen hals omdraaidet, zou slechts datgene geschieden, waartoe zij u het meest in staat rekenen. Eerst naarmate het geluid uwer voetstappen hun zwakker in de ooren klinkt en uw beeld langs het slingerpad uit hun oog verdwijnt, komt hunne vrijmoedigheid terug. Menige kleine borst zal op dat oogenblik ruimer ademhalen. De eene stem na de andere waagt het, zich te doen hooren. Het afgebroken spel wordt opgevat. En ver achter u hoort gij weder de joelende pret, die, bij uwe nadering, de tegenwoordigheid van het vreesachtig troepje aankondigde.

Neen - dit volk zal in de eerste honderd jaren tegen het gezag van den blanken man niet in verzet komen! Geen algemeene opstand is mogelijk, waar nog een gapende afgrond den overheerscher scheidt van den onderworpene. Deze menschen staan ons niet na genoeg, om ijverzuchtig op ons te zijn. Zij begrijpen onze voorrechten niet en verlangen er daarom niet naar. De proletariër in het noordelijk halfrond is slechts den weg der revolutie opgegaan, sedert hij de vermogende klassen is ter zijde getreden, hun hooger levensgenot begrijpt en verlangt, het te deelen. Tot wat hij sedert 90 jaren heeft durven onderstaan, zou de gedachte niet bij hem zijn opgekomen in den tijd, toen het *payable et corvéable à merci*, ten behoeve van een half-godkoning, een overmoedigen adel en eene heerschzuchtige geestelijkheid, hun nog de natuurlijkste zaak ter wereld scheen.

Zoo zal ook de Javaansche boer onze heerschappij blijven torsen, zoolang zijne kinderen ons ontvluchten als duivelachtige verschijningen uit eene andere wereld.

Doch de tijd zal de kloof aanvullen.

Reeds begint de bruine stadbewoner ons te naderen. Hij heeft den smaak gekregen van onze weelde, bootst haar na, zal steeds begeeriger worden naar haar genot. De eerbied zal verdwijnen met het wortelschieten van de afgunst. En het sociale bloedbad, dat in de Westersche wereld reeds zijn beslissend tijdperk nadert, zal met denzelfden kreet van ‘vrijheid en gelijkheid’ over een paar honderd jaren onder de tropen een aanvang nemen. Wee dan den overwonnene!

Wij naderen eene dessa. De stad ligt nu reeds verre achter ons. Wij zijn geheel verplaatst in het stilleven der binnenlanden.

Reeds van verre verneemt ons oor het eentonig stampen van het rijstblok. Ziedaar het eenig geluid, dat ons uit het Javaansche dorp te gemoet komt. In diepe, behaaglijke rust ligt het verzonken. Dicht bij de poort komen ons eenige sapies tegen, die door een bruin dwergje naar de weide worden gedreven. Zij vragen ons met hunne wijd starende oogen, wat wij hier komen uitvoeren. Daar wij hunne taal niet verstaan en iets dreigends meenen te bespeuren in de houding, die slechts onbevredigde nieuwsgierigheid te kennen geeft, is het ons eene verlichting, wanneer de kleine drijver, met zonderling keelgeluid en eenige welgemikte rotan-slagen, de dieren hun weg doet vervolgen in lompen galop.

Vrouwen komen ons ook hier te gemoet, achter elkaar aantrippelend, de voortbrengselen des lands stadwaarts dragende. Zij treden te voorschijn uit eene soort van poort, bestaande uit een atappen(*) afdak, waaronder een balé balé(†) voor den afwezigen wachter of ter gastvrije rust voor den gaanden en komenden man. Aan den buitenkant is een bordje aangebracht, waarop wij lezen: '*Dessa*(§).... *distriek*....,
kotta Soerabaia, *Loerah*(**) *Soero Astro*'.

Ons stellende onder de bescherming van burgemeester Soero Astro, treden wij het heiligdom des Javaanschen landlevens binnen. Alles ademt er vrede en zalig nietsdoen. De beschaduwde hoofdweg is nagenoeg verlaten; de aangrenzende erven toonen ons kinderen, kippen en geiten. Eene vrouw hangt een paar kleedingstukken te drogen; eene andere stampt rijst voor het gezin; manlief maakt een bamboe pasklaar voor huiselijk gebruik - ziedaar den arbeid dezer gelukkige menschen. De mannen, die gij mocht ontmoeten, lichten de tjapil(††) van het hoofd en blijven eerbiedig staan, totdat gij zijt voorbijgegaan. Alle hebben zij een arrit(§§) in de hand; doch het blijkt niet, dat één hunner er iets mee uitvoert of ooit denkt uit te voeren.

De woningen zijn nagenoeg alle nederig en klein, bedekt met atap. Slechts hier en daar kondigt een naambordje, aan een minder dan gewoon bouwvalligen deurstijl, het verblijf aan van een voornaam ingezetene. *Karto Wiedjojo*, *gogol tambak*(***), *Pa Kasimah*, met Javaansch kabalistisch gekrabbel achter uw naam, - gij doet onze gedachten heenzwerven naar het vaderland, gij roept ons de Amsterdamsche straten voor den geest, met haar *Mr. X. advocaat* en *Y. meester timmerman.*

Een inwoner, met den onafscheidelijken arrit op den schouder, vragen wij naar den uitgang der dessa. Hij begrijpt ons niet en

(*) Rieten.
(†) Rustbank.
(§) Dorp.
(**) Dorpshoofd.
(††) Puntig gevlochten hoofddeksel.
(§§) Hakmes.
(***) Bezitter van een vischvijver.

roept niet anders dan: '*Mboten mboten!*' Of wel hij zegt grinnikend: Tida bitjara melajoe, toewan'[*].

Burgemeester Soero Astro komt van zijn erf uitgeschoten, helpt ons beleefd terecht en maakt daarmede grooten indruk op eenige nieuwsgierigen, die hem, terwijl hij met ons opwandelt, nakijken.

Het gerucht der tegenwoordigheid van een blanda heeft zich intusschen door onzichtbare boden in de dessa verspreid.

Wanneer wij toch, buiten de uitgangspoort getreden, omzien, worden wij plotseling verrast door een twintigtal als uit den grond opgekomen gestalten, die ons half bedeesd, half nieuwsgierig nastaren.

Dicht buiten de poort voert onze weg langs den doodenakker.

Eenvoudige, ruw gesneden palen, alle nagenoeg van dezelfde waarde en gelijken vorm, wijzen de plaats aan, waar het voorgaand geslacht van dit dorpje nederligt in eeuwige rust.

Zij hebben daar geleefd, deze eenvoudige menschen, zoo weinig mogelijk werkende, het dagelijksch bordje rijst als het hoofddoel huns bestaans, de verkiezing van een dorpshoofd of het bespreken van een waterschapsbelang als de belangrijke voorvallen huns levens beschouwende.

Geen denkbeeld kwam ooit bij hen op van eene maatschappij, die streeft naar vooruitgang, die bewonderenswaardige uitvindingen doet, die schoone gedachten verwezenlijkt. Stoom noch electriciteit stonden in hun woordenboek geschreven. Dat er wereldveroveraars, maatschappelijke hervormers hebben geleefd, bleef hun onbekend. In dezen vergeten dessa-grond liggen zij te rusten van een strijd, schier niet door hen gestreden. Zij zijn het eeuwige leven ingegaan, zonder ons leven te hebben gekend.

Waren zij er ongelukkiger om?

P. BROOSHOOFT.

(*) 'Ik spreek geen Maleisch, mijnheer.' Het Maleisch is over een groot gedeelte van Java eene luxe-taal, als bij ons het Fransch; de eenvoudige landman in de dessa spreekt slechts Javaansch.

Afscheid.

Ik ben weemoedig gestemd; ik heb pas afscheid van mijn dochtertje genomen. Zij is naar school gegaan!

In Augustus vierde zij haar zesden verjaardag, en dus moest zij primo September naar school. Eigenlijk zou ik haar zielsgraag nog een jaar, of wel twee jaar, thuis hebben gehouden, maar mijne vrouw, mijne familie en al de kennissen zouden zooveel oppositie hebben gevoerd, dat ik dien strijd niet heb durven aangorden.

Wat zouden mijne argumenten ook beteekend hebben tegen dat ijzeren: 'Het is tijd, dat ze begint te leeren!'

'Ze is nog zoo gelukkig met haar speelgoed en hare poppen. Laten wij er haar nog niet afscheuren.

Ze is wel gezond, doch nog teer, en de tegenwoordige leefwijze is blijkbaar dienstig voor haar gestel.

Ze heeft nog zoo'n behoefte aan allerlei kleine zorgen en zal zoo weinig bestand wezen tegen aanhoudende inspanning, het zitten op de banken en het rumoer om haar heen.

Ze behoort nu nog ons zoo geheel toe en wij genieten zoo, door die geleidelijke ontwikkeling gade te slaan.

Als we haar nu reeds naar school zenden, is ons kind, ons eigen dochtertje, gedurende elf à twaalf jaar voor een groot deel aan onzen invloed onttrokken, en leeft, en denkt, en werkt in een wereldje, waar wij buitengesloten zijn.'

Zie! wat beteekenen dergelijke stellingen tegenover dien eenmaal aangenomen en vastgestelden regel, dat *leeren* uitsluitend bestaat in het verkrijgen van die kundigheden, welke op de school worden onderwezen, en dat het kind daar zoo vroeg mogelijk mede moet beginnen?

Immers niets! geheel niets! Ik heb ze dan ook slechts aarzelend af en toe te berde gebracht op oogenblikken, dat de gelegenheid, ik bedoel de algemeene stemming, mij gunstig scheen, maar hoe spoedig bleek het mij dan, hoe er wel toegegeven werd, dat het jammer was, als de kinderen *al te* vroeg naar school gingen, doch dat deze zienswijze volstrekt niet te pas kon worden gebracht in het geval van onze Elise.

Het kind zou geheel ten achteren raken (in schoolkennis) bij hare vriendinnetjes, die nu al zooveel vooruit waren; die al letters, klanken, getallen, en wat niet al meer! konden lezen en schrijven.

Mijne vrouw maakte zich al gedurig warm over mijne halsstarrigheid, dat ik de kleine niet in privaatlessen wilde doen deelen, welke eenige onzer vrienden gezamenlijk hun vijfjarigen lieten geven, om ze alvast voor te bereiden voor de school; en ondanks mijn stellig uitgedrukten wensch,

dat Elise niets van letters, enz. zou leeren, voordat ze werkelijk naar school ging, heeft ‘Mama’ het wel zoo weten aan te leggen, dat het kindje ‘Papa’ *verraste* met eenige aangeleerde kennis op dat punt.

‘Maar, vrouwtje, gij weet....’

‘Manlief, gij hebt goed praten, maar zij wilde zelve; werkelijk! geheel uit eigen beweging heeft zij van de blokjes uit de letterdoos...

Nu, en dat zult gij dan toch wel geene inspanning van de hersenen noemen. Het ging spelende, ongemerkt letterlijk...’

‘Natuurlijk, die jeugdige hersentjes nemen gemakkelijk genoeg alles op, maar hoe minder inspanning men ervan vergt, hoe beter het is.’

‘Ja, ja, maar dat neemt niet weg, dat tal van kinderen, die al heel wat meer weten dan onze Elise, er toch vrij wat sterker uitzien,’ zeide mijne vrouw, en nadat zij mij met dit in haar oog afdoend argument had doodgeslagen, liet zij erop volgen: ‘En daarbij, al heet het, dat de kinderen in de laagste klasse met de letters beginnen, dit is toch in de werkelijkheid niet het geval. Anneke Vele heeft verleden jaar de eerste weken hard moeten leeren, omdat zij, met nog een of twee kinderen, anders niet met de klasse mee kon. Daar heb ik onze Elise dan ten minste voor bewaard.’

‘Gelukkig!’ zei ik - wat zou ik anders doen? - kuste mijne kleine en mijne vrouw en bewaarde mijn zucht voor de eenzaamheid. Het is waar, het is de schuld mijner vrouw niet, dat de zaken zoo en niet anders zijn, doch ik kan mij nog maar niet vereenigen met die *jaagrichting* van dezen tijd voor onze meisjes.

Waarom toch die zucht, om ze allen met zooveel geweld te drijven naar een onbestemd doel?

Men hoort in gezelschappen, in den huiselijken kring, ja, niet zelden ook op allerlei publieke plaatsen, waar ouders elkander aantreffen, steeds praten over de getuigschriften, over het al of niet overgaan en zelfs over de ‘drietjes’ der kleinste meisjes, alsof er niets belangrijkers was dan de vorderingen, die ze op school maken.

Het schijnt zóó'n ramp, als ze niet precies in zes jaren zijn klaargemaakt voor de volgende school, dat geen offer daarvoor te zwaar geacht wordt. Zijn de kinderen reeds het beste en grootste deel van den dag op school, in de uurtjes, die ze thuis doorbrengen, moeten ze werk maken voor de school.

En welk werk soms! Onlangs vond ik mijn tienjarig pupilletje bezig aan een opstel over den derden Engelschen oorlog. ‘Oom, kan u mij ook zeggen, hoe....’ ‘Lieve kind! je oom weet van al die oorlogen niets meer af.’ Dat scheen haar te verbazen, maar spoedig boog zij het bleeke gezichtje weer over haar werk. Zij moest voortmaken. Het vorige maandcijfer was, helaas! maar zóó zóó geweest, en toch, zooals hare moeder mij meedeelde, had ze zoo haar best gedaan! Ik was dom genoeg, mij eens tot hare onderwijzeres te wenden, om haar mijne vrees mede te deelen, dat men mijn aardig pupilletje te weinig vrijheid

liet. Ze was toch, naar ik vernomen had, zoo vervuld met haar werk, dat ze onder het opstaan en naar bed gaan steeds hare lessen opzegde.

Mej. F. hoorde dat met blijkbaar genoegen, want Annie was veel te speelsch geweest, toen ze pas op school kwam. ‘Te weinig vrij? o neen, den geheelen Zondag, de Woensdag- en Zaterdagnamiddagen, en dan al de avonden, want “dat beetje schoolwerk”, die “weinige lessen”... niets te beteekenen, *als* maar de kleinen wat ijverig zijn en.... de zaak goed aanpakken.’

‘Doch de ijver kan, dunkt mij, niet zoo heel groot zijn na zoo'n geheelen dag.... en dan zijn er voor die zoogenaamd vrije uren nog allerlei lessen, die men nu eenmaal niet tot het onderwijs rekent: Zondagschool, catechisatie, kinderkerk, muziek, zingen, dansen....’ maar ik bespeurde, dat ik geen misbruik mocht maken van den tijd, welken de onderwijzeres van mijne pupil, eerlang ook die van mijne Elise, beschikbaar stelde voor het aanhooren van mijne bezwaren. Zij had slechts te zorgen, dat hare leerlingen klaar werden voor de hoogere burgerschool, en om dat doel te bereiken, moest men de middelen willen.

Dus: ‘Doe je best maar, Annie!’

‘Ja, Oom,’ en de mooie lapjes, waar ze poppenjurkjes uit wilde fabriceeren, bleven onaangeroerd, evenals al het overige speelgoed, waar ze hoe langer hoe prettiger mee begon te spelen, toen het haar onverwachts in de ooren klonk, dat het tijd was, om naar school te gaan.

‘Dat zal met mijne Elise niet zoo mogen gebeuren,’ had ik besloten; ‘hoogstens zal ik toestaan, dat zij met een paar uren daags begint, en dan *piano* aan, maar zie! ook zij is heden morgen, dansende van de pret over het nieuwtje, naar school vertrokken. De eerste dagen zal zij waarschijnlijk even verlangend zijn te vertellen over hare wederwaardigheden als wij, om er alles over te vernemen, doch al heel spoedig, en ook natuurlijk, zal het haar gaan als anderen en zullen uitsluitend de schoolvriendinnen de vertrouwden worden. In mijn tijd begon de middagschool om twee uur, doch thans is er slechts van 12-1 even vrijaf, om dat voedsel te verorberen, dat wij “koffiedrinken” noemen, en kunnen dus velen, die, zooals wij ook, niet dicht bij de school wonen, onmogelijk thuis komen, zoodat men zijn kind tusschen 8½ 's morgens en 4½ 's namiddags in 't geheel niet ziet. Zoo krijgt de school het leeuwendeel en wordt het tehuis slechts de woning, waar zij slaapt en waar men zorgt voor hare lichamelijke behoeften, waar zij zich gereedmaakt voor school en de lessen en waar ze denkt - helaas! in menig geval tobt - over die lessen, maar waar ze heel zelden eens het onbezorgde leven leidt van een jong meisje, tot geluk geschapen, van het huisgenootje, dat de zonneschijn der familie kon wezen. Herhaaldelijk zal het voorkomen, als na vele

sombere dagen de zon tot wandelen in de frissche lucht schijnt uit te noodigen, dat mijne Elise in het schoollokaal moet zitten. Wellicht zal het dikwijls gebeuren, dat wij met bezorgdheid opmerken, hoe die aanhoudende inspanning, juist in den overgangstijd, hare gezondheid benadeelt, en toch.... we zullen machteloos wezen, om haar te ontheffen van de taak, die afgewerkt moet.

Worden wangen en lipjes bleek - dan heet dat bloedarmoede en zal men haar staalpillen voorschrijven, in plaats dat de oorzaak der bleekheid weggenomen wordt. Want er is geen tijd, om eens eene lange pauze te maken. Waar zou het heen, als ze niet mede voortging en bleef zitten!

Zitten blijven! Zoo'n schande! Dat wil zeggen: te dom, om mede te komen. Zoo iets akeligs overkomen de ouders niet licht. Al is er geene de minste reden te bedenken, waarom de Marie, die nu niet met de klasse mee kan komen, later niet eene even goede (of slechte) of zelfs voortreffelijker vrouw of moeder zal zijn dan de Anna, die thans steeds de eerste is, deze gedachte geeft geen troost op het oogenblik, waarop wij vernemen, dat ons kind niet overgaat.

Welnu! ze heeft wellicht minder verstand, is niet zoo vlug van bevatting als de meesten harer medeleerlingen, - om 't even: ze moeten allen gelijkelijk de vastgestelde dosis wetenschap in zich opnemen vóór haar zeventiende, hoogstens achttiende jaar. Ieder jaar zóóveel, totdat ze klaar zijn, en daarna....

Ja, daarna. Wat dan?

Wel, dan verlaten ze de school en....

Ik ken tal van meisjes, die zich daarna wel niet vervelen, maar die toch verbazend veel moeite hebben, om zich te gewennen aan het leven zonder lessen. De overgang van het al te ingespannene, van het altoosdurende beziggehouden worden tot het plotseling van alle banden vrije is te groot, werd te weinig voorbereid, dan dat het bevredigen kan. Sommigen probeeren dan ook maar eens, zonder doel, zich voor eenig examen voor te bereiden, wat Latijn of Italiaansch te leeren, en bepeinzen, dat het leven van die meisjes, welke nu genoodzaakt zijn, eene betrekking te zoeken, nog niet zoo onaangenaam is, maar velen vragen zichzelven half verbaasd af, waarom ze toch al die jaren zoo gejaagd zijn, dat ze niets van het huiselijke leven mee konden maken, terwijl ze daar nu uitsluitend op zijn aangewezen en overvloedig tijd hebben, zich toe te leggen op die vakken, welke haar het meest aantrokken.

Ik voorzie, dat het met mijne Elise ook zoo zal gaan; zij zal nooit voor haar eigen onderhoud hebben te zorgen; onze huishouding is ingericht op een voet, die van mijne vrouw weinig anders vergt dan het toezicht, en als zij dus hare dochter voorgoed thuis krijgt - wat een sprong maak ik daar! doch het leven gaat zoo snel, dat ik mij dat evengoed kan voorstellen als dat ons kleintje, over wier komst

ik mij pas gisteren scheen te verheugen, nu al een schoolkind is, - als dus Elise van den heden, helaas! aangevangen leertijd terugkomt, zal ook zij overleggen: wat nu?

En dan zal ik mijne schouders ophalen en nogmaals bedenken, hoe jammer het was, dat ze uit hare poppenwereld werd weggerukt, toen die haar nog volkomen bevredigde; dat zij menigmaal te laat of vol bezorgdheid naar bed ging ter wille van het huisschoolwerk; dat ze in haar ontwikkelingstijd gedurig onder dokters handen kwam, omdat ze nu eens geen eetlust had, dan over hoofd- of rugpijn klaagde, of soms zoo prikkelbaar was, dat niet dan met moeite botsingen werden voorkomen; dat zij toen verdriet had en voor eene slechte leerling werd gehouden, omdat zij niet kon opleeren tegen de vluggertjes, die zonder moeite of bijzondere inspanning het doel bereikten, dat voor haar, ondanks aanhoudende vlijt, onbereikbaar bleef.'

'Kom, steek eene sigaar op en ga een straatje mee omloopen,' sprak mijn vriend, die eindelijk ongeduldig scheen te worden, nadat hij met de noodige meewarigheid den vader had laten praten, wiens gemoed vol was door het afscheid van zijne lieveling. 'In dat alles, wat ge daar zegt, moge veel waars wezen.... maar, wat wilt ge? Onze goed ingerichte scholen weer afschaffen? Misschien een duur en slecht gouvernante-systeem invoeren? Dan kan men zijn kind altijd laten wandelen, als het mooi weer is, haar heden eens wel, morgen eens niet laten leeren en den leertijd willekeurig beginnen, ongeregeld vervolgen en desnoods kalm aanhouden tot het dertigste jaar.'

Hij heeft geene kinderen en kan dus gemakkelijk spotten met wat mij bezorgd maakt. Toch, het is zoo; ik voel heel goed, hoe ik het niet wil, maar wat ik eigenlijk voor mijne Elise wel zou wenschen? Laat mij eens nadenken.

'Ik ben er! en dat zou ik in bedenking willen geven aan alle ouders, die zich met mij verheugen in de zegeningen van ons degelijk lager en middelbaar onderwijs, maar die het ook met mij betreuren, dat zoovele lieve meisjes het in hare jeugd, zonder noodzaak, tal van jaren te druk hebben en daardoor als onder zorgen gebukt gaan. Laten de vakken, die nu eenmaal noodig geoordeeld zijn tot vorming der vrouwelijke jeugd, verdeeld worden in stellig en in niet stellig verplichtend gestelde, zoodat....'

'Zoodat elke vader, iedere moeder steeds eene stem had in de regeling der lessen! Een echt practisch denkbeeld! Stel je eens voor wat eene verwarring!'

'Neen, neen. Ik zou er de ouders natuurlijk evenals nu buiten laten, maar ik wenschte de bepaling te zien gemaakt, om ieder kind, dat niet met gemak door de verplichte vakken komt, niet toe te laten tot een onverplicht. Waarom b.v. kinderen, die langzaam of niet vlug of sterk zijn in den schooltijd, te vermoeien met Engelsch leeren? eene taal, die men zich desverkiezende in weinige weken

met of zonder privaatlessen eigen kan maken. En zoo zijn er meer vakken, die stellig voor sommigen achterwege moesten blijven. Wat baat het, of men zich al moeite geeft, om in de hersentjes met bepaalde plaatsruimte evenveel te willen stoppen als in de hoofden der vluggen?

Behalve dat het toch niet gelukt, wat nut zou het kunnen geven? Wat heeft men aan kennis, die niet volkomen ons eigendom werd?

Het schijnt, - ik durf mij niet bevoegd rekenen, om dit punt te beoordeelen, - dat onze jongens al de vakken, die op hun programma staan, noodig hebben voor hun eindexamen en dat dus zelfs het meest bezorgde ouderenpaar den knaap moet blijven aansporen, om niet te rusten, voordat de taak is afgewerkt, ook al is hij soms werkelijk te moe, maar onze meisjes bereiken geen dergelijk doel, of ze wat meer of wat minder hebben geleerd.

Men heeft voor haar het onderwijs zuiver ontwikkelend willen houden, en dus geeft een eindexamen of diploma, al ware het ook nog zoo schitterend, nagenoeg geene aanspraak op eenig later voorrecht. (De jonge dame, die de H.B.S. heeft afgeloopen, mag nog niet eens aan zesjarigen les geven.)

Waarom dan, als de zaken zoo staan, de zwakkere zusterkens - en ik vermoed, dat mijne Elise onder deze zal behooren, - geene vrijheid gegeven, om den langen leertijd, zonder te veel inspanning, te besteden naar de mate harer krachten?'

'Ge hebt gelijk. Het is wellicht een practisch goed uitvoerbaar, een zeer kinderlievend en aannemelijk plan, dat menig meisje met uwe Elise ten goede kan komen. Span er je eens voor, vriendlief, en zie, wat ge gedaan krijgt. En als ge uw doel bereikt hebt, deel het mij dan eens mede, doch, wat ik je bidden mag, zoo kort mogelijk, want om je de waarheid te zeggen: ik snak op het punt van opvoeding en onderwijs wel eens naar den goeden, ouden tijd, toen wij allen toch ook school gingen en leerden, heel slecht of bijzonder braaf waren en meerder of minder vorderingen maakten, maar toen onze ouders en hunne vrienden dat onderwerp niet dan bij uitzondering tot een punt van gesprek maakten.'

R.

A.

Levenswoorden.

Elke leeftijd heeft zijn voor en zijn tegen en op mijn 80ste jaar geniet ik dingen, welke ik voor niets van vroeger jaren zou willen ruilen.
GÖTHE.

Wanneer men een opgave had van de patiënten, wien zekere baden en badkuren n i e t geholpen hebben, en wel even zorgvuldig, als men het tegendeel doet, dan zou niemand er meer heengaan, althans geen zieke.
LICHTENBERG.

Alle dwalingen zijn interesten van menschelijke zwakheden; stipter en rijkelijker worden en werden geen interesten betaald. Dwaling - heet de oplossing van de meeste raadselen in het menschelijk leven. De practische zin reist als vreemdeling door de wereld en geeft raadsels op.
BENZEL-STERNAU.

Het is een waarheid, niet genoeg te behartigen, dat, naarmate wij gestrenger zijn jegens onszelven, wij toegevender en goedwilliger zullen zijn jegens anderen.
PRUYS V.D. HOEVEN.

Het is een gewaagde, maar schoone en edele taak, om in het eigen gemoed te dringen, ook reeds om deze reden: dewijl wij meestal in de gemoederen van anderen leven en onszelven als het vijfde werelddeel beschouwen, dat beter door anderen onderzocht wordt.
LUBLINK WEDDIK.

Waarom maken wij ons eigenlijk zoo boos over iemands ijdelheid? Ieder mensch moet schik in zichzelf hebben en gelukkig, wie het heeft; is dit het geval, waarom zal hij dit aangename gevoel dan niet uiten?
GÖTHE.

Het wonderbare trekt de kinderen onfeilbaar aan, evenals het tragische den jongeling; de man houdt veel van de comedie, en als men oud geworden is, daalt men den berg weder af, totdat men weer kind wordt.
HIPPEL.

Het eerste besluit is niet altijd het verstandigste, maar wel het eerlijkste.
LESSING.

Zonder ijdelheid ontwaakten de kundigheden der menschen niet; die der vrouwen bleven zelfs dood. Hoe ijdeler de mensch, des te werk-

zamer is hij; dat bewijzen zelfs geheele volken. Zij is de ware koningin der wereld, de groote wonderdoenster.

KLINGER.

Het is merkwaardig, dat de menschen, die het meest op geld gesteld zijn, 't liefst daarvan spreken met verkleinwoorden. ‘Ik kan daar wel eenige guldentjes aan verdienen, een aardig sommetje’ - wie zoo spreekt, van hem krijgt ge geen gulden los.

LICHTENBERG.

De mensch is een gewoonte-dier en de machine werkt voort, zonder het zelf te weten. 't Zou er gek uitzien, wanneer het niet zoo was, want wat zouden de meeste menschen zijn zonder de kracht der gewoonte?

BENZEL-STERNAU.

De domste menschen sieren zich het meest op; zoo zijn ook de domste dieren, de insekten, het bontst.

JEAN PAUL.

Iemand, die zich weder verheffen wil, moet van tijd tot tijd zich ontspannen, om van de nieuwe, ongewone inspanning uit te rusten. Ik ben voor niets zoo bang als voor een dwaas, die met één sprong wijs wil worden.

GÖTHE.

Wie zich hij een valsche aanklacht te sterk verdedigt, geeft de mogelijkheid toe van schuldig te zijn.

KLINGER.

Veel lezen maakt verwaand en pedant, veel zien verstandig en verdraagzaam.

Waarom blijft den menschen zoo weinig bij van hetgeen zij gelezen hebben? Omdat zijzelf zoo weinig denken.

LICHTENBERG.

Men vraagt een ander meestal om raad, niet, omdat men niet weet, wat men doen moet, maar omdat men dit weet, maar het ongaarne doet en van den raadgever een steun verlangt, om niet te doen, wat men doen moet.

JEAN PAUL.

De wil en niet de gift maakt den gever.

LESSING.

Men verwijt mannen van kracht en karakter dikwijls, dat hun toon in het leven te beslissend, te hard is; d.i. men verlangt, dat zij als mannen zullen handelen en als vrouwen spreken.

KLINGER.

Om de waarheid te zeggen, is dikwijls meer moed noodig, dan in het vuur van den oorlog stand te houden.

BENZEL-STERNAU.

Het oog kan de wereld droef of vroolijk maken; zij weent of lacht, naarmate wij haar aanzien.

RÜCKERT.

De dorst naar rijkdom en naar genot is de ziekte van de maatschappij in haar tijdperk van verval.

LAURENT.

Waar geen ernstige arbeid is, geen heilig levensdoel, geen doorgaand streven, om nuttig te zijn en gelukkig te maken, daar is ook geen adel van overtuiging en gezindheid. Daar zal dat vernis van kunstmatige beschaving zijn, dat zoo algemeen verkrijgbaar is, zoo gewild en goedkoop. Daar hebben we te doen met dat vertoon van allerlei edele en schoone gevoeligheid, die zooveel onvruchtbaarder moet zijn, als ze zelfzuchtiger is.

VAN GORCUM.

Opvoeden is de jeugd aan de voorwaarden gewennen, vormen voor de voorwaarden, waaronder men in de wereld in het algemeen en in bijzondere levensomstandigheden vooral bestaan kan.

GÖTHE.

De waarlijk edele man vergadert in stilte in zijn hart den rijken oogst van het weldoen en strooit het nieuwe zaad. Hij verheugt zich, dat hij het werktuig is, waardoor het beeld van liefde en trouw in anderen voortleeft.

KLINGER.

Wat beeldt men zich in de jeugd al niet in! wij zullen spoedig nu deze dan gene onhebbelijkheid afleggen, en toch zijn deze onhebbelijkheden even zoovele organen, die de menschen door het leven helpen. Wat bestraft men een jongen, wanneer men hem op iets ijdels betrapt! En wat is de mensch voor een ellendig schepsel, wanneer hij alle ijdelheid heeft afgelegd!

GÖTHE.

Leer de jeugd de behoeften inkrimpen, en ge maakt haar sterk. Hoe minder behoeften, des te gelukkiger, - dat is een oude, maar zeer miskende waarheid.

LICHTENBERG.

De waarde van den mensch is groot of gering, naarmate hijzelf die bepaalt.

LUBLINK WEDDIK.

De natuur schept nooit menschen, die tegelijkertijd krachtig, vurig, menschlievend en fijn berekend zijn.
ELIOT.

De gewoonte maakt woordbrekers en leugenaars. Een man, die in kleine dingen zijn woord even lichtzinnig geeft, als hij het breekt, is zelden betrouwbaar in gewichtige zaken.
KLINGER.

Er zijn menschen, die alles gelooven, wat zij willen; dat zijn ongelukkige wezens.
LICHTENBERG.

Er ligt iets comisch in het berouw van vele menschen; zij willen zich wel daarmee geeselen, wanneer het maar geen pijn doet.
BENZEL-STERNAU.

Welk een spel de wereld ook met ons moge drijven, wij moeten geen spel drijven met onszelf, maar jegens onszelf de uiterste rechtschapenheid en waarheid in acht nemen. De eenvoudige en kinderlijke deugden van rechtschapenheid en waarheidsliefde beschouw ik als den wortel van alles, wat de verhevenheid van karakter uitmaakt. Spreek, zooals gij denkt; wees, wat gij zijt; betaal uw schulden, van welken aard zij ook wezen mogen.
EMERSON.

Onze wenschen zijn voorgevoelens van de kundigheden, die in ons liggen, voorboden van datgene, wat wij in staat zijn te verrichten. Wat wij zouden willen, dat stelt onze verbeeldingskracht ons voor in de werkelijkheid, maar in de toekomst; wij gevoelen een sterk verlangen naar datgene, wat wij reeds in stilte bezitten.
KLINGER.

De menschen willen hun gemak nemen en daarvoor ruim beloond worden. Rust is hun lievelingswoord, maar zij vergiftigen zich met het vergift der onrust, wanneer deze niet verstikt met het kussen der verveling.
BENZEL-STERNAU.

Wie kan in een gezelschap iemand uitstaan, die altijd van zichzelf spreekt, tenzij hij een geleden ongeluk meedeelt.
HIPPEL.

Het gegeven woord of de gedane belofte te houden, oefent zulk een beslissenden invloed uit op ons karakter, gewent zoo streng vast te houden, dat men kinderen van de vroegste jeugd af, ook waar het kleinigheden geldt, moet leeren, nooit een woord of een belofte te breken. Het geeft hun vastheid ook in andere dingen.
KLINGER.

't Is waar, alle menschen stellen uit en hebben er berouw over - maar de werkzame heeft evenveel te berouwen als de luie, want wie veel doet, ziet ook meer, wat reeds gedaan had kunnen worden.
LICHTENBERG.

Niets maakt den mensch meer koud en onverschillig dan de omgang met menschen, die hem geen belang inboezemen.
JEAN PAUL.

Niets geeft ons meer inlichting over onszelf dan het terugzien op hetgeen wij voor eenige jaren gedaan hebben, zoodat wij dan onszelf kunnen beschouwen als een voorwerp, dat buiten ons staat.
GÖTHE.

Eischt en wenscht weinig van de menschen, eischt en wenscht veel van uzelf! Weest een streng rechter over uzelf, een toegevend rechter tegenover de gebreken en zwakheden van anderen.
KLINGER.

De grootste fout, welke men bij de opvoeding gewoonlijk begaat, is, dat men de jeugd niet gewent aan eigen nadenken.
LESSING.

De man, op wien gij toornt, moet uw toorn waard zijn.
KLINGER.

Anderen aan 't lachen te maken, is geen moeielijke kunst, zoolang het iemand onverschillig is, of er gelachen wordt om de geestigheid of - om onszelf.
LICHTENBERG.

Wie vrij wil zijn, moet niet wenschen of vreezen hetgeen in de macht van anderen staat, om hem te weigeren of op te leggen, want in dat geval is hij een slaaf.
EPICTETUS.

Onder elk misdadig geheim schuilt een gansch net van misdadige wenschen; menigmaal zijn het niet zoozeer de daden zelf, die een verpestenden invloed op ons zedelijk bestaan uitoefenen, als wel dat wij erdoor genoodzaakt worden, onze begeerten te regelen en ons eigenbelang in dienst te stellen onder de vaan van logen en onoprechtheid; evenals aan den anderen kant de louterende werking van een eerlijke, openhartige bekentenis hieruit voortkomt, dat door haar de hoop op leugens voor altijd is weggenomen en de ziel haar reinheid en eenvoud herwint.
ELIOT.

Brievenbus.

Komma of vraagteeken.
Laus Deo Semper wt Peking.

Mijn beminde Vaeder! Ick laet u weten, als dat ick noch kloeck ende gesont ben, Godt sij lof; ende verhoope het selve van u mede te hooren, want waer het anders, het waer mij van herten leet. Voorts laet ick u weten, als dat ick het kistken met een duysent citroenen tot 41 gulden versonden heb. Alles is hier schrikkelijk duer. Daerom bid ick u, sent het gelt spoedig over, want ick heb er dringent behoefte aen. Ende vergeet niet oock het bedrag van de 1125 appelen de Syna ad 228 gulden te samen 269 mede te stueren, want kosijn mij van mijn mantel eenen apen rock gemaekt heeft, ende ick dus een anderen noodig heb tegen de winter kouw.

Mijn beminde Vaeder! Nieuws is hier schaers. Maer op het soogenaemde wetenschappelijke gebiet is overvloet van stoffe. U moet weten, er een dierof plantesoort ontdekt is, die voor alles opdraeit. Als de geleerden het maer eens en waeren of het een plant of een dier waer, dan kon de tuinier of de veefocker daer partij van trecken. Maer neen. In plaets van te beginnen met het begin, schreeuwen sij luide: boeren en burgers, past op je neusen... ofte wel op je monden. Siet, heeren en dames, die plant oft dat dier ademt jelui in, hecht sich in den mont, of gaet in de luchtpijp ende veroirsaekt ingeslikt of ingeademt alle mogelijcke sieckten, als daer sijn: maselen, pocken, rootvonck, cholera, gele koorts, roode loop, kroep, longteering, weet ick veel. Maer er sijn enkele lieden, die dat wat dwaes en vinden. Soo een enkel gedrochtje sou die sieckten van soo verschillenden aert te wege brengen? Nennie, iedere sieckte heeft haer eigen kiem. Ende, mijn beminde Vaeder, dat is een kansje voor onsen neef Alg, die kan nu sijn herte ophaelen. Een spotter sei laetst, dat die microben, soo als sij in de wandeling genoemt worden, geteekent sijn met letters, bijv. p of c, wat dan beteekent pocken, cholera, enz. Maer dit laet ick gelden voor het Sineesch, edoch alle taelen sijn niet eender. Mijn buerman de Griek wil absolutelijck sijn taele besigen. Hij stelde voor, de microben te laeten loten om de letters van het alphabet, dan souden se heeten α-, ρ-microbe, en soo meer.

Mijn beminde Vaeder! Ick laet u weten, als dat de graften hier daenig stincken. De regeering heeft voorgeslaegen, om door kanalen met sluisen het waeter te verplaetsen, gesegt verfrisschen. Ende de deskundigen betoogen, dit een palliativum is. Dit woort wil seggen een middel, dat weinig uitrecht ende een half miljoen voorstelt. Oock hier is de microbe bij gesleept met de hairen, door Prof. Pilus ontdekt, volgens een voorloopig bericht. Ende of nu de Japanner Prof. Nagel raest ende tiert: ‘Jeluiden bent verlackt, als sijnde stanck onschaedelijck!’ Onse trippelende schoonen schreeuwen hem toe: ‘Gij

sijt een Mof, geen Fransman, hoor!' Nu, dat is waer, want de eene helft Moffen sijn hannekemaemrs, ende die hebben geen tijt, om te ruicken, maer sij riecken wel; ende de andere helft sijn Herren Von, ende die draegen den neus in den wint. Maer de Fransen zijn elegant, d.i. houden de meiskens voor het lapje, weten van alles wat, dus eigentlijck soo wat niemendalle. Dese komen in soo verre overeen met de grasmaeiers, dat sij geen tijt en hebben voor ernstige saeken ende welrieckent sijn. Onlancks was eene dame uit de groote waerelt bij een Professor raet gaen vraegen voor haer adem, die wat rieckte; maer sonder eenigen baet. 'Ick kan de Joffer de versekering geven, soo iets bepaelt onschaedelijck is.' Met desen hooggeleerden troost quam sij tehuis. Gelukkig hat de Prof. niet gekickt van bacteriën, wier legioenen parade maecken in den mont. Ende wat opmercking verdient, die gedrochten sijn net eender gebouwt als haer broeders, die de cholera souden verwecken. 'Abuis! de eersten sijn dicker!' roept een kok. Maer nu wordt het een flauwe boel. De een segt, als je de komma omdraeit, is het een vraegteeken. Een ander, dat sij veel weg en hebben van spinnekoppen, waer oock dickg-tten bij sijn. Maer een derde verklaert, die bacteriën te hebben geslikt ende gesont gebleven te sijn. Ende een pettekooper heeft voorgestelt, eerst sijn maeg ende ingewanden sieck te sullen maecken, ende dan legio van die kommaatjes te slicken. 'Val ik, wel nu, dat en beteekent niets. De wetenschap is mij alles!' Ende dat is mooi gesproken, vint u niet?

Mijn beminde Vaeder! de doctoren en weten oock niet, waeraen sij sich te houden hebben. Sij meenen, dat die wesentjes noch een uitwendigen prickel behoeven, om schaedelijck ofte virulent te worden ende noemen dat een exogeenen factor. Maar een groot geleerde, uitstekent geneesheer ende bekwaem scheikundige, een waer genie in één woort, betoogde met den gloet der overtuiging, dat het bloet de stoffen bevat, die die wesentjes gevaerlijck maecken. Ende dat sou sitten in de verschuiving of verplaetsing der moleculen; men noemt dat dissociatie. Daerdoor wort in het bloetvocht een vergif geboren, dat het leven bedreigt. Dit nu is een endogeene factor. Alsoo: eerstens de bacteriën, tweedens een prickel van buiten ofte binnen. Toen mijn dokter dit alles hairfijn vertelt hat, wist ik noch niets. Hij vont het heel mooi. Één ding was hem niet recht duidelijck, te weten, h o e dat in sijn werck ging. Noch sprack hij een dosijn vreemde naemen uit, die aan de bacteriën of microben geschonken sijn, als bacillen, schizomyceten, micrococcen, ende soo meer.

Mijn beminde Vaeder! Van outs en weten wij dat schimmels ende dergelijcke woeckeren op bedorven spijsen; sij worden wel gevonden op versche, maer missen de voorwaerden ter voortplanting. Nu heb ick met mijn domme verstant al gedacht, of de weefsels, het bloet, de vochten aen oft in het lichaem niet eerst sieckelijck moeten verandert en wesen, vóór een geschikte bodem is geformeert, om die schepseltjes te doen groeien ende bloeien. Toen ick mijn dokter dat vertelt hat, sat hij een oogenblick in gepeins. 'Soo vat het de Japanner Hoogleeraer Nagel oock op: de schizomyceten ofte splijtswammen rucken de weefsels binnen ende verkennen alsoo den weg voor het aensnellende twede vendel, gesegt de keurtroupen,' seide hij. Ende wat hij toen uitbasuinde, waer soo doorspeckt met potjes Latijn, dat ick er geen touwetje aen konde vast maecken. Al wat ick opfing, toen hij sich schorre hat gepraet, waeren de woorden: 'Een van beide: o i r s a e c k of g e v o l g !'

Mijn beminde Vaeder! stuer mij het gelt gelijck als hier boven geschreven staet. Ick bidde u en sammelt niet lange, want ick hier naer seer verlange. Groet mij onse vrienden ende hun lieden huisgesin ende alle goede bekende. Dan den Heere bevoolen, die sparet u l. ende mij een langdurige gesontheyt, amen.

Bij mij [onleesbaar]
u l. dienaer wat ick vermach.
[Het adres luidt:]

Desen brief sal men bestellen
aen den eersamen [onleesbaar]
mandemaker woonende in
schraven hage in het Juffrijn straetgen
in de poort in het oude wijfs huysjen.
loont [niet franco]

[Uit de archieven van Peking. Alleen de aanhef en het slot zijn leesbaar. Door scheien giskunst is van de rest gemaakt, wat er van te maken is. Voor de oude paperassen wordt in Peking zeer veel zorg gedragen. De kostbaarste documenten logeeren onder de hanebalken. Een zeer geschikte plaats, vooral bij brand. Enkele zijn in kelders opgestapeld. Dat is, om ze tegen de hitte te beschermen. Het afgedrukte document is uit de zeventiende eeuw. De prijs der appelen de Syna is van 1662, die der citroenen van 1664. - 'Versoeck aen Delflant weegens een waeterleiding den 30 Meij 1696', want 'de graghten geven stanc van sigh'.]

SILFEI.

Godgeleerdheid. - wijsbegeerte. - onderwijs.

Zelfstandigheid van gemeenten.

De Nederlandsche Hervormde Kerk bestaat, naar eene betrouwbare opgave van het jaar 1883, uit 1349 Nederduitsche, 17 Waalsche, 3 Engelsche Presbyteriaansche en 1 Schotsche gemeenten.

Die 1349 Nederduitsche gemeenten bestonden, volgens de uitkomsten der jongste volkstelling, op den 31sten December 1879 uit 2186.809 personen. Een indrukwekkend cijfer, als men acht geeft op het zielental onzer landgenooten. Men kan dan ook geneigd zijn, te meenen, dat de Nederlandsche Hervormde Kerk eene zeer bloeiende kerkgemeenschap moet wezen, te meer, daar het van algemeene bekendheid is, dat niemand tegen zijn zin aan deze Kerk behoeft verbonden te blijven en dat bij de genoemde jongste volkstelling slechts 15.771 personen werden aangeduid, als behoorende noch tot de Nederlandsche Hervormden, noch tot de Remonstranten, Christelijk Gereformeerden, Doopsgezinden, Lutherschen, Hernhutters, Anglikaansch Episcopaalschen, Roomsch Katholieken, Oud Roomschen, Grieken of Israëlieten, maar ‘tot een ander of tot geen kerkgenootschap, of onbekend’.

Men zou zich echter bedriegen, indien men de belangstelling der Nederduitsch sprekende leden van de Nederlandsche Hervormde Kerk afmeette naar den grooten omvang van hun aantal. Duizenden hebben weinig of geen hart voor de kerkgemeenschap, waartoe zij door geboorte of belijdenis behooren, en verzuimen alleen, voor hunne betrekking tot haar te bedanken, omdat hunne onverschilligheid in dit opzicht mede den fatsoenlijken mensch in hen heeft gedood. Zij beroepen zich, bij voorkomende gelegenheden, gewoonlijk als de niet verbroken band hun eenig geld zou kosten, op hunne minderjarigheid ten dage, dat zij lidmaat werden; op het feit, dat zij buiten hun toedoen, door geboorte, tot de Kerk worden gerekend te behooren; op hunne bekende onkerkschheid en niet onder stoelen of banken gestoken gemis van belangstelling in eenig godsdienstig leven. Zij maken dan allerlei misbaar en klagen, als waren zij de verdrukte onschuld in eigen persoon. Zij stellen zich

aldus liever kwajongensachtig en belachelijk aan, dan dat zij de moeite zouden nemen, zich op de hoogte te stellen van hunne rechten en plichten tegenover de Kerk of zich daarvan door eene eenvoudige verklaring los te maken, gelijk zij, als fatsoenlijke lieden, zonder bedenken onmiddellijk zouden doen tegenover elke andere vereeniging, waarvan zij eenmaal, hoe ook, lid waren geworden, doch waartoe zij niet langer zouden wenschen te behooren.

Andere en tot heden veel talrijker duizenden dragen der Nederlandsche Hervormde Kerk nog altijd een goed, hetzij dan meer of minder warm voor haar kloppend hart toe. Velen van hen hebben haar lief en schromen niet, dat openlijk te erkennen, zonder daarom met haar te dwepen of dat, en om goede redenen, van één hunner medestervelingen te vergen. Zij hebben beloofd, bij hunne toetreding tot het zelfstandige lidmaatschap der gemeente of bij hunne aanvaarding van eenige kerkelijke betrekking, dat zij niet alleen den bloei van het godsrijk bevorderen, maar ook naar vermogen medewerken zouden tot behartiging van de belangen der Nederlandsche Hervormde Kerk. Doch ook afgezien van eene dergelijke belofte gevoelen zij zich meer of minder nauw verbonden aan deze Kerk. En niet zonder reden. Met haar en als in haar schoot werden zij grootgebracht, van kind tot knaap, van knaap tot jongeling, van jongeling tot man. Zij oefende invloed op hunne opvoeding, hunne vorming en ontwikkeling; op hunne stille bewondering van het bovennatuurlijke in den godsdienst, in de openbaring van den Allerhoogste aan zijne redelijke en zedelijke schepselen; op hun langzamerhand los worden van het oude en daarmede gepaard gaand oog en hart krijgen voor het nieuwe in zake denken en gelooven, de wereld beschouwen en het leven opvatten. Hare geschiedenis werd voor een deel, zij het ook slechts een zeer klein gedeelte, mede de hunne. Hoe talrijk waren de goede, de heilige indrukken, die zij door hare tusschenkomst mochten ontvangen, in dagen van strijd, van kommer en verdriet, van levensmoeheid en twijfel! Zij hielp hun, voor zoover zij dit vermochten, gaan in het rechte spoor. Zij baande voor velen hunner den weg tot een van jongs af begeerden en gezegenden werkkring in de gemeente, waar zij zich jarenlang met lust en opgewektheid mochten wijden aan de bevordering van het godsdienstig zedelijk leven hunner medemenschen. Voor enkelen werd zij de brug tot een nog schooner en althans voor hen begeerlijker arbeidsveld, waar zij zich onverdeeld mogen overgeven aan de beoefening der wetenschap en aan de opleiding van het jongere geslacht, dat straks de ouderen vervange in het aankweeken van het reinste en het beste, waarnaar eens menschen hand zich vermag uit te strekken.

Hoe zouden zij, die beseffen, hoeveel zij voor hun persoonlijk leven en voor dat der hunnen, voor beider verheffing en veredeling aan de Nederlandsche Hervormde Kerk verschuldigd zijn, koel jegens haar gestemd zijn of, daartoe uitgenoodigd, weigeren kunnen, mede voor

hare belangen naar vermogen zorg te dragen? Natuurlijk niet, alsof het leven en de bloei dier Kerk in hunne schatting alles, of voor het minst het hoogste ware. Die dit doel wilde najagen, zou zich de rechtmatige verbolgenheid op den hals halen, in de eerste plaats van de Kerk zelf, voor wier hoogste zielsbegeeren hij zou toonen, geen oog te hebben.

De Kerk toch, althans onze Ned. Hervormde Kerk, zoekt niet zichzelf, geen eigen eer of roem, maar den bloei van het godsdienstig zedelijk leven harer leden - de eer van God. Zij wil geen doel, slechts middel zijn; een treffelijk, ja, het uitnemendste middel, - dat is hare eerzucht! - om menschen op te leiden, laat ons alles samenvatten in één enkele, welbekende spreekwijs: van de aarde tot den hemel. Zij vraagt daarom ook niet, dat wie zich bij haar aansluiten of haar zullen dienen, blindelings hare wenken volgen en zich als slaven aan hare wetten onderwerpen zullen. Geroepen, en zich van deze roeping bewust, om de vrije ontwikkeling van het godsdienstig zedelijk leven harer leden zooveel en zoo krachtig mogelijk te bevorderen, vraagt zij wel van dezen en die haar in eenig opzicht meer bijzonder zullen dienen, onbepaalde toewijding aan dezelfde hooge idealen, maar laat hen, ja, gebiedt hun allen overigens, zichzelf, vrij te zijn, vrij van elken schoolschen band, vrij van elke van buiten opgelegde leer.

Onze Kerk stelt prijs op zelfstandigheid in denken en oordeelen, in gevoelen en willen, zoowel bij hare voorgangers als bij hare leden. En zij moet dat doen, zal zij haar Protestantsch Christelijk karakter niet verliezen en, langzaam maar zeker, terugkeeren in den schoot van het in eigen schatting alleenzaligmakende Rome. Dat mogen vooral zij niet vergeten, die met de schoone taak der opleiding van hare aanstaande herders en leeraars zijn belast.

Intusschen schijnt met dit recht en met dien eisch der zelfstandigheid in strijd, dat de gemeenten der Nederlandsche Hervormde Kerk zich niet vrij bewegen, maar onderworpen zijn aan het toezicht van Classicale Besturen, van Provinciale Kerkbesturen en van eene Algemeene Synode. Die band is in het oog van sommigen bij uitnemendheid onverdraaglijk en zij haten deswege met een hartgrondigen haat de kerkinrichting van 1816, het werk van Koning Willem I.

'Die Besturen, die Besturen; ik kan ze niet uitstaan,' kunt gij van de bedoelde zijde vernemen; 'waarom zijn de gemeenten niet vrij?!'

Inderdaad valt niet weinig te zeggen voor eene volkomen vrijverklaring van de gemeenten, opdat zij hare eigen belangen uitsluitend naar eigen inzichten en wenschen zouden kunnen behartigen. Zoolang het evenwel nog niet zoover is gekomen, trooste men zich met de overweging, dat de gehate Besturen tot heden meer goed dan kwaad hebben gedaan in zake bevordering van de vrije ontwikkeling van het godsdienstig leven in de gemeenten en dat zij niet zullen verdwijnen, noch langs wettelijken noch langs gewelddadigen weg, dan om binnen korter of

langer tijd, onder ietwat andere namen, met wellicht eenigszins gewijzigd omschreven rechten en verplichtingen, terug te keeren. De volstrekte onafhankelijkheid der gemeenten laat zich gemakkelijk verheerlijken. De practijk zal altoos weer dwingen tot samenwerking, met het oog op verschillende belangen, wier behartiging dan noodwendig, althans wat de uitvoering betreft, zal worden opgedragen aan..... een Bestuur.

Ook meene men toch niet, dat de toestand der Gereformeerde Kerken dezer landen vóór 1816, uit het besproken oogpunt beschouwd, zooveel heerlijker was dan de tegenwoordige. De Classis, om te zwijgen van de Provinciale en van de Nationale Synode, liet destijds de gemeenten binnen haar kring allerminst vrij in het beheeren van goederen en fondsen, in het kiezen en behouden van herders en leeraars, in het handhaven of niet-handhaven van wat in haar oog alleenlijk behoorde te gelden als 'de leer'. Zij bemoeide zich in voorkomende gevallen met alles en wist niet zelden, gesteund door den sterken arm der 'Politieken', haar kerkelijken wil door te drijven in lijnrechten strijd met de duidelijk uitgesproken en inderdaad niet onredelijke wenschen der gemeente. Getuige, om een enkel voorbeeld te noemen, de op geruchten begonnen en hardnekkig voortgezette procedure van de voormalige Classis van Tholen en Bergen op Zoom tegen Pontiaan van Hattem, Predikant van Philipsland, waarvan ik de geschiedenis eerlang elders hoop mede te deelen en die in den zomer van 1683 eindigde met het ontslag uit den dienst van den herder en leeraar, in wien zijne gemeente niet alleen nooit eenige ketterij had ontdekt, maar dien zij bovendien dringend aan de Staten van Zeeland verzocht te mogen behouden, terwijl hijzelf niet ophield te verklaren, dat hij van harte instemde met den inhoud der drie aangenomen formulieren van eenigheid.

Sommigen, niet allen, die smachtend uitzien naar de verwijdering der Besturen in de Nederlandsche Hervormde Kerk, geven dan ook, gewoonlijk onder schoonklinkende termen, duidelijk genoeg te kennen, waar eigenlijk de schoen wringt. Zij ontladen hun toorn boven de onschuldige hoofden der gehate Besturen, die met de Synode aan hunne spits '*macht* uitoefenen' en als 'meerderen over de minderen heerschen', 'geheel in strijd met het eigenlijk karakter van de gemeente des Heeren', aangezien 'Koning Jezus alleen is uitsluitend Heer der gemeente, hoofd van zijn lichaam, die haar bestuurt en regeert, zonder iets van zijne macht aan anderen mede te deelen of af te staan'. Zij verzekeren op plechtigen toon: 'Niet alleen niet naast Hem maar zelfs niet onder Hem, mag iemand in Zijne kerk met eenige heerschappij of wetgevende macht bekleed zijn.' Doch als zij erbij voegen: 'In die kerk mag alleen als regel gelden: "die de meeste wil zijn, worde de minste door dienende liefde"', wees dan op uwe hoede. Er schuilt eene adder onder het gras. De liefdevolle 'Koning Jezus', die alleen moet heerschen, doch ongelukkig niet zichtbaar rondwaart te midden

der hem zoekende schare, moet geacht worden te wonen in hoofd en hart van de hem verheerlijkende sprekers. M.a.w.: *zij* moeten eigenlijk alleen worden belast met de regeering en het bestuur der Kerk, omdat zij alleen, naar eigen hoogst bescheiden oordeel, zulks waardig zijn, ter wille hunner rechtzinnige belijdenis! Zij en hunne meest vertrouwde geestverwanten!(*)

Intusschen wordt de vraag naar de zelfstandigheid der gemeenten meer en meer eene levensvraag voor de Nederlandsche Hervormde Kerk. Kort geleden heeft de Synode zelf haar aan de orde gesteld. Dientengevolge trok zij reeds hier en daar de aandacht en zal zij ongetwijfeld gedurende den eersten tijd nog door velen worden besproken. Voor het minst behooren allen, die belangstellen in de Nederlandsche Hervormde Kerk, voor zichzelf te weten, hoe te oordeelen over de 'kennisgeving', waarmede hare Algemeene Synode den 21sten Augustus dezes jaars besloot, zich te richten tot de Kerk in haar geheel en waarbij zij 'den wensch' uitsprak, 'dat alles wat de Belijdenis en de zuiver geestelijke belangen der Gemeente betreft, voortaan aan de Gemeenten zelve, bestuurd door hare wettige voorgangers, overgelaten worde', weshalve zij de Provinciale Besturen en de Classicale vergaderingen uitnoodigt, 'haar ten volgenden jare, zoowel omtrent de wenschelijkheid der hier bedoelde reorganisatie zelve, als omtrent de beginselen volgens welke, en de beste wijze waarop deze tot stand te brengen zij, te dienen van consideratie en advies'(†).

Wij kunnen die uitnoodiging voorshands laten rusten en den vorm, waarin deze kennisgeving is gekleed, gevoegelijk buiten beoordeeling laten, ten einde onze aandacht onverdeeld te wijden aan de hoofdzaak, die immers bestaat in het overwegen van 'den wensch, dat alles wat de Belijdenis en de zuiver geestelijke belangen der Gemeente betreft, voortaan aan de Gemeenten zelve, bestuurd door hare wettige voorgangers, overgelaten worde'.

De zin van dit Synodaal verlangen is duidelijk en de strekking van dit begeeren kenbaar uit de geschiedenis zijner geboorte.

Men herinnert zich, hoe sedert jaar en dag verdeeldheid heerscht in den boezem onzer Kerk, naar aanleiding van de groote vraag, in hoever 'hare leer' kan en mag gehandhaafd worden. Van de eene zijde dringt men met alle kracht op die handhaving aan. Van den anderen kant tracht men even beslist te betoogen, dat zij zou zijn, niet slechts onmogelijk, maar bovenal: onredelijk en onzedelijk.

'Dat zij *zou zijn*'. Want, hoewel in beginsel door onze Kerk gehuldigd en mitsdien opgenomen in hare Reglementen, bestaat zij in werkelijkheid niet, zoodat de genoemde vraag ten slotte hare oplossing zal behooren te vinden in deze andere, van eene meer onmiddellijk

(*) Zie: *Handelingen van de* 69ste *gewone vergadering van de Algemeene Synode der Ned. Herv. Kerk*, *ten jare* 1884, bl. 266 vv.

(†) Zie de aangehaalde *Handelingen,* bl. 287.

practische strekking: zal al wat in de Reglementen onzer Kerk betrekking heeft op de ‘handhaving van hare leer’, worden verwijderd, òf: van eene doode letter worden gemaakt tot een tweesnijdend zwaard?

Ieder weet, hoe de partijen niet zelden scherp staan tegenover elkander en hoe de Algemeene Synode zich telkens weer genoopt ziet, de alles behalve gemakkelijke, hoewel bijzonder schoone taak, zoo mogelijk, te vervullen, om te verzoenen ens amen te houden, wat, ten gevolge van hooggaande verdeeldheid, dreigt uiteen te spatten. Met de beste bedoelingen heeft zij reeds tal van vredelievende en den milden geest der bemiddeling ademende gedachten gegoten in den vorm van wetswijzigingen of nieuwe reglementen. Doch met hoeveel ernst en waardigheid ook aangeboden, hare plannen leden schipbreuk, nu eens omdat zij niet aan de rechter- en dan weer omdat zij niet ter linkerzijde, soms omdat zij nergens bijval konden vinden.

Zal haar jongste ontwerp, ditmaal een ‘wensch’, op een gunstiger onthaal mogen rekenen?

Men kan het verwachten, zoolang men slechts stilstaat bij den zin der uitgesproken gedachte. Wat schijnt meer in overeenstemming met het recht eener gemeente, die deel uitmaakt van eene Protestantsch Christelijke Kerk, dan dat zij niet langer uit den mond van hoogere besturen vernemen, maar zelf bepalen zal, wat al dan niet behoort tot den inhoud harer belijdenis en hoe zal geregeld worden al wat hare zuiver geestelijke belangen betreft? Men kan geneigd zijn, zich te verbazen, hoe het mogelijk is, dat eene Kerk jarenlang aan de gemeenten bleef onthouden, wat zij aan al hare leden en dienaren schonk: het recht, om zichzelf te zijn, in zake godsdienstig belijden en behartigen van geestelijke belangen. Dat de gemeenten nu ook in dit opzicht zelfstandig worden! Men behoeft, naar het schijnt, dien wensch slechts onder woorden te brengen, om zich van aller toejuiching verzekerd te mogen houden.

Vergeten wij intusschen niet, dat wat op zichzelf beschouwd schoon en goed schijnt, daarom nog niet onder alle omstandigheden aanbeveling verdient. Wij hebben hier niet te doen met de zuivere toepassing van een beginsel ter wille van dat beginsel, maar met een maatregel, die den geschokten vrede der Kerk zal herstellen of voor het minst eene ergerlijke scheuring voorkomen. Men wil niet de zelfstandigheid der gemeenten, opdat zij in alles zichzelf zullen zijn en naar eigen goedvinden al hare belangen behartigen. Men wil haar slechts in zoover vergunnen, voortaan naar eigen ontworpen wetten en bepalingen te leven, dat zij in zake hare belijdenis niet langer zal gebonden zijn aan zekere, voor de Kerk in haar geheel geldende regelen.

Hooren wij nu, wat de geachte voorstellers van den Synodalen ‘wensch’, de heeren Dr. J.H. Gunning, Hoogleeraar te Amsterdam, en C.G. Chavannes, Waalsch Predikant te Leiden, ditmaal, ofschoon geene geestverwanten, broederlijk samenwerkende, ter aanbeveling hebben

te zeggen(*). Beiden zijn het hierin eens, dat de tegenwoordige toestand ‘onhoudbaar’ of ‘duldeloos’ is geworden en dat zij met hun voorstel geene duurzame regeling beoogen, noch daarvan zeer groote verwachtingen koesteren. Het eerste is reeds sedert jaren gezegd, doch nog altoos door de ervaring gelogenstraft. Niet, dat de toestand verkwikkelijk zou zijn. Verre van dien! Maar er moet toch nog heel wat meer gebeuren, eer hij werkelijk onhoudbaar is geworden. Men overdrijve toch niet. Men beelde zich niet in, dat vroeger allen inderdaad ‘één geloof en één Heer’ hadden. Men make zich niet te spoedig bevreesd, hetzij voor de ontevredenheid van dezen of voor den zich openbarenden omwentelingsgeest van genen. Zelfs een Provinciaal Kerkbestuur, dat in verzet is gekomen tegen wettelijk vastgestelde bepalingen, zal zich nog wel tweemaal bedenken, voordat het besluit, tot het uiterste te volharden tegenover eene Synode, die toont, haar gezag te willen handhaven(†). In ieder geval is vrees eene nooit te vertrouwen raadsvrouw en verdient hare stem allerminst gehoor, waar groote belangen op het spel staan.

Het andere punt, waaromtrent de voorstellers samenstemmen: dat van de vervulling hunner huidige wenschen geen duurzaam heil is te wachten, kan al even weinig geschikt worden geacht, om ons voor hunne plannen in te nemen. Wat baat ons een maatregel, die ten slotte toch geen doel zal treffen? Of zullen wij inmiddels iets van beteekenis hebben gewonnen?

De heeren meenen het, doch hier loopen hunne wegen uiteen. Zelfs blijkt nu, dat zij niet beiden hetzelfde bedoelen met hun eensluidend, door den een ingediend en door den ander overgenomen voorstel, iets, wat wederom kwalijk ter aanbeveling daarvan kan strekken.

Prof. Gunning wil zijn wensch aldus hebben opgevat, dat onder Gemeente uitsluitend worde verstaan de vereeniging zijner geestverwanten, met uitsluiting van allen, de Modernen in de eerste plaats, die, wat hij ‘de kern aller waarheid’ gelieft te noemen: de zoogenaamde ‘vleeschwording des Woords, ontkennen of verzwakken’. Hij hoopt en verwacht, dat die ‘Gemeente’ ‘in overwegende meerderheid den ouden presbyterialen kerkvorm zal begeeren en dus voor de Synode de positie van een administratief lichaam ter noodige behartiging van uitwendige belangen zal verzoeken’, terwijl zij zoo genadig zal zijn, de niet in haar geest rechtzinnigen niet uit te bannen, maar in hare

(*) Men zie de *Zelfstandigheid der Gemeenten. Een woord tot de Gemeente in de N.H. Kerk*, door J.H. Gunning Jr. (Amsterdam, Höveker & Zoon) en de artikelen van Chavannes in *De Hervorming*, 1884, N°. 39, 40, 43, 44, 48, 49, 50 en 51.

(†) Nadat het bovenstaande was geschreven, vernam ik, dat het weerspannige Provinciale Kerkbestuur van Zuid-Holland inderdaad reeds het hoofd in den schoot gelegd en een wettig uitgebracht predikantsberoep goedgekeurd heeft, hoewel het dit eerst ten stelligste had geweigerd, tenzij de betrokken Proponent eene door het Kerkbestuur opgestelde leerstellige verklaring wilde onderteekenen De Synode heeft in deze zaak rechtgesproken en is, gelijk trouwens niet meer dan betamelijk moet worden geacht, gehoorzaamd.

tegenwoordigheid te dulden, opdat zij zich, wat God geve, mogen bewust worden van hun ongeloof en het hart leeren ontsluiten voor wat alleen in haar oog geloof mag heeten.

Nu daargelaten, of werkelijk een raadplegen van de Kerk en een overlaten van de belijdenis aan het goeddunken der gemeenten ooit tot deze slotsom zou leiden(*): wie de belangen der Ned. Herv. Kerk wil behartigen, mag allerminst op dien grond tot toepassing van den ontworpen maatregel medewerken. Één partij op het kussen helpen, al weet men hare verheffing tot de alleenheerschappij ook met nog zooveel vroom klinkende redenen te omkleeden, kan nooit zijn in het belang van eene Kerk, die feitelijk onder hare leden, behalve eene wellicht bescheiden schare geestverwanten van Gunning, niet weinig Gereformeerden, tal van verschillend getinte rechtzinnigen, Evangelischen en Modernen telt. Eere aan den geloofsmoed van hem, die, ofschoon hij meent te staan in de 'nuchterheid' des geloofs, de verdediging op zich neemt van de naar dronkenschap riekende uitspattingen zijner overtuiging! Eerbied voor het persoonlijk karakter van Gunning. Eerbied voor zijn vromen zin, zijn heiligen ijver en zijne ontwijfelbaar eerlijke bedoelingen. Maar geen eerbied voor den hoogmoed des geloofs, dien hij prijst; geen eerbied voor de snorkende taal, die hij ten aanzien van medechristenen doet hooren, om hen dood te verklaren of naar het beste, dat zij hebben, met vuilnis te werpen. Geen eerbied voor een zoogenaamd geloof, dat dwingt, van ons af te stooten, die naar onze eigen, vrijwillig afgelegde bekentenis 'dikwijls verre boven ons staan, niet alleen in wetenschap maar ook in persoonlijke uitnemendheid'.

Een maatregel, die zulk 'geloof' ten goede zou kunnen komen, verdient in het belang van de Kerk, die wij liefhebben, zoowel als in naam van het ware, het echt Christelijke geloof des harten, zonder aarzeling te worden afgewezen.

Keeren wij ons naar de linkerzijde.

De heer Chavannes beoogt geene uitdrijving van andersdenkenden. Hij wil alleen de meerderheid laten beslissen. Verlangt zij de handhaving eener bepaalde belijdenis, het zij zoo. De minderheid zal dan genoodzaakt zijn, zich terug te trekken. Elders zullen hare geestverwanten zegevieren, terwijl daar de rechtzinnige minderheid stellig wel met vrede zal worden gelaten. Zoo zal de winst van den maatregel komen aan de zijde der rechtzinnigen. Dat zij evenwel niet te vroeg juichen. Want onderling zullen zij het weldra oneens zijn en in den heftigsten broederkamp elkander en daarmede zichzelf vernietigen.

Aangenomen, dat deze voorspelling den toets van het werkelijke leven zal kunnen doorstaan: dan zullen wij toch, in het belang der Kerk,

(*) Geestverwanten van den schrijver, hoe welwillend ook jegens hem gestemd, denken daarover anders. Zie o.a. de bestrijding van *Het Voorstel-Gunning* door Dr. E.H. van Leeuwen.

een maatregel moeten afkeuren, die noodwendig dergelijke gevolgen heeft. Wij mogen niet medewerken tot den ondergang onzer geestverwanten, noch waar het Modernen geldt en dezen in tal van gemeenten zullen worden bemoeilijkt en doodgedrukt, noch waar het rechtzinnigen betreft en dezen zouden worden veroordeeld, om elkander te verscheuren en een zedelijken zelfmoord te plegen. Het is wel mogelijk, ik acht het zelfs zeer waarschijnlijk: indien de rechtzinnigen in den kerkelijken strijd zegepralen, zal het monster van de tweedracht eerst recht zijn hoogtij vieren. En het lijdt bij mij geen twijfel: ook dan zal uit verwarring orde, uit zonde een hooger leven worden geboren. Maar aan ons is het niet, aan de Voorzienigheid het werk uit de handen te nemen. Wij hebben slechts onzen plicht te volbrengen en die schrijft nimmer voor, ter wille van het doel de middelen heilig te achten of met bewustheid de hand te leenen tot wat in ons oog de ongerechtigheid zal bevorderen.

Of is daar geen andere uitweg en worden wij door eenig plichtbesef gedrongen, het ondanks onszelf daarheen te sturen, dat wij, als Modernen, onzen dood in de N.H. Kerk verhaasten en, als meer of minder rechtzinnigen, onzen ondergang in eene zee van bitterheid en zoogenaamde geloofsverdeeldheid? Chavannes antwoordt niet dan met een schouderophalend: dan zijn wij van het ‘gehaspel’ af, en zooals de zaken nu staan, kan geene enkele partij het winnen: de vrijzinnige niet, omdat men haar wantrouwt; de rechtzinnige niet, omdat zij slechts één is in haar verzet tegen de vrijzinnigen, maar onmiddellijk verdeeld, zoodra zij beproeft, de te handhaven leer in enkele of vele stellingen te beschrijven. Alzoo: wij zullen tot een niet afdoenden, hoewel diep ingrijpenden maatregel onze toevlucht moeten nemen..... uit moedeloosheid of, zoo ge liever wilt: uit gemakzucht.

Maar mij dunkt: zij, die gelooven, haasten niet. Er staat nergens geschreven, ook niet in de diepten van het waarlijk geloovig, d.i. aan God zich overgevend en op Hem vertrouwend Christenhart, dat wij met eigen hand het oordeel der ontbinding, indien het komen moet over onze Kerk en over ons persoonlijk leven in hare nog altoos door ons gewaardeerde gemeenschap, behooren te verhaasten. Moedeloosheid mag geene drijfkracht, gemakzucht geen beginsel worden.

Daar is eene edeler reden genoemd(*), waarom de Synodale ‘wensch’ aller toejuiching zou verdienen. De strijd zou langs dien weg zijne ‘principiëele oplossing’ vinden, aangezien dan, als de gemeenten zelfstandig zullen zijn in het regelen van hare geestelijke belangen, het geboorteuur zal zijn geslagen voor eene algemeen doorbrekende kerkelijke ‘welwillendheid’. Dan zullen zelfs ‘mildere anti-modernen’ deernis hebben met den geestelijken nood van andersdenkende minderheden en van hun overvloed, of nooddruft, een deel aan dezen schenken.

De verwachting is liefelijk. Zij pleit voor het goede hart van hem,

(*) Door E. Snellen in *De Hervorming*, 1884, N°. 38.

die haar koestert. Doch ongelukkig mist zij den eenig hechten grondslag, dien der ervaring, waarop alleen zij een stap zou kunnen rechtvaardigen, zoo groot als in de thans beoogde zelfstandigverklaring der gemeenten zou worden gedaan.

Die stap kan immers geen onschuldige heeten?

Er is reeds op gewezen(*), dat wij allen zonder onderscheid langs dien weg zouden medewerken tot verwezenlijking van der Gereformeerden kerk-ideaal in alle overwegend streng rechtzinnige gemeenten, iets, waartoe ons Protestantsch bewustzijn ons verbiedt, de hand te reiken. Wij kunnen en mogen geen leerdwang bevorderen, geene leertucht helpen handhaven, al zouden wijzelf daarvan niet den minsten last hebben. De kerkelijke ban moet ons, waar ook op den verlaten troon hersteld, een gruwel zijn, in het belang van de menschheid en dat is tevens in het belang van het godsrijk.

Anderen plaatsten hunne bezwaren daarnaast. Laat ik nu nog beknopt de mijne mogen noemen. Men heeft toch reeds begrepen, dat ik den Synodalen wensch veeleer meen te moeten bestrijden dan te ondersteunen.

De geachte voorstellers konden ons niet van dwaling overtuigen. Integendeel, hunne reden dwingen tot de verklaring: wat geene duurzame winst belooft, wel nieuw getwist en op steeds breeder schaal gedreven ketterjacht; wat geestelijken hoogmoed, moedeloosheid, leedvermaak, gemakzucht voedt: dat kan in onze hand geen waardig middel zijn tot bevordering van het godsrijk. Want zoo wij niet dit beoogen: den vrede en de gerechtigheid, den bloei van het godsdienstig zedelijk leven in onze Kerk, dan moet reeds elke poging tot verbetering van den onhoudbaar geachten toestand met beslistheid worden afgewezen.

Halve maatregelen verdienen nimmer aanbeveling, en zeker wel het minst, waar het de oplossing van gewichtige geschillen geldt. Een halve maatregel zou zijn de thans beoogde zelfstandigverklaring der gemeenten. Zij zou haar slechts ten deele vrijmaken van het nu soms drukkend Synodaal verband en wat daarvan behouden bleef, zou slechts te knellender worden voor de vrijverklaarden, die van hunne vrijheid toch niet in ieder opzicht naar hartelust gebruik zouden kunnen maken. Meent men op dezen weg de belangen - ik zal nu niet zeggen van de Ned. Herv. Kerk, maar - van hare leden te bevorderen, dan ga men recht door zee en werke onverpoosd, totdat de gemeenten inderdaad en in alle opzichten zichzelf zullen kunnen zijn.

Maar als hier het einde den arbeid kroont, zal ook het uur zijn geslagen van de ontbinding onzer Kerk, die zich, trouwens, niet lang meer zal laten wachten, mocht onverhoopt de Synodale wensch in vervulling treden. Daar zijn er, die dit niet zoo heel erg vinden, ter rechterzijde, omdat zij hopen, dat uit de bouwvallen der Ned. Herv. Kerk zal verrijzen eene machtige gemeenschap van zeventiende-eeuwsche Gereformeerde kerken; en ter linkerzijde, omdat zij elken anderen toestand

(*) Door W.Z. in *De Hervorming*, 1884, N°. 38 en 47.

beter achten dan den bestaanden. Zij hebben geen oog voor het zeker niet vlekkeloos, maar toch in menig opzicht schoon verleden onzer Kerk; geen hart voor hare goede eigenschappen en heilzame werking, omdat zij zich blind staren op hare fouten, gebreken en zonden. Deze te bemantelen, blijve verre van ons. Maar daarom behoeven wij nog niet voor gene het oog te sluiten, noch, ondankbaar genoeg, te vergeten, wat de kranke Kerk, toch ook in dagen, toen aan hare gezondheid wel iets ontbrak, voor ons persoonlijk zieleleven, voor de maatschappij, waarin wij verkeeren, voor het gansche vaderland is geweest.

En nog altijd zijn kan, voegen wij erbij, gedachtig aan den staat van schromelijke wanorde, waarin ons kerkelijk en daarmede tevens voor de meesten het persoonlijk godsdienstig zedelijk leven zal geraken, indien de Ned. Herv. Kerk werd ontbonden, niet geleidelijk en op wettelijke wijze, zoodat zij onmiddellijk door wat anders en wat beters kon worden vervangen, maar rauwelijk, ten gevolge van den niet bedwongen en veeleer gevierden omwentelingsgeest van sommigen, of omdat men de proef had willen nemen met een halven, uit beginselloosheid voorgedragen en daarom van te voren met onvruchtbaarheid geslagen maatregel. Hoeveel jaren zullen dan verloopen, voordat het gelijke het gelijke alom zal hebben gezocht, gevonden en overreed tot samenwerking, terwijl toch zonder deze alle zegeningen der gemeenschap, die wij nu nog smaken, ofschoon wij ze ons gewoonlijk slechts onopgemerkt laten aanleunen, reddeloos zouden verloren gaan.

Men denke aan de geschiedenis onzer Doopsgezinden. Hoe hebben zij geleden onder het gemis van een allen omstrengelenden band, totdat het hun eindelijk is gelukt, door de oprichting van verschillende vereenigingen meer gemeenschappelijk zorg te dragen voor de opleiding van aanstaande predikanten, voor armverzorging en erkenning van elders aangenomen leden, en wat dies meer zij.

Nog eens: er is geene reden, om te dwepen met onze Kerk, en ik vertrouw, dat, mocht zij vallen, een schooner Phenix zal verrijzen uit hare asch. Maar zelf haar sloopen, zonder tevens te beproeven, haar onmiddellijk te vervangen door wat beters, of - wat op hetzelfde neerkomt - haar mede door ons toedoen brengen op den weg van stellige ontbinding: daarvoor acht ik haar nog altoos veel te goed, te rijk een zegen voor duizenden in den lande. Dat acht ik roekeloos handelen en mitsdien onverantwoordelijk.

Daar zijn er echter ook, die meenen: dit gevaar dreigt niet, als de Synodale wensch mocht worden vervuld. Des te beter, zou ik zeggen, al begrijp ik voor het oogenblik niet, hoe dat mogelijk zou zijn. Maar dan blijven toch de overige bezwaren van kracht, alsmede dit: zelfstandigverklaring van de gemeenten, in zake behartiging van hare geestelijke belangen, zal slechts den strijd, dien men denkt te beslechten, verplaatsen: van de Kerk naar de gemeenten. Het baat niet, of men al leest, in stede van verplaatsen: beperken. Een ander woord

kan ons niet helpen en eene nadere omschrijving evenmin. Het feit blijft: indien de Kerk zich ‘afmaakt van het gehaspel’ over de handhaving van eene leer, wordt de vraag naar het recht en den plicht van deze overgebracht naar de gemeenten. Nu is het volkomen waar, dat ook daar, juist in die gemeenten, waarvan hier sprake is, de tegenwoordige toestand ver van rooskleurig moet heeten. Maar dit mag ons niet verlokken, het vuur van de tweedracht nog wat feller aan te blazen, de hartstochten nog wat meer te prikkelen en de kansen op schandaal en op verguizing van de eerste Christelijke levenseischen te vermenigvuldigen. Wij hebben dat alles niet te vreezen, wanneer wij door plichtbesef worden gedreven, den strijd aan te binden of zelfs, buiten onzen kring, aan te wakkeren. Maar zoolang dat plichtbesef zich niet doet gevoelen en geen beginsel ons noopt, de oorlogsfakkel te zwaaien, maar wij daartoe, gelijk in het onderhavige geval, zouden worden gebracht, hetzij door kansberekening, in het belang eener partij, hetzij door het welgemeende, doch in armoede genomen besluit, om eene laatste proef te wagen tot herstel van eene als ongeneeslijk beschouwde kranke; zoolang wij niet begeeren en niet begeeren mogen, storm te oogsten: behooren wij ons wel te wachten, wind te zaaien. En ik herhaal: wij zijn niet God.

Of zou niet wanorde op breede schaal, twist en verdeeldheid onmiddellijk worden gewekt in tal van gemeenten, waar nu geen kerkelijke strijd wordt gevonden, zoodra de regeling der ‘Belijdenis’ en het behartigen der zuiver geestelijke belangen werd overgedragen aan de plaatselijke besturen der gemeenten? Die het loochent, kent niet de kaart van het land, waarin hij woont, en is een vreemdeling in de gemeenten, waarover hij spreekt, behalve misschien in de enkele, waartoe hijzelf behoort.

Erger intusschen dan die vermeerdering of dat brengen van strijd in de gemeenten, acht ik een ander gevolg van eene mogelijke zelfstandigverklaring der gemeenten in den thans beoogden zin. Ik bedoel: de schade, die het persoonlijk godsdienstig zedelijk leven van velen daardoor zal lijden.

De leugen zal niet weinig worden bevorderd, en dat terwijl juist deze soort leugen sedert jaren doet denken aan eene der meest wonde plekken onzer Kerk. Zeer velen zullen nl. zonder ernstig nadenken verzekeren, dat zij ‘de Belijdenis’ zijn toegedaan, waarnaar men juist onderzoek doet, en bij verandering van woonplaats niet aarzelen, die verklaring ten genoege van een daarnaar vragenden Kerkeraad met hunne handteekening te bekrachtigen. Anderen, meer nauwgezet, zullen dit weigeren, maar gehecht als zij zijn aan ‘onze’ Kerk, men achte hun aantal niet gering, zich eenvoudig houden buiten aanraking met eenige godsdienstige gemeenschap. Daarmede is voor de meesten een eerste en dikwerf beslissende stap gezet op den weg der onverschilligheid omtrent alle godsdienstig, straks ook omtrent alle zedelijk leven.

Aan rechtzinnigen het recht verleenen, om door handhaving eener leer aan hunne rechtzinnigheid den teugel te vieren, het is tegelijkertijd meer en minder vrijzinnigen in hun kring, hetzij verlagen tot verachtelijke en de leugen dienende meeloopers, hetzij hen sluiten buiten de gemeenschap, waarvan licht en kracht ook nog wel tot hen placht uit te gaan en voor welker gemis zij, tot duurzame schade van hun gemoedsleven, nergens eenige vergoeding zullen vinden. De een niet, omdat hij zich uit bekrompenheid niet wil aansluiten bij eene andere kerkgemeenschap dan die zijner vaderen. Een ander niet, omdat hij geen steun kan vinden bij geestverwante lotgenooten. Een derde niet, omdat hem de tijdelijke middelen daartoe ontbreken. Een vierde niet, omdat de godsdienst nu eenmaal toch niet bijzonder hoog bij hem stond aangeschreven, enz. enz. Men kan dit alles diep betreuren en men heeft recht te zeggen: het moest gansch anders wezen. Doch men neemt op die wijze de schade niet weg, die veler persoonlijk godsdienstig zedelijk leven van eene mogelijke vervulling van den Synodalen ‘wensch’ ernstig bedreigt.

Ziedaar in het kort de voornaamste redenen genoemd, waarom ik meen, dat wij dien wensch niet mogen ondersteunen en veeleer moeten trachten te onderdrukken.

‘Maar wat dan?’ hoor ik vragen. ‘Niets doen? Altijd door niets doen?’

Mijn antwoord is: de spreuk der ouden: ‘In twijfelachtige gevallen behoort men zich te onthouden’, heeft nog niet haar welbeproefden zin verloren. Niemand is verplicht, ‘iets te doen’, ook al weet hij niets goeds aan te geven. Het verdient strenge afkeuring, zich door de hatelijke schimpscheuten van zenuwachtige drijvers, zij mogen komen van de rechter- of van de linkerzijde, te laten bewegen tot maatregelen, waarvan men geen heil, wel schade verwacht en die men eeniglijk neemt, ‘om dan toch iets te doen’ en ‘omdat men er niets beters op weet’. Wij hebben den kerkelijken strijd niet gemaakt en zijn niet geroepen, hem op te lossen, zoolang wij niet zien, hoe dit mogelijk is zonder verloochening van hooger beginselen en gewichtiger plichten. In dezen zin zeg ik van ganscher harte Gunning na: ‘Ik ben geen bouwmeester, slechts medearbeider.’

Wie verder met denzelfden Hoogleeraar meent te moeten verzekeren: ‘Ik weet niet, waar het met het geheel der Kerk heen moet’, mag deswege door niemand worden lastig gevallen. Alleenlijk, hij schrijve niet tusschen haakjes, als gold het eene kleinigheid: ‘Dan naar 's Heeren blijde wederkomst!’ want om de verwezenlijking der grootsche gedachte, neergelegd in dien verouderden vorm; om de komst van het rijk des vredes, der gerechtigheid, der reinheid, des geloofs en der liefde; om de heerschappij van den door en uit het Evangelie ons bekenden Christusgeest, moet het ons allen te doen zijn. Daar moet het heen, ook met de Kerk.

Wat mij betreft, ik aarzel niet, hoe wij in dezen ‘gehoorzaamheid

aan Gods Woord en aan zijn leiding in de historie'(*) hebben te betoonen. Onze leus moet blijven, gelijk Chavannes(†) haar zeer goed wist te omschrijven: 'vrije mededinging van alle opvattingen van het Christendom; waarborg van wege het kerkelijk lichaam zelf, voor de vrijheid van elk lid'.

Daar waren van den aanvang twee stroomingen in onze Kerk, waarvan de eene 'vrijheid' en de andere 'leerdwang' in hare banier had geschreven. De eerste was dieper doordrongen van het vooruitstrevend karakter van het Protestantisme, de andere meer vasthoudend van nature en geneigd, om, met wijziging van vele bijzonderheden, toch eigenlijk te blijven loopen in het oude gareel. Uit het voortbestaan dier stroomingen, hoe vaak ook schijnbaar afgeleid en van richting veranderd, laat zich de kerkelijke strijd onzer dagen, zoo goed als elke andere uit het verleden, verklaren. Wie hart heeft voor het Protestantisme en iets in zich bespeurt van den tegelijkertijd vromen en vrijen geest der Hervormers, kent zijne plaats en weet, door welk beginsel hij zich behoort te laten leiden. Hij kan niet rusten, voordat hij heeft gedaan al wat in zijn vermogen is, om den zuurdeesem van het Katholicisme, in de 16de eeuw slechts voor een klein gedeelte, sedert bij tijd en wijle iets meer, doch tot heden niet volkomen uitgezuiverd, eindelijk geheel te doen verdwijnen uit onze Kerk, opdat zij worde de rijk gezegende en rijken zegen verspreidende vereeniging van alle gemeenten, die de vrije ontwikkeling van het godsdienstig leven in Protestantsch Christelijken geest zoeken aan te kweeken en te bevorderen.

Feitelijk heeft de Ned. Herv. Kerk reeds dit standpunt ingenomen. Het komt er nu nog slechts op aan, haar rechtstoestand daarmede in overeenstemming te brengen. Elke stap op dien weg verdient onze toejuiching, elke poging daartoe onze krachtige ondersteuning; maar ook al, wat van dien weg kan afleiden, onverbiddelijke bestrijding. In dien zin, maar ook in dien zin alleen, zijn wij geroepen, de zelfstandigheid der gemeenten, gelijk die van al hare leden, naar vermogen te bevorderen.

Men brenge daartegen niet in, dat wij op die wijze de rechtzinnigen zouden dwingen tot uittreden. Want vooreerst geloof ik niet, dat zij, die daarmede gewoonlijk dreigen, als het erop aankomt, werkelijk het eerst zullen heengaan. En ten andere: ik ben geen bouwmeester, zelfs geen mede-arbeider van eene eenigszins gewijzigde Katholieke Kerk. Het is niet mijne roeping, in de eerste plaats te zorgen voor hen, die den geest van het Protestantisme geheel of ten deele verloochenen, maar voor hen, die zijne volle zegepraal beoogen. In de sfeer der vrijheid kunnen m.i. allen ademen, behalve zij, wier hoogste streven tevens is, aan anderen het leven onmogelijk te maken, zoo al niet geheel

(*) Woorden van Gunning, t.a.p., bl. 25.

(†) *De Hervorming*, No, 44.

te ontnemen. Maar deze vrienden van zichzelf hebben, zelfs in hun eigen belang, geene behoefte aan onze hulp.

‘Zij zullen intusschen u dooddrukken; zie, hoe zij reeds de vaan van het oproer hoog houden!’

Zoo hoor ik mij nog toeroepen en ik besef den ernst, die daar ligt in deze waarschuwing. Evenwel, zelfs geene vrees voor eigen ondergang mag ons doen afwijken van den weg der trouwe plichtsbetrachting. Kan het niet anders, welnu: het zal ons beter zijn buiten de Kerk en verstoken van hare zegeningen, maar met een goed geweten, dan in die Kerk en deelende in hare weldaden, maar wetende, dat wij dit genot hebben gekocht ten koste van beginselen, die ons heilig hadden moeten blijven. Wij zouden in dat onverhoopte en ergste geval toch altijd nog het beste behouden voor ons hart: God en eene toekomst.

Zierikzee, Dec. 1884.

W.C. VAN MANEN.

Staatkunde en geschiedenis.

De schoolquaestie.

Sinds eenigen tijd is eene merkwaardige kentering in de publieke opinie onder de liberalen waar te nemen ten opzichte der schoolquaestie. Waren tot voor enkele jaren alle liberalen, hoever zij overigens ook mochten uiteenloopen, één in het geloof aan de voortreffelijkheid en onmisbaarheid der openbare neutrale school, in den laatsten tijd is ook op dit punt de eenstemmigheid onder hen verbroken. Reeds zijn er in het publiek van overigens onverdacht liberale zijde stemmen opgegaan, die aandrongen op een tegemoetkomen aan de bezwaren en eischen der anti-liberale fracties; en dat zij, die dit willen, niet alleen staan, dat zij onder dat deel der liberale partij, dat, zonder in het openbaar aan de behandeling der zaken deel te nemen, toch met ernstige belangstelling en zelfstandig denkend den gang daarvan volgt, reeds niet weinige geestverwanten vinden, daarvan kan men zich door particuliere gesprekken telkens overtuigen. En al hebben nu ook wederom bij de jongste verkiezing de liberalen over het algemeen als één man gestreden en gestemd voor candidaten, behoorende tot de schoolwetpartij, daaruit de conclusie te trekken, dat de oppositie tegen de schoolwet onder hen van slechts zeer geringe beteekenis is, dit zou, meen ik, even onjuist zijn, als uit het feit, dat in meer dan één district de anti-revolutionnairen de ultramontaansche candidaten gesteund hebben of omgekeerd, te concludeeren, dat daar de anti-revolutionnairen tot het ultramontanisme bekeerd zijn of de ultramontanen hun beginsel hebben laten vallen.

Voor deze verandering zijn verschillende oorzaken aan te wijzen. Voor een deel is die mindere ingenomenheid met de bestaande schoolwet zeker te verklaren uit de meer en meer veldwinnende overtuiging, dat die wet van rijk en gemeente te groote, in vele streken inderdaad niet te dragen geldelijke offers eischt. Voor een ander deel uit het inzicht, dat de schoolquaestie den politieken toestand bederft en een

streng vasthouden aan de oude politiek in dezen tal van gewenschte en voor den vooruitgang dringend noodzakelijke maatregelen, daaronder in de eerste plaats herziening der grondwet, onmogelijk zou maken. Maar daarnaast en daarboven bestaat, als ik mij niet bedrieg, bij velen, en zeker althans bij enkelen, ook nog een andere grond.

Toen bij de oprichting der neutrale openbare school luide protesten opgingen van de zijde der Katholieken en der orthodoxe Protestanten en weldra beide deze partijen de daad aan het woord paarden en in tal van plaatsen hare bijzondere scholen naast de openbare stelden, hebben de liberalen aan dit verzet niet bijster veel gewicht gehecht. Zij vonden het niet anders dan natuurlijk, dat, evenals iedere schrede op den weg van den vooruitgang, zoo ook deze in den beginne tegenstand, heftigen tegenstand ontmoette; maar zij rekenden er juist daarom ook vast op, dat die tegenstand allengs zou afnemen. Innig overtuigd, dat de neutrale school aan alle partijen gelijkelijk gaf, wat zij in redelijkheid konden verlangen, en dat, waar voor de kerken de gelegenheid bleef opengesteld, om het schoolonderwijs door onderricht in den godsdienst aan te vullen, geene wezenlijke reden tot klagen bestond, vertrouwden zij, dat de gemoederen, voor een oogenblik opgezweept door de leiders, weldra tot kalmte zouden terugkeeren; dat althans de verstandigen onder beide partijen zich binnen niet al te langen tijd met den nieuwen toestand zouden verzoenen en daarmede de kracht van het verzet zou gebroken zijn.

Nu is echter die verwachting tot heden niet verwezenlijkt. Reeds meer dan vijf en twintig jaar leven wij onder de nieuwe bedeeling, en nog is de tegenstand tegen de neutrale school even sterk en algemeen als ooit. Voorbeelden, dat de bijzondere scholen, die zoo belangrijke offers eischen, gesloten of ontvolkt worden, ontbreken. Nieuwe bijzondere scholen worden bijna dagelijks opgericht. De collecte voor de scholen met den Bijbel klimt van jaar tot jaar tot een hooger bedrag op. In één woord, vruchteloos zoeken we naar teekenen, dat de schoolstrijd allengs gaat eindigen; al wat we zien, wijst juist op het tegendeel.

Welnu, dit geeft iets te denken. Onwillekeurig doet het de vraag oprijzen: liggen niet aan het verzet tegen de openbare school werkelijke grieven ten grondslag? Van tweeën een: wij moeten òf den treurigen moed hebben, te beweren, dat de tegenpartij zonder uitzondering volstrekt onredelijk en kwaadwillig is, òf erkennen, dat de liberalen zich vergist hebben, toen zij meenden, met de vestiging der neutrale school eene voor alle partijen aannemelijke regeling in het leven te roepen.

Deze laatste overtuiging begint dan ook bij de liberalen meer veld te winnen. En zij moet, meen ik, algemeen worden, zal de schoolquaestie werkelijk tot eene oplossing komen. Haar meer algemeen te maken, daartoe wil ik dan in de volgende bladzijden eene poging doen.

Ik spreek dus niet over het verderfelijke van het voortbestaan der schoolquaestie; dat deze noodlottig dreigt te worden voor de liberale partij, dat het dringend noodig is, dat zij uit den weg geruimd worde, zal niet de liberale partij gevaar loopen, hare krachten te verteren in een hopeloozen strijd, zonder iets van belang te kunnen tot stand brengen, dit is o.a. in ditzelfde Tijdschrift door den Hoogleeraar Spruijt tot tweemalen toe op te uitnemende wijze betoogd, dan dat ik daaraan iets zou kunnen toevoegen. Evenmin is het mijn doel, eene nieuwe regeling voor te stellen; om eene regeling te vinden, die te gelijk billijk en uitvoerbaar is en daarbij rekening houdt met de eischen van het staatsbelang, daarvoor wordt te veel kennis van locale toestanden vereischt, dan dat ik mij ook maar in de verte daartoe in staat zou achten. Ik bepaal mij uitsluitend tot het uiteenzetten der quaestie, tot de vraag, welke de eigenlijke bezwaren zijn, die van Katholiek en orthodox-Protestantsch standpunt tegen de bestaande regeling kunnen worden ingebracht, en in hoever die bezwaren als gegrond te erkennen zijn. Al is ook, wat daarover m.i. te zeggen is, voor een deel volstrekt niet nieuw en in geen enkel punt volstrekt nieuw, het kan, meen ik, zijn nut hebben, een en ander in een kort overzicht samen te vatten.

Waarom kunt gij, kerkelijken, de openbare school niet aanvaarden? Gij kunt immers daarnaast uw kerkelijk onderwijs stellen en zoo het schoolonderwijs geheel naar uw believen aanvullen. Zoo is en wordt nog steeds van zekere liberale zijde gevraagd. Het antwoord is bekend: ‘Het godsdienstonderwijs kan en mag volgens onze beginselen niet buiten en enkel als aanvulling naast het overige onderwijs worden geplaatst; het komt dan alleen tot zijn recht, wanneer het den grondslag uitmaakt van de geheele opleiding en deze in al haar omvang doordringt en bezielt.’ Nu kan men zich hiervan afmaken met eene grap, b.v. vragen, ‘hoe in de tafel van vermenigvuldiging of in 't A, B, C iets van geloof of ongeloof gelegd kan worden’; men gaat dan uit van de veronderstelling, dat men te doen heeft met krankzinnigen of met moedwillige dwarsdrijvers. Maar waardiger en meer met den ernst der tijden in overeenstemming is het, dunkt mij, te zoeken naar een gezonden zin dier woorden. En deze is waarlijk, wanneer men althans eenigszins zich kan verplaatsen op het standpunt van andersdenkenden, zoo moeielijk niet te vinden.

Voorop te stellen is, dat de school orgaan is van opvoeding. Dit is een hoofdbeginsel der bestaande regeling; de wet toch, zoowel die van '78 als die van '57, bepaalt uitdrukkelijk, dat het onderwijs dienstbaar gemaakt zal worden niet enkel aan de verstandelijke, maar ook aan de zedelijke ontwikkeling der leerlingen. Nu is, het is waar, van

liberale zijde soms het voorstel gedaan, om dezen eisch te laten vallen. De school, zoo redeneert men dan, bepale zich tot het bijbrengen van de voor ieder lid der hedendaagsche maatschappij onontbeerlijke kundigheden, tot onderwijs in lezen, schrijven, rekenen, enz.; als zoodanig behoort zij tot den werkkring van den staat; deze heeft te zorgen, dat dit onderwijs overal en voor allen verkrijgbaar zij, niet enkel in het belang der individuen, maar bepaald ook om zijn zelfs wil, daar het bestaan van eene klasse van individuen, die ten gevolge van het gemis ook van de meest elementaire kundigheden in de hedendaagsche maatschappij niet op hunne plaats zijn, een ernstig gevaar oplevert voor de rust en het welzijn van het algemeen; daarnaast blijve dan de zedelijke vorming overgelaten aan de ouders, aan het huisgezin. Maar deze redeneering kan moeielijk als ernstig gemeend en in geen geval als ernstig doordacht worden beschouwd. Daargelaten nog, dat de staat toch waarlijk evenzeer en zelfs nog oneindig meer belang heeft bij de zedelijke vorming als bij de verstandelijke ontwikkeling zijner burgers; voorts, dat het bij de bestaande toestanden, bepaaldelijk onder die klassen, die verreweg de meerderheid uitmaken der bevolking, dwaasheid is, de zedelijke vorming te willen overlaten aan het huisgezin: de hier voorgestelde beperking van het doel der school is uit den aard der zaak volstrekt onmogelijk. Hoe? De kinderen zullen op den leeftijd, waarop het gemoed het meest vatbaar is voor indrukken, dag aan dag eenige uren doorbrengen onder leiding van een persoon, en wel van een persoon, tegen wien zij leeren op te zien, en deze zal geen invloed oefenen op de vorming van hun karakter? Dit is immers ondenkbaar. Alle redeneering over de vraag, of van de school zedelijke vorming kan en moet worden geëischt, is inderdaad eenvoudig verspilling van woorden. Men kan in de wet schrijven, wat men wil; men kan daar het doel der school streng beperken tot het aanleeren van nuttige kundigheden; men kan met het oog daarop het onderwijs verminken, door b.v. de geschiedenis als leervak geheel te laten wegvallen; men kan streng toezien, dat de leesboeken zoo min mogelijk te denken geven; zoolang de onderwijzer eene levende persoonlijkheid is, zal er van hem vormende kracht uitgaan, zal de school zijn en blijven, wat zij door alle tijden heen is geweest, een der machtigste en werkzaamste factoren bij de opvoeding des volks.

Maar kan men zich dan verwonderen over het feit, dat de zoogenaamde kerkelijke partijen zich met alle kracht verzetten tegen de neutrale school, of nog de illusie koesteren, dat die tegenstand wel allengs zal afnemen? Om zulks te kunnen doen, moet men geheel onbekend zijn met de grondgedachten der kerkelijke systemen.

Wat allereerst de Katholieke partij betreft, de Katholieke Kerk beroept zich op eene goddelijke lastgeving, waarbij aan haar, en uitsluitend aan haar, de leiding en verzorging der zielen is opgedragen. De mensch, zoo luidt de onderstelling, waarvan zij uitgaat, is onmachtig, om

uit zichzelf, enkel bij het natuurlijk licht der rede, den weg des levens te vinden; daarom heeft God de Kerk ingesteld tot een baken en gids voor de dolende menschheid. Van deze gedachte gaat hare organisatie in allen deele uit; daaraan ontleent zij geheel haar recht van bestaan. Maar daarom is het ook volstrekt onmogelijk, dat zij ooit vrede zou kunnen hebben met eene regeling, waarbij een zeer gewichtig deel der opvoeding niet alleen van haar niet uitgaat, maar zij ook daarop geenerlei controle kan uitoefenen. Veel kan zij zich laten welgevallen of althans onder protest aanvaarden; maar de opleiding der jeugd zich laten ontnemen, dat kan zij niet, zonder onmiddellijk haar recht van bestaan op te geven. De school onafhankelijk van de Kerk, dat is niet enkel eene belemmering van haar werken en eene inbreuk op hare rechten, het is de negatie van het beginsel zelf, waarop zij rust.

Het is bij een groot deel onzer zoogenaamde liberalen nog altijd gewoonte, om het werken en drijven der Katholieke partij in onzen tijd, bepaaldelijk haar optreden tegen de neutrale school, toe te schrijven aan de meest onedele drijfveeren, daarbij enkel te denken aan niets ontziende heerschzucht bij de hoofden, aan laffe vrees bij hunne onderhoorigen. Op gelijke wijs waren in vroeger tijd de Christenen gewoon, de Christenvervolgende Romeinsche keizers te beschouwen als monsters en schandvlekken der menschheid, stortten de Protestanten smaadredenen zonder einde uit over de pausen, aan wie het Roomsche stelsel zijne ontwikkeling te danken heeft. Eene betere beschouwing der geschiedenis echter heeft aan deze mannen recht doen wedervaren, heeft doen erkennen, dat b.v. een Marcus Aurelius en een Gregorius VII, wel verre van zedelijk laag te staan, tot op zekere hoogte eerbiedwaardige persoonlijkheden zijn geweest, mannen des geloofs, die juist door hun geloof gedrongen werden, om te handelen, zooals zij hebben gedaan. En dringend noodig is het, meen ik, èn ter wille van recht en billijkheid èn tot verkrijging van een juist inzicht in de tegenwoordige toestanden, dat zoodanige meer onpartijdige beschouwing worde toegepast op den strijd ook van onze dagen. Het is waar, dit is voor ons een zware eisch. Het doel, dat het ultramontanisme najaagt, is in onze dagen zoo monsterachtig, dat wij onszelven bijkans geweld moeten aandoen, om te kunnen gelooven, dat iemand te goeder trouw en in volkomen ernst daarin het ideaal erkent. Daarbij, de ultramontanen zelven maken het ons niet gemakkelijk. De middelen, die zij aanwenden of althans zonder protest laten aanwenden, het vaak onzinnige bijgeloof, dat zij aankweeken, de grove misleiding, waaraan zij niet zelden zich schuldig maken, kunnen niet anders dan onzen weerzin wekken. Wij houden daarbij echter, wat het eerste betreft, vaak te weinig rekening met den invloed van opvoeding en omgeving, die den Katholiek drijft in eene richting, lijnrecht tegenovergesteld aan die, waarin wij ons bewegen; wij hebben, wat het

tweede aangaat, misschien te weinig oog voor de waarlijk tragische moeielijkheid, waarin de eerlijke ultramontaan verkeert, eene moeielijkheid, die ieder eerlijk man eenigermate ondervindt, wanneer hij vurig bezield is voor eene zaak en dan die zaak, zooals altijd in den partijstrijd geschiedt, ziet bevorderen door middelen, waartegen zijn zedelijk gevoel opkomt. In geen geval hebben wij recht, eene gansche partij te veroordeelen als volstrekt oneerlijk en al wat zij spreekt van beginselen, eenvoudig te verklaren voor huichelarij. En wanneer wij dit toepassen ook op de ultramontaansche partij, dan hebben wij waarlijk naar motieven voor den van hare zijde gevoerden strijd tegen de neutrale school niet ver te zoeken; geloof aan de Katholieke Kerk en hare roeping moet onmiddellijk en noodwendig de van de Kerk onafhankelijke school doen brandmerken en bestrijden als eene stichting van satan, eene pest der maatschappij.

Het groote bezwaar, dat de Roomsche partij tegen de tegenwoordige regeling in zake het onderwijs kan en moet inbrengen, bestaat voor de orthodox-Protestantsche partij niet. Deze toch kent geene kerk in den zin, waarin de Katholieken daarvan spreken; zij heeft niet als deze krachtens haar beginsel den eisch te stellen, dat het onderwijs, de opvoeding, moet uitgaan van, of althans staan onder leiding van de ‘geestelijkheid’. Toch zijn hare bezwaren niet minder ernstig.

De orthodoxie gaat uit van het beginsel, dat het zedelijk leven oorzakelijk samenhangt met bepaalde geloofsstellingen; ware deugd kan volgens haar alleen zich ontwikkelen, waar zij wortelt in het geloof. En daarop grondt zich haar eisch, dat de godsdienst het geheele onderwijs zal doordringen en bezielen. Daarmede wordt niet bedoeld, dat overal bij het onderwijs, in welk bijzonder vak ook, de godsdienst zal bijgehaald worden, - dit erin te willen lezen, is inderdaad niets dan laffe scherts - daarmede wordt eenvoudig bedoeld dit, dat de onderwijzer zal staan op den grondslag des geloofs en daarvan als opvoeder der aan hem toevertrouwde jeugd zal uitgaan; voorts, dat hij overal, waar daartoe de gelegenheid zich aanbiedt, bij het onderwijs in de geschiedenis, bij de bespreking van het gelezene, bij de bestraffing van verkeerde neigingen, enz., uitdrukkelijk van de godsdienstige geloofswaarheden zal gebruik maken tot aankweeking van zedelijke begrippen. Dit eischt zij; dit moet zij krachtens haar beginsel eischen. Maar daarom kan ook zij nooit vrede hebben met eene regeling van het onderwijs, die zedelijke vorming gebiedt, maar daarbij het geloof ter zijde stelt.

Het geloof ter zijde stelt, zeg ik. Maar dit gebiedt de wet niet; zij schrijft alleen voor, dat de onderwijzer den eerbied voor de godsdienstige begrippen van andersdenkenden niet uit het oog zal verliezen; dat hij in eene gemengde school al die geloofspunten zal laten rusten, waaromtrent verschil bestaat. Inderdaad, dit is het voorschrift der wet. Maar ieder weet, dat het in de toepassing is geworden een vol-

komen zwijgen over al, wat tot het gebied van het godsdienstig geloof behoort. En dit kon ook niet anders. De verschilpunten in zake het geloof niet aanraken, dat kan alleen geschieden, door over het geloof volkomen te zwijgen. Om nu nog te zwijgen van de zich noemende vrijdenkers, die immers ook eischen, en kunnen eischen, eerbiediging van hunne meeningen, hoe zal de onderwijzer op eene school, bevolkt met kinderen van Katholieken, van orthodoxen en van modernen, godsdienstige onderwerpen ook maar in het voorbijgaan aanroeren, zonder aanstoot te geven? Neem b.v. het meest algemeene dogma, het geloof aan God. Zeker, de onderwijzer zal den naam van God kunnen noemen. Maar waar hij dien noemt, noemt hij hem altijd in een zeker verband; uit dat verband vloeit de gedachte aan eene bepaalde voorstelling van God voort; en waar blijft dan de neutraliteit? Onlangs las ik de bewering, - ik meen, zij was van een onderwijzer - dat het toch niet onmogelijk is, het tijdperk van Filips II met de kinderen te bespreken, zonder te zondigen tegen het voorschrift der wet. Men kon toch, meende hij, Filips' optreden tegen de Protestanten wel veroordeelen, zonder partij te kiezen in het godsdienstig geschil; men had hier immers eenvoudig te doen met eene zedelijke fout, met de ondeugd der onverdraagzaamheid. Hij zou ongeveer aldus willen spreken: ‘Ziet, kinderen, er is onder de menschen veel verschil in denkbeelden over den godsdienst. Gij, Jan, b.v. zijt Katholiek; uw vader, Piet, behoort tot de Afgescheidenen; uwe ouders, Klaas, zijn modern. En zoo is er altijd veel verschil geweest. Maar nu hebben wij geleerd, in vrede te leven en elkanders gevoelen te eerbiedigen. Al gaan wij naar verschillende kerken, wij bidden immers tot één God en zijn kinderen van eenzelfden Hemelschen Vader. Dat begreep men vroeger ongelukkig zoo niet’, enz. Maar de meening, dat hij, zoo sprekende, niet zou zondigen tegen den eisch der neutraliteit, pleit zeker meer voor 's mans vredelievendheid dan voor zijne godsdienstkennis. Daargelaten nog, dat onverdraagzaamheid rechtstreeks voortvloeit uit het beginsel der Katholieke Kerk, zoodat wat hij hier als eene zedelijke fout veroordeelt, voor den Katholiek een ernstige plicht is - op dit punt kom ik in een ander verband nog terug - de strenge Katholiek zou, meent hij, geen bezwaar kunnen hebben tegen de leer, dat wij allen, Katholieken en Protestanten, kinderen van den Hemelschen Vader zijn? Kent hij dan het woord niet: ‘Wie de Kerk niet tot moeder heeft, heeft God niet tot Vader’? Dezelfde spreker zou er waarschijnlijk ook geene schending der neutraliteit in zien, wanneer de onderwijzer bij voorkomende gelegenheid van God sprak als van den liefderijken Hemelschen Vader. Maar zou deze daarmede niet terstond in conflict komen met de Godsvoorstelling van den orthodoxe, waarin immers de gedachte van den toorn Gods, het beeld van den strengen Opperheer, die op geduchte wijze zijne geschonden majesteit wreekt, op den voorgrond staat?

Men kan deze voorbeelden naar believen vermeerderen. Welk punt men ook kiest, bij eenig nadenken moet de conclusie altijd dezelfde zijn. Waar men ook het godsdienstig gebied betreedt en wat men ook zegt, zoodra men werkelijk iets zegt, kiest men partij in den strijd der godsdienstige denkbeelden.

Men vergete niet, - het wordt inderdaad, naar ik meen, bij de beoordeeling van het feit, dat de strijd tegen de gemengde school in den loop der laatste 25 jaren steeds toegenomen is, te veel uit het oog verloren - dat de toestanden thans geheel anders zijn, dan ze waren vóór en ook nog omstreeks het midden van deze eeuw. Toen was er werkelijk eene godsdienstige, voor alle partijen bruikbare volksschool mogelijk. Toen toch heerschte bij de meerderheid zoowel der Katholieken als der Protestanten een geest van toenadering. Men was ‘liberaal’. En die liberaliteit openbaarde zich hierin, dat men van weerszijden die dogmata, waarin het verschil het scherpst uitkwam, zoo al niet loochende, dan toch op den achtergrond stelde. De scherpe hoeken werden afgeslepen of althans bedekt; door terzijdestelling van het specifiek Katholieke en Protestantsche streefde men naar een Christendom boven geloofsverdeeldheid. Dit is geheel veranderd. De moderne wereldbeschouwing ontwikkelde zich, en haar optreden werkte reactie. Het dreigende gevaar, dat de godsdienst zich zou oplossen in algemeenheden, die den stroom der moderne beginselen niet zouden kunnen tegenhouden, meende ieder van zijne zijde door terugkeer tot de oude, in den strijd beproefde beginselen te moeten bestrijden. Zoo trok een groot deel der Protestanten zich in de veste der orthodoxie terug; op gelijke wijs keerde de Katholieke Kerk terug tot hare oude stellingen. Op die wijze werd de maatschappij in drie afgesloten kampen verdeeld. Daarmede was er voor het Christendom boven geloofsverdeeldheid geene plaats meer. Wat men vroeger als zoodanig had beschouwd en toegejuicht, werd thans door elk der partijen evenzeer verwerpelijk gekeurd en bestreden. Die verandering van toestanden en verhoudingen nu heeft uit den aard der zaak zeer sterk op de school teruggewerkt. Die algemeene beginselen van godsdienst, die zij vroeger met aller goedkeuring, of althans zonder verzet, in zich had opgenomen, gaven thans aan alle partijen aanstoot. Daarom was zij gedwongen, ze te laten vallen. Zoo heeft door den loop der omstandigheden de vroeger voorgeschreven eerbiediging van de godsdienstige begrippen van andersdenkenden meer en meer plaats moeten maken voor geheele onthouding van het spreken over godsdienst, en is in den bestaanden toestand dit laatste het eenig mogelijke.

Dezen weg moest de school opgaan, om althans den schijn te bewaren van te staan boven de partijen op godsdienstig gebied en aan die alle zonder onderscheid gelijk recht te laten wedervaren. Maar zij heeft daarmede ook enkel den schijn bewaard. Want zij is juist daarmede, evenals voor den strengen Katholiek, zoo ook voor den recht-

zinnigen Protestant, volstrekt onaannemelijk geworden; volstrekt onaannemelijk, omdat zij met hare scheiding van godsdienst en opvoeding indruischt tegen het beginsel zelf van zijn geloof. Werkelijke neutraliteit der school in één woord is onmogelijk. Begeeft de school zich op het gebied der godsdienstleer, dan trekt zij partij voor één of enkele der sekten op godsdienstig gebied, wordt zij dus partijschool. Sluit zij het gebied der godsdienstleer buiten haar kring, dan tast zij wel geen enkel bijzonder dogma van eenige sekte aan, maar dan tast zij juist den grondslag aan, waarop alle dogmata te zamen rusten, het beginsel, waaraan deze hunne hooge waarde en beteekenis voor den geloovige ontleenen. In schijn neutraal, is zij het dan allerminst. Want de godsdienstleer geheel ter zijde te stellen, dat is ook iets poneeren omtrent die leer, poneeren nl., dat zij niet volstrekt onmisbaar is bij de zedelijke vorming; en dit is eene stelling, die geene orthodoxie, Protestantsche, Katholieke of Joodsche, kan aanvaarden, zonder haar recht van bestaan op te geven.

Misschien zal men mij hier willen tegenwerpen: nu ja, in theorie kan men misschien deze bezwaren maken en ze dan breed uitmeten, zooals dit ook voortdurend door de anti-revolutionnaire partij wordt gedaan. Maar in de practijk vallen zij toch weg. Immers, wel is zedelijke vorming ook een plicht van de school. Maar die zedelijke vorming bekleedt toch in de taak van den onderwijzer altijd eene ondergeschikte plaats. Wat in dit opzicht van hem kan en moet geëischt worden, is ten slotte eenig en alleen dit, dat hij bij voorkomende gelegenheid niet verzuimt te wijzen op, en op te wekken tot eerlijkheid en rechtvaardigheid, tot plichtbesef en menschenliefde, tot vaderlandsliefde en burgerzin, enz. En dit kan hij zeer goed doen, hij kan over al die deugden en in het algemeen over al wat tot den kring van het zedelijk leven behoort, een ernstig woord zeggen en door goedgekozen voorbeelden tot de behartiging ervan opwekken, zonder ook maar van ter zijde de splinterige quaestie van den diepsten grondslag van het zedelijk leven aan te roeren. De leerlingen zullen dan vanzelf, bewust of onbewust, wat zij van den meester hooren, in verband brengen met wat zij van de catechisatie in zich opgenomen hebben aangaande den godsdienst en diens zedelijke eischen, en zoo zal de school, zonder op eenige wijze te treden op het gebied van het godsdienstonderwijs, dit laatste aanvullen en daarmede samenwerken tot de zedelijke vorming van het opkomend geslacht. En dit is toch het eenige, wat van de school mag en moet worden geëischt, het eenige, wat zij, onder welke omstandigheden en voorwaarden ook, geven kan.

Ik erken, dat in deze redeneering veel waars ligt. Ik ben dan ook innig overtuigd, dat bij meerdere welwillendheid van weerszijden de schoolstrijd althans tusschen de verschillende fracties van niet-Katho-

lieken niet dat scherpe, onverzoenlijke karakter zou behoeven te hebben, dat hij van den aanvang af voortdurend heeft gehad. Bij meerdere welwillendheid v a n w e e r s z i j d e n, zeg ik. Want - om dit in het voorbijgaan op te merken - dat de orthodoxie zoo onverzoenlijk staat tegenover de openbare school en zelfs steeds heftiger tegen haar optreedt, daaraan is voor een deel ook de liberale partij schuld. De woordvoerders der liberale partij in zake de schoolquaestie erkennen, behoudens slechts enkele uitzonderingen, nooit, dat er op het gebied der regeling van het volksonderwijs bezwaren liggen, die slechts door wederzijdsche waardeering en oprecht streven naar samenwerking kunnen worden opgeheven of ontweken; op de meest krenkende wijs, met de diepste minachting spreken de meesten hunner sinds jaar en dag van het geloof der orthodoxie; van de door de orthodoxen gewenschte godsdienstige school maken zij altijd weer eene caricatuur, door het voor te stellen, alsof daarmede bedoeld werd eene school, waarop godsdienstonderwijs hoofdzaak is, en dat godsdienstonderwijs voornamelijk bestaat in het inprenten van voor het kinderlijk gemoed volkomen onbegrijpelijke en onverteerbare leerstukken. Kan het dan anders dan natuurlijk geacht worden, dat de tegenpartij ook van hare zijde overdrijft en onbillijk wordt? En is het niet volkomen verklaarbaar, dat zij het karakter der openbare school afmeet naar den geest, die uit genoemde woordvoerders spreekt; dat zij die school als der orthodoxie beslist vijandig brandmerkt en bestrijdt, waar de mannen, die telkens op den voorgrond treden, waar het hare verdediging geldt, vaak zoo onverholen blijk geven van minachting van, en haat tegen de orthodoxie? Eerst wanneer de liberalen beginnen met meer waardeering te toonen voor hunne tegenpartij en met blijken te geven van oprechte zucht, om hare bezwaren althans te begrijpen, kan er in den schoolstrijd verandering ten goede worden verwacht.

Of ik dan toch ten slotte van oordeel ben, dat bij meerdere wederzijdsche welwillendheid en toegeeflijkheid de tegenwoordige regeling van het onderwijs althans voor de orthodox-Protestantsche partij aannemelijk zou worden? Dit in geenen deele. Tot voldoening aan de rechtmatige eischen dier partij is, meen ik, bepaald noodig, dat gebroken wordt met het beginsel zelf dier regeling.

Al dadelijk toch: de school, die ten volle aan onze eischen en idealen zou beantwoorden, eene school nl., die overeenkomstig het boven gezegde zedelijke adspiraties zou wekken en aankweeken, maar het leggen van den dogmatischen grondslag, waarin die adspiraties naar de orthodoxe opvatting moeten wortelen, om zich naar eisch te kunnen ontwikkelen, geheel overlaat aan de catechisatie en het huisgezin, die school zou de orthodoxie nooit anders kunnen aanvaarden dan *faute de mieux* Zij zou zich met zoodanige neutrale school misschien tevreden kunnen stellen, waar geene andere mogelijk was, op kleine plaatsen b.v. met eene gemengde bevolking, waar van meer dan één

school geene sprake kan zijn; bij het eigenaardige verhand, dat zij tusschen geloof en zedelijk leven onderstelt, moet zij overal, waar daartoe eenigszins de gelegenheid bestaat, eene onverminkt godsdienstige school blijven verlangen, d.w.z. eene school, waarop de onderwijzer niet verhinderd of belemmerd wordt, waar hij zulks noodig acht, ook de geloofsvoorstellingen dienstbaar te maken aan zijne opvoedende werkzaamheid, bij de bestraffing van verkeerde neigingen b.v. te spreken van den alzienden God, tot aankweeking van tevredenheid te wijzen op de liefde Gods, enz. In één woord, de orthodoxe moet, krachtens zijn beginsel, den eisch stellen en blijven stellen: de godsdienstige school regel, de neutrale school aanvulling.

En dit te meer, omdat toch, afgezien nog van het onderstelde verband tusschen geloof en zedelijkheid, neutraliteit in zaken des geloofs zelfs bij de meest mogelijke welwillendheid en den grootst mogelijken tact altijd zeer moeielijk te bereiken is. Onthouding van het noemen van geloofsvoorstellingen grenst toch in vele gevallen zeer na aan indirecte loochening daarvan. Men neme b.v. het onderwijs in geschiedenis. De openbare onderwijzer zal zich bij het verhalen ook van de meest treffende feiten uit de vaderlandsche geschiedenis te onthouden hebben van spreken over ‘de hand Gods’. Wordt daardoor niet zeer licht de orthodoxe opvatting ondermijnd? Geldt iets soortgelijks ook niet ten opzichte van leesboekjes over de natuur en hare wonderen, waar deze nergens den naam God noemen, nergens op die wonderen als op openbaringen van Gods almacht, wijsheid en liefde wijzen? Kan het in één woord wel zoo verwonderen, dat ook de gematigde orthodoxe in het openbaar onderwijs een ongeloovigen geest vindt, ook waar de onderwijzer er allerminst aan denkt, ongeloof te propageeren?

Bovendien, er is nog eene andere reden, waarom de orthodoxe Protestant - en evenzoo de geloovige Katholiek - geen vrede kan hebben met de zoogenaamd neutrale school. Het verschil nl. tusschen de aanhangers der moderne wereldbeschouwing en hunne tegenpartij is niet enkel een theoretisch verschil, het heeft ook eene practische zijde; het bestaat niet enkel hierin, dat door de laatsten hunne geloofsbegrippen worden beschouwd als de onmisbare grond en voorwaarde voor waarachtig zedelijk leven en daarom ook als een der voornaamste factoren bij de zedelijke vorming, terwijl de eerstgenoemden die geloofsbegrippen verwerpen en het zedelijk leven op andere grondslagen bouwen: ook in de opvatting van zedelijkheid, in de omschrijving van de plichten van den mensch bestaat verschil. In één woord, gelijk er een Protestantsch en een Katholiek, een orthodox en een modern geloof is, zoo is er ook eene Katholieke en eene Protestantsche, eene orthodoxe en eene moderne zedelijkheid.

Dit klinkt voor velen misschien vreemd. Immers, het begint allengs eene soort van geloofsartikel te worden, dat het verschil in godsdienstige begrippen buiten het gebied van het zedelijke omgaat; dat bij

alle verschil in geloofsleer eenheid kan bestaan en werkelijk bestaat op het gebied der zedeleer. Toch behoeft het, meen ik, niet veel studie te kosten, om zich van het tegendeel te overtuigen. Wat bepaaldelijk het verschil tusschen onze en de Katholieke zedelijkheid betreft, dit laat zich reeds bij oppervlakkige waarneming terstond opmerken. Reeds vestigde ik boven daarop in het voorbijgaan de aandacht, door erop te wijzen, dat erkenning van het betrekkelijk recht der geloofsbegrippen van andersdenkenden, voor ons een ernstige plicht, volgens de Katholieke opvatting inderdaad eene ondeugd is. En dat dit niet het eenige, zelfs niet het voornaamste punt van verschil is, dat valt terstond in het oog, wanneer men b.v. eene Katholieke heiligenlegende ter hand neemt. In het beeld van den Katholieken heilige toch vinden wij, Protestanten, ons zedelijk ideaal niet terug; wij missen zelfs vaak daarin juist die eigenschappen, die wij beschouwen als den eersten eisch van waarachtige zedelijkheid. Daaruit blijkt onmiddellijk en onmiskenbaar, dat het begrip van den volmaakt zedelijken mensch bij den Katholiek een ander is dan bij ons. Op gelijke wijs nu bestaat er, meen ik, ook verschil tusschen het zedelijk ideaal van den orthodoxen en dat van den modernen Protestant.

Dit moet zoo zijn. Het godsdienstig geloof en de levensopvatting hangen in het algemeen onafscheidelijk samen. Immers, het godsdienstig geloof - dit is toch wel duidelijk voor ieder, die ooit daarop ernstig de aandacht heeft gevestigd, - geeft niet enkel antwoord op abstract-wijsgeerige vragen, het is in de eerste plaats eene uitspraak omtrent het doel en de bestemming van het bestaande, bepaaldelijk omtrent doel en bestemming van den mensch, omtrent de plaats, die deze in de wereld inneemt, en de roeping, die hij ontvangen heeft. Maar dan kan het ook niet anders, of er moet een innig verband bestaan tusschen dat geloof en de opvatting van plicht, in dier voege, dat elk geloofsverschil - wanneer dit althans niet uitsluitend tot den voorstellingsvorm zich bepaalt - eene gewijzigde opvatting van plicht tot keerzijde heeft. Voorbeelden daarvan zijn dan ook op het gebied der godsdienstgeschiedenis allerwege te vinden. De plichten- en deugdenleer is bij verschillende volken en in verschillende tijden zeer verschillend, en dat verschil wijst altijd heen naar, en vindt zijne verklaring in verschil in godsdienstige begrippen. Om slechts een enkel voorbeeld, ontleend aan het meest bekende gedeelte dier geschiedenis, te noemen: het Christendom is opgetreden niet enkel met eene nieuwe geloofsleer, maar ook met een nieuw zedelijk ideaal, door nl. naast en boven de vier hoofddeugden der classieke oudheid: wijsheid, dapperheid, gematigdheid en rechtvaardigheid, den eisch te stellen eenerzijds van ootmoed, anderzijds van liefde; en er kan toch wel geen twijfel bestaan, of dit staat in onmiddellijk verband met het eigenaardig Christelijk geloof. En zoo is het overal. Iedere bijzondere gods-

dienst in één woord stelt een eigenaardig zedelijk ideaal, dat vaak zeer sterk van die der overige afwijkt.

Is dit in het algemeen waar, dan moet het noodwendig ook op den strijd onzer dagen van toepassing zijn en daarin zijne bevestiging vinden. De omwenteling in het denken toch, die wij beleven, is eene der gewichtigste onder die, waarvan de geschiedenis gewaagt. Zij beperkt zich niet tot enkele bijzondere leerstukken, zij strekt zich uit over de oude leer in haar geheel; en het verschil bepaalt zich niet tot de voorstellingsvormen, het betreft het diepste wezen der zaak. Bestaat er dan werkelijk verband tusschen wereldbeschouwing en levensopvatting, dan kan allerminst deze omwenteling plaats grijpen, zonder schokken te veroorzaken ook op het gebied der laatste. En inderdaad, wanneer wij de verschillende leerstukken, die, tot dusverre algemeen aangenomen, thans betwijfeld of zelfs beslist verworpen worden, van meer nabij beschouwen, dan moet het, dunkt mij, ondenkbaar worden, dat deze zouden kunnen wegvallen, zonder dat zulks in sterke mate terugwerkte op de zedelijke opvattingen. Men neme b.v. het geloof aan onsterfelijkheid. De vraag: 'Is de individu onvergankelijk of bestaat hij alleen voor dit leven?' is waarlijk geene voor de theorie des levens onverschillige vraag. Die vraag toch komt neer op deze andere: Is de individu enkel te beschouwen als deel, als dat bepaalde deel der maatschappij; ligt zijne waarde en zijne bestemming uitsluitend in wat hij als zoodanig onder de gegeven omstandigheden is en worden kan, of is hij meer, is hij iets geheel anders? En van de beantwoording dier vraag hangt veel af voor de waarde, te hechten aan die zedelijke eischen, die men pleegt samen te vatten onder den algemeenen eisch van zelfvolmaking, hangt ook in talloos vele gevallen onze waardeering van de individuen om ons heen en ons oordeel over de verhouding der individueele tot de maatschappelijke belangen af. Het kan dan niet anders, of, wanneer dit geloof - gelijk in de moderne wereldbeschouwing het geval is - wegvalt of althans sterk op den achtergrond treedt, dan moet dit op den duur in het zedelijk oordeel op verschillende punten zeer belangrijke wijzigingen brengen.

Dat de strijd van onzen tijd ook werkelijk het boven besproken karakter draagt, kan, meen ik, voor den opmerkzamen waarnemer niet verborgen blijven. Het is waar, niet op alle punten komt dit even duidelijk uit; in vele gevallen schijnt het verschil in geloof geen merkbaar verschil in het zedelijk oordeel teweeg te brengen. Dit heeft eene zeer natuurlijke reden. Vooreerst, wat ik zeide van verandering der zedelijke opvattingen is natuurlijk niet in dezen zin te verstaan, dat die verandering het gebied der plichtenleer in geheel zijn omvang zou treffen; tal van zedelijke plichten, die nl., welke rechtstreeks voortvloeien uit de bestaande maatschappelijke instellingen en verhoudingen of onmiddellijk hun grond vinden in natuurlijke neigingen van den mensch, worden door de wisselingen van het geloof niet of slechts

in zeer geringe mate beroerd. Bovendien en vooral, het ligt in den aard der zaak, dat de bewegingen van het zedelijk ideaal veel langzamer zijn dan die der geloofsovertuigingen en dus eerst geruimen tijd daarna merkbaar worden; ook wie beslist gebroken heeft met de oude geloofsovertuigingen, blijft nog lang op den grondslag der oude zedelijke opvattingen staan. Daartoe werken verschillende oorzaken samen: in de eerste plaats de macht der opvoeding en de invloed der maatschappelijke omgeving; voorts niet het minst ook het feit, dat er ook op geestelijk gebied in sterke mate zoogenaamde 'Anpassung' bestaat, in dier voege, dat eenmaal erkende plichten allengs nieuwe, daaraan correspondeerende, neigingen doen ontstaan. Zoo duurt het geruimen tijd, voordat het proces der geestelijke vervorming ook naar zijne practische zijde waarneembaar wordt. Intusschen, in het stadium, waarin dat proces thans verkeert, laat zich toch reeds op tal van punten de beweging van het zedelijk ideaal meer of minder duidelijk bemerken. Inzonderheid is dit, meen ik, het geval op een zeer gewichtig punt, waarop ik daarom hier in het bijzonder de aandacht te vestigen heb.

De orthodoxie stelt op den voorgrond het geloof aan een God, die alles naar Zijn vrijmachtig welbehagen geordend heeft en aan wiens beschikkingen de mensch zich onvoorwaardelijk heeft te onderwerpen. Dit geloof wordt in de moderne wereldbeschouwing gemist; ook wanneer daar het geloof aan God, in den zin van erkenning van een redelijken grond aller dingen, niet ontbreekt, is toch de voorstelling van Gods verhouding tot de wereld eene zoo geheel andere, dat de oude begrippen van een wereldbestuur Gods, met al wat daarmede samenhangt, wegvallen. Maar daarmede valt nu ook uit de plichtenleer een zeer gewichtig element weg. Wel kent ook de aanhanger der nieuwe wereldbeschouwing den eisch, om de gegeven toestanden te aanvaarden, maar deze eisch is veel meer beperkt en heeft een geheel ander karakter dan de door de orthodoxie op den voorgrond geplaatste plicht van 'onderwerping aan de ordeningen Gods'. Om dit met een voorbeeld duidelijk te maken, onze groote romancière, Mevr. Bosboom-Toussaint, laat in haar *Delftschen Wonderdokter* haar held zeggen: 'Ik acht de alchymie en hare experimenten een ijdel en roekeloos streven, ja zondig en geen christen geoorloofd. De edele metalen, goud en zilver, zijn delfstoffen, die uit de mijnen worden gegraven, en wie meent ze door trekken en stoken of wel door geheime en duistere konsten te verkrijgen, doolt zonderlinge zeer en vergrijpt zich tegen de ordeningen Gods, die alle dingen hunne propriëteiten heeft gegeven, door geen menschenvermogen na te bootsen of om te zetten.' Ziedaar een argument, waarvan wij, kinderen van den modernen tijd, de kracht niet meer gevoelen, maar dat, meen ik, rechtstreeks voortvloeit uit de oude wereldbeschouwing en der gemoedelijke orthodoxie als uit het hart gegrepen is.

Eigenaardig komt het hier bedoelde verschil in theorie der zedelijk-

heid tusschen de oude en de nieuwe wereldbeschouwing, wanneer ik mij niet bedrieg, uit in het bekende gedicht van Hamerling: *Die sieben Todsünden.* Opmerkelijk is het nl., dat Hamerling daar wel de oude lijst van doodzonden behouden, maar de rangorde ervan gewijzigd heeft. Gold oudtijds onder de Christenen hoogmoed, in den zin van opstand tegen God en diens bestel, als de eerste en grootste der zonden, als de zonde bij uitnemendheid, die Satan had doen vallen en waardoor deze dan verder Adam ten val had gebracht, bij den modernen dichter is traagheid, gebrek aan energie, te gelijk de aanvang en de voltooiing van het verderf. Welnu, hierin is, meen ik, het verschil tusschen oud en nieuw op karakteristieke wijze geteekend. Hoogmoed, opstand tegen de goddelijke ordeningen, dat is inderdaad op het oude standpunt het diepste wezen der zonde, het kwaad bij uitnemendheid; de nieuwe wereldbeschouwing, waarvan het Darwinisme, met zijn 'strijd om het bestaan', de kern uitmaakt, stelt energie als hoogsten eisch.

Hiermede nu komt, meen ik, de schoolstrijd in een nieuw licht te staan, blijken de motieven van dien strijd andere te zijn en dieper te liggen, dan gewoonlijk van liberale zijde wordt erkend. Het verschil tusschen den orthodox-geloovige en den aanhanger der moderne wereldbeschouwing is niet enkel dit, dat beiden het zedelijk leven bouwen op verschillende grondslagen, - om nu de rechtuit onzinnige meening, dat het eenvoudig zou bestaan in het aannemen of verwerpen van eenige abstract-wijsgeerige begrippen, die op het zedelijk leven geenerlei betrekking hebben, maar te laten rusten - daarnaast, en daarboven nog, staat dit, dat beiden den mensch verschillende eischen stellen op zedelijk gebied, beider zedelijk ideaal verschillend is. Maar daarom kan dan ook de gemoedelijke orthodoxe de openbare school, wanneer deze althans - zooals immers met betrekkelijk weinige uitzonderingen het geval is - staat onder leiding van een beslist niet-orthodoxe, onmogelijk aanvaarden. Hij moet bezwaar maken, zijne kinderen toe te vertrouwen aan de leiding van een aanhanger der moderne wereldbeschouwing, niet alleen omdat deze, van zijn standpunt gezien, niet anders kan geven dan eene verminkte zedelijke vorming, - in zooverre nl. daarbij de volgens hem onmisbare leerstellige grondslag van het zedelijk leven wordt gemist - maar ook omdat diens opvatting van den zedelijken eisch volgens hem de ware niet is; omdat de richting, die de moderne aan het willen en streven van den mensch geeft, door hem noodlottig en verderfelijk wordt geacht. Tegenover de 'moderne school' moet hij eene 'school met den Bijbel' verlangen; dat wil juist niet zeggen, eene school, waarop de Bijbel als leerboek wordt gebruikt, - immers, ook onder de orthodoxen zijn er niet weinigen, die dit laatste op paedagogische en godsdienstige gronden afkeuren, - maar eene school, waarop de zedelijke vorming beheerscht wordt door de beginselen, die in den Bijbel op den voorgrond staan; m.a.w. eene

school, waarop die zedelijkheid wordt aangekweekt, die, wortelende in het geloof aan een vrijmachtigen Schepper en Bestuurder aller dingen, als eersten en hoogsten plicht doet erkennen dien eigenaardigen ootmoed, die bescheidenheid tegenover de heerschende wetten en bestaande toestanden, zoowel op natuurlijk als op maatschappelijk gebied, die hij samenvat onder den naam van onderwerping aan de ordeningen Gods.

Hier ligt, meen ik, de diepste grond der schoolquaestie. En hier ook blijkt, wanneer ik mij niet bedrieg, dat zij alleen door eene radicale wijziging van het vigeerende stelsel tot een gewenscht einde te brengen is. Bestond het verschil enkel hierin, dat de orthodoxie naast zedelijkheid nog eene bepaalde geloofsleer als onmisbare aanvulling daarvan wenschte gesteld te zien, men zou misschien tegen dezen eisch kunnen inbrengen, - zooals ook voortdurend daartegen is ingebracht - dat deze laatste zeer goed kan worden - en dan liever moet worden - overgelaten aan het eigenlijke godsdienstonderwijs, en op dien grond van haar kunnen vragen, dat zij zich zou tevredenstellen met deugdelijke waarborgen, dat de neutraliteit der school in zake het geloof in geen enkel opzicht, ook indirect niet, zal worden geschonden. Nu echter het verschil ook rechtstreeks de opvatting van den zedelijken eisch betreft, kan alleen door opheffing van het beginsel zelf der bestaande regeling - één gemeenschappelijke school voor alle richtingen - aan het bezwaar worden te gemoet gekomen. En dan wordt die opheffing ook door de eischen van recht en billijkheid gebiedend voorgeschreven. De bepaling, in welke richting, naar welke beginselen men zijne kinderen wenscht te zien opgeleid, is eene zaak van persoonlijke overtuiging, waaraan in geenerlei opzicht - behoudens misschien de, trouwens, zeer zeldzame gevallen, waarin het belang der maatschappelijke orde zulks onvermijdelijk maakt, - geweld mag worden aangedaan. Dit behoort tot het gebied der gemoedsbezwaren, die moeten worden geëerbiedigd.

En dit te meer, omdat toch geen ernstig en denkend aanhanger der moderne wereldbeschouwing de bezwaren der tegenpartij tegen ‘den modernen geest’ voor volstrekt ongemotiveerd zal kunnen verklaren. Bij het hooren van den orthodoxen eisch van onderwerping aan de ordeningen Gods denkt men van liberale zijde gewoonlijk het eerst aan de treurige ontaarding van het daarin uitgesproken beginsel, die zich in onze dagen b.v. in de oppositie tegen de vaccine openbaart, en aarzelt dan vaak niet, op grond daarvan dat beginsel zelf voor verderfelijk en daarom volstrekt verwerpelijk te verklaren. En inderdaad, wat de orthodoxe onder genoemden eisch verstaat, kan licht eenzijdig en verkeerd worden opgevat en dan den weg banen tot een fatalisme, dat alle energie doodt en allen vooruitgang tegenhoudt. Maar men vergete niet, eenerzijds, dat fatalisme blijkens de geschiedenis volstrekt niet is de onvermijdelijke consequentie van dezen eisch, anderzijds, dat het terzijdestellen of verzwakken van dit beginsel - en dit is wel een der hoofdkenmerken van wat men noemt ‘den modernen tijdgeest’ -

waarlijk niet minder voor misvatting en overdrijving blootstaat en dan tot niet minder treurige afdwalingen leidt. Of kan het ontkend worden, dat tal van zorgwekkende verschijnselen in onze dagen, de socialistische woelingen, de geest van ontevredenheid met zijn deel van de goederen des levens en in het algemeen met zijne plaats in de maatschappij, die wij allerwege kunnen waarnemen, van zeer nabij samenhangen met de moderne negatie van 'goddelijke ordeningen' naar de orthodoxe opvatting, en, zoo ze al niet geheel daaruit te verklaren zijn, dan toch in elk geval daaraan een krachtigen steun en telkens nieuw voedsel ontleenen? En al koesteren wij voor ons nu de vaste verwachting, dat dit slechts tijdelijke afdwalingen zullen blijken te zijn; dat, evenals het Protestantsch beginsel in de 16de eeuw wel aanvankelijk aanleiding heeft gegeven tot allerlei uitspatting, maar toch ten slotte gebleken is, machtig te zijn, om des ondanks eene nieuwe en betere orde van zaken te vestigen, zoo ook de moderne beginselen, ondanks de beroering, die zij thans wekken, zullen blijken bestaanbaar te zijn met orde en rust en tot waarachtigen vooruitgang te kunnen leiden; kunnen wij ons wel verwonderen, dat velen anders oordeelen; dat zij in het terzijdestellen of ook maar verzwakken van dien eisch van onderwerping eene voor individu en maatschappij beiden verderfelijke dwaling zien, en daarom juist dien eisch in de tegenwoordige omstandigheden overal, en allermeest bij de opleiding van het opkomend geslacht, met klem op den voorgrond wenschen te zien geplaatst? Mij dunkt, zoolang de moderne wereldbeschouwing nog niet door ervaring is bewezen, ook naar hare practische zijde, als grondslag van levensrichting proefhoudend te zijn, zoolang betaamt het ons, haar voorstanders, allerminst, de bezwaren van gemoedelijke tegenstanders met minachting te bejegenen.

Hoe dan nu dit punt bij de wet behoort te worden geregeld? Ik heb in den aanvang reeds gezegd, dat ik op deze vraag hier geen antwoord heb te geven. Ik erken ten volle, dat hier groote moeielijkheden zich voordoen, en dat eene aan alle partijen volkomen voldoende en tevens aan de eischen van het algemeen belang beantwoordende en ook overal uitvoerbare regeling een in de bestaande toestanden niet te verwezenlijken ideaal is. Geenszins onmogelijk is het echter, meen ik, eene regeling te vinden, die, zonder in eenig opzicht aan de eischen van het algemeen belang te kort te doen, voldoet aan de beginselen van recht en billijkheid, zoo de welwillenden onder de tegenwoordige anti-schoolwetpartij bevredigt en daarmede aan het verzet der overigen zijne kracht ontneemt. Daartoe is inderdaad alleen noodig de erkenning, dat tegen de zoogenaamd neutrale school, zooals die thans onder ons overal door de wet wordt voorgeschreven, zoowel van orthodox-Protestantsch als van Katholiek geloovig standpunt werkelijk ernstige bezwaren bestaan; dat in het algemeen, bij het groote verschil in eischen

en inzichten, dat tusschen de verschillende partijen ook, en niet het minst, op het gebied der opvoeding bestaat, de school nooit werkelijk neutraal kan zijn, maar zoowel door de bepalingen omtrent den kring, waarbinnen zij zich bij de zedelijke vorming beweegt, als voornamelijk ook door den persoon des onderwijzers, onvermijdelijk aan de zijde van eene der partijen komt te staan. Wordt dit eenmaal erkend, dan springt niet alleen het onbillijke en onhoudbare der tegenwoordige regeling terstond in het oog, maar is ook voor vele gevallen de weg tot herstel van grieven vanzelf aangewezen, en is voorts de baan geopend voor een eerlijk overleg tusschen de verschillende partijen, dat, zoo het al niet kan leiden tot opheffing van alle bezwaren, toch niet kan missen, samenwerking te bevorderen.

Of het initiatief tot eene daartoe strekkende wijziging der schoolwetgeving van de liberale partij zal uitgaan? Men moet eene zeer hoopvolle natuur hebben, om dit waarschijnlijk te durven achten. Toch moeten, meen ik, alle weldenkenden, ook onder de tegenstanders der tegenwoordige regeling, ernstig wenschen, dat dit geschiedt, en zoo de te verwachten wijziging der schoolwet door haar geleid en beheerscht worden. Van de liberale partij toch mag worden gezegd, dat hare leiders over het algemeen meer dan die der overige oog hebben voor de hooge eischen, die de veranderde maatschappelijke toestanden stellen aan het volksonderwijs. Alleen wanneer zij de leiding van zaken in dezen behoudt, zijn wij dan voldoende gewaarborgd, dat door geschikte bepalingen omtrent de aan de onderwijzers te stellen eischen en omtrent de organisatie van en het toezicht op het onderwijs gezorgd zal worden, dat niet het peil van ons volksonderwijs dale beneden hetgeen het volgens de eischen van den nieuweren tijd behoort te zijn. Bovendien en vooral, alleen de liberale partij kan in de bestaande omstandigheden toezien en voorkomen, dat niet de verandering der regeling van het onderwijs eene voor de hoogste belangen van onzen staat noodlottige wending neme. Zegeviert de tegenwoordige coalitie van anti-revolutionnairen en ultramontanen, dan bestaat er ernstig gevaar, dat in de Katholieke streken van ons vaderland de kloosterorden haar intocht doen in de school. Dat dit eene ramp zou zijn, zal wel niemand, die niet zelf hartstochtelijk ultramontaan is, willen ontkennen. Maar de anti-revolutionnairen zullen dat gevaar niet kunnen afwenden; zij zullen, is eenmaal beslist de zegepraal behaald, gedwongen zijn, hun bondgenooten de vrije hand te laten. Alleen de liberale partij is misschien nog, door hare tegenpartij te voorkomen, in staat, om te beletten, dat over een groot deel des lands de volksopvoeding gegeven worde in handen van de heftigste partijgangers, de willooze werktuigen van het ultramontanisme, van ‘mannen zonder vaderland’.

Men zegge niet, dat dit wederom eene belemmering der vrijheid zou zijn, en dat, waar eenmaal de eisch van ‘eene vrije school’ voor rechtmatig verklaard wordt, men ook den moed moet hebben, om dien eisch

tot in zijne uiterste consequenties in te willigen. Het ‘alles of niets’ is altijd eene verkeerde leus. En hier mag zij allerminst gelden. Omdat een deel van den eisch der tegenpartij werkelijk op recht en billijkheid is gegrond, daarom is volstrekt nog niet al wat zij eischt, recht en billijk. Eisch van recht en billijkheid is, dat de verschillende richtingen, Protestantsche, Katholieke, Israëlietische en zoogenaamd ongeloovige, ieder voor zich volkomen vrij zullen zijn, om de opleiding hunner kinderen te regelen overeenkomstig hunne godsdienstige beginselen. Maar daaruit volgt geenszins, dat niet aan de door haar op te richten scholen bepaalde eischen mogen en moeten gesteld worden ten opzichte van de verstandelijke ontwikkeling, en evenmin, dat aan de Roomsche hiërarchie volkomen vrijheid moet worden gegeven, om de volksschool, zoover hare macht zich uitstrekt, te maken tot werktuig harer politieke bedoelingen. Vrijheid van onderwijs moet zeer zeker het doel zijn; maar dat mag niet worden vrijheid tot het geven van onvoldoend onderwijs; en evenmin mag het een vrijbrief worden voor de vijanden onzer nationaliteit. Dat zoowel voor het een als voor het ander gevaar bestaat, is zeker. De liberale partij alleen kan misschien nog maatregelen nemen, en heeft daarom maatregelen te nemen, dat dit gevaar wordt afgewend; dat onze volksschool op den duur blijft eene d e u g d e l i j k e en eene n a t i o n a l e school.

Noord-Schermer,
11 November 1884.
A. BRUINING.

Uit het journaal van den generaal M. van Geen.

Verhaal van den aanval op den Marapalm in 1823.

Den 1sten April 1823 waren de troepen, voor den veldtocht bestemd, gereed(*). Op 3 April verlieten de Luitenant-Kolonel Raaff met zijne adjudanten en de artillerie-officieren Pager-Oeyong, om eene verkenning te doen door de dorpen Tandjong en Andélas, tot aan den versterkten berg Marapalm, ten einde den aard van het terrein en van de wegen op te nemen en eenigszins de plaatsing van het geschut te bepalen. Vóór het aanbreken van den dageraad vertrokken, kwamen wij bij het uiterste wachthuis van onze Maleiers te Baroe-Boekit om 9 uur aan. De bergketen, waarvan Marapalm een gedeelte uitmaakt, scheen ons toe 180 voeten hooger te liggen dan Baroe-Boekit. Hare lengte, van den linker- naar den rechtervleugel, zal nagenoeg 1600 passen bedragen.

(*) De colonne bestond uit 655 man infanterie, waaronder 365 Europeanen en eene compagnie artillerie met acht stukken.

Deze berg is versterkt door vier achtereenvolgende grachten of loopgraven met borstweringen, gedeeltelijk van steen en aarde opgeworpen, waarachter op hooge palen de vijandelijke wachthuizen geplaatst waren. De grond tusschen deze wachthuizen en borstweringen was met wolfskuilen en randjoes(*) bedekt, hier en daar door het groen onzichtbaar.

Vóór den rechtervleugel der Padries lag een heuvel, Bonio geheeten. Deze heuvel werd door den vijandelijken berg gedomineerd, doch was buiten het bereik der geweerschoten. Hier, zoo werd bepaald, zouden twee houwitsers en een drieponder in batterij worden gesteld. Tusschen den heuvel Bonio en de vijandelijke batterijen ligt nog een kleine heuvel, welke mede door deze laatste wordt gedomineerd en nu bestemd werd tot het in batterij stellen van een drieponder. Rechts van deze twee heuvels tot aan den linkervleugel der vijandelijke positie is een diep, met zwaar hout bewassen terrein, hetwelk zich tot aan Baroe-Boekit uitstrekt.

Vóór den linkervleugel van de vijandelijke batterijen ligt een heuvel, Gedong genaamd, welke iets lager dan de berg Marapalm is en alwaar in batterij moesten geplaatst worden twee zes- en twee driepondskanonnen. Dezen heuvel kan men als den sleutel van de vijandelijke positie aanmerken. De wegen van Pager-Oeyong tot aan Baroe-Boekit waren goed en voor het geschut zeer bruikbaar.

Den 12^{den} April vereenigden zich de Maleische hulptroepen, die den aanval op den versterkten Marapalm mede moesten maken, in en om Pager-Oeyong. Hun getal werd op twaalfduizend man geschat. Zij kwamen uit verschillende dorpen van de landstreek Tanah-Datar(†). Het getal van hen, die met geweren gewapend waren, beliep vijf-en-twintighonderd. De overigen bezaten slechts sabels of pieken en waren bestemd tot het dragen van verschillende lasten, het begeleiden van vee en het trekken van geschut. Deze woeste troep leverde een wonderlijk schouwspel op. Oorlogskreten en scheldwoorden, uitdagingen en dreigementen, dat zij geheel Lintau zouden verbranden en vrouwen en kinderen tot slaven maken, werden reeds menigvuldig gehoord, toen men nog te Pager-Oeyong, en dus drie uren van den vijand was. De buit te maken goederen werden reeds onder den woesten hoop verdeeld en van heel wat beren de huiden verkocht, voordat ze geschoten waren. De nacht werd door hen met dobbelspel, hanenvechterijen en amfioenschuiven doorgebracht, terwijl de scheldwoorden tegen de Padries ons voortdurend in de ooren klonken. Slechts weinigen begaven zich ter ruste, zoodat zij den volgenden dag, toen men opmarcheerde, door vermoeienis niet in staat waren, iets uit te richten.

(*) Spitse stukken bamboes, scherp aangepunt en in het vuur gehard; zij worden in den grond gestoken, om den toegang te belemmeren.

(†) Waar Fort van de Capellen hoofdplaats van is.

Den 13den vroeg in den morgen verzamelden zich de troepen en de Maleiers op een plein voor het fort te Pager-Oeyong. Om zes uur ging de avant-garde op marsch. Deze bestond uit honderd Europeesche flankeurs, duizend man der Maleische hulptroepen en twee drieponders. Een half uur later volgde het hoofdkorps met het geschut, daarna bagage, vivres, enz. Om half acht werd de colonne door de achterhoede gesloten, bestaande uit honderd infanteristen. Tegen 1 uur in den namiddag kwam de voorhoede te Baroe-Boekit aan, en werd van dien heuvel, alsmede van den Gedong, aanstonds bezit genomen. Daarbij werden eenige geweerschoten met den vijand gewisseld, waardoor vijf Europeesche soldaten gekwetst raakten.

Het overige gedeelte der macht volgde spoedig. Om drie uur n.m. waren de posities bezet. Dienzelfden avond stelden wij nog, met onbeschrijfelijk veel moeite, twee zespondskanonnen en twee drieponders op den Gedong in batterij; op den Bonio twee houwitsers van vijftien duim, en op Baroe-Boekit twee kanonnen van drie pond. Terwijl men bezig was, het geschut op den Gedong te hijschen, hetwelk erg omslachtig ging, door middel van lange touwen, waaraan een honderdtal Maleiers trokken, trachtte de vijand ons dat te beletten en deed daartoe eenige spoedig op elkander volgende uitvallen. Zij waren echter niet krachtig genoeg en een goed gericht twee-gelederen-vuur dwong hen alras tot terugtrekken.

De resident van Padang, de heer Du Puy, was met een detachement gewapende matrozen van Z.M. fregat *Melampus* te Pager-Oeyong aangekomen en volgde ons tot Andélas, waar hij zijn verblijf opsloeg, ten einde dadelijk na afloop van den strijd in de overwonnen plaatsen het civiel gezag in te voeren.

Tegen den avond betrokken de verschillende troepen het bivouac. Kapitein Vriese legerde zich met zijne compagnie op den Gedong. De 1ste Luitenant De Lieser, met eene compagnie der 19de afdeeling, betrok het bivouac op den Bonio. De Luitenant Schreiber bezette met de flank-compagnie der 18de afdeeling Baroe-Boekit. De andere troepen waren achter laatstgemelden heuvel vereenigd. De commandant der expeditie met zijn staf betrok aldaar mede het bivouac, waar tevens eene loods was opgeslagen tot opneming van de geblesseerden en zieken.

Des anderen daags, den 14den, werd in den vroegen ochtendstond bij de compagnie der 18de afdeeling op den Gedong nog eene compagnie der 20ste afdeeling onder den 1sten Luitenant Lefèbre gevoegd, alsmede het detachement mariniers onder den 1sten Luitenant Van der Velde. Deze macht werd gezamenlijk onder de bevelen van den Kapitein Vriese geplaatst. De positie van den rechtervleugel dezer force werd gedekt door 2000 Maleiers, voor de helft met geweren gewapend. Kapitein Vriese bekwam den stelligen last, om, zoodra de twee zesen de twee drieponders genoegzaam vuur op de vijandelijke batterijen hadden gemaakt, de batterijen langs die zijde te bestormen.

Terwijl de houwitsers reeds hun vuur openden, werd een der driepondskanonnen, welke te Baroe-Boekit in batterij stonden, nevens den houwitser gesteld en de 6de flank-compagnies der 18de en 19de afdeeling, benevens 1000 Maleiers, langs de loopgraven verdeeld. Over deze gezamenlijke macht voerde Majoor Laemlin het bevel. Het doel dier opstelling was: in verband met onzen rechtervleugel het centrum te forceeren. Op dat oogenblik bekwam ik de order, om op een heuvel voor en links van den Bonio het commando op mij te nemen. Onder mijne bevelen had ik den Luitenant der artillerie Marinus, met een driepondskanon, hetwelk te Baroe-Boekit in batterij had gestaan, alsmede de 2de Luitenant Veltman met 30 flankeurs.

Van de overige Maleische hulptroepen was er een groot getal langs de gansche linie verdeeld en bevond zich een nog grooter aantal op Baroe-Boekit. Dit laatste was bestemd, om de meest bedreigde punten te ondersteunen, en tevens, om de geblesseerden weg te voeren en ammunitie en vivres aan te brengen.

Nauwelijks was ik met mijne kleine macht op den heuvel, of een groot aantal Padries kwamen uit hunne loopgraven te voorschijn en maakten een moorddadig geweervuur op mijn kleinen troep. Daar zij zich tot bestorming voorbereidden, kwamen wij daardoor een oogenblik in gevaar van overmeesterd te worden. Ik had den stelligen last, mijne positie te houden, opdat de Majoor Laemlin niet overvleugeld zou worden; daarom besloot ik, met de twee overige officieren mij aan het hoofd van het detachement infanterie te stellen. Na eenige goed gerichte blikkendoosschoten greep ik den vijand met de bajonet aan, en in het korte doch bloedige gevecht, dat daardoor ontstond had ik het geluk, meester van het terrein te blijven. De vijand vluchtte toen in allerijl achter zijne borstweringen, een twintigtal dooden en zwaar gewonden in onze handen achterlatende. Eenigen met mij, waaronder de Luitenant Veltman, beklommen reeds hunne eerste borstwering. Doch dit was van korten duur. Het gering aantal mijner manschappen, door het sneuvelen van verscheidenen nog kleiner geworden, noodzaakte ons, naar onze positie terug te keeren. Bij dit kort doch hevig gevecht sneuvelde de Luitenant der artillerie Marinus, benevens drie kanonniers en zeven flankeurs; negen manschappen en de Luitenant Veltman werden gewond.

Hiervan dadelijk aan den Luitenant-Kolonel Raaff schriftelijk kennis gevende, bekwam ik een klein stukje papier tot antwoord, waarop stond: ‘Houd U! ik zend U eene compagnie versterking.’ De overste was voor mijn lot bevreesd en meende, dat de Padries spoedig een tweeden aanval zouden wagen, waarbij zij misschien beter zouden slagen. Hij zond daarom de 5de compagnie, het 1ste bataillon der 19de afdeeling, onder de bevelen van den Kapitein B.... Door de komst dezer versterking ging natuurlijk het commando der positie aan dien Kapitein over. Ik bekwam den last, mij bij den Majoor Laemlin te voegen.

Gedurende al dien tijd had het geschut op den Gedong een levendig vuur onderhouden, weshalve de Kapitein Vriese tot den stormmarsch aan onzen rechtervleugel besloot. Doch zichzelven niet aan het hoofd zijner manschappen stellende, en aldus den moed zijner soldaten niet opwekkend, werden zij, niettegenstaande sommige brave officieren en manschappen de borstwering reeds beklommen hadden, met groot verlies teruggeslagen. De vijand achtervolgde de onzen verwoed en onder een wild krijgsgeschreeuw, deed een aantal onzer soldaten sneuvelen en kwetste er nog meerderen, o.a. vier luitenants: de 1ste Luitenants Le Fèbre en Temminck, en de 2de Luitenants Bosch en Hellwich.

De vijand vervolgde onze troepen tot voor onze stukken, doch daar werd hij zoodanig door het blikkendoosvuur ontvangen, dat hij in groote haast terugvluchtte en een aantal geblesseerde Padries in onze handen vielen.

Het centrum der vijandelijke positie werd gelijktijdig aangevallen door de twee flank-compagnieën onder de bevelen van den Majoor Laemlin. Deze troepen rukten met zooveel spoed voorwaarts, dat, ondanks het hevig geweervuur, de 2de Luitenant Creemer met eenige brave flankeurs erin slaagde, het driekleurig dundoek op de vijandelijke borstwering te planten. Met twee compagnieën snelden wij hem ter hulp en beklommen de hooge borstwering op dat punt. En wij zouden hier overwonnen hebben, indien de vijand niet, dronken door zijn succes op den Gedong, in massa op ons aangestormd ware. Nu ontstond weer een kort maar hardnekkig gevecht. Eenige priesters, al uitroepende: Allah! Allah! vielen onze tirailleurs met hunne lange klewangs in de flank, zoodat ook wij tot den terugtocht genoodzaakt werden, welken wij in de beste orde volbrachten.

Nog tweemaal werd de aanval op het centrum der vijandelijke versterkingen herhaald, doch tot tweemaal toe mislukte die aanval ook. De Padries waren niet meer verdeeld en de Kapitein op den Gedong bleef werkeloos. Alstoen besloot de overste Raaff, aangezien de manschappen te zeer vermoeid waren, positie te blijven behouden en den volgenden dag den aanval te hervatten. Daarna gingen wij de laatste eer bewijzen aan onze gesneuvelde wapenbroeders.

De Maleische hulptroepen hadden weinig deel aan het gevecht genomen. Zij hadden hunne krachten willen sparen, om later des te beter te kunnen plunderen en moorden.

De Kapitein Vriese, aan wien, niet alleen naar mijne meening, maar ook naar het gevoelen van al de overige heeren officieren, te wijten was, dat wij in onze onderneming niet geslaagd waren, is van dat oogenblik, totdat wij den Marapalm verlieten, ziek geweest en heeft zich al dien tijd in de tent van de geblesseerden opgehouden. Hij gaf voor, aan koorts te laboreeren, maar wij beweerden, dat het kanon-koorts was. Bij die gelegenheid heeft hij niet alleen de achting van

zijne kameraden, maar ook die van den soldaat verloren, ten gevolge waarvan hij van het tooneel des oorlogs is verwijderd en dadelijk gepensionneerd.

Het begin van den nacht werd vrij rustig doorgebracht. Slechts hier en daar hoorde men enkele geweerschoten. Tegen twee uur begon het zwaar te regenen en te donderen. Aan slapen was niet te denken. Het ruischen van het zwaar gebladerte, het zwiepen en steunen der boomen, die herhaaldelijk met groot geweld tegen elkander sloegen; het kletteren van den regen, die met groote druppels op ons neerzijpelde; het loeien van den wind, de vreeselijke bliksemstralen en donderslagen, en daartusschen, altijd door, het eentonig geroep van het veldwoord: alles wel! door de schildwachten, dit alles veroorzaakte zulk een aanhoudend en geweldig geraas, dat men van den vijand weinig kon bespeuren. De grond was nat; aan slapen viel niet te denken. Wij bleven dus, tenzij wij op post of op patrouille moesten, bij het vuur zitten praten en rooken.

De stortregens hielden den volgenden dag (den 15^{den}) nog sterk aan. Dat hinderde ons in onze aanvallende operaties geweldig. Welras vaardigde de overste Raaff dan ook de bevelen uit, dat er dien dag positie zou worden gehouden, zooals wij dien den vorigen avond hadden, en er alléén defensief zou worden gehandeld.

Daar wij 'à la belle étoile' gelogeerd waren, zoo hadden wij allen van het gure weder veel te lijden, hetgeen nog verergerd werd door de menigvuldige ontberingen, welke wij ons moesten getroosten. Vele manschappen werden dan ook ziek.

Dien dag werd de Majoor Laemlin ter vervanging van den Kapitein Vriese op den Gedong geplaatst, zoodat de 1ste Luitenant De Lieser het commando op den Bonio bekwam.

Des anderen daags was het weder niet gunstiger en er werd dus op bevel van den overste evenals den vorigen dag gehandeld. Tegen den avond begon het weder op te klaren. Alstoen zagen wij, dat het verder beklimmen en bestormen der vijandelijke batterijen, zoo niet onmogelijk, ten minste hoogst bezwaarlijk was. Door de menigvuldig gevallen regens waren de bergpassen zeer glibberig en hoogst moeielijk te begaan. De vijand, gedurende den laatsten dag sterk in getal toegenomen, had verschillende dammen in de loopgraven gelegd, waardoor het water werd opgestopt. Zijn plan was natuurlijk, om bij onze nadering die dammen door te steken en de geweldige watermassa, waardoor steenen en zelfs boomen werden meegesleept, op ons los te laten. Wij hadden dus met een gróót bezwaar meer te kampen dan op den eersten dag. Den overste Raaff ontging van dit alles niets. Hij overwoog de bezwaren, de menigvuldige ongemakken, welke de soldaat wegens het gure weder had moeten verduren; de ontberingen, welke hij, bij gebrek aan warm eten, had moeten doorstaan; hoe de man geene andere kleeding of schoeisel had dan hetgeen hij droeg,

en hoe dit alles te samen het moreel van den soldaat moest verzwakken. Hij had gezien, hoe weinig diensten ons door de Maleische hulptroepen waren bewezen, en besloot daarom, een raad van defensie bijeen te roepen, aan welken hij al zijne bezwaren kon mededeelen. Die bijeenkomst had tegen den avond te Tandjong plaats, en daar werd door den resident Du Puy en den overste Raaff besloten, om den volgenden dag, den 17^{den}, het geschut achteruit te brengen en met onze force naar Pager-Oeyong terug te keeren, daar eenigen tijd uit te rusten, om daarna Lintau langs eene andere zijde aan te vallen.

Bij het ophouden van den regen waren de vijandelijkheden hervat door het wisselen van eenige geweerschoten, waarbij wij het verlies van eenige flankeurs en het zwaar blesseeren van den 1sten Luitenant De Lieser te betreuren hadden.

In den loop van den nacht tusschen den 16^{den} en 17^{den} brachten verschillende spionnen ons het bericht, dat de vijand eene aanzienlijke versterking had bekomen. De Padries uit Bondjol en Alahan-Panjang, tot nu toe neutraal, hadden zich bij hem gevoegd. Hierdoor zou onze retraite, maar vooral het terugbrengen van ons geschut, zeer bemoeielijkt worden. Voordat wij toch aan retireeren konden denken, moest al het geschut uit zijne positie gebracht en op den grooten weg teruggevoerd worden.

Het driepondskanon, dat voor den heuvel Bonio in batterij stond, moest het eerst terug worden gebracht. Deze taak werd mij opgedragen. Voorwaar, geene aangename commissie! daar dat stuk op een pistoolschot afstand van den vijand in positie was gesteld. Het detachement mariniers onder bevel van den Luitenant Van der Velde en zes kanonniers hadden daarbij de wacht. Met het aanbreken van den dageraad snelde ik naar mijn post, bijgestaan door 25 flankeurs en 100 Maleiers, onder bevel van den verdienstelijken Indiër Datoe Pamoesian, van Batipoe. De Luitenant-Kolonel Raaff had de taak, om het geschut terug te brengen, aan mij opgedragen, omdat ik daar in den beginne met den vijand slaags was geweest en op dien heuvel gecommandeerd had, waardoor ik eenige locale kennis had opgedaan.

Vóór het aanbreken van den dageraad stond ik reeds met mijne manschappen bij onzen drieponder. Ik posteerde het detachement flankeurs en mariniers zoodanig achter boomen en struiken, dat de Padries hen niet zien en mij niet overvallen konden. De prolonge van den drieponder werd in zijne geheele lengte uitgelegd en de raderen geremd, om het spoedig afloopen te beletten. Toen het helder dag was geworden, bespeurde de vijand ons en deed dadelijk een hevigen uitval. Gelukkig, dat het stuk geschut nog niet aan het dalen was, want nu had ik nog juist den tijd, om de beweging te staken en een paar blikken doozen af te schieten. Ook de hier opgestelde houwitsers gaven vuur, terwijl de infanterie, en tirailleur opgesteld, hierin niet achterbleef. Zoo gelukte het ons, de Padries

terug te drijven, doch niet zonder dat wij drie gesneuvelden en 7 gekwetsten bekwamen.

Dadelijk daarna plaatste ik eenige Maleiers aan de prolonge en eenige achter aan het stuk, en zoo kwam het kanon spoedig op den grooten weg. Ik mocht hierover de ondubbelzinnige bewijzen van tevredenheid van den overste Raaff ontvangen. Nauwelijks was het stuk teruggebracht, of de vijand viel opnieuw, maar thans in grooter getale, woedend op onze infanterie aan, die nog op den heuvel geposteerd stond. Deze manschappen moesten natuurlijk zwichten voor de overmacht, doch repliceerden zich op den Bonio, vanwaar zij, met behulp der zich daar bevindende manschappen, de aldaar in batterij geplaatste twee houwitsers en den drieponder mede op den weg terugbrachten. Dit kanon, waarvan men de raderen niet had geremd, stortte den berg af en kwam in de rijstvelden terecht. De Padries maakten er zich dadelijk meester van, doch door den Luitenant Verhorst, die met zijn peloton van 20 man op hen aanviel, werd het weder teruggenomen.

De officier, die op den Bonio het bevel voerde, beging den groven misslag van die positie te verlaten. De vijand nam haar dadelijk in, hetgeen de allernadeeligste werking voor onze gansche macht ten gevolge had kunnen hebben.

Gedurende dien tijd was men ook reeds bezig, om de twee kanonnen van zes pond en de twee drieponders, welke op den berg Gedong in batterij stonden, terug te brengen. Zoodra de vijand dit bemerkte, deed hij een hevigen uitval, doch een goed aanhoudend vuur dwong hem spoedig, naar zijne schuilhoeken terug te keeren. Voordat de prolonges uitgelegd waren, werd de uitval nog tweemaal herhaald. Toen begon de munitie te ontbreken en was men verplicht, de stukken met pakjes infanteriepatronen, waarvan nog voorraad was, te laden. De vijand was voor dit vuur veel minder beducht, maar viel integendeel met een verwoed geschreeuw van Kafir! andjing wolanda(*) onze manschappen hevig aan. Een bloedig gevecht begon er toen; alles was in een oogenblik handgemeen. Het geweer werd alleen als stootwapen gebruikt tegen de lange pieken en klewangs. Aan laden viel niet meer te denken. Niets hoorde men dan het gekletter der blanke wapenen. Een geruimen tijd bleef de overwinning onzeker, totdat eindelijk de onzen voor het groot getal en het voordeel, hetwelk de vijand met zijne lange lansen op onze korte geweren had, terugdeinsden. Weldra was de vijand meester van het plateau; de infanterie raakte in verwarring en verstrooide zich; alles sloeg op de vlucht. De vier vuurmonden vielen daardoor met de meeste kanonniers in handen der Padries. De Luitenant Van Panhuis sneuvelde in dit gevecht; de Luitenants Schreiber en Van Karnebeek werden geblesseerd. Diegenen, welke, licht gewond, in de handen der Padries vielen, werden op wreedaardige wijze van het leven beroofd.

(*) Ongeloovige! Hollandsche hond!

De vijand op den berg Bonio, den voorspoed zijner wapenbroeders op den Gedong ziende, avanceerde in groote massa en wilde zich ook meester maken van de twee houwitsers en de twee drieponders, welke reeds op den grooten weg waren gebracht. Een wel gericht geweervuur hield hem eenigen tijd in bedwang, doch daar wij nu niet meer in het bezit van den Bonio waren, zoo was onze positie zeer ongunstig, daar wij door den vijand geheel gedomineerd werden. Wij verkeerden in het grootste gevaar van overmeesterd te zullen worden.

De overste Raaff, zulks inziende, vroeg daarop eenige vrijwilligers, om den verloren grond van den Berg Bonio te gaan hernemen. Daar ik bij mijzelf overtuigd was, dat het hernemen van den Bonio ons eenig redmiddel was, zoo presenteerde ik, om, indien mij een genoegzaam aantal manschappen werd toegevoegd, deze moeielijke en gevaarvolle taak op mij te nemen. De 2de Luitenant Kleij gaf zijn verlangen te kennen, om met mij te gaan, zoo ook de sergeant D'Union en 19 manschappen. De laatste waren alle van verschillende korpsen en natiën, zoodat het detachement bestond uit Europeesche infanterie, mariniers, Sumanappers en Boegineezen. Alvorens mijn klein detachement in beweging te stellen, sprak ik het hartelijk toe, hield ieder zijn plicht en onze gemeenschappelijke moeielijke taak voor oogen, en spiegelde hun voor, hoe wij, tot aller redding handelend, ook, zoo wij slaagden, op aller achting konden staat maken. Ik gelastte hun, niet te vuren, maar alleen de bajonet te gebruiken, dewijl het vuren en laden te veel tijd nam. Met mijn detachement ging ik den berg een eind om en beklom hem daarna, terwijl ik mijne manschappen zooveel mogelijk achter de boomen verborg. Wij waren zoo goed als boven, toen de Padries ons ontdekten en een regen van kogels op ons afschoten, welke echter, daar wij achter de boomen avanceerden, ons weinig kwaad deden. De 2de Luitenant Kleij en één man werden echter hierbij gewond. Thans brak het oogenblik van handelen voor mij aan, want de vijand had de meeste geweren afgeschoten en behoefde nu eenige minuten, om die lange, onhandelbare geweren weder te laden. Zooveel als het talud van den berg, de boomen en het kleine hout mij toelieten, verzamelde ik mijne kleine macht, nu nog kleiner door het gemis van een officier en een man, en greep den vijand met de bajonet, onder een woest geschreeuw, aan. De Padries deinsden nu een weinig terug en ik was zoo goed als geheel meester van de kruin des bergs, toen zij, ons klein getal bemerkend, met hun honderden op ons aanvielen. Wij hielden ons goed gesloten, ontvingen de aanvallers met een goed gericht geweervuur en grepen hen dadelijk, nadat wij losgebrand hadden, onder den roep van: Leve de Koning! met de bajonet aan. Nu hadden wij het geluk, den vijand van de kruin des bergs te verdrijven. Terwijl de Padries retireerden, kwam een hunner hoeloebalang's(*), geheel in 't rood gekleed, met uit-

(*) Voorvechter.

getrokken klewang uitdagend op mij af. Daar ik begreep, hem te kunnen staan, ging ik hem te gemoet. Te laat echter bemerkte ik een Padrie, die, met een geweer gewapend, achter hem was en die, toen ik mijn arm oplichtte, om den hoeloebalang een houw toe te brengen, op mij losbrandde en mij de rechterhand blesseerde. De voorvechter werd door den sergeant D'Union, die mij gevolgd was, afgemaakt, doch ongelukkig werd genoemde sergeant zelf zwaar gewond. Weldra kregen wij versterking, want de overste Raaff was ons met tweehonderd man gevolgd langs den gewonen weg naar den berg en bezette nu dadelijk den heuvel, welke een uur vroeger zoo gedachteloos door de mariniers was verlaten. Van de twintig vrijwilligers, die mij gevolgd waren, waren er acht gesneuveld en vijf geblesseerd. Tot de laatsten behoorden ook de beide officieren en de sergeant. Ikzelf had bij die gelegenheid eene zware wond aan de rechterhand en een lichten lanssteek aan de linkerdij bekomen. Dadelijk begaf ik mij langs den weg naar beneden en ontmoette al ras in de rijstvelden den chirurgijn Quartero. Deze verdienstelijke man wilde mij dadelijk verbinden en haalde daartoe eenige messen en scharen voor den dag. Doch ik stelde meer vertrouwen in onzen chirurgijn-majoor Schellet en begaf mij naar de ambulance, eerst echter mijn schrikkelijken dorst stillende aan eenig modderig water, van de rijstvelden geschept. Aan de ambulance ontwaarde ik een treurig tooneel; een aantal dooden en gekwetsten lagen daar door elkander. De zwaarst gewonden smeekten, dat men hen toch maar dooden zou, want geene middelen van vervoer meer voorhanden zijnde, zagen zij vooruit, dat zij spoedig in de handen der Padries zouden vallen, en wisten zeer goed, dat, indien zulks levend geschiedde, hun eene schrikkelijke marteling wachtte.

De chirurgijn-majoor Schellet visiteerde mijne wonden en amputeerde drie vingers. De Maleiers waren met eenige geblesseerden reeds allen naar Pager-Oeyong teruggekeerd, zoodat er voor mij geen ander transportmiddel overbleef, dan op een mijner paarden te gaan zitten en de overige geblesseerden in ons fort te gaan rejoigneeren. Ik had nog het ongeluk, dat mijn Javaansche bediende door twee kogels zwaar gewond was.

De vijand maakte gelukkig van zijne voordeelen geen gebruik. Hoewel onze macht door deze nederlaag geheel gedemoraliseerd was, vervolgde hij ons niet. Hij stelde er zich mede tevreden, om bij en met het veroverde geschut zich te verlustigen, alsmede om eenige onze achterblijvers en een klein getal geblesseerden op eene wreede wijze van het leven te berooven. Den meesten werd, nog levend zijnde, het hoofd afgesneden, en in triomf werden dan die bloedige koppen op lange stokken en pieken rondgedragen.

Bij deze ongelukkige affaire sneuvelden van onze troepen 3 officieren en 45 soldaten, terwijl 9 officieren en 178 minderen werden gewond.

Verhaal van den terugtocht van Delangoe naar Kalitan in 1826.

Toen te Djocjokarta het bericht ontvangen was, dat de vijand zich meer noordwaarts uitbreidde, werd van alle beschikbare troepen eene colonne geformeerd, en deze onder het commando van den Majoor Sollewijn gesteld. Ik werd daaraan toegevoegd als Commandant der artillerie. Onder mijne bevelen stonden de 1ste Luitenant Hoyel, de Luitenant ter zee 2de klasse Van Braam Houckgeest, die als 1ste Luitenant der artillerie dienst deed, en de 2de Luitenant der artillerie Vincent.

In den vroegen morgen van den 26sten Augustus (1826) verliet de colonne Djocjokarta. De Generaal Van Geen marcheerde mede, bij zich hebbende alle beschikbare cavalerie, bestaande uit 200 huzaren en 50 djayang-secars(*). Zonder door den vijand te zijn opgehouden, kwamen wij om 11 uur bij het fort Klatten, alwaar bivouac werd opgeslagen. Des anderen daags, den 27sten, marcheerde onze colonne langs den grooten weg naar Delangoe. Den vijand zagen wij slechts op grooten afstand, op de hoeken der dorpen. Te 10 uur kwamen wij op de plaats onzer bestemming aan.

Te Delangoe ontmoette de Generaal Van Geen den Generaal De Koek. Door hen werd bepaald, dat, aangezien daar ter plaatse geene genoegzame fourrage te bekomen was, de Generaal Van Geen met al de cavalerie, de halve batterij onder den 1sten Luitenant Hoyel en 100 man infanterie tot dekking, zich naar Kalitan zou begeven, om aldaar positie te houden. De bewaking van het dorp Delangoe zou worden toevertrouwd aan de zorg van den Majoor Sollewijn, bijgestaan door den Pangeran Inge-Bey met zijne Solosche troepen.

De Generaal De Kock keerde met de andere Pangerans naar Solo terug.

Dadelijk na het vertrek der H.H. Generaals verkenden wij het dorp.

Delangoe is een zeer uitgestrekte en onregelmatig gebouwde kampong. De missigit en vele particuliere huizen zijn van steen, doch verreweg de meeste woningen van bamboes opgetrokken. Men vindt er onderscheidene straten, en de groote postweg van Djocjokarta naar Soerakarta snijdt het in tweeën. Klatten ligt er 7 palen(†) van ten noorden en Kalitan 8 palen ten zuiden.

Wij betrokken het bivouac ten noorden van het dorp, achter twee smalle, aan elkander evenwijdig loopende stroomen, welke overal doorwaadbaar waren.

De Solosche hulptroepen, 1500 man sterk, onder de bevelen van Pangeran Inge-Bey, waren ten zuidoosten van Delangoe gelegerd. Een

(*) Inlandsche ruiterij, gewoonlijk als politie gebezigd.
(†) Een paal = 1507 meter.

paar malen had de vijand hen reeds aangevallen, doch zonder resultaat.

De Majoor Sollewijn betrok eene goede woning in het dorp.

Den 27sten liet de vijand ons met rust. Eenige uitgezonden patrouilles bevestigden de berichten der spionnen, dat de vijand zich met bidden bezig hield. Wij vernamen verder, dat het hoofd der opstandelingen, Dipo-Negoro, in de dessa Djoio-Troento, 3 palen westwaarts van Delangoe, zich bevond en dat de brandals(*), in de omliggende dessa's vereenigd, door den beruchten Raden Maas Papak en Raden Sentot werden aangevoerd.

In den avond wandelde ik met eenige officieren over den passar(†) van Delangoe. Deze was goed verlicht en zeer bezocht. In den beginne zagen wij de bezoekers aan voor inwoners en Solosche hulptroepen, doch later meenden wij verschillende brandals onder hen te herkennen, natuurlijk hier gekomen, om te spionneeren. Toen wij dit aan de inlandsche prinsen mededeelden, verzekerden deze ons, dat geen oproerling den moed zou hebben, zich binnen Delangoe te wagen. Wij voor ons wisten, wat wij te denken hadden, en waren zeer op onze hoede. Gelukkig werd de nacht rustig doorgebracht.

Des anderen daags, 's morgens vroeg, zagen wij de posten van den vijand evenals den vorigen dag opgesteld. De uitgezonden patrouilles wisten ons, evenmin als de spionnen, iets van 's vijands plannen te verhalen. Daarom bleven wij van onze zijde rustig, doch op onze hoede. Onze macht toch was niet talrijk genoeg, om aanvallend te werk te gaan.

Des middags omstreeks 1 uur, terwijl de soep nog over het vuur hing, zagen wij eene uitgestrekte tirailleurslinie, gedekt door sterke reserven, uit het westen oprukken en regelrecht op Delangoe aanmarcheeren. De Majoor Sollewijn, commandant onzer colonne, bevond zich op dat oogenblik in het dorp en werd door een afgezonden ordonnans van het naderen des vijands verwittigd. Intusschen begon de vijand een tirailleursgevecht met onze voorposten, ten gevolge waarvan eenige geweerkogels in ons bivouac nedervielen.

Ik gaf nu bevel, dat de kanonniers bij hunne stukken zouden gaan en dat de treinpaarden opgestangd zouden worden. De brandals intusschen voortdurend naderende, zoodat onze voorposten al vurende moesten retireeren, lieten wij de infanterie mede onder de wapenen komen en hare verschillende positiën innemen. Ik verzocht den Luitenant-Adjudant Ondaatje, zich naar de dessa te begeven, om den Majoor Sollewijn het naderen van den vijand te rapporteeren. Eenige welgerichte kanonschoten konden hem niet tot wijken brengen. Verscheidene vijandelijke kogels, op onze ‘en tirailleur’ terugtrekkende voorposten afgeschoten, vlogen over het bivouac. Intusschen bleven wij, de artillerie uitgenomen, werkeloos en zonder eenige orders.

De Luitenant De Petit, door de batterij gaande, zeide, mij passeerende:

(*) Opstandelingen.
(†) Markt.

‘Capitaine, le Major est perdu!’ Ik sloeg op dat gezegde geen acht en antwoordde slechts: ‘Ah bah! bah!’ want ik meende, dat het bedoelde: il a perdu la tête, zooals men zegt van iemand, die niet meer weet, wat hij doet. Ik dacht zulks, omdat inderdaad eenige dagen vroeger bij Ketjiewan werkelijk zoo iets had plaats gehad en den vorigen avond ons discours daarover geloopen had.

Wij zullen nog een 5 minuten werkeloos gestaan hebben, toen de Luitenant-Adjudant Ondaatje bij mij kwam en mij rapporteerde, dat de Majoor Sollewijn, toen hij te paard op het bivouac verscheen, zoodanig door een vijandelijken kogel in het hoofd was getroffen, dat hij dood ternederstortte. Het gezegde van den Luitenant De Petit werd mij nu duidelijk.

Als oudste kapitein van onze force nam ik nu het commando der colonne op mij en gaf het bevel der artillerie over aan den Luitenant 2de klasse der marine Van Braam Houckgeest.

Oogenblikkelijk zond ik vier pelotons infanterie, ieder 25 man sterk, ter ondersteuning van de voorposten, welke nog steeds ‘en tirailleur’ waren opgesteld, en liet de colonne eene gedekte stelling aannemen. De artillerie had eene goede domineerende positie.

Het geschut werd met schroot geladen. Aan mijne kanonniers gaf ik dezelfde order als aan de infanterie, om niet dan op mijn bevel hun vuur te openen.

Ziende, dat de vijand met groote overmacht kwam opzetten, en door het groot aantal payongs(*), vaandels en paarden onder hen verzekerd, dat Pangeran Dipo-Negoro en Raden Sentot bij den aanval tegenwoordig waren, begreep ik, dat wij al onze krachten moesten inspannen, om niet uit onze positie verdreven te worden. Ik wist van onze spionnen, dat de vijand eene force van 14 à 16000 man in de omliggende dessa's vereenigd had, en dat Dipo-Negoro beoogde, om zich meester te maken van Delangoe, ten einde den oorlog op het gebied van den Keizer van Soerakarta over te brengen, om zoo de bevolking van dit rijk, tot nog toe ons getrouw en behulpzaam, te dwingen, zijne zijde te kiezen.

De vijand avanceerde intusschen voortdurend. Onze vooruitgeschoven pelotons retireerden met de voorwacht in behoorlijke orde. Zoodra de vijand tot op 300 passen van het front onzer stelling genaderd was, namen onze voorgeschoven pelotons den looppas aan en rukten bij de colonne in. Een peloton bulkio's(†), allen in het wit gekleed, waren aan het hoofd van den vijandelijken aanval. Zij riepen ajo, ajo! madjoe, madjoe! (voorwaarts! voorwaarts!) en kwamen, door de brandals gevolgd, met onbegrijpelijke hevigheid, brullende van woede, onder een alles verdoovend geschreeuw, zonder één schot te doen, op onze positie inloopen.

Ik gaf daarop het teeken van vuur. Eenige allermoorddadigste

(*) Zonneschermen.
(†) Voorvechters.

kartetschoten, gevolgd door een geregeld twee-gelederenvuur, brachten eene ware slachting onder hen teweeg. De bulkio's konden dit moorddadig vuur dan ook niet weerstaan en moesten, slechts gewapend als zij waren met sabels, terwijl ook velen hunner den Koran op beide handen droegen en met gebukt hoofd voorwaarts drongen, terugdeinzen. Nu retireerden ook dadelijk de brandals en wel tot buiten het vuur der infanterie.

Eenige onzer soldaten waren begeerig, om de geblesseerden te gaan afmaken en hen te berooven. Ik voorzag echter, dat de brandals spoedig hun aanval zouden herhalen. Mijne macht toch was niet talrijk genoeg, om hen te vervolgen. Ook bezat ik geene cavalerie; anders had ik hen waarschijnlijk een eind kunnen verdrijven. Nu moest ik mij tot het defensieve bepalen. Ik gelastte daarom, dat een ieder op zijn post zou blijven, trachtte den soldaten nog eenige bemoedigende woorden in te spreken, en dat te meer, daar wij den vijand, buiten het bereik van ons infanterievuur, zich weer in verschillende ploegen zagen verzamelen. Hoewel ik op die verschillende groepen het geschut deed richten, waren wij niet in staat, hen door kanonvuur uit elkander te drijven.

Weldra kwamen zij weder, met evenveel woede als de eerste maal, opdagen, doch thans werden zij meer door opperhoofden aangevoerd. Weder hadden wij het geluk, hen tot wijken te brengen, doch zij trokken niet zoo ver terug als de eerste maal en verzamelden zich weder onder hunne hoofden, die door allerlei scheldwoorden op onze troepen, als anjing wolando! (Hollandsche honden), meer moed bij de hunnen zochten op te wekken.

Wij bemerkten uit al hunne gebaren, dat zij den moed niet opgaven, maar nogmaals de kracht onzer kogels wilden trotseeren; want nauwelijks hadden zij zich verzameld, of zij zetten zich in beweging, om voor de derde maal te trachten, ons van die plaats te verdrijven. Dezen keer was de aanval echter minder samenhangend en daardoor minder hevig. Eenige voorvechters liepen, ons uitdagende, zeer dapper vooruit, doch het gros volgde niet dan zeer schroomvallig en op grooten afstand. Wij spaarden dus ons vuur, om hen te doen naderen, doch nauwelijks hadden wij een tiental dier voorvechters (allen in het wit gekleed en dus gemakkelijk te onderscheiden) neergelegd, of de gansche vijandelijke macht zocht haar behoud in de vlucht, retireerde tot buiten de portée van ons geschut en trok oostwaarts om Delangoe.

Ik voorzag, dat de vijand nu de Solosche hulptroepen onder Pangeran Inge-Bey, aan wien de verdediging van de oostzijde van Delangoe was toevertrouwd, zou aanvallen. Daar ik niet onkundig wilde blijven van hetgeen daar omging, gaf ik last aan den Luitenant Lehser, commandant der pioniers, welk corps op dat oogenblik geen dienst kon presteeren, om met een peloton infanterie zich bij de Solosche force te

voegen en mij van alle bewegingen, zoowel van die des vijands als die der hulptroepen, kennis te geven.

Van die oogenblikken van rust maakten wij gebruik, om de manschappen te doen eten en de gekwetsten te verbinden. Met genoegen vernam ik, dat de wonde van den Majoor Sollewijn niet doodelijk was en er zelfs hoop op herstel bestond.

Wij zullen een klein half uur in rust hebben doorgebracht, toen de Luitenant Lehser mij kwam rapporteeren, dat de vijand het dorp omtrok en de positie der Solosche hulptroepen begon te naderen. Ik gaf daarop dien officier last, zich weder bij zijn peloton te vervoegen en mij onmiddellijk kennis te geven, wanneer de troepen des Keizers werden aangevallen. Ik zou dan met een gedeelte mijner macht te hulp snellen. Mochten echter die troepen onverhoopt gedwongen worden, hunne stelling te verlaten, hetgeen niet dan in de *uiterste noodzakelijkheid* moest geschieden, dan hadden zij positie te kiezen aan den grooten weg. Vandaar uit konden de Solosche troepen met de onzen gecombineerd elkaar ondersteunen en des te krachtiger samen handelen.

Op dat oogenblik hadden wij buiten gevecht door bekomen wonden den Majoor Sollewijn benevens 7 man, waaronder een gesneuvelde.

Omstreeks 4 uur hoorden wij eenige geweerschoten ten oosten van Delangoe. De colonne kwam dadelijk onder de wapenen en een ieder spoedde zich naar zijn post.

De Luitenant Poland werd door mij gedesigneerd, om met 150 man door het dorp te trekken en aan de Solosche hulptroepen, in geval van nood, allen bijstand te verleenen. Ik gaf hem tevens een ordonnans mede, ten einde dadelijk omtrent den staat van zaken ingelicht te worden.

Nauwelijks was de Luitenant Poland met zijne macht in het dorp gekomen, of hij werd door een vijandelijk salvo ontvangen. Hij ontwaarde dadelijk, dat alle Solosche hulptroepen, benevens het detachement van den Luitenant Lehser, zonder een vijandelijken aanval af te wachten, op de vlucht waren gegaan. Genoemde Luitenant had zelfs de lafheid, zich van zijne wapens en uniform te ontdoen, ten einde des te spoediger het gevaar te ontloopen. Hij kwam 's avonds als een wanhopende te Soerakarta aan, waar hij aan den Generaal De Kock verhaalde, dat ik met de gansche colonne vermoord was geworden. Met eenige Solosche soldaten was hij langs ongebaande wegen, dwars door de rijstvelden, naar genoemde hoofdplaats gevlucht, waar hij alles in rep en roer bracht. Eenige dagen later is hij uit 's lands dienst ontslagen.

Bijaldien genoemde Luitenant had kunnen bewerkstelligen, dat de Solosche hulptroepen positie hadden genomen op den grooten weg, dan zouden wij sterk genoeg geweest zijn, om ons staande te houden. Waren zij in behoorlijke orde op Kalitan teruggetrokken, dan waren

zij ontzet geworden door de cavalerie en de colonne althans behouden gebleven. Doch alles vluchtte! In wilde wanorde ging het door de rijstvelden; geen wonder, dat een groot gedeelte neergesabeld werd of krijgsgevangen gemaakt. Hunne artillerie trok zonder bedekking over den grooten weg naar Kalitan, en dientengevolge viel dat geschut, evenals de geheele bagage, in handen des vijands.

De Luitenant Poland bleef met zijn detachement den ingang van het dorp bezetten, ten einde het deboucheeren van den vijand naar onze zijde te beletten. Weldra zagen wij uit verscheidene huizen rookzuilen opstijgen, welke al ras in vlammen overgingen. Geen twijfel bestond er dus meer, of de vijand was reeds in alle straten doorgedrongen. Steeds werden er dan ook van uit en van tusschen de huizen enkele schoten op ons bivouac gedaan.

Onze positie was nu geheel omsingeld. Van achteren lag deze geheel open en daar de vijand uit de huizen en achter de boomen ons geheel domineerde, waren wij gedwongen, Delangoe te verlaten. Wij moesten nu òf retireeren naar Klatten, òf ons door de talrijke vijandelijke benden een weg slaan en op Kalitan trekken. Ik besloot tot het laatste, wel begrijpende, dat de Generaal, wanneer hij ons kanonvuur zou hooren, tot ons ontzet op zou rukken.

Met een kort en krachtig woord vermaande ik een ieder tot zijn plicht, erop wijzende, dat ons behoud afhing van ons zoo gesloten mogelijk te houden.

Er was geen tijd te verliezen. De vijand kwam ons van alle kanten bestoken. Toen ik order gaf, om het geschut op den grooten weg te stellen, en schikkingen nam, om met de colonne door het brandend dorp op Kalitan te trekken, hoorde ik van alle kanten een gemor opgaan. Ieder wilde, dat ik op Klatten zou retireeren. Zulks was voorzeker minder gevaarlijk, want dan behoefde het brandende en door den vijand bezette dorp niet doorgetrokken en was het ook onnoodig, om ons een weg te banen door de talrijke benden brandals. De vijand zou dan alleen onzen linkervleugel kunnen aanvallen, terwijl bij een marsch op Kalitan wij geheel door vijanden zouden omringd zijn. Doch ik begreep ook, dat, als wij dien weg niet volgden, wij alsdan van het mobiele leger zouden zijn afgesneden en onze colonne voor langen tijd geneutraliseerd zou worden. Bij de tijdelijke zwakheid van het leger zou zulks allernadeeligst zijn geweest.

Zoodra het geschut op den grooten weg geplaatst was, formeerde ik drie pelotons Europeesche infanterie vóór en vier pelotons Sumanapsche infanterie achter het geschut, met eenige tirailleurs op de flanken, plaatste achter deze infanterie de geblesseerden en de bagage, daarna de overige infanterie.

Ieder wilde, dat ik van mijn voorgenomen plan zou afzien, want men hield het voor onmogelijk, om met zulk een gering aantal manschappen door een brandend, met vijanden opgevuld dorp te trekken, met zekerheid

van bij het deboucheeren uit de dessa door een twintigvoudig aantal vijanden te worden omsingeld en aangevallen. Zelfs waren er sommigen, die mij dwingen wilden, om mijn plan te laten varen. Ik volhardde echter in mijn voornemen en gelastte de colonne, langzaam voorwaarts te trekken.

Wij rukten het dorp binnen. Het was, of wij tot eene lijkstatie behoorden. Onwillekeurig nam men den doodenmarsch aan. De Luitenant Poland, die nog met 150 man bij den ingang van de dessa gekampeerd stond, hernam zijne plaats in de colonne. Er heerschte bij ons eene indrukwekkende stilte.

De vijand betwistte ons den marsch zeer flauw. Hij vergenoegde zich met uit de huizen en straten enkele geweerschoten op ons te lossen, welk vuur ik door eenige tirailleursschoten liet beantwoorden. Gelukkig had hij op onzen weg geene versperringen aangebracht, want in dat geval zouden er heel wat dooden gevallen zijn.

Bij het deboucheeren uit de dessa stond de vijand, ontzaglijk door zijn getal, in een halven cirkel gerangeerd. Op zijne overmacht bouwende, hield hij onze nederlaag voor zeker, deed geen enkel schot, maar riep, dat wij ons zouden overgeven. Aan de drie voorste pelotons zond ik de waarschuwing, om op mijn commando met de grootst mogelijke snelheid het achter hen marcheerend geschut te demaskeeren, daar ik een salvo met schroot zou doen geven en dadelijk daarop de pas de charge door de zeven eerste pelotons onder een hoerrah! zou laten uitvoeren. Daartoe vereenigde ik al de hoornblazers bij mij. Op 200 passen van den vijand genaderd, gaf ik uitvoering aan dit plan, met dit gelukkig gevolg, dat de brandals voor ons vuur en onze bajonetten rechts en links van den weg stoven en deze ons open bleef. Ik maakte hiervan dadelijk gebruik, om voorwaarts te trekken, hetgeen zonder onheil geschiedde. Geen enkelen gewonde zelfs hadden wij hierbij te betreuren, terwijl een groot aantal vijanden gevallen was.

De brandals vereenigden zich nu weder in de rijstvelden en vielen met stoutheid op onzen linkervleugel aan. Ik versterkte dien vleugel met twee pelotons Europeesche infanterie en twee stukken geschut; ook vervoegde ik mijzelf daarbij, terwijl ik den Kapitein La Coste de Watermale verzocht, zich bij het voorste gedeelte der colonne op te houden.

De aanval op den linkervleugel werd zoo dikwijls herhaald, dat ik op een half uur afstand van Delangoe de colonne halt moest doen houden, ten einde des te beter eene verdedigende positie aan te nemen. Zoo dikwijls de brandals waren afgeslagen, marcheerden wij langzaam voort, wonnen daardoor voortdurend terrein, maar werden ook telkens met hevigheid en van nabij vervolgd. Zoo zullen wij nagenoeg een klein uur afstands hebben afgelegd, toen ik aan het hoofd der colonne een hoerrah! hoorde en daarbij het gejuich: de Generaal! de Generaal!

Dit gejubel, waarin weldra de geheele colonne deelde, ontstond, doordat in de verte cavalerie gezien werd, die in vollen ren op ons aankwam. De soldaten waren van meening, dat het de Generaal was, die ons kwam ontzetten.

De vijand, door het hoerrah onzer troepen en de aanrukkende cavalerie eenigszins overbluft, staakte zijne vervolging en nam eene defensieve houding aan.

De cavalerie, welke ons te gemoet was gereden, bracht ons echter geene versterking. Het waren 30 djayang-sekars, aangevoerd door den Luitenant van de huzaren De Latre en afgezonden door den Generaal, om naar aanleiding van ons kanonvuur verkenning naar onze zijde te doen. Genoemde Luitenant deelde mij mede, dat de Generaal in aantocht was, om ons te ontzetten, want dat hij uit het naderend kanonvuur wel begrepen had, dat de colonne van Delangoe was geretireerd. Hij verhaalde mij ook, vele van de Solosche vluchtelingen ontmoet en het door die troepen verloren geschut hernomen te hebben. Hij wilde zich haasten, om den Generaal van onzen hachelijken toestand kennis te geven, en keerde vervolgens met zijn detachement in allerijl weder naar Kalitan terug.

De vijand, het vertrek der cavalerie ziende, kwam met verdubbelde woede en onder een oorverdoovend geschreeuw van la illaha il allah(*) tegen de achterste pelotons opzetten. Ik versterkte deze door twee pelotons onder den Luitenant Rombeek, doch moest om den brutalen aandrang der brandals de colonne weder doen halt houden.

Thans was de aanval zoo hevig, dat men verscheiden malen de lange pieken tegen de bajonetten hoorde kletteren. Bij deze gelegenheid bekwamen wij weder 4 dooden en 3 zwaar gewonden, die allen in 's vijands handen vielen. Voor onze oogen zagen wij deze ongelukkigen oogenblikkelijk onthoofden.

Niet wetende, of de colonne van den Generaal nog lang achterwege zou blijven, moest ik wel trachten, om zooveel mogelijk onze bestemming te naderen.

Thans hadden wij eene brug te passeeren, welke de vijand alle moeite deed, om in brand te steken. Eenige manschappen van het hoofd der colonne hadden nog juist den tijd, het gewichtig punt te bereiken en de brandals ('t zullen er een vijftig geweest zijn) te verdrijven, voordat het hout vlam vatte. Met eenige natgemaakte dekens, welke men den treinpaarden van onder de zadels trok, werd de brand spoedig gebluscht en kwamen wij zonder ongelukken over de brug. De vijand bestookte den linkervleugel toen zoo sterk, dat ik plan vormde, aan dien stroom halt te houden. Doch de positie werd van alle zijden gedomineerd. Aan de andere zijde der brug was de weg weder klimmend. Ik besloot dus, die hoogte te bereiken, daar stand te houden en den afloop der vervolging op die plaats af te wachten.

(*) Daar is geen God dan Allah!

Wij zullen nagenoeg de helft der hoogte bereikt hebben, toen ik door den heftigen aandrang des vijands genoodzaakt werd, om halt te houden. Van alle zijden werden wij onder een verschrikkelijk geschreeuw aangevallen. De soldaten waren op het punt van te wijken, doch de kreet: ‘Leve de Koning!’ en de verzekering van alle officieren, dat wij spoedig ontzet zouden worden, deed den moed weder herleven.

Op dat oogenblik kwam de Kapitein der Sumanapsche infanterie, Joyo-Joesmito, bij mij en verzocht, om met zijne compagnie op den vijand met de kris te mogen inloopen. Ik voorzag echter, dat, stond ik dit verzoek toe, er van die geheele compagnie geen man zou overblijven, en weigerde hem dus zijn verzoek, zeggende, dat ik zijne diensten nog te veel noodig zou hebben. Een oogenblik daarna werd hij zwaar geblesseerd.

Gelukkig hadden onze pelotons den schok doorgestaan. De vijand verloor zeer veel volk, daar onze soldaten niet dan op 10 à 25 pas vuur gaven, en zoo waren de meeste kogels raak. Doch thans werd de klacht vernomen, dat de patronen opraakten. Daar de mannen aan het hoofd der colonne niet zooveel verschoten hadden, liet ik deze eenige patronen aan hunne kameraden afgeven, zoodat ieder hunner weder 3 à 4 schoten kon doen. De munitie van het geschut was mede op twee schoten na verbruikt.

Door ons vuur alleen hadden wij tot hiertoe den vijand nog eenig ontzag ingeboezemd. Zoodra het ons aan munitie zou ontbreken, zou ook onze nederlaag zeker zijn en stond ons allen een smartelijke dood te wachten. Dit zou het lot zijn zoowel van inlandsche als Europeesche militairen. Wij beloofden daarom elkander wederzijdsche ondersteuning in de hoop, dat, voordat het tot het uiterste kwam, ontzet zou opdagen.

De brandals lieten ons niet lang met rust, maar ondernamen wederom een hevigen aanval. Het zal toen half zes in den avond zijn geweest. Ik begaf mij dadelijk naar die pelotons, welke den schok moesten doorstaan, ten einde den manschappen, door hun een spoedig ontzet voor te spiegelen, moed in te spreken. Onder het daverend gejuich van leve de Koning! deed ieder meer dan zijn plicht. Trouwens, aan plichtverzuim viel ook niet te denken; 't was nu een strijd geworden voor lijfsbehoud. Verscheidene malen hoorde men het kletteren der bajonetten tegen de lansen der inlanders. Deze aanval ging vergezeld van een hevig geweervuur van de zijde des vijands, waarbij ik een schampschot in de zijde bekwam. De kogel bleef zitten in mijne opgerolde jas, welke achter op mijn paard lag. Eenige dooden en gekwetsten vielen in onze gelederen, onder welke laatsten ook de Madureesche Luitenant Merto Kesoemo zich bevond. Deze ledig gevallen plaatsen werden dadelijk weder door anderen aangevuld. De vijand liet ons niet los, maar rukte telkens met vernieuwde macht aan,

zoodat wij alle mogelijke inspanning noodig hadden, om de soldaten en vooral de inlandsche troepen stand te doen houden. Onder het daverend gejuich van leve de Koning! werd de vijand echter telkens teruggedrongen. Het was in deze oogenblikken, dat ik door een geweerkogel zwaar werd gewond.

Zulk een kogel drong mij door den rechterstijgbeugelriem in het scheenbeen onder de kuit en bleef daar zitten. Dadelijk riepen eenige soldaten: 'Kapitein soeda loeka pelor!' (de Kapitein heeft een kogel). Ik gaf hun te kennen, dat ik bij hen zou blijven, daar de wond niet veel te beduiden had.

Gelukkig werd ook deze aanval afgeslagen. Ik zal mij ongeveer nog een kwartier bij deze pelotons hebben opgehouden, toen de dorst en de pijn, door mijne wonde veroorzaakt, mij zóó hinderlijk werden, dat ik aan den Luitenant-Adjudant Ondaatje de taak opdroeg, om den Kapitein La Coste de Watermale van mijn toestand te verwittigen, hem als commandant der colonne te beschouwen en uit te noodigen, op den linkervleugel te komen, aangezien zijne tegenwoordigheid aldaar noodzakelijk was. Terwijl dit gebeurde, kwam de voorwacht der colonne van den Generaal, waarbij de Kolonel Cochius zich bevond, bij ons. Deze laatste verhaalde ons, dat hij met de voorwacht maar vooruit was gesneld, doch dat de colonne dadelijk zoude volgen.

De vijand, onze versterking ziende, staakte zijne aanvallen, zoodat wij nu ongehinderd onzen marsch vervolgden. Weldra ontmoetten wij de colonne onder den Generaal Van Geen. Nadat ik mijn vader had gesproken, liet ik mij door den Luitenant-Kolonel Geij en den Luitenant Hoyel van mijn paard afhelpen, waarna de kogel door den Chirurgijn Brassé uit mijn been werd gesneden en de wond verbonden werd. Na deze operatie werd ik weder te paard gezet en de twee colonnes zetten thans haar terugtocht naar Kalitan in de duisternis voort, zonder oponthoud en zonder door den vijand bemoeielijkt te worden.

Een half uur, voordat wij de plaats onzer bestemming bereikten, kwamen vier soldaten met een deur aanloopen, waarop ik gelegd werd. Dat was mij eene uitkomst, want het paardrijden werd onverdraaglijk.

Het was acht uur, toen wij te Kalitan aankwamen. Daar bekwam ik eene matras en een kussen, gebruikte eene manillasigaar en een glas wijn met water en werd daarop door acht dragers, onder geleide van een detachement huzaren, door den Luitenant De Sturler gecommandeerd, naar Soerakarta overgebracht. Te elf uur kwam ik in het hospitaal aldaar aan. De Chirurgijn-Majoor Ruempoll echter, nadat hij door een ordonnans van mijn toestand kennis bekomen had, liet oogenblikkelijk in zijne eigen woning eene kamer voor mij gereedmaken, waarheen ik werd overgebracht; daar vond ik, totdat mijne wonde genezen was, eene goede verzorging.

Ons verlies bij de affaire van Delangoe is, in vergelijking der hevig-

heid van het gevecht, zeer gering geweest. In 't geheel hadden wij twintig dooden en vier en twintig gekwetsten, waaronder vier officieren, het verlies van Solosche hulptroepen natuurlijk niet medegerekend.

Na den jeugdigen officier (Van Geen telde tijdens de affaire van Delangoe nog slechts vijf en twintig jaren) op drie verschillende expedities gevolgd te zijn, biedt het rijke dagboek nog overvloedig gelegenheid, om hem ook op andere tochten te vergezellen, doch de voor dit onderwerp beschikbare ruimte dwingt tot beperking. Het belangrijk verhaal der Bonische expeditie, in 1825, moet derhalve als te uitvoerig hier onvermeld blijven. Wij slaan daarom eenige bladzijden op, welke den schrijver nog van eene andere zijde dan als werkzaam krijgsman doen kennen. Wat Van Geen bericht omtrent Palembang en zijne inwoners, toont zijne belangstelling in het volk, hetwelk hij geroepen was te beoorlogen. De beschrijving eener kleine expeditie tegen Pandesiekie (tijdens den Padrie-oorlog), waarbij niet het geweld, maar goede trouw en humaniteit de overhand deed verkrijgen, bewijst de onpartijdigheid van zijn oordeel, zelfs over een vijand, wiens woestheid hij maar van al te nabij had leeren kennen, terwijl zijne beoordeeling van den inlandschen soldaat en zijne mededeelingen omtrent de bezwaren, welke het terrein bij Indische expedities oplevert, al zijn die ook voor aanvulling vatbaar, als een gepast besluit dezer uittreksels kunnen gelden.

Omtrent het Palembang zijner dagen deelt Van Geen ons het volgende mede: de stad ligt op $2^{o}53'$ Z.B. De rivier de Soensang loopt door haar midden en deelt de stad in twee wijken. De Maleiers en Arabieren bewonen de west-, de Chineezen de oostzijde. De bevolking dezer laatste wijk bestond nu slechts uit tweeduizend zielen, terwijl de gezamenlijke inwoners op 40,000 kunnen geschat worden en de geheele bevolking van het Palembangsche rijk op 600,000 zielen.

Ter plaatse waar de Opan in de Moesie stroomt, is de grond aanmerkelijk hooger. Aldaar hebben de Palembangsche vorsten eenige lusthuizen; deze zijn uitstekend gelegen en de teelt van allerlei soort van vruchten veraangenaamt niet weinig het verblijf aldaar. De huizen der hoofdplaats zijn deels uit bamboes, deels uit hout vervaardigd en meestal met roode gebakken pannen gedekt. De lage oevers van de Soensang stellen de plaats echter herhaaldelijk bloot aan overstroomingen en maken het noodzakelijk, om de huizen aan den wal op hooge stijlen te bouwen. Anderen, in de rivier zelve gelegen, zijn drijvende woningen, op vlotten gebouwd, en stellen den bewoner in staat, om naar verkiezing van ligplaats te verwisselen. Deze huizen worden in de Palembangsche bovenlanden aangemaakt en bevatten soms van vier tot zes vertrekken, behoorlijk met matwerk, waarin de Palembanger

zoozeer uitmunt, voorzien. Als deze woningen zijn afgebouwd, zakt men er de rivier mede af en worden ze te Palembang voor 10 tot 40 Spaansche matten (1 Spaansche mat = *f* 2,50) verkocht. Ook wordt in de bovenlanden eene soort van prauwen aangemaakt, welke om hare bijzondere constructie eenige aandacht verdienen.

De zware bosschen der Palembangsche bovenlanden leveren boomen op, welke voor den aanmaak dezer prauwen bijzonder geschikt zijn. Na die boomen geveld en van takken ontdaan te hebben, worden zij door middel van vuur uitgehold en bekomen alsdan den vorm van een kano, zeer spits aan de uiteinden en van buitengewone lengte. Eene der statieprauwen van den Sultan was zeventig voet lang, op eene breedte van zes en diepte van drie voet. Om zich tegen de hitte der zon te beschutten, worden deze prauwen meestal van een dak voorzien. Een veertigtal roeiers voert vaak door middel van kleine riemen (pagaaien) deze vaartuigen met verwonderlijke snelheid tegen den sterken stroom op, onder een eigenaardig gezang, hetwelk niet onaangenaam in de ooren klinkt.

De stad drijft veel handel, vooral in koper, tin en rottan. De onderlinge communicatie kan alleen te water plaats vinden, en daarvoor doen tal van kleine prauwen aanhoudend dienst. Veelal hebben deze slechts één voet diepte op twee breedte en vijf lengte, zoodat de roeiers, ten einde zich voor omslaan te beveiligen, wel moeten zorgen, het evenwicht te bewaren.

Men kan met geene zekerheid bepalen, wanneer de Palembangers begonnen zijn, kanonnen te gieten en vuurwapenen te vervaardigen. Van de Europeanen zullen zij die kunst wel niet geleerd hebben, want de Portugeezen, toen zij voor het eerst deze gewesten bezochten, troffen dergelijke wapenen reeds bij hen aan. Hunne metalen stukken bestaan uit 18/25 roodkoper, 4/25 lood, 2/25 tin en 1/25 geel koper. Zij gieten deze stukken, welke zij lilla's noemen, over de kernstang. Het grootste stuk, dat men nu laatst te Palembang gezien heeft en dat aldaar gegoten was, had eene lengte van 9 voet. Daaruit kon een kogel van 12 tot 18 pond geschoten worden, komende zijne middellijn echter nader bij een 12- dan bij een 18ponder. Dit stuk is voor ruim vijftig jaar te Palembang gegoten, evenals de kleinere metalen stukken, welke men in den kraton gevonden heeft.

Thans bestaat er niets meer van hunne kanongieterij en worden nog slechts kogels door hen gegoten. De toestellen daartoe zijn zeer gebrekkig. Meer dan 40 kogels van 8 tot 12 pond kunnen zij dagelijks niet afleveren. In de batterijen werden ook veel gesmede kogels gevonden.

Scherpe wapenen worden te Palembang uitnemend schoon vervaardigd. De Palembangsche krissen en klewangs zijn dan ook zeer gezocht. Ook maken zij geweren, doch hunne modellen wijken geheel van de Europeesche af.

Het buskruit, dat te Palembang wordt aangemaakt, bestaat uit □ salpeter, 1/10 kool en 1/10 zwavel. Het salpeter (kunstsalpeter) vervaardigen zij grootendeels zelven en bekomen dat ook gedeeltelijk uit Bengalen. De houtskolen branden zij ook zelven en bezigen daartoe ovens, zooals ook bij de Europeanen in gebruik zijn. Bij de vermenging der verschillende bestanddeelen worden de kolen in een rijstblok fijngestooten, en door eene uit rottan vervaardigde zeef gezuiverd. Het salpeter en de zwavel worden gesmolten, gezuiverd en daarna op dezelfde wijze als de houtskolen behandeld. Alle deze deelen worden vervolgens door elkander gemengd, bevochtigd en daarna andermaal in een rijstblok gestampt. De korreling geschiedt door middel van eene zeef van rottan, en men kan den fijnen en voltooiden arbeid van dat laatste werktuig niet genoeg bewonderen. Dientengevolge is het buskruit zeer fijn en niet geschikt, om bewaard te worden. Het wordt dan ook niet getransporteerd. De Palembangers, wel wetende, dat ten gevolge der gebrekkige bereiding hun buskruit slecht en van weinig kracht is, hebben zich in hunne gevechten dan ook liever van Engelsch buskruit bediend. Dit wordt hierdoor bewezen, dat men in de batterijen van de Gombora tweeduizend pond buskruit vond in vaten, met Engelsch merk voorzien, en in het kruitmagazijntje te Palembang een aantal Engelsche zunders.

Het voorgevallene op den tocht naar Pandesiekie, te eerder meegedeeld, daar Van Geen's uitvoerige beschouwing der Padries hier achterwege moet blijven, luidt aldus:

Nadat de vrede met de Padries van Bonjol en Alahan-panjang getroffen was, hield de Luitenant-Kolonel en Resident Raaff zich onledig, om ook met het Padrie-hoofd in de Anam-Kottas, den toeanko Demessian, vredesonderhandelingen aan te knoopen. Gedurende eenige weken door dit hoofd om den tuin geleid, besloot de overste, hem een bepaalden tijd te stellen, binnen welken hij de dikwijls beloofde onderhandelingen behoorde aan te vangen, zoo hij zich niet aan de wraak der onzen en der met ons vereenigde Maleische hulptroepen wilde zien blootgesteld.

Ten gevolge dezer bedreiging en ten einde die ter gelegener ure na te komen, had de Majoor Laemlin, commandeerende de troepen in de Menangkabausche regentschappen, last bekomen, om met eene genoegzame macht eene expeditie naar de Anam-Kottas te maken en, bijaldien de toeanko weigerde te onderhandelen, dat district te vermeesteren.

Genoemde Majoor, op het punt staande, om zijn pensioen te nemen, wenschte zijne militaire loopbaan op eene eervolle wijze te besluiten en gaf met het grootste genoegen aan die order gevolg.

Wij vertrokken gezamenlijk op 28 Februari 1824 naar Taboe-ayer, alwaar de troepen, voor deze expeditie bestemd, verzameld werden.

Onze force bestond uit 150 Europeesche en 150 Madureesche infanteristen, 1000 man Maleische hulptroepen benevens een metalen drieponder en een houwitser van 15 duim. Op den 29sten vertrok deze macht van Taboe-ayer en vatte in den ochtend van dienzelfden dag post op den heuvel Boekit-Sigandang. Deze hoogte domineert geheel de hoofdplaats der Anam-Kottas, het groote en wel versterkte dorp Pandesiekie, en is nog geen kanonschot vandaar gelegen.

De vijand had, tegen onze verwachting, de stelling op den heuvel niet verdedigd, waartoe deze uitnemend geschikt was. Hij had alleen den toegang bemoeielijkt door het planten van duizenden randjoes en alzoo eene goede, regelmatige piketteering daargesteld. Ook bevonden er zich honderden wolfskuilen, regelmatig en schaakvormig gegraven. De randjoes waren spoedig uit den weg geruimd en de wolfskuilen gedempt.

Zoodra hadden wij niet de Nederlandsche vlag op Boekit-Sigandang geplant, of wij hoorden uit de batterijen een woest geschreeuw opgaan. Luide hoorden wij den naam van Allah aanroepen en vernamen tevens tallooze scheldwoorden, welke ons naar het hoofd werden geworpen, terwijl ons ook gevraagd werd, wat wij daar kwamen doen, aangezien de vijand ons niets deed. Op verscheidene posten zagen wij de roode vlag boven de batterijen uitwapperen en van alle kanten de in het wit gekleede Padries, onder het slaan op een grooten gong (metalen bekken), zich in haast op hunne posten verzamelen.

Onze verwachting, dat zij ons nu welhaast met hunne stukken, achter opgeworpen steenen borstweringen geplaatst, zouden begroeten, werd niet vervuld, doch wij merkten weldra op, dat een groot getal Padries, met geweer en piek gewapend, zich uit de benting had begeven en een heuvel in onze rechterflank bezet had. Een officier met twaalf flankeurs was voldoende, om hen vandaar te verdrijven. Bij deze gelegenheid was een jong Maleier tot wegwijzer medegegeven; en hij verbaasde ons allen door zijn moed. Daar onze soldaten niet zoo spoedig door het rijstveld konden waden, was hij hun een heel eind vooruit en onder het bereik van vele Padries. Deze Maleier was een hoeloebalang of voorvechter. Men treft zulke personen altijd in eene inlandsche armee aan, in de omgeving der hoofden. Doorgaans in het rood gekleed, zijn zij meer uitstekend door dapperheid dan door overleg.

Nadat wij eenige uren op Boekit-Sigandang vertoefd hadden, zonder een schot te doen, naderden vier Padries, met geweer en piek gewapend, onze positie tot op twee geweerschoten, ons door geroep en gebaren te kennen gevende, dat zij geneigd waren, om met een der onzen een mondgesprek te houden. Wij van onzen kant riepen hun toe, om maar naderbij te komen, belovende, dat hun geen leed zou geschieden.

Doch onze verzekeringen waren vruchteloos, en wij konden door al onze betuigingen de achterdocht dezer lieden niet overwinnen.

De Luitenant-Kolonel Nahuijs, die deze expeditie als liefhebber medemaakte en de Maleische taal zeer goed sprak, hield zich echter van hunne oprechte en vredelievende gevoelens overtuigd, omdat de Padries tot nog toe geene enkele daad van vijandelijkheid hadden ondernomen, terwijl zij toch, met goed gevolg, ons uit hunne vuurmonden hadden kunnen verontrusten en nadeel doen. Hij daalde daarom, langs een steilen weg, in het ravijn af en naderde de Padries tot op zeer korten afstand. Wij riepen allen den overste toe, dat hij verloren was, indien hij nog verder voortging en zich op de goede trouw van den verraderlijken vijand wilde verlaten. Doch hij deelde onze gevoelens niet, overtuigd zijnde, dat hij ongewapend niets van hen te duchten had en dat alleen de vrees voor zijne wapenen hen tot iets verraderlijks zoude kunnen aansporen. Hij wierp daarom voor hunne oogen zijne sabel en pistolen weg en stapte moedig, met een lachend gelaat, den vijand te gemoet. Deze, wel verre van iets kwaads te ondernemen, beantwoordde hartelijk zijn handdruk en begon een vriendelijk gesprek, hetwelk daarna, ook door anderen zich daarin mengende Padries, werd voortgezet en met de overgave van Pandesiekie eindigde.

Uit dit alles, hetwelk onder onze oogen voorviel, is, dunkt mij, het besluit te trekken, dat de Padries niet zoo trouweloos zijn, als zij gewoonlijk worden afgeschilderd. Een tweede bewijs hiervan is, wat den Luitenant Von Ochsee overkwam, toen deze zich toevallig in een kampong bevond, weinige oogenblikken voordat dit dorp de partij der Padries koos. In plaats van dien officier gevangen te nemen of om te brengen, waren het de afvallige kamponghoofden zelven, die hem voorhielden, dat hij beter zou doen, om zoo spoedig mogelijk vandaar te vertrekken, daar zij besloten hadden, de zijde der Nederlanders en der Maleiers te verlaten en die der Padries te kiezen. Eenzelfde gedrag was, eenige maanden geleden, door de inwoners van Pandesiekie gevolgd. In vereeniging met ons eene nederlaag geleden hebbende, traden zij heimelijk met onzen vijand in bondgenootschap. Wij, hiervan geheel onkundig, zonden, in den avond, eenige weinige manschappen met een officier ter fourageering naar dit dorp. Hun overkwam niet het minste leed, doch tevens werd hun te verstaan gegeven, dat wij niets van hen te verwachten hadden, daar zij Padries geworden waren.

Wij hadden aan parlementairs, uit Pandesiekie tot ons gezonden, bij herhaling te kennen gegeven, dat, indien zij zich niet op zeer aannemelijke voorwaarden vóór acht uur in den avond hadden overgegeven, zij door ons zouden worden aangevallen en in geen enkel opzicht gespaard. Het klokje van acht, dat veelal onder de Oostindische gasten het uur van wijnvergieten is(*) en hier het uur van

(*) Gewoonlijk wordt in Indië om 8 uur des avonds gedineerd.

bloedvergieten zijn moest, was reeds koud, maar nog bleef Pandesiekie ongehoorzaam en doof voor onze raadgevingen.

De Majoor Laemlin werd alstoen door ons dringend aangespoord, om de ingezetenen van het vijandelijk dorp met onzen houwitser uit den slaap te houden; doch op grond dat de hoofden hunne onderhandelingen nog niet geheel hadden afgebroken en zelfs van tijd tot tijd parlementairs tot ons zonden, gaf de overste Nahuijs den ernstigen raad van tot den volgenden morgen te wachten. Deze raad werd door den Majoor opgevolgd en had tot resultaat, dat Pandesiekie zonder slag of stoot tot ons overkwam. Des nachts om twee uur verschenen op ons bivouac de laatste parlementairs, die ten teeken van onderwerping eenige wapenen voor onze voeten nederlegden, en ons de plechtige verzekering gaven, dat wij den volgenden morgen hun kampong konden bezetten, terwijl wij van onzen kant de belofte deden, om hunne personen, eigendommen en godsdienst te zullen ontzien.

Ten gevolge dezer overeenkomst rukten wij in den vroegen morgen van den 1sten Maart met een gedeelte van de flankeurs der 18de afdeeling, onder aanvoering van Kapitein Bauer, door modderige rijstvelden naar Pandesiekie. Wij vonden dit dorp door palisadeeringen, diepe loopgraven en borstweringen zóó versterkt, dat wij allen overtuigd waren, het niet dan met groot verlies te hebben kunnen veroveren. De toegang tot Pandesiekie zelf was door eene onderaardsche gaanderij afgesloten.

Nadat wij eenigen tijd te Pandesiekie hadden post gevat en de inwoners alzoo getuigen waren geweest van de goede orde, welke onder onze troepen heerschte, daar wij niet toelieten, dat iemand der onzen de woning van een dorpeling binnentrad, hadden wij het aangenaam schouwspel, vele vrouwen en moeders met hare zuigelingen aan de borst, gevolgd door grijsaards aan de hand hunner jeugdige kleinkinderen het dorp weer te zien binnentreden. De blijdschap dezer lieden, toen zij hunne woningen en bezittingen onbeschadigd terugvonden, was zóó groot, dat verscheidene inlanders, door dankbaarheid gedreven, rundvee, hoenders, eenden en vruchten aan onze soldaten ten geschenke brachten. Voorts duurde het niet lang, of wij zagen de verblijde ingezetenen als om strijd bezig met het dempen der grachten, het slechten der borstweringen en versterkingen en het terugleiden van het zoo noodige water op de rijstvelden, hetwelk door den aanvallenden vijand altijd daarvan pleegt afgevoerd te worden, tot merkelijk nadeel van den landman, en wat door ons, den vorigen dag, ook was gedaan. Groot was ook onze vreugde van binnen Pandesiekie te zijn. De Kapitein Bauer en de Luitenant Veltman waren nog nauwelijks genezen van de wonden, welke zij bij twee mislukte aanvallen op dit dorp bekomen hadden, en ons allen lag nog diep in het geheugen het verlies van den braven Kapitein, mijn vriend De Liser, die een paar maanden geleden voor deze plaats was gesneuveld.

Wij twijfelden nu niet, of Kotta-Lawé, een dorp op kleinen afstand' eenigszins westelijk van Pandesiekie gelegen en hetwelk nog steeds de zijde van den vijandelijken Toeanko Demessian hield, zoude zich nu ook aan ons overgeven, vooral nadat het kennis bekomen had, hoe de inwoners van Pandesiekie door ons behandeld waren geworden. Wij zonden dan ook een Maleier als parlementair, met voorstellen tot overgave, naar dit dorp toe, doch vonden ons weldra zeer teleurgesteld, toen wij, in plaats van een behoorlijk antwoord te ontvangen, onzen zendeling met kogels zagen begroet.

Weldra werd nu onze houwitser, door den modderpoel van eenige rijstvelden, tot op kleinen afstand van Kotta-Lawé gebracht en stond het dorp door onze welgerichte brandkogels in lichtelaaie. De inwoners trachtten wel den brand te blusschen, doch tevergeefs; door ons moorddadig schroot- en geweervuur werden zij daarin verhinderd.

De compagnie flankeurs van de 19de afdeeling infanterie onder den Majoor Le Bron de Vexela kwam nu in goede orde aangerukt en wierp met de bajonet de weinige nog stand houdende Padries omver. Deze, voorafgegaan door kermende en schreeuwende vrouwen en kinderen, namen daarop in de grootste verwarring de vlucht naar de nabijgelegene dorpen, welke mede onder het gebied der Anam-Kottas behoorden.

Ons verlies bestond uit twee dooden, doch ten gevolge van de zware vermoeienissen, waarvan men zich nauwelijks een denkbeeld kan vormen, stierven eenige dagen daarna nog zeven manschappen.

Door de smalle wegen binnen Kotta Lawé, waar wij op verschillende plaatsen met geene twee man in front konden marcheeren, en door de fel brandende huizen was onze kleine macht uiteengeraakt. Het knappen der brandende bamboezen, volmaakt gelijkend op een tweegelederenvuur, was oorzaak, dat onze hoornblazers niet gehoord konden worden. Vandaar, dat verschillende officieren, evenals ik, met slechts eenige flankeurs bij zich van den troep werden afgescheiden en ieder langs verschillende wegen het dorp, nu geheel door den vijand verlaten, uittrok. Waren de Padries toen bij de hand geweest, dan hadden zij ieder onzer afzonderlijk kunnen oplichten, want ik was nauwelijks het dorp uit, of stootte met vijf flankeurs, die mij vergezelden, op eene heg, waaruit een sterk geweervuur ons begroette. De vijand had ons niet dicht genoeg laten naderen en zijn vuur niet genoeg bewaard; ook scheen hij den moed niet te hebben, om ons den aftocht te coupeeren. Gelukkig werd door dit vuur slechts één flankeur licht gewond. Oogenblikkelijk nam ik den terugtocht aan en ontmoette weldra een luitenant met 10 flankeurs. Te zamen keerden wij nu naar Boekit-Sigandang terug. Daar vernam ik, dat ook verscheidene andere officieren op den in hinderlaag liggenden vijand gestooten hadden, doch geen hunner had letsel bekomen. Kotta-Lawé,

ofschoon ook door diepe loopgraven en grachten versterkt, werd door ons veel zwakker dan Pandesiekie gevonden.

Opmerkelijk is het, hoe de inlander de kunst verstaat, om door wallen, grachten, loopgraven, vooral door heggen van bamboe-doerie (doornbamboes) zijne dorpen tegen onze aanvallen te verdedigen en, voor het oog der onzen onzichtbaar, ons alle mogelijke afbreuk te doen. Op verscheidene plaatsen vonden wij in de wallen uitgeholde bamboezen, waarin de vijand zijne geweren legt, het oog latende gaan door een daar vlak naast aan gelegen bamboes, welke met de daaraan verbondene dus eenzelfde punt bestrijkt. Zoodanige schietgaten, tusschen aarde en steenen aangebracht, zijn daarenboven, door het groen buiten op de wallen, onzichtbaar. Wie daarvoor komt, ontsnapt zelden den kogel, en aan dat middel van verdediging was grootendeels ons tweemaal voor Pandesiekie geleden échec toe te schrijven. Het versterken van de toegangen naar de dorpen, het uitzetten van voorposten en ook het opwerpen van werken met in- en uitspringende hoeken, om daardoor voor het front meer dan één vuur te hebben, schijnt de anders slimme Padrie nog niet te verstaan. Gewoonlijk volgt hij bij het aanleggen van zijne werken alleen de richting en dus ook de hoogten en laagten van zijn kampong, waardoor dikwerf het eene gedeelte het andere beheerscht.

Na het innemen van Kotta-Lawé viel een ongewapende Padrie, die zich op genade had overgegeven, in de handen onzer soldaten. Deze wilden hem een langzamen dood doen sterven en waren bezig, om den ongelukkige te martelen, toen zij daarin door den overste Nahuijs werden gestuit. Niet zonder moeite stilde deze hoofdofficier den euvelmoed dier driftige en onstuimige lieden. Want zij beweerden stoutweg, dat zij recht hadden, om den Padrie, wien zij reeds den baard half hadden uitgetrokken, op dezelfde wijze te behandelen, als onze gevangengenomen soldaten door den vijand behandeld werden. De overste bracht hun onder het oog, dat wij Europeanen en beschaafde Christenen waren, die niet als barbaren, maar als brave lieden den oorlog moesten voeren; dat wij geen voorbeeld moesten nemen aan de Padries, maar wel hun een voorbeeld moesten geven. Deze vermaningen maakten echter op de meesten weinig indruk, en onder al de aanwezigen was er slechts een enkele, die met overtuiging uitriep: ‘Oui! le colonel a raison! il faut faire la guerre en brave, et non en barbare!’ De overgeblevenen verlieten al brommende en knorrende den ter slachting gedoemden gevangene, hem in de macht van den overste achterlatende.

Dadelijk werd hij nu onder de bewaking van een korporaal en zes man gesteld, en kort daarna werd de ongelukkige door een politiedienaar naar het fort Taboe-ayer gebracht, alwaar wij, eenige uren later aankomende, hem weder ontmoetten. Hartelijk betuigde hij ons zijn dank. Nu waren wij weldra getuigen van een aandoenlijk tooneel. Onverwachts verscheen een welgekleed inlander voor ons, die tot de

met ons bevriende Maleiers behoorde, en deze verzocht den gevangen Padrie van nabij te mogen zien, daar hij reden had, om te meenen, dat deze zijn eigen broeder uit Kotta-Lawé was. Weldra herkende hij hem als zoodanig, en de recht hartelijke en broederlijke begroeting, die daarop volgde, schonk ons veel vreugde. Deze Maleier, Toeanko Ali geheeten, was een onzer trouwste bondgenooten. Groot was ook het gevoel van dankbaarheid van dezen man.

Over het algemeen zijn er veel Padries, die bloedverwanten hebben onder de Maleiers. Zulks bleek ons ook weer bij de overgave van Pandesiekie, toen vele dorpelingen broeders en verwanten aantroffen onder de tegen hen opgerukte Maleiers. Het is dus in dezen hatelijken religie-oorlog evenzoo gesteld als in dien, welken onze voorvaderen streden, toen ook niet zelden de broeder tegen den broeder, de vader tegen den zoon overstond.

Een klein dorp, achter Kotta Lawé gelegen, waarheen Toeanko Demessian met eenige vertrouwelingen was gevlucht, werd nu door de onzen omsingeld, waarna genoemde Toeanko zich des anderen daags aan het Gouvernement overgaf. Aan hem werd vergund, om als eenvoudig burger in de Anam-Kottas te blijven wonen, terwijl mede bepaald werd, dat alle eigendommen en ook de vrijheid van godsdienst zouden geëerbiedigd worden. Tevens werd bedongen, dat Toeanko Demessian zich hoegenaamd geen gezag in de Anam-Kottas zou aanmatigen, waarop hij den eed van getrouwheid in de handen van den adsistent resident aflegde.

Na het verhaal der boven beschreven expedities gevolgd te hebben, zal het niet onbelangrijk zijn, Van Geen's oordeel te vernemen over den inlandschen soldaat. Hij zegt daarvan: op de verschillende tochten, welke ik in Palembang, op Sumatra's westkust, Celebes en Java met inlandsche troepen gemaakt heb, is mij ten volle gebleken, welke waarde zij als soldaten bezitten. De Amboineesche soldaat munt voorzeker het meest uit. Een Christelijk geloof belijdende, meent hij hooger dan de andere inlanders te staan en hecht zich daardoor meer aan den Europeaan. Men kan dus zeer goed op hen rekenen, vooral wanneer zij door Europeesche militairen ondersteund worden. De Boegineezen, afkomstig van het eiland Celebes, zoowel Makassaren als Bonieren, zijn dapperder dan de overige inlanders, doch kunnen zich moeielijk aan krijgstucht gewennen. Zij worden alleen bij de artillerie en den trein ingedeeld. Worden zij door hunne officieren goed behandeld, dan wijden zij zich geheel aan hen toe en offeren desnoods hun leven voor hen op. Zoo zal ik mij altijd met genoegen herinneren den Boegineeschen korporaal Lemoe, die in het heetst van het gevecht altijd mij ter zijde bleef.

De Madureezen en de Sumanappers zijn redelijk goede soldaten, voornamelijk zij, die bij ons leger zijn ingedeeld.

De Javaan, en evenzoo de Balinees, bezit over het algemeen weinig moed. Heeft een Javaan eene ernstige grief of is hij beleedigd, dan windt hij zich dikwijls door opium te schuiven nog meer op, zoodat hij in een staat van razernij vervalt, woedend met uitgetrokken kris de straten van stad of dorp doorrent en elk menschelijk wezen, dat hij op zijn weg ontmoet, ternederstoot. Hoewel nu ieder Javaan eene kris draagt en het geoorloofd is, zulk een amokmaker op staanden voet neer te leggen, waagt het echter niemand, hem te staan. Er gebeuren doorgaans heel wat ongelukken, voordat eenigen hunner eindelijk moed scheppen, om, gewapend met lange lansen, den razende te vervolgen en af te maken. Kan men nu bij zulke menschen, die, door angst gedreven, voor een amokmaker op den loop gaan en door hun wegvluchten dikwijls huisgenooten en betrekkingen prijsgeven, moed veronderstellen, en zullen zij, wanneer men hun een soldatenrok aantrekt, daarom goede soldaten zijn? Zij zullen zich zeker voor den Europeaan, in wien zij slechts den veroveraar van hun land zien en wien zij nooit bijster zijn toegedaan, in het geheel niet opofferen. De dienst, door Javaansche militairen gepresteerd, stond dan ook altijd in evenredigheid tot het aantal der Europeesche soldaten, hetwelk zich bij eene colonne bevond. Was dat aantal Europeanen groot, dan had men ook meer dienst van de Javanen, en omgekeerd.

Behalve de geregelde inlandsche troepen bevonden zich bij de colonnes ook nog hulptroepen, pradjoerits(*) genaamd. Deze vormen eene soort van landmilitie, door den vorst slechts bij het uitbarsten van een oorlog in dienst gesteld. Alsdan ontvangt ieder man van den vorst een geweer of wel eene lans. Zij dragen geene uniform. Daar zij niet geregeld in den wapenhandel geoefend worden, kan men lichtelijk nagaan, welk een erbarmelijk figuur deze militairen maken. Het gebeurt niet zelden, dat die menschen nog nooit te voren een geweer in handen hebben gehad. De meesten zijn dan ook bevreesd, om te vuren, en zien bij het losbranden achterwaarts, ten einde het afbrandend kruit van de pan te ontwijken. Kluchtig is hunne verwarring, als zij de bajonet moeten afnemen of opzetten. Aan goeden wil ontbreekt het hun niet, maar hoe meer zij zich willen haasten, hoe minder zij met dezen handgreep kunnen terechtkomen, totdat de Demang of Bekel (hier zooveel als onderofficier) den meestonhandigen ter hulp komt. Is dan eindelijk met veel haast maar weinig spoed de bajonet eraf, dan geraken sommigen in nog grooter verlegenheid. Tevergeefs pogen zij met de bajonet de scheede, die wat ver achterwaarts hangt, te vinden. Er zijn er, die dan den kortsten weg kiezen en eenvoudig omzien, ten einde zich te overtuigen, dat zij niet missteken; anderen, die te veel ambitie hebben, om het zoo spoedig op te geven, steken de bajonet frischweg door de broek.

Men zou zich echter zeer bedriegen, indien men de pradjoerits tot

(*) Javaansch, beteekent soldaat.

maatstaf wilde nemen voor alle troepen der inlandsche vorsten. Niet alleen onze geregelde inlandsche troepen, maar ook die van Mangko Negoro en van den vorst van Sumanap maken daarop eene uitzondering.

Ten slotte volge hier nog de beschrijving van eenige moeielijkheden, door het terrein, bij een tocht tijdens den Java-oorlog, veroorzaakt. Dergelijke moeielijkheden doen zich op elke Indische expeditie, waar ook ondernomen, in gelijke, zoo niet meerdere mate telkens voor. Daarom is het niet onbelangrijk, er kennis van te nemen. Na vermeld te hebben, hoe de vijand voor de oprukkende colonne vluchtte en spoedig geheel verdwenen was, gaat het dagboek voort:

Wij hadden nu niets te overwinnen dan de moeielijkheden van het terrein. Doch ook deze zijn groot. Daar men weinig of geene wegen, zelfs slechts zelden paden door het land heeft, is men genoodzaakt, midden over de akkers te gaan. Nu zijn die akkers bijna allen rijstvelden, die, daar zij den meesten tijd een halven voet onder water moeten gehouden worden, doorgaans zoo moerassig zijn, dat men er tot aan de knieën inzakt. De soldaten gaan er blootsvoets door, de broek tot aan de knieën opgestroopt, en kunnen slechts langzaam vooruitkomen, daar de modder hen verhindert, om de beenen er zoo spoedig uit te trekken, als men dat wil. Dikwijls zijn ook die modderpoelen zoo diep, dat de paarden er tot aan den buik toe inzakken en hunne ruiters niet meer kunnen dragen. Dan is men wel genoodzaakt, om af te stijgen, en het is om het even, of men goed of slecht geschoeid zij, want in een kwartier tijds zijn laarzen of schoenen weg; alles blijft in de modder steken of valt in flarden van de beenen, en weldra is men zoo barrevoets als een inlander. Voorts is het terrein nergens effen, maar vertoont overal min of meer hellende steilten, en de rijstvelden zijn altoos terrasvormig aangelegd, om het aanhoudend stroomend water van het eene veld op het andere te laten vloeien. Deze terrassen liggen gewoonlijk twee tot twee en een halven voet boven elkander en hebben eene breedte van twintig tot dertig passen. Zoo heeft men op elke vijf en twintig à dertig schreden eene hoogte van twee à drie voet op of af te klimmen. Deze exercitie in de modder is dikwijls zoo vermoeiend, dat ook de sterkste meent, eronder te zullen bezwijken. Voeg hierbij eene loodrecht boven het hoofd staande zon, welke, door geen enkel wolkje getemperd, hare stralen naar beneden schiet met eene kracht, waarvan zij, die het niet gevoeld hebben, zich geen denkbeeld kunnen maken, en men zal zich niet meer verwonderen over de groote sterfte onder de militairen op eene Indische expeditie, noch over de ziekten, waaraan zij, die het geluk hebben gehad, den dood te ontsnappen, vaak nog langen tijd nalijden. Nog eene zaak maakt de marschen in dit land uiterst vervelend en vermoeiend. Het terrein is namelijk doorsneden door een oneindig aantal stroombeddingen en beken, terwijl over het algemeen bruggen worden gemist. Men kan nauwelijks

een kwartier ver gaan, zonder zulk eene stroombedding te ontmoeten. In den oostmoesson gewoonlijk weinig water houdend, liggen zij echter doorgaans tusschen steile oevers en zijn òf vol steenen òf moerassig en glibberig. De beddingen liggen meestal tusschen de twintig en dertig voet diep; eerst moet men een pad zoeken, om erin af te dalen; dan eene plaats, om door den stroom te waden, en daarna opnieuw een pad, om weer naar boven te klimmen en zijn marsch door de rijstvelden te vervolgen. Ieder begrijpt, hoe langzaam en hoe moeielijk op zulk een terrein eene colonne moet avanceeren.

Hier sluiten wij de rij dezer uittreksels, doch niet zonder den wensch uit te spreken, dat de oude, goede gewoonte, om een dagboek té houden, door menigeen, wiens leven in Indië op dat van onzen held gelijkt, ook thans nog moge gevolgd worden, en wat in dergelijke geschriften van vroeger dagen belangrijks gevonden wordt, meer openbaar gemaakt moge worden, dan zulks tot nog toe het geval is geweest.

G.C. KLERK DE REUS.

Letterkunde.

De vrouwenquaestie.

Kan de vrouw alleen staan? Naar het Hoogduitsch (Weibliche Unabhängigkeit) van C.E. Tittman door Jeanne Huijgens. Amsterdam, Van Kampen.

I.

Onder de vele vragen, die in onzen tijd de gemoederen bezighouden, neemt ongetwijfeld de vrouwenvraag eene voorname plaats in. Zij heeft aanleiding gegeven tot het ontstaan van zoogenaamde vrouwendagen, alwaar de propaganda voor de vrouwenbeweging ten gunste der toekenning van volkomen gelijke rechten aan de vrouw geheel en al op den voorgrond treedt; zij biedt ruimschoots stof voor populaire voordrachten en algemeene beschouwingen met piquanten bijsmaak, waarop het groote publiek tegenwoordig zoo gaarne vergast wordt; zij vormt het geliefkoosd onderwerp van gesprek in de tallooze gezellige bijeenkomsten van jong en oud; zij is in een tijd, waarin het zenuwleven zoo buitengewoon sterk ontwikkeld is en in zoo hooge mate den maatschappelijken omgang beheerscht, een uiterst welkome prikkel, om niet te zeggen een der hoofdschotels, waarvan de beschaafde klasse hare leden bij voorkeur doet genieten; zij is allengs een modeartikel geworden, dat niet meer of nog slechts bij wijze van uitzondering in de ernstige studeerkamer een punt van nauwkeurig onderzoek uitmaakt. In een bevallig en los gewaad gehuld, heeft de vrouwenvraag gaandeweg de grilligste vormen aangenomen en kan daarom aan de meest verschillende eischen voldoen, overal op de algemeene belangstelling staat makende.

Het spreekt echter wel vanzelf, dat de eigenlijke vrouwenvraag geene uitvinding van onzen tijd is.

Waar de vormen van het sociale leven in strijd zijn met de redelijke eischen van het gezond verstand en de gerechtigheid en waar dientengevolge naar de meest geschikte middelen gezocht wordt, om in dien toestand verandering te brengen, daar ontstaan uit den aard der zaak vragen, die de aandacht der publieke opinie trekken. Waar hetgeen *is* of *was*, niet meer in overeenstemming gebracht kan worden met hetgeen *moest zijn*, daar moet onvoorwaardelijk vroeg of laat de zucht, om te hervormen, den toon aangeven. Dit is ten allen tijde het geval geweest. Het onderscheid tusschen het heden en het verleden bestaat nu daarin, dat bij het tegenwoordig geslacht het bewustzijn van den gebrekkigen socialen toestand levendiger en meer algemeen verbreid is, omdat er meer over geschreven en gesproken wordt. Buitendien legt de hedendaagsche maatschappij meer neiging aan den dag, om revolutionnair te werk te gaan. Zij wil het historisch gewordene langs den negatieven weg door eenige nieuwe theorie vervangen, die in het gunstigste geval eerst na verloop van eeuwen het werkelijk leven tot in merg en been kan doordringen. Zij overziet maar al te dikwijls, dat de heerschende zeden, gebruiken en gewoonten eene bij uitstek conservatieve macht zijn, die tegen menigen harden stoot bestand is en tot nog toe de kloekste ruiters in het zand deed bijten. Tegen deze macht is zelfs de wetgeving op den duur niet opgewassen en met haar moet de vrouwenbeweging in de eerste plaats rekenen.

Ook de Middeleeuwen hebben eene vrouwenvraag gekend en onvermoeid aan hare oplossing gearbeid. Zij dachten daarbij evenwel niet aan eene verschuiving der bestaande politieke, sociale en rechtsstelling der vrouw, maar namen de verbetering der economische toestanden en verhoudingen tot uitgangspunt. Deze gaven aanleiding, om met klem te vragen: 1°. wat kan er in de practijk geschieden ter bescherming der vele vrouwen, die door de omstandigheden genoodzaakt zijn, aan den economischen arbeid deel te nemen? en 2°. in hoever is het mogelijk, het gebied van dien arbeid uit te breiden, om ook die vrouwen der beschaafde klasse daarvan de economische voordeelen te verschaffen, die buiten de natuurlijke sfeer van haar geslacht een zelfstandig onderkomen moeten zoeken of wel een eigen werkkring verkiezen? De ondervinding had geleerd, dat een aanzienlijk deel der vrouwen niet binnen de grenzen der haar aangewezen natuurlijke roeping kon blijven, omdat daarbinnen de middelen ter verzorging ontbraken; een nauwkeurig onderzoek had tevens bewezen, dat er eene wanverhouding bestond tusschen het aantal huwbare mannen en vrouwen, terwijl buitendien nog vele huwbare mannen door maatschappelijke en andere redenen verplicht waren of althans er de voorkeur aan gaven, om niet in den stand der gehuwden te treden. Deze toestand was oorzaak,

dat de vrouwen van geen enkel beroep uitgesloten waren, dat voor hare lichamelijke en intellectueele krachten geschikt was. Het was daarom in die dagen geene zeldzaamheid, dat vrouwen de geneeskundige wetenschap beoefenden, en verscheiden kronieken maken meer in het bijzonder melding van hoogst verdienstelijke vrouwelijke oogheelkundigen. Vele vrouwen leerden het een of ander handwerk geheel overeenkomstig de toenmalige wettelijke voorschriften en traden daarna tegen een behoorlijk loon als gezellinnen of handlangsters in vasten dienst, om later tot den rang van meesteres op te klimmen. Er bestonden zelfs gilden, die uitsluitend door meesteressen gevormd werden. Wel sloot het gilderecht in beginsel deze mededinging der vrouw uit en kon het gilde daartegen opkomen, omdat het niet alleen de hoedanigheid van eene vereeniging van beroepsgenooten bezat, maar ook bepaalde politieke, militaire en administratieve plichten te vervullen had, die door voorrechten van anderen aard opgewogen werden. Adriaan Beier, de vervaardiger van het oudste handboek over het ambachtsrecht, verlangt daarom ook uitdrukkelijk, dat de vrouw zich bepale tot de keuken, de wasch, de naald, het spinnewiel, het weefgetouw, het zeepzieden en het vervaardigen van kaarsen. Haar moet, volgens hem, het betreden der werkplaatsen ter wille der goede zeden verboden worden. Feitelijk werd de vrouw echter in de werkplaatsen toegelaten en moest dit om zuiver economische redenen geschieden. Voorts kon de Middeleeuwsche huishouding meer vrouwen bezighouden, daar zij nog met den eigenlijken huishoudelijken arbeid het bakken van brood, het brouwen van bier, het spinnen van hennep en vlas, de bewerking der wol, het bleeken, enz. verbond. Weduwen en ouderlooze meisjes werden daarom gewoonlijk in de gezinnen van bloedverwanten opgenomen en de eer van het huis verbood het zelfs, zonder dringende noodzakelijkheid het aantal alléénstaande vrouwen te vermeerderen.

De geschiedenis van den arbeid toont aan, dat de vrouw oorspronkelijk zoowel voor de voortbrenging van goederen in economischen zin als voor de waarneming der huishouding in den uitgebreidsten omvang bestemd was, terwijl de man het zwaard hanteerde en in vredestijd sliep, dronk en dobbelde. De vrouw was gelijktijdig arbeidster, huishoudster, opvoedster der kinderen en het verantwoordelijk hoofd in zaken; zij voedde en verzorgde het gezin. Eerst met de verbreiding der beschaving veranderde deze verhouding en de ontwikkeling der maatschappij ging gepaard met eene ontlasting der vrouw van den zwaren lichamelijken arbeid. Toen de man den akker bebouwde, liet hij aan de vrouw alleen de veeteelt over. In het gesloten huis behield de vrouw de keuken, den kelder, den tuin en den stal. Met het optreden der bakkers, molenaars, kleermakers, schoenmakers, smeden, bierbrouwers en wijnbouwers werd aan de vrouw nog de zorg voor de bekleeding, voor het spinnen, weven, verven, naaien en borduren toevertrouwd. Allengs nam de man het grootste deel van den

economischen arbeid op zijne schouders en bepaalde zich de vrouw to de leiding der eigenlijke huishouding en tot de regeling der geneugten des levens. Deze richting is tot op den jongsten tijd trouw gevolgd en zegevierde in elken strijd tusschen de beide geslachten; zij geeft het economisch karakter der toekomst aan. De voortbrenging van goederen in economischen zin is de taak van den man geworden; met deze goederen op verstandige wijze huis te houden en ze tot veraangenaming en veredeling van het leven te doen dienen, werd meer en meer de arbeid der vrouw. De vermeerdering der economische hulpmiddelen heeft de man op het oog; ze tot nut der maatschappelijke samenleving te doen strekken, ligt op den weg der vrouw.

Chriemhilde bereidde, volgens de 'Nevelingen', eigenhandig met hare maagden het gewaad voor de naderende helden; de moderne vrouw legt hoogstens nog de laatste hand aan de versiering van een voortbrengsel der fabriek.

In den laatsten tijd veroorzaakte de ontwikkeling van het fabriekswezen eene afwijking van den ingeslagen weg. De toepassing der stoomkracht ging gepaard met de vraag naar goedkoopen vrouwenarbeid; de vrouw uit het volk wordt sedert buitenshuis voor zuiver mechanische verrichtingen gebruikt, die zeer matige verdiensten afwerpen. Hierdoor worden de grondslagen van het familieleven der lagere volksklasse geheel en al ondermijnd; hierdoor is de ontaarding van een groot gedeelte van de aankomende jeugd niet meer te vermijden; hierdoor wordt het zedelijk karakter van het vrouwelijk geslacht direct aangetast; hierdoor staat het maatschappelijk evenwicht aan een groot gevaar bloot. Deze wending heeft aan de vrouwenvraag voor onzen tijd eene nieuwe economische beteekenis gegeven.

Bestond er in de Middeleeuwen meer gelegenheid voor de vrouw, om aan den economischen arbeid deel te nemen, en genoot zij daarbij tevens tot op zekere hoogte de bescherming der wet en den steun der familie, dan was dit alles evenwel nog geenszins voldoende, om het overschot aan huwbare vrouwen behoorlijk te verzorgen. De wanverhouding toch tusschen het aantal gehuwden en huwbaren was in die dagen van vrij wat meer beteekenis dan in onzen tijd en de zelfstandige, alléénstaande vrouw had aan vrij wat grootere zedelijke en maatschappelijke gevaren het hoofd te bieden. In 1875 waren er in Duitschland op elke 1000 mannelijke bewoners 1054 vrouwen voorhanden en indien alle personen beneden 20 jaren buiten de berekening gehouden worden, was deze verhouding 1000:1065. Gaat men nu nog een stap verder, door uitsluitend te letten op de mannen tusschen 20-50 en de vrouwen tusschen 15-45 jaren, dan is deze verhouding op dit oogenblik 1000:1172. In het gunstigste geval is zij op 1000:1100 vast te stellen. Het natuurlijk evenwicht tusschen de beide geslachten bestaat dus, wat het getal betreft, alleen in de verbeelding; vandaar, dat er geene sprake van kan zijn, dat alle huwbare vrouwen in den

echtstaat zouden kunnen treden, indien alle huwbare mannen konden of wilden trouwen. Ware het natuurlijk evenwicht werkelijk voorhanden, dan zou ook de stelling der vrouw in de maatschappij eene andere zijn; dan zou haar overal die achting ten deel vallen, die zij feitelijk nog op dit oogenblik in Amerika bezit. Nu verleidt het groote aanbod menige vrouw tot kunstgrepen, waarvoor hare sekse moet boeten. De bestaande wanverhouding wordt nog vermeerderd door de waarneming, dat ca. 10% der huwbare mannen in geen huwelijksbootje stappen. De gevolgen daarvan zijn duidelijk genoeg in de vrouwenbeweging te bespeuren. Zij hebben voornamelijk bij de hoogere volksklasse hoogst bedenkelijke economische verschijnselen te voorschijn geroepen, want deze is verplicht, zich aan de bestaande maatschappelijke vooroordeelen te onderwerpen, en kan derhalve niet onvoorwaardelijk aan den economischen arbeid deelnemen. Deze moet buitendien meer dan eenige andere klasse der maatschappij met de heerschende zeden, gebruiken en gewoonten rekenen. Tevergeefs heeft de Engelsche dichter Charles Kingsley tegen het vrijwillig celibaat geijverd; tevergeefs was zijn krachtig en talentvol protest tegen de moderne askese, die geen uitvloeisel is van den vromen zin der belijders, maar tot dekmantel dient van het egoisme. Integendeel, het aantal jonggezellen neemt toe en de neiging, om buiten den gehuwden stand te blijven, wordt door de sociale toestanden en verhoudingen in de hand gewerkt.

Volgens eene oude Neurenberger kroniek telde de stad Neurenberg in 1449 op elke 1000 mannen der gezeten burgerij 1168 vrouwen en werd de dienende klasse mede in de berekening opgenomen, dan was de verhouding zelfs 1000:1207. In Bazel werd eene verhouding geconstateerd van 1000:1246, wanneer alleen alle personen boven 14 jaren in aanmerking kwamen. In Frankfort a/M. was in 1385 de verhouding 1000:1100. Deze bloeiende handelsstad hief reeds in het begin der 14de eeuw de ‘Bede’, d.w.z. eene kapitaalbelasting, en uit de officieele opgaven van 1354-1463 blijkt, dat afwisselend ¼ - □ van alle belastingschuldigen tot de alléénstaande vrouwenklasse behoorde. En dit kon wel niet anders, want de mannelijke bevolking werd voortdurend door verdelgende oorlogen en bloedige burgertwisten geteisterd, de reizen voor zaken waren met groote gevaren verbonden, de beroepsbezigheden binnen de stadsmuren lieten zelden de vereischte zorg voor de gezondheid toe, het celibaat vond grooten bijval, de strijd om het zelfbehoud was wisselvalliger en op minder breede basis geregeld, het huwelijksrecht had vele beperkende bepalingen opgenomen en de epidemische ziekten hebben, volgens de statistiek, meer mannen dan vrouwen weggerukt, hetgeen hieraan toegeschreven wordt, dat de mannen zich aan eene grootere onmatigheid ten opzichte van het geoorloofd en het ongeoorloofd genot schuldig maakten. Het huwelijksrecht verbood het huwelijk aan alle gezellen, maar het spreekt wel

vanzelf, dat dit verbod zeer dikwijls overtreden werd, en de klachten daarover vullen geheele boekdeelen. Evenwel ging de gezel bij de overtreding meestal te rade met de middelen van bestaan en onderscheidde hij zich in dit opzicht gunstig van den fabrieksarbeider in onzen tijd, die in de meeste gevallen geen overleg kent. De alléénstaande vrouwenklasse sloot zich gretig aan de sociale inrichtingen der Kerk aan en zocht bij haar steun; zij verkreeg echter ook den steun der gemeenten en was tevens in hooge mate bedacht op de toepassing van eigen hulp. Dit verklaart de flinke organisatie der instellingen, die de Middeleeuwen voor de vrouwen in het leven riepen en die nog voor onzen tijd van economisch en sociaal standpunt de aandacht verdienen.

In de eerste plaats vond de onbemiddelde adellijke evenals de vrouw uit den gezeten burgerstand eene toevlucht en een nuttigen werkkring in het klooster. Zij wijdden zich daarin aan de godsdienstige overpeinzing, aan hare verdere intellectueele ontwikkeling en aan den stillen dienst van de opvoeding en het onderwijs. Dit onderwijs omvatte: de kennis van den godsdienst en van het kerkelijk ceremonieel, de studie der taal, lezen, schrijven, zingen, de vormen der wellevendheid, vrouwelijke handwerken, naaien en weven. Ook bestond er gelegenheid, om goede werken af te schrijven.

Wie geene gelofte kon of wilde afleggen, kocht eene lijfrente of riep met 3 à 4 gelijkgezinden eene gemeenschappelijke huishouding in het leven. Elk lid was verplicht, daarvoor eene vaste bijdrage af te zonderen en zich aan de vastgestelde statuten van het huis te onderwerpen. De werkzaamheden voor deze vrije gemeenschap waren nauwkeurig geregeld en de verhouding tegenover de maatschappij hing niet van de willekeur van het individu af, maar was aan bepaalde voorschriften gebonden.

Naast deze vrije gemeenschappen bestonden nog gesloten vrouwenvereenigingen op socialistische basis, die de gemeenschap van goederen verkozen en op uiterst strenge regelen prijs stelden. De eerste statuten voor deze vrouwengroepen ontwierp de Dominikaner Friedrich Erstein in 1267 en de bekende mystici Johann Tauler en Meester Eckart bezochten gaarne hare gezellige avonden of traden in hare godsdienstige bijeenkomsten als sprekers op.

Voor de arme vrouwen uit het volk werden verzorgingshuizen en begijnenhofjes gesticht, die vrije woning, vrij licht, vrij vuur, eene vaste rente en verdere materieele voordeelen verleenden. Wat aan het onderhoud nog ontbrak, werd door eigen arbeid aangevuld, en toen ook meer bemiddelden zich bij haar aansloten, was het voornamelijk de ziekenverpleging, waarvan zij werk maakten. Frankfort a/M. telde 57 begijnenhuizen, die aan ruim 6% der geheele vrouwelijke bevolking een aangenaam en nuttig onderkomen boden; Straatsburg had plaats voor 600 begijnen en Keulen bezat in de eigenlijke bloeiperiode inrichtingen voor ca. 2000 vrouwen van dien aard. Enkele steden bezol-

digden vrije onderwijzeressen voor de jeugd, die scholen bestuurden, waarvan het eigenlijk karakter met de hedendaagsche kindertuinen overeenkwam.

Dit net van kerkelijke en andere vrouweninstellingen, die elkander aanvulden en toch van elkander onafhankelijk waren, die systematisch georganiseerd werden en aan strenge economische eischen voldeden, voorzag in de behoeften van een groot aantal alléénstaande vrouwen. Toch bewijst de zeer omvangrijke prostitutie, dat ook in die dagen de middelen te kort schoten, om aan alle eischen te kunnen voldoen, maar deze waarneming spoorde de goedgezinden aan, de hand aan den ploeg te slaan en asylen voor gevallenen, voor boetvaardigen en voor verwaarloosden in het leven te roepen. Dit geschiedde op voorbeeldige wijze en op uitgebreide schaal. De wetgeving ondersteunde deze pogingen, waar zij kon; de Kerk beschouwde het nemen van eene bekeerde gevallene tot echtgenoote als eene verdienste en al beantwoordde de practijk niet altijd aan het aanbevolen ideaal, dan kan toch niet geloochend worden, dat er in de Middeleeuwen krachtig gewerkt werd, om het eubel meester te worden. Zij hebben inderdaad wakker aan de oplossing der vrouwenvraag gearbeid. Dat zij geene afdoende oplossing tot stand brachten, is geenszins hare schuld, want zij waren niet in staat, de bronnen te verstoppen, waaraan de vormen van het sociale leven de stoffen ontleenden, die hunne ontaarding ten gevolge moesten hebben, maar zij richtten althans bijtijds steunpilaren op, die eeuwenlang in de dringendste behoeften voorzagen en hare materieele en moreele krachten niet te boven gingen. Zij betraden daarbij den positieven weg en lieten zonder aarzelen het land van belofte om zuiver practische redenen links liggen, want noch Thomas Morus' *Utopia* noch Harrington's *Oceana* kunnen ooit in de maatschappij der werkelijkheid tot richtsnoer dienen. Wat meer beteekent, zij droegen er in niet geringe mate toe bij, om het economisch bewustzijn der bevolking te sterken, en dat is van groot belang. Vele vragen, die toen eene oplossing vereischten, zijn nog aan de orde. In den tegenwoordigen tijd echter is de persoonlijke vrijheid der vrouw beter gewaarborgd, is hare persoonlijke zelfstandigheid grooter en toch valt in economischen zin de vergelijking met het verleden niet altijd gunstig voor het heden uit. Is de houding der maatschappij tegenover de gevallene en verwaarloosde vrouw in onze dagen waardiger? Zijn de toestanden op het gebied van den arbeid tegenwoordig zooveel beter geregeld? Zijn de inrichtingen voor zelfstandige, alléénstaande vrouwen heden ten dage even volledig en even systematisch georganiseerd? Zijn deze dammen en dijken ter bescherming van onze bestaande rechtsorde overeenkomstig de economische middelen, waarover onze maatschappij kan beschikken? Deze middelen zijn zeer sterk toegenomen en daarom kunnen en moeten hoogere eischen aan ons maatschappelijk leven gesteld worden. In onzen tijd is meer sentimentaliteit voorhanden,

bestaat meer medelijden met het lijden der door het lot minder begunstigden en is dit sociale medelijden zelfs eene revolutionnaire macht geworden, die de organische ontwikkeling belemmert en haar maar al te dikwijls in een verkeerd vaarwater brengt. Onze inrichtingen ten bate der alléénstaande vrouw dragen daarvan onmisbaar de sporen; zij spruiten meer voort uit sympathie voor de philanthropie dan uit het zorgvuldig onderzoek naar de economische behoefte; zij dragen er zelden toe bij, om het economisch bewustzijn der natie te sterken. In dit opzicht wordt door de theologen in gelijke mate misgetast als door de aanhangers der moderne liefdadigheidstheorie. Dit verklaart, waarom in menig opzicht ook aan matig gestelde eischen op het gebied der vrouwenvraag van sociaal en economisch standpunt niet voldaan wordt; waarom de economische zijde van het vrouwenvraagstuk nog steeds onopgelost is gebleven. De wortel der eigenlijke vraag is voor beide geschiedkundige perioden dezelfde. Daaraan denken de voorstanders der moderne vrouwenbeweging tot nog toe te weinig en daarom schenken zij aan het geschiedkundig verleden te geringe aandacht.

II.

De godsdienstige beweging ten tijde der Hervorming heeft eens en voor altijd een einde gemaakt aan de ongezonde romantiek uit den riddertijd. Het minnelied en de vrouwendienst droegen in het algemeen een uiterst zinnelijk karakter en de zedelijke stelling der vrouw in de maatschappij stond daarmede in nauw verband. De bijna goddelijke vereering der schoone sekse werd gewoonlijk beperkt tot den zang, maar drong niet door tot het werkelijke leven. Hoofdzaak was de voldoening aan den zinnelijken lust, en het zinnelijk genot beheerschte de betrekking der beide geslachten tot elkander; dat genot werd in het kleed der romantiek gestoken en bezielde den geest der poëzie. Op de buitensporigheden volgden onmiddellijk de boetedoeningen en kastijdingen van het vleesch, zoodat tegen het einde der Middeleeuwen het karakter van den tijd het best weergegeven wordt door de dichterlijke woorden:

> ‘Himmelhoch jauchzend,
> Zu Tode betrübt.’

De godsdienstige herleving ruimde deze zinnelijke idealen op en verlegde het zwaartepunt naar het zedelijk prestige van den mensch. De schoonheid van het lichaam moest wijken voor den adel der ziel. Voortaan trad het uitwendig karakter der vrouw op den achtergrond en werden de inwendige eigenschappen van haar geslacht vereerd en gehuldigd. Het noodzakelijk gevolg daarvan was, dat het zedelijk-godsdienstig gehalte der huisvrouw en der moeder den toon aangaf. Het huwelijk werd geheiligd en de eigen verantwoordelijkheid der vrouw algemeen erkend. De vrouw werd de ziel van het gezin.

Wat het onbedorven volksgevoel daaronder verstond, vertolkte Maarten Luther even kernachtig als schoon in zijn van geestdrift tintelend

'Lob eines frommen Weibes'. Daaraan heeft de burgerstand voor een groot deel zijne opkomst te danken.

De hooge zedelijke stelling der vrouw, door Luther zuiver godsdienstig opgevat, werd door de Duitsche dichters der classieke periode als het 'eeuwig vrouwelijke' bezongen. Goethe vermaande telkens weder op bezielde wijze: '*Voedt de dochters toch vooral op tot moeders.*' Dit noemde hij het eigenlijk levensbeginsel en de ware roeping der vrouw. Wat hij daaronder verstond, schilderde hij met onvergelijkelijke kracht in Lotte onder hare kinderen en in Dorothea's zelfverloochenende liefde voor anderen. Hoe verrukkelijk was niet Gretchen, toen zij aan Faust vertelde, hoe zij haar zusje opvoedde! Welk eene lieftalligheid ademde niet Ottilie, toen zij de zorg voor Charlotte's knaap op zich nam! Beiden gingen reddeloos te gronde aan de schuld, tegenover het kind begaan. Deze roeping en dit levensbeginsel zijn gegrond op den ernstigen arbeid, op de behoefte, om aan het welzijn van anderen te denken, en op de ontwikkeling van het plichtgevoel.

Dientengevolge valt aan de opvoeding de taak ten deel, het moederlijk karakter der vrouw te vormen. Dit is aan geene geijkte methode gebonden; dit kan evengoed toegepast worden op het Amerikaansch beginsel, n.l.: op de volle vrijheid der persoonlijke ontwikkeling, als op het tegenovergestelde. Dit veronderstelt echter in hooge mate eene zorgvuldige ontwikkeling van het gemoed der vrouw, verbonden met eene leiding van hare levendige verbeelding. Dit verlangt van het onderwijs: *de eigenlijke individualiseering.*

Toen Matthias Claudius zijn zoon aan het bonte gewoel der wereld moest afstaan, meende hij te kunnen volstaan met de vaderlijke vermaning: 'Bedenk, mijn zoon, uwe moeder was eens ook een meisje.' Onze hedendaagsche maatschappij kan in geen anderen zin werkzaam wezen; zij moet op dien grondslag voortbouwen; zij moet haar oogmerk daarop richten, de vrouw zooveel mogelijk aan hare natuurlijke roeping te doen beantwoorden, want ook buiten het huwelijk en in elken werkkring komt het voor haar in de eerste plaats op den moederlijken zin aan. Is het hoofdoogmerk hierop niet gericht en wordt hieraan niet beantwoord, dan is dit daaraan toe te schrijven, dat de maatschappij een dwaalweg ingeslagen heeft en de grenzen wil overschrijden, die haar door de natuur en de geschiedkundige ontwikkeling aangewezen zijn. Met het oog hierop is de inhoud der eigenlijke vrouwenvraag voor ons deze: *de vrouw wordt door de opvoeding van hare natuurlijke roeping vervreemd*; *zij wordt daaraan door de kunstmatige sociale toestanden en verhoudingen in steeds toenemende hoeveelheid onttrokken.*

Dit kan in de eerste plaats bij de toongevende maatschappelijke klassen waargenomen worden en draagt er in niet geringe mate toe bij, om de grondslagen der bestaande maatschappij aan het wankelen te brengen, want haar voorbeeld vindt bij het volk maar al te zeer

navolging. Dientengevolge staat het volksleven aan de gevaren van eene zware crisis bloot.

Het volksgevoel heeft ten allen tijde aan hen macht, eer, rijkdom en eene bijzondere stelling gegund, die door goede daden, door bepaalde deugden en door voorbeeldige arbeidsenergie uitmuntten en die van deze voorrechten van paedagogisch standpunt een behoorlijk gebruik wisten te maken. Maar doen zij dit niet of onvoldoende, dan valt elk onderscheid van stand en rang voor het volksgevoel weg en ontstaat in de plaats van het ernstig streven, om zich aan het goede voorbeeld der werkelijk beschaafden te spiegelen, een wedijver, om de sociale gelijkheid te verkrijgen.

De besliste voorstanders der vrouwenbeweging houden met dit volksgevoel veel te weinig rekening. Zij zien den invloed der opvoeding op de vormen van het sociale leven evenzeer over het hoofd als het verband tusschen de maatschappelijke verschijnselen en de sociale en economische toestanden. Dit blijkt voor geen gering deel uit het karakter der letterkunde, voor zoover de vrouwenvraag door haar behandeld wordt. Deze letterkunde wordt bij voorkeur door de vrouw beoefend. Van haar verwacht zij de uitbreiding der vrouwenrechten. Hier bergt zij den grooten voorraad van romantische voorstellingen en toestanden, die door het vroegtijdig en veelvuldig lezen van romans in de verschillende breinen gewekt werden. Uit dezen voorraad kan het best afgeleid worden, welke richting de opvoeding ingeslagen heeft en hoe diep de vervreemding van het werkelijk leven reeds wortel schieten kon. Ook wordt daardoor aangetoond, welke ‘Sehnsucht’ in het vrouwelijk gemoed ten slotte is blijven heerschen en welk ideaal haar het meest van allen toelacht. Dit mag bij de behandeling der vrouwenvraag niet over het hoofd gezien worden.

In bijna alle novellen en romans speelt eene oprechte en vurige liefde de hoofdrol; zij wordt in alle mogelijke en onmogelijke avonturen verwikkeld, waarbij de romaneske inkleeding de plaats der eigenlijke poëzie moet innemen; zij wordt voor alle teleurstellingen rijkelijk beloond en zij biedt het motief bij uitnemendheid voor de intrige. Wordt er met den inhoud eene bepaalde strekking verbonden, dan treden *hier* op den voorgrond: van liefde gloeiende nabobs, die aan een arm meisje hart en hand reiken; *daar*: energieke vrouwen, die door één onverschrokken woord onnoozele bloeden in veerkrachtige helden herscheppen. Nu eens wordt de voorkeur gegeven aan ideale gouvernantes en gezelschapsjuffrouwen, die door hare geestkracht een zedelijk geheel gezonken gezin met allen, die daartoe behooren of wel daarmede in verbinding staan, van een wissen ondergang redden, van diep ingewortelde vooroordeelen verlossen, van grenzenlooze ijdelheid genezen, aan de gevolgen van eene slechte opvoeding onttrekken en in ziekten, ongevallen als anderszins de rol van reddende engelen vervullen; dan weder is sprake van jonge, bevallige meisjes of van arme, beeldschoone

bloedverwanten, die onder het dak van een ouden, ziekelijken grompot de schaduwzijden der eenzaamheid vergeten en er alleen op bedacht zijn, hem door liefderijke zorg wederom met het leven en met zijn lot te verzoenen, om hem opnieuw vatbaar te maken voor zekere galanterie, waardoor hij aan zijne jeugd herinnerd wordt. Ook worden zulke persoontjes bij oude dames geplaatst, die zij door hare grondige kennis der keuken en van den salon inpakken en tevens door hare vele kundigheden verbazen, hetgeen natuurlijk op de laatste wilsbeschikking van grooten invloed moest zijn. Zelden echter hebben daarbij de natuur en de volksziel model gezeten, zorgvuldig bestudeerd door een open oog en een warm hart; zelden wordt daarin prijs gesteld op eene frappante en ware individualiseering, die geene gekunstelde omgeving behoeft en tot eene even scherpe als gezonde karakteristiek opwekt; zelden is op eenvoud in de motiveering, onschijnbaarheid in de compositie en kalm overleg in de ontwikkeling gelet. Zelden wordt in het oog gehouden, dat de wedergave der geschiedenis van den inwendigen mensch de hoofdzaak is; deze leert niemand in eene broeikast kennen; deze vereischt kennis van den grond, waarop de mensch gegroeid is en waaraan hij zijn voedsel ontleend heeft; deze is niet uitvoerbaar zonder eene vergelijkende studie van de geheimenissen der werkelijkheid; deze wijst op het organisch verband tusschen het individu en zijne veelzijdige omgeving in de verschillende stadiën van ontwikkeling; deze kan alle los ineengevoegde en sentimenteele effecten ontberen, want zij wordt met krachtige hand van binnen naar buiten opgebouwd en onthult in dien vorm tevens de grenzen van den menschelijken geest en van het menschelijk vernuft, ertoe opwekkende, om de noodzakelijkheid der loutering ook zelfs in den moeilijken strijd des levens geen enkel oogenblik uit het oog te verliezen.

Fanny Lewald komt er rond voor uit, dat zich de dochters van goeden huize meer en meer aan den lediggang overgeven. Dientengevolge zijn zij op voortdurende prikkeling der zenuwen aangewezen. Zij leeren reeds in de eerste jeugd het proza van het werkelijk leven verachten en worden eraan gewend, met geringschatting op den eenvoudigen zin van het onschuldig kind neer te zien. Mathilde Reichardt is tot de overtuiging gekomen, dat het echt vrouwelijk karakter niet in het ouderlijk huis ontwikkeld kan worden, omdat de moeders niet meer in staat zijn, hare dochters grondig met de vrouwelijke wetenschappen bekend te maken. Daarom wil zij de eigenlijke opvoeding van het huis naar de school verplaatsen. Sophie van Hardenberg waarschuwt daarentegen tegen de africhting in de school, die uit den aard der zaak niet het beginsel der individualiseering, maar dat der gelijkvormigheid huldigt. Buitendien bestaat er, volgens haar, een groot onderscheid tusschen eene onderwijzeres en eene werkelijke opvoedster. Reeds nu ontneemt de school aan het meisje een groot deel van hare lieftalligheid en beminnelijkheid en wordt er overal over de geringe

ontwikkeling van het vrouwelijk karakter geklaagd, dat door geene uitbreiding van het weten goed te maken is, zelfs toegegeven, dat dit weten op eene positieve en werkelijk breede basis berust. Er wordt, volgens haar, maar al te dikwijls vergeten, dat de vrouw niet de slavin van den huisheer is, maar de ziel van het huis, en om aan de daaraan gestelde eischen te kunnen beantwoorden, is oefening noodig. In hare hand ligt de leiding van het gemoed des zoons, die tot haar vol liefde en eerbied moet kunnen opzien; haar moet de dochter vertrouwen schenken; zij bewaakt de goede zeden; van haar wordt bovenal godsdienst verlangd.

Opmerkenswaardig is het, dat juist Fanny Lewald, Marlitt en een aantal andere geliefkoosde vrouwelijke letterkundigen uit onzen tijd zich inspannen, om de dochters van goeden huize in te nemen, door haar afkeer van het werkelijke leven nog te vermeerderen, door haar geest nog meer te prikkelen en door haar verhemelte met lekkernijen te kittelen, die de maag geheel en al aan elk degelijk voedsel ontwennen. Zij maken op letterkundig gebied onafgebroken propaganda voor twee moderne idealen van hoogst twijfelachtige waarde, nl. voor rijkdom en voornaamheid. In het kleed der romantiek gestoken en als silhouet bewerkt, dienen deze ertoe, om eene kwaal te bevorderen, die de moderne vrouwenbeweging voorgeeft uit den weg te willen ruimen, want zij maken de vrouw eerst tot eene speelpop der maatschappij. Wie aan eene hoogere roeping der vrouw gelooft en haar degelijk genoeg acht, om eene betere stelling te bekleeden, moet tegen deze speculatie op de middelmatigheid en domheid opkomen. Gelukkig heeft de vrouwenwereld meer aan te bieden, dan deze letterkundige richting zou doen vermoeden, en zijn uit haar midden talenten voortgekomen, die de critiek niet behoeven te schuwen en die de reclame - onverschillig in welken vorm - niet te hulp roepen, daar zij eigen gehalte bezitten, dat ten allen tijde op algemeene waardeering aanspraak kan maken.

Is niet de dichteres Droste-Hülshoff een der grootste lyrische talenten, die het Duitsche volk ooit voortgebracht heeft? Hare novelle *Die Judenbuche* b.v. is eene echte parel op letterkundig gebied, die alle stormen der jaren kan trotseeren. Wanneer de meeste letterkundige producten van onzen tijd reeds lang aan de vergetelheid zijn prijsgegeven, zal dit kernachtig kunstwerk nog met dezelfde ingenomenheid door alle ware vrienden der kunst gelezen worden.

Heeft niet Miss Mary Edgeworth door hare geschriften op de ontwikkeling van twee geslachten in Engeland een beslissenden invloed uitgeoefend en zijn hare Iersche karakterschilderingen niet voor de geschiedenis der letterkunde van buitengewoon belang? Door hare letterkundige vertellingen werd Sir Rowland Hill opgewekt, om ook iets voor de menschheid te doen, en hij schonk Engeland de pennypost. Zij hebben in Walter Scott de neiging doen ontstaan, om zijne gedachten

en voorstellingen in romantischen vorm te hullen en de letterkundige loopbaan te betreden. Haar *Eastle Rackrent* heeft Iwan Turgeniew ertoe gebracht, om zijne algemeen gewaardeerde schilderingen van het Russische leven te ontwerpen.

Maar zulke resultaten zijn alleen dan te verkrijgen, wanneer het streven erop gericht is, *waar* te zijn.

Wie de sociale ellende van Ierland nader onderzoekt en voor haar eene verklaring wil vinden, moet bij Miss Edgeworth in de school gaan, want zij heeft licht in deze duisternis gebracht en ons met werkelijke menschen bekendgemaakt; zij schilderde ware toestanden en gebeurtenissen en concentreerde hare kracht op de juiste verdeeling van licht en schaduw. Het huiselijk leven van deze begaafde vrouw onderscheidde zich door niets van dat harer tijdgenooten; zij bestuurde eene omvangrijke huishouding op het platteland, stond haar vader wakker ter zijde bij zijne practische bezigheden als Iersch grondbezitter en hield zich met de opvoeding der talrijke jongere zusters en broeders onledig. Maar in dit proza wist zij de werkelijke poëzie en den gezonden humor te ontdekken. Haar talent en hare studie stelden haar in staat, daarvan ook anderen de vruchten te doen plukken. Zulke vrouwen dragen er het meest toe bij, om aan hare sekse in de opvatting der maatschappij op den duur eene hoogere stelling te verzekeren.

Wellicht echter erkent men met Professor Karl Hillebrand van Jena, dat alle veroveringen van het moderne leven op het uitwendige gericht zijn en dat de inwendige mensch het verlies moet dragen! Wellicht waagt men het, te beweren, dat natuur en kunstgenot, philanthropie en gezelligheid zonder inwendigen drang voor ons leven voldoende zijn! Wellicht wordt uit de kunstmatigheid der sociale samenstelling verklaard, dat al hetgeen leeft, ons beweegt en doet zijn, op de oppervlakte mag blijven en dat daarin juist de vooruitgang van onzen tijd gezocht moet worden! Wellicht wordt door velen de bonte decoratie van ons levenstooneel voor echt en waar gehouden! In dat geval is ook de richting, die ten opzichte der vrouwenvraag, wat hare zedelijke beteekenis betreft, tegenwoordig den toon aangeeft, gezond en doet de beschaafde klasse goed, de beide moderne afgoden: rijkdom en voornaamheid, te koesteren en te kweeken.

III.

De vrouwenvraag heeft reeds aan eene omvangrijke letterkunde het leven geschonken. Daarvan is een aanzienlijk gedeelte aan de politieke, sociale en rechtsstelling der vrouw gewijd. Op dit gebied is door de voorstanders der moderne vrouwenbeweging het stemrecht der zelfstandige, alléénstaande vrouw op den voorgrond geplaatst. De verkrijging van dit recht wordt door hen als het onmisbaar vereischte beschouwd, om tot eene volledige hervorming der bestaande sociale rechtstoestanden en verhoudingen te geraken. Van de noodzakelijkheid

dier hervorming zijn zij van het standpunt van het gezond verstand en de gerechtigheid overtuigd. De deelneming der vrouw aan al hetgeen tot het gebied der publieke zaken behoort, wordt echter ook door velen wenschelijk geacht, die ten opzichte van het maatschappelijk leven eene conservatieve stelling innemen. Voor de verdediging der politieke rechten van de vrouw kan mede de geschiedenis te hulp geroepen worden. Onder de heerschappij van het feudaal gezag werd toch de natuurlijke verhouding tusschen de rechten en de plichten in menig opzicht scherper in acht genomen dan in onzen tijd. De voordeelen daarvan genoten in de eerste plaats de vrouwen.

Vóór den inval der Noormannen in Engeland namen de vrouwen, voor zoover zij in het bezit van leenbrieven of leengoederen waren, hetzij persoonlijk, hetzij door aanstelling van gevolmachtigden, deel aan de regeering. Onder het gezag van Alfred den Groote namen edelvrouwen - zelfs gehuwden, die over haar grondeigendom konden beschikken, - op grond van haar titel zitting in den 'Wittemagamott', den nationalen raad der Anglo-Saksen. Ook werden zij bij de beraadslagingen der gemeenten gehoord. Gurdon weet in zijn lezenswaardig werk: *Considérations sur les antiquités du parlement,* van voorname vrouwen te verhalen, die in den raad der Saksische hoofden het hoofdwoord voerden. Beda bevestigt, dat de Abdis Wilde eene synode presideerde. Onder de regeering van Hendrik VIII kwam het in het graafschap Glocester voor, dat eene vrouw aan het hoofd der rechtbank stond en de gerechtszittingen leidde. Onder Hendrik III zaten vier abdissen in het Engelsche parlement. In 1640 had in Engeland de laatste manifestatie ten gunste der handhaving en algemeene toepassing van de politieke rechten der vrouw plaats, maar toen verklaarde eene sterke en invloedrijke oppositie, dat het deemoedigend voor een man was, door eene vrouw gekozen te worden. Nog in 1739 werd evenwel door de rechterlijke macht het recht der 'feme sole', om deel te nemen aan de publieke zaken, in theorie erkend; er was echter van de uitoefening in de practijk geene sprake meer. De logische consequentie van deze feudale rechten is het recht der vrouw op den troon. Ook in Aragonië bezat de edelvrouw zitting en stem in de cortes. Gelijke rechten werden aan de zelfstandige, alléénstaande edelvrouw in Frankrijk verleend. Dit bewijst o.a. het politiek tractaat van Cambrai, dat door drie vrouwen onderteekend is. Montaigne herinnert eraan, dat vele vrouwen, die tot den hoogen adel behoorden, aan de beraadslagingen van het parlement deelnamen, terwijl zeer vele bevelen tot inhechtenisneming uit de 13de en 14de eeuw door vrouwen uitgevaardigd zijn. De Abdis van Remiremont bezat met hare dechantinnen de jurisdictie in de kloosterdistricten, die aan hare hoede toevertrouwd waren, en benoemde een zeker getal gedeputeerden voor Lotharingen. Vele Koningen en Pausen handhaafden deze voorrechten der adellijke vrouwen tegenover de protesteerende leenheeren en Koning Lodewijk het kind schreef o.a. aan Ermengarde,

Vicomtesse de Narbonne: ‘Nous ordonnons qu'il ne soit permis à personne de décliner votre jurisdiction.’ Eerst onder Lodewijk XIV werden deze rechten opgeheven(*).

In onzen tijd wordt op de erkenning der politieke vrouwenrechten hoofdzakelijk door de democratie aangedrongen, maar zoowel in Amerika als in Engeland vindt deze eisch ook bij voorname vertegenwoordigers der andere partijen steun. Het herstel der politieke vrouwenrechten behoort daarom ook te recht tot de vragen des tijds. De uitoefening is ongetwijfeld niet in strijd met het vrouwelijk karakter. Of hiertoe ooit gelegenheid zal bestaan in den vorm, waarin de democratie het herstel wenscht, is eene andere vraag. Of de methode van verdediging der politieke vrouwenrechten van de zijde der strijdlustige vrouwen bevorderlijk is aan het doel, dat beoogd wordt, mag mede betwijfeld worden. Op dit gebied zal zeer veel afhangen van de ontwikkeling der vrouwenvraag in de economische en de sociale maatschappij. De economische belangen gaan voor. Eene der geestigste en talentvolste Duitsche vrouwen, Hedwig Dohm, heeft juist door de onstuimigheid en hartstochtelijkheid, waarmede zij van democratisch standpunt het algemeen stemrecht der vrouw eischte, het aantal vrienden der beweging op zeer bedenkelijke wijze doen samensmelten. Hare overdrijving bewees duidelijk, dat deze zaak in onzen tijd nog voor geene oplossing rijp is.

Een ander deel der letterkunde over de vrouwenvraag heeft het oog op het maatschappelijk leven gericht en meet de moeilijkheden, waaraan de zelfstandige, alléénstaande vrouw onder de heerschappij der bestaande zeden, gebruiken en gewoonten blootstaat, breed uit. Dit onderwerp is psychologisch van zeer groot belang en lokte reeds daarom alleen ten allen tijde een groot aantal strijders van den eersten rang in het strijdperk. De geschiedenis leert, dat eene ernstige botsing met de wetten der maatschappelijke samenleving gewoonlijk ten nadeele van den aanvaller beslist wordt en zelfs maar al te dikwijls voor hem een tragisch einde neemt.

Toen in 1848 de publieke opinie in Duitschland eene revolutionnaire beweging uitlokte, die de verwerkelijking van een abstract politiek ideaal op het oog had en die voornamelijk het bloed der stedelijke bevolking sneller door de aderen deed vloeien, meenden velen, dat ook het tijdstip gekomen was, om de vrouw aan den toestand van gebondenheid, waarin zij maatschappelijk verkeerde, te onttrekken. De maatschappelijke betrekking der beide seksen tot elkander moest, volgens hen, beter geregeld worden en in geen geval mocht het sexueele leven langer op den voorgrond staan. Daar deze hervorming echter eene wetenschappelijke ontwikkeling bij de vrouw veronderstelde,

(*) De groote Fransche Revolutie erkende de politieke gelijkheid der beide geslachten in den uitgebreidsten zin. Marie Antoinette en Mad. Roland vielen beiden op het schavot. Te recht meent Mad. De Stael: ‘In een Staat, waarin men in het belang des Staats vrouwen den hals afsnijdt, moest men haar toch ten minste mededeelen, waarom?’ De gelijkheid voor het schavot is onder de Restauratie weder afgeschaft.

die nog slechts bij wijze van uitzondering in haar bezit was, kwam het erop aan, haar in de gelegenheid te stellen, deze te verkrijgen. Daartoe werd te Hamburg eene vrije hoogeschool voor het vrouwelijk geslacht geopend, waaraan uitstekende leerkrachten met zeer vrijzinnige denkbeelden beroepen werden. Deze inrichting zou tevens het intellectueel middelpunt der liberale Duitsche vrouwenbeweging zijn en kondigde, als het ware, de heerschappij van de gouden eeuw aan. Zij beloofde niet alleen eene politieke, maar ook eene maatschappelijke gelijkstelling; zij verkondigde: vrijheid, nog eens vrijheid en wederom vrijheid. Weinige jaren later werd deze onderneming bij gebrek aan voldoende deelneming gestaakt. De liberalen beschuldigden de orthodoxie, het publiek door de verspreiding van onjuiste voorstellingen tegen haar opgezet te hebben, en de orthodoxie hield vol, dat dit onnoodig was, daar deze instelling door hare radicale overdrijvingen den grond onder hare voeten zelf weggetrokken had. Daar deze vrije hoogeschool door de wetgevende macht niet belemmerd werd en de kosten geenszins eene zeer aanzienlijke som vertegenwoordigden, lag het voor de hand, dat de natie geene behoefte had aan dergelijke ondernemingen. Zij werden door de wetten van het maatschappelijk leven veroordeeld; zij waren aan eene abstract-vrijzinnige theorie ontsproten, die door enkelen bewonderd werd, zoolang de revolutionnaire gisting de hartstochten in beweging hield, maar die desniettemin op onvruchtbaren bodem gevallen was, omdat de aanhangers in kalmer dagen geen vorm wisten te vinden, om haar werkelijk nut in verband met de algemeen heerschende voorstellingen en gedachten te bewijzen. Vele medewerkers waren later om politieke redenen genoopt, een asyl in Engeland te zoeken. In dit land der vrijheid hoopten zij te vinden, wat hun eigen vaderland moest ontberen. En wat vonden zij? Eene opmerkenswaardige regelmatigheid in de leefwijze, in den bouw en de inrichting der huizen, in de bereiding der spijzen, in de indeeling van den dag, de week en het jaar, in alle gewoonten en gebruiken, in de geheele maatschappelijke orde. Wel oefende het verschil van stand en rang, van vermogen, van ontwikkeling, enz. invloed uit op den *vorm*, maar ten opzichte van het *wezen* keerde overal dezelfde ijzeren wet der gewoonte terug, waaraan ook de zeden gebonden waren en waardoor de betrekking der beide geslachten tot elkander in het maatschappelijk leven bepaald werd. Waar de politieke wetgeving meer vrijheid verleende, daar kende de maatschappelijke orde eene daardoor beheerschte grootere mate van beperking der vrije beweging in den onderlingen omgang. Waar de vooroordeelen tegen de vrije uiting der gedachten op publiek terrein overwonnen waren, daar vonden zij des te meer gelegenheid, om op maatschappelijk gebied, hetzij ten opzichte van het gezellig leven, hetzij met betrekking tot het vereenigingswezen, onoverkomelijke scheidsmuren op te richten.

De wet der gewoonte was sterk genoeg, om ook op de politieke

wetgeving des lands grooten invloed uit te oefenen; deze kan echter steeds de vrije individueele beweging in beginsel huldigen en toepassen, omdat de eerstgenoemde ervoor zorg draagt, dat de individueele vrijheid bestaat in gehoorzaamheid aan de voorschriften der maatschappelijke orde. Zij wordt door de meerderheid gehandhaafd en is historisch geworden. De kolonie van revolutionnairgezinden moest zich daarom ook in Engeland aan de bestaande orde aansluiten en zich aan hare voorschriften onderwerpen. Van hare theorieën werd door bijna niemand notitie genomen. Integendeel, zij, die het sexueele leven geen invloed toekenden op de onderlinge betrekking tusschen de beide seksen, onderscheidden zich juist door hun erotisch karakter en werden daarom in de Engelsche kringen met wantrouwen gadegeslagen.

Eene bijdrage ter beoordeeling van de vrouwenvraag in het maatschappelijk leven leverde C.E. Tittmann in haar roman: *Weibliche Unabhängigkeit.* Zij behandelt daarin op onderhoudende wijze het waagstuk van een beeldschoon, negentienjarig meisje zonder levens-ondervinding en zonder levenswijsheid, om geheel op zichzelve te willen staan. Uitsluitend op eigen krachten vertrouwende en niet geneigd, zich aan andere vrouwen aan te sluiten, wenscht deze in Amerika gevormde Duitsche schoone den strijd te aanvaarden ‘voor de vrijmaking der vrouw van lastige, nuttelooze vooroordeelen en van geestelijke onderdrukking’. Het spreekt wel vanzelf, dat dit ‘alleenstaan’ der vrouw onder zulke omstandigheden en om zulke onrijpe redenen schipbreuk lijdt, maar gelukkig vindt de heldin nog juist bijtijds gelegenheid, om in de haven van eene oprechte en vurige liefde binnen te vallen. Het schip, waarmede de jonge dame in zee gestoken is, ontbeert een stuur; toevallige omstandigheden bepalen de richting van den koers; geen wonder, dat het sexueele leven daarbij eene voorname rol speelt, want dit is in alle gevallen van dien aard de bewegende kracht.

De moderne letterkunde in Duitschland staat meer, dan in het belang der kunst is, onder den invloed van Spielhagen's objectiviteitstheorie. Er wordt ons niets meer verteld, maar wij hooren allerlei lieden over alle mogelijke belangrijke en onbelangrijke onderwerpen spreken, zonder dat het ons gelukt, met een van hen intiem te worden; zonder dat ons gelegenheid gegeven wordt, om warm te worden of den loop der geschiedenis met werkelijke belangstelling en deelneming te volgen. De novelle en de roman lossen zich op in dialogen, en de ontwikkeling der karakters gaat in het algemeen gebabbel verloren. Om nu in de behoefte aan handeling te voorzien, wordt van tijd tot tijd eene tooneelscène gearrangeerd, waarin een aantal gemotiveerde en ongemotiveerde effecten opeengehoopt worden, die ons op eens uit de omgeving der koffie- en theegezelschappen in eene andere wereld verplaatsen. Deze richting wordt daardoor bevorderd, dat de leeslust van het beschaafd publiek geene grenzen meer kent en de leestafel daarom niet genoeg lectuur kan bevatten. Deze voortdurende afwisseling heeft

natuurlijk ten gevolge, dat bijna niemand meer een blijvenden indruk van zijne lectuur verlangt. Het komt erop aan, genoeglijk beziggehouden te worden, stof voor het gezellig onderhoud bijeen te garen en den geest te prikkelen; verwerkt, doordacht en door het gemoed opgenomen te worden, behoeft deze lectuur niet. Er wordt weinig meer beleefd en nog minder werkelijk geleefd; vandaar dat de kunstmatige samenstelling, verbonden met eene vluchtige teekening en eene bonte mengeling van tegenstrijdigheden, niet in het oog valt, te meer, daar reeds een ander boek ter hand genomen is, alvorens van het zoo even gelezene rekenschap gegeven werd. De gewoonte verricht ook op dit gebied wonderen. Al lezende wordt de mensch eraan gewend, alles zonder onderscheid in zich op te nemen; deze stoffen moeten vanzelf verteerd worden en in vleesch en bloed overgaan, evenals de voedingsmiddelen, en op ietwat meer of minder overlading komt het daarbij niet aan. Wie herinnert zich nog aan het einde des jaars, wat er in dat jaar geschied is? Wat op de ontwikkeling van het hart en het verstand invloed uitoefende? Wat ertoe bijdroeg, een eigen oordeel te verkrijgen? Nu en dan volgt eene verrassing en dan is de verbazing algemeen. Dit bleek b.v., toen Mayhew in den *Morning Chronicle* aan de beschaafde maatschappij schilderde, hoe de meerderheid der bevolking - de arbeidende klasse te Londen - gedwongen is te leven. Daaraan had in de groote wereldstad nog niemand gedacht. Zoo iets zegt genoeg. De ondervinding leert, dat dit op elk gebied voorkomt.

Het groote publiek begeert niets anders en zijn wil is wet voor de richting der mode. Kundige Duitsche vorschers dateeren de ontwikkeling van het hartstochtelijk lezen uit den tijd van Jean Paul. Deze dichter begon het meisje tegen haar practisch beroep in te nemen; hij schilderde het huishoudelijk bedrijf als iets huisbakkens en sprak van het slavenleven in de keuken en in de kinderkamer. Daaraan moest zij onttrokken worden. Voortaan werd verlossing van dat juk gepredikt en tooverde de phantasie met de noodige sentimentaliteit een edeler beeld te voorschijn. Dat beeld werd door de eerste vrouwelijke romandichteressen in de levendigste kleuren uitgewerkt en beantwoordde aan den geest des tijds. De sentimentaliteit begon haar triomftocht in de maatschappij; zij kreeg invloed op de opvoeding.

Dit een en ander in aanmerking nemende, mogen aan de letterkunde van den dag geene te hooge eischen gesteld worden en is het reeds veel, indien de strekking van nieuw verschenen werken eene goede is. Dit is ten opzichte van Tittman's *Weibliche Unabhängigkeit* het geval en daarom reeds kan deze lectuur aanbevolen worden. De heldin, Carola van Elken, leert begrijpen, dat er voor vrouwelijke onafhankelijkheid nog meer vereischt wordt, dan goede bedoelingen, fraaie woorden, eigenzinnigheid en misplaatste hoogmoed. Zij verkiest daarom de onafhankelijkheid aan de zijde van een weldenkend en bezonnen man, die in staat is, hare geestesvorming te leiden, en haar steun kan ver-

schaffen, om tegen de stormen en gevaren des levens opgewassen te zijn. De verzoeker, Dr. Maurus, gaat te gronde aan de leugen en het zelfbedrog, die hem reeds in de eerste jeugd de zelfbeheersching leerden verachten en later van alle inwendige zedelijke kracht beroofden. Hij wijdde zich vroegtijdig aan den dienst der Kerk, niet uit godsdienstige overtuiging, maar om redenen daarbuiten. Dientengevolge droeg zijne opleiding er niet toe bij, om hem in het wezen dier Kerk te doen doordringen en van hare verlossende kracht te overtuigen. Integendeel, zijn godsdienstig bewustzijn bleef slapen en eene zinnelijke Madonnavereering nam zijne plaats in. Zijne Madonna werd vleesch en beteekende aardsche liefde. Vertrouwende op zijn ideaal, - een intrigant Protestantsch meisje - trad hij uit de Kerk en werd onderwijzer der jeugd, maar zijne uitverkorene bedroog hem. Deze teleurstelling veranderde zijne liefde voor de algemeene menschheid in haat; sarcasme werd voortaan de grondtoon van zijn gemoed, de kenmerkende eigenschap van zijn karakter. Zijne Madonnavoorstelling nam opnieuw vleesch en bloed aan, toen hij met zijne leerlinge Carola van Elken nader in aanraking kwam. Zijne hartstochtelijke liefde vond echter bij haar geene wederliefde. In den daardoor te voorschijn geroepen strijd ontbrak hem de inwendige kracht, om staande te blijven. Aan deze smart ging hij moreel en intellectueel te gronde.

Deze goede strekking is waarschijnlijk voor Mejuffrouw Jeanne Huijgens de aanleiding geweest, om van dezen Duitschen roman aan de Hollandsche leestafel eene uitstekend bewerkte vertaling aan te bieden. Zij wijzigde den minder geschikten Duitschen titel in de eenvoudige vraag: *Kan de vrouw alléénstaan?* Tevens voorzag zij deze bewerking van eene voorrede, die de opmerkzaamheid op de schaduwzijden van het boek vestigt. Daardoor heeft de Nederlandsche uitgave veel gewonnen. Te recht zegt zij, dat de schrijfster de bewijzen levert, op onvast terrein te staan. Ook verwacht zij van de Nederlandsche meisjes meer geestkracht, wanneer zij een vast doel voor oogen hebben. De vrijzinnige beginselen, die in de gesprekken neergelegd zijn, verleiden er haar echter toe, om het te doen voorkomen, alsof er in de maatschappij nog een onderscheid tusschen ‘de vrouw’ en ‘den mensch’ aangenomen wordt. Dit onderscheid is echter denkbeeldig.

Reeds bij de Kwakers was er geene sprake meer van bijzondere vrouwenrechten, omdat zij voor allen alleen menschenrechten kennen. Onbewust zagen ook onze voorouders in de verstandelijke ontwikkeling der vrouw niet alleen geen kwaad, maar een voorrecht. Van deze ontwikkeling verwachtten zij echter in de eerste plaats bescheidenheid. Daarom werd er vroeger minder gevraagd en meer gehandeld. Vandaar, dat de tevredenheid met de verkregen stelling in het maatschappelijk leven grooter was.

IV.

Carola van Elken was de dochter van een Duitsch edelman, die

door het huwelijk met eene beeldschoone bloemenmaakster den onwil der bloedverwanten had opgewekt en na eene geweldige uitbarsting met zijne moeder het land verliet, om in Amerika een nieuw vaderland te zoeken. Niet veerkrachtig genoeg, om zich met de zeden en gewoonten van de Nieuwe wereld te vereenzelvigen, en evenmin met voldoende energie gewapend, om anderen langs den zedelijken weg tot vrijwillige gehoorzaamheid te nopen, verloor de man zijn natuurlijk evenwicht, betrad doolwegen en zonk gaandeweg al dieper en dieper. Het gebruik van sterken drank voltooide dit sloopingsproces. Op zijn sterfbed schonk de vrouw hem vergiffenis, maar de dochter bleef hem haten. Die haat deed bij haar den wensch ontstaan, om in Amerika voor de vrijmaking der vrouw te strijden. Van eenig beginsel of van eenige roeping of van eenig plichtgevoel was daarbij geene sprake; om zuiver persoonlijke redenen moest de maatschappelijke orde van alle vooroordeelen gezuiverd worden. Heimwee en het verlangen naar eene classieke vorming deden haar besluiten, Duitschland te bezoeken. Les gevende en tevens les nemende, hoopte zij in de oude wereld de beste voorbereiding voor hare taak in de nieuwe wereld te vinden. De aristocratische bloedverwanten zou zij echter niet opzoeken en zelfs weigeren hen te zien.

Had de jeugdige wees het als onderwijzeres in Amerika noodig geoordeeld, zich onder de hoede van eene ‘pension’ te plaatsen, en had zij voor de zeereis den steun en de bescherming van eene familie gezocht en gevonden, in Duitschland achtte zij dit alles overbodig. Een bescheiden logies boven twee studentenkamers bij eene burgervrouw, die voor geene aansluiting geschikt was en voor niet vol aangezien werd, voldeed aan de eischen der jeugdige Carola. De chambre garniste was werkelijk vrij en onafhankelijk. Spoedig werd haar besluit ten opzichte der bloedverwanten aan het wankelen gebracht, want de toevallige ontmoeting van een neef, student in de rechten, was voldoende, om eene vriendschappelijke betrekking met hem aan te knoopen, maar deze moest in het geheim, buiten weten der familie, gekoesterd en gekweekt worden. De Latijnsche en Grieksche les van Dr. Maurus breidde haar omgang met jongeheeren uit; later vonden nog een muzikaal student als vertegenwoordiger der droomende en dwepende richting en een jong geneesheer als representant van het practisch idealisme toegang tot hare woning. Geen wonder, dat de eenvoudige burgervrouw met deze aanwinst weinig tevreden was, vooral toen de financieele hulpbronnen der dame uitdroogden. In den beginne vielen de Engelsche lessen van Carola in den smaak en werd de aanbeveling van Dr. Maurus voldoende geacht. De gunstige meening veranderde echter, toen zij op eene soirée door haar toilet en door hare verdediging der vrouwenemancipatie in 't oog gevallen was. De gastvrouw, eene intrigante persoon van twijfelachtig zedelijk karakter, die reeds door hare behandeling der door haar uitgenoodigde onderwijzeressen het bewijs

leverde, slechts in schijn tot den beschaafden stand te behooren, nam aanstoot aan het onderhoud over deze vraag tusschen Carola en den jongen geneesheer. Zij wilde niet onder hare duiven laten schieten en besloot daarom, Carola eens en voor altijd onschadelijk te maken. De geëmancipeerde zienswijze werd tot voorwendsel gekozen; sexueele gronden speelden echter de hoofdrol. Eigenzinnigheid en hoogmoed hadden Carola weerhouden, met hare oudere bloedverwanten kennis te maken, die bereid waren, goed te maken, wat zij vroeger misdreven hadden; eigenzinnigheid en hoogmoed deden haar besluiten, voor alle lessen te bedanken, nadat twee familiën op kleingeestige wijze tegenover haar in het strijdperk getreden waren; eigenzinnigheid en hoogmoed beheerschten haar, toen zij de haar geboden hand van eene leerlinge terugwees, omdat zij geen geheim verkeer met vrouwen wenschte; eigenzinnigheid en hoogmoed beletten haar, tegenover de intrige van het werkelijk leven en van hare eigen sekse bijtijds steun te zoeken, om zich te wapenen tot den strijd. Een beeldschoon kind wilde aan de maatschappij voorschrijven, wat deze onder vrijheid verstaan moest, en dacht er niet aan, eerst naar eigen zelfbeheersching te streven; het speelde met het vuur en dat het daarin niet omkwam, was niet hare schuld. Hier zien wij, hoe weinig vrijzinnige beginselen en algemeene ideeën in staat zijn, den godsdienstigen zin te vervangen; hoe moeilijk het is, later aan te vullen, wat door de eigenlijke opvoeding in de eerste jeugd verzuimd is; hoe weinig algemeene phrasen in staat zijn, steunpilaren aan de maatschappij te schenken.

Carola was met de wet der gewoonte in strijd geraakt en de beteekenis daarvan werd haar spoedig duidelijk; haar goede naam kwam in gevaar, terwijl de schijn tegen haar getuigde. De verdere romaneske ontwikkeling, die door een aantal tragische episoden opgeluisterd wordt, staat met het sexueele leven in nauw verband en heeft niets meer met de eigenlijke onafhankelijkheid der vrouw te doen.

Waarom echter is het van maatschappelijk standpunt van belang, de hoofdpersoon uit dezen roman nader in oogenschouw te nemen? Zij werpt een eigenaardig licht op de vrouwenvraag, waar het de wet der gewoonte geldt, en deze wet moet ons nog bezighouden.

Het is een feit, dat nog in het begin van deze eeuw een man zich geschaamd zou hebben, te erkennen, een huwelijk ter wille van het geld wenschelijk te achten; vijf en twintig jaren later werd het gebruik, onder de hand naar den vermogenstoestand der uitverkorene te vragen; tegenwoordig wordt zelfs door niet-geldgierigen met een zucht toegestemd, dat het bijna eene dwaasheid is, eene vrouw zonder vermogen te huwen. De groote meerderheid der huwelijkscandidaten zoekt zonder het geringste gevoel van schaamte eene rijke vrouw. Voor deze vrouw is de keus zeer groot, zelfs voor het geval, dat hare gaven, wat het verstand en het hart betreft, verwaarloosd werden. De hooge eischen, die de meesten aan het materieele leven stellen, zijn voor een groot deel daaraan schuld. De opvoeding draagt daartoe in niet geringe

mate bij. Herder zegt te recht: ‘Dit is juist de kostelijke inrichting der menschelijke natuur, dat zij de kiem van alles, zoowel van het kwaad als van het goede bevat, zoodat het op hare ontwikkeling aankomt. Deze ontwikkeling is eene moreele, intellectueele en physieke noodzakelijkheid, die ons dwingt, aan haar alles te ontlokken, wat in haar nedergelegd werd. Daarom is de mensch alles door opvoeding. Zij omvat de vorming der denkwijze, der neigingen en der goede zeden; zij wil niet alleen de verbreiding van kennis, maar in gelijke mate de oefening van het karakter. Te leeren leven, beteekent: aan zijne neigingen eene goede richting geven; zijne grondbeginselen van onkruid zuiveren, bevestigen, versterken; zijne voornemens louteren en staven; op goede zeden prijsstellen; zich bij God en de menschen bemind maken. Is eene goede opvoeding verkregen, dan zal niemand zich meer met den waan van onzen tijd bevrienden en willen vliegen, voordat de vederen gegroeid zijn; dan zal aan de overhaasting bij de ontwikkeling van jonge menschelijke planten een einde gemaakt worden, en dan zullen de vroegrijpe kinderen, die nooit jong waren, van de oppervlakte der aarde verdwijnen.’

Beide geslachten lijden in gelijke mate onder de verplaatsing van het eigenlijk zwaartepunt des levens, onder het gemis van inwendig leven, onder de heerschappij van het egoisme. Dat egoisme staat bij velen gelijk met het begrip ‘vrijheid’, en als *de* pachters van vrijzinnige beginselen noemen zij zich dan de voorstanders bij uitnemendheid van den vooruitgang.

Met de wijziging in de denkbeelden ging eene verandering in de leefwijze gepaard. Voor den man traden de jonggezellenclub, het koffie- en bierhuis en inrichtingen van dien aard op den voorgrond, waardoor indirect een ongunstigen invloed op den beschaafden toon van het gezellig verkeer en op het zedelijk karakter van den mensch uitgeoefend wordt. De werkelijke scheiding tusschen de beide geslachten werd dientengevolge grooter. Het bezoek der familiekringen hangt meer en meer af van het vermogen en den maatschappelijken invloed des huisheers. Eensdeels is er bij dat bezoek sprake van eene tentoonstelling van toiletten en anderdeels concentreert zich de belangstelling op de gaven van keuken en wijnkelder. Ter bevordering der spijsvertering en ter verhooging der mogelijkheid, om de consumptie van deze gaven te doen toenemen, is voor zekere soort conversatie en een daaraan overeenkomstig kunstgenot zorg gedragen. Op dit terrein ontmoeten beide geslachten elkander en spelen allen comedie.

Elk man wordt voor eenig bepaald beroep opgeleid en zijn onderwijs, zijne practische ontwikkeling en zijn denken staan daarmede in nauw verband; zijn leertijd maakt het hem mogelijk, althans één ding, één zaak, één gedachte geheel te leeren beheerschen. Bij de vrouw daarentegen staat de algemeene ontwikkeling op den voorgrond; zij wordt er reeds in de eerste jeugd op gewezen, de gezellige talenten,

de uitwendige schoonheid en het financieel vermogen voor de hoofdzaak te houden. Betrekkelijk zelden wordt er nog aan eene werkelijke opleiding voor het huis gedacht en acht de zoogenaamde wereld hiertoe een bepaalden leertijd noodig. De geheimen van keuken en kelder, der wasch- en strijkkunst blijven het meisje van goeden huize verborgen en de kennis, om een huis te bestieren, om moederlijke plichten te kunnen vervullen, om met een vast doel voor oogen te werken, dunkt haar van ondergeschikt belang. Is de school doorloopen en zijn in de school de grondslagen gelegd, om zich voor het leven voor te bereiden, dan volgt voor de meesten eene periode, waarin zij van de wetenschap mogen proeven, die in populaire cursussen pasklaar gemaakt wordt. Die lekkernijen dragen ertoe bij, om al hetgeen tot het huis en de huishouding behoort, onaesthetisch en beneden de waardigheid der zoogenaamd ontwikkelde vrouw te achten; de verscheidenheid van het wetenschappelijk banket ontwikkelt bij haar de neiging, haar heil in voortdurende afwisseling te zoeken. Deze onrust van den geest lokt haar tevens uit, op tallooze gezellige en andere vermakelijkheden prijs te stellen. Haar lichaam is daartegen niet bestand. Geven zich nu de hoogere standen aan den lediggang en het genot over, dan werken zij de maatschappelijke ontaarding direct in de hand en lossen de grondslagen der maatschappij op. Wel is van het wetenswaardige geproefd, maar de bruikbaarheid der vrouw is langs dezen weg niet verhoogd, terwijl de inwendige tevredenheid door zelfoverschatting verloren ging. Zij, die zich voor een bepaald vak voorbereiden, kunnen ook in de populaire cursussen vinden, hetgeen zij noodig hebben, indien zij verstandig genoeg zijn, uit te kiezen, wat voor hare individualiteit past en wat voor hare eigenlijke ontwikkeling geschikt is. Om een werkelijk beroep te kunnen vervullen, trachten zij door middel van eigen arbeid het haar gebodene te beheerschen en al werkende leeren zij den ernst des levens doorgronden en worden inderdaad zelfstandig. Die zelfstandigheid echter leidt tot zelfbeperking en die ontwikkeling geeft kracht, om tegen de verleiding bestand te zijn, buiten de grenzen der maatschappelijke orde te willen treden. De daardoor verkregen eenheid van geest bewaart voor het buitensporige en kan vele gebreken der vroegere opvoeding langzaam en ten koste van een moeilijken, inwendigen strijd uit den weg ruimen. Eene kleine minderheid bereikt dit doel, wordt werkelijk vrij en in den waren zin des woords onafhankelijk.

De organisatie der vrouw is eene andere dan die van den man. Daarmede is niet gezegd, dat zij minder kan bereiken of in aanleg, geschiktheid en talent beneden den man staat. Zij vereischt echter eene andere behandeling. Daarin schiet onze tijd te kort. Hare gaven worden door de heerschende methode van opvoeding niet harmonisch ontwikkeld; zij dragen er op deze wijze niet of geheel onvoldoende toe bij, om haar de voorrechten der werkelijke beschaving deelachtig te doen worden. Wie kan van een boom bloesem en vruchten ver-

wachten, wanneer hij begint met het wegsnijden der wortels? Wat tegenwoordig aan onze vrouwen geboden wordt, bevordert de ontwikkeling van het geheugen en de phantasie; beiden worden echter niet dienstbaar gemaakt aan een hooger doel; beiden bewegen zich naast elkander, vullen elkander niet aan, worden eene bron van ontevredenheid. De wortel der vrouwelijke kracht, tevens de wortel der ware beschaving, is de *liefde.* Op dien grond steunt elke harmonische ontwikkeling; zij is de levend makende kracht, die nooit de bestemming der vrouw uit het oog verliest, die tot nadenken en energie aanspoort en het zelfverloochenend karakter geheel op den voorgrond plaatst. Deze liefde, gesteund door den godsdienst, is de macht bij uitnemendheid ter bestrijding van het egoisme; zij ruimt langzaam de bezwaren weg, die zich op het levenspad der vrouw, van het gezin en de maatschappij vertoonen.

Onze sociale toestanden werken de hedendaagsche materialistische richting in de hand. De eischen, aan het materieele leven gesteld, zijn te hoog opgeschroefd en te kunstmatig ontwikkeld, terwijl de kansen van het huwelijk aan de vrouw geen gunstig perspectief openen. Vele familiehoofden lijden in den strijd ter verkrijging der materieele middelen, om hunne gezinnen eene toekomst zonder zorgen te verschaffen, schipbreuk. Daardoor zijn vele vrouwen genoodzaakt, deelneming aan den economischen arbeid te zoeken, zonder daarvoor de technische opleiding te hebben genoten. Opeenhooping van kracht in het onderwijs, in de letterkunde, in de muziek, in de beeldende kunsten, enz. is uit dien toestand ontstaan. Niet de roeping, niet de economische behoefte, maar de economische nood is daaraan schuld. Deze opeenhooping heeft wel vermeerdering der eischen, niet echter de bruikbaarheid van het individu ten gevolge gehad. Geen plichtgevoel, maar zorg voor het eigen onderhoud is hoofdzaak en daarmede houden de eischen in de eerste plaats rekening. Noch het plichtgevoel, noch de individueele bruikbaarheid zijn met de eischen gestegen. Zij namen evenmin met de uitbreiding der persoonlijke vrijheid toe. De sociale toestanden droegen er ongetwijfeld veel toe bij, om te streven naar hetgeen een geestig Fransch opmerker noemt: ‘*l'assimilation des sexes par l'instruction*’. Hij karakteriseert de tegenwoordige methode aldus: ‘L'école et le collége, tels qu'on les pratique de plus en plus chez nous depuis près d'un quart de siècle, ne sont déjà pas si sains pour le sexe fort lui-même. Avec nos programmes saturés, nos examens surchargés, nos concours extravagants, nos méthodes aveuglement mécaniques et aveuglement uniformes, nous ne formons plus que des esprits monotones, des intelligences vulgaires, des cerveaux surexcités, des corps abâtardis. Jugez de ce que deviendront les jeunes filles, quand elles seront soumises à l'affreuse pression de ce qu'on appelle à cette heure l'enseignement pratique et positif. Pauvres jeunes filles!’

-

Langs dezen weg: ‘*nous allons changer les femmes en hommes.*

Sans doute la nature féminine résistera. Goethe a dit: “l'éternel féminin”. Molière a dit:

“La femme est toujours femme, et jamais ne sera
Que femme tant qu'entier le Monde durera.”

La définition de Goethe et la prophétie de Molière me rassurent un peu. *Mais si ce ne doit pas être ici la fin irréparable d'un sexe, c'en est certainement la crise.’*

Gedurende den strijd om de heerschappij van het egoisme hebben beide geslachten elkander niets aan te bieden. Om geen beter gevoel te doen opkomen en geene edeler gedachte te wekken, moet de betere natuur vernietigd worden, moet de adel der ziel afgestompt worden. Daartoe bestaat voor den man ruimschoots gelegenheid in de jonggezellenclubs en café's, voor de vrouw in de visites en de vele gezellige bijeenkomsten; voor beiden gemeenschappelijk in den modernen salon. Geen wonder, dat onder zulke omstandigheden voor beiden één god is blijven bestaan, n.l. *de god der mode*, en de offers, door dien god geëischt en hem gaarne gebracht, houden beiden in gelijke mate bezig. De mode is tevens de voornaamste uiting voor ons zenuwleven geworden. Zij oefent een onbeperkt gezag uit. Wordt in het eigenlijk tehuis nog de individueele vrijheid erkend, dan staat deze daarbuiten allengs geheel machteloos tegenover haar. De mode schrijft aan het individu voor, wat het verplicht is, voor het maatschappelijk leven te doen. Het gezag der mode treedt in de eerste plaats op den voorgrond bij de kleeding en de eischen, aan haar gesteld, hebben voor geen gering deel de grondslagen van het familieleven zoo sterk ondermijnd; zij staan niet meer in verhouding tot het eigenlijk arbeidsinkomen. De grootste schaduwzijde der mode is de kortstondige handhaving der eens gegeven voorschriften. Zij zoekt steeds iets nieuws, vermijdt met buitengewone consequentie het karakteristieke, springt van den hak op den tak, onderscheidt zich alleen door willekeur en grilligheid en is er voortdurend op bedacht, haar werk van heden morgen te vernietigen. Zij legt echter één kenmerkende eigenschap aan den dag, die haar eene sociale beteekenis verleent en haar juist meer in het bijzonder schadelijk doet zijn voor de natuurlijke maatschappelijke ontwikkeling. Zij is n.l. gegrond op de *ijdelheid der standen.*

Nauwelijks heeft de eerste coterie een voorsprong behaald, of zij wordt door de op haar volgende weder ingehaald; nauwelijks meent de aristocratie van het gezellig verkeer aan de vervolging der alles gelijkmakende democratie te zijn ontkomen, of de laatstgenoemde haast zich, den vijand op den voet te volgen. Die jacht doet niemand tot adem komen en wordt op elke mogelijke wijze door de industrieele ontwikkeling begunstigd, want deze is op den grootst mogelijken omzet aangewezen, die alleen door een steeds toenemend verbruik verkregen wordt. Niet de zucht naar verandering, niet het wisselvallig karakter van den smaak, niet de neiging tot navolging, niet de lust, zich met bonte

lappen te omhangen, heeft onzen tijd aanleiding gegeven, het model der kleeding in de cloaken der Parijsche demi-monde op te zoeken, maar de jacht naar gelijkheid op sociaal gebied. De Romeinsche matrone bezat daartoe veel te veel eigenwaarde; zij verkoos de nationale kleederdracht; deze was van duur; deze beantwoordde aan de eischen der aesthetiek; deze gaf aan het geslacht den juisten karakteristieken stempel; deze maakte het mogelijk, dat de aristocratie des geestes in verbinding met den waren adel van het gemoed den toon kon aan geven, want zij schittert niet door uitwendige versierselen, door opschik en wispelturigheid, maar door de inwendige kracht van het individueel karakter.

V.

De vrouwenvraag kan niet opgelost worden, alvorens vastgesteld is, welke eischen van het maatschappelijk leven door het vrouwelijk geslacht ter wille der sekse op strenge inachtneming aanspraak maken en in hoever eene wijziging van die eischen in het belang der zedelijke orde van onze maatschappij zou zijn. De maatschappij staat - zelfs in haar tegenwoordigen toestand - niet tegenover de vrije ontwikkeling van het zedelijk veroorloofde, maar veroordeelt alleen elk demonstratief optreden der zoogenaamde hervormers. Het volksgevoel verlangt evenmin eene vernietiging van het egoisme of liever van het bewustzijn van het eigen ik, - deze eenheid tusschen het zelfbestaan en het zelfbewustzijn - maar het verlangt de onderdrukking van elke ziekelijke uiting van dat ik, de vernietiging van het buitensporige, dat de plichten tegenover de gemeenschap veronachtzaamt en smaadt, dat den eigen persoon met de maatschappij verwisselt, om langs dezen weg anderen op te dringen, wat uitsluitend door het eenzijdig ontwikkeld eigen ik voor wenschelijk en noodzakelijk gehouden wordt. Dit volksgevoel is geheel gerechtvaardigd; daardoor bekomt de zedenwet een haar onmisbaren steun voor het maatschappelijk leven. Het ethisch levensbeginsel steunt op dat onbedorven volksgevoel.

De mensch in den natuurtoestand handelt alleen in overeenstemming met de ingevingen van het egoisme; de beschaving, of liever zijne trapsgewijze ontwikkeling, wekt in hem het zedelijk gevoel. De onderscheiding van goed en kwaad is hem niet aangeboren, maar zij is historisch geworden. Uit haar is de zedelijke orde voortgesproten en aan haar geschiedkundig ontwikkelingsproces hebben wij de regelen te danken, die onze zedelijke maatschappij beheerschen en op ons zedelijk leven van beslissenden invloed zijn. Er wordt wel eens gezegd: het recht groeit in den beginne als de taal. Waardoor ontstaat echter de wet? Door de behoefte, aan de gedachte een vorm te geven, die voor anderen verstaanbaar is. Waardoor ontstaat dan het recht? Door de behoefte, het gemeene leven aan zekere regelen te binden, waaraan allen zich onderwerpen. Deze regelen kunnen stilzwijgend tot richtsnoer dienen; zij kunnen ook opgeschreven zijn en door daartoe aangewezen

organen der samenleving gehandhaafd worden; zij zijn onderworpen aan de wet der beschaving, en deze heeft zich evenzeer historisch ontwikkeld. De behoefte deed den staat ontstaan; zij heeft ook het zedelijk beginsel tot postulaat van het maatschappelijk bestaan gemaakt. Zonder dat beginsel is de maatschappij eene onmogelijkheid. Door bestendige oefening werd het zedelijke veredeld; de toepassing kost ten slotte geene moeite meer. Eerst dan gaat het in merg en been over en wordt gewoonte, wordt rechtmatig eigendom. De overtreding wekt aanstoot en ergernis; de beschimping wordt bestraft. Dit is een recht der maatschappij, waaraan zich het individu in het belang van het algemeen moet onderwerpen. De handhaving der zedelijke orde nu is eene levensvoorwaarde der beschaafde maatschappij. Zij legt plichten op, die nagekomen moeten worden; zij beperkt de uitingen van het egoisme ter wille van het zelfbehoud van het algemeen; zij tracht de leer in toepassing te brengen, dat al hetgeen *zedelijk* is, in maatschappelijken zin *nuttig* moet zijn.

Wat volgt hieruit voor de vrouw? Dat zij de grenzen voor de historisch geworden zedelijke orde niet mag overschrijden en alleen het streven erop moet richten, haar geslacht zóóver te brengen, dat die orde gaandeweg beperkingen kan laten vallen, zonder daardoor de maatschappij aan gevaren bloot te stellen. Zij kan alzoo *handelen* ter bereiking van dit doel en zal al handelende de overbodigheid inzien van fraaie woorden, die meestal meer ter zelfverheerlijking dienen dan ter opheffing der eigen sekse.

Op vele plaatsen verbiedt het gebruik aan de vrouw uit de beschaafde klasse, 's avonds alleen den openbaren weg te bezoeken of wel over straat te gaan; evenzeer is het bezoek van vrouwen aan mannelijke personen op de door hen bewoonde kamers aan talrijke beperkende voorschriften gebonden, eventueel zelfs verboden; omgekeerd zijn mede de grenzen van het veroorloofde zeer nauw getrokken. Deze en dergelijke bepalingen zijn slechts ten deele van toepassing op de onbemiddelde en de dienende klasse. Zij worden niet beschouwd als waarborgen der zedelijkheid, maar alleen als middelen ter vermindering der gevaren. Deze gevaren zijn dientengevolge om zuiver sociale redenen grooter voor de onbemiddelde en de dienende klasse en daar hare weerstandskracht niet daaraan evenredig meer ontwikkeld is, wordt deze klasse in hoogere mate aan hare minder gunstige sociale stelling ten offer gebracht. Daarvan leggen de cijfers der statistiek op het gebied der zedelijkheid voldoende getuigenis af. Daar nu de verhouding der dienstboden tot de familie in onzen tijd meer en meer op loon en moreelen dwang berust, waarmede het beginsel der liefde en der vriendschappelijke genegenheid niets te maken heeft, zijn de gevaren, die de mindere gebondenheid tegenover de algemeene voorschriften der goede zeden bij grootere afhankelijkheid op sociaal gebied uit den aard der zaak medebrengt, nog aanmerkelijk toegenomen.

Alleen de geest van het huisgezin en voornamelijk het karakter van het vrouwelijk hoofd kan in dit opzicht direct het welzijn der geheele maatschappij bevorderen. Het gezin toch is voor de gemeenschap, wat de cel is voor het dierlijk lichaam. Verkeert dat gezin zedelijk in lijdenden toestand, dan is ook de maatschappij ziek.

De banden, die de goede zeden ter wille der zedelijkheid zoolang handhaven, totdat zij voor de meerderheid ontbeerd kunnen worden, zijn voor enkele leden der maatschappij lastig, onnoodig en vervelend, maar zij dienen een goed doel. De zedelijkheid verbiedt hetgeen schadelijk is. Schadelijk is de geslachtsovertreding der vrouw; de handhaving van hare kuischheid en van hare deugd is een postulaat der zedelijke orde. De goede zeden verbieden daarentegen alleen hetgeen gevaarlijk is: hare overtreding is daarom slechts wanvoeglijk. De beperking der vrije beweging op dit gebied is nu niet in het leven geroepen voor de sterken, maar voor de zwakken. Hare nakoming door allen en de onderwerping aan haar door de sterken ter wille der goede werking op de zwakken worden als een gemeenschappelijk belang der geheele sekse beschouwd. Daardoor huldigen de goede zeden ongetwijfeld zeker exclusivisme, maar de ondervinding leert, dat daarbij de zedelijkheid gedijt, en dit is de hoofdzaak.

De practische toepassing van deze leer kan alleen ten gevolge hebben, dat de ontwikkelde en bemiddelde vrouw hare krachten besteedt, om de minder gunstig bedeelden zedelijk op te heffen. Dit hebben vele vrouwen in Engeland ingezien en daarom zijn zij begonnen, aan het alléénstaande meisje in de groote steden en in de fabrieksdistricten hare persoonlijke bescherming te verleenen. Dat meisje wordt door haar met raad en daad bijgestaan, heeft steeds persoonlijk toegang tot haar, kan ook tegenover de politie en de openbare macht op hare hulp rekenen, kortom, staat onder hare hoede. Deze vrouwen richten ‘homes’ voor alléénstaande vrouwen op en nemen levendig deel aan de ontwikkeling van het arbeidersverzekeringswezen. Tevens bekommeren zij zich om de verdwaalde en de gevallen zuster en trachten door verbinding der gemeenschappelijke belangen van hare sekse den weg te betreden, die eene betere stelling der vrouw in de maatschappij practisch mogelijk en uitvoerbaar maakt. Langs dezen weg wordt eene geleidelijke oplossing der vrouwenvraag voorbereid. Daarbij is het individu niet aan de gemeenschap geofferd en evenmin de gemeenschap tegenover het individu benadeeld.

Een gevaar voor de zedelijkheid biedt verder het indecente. Dit is niet op zichzelf schadelijk, maar bereidt het schadelijke voor en staat in direct verband met het sexueele; het laat een persoonlijken beweeggrond op den voorgrond treden en ontneemt aan het verkeer tusschen de beide geslachten de onbevangenheid, en deze is onmisbaar voor het zedelijk gevoel. De tegenstelling der beide geslachten is nu eens een feit, waarmede bij den omgang gerekend moet worden; zij

verbant het indecente. Dit toch moet het onbedorven gemoed aanstoot en ergernis geven; dit maakt de zeden los en doet den voet uitglijden. Aan den man kunnen indecente uitdrukkingen ontvallen, zonder dat daarmede onzedelijke bedoelingen verbonden zijn, zelfs zonder dat hij het bewustzijn van de bedenkelijke beteekenis bezit, en dan is dit toe te schrijven aan eene gebrekkige opvoeding of ook aan een lagen trap van beschaving. De verzoeker echter bedient zich van het indecente tegenover het vrouwelijk geslacht, om het terrein te verkennen en om zijn aanval op de vrouwelijke deugd op grond van bepaalde waarnemingen te kunnen voorbereiden. Dubbelzinnigheden vormen den eersten stap; zij beteekenen een voorzichtig uitstrekken der voelhoorns. Bereiden zij hem niet onmiddellijk eene deemoediging, dan is het ijs gebroken en verkeert de kuischheid der vrouw in groot gevaar. Eene eerbare vrouw kan het niet onverschillig zijn, of zij door den man, die haar nadert, met achting en eerbied behandeld wordt; zij moet dit verlangen; niet alleen ter wille van hare eigen eer, maar ook ter wille van de eer van haar geslacht. Op sexueel gebied moet zij de rechten van hare sekse verdedigen. Voelt zij zich ook persoonlijk sterk genoeg, om staande te blijven, dan is zij toch aan hare sekse verplicht, den man op de grenzen te wijzen, die hij in acht te nemen heeft. Doet zij dit met ernst en energie in een toon, die van elke coquetterie en bijbedoeling vrij is, dan kan zij verzekerd zijn, dat menige zwakke individualiteit daarvan de voordeelen zal genieten. De man neemt den strijd op voor het gemeene recht, niet alleen voor *zijn* recht, maar voor het recht van *allen* zonder aanzien des persoons en der partij, omdat zijne stelling in de maatschappij daarvan afhangt; omdat hij door zijn beginsel daartoe gedwongen wordt; omdat hij alleen op dien grond zijne diensten aan de taak der verdere beschaving en ontwikkeling kan wijden. ‘Het gemeene recht’, zegt Lord Coke te recht ‘is zóó sterk, dat het ten slotte nog ieder, die het minacht, den nek gebroken heeft.’ Zou de vrouw hare deugd minder hoog schatten? Zou zij de vrouwelijke kuischheid laten vertrappen? Zou zij naast en met den man willen optreden, terwijl hare eer, hetzij in hare persoon, hetzij in hare sekse, door dien man met voeten getreden wordt? Juist omdat het sexueele leven in het verkeer tusschen man en vrouw eene rol van beteekenis speelt, hangt de maatschappelijke stelling der vrouw in hooge mate af van de houding, die zij op dit gebied tegenover den man inneemt. Wijst zij niet met verontwaardiging, met een gevoel van afschuw, het indecente terug, dan mag zij zich er niet over beklagen, dat zij met spot en hoon overladen wordt. Haar gevoel van schaamte bezit eene practische beteekenis. Deze verlangt gehoorzaamheid aan de wet der zedelijkheid en het middel, om die wet in merg en been te doen overgaan, is: vermijding der gevaren. Alleen dan is de zedelijke invloed der vrouw op het maatschappelijk leven eene macht; alleen dan kan zij er staat op maken, dat er niet meer over

vrouwenrechten, maar alleen over menschenrechten gesproken, geschreven en gedacht zal worden. Het indecente wordt direct onzedelijk, wanneer er gebruik van gemaakt wordt door ouders of onderwijzers tegenover kinderen. Vergif in de ziel van een kind te druppelen is eene misdaad.

Juist ten opzichte der vrouwenvraag in het maatschappelijk leven geldt de uitspraak: het sexueele gelijkt op het vuur: 'Dit is weldadig, gevaarlijk, vernietigend. Voor den man is het de verwarmende haard, voor de vrouw de open kaars in eene schuur, voor het kind de lont in een vat buskruit.' Daarom is het conservatief karakter der maatschappelijke orde of liever der wet van gewoonte in menig opzicht een voorrecht voor de vrouw, onder haar directen en indirecten invloed tot stand gekomen.

Resumeeren wij het gezegde. Voor de oplossing der vrouwenvraag is niets nadeeliger dan haar tot eene soort sport te maken, die aan de heerschappij der mode onderworpen wordt en door den pikanten bijsmaak de zinnen prikkelt. Daardoor wordt de eigenlijke arbeid ter verbetering en ontwikkeling van het historisch gewordene belemmerd. Voor de vrouwenvraag is niets onnatuurlijker, dan haar vast te knoopen aan de radicale theorieën der zoogenaamde wereldverbeteraars, die den geregelden gang der geschiedenis verachten en op den wisselvalligen steun der volkshartstochten aangewezen zijn. Langs dezen weg verkrijgt zij een demonstratief karakter. Uit de zeer opwekkend geschreven *Memoiren* der radicale dochter van den reactionnairen premier-minister Von Meysenbug te Hessen-Cassel blijkt, hoe vrij zij in hare bewegingen en in haar omgang was, zoolang de geestesvorming en de werkelijke studie bij haar op den voorgrond stonden. Toen zij echter tegenover de maatschappij demonstratief begon op te treden en op in het oog vallende wijze de regelen der samenleving aan hare luimen wilde onderwerpen, moest zij het onderspit delven. Spoedig genoeg werd ontdekt, dat persoonlijke neigingen daarbij in het spel waren en eene individueele liefde voor een gewezen theoloog, die in revolutionnair vaarwater geraakt was, den grondtoon van haar radicaal karakter bepaalde en op hare handelingen een beslissenden invloed uitoefende. Met den geest des tijds kon nog gerekend worden, maar daaraan de maatschappelijke orde te willen offeren, was te veel gevergd. Dit moest zij voelen.

De wortel der vrouwenvraag was in de Middeleeuwen geen andere, dan hij in onzen tijd is. In de eerste plaats geeft het overschot aan huwbare vrouwen aan de vrouw het recht, een belangrijk aandeel in den economischen arbeid te verlangen en dit aandeel wordt nog door de heerschende sociale toestanden vermeerderd. De kennis en de krachten daartoe zijn in haar bezit of kunnen door haar verworven worden. Die arbeid vereischt echter eene bepaalde intellectueele voorbereiding en eene bepaalde vorming voor eenig beroep. Dan alleen zijn daarvan gunstige resultaten te verwachten. Indien daaruit politieke rechten voortvloeien, dan

zal niemand deze van het geslacht afhankelijk maken. Dit is vroeger niet geschied en is evenmin van de toekomst te verwachten. De nieuwe tijd legde het zwaartepunt der vrouw in hare inwendige eigenschappen; zij werd de ziel van het gezin en een gezond gezin draagt er het meest van allen toe bij, om de maatschappij gezond te maken. Aanvankelijk werd de vrouw nog te veel door den voortbrengenden economischen arbeid in beslag genomen, maar de ontlasting van den zwaren lichamelijken arbeid nam van eeuw tot eeuw meer toe en de hooge zedelijke stelling der vrouw in de maatschappij steeg dientengevolge ook in economisch minder begunstigde kringen. Van deze stelling hangt de macht der vrouw af. Vastgehouden wordt nog altijd aan de oorspronkelijke beteekenis der woorden en begrippen in de Indogermaansche talen, n.l.: vader = het beschermende, moeder = het beschikkende, broeder = het helpende, zuster = het zorgende, dochter = het melkende, d.w.z. de arbeidster in huis en hof. Deze begrippen zijn ook met onze economische voorstellingen in verbinding te brengen. Uit het gezin ontwikkelt zich de maatschappij; ook in de maatschappij worden het beschermende, het beschikkende, het zorgende en het werkende in gelijke mate in waarde gehouden. In dien zin handhaaft de vrouw deze kenmerkende eigenschappen van haar geslacht en onderwerpt zich aan de beperkende voorschriften der zedelijke orde, omdat deze de gevaren verminderen, waaraan hare sekse blootstaat. Hare kracht ligt op het gebied der liefde, die door haar de practische ethische macht wordt, waaraan de maatschappij gehoorzaamt. De liefde der vrouw, der moeder wordt niet betaald en evenmin door dwang verkregen; zij is de voorwaarde bij uitnemendheid, om het maatschappelijk leven in stand te houden. Op haar steunt het ethisch beginsel, dat het technisch en economisch karakter der maatschappij eerst voor werkelijke, duurzame ontwikkeling vatbaar maakt. Zonder het zedelijk beginsel is de samenleving een anachronisme.

C.E. Tittman laat in den roman: *Kan de vrouw alléén staan*? een licht vallen op het maatschappelijk leven der burgerij in onzen tijd en duidt daarin aan, dat uit maatschappelijke vooroordeelen conflicten zouden kunnen ontstaan, die een tragisch karakter dragen. Zij beantwoordt de door haar gestelde vraag voor de hoofdpersoon onvoorwaardelijk met neen, daarentegen voor eene der nevenpersonen, Sigrun Feldner, met ja. Beide personen hebben het oog op geestesvorming gericht; beiden hebben een practisch beroep uitgeoefend; beiden hebben den omgang van denkende mannen niet geschuwd. Maar Sigrun Feldner was gebonden aan het huis en het ziekbed des vaders, was in eene harde levensschool gevormd en had de daarin opgedane ondervinding niet ongebruikt gelaten. Zij was de teleurstellingen te boven gekomen en stond geen oogenblik buiten de maatschappelijke orde. Integendeel, zij wist die orde aan haar doel dienstbaar te maken en vond ten slotte de door haar gewenschte vrijheid en onafhankelijkheid in de kunst.

Vroegtijdig aan ernstigen arbeid gewend, in het bezit van eene degelijke opvoeding, sterk door plichtsbetrachting, systematisch voorbereid voor een beroep en met de eischen van het maatschappelijk leven nauwkeurig bekend, had Sigrun Feldner eene hoogte bereikt, waarop onafhankelijkheid en vrijheid niet meer schadelijk zijn.

Dit perspectief doet ons menig gesprek over de vrouwenvraag, menigen uitval tegen de *Parerga* van Schopenhauer - dezen steen des aanstoots van alle helden der moderne vrouwenbeweging - en menige romaneske inkleeding in den koop medenemen. Dit perspectief doet het oog ten slotte met bevrediging op den positieven grondslag van den roman rusten.

De geachte vertaalster van dezen roman, Mejuffrouw Jeanne Huijgens, wijst er in hare voorrede op, dat de schrijfster in elk geval op geestesvorming der vrouw prijs stelt. Het is echter niet noodig, de moderne opvoedingsmethode te huldigen, om de vrouw in dit opzicht aan hare bestemming te doen beantwoorden. Dit zag de ongetwijfeld zeer liberale A. Bernstein in, toen hij in eene classieke novelle: *Vögele der Maggid*, het karakter der vrouw even waar als natuurlijk in twee kloeke beelden samenvatte, zonder één oogenblik de werkelijkheid uit het oog te verliezen en zonder ook maar slechts één oogenblik aan het proza des levens eene te groote speelruimte toe te kennen. En daarbij deed hij afstand van het tooneel der groote steden met haar doorzichtig vernis; daarbij eischte hij van een verwend publiek belangstelling voor eene Israëlietische gemeente uit den ouden tijd in het stedeke Fordon aan de Russische grenzen; daarbij verlangde hij sympathie voor eene ideale levensopvatting binnen de grenzen van het maatschappelijk veroorloofde. Dit alles kon hij doen, omdat hij het zieleleven tot uitgangspunt koos en duidelijk genoeg aantoonde, dat ook het meisje uit het volk een hoogen trap van ontwikkeling kan bereiken, zonder sloopersdiensten te verrichten; dat echter ook voor haar het inwendig leven de hoofdzaak is, wil zij uitwendig iets bereiken. Zulke voorbeelden worden door de moderne romantische school ter zijde gelegd; zij zijn te eenvoudig of liever, zij zijn eerst dan te bereiken, indien de studie van het leven, van de ziel en de maatschappelijke toestanden en verhoudingen op breede basis berust. Zulke voorbeelden echter zijn voor de waardeering der vrouw in haar streven van de hoogste waarde; zij verschaffen aan de sekse de achting, die haar toekomt, al is het individu nog maar al te dikwijls niet geneigd, om ter wille der gemeenschappelijke belangen der sekse iets te doen; al staat ook nog het egoisme bij de behandeling der vrouwenvraag veel te veel op den voorgrond.

Dusseldorp, Mei 1884.

A.J. DOMELA NIEUWENHUIS.

Nieuwe uitgaven en vertalingen.

Dat ook in ons land het uitgeven van wetenschappelijke werken van zekeren omvang met goed succes kan geschieden, wanneer men het ernaar aanlegt, daarvan wordt het bewijs geleverd door G.B. van Goor Zonen te Gouda. Het groote werk: 'Kramers Geographisch-Statistisch-Historisch Handboek', is uitverkocht en bij dezen ondernemenden uitgever is thans een t w e e d e d r u k van dit werk ter perse, waarvan reeds zes afleveringen het licht hebben gezien. Natuurlijk kon bij zulk een werk geen sprake zijn van een herdruk; het is een in sommige opzichten geheel nieuwe bewerking, welke is toevertrouwd aan den heer E. Zuidema, leeraar aan de Rijks Hoogere Burgerschool te Zwolle; in verband daarmee is ook de titel veranderd en luidt thans: *De aarde en hare bewoners.*

Zoo heeft de heer Zuidema o.a. als 'inleiding' bij het werk gevoegd een 'beknopte schets van de geschiedenis der aardrijkskunde'; deze bevat een overzicht van de voornaamste aardrijkskundige ontdekkingen. Afdeeling III, 'Staatkundige aardrijkskunde', is geheel nieuw bewerkt naar 'Adrian Balbi's Allgemeine Erdbeschreibung bearbeitet von Dr. Josef Chavanne'.

De typographische uitvoering van het werk is onberispelijk; schoon gedrukt met een galjard-letter, laat het boek zich gemakkelijk lezen, wat voornamelijk daaraan moet worden toegeschreven, dat de letter nieuw is en het papier van goede qualiteit.

De uitgever geeft de verzekering, dat het werk in geen geval zal worden gestaakt; trouwens, daar zal wel niemand aan hebben gedacht bij een firma, die zulke grootsche ondernemingen gewoon is. Het werk bevat zulk een schat van kennis, in aangenamen vorm, dat het zonder twijfel niet minder zijn weg zal vinden dan de eerste druk.

Het heeft ons altijd verwonderd, dat de *Völkerkunde von Oscar Peschel* aan de Hollandsche vertalingswoede is ontsnapt. Het boek is voor ethnographie een standaardwerk, paart aan wetenschappelijk gehalte een zeldzame helderheid van voorstelling, zoodat het werk door een eenigszins ontwikkeld man met gemak wordt gelezen. Over de degelijkheid van dit werk behoeven wij geen woord te verliezen; ook buiten de eigenlijke ethnografen is het boek algemeen bekend. Wellicht heeft men zich laten afschrikken door de buitengewone moeilijkheden, aan de vertaling verbonden; wellicht hadden de vereerders van Peschel hier te lande te veel eerbied voor zijn nagedachtenis en vreesden zij, het schoone boek door een vertaling te verminken. Hoe dit zij, de heer W.F. Andriessen heeft de lastige taak ondernomen en de eerste aflevering van *Oscar Peschels Volkenkunde* is bij J. Noorduyn & Zoon te Gorinchem verschenen. De vertaling geschiedde naar de vijfde, door Alfred Kirchhoff bewerkte uitgave; de eerste druk van de hand van Peschel zelf verscheen in 1874. Men ziet dus, dat het werk in Duitschland - en ook wel daarbuiten - veel verkocht wordt. De vrees, dat het boek bij de vertaling zou lijden, wordt bewaarheid, en wij raden den vertaler, bij de volgende afleveringen meer zorg eraan te besteden. Wil men dit werk goed

vertalen, dan moet men doordringen in zijn geest en minder aan de letter blijven hangen.

Onder de Duitsche romanschrijvers, wier werken geregeld in het Hollandsch worden vertaald, behoort ook Ernst Eckstein; men kent hem reeds door ‘Prusias’ en ‘Quintus Claudius’, beiden historische romans, derhalve modewerken; heeft Eckstein daarmee een gunstigen indruk gemaakt, men werd er nieuwsgieriger door naar het nieuwe romantische werk: *Het Testament*, dat in twee deelen werd uitgegeven bij K. van der Zande te Arnhem. Immers, hier treedt Eckstein op als schepper van figuren, die ontleend zijn aan den tegenwoordigen, wij mogen wel zeggen, zeer woeligen tijd. En hoe heeft hij het er afgebracht? - Op schier elke bladzijde komt het buitengewoon talent van Eckstein als half satiriek, half humoristisch verteller uit; in zijn karakterschildering is hij fijn, dramatisch; vooral de teekening van de sociaal-democraten en hun aanhang verraadt de meesterhand, terwijl de lezer ook wordt bekendgemaakt met het leven en werken van letterkundigen en journalisten. In zoover zal ‘Het Testament’ met groot genoegen worden gelezen. Toch is er een maar bij; als geheel namelijk kan men den roman niet anders dan mislukt noemen en beneden het talent van Eckstein. De groote intrige: een geheimzinnige afkomst, die eindigt met het verheffen van den vondeling tot baron en millionnair, is een te afgezaagd thema en verraadt gebrek aan scheppingskracht. Trouwens, 't is meer gezegd, dat Eckstein meer aanleg heeft voor schetsen en novellen dan voor groote werken, en in ‘Prusias’ en ‘Quintus Claudius’ had hij, meende men, zichzelf overtroffen. Toch is Eckstein te veel begaafd, dan dat men de verwachting zou opgeven, dat hij in den hedendaagschen roman niet beter kan slagen; daarvoor heeft ook ‘Het Testament’ te veel voortreffelijks in karakterschildering.

De Albigenzen. Vrij bewerkt naar het Hoogduitsch van N. Lenau door J. van Krieken. Rotterdam, Ducroissi Goetzee. Men kan er zich over verwonderen, dat het heerlijke gedicht van den gevoelvollen, sceptischen, melancholischen Hongaar niet eer in onze taal is overgebracht; dat dit niet aan de hooge waarde van het gedicht ligt, zal iedereen moeten toestemmen, die met de letterkunde bekend is. Hoe dit zij, wij verheugen ons over deze Nederlandsche bewerking, waaraan de heer Van Krieken veel zorg heeft besteed en die over 't geheel uitnemend geslaagd mag heeten. Het onderwerp is voor Nederlanders zeer aantrekkelijk; wanneer verloochenden wij onze sympathie voor de geloofshelden, die evenals wij den moed hadden, de macht van Rome te trotseeren? - De bewerker voegde een paar bladzijden uit C.P. Hofstede de Groot's *Geschiedenis der Christelijke kerk* erbij, om den lezer in korte trekken het treurig lot der moedige Albigenzen te herinneren.

Mengelwerk.

Tartuuf.

‘En empruntant vous prouvez une chose:
Que vous méritez du crédit.
Vous prouverez, en redoublant la dose,
Que ce même crédit grandit.
Si j'empruntais toute la terre,
J'en deviendrais propriétaire.
D' ici déjà l'on peut apercevoir
Que devoir
C'est avoir.’

Dus klonk de juist niet glasheldere stem van den student in de wijsbegeerte, die, met nog enkele andere toekomstige wijzen en geleerden, de gast was van Koert Sasman. De gastheer, die aan het recht zijne studiën wijdde, was onlangs voor zijn doctoraal gezakt, welke omstandigheid hij natuurlijkerwijs het grootste onrecht achtte. En om nu de balans van zijn rechtsgevoel weer in evenwicht te brengen, had hij deze fuif belegd, die tevens gelegenheid bood, om zijn nieuw betrokken kwartier feestelijk in te wijden.

‘Dat is juist het voorrecht der philosophie, - vervolgde de zanger - dat zij den beoefenaar door hoogere bespiegelingen over het aardsche vuil heenhelpt, en daarom: vivat philosophia!’

‘Gaarne doe ik bescheid, - meende de physicus - ofschoon je hooge bespiegelingen niet beletten, dat je, precies als een gewoon sterveling, door een dreigenden beer uit je bestek wordt gebracht. Intusschen, al de exacte wetenschap, die ik te verteren heb, kan niet verhelpen, dat ik gedurig voor een zeer onexact tekort sta, hetgeen op mijne eer geen benijdenswaardige toestand is.’

‘Wijsbegeerte - dus viel Karel Steensma, de medicus, in - is een mooi ding; maar het recht spant toch de kroon. Aanschouwt onzen gastheer! Hij arbeidt niet en hij verzamelt niet, en toch ademt zijn geheele wezen ruimte van kas.’

Allen lachten, want de vadsige traagheid van Koert Sasman was genoeg bekend.

Steensma vervolgde: ‘A propos, Koert, weet je, voor zoover ik je door de tabaksnevelen kan waarnemen, op wien je sprekend gelijkt? Wel, op den Tartuuf uit de geïllustreerde uitgaaf van Molière. Je bloemzoete, poezele persoonlijkheid, je gezette redeneertrant, die nooit bokkesprongen maakt of zich overhaast.... Kijk, man, als het met het recht niet wil lukken, dan maar op de planken, om Molière's meesterstuk te vertolken, en ik voorspel je groot succes.’

‘Heel vleiend voor me! Ik drink alvast op mijn aanstaand succes.’

‘Tartuuf leve! Maar hij moet ons ook het geheim zeggen van zijne onuitputtelijke beurs.’

Koert Sasman was na die interpellatie subliem. Hij zette zijn knijpertje terecht, speelde heel onnoozel met zijn wijnglas en zei tusschen twee teugen: ‘Ik betracht de matiging!’

Al de faculteiten hieven na die bekentenis een homerisch gelach aan. De welgedane, blozende wangen, de zeer zorgvuldige kleedij, de onbekrompen wijze, waarop hij leefde, verklaarden het gelach der aanzittenden, dat tevens eene hulde aan zijne Tartuuf-rol kon geacht worden. Bovendien, hadden hunne oogen hen misleid? Was het niet juist Koert geweest, die, bijna onmiddellijk na zijn mislukt examen, in niet nader aan te duiden vrouwelijk gezelschap was gezien?

't Is waar, Koert hield van decorum en gaf zich niet gemakkelijk bloot. De academiestad zag dan ook steeds den onberispelijken student, die zijne uitspattingen aan andere plaatsen, vooral de hoofdstad, gunde. Daar hadden zijne mede-studenten hem in verdacht gezelschap zien rondrijden, eene zwakheid, waarvan de aanleiding, volgens hem, gelegen was in teleurstelling over zijn mislukt doctoraal. De mensch, ook de beste, niet waar, beleeft van die oogenblikken, waarin hij zichzelf niet meer kent, oogenblikken, die... enfin... waarover men later liever het stilzwijgen bewaart.

‘Matiging zal je bepaald te pas komen, Koert, - opperde de physicus - wanneer je elken dag onder één dak zijt met de mooie dochter van je huisploert. Kerel, kerel, wat een prachtig exemplaar van het eeuwig vrouwelijke!’

‘Die spreekt misschien meer waarheid, dan hijzelf wel denkt,’ mompelde Karel.

‘Wat ik je bidden mag, heeren, - sprak Koert - laat ons dit meisje onbesproken laten. Hare ouders zijn zeer achtenswaardige lieden: Mijnheer Pernis is een oppassend ambtenaar bij het gemeentelijk bestuur; de vrouw is het beste mensch, dat ik ken, en de dochter is eenvoudig boven al onzen lof verheven.’

‘Wat meen je, Steensma, zou hier niet een Tartufiaansch addertje onder het gras schuilen?’ vroeg de philosoof.

‘Ik vind, dat Koert gelijk heeft,’ sprak deze met iets korts en ernstigs in de stem.

Het onderwerp bleef verder rusten. Tot laat in den nacht waren

de vrienden vroolijk bijeen. Alleen had het den schijn, alsof Karel Steensma eenigszins stroef geworden was. Misschien was daarvoor ook wel reden. Reeds lang had deze de bevallige Frederieke Pernis opgemerkt en bewonderd, en nu was het voorwerp dier bewondering ter sprake gekomen in den kring van luchthartige studenten. En wat nog erger was: Koert Sasman woonde met haar binnen dezelfde muren!

Bij het afscheidnemen sprak Steensma zacht tot den gastheer: ‘Tartuuf, geene streken uithalen met dit meisje, hoor!’

‘Wees gerust, - luidde het antwoord, - zoo'n engel kan niet vallen.’

Karel Steensma was echter niet gerust en gevoelde niet de minste opgewektheid, om in te stemmen met het onzekere gezang zijner tochtgenooten, dat in de stille nachtelijke ure nog leelijker klonk, dan het bij dag zou gedaan hebben.

En wanneer wij een oogenblik naar Koert Sasman's kwartier terugkeeren, bemerken wij al spoedig, dat zijn vriend Steensma met reden beducht was. Koert had, dadelijk na den aftocht der gasten, alle vensters opengezet, om tabaks- en wijndampen zooveel mogelijk te doen verdwijnen, want hij was als net mensch op dergelijke geurige vertrekken minder gesteld. ‘Zou Steensma ook vues op mijn blondje hebben?’ hooren wij hem mompelen. ‘Wie zou dat achter dien stille in den lande gezocht hebben, die er eene ideale liefde op nahoudt en de vrouw zóó hoog plaatst, dat ze haast buiten ieders bereik is. Voor mij althans onbereikbaar; want liefde acht ik het vluchtigste goed, dat ik ken: 't genot van een oogenblik.... Ik zal dat smaken, waar ik kan, en, trots Steensma, ook hier.’

Hij had dien nacht liefelijke droomgezichten, die hem echter, wanneer hij ze vatten wilde, telkens ontglipten, terwijl dan om een hoekje een aardmannetje hem spottend aangluurde, een kabouter, die met zijn langen baard en zijne grijnzende trekken hoe langer hoe meer op Steensma ging gelijken.

Het meisje, dat onwetend aanleiding was van de verschillende gewaarwordingen in twee studenten-gemoederen, had den nacht niet minder zoet droomend doorgebracht dan gewoonlijk. Althans, hare opgeruimde trekken, als 't ware de zichtbare echo van de binnenvallende zonnestralen, toonden, dat niet de minste bezorgdheid haar deerde. Zij zette het ontbijt gereed en waakte ervoor, dat het zachte eitje voor vader naar behooren uitviel.

‘Goeden morgen, moe, wel gerust?’ klonk het de binnentredende tegen, die een hartelijken zoen kreeg.

‘Dat mocht wel beter, kind. De jongelui, die Mijnheer Sasman bij zich had, hebben mij wakker gehouden.’

‘Ik heb niets gehoord, volstrekt niets.’

‘Je hebt natuurlijk als eene roos geslapen, Free,’ sprak mijnheer Pernis, die ook verscheen. ‘'t Is niet meer dan billijk, dat jonge

meisjes vast slapen; maar oudjes, zooals wij, hebben niet veel noodig, om uit den dut te geraken. Je moet Mijnheer Sasman toch eens beduiden, vrouw, dat zulke rumoerige visites niet volgens afspraak zijn.'

'Dat zal ik ook. Ik was er wel bang voor; studenten zijn altijd lastige inwoners, en had Dominee Schaap hem niet zoo bepaald aanbevolen, ik zou er wel voor bedankt hebben.'

Intusschen was Koert Sasman ontwaakt met een gevoel, alsof hij iets had goed te maken. Jawel, dat was het! Hij zou, in de veronderstelling, dat de zanglust zijner vrienden niet onopgemerkt gebleven was, zijne verontschuldigingen aan de familie aanbieden, hetgeen tevens eene uitstekende entrée de campagne voor zijne plannen was. Hij kleedde zich spoedig, doch met veel zorg, en liet door de werkvrouw vragen, of hij, ondanks het vroege uur, heel eventjes mocht storen.

Mijnheer Pernis sloeg juist de Columbus-deuk in zijn ei, toen de aangemelde binnentrad.

Op kalme en uiterst beleefde wijze begon hij verschooning te vragen voor het vroege bezoek; hij achtte zich verplicht, zoo spoedig doenlijk zijne verontschuldigingen aan te bieden voor de verstoring der nachtrust van de familie. 'Neen, Mevrouw, - dus vervolgde hij met overtuiging in de stem, ziende, dat de dame hem in de rede wilde vallen, - ik ben er zeker van, dat het van nacht uw slaap gekost heeft. Ongetwijfeld hebt u als Christin ergernis gevoeld over een dergelijk bachanaal, en ikzelf - Maar enfin, ik geef u de plechtige verzekering, Mevrouw, dat het niet herhaald zal worden.'

De ouders betuigden, dat zij het zoo hoog niet hadden opgenomen; zij waardeerden het in een jongmensch, dat hij zich niet ontzag, schuld te bekennen, waar hij meende, verkeerd gehandeld te hebben. Deze omstandigheid rechtvaardigde de aanbeveling van Dominee Schaap, die de ouders van Mijnheer als godsdienstig en vroom had voorgesteld en voor den zoon had ingestaan.

Frederieke sloeg hare groote kijkers op den student. Er was in hare blikken verwondering te lezen. Zij achtte in stilte, platweg gezegd, het sop de kool niet waard. Zij kon de begrippen: 'student, vroom, christin', niet al te best rijmen, doch moest zich wel aan het beter inzicht harer ouders onderwerpen.

Of Mijnheer een kop thee wilde gebruiken? vroeg Mevrouw.

Mijnheer wilde niet onbescheiden zijn, hoe gevoelig hij ook voor dit bewijs van welwillendheid was. Maar later - het zou hem eene eer en een genoegen zijn, nu en dan een oogenblik in den huiselijken kring te toeven. Hij wilde nu van het prachtige weer gebruik maken en een wandelingetje doen; dat gaf kracht en lust tot de studie.

Voldaan over zichzelf nam hij afscheid. De ouders had hij gewonnen, en de dochter.... Toen hij vertrok, sloeg zij de oogen op, de groote, raadselachtige oogen, die konden beminnen en dwepen, maar die, dat gevoelde hij, ook koud konden blijven boven dat fijne wip-

neusje en die wangen, blozend en frisch als de jonge, zonnige morgenstond. En zij kwam hem, meer nog dan gisteren, begeerlijk voor: die diepe oogen, die fijne trekken, dat zware blonde haar, dat alles moest en zou het zijne worden, ofschoon hij gevoelde, dat de dochter minder goedgeloovig was dan de ouders.

'Je kunt dadelijk zien, wat een fatsoenlijk mensch is,' meende moeder Pernis; 'zoo degelijk en toch bescheiden vindt men tegenwoordig maar weinig jongelieden.'

'Dat kan wel waar zijn, moeder; maar Mijnheer Sasman weet, onder welke voorwaarden hij hier is gekomen; ook weet hij, dat u niet uit noodzaak kamers verhuurt, maar omdat wij best een paar vertrekken kunnen missen van het huis, dat u van oom erfdet. En dan, zoo'n stand en zulke kamers vindt hij ook niet overal!'

'Hoort me die wijsheid eens!' riep papa. 'Dat zoekt kwade bedoelingen of althans bijbedoelingen in eene eenvoudige, fatsoenlijke handeling van een jongmensch. Zoudt ge het ook niet gedaan hebben?'

'Nu ja, vader, ik.... maar studenten lijden juist niet, meen ik, aan teergevoeligheid of groote kieschheid, en de zaak was dan toch wezenlijk zoo heel erg niet.'

'Het pleit voor zijne opvoeding, kind. Aan de vrucht kent men den boom. Zijne ouders schijnen degelijke menschen te zijn.'

'En wat weet hij iemand te geven, wat hem toekomt,' meende moeder. Daarbij dacht zij, hoe Koert haar tweemaal 'Mevrouw' genoemd had, een titel, waarop zij naar hare innige overtuiging, als echtgenoote van een stedelijk ambtenaar, het volste recht had, maar die haar toch niet onverdeeld te beurt viel. Er waren nog altijd van die bekrompen menschen, die haar 'Juffrouw' noemden, wat natuurlijk uit pure afgunst voortsproot. Vergeten was dat echter, nu een student in de rechten, een man van de wereld, haar voor vol aanzag. Ach ja, de meest rechtzinnige heeft soms zulke onschuldige wereldsche neigingen, doornen der ijdelheid, die de beste uren kunnen vergallen.

Toen het ijs eens gebroken was, had Koert Sasman niet de man moeten zijn, die hij in werkelijkheid was, om zijn voordeel niet met ijver te gebruiken. Hij bleef aanvankelijk op den achtergrond, omdat overhaasting hem zeer ondienstig voorkwam, en niet, omdat zijne studiën zijne aandacht eischten, volstrekt niet. Want niemand ter wereld was afkeeriger van studeeren en blokken dan de heer Sasman. Een dictaat van een zijner professoren op te teekenen, was hem nog nooit gelukt: hij miste positief, zooals hij zeide, de gaaf van het op- en naschrijven. Dat maakte iemand dood! Het was immers veel eenvoudiger, goede, door andere studenten opgeteekende dictaten te koopen en dan een repetitor voor het verdere te laten zorgen. Alles liet zich tot eene zuivere geldquaestie terugbrengen, en zoodoende kon hij op pan-

toffels den doctor-hemel bereiken. Een dwaas was hij, die zich met dikke, onverstaanbare boeken afsloofde: hij las liever in het boek des levens; vooral het hoofdstuk over de vrouwen.

Eindelijk stak hij van wal met een paar dames-entrées voor eene lezing, die door een beroemden landgenoot zou gehouden worden. De uitnoodiging werd gretig aangenomen de gelegenheid tot uitgaan was niet zoo menigvuldig en zulk een genot was ook niet alledaagsch; de geest zou er rijkelijk voedsel opdoen. Het was Mevrouw echter niet bijster meegevallen, want de beroemde spreker had een Franschen dichter tot onderwerp gehad, en het goede mensch had van den breeden stroom citaten, die den avond voor een groot deel vulden, geene jota verstaan, daar zij die hoofsche taal niet machtig was. Zij had dit echter haar cavalier niet gezegd, integendeel, alles charmant gevonden en niet met zooveel woorden uitgedrukt, maar toch laten doorschemeren, dat zij alles perfect had kunnen volgen; een zeer onschuldig huismiddeltje, hetwelk, wanneer het goed wordt gebruikt, soms meer effect heeft dan het vertoon van de degelijkste geleerdheid. De dochter had meer profijt van den avond gehad: de gespierde verzen, op goede wijze voorgedragen, hadden indruk gemaakt, en haar dank aan Mijnheer Sasman was oprecht geweest.

Sedert dien avond liet onze held geene gelegenheid voorbijgaan, om met het gezin Pernis op zoo vertrouwelijk mogelijken voet te geraken. Eerst dronk hij enkel zoo nu en dan 's namiddags een kopje thee in den huiselijken kring; vervolgens kwam die gelegenheid telkens spoediger weer, en eindelijk was hij na het middagmaal de getrouwe gast voor het theeuur. Hij theologiseerde dan met de vrouw en politiseerde met den heer des huizes. Hij plaatste zich op staatkundig terrein op het historisch-Christelijk standpunt; de groote fout der nieuwere staatslieden, dus predikte hij, was, dat zij den godsdienst misten; het waren mannen zonder God, die enkel en alleen hunne gewaagde, baatzuchtige theorieën in practijk trachtten te brengen, zonder rekening te houden met onze geschiedenis, met de vroomheid der vaderen, maar die daarom ook telkens hunne stelsels als broos ijs zagen ineenstorten. Nederland en God: die beide begrippen moesten steeds, ook in de staatkunde, hand aan hand gaan, elkander aanvullen; dan eerst zou men met zekerheid groote dingen kunnen verwachten.

Hij droeg zijne meening op beschaafde wijze voor, spelende met theelepel of neusknijper. Hij kon zelfs warm worden, maar dan was hij in eigen oog een vraagteeken. Zijne oudere toehoorders bracht hij in verrukking over zooveel degelijkheid en karakter in zulk een jeugdig gemoed en zij voorspelden hem eene schoone toekomst. Hij genoot dan in stilte zijne triomfen, maar moest tevens bekennen, dat het geringste blijk van ingenomenheid of sympathie van de zijde der dochter hem oneindig meer verheugen zou. Zulk een blijk wilde echter maar niet komen. Met de scherpziendheid, den meesten vrouwen eigen, begreep

of liever gevoelde zij, dat hij zulk een getrouwe comparant niet was met het doel alleen, om aan hare ouders zijne inzichten betrekkelijk het welzijn van Staat en Kerk te doen kennen. Zij kon de geheele verschijning van den heer Koert Sasman, puntig, ja, coquet gekleed, beschaafd in zijne manieren tot gemaaktheid toe, niet rijmen met vroomheid en godsdienst, waarop hij zooveel gewicht scheen te leggen. Er was iets tegenstrijdigs in zijn wezen, en zij was innerlijk overtuigd, dat zijzelve het geheime doel der dagelijksche bezoeken was. Moest zij zich al dan niet daarover verheugen? Het streelde ongetwijfeld haar gevoel, dat iemand als de heer Sasman haar tot voorwerp zijner geheime gedachten had uitverkoren. Doch welke waren die gedachten; welke bedoelingen droeg hij met zich om? Zij kon het rechte vertrouwen in hem niet verkrijgen; 't was, alsof iemand haar toefluisterde: wees voorzichtig met dien man. De blikken, waarmee hij haar aanzag, toonden niet de schuchtere vereering der echte liefde, die de vrouw als 't ware eerst ontdekt, maar waren die van een man, die de vrouwen kent: de onschuld was eraf. Van dit alles gaf zij zich meer instinctmatig rekenschap, dan dat het duidelijk voor haar geest stond; doch het verleende haar tegenover hem zekere ingetogenheid en deed haar onder inwendig protest de nieuwe producten der letterkunde, die hij zich te haren behoeve aanschafte, ter lezing aanvaarden.

Zoo stonden de zaken, toen Frederieke's verjaardag was aangebroken. De kleine ridderdiensten van den heer Sasman waren verloren moeite geweest: de dame zijner gedachten was en bleef koel. Maar op dezen dag zou hij de bestorming wagen. Hij opende het vuur met een wezenlijk keurigen bloemruiker, in welks midden hare naamletter in bescheiden viooltjes prijkte. Frederieke was bij de ontvangst opgetogen, en de wetenschap, dat haar stille aanbidder de zender was, maakte de bloemen niet minder schoon in haar oog. Zij nam ze zonder bijgedachte aan. Toen hij later zelf zijne gelukwenschen kwam aanbieden, ontving hij met een handdruk de betuiging van welgemeenden dank. Hij hield die hand een oogenblik vast, terwijl hij zeide: ‘Ik wist aan de koningin geen beter geschenk te vereeren dan iets uit haar eigen rijk.’ Zij lachte over hare bevordering tot zulk een hoogen rang en meende, dat men op zijn verjaardag zich dat kon laten welgevallen, daar ieder zich beijverde, haar als eene koningin te huldigen. Mijnheer moest toch ook even zien, welk beeldig gouden horloge zij van hare ouders op haar twintigsten jaardag had gekregen.

‘Is het wezenlijk ernst, Juffrouw Frederieke, dat u al den twintigsten zomer telt?’

‘Wel zeker, Mijnheer, ik steek mijn leeftijd niet onder stoelen of banken.’

‘Nu, dat behoeft vooralsnog ook niet; maar niemand zal u toch gelooven.’

‘Dat spijt me voor de lui; - en terwijl zij het cadeau harer

ouders laat zien - u weet niet, hoe goed vader en moeder voor me zijn.'

'Allercharmantst, dat moet ik zeggen. Verwonderen zou het mij, wanneer er menschen gevonden werden, die u niet op de handen droegen. Ikzelf.... Bonjour, Mijnheer Pernis! Ik heb het genoegen, u met dezen dag geluk te wenschen.'

'Dank u, Mijnheer. Inderdaad, u zult haar verwennen. Zoo'n mooie bouquet.... wij zijn gevoelig voor de eer, aan onze prinses bewezen.'

'Maar vader, u degradeert me; Mijnheer Sasman heeft me pas tot koningin uitgeroepen.'

'Koningin! Ook goed. U blijft toch nog wat, Mijnheer?' sprak papa, ziende, dat de student aanstalten maakte, om heen te gaan.

'Dank u, onmogelijk. Mijne bezigheden roepen me. Maar van avond, als het niet onbescheiden is....'

'Wij rekenen op u. Tot ziens!'

Brommig ging de heer Sasman zijne kamer opzoeken. 'Zoo'n ouwe, mislukte koekebak', prevelde hij niet bijzonder eerbiedig, 'komt me daar dwars in mijn vaarwater, juist terwijl ik op mijn dreef raak.... Wat zag ze er snoeperig uit! Ik geloof waarachtig, dat ik nog in optima forma verliefd word.....'

'Mijnheer! Ik heb zoo even een brief voor uwes aangenomen; hij ligt op uwes kamer,' dus verbrak de werkvrouw de overpeinzing van den heer Sasman. 'Wat is Meneers boenket mooi, stellig wel een van tien gulden! Nou, ze verdient het. Ze is haast te mooi, zeg ik, voor een burgermanskind; ze zou, met uwes welmeenen, best voor uwes vrouw kunnen pareeren.'

Wanneer eene goedgeaarde werkvrouw het eenmaal op iemand heeft, - en dat was met onzen held blijkbaar het geval, omdat een ruiker van wel tien gulden een verpletterenden indruk op een schoonmaakstersgemoed oefent, - dan weet zoo iemand wel, wanneer zij begint te kakelen, maar niet, wanneer zulk een welsprekendheidswaterval ophoudt te loopen. De heer Sasman was echter thans, hoe welwillend overigens ook voor minderen, niet gestemd, om langer naar haar te luisteren. Met een 'dankje, Kee,' waarvan het moeielijk viel uit te maken, op welk deel van de redeneering der werkvrouw het sloeg, trad Koert zijne kamer binnen en vond daar den aangekondigden brief. Zijn vader was de afzender, en de inhoud viel blijkbaar niet bijzonder in des zoons smaak. Het epistel behelsde de aanzegging, dat Koert met de vacantie thuis verwacht werd, daar zijne zuster de logée kreeg, die men hem tot vrouw had toegedacht. De verbintenis was gewenscht, omdat de vader van Alice een invloedrijk rechterlijk ambt bekleedde en de schoonzoon dus meer dan gewone uitzichten had. Bovendien was de partij in elk opzicht goed, en hij kende het meisje toch ook nog van vroeger.

Koert's eerste opwelling was, per omgaande te schrijven, dat van

het plan niets kon komen, omdat hij zijne liefde niet meer te vergeven had. De omgang met Frederieke was niet zonder invloed op hem geweest, en dit kon wel niet anders, daar reinheid en onschuld altijd veredelend werken. Een oogenblik kwam werkelijk, het zij ter eer van Koert gezegd, de liefde met plicht en eigenbelang in botsing. Bij eenig nadenken echter kromp de liefde hoe langer hoe meer in en maakte het eigenbelang zich breed. Hij voorzag in den geest allerhande onaangename tooneelen met zijne familie; hij maakte zich vijanden in de magistratuur; hij achtte zijne toekomst bedreigd. En hij hield niet van onaangename tooneelen, van moeite, zorg en inspanning. Oef! Neen, dan maar in Godsnaam het bootje in, dat zijne ouders bezig waren, voor hem op te tuigen. Dat was gemakkelijk en toch ook zoo verwerpelijk niet. Bovendien, het een sloot het ander niet uit; hij zou doen hetgeen zijne hand vond, om te doen; hier zijne neiging volgen, ginds een zaakje op orde brengen.

Met zulke onberispelijke gedachten en plannen verscheen hij des avonds in den familiekring der Pernissen, gewapend met eenige zangstukken, die hij zich voorstelde, met begeleiding der jarige te zingen. Er heerschte bij zijn binnentreden eene vroolijke stemming, voornamelijk te danken aan oom Tom, een broeder van den heer Pernis. Deze droeg het hart op de tong, was rond en gul, als 't een oudgediende betaamde. Want hij was in lang vervlogen jaren militair geweest, in den tijd van den Belgischen opstand, en juist zou hij gaan vertellen, hoe hij in die dagen eens zijn verjaardag vierde, toen de heer Sasman binnenkwam en het verhaal werd afgebroken. Na de voorstelling echter moest de verteller weer beginnen: ‘Oompje kon zoo prettig verhalen.’ Dat prettige zat voornamelijk in de joviale oude trekken, welke, wanneer daarop een stille lach blonk, den indruk gaven, alsof de persoon zelf hard meelachte.

‘Wij marcheerden - dus vervolgde hij zijn verhaal - van Moll op, om den vijand uit de omstreken te verdrijven. We hadden 't warm: het was de 5de Augustus, en de lust, om met den Belg eens aan 't kloppen te gaan, deed het zijne eraan toe. Onze afdeeling was nog niet slaags geweest, en de Leidsche vrijwillige jagers, beste jongens vol moed, maar die den vuurdoop nog moesten ondergaan, hunkerden misschien het meest ernaar. Ja, Mijnheer Sasman, in die dagen zaten de studenten niet zoo genoeglijk bijeen als u en wij hier te zamen. 't Is nu met onze zuidelijke naburen botertje tot den bodem, en dat is goed ook, maar toen hadden de Hollanders effectief het land aan de Belgische schreeuwers en brigands en gunden hun een flink pak slaag. En ze hadden dan ook wel wat verdiend! Nu, ze kregen wat! Te Oostham hadden wij ze te pakken. Ze hadden zich braaf overal genesteld, maar met een loopje werden ze eruit geklopt. Als hazen stoven ze in alle richtingen uiteen, wij hun achterna, totdat wij ze te Beeringen weer aan 't lijf kwamen. 't Duurde daar wat langer,

voordat ze eronder waren, maar daarmee eindigde het toch. We hadden ons ferm gehouden, de Leidsche jagers niet het minst, en de Luitenant-Generaal Meijer, die de derde divisie commandeerde, heeft ze dan ook in zijn rapport afzonderlijk vermeld. En toen we nu heer en meester te Beeringen waren, schoot mij mijn verjaardag te binnen en keek ik eens uit, of ik dien niet op gepaste wijze kon vieren, daar wij dien dag toch in het plaatsje zouden blijven. Ik kuierde wat rond, toen ik, voorbij eene schuur gaande, angstkreten hoorde. Ik er dadelijk op af met de bajonet vooruit, en wat zie ik? Vijf man van mijne compagnie, die een meisje belegeren. Ze stond plat tegen den achtermuur, met een stuk hout als wapen in de hand, angst en toorn in het zwarte oog. En de vijf jagers vóór haar, als hongerige wolven, belust op het schaap. 't Was akelig, om te zien, en ik schaamde me, liep op den troep aan, smeet er een paar op zijde....'

'He, oom, dat was heerlijk!' viel Frederieke in.

'En plaatste me in postuur vlak voor het meisje. "Jongens!" zei ik, "'t is gemeen, wat je daar doet, en tegen de dagorder van den Prins, die bovendien strenge straf bedreigd heeft tegen elke daad van geweld. Doet mij nu het genoegen, ter eere van mijn verjaardag, dadelijk met stille trom af te trekken; dan zal ik jelui trakteeren, want ik ben gewend, dien dag in gezelligen kring te vieren." Dat was eene goede afleiding. Ze trokken werkelijk af, misschien ook wel, omdat het spel toch bedorven was, en ik was gelukkig met het bevend uitgesproken bedankje van het schoone meisje. Want schoon was ze, donker en liefelijk als een zoele Meinacht. Ik, ouwe kraai, zou waarachtig nog dichterlijk worden; maar ik zal dat oogenblik dan ook nooit vergeten! Naderhand, toen de boel rustig was, heb ik die streken nog wel eens afgepatrouilleerd, of ik haar kon ontdekken, doch ze was spoorloos verdwenen, en ik geloof stellig, dat het daaraan is toe te schrijven, dat ik ongetrouwd ben gebleven.'

'Het moet een gelukkig gevoel zijn, zoo als redder der belaagde onschuld op te treden,' meende de heer Sasman.

'Ja, Mijnheer, die vijfde Augustus '31 is in mijne herinnering de gelukkigste verjaardag van mijn leven. Oorlog is een kwaad ding, het heiligste wordt niet ontzien.'

'Als je oom van den ouden tijd begint,' dus kwam moeder Pernis, 'is hij zoo gauw niet uitgepraat. Zou Mijnheer Sasman niet zoo vriendelijk willen zijn.... u hebt toch muziek meegebracht....'

Volgaarne zou deze iets ten beste geven, als de jarige hem wel de eer wilde bewijzen, zich aan de pianino te plaatsen, om hem te begeleiden. 't Zou wel gaan, al was de muziek haar onbekend; ze was niet al te moeilijk.

Een paar vriendinnetjes van Frederieke vonden fluisterend dien mijnheer nog al pretentieus; doch de jarige voldeed bereidwillig aan de uitnoodiging, om het lied van Kücken te spelen:

‘Ich flüstre deinen Namen
In stiller Nacht.
Denn Keiner darf es wissen,
Wie weh mir ist.
Wie meinem armen Herzen
Du theuer bist,’ enz.

De heer Sasman zong niet onverdienstelijk en oogstte bijval in. Doch oom Tom kon niet nalaten te zeggen: ‘'t Is een rare kerel, die den naam van zijn liefje niet durft uit te spreken. 't Wijsje is niet onaardig, maar de woorden zijn me wat al te lamlendig sentimenteel. Wat zeg jij ervan, Free?’

‘Ja, oom, echt Duitsch sentimenteel.’

‘'t Zou jou ten minste zeker niet aanstaan, wanneer je vrijer niet eens je naam durfde noemen, hé?’

‘Ik moet toegeven,’ meende Koert, ‘dat het lied niet van sentimentaliteit is vrij te pleiten. Maar heeft men hier niet aan verboden of hopelooze liefde te denken?’

‘Wat! Een eerlijke Hollandsche jongen weet daarvan niet af. Die gaat net, als wij indertijd tegen de Belgen, er flink op los. Wil 't niet lukken, dan zet hij daarvan nog de tering niet, maar maakt een behoorlijken aftocht, in de overtuiging, zijn plicht te hebben gedaan. In de meeste gevallen zal 't echter wel lukken. Heb ik gelijk?’

Deze kleine redetwist greep plaats, terwijl de executanten nog bij de pianino stonden. Allen gaven oom gelijk, en terwijl de beweeglijke oude man reeds weer aan het onderhandelen was over een gezelschapsspel, fluisterde Koert tegen zijne begeleidster:

‘Er zijn toch wel omstandigheden denkbaar, Juffrouw Frederieke, dat iemand zijne liefde nu juist niet van de daken verkondigt. Geloof me, - zeide hij innig - ik weet bij ervaring, wat tegenwerking beteekent, en als ik ronduit durfde zeggen, wat me op het hart ligt, zoudt u een naam hooren, die welbekend zou klinken....’

‘Lieve hemel, Mijnheer, u wordt zoo waar ook sentimenteel!’

Zij zag hem met verbazing aan en ontwaarde zulk eene vreemde uitdrukking op zijn gelaat, dat zij zich haastte, de muziek op te ruimen. Zij gevoelde zich niet op haar gemak. De heer Sasman begon mede op te ruimen, greep onderwijl hare hand, drukte die en fluisterde haar naam.

‘Free.... zeg....’

Zij rukte hare hand los, zag met ijskouden blik langs hem heen en liet hem verder alleen voor de muziek zorgen. Hoeveel moeite hij zich gaf, om in den loop van den avond nog een enkelen blik van haar op te vangen, 't was vergeefsche hoop: hij bestond niet meer voor de beleedigde maagd.

't Was duidelijk: de heer Koert Sasman, student in de rechten, had eene nederlaag geleden. ‘Bekrompen lui, preutsch ding, oom Tom erg triviaal.’ Enfin, in zoo'n burgerlijk gezin mist men alle vrijheid

van beweging. Hij was nog te overijld geweest. Hij zou wachten, want opgeven deed hij haar niet.

Toen Frederieke alleen was, wikte zij lang de vraag, of zij hare ouders zou waarschuwen voor dien mijnheer. Maar waarvan kon zij hem beschuldigen? Wat had hij eigenlijk misdaan? Hare hand gedrukt.... haar bij haar naam genoemd.... dat was alles. Maar de toon, de blik! Dat was geene eerlijke liefde, neen, dat was.... De tranen dreigden haar in de oogen te komen, dat een man, een welopgevoed mensch, haar zóó dorst aan te zien. Zij zou zwijgen, maar op hare hoede zijn.

De zonen van Minerva hadden vacantie. Ook onze held was, tot groote verlichting van Mejuffrouw Frederieke Pernis, heengegaan en wel met het doel, om zich te verloven. De operatie slaagde uitmuntend. De heer Koert Sasman bleek onweerstaanbaar te zijn voor Mejuffrouw Alice Hoogerman, - dus heette de gelukkige jonge dame - die zich nu de wereld te rijk achtte in het vooruitzicht, eens Mevrouw Sasman te zullen worden. Het getal lichtvaardige verlovingen was weer met één vermeerderd. Wat zou de toekomst van dit nieuwe paar wezen? Het meisje hecht zich in den regel aan den man, wien zij eenmaal het jawoord gaf, al was ook de eigenlijke liefde vóór dien tijd niet zoo heel sterk. Haar verloofde is in haar oog *de* man, degeen, die haar uitkiest, om samen den hoogsten, den heiligsten vorm van verbintenis aan te gaan: een gezin uit te maken. Zij zal haar leven naar het zijne inrichten; hij heeft haar vertrouwen. De man echter blijft zich dikwerf als onbeperkt meester over de richting van zijn levensweg beschouwen, ook al wil hij dien met eene vrouw samen bewandelen, en dat zal doorgaans het geval zijn, wanneer hij, zooals hier, lichtvaardig, uit berekening, een meisje vraagt. Komt het huwelijk tot stand, dan zal er in het beste geval een noordpoolzonneschijntje op dien echt vallen, maar de levenwekkende stralen zullen aan zulk eene verbintenis niet de hoogere wijding, niet de volle ontwikkeling en bloei geven.

De verloving intusschen was een feit, door sierlijke bekendmakingen aan de halve wereld medegedeeld. Ook aan Karel Steensma, dien wij eenigen tijd uit het oog hebben verloren, was er eene gezonden; doch ze had hem niet bereikt, daar de aanstaande geneesheer in het buitenland toefde. Karel Steensma woonde in de academiestad met zijne moeder, eene waardige oude dame, die weduwe was van dokter Steensma, en was het eenige kind der weduwe. Hij verbond thans met zijne reis het aangename en het nuttige, daar hij op zijn uitstap de voornaamste zieken-inrichtingen in Frankrijk en Duitschland bezocht.

Behalve het afscheid van zijne moeder had Karel nog eene onaangename gewaarwording medegenomen; aan den vooravond van zijn ver-

trek was zijne aandacht getrokken door een gesprek tusschen zijne moeder en de dienstmaagd. Hij had den naam Pernis gehoord en, oplettend geworden, verstaan, dat de dienstmaagd van een waarschijnlijk huwelijk sprak tusschen Juffrouw Pernis en den meneer, - ja, hoe heette die ook - die daar in huis woonde. ‘Want ziet u, Mevrouw, een jongmensch geeft toch zulke mooie bouquetten niet alleen maar voor het plezier van het geven. Dat weten wij ook wel! En dan moet hij er heel druk over den vloer liggen.... U begrijpt, ik heb 't van mijne moeder zelf; ze werkt daar, weet u. En mijne moeder, Mevrouw, al zeg ik 't zelf, die houdt niet van praatjes.’

Mevrouw wist dat heel goed, maar zij raadde Betje toch maar aan, niet al te veel aan de autoriteit van hare moeder te hechten en dergelijke vermoedens maar liever niet verder te luchten.

Karel had de dienstbode wel eene duchtige handtastelijke terechtwijzing willen toedienen. Hij rekende dien Sasman tot alles in staat en moest onwillekeurig aan Faust en Gretchen denken. Bah! wat ging 't hem ook eigenlijk aan; zij was misschien even wuft als zoovelen en gevleid, dat een student haar 't hof maakte. Maar toch.... dat schoone, slanke meisje met haar open blik had meer indruk op hem gemaakt, dan hij wel scheen te willen toegeven.

Gedurende zijne afwezigheid dacht hij niet al te veel over hen, die hij verlaten had, en ook niet over Frederieke en Koert Sasman. Maar toen hij na verloop van drie maanden weder huiswaarts toog, begonnen de bekenden allengs voor zijn geest op te doemen. Nog één dag, en hij bevond zich weer in de kringen, die hem lief waren: mama's huiskamer, gezellig door de huisvrouw; zijne mede-studenten en zijne leeraren, bij wie allen hij goed stond aangeschreven, - alles oefende na de lange reis dubbele aantrekkelijkheid uit. Hij had van het voorlaatste station zijne bagage vooruitgezonden en zou den anderen dag het laatste gedeelte te voet afleggen, daar hij een minnaar was van flinke wandelingen en de weg fraai was. Bijzonder trof hij het den volgenden dag niet; de nacht was mistig en koud geweest; de rijp had over alles een dun, glinsterend, wollig kleedje getrokken, terwijl de mist nog dik op de aarde hing. Op tien pas afstands kon hij de boomen niet onderscheiden; maar hij kende den weg, en mooi was het toch ook, wanneer een opkomend koeltje den mist verplaatste en voor een oogenblik vrije vakken opende. Voor een oogenblik slechts, want dadelijk kwamen nieuwe massa's de open ruimten vullen en trokken een scheidsmuur op tusschen hem en de wereld rondom hem. Toch scheen het, alsof dat koeltje, telkens den aanval vernieuwend, de bovenlucht van wolken zuiverde. Want achter hem schitterden de gulden lansen van den zonnegod, die de nevelen voor zich uitdreef en het straks door Karel verlaten stadje in phantastischen lichtgloed hulde, die scherp afstak tegen den ondoordringbaar donkeren nevelwand vóór hem. Doch weldra zou ook die bezwijken. Er kwam eene meer aan-

houdende beweging in, die spoedig overging in een golven als de deining der zee. Het was eene stille worsteling, waarin de zon verwinnares bleef. Heel in de verte alleen hing nog een lichte damp, en de Octoberzon bescheen ongehinderd het landschap.

De zonnige aanblik bracht hem - hoe toch kwam hij erop? - Frederieke Pernis, het blonde meisje, voor den geest. Was het de nabijheid van de plaats zijner inwoning, die hem aan haar deed denken? De avond vóór zijn vertrek schoot hem weer te binnen met het gebabbel der dienstbode, en eene zekere toornige weemoedigheid kwam over hem. Hij dacht aan ploerten, die het heiligste misbruiken en verlagen, de vrouw van het vlekkelooze voetstuk, dat haar erfdeel is, afrukken en haar doen wentelen in het slijk, waarin zijzelven rondplassen. Hij kwam pas uit de paleizen, waarin de zieken en gevallenen verpleegd worden; de hospitaal-lucht zat hem als 't ware nog in den neus, en eene onafzienbare schare ongelukkige vrouwen, bestemd geweest tot troost en blijdschap harer medemenschen, verrees voor zijn oog, klagende tegen hen, wier slachtotfers zij waren geworden. Zou hij wel ooit de vrouw vinden, zooals hij zich die dacht: rein, groot in liefde en toewijding? Allen waren zij oorspronkelijk zóó geweest; maar de aanraking met het onedele had haar verbasterd.

Lang nog droomde en mijmerde hij aldus, flink voortstappende op den weg, die tot zijne verbazing eensklaps ten einde was. De oude, vriendelijke stad vertoonde zich vlak vóór hem; die gracht nog, dan nog een paar straten, en hij was weer thuis. Die aanlokkelijke gedachte verdreef de leelijke visioenen. Hij sloeg den laatsten hoek om en betrad de gracht, waar hij woonde, met hare tamelijk oude boomen, die nu al vrij kaaltjes waren, maar toch zoo heerlijk de zon op de enkele gele blaren en door de beroofde takken lieten spelen. Daarginds stond het ouderwetsche, degelijke heerenhuis, waar zijn vader zoolang gewoond had en dat nu nog zijne moeder herbergde. Doch wat beteekent dat groepje menschen op de anders zoo stille gracht? En nog wel vlak voor zijne woning! Hij loopt haastig toe en hoort een straatjongen zeggen: ‘'N ouwe dronke lap!’ Al spoedig echter merkt Karel op, dat de persoon, die op den grond ligt, een welgekleed heer is, die vergeefsche moeite doet, om op te staan, en pijnlijk steunt. Hij vat hem onder den arm, waarop de gevallene leunt, - het scheen nog niemand ingevallen te zijn, de behulpzame hand te bieden, - en ontwaart tot zijn schrik, dat de ongelukkige een bekende is.

‘Mijn hemel, Mijnheer Pernis! Is u gevallen; kunt u opstaan?’

De gevallene kreunde, spande zich in, doch tevergeefs. ‘Erg bezeerd, Mijnheer?’

Karel Steensma vroeg aan een der omstanders, even bij hem aan te schellen en hem dan te helpen, den gevallene naar binnen te dragen.

‘U treft het bijzonder, dat ik juist aankom en dat u vlak voor mijn huis moest vallen. Neen, houd u bedaard; 't is het beste, dat ik

even de kwetsuur onderzoek, en kunt u naar uwe eigen woning vervoerd worden, dan zal 't natuurlijk geschieden.'

De huisdeur was intusschen geopend. Mevrouw Steensma, die haar zoon verwachtte, stond in de gang, verlangend, om hem zoo spoedig mogelijk te verwelkomen.

'Dag, mama, hier ben ik weer, gezond en wel. Schrik maar niet: ik breng eene verrassing mede, waaraan u zeker niet in de verte gedacht hadt. Juist vóór onze deur is een ongeluk gebeurd met dezen heer.'

''t Is goed, dat ge den armen man binnenbrengt; de huiskamer maar in, dat is 't gemakkelijkst.'

Er werd verder niet gevraagd. De heer Pernis werd behoedzaam op de canapé neergelegd en de medicus begon dadelijk zijn onderzoek.

Hij constateerde arm- en beenbreuk, legde onmiddellijk het eerste verband en verbood den gekwetste de minste beweging. Hij vroeg hem, wie zijn chirurgijn was; dan zou hij dien dadelijk waarschuwen.

'Och, Mijnheer, ik ben in goede handen. U is immers de zoon van dokter Steensma? Uw vader was jarenlang de dokter van mijn gezin.'

'Dan is u een oude bekende, Mijnheer,' sprak Mevrouw.

'Inderdaad; maar, - meende Karel - ik mag den patiënt toch niet op eigen verantwoording behandelen. Ik mis vooreerst nog de bevoegdheid tot uitoefening der genees- of heelkunde.'

'God! Wat zullen mijne goeie vrouw en Frederieke ontstellen!'

'Ik loop zelf bij u aan, om uwe familie met de noodige voorzorgen het ongeval mede te deelen. Houd u intusschen rustig. Tot straks!'

Mevrouw Steensma liet haar zoon uit. Zij had nog niet eens de gelegenheid gehad, hem behoorlijk te verwelkomen, en zij haalde hare schade in. ''t Is geene slechte thuiskomst, die met eene goede daad begint,' meende zij, terwijl Karel het niet onmogelijk achtte, dat die goede daad een nasleep kon hebben: de man was oud, en waarschijnlijk zou er spoedig koorts opkomen, zoodat vervoer niet geraden was en de gezellige huiskamer misschien tot ziekenkamer ingericht zou moeten worden.

De waardige dame zag daartegen niet op, en de zoon haastte zich, den heelmeester te ontbieden, om daarna een bezoek bij de vrouwelijke leden der familie Pernis te brengen.

Het trof hem, dat hij dien eigen ochtend nog zoo levendig aan Frederieke Pernis gedacht had en nu, door eene zoo droevige omstandigheid, met haar in aanraking zou komen. Het zou niet overeenkomstig de waarheid zijn, te zeggen, dat hij niet inwendig eene zekere genoegdoening ondervond over den val van den heer Pernis. Wat hij daarvan hoopte, was hem minder duidelijk. Over het gevoel, waardoor wij tot iemand aangetrokken of van iemand afgestooten worden, valt niet te twisten, en nu was het boven elken twijfel verheven, dat Karel Steensma zich tot Frederieke Pernis voelde aangetrokken; misschien wel, omdat de herinnering aan Koert Sasman eene afstootende

kracht had, die zijne sympathie juist zoo duidelijk in de richting der jonge dame heenstuurde.

Hoe het zij, de kennismaking greep onder omstandigheden plaats, als hij ze niet gunstiger kon wenschen. Niets toch verbindt de menschen sneller en vaster dan ongeluk en smart. Toen hij in tegenwoordigheid der dames was, vertelde hij, dat hij Steensma heette en de zoon was van den thans overleden geneesheer van dien naam; dat de aanleiding tot dit zijn bezoek van bijzonderen en van niet aangenamen aard was; dat de heer Pernis op dit oogenblik bij zijne moeder aan huis vertoefde en hem had opgedragen....

Hier werd hij door de angstige blikken en vragen van moeder en dochter in de rede gevallen. De hevigste onrust verried zich, en daar was reden voor; want nooit nog was eenig feit van beteekenis den gelukkigen, vreedzamen gang van het familieleven komen verstoren.

'O God! misschien is hij wel dood!'

Karel was gelukkig, haar *dien* angst te kunnen ontnemen, al was overigens de tijding, die hij bracht, treurig genoeg. En nu vertelde hij, hoe hij den heer Pernis had gevonden en wat hij gedaan had.

Hij oogstte den innigsten dank der beide vrouwen. De moeder drukte hem bij herhaling de handen, terwijl de dochter hem met een droevig-dankbaren blik aanzag, dien hij voor geen schat had willen missen. Hij verzekerde haar, uit naam zijner moeder, dat zijn huis voor beiden openstond en zij het, zoolang de patiënt daar blijven moest, als het hare konden beschouwen.

'Zoo is dan Koert Sasman onschadelijk!' Deze uitroep gold het verlovingsbericht, hetwelk den volgenden dag, bij het in orde brengen zijner papieren, aan Karel in handen kwam. 'Met Juffrouw Alice Hoogerman! 'n verduiveld nette familie! Zeker een koopen op speculatie! Nu, ik geloof niet, dat er reden is, om het meisje geluk te wenschen met zoo'n vrijer; 't is een klant, die het achter zijne mouwen heeft.... Tartuuf!... Jammer, neen, schande, wanneer het een meisje is als Frederieke.... O, zij!... Er zit ziel in die oogen.... Met wat een gevoel en een tact helpt zij hare moeder in de verpleging van haar vader. Uitbundige droefheid toont zij niet, maar zij heeft iets in haar wezen, dat opoffering verraadt voor hen, die zij liefheeft.... Ja, zoo'n vrouw!... Ik zou wel twee gebroken beenen willen hebben, wanneer zij daardoor mijne oppasseres werd.'

De laatste ontboezeming gelieve men als een voorbeeld van gewaagde beeldspraak te beschouwen. Want het blijkt uit alles, dat de heer Karel Steensma verliefd is, en in die gemoedsgesteldheid zijn de meesten minder toerekenbaar.

Gedurende de week, die nu volgde, verergerde Karel's kwaal in zulke mate, dat de toestand den achtsten dag niet meer houdbaar was. Het was de laatste dag, dat de heer Pernis daar aan huis vertoefde.

Den volgenden morgen zou hij op zijn dringend verlangen naar zijne eigen woning worden overgebracht, daar de niet sterke koorts geheel geweken was en hij tot geen prijs langer de familie tot last wilde zijn. Wat Karel ook daartegen inbracht, de heer Pernis beriep zich op het consent van den heelmeester, die het vervoer toeliet.

Mevrouw Steensma zit aan de koffietafel. Opwekkende mokka-geuren vullen de kamer, terwijl de glinsterende waterketel zingend den stoom omhoog zendt. Karel treedt de gezellige kamer binnen. ‘Ik heb nog even naar onzen patiënt omgezien; 't gaat best.’ En onmiddellijk daarna: ‘Hè, wat ruikt uwe koffie lekker, mama!’

Blijkbaar heeft hij iets onrustigs.

‘Ik schenk al een kop in, Karel.’

‘Dank u,’ zegt hij, terwijl hij het kopje aanneemt en aan den mond wil brengen. Doch hij bezint zich en zet het neer. ‘Moeder... ik heb eene kleine, vertrouwelijke mededeeling te doen....’

Mevrouw heft juist den ketel omhoog, om nog eens op te schenken, en ziet met een lachje om den mond haar zoon aan.

‘Waarom lacht u, mama? Vindt u 't zoo, om te lachen?’

‘Zoo - lachte ik? Misschien dan, omdat je mij wat gejaagd schijnt en ik voor kleine confidenties een oud zwak heb. Nu, wat is 't?’

Karel gaat wat dichter bij zijne moeder staan: ‘Ik ben verliefd!’

‘En de dame, die je op het oog hebt, is Juffrouw Pernis! Ja, jongen, sta maar niet zoo verwonderd te kijken. Je kunt niet veinzen en ik ben je moeder.’

‘U hebt er toch niet tegen? Ik weet wel, dat ik misschien eene meer passende partij - zooals de wereld dat noemt - kon doen, maar nu u mijne uitverkorene kent, zeg... vindt u 't niet een heerlijk meisje?’

‘'t Is toch, Goddank, nog evenals vóór veertig jaren, in mijn tijd! Eeuwige jeugd onder telkens andere gedaante! - Nu - tusschen er niet op tegen hebben en heerlijk vinden is nog al een afstand. Ik geloof echter, dat bedoeld meisje twee deugden bezit, die voor eene goede vrouw onmisbaar zijn: bescheidenheid en oprechtheid.’

‘Dus u wilt....’

‘Ik wil je geene moeilijkheden in den weg leggen. Morgen of overmorgen, als onze gast weer in zijne eigen woning is, zal ik acces voor je vragen, ten minste wanneer je eenige zekerheid hebt, dat het meisje je niet zal afwijzen.’

‘Ik heb aan Frederieke nog met geen woord mijne liefde verraden. Ik vond dat onder de gegeven omstandigheden minder kiesch. Maar toch meen ik, dat ik haar niet geheel onverschillig ben.’

‘Wel! Mijnheer beeldt zich nog al wat in.’ En de moeder zag, in tegenspraak met hare woorden, niet zonder trots naar den kloeken zoon, die zoo flink de inspraak van zijn hart volgde.

Leed Karel in dit opzicht aan inbeelding? Al had hij tot nog toe tegen Frederieke gezwegen, de voelhorens der liefde, van dat godde-

lijk, onbegrepen goed, hetwelk in ongerepte zuiverheid alleen der onbedorven jeugd ten deel valt, trillen bij de geringste aandoening; zij hadden hem verraden, dat er overeenstemming van gevoelens aanwezig was; dat hij niet alléén beminde. Zij had zijne sprekende blikken, - die haar o! zoo anders voorkwamen dan de oogen, waarmee de heer Sasman haar aankeek, - blikken vol eerbied en liefde, wel opgemerkt. Welk meisje zou ze *niet* opgemerkt hebben? En... eene zekere schuchterheid in zijn bijzijn was welsprekender geweest dan tal van woorden. - -

Op hetzelfde uur was enkele straten verder een drietal eveneens aan de koffietafel gezeten: Mevrouw Pernis met Frederieke en den heer Sasman, welke laatste zich op dit uur schadeloosstelde voor het gemis van de theetafel, die, sedert het aan 't hoofd des gezins overkomen ongeval, was opgeheven.

'U zegt dus, dat Mijnheer reeds morgen naar hier vervoerd mag worden? Inderdaad eene heuglijke tijding,' sprak de heer Sasman.

'God is met ons geweest in deze beproeving,' meende de moeder. 'Toch zal er nog geruime tijd moeten verloopen, eer mijn man weer het gebruik zijner ledematen zal hebben.'

'Ook kunnen wij Mijnheer Steensma en diens moeder niet dankbaar genoeg zijn. De dadelijke hulp en verpleging heeft er zeker niet weinig toe bijgedragen, dat de koorts niet erger geweest is. Wat zijn er toch goede menschen op de wereld!'

'Die uitroep is hier zeker niet misplaatst, Juffrouw. Ik heb de eer, de familie Steensma eenigszins te kennen; 't zijn allercharmantste menschen.' En tot de moeder het woord richtende: 'Jammer, dat Karel, de zoon, wat al te modern is naar mijne opvatting. De oude leer is volgens hem maar formalisme, dat de lieden in banden houdt, terwijl de levenmakende kern over 't hoofd wordt gezien. Enfin, u kent ook al de drogredenen, waarmee de ongeloovigen het gebrek aan geloof trachten te bemantelen. Van hem echter betreur ik het.'

'Als er geene slechter ongeloovigen zijn dan de heer Steensma.... Edel te handelen, heeft hij nog niet verleerd.' De toon, waarop Frederieke sprak, was warm.

''t Is natuurlijk, dat een gevoel van dankbaarheid u dringt, niets dan goeds te willen hooren van hen, die goed jegens u handelden. Uwe moeder zal overigens wel willen bevestigen, dat volmaakte menschen naar de wereld nog niet met godvruchtigen en geloovigen op één lijn moeten geplaatst worden.'

'Vindt u?' was alles, wat Frederieke hierop koel ten antwoord gaf. Zij vond hem volkomen onuitstaanbaar en pedant en scheen alle verdere woordenwisseling over dit onderwerp en dezen persoon te willen afbreken. Zij nam ten minste later een onverbrekelijk zwijgen in acht tegenover den heer Sasman.

Deze, die ieder ander naar zichzelf beoordeelde, vatte uit de hou-

ding der jonge dame achterdocht op en kwam tot de conclusie, dat Steensma op zijn gebied jaagde en klaarblijkelijk met beter gevolg dan hijzelf. Wat sprak er groote belangstelling uit de weinige woorden, waarmede zij de partij voor zijn mededinger had opgenomen! Dat prikkelde zijn hartstocht voor het schoone meisje; onbewust wakkerde zij de vlam aan, die met onzuiveren, ja, misdadigen gloed in Koert Sasman brandde. Dat haar overlast of gevaar kon dreigen van diens zijde, kwam niet in haar op: zij wist immers, dat hij verloofd was.

Wanneer de mensch aan zijne goede voornemens met even sterken nadruk vasthield als aan de kwade, zou de wereld de volmaaktheid te gemoet gaan. 't Is een raadselachtige trek in 's menschen karakter, dat, wanneer eenmaal het voornemen tot iets verkeerds is opgevat, de uitvoering daarvan meestal met onverzettelijkheid wordt doorgedreven, terwijl de belangstelling in het goede heel dikwijls spoedig verflauwt. Met Koert Sasman ging het eveneens. De begeerte was hartstocht geworden, en zij, die hem eene leidsvrouw ten goede moest zijn, was slechts een hinderpaal in zijn oog. De kleine diamant van den verlovingsring schoot zijne stralen in Koert's oog, doch het was hem geen licht, dat den goeden weg aanwees, maar een dwaallicht, dat hem wrevelig maakte, door gedurig aan den band te herinneren, die hem aan zijn meisje hechtte.

Koert bleef den geheelen verderen dag te huis, peinzende op middelen, om tot zijn doel te geraken. Geweld gebruiken, zijne verloving, al was het in schijn, verbreken, dat alles leverde eigenaardige bezwaren op. Toch, als de gelegenheid gunstig was, zou hij daartegen niet opzien.

Het openen en dichtslaan van de huisdeur onttrok hem aan zijn gepeins. 't Was bijna duister, maar hij onderscheidde toch nog goed de moeder, die uitging. ‘En wel zonder de dochter! Dus is de preutsche maagd alleen thuis!’ En terwijl Mevrouw Pernis op weg is, om, onbewust van het gevaar, dat haar eenig kind boven 't hoofd hangt, voor het laatst nog eens in het vreemde huis haar kreupelen man een bezoek te brengen en afspraak te maken voor zijn vervoer op den volgenden dag, zien wij Koert Sasman zich de handen wrijven en hooren wij hem mompelen: ‘Mooier gelegenheid komt er niet... nu of nooit.’

Een half uur is voorbijgegaan. In de huiskamer is de lamp reeds ontstoken, en Frederieke naait ijverig aan eene nieuwe huisjapon: hare beste kleedjes, maar die ook alleen, worden buitenshuis door eene naaister van beroep gemaakt. Hare lange wimpers zijn neergeslagen en somtijds is 't alsof er voor een oogenblik een glans op haar gelaat verschijnt. Komt die glans van buiten, door eene flikkering der lamp, of van binnen, door eene flikkering der ziel? 't Is niet met zekerheid uit te maken, ofschoon de laatste onderstelling de waarschijnlijkste is. Want die nadenkende uitdrukking der trekken, dat opschrikken, als er aan de deur geklopt wordt, zijn teekenen, dat de ziel bezig is.

‘Als ik niet stoor, Juffrouw, mag ik dan een oogenblikje komen praten; eene ware ontspanning na een geheelen dag studeerens.’

‘O, is u 't, Mijnheer Sasman. 't Spijt me, dat moeder juist is uitgegaan.’

De heer Sasman wil dien wenk niet begrijpen, en met een: ‘U permitteert dus,’ neemt hij plaats op een stoel, niet al te ver van Frederieke verwijderd.

Deze werkt ijverig voort onder een opkomend gevoel van wrevel, hetwelk de naald spoediger op en neer doet gaan.

De bezoeker vervolgt: ‘Ik heb de vrijheid genomen, het nieuwste werk van Hamerling mede te brengen, maar ik zie u zoo druk met nuttiger werk onledig....’

‘Ja, Mijnheer, ik heb wezenlijk in de eerste dagen geen tijd voor lectuur.’ Deze eenigszins bits uitgesproken woorden komen haar zeker onverdiend voor, want zij vervolgt: ‘Dit werk moet noodzakelijk afgemaakt worden, en dan de oppassing van mijn goeden vader... Ik dank u intusschen voor uwe attentie.’

‘De vermelding van uw vader herinnert mij, dat ik iets op 't hart heb. Van ochtend schijn ik niet gelukkig te zijn geweest in mijne uitdrukkingen. Heb ik u in iets gekwetst?’

Een bijna onmerkbaar blosje kleurt hare kaken. ‘Volstrekt niet, Mijnheer.’

‘Zoo u wist, hoe gaarne ik alles vermijden wilde, wat u onaangenaam kan zijn,.... Ik heb hier te veel vriendschap genoten, dan dat het in mij zou opkomen, iets te zeggen of te doen, wat u minder welgevallig is.’

‘Maar Mijnheer, ik weet niet, dat u iets gezegd of gedaan...’

‘Toch wel, Juffrouw. Mijn oordeel over mijn vriend Karel Steensma scheen u niet aan te staan, en daaraan heb ik uwe koelheid toegeschreven.’

‘Maar Mijnheer...’

‘Uwe koelheid, Juffrouw Frederieke, kan ik niet verdragen.’ En terwijl hij zijn stoel dichter naar haar toeschuift: ‘Zeg mij, dat gij mij haat, mij verafschuwt, maar wees niet koel.’

‘U vergeet, waar gij zijt; dat u verloofd zijt.’

‘O neen, dat vergeet ik niet; ik word er maar al te zeer aan herinnerd. Frederieke, ik kan niet buiten u!’

‘Schandelijk! Misbruik te maken van den toestand van mijn armen vader; te wachten, totdat ik alleen ben, en mij zulke taal te doen hooren!’ Zij is opgestaan en beeft over haar geheele lichaam. ‘Mijnheer, vertrek!’

‘Zeg, dat gij de mijne wilt wezen, en ik verbreek mijne verloving: ik trotseer de geheele wereld!’

‘Ga, Mijnheer, of ik roep om hulp.’

‘Neen, ik ga niet! Eerst moet ge de mijne zijn.’

‘Meineedige! Huichelaar!’

‘Uw vriend Steensma - maar dien zult ge niet hebben - heeft mij ook eens dien vereerenden titel gegeven. Welnu dan, het masker af....’

En nu begon eene wilde jacht rondom de tafel. Aan ontkomen was niet te denken. De angst deed Frederieke's slapen hameren. Zoo iets leelijks had zij nog nooit aanschouwd als het door woeste begeerte en teleurstelling misvormde gelaat van haar belager. Was het verbeelding of werkelijkheid... zij ziet hem reeds den arm uitsteken, voelt, hoe hij haar aangrijpt.... De benauwdheid perst haar een kreet af, en.... tegelijkertijd wordt de deur met haast geopend en verschijnt Karel Steensma, gevolgd door Frederieke's moeder.

‘Moeder! Karel! Goddank! O, die ellendeling!’

‘Groote God, wat gebeurt hier!’ roepen de binnenkomenden uit, terwijl Frederieke snikkende, met de handen voor het gelaat, op een stoel neervalt. Zij snellen op haar toe. Het meisje kan niet spreken, maar slaat hare armen om moeders hals.

Koert Sasman, de kans schoon ziende, is intusschen met stille trom verdwenen. Hij scheen er niet op gesteld te zijn, met zijn ‘vriend’ Steensma in nadere bijzonderheden te treden over het zoo even gespeelde tooneel.

Eindelijk brengt Frederieke uit: ‘Moeder, laat mij niet meer alleen!’

‘Bedaar, kind, ik ben nu bij je!’

‘Ach moeder, ik was zoo ongelukkig!’

‘Vertel maar eens, kind, dat zal je lucht geven.’

Zij wordt Steensma nu weer gewaar; zij bloost en stottert: ‘Dat u van zoo'n tooneel getuige moest zijn!’

‘Juffrouw Frederieke, straks, toen ik binnenkwam, heb ik gemeend, mijn naam van uwe lippen te hooren. Dat geeft mij moed, om nu, in bijzijn van uwe moeder.... Ik wilde zoo gaarne het recht hebben, als uw beschermer op te treden,.... Wilt ge mijne vrouw worden?’

Zij meende later, dat zij ‘ja’ geknikt had. Woorden kon zij niet uiten, maar zij borg het hoofd opnieuw bij hare moeder.

Deze, die aanvankelijk niet wist, hoe zij het had, vroeg eindelijk aan Karel, of hij niet met overijling, onder den indruk van het oogenblik handelde.

‘Het heeft mij moeite genoeg gekost, te zwijgen, Mevrouw, terwijl ik u naar huis geleidde. Maar ik heb mij bedwongen, omdat mijne moeder toch morgen, als Mijnheer Pernis weer binnen zijne eigen wanden zijn zou, de hand van uwe dochter voor mij zou komen vragen. Ik bereid mijne moeder eene teleurstelling, maar zij zal het zeker billijken, dat ik onder deze omstandigheden zelf het aanzoek doe. Mag ik hopen, Mevrouw?’

‘Wat gebeurtenissen op één avond! Nu, Free, welk antwoord moet ik aan Mijnheer geven?’

Zij legde tot antwoord hare hand in de zijne en bloosde, zooals zij nog nooit gebloosd had.

‘Ongestoord wil ik mijn geluk genieten, Frederieke, en dus eerst met Sasman afrekenen. Vertel nu toch eens, wat er gebeurd is.’

‘'t Is te schandelijk! O Mijnheer... O Karel! nooit zal ik dezen avond vergeten!’ En zij vertelde, wat wij reeds weten.

‘Die lage ploert, zoo'n huichelachtige schelm! Hij zal oogenblikkelijk vertrekken. U vindt goed, Mevrouw, dat ik hem 't huis uitzet?’

‘In Godsnaam, Karel, geen geweld!’

‘Geweld! Neen, wees gerust, Free, ik zal mijne handen aan den lagen schelm niet bezoedelen. Maar geen uur langer mag hij onder hetzelfde dak met mijn meisje blijven.’

Het gevolg van het onderhoud, dat Karel met Sasman had, was, dat deze een half uur daarna op luidruchtige wijze de huisdeur achter zich dichtsloeg. Hij zou den drempel niet weer overschrijden; den volgenden dag zou zijn goed worden afgehaald.

Ongeveer een jaar later was Karel gedoctord en was Frederieke zijne vrouw geworden. Hunne woning was het oude, deftige heerenhuis, waar Karel's ouders gelukkig waren geweest en waar zijne moeder nog lang getuige bleef van de liefde van het jonge echtpaar. De intusschen gepromoveerde heer Koert Sasman was in eene kleine plaats tot rechterlijk ambtenaar benoemd en nog steeds ongehuwd. Op voorstel van Karel had men besloten, de ouders van Juffrouw Alice Hoogerman met het gedrag van den aanstaanden echtgenoot bekend te maken, wat Karel redelijker vond, dan dat men later, als het huwelijk ongelukkig bleek te zijn, wijsheid verkocht met een: ‘Dat heb ik wel gedacht; 't kon niet anders uitloopen.’ Door werkeloos toe te zien, had men toch eigenlijk dat ongeluk op zijn geweten. Deze stap had tot de verbreking der verloving geleid.

Lang bleef Sasman niet op dezelfde standplaats. Reeds spoedig las men zijne verplaatsing naar eene gemeente, die waarschijnlijk meer met zijn smaak overeenkwam, want hij was op eigen verzoek verplaatst. Zooals Karel vernomen had en hij lachend aan zijne vrouw mededeelde, had Mr. Koert Sasman ter audientie bij den Minister verklaard, in zijne gemeente niet naar de kerk te kunnen gaan, omdat de eenige Protestantsche kerk door een modernen predikant bediend werd!

‘Het ras der Tartufen,’ meende Frederieke bij die gelegenheid, ‘is het gevaarlijkste en onverbeterlijkste ter wereld; daarvan weten wij een woordje mee te spreken.’

J.A. JUNGMANN.

Aan een gewonden reus.

't Ontzag, dat al wat zwak is, koestert voor de kracht,
Buigt ons, o Stoom-reus, neer voor U, wiens wondre macht
Den aardbol samentrekt, de grenzen, ons gesteld
Door Ruimte en Tijd, verbreekt met toomeloos geweld.
Wát is der Vorsten wil, wát 't nietig zegeteeken
Van 's krijgers woest geweld, bij d' Uwe vergeleken!
Geen dwingeland heeft ooit door woord of daad vermocht,
Wat Gij volbrengen kunt met éénen ademtocht.
Gij maakt de volken één, trekt landen tot elkandren;
Door U wordt iedre stad slechts voorstad van al d'andren;
De huizen vallen saam, en over berg en land
Reikt, of 't zijn nabuur waar', de mensch den mensch de hand!

'Wat gaat het snel vooruit!' hoort m' in zijn eenvoud roepen
Den landman, wijl in 't veld het vee bij gansche troepen
Ter weide inwaarts holt, verschrikt door 't ruw geweld,
Waarmee het ijzren monster rustloos voorwaarts snelt.
Maar hij, die meer nog zoekt dan slechts 't uitwendig wezen,
Zal dieper zin bespiên, zal grootscher denkbeeld lezen
In 't dondrend stoomros, dat, met doffen zucht op zucht,
Den gloênden adem sissend spuwend in de lucht,
Een weg door 't ruim zich baant met breidelooze krachten,
Ja, als ten spot van aardsche of bovenaardsche machten,
Door rotsen henenboort, naast kloven voorwaarts holt,
Met donderend geraas langs bergen neerwaarts rolt,
Om weer met koenen sprong 't ravijn te overschrijden
Of d'opgezweepten stroom met ijzren arm te snijden,
En dan langs 't effen pad zoo snel weer henenvliedt,
Als 't roofdier uit de lucht op 't offer nederschiet.
'Dat is een *hoogre* geest!' roept, van ontzag doordrongen,
Het denkend schepsel uit. 'Aan 't heilig vuur ontsprongen,
Dat in des menschen brein d'Almachtige eens ontstak,
Is dit verblindend licht! Wat daar zijn baan zich brak
Van 't Noorden naar het Zuid, van 't Oosten naar het Westen,
Langs stroom en berg en dal, door steden en gewesten
Voortstuivend met een drang, dien geen geweld weerstaat,
Dat is geen wagen slechts, die sneller voorwaarts gaat,
Dan andre wagens gaan, - wat met die energie
Een weg zich baant door 't ruim, is bovenaardsch Genie!'

Als vonk *dier* heilge vlam, die, nimmermeer te dooven,
Zelf slechts een vonk gelijk, aan 't godlijk vuur van boven
Weleer ontsprongen is; die, vallend op deez' aard,
In 's menschen ziele 't streven brandend heeft gebaard,
Om, als d'Almachtige, het gansch Heelal t' omvatten,
Om, zoekend zonder grens, ter dood zich af te matten,
Als zaad des heilgen Geestes, die, wien Hij bezielt,
Nú hem verhoogt tot God, dan weer hem 't hart vernielt
Door 't wreed bewustzijn, dat hij nimmer zich *kan* heffen
Tot waar hij stijgen wil, doch plots weer, door 't beseffen,
Dat eedlers in hem schuilt, dan 'tgeen hij op deez' aard
Als 't nietig levensdoel der menigte ontwaart,
Zijn hersnen zwanger maakt van heerlijke gedachten
En hem volbrengen doet, waartoe slechts hoogren machten
't Vermogen scheen gegund, - als kind dier *hoogre* sfeer
Buigt, Stoomkracht, zich de mensch voor U vol eerbied neer!
En ziet hij dan, bij al de wonderbare werken,
Door Uwen arm gewrocht, Uw wording zich beperken
Tot wat de mensch zich slechts 't eenvoudigst denken kan;
Ziet hij, hoe niet Uw kracht de hulp van dier of man
Behoeft, om uit haar schijnbren sluimer op te waken,
Maar door een weinig vocht de hitte te doen raken
Een onweerstaanbre drang zich wijd en zijd ontspant
En weer zich leiden laat door eene kinderhand, -
Dan voelt hij in 't gemoed den eerbied nog vergrooten
Voor zóó iets sterks en groots, uit zóó iets kleins gesproten.

En toch - ginds naakt een macht, o Stoom, die van Uw troon
U weg zal stooten, die een nieuw geboren zoon
Van 't menschelijk genie ter heerschappij wil roepen.
'ELECTRON op het schild!' zoo jubelen de groepen
Van 't jongre krijgsmans-volk, dat op de strijders-baan
Van 't leven - wilde 't al - niet stil *kan* blijven staan.
Welnu, wat nood, o Vorst! Alleen de zwakke geest,
Niet die des Titans is 't, die 't stervens-noodlot vreest.
Erken Uws volgers recht! Zal eens deze aard' behooren
Aan d' Electriciteit - *Uw* roem gaat niet verloren!
Daal neer van Uwen troon in rustig fiere kracht.
Wijs Uwen volger op al 'tgeen Gij reeds volbracht,
En voeg het woord hem toe: 'Aan *U* behoort het heden;
Tracht op 't gebaande pad met eere voort te treden,
Opdat ge aan 't eind, als *ik*, niet dit het meeste vreest:
'Niet meer te ZULLEN zijn', maar 'niets te zijn GEWEEST!'

P.B.

Levenswoorden.

Een liefdevolle opmerkzaamheid op datgene, wat de mensch bezit, maakt hem rijk; daardoor verkrijgt hij een schat van herinneringen betrekkelijk onverschillige dingen.
GÖTHE.

Voort en voort vliegt de wagen van het lot, door de zonpaarden van den tijd getrokken; onzichtbare geesten drijven de rossen aan en ons blijft niets over, dan kloek de teugels te houden, opdat de raderen de steenen op den weg vermijden en de wagen niet omver valt. Waarheen gaat het in de vaart? Wie zal het zeggen? Wij herinneren ons nauw, vanwaar wij komen!
GÖTHE.

Toon den trotschaard uw onverschilligheid en gij ontwapent hem.
KLINGER.

Waar gevoel en goede smaak hebben voelhorens - een gave der natuur, die aan kleine insecten verleend werd en welke veel menschen ontberen.
BENZEL-STERNAU.

Hoe weinig valt er op den invloed van de wet der zedelijkheid te bouwen bij een wezen, dat niet sterk genoeg is, zich aan de hygiënische voorschriften te houden, schoon de straf der overtreding hem spoedig de slechte gevolgen doet ondervinden.
KLINGER.

Wie de wijsheid aan de gezondheid opoffert, heeft minstens ook de wijsheid opgeofferd.
JEAN PAUL.

Dikwijls doet ons leven ons denken aan de vruchtboomen in den winter. Wie denkt eraan, dat die dorre takken in het voorjaar weder groen worden en bloeien en weder vruchten dragen. En toch, wij hopen, wij weten 't.
GÖTHE.

Wie uit de boeken niet meer leert, dan in de boeken staat, heeft de boeken slechts half gebruikt. Indien de boeken iemand niet leeren, ook datgene te verstaan en te beoordeelen, wat er niet in staat; indien de boeken het verstand niet scherpen en verhelderen, hij zou er niet veel aan verliezen, indien hij in het geheel geen boeken gelezen had.
LESSING.

Verstandstrots is het bedriegelijkste van alles en, wanneer de eigen-

liefde de moeder is van de zelfzucht, dan is verstandstrots zeker haar vader.
KLINGER.

Het is een zeer gewone, maar zeer schadelijke zelfmisleiding, dat men zich ten allen tijde voor den eenigen man houdt, die zekere dingen opmerkt.
JEAN PAUL.

Onder alle dingen op aarde is een *eigen hart* de kostbaarste bezitting, en toch, onder duizenden zijn er nauw twee, die het hebben.
GÖTHE.

Het is voor 't minst een gewaagde gevolgtrekking, den mensch te willen beoordeelen naar zijn voornaamsten hartstocht, dien hij zelden verbergt of verbergen kan. Den sleutel voor de waarde van zijn hart en zijn verstand vindt men veeleer in de middelen, die hij tot bevrediging van zijn hartstocht aanwendt, en die middelen verbergt hij; men moet ze naspeuren.
KLINGER.

Met levenslust is het als met de gezondheid: hij ontvlucht hem, die veel geniet, om bij den vermoeiden werkman te wonen.
BENZEL-STERNAU.

Iedere ondeugd is de ontaarde dochter eener brave moeder.
CREMER.

De mensch is tienmaal sterker, wanneer zijn pols kalm blijft en zijn oordeel vrij.
TAINE.

De wereld is een spiegel en geeft ieder de weerkaatsing van zijn eigen gezicht terug.
THACKERAY.

Iedereen heeft zijn geluk in zijn eigen hand, evenals de kunstenaar de ruwe stof, die hij tot een beeld wil vervormen.

Met deze kunst is het echter evenals met alles; alleen het talent daartoe wordt ons aangeboren; het moet geleerd en zorgvuldig ontwikkeld worden.
GÖTHE.

Het leven is een ernstige zaak, waarin men een zegen of een vloek voor velen kan zijn. Maar niet als zoodanig wil men het beschouwen; men verlangt niets beters te zijn dan een vogel, die zijn veeren opplukt en hier en daar pikt, wat hij 't liefst lust. Men is ontevreden met de wereld, omdat men de kleinigheden niet krijgen kan, die in den smaak vallen, en niet omdat het een wereld is, waarin myriaden van mannen en vrouwen in zonde en ellende vergaan of met bederf besmet zijn.
ELIOT.

Het is weldadig te bedenken, dat hetgeen waarop het in de wereld aankomt, om iets groots tot stand te brengen, in de eerste plaats is, niet takt, niet waardigheid, maar hart.

PIERSON.

Of een theoretische overtuiging zalig dan ongelukkig maakt, hangt niet zoozeer af van haar inhoud als van den geest, waarin zij aanvaard wordt.

LAND.

In gezelschappen vertoonen de menschen in den regel slechts staaltjes van hun waren, zooals de commis-voyageurs; wanneer ge echter meent, dat het stuk ook zoo is, dan loopt ge erin, want zelden gaat de levering op staal.

HIPPEL.

Vele weinig bekende vrouwen oefenen in den engen kring van het huiselijk leven stille deugden uit, waarvoor dikwijls een hoogere graad van sterkte des gemoeds wordt vereischt dan die, waarmee op het groote schouwtooneel der wereld de daden verricht worden, die de bewondering van het publiek wekken en de pennen der geschiedschrijvers bezighouden. En berust niet grootendeels op die stille deugden het welzijn der huisgezinnen en op deze weder de welvaart van den staat?

WIELAND.

Geen erbarmelijker wezen op de wereld dan een besluiteloos mensch, die op twee gedachten hinkt, ze gaarne zou vereenigen en niet begrijpt, dat niets ze vereenigen kan als juist de twijfel, de onrust, die hem pijnigen.

GÖTHE.

Een al te nauwgezet geweten, dat zijn eigen ik overschat, maakt zwaarmoedig, indien het niet door groote werkzaamheid in evenwicht wordt gehouden.

GÖTHE.

Er zouden meer flinke menschen zijn, wanneer men den moed had, het te wezen; den wil daartoe hebben zeer velen.

KLINGER.

De menschen deelen gaarne hun slagen, maar niet hun lauweren.

BENZEL-STERNAU.

Wij ontdekken bij het najagen van stoffelijken rijkdom en welvaart een noodlottig verschijnsel, namelijk, dat er verraad schuilt in hun bezit en dat zij niet te verkrijgen zijn dan door verzwakking en uitdooving van het moreel gevoel.

EMERSON.

Er zijn van die voorname menschen, die niet weten, wat zij zeggen; op hun woorden afgaande zou men gelooven, dat zij alles wisten, maar zij begrijpen niets. Wie geen ervaring heeft van de wereld en haar vuurwerk, meent, dat deze grootsprekers ook daders des woords zijn, en bewondert zoo veelomvattende kennis. Hoed u voor hen; zulke helden ratelen alleen; zij hebben geen geest en verbinden geen kracht en waarheid aan hun woorden.

HIPPEL.

Sedert de uitvinding der schrijfkunst hebben de verzoeken veel van hun kracht verloren, de bevelen daarentegen gewonnen. Geschreven verzoeken kan men gemakkelijker weigeren en geschreven bevelen lichter geven dan mondelinge. Bij beide wordt een hart vereischt, dat dikwijls ontbreekt, wanneer de mond spreken moet.

LICHTENBERG.

Elke band van ons leven is een schuld; de plicht gebiedt de trouwe betaling van die schuld; nergens anders zult gij vrede vinden.

ELIOT.

Wij moeten het leven niet tot een feest maken, zoolang er nog zooveel leed te verzachten is.

AUERBACH.

De grootste verdienste van den mensch moet daarin bestaan, dat hij de omstandigheden zooveel mogelijk leidt en zoo min mogelijk door haar zich leiden laat. Alles buiten ons en in ons is slechts bouwstof en diep in ons verscholen ligt de scheppende kracht, die moet voortbrengen, wat wezen zal, en ons rust noch duur laat, totdat wij buiten ons of in ons hebben voortgebracht, wat er zijn moet.

GÖTHE.

Wij zijn niet klein, wanneer de omstandigheden 't ons moeilijk maken, maar wanneer zij ons overheerschen.

GÖTHE.

Het algemeene oordeel is altijd verdacht en van den man, die algemeen geprezen wordt, kan men veilig aannemen, dat hij een zeer gewoon mensch is, want alleen dezulken verstaan 't, aan allen te behagen. Een eigen meening te hebben, gevoel van eigenwaarde, beleedigt de menigte en alleen hij bevalt algemeen, die op allen gelijkt.

KLINGER.

Vele menschen kweeken in zichzelf, wat zij in anderen afkeuren.

BENZEL-STERNAU.

Stel u elken morgen voor, welke hartstochten u op den dag vermeesteren kunnen, en gij zult er minder last van hebben, want men is zelden ten tweeden male zwak.

JEAN PAUL.

Wanneer men aan een werk begint, dan is het verstandig, om zich niet terstond om het eind te bekommeren, want dit heeft soms iets drukkends; men moet letten op 'tgeen, waarmee men op 't oogenblik bezig is, en als men daarmee gereed is, gaat men aan het volgende.
LICHTENBERG.

Er is veel lijden, dat in stilte geleden wordt, en de angst, die een menschelijk hart van pijn doet wegkrimpen, gaat dikwerf onmerkbaar in den storm van het voortgezweepte leven voorbij. Van menige aangeërfde smart, die een geheel leven vergald heeft, werd nooit zelfs fluisterend gerept.
ELIOT.

Ik ken vele menschen, die heel gaarne goed en verstandig zouden zijn, wanneer zij niet geloofden, dat zij beide kochten boven de waarde, welke deze in de wereld hebben, en dat wel voor zulke dingen, die werkelijk hooge en hoogere waarde juist in deze wereld hebben.
KLINGER.

Wien God een ambt geeft, dien geeft hij ook, zoo niet verstand, dan toch een vrouw.
JEAN PAUL.

Van nature bezitten wij geen gebrek, dat geen deugd, geen deugd, die geen gebrek kan worden. De laatste zijn zelfs de bedenkelijkste.
GÖTHE.

Waar vrees is, bestaat geen ware deugd; alleen de vrijheid is haar moeder, geeft haar waarde.
KLINGER.

Uw tong ijle niet uw gedachte vooruit.
BIAS.

Het leven heeft zijn waarde voor iederen man, die maar eenige vonken gezond verstand en gevoel en moed bezit. De flinkste kerel van allen is hij, die zich verheugen kan, dat hij geleefd heeft, omdat de wereld in het algemeen zoo ellendig is, en dat leven gediend heeft, om den een of ander te helpen, die zijn hulp noodig had.
ELIOT.

Het is onmogelijk, tot een zegen te zijn en zich niet gezegend te voelen.
VAN GORCUM.

Die vertwijfeling valt ons het zwaarst, waarbij wij gevoelen, dat wij ons lot verdienen.
KLINGER.

Godgeleerdheid. - wijsbegeerte. - onderwijs.

Platonisten van den laatsten tijd.

Wanneer wij bedenken, dat hoogst waarschijnlijk alle geschriften van Plato tot ons gekomen zijn; dat er onder de werken, die zijn naam dragen, slechts weinige worden aangetroffen (en gewis de minst belangrijke), wier echtheid betwijfeld wordt; dat daarentegen nog niemand uit het tot scepticisme geneigde ras der geleerden de *Phaedo,* de *Republiek*, het *Symposium*, de *Phaedrus*, *Philebus*, *Sophistes* als ondergeschoven heeft gebrandmerkt, dan wekt het zeker bevreemding, dat men na zoovele eeuwen nog niet tot eene door allen erkende verklaring van het Platonisme gekomen is. Toch wijst Duitschland zijne behoudende en geavanceerde Platonisten aan en komt Engeland Duitschland's voorrang in het verklaren van Griekenland's wijsgeer betwisten.

Gustav Teichmüller en Zeller verdeelen de geleerden van hun vaderland in twee vijandige kampen, beiden evenwel bondgenooten in eerbied voor den Helleenschen denker, terwijl hetzelfde Duitschland Prantl oplevert, die zich veroorlooft, in zijne der vertaling toegevoegde aanmerkingen, als hij Plato noemt, een vraagteeken achter het woord wijsgeer te plaatsen, en niet schroomt zich aldus uit te laten over diens phantastische beschrijving van den Kosmos: ‘Dies ist doch jedenfalls eine sehr bequeme Naturgeschichte: die süszen Früchte solcher Faulheit schlürfen immer die Mücker in vollen Zügen, wenn sie von dem verworfenen Pfühle der sinnlichen Materie in das Transcendente sich verzücken. Welch geniale Selbstkraft musste Aristoteles, der Schüler Plato's, haben um aus einer solchen mystischen Poesie sich zur verständigen Betrachtung dessen zu erheben, wie auch in den Seequallen und Tintenfischen der Zweckbegriff der Natur frohlockend sein Leben erweise.’ Men bespeurt hier een odium philosophicum, dat zijn broederschap met het odium theologicum niet verloochent.

Welk eene ergernis zijn die woorden voor hen, die gewoon zijn, van den goddelijken Plato te spreken. Ergernis voor Zeller was het ook,

toen Teichmüller, juist uit eerbied voor Plato's logische consequentie, ontkende, dat deze ooit de onsterfelijkheid der ziel had verkondigd; maar in zijn *Streitschrift* tegen Zeller begint toch ook Teichmüller, ongetwijfeld tot ergernis van Prantl, met de verklaring, dat Plato de grootste wijsgeer der oudheid geweest is; ja, dat hem wellicht, zooals door Bergman wordt gedaan, eene eereplaats boven de denkers van alle tijden moet worden aangewezen.

Neem nu Ueberweg en Archer-Hind. De eerste verkondigt, dat Plato's leer in het algemeen, zonder de werkzaamheid der dichterlijke phantasie, zonder ethische en religieuze opwellingen in rekening te brengen, niet is te verklaren, terwijl de Engelschman van dit tweetal zich aldus uitlaat: '*We must remember*, *that Plato is before all things a metaphysician: ethics*, *politics*, *logic*, *physics are to him so many forms of applied metaphysics; and if we would rightly follow the current of the thought*, *it is from a metaphysical source*, *that we must seek to trace it*'*;* of wel: '*I cordially agree with him* (*Teichmüller*), *that any interpretation of Plato*, *which attributes inconsistency to him*, *stands self-condemned. It may be very well for writers of Cicero's philosophical calibre to talk of Plato als* "*inconstans*"*; but when modern historians of philosophy impute to the greatest of philosophers self-contradictions of which the merest novice would be ashamed*, *one cannot but suspect them of seeking to lighten their own labours at Plato's expense.*'

Nog verder van de gewone voorstelling, dan Teichmüller zich waagt, begeeft zich Auffrath, die, zich aansluitende bij Cohen, eene geheele terzijdestelling van Aristoteles' opvatting omtrent de ideeënleer noodig acht.

Er moet dus wel eene bijzondere oorzaak aanwezig zijn, waarom men zelfs nu nog niet eenstemmig de vraag beantwoordt, wat Plato geleerd en bedoeld heeft. Immers, het is zeer bevreemdend, dat er zooveel verschil van gevoelen bestaat omtrent de meeningen van een schrijver, wiens geheele letterkundige nalatenschap in onze handen kwam en wiens stijl en taal als klaar en helder geroemd worden. Ook door de zorgeloosheid van afschrijvers en de neuswijsheid van interpolatoren kan zoodanige onzekerheid niet ontstaan zijn. Het euvel, door hen aangericht, bepaalt zich tot het invoegen van onschuldige, hoezeer dan ook door hare overtolligheid hinderlijke omschrijvingen of wel het verbasteren van echte taalvormen. Maar nergens behoefde de tekstcritiek een grooten passus te schrappen of ontdekte zij gapingen, die het verband onherstelbaar verbraken. Alles schijnt dus mede te werken, om het recht verstaan van Plato's leer gemakkelijk te maken. Vanwaar dan die onzekerheid? Voor velen is in dezen Aristoteles de zondenbok. Hij zou nimmer zijn leermeester begrepen hebben; door eene zekere nuchterheid van opvatting bleef hij, zoo beweert men wel eens, hangen aan den vorm, zonder tot de kern te kunnen

doordringen, - of men spreekt van afgunst en de zucht, om eigen schepping te verheffen ten koste van zijn voorganger. - Ik moet ronduit bekennen, dat zoodanige beweegredenen in een geleerde als Aristoteles, die genoeg aanspraak op waardeering aan eigen genialiteit ontleende, om zijn leermeester het zijne te geven, mij geheel ongeloofelijk voorkomen. Wel mag men aannemen, dat Aristoteles bij voorkeur licht heeft laten vallen op het verschil, dat tusschen hem en Plato bestond. Hij had zich te rechtvaardigen over zijn zelfstandig optreden langs nieuwen weg. Hij is dus zeker min of meer polemisch gezind, en het zal werkelijk geraden zijn, Plato uit Plato en niet uit Aristoteles te verklaren. Misschien heeft men dit laatste te veel gedaan. Men behoeft bij den tegenstander geene opzettelijke verdraaiing te veronderstellen, om voorzichtig te zijn, waar het de zuivere toelichting van een stelsel geldt.

Kon dus de omstandigheid, dat de eerste uitlegger van Plato's systeem diens tegenstander was, ongunstig gewerkt hebben, om hem juist te leeren kennen, zeker zijn er in Plato zelven eigenaardigheden, welke aan eene objectieve uiteenzetting van diens wijsbegeerte in den weg stonden. De eerste is gelegen in eene zekere onverschilligheid, waarmede Plato de termen zijner wijsbegeerte door elkander gebruikt. Dit geeft tot uiteenloopende opvatting gereede aanleiding. Immers, de waarde van die termen dient wel voor elke plaats afzonderlijk bepaald te worden. Vervolgens bezigt Plato vaak mythen en wat men zou kunnen noemen noodhulp-voorstellingen, en hult hij nu en dan zijne gedachten zoozeer in dichterlijke bewoordingen, dat het dikwijls moeilijk is, juist te onderscheiden tusschen kern en omhulling, tusschen den dichter, die zijne verbeeldingskracht leent, en den denker, die zijne dialectisch gevondene stellingen aldus inkleedt. Evenzeer is de aantrekkingskracht, door Plato op de meesten zijner verklaarders uitgeoefend, een bezwaar, om tot eene geheel objectieve uiteenzetting te geraken. Velen toch, bekoord door enkele gedeelten van onovertroffen schoonheid, begonnen in het Platonisme eene wijsbegeerte voor eigen gebruik te zoeken. Ze zijn van uitleggers aanhangers geworden, natuurlijk met dit gevolg, dat alles, wat niettegenstaande die vereering bleef strijden tegen eigen denken en den onvermijdelijken invloed eener geboorte in de negentiende eeuw, kunstmatig door hen verwijderd moest worden; aldus werd het Platonisme losgerukt uit zijn tijd en pasklaar gemaakt, om als hedendaagsche wereldbeschouwing dienst te doen. Zij, die Plato lezen, niet eene bloemlezing uit zijne werken, maar Plato met inbegrip van de minder verkwikkelijke *Philebus, Timaeus*, enz, zijn in den regel wijsgeeren, die de lectuur aanvangen met een eigen systeem in het hoofd. Is dat systeem idealistisch getint, dan moet Plato van dat stelsel de verkondiger, ten minste de voorlooper geweest zijn; maar dan wordt ook door zulke lezers alles, wat al te ver van onze voorstellingen af ligt, op min of meer ver-

nuftige wijze tot even zoovele zuiver moderne gedachten omgetooverd.

Liefde heeft alzoo de verklaring van Plato meer geschaad, dan haat zou kunnen doen, en nog steeds laat eene onpartijdige verklaring zich wachten.

Dit heeft echter ook zijne goede zijde. Het prikkelt, Plato zelf weer ter hand te nemen, om te zien, of de nieuwste uitleggers een meer bevredigend overzicht gaven dan de ouderen, - en al is het eenige resultaat van zulk een onderzoek, dat bij de vele reeds bestaande nog weer eene half-juiste uitlegging gevoegd wordt, het levert dit voordeel op, dat men geruimen tijd in goed gezelschap kan doorbrengen.

I.

De formule, waarmede Plato de werkzaamheid van alle wijsgeeren samenvat en omschrijft, vinden wij in zijn dialoog, die den naam *Sophistes* draagt. Zij worden daar aangeduid als mannen, die zoowel de hoeveelheid als de hoedanigheid der ‘zijnden’ (Onta) nauwkeurig zoeken te bepalen. Daarna schift de spreker de uiteenloopende richtingen op wijsgeerig gebied naar dien maatstaf, en wel in drie hoofdklassen. De eerste groep vormen zij, die slechts één *zijnde* aannemen, met name de Eleaten; de tweede zij, die een zeker aantal hetzij stoffelijke, hetzij logische of metaphysische (Onta) meenden te moeten stellen, en eindelijk de derde groep, de atomisten, d.z. zij, die zich een oneindig aantal stofdeeltjes als het ‘zijnde’ denken. Het ligt voor de hand, dat hier met de uitdrukking ‘zijnde’ de onoplosbare eenheden bedoeld worden, die de mensch noodig heeft, om zich eene voorstelling te vormen van de hem omgevende wereld en hare indrukken op zijn geest. Met merkwaardige klaarheid wordt hier door Plato alzoo omschreven, wat men juist in onzen tijd als het eigenaardige van elk wijsgeerig denken tegenover de eigenlijke wetenschap pleegt te stellen. Immers, deze beschouwing der ‘zijnden’ - (ontologie willen we haar noemen) - onderscheidt zich van de kennis der verschijnselen, phaenomenologie, doordat zij, òf als hypothese, òf als zeker resultaat van 't logisch denken, òf ook wel als vrucht eener openbaring, zekere persoonlijke of onpersoonlijke zelfstandigheden, die met de zinnen niet zijn waar te nemen, als onmisbaar verklaringsmiddel der bonte reeks van verschijnselen, zoowel buiten als binnen den mensch, aanneemt of als gegeven beschouwt. Met deze ‘zijnden’ worden dus bedoeld de blijvende eenheden tegenover de opeenvolging van toevallige samenstellingen; dat, wat *is,* tegenover dat, wat *schijnt*; de factoren, uit wier samenwerking zoowel de buitenwereld als de voorstelling daarvan in den mensch ontstaan is.

Nu is men wel gewoon, de Platonische wijsbegeerte ideeënleer te noemen, maar tegen die benaming zou men het bezwaar kunnen

opperen, dat de woorden ε□δοσ □δ□ς betrekkelijk weinig bij Plato zelf in dien zin worden gebezigd en minstens even vaak in andere beteekenis voorkomen.

Dit geldt nu wel min of meer ook van den term *onta*, maar toch vormt de bespreking der termen aan het werkwoord *zijn* ontleend, (*altijd op gelijke wijze zijnde, wezenlijk zijnde, niet zijnde, dat, wat is*, enz.) schering en inslag van de bepaald wijsgeerige gesprekken, n.l. de *Sophistes*, de *Theaetetus,* de *Republiek* en de *Timaeus.*

Buitendien zijn de woorden *eidos* en *idea* niet altijd bij Plato synoniem met dat, wat hij in de bovengenoemde eenheden *onta* bedoelt. De drie termen vertegenwoordigen drie gezichtspunten, waaruit men de zoogenaamde Platonische ideeën te beschouwen heeft, en dat men het onderscheid daartusschen uit het oog heeft verloren, gaf aanleiding tot de reeds vermelde uiteenloopende verklaringen.

De woorden *eidos* soort, *idea* voorstelling, afspiegeling, on *zijnde of wezen*, wijzen reeds door de beteekenis, waarmede zij in het dagelijksch leven gebruikt worden, ons den weg, waarlangs Plato allengs tot de voltooiing van zijn systeem gekomen is.

Ze doen ons dadelijk vermoeden, dat men eene logische, eene psychologische en metaphysische zijde van dit systeem zal hebben na te sporen. Nu is het, helaas! maar al te waar, dat Plato er nooit waarde aan schijnt gehecht te hebben, deze veelvuldig voorkomende termen juist te bepalen en het verschil nauwkeurig te doen uitkomen.

Eene schifting en vergelijking van alle plaatsen, waar die drie termen gebruikt worden, bewijst zulks duidelijk en moet ieder teleurstellen, die voor elk der drie woorden op iedere plaats zijne eigenaardige beteekenis tracht te handhaven. Toch blijft de omstandigheid, dat Plato drie verschillende termen gebruikt heeft, om zijne elementen aan te duiden, eene vingerwijzing naar den goeden weg, waarlangs wij diens ware gedachten kunnen benaderen, en eene waarschuwing, om niet die zijde, welke onszelven het meest toelacht, als de eenige in het licht te stellen. Terwijl nu over de verdeeling van Plato's dialogen in zekere groepen, die elk eene phase in zijn ontwikkelingsgang zouden vertegenwoordigen, de grootst mogelijke onzekerheid heerscht, terwijl b.v. de *Phaedrus* door sommigen als eene soort van openingsrede wordt beschouwd, door anderen onder de allerlaatste zijner werken gerekend wordt, brengt men toch algemeen een zeker aantal werken tot één groep te zamen, die men gewoon is de Socratische te noemen. De daartoe behoorende dialogen bewegen zich nog uitsluitend op het gebied der logica, der zuivere begripsvorming; daarin ontbreken de termen, aan Antologie ontleend, geheel en al. Behalve de werken van geringen omvang vallen hieronder ook de grootere *Protogoras* en *Gorgias.*

'In them', zegt Archer-Hind, 'we do not yet find Plato.' Daarin

volgt Plato nog trouw de Socratische methode, om tot eene zuivere definitie te geraken, of wel een type vast te stellen, waarvan alle toevallige omstandigheden uitgesloten zijn en dat geene der kenmerkende eigenschappen mist.

Zoo zou hij in deze periode, om tot de vaststelling van het begrip paard te komen, onderscheiden tusschen die eigenschappen, welke sommige paarden bezitten en andere niet, en die, zonder welke het dier geen paard zou zijn. Aldus wordt in deze groep van dialogen de idee (eidos) *uit* de zinnelijk waarneembare dingen of toestanden door abstractie volgens de methode der logica gevormd. In de *Euthyphron* (een dialoog, waarvan de echtheid niet boven allen twijfel is verheven, maar die toch naar aller oordeel geheel in Socratischen trant geschreven is en onder de andere werken uit Plato's eerste periode zeker niet misplaatst zou zijn), in dit gesprek dan wordt bij de poging, om eene bepaling van *vroomheid* te vormen, de uitdrukking eidos of idea gesteld tegenover pathos, dat is: toevallige of bijkomende omstandigheid. Als Euthyphron de vroomheid tracht te definieeren als datgene, *wat den goden welgevallig is*, ontkent Socrates geenszins, dat die opmerking waarheid bevat, maar betoogt, dat zijn gesprekgenoot op de vraag naar het wezen der vroomheid slechts heeft geantwoord met eene hoewel ware, toch niet het karakter omschrijvende opmerking, dat vroomheid den goden welgevallig is.

Ook in dit gesprek wordt telkens het woord (usia) gebruikt, maar slechts in den zin van het ware karakter, het eigenlijke en wel synoniem met eidos en idea, d.i. datgene, waardoor alles, wat vroom is, op dien naam aanspraak kan maken.

Nog zeer ver ligt deze beschouwing van den tijd, waarin de usia als eene afzonderlijke wereld, en wel de ware wereld, wordt voorgesteld, gescheiden van alles, wat ons de zinnen slechts als schijnbeelden voortooveren. Maar ook dan verliezen de Platonische ideeën niet geheel en al dit karakter van soortbegrip of type; nooit verloochenen ze geheel haar ontstaan uit de Socratische logica. Zelfs in de *Republiek*, waar de eigenaardige ontologie van Plato overigens zich geheel heeft ontwikkeld, lezen we nog: '*We zijn gewoon te spreken van vele schoone dingen*, *van veel*, *wat goed is*, *enz.*, *maar tevens van de schoonheid zelve, de goedheid zelve*, *terwijl we dus, wat we zoo even als eene veelheid beschouwden*, *onder één soort of begrip brengen*, *als vormende eene éénheid*, *en wel met de benaming: dat, wat is*.' Alleen deze laatste bijvoeging, '*dat, wat is*', waarmede een existeeren in anderen zin dan als abstractie van het waargenomene bedoeld wordt, herinnert ons, dat we niet meer uitsluitend aan de eenvoudige begripsvorming naar Socratische methode te denken hebben.

Evenzoo behouden overal elders de Platonische ideeën eene sterke verwantschap met de voorstelling *begrip*, *soort*, *type*, zooals die de moderne wetenschap, naar Socrates' voorbeeld, in het leven riep. Alles,

wat in eene latere periode van de ideeën als metaphysische substantie gezegd wordt, kan tevens dienen tot aanduiding en opheldering van wat de logica gewoon is onder *type*, *soortbegrip* te verstaan.

Zoo is de idee het zich gelijkblijvende, tegenover dat, wat zich ontwikkelt en dan weer vergaat. De individuen zijn slechts de tijdelijke, zwakke afspiegeling van de soort. De idee is duidelijk kenbaar en éénvormig; de dingen daarentegen dragen van haar slechts de door bijmengselen schier onkenbare en door ontaarding verzwakte kenmerken. En als het eigenschappen betreft van gemoed en verstand, waar wij voor de uitdrukking type gewoon zijn het woord ideaal te gebruiken, zou men evenzeer tot op zekere hoogte daarmede de Platonische idee als gelijkbeduidend kunnen voorstellen.

De Platonische ideeën toch zijn op dat gebied het absolute tegenover het relatieve, het van alle onvolmaaktheden gereinigde beeld. De idee *staatsman* of, in Platonische phraseologie overgebracht, '*dat, wat staatsman is*' (de Grieksche woorden van die uitdrukking zijn eigenlijk onvertaalbaar) is de samenvatting van de qualiteiten, die *alleen* tot het staatsman zijn behooren, en wel in den hoogsten graad; qualiteiten, die in de vertegenwoordigers van de idee op aarde, in de dragers van dien naam wellicht vereenigd zijn met die van koopman, vader, minnaar, enz. De staatsman in dien zin beoogt uitsluitend het welzijn zijner medeburgers, kent al hunne ware belangen, bezit de grootst mogelijke wilskracht, om uit te voeren, wat hem goed schijnt; evenzeer kan *de* geneesheer alle ziekten genezen, en doet hij zulks alleen ten bate zijner patiënten.

Door de bespreking van dergelijke typen of idealen wordt eenvoudig tegenover de gebrekkige werkelijkheid een volmaakt beeld gesteld. Al het toevallige, betrekkelijke, wordende is in de gedachten geëlimineerd en zoo worden de ideeën, in tegenstelling met de zinnelijk waarneembare dingen, de zuivere, zich altijd gelijkblijvende, de heldersprekende en onvergankelijke idealen of typen. Zij zijn, om eene uitdrukking te gebruiken uit de latere terminologie van Plato, '*de wezenlijk zijnden*', de ontoos onta. Ook om dezen term te verklaren, zou men desnoods het specifiek Platonische, de latere psychologische en metaphysische beschouwingen kunnen laten rusten. Men zou die benaming zeer eenvoudig aldus kunnen rechtvaardigen: het bestaan van elk individu is een voortdurend proces, een worden en vergaan zonder één oogenblik stilstand; zelfs de dingen, die op ons het meest den indruk van onvergankelijkheid en onveranderlijkheid maken, zijn aan gestadigen groei, aan voortdurende wijziging en slooping onderworpen; op hen past dus wel het woord *worden*, maar niet de term *zijn;* de mensch, als levend wezen uit lcihaam en ziel bestaande, als kind van aardsche ouders, is voortdurend *wordende* en *vergaande*, maar nooit in eene periode van *zijn.* Dat praedicaat *zijn* kan alleen oneigenlijk, onjuist van alles worden gebruikt, wat met stof en zinnelijkheid in betrekking

staat. Daarentegen is het *wezenlijk zijnde* het type, waarvan telkens weer nieuwe vertegenwoordigers gevormd worden. Om een beeld te gebruiken: het bosch *is*, maar alle stammen, bladeren en kruiden *worden en vergaan.*

De uitdrukking *zijnde* past dus alleen voor de normen, naar welke het zinnelijke steeds weer wordt opgebouwd, om een tijdlang *de flauwe afspiegeling* te wezen van de idee, die *is.*

De dingen kunnen gezegd worden *benoemd te zijn naar* de ideeën, maar niet eigenlijk, niet werkelijk te *zijn*, wat ze heeten; of wel, *ze deelen in* dat soortbegrip, ze hebben er eenige *gemeenschap* mede. Gelijk de geteekende rustbank staat tot de uit hout vervaardigde, zoo staat die weer tot het *begrip* rustbank. Bovendien moet men, om de werkelijke waarde van de uitdrukking *wezenlijk zijnden* (ontoos onta) juist te verstaan, niet uit het oog verliezen, dat het dubbele gebruik van het woord *zijn* ook wel degelijk invloed heeft uitgeoefend op het wijsgeerig denken. *Zijn* in den zin van bestaan en in den zin van *iets* zijn, d.i. zekere qualiteiten bezitten, worden dikwijls merkbaar met elkander verward. De miskenning van deze eenvoudige onderscheiding leverde niet alleen stof tot opzettelijke spitsvondigheden, maar zelfs zwarigheden voor den oprechten en schranderen dialecticus. In de uitdrukking *wezenlijk zijnde*, en andere omschrijvingen der Platonische ideeën, ligt zoowel de eene als de andere opvatting. Men denkt dus daarbij zoowel aan datgene, wat in tegenstelling met de tijdelijke verschijning het blijvende is, als aan datgene, wat eenige eigenschap in absoluten zin bezit. Wat wezenlijk zijnde genoemd wordt, is niet alleen vrij van het proces van wording en vergaan, maar is ook dat, wat het heet, in den hoogsten graad. Om dus juist en duidelijk het verschil tusschen ding en begrip te doen uitkomen, wordt van het eerste gezegd: 1°. dat het wordt en vergaat, maar niet *is*; 2°. dat het een flauw afschijnsel is van dat, waarvan het den naam draagt; 3°. dat het in schijn *is* en ook in schijn *dat* is, wat het heet te zijn; 4°. dat het slechts deelt in iets, wat werkelijk *is*; 5°. dat het als niet zuiver, niet onvermengd, slechts aanleiding tot, niet voorwerp van wijsgeerige bespreking kan zijn, en 6°. dat het een tijdelijke, gebrekkige verschijningsvorm is van iets anders, dat, eeuwig en absoluut zijnde, als het eigenlijke substraat van alle wijsbegeerte kan beschouwd worden.

Al deze aanduidingen kunnen zonder eenige hulp van metaphysische bespiegelingen verklaard worden als omschrijvingen voor den hoogsten maatstaf van waardeering en de vaste normen, die ons denken bezigt, als het alle wezens, dingen en verschijnselen rangschikt en leert overzien. In zulke woorden toont Plato aan de wetenschap haar weg en houdt hij het zedelijk bewustzijn, alsmede de waardeering, een helder licht van 't absolute schoon, het volmaakt zedelijke voor. Eene wijsbegeerte met zulk een doel zal, onder welken vorm ook, steeds geze-

gende vruchten dragen, maar was vooral gewenscht in een tijd, toen van twee zijden verderfelijke invloed zich deed gelden.

De wetenschap was in Plato's tijd bedenkelijk practisch. Eensdeels bestond zij slechts in eene verzameling kundigheden, bijéengegaard, om den oningewijde te verbazen, om de ijdelheid harer beoefenaars te voeden. Anderdeels werd zij begeerd als middel, om tot aanzien en rijkdom te geraken, om door vernuft en welbespraaktheid te heerschen in de volksvergadering en te overwinnen voor de rechters. Daarbij ontaardde ze maar al te vaak in schitterende voordrachten, die tegen de critiek van het nuchter verstand niet bestand bleken. Nog erger gevolgen moest het na zich sleepen, dat aan de objectiviteit van recht en waarheid getwijfeld werd en werd geleerd, dat recht willekeur was, door den sterkere aan den zwakkere opgedrongen; - eene afspraak, uit eigenbelang gesloten, die telkens kon gewijzigd worden, als een ontwikkeld man de domme menigte vermocht te bepraten.

Zoo verkondigde ook de sophistiek: waarheid is slechts datgene, wat men voor waar houdt. Buiten de oneindige verscheidenheid van persoonlijke overtuigingen bestaat geen voor alle individuen geldige norm, om waar van valsch te onderscheiden. Elk oordeel is even waar; want zoodra eenig persoon uitspreekt, wat hij denkt, heeft hij geuit, wat alleen voor hem waarheid kan zijn. Waarheid is dus meening, overtuiging, waan. Waarheid te verkondigen is dus iemand iets te doen gelooven. Zij verandert te gelijk met ieders overtuiging. Tegenover dat alles verkondigde Plato als doel der wetenschap: uit de wisselende verschijnselen en de vergankelijke vormen op te klimmen tot de vaststaande wetten en typen, en leidde hij de waardeering af van het betrekkelijke, gebrekkige, subjectieve tot de zichzelf gelijk blijvende, boven omstandigheden verhevene, voor allen en altijd geldige normen van hetgeen edel, schoon, goed en waar is.

Het is er verre van af, dat deze voorstelling der Platonische ideeën, n.l. dat zij zouden zijn de vaste wetten van ons denken, en de hoogste maatstaf onzer waardeering, de eenige zijde vormen, van welke men de Platonische wijsbegeerte te beschouwen heeft. Wel mag men volhouden, dat, wijl onder andere ook die eenvoudige gedachte onder zijne metaphysische en psychologische theorieën verscholen lag, het Platonisme eene vruchtbare, zegenrijke schepping geweest is, naardien het de wetenschap ervoor behoed heeft, te ontaarden in het opzamelen van onsamenhangende kundigheden en een arsenaal te worden, waaruit slechts ijdelheid, heersch- en geldzucht zich wapenen bemachtigden. Door steeds te wijzen op het '*wezenlijk zijnde*', bracht hij de wetenschap tot hare taak, om uit het wisselende, toevallige het constante en wezenlijke te leeren zoeken. Door zijne ideeënleer heeft hij de objectiviteit van waarheids- en schoonheidszin tegen de moderichting zijner tijdgenooten glansrijk verdedigd.

Bij de waardeerende beoordeeling van eenig systeem, dat zich als wijsgeerig stelsel voordoet of wel als godsdienstleer wordt verkondigd, is het misschien voldoende, te letten op de behoeften, waaruit het ontstond, en den invloed, dien het op verdere geslachten heeft uitgeoefend. Om naar dien maatstaf te oordeelen, kon men volstaan met het licht uitsluitend te doen vallen op de voor ieder aannemelijke waarheid, die aan het systeem ten grondslag ligt. Om evenwel Plato als denker te waardeeren en te volgen, dient men van veel meer kennis te nemen. Zoo men recht heeft, het Christendom te noemen de prediking van algemeene menschenliefde, terwijl men al het andere als dogmatiek, dus als oneigenlijk bestanddeel buitensluit, dan zal men evenzeer het Platonisme door de boven aangegeven hoofdtrekken genoegzaam geteekend kunnen achten; men zou echter met evenveel recht kunnen volhouden, dat èn bij het Christendom de algemeene menschenliefde èn in het Platonisme de strijd voor de mogelijkheid eener objectieve kennis en waardeering wel een zeer in het oog springende karaktertrek is, maar dat ze toch ook elders, in andere systemen en godsdiensten, worden aangetroffen en dat juist de *wijze, waarop* die twee stellingen zijn verkondigd, de eigenlijke waarde van het stelsel bepaalt. Maar al laten wij de vraag rusten, wat met het meeste recht de kern van eenig stelsel mag heeten, zeker is het, dat elke godsdienst behalve zijne strekking en zijn invloed eene soort van dogmatiek bezit en evenzeer elk wijsgeerig systeem naast zijne grondgedachte, welke men vaak geneigd is, zonder aarzeling te aanvaarden, eene psychologische en metaphysische zijde aanbiedt, die de geschiedschrijver niet mag verwaarloozen, al hebben ze voor latere geslachten hare waarde geheel verloren. Zoo ook kunnen natuurlijk de algemeenheden, die ik vooralsnog omtrent Plato's ideeën trachtte mede te deelen, allerminst als het eigenlijke Platonische systeem worden aangemerkt. Ze stellen slechts de vage gedachte voor, die Plato bezielde, toen hij aanving, zijn stelsel in elkander te zetten. Ze vormen den bodem, waaruit zich het geheel heeft ontwikkeld. Het eigenlijke systeem is langzamerhand de toelichting en rechtvaardiging van de gedachten, die hem aanvankelijk bezielden, voordat hij ze nog dialectisch bewezen kon achten. Het stelsel ontstaat uit zijn streven, om die noodzakelijke overtuigingen door bewijsvoering in ieders gemoed te wekken, om ze door middel van de dialectische methode voor alle tijden, voor zich en anderen, onomstootelijk te bevestigen. Waarschijnlijk toch is het uitgangspunt van elke wijsbegeerte of elken godsdienst eene bij intuïtie verworven gedachte of wel een besef van eene in de tijdsomstandigheden gegrondveste noodzakelijkheid, om deze of gene vaag erkende waarheid op logischen grond te vestigen, en door een sluitend stel beschouwingen te verdedigen en te bewaren. Doet de drang daartoe zich gevoelen in een dichterlijk gemoed, dan bezigt het gelijkenissen en beelden, terwijl de dialecticus tot syllogismen zijne

toevlucht neemt en de bespiegelende denker zich eene theorie opbouwt met transcendente principes.

Plato nu vereenigt alle drie genoemde hoedanigheden in zich. Daarom bezigt hij verschillende wapenen; de bewijsvoering in korte zinnen, waar telkens een begrip voor een begrip gesubstitueerd wordt, wisselt hij af met eene mythe, die de verbeeldingskracht hem leent, of wel hij laat den wereldbouwer ten tooneele treden, om van het vergankelijke, betrekkelijke element met het *eeuwige*, *zich altijd gelijkblijvende* de wereld te kneden, die de twee tegen elkander overgestelde elementen in zich bevat. Zoolang echter Plato zich tot logica of dialectiek beperkt, zijn de ideeën de *blijvende typen* tegenover de wisselende dingen; en van dat blijvende openbaart zich in het universum nergens duidelijker beeld dan de hemellichamen, door hunne regelmaat en schijnbare onvergankelijkheid.

II.

Was de benaming eidos of idea eene aanwijzing, om de ééne zijde der Platonische ideeën te benaderen, wij dienen nu na te gaan, welke hare beteekenis is als voorstelling, levende in den geest van den mensch. De vraag is dus: vanwaar onze kennis? Is zekere wetenschap mogelijk, of - wat Plato als moralist nader aan het harte lag - is den mensch een vaste, onfeilbare maatstaf van waardeering geschonken? Is de zinnelijke waarneming de juiste registratie, de zuivere reproductie der buitenwereld? Bezitten wij zekerheid omtrent de eigenschappen der dingen om ons heen of zijn onze opmerkingen dienaangaande slechts het maaksel van het waarnemend individu, afhankelijk van toevalligheden, in den waarnemer aanwezig?

Het subjectieve van elke waardeering was uitgesproken in het bekende '*de mensch de maat aller dingen*', de spreuk van Protogoras, of wel in de bewering: iets is slechts waar *voor iemand.*

Vooral in de *Theaetetus* stelt Plato zich ten doel, de betrekkelijke waarde van deze stellingen te doen uitkomen. De ernst en de nauwkeurigheid, waarmede hij in dien dialoog het subjectivisme van Protogoras ontvouwt, bewijzen, dat ze door hem allerminst als een ijdel sophisme slechts bespotting waardig gekeurd werden. Integendeel - Plato is over de verkondigers van dit min of meer specieuze stelsel vrij wat beter te spreken dan over hen, die slechts stoffelijke eenheden meenen noodig te hebben, om eene bevredigende verklaring te leveren van den gegeven toestand. De atomisten heeten bij hem: oningewijden, echte zonen der aarde, ongemanierd, hard en onhandelbaar, giganten, lieden, die geene existentie toekennen dan aan dat, wat ze tusschen duim en vinger kunnen drukken, den muzen vijandig, enz. Daarentegen zegt hij van Protogoras: '*Dan is deze toch werkelijk met veel meer vernuft gezegend.*'

De hoofdtrekken van die als vrij vernuftig gequalificeerde leer van Protogoras worden daarop met zekere van voorliefde getuigende uitvoerigheid medegedeeld.

Ze wordt aldus ongeveer beschreven: de wereld, die zich als een objectief bestaand en blijvend geheel aan ons voordoet, is slechts de opeenvolging van eene oneindige reeks tijdelijke verschijnselen. Blijvend, dus zijnde, is slechts de wijzigende kracht, die telkens de oorzaak is van een nieuw schijn-bestaan (□□νησις). Die wijziging of prikkel is tweeledig, elke soort tot in het oneindige verscheiden, maar terug te brengen tot een actief en passief vermogen; uit het samentreffen hiervan ontstaan een oneindig aantal gevolgen, die weer tot twee groepen zijn te brengen, de eene van het waargenomene, de andere van de waarneming, die te gelijk met het waargenomene ontstaat en verdwijnt; die waarnemingen dragen bij ons de namen: gezicht, gehoor, reuk, gevoel, genot, smart, begeerte, angst, enz. De groep van het waargenomene correspondeert nu met deze waarnemingen, zoodat b.v. allerlei kleuren met de gezichtswaarneming, geluiden met het gehoor steeds samenvallen. Zoodra iets uit de eene groep der beide prikkelingen, b.v. wat wij oog noemen, samenkomt met iets uit de andere groep, dat daarmede homogeen is, ontstaat uit dat samentreffen tijdelijk - niet het gezicht - maar *een ziend oog;* - niet de witheid - maar een *wit iets.* Het oog vult zich met ziensvermogen en ziet, bestaat als een ziend oog, - om zoodra dat zien ophoudt, weer tot het niet zijn te vervallen.

Het waargenomene, hetzij hout of steen, of wat ook, wordt zoolang met die witte kleur bekleed; - om als *iets wits* te gelden voor dat ziende oog, maar niets te zijn, zoodra dat oog niet meer is, - d.i. niet meer waarneemt. Zoo gaat het met alle andere eigenschappen. Ze *zijn* op zichzelf niets - evenmin bestaat het waarnemende, voordat het is samengekomen met iets, dat de mogelijkheid der aandoening of wijziging in passieven zin bezit.

Aldus kan niets gezegd worden an und für sich te bestaan, maar steeds *voor iets*, *met betrekking tot iets te worden.* Zijn is slechts een uit gewoonte en onkunde in zwang gekomen term. Alleen dat, wat oorzaak is van de oneindige reeks van oogenblikkelijke, relatieve toestanden, zou met recht den naam mogen dragen van iets *zijnde.* Ongetwijfeld zweeft ook deze redeneering tusschen de opvatting *zijn als bestaan* en *zijn als iets zijn.* We kennen de dingen, en dus ook onszelf, slechts in zooverre zij met zekere hoedanigheden zijn bekleed. We hebben geene voorstelling voor een ding zonder eenige hoedanigheid, en die ligt niet alleen in de dingen zelven, en evenmin geheel in het waarnemend vermogen: zij is het resultaat van het samentreffen van twee oorzaken. Zonder oogen, die het vermogen bezitten, juist die kleuren te onderscheiden, is niets wit of rood; maar zonder iets buiten het oog, dat een zekeren prikkel daarop uitoefent,

geen kleurenwaarnemend oog, dus in Protogoras' opvatting zelfs geen oog. Onze kennis bestaat dus in het constateeren van een feit uit die oneindige reeks van mogelijkheden. Men kan zeggen: Socrates werd op een gegeven oogenblik een ziend individu onder medewerking van iets, dat zich tijdelijk als iets zwarts voordeed, maar het volgende oogenblik zal die samentreffing een wellicht geheel ander resultaat opleveren, aangezien de eeuwige wording der dingen nimmer het actieve en passieve op dezelfde wijze bijeenbrengt. Zoo is elke vaste waardeering onmogelijk of liever, elke waardeering heeft volkomen dezelfde waarde. Waar ligt een criterium omtrent den aard van een ding, de waarde eener handeling? Nergens.

Ziehier zoo ongeveer, wat Plato als de geheimzinnige leer van Protogoras door Socrates laat voordragen in zijn *Theaetetus.* Tegenover deze leer, die, buiten den kring der onschuldig redekavelende mode-philosofen verspreid, een gevaarlijken invloed kan uitoefenen en in 't staatkundige en zedelijke leven ook werkelijk heeft na zich gesleept, stelde Plato de onveranderlijkheid der ideeën. Moesten ze tegen oppervlakkigheid op 't gebied van kennisvermeerdering dienst doen, door als hoofddoel der wetenschap te stellen niet de massa onsamenhangende kundigheden, maar veeleer het vinden van regelmaat en typen, zoo stelden zij op psychologisch gebied datgene voor, wat het hedendaagsch onderzoek onder *Denkgesetzmäszigkeit* verstaat. Met deze uitdrukking meent Auffrath (*Die Platonische Ideenlehre*) het geheele wezen der Platonische ideeën te hebben omschreven, terwijl hij verder zegt, dat Plato's doel was, ‘in der Wissenschaft gleichsam eine eherne Mauer entgegenzustellen (n.l. aan de sophistiek), an der die Angriffe sceptistischer Verflüchtigung und Zersetzung sich brechen müssten’.

Het doel is voortreffelijk aangegeven, maar de vraag is, of Auffrath het middel juist heeft geteekend. Hij zegt verder: ‘*Es gibt eine Subjectivität im schlechten Sinne*, *die die Willkür und den Zufall entstehen lässt*, *und es gibt eine Subjectivität im guten Sinne, die die Objectivität nicht nur nicht ausschliesst*, *sondern geradezu fördert und erst möglich macht*, *denn das Subject*, *das sie stiftet*, *ist nicht der erste beste Mensch, sondern die Menschheit, insofern sie denkt.*’

Dat echter het moderne begrip van Denkgesetzmäszigkeit nog al verre van Plato's ideeën-schepping af ligt, valt in het oog, als wij nagaan, wat Plato omtrent het verkrijgen van vaste, onomstootelijke waarheid verder geleerd heeft. Hij heeft voortdurend verkondigd, dat de zinnen ons niets leeren omtrent den aard der dingen, zonder daarom nog een aanhanger te worden van de stelling, dat er geen *zijn* bestaat, of liever, dat het ‘*zijnde*’ voor ons onkenbaar was. Hij heeft het bestaan en de mogelijkheid van benadering van het *zijn* en het *iets zijn* wel degelijk tegenover Protogoras gehandhaafd. Daarvoor heeft hij aangenomen, dat er bij elken indruk, dien wij van buiten ontvangen, iets anders in het spel was dan het waarnemen door de zinnen van

iets der buitenwereld. Tegelijkertijd dat onze zinnen iets waarnemen uit de vergankelijke wereld van wording, wordt in ons een beeld verlevendigd, aan eene andere wereld, de wereld van het *zijn,* ontleend.

De eigenschappen, die wij meenen op te merken in de dingen, zijn in werkelijkheid geheel iets anders, n.l. een zekere prikkel, om ons aan die eigenschappen te doen denken. Dat opgewekte beeld is dus eensdeels resultaat van den prikkel, maar anderdeels van de waarnemers zelf, - in zooverre gaat Plato met Protogoras mede - zoodat dan ook naar de gesteldheid van den waarnemer die prikkel nu eens dit dan weder dat beeld verlevendigt. Dezelfde wijn zal nu aan de zuurheid, dan aan de zoetheid doen denken; mij een gevoel van genot, u van walging opleveren. Maar al ware het mogelijk, de zoetheid, de witte kleur, enz. in de gesteldheid der dingen aan te toonen, bepaalt zich onze kennis niet daarbij; wij spreken ook over andere dingen, die de zinnen zeker nooit hebben waargenomen. Immers, wij beseffen het absolute. Evenmin als het absoluut schoone is het volmaakt ronde ooit met de zinnen waargenomen. De tweeheid is iets, dat in de zinnenwereld niet bestaat.

Immers, de tweeheid ontstaat niet door bijeenvoeging van één bij één, of door splitsing van één. Hoe zou diezelfde tweeheid evengoed door splitsing als door samenvoeging, twee tegenover elkander staande bewerkingen, kunnen ontstaan. Door samenvoeging en splitsing ontstaat physisch niets, noch vergaat iets. De tweeheid ontstaat echter wel, maar als *voorstelling,* of liever, ontstaan is het juiste woord niet, zij wordt verlevendigd of wel ze wijkt, naar aanleiding van zekere gebeurtenissen, die met stoffelijke voorwerpen plaats grijpen. Die veranderingen in het stoffelijke zijn dan geene *oorzaak* van het ontstaan der tweeheid, maar slechts medewerkende omstandigheden tot het opfrisschen van eene voorstelling in ons. Nu zijn wij gewoon, de voorwerpen, die vaak aanleiding geven, dat eenig beeld van den geest helderder wordt, met dienzelfden naam te bestempelen, als wij aan dat beeld gewoon zijn te geven.

Zoo wij dus zeggen, dat voorwerp is zuiver wit, dan is die zegswijze van het dagelijksch leven in juiste omschrijving overgebracht aldus: er wordt door dat voorwerp op *vele* waarnemingsvermogens een invloed uitgeoefend, waardoor men aan de absolute witheid begint te denken, of liever, waardoor de in den geest levende voorstelling, idee, wit zich duidelijker manifesteert dan vroeger. Er moet dus een geheimzinnig rapport bestaan tusschen de idee '*witheid*' en dat voorwerp.

Die moeilijk te verklaren betrekking bestempelt Plato met de namen: *aanwezigheid*, *gemeenschap, afspiegeling*, *nabootsing;* maar hij voegt er steeds bij, dat hij maar een woord kiest, dat zoo ten naastebij de ware verhouding omschrijft. Zooals wij aan een voorlang gestorven bloedverwant denken ten gevolge van het aanschouwen van een vroeger

door hem gedragen kleedingstuk, zoo rijpt onze kennis onder medewerking van de indrukken, die de zinnen tot ons brengen, en is dus al ons leeren slechts herinnering, die verlevendigd wordt.

Slaan wij eens de *Phaedrus* op, waar in mythisch dichterlijken vorm geschilderd wordt, wat eigenlijk ons leeren en weten is.

De ziel, nog niet in het lichaam als in een graf besloten, vertoefde in eene hoogere sfeer met de goden en aanschouwde de zuivere *gerechtigheid*, *ingetogenheid*, *wetenschap*; als bestuurder van een vurig tweespan gevleugelde paarden volgt zij den optocht der goden door het gansche heelal. Maar een harer rossen was traag en weerspannig; slechts noode kon de bestuurder het dwingen, de steile baan te blijven volgen, langs welke de goden gemakkelijk opwaarts stegen. Zoo zag de eene ziel veel van het eeuwig zijnde, het ware, het absolute, de andere bijna niets en plofte, haar koppig trekdier niet meer meester, voorgoed omlaag. Dan verloor het span zijne vleugels en werd de ziel tot straf in een aardschen kerker gesloten. Maar de ziel, die eenmaal met het goddelijke in aanraking was, kan nooit geheel haar hoogeren aanleg verliezen. De herinnering aan het eenmaal aanschouwde leeft nog, al zij het flauw, in haar, gereed, om onder invloed der liefde, van den zin voor het goddelijke, te worden opgewekt en weder tot weten te ontwaken. De wijsgeer zal alzoo herwinnen, wat hij verloor, als hij zich onbesmet houdt van de wereld, die hem tot strafplaats is aangewezen, en als hij alleen de overblijfselen zijner vroegere natuur eert en met zorg het schoone en goede nastreeft. Hij moet dus leeren begrijpen, wat *soortelijk gezegd wordt,* wat, uit vele waarnemingen ontstaan, door redeneering tot één wordt samengevat; en dat is juist de herinnering van de dingen, die de ziel eenmaal aanschouwde, toen zij eene godheid volgde en minachtte, waaraan wij nu een *zijn* toekennen; dat was dus, toen de ziel opzag naar het '*wezenlijk zijnde*'. Zoodra dus iemand van dat bovenaardsche een afschijnsel aanschouwt, herinnert dit hem het *ware schoone*, voelt hij zich weer bevleugeld en blaakt van liefde, dat weer te genaken, en door zijne minachting voor al het aardsche noemt men hem een waanzinnige. Men kan uit zulke dichterlijke uitweidingen te veel besluiten. Zoo heeft men in ernst verkondigd, dat Plato behalve de preëxistentie de zielsverhuizing zou verkondigd hebben. Maar toch gaat het evenmin aan, deze geheele mythe en zoovele anderen, in dienzelfden geest geschreven, eenvoudig voor te stellen als eene omkleeding van de stelling, dat de mensch door enstig streven naar de waarheid zich veredelt. Er moet wel degelijk eene theorie omtrent het verwerven van kennis aan ten grondslag liggen en wel deze: de menschelijke geest aanschouwt het ware slechts onder *medewerking van*, niet *door* de indrukken der zinnen. Het object van zijn vorschen ligt ook niet op het gebied, dat de zinnen prikkelt, maar in den geest zelven.

Laat ons Plato zelven hooren, zooals hij dien gang tot het waarlijk

zijnde beschrijven laat door Diotima in het *Symposium* - 'Ik weet niet, of het u gegeven is, de volle wijding tot deze mysteriën deelachtig te worden, maar het zal van mijne zijde niet aan goeden wil ontbreken, om u voor te lichten; tracht gij mijne uiteenzetting te volgen. Hij dan, die behoorlijk dit doel wil nastreven (het schoone te genieten), moet in zijne jeugd jacht maken op de schoone voorwerpen en lichamen en eigenlijk eerst voor één schoon lichaam blaken. In die eerste phase moet zich zijn scheppingsvermogen in schoone taal en gedachten openbaren; - maar dan moet hijzelf waarnemen, dat de schoonheid van elk schoon lichaam verwant is aan die van een ander, en het zou groote stompzinnigheid verraden, het schoon, dat op alle schoone lichamen ligt, niet als één en hetzelfde op te vatten. Zoo moet hij de bewondering van *alle* schoone lichamen te zamen in zich ontwikkelen, terwijl hij met de uitsluitende bewondering van één lichaam tevens de hartstochtelijkheid van die liefde laat varen. Daarna behoort hij tot het inzicht te komen, dat de schoonheid der ziel meer waarde heeft dan die van het lichaam, zoodat ook eene middelmatig begaafde ziel, al huist ze in een lichaam zonder groote bekoorlijkheid, genoeg is, om zijne liefde en teederheid te wekken en met haar een geestelijken omgang te zoeken, waaruit gedachten en woorden spreken, die de jongelingschap veredelen. Zoo worde hij genoopt, verder ook in schoone levensrichtingen en beginselen de onderlinge verwantschap op te merken, en zoo verlieze eindelijk de schoonheid, die het lichaam siert, hare waardij; na de levensrichting leere hij de wetenschappen bewonderen, en dan zal de blik op al dat schoone, zoo veelvuldig en veelsoortig en toch één, hem vrijmaken van de dienstbaarheid aan één knaap of mensch of bedrijf.

Met die oneindige zee van 't schoone voor oogen zal hij aan eene reeks van heerlijk schoone woorden en gedachten het leven schenken, kinderen, bij eene onuitputtelijke wijsbegeerte geteeld, totdat hij versterkt en ontwikkeld één wetenschap aanschouwt, n.l. de wetenschap van *dat schoone*, wat gij nu nog van mij moet trachten te leeren. Hij, wiens opleiding tot den dienst van Eros zooverre gevorderd is, doordat hij n.l. al het schoone in behoorlijke opvolging leerde bewonderen, zal aan het eindpunt der erotische wijdingen plotseling een zeker schoon aanschouwen, waarvan de eigenaardigheid hem in bewonderende verrukking zal brengen en wat het doel moet zijn van alle voorafgaande inspanningen. In de eerste plaats is het eeuwig, zonder wording, ontwikkeling of vergankelijkheid. Het is niet in één opzicht schoon, in een ander opzicht leelijk; niet nu eens wel, dan weer niet; evenmin hierbij vergeleken schoon en daarbij onschoon; ook niet hier wel, daar niet; of eindelijk voor deze schoon, voor gene niet. Buitendien zal zich het schoone niet aan hem voordoen als een gelaat, als handen of iets anders lichamelijks, evenmin als eene leer of wetenschap. Daarbij is het niet in iets anders, noch in een levend

wezen, noch aarde noch hemel noch waar ook, maar het behoort op zichzelf, immer zichzelf gelijkblijvend, terwijl al het andere schoon daarin op eenige wijze deelt, zoodat, terwijl het andere (concrete) wordt en vergaat, *dit* schoon in geen opzicht meer of minder wordt of eenige wijziging ooit ondergaat. Als iemand nu door de ware liefde van het vergankelijke opklimmende, dat schoone begint te aanschouwen, dan heeft hij, zoo te zeggen, den eindpaal bereikt. Want dat is de ware weg tot de erotica, dien men moet volgen of waarlangs men geleid moet worden: uitgaande van het vergankelijke ter wille van dat andere steeds trapsgewijze op te klimmen, van één tot twee, van twee tot alle schoone lichamen, en van de schoone lichamen tot de edele bedrijven, en vandaar tot de schoone wetenschappen, totdat men vandaar eindelijk die wetenschap bereikt, die de kennis is van het schoone zelf, en ten slotte leere inzien het ideaal-schoone. In dien toestand is, zoo ooit, o Socrates, het leven genotvol, als de mensch het schoone zelf aanschouwt; en hebt ge dit eenmaal bereikt, dan zult ge beseffen, dat het geheel iets anders is dan gouden smuk of kleedij of schoone knapen en jongelingen, waarvan het gezicht u nu zoozeer buiten uzelven brengt, dat ge, om ze te kunnen bewonderen en hun bijzijn te genieten, zoo mogelijk eten en drinken zoudt willen nalaten. Wat zou dan wel de uitwerking zijn, als het iemand te beurt viel, het schoone zelf helder, rein, onvermengd te kunnen zien, ontdaan van vleesch en kleur en die verdere bonte en vergankelijke nietigheid, en dus het goddelijke, zichzelf gelijkblijvende schoon te aanschouwen.'

Het zien van het onvergankelijke, volmaakte schoon is hier dus de hoogste trap bij het geleidelijk opklimmen der wijdingen. Daar houdt alle hulp en medewerking der zinnen geheel op. *Plotseling ontwaart dan de ziel*, enz. staat er; maar ook in de lagere sferen van kennis is het aandeel der zinnen slechts van ondergeschikte waarde. Zoo niet een beeld aanwezig ware van het 'werkelijk zijnde', waaraan de verschillende indrukken konden getoetst worden, zou onze zinnelijke waarneming geheel waardeloos zijn door hare onzekerheid en subjectiviteit. '*In hem*, *die heet iets niet te weten*, *leven juiste voorstellingen omtrent dat*, *wat hij niet weet*', zegt Socrates in de *Meno.* Bij behoorlijke ondervraging worden die voorstellingen verlevendigd; de mensch neemt de kennis uit zichzelven; hij brengt ze mede in dit leven. 'Die Eigenschaften', zegt Auffrath, 'die wir auf Grund der Wahrnehmung von etwas aussagen, sind nicht *in dieser selbst gegeben*, sondern sie werden erst *anlässlich* ihrer vorgestellt, gedacht; sie sind etwas im Denken zur Wahrnehmung hinzukommendes und dieses Plus aller Wahrnehmung ist die Idee.' En verder: 'In dem Subject erzeugt sich, unter der Voraussetzung, dass es afficirt wird, anlässlich dieser Affection die ποι□της (qualiteit) und dieses erzeugt ein ποι□ν τι (iets, dat zekere hoedanigheden bezit). Diese ποι□της aber ist die Idee, denn

nur durch die Theilnahme an einer solchen sollen ja die grossen oder kleinen, oder sonstwie beschaffenen Gegenstände die Benennung, die sie tragen, erhalten, sollen die Eigenschaften der Dinge entstehen, und es schafft also die Idee nicht die Dinge schlechthin, nicht die Dinge ihrem stofflichen Dasein nach, sondern nur insofern sie jene bestimmte Benennung tragen d.h. also die vorgestellten Dinge, die Dinge als Erscheinungen in uns.'

Of wel: 'Wenn wir das Bild z. B. des Baumes nicht in uns trügen, würde ein Baum ausser uns nicht existiren - für uns nicht. - Für den Blinden, der kein Bild von Farben in sich hat, existiren die Farben nicht; wer also schafft die Dinge? Unsere Vorstellung, natürlich unter Mitwirkung physischer Bedingungen, aber sie ist doch die Ursache! Und was schafft sie? Nicht das Stoffsein des Baumes, sondern das Baumsein des Stoffes.'

Auffrath heeft volkomen recht, aldus te verklaren de Platonische uitdrukking: de dingen zijn niet wit, schoon of groot door kleur, gestalte of omvang, maar door de witheid, de schoonheid, de grootte. Hij vergeet echter, dat de ideeën niet alleen zijn het den mensch gegeven middel, om uit den chaos van indrukken zich een regelmatigen kosmos voor te stellen, maar dat ze zelve *ook object van kennis* zijn en wel van het hoogste weten, uitmakende de ware wijsbegeerte. Met de zinnen samenwerkende, om de lagere sfeer van kennis te ontsluiten, zijn de ideeën zelve zonder de zinnen geheel alleen door het denken te benaderen. Hoe vrijer men zich heeft gemaakt van die zinnelijke waarneming, hoe zuiverder men de ideeën zal aanschouwen. Auffrath vat de ideeën slechts op van die zijde, als zij Plato dienstig zijn, om te leveren, wat de Duitschers Erkenntnisstheorie plegen te noemen, en sluit het oog voor het zien der ideeën zelve, wat in het *Symposium* niet alleen de hoogste trap van wijding genoemd wordt, maar dat, waarom al het voorafgaande moet ondernomen worden. *Kennis* is dus, niet het weten van de hoedanigheden der dingen buiten ons, maar de verlevendiging van ingeboren voorstellingen onder invloed van van buiten komende indrukken, en *wijsbegeerte* is het aanschouwen (dat toch is de geliefde uitdrukking) van die beelden zelve zonder verdere medewerking der zinnen.

Het eerste gedeelte van deze hypothese kon dienst doen, om het subjectivisme van Protogoras te bestrijden. Naast de subjectieve indrukken der zinnen staan als correctief de objectieve voorstellingen van schoon, edel, goed, enz. Daar nu het tweede gedeelte echter verder af ligt van ons hedendaagsch denken, wordt het door Auffrath eenvoudig verdonkeremaand. Want al kon men ontkennen, dat het de zwakke zijde van deze Erkenntnisstheorie uitmaakt, is het daarom niet als on-Platonisch te beschouwen. Uitgedacht, om vooral op het gebied van waardeering een vasten maatstaf te kunnen aanwijzen, wordt deze leer gaandeweg, meer en meer een bepeinzen van het bovenzinnelijke,

een zich verdiepen in de heerlijkheid van iets, dat niets zinnelijks aan zich heeft.

Dat openbaarde zich reeds in het *Symposium;* maar nog sterker treedt het op in de *Republiek.* Daar wordt tweeërlei gebied gesteld, door eene onoverkomelijke klove van elkander gescheiden. Alle kennis, die op iets van het zinnelijk waarneembare betrekking heeft, zelfs de wiskunde, wordt tot de lagere, onzekere sfeer van het wanen gebracht. Zij handelt niet over het '*zijnde*'; zij mist het ware object van het weten. Al peinst de mathematicus niet over den driehoek en den cirkel, die hij geteekend voor zich heeft, maar veeleer over de voorstelling, de idee, het absolute begrip, toch zal zijn denken slechts de hoogste trap van het *wanen* mogen heeten, omdat hij in het nauwkeurig waarnemen der zichtbare figuren een hulpmiddel bezigt, om zich kennis van het begrip te verwerven, terwijl het *weten* den tegenovergestelden weg volgt. De wiskunde, zegt Plato, gaat uit van punten, lijnen, etc., alsof zulke begrippen zeker waren, en meenende die te kennen, klimt zij op tot de kennis van meer samengestelde figuren en lichamen. De ware wijsbegeerte echter gebruikt wel eveneens aanvankelijk hypothesen, maar bezigt ze als dat, wat ze in waarheid zijn, onderstelling, trappen, om op te klimmen tot iets, *dat niet op veronderstelling rust*, de onmiddellijk door den geest aanschouwde beelden, n.l. de ideeën (hier wordt ook het Grieksche woord eidos gebruikt), om daaruit weer af te dalen en zonder eenige hulp van het waarneembare alle gebruikte veronderstellingen te verklaren, door ze af te leiden uit de ideeën. Zoo komt zij door de ideeën tot de ideeën. Deze zijn dus niet slechts een medewerkende factor, of de hoofdfactor bij het verwerven van wetenschap, maar ten slotte het object zelf van kennis. Ieder gevoelt, dat de ware wijsbegeerte hier min of meer verdoolt in een bespiegelen, geestelijk aanschouwen, waarvan het nut problematisch mag heeten, en wat familietrek openbaart met geestelijke verrukking en '*gezichten zien*'. Immers, terwijl Plato in de *Republiek* den wijsgeer wil doen opklimmen tot iets, wat '*niet op veronderstelling rust*', zoo tracht hij in de *Phaedo* door telkens wijdere hypothesen te geraken tot *iets afdoende*, *iets, dat volstaat.*

Deze termen treffen door hunne onbepaaldheid of liever door de geheele onmogelijkheid, ze nader te verklaren. Wij zijn midden in het land der onomschrijfbare grootheden aangeland.

(Wordt vervolgd.)

Behoud der classieke opleiding.

Een dik boek van ruim 800 bladzijden is er verschenen, dat het jaartal 1885 aan den voet van den omslag vertoont en door een Hoogleeraar der Berlijnsche universiteit, Dr. Friedrich Paulsen, werd geschreven(*). Het is gewijd aan 'de geschiedenis van het hooger onderwijs op de Duitsche scholen van het einde der middeleeuwen tot op den tegenwoordigen tijd'. Van practisch belang, ook voor Nederland, is vooral de slotbeschouwing van den Hoogleeraar, waar hij het waagt, voorstellen tot hervorming te doen.

Gevoel van onbehagen is eene drijfkracht, waardoor willende wezens tot verandering van hun toestand worden bewogen. Men kan die uitspraak ook voor de volken toepasselijk verklaren en dus voorspellen, in welke richting zij zich zullen ontwikkelen, wanneer men weet, welke de soort en de graad van het onbehagen is, waaronder zij gedrukt gaan. Wat het geleerde onderwijs betreft, zegt Dr. Paulsen, behoeven wij niet lang te zoeken. Van alle kanten hoort men klagen over te hooge eischen.

Wordt er inderdaad meer gewerkt dan vroeger? Neen, zegt onze auteur, maar men moet niet enkel letten op de hoeveelheid arbeid, die thans door jongelingen, vóór hunne toelating tot de universiteit, wordt verricht, maar tevens op den *vorm* van dien arbeid. Vijf mijlen, op een vlakken weg afgelegd, om een ding te halen, dat men heeft vergeten, vermoeien een mensch, terwijl ieder frisch blijft, wanneer hij, zwervend over berg en dal, even grooten afstand voor zijn genoegen doorloopt. De Duitsche gymnasiën hebben deze fout, dat men van alles eene *taak* maakt en, met het abituriënten-examen voor oogen, den jongeling van 18 à 22 jaar aan den leiband voert, als ware hij een kind.

Dat is niet het eenige, waardoor de klacht betreffende overlading wordt gewekt. Vroeger had het onderwijs der gymnasia ten gevolge, dat de leerling ten slotte gevoelde, iets te *kunnen.* Hij kon Latijn spreken, wel niet als Cicero, maar als een man der 18de eeuw. Thans kan hij dat bij het verlaten van het gymnasium niet meer; door de veelheid der vakken wordt enkel het gevoel van de ontoereikendheid der krachten gewekt.

Was er dan vroeger geene veelheid van vakken? Wel zeker. Er werd onderwijs gegeven in moraal, metaphysica, natuurrecht, geschiedenis, enz. Maar dat onderwijs was voor den gymnasiast, om zoo te zeggen:

(*) *Geschichte des gelehrten Unterrichts auf den Deutschen Schulen und Universitäten vom Ausgang des Mittelalters bis zur Gegenwart. Mit besonderer Rücksicht auf den klassischen Unterricht.* Von Dr. Friedrich Paulsen, A.O. Prof. an der Universität zu Berlin. Leipzig. 1885.

uitspanning. Arbeid werd in één vak geëischt, in dat der oude talen, en ook hier eigenlijk enkel in het Latijn.

Hoe is de tegenwoordige ongunstige toestand geboren? Op zeer natuurlijke wijze. Men gevoelde in de eerste twee decenniën dezer eeuw, aan de oude Latijnsche school niet genoeg te hebben, en schiep het gymnasium, waar met de behoeften van den nieuwen tijd rekening gehouden en aan moderne talen, natuurwetenschap, mathesis zou gedaan worden. Daar men echter in een tijdvak van overgang leefde, op de grens tusschen twee stelsels van opvoeding, wilde men het oude onderricht in de doode talen niet geheel en evenmin gedeeltelijk prijsgeven, maar voegde er de nieuwigheden aan toe.

Tot de oude Latijnsche school terugkeeren, is onmogelijk. Toen het gebleken was, dat men te veel hooi op zijne vork had genomen, heeft men in Pruisen in 1856 restauratie van het verleden beproefd, maar tevergeefs. De nieuwe behoeften deden zich te krachtig gelden.

De alzijdigheid van het gymnasiaal onderwijs laat zich op den duur niet handhaven, wil men den lust in studie niet dooden. In welke richting is er beperking te zoeken? Het ligt voor de hand, zegt Dr. Paulsen, dat er van het oude moet worden opgeofferd al wat niet meer dringend noodig is. Latijn te verstaan, zal wel onontbeerlijk blijven voor wie tot den geleerden stand wil worden opgeleid, maar men behoort den eisch van wat men thans eene classieke vorming heet, voor een goed deel te laten vallen. Als voorwaarde, om tot de academische examens te worden toegelaten, verlange men niet langer van toekomstige juristen en medici vaardigheid in het schrijven van Latijn en daarenboven nog kennis van Grieksch.

Pleit Dr. Paulsen voor wat men thans *Amerikanisme* noemt? Wil hij enkel nuttige kundigheden zien aangekweekt? Is hij bereid, de ideale ontwikkeling van den toekomstigen student prijs te geven?

In geenen deele. Hij herinnert, dat *sapere et fari*, wijsheid en welsprekendheid, het doel der oude gymnasiale opleiding was, de grondslag van alle wetenschappelijke studie; hij verklaart, dat, zoolang een gezonde zin in een volk leeft, dit doel en grondslag blijven zal. De toekomstige zielsverzorger, onderwijzer, staatsman, geneesheer, advocaat hebben allen noodig, de menschelijke dingen te leeren verstaan en door een goed gebruik der taal op de menschen invloed te leeren uitoefenen.

Juist om dat doel te bereiken, is het noodig, dat de eischen, wat de doode talen betreft, worden ingekort en dat daarentegen de beoefening der landstaal meer op den voorgrond trede. Vroeger was het natuurlijk, dat het Latijn de eerste plaats innam; het was de letterkundige taal, waarin men moest kunnen spreken, denken, schrijven. Maar nu het getij verloopen is, behooren de bakens te worden verzet. Niemand denkt meer in het Latijn en bij het schrijven van Latijn brengt men het niet verder dan tot broddelwerk. Intusschen worden

de stijloefeningen in de eigen taal verwaarloosd. Het is, omdat het te uitgebreide onderricht in de doode talen voor vruchtbare studie der levende taal geene ruimte laat.

Voor de vorming van den Duitschen stijl, zegt Dr. Paulsen, heeft de beoefening der doode talen weinig waarde. Men kan het bespeuren aan talrijke uitmuntende philologen, die slecht hunne moedertaal schrijven. Zou het anders kunnen zijn? Bij het beoordeelen van fouten in het Latijn wordt het gebruik van een verkeerd genus of wel eene zonde tegen een geheel toevalligen regel even hoog aangerekend als eene overtreding van de wetten der logica of van het gezond menschenverstand. Men kent het voorbeeld van den redenaar in den Rijksdag, die door het onstuimig gelach zijner hoorders verhinderd werd, verder te spreken, toen hij het ongeluk had, den vocatief 'Caesare' te vormen. 'De domme hoogmoed der Latinisten, die over goddelijke noch menschelijke zaken eenig oordeel toekennen aan wie een verkeerden vocatief gebruikt, heeft veel onheil gesticht, meer dan men vermoedt, daar zij geleerden en leeken van elkander heeft vervreemd'(*).

Gelijk Latijnsche lectuur en Latijnsche stijloefeningen het beste middel zijn, om het Latijn meester te worden, zoo zijn lectuur en stijloefeningen in de moedertaal het beste middel, om de moedertaal behoorlijk te leeren gebruiken. Maar om de studie der moedertaal tot haar recht te doen komen, is het volgens Dr. Paulsen noodig, de geschiedenis dier taal niet te verwaarloozen. De oude volkstaal en letterkunde moeten bij het onderwijs der gymnasia worden ingelijfd, want zonder haar kan men het verleden van zijn eigen volk niet verstaan; hebben zij, die als gidsen der natie willen optreden, de toekomstige regeerders, onderwijzers, vertroosters, niet noodig, het gemoed der natie te peilen, haar geest uit te vorschen? Ook wordt historische kennis der moedertaal vereischt, zullen woorden en vormen geene bloot conventioneele beteekenis voor ons hebben, maar in hunne kracht gekend worden, zoodat wat gemeengoed van het geheele volk is, de band der nationale eenheid, in vleesch en bloed worde opgenomen en niet langer aan willekeurige verbastering blijve prijsgegeven. Dit zijn de redenen, om welke Jacob Grimm en op zijn voorbeeld Paulsen het practisch gebruik der classieke talen voor ernstige en historische studie der eigen taal wenschen te zien wijken.

Voorts wenscht Prof. Paulsen, dat, om het gymnasium aan zijne bestemming te doen beantwoorden, er ruimte gemaakt worde voor het onderwijs in de philosophie.

De philosophische wetenschappen zijn ten allen tijde een gewichtig bestanddeel geweest van het algemeene onderricht, dat de toekomstige geleerden genoten. In de middeleeuwen werd er niets anders dan philosophie geleerd in de facultas artium, welke toen de plaats der hoogste twee klassen van het hedendaagsch gymnasium innam. En

(*) Paulsen, *Gesch.*, enz., bl. 766.

ook in later tijd werd er van alle studeerenden beoefening van logica, zielkunde, ethica, politiek geëischt, totdat in deze negentiende eeuw (in Nederland eerst onlangs, bij de invoering der nieuwe wet op het Hooger Onderwijs) de algemeene propaedeuse van de universiteit naar het gymnasium werd overgebracht, zoodat de jonge mannen, tot de universiteit gepromoveerd, thans dadelijk in hun eigen vak gaan studeeren. Maar bij dat overplanten naar het gymnasium van alles, wat tot algemeene ontwikkeling dient, heeft men de philosophische wetenschappen laten wegvallen en zelfs vergeten, voor logica en psychologie eene plaats open te houden. Het gevolg is, dat een groot deel der studeerenden thans aan wijsbegeerte geheel vreemd blijft.

Deze loop der dingen moet ten deele daaraan worden geweten, dat er sedert Kant niet meer, gelijk vroeger in de dagen van Melanchton en Wolff, één heerschende philosophie is, die gemakkelijk door leerboeken kan worden meegedeeld, maar dat er verschillende philosophische richtingen om den voorrang strijden. Voor een ander deel moet deze verwaarloozing der philosophie hierdoor verklaard worden, dat de leiding van het onderwijs uit de handen van theologen en wijsgeeren in die van philologen is overgegaan: aan het versterkte philologische onderricht is het gelukt, de wijsgeerige wetenschappen te verdringen, toen zij hare vastheid verloren hadden. Door den aard van hunne werkzaamheid, welke zich steeds op het bijzondere en concrete richt, hebben de philologen een afkeer van het algemeene, waarvan zij de vormende kracht licht miskennen. Zij huldigen gaarne de stelling, dat er geen onderricht in de logica noodig is buiten dat, hetwelk de concrete logica der Latijnsche spraakkunst oplevert; geen onderricht in zielkunde en zedeleer buiten dat, hetwelk de aanschouwing der menschelijke natuur in de Grieksche dichtkunst verschaft.

Intusschen levert, gelijk de ervaring leert, de studie van Latijn en Grieksch hier niet het noodige. Daar de wijsgeerige voorbereiding ontbreekt, welke in het hoofd der jongelieden ideeën doet post vatten, wordt het aan het toeval van dikwijls slecht gekozen liefhebberijlectuur en omgang overgelaten, met welke denkbeelden over recht en onrecht, over mensch en wereld, over godsdienst en zedelijkheid, over staat en maatschappij zij hunne loopbaan als burgers zullen binnentreden. Het onderricht in den godsdienst wordt door velen met wantrouwen aangehoord; vandaar, dat zij het gymnasium met die treurige twijfelzucht van den onontwikkelde verlaten, welke iedere ruime levensbeschouwing met achterdocht begroet. Er wordt eene opleiding vereischt, welke als dam tegen denkschuw scepticisme kan dienen en tot eene diepe opvatting van de dingen noopt. Wel kan men thans nog aan de universiteit philosophisch onderricht ontvangen, maar dat helpt niet, want juist die jongelieden, die met eene nuchtere opvatting van het leven het gymnasium verlaten, vragen naar geen college over philosophie; zij halen hunne schade niet in, maar brengen hunne armoede aan ideeën, welke

ten slotte in werkelijke gemeenheid van denkwijze ontaardt, in het leven en in hun beroep mede. Een propaedeutisch onderricht in de wijsbegeerte, dat, aan het gymnasium vastgeknoopt, niet slechts doceerend, maar tevens ondervragend kan worden ingericht, zou in eene groote leemte voorzien.

Nog eene andere reden is er, waarom Prof. Paulsen de philosophie niet tot de universiteit wil beperkt zien. Het zou natuurlijk onzin zijn, de spraakkunst van eene taal uitsluitend door universitaire voorlezingen te willen leeren; schooloefening, onderricht door vragen en antwoorden, moet voorafgaan. Zoo moeten ook b.v. de logische verrichtingen op school worden ingestudeerd en kan men, om behoorlijke bepalingen te leeren geven, niet volstaan met eene bepaling der bepaling en eenige daaraan vastgeknoopte voorbeelden, gelijk het college aanbiedt; zoo kunnen verschillende wijsgeerige begrippen, b.v. uit de ethica, enkel op school behoorlijk worden ingeprent, door ze toe te passen op allerlei concrete gevallen.

Volgens Prof. Paulsen, men bespeurt het, wordt den met allerlei taakwerk overladen en met examens gefolterden gymnasiast nochtans onthouden, wat hij juist voor het leven dringend noodig heeft: een onderricht, dat hem heerschappij over de eigen taal verschaft en hem verhindert, vreemdeling in de philosophie te blijven. Het classieke onderwijs, zegt hij, dient beperkt te worden, opdat de vorming tot mensch en staatsburger beter tot haar recht kome.

Twijfelt Prof. Paulsen eraan, dat de studie der oude talen en van hare literatuur een gunstigen invloed op de ontwikkeling van oordeel, smaak en gezindheid uitoefent? Integendeel. Maar hij beweert, dat de gymnasiast niet genoeg vertrouwd raakt met de geschriften der Grieksche denkers en dichters, om hunne onovertroffen schoonheid te waardeeren en van hunne gezonde levensbeschouwing vrucht te oogsten; verder, dat de logische vorming, welke het onderwijs in het Latijn met zich brengt, in hoofdzaak reeds in de onderste klassen van het gymnasium wordt bereikt, waar de spraakkunst dier taal dient te blijven ingeprent. Men moet de zaken, zegt hij, nemen, zooals zij zijn. Op het gymnasium worstelt men, tot zelfs in de hoogste klasse, met grammatica en lexicon. Homerus, Plato, Sophocles leest men, na het gymnasium verlaten te hebben, meestal niet meer, tenzij door verdere studie ertoe verplicht; de Grieksche dichters en denkers zouden leeraars der wijsheid, vormers van den smaak, opvoeders van den wil *kunnen* zijn, indien zij later nog ter hand werden genomen, maar zij zijn het niet, daar men meent, met hen te hebben afgerekend. En daarom kieze men, zoo besluit Prof. Paulsen, een eenvoudiger, korter weg dan de uitgebreide, thans in zwang zijnde studie der classieke talen, om op het gemoed van den jongeling weldadig te werken en hem eene ruime, onbekrompen levensopvatting te bezorgen.

Het boek van Prof. Paulsen is geen pleidooi voor de alleenheer-

schappij der natuurwetenschappen. Hij wenscht niet, met de humane vorming gebroken te zien. Inderdaad zou dit niet kunnen geschieden, zonder de toekomst der beschaving in gevaar te brengen. Prof. Johannes Scherr brengt, te recht naar het schijnt, in zijn boek over het Russisch nihilisme, waarvan de *Gartenlaube* ons thans de inleidende hoofdstukken bij voorbaat te lezen geeft, die gevaarlijke richting o.a. met de eenzijdige bevoorrechting der stoffelijke wetenschappen onder de regeering van den vorigen Czaar in betrekking. De troostelooze en platte leer van hen, die den mensch van alle teugels verlost, van de banden van familie, huwelijk, staat, zedelijkheid ontslagen wenschen te zien, zou, zegt hij, in Rusland geen zoo vruchtbaren bodem gevonden hebben, indien, bij het ongelukkig experimenteeren der regeering met stelsels van opvoeding en methoden van onderwijs, de oogen der jeugd niet voortdurend op de stof, bijna uitsluitend op de stof, waren gericht geworden. Men importeerde de positieve wetenschappen uit westelijk Europa en zag de groote waarheid voorbij, 'dat de studie der oude talen en de kennis der classieke literatuur de eenige, onomstootelijke grondslag van hoogere beschaving is en steeds blijven zal, allen domkoppen ten trots.... De gevolgen traden aan de Russische gymnasia en hoogescholen weldra op verschrikkelijke wijze aan het daglicht. Grasgroene knapen, die een schijntje van physische rudimenten en chemische verbindingen beethadden, doode kikvorschen wisten te galvaniseeren en levende konijntjes "wetenschappelijk" konden doodmartelen, hielden zich voor "kolossaal ontwikkeld", kenden zich het recht toe, over alles een verwerpend oordeel uit te spreken, en achtten zich in staat, door het omdraaien van hunne hand den staat af te breken en de maatschappij ten onderst boven te halen..... Karakteristiek voor die onrijpe wereldhervormers was de haat, waarmede zij op de historische studiën neerzagen. Inderdaad wel begrijpelijk! Het boek der geschiedenis weersprak op iedere bladzijde den grootheidswaanzin van zulke phantasten, die van historische ontwikkeling niets wisten en niets wilden weten. Aan allen, die oordeelen kunnen, is het bekend, dat slechts hij een beschaafd man kan heeten, die van den historischen levensloop van zijn eigen volk en van de menschheid eene klare voorstelling bezit. Diegene, wien zoodanige voorstelling ontbreekt, kan in zijn eigen vak een flink, bruikbaar en nuttig man zijn, doch, als het de hoogste problemen, als het maatschappelijke en staatkundige vragen geldt, moet hij geene redevoeringen, maar zijn mond houden.'

Krasser dan in deze woorden van Scherr kan het niet gezegd worden, dat die studiën, welke tot het domein der vanouds zoogenaamde 'philosophische faculteit' behooren, onmogelijk zonder schade bij de opvoeding van een volk verwaarloosd kunnen worden. En Scherr heeft gelijk. Wanneer wij de woordvoerders onder de nihilisten op orakeltoon hooren verzekeren, dat Puschkin, daar hij de eer nog als eene maatschappelijke beweegkracht wilde doen gelden, een 'kolossaal onont-

wikkeld man' was; dat Shakespeare zich enkel met domheden heeft beziggehouden; dat Voltaire en Montesquieu, gelijk later Macaulay, enkel om hunne bekrompenheid merkwaardig moeten heeten; dat Goethe een flikflooier en dat Schiller een philister was, dan bespeuren wij, dat veredeling van smaak en gemoed niet ongestraft bij de opvoeding veronachtzaamd worden. Ook legde Alexander Herzen onwillekeurig en zelfs in strijd met zijne bedoeling getuigenis af ten gunste van de onontbeerlijkheid der geschiedkundige studiën, toen hij in 1869, in een opstel in de *Poolster*, bij de bespreking van Turgénjew's roman: *Vaders en zonen*, het nihilisme definieerde als 'volstrekte vrijheid ten opzichte van alle overgeleverde begrippen, van alle hinderpalen en belemmeringen, welke den voorwaartschen gang van het Westersch Europa vertragen, daar de voet er *logge historische kluiten* heeft voort te sleepen'(*).

Intusschen is het niet enkel in Rusland, dat tegenwoordig, onder de zoogenaamde beschaafde klasse, denkbeelden van nihilistische strekking tieren. Wij hoorden Paulsen reeds klagen over het gebrek aan idealen zin, dat dikwijls bij de Duitsche jongelingen wordt aangetroffen, en Victor Cherbuliez, die zijn tijd en Frankrijk kent, voert ons in zijn jongsten roman eene vereeniging van Parijsche studenten, 'de mannen der toekomst' genaamd, voor oogen, wier eenig beginsel is, er geen beginsel op na te houden, zich nooit voor een algemeen denkbeeld warm te maken en onder alle omstandigheden 'practisch' te zijn. Te midden van die ontgoochelde wijzen, die kleine cijferaars, zich beroemende op hunne vroegtijdige bedorvenheid, treffen wij twee vertegenwoordigers der literatuur aan; de eene heeft ontdekt, dat het groote geheim der poëzie enkel in het aaneenrijgen van zeldzame woorden bestaat, dat gevoel de dood van het talent en een kenmerk van onnoozelheid is, terwijl de andere, een toekomstige romanschrijver, kunst en genie in zijn vak herleidt tot het fabriceeren van prachtige adjectiva, die als sierlijk uitgedoste saletjonkers de substantiva hebben ter zijde te gaan. De president der club is een politieke kop, die met cynische ruwheid de theorie van het succes tot iederen prijs ontvouwt. Hij citeert Darwin, dien hij trouwens nooit gelezen heeft, redeneert met eene donderende stem over den strijd om het bestaan en verklaart, zonder zijne verwantschap met de Grieksche sophisten te vermoeden, dat er geen ander recht dan dat van den sterkste bestaat, geene andere politiek dan de dictatuur van het genie; dat Caesar aan de volken eene groote eer bewijst, wanneer hij de moeite neemt, hen als eene kudde te regeeren en te scheren, en dat zijn eerste plicht is, zich de grootst mogelijke som van genietingen te verschaffen. Datzelfde individu betoogt, dat in het belang der menschheid er wetten moeten gemaakt worden, om de armen te verhinderen te trouwen, ter-

(*) *Die Nihilisten* von Johannes Scherr. II. *Die Profeten des Nihilismus*, in de *Gartenlaube,* N°. 2, 1885.

wijl voor de groote mannen, waartoe hijzelf natuurlijk behoort, de polygamie hersteld dient te worden, welke, goed toegepast, de nuttigste van alle instellingen is. Het socialisme en de Christelijke liefdadigheid zijn zijne twee 'bêtes noires'; de natuur heeft de zwakken ten ondergang gedoemd en men moet hare wijze ordonnantiën niet dwarsboomen, door het leven te verlengen van teringlijders, gebrekkigen en wie zichzelven niet redden kunnen. Die fraaie theorieën weerhouden hem niet, een paar jaar later, wanneer hij zijn geld verbrast, zijn tijd verspild heeft en een middel van bestaan behoeft, de vaan van het socialisme te ontplooien en dan zijne onbetwistbare welsprekendheid te misbruiken, om tegen het groot maatschappelijk onrecht te toornen en met klem van redenen te bewijzen, dat de natuur gelijkheid wil; dat de ongelijkheid het werk der tirannen is; dat de maatschappij verplicht is, aan iederen 'citoyen' de werktuigen te verschaffen, welke hij voor de harde levenstaak noodig heeft; dat de twee onmisbare werktuigen opvoeding en kapitaal zijn; dat, zoolang opvoeding en kapitaal uitsluitend het erfdeel blijven der bezittende klassen, de wedstrijd tusschen bevoorrechten en misdeelden het ongelijke tweegevecht tusschen een van top tot teen gewapende en een naakte zal te zien geven. Thans vergelijkt hij de roofridders der feodale tijden met verscheurende tijgers, de baronnen der hedendaagsche nijverheid en der beurs met listige en huichelachtige vossen, en verwenscht vervolgens de tijgers en de vossen beiden in naam der heilige broederliefde, waarvan hij de apostel is.

Dat zijn portretten naar het leven en naar onzen tijd geteekend. Cherbuliez had er de figuur van den jeugdigen behoudsman aan kunnen toevoegen, die ieder streven naar hervorming als onzin beschouwt, geen hooger ideaal dan een voordeelig huwelijk of eene winstgevende betrekking kent en wiens hart te koud, wiens hoofd te berekenend is, om voor iemand of iets geestdrift te gevoelen. Vroeger was de godsdienst een machtige hefboom, om hoofden en harten op iets hoogers dan de alledaagsche werkelijkheid te richten; er waren leerstukken, geheimenissen des geloofs, waarover men nooit uitgesproken, nooit uitgedacht was en die het gemoed met een heiligen eerbied vervulden; thans, nu de godsdienst voor velen opgehouden heeft, eene bron van hooger leven te zijn, is het dubbel noodig, te waken tegen de lusteloosheid en onverschilligheid, welke examenstudie en eene overdreven drilmethode na zich sleepen, is het dubbel plicht, de opkomende generaties te vrijwaren tegen drieste halfweterij zoowel als tegen hartverdorrend scepticisme. Waar vindt men tegenwoordig dikwijls de meeste kracht en het warmste leven? Bij de mannen van het oude geloof, aan wie de verdienste van offervaardigheid niet ontzegd kan worden, maar wier wijze van denken geene toekomst heeft, tenzij het hun gelukken mocht, de thans vaststaande methode van wetenschappelijk onderzoek omver te halen; voorts bij de materialisten met een

gezond lichaam, die er vrede mee hebben, enkel veredelde dieren te zijn, zich door hunne kloeke zinnelijke natuur laten regeeren, goedhartig en welwillend zijn, zoolang het geene de minste zelfverloochening kost, maar met het geweld van eene locomotief vooruitschuiven en wat zij op hun weg ontmoeten, verbrijzelen, zoodra hun egoisme met het belang van anderen in botsing komt. In andere kringen vertoont de heerschende anarchie der meerlingen maar al te zeer hare schadelijke gevolgen; ongeloof aan de toekomst, wantrouwen in eigen krachten, zedelijke verlamming, ontzenuwend pessimisme zijn aan de orde van den dag; denken en handelen in grooten stijl en op groote schaal worden meer en meer eene zeldzaamheid; geen wonder, daar de ziel des menschen van beginselen leeft en de zedelijke wereldorde thans voor velen een chaos is.

Meer dan ooit is het thans noodig, de geesten op te wekken en te versterken, de opkomende generaties tegen het gevaar te behoeden, laag bij den grond te kruipen en van broodstudie alleen te leven. Om die reden is het te betreuren, dat aan de philosophie de eereplaats ontroofd is, welke zij vroeger als aan allen voorgeschreven studievak hier te lande bij het academisch onderwijs innam. Voorloopig is er geringe kans, dat zij aan de universiteiten weer in haar ouden rang hersteld zal worden; aan vermeerdering van examenvakken valt niet te denken; wederinvoering der testimoniumcolleges, welke men in een onbedacht oogenblik, enkel op de schaduwzijde lettende, eenige jaren geleden heeft afgeschaft, ware buiten twijfel wenschelijk, maar zou denkelijk met hand en tand door de kerkelijke partijen worden tegengehouden, daar de kweekelingen van het bijzonder hooger onderwijs dan in eene ongunstige positie zouden komen, terwijl de liberale partij misschien moeilijk zou kunnen toestaan, dat getuigschriften van professoren zonder officieele aanstelling officieele kracht erlangden. Ook kan niet ontkend worden, dat de geest der wet, waaronder het hooger onderwijs thans leeft, het testimoniumstelsel buitensluit, daar die wet eene volkomen scheiding tusschen ouderwijs en examina bedoelt en om die reden tot het afleggen der examens ieder wil zien toegelaten, onverschillig, waar hij de daarvoor vereischte kundigheden hebbe opgedaan. Vrije studie is eene heerlijke leus. Maar wordt door de tegenwoordige regeling die breede ontwikkeling verkregen, welke het sieraad van ieder gestudeerd persoon behoort te zijn? Het getal der examenvakken, dat men vrij algemeen wenschte verminderd te zien, is bij eenige faculteiten te groot gebleven, dan dat er aan het bijwonen van colleges over wetenschappen, in welke geen examen geëischt wordt, gedacht kan worden. Daarenboven, voorlichting ware noodig, om juist die vakken te kiezen, welke men tot veelzijdige vorming het meest behoeft. Geen academisch statuut strekt hier tot gids. Uit het zwijgen van wetten en reglementen schijnt voort te vloeien, dat de afgeschafte testimoniumcolleges overtollig zijn bevon-

den. Het kan niet verwonderen, wanneer zelfs ijverige jongelieden de zaak zoo opvatten. Hoe zouden zij, zonder ooit eenige philosophische opleiding genoten te hebben, de hooge beteekenis ervan bevroeden kunnen? Wij zijn op den verkeerden weg; wat tot algemeene vorming strekt, wordt meer dan vroeger verwaarloosd en de universiteit ontaardt in eene vereeniging van vakscholen. Voortgaande op de lijn, waarop men zich thans beweegt, zal men ertoe komen, de medici naar de hospitalen der wereldstad te zenden, de natuuronderzoekers naar een polytechnicon en voor juristen en theologen seminaria op te richten.

Om het reeds gestichte kwaad te verhelpen, zou het wenschelijk zijn, dat de jongelieden, vóór het verlaten van het gymnasium, met de philosophie in kennis werden gesteld. Wij nemen de vrijheid, voor Nederland te vragen, wat Prof. Paulsen voor Duitschland verlangt: inlijving van de philosophie bij het gymnasiaal onderwijs der hoogste twee klassen.

Maar dat zou vermeerdering van gymnasiale vakken na zich sleepen, terwijl er thans reeds te veel wordt gedoceerd en te veel geëischt! Wij moeten dus onderzoeken, of er kan worden ingekrompen. Hier schijnt Prof. Paulsen het slechtste van alle stelsels te zijn toegedaan. Wel classieke studiën, maar minder! Dan liever in het geheel geene, zou ik zeggen. Als wij het onderwijs beperken willen, dan moet het zoo geschieden, dat *multa* door *multum* vervangen wordt. Het groote ongeluk is, dat er *twee* classieke talen zijn. Is het wel noodig, dat de studie van beide voor *alle* leerlingen van het gymnasium verplichtend blijve?

Twee doode talen! Wij moeten blijde zijn, dat er niet drie op onze gymnasia worden gedoceerd. Ware niet in 1784, maar reeds in de 16de eeuw de ‘Asiatic society of Calcutta’ gesticht, dan zouden wij thans ook met het Sanskrit zitten opgescheept. En het zou een reuzenarbeid zijn, het van de baan te schuiven. Zich weinig bekreunende om de schromelijke gevolgen van hersenoverlading, zou men betoogen, dat Sanskrit onontbeerlijk is voor ieder, die met eenige vrucht Latijn en Grieksch wil bestudeeren. Immers, de kennis van het Sanskrit is de grondslag der vergelijkende philologie, zonder welke, volgens het gezaghebbend getuigenis van Max Müller, geene gezonde beginselen van etymologie, geene rationeele behandeling van Latijnsche en Grieksche taalkunde, geen juist begrip der classieke mythologie, ja, zelfs geene tekstcritiek bij Homerus en Plautus mogelijk zijn. Gelukkig, zou men zeggen, kan ieder de regels der verbuiging en vervoeging van het Sanskrit aanleeren en een inzicht erlangen in den grammaticalen bouw dier taal, zonder zijn geheugen met al de phonetische regels te belasten, welke gemeenlijk het eerste hoofdstuk van iedere grammatica van het Sanskrit uitmaken, en zonder talrijke jaren van studie te besteden aan het ontrafelen der ingewikkelde wijsheid van

Pânini, den grootste der Indische, ja, van alle grammatici. Maar die oppervlakkige kennis moet dan ook van allen geëischt blijven, die zich met taalstudie op eene eenigszins ernstige wijze willen afgeven. ‘Een goed stuurman kan zijn schip een tijdlang sturen zonder kompas, maar hij zelfs gevoelt zich veiliger, wanneer hij weet, dat hij, zoo noodig, het kompas kan raadplegen; en wanneer hij bij de klippen komt, welke in de Arische zee zoo veelvuldig zijn, moet hij, zonder die magneetnaald, wel schipbreuk lijden.’

Gezonde etymologie is onmogelijk zonder Sanskrit en vergelijkende philologie. Latijnsche en Grieksche woordenboeken van vroeger tijd wemelen van verkeerde afleidingen, omdat gelijkheid van klank en gelijkheid van beteekenis als de voorname kenmerken werden aangemerkt en er niet op de phonetische wetten werd acht gegeven. Zelfs thans nog wordt het Grieksche *Augè*, glans, licht, met het Duitsche *Auge*, met het Hollandsche *oog* vergeleken. Nochtans hebben die woorden niets met elkander te maken en is juist de overeenkomst in vorm voor hem, die weet, hoe het Grieksch Grieksch en, onafhankelijk daarvan, het Germaansch Germaansch geworden is, het bewijs, dat zij niets met elkander gemeen hebben. Zoo stammen ook het Grieksche *Augè* en het Latijnsche *Oculus*, welke het zoogenaamd gezond verstand gaarne met elkander in verband zou brengen, van twee geheel verschillende wortels af, die men beide in het Sanskrit wedervindt. Als wij van de etymologie ons tot de grammatica wenden, blijkt andermaal de onontbeerlijkheid van Sanskrit en vergelijkende philologie. Immers, grammatica is niet enkel bestemd, om te worden van buiten geleerd, maar tevens, om te worden begrepen. Zijn levenlang van supina, gerundia en infinitiva te spreken, zonder het minste begrip ervan te hebben, wat die vormen zijn, is eene soort van kennis, welke tamelijk dood mag heeten. ‘Wij lachen hen uit, die aan spoken en heksen gelooven, maar een geloof aan supina en infinitiva wordt niet enkel geduld, maar zelfs op onze beste gymnasia en aan de universiteiten ingeprent.’ Wanneer men den groei der grammaticale vormen nagaat en opklimt tot het Sanskrit, blijkt het, dat wat men ongelukkig infinitiva heeft genoemd, geene afzonderlijke taalvormen zijn, maar dativa en andere casus van verbale nomina. Die oorsprong van den infinitief is nog heden ten dage duidelijk in het Engelsch; in *he is able to speak* toont de praepositie *to* aan, dat de zoogenaamde infinitief een datief is. ‘Ik wil niet ontkennen’, zegt Max Müller, ‘dat kinderen Grieksch en Latijn eerst werktuigelijk moeten leeren, maar het is niet goed, dat men hunne hoofden volpropt met paradigmata en technische termen, zonder hun vervolgens den werkelijken aard en den oorsprong der zoogenaamde infinitiva, gerundia en supina te doen kennen’(*). Sanskrit en vergelijkende philologie zijn de middelen, om aan te toonen, dat de taal redelijk, menschelijk, verstaanbaar is, de belichaming van den men-

(*) *Chips from a German Workshop.* Vol. IV, bl. 41 en 42.

schelijken geest in zijne ontwikkeling van den laagsten tot den hoogsten trap, en dat er niets onregelmatigs, niets toevalligs, niets zonder beteekenis en bedoeling is in welk deel ook dier Grieksche en Latijnsche grammatica's, welke wij als schoolknapen zoo hartelijk verfoeiden.

Wij kunnen er dan ook zeker van zijn, dat, indien alle drie doode talen, Grieksch, Latijn en Sanskrit, op onze gymnasia onderwezen werden, iedere poging, om de leerlingen van het Sanskrit te ontheffen, als onverantwoordelijk zou gebrandmerkt worden. Nu het Sanskrit op de gymnasia ontbreekt, dient het zoo spoedig mogelijk te worden ingevoerd, indien men wenscht, dat de feiten der talen voor de leerlingen klaar en verstaanbaar zullen worden, dat zij den redelijken grond van iederen vorm van verbuiging en vervoeging zullen inzien, dat iedere schijn van willekeur zal verdwijnen, dat de anomalieën opgelost en de uitzonderingen als bevestigingen van den regel erkend zullen worden.

Misschien antwoordt men, dat het op de gymnasia niet om de doode talen als zoodanig te doen is, maar om hare letterkundige schatten. In dat geval is het veroorloofd te vragen, of het doel, kennis der literatuur, niet beter bereikt zou worden, indien de discipelen zich òf tot het Grieksch òf tot het Latijn bepaalden. Nu zij beide talen beoefenen, leeren zij geene van beide vlot lezen; men zou mogen verwachten, dat, indien zij hunne krachten zes jaren lang aan één der beide talen wijdden, zij ten slotte nagenoeg met hetzelfde gemak òf Latijn òf Grieksch zouden lezen, als waarmede zij thans b.v. de fabels van La Fontaine ter hand nemen.

Onze bedoeling is niet, één der beide classieke talen van de gymnasia te verwijderen, maar de keuze tusschen haar facultatief te maken. Een spreekwoord zegt: ‘Het is de middelmaat, die siert de straat.’ Van het middelslag is het te veel geëischt, dat, met behoud van al de overige vakken, waarmede zij belast zijn, zij het in *twee* doode talen ver zouden brengen. Door te veel te vergen wordt, gelijk reeds is opgemerkt, enkel het pijnlijk gevoel van ontoereikendheid der krachten gewekt. Demosthenes en Plato kenden enkel Grieksch; waarom zou ieder gymnasiast er de taal van Cicero bij moeten kennen? Indien iemand, wiens opleiding zich tot één der beide classieke talen had beperkt, later, na een tamelijk goed Hellenist of Latinist te zijn geworden, behoefte gevoelde, de ontbrekende taal aan zijne kennis toe te voegen, zou hij, vrijwillig en dus met opgewektheid, zich haar meester kunnen maken. Zelfs de middelbare leeftijd is niet te laat, om zich in eene taal in te werken, welke men begrijpt te moeten kennen; de prikkel der belangstelling en de verworven mate van algemeene ontwikkeling wegen ruimschoots op tegen de waarschijnlijke verzwakking van het geheugen. Ook zou, volgens mijn plan, voor jongelingen van buitengewonen aanleg en zeldzamen ijver de gelegenheid blijven opengesteld, zich beide doode talen aan het gymnasium eigen te maken.

De groote meerderheid der discipelen zou bij het begin van de gymnasiale opleiding eene keuze doen. Juister gezegd: de ouders zouden voor de kinderen kiezen en, indien zijzelven zich daartoe buiten staat gevoelden, rector en leeraren of andere deskundigen kunnen raadplegen. In menig geval zou de voortreffelijkheid van den eenen of anderen docent den doorslag geven, want dat weet ieder, dat het bij het onderwijs niet zoozeer aankomt op het vak als wel op den persoon, die het vertegenwoordigt. Daarenboven zou op de latere levensplannen dienen gelet te worden. Voor toekomstige medici zou het tamelijk onverschillig zijn, of de keuze op het Latijn dan wel op het Grieksch werd gevestigd, maar voor juristen is het van belang, het corpus juris te kunnen lezen. Zoo zou het voor theologen wenschelijk zijn, uit den oorspronkelijken tekst van het Nieuwe Testament te kunnen putten; wanneer zij dan tevens rechtstreeks zich met de belangrijke geschriften der Grieksche kerkvaders, van een Clemens Alexandrinus, een Origenes, een Chrysostomus, een Basilius, een Gregorius Nazianzenus konden voeden, zou het voor de meesten onder hen geene onoverkomelijke ramp zijn, Tertullianus, Hieronymus en Augustinus enkel door middel van voortreffelijke vertalingen te leeren kennen. Ieder der beide talen heeft iets voor: het Latijn zijne grammatica, het Grieksch zijne etymologie. Waar geene overwegende redenen voor eene der beide talen pleitten, zou, indien de gymnasiast niet al te traag van bevatting was, het moeielijker Grieksch de voorkeur verdienen. Immers, het is oneindig meer waard, zijn levenlang de meesterstukken der Grieksche literatuur te kunnen genieten, dan vlotweg Latijn te kunnen lezen. Athene is de zon der oude beschaving; het licht, dat van Rome uitgaat, is slechts geleend. Vergilius, Cicero, Horatius, Terentius, Quintilianus verbleeken, wanneer men de zooveel uitnemender geschriften van Homerus, Demosthenes, Plato, Aristophanes, Aristoteles daarnaast plaatst. Bij de Grieken vinden wij de oorspronkelijke gedachten, de onovertroffen kunstgewrochten, de rijke scheppingskracht. Daarenboven is het Grieksch de schoonste, doorzichtigste, buigzaamste, rijkste taal, welke ooit door een menschenmond gesproken werd. In de meeste opzichten is het hartverheffender en genotrijker, met Griekenland dan met Rome om te gaan. Toch ontvangt, bij de tegenwoordige regeling van het gymnasiaal onderwijs, het Latijn het leeuwenaandeel; het wordt vroeger beoefend dan het Grieksch en de meeste leerlingen brengen het er verder in; ook wordt er nooit aan gedacht, Grieksch te spreken, terwijl wel bij enkele lessen en later bij sommige academische examens geëischt wordt, dat de jongeling een mondvol Latijn te voorschijn brengt. Het Latijn geniet de meeste eer, omdat wij gedachteloos de keten der overlevering achter ons aansleepen.

Men zal zeggen, dat ik het nog erger wil maken, door voor een goed deel der gymnasiasten en toekomstige geleerden den toegang tot de

Grieksche wereld geheel af te sluiten. Toch is dit enkel schijn, een schijn, die daardoor gewekt wordt, dat een mensch niet alles in eens kan zeggen. Indien, door de keuze tusschen Grieksch en Latijn toe te laten, er vrije tijd gewonnen werd, zou men dien kunnen besteden tot het lezen van voortreffelijke vertalingen van Latijnsche en Grieksche auteurs. Het is waar, vertalingen zijn eene noodhulp. Maar voor de vorming van den smaak, voor de kennismaking met de groote problemen der wijsbegeerte, voor het erlangen van die breede ontwikkeling, welke het doel der classieke studiën moet zijn, is het beter, onder verstandige leiding in de hoogste twee klassen van het gymnasium Plato, Aristoteles, Sophocles uit eene voortreffelijke vertaling te leeren kennen, dan geheel vreemd aan den geest hunner geschriften te blijven, daar de letter van het oorspronkelijke met pijnlijke inspanning moet ontcijferd worden en de tekst als een slagboom tusschen meester en leerling blijft instaan. Ook Prof. Paulsen is van oordeel, dat het gemeenschappelijk lezen der oude auteurs eerst dan een werkelijk beschavenden invloed heeft en den docent tot persoonlijke inwerking op hoofd en hart zijner discipelen de gelegenheid biedt, wanneer aan de gebrekkige kennis der doode taal door het gebruik van vertalingen wordt te gemoet gekomen. ‘Misschien ware het’, zegt hij, ‘voor niet weinigen, die het gymnasium achter den rug hebben, eene verschrikkelijke straf, nogmaals ertoe veroordeeld te worden, dagelijks urenlang het zoogenaamde vertalen van hunne medescholieren te moeten aanhooren. Hoe weinig vertalingen ook in andere opzichten geschikt mogen zijn, het oorspronkelijke te vervangen, toch zou ik bijna gelooven, dat gemeenschappelijke lectuur ervan, daar zij de zoo even genoemde soort van behandeling der oude schrijvers buitensluit, over het geheel weldadiger indrukken zou achterlaten. Heeft zelfs Homerus den menschen van Germaanschen stam niet meer genot verschaft in de vertaling van Voss dan in de Grieksche taal? In welken vorm die grootste aller dichters meer verdriet berokkend en verveling bezorgd heeft, daarover kan maar één zienswijze bestaan. Zouden Sophocles en Aeschylus, wanneer zij in vertalingen gelezen werden, niet evengoed als Göthe en Schiller aan het onderwijs kunnen worden dienstbaar gemaakt? Zoude het niet juist dan mogelijk zijn, de aandacht op die gewichtigste vragen te richten, wier beschouwing door de onbedrevenheid in het Grieksch zoo licht verhinderd wordt? De lezing van Platonische dialogen zou, wanneer wij eene vertaling bezigden, onder de leiding van een geschikt docent nuttig en opbeurend kunnen werken; thans blijft zij, omdat de taal een beletsel is, zoo goed als geheel achterwege; bij het kluiven en knagen aan den dooden tekst krijgt men den rechten smaak niet weg.’

Wellicht meent iemand, dat wie zoo gunstig over het gebruik van vertalingen denkt, liever voorstellen moest, alle onderwijs in Latijn en Grieksch van het gymnasium te verbannen. Maar er wordt volstrekt

niet aan getwijfeld, dat het beter is, de oude auteurs in het oorspronkelijke te lezen. Het doel is, de beschavende elementen der classieke literatuur zooveel mogelijk onder het bereik der jongelingen te brengen, vóórdat zij aan de universiteit hunne eigenlijk gezegde vakstudiën beginnen. Nu heeft de ervaring geleerd, dat, tot niet geringe schade van hunne geestelijke ontwikkeling, de leerlingen het zelden aan het gymnasium zoover brengen in de kennis der twee doode talen, dat het voor hen een genot wordt, zich met de geschriften der ouden te voeden. Vandaar het voorstel, om het middelslag, waartoe de groote massa behoort, tot de studie van één der beide talen te beperken. De vertalingen zouden moeten dienen tot aanvulling, om de Hellenisten met de Latijnsche, de Latinisten met de Grieksche literatuur bekend te maken en zoo de classieke opleiding eenigermate te voltooien. Voorts zou het volstrekt geen kwaad kunnen, dat Hellenisten en Latinisten vereenigd onder een bekwamen meester vertaalde dialogen van Plato en stukken van Aristoteles lazen; zoo zou de belangstelling in wijsgeerige problemen, in de groote quaesties van beginselen gewekt en aan het gymnasium een grondslag gelegd worden, waarop later, gedurende het verblijf aan de universiteit, met goed gevolg zou kunnen worden voortgebouwd.

De wijsgeerige propaedeuse zou enkel daar aan het gymnasium kunnen worden vastgeknoopt, waar onder het personeel der leeraren de vereischte krachten werden aangetroffen. Om die reden zou ik haar niet door een reglement wenschen te zien voorgeschreven. Over het algemeen wordt er te weinig aan het persoonlijk initiatief overgelaten, wordt er te weinig op gelet, dat de geesten, de karakters, de talenten van docenten zoowel als van leerlingen verschillen. De natuur wil ongelijkheid en verscheidenheid; maar eene onverstandige administratie tracht er eenvormigheid voor in de plaats te stellen en overal strikt dezelfde regels toe te passen, strikt dezelfde eischen te doen gelden. Het zou het ideaal van sommigen zijn, indien men, zijn horloge raadplegende, kon zeggen: thans wordt aan alle gymnasia van Nederland op de zooveelste klasse het zooveelste boek van den *Ilias* gelezen. Reeds heeft men het zoover gebracht, dat aan het einde van ieder cursusjaar aan alle gymnasia de leerlingen een bepaalden graad van kennis in allerlei vakken moeten hebben bereikt, daar aan het einde der zes jaren allen aan dezelfde tot in bijzonderheden afdalende eischen moeten beantwoorden. Zoo wordt de vrijheid te veel aan banden gelegd en loopt het onderwijs gevaar, in africhting te ontaarden. Het is goed, dat de wet ervoor zorge, dat ieder gymnasium het noodige aantal bekwame docenten heeft, maar het is verkeerd, die voortreffelijke leerkrachten met het schrikbeeld van een eindexamen voor oogen te doen werken, van een eindexamen, waarbij het lot der leerlingen in de handen van regeeringscommissarissen berust, die hen weinige uren te voren nog nooit gezien hadden. Tentoonstelling van de grootst

mogelijke hoeveelheid van kundigheden binnen een kort tijdsbestek wordt zoo het doel, waarop het geheele onderwijs moet uitloopen. Die drilmethode kan niet anders dan ongunstig werken. Vroeger stampte de leerling niet zooveel in zijn brein, maar het onderwijs werkte in zeker opzicht meer ontwikkelend; daar de examenplaag niet of nauwelijks werd gekend, kreeg men geen tegenzin in de studie. De jongelingen van den tegenwoordigen tijd zijn het slachtoffer van eene manie, die ten slotte geestdoodend moet werken. Bij den heer Van der Kulk vond ik onlangs de volgende woorden van Alexander von Humboldt geciteerd: 'Toen ik 18 jaar oud was, wist ik ongeveer niets. Ware ik volgens de hedendaagsche methode opgevoed, ik zou lichamelijk en geestelijk zijn te gronde gegaan.' Die waarschuwing, eenige jaren geleden voor Duitschland neergeschreven, moge ook gelden voor ons land en voor onzen tijd.

Stel, dat een kundig rector eens op zijn gymnasium de rollen der doode talen wilde omkeeren en, gelijk James Mill, het onderwijs met Grieksch beginnen in de overtuiging, dat, wanneer men eens werkelijk Grieksch heeft geleerd, het mogelijk is, schier spelende later zich Latijn eigen te maken, hij zou de proef niet kunnen nemen. Is men dan zoo zeker, dat iedere nieuwigheid afkeuring verdient en dat de thans gevolgde methoden in ieder opzicht de beste zijn? Zou er volstrekt geene verbetering meer denkbaar zijn? In alle opzichten is het wenschelijk, dat aan de persoonlijkheid van den onderwijzer de grootst mogelijke vrijheid worde gelaten. Het is geene winst, maar verlies, wanneer er maar één type van onderwijs bestaat en alle geesten gedwongen worden, denzelfden vorm aan te nemen. Ik zou er volstrekt geen bezwaar in zien, wanneer uitsluitend aan rector en leeraren de beslissing werd opgedragen, of hunne discipelen rijp voor de universiteit zijn. Natuurlijk, staatstoezicht moet er zijn, maar laten de regeeringscommissarissen enkel het onderwijs controleeren; het recht tot intrekking van het rijkssubsidie is voldoende, om een gymnasium niet beneden het gewenschte peil te doen zinken.

Het nadeel der tegenwoordige drilmethode komt ook daarin uit, dat de jongelingen niet meer zoo goed als vroeger hunne moedertaal leeren gebruiken. Toch is dit wel het allereerste, wat men van een beschaafd man mag eischen, dat hij zijne eigen taal behoorlijk spreekt en schrijft. Welnu, menigeen, die het gymnasiaal eindexamen heeft afgelegd, is niet in staat, het eenvoudigste briefje te schrijven, zonder een paar dwaze fouten te maken. Natuurlijk, Hollandsch wordt op ieder gymnasium onderwezen; Gothisch wordt er, naar ik hoor, bij te pas gebracht; geleerde woordafleidingen worden gegeven; maar voor eenvoudige stijloefeningen schijnt geen tijd over te schieten. Ook voor ons land mag men wenschen, wat Dr. Paulsen voor Duitschland verlangt: dat de beoefening der landstaal wat meer op den voorgrond trede.

Wij leven niet meer in de 16de eeuw. Toen bestond er geene andere literatuur van beteekenis dan die der classieken. Wie naar licht en waarheid verlangde, was verplicht, bij hen aan te kloppen. Thans stroomt het licht ons van alle zijden toe. Wanneer de groote meester Aristoteles, die bijna twintig eeuwen heeft geregeerd, in ons midden wederkeerde, zou hij zich de rol van leerling moeten getroosten. Ieder beschaafd land van Europa bezit thans zijne eigene rijke literatuur. Daarenboven zijn er uitnemende vertalingen van de classieken. Geen wonder, dat men vraagt: waarom thans nog zooveel tijd en moeite aan een paar doode talen besteed? Het eenig antwoord, dat steek houdt, is: Latijn en Grieksch hebben eene opvoedkundige waarde, welke Fransch, Duitsch, Engelsch, Italiaansch niet in dezelfde mate bezitten. Een volzin in eene dier beide doode talen is eene noot, die men niet kan kraken, zonder zijn oordeel te scherpen en het op zeer verschillende manieren te gebruiken; een probleem, dat voor zijne oplossing toepassing van grammaticale regels, keuze tusschen verschillende beteekenissen van hetzelfde woord, nadenken, inspanning, volharding vereischt. Ook bij Milton, Dante, Goethe vindt men moeilijke plaatsen, maar zij kunnen niet aan kinderen ter ontcijfering worden voorgelegd, want de inhoud gaat boven hunne bevatting. Daarenboven heeft de grammatica der moderne talen minder groote paedagogische waarde dan die van het Latijn en Grieksch. Het is dus wenschelijk, dat ook in het vervolg de toekomstige vertegenwoordigers van den geleerden stand de classieken beoefenen.

Toch kunnen wij voorspellen, dat over korter of langer tijd de classieken het onderspit zullen delven, wanneer er niet bijtijds aan billijke wenschen wordt gehoor gegeven. Met alle vrijmoedigheid heb ik mijne bezwaren tegen de thans in zwang zijnde regeling van het gymnasiaal onderwijs uiteengezet: het zij mij vergund, aan het einde van dit opstel nog eens de punten te noemen, waarop het naar mijn bescheiden oordeel hier vooral aankomt.

1o. Zullen de classieke studiën in eere blijven, dan dient ervoor gezorgd te worden, dat de gymnasiasten de taal, welke ons allen het meest aan het hart behoort te gaan, de moedertaal, goed leeren gebruiken. De uitkomst bewijst, dat sommige gymnasia in dat opzicht hunne taak gebrekkig vervullen. Over het algemeen kan gezegd worden, dat het onderwijs in het Hollandsch tegenwoordig minder vruchtbaar is dan vroeger. Waaraan het ligt, weet ik niet. Schuilt de fout daarin, dat er te veel jacht op geleerdheid wordt gemaakt, of daarin, dat het Hollandsch te veel als ware het eene vreemde taal, onderwezen wordt en de kinderen verplicht worden, van buiten te leeren, wat zij reeds vanzelven weten? Het feit is onbetwistbaar, dat slechte taal en valsche woordenkeus aan de orde van den dag zijn. Onze zonen en dochters brengen het ver in het weten van allerlei, maar kunnen dikwijls geen brief zonder fouten schrijven. Tegen die kwaal

is *goed* vertalen, zooals Jan Holland heeft gezegd, het geneesmiddel. ‘Goed vertalen is de beste oefening in Nederlandschen zinnenbouw en stijl.’ Iedere les in eene vreemde taal moet tevens, zoo noodig, eene les in het Hollandsch zijn. Wanneer het schriftelijk werk wordt nagezien, moet er gelet worden op alle fouten, vooral ook op de fouten in de moedertaal. De klacht moet verstommen, dat menigeen, die jarenlang Latijn en Grieksch heeft geleerd, nog niet eens zuiver Hollandsch kan schrijven. Vooral van de vertegenwoordigers van den geleerden stand mag geëischt worden, dat zij hunne taal in eere houden. Te recht zeide De Keyser: ‘Taal verloren, volk verloren. Met Neerland's taal staat en valt het volk.’ Niet minder van pas is het gezegde, dat de oude schoolmeester van den heer Van der Kulk steeds in den mond had: ‘Jongens, vreemde talen leeren is goed, maar eerst Hollandsch, want anders hebt gij veel van een hond, die allerlei kunstjes kent behalve blaffen.’

2°. Zullen de classieke studiën in eere blijven, dan moet men zonder schrik aan de op het gymnasium doorgebrachte jaren kunnen terugdenken. Dus geene examenstudie, waardoor het geluk der jeugd vergald wordt. Vooral geene overlading met huiswerk. Het gymnasium moet een leerling niet meer dan zes, hoogstens zeven uur per dag bezighouden. Er moet tijd overschieten voor ontspanning en allerlei lichaamsoefeningen, ook voor vrije studie. Tevens is het nuttig, wat aan teekenen en muziek te doen. Ook kan eene enkele privaatles noodig blijken. Het is waar, een etmaal telt vier en twintig uren, maar wil men de jongens gedurende de les niet laten soezen en zich in het zalig rijk der droomen laten verliezen; wil men, dat, wanneer zij werken, zij met kracht en vrucht zullen werken, dan moet men den arbeidsdag op zeven, hoogstens acht uren stellen. Men kan wel meer tijd voor de studie eischen, maar de hersenen van den jongeling, zelfs die van den man, weigeren, zich langer te laten inspannen. Gaat men de maat te buiten, dan wordt de arbeid nuttelooze en dikwijls zelfs heillooze marteling. Ieder docent van een gymnasium is een vakgeleerde, stelt er eene eer in, de jongens in zijn vak zoover mogelijk te brengen. De rector moet, zoo noodig, tusschen beiden komen en verklaren, dat hij de discipelen zoo knap niet wil hebben. Hij behoort zich iederen dag een boek te laten voorleggen, waarin door ieder der docenten wordt opgeteekend, welk werk hij aan de klasse heeft opgegeven; dan kan de rector nagaan, of het huiswerk, alles te zamen genomen, wellicht te veel bedraagt, en, zoo ja, verzoeken, desnoods bevelen, dat er geschrapt worde. Hier heeft het hoofd van het gymnasium eene nuttige taak te vervullen. De ouders zien er dikwijls tegen op, met klachten voor den dag te komen; zij vreezen iets te doen, dat het misnoegen der leeraren zou kunnen gaande maken en tot nadeel van hunne kinderen zou kunnen uitloopen. Daarom moet de rector uit eigen beweging voortdurend onderzoeken, of er ook te veel huiswerk wordt opgegeven.

3°. Zullen de classieke studiën in eere blijven, dan moeten zij, die het gymnasium achter den rug hebben, er hun leven lang zich over kunnen verheugen, dat hun de wereld der ouden werd ontsloten. Het is onverstandig, te zeggen: 'Daar het onderwijs in Latijn en Grieksch eene zoo uitstekende hersengymnastiek oplevert, komt het er weinig op aan, of men later weder alles vergeet.' Waar zoo gesproken wordt, lokt men de vraag uit, of er dan geene andere studiën zijn, welke eveneens den geest ontwikkelen, maar hem tevens met een blijvenden inhoud verrijken. De philologen van beroep kunnen wel hun eerewoord verpanden, dat het werk, waaraan zij hun leven wijden, de meeste paedagogische waarde bezit, maar een dergelijke betoogtrant maakt op de advocaten der levende talen en van het moderne weten weinig indruk. Meer en meer zal het moeilijk blijken, onze realistische eeuw eene studie van lange jaren te doen goedkeuren, waarvan de voordeelen hersenschimmig kunnen schijnen. In mijne schatting zijn die voordeelen niet ingebeeld, maar tevens acht ik het verlangen naar toonbare vruchten volkomen gerechtvaardigd. Daarom zeg ik: bepaal den gewonen gymnasiast tot de studie van slechts één doode taal, maar zorg er dan tevens voor, dat hij bij het verlaten van de school die ééne taal voor het leven kent. Ik wensch, dat de keuze tusschen Latijn en Grieksch voor de groote massa der leerlingen facultatief worde gemaakt. Werd die wensch ingewilligd, dan zouden sommige gemeenschappelijke lessen wat anders dienen te worden ingericht, daar thans voortdurend ondersteld wordt, dat alle leerlingen beide talen beoefenen, maar die moeilijkheid schijnt mij vooralsnog niet onoverkomelijk toe.

4°. Zullen de classieke studiën in eere blijven, dan dient de philosophie op de hoogste klassen van het gymnasium te worden toegelaten. Wat is het, dat tot dusver den man, die eene academische loopbaan had doorloopen, in den regel gunstig deed afsteken bij den eenzijdig gevormden vakgeleerde en bij hem, die enkel in de school der practijk gevormd was? Dit, dat de eerste meer had geleerd, dan voor de uitoefening van zijn beroep noodig was, en bij hem de basis breed genoeg werd gelegd, om daarop een rijk leven, het leven van een beschaafd mensch, te doen berusten. Bain heeft het zoo voortreffelijk gezegd: 'Wij zijn niet enkel uitoefenaars van zeker beroep, maar tevens burgers van een zichzelf regeerend land, leden van verschillende kleinere vereenigingen, hoofden of leden van een huisgezin. Ter afwisseling van en tot loon voor de vervulling onzer ambtsbezigheden hebben wij ontspanningen noodig. Welnu, de toon en het karakter van het geheele leven, voor zoover het buiten den kring der beroepsplichten valt, is afhankelijk van den grond, welken wij door de studies onzer jeugd hebben gelegd. De man, die uitsluitend weet, wat voor zijn beroep noodig is, kan, hoezeer het hem voor den wind moge gaan, nooit een man van invloed in de maatschappij worden. Zijne genietingen zijn van eene lagere orde dan die van den man, die algemeene kennis

bezit. Hij neemt geen deel aan den vooruitgang der wetenschap. Hij is buiten staat, een zelfstandig oordeel te vellen, wanneer er over de groote levensvragen wordt gesproken. Hij is bestemd, volgeling, niet wegwijzer te zijn'(*). Aan de ruimte van blik, aan de diepte van inzicht, aan de onafhankelijkheid van oordeel moet steeds iets haperen, zoolang men in de wetenschap der grondbegrippen geheel vreemdeling blijft. Om die reden is het noodig, dat de philosophische propaedeuse, welke niet meer aan de universiteit wordt genoten, naar het gymnasium worde overgeplant. Het voordeel van het hooger onderwijs gaat grootendeels verloren, wanneer men doctor in allerhande vakken kan worden, zonder in de verte te vermoeden, dat er wereldomvattende problemen zijn, welke het de adel des menschen is, gesteld, zoo niet opgelost te hebben; dat er ideeën van het goede, het schoone, het ware zijn, welke evenzeer verdienen gekend te worden als de heerlijke uitvindingen der natuurwetenschap; dat naast alle vragen, welke in de verschillende wetenschappen gedaan worden, de geest des menschen, die alle vragen stelt, ook een onderzoek waard is. Nu de universiteiten gevaar loopen, in beroepsscholen te ontaarden, en de studie op weg is, examenstudie te worden, zijn de gymnasia geroepen, aan universiteiten en studie een frisch en jeugdig leven in te blazen, door den muzenzonen die algemeene vorming te verschaffen, waaraan men den aristocraat des geestes herkent. Natuurlijk is het niet voldoende, gestudeerd persoon te heeten, om hooger te staan dan wie niet de academie bezocht. Daartoe wordt eene veelzijdige belangstelling en eene bekendheid met algemeene beginselen vereischt, zonder welke het onmogelijk is, eene eigen levensopvatting en wereldbeschouwing te hebben. Eene ruime dosis physica of chemie kan evenmin het gemis aan alle wijsgeerige vorming vergoeden, als eene dubbele bedekking van borst en rug naakte beenen tegen koude kan vrijwaren. Het gymnasium behoort in het vervolg de wijsgeerige vorming aan te vangen. Op velerlei wijzen kan dit geschieden. Één manier heb ik reeds genoemd. De leerlingen behooren niet enkel met de kunst en de staatsinstellingen, maar ook met het wijsgeerig denken der ouden eenigermate bekend te worden. Wanneer op de hoogste twee klassen onder goede leiding enkele uitmuntend vertaalde dialogen van Plato en stukken van Aristoteles werden gelezen, dan zou een grondslag zijn gelegd, waarop later met jeugdige frischheid kon worden voortgebouwd.

Ziedaar de punten, waarop ik met alle bescheidenheid de aandacht der deskundigen wensch te vestigen. Misschien dwaal ik in veel van wat hierboven door mij gezegd werd. Over de doelmatigheid mijner plannen kan menigeen beter oordeelen dan ik. Maar één zaak acht ik boven allen twijfel verheven. De vrienden der classieke studiën behooren thans de handen ineen te slaan, om het gymnasiaal onderwijs in enkele opzichten te hervormen; indien dat niet geschiedt, zal het

(*) Bain, *Practical Essays,* bl. 199.

spoedig te laat zijn en zal de classieke opleiding voor onze toekomstige doctoren in verschillende vakken worden op zijde geschoven, gelijk zij thans reeds voor onze artsen is onnoodig verklaard(*).

Ik heb mijne beschouwingen aan het boek van Prof. Paulsen vastgeknoopt, omdat ik het een waarschuwend teeken des tijds acht, dat een Berlijnsch hoogleeraar, lid van de Faculteit der Letteren en Wijsbegeerte, paedagoog van beroep, zijne ontevredenheid over eene regeling van het gymnasiaal onderwijs uitspreekt, welke in hoofdzaak ook hier te lande bestaat.

Groningen.

VAN DER WIJCK.

(*) Het zij mij vergund, tot staving van het gezegde o.a. uit de Provinciale Groninger Courant van 4 Dec. 1884 de volgende woorden van Ds. E. Warmolts te Dorkwerd te citeeren

'Hoe onzinnig, hoe onverantwoordelijk, hoe zeer verderfelijk is dat dwaze dweepen van onze schoolmannen met die zoogenaamde klassieke oudheid! Zij kennen onzen tijd niet, en schijnen niet te weten, dat de 19de eeuw zoover van de oudheid afstaat, dat zij schier niets meer met haar te maken heeft. Iemand, die volleerd is in de oudheid, is een onbruikbaar mensch in de hedendaagsche maatschappij.

In het begin van dit jaar heb ik in eene vergadering van predikanten en hoogleeraren, waarvan ik de eer had voorzitter te zijn, trachten aan te toonen, dat het aanleeren der *doode* talen, bij name van het grieksch, het latijn en het hebreeuwsch, voor den aanstaanden predikant onnoodig was, en dat de luttele studiejaren veel beter besteed konden worden dan nu geschiedt. De opleiding tot predikant zou dan korter, goedkooper, aangenamer, doeltreffender, beter worden.

Eveneens is dit het geval met de opleiding tot rechtsgeleerden.

Helaas, ik was in de vergadering een vox clamantis in deserto, eene stem des roependen in de woestijn!....

En toch is de zaak zoo helder als de dag! Men behoeft geen profeet te zijn, om te voorspellen, dat het daar naar toegaat en naar toegaan moet. Reeds hebben de gymnasia voor een deel het karakter der hoogere burgerscholen aangenomen. De moderne talen en moderne natuurwetenschappen hebben de antieke wereld alreede een weinig verdrongen. De toekomstige geneesheer behoeft geen doode talen meer te kennen. Met den dag wordt het dieper gevoeld, dat men van de jongelingen te veel eischt, als men eischt, dat zij zoowel in de oude als in de nieuwe wereld thuis zullen zijn. Daar moet eene keus geschieden: òf de oude òf de nieuwe wereld.

Toch zou het jammer zijn, wanneer de klassieke oudheid niet meer door de jongelingschap gekend en doorleefd werd. De leeraren in de oude talen moeten zoowel met de aanstaande juristen en theologen als met de medici de oude klassieken lezen, *maar in de moedertaal*.....

De opleiding der aanstaande geneeskundigen en natuurkundigen zonder kennis der oudheid is eene groote paedagogische fout. De jongelieden worden eenzijdig ontwikkeld en blijven te veel vreemdeling in het rijke en diepe gemoedsleven en zijne geschiedenis. Zij leeren wel de verschijnsels der *stof*, maar niet die des *geestes* kennen. Wel hun lichaam, maar niet zich zelven. Geen wonder, dat zij geneigd zijn tot de aanbidding der *stof*.

Ook in Duitschland begint men gelukkig in te zien, dat de studie der doode talen geschrapt dient te worden van de lijst der leervakken.

"Man wird den Schatz des Alterthums erst heben, wenn man auf den Schulen die alten Klassiker in *Uebersetzungen* liest und das Studium des Urtextes den *Gelehrten* überlässt," zegt Gutzkow.....

Het is te hopen, dat, wanneer de wet op het middelbaar onderwijs herzien wordt, men dan de gymnasia in de hoogere burgerscholen oplost.'

Staatkunde en geschiedenis.

Communistische droomen.

I.

't Is eene oude klacht, dat er niets nieuws is onder de zon. Niets nieuws? Het schijnt overdreven. Zeer veel ouds dan? Dit valt moeilijk te ontkennen.

Tot het bijster oude behoort het communisme, al wordt het in onze dagen door sommigen gepredikt met een ijver, dien eene splinternieuwe ontdekking nauwelijks verklaren zou(*).

Plato en Aristoteles hadden het er al over. Gewoonlijk heet Plato de eerste, die ons een communistischen staat, of stad, geschetst heeft. Doch het communisme in zijn ideaal-staat bepaalt zich tot de wachters van den staat, en dan nog slechts tot dezer vrouwen- en kinderengemeenschap. Goederen bezaten zij niet; noch ieder voor zich, noch gemeenschappelijk. Hun onderhoud kwam ten laste van het volk(†). Aristoteles drukt zich dus niet volkomen juist uit, waar hij zegt, dat Sokrates in Plato's *Staat* vrouwen-, kinderen- en goederengemeenschap aanprijst(§). De beweerde goederengemeenschap is inderdaad ont-

(*) De termen *communisme*, *socialisme* en *collectivisme* gebruik ik, naar 't voorbeeld van anderen, dooreen. Zoo schreef Mr. H.P.G. Quack een boek, *De socialisten,* dat met 'Plato's republiek' aanheft en tot Fourier reikt. Het jongste werk van P. Leroy-Beaulieu is getiteld: *Le collectivisme, examen critique du nouveau socialisme.* De heer A. H Gerhard stelde in *De Amsterdammer* van 6, 9 en 10 April '84 het communisme als het streven van de sociaal-democratische partij voor. De heer F. Domela Nieuwenhuis, het eminente hoofd dier partij ten onzent, verklaarde in *De Werkmansbode* van 10 Mei '84 communist, geen socialist te wezen. 'De socialist wil beloonen een elk naar zijn bekwaamheid, een elk geven de opbrengst van *zijn* arbeid, terwijl de communist beweert, dat zulks onmogelijk is, daar men niet in staat is te bepalen welk aandeel door dezen, en welk door genen aan het product is gegeven, en daarom verlangt hij, dat elk zal geven naar zijn kracht en krijgen naar zijn behoeften.' De communist verwerpt, naar deze omschrijving, den verrichten arbeid als bruikbaren grondslag van de verdeeling der voortbrengselen; en daarmee verwerpt hij den waardemeter van Marx. Maar aangezien de heer Nieuwenhuis dien waardemeter in het *Utrechtsch Prov. en Sted. Dagblad* van 21 December weer in bescherming nam, schijnt dat verschil van minder gewicht te zijn.

(†) *De Staat,* V.

(§) *Staatkunde*, II. 1. § 2.

stentenis van persoonlijken eigendom. Doch de vergissing doet Aristoteles' bestrijding van Sokrates-Plato geenszins te niet, daar zij juist tegen die ontstentenis van persoonlijken eigendom gericht is.

'De mensch' - schrijft hij - 'laat zich zeer veel gelegen liggen aan hetgeen hem toebehoort; maar om het gemeene goed bekommert hij zich minder, of slechts in zoover het hemzelven aangaat. Want, afgezien van andere redenen, verzuimt hij het ook, wijl hij denkt, dat een ander er wel voor zorgen zal; evenals men door talrijke dienaren soms slechter bediend wordt dan door weinige'(*). Het maakt een eigenaardigen indruk, uit de vierde eeuw vóór den aanvang onzer jaartelling eene stem te vernemen, die dezelfde nuchtere waarheden spreekt, welke wij nog steeds hebben te herhalen.

In het volgend hoofdstuk wijdt Aristoteles eenige beschouwingen aan het gemeenschappelijk grondbezit. Twee vormen ervan kende hij bij ervaring: bebouwing van den grond door afzonderlijke personen met gemeenschap der vruchten; en gemeenschappelijke bebouwing met verdeeling der vruchten naar ieders behoefte. Het kon hem echter niet verlokken. Hij hield rekening met den aard der menschen. Wij moeten - zoo overwoog hij - 'hier ook het gevoel van onuitsprekelijke bevrediging in aanmerking nemen, waarmee iemand iets zijn eigendom noemt. Want de liefde, die ieder voor zichzelven heeft, is geen toevallig, maar een door de natuur hem ingeplant gevoel. De zelfzucht daarentegen wordt te recht gelaakt. Zij is dan ook niet eenerlei met de eigenliefde, doch eene overmatige eigenliefde. Eveneens wordt de hebzucht gegispt, terwijl toch strikt genomen iedereen naar de voorwerpen van zoodanig verlangen tracht. Van den anderen kant is het een groot genot, zich jegens geliefde personen, gastvrienden en kameraden gul en gedienstig te kunnen betoonen; en ook dit genot ontspringt uit den bijzonderen eigendom.'

't Is waar - zegt onze practische wijsgeer - de platonische ideaal-staat 'ziet er zeer aardig en menschlievend uit, en wie ervan hoort, krijgt er zin in, denkende, dat in zulk een staat eene verwonderlijke genegenheid aller jegens allen ontstaan zal, vooral indien daarbij de beschuldiging geuit wordt, als zouden de tegenwoordig in het staatsleven voorkomende bezwaren aan ontstentenis van goederengemeenschap te wijten zijn, b.v. de processen wegens schuldvorderingen, de klachten over valsch getuigenis, het kruipen voor de rijken - euvels, die geen van allen uit het ontbreken van goederengemeenschap voortvloeien, maar uit zedelijke verdorvenheid.' 'Voorts eischt de billijkheid, dat bij den staat met goederengemeenschap niet louter de nadeelen vermeld worden, waar wij aan ontsnappen zouden, maar dat ook de voordeelen ter spraak komen, die ons zouden ontgaan,' - eene les, welke nog altijd niet overbodig is.

(*) § 10.

Aristoteles plaatst ons terstond voor de kern van het vraagstuk. De staat, of stad, is eene eenheid van velen. Is hun niets gemeen, waar blijft dan de eenheid? Is hun alles gemeen, wat wordt er dan van het individu, de persoonlijkheid?

We nu lust voelt, den Proteus, die socialisme heet, 'in zijn dwalenden en kronkelenden loop na te gaan', heeft daarbij een uitmuntenden gids aan het boek, waar ik de kenschetsing van zijn loop uit overnam(*). Met gepaste belangstelling zal hij lezen van het communisme der Esseërs en Therapeuten en van dat der eerste Christengemeenten. Niet zonder eenige bevreemding zal hij vernemen, dat het in de middeleeuwen als leus der Kerk klonk: *Dulcissima rerum possessio communis est*, gemeenschap van goederen is de aantrekkelijkste vorm van hun bezit(†). Den teugel vierend aan den critischen geest, dien een mensch uit het laatst der negentiende eeuw bezit, - of waardoor hij, volgens anderen, bezeten wordt - zal hij zich afvragen, hoe ter wereld het liberalisme de vader heeten kan van iets middeleeuwsch, dat oud was; en hoe dit beweerde vaderschap het ten verwijt kan strekken, ofschoon de opgedrongen zoon gedekt is door een regel van het canonieke recht. Ervaringsman, als hij blijven wil, zal hij niet nalaten te overwegen, dat de socialisten, thans tegenover liberalen staande, hen bestrijden met groote bitterheid. Vertrouwend in de macht der rede, - en dus op zijne manier geloovig ondanks alles - zal hij trachten te begrijpen, om zooveel mogelijk te kunnen bewonderen.

Van ingenomenheid tegen het socialisme mag de heer Quack zeker niet beschuldigd worden. Zoo hebben we, volgens hem, aan het socialisme te danken: 1°. dat de arbeid niet meer louter als eene koopwaar geldt, waarvan de prijs zich regelt naar vraag en aanbod; 2°. dat het gemeenschapsgevoel betere waardeering vindt dan vroeger; 3°. dat de leer van het *laissez faire, laissez passer* in aanzien daalt(§).

Mij dunkt, indien het mogelijk is, de juistheid der nieuwere denkbeelden omtrent deze vraagstukken te erkennen, zonder het socialisme te omhelzen, dan is het evengoed mogelijk, haar zonder het socialisme te ontdekken. Er het socialisme als zoodanig de eer van te geven, gaat in dat geval niet aan. Dit socialisme is sinds eeuwen met eene bonte verscheidenheid van leuzen in de weer. Dat er onder zijne leuzen ten allen tijde geweest zijn, die volle beaming verdienden, zou mij reeds *a priori* uiterst waarschijnlijk voorkomen. De volmaakte dwaasheid is evenmin van deze wereld als de volmaakte wijsheid. Juist echter wijl ook laatstgenoemde er tevergeefs gezocht wordt, is afkeuring van al 't bestaande een onfeilbaar middel, om vroeg of laat in

(*) Mr. H.P.G. Quack, *De socialisten.* I. Amsterdam, 1875; II, eerste stuk. Amsterdam, 1877. - Meer verscheen er niet van.
(†) I, bladzij 96.
(§) I, bladzij 7-16.

menig opzicht in het gelijk gesteld te worden. Aangenomen derhalve, dat zekere opvattingen, welker juistheid wij thans erkennen, uit het socialisme afkomstig zijn; de vraag blijft, wat dit bewijst voor het socialisme als geheel, of voor een bepaald socialisme als geheel - want onder den naam van ‘het socialisme’ gaat veel en velerlei door.

Ik laat den heer Quack de vraag beantwoorden.

Niet minder welwillend dan voor het socialisme in den onbepaalden zin van het woord, is hij voor sommige socialisten en hunne stelsels in 't bijzonder. ‘Wellicht bedrieg ik mij’ - schrijft hij - ‘en is de kennis dezer stelsels in ons land meer algemeen, dan ik kan vermoeden; maar mij persoonlijk was, onder de bewerking, bij het licht der tijden, die wij beleven, veel uit die oude droomen, zoo als zij in de eerste dertig jaren onzer eeuw in Frankrijk werden opgeteekend, even nieuw als verrassend. Als ik in deze afgeloopen winteravonden in stille rust de bladzijden van al die zoo heftig uitgescholden en zoo kras vervloekte boeken omsloeg, kwam niet zelden onder het lezen de gedachte bij mij op, dat zeer dikwijls slechts oppervlakkig onderzoek tot zoo luidruchtig en zoo beslist vonnis aanleiding had gegeven. Levendiger werd mijn overtuiging, dat de economische stroomingen onzer eeuw wellicht een breeder en ruimer golfslag hadden kunnen verkrijgen, wanneer alle ontwikkelde kringen hadden kunnen goedvinden ook van de denkbeelden van Saint-Simon en Fourier ernstig kennis te nemen, in plaats van ze òf te bespotten òf uitsluitend aan de lagere klassen ten buit over te laten’[(*)].

Dit alles heeft nochtans niet belet, dat de heer Quack op bladzij 57 Saint-Simon's denkbeelden verwant noemt met de ‘algemeene, vage en zeer mystieke gedachten’, waar het plan der Heilige Alliantie op steunde. Het heeft evenmin belet, dat hij op bladzij 133 van Saint-Simon getuigt: ‘Er bleef altijd veel vaags en zelfs iets nevelachtigs over in zijn verschillende bepalingen.’ En wat Fourier aangaat: op bladzij 159 is spraak van zijne ‘geheel aan de werkelijkheid vreemde en zoo artificieel mogelijk gebouwde constructie’, die op bladzij 338 een ‘roman’ heet, na op bladzij VII als ‘hallucinatie’ gebrandmerkt te zijn.

Aldus oordeelt een onpartijdig man. Dat tusschen al die nevelen ook eenige lichtpunten waargenomen worden, is gemakkelijk toe te stemmen. Doch de goede gedachten van Saint-Simon en Fourier, en van alle soortgelijke nevelachtige schrijvers, mogen uit den aard der zaak slechts als invallen gelden. Hoe beter die invallen zijn, des te erger moeten we het betreuren, dat de zonderlingheden, waar ze mee gepaard gaan, alle nuchtere menschen huiverig maakten, om ze uit te werken en toe te passen.

Intusschen zouden we onze hedendaagsche socialisten beleedigen, door hen met het oudere communisme over één kam te scheren, ‘dat

(*) II, bladzij VI.

zich' - naar Schäffle's meening - 'door het verfrommelen van der menschen onuitroeibare aandriften tot pure broederlijkheid en gemeenschapszin innig belachelijk gemaakt heeft'(*).

Tegenwoordig willen zij streng wetenschappelijk zijn. Ook ten onzent hebben zij het over die wetenschappelijkheid altijd zeer druk, en wanneer zij van wetenschappelijke mannen tegenspraak ondervinden, wijten zij het aan de 'officieele wetenschap'.

Nu is het vreemd, dat Karl Marx en de zijnen, die tegen de 'officieele wetenschap' vuur en vlam spuwen, juist eene theorie van Adam Smith aan hunne leer ten grondslag legden, ofschoon dezelfde Smith in den regel voor den vader der 'officieele' staathuishoudkunde doorgaat(†).

'Iedereen' - zegt Smith - 'is rijk of arm, naarmate hij zich de benoodigdheden, gemakken en genoegens van het menschelijk leven bezorgen kan. Doch sedert de verdeeling van den arbeid eens en voorgoed tot stand gekomen is, kan iemands eigen arbeid hem slechts een zeer klein deel van dat alles opleveren. Verreweg het grootste deel ervan moet hij bekomen door anderer arbeid, en hij moet rijk of arm wezen naar gelang der hoeveelheid van dien arbeid, over welke hij vermag te beschikken, of die hij in staat is te koopen'(§). Hier leidt Smith uit af, dat de waarde van alles, wat iemand bezit en niet voor eigen gebruik noodig heeft, maar tegen andere dingen ruilen kan, gelijk is aan de hoeveelheid arbeid, welke hij zich daarvoor kan verschaffen. 'Arbeid is dus de wezenlijke maat van de ruilwaarde aller goederen'(**). 'Arbeid, het blijkt duidelijk, is derhalve de eenige algemeene zoowel als de eenige nauwkeurige maat van waarde, of de eenige standaard, naar welken wij de waarde van verschillende goederen altijd en overal kunnen vergelijken'(††).

Doch wat is de maatstaf van arbeid? Deze vraag wordt door Smith niet eens gedaan. Het spreekt voor hem vanzelf, dat *tijd* de waarde van den arbeid en daarmee van de vruchten des arbeids bepaalt. Toch overweegt hij: ''t Is dikwijls moeilijk, de verhouding tusschen twee verschillende hoeveelheden arbeid vast te stellen. De tijd, aan twee verschillende soorten van werk besteed, zal op zichzelf deze verhouding niet altijd bepalen. De onderscheidene graden van vermoeienis, die men had, en van vernuft, dat men aanwendde, moeten

(*) Dr. A. Schäffle, *Die Quintessenz des Socialismus. Siebente Auflage* (*achter, unveränderter Abdruck*). Gotha, 1879. S. 33-34.

(†) Marx zelf verwijst zonder een woord van verzet naar den Russischen Hoogleeraar Sieber, die 'mijne theorie van de waarde, het geld en het kapitaal in hare grondtrekken als noodzakelijke ontwikkeling der Smith-Ricardo'sche leer heeft doen uitkomen' (*Das Kapital.* I. *Dritte vermehrte Auflage.* Hamburg, 1883. S. XV).

(§) *An inquiry into the nature and causes of the wealth of nations.* 7° Ed. London, 1793. I, p. 43-44.

(**) P. 44.

(††) P. 54. Terloops zij opgemerkt, dat hier van *value* in 't algemeen spraak is, niet uitsluitend van *exchangeable value.*

eveneens in rekening gebracht worden. Er kan meer arbeid steken in een uur van zwaar werk dan in twee uren van een licht bedrijf; of in een uur, gewijd aan een vak, waar iemand tien jaren aan besteedde, om het te leeren, dan in eene maand van alledaagsche en eenvoudige bezigheid'(*).

Dit maakt de zaak tamelijk samengesteld.

Nog saamgestelder blijkt ze, wanneer men in aanmerking neemt, dat de begrippen *zwaar* en *licht* niet slechts door de soort van arbeid bepaald worden, maar ook door den lichaams- en geestestoestand van den arbeider. Wat den zwakke zwaar valt, valt den sterke licht; wat een domoor ondanks al zijn blokken niet begrijpt, is voor een vlugger mensch spoedig duidelijk.

Smith staat bij deze bezwaren echter niet lang stil. Op de zoo even aangehaalde plaats doet hij onmiddellijk volgen: 'Maar 't is niet gemakkelijk, eene nauwkeurige maat voor vermoeienis of voor vernuft te vinden. Evenwel wordt het geregeld, niet door middel eener nauwkeurige maat, maar door het loven en bieden der markt, volgens die soort van ruwe gelijkheid, welke, al is ze niet volkomen, groot genoeg is, om de zaken in het dagelijksch leven gaande te houden.'

Arbeid is dus voor Smith de waardemeter. En ofschoon Smith de onmogelijkheid erkent, om den arbeid, op zijne beurt, nauwkeurig te schatten, vindt hij dat geen onoverkomelijk struikelblok. Het loven en bieden der markt doet eene soort van ruwe gelijkheid ontstaan. Natuurlijk verwachten we nu te hooren, waar de markt zich bij dit loven en bieden naar richt. Doch daar laat Smith zich niet over uit. Stilzwijgend neemt hij aan, dat de markt zich regelt naar den vermoedelijk gebruikten tijd. Tijd *is* nu eenmaal de waardemeter van den arbeid. Hoe zou de markt dan een anderen waardemeter voor de vruchten van den arbeid kunnen hebben?

Uit dit kringetje redt Marx ons niet. Hij houdt den arbeid even zeker als Smith voor den eenigen waardemeter. En evenmin als Smith acht hij het noodig, die stelling te bewijzen(†). Bij Marx rust zij op zijne *omschrijving van waarde*, en is ze dus eigenlijk eene tautologie. Dat gebeurt scherpzinnigen denkers wel eens meer, wanneer zij te afgetrokken redeneeren. Toch is zoo'n omschrijving slechts schijnbaar

(*) P. 45-46.

(†) Echter lezen we op bladzij 11 van *Das Kapital:* 'De verschillende verhoudingen, waarin verschillende soorten van arbeid tot eenvoudigen arbeid als hare eenheid herleid worden, zijn door een maatschappelijk proces achter den rug van de voortbrengers vastgesteld en schijnen hun daarom door de gewoonte bepaald.' Vroeg Smith niet, waar de markt zich naar regelt, Marx vraagt niet, waar dit proces door beheerscht wordt. Die vraag komt hem overbodig voor. Arbeid is de eenige maatstaf, en alle arbeid is herleidbaar tot eenvoudigen arbeid. Newton is wel geen eenvoudige, maar toch ook niet meer dan een n-voudige daglooner. ('*Komplicirtere Arbeit gilt nur als* p o t e n z i r t e *oder vielmehr* m u l t i p l i c i r t e *einfache Arbeit.*' Dit '*oder vielmehr*' laat aan duidelijkheid niets te wenschen over.)

een wetenschappelijker grondslag dan Smith's critieklooze aanvaarding van den arbeid als eenigen waardemeter.

Marx onderscheidt tusschen *gebruiks*- en *ruilwaarde*, of *waarde* in engeren zin. Ziet men van de gebruikswaarde af, d.i. van het nut, 'twelk de verschillende waren door hare verschillende eigenschappen hebben, dan houdt men in gedachte dingen zonder eigenschappen over. Wij hebben nu niet meer te doen met eene tafel, een huis of garen, en evenmin met een voortbrengsel van meubelmakers- of van metselaarsarbeid, want alles is - wel te verstaan: in gedachte - teruggebracht tot 'abstract menschelijken arbeid'. 'Deze dingen beduiden alleen nog maar, dat in hunne voortbrenging menschelijke arbeid zit, menschelijke arbeid erin opgehoopt is. Als kristallen dezer hun gemeene maatschappelijke zelfstandigheid zijn ze - waarden'(*).

Waarden en *kristallen van abstract menschelijken arbeid* zijn dus eenerlei. 'Eene gebruikswaarde of goed heeft derhalve slechts waarde, wijl abstract menschelijke arbeid erin vertegenwoordigd of gematerialiseerd is'(†). Kortom, niets dan arbeid is, of niets dan arbeid geeft waarde; en, op zijn standpunt volkomen logisch, zegt Marx: 'Een ding kan gebruikswaarde zijn, zonder waarde te wezen', b.v. lucht, maagdelijke grond, natuurlijke weiden, in 't wild groeiend hout, en alles, wat zijn nut voor den mensch niet aan den arbeid van dezen te danken heeft(§).

Even logisch spreekt Marx, op bladzij 52, van 'het vervelend afgezaagd gehaspel over de rol der natuur bij het vormen der ruilwaarde'(**). De natuur doet geene (ruil)waarde ontstaan; en in de (ruil)waarde schuilt geenerlei natuur. Alsof een mooi paard niet meer (ruil)waarde had dan een leelijk, een van nature vruchtbaar stuk land geene grootere dan een onvruchtbaar. Maar 't spreekt vanzelf, dat iemand aan 't woord (ruil)waarde eene ongewone beteekenis hechten kan, in welke beteekenis de (ruil)waarde dan uitsluitend afhangt van de hoeveelheid arbeid, aan een ding besteed. Zoo doet Marx. 'Wijl ruilwaarde eene bepaalde maatschappelijke manier is, om den aan een ding besteden arbeid uit te drukken, kan er niet meer natuur in vervat zijn dan b.v. in den wisselkoers'(††). M.a.w., omdat ik, Marx - naar 't voorbeeld der 'officieele' staathuishoudkunde - de (ruil)waarde om-

(*) Bladzij 5. '*Diese Dinge stellen nur noch dar, dass in ihrer Produktion menschliche Arbeit verausgabt, menschliche Arbeit aufgehaüft ist. Als Krystalle dieser ihnen gemeinschaftlichen gesellschaftlichen Substanz sind sie - Werthe.*'

(†) '*Ein Gebrauchswerth oder Gut hat also nur einen Werth, weil abstrakt menschliche Arbeit in ihm vergegenständlicht oder materialisirt ist.*' (T.z.p.)

(§) Bladzij 7. '*Ein Ding kann Gebrauchswerth sein, ohne Werth zu sein.*'

(**) '*Der langweilig abgeschmackte Zank über die Rolle der Natur in der Bildung des Tauschwerths.*'

(††) Bladzij 52. '*Da Tauschwerth eine bestimmte gesellschaftliche Manier ist, die auf ein Ding verwandte Arbeit auszudrücken, kann er nicht mehr Naturstoff enthalten als etwa der Wechselkurs.*'

schrijf als gekristalleerden abstract menschelijken arbeid, is arbeid de eenige (ruil)waardemeter(*).

Echter kunnen wij aan deze afgetrokken bespiegelingen ontsnappen, door te letten op het begrip: *voortbrengingskracht van den arbeid*(†). Het is niet genoeg, te arbeiden; maar de arbeid moet iets voortbrengen. Wanneer twee visschers even ver van huis uit visschen gaan en hunne gelijke en gelijkvormige netten even dikwijls uitwerpen, hebben zij denzelfden arbeid verricht. Doch indien de een in een vischrijker water vischte dan de ander, zal zijn arbeid vruchtbaarder zijn. Hier komt dus de natuur wel degelijk in het spel. Trouwens, Marx zelf zegt: 'Als waarden zijn alle waren slechts bepaalde hoeveelheden verdichten arbeidstijd. De waarde eener waar zou derhalve onveranderd blijven, indien de tijd, tot hare voortbrenging vereischt, onveranderd bleef. Deze verandert echter met elke verandering in de voortbrengingskracht van den arbeid. Die kracht wordt door velerlei omstandigheden bepaald, o.a..... door verhoudingen in de natuur'(§).

Zoo b.v. hebben - altijd volgens Marx - diamanten groote waarde, omdat ze zeldzaam zijn en het dus veel tijd kost, ze te vinden(**). Hunne zeldzaamheid ligt nochtans aan de natuur; en dat de tijd, aan het zoeken en vinden van diamanten besteed, betaald wordt, ligt aan de omstandigheid, dat er menschen zijn, die smaak hebben in diamanten,

(*) Zie ook bladzij 73, 197, 605, 643, enz.

(†) '*Produktivkraft der Arbeit*'. (Bladzij 7.)

(§) T.z.p. '*Die Produktivkraft der Arbeit ist durch mannigfache Umstände bestimmt*, *unter anderen durch den Durchschnittsgrad des Geschickes der Arbeiter*, *die Entwicklungsstufe der Wissenschaft und ihrer technologischen Anwendbarkeit, die gesellschaftliche Kombination des Produktionsprocesses*, *den Umfang und die Wirkungsfähigkeit der Produktionsmittel*, *und durch Naturverhältnisse.*'

(**) T.z.p. Geheel onbegrijpelijk is mij op deze bladzij de twijfel, of goud (en diamant) 'ooit zijne volle waarde betaald heeft'. De waarde van goud berust, volgens de theorie, op den tijd, aan de voortbrenging ervan besteed. Deze waarde wordt betaald door middel van andere voortbrengselen, die evenveel tijd eischen, d.i. dezelfde waarde hebben. Heeft goud nooit zijne volle waarde betaald, dan wil dit zeggen: nooit heeft men het goud, in x uren voortgebracht, kunnen ruilen tegen andere in x uren voortgebrachte dingen. Op goud (en diamant) zou dus steeds tijd verloren zijn; en toch is tijd de waardemeter.

Max Nordau (*Die conventionnellen Lügen.* 2te *Auflage*, 1884. S. 240-241) denkt over de reden der waarde van diamanten anders. Zijne woordenkeus blijft voor zijne rekening 'Welken arbeid vertegenwoordigt b.v. een diamant ter grootte van den Koh-i-Noor, dien een gelukzoeker in Zuid-Afrika op den grond vindt en voor verscheiden millioenen verkoopt? Een hoogleeraar der staathuishoudkunde is om het antwoord niet verlegen: het edelgesteente is zeer zeker eene belooning van arbeid; namelijk van den arbeid, dat de vinder zich gebukt en het opgeraapt heeft. De officieele wetenschap neemt zoo'n uitlegging met welgevallig knikken aan en verkondigt plechtig, dat de theorie gered is. Maar het gezonde menschenverstand geeft de bons aan deze schijnwetenschap, die door domkoppen voor domkoppen uitgedacht is en ten doel heeft, de ongerechtigheden der volkshuishouding met laffe flousjes te vergoelijken en te verontschuldigen.' Laat ik erbij zeggen, dat Nordau geen vriend der kapitalisten is en hen o.a. eene minderheid van roovers noemt, waar de rest voor werkt (bladzij 255). Te dien opzichte zijn hij en Marx het dus eens. Nauwelijks echter komt de waardemeter ter spraak, naar welken de verdeeling der voortbrengselen van den arbeid in 't vervolg zal geschieden, of zij zijn met elkaar in tweestrijd. Want niet meer noch minder dan het vraagstuk van den waardemeter wordt hier behandeld.

er - waarde aan *hechten.* Het besteden van tijd aan de voortbrenging van het een of ander geeft daar op zichzelf dus geene waarde aan. Maar wordt het voortbrengsel begeerd, dan is de bestede tijd een bestanddeel van zijne waarde.

Marx weet dit natuurlijk zoo goed als iemand; en ingewikkeld wordt het door hem erkend. ‘Ten slotte kan geen ding eene waarde zijn, of 't is tevens een voorwerp van gebruik. Is het nutteloos, dan is ook de arbeid, die erin steekt, nutteloos, telt niet als arbeid mee en schept daarom geene waarde’(*). Ruilwaarde is dus zonder gebruikswaarde onbestaanbaar, en de scheiding dier twee is wel in gedachte of op het geduldige papier mogelijk, doch niet in de werkelijkheid. Een nutteloos voorwerp heeft geene ruilwaarde, al is er nog zooveel arbeid aan besteed. Onder 't begrip *nutteloos* valt hier echter allerlei: volstrekte onbruikbaarheid; onbruikbaarheid voor bepaalde menschen; onbruikbaarheid om ‘denkbeeldige’ redenen, b.v. wanneer een voorwerp stoffelijk zeer goed bruikbaar is, maar niet begeerd wordt, wijl het uit de mode raakte. Ook in dit laatste geval stoort niemand zich aan de hoeveelheid verrichten arbeid; terwijl omgekeerd, indien iemand iets bijzonder gaarne heeft, b.v. een huis op een bepaalden stand, hij er meer voor geven wil dan voor een ander huis, dat misschien tweemaal zooveel arbeid gekost heeft.

De van de gebruikswaarde onafhankelijke ruilwaarde, de ruilwaarde ‘*an und für sich*’ - om de spreekwijs van Duitsche philosofen te volgen - is..... eene abstractie.

Marx werkt met nog eene abstractie. Bepaalt de bestede tijd de ruilwaarde van een voortbrengsel, dan zou men kunnen denken, dat een arbeider, die b.v. door zijne onhandigheid ergens meer tijd aan besteedde dan een bekwamer werkman, aan zijn voortbrengsel grootere ruilwaarde gaf. Zoo bedoelt Marx het natuurlijk niet. Het bezwaar vermeld hebbende, zegt hij: ‘De arbeid echter, die het wezen der waarden vormt, is gelijke menschelijke arbeid, aanwending van dezelfde menschelijke arbeidskracht. De gezamenlijke maatschappelijke arbeidskracht, die in de waren der warenwereld te voorschijn treedt, geldt hier als eene en dezelfde menschelijke arbeidskracht, hoewel zij uit tallooze afzonderlijke arbeidskrachten bestaat. Elke dezer afzonderlijke arbeidskrachten is dezelfde menschelijke arbeidskracht als de andere, in zoover zij het karakter eener maatschappelijk gemiddelde arbeidskracht heeft en als zulk eene maatschappelijk gemiddelde arbeidskracht werkt, derhalve voor het voortbrengen eener waar ook slechts den in doorsnee noodigen of maatschappelijk noodigen arbeidstijd gebruikt. Maatschappelijk noodige arbeidstijd is arbeidstijd, gevorderd, om deze of gene gebruikswaarde onder de bestaande maatschappelijke voorwaarden van productie

(*) Bladzij 8. ‘*Endlich kann kein Ding Werth sein, ohne Gebrauchsgegenstand zu sein. Ist es nutzlos*, *so ist auch die in ihm enthaltene Arbeit nutzlos*, *zählt nicht als Arbeit und bildet daher keinen Werth.*’

en met den maatschappelijk gemiddelden graad van geschiktheid en inspanning des arbeids te vervaardigen'(*).

Korter uitgedrukt: de waarde hangt af van den tijd, in doorsnee benoodigd voor het vervaardigen der waar.

Nu ligt het echter voor de hand, dat die tijd - al is hij een *bestanddeel* van elke mogelijke waarde - des te minder als waardemeter dienen kan, naarmate het meer op den *persoon* van den arbeider aankomt; en des te meer, naarmate die *persoon* van minder belang wordt. Zoo b.v. is - om over vrouwen en kinderen te zwijgen - iedere gezonde man tot fabrieksarbeid in staat. Daarentegen zijn de menschen, die een voorwerp van kunst vermogen voort te brengen, uitzonderingen. Hoogstens zou dus fabriekswerk, of in 't algemeen arbeid van lageren rang, geschat kunnen worden naar den tijd, die er in doorsnede voor benoodigd is. Maar ten aanzien van een kunstvoorwerp laat de tijd ons geheel in den steek. Natuurlijk heeft ook de kunstenaar tijd noodig. Doch al beschikt een ander over denzelfden tijd en over dezelfde stoffelijke hulpmiddelen als de kunstenaar, daar is hij nog geen schilder of dichter mee.

De tegenwerping ligt zoo voor 't grijpen, dat men zich afvraagt, of Marx onder *Waare* soms bepaalde voortbrengselen der menschen verstaat, koopwaren, handelsartikelen in engeren zin. Doch dit is geenszins het geval.

Op bladzij 1 vinden we de omschrijving van *Waare.* 'De waar is in de eerste plaats een voorwerp buiten ons, een ding, 'twelk door zijne eigenschappen menschelijke behoeften van deze of gene soort vervult. De aard dier behoeften, of zij b.v. uit de maag of uit de phantasie voortkomen, verandert niets aan de zaak'(†). In eene aanteekening lezen we bovendien, dat de meeste dingen hunne waarde ontleenen aan behoeften van den geest' ('*have their value from supplying the wants of the mind*').

De meeste dingen ontleenen hunne waarde aan de omstandigheid, dat zij de geestesbehoeften vervullen. Dan - zou ik zeggen - ontleenen de meeste dingen hunne waarde *niet* aan den tijd, in doorsnee benoodigd voor hunne vervaardiging. Want behalve dat die tijd bij een kunst-

(*) Bladzij 5-6. '*Die Arbeit jedoch, welche die Substanz der Werthe bildet, ist gleiche menschliche Arbeit, Verausgabung derselben menschlichen Arbeitskraft. Die gesammte Arbeitskraft der Gesellschaft, die sich in den Werthen der Waarenwelt darstellt, gilt hier als eine und dieselbe menschliche Arbeitskraft, obgleich sie aus zahllosen individuellen Arbeitskräften besteht. Jede dieser individuellen Arbeitskräfte ist dieselbe menschliche Arbeitskraft wie die andere, soweit sie den Charakter einer gesellschaftlichen Durchschnitts-Arbeitskraft besitzt und als solche gesellschaftliche Durchschnitts-Arbeitskraft wirkt, also in der Produktion einer Waare auch nur die im Durchschnitt nothwendige oder gesellschaftlich nothwendige Arbeitszeit braucht. Gesellschaftlich nothwendige Arbeitszeit ist Arbeitszeit, erheischt um irgend einen Gebrauchswerth mit den vorhandenen gesellschaftlichnormalen Produktionsbedingungen und dem gesellschaftlichen Durchschnittsgrad von Geschick und Intensität der Arbeit darzustellen.*'

(†) '*Die Waare ist zunächst ein äusserer Gegenstand, ein Ding, das durch seine Eigenschaften menschliche Bedürfnisse irgend einer Art befriedigt. Die Natur dieser Bedürfnisse, ob sie z. B. dem Magen oder der Phantasie entspringen, ändert nichts an der Sache.*'

werk feitelijk van zeer ondergeschikte beteekenis is, nemen wij hem daar bij onze waardeering volstrekt niet in aanmerking. Wij stellen de waarde van een schoon gebouw hooger dan die van eene geheele straat met hedendaagsche huizen en vragen niet naar den tijd, door een beeldhouwer of toondichter aan zijne schepping besteed.

Wij behoeven niet eens bij kunst in den meer verheven zin van 't woord te blijven, om het onhoudbare van den in doorsnee benoodigden tijd als waardemeter te vatten. Waarom krijgt eene keukenmeid, die hare kunst verstaat, meer loon dan eene slechte? Niet, omdat zij langer werkt. Ook niet, omdat zij haar vak langer geleerd heeft; want daar ligt het niet altijd aan. Goed koken en braden is een slag, evenals het geven van een goeden snit aan kleeren een slag is, dien de een van nature heeft, terwijl de ander hem nooit krijgt.

Al zulke natuurlijke gaven, van de hoogste genialiteit tot den aanleg voor een bepaald handwerk, stempelen hare bezitters tot *personen*, verheffen hen boven het gemiddeld peil, en onttrekken juist daarom de waarde hunner voortbrengselen aan schatting naar den gemiddeld benoodigden tijd. Eerst wanneer alle natuurlijke gaven overbodig worden, de persoonlijkheid op den achtergrond treedt en de arbeid binnen het bereik valt van een ieder, die zekere mate van spierkracht bezit, - eerst dan mogen we den gemiddeld benoodigden tijd *in het afgetrokkene* als maatstaf van den arbeid beschouwen. Willen de socialisten hem voor den eenigen waardemeter uitgeven, dan moeten zij zich bepalen tot arbeid van de laagste soort. Zij moeten afzien van alles, waar verstand, kunst, smaak, behendigheid, kortom natuurlijke gaven bij te pas komen; van alles derhalve, waar de arbeider, om aan de behoeften van andere persoonlijkheden te voldoen, iets van zijne persoonlijkheid in leggen kan. 'T geen zij op die manieren overhouden is werktuigelijke arbeid, landbouw en fabriekswerk. Hunne arbeiders behoeven geene personen meer te zijn; de gemiddelde spierkracht van het *mensch* geheeten zoogdier is het eene noodige, wijl er geene andere behoeften zijn, dan die het zoogdier gevoelt.

Daar belanden we bij gelijkmatige ontwikkeling der leer, volgens welke de tijd, in doorsnee benoodigd voor het vervaardigen der waar, de eenige waardemeter is. Is het niet zonderling, dat eene richting, die de arbeiders wil verheffen, eene waarde-theorie predikt, welke tot het voortbrengen van waarde alle verheffing der arbeiders doelloos maakt? 't Spreekt vanzelf, dat ik de socialisten beschuldig noch verdenk van den wil, om zoo treurigen toestand in 't leven te roepen. Ik beweer eenvoudig, dat die toestand eene consequentie hunner opvatting is. Met de grootste argeloosheid en de liefderijkste bedoelingen zouden zij ons erheen leiden. Doch hoe wij erheen geleid worden, is tamelijk onverschillig(*).

(*) Overweging verdient hierbij, wat Schopenhauer in zijn *Parerga und Paralipomena: Zur Rechtslehre und Politik* zegt. *(Sämmtliche Werke.* Ed. Frauenstädt. VI. S. 260-264.)

Zielkundig is het verklaarbaar, dat Smith, Ricardo en Marx, in Engeland levende en denkende, met het oog steeds op de Engelsche fabriekswereld gericht, van die arbeidssoort uitgingen en zoodoende tot hun waardemeter kwamen. Toch blijkt deze zelfs bij voortbrengselen van fabrieksarbeid onbruikbaar, zoodra men het voortbrengsel niet op zichzelf, niet in het afgetrokkene, maar in de volle werkelijkheid beschouwt. Daar komt het in botsing met allerlei, dat naar kortheid of lengte van tijd volstrekt onberekenbaar is en des ondanks op de waarde invloed heeft: met voortbrengselen van arbeid anderer soort, b.v. ontdekkingen en uitvindingen; met de natuur in den gewonen zin, b.v. wanneer ergens de oogst mislukt; met de natuur van den mensch, die vraag naar nieuwe stoffen, patronen, modellen, kleuren, enz. doet ontstaan.

Op dat alles moet de fabrikant letten, zal de fabriek zoo voordeelig mogelijk werken. In een stuk fabriekswerk zit, behalve de grondstof, de slijtage der werktuigen en de arbeid der werklieden, ook het doorzicht van den fabrikant. Of deze eigenaar der fabriek dan wel ambtenaar der gemeenschap is, maakt hier geen verschil; op zijn doorzicht komt het aan, en op de onmogelijkheid, de waarde van dit doorzicht in *tijd* uit te drukken.

De tijd, in doorsnede benoodigd, is, wel verre van de eenige waardemeter te zijn, *een in grootte verschillend bestanddeel van gelijke, maar ongelijksoortige waarden.* Van fabriekswerk opklimmende tot werk van hoogere soort, ziet men den tijd, in doorsnee benoodigd, vergeleken met andere bestanddeelen der waarde, al kleiner en kleiner worden. Eindelijk is hij in verhouding tot andere bestanddeelen der waarde zoo klein, dat men hem bij de schatting dier waarde gerust buiten aanmerking mag laten, en werkelijk dan ook laat.

Hier wil ik echter niet mee gezegd hebben, dat wanneer de waardebepalende beteekenis van den tijd afneemt, dit steeds het gevolg is van het meer verheven worden des arbeids. Andere oorzaken kunnen hetzelfde gevolg hebben. Zoo heeft de weelde eene waardebepalende beteekenis, welke die van den tijd des te meer verdringt, naarmate iets zuiverder een weelde-artikel is. Nu kan men tegenwerpen, dat weelde slechts denkbeeldige waarde doet ontstaan. Doch de waardemeter moet immers bruikbaar zijn voor alle dingen, die menschelijke behoeften vervullen, 'tzij deze behoeften uit de maag of uit de phantasie voortkomen? Daarenboven: waar ligt de grens tusschen wezenlijke en denkbeeldige waarde, indien men haar niet trekt tusschen het strikt noodige en de rest? En houdt men zich aan het strikt noodige, dan voert de tijd bij de waardebepaling weer hoogeren toon, maar alle persoonlijke neiging, keus, smaak, phantasie is tot zwijgen gebracht. Menschen zonder denkbeeldige behoeften zijn denkbeeldige menschen.

Er is dus arbeid, waarvan de waarde niet kan gemeten worden door middel van tijd. In de tweede plaats is de arbeid, waarbij de tijd

meer op den voorgrond treedt, nooit het eenige bestanddeel der waarde van het voortbrengsel. De waardemeter van Marx is in menig geval geheel onbruikbaar; en in geen enkel geval is hij geheel voldoende. De vraag, of met dien waardemeter ook ‘het wetenschappelijk socialisme’ valt, zou pleiten tegen de wetenschappelijkheid van wie haar deden. De verdeeling der vruchten van den arbeid heet onbillijk. Dit beaam noch ontken ik thans. Marx wijst een anderen grondslag ter verdeeling aan. De socialisten zweren bij Marx, stellen zijne formule als wetenschappelijk bij uitnemendheid tegenover de drogredenen der ‘officieele wetenschap’. Bij onderzoek blijkt de formule aan de ‘officieele wetenschap’ ontleend en inderdaad zoo verwerpelijk te zijn, als de gansche ‘officieele wetenschap’ volgens de socialisten is. Dit wordt in den breede en bij herhaling aangetoond. Eindelijk uitgenoodigd, zich duidelijk te verklaren, vragen de socialisten: wat hebt ge nu bewezen tegen ‘het wetenschappelijk socialisme’?

Heilige eenvoud! Het zwak der ‘officieele’ staathuishoudkunde, en van Marx, en van zijne napraters schuilt in de methode, die zij volgen. Zij gaan van eene onbewezen stelling uit. Nu weet ik wel, dat we bij het peilen der menschelijke kennis op onbewezen en onbewijsbare stellingen, de dusgenaamde axioma's, neerkomen. Doch wie elke onbewezen stelling voor een axioma hield, zou zich erg vergissen. Marx neemt zonder critiek aan, dat slechts arbeid waarde schept. Volkomen logisch leidt hij daaruit af, dat slechts arbeiders recht op die waarde hebben. Dat nog andere oorzaken dan arbeid op de waarde van invloed zijn, bewijst daartegen voorshands niets. Hebben slechts arbeiders recht op waarde, dan brengen die andere oorzaken eenvoudig een stijgen of dalen der waarde teweeg, zonder een recht op waarde te doen ontstaan voor niet-arbeiders.

Doch wat verstaat Marx onder *arbeid?* Niet alle soorten van arbeid; maar enkel en alleen zulken arbeid, waarvan de voortbrengselen eene waarde bezitten, meetbaar door den gemiddelden tijd, dien hunne vervaardiging eischt. Geheele groepen van arbeid, en dus ook van voortbrengselen, worden op die manier buiten beschouwing gelaten.

Toegegeven, - voor een oogenblik - dat er voortbrengselen zijn, bij welke men met bedoelden waardemeter volstaan kan; voortbrengselen dus, in welker waarde geen ander bestanddeel zit dan gebruikte tijd, - is de zaak daarmee uit? In 't minst niet. De menschen, die andere voortbrengselen begeeren, en de menschen, die door hun arbeid deze begeerte vervullen, worden weggecijferd. Er wordt geredeneerd over denkbeeldige menschen, over een deel van den arbeid, en over een deel der behoeften. Er wordt deductorisch geredeneerd. Er wordt geredeneerd op den trant der bespiegelende wijsbegeerte en op den trant dier populaire bespiegelende wijsbegeerte, welke leerstellig geloof heet. Doch er wordt niet geredeneerd op grond van waarneming der werkelijkheid, niet inductorisch, niet volgens de methode der er-

varingswetenschappen. Dat is de zaak. Wie Marx' omschrijvingen van *arbeid* en *waarde* klakkeloos aanneemt, heeft verder niets te doen, dan voor Marx' onverbiddelijke logica het hoofd te buigen.

II.

Ik heb bij de bespreking der waarde-theorie van Marx opzettelijk elk beroep op anderen, die haar bestrijden, Schäffle b.v.(*), achterwege gelaten. Zoodoende beperk ik mijne aansprakelijkheid tot mijne eigen redeneering en tot mijn eigen oordeel over de feiten, waar ik van uitging.

Thans genaderd tot de practijk der goederenverdeeling in de socialistische gemeenschap, moet ik een anderen weg inslaan. Feiten staan mij hier bijkans niet ten dienste. De socialisten wijzen volkomen te recht op gebreken der tegenwoordige verdeeling. Maar om zeker te wezen, dat de hunne die gebreken zou vermijden, zonder in nieuwe gebreken te vervallen, moesten wij haar bij ervaring kennen.

De Parijsche Commune van 1871 laat ik rusten. J. Scherr, toch een warm democraat, schreef ervan: ‘Wij democraten zijn van ganscher harte bereid, aan de dwingelandij van den geldzak een eind te helpen maken; maar zeer beslist weigeren we, haar eenvoudig te ver-

(*) Met Schäffle wordt door den heer Nieuwenhuis jammerlijk gesold. Zoo onlangs weer in zijn pennestrijd tegen Prof. D'Aulnis de Bourouill. In de *Nieuwe Rotterdamsche Courant* van 31 December ll. bericht hij, dat hij dezen verwees ‘naar het groote werk van Schäffle, waarvan het derde deel, *Kapitalismus und Socialismus*, eerst verscheen na 1878, dus *na* de verschijning van het *Quintessenz.* In dat werk is Schäffle blijkbaar veranderd van inzicht en meer genaderd tot het socialisme.’ Met ‘het groote werk van Schäffle’ wordt, blijkens het *Utrechtsch Provinciaal en Stedelijk Dagblad* van 21 December, bedoeld: *Bau und Entwicklung des socialen Körpers.*
Ten eerste: dit werk heet niet *Bau und Entwicklung,* maar *Bau und Leben des socialen Körpers*.
Ten tweede: het derde deel ervan, *Kapitalismus und Socialismus*, verscheen niet ‘na 1878’. De eerste uitgaaf zag in 1870, de tweede *in* 1878 het licht, en eene latere is er niet.
Ten derde: de tweede uitgaaf van *Kapitalismus und Socialismus* is dus wel ‘*na* de verschijning van het *Quintessenz*’ van 1877 uitgekomen, doch in 1879 gaf Schäffle van dit werkje eene ‘*siebente Auflage* (*achter*, *unveränderter Abdruck*)’.
Ten vierde: in de *Quintessenz* van 1879, dus *na* het verschijnen der tweede uitgaaf van *Kapitalismus und Socialismus*, zegt Schäffle over de waarde-theorie van Marx volmaakt hetzelfde, als Prof. D'Aulnis (*Utrechtsch Dagblad* van 22 December) uit de *Quintessenz* van 1877 meedeelde.
Ten vijfde: Schäffle zelf verwijst op bladzij 48 der *Quintessenz* van 1879 naar het derde deel van *Bau und Leben,* als bevattende ‘*näheres über die grundwichtige Frage der Formen der Tauschwerthbestimmung*’. Dat zou hij natuurlijk niet gedaan hebben, indien hij in ‘het groote werk’ over dat vraagstuk principieel anders sprak dan in de *Quintessenz.*
Ten zesde: Schäffle is daaromtrent dus niet ‘blijkbaar veranderd van inzicht’.
Ten zevende: al ware hij van inzicht veranderd, dan bewees dit niet, dat zijn nieuw inzicht juist is.
Overigens erken ik gaarne, dat het looze schermen met boekentitels een heerlijk middel is, om de aandacht af te leiden van de beginselen. Maar wetenschappelijk is het niet. Ook ten aanzien van Schramm is de heer Nieuwenhuis met de jaartallen in de war.
‘'t Is zijn gehengenis. Wie durft zich daarin mengen?’
Zet nu niet: geheugenis.

vangen door de dwingelandij van den bedelzak'(*). Gewoonlijk echter worden de tekortkomingen dier Commune vergoelijkt met de opmerking, dat zij onder buitengewone omstandigheden handelde.

Ook elders heeft het communisme bestaan - eeuwen geleden. Hier en daar bestaat het nog. Zoo vindt men op Java, nevens het erfelijk individueel bezit, gemeen bezit van den grond. In zeer vele gevallen nochtans is dit gemeen bezit er toe te schrijven aan het onbeheerd raken van erfelijk individueel bezeten gronden, aan de invoering van het cultuurstelsel, enz., en dus nieuw. Maar nieuw, of uit het Hindoesch tijdperk afkomstig, het wordt door de meerderheid der bevolking niet verkozen; terwijl van hun kant de inlandsche hoofden tegen erfelijk individueel bezit aanvoeren, dat hunne macht erdoor afneemt(†). Met de 'agrarische' wet (9 April 1870) is het beginsel aanvaard, om het erfelijk individueel bezit, een gebruiksrecht, eene soort van erfpacht, in vollen eigendom te verkeeren, waar dit verlangd wordt.

Voorts heeft men het gemeenschappelijk grondbezit van den Russischen *mir*, van de *mark*, van de *allmeinde*, en tal van zulke overblijfselen uit vroegere tijden(§). De Predikant B. Becker schreef in 1869 een werkje, - *Die Allmeinde, das Grundstück zur Lösung der socialen Frage* - waar De Laveleye van getuigt: de heer Becker 'heeft gemeend in de *Allmend* de oplossing van het sociale vraagstuk te vinden, en ik ben het volkomen eens met hem. Niet, dat men als te Stanz "iedereen het genot van 1400 *klafter* goeden grond zou kunnen verzekeren"; maar wijl de *Allmend* ons het aloude type van het ware eigendomsrecht oplevert, dat aan de maatschappij der toekomst tot fondement moet dienen'(**).

'*Gesammt Gut*, *verdammt Gut*' zeggen de Duitsche boeren, oneerbiedig genoeg, van 'het aloude type'(††) Daarenboven is de *Allmeinde* zoo uitsluitend, als een individueel grondeigenaar maar wezen kan. De algemeene grond der *Allmeinde* behoort niet aan de gezamenlijke inwoners van het dorp, doch aan de gezamenlijke afstammelingen der oude families. Trouwens, gaf de hoedanigheid van ingezetene reeds gebruiksrecht op den grond, dan had men slechts in zoo'n dorp te gaan wonen, en de grond zou spoedig te klein zijn. Erger vind ik het, dat zelfs de afstammelingen der oude families in vermogen hemelsbreed van elkander verschillen. Die communistische instellingen hebben de splitsing in armen en rijken geenszins voorkomen. De Zwit-

(*) *Das rothe Quartal.* (*Die Gartenlaube*, 1876. S. 400.)

(†) *Eindrésumé van het bij Goevernementsbesluit dd.* 10 *Juni* 1867 *no.* 2 *bevolen onderzoek naar de rechten van den inlander op den grond op Java en Madoera.* II. Batavia, 1880. Zie aldaar het *Algemeen overzicht.*
P.J. Veth, *Java.* I. Haarlem, 1875. Bladzij 394 vgg.
N.G. Pierson, *Koloniale politiek.* Amsterdam, 1877. Hoofdstuk IX.

(§) Henry Sumner Maine, *Village communities in the east and west.* De derde en jongste uitgaaf is van 1876. E. de Laveleye, *De la propriété et de ses formes primitives.* 3o. Ed. Paris, 1882.

(**) *De la propriété.* Bladzij 282 in de aanteekening.

(††) N.G. Pierson, *Koloniale politiek.* Bladzij 298.

sersche *Allmeinde* heeft haar ‘mageren’, evenals de *dessa* op Java haar *orang menoempang* heeft.

Marx vond noodig, in de tweede uitgaaf van *Das Kapital* op dit gemeentelijk bezit te wijzen. ‘'t Is een belachelijk vooroordeel, in den jongsten tijd verspreid, dat de vorm van den oorspronkelijken grondeigendom een kenmerkend Slavische, zelfs een uitsluitend Russische vorm is. 't Is de oervorm, dien we kunnen nagaan bij Romeinen, Germanen, Kelten, maar van welken eene geheele staalkaart met talrijke proeven nog steeds, zij het dan gedeeltelijk in een toestand van verval, bij de Hindoes te vinden is’, enz.(*).

Ik laat nu in het midden, of dit in 1873 een nieuwtje was. Doch om terug te keeren tot den oervorm van het grondbezit, zouden we, naar het schijnt, weer oermenschen dienen te worden. Zulke maatschappelijke vormen staan niet op zichzelf, maar hangen ten nauwste samen met onze geheele wijze van zijn. Dat met den tegenwoordigen vorm het eind aller ontwikkeling bereikt is, geloof ik zoomin als de socialisten. Verdere ontwikkeling en terugkeer tot den oervorm zijn echter in mijne schatting elkaars volkomen tegendeel.

Ik kan onmogelijk aannemen, dat, terwijl uit den stam en uit het patriarchaal gezin(†) de persoonlijkheid, het indivu, steeds meer in 't licht trad, het op den weg der geschiedenis liggen zou, de persoonlijkheid ten slotte weer te doen opgaan in de eene of andere gemeenschap(§). De persoonlijkheid ook der handwerkslieden ten volle tot haar recht te brengen, moest, dunkt mij, de leus zijn.

De socialisten - 't kan niet te dikwijls herhaald worden - ‘hebben slechts een levensvorm, die hun uit aanschouwing bekend, maar reeds toen niet de eenige meer was en die daarenboven de concurrentie en het vrije verkeer niet geheel uitsloot, algemeen willen toepassen, door de maatschappij tot één groote familiegroep te versmelten. Hun fout was niet overdreven radicalisme; zij waren niet revolutionnair, maar reactionnair. En dat is hun fout nog ten huidigen dage. De socialisten houden geen rekening met de verandering der denkbeelden, de vermeerdering der stoffelijke behoeften, de uitbreiding der bevolking, en er is geen beter middel om hen te bestrijden, dan dit aan te toonen. Men moet hun doen gevoelen, dat zij ons willen terugbrengen naar lang vervlogen tijden, dat zij den volwassene willen kleeden in een kinderpak. Het pak is te eng gebleken; het maakte de vrije beweging der ledematen onmogelijk en beschermde niet meer tegen koude en vocht. Mannen der toekomst willen zij genoemd worden? Een reeks van eeuwen zijn zij hun tijd ten achteren’(**).

Dit staat vast: het gemeen bezit van den grond, zooals we het bij

(*) Aanteekening op bladzij 47 der derde uitgaaf.
(†) Zie hierbij de aanteekening op bladzij 353.
(§) Zie hierbij: L. Brentano. *Das Arbeitsverhältniss gemäss dem heutigen Recht.* Leipzig, 1877. S. 340-343.
(**) N.G. Pierson. *Koloniale politiek.* Bladzij 261.

ervaring kennen, voorkomt het proletariaat niet. Of dat proletariaat verdwijnen zou, wanneer de grond uit het bezit van bijzondere personen en van bijzondere gemeenschappen in het bezit van het geheele menschdom overging, durf ik niet te beslissen. Doch 't komt mij hoogst onwaarschijnlijk voor. Bovendien, den grond te beheeren van een dorp, is nog iets anders, dan over de gansche oppervlakte der aarde toezicht te houden en te zorgen, dat iedereen steeds met volkomen toewijding op de meest doeltreffende wijs in het belang der gemeenschap werkzaam zij.

Is het om zielkundige redenen aannemelijk, dat het algemeen belang - niet voor dezen of genen, maar - voor alle menschen ooit eene krachtiger drijfveer wezen kan dan het persoonlijk belang? Aristoteles ontkende het met betrekking tot zijne tijdgenooten. Wij hebben geen grond, om het van de onzen te gelooven. Gedurende al de eeuwen, die tusschen hem en ons liggen, zijn de menschen in dat opzicht gebleven, wat ze waren. Welke aanleiding hebben de collectivisten tot de verwachting, dat het in de naaste toekomst beter zal wezen? Genie en engel is het minste, wat alle menschen zouden moeten zijn, om van het communisme meer te maken dan een droom. Dat het een prachtige droom is, ontken ik dan ook volstrekt niet.

De ervaring laat hier, gelijk ik reeds zeide, beide partijen in den steek. Het plaatselijk communisme is misschien geen maatstaf voor het algemeen communisme. Tegenover mijne vrees, dat dit algemeene communisme ons, zooals we nu eenmaal zijn, tot erger dan barbaarschheid voeren zou, staat de blijde verwachting van anderen, dat het aan alle kwalen der maatschappij een eind zou maken. 't Kan zijn, dat ik te kort over de zaak nadacht of te bevooroordeeld ben. 't Kan eveneens zijn, dat gebrek aan nadenken en vooroordeel den blik der anderen benevelt.

Zooals men weet, zoekt Marx de oorzaak aller ellende in de ‘kapitalistische voortbrengingswijze’. Daarmee bedoelt hij niet, dat in den collectivistischen staat geen kapitaal zou mogen bestaan. Zelfs houdt hij het tegenwoordig kapitalisme voor een noodzakelijk verschijnsel. De kleine nijverheid moest verdwijnen, om voor de groote plaats te maken, welker voortbrengende kracht wonderen verricht. Daartoe waren groote kapitalen onmisbaar, die de kleine allengs opslokten. De groote kapitalen in de handen van bijzondere personen zijn echter - altijd volgens Marx - tegenover de werklieden eene ontkenning van den persoonlijken eigendom als vrucht van eigen arbeid. Die ontkenning zal zich ten slotte tegen de kapitalisten keeren, en uit het privaat-kapitaal ontwikkelt zich het collectief-kapitaal. ‘De onteigenaars worden onteigend’[*].

(*) *Das Kapital*, bladzij 788-791. Zie ook bladzij VIII-IX: ‘Ter vermijding van mogelijk misverstand een woord. De figuren van kapitalist en grondeigenaar plaats ik volstrekt niet in een liefelijk licht. Maar het geldt hier den personen slechts in zoover zij de verpersoonlijking zijn van economische groepen, de vertegenwoordigers van bepaalde klassenverhoudingen en belangen. Minder dan eenige andere kan mijne opvatting, volgens welke de economische vorming der maatschappij een natuurproces is, den afzonderlijken mensch verantwoordelijk maken voor toestanden, waar hij in maatschappelijken zin het schepsel van blijft, hoe hoog hij persoonlijk erboven sta.’

Hoe dit geschieden zal, vernemen we van Marx niet. Maar Gabriel Deville geeft ons licht. ‘Ten aanzien van hetgeen zich in de macht van den Staat zal bevinden, is er geene moeilijkheid; men zal bij het tot zich trekken der openbare diensten de schrapping dier ontzaglijke staatsschuld moeten voegen, voor welker rente Frankrijk jaarlijks een milliard en tweehonderd millioen betaalt, d.i. gemiddeld twee en dertig francs per hoofd, of honderd en zestig per gezin van vijf personen. Met betrekking tot hetgeen in den vorm van maatschappijen bestaan zal, is het even eenvoudig; men zal de effecten, aandeelen of schuldbrieven, slechts te vernietigen hebben, door al dien misdruk tot zijne waarde naar het gewicht terug te brengen. De reeds tot stand gekomen collectivistische toeëigening der kapitalen zal op die manier, zonder storing in de wijze van voortbrenging, in plaats van den vennootschappelijken vorm, die slechts eenigen baat en schier allen benadeelt, den socialistischen vorm aannemen ten gemeenen nutte. Het zal een terugnemen zijn zonder vorm van proces. Dit denkbeeld van onteigening zonder schadeloosstelling verontwaardigt de verdedigers der *bourgeoisie.* Waar is die eigendom vandaan gekomen, welke nog geene eeuw oud is?’(*)

Het privaat-kapitaal en de persoonlijke eigendom nog geene eeuw oud? Waar ter wereld klaagden de socialisten dan vroeger over? Denkelijk is de ‘kapitalistische voortbrengingswijze’ bedoeld. Volgens Marx dagteekent deze uit den aanvang der 16de eeuw(†). Doch het socialisme is veel ouder, wellicht zoo oud als de menschheid, en zeker zoo oud als hare geschiedenis. De maatschappelijke toestanden, die het wil verbeteren, kunnen dus bezwaarlijk aan ‘de kapitalistische voortbrengingswijze’ te wijten zijn. ‘Kapitalistische voortbrengingswijze’, de groote nijverheid en landbouw, met privaat-kapitaal gedreven, krijgt de schuld van alles; zelfs van 'tgeen eraan voorafging. Op die manier wordt het een stopwoord. In de goede dagen van het Calvinisme heette alles ‘Arminiaansch’, wat niet deugde. ‘Al wat oolijk, ondeugend, valsch, kreupel, blind, mank, zuur, beschimmeld was, in summa niet en deugde, dat placht men Arminiaansch te noemen: een Arminiaanschen fielt, een Arminiaanschen schelm, een Arminiaanschen verrader, een Arminiaanschen daalder (als hij valsch was), een Arminiaansch paard (als 't kreupel, blind was, of niet voort kon), Arminiaansch bier (als 't niet smaakte), en diergelijke fielterijen’(§). Van dezelfde

(*) *Le Capital de Karl Marx.* Paris, [1884], P. 61. Misschien is het eene ‘satire’. 't Is althans uit dezelfde verzameling als *Le droit à la paresse* van Paul Lafargue. Fourier gaf ten minste nog in beraad, de (Engelsche) staatsschuld door eene reusachtige voortbrenging van kippeneieren te delgen. Opzettelijk liet ik het woord *bourgeoisie* onvertaald. De ‘derde stand’ heet in 't Hollandsch nu eenmaal *bourgeoisie.* De leden van den ‘vierden stand’ noemen zich *burgers.* Toch zou ik niet weten te zeggen, welk onderscheid er is tusschen een *burger* en een *bourgeois*, tusschen de *burgerij* en de *bourgeoisie.*

(†) *Das Kapital*, bladzij 739-740; zie ook 742.

(§) Mr. J.C. Naber, *Calvinist of libertijnsch?* Utrecht, 1884. Bladzij 168.

kracht is de term ‘kapitalistische voortbrengingswijze’ in den mond onzer socialisten geworden.

Dan toont Dr. Von Hertling, lid der centrum-partij van den Duitschen Rijksdag, een minder oncritischen geest te bezitten. ‘Het was het benijdenswaardig voorrecht der Christelijk-Germaansche middeleeuwen, dat toen ter tijd alle vormen en instellingen des levens naar Christelijke denkbeelden geregeld waren.’ Dit zwak voor de middeleeuwen is in een Katholiek begrijpelijk. Maar het maakt Von Hertling niet blind voor alles. ‘Dat daarom’ - voegt hij erbij - ‘de gouden eeuw werkelijk aangebroken en alle menschen goed en gelukkig geweest zouden zijn, valt door de feiten niet te staven’(*).

Feiten, daar komt het op aan. Wat Marx de ‘kapitalistische voortbrengingswijze’ heet, is betrekkelijk jong. Dat er algemeen geluk aan voorafgegaan is, weerspreekt de geschiedenis. Dat het collectief-kapitaal ons dit geluk verschaffen zal, is niets dan eene belofte.

Het zij mij vergund, thans Schäffle aan te halen. Hier staat meening tegenover meening; en eene meening, door Schäffle in 1879 uitgesproken, kan den socialisten niet verdacht zijn. Hij is immers in 1878 ‘meer genaderd tot het socialisme’; ten minste, dat hoorden we van den heer Nieuwenhuis, die hem daarenboven een pluimpje gaf wegens jarenlange bepeinzing der socialistische toekomst.

De hoofdvraag is, volgens Schäffle, deze: ‘Zal het socialisme ooit bij machte zijn, de groote zielkundige waarheid en economische vruchtbaarheid van het vrijzinnig beginsel, 't welk het bijzonder belang aan de uitoefening van bedrijven ter maatschappelijke voortbrenging dienstbaar maakt, ook op zijn gebied in dezelfde, ja, in grootere mate te doen werken, of niet? Wij houden juist deze vraag voor de beslissende, maar tot dusver niet besliste, waar ten slotte alles op neerkomen zou en waar zegepraal of nederlaag van 't socialisme, hervorming of vernieling der beschaving in het huishouden der volken van zouden afhangen. En daarom willen wij juist in die richting eenig critisch licht werpen, ofschoon onze naaste taak er slechts in bestaan zou, den inhoud, de quintessens van het socialisme recht beknopt aan te wijzen’(†).

Schäffle beweert nu, ‘dat het socialisme *in zijne tegenwoordige formuleering* niets meer of minder dan de uiteenzetting schuldig blijft, hoe het een zoo reusachtig geheel van arbeid en kapitaal ook in de kleinste deelen tot vruchtbaar *individueel* handelen en behandelen brengen wil. Uit één enkel middelpunt valt het noch door straffen, noch door een beroep op het volk en zijn plicht, noch hoe dán ook te verkrijgen, dat overal op het gansche gebied der maatschappelijke voortbrenging door iedereen *met de kleinste kosten* naar *de grootste opbrengst* gestreefd worde; i.a.w., dat *overal maatschappelijk* worde voortgebracht; dat niemand aan het geheel tijd ontroove, niemand iets van het nationale

(*) *Aufsätze und Reden socialpolitischen Inhalts.* Freiburg im Breisgau. 1884. S. 37.
(†) *Die Quintessenz d. S.,* bladzij 30.

kapitaal verkwiste en slordig gebruike; dat in elke afdeeling de bestaande middelen ter voortbrenging bijtijds naar hoedanigheid en hoeveelheid op de beste wijs vernieuwd worden; dat ongelijksoortige arbeid naar recht en billijkheid worde geschat, dat niet door de ambtenaren, Fourier's “Omniarchen” ingesloten, meer uitgezogen en verduisterd, meer “meerwaarde” opgeslokt; en meer “plus-makerij” gedreven worde, dan thans in den liberalen kapitalistenstaat het geval is’(*).

Schäffle zegt wel is waar niet, dat het socialisme in dit alles onvermijdelijk moet te kort schieten, maar hij zegt evenmin het tegendeel. ‘De wetenschappelijke beraadslaging is met het grondig onderzoek dezer vraag pas begonnen. Doch getroost mag beweerd worden: *tot nog toe* levert het socialistisch program die waarborgen niet op; tot nog toe mist het omtrent de *noodige regeling* der *arbeids*-concurrentie de vereischte practische helderheid van denkbeelden’(†).

Dat vernemen we nu eens niet van een woordvoerder der ‘officieele wetenschap’, maar van iemand, die naar onverdacht getuigenis eerlijk gepoogd heeft, zich van de verhoudingen in den socialistischen staat eene voorstelling te maken. Natuurlijk is het denkbaar, dat ook Schäffle zich er eene verkeerde voorstelling van maakte. Maar juist wijl de socialisten dit van een ieder, die niet met hen meegaat, staande houden, zonder ooit zelven eens met een uitvoerbaar plan voor den dag te komen, schijnt ‘onbekookt’ het bijvoeglijk naamwoord, 'twelk hunne plannen het best kenteekent. Er is een treurige moed noodig, om het volk voor zulke onbekookte plannen op te winden. En het vereischt eene zeldzame onbeschaamdheid, over een ‘wetenschappelijk’ socialisme te blijven bazelen, ofschoon de socialistische waardemeter tegen onderzoek niet bestand, de mogelijkheid der socialistische goederenverdeeling zoo uiterst twijfelachtig is. ‘De socialisten hadden beter gedaan met maar op het gevoelsgebied te blijven; zich wagende op dat der wetenschap, hebben zij zich veel moeite gegeven voor niets’(§).

Wat mij betreft, ik ben zoo inofficieel mogelijk. Reeds ‘officieus’ is hoogere titel, dan waar ik aanspraak op heb.

Ook zelfzucht kan moeilijk de drangreden zijn, die mij tegen het socialisme partij doet kiezen. In *De Amsterdamme*r van 10 April '84 wordt door den heer A.H. Gerhard het streven der sociaal-democraten als volgt geschetst. Hoofdoorzaak der huidige ellende is de private eigendom. ‘Deze moet overgaan in gemeenschappelijken eigendom. En de eenige mogelijke en door zijn eenvoudigheid niet genoeg gewaardeerde weg daartoe is de invoering van een jaarlijks klimmend successierecht, b.v. van 1%, waardoor na 100 jaren, of door 3 geslachten heen, alle grond en groote arbeidsmiddelen in handen van 't geheel zijn gekomen.’

(*) Bladzij 31.
(†) Bladzij 32.
(§) Paul Leroy-Beaulieu, *Le collectivisme.* Paris. 1884. P. 374.

Wat heb ik van dit plan te duchten? Niets. Ik zou, al werd het morgen in werking gebracht, levenslang de vrije beschikking over mijn kapitaal behouden. Kom ik te sterven, mijne vrouw blijft meesteres van het hare en van hetgeen ik haar mag nalaten; zoodat ook zij tegen gebrek levenslang gevrijwaard is. Kinderen heb ik niet; en het ontgaat me dus, welke persoonlijke bezwaren mij tegen den maatregel kunnen innemen.

Algemeen stemrecht? Voor mij is de invoering eene quaestie van tijd. Algemeen stemrecht ligt ongetwijfeld in de richting van het liberalisme. Doch liberalisme, hoe radicaal ook, is principieel verschillend van democratie in 't algemeen en van sociaal-democratie in 't bijzonder(*).

Ook ben ik niet blind voor de verdiensten van Marx. ‘Hij heeft de oogen van velen, die zijn leerstellingen en zijn doel verfoeien, toch helpen openen voor den omvang en den ernst der ziekten, waaraan onze samenleving lijdende is. Hij heeft krachten gewekt, die aanvankelijk op een betreurenswaardig dwaalspoor mogen zijn geleid, maar, na loutering, ten goede werken kunnen’(†).

Wat is *commune* anders dan het Fransche woord voor *gemeente*; wat *social* anders dan het Fransche woord voor *maatschappelij*k? Allen wenschen gemeenschap en leven in gemeenschap. Doch het liberalisme onderscheidt tusschen den Staat en de maatschappij. Velen steken tegenwoordig den draak met den ‘rechtsstaat’. Misschien begrijpen ze niet best, wat ermee bedoeld wordt. Misschien is het denkbeeld wezenlijk zeer dwaas. Maar liberalen, die het liberalisme van Thorbecke nog niet tot de suffende soort rekenen, moesten letten op de plaats in de *Narede*: ‘Eene eerste wet [voor den Staat] is onthouding, onthouding van hetgeen zijne roeping als regtsvereeniging te buiten gaat. Het zijn in wezen, bestemming en middelen andere levensmagten dan de Staatsmagt, welke de kerk, het onderwijs, wetenschap, kunst, maatschappelijk te vormen en te besturen hebben; magten in wier sfeer burgerlijk overheidsgebod of dwang niet te pas komt.’

Voor den liberaal is er dus menige kring, waar de Staat zich uit beginsel buitenhoudt of althans te houden heeft. In die kringen laat hij aan het individu, aan de vrije persoonlijkheid het woord, terwijl hij in de rechtssfeer de uiting der verschillende persoonlijkheden in 't belang der gemeenschap besnoeit.

(*) In 't voorbijgaan zij opgemerkt, dat volgens Mr. A.J.W. Farncombe Sanders (*Het kiesregt en het voorstel van den heer Van Houten*, in de jongste October-aflevering van dit tijdschrift) de huurwaarde als onmiddellijke grondslag van het stemrecht niet aannemelijk is. Hij wenscht het te geven aan allen, die eene woning gebruiken, waarvan de huurwaarde den bewoner *ten volle* in de personeele belasting doet aanslaan, en die hunne belasting betaald hebben. De heer Van Houten laat ‘*ten volle*’ weg. *De Werkmansbode* van 11 October zag in beide stelsels ten onrechte weer een *census.* Van meer belang is hare meening, dat zelfs het stelsel van den heer Van Houten alle werklieden uitsluit. Dit zou echter met cijfers bewezen dienen te worden.

(†) Mr. A. Kerdijk, *Karl Marx.* (Mannen van beteekenis in onze dagen. 1879. Aflevering 1, bladzij 83-84.)

Voor den democraat daarentegen vallen maatschappij en Staat samen. Daarom brengt zijn beginsel mee, alles, tot kleinigheden, te reglementeeren, dwang te oefenen op elk gebied, de persoonlijkheid geheel te doen opgaan in de gemeenschap. Dit is geen toeval. Het komt uit het diepste wezen der democratie voort, uit hare minachting voor de persoonlijkheid, noodzakelijk gevolg van haar gelijkheidswaan. Die gelijkheidswaan voert haar in de armen van het communisme, 'twelk neerkomt op loochening van verschil in de hoedanigheid des arbeids, het terugbrengen van allen arbeid tot eene grootere of kleinere hoeveelheid eenvoudigen arbeid. Ook hier zinkt de persoonlijkheid weg, gaat iedereen in de gemeenschap op. Ieder kan voor allen optreden, en allen kunnen een ieder vervangen, omdat de persoonlijkheid buiten aanmerking blijft en het dus in den grond der zaak onverschillig is, wie iets doet. Allen worden ondersteld één van zin te wezen; en wat de liberaal een gruwelijken dwang vindt, is voor den democraat het toppunt der menschelijke wijsheid.

Of de democratie reeds ergens tot hare uiterste gevolgtrekkingen ontwikkeld werd, is hier de vraag niet. Op haar aard komt het aan; en de liberalen, die aan hun radicalisme een coquetteeren met de democratie schuldig meenen te zijn, mochten eerst wel eens onderzoeken, of deze het liberalisme soms radicaal verwerpt.

Waar bedoelde regelingsmanie ons toe brengen zou, is niet raadselachtig. Lees b.v. Cabet's *Voyage en Icarie*. Overal zit de bemoeizieke gemeenschap u op de hielen. Zij begeleidt u van de wieg tot het graf. Zij schrijft zelfs de kleeding voor, laat zelfs op dat gebied aan de phantasie, aan persoonlijke neigingen geen vrij spel. Een phantasiehoed zou verboden zijn. Dat heet dan: aan ieder naar zijne behoeften. Maar de behoeften worden door de gemeenschap vastgesteld. De Nieuw-Zeelander, die zich naar zijn smaak laat tatoueeren, draagt tot het menschelijk geluk meer bij dan onze wereldhervormers.

Bij oppervlakkige beschouwing kan iemand zich verwonderen, dat in dit alles reglementeerend communisme anarchistische en nihilistische stroomingen bemerkbaar zijn. Eenig nadenken maakt het volkomen begrijpelijk. Het communisme was ten allen tijde door en door negatief. Zijne zucht tot regelen, schijnbaar iets stelligs, vloeit uit ontkenning der persoonlijkheid voort. Daar steekt zijne kracht echter niet in. Zijne kracht steekt in eene andere ontkenning: in afkeuring van bestaande toestanden. Dit is nochtans slechts eene kracht ter afbreking. Wordt zij niet door eene kracht ter opbouwing gesteund, dan is anarchie en nihilisme het logisch noodzakelijk einde. Dat deze logische noodzakelijkheid hier en daar reeds werkelijkheid begint te worden, ligt in de natuur der dingen.

12. 1. '85.

DR. H.J. BETZ.

Letterkunde.

Oorspronkelijke romans.

Ontrouw? door C. Terburch. - Utrecht, J.L. Beijers.
Aleida, door Mario. - Utrecht, J.L. Beijers.
Fräulein Luise, door Vincent Loosjes. - Haarlem, de Erven Loosjes.
Klaartje, door mr. W.F.G.A. Van Sorgen. - Utrecht, J.L. Beijers.
Zoo'n stormvogel! Oorspronkelijke roman door A.J. Duchateau. - Utrecht, P.J. Diehl.
Eigen schuld, door Melati van Java. - 's-Gravenhage, Charles Ewings (Bibliotheek voor meisjes).
Arabesken, door Cornelie Huijgens, schrijfster van Regina. - Amsterdam, P.N. van Kampen en Zoon.
Novellen uit het kleinsteedsche leven, door F.A. Buis (A.N.J. Fabius). Tweede stuk. - Haarlem, J.F. Haeseker en Co.
Burcht Acuna; de laatste Mooren in Spanje. Historische roman door mr. William Ten Hoet. Twee deelen. - Amsterdam, Jan D. Brouwer's boekhandel.

Schrijvers en uitgever van de twee het eerst genoemde romantische werken hebben zooveel zorg gewijd aan innerlijk en uiterlijk van het kunstwerk, dat zij de wereld inzonden, dat het weinig strijd kost, om hun in dit overzicht den voorrang toe te kennen. Terburch is langzamerhand een goede bekende geworden van ons romanlezend publiek; ook de beoordeelaar neemt zijne werken gaarne in de hand, omdat hij dezen schrijver kent als iemand, die, ook al heeft, hij geen nieuwe, verrassende dingen te zeggen, wat hij te zeggen heeft aldus weet voor te dragen, dat men in hem den man van studie, beschaving en goede manieren erkent, met wien men zich gaarne, zoowel op het papier als bij monde, onderhoudt. In een uitstekenden vorm deelt hij het resultaat zijner waarnemingen en overdenkingen mede; men weet vooruit, dat de aan de lezing van zijne werken bestede tijd evenmin onvruchtbaar verspild is als die, welken men wijdt aan het gesprek met een ontwikkeld man, die scherp ziet en juist oordeelt. Terburch is verder - en ook dit mag vele lezers aantrekken - in zekeren zin de beschrijver van onze Nederlandsche *haute volée;* zijne heldinnen zijn zonder uitzondering freules, zijne helden meest jonkheeren of baronnen uit oud geslacht, bovendien voorzien van den meestertitel; de oude heeren,

met wie hij zijne lezers in kennis brengt, bekleeden meestal den generaalsrang in het Nederlandsche leger - bij uitzondering moet de lezer van *Ontrouw?* zich met een kolonel behelpen. Niet alleen aristocratisch zijn de kringen, waarin hij ons brengt, maar ook rijk - 'gefortuneerd', om zijne taal te spreken; - kortom, hij is ons de deurwachter en ceremoniemeester van de groote wereld, die buitenplaatsen en villa's nevens huizen te Amsterdam of in de residentie heeft, rijtuig en paarden houdt, voorzien is van minstens vier dienstboden, diners geeft in zalen, die op welgevulde serres uitloopen, tafelzilver, porselein, schilderijen en andere kunstvoorwerpen te kust en te keur bezit en, boven en behalve dit alles, - en in dit opzicht wordt hij wellicht meer door phantasie of door het besef, hoe de zaken behoorden te zijn, dan door zijn waarnemingsvermogen geleid - begaafd met veel talenten en kennis, letterkundigen smaak en wezenlijk hooge geestesbeschaving. Het beeld is geïdealiseerd misschien, maar toch mag het voor gelijkend worden gehouden, meer dan die tafereelen van de zeden onzer *beau monde*, welke we danken aan de pennen van hen, die blijkbaar alleen door buitenlandsche romans en door eigen verbeelding zijn geleid en van wier kunstwerk daarom dikwijls zoo weinig terechtkomt. Mario, aan wien we *Aleida* danken, beweegt zich in dezelfde sferen; ook hij voert ons in aristocratische gezelschappen, stelt ons freules, een generaal, eene douairière en ettelijke jonkheeren voor, en van zijn tafereel mag evenals van dat van Terburch getuigd worden, dat het trouw is naar het leven, om welke groote verdienste wij des schrijvers exclusivisme gaarne over 't hoofd zien.

In *Ontrouw?* heeft Terburch een *cas de conscience* tot onderwerp gekozen, dat wezenlijk de aandacht van den besten casuïst waardig is, In het vraagteeken ligt de groote beteekenis. Eene jonge vrouw, die hare moeder op haar sterfbed na sterken aandrang heeft beloofd, met een zeker door haar bemind jonkman, op wiens karakter, gedrag, maatschappelijke positie niets aan te merken is, ook na den dood der moeder niet te huwen, wordt die ontrouw aan deze belofte, wanneer zij den man toch trouwt, ook nadat zij de overtuiging heeft verkregen, dat hare moeder de belofte vergde onder den drang van een erfoom, die zijne nicht met onterving dreigde, wanneer dat huwelijk tot stand kwam? Ziedaar de vraag, welke de schrijver zelf niet oplost, maar die hij door de overigens zeer nauwgezette vrouw ontkennend laat beantwoorden, omdat zij, hoe nauwgezet ook en na een langen strijd, eindigt met het verboden huwelijk te sluiten. En toch schijnt Terburch, al laat hij het vraagteeken staan en dus de vraag den lezer ter oplossing, tot eene andere beantwoording over te hellen, want hij laat zijne heldin in dat huwelijk het geluk niet vinden, haar bij eene herinnering aan hare moeder wegkrimpen van berouw en, wanneer haar echtgenoot door een jammerlijk toeval om het leven komt, zijn dood beschouwen als eene straf voor hare ontrouw. In de vraag zelve

willen wij ons niet verdiepen; zij blijve aan de overwegingen van de lezers der novelle aanbevolen. Maar we mogen den schrijver wel eene tegenvraag, ook een *cas de conscience,* omdat ze zijn geweten als letterkundige raakt, voorstellen; ware het niet het eenvoudigst en natuurlijkst van de heldin geweest, indien zij haar gemoedsbezwaar had medegedeeld aan hem, die er evenzeer in betrokken was als zij, aan haar beminde? Hij was predikant en ook uit dien hoofde dus de aangewezen man, om gewetensbezwaren te wegen. Zij had hem leeren kennen als een eerbiedig vereerder van het vijfde gebod, van wien zij wel verwachten kon, dat hij, hoe groot en warm zijne liefde was, niet los zou heenloopen over eene daad, die haar geweten haar niet veroorloofde. Indien hij het bezwaar had gedeeld, zonder twijfel zou hij met zijn fier en krachtig karakter niet meer bij haar aangedrongen hebben, en zij zou, bij het wegdrijven harer luchtkasteelen, nevens het bewustzijn van goed gehandeld te hebben ook de tot berusting noodige kalmte hebben gevonden. Had de eerlijke, nauwgezette man daarentegen hare bezwaren niet gedeeld, hij had haar gemakkelijk kunnen overtuigen, en zij had in het verboden huwelijk ten volle gelukkig kunnen zijn. Men vergete echter niet, dat in het laatste geval de aanleiding voor de novelle ware weggevallen. Bij de behandeling, door Terburch gekozen, door de geheimhouding, welke Decia tegenover haar beminde, ja, zelfs tegenover haar echtgenoot volhoudt, maakt hij reeds van den aanvang af een volledig huwelijksgeluk voor haar onmogelijk; want een huwelijk kan onmogelijk gelukkig, kan onmogelijk in den waren zin van het woord een huwelijk wezen, wanneer er tusschen de echtgenooten een geheim van dezen aard bestaat; wanneer zij voor elkander het hart gesloten houden.

In deze novelle doet Terburch zich opnieuw kennen door den keurigen vorm, door scherpe karakterteekening en door smaakvolle, schoon vaak te veel in onbeduidende bijzonderheden afdalende beschrijvingen. Het komt ons echter voor, dat dit werk in eenheid te kort schiet. Het verhaal begint met een aanloop, die zich over drie lange hoofdstukken uitstrekt, van het gerucht van een engagement tusschen eene Utrechtsche freule en een student in de theologie, dien de gedoodverfde aanstaande en hare familie in de verste verte niet kennen, ten gevolge van eene lang niet waarschijnlijke vergissing van een graveur, die visitekaartjes voor dien student en de zuster der freule had gemaakt en onder de kaartjes der jonge dame er haar van den student gezonden had. Dit alles dient, om eene aanraking tusschen den student en de aristocratische familie voor te bereiden, maar was daartoe volstrekt niet noodig. En daar de student ten slotte niet met de hem door de gemeene stem toegedachte freule, maar met hare zuster trouwt, is er eigenlijk weinig verband tusschen de eerste drie en de laatste acht hoofdstukken van het werk, van welke acht er opnieuw twee afgaan, om een tweeden aanloop voor de betrekking tusschen Van Mesch en Decia van Anckeren

te geven. Alzoo begint de eigenlijke intrige met de gelofte aan de stervende moeder eerst op de helft van het verhaal, waardoor dit iets onsamenhangends verkrijgt, dat de eenheid van het kunstwerk verbreekt. Wat verder den dood van Van Mesch in den sneeuwstorm betreft, hoe fraai van vorm de beschrijving daarvan ook zijn mag, we kunnen haar niets anders noemen dan een *hors d'oeuvre.* Dit ongeluk, een gevolg van des heids eigen schuld, die ons moeielijk te vereenigen schijnt met zijne nauwgezetheid en zijn plichtgevoel ook jegens de zijnen, is uit een artistiek oogpunt volstrekt niet gemotiveerd, tenzij het dienen moest, om bij de weduwe het ziekelijk denkbeeld te wekken, dat het de straf voor hare ontrouw was. Is dit zoo, dan hebben de goede smaak en gezonde geest, die Terburch's werken doortrekken, hem hier een oogenblik in den steek gelaten. Nog eene grief hebben wij tegen dezen schrijver, die, al schijnt het anders, toch wezenlijk geen ondergeschikt punt raakt; wij bedoelen de wonderlijke afwijkingen van de gebruikelijke spelling, waarin hij behagen schept. Wechwerpen, ontzach, kancel, bijkants, musiek, iemant, andwoord, omtrend, quartier, cigaar, - ziedaar eene greep uit zijne misspellingen, die den lezer hinderen. Oorspronkelijkheid is voor een auteur eene groote gave, waar ze zich voordoet in vinding en bewerking der intrige. Wie zich van alle andere schrijvers door zekere eigenaardigheden van spelling wil onderscheiden, maakt hoogstens den indruk van nuffigheid en gemaaktheid. Verheffen doet hij er zich niet mede; dit zou het geval zijn, wanneer hij geen viesheid verried, om dezelfde spelling van ieder schrijver te bezigen; hij moet zich immers wel bedienen van hetzelfde alphabet, waarvan zijn oppasser gebruik maakt? Terburch staat onder de Nederlandsche letterkundigen van onzen tijd te hoog, om in dergelijke nietigheden een merkteeken van grooter fatsoen te zoeken.

Terloops spraken wij reeds van Mario; ook over *Aleida* kan een gunstig oordeel geveld worden. Nieuw van vinding, ook van behandeling, is deze novelle niet, maar ze is met zorg en smaak geschreven door een beschaafd man, die zich van alles rekenschap geeft, en verdient, in veler handen te komen. Een huwelijk uit liefde tusschen een rijk jongmensch, die wat sterk geleefd heeft, en eene beminnelijke, doch weinig wereldwijze freule; na het huwelijk bekoelt de liefde van den man; zijne oude gewoonten nemen de overhand; hij verwaarloost zijne vrouw, wordt uithuizig, verspeelt zijn door boven zijn vermogen te leven ondermijnd fortuin en maakt er een eind aan door een pistoolschot. Zooals men ziet: weinig nieuwe *donnée*, en bij de lezing geraakt men telkens onder den indruk, dat men dat alles meer gelezen heeft. Maar de vorm, waarin Mario zijne novelle schrijft, is zeer verdienstelijk; taal en stijl zijn zuiver en helder; al dringt hij niet ver in de karakters der personen, ja, zelfs nu en dan, waar hij zoo te zeggen wegen aanwijst, die hij zijne lezers niet doet inslaan,

in de bijzonderheden van zijn eigen verhaal door, hij levert eene aangename, onderhoudende lectuur. Ook met hem bemerkt men, in een fatsoenlijk, beschaafd gezelschap te zijn. Jammer, dat Mario een paar zijner personen, de eene Française, de andere Engelsche, sprekende laat optreden ieder in hare eigen taal. Het nu en dan bezigen van eene uitdrukking in de vreemde taal kan goed staan, - men denke aan vele personen bij Thackeray en aan de oude mevrouw Kegge in *Camera Obscura*; - men moet er geen misbruik van maken, wil men het verwijt van gemaaktheid en pronkzucht ontgaan.

Op een geheel ander terrein dan de hierboven besproken boeken voert ons de roman van den heer Vincent Loosjes, die den pseudoniem R. Hellemans Jr., waaronder wij een bundel novellen leerden kennen, waaraan wij hier vroeger onzen lof konden geven, heeft afgelegd. Toch zou men, wanneer men den onzijdigen naam-titel door een meer sprekenden vervangen wilde, aan dit verhaal evengoed als aan dat van Terburch dien van *Ontrouw?* geven kunnen. Gedeeltelijk althans schetst het ons de ontrouw aan eene belofte, zoo al geen gelofte. Twee studenten geven aan fräulein Luise, eene schoone jonge koffiehuiszangeres, een bijbeltje ten geschenke, om haar overeind te houden op de gladde baan, waarop zij zich zonder eenigen steun van vrienden of magen beweegt. Wanneer het blijkt, dat er aan het boekdeeltje eenige bladzijden ontbreken, beloven de jongelui haar een volledig exemplaar naar Berlijn te zullen zenden, daar zij den volgenden ochtend reeds met het rondreizend muziekgezelschap de stad verlaat. Waren de twee studenten den volgenden ochtend het eerste 't beste depôt van het Bijbelgenootschap binnengestapt, dan hadden zij zonder twijfel het eenvoudigst en het best gehandeld; ook hadden zij het meisje het noodige geld kunnen geven, om zich te Berlijn het verlangde aan te schaffen. De zaak raakt echter eene poos in 't vergeetboek, totdat ten slotte een der twee studenten, theologant, bij zijne familie ongesteld geworden, zijn vriend, een Katholieken medicus, opdraagt, het bijbeltje te koopen en te verzenden. Vreemde last voor een Katholiek, en nog wel op het oogenblik, waarop zijn oom, die pastoor is, hem de hand van een jong meisje, zijne pupil, heeft toegezegd onder het uitdrukkelijk beding, dat hij allen omgang met Protestanten afbreken en in alle gedweeheid onder de vleugelen der moederkerk terugkeeren zal. De pastoor heeft zijn neef het bewuste bijbeltje aan een boekenstalletje zien koopen, ontdekt er de bestemming van en jaagt den ontrouwen ketter de deur uit. Van de door beide partijen gewenschte verbintenis kan niets komen; de bloeiende maagd wordt in een klooster gestoken, waaruit zij later als liefdezuster te voorschijn komt, en de teleurstelling maakt den jongen man tot een volslagen scepticus in leer en leven. Later ontmoeten de beide vrienden, de een als gevierd medicus, de ander als geliefd predikant, stad-

genooten geworden, elkander aan het sterfbed van fräulein Luise, die al dieper en dieper gevallen is, totdat de tering zich over haar ontfermt. Zij vinden het oncompleet bijbeltje, - want de medicus heeft in de eerste woede over zijne teleurstelling het andere, de *prima causa malorum,* in de gracht geworpen - op welks schutblad de ongelukkige verdoolde, onder de opdracht der beide studenten, *sie haben mich vergessen* geschreven heeft. De beide, van elkander vervreemde, doch aan dit sterfbed hereenigde vrienden schijnen, wanneer wij het slot van den roman goed begrijpen, dit inschrift aan te merken als eene beschuldiging van de doode, die haar val aan het niet ontvangen van het beloofde bijbeltje toeschrijft, welke beschuldiging zij als gegrond erkennen.

Voordat wij met den roman verder gaan, moet ons de aanmerking van het hart, dat de conclusie der vrienden volstrekt niet logisch is. In een al te strikten zin moet de beschuldiging van het inschrift natuurlijk niet worden opgevat. Indien het meisje indertijd door den bijbel op het pad der deugd te houden ware geweest, dan zouden de tien bladzijden, die in het haar geschonken exemplaar ontbraken, dat resultaat niet bedorven hebben. Al zoekt men de schoonste en treffendste tien opvolgende bladzijden van den bijbel uit, om ze weg te scheuren, er blijft genoeg in het boek der boeken over, om den vroomgezinde lafenis en troost in ongeluk en tegenspoed, kracht en moed in verleiding en strijd te geven. Dit zal de schrijver ook wel niet bedoeld hebben; hij zal te kennen hebben willen geven, dat het meisje door het niet vervullen der belofte een gevoel van verlatenheid gekregen had, dat haar onverschillig maakte voor goed en kwaad. Maar is dit wel zoo? Is het aan te nemen, dat eene vrouw, gelijk de titelheldin van dezen roman, in de omgeving, waarin zij geplaatst was, met geen andere betrekkingen dan de aan den drank verslaafde, lang niet deugdzame moeder, te midden van alle verleidingen en verlokkingen van haar moeielijk leven zou staande kunnen blijven, eer en deugd bewaren alleen door het bewustzijn, dat twee studenten of oud-studenten ver weg in Holland met haar lot begaan waren en haar behoud wenschten? Het schijnt, dat fräulein Luise zelve dit beter inzag dan de heer Loosjes; dat maken we op uit het door haar gepreveld *Umsonst,* toen de studenten een ruwen kerel, die haar onhebbelijk toesprak, uit de kermistent harer zanguitvoeringen hadden geworpen. 't Is waar, dit alles was voor de beide vrienden nog geen reden, om hunne vergeetachtigheid te verontschuldigen; de schrijver zou echter meer indruk hebben gemaakt, indien hij hen berouw had laten gevoelen over de ondoordachte en weinig afdoende wijze, waarop zij het meisje op 't goede pad hadden willen houden. Dat de gift van een bijbeltje daarvoor genoeg zou zijn, - het weinig practische van zulk een behoud op een goedkoopje zal iedereen beseffen. *Café-concert* en vrouwendeugd zijn nu eenmaal onvereenigbare zaken, die door geen bijbeltje

kunnen saamgebonden worden; het middel ware met evenveel kans van slagen op de kellnerinnen in bierhuizen toe te passen.

Deze aanmerking kunnen wij maken, alvorens ons bezig te houden met hetgeen wij den hoofdinhoud van den roman achten, omdat - alweder een punt van overeenkomst tusschen *Fräulein Luise* en *Ontrouw*? - het boek eigenlijk uit twee deelen bestaat, die slechts met een zwakken draad aan elkander verbonden zijn. Men heeft er de fräulein-Luise-intrige en de geschiedenis van Ds. Reeland; wij aarzelen niet, de laatste boven de andere te verkiezen. De theologant, medeschenker van het bijbeltje, raakt verloofd met eene zeer orthodoxe jonge dame en wordt door haar invloed langzamerhand meer en meer in de orthodoxie, en wel in hare aristocratische kringen, bekneld, waardoor hij ten slotte als de gevierde, laat ons zeggen als de modepredikant in de groote stad belandt, waar zijn voormalige academievriend en contubernaal als modedokter gevestigd is en waar de ongelukkige Duitsche zangeres haar treurig einde vindt.

In dit gedeelte van het verhaal vinden wij, wat het aantrekkelijke is in elken goeden roman, karakterschildering en karakterontwikkeling. De schrijver beweegt zich wegens den aard van het onderwerp op kerkelijk gebied, waarop hij geheel thuis blijkt te zijn, en schildert zijne personen, van welk kerkgenootschap of van welke richting ze ook mogen zijn, zoowel den roomschen pastoor Vlaerik als de zeer orthodoxe, maar toch altoos in sociale aangelegenheden nog meer aristocratische vrouw van Ds. Reeland en den door zijne teleurstelling tot atheïsme vervallen dokter Vlaerik met juiste, scherpe trekken en allen met evenveel onpartijdigheid. Hier en daar gaat zijne objectiviteit wel eens zoover, dat hij den schijn van koude en gevoelloosheid op zich laden zou, indien alleen oppervlakkige lezers zijn wel gedacht en wel geschreven werk ter hand namen. De denkende lezer echter zal er den schrijver dank voor weten, dat hij door te ver gedreven nauwgezetheid zich liever aan dat verwijt heeft blootgesteld, dan bot te vieren aan den lust, die voor vele schrijvers van kerkelijke romans zoo onweerstaanbaar blijkt, om ten slotte zelf mede in 't krijt te treden en in plaats van een roman controverse te leveren in hoofdstukken en gesprekken.

Aan zijne personen heeft de heer Loosjes veel zorg besteed. Pastoor Vlaerik en de domineesvrouw noemden we reeds, den eerste uit de fräulein-Luise-, de tweede uit de Reeland-groep van het personeel. Verder noemen wij mevrouw Prandy en dokter Vlaerik, terwijl geen enkele figurant wordt ten tooneele gebracht, zonder dat de schrijver door eenige karakteristieke trekken iets van hem weet te maken. Wij noemen pastoor Vlaerik's gluiperigen kapelaan Meeusen, den kapper, op wiens zolderkamertje de zangeres sterft, zelfs den boerenkoetsier, die Vlaerik door eene weinig natuurschoon biedende streek van Noord-Holland rijdt, om de bevestiging en intreepreek van zijn vriend Reeland

te gaan bijwonen; ook de familie Kreppel. Het meisje, dat den jongen medicus bemint en door hem wederkeerig bemind wordt, had daarentegen een weinig meer op den voorgrond gebracht kunnen zijn; thans is zij wat kleurloos. Verder doet de schrijver zijn held Ds. Reeland onrecht, met bij de ontwikkeling van zijn karakter niet wat meer in bijzonderheden te treden. Hij kan de bedoeling niet gehad hebben, hem tot een huichelaar te maken, en de oppervlakkige lezer zal allicht gaan denken, dat de Jan-Rap-achtige heeren Kreppel hem niet ten onrechte als zoodanig beschouwen. Tegen dergelijk misverstand had de auteur deze overigens meesterlijk geteekende figuur kunnen vrijwaren.

De heer Van Sorgen doet met *Klaartje* een flinken greep in het volksleven. Het is de oude geschiedenis van een lichtzinnig kind, door een jonkman van familie op den slechten weg gebracht en door de over haar gekomen schande met de haren in armoede en treurigheid gebracht, doch die later door de verstandige weldadigheid van edele harten in staat wordt gesteld, een nieuw, beter leven te beginnen. Om deze intrige slingeren zich andere voorvallen en incidenten heen, waarvan het verband met talent wordt in acht genomen, zoodat de roman eene boeiende, onderhoudende lectuur oplevert. Er komen wezenlijk fraai geschreven tooneelen in voor, onder anderen de beschrijving, hoe de moeder van het verleide en op 't uiterste liggende meisje den verleider, dien zij met zijne aanstaande ontmoet, met een kreet van wanhoop, die hem den dood van zijn slachtoffer aankondigt, het kind voorhoudt. Juist wat op andere bladzijden ons eene fout van den schrijver toeschijnt, zijn min of meer harde, gehakte stijl, welks korte volzinnen weinig sierlijk luiden, wordt hier eene verdienste, die de spanning verhoogt. Trouwens, hier en daar bezigt de heer Van Sorgen ook eene andere manier, bij voorbeeld waar hij eene korte, gekleurde beschrijving geeft van een landschap in het Zuiden van Frankrijk, waar de held en eene zijner twee heldinnen, wier lotgevallen met die van Klaartje zelve verbonden zijn, elkander aantreffen in geheel andere omstandigheden, dan waarin hunne laatste ontmoeting plaats had. Maar toch komen zijne menschenkennis en zijn tact het meest aan den dag, waar hij ons met het gezin van zijne voornaamste heldin, vader en moeder Blok met hunne kinderen, in aanraking brengt. De gedachten, de taal, de handelingen van lieden van dien stand worden door hem naar waarheid, zonder de afstootende nauwkeurigheid van het naturalisme, maar zooals 't een beschaafd en smaakvol schrijver betaamt, wedergegeven. Zijne personen uit hoogeren stand daarentegen komen ons minder natuurlijk voor. Dora's vader, de oude heer, die eene uitvoerige biographie van Bach bewerkt en daarvoor zoowel de genoegens van het leven als zijne huisvaderlijke plichten verwaarloost, is niet van overdrijving vrij, terwijl zijne schoonzuster met hare fransche woorden en wereldschgezindheid eene wat al te oude bekende, de vriendin

van een ontelbaar getal romanschrijvers, is. Beter is hij geslaagd in de schildering van het huisgezin De Burch en in de vriendelijke gastvrouw van ‘Mijn genoegen’ en haar halfbroeder, ofschoon bij dit laatste tweetal wat meer warmte kon gewenscht worden. Wat ons van dezen roman echter de grootste verdienste toeschijnt, is, dat de schrijver zichzelf geheel buiten en boven zijn verhaal stelt en geen gebruik maakt van de gunstige gelegenheid, om zijne denkbeelden en meeningen over allerlei onderwerpen door gesprekken, die hij zijne personen voeren laat, aan den man te brengen. Dit is een te veelvuldig voorkomend gebrek van oorspronkelijke romans, dat er de lezing van vaak tot een lastpost maakt, dan dat we niet gaarne hulde brengen aan den schrijver, bij wien wij het niet aantreffen. Slechts nu en dan, als terloops, vlecht hij de eene of andere opmerking in zijn verhaal in, maar dan doet hij het rechtstreeks, zonder de helden of heldinnen van den roman als tusschenpersonen te bezigen. Hierdoor komen die opmerkingen beter aan haar adres, en de lezer wordt niet vermoeid door langdradige redekavelingen. Langdradig nu is de schrijver van *Klaartje* nooit; alleen waar hij de weinig beduidende gesprekken van de *beau monde*, schoon wederom naar waarheid, mededeelt, zou men meer kortheid kunnen wenschen.

Deze laatste verdienste, die van zelfbeperking van den auteur tot het eigenlijk doel van zijn werk, 'tzij dat karakterteekening, 'tzij intrige-ontwarring, 'tzij schildering van historische toestanden is, kunnen wij in *Zoo'n stormvogel* niet vinden. Hoewel er veel gang in het verhaal is en vooral de held ons in zijne warmte en plichtmatige nauwgezetheid met flinke trekken geschilderd wordt, laat de schrijver zijne personen dikwijls afdwalen in die redekavelingen over letterkunde, muziek of politiek, die de actie stremmen en des lezers aandacht op de proef stellen. Zoo brengt hij ons met de meesten zijner personen in kennis op eene avondpartij, waarbij hij een trouw verslag van de gesprekken geeft. Nu zijn de gewone gesprekken, bij die gelegenheden gevoerd, inderdaad niet belangwekkend, zelfs niet, wanneer de jonge dames en heeren 't hebben over hunne geliefkoosde Nederlandsche dichters en van de oorzaken hunner voorliefde voor den een of ander rekenschap geven. Deze aanmerking geldt echter meer het bijwerk; van de hoofdzaak brengt de schrijver het goed af. Een jongmensch met een edel karakter en een warm hart, als tijdelijk hoofdredacteur op de proef aan eene plaatselijke courant in een stadje werkzaam, vindt ergernis in de halfheid, de lafhartigheid en den slendergeest van de hem omgevende maatschappij en durft op de onpractische en onbesuisde wijze, die zooveel goede bedoelingen vruchteloos en zooveel sterke armen krachteloos maakt, haar door onverholen de waarheid te zeggen en de karakterloosheid van zijne partij aan de kaak te stellen, te verbeteren. De gevolgen blijven niet uit; hij valt als het slachtoffer van zijne wel-

gemeende, doch wilde onderneming; de weinige vrienden, die hem overblijven, zelfs het meisje, dat hem hare hand heeft toegezegd, ontvallen hem nog, wanneer hij van eene hem toegevallen erfenis afstand doet ter wille van de wettelijke erfgenamen, die hij onbillijk onterfd acht, vooral omdat dit plaats heeft onder min of meer verdachte, of althans voor kwaadwilligen gemakkelijk in slechten zin uit te leggen omstandigheden. Maar één enkel vriend, een voormalig medeminnaar nog wel, weet alles ten beste te schikken. Op het psychologisch oogenblik treedt hij op met de inlichtingen en uitleggingen, die de trotsche Don Quichotte 't beneden zijne waardigheid geacht heeft, aan het diep veracht publiek te geven; hij bewerkt eene verzoening tusschen den ‘stormvogel’ en diens verloren beminde en bezorgt hem ten slotte eene veel betere betrekking dan de opgezegde hoofdredactie van het blaadje der stad. Ofschoon...; maar neen, we zullen de woorden van den schrijver niet in twijfel trekken en willen van harte voor zijn held hopen, dat de betrekking van directeur van de Gimpelsche stoomtram eene voordeelige mag zijn en dat de vooruitzichten van alle Nederlandsche stoomtrams zoozeer verbeteren mogen, dat de directeursposten voortaan in elken roman met grond als eene schitterende belooning den in eere herstelden held te beurt kunnen vallen. Hierop dringen wij niet verder aan; alleen moeten wij deze aanmerking maken, dat de auteur zich door de zucht, om een bevredigend eind aan zijn boek te maken, te ver heeft laten vervoeren. Of is het zijn voornemen, dezen roman door een tweeden te laten volgen, waarin eene dergelijke geschiedenis verhaald wordt van den stoomtramdirecteur Van der Mark, als hij ons thans van den dagbladschrijver Van der Mark heeft opgedischt? Want wie tegen beginselloosheid, halfheid, karakterloosheid van de *hommes en place* strijd voeren wil en dien strijd voert met zooveel warmte en verontwaardiging als deze stormvogel - och! hij blijft een stormvogel, een kemphaan zijn leven lang, ook al is hij de met eene schatrijke notarisdochter getrouwde directeur van eene welvarende stoomtram!

Zeer onwaarschijnlijk is de geschiedenis, die Melati van Java in *Eigen Schuld*, het laatste nummer der nette ‘Bibliotheek voor meisjes’, verhaalt. Een jong meisje, door list en bedrog in het bezit van eene erfenis gekomen, moet alles weer afgeven aan den dood gewaanden, onverwachts teruggekomen zoon van haar erflater; de rechtmatige erfgenaam laat haar geruimen tijd onkundig van zijne identiteit en moedigt haar, als rentmeester bij haar in dienst, aan, om den vrijen teugel te geven aan al de boosheid en onaangenaamheid, die het bezit van al hare schatten bij de aan rijkdom ongewone twintigjarige heeft opgewekt. Een enkele blik in het wetboek, eene simpele vraag aan den eersten den besten advocaat had de schrijfster kunnen leeren, dat in het door haar gedachte geval de heldin, erfgename krachtens een wettig en formeel onberispelijk testament, aan den teruggekeerden zoon van

haar erflater nooit meer dan zijne legitieme portie zou uit te keeren hebben en dus van de groote schatten nog wel zooveel zou overhouden, om niet ten laste van hare niet vermogende verwanten te komen.

Deze bedenking gaat vooraf, omdat wij verder niet dan met lof over dit verhaal kunnen spreken. De wijze, waarop de rechtmatige erfgenaam met andere familieleden samenspant, om het rijke meisje zich van hare leelijkste zijde aan hare omgeving te doen kennen, moge niet zeer kiesch en het middel, door hem aangewend, om haar vrees aan te jagen, kinderachtig zijn, de karakterteekening is over het algemeen zeer verdienstelijk. Vooral de beide, zoo van elkander verschillende meisjes, de vroolijke, hartelijke, beminnelijke Dorine en de gluiperige, onoprechte en berekenende Emma, zijn ieder op zichzelve en in hare wederzijdsche verhouding met veel verdienste geteekend; de fijne berekening en sluwe middelen, waarmede de laatste zich in het medelijden en de genegenheid van den ouden heer weet in te dringen, en de onnoozelheid, waarmede de oude man in den hem gespannen strik valt, zijn fijn en naar waarheid voorgesteld. Ook de andere personen, die op den achtergrond wijken, zijn met zorg behandeld; alleen de vader van Dorine, tevens Emma's oom en voogd, is onbeduidend flauw en lijkt, bij de meisjes vergeleken, wel met water-en-melk gepenseeld. Wilde de schrijfster doen gevoelen, dat een jong kind, in het gezin van zulk een bloedverwant opgevoed, onmogelijk de geestkracht en het karakter kon verworven hebben, die vereischt worden, om in weelde en rijkdom op vaste voeten te staan? Wij gelooven het niet, want zij schijnt met dezen voogd en zijne handelingen nog al ingenomen te zijn en het althans goed te keuren, dat hij deelneemt aan de samenspanning met den uit de lucht gevallen erfgenaam. Dat hij van diens terugkeer Emma onkundig laat en den herleefde zelfs onder een valschen naam in haar huis voert, om haar zoodoende eene harde les van nederigheid en misbruikten rijkdom te geven, komt dan toch eigenlijk op verzuim van plicht als voogd uit. Practische lessen van zedelijkheid mag niemand zijn pupillen geven ten koste van hare eigen belangen, noch langs den weg van verzwijging van de waarheid, dus door opzettelijk bedrog.

Terloops vermelden wij de netheid van de uitgave; het is echter vreemd, een persoon, door de schrijfster beschreven als ‘een heer met langen witten baard’, door den teekenaar, die de illustraties leverde, afgebeeld te zien als een jongen spring-in-'t-veld van nauwelijks twintig jaren met een net kneveltje.

Cornelie Huygens is eene schrijfster van beschaving en smaak, die zich rekenschap geeft van doel en middelen, inhoud en vorm en aldus zichzelve en haar publiek meester blijft. De novellen en schetsen, die zij onder den algemeenen titel van *Arabesken* in het licht geeft, verdienen de lezing ten volle, hoewel zij noch door vinding noch door

oorspronkelijke behandeling uitmunten. Het eerste verhaal, ‘Een zolderkamertje’, kan men min of meer als een kunstprogram beschouwen. Eene arme, zwaar werkende kunstenares te Parijs heeft op haar atelier onder de hanebalken eene verschijning, die haar het moeilijk en doornig pad der ware kunst en de gemakkelijke triomfen van den modedienst voor oogen stelt. Welke keuze zij doet, kan iedereen begrijpen, die ooit van den held op den tweesprong gehoord heeft. De andere vier verhalen handelen niet over kunst, noch over verrukkingen van zinnen, maar houden zich bezig met het innerlijk leven in de hedendaagsche maatschappij. Eene jonge vrouw, die van haar bruidegom afstand doet, om hare hem liefhebbende en bij hem wedermin vindende zuster gelukkig te maken, is het onderwerp van ‘Uit mijn schooljaren’; in ‘Op de helling’ maken wij kennis met eene moeder, die in haar kind een schild vindt tegen eene dreigende verleiding. Eene weduwe, die ter wille van haar eenig kind het huwelijksaanzoek afwijst van den man, die evenveel achting en liefde bij haar opwekt, als hij, door het redden van haar in levensgevaar verkeerend jongske, aanspraak op hare dankbaarheid heeft, ziedaar de hoofdpersonen van ‘Op den Dennenheuvel’, terwijl in ‘Johanna’ ten slotte de geschiedenis verhaald wordt van een kinderloos, door haar vader zonder fortuin achtergelaten meisje, dat na eenige onaangename bejegening van de zijde harer stiefmoeder ten huize van pleegouders liefderijk opgenomen en opgevoed wordt, en van het huwelijk, dat zij later doet. Geen dezer heldinnen behooren tot de nieuwste vindingen op romantisch gebied, doch, enkele bijzonderheden uitgezonderd, zij zijn waarschijnlijk en niet onnatuurlijk en worden zonder omhaal en overdrijving voorgesteld. Wij stellen aan een schrijver den eisch niet, dat hij altijd iets nieuws, iets tot dusverre nooit vertoonds zal geven; ruimschoots tevreden zijn we, indien hij desnoods de meest triviale, alledaagsche gegevens uitwerkt op eene nauwgezette, eenvoudige, doch grondige manier. Van het eenvoudig voorval van het verbreken van den verlovingsband om de eene of andere reden kan de kenner der schuilhoeken van het menschelijk hart een meesterstuk van psychologische ontleding en ontwikkeling maken, zonder bijvoeging van eenig daaraan vreemd element. Nu doet het ons leed, dat deze schrijfster in hare verhalen aan dezen eisch niet voldoet. De intrige draait meestal om een incident, wel een dagelijksch, althans dikwijls voorkomend incident, maar dat toch vreemd is aan de eigenlijke donnée en de regelmatige ontwikkeling der karakters stoort. Mevrouw Louise Marsden heeft reeds tamelijk beredeneerd haar voet op de helling gezet, waarop de Fransche gezantschaps-*attaché* haar wel verder leiden zal, wanneer de plotselinge, gevaarlijke ziekte van haar kind haar tot inkeer doet komen; zou zij even spoedig van de helling zijn afgestapt, indien het kind niet ziek geworden was? en welke waarborg bestaat er, dat eene tweede verzoeking beter zal afloopen, indien de kleine meid de beste gezondheid blijft genieten?

De oorzaak der uitredding staat niet met het gevaar zelf in verband en bevredigt dus niet. Ook de niet tot een tweede huwelijk te bewegen weduwe wordt, niettegenstaande de innerlijke neigingen van haar hart, tot haar besluit gebracht door een aan het vraagstuk vreemd element; de afkeer, dien haar zoontje voor den man, die haar liefheeft, gevoelt, heeft het grootste aandeel in hare weigering. Maar welke waarde heeft het verhaal als menschkundige studie dan? Geen enkele weldenkende moeder zal een tweede huwelijk willen aangaan, wanneer zij weet, dat het haar kind om de eene of andere reden ongelukkig zal maken. Ook hier vinden wij het ziekbed van een kind te midden van het verhaal, doch hebben daartegen alleen in zooverre bezwaar, dat de angst voor zijn behoud de moeder in eene abnormale, zenuwachtige spanning brengt, die haar belet, het uit vele oogpunten aanneemlijk huwelijksvoorstel met den vereischten ernst te overwegen. In 't voorbijgaan willen wij op dit verhaal dezelfde aanmerking maken, die hierboven *Zoo'n stormvogel* ons in de pen gaf, dat de personen er te veel in redeneeren en van inzichten wisselen over vragen van literatuur en muziek, redekavelingen, waarmede 't den meest talentvollen auteur moeilijk valt, de aandacht zijner lezers te boeien. Wat regelmatige ontwikkeling betreft komt ons ‘Johanna’ voor nog het hoogst te staan. Wel voert de schrijfster ons ook hier bij het ziekbed van een kind, maar in dit geval staat dit in een rechtstreeksch verband met de gegevens zelf en mag men er haar geen verwijt van maken. Het karakter van de heldin is met juistheid en gevoel geschilderd; de gewaarwordingen harer ontwakende liefde worden met nauwkeurigheid ontleed. Maar in dit verhaal stuiten wij op een paar onwaarschijnlijkheden, waar wij niet overheen kunnen. De vader heeft, door zijne tweede vrouw, tot wie hij geen neen kan zeggen, gedrongen, boven zijne financieele krachten geleefd en zijn kapitaal door wilde speculaties opgemaakt. Plotseling overleden, laat hij een brief aan zijne eenige dochter na, waarin hij den staat van zaken mededeelt, wel is waar zijne eigen schuld bekent, maar toch eigenlijk zijne vrouw als de eerste oorzaak van alles beschuldigt. ‘Zij, die de plaats eener moeder bij u en Arnold had behooren te vervullen, is de schuld van alles. Zij zou elken doortastenden maatregel, elke verandering van levenswijze onmogelijk hebben gemaakt. Hare koude zelfzucht verlamde mij.’ En hij eindigt den brief met deze woorden: ‘En nu nog eene laatste bede, mijne Johanna: Tracht toegevend en geduldig te zijn jegens de vrouw, wie ik zelfs geen achting meer kan toedragen.’ Zoo schrijft niemand, met den dood voor oogen, en vooral een vader niet, die eene stiefmoeder met kinderen achterlaat. In zulke omstandigheden zou men liever meer dan de verdiende schuld op zichzelf nemen, dan tusschen de overblijvenden haat en verachting te zaaien; indien de kinderen meerderjarig geweest waren, zou men 't niet gedaan hebben, hoeveel minder dus, wanneer 't een meisje van zeventien jaren en een nog vele jaren jongeren knaap geldt. Dat de bij testament benoemde

voogd zijne pupil mede op de karakterfouten van hare stiefmoeder opmerkzaam maakt, is mede onwaarschijnlijk van onkieschheid; hij had het door den vader gegeven voorbeeld niet moeten volgen. Nog één aanmerking moeten wij maken, ofschoon wij er tegenover een auteur van het schoone geslacht geen nadruk op mogen leggen: bij een tweede huwelijk kan er geen gemeenschap van goederen bestaan. Vooral van een advocaat, gelijk de overleden vader van Johanna was, is dit niet te verwachten, ook al werd er een notaris gevonden, die het uitdrukkelijk en niet voor andere uitlegging vatbaar verbod van de wet zou durven trotseeren.

De heer Fabius, die nevens zijn reeds bekenden pseudoniem F.A. Buis zijn waren naam vermeldt, heeft ons lang laten wachten op het beloofd vervolg van den bundel novellen, dien wij vroeger hier bespraken. Wat hij in deze tweede aflevering aanbiedt, stelt de goede verwachting niet teleur, door de eerste opgewekt. Eigenlijke ‘novellen’ zijn het niet, maar liever schetsen, die zeer wel geslaagd mogen heeten. De vroeger gemaakte aanmerking, dat de schrijver meer het dorpsleven dan het eigenlijke leven in eene kleine stad aanschouwelijk maakt, kan ook thans herhaald worden, ofschoon er de tweede bundel minder grond toe geeft dan de eerste. En toch zal hij, die onder den titel *Novellen uit het kleinsteedsche leven* hier slechts schetsen vindt, zich niet over teleurstelling beklagen. Bij de lezing zal hij kennis maken met los, prettig verhaalde tafereelen, die den stempel dragen van humor, menschenkennis, opmerkingsgave en talent. Er bestaat een nauw verband tusschen deze verhalen en het militaire leven en aan des schrijvers maatschappelijken stand danken wij een paar voortreffelijke militaire typen, doch dat hij zijne kleuren wel weet te mengen en met smaak en kennis op te leggen, ook waar 't typen en karakters geldt, die men niet in de uniformen van het Nederlandsche leger pleegt aan te treffen, bewijst onder anderen het beeld van de grootmoeder. Ieder lezer, die zijne eigen grootmoeder gekend heeft, zal de juistheid van teekening en vastheid van toets van dit portret erkennen. Slechts één opmerking: de correctie van het overigens net uitgevoerd boekje is erbarmelijk. Wanneer de schrijver, hetgeen wij hopen, een derden bundel novellen volgen laat, dan drage hij het nazien der proeven op aan een bevoegd persoon, die geen fouten laat staan als: primula verus, kannonniers, amandementen en dergelijke, die maar al te veelvuldig worden aangetroffen.

Van mr. William J. ten Hoet's werken hebben wij al meer gesproken, en tot ons leedwezen konden wij er geen gunstig oordeel over vellen. Ook op zijn laatsten historischen roman in twee deelen, *Burcht Acuna*; *de laatste Mooren in Spanje,* zijn de aanmerkingen van toepassing, die we op de vorige hebben gemaakt. De vorm is over het

algemeen plat en de toon laag bij den grond. Zoowel waar de schrijver zijne helden en heldinnen, ofschoon er koningen, veldheeren en hunne vrouwen, verloofden en dochters onder voorkomen, het woord voeren laat, als waar hijzelf met de opmerkingen en vergelijkingen optreedt, waartoe de verhaalde gebeurtenissen hem aanleiding geven, weet hij den rechten toon niet te treffen, die aan de hooge stelling der personen en aan den belangwekkenden, sympathietrekkenden, wanhopigen strijd der Mooren tegen de Spaansche onderdrukking (in het einde der zestiende eeuw) voegt. Personen als de door hem opgevoerde jij-en en jou-en elkander niet; de schrijver behoort den lezer eerbied voor hen in te boezemen ook door de taal, die hij hun in den mond legt, zoo goed als door de gedachten, die hij hen uiten, en de groote daden, die hij hen bedrijven doet. Maar eerbied noch sympathie kunnen opkomen, wanneer men bij voorbeeld van een veldheer tot eene wakkere burchtvrouw de woorden leest: 'Wat leutert gij daar van vaderland?', en een oogenblik later diezelfde jonge vrouw, terwijl zij zich aangordt, om den burcht van haar geslacht tegen de aanrukkende Spanjaarden te verdedigen, tot den huiskapelaan, die haar den weerstand ontraadt, hoort zeggen: 'Nu, dien vind ik goed, eerwaarde!' Geen bladzijde bijna in de twee deelen, die niet door dergelijke triviale uitdrukkingen ontsierd wordt. Alles alleen een gevolg van gebrek aan smaak, dat niet door des schrijvers bekendheid met de bronnen van de geschiedenis der Mooren en door zijn talent van incidenten van allerlei aard te verzinnen en te groepeeren kan goedgemaakt worden.

De letterkundige waarde van dezen historischen roman - die blijkens de data aan het slot en op den titel ruim twee jaren noodig heeft gehad, om van de studeercel de drukpers te bereiken, - achten wij luttel, terwijl wij de geschiedkundige waarde ervan niet kunnen beoordeelen, onbekend als wij zijn met de bronnen, die den schrijver ten dienste stonden, en ver van den door hem geroemden en voor hem openstaanden boekenschat der rijke bibliotheek van de universiteit Amsterdam. Maar men kan aan *Burcht Acuna* de verdienste niet ontzeggen van voor de liefhebbers van ouderwetsche ridderromans allerlei aantrekkelijkheden te bezitten. Niet slechts gevechten en terechtstellingen, maar onderaardsche gangen, rotsholen, *oubliettes,* ettelijke liefdesavonturen en spookverschijningen worden erin beschreven, die wellicht sommigen behagen zullen. Het staat echter te bezien, of zelfs zij naar wensch wel geboeid zullen worden, daar de auteur er zich even weinig op toegelegd heeft, - er althans niet in is geslaagd - zijne lezers door de levendigheid zijner voorstelling mede te sleepen, als hun door de ontleding van het karakter zijner hoofdpersonen belangstelling en sympathie voor hun streven en bedrijf in te boezemen.

Nieuwe uitgaven en vertalingen.

Handboek tot het Wetboek van Strafvordering door Mr. A. de Pinto. Tweede herziene en veel vermeerderde druk door Mr. A.A. de Pinto, Raadsheer in den Hoogen Raad der Nederlanden. Zwolle, bij H.E.J. Tjeenk Willink.

Toen dit werk in het jaar 1882 uitkwam, betwijfelde een optimist op het punt van Nederlandschen parlementairen arbeid, of deze uitgave wel tempore utili plaats had, omdat door het tot stand komen van het nieuwe Strafwetboek ook het strafproces doortastend zou moeten worden herzien. Sedert zijn er drie jaren voorbijgegaan en daaruit blijkt, dat Mr. De Pinto te recht begrepen heeft, dat, zoo al het Wetboek van Strafrecht wordt ingevoerd, dat van Strafvordering voorshands alleen in zoover zal worden gewijzigd, om de invoering der Strafwet mogelijk te maken, maar dat eene grondige herziening van het Procesrecht in strafzaken, en dus zoowel van het Wetboek van Strafvordering als van de Wet op de Rechterlijke Organisatie, nog in een ver verschiet ligt; aan het slot zijner voorrede heeft hij zichzelven ook die vraag gesteld, maar haar niet beantwoord en alleen de hoop uitgesproken, ‘dat zijn werk als verklaring van de geldende wet spoedig zijne rechtstreeksche, practische bruikbaarheid moge verliezen’. En nu moge ik in vele punten op dit gebied in meening verschillen met den schrijver en dat oude wetboek nog niet *zóó* heel slecht vinden, hoe kloek is niet de door hem uitgesproken wensch, om verbetering van den bestaanden rechtstoestand te verlangen, al zou daardoor de door hem verrichte arbeid voor een groot deel nutteloos zijn verricht. Maar dat is nu niet geschied en zeker zullen we den schrijver nog lang dankbaar kunnen zijn voor zijn werk. Bovendien zal het werk in ieder geval steeds eene groote historische en wetenschappelijke waarde behouden. De aard van dit tijdschrift geeft minder aanleiding, om de oordeelvellingen van den schrijver ten aanzien van sommige punten te bestrijden, de juistheid ervan in het licht te stellen of op leemten te wijzen; ik bepaal mij daarom tot de eenvoudige aankondiging ervan.

De uitgaaf was het gevolg van voortdurende aanvragen, nu de eerste editie was uitverkocht, en voldoet dus aan eene bepaalde behoefte. In de eerste plaats voor studenten in de rechten, welke zich van deze handleiding sedert jaren bedienen als de bron hunner kennis op dit gebied. Wellicht heeft de schrijver *ook* daarom het oorspronkelijke werk, behalve daar, waar wetsbepalingen waren gewijzigd of ingetrokken, onveranderd gelaten. Bij degelijke studie zullen zij thans door de daaraan toegevoegde noten zich op de hoogte kunnen brengen van latere en verschillende rechtsbeschouwingen. Die noten zijn voor allen, die de rechtswetenschap beoefenen, allerbelangrijkst, en daardoor staat deze uitgaaf als wetenschappelijk werk veel hooger dan de eerste editie. Zij bevatten de eigen oordeelvellingen van den kundigen schrijver, zoowel over zijns broeders meeningen als over de door hem aangehaalde jurisprudentie en literatuur. Zij worden met verschil van letter beknopt en kernachtig aan den voet der bladzijden aangetroffen en behelzen ook vergelijkingen van onze wet met voorschriften van vreemd procesrecht.

Wanneer ik mij één bedenking veroorloof, dan is het, dat die gedron-

genheid hier en daar de duidelijkheid schaadt en dat de kleinheid van de letter der noten het gebruik van het boek niet vergemakkelijkt.

Evenals het oorspronkelijk werk is het in twee deelen gesplitst; ik voor mij heb aan het eerste, dat den inhoud van het Wetboek in rubrieken teruggeeft, nimmer groote waarde gehecht en het verkieselijk geacht, bij het raadplegen van het tweede gedeelte den tekst der wet zelve te gebruiken. Dan, hoe dit zij, bij de groote schaarschte van werken over strafprocesrecht is deze uitgaaf eene zeer welkome verschijning, die zeker ook om de keurigheid van den druk een ruim debiet verdient.

Mr. G. Diephuis. Het Nederlandsch Burgerlijk Recht. Groningen. J.B. Wolters. De VII, VIII en IX. 1ste gedeelte.

Van keurig nette uitgaven gesproken, mag op bovengenoemd verdienstelijk werk nog even de aandacht worden gevestigd. In tegenstelling met zekeren Haagschen uitgever, besproken in dit tijdschrift, Deel II van 1882, bl. 179, heeft deze uitgever de beleefdheid, mij de vervolgdeelen van het systeem van den Hoogleeraar Diephuis te doen geworden.

In het zevende deel wordt het derde gedeelte, het zakenrecht betreffende, voortgezet en de rechten van genot van pandrecht en verwante rechten behandeld; het heeft tot onderwerp de artikelen 758-876 en 1177-1268 van het Burgerlijk Wetboek.

Het achtste deel vangt aan met het vierde gedeelte van het werk betreffende het erfrecht en behandelt den XIden en XIIden titel van boek II van gezegd Wetboek, terwijl in het laatst uitgekomen gedeelte dit onderwerp wordt voortgezet.

Wanneer men nagaat, dat de boven aangekondigde deelen sedert 1882 zijn verschenen en 1500 bladzijden druks beslaan, kan daarnaar de groote werkkracht van den schrijver worden afgemeten.

John Inglesant. Historische roman uit den tijd van Olivier Cromwell, van J. Henri Shorthouse, door C. Baarslag, 2 *dln.* Amsterdam, P.N. van Kampen & Zn.

Het titelblad vermeldt nog: ‘naar den 21sten druk uit het Engelsch’, en een werk, dat in 't oorspronkelijke zulk een opgang gemaakt heeft, doet geen alledaagschen inhoud vermoeden. Dien bevat het dan ook geenszins en toch valt het eenigszins moeielijk, de oorzaak dezer zeldzame populariteit te vatten. Het is toch in de verste verte geen volksroman, zoo het al eens den naam van roman dragen mag, en misschien één op de tien van *onze* gewone romanlezers zal de volharding bezitten, de twee nog al lijvige deelen geheel ten einde te brengen. Dat het Engelsche publiek er anders over schijnt gedacht te hebben, is waarschijnlijk voor een deel toe te schrijven aan den titel en een gedeelte van den inhoud, waarin belangrijke bijzonderheden worden verhaald omtrent den burgeroorlog onder Koning Karel I.

John Inglesant, de held van het verhaal, zoon van een voornaam edelman aan het Engelsche hof, verkapt Roomschgezinde, is van zijne prille jeugd af ter opvoeding toevertrouwd aan een Jezuïeten-pater, met het bijzondere doel, den buitengewoon

begaafden en ernstigen knaap op te leiden tot een uitnemend bruikbaar werktuig bij de hoogere politieke en kerkelijke machinatiën, die te dier tijde over het lot van staten en volken en godsdienst-

stelsels beslisten. De Jezuïeten wilden Engeland herwinnen voor Rome en niets kon hun daartoe beter dienen dan de hulp van welontwikkelde, fijn beschaafde en welvertrouwde staatsdienaren, in schijn Protestanten, maar met hunne gansche ziel Rome toegedaan. John is bestemd voor eene rol aan het hof, waarin hij, als schijnbaar onzijdig tusschenpersoon, de vertrouwde moet worden van beide partijen en intusschen al zijne gaven en krachten wijden moet aan den dienst der heilige moederkerk. Het met bijna duivelsche slimheid berekende opvoedingsplan draagt vrucht. John's schitterende aanleg, zijn natuurlijk godsdienstig gevoel, overhellende tot het mystieke, zijn ridderlijke aard en ingeboren en nog kunstmatig aangekweekte geest van gehoorzaamheid, te zamen met een sterk ontwikkeld plichtbesef, vormen hem tot den man, dien men noodig heeft. Maar intusschen maken diezelfde karaktertrekken het noodig, dat hij voortdurend onder den invloed blijft van zijn opvoeder, die als eene biologische macht over hem uitoefent. Eerst aan het hof van Karel I, daarna in hooge kerkelijke en politieke kringen in Italië, vindt hij het veld voor zijn arbeiden en denken en ervaren. En belangwekkend in de hoogste mate zijn de ervaringen en lotgevallen, die deze man doorleven moet, eer hij zichzelven herwonnen heeft en zelfbewust durft en kan oordeelen over de beginselen van vroomheid en zedelijk leven, die geheel zijne ziel innemen. Menige belangrijke historische bijzonderheid uit de geschiedenis dier tijden, menige verrassende onthulling van het in- en uitwendig leven der hoogere geestelijkheid, vooral in Italië, worden den lezer hier ontdekt, maar hem zal geen historische zin mogen ontbreken, als een en ander hem voortdurend belang inboezemen en hem boeien zal. Zijne belangrijkheid en waarde ontleent dit werk toch aan de zeer uitvoerige gesprekken over godsdienstige, staatkundige en kerkelijke beginselen en belangen, die we beter thuis zouden achten op colleges en conférences dan in een roman. Toch ontbreekt ook de actie niet geheel en al en in enkele hoofdstukken toont de auteur, dat hij in 't beschrijven van toestanden en gebeurtenissen geen leerling meer is. Vermelding verdient nog des schrijvers hooge waardeering van het Roomsche stelsel en streven, hoewel hij zeer beslist de zwakheid en het onmogelijke ervan toont in te zien en gevoelen doet.

Wie soortgelijke lectuur, als hier aangekondigd, op prijs stelt en zich dit werk ter lezing aanschaft, zal zich zijn tijd en geld niet beklagen.

***Wanda*, door Ouida. Uit het Engelsch door Mev. van Deventer-Busken Huet*, 3 dln. Haarlem, Erven F. Bohn.**

- De werken van Ouida volgen elkander snel op, althans in de Hollandsche vertalingen. Pascarel, Bimbi, Chandos, *Wanda* en nu alweer zagen we Idalia geadverteerd; ternauwernood is de verschijning van het voorafgaande werk algemeen bekend, of het volgende verlaat alweer de pers. Wel een bewijs voor het gunstig onthaal, dat de pennevruchten dezer merkwaardige schrijfster bij ons publiek te verwachten hebben. En we behoeven zeker wel niet voor de zooveelste maal te herinneren, wat van deze buitengewone ingenomenheid de oorzaak is. Wie ooit een van Ouida's groote romans gelezen heeft, vergeet niet meer, hoe hij werd meegesleept en aan zichzelven ontvoerd, om geheel en al mee te leven in de toestanden en met de zeldzame persoonlijkheden,

die haar ongewoon talent weet voort te brengen en ons voor oogen te tooveren als in levende werkelijkheid. En zijn de karakters, die zij teekent, ook meestal zoodanig, als

we ze in 't werkelijke leven hoogst zelden of nooit ontmoeten, ze blijven immer zichzelven gelijk en de nadenkende lezer is gedwongen, te erkennen: ‘Ja, met zulke menschen zal het zóó moeten en niet anders kunnen gaan onder de omstandigheden, waarin zij ze laat optreden.’ De helden van O., zouden we zeggen, overschrijden in hunne deugden de grenzen der menschelijke kracht; maar we weten nu eenmaal, dat de wereld der alledaagschheid dezer schrijfster vreemd is en de gulden middelmaat haar een gruwel, en in den regel achten wij er haar niet minder om.

Toch kan de maat wel eens al te ver overschreden worden. Van een held, als hier geteekend wordt, zoeken we zelfs in de romanliteratuur tevergeefs de wederga. ‘Hij bezat eene degelijke en uitgebreide kennis van alle takken van kunst en wetenschap en bovendien een goeden smaak, die hem nooit op het dwaalspoor bracht. Hij had eene zeldzame gemakkelijkheid in bijna alle kunsten.’ Als zanger, pianist, ruiter, schutter, redenaar, geschiedkundige zou men moeielijk zijn gelijke vinden. Geen wonder, dat zulk een held alleen in staat is, het reine, hooggevoelende hart te winnen van de edele jonkvrouwe Wanda van Hohenszalras, de bezitster van onmetelijke goederen, in afkomst de evenknie van keizers en koningen.

In Wanda teekent ons de schrijfster het ‘noblesse oblige’ in zijne liefelijkste en vereerenswaardigste gestalte; in haar aanbidder den ridderlijken edelman, met alle denkbare voortreffelijkheden toegerust, maar van verdacht bloed en op wiens verleden eene vlek kleeft, die de aanleiding wordt tot een hoogst belangwekkend drama in hun huwelijksleven.

Wij bewonderden in dit werk, meer nog dan in eenig ander van hare hand, de gave van Ouida, om uit zoo weinige gegevens, op zóó begrensd terrein van handeling, tusschen maar enkele personen, een roman te dichten van zoo rijken en boeienden inhoud. Maar geene enkele plooi van de grootsche en buitengewone karakters, die zij schildert, blijft ons ook verborgen, en het tooneel van hun leven en strijden, door hare meesterhand geschetst, staat natuurgetrouw den lezer voor oogen.

Wanda zal ongetwijfeld veel opgang maken en eene welkome verschijning zijn in de leesgezelschappen. De vertaling is boven onzen lof verheven; druk en uitvoering zijn naar behooren.

***Irma. Roman uit Hongarije. Naar het Hoogduitsch van Julius Rasch.* 2 *dln.* Haarlem, G.C. Vonk.**

- Een onderhoudend en los geschreven verhaal ‘aus dem Lande der Magyaren’, zooals de oorspronkelijke titel luidt, dat wel waard was geweest, een vertaler te vinden, die beter zijn Hollandsch verstond of althans nauwkeuriger toezag op zijn stijl. Zelden toch kwam ons een boek onder de oogen, zoo overladen met zinstorende stijl- en spelfouten en zoo slordig gecorrigeerd als deze roman. Wel jammer, want *Irma* is een werk, dat zich aangenaam lezen laat, van het begin tot het einde vol actie, waarin edele en slechte karakters naar de natuur worden geteekend en zich natuurlijk ontwikkelen.

Belangrijke en wetenswaardige bijzonderheden leert het ons kennen aangaande weinig bekende toestanden, zeden en gebruiken van dat volk van ‘kinderen onder

de natiën', zooals de schrijver de Hongaren noemt. Eene voorname rol spelen in het verhaal de Zigeuners, dat romantische nomaden-

volk, dat nergens zoo geliefd is als in Hongarije, waar ze bijna als landskinderen worden beschouwd.

De tijd van handeling valt kort na 't jaar 1848, toen de politieke verhoudingen tusschen Oostenrijk en Hongarije nog al eens spanning veroorzaakten; maar, komen deze verhoudingen ook al ter sprake, geen noodeloos politiseeren stoort den gang van het verhaal.

'Irma' is natuurlijk de naam der heldin, de schoone, beminnelijke, fijn beschaafde gade van Jösky, den Hongaarschen edelman van edele denkwijze. Omstandigheden, in verband met hare duistere afkomst, geven aanleiding tot eene boeiende intrige, waarin verscheidene personen van de meest uiteenloopende karakters hunne rol spelen. Onder dezen trekken ons vooral aan Ilka en Mirza, beiden echte kinderen der natuur, zoo gezond en frisch naar lichaam en ziel, in hartelijke vriendschap zoo nauw verbonden en toch van zoo verschillende lotsbedeeling; deze het arme Zigeunermeisje, gene de jonkvrouw van adellijken huize. Eene vriendelijke verschijning is ook die van den ouden priester Brunrasa, die te recht, aan het einde van zijne loopbaan gekomen, zeggen mocht: 'Heer, ik heb U trouw gediend en de talenten, die gij mij hebt toevertrouwd, hebben rijke renten gedragen.'

In leesgezelschappen zal deze roman gewis opgang maken en kan daarvoor met vrijmoedigheid worden aanbevolen. Maar wie fijnere karakterstudie en diepte van opvatting zoekt, zal zich teleurgesteld vinden.

De uitvoering, in twee handige boekdeeltjes, op fijn papier net gedrukt, laat niets te wenschen over.

TÉPÉ.

Kleine menschen. Schetsen uit het kinderleven naar Sara Hutzler. Vertaling van Mevr. R. Brugsma-Haenenberger. **Sneek, H. Pijttersen Tz. -** ***Mijne zuster de Actrice. Uit het Engelsch van Florence Marryat.*** **Nijmegen, H.C.A. Thieme 2 dln.**

- Wie nog gelooft aan de bedorvenheid van ons geslacht, 'alsoo dat wij ganschelijck onbequaem zijn tot eenig goed ende geneygt tot alle quaed', moet dit boekje niet lezen. Hij mocht eens geschokt worden in dit zijn geloof en in strijd komen met den catechismus! De Schrijfster toch is zoo overtuigd van den adeldom onzer menschelijke natuur, dat zij er de bewijzen van opmerkt tot in hoogst gebrekkig opgevoede, ja, geheel verwaarloosde kinderen.

In korte, klare en kernachtige schetsjes en verhaaltjes geeft zij hiervan treffende proeven en doet duidelijk uitkomen, dat het hoofdzakelijk aan de opvoeding ligt, als het niet of te weinig te zien is. Maar ook dan nog, als het aangeboren goede verkeerd geleid, onderdrukt of tegengewerkt wordt, laat zij het op gegeven oogenblikken te voorschijn treden. Nuttige wenken geeft zij hierdoor aan ouders en opvoeders, en ieder, die met kinderen omgaat, kan van haar leeren.

Het goed vertaalde en net uitgevoerde boekje laat zich prettig lezen en moge in handen komen van, o, zoovelen, voor wie het nog noodig is, hun toe te roepen: gaat oprecht met uwe kinderen om; weest zelf waar en leert ze dit ook te zijn; merkt vooral

de kiem der liefde in de jeugdige hartjes op en kweekt haar aan als het ééne noodige, om van ‘kleine’ groote, goede, edele ‘menschen’ te maken!

Florence Marryat behoort reeds lang onder die Engelsche Schrijfsters, wier romans ik gaarne lees. Al is zij geen Eliot, Dickens of Thackeray, ik vergelijk haar met Anthony Trollope en stel haar ver boven menige Miss of Mistress, die de pen voert. Van *Mijne zuster de Actrice* vond ik eerst den titel (woordelijke vertaling van den oorspronkelijken) vreemd, omdat Betha, de tooneelspeelster zelve, en niet Hyacinth, die haar 'zuster' noemt, van den beginne af de hoofdpersoon is van het verhaal; halfweg het tweede deel komt de bedoeling, waarmede de roman zoo betiteld werd, aan het licht: de verstooten, gesmade, zelfs verachte 'Actrice' wordt eene beroemde en gevierde kunstenares, van wie het eene eer is, haar 'mijne zuster' te kunnen noemen.

Het ingekankerde vooroordeel der Engelsche vromen tegen de komedie en de komedianten, de ouderwetsche minachting, door dames en heeren voor het tooneelpersoneel ten toon gespreid, in verband met en tegenover het aanbidden van het succes of het toejuichen van gevierde namen; - in 't kort, de femelarij en het snobisme van het Engelsch publiek worden beurtelings door de begaafde Schrijfster aan de kaak gesteld.

Men behoeft zich echter door dezen tendenz niet te laten afschrikken. Niet alleen is het verhaal belangrijk op zichzelf, goed ineengezet en boeiend van het begin tot het einde, maar ook de karakterteekening is hoogst voortreffelijk. Miss Marryat's personen zijn menschen van vleesch en bloed met goede en kwade eigenschappen, geene conventioneele romanhelden en -heldinnen of aangekleede deugden. Hare 'Actrice' is eene nobele figuur, eene geniale kunstenares, met een vast karakter en een waarheidszin, eene zedelijke kracht, die menigeen haar benijden mag; maar er zijn er zoo; en ook zij heeft hare gebreken, a! worden ze beginselmatig bestreden en in bedwang gehouden. Haar hoog gevoel van eigenwaarde nl., gepaard met eene nederigheid en eenvoudigheid, die haar beminnelijk maken bij ieder, die haar kent, doen eer aan het scheppend vermogen van de Schrijfster, die dit voortreffelijk vrouwenbeeldje ons meesterlijk schetst. Men moet zelf geene alledaagsche persoonlijkheid zijn, om zulk een karakter in het leven te kunnen roepen en ten tooneele te voeren!.....

Mij dunkt, bovenstaande is voldoende, om *Mijne zuster de Actrice* als een lezenswaardigen roman aan te kondigen en aan te bevelen.

Wie het boek vertaalde, zal bij nauwgezette herlezing van zijn werk zich wel eens afvragen, of hij wel altijd het Hollandsche woord heeft gekozen, dat de Engelsche uitdrukking juist teruggaf: het is een wenk, dien ik welwillend hem of haar geef, om zich te oefenen in het nagaan der fijne onderscheiding van de woorden, die verschillende gemoedsaandoeningen aanduiden, vooral bij eene auteur als Marryat, die zoo kieskeurig is in het gebruik van hare moedertaal.

Kampen, Januari 1885.

J. HOEK.

Mengelwerk.

Eene halve eeuw geleden.
Schemeravond-vertelling.

Wel zeker, het oude huis staat er nog. Het zag er voor vijftig jaren net zoo uit als op deze photographie. Even trotsch als weleer verheft het zijne sierlijk gebeeldhouwde kroonlijst boven alle omliggende woningen. De gevel ziet er nog even verwaarloosd uit, en het is, of er in al die jaren geene verfkwast is gegaan over deurpaneelen en raamkozijnen. Misschien is de tegenwoordige huisheer even gierig als de vroegere, die een aardig kapitaal had geërfd in de huizen, door zijn vader in den Franschen tijd voor een spotprijs gekocht. Doch ook de buurt kwam in verval, sedert het middelpunt van het verkeer zich verplaatst en onze hoofdstad zich zoo verbazend uitgebreid heeft.

Uitwendig is er aan de woning, waarin ik geboren werd en mijne kinderjaren doorleefde, al bijzonder weinig veranderd. Uwe grootouders bewoonden het benedengedeelte, een winkelhuis. Naast de dubbele glazen deur rechts nog altijd dat groote raam, en links dat smalle van het kantoortje. De kleine vensterglazen hebben echter, evenals die boven de deur, met een vergulden eenhoorn op het ronde middelglas, voor spiegelruiten plaats gemaakt. Het spiegelglas zag men toen alleen in enkele heerenhuizen op de hoofdgrachten, meestal paars gekleurd, insgelijks in kleine glasruiten. De winkel, waarin thans een handelaar in galanterieën van den derden rang zijne goedkoope glas-, porcelein- en andere waren heeft uitgestald, zag er voor vijftig jaren vrij wat anders uit. - Maar wij zullen straks het huis binnengaan.

De beide bovenhuizen schijnen aan minder voorname lieden verhuurd te zijn. Toen woonde op de eerste verdieping een deftig oud heer, die altijd eene groote witte stropdas droeg en een kalotje, vroeger kapitein van de nachtwacht was geweest en nu van zijne rente leefde. Hij en zijne goede, ziekelijke vrouw, met hare hooge muts en valsche krullen - de geestig geteekende figuurtjes van Backer Korff

doen mij gedurig aan haar denken - hielden dol veel van mij. Ik kwam nooit ongelegen, en als ik in enkele dagen mij niet vertoond had, lieten ze vragen, of ‘het kleine platje’ ziek was. De oude vrouw vergat hare pijnen en kwalen, als ik er was; zij kon zoo hartelijk lachen om mijne grappen, dat haar de tranen langs de wangen rolden. De oude heer pinkte echter wel eens werkelijk een traan weg, als ik zoo naast hem zat te spelen met de houten soldaten, die hij voor mij had gekocht, en dan vertelde, hoe ik wel graag kurassier zou worden, met zoo'n helm en blinkend kuras, maar toch nog liever op een schip wilde varen. Zijn eenig kind was zeeman geweest. Bij zijn eersten tocht als kapitein was het schip met man en muis vergaan. In de achterkamer, boven de chiffonnière, hing de prent van de *Holland,* en daaronder eene silhouet van den jonkman, in zijn stuurmanspak. Eerst later heb ik begrepen, dat mijn onschuldige kinderlach gelukkiger tijden in het geheugen terugriep en ondanks al den weemoed, die daarbij het hart dier ouden van dagen vervulde, toch aan den avond van hun leven nog een lichtstraal wierp op hun pad.

De bewoner der tweede verdieping, een boekhouder, en ik waren geslagen vijanden. Hij had, ja, ik weet niet meer hoeveel kinderen, en zijne snibbige vrouw zat altijd aan de wieg. Boven hunne woning was onze zolder, waar ik vaak speelde, als moeder de wasch deed, maar ik kon niet hard loopen en zingen, of er werd tegen de planken gebonsd, en in een vloed van woorden stortte Juffrouw Smids de fiolen harer verbolgenheid uit tegen den ‘kwajongen’, die haar kleinen geene rust gunde, niet bedenkende, dat hare krijschende stem de kindertjes eerder deed wakker schrikken dan mijne joligheid. Maar het lieve leven begon eerst, toen grootmoeder haar petekind een fraai hobbelpaard present gaf, waarvoor geene betere plaats in huis te vinden was dan op zolder. Of ik al een oud kleed eronder legde en het speeltuig naar voren sleepte, omdat de kitteloorige buurtjes hunne voorkamer in de week toch nooit gebruikten, het hielp niet; bij de minste beweging volgde het luidruchtig protest van beneden. Waagde ik, er mij niet aan te storen, dan kwam de heer Smids na zijne tehuiskomst bij vader zijn beklag doen, in alles behalve vriendelijke woorden. Begrijp eens, welk een onbeschrijfelijk verdriet ik had, toen vader, om des lieven vredes wil, begreep, mij het hobbelen voorloopig te moeten verbieden. Gelukkig besloot de boekhouder, die mij met zijne scherpe oogen doorboorde, als hij den ‘jongen uit het hof van Jan Vlegel’ - zoo betitelde hij mij altijd - te zien kreeg, een vreedzamer verblijf te zoeken. Onder het verhuizen heb ik mij gewroken, door den ganschen morgen te hobbelen en daarbij op mijne trompet victorie te blazen.

De ijzeren waaier staat er nog, die het stoepgebied van ons benedenhuis scheidde van het kleiner deel, dat toegang verleende tot die bovenwoningen. Wat heb ik vaak daarop gezeten in mijn blauw gestreepten kiel, met eene zweep in de eene en een touw, dat om een der benedenijzers geslagen was, in de andere hand. Een papieren steek, een paar epauletten en eene sjerp, natuurlijk van oranje- en goudpapier, moesten den kleinen ruiter soms het aanzien geven van een generaal. Jammer, dat mijne goede moeder, die telkens de kennelijke sporen van deze rijtoeren aan mijne broek bespeurde, tegen dit spelletje nog al eenige bedenking had.

De bank, die aan de andere zijde de stoep van den kelder scheidde, is tot mijne spijt verdwenen. Daar zat mijn vader in den zomer bijna elken Zondagavond, als het schemerde, rustig zijn gouwenaar te rooken, soms met moeder erbij. Ik geloof, dat alle winkeliers in de buurt hetzelfde deden en op deze wijze den eersten dag der week gezellig *en famille* besloten, vóór in plaats van in hunne huizen. Natuurlijk mocht ik deelen in dit genot, want 's Zondags sloeg het klokje van naar bed gaan altijd een uurtje later. Het was dan ook zoo levendig op den Haarlemmerdijk, vooral sedert de postwagens met hunne bonte paarden en postiljons, die zoo lustig konden blazen, plaats hadden gemaakt voor een beter vervoermiddel en de spoorweg naar Haarlem was geopend. Nog zie ik den eersten, met vlaggen versierden trein, ter hoogte van de ‘Een honderd roe’ aan den lagen weg, met de in diligences en char-à-banc's gezeten feestgenooten en muzikanten vertrekken. Nu konden honderden gebruik maken van het voorrecht, om de muffe stad te ontvluchten, ten einde te rusten in de schaduw van den Hout of te stoeien in de blonde duinen bij Kraantje Lek en Bloemendaal.

Welk een verschil bij vroeger, toen men dien vervelend langen, schaduwloozen weg, met zijne kwijnende knotwilgen, in een rijtuig moest afleggen. Dan was de schuit in den regel nog aangenamer, als er een spraakzame schipper aan het roer zat, en zeker goedkooper. Ach, gij hebt Teunissen niet gekend, die met zijne pijp dwars in den mond, terwijl hij met zijn rug het roer stuurde, zoo juist op zijn tijd de lijn wist los te laten, als wij onder de Sloterdijksche brug doorgingen. Hij was bij Waterloo geweest, had Napoleon gezien, en wist te vertellen van de Kozakken, die de Franschen aan hunne lansen regen, als palingen, om te rooken. Hij had het groote vuurwerk op de Hoogesluis zien ontsteken, toen de Keizer in de stad was, en de douanenhuisjes zien verbranden, en ‘Vader Willem’ zien inhalen. Dan raakten de tongen los van alle medereizigers. De mannen vergaten de pijp aan te houden, en de juffrouwen legden het breiwerk neer, en ieder wist er uit zijne herinnering van deze sombere en blijde dagen wat bij te voegen. Wat hebben wij jongens veel geleerd, als de ouderen van dagen weder ophaalden van hetgeen zij in hunne

jeugd hadden doorleefd! Wanneer de op Zon- en feestdagen door twee paarden getrokken veerschuit 's avonds weer aanlegde, vaak met niet minder passagiers bovenop dan in stuurstoel en ruim, bleven we nog een half uurtje pleisteren in het ‘Wapen van Amsterdam’, om tegen tien uren naar huis te kuieren. Hoe prettig was zoo'n uitgaansdag!

Nu de spoortrein den afstand tot een half uur had ingekort, zonder de reis voor den burgerman zooveel duurder te maken, stroomden allen om strijd en telkens weer naar Haarlem's schoone dreven. In den beginne liet menigeen zich nog terughouden door de vrees voor de akelige vuurmachine, die daar met zijn wagenstaart voortholde vlak langs de vaart. Tante Leentje had nooit in haar leven zoo in angst gezeten, en oom Bram had heel wat moeite gehad, haar 's avonds weder in den waggon te krijgen, met die klapperende zeiltjes. De goede ziel was de geheele week daarna van streek. Maar men gewende aan al die ijselijkheden, en eindelijk wilde ieder het wagen, om uit eigen ervaring te kunnen spreken. Daar komen ze, de Zondagsreizigers, allen even vroolijk gestemd, moeders met een kleintje op den arm, vaders met de grooteren aan de hand, vrienden en vriendinnen, die partij hebben gemaakt, heeren en juffrouwen, vrijers en vrijsters, oude tantes met verbazend groote groene parapluies, ook bij den heldersten hemel, meerendeels beladen met zakken vol halletjes, kruidnoten of ander Haarlemsch gebak, en vaak met groote ruikers. Die wat ver wonen en nog een stuivertje overhebben, om het zich gemakkelijk te maken, zitten in de omnibussen, welker roode, blauwe of gele kleur, ook op een afstand aan de lantaarns te herkennen, de richting aanwijst. Nu en dan vertoont zich tusschen al deze voetgangers een glazen wagen met eene geheele familie, die de reis wat verder, naar Zandvoort of den ‘Geleerde man’, heeft uitgestrekt. Let ook op de equipages, die de bewoners van de groote huizen op Heeren- en Keizersgrachten naar de hoofdstad terugbrengen. 't Schijnt, dat er aan de drukte geen einde kan komen. De achterblijvers van den eenen reisstoet worden door de voorloopers van den volgenden ingehaald. Langs den geheelen dijk is bijna geen bovenraam gesloten, geene stoep onbezet. Want die te huis bleven, verlustigen zich in de prettige gezichten, het luidruchtig gesnap en de eigenaardige typen der voorbijgangers. Niet weinigen doen in gang en gebaren duidelijk blijken, hoe zij doodaf zijn van al de vermoeienissen op een heeten zomerdag. Geen schouwburg of andere inrichting voor publieke vermakelijkheid lokte den Amsterdammer op den rustdag buiten zijn huis, maar al hadden ze in die dagen ook de deuren geopend, ik betwijfel, of menig bewoner van den Haarlemmerdijk er het voorrecht van zulk een Zondagavond-optocht te genieten voor zou hebben prijsgegeven.

Het was altijd druk in dit dicht bevolkte gedeelte van de stad, het middelpunt zoowel voor de bewoners der eilanden met hunne

pakhuizen en scheepstimmerwerven als voor de bevolking van het tusschen de Noordermarkt en Brouwersgracht gelegen gedeelte van de Jordaan. Wat al verscheidenheid van voertuigen kon men op elken werkdag aanschouwen. Reeds vroeg in den morgen vertoonden zich de asch- en vuilniskarren, aangekondigd door het klapperen van den ratel. Straks volgde het roggebroodskarretje, dat er even kranig uitzag als het voorgespannen paardje. Tegen tien uren begon het al woeliger te worden. 'Brommertjes' - later door de vigelantes vervangen, die lager bij den grond waren en de uitslaande treden door één vasten hadden vervangen - rolden af en aan. Stevige paarden trokken vaten, kisten en andere zware vrachten op lange sleden, die rustig voortgleden over de gladde keien, bevochtigd door het water, dat telkens uit de gaten spatte van het vat, dat van voren tegen de ijzeren spijlen rustte. Van tijd tot tijd wierp de sleper, die ernaast liep, om niet alleen het paard te besturen, maar ook zijne slede in het midden te houden, onder de laatste een smeerlap(*), ten einde het trekken wat gemakkelijker te maken. Molenaarskarren met verbazend breede wielen brachten de aan de eene zijde opgeladen meelzakken van de molenaars buiten de poort naar de bakkers in de stad, terwijl de grond soms dreunde onder den langzaam voortrollenden last. Die hooge, op riemen schommelende koetsen brengen bedroefden naar eene der kerken, waar een dierbare afgestorvene in het familiegraf zal worden bijgezet en waarheen de sombere lijkwagen, begeleid door de aansprekers met hunne driekante, gelanferde steken, beffen en mantels, hun is voorgegaan. Of wel, die tweespannen voeren in vluggen draf een jeugdig paar met de familiebetrekkingen naar het stadhuis, en gij bewondert den palfrenier, die, staande op den achteraan schommelenden bodem, zich in evenwicht weet te houden, al klemt hij zich stevig vast aan de afhangende riemen. Ondanks al dat rijden en rossen loopen de ontelbare voetgangers geen gevaar. De voerlieden eerbiedigen de kleine steentjes; zelfs kunnen de kinderen Israël's ongehinderd hier en daar postvatten met hunne kruiwagens, om appelen en peren, linten en lappen, snuisterijen en eetwaren te venten. Geene verordening verbood nog den kleinen koopman, op den publieken weg tijdelijk zijn winkel op te slaan.

Voor onze deur zat dag aan dag, behalve op Sabbat en op Zondag, of als het slecht weer was, een oude Jood, met lange grijze haren en een baard, die tot op zijne borst afhing. Of het zomer was of winter, altijd droeg hij een soort van baret en eene bruine pij. Dat edel, gerimpeld gelaat met dat hooge voorhoofd en die donkere, doordringende oogen is mij tot heden bijgebleven. Een kleine jongen, die zijn tafeltje droeg en een ouden matten stoel, bracht hem elken morgen, om hem in den namiddag weer te halen. Hijzelf pakte zijn kistje uit,

(*) Het scheldwoord, dat men onder het volk nog dagelijks kan hooren, ontleent hieraan zijn oorsprong.

dat een fraaien microscoop bevatte en allerlei voorwerpen, die hij aan elken belangstellenden voorbijganger voor eene kleine geldelijke belooning toonde. Natuurlijk gaf hij er de verklaring bij, die getuigenis aflegde van eene meer dan oppervlakkige kennis. Van dien man heb ik verbazend veel geleerd. Bijna elken dag moest ik eenige oogenblikken door zijn glaasje kijken, om de bewegingen van eene bladluis te bespieden of het vederstof van een kapellenvleugel te bewonderen. Soms bracht ikzelf een voorwerp aan, dat zorgvuldig onder het dekglaasje werd geschikt. Zijne microscopische studiën schenen hem meer ter harte te gaan dan de centen, die ik in zijn spanen doosje legde. Één ding hinderde mij, namelijk, dat hij in plaats van zijn half beschimmeld roggebrood niet een stuk van mijne boterham wilde hebben. Vader zeide wel, dat een Jood niet van een Christen eten mocht, maar waarom dit verboden was, kon ik maar niet begrijpen.

Met dit al maakten die straatnegotianten soms een oorverdoovend lawaai. In den vroegen morgen waren de melkboer en de radijsvrouw alleen aan het woord, maar op den dag was het, in den zomer althans, een door elkander schreeuwen van ontelbare stemmen op allerlei tonen. ‘Sapperde wijnpeeren’, ‘rijpe magies’, ‘bruine Mai-kersen’, ‘augurken en kanteloepen’ werden om 't zeerst aangeprezen. De eene moedigde u aan, door de verzekering erbij te voegen: ‘'t is voor 't laatst van 't jaar’, en de andere door dat classieke: ‘twee om een cent, neem maar weg drie’. Daar tusschendoor de slepende toon van de oude vrouw met mattenstokken, de kreten van den koopman in risten uien, die aan een stok over zijn schouder hingen, de roep van den botboer en het gillen van allerlei vischvrouwen. Sommigen stelden zich niet tevreden met hunne koopwaar te noemen, maar prezen de deugdelijkheid aan met een vloed van woorden. Anderen, zooals de man met zijn ‘een cent nou maar een duikelaar’, en de wandelende bakker met zijn ‘bommelebom’, - een soort van soezen - hielden er eene zekere melodie op na. De bedrijvigheid op de straat, die aan sommige buurten van volkrijke steden zulk een eigenaardig karakter geeft, is in eene halve eeuw veel gewijzigd. Enkele typen zijn gebleven, maar vele zijn verdwenen. De Haarlemmerdijk, toen de koninklijke weg naar het hart van de stad, is als Haarlemmerstraat niet meer, wat zij was in mijne jeugd, en het eentonig heen en weer rijden van trams kan het verlorene niet vergoeden.

Vooral bij winteravond valt dit in het oog. De straatverlichting mocht gebrekkig zijn en het flauwe schijnsel uit de winkels weinig bijdragen, om de duisternis te verdrijven: meestal had men eene illuminatie à la giorno om niet. Kent gij de kaarslichten van Kiers en andere schilders in dit genre uit dien tijd? Welnu, dan kunt gij in uwe verbeelding de straat opnieuw stoffeeren met kruiwagens, waarop schelvisch, mosselen, spiering, gerookte paling, soms ook enkele wintergewassen zijn uitgestald. Op elken wagen brandt eene kaars

in een wijd omhulsel van geolied papier, welk licht de figuren achter en voor den wagen duidelijk genoeg doen uitkomen. Mist en sneeuw verhoogen het teekenachtige van zulk een stadsgezicht. Met de heldere gasvlammen zijn deze tooneeltjes verdwenen.

De kelder achter de bank, onder het groote winkelraam, is thans met luiken gesloten en schijnt als bergplaats tot het benedenhuis te behooren. Toen ik een jongen was, woonden er menschen in. Al die onderaardsche holen, thans meerendeels opgeruimd, waren toen bewoond. Links en rechts naast ons een kaashandel, eene groenvrouw, kooplieden in mutsen en pantoffels, over ons, naast den schoenmaker op den hoek van de dwarsstraat in zijn pothuis, een snoepkelder, waar men voor een paar centen zoetigheden of onrijp ooft kon koopen, en onder ons eene bewaarschool. Ik zie haar nog, de oude, dikke schoolmaitres, met hare groote brilleglazen, in schildpad gevat. Haar was de opvoeding, neen, de bewaring van een twintig kinderen uit de buurt toevertrouwd. Vermoedelijk hebben vele ouders in die dagen zulke allergebrekkigste en ongezonde inrichtingen gezegend, want vader had met de affaire, moeder met het huishouden en soms met een kleintje bovendien de handen te vol. Waar moest men heen met ‘het grut’, dat overal in den weg of misschien - wat nog erger was - op straat liep, de kinderen van twee tot zes jaren, die toch nog niet ter school konden gaan? Gelukkig heb ik geen uur van mijn jongensleven in zulk een kelder doorgebracht, waar de arme kleinen, op losse banken gezeten, bij tusschenpoozen al schommelende, half zingende een gebedje of een versje moesten opdreunen. De meisjes leerden nog zoowat breien, maar de jongens werden ongeveer met niets beziggehouden. Wee, als ze kattekwaad deden en onder elkaar begonnen te kriewelen! Dan kwam de harde hand van de ‘maitres’ tusschen beiden, hier een stomp, daar een oorveeg uitdeelende, zoodat de heele bank soms zat te huilen. Oud Amsterdam, wat wij u misschien zouden willen benijden, die kelderbewaarscholen zeker allerminst.

Op zekeren dag smeet een straatjongen - ze waren toen even baldadig als nu - een half afgebeten ‘bellefleur’ in den kelder. De appel, dien de twistgodin eens op de tafel der godin wierp, met het opschrift: ‘voor de schoonste’, kan op den Olympus nauwelijks meer opschudding hebben teweeggebracht dan deze begeerlijke vrucht onder die kleine stervelingen. In een oogwenk waren ze van de banken en tuimelden ze over elkander, jongens en meisjes beiden, om het voorwerp te grijpen. Zij trokken elkaar bij beenen en haren, raakten verward in de wol van het breiwerk, schreeuwden en tierden, zoodat de voorbijgangers bleven stilstaan, om te zien, wat er gaande was. Stelt u voor, wat moeite het kostte, om na zulk eene verwarring de

orde te herstellen. Toen de kleinen, enkelen met kennelijke sporen van den strijd, pruilende weer op hunne plaatsen zaten, steeg de maitres de steenen trappen halverwege op, om in alles behalve kiesche taal aan hare verbolgenheid tegen den ‘rakkert’, die natuurlijk terstond het hazenpad had gekozen, lucht te geven voor de vergaderde menigte. De buurvrouw uit de kommenij, eene enkele ‘vrijster’, die, op weg om boodschappen te doen, de verzoeking niet konden weerstaan, om getuigen te zijn van het geval, stemden toe, dat het ergerlijk was, eene fatsoenlijke vrouw zoo te ‘schandiliseeren’. Maar de slagersknecht, die zijne mand met rollenden en gehakt erbij had neergezet, hield wel van zulk een ‘gebbetje’ en lachte met den bakkersjongen in zijn vuistje.

Waar ik dan mijne eerste opleiding ontving, zoo ik voor de bewaarschool bewaard bleef? Dat zal ik u zeggen. Men had toen scholen in overvloed, voor kinderen van elken stand. De stad zorgde voor de armelui's kinderen, de meer of minder gegoede burgers en de rijken brachten hun kroost naar de onderwijzers, die naar gelang van de uitgebreidheid van het onderricht en de soort van kinderen, die aan hunne zorgen werden toevertrouwd, een hooger of lager schoolgeld hieven. Ik weet niet, of over het algemeen, en vooral met het oog op de eischen van dien tijd, het onderwijs wel zoo slecht was, als men later heeft willen beweren. Ik denk ten minste met dankbaarheid terug aan de vijf jaren, die ik bij ‘monsieur’ - wij zeiden ‘mesjeu’ - Hansen heb doorgebracht. Daar in die dwarsstraat, waar nu een pottenwinkel is, woonde de deftige oude heer, met zijne vrouw, de ‘mamsel’, benevens een zoon en eene dochter, die bij het onderwijs behulpzaam waren. Wij, jongens, zaten op de eerste verdieping; de meisjes moesten nog een trap hooger klimmen. Dank zij de opvoeding van mijne moeder, behoefde ik niet meer op de a-b-bankjes plaats te nemen, maar mocht ik dadelijk aan de tafel zitten, om met het eerste leesboekje te beginnen. Weldra leerde ik de ganzepen hanteeren, door Mesjeu zelf vermaakt, en begon wanhopige pogingen te doen, om de voorgeschreven streepjes, beentjes en slangetjes na te trekken met bevende hand. Op deze letterfragmenten volgden de letters zelve in groot, middelsoort en klein schrift; daarna de woorden, eindelijk de volzinnen, die in den vorm van spreuken als ‘de morgenstond heeft goud in den mond’ ons tevens levenswijsheid moesten leeren. Was er een schrijfboek vol, dan ging het mede naar huis, om aan vader en moeder mijne vorderingen te toonen, maar niet voordat de oude heer met onberispelijk sierlijke krullen mijn naam voorin had geschreven. Meester Hansen behoefde voor Lieven van Coppenol en andere beroemde schoonschrijvers niet onder te doen. De schrijfkunst had ik nergens beter kunnen leeren.

Ook het onderwijs in de cijferkunst was voortreffelijk. Voor wiskundige studiën had ik blijkbaar geen aanleg, maar dat ik het later

in meet- en stelkunde nog tot eene redelijke hoogte heb kunnen brengen, was zeker de vrucht van hetgeen ik op die school heb geleerd. Toen ik de eerste moeielijkheden van optellen en aftrekken, en vooral van die enorme vermenigvuldigingen en deelingen, die soms eene geheele lei in beslag namen, te boven was, begon het rekenen met den regel van drieën, en zoo ging het voort, al hooger en hooger, door ik weet niet hoeveel boekjes heen, tot kettingregel, brute- en nettorekening, en wat niet al. Het heeft veel zweet en tranen gekost, en ontelbare fijngepunte griften heb ik erbij versleten, maar ik kwam er toch eindelijk achter.

De schooltijd duurde 's morgens van negen tot een, en 's middags van drie tot zeven uren, want hoewel mijne ouders eerst om vijf uren tafelden, was twee uren toen nog het burgeretensklokje. Woensdag en Zaterdagmiddag werd er natuurlijk geene school gehouden. Op die dagen alleen werd eenig huiswerk gegeven; anders leerden we 's middags van drie tot vier uren de lessen op school, half overluid, als moesten we een bijenstal voorstellen. Daarbij ging het scherpziend oog van Monsieur langs alle rijen, om ieder nalatige terstond tot zijn plicht te roepen. De plak heb ik nooit gekend, maar naast den hoogen lessenaar in den hoek hing een ‘bullepees’, en stond mesjeu op van zijn zetel, terwijl zijne linkerhand het zwart fluweelen kalotje lager over zijn voorhoofd schoof, dan was de schuldige zeker, dat zijn rug, hoewel niet al te gevoelig, met het strafwerktuig kennis zou maken. De overige middag- en avonduren waren, 's winters bij het licht van flikkerende vetkaarsen, voor de hoogere klasse aan taalkundig onderwijs gewijd. Dan werden er ontledingen gemaakt en opstellen verbeterd, eerst in het Hollandsch, later ook in het Fransch. Dit was de eenige vreemde taal, die op zulke scholen werd onderwezen, die ter onderscheiding van andere, waar dit niet het geval was, Fransche scholen heetten. Doch de meeste kinderen verlieten de school, eer zij tot de Fransche bank bevorderd werden. Het taalonderwijs rust thans zeker op meer wetenschappelijken grondslag, maar de practische methode van die dagen heeft niettemin goede vruchten gedragen. Allereerst leerden wij goed lezen en het gelezene recht verstaan, en daarna prentten zich de regels door aanhoudende oefening en met zorg gekozen voorbeelden gemakkelijk in het geheugen. De volksschool van dien tijd heeft zeker veel nut gesticht.

Gelukkige tijd, toen men nog niet sprak van onderwijs met en zonder den Bijbel, van godsdienstlooze en sektescholen! Uit Gods woord werd niet gelezen, de Heidelbergsche catechismus niet geleerd. Toch droeg het onderwijs een godsdienstig karakter. Elke schooltijd begon met een kort gebed, 's Maandags altijd met het ‘Onze Vader’. De spel- en leesboekjes bevatten Bijbelsche namen en spreuken. Iederen Donderdagavond hield de ‘jonge mesjeu’ eene voorlezing over geschiedenis of aardrijkskunde, of eenig ander onderwerp, waartoe hij eens

in de maand altijd een Bijbelsch verhaal koos, waaraan dan eenige leeringen werden vastgeknoopt. Daar waren zoowel Roomsche als Protestantsche kinderen op de school, doch geene klacht werd vernomen. De partijleuzen van het tegenwoordig geslacht kenden onze vaderen niet, toen predikant en pastoor eendrachtig hunne pijpen stopten uit elkanders tabaksdoozen en aan hetzelfde kooltje ontstaken, tijden, waarvan het *Leesgezelschap te Diepenbeek* de herinnering heeft bewaard.

Brave meesters, gij, die de eerste beginselen van alle beschaving en wetenschap zoo goed en stevig hebt gelegd, u heb ik niet vergeten. In mijne herinnering leeft gij voort, zooals ik u gekend heb, altijd in het zwart met hagelwitte dassen, en ook gij, waardige mamsel, die zoo vaak bij het heengaan, als gij in het benedenportaal toezaagt, mijn kiel hebt neergetrokken en het geplooide kraagje rechtgeschoven. Want netheid en orde waren de eerste deugden, die ge mij hebt ingeprent, en het was even kraakzindelijk in uwe schoollokalen met houten vloeren en witte wanden als in uwe kleine, eenvoudige huisvertrekken, waar elk meubel als een spiegel glom en geen stofje rustte op het glas, dat de keurige borduurwerken van de 'jonge mamsel' bedekte. Eens in het jaar werd ik in dit heiligdom toegelaten. Het was op den Nieuwjaarsdag, als de deftigste kinderen - want Toon van den smid en Kees van den slager bij voorbeeld bleven altijd weg - monsieur kwamen feliciteeren. De chocolade met 'suikerjannetjes'(*) smaakten nergens zoo lekker.

Amsterdam, hoe gansch anders zaagt gij er uit in mijn jongenstijd dan nu! Men dempte geene grachten, verbreedde geene straten, verhoogde of verlaagde geene bruggen en dacht allerminst aan het aanleggen van nieuwe wijken. De vroede mannen, die toen op het kussen zaten, wier beraadslagingen door oningewijden niet konden worden afgeluisterd of door betweters gecritiseerd, begrepen, dat alles goed ging in de beste aller steden, en lieten dus jaar in jaar uit de dingen, gelijk ze waren. Van ingrijpende veranderingen was geene sprake. Amsterdam sliep den slaap der braven en droomde van zijne voormalige grootheid.

Geene heldere gasvlammen verspreidden haar licht door de straten. Tegen den avond kwam de lantaarnopsteker, in zijn wit linnen pakje met zwart lederen pet, het kastje openen, tegen den gevel van buurmans huis bevestigd, om de zware straatlantaarn neer te laten en de dubbele lampen aan te steken, die ondanks de blikken reflectors toch zóó weinig licht gaven, dat men ze bij gloeiende spijkers verge-

(*) De redactie van het Woordenboek teekene dit woord aan voor hare opvolgers in het derde of vierde geslacht, dat zich met letter S zal bezighouden. In de *Woordenlijst* zoekt men het toch tevergeefs.

leek. 's Morgens vroeg verscheen hij weer, om het toestel schoon te maken en over de katrollen naar boven te hijschen. In kerken en scholen brandden nog de kaarsen op kronen en blakers. Ja, ik zie ze nog flikkeren in onze huiskamer en mijne moeder den blinkenden koperen snuiter opnemen, om de pit te korten. Het was eene gebeurtenis, toen de eerste groote olielamp, op hoogen voet met breeden, gebogen ballon van matglas, werd aangestoken. De geheele familie - want het was juist op vaders verjaardag in den winter - werd niet moede, het mooie licht telkens te roemen.

Zoo vaak ik zulk eene lamp zie afgebeeld op ouderwetsche Engelsche platen met tafereelen uit het familieleven, denk ik terug aan onze huiskamer. Eigenlijk was het de zaal in het achterhuis boven de keuken, aan het einde van de breede gang met marmeren steenen, waarop ik zoo lustig kon knikkeren en tollen. Overdag was het er donker, want het groote raam ontving zijn licht alleen van eene binnenplaats tusschen vier hooge muren. Geen zonnestraal speelde ooit langs de wanden. Toch was het er niet somber, want voor de vensters bloeiden altijd bloemen, 's zomers geraniums, rozen en fuchsia's en 's winters tulpen en hyacinthen in keurige bloempotten en glazen. Op de plaats was eene groote volière met sijsjes, vinken en andere vogeltjes, terwijl de zwarte en grijze lijsters en leeuweriken, die in hunne ruime kooien tegen den muur hingen, reeds vroeg in den morgen hun vroolijk gezang aanhieven.

Wat was het gezellig in die zaal bij winteravond! Aan de eene zijde van den schoorsteen stond de chiffonnière, aan de andere de secretaire, dragende eene sierlijke marmeren pendule, vazen met gemaakte bloemen onder stolpen en beeldjes van Saksisch porselein. Voor den schoorsteen prijkte het beeld der fortuin, met den hoorn des overvloeds, door vader met eigen hand op doek gebracht. Want hij was een goed schilder inderdaad, gaf mij zelf voortreffelijk onderricht in de teekenkunst en heeft in menig aquarel de herinnering van het verleden bewaard. Als het hout knetterde in den Dordschen haard, dan zaten we om de ronde tafel. Als geene gewichtige bezigheden dit beletten, dan kwamen de groote Bijbel met de prenten van Jan Luiken en Wagenaar's Amsterdam voor den dag, en kreeg ik een lesje in Bijbelsche en vaderlandsche geschiedenis. Op Zondagavond werd er altijd eerst een poosje geschemerd. Bij de heldere gasvlammen van de brandende steenkool maakten we schaduwbeelden op den wand. Daarna mochten de fraaie prenten in de optica worden bekeken, of werd de poppenkast - een met veel zorg en kunst vervaardigd théâtre pittoresque in het klein - vertoond. Aan verscheidenheid van kinderspelen was geen gebrek, en ik wist waarlijk niet, wie op zulke avonden het meest genoten, mijne ouders of wij kinderen. Op verjaardagen, - we waren met ons vieren langzamerhand - die gelukkig alle in den winter vielen, was er natuurlijk altijd visite van neefjes en nichtjes,

straks ook van vriendjes en vriendinnetjes. Dan sprongen we kaarsje, deden ‘slofje onder’, zongen van ‘mijnheer Van Son is een brave kapitein’, dansten een ‘patertje langs den kant’, gaven raadsels op, ja, wat niet al. Denk eens aan, wat pret we hadden! Kinderen van dezen tijd kennen uitspanningen, waarvan men toen nog niet wist, maar ik betwijfel, of hunne jeugd zoo vredig en zonnig is, als de mijne was, en of de genietingen van heden zulke onvergetelijke indrukken achterlaten.

Niet alleen in huis, maar ook daarbuiten was alles anders. De vaderlijke zorg van lands- en stadsbestuur, die zich thans met alles wil bemoeien, liet aan den burger veel meer vrijheid en eerbiedigde oude zeden en gebruiken, zoolang men zich hield binnen de perken der betamelijkheid. Men maakte geene trottoirs, tot zelfs in de engste stegen, waar nauwelijks plaats is voor een enkel mensch; men liet elk zijne stoep behouden, hoog of laag, met of zonder rustbank, om er naar welgevallen alles op uit te stallen. Het was juist deze afwisseling, die den schilder aantrok, waarvan hij in menig stadsgezicht de herinnering heeft bewaard. Laat uw oog eens gaan langs de gevels van de huizen. Zetten die hangende bloementuintjes voor de vensters der bovenverdiepingen aan het geheel niet eene eigenaardige bekoorlijkheid bij? - Ziet gij daarboven naast het eerste zolderluik dat raam rechts? Daar werd een kamertje afgeschoten, waar ik mijne bloemetjes kweekte. Zit er de groote spijker nog niet in den buitenmuur, door Kees den knecht erin gedreven? Een bloempot heeft eraan gehangen, omgekeerd, met doorboorden bodem en goed door een touw bevestigd. De musschen, die ik met brood in het bloemenhekje lokte, moesten er een nestje in bouwen, en waarlijk, eenige dagen achtereen vlogen er een paar uit en in. Maar, o jammer, het touw verteerde en op zekeren middag kwam de pot naar beneden, juist in den sinaasappelwagen van Jonas. Wij waren gelukkig een goede klant van hem, en alles liep dus met eene kleine vergoeding af. Doch met de broeierij was het voor altijd gedaan.

Veel van hetgeen thans in stilte wordt afgedaan, zonder er de burgerij in te moeien, werd toen beschouwd als iets, waarin ieder belang moest stellen. De nachtwacht kondigde trouw, van 's avonds tien tot het krieken van den dag, bij ratelslag alle heele en halve uren aan en gaf daarbij de gemoedelijke vermaning, dat ge uw vuur en kaarslicht wel moest bewaren. Ik geloof, dat de ratel een bijzonder attribuut was van den Amsterdamschen nachtwaker, in onderscheiding van zijne collega's op het platteland en in andere steden, die naar hun instrument ook klepperlieden werden genoemd. Als het koud werd, kwam hij zijn turfje vragen, want een paar rookende kolen, gekroond door een koffieketeltje, moesten het houten huisje verwarmen, waarin de man bij een walmend olielampje zijne winternachten doorbracht. Uit dankbaarheid voor die gave en zeker ook met het oog

op de fooi, die hem ten deel zou vallen, als hij op Nieuwjaarsdag zijn prent met dat groote vers kwam aanbieden, zong hij in den Kerstnacht een liedje voor de deur, waarvan de woorden mij ontschoten zijn. Trouwens, ik heb het maar eens gehoord, terwijl ik, in eene wollen deken gehuld, stond te bibberen van kou. Wat maakte die man met zijn ratel een geweld, als er brand was! Meestal, althans bij uitslaanden brand in den nacht, was de wachter op den Wester- of wel die op den Oude-Kerkstoren de verklikker. Hij, die anders een vroolijk deuntje blies aan de vier zijden van den omgang, ter geruststelling voor de geheele burgerij, liet dan een eentonig, langgerekt trompetgeschal hooren, terwijl hij eene lantaarn uithing aan de zijde, waar de brand was. Weldra werd de trom in de straten geroerd, om de schutters op te roepen, die het brandpiket hadden. Heel de stad geraakte in rep en roer. Vensters werden opgeschoven en hoofden met slaapmutsen naar buiten gestoken, om hen, die naar de plaats des onheils snelden, te vragen, waar de brand was. Want familiebetrekkingen en vrienden konden in gevaar verkeeren en zagen misschien verlangend naar hulp uit. Ziet, daar heeft het vuur zijn vernielingswerk begonnen. De spuiten snellen ratelend toe, door vele sterke handen getrokken. Als de eerste water geeft, gaat er een juichkreet op, want zij heeft de premie verdiend. De brandmeesters, kenbaar aan hunne stokken, zijn op hun post en geven de noodige bevelen. De spuitgasten pompen, dat het een lust is, om te zien, en het ontbreekt niet aan handen, om hun te helpen. In vergelijking met den tijd, toen het water in lederen emmers moest worden aangedragen, deden de slangbrandspuiten wonderen. Toch was in den regel met elken brand een geheel huis gemoeid en achtte men zich gelukkig, de belendende perceelen te kunnen behouden. Tooneelen van verwoesting, zooals wij die thans nauwelijks kennen, waren toen alles behalve zeldzaam.

Gij, die u des zomers verlustigt in Vondelspark en Artis, zoo ge althans niet op de vleugelen van den stoom u verplaatst, uren ver, tot in het hart van Gelderland; die van panorama, van panopticum, ja, van eene internationale of wereldtentoonstelling met al hare vermakelijkheden kunt spreken; die in tal van schouwburgen gelegenheid vindt, om u zelfs avond aan avond te ontspannen, om van vele andere inrichtingen niet te spreken, meent niet, dat wij eene saaie kindsheid hebben gehad. Er was vóór vijftig jaren ook vrij wat te genieten, en ik kan niet inzien, dat onze kinderen en kleinkinderen een prettiger jeugd hebben dan wij.

Daar hebt ge vooreerst het Doolhof. Geloof mij, het was een feestdag voor ons, als wij erheen mochten gaan. Eerst doolden we in den tuin. Dan werden de waterwerken vertoond, waarbij de be-

driegertjes, die onverwachts u met waterstralen uit den grond kwamen verrassen, nog wel zoo vermakelijk waren als de fraaie waterfiguren, die elkander op het rotswerk afwisselden. Maar de galerij van beweegbare beelden spande toch de kroon. Ach, gij hebt Goliath niet gekend, dat kunstwerk van Quellinus, met zijn draaiend hoofd en zijne rollende oogen. Nog overtuigt die kolossale figuur u van uwe eigen nietigheid, al staat hij daar, als eenig overgeblevene van het roemruchtig gezelschap, in een hoek van de rariteitskamer op het stadhuis. Gij hebt ze niet gekend, Besje van Meurs en Van Speijk met het vaantje in de eene en het pistool in de andere hand, dat hij natuurlijk tot veler schrik afschoot. Ge hebt hem niet gezien, den optocht van de koningin van Scheba met haar Oostersch gevolg. Van alles werd behoorlijk uitlegging gegeven, en de blinde oude heer speelde tot afwisseling nu en dan op een huisorgel. Ik geloof, dat dit instrument afschuwelijk klonk, dat de kleederen der poppen er verlept uitzagen en dat de mechaniek van sommigen geheel versleten was, waarom Karel II - of Filips II, dat weet ik niet recht meer - en anderen dan ook stokstijf bleven zitten. Maar wij vonden het doolhof toch niet minder mooi dan de poppenkast van Jan Klaassen, die op Torensluis, Nieuwmarkt, Dam of elders werd vertoond voor niemendal. Want al had ik geen cent, om in het bakje te gooien, een plaatsje, om te kijken, werd mij nooit betwist.

En dan 's Konings verjaardag, op 24 Augustus! Het jongere geslacht kan zich nauwelijks eene voorstelling maken van de geestdrift, die de bevolking van Amsterdam dan voor Willem I aan den dag legde. Als hij zijn jaarlijksch bezoek aan de hoofdstad bracht, wapperden de vlaggen uit alle huizen op den weg, waarlangs hij zijn intocht deed. Den ganschen dag wemelt het op Haarlemmer- en Nieuwendijk van wandelaars, wier aantal toeneemt tegen het namiddaguur, waarop hij wordt verwacht. Een eindeloos hoerah! verkondigt uit de verte, dat de geliefde vorst in aantocht is. Daar bespeurt men boven de hoofden der dichte menigte den voorrijder, die soms met moeite den weg kan banen, en daarachter volgt de met zes paarden bespannen koninklijke koets, met twee of drie lakeien achterop, omstuwd door jongens, die juichende en met de petten zwaaiende een eind weegs mederennen. Ik heb het volk in zoo grooten getale achter aan de koets zien hangen, als de Koning naar den schouwburg reed, dat de paarden werk hadden, om het rijtuig tegen de hooge bruggen op te trekken. Het gelaat van den vriendelijk buigenden Vorst staat mij nog levendig voor den geest.

Doch ik zou van 's Konings verjaardag vertellen. Dan was het feest onder de burgerij. In zijstraten en achterbuurten stonden groene eerepoorten opgericht, met versierselen van oranjepapier, hier en daar met opschriften. Opgetooide kinderen liepen langs de straten, dragende uit hoepels gevlochten en met veelkleurige papieren franjes

omwoelde kronen, zingende de thans bijna vergeten volksliederen: ‘Ze zeggen, daar is geen prins in 't land’, ‘Wilhelmus van Nassouwen’; of wel andere, die aan den nog versch in het geheugen liggenden opstand hun ontstaan te danken hadden, zooals: ‘Wie staat aan 't hoofd der heldenstoet? Chassé!’ ‘De jagers van Van Dam’, en dergelijke. Maar de grootste pret begon eerst 's avonds, als de vreugdevuren werden ontstoken. Lang te voren werden oude tonnetjes, manden en wat maar branden kon, bijeengebracht. De timmerman en de kuiper op de gracht, die vrij hun beroep aan den walkant mochten uitoefenen, zagen geen diefstal in het rooven van spaanders en krullen. Eigenlijk mocht ik er niet aan meedoen, maar ik wil wel bekennen, dat ik stilletjes wel eens een houtje in de knetterende vlammen heb geworpen, als ik met de meid of den winkelknecht mocht gaan kijken, hoe men zingende om het vuurtje danste. De ‘dienders’ van die dagen hadden zeker geene orders ontvangen, om deze uiting der volksvreugde tegen te gaan, en ik heb nooit van ongelukken bij die gelegenheid gehoord. Toen later om allerlei redenen de geestdrift bekoelde, werden de vuren vanzelf gedoofd.

Ook de Amsterdamsche kermis behoort sedert eenige jaren tot het verleden. Ik heb de afschaffing niet betreurd; men had haar toch reeds gekortwiekt. Bovendien, het was de ouderwetsche veertiendaagsche kermis niet meer, zooals wij, zestigers, haar gekend hebben, toen de ‘Vermakelijke Vier kronen’ nog in hare volle kracht waren en de tenten met wassenbeelden, die zeker niet behoefden onder te doen voor het nageslacht, dat thans in het Panopticum leeft. De Botermarkt bezat eene onbegrijpelijke aantrekkingskracht. Reeds bij de Munt drongen de opwekkende tonen der muziek u in de ooren en kondet ge u te goed doen aan den geur der heerlijke poffertjes. Wat was er al niet te zien en te genieten! Naast de waag, die evenals de voormalige vleeschhal bij de Amstelstraaf verdwenen is, had nu eens een reus zijne tent opgeslagen, - een werkelijke, die een Zeeuwschen rijksdaalder met zijn duim kon bedekken, zoodat men er niets meer van zag, - dan weder een dwerg, of een man zonder armen, die met de teenen van zijn rechtervoet even gemakkelijk de pen hanteerde als gij met uwe vingers. Hier stond Blanus, die al zijne paarden vóór het begin van de groote vertooning aan het publiek vertoonde, met de kunstrijders en-rijderessen erbovenop. Dáár geeft het koorddansersspel bij monde van schetterende trompetters, geaccompagneerd door de onmisbare Turksche trom met bekkens, de laatste waarschuwing. De paljas - clowns kende men nog niet - schreeuwde zich heesch en was onuitputtelijk in grappen, terwijl de acrobaten in hunne vleeschkleurige, kwistig met schitterende pailletten versierde tricots, die zoo aanstonds op het stijve en slappe koord hunne vlugheid en lenigheid zouden doen bewonderen, over de balustrade hingen. Ginds noodigden de geschilderde doeken voor de beestentent of het

honden- en apenspel of het théâtre pittoresque u, om binnen te treden. Vooral de kleine tentjes bevatten veel bezienswaardigs. Men kon er in het klein den tempel van Jeruzalem aanschouwen, tot in al zijne onderdeelen, of den Montblanc met zijne omgeving, of eene mijn, gestoffeerd met arbeiders. Tot de vermakelijkheden van den eersten rang behoorden het groote paardenspel van Baptist of Wohlschläger en het theater van Lehmann met zijne pantomimes, gymnasten en zijn gedresseerden olifant op het Amstelveld, waar sterke toeren werden afgewisseld door den goochelaar, door jongleurs, equilibristen of ‘tableaux vivants’. Dat elke kermistocht besloten werd in eene der poffertjeskramen, die in twee rijen op het Kaasplein geschaard stonden, spreekt vanzelf. En nu gewaagde ik nog niet van wat er bovendien te zien was op de Nieuwmarkt, en van de ontelbare kramen op de Westermarkt, waar zooveel moois te koop was van allerlei aard, en van de draaischuitjes, die door de jongens inderdaad als eene oefenschool in het ringsteken werden beschouwd. Was het te verwonderen, dat weken te voren naar dien kermistijd reikhalzend werd uitgezien?

Nooit zal ik ook vergeten het eerste kermisballet, dat ik in den grooten schouwburg zag. Hoe de arlequinade getiteld was, weet ik niet meer, maar wel, dat het verrukkelijk was. In welk eene wereld zag ik mij verplaatst! Die ruime zaal, op alle rangen dicht bezet, dat geweldig gedrang en getier op het schellinkje, waarbij wel eens eene pet - we zaten in den bak - naar beneden kwam, dat fraaie scherm met den bijenkorf, waaronder Vondel's regels:

> ‘Der kunsten God, aan 't Y met geestdrift aangebeên,
> Kroont hier in 't heilig koor verdienste en deugd alleen’;

dat groot orkest: alles was wel geschikt, om een diepen indruk te maken op het gemoed van den tienjarigen knaap, die voor het eerst dezen tempel der muzen betrad. Fokke Simon's zangspel ‘Het vrouwtje van den Donau of de koningin der spooknimfen’, oefende een wonderbaren invloed uit op mijne verbeelding en bracht mij in de rechte stemming, om het tooverballet te genieten. Een arlequin, die door eene schilderij aan den wand vliegt of plotseling in den grond verdwijnt; een ezel, waarop Pantalon en Pierrot gezeten zijn, doormidden gesneden, terwijl de kop- en staarthelften elk haars weegs gaan; eene jaagschuit, met passagiers en paard door een luchtballon opgenomen.... droomde ik, of was het werkelijk zoo? Later heb ik menigen aangenamen avond doorgebracht in de gezellige ‘variétés’, die Duport en Judels in Nes en Amstelstraat hadden geopend, waar men, voor vijf en zeventig cents ‘in verteering’, vaudevilles of drama's kon zien opvoeren, doch zeker niet meer genoten dan op dien kermisavond, toen ik de houten loods op het Leidsche plein voor de eerste maal mocht binnentreden.

Van de kermis bespeurde men niets op den Haarlemmerdijk. Wie erin deelen wilde, moest haar gaan opzoeken. Wij hadden alleen eene wafelkraam in de buurt. Daarentegen was het dikwijls feest op den dijk, ook buiten den kermistijd. Van 's Konings komst en verjaardag sprak ik reeds. Maar ik heb ook den luisterrijken intocht gezien van Willem II en later nog eens van Willem III, bij gelegenheid van hunne inhuldiging. Ons huis was keurig versierd. Ik had geholpen, om de oranje rosetten te maken, waarmede de guirlandes van sparregroen en vlaggedoek waren opgenomen. Boven de deur was een groot schild aangebracht, waarop in gulden letters de woorden: 'Hulde aan Koning Willem II', te lezen stonden, terwijl twee kleinere schilden aan de beide zijden de veldslagen van Quatre-Bras en Waterloo, van Hasselt en Leuven in herinnering brachten. Welk een stoet van ruiters, wat pracht van uniformen! Hoe fier zat hij te paard, de held van den viersprong, toen hij onder de hooge eerepoort doorreed! Hoe statig rolde de door acht paarden getrokken, rijk beschilderde en zwaar vergulde staatsiekoets voorbij, waarin de Russische Grootvorstin, thans Koningin der Nederlanden, was gezeten! Nog staat mij alles zoo levendig voor den geest, alsof ik het gisteren pas had gezien. Zullen onze kinderen nog eens weder van zulke intochten getuigen zijn? Maar langs de Haarlemmerstraat trekt nimmermeer een vorstelijke stoet.

Er is meer, waarnaar men thans vruchteloos zoeken zal. Het zingen van kindergroepen langs de huizen op Driekoningen, met eene verlichte ster, waarbij de knapen eene papieren kroon om het hoofd droegen, of van met bloemen getooide meisjes op Pinksteren; het rondloopen met langere of kortere stokken, met palmgroen, vaantjes van papier en klatergoud, koek en uitgeblazen eieren, ja, wat niet al versierd op Palmzondag - dat alles is zoo goed als in onbruik geraakt. Alleen de vreugde van den Hartjesdag heeft zich weten te handhaven, evenals het trommelen op de beurs, al is het ook geene kermis meer. Toch is die Hartjesdag niet meer de oude feestdag onzer jeugd, toen men ongestoord voetzoekers, zevenklappers en ander vuurwerk naar hartelust mocht afsteken. Ik weet niet, of het ook in die dagen wel geoorloofd was, want de onbesuisdheid van sommigen had wel eens droevige gevolgen. Eens vloog zulk een brandend projectiel midden in den winkel onder de nichtjes, die ter eere van den dag onze gasten waren, zoodat de sissende vonken groote gaten brandden in een paar nette jurkjes. Maar de dienaars van de gerechtigheid zagen zoo scherp niet toe, en wie het niet al te bont maakte, had geen gevaar te vreezen.

Laat ik nog eens terugkeeren tot dat onvergetelijk ouderlijk huis, dat alle herinneringen uit een lang verleden weder doet ontwaken. In mijne verbeelding doorwandel ik het weder en luister naar hetgeen ieder plekje mij te vertellen heeft. Hier, in dit hoekje van den winkel, was eens het zoogenaamd kantoortje, dat echter niet als zoodanig dienst deed, maar voor spreekkamertje werd gebruikt. 's Zondags zaten vader en moeder erin thee te drinken, en in de week mocht ik dáár meestal mijn Neurenberger speelgoed - den hertenkamp, eene stad, een leger soldaten - opzetten. Achter den winkel was de geheimzinnige binnenkamer met de fraaiste meubelen, waar wij nooit zaten en die alleen ontsloten werd, als vader met iemand een vertrouwelijk onderhoud had, waarbij de kinderen niet tegenwoordig mochten zijn. In de gang stond de groote klok met speelwerk; het kunstig uurwerk wees maand en datum aan, ja, gaf zelfs den loop der maan te aanschouwen. In de lantaarn met kristallen prisma's brandde alleen eene kaars, als de ooms en tantes op visite kwamen, dus op de groote verjaardagen, of als er een broertje of zusje gedoopt was. Dan kwamen de fijne kopjes met vergulde randjes, het zilveren theekistje, de geslepen glazen uit de kast. De tantes haalden haar breiwerk voor den dag, met zilveren breidopjes en dito opengewerkt breimandje voor het kluwen, en de ooms dampten lustig uit lange pijpen. Daarna werd er geschimmeld, gekiend of gekleurd en de avond onder scherts en gulle vroolijkheid besloten met een eenvoudig maal, bestaande uit boterhammetjes met rookvleesch of wat men kiezen wilde; want van alles was overvloed. Het sieraad van de tafel waren de amandel- en de moscovische taarten, beide sierlijk met bloemfestoenen, soms met letters van suiker bespoten en gekroond door een duifje, een vogeltje of eene bloem, wiegelend op het fijne koperdraad. De koekenbakker Jansen, onze overbuurman, verstond zijn vak. Moeder was in hare jonge jaren altijd door hem op ‘plakken’ genoodigd, als de St. Nicolaas naderde. Was die heerlijke avond aangebroken, dan gingen wij bij hem alleen een kijkje nemen, en terwijl ik vol bewondering het tooneel stond aan te staren, dat in het binnenkamertje was opgeslagen, waarop de groote heilige zich vertoonde op zijn schimmel, met den zwarten knecht erachter, en een stoet kinderen eromheen, kochten vader en moeder ongemerkt al de fraaiigheden, die den volgenden morgen bij den schoen met hooi onder den schoorsteen lagen uitgestald. Maar eerst was St. Nicolaas natuurlijk in de huiskamer verschenen, met een zwaren grijzen baard, de hooge bisschopsmuts op, den kromstaf in de hand en een mantel, die mij altijd aan het damasten bedgordijn deed denken. Bang was ik wel niet, maar die griezelige zwarte knecht met zijne gard en rammelende keten boezemde toch ontzag genoeg in, om mijne stem te doen beven, als ik mijn versje opzeide. Kwam het tot strooien en grabbelen, dan was alle angst geweken en klonken het ‘St. Nicolaas goed heilig man’

en nog zoovele andere liederen frisch uit de borst. Vreemd, dat vader toevallig altijd uit moest, als de groote kindervriend verscheen.

Gezegende kindsheid, dubbel gezegend, wanneer men mag opgroeien in een huisgezin, waar ouders en kinderen waarlijk samenleven en lief en leed met elkander deelen. Vader ging reeds vroeg van ons heen; moeder mochten wij langer behouden; doch al rusten beiden reeds lang onder de kille zerk en begin ikzelf oud te worden, toch wijd ik vaak aan hunne dierbare nagedachtenis nog een stillen traan. Zij hadden alles voor ons over en kenden geen genot, waarin wij niet deelden. Dat ondervond ik 's zomers vooral. Elken Woensdag- en Zaterdagnamiddag, als het weder zulks maar even toeliet, gingen wij uit, nu eens naar de Keizerskroon of de Nederlanden, waar ik dadelijk partij maakte met andere jongens, om paardje, krijgertje, roovertje of wat niet al te spelen, dan weder naar het rechthuis te Sloterdijk of naar Zeeburg, om er te visschen. Vooral die wandelingen langs de Wester- en Oosterdijken hadden iets bijzonder bekoorlijks, als het wemelde van grootere en kleinere zeilschepen op het woelend Y. Soms waren Berebijt of Lokhorst aan den Amstel het doel van den tocht, vooral wanneer de herbergier van de laatste uitspanningsplaats een prachtig vuurwerk liet ontsteken. Of wel de door paarden in beweging gebrachte raderboot voerde ons naar het tolhuis over het Y, vanwaar de in het kanaal gereedliggende barge ons meenam naar Buiksloot, om Amsterdam uit de verte te bewonderen bij ondergaande zon. De Zondagmiddag was meestal voor de Diemermeer bestemd. Frankendaal gingen we voorbij. Daar vond men bijna niemand; het was er te saai, en als men den heremiet in zijne kluis eens gezien had, was er niets meer, dat aantrok. Neen, wij wandelden naar Rozenburg met zijn grooten tuin, vol fraaie bloemperken, met die breede, geschoren laan, met die groote menagerie, met die fraaie klok in de gang van het huis, waarbij men zich elk heel en half uur verzamelde, om het speelwerk te hooren. De rijtuigen, waaronder niet weinige equipages, voerden onophoudelijk nieuwe bezoekers aan. Het wemelde er van menschen, kinderen vooral, allen in Zondagsgewaad. De paarden waren den weg zoo gewoon, dat zij vanzelf de plaats opreden.

Kunt ge u nog voorstellen, hoe het er uitzag aan de Haringpakkerij en de Texelsche kade, vóórdat de dijk was aangelegd, waarlangs de spoortreinen thans af en aan snellen? Wat al palen verhieven zich uit het water in dubbele rijen, om den golfslag te breken. Want vóórdat het Y te Schellingwoude was afgesloten, kon het zijne wateren bij springvloed soms hoog opstuwen en duchtig spoken. De toegangen voor de schepen tusschen het paalwerk werden 's avonds, als de torenklok luidde, gesloten. Dáár, voor de Martelaarsgracht, lag de lange houten brug, die u naar de Nieuwe Stadsherberg bracht, waar menigeen na een heeten dag gaarne een luchtje ging scheppen. Daar was ook de

jachthaven, eene reeks kleine, goed onderhouden, meer of minder sierlijk op palen boven het water opgetrokken houten huisjes, waarachter de pleiziervaartuigen lagen, waaronder enkele spiegeljachten. Waarlijk, het was een lust, de vlugge boeiers bij eene goede bries te zien laveeren, en nog grooter genot een tochtje mede te maken, tot zelfs naar Vollendam of Marken. Grootvader, dien ik nooit gekend heb, was een eerste zeiler. Nu, dat strekte den man, die eene groote zeilmakerij op het Droogbak bezat, tot eere. De boeier was verkocht, maar grootmoeder had het huisje gehouden. Zij gevoelde zich niet gelukkiger, dan wanneer zij zitten kon voor het opgeschoven raam van dat eenvoudig vertrekje, met nette matten belegd, achter haar theeserviesje, dat zijzelve weer schoon maakte en in het halfronde hoekkastje wegsloot. Waren vader of moeder met mij bij haar, dan kwam het roode gelakte trommeltje met zoute krakelingen te voorschijn en haalde zij op van den ouden tijd.

Niet aan het Y alleen, ook aan de andere zijde van de stad is alles veranderd. De buitensingels, toen eene geliefkoosde wandeling, hebben plaats gemaakt voor kaden, waarachter eene nieuwe stad is verrezen. Bij den nog aanwezigen overhaal aan de Weteringpoort stapte men in een bootje, om zich tusschen wei- en moesland naar Stadlander te laten roeien, eene voormalige buitenplaats, die nog geheel het karakter droeg van het midden der vorige eeuw. De Plantage, nu voor de helft het terrein van den Zoölogischen tuin, waarop Amsterdam trotsch mag zijn, voor de andere helft stad geworden, droeg toen haar naam met eere. ‘Nabij buiten’ en andere bijzondere en openbare tuinen besloegen zooveel plaats niet, of er bleef nog genoeg voor wandelaars over, die gaarne naar het orkest luisterden, dat zich op bepaalde avonden deed hooren. Zoowel hier als aan het Y heb ik met mijne ouders menig uurtje gesleten.

Tot de zeldzaamheden behoorde een uitstapje naar het Gooiland. Dan kwam reeds vroeg in den morgen het glazen wagentje voor. Langs Weesp en 's-Graveland bracht Kees - zoo heette het makke bruine paard - ons in matigen draf naar Hilversum, waar het ontbijt werd gebruikt. Dan ging het verder naar Soestdijk, waar we halt hielden. Het Baarnsche bosch werd in alle richtingen doorkruist en te Baarn koffie gedronken. Meer dan eens genoot het vorstelijk paleis de eer van een bezoek. Te Soestdijk werd het middagmaal gebruikt, waarbij de room aan het dessert niet ontbreken mocht. Over Eemnes, Laren, Naarden en Muiden keerden we huiswaarts, doch niet zonder nog een half uurtje gepleisterd te hebben aan Jan Tabak. Soms brachten we op dezelfde wijze een dagje boven Haarlem door. Bloemendaal, Hillegom of Zandvoort werd dan het einddoel van de reis. Het was in dien tijd, toen geene spoortreinen het Gooi en Holland's duinstreek als onmiddellijk aan Amsterdam verbonden, een zeldzaam genot, eens een ganschen dag door te brengen in zulk

eene heerlijke natuur, tusschen de goudgele korenvelden en sneeuwwitte boekweitakkers, onder het zwaar geboomte en op heuvelen met schoone vergezichten. Maar het werd ook des te meer gewaardeerd. Aan reizen dacht men nog niet. Mijne ouders hebben nooit een voetstap gezet over de grenzen van ons land en maar ééns in hun leven eene week lang gereisd, eene gebeurtenis, die van zooveel gewicht werd geacht, alsof men in onze dagen Zwitserland of Italië, neen, Griekenland en Turkije had bezocht. Toch waren ze eenvoudig over Utrecht, Rhenen en Wageningen naar Arnhem en vandaar naar Nijmegen getogen, om langs Tiel en Bommel terug te keeren.

Ik vergeet de reis naar Overijsel, toen ik ter kostschool werd gebracht, - maar van dit tijdperk wil ik thans niet spreken. Ik wilde alleen teruggaan tot de herinneringen mijner eerste kindsche jaren, om in enkele trekken het leven van dien tijd te teekenen en het oude Amsterdam nog eens voor de verbeelding terug te roepen. Voorzeker, ik zou nog veel meer kunnen vertellen, bij voorbeeld van de groote komeet, van Halley meen ik, die ik zóó goed aan den donkeren hemel heb gezien, dat ik er u nog eene teekening van kan leveren; en van de inkwartiering, toen de troepen van de grenzen terugkeerden na de ‘Brabandsche ruzie’; en van het wintervermaak, als de zwaar geladen wagens de vaten met olie van Zaandam naar de hoofdstad brachten over het met ijs bevloerde Y en op den Amstel wedstrijden met arresleden werden gehouden. Doch voor ditmaal genoeg uit de ‘oude doos’; het schemeruurtje is voorbij en het licht wordt opgestoken.

Laudator temporis acti.

Levenswoorden.

Die vertwijfeling valt ons het zwaarst, waarbij wij gevoelen, dat wij ons lot verdienen.
KLINGER.

Het onderzoeken van de tegenwerpingen en gebreken der menschen mag slechts daartoe dienen, ons door tegenstand niet te laten verrassen, veel meer in rust onze gedragsregelen te vormen en de opgewektheid des gemoeds in den kortst mogelijken tijd te veroveren. Het is een bedriegelijke schijn, wanneer men vrij en gelukkig meent te zijn, als men op de misslagen en gebreken van anderen let en in allerlei uitweidingen daarover zich lucht geeft. Vrij en gelukkig maakt

ons slechts de erkenning der deugden on hare oorzaken; daardoor alleen wordt onze ziel verheugd. De eerzuchtige spreekt het liefst van den valschen roem, de hebzuchtige arme van het misbruik des gelds en van de ondeugden der rijken. Wie echter de waarheid liefheeft, houdt zich niet lang bij leugen en verhardheid op; hij bestrijdt die naar zijn vermogen, verheugt zich over de kennis, die hijzelf verkregen heeft, en dat ook de dwalenden naar eene noodzakelijkheid der natuur handelen.

B. AUERBACH.

Geld, macht, een goede tafel, zachte bedden stellen den mensch op de proef en tasten de sterkste zenuwen aan. Rondheid en vrijwillige armoede verheffen ons boven alle menschen, maken de wereld tot een kluchtspel.

KLINGER.

Ik ben overtuigd, dat de helft van het menschelijk geslacht, ten minste van wat men de beschaafden noemt, meer dan de helft te veel eet; wat men bij de meer gegoede klassen honger noemt, is meer een verlangen naar honger dan wel behoefte aan eten.

LICHTENBERG.

Alleen overdreven phantasie, niet gebrek aan moed is oorzaak van de vrees voor spoken en wie een kind aan 't schrikken maakt, verbetert dit niet, wanneer hij naderhand zegt: het was niets.

JEAN PAUL.

Een arm man is hij, die niet kan schertsen, maar armer nog hij, die niets dan schertsen kan.

RüCKERT.

Vrouwenhoop is van zonnestralen geweven, - een schaduw vernietigt ze.

ELIOT.

Men geloofde tot heden aan de heldhaftigheid van een Lucretia, van een Scaevola en liet zich daardoor in geestdrift ontsteken. Nu komt de critiek en zegt, dat dit sprookjes zijn, die getuigenis afleggen van het grootsche karakter der Romeinen. Wat geeft die zoogenaamde zuivere waarheid! Wanneer de Romeinen groot genoeg waren, om zoo iets te verdichten, dan kunnen wij ten minste groot genoeg zijn, eraan te gelooven.

GöTHE.

Men heeft dikwijls gezegd - en met recht - het ongeloof is een omgekeerd bijgeloof en aan het laatste zou vooral onze tijd lijden. Een edele daad wordt toegeschreven aan eigenbaat, een heldhaftige handeling aan ijdelheid, een dichterlijke schepping aan een koortsachtigen toestand; ja, wat nog zonderlinger is, het allervoortreffelijkste, dat

men aanschouwt, het allermerkwaardigste, dat men ontmoet, wordt zoolang mogelijk ontkend.

Deze waanzin van onzen tijd is in elk geval erger, dan toen men het buitengewone, wanneer men gedwongen was, het te erkennen, aan den duivel toeschreef. Het bijgeloof is het erfdeel van groote, krachtige karakters; het ongeloof is het eigendom van zwakke, kleinmoedige, tot zichzelf beperkte menschen. Gene worden gaarne in verwondering gebracht, omdat het gevoel van het verhevene in hen daardoor wordt aangevuurd, en daar dit niet zonder een soort van vrees geschiedt, denkt men licht daarom aan een boos beginsel. Een onmachtig geslacht wordt echter door het verhevene vernietigd, en daar men van niemand kan eischen, dat hij zichzelf goedsmoeds laat vernietigen, hebben dezulken volkomen gelijk, dat zij het groote en verhevene, dat zij in hun omgeving zien werken, zoolang loochenen, totdat het historisch wordt; immers, dan verschijnt het op een behoorlijken afstand en is minder schitterend voor het oog.

GÖTHE.

Het is eigen aan alle groote karakters, wanneer zij niet onder den onmiddellijken invloed staan van een sterke gemoedsaandoening, zichzelf te wantrouwen en de juistheid van hun indrukken te betwijfelen.

ELIOT.

Hoe meer bekenden men heeft, des te minder vrienden. Wie iedereen tot vriend heeft, heeft weinig of geen ware vrienden. Wanneer de deuren van het menschenhart zoo dikwijls open en dicht gaan, sluiten zij in den regel slecht.

HIPPEL.

Om in de wereld geprezen te worden, moet men zelf veel prijzen, en alleen hij heeft alle stemmen voor zich, die elks ijdelheid vleit, opdat hij met gelijke munt betaald zal worden.

KLINGER.

Het bekeeren van een misdadiger voor zijn executie heeft veel van het vetmesten; men maakt den man geestelijk vet en snijdt hem dan den hals af, opdat hij niet weer zou afvallen.

LICHTENBERG.

Zedelijke epidemiën worden evenmin door redeneeringen genezen als lichamelijke door tooverwoorden.

WIELAND.

't Zou jammer zijn, wanneer de menschen allen verstandig waren; men had dan niets meer, om te lachen.

BENZEL-STERNAU.

De zuinigheid, die vroeger de weelde keerde, is thans bezuiniging der weelde geworden. En daardoor valt ze zoozeer in 't oog en doet

het zoo onaangenaam aan evenals een satijnen kleed, dat te kort is, of een hooge toren zonder spits.
KOETSVELD.

De wereld heeft veel van een tuin in 't Noorden, waar weinig rijp wordt.
HIPPEL.

Er is een manier van het leven te verlengen, welke geheel in ons bereik is: vroeg opstaan, doelmatig gebruik van den tijd, aanwenden van de beste middelen tot het doel en het flink gebruiken van die middelen.
LICHTENBERG.

Niemand kan de gevolgen zijner daden ontgaan; elke handeling heeft niet slechts haar eigen karakter, maar oefent ook onvermijdelijk invloed uit op het karakter van den handelenden persoon. Onze daden zijn gelijk kinderen, die ons geboren worden: zij leven en werken onafhankelijk van onzen wil. Neen, kinderen kan men vernietigen, maar daden nooit: zij hebben een onverdelgbaar bestaan zoowel in als buiten ons bewustzijn.
ELIOT.

Zoek hetgeen groot en verstandig is, niet bij de meerderheid. Er zijn ministers geweest, die volk en Koning tegen zich hadden bij het uitwerken van hun groote plannen. Er zal nooit een tijd komen, dat het gezond verstand populair zal worden.
GÖTHE.

Menigeen geeft met één oog weg en kijkt met zeven, wat hij terugkrijgt.
HIPPEL.

De mensch is veelal een steeds herlevende zelfmoordenaar.
BENZEL-STERNAU.

Dweperij is een ziekte, een aanstekelijke ziekte, wellicht de aanstekelijkste, waarvoor de menschelijke natuur vatbaar is, juist omdat de mensch een gezellig, deelnemend, sympathiseerend wezen is.
HERDER.

De mensch heeft vele, vele dwaasheden; maar de grootste dwaasheid is, dwaasheden als gewichtige zaken te behandelen.
HIPPEL.

Het gemakkelijkste en eenvoudigste is dikwerf het moeilijkst te vinden.
KLINGER.

Het genot is de sofa van den arbeidzame, het bed van den zwakke, het hospitaal van den wellustige. Wie te veel gebruikt, mag evenmin over leegte klagen als een slecht speler over zijn kaarten. Onmatig genot is een zelfmoordenaar.
BENZEL-STERNAU.

Verdraagzaamheid moet eigenlijk slechts een voorbijgaande aandoening zijn; zij moet leiden tot erkenning. Verdragen is beleedigen.
GÖTHE.

Argwaan is het vergift des levens.
KLINGER.

Wie moed genoeg in zich gevoelt, de oogen te sluiten, wanneer hij wil, kan de hoop ontberen.
BENZEL-STERNAU.

Waren de menschen zoo slim, als menigeen hen denkt en voorstelt, men zou niet met hen kunnen leven; waren zij zoo goed, als menigeen hen hebben wil, met het leven was 't schier uit; zoo zeilen wij in het midden, zooal niet met goed vertrouwen, dan toch met den schijn daarvan; anderen doen hetzelfde tegenover ons en het leven gaat.
KLINGER.

Wat zullen wij van de goden vragen? Een rein hart en verhevene gedachten.
GÖTHE.

Overgave aan zijn lot is de eerste eisch van de natuur aan den mensch. Het zachte schijnsel van goedheid en toegevendheid kan het donker tooneel des levens een zekeren glans verleenen.
KLINGER.

Twijfel is vergift en medicijn, keten en staf, hemel en hel. Wie twijfelen kan, kan denken; wie twijfelen moet, wordt geslingerd naar de kokende branding der waarheid. Menigeen wordt door den twijfel zedelijk zelfmoordenaar; bij menigeen is de twijfel gelijk aan den vampyr, die het edelste bloed uitzuigt. Anderen ontworstelen zich aan het wringen der slang, maar de giftige adem heeft gewerkt en hun kracht is gebroken, - zij sleepen een ziekelijk bestaan voort. Weder anderen werpen den kwelgeest snel van zich, overwinnen, door den strijd te vermijden, verbergen zich uit vrees voor spoken in het kussen der onwetendheid en trachten te slapen. Zelden stijgt iemand van twijfel tot twijfel evenals met de Jakobsladder op tot de hemelsche rust der waarheid. De twijfel worstelt met den mensch; alleen de sterke verbant de kwade geesten en verovert op hen het zegel der wijsheid.
BENZEL-STERNAU.

Godgeleerdheid. - wijsbegeerte. - onderwijs.

Platonisten van den laatsten tijd.

III.

De ‘wezenlijk zijnden’, de ideeën, deden zich dus kennen ten eerste als soortbegrip of type (in hare logische opvatting namelijk), ten tweede als beeld in den geest, als gegeven norm van schifting en waardeering (in dien zin vooral eidos of idea geheeten), maar eindelijk ook in verbinding met de zinnelijk waarneembare wereld, ofschoon haar bestaan daarbuiten gelegen en van de dingen onafhankelijk is. Voor deze laatste stelling pleit de uitdrukking, die zoo vaak bij Plato voorkomt: wij erkennen de schoonheid *naast* alle dingen, die zoo heeten, of wel de opmerking, dat van de schoonheid in de *dingen* onderscheiden wordt de schoonheid in de *natuur* (□ν τ□ φ□σει). Buitendien zijn de ideeën, voor zooverre zij in den geest leven, *beelden*, - maar niet beelden van de stoffelijke dingen, - dus van nog iets anders, iets buiten de stof en buiten onzen geest. Het specifiek Platonische openbaart zich juist daarin, dat hij van de Socratische typen, die het resultaat van ervaring waren, eene idee gemaakt heeft, d.i. iets, wat, vóór de ervaring reeds aanwezig, dienen moet, om aan de subjectieve indrukken eenige waarde te verschaffen, al was dan ook ervaring de prikkel, waaronder de beelden zich verlevendigden.

Dat echter die ideeën in den mensch slechts beelden zijn van het ‘*wezenlijke*’ en niet het wezenlijke (de onta) zelf, maakt Plato duidelijk, als hij in de *Phaedo* uiteenzet, waarin eigenlijk zijne methode met die van Anaxagoras verschilt. Nadat hij de leer van dezen beroemden denker met geestdrift was begonnen te onderzoeken, had ze hem eene dubbele teleurstelling opgeleverd. Ten eerste had hij zich voorgesteld, dat de verkondiging van den wereldgeest (de νο□ς) hem de doelmatigheid van alles zou leeren beseffen. Maar terwijl hij nu gehoopt had, het *waarom* der dingen te vernemen, had hij slechts het *waardoor* opgehelderd gevonden.

In de tweede plaats (hetgeen hier aanvankelijk alleen in aanmerking komt) had de methode der natuurkundigen, om uit de feiten (langs empirischen weg zouden wij zeggen) vaste wetten te bepalen, hem geheel en al afgeschrikt; het duizelde hem van de veelheid van feiten, oneindig in aantal, die het gezicht verblindde, als van hen, die met bloot oog in de zon willen zien. Daarom had hij tot redeneeringen zijne toevlucht genomen (bespiegelingen zouden wij zeggen), ten einde daarin, gelijk het menschelijk oog de zon, in het water weerkaatst, gemakkelijk kan waarnemen, het '*wezenlijk zijnde*' te aanschouwen. Maar, laat hij erop volgen, mijne vergelijking is minder juist; want ik beweer allerminst, dat zij, die in bespiegelingen (beter uitgedrukt: in door bespiegeling gewekte voorstellingen, d.i. door de ideeën in den psychologischen zin) de *zijnden* zien, deze meer in beelden waarnemen dan zij, die de onta willen opmerken in de verschijnselen. Beiden zijn dus beelden der onta, zoowel de vruchten der bespiegelingen (de λ□γοι) als de verschijnselen der zinnelijk waarneembare wereld. Derhalve staan de *onta* ook buiten de ideeën, daar ook deze voorstellingen zijn, niet echter van de stoffelijke wereld, maar van de wereld van het werkelijk zijn. Daarmede stemmen geheel de uitdrukkingen als: *naast* de dingen te zijn, en zich te bevinden in de natuur, in het universum, of hoe men ook anders de woorden □ν τ□ φ□σει wil overzetten.

Bekend is de gelijkenis in de *Politeia* betreffende de lieden, die in eene grot zitten met den rug naar de opening gekeerd. Door die opening dringt de glans van een vuur, dat zich achter een muurtje bevindt. Daarboven vertoonen zich beelden, gedragen door lieden, die zelf onzichtbaar blijven, doordat ze zich achter het muurtje bewegen. Het eenige, wat nu de spelonkbewoners waarnemen, zijnde schaduwen dier beelden op den wand van hunne grot; want, daar ze gebonden zijn, kunnen zij nimmer het gelaat naar de opening richten.

Die schaduwbeelden dus zijn flauwer, fletser dan de beelden van steen, maar deze laatste zijn toch ook geene werkelijkheid. De grotbewoners houden de door hen waargenomen schaduwen voor wezenlijk; werden ze losgemaakt en naar de opening gebracht, dan zouden zij de door het vuur beschenen figuren voor meer werkelijk gaan houden, om, naar buiten gekomen, eindelijk de van 't zonlicht beschenen wereld te leeren waarnemen. Hier hebben wij een climax van werkelijkheid: de zinnelijk waargenomen verschijnselen, de voorstelling, die ons het waarnemen mogelijk maakt, en de in volle werkelijkheid prijkende onta.

Wat nu reeds voor Aristoteles een grond was, om Plato te bestrijden, het scheiden van ideeën en dingen, bevalt velen nieuweren uitleggers zoo weinig, dat ze òf Plato den eeretitel van denker onwaardig keuren, òf, om hunne liefde voor Plato niet op te geven, dit geheele '*dubbele zijn*' als on-platonisch wegredeneeren. Zoo b.v. de

reeds genoemde Auffarth, die eene verklaring van Kant tot zijne rechtvaardiging bijbrengt.

Immers, als deze groote denker verklaard heeft, dat hij Plato niet kan volgen ‘in der mystischen Deduction oder den Uebertreibungen, dadurch er die Ideen hypostasire’, laat hij erop volgen: ‘wiewohl die hohe Sprache, deren er sich in diesem Felde bediente, einer milderen und der Natur der Dinge angemessenen Auslegung ganz wohl fähig ist’.

Mij dunkt, in deze woorden is juist de eenige methode aangewezen, om Plato in het ware licht te plaatsen, trouwens met deze beperking, dat we in Kant's woorden niet ‘Auslegung’ maar ‘Gebrauch’ lezen. Men kan namelijk, desbelust, Plato's uitdrukkingen bezigen, om een voor alle tijden bruikbaar, gezond idealisme te verkondigen, als men eerst de grondgedachte opdiept, waarop de geheele voor ons noodelooze bespiegeling gebouwd is (zooals wij dat in het eerste gedeelte van deze studie trachtten aan te toonen), maar het gaat niet aan, daarom de toch ook door Kant erkende ‘mystische Deduction’ en ‘Hypostasirung der Ideen’ te loochenen. Men vergete niet, dat alle systemen, de geheele dichtkunst, alle godsdienstige voorstellingen uitgaan van de meest oorspronkelijke werkzaamheid van 't menschelijk denken, eene scheppingskracht, die nimmer geheel ophoudt, nu eens alleen heerscht, dan schier volkomen latent wordt, maar telkens in andere voortbrengselen opnieuw hare aanhoudende werkzaamheid bewijst. Men heeft daarvoor in den laatsten tijd het woord entificatie in gebruik genomen, eene uitdrukking, die zoo juist, ook wat den zin der woorden betreft, kan dienen, om den derden vorm te verklaren, waaronder wij Plato's ideeën hebben te beschouwen, te weten als onta, *wezens.* Onder entificatie nu verstaat men de neiging van den menschelijken geest, om naast en boven de verschijnselen een *ens,* een wezen aan te nemen, dat van de verschijnselen de oorzaak is; waarin zich bovendien absoluut voordoet, wat met de zinnen slechts betrekkelijk wordt waargenomen. Tot de eenvoudigste, meest kinderlijke producten van deze entificatie behoort het geloof van eenige stammen in Noord-Amerika, dat elk dier zijn ouderen broeder heeft, naar wien alle individuen van die soort genoemd zijn; dat b.v. de bever, die de oudere broeder is van alle dusgenaamde knaagdieren, ongeveer zoo groot moet zijn als eene tent. Meer smaak, meer kunstenaarsaanleg brachten Hellas tot zijne in menschengestalte verheerlijkte wezens, zoowel tot de oudere van algemeen Arischen oorsprong als tot de meer bijzonder Helleensche, b.v. Eros, den oorsprong, het prius van alle liefdeverschijnselen, Ares, Ate, Tyche. Toch zijn ook deze anthropomorphe gestalten slechts eene tijdelijke formatie van de steeds voortwerkende entificatie. Allengs vervluchtigen zich die persoonlijkheden meer en meer. Ze wonen niet meer op den Olympus, hebben geen lichaam, geene begeerten, geene gedachten; al het persoonlijke slijt af, zoodat alleen overblijft een

bestaan, dat niet van iets anders afhankelijk gesteld wordt. De *gerechtigheid* redt haar bestaan in het denken der Grieken *naast* alle verschijnselen, die rechtvaardig heeten. Onafhankelijk van menschen en stoffelijke dingen bestaat voor hen de gerechtigheid en wel daar*buiten* juist als wezenlijkheid, *in* de dingen slechts als mislukt konterfeitsel. Van die entificatie leeft de dichtkunst en alle streelende aandoeningen van den menschelijken geest. Tot haar keert ieder onwillekeurig terug, als tot eene werkzaamheid, onmisbaar na het waarnemen van feiten en dingen. Zoodra de man van exacte wetenschap den microscoop en het ontleedmes ter zijde legt, zult ge hem over *natuur*, *kracht*, *stof* hooren spreken, alsof we ons in Hellas te midden van een bloeiend polytheïsme bevonden.

Ja, ons denken is zoozeer door deze entificatie beheerscht, dat de taal, die ieder gebruikt, ook zij, die het meest afkeerig zijn van alle poëzie, wemelt van uitdrukkingen, die, door haar ontstaan, voor den wetenschappelijke *nu* slechts gelden als eene verkorte spreekwijze, maar voor den minder ontwikkelde nog steeds werkzame *wezens* zijn.

De woorden liefde, warmte, koude, zonde worden door hem meer in mythologische opvatting, als op zichzelf werkende machten, dan in wetenschappelijken zin als verkorte spreekwijzen gebruikt. Waar dus èn eene den mensch aangeboren neiging èn de noodzakelijkheid der taal, zelfs in onzen tijd, die geheel onder den invloed van de wetenschap als leer der verschijnselen staat, ons toch nog dwingen tot eene, al zij het gewijzigde, entificatie, behoeven we niet te duchten, Plato te kort te doen, door te veronderstellen, dat de entificatie ook hem niettegenstaande al zijne grootheid als denker beheerschte en aan zijne wijsgeerige eenheden min of meer het karakter van wezens, substantiën, zelfstandigheden gaf.

Zijn bovendien *de* rechtvaardigheid, *de* schoonheid als werkende krachten zooveel meer mythisch dan b.v. de zwaartekracht, terwijl we toch nimmer zwaartekracht zinnelijk waarnamen, maar alleen een onbepaald aantal op dezelfde wijze zich verplaatsende lichamen, waarbij wij dan als prius, als oorzaak der gelijkmatigheid in dat verschijnsel eene kracht believen aan te nemen, ten minste van eene kracht spreken.

Zoo is ook bij Plato de '*gerechtigheid*' in elke *gerechte* daad aanwezig, maar tevens het causatieve van alle *gerechte* handelingen. Het onzichtbare, onstoffelijke maakt de dingen, d.i. maakt ze tot *iets*; want de stof zelf wordt als gegeven beschouwd. Nergens verklaart Plato haar oorsprong, wel het worden tot *iets van zekere hoedanigheid*, namelijk door het toetreden, het aanwezig zijn of, zooals de latere uitdrukking luidt, de afspiegeling der 'zijnden' in de stof. De stof en de daarin opgenomen qualiteiten acht hij beide als gegeven. Haar oorsprong wordt nergens nader opgehelderd dan door de vage uitdrukkingen, dat een god, de goden, de wereldschepper ze heeft

geformeerd. Plato's ontologie klom niet verder op, dan om uit de menging van die twee bestanddeelen, het causatieve en het recipieerende, het actieve en passieve, de ideeën en de stof, eene verklaring te leveren van den bestaanden toestand. Stipt genomen moet dus van elk ding, dat een naam draagt en eenige eigenschap bezit, ook een prius bestaan in het heelal. Waarom dan ook niet van *haar*, *slijk*, *mest*, luidt de vraag van Parmenides, terwijl Plato daarop antwoordt, dat hij zulks niet durft toegeven uit vrees, door de menschen te worden uitgelachen. De consequentie wordt dus niet afgewezen, maar hij schroomt, haar rechtstreeks te aanvaarden. Stipt genomen kan men alzoo de uitdrukking: *twee vruchtbare boomen*, aldus in Platonischen zin overbrengen: door de aanwezigheid of de gemeenschap of wel de afspiegeling van drie ideeën, te weten: de tweeheid, de vruchtbaarheid en den boom, bij eene zekere hoeveelheid stof of ruimte vormt zich het concrete beeld, dat we gewoon zijn, een paar vruchtbare boomen te noemen. Nu zijn er zeker aan Plato zelf geene zoodanige voorbeelden van toepassing zijner leer te ontleenen. Wat toch is het geval? Onder de onta, met name genoemd, behooren wel o.a.: de rustbank, het evene, het meer zijn, de schoonheid, het goede, de beweging, enz.; wel treden dus de meest uitéénloopende begrippen als substanties op, maar toch is het Plato bij de toepassing zijner methode slechts om een viertal begrippen te doen, namelijk het schoone, het gerechte, het ware en het goede. In dit opzicht vooral wordt het zedelijk motief, dat Plato leidde, duidelijk. Daarom zouden wij de bovenvermelde stelling van Archer-Hind liever omkeeren en beweren, dat Plato's metaphysica ter wille van zijne zedenleer is uitgedacht.

Immers, al treden deze vier ideeën naar voren uit de rij der overige, toch zijn alle van één zelfde natuur.

Zij zijn het causatieve van alle hoedanigheden, het absolute, eeuwige, enkelvoudige, zichzelf gelijkblijvende. Aan deze substantiën is de ziel meer verwant dan aan de stof, hoewel ook het vergankelijke door haar wordt waargenomen.

Zoo opgevat worden de ideeën genoemd het *wezenlijk zijnde.* Wat is nu echter de vaak besproken uitdrukking het niet-zijnde? Opgevat in den zin van le néant, het niet, beschouwt Plato dit begrip als geheel onbenaderbaar. Tevergeefs waagt zich het menschelijk denken aan die voorstelling, zooals in de *Sophistes* en andere dialogen bewezen wordt. In de *Timaeus* echter is het niet-zijnde de *moeder* aller dingen, de tot alles vervormbare stof of ruimte, waarmede de vader (de ideeën) zich paart, om den zoon, d.i. de zinnelijk waarneembare wereld, te vormen. Zijn de ‘zijnden’ absolute qualiteiten, als substantiën gedacht, dan is het ‘*niet-zijnde*’ dat, wat wel zonder eenige eigenschap, vorm of hoedanigheid is, maar ruimte en stof leent, om de ideeën zichtbaar te doen worden, te huisvesten en af te spiegelen.

De wereld, het resultaat van die menging, zweeft dus tusschen het zijn en het niet-zijn in; het is iets, maar het is dat, wat het is, zwak, onduidelijk, tijdelijk en betrekkelijk; en aangezien *zijn* tevens geldt als *iets zijn*, zoo is het *gebrekkig iets zijn* tevens een tusschending van bestaan en niet bestaan.

Volgens Teichmüller nu zijn beide 'Principien' altijd met elkander verbonden. 'Hat nun Plato sich diese beiden Principien als selbständige Substanzen vorgestellt, die neben und ausser der Welt ständen? In Worten wohl recht oft und in der reichsten Auswahl von Bildern. Es wäre aber eine Beleidigung für Plato, wenn man den Mann, der die Dichter verachtet, der die Staatsmänner und Redner verspottet, weil sie nicht zu denken verständen, wenn man den wie einen Dichter und Märchenerzähler beim Wort nehmen und seine schönen und anschaulichen Bilder für Begriffe ausgeben wollte.... Vater und Mutter findet Plato nur durch Analyse der in jeder Erfahrung gegebenen Dinge und er wählt absichtlich als Beispiele nicht bloss das Schöne, wie gerechte Handlungen und tapfere Thaten, sondern auch den Ochsen und den Tisch, und jedes beliebige Ding. In allen finden wir immer eine allgemeine Idee und ein fliessendes theilnehmendes Princip. Waren diese aber von einander dualistisch getrennt, so fehlte das Leben. Nur unmusikalische Menschen, sagte er, können das voneinanderreissen wollen, was seiner Natur nach zusammengehört... Ohne das Sein und Ziel, ohne die Idee war die Mutter chaotische Bewegung; mit dem Vater vereinigt, gebiert sie nun die geordnete Welt, das von den Gesetzen (Ideen) beherrschte Werden der Dinge.'

Gebonden in het lagere ligt het hoogere, door die verbinding verzwakt en verminkt; maar het wordt weder vrij en zichzelf gelijk in den denkenden geest van den wijsgeer, die door de mathematische wetenschappen opklimt tot de dialectiek. De wijsbegeerte is dus een verlossingswerk, dat de gebonden en verminkte godheid weer in al hare reinheid herstelt. Op de vraag dan, of Plato dualist was, antwoordt Teichmüller: 'Ja en neen.' Plato, zegt hij, onderscheidt met groote zekerheid de idee en het daaraan deelhebbende, maar toch is het eene bestanddeel nimmer zonder het andere, tenzij alleen in den geest des denkers.

Teichmüller erkent alzoo de ideeën als *een werkend iets*, terwijl Auffarth slechts daarin vond onze kennis der dingen, opgedaan uit de ervaring, gelouterd en bevestigd door een zeker plus, dat de aangeboren wet van het denken eraan toevoegde.

Dat we echter bij de ideeën wel aan een werkend beginsel te denken hebben, blijkt uit hare kenschetsing als kracht, vermogen, dynamis. Nergens staat dit duidelijker te lezen dan in de *Sophistes,* waar de vreemdeling uitroept: 'Zullen we ons ooit laten wijsmaken, dat het *geheel en al zijnde* modificeerend vermogen, leven, ziel, denkvermogen mist? dat het zelf niet leeft of denkt, maar plechtig en heilig, zonder

denkkracht, eeuwig in dezelfde onbeweeglijkheid volhardt?' Nergens wordt de personificatie van het bezielend element sterker met woorden uitgedrukt. Het is hier bijkans een levende god, die zich de wereld tot zinnelijk waarneembaar omhulsel of manifestatie koos. Maar deze plaats staat alleen; zelfs in de *Timaeus* zijn de ideeën slechts een van de twee bestanddeelen, waaruit de demiurg de wereld vormt. De eerste stoot gaat dus daar niet van de ideeën zelf uit.

Toch moeten wij met Teichmüller de ideeën in de wereld als iets causatiefs, iets werkzaams opvatten. Of nu echter Teichmüller recht heeft te spotten met allen, die aan de onta nog een transcendent bestaan toekennen, dus een bestaan behalve hunne aanwezigheid in het mengsel van *zijn* en *niet-zijn*, dat de stoffelijke wereld genoemd wordt, is eene tweede vraag, en wel eene vraag, die eigenlijk uit Plato niet is te beantwoorden. Nergens is zij in Plato gesteld of opgelost.

Het gaat niet aan, te vragen: waar zouden zij dan toch wel in 's hemels naam bestaan, anders dan èn in de stoffelijke wereld èn in 's menschen geest? Wij, die minder dan eenig geslacht onder den invloed der verleidelijke entificatie staan, zouden wellicht moeten toegeven, dat van eene bestaanswijze buiten die twee genoemde geene kennis was te verkrijgen, tenzij door eene openbaring. Is daarom zulk eene overtuiging in Plato ondenkbaar? Wat bedoelt hij dan toch met zijne zegswijze *in de physis* (□ν τ□ φ□σει), die onderscheiden wordt van eene *aanwezigheid of afspiegeling* in de stof? Straalt niet in de boven medegedeelde wijdingsmethode van Diotima (*Symposium*), vooral in de woorden: *dan zult ge plotseling ontwaren*, iets mystisch door, iets, dat aan eene persoonlijke openbaring denken doet?

Bovendien is de veronderstelling der Engelsche Platonisten (Jackson en Archer-Hind) niet ongegrond, dat er hier gelet moet worden op een verschil, dat langzamerhand merkbaar wordt, in de betrekking tusschen de ideeën en de stof, dat n.l. allengs voor de benaming *aanwezigheid*, *gemeenschap* in de plaats treedt de term *afspiegeling.*

Dan kan men ook betwijfelen, of Teichmüller recht heeft te spreken van één 'Princip', als hij de Platonische ideeën bedoelt. De ideeën vormen een meervoud en niet een geheel. Wel vertegenwoordigen zij elk eene eenheid tegenover het oneindig aantal stoffelijke voorwerpen, maar met elkander maken zij eene veelheid uit. In de *Philebus* waarschuwt Plato, bij elke redeneering niet plotseling van het onbegrensde op te klimmen tot de eenheid, maar eerst te zoeken de veelheid, een bepaald aantal.

Wat daar als de ware methode van onderzoek werd aangeprezen, heeft hij ook hier in toepassing gebracht. De ideeën zijn eene trap tusschen de oneindige veelheid der verschijnselen en de éénheid, waaronder *alles* is begrepen. Die éénheid van het *zijn* te vinden, wordt uitdruk-

kelijk als een onbereikbare wensch gekenschetst. Èn in de *Parmenides* èn in de *Sophistes* wordt aangetoond, hoezeer het menschelijk denken in een doolhof van tegenstrijdige resultaten verdwaalt, wanneer het de éénheid van het *zijnde* en *niet-zijnde* zich wil duidelijk maken. Plato's ontologie blijft hij de beperkte veelheid staan; waar hij van een god, goden of wereldschepper spreekt, geschiedt zulks in de mythen, die tot opheldering of afwisseling zijn ingevlochten.

Zijne wijsbegeerte neemt onder de philosophische stelsels eene zelfde plaats in als het polytheïsme zijner landgenooten te midden der godsdiensten. Plato's ideeën vormen te zamen eene groep als de goden van den Olympus. Voor Zeus treedt de Gerechtigheid, voor Aphrodite het Schoone in de plaats. Al het kinderlijk naïeve, ongerijmde, lichamelijke, dat de Olympische godheden te gelijk aantrekkelijk en belachelijk maakte, hebben ze verloren; toch blijven ze evenals Eros, Ate en Dike het absolute en causatieve van een zeker aantal verschijnselen en verschijningen. De leelijkheid is evengoed eene idee als de schoonheid, gelijk ook in de volksvoorstelling de Twist naast de Liefde zijn godenrang handhaaft, - of als elders de god van het licht en het goede naast dien van de duisternis en het kwade zijne plaats inneemt. Daarom kon Plato de Eleatische stelling omtrent de éénheid van het zijnde niet aanvaarden. Evenals het Helleensche volk de raadselen des levens verklaarde uit de veelheid zijner goden, zoo klom ook de Helleensche denker niet tot eene éénheid op. Ware het Platonisme als een eeredienst hervormd, dan kon na eene wijsgeerige prediking over de idee, schoonheid of wijsheid, een koorlied van Aeschylus en Sophocles, waarin zij Zeus en Eros verheerlijken, als toezang gebruikt worden.

Dat nu werkelijk Plato hier en daar zijne dialectische onderzoekingen laat varen, om in de rol van stichtelijk prediker op te treden, valt niet te ontkennen. Ook het verheffen van het □γα□□ν, het goede, boven de veelheid der onta, zooals dat op één plaats in de *Politeia* geschiedt, wijst min of meer op Plato's zucht, om nog iets, wat buiten de dialectiek lag, aan zijne ontologie toe te voegen.

Wat daar van het ‘goede’ gezegd wordt, komt ongeveer hierop neder: gelijk de zon haar licht leent, om met het oog de voorwerpen waar te nemen, zoo zien wij de ideeën (onta) slechts, omdat ze beschenen worden door het ware, het zijnde; van dat ware of zijnde nu is het *goede* de bron, gelijk de zon van het licht, en evenals de zon niet alleen het oog in staat stelt, de voorwerpen te zien, maar zelve door het oog wordt waargenomen, zoo wordt door middel van het ware tevens de bron daarvan, het goede, met den geest aanschouwd.

Ook in deze vrij wel op zichzelve staande ontboezeming liggen twee elementen, die men wel doet, nauwkeurig te onderscheiden. - Vooraf gaat eene beschouwing over het woord *goed*, waarin het heet: nadat wij nu de gerechtigheid zoo te zeggen in haar wezen hebben

leeren kennen, blijft de vraag, *waarom* we haar bij de toekomstige bestuurders van den staat zullen aankweeken. In het algemeen, waarom men aan iets, wat het ook zij, de voorkeur geeft boven iets anders.

Het schoone, het wijze, het dappere zijn begrippen, die wij kunnen vatten, zonder nog te beseffen, waarom wij die juist stellen boven hunne tegenstellingen.

Met het *goede* bedoelen wij echter den laatsten grond bij keuze en waardeering. Het kan gebeuren, dat iemand verkieselijk acht, wat onecht is, wat schijnbaar eene zekere hoedanigheid bezit; hij kan voor zich en de zijnen schijn-verdienste, schijn-geleerdheid het meest gewenscht achten, maar hij doet zulks, omdat hij meent, dat dit voor hem *goed* is. Van dat goede zelf is dus een schijnvorm niet denkbaar; het wordt alzoo synoniem met het ware gebruikt. Het is het summum bonum der latere wijsgeeren, d.i. de hoogste en eenig ware maatstaf, waaraan ten slotte al onze oordeelen van waardeering getoetst worden.

Tot zoover is de uitweiding over het begrip *goed* zuiver eene logische benadering, eene onderscheiding tusschen deze uitdrukking en hare verwanten. Maar ziet, plotseling knoopt zich daaraan eene metaphysische bespiegeling. Nu treedt weer het goede op als een *activum*, en wel iets, dat nog verder ligt dan de *usia* (o□σ□α), d.i. dus nog verder dan de ideeën, die de stof differentieeren, m.a.w. de stof vervormen tot dingen van zekere hoedanigheid, waarnaar ze benoemd worden.

Uit de verhouding van zon, licht, oog en waargenomen voorwerpen wordt eenvoudig naar analogie opgesteld de verhouding: goed, waar, denkvermogen, onta. Het *goede* fungeert daar als prima-causa en onderhoudende macht, die door het wijsgeerig denken kan worden benaderd, terwijl in de zuiver dialectische gesprekken aan het benaderen van eene samenvatting der onta tot *één zijnde*, als bron der overige, gewanhoopt was.

Dat Plato nu de benaming agathon voor die hoogste oorzaak koos, hangt natuurlijk samen met zijne in de *Phaedo* blootgelegde zienswijze, dat al onze kennis nietig is, zoo niet het doelmatige als oorzaak der verschijnselen kan worden aangewezen. Wanneer men op de vraag, waarom zit Socrates hier in den kerker, antwoordt met de verklaring van zijn lichamelijken toestand, die hem in staat stelt, de zittende houding aan te nemen, en de omstandigheden, waaronder hij daar gebracht is, zoo beteekent die uitlegging voor onzen weetlust niets. De vraag zou slechts zijn uitgemaakt, wanneer was aangewezen, door welke zedelijke motieven Socrates zich zijn lot getroostte, met andere woorden, waarom het *goed* voor hem was, daar te blijven.

Te weten, dat de aarde rond is, acht Plato geene wetenschap; wel, te kunnen weten, waarom die vorm voor dit lichaam de meest doelmatige is. Die doelmatigheid nu wordt volgens de boven geschetste,

algemeen geldende, maar vooral in Plato's tijd nog onverzwakte denkwerkzaamheid, de entificatie, van hoedanigheid of logisch begrip tot een causatief iets, tot een wezen gemaakt en wel een, dat nog verder ligt dan de ideeën-wereld, wat dus ook daarvan weer de oorsprong moet zijn. We zouden bijkans geneigd zijn, de parallel tusschen Plato's ideeën-leer en het polytheïsme zijner landgenooten nog verder te trekken, door ook deze analogie te doen uitkomen, te weten: gelijk Zeus, de personificatie der hoogste wijsheid in het polytheïsme, vaak zoover boven de andere goden wordt verheven, dat hij het karakter van den god in een monotheïstischen godsdienst aanneemt, geschiedt zulks op eene enkele plaats met het agathon in Plato's veelheidsleer.

Wat nu echter te zeggen van Plato's menigvuldige beschouwingen over 's menschen onsterfelijkheid?

Teichmüller ontkent ten stelligste, dat Plato ooit gedacht heeft aan een voortbestaan van het individu na het leven op aarde, en spot met allen, die zulk eene inconsequentie bij den grootsten denker willen binnensmokkelen. Archer-Hind kan niet loochenen, dat Plato's systeem geene termen aanbiedt, om een *eeuwig* zijn van eene persoonlijkheid aan te nemen, maar wijst op het verschil tusschen eeuwig-bestaan en het voortleven der ziel over de grenzen van dat, wat wij leven noemen. Hij zegt: ‘All, that is claimed, is the indefinite prolongation of their existence in both directions (vóór en na dit leven); but no extent of prolongation is one step nearer eternity. Severance from what we term our body can make no difference; if a particular soul continues her separate existence at all, the conditions of her limitation oblige her to remain in the sphere of γ□νεσις: did she pass to the νοητ□ν (tegenover γ□νεσις ware hier ο□σ□α beter ter plaatse) she would necessarily be merged in the universal.’

Hij, die alleen het *Symposium* gelezen heeft, zou zich niet kunnen voorstellen, dat er onzekerheid heerscht omtrent Plato's meening op dit punt. Daar wordt met eene duidelijkheid, die niets te wenschen overlaat, geleerd: de mensch leeft lichamelijk voort in de door hem verwekte kinderen en geestelijk in de door hem aan zich gelijk gevormde geesten van 't jongere geslacht. *Geene andere onsterfelijkheid is weggelegd voor den mensch.* De minder edel begaafden stellen zich tevreden, te herleven of te blijven voortleven in hunne kinderen; zóó vermogen zij hun bestaan voort te zetten; anderen leggen in den geest van edele jongelingen hun geestelijk zaad, om daar te ontkiemen en als herhaling van hun eigen geestelijk leven zich kenbaar te maken. Eros is bij dit dubbele voortplantingswerk de leider, de onmisbare hulp. Het schoone werkt als prikkel, zoowel bij de geestelijke als de lichamelijke bevruchting. Maar vanwaar dan de uitgewerkte schilderingen in andere dialogen van het leven na den dood? Het is waar, ze worden als sprookjes, troostrijke verwachtingen, enz. ingeleid, en

niemand zal bij het lezen den indruk verkrijgen, dat hij ze à la lettre heeft op te vatten, maar er moet toch eene kern van waarheid, eene werkelijkheid onder schuilen. Is wellicht de gansche onsterfelijkheidsleer van Plato niets anders dan eene poging, om het gevoel van verantwoordelijkheid levendig te houden, van de verantwoordelijkheid namelijk, die een ieder draagt voor zijne geestelijke en lichamelijke kinderen? De verhuizing in andere lichamen, de duizenden jaren van straf en vernedering, zijn dan de vreeselijke gevolgen van verwaarloozing zoowel van ziel als lichaam, zich openbarende in volgende geslachten. Men kan zich zoo iets denken, maar het staat zeker niet aldus in de *Politeia*, de *Phaedo,* de *Meno.* Alleen het *Symposium* en de consequentie der geheele Platonische ontologie zou ons nopen tot die verklaring. Zijn aldus de poëtische, mythische schilderingen van straffen en belooningen na dit leven gerechtvaardigd, waartoe dan echter de opeenstapeling van bewijzen voor de onsterfelijkheid in de *Phaedo* en elders? Ware de onsterfelijkheidsleer van het *Symposium* ook daar bedoeld, dan zou de dialectiek te hulp moeten geroepen zijn, om de erfelijkheid van deugden en gebreken in 't zedelijke en lichamelijke duidelijk te maken. Zoodanig zijn de bewijzen echter geenszins. Trouwens, voor het voortbestaan van eene persoonlijkheid bewijzen ze evenmin iets.

De twee gewichtigste zijn die, welke aan de herinneringstheorie en aan de onvereenigbaarheid van sommige ideeën ontleend zijn. Het eerste komt hierop neder: de mensch weet dingen, die hij in dit leven niet kan geleerd hebben, naardien ze in deze zichtbare wereld niet aanwezig zijn. Hij beseft immers het absolute, wat op aarde niet wordt aangetroffen. Als mensch kan hij die noties niet hebben ontvangen; zij moeten hem dus zijn bijgebracht in een ander bestaan. In de *Meno* besluit hij deze redeneering aldus: aangezien de mensch ze niet heeft opgenomen, terwijl hij mensch was, moet zulks geschied zijn *in den tijd*, *dat hij geen mensch was*, dat is dus: al den tijd behalve den korten duur van zijne verschijning als mensch, dus in de eeuwigheid, want al dien tijd was hij geen mensch.

Trots allen eerbied, aan Plato verschuldigd, kan toch de substitueering van termen in dit betoog niet anders dan een comischen indruk maken.

De redeneering kan slechts dienst doen, om te beweren, dat de mensch met een deel van zijn wezen in betrekking staat tot de onvergankelijke usia, de wereld der ideeën; maar waar is het individueele in deze absolute wereld? Het is volkomen waar, wat Teichmüller zegt, n.l. dat in Plato's systeem geene poging gewaagd is, de persoonlijkheid van den mensch te verklaren. Ook de stoffelijke dingen zijn in betrekking met de idee, zooals eene tafel, eene handeling, een boom. Ze deelen in datgene, waarnaar ze benoemd zijn. En wat nu het woord *ziel* betreft, er is geen vager term bij Plato dan deze. Nu is ze onsterfelijk, dan weer een deel van haar; nu eens is zij de zetel van alle

aandoeningen, dan weer alleen van het denken, en komen alle begeerten uit het lichaam.

Het andere argument, waaraan in de *Phaedo* de meeste waarde schijnt toegekend te zijn, komt in het kort hierop neder: niet alleen sommige ideeën zijn onvereenigbaar, maar ook eenige der *deelhebbende dingen* zijn onvereenigbaar met eene idee, tegenovergesteld aan hun idee: b.v. warmte en koude (als ideeën genomen) zijn onvereenigbaar; of liever warmte kan nimmer koude worden (wel kan natuurlijk een warm voorwerp koud worden); maar ook vuur (het deelhebbende aan de warmte) kan koude niet opnemen, zonder dat het ondergaat of weggaat. Evenmin kan eene eenheid het idee *even* opnemen, omdat elke eenheid deel heeft aan de idee *oneven* en de ideeën even en oneven onvereenigbaar zijn; aangezien men nu zegt: waar psyche bij komt, ontstaat een levend wezen, zoo staat ziel tot het begrip dood als vuur tot koude, als eenheid tot even; dus, vuur is altijd *on*koud, eenheid altijd *on*even, ziel altijd *onvereenigbaar* met dood (□-□□νατος); dat wil nu zeggen: als de dood een mensch genaakt, moet diens ziel ondergaan of wijken. Maar aangezien *ziel* het causatieve is van leven, zoo is zij onvergankelijk, wijkt dus wel voor den dood, maar gaat niet te grond. Waarlijk, eene argumentatie, die, hoe ook opgevat, ons de bekentenis moet afdwingen, dat Plato soms zijne dialectica vrij eigendunkelijk heeft aangewend. Dit nu is niet anders te verklaren, dan door aan te nemen, dat ethische doeleinden hem nader aan het harte lagen dan juistheid van betoog.

Teichmüller ziet in dit alles niets vreemds, wijl hij volhoudt, dat Plato nimmer gedacht heeft aan een voortbestaan van het individu. Maar waarvoor dan die fijngesponnen redeneeringen? waartoe die omhaal van woorden, die ernst en plechtigheid, waarmede Socrates in zijne laatste uren als eene soort testament aan zijne trouwste vrienden zijne innigste overtuiging, zijne heerlijkste verwachting toevertrouwt? Dient dat alles slechts, om te betoogen, dat bij den dood van een mensch, het levensbeginsel niet te gronde gaat?

Mij dunkt dit kon anders en korter worden duidelijk gemaakt.

Men heeft vroeger van eene exoterische en esoterische leer van Plato gesproken. Voor zulk eene onderscheiding is betrekkelijk weinig aan te voeren. Toch komt bij het lezen der beschouwingen over de onsterfelijkheid eene plaats uit de *Politeia* ons voor den geest. Daar immers wordt verkondigd, dat men niet allen de volle waarheid kan mededeelen; dat voor sommigen eene leugen, door de meer ontwikkelden verbreid, zeer heilzaam kan zijn. Eene dergelijke bedoeling meen ik te bespeuren in Plato's betoogen in zake de onsterfelijkheid. Gaandeweg maakt zich eene behoefte, om als prediker, als zedenleeraar, als profeet op te treden, van den denker meester. Voor de ironie en ondeugende scherpheid, waarmede aanvankelijk tegenstanders werden vastgezet, treedt allengs in de plaats eene breedsprakige

gemoedelijkheid als van een voorganger, die zijne bekeerlingen versterkt in de gemeenschappelijke overtuiging.

Trouwens, niet Plato zelf matigt zich die rol aan. Zij is toegewezen aan Socrates, die voor jaren reeds als martelaar zijner overtuiging den dood trotseerde, wiens leven meer en meer als voorbeeld van den volmaakten wijze den jongeren voor oogen gesteld wordt. In de *Theaetetus* is Socrates schier als een god geteekend, ten minste als de den goden meest gelijkkomende mensch, die meer dan door zijne scherpe dialectiek door zijne persoonlijkheid op latere geslachten heilzaam voortwerkt. De zucht dus, om een levendig besef van verantwoordelijkheid in een ieder aan te kweeken omtrent ons nageslacht, omtrent hen, die lichamelijk en geestelijk ons bestaan zullen voortzetten, bracht hem tot de verkondiging van eene onsterfelijkheidsleer, meer berekend, om de gemoederen aan te grijpen, dan zijne zuiverconsequente stellingen, die in het *Symposium* waren neergelegd.

In hoeverre nu echter Plato voor zichzelf dien overgang van dialectische wijsheid tot theologie heeft medegemaakt, of dat we uitsluitend te denken hebben aan de pia fraus, in de *Politeia* bedoeld, is uit gebrek aan nadere gegevens niet uit te maken.

Maar wie vergeeft niet gaarne hetzij dan zijne heilzame leugen, hetzij zijne inconsequentie aan den denker, die zoo ernstig het besef van *verantwoordelijkheid* voor de ontwikkeling van de na ons komende generatie heeft levendig gehouden. De ideeën als '*Princip*' zijn natuurlijk voor geene vermeerdering of vermindering vatbaar, maar wel is het ieders taak, te arbeiden aan datgene, wat Teichmüller het Platonische verlossingswerk noemt, maar wat in Plato's eigen woorden als het *ideeën zien* wordt aangegeven.

Die de slotsom wil opmaken, wat Plato in zijne geschriften als een steeds bruikbaren schat heeft neergelegd, zal zeker niet diens metaphysische bespiegelingen opteekenen, maar wel, dat hij leerde, hoe onrecht lijden beter was dan onrecht doen; hoe ware, schoon onbeloonde verdiensten een beter goed zijn dan met succes bekroonde middelmatigheid; hoe niet eer, rijkdom, macht het leven van den mensch waarde geven, maar de harmonische ontwikkeling van zijn geheele wezen. Blijvende waardeering ook zal den wijsgeer niet ontgaan, die de wetenschap op een hooger streven wees, wiens gansche werkzaamheid het best kan worden aangewezen als eene verdediging van de stelling: slechts het volmaakte kan maatstaf zijn (□τελ□ς γ□ρ ο□δ□ν ο□δεν□ς μ□τρον).

DR. H.G.A.L. BAKHOVEN.

In het eerste gedeelte van deze schets gelieve men voor Auffrath telkens te lezen: Auffarth. Bedoeld is Dr. August Auffarth, *Die Platonische Ideenlehre.*

De Nederlandsche regeering en de Afgescheidenen eene halve eeuw geleden.

Dat iemand vervolgd wordt om zijne overtuiging, is wel geen bewijs, dat hij gelijk heeft, maar hij zal daardoor toch zeer zeker in zijne overtuiging worden gesterkt. Ook zal hij regelmatig eindigen met in het feit der vervolging een zoodanig bewijs te zien. ‘Alzoo hebben zij vervolgd de profeten, die vóór u geweest zijn.’

Iedereen weet dit, en - iedereen vergeet dit, wanneer hij er juist het meest op behoorde te letten. ‘Maakt ze vooral niet tot martelaars!’ roept men uit. Even later begint men, het hout voor den mutsaard aan te dragen.

Niet zelden doet men dit, gedwongen door de partij, die martelaar *wil* worden. Lieden, die eene overtuiging hebben, welke afwijkt van die der meerderheid, vragen in den regel meer dan de vrijheid, om hunne overtuiging te hebben, te belijden, ernaar te leven en ervoor te werken; ze willen het tevens doen op eene bepaalde manier. Worden ze gehinderd in dit laatste, dan gaan zij zich inbeelden, dat hunne overtuiging zelve wordt aangerand. Ze gaan zich verzetten - en worden martelaars, tenzij hunne eischen worden ingewilligd.

Aldus hebben de Afgescheidenen voor eene halve eeuw gehandeld tegenover de Nederlandsche Regeering. Omdat zij niet wilden voldoen aan zekere voorwaarden, die blijkens hun later toegeven voor hen niet onaannemelijk waren, heeft de Regeering hun gedaan naar de wet.

Dit zal ongetwijfeld gaaf worden toegestemd door ieder, die eenigermate bekend is met de geschiedenis der Afscheiding; wellicht met eenig voorbehoud, wat betreft den tusschenzin. Van geloofsvervolging, door de Regeering van ‘Vader’ Willem gepleegd tegen de Afgescheidenen, kan geene sprake zijn.

En nochtans is daarvan sprake. Het gros der Afgescheidenen niet alleen, maar ook de meerderheid over 't geheel verkeert in den waan, dat de maatregelen van de Regeering tegen de separatistische woelingen het karakter droegen van *geloofs*vervolging.

Waarschijnlijk heeft menig lezer van dit tijdschrift dezelfde meening; vermoedelijk zonder te kunnen zeggen, hoe hij eraan gekomen is. Toch is het zeer goed na te gaan, hoe dit praatje geboren en opgegroeid is. Of opgegroeid is 't eigenlijk niet; 't is met helm en speer gesprongen uit het hoofd van Mr. G. Groen van Prinsterer, die in den tijd der woelingen een geschrift in 't licht zond met den titel: *De Maatregelen tegen de Afgescheidenen aan het Staatsrecht getoetst.* Dit lokte meer dan één wederlegging uit. Van deze dient vooral gelezen te worden het degelijke werk van P. Boeles: *Over Staatsrecht, Hervormd Kerkbestuur en Separatismus*, een boek van 304 bladzijden, uitmun-

tend in den vorm en degelijk van inhoud. Het kwam in mijn bezit, nadat ik de volgende bladzijden had geschreven. 'k Heb er bij 't retoucheeren dankbaar gebruik van gemaakt.

Hoe grondig deze wederlegging mocht zijn, het behoeft ons toch niet te verwonderen, dat de meening zelve bleef heerschen. Ze werd gekoesterd door de Afgescheidenen, die 't zalig besef van om 't geloof vervolgd te zijn, niet willen prijsgeven. Ze was koren op den molen der anti-revolutionnairen. Ze heeft niets bevreemdends voor wie slechts weinig bekend is met den geest der Regeering van Willem I. Zoo werd ze eene van die opvattingen, die als 't ware in de lucht zitten, die vrij algemeen worden aangenomen; ook al, omdat men er niet veel belang in stelt, te weten, of ze waar zijn. Tegen dit argeloos voor waar aannemen zijn streng wetenschappelijk ontwikkelde mannen nauwelijks gewaarborgd. Een gewoon mensch schaamt zich er niet eens over. Misschien verheugt hij zich niet bijzonder, wanneer hij soms zuiverder licht ontvangt. Nochtans meen ik, dat de quaestie, die we onder handen hebben, belangstelling wèl verdient.

De inhoud en de toon der koninklijke besluiten, uitgevaardigd n.a.v. de adressen van Afgescheidenen, doet een eigenaardig licht vallen op de verhouding tusschen den Staat en de Hervormde Kerk voor vijftig jaar. Willem I mocht eene sterke voorliefde hebben voor zijn ‘creatuur’, deze voorliefde heeft hem niet vervoerd tot begaan van onrecht tegen hen, die de kerkenorde van 1619 terugverlangden. Het smartte hem aan zijn vaderhart, dat er onder zijne kinderen ontevredenen opstonden, doch van de wet week hij daarom niet af. Zoodra hij zag, dat dorpers niet zoo gevoelig waren voor 's Konings ongenoegen, als de Haagsche Predikant Molenaar toonde te zijn, heeft hij hen behandeld met groote lankmoedigheid. De Hervormde Kerk heeft hij tegen hunne aanvallen beschermd en hun daardoor leed gedaan; maar dat was zijn plicht.

Dit zal, vertrouw ik, blijken, wanneer men mij gevolgd zal hebben op den weg, langs welken ik tot dit inzicht ben gekomen. Wij zullen de ministerieele kennisgevingen en Koninklijke besluiten, te dezer zake dienende en verzameld door G. van der Tuuk in het 2de vervolg van zijn *Handboek voor Hervormde predikanten en kerkeraadsleden*, aandachtig en in volgorde beschouwen. We zullen zien, wat volgens die stukken door de Afgescheidenen is gedaan en hoe zij door de Regeering behandeld zijn. Daarbij zal eenig gebruik gemaakt worden van andere bronnen. Persoonlijke opmerkingen en oordeelvellingen zullen ook zonder opzettelijke aanwijzing wel te onderscheiden zijn van wat als de officieele geschiedenis der onderhandeling tusschen de Regeering en hare woelige onderdanen wordt gerefereerd.

In het eerste stuk, te dezer zake dienende, eene ministerieele ken-

nisgeving d.d. 27 November 1834 tot antwoord op een adres van J. Branderhorst c.s., ‘zich noemende ouderlingen en diakenen der gereformeerde gemeente van Doeveren, Genderen en Gansoijen’, wordt gezegd, ‘dat de predikant H.P. Scholte niet wegens zijne predikwijze of leerstellige gevoelens, maar wegens inbreuk op de kerkelijke verordeningen en verzet tegen de kerkelijke besturen, is gesuspendeerd geworden’; dat dus de ‘supplianten het geheel verkeerdelijk doen voorkomen, alsof de afscheiding.... noodig was geweest tot bewaring van hunne gewetensvrijheid’.

We zouden ons bestek overschrijden, indien wij den strijd van de ijsbrekers der afscheiding tegen de kerkelijke besturen gingen schetsen. Volge hier alleen eene korte opgave van wat er gebeurd is met betrekking tot den genoemden Scholte, eer zijne aanhangers hun adres aan den Koning verzonden.

In Maart 1833 werd de Proponent H.P. Scholte bevestigd als Predikant te Doeveren, Genderen en Gansooien, onder het ressort van 't Classicaal bestuur van Heusden en het Provinciaal kerkbestuur van Noord-Brabant. De jonge prediker kreeg spoedig een grooten loop, ook van buiten. In zijne preeken noemde hij zijne ambtenaren leugenprofeten, baälspriesters en afgodendienaars. De Evangelische gezangen liet hij niet zingen en de voorbereidingsvragen stelde hij niet voor. Hij toonde geene gezindheid, om zich te onderwerpen aan de bestaande kerkorde, tot welker naleving hij zich verbonden had. Hij wilde niet, dat de gemeente zich richten zou naar die groote portefeuille van kerkelijke verordeningen, ‘welker naleving met hunne eigene verdoemenis van den vertoornden God zoude worden achtervolgd’. Dit laatste zeide hij, terwijl hij bezig was met een artikel te overtreden, 'twelk hij volgens zijne eigene verklaring toen nog niet kende. Hij trad op te Ulrum, welks Predikant De Cock om zijne woelingen geschorst was, hoewel de consulent geweigerd had, de vereischte toestemming te geven: Vrijdag 10 October 1834 in de kerk en des Zondags daaraanvolgende op het land der pastorie, met een boerenwagen tot kansel. Hierop werd hij den 29sten October door 't classicaal bestuur van Heusden provisioneel geschorst in zijne bediening als predikant, zonder verlies van traktement. Tevens werd hem bericht, dat hij den 5^{den} November zou hebben te verschijnen voor eene commissie uit dat bestuur.

Hij verscheen niet, maar zond den 1sten November drie akten van afscheiding van het *bestuur* der kerk, één geteekend door lidmaten en inwoners der Gereformeerde gemeente van Doeveren c.a., één door ouderlingen en diakenen en één door hemzelven. In zijne akte verklaarde Scholte te zullen blijven als herder en leeraar in den post en op de plaats, waar hem de Heer gebracht had, en de tegen hem ingebrachte schorsing te *verwerpen.*

Het classicaal bestuur antwoordde hierop met te bepalen, dat nu de schorsing zou plaats hebben met geheel verlies van traktement, en gaf

de zaak ter verdere behandeling over aan 't Provinciaal kerkbestuur van Noord-Brabant.

Intusschen wendden Scholte's aanhangers zich tot den Koning met het verzoek om vrijheid van godsdienstoefening. Meer nog: *zij verzochten ook, gehandhaafd te worden in het bezit der kerken en kerkelijke goederen.*

Een paar weken later ontvingen zij het antwoord van den Minister van Staat, belast met de generale directie voor de zaken der Hervormde Kerk.

De Minister had hun verzoek zeer ongunstig opgenomen. Hun besluit tot afscheiding noemt hij overijld, hun verzoek aanmatigend. Gaf men daaraan toe, dan zou de Hervormde Kerk werkelijk ontbonden worden, vermits daaruit zoude voortvloeien, dat elke gemeente zich verordeningen en bestuur naar willekeur zou mogen verkiezen.

De Minister Van Pallandt van Keppel schijnt dus geen voorgevoel gehad te hebben van den tijd, waarin het verlangen naar autonomie der gemeenten zou leiden tot het kiezen van ‘vrij’ beheer en voorstellen Chavannes-Gunning. Ook wat betreft het eigendomsrecht der kerken en kerkelijke goederen had hij een gevoelen, dat evenzeer afwijkt van het thans door velen voorgestane, als het verschilde van wat de vrienden van Dominee Scholte hun recht noemden. Volgens hem behoorden die gebouwen en goederen aan het Hervormd *kerkgenootschap.* Wie zich van dat genootschap afscheurde, verloor alle aanspraak daarop. Indien de adressanten in hunne scheuring volhardden, dan zouden zij niet langer als Hervormden of Gereformeerden worden aangemerkt, vermits er in Nederland geen ander Hervormd kerkgenootschap werd erkend dan datgene, welks organisatie was geregeld door de reglementen en verordeningen, welke door den Koning waren bekrachtigd, en bestuurd werd volgens de voorschriften, daarin vervat.

Wat aangaat hun verzoek tot vrijheid van godsdienstoefening, beroept de Minister zich op de Grondwet. Die Grondwet waarborgde aan elk de volkomen vrijheid van godsdienstige begrippen, maar *bescherming* verleende zij alleen aan de in het Koninkrijk *bestaande* gezindheden. Voor en aleer de sekte, die zij door hunne scheuring wilden vormen, door den Koning erkend was, kon hun niet eene gelijke bescherming verleend worden als aan de *bestaande* gezindheden.

Zoo waren dan de verzoeken, door de supplianten gedaan, vanwege Z.M. gedeclineerd en gewezen van de hand. Ook vermaant hen Z.M., om terug te keeren tot de gehoorzaamheid aan het *door Hoogstdenzelven erkend Herv. Kerkbestuur.*

Of deze vaderlijke vermaning vanwege Willem I eenig effect heeft gesorteerd? - 't Is mogelijk, dat ze op enkelen indruk maakte. 't Is waarschijnlijk, dat niemand er zich door liet imponeeren. De Nederlanders zullen ook in 1834 wel te tellen zijn geweest, die zich in zake hunne godsdienstige belijdenis door Hoogstdenzelven wilden laten leiden.

Intusschen had het antwoord aan den zich noemenden kerkeraad van Doeveren c.a. toch dit gevolg, dat de adressen van onderscheiden personen, in den loop van 1835 tot Z.M. gericht, bescheidener waren in hunne eischen.

Beginnende met eene verklaring, dat zij, op de daarbij aangegevene gronden, van de gevestigde Hervormde Kerk zich hadden afgescheiden, kwamen de onderteekenaars dier adressen met een verzoek, waarvan menigeen in onzen tijd niet zal kunnen begrijpen, dat het toch van de hand werd gewezen, zoolang hij niet weet, op welke gronden die afwijzing berustte.

't Hierop betrekking hebbende stuk, d.d. 11 December 1835, is eene ministerieele kennisgeving van een Koninklijk besluit. Vergelijk ik dit met het eerste stuk, dan schijnt het mij, dat er in den toon eenig verschil is. In het tweede spreekt meer de Koning - zelf; in 't eerste meer de Minister. Dit komt mij voor, opmerking te verdienen, omdat de later volgende stukken directe Koninklijke besluiten zijn geweest.

Ter zake dan. Z.M. begint met zijne woelige kinderen te beknorren. Hij betuigt, dat hij met het hoogste leedwezen vernomen heeft hun voornemen, om de gevestigde Hervormde Kerk te verlaten en afzonderlijke genootschappen te vormen. Ook zegt hij, waarom hem dit leed doet. Zoodanige scheuring is van veruitziende gevolgen, geeft aanleiding tot onverdraagzaamheid, twisten en partijschappen, oefent den nadeeligsten invloed uit op de rust der huisgezinnen en de opvoeding der kinderen. Ook behoorden zij er wel op te letten, dat deze afscheiding voor hen van zeer bedenkelijke gevolgen zoude wezen. Zij moesten er wel op bedacht zijn, dat zij alsdan zelven geheel zouden moeten zorgen voor hunne kerken, voor hunne leeraars en voor het onderhoud hunner behoeftigen.

Z.M. stelt echter de mogelijkheid, dat zij onverhooptelijk mochten blijven volharden in hun voornemen, om afzonderlijke, nieuwe godsdienstige genootschappen te vormen. Voor dit geval wil Z.M. hun den weg wijzen. Zooals *hunne verzoekschriften zijn liggende* (deze woorden zijn in het stuk gecursiveerd) - zijn ze voor geene gunstige beschikking vatbaar en moeten worden gewezen van de hand. Hunne nadere daartoe in te dienen adressen zal Hoogstdezelve afwachten. Ze zullen vergezeld dienen te zijn van hunne reglementen en statuten. Z.M. zal die alsdan in 't belang eener goede politie laten onderzoeken. Wordt daarin niets gevonden, wat de publieke orde en rust zoude kunnen storen, met de goede zeden strijden of eenige inbreuk maken op de bezittingen, inkomsten, rechten of titels van de gevestigde Hervormde (Gereformeerde) Kerk of eenig ander reeds in dit rijk *bestaand* kerkgenootschap; - als welke Z.M., volgens de Grondwet, verplicht is te beschermen; - blijkt aldus Z.M., dat de publieke orde of veiligheid daardoor niet gestoord kan worden, dan *kan* de Koning aan hen toelating en grondwettige bescherming verleenen.

Eene zeer welwillende beschikking dus. Het schijnt zelfs, alsof Z.M. vreesde, dat men eruit zou afleiden, dat nu met de toepassing der wetsbepalingen aangaande het recht van vereeniging en vergadering de hand zou gelicht worden. Althans er volgt nog deze ‘scherpe resolutie’. Zoolang Z.M. de bedoelde toelating niet heeft verleend, kunnen de adressanten geene aanspraak maken op de vrijheid van godsdienstoefening en de bescherming, alléén aan de *bestaande* kerkgenootschappen bij de Grondwet verzekerd. Mitsdien kunnen voorloopig de door hen, zonder verkregene toelating, feitelijk opgerichte gemeenten, als onwettig, niet worden geduld.

Deze waarschuwing was zeker duidelijk genoeg, maar de Afgescheidenen lieten zich er niet door afschrikken. In den loop van de eerste maanden, die erop volgden, ‘gingen ze voort in hunne onrust en verwarring veroorzakende handelingen’. In strijd met art. 291 van 't Wetboek van Strafrecht, door welk artikel verboden werd, dat eenig genootschap of gezelschap opgericht mocht worden van meer dan twintig personen, met oogmerk, om dagelijks of op zekere bepaalde dagen bijeen te komen, ten einde zich met voorwerpen van godsdienst, letterkunde of staatkunde of andere zaken bezig te houden, - tenzij de hooge Regeering er de toestemming toe gaf en men voldeed aan de voorwaarden, welke het openbaar gezag zou goedvinden, aan het gezelschap op te leggen; - niettegenstaande de vrij zware boeten, met welke zoowel de hoofden, bestuurders of bewindvoerders van zoo'n gezelschap alsook diegenen, die de bijeenkomsten, of zelfs eenige godsdienstoefening, zonder vergunnning van 't gezag der municipaliteit in hunne huizen of vertrekken zouden toelaten, bedreigd werden, - hadden de Afgescheidenen toch bij voortduring ongeoorloofde godsdienstoefeningen gehouden, ja, nog meer gedaan. Ze hadden ouderlingen of diakenen aangesteld, predikanten beroepen en ingezegend en een dank-, vast- en bededag uitgeschreven. Alzoo hadden ze, zonder 's Konings toelating, een afgezonderd kerkgenootschap opgericht, onder het bestuur van eene zoogenaamde algemeene Synode. Deze Synode had, bij een openlijk in druk uitgegeven geschrift, den titel aangenomen van *de Synode der Christelijke kerk onder het kruis in Nederland.*

Toen dit geschied was, hadden A. Brummelkamp c.s., zich noemende: ‘afgevaardigden van hunne geloofsgenooten in de onderscheidene provinciën onzes vaderlands’, een adres gericht tot den Koning. Dat adres moest dienen als gevolg van de beschikking van December 1835 en behoorde dus vergezeld te zijn van de reglementen en statuten der adressanten. In plaats daarvan hadden zij eenvoudig daarbij overgelegd de Formulieren van Eenigheid zonder meer.

Het Koninklijk besluit tot antwoord hierop volgde den 5^{den} Juli 1836. 't Spreekt vanzelf, dat dit besluit afwijzend moest zijn; doch al wederom werd aan de supplianten gezegd, wat hun verder te doen stond.

Door een vijftal overwegingen wordt dit besluit ingeleid. Vooreerst

worden overwogen de onwettige handelingen, zoo pas opgenoemd in bewoordingen, grootendeels aan 't besluit ontleend. Vervolgens wordt er gesproken van hunne aanmatiging, dat ze bij uitsluiting zich den naam van *ware Gereformeerde kerk* toeëigenden. Dat mocht niet, want vooreerst was hun getal gering in vergelijking met het aantal der Hervormden in Nederland. Ook zou de Koning, door hun dien naam te vergunnen, metterdaad verklaren, dat die niet toekwam aan het door hem erkende Nederlandsch-Hervormd of Gereformeerd kerkgenootschap, waarvan de adressanten en hunne aanhangers zich facto hadden afgescheiden, door zich aan deszelfs reglementen en tucht te onttrekken. Door die aanmatiging maakten zij inbreuk op verkregene rechten, welke de Koning geroepen was te beschermen.

De vierde overweging geldt de bij 't adres overgelegde formulieren van eenigheid. ‘Wel, mijne waarde onderdanen’, zegt Z.M. als 't ware, ‘dat zijn immers dezelfde formulieren, als bij het door ons erkende Nederlandsch-Hervormde of Gereformeerde kerkgenootschap in gebruik zijn. Daaruit blijkt genoegzaam, dat er tusschen *uwe* leerstellingen, op zichzelve genomen, en die, welke in genoemd kerkgenootschap beleden worden, geen onderscheid bestaat. Er wordt mitsdien in uwe leerstellingen niets gevonden, dat de publieke orde en rust zoude kunnen storen of met de goede zeden strijden. Maar dàt hebben wij niet *alleen* van u gevraagd; wij verlangden ook te weten, welke reglementen en welk eene kerkelijke organisatie door u gewenscht worden.’

In deze overweging maakt één opmerking den indruk van merkwaardig naïef te zijn. Leukweg wordt daar gezegd, dat de leerstellingen der Afgescheidenen, op zichzelve genomen, dezelfde zijn als die, welke in de Nederlandsch-Herv. Kerk worden beleden. Maar was dan niet de gansche beweging, als *kerkelijke* beweging beschouwd, ontstaan, omdat die leerstellingen in de Nederlandsch-Hervormde Kerk *niet* meer werden beleden? Wel beloofden de aankomende leeraren in het formulier van onderteekening, vastgesteld in 1816, ‘dat zij de leer, welke overeenkomstig Gods heilig woord, in de aangenomene formulieren van eenigheid is vervat’, zouden prediken, - maar bijna iedereen legde dit zoo uit, dat zij die leer slechts hadden voor te staan, *voor zooverre* die met Gods woord overeenkomt. De adressen van predikanten, die van de Synode in 1835 verlangden, dat er in plaats van dat ‘quatenus’ een bepaald en duidelijk ‘quia’ zou gesteld worden, waren blijkens het rapport der commissie ad hoc door niet meer dan vijf en twintig predikanten onderteekend. Daarentegen hadden honderd acht en zestig predikanten verzocht, dat de Synode geene meer bepaalde verklaring zou geven. Meer nog: toen in 1831 het gerevideerd reglement op 't examen (der kandidaten) werd vastgesteld, had in de Synode evenmin als in de andere kerkbesturen iemand eenige alteratie of explicatie van 't onderteekeningsformulier verlangd. Toen schijnt

dus het ‘quatenus’ bijna algemeen aangenomen te zijn geweest. En Z.M. spreekt, alsof er van dit alles niets ware geschied!

Keeren we terug tot het besluit. De laatste overweging is, ‘dat zoodanige wederstrevingen van het wettig gezag, met aanranding van eene gevestigde en erkende kerk, en het kweeken van openbare onrust en verwarring, niet verder kunnen worden gedoogd’.

Na 't gewone ‘gezien’, ‘gehoord’ en ‘gelet op’ volgt nu het eigenlijk antwoord op 't adres. Gelet op art. 292 der strafwet worden die ‘zoogenaamde’ kerk of het genootschap en de opgerichte gemeenten verklaard te zijn als geen wettig bestaan hebbende en ontbonden. De samenkomsten van A. Brummelkamp c.s. worden verboden. Ze zullen zich moeten onthouden van zich eenigen titel toe te schrijven, op welken alleen het Nederlandsch-Hervormd of Gereformeerd kerkgenootschap aanspraak heeft. Evenmin zouden zij eenig recht of eenige aanspraak mogen voorwenden op de goederen, inkomsten en rechten van dat kerkgenootschap. Bleven zij bij die aanmatiging volharden, dan zou 't voor Z.M. ondoenlijk zijn, hun eenige toelating of bescherming te verleenen; zelfs zou Hoogstdezelve geen regard kunnen slaan op eenige nadere vertoogen der adressanten.

Deze uitspraak, in verband met de voorlaatste alinea van dit besluit, zou het vermoeden kunnen wekken, dat de justitie zich toen nog niet met de zaak had bemoeid. In de bedoelde alinea worden 's Konings Procureur-Generaal bij 't Hoog-Gerechtshof en de andere officieren van justitie aangeschreven, dat ze ‘tegen hen, die in strijd met hetzelve besluit mochten handelen, de straffen zullen vorderen, welke zij zullen bevinden door dezelve beloopen te zijn’. Die straffen waren op zijn minst boeten van 16 tot 200 francs, art. 292 Strafwet. Waren er reeds vóór het midden van 1836 dergelijke zaken bij de justitie aanhangig gemaakt, dan was immers de vermelde aanschrijving overbodig. Doch er waren reeds vonnissen geveld, in eersten aanleg en na hooger beroep, zware boeten opgelegd en gevangenisstraf toegepast, subsidiair en correctioneel. Hadden de ambtenaren van 't O.M. dan nog aanvuring noodig?

Aanvuring juist niet, maar misschien wel een wenk tot richtsnoer van handeling. Tot dusver had men zich meestal bepaald tot het nemen van politiemaatregelen, waarbij van de hulp der militaire macht een vrij ruim gebruik werd gemaakt. De gevallen vonnissen waren gericht tegen bijzondere personen na het leiden of toelaten van conventikels; de ambtenaren konden denken, dat men de vergaderingen van *gemeenten* wel oogluikend kon toelaten; en dat mocht evenmin volgens de wet. Ik mag echter als niet-rechtsgeleerde niet meer zeggen over deze zaak.

In het tweede gedeelte van 't besluit, dienende, om aan de adressanten den weg te wijzen tot verkrijging hunner wenschen, wordt *niet* het uitzicht geopend op eene eventueele wettiging van 't voor ontbonden

verklaard kerkgenootschap. Hun zou alleen de vrijheid gegeven worden tot het oprichten van bepaalde *gemeenten.* Wanneer in eenige plaats een eenigszins aanmerkelijk getal personen mocht zijn, die eene gemeente van Afgescheidenen zouden wenschen te vormen, dan moeten zij zich tot den Koning wenden met een door hen *individueel* geteekend adres, waarvan de naamteekeningen zouden moeten zijn gecertificeerd door den Burgemeester der gemeente. Behalve de door hen gewenschte reglementen en kerkelijke organisatie-ontwerpen moest bij het adres gevoegd worden eene verklaring, dat zijzelven zouden zorgen voor hun eeredienst en hunne armen, zonder ooit aanspraak te maken op onderstand van het Rijk of op wat aan eenig in dit Rijk erkend kerkgenootschap toekwam.

Mochten intusschen de adressanten en hunne aanhangers verlangen, boven het getal van 20, als bijzondere personen, binnenshuis tot hunne oefening godsdienstig samen te komen, dan konden ze daartoe verlof krijgen van de besturen hunner woonplaatsen.

Den hongerenden zielen werd dus reeds terstond de gelegenheid aangeboden, om onverhinderd zich te voeden met het door een klompenmaker, snijder of schoenmaker recht gesneden woord der waarheid, 't Was echter kleine gave. Ze bleven afhankelijk van de willekeur der magistraten - en iedere bepaling, die de uitoefening van eenig recht afhankelijk stelt van de willekeur van enkele personen, deugt niet, kan alleen geduld worden als een noodzakelijk kwaad. Bovendien waren er toen merkwaardig lastige voorwaarden aan verbonden. De Afgescheidenen, die conventikelen wenschten te houden, moesten daartoe verlof aanvragen, ‘met opgave van de namen en woonplaatsen dier personen, alsmede van de dagen en uren waarop, en van het lokaal, waarin deze zamenkomst zou plaats hebben’.

't Is waarlijk niet, om er zich over te verwonderen, dat vele Afgescheidenen het waagden, samen te komen zonder inachtneming van deze voorschriften. Was 't alleen een klein kuddeke van uitverkorenen, wien het minder te doen was om de kerkrechterlijke zijde der quaestie dan om zich geregeld te bedrinken in de prikkelende wateren van eene walmende piëtisterij, - dan zou dat wel gaan, al was 't hard, dat het Godsvolk de vergunning moest verzoeken van een kind des satans; - doch daar waren zonder twijfel onder de leiders en drijvers velen, die hoopten op een telkens toenemend getal aanhangers, voor een deel geworven uit de nieuwsgierigen en weifelaars. Moesten ze nu de namen en woonplaatsen dergenen, die zouden samenkomen, voor het ontvangen der vergunning opgeven, hoe belemmerend moest dat zijn voor hun arbeid!

Van den anderen kant echter moet erkend worden, dat de Regeering gaf, wat ze *kon* geven. Zij moest zich houden aan de wet. Zij mocht de samenkomsten niet oogluikend toelaten, die zeer dikwijls aanleiding gaven tot ernstige verstoring van orde en rust en die ze toch

met de wet in de hand niet kon beschermen tegen de aanvallen van het tegen de Afgescheidenen vijandig gestemde deel des volks. Zij moest het recht zijn gang laten gaan, wanneer predikanten bij de gevestigde Hervormde Kerk in de uitoefening van hun dienstwerk gestoord of zelfs verhinderd werden.

Het kerkgenootschap der Christelijk Gereformeerden is een respectabel genootschap geworden met voorgangers, die een aangenamen indruk kunnen maken. Onbehoorlijk ware 't, haar een verwijt te maken van wat velen der opzichters van hare gemeenten hebben gedaan. Dat is meest vergeten - en 't is ook maar goed, dat het vergeten wordt. Doch wanneer zij met zooveel nadruk wijzen op de vervolgingen van voor eene halve eeuw, van het onrecht en het geweld, hun aangedaan, - en dat *is* gebeurd! - dan mag toch wel in 't licht worden gesteld, dat *de Regeering* daar ten minste niet van beschuldigd kan worden. Toen de ruwe en woeste geestdrijverij van ongure personen zich in daden uitte, moest de Regeering ‘in het belang eener goede politie’ doen, wat haars ambts was. Het is, zooals de Koning bij herhaling te kennen gaf: de Regeering hield zich aan de Grondwet.

Aan de Afgescheidenen was het, nu zulke maatregelen te nemen, dat zij de verzoekschriften om toelating en erkenning hunner gemeenten konden indienen. 't Was in hun belang, dat zoo spoedig mogelijk te doen. Het laat zich immers wel vooronderstellen, dat menig *bemiddeld* persoon ongezind was, om zich bloot te stellen aan eene rechterlijke vervolging, maar zich terstond zou aansluiten, wanneer de gemeente in zijne woonplaats voor de wet kon bestaan, ja, volgaarne zou medewerken, om de vestiging van zulk eene gemeente uitvoerbaar te doen worden.

Nochtans verliepen er bijna twee en een half jaar, eer de eerste behoorlijke aanvraag bij de Regeering inkwam.

Wat kan hiervan de reden geweest zijn? - De Regeering had duidelijk genoeg te kennen gegeven, dat er geene erkenning van een nieuw kerkgenootschap zou volgen. Daarop behoefden de hoofden der Afgescheidenen dus niet te wachten.

Eene geloofsquaestie was 't zeker niet. Ze konden volkomen vrijheid en bescherming verkrijgen, indien ze wilden mededeelen, op welke wijze en door welke middelen zij hunne gemeenten dachten te vestigen en staande te houden.

Men heeft wel eens beweerd, dat het enkel koppigheid bij hen was. Ik kan echter niet gelooven, dat deze meening juist is. 't Zal wel met enkelen zoo geweest zijn, maar de leiders der beweging waren zeker schrander genoeg, om in te zien, dat hoofdig verzet tegen de Regeering hunne zaak geen voordeel zou kunnen doen.

Mij dunkt, dat het grootste bezwaar gelegen moet hebben in den eisch, ‘dat zij moesten verklaren, zelve te zullen zorgen voor de behoeften van hunne eeredienst en armen, zonder ooit aanspraak te maken op toelage uit 's Rijks schatkist, noch op eenige goederen, in-

komsten, rechten of titels van het hervormd of eenig ander Nederlandsch kerkgenootschap'.

Vooral dit laatste moest hun zwaar vallen. In de adressen aan de Synode, in 1834 en 1835 door eenigen der hunnen ingediend, hadden zij verklaard, dat *zij* het waren, aan wie bij uitsluiting de goederen der Nederduitsch-Hervormde Kerk toekwamen, nademaal *zij* de oude Gereformeerde leer handhaafden, welke leer door de meeste leeraars werd verbasterd, verminkt en verdraaid. Aangenomen nu, dat dit inderdaad hunne overtuiging was, moest het hun dan niet een zwaren strijd kosten, eer ze konden besluiten, om van dit hun recht uitdrukkelijk afstand te doen? Het kon niet, of zij moesten hunne overtuiging doen wijken voor den drang der noodzakelijkheid.

Toch behoefde dit voor hen geene gewetensvraag te zijn. Het betrof immers slechts het *aanspraak maken op* een titel en eenige wereldsche goederen. Het *geloof* in hun recht mochten ze vrij behouden, indien ze maar verklaarden, van dit recht geen gebruik te zullen maken.

Doch hoe dit alles zij, er werd eindelijk toegegeven.

Het eerst door de Afgescheidenen in de stad Utrecht. Daar had zich de afgezette Predikant van Doeveren c.a. metterwoon gevestigd. Hij bracht het zóóver, dat hij in December 1838 een adres met toebehooren gereed had en het den Koning toezond.

Geheel in den haak was dit adres nog niet. De Regeering bleek echter gezind, om de zaak vlug af te doen. Op autorisatie van den Koning hield de Minister van Staat, belast met de generale directie voor de zaken der Hervormde en andere eerediensten, eene conferentie met den eerstondergeteekende H.G. Scholte. Er werden eenige wijzigingen gemaakt, eenige bedenkingen uit den weg geruimd, en de gunstige beschikking volgde den 14^{den} Februari 1839.

Die beschikking was volgens de toen vigeerende wetten niet meer dan eene toelating en vergunning van het bestaan eener Christelijke Afgescheidene gemeente binnen de stad Utrecht. Haar openbaren eeredienst mocht ze uitoefenen in het gebouw genaamd Soli Deo Gloria, vroeger gebruikt voor de godsdienstoefeningen der Roomsch-Katholieken van de Clerecij en gelegen op de Nieuwegracht te Utrecht. De namen der eerstbenoemde opzieners en diakenen worden vermeld. De gemeente moest bestuurd worden volgens de bepalingen van het reglement, bij het besluit geannexeerd. Zij zou onderworpen worden aan alle wettelijke bepalingen en gouvernementsverordeningen, welke, met betrekking tot alle andere kerkgenootschappen of kerkelijke gemeenten in 't Rijk in 't algemeen, bestonden of in 't vervolg mochten worden vastgesteld.

Deze laatste bepaling is er zeker niet enkel voor den vorm bijgevoegd. Van het standpunt der Regeering beschouwd, waren de Afgescheidenen lastige woelgeesten vol aanmatiging. 't Scheen wel noodig, dat men hun duidelijk te kennen gaf: 'Past op, dat ge u houdt binnen de perken der wet; anders zullen we u vinden.' Hunne leeraren, die de

oude Gereformeerde Kerk wilden herstellen, konden ook, gelijk hunne voorgangers in den bloeitijd van die Kerk, de regeering of de landswetten aanvallen met bestraffing of berisping, denkende, dat art. 201 der strafwet voor hen niet gold. De gemeente kon ook door de strenge bepalingen harer kerkelijke tucht de persoonlijke vrijheid aanranden. Eene algemeene waarschuwing te verbinden aan de vergunning, moest derhalve aan de Regeering op haar standpunt niet overbodig voorkomen.

De wettiging der Utrechtsche gemeente werd in den loop van 1839 en 1840 achtervolgd door tal van adressen uit verschillende oorden van 't land. Op niet alle werd gunstig beschikt. Wanneer de adressanten te weinig talrijk waren of te verspreid woonden, wanneer hunne personen van dien aard waren, dat men vreezen moest, dat zij de kosten niet zouden kunnen opbrengen, niet *in 't bezit* waren van een voldoend gebouw voor de godsdienstoefeningen, geene toezegging hadden van een bedienaar des Woords en der Sacramenten, dat hij *hunne* gemeente zou dienen, - dan werd hun verzoek voorloopig van de hand gewezen.

Dat de Afgescheidenen over de strengheid der Regeering in dezen klaagden, laat zich denken. Gelukkig voor hen kwam er in 't laatst van 1840 een andere koning op den troon. Deze haastte zich, ‘willende doen ophouden die klachten’, met de voorwaarden zachter te maken. Reeds den 9^{den} Januari 1841 besloot hij, dat bij de adressen om erkenning van Afgescheidene gemeenten moest gevoegd worden: de reglementen en kerkelijke organisatie; een certificaat van hun Burgemeester, dat ze een lokaal in eigendom, *huur of gebruik* hebben, dat, wat de ligging betreft, voor hen geschikt en voor andere gezindheden iet hinderlijk is en de publieke orde en veiligheid niet zou kunnen storen; eene verklaring, *zonder eenigen anderen waarborg erbij,* dat zij in de kosten van hun eeredienst en 't onderhoud hunner behoeftigen, buiten bezwaar van het Rijk, zullen voorzien; en eindelijk: ‘Gelijke verklaring, dat zij nimmer eenige aanspraak zullen maken op de bezittingen, inkomsten en rechten van het hervormd kerkgenootschap of van eenige andere godsdienstige gezindheid, en aan de wetten van den Staat zullen gehoorzamen.’

Dat was zoo vrijgevig, als 't kon onder 't régime van vóór 1848.

Nu de conclusie. Die zal wel geene andere kunnen zijn dan deze:

Er heeft in de jaren tusschen 1834 en 1841 geene vervolging *om het geloof* tegen de Afgescheidenen plaats gehad, althans zooveel er kan blijken uit de stukken, die van de landsregeering zijn uitgegaan. Of de vervolging, die er van de zijde der kerkelijke besturen tegen De Cock, Scholte en anderen is ingesteld, als geloofsvervolging moet gequalificeerd worden, zou door een afzonderlijk onderzoek uitgemaakt dienen te worden.

Engelum.

A.E. COOLHAAS VAN DER WOUDE.

Staatkunde en geschiedenis.

Een nieuw boek over volkenrecht.

Toen wij, Nederlanders, omstreeks twee jaren geleden de driehonderdste verjaring van Hugo de Groot's geboortedag vierden, hadden wij de onwillekeurig aangeboden gelegenheid, ons af te vragen, in hoever wij de nationale eer op het gebied der volkenrechtswetenschap voortdurend hadden opgehouden. De herinnering aan den roem van het voorgeslacht kan nog door iets anders en hoogers worden gekenmerkt dan door het aankondigen van gedenkdagen en het oprichten van gedenkteekens. Vooral, waar het de herinnering aan landgenooten geldt, die met het brein en de pen eene Europeesche vermaardheid zich verwierven en den naam van hun vaderland hierdoor wereldkundig hebben gemaakt. Tot heldendaden te zee of te land laten de tijdsomstandigheden zich niet willekeurig gebruiken; ook voor een verdienstelijk staatsbeleid naar binnen of naar buiten rijpen de lauweren niet altijd even gemakkelijk; maar het veld der wetenschap ligt steeds open en vrij voor den menschelijken geest. Wat hebben wij tot de bebouwing van het eenmaal door De Groot ontgonnen veld der volkenrechtswetenschap, ook in latere dagen, bijgedragen?

Letten wij alleen op die bijzondere verdienste ten aanzien der volkenrechtswetenschap, die De Groot zelf onbewimpeld zich durft toekennen, wanneer hij in de nog altijd interessante inleiding (Prolegomena) tot zijn *Recht van Oorlog en Vrede* verklaart, dat velen losse leerstukken, maar tot dusver niemand de geheele stof behandeld had, - wenden wij, zeg ik, onze blikken in *die* richting, dan zien wij zoo goed als niets opdagen. Na De Groot's onsterfelijk werk nam geen zijner vroegere of latere landgenooten de taak op zich, om het volkenrecht in zijn geheel te behandelen: noch voor de wetenschap, noch voor de practijk, voor leergierigen evenmin als voor kenners, zijn volledige leerboeken van het volkenrecht aan te wijzen, die een Nederlander tot auteur hebben. Boeken, zooals die van Vattel en Martens in de vorige of als die van Phillimore, Heffter en Calvo in de tegenwoordige eeuw, zijn uit een Nederlandsch brein niet voortgesproten. G. de Wall, een

echt vaderlandsch gezind auteur, noemt, nà De Groot, geen enkelen Nederlandschen naam bij de optelling van de algemeene literatuur van het volkenrecht(*). En slaan wij in het bekroonde geschrift van den als student gestorven D. van Hogendorp(†) de vrij lange lijst op van Nederlanders, die nà Grotius over het volkenrecht hebben geschreven, dan ontmoeten wij - ja, twee namen van dezulken, die eene volledige verhandeling hebben geleverd. Maar wat blijft daarvan over, als men die werken maar even van naderbij beschouwt? Toen Vitriarius in 1692 zijne grondbeginselen van Natuur- en Volkenrecht schreef, was hij, hoewel vreemdeling, te Leiden hoogleeraar, doch hij verklaart zelf, het boek van Grotius, naar al zijne onderdeelen, 'slechts niet in blinde of slaafsche onderwerping' te hebben gevolgd. En wat nu aangaat *Het Algemeen Staatsrecht gebruikelijk in tijden van vrede en in den oorlog,* door Mr. Ger. Noest, Oud-President-Schepen der stad Purmerende, in 1753 uitgegeven, dit is niets anders dan eene Hollandsche paraphrase van het werk van De Groot. De vraag, waaraan dit gemis valt toe te schrijven, zou weinig zin hebben, indien na De Groot het volkenrecht hier te lande volstrekt geene belangstelling meer had opgewekt. Maar het tegendeel is waar. Toen gedurende het geschiedkundige tijdvak, dat tusschen den Westfaalschen vrede en dien van Utrecht verliep, in Den Haag de broze draden der Europeesche diplomatie werden uitgesponnen en saamgeknoopt, moest het volkenrecht onze wetenschappelijke landgenooten wel belang inboezemen. Langen tijd nog heeft die oorzaak niet kunnen nalaten, gevolgen teweeg te brengen. De Voorzitter der Hoogste Rechtscolleges in Holland en Zeeland, Corn. van Bynkershoek, schreef in het midden der XVII^{de} eeuw verhandelingen over volkenrechtelijke leerstukken, die een tot nog toe ongeschokt gezag wisten te verwerven. Maar ook toen ons vaderland, in de groote statengemeenschap, met eene bescheidener rol zich moest gaan tevredenstellen, liet de degelijkheid en veelzijdigheid onzer rechtsgeleerde studiën niet toe, dat één tak ervan geheel verdorde of wegstierf. Aan de Academies werd het volkenrecht onderwezen, en wat er te leeren viel, bleek uit menige dissertatie, die met meer of minder goeden uitslag een onderwerp behandelde, dat van algemeen belang was voor het verkeer tusschen de onderscheiden volken. De wettelijke organisatiën van het Hooger Onderwijs in deze eeuw namen het volkenrecht in het kader der rechtsgeleerde leervakken zonder aarzelen op; en wat b.v. noch in Frankrijk, noch in Duitschland het geval is, aan al onze universiteiten wordt ook thans het volkenrecht onderwezen en vormt het een examenvak voor degenen, die den graad van Doctor in de Staatswetenschap verlangen; terwijl eindelijk nog vermeldingswaard is, dat het eenige

(*) *Inl. tot de wetensch. v.h. Volkenr.*, Gron., 1835.

(†) *Commentatio de Juris Gentium Studio in patria nostra post Hugonen Grotium* Amstel ap. F. Muller 1856.

tijdschrift in Europa, dat uitsluitend aan volkenrecht is gewijd, een Nederlander(*) in de hoofdredactie telt.

En deze belangstelling verdient ook uit een practisch standpunt waardeering. Van korten duur was die eigenaardige samenloop van staatkundige toestanden in ons werelddeel, ten gevolge waarvan de republiek der zeven provinciën in de rol van groote mogendheid heeft kunnen optreden. Sinds lang is eene bescheiden houding in het koor der staten ons aangewezen. Maar juist daarom is aan de betrachting, en derhalve ook aan de kennis van het volkenrecht ons buitengewoon veel gelegen. Waren het in de vroege dagen der Romeinsche republiek niet juist de Plebejers, die er steeds op aandrongen, dat de kennis van het recht uit den kerker des geheims in de vrije ruimte der publiciteit en der beoefening zou worden gebracht? De bewustheid reeds, dat den zwakken het recht bekend is, schrikt zoo vaak de machtigen van onderdrukking af.

Het is uit dit oogpunt beschouwd ook niet van belang ontbloot, te vermelden, dat na en ten gevolge der conferentie, die in 1874 te Brussel werd gehouden tot regeling der gewoonten van het oorlogvoeren, de Nederl. gevolmachtigde, de heer Den Beer Poortugael, een niet onverdienstelijk werk over het volkenrecht in tijden van oorlog vervaardigde en uitgaf.

Indien het derhalve niet het gemis van belangstelling kan zijn, dat gedurende twee en eene halve eeuw eene afgeronde behandeling van het volkenrecht in zijn geheel ten onzent heeft verhinderd, moet de oorzaak van dit verschijnsel elders gelegen zijn. En zou het dan zoo gewaagd zijn, die te zoeken in den volksaard, die over het algemeen zich bij voorkeur bezighoudt met detailstudie, die liever enkele onderdeden in de fijnste bijzonderheden nagaat, dan over het geheele samenstel eener wetenschap een allesomvattenden blik laat gaan? Eene volledige, stelselmatige behandeling strookt ook bij andere takken der rechtswetenschap in den regel niet met onzen smaak. Waar het geschreven recht, in den vorm van wetboeken, het volledige samenstel van de voorschriften samenvat, die in eenig hoofddeel van het uitgebreide gebied des rechts geldigheid hebben, zien wij er niet tegen op, alle die voorschriften uitvoerig toe te lichten en op te helderen; in eene stelselmatige behandeling daarentegen zien wij, op verre na, niet het gewicht, dat onze oostelijke naburen eraan hechten. Daar nu de bronnen van het volkenrecht òf in de gewoonten, die bij het internationale verkeer geregeld in acht genomen worden, òf in eene reeks van onderling niet samenhangende internationale regelingen bestaan, is de volledige behandeling ervan, bij wijze van toelichting der voorschriften, zoo goed als ondoenlijk. Er bestaat geen tekst, die op een commentaar wacht. Het geheel laat alleen stelselmatig zich behandelen; en zulk eene systematische behandeling plegen wij niet met gretigheid in onze arbeidstaak op ons te nemen;

(*) *Revue de Droit International* publiée par M.M. Asser (Amst.), Westlake (Londres), Rivier (Brux.), Rolin-Jaequemyns (ibid).

te minder, wanneer bij eene cosmopolitische wetenschap, als het volkenrecht, het werk van den vreemdeling ook in onze behoeften voorziet, terwijl het voertuig zijner gedachten hem de wereldmarkt opent. 't Is nu hier niet de vraag, of deze nationale eigenaardigheid in de beoefening der rechtswetenschap toejuiching of afkeuring verdient; het komt hier evenmin ter sprake, de voor- en nadeelen, die aan elk dezer richtingen ontegenzeggelijk verbonden zijn, tegen elkander af te wegen; het zij voldoende, op het verschijnsel te hebben gewezen.

Intusschen *is* op het algemeen waargenomen verschijnsel eene uitzondering aan te wijzen: er *is* van de hand eens landgenoots een Handboek der Volkenrechtswetenschap verschenen, eene verschijning, die de aandacht van hen, die van volkenrecht eenig werk maken, wel zal trekken en die ook ons ditmaal de pen in de hand geeft. Wij hebben het oog op het *Handboek van Volkenrecht*, dat ten vorigen jare is uitgegeven door den heer Ferguson, gezant van onze Regeering in het Hemelsche Rijk. Een handboek van een Nederlander, en nog wel van een diplomaat, van een man alzoo, die de theorie verbindt aan de practijk, dien onwraakbaren toetssteen van iedere theorie, die niet in grijze nevelen verkiest op te gaan. Maar zacht wat! In één opzicht zij de geestdrift getemperd. Zoo vaderlandsch, als deze ontboezeming zou doen verwachten, ziet het bedoelde boek er nu wel niet uit. Lezen wij den titel. *Manual of International Law for the use of Navies Colonies and Consulates by Jan Helenus Ferguson*, *Minister of the Netherlands in China formerly of the Netherland Royal Navy and Colonial Service.* Terwijl dus de voornaam en de ambtsbetrekkingen van den schrijver aan Nederland behooren, zijn de geslachtsnaam en de taal, waarvan de schrijver zich bedient, vreemd. De geslachtsnaam, de buitenlandsche afkomst, die wellicht van lang vervlogen tijden dagteekent, verradende, verklaart evenals de ambtelijke loopbaan van den auteur genoegzaam, *hoe* hij in het gebruik der Engelsche taal geene zwarigheden ontmoette. *Waarom* hij intusschen van die taal zich meende te mogen of moeten bedienen, zal wel het best verklaard worden uit de bestemming van het boek. Voor de Marine, de Koloniën en de Consulaten is eene wijd verspreide wereldtaal oneindig doelmatiger dan eene taal, die, als de onze, buiten de landsgrenzen, op eene enkele uitzondering na, niet of weinig gekend wordt. De vreemde taal behoeft in ieder geval het werk van een Nederlandsch auteur den Nederlandschen stempel niet te ontnemen. Ook De Groot's baanbrekend boek, waarop wij met trots plegen te wijzen, is immers noch in ons vaderland, noch in onze taal geschreven; de Hollandsche balling, *Batavus* et *exul*, schreef in het Latijn. En is in de XIX^{de} eeuw de aanleiding tot het gebruik der Engelsche taal ten deele van een anderen aard dan in de XVII^{de} eeuw de noodzakelijkheid, om een wetenschappelijk geschrift in het Latijn uit te geven, de betrekking van den schrijver tot het volk, waartoe hij behoort, blijft in beide gevallen onveranderd.

Zoo hebben wij dan, na twee en eene halve eeuw, wederom een algemeen leerboek van het volkenrecht, door een landgenoot samengesteld. Voor practische, nog wel bepaald aangegeven doeleinden, wel is waar, maar toch wel degelijk op wetenschappelijke grondslagen en met wetenschappelijke adspiratiën. En waarlijk, zal een handboek voor de practijk wat hooger zich verheffen dan de klappers of vraagbaken, die van tijd tot tijd ten gerieve van particulieren of ambtenaren het licht zien, dan moet het rekening houden met en steunen op de theorie; en zoo de schrijver zelf niet het leveren van een wetenschappelijk geschrift zich voor oogen had gesteld, zou hij geene 75 bladzijden *Algemeene Beginselen* hebben geleverd. De vraag, die nu niet mag worden ontweken, is wel deze: heeft de schrijver een werk geleverd, dat onze vaderlandsche wetenschap eer aandoet? Daar het op het oogenblik, dat wij schrijven, nog niet voltooid is en o.a. nog op het Oorlogsrecht in zijn geheel doet wachten, zou eene geheel afdoende beantwoording wellicht voorbarig kunnen heeten. Deze omstandigheid belet intusschen zeker niet, door deze aankondiging de aandacht van het belangstellend publiek op het werk van den heer J.H. Ferguson te vestigen en naar aanleiding van het reeds geleverde eenige vraagpunten te bespreken, waarbij dan de ziens- en de behandelingswijze van den auteur vanzelf ter sprake moeten komen.

Bestaat er Volkenrecht? - Ziedaar eene vraag, die ieder, die met een leerboek erover onder de oogen van het publiek komt, in de allereerste plaats zich dient te beantwoorden. Nu is het mogelijk, dat er onder dat publiek personen gevonden worden, die naïef genoeg zijn, om te meenen, dat men, die vraag opwerpende, een loopje met hen nemen wil, en half overluid zoo ten naaste bij redeneeren: als toch over volkenrecht geschreven en onderwijs gegeven wordt, als zoo dikwijls in allen ernst te rechter- en te linkerzijde beweerd wordt, dat het volkenrecht is geschonden of gehandhaafd, dan dient het wèl te bestaan; van een niet-iets laat dit alles zich toch kwalijk voorstellen. Volkomen waar. Iets is er, dat geleerd en betracht kan worden; voorschriften zijn er ten aanzien van de verhoudingen tusschen de tot Staten georganiseerde volken, die gesteld worden en welker naleving wenschelijk wordt geacht; maar vallen die voorschriften binnen dien kring van bindende regelen, dien men Recht pleegt te noemen? Zijn het niet - ik zeg niet zijn het slechts, want niet een gradueel maar een geheel karakterverschil geldt het hierbij - zijn het niet eer lessen van moraal of regelen van fatsoen dan rechtsvoorschriften?

Zie, deze vraag is al zeer oud: De Groot heeft het noodig geacht, haar in zijne inleiding te behandelen; en zij is nog zóó weinig verouderd, dat schrijvers van den huidigen dag haar in verschillenden zin plegen te beantwoorden. Dat die beantwoording afhangt van de inzichten, die de beoordeelaars koesteren ten aanzien van de wezenlijke en onontbeerlijke kenmerken van het recht, behoeft nauwelijks te worden aan-

gestipt. Laten wij eens op eenvoudige wijze, zonder ons in de diepte van al te wijsgeerige beschouwingen te verliezen, de hoofdmomenten, die tot de oplossing kunnen bijdragen, hier vermelden.

Het rechtskarakter wordt den voorschriften voor het verkeer tusschen de Staten om niet geringer redenen ontzegd dan, omdat: 1°. zij door geen oppersten wetgever kunnen worden opgelegd; 2°. geschillen over de toepassing ervan niet aan de beoordeeling van een onpartijdigen rechter onderworpen zijn; en 3°. de handhaving niet door dwangmaatregelen verzekerd is. Te onderzoeken nu valt derhalve, of deze beweringen juist zijn en of, in geval van hare juistheid, dientengevolge aan hetgeen men volkenrecht pleegt te noemen, de qualificatie van recht inderdaad ontzegd moet worden.

Dat er boven de zelfstandige en onafhankelijke staten geen wetgevend gezag bestaat, laat zich geen oogenblik betwijfelen; zelfs is de mogelijkheid hiervan nauwelijks aan te nemen. In alle geval komt tot dusver noch aan één enkel persoon noch aan eene vergadering de macht toe, om aan de gezamenlijke staten voor te schrijven, hoe zij zich in hunne onderlinge verhoudingen hebben te gedragen. Wel zijn van tijd tot tijd congressen saamgekomen, te beginnen misschien wel met de samenkomsten, die ter voorbereiding van den Westfaalschen vrede te Munster en te Osnabruck van 1640-1648 vergaderden, en voor het oogenblik te besluiten met de Berlijnsche Congo-conferentie, waarop voorschriften voor de gedragslijn der staten in hunne onderlinge verhoudingen zijn vastgesteld en uitgevaardigd. Doch slechts vrijwillig namen de staten, en volstrekt ook niet alle staten, daaraan deel; de afgevaardigden traden in geene andere hoedanigheid op dan in die van lasthebbers der regeeringen, door wie zij waren gezonden; de minderheid werd door de besluiten der meerderheid niet gebonden; voor de niet deelnemende staten hadden de door het Congres of de Conferentie genomen besluiten geenerlei bindende kracht. Kortom, alles hangt af van de toestemming van alle betrokken partijen; aan het door een hooger gezag uitgevaardigd wettelijk bevel valt niet te denken. Of hierin ooit verandering kan of zal komen, of er ooit eene zelfstandig beslissende vergadering zal optreden, die met wetskracht voorziene voorschriften heeft uit te vaardigen, waaraan alle binnen het volkenrechtelijk verkeer getreden staten moeten en feitelijk zullen gehoorzamen, kan hier buiten berekening blijven. 't Is hier immers te doen, om aan te toonen, dat de besluiten der algemeene Congressen of Conferentiën tot heden toe in aard en wezen nog al verschillen van de voorschriften, door een hoogsten wetgever uitgevaardigd, en dat de regelen, die in het internationaal verkeer zoodanigen oorsprong hebben, wat den grond hunner verbindbaarheid aangaat, niet op één lijn te stellen zijn met de wetten, die den burger in iederen staat door het wetgevend gezag worden opgelegd. En dat nu de tractaten, die tusschen eenige staten in het bijzonder worden gesloten, geene bepalingen betreffen, dan

waartoe de handelende partijen hebben toegestemd, spreekt wel vanzelf.

Zoo zouden dan de regelen, die de verhoudingen tusschen de staten beheerschen, als niet steunende op wettelijke maatregelen, niet als rechtsvoorschriften te beschouwen zijn? Laten wij zien!

Wij hebben tot dusver geredeneerd, alsof de verhoudingen tusschen de staten uitsluitend beheerscht werden door de uitdrukkelijke wilsverklaring der regeeringen van eenige, weinige of vele, staten, wier vertegenwoordigers onderlinge overeenstemming weten te bewerken en alsdan hetgeen onderling besloten is, in schrift brengen en in de uiterlijke vormen van wettelijke voorschriften gieten. Dit is intusschen niet geheel juist. Een belangrijk deel der regelen, die in de betrekkingen tusschen de staten geldigheid bezitten, danken hun oorsprong aan de Gewoonte: zij zijn ingevoerd door een voortdurend overeenstemmend handelen van de staten tegenover elkander, en die voortdurende observantie is wederom een uitvloeisel, eene openbaring van eene allerwege gekoesterde bewustheid, dat juist op zoodanige wijze en langs zoodanigen weg gehandeld dient te worden, zal een geregeld verkeer tusschen de staten mogelijk zijn en beantwoorden aan 'tgeen ervan te verwachten is. Op dit punt nu ontmoeten wij eene treffende overeenstemming met dat samenstel van voorschriften, waaraan de hoedanigheid van recht onvoorwaardelijk wordt toegekend. Ook b.v. voor het Burgerlijke Recht was en is de Gewoonte eene erkende, eene belangrijke bron. Wel pleegt de invoering van wetboeken het gebied der gewoonte in te krimpen, maar nooit geheel op te slorpen; hare heerschappij te beperken, maar nooit op te heffen. Wie weet niet, hoezeer bij handelsgeschillen ook ten onzent het beroep op usantiën, plaatselijke gebruiken, beurs-coutumen, enz. enz. aan de orde is? Welnu, wordt aan de voorschriften, die in de gewoonte zich openbaren en door de gewoonte zich geldigheid verschaffen, op het gebied van het burgerlijke recht de kracht en de beteekenis van wetten toegekend, dan kan men evenmin volhouden, dat het den verhoudingen tusschen de staten aan een wetgever ontbreekt, zoodra en zoolang ook op dit gebied - en dat feit staat vast - een belangrijk deel der voorschriften op de gewoonte als op de bron van hun ontstaan kunnen wijzen. Maar verschillen de in schrift gestelde regelen van het volkenrecht - van dien naam mogen wij, zij 't ook zonder consequentie, ons bedienen? - nu wel in aard en oorsprong zóó bepaald van de geschreven voorschriften in het andere recht, dat men hun het karakter van wetten ten eenen male verplicht is te onthouden? Ik vermeen, dat bij eene eenigszins nadere beschouwing het verschil niet zoo wezenlijk is, als wel schijnt. Ligt de verbindende kracht der wetten, die in het burgerlijke en in het staatsrecht gelden, niet evenzeer als de verbindende kracht van hetgeen bij tractaat en op conferenties is vastgesteld, eigenlijk ook in het mede goedvinden van hen, die eraan moeten gehoorzamen? Waaraan toch is het toe te schrijven, dat in iederen staat de wetgever het gezag bezit, dat hij uitoefent? Immers op den duur niet

anders dan aan de erkenning van dat gezag van den kant der onderdanen en hunne bereidwilligheid, dit tegenover weerspannigen te helpen handhaven. Ontvallen aan het gezag die erkenning en die steun, dan kan het niet uitblijven, of het wordt omvergeworpen of gewijzigd. Die erkenning is nu niet altijd eene bewuste, evenmin altijd steunende op gehechtheid of liefde; zij is niet zelden een stilzwijgend berusten in de noodzakelijkheid; maar dit staat vast, dat zonder die, zij 't dan ook berustende erkenning het gezag niet kan blijven bestaan, geene wetten meer kan opleggen.

Eene kleine uitweiding zij ons hier toegelaten. Bekend is ten aanzien van het ontstaan van staten en regeeringen de zoogenaamde verdragstheorie, die, hoewel reeds van middeleeuwsche dagteekening, eerst vooral door Rousseau's verhandeling, nu 100 jaren geleden, groote populariteit heeft verworven. Volgens haar hebben steeds eene zekere hoeveelheid op zichzelf staande, in den zoogenaamden natuurstaat levende personen bij onderlinge overeenkomst den Staat gesticht en hebben dezen zich allen wederkeerig verbonden, een onderling overeengekomen oppergezag te erkennen. Deze hypothese wordt door onze voorstelling volstrekt niet beaamd. Wij zouden allereerst voor hare waarschijnlijkheid niet durven instaan en verder de gevolgtrekking niet willen in bescherming nemen, dat de staat en het gevestigde gezag wederom bij onderlinge overeenkomst kunnen worden gesloopt. Geheel iets anders is de vermelding van het feit, dat in iederen staat het op zeker tijdstip bestaande gezag niet zou voortbestaan, niet door dezelfde organen, op dezelfde wijze zou blijven uitgeoefend worden, indien niet bij de onderdanen in genoegzame mate de wil zich deed gelden, dit gezag op den bestaanden voet te blijven huldigen. De plicht, om het te zullen eerbiedigen, blijft hierbij vooropgesteld; maar stellig is het, dat eene sterke mate van onwil bij het krachtigste deel der onderdanen tot verandering van of wijziging in het gezag moet voeren. Zoo die onwil op gronden van algemeen belang zich laat begrijpen, zal het gezag zelf wijselijk medewerking verleenen tot de wijziging. Geschiedt dit niet, of is de onwil het gevolg van verkeerde neigingen of inblazingen, dan plegen die gewelddadige omkeeringen plaats te grijpen, die revoluties genoemd worden en die, na korter of langer tijd, de vestiging ten gevolge hebben van een gezag, dat op de algemeene erkenning rekenen kan. Wie deze redeneering verwerpt, kan den grond van het gezag slechts zien in een dwang. Is deze van uitwendigen aard, dan moet hij ontegenzeggelijk verworpen worden als grondslag voor het bestaan van de wetten en de eerbiediging, die zij kunnen vorderen; maar niet dit alleen, zelfs feitelijk zal die dwang - de geschiedenis leert het - op middelen bedacht zijn, om door eene zij 't ook berustende en lijdzame erkenning de scherpte af te stompen van het zwaard, dat opgeheven was. En bedoelt men een inwendigen dwang, wat is die anders dan eene erkenning, die in zedelijke en godsdienstige grondslagen wortelt?

Maar keeren wij terug: wie de boven uiteengezette beschouwingen deelt, zal aan de verbindende kracht der bij tractaat of in conferenties vastgestelde bepalingen een soortgelijken oorsprong als aan die der eigenlijke wetten moeten toekennen. Toen b.v. in 1856, ter gelegenheid van de vredesonderhandelingen over den Oosterschen oorlog, het denkbeeld opkwam, om regelen te stellen voor de oorlogvoering ter zee, erkenden de Europeesche Staten de bevoegdheid der toen te Parijs vergaderende Conferentie tot het stellen van zoodanige regelen. Zonder dat van onderscheiden kanten eigen meeningen aan die der meerderheid, zij 't dan ook goedwillig, werden opgeofferd, ware overeenstemming ondenkbaar geweest: met hare besluiten verklaarden ook vele staten, die bij de onderhandelingen zelve niet betrokken waren, hunne instemming; terwijl latere toetreding of onderwerping opengesteld bleef. En enkele, als Spanje en de V. St. van N. Amerika, begeerig, zich aan het gezag der opgestelde Declaratie te mogen onttrekken, achtten hiervoor eene opzettelijke, gemotiveerde weigering noodzakelijk. Punten van verschil laten zich zeker niet wegcijferen: de erkenning van den kant der gezamenlijk regelende staten is ongetwijfeld meer vrijwillig en daarom ook wisselvalliger dan die der onderdanen; zij is meer onmiddellijk gericht op hetgeen besloten zal worden, dan die der onderdanen, die slechts in het algemeen de wetgevende bevoegdheid van een enkel persoon of van een lichaam erkennen; doch dit is meer een verschil in graad dan in wezen. En dat de oorsprong van het volkenrecht niet in alle opzichten volkomen hetzelfde karakter bezit als het staats- en het burgerlijke recht, dat kan veilig worden toegegeven. 't Is er maar om te doen, te bewijzen, dat de bronnen van het volkenrecht een oorsprong hebben, die aan de betrekkelijke voorschriften het karakter van rechtsvoorschriften niet ontneemt: zij spruiten voort uit den wil van een gezag, dat in de erkenning van hen, die te gehoorzamen hebben, zijn hechtsten en duurzaamsten steun vindt.

Maar aan *rechters ontbreekt het* voor het volkenrecht. Ontegenzeggelijk. De Souvereine Staten erkennen geene zelfstandige rechtsmacht boven zich, aan wier uitspraak zij zich te onderwerpen hebben. Hieruit valt echter niet te besluiten, dat er tusschen hen geen recht zou bestaan. De staten willen of kunnen alleen, ieder voor zich, de beoordeeling over de toepasselijkheid van de voorschriften niet uit handen geven. Ook de voorschriften van de burgerlijke en handelswetgeving verliezen hun rechtskarakter niet, omdat de mogelijkheid bestaat, dat de partijen, zich aan de rechtsmacht van den Staat onttrekkende, de beslissing van geschillen aan eigen gekozen en daartoe gemachtigde scheidsrechters mogen opdragen. En hoevele voorschriften van staatsrecht zijn aan de beslissing van een onpartijdigen, boven en buiten de geschilvoerende partijen staanden rechter onttrokken! Er bestaat b.v. geen rechter, die uitmaken kan, of een minister zich te recht op het staatsbelang beroept,

als hij aan de vertegenwoordiging de gevraagde inlichtingen weigert. Er bestaat, om een ander voorbeeld te noemen, geen rechter, die tusschen de regeering en een gewezen ambtenaar het geschil kan beslissen, dat ten gevolge van de weigering of de regeling van het pensioen zich kan voordoen. Dat het ontbreken eener onpartijdige zelfstandige rechtsmacht een gebrek is, dat loochent niemand; maar dit gebrek ontneemt het rechtskarakter niet aan de aldus niet genoegzaam gewaarborgde voorschriften. Zoolang die leemte bestaat, is dat deel van het recht, waarbij zij zich voordoet, niet volkomen ontwikkeld. En dat het Volkenrecht den hoogsten graad van ontwikkeling, waarvoor het recht vatbaar is, nog niet bereikt heeft, dat moet toegegeven worden. Verschil over de mogelijkheid eener vooruitgaande ontwikkeling heerscht er eveneens. Maar zoodra wij zien, dat ook in andere deelen van het recht, nog op dit oogenblik, voorschriften worden aangetroffen, voor welker naleving rechterlijke tusschenkomst niet kan worden ingeroepen, en dit gemis ontegenzeggelijk vroeger nog veel verder om zich heen greep, mogen wij gerust van volkenrecht spreken, ook al ontbreekt het diplomatieke gerechtshof.

Eindelijk komt in aanmerking *het ontbreken van dwangmaatregelen*, de onmogelijkheid eener oppermachtige executie van internationale verplichtingen. Waar dwang niet mogelijk is, bestaat geen recht, redeneeren zoovelen. Is dat juist? Dat voorschriften van zedelijkheid, regelen van wellevendheid nooit voor dwangexecutie vatbaar zijn, is waar, maar dat nu ook rechtsvoorschriften, uit hun aard, steeds met dwang gehandhaafd moeten kunnen worden, is nog iets anders. Dat toch bij het opstellen van rechtsvoorschriften in den regel op vrijwillige nakoming, zij 't dan ook uit vrees voor onaangenaamheden meer dan uit eene zedelijk vrije bestemming, gerekend wordt, laat zich nauwlijks betwijfelen. Bij eene omgekeerde onderstelling zou de taak van het hoogste gezag als wanhopig moeten worden opgegeven. Maar dwang is dan toch, als uiterst redmiddel, altijd denkbaar en mogelijk. 't Is er verre van af. Dat b.v. vele voorschriften, die de Burgerlijke Wetboeken in het Personenrecht geven, niet voor dwanguitvoering vatbaar zijn, zal niemand verwonderen: dat de vrouw bij den man moet inwonen, dat de man zijne vrouw in huis moet opnemen, dat de ouders de kinderen, overeenkomstig hun vermogen, moeten voeden en opvoeden; - dit en nog meer van dien aard beveelt de Wet. Is directe dwang tot nakoming hierbij denkbaar? Rechtsverplichtingen zijn en blijven zij intusschen toch, want de onmiddellijke dwang moge uitgesloten zijn, andere lasten en nadeelen kunnen voor de echtgenooten of de ouders, krachtens de wet, - dus als rechtsgevolgen - uit de nalatigheid hunner plichtsvervulling wel degelijk voortspruiten. Nog meer. Ook op het gebied der verbintenissen, dus in het Vermogensrecht, de eigenlijke kern van het burgerlijke recht, is bij lange na niet iedere verplichting voor executie vatbaar. Dwing eens uw schuldenaar tot de verrichting van het werk

of den arbeid, waartoe hij deugdelijk zich verbonden, of tot de levering van roerende goederen, die hij u verkocht, of tot de openstelling van eene woning, die hij u verhuurd heeft. Het gaat allemaal niet: met geldelijke vergoeding en schadeloosstelling moet gij u vergenoegen. Onmogelijk is het wel niet, dat eene wijziging van ons proces-recht de onmiddellijke executie op dit gebied eenige uitbreiding verleene, maar geheel en al laat zij zich hierbij wel nooit invoeren. En waarop het hier aankomt, is uitsluitend, aan te toonen, dat er tal van verplichtingen zijn, die algemeen en onvoorwaardelijk als rechtsplichten worden aangemerkt en toch naar het recht van ons land en van andere landen met onmiddellijken dwang niet kunnen worden gehandhaafd. Als nu dwang geen essentieel bestanddeel van het recht is, laat het volkenrecht zich niet verloochenen op grond van het gemis aan dien dwang. Middellijke dwang is trouwens ten aanzien der internationale verplichtingen wel degelijk aan te wenden, en dat niet alleen van den kant van den eischenden staat of uitsluitend ten gevolge van overmacht. Daar toch alle staten bij de nakoming der volkenrechtelijke verplichtingen belang hebben, zal de eischende staat, indien hij zijn goed recht kan bewijzen, in den regel ondersteuning voor zijne vorderingen vinden; ook de minder machtige, die toch altijd ook de machtige tegenpartij, door het onthouden b.v. van voordeelen in handel en verkeer, wel tot nadenken over zijn onrechtmatig weigeren kan dwingen. Of meent men soms, dat, zoolang oorlogen ook tusschen de staten der volkenrechtsgemeenschap voorkomen, hierin macht boven recht gaat? Men verlieze dan allereerst niet uit het oog, dat ook naar het recht, dat de verhoudingen tusschen de particulieren in iederen staat regelt, noodweer tot eigen richting zelfs door middel van gewelddadige handelingen machtigt, en dat bij gebreke eener oppermachtig op te leggen executie een verongelijkte staat wel zelf de handhaving zijner rechten *moet* ter hand nemen. Kan alzoo de machtige zijn zwaard in de weegschaal der gerechtigheid werpen, zelfs de machtigste waagt hierbij zóóveel, wordt tot zóó zware opofferingen genoopt, dat hij zich lichtvaardig niet zal wagen. Niet lichtvaardig zal hij eigen welvaart op het spel zetten, de publieke opinie tegen zich in het harnas jagen, zijne zwakkere tegenstanders in de armen van machtiger bondgenooten drijven, enz. enz. Maar gewichtiger is nog de opmerking, dat verreweg de minste oorlogen gevoerd worden tot handhaving van betwiste rechten, waarvoor in den regel de minnelijke weg openstaat. Met het zwaard wordt meestal een verschil van belangen, materieele of moreele belangen beslecht, waarvan de regeling onder de heerschappij van het recht kwalijk te brengen is. Dat er naijver heerscht op machtsmiddelen, welvaart, aanzien, enz. enz., - zal door een rechtsstelsel even weinig tusschen de volken worden voorkomen als tusschen de particulieren in het maatschappelijke leven. Door zulke drijfveeren bewogen, plegen dezen insgelijks elkander velerlei kwaad te berokkenen, onheusche bejegening,

verdachtmaking, illoyale concurrentie en zooveel meer, waarop het recht geen vat heeft. Omdat dergelijke laakbare en schadelijke inbreuken op eene goed geregelde, zedelijk volmaakte samenleving plaats grijpen, kan de gevolgtrekking niet worden gemaakt, dat de handhaving van die maatschappelijke verhoudingen, die onder de heerschappij van het burgerlijke en het strafrecht vallen, van nul of geenerlei waarde is. Het recht is nu eenmaal geenszins alles beheerschend of alvermogend; het vervult eene gewichtige, maar altijd eene begrensde rol in het handhaven van hetgeen in de menschelijke samenleving behoorlijk en passend is. Eenmaal kan wellicht het ophouden van den oorlog het bewijs zijn van eene volmaakte rechtsgemeenschap tusschen de Staten; doch zoolang die messias-periode niet is aangebroken, laat de waarde der heerschappij van het volkenrecht even weinig uithoofde der oorlogvoering zich wegcijferen als die van het burgerlijke recht, op grond b.v. dat het hun, die boven hunne medeburgers in eigenbaat, slimheid of rekbaarheid van geweten uitmunten, vrijstaat, door rechtens wellicht ongeldige, maar toch rechtens evenmin strafbare speculatiën de meer argeloozen of de minder gelukkigen te gronde te richten.

Geen wonder dus, dat een der bekwaamste auteurs, die in den jongsten tijd het rechtskarakter aan het samenstel der regelen voor de onderlinge verhoudingen der staten wil onthouden, bij zijne bestrijding toch niet kan nalaten te erkennen, dat een geregeld verkeer tusschen de staten in het belang van hun eigen voortbestaan noodig is, en dan verklaart, ‘dat hieruit ontstaat een stelsel van bepalingen, dat van nature zeer nauw aan de rechtsorde verwant is en daarom ook wel, in tegenstelling tot het recht, dat inwendig in den Staat heerscht, Volkenrecht, Internationaal recht, *Statenrecht* genoemd wordt’(*).

Ook onze auteur gaat de hier behandelde vraag niet uit den weg, beantwoordt haar evenals wij bevestigend, doch op nog al verschillende gronden. Er is nu eenmaal - zoo redeneert hij - geene zelfstandige rechtsmacht over de staten, geen gezag, dat het tusschen hen geldende recht, desnoods met dwang, handhaven mag. En gelukkig ook, want zulk eene macht of zulk een gezag laat zich haast niet denken, vrij van kortzichtigheid, baatzucht en partijdigheid; de geschiedenis geeft daarvan afdoende voorbeelden. Maar geen nood. ‘Niet de onmiddellijke tenuitvoerlegging van een voorschrift geeft er het rechtskarakter aan. De hoofdvoorwaarde voor het bestaan en de handhaving van alle noodzakelijke wetten is de zedelijke kracht, want geen nog zoo machtig gezag is in staat, eene onrechtvaardige wet op den langen duur te handhaven. De rechtvaardigheid is eene natuurwet en niet uit menschelijke macht voortgesproten; wat toch wordt er van het gezag, dat niet op rechtvaardigheid berust?’ (I, 68 en 69.)

Daar nu de oplossing overeenstemt, zouden wij van de bewijsvoering

(*) A. Lasson, *Prinzip u. Zukunft des Völkerrechts* (Berlin 1875), p. 43. *Statenrecht* is de puristische benaming, die enkele Duitsche geleerden voor V. in de plaats willen stellen, omdat het de verhouding tusschen de Staten, niet tusschen de Volken als zoodanig regelt.

kunnen afstappen, indien deze niet juist op een belangrijk meeningsverschil wees, dat wij niet mogen nalaten in het licht te stellen, omdat het hier eene beschouwing geldt, die de beoefening der rechtswetenschap over hare geheele uitgestrektheid in twee partijen verdeelt. Volgens den schrijver en zijne bondgenooten is als recht datgene aan te merken, wat uit de rechtvaardigheid, de zedewet, de wet van het geweten voortspruit; wat hierdoor wordt voorgeschreven, is recht, recht alleen reeds, omdat het op dien grondslag steunt. Het kan nog nader zijn uitgedrukt, zoowel in geschreven wetten of verdragen als in de geregelde uitoefening der gewoonte, maar behoeft nu niet bepaaldelijk dien uitwendigen vorm aan te nemen, om te gelden; mèt het geschreven recht en mèt de gewoonte doet ook de rechtvaardigheid dienst als rechtsbron. Wederkeerig behouden de regelen, die dien uiterlijken vorm hebben aangenomen, niet langer geldigheid, dan zoolang zij met de rechtvaardigheid overeenstemmen(*).

Hiertegenover staat de meening van anderen, die als recht alleen beschouwen zoodanige voorschriften, de uitwendige verhouding der menschen betreffende, welke zich openbaren in uitdrukkelijk goedgekeurde en erkende voorschriften of in algemeen toegepaste gewoonten. Niet afgetrokken redeneering, maar de kennis van hetgeen werkelijk gegolden heeft en geldt, leert ons, wat recht is.

Ziedaar in korte termen het verschil tusschen de wijsgeerige en de historische richting op het gebied der rechtswetenschap.

Practisch komt dit verschil van opvatting nergens sterker uit dan juist bij het volkenrecht. In het burgerlijke en in het staatsrecht wordt geregeld door de bestaande wetten en als geldig erkende gewoonten in zóó voldoende mate aan de behoefte der maatschappelijke verhoudingen voldaan, dat het overbodig kan heeten, nog naar eene andere bron uit te zien, waarop de belanghebbende ten bewijze van de geldigheid van beweerde rechtsvoorschriften zich zoude kunnen beroepen. Ook laat het staatsgezag, dat het burgerlijk en het staatsrecht te handhaven heeft en bevoegd is, zijne voorschriften te verkondigen, te wijzigen of op te heffen, de mededinging van eene onbepaalde rechtvaardigheid of zedewet zich niet welgevallen. Het volkenrecht daarentegen is, wij merkten het reeds op, nog verre van volkomen ontwikkeld; tal van verhoudingen tusschen de staten zijn nog niet of niet afdoende geregeld; een oppergezag, dat voortdurend bereid en bij machte is, de noodige voorschriften te geven, ontbreekt; geen wonder, dat, ten gevolge dezer leemten, vele beoefenaars van het volkenrecht, ja, zelfs velen van hen, die geroepen zijn, om in de betrekkingen tusschen de staten handelend op te treden, het geoorloofd en raadzaam oordeelen, een beroep te doen op hetgeen eene afgetrokken redeneering uit het rechtvaardigheidsbeginsel zou afleiden. Daar intusschen onmogelijk voor het volkenrecht kan aan-

(*) 'Even customs and usages of long standing invariably lose strength the moment they cannot bear the test of Justice.' I, 73.

genomen worden, wat voor de andere deelen van het recht niet wordt gehuldigd, moet de theorie in het algemeen worden beoordeeld.

En dan vertoont zich de zaak op de volgende wijze. Er doet zich ontegenzeggelijk in het menschdom een rechtvaardigheidsbeginsel gelden, dat in de menschelijke samenleving moet worden gehuldigd, zal zij kunnen voortbestaan en niet in een voortdurenden verdelgingsstrijd ontaarden. Uit deze waarheid voortredeneerende, gingen nu, vooral vroeger, zij, die het recht tot voorwerp van wijsgeerige beschouwing maakten, zóóver, om eene volledige schets van voorschriften of regelen voor de menschelijke maatschappij te ontwerpen, gegrond op het algemeene rechtvaardigheidsbeginsel, welke voorschriften nu als natuurrecht een zeker afgetrokken ideaal opleverden, waaraan het recht, zooals het ergens in zeker tijdsgewricht zich voordeed, liefst moest beantwoorden. Zoo het ervan verschilde, kon dit òf in bijzondere omstandigheden een verontschuldigend motief vinden òf niet anders dan eene bepaalde onrechtvaardigheid heeten. Het erkennen van deze tweespalt mocht echter op den duur allen niet bevredigen. Wat gij voor natuurrecht uitgeeft, - voegden velen den wijsgeeren toe - is het gewrocht uwer eigen denkbeelden, die ten deele op de eene of andere willekeurig aangenomen levensbeschouwing berusten, ten deele op de indrukken, die de maatschappij, waarin gij verkeert, onwillekeurig, tegen uw eigen beweren in, op u maakt, als aanmoedigend of als afschrikkend voorbeeld. Neen. Wat het rechtvaardigheidsbeginsel uitwerkt, vertoont zich alleen en uitsluitend in hetgeen als recht bij ieder volk in een bepaald tijdsgewricht erkend wordt. Te redeneeren, of en waarom het zóó en niet anders moet zijn, is ijdele arbeid; wij zien, dat ieder volk zijne eigenaardige rechtsinstellingen heeft, die zich van oudsher uit zekere begrippen en eigenschappen hebben ontwikkeld en zullen voortgaan in diezelfde richting zich te ontwikkelen. Het gaat met het recht als met de taal; evenzeer als er slechts volkstalen zijn en er geene natuurtaal is, is slechts volksrecht denkbaar, geen natuurrecht. Zoo nagenoeg de Historische School, die in het begin dezer eeuw met schitterend succes de hersenschim der Philosophische uit het veld sloeg. Afgetrokken redeneeringen, waarop nu ook steunende, vormen geen recht, kunnen in geen opzicht onder de rechtsbronnen gerekend worden: hiertoe behooren alleen in iederen kring, waarin het recht te gelden heeft, òf de uitdrukkelijke verklaringen van een daartoe bevoegd geworden gezag òf de constante gewoonte van de rechtsbehoevenden zelven. En voor zoover de heer Ferguson voor het volkenrecht die abnormaliteit volhoudt, handhaaft hij, zonder genoegzamen grond, eene verouderde dwaling.

Intusschen vergat de Historische School aanvankelijk, in het vuur van hare gerechte polemiek, een belangrijken factor in den historischen groei van het recht, n.l. de zelfbewuste redeneering van hen, die in eene bepaalde maatschappij, op een bepaald tijdstip geroepen zijn, het recht te scheppen. Het laat zich niet voorbijzien, dat het wetgevend gezag

zeer dikwijls met overleg zich de vraag pleegt te stellen, wat bij de gegeven omstandigheden de voorschriften zijn, die voor de maatschappij, die het te regelen heeft, het meest passende recht zullen opleveren. Gaat het hierbij ook te rade met den volksaard en de geschiedkundige voortzetting van het bestaande, het zal evenzeer trachten, de openbare meening te stemmen voor hetgeen, naar de overtuiging der hoogst ontwikkelden, der verst zienden, de beste regeling der maatschappelijke verhoudingen verdient te beeten. Wie b.v. meent, dat de wetboeken, die, na de groote omwenteling in Frankrijk opgesteld, nu reeds gedurende twee à drie geslachten de rechtsbetrekkingen beheerschen, louter willekeurige, op afgetrokken redeneeringen berustende voorschriften inhouden, dwaalt voorbeeldig; zij bevatten, voor het grootste deel, niets dan de vaststelling van bepalingen, die in de rechtsovertuiging van het volk sinds eeuwen wortelden. Maar dat bij de samenstelling dezer wetboeken ook nieuwe rechtsvoorschriften zijn opgenomen, de vruchten van de beschouwingen der wetgevers over hetgeen in de gegeven omstandigheden verbeterd kon en moest worden, laat zich evenmin loochenen.

Wie voor deze waarheid de oogen niet sluiten, kunnen aan de oorspronkelijke, eenzijdige opvatting der Historische School niet blijven vasthouden, maar vormen, wat men met onzen auteur eene historisch-ethische rechtsschool zou kunnen noemen. Niet, alsof zij afgetrokken redeneeringen onder de rechtsbronnen opnemen, maar omdat zij inzien, dat zelfbewuste opvatting van de rechtvaardigheid, een onbeneveld inzicht in hetgeen het maatschappelijk belang vordert, eene gevestigde overtuiging omtrent hetgeen voor eene bepaalde maatschappij geschikt is, met haar verleden en hare tegenwoordige ontwikkeling het best overeenstemt, meewerken bij de schepping van het geschreven recht. Zoo gaat het ook bij het vaststellen van volkenrechtelijke voorschriften in tractaten of op conferenties.

Welk standpunt neemt nu de heer F. in ten opzichte van den grond voor het ontstaan van het recht? Van de richting der oude, traditioneele rechtsphilosophie is hij even afkeerig als van het latere positivisme (I, 47). Hij kon dus niet ertoe besluiten, om met de eerste een algemeen, volstrekt, onveranderlijk begrip van recht aan te nemen, naar welks verwezenlijking nu de menschen te streven hebben en waarvan zij steeds in meerdere of mindere mate verwijderd zullen blijven. Alleen de verbeelding is het, die zulk een algemeen idealistisch begrip kan scheppen, waarvan wij ons eigenlijk geene voorstelling kunnen maken. Maar aan den anderen kant verwerpt hij ook de zoogenaamd positivistische meening, volgens welke wij naar den aard en den grondslag niet moeten of mogen vragen, maar enkel en alleen uit de verschijnselen der samenleving hebben waar te nemen, dat en hoe het recht zich openbaart. Dat die geschiedkundige verschijnselen belangrijke, onmisbare gegevens opleveren voor onze kennis van het recht, erkent

hij wel meermalen. ‘De veelvuldige en verschillende oorzaken,’ zegt hij o.a., ‘die, gelijk de geschiedenis der onderscheiden natiën van Europa toont, den voortgang van het volkenrecht bewerkten, kunnen ten volle slechts door eene stelselmatige behandeling van de geheele algemeene staatkundige geschiedenis van Europa begrepen worden.’ Maar met zulk eene historisch vergelijkende studie tot toelichting van het volkenrecht stelt de heer Ferguson zich niet tevreden; hij wil een wijsgeerig beredeneerden grondslag ervoor aanwijzen, die in den aard der menschen wortelt. En dit doet hij nu, vrij uitvoerig bemerkten wij reeds, naar het stelsel nagenoeg van den bekenden Engelschen wijsgeer H. Spencer. De menschen zijn, ten gevolge eener voortgezette ontwikkeling, waarvan de kiem in den geest der schepping gelegen is, van trap tot trap, naar gelang van hun maatschappelijken vooruitgang en in die mate, als hunne omgeving zich gunstiger betoonde voor eene overeenstemming met hun zedelijken aanleg, zóóver vooruitgeschreden, dat zij geregeerd worden door de zedewet. Het zedelijkheidsbesef of de bewustheid van het goede is zoodoende in den menschelijken geest ontwaakt, die hierdoor ontvankelijk is geworden voor eene volkomen harmonie tusschen rechtvaardigheid en welwillendheid. De worsteling van het menschdom ter handhaving van zijn stoffelijk bestaan wordt nu vergezeld, ja, vaak opgeheven, door het krachtiger streven van het zedelijke bestanddeel in de natuur, dat tegen de heerschappij der enkel dierlijke neigingen zich verzet. Het verkregen rechtsgevoel, eenmaal eene vast verworven eigenschap van den menschelijken geest geworden, wordt in het gezond verstand opgenomen en doet overal en allerwege zijne eischen gelden, die, waar de rede te kort schiet, om ze te staven, door het gevoel worden aan de hand gedaan en voorgeschreven. Waar de menschelijke geest nu die eigenschap van het rechtsgevoel eenmaal voorgoed aangenomen heeft, daar plant zij zich voort. De betrachting ervan, om het zelfbehoud alleen aanvankelijk zich aanbevelend, neemt ook later het waardige karakter van eene eerbiediging en eene bevordering der belangen van anderen aan; wordt door instellingen verzekerd, die, de toepassing mogelijk makende, ook de uitbreiding ervan naar inhoud en omvang bevorderen; in één woord: de natuurwet der ontwikkeling (I, 9), die steeds tot de openbaring van hooger levenskrachten voert, doet voor het maatschappelijke leven in alle consequenties zich gevoelen. De zedewet beheerscht alsdan alle menschelijke handelingen en verhoudingen. Men bemerke nu verder, dat de geheele aanleg van den mensch hem tot aansluiting aan zijne natuurgenooten drijft; dat hij niet alleen het familieleven doet geboren worden, maar ook de stammen bijeenhoudt, de stammen tot groepen vereenigt, volken en staten het aanzijn geeft en ten slotte wederom tusschen de onderscheiden volken een steeds inniger samenhang schept. ‘In het maatschappelijk organisme’, zoo laat ook Spencer zelf zich deswegen uit, ‘zijn ook overvloedig voorhanden de duidelijke voorbeelden van wijzigingen in de richting van aansluiting

en eenheid. Onbeschaafde maatschappijen vertoonen haar, wanneer zwervende families, zooals wij bij de Bosjesmannen zien, zich tot stammen van aanzienlijke cijfers aaneensluiten..... En men kan verder van de Europeesche volken als een geheel opmerken, dat in de begeerte, om min of meer duurzame verbonden te vormen, in den beheerschenden invloed, door de verschillende regeeringen over elkander uitgeoefend, in het thans gewoonlijk (?) toegepaste stelsel, om internationale geschillen door congressen op te lossen, evenzeer als in de opheffing van de slagboomen voor handel en verkeer en in de toenemende gelegenheden tot gemeenschap, het begin kan worden opgespoord van een Europeesch bond, dat eene nog breedere eenheid zou vormen, dan tot dusver gevestigd was.'(*) Doch in ieder geval, ook zoolang en indien het zoover niet komt, moeten dus ook de verhoudingen tusschen de volken door het recht, als uitvloeisel der hoogste zedewet, worden beheerscht.

De waarde en de betrekkelijke waarheid dezer stellingen - waarmede de heer F. hoogelijk is ingenomen - te onderzoeken, ligt het allerminst op onzen weg; hare juistheid of onjuistheid zal op het gebruik van het handhoek door hen, voor wie het bestemd is, - de maritime, consulaire en koloniale autoriteiten - al zeer weinig invloed uitoefenen. Hun is het te doen, om te leeren, wat recht is, niet, om in bespiegelingen zich te verdiepen over het ontstaan van de behoefte naar recht bij den mensch. Wij loochenen allerminst het belang of de aantrekkelijkheid van zulke beschouwingen, maar achten ze in eene wijsgeerige verhandeling oneindig beter dan in eene practische rechtshandleiding op hare plaats. Nu de S. er zooveel plaatsruimte aan inruimt, willen wij niet nalaten, zijne denkbeelden kortelijk hier aan te stippen, en willen wij vooral niet nalaten, de gebruikers van het werk tevens voor de dwaling te waarschuwen, die de heer F. met de vroegere verkondigers van het natuurrecht gemeen heeft. Ook hij schroomt nu niet, de regelen der natuurlijke zedewet als een bestanddeel van het volkenrecht te erkennen. 'De rechtsgeleerde' (barrister), zegt hij, 'kan zich beperken tot het geschreven recht en de gewoonte, de staatsman moet een breeder gezichtspunt nemen.' (I, 75.) O, voorzeker, zoo dikwijls staatslieden geroepen worden, als wetgevers mee te werken tot het stellen en invoeren van regelen voor het volkenrecht, zullen zij, als andere wetgevers, te rade gaan met het rechtsgevoel en de behoeften der maatschappij, waarvoor de wetten zullen gelden. Wat daarmee overeenstemt, verdient, ja, vordert, in de uitdrukkelijk voor te schrijven regels of in de gewoonte der practijk te worden opgenomen. Die het recht vermogen te scheppen, moeten daarmee te rade gaan; maar die het recht moeten leeren kennen, vergenoegen zich met de bescheidener taak, om n.l. te vragen: wat hebben de wetten of geschreven regelen, wat hebben de gewoonten of de ongeschreven regelen als recht vastgesteld. In een leerboek of eene beschrijving, evenals bij

(*) H. Spencer, *First Principles* (3 Ed. 1875), p. 317.

de handhaving van het recht kan alleen uit deze bronnen worden geput.

Zoolang een voorschrift, dat door de rechtvaardigheid gevorderd wordt, zich geen ingang heeft weten te verschaffen, zoolang het niet in geschreven voorschriften of in de practijk der gewoonte is opgenomen, geldt het niet als recht. Wij mogen in de overtuiging der juistheid eene voorbereiding tot, wij kunnen nog niet de erkenning zelve van het recht erin begroeten. Wie daar anders over denkt, houdt niet genoegzaam de invloed uitoefenende oorzaken en de bestanddeelen van hetgeen werkelijk bestaat, uit elkander; schijnt aan te nemen, dat de leemten, die de bewoner van een voor hem gebouwd huis waarneemt, voldoende aangevuld worden door de plannen van den bouwmeester. Leemten zijn er, groote en veelvuldige inderdaad in het volkenrecht. Maar daarom kan men nog niet met den schrijver ‘afgetrokken redeneeringen over wat recht of onrecht is in het verkeer der volken, d.i. de wet der rechtvaardigheid, onder de bestanddeelen van het volkenrecht opnemen’; deze zal, onder den invloed van begunstigende omstandigheden, erin kunnen slagen, die leemten aangevuld te krijgen door de uitspraken van het recht, zooals die voorkomen in geschreven regelen of in de gewoonten der practijk. Niet voor den staatsman, die eventueel aan de schepping van het recht kan deelnemen, worden de leerboeken over het recht geschreven; de inhoud daarvan kan noch mag een andere zijn dan de juiste voorstelling van het recht, zooals het bestaat. Buiten dat bestaande bevinden wij ons, ook voor het recht, in het gebied der onzekerheid en der loutere mogelijkheid(*).

Wij hebben intusschen met het natuurrecht nog niet afgerekend, voordat wij nog één opmerking hebben aangehaald en weersproken. Neemt gij, zoo luidt zij, niet aan, dat een algemeene regel van rechtvaardigheid de verplichting oplegt, om aan de gesloten afspraken zich te houden, dan laat gij de verbindbaarheid der gesloten verdragen in de lucht zweven(†). Dit schijnbaar krachtig argument is intusschen alles behalve afdoende. Twee omstandigheden van verschillenden aard worden immers verward. Wanneer eenige menschen met elkander iets afspreken, koesteren zij, buiten kijf, de verwachting, dat men over en weer aan de afspraken zich zal houden; 't ware, bij eene tegenovergestelde meening, haast ongerijmd, de afspraak te maken. Maar geheel iets anders is de rechtsplicht, om zelfs, wanneer men, om welke reden ook, zich bezwaard gevoelt, de afspraak te vervullen, haar toch na te komen. Mogelijk is het zelfs, dat zedelijke plichten jegens zichzelven of jegens anderen het niet nakomen van het beloofde later blijken te

(*) Vgl. over deze verwarring ook het opstel van Prof. Mr. J. de Louter, naar aanleiding van het boek van den heer Den Deer Poortugael, in *De Gids* van April 1883 geschreven.

(†) I, 73: ‘And yet no treaty or convention can subsist, unless based on the Moral Law of Nature, which defines the critéria of its unviolability, its binding force being the binding rule of Justice, as dictated by human conscience, viz. that voluntary contracted obligations for lawful objects must be respected by all contracting parties.’

vorderen; maar indien ook de zedelijkheid haar in den regel moge voorschrijven, volgt hieruit nog niet, dat iedere afspraak ook bepaaldelijk rechtsgevolgen moet hebben. Zulk een rechtsplicht wordt erkend in het burgerlijke recht, dat ons voorschrijft, onze verbintenissen na te komen, en die verplichting door onmiddellijken of middellijken dwang handhaaft. Waar het de vermogensbetrekkingen tusschen de individuen geldt, oordeelt het recht, dat het eenige middel, om het verkeer mogelijk te maken, gelegen is in eene volstrekte rechtsgeldigheid van aangegane verbintenissen; de hieruit wellicht voortspruitende nadeelen zijn gering in vergelijking van het nut, dat in die verplichting is gelegen. Doch men verlieze niet uit het oog, dat deze verplichting zelfs in het burgerlijk recht het resultaat is van een eeuwenlang ontwikkelingsproces. Zoover men in de rechtsgeschiedenis kan teruggaan, stuit men op een toestand, waarin alleen die afspraken rechtsgeldig verbindende kracht bezitten, waarbij de punctueele inachtneming van omslachtige, meest zinnebeeldige formaliteiten den vasten en onveranderlijken wil der partijen, om het beloofde onder alle omstandigheden te vervullen, als onwrikbaar vaststaande doet aannemen. Langzaam wijzigen zich nu de formaliteiten, worden zij vereenvoudigd en verdwijnen zij zelfs; maar eerst na een verloop van eeuwen is de maatschappelijke behoefte en beschaving zóózeer gevorderd, dat iedere geoorloofde verplichting, die men op zich heeft genomen, ook rechtens verbindend wordt aangemerkt. Intusschen blijven er steeds verbintenissen over, die, om te gelden, aan bepaalde formaliteiten gebonden zijn en waar de afspraak alleen geene gevolgen heeft; terwijl voorts de gevallen van dood of boedelregeling de gevolgen van het strenge beginsel in de practijk nog al temperen. Ook de geschiedenis van het volkenrecht heeft denzelfden weg afgelegd. Eertijds bonden alleen de symbolieke, plechtige en omslachtige verrichtingen, het oprichten van heilige steenen, het storten van bloed, 'tzij van de offerdieren, 'tzij van de onderhandelaars, het plengen van gewijde dranken, het zweren bij den toorn der Goden of de wraak der beleedigde Godheid; in één woord, van de religie, de godsdienstige gebondenheid alleen hing het af, eene tusschen de staten gemaakte afspraak geldend te maken. Nog in het laatste vierendeel der vorige eeuw werd een verdrag tusschen Frankrijk en Zwitserland met dure eeden bezworen. Maar toen was het al lang anders geworden. Het toenemende verkeer, de allerwege gevoelde behoefte, het juiste inzicht in de betrekkingen tusschen de staten, enz. enz. hadden de noodzakelijkheid en de mogelijkheid leeren beseffen, om aan de uitdrukkelijk geopenbaarde wilsverklaringen der Regeeringen tegenover elkander, op zichzelf en buiten alle godsdienstige of zinnebeeldig voorgestelde heiliging om, verbindende kracht toe te kennen. Onder den invloed der dwingende omstandigheden ontwikkelde zich in deze richting een rechtsbesef in het internationaal verkeer, dat eindelijk in de vaststaande gewoonte zich openbaarde, volgens welke

behoorlijk gesloten verdragen de rechtsverplichting tot naleving met zich meebrengen. Op dit door het gewoonterecht geopenbaarde beginsel van het rechtsbewustzijn der internationale gemeenschap berust thans de verbindende kracht der verdragen. Een zoogenaamd natuurlijke, altijd en overal bestaande, door de rede geboden, absolute *rechts*plicht tot nakoming van hetgeen afgesproken is, laat zich niet aanwijzen. En zeker wel niet in het volkenrecht. Een rechter, om onpartijdig het geschil, dat uit eene overeenkomst voortspruit, te beoordeelen, is niet voorhanden; de wilsverklaring is niet zelden onder den druk der overmacht tot stand gekomen; de regeeringen, die de staten verbonden, mogen op den duur de belangen harer eigen onderdanen niet uit het oog verliezen; de Staten eindelijk zijn onsterfelijk en zouden dus altijd door gebonden blijven aan eenmaal aangegane verplichtingen. Geen wonder derhalve, dat het Volkenrecht den rechtsplicht tot nakoming van hetgeen overeengekomen is, niet kan aannemen dan onder dit voorbehoud, dat er omstandigheden voor iederen staat kunnen aanbreken, waaronder hij die naleving bepaaldelijk zal moeten weigeren. Welke die omstandigheden zijn, laat zich moeilijk onder een algemeenen regel vatten, maar er is geen auteur over het volkenrecht van Grotius tot op onze dagen, die het verschijnsel loochent. Laat mij, in de plaats van eene theorie, liever enkele voorbeelden geven. Bij den Munsterschen Vrede had de Spaansche Regeering moeten toegeven, dat voor Antwerpen de Schelde zou gesloten zijn. Toen de Oostenrijksche vorst der zuidelijke Nederlanden, toen Keizer Jozef II, in 1785 aan deze afspraak niet langer zich wilde onderwerpen, maakte hij zich aan rechtschennis niet schuldig. Tijden en omstandigheden hadden zich gewijzigd; de voorspoed der Zuidel. Nederlanden eischte dringend voorziening; een rechter om het voor en tegen tusschen de partijen liet zich niet vinden. Wat bleef derhalve over?.... Rusland vermeende in 1870, dat de beperking, zoowel aan hare maritime strijdkrachten als aan die van de Porte bij het Parijzer verdrag van 1856 opgelegd, op geene voortdurende reden van bestaan kon aanspraak maken, en noodigde alle mogendheden, die bij dit verdrag partij geweest waren, tot eene bijeenkomst uit, ten einde tot eene herziening der gewraakte beperking te geraken. Reeds uit de uitnoodiging en het gehoor geven daaraan als ook uit de tijdsomstandigheden, waaronder de conferentie plaatsgreep, n.l. onmiddellijk na den val van het Fransche keizerrijk, was het ontwijfelbaar, wat Rusland wilde en dat het zijn zin zou krijgen; en onder den indruk daarvan kwam in den aanvang van 1871 te Londen eene conferentie bijeen. Maar juist zoodanige poging, om van eene eens gesloten overeenkomst ontheffing te verkrijgen, verschafte de aanleiding, om de verbindbaarheid der verdragen ook als een regel van geschreven recht te verkondigen. Met Rusland toch verklaarden alle regeeringen zich eenstemmig zoowel voor de onhoudbaarheid der in 1856 opgelegde beperking als voor de noodzakelijkheid, om haar in gemeen overleg weer af te schaffen. ‘Deze eenstemmig-

heid', verklaarde Graaf Granville, de Voorzitter der conferentie, 'levert een treffend bewijs, dat de mogendheden erkennen, dat het een wezenlijk beginsel van het volkenrecht is, dat niemand hunner zich kan bevrijden van de verplichtingen van een Tractaat noch de bepalingen daarvan wijzigen anders dan langs den weg eener minnelijke overeenstemming. Dit belangrijke beginsel blijkt mij algemeene instemming te vinden; waarom ik de eer heb, de aanwezige heeren voor te stellen, een protocol *ad hoc* te onderteekenen.' Een protocol *ad hoc*, d.i. zooveel als eene uitdrukkelijke wetsbepaling uit te vaardigen, om de verbindbaarheid vast te stellen; - zie, dat is nog geheel iets anders dan eene natuurrechtelijke verplichting, die voorschrijft, dat afspraken volstrekt gehouden moeten worden.

Amsterdam.

(*Wordt vervolgd.*)

MR. L. DE HARTOG.

Onze militaire bijeenkomsten door een plattelander.
XV. *Uittreksel uit de notulen, enz.*

De Voorzitter opent de Vergadering met een woord van welkom aan de leden en, na voorlezing en goedkeuring der notulen van de vorige bijeenkomst, vraagt hij, of een der leden speciaal het woord verlangt.

Het lid Grutter. Mijnheer de Voorzitter, het is mij aangenaam, te mogen constateeren, dat ik in de Memorie van Beantwoording des Ministers van Oorlog op het voorloopig verslag wel iets heb gevonden, dat hoop geeft op verbetering. De schutterijen zullen worden uitgebreid. Ik doe hierbij evenwel opmerken, dat de M.v.O. tevens verklaart, dat er niet aan gedacht kan worden, de splitsing in dienstdoende en rustende schutterijen te doen vervallen, noch de schutterlijke tucht en rechtspleging behoorlijk te regelen, noch, in vredestijd, maar met het oog op mobilisatie, bijzondere oefeningen van gedeelten der schutterijen of zelfs der dienstdoende schutterijen voor te schrijven. Met andere woorden, de quantiteit zal grooter worden, maar de qualiteit blijft dezelfde. Maar het laatste is de schuld niet van den Minister, want de wet van 1827 belet hem, iets meer te doen.

Kapitein Dinges. Mag ik den geachten Spr. doen opmerken, dat de Minister reeds meer gedaan heeft? Hij heeft aan een aantal

d.d. schutterijen nieuw-model geweren doen uitreiken en dit is op zichzelf een uitstekende maatregel.

Het lid Grutter. Zeer zeker. Maar het allerbeste, wat ik in genoemd regeeringsstuk heb gevonden, is dit: ‘Immers, zeer waarschijnlijk zal er, bij de ophanden zijnde grondwetsherziening, weinig verschil van gevoelen bestaan over de noodzakelijkheid, om de bepalingen, die voor den gewonen wetgever tot dusver een onoverkomelijk struikelblok hebben gevormd, om de strijdmacht van den Staat op doelmatige wijze in te richten, te vervangen door andere, welke meer vrijheid laten voor wettelijke regeling. De Minister koestert dan ook de vaste hoop, dat eerlang nieuwe grondslagen voor de inrichting der levende strijdkrachten zullen zijn verkregen en dat alsdan de verdere maatregelen, om tot eene rationeele en verbeterde regeling daarvan te geraken, weldra met den gewenschten uitslag zullen worden bekroond.’

Ik kan, Mijnheer de Voorzitter, in deze verklaring niets anders zien dan eene voorspiegeling op het invoeren van den persoonlijken dienstplicht. Maar ik moet er terstond bijvoegen, dat ik niet begrijp het ministerieel optimisme, dat in deze verklaring doorstraalt, - want is mijne opvatting juist, dan acht ik de opruiming van het tot ‘dusver onoverkomelijk struikelblok’ - n.l. de plaatsvervanging - veeleer twijfelachtig dan ‘zeer waarschijnlijk’. Ten eerste schijnt de grondwetsherziening voorloopig weer van de baan - ten minste, de regeering is met eene herziening van de kiestabel voor den dag gekomen, en de Tweede Kamer heeft eene motie, om de grondwetsherziening te doen voorgaan, afgestemd. Meer waarschijnlijk is 't, dat we eene versterking der anti-liberale partij in de Kamer te gemoet gaan, en dan komt de gewenschte grondwetsherziening in gevaar van sleepend te worden gehouden. Ik wil gaarne erkennen, dat deze M.v.O. het goede wil en dat hem de handen gebonden zijn, om ook het goede te doen, maar zijn optimisme kan ik niet deelen. Mij dunkt, hij moest kunnen vooruitzien, dat het hem niet zal vergund zijn, de regeling onzer levende strijdkrachten op den grondslag der persoonlijke dienstvervulling tot stand te brengen, tenzij hem nog vele jaren van ministerieel leven worden gegund, - wat mijns bedunkens hoogst problematisch is.

Kapitein Dinges. Ik erken ook het goede, door dezen Minister beoogd en tot stand gebracht, vooral ten aanzien der schutterijen. Ik breng daarvoor in deze vergadering mijn welgemeenden dank aan Zijne Excellentie en drink op zijne gezondheid, - maar ik betreur het diep, dat Z.E. een voorstander is en blijft van de anti-dienstvervanging, dien kanker onzer hedendaagsche maatschappij. Ja, Mijnheer de Voorzitter, - een kanker! Het militairisme is een kanker, en anti-dienstvervanging en militairisme zijn synoniem. Wij zijn vrije burgers en willen niet op Pruisischen trant gemaszregelt worden. Ik drink op onze vrijheid! De Lummeloordsche schutterij, aan wier hoofd ik de eer heb te staan, zal eerlang ook in 't bezit zijn van het nieuwste

vuurwapen, bij ons leger in gebruik, en dan tart ik iedereen, om iets aan te merken op het korps, dat ik de eer heb te bevelen.

De Spr. zet zijn glas, na het ad fundum te hebben geledigd, met zulk eene kracht neder, dat de voet afbreekt. Hij vraagt den Voorzitter verschooning voor zijne ‘hardhandigheid’ en vraagt vergunning, om den afgebroken voet door een zilveren dito te doen vervangen en het dus in eene feestbokaal herschapen glas den Voorzitter te mogen aanbieden.

De Voorzitter. Mijn waarde Kapitein Dinges, ik ben uiterst gevoelig voor uwe beleefdheid. Gij weet, dat een gebroken glas meer of minder mijne huiselijke tevredenheid niet verstoren zal. Er worden veel glazen ten mijnent gebroken en als ik naga, hoe onbarmhartig tegenwoordig de glazen onzer wereld-maatschappij worden stukgeslagen door socialisten, communisten, anarchisten, nihilisten en andere machinisten onder de leiding van volksberoerders, dan vind ik steeds stof, mij te verheugen in de gelukkige omstandigheid, dat in onze Nederlandsche maatschappij het vernielingswerk zich alleen bepaalt tot het breken van een wijnroemer bij 't uitbrengen van een welgemeenden dronk. Mijnheer de secretaris, wees zoogoed, voor Kapitein Dinges een nieuw glas te vullen. Kapitein Dinges, uwe gezondheid.

De eerste Luitenant der Rustende. Een mijner militaire kennissen in Den Haag heeft mij geschreven, dat men bij het keurkorps zeer ontstemd is over eene uiting des Ministers in het antwoord op het voorloopig verslag, betreffende de wenschelijkheid, om genoemd korps te doen deelnemen aan veldoefeningen op groote schaal. De Minister heeft gezegd, dat daarop zal worden gelet, hoewel hij erkent, dat het eigenlijk niet noodig is, want bedoeld korps is door zijne concentratie in één groot garnizoen en door de aanwezigheid van groote detachementen cavalerie en artillerie in Den Haag méér dan eenig ander in de gelegenheid, zich in het manoeuvreeren op meer uitgebreide schaal te oefenen. Mijn briefschrijver noemt dit inconsequent en zoo komt het ook mij voor.

Het lid Grutter. Het zij me vergund, Mijnheer de Voorzitter, den geachten Spr. te doen opmerken, dat we de zaak uit een ander oogpunt dienen te beschouwen. 't Is waar, het garnizoen in Den Haag is zoodanig samengesteld, dat het oefeningen op ‘uitgebreide schaal’ kan houden, maar dat is niet genoeg; het keurkorps komt nooit van de plaats. Het kent alle hoeken en gaten van het omliggend terrein en is daar letterlijk uitgestudeerd. Zou 't daarom niet goed zijn, dat regiment ook eens op een ander terrein en onder andere oogen te brengen dan die, waaraan het dagelijks gewoon is? Mij dunkt, de officieren van dat korps, die tal van jaren in de residentie hebben doorgebracht, moeten dit zelf verlangen.

De eerste Luitenant der Rustende. Ik vermeen, den geachten Spr. te mogen antwoorden, dat die officieren volkomen in hun recht zijn, wanneer zij des Ministers logica onlogisch noemen. De

Minister had zich eenvoudig dienen te houden aan zijne zeer juiste opmerking, dat het eigenlijk niet noodig is, het keurkorps naar een ander terrein te zenden, om zich te oefenen, terwijl het in zijn garnizoen daartoe alle gelegenheid vindt. Maar, zooals mijn vriend uit Den Haag schrijft, de vitters in de Tweede Kamer hebben eene nevenbedoeling met hunne aanmerking. Zij willen het keurkorps niet brengen op een ander terrein van tactische oefeningen - want dat achten ze minder noodig - maar wel, zooals het geacht lid Grutter heeft gezegd, 'onder andere oogen'. Er zijn oogen, die gaarne eens zouden willen bespieden, of het beste korps van ons leger geene zwakke plekken heeft.

Het lid Grutter. Wel mogelijk. Het woord 'bespieden' acht ik evenwel niet juist gekozen. Er zijn wel oogen, die wel eens een onbevangen blik wenschten te slaan op het 'beste korps van het leger', dat zelfs voor den Inspecteur der infanterie - althans in officieelen zin - een gesloten boek is, dat hij niet lezen mag; maar 'bespieden' - neen. Ik protesteer tegen dat woord. Ik verzoek den geachten Spr., dit aan zijn vriend in Den Haag over te brengen en erbij te voegen, dat ik, als verslaggever bij het onderzoek der oorlogsbegrooting, rondweg zou gezegd hebben, waar 't op staat, en dat is: het keurkorps bestaat uit manschappen en kader van 'tzelfde gehalte als dat der andere regimenten infanterie; de officieren worden gekozen naar willekeur, zonder een extra maatstaf van bekwaamheid. Die officieren moeten 'onder de oogen' van hen, die een advies moeten uitbrengen, of ze al of niet voor een hoogeren rang geschikt zijn, hunne proeven afleggen, evengoed als hunne kameraden van andere regimenten.

Ik heb niets tegen het keurkorps, Mijnheer de Voorzitter. Ik ben er zelfs mede ingenomen: het is een regiment, dat zich mag laten zien; het exerceert en paradeert uitmuntend en zijne *hauts faits d'armes* kunnen we iederen dag in de krant lezen. Zelfs als er een korporaal met vier man is uitgerukt, wordt het eervol vermeld. Maar ik, die tot een gewoon infanterie-regiment behoor, betwist de tactische meerderheid van het keurkorps boven een ander korps. Om kort te gaan, ik stel deze motie voor: de vergadering, van oordeel zijnde, dat het in den oorlog vooral aankomt op de leiding der troepen, acht het wenschelijk, dat er geene bevelhebbers van bataljons, brigades en divisiën uit het keurkorps worden benoemd, na vooraf, onder de oogen van den inspecteur der infanterie, de bewijzen hunner bekwaamheid te hebben geleverd, en gaat over tot de orde van den... avond.

De motie wordt afgestemd: tegen de Kapitein Dinges, de 1ste Luitenant der Rustende en de Secretaris; vóór het lid Grutter en de Kolonel. De Voorzitter onthoudt zich van stemming.

Het lid Grutter vervolgt. Over de Memorie van Beantwoording gesproken: - ik heb er eene zeer merkwaardige ministerieele verklaring in gevonden naar aanleiding van eene even merkwaardige aanmerking

in het voorloopig verslag. Het aanduiden der rangen op de bournous (der officieren) zal bij den Minister een punt van overweging uitmaken bij eventueele uniform-verandering.

Daar is wat geschreven over dat ‘distinctief’ op de bournous. Iedereen, die zich gaarne eens gedrukt zag, greep naar de pen, om den Minister van raad te dienen in deze hoogst gewichtige aangelegenheid, totdat een der Haagsche bladen zich eindelijk verplicht zag, het debat tot nader order te sluiten. Intusschen blijkt uit des Ministers antwoord, dat het Nederlandsche leger eene uniform-verandering te gemoet gaat. Nu, dat mag ook wel; iedereen is 't erover eens, dat onze pakjes noch doelmatig noch smaakvol zijn. Maar zal de verandering ook eene verbetering zijn? Als de Minister den gebruikelijken weg volgt en de zaak aan eene compagnieschap van bureau-mannen en belangelooze leveranciers overlaat, dan hebben we zeker weer wat fraais te wachten.

De Kolonel. Mijnheer de Voorzitter, ik vraag het woord en wanneer 't niet te veel van het geduld der heeren is gevergd, voor een geruimen tijd - geen tweemaal vier en twintig uren, maar toch wel zoovele minuten.

De Voorzitter. Het is der vergadering steeds aangenaam, ons hooggeacht lid, den Kolonel, te hooren. Wij hebben bovendien den tijd aan ons. De Kolonel heeft het woord.

De Kolonel. Verplicht, Mijnheer de Voorzitter. De heeren weten, dat ik een voorstander ben van den persoonlijken dienstplicht, - een zeer overtuigd voorstander, en daarom ook neem ik met de meeste belangstelling kennis van al hetgeen er over deze voor onze defensie brandende levensquaestie wordt geschreven. Zoo trok dezer dagen in het Februari-nommer van de *Vragen des Tijds* een opstel mijne aandacht, getiteld ‘Dienstvervanging’, onderteekend door den gepensionneerden Generaal Enderlein, vroeger M.v.O. Met een blik in het stuk zag ik al dadelijk, dat het een pleidooi was vóór en niet tegen de plaatsvervanging, en daar ik nog nooit eene goed gelukte pleitrede ten voordeele van dit versleten beginsel heb gelezen, dacht ik hier, op den naam des schrijvers afgaande, eindelijk eens iets te vinden, dat misschien in staat was, mijne overtuiging een schok toe te brengen. Ik tracht steeds onpartijdig te zijn, Mijnheer de Voorzitter, en ik houd er dus ook niet van, zooals zekere politici, den struisvogel na te doen, wanneer hij een aanval voorziet. Ik zette mij kordaat aan 't lezen, maar nam toch een potloodje ter hand voor 't geval, dat ik de door den Generaal aangevoerde gronden tegen de anti-dienstvervanging voor wederlegging vatbaar vond. Mijne voorzorg bleek niet overbodig te zijn, want ik heb bijna een heel potlood versleten met het maken van kantteekeningen.

Ik wenschte, de geachte vergadering zooveel mogelijk bekend te maken met den inhoud van het bewuste artikel, alsmede met de open aanmerkingen, welke ik erop meen te moeten maken. Ik hoop

zelfs, dat deze in druk mogen verschijnen, want hoe weinig klemmend ik het pleidooi van den geachten Generaal ook heb gevonden, geloof ik toch, dat het zijn nut kan hebben, het te wederleggen. Ik wil 't althans beproeven, want het gewoon publiek, dat zulke dingen leest, is 't veelal met Beets eens:

> ‘Alles heeft waardij - of niet,
> Naar de bron, waaruit het vliet,’

vooral wanneer het in die dingen iets vindt, dat koren op zijn molen is. Een Generaal en gewezen Minister, die de plaatsvervanging eene voortreffelijke instelling vindt, - wel, zulk eene militaire specialiteit moet immers gelijk hebben?

Gemakshalve heeft de schrijver zijn opstel in paragrafen verdeeld en dit is ook gemakkelijk voor mij. Als de heeren 't mij toestaan, zal ik het stuk paragraafsgewijze behandelen.

§ 1. ‘Is het scheppen van volksleuzen meestal de machtigste, ja soms de eenige hefboom om groote, ingrijpende hervormingen tot stand te brengen, meermalen ook voeden die leuzen een volkswaan, waarbij weinig degelijk voordeel tegenover vele nadeelen staat, waarbij het zoo luid verkondigd volksbelang meer verflauwt, ja, verdwijnt, naarmate het aan de werkelijkheid ten toets wordt gebracht, terwijl de zooveel grootere nadeelen, die men aanvankelijk niet telde, niet wilde erkennen, eerst bij de overwinning duidelijk te voorschijn treden, dikwijls te laat, als geen terugkeeren op de afgelegde baan meer mogelijk is. De vroeger waarschuwende stemmen moeten dan verstommen, want bij nieuw ingetreden maatschappelijke toestanden wordt “napleiten” terecht veroordeeld. Zij die ze deden hooren, vervullen hun plicht, wanneer zij - trotseerende het verwijt van inconsequentie, dat men hun dan niet zal sparen - de nieuwe toestanden aanvaarden, om te trachten nog te woekeren met hetgeen deze tot verdere ontwikkeling kunnen aanbrengen.

Ik beschouw de anti-dienstvervangings-leuze als tot de hiervoren geschetste te behooren; daarom verzoek ik den lezer mij onbevooroordeeld te willen volgen bij het ontwerpen van deze aan een streng analytisch onderzoek.’

We hebben hier dus volgens den schrijver met eene ‘volksleuze’ te doen, en die volksleuze is de persoonlijke dienstplicht - de ‘antidienstvervangings-leuze’, zooals de Generaal schrijft. 't Is voor 't eerst van mijn leven, dat ik den persoonlijken dienstplicht als eene ‘volksleuze’ hoor bestempelen. Ik dacht altijd, dat het volk afkeerig was van dien plicht, - zooals van elken nationalen plicht, die zelfopoffering of geld kost. Ik verbeeld me, in mijn nuchteren eenvoud, dat er tusschen eene ‘leus’ en een ‘beginsel’ nog al eenig verschil bestaat. ‘Leus’ is b.v. vaderlandsliefde, Oranje, nationaal eergevoel en andere woorden, die een groot denkbeeld uitdrukken. ‘Anti-dienstvervanging’

noem ik geene ‘leus’, maar een ‘woord’, dat een feit beteekent, - een feit, dat de Duitschers met verpletterende kracht aan hunne vijanden hebben doen gevoelen. - Maar laat ons over de beteekenis van een enkel woord niet twisten; ik kom weer op de zaak terug. De ‘anti-dienstvervangings-leuze’ in het Koninkrijk der Nederlanden voedt, volgens den schrijver, ‘een volkswaan, waarbij weinig degelijk voordeel tegenover vele nadeelen staat’. - Dit is iets heel nieuws: als ik goed lees, dan verkeerde ons volk steeds in den waan, dat we, om vrij te blijven, persoonlijken dienstplicht moeten hebben, en die waan is het, die door de meergenoemde leuze wordt gevoed. Ik dacht, dat ons volk - n.l. het gedeelte, dat geld genoeg heeft, om plaatsvervangers voor hunne zonen te koopen, - juist in den waan verkeerde, en er ook niet af te brengen is, dat de dienstvervanging eene voortreffelijke uitvinding is. - ‘Waarbij weinig degelijk voordeel tegenover vele nadeelen staat’, zegt de schrijver. Waarom? vraag ik. Is 't *weinig degelijk* voordeel, als onze *geheele* mannelijke bevolking, rijk en arm, strijdbaar is op 't oogenblik, dat we aangevallen worden? - Volgens den schrijver waarschijnlijk. Hij schijnt het beter te vinden, dat het beste gedeelte niet strijdbaar is; dat de jongelingen van goeden huize rustig kunnen blijven biljarten en sigarenrooken, als hunne plaatsvervangers zich voor hen laten doodschieten. Ja, dat doodschieten is een nadeel voor die jongelui, en 't exerceeren in vredestijd - ook een nadeel, - en dan de kazerne, die zoo vuil is. O foei! Hoevele nadeelen voor fatsoenlijke jongelui!

Dan zegt de schrijver: ‘Waarbij het zoo luid verkondigd volksbelang meer verflauwt, ja, verdwijnt, naarmate het aan de werkelijkheid ten toets wordt gebracht, terwijl de zooveel grootere nadeelen, die men aanvankelijk niet telde, niet wilde erkennen, eerst bij de overwinning duidelijk te voorschijn treden’. - Dit slaat op de volksleuze en den volkswaan der anti-dienstvervanging. We zouden deze sierlijke phrase, in 't Duitsch vertaald, aan de heeren Bismarck en Moltke kunnen zenden. Misschien schaffen zij dan dadelijk den persoonlijken dienstplicht af, nu een Nederlandsch krijgskundige daghelder aantoont, dat de nadeelen, die Stein's en Scharnhorst's stelsel aankleven, zooveel grooter zijn dan de voordeelen, die het oplevert. En als ze dan tot het oude stelsel van werving zijn teruggekeerd, zeggen zij zeker tegen de Franschen: ‘Laten we 1813-14 en 1870-71 nog eens overdoen; dan win jelui 't misschien van ons.’ - Maar misschien vinden die twee celebriteiten, evenals Generaal E. vreest, het ‘te laat, nu geen terugkeeren op de afgelegde baan meer mogelijk is’. - Ja, dat is jammer, vooral voor de Franschen. - De ‘waarschuwende stem’ van Generaal E. zal dus waarschijnlijk in casu ‘moeten verstommen’, want ‘napleiten’, zegt hij, ‘wordt terecht veroordeeld’. - Dat wil ik nog niet zeggen: men mag wel napleiten. - Waarom niet? Niemand kan dat kwalijknemen; 't eenige, wat ik ertegen heb, is, dat het niet helpt. Daarom vrees ik ook, dat

het pleidooi van den schrijver, al wordt het in alle talen gedrukt en aan de Regeeringen gezonden van de Staten, die den persoonlijken dienstplicht hebben ingevoerd, niet veel baten zal.

Maar toch, een oogenblik dacht ik, toen ik des Generaals schitterende tirade over dat ‘verstommen’ las, dat er sprake was van de stemmen der tegenstanders van het stelsel van ‘afkoopen’. - Immers, zij kunnen zeker niet napleiten, als we eens opgeslokt zijn en onze opslikker den persoonlijken dienstplicht in Nederland ten zijnen profijte invoert. Neen, - bij zulk een ‘nieuw ingetreden maatschappelijken toestand’ zou dat zeker mosterd na den maaltijd zijn.

Ik moet thans enkele paragrafen of gedeelten van paragrafen in het stuk van Generaal E. overslaan, want ik zou al te uitvoerig worden, als ik dezen krijgskundige in al zijne redeneeringen op den voet wilde volgen. In de tweede helft van § 3 zegt de schrijver: ‘Wat het aantal der te oefenen miliciens betreft, kan men rekenen, dat wanneer alle valide dienstpligtigen van elk jaar tot oefening werden ingedeeld en dus geen vrijstelling als eenigen zoon of wegens broederdienst werd verleend en men ook geen vrijloting aannam, het jaarlijksch contingent ongeveer zou verdubbelen. Natuurlijk zouden dan ook de kaders moeten verdubbelen, wilde men dit grooter aantal behoorlijk oefenen en bij het leger indeelen.

Men kan dus het invoeren van den algemeenen dienstplicht of van algemeenen oefeningsplicht, eenvoudig beschouwen als eene verdubbeling van het leger, waarbij dan waren ingedeeld alle valide inwoners - de dames niet medegerekend - van 19 tot 24jarigen ouderdom.

Zoodanigen maatregel kunnen wij, dunkt mij, wegens den druk op de bevolking en de daaraan verbonden kosten vooralsnog (!) buiten beschouwing laten om ons thans te bepalen tot de uitsluitende behandeling van het al dan niet wenschelijke van de afschaffing der plaatsvervanging.’

Als men den menschen - en vooral den Hollandschen menschen - iets tegen wil maken, kan men nooit beter doen, dan te zeggen: ‘Het kost te veel.’ Ik dacht, dat ieder Nederlandsch militair, die niet op het speciale standpunt staat van de plaatsvervanging in bescherming te moeten nemen, òf om aan eene politieke partij te behagen, òf om ook eens voor Minister te willen spelen, òf de hemel weet waarom, van oordeel was, dat ons leger te zwak is en dat ons kader door te geringe getalsterkte met geene mogelijkheid kan voorzien in de meest dringende behoeften, welke zich bij 't uitbarsten van een oorlog zullen doen gevoelen. En dan nog, welk kader in de lagere rangen! - Jong en onervaren, - maar 't ergste van alles - voor een groot gedeelte geestelijk slecht ontwikkeld. - Maar, ziet ge, ‘wegens de daaraan verbonden kosten kunnen wij *vooralsnog* die quaestie wel buiten beschouwing laten’. - De zuinigen in den lande vinden dat voortreffelijk.

§ 4. ‘Om het beginsel der persoonlijke dienst-vervulling te doen zegevieren, werd opgericht de anti-dienstvervanging-bond.

Een zoodanige bond brengt mede, dat bij elke gelegenheid eene leuze wordt aangeheven en dat dientengevolge op den voorgrond wordt gesteld het aanvoeren van veelvuldige en zware beschuldigingen tegen het bestaande stelsel, terwijl de schatting der daaraan verbonden voor- en nadeelen op den achtergrond staat.’

't Is mooi gezegd, 't is drommels mooi gezegd! Vooral is 't mooi, dat ook de *nadeelen* van 't bestaande stelsel in de schatting op den achtergrond staan. Och, wat zijn die anti-dienstvervangers toch domme ezels, - om de nadeelen van een stelsel, dat ze bestrijden, zoo maar te gelijk met de voordeelen op den achtergrond te schuiven! Zulke lieden moeten naar 't gekkenhuis, indien de Generaal gelijk heeft. - Maar hij vergist zich hier blijkbaar en misschien ziet hij dit beter in, - als hij er eens een nacht over denkt, - toen de ex-Minister in de Kamer zich had te verantwoorden over die zeven - natuurlijk te goeder trouw - binnengesmokkelde kadets.

De mannen van de anti-dienstvervanging hebben toch, voor zoover ik weet, de nadeelen van het bestaande stelsel altijd met nadruk bestreden niet alleen, maar ook bewezen. Ja, de voordeelen staan bij hen op den achtergrond - daar heeft de Generaal gelijk in; en dien achtergrond zien we op den respectabelen afstand van meer dan zeventig jaren. - Geen wonder, dat zij die voordeelen niet meer bespeuren.

De schrijver zegt verder in diezelfde §, dat hij, ‘zonder het onvermijdelijke van het karakter van dergelijke bonden bij het doorvoeren van groote hervormingen eenigermate te betwisten en zonder die dus te willen veroordeelen, toch moet aanmerken, dat zulks eene onbevooroordeelde behandeling van het onderwerp niet bevordert’.

Ik weet niet, of er in onze lagere en middelbare scholen tegenwoordig ook aan onze jeugd onderwijs wordt gegeven in het logisch redeneeren, - zoo ja, dan wenschte ik wel eens aan een jongen van zestien jaren in overweging te geven, hoe hij dit staaltje van logica vindt. Een verbond, dat een beginsel wil ‘doorvoeren’, - derhalve diep doordrongen is van dat beginsel - kan eene onbevooroordeelde behandeling van dat beginsel *niet* bevorderen! In de Kamer b.v. komt dus alles neer op vooroordeel. En des Generaals pleidooi vóór de plaatsvervanging zal dus ook wel berusten op vooroordeel. Beginsel is vooroordeel. Kostelijk.

§ 5. ‘Eene beschuldiging wordt bij elke gelegenheid verkondigd:

Zij die zich bij den militiedienst doen vervangen, zondigen tegen de vaderlandsliefde, althans zij onttrekken zich aan den duursten plicht, dien het vaderland zijnen zonen oplegt om hun leven veil te hebben voor de verdediging van den geboortegrond.

Eene natie, waar het beginsel wordt gehuldigd om den dienstplicht door den hoogeren stand te doen afkoopen, terwijl de lagere stand

daarvoor betaling aanneemt, schiet te kort in vrijheidsliefde en vrijheidszin.'

Dit noemt de schrijver eene beschuldiging, en daarin heeft hij gelijk. Maar hij laat het voorkomen als eene *onrechtvaardige* beschuldiging, en daarin heeft hij, naar mijne bescheiden meening, ongelijk.

'Wat is daarvan aan?' vraagt de schrijver, en begint dan te antwoorden: 'Ons leger is in den volsten zin des woords een nationaal leger; met het in dienst nemen van vreemde troepen is reeds vóór een halve eeuw gebroken.'

'In den volsten zin des woords.' - 't Staat er. - Vóór 1830 werden de Zwitsersche regimenten - onze laatste vreemde troepen - gelicencieerd en sinds dien tijd is ons leger nationaal in merg en bloed. Als ge 't niet gelooven wilt, ga dan naar Harderwijk, waar ge niets dan Hollandsch, Geldersch, Groningsch, Friesch, Overijselsch en Noordbrabantsch hoort spreken. - Maar 't Indisch leger telt niet mee, zegt een vitter; hier is alleen sprake van het leger in Nederland. - Goed. Ik heb me altijd verbeeld, dat eene nationale instelling 'in den volsten zin des woords' iets zijn moest, waaraan of waarin de heele natie deelneemt; dat bij de natie populair is; iets, dat een groot gedeelte der natie liefst niet links laat liggen; iets, dat men niet voor een beetje geld aan de markt brengt, - in 't kort iets, dat in 't hart en de ziel der natie zit. Alleen op grond, dat onze militie bestaat uit geboren Nederlanders, uit de minste standen gerecruteerd, terwijl het meest intelligente gedeelte der natie - de kern - zich aan den militairen dienst onttrekt, noemt Generaal E. ons leger 'een nationaal leger in den volsten zin des woords'. Ja, zoo is - sans comparaison - een tuchthuis vol Nederlandsche gevangenen ook eene nationale instelling in den volsten zin des woords.

Ik zeg, dat het leger anti-nationaal is, 'in den volsten zin des woords'. Het leger is niet populair, - dat weten we allen en de vreemdeling weet het ook; - iedere dienstplichtige onttrekt er zich aan, als hij kan, omdat hij niet besmet wil worden met het vuil, dat den armen soldaat aankleeft, die uit armoede dienen moet. Eerst dan zou het leger populair en derhalve 'nationaal in den volsten zin des woords' zijn, als ieder dienstplichtige zijn eigen dienst vervulde en het intellectueele gedeelte der natie zijn overwegenden invloed op het minder ontwikkelde deel uitoefende.

In dezelfde § 5 deelt de schrijver, naar aanleiding van de 'dienstvervanging', het een en ander over het kader mede, dat er, naar 't mij voorkomt, vrij wel met de haren is bijgesleept en schijnt te moeten dienen, om het oorlogsbestuur, dat de zaken zoo goed in orde houdt, te bewierooken. Nadat de schrijver eerst het groote nieuws heeft verkondigd, dat het organieke kader volstrekt moet bestaan uit dezulken, die zich blijvend, althans voor geruimen tijd, aan de militaire loopbaan wijden, en dat 'de zeer goede maatregel aan het opleiden

van geschikte miliciens voor het militiekader meer moet dienen om aan de buitengewone behoefte in oorlogstijd tegemoet te komen', - zegt hij: 'Heeft het voltallig houden van een goed geoefend organiek kader eigenaardige bezwaren, de verheffing van den onderofficiersstand en de verbetering der vooruitzichten werken daarbij reeds ten goede en wanneer men bedenkt hoeveel kader en geoefende manschappen in de behoeften van het Oost-Indische leger helpen voorzien, dan mag men - al blijft het ook een onderwerp van aanhoudende zorg - de verkregen resultaten niet te min schatten.'

Men zou meenen een Minister te hooren, die zijn budget verdedigt. Dat: 'al blijft het ook een onderwerp van aanhoudende zorg' - klinkt erg ministerieel. Generaal E. wil blijkbaar met dit gekeuvel over het kader te kennen geven, dat het voortreffelijk is en we op grond van dien ook geene persoonlijke dienst-vervulling noodig hebben. Maar de schrijver maakt met het eene argument het andere dood, als hij ons mededeelt, dat Oost-Indië ons aanhoudend kader en geoefende manschappen afvraagt. Indië is 't blok aan 't been voor ons krijgsbestuur - of beter gezegd, de bloedzuiger, die altijd doortrekt en 't voltallig houden van 't kader op den duur onmogelijk maakt. Daarom moeten we in ons militiekader in oorlogstijd een beteren steun hebben, dan dien 't ons thans biedt. Zooals 't nu is, heeft het luttele waarde, n'en déplaise aan den Minister, die uit de tegenwoordige militie officieren trekken wil, - het is ongeschikt, om het noodig overwicht op onze jonge soldaten uit te oefenen. - Van 'leuzen' gesproken: ik ben zoo vrij, ons 'militie-kader' aldus te noemen. 't Is, als alle leuzen, iets ephemerisch, zooals b.v. de 'geestdrift' en de 'vaderlandsliefde', die wel eens door Ministers worden te pas gebracht, waar 't beter was, met feiten voor den dag te komen.

Thans kom ik weder aan een merkwaardig sterk stuk.

'Wat nu de aanvulling der officiersrangen betreft, zoo ziet men tal van jongelieden, evenzeer uit de hoogste kringen als uit de gegoede burgerij, zich, verre boven de behoefte, voor de militaire loopbaan aanbieden, hetzij als kadet op de Militaire Academie, hetzij voor opleiding bij de korpsen, in welk laatste geval zij aanvangen met het onderofficierskader te versterken. Bij de daarvoor vastgestelde examens kunnen zelfs niet allen, die daaraan voldaan hebben, geplaatst worden, en moet men een deel van hen naar een later concureerend examen verwijzen...'

Ik zou den schrijver eerst wel eens willen vragen, waarom in ons leger het getal luitenants nooit voltallig is. Zou dat het rationeel gevolg kunnen wezen van den overvloed van stof, die voorhanden is? Mij dunkt, dat dan de Regeering eenvoudig haar plicht niet doet, hoewel dat buiten de verantwoording van den schrijver is. Maar dan gaat de Generaal aldus voort:

'Mag men nu, wanneer de gegoede en hoogere standen zoo ruim-

schoots voldoen aan de militaire eischen (sic) die het vaderland aan zijn ontwikkelde zonen stelt, er in de verste verte aan denken om hun een verwijt van plichtverzaking voor te werpen?'

Och neen, - dat mag men niet! De 'gegoede en hoogere standen' zenden hunne zonen naar het leger uit reine vaderlandsliefde, gepaard aan zelfopoffering; - volstrekt niet, om een bestaan te vinden, - dat is bijzaak. Wie zou nu zoo onbillijk zijn, zulken ouders en zulken zonen te verwijten, dat ze hun plicht jegens het vaderland niet vervullen? De zonen gaan zelfs zoover in hunne vaderlandsche plichtsbetrachting, dat ze hun traktement aan 't lieve vaderland cadeau doen, tot groote zelfvoldoening van de respectieve papa's, die hun jongens, vóór 't in dienst treden, nadrukkelijk hebben ingeprent, dat ze alleen maar officier moeten worden voor de eer en 't genoegen van den Staat te dienen.

De schrijver, blijkbaar verontwaardigd en in geestdrift ontstoken door het denkbeeldig verwijt, dat de anti-dienstvervangers der voorname jongelingschap naar 't hoofd werpen, die uit reine vaderlandsliefde naar den officiersrang haakt, zegt verder:

'Een verwijt daarop gegrond, dat dezulken, die eene andere loopbaan inslaan - soms nog omdat zij bij de concurrentie de militaire loopbaan niet mochten bereiken' - met andere woorden, omdat ze gedropen zijn voor hun examen en dan een ander middel moeten zoeken, om hunne vaderlandsliefde gratis ten toon te spreiden, - 'en hunne neiging volgen om op ander gebied als waardige leden der maatschappij op te treden en hun vaderland te dienen, alsdan weinig roeping gevoelen om zich gedurende vijf jaren als soldaat voor den krijgsdienst beschikbaar te stellen en als milicien in een rang en omgeving ver beneden hun stand te dienen; en dat terwijl er gelegenheid genoeg bestaat om zich te doen vervangen door 'lieden' - geene ontwikkelde zonen, het zijn maar 'lieden' - 'die, zonder geld en tot een minderen stand behoorende, aan die plichten even goed en beter (sic) kunnen voldoen', enz.

Ziedaar een echt rhetorisch en logisch juweel! Jongens, die hunne 'neiging volgen om op een ander gebied dan het militaire, als waardige leden der maatschappij op te treden en hun vaderland te dienen', mogen *per se* hun militairen dienstplicht niet zelf vervullen; zij moeten dat overlaten aan 'lieden' van minder allooi, die er gemeen genoeg voor zijn. Ontwikkelde jongens, die gezakt zijn voor hun militair examen, mogen niet ingelijfd worden bij het leger. Men mag die jongens vooral niet storen in hunne 'neiging om op ander gebied - altijd uit vaderlandsliefde en zonder bezwaar van de schatkist - als waardige leden der maatschappij op te treden'; wrant ze gevoelen immers geene roeping, om 'in een omgeving ver beneden hun stand te dienen'? - Hoe komt het ook in iemands brein op, zoo iets van gedistingeerde jongelui te vergen, terwijl er zoovele 'lieden' zijn, die men voor een handjevol geld kan omkoopen, om het gemeene

baantje van ‘zelf-dienen’ over te nemen, en die nog wel *beter* de plichten, welke de militaire dienst oplegt, kunnen vervullen dan gezegde hoogst fatsoenlijke jongelui? - De quintessens dezer voortreffelijke redeneering is, dat de proletariërs eigenlijk de mannen zijn, die in de gelederen van het leger behooren te staan, maar de fatsoenlijke jongelui niet. Dat is eerst echt ‘nationaal’ volgens Generaal E.

‘Neen’, roept de schrijver in edele verontwaardiging uit, - ‘zulk een krenkend verwijt is hoogst onbillijk voor de hoogere standen.’

Ik ben overtuigd, dat de ‘hoogere standen’ den Generaal een pluimpje zullen geven. Il a mérité de la patrie - neen, de l'aristocratie. - We leven in een tijd van gelijkmaking - eene periode, die de wereld sinds haar bestaan onverpoosd ziet terugkeeren. Ieder mensch, hoe beschaafd of onbeschaafd hij moge zijn, heeft in zijn gemoed een kiem van rechtsgevoel, en dat rechtsgevoel zegt hem, dat hij gelijkstaat met zijn evenmensch. De door fortuin begunstigden spelen een gevaarlijk spel, als ze zich op hun hooger maatschappelijk standpunt - hun dikwijls door het toeval aangewezen - beroepen, om zware lasten van hunne schouders te schuiven op die van minder bevoorrechten. - Lasten, welke het algemeen maatschappelijk belang ons opleggen, moeten we gezamenlijk dragen, ieder naar zijne krachten en zijn vermogen, en de last van zijn erf te verdedigen is een vanouds geheiligde plicht, dien een eerlijk man niet mag afkoopen. - Zoude schrijver van ‘Dienstvervanging’ denken, dat de arme loteling en des armen lotelings ouders niet morren tegen den gedwongen krijgsdienst, als de milicien wordt ingedeeld en opgeroepen? En heeft de schrijver er wel eens over gedacht, hoe hard het moet zijn voor dien loteling en voor zijne ouders, als hij ‘'t werk’ moet laten liggen, welks opbrengst mede hielp, om 't arme huishouden aan den gang te houden? En hoe die loteling en zijne ouders dan eene vergelijking maken tusschen hem en den leeglooper, die alleen geld kost aan zijne oudelui, in plaats van iets tot de huishoudelijke welvaart bij te brengen, en hoe ze dan wraak roepen over zulk eene onbillijkheid? Neen, zeker. 't Is zoo moeielijk, zich te verplaatsen in den toestand van zulke ‘lieden’, als men zelf tot de ‘hoogere standen’ behoort.

Ik zie dan ook in des schrijvers opstel een welgemeend pleidooi in 't belang der ‘hoogere standen’. Anders niets.

En dan gaat hij voort, ‘te wijzen op den goeden, gewilligen geest, die, in het algemeen, onze miliciens kenmerkt, die bij hunne opkomst aan het militaire leven geheel vreemd zijn en in den regel weinig ingenomen met hunne indeeling bij het leger’ - Ei! - ‘waar zij al dadelijk aan de buitengewone inspanning van een snelle dressuur worden onderworpen, terwijl velen onder hen de overtuiging hebben, dat zij tehuis noode kunnen gemist worden’.

Hoe gemoedelijk! - Maar ze kunnen immers thuis veel beter gemist worden, Generaal, die jongelieden uit de ‘minder gegoede en lagere

standen', dan de gedistingeerde jongelui in hun thuis? Dat is immers de bedoeling? - Ge zegt ten minste niets vóór die arme drommels; ze zijn goed genoeg voor chair à canon, is 't niet?

Neen, - geene 'verwijtende gedachte' komt bij den schrijver op, 'maar alleen om het *speciaal* verwijt van plichtverzaking aan de hoogere standen' - altijd *hoogere standen* - kan hij zich 'niet weerhouden van deze opmerkingen te maken: ware de militaire geest even levendig - in quantitatieve verhouding - bij de minder als bij de meer gegoeden, zoo zou alle nog overblijvende zorg voor de goede aanvulling der vaste kaders door vrijwillige dienstneming wel geheel zijn weggenomen.'

De Heer vergeve 't hem, hij weet of wil niet beter! zou ik geneigd zijn uit te roepen. - De hoogere standen vervullen hun militairen plicht; de mindere doen dat niet. Bij de hoogere standen is de 'militaire geest levendig' - want zij dienen uit louter liefhebberij; - 'bij de mindere is die geest dood, en daarom bestaat er zorg voor de goede aanvulling der vaste kaders'. Zoo? - Dan is er toch nog kadernood? Ik heb dat uit des Generaals redeneering maar weinig kunnen merken.

§ 6. 'In nauw verband met de nu afgehandelde beschuldiging tegen de hoogere standen' - alweer 'hoogere standen' - 'die zich doen vervangen, staat de diepe minachting, die men tracht te voeden en te bestendigen ten aanzien van hen, die zich tot die vervanging aanmelden, ten aanzien van de plaatsvervangers, die men zoo gaarne als de paria's der maatschappij zou willen brandmerken. Eens in die richting werkzaam, schijnt men zich zoozeer door de leuze die men aanheft te laten vervoeren - in den regel te goeder trouw - dat alle billijkheid tegenover de minst bevoorrechte medeburgers wordt verzaakt.'

Deze stelling - of paradox - is zeer verdienstelijk opgemaakt, - maar Steenstra-zaliger, die achter zijne opgeloste stellingen altijd voegde: 'dat te bewijzen was', zou het achter deze niet geplaatst hebben, evenmin als ik. De anti-dienstvervangers hebben 't niet tegen de 'plaatsvervangers', maar wel tegen 'de plaatsvervanging' - tegen het beginsel. Dat ze van de plaatsvervangers niet veel goeds zeggen, heeft zijne reden. In den regel *kunnen* ze niet goed zijn, zoolang er in ons land geen broodsgebrek is onder den nijveren, arbeidenden stand. De koopprijs voor den *remplaçant* is betrekkelijk laag en de remplaçanten-koopman steekt er een goed gedeelte van in zijn zak. De 'lieden', - om bij het woord van den Generaal te blijven - die zich voor eenige honderden guldens verkoopen, zijn gewoonlijk ongehuwde mannen, die òf geen ambacht kennen, dat meer bedrevenheid en overleg vereischt dan zandkruien, òf die geen lust in gestadigen arbeid hebben. Is 't een getrouwd man, die van zijne vrouw vergunning heeft, om als plaatsvervanger te dienen, dan deugt hij waarschijnlijk

nog tot veel minder. - Maar volgens den schrijver zal hij toch altijd nog goed genoeg zijn voor soldaat.

‘Diepe minachting’ - 't is eene brommerige uitdrukking, op effect berekend. Ja. het remplaçanten soort is wel eens ruw gekarakteriseerd in geschriften van het anti-dienstvervangingbond, in andere geschriften en door zoovelen, die door ervaring de overtuiging hebben verkregen, dat de plaatsvervangers worden gezocht en gevonden onder het minste soort onzer voor den dienst bruikbare mannen. 't Is waar, men had de heeren plaatsvervangers met meer deferentie kunnen bejegenen, - dat stem ik toe. Ik houd ook niet van groote woorden en krasse uitdrukkingen, zelfs niet tegenover ‘lieden’ van laag allooi, zooals de plaatsvervangers, op weinige uitzonderingen na, zijn.

Er is iets bij uitstek humaans in die verdediging van onze brave plaatsvervangers, en ik moet hieruit afleiden, dat de schrijver eene bijzondere studie heeft gemaakt van het karakter dezer belangwekkende ‘lieden’. - Waar de Generaal zijne physiologische remplaçantenkennis heeft opgedaan, weet ik niet, want als men, zoo te zeggen, nooit in of voor de gelederen heeft gestaan, derhalve met die ‘lieden’ zoo weinig mogelijk in aanraking is geweest, is 't, dunkt mij, nog al moeielijk, zoo niet onmogelijk, over hun gehalte te oordeelen.

De schrijver noemt zijne beschermelingen ‘minst bevoorrechte burgers’. - Nu, daar heb ik vrede mee, maar niet met het beginsel, om zijne soldaten bij voorkeur te gaan zoeken onder die soort van burgers. Ik heb nog eene bijzondere grief tegen den schrijver. Als hij zegt, dat ‘men’ - dat zijn de mannen van de anti-dienstvervanging - zich zoozeer door de leuze, die men aanheft, laat vervoeren, dat men alle billijkheid jegens die dierbare remplaçanten uit het oog verliest, voegt hij er, in parenthesis, bij: ‘*in den regel* te goeder trouw’.

Zoo, zoo! Dan toch ook te *kwader* trouw. Waarom te kwader trouw? De heele aanval is vrij duidelijk gericht tegen het verbond der anti-dienstvervanging en ik geloof zelfs meer speciaal tegen het Hoofdbestuur, dat dan toch de ziel der beweging is. - Er moet dus ook, volgens den schrijver, *kwade* trouw onder de leden van dat bestuur schuilen. Ik zou wel eens willen vragen, waarom? Die mannen hebben zich zeker niet verbonden, om de plaatsvervangers - een hoopje ‘minst bevoorrechte burgers’ in onze maatschappij - opzettelijk zwart te maken in de oogen der natie, uit louter pleizier. Ze komen op voor een beginsel en geen hunner kan er persoonlijk belang bij hebben, dat Arthur of Eduard, die tot de ‘hoogere standen’ behoort, in plaats van zelf te dienen, een van des schrijvers ‘lieden’ huurt, om 't voor hem te doen. Van *kwade* trouw kan alleen sprake zijn, zoodra er ‘persoonlijk belang’ in 't spel komt. Van *kwade* trouw in deze materie kan alleen quaestie zijn bij hen, die tot de ‘hoogere standen’ behooren en hunne eigen zonen van den krijgsdienst willen ontheffen, om den last op de schouders van ‘lieden’ over te dragen, die aan 't pakjes dragen

voor anderen gewoon zijn. Niet bij de voorstanders van de afschaffing der plaatsvervanging is *kwade* trouw te zoeken, - verkeerde overtuiging, dat zou mogelijk zijn - maar *kwade* trouw is te zoeken en te vinden bij hen, die persoonlijk belang hebben bij de zaak, en dat zijn de voorstanders der plaatsvervangers - niet de tegenstanders.

Het lijdt geen twijfel, of de schrijver is zelf ter goeder trouw, want hij kan geen ander belang hebben bij de zaak, welke hij verdedigt, dan wat hij vindt in zijn patriotisme. Hij zou alleen *niet* ter goeder trouw zijn, wanneer hij - zooals onder politici wel eens voorkomt - eene gewraakte instelling wilde verdedigen, om aan eene politieke partij te behagen en zich mogelijk te maken, om op het Staatskussen te komen. Maar niemand zal den schrijver van ‘Dienstvervanging’ van zulk een toeleg beschuldigen, en ik allerminst, - hoewel die mogelijkheid toch meer voor de hand ligt dan die, welke de Generaal bij enkele voorstanders van het beginsel ‘persoonlijke dienstplicht’ onderstelt.

De mannen der anti-dienstvervanging mogen gerust bij hunne ‘leuze’ die voegen van ‘belangeloosheid’. En de voorstanders der plaatsvervanging bij de hunne: ‘egoïsme’. Hierin ligt het groot verschil.

De schrijver weidt verder in zijne § 6 uit over de plaatsvervangers van vroeger en toont ook hier weer zijn medegevoel voor deze ‘lieden’. Hij spreekt van den ‘armen plaatsvervanger’, die van weerszijden werd uitgestooten, maar hij erkent tevens, dat de plaatsvervangers toen ‘meestal niet ten onrechte als het uitschot der maatschappij werden gestempeld’. Er waren toen zooveel vrijwilligers in 't leger, ‘dikwijls ook van twijfelachtig gehalte’, en daarom werd door de militaire bevelhebbers de minachting aan den plaatsvervanger niet bespaard.... ‘Zoodanige opvatting is nog aan vele oude militairen uit die vroegere tijden bijgebleven om hen gaarne te doen instemmen met hetgeen een deel van het jongere geslacht ten opzichte der dienstvervanging verkondigt’, enz. Wien de schoen past, trekke hem aan. - Die ‘oude militairen’ kennen de plaatsvervangers van vroeger en van nu; ik behoor ook tot die ‘oude militairen’, en ik kan geen merkbaar verschil vinden tusschen het oude en het nieuwe soort. - Misschien heeft Generaal E. gedurende zijn langen stafdienst het verschil beter kunnen opmerken. 't Is anders wel aardig, het compliment aan die oude officieren, dat ze zich laten medenemen aan den leiband der jongeren. Ja, als we oud worden, maakt men ons voor idioot uit. Vieux soldat, vieille bête.

§ 7. ‘Als men onbevangen de hedendaagsche maatschappij beschouwt, wat blijft er dan over van het vernederende, dat er voor den man zonder verzekerd bestaan in zou gelegen zijn om zijn lot te verbeteren door het aannemen van hand- of plaatsvervangersgelden bij het zich beschikbaar stellen voor 's lands dienst?’

Wel niets. Er blijft niets van over. Maar wie heeft gezegd, dat het vernederend is, geld te ontvangen voor aangenomen werk? Elke

arbeider is zijn loon waard; dit geldt niet alleen voor de ‘hedendaagsche maatschappij’ - maar voor alle vroegere en toekomstige maatschappijen, en we zijn nu ten minste, goddank, zoover, dat we er rondweg voor uit durven komen. Arbeid adelt, arbeid is eervol; aan ‘eerlijk verdiend geld’ kan nooit eene smet kleven. De plaatsvervanger verdient zijn geld eerlijk; - dat zal geen eerlijk mensch - al is hij tegen het plaatsvervangingstelsel - ooit ontkennen. Al wat er verder in deze § voorkomt, om te betoogen, dat het geene schande is, geld aan te nemen, dat eerlijk is verdiend, en dat ‘handgeld’ even fatsoenlijk is als ‘gratificatie’, kan ik dus wel overslaan.

§ 8. ‘Hoe zou men thans den goeden geest en de plichtsvervulling van ons leger in het algemeen kunnen huldigen, wanneer ongeveer het □ deel der manschappen blijken gaf uit het schuim der natie te bestaan’?

Wie huldigt dien goeden geest? - De plichtsvervulling laat ik daar - want de soldaat, die zijn plicht niet vervult, gaat in de doos - dat weten de plaatsvervangers het best bij ondervinding. - Maar ‘goeden geest’! Wat bedoelt de schrijver met ‘goeden geest’? Blijkt die uit het geregeld waarnemen van den dagelijkschen dienst in vredestijd? Och, dan gaat alles immers als van een *papier de musique.* De dienst wordt op het dagelijksch rapport uitgeschreven, en iedereen doet, wat hem gecommandeerd is, - kalmpjes weg. Dat □ gedeelte moet mede, of 't wil of niet, en is niet bij machte, om den goeden geest der andere □ gedeelten - haar door de krijgstucht ingeprent - te bederven. Ik laat liever dien ‘goeden geest’ nu maar rusten, want als ik den geest onzer soldaten moest kenmerken, zou ik liever van hen zeggen: ze zijn gewillig en doen, wat ze niet laten kunnen.

‘Wanneer men nu bewijzen bijbrengt,’ zegt de schrijver, ‘dat de plichtvervulling der plaatsvervangers nog veel te wenschen overlaat, dan is er op te wijzen, dat bij de achtereenvolgende ontwerpen tot herziening der militiewet meermalen de weg is aangewezen om afdoende verbeteringen in deze te verkrijgen.’

Derhalve: de *plichtsvervulling der plaatsvervangers laat veel te wenschen over.* De ‘bewijzen zijn bijgebracht’ en de Regeering acht het noodig, *afdoende verbeteringen in deze te verkrijgen.* Dit klopt weer niet juist met die ontboezeming over den *goeden geest en de plichtsvervulling* van zoo even.

‘Men zou’, meent de schrijver, ‘den leeftijd der aan te nemen plaatsvervangers kunnen beperken tot op 24 à 25 jaar; dan verkreeg men, de weinige vrijlotingen daargelaten, vrijgestelden als eenige zoons of wegens broederdienst, op een leeftijd, dat slechte neigingen, die bij hen mochten voorkomen, door de militaire tucht kunnen worden bestreden, om hen tot goede soldaten of tot betere burgers te vormen.’

De voorstanders van den persoonlijken dienstplicht zijn den Generaal

E. dank verschuldigd voor deze voortreffelijke zinsnede - eene der beste, die ik in zijn opstel heb kunnen ontdekken.

Slechte neigingen, die bij jongelieden mochten voorkomen, kunnen dus door militaire tucht worden bestreden, om hen tot goede soldaten of tot betere burgers te vormen.

Maar de geachte schrijver maakt blijkbaar eene exceptie ten aanzien van de gedistingeerde jongelui uit de ‘hoogere standen’. Of kunnen die jongelui geene slechte neigingen hebben? Ik heb wel eens gehoord, - bij ondervinding weet ik 't minder, want ik behoor eigenlijk niet tot de ‘hoogere standen’, die zich liefst boven de wet verheffen, - dat men vooral bij jongelui, in weelde opgevoed, meer slechte neigingen aantreft dan bij de ‘lieden’, die geen geld hebben, om plaatsvervangers te koopen. Zou dan die militaire tucht ook niet goed voor die jongelui zijn, om hen tot goede soldaten en betere burgers te vormen? We hebben immers goede soldaten en betere burgers noodig? Of niet? - Maar als men tot de ‘hoogere standen’ behoort, behoeft men geen goed soldaat te zijn; want men stelt een plaatsvervanger. En ‘betere burger’? - Wel, de ‘hoogere standen’ bezitten de beste burgers. - Men haalt er de burgemeesters uit. - En beter dan best kan men toch niet zijn. - Ik geloof, dat ik nu vrij goed redeneer in den geest des schrijvers en zijner geestverwanten.

Nu kom ik aan een opmerkelijk stukje, dat den tegenwoordigen M. van O. zeker veel pleizier heeft gedaan, als Z.E. 't heeft gelezen, wat ik wel waarschijnlijk vind.

‘Moet men daarom alleszins toejuichen de onlangs door den M. van O. genomen beschikking om de plaatsvervangers, die zich zulks waardig maken, ook in het militiekader op te kunnen nemen, zoo kan ik mijne verbazing niet verzwijgen, dat zij, die als leden van den anti-dienstvervanging-bond zoo luide hun leedwezen verkondigen, dat de dienstvervanging slechte elementen in het leger brengt, den staf over den minister breken, die, door billijke waardeering der goeden, verbetering zocht en ongetwijfeld verkrijgt. Het is alsof zij den plaatsvervanger stelselmatig willen neerdrukken, om dan op grond van zijn slecht gehalte, hun stelsel door te drijven. Zoo kan, bij goede bedoelingen, die ik niet wil miskennen, opgewondenheid over eene leuze tot onbillijk oordeel leiden!’

Het uitroepingsteeken, dat achter deze voortreffelijke zinsnede staat, is niet van mij, en dat spijt me, anders had ik 't er neergezet. - De geachte schr. spreekt daar van ‘goede bedoelingen’, en dat geeft me aanleiding tot de opmerking, dat hij voorzeker ook met goede bedoelingen den Minister hier in bescherming meent te moeten nemen; - maar ik voor mij kan niet vinden, dat den Minister daarmede een groote dienst wordt bewezen.

Wanneer bijv. 's Ministers voorganger den maatregel had genomen, thans door Generaal Weitzel ingevoerd, dan zou men 't van diens stand-

punt zeer verklaarbaar en consequent hebben gevonden; maar met den Generaal W. is dat heel iets anders. Was 't al eenigszins vreemd, dat Z.E. als voorstander van de anti-dienstvervanging en lid van 't Hoofdbestuur des verbonds zitting nam in een ministerie, dat geen persoonlijken dienstplicht in zijne banier kon voeren, - onverklaarbaar is 't, dat juist de heer W. als minister eene premie gaat stellen op de plaatsvervanging. Om consequent te blijven, had Generaal W. dit nooit mogen doen. Schijnbaar althans verloochent hij een beginsel, waarvoor hij jaren lang heeft gestreden. Daarom breek ik mede den staf over den Minister en dat zal iedereen doen, die waarde hecht aan beginselvastheid.

Maar er is nog iets anders, wat Generaal E. - zeker ook ‘met de beste bedoeling’ - in deze over het hoofd ziet. De Minister wil wel goede plaatsvervangers tot onderofficier bevorderen, maar hij zondert hen uit, die vroeger als onderofficier hebben gediend. Deze exceptie komt hierop neer: ‘Gij, kerel, die vroeger onderofficier zijt geweest, zijt laag genoeg, u als plaatsvervanger te verkoopen, - gij verdient geen onderofficier te worden.’ - Misschien heeft de Minister eene andere redeneering, om zijne uitzondering een schijn van billijkheid te geven, maar dit belet niet, dat ik ze onverklaarbaar en dwaas vind. Stelselmatig wordt dus hier een werkelijk goede plaatsvervanger, aan wien men tevens een goed onderofficier kan hebben, door den Minister achtergesteld bij een minder bruikbaren.

De schr. zegt verder, dat hij ‘veel liever een bond zag opgericht, dat zich ten doel stelde om de maatregelen tot verheffing der milicien-plaatsvervangers te steunen en vooral om bij de natie het vooroordeel ten hunnen aanzien te doen verdwijnen. Daardoor zouden ook de goede elementen van de mindere standen worden aangemoedigd om zich niet door een valsche - in vele opzichten wel te verklaren - schaamte te laten weerhouden van op een eerlijke wijze hun lot geldelijk te verbeteren, door zich, wanneer zij door broederdienst of anderszins van de militie vrij geworden zijn, toch als milicien-plaatsvervangers aan dien eervollen militairen dienst te wijden, hetzij tijdelijk, hetzij blijvend, door gebruik te maken van art. 9 der militiewet.’

Wat belet den Generaal, als hij veel liever zulk een verbond zag, zelf er een op te richten? Ik wed, dat zoo'n bond over vrij wat meer financieele middelen zou te beschikken hebben dan het anti-dienstv. bond. Want alles, wat geld heeft en persoonlijk belang bij 't behoud van het remplaceeringstelsel, zou lid worden en er een goeden duit voor overhebben. Men kon dan propaganda maken op ruime schaal en de natie nog afkeeriger van den krijgsdienst maken, dan ze is; want zeker is 't, dat de ‘leuze’ der plaatsvervanging enkel geschikt is, om de ‘lieden’, die dienen moeten, tegen den dienst in te nemen. Zij redeneeren aldus: ‘Als de groote lui zooveel beweging maken, om te zorgen, dat hunne jongens geen soldaat worden, dan is 't, omdat het

baantje te gemeen is voor hen, maar goed genoeg voor ons.' - Hoe is 't mogelijk, die 'lieden' te willen opdringen, dat ze zich aan een 'eervollen dienst' wijden, als men door woord en daad hen doet gevoelen, dat het voor voorname jongens vernederend is, dien 'eervollen dienst' zelf te verrichten?

§ 9. 'Meermalen sprak de anti-dienstvervangingbond, in betrekking tot dit onderwerp, van een praerogatief der hoogere standen, dat moest worden weggenomen; zeker met de beste bedoelingen, maar toch wordt dit thema bij socialistische redevoeringen en geschriften gebruikt om de lagere standen tegen de hoogere op te zetten; er wordt misbruik gemaakt van de onjuiste toepassing van een indrukwekkend, hatelijk woord.'

Derhalve, in het verbond der anti-dienstvervanging schuilt 'socialisme'. - Nu, 't is wel mogelijk, want buiten een zeker socialistisch beginsel kan geen constitutioneele staat leven, en dat beginsel is gelijkheid in 't dragen van gezamenlijke lasten, - ieder naar evenredigheid van zijne draagkracht. Waar dit beginsel niet gehuldigd wordt, komt despotisme of anarchie in de plaats. Maar wie dat beginsel huldigt, behoeft daarom nog niet een 'socialist' te heeten, die 't volk opruit tegen de 'hoogere standen'. Zooals de schr. van 'Dienstvervanging' 't wel wil doen voorkomen, zijn wij, voorstanders van den persoonlijken dienstplicht, socialisten, en dan kom ik tot de verrassende ontdekking, dat Keizer Wilhelm, Vorst Bismarck en Graaf Moltke drie zeer gevaarlijke socialisten zijn en, lieve hemel, al die Duitsche vorsten, hunne adellijke generaals, etcaetera, eveneens! - 't Is ook aardig, dat we in 't heele opstel 'Dienstvervanging' geen woordje vinden over de legers der groote Europeesche Staten, waar 't beginsel van persoonlijken dienstplicht den grondslag vormt van de lands-verdediging. De schrijver had toch zulk eene schoone gelegenheid gehad, om aan te toonen, hoe verderfelijk het stelsel daar werkt, hoe de vreeselijke nederlagen der Duitsche legers in de laatste oorlogen bijv. enkel en alleen te wijten zijn aan dien rampzaligen persoonlijken dienstplicht.

Wij zijn dus socialisten, Grutter en ik - zeker met de beste bedoelingen, zooals de schrijver zegt. - Natuurlijk, een socialist heeft even goed 'beste bedoelingen' als iemand uit de 'hoogere standen'. Beiden bedoelen ze hun eigen voordeel, behalve dat socialisten van ons slag ook aan 't algemeen voordeel denken. Maar de Generaal E. brengt de zaak eenvoudig terug tot de geldquaestie. De 'hoogere standen' koopen zich voor geld een praerogatief; derhalve, 't komt hun eerlijk toe. - Ja, zoo doet men met geld alles; zelfs de grootste onbillijkheden. 't Geld, dat stom is, maakt recht, wat krom is. - Men kan wel door geld in den hemel komen, terwijl een arme drommel - die in den grond beter is dan de man, die zich na zijn dood in den hemel laat bidden, - doodeenvoudig naar de hel gaat. - De heeren plaatsvervanger-beschermers schijnen niet van oordeel, dat er op den mensch zedelijke en maatschappelijke plichten rusten, die hij niet voor

geld mag afkoopen. Zulk een plicht is de verdediging van zijn eigen land en erf. Daarom ook verdient de plaatsvervanging uit het oogpunt der moraliteit afkeuring en is het praerogatief der rijken van zich aan dien zedelijken plicht te kunnen onttrekken, onbillijk. Het is de plicht van een Christelijk mensch, om te bidden, - en hoewel er ook Christenen zijn, die 't voor anderen doen, misschien wel met evenveel succes, alsof de belanghebbende 't zelf deed, - zou 't toch een verstandig mensch nooit in 't hoofd komen, om zijne Christelijke plichten voor eene ruime fooi aan een ander te endosseeren.

§ 10. Thans gaat de Generaal E. na, wat er voor de onderscheidene standen der Maatschappij voor hun eigen belang op te winnen zoude zijn, wanneer de bepaling, die den rijken man gelegenheid geeft, om den militiedienst te ontgaan, werd opgeheven.

Vooreerst zou ik willen doen opmerken, dat het den voorstanders van den persoonlijken dienstplicht minder te doen is, om den rijken een praerogatief te ontnemen, - hoewel ze hun het praerogatief van afkoop der militaire dienstvervulling blijven betwisten - dan wel om in 't belang onzer nationale verdediging het beginsel te doen zegevieren, waaraan Pruisen het te danken had, dat het, na de nederlaag van Napoleon in Rusland, zijn leger van 40000 man als door een tooverslag kon herscheppen in eene geduchte krijgsmacht van honderdduizenden voor den oorlog geschikte soldaten. Ik voor mij, en bijna allen, die dat beginsel voorstaan, willen niet uit afgunst jegens de rijken hun 't praerogatief ontnemen van ‘boom-afhouden’, zooals ze dat, geloof ik, bij de marine noemen, en dat zeggen wil: lastige baantjes van zich afschuiven; - och, neen, zulke verharde socialisten zijn we nog niet. We kunnen best velen, dat de zon in 't water schijnt, en we gunnen den rijken nog veel meer praerogatieven, - zooveel als ze maar willen, mits het belang van anderen, en vooral 't nationaal belang, er niet door wordt benadeeld.

Maar nu verder. De schrijver zegt:

1°. ‘*Voor de hoogere standen,* die zich thans doen vervangen. De toestemming, aan ieder gegeven, is eene bevoegdheid waarvan zij, uit den aard der zaak gebruik maken... en die wordt hun ontnomen.’

Zeker is dat een nadeel voor de ‘hoogere standen’; maar niemand heeft ook ooit beweerd, dat men door het afschaffen der plaatsvervanging het voordeel der ‘hoogere standen’ beoogde. Zeker, zij zouden bij de afschaffing der plaatsvervanging niet *direct* in hun eigen belang winnen; maar *indirect* toch wel - voor 't geval bijv., dat we ons tegen een sterken vijand moeten verdedigen of onze neutraliteit met de wapens in de hand handhaven. Dan zou het kunnen blijken, dat een echt nationaal leger, uit alle standen der maatschappij samengesteld en met eene geduchte reserve achter zich, voor die taak was opgewassen, - evenals het in den tegenwoordigen toestand blijken zou, dat ons anti-nationaal leger er niet voor berekend is.

2°. *Voor de minder gegoeden.* De schrijver toont aan, dat zij bij de afschaffing der plaatsvervanging niets kunnen winnen, omdat zij 'tzelfde zouden moeten doen, wat ze nu doen. - En dan komt de schrijver op het geliefde thema der anti-afschaffers van de plvv. Maar thans, zegt hij, 'ontmoeten zij - n.l. de minder gegoeden - bij hunne opkomst, in het algemeen, hunne gelijken in stand en fortuin en niet hunne meerderen, zooals dan het geval zou zijn.

Die ongelijkheid kan hun zeker niet aangenaam zijn bij het vervullen van gemeenschappelijke dienstplichten, en zulks te minder, omdat het wel niet te ontgaan zal zijn, dat dit tot vele exceptiën aanleiding zal geven. Men denke aan het vergunnen, onder bepaalde omstandigheden, van het bewonen van eigen kamers; het afkoopen van dagelijksche corveeën; het vrijstellen, tengevolge van af te leggen examens, zoowel van corveeën als van het langer in dienst blijven na afloop der eerste oefening (blijvend gedeelte): in één woord, aan allerlei exceptiën, waarvan hoofdzakelijk de rijkeren genot zouden hebben.

Veel kans zouden de minder gegoeden dus hebben dat de druk van langeren dienst, als blijvend gedeelte, voor hen werd verzwaard, terwijl thans juist het omgekeerde bestaat, omdat de plaatsvervangers in de eerste plaats voor dit blijvend gedeelte worden aangewezen.

Niets dan nadeel, en volstrekt geen voordeel hebben zij dus van de afschaffing der plaatsvervanging te verwachten.'

De 'minder gegoeden' zien en ontmoeten de hoogere standen dagelijks in het gewone leven; ze weten, als ze niet idioot zijn, dat die 'hoogere standen' maatschappelijk even hoog of hooger boven hen staan, als zij, 'minder gegoeden', staan boven den 'minderen man', - waarmede de schrijver waarschijnlijk ook het allerminste soort bedoelt. - Nu vat ik niet, dat die 'minder gegoeden' nu eensklaps in opstand zouden komen, als ze die 'hoogere standen' in hunne onmiddellijke, dagelijksche nabijheid een klein stukje van hunne praerogatieven zagen uitoefenen, - zooals het bewonen van eigen kamers en het verkoopen van corveeën. De 'minder gegoede' is er toch aan gewoon, de 'hoogere standen' in mooie huizen en mooie kamers te zien wonen, en hij is er ook aan gewoon, zich zijn arbeid door de 'hoogere standen' te laten betalen. En dat hij, die door zijne meerdere kunde het eerst bekwaam wordt voor den dienst, dienvolgens het eerst weer naar huis gaat, is zoo natuurlijk, dat niemand er iets tegen zeggen kan. - Maar in ieder geval hebben die 'hoogere standen' dan toch ook denzelfden plicht moeten vervullen als de 'minder gegoeden', al is 't op iets aangenamer wijze, - terwijl ze nu zich aan dien plicht onttrekken, hetgeen den 'minder gegoede' vanzelf de klacht op de lippen brengt, dat, terwijl de 'hoogere standen' op hun gemak thuis blijven, ten einde niet in hunne aangename bezigheden of hunne uitspanningen of hun nietsdoen gestoord te worden, - hij, 'minder gegoede' onverbiddelijk uit zijn werkkring wordt gerukt, om een nationalen plicht

te volbrengen. - Zoo is nu eenmaal de mensch, dat bij zulk eene ongelijkheid, waarbij hij de minst bevoordeelde is, onbillijk vindt, heel wat onbillijker dan de ongelijkheid, waarmede hij met den meer bevoordeelde in hetzelfde gelid staat.

Dat men nu de plaatsvervangers, ongeacht of ze goed of slecht geoefend zijn, *per se* onder de wapens houdt, is mijns inziens niet rationeel en niet practisch. Voor een goed geoefend milicien-plaatsvervanger zou ik liever een minder geoefend milicien onder de wapens houden.

3°. '*Voor den minderen man.* Wat de plaatsvervanging tot eerlijke lotsverbetering kan aanbrengen voor de minst bevoorrechten in den maatschappelijken strijd voor het bestaan', zegt de schrijver, 'is hierboven behandeld, ik heb daaraan alleen toe te voegen, dat thans hiervoor door de meer gegoede burgers, ten bate der min gegoede, 8 ton à 1 millioen jaarlijks wordt verstrekt, hetgeen alsdan zou vervallen.'

Ik heb ook niets toe te voegen aan hetgeen ik zoo al van de plaatsvervanging heb gezegd, behalve dat die 8 ton à 1 millioen hier zoowat den dienst doen van zand in de oogen. Welk nut zou dat millioen wel aanbrengen? Ik geloof, dat het grootendeels dient, om den heeren speculanten in den edelen remplaçanten-handel aan een fatsoenlijk inkomentje te helpen en de 'nationale' drankwinkels te bevoordeelen.

'Wat blijft er nu over', roept de schrijver zegevierend uit, 'van de verkondiging aan den minderen man, dat ten zijnen nadeele een praerogatief van de rijkeren bestaat?'

Ja! En wat blijft er over van het langwijlig betoog des schrijvers? - Dat moet het publiek uitmaken.

§ 11. De Generaal E. gaat nu over, 'nadat hij de voornaamste beschuldigingen ten toets heeft gebracht', tot de bespreking van 'tgeen er nog overblijft.

Hij zegt, dat de afschaffing der d.v.v. jaarlijks ± 1600 personen uit de meer ontwikkelde standen in het leger zou brengen en dat hiervan 1200 's jaars meer dan thans tot militiekader zouden worden gevormd, hetgeen de behoefte ver zou overschrijden.

We zouden dus te veel van het 'goede' krijgen. De schrijver wil dus hiermede zeggen, dat er geen middel te vinden is, om van dat goede zooveel te nemen, als men noodig heeft. Is dat een bezwaar? - Maar in ieder geval is het bezwaar van niet genoeg van 't goede te kunnen krijgen, toch grooter, dunkt me.

De schrijver rekent uit, dat het verhoogen van het jaarlijksch contingent met ongeveer 1000 man - als gevolg van de afschaffing der plvv. - 'de kosten van het leger met 1½ à 2 ton zou vermeerderen, hetgeen den druk op de bevolking aanzienlijk zou verzwaren'.

Ei! Aangenomen, dat dit waar is en dat die 1½ à 2 ton niet konden bezuinigd worden op zekere oorlogs-uitgaven van problematisch

nut, - zou dan die 1½ à 2 op eene staats-begrooting van bijna honderd vijftig millioen den druk op de bevolking *aanzienlijk* vermeerderen?

Ik denk, dat de bevolking zoo wat niets zou merken van die boon in den brouwketel.

Maar zoo '1½ à 2 ton', dat klinkt! - evenals het millioen plaatsvervangersgeld, waardoor zooveel welvaart in Nederland wordt verspreid! - Groote cijfers maken altijd effect. Ze spelen vaak de rol van groote trom bij de Turksche muziek. Zoo ook hier.

§ 12. Voor zoover men de dienstplichtigen uit de bijzonder ontwikkelde jongelui niet tot kader kan gebruiken, zouden ze als soldaat in de gelederen moeten staan, en dat, beweert de schrijver, zou 'ten nadeele zijn van de goede verhouding van kader en manschappen, reeds in vredestijd, maar nog meer bij de diensten die in oorlogstijd van het leger worden gevorderd'.

Zou dit te gelijk een steek onder water zijn aan 't adres van den Minister van Oorlog à propos van zijne patjes-luitenants? Immers, er wordt beweerd, en naar 't mij voorkomt niet ten onrechte, dat de onderofficieren van den cursus bijv., van wie velen vrij wat meer weten, dan van den militie-luitenant wordt gevergd, niet met veel genoegen in zulk een milicien hun meerdere zullen zien. En dan onze flinke sergeant-majoors en onderadjudanten, wat moeten die hoog tegen deze meerderen opzien! - Ja, zoo iets moet, dunkt mij zoo, in mijn nuchteren eenvoud, ten nadeele van de goede verhouding tusschen meerdere en mindere strekken.

'De welgeplaatste eigenliefde of ijdelheid - als men dit woord in goeden zin wil gebruiken', zegt de schrijver, 'is een machtige hefboom tot stipte plichtsvervulling; doch de eenvoudige soldatenplichten zijn zeker een mindere prikkel voor den hoogbeschaafde, dan voor den man die zich als soldaat niet in zijne maatschappelijke positie terug gesteld beschouwt.'

In hoever nu eigenliefde of ijdelheid in een goeden zin te gebruiken zijn, weet ik niet; ik dacht tot nog toe altijd, dat ze het kenmerk waren van weinig verstand of van slecht gebruikt verstand, - maar het woord daargelaten. Of nu de prikkel, om zijn plicht te doen, voor den hoogbeschaafde minder is dan voor den laagbeschaafde, gaat ons eigenlijk minder aan, maar ik vertrouw, dat een hoogbeschaafde - niet in naam, maar inderdaad - dan toch ook verstand genoeg heeft, om zijne eigenliefde het zwijgen op te leggen, waar de noodzakelijkheid en 't algemeen belang dit meebrengen. Is zijne hoogbeschaafdheid niet van die kracht, dan is 't eene weldaad voor hem, dat hij practisch leert, wat zelfverloochening is.

'De onderofficier van het vaste kader zal tegenover hen' - dat zijn de 'eenvoudige man' en de plaatsvervanger - 'zijn meerderheid beter gevoelen... dan wanneer hij zich steeds gesteld zag tegenover en boven zijne meerderen in maatschappelijke positie met verfijnde levensopvatting.'

Maar is dan de meerderheid, die de krijgstucht geeft, niets? Die meerderheid bestaat in het feit, dat de recruut - hoe hoog of laag beschaafd hij moge zijn - in ieder geval leeren moet van den superieur. Het moet al een heel min sergeantje zijn, die, tegenover een aristocratischen recruut staande, wien hij 't a.b.c. der krijgswetenschap moet inprenten, zijne minderheid gevoelt. Neen, zoo verlegen zijn onze onderofficieren niet uitgevallen.

'Dezen' - dat zijn de hoogst beschaafden - 'hoe onderworpen zij zich ook gedragen mogen, zullen niet nalaten zich - zij het dikwijls ten onrechte - boven het hun bevelend kader verheven te achten...'

Nu, dat mogen ze doen, als ze 't maar niet toonen; en de krijgstucht is daar, om 't hun te beletten. Ik heb me ook wel eens, zelfs toen ik nog luitenant was, verheven gevoeld boven een majoor, zelfs boven een kolonel, - ja, de hemel moge 't mij vergeven, boven een generaal; maar, lieve hemel, - in dat geval is 't ergste, wat we ons durven veroorloven, bij sommige gelegenheden eene vuist in onzen zak te maken, niet waar? - Dat moeten die hoogst beschaafde jongelui dan ook maar leeren doen.

Dat kan hun later geen kwaad.

§ 13. Hier spreekt de schrijver over de schutterijen. 'Daar zou de aanvankelijke opleiding, door de "hoogere standen" verkregen, wel ten goede kunnen komen voor het officiers- en onderofficiers-kader...'

Dat zou ik ook denken; maar de invoering van den persoonlijken dienstplicht zou vanzelf moeten leiden tot eene totale reorganiseering der schutterij - of liever reserve - en die reserve, alleen bestaande uit geoefende soldaten en bekwaam kader, zou er dan heel wat anders uitzien dan onze tegenwoordige schutterij. Neem 't me niet kwalijk, Kapitein Dinges van de Lummeloorder schutterscharen.

'Daarentegen', vervolgt de schr., 'moet men toch ook erkennen, dat er vele schutterijen zijn, waar bij de officieren en onderofficieren meer en meer eene lofwaardige neiging ontstaat, om zich in de krijgsoefeningen en vooral in het gebruik der vuurwapenen te bekwamen. Zou nu de gewenschte oplossing niet te vinden zijn in de ontwikkeling van den goeden geest?'

't Is goed, dat Generaal E. 't maar vraagt. Nu behoeft het antwoord ook maar kort te zijn: Neen.

Is dat te Spartaansch? Nu, dan voeg ik erbij, dat hetgeen, wat men op den goeden geest laat aankomen, alleen iets goeds kan opleveren, wanneer de 'goede geest' pleizier in de zaak heeft, en nu mogen de schiet-wedstrijden den lust tot schieten hier en daar wat hebben opgewekt, de 'goede geest' zal er nooit zóó door ontwikkeld worden, dat de tegenwoordige schutterij met hare gebrekkige inrichting voor het staand leger eene vertrouwbare, duchtige reserve wezen kan. - Dat schermen met den 'goeden geest' is, dunkt mij, maar schermen

in den wind. Als men gebrek aan argumenten heeft, praat men maar over den ‘goeden geest’ en... all right.

De Generaal E. besluit zijn aanval tegen het anti-dienstvervangingbond met deze woorden:

‘In dien zin geloof ik, dat het vraagstuk op de rationeelste wijze en overeenkomstig den geest onzer maatschappij voor eene oplossing vatbaar is, door eene afschaffing der dienst-vervanging niet wel te verkrijgen.’

Dit laatste spatieer ik. Na al de klemmende (?) bewijzen, die de schrijver voor 't noodzakelijk behoud der plaatsvervanging heeft aangevoerd, verklaart hij kortweg, dat de oplossing van het militaire vraagstuk door eene afschaffing der dienstvervanging niet te verkrijgen is!

Het lijdt geen twijfel, dat alle mogendheden, die den persoonlijken dienstplicht hebben, bij 't vernemen van deze bondige uitspraak terstond de plaatsvervanging gaan invoeren.

In § 14 en volgg. doet de Generaal E. een aanval op hen, die in de Vereeniging tot de beoefening der Krijgswetenschap de volstrekte noodzakelijkheid der afschaffing van de dienstvervanging hebben bepleit. Nu, die heeren zijn mans genoeg, om, als ze 't noodig mochten achten, zelf te antwoorden. Bovendien, ik ben 't met onze ministers van oorlog eens: men moet ook iets aan anderen overlaten.

Ik heb gezegd.

De Voorzitter dankt den spreker voor zijne mededeeling en critische beschouwingen. Hij acht die ten zeerste eene nadere overweging en bespreking waard, maar het uur is reeds zoover gevorderd, dat hij de eventueele discussiën over het behandeld onderwerp tot eene volgende bijeenkomst wenscht te verdagen.

Kapitein Dinges. Voor die gelegenheid, Mijnheer de Voorzitter, vraag ik thans reeds het woord. Ik hoop dan de eer te hebben, den heer Kolonel van repliek te dienen, en kan hem thans reeds de verzekering geven, dat ik mij geheel aan de zijde schaar van den geachten schr. van ‘Dienstvervanging’.

De Kolonel. Ik heb daaraan geen oogenblik getwijfeld, waarde Kapitein der Lummeloorders. Ik hoop dan ook, op die bijeenkomst de eer te hebben, u het antwoord niet schuldig te blijven.

De Voorzitter meent het lid Grutter te mogen doen opmerken, dat de grondwetsherziening, welke hij nog in een ver verschiet waant, reeds vrij nabij schijnt.

Niets meer aan de orde zijnde, sluit hij de vergadering.

Eenige Delftsche curiosa uit de vorige eeuw.

Hoe te Delft in den loop der 18de eeuw met de *bedelaars* werd gehandeld, blijkt uit de volgende aanteekening, getrokken uit de Resolutiën van de Weth, een college, dat bestond uit den Officier, de vier Burgemeesters en de zeven Schepenen.

'Eenige bedelaars uit hoovden van bedelen hier op het Raadhuys gebragt, worden bij de eerste gelegenheid door den Officier (Schout) en Scheepenen verhoort; zoo het jonge vrouwluyden zijn met kinderen, worden dezelve, na een repremende(*) van den Officier ontfangen te hebben, door de Dienders(†) de agtertrap af van het Stadhuys en vervolgens ter stad uitgeleyd, op poene van geesseling, zoo zij in de stad weêr komen bedelen. Zoo het oude luyden zijn, die hier in de stad woonen, en door het Charitaathuys bedeelt worden, dan zet men hun voor 8 daagen op het Raadhuys *te water en te brood*, en vermaant hun voor altoos zich hier van te ontzien op poene van, zoo zij weêr bedelende bevonden worden, van hunne bedeeling van het Charitaathuys verstooken, en in het Tuchthuys te zullen geplaast worden. Eyndelijk, zoo het jonge luyden zijn, gezond van leeden, hier of elders woonagtig, uyt luyheid hun brood bedelende, zoo worden zij zonder conniventie (oogluiking) provisioneel voor een jaar in het Tuchthuys deezer stad gezet, om met hunnen handen-arbeid de kost te winnen.' -

In het tuchthuis werden ook *krankzinnigen* opgenomen; het droeg dan ook den naam van tucht-, dol- en werkhuis. Daarop slaat deze aanteekening:

'Geertruy R. om kranksinnigheid geconfineert in 't Tugthuys, en aldaar bezwangert, en hiervan door 2 Regenten aan de Heeren van de Weth kennisse gegeven zijnde, zoo is begreepen, dat de gemelde R. buytenshuys moest besteld (besteed) worden om te kramen; en zijn Heeren Regenten na een bekwame geleegendheid versogt om te zien, gelijk zij die ook voor 5 gl. 's weeks gevonden hebben; zijnde de Concherge-vrouw gelast de Luurmand(§) te laten maken, en op den doop en alimentatie van het kind order gesteld.' -

Een *onwillige tuchteling* gaf Heeren Regenten veel moeite. 'Na veele beproefde middelen' - zoo luidt de aanteekening - 'werd aan den Officier verzogt de adsistentie van de dienaars der Justitie, om hem *voor de paal*, *ten overstaan van Regenten,* te mogen *doen geesselen;* van welk verzoek de Officier aan de Heeren van de Weth kennis gaf, die dit ingevolge het 12e art. der Ordonn voor het Tugt-

(*) Hiervan: *replement*, welk woord men hier nog dikwijls hoort gebruiken.
(†) D.i. de dieners of dienaars der Justitie.
(§) D.i. luiermand. Zoo spreekt men hier ook van schoer en schoermantel voor: schouder, enz.

huys, in d^{o} 20 Septr. 1677, hun accordeerden; dog in geval van delict (misdrijf) zoude, ingevolge het 13^{e} art. van gen. ordonnantie, dit verzoek aan de Regenten niet kunnen geaccordeert worden, dan *ten overstaan van den Officier en twee Scheepenen*'(*).

Wanneer een *tuchteling* in het tuchthuis kwam te *sterven* en de Dr. Anatomicus verzocht aan den Officier om *het lijk*, dan werd eerst door den concierge 'aan de vrienden des tugtelings, zoo die hier zijn, gevraagt, of zij hier iets teegen hebben; zoo jaa, werd dit verzoek geweygert; zoo neen, werd hetzelve geaccordeert, en door de Dienders gemelde lijk bij avond gebragt in de Anatomie-kamer(†), die hiervoor van den Lector Anatomicus een fooy ontvangen. Dus is het geschied den 21 Decr. 1780 met G.C.M.'

Wanneer de Officier tijding kreeg, dat zich hier ter stede bevonden *zwangere vrouwen*(§), welke elders thuis hoorden, deed hij een onderzoek instellen naar hare woonplaats, ouders of vrienden, waarna de Weth werd verzocht, 'dezelve derwaarts, 't zij met een beurtschip of op eene andere wijze te mogen zenden, en teffens om 2, 3 of meer guldens uit het zoogenaamde *geeselbeursje*(**) voor reysgeld, ten eynden de Armen(††) van het onderhoud deezer vrouwen zouwden bevrijd blijven. Dat altoos geaccordeerd word.'

Uit een register op diverse resolutiën betreffende *het weeshuis te Delft*, door den magistraat en de regenten indertijd genomen, deel ik hier enkele extracten mede, die geene nadere verklaring behoeven, aangezien de maker van 't register de zaken zeer duidelijk heeft voorgesteld.

'Dat er een *gasthuys-kermis* in het gasthuys in de 14^{e} en 15^{e} eeuw geviert is, en in zeekere maaltijd bestaan hebbe, waartoe zeedert het jaar 1602 ook de *weeskinderen* genodigt wierden, die dan op soetemelk en wittebrood onthaald wierden, en dat men zeedert dien tijd met opzicht tot de weeskinderen *weeshuys-kermis* genoemd heeft, is mij uit eene memorie van Regenten van het weeshuys gesuppediteert en thans onder den Heer v.d. L. berustende gebleeken, als meede dat deeze weeshuys-kermis zijnen oorsprong niet, zoo als de Heer van Bleiswijk *in zijne Beschr. v. Delvt*, p. 490, meent, aan zeeker legaat, aan het gasthuys door een, wiens naam onbekend is, besprooken,

(*) Die de strafoefening moesten bijwonen.
(†) Of Snij-kamer. Zie hierover Bleysw., bl. 572.
(§) Nl. arme en bedelende, want die behoorden tot de competentie van den Schout. 'La recherche de la paternité' kwam natuurlijk niet in aanmerking, al bestond dat beginsel wettelijk nog niet.
(**) Zie de Delftsche cour. v. 24 Jan. 1871 en 11 Nov. 1877.
(††) D.i. de armenzorg of verzorgers der armen.

maar aan de kerk-misse, die jaarlijks, ter gedachtenisse der inweying van de Gasthuyskerk, door een priester gedaan werd, waarvoor hem eenige Eetwaren tot een geschenk gegeven werden, verschuldigt is; als meede, dat de gasthuys-kermis al voor lange jaaren door de Regenten van het gasthuys in het gasthuys afgeschaft is, en dat de weeskinderen door Regenten van het gasthuys, met consent van Regenten van het weeshuys, in het weeshuys ter viering van de zoogenaamde wees- of gasthuys-kermis zeer opulent eens jaars nog onthaald worden; dus het mij voorkomt, dat de Regenten van het gasthuys, des begeerende, de magt hebben om deeze weeshuys-kermis even als de gasthuys-kermis af te schaften(*). Zij word nog heeden (1782) jaarlijks in Julij of Augustus geviert; dan vermits veele *familiariteyten* tusschen jongens en meysjens in het weeshuys bij het vieren van dezelve plaats hebben, die *niet ordentelijk* zijn(†) en bijna niet(§) kunnen voorgekomen worden, zoo is door Regenten en Regentessen van het weeshuys op den 5. Mei 1783 geresolveert, dat, zoo lang de Regenten van het gasthuys deeze maaltijd in het weeshuys blijven geeven, vooreerst den kinderen zal verboden worden *eenige drank of wijn te koopen*, en dezelve ter viering deezer maaltijd in dit huys te brengen of te gebruyken, en dat die hier aan gehoorzaamen, hiervoor drie daagen permissie tot uitgaan zullen krijgen, te weeten de jongens en de meysjens ieder afzonderlijk drie daagen, door Regenten nader jaarlijks te bepalen; ten 2e, dat de deur tusschen de jongens- en meydenplaats gesloten zal moeten blijven, en dat de jongens zig na het aflopen deezer maaltijd op dien dag op de jongens-zaal en plaats onder den anderen zullen moogen verlustigen, en de meysjens op de meysjes-zaal en plaats, en dat die hieraan disobedient(**) zijn, niet alleen van deeze permissie om 3 daagen uit te gaan, zullen verstooken zijn, maar daarenboven de indignatie(††) en verdere te bepale correctie van heeren Regenten zig zullen berockenen.'

Het is wel curieus, dat ook hier weer de belangen der zedelijkheid op den voorgrond worden geplaatst, om een oud gebruik in diskrediet te brengen, even alsof 'Wijntje en Trijntje', gelijk onze voorouders dat uitdrukten, daardoor minder zullen worden gediend. Een van de vele pia vota, wier verwezenlijking, welke men tevergeefs poogt te verhaasten, in eene zeer verre toekomst ligt.

Aangaande de straffen, vroeger in 't weeshuis in zwang, behelzen de volgende aanteekeningen eenige bijzonderheden. *Blok* en *bastonnade* werden sedert afgeschaft.

(*) Voor: schaffen. Delftsch dialect.
(†) Die gemeenzaamheid ging dus buiten de orde.
(§) Het kostte moeite, de incongruïteiten, zooals men toen placht te zeggen, voor te komen. Vader Cats had toch reeds vermaand: "Vier (vuur) en stroo, dient niet alsoo."
(**) Of ongehoorzaam.
(††) De verontwaardiging van en bovendien de straf, door Regenten te bepalen.

‘P.K., weesjongen, oud 13 jaaren, op de winkel van zijn baas eenige klijnigheeden alsmeede een klijn tonnetje gestolen hebbende, is, na eenige daagen een *blok aan zijn been* gehad te hebben, door Regenten verhoort, en na deeze ontvreemdingen terstond bekend te hebben, is door Regenten den 11. Junij 1774 tot straffe opgelegt, dat hij den 13. Junij 's middags ten 12 uuren, in praesentie van Heeren Regenten en alle de weesjongens, door Mr. Vuyst(*) BRAAF *met een stokje zoude gebastoneert* worden, daar na in een ½ jaar niet uit moogen gaan, dan op zijn werk en in de Kerk, en in geval iets diergelijks weder ondernam, hem terstond naar Oostindiën(†) te zenden.’

‘M.d.K. op een onbehoorlijke wijze een kleyne weesjongen in het weeshuys afgeklopt hebbende, is tot straffe opgelegd voor eerst *een week in een apart hock opgeslooten te zitten,* vervolgens om in rang gedegradeert te worden, en niet te mogen uitgaan dan in de Kerk en op zijn werk, en laastelijk, dat hij bij zijn uitgaan maar *een half uitzet* zal genieten.’

Twee weesjongens, uit het weeshuis *weggeloopen*, adresseerden zich te Rotterdam bij eene volkhoudster(§) om dienst op een Oostindisch schip. Zij werden echter achterhaald en hier teruggebracht zijnde, ‘zoo is bij Regenten hen tot straffe opgelegt, dat zij geduurende den tijd van 3 *weeken in een hock* in het weeshuys *met een blok aan hun been* zullen *opgeslooten* blijven, en niet dan Sondags MET DIT BLOK *in de Kerk* zullen moogen gaan; dat zij in geen jaar bij hunne vrienden buiten de stad zullen mogen logeeren, en dat zij zoo veel weeken zullen moeten misschen de schelling, die zij boven hun verdient arbeydsloon nog van de baazen weeklijks genieten, tot dat de kosten op hun retour bij (door) 't weeshuys gedragen, zullen zijn gerestitueerd. Voorts is besloten deeze straffe in praesentie van alle de weesjongens hun aan te zeggen, en die teffens te waarschouwen, dat dit de laaste keer is, dat men hierin nog eenige conniventie gebruykt, dog dat in het 1^{e} soortgelijke geval direct de keure van de H^{ren} van de Weth en d^{o} 7 Aug^{s}. 1759 zal gevolgt worden’, die werd uitgevaardigd naar aanleiding van het feit, dat de weeskinders sedert eenigen tijd waren begonnen te ‘practiseeren’, uit het huis weg te loopen, vervolgens eenigen tijd te gaan ‘vagabondeereit’, hunne kleeren te verkoopen, enz., ‘alles streckende tot groote vilipendie (kleinachting) van de or-

(*) Als 's mans naam een voorteeken was, dan zal die “exemplaire” strafoefening niet malsch, maar raak zijn geweest.

(†) Of “het peperland”, dat toen nog veel gebruikt werd als débouché voor wie in 't moederland niet wilden deugen. Het gebeurde wel eens, dat verandering van lucht gunstig op het wezen en het gedrag van den patiënt werkte, die dan nog goed terechtkwam.

(§) Die een kost- en slaaphuis hield, waar allerlei ‘schorremorrie’ vergaderde, dat klokspijs opleverde voor de ronselaars.

dres en discipline, welke in opgemelten Huyse zoo noodsaekelijk zijn', enz.

Zij hield o.a. in, dat 'de Jongens en Meyden, welke uyt den voorn. Huyse zullen wegloopen, wanneer deselve wederom agterhaalt worden, zullen werden gebragt op het Raadhuys deeser stad, omme aldaar geduurende den tijd van ses weeken *gelogeert* te worden, en dat deselve voorts weder zullen werden gebragt in het Weeshuys onder het opzigt van de Regenten, alwaar zij zullen blijven tot de ordinaire jaaren, zonder bij haar uytgaan uyt hetzelve Huys te kunnen profiteeren van de uytsettingen (uitzetten), die aan haar anders milddaadig zouden zijn gegeeven; van welke uytzettingen zij zullen zijn en blijven versteeken.'

Herbergiers en tappers, die weggeloopen weeskinderen in hunne huizen ontvingen of hun tapten, beliepen voor de eerste maal eene boete van *f* 100, voor de tweede maal eene van *f* 200 met intrekking der akte, waarbij hun werd gepermitteerd (*vergunning* was verleend, volgens de drankwet) te tappen.

Uit een register, waarin o.a. voorkomt eene 'Memorie van Ceremonieele zaaken' in de vorige eeuw, dat bloeitijdperk van vormelijkheid en etiquette, teekende ik het volgende aan:

'Formulier van een Eed der Rooms Catholiken.'

'Ik sweer dat ik over deze verklaringe, in de biegte of andersints, geen absolutie, direct nog indirect, door mij zelve of door iemand anders, zal verzoeken of doen verzoeken. Zoo waer helpe mij God almachtig!'

'Eed der Jooden.'

'Hen werd bevolen hun hoed op te zetten, vermits zij anders niet agten den *zegen* of *vloek*, die over hen werd uitgesprooken; luidende als volgd:

Gij zweerd bij den Almagtigen en Levendigen God, die Heemel en Aarde geschapen heeft, en door Mozes zijne wetten gegeeven, oprecht en waarachtig te weezen, 'tgeen U alhier gevraagd en voorgehouden word, en zoo gij in 't geheel ofte deel iets valschelijk en ten onrechte verklaard, gij u alle tijdelijke en eeuwige vermaledijdingen, plagen en straffen onderwerpt, dewelke de God Israëls over die van Sodoma en Gomorra, ook Corah, Dathan en Abiram heeft gezonden en allen den zodanigen gedreigd, die zijnen naam valschelijk en ligtvaardiglijk aanroepen en gebruiken. Hetwelk met *jaa* beantwoord zijnde, zoo werd hen niet gelast de vingeren op te steken, nog te zeggen: Zoo waarlijk helpe etc., maar den Presid^{t}. Scheepen zegt tegen hem:

Zoo waarlijk *helpe* of *straffe* u d' Almagtige en Alwetende God! Schepper des hemels en der aarden.

'Dus is in de maand Maart 1750 geschied en waardig geoordeeld aangeteekend te worden, alzoo zelden voorkomende, men niet zeer daarop gevat is.'

Jaarlijks, bij de verandering van 'de Weth', had er een maaltijd plaats, waarover vroeger door mij in de Delftsche couranten van 8 Febr. 1871 en vv. is gehandeld, waarnaar ik den weetgierigen lezer meen te mogen verwijzen.

De uitnoodiging tot dat maal had plaats in December te voren. Eene desbetreffende aanteekening luidt als volgt:

'In 't begin van December worden de Heeren Officier en Burgemeesteren etc. in de vergadering van de Weth verzogt door de twee Schafmeesters(*) [haar (hun) aanspraak *staande* doende] ter maaltyt, en om 't gebruik van 't Hof(†) en de gewone vaisselles (vaatwerk)(§) daartoe dienende. Agt dagen daarna werden de Heeren van de Weth door een bode verzogt uit naam van Schepenen.

Op de maaltijt zijn de conditiën (toasten) niet singulier, als dat men het collegie van Burgem^{n}. *eens* instelt, die dan het geregt(**) *eens* instellen.

Op 't midden van de maaltijt zeit een boode, dat de Heeren Burgemeesteren haar (hun) dienst presenteren aan de Heeren Scheepenen, en doen aan dezelve present 8 stads kannen Rhinse wijn(††), *om met den anderen* (met elkander) *vrolijk te zijn*, waarop een conditie van de Heeren Schepenen werd ingestelt, om de Heeren Burgemeesteren te bedanken.'

Deze maaltijd, evenals het vischmaal van HH. Schepenen, werd, op verzoek van HH. Burgemeesteren, in 1743, 'om de menage'(§§), afgeschaft. Vóór het Schepensmaal gingen de Schepenen aan 't huis van een wijnkooper, om den wijn '*uit te proeven*'(***), en aten aldaar *oesters*. Op welke wijnproef zij als gast verzochten den Stads-Havenmeester(†††), en de voorz. wijnproef afgeschaft zijnde in 1734 of '35,

(*) Twee leden van het college, die de organisatie van de partij bezorgden, Commissarissen voor 't diner.
(†) Het Princenhof.
(§) Eigendom van de stad; het werd bij officieele maaltijden gebruikt.
(**) D.z. Schout en Schepenen.
(††) Nagenoeg een anker.
(§§) Om te bezuinigen.
(***) D.i. al proevende voor het diner uit te zoeken, te keuren.
(†††) Hij werd uit de Veertigen gekozen en had het opzicht over de havens, straten, kaden, wegen, wateren en openbare gebouwen, binnen en buiten de stad. De Stadsfabriek (Architect) werd eertijds genoemd: 'de knecht van den Havenmeester'.

werd de Havenmeester sedert als gast op hun vischmaal geïnviteerd, welke partij 2 à 13 dagen na den 2den Kerstdag placht te worden gegeven en waar Burgemeesteren mede op werden genoodigd. De Havenmeester zat daar tegenover den President-Schepen, 'werdende desselfs gezondheyd ook eerst gedronken'(*). De kosten van meergemeld diner, waarop zee- en riviervisch de hoofdzaak waren, bedroegen in 1742, een jaar vóór de afschaffing, slechts 33 gl. 7 st. De onkosten van het Heerenmaal beliepen daarentegen in 1747: *f* 160, waaronder waren begrepen de rekeningen der wijnkoopers wegens 190 flesschen druivennat, door de E.A. Heeren voor het heil der stad en op hunne respective gezondheden geplengd en geledigd.

Het ceremonieel bij *crimineele executiën* of strafoefeningen was vrij ingewikkeld. Ik laat de beschrijving ervan hier volgen.

'Wanneer bij HH. Schepenen dezer stad een crimineel vonnis is gewezen, dat een *publicque straf* inhoud, en den dag tot het doen van de Executie is vastgestelt, gaat de Hr. Officier in de kamer van HH. Burgemen. en verzoekt ten gepraefigeerden dage het schavot mag werden opgeregt, de groote klok in cas van capitale justitie(†), anders de kleine klok(§), geluid mag werden, en dat een van de HH. Burgemen., zoo bij de pronunciatie (uitspraak) van het vonnis, als bij de executie gelieve te assisteren. Als mede in capitale justitie, wanneer het lijk van de gecondemneerde moet werden na buiten gebragt, dat op het geregt de nodige praeparatie daartoe mag werden gemaakt. (Nota. Ingeval het lijk aan een paal of op een rad moet worden gezet, werd daartoe op stadswerf een nieuwe paal of rad vervaardigd); voorts in capitale executie vervoegd zig den Officier ten huize van den oudsten predikant, met verzoek dat dezelve, nevens een van zijn Collegaes, ten dage van de aanzegging van de dood, des morgens voor elf uuren zig gelieven te laten vinden op het Stadhuis in de Raadkamer, om bij de voorg. aanzegging present te zijn, en de patient vervolgens van tijt tot tijt tot den einde toe door een van hun te doen assisteren; 't geen bij opgemelde predikant werd aangenomen.' Deze verwittigde dan zijne collega's en den krankenbezoeker, welke altijd, indien er geen predikant was, en inzonderheid den geheelen laatsten nacht, bij den patiënt bleef. Tevens werd door den oudsten predikant gezorgd, dat bij de inmiddels invallende predikatiën een gebed werd gedaan voor een persoon, die gecondemneerd was, om dan en dan ter

(*) In 1740 werd besloten, den Baljuw van Delfland ook als gast op Schepenen vischmaaltijd te noodigen, indien hij nl. 'de qualiteit van Raad en Vroedschap dezer stad was possiderende'.
(†) Doodstraf.
(§) Beide van het Stadhuis.

dood gebracht te worden. ‘Op den dag van de aanzegging van de dood (welke geschied tweemaal 24 uuren vóór de executie) 's morgens omtrent 11 uuren, gaan de Hr. Officier, de President en jongste Scheepen, mitsgaders een Secretaris(*), gevolgd door den oudsten predikant en een van zijn Collegaes, de agtertrap op na de Gijzelkamer(†), alwaar geplaast zijn zes stoelen, zittende de gevange op een bankje voor de Heeren. Vervolgens begint den Officier zijn aanspraak, in substantie (hoofdzaak) hier op uitkomende, dat hij Officier ingevolge de confessie (bekentenis) van de gevange, zig verpligt heeft gevonden de dood te eisschen; dat die door HH. Schepenen zijnde geadjudiceert (toegewezen), hij Officier daarvan als nu aan den gevangen komt kennis geven, ten einde dezelve de korten tijt, die er nog overig is, besteede om vergiffenis van al deszelfs begane misdaden en ongeregtigheden te smeeken, voegende verders daarbij, dat de Heeren predikanten de gevange van tijt tot tijt en tot den einde toe zullen adsisteren, om dezelve te dienen van hunnen goeden raad en voorbiddingen.’

Zoodra de aanspraak van den Officier geëindigd was, kondigde de Hr. President-Schepen den gevangene het doodvonnis aan, zoomede dat het voorz. vonnis ‘alsdan op overmorgen’ zou worden ten uitvoer gelegd, herhalende hoofdzakelijk, wat door den Officier was gezegd. Daarna begaven de HH. Officier, Schepenen en Secretaris zich naar beneden, ‘latende de Predikanten bij den gevangen’, en deden aan de overige HH. Schepenen, alsdan nog vergaderd, rapport van hare afgelegde commissie.

‘Ten dage van de executie’ - zoo gaat het register voort - ‘komt een Secretaris in de kamer van HH. Burgem^{en}. het verzoek van 't luiden van de klok en de assistentie van een der HH. Burgem^{en}. herinneren.’ Een van H.E. Gr. Achtb. begaf zich dan op 't luiden der klok naar Schepenen-kamer. Bij het gaan naar de Vierschaar volgde de Burgemeester den laatsten Schepen, ging de tafel voorbij en naar zijne plaats aan de rechterhand van den Officier, ‘de roede van justitie(§) tusschen beide staande’. Na het lezen der sententie naar beneden gaande, nam Z.E. Gr. Achtb. rang even na den Officier vóór Schepenen, doch naar boven gaande, volgde de Burgemeester na Schepenen en nam zijne plaats in het laatste kozijn bij de Ridders- of Gijzelkamer.

‘In cas van capitale executie werd het gebed gedaan door de jongste Predikant, zijnde de krankenbezoeker mede op het schavot, om de patient nog tot het laaste oogenblik te adsisteren. Na het

(*) Er waren toen *twee* “ministers” van dien naam.
(†) Zie Bleysw., bl. 131.
(§) Zij is nog op het Stadhuis voorhanden. Zie hierover de Delftsche courant van 24 Januari 1871 en den *Cat. der tentoonst. v. oudheden*, in 1863 alhier gehouden.

verrigten van de executie en de Heeren weder afkomende, volgd den Burgemeester immediaet (onmiddelijk) den Officier.

Ingevalle er geen schavot nodig is, en de gevange *binnenskamers* moet werden *gegeesselt,* of ook minder straffe ondergaan, gaat den Officier niet in de kamer van Burgemeesteren, maar werd het verzoek tot 't luiden van de kleine klok, alsmede de adsistentie van een Burgemeester, ten dage van de pronuntiatie gedaan door den Secretaris, gelijk zulks mede gedaan werd, wanneer iemand bij contumatie (verstek) werd gebannen, alleen met dat onderscheid, dat wanneer werd gebannen op poene van de dood, de groote, en anders de kleine klok moet worden getrokken. En werd in het op- en afgaan de eige rang gehouden, als voren staat.'

Dit werd 'pro memoria' genotuleerd den 26sten Mei 1756.

Bij de strafoefeningen had elk der Heeren, die erbij adsisteerden, zijne aangewezen plaats:

de Officier	voor 't venster n°. 5;(*)
de President-Schepen	voor 't venster n°. 6;
de tweede Schepen	voor 't venster n°. 4;
de derde Schepen	voor 't venster n°. 3;
de vierde Schepen	voor 't venster n°. 7;
de vijfde en zesde Schepen	voor 't venster n°. 2;
de zevende Schepen en de Secretaris	voor 't venster n°. 1;
de Burgemeester tegen de gijzelkamer en dus	voor 't venster n°. 8.

De jongste Schepen moest zich, met den Secretaris, in één vensteropening plaatsen, om de voltrekking der menschelijke gerechtigheid aan den 'patient' te zien geschieden. Gelukkig, dat dit schouwspel niet meer tot de ambtsplichten van zijn tegenwoordigen opvolger behoort.

Mr. J. SOUTENDAM.

(*) De bedoelde dubbele vensters zijn die, welke ter rechter- en ter linkerzijde, aan elken kant twee, waren aangebracht van den uitgang, waardoor de misdadigers het schavot betraden. Zie de afbeelding van het Stadhuis bij Bleysw., Beschrijv. v. Delft, bl. 116, en de beschrijving van die poort aldaar, bl. 117. De cijfers loopen van het Zuiden naar het Noorden.

Letterkunde.

Vijf dichtbundeltjes.

Fiore della Neve, *Van eene Sultane* en andere gedichten. - G.W. Lovendaal, *Magen en Hilda.* - Adelheid C. Horch, *Erica's.* - C.E. Broms, *Een liederkrans.* - Y.D. Muller Massis, *Harmonieën.*

Al behooren de hier opgenoemde dichtbundels tot verschillende genres, toch kunnen ze zonder bezwaar gemeenschappelijk besproken worden; het geschiedt niet, om vergelijkingen te maken, die in den regel even hatelijk als gezocht zijn, maar omdat die gelijktijdige behandeling van uiteenloopende dichtproeven tot eene zekere hoogte waarborgen inheeft tegen eenzijdigheid en partijdigheid. Bovendien vormt deze samenvoeging van gedichten van verschillende natuur een min of meer volledig beeld van hetgeen onze hedendaagsche zangers en zieners voortbrengen. In dit vijftal bundeltjes vinden wij zoowel lyrische als epische poëzie vertegenwoordigd, en wel op eene wijze, waaraan wij onzen lof niet onthouden mogen.

Groote meesterstukken echter verwachte men er niet in te zien. Wij gelooven niet, dat de lezing van deze vijf bundeltjes bij iemand den algemeenen indruk zal nalaten, dien Geibel in zijne bekende versregels omschrijft:

> ‘Ein gut Gedicht ist wie ein schöner Traum:
> Es zieht Dich in sich und Du merkst es kaum,
> Es trägt Dich mühlos fort durch Raum und Zeit;
> Du schaust und trinkst im Schau'n Vergessenheit,
> Und gleich als hättest Du im Schlaf geruht,
> Steigst Du erfrischt aus seiner klaren Flut.’

Hooge vlucht, verheven gedachten en schitterende beelden zullen den lezer voorzeker niet op elke bladzijde treffen, maar eene groote en zeldzame verdienste van de heden te behandelen dichters is hunne oprechtheid, hun eenvoud en hunne soberheid, welke eene nauwe gemeenschap mogelijk maken tusschen schrijver en lezer en dezen deel geven aan de

inspiratie, die genen tot zingen aandreef, of althans aan de stemming, waarin hij zijne gedichten samenstelde. Deze lof is inderdaad grooter, dan hij schijnt; niet alleen, omdat de klaarheid op elk kunstgebied eene deugd is, die de zuster der volmaaktheid kan genoemd worden, doch zij is bovenal eene uitredding van de poëzie als werkdadige kracht ten goede in de maatschappij. Wanneer de uitverkoren stervelingen, wien de goddelijke gave is ten deel gevallen, die schilderen kunnen met schoone taal, met bevallige of zware woordvoegingen, zoete of forsche klanken, naarmate de behandelde stof dat vereischt, wat meer is: die de macht bezitten, verheven onderwerpen en veredelende gedachten door eene waardige behandeling binnen het bereik te brengen van den minder bevoorrechten sterveling, wiens ziel te midden van de harde en koude werkelijkheid des levens dorst en snakt naar de opbeuring en vertroosting der poëzie: - wanneer de dichters in één woord zich uitsluitend vermeien in het opsporen en bezigen van duistere woordvoegingen en gewrongen vormen, welker beteekenis niet zonder hoofdbrekens en veel voorstudie kan worden doorgrond, dan blijft voor den minder begaafde geen andere poëzie over dan de huisbakken sentimentaliteit, die noch opbeurt noch verheft, maar alleen ontzenuwt, wanneer ze niet ergert. En toch gevoelt hij zooveel behoefte aan meer, aan hooger dan dat. Hij heeft haar zoo noodig, die gewaarwording van verkwikking en rust, welke hem den moed geeft, om het dagelijksch werk weder op te vatten. Maar indien de dichter hem in plaats van schoone droomen eene benauwde nachtmerrie bezorgt, terwijl de man, die verstaanbare taal spreekt, hem niets dan banaliteiten voorprevelt, gaat de waarde der poëzie onherroepelijk voor hem verloren.

In dit opzicht geven deze bundeltjes geen grond tot klagen. Al offert Lovendaal nu en dan aan de goden van den modernen Parnassus door het gebruik van eigengemaakte woorden, die voor niemand eene beteekenis hebben dan voor den vervaardiger alleen, en al is zijn stijl nu en dan door alliteraties en duistere zinwendingen niet van stroefheid vrij te pleiten, deze gebreken worden door elders aan den dag gelegde deugden ruimschoots vergoed. Hij bezingt de liefdes- en oorlogsgevallen van den Frankischen koningszoon Magen, die de Battendochter Hilda bemint en door zijn sterken arm tot zijne vrouw wint. Een geheel andere toon kenmerkt dit epos dan die, waarin het eenige jaren geleden verschenen dichtbundeltje van denzelfden schrijver vervat was. Toen gaf hij ons erotische poëzie, liefdezangen, waarin het woord liefde meer in de beteekenis van zingenot dan van eene hoogere aandoening voorkwam; de waarde van dat bundeltje bestond voornamelijk - en dit is geen geringe lof! - in de grondige kennis van de taal en studie van onze dichters uit de gouden eeuw, die in de opvatting van liefde ook niet altoos even hoog stonden, welke op elke bladzijde doorstraalde. Ditmaal heeft de meer verheven stof op den dichter hare uitwerking niet gemist, terwijl zijn meesterschap over de taal bij he

beschrijven van de daden zijner middeleeuwsche helden nog beter aan het licht komt. Hij maakt een oordeelkundig gebruik van afwisselende versmaat; nu kort en stootend, waar de strijd der elementen of helden geschilderd wordt; dan zacht en vloeiend, waar de gelieven koozen; elders breed en statig, wanneer hij zijne lezers de hooge koningshallen binnenleidt. *Magen en Hilda* staat uit een taal- en letterkundig oogpunt niets lager, uit een oogpunt van goeden smaak echter veel hooger dan Lovendaal's erotische poëzie.

Toch verdiende het dichtwerk van Fiore della Neve in de eerste plaats genoemd te zijn. *Van eene Sultane* is niet, gelijk zijne twee vorige omvangrijke dichtstukken, één geheel, maar een bundel, naar een der gedichten gedoopt. Bij hem vinden wij met een waardigen inhoud die klaarheid en helderheid, waarvan hierboven gesproken werd en welke de kinderen des lichts tot de weldoeners van hun geslacht maakt. Bij Fiore della Neve behoeft de lezer niet, met het hoofd in de handen, ingespannen te turen en te puren, om de beteekenis der dichtregelen te ontdekken; alles ligt duidelijk en klaar voor hem. Hij behoeft de oogen maar in het boekske te slaan, om met de zangerige, muzikale taal de fraai uitgedrukte, de verheven of de geestige gedachten en invallen van den dichter ten volle te kunnen genieten. Want deze dichter bezit, nevens vinding en gevoel, humor, die onschatbare eigenschap, die voor eenzijdigheid en overdrijving bewaart en zijne poëzie niet slechts voor het verstand en het hart, maar ook voor den geest genietbaar maakt. Al herinnert het vers, dat de titeldrager van zijn bundel is, aan het bekend gedicht, waarin Gauthier de oude Italiaansche kunst tegenover de Duitsche stelt, toch getuigt het van humoristische opvatting. Met veel menschenkennis schildert de dichter in ‘Paola’ den strijd tusschen kunst en leven; slechts noode weerstaan wij der verzoeking, om dit wezenlijk schoon gedicht door aanhalingen onzen lezers te doen kennen; aanhalende, wat die onderscheiding verdiende, zou men allicht het geheele kunstwerk overdrukken. Daarom kan hier eene warme aanbeveling volstaan; en daarnevens mogen wij als eene merkwaardigheid aanvoeren, dat zelfs een in dit net uitgevoerde boekske voorkomend sonnet, naar de door de zee verzwolgen stad Roemerswaal genoemd, waarvan de vorm niets te wenschen overlaat, zich door eene duidelijkheid en klaarheid onderscheidt, waaraan de hedendaagsche beoefenaars van dezen uitheemschen dichtvorm de Nederlandsche gedichtenlezers niet verwend hebben.

De drie andere poëten, wier gedichten wij nog te vermelden hebben, moeten eenigen afstand van deze twee voorgangers in acht nemen. Zij bewegen zich in een lager vlak, waar, trouwens, evengoed zeker talent kan getoond worden; in vinding echter en verheffing staan zij bij Fiore Della Neve en Lovendaal achter. Dit blijkt het meest, wanneer men bij voorbeeld de *Erica's* van juffrouw Horch met aandacht leest en onderling vergelijkt. Over het algemeen zijn dit lieve, een-

voudige versjes, goed gedacht en soms fraai gezegd, ook al treft de nieuwheid der gedachte maar zelden. Er ligt een waas van godsdienstige bespiegeling - weemoed noemt Dr. Laurillard het in zijne aanbevelende voorrede - over verspreid, die nooit in zeurigheid ontaardt. Alleen kan men zeggen, dat de inhoud dezer gedichten nu en dan wat onbestemd, de voorstelling wat nevelachtig is; de schrijfster zal het ons niet euvel duiden, zoo wij dit gebrek stellen op rekening van hare jeugd; de gedichten kunnen, om een Gallicisme te bezigen, niet 'beleefd' zijn. Maar zoodra de dichteres zich wat hooger tracht te verheffen, wanneer zij opklimt tot de sferen van het mysticisme of de schildering van grootsche natuurtafereelen, dan wordt de beeldspraak onklaar, de vorm minder keurig en waar; hare subjectieve kunst schiet dan te kort. Zoo is hare schildering van Gods grootheid in den zomernacht breed opgezet, doch om in niet veel meer dan holle klanken en groote woorden te eindigen; zoo loopt een in rijmlooze verzen geschreven gedicht aan den Drachenfels - waarvan de maat niet altoos zuiver is - uit op de oude *cliché's,* die reeds te dikwijls gebruikt en misbruikt zijn, om nog indruk te kunnen maken.

Wij halen hier de *Erica's* met opzet als voorbeeld aan, omdat wij deze eenvoudige versjes hooger schatten dan de beide andere dichtbundels, dan de *Liederkrans* van Broms en de *Harmonieën* van Muller Massis. Aan de navolgingen van Tegner uit den laatstgenoemden bundel laten wij gaarne recht wedervaren, maar over het algemeen hebben de meerendeels van eene stichtelijke, lang niet nieuwe toepassing voorziene dichtproeven uit eigen hof geen diepen indruk op ons gemaakt, ofschoon ze, met weinige uitzonderingen slechts, vloeiend en gemakkelijk geversifieerd zijn. Het klinkt echter wat ouderwetsch, wat huisbakken, eene wezenlijk niet onverdienstelijke dichterlijke beschouwing van 'de laatste roos' te zien leiden tot de ontboezeming:

'O mijn God! wat ook verga,
Gij blijft m' immer bij,
En uw liefde troost mijn hart,
Hoe bedroefd 't soms zij!
Rozen dorren, een voor een,
Al wat bloeit, zinkt neêr.
Maar uw gunst is voor uw kind,
Dat u teêr, ootmoedig mint,
Eindeloos, o Heer!'

of ook, wanneer men een aan het paard in zijne jeugd en zijn ouderdom, zijn bloei en verval gericht vers bekroond ziet met een uitval tegen de paardenafbeulers, wien wordt toegeroepen, dat ze eens daarvan aan God rekenschap zullen moeten geven.

Ook bij den heer Broms vinden wij, nevens eene gemakkelijke hanteering van de taal, aan welker verzoekingen de dichter niet altoos weerstand bieden kan, niet veel verrassende of verheven gedachten.

Wat hij zegt, is waar en goed, maar 't is al zoo dikwijls gezegd. Zijne zedelessen zijn onberispelijk; de tot zijne echtgenoot, kinderen, magen, goede vrienden in de wereld van kunst en wetenschap gerichte verzen getuigen van eene oprechte waardeering van ondervonden genegenheid en aan den dag gelegde verdiensten, maar men wil van een dichter zoo gaarne iets meer hooren, iets, wat verheft en bezielt. Dat den mijmeraar het verledene schoon en aangenaam, het tegenwoordige hard en koud, de toekomst zwart en duister toeschijnt; dat den nederigen in de wereld gevaren gespaard blijven, waaraan de hooggeplaatsten niet ontkomen kunnen; dat leegvallende plaatsen in den vriendenkring door een nieuw geslacht worden, aangevuld en dergelijke dingen, zijn hetgeen men de axiomata der levenswijsheid kan noemen. Waar zijn ze en zullen ze blijven, maar door de veelvuldige herhaling slijten ze wel wat af, tenzij de dichter u verrast door den puntigen vorm, waarin hij het oude nieuw weet te maken, en alzoo den ouden indruk vernieuwt. Dit laatste hebben wij in den *Liederkrans* niet gevonden, al huldigen wij gaarne den verdienstelijken vorm, de eenvoudige doch nette techniek, die in de keurige typographische uitvoering een waardigen weerklank vindt.

Nieuwe uitgaven en vertalingen.

Mr. A.H. Van Nierop en mr. E. Baak. De Nederlandsche naamlooze vennootschappen. Jaargang 1884. - Zwolle, W.E.J. Tjeenk Willink.

Met genoegen kondigen wij het gereedkomen van den derden jaargang van dit nuttig vervolgwerk aan. Samenstellers en uitgever blijken bij het publiek het vertrouwen gevonden te hebben, waarzonder zij hun arbeid niet hadden kunnen voortzetten, en de bruikbaarheid van het boek zelf hangt voor een groot gedeelte van de voortzetting af. Wil het meer en meer worden en blijven eene verzameling, waaruit de stand van de werking van het gemeenschappelijk kapitaal op industrieel gebied blijken kan, dan is het noodig, dat niet alleen van alle nieuw opgerichte naamlooze vennootschappen, naar gelang de akten van oprichting worden publiek gemaakt, de hoofdtrekken der organisatie opgenomen en van die, welke wijziging hebben ondergaan, de veranderingen op gelijke wijze medegedeeld worden; dan behooren ook de wederwaardigheden der bestaande maatschappijen, voor zoover die uit dividenden of ontbreken van dividenden blijken, te worden vermeld. Alleen op dien weg kan dit periodiek werk een wezenlijk repertorium der Nederlandsche naamlooze vennootschappen worden. Hier komt het minder op den goeden wil en de kunde der samenstellers dan op de medewerking, beter gezegd op het juist besef van de waarde der openbaarheid bij de bestuurders der aandeelen-maatschappijen aan. Het is een gunstig verschijnsel, dat in dit

opzicht vooruitgang merkbaar is. Wel geven voor eenige dier maatschappijen halve berichten te kennen, dat het streven naar openbaarheid bij hare directiën niet zeer groot is, doch andere staan daartegenover, waaromtrent de meest uitvoerige en duidelijke mededeelingen gedaan, zelfs hier en daar balansen en winst- en verliesrekeningen opgegeven worden.

Heeft de arbeid van de heeren Van Nierop en Baak dit grooter streven naar publiciteit al niet uitgelokt, in de hand gewerkt en gemakkelijk gemaakt heeft hij het zeker. Hoe verder de naamlooze vennootschappen op dezen goeden weg voortschrijden, des te nuttiger, belangrijker en volledіger zullen de jaargangen van dit werk worden, niet slechts voor den beoefenaar der economische wetenschappen, maar ook voor het geldbeleggend publiek.

Nederlandsche klassieken, uitgegeven en met aanteekeningen voorzien door dr. Eelco Verwijs. - III. Huygens' *Costelick mal* en *Voorhout.* Tweede, met het *Cluyswerk* vermeerderde druk, bezorgd door prof. J. Verdam. - VIII. Hooft's *Ware-nar*, door prof. J. Verdam. - Leeuwarden, Hugo Suringar.

Het maakt een vreemden indruk, nummers aan te kondigen van eene reeks classieke werken, die uitgegeven heeten door een geleerde, wiens verlies Nederland reeds ettelijke jaren te betreuren heeft. De uitgever had bij het opnieuw, aangevuld en vermeerderd uitgeven van eenig dichtwerk van Huygens gerust den titel kunnen aanvullen en den naam van den hooggeschatten Amsterdamschen hoogleeraar plaatsen nevens dien van den overleden Verwijs. De heer Verdam schijnt echter, deels uit piëteit voor den eersten bewerker dezer reeks, alleen diens naam als uitgever en bewerker te hebben gehandhaafd; hij had daarvoor, zelfs voor het nieuwe werk, door hem aan de reeds verschenen zeven nummers toegevoegd, de *Ware-nar* van Hooft, trouwens nog eene reden. De aanteekeningen op het gansche eerste bedrijf van dit blijspel waren nog afkomstig van Verwijs zelf, die voornemens was, het in No. VIII op te nemen, en alleen door ziekte verhinderd werd, dit voornemen te volvoeren.

Om deze beide nummers van de handige uitgave van den heer Suringar aan te prijzen, zullen wij niet veel woorden hebben te gebruiken. De serie zelve en de naam van den geleerde, die haar voortzet, spreken voor zichzelf. In den laatsten tijd is de studie van de Nederlandsche classieken gelukkig dicht op den voorgrond getreden en bewerken de beoefenaars van de letterkunde - voornamelijk onze jongere auteurs - met ijver de mijnen van taalrijkdom, die de werken onzer oude schrijvers en dichters bevatten. Zij putten daaruit niet slechts eene grondige kennis van de eigenaardigheden, de lenigheid en snedigheid onzer schoone taal, maar ook den gezonden humor, die onzen vaderen eigen was en hunne werken van overgevoeligheid en zeurigheid vrijmaakte; gezwegen nog van de kennis der zeden en gebruiken uit den heldentijd van ons volk, die ze zich daardoor eigen maken. Het is derhalve niet gewaagd, te voorspellen, dat eene uitgave van die producten onzer dichters, welke waarlijk niet tot het minste behooren, wat zij geschreven hebben, en waarbij de lezing door korte en kernachtige aanteekeningen gemakkelijk wordt gemaakt, tegen geringen prijs verkrijgbaar gesteld, een behoorlijk debiet vinden zal. De voortzetting van de

Verwijsserie bevestigt die verwachting; mogen uitgever en bewerkers met vele vervolgafleveringen dezelfde aangename ondervinding opdoen.

Jetta. Roman van George Taylor, uit het Hoogduitsch.

- De heer J. van Loenen Martinet met zijne schoone vertaling en G. Rogge te Amsterdam met zijne nette uitgaven van G. Taylor's werken maken zich verdienstelijk tegenover het Nederlandsche publiek. Vooral *Jetta* was hun talent en hunne zorg waardig.

De auteur verplaatst ons in de laatste helft der 4de eeuw onder den soldatenkeizer Valentinianus I, die in het Noorden de grenzen des rijks beschermde aan den Rijn tegen de Alamannen en aan den Donau tegen de Quaden. Het tooneel der handeling is het bekoorlijke dal, waar Rhenus en Nicer samenvloeien en waar de Romeinen bezig zijn, tegen de verdragen in, eene sterkte te bouwen op den mons Piri. Reeds draagt Rome de kiemen der ontbinding in zich. De wantrouwige en woeste aard des Caesars, de wuftheid en de toovenarijen zijner gemalin Justina, de lichtzinnigheid der Romeinsche adellijken en niet het minst de armzalige twisten tusschen Arianen en Athanasianen zijn hier de oorzaken, waardoor de Keizer ten slotte tot een vernederend verdrag met de Alamannen moet overgaan. Sterk sprekend is hier het karakterverschil tusschen beide volken geteekend in het huwelijk tusschen den edelen Rothari, den Alamanschen koningszoon, in dienst van Rome, en Jetta, de bekoorlijke dochter van den Romeinschen veldheer Aratus, aan wien deze grenspost ter bewaking is toevertrouwd.

Jetta, de fiere Romeinsche patricische, de fijnbeschaafde idealiste, ja, profetes, heeft zich het grootsche levensdoel gesteld, Alamannische kracht te doen huwen aan Romeinsche beschaving en zoo, door verbroedering der volken, den wereldvrede te doen komen over het groote rijk, haar aangebeden Roma. Heeft de auteur in haar eigen huwelijksleven de vrucht van zulk een streven willen voor oogen stellen? Het vermoeden ligt voor de hand. Maar dan zijn ze beiden te veel ideaal-barbaar en ideaal-Romeinsche, om voor typen door te gaan. Hoe het zij, hatelijk misverstand, door zoo wijd uiteenloopende levensopvatting gedurig versterkt, brengt verwijdering tusschen deze twee edele en groote harten. Hier kan alleen de dood verzoening brengen. De historie gedoogde ook geene andere oplossing.

Jetta is eene prachtige figuur; onuitwischbaar prent zich haar beeld in het geheugen des lezers, 't zij ze, bij de bron in het maanlicht, als eene door de godheid bezielde, den geliefde inwijdt in de mysteriën der magie; 't zij ze, teeder liefhebbende maar fiere jonkvrouw, slechts noode de bekentenis uitspreekt harer liefde; 't zij ze, furie der wrake, aan 't hoofd der Alamannische benden deze aan voert tegen haar eigen volk; 't zij ze, profetesse van het woud, de woeste volkshoop doet terugdeinzen voor haar machtigen blik.

Maar de lezer oordeele zelf. Hoewel 't slechts voor den meer ontwikkelde in zijn geheel genietbaar is, zal ook de gewone romanlezer in dit werk veel vinden, wat hem aantrekt en boeit: menige geestige uitdrukking, menige levendige schildering, veel actie, treffende tooneelen en dramatische verwikkelingen, terwijl over 't geheel een poëtisch waas ligt uitgespreid. Jammer slechts, dat de auteur zoo weinig oog toont te bezitten voor het hoogere bestanddeel van het Christendom, dat toch ook toen ter tijde wel betere vertegenwoordigers zal gehad hebben dan alleen heerschzuchtige priesters, bekrompen geestdrijvers en om 't geloof plukharende leeken. Maar dat

neemt niet weg, dat het zijn nut kan hebben, tegenover zooveel eenzijdige verheerlijking der oude kerk ook eens hare kranke en zwakke zijde bloot te leggen.

Naar onze schatting staat *Jetta* in de rij van Taylor's werken bovenaan.

Twee zusters, door Clara Cron. Uit het Engelsch door Jacoba, Haarlem G.C. Vonk.

- In een aardig rood linnen bandje, als een lief cadeautje voor eene lieve jonge dame, zond de uitgever dit werkje in het licht, ongetwijfeld van oordeel, dat het geene betere bestemming kan worden toegedacht. En daar is het dan ook inderdaad voor uitgelezen, want al wenschen wij in de handen onzer jonge dames nu en dan ook eens wat diepzinniger lectuur, hier vinden hare leesgrage zielen voor 't minst onschadelijker voedsel, dan in zoo menigen verrukkelijken roman, dien ze reeds verslonden.

't Is een heel lief, eenvoudig verhaal van twee zusters, Magda en Wally geheeten, geschetst in haar huiselijk leven met vader en jongere broeders (moeder is pas gestorven), in haar omgang met lieve en minder lieve vriendinnetjes en niet het minst in hare ervaringen op het belangwekkende gebied der liefde. Vooral het laatste neemt eene ruime, misschien wel wat al te ruime plaats in, maar dat zal het voor onze lezeressen niet minder aantrekkelijk maken. De twee zusters zijn allerbeminnelijkste meisjes; Magda is 't van nature; Wally wordt het allengs onder den invloed harer zuster, die de zegenende engel is van het gezin. We verkeeren met haar in allerfatsoenlijkste kringen, waarin, op een paar uitzonderingen na, allen beste menschen zijn. De strekking doet denken aan den ‘roman d'un brave homme’, als protest tegen het al te platte realisme. We kunnen ons de schrijfster 't best denken als eene ernstige en vrome moeder, die aan hare aankomende dochters eene morale en action heeft willen geven. Komt dit streven nu en dan wel eens wat al te zeer uit, en hadden we hier en daar de zedeles liever tusschen de regels in willen lezen, dan zwart op wit neergeschreven, dit neemt niet weg, dat, bij de moeielijke keus van geschikte lectuur voor meisjes van 15-18 jaar, of neem 't aan weerszijden nog wat ruimer, dit werkje weer eene welkome aanwinst biedt. De uitvoering is, zooals we reeds zeiden, netjes, evenals druk en papier, de vertaling niet zonder verdienste.

Fijne handschoenen door Louise M. Alcott. Uit het Engelsch. Zutphen. W.J. Thieme en Co.

- De schrijfster van ‘Op eigen wieken’, ‘Onder moedervleugels’, enz. is in menig gezin reeds eene goede oude bekende. Hare verhalen hebben bijna alle eene paedagogische strekking en godsdienstige tint, maar zijn ongekunsteld en geestig geschreven, hier en daar zelfs niet zonder fijnen humor. Hoe de schrijfster zelve over boeken denkt en welk karakter zij dus zeker wel aan de hare wenscht te zien toegekend, laat ze op blz. 182 door eene verstandige huismoeder zeggen tot een realistisch schrijver: ‘Zie je, ik zeg maar, als 't zoo regelrecht naar je hart gaat en men 't niet gemakkelijk vergeten kan, - dan is het 't ware soort van boeken; zóó zijn die van mevrouw Ferry en mevrouw Stowe en zóó zijn ook de kerstvertellingen van Dickens, - die doen een mensch goed aan zijn hart en daar vroolijkt men van op!’ En: ‘Mijnheer weet ook wel dat wij niet uitsluitend van kruidkoeken kunnen leven, en, 't is voor mij altijd of er meer voedsel in boeken zit, als ze meer over gewone zaken en menschen handelen; dan hebben ze meer van smakelijk brood en lekkere boter.’

‘Fijne handschoenen’ is eene aardige, geestige schets, waarin twee op avonturen beluste jonge dames, die met haar oom een reisje maken door Duitschland, haar wensch vervuld zien en beiden als gelukkige verloofden naar

haar vaderland terugkeeren. Er zit stof in, om tot een alleraardigst blijspel te worden omgewerkt.

Dieper en vooral gemoedelijker zijn een zevental kortere verhalen, die nog volgen, waaronder vooral ‘Psyche's kunstzin’ de aandacht trekt. ‘Werken en wachten - en intusschen gevoel en verbeelding versterken met het beste voedsel dat daarvoor te vinden is’ - ziedaar het geestelijk recept, om de grootsche scheppingen te leeren doorgronden der kunst.

In ‘Hoe voor Kitty de promotiepartij afliep’ en ‘Kerstmis op het land’ ontmoeten we een paar leekenpreekjes voor meisjes over eenvoud en ware beschaving.

Er zit gang en geest in deze verhalen, ook veel levenswijsheid en opvoedende kracht. Toch valt niet te ontkennen, dat ze, in hun huiselijk, intiem en echt Amerikaansch karakter, niet zonder veelvuldige toespelingen op Amerikaansche toestanden, bij de vertaling veel van hunne waarde moesten verliezen. Maar we zouden van harte wenschen, en vooral voor het vrouwelijk Nederland zou het ontzaglijk veel waard zijn, dat ons vaderland eene Louise M. Alcott bezat.

In een net gewaad zond de uitgever dit boekje de wereld in.

TÉPÉ.

Rob. Byr. In 't gebergte van Rumenië. Uit het Duitsch door J.W. Klappert. **2 Dln. Nijmegen, F.E. Macdonald.**

- Het romantisch verhaal van Rob. Byr verplaatst ons in oorden, die wel niet aan vele reizigers in den vreemde zullen bekend zijn. Het gebergte van Rumenië behoort zeker niet tot die lievelingsplaatsen, door de toeristen bij voorkeur bezocht. Toch moet de natuur dáár, volgens de beschrijving, ons hier gegeven, in liefelijke en stoute tafereelen hare aantrekkelijkheid bezitten.

De auteur stelde zich vooral ten doel, het leven te schetsen in Rumenië. Hij brengt ons daartoe in aanraking met menschen uit verschillenden maatschappelijken stand en verscheiden van landaard; menschen met hunne goede en kwade eigenschappen, met hunne hevige hartstochten en edele gemoedsbewegingen. Gebrek aan beschaving onder de in stand lagere bevolking is oorzaak, dat zij, bij slaafsche onderwerping, dom en bijgeloovig is en het met de zedelijkheid zoo nauw niet neemt. En hoe het in Rumenië in de zoogenaamde ‘groote wereld’ met Prinsen, Graven en Gravinnen toegaat - ook hier waaien ons de vunzig riekende uitwasemingen van onreine en troebele bronnen tegen, zooals die elders de atmosfeer verontreinigen. Doch niet alleen grijpt afschuw ons aan, waar we zedelijk diep gezonkenen of door zinnelijken hartstocht vervoerden ontmoeten, ook ons medelijden wordt opgewekt met wie het aan de noodige zelfstandigheid en degelijkheid ontbreekt. Niet alleen worden wij weemoedig gestemd, waar we zwakheden moeten betreuren, maar wij kunnen ons ook verkwikken aan daden van kracht, moed en edele fierheid. In den strijd tusschen liefde en hartstocht wordt de palm der overwinning aan de eerste zegevierend toegereikt.

Onder de hoofdpersonen in dit verhaal wekt onze groote belangstelling de Gravin Jolanda, die het offer wordt van zelfzuchtige ongerechtigheidsplegers, die, om eene erfenis in handen te krijgen, haar kind haar ontrooven en

dooden, - een onheil, dat dokter Lenius tot tweemalen toe had getracht te voorkomen. Laatstgenoemde speelt ook eene voorname rol in den roman.

Zij, die van vluchtige lectuur houden en slechts naar de ontknooping smachten, zullen moeite hebben, met bedaarden zin den gang van het wel wat ingewikkeld verhaal - met een titel, die meer aan eene reisbeschrijving laat denken, - te volgen.

De vele vreemde uitdrukkingen in de landtaal zullen op het grootste deel van het lezend publiek geen aangenamen indruk maken, maar dit neemt niet weg, dat het goed vertaalde boek eene niet onwaardige plaats op de leestafel zal beslaan.

Onder de weinige germanismen teekenden we aan: ‘Men denke zich vier koppen van Tactaren’, enz., Dl. 1 blz. 111, en Dl. II bl. 117, ‘en had zichtbaar moeite hare aandoeningen te bemeesteren’.

H.

Mengelwerk.

Moeder Lize.

I.

In zekere groote stad vindt men een steegje, waar het telkens even voor en na schooltijd krioelt van kinderen, die hierlangs de hoofdstraat afsnijden, om den kortsten weg van en naar school te nemen. Daar, waar het steegje zich kromt, staat in den buitenhoek een armelijk, maar groot huis. De vensters zijn als gezaaid in den gevel, hangen scheef en schotsch door elkander en zien zoo treurig met hunne geelgroene ruiten naar beneden, alsof ze grooten lust hebben, zich neer te werpen op de straat, zich op de keien te verbrijzelen en den dienst op te zeggen. Den dienst op te zeggen! Het geheele huis heeft eigenlijk reeds voorlang den dienst opgezegd, maar de zuinige, neen, de gierige huisheer wil er niet van hooren. ‘De Bocht’, zoo heet het huis, wordt bewoond door vijf gezinnen, die even arm zijn, als het huis oud en afgeleefd is. De Maandag is de verschrikkelijke dag voor die armen. Dan komt de strenge huisheer, de huur te innen, veel geld te vorderen voor de weinige beschutting, die ‘De Bocht’ den bewoners biedt. Den huisheer verzoeken, het huis een weinig te herstellen, zoodat de zon er binnen kan komen en regen en wind buitengesloten worden - durven ze niet te doen, want hun huisheer zegt, dat hij mild is, zeer mild, maar klachten wil hij niet hooren; die bederven hem den eetlust en ontnemen hem zijn goed humeur; maar mild is hij. Wanneer zijne huurders het geheele jaar door niet tegenover hem hebben geklaagd, schenkt hij hun de huur van de een-en-vijftigste en twee-en-vijftigste week van het jaar. Is dat niet mild?

Zie! daar staat De Bocht. Staan? Neen, daar hangt het tusschen de andere huizen. De groote voordeur, die des nachts zooveel ellende achter zich sluit, staat nu wagenwijd open. 't Is winter. De oostenwind heeft vrijen toegang. Waarom die deur dan niet gesloten? Och! de reden is heel eenvoudig. Om die deur te sluiten, zijn eenige mannen noodig. De hengsels zijn doorgeroest. De deur wordt des morgens ter zijde gezet en des avonds met alle krachtsinspanning der inwonenden

tegen de deurstijlen gelegd. Dat moeten die menschen doen, zonder morren doen, voor de een- en twee-en-vijftigste weekhuur. Maar laat ons binnenstappen. Tegels, waarin een net van scheuren wordt gevonden, als had eene spin haar web erop geweven, bevloeren de gang. Laat ons deze deur binnenstappen, hier, links! Bespaar u de moeite, naar de kruk te grijpen. Die is er niet meer. Zij heeft haar dienst opgezegd en de rubriek tochtgaten vergroot.

De eenige bewoonster van deze kamer wandelt op en neer. 't Lijkt eene oude vrouw. Maar armoede oudert vroeg. Zij is even de vijftig gepasseerd. 't Wintert even hard binnen als buiten deze kamer. 't Is een van die naakte winters, zonder sneeuw. Het koren bevriest dood op het veld, en de arme ontvangt klappertandend de winterlucht door de reten van het huis, die de sneeuw had kunnen sluiten. Bij deze eenzame oude vrouw heerscht nijpend gebrek. Hoe zuinig zij ook is, hare inkomsten blijven beneden de uitgaven. Wat we buiten door de bevroren ruit niet konden zien, zien we nu: eene uitstalling voor het venster van zoet en zuur, en daarnaast eene kast met griffels, potlooden, prenten en boekjes - het Eldorado voor een kind. Moeder Lize is het, die hier woont. De geliefde oude van alle kinderen. Maar sinds een paar dagen is ze door hare kleine vrinden verlaten. Achter de school ligt de stadsgracht, en de ijsbaan heeft het schoolpad verlegd. Het steegje is als verlaten. De arme vrouw: reeds langer dan eene week heeft ze niets verdiend. De oude klok slaat steunend het uur, dat de woelige kleinen verlof krijgen, hunne armen en beenen te roeren en naar buiten te drentelen. De school gaat uit. Niemand komt. Moeder Lize legt heure hand tegen de bevroren ruit. Langzaam ontdooien de bloemen. Zij kijkt uit, de lange, enge steeg ten einde. ‘Niemand komt!’ zegt ze onder een zucht. ‘Ging het maar dooien. Was 't maar weer zomer. Kleine vrinden, ik mis u. Wat zult ge met een opgetogen gezicht uwe moeder Lize vertellen van al de vreugde, die de ijsbaan u gaf. Maar hoelang zal het nog duren, voordat ge komt, kleine, koopgrage vrinden en werkverschaffers! Gij zorgt ervoor, dat mijne breinaalden anders nooit rusten en dat mijn werk ruim betaald wordt. Lieve kleinen, ik mis u. Kou en honger lijden, dat is het laatste hoofdstuk van mijn leven. Oud en arm en verlaten. Mijn man in het graf en mijn zoon - - -?’

De wind giert huilend door het steegje. De oude vrouw staart en staart - maar niemand komt. De vensterruit bevriest voor haar oog De winter sluit het kijkgaatje met eene bloem, met eene ijsbloem. Moeder Lize verneemt het niet. Hare oogen vullen zich met tranen. - -

Nog stond zij daar, bijna versteend van de kou, toen de kamerdeur geopend werd en er iemand binnentrad, die haar nooit vergat. Het was de huisheer, die zijn Maandagpenning kwam innen. Zij keerde zich om, en zonder zijn vriendelijken groet te kunnen beantwoorden, zeide zij: ‘Ik heb niets!’

‘Niets?’ kreeg zij lachende tot antwoord, ‘niets? Wel moeder Lize, nu ben je voor ditmaal mis. Als ik hier binnenkom, heb ik altijd 't gevoel, of ge in het luilekkerland woont, en nu durft zoo'n vorstin van 't luilekkerland tegen mij zeggen: ik heb niets. Hoor eens, zulke praatjes moet ge niet tegen mij houden. Vijftig cent in de week, waar zoudt ge beter voor dat geld wonen, niet waar? Maar ik begrijp het. 't Is niet erg druk tegenwoordig; er is dus weinig geld aan kas. Dat is de zaak. Maar ik kan ook voor klant spelen.’

Arme moeder Lize! toen die huisbaas voor klant begon te spelen, begon met dat spelletje uwe bittere armoede. Tegen het voorjaar waart ge letterlijk uitverkocht. Ook bij uwe buren was bijna alles de voordeur uitgevlogen, maar zij waren even blij en zonder zorg als de bij in de lente. En met recht. De zomer zoude teruggeven, wat de winter genomen had. Bij moeder Lize was dat echter niet het geval. Heur winkeltje had zij moeten opheffen; hare huismeubels waren achtereenvolgens in handen van den huisbaas overgegaan. Zij had den winter overleefd, maar was nu doodarm. Wat nu? -

‘De vogelen des hemels zaaien niet en maaien niet, maar God, onze Hemelsche Vader, voedt hen nochtans’, zuchtte ze en begon bitter, bitter te schreien. Zij gevoelde het, ze wist het, dat zij het onderwerp uitmaakte van het dagelijksch gesprek harer buren, maar - niet een, die ten opzichte van haar een antwoord wist te geven op de vraag: Wat nu? -

Zoo gingen eenige dagen heen. Toen de Maandag kwam, ging de huisbaas hare deur voorbij. Zou in zijn hard hart nog een plaatsje voor deernis te vinden zijn?

Neen! dat wist moeder Lize beter. Er was van haar niet meer te halen. De huisbaas had gezorgd, dat hij met groot voordeel voor zichzelven handel met de arme vrouw had gedreven, met groot voordeel, en beroemde zich tegenover de andere bewoners van De Bocht op zijn hart, maar...., en wat daar op dat maar volgde, wist de arme Lize al te goed. De volgende week zou zich bij den verhuurder wel een nieuwe huurder aangemeld hebben, en - 't zou den huisbaas voor zichzelf spijten, maar...., en 't eind van 't lied zou zijn, dat Lize misschien noodwendig dadelijk moest vertrekken. Gissen was hier geen missen. Er had zich reeds een nieuwe huurder opgedaan. Een al te gedienstige bracht haar die boodschap. Lize had zich dit lot reeds voorspeld. Er waren reeds meer zoo verdreven als zij. Toen de volgende morgen aanbrak, had zij hare kamer verlaten en was spoorloos verdwenen.

II.

In de nabijheid van dezelfde stad, waar het huis De Bocht gevonden wordt, stond vroeger een lief en net huisje. Het werd bewoond door

een gelukkig huisgezin: een man, eene vrouw en een kleinen jongen. De man reisde een groot deel van het jaar rond op de wijde zee; hij was stuurman. Des winters bleef hij aan wal bij zijne vrouw en zat netten te breien. De lange winteravonden zat het zoontje aan vaders knie de wonderlijkste geschiedenissen aan te hooren, die zijn vader in vreemde landen had bijgewoond. De zucht tot het avontuurlijke schoot voor vast wortel bij den kleinen jongen, en hij verlangde sterk naar het oogenblik, dat hij, evenals zijn vader, de zee mocht bevaren en vreemde landen bezoeken. Vóór zijn vijftiende jaar mocht hij niet naar zee, maar toen hij eindelijk zoo oud was, achtte hij niemand zoo gelukkig als zichzelven. Van zijne beste moeder, die hij zoo innig liefhad, afscheid te nemen, viel hem zwaar, maar lachend, door zijne tranen heen, scheurde hij zich uit hare armen met de woorden: ‘Ik kom met een zak vol geld weer terug.’ De moeder, met wie we reeds kennismaakten onder den naam van moeder Lize, bewoonde sinds dien tijd het grootste deel van het jaar haar huisje alleen met hare gedachten aan man en kind. Als de gure herfst de bladeren van de boomen schudde, kwam er recht leven in haar hart. Dan schuurde en schrobde en boende en plaste ze, van den vroegen morgen tot den laten avond. Eens was het gebeurd, dat ze door 't huis liep en luide zei: ‘Nu misschien nog tien dagen!’ en toen ze zich omkeerde, zag ze man en zoon gearmd op den deurdrempel staan. Ze had een gil gegeven en was daarna in schreien uitgebarsten. Dien dag vergat ze nooit. Maar ze telde nog zoovele onvergetelijke dagen.

Zoo gelukkig als zij, neen! zoo gelukkig had er nooit iemand kunnen zijn. De hemel van haar huisgezin was steeds onbewolkt. Ook de zee scheen met de haren te zijn. 't Was, of het geluk het schip volgde, waar haar man of haar zoon aan boord stapten. Als haar zoon des winters uit volle borst zong:

> ‘De zee is wijd, de zee is groot,
> Zout water geeft het zoetste brood,’

dan stemde zij daarmee in.

Zoo ging het eene jaar, zoo kwam het andere.

Och, ware dit waarheid geweest. Ook Lize moest in de wisselvalligheid van het ondermaansche deelen. Het schip, waarop haar man stuurman was, stevende op den mond der Maas af. Het was een heerlijke Juli-dag, maar onweerswolken pakten tegen den avond samen, een storm stak op en voordat de avond kwam, was de arme Lize weduwe. Haar man dreef als lijk aan wal. Lize ontving hiervan bericht, reisde er dadelijk heen en legde hem in het koele graf.

Toen ze in haar lief huisje terugkwam, werd ze ziek. Koorts op koorts verbijsterde haar hoofd. Zoo bracht zij weken bij weken door, en toen ze herstelde, maakte eene sombere droefgeestigheid zich van

haar meester. Ze had haar lieven man verloren, en met hem was haar geluk in het graf gedaald. Waar was haar zoon? - In geene twee maanden had zij bericht van hem gehad; - eindelijk meldde de courant haar, dat het schip De Hoop, waarop haar zoon diende, gestrand en vergaan was op de kust van Amerika. Toen was het, of haar hart in haar lichaam stierf. Zij weeklaagde en jammerde niet meer, maar weken ouderden haar meer, dan jaren dat anders hadden kunnen doen. Stom staarde ze meesttijds voor zich uit en sprak dan met eene klanklooze stem: 'De zee is wijd, de zee is groot.'

Het was haar niet mogelijk, aan iets anders te denken dan aan haar man en haar zoon. Zij dacht steeds aan het verledene en alleen aan het verledene. En de levenswet luidt, dat wie enkel aan het verleden denkt, machteloos wordt voor het heden en de toekomst. Maar Lize leven voor de toekomst!? Zij had immers geene toekomst meer. Zij was voor de maatschappij dood, dood voor zichzelve. Leven is te werken en door te werken allen, die men liefheeft, gelukkig te maken, - òf die lijden, het leed te helpen dragen, - en leefde dan Lize nog? - Zij liep heen en weer door haar huisje, zat aan hare tafel en staarde uren bij uren voor zich uit. Zij deed haar dagwerk lusteloos, alleen krachtens gewoonte, en arm aan geluk, als zij was, werd zij bij den dag armer aan geld. Eindelijk moest ze haar huisje verlaten en belandde in De Bocht, leefde van haar winkeltje en verder van 'tgeen hare hand vond, om te doen. Toen ze heur net en vriendelijk huisje moest verlaten, waren er van die hoogwijze menschen, die de ongelukkige vrouw beschuldigden, dat ze zoo werkeloos en lijdelijk hare toekomst te gemoet was gegaan.

Het lot is soms wreed en de wereld zoo hard, en waar het lot wreed is, is bijna altijd de wereld hard.

Het schip De Hoop was vergaan bij Amerika, en het bericht was niet tot Europa overgekomen, dat in dien stormachtigen nacht een jongmensch, drijvende op een stuk hout, meer dood dan levend aan wal was gespoeld, die zich daarop tot het naastbijzijnde dorp had gesleept en door een medelijdend huisgezin vriendelijk was opgenomen en verzorgd. Het heette hier: 't schip was vergaan met man en muis. Er was destijds ook zooveel te melden. Er heerschte in Amerika een bloedige krijg. De noordelijke en de zuidelijke Staten voerden onderling oorlog. De wet des sterk sten zou hier beslissen, of het geoorloofd was, een mensch als slaaf te gebruiken. Toen onze matroos weer geheel hersteld was van de worsteling, die hij met de zee gevoerd had, ging hij met een dankbaar hart, maar geheel platzak op reis, naar New-York. Hij hoopte daar spoedig een schip te vinden, maar toen hij moe gereisd en moe gebedeld te New-York aankwam, was het hem niet mogelijk, als matroos geplaatst te worden naar Nederland, zelfs niet naar eenig land ter wereld. Het weinigje Engelsch, dat hij kende, kwam hem nu uitstekend te stade. Hij voorzag zich zoo goed moge-

lijk van het hoognoodige, door zijn dienst als pakkendrager aan te bieden, hopende als matroos door een uitvarend schip aangenomen te worden. Tevergeefs wachtte hij hierop. Dagen bij dagen verliepen, terwijl hij over niets hoorde spreken dan over den heerschenden oorlog. Velen van hen, die op dezelfde wijze den kost verdienden als hij en geheel bij den dag leefden, zagen zich genoodzaakt, dienst te nemen in het leger, - en eindelijk ten einde raad moest hij tegen wil en dank dat voorbeeld volgen. Hij schreef een uitvoerigen brief naar huis, dien natuurlijk zijn vader nooit zou lezen, maar die, helaas! ook door zijne moeder Lize niet werd ontvangen. Met eenige honderden metgezellen trok hij New-York uit - om slavenhouders te bestrijden. Hij had geteekend als vrijwilliger en niet voor geld dienst genomen, opdat hij de verplichting niet op zich laadde, langer te dienen, dan hij verkoos. Moedig streed hij mee, en had de zee hem gespaard, ook het moordend lood scheen medelijden met hem te hebben. Nu en dan overviel hem een vreeselijk heimwee, maar de onmogelijkheid, om hier uit het binnenland naar de zee te reizen, was oorzaak, dat hij leerde zichzelven te beheerschen en zich zoo goed mogelijk met zijn toestand te verzoenen. De zuidelijke Staten moesten het onderspit delven. De vrede werd gesloten en een ieder der vrijwillige strijders kon naar hof en haard terugkeeren. Maar het winnend Amerika was dankbaar. Het bewees dat, door eene schenking in land te doen aan elken strijder, die zijn leven had veil gehad voor eigen overtuiging en slechts daarvoor had gestreden. Zoo was onze vrij willige strijder, onze matroos, eensklaps landeigenaar geworden. Wat nu? Naar Nederland terugkeeren? Dat zei zijn hart, maar zijn hoofd schreef hem voor, hier te blijven, landbouwer te worden - en rijkdom te verwerven. De landerijen verkoopen - maar daarvoor was geene gelegenheid; òf zelf te bebouwen en laten bebouwen en vrij zeker tot welvaart, tot rijkdom te geraken, òf het voor een niet noemenswaardigen prijs ten opzichte der bezitting te verkoopen en het zwervend, moeitevol en gevaarlijk leven op zee te vervolgen, - daartusschen moest hij kiezen. Hij koos het eerste en bleef, innerlijk verheugd door de gedachte, dat hij eene goede daad verrichtte, zich meer of minder opofferde, om zijn ouders een zorgeloozen ouderdom te verzekeren.

Met moed, volharding en ijver toog hij aan 't werk, en even nauwgezet, als hij op zee en in den oorlog zijn plicht had gedaan, volbracht hij de dagtaak, zich opgelegd. De grond was vruchtbaar, en daar het in de nabijheid eener rivier lag, kon hij zijne producten geregeld ter markt zenden. Hij schreef geregeld naar huis. Eerst had hij op zijne brieven taal noch teeken ontvangen, wat hem het leven soms bijna ondraaglijk maakte, maar nu hij even geregeld brieven ontving, als verzond, was hij hoogst gelukkig.

Arme jongen! die zich in den vreemde gelukkig gevoelde, omdat hij zich opofferde voor zijne ouders, en zoo misleid, zoo schandelijk

bedrogen werd. Toen zijne brieven in zijne geboortestad aankwamen, was de geadresseerde niet te vinden. Het huisje buiten de stad was door andere bewoners ingenomen, en de ongelukkige Lize: niemand wist, waar zij gebleven was; niemand had zich over haar erbarmd. Men had haar in hare armoede laten vertrekken, en - de arme vrouw, die gaarne van den betwetenden vriend verlost wilde worden, had hare woonplaats zoo goed mogelijk geheim gehouden; - daarbij, eerlijke armoede schaamt zichzelve. Zoo lagen dan op het postkantoor reeds drie brieven aan hetzelfde adres, toen een bode de gelukkige tijding bracht, dat hij den geadresseerde gevonden had. Helaas! hij had een gelijkluidenden naam gevonden en de eigenaar van dien naam nam die brieven aan en deed zijn voordeel ermee. Met omzichtigheid antwoordde hij op die brieven terug en nam, meer dan dief, als hij was, het hem gezonden geld aan. Al spoedig viel het hem zeer gemakkelijk, zijne rol te vervullen. Hij had alles opgediept, 'tgeen hem aan de hand der gezonden brieven gemakkelijk viel. Alleen, hij meende, dat ook de vrouw, kort nadat ze haar huisje had moeten verlaten, in diepe armoede gestorven was.

Onze jonge landbouwer in Amerika gevoelde zich al meer en meer te huis en toen hij eindelijk een gelukkig huwelijk sloot, eene vrouw trouwde, die hem innig liefhad en die hij aanbad, toen dankte hij onzen lieven Heer voor zijn avontuurlijk levenslot. Zijne have en zijn goed vermeerderden jaarlijks en al spoedig was hij een der rijkste landbouwers uit den omtrek. Zijn geluk was bijna onbegrensd, toen zijn gezin zich vergrootte en tusschen hem en zijne vrouw twee kinderen speelden. Als hij zijn kleinen jongen op den arm nam en zei: ‘Geen schipper, he! maar boer!’ en de kleine hem nariep: ‘Boer, boer!’ en zijne vrouw hem de hand op den mond legde en zei: ‘Leer hem geen Hollandsch, dan kan ik mijn eigen zoon straks niet verstaan,’ - en het kleine meisje dan om hen heen sprong en riep: ‘Boer, boer!’ - dan werd onze ex-matroos soms eensklaps ernstig en zei: ‘Och, dat mijn Vader en mijne Moeder ook hier waren.’ - En even innig, als hij het verlangde, wenschte ook zijne vrouw dat beste tweetal in haar huis te ontvangen, om hun de liefde te bewijzen, die ze voor de ouders van haar man in haar hart droeg. Was het soms, dat eene droeve wolk op het voorhoofd van haar man lag, dan dacht hij, zooals hij zei, aan Holland, en zij wist het, zijn Holland bestond uit één huis met een klein huisgezin.

III.

Moeder Lize was even spoorloos verdwenen uit het trieste en treurige huis De Bocht als vroeger uit haar net en vroolijk huisje buiten de stad. Niemand wist, waarheen de arme gevlucht was. Bij hare inwonende buren bleef ze eenige dagen het hoofdonderwerp van het gesprek. De huisheer was uiterst tevreden met den afloop, toen hij geïnspecteerd had, wat ze hem voor de huur had achtergelaten.

‘'t Was eene goede vrouw!’ zei hij, ‘eerlijk ook, maar, o! zoo trotsch. Als ze mijn raad maar gevolgd had, maar....’, en onderwijl keek hij zijne huurders aan met zoo'n medelijdend gezicht, dat men zich wel diets moest maken, dat hij haar goeden raad gegeven had. ‘Hij had zijn best gedaan, om de arme vrouw voor een volkomen ondergang te bewaren,’ zoo bazelde die brave man door, totdat hij naar huis ging met de inbeelding, dat hij werkelijk half een heilige was en zijne ongelukkige natuurgenooten veel, zeer veel aan hem hadden te danken.

In 't gewoel van den avond had de arme Lize hare kamer verlaten. Uiterst sober en armelijk gekleed, ofschoon net en zindelijk, baande zij zich een weg door de woelige en opgewekte menigte, die zich langs de straten bewoog. Ze liep haastig voort, alsof ook bij haar tijd geld was. Maar neen! dat was het niet, dat haar dreef; haar hart dreef haar voort. Ze wilde nog eens haar huisje daarbuiten bezoeken; zij wilde afscheid nemen van die dierbare woning, waarin ze zooveel geluk gesmaakt had, - voordat ze de wijde, wijde wereld in ging zwerven. In al den tijd, dat ze in De Bocht gewoond had, had ze het niet gezien, zelfs niet willen zien, en nu - 't was, of hare voeten gevleugeld waren. Haar hart klopte haar zoo wonderlijk, nu ze besloten was, het huisje, *haar* huisje, zooals ze 't in zichzelve noemde, voor 't laatst te bezoeken. Ze kwam buiten de stad. De maan scheen helder. Het was een prachtige voorjaarsnacht. De weg - ja! ze herkende hem nog: die opgaande boomen, die huisjes verscholen in 't groen. Maar soms bleef ze eensklaps staan en zag, dat een der huisjes plaats had geruimd voor een groot gebouw. Hoe dichter ze bij het doel harer reize kwam, hoe angstiger ze werd, hoe langzamer ze liep.

‘Als,’ zei ze hardop en drukte hare hand op het hart - ‘als ons huisje ook eens weggeruimd is!’ 't Was, of ze looden schoenen om hare voeten had, zoo zwaar viel haar iedere tred. Nog één pas! Daar om den hoek van dat huis, dan kon ze het zien, òf -. Ze bleef staan, ze durfde niet verder. Aan vertwijfeling ten prooi wrong zij hare handen en riep: ‘O God, ik hoop!’ - en barstte in schreien uit.

Eindelijk, door eenig geritsel in hare nabijheid verschrikt, stapte ze verder en - zag het huisje, haar huisje, in alles nog precies zoo, als ze het verlaten had. Een zware zucht verruimde hare borst. Leunende op het staketsel, dat langs den weg getrokken was, keek zij naar het huisje. Groote tranen biggelden haar uit de oogen. Zij dacht aan hem, die haar als zijne vrouw op den dag van de bruiloft dit huis had binnengeleid; zij dacht aan hem, aan haar man, aan den liefsten man ter wereld; zij dacht aan hem en aan zijne zalige blijdschap, toen hij na eene lange zeereize door haar begroet werd met - een zoon. O! ongekende vreugde, die ze niet te niet wilde doen, zelfs niet in hare herinnering, nu nog niet, voor al de ellende, die ze reeds had doorleefd en misschien nog zou doorleven.

‘In een jaar,’ zeide ze en hare stem stokte in hare tranen, ‘in

een jaar werd mij al die vreugde ontnomen. Mijn man in het graf, zonder een laatst vaarwel van hem te ontvangen, zonder voor 't laatst nog eens dien zaligen blik uit zijne oogen te ontvangen, die mij meer dan duizend woorden zeiden, dat hij mij zoo innig liefhad. En mijn zoon, mijn arme zoon! onbewust van het lot van zijn vader eene prooi der golven.' Daarop blikte ze naar boven, naar den helderen hemel, en riep met verheffing van stem: 'O groote God! doe ons allen eenmaal weer samen zijn!'

Lang nog bleef zij daar, ten prooi van de felste smarte, die een mensch kan lijden. Eerst toen de zon boven de kimme rees, nam zij afscheid van haar huisje en zwierf verder.

De zon kwam op en volbracht hare dagtaak. Hier beneden op de aarde was alles leven en beweging. Het voorjaar was in 't land. De winterslaap was geëindigd. Ook de arme Lize zou het geweten hebben, indien men het haar had gevraagd, maar zij gevoelde het niet, dat het voorjaar was. Daar sleepte zij zich heen. Waarheen? Zij wist het niet. Zoo trok zij voort van dorp tot dorp, onbewust, waar ter wereld zij zich bevond. Maar eindelijk wilde haar afgemat lichaam niet meer gehoorzamen aan hare overspannen ziel. Zij zeeg voor eene boeren-hofstee bewusteloos neer. Daar vond men de ongelukkige vrouw. Men nam haar op en legde haar op wat stroo in de schuur neer. Na eenigen tijd ontwaakte ze. Men gaf haar te eten. Verder bekommerde men zich niet om haar. Maar 't werd avond, en - 'wat zullen we met de landloopster?' vroeg de knecht aan den boer. - 'Nu ja, landloopster,' kreeg hij tot antwoord, 'maar dan is 't eene van de beste soort, naar mij 't lijkt. Laat haar dezen nacht liggen; morgen moet ze weer vertrekken.' - 'Hm!' zegt de knecht daarop, 'er is maar één soort van landloopers; ze zijn niet te lui, om de brij te eten, maar om ze te koken,' - en hij knipte met zijne oogen, om tegen den boer en zichzelven te zeggen: dat heb je maar eens wat mooi gezegd. 's Avonds, voordat hij in 't bed ging, moest hij zijne snedigheid nog eens opsnijden en riep de arme vrouw toe: 'Zeg, daar in 't stroo, ik ben ook niet van gisteren; je bent niet te lui, om de brij te eten, maar om ze te koken, he?'

Lize antwoordde niet, maar die woorden, ze gingen haar door de ziel - en maakten haar nog ongelukkiger, dan ze reeds was. Eindelijk sliep ze in. Ze bracht een rustigen nacht door. Toen des anderen daags 's morgens de haan kraaide en de ongewone drukte haar deed ontwaken, stond zij op. De slaap had haar versterkt. Zij zag den knecht, die haar zoo ruw had toegesproken, ging naar hem toe en zag hem open in de oogen. De knecht gevoelde, dat hij haar gisteren beleedigd had. 't Speet hem nu - maar och! hij had het maar zoo gezegd, niet zoo erg gemeend. Nog voordat zij iets tegen hem kon zeggen, zei hij: 'Goed geslapen? Ja? Daar ben 'k blij om. Ik zei dat gisteren maar zoo; ik meende het zoo erg niet.'

Lize echter bleef hem flink aanzien. Zij zei tegen hem: ‘Man! als men een hond eerst een stuk brood toewerpt en dan trapt, dan heeft men slecht gedaan,’ - daarop ging ze heen. Onze knecht bleef verbluft staan. Zij heeft gelijk, dacht hij, rende haar na en zei: ‘Hier vrouw, hier is een kwartje, neem dat aan, hier!’ - en drukte het haar in de hand. Lize nam het aan en ging verder. Eindelijk kwam ze bij eene begraafplaats. Onwillekeurig liep zij de poort van den doodenakker in en ging zitten op eene bank. Op zulk een was ook haar man begraven, ook zulk eene hooge, dichte heg rondom de begraafplaats.

Terwijl ze daar zoo zit, valt haar oog op een pas gedolven graf. De torenklok begint te luiden. Een kleine lijkstoet treedt de begraafplaats op. Lize ziet, hoe de lijkkist der groeve wordt toevertrouwd, en schreit met de familie, die zich rondom het graf heeft geschaard. Zij keeren huiswaarts, na de droeve taak volbracht te hebben. Lize blijft. Zoo gaarne zou ze met hen zijn gegaan naar het huis der rouwe, zoo gaarne. Lize bleef. Het was haar goed te zijn, daar - waar zoovele tranen waren gevallen. Lize bleef. Maar de avond kwam. Men had haar opgemerkt en zei haar, dat ze moest vertrekken. Waarheen? Hare toevlucht zoeken bij medelijdende menschen? Loopen van de eene deur naar de andere? Kloppen, totdat open gedaan wordt? - Neen, het klonk haar nog in de ooren: te lui! En zij begreep, dat iemand, onbekend met haar lot, hij mocht het al niet zeggen, toch zou denken: eigen schuld! Zij ging tot den Burgemeester. Hem vertelde ze haar treurig lot. Denzelfden avond werd ze opgenomen in het armenhuis. Toen ze den volgenden dag de haar opgelegde taak verrichtte, had ze een gevoel van zorgeloosheid en rust, dat haar gelukkiger maakte, dan ze in jaren geweest was. Dagen bij dagen gingen heen en zij hoopte vurig, dat het haar gegeven mocht worden, haar leven tusschen deze muren, meer of minder afgesloten van de wereld, te mogen slijten. Te zorgen voor den dag van morgen had zij niet. Ze leefde met hare gedachten in het verledene en hoopte slechts op de toekomst over het graf.

IV.

Op zekeren morgen komt onze jonge Hollandsche matroos-landbouwer bij zijne vrouw te huis en houdt een brief omhoog. Van verre roept hij zijne vrouw toe: ‘De lang verwachte uit Holland!’

‘En?’ krijgt hij tot antwoord.

‘Dat weet ik niet,’ zegt hij, ‘wij zullen hem samen lezen.’

‘Wij zijn niet bijgeloovig,’ oppert het zorgvolle vrouwtje, ‘anders, we moeten hem, geloof ik, een uur laten liggen; dan verandert iedere slechte tijding in eene goede.’

‘En al waren we hierin bijgeloovig, ik zou dit niet kunnen; ik wilde hem niet eerder openen, voordat ik te huis was, maar nu dadelijk!’ en meteen verbreekt hij het zegel.

Nog slechts had hij een paar regels van den brief gelezen, of hij wierp hem op de tafel en riep: ‘Hoe is 't mogelijk.’ Hij had, ook in naam van zijne vrouw, met aandrang naar Holland geschreven, dat de twee oude luitjes tot hen zouden overkomen. Hoewel zijn vader in lang de zee niet meer had behoeven te bevaren, hij zou het nog wel durven, ten minste als passagier 1ste klasse, en zijne moeder, dat wist hij, zou alle zeeën der wereld wel willen, en daarom wel durven rondvaren, om haar zoon weer te zien, en zie: daar stond met zoovele woorden, dat het zoo maar moest blijven; dat zij door hun zoon gelukkig en tevreden in Holland hunne dagen sleten en hij gelukkig getrouwd was in Amerika, - dat ze tegen de zee- en landreize opzagen en daarom niet kwamen. Over zijn schrijven, om hen te komen afhalen, zelfs geen woord.

Geen wonder, dat hij uitriep: ‘Hoe is 't mogelijk; ik begrijp het niet.’

De lach en lust waren uit het huis verdreven. De vroolijke toon, de blijde scherts was door dezen brief vernietigd. Er werd gepoot, geplant, gezaaid - omdat het voorjaar was, niet omdat men lust had tot den oogst. De kleinen keken de moeder verwijtend aan, omdat ze niet meer tegen vader over grootvader en grootmoeder mochten spreken. Eens hadden ze 't gewaagd, toen moeder er niet bij was, en gezegd: waarom grootvader en grootmoeder niet kwamen. Toen had hij hen gekust en, terwijl tranen zijne oogen vulden, hun toegevoegd: ‘Omdat ze mij niet zoo liefhebben als ik u.’

‘O!’ antwoordde daarop het kleine meisje, ‘dan schreit moeder daarom, als vader niet te huis is.’

‘Dat moog je immers niet tegen vader zeggen,’ hernam de kleine jongen.

‘Je moogt ook niet over grootvader en grootmoeder praten,’ gaf het meisje tot antwoord.

Ik arme! denkt de vader, die mijne vrouw ongelukkig maak, omdat ik te veel liefde in mijn hart draag. Daarop gaat hij van huis en zwerft door veld en bosch.

Des avonds zit hij weer stil en stom naast zijne vrouw. ‘Beste!’ zegt zij en kust hem, ‘ik zie, dat je nog bij den dag ongelukkiger wordt. Dat kan zoo niet; dat kan en mag zoo niet langer. Zie, ik heb er iets op gevonden. Ge zegt zoo vaak, dat ik een knap vrouwtje ben,’ en zij lachte door hare tranen heen, ‘maak mij tot, hoe heet het ook, tot regentes. Ik zal goed oppassen, en - en - gij gaat naar Holland. Vliegensvlug heen. Ge gaat zelf naar vader en moeder. Schrijven is maar schrijven. En als ge dan terugkomt, één gaat heen en drie komen terug, dan beginnen wij weer het leventje, het blijde, vroolijke leventje van vroeger.’

Hij slaat de armen hartstochtelijk om zijne dierbare vrouw en zegt: ‘Je bent beter dan ik; ge zoudt mij nooit verlaten, en ik - ik neem het aan, maar vliegensvlug heen en ook vliegensvlug terug.’

Men zegt, de wittebroodsweken zijn gelukkig, maar oogenblikken als deze, wanneer eigenlijk het zegel op het huwelijk gedrukt wordt, zijn veel gelukkiger. Zij gevoelden nu recht, hoe lief ze elkander hadden.

Nog een paar dagen en alles was voor zijn vertrek gereed. Hij had zijne oude veerkracht teruggekregen. Op zijne bouwhoeve werd alles voor lang geregeld. Het waakzame oog van zijne wakkere vrouw was voldoende, om in den tijd van zijne afwezigheid alles in 't rechte spoor te houden. Het oogenblik van scheiden viel zwaar. Zij echter sprak hem moed in. Toen hij op de stoomboot zijne vrouw het vaarwel toewuifde, schaamde hij zich voor zichzelven, maar stelde zich eenigszins tevreden met de woorden: vliegensvlug heen, en - vliegensvlug terug.

Vliegensvlug heen! maar de dagen groeiden aan tot weken. Bij iedere gelegenheid, die zich aanbood, schreef hij aan zijne lieve vrouw, die vol hoop op een goeden uitslag den brief verwachtte uit Holland, die het zonnetje weer in huis zou brengen.

Daags voor zijne afreize uit Southampton, uit Engeland, had hij voor 't laatst geschreven en gezegd, dat hij nu niet eerder weer schreef voordat hij bij zijn vader en zijne moeder was, en - hij kon er nu reeds zijn. Vroolijk en welgemoed werkte zij van den vroegen morgen tot den laten avond, niet vreezende, of het misverstand, zoo had zij het tegen haar man steeds betiteld, zou opgehelderd worden, tot aller genoegen. Daarom had zij ook voorgesteld, dat hij naar Holland zou gaan. De brief liet zich nu echter - wachten.

Toen de jonge man in Holland voet aan wal zette, spoedde hij zich naar een hotel, om er den nacht door te brengen. Zoo gaarne zou hij dadelijk afgereisd zijn naar zijne geboortestad, maar hij moest tot den volgenden morgen wachten. Hij sliep dien nacht onrustig. Nog eens herdacht hij zijn heele leven. Hoe helder en duidelijk leefde alles in zijne herinnering voort. Maar hoe zouden allen, hoe zoude alles veranderd zijn. Den volgenden morgen reisde hij af - naar huis, zooals hij zei. Toen hij des avonds zijne geboortestad binnenreed, was hij zichzelven bijna niet meester. Voor hetzelfde logement stapte hij uit de diligence als in zijn matrozentijd, maar niet zooals in dien tijd stormde hij straat uit, straat in, om bij hun ‘buitentje’ te komen. Hij ging het logement binnen. Niemand herkende hem. Heel natuurlijk, hij ook herkende niemand. De vroegere bewoners hadden plaats gemaakt voor andere. Hij zette zich bij een tafeltje neer en toen hij zich geheel meester was, liep hij de stad in, de stad door, en dan naar buiten. Langzaam schreed hij voort tot aan hun huisje. ‘Durf ik wel zoo geheel onverwacht binnentreden?’ dacht hij. Langen tijd stond hij daar. Alles nog bij 't oude. Niets was veranderd. ‘Morgen,’ zegt hij, ‘morgen! eerst moet er iemand heen, om mijne komst voor te bereiden; tot morgen wachten.’

Maar, wat hoort hij daar? Een kind schreien? Hij luistert. Ja,

daar klinkt het hem duidelijk in de ooren, en zonder zich te bedenken, stapt hij op het huisje af. Hij komt binnen en ziet - een jong echtpaar, gebogen over eene wieg. Met wijd opengespalkte oogen staat hij daar, terwijl de man hem half fluisterend zegt: ‘Stil meneer, stil. 't Kind is erg ziek. 't Gaat weer slapen, stil. De dokter zegt: 't zal weer genezen, maar dan moet het rustig zijn en slapen. Als u mij iets te zeggen heeft, zal ik met u naar buiten gaan,’ - en zonder antwoord te wachten, gaat hij de deur uit en wenkt onzen Amerikaan, hem te volgen. Verbluft volgt deze den zorgvollen vader. Daar buiten volgt een gesprek, waar de een den ander niet begrijpt, en toen het kind weer begon te schreien, zegt de vader: ‘Neem me niet kwalijk, meneer, ik ga weer in huis; hoor, 't kind schreit weer’ - en laat hem alleen staan.

Zonder eigenlijk te weten, wat hij doet, gaat hij naar de stad terug en zoekt het logement weer op. Hij vertelt den logementhouder alles, maar deze kent de familie niet. Moede naar lichaam en ziel gaat hij te bed. Afgemat en overspannen, als hij is, valt hij in slaap, en toen hij des morgens ontwaakt, is het hem, of die heele geschiedenis van gisteren een droom is geweest. Misschien zijn ze verhuisd naar de stad. Ik zal rustiger en beter onderzoek instellen, denkt hij. Dat die man mij niet begreep, zal door dat zieke kind gekomen zijn. Weer wandelt hij naar buiten, maar nu met de stellige gedachte, dat hij zijne ouders spoedig zal vinden. Hij gaat daar rond, huis uit, huis in - met de vraag, wie er woont, in de hoop, spoedig een huisgezin te vinden, dat hij van vroeger kende. Dit gelukte al spoedig. Hier hoort hij het ontzettend bericht: zijn vader reeds jaren dood en zijne moeder, wie weet waar. Als een waanzinnige vliegt hij naar het huis De Bocht, ofschoon hij weet, dat zijne moeder reeds vandaar is moeten verhuizen. Men wijst hem in het oude huis de kamer, die zij bewoond heeft.

‘Arme moeder!’ roept hij, en tranen biggelen hem over de wangen. Al de bewoners van De Bocht verzamelen zich om hem.

‘Dus had die stille vrouw nog een zoon,’ zegt een der omstanders zacht, maar toch niet zoo zacht, of de ongelukkige hoort het en jammert: ‘Ja, ja, zij had een zoon, die haar liever had dan zijn leven. O, zegt niet, zooals die menschen daarginds, dat ook zij misschien dood is. Zegt het niet. Zij moet leven. Ik wil mijne moeder weerzien.’ Daarop balde hij zijne vuisten, terwijl hij hun als een krankzinnige toeschreeuwde: ‘Zeg, wie heeft mijne brieven ontvangen en beantwoord?’ Daarop vervolgde hij op klagenden toon: ‘Och, zeg toch, dat mijne moeder nog leeft; ik wil haar weerzien!’ Krimpende van smart zeeg hij bewusteloos neer. Men legde hem in 't bed en liet den dokter halen. Dagen bij dagen lag hij neer, onverschillig voor alles, wat hem omgaf. Hij was als levende dood. De jonggehuwden, die hem in hunne kamer verzorgden, hadden diep medelijden

met hem en bewezen, dat in hun hart gegrift stond, dat alle menschen broeders zijn van één huisgezin.

Op zekeren avond hoorden ze hem zeggen: ‘Hoelang is het nu geleden, dat mijne moeder van hier verhuisde?’

Hierop volgde een rustig gesprek. De ziekte was geweken. Spoedig herstelde hij geheel. Het eerste, wat hij deed, was een brief schrijven aan zijne vrouw. Die had een gespannen tijd doorgebracht. Haar deed hij een omstandig relaas van zijn wedervaren. Toen die brief verzonden en zij deelgenoot was van zijn lijden, was het hem, of hem de last niet meer zoo vreeselijk drukte. Hij moest zijne moeder vinden. Het kleine huisgezin, dat hem zoo trouw verpleegd had, was hem lief geworden. Duizenden plannen werden door hem en hen samen gemaakt. De eerste reis, die hij deed, was naar het postkantoor. Toen werd het hem duidelijk, hoe het met de briefwisseling gegaan was. De bedrieger was vertrokken, misschien uit vreeze, ontdekt te zullen worden. In verschillende couranten plaatste hij eene advertentie, waarin hij een onderzoek instelde naar de woonplaats zijner moeder. Een paar dagen daarna kwam er iemand het huis De Bocht binnen. Het was het hoofd van het armenhuis, waarin moeder Lize was opgenomen. De jonge vrouw is alleen te huis en jubelt: ‘Morgen is het Zondag; dan zullen we haar samen komen halen; bereid de oude vrouw hierop voor.’

Den volgenden morgen wordt onze Amerikaan op blijden toon door zijne huisgenooten gewekt. Onder scherts en jok wordt hem het heuglijk nieuws verteld. Het rijtuig komt voor. Samen gaan ze op reis, moeder Lize halen. Toen ze in het dorp kwamen, waar ze verzorgd werd, ging hij alleen naar het armenhuis. De oude vrouw, het was haar, of ze droomde. Zij stond voor het huis op wacht. Daar kwam hij, ja! daar kwam hij, haar zoon, haar lieve zoon! Ook hij herkende reeds van verre zijne moeder. Een oogenblik later lagen ze in elkanders armen.

‘Vader is dood;’ was het eerste, wat ze tegen hem zei.

‘Ja!’ antwoordde hij en klemde haar opnieuw in zijne armen. ‘Vader is dood, we willen samen zijn graf bezoeken.’

Moeder Lize ging mee naar Amerika. Zij was niet bevreesd voor de lange zeereis. En als later de zoozeer beproefde vrouw, tusschen haar zoon en hare dochter gezeten, hare magere hand door het krullend haar van hare kleinkinderen streek en zei: ‘Wat God vereent, dat zal de mensch niet scheiden!’ dan leefde er in dit huisgezin een geluk, dat schaars op deze aarde zijn wederga vond.

JOH. BERGHUIS.

Levenswoorden.

De mensch is alles door opvoeding, of liever, bij wordt het tot aan het eind zijns levens. Het komt er echter op aan, hoe hij wordt opgevoed. Vorming van gezindheid, neiging, gedachten, gewoonten is de eenige opvoeding, welke dien naam verdient, - niet onderwijs, niet leer.

HERDER.

Wees rechtvaardig, wees waar, blijf uzelf waardig, dan zullen noch de menschen noch het lot u kunnen ternederdrukken.

KLINGER.

Het denkbeeld eener vastgestelde en geformuleerde leer is in tijdperken van twijfel en overgang iets zoo verlokkends, dat de gemoederen, door den worstelstrijd uitgeput en te traag voor eenig onderzoek - dit zijn de meesten - zich rondom de banier scharen, die in den wind wappert, en zich ingedeeld verklaren, op voorwaarde, dat men niet langer van hen vergen zal, dat zij hun plicht begrijpen en hun recht bestudeeren. Deze staat van maatschappelijk berusten is zeer gemakkelijk, doch in den grond onzedelijk en nadeelig, vooral wanneer die, in plaats van zich om een beginsel te vormen, zich rondom een schaduw ophoopt.

GEORGE SAND.

De oudheid kende slechts zeven wijzen en zeven wonderen. Wij modernen hebben slechts één wonder, namelijk, dat wij allen bijzonder wijs zijn.

BENZEL-STERNAU.

Zwakke gemoederen worden heftig en driftig bij tegenspraak, sterke nooit.

B. AUERBACH.

Een krachtige ouderdom met een helder hoofd en een kalm geweten is het aangenaamste tijdperk des levens. Met vasten blik ziet men dan terug, zonder teleurstellingen, omdat de bonte regenboog der hoop, aan de jeugd eigen, verdwenen is.

BENZEL-STERNAU.

Groote steden, groote eenzaamheid - een waarheid, waarmee elke menschenkenner in 't eind instemt. De ervaringen in de wereld en met de menschen lossen zoo alle illusies op, dat menigeen alleen nog door den band zijner plichten zich aan de wereld verbonden gevoelt.

KLINGER.

De mensch heeft waarheid noodig, om gelukkig te zijn; de waarheid van het ongeluk doet hem minder lijden dan het gekunsteld geluk, dat in strijd is met de onweerspreekbare stem in zijn binnenste.

BENZEL-STERNAU.

De grootste uitkomsten in het leven worden meestal verkregen door eenvoudige middelen en het gebruik maken van gewone hoedanigheden. Het alledaagsche leven met zijn zorgen, behoeften, plichten geeft overvloedig gelegenheid, om ervaring van de beste soort op te doen, en zelfs op zijn meest betreden paden vindt de echte werker aanleiding tot inspanning en ruimte tot ontwikkeling zijner vermogens.

SAMUEL SMILES.

Hoe ouder wij worden, des te vaster, te hardnekkiger klemmen wij ons vast aan onze neigingen, beginsels, gewoonten, aan onze geheele denk- en levenswijze. Zij vergroeien met ons en worden dan eerst ons eerlijk verdiend eigendom. Straks beschouwen wij 't ook als het eenige, dat wij werkelijk ons eigendom kunnen noemen en dat niemand ons meer ontrooven kan. Gelukkig hij, die dit eigendom in waarheid het zijne kan noemen; gelukkig, wie kracht genoeg bezit, met dezen staf te wandelen naar het graf. Niet alles gaat voor hem voorbij; hij bevindt zich als te midden van door hemzelf geplante boomen, die hem steeds rijpe, versterkende, verfrisschende vruchten afwerpen.

KLINGER.

De mensch heeft ervaring, leering noodig. Het leergeld der levenswijsheid put echter dikwijls de geheele kas van den leerling uit. Het menschelijk leven - wat men levensloop noemt, kan men bij de meesten levenssleur noemen - is in de meeste gevallen slechts een voortdurend trachten, om te leven, omdat zij zich troosten met: het zal wel beter worden.

BENZEL-STERNAU.

's M e n s c h e n l o t . - Licht moge mijn gang zijn, mijn vreeselijke tred wekt den sterveling uit den vasten slaap, waarin de waan hem heeft geboeid. Het arme menschenkind noemt mij het lot; het geeft aan alles een naam, of het begrijpt of niet. Kortzichtig, als hij is, denkt de mensch mij nog ver verwijderd, wanneer ik hem van achteren reeds omklemd heb.

Arme sterveling! Gij breekt geen stukje uit den keten, waarin ik u heb vastgeklonken. Speel uw spel! ik hul mij in een dichten sluier, ik stoot u voort en voort en immer in den storm voort. Gelukkig, wie rein en recht uit den schijn des levens wederkeert.

KLINGER.

Als wij heengaan, voorgoed, dan lijden zij, die wij achterlaten, niet wij, die gaan rusten.

KLINGER.

Veel wenscht zich de mensch en toch behoeft hij zoo weinig, want het leven is kort en beperkt het lot van den sterveling.

GÖTHE.

Ach, ijdelheid der ijdelheden! Wie van ons is gelukkig op deze wereld? Wie van ons ziet zijn wenschen vervuld of is tevreden, als zij vervuld zijn?

THACKERAY.

Uit den vreemde, meegedeeld door mevr. van Westrheene.
Pauline.

In de hoofdstad der provincie X. heerschte sedert eenige dagen blijde opgewondenheid, gespannen verwachting. De met eer grijs geworden directeur van het tooneel was afgetreden en een man van jong en frisch talent had de stadsvaderen zóó sterk aangetrokken, dat zij hem de leiding in den tempel der Muzen opdroegen.

De vraag, of de nieuwe directeur, met zijn sierlijk voorkomen en fijn besneden profiel, aan de grootsche verwachtingen, welke hij had opgewekt, zou beantwoorden, hield de halve stad bezig. Men kon niet in gezelschap zijn, of men werd in het gesprek over den nieuwen directeur van het tooneel betrokken, en van welken kant men ook de zaak bekeek, de man werd een geluk voor de stad beschouwd, nog eer hij eene enkele proef van tact en bekwaamheid had gegeven.

In dat rozenkleurige licht beschouwden ook eenige jongelieden de toekomst, op een prachtigen herfstavond, in een van rle drukst bezochte buitentuinen der stad; te meer, wijl allen in betrekking stonden tot het tooneel.

Dat die eene jonge man, met de zenuwachtige beweeglijkheid zijner gelaatsspieren, de dramatische kunst beoefende, zou men terstond vermoed hebben, ook al had hij zich niet de moeite gegeven, om belangwekkende standen aan te nemen.

Naast hem zat eene lange, magere figuur, wier tot op de schouders hangende lokken den lyrischen kunstenaar moesten kenmerken. Hij beloofde veel en had het in den laatsten tijd druk gehad met het voltooien en beschaven van zijn blijspel.

De derde van het gezelschap was eerst sedert kort in de stad gekomen, had zeer goede aanbevelingen medegebracht van zijn oom, een letterkundige van naam, en stelde zich voor, als kunstcriticus *carrière* te maken.

Het conservatieve blaadje, dat in de zeer liberaal gezinde stad slechts door eene subsidie der regeering zich staande kon houden, droeg hem, zonder eenige bedenking, de tooneelcritiek op, en zoo schenen zijne droomen van kunstrechterschap zich spoediger te verwezenlijken, dan hij had durven hopen.

Er ontstond al spoedig eene vriendschappelijke verhouding tusschen den dichter en den criticus, welke vriendschap door het bewustzijn van wederzijdsche belangen gevoed werd.

Dien herfstavond scheen die vriendschap bijzonder hartelijk te zijn; misschien door het opwekkende najaarsweder, dat bij de reeds afvallende bladeren nog zooveel natuurgenot aanbood. Misschien ook had het verkwikkende bier de tongen losgemaakt; althans, de heeren verstonden elkander nog eens zoo snel en zoo goed als anders, hoewel zij in vele opzichten van meening verschilden.

Terwijl de acteur, Frans Sigmer, - het wordt tijd, dat we onze vrienden bij name noemen, - een gesprek over het tooneel zocht te vermijden, zeggende, dat hij den geheelen dag ijverig gewerkt had en nu aan zijne gedachten gaarne eene andere wending, eene uitspanning wilde geven, bleven de dichter Reinmar en de criticus Winrich in druk gesprek.

Reinmar vroeg aan zijn vriend, wat hem eigenlijk naar dien uithoek der wereld, zooals hij de stad zijner inwoning noemde, had gevoerd, waar de hoofden dikwijls zoo heet werden en de harten zoo koud bleven.

In het eerst trachtte Winrich een antwoord op die vraag te ontwijken; doch eindelijk scheen hij een besluit genomen te hebben. Hij haalde eene portefeuille voor den dag, sloeg haar open en liet zijn vriend het portret zien eener zangeres, die reeds dikwijls het onderwerp van hunne gesprekken was geweest.

Onder een zachten glimlach, met den wijsvinger op zijn mond, bekende Winrich aan zijn vriend, dat er een zoet geheim stak achter zijne komst in de stad, een geheim, dat hij aan niemand toevertrouwde dan aan hem; dat voor de wereld nog verborgen moest blijven.

Louize Varena, zoo heette de zangeres, was oorzaak, dat hij uit de hofstad naar de provincie verhuisd was. Vooralsnog was zijn naam in de letterkunde, noch de hare als kunstenares zoo goed gevestigd, dat zij hunne liefde met het huwelijk durfden kronen. Zijn zielsverlangen was, dat hij dat doel spoedig bereiken mocht; doch eerst moest hij vasten grond onder den voet hebben, en daarom verzocht hij zijn vriend, toch vooral te zwijgen, wijl de teedere verhouding van den criticus tot de zangeres hem allicht de gunst van het publiek kon doen verliezen.

Toen Reinmar en Sigmer den volgenden middag de woning van Louize Varena intraden, troffen zij er Winrich reeds aan. Hij zat in eene zeer gemakkelijke houding op de canapé, terwijl de zangeres, wier weelderige vormen verrieden, dat zij hare jonge-meisjesjaren reeds een tijdlang achter den rug had, bevallig de *honneurs* aan de koffietafel waarnam. Met veel zelfbewustheid heette Louize Varena de beide vrienden welkom. Zij werden terstond zoo ongedwongen in het gesprek getrokken, dat zij eerst, toen zij gezeten waren, opmerkten, dat er nog iemand aanwezig was, die zij nog niet gegroet hadden.

Bij een van de vensters, half verborgen door bloemen en sierplanten, zat een klein, tenger meisje, dat zich niet om de aanwezigen scheen te bekommeren. Peinzende, in voorovergebogen houding, keek zij in eene kom met goudvisschen, die op de vensterbank stond.

Zij bleef onafgewend het spel der dartele vischjes volgen, die ieder oogenblik gevaar liepen, uit de bijna boordevolle kom te kantelen, toen zij opschrikte door de vermaning:

'Maar, Pauline, kom toch, wat moeten de heeren van u denken?'

Met zichtbaren tegenzin nam het jonge meisje hare plaats aan tafel in, waarna Louize haar als hare collega aan de gasten voorstelde.

De invallende duisternis maakte de lamp noodzakelijk, en toen het licht op de beide kunstenaressen viel, konden de heeren de eigenaardige schoonheid van beiden bewonderen, doch tevens een groot verschil opmerken.

Bij Louize was alles licht als de dag; bij Pauline heerschte de schemering eener nog niet tot volle ontwikkeling gekomen kunstenaarsziel. Men zag bij den eersten blik, dat bij Louize Varena alles reeds was als eene rijpe vrucht; in hare jongere kunstzuster was nog het geheimzinnige proces des wordens verrukkelijk, om gade te slaan. Sigmer wendde zijne oogen bijna niet van haar af.

'Mijne heeren,' zeide Louize, 'gij ziet in mijne vriendin Pauline het volmaaktste kind onder de zon. Zij is nog precies zoo, als zij uit de hand van haar goeden Schepper te voorschijn is gekomen: een zuivere diamant; geen enkele adem van het alledaagsche heeft nog zijn glans verminderd.'

Op die half ernstige, half schertsende beschrijving volgde een eigenaardig antwoord. Pauline keerde haar hoofdje naar Louize om, hield hare hand voor haar gelaat, trok haar neusje op en stak een klein puntje van hare tong uit.

Ondanks het beschermende handje was die eigendommelijke wijze van antwoorden half gezien, half geraden geworden en er ontstond een algemeen gelach, dat Pauline zóó sterk deed blozen, dat haar hals en haar gezicht als met purper overgoten werden.

'Ik herhaal het: nog volmaakt een kind. Ik heb haar nog onlangs betrapt op het knippen van papieren poppetjes.'

Nu trok Pauline niet slechts haar neusje op, maar gaf Louize een tik op de hand; doch in plaats van boos te worden, sloeg Louize haar arm om het dartele ding heen en gaf haar een klinkenden zoen - dien de aanwezige heeren haar eenparig benijdden.

Doch nu was het ook uit. Pauline dreigde, het gezelschap te verlaten, indien zij nog langer geplaagd werd. De heeren verklaarden, dat het gemis

van haar gezelschap hun al te veel leed zou doen, en Louize sloeg voor, iets te zingen en den heeren een proefje van hare kunst te geven.

Na eene kleine woordenwisseling over den voorrang, wijl geene van de beide zangeressen wilde beginnen, gaf Louize toe, op een wenk van Winrich, die reeds vóór de piano had plaats genomen.

Zij zong de ballade uit *De vliegende Hollander,* van den bleeken man, die met zijn schip met bloedroode zeilen en zwarten mast moet blijven zwerven, totdat eene vrouw hem trouw zal blijven.

Hare fraaie stem werd door herhaalde trillers bedorven; doch hare voordracht was indrukwekkend. Slechts een kenner onderscheidde, dat het gevoel, dat den zang moest bezielen, geene natuur was, doch door eene voortreffelijke school ingestudeerd.

Toen Pauline bij de piano kwam, om de Aria der Koningin, uit het tweede bedrijf der *Hugenots*, te zingen, waren hare hoorders getroffen door de ongekunstelde schroomvalligheid, waarmede zij zich aan het oordeel van vreemden onderwierp. Er lag iets beschaamds in hare zang, dat haar verhinderde, ook uiterlijk te schijnen, wat zij blijkbaar innerlijk was; want in de weinige oogenblikken, waarin zij dien schroom overwon, stroomden de klanken haar uit de keel; zij scheen geheel vervuld van het genot, dat hare edele kunst haar schonk; hare ziel scheen te genieten. Doch, dat kwam slechts zelden uit. Pauline had blijkbaar even weinig begrip van de vurige temperatuur, die in de tonen heerschte, als van dramatische uitdrukking in het algemeen; daardoor was het geheel eenigszins droog en koud.

De opening van het tooneel zou reeds in de eerste dagen, en wel met Richard Wagner's *Tannhäuser* plaats hebben.

Zij schonk aan Louize, als Elizabeth, een grooten, welverdienden bijval. Zij scheen inderdaad eene heilige, toen zij in haar wit gewaad tusschen de ridders en Tannhäuser om verlossing voor de zondaren smeekte. De liefde, die het hart breekt van hem, die haar koestert, kon, naar het oordeel van het publiek, niet beter uitgedrukt worden.

Pauline verheugde zich in dien triomf, alsof hij haarzelve gold. Reeds na het tweede bedrijf snelde zij naar de kleedkamer, om de zangeres met gelukwenschen en kussen te bestormen.

De tweede opvoering bracht den *Egmont* van Goethe ten gehoore, waarbij Sigmer de ondankbaar genoemde rol van Brackenburg met zooveel eenvoud en tot het hart doordringende waarheid speelde, dat de toeschouwers hem grooter aandacht schonken dan aan den declameerenden Egmont op stelten.

Den derden avond werd *Don Juan* gegeven, met Pauline Ernst als Zerline. Haar naam was in de rij der artisten genoemd geworden; doch het publiek had er geen acht op geslagen. De eenigen, die belang in haar stelden, waren Reinmar en Sigmer, doch beiden om zeer verschillende redenen.

Het eerste bezoek bij Louize, dat tot nog toe het eenige was gebleven, had den criticus in vuur en vlam gezet, terwijl de acteur beweerde, dat hij volmaakt koud was gebleven voor hare persoonlijkheid en hij slechts als kunstenares veel van haar verwachtte.

Reinmar noemde haar telkens het bekoorlijkste wezentje, dat hij ooit in zijn leven had ontmoet, en zwoer, dat hij haar in een gedicht zou verheerlijken. Sigmer beweerde met raadselachtige bitterheid, dat de tooneelcoquette

wel spoedig voor den dag zou komen; dat hare naïveteit niets dan een masker was, dat de meest alledaagsche behaagzucht van tooneelprinsessen verborg.

Pauline vierde als Zerline een onverwachten, voorbeeldeloozen triomf.

Onbekend en onbemind was zij opgetreden, en gedragen door een bijval, zooals het flegmatieke publiek van het stadje nog nooit had gekend, verliet zij het tooneel.

Toen zij, in het tweede bedrijf, met Mazette op het tooneel kwam springen, ging er als een adem van bevalligheid en beminnelijkheid door de zaal. Zij speelde wegsleepend, doch als een wonderkind, niet als een toonbeeld van volleerde kunst, wat haar spel inderdaad ook niet was. Zij vatte zóó onvoorwaardelijk den juisten toon, dat ieder tot de overtuiging kwam, dat Mozart zich zijn Zerlientje zóó en niet anders gedacht kon hebben.

Terwijl het publiek toejuichte en riep, stond Reinmar in een staat van verrukking in het parterre en herkende niemand. Sigmer daarentegen stond beschaamd over het oordeel, dat hij nog weinig uren geleden over Pauline had uitgesproken. Hij had terstond, uit het gemis van alle middelen tot effect maken, gezien, dat hier aan geene aangeleerde vaardigheid, aan geene tooneel*routine* te denken viel.

Uit die geniale ingevingen kon slechts eene verrukkelijke natuurlijkheid spreken. Hij voelde zich onweerstaanbaar tot die jonge kunstenares getrokken; hij moest haar wederzien en door zijne vereering herroepen, wat hij roekeloos van haar had gezegd.

Reeds den volgenden voormiddag snelde Sigmer naar Pauline, en wel op het uur, waarin hij wist, dat hij haar alleen zou vinden, wijl Louize Varena repetitie had voor eene nieuwe, groote opera.

Juist toen hij aan de schel wilde trekken, hoorde hij haar solfeges zingen en dat met eene geheel andere stem dan op dien avond, toen zij voor het eerst bij de piano had gezongen. Waren haar door dien éénen avond van succes reeds de vleugelen gewassen? Hoe juichte en parelde alles in het hoog en laag der tonen. Het thema klom toon voor toon eene volle octaaf, om daarna plotseling tot op den grondtoon te dalen. Het was het juichen eener reine, harmonische ziel, onder wier indruk Sigmer als gebogen stond.

Toen hij binnentrad, kwam Pauline hem met natuurlijke vriendelijkheid te gemoet en betuigde haar leedwezen, dat hij hare vriendin niet te huis trof.

‘Ik ben volstrekt niet gekomen, om Juffrouw Varena te zien, maar om u mijn gelukwensch te brengen.’

‘Een gelukwensch? Waarom?’ vroeg zij eenvoudig.

‘Met uw spel van gisteravond, in de rol van Zerline. Gij hebt door uw zang alle harten van K. veroverd.’

‘Ik ben vandaag ook nog ééns zoo vroolijk als anders,’ gaf zij ten antwoord. ‘Het publiek was zoo vriendelijk en zoo goed! Ik heb ook reeds blijken van waardeering ontvangen. Zie maar eens, dit en dat.’

Zij wees op een gedicht en een brief, die erbij behoorde. Beide waren, zooals Sigmer terstond zag, van de hand van Reinmar. In het gedicht voorspelde hij haar onvergankelijken roem, niet slechts als zangeres, maar als eene vrouw, welke hij in zijne poëzie zou verheerlijken, waardoor ook het nageslacht haar kennen zou. - In den brief behandelde hij enkele technische

vragen van ondergeschikt belang; doch alles was in een overspannen toon geschreven, die Pauline in lachen deed uitbarsten.

'Die akelige man! Wat wil hij toch? Ik begrijp niets van die verzen,' zeide zij vroolijk, uitgelaten.

'Zij zijn ook voor u niet te begrijpen, want zij zijn in eene geheel andere taal dan die der natuur, waarin *gij* u tehuis gevoelt,' antwoordde Sigmer.

Pauline sprong op, keek haar gast een oogenblik aan en zeide toen:

'Wil ik iets voor u zingen? Wilt gij mij aanhooren?'

'Gaarne,' antwoordde Sigmer.

'Kom dan hier in dezen armstoel zitten en wees heel toegevend.'

Na eenige preludia begon Pauline Amerikaansche volksliederen te zingen, met onuitsprekelijk diep gevoel. Zij zong zich een blos op de wangen; hare oogen schitterden; het was duidelijk te zien, dat zij er niet aan dacht, dat zij voor een ander zong, doch dat zij de uitdrukking harer beminnelijke natuur gezocht en gevonden had.

Zoo zong zij het eene lied na het andere en eindigde met eene uitgelaten Amerikaansche scherts.

Eindelijk leunde zij vermoeid, met gesloten oogen tegen de leuning van haar stoel, en eerst toen Sigmer: 'Bravo, bravo!' riep en haar de hand kussen wilde, ten dank, scheen zij weder tot zichzelve te komen.

'Twaalf uren! Louize zal aanstonds te huis komen. Weet gij, dat ik morgen hier uittrek en eene verdieping hooger ga wonen?'

'Ik kan mij wel voorstellen, dat uw bijzijn Juffrouw Varena misschien minder wenschelijk is geworden sedert hare meer dan vriendschappelijke verhouding tot Winrich, en gijzelve zult er u ook niet bij op uw gemak voelen.'

Het was alleraardigst, om te zien, hoe Pauline haar wijsvinger tegen haar neusje legde, als moest zij eens goed over het gehoorde nadenken.

Eindelijk zeide zij op langgerekten toon:

'Ah. Zoo! Neen, dat is het niet.'

'Wat denkt gij er eigenlijk bij, als Louize en Winrich hier samen minnekoozen en gij er alleen bij zit?'

'Wat ik daarbij denk?'

'Ja, wat gij daarbij denkt.'

'Wel, ik denk...' zeide zij aarzelend, 'ik denk dan wel eens...'

'Nu?'

'Dat ik ook wel iemand zou willen hebben, die mij zoo liefhad, zoo hartelijk kuste.'

Die woorden kwamen er zonder het geringste spoor van berekening uit, en toen zij ze zoo langzaam en zoo aarzelend deed hooren, was dat volstrekt niet, om er de uitwerking van te verhoogen, wat er wel degelijk door geschiedde, maar als wilde zij bij zichzelve overleggen, of hij, die haar de vraag had gedaan, wel zulk een openhartig antwoord waard was.

In hetzelfde oogenblik was er een vliegje in Pauline's oog gevlogen. Door nutteloos wrijven en vegen met haar zakdoek had zij het kwaad verergerd, zonder de oorzaak weg te nemen. Toen beproefde Sigmer, het vliegje uit het oog te verwijderen, doch ook hem gelukte de operatie niet, zoodat Pauline zich met eenigen wrevel wilde afwenden. Doch toen Sigmer zoo diep in haar

donker, raadselachtig oog keek, bezweek hij voor eene verzoeking en drukte er een kus op.

Het was geene voorbedachtelijke beleediging, het was de drang van een oogenblik geweest; doch wat hij misdaan had, werd hem eerst duidelijk, toen Pauline hem in de hevigste verontwaardiging van zich stiet en met een heftig gebaar de deur wees.

Misschien was het juist die driftige beweging, die het hinderlijke vliegje uit haar oog deed verdwijnen, zoodat zij Sigmer met de volle uitdrukking van haar gekwetst eergevoel kon aankijken, terwijl zij hartstochtelijk uitriep:

'Zóó misbruikt gij het recht van de gastvrijheid. Het is afschuwelijk, onuitsprekelijk afschuwelijk van u.'

Zij wilde nog meer zeggen, doch een stroom van tranen verstikten hare stem.

Sigmer had reeds lang berouw over zijne onbescheidenheid, zijn gebrek aan menschenkennis. Omdat de fijne zeden van hen, die de tooneelkunst beoefenen, dikwijls zooveel te wenschen overlaten, had hij het onschuldige, in vrijheid opgevoede Amerikaansche meisje, zonder haar te kennen, naar den maatstaf beoordeeld van vele harer zusteren in de kunst.

'Vergeving,' bad hij zacht, en toen Pauline niet antwoordde, vroeg hij: 'Zijt gij wezenlijk zoo boos op mij?'

'Ja,' antwoordde zij trotsch en koel.

'Zult gij altijd boos op mij blijven?'

'Ja, ja, ja!'

Sigmer boog zwijgend voor haar en ging heen.

De volgende dagen waren voor Sigmer bijzonder druk. Hij had bijna onophoudelijk nieuwe rollen te leeren. Gesteund door de welwillendheid van het publiek, gelukte het hem, steeds overtuigender bewijzen van zijn toenemend talent te geven, en onder dat alles trachtte hij te vergeten, wat hij toch niet vergeten kon: dat hij door eigen schuld een einde had gemaakt aan een omgang, die voor Pauline en voor hem aangenaam en nuttig had kunnen zijn.

Sinds langen tijd had Sigmer zijn vriend Reinmar, den dichter, niet gesproken; toen zij elkander wederzagen, viel het gesprek al aanstonds op Pauline, over wie Reinmar met de hoogste bewondering sprak.

'En altijd wordt er over haar als kunstenares gesproken en niemand schijnt te begrijpen, welk een goed, door en door beminnenswaardig meisje zij is.'

'Hebt gij haar reeds eens weder bezocht?' vroeg Sigmer.

'Of ik haar ééns bezocht heb? Ik mag er mij op beroemen, dat zij mij zeer op prijs stelt. Ik heb haar mijne *Antigone* opgedragen; maar ik weet niet, hoe zij dat heeft opgenomen; zij heeft er mij niets over gezegd.'

Sigmer betuigde zijn leedwezen, dat hij Pauline niet meer zag, en hij vertelde waarom. Hij had alle reden, zeide hij, om te denken, dat zij een afkeer van hem had.

Reinmar ontkende dat en moedigde zijn vriend aan, nog dienzelfden dag met hem een bezoek bij Pauline te brengen.

Zij ontving hem beleefd, alsof er niets tusschen hen voorgevallen was, en toonde in Reinmar niet die belangstelling, welke Sigmer voorondersteld had. Het gesprek begon al spoedig vervelend te worden, althans voor Pauline en Sigmer, wijl Reinmar over niets anders sprak dan over zijne *Antigone.* Hij merkte er niets van, dat de twee jonge menschen, die met

hem waren, elkander na lange afwezigheid wel iets anders konden te zeggen hebben. Doch eindelijk keek hij plotseling op zijn horloge en stond op, wijl hij eene comparitie had over de opvoering van zijne *Antigone.*

Zoo waren zij dan met hun beiden en Sigmer betuigde zijne blijdschap, dat Pauline hem weder in genade had aangenomen.

'Waarom zou ik niet?' zeide zij met een lieven glimlach; 'ik heb uit uwe terughouding en uit uw werkzaam leven gezien, dat gij niet zoo erg zijt, als ik misschien dacht. Ik vind u nu ernstiger dan vroeger, maar ik ben ook verstandiger geworden en minder vroolijk ook. Ik heb treurige berichten van huis; mijne moeder is hard ziek, haar toestand bijna hopeloos. Zij is de eenige, die mij liefheeft en wier liefde mij gelukkig maakt; de eenige, van wie ik brieven ontving. Ik zou zooveel in haar verliezen; wij hadden slechts elkander; nu sta ik alleen op de wereld.'

'Mag *ik* u ter zijde staan?' vroeg Sigmer en hij vatte hare hand, welke zij langzaam terugtrok. 'Wees mijne zuster... wees mijne...'

Zij legde hare hand op zijn mond, doch aarzelend, als deed zij het niet vrijwillig.

'Laat ons over iets anders spreken,' zeide zij snel. 'Hoe bevalt u het boek van Reinmar?'

'Ik ken het nog niet,' antwoordde Sigmer. 'Maar is het waar, wat hij mij gezegd of liever te kennen gegeven heeft?'

'Wat heeft hij u te kennen gegeven?'

'Dat gij elkander liefhebt?'

'Dat is onbeschaamd! Ik heb hem nooit aanleiding gegeven tot zulk eene bewering. Hij zal geen voet meer over mijn drempel zetten!'

'Wees toch bedaard,' bad Sigmer.

'"Bedaard!"' herhaalde Pauline hartstochtelijk. 'Moeten wij kunstenaressen dan altijd het onderwerp zijn van achterklap?

Men heeft mij gezegd, eer ik mijne baan betrad, dat zij glibberig zou zijn, onveilig voor eene vrouw; maar ik heb geantwoord:

"Niet voor *mij*. - Ik heb eerbied voor mijzelve, zoowel als voor mijne kunst." Onze kunstenaarswereld leert mij, helaas! dat ik bijna eene uitzondering ben; maar ik zal het blijven. Ik ken niemand het recht toe, mij vragen te doen, die... die... zooals gij mij doet.'

Zij was opgestaan en hield hare handen voor hare oogen. Sigmer zag, hoe zij streed, om niet luid te schreien; doch de tranen, die tusschen hare vingers dropen, bewezen, dat de natuur sterker was dan haar tegenstrevende wil.

Hij greep weder hare hand, en ditmaal liet hij haar niet ontglippen.

'Vergeef mij,' bad hij, 'laat mij u steunen op uw pad; dan zal het zelfs niet meer glibberig zijn. Ik heb u lief van den dag af, waarop ik u heb ontmoet; ik had u lief, doch ik kende u niet, zooals ik u nu ken. Dat is eene zware schuld; ik had moeten weten, moeten voelen, dat gij anders zijt dan al die anderen. Pauline, word mijne vrouw!'

Zij weerde hem niet af, toen hij zijne andere hand om haar heen sloeg, doch boog haar hoofd en lag aan zijne borst. Hij voelde het kloppen van haar hart en toen hij haar kinnetje met zijn vinger ophief, trof hem weder die straal uit hare wonderbare oogen en, terwijl zij door hare tranen heen glimlachte, sloeg zij hare armen om zijn hals.

Twee voor elkander bestemde menschen hadden elkander gezegd, wat zij reeds lang geweten hadden.

De liefde van het jonge echtpaar schoot altijd dieper wortel; geen dag ging voorbij, waarin zij niet door liefderijken wedstrijd versterkt werd. Alles, wat getuige was van hun geluk, van de schilderijen aan de wanden tot het tapijt onder hunne voeten, kreeg dubbele waarde. Doch hunne liefde zou niet enkel in genot zich openbaren, maar ook in ernstigen, eerlijken arbeid. Pauline's genie ontwikkelde zich als door een tooverslag en toen Sigmer haar in de techniek harer kunst inwijdde, won haar spel zoo aan kracht, als zij zich nauwelijks had durven voorstellen. Sinds zij door eigen ervaring wist, wat het hoogste geluk is voor eene vrouw, ontsloot zich voor haar het geheim van talrijke raadselen harer kunst. Zij behoefde slechts aan hare eigene zalige uren te denken, om de uitdrukking voor het tweede bedrijf in de *Hugenoten* te vinden. Er lag eene nieuwe wereld voor haar open en, terwijl haar genie steeds hooger vlucht nam, was zij zich bewust, dat zij niet slechts gelukkig, maar dat zij geniaal was bovendien.

Terwijl de kunst van Pauline zich zóó buitengewoon, zóó sterk ontwikkelde, dat de schitterendste engagementen haar werden aangeboden, scheen Sigmer zijn hoogste standpunt bereikt te hebben. De beoefening zijner kunst scheen hem geen genot meer te zijn; het was, alsof hij zijn dramatisch talent aan de geliefde vrouw ten offer bracht.

Bij elke repetitie zat hij in de donkere loge van het orkest, om iederen trek op haar beweeglijk gelaat, ieder gebaar, iedere karakteristieke uitdrukking nauwkeurig te bestudeeren, en als dan de avond kwam en Pauline optrad, kon men hem in het parterre vinden, onafgebroken haar spel volgend.

Wie dàt huwelijk heeft gekend, weet, dat er in de wereld van logen en zinnelijkheid, zooals het tooneel zoo dikwijls is, eene vereeniging van twee menschen mogelijk is, die alles voor elkander opofferen en in bestendig huwelijksgeluk leven.

In alle kunstlievende kringen der vroolijke Keizerstad aan den Donau heerschte eene buitengewone opgewondenheid.

Nog verhaalt men elkander van de geestdrift, toen op zekeren dag, onder eene repetitie, de tijding kwam:

'Neri komt hier!'

De naam der kunstenares had een klank als slechts van zangeressen van den eersten rang.

Eenige dagen later ontving de criticus, die het feuilleton over muziekaangelegenheden schreef, een briefje van den volgenden inhoud:

> 'Zeer waarde heer!
> Het zou mij hartelijk verheugen, als ik het voorrecht mocht hebben, bij gelegenheid van mijn optreden te Weenen eene kennismaking te hernieuwen, na welker begin menig jaar verloopen is.
> Ik heb, op raad van Viardot-Garcia, mijn naam: Pauline Ernst, in dien van Pauline Neri veranderd en ben bij de Italiaansche opera overgegaan.
> Het tiental jaren, waarin wij elkander niet ontmoet hebben en dat mij in

Amerika, Spanje, Italië en Engeland zag, heeft mij niet verschoond. Wat baat het mij, te loochenen, dat ik reeds eene vrouw van twee en dertig jaren ben? - Het zou mij genoegen doen, als gij kennis wildet komen maken met mijn echtgenoot, Baron Von J.... Sigmer, die zijn geheele zijn, zijne kunst aan mij heeft opgeofferd, is vijf jaren geleden de prooi eener verraderlijke ziekte geworden. Ik heb de wijding eener smart ondergaan als weinig anderen....
Laat mij u bij voorbaat de hand drukken voor alles, wat gij over mij zeggen zult, hetzij het vleiend of afkeurend uitvalle.
Met vriendelijken groet
Pauline Neri.'

Wij behoeven nauwelijks te zeggen, dat de ontvanger van dien brief Winrich was. Ook hij had zijn leven aan eene vrouw gewijd; doch Louize Varena was zijne liefde niet waard. Zij behoorde tot de soort van tooneelspeelsters, die men kan ontmoeten in de druk bezochte straten onzer hoofdsteden of aan het strand der zee; met al te kennelijke toevoegsels aan oorspronkelijk welgemaakte gestalten; met draaienden gang en trippelende voetjes; met het traditioneele hondje op zijde en tartenden blik.

Op zekeren dag, toen zijn lot als schrijver nog niet zeker was, liep zij weg, om met een avonturier naar Parijs te gaan, waar ieder spoor van haar verdwenen is. Men vermoedt, dat zij zelfmoord heeft gepleegd. Doch voor Winrich had de ramp gelukkige gevolgen. Ontslagen van de vrouw, die veel lager stond, dan hij in de dagen zijner jeugd kon inzien, heeft hij gewerkt en gestreefd, totdat hij zijne plaats had onder schrijvers van den eersten rang.

Men weet niet, wat men meer in hem roemen moet: zijne vriendelijkheid, zijne reine zeden of de fijnheid van zijn smaak als criticus; de sierlijkheid van zijn stijl of zijne grondige kennis van alle zaken, die zijn vak betreffen.

In Pauline Neri heeft de knop zich tot eene prachtige bloem ontwikkeld. Als vrouw is zij in hare salons niet minder vereerd dan als kunstenares op het tooneel of in eene concertzaal. In tegenwoordigheid van haar echtgenoot leunt de zangeres op avonden, waarin zij niet behoeft op te treden, tegen den rug eener *causeuse*, in haar prachtig *boudoir*, en vertelt van haar afwisselend leven in de oude en de nieuwe wereld. De weinige bevoorrechten, die er getuigen van mogen zijn, verzekeren, dat het bijna een even groot genot is, Neri te hooren spreken als te hooren zingen.

Mogen de jonge priesteressen onzer tooneelkunst als Pauline Neri zijn: zóó onschuldig, zóó rein.

Brievenbus.

Voorheen en thans.

Als eene merkwaardige bijdrage over de behandeling der gevangenen in het begin dezer eeuw in vergelijking met den tegenwoordigen tijd laten we hieronder volgen, wat thans in de kantine der gevangenis te 's-Gravenhage voor de gedetineerden verkrijgbaar is, en eene lijst van hetgeen in 1814 door den cipier, destijds tevens kantine-houder, aan de gevangenen kon worden verstrekt. Waarlijk, het heeft er veel van, alsof de gevangenen destijds in eene herberg, ordinaris of logement vertoefden, met dit onderscheid, dat zij opgesloten waren. Stel u voor die heeren met lange pijpen in het hoofd en een glaasje jenever voor zich, of met een meer of minder uitgebreid middagmaal en eene flesch Bordeaux.

Tarief der prijzen, tegen welke de cipiers der Gevangenissen te 's Gravenhage verplicht zullen zijn de hierna vermelde artikelen, volgens de daarbij uitgedrukte hoeveelheid aan de gevangenen te verschaffen.

Artikelen.	Hoeveelheid	Prijzen. Gl.	St.	Pen.
Ontbijt.	Bestaande uit thee of koffij en brood en boter	0	10	0
Middageten.	Bestaande uit eene schotel vleesch, twee schotels groenten en brood	0	16	0
Avondeten.	Bestaande uit eene schotel vleesch of gebakken visch en eene schotel groenten of salade en brood	0	12	0
Ordinaire rode wijn.	De flesch	1	4	0
Bier.	De kruik	0	5	0
Jenever.	Het glaasje tegen 16 in eene flesch berekend	0	2	0

Branderwijn of ander likeur.	Het glaasje als voren	0	6	0
Thee met melk.		0	6	0
Thee met melk en suiker.		0	8	0
Koffij met melk.		0	6	0
Koffij met melk en suiker.		0	8	0
Warme melk met water.	Een halve pint	0	2	0
Wijn-azijn.	De pint	0	4	0
Bier-azijn.	De pint	0	3	0
Lamp-olie.	De pint	0	8	0
Sla- of olijfolie.	De pint	1	0	0
Kaarsen.	Het pond	0	10	0
Aardappelen met boter.	Eene schotel	0	6	0
Aardappelen zonder boter.	Eene schotel	0	4	0

Artikelen.	Hoeveelheid	Prijzen. Gl.	St.	Pen.
Grutten met boter.	Eene schotel	0	8	0
Groenten.	Eene schotel	0	8	0
Gekookt of gebrade ossevleesch.	Het pond, voordat het gekookt of gebraden is	0	8	0
Dito kalfsvleesch.	Het pond, voordat het gekookt of gebraden is	0	10	0
Dito schapenvleesch.	Het pond, voordat het gekookt of gebraden is	0	7	0
Spek raauw.	Het pond	0	10	0
Dito gekookt.	Het pond	0	12	0
Eijeren gekookt.	Het stuk	0	1	8
Soep.	Een halve pint	0	10	0
Bouillon.	Een halve pint	0	8	0
Boter.	Het pond	0	12	0
Gerookt vleesch.	Het pond	1	0	0
Zoetemelksche kaas.	Het pond	0	8	0
Komijnen kaas.	Het pond	0	5	0
Wit brood en tarwe brood.		Naar den prijs bij de bakkers met ééne verhooging van twintig per honderd.		
Een wit broodje genaamd kadetje zonder boter.		0	0	12
Dito met boter of boterham.		0	2	0

Dito met kaas of gerookt vleesch.		0	3	0
Uijen of juin.	Het dozijn	0	3	0
Zure appelen of peren.	Het dozijn	0	4	0
Gezouten haring.	Het stuk	0	3	0
Bokkems.	Twee	0	3	0
Rook- en snuiftabak.	Het pond	Volgens de gewone prijzen met verhooging van twintig per honderd.		
Eene lange pijp.	Het stuk	0	8	0
Eene korte pijp.	Het stuk	0	4	0
Turven.	Het honderd	1	4	0
Steenkolen.	Het mandje tegen 40 op het Hoet berekend	1	6	0
Een stoof met vuur		0	1	0
Het gebruik van een bed met peuluw, kussen, lakens en twee dekens.	Per nacht	0	4	0
		Indien de gevangene meer dan 14 dagen daarvan gebruik maakt, zullen de lakens elke 14 dagen vernieuwd worden, en langer dan eene maand hetzelve gebruikende, zal de gevangene slechts vier guldens per maand daarvoorbetalen.		

Aldus opgemaakt in 't Collegie van Regenten over de Gevangenhuizen.
'*s Gravenhage*, 14 Mei 1814.

Tarief der kantine, in het Huis van Verzekering te '*s-Gravenhage* vastgesteld den 1sten Januari 1885.

Aanwijzing der verkrijgbare artikelen.	**Hoeveelheid te gelijk te bekomen.**	**telkens Prijzen.**	***Aanmerkingen.***
		Cents.	
Tarwebrood	4 ons.	*f* 0.10	
Boter	3 lood.	*f* 0.06	
Zout	1 ons.	*f* 0.01^{5}	
Gezette koffie met melk	1 maatje.	*f* 0.05	

Suum cuique.

De geniale kroniekschrijver in de *Stemmen voor Waarheid en Vrede*, naar wiens mededeelingen ieder steeds verlangend uitziet, Dr. A.W. Bronsveld, herroept in het Februarinominer l.l. der *Stemmen* op ridderlijke wijs zijn ongunstig oordeel, in 1868 geuit over het voornemen des heeren Van Dijk, om te Deutichem eene gelegenheid te openen voor opleiding tot predikanten.

Ofschoon vroeger reeds door broeder Van Dijk in zijn oordeel ontwapend, voelt hij zich thans gedrongen, na te Utrecht van nabij kennis gemaakt te hebben met vele jonge mannen, die te Deutichem werden opgeleid, een broederwoord van dank uit te spreken aan den heer Van Dijk, wiens arbeid hij door die kennismaking eerst in al zijn omvang en zegen heeft leeren waardeeren, - hijzelf en duizenden met hem.

'In de gegeven omstandigheden', schrijft de heer Bronsveld, 'kan geen grooter dienst aan onze Kerk bewezen worden dan die bestaat in de opleiding van geloovige leeraren. En die dienst wordt door den heer van Dijk bewezen.'

Welke die 'gegeven omstandigheden' zijn, verklaart de heer B. zelf wel niet, maar het komt ons voor, dat dit zal moeten beteekenen: bij het bestaan van en de opleiding tot *niet*geloovige leeraren; want de *Seitenhieb* op de 'gereformeerden' zal wel niet op de 'gegeven omstandigheden' alleen zien.

Nu zouden we van den heer B. wel eens willen vernemen, wat hij onder 'geloovige' leeraars verstaat. Hebben we hier aan kerkgeloovigen te denken?... maar wij zouden ons schamen, als wij den hooggewaarden heer Bronsveld van zulk eene R.K. aanvechting zelfs in de verte verdachten.

Wat dan? Er blijft ons niets anders over, dan dus te interpreteeren: tegenover geloovige staan *on*geloovige, en tegenover de opleiding van geloovige staat de opleiding van *on*geloovige leeraren.

Tertium non datur.

Aan zulke dienstdoende leeraren, die geen certificaat van geloof, door de 'Zendingsgemeente' te Deutichem afgegeven, bezitten, is nu wel niet meer te doen - zoo lang er nog geene inquisitoriale rechtbank bestaat - maar zooveel te meer aan de opleiding van geloovige leeraren. En daarvoor kan men nergens beter terecht dan in de 'Zendingsgemeente' van den heer Van Dijk te Deutichem, die 'de grootste dienst aan de Kerk bewijst'.

Beklagenswaardige jongelingen, die uwe opleiding niet ontvangt aan de Deutichemsche stichting! Gij zijt reeds gebrandmerkt als ongeloovigen! Zou het geene zaak zijn, die Deutichemsche stichting als de eenig versterkte vesting tegen het ongeloof te gaan betrekken? De jeugdige geestelijke strijders toch, die vandaar uittrekken, moeten wel degelijk goedgeoefenden zijn, om met zoovele oudgedienden in de theologische wetenschap, zooveel omvattend als zij is, in het krijt te treden en als overwinnaars van de in hun oog ongeloovigen het strijdperk te verlaten. Waarlijk, de corypheeën der godgeleerde wetenschappen, aan wie de opleiding van toekomstige leeraren is toevertrouwd, mogen het wel betreuren, dat zijzelven niet in eene aan Van Dijk's 'Zendingsgemeente' gelijkvormige inrichting zijn opgeleid, om op den naam van 'geloovigen' aanspraak te kunnen maken. En zou het dan - ook in het belang van de schatkist - maar niet geraden zijn, de theologische faculteiten te Leiden en te Groningen op te heffen? Dáár toch komen bij groote uitzondering slechts de 'geloovige' kweekelingen van den heer Van Dijk, om hunne studiën voort te zetten. En toch, moesten die geloovige kweekelingen niet juist daarheen gezonden worden, om als veiligheidsklep tegen het ongeloof te dienen?

En als we nu een weinig phantaseerden, dan zouden we ons kunnen voorstellen, dat al het getwist en gekibbel in de Nederlandsche Hervormde Kerk zou ophouden, als allen, die de opleiding tot 'geloovige' leeraren te Deutichem nog niet ontvangen hadden, òf als leeraren niet toegelaten, òf nog naar de Deutichemsche stichting verwezen werden.

Dan kwam de grootste dienst, door den heer Van Dijk aan de Kerk bewezen, eerst geheel tot zijn recht

Doch eer we dien grootsten dienst op de rechte waarde kunnen schatten, zal het allen, die geene opleiding genoten en genieten aan de Deutichemsche 'Zendingsgemeente', goed zijn, te vernemen, wat zij onder 'geloovige' leeraren te verstaan hebben.

H.

[Tweede deel]

Godgeleerdheid. - wijsbegeerte. - onderwijs.

Levenswerk.

Bij een vroegere gelegenheid trachtte ik aan te toonen, dat het heel moeilijk is, het leven te beschouwen uitsluitend uit het oogpunt van pessimisme of optimisme, van leed of vreugde, verdriet of genot, eenvoudig omdat de maatstaf gelegen is in ons gevoel, dat zeer afwisselend is(*).

Of wij iets aangenaam of onaangenaam vinden, berust voornamelijk op de subjectieve gewaarwording, even verschillend als der menschen aard. Wat de een voor een groot verdriet zal verklaren, houdt de ander voor iets onbeteekenends, nauw de moeite waard, om opgemerkt te worden. Ja, de peilschaal is bij onszelf verschillend naar gelang van den tijd, waarin wij waarnemen.

Wanneer wij gewoon waren, de som van onze aangename en onaangename gewaarwordingen 's avonds op te tellen, zouden wij wel eens den volgenden dag oordeelen, dat wij ons in de waardeberekening vergist hebben.

Onze vatbaarheid, om iets licht of donker te vinden, is wellicht nog meer afwisselend dan het gevoel van ons lichaam voor warmte of koude. Men heeft menschen met een zoo gevoelige huid, dat zij van de eene verkoudheid in de andere gaan, maar men heeft ook menschen, die bijna niet weten, wat kouvatten is, en wier huid zelfs tegen een flinken tocht bestand is. Ook individueel wisselt die vatbaarheid zoo af, dat wij denzelfden thermometerstand nu eens warm, dan weer koud vinden.

En toch, hoe wisselend en veranderlijk de maatstaf ook moge zijn, het schijnt nu eenmaal mode te zijn, daarmee het leven te meten. De twee wijsgeeren, die tegenwoordig het meest genoemd worden, Schopenhauer en Hartmann, maakten dat gevoel tot schering en inslag

(*) *De Tijdspiegel,* 1882, November; later afzonderlijk uitgegeven onder den titel: *Licht en Donker.*

van hun stelsel, kwamen beiden tot een negatief resultaat. En waar de zaak zoo geschapen staat, behoeven wij er ons eigenlijk niet over te verwonderen, dat het leven in het beschaafdste werelddeel zoo akelig gevonden wordt, dat naar een vrij juiste berekening per jaar ongeveer 50000 menschen zich van den last ontdoen en er een eind aan maken. Het cijfer is zeer groot; in 25 jaren, het vierde gedeelte eener eeuw, bedraagt dat één millioen, niet eens berekend, dat het aantal zelfmoordenaars elk jaar percentsgewijze zeer sterk toeneemt.

De Westersche wijsgeeren leven te weinig onder en met het volk, spreken te weinig de taal des volks, - bij de oude Grieken was dat anders - om aan te nemen, dat zij de weerspiegeling zijn van hetgeen er in het hart des volks omgaat; dat zij in woord en stelsel brengen, wat het gemoed des volks beweegt.

En toch, men zou soms aannemen, dat er een zeker verband bestaat; dat de vraag van pessimisme of optimisme, van vreugde of smart, even algemeen is als de dampkringslucht, welke wij inademen. Zijn nu Schopenhauer en Hartmann soms toch het product van hun tijd en meer, dan zij weten, bewijzen van het ‘onbewuste’ leven? Wie weet. Dit is zeker, dat de vraag, of men het leven pleizierig vindt, hoeveel men ervan geniet, de mode-vraag is, die men overal terugziet, terwijl evenals bij de Duitsche wijsgeeren de balans niet zeer gunstig uitvalt. Er is een groote mate van algemeen verspreide ontevredenheid aan den eenen kant, terwijl men aan den anderen kant zooveel mogelijk zijn best doet, de schade in te halen, alsof de alles beheerschende vraag is en blijft: hoeveel valt er, wat genot betreft, van het leven te halen?

Maar wat verstaat men onder genot? Vroeger sprak men van zinnelijke en geestelijke genietingen; en de laatste werden hooger gesteld dan de eerste. Onder geestelijk genot werd gerekend, wanneer iemand b.v. zijn verstand trachtte te ontwikkelen, zijn kennis te vermeerderen, antwoord te zoeken op de vele vragen waarom en hoe, welke den een meer, den ander minder kwellen. Wanneer iemand tijd kon vinden, om zich daarvoor af te zonderen en aan den drang van zijn geest toe te geven, dan werd zoo iemand geacht te genieten, en hij genoot ook werkelijk. Wanneer iemand nauwlettend was in zijn dagelijksch bedrijf, zijn zaak flink ter harte nam, werkte, om vooruit te komen, en daarin slaagde, zijn onafhankelijkheid meer en meer verzekerde door het verzamelen van een vermogen, hoe bescheiden ook in zijn kring, dan werd zoo iemand geacht te genieten, en hij genoot ook werkelijk. Wanneer een vrouw door haar onafgebroken werkzaamheid, door de ontwikkeling van het haar aangeboren talent van gezelligheid en vriendelijkheid, het huis maakte tot een aangenaam en aantrekkelijk verblijf, dan straalde er na volbrachten arbeid een glans van vreugde van haar gelaat, die terugkaatste op al de huisgenooten, en men sprak van geluk.

Zulke dingen worden tegenwoordig echter niet meer tot de genietingen des levens gerekend; men houdt zulke dingen voor erg vervelend. Onder genieten verstaat men thans algemeen: zoo weinig mogelijk werken, want werken is saai; genieten is: zooveel mogelijk uitgaan, op straat zijn, op de publieke plaatsen zich vertoonen, veel geld daar verteren, meer dan een ander. Zich laten zien en gezien worden, amusementen najagen, zijn tijd dooden, zijn geld stukslaan - dat wordt naar de algemeene opvatting voor het genot gehouden, dat bidden en denken te boven gaat.

De groote kracht van het socialisme berust op deze levensopvatting. Men komt niet altijd voor zijn idealen uit; men neemt ook de moeite niet, ze neer te schrijven, om ze eens aandachtig te bezien; deed men 't openhartig, men zou ongeveer krijgen: weinig werken, veel pret hebben, veel vleesch eten, lekkeren wijn drinken, veel uitgaan, veel vertoon maken, een ‘heer’ wezen, - ieder is 't gaarne in zijn eigen omgeving.

De zoogenaamde sociale quaestie berust op de groote tegenstelling tusschen arm en rijk, welke - 't moet gezegd worden - meer en meer reusachtige vormen aanneemt en met een benauwend gevoel voor de toekomst vervult. Door die tegenstelling in haar meest valsche gedaante wordt de ontevredenheid gewekt, gevoed, aangeblazen tot een krankzinnig makenden hartstocht, het leven vergiftigd, door nijd en wangunst in de aderen te storten.

Zeker, men heeft stof genoeg in de maatschappij, om die tegenstelling te illustreeren; hier een man met veel geld, dom, laatdunkend, gemeen, vuil, azend op den nood van den arme, om zijn lusten te voldoen, een walglijk wezen, maar beschaafd, fijn van vormen. Daar een werkman, tevergeefs kampend met het lot, arbeidend van 's morgens tot 's avonds, voortgedreven elken dag door de geeselroede van den honger, zonder een enkel oogenblik van verademing, om zich bewust te worden van het leven, - en, misschien gelukkig, - voortgejaagd, totdat het lichaam is uitgeput, versleten voor den tijd, ellendig en ellende gevend, zoodat men het zwijgen ertoe doet, wanneer hij het leven vloekt.

Toch ontbreekt het niet aan tal van voorbeelden, zeer geschikt, om de verhouding om te keeren. Neem den maatstaf van den wijsgeer Hartmann; teeken gedurende eenigen tijd elken dag de som op van de aangename en de onaangename oogenblikken; eerst daarginds in het prachtige huis van den in weelde zich badenden man, wiens kamers even zoovele afdeelingen gelijken van een tentoonstelling van nijverheid, zoodat men er zich nauw bewegen kan; die man behoeft niet te werken, en hij werkt ook niet; hij heeft niets te doen; hij eet veel vleesch, drinkt veel wijn, gaat uit, zooveel hij wil, maar - wat schort eraan, dat hij er zoo vreemd verwrongen uitziet en het gelaat in die glansrijke omgeving meer dan betrokken is? Och, die man

heeft te veel vleesch gegeten, heeft te weinig gewerkt, heeft te veel gedronken; dat brengt de beschaving wel zoo mee, maar de natuur stelt aan het menschelijk lichaam eischen en stoort zich niet aan de fratsen, welke men beschaving noemt; die man is ziek, niet, om morgen beter te worden, maar altijd ziek; zijn bloed is vergiftigd, omdat hij te veel heeft genoten; hij lijdt aan jicht of podagra of ook wel aan syphilis.

Erger nog dan de pijn, waarmee deze ziekten gepaard gaan, is de ellendige invloed, dien zij uitoefenen op het zenuwstelsel van den mensch en in verband daarmee op de geheele wijze van waarnemen, voorstellen, denken, zijn.

Inderdaad, het staat iemand niet op het gelaat geschreven, wat er in zijn binnenste omgaat, maar wie ooit zulken menschen de biecht heeft afgenomen, hen openhartig heeft hooren spreken, of het leven heeft waargenomen met die diepere kennis, welke slechts het deel van enkelen is, die vindt zulk een leven zoo diep treurig, zoo doorgaande jammerlijk, dat de vraag opkomt, of zulk een leven niet te zwaar gestraft wordt in evenredigheid van de zelfs breed uitgemeten fouten.

Nu ginds naar het huisje van den werkman, waar van weelde geen spoor is te vinden, waar alles is ingericht zóó, dat men er juist nog mee toekan, in kleederen, in huisraad, in eetwaren. Is men aan den schotel der weelde gewoon, dan houdt men het hier niet uit en men spreekt van een schamele woning, van de nooddruft des levens. En toch, hoe smakelijk wordt er gegeten; neem een photographie van het gelaat, om de zooveel minuten, en teeken het aantal oogenblikken op, dat die man welgemoed, zelfs vroolijk is, en ga dan naar Hartmann, om hem de slotsom mee te deelen.

't Is waar, men kan uit beide kringen uitersten nemen en daardoor een onjuist oordeel vellen, maar neem de menschen uit beide kringen over het algemeen, en dan geloof ik, dat de schaal, waarin het gevoel van aangenaamheid gewogen wordt, meer overhelt naar de zijde van den werkmansstand en in de zoogenaamde hoogere standen lang niet dat geluk genoten wordt, dat men er uiterlijk denkt. Het te veel wordt in het leven zwaarder gestraft dan het te weinig, wanneer men het werkelijke genot tot uitgangspunt neemt.

Dikwijls dacht ik eraan, wanneer ik zoogenaamde arme jongens over straat zag loopen. Niet wanneer zij bedelen, want dan spelen zij comedie met hun gehuichelde tronie. En zij spelen alleen goed voor oppervlakkige waarnemers, want het spel is te doorzichtig, hun vormen zijn te gemaakt; maar zie hen in hun gewone doen; hoe dikwijls zingen en spelen zij niet, zoo gul en van harte, als men maar hebben kan.

Wat ik maar zeggen wilde, is dit: de maatstaf, waarmee gewoonlijk het geluk beoordeeld wordt, is onjuist; die maatstaf deugt niet, omdat hij oppervlakkig is; men neemt daarvoor den rang, dien

iemand bekleedt in de wereld, in de maatschappij, het deel, dat hij neemt in hetgeen als genot wordt beschouwd in de wereld, en niet het gevoel van aangenaamheid, dat begint met de afwezigheid van het gevoel van iets onaangenaams; immers, het verhoogd bewustzijn van geluk of vreugde duurt altijd slechts eenige oogenblikken, is nooit blijvend.

Er is aan niets zoozeer gebrek in de samenleving als aan wezenlijke oprechtheid, oprechtheid in de eerste plaats tegenover zichzelf, welke bestaat in het behoorlijk ontleden van zijn gemoedstoestand. Men praat elkander na, zooals men elkander in de uiterlijke handelingen naäapt; men neemt de conventioneele munt aan, zonder haar te bezien, en die munt is meestal valsch. En men raakt aan die munt zoo gewoon als de kinderen, die meenen, dat de penningen op het ganzenbord een wezenlijke waarde vertegenwoordigen.

'Hoe hebt ge u op die partij geamuseerd?'

'O, uitstekend, wij kwamen eerst om zoo laat te huis.'

Dat zijn van die staande uitdrukkingen, die gebezigd worden, ook als men zich schrikkelijk verveeld heeft en den hemel dankt, dat men weer thuis is.

De gastheer en de gastvrouw dachten er anders over; zij twijfelden aan het amusement en zuchtten na het vertrek der gasten: 'Goddank, dat hebben wij alweer gehad.'

Maar, men moet toch menschen zien. Goed, want de mensch is een gezellig dier. Maar waarom ziet men menschen op zulk een gekke, vervelende manier? Men brengt menschen bijeen, die, zoo zij elkander al niet vreemd zijn, dan toch in de meeste gevallen geen punten van aanraking met elkander hebben en daarom elkander geen aangename oogenblikken kunnen verschaffen; daarvoor behoort in de eerste plaats een zekere mate van sympathie, van genegenheid, van 'tgeen de Duitschers noemen Seelenverwandtschaft. In plaats daarvan zit men als poppen bij elkander en dankt den hemel, dat er kaarten zijn, om geen gesprek te moeten voeren, dat niet vlot, of dat er muziek wordt gemaakt, waarbij men met fatsoen kan zwijgen en slechts van tijd tot tijd eenige meer of minder al of niet gemeende plichtplegingen behoeft uit te slaan.

Emerson merkte reeds op, dat menschen, die weinig punten van overeenkomst hebben, elkander ook weinig genoegen kunnen verschaffen. Vanwaar, vraagt hij, dat menschen, die soms zoo aangenaam en zoo spraakzaam zijn, in dit of dat gezelschap bijna geen mond opendoen en zich blijkbaar vervelen? Men zou evengoed kunnen vragen, zegt hij, waarom de zonnewijzer het uur niet aangeeft, wanneer hij in de schaduw staat.

De zielverwantschap kan ook daar bestaan, waar groot verschil is van stelselovertuiging. Een liberaal kan b.v. zich aangetrokken gevoelen tot een orthodox man en omgekeerd. Hier beslist niet de

vormelijke overtuiging, maar de grondtoon van het leven, de meerdere of mindere ernst, de diepte van opvatting in de dingen van het leven, de meerdere of mindere waarheid, oprechtheid tegenover het leven.

Al de dames hebben zich op dat bal dol geamuseerd. Gelooft ge 't? Er is niets van aan; slechts enkele uitverkorenen hebben op die kermis der ijdelheid veel pleizier gehad; de meesten hebben zich geërgerd, verveeld en verwenschen inwendig het heele bal, maar - zij durven er niet voor uitkomen, omdat men er zeer begrijpelijke, minder aangename gevolgtrekkingen uit zou maken. O, dat comedie spelen; 't wordt zulk een gewoonte, dat de spelers zelf schijn en wezen niet meer kunnen onderscheiden. De meesten spelen 't spel voort tot aan hun graf.

Wanneer men de moeite neemt, in deze richting een weinig na te denken, zal men spoedig tot de gevolgtrekking komen, dat er op de wereld veel schijn van geluk bestaat en het uiterlijke dikwijls liegt en vloekt tegen het innerlijke. Door het geluk te zoeken niet in hetgeen men voor zichzelf aangenaam vindt, maar in hetgeen voor pleizier gehouden wordt, raken de menschen meer en meer van zichzelf vervreemd, zijn zichzelf niet; men krijgt een opgedrongen, opgeschroefd leven, dat in strijd is met den waren, dieper liggenden aard des menschen. Men loopt elkander na bij 'tgeen voor geluk gehouden wordt, en maakt zich wijs, dat dit het ware geluk is.

Tal van dwaasheden, door de mode voorgeschreven, behooren op dit gebied te huis. Dat de vrouwen den schoonen vorm van het menschelijk lichaam mismaken door het dragen van een smakelooze kleeding, is bekend; 't maakt soms den indruk, alsof zij haar spijt te kennen willen geven, dat zij geen staart meer hebben evenals de apen. Maar men zou dit kunnen rekenen tot de minder schadelijke dwaasheden. Erger is het, wanneer de borst en het middel ongeveer worden stukgeregen en het wanstaltig verwrongen lichaam wordt gedragen op een paar schoenen met onmogelijk hooge hakken, zoodat het draagpunt van het lichaam wordt verplaatst en men zich in gedwongen scheeve houding voortbeweegt. Als men niet jong meer is, vergroeit het lichaam niet zoo gemakkelijk en men blijft dus betrekkelijk recht, maar voor het gevoel van het leven is dat werk zeer slecht; de bloedsomloop kan op deze wijze niet regelmatig geschieden en er ontstaan allerlei kleine ongesteldheden: hoofdpijn, duizeligheid, misselijkheid. Noodlottig is vooral de invloed op het zenuwstelsel, dat abnormaal werkt; de patiënten - want dat zijn het inderdaad - gevoelen zich onaangenaam gestemd, zonder bepaalde reden, - zijn prikkelbaar, vertoonen al de eigenschappen van den grooten kwelduivel van het huiselijk geluk - van een slecht humeur. Zij maken haar lichaam scheef en de natuur wreekt zich, door nu ook haar gedachten scheef te maken; de wijze van voorstellen van de dingen wordt onjuist, het denken verkeerd.

En zoo toegetakeld over straat te gaan, zoo wanstaltig zich te vertoonen, zoo gek gezien te worden, en zoo onaangenaam zich te gevoelen, zoo zenuwziek te zijn, moet doorgaan voor geluk, voor pleizier. O mensch, hoe is uw naam! Schrijf liever boven zulk een leven: hier wordt comedie gespeeld; het stuk heet: ijdelheid en waanzin! Arme, ongelukkige spelers!

Genoemde wijze van pleizier hebben is meer algemeen, dan wel schijnt. Gewoonlijk worden alleen de uitersten opgemerkt, en - de uitersten dienen, om... den minder uitersten tot troost en dekmantel te verstrekken. Hier geldt het beginsel van het leven, de vraag, of men een redelijk wezen is; of het geluk, dat men zoekt, rust op verstandelijken grondslag.

Komt bij het ‘schoone’ geslacht de dwaasheid meer aan den dag, men meene niet, dat de ‘heeren der schepping’ vrij van ijdelheid zijn; men zie eens het tegenwoordige schoeisel, dat de mode voorschrijft, zoo nauw, dat de voet er met moeite in geperst kan worden, met punten, juist breed genoeg voor den éénen grooten toon. Dat heet een mannelijke stap op den weg des levens. De terugwerking op het zenuwstelsel is weinig minder noodlottig dan het gevaarlijk rijgsel der vrouwen. Oude heeren loopen met grijze haren en zwarte baarden of wel beide zwart. Het is bekend, dat de meeste haarvervende middelen lood bevatten, dat niet alleen schadelijk is voor den haargroei, maar in sommige gevallen ook een lichte loodvergiftiging bezorgt.

Och, dat zijn toch eigenlijk onschuldige dingen, zal men zeggen; wat verf meer of minder vermorst, wat meer of minder geregen, - dat is nu eenmaal de aard van 't pronkstuk der schepping; 't zijn van die aardigheden, welke dienen tot illustratie van het geheel; ook het comisch element mocht in de schepping niet ontbreken, en wel beschouwd zijn er maar al te veel exemplaren, waaraan niet veel verbeurd is, hoe zij opgeprikt en opgepoetst zijn.

't Is zoo, en in vele gevallen moet men zich daarmee troosten. En toch, die viezigheden en lichaamsverminkingen zijn voor 't leven volstrekt niet zoo onschuldig, als zij schijnen. Immers, wat is het geval? Wat het zoogenaamde fatsoen, wat de mode, wat het kappersbedrijf, wat de schoenmakersonhebbelijkheid voorschrijft, wordt beschouwd als de onverbiddelijke wet, waarvan in geen geval mag worden afgeweken; wat er ook in de schepping verandere, die dwaasheden zijn heilig, - maar daarmee blijven ook bestaan de noodwendige gevolgen, de zenuwachtige prikkelbaarheid, de meer of minder ongezonde toestand, en nu worden de oorzaken van dien toestand gezocht daar, waar zij niet gezocht moeten worden; en zij verbitteren menig menschenleven en geven kwelgeesten in de huisgezinnen.

In het zoeken naar de wet van oorzaak en gevolg heeft men het in het gewone leven nog niet ver gebracht; men draait als prik-

tollen met allerlei uitvluchten en sophisterijen rond en maakt van het leven, dat zoo aardig en zoo aangenaam kon zijn, indien het meer eenvoudig en waar was, een zotte comedie. Dit is een deel van de sociale quaestie, maar dat men liefst onaangeroerd laat, omdat alle standen, elk op zijn wijs, op de klippen stranden.

Ik vind de wijsgeerige bespiegelingen over pessimisme en optimisme, over de balans van verdriet en vreugde zeer voornaam en volg ze gaarne met belangstelling. Toch meen ik, dat ze wel wat boven de hoofden heengaan en niet veel vrucht kunnen opleveren, zoolang wij de verschillende posten op de balans niet nauwkeuriger waarnemen en boeken naar hun werkelijke waarde.

Ik ga van de veronderstelling uit, dat de mensch streeft naar geluk; dat hij het zich zoo aangenaam mogelijk wil maken. Dat streven is hem ingeschapen; het zal hem bijblijven, al worden er nog zooveel wijsgeerige boeken geschreven over onderwerpen, die eindigen op -isme. Buiten de theorie en de redeneeringen over endaimonisme, pessimisme, optimisme moet aan de hand der werkelijkheid worden uitgemaakt, hoe de mensch gelukkig kan zijn; wellicht brengt de ervaring tot de slotsom, dat men een vrij goed optimist kan zijn en, voor zoover men dat niet is, men dit het meest aan zichzelf heeft te wijten. Niemand en niets staat zoozeer aan ons geluk in den weg als wijzelf. Wij hebben 't in een tijd, waarin de zelfmoorden schrikbarend toenemen, reeds een heel eind gebracht, indien wij voor onszelf hebben uitgemaakt, in welke richting wij het geluk moeten zoeken.

Het is zonderling, dat een zoo scherpzinnig en onafhankelijk denker als Arthur Schopenhauer bij de bepaling van het geluk der menschen van zulk een vreemde, onnatuurlijke beschouwing is uitgegaan.

Geluk staat bij Schopenhauer gelijk met bevrediging en kan daarom alleen negatief, nooit positief zijn; immers, geen bevrediging is blijvend, zij is steeds het begin van een nieuw verlangen; elk verlangen is op zichzelf een gevoel van ontbering, van leed. Op ontkenning van den wil, van het verlangen moet daarom het leven gebouwd worden, want het eenige ware geluk, waaraan noch lijden, noch verlangen voorafgaat, dat noch noodzakelijk door berouw, lijden, gevoel van ledigheid, verveling wordt gevolgd, is het zuivere wilsvrije kennen, de aesthetische beschouwing, m.a.w. de objectieve waarneming, het beschouwen der dingen buiten betrekking tot ons ik. Dit geluk echter kan onmogelijk door het geheele leven ons deel zijn, maar slechts enkele oogenblikken.

Ik laat thans de leer van den wil en de ontkenning van den wil bij Schopenhauer daar; zij bevat veel waars en schoons uit het oogpunt van de practische wijsbegeerte, ook al kan men met het stelsel zich niet vereenigen en al moet men van oordeel zijn, dat hier een niet onjuist beginsel ad absurdum is doorgevoerd. Wij hebben hier te doen

met het beginsel, dat geluk moet worden opgevat als bevrediging van verlangen.

Geluk in dezen zin is verhoogd gevoel van vreugde, dat inzonderheid ontstaat door een of andere onverwachte gebeurtenis, die een vurig verlangen vervult. Gesteld echter, dat het leven nu zeer rijk was aan zulke oogenblikken, ook dan nog zou men met recht kunnen zeggen, dat het geluk van den mensch eigenlijk weinig om 't lijf heeft. Immers, al treedt niet terstond een nieuw verlangen op den voorgrond, om ons het geluk te doen vergeten, zulk een toestand van vreugde krijgt spoedig iets eentonigs en verliest daardoor veel van zijn waarde. Men kan in het leven dan ook zeer gelukkig zijn en zich zeer spoedig vervelen, - en verveling is zeer zeker een van de ergste ongelukken, die den mensch kunnen overkomen. Geen indruk van den mensch is blijvend, noch die van vreugde, noch die van smart; de tijd slijt alles af en de zucht naar afwisseling is een der aangeboren eigenschappen van den mensch.

Onder geluk in algemeenen zin moeten wij niet verstaan de bevrediging van een verlangen, want in dat geval is het steeds afhankelijk van tal van omstandigheden, die veelal buiten ons bereik liggen en derhalve zoo wisselvallig zijn, dat niets verklaarbaarder zou zijn, dan dat het pessimisme de overtuiging werd van de groote meerderheid der menschen. Neen, g e l u k i s h e t g e v o e l v a n h e t a a n g e n a m e, d a t a a n h e t l e v e n z e l f e i g e n i s, w a n n e e r d i t n o r m a a l i s. Noem het levensbewustzijn, gevoel van levenskracht, of hoe ook; iedereen kan het bij zichzelf waarnemen, wanneer het leven bij hem zich vertoont onder de natuurlijke voorwaarde, wanneer hij m.a.w. volkomen gezond is.

Het is moeilijk, de wezenlijke gezondheid te beschrijven; zij bestaat daar, waar elk orgaan op de gewone wijze zijn functiën vervult. Men heeft wel eens als kenmerk van de gezondheid opgegeven, dat men niet moet voelen, dat men een lichaam heeft. Practisch is die aanduiding zeker juist.

Er zijn graden in dit geluk; het gevoel namelijk kan zwakker of sterker zijn; zoo zal het krachtiger zijn eenigen tijd na een goeden maaltijd, wanneer de levensorganen nieuwen toevoer ontvangen; zwakker, wanneer door veel stofverbruik de behoefte aan voedsel zich doet gevoelen.

Het gevoel van welbehagen wijkt, zoodra de stofwisseling door een of andere oorzaak wordt verstoord; b.v. bij onregelmatigen bloedsomloop; in ons land van vocht en nevel, van snelle wisselingen van temperatuur zijn verkoudheden, katarrhen lang niet zeldzame verschijnsels. Gewoonlijk openbaart zich zulk een lichte ongesteldheid eerst door het gemis van het aangename gevoel van het leven; wij voelen ons onlekker. Is de ongesteldheid van meer ernstigen aard, dan gevoelen wij ons ziek, verkeeren in de periode van pessimisme; het gevoel van het aangename heeft plaats gemaakt voor het gevoel van iets

heel onaangenaams; wij gevoelen het leven als een last, als iets drukkends, iets benauwends.

Wanneer men de moeite genomen heeft, zijn gevoel en daarmee de indrukken van het leven na te gaan in gezonden en in zieken, in normalen en in abnormalen toestand, zal men zich verbazen over het groote onderscheid, dat tusschen de indrukken van het leven bestaat. Iemand, die gezond is, zal b.v. heel anders oordeelen over het niet vervullen van zijn verlangen dan iemand, die ziek is.

Die kennis kan zeer vruchtbaar zijn, omdat zij ons op den weg brengt ons gevoel, anders, meer juist of, zooals de geleerde uitdrukking luidt, objectief te beschouwen. De gesteldheid van ons lichaam is als 't ware de lichte of de donkere kleur, welke wordt uitgespreid over alles, wat wij waarnemen, over alles, waarmee wij in aanraking komen. De Ouden drukten dat op hun wijze uit door de groote, zoo dikwijls herhaalde waarheid: een gezonde ziel in een gezond lichaam. Het bloed is de drager van het leven; hoe zuiverder het bloed, des te helderder de gedachte en - hoe vaster de grondslag van het geluk.

Men zou verwachten, dat een redelijk wezen - zooals de mensch zich bij voorkeur noemt ter onderscheiding van en ter verheffing boven de dieren - geheel doordrongen is van deze eenvoudige waarheid en zijn leven geheel ernaar heeft ingericht. Het tegendeel is echter waar. Gewoonlijk leeft de mensch er maar op los, zonder zich te storen aan de voorwaarden, waaraan de gezondheid is gebonden. Wij hebben, ja, tal van boeken, vooral vertaalde, over de hygiëne, en naar het getal te oordeelen schijnen zij ook gekocht te worden, anders zouden de boekverkoopers ze niet uitgeven, maar ernaar geleefd wordt er weinig. Wellicht worden zij uit nieuwsgierigheid doorbladerd en ter zijde gelegd.

Eenvoudige, heldere denkbeelden over het gezonde leven treft men dan ook weinig aan. Er wordt weinig moeite gedaan, om zich die eigen te maken. Men leert geschiedenis, aardrijkskunde, meetkunde, algebra, talen, oude en nieuwe, maar van het lichaam weinig of niets; vraagboekjes over den oorsprong en de toekomst der ziel worden van buiten geleerd, maar een catechismus van het lichaam wordt overbodig geacht.

Men leeft erop los, zooals ik zeide, totdat men zich heel erg ziek gevoelt; dan komt de dokter, wanneer men het niet langer durft aanzien; en die dokter komt ongeveer zooals de geestenbezweerder in de tijden vóór de beschaving; hij werkt met allerlei geheimzinnige middelen, die, blijkens de resultaten van de homoiopathie, evengoed werken, wanneer zij niet of ongeveer niet gebruikt worden, en is men met of zonder de kunst weder beter geworden, dan gaat het weer den ouden weg op.

Voor een deel hebben wij die linkschheid in het zoeken naar geluk

te danken aan den verkeerden invloed, dien het Christendom heeft uitgeoefend en nog uitoefent. De Christelijke leer heeft zich altijd weinig of liever in het geheel niet om deze dingen bekommerd en het Christendom staat in dat opzicht ver ten achter bij den Mozaïschen godsdienst. Daar had men althans nog eenige hygiënische voorschriften, vooral met betrekking tot de reinheid van het lichaam - een zeer voorname zaak voor de gezondheid en op welk punt de Semieten zeer nadrukkelijke voorschriften schenen noodig te hebben. Het Christendom ontstond in een tijd, die zeer pessimistisch gestemd was; men achtte de wereld zoo slecht, - en men had er reden voor - dat er niet veel goeds meer van te maken viel; het eenige, wat te doen stond, was, zijn ziel te redden voor de heerlijke toekomst, welke alleen ten deel viel aan de geloovigen. Het geloof - d.w.z. eenige voorstellingen ten opzichte van God en de verhouding van den mensch tot God - was het eene noodige. Het lichaam werd beschouwd zoo niet als de zetel van het kwaad, dan toch als iets van zeer geringe beteekenis. Aan direct verband tusschen ziel en lichaam werd niet gedacht, of het moest zijn als aan een ongelijk huwelijk, dat om den kwaden invloed van het laatste op het eerste zoo spoedig mogelijk ontbonden moest worden.

Het denkbeeld: een gezonde ziel in een gezond lichaam, is van de Grieken; de onwijsgeerige Semieten hadden daar geen begrip van; zij hadden averechtsche denkbeelden van de natuur en waren aanhangers van een hoogst eenzijdig spiritualisme.

Op Christelijken grondslag was de ascese, de kastijding van het lichaam, gebouwd en wanneer men met een weinig gezond verstand daarover nadenkt, dan bracht die onjuiste, domme opvatting tot heel dwaze dingen. De heilige Antonius b.v. trok de woestijn in, om te vasten en door kastijding van het lichaam te komen tot hetgeen hij het geluk achtte: de overheersching van den zinnelijken hartstocht. De goede man sloeg echter een geheel verkeerden weg in. Vasten werkt zeer op de phantasie en door een onnatuurlijke levenswijs krijgt men hallucinaties. Met een weinig begrip van de verhouding tusschen ziel en lichaam had Antonius zijn doel zeer goed kunnen bereiken; indien hij matig, bij voorkeur plantaardig voedsel had gebruikt, veel water gedronken en flink in den tuin gewerkt, veel gespit of hout gezaagd, had hij de verleiding op de vlucht gejaagd. Vasten moet men alleen bij sommige maagongesteldheden. Men moet naar zelfbeheersching niet trachten op grond van godsdienstige of wijsgeerige voorschriften, want die zijn dikwijls glad verkeerd, maar op grond van hetgeen de ervaring aangeeft over het verband tusschen ziel en lichaam. Men kan nu eenmaal de natuur geen geweld aandoen; wie het beproeft en doorzet, krijgt slechte resultaten.

Maar dat klinkt erg materialistisch, hoor ik opmerken. Ja, wat zal ik zeggen? Er is een wijze van redeneeren, waar men niet tegen op-

kan. Als iemand alles licht, te licht inziet, geen oog heeft voor de schaduwen van het leven, dan noemt men hem optimist. Is het tegenovergestelde het geval, ziet iemand alles zwart, dan scheldt men hem uit voor pessimist. Dat beteekent ongeveer zooveel als de vraag van iemand, die zijn maag bedorven heeft door te veel eten en dan, met het slecht humeur, aan een bedorven maag eigen, zegt: moet ik dan honger lijden? - Als men materialist wordt, door den zeer grooten invloed te erkennen, dien de gesteldheid van ons lichaam op ons levensgevoel, op onze denkbeelden, op ons geluk uitoefent, dan hoop ik, dat het aantal materialisten spoedig in een snel opklimmende reeks toeneemt; hoe meer materialisten er komen, hoe meer gelukkige menschen er dan zullen zijn.

De fout van de materialisten in de schoolsche beteekenis bestaat daarin, dat zij naar de mode van onzen tijd aan overdrijving zich schuldig maken. De invloed van het lichaam op ons denken is zeer groot, maar daaruit vloeit niet voort, dat wij door de behandeling van ons lichaam ons denken willekeurig kunnen bepalen.

Omgekeerd oefent het denken weder invloed uit op ons lichaam. Het is een gestadige wisselwerking. Ziel en lichaam zijn twee stroomen, die, in de juiste richting geleid, een harmonisch geheel teweegbrengen, dat men gezondheid, geluk zou kunnen noemen. Verwaarloost iemand de eischen van het lichaam, dan zal het hem niet baten, wanneer hij zijn hoofd volpropt met uitstekende gedachten. De gedachten zullen zonder invloed blijven of een verkeerde, een ziekelijke richting nemen. Blijmoedige gedachten zullen b.v. onmogelijk op den duur iemand kunnen verheffen met een abnormaal lichaam.

Maar ook het omgekeerde is weder het geval; wanneer iemand zoo leeft, dat zijn lichaam geraakt in een geheel normalen, gezonden toestand, dan zal het opnemen van en toegeven aan verkeerde gedachten zijn geest krank maken en straks ook de normale werking van de levensfunctiën verstoren.

De mensch, heeft men gezegd, is het product der gewoonte; dat is ook zoo; en men heeft verschillende gewoonten, gewoonten van leven, van eten en drinken, werken en bewegen, en van denken, van lezen. Zeg mij, wat iemand eet, en ik zal u zeggen, wat iemand is, heeft men gezegd, en daar is veel van waar, maar ook kan men zeggen: zeg mij, wat iemand leest en denkt, en ik zal u zeggen, wat iemand is.

De gewoonten van denken zijn in de eerste plaats de vruchten van de opvoeding, niet zoozeer nog, wat iemand op school geleerd wordt, maar wat iemand als kind in het huisgezin hoort. De levensbeschouwing, welke wij als kind daar hooren en zien, in onze omgeving ons eigen maken, is de grootste factor voor het denken en de meeste menschen vormen zich nooit een andere. Het is zelfs heel moeilijk, de levensbeschouwing, welke in onzen groeitijd om ons leeft, nader-

hand te veranderen, wanneer wij door godsdienstig of wijsgeerig nadenken later tot de overtuiging komen, dat die levensbeschouwing niet juist of niet gelukkig is geweest. De meeste menschen verkeeren òf niet in de vereischte omstandigheden, om hun levensbeschouwing te veranderen, òf het ontbreekt hun daartoe aan het vermogen. Zelfstandig denken is veel minder een algemeene menschelijke eigenschap, dan men veelal meent. Voor het vormen van een zelfstandige, wezenlijk eigen overtuiging is noodig veel tijd, eerst om waar te nemen bij onszelf en bij anderen, dan vergelijken, later opmaken van de gevolgtrekkingen, - meer tijd dan waarover de meeste menschen kunnen beschikken. Immers, een mensch moet eerst voor zijn dagelijksch, zijn stoffelijk onderhoud zorgen, eten, drinken, gekleed gaan, wonen. Voor een deel althans moeten wij kunnen rentenieren, om te kunnen denken. In de tweede plaats zijn voor het vormen van een eigen overtuiging noodig meer dan gewone hersenen. Velen zouden wel willen, maar zij kunnen niet; hun hoofd is er niet naar. Zij volgen daarom na, wat zij van anderen zien, nemen de overtuiging over van den persoon in hun omgeving, die ten gevolge van bijzondere omstandigheden den meesten indruk op hen maakt, den grootsten invloed op hen uitoefent. En wanneer de natuur ons geschapen heeft, om met geleende veeren te pronken, dan moeten wij daar niet tegen opzien en ze zoo goed mogelijk dragen. Dat is ook een kunst, die niet iedereen evengoed afgaat.

Maar, geleerd of eigen verworven, gedachten kunnen op ons lichaam terugwerken en de invloed daarvan grenst aan het ongelooflijke. Het is bekend, dat vrees ons voorbeschikt maakt voor epidemieën en omgekeerd moreel sterke menschen minder door besmettelijke ziekten worden aangetast(*). Angst voor een operatie heeft menigeen plotseling van zijn pijn verlost; dat is o.a. met kiespijn dikwijls gebeurd. In den tijd der groote Fransche omwenteling werden vele zenuwzieken vanzelf genezen door den indruk, welken die verschrikkelijke tijd op het gemoed uitoefende. Koortsen zijn genezen, door het horloge van den patiënt te verzetten. Er zijn voorbeelden bekend van den invloed van den geest op het lichaam, zoo vreemd, dat zij aan het wonderbare grenzen en die toch behoorlijk geconstateerd zijn. Vele van die voorbeelden zijn aangehaald in het beroemde boekske van den Weener arts Feuchtersleben, *Zur Diätetik der Seele*(†), dat tallooze malen her-

(*) Vgl. *Diätetik des Geistes. Eine Anleitung zur Selbsierziehung* von Friedrich Kirchner. Blz. 215. Kirchner schrijft den invloed toe aan de werking der phantasie en haalt verschillende voorbeelden aan.

(†) *Zur Diätetik der Seele* von dr. Ernst Freiherrn von Feuchtersleben. Wien. Carl Gerold's Sohn. Er bestaat ook een uitgave in de bekende serie van Philipp Reclam te Leipzig. In 1880 verscheen een editie bij Berendsohn: 'Mit Begleitstellen aus den Werken von Schopenhauer, David Strauss und anderen modernen Schriftstellern, herausgegeben von Jean Dufresne'. Er bestaat ook een Hollandsche vertaling. Het boekske is echter zoo echt Duitsch, dat alleen een vrije bewerking het in ons land populair zou kunnen maken; ik heb nog geen tijd kunnen vinden, mijn krachten daaraan te beproeven.

drukt is. De groote wijsgeer Kant schreef: *Von der Macht des Gemüths durch blossen Vorsatz seine krankhaften Gefühle Meister zu sein*(*), dat naderhand door Hufeland werd uitgegeven en met aanteekeningen voorzien. 't Zijn boekskens met een schat van levenswijsheid, maar die in onzen wijzen tijd dreigen vergeten te worden. En toch, indien het geluk goud is, dan ligt daar het erts, waaruit het gewonnen moet worden.

Bestaat het geluk in de eerste plaats in een gezond lichaam en in het daarmee gepaard gaande heldere bewustzijn van het leven, in het aangename gevoel des levens, eigen aan den harmonisch ontwikkelden mensch, dan moet de vraag worden gedaan: is het leven over het geheel in onzen tijd van dien aard, dat de menschen gelukkig k u n n e n zijn; is het streven, de richting, waarin zij zich bewegen, van dien aard, dat wij reden hebben, veel optimisten, weinig pessimisten te verwachten?

Laat ons zien: de gezondheid berust in de eerste plaats op de natuurlijke vervulling van onze behoeften, inzonderheid wat spijs en drank betreft. Ook hier blijkt weder, dat de mensch is toegerust met het vermogen, om zich gelukkig te maken, wanneer hij slechts getrouw blijft aan hetgeen de natuur in den vorm van het instinct en het gevoel, geleid door het verstand, hem voorschrijft.

Wordt aan de behoeften van het lichaam behoorlijk voldaan, dan wordt de vervulling achtervolgd door het gevoel van iets aangenaams; geschiedt m.a.w. het voldoen aan den prikkel van honger of dorst op natuurlijke of redelijke wijze, dan gevoelt de mensch zich daarna prettig, aangenaam. Wordt die grens overschreden, dan gevoelt men zich onaangenaam, gedrukt, ongesteld, in meerdere of mindere mate ziek.

In oude tijden reeds was het algemeen bekend en erkend, dat het eerste voorschrift bij de vervulling van onze lichamelijke behoeften is m a t i g h e i d .

Onder de wijsgeeren is niemand, die zooveel nadruk op de matigheid heeft gelegd, als de Grieksche wijsgeer Epicurus. Als eerste voorwaarde, om tot geluk te geraken, stelde hij het volgen van een eenvoudige levenswijze, het vermijden van alle buitensporigheden op stoffelijk en geestelijk gebied. Er is tot heden geen wijzer man geweest, die er wat beters op wist, om gezond en daarmee gelukkig te worden. Dat voorschrift wordt door de ervaring steeds bevestigd en nooit is er iemand geweest, die zich niet uitermate wel bevond bij het gebruiken van dat recept.

Nu wordt het matigheidsgebod veel overtreden zoowel door de quan-

(*) Ook hiervan bestaan verschillende edities, o.a. ook een goedkoope van Philipp Reclam te Leipzig.

titeit als door de qualiteit van hetgeen wij gebruiken. Ons lichaam waarschuwt ons wel door het gevoel van het onaangename, maar wij letten er niet op; het gebruik prikkelt voor 't oogenblik onze smaakzenuwen; de oppervlakkige zinnelijke lust wordt bevredigd, een kunstmatige opgewektheid van korten duur teweeggebracht; wij letten niet op het onaangename gevoel, dat uit de onnatuurlijke of overdreven vervulling van onze behoeften ontstaat, en schrijven dat onaangenaam gevoel toe aan alles behalve aan de ware oorzaak. Men gaat voort op denzelfden weg en de onmatigheid of liever het voldoen aan de behoeften op een onnatuurlijke wijze wordt gewoonte.

De kracht der gewoonte is bij den mensch ongeloofelijk sterk, en er is een buitengewone geestkracht noodig, om verkeerde, schadelijke gewoonten, zelfs indien men dagelijks daarvan de nadeelige gevolgen ondervindt, weer af te wennen. Uit dit oogpunt is de mensch een beklagenswaardig wezen. Menigeen is de slaaf van verkeerde gewoonten, weet, dat de onmatigheid zijn lichaam ziek maakt, verwoest, weet, dat hij de weinige oogenblikken van de prikkeling van zinnelijken lust moet bekoopen met uren van een hoogst onaangenaam gevoel, van pijn en smart, en mist toch het vermogen, om er afstand van te doen, omdat de kracht der gewoonte hem te sterk is.

Gewoonlijk wil de mensch niet eens de oorzaak van zijn leed erkennen, schoon hij haar kent; hij strijdt zichzelf op en hij doet het ook anderen, dat de oorzaak elders moet worden gezocht, dat de fout ligt in het zwakke lichaam en dat het dwaas is, niet te kunnen verdragen, wat anderen gebruiken en wat door de maatschappelijke gewoonte nu eenmaal geijkt is. De tegenstrijdigheid herinnert mij aan de spanning, waarin de meeste teringzieken zich bevinden; zij houden altijd vol, dat zij beter zijn en zeker weer gezond zullen worden, terwijl zij hun krachten voelen verminderen en den dood de armen naar zich zien uitstrekken. Dit zelfbedrog wordt echter herhaalde malen afgebroken door tijden van vertwijfeling, waarin men tevergeefs worstelt met de ontkenning der waarheid. De verschijnselen zijn dezelfde, alleen de aard der ziekte is verschillend.

In onze beschaafde maatschappij heeft de gastronomie zich tot een zeldzame hoogte ontwikkeld; de middelen van vervoer zijn gemakkelijk en goedkoop; de nijverheid heeft het ver gebracht en is onuitputtelijk in vindingrijkheid, en wanneer men een welvoorziene beurs heeft, dan duizelt men van de menigte gerechten, welke iemand voorgezet kunnen worden en welke erop gemaakt zijn, om den smaak te streelen.

Menigeen, die wat schraal bij kas is en in zijn uitgaven tot bescheidenheid genoopt, ziet in die keur van waren het toppunt des geluks en gevoelt zich wellicht misdeeld op de wereld, omdat hij van dat alles niets kan genieten. Dat die dingen genot geven, wanneer de smaakzenuwen behoorlijk ontwikkeld zijn, is buiten kijf, maar

niet minder waar is het, dat die rijke tafels een menigte groote en kleine ziekten ten gevolge hebben, die het leven tot een pijniging maken. Die ziekten zijn niet van acuten, maar van chronischen aard, d.w.z. het zijn slepende ziekelijke toestanden, nu eens wat beter, dan eens wat erger, bijna altijd pijnlijk, en zelfs bij den meest draaglijken toestand heeft men nooit dat verheffende gevoel, dat het leven tot een genot, tot een geluk maakt. Rijke tafels worden benijd; wie de uren van genot en de uren van leed, in verschillenden vorm, optelt gedurende eenigen tijd, hij benijdt niet, maar beklaagt de aanzittenden. Van de honderd is er wellicht één, die er zijn leven niet door verwoest en zich een ellendigen ouden dag bezorgt.

De socialisten houden zulk een leven aan de arme klassen voor oogen als een ideaal en gebruiken groote woorden, om te wijzen op 'tgeen de minder bedeelden in vergelijking daarvan te kort komen. Toch leert de ervaring, dat er meer menschen sterven van overvloed dan van gebrek.

En sterven, neen, dat is nog het ergste niet, maar jarenlang sukkelend, pijnlijk, gedrukt, suffend en te midden van al de genietingen en weelde des levens hulpbehoevend, verslaafd aan verkeerde gewoonten en met bevende hand, telkens als door magische kracht gedreven, grijpend naar den beker, die nieuw vergift in de aderen stort, of naar den prikkel, die een oogenblik opwindt, om daarna een groot gevoel van zwakte, van lamheid te geven.

De geschiedenis heeft ons den naam en een klein geschrift bewaard van een man, die rijk was en erop los leefde en zich al de kwalen op den hals haalde, welke aan zulk een leven verbonden zijn; zijn gezondheid ging steeds achteruit en het leven werd hem met al de genietingen tot een last. Op eens besloot hij het rijke, losse leven vaarwel te zeggen; hij werd zeer matig - 't was op zijn veertigste jaar - en hij werd gezond en daarmee opgeruimd en op zijn drie-en-tachtigste jaar schreef hij een klein boekske, *Discorsi della vita sobria*(*), waarin hij zijn ervaring meedeelde. Ludovico Cornaro - zoo was zijn naam - stierf 104 jaren oud. Niet die hooge leeftijd op zichzelf moge zoo begeerlijk zijn, maar wel de voortdurende gezondheid, opgeruimdheid, levenslust en levenskracht, welke hij gevoelde.

Cornaro ging bij de inrichting van zijn nieuwe levenswijze heel eenvoudig te werk; hij zag spoedig in, dat de smaak bedrieglijk is, en gebruikte alleen die spijzen en dranken, welke hem bij ervaring goed bekwamen, en deze in geringe hoeveelheid. Verschillende dingen, welke hij zich ontzegde, zullen voor anderen wellicht goed zijn, want de maag is een grillig ding en wij weten van de bewerking van de verschillende spijzen in de maag bij verschillende menschen niet veel af;

(*) Ik heb voor mij liggen een Duitsche vertaling: *Die Kunst ein hohes und gesundes Alter zu erreichen von Ludw. Cornaro. Neu herausgegeben von Paul Sembach.* Berlin. Mode

gelukkig is de natuur, de ondervinding over 't geheel een veilige leidsvrouw. Zoo gebruikte Cornaro geen meloenen of andere dergelijke verkoelende vruchten, geen rauwe salade, visch noch varkensvleesch, erwten noch gebak, zwaren wijn noch koud water. Zij, die alles kunnen verdragen, zeide Cornaro, behoeven alleen op maat te letten. Het hoofdvoedsel bestond bij hem in brood, eieren, vleesch en soep.

Niet alleen, dat ik lichamelijk gezond ben geworden, schrijft hij; de regeling van het dieet, het matig leven oefent ook grooten invloed uit op mijn karakter; ik heb minder aanvallen van drift en van zwaarmoedigheid, en indien ik ze heb, doen ze mij minder kwaad; daarbij is het opmerkelijk, dat ik hitte en koude veel beter dan vroeger kan verdragen.

Proefnemingen in den geest van Cornaro zouden voor menigeen een goed werk zijn en verrassende resultaten opleveren. Het veel eten of liever het volstoppen met eetbare waren is een algemeen verspreide onhebbelijkheid, welke men inzonderheid vindt daar, waar het klimaat weinig aangenaam is. En niet wat men eet, komt ten bate van het lichaam, maakt ons sterk, maar wat men verteert, en het verteringsproces wordt juist door het veel eten belemmerd.

Aanvankelijk kost het inspanning, om af te wijken van de eenmaal gevolgde gewoonte, maar dat is slechts gedurende eenige dagen het geval, en men vindt spoedig een krachtigen steun in de ervaring, dat wij ons aangenamer gevoelen, het levensbewustzijn helderder, krachtiger is. Hoe individueel de behoeften van de maag ook mogen zijn, men kan toch gerust als algemeenen regel stellen, dat ook op dit gebied de mensch veel eischt, maar weinig noodig heeft.

Meer nog dan onze tafel moet aan een herziening worden onderworpen, wat wij gebruiken als prikkel, als middel tot opwinding. Het aantal prikkels neemt gewoonlijk toe met de beschaving en is in onzen tijd zoo groot geworden, dat voor een deel daaruit kan worden verklaard het veelvuldig voorkomen van zenuwzwakte, zenuwlijden.

Ook het vleesch heeft een zeer prikkelend vermogen en in den laatsten tijd is algemeen erkend, dat de bouillon, waarmee men vroeger zoo dweepte, niets is dan een prikkel, geen voedsel. De verdediging van het vegetarianisme laat ik aan meer bevoegden over. *De Tijdspiegel* gaf daarover vroeger een belangrijke studie van de hand des heeren A.J. Domela Nieuwenhuis te Dusseldorp, die steeds uitnemende resultaten van het uitsluitend plantaardig voedsel kan constateeren(*).

Gewoonlijk stelt men zich den overgang van gemengd, dierlijk en plantaardig, voedsel tot zuiver plantaardig te gemakkelijk voor en slaagt daarom niet in de proefneming. Met het afschaffen van vleesch

(*) *De Tijdspiegel,* 1883. Afl. Oct.

alleen komt men er niet; onze tafel is nu eenmaal ingericht op het sterk eiwithoudend vleesch, en indien wij dit afschaffen, dienen andere, meer eiwithoudende plantenvoedsels daarvoor in de plaats te komen.

Men kan echter zelfs in onze groote steden niet eens het behoorlijk bereide Grahambrood krijgen, dat tegenwoordig in Duitschland ook door vele geneeskundigen wordt aanbevolen, die geen vegetariërs zijn. Gelukkig begint de tijd over te raken, dat de dokters vleesch beschouwden als het voedsel bij uitnemendheid, dat in groote hoeveelheden moet worden gebruikt, ook door kinderen. Mij leerde de ervaring, dat een zeer matig gebruik van vleesch op de gezondheid een uitstekenden invloed heeft; proefnemingen met terugkeer tot de vroegere zwaardere vleeschvoeding vielen in verschillende opzichten steeds ongunstig uit.

Tot de meest algemeene prikkels behooren verder wijn, sterke drank en tabak, welke tegenwoordig alle in toenemende mate worden gebruikt. In de laatste jaren is een veldtocht begonnen tot bestrijding van het misbruik van sterken drank, waaraan wij ook onze wet tot regeling van den kleinhandel in sterken drank en tot beteugeling van openbare dronkenschap te danken hebben.

Men heeft - en niet ten onrechte - het misbruik van sterken drank Neerland's volkskanker genoemd, want de ellende, welke de dronkenschap teweegbrengt, de verwoesting van vele huisgezinnen is ontzettend. Hoe lofwaardig nu ook het streven moge zijn, om door wettelijke maatregelen het misbruik zooveel mogelijk te keer te gaan, wij hebben van de werking dier wet ons nooit veel voorgesteld. Men heeft daarmee het verkrijgen van drank lastiger en duurder gemaakt en het is twijfelachtig, of het drankgebruik erdoor zal afnemen.

De vraag is, of het telkens verhoogen der belasting op de sterke dranken niet een immoreele heffing is van den minderen stand, die bij gebrek aan geld in den jenever den eenigen prikkel heeft, die onder zijn bereik valt. De meer gegoede toch heeft een rijke keuze van prikkels, de arme niet, en indien het onmatig gebruik in alle standen plaats heeft, waarom dan den minder gegoede zoo hard getroffen?

Men belast den drank dubbel, eerst door de rijksbelasting, daarna door de bijzondere belasting van het vergunningsrecht. De verkooper moet zijn bestaan eruit halen, want niemand houdt een kroeg voor zijn pleizier. Tegenover zulk een straffe wet zoekt men naar kunstmiddelen; de drank wordt verdund, en dat zou nog minder zijn, maar hij wordt vervalscht. Onder den naam van jenever wordt veel verkocht, wat slechts een scherp aangezet vocht is, dat een noodlottigen invloed uitoefent op het lichaam, welke aan krankzinnigheid grenst.

Ging de wet uit van practische overweging, werden de wetten gemaakt door afgevaardigden, die op de hoogte waren van de zaak, die zij behandelen, men zou ingezien hebben, dat men het volk meer

zou geholpen hebben, door den verkoop van vervalschte dranken strafbaar te stellen, dan door uitsluitend den drank langs dubbelen weg duurder te maken.

Ook in een ander opzicht ligt de drankquaestie dieper, dan het schijnt, en men krijgt soms den indruk, dat de wet op de dronkenschap in zoover schadelijk werkt, dat zij een al te gemakkelijk middel is, om de gewetens gerust te stellen. De wet werkt zeer onbillijk, omdat de een van het gebruik van geestrijke dranken spoediger draaierig wordt en daarmee in handen der politie valt dan de ander; de een is dronken van anderhalven borrel, de ander loopt bij het gebruik van vijf nog zoo recht als een kaars. De onweerstaanbare trek naar drank staat bij velen in nauw verband met de ziekte van het zenuwstelsel, en er zijn vele dronken mannen en dronken vrouwen, die naar een gasthuis moesten worden gebracht in plaats van naar het politiebureel.

Een andere vraag: eischt men van den drankverbruikenden minderen stand niet een zelfbeheersching in het gebruik van prikkels, welke men in de goede standen tevergeefs zoekt? De drankduivel is de groote kwaal; hij is het, die het lichaam ontzenuwt, die in het opkomend geslacht misdaad brengt en krankzinnigheid, maar men behoeft geen openbare dronkaard te zijn, om dien vloek te brengen over zijn huis, over zijn geslacht. Dat geschiedt evenzeer, waar de drank, waar fijne likeuren, waar zware wijnen regelmatig gebruikt worden.

De grens tusschen gebruik en misbruik is moeilijk aan te geven, omdat zij geheel individueel is, maar als algemeenen regel kan men aannemen, dat het regelmatig gebruik van drank, zooals het maatschappelijk gebruik dat veelal meebrengt, een slechten invloed op de gezondheid uitoefent en menig huiselijk leven verwoest, zonder dat er van dronkenschap, van ‘te veel gebruiken’ sprake kan zijn.

Wijn, sterke drank zijn machtige prikkels; zij geven voor 't oogenblik een kunstmatige opwinding, en vandaar hun verleidend vermogen. Wijn en drank zijn als de zweepslag voor het paard, een oogenblikkelijk middel tot onnatuurlijke krachtsinspanning, welke door een minstens even sterke reactie wordt achtervolgd. Door het gebruik van wijn en drank kan men maken, dat men voor 't oogenblik geen vermoeidheid gevoelt, maar de onnatuurlijke overspanning sloopt de krachten van het lichaam en tast vooral het zenuwstelsel aan. Wie zich vermoeid gevoelt, afgespannen, moet rust nemen, zegt de natuur, en na de rust gevoelt men zich weder krachtig en sterk. Wie zich aan den raad der natuur niet stoort en de prikkels gebruikt, welke de beschaving hem aanbiedt, moet steeds sterker middelen, grooter hoeveelheden aanwenden en het lichaam wordt als 't ware ten gevolge van voortdurende kunstmatige overspanning een verlamd organisme.

Men vindt in onze maatschappij weinig gezonde oude menschen; de reden ligt voor de hand; het organisme is door de voortdurende prikkels verlamd; het werkt niet geregeld meer. Welke kunstmidde-

len worden er dan al niet gebruikt, om ‘beter’ te worden; dokter bij dokter geraadpleegd, de medicijnkast geplunderd, - het ergste, wat men doen kan, - badplaatsen afgereisd, om op zijn hoogst slechts voor een korten tijd baat te vinden. Men zoekt het verloren levensgenot overal, behalve waar het te vinden is, in een hoogst eenvoudige leefwijze. Wanneer men echter een ganschen leeftijd daarmee den spot gedreven heeft, dan kan men niet verwachten, dat de matigheid op den ouden dag in korten tijd geheel zal herstellen, wat met jaren verzuimd en bedorven is.

Naast den prikkel van wijn en sterken drank staat die van tabak. Het is meermalen opgemerkt, dat tabak en drank met elkander in nauw verband staan. Tabak maakt den mond droog en wijn of drank dient, om de droogte weg te nemen. Nog dieper ligt de oorzaak van het verband. Tabak is een prikkel, die voor 't oogenblik een aangenamen, kalmeerenden invloed uitoefent op het zenuwstelsel; zij verheldert het hoofd en velen kunnen bij het gebruik van tabak regelmatiger en beter denken. Ook hier evenwel wordt de kunstmatige actie achtervolgd door reactie. Op de kunstmatige spanning volgt afspanning, vermoeidheid, loomheid. Dit is vooral het geval, omdat men zoo moeilijk de juiste hoeveelheid kan bepalen, die men noodig heeft, om de aangename werking van de tabak teweeg te brengen.

De werking van dit vergif is bij verschillende individuen even verschillend als van het gebruik van drank. Men heeft menschen, die van het gebruik van tabak weinig of geen invloed ondervinden. Gewoonlijk heeft men onder dezulken geen zware rookers. Gevoelt men echter door het gebruik van tabak zich aangenaam gestemd, dan ligt het evenals bij het gebruik van drank voor de hand, dat men dikwijls tot dit middel de toevlucht neemt en in steeds zwaardere giften, want men wordt aan elken prikkel gewoon. De helderheid van hoofd wordt echter daarmee hoe langer hoe korter, verdwijnt eindelijk en men gebruikt de tabak evenals de dronkaard zijn drank, als een slaaf der gewoonte, omdat men bij het nalaten zich zeer onaangenaam gevoelt.

Het is bekend, dat het misbruik van tabak - en wie kan evenals bij drank de grens aangeven tusschen gebruik en misbruik? - verscheidene lichamelijke ziekten teweegbrengt, waarvan de dokters tevergeefs naar de oorzaak zoeken, en die verdwijnen, wanneer men het gebruik van tabak nalaat(*).

Die ziekten daargelaten, geloof ik, dat het veelvuldig gebruik van tabak, zooals dit in onze maatschappij is ingeweven, hij zeer vele menschen weinig minder schadelijk werkt dan het regelmatig gebruik

(*) Over den invloed van tabak van natuur- en scheikundige zijde vindt men bijzonderheden in *De vergiftiging door tabak.* Naar het Hoogduitsch van dr. Dornblüth door P.L. Kooperberg, arts te Oosterhout. Breda. Nieuwenhuis. 1878. Vgl. ook: *Le tabac et l'absinthe, leur influence sur la santé publique, sur l'ordre moral et social* par dr. Paul Jolly, Membre de l'Académie de Médecine. Paris-Baillière.

van wijn en drank, indien men althans als het hoofddoel van het leven stelt de volkomene gezondheid van het lichaam, de normale werking van de verschillende levensorganen, welke het aangenaam bewustzijn aan het leven schenken.

De schadelijke invloed van tabak ligt voornamelijk in de storing van het zenuwstelsel. In den regel openbaart zich deze in zekere ongestemdheid, prikkelbaarheid, soms beving, duizeligheid en in verband daarmee zwakkere werking van het verstandelijk vermogen en van de wilskracht. De drank heeft ongeveer dezelfde werking, behalve dat de alcohol nog de stofwisseling belangrijk wijzigt.

Wat het afwennen van het gebruik betreft, staan wijn en drank of tabak vrij wel gelijk en het ware wenschelijk, dat zij, die hartstochtelijk tegen den drank optreden, hun wilskracht beproefden op de onthouding van tabak. Men moet van een ander alleen datgene eischen, waartoe men zelf in staat is.

Mijn persoonlijke ervaring op dit gebied kan wellicht anderen van nut zijn. Ik was indertijd een zware rooker. 't Was mijn schuld niet, want ik volgde de maatschappelijke gewoonte. Zelfs werd mij door een dokter het gebruik van zware tabak voorgeschreven. Nooit was het in mijn gedachte gekomen, sommige onaangename verschijnselen aan het geregeld gebruik van tabak toe te schrijven.

Op reis keek ik in een boekwinkel naar eenige lectuur en mijn oog viel op een uit het Engelsch vertaalde brochure over het misbruik van tabak. Het onderwerp trok mij aan; de brochure was van den Amerikaan dr. Allcott, die de nadeelen van de tabak met levendige kleuren opsomde en pleitte voor geheele onthouding.

De ondervinding is de beste leermeesteres, dacht ik, en ik rookte eenige dagen niet. Gemakkelijk ging dit niet; uit gewoonte greep ik telkens naar tabak en moest mij steeds herinneren, dat ik een proef nam. Ik hield eenige dagen vol en bemerkte, dat het hoofd op den duur helderder was; in het begin vlotte het denken minder snel, maar eenmaal aan het werk, bleef het hoofd helderder.

Waarom mij het genot geheel ontzegd, meende ik; waarom niet matiger gerookt? Dat hielp, maar op sommige tijden, wanneer de behoefte aan den prikkel grooter werd, werd er weer zooveel gebruikt, dat er gedurende eenigen tijd loomheid, traagheid in het hoofd ontstond, zoodat het werken veel inspanning kostte en soms in het geheel niet vlotte.

Na eenige proefnemingen van dien aard besloot ik, mij geheel te onthouden. In het begin is dit een zwaar werk; na verloop van een paar dagen is het verlangen naar den prikkel zeer sterk en heeft men veel wilskracht noodig, om weerstand te bieden aan de begeerte. Het plotseling ophouden van den prikkel oefent tijdelijk zelfs een nadeeligen invloed uit op het zenuwstelsel; men is meer dan gewoon ontstemd, maar langzamerhand wijken deze verschijnselen en men wint elken dag in frischheid en helderheid van geest. Bij het gebruik van tabak

waren zekere tijden van den dag, dat het werken mij moeilijk viel; het kostte inspanning, mij bij sommige dingen te bepalen. Na de geheele afschaffing van het rooken is het mij onverschillig, wanneer ik werk; het hoofd heeft den geheelen dag de noodige helderheid.

Na verloop van zekeren tijd verdwijnt de behoefte aan tabak zoodanig, dat zij afkeer inboezemt; men kan niet alleen de tabak niet meer verdragen, maar de smaak is zelfs onaangenaam en men kan zich niet voorstellen, dat het ooit een lekkernij is geweest, waarop men zóó verzot was, dat men geen avond buiten rooken kon, zonder zich zeer onaangenaam te gevoelen. De gevoeligheid voor tabak is nu in omgekeerden zin zoo sterk, dat het mij onmogelijk is, het lang uit te houden in kamers of zalen, waar veel gerookt wordt. De tijd der afschaffing duurt nu reeds een jaar of zeven en ik bevind er mij voortdurend wel bij.

Ten opzichte van de onthouding van wijn maakte ik dezelfde ervaring, maar de onthouding viel gemakkelijker, waarschijnlijk omdat de prikkel voor 't oogenblik niet dat aangename gevoel teweegbracht, dat de tabak gaf. Individueel is de werking dikwijls zeer verschillend, zonder dat men de oorzaak weet op te geven. Wat ik vroeger door den wijn meende te verkrijgen, een prikkel, die de vermoeidheid wegnam, bereik ik op veel betere en blijvende wijze door eenige minuten van volkomen rust.

Ik geloof, dat er velen zijn, die geen bepaald nadeeligen invloed van het geregeld gebruik van tabak ondervinden, maar ik geloof ook, dat er nog meerderen zijn, die de nadeelen ervan dragen, maar de oorzaak zoeken en blijven zoeken in allerlei andere dingen, omdat zij te zwak zijn, de tabak af te schaffen, en dit voor zichzelf niet willen erkennen en anderen zoo goed als zichzelf wijs maken, dat het heusch niet aan de tabak kan liggen. De mensch is zulk een zonderling wezen, waar het erop aankomt, verontschuldigingen te vinden voor zijn verkeerde gewoonten.

Ik heb verschillende menschen gesproken, die eveneens tot de geheele afschaffing van het rooken zijn overgegaan, en hoorde van niemand, dat hij er zich niet uitstekend wel bij bevonden heeft. Overigens neem ik de vrijheid, te twijfelen aan de zelfkennis of aan de oprechtheid van hen, die beweren, dat de tabak hun volstrekt in geen enkel opzicht schaadt, terwijl zelfs hun kleederen zoo van de tabak doortrokken zijn, dat men hen op eenigen afstand kan ruiken.

Het gebruik van de tabak is vooral schadelijk, wanneer men jong is, en tegenwoordig ziet men de jongens al rooken, wanneer zij nog moeite hebben, een sigaar vast te houden. Onze vaderen rookten ook, maar hun beginsel bij de opvoeding was: niet rooken, vóórdat men de tabak zelf verdienen kan. Dat was een goed beginsel, maar men moet tegenwoordig half excuus vragen, wanneer men iets uit den vroegeren tijd beter vindt.

Voor een matig gebruik van tabak is zeker veel te zeggen, evenals voor een matig gebruik van wijn of drank. Toch geloof ik, dat geheele afschaffing in de meeste gevallen beter is. Waarom? Omdat het moeilijk is, de grens aan te geven, die individueel zeer verschilt; niemand weet de bepaalde maat aan te geven, waar de prikkeling overprikkeling wordt. Het gebruik of misbruik hangt veel af van de oogenblikkelijke gesteldheid. Gevoelt men zich afgespannen, moe, gedrukt, dan wendt men als bij instinct een grooteren prikkel aan, om zich kunstmatig op te winden; het gevolg is slechts tijdelijk bevredigend, het gevoel van kracht schijnbaar, weldra opgevolgd door sterke reactie.

Daar komt bij, dat de mensch altijd maar een mensch is en bij al de hooge eigenschappen, die wij onszelf toekennen, - wij hebben ze zelf opgegeven - een zwak wezen. De omstandigheden kunnen er zoo gemakkelijk toe leiden, dat wij buiten de maat gaan. Wie let altijd op de ervaring, vóórdat wij het voorschrift hebben overtreden? Verveling, een soms lichte ontstemming doet ons naar den verraderlijken prikkel grijpen, die eenige oogenblikken van veraangenaming schenkt tegenover vele oogenblikken, die minder aangenaam zijn. Wij zijn op een saaie vergadering, in vervelend gezelschap, wanneer het voor de hand ligt, zijn ‘troost’ te zoeken in tabak of drank.

Gewoonlijk hoort men tegen geheele onthouding aanvoeren, dat den mensch dan ook waarlijk niets meer overblijft. Het kost zeker eenige moeite, zulk een argument ernstig te behandelen. Voor 't oogenblik is het gebruik van tabak en drank zeer zeker een genot, maar waar vele minder aangename oogenblikken tegenoverstaan. Hebben wij gedurende eenigen tijd den strijd der onthouding gestreden, dan hebben wij gewonnen, dat wij ons voortdurend aangenamer gestemd gevoelen; inzonderheid is dit het geval bij de onthouding van tabak, die op de vroolijkheid, de opgeruimdheid, de lichtere opvatting van de dingen des levens een merkwaardigen invloed uitoefent. Spoedig is het genot verleerd en kan er derhalve van ontbering geen sprake meer zijn. Neemt men na geruimen tijd de proef, dan smaakt de tabak onaangenaam en kan men zich niet voorstellen, dat men het blazen met die blauwe lucht ooit voor een genot heeft gehouden. De gewoonte, om altijd iets te moeten rooken of iets te moeten drinken, doet mij denken aan bedorven kinderen, die altijd stilgehouden moeten worden of met een of ander gesust. En zoo kinderachtig zal men toch niet van zichzelf willen denken!

De mensch is het product der gewoonte, een gewoonheidsdier, heeft men gezegd. En daar is veel van aan. Het komt er slechts op aan, zich goede gewoonten eigen te maken. Daarvoor zijn wij immers redelijke wezens; daarvoor hebben wij immers zooveel op met verstandelijke ontwikkeling!

Heeft de ontwikkeling der beschaving, wat qualiteit en quantiteit

van voedsel betreft, ons op een verkeerden weg gebracht; zijn wij door de gewoonte verslaafd geraakt aan prikkels, die de gezondheid benadeelen, die, zonder dat wij ons ziek gevoelen in den gewonen zin van het woord, de harmonische verhouding tusschen lichaam en geest verstoren, zoodat wij ons onaangenaam gestemd gevoelen, - ook in andere opzichten is onze levenswijze dikwijls weinig rationeel.

De eerste voorwaarde voor een gezond leven is het veelvuldig gebruik van licht en lucht. Toch wordt dit voorschrift met voeten getreden en het zijn alweder de maatschappelijke gebruiken, de mode, welke ons in dat opzicht de slechtste leerschool geven. De inrichting van onze huizen is gebaseerd op het weren van licht en lucht; dat schrijft de beschaving nu eenmaal voor.

In plaats van het licht zooveel mogelijk flink toegang te verleenen, beschutten wij er ons tegen, door twee, drie, soms vier rijen gordijnen voor onze ramen aan te brengen. Aan dat schemerdonker zijn wij zoo gewoon geraakt, dat wij het licht nauw meer kunnen verdragen; onze oogen zijn zoo gevoelig voor het licht, dat wij bijna lichtschuw worden; het heerlijke licht der zon boezemt weerzin in en wordt zooveel mogelijk geweerd, ook wel omdat zij in onze kamers de kleuren doet verschieten - wat voor een grooter onheil wordt gehouden dan het verkleuren van den geest van de bewoners.

Het afsluiten van de lucht is een graadmeter voor hetgeen beschaving wordt genoemd; het dikke, zware spiegelglas, tochtlatten, dubbele ramen wijzen de trappen van ontwikkeling aan. Vandaar de onzuiverheid van lucht, wanneer men onze woonkamers binnentreedt; ramen worden zelden opengezet, of het moet zijn op een kier, want anders wordt het te koud. En zoo zitten wij bij onze warme kachels, bij een hitte van omstreeks 70° F. te muffen en te suffen en toch meer te klagen over de kou dan in de eenvoudige arbeiderswoningen, omdat de ontwikkeling van warmte berust op de stofwisseling en de stofwisseling op tweeërlei wijzen wordt gestoord: 1°. door onvolkomene verbranding ten gevolge van gebrek aan zuivere lucht, aan zuurstof, en 2°. door de minder goede spijsverteringsorganen, die slecht werken ten gevolge van overlading.

Honderdmaal hebben de hygiënisten den verderfelijken invloed aangetoond van het voortdurend inademen van de onzuivere kamer-kachellucht op de verrichting van al de levensfunctiën, inzonderheid van de hersenwerking; kamer-menschen zijn als broeikastplanten, zwak, teer, ziekelijk en gevoelig.

Wij behoeven slechts een blik te slaan op de menschen, die veel met de lucht in aanraking komen, om het groote verschil aan te toonen. Het lichaam, vooral het gelaat, is de spiegel van den geest, en het lichaam van hen, die voor licht en lucht zich zooveel mogelijk bewaren, draagt al de kenteekenen van ontaarding en ziekelijkheid. Wat geven ons al de nesterijen, pronkerijen der beschaving bij het gezonde,

krachtige levensgevoel, dat door de aderen vloeit, wanneer wij kinderen zijn des lichts en der lucht.

Vraag den geneesheer, hoe negen tienden van de grootere en kleinere kwalen, ziekten en ziektetjes in de meer gegoede standen berusten op onvolkomene verbranding van de voedingsstoffen ten gevolge van de wel beschaafde, maar toch zeer onzinnige levenswijze.

Hoe zuiverder bloed, hoe helderder, hoe krachtiger de gedachten; en zuiver bloed kan alleen worden verkregen door een gezonde leefwijze. Voor lange jaren reeds heeft Schroeder van der Kolk aangetoond, hoe het een met het ander in het nauwste verband staat. Men leert den mensch eerst denken, dan leven; het omgekeerde ware beter: eerst leven, goed, gezond leven, wat het gevolg is van goede gewoonten; het denken, het juiste, heldere denken althans, komt dan vanzelf[*].

Wij maken onze huizen tot warme, benauwde stofnesten, waar het ontbreekt aan lucht en licht; wij vergasten onze maag op een hoeveelheid voedsel voor dubbele spijsverteringsorganen en een dubbele portie zuurstof, en als wij dientengevolge ons niet aangenaam gevoelen, winden wij ons op door wijn, drank of tabak, en als wij langs dien weg het menschelijk organisme goed in de war gebracht hebben, dan worden wij pessimisten. Zoo heeft toch alles nog zijn consequentie, als men 't maar uit het rechte oogpunt beschouwt.

In overoude tijden bestonden er godsdienstige sekten, welke de verplichting oplegden van onthouding van wijn en sterken drank. De sage meldt, dat Jezus aan het kruis weigerde, den bedwelmenden drank te gebruiken, welke moest dienen, om bewusteloos te maken voor de smart. Er ligt in dat beginsel iets gezonds, maar men behoeft niet buitengewoon godsdienstig te zijn, om dat beginsel te huldigen; onthouding maakt den mensch meer mensch, verheldert en versterkt zijn bewustzijn, maakt hem krachtiger naar den geest.

Ontwikkeling van den geest - niet enkel het zuiver verstandelijke weten, maar zelfbeheersching, kalmte, gelijkmoedigheid - kenmerkt de ware beschaving; wil men dat godsdienst noemen, ook goed; de naam doet weinig af, en over de namen zouden de menschen het lichter eens worden, indien de zaak er maar was. Wat men gewoonlijk beschaving, godsdienst noemt, bestaat voor een goed deel uit nesterijen, beuzelarijen, goed, om kinderen mee zoet te houden, maar die de weldenkende, de wijsgeer voor dwaasheid moet houden, dingen, waarover hij minachtend de schouders ophaalt.

(*) ‘Die gesunden Blutes Theilhaftigen’, zegt Eduard Reich, ‘zeigen weder allzu starken Blutandrang nach dem Gehirn, noch allzu schwachen, keine fieberhafte Gehirnthätigkeit und auch keine Apathie, weder krankhaft vorwiegende Einbildung und Uebermass vorgefasster Meinung, noch auch jenen Mangel an Phantasie, der das Werden eines umfassenden Seelenlebens nicht gestattet, sondern bekunden ein gewisses Gleichmass der psychischen Kräfte, die in naturgemässem Rapport stehen mit den leiblichen Kräften, und darum keine Verschiebung in dem Verhältnisse zwischen Theorie und Praxis.’ *Die persönliche Entwicklung des Menschen und die Civilisation*, S. 145.

Het nauw verband tusschen de gezondheid van het lichaam en de gezondheid van den geest en tevens, hoe de verwaarloozing van het een noodzakelijk den achteruitgang van het andere ten gevolge heeft, blijkt nergens duidelijker dan bij de talrijke ziekten van het zenuwstelsel.

Wij weten allen, wat wij verstaan onder gezondheid van den geest, en de meeste zenuwzieken weten 't in hun betere oogenblikken ook; een krachtigen wil verlangen wij, die ons in staat stelt, over onszelven te heerschen, onze driften te beteugelen, zelf de stuurman te zijn van ons leven en niet gedreven te worden, geslingerd door onze luimen, invallen, driften en daarmede onszelf en anderen onaangenaamheden te berokkenen. Geen muizennesten in het hoofd te hebben, niet te blijven hangen aan kleinigheden, die wij in onze zieke verbeelding opblazen tot groote zaken, maar vrij en vrank en flink te doen, wat onze plicht ons voorschrijft.

Het theoretische pessimisme beteekent niets bij dat practische pessimisme, waarbij wij steeds in een kleingeestige stemming verkeeren, over niets heenzien, ons alles aantrekken, altijd dien donkeren, denkbeeldigen bril opzetten van somberheid en naargeestigheid, waardoor wij onszelf en anderen het leven vergallen, alles zwart maken, dof en donker, zooals onze huizen van binnen er uitzien.

Waarop berusten de zoogenaamde dwangvoorstellingen van het heerleger van zenuwzieken in onze beschaafde maatschappij? op gebrek aan wilskracht. Al die verschillende treurige manieën waren in 't begin slechts vluchtig oprijzende gedachten, door een verhelderden blik op de vlucht gedreven; maar bij de onnatuurlijke, aan onze beschaving eigene levenswijze, welke het lichaam verzwakt en door de abnormale verrichting der levensfunctiën het bloed bederft, worden die invallen als sneeuwballen op het dak, die al rollend grooter en grooter worden en een vervaarlijke afmeting aannemen; 't worden kluisters, die den mensch boeien, den geest in al zijn verrichtingen belemmeren en niet zelden het heerlijke menschenleven maken tot een last, waarvan men gruwt, waarvan men gaarne ontslagen zou worden en waarvan men dan ook niet zelden zich ontdoet door zelfmoord - het treurig eind van een rampzalig, nutteloos leven(*).

Gewoonlijk wordt aan zulke levenslijders de raad gegeven, zich te ontspannen, afleiding te zoeken, uit te gaan, aan de maatschappelijke vermaken deel te nemen, - een raad, die berust op geheele onkunde

(*) Men vindt de verschillende symptomen der zenuwzwakte uitstekend beschreven in het tweede hoofdstuk van Georg M. Beard, *Die Nervenschwäche*, *ihre Symptome*, *Natur*, *Folgezustände und Behandlung, übersetzt und bearbeitet von dr. M. Neisser.* Leipzig. Vogel. Men staat werkelijk verbaasd over het vele lijden van dien aard, dat gewoonlijk bedekt wordt, soms ook voor de naaste omgeving. In Amerika, waar de bevolking nog meer dan in Europa gedreven wordt door de koortsachtige drift van veel geld te verdienen en de regelen der hygiëne daarvoor moeten achterstaan, zijn die ziekten even talrijk als hier. Beard heeft door zijn uitnemende studie den grond gelegd voor de herkenning der zenuwzwakte.

ten opzichte van den aard der ziekte. De drukte en het gewoel van zoogenaamde vermaken ontstemmen den geest nog meer, bederven nog meer het bloed door de bedorven lucht, die met die uitspanningen gepaard gaat, en hebben menigeen van kwaad tot erger gebracht(*).

In den regel berust het kranke geestesleven op de verwaarloozing van de wetten der hygiëne en kan er alleen genezing worden verwacht van terugkeer tot een eenvoudige, gezonde leefwijze, gedurende geruimen tijd volgehouden. In het gewone leven is het onnatuurlijke, ongezonde leven met zijn nachtbraken(†), slecht dieet, gebrek aan licht en lucht zoo ingeweven, dat de geesteskranke alleen verbetering van zijn toestand vindt, wanneer hij verplaatst wordt in een zoogenaamde gezondheidsinrichting, een Curort, zooals de Duitschers zeggen. Op stille badplaatsen vinden zij soms tijdelijk genezing, niet door de baden, maar ten gevolge van de meer gezonde leefwijze. De meesten storten echter na eenigen tijd te huis weer in, omdat zij meenden, dat zij een geheimzinnigen invloed hadden ondergaan, niet een natuurlijken, die in hoofdzaak ook in het gewone leven kan en moet worden voortgezet, indien men een redelijke gezondheid wil genieten(§).

Men klaagt over de karakterloosheid van onzen tijd; de uitdrukking is echter minder juist: de tijd kan het niet helpen; onze tijd is zoo goed als, ja, beter dan menige andere tijd, want zoowel op stoffelijk als op geestelijk gebied staat aan velen ten dienste, wat vroeger slechts het deel was van enkele weinigen. Men bedoelt, dat de overgroote meerderheid der menschen tegenwoordig zoo weinig karakter toont.

Wat is karakter? Dat iemand streeft naar een vast doel, dat hij na nauwlettende overweging zich heeft voorgesteld als het meest gewenschte leven, zoo op stoffelijk als op geestelijk gebied.

Op stoffelijk gebied beteekent dit: onafhankelijk te zijn; zonder vragen of bedelen in zijn behoeften te kunnen voorzien; aan eigen

(*) Een ziek orgaan moet zooveel mogelijk rust hebben, is de rationeele geneesmethode, en de zoogenaamde afleidingskuur is daarmede in lijnrechten strijd. Vele zenuwzieken worden door reizen, door een verblijf aan drukke badplaatsen, door de uitspanningen zoo goed genezen, dat zij naar een krankzinnigengesticht moeten worden overgebracht. Krachtig treedt o.a. daartegen te velde dr. C.M. Brosius, directeur van de geneesinrichtingen Bensdorf-Sayn bij Coblenz. Vgl. *Aus meiner psychiatrischen Wirksamkeit.* Wiesbaden. Bergmann, Blz. 11 en 12.

(†) Het laat naar bed gaan is een der nadeeligste gewoonten, en toch wordt, zonderling genoeg, de beschaving daarnaar afgemeten. Op partijen wordt het laat naar huis gaan tot meetsnoer van het 'pleizier' genomen, evenals bij de kinderen, die uitrekenen, hoelang zij mochten opblijven. Het nadeel voor de gezondheid voor niet sterke gestellen - en hoe weinigen zijn tegenwoordig sterk - ligt in de meer of minder onnatuurlijke of kunstmatige opgewondenheid, welke na 10 uur des avonds ontstaat; verder is het onvermijdelijke gevolg van het laat naar bed gaan het laat opstaan. Kant zegt daarover in zijn *Macht des Gemüths*: 'Das wechselnde Erwachen und Wiedereinschlummern in langen Winternächten ist für das ganze Nervensystem lähmend, zermalmend und in täuschender Ruhe krafterschöpfend. Das Bett ist das Nest einer Menge von Krankheiten.'

(§) De beroemde arts van den Duitschen Rijkskanselier, dr. Schweninger, wist, naar men verhaalt, een dame uit aristocratische kringen te genezen, door haar over te halen, elken dag een hoeveelheid hout uit den kelder te halen, dit naar boven te brengen op de derde verdieping en daar klein te maken. De patiënt genas zonder medicijnen.

kracht zijn positie te danken te hebben. In dien zin kan ook de werkman onafhankelijk zijn, want wanneer hij goed werk levert, vertegenwoordigt zijn kracht een kapitaal, waarvoor hij niemand dank behoeft te zeggen en dat overal zijn waarde heeft.

Op geestelijk gebied wil onafhankelijkheid zeggen: meester te zijn van zichzelf; zijn begeerten, zijn behoeften te regelen naar de omstandigheden; met onze voetstappen te schrijven op onzen levensweg: ik heb geleerd, mij te vergenoegen met hetgeen ik heb.

Maar in plaats van te streven naar een vast doel met zelfbewuste, kalme, weloverlegde kracht, ontdekken wij overal zenuwachtige gejaagdheid, koortsachtige drift, een vliegen naar ik weet niet wat, hooger en steeds hooger, door toomelooze eerzucht of onverzaadbaren dorst naar weelde voortgezweept; heden pessimist ten gevolge der reactie, morgen optimist, beiden even oppervlakkig, gedachteloos, afgaande op den schijn en in alles het wezen der dingen voorbijziende. Opwellingen en invallen, nu koud dan warm, maar niet het heldere oog, de vaste hand, de kalme tred. Men leeft ongeveer van de eene agitatie, van de eene zenuwachtige opwinding in de andere, en wat daartusschen ligt, is halve neerslachtigheid, lamheid, afspanning, woorden in de lucht in menigte, daden weinige. En hoe kan 't anders? Van een veel etend, veel drank drinkend, veel rook end, door allerlei prikkels overprikkeld en afgeprikkeld, aan lucht en licht ontwend geslacht kan men moeilijk verwachten, dat het karakter zal hebben of vertoonen; waar het lichaam ziek is, kan de geest niet gezond zijn, en karakter hebben is gezond van geest zijn.

Ik noemde straks het standpunt, waarvan Schopenhauer uitging bij de beschouwing van het leven en het geluk, onjuist, of liever: het is eenzijdig; waar is, dat de mensch zoekt naar bevrediging van begeerten; dat de voldoening zelfs van die begeerten hem niet lang gelukkig maakt, omdat hij spoedig weer haakt naar iets anders en het zoo van het een op het ander gaat.

In zeker opzicht kan men hierop een stelsel gaan bouwen en wijsgeerig betoogen, dat het beter is, niet te begeeren, aangezien de begeerte, verwezenlijkt of niet, leidt tot gevoel van ongeluk. Dat zoogenaamde ongeluk is echter iets geheel persoonlijks; de opvatting van het ongeluk is afhankelijk van onze stemming en deze staat in de eerste plaats in verband met de organisatie van ons lichaam. Men heeft ongelukken en ongelukjes; men heeft teleurstellingjes, waar een gezond mensch om lacht, maar die door een ziek mensch worden gemaakt tot steenen, die uit de lucht regenen en ons dreigen te verpletteren.

Wel beschouwd had de ervaring, welke Schopenhauer opdeed van het leven en waarin hij over 't geheel met elk mensch gelijkstaat, hem moeten leiden tot kennis van het leven en tot een op die kennis

gegronde juiste inrichting van het leven. ‘'t Is, zooals 't is’; die woorden, welke Frits Reuter zijn bekenden held in de *Gedroogde kruiden*, Bräsig, in den mond legt, zijn zeer behartigenswaardig; zij komen van iemand, die gezond van geest is. Elke ware levensbeschouwing moet gegrond zijn op het leven zelf; het is, zooals 't is, en al ons klagen en kniesooren, wijsgeerig of plat en vervelend, baat niet; wat geeft het, of we al windmolens maken, om lucht te malen; geleerd of niet geleerd, het blijven windmolens.

En wat is nu de grondslag van de begeerten in den mensch, het zoeken naar bevrediging van onze wenschen? - Men kan evengoed vragen: wat is het doel van het leven? En wanneer wij de wijsgeerige en godsdienstige phantasie daarlaten, - phantasie blijft phantasie - dan kan men daarop geen ander antwoord vinden dan: leven. Een ander antwoord bestaat er niet; men kan er vraagteekens bijvoegen, er raadselen bij opgeven, wij keeren altijd terug tot het eenvoudige: wij leven, om te leven. De zucht, om te leven, is ons sterker dan alles ingeschapen, en wie gezond is, vindt in het levensbewustzijn iets aangenaams, iets, dat hem vervult met genot. Voor het zuiver gevoel van dit genot is gezondheid, d.i. de harmonische werking van de organen van ons lichaam, de eerste voorwaarde. Om die reden moest de mensch ook voor de gezondheid alles overhebben, de hygiëne maken tot de groote levenswet.

Ik doe een beroep op de herinnering uit de eerste dagen na de herstelling van een grootere of kleinere ziekte. Hoe gevoelen wij ons dan een ander mensch; hoe is 't, alsof het genot, het geluk ons door de aderen stroomt.

Maar het leven is niet iets abstracts: leven is werkzaamheid; leven is niet iets stilstaands, maar voortdurende bezigheid; door de uiting van onze krachten wordt, om zoo te zeggen, het leven eerst leven. Vandaar de beweeglijkheid, de zucht naar bezigheid, welke aan het leven onafscheidelijk is verbonden en welke samenhangt met al die wenschen en begeerten, welke onophoudelijk in ons oprijzen. Wij willen onze zintuigen gebruiken, onze spieren rekken, al onze organen laten werken, en het geheel van die werkzaamheid is leven en leven is geluk.

Om het leven in zijn zuiverheid waar te nemen, moet men niet zoeken naar wijsgeerige abstracties; men moet niet zijn waarnemingen putten uit ons gekunsteld, verwrongen leven, zooals het zich openbaart in hetgeen men beschaving noemt, want de levensvormen zijn hier maar al te dikwijls zoo verbasterd en verdraaid, dat men slechts marionetten heeft, poppen, die den schijn van iets aannemen; menschen, die een levensspel spelen, dat zij veelal zelf niet eens begrijpen.

Men moet, om het leven zuiver te zien, op de kinderen acht geven. Een gezond kind is gelukkig in het gevoel van het leven, hier echter

nog niet ontwikkeld tot zelfbewustzijn. Maar met dat levensbewustzijn gaat gepaard onophoudelijke zucht tot bezigheid, tot werkzaamheid. Vandaar, dat het speelgoed, dat de groote menschen aan de kleine kinderen geven, hun volstrekt niet behaagt. Zij verlangen geen fraai aangekleede poppen, sierlijke mannetjes, - het mooi is er gauw afgekeken en dan verveelt het hun. Zij willen speelgoed, waarvan zij iets maken kunnen, iets nabootsen, iets bouwen; zij verlangen iets, waarmee zij geluid kunnen voortbrengen of waardoor zij hun krachten kunnen toonen. Uiting van leven, van kracht maakt hen gelukkig; zij vinden 't aangenaam, wanneer zij daarbij moeilijkheden ondervinden, en elke overwinning, die zij behalen, stemt hen tot een verhoogd gevoel van vreugde, van geluk, omdat het is hoogere levensuiting.

De werkzaamheid, de zucht naar beweging wordt achtervolgd door behoefte aan rust; spanning en ontspanning, actie en reactie, ziedaar de levenswet. Multatuli toonde indertijd zeer juist aan, hoe wij dit terugvinden in het woord *rust*, waarin wij met de *r* en de *st* den overgang hebben van beweging tot stilstand. Men zou kunnen zeggen, dat alleen die rust r u s t is, welke volgt op werkzaamheid. Rust, welke is voortdurende werkelijkheid, in activiteit, is geen rust, maar stilstand; de rust, welke volgt op arbeid, geeft het gevoel van het aangename, dat wij daarmee verbinden op grond van de ervaring; rust is genot, omdat het mede is het gezonde leven; rust als stilstand, werkeloosheid geeft niet iets aangenaams, maar iets onaangenaams; rust wordt in dat geval verveling en verveling wordt - en te recht - almee gehouden voor het ergste, wat er bestaat. Wat zijn kinderen, die zich vervelen, onaangenaam, en hoe vervelen zich alle kinderen, die gezond zijn en niets doen.

Nu is het leven voor de kinderen en menschen vrij wel gelijk; de onderwerpen, waarmee wij ons bezighouden, veranderen, niet het wezen, niet de aard van het leven; de kleederen, die wij dragen, zijn anders gesneden, maar het zijn toch dezelfde; door de ervaring neemt onze kennis toe van het leven; er komt meer diepte, meer perspectief in het tooneel, maar de levenswetten veranderen niet.

Dit is zoo waar, dat zelfs het karakter van den mensch weinig verandert, en wanneer wij gelegenheid hebben, naderhand hen juist waar te nemen, die wij als kinderen gekend hebben, - de comedie van het leven, het gebrek aan openhartigheid verhindert dit dikwijls - dan wordt men getroffen door de groote overeenkomst, welke er in dit opzicht bestaat.

De gevolgtrekking uit het kinderleven ligt voor de hand: werkzaamheid, bezigheid, arbeid is een der eerste voorwaarden voor het leven, voor het geluk. De zucht naar werkzaamheid, naar beweging, de voortdurende wenschen en begeerten, welke in verband daarmede in het leven zijn ingeweven, zijn niet de grondslag van ons ongeluk, maar de spoorslag tot geluk; niet in ontkenning van den

wil, niet in het streven naar het Nirwana, het niet, het gedachteloos of willoos beschouwen is het ideaal, maar in vervulling van den wil.

Of de volkomen vervulling van onze begeerte het eind is van de werkzaamheid, hangt af van tal van omstandigheden, die dikwijls buiten ons bereik liggen, en ook indien het doel geheel of gedeeltelijk mislukt, is het doel van het leven toch in zoover bereikt, dat wij gearbeid hebben, aan de levenswet voldaan en daarmee van het leven hebben geoogst, wat ervan te oogsten valt. Wanneer het kind van dominosteenen een toren bouwt en de toren stort in, wanneer het aan het eind is, dan geeft de mislukking voor het oogenblik een gevoel van teleurstelling, maar het kind heeft het genot van het bouwen gehad en straks gaat het opnieuw aan het bouwen, misschien langs een anderen weg.

Overal nu, waar het leven gezond is en dientengevolge ook gezonde instincten bestaan, wordt aan den arbeid groote waarde gehecht - ook als arbeid, afgescheiden van het doel. Dichters hebben de hooge waarde van den arbeid bezongen. Zoo zegt Mirza Schaffy o.a.:

> ‘Arbeit, edle Himmelsgabe,
> Zu der Menschen Heil erkoren,
> Nie bleibt ohne Trost und Labe,
> Wer sich deinem Dienst geschworen;
> Dir entspringt der Weisen Labe
> Und dich meiden nur die Thoren.
> Ungestützt von deinem Stabe,
> Ach, wie oft wär' ich verloren!
> Lass mich, edle Himmelsgabe,
> Treu dir bleiben bis zum Grabe.’

De mogelijkheid bestaat, dat het werk op zichzelf niet altijd aangenaam is; er is veel werk, dat dagelijks terugkeert en door zijn herhaling eentonig wordt, en de zucht naar afwisseling is den mensch ingeschapen, maar waar de liefde voor den arbeid niet altijd even groot is, blijft toch de plicht tot den arbeid, plicht als levenswet.

Overal, waar men afwijkt van deze eenvoudige, natuurlijke opvatting van het leven, bereidt men het pessimisme voor, omdat men afwijkt van de levenswet. En dat is dikwijls geschied, ten allen tijde. De menschen zoeken in het leven iets ongrijpbaars, een fantoom, een luchtspiegeling, dat zij houden voor het geluk. Het werkelijke leven, d.w.z. het leven in hun omgeving, het naastbij liggende, zien zij voorbij, en zij strekken de hand uit in de ijle lucht. Nu eens met hun vage begeerten, straks met hun zotte eerzucht of hebzucht, jagen zij iets na, dat, zelfs indien alle omstandigheden meewerken en het doel bereikt wordt, nooit geeft, wat men er zich van voorstelt.

De Grieken hebben in hun voortreffelijke sagen op verschillende wijzen die overdreven begeerten in beeld gebracht. De groote tragedies

der Ouden herinneren telkens aan dit streven en het noodlot, waardoor het achtervolgd wordt. Tragisch noemen wij zulke overdrijving, wanneer er een werkelijk groote hartstocht, een groote, zelfbewuste kracht aan ten grondslag ligt. Genie en waanzin zijn nauw verwant en het behoort tot de voortreffelijkheden van onzen tijd, dat verband te hebben aangetoond(*).

Maar genieën zijn zeldzaam en de overdrijving van het leven is meestal oneerbiedwaardig, niet grootsch, maar klein, nietig, beuzelachtig, weinig strookend met de hooge eigenschappen, welke de mensch zich inzonderheid op theologisch gebied toekent en welke door hem zoo gaarne met zekeren pathos telkens herhaald worden. Het leven wordt dikwijls gemaakt tot iets zoo klein, zoo beuzelachtig, dat men zal moeten erkennen, dat het zeker een vergissing is, wanneer beweerd wordt, dat God den mensch naar zijn beeld heeft gemaakt.

De allerzuiverste leer en de geloovigste dogmatiek kunnen niet verhinderen, het feit niet ongedaan maken, dat de mensch vaak zeer weinig lijkt op een wezen, dat door verstand en gevoel boven andere dieren verheven is. Er wordt in dat opzicht dagelijks een groote hoeveelheid onzin verkocht en bij de wederzijdsche ijdelheid van den mensch voor goede munt aangenomen.

Met den plicht, de noodzakelijkheid, het geluk, het genot van den arbeid is men vanouds reeds in de war geweest; men heeft het leven niet zuiver waargenomen, maar er verkeerde phantasieën op gemaakt. De schrijver van het Paradijsverhaal beschouwde den arbeid als een vloek, een bewijs, dat de man er niets van begreep. En de socialisten in onzen tijd gevoelen zich voornamelijk gegriefd, omdat de zoogenaamde rijken niets behoeven te doen en zich in weelde kunnen baden. Alsof deze daardoor gelukkiger waren!

En de socialisten zijn het niet alleen; zij vertoonen slechts de ongezonde opvatting van het leven, welke men in alle standen terugvindt: het denkbeeld, dat het geluk bestaat in het hebben van veel, veel geld, in het vertoon van een zeldzaam groote mate van weelde, in het genieten - of wat men daaronder verstaat. De dorst naar weelde en genot vervult de gemoederen met een aan waanzin grenzende kracht en tegenover den nijd en de wangunst van den zoogenaamden minderen stand staat de speel- en dobbelzucht met de brooddronken weelde van de meer gegoede klasse. De arbeid wordt gedragen als een verfoeilijke last of als een vloek, op zijn hoogst als een middel tot genot,

(*) 'Les dispositions d'esprit' - zegt Moreau de Tours in zijn *Psychologie morbide* - 'qui font qu' un homme se distingue des autres hommes par l'originalité de ses pensées et de ses conceptions, par son excentricité et l'énergie de ses facultés affectives, par la transcendance de ses facultés intellectuelles, prennent leur source dans les mêmes conditions organiques que les divers troubles moraux dont la folie et l'idiotie sont l'expression la plus complète.' Een bijzondere studie van dit onderwerp gaf dr. Paul Radestock in: *Genie und Wahnsinn. Eine psychologische Untersuchung.*

niet als een levenswet, een vereischte tot genot, tot geluk. Tot het spel neemt men de toevlucht, omdat de arbeid een te langzaam werkend middel is, om tot de hoogste weelde te geraken. En er wordt gespeeld in effecten, in petroleum, in suiker, krenten en graan, om schatten te krijgen, en - waarvoor? Men vindt dit verschijnsel zoo onder alle standen, onder alle soorten van menschen, dat het bewijs niet behoeft geleverd te worden, dat het de ziekte, de geestelijke epidemie is van onzen tijd.

Maar het leven is zoo duur, zegt men. Dat is niet waar. Waar is, dat de voet, waarop de menschen leven, meestal te groot is voor hun inkomsten; dat de menschen zich gewend hebben - deels door een valsche staathuishoudkunde misleid, waarin de liberalen ons hebben opgevoed, - aan een tal van behoeften, die deels zonder schade kunnen worden ontbeerd, deels op verschillende wijze onze gezondheid benadeelen, ons zenuwstelsel verwoesten, ons ziek maken en dat alleen, om het vertoon van weelde te smaken!

Sommige levensmiddelen zijn goedkooper, andere duurder dan vroeger, en de wetenschap heeft het zoover gebracht, dat zij ons een staalkaart kan aanbieden van de samenstelling der voedingsmiddelen in verband met den marktprijs. Niet zoozeer het leven is duurder, maar de menschen hebben zooveel meer noodig, noodig vooral voor 'tgeen zij hun genot noemen.

't Is ongeloofelijk, wat men tegenwoordig voor den schijn overheeft en wat geofferd wordt, waar het geldt, vertoon te maken in hetgeen men zou kunnen noemen de groote komedie, de straat, den schouwburg, de publieke vermakelijkheden. Indien het leven zijn moeilijkheden oplevert in onzen tijd ten gevolge van het toenemen der bevolking zonder evenredige vermeerdering van de bronnen van welvaart, dan moet aan den anderen kant erkend worden, dat door de dwaze vermeerdering der behoeften, door het opvoeren der weelde nog meer gedaan is en wordt, om de levenstaak onnoodig te verzwaren.

Werken maakt zalig, zegt een oud spreekwoord, waarmee tegenwoordig echter veel gelachen wordt. Het is een waar en goed woord, maar zal de arbeid zaligen, gelukkig maken, dan moet ook voldaan worden aan de voorwaarden, waaraan de zegen gebonden is, namelijk, dat de arbeid wordt afgewisseld door rust.

Zegen kan de arbeid niet brengen, wanneer het werken wordt een ademloos voortjagen, om te voorzien in de overdreven behoeften, in de te hoog opgevoerde eischen van het leven. Men heeft van den gierigaard wel eens gezegd, dat hij den mensch het meest bespot, omdat hij toont, hoeveel de mensch begeert en hoe weinig hij noodig heeft. Men stelt den gierigaard voor met den nek verpletterd onder het deksel van zijn geldkist. Zulk een deksel halen de menschen zich op den nek door het toegeven aan die menigte behoeften, die prikkels, welke den mensch meer schaden dan voordeel aanbrengen, waaraan

zij spoedig gewoon worden, - slaven, die den mensch voortzweepen en nacht noch dag rust laten.

Dat de toestand der maatschappij niet is, zooals die wezen moet, wordt vrij algemeen toegegeven; ook de phrasen hebben uitgediend en onder de leiding van de in '48 aan 't roer gekomen bourgeoisie zijn wij vooral niet van betere conditie geworden. Hier en daar worden huismiddeltjes beproefd, palliatieven gezocht en het ontbreekt niet aan de noodige beweging daarbij; het schijnt zelfs, of men door hard en veel praten de groote klachten over onzen tijd minder hoorbaar wil maken. Het zal niet baten, want de kanker woelt voort door de aderen en langzaam maar zeker worden alle organen aangetast.

Wat wij noodig hebben, maar wat geen enkele partij op haar vaandel geschreven heeft, is: v e r e e n v o u d i g i n g v a n h e t l e v e n i n z i j n g e h e e l e n o m v a n g . Van dat punt moet elke hervorming uitgaan. Eenvoud alleen kan ons brengen tot waarheid, en daarmee zullen vanzelf tal van fratsen, beuzelarijen, phrasen wegvallen, die wel beschouwd alleen berusten op schijn, op conventioneele leugens.

De aarde is schoon en het leven is heerlijk, maar waarom hebben wij de kunst verleerd, om het te genieten, zoodat het pessimisme het laatste woord der wijsbegeerte is?

Een genot is het, zich te koesteren in het heerlijke zonlicht, zich te verlustigen in de prachtige kleurenmengeling, de bloem te bewonderen in haar verrukkelijke schoonheid, op te zien naar den sterrenhemel, die met eerbied en bewondering vervult.

Het rijkste genot is ons weggelegd in het levensbewustzijn zelf. Om genot te hebben, moet het lichaam gezond zijn, moeten wij leven naar de eischen, aan ons lichaam gesteld door de natuur, eischen, die door de beschaving veronachtzaamd worden.

Eerst wanneer wij ophouden met de verkrachting van de levenswetten, kan er van gezondheid en daarna van karaktervorming sprake zijn. Langs welken weg, hoop ik in een volgend artikel aan te toonen.

29 Maart '85.

V.D. KULK.

De openbare school in de twintigste eeuw.

Wij schrijven 19**. De maatschappij is geschokt geweest tot in hare grondvesten. Wat de negentiende eeuw strijd tegen het kapitaal noemde, heeft in Frankrijk uitgewoed.... ‘uitgewoed’ is het woord. Heel wat harten hebben gesidderd; heel wat kapitalen in klinkende munt zijn verborgen geworden in den schoot der aarde, en zij liggen daar, om toevallig gevonden te worden; want wie ze begraven hebben, zijn niet meer; heel wat harten hebben gesidderd, want heel wat gruwelen zijn gepleegd. Maar er is kalmte. De geweldige proef, of het beginsel: la propriété, c'est le vol, houdbaar is, heeft haar volkomen beslag; wat drab en droesem is in de leerstellingen der socialisten, wordt als drab en droesem erkend; wat er goeds in is, wordt niet met een spotlach bejegend door de macht van het kapitaal, maar is tot zijn recht gekomen. Men spreekt ook in ons land niet meer van een ‘onmondig volk’ of van een ‘volk, dat achter de kiezers staat’. ‘Alles, wat het volk heeft, voor het volk’, is eene duchtige schrede nader gekomen tot de werkelijkheid.

Kalmte is er; de vermoeidheid na den strijd is lang voorbij. Alles toch is vermoeid geweest, afgemat; alles, behalve de kerk. Zij is inderdaad weinig geteld geweest in de worsteling, maar zij heeft hare eigenaardige worsteling nooit opgegeven; als haar strijder geveld is, put hij dadelijk nieuwe kracht uit de aanraking van den grond. Door geene macht ter wereld is de kerk af te matten, zoolang de kerk blijft de vorm, waarin het godsdienstig gevoel, dat eeuwig beginsel in den mensch, zich leert openbaren. Door kerk worde hier verstaan: al wat heerschappij uitoefent, quasi gegrond op het woord van hem, die vóór zooveel eeuwen tevergeefs verkondigd heeft: ‘Mijn rijk is niet van deze wereld.’

Ja, er zijn nieuwe toestanden, ontzaglijk veel; maar er zijn er geen zoo, als de halfwetende drijvers der menigte die menigte in de 19de eeuw voorspiegelden. Arbeid, eigendom, huisgezin zijn als hoeksteenen van het maatschappelijk gebouw onwrikbaar op hunne plaats gebleven. Maar er zijn nieuwe toestanden: ik zie ze als in een nevel. De wet op de naamlooze vennootschappen is gevonden: die vereenigingen werken niet meer tot belemmering van de werkkracht van het individu, niet meer tot plotselinge verwoesting van bloei, veerkracht en maatschappelijk vertrouwen, niet meer tot overmatige weelde van enkelen, maar tot zegen van het algemeen. Er is geene bevoorrechting van enkele standen; zulk eene bevoorrechting is in fellen strijd met de beginselen, die de geheele maatschappij bezielen; er is algemeene dienstplicht; er is algemeen stemrecht, waarbij alleen degenen, die geheel onwetend

zijn ten opzichte van hetgeen de maatschappij als onmisbare kennis voor den staatsburger beschouwt, geweerd blijven; er is staatkundig leven, niet, als op het einde der 19de eeuw, alleen bij het deel der natie, dat zich misdeeld rekent, maar bij het geheele volk; aan het dommelen is een einde gekomen door de onverbiddelijke noodzakelijkheid. De overmatige kracht der bureaucratie is gebroken. Waardoor? Ik weet het niet. Maar een minister vindt in zijne ambtenaren geen personeel, dat min of meer heimelijk zijne spierkracht verlammen kan. Er is eene soberheid in levenswijs, aanvankelijk nog wat ziekelijk, als het gevolg van elke reactie, maar eene soberheid, die weldadige gevolgen heeft: eerlijkheid en goede trouw zijn niet meer de drijfveeren in het maatschappelijk werken van enkelen. En het waarachtig Christelijk beginsel - versta mij wel: geene kerkleer, geene kerkelijke heerschappij - is zegevierend uit den strijd getreden; het beginsel van het boven alles liefhebben van het volkomenst ideaal van hetgeen waar, goed en schoon is, wat verpersoonlijkt is in het denkbeeld God; het liefhebben van den naaste naar den maatstaf, die, ja, wel niet door het Christendom is uitgevonden, maar die door niemand zoo krachtig geformuleerd is als door Christus. Het echt Christelijk beginsel: dat van den zuurdeesem, het wordt onmisbaar geacht als de zuurdeesem in het brood. De regeering en de volksvertegenwoordiging.....

Maar waartoe opgesomd, wat daar in nevelachtige beelden voor mij opdoemt? Één beeld staat concreet voor mijne oogen. Zeker is het een visioen; maar het is een visioen, dat met scherpe omtrekken vóór mij staat, omdat het denken en arbeiden van geheel mijn leven, gehuwd aan de geschiedenis onzer openbare school, het gegenereerd heeft. Dat beeld is het beeld der openbare school in 19**. Laat mij vertellen, wat ik zie.

Intusschen: laat vooraf erkend worden, dat in de laatste helft der 19de eeuw, en door de regeering, die door de socialisten heftig beschuldigd werd van onrecht, heel wat goeds in het leven geroepen is, en dat wel voor het volk, dat onmondig heette en het eindelijk niet meer wilde wezen. De zorg voor de volksgezondheid, het toegankelijk maken van maatschappelijk vermaak verdwijnen waarlijk in het niet bij de geweldige krachtsinspanning, om maatschappelijke kennis beschikbaar voor het onmondige volk te maken. Het moet en zal altijd erkend worden, vooral door de belastingbetalenden, dat de natie millioenen voor dat doel overgehad heeft, al wordt niet zoo volmondig erkend, dat de uitvoerders der wet met ongekrenkte eerlijkheid gejaagd hebben naar de verwezenlijking van het doel, dat de wetgever in het oog gehad had. Dat komt, omdat in de laatste helft der 19de eeuw een nevendoel het hoofddoel overschreeuwde: door den invloed der school moest de kracht der kerk, dat is de geestelijke heerschappij, gebroken worden. En dan: er was blijkbaar geoordeeld: een goed deel der millioenen moet allereerst ten bate komen van degenen, die

de millioenen geofferd hebben. En - de oorlog tegen de heerschappij der kerk was eigenlijk een oorlog geworden tegen het beginsel, waarvan de kerk een onzuiver uitvloeisel was. De geweldige maatschappelijke stormen hebben al dat onzuivere, behalve de kerk, weggevaagd.

Daar staat het schoolgebouw, zooals ik het zie, in de straten eener groote stad; de school in kleine gemeenten tracht maar, meer of min getrouw eene afspiegeling daarvan te zijn. Er is inderdaad niet veel aan veranderd; het vorige geslacht heeft weelderig voor den schoolbouw gezorgd, en nu de naweeën der offervaardigheid doorgeleefd zijn, is de twintigste eeuw fier op de gebouwen, waartoe de kinderen des volks toegang hebben, om er de allereerste maatschappelijke kundigheden te verwerven: men is te verstandig geworden, om op de daken te schreeuwen: ‘om er ontrukt te worden aan domheid en bijgeloof’. Deze verandering alleen heeft plaats gehad: als de blik van den leerling op de vensterramen gericht wordt, ziet hij althans iets van de natuur, zij het slechts de bladeren en takken van een boom en den vrijen hemel. Het kloosterachtige is aan het schoolgebouw zooveel mogelijk ontnomen: de noodzakelijkheid van dat ontnemen wordt zóó krachtig erkend, dat de vrije blik over veld of zee in de dorpsschool niet belemmerd wordt, wanneer andere invloeden niet doorgaande storend in de school kunnen werken.

En dan is in elk schooldeel eene kleine galerij aangebracht, die alleen buiten de schoolzalen toegankelijk is. Daar kan, wie wil, vrouwen zoowel als mannen, het onderwijs bijwonen, mits er plaats is, want veel ruimte is er niet. Buiten en binnen op de deur, die toegang geeft, is eene bekendmaking van de regeering aangebracht, waardoor de bezoeker weten kan, welke straf hem wacht, indien hij, was het maar door min of meer luid gesprek, oorzaak van ook maar de minste stoornis wordt. Die maatregel heeft een tweeledig doel: de gewone beschuldigingen van onderwijzers worden door de regeering niet meer op getuigenis van leerlingen aangenomen(*), en de vergelijkende examens zijn afgeschaft. Waar in stad of dorp een nieuwe onderwijzer noodig is, gaan de belanghebbenden dengene, op wien het oog vallen kan, in zijn dagelijksch werk gadeslaan.

Dan is er aan het schoolgebouw eene enkele groote zaal aangebracht,

(*) Inderdaad: als ik mijn leven naga en mij herinner, wat al sprookjes mij omtrent mijzelven door meer of min naïeve ouders ter oore gekomen zijn, en als ik mij dan daarbij bewust ben, dat ik oordeel: geen man wordt zóó van alle zijden bespied en zóó onbarmhartig beoordeeld als de onderwijzer door de jeugd, komt het mij bijna onverklaarbaar voor, dat ‘vroede’ mannen ooit eene beschuldiging tegen onderwijzers, gegrond op de getuigenis van leerlingen, hebben aangenomen, in zoover namelijk die beschuldigingen gewone onderwijszaken betroffen. Vertel ik misschien een sprookje, als ik zeg: eene moeder, die in de wereld als eene dame van rang beschouwd werd, durfde mij eens - wel lachende, maar toch tamelijk onomwonden - mededeelen: ‘Mij zou onder de les een geluid ontsnapt zijn, waarvan de naam liefst niet genoemd wordt, en ik zou tot haar twaalfjarig zoontje gezegd hebben: “Doe de deur eens open, en laat mijnheer uit.”’ Het is mij nooit de moeite waard geweest, om te onderzoeken, of de moeder misschien de dichtergaaf bezat. Veel vindingsvermogen zat er in het zoontje niet.

waar alle leerlingen te gelijk geplaatst kunnen worden, om allen te gelijk door een enkelen onderwijzer toegesproken te kunnen worden.

Het aantal leerlingen eener school is onbeperkt, maar dat van elke klasse bedraagt hoogstens veertig. Dewijl intusschen volk en volksvertegenwoordiging tot de volle overtuiging gekomen zijn, dat de minister van onderwijs - of de minister van binnenlandsche zaken - gerust voor het onderwijs den hoogsten post op het budget mag indienen, zijn er vrij wat gemeenten, die, door belangstelling in de groote zaak van het volksonderwijs gedreven, het mogelijk maken, dat het aantal leerlingen eener klasse tot dertig daalt, en het streven in groote gemeenten is, om het getal van twintig als het normale te beschouwen. En de aanvankelijke school is, zoo goed als de andere, een voorwerp van staatszorg. Fröbelscholen, zooals zij zijn moeten, zijn te kostbaar gerekend; de staat zorgt, dat de onderwijzeressen dier scholen den geest van Fröbel goed kennen. Gefröbeld mag er niet worden. Dat is alles, wat er hier van gezegd kan worden.

De omvang van het onderwijs op de openbare lagere school is wel in de wet dezelfde gebleven, maar de algemeene overtuiging is, dat lezen, schrijven en rekenen de hoofdzaken zijn. Daarom wordt in de laagste klasse eigenlijk geen ander leervak opzettelijk behandeld. Lezen, vlug lezen, bloot het manuaal van het lezen is van die drie vakken het voornaamste; zulk vlug lezen, dat de oefening, om eene les van achteren naar voren te lezen, volstrekt niet als iets onzinnigs beschouwd wordt. Lezen is zóó de hoofdzaak, dat uitlegging van de les, verklaring van woorden, als een gering onderdeel van het onderwijs beschouwd wordt. Vooreerst is de leesstof van een aard, die het breedvoerig bespreken van de les minder noodzakelijk maakt, en de onderwijzer der laagste klasse weet, dat hij niet in dat breedvoerig bespreken vervallen mag: hij is diep doordrongen van de waarheid, dat, als de volksschool de meesten harer leerlingen maar tot vaardigheid in het lezen brengt, zij reeds een goed deel van hare taak heeft volbracht(*).

Voor het schrijven ontvangt de volksschool de leerlingen geheel ongeoefend. Dat wil zeggen: in de voorbereidingsschool is het streng verboden, den kleinen eene grift of een potlood in de teedere vingers te

(*) Ik ben mij zeer wel bewust, dat ik hier voorsta, wat de verontwaardiging van - ja, van wie niet al? - kan opwekken. Maar men bedenke, dat ik geleerd heb door de ervaring, dat men twee soorten van leerlingen moet aannemen: 1ste: degenen, die de dingen leeren kunnen en het waarom der dingen erbij; 2de: degenen, die nooit, nooit! achter het waarom der dingen zullen komen, maar toch wel de ezelsbruggen leeren gebruiken. Ja, soms verbeeldt de worstelende onderwijzer zich, dat hij een enkele der laatsten achter een ding gebracht heeft.... den volgenden dag kan hij reeds ervaren, dat die enkele er nog altijd hopeloos vóór staat. Voor zulke minbedeelden is het altijd zaak, dat zij *iets* leeren, en dat *iets* zal altijd het manuaal zijn.
Ik hoop dit te kunnen beweren, zonder dat men denken wil, dat ik *in het algemeen* tot machinaal onderwijs zou willen voeren: ik wil alleen, dat ter aanleering van het werktuigelijk lezen de noodige tijd gebruikt worde ook voor die leerlingen, die reeds bezwaarlijk tot dat werktuigelijke komen. Hun aantal is soms bijzonder klein - onder zeer gunstige omstandigheden.

geven, om figuren te teekenen. Men mag er spraakoefeningen houden, de zintuigen oefenen, zingen, vooral spelen, boetseeren zelfs, maar om den wil van het latere schrijfonderwijs wordt het teekenen er streng geweerd. Want men heeft de ervaring opgedaan, dat er heel wat kracht toe noodig is, om griffel of potlood te hanteeren, en dat de oorzaak van de verschrikkelijke wijze, waarop de leerlingen van alle scholen vroeger de pen hielden, te zoeken was in het te vroeg gebruiken van schrijfmiddelen. Het goed houden van de pen is voor elken schrijver zelf eene zaak van groot gewicht; het is bij lange na niet eene quaestie van meer of min bevallige lichaamshouding(*). Dan wordt in elke school eene bepaalde, maar dan ook eene goed doordachte en eene goed bestudeerde schrijfmethode gevolgd. Ik ken er geene, die zoo goed doordacht is en zoo goed volgehouden als die van Callewaart. De methode wordt, ook in de laagste klasse, niet alleen practisch, maar ook theoretisch met de leerlingen behandeld, opdat zij zien zullen, zien, zich bewust worden, hoe de lettervormen ontstaan. Op fraai schrift wordt prijs gesteld.... o wonder! Men weet, dat schrijven een der weinige middelen is, waardoor op de lagere school de zin voor het schoone geoefend kan worden; en men wil dien geoefend hebben.

In het rekenen is in de laagste klassen het omspringen met getallen hoofdzaak. Van theorie is alleen spraak ten opzichte van het benoemen van getallen, waarbij opzettelijk de zeer groote vermeden worden. Maar bij de vier hoofdregels staat wederom het manuaal op den voorgrond, en wel zoodanig, dat de leerlingen het toenemen van eene som bij eene optelling vaardig leeren *aflezen*; bij de aftrekking het kleinere getal zoo goed onder als boven het grootere kunnen plaatsen; bij de vermenigvuldiging mede niet aan een bepaalden vorm gebonden zijn, en althans eenige van de kunstgrepen leeren, welke eene vermenigvuldiging kunnen bekorten. Manuaal is er de hoofdzaak; het waarom van het manuaal zal hun later duidelijk gemaakt worden. Maar manuaal is zóó hoofdzaak, dat zelfs de tafel van vermenigvuldiging aanvankelijk machinaal geheugenwerk is(†). Voor het gezonde theoretische begrip

(*) Het is mij meer dan eens in mijn leven voorgekomen, dat ik meer dan twaalf uren op één dag onophoudelijk schrijvende heb doorgebracht, terwijl ik ten slotte de pen niet uit vermoeidheid der vingers nederlegde. Ik schrijf dat alleen toe aan de omstandigheid, dat mij in mijne vroege jeugd geleerd is, de pen goed te houden. En inderdaad, wie de pen goed houdt, doet dat op zoo natuurlijke wijze, dat de geringe beweging bijna geene vermoeienis teweegbrengen *kan.* Mijne ervaring bewijst mij, dat het eenmaal aangeleerde slecht houden niet te verbeteren is, door schoolonderwijs namelijk niet, en dat het goed houden eene quaestie van de eerste twaalf lessen is.

(†) Laat de mannen buiten het onderwijs zich maar ergeren: ik, die mij nog zeer goed herinner, hoe ik mijn vader gediend heb, om op mijn zesjarigen leeftijd te onderzoeken, in hoever al de oefeningen van Pestalozzi op de tafel der eenheden vatbaar zijn voor practische toepassing bij het onderwijs; ik, die dat vervelende en afmattende werk heb doorgestaan, om mijn vader en mijzelven tot de overtuiging te brengen, dat alleen de eerste drie oefeningen blijvende waarde hebben, mits het begrip ‘eenmaal een is een’ niet een bloote klank blijve; ik ken de tafel van zestien alleen, omdat ik die in mijne jeugd *machinaal* geleerd heb, en ik ken de tafel der wortelgrootheden beneden honderd *niet* volkomen goed, ofschoon ik mijne eigen leerlingen opmerkzaam maak op de hulpmiddelen, die dienen, om haar gemakkelijk te onthouden! 17^2 en 19^2 moet ik altijd, en dat tot mijne blijvende ergernis, uitrekenen. De waarde van het machinale is tegenwoordig al te zeer in den ban gedaan, omdat het vroeger al te zeer geheerscht heeft. De mensch kan nu eenmaal niet nalaten, in uitersten te vervallen. De opvoeder mag niet uit het oog verliezen, dat b.v. het manuaal van het lezen wel vlug op zevenjarigen leeftijd, nooit zóó vlug op twintigjarigen leeftijd te verwerven is.

van al die zaken zal later wel en met groote nauwgezetheid gezorgd worden. Zoo wordt dan ook de deeling werktuigelijk geleerd en er daarbij zeer op gewerkt, dat de leerling eene deeling door een der getallen beneden tien zonder zoogenaamden staart kan verrichten.

Behalve dezen arbeid zijn er lestijden - ik zeg niet les*uren* - aangewezen, waarin de leerling der laagste klasse geoefend wordt in de wijze, waarop eene geographische kaart ontstaat, waarbij doorgaans het schoolgebouw als uitgangspunt gebezigd wordt; dat onderwijs klimt op tot de meer of min juiste kennis der gemeente en haar te voet te bereiken omtrek. Het spreekt dus vanzelf, dat in verreweg de meeste gevallen die kaart eene geteekende is. Misschien brengt men dat onderwijs in de laagste klasse tot eenige topographische kennis van de geheele provincie.

Eigenlijk gezegd taalonderwijs wordt in die laagste klasse niet onderwezen, maar wel worden versjes, die van buiten geleerd zijn, op het papier - of op de lei? - gebracht, zoodra de leerlingen genoeg in het schrijven gevorderd zijn. Zij mogen dan elkanders fouten met raadpleging van het boek opzoeken en onderschrappen, omdat het regel is, dat men de fouten van anderen eerder opmerkt dan zijne eigene. In mijn visioen heb ik vormleer zien behandelen op de wijze, als Pestalozzi dat gewild heeft en zooals dat vele jaren geleden door Van Dapperen in het licht is gesteld; niet zoo, als tegenwoordig het geval is. Van zingen heb ik niets in de laagste klasse vernomen; waarschijnlijk, omdat ik van zingen bitter weinig verstand en zeer weinig ervaring heb. Maar wel wordt er veel en behaaglijk verteld: episoden uit allerlei geschiedenis, parabelen en zelfs enkele fabels. Maar het sprookje is met een banvloek getroffen: de mannen, die invloed op het onderwijs uitoefenen, zijn tot het inzicht gekomen, dat het sprookje een alles overwegenden invloed uitoefent op het kinderlijk gemoed en op de jeugdige hersenen en dat het den vruchtbaren akker bebouwt, waarop geloof aan kwakzalverij, aan de macht van belezen, aan hekserij, aan... in één woord aan bijgeloof van allerlei soort welig groeit. Zij erkennen, dat sprookjes waarde hebben voor den psycholoog, voor den geschiedvorscher; dat sprookjes onvermijdelijk tot de kinderen komen; dat de school daartoe niet alleen niet behoeft, maar ook niet *mag* medewerken, omdat het sprookje den ijk van den onderwijzer niet mag ontvangen. Daarenboven: ik meen bewezen te hebben, dat de goede verteller het sprookje niet behoeft. (Zie: *Het Kind*, uitgegeven bij Van der Loeff te Enschede. Hoofdstuk: Het Sprookje)(*).

(*) Men heeft mij aangezocht, om in het openbaar mijn oordeel uit te brengen over: *Sprookjes*, *een leerboek voor de scholen uitgegeven door eenige Noordbrabantsche onderwijzers.* Ik heb de eerste drie gelezen. Met weerzin. In het derde vond ik ettelijke dieren, waaronder een ezel, eene geit en eene kat, die zich te goed deden aan een verlaten maaltijd, aan de kostelijkste gerechten en aan - uitgezochte wijnen! Ik had er genoeg van en bedankte voor de rest. Ja, als onderwijzers ezels, katten en geiten op uitgezochte wijnen onthalen, begrijp ik, dat zij kinderen op sprookjes trakteeren.

De algemeene eigenschappen der stof, door eenvoudige proeven bewezen, maken in de laagste klasse mede een deel van het onderwijs uit. Voorts is het hoofdzaak, de allergewichtigste zaak, dat de leerlingen in de laagste klasse *oplettendheid* en *werken* leeren. Leeren zij het dáár niet, latere inspanning, om er hen toe te brengen, is meestal vergeefsch.

Dat alles is in de talrijke school het werk van drie verschillende onderwijzers in drie verschillende afdeelingen, in elke van welke de goed bedeelde en behoorlijk vorderende leerling een halfjaar blijft. Dan gaat hij over tot de tweede klasse, die op de talrijke school evenzeer in drie afdeelingen gesplitst is en waarin het onderwijs in de verschillende vakken der tegenwoordige wet voortgezet wordt, op eene wijze, die niet omschreven behoeft te worden. Ik ben alleen voor de laagste klasse uitvoerig geweest, omdat de laagste klasse omtrent de vruchtbaarheid van het onderwijs van elke school beslist. Dat is nog wel niet het algemeen gevoelen geworden, maar de mannen van invloed op de school zijn van dat begrip doorzult. Het toezicht op de school is dan ook met groote zorg voor die laagste klasse bezield.

In de drie afdeelingen der tweede, zoo ook in de drie der derde of hoogste klasse is de cursus streng afgebakend, zoodat er vooraf bepaald is, wat er wel en wat er niet onderwezen wordt, terwijl elken onderwijzer behoorlijk ruimte gelaten wordt voor zoogenaamd gelegenheidsonderwijs. In de hoogste afdeeling wordt het onderwijs zoo ver, als maar mogelijk is, voortgezet. Alleen heb ik nog deze opmerkingen in mijn visioen gemaakt: in de natuurlijke historie wordt de leerling tot de levende wereld gebracht en niet tot het knekelhuis. Niet tot het knekelhuis van mensch of dier. De oude Martinet geeft er den toon aan.

In de Nederlandsche geschiedenis is het tijdperk vóór 1795 zoodanig een voorwerp van onderwijs, dat het niet hooger stijgt dan een overzicht, zoodanig dat het niet de minste aanleiding geeft, om de teergevoeligheid der Katholieken te kwetsen. Van 1795 af wordt het echter anders. De wording en de samenstelling van ons tegenwoordig staatsbestuur is dan hoofdzaak. Bij de behandeling van de Belgische omwenteling wordt voorzichtig verzwegen, welk aandeel de Katholieke geestelijkheid daaraan genomen heeft. En dan heb ik volkomen vrede met de wenschen van den heer Molkenboer, omdat zijne wenschen *internationaal* zijn. Daarom heb ik ook mijne adhesie betuigd, hetgeen mij, dunkt mij, volstrekt niet bindt, om te verlangen, dat die wenschen nog elders dan op de nationale volksschool verwezenlijkt worden, dus in het bijzonder onderwijs.

Welke omwentelingen of veranderingen er in ons staatsbestuur gebracht zullen zijn, daarvan zie ik in mijn visioen niets. Maar in zoover als God geeft, dat de naam en de stam van Oranje voor Nederland behouden blijven, zie ik elken openbaren onderwijzer vervuld van het denkbeeld, dat hij als constitutioneel burger er alleen mede te maken heeft, of het hoofd van den staat de constitutie getrouw handhaaft, en dat hij alsdan, tot welzijn van den staat, de dure verplichting heeft, om de traditioneele gehechtheid aan dat stamhuis te bevorderen. Ik zou hem daartoe niet gaarne, als in Duitschland gedaan wordt, door eene plechtige gelofte - ginds door een eed - in tegenwoordigheid der schooljeugd verplicht zien. Ik heb hem in mijn visioen genoeg ontwikkeld gezien, om de groote waarde ervan te beseffen, dat er een vertegenwoordiger - of eene vertegenwoordigster - van een stamhuis bestaat, die boven alle partijen verheven is en in wiens officieele persoonlijkheid alle partijen opgaan. De kennis van ons staatsbestuur wordt op de openbare school zóóver voortgezet, dat de oudste leerlingen der derde klasse tot zelfs de namen der ministers kennen, ten minste als een snel op- en aftreden dat niet hersenschimmig maakt.

Eindelijk begint en eindigt elke schooldag met gebed; niet anders dan met het Onze Vader. En tweemalen per week worden bij den aanvang der school alle leerlingen der school in de groote zaal bijeenvergaderd, om daar gedurende niet langer dan een kwartier of twintig minuten opzettelijk onderwijs te ontvangen in de leer der Christelijke plichten, in de leer der plichten omtrent God, omtrent onzen naaste en omtrent onszelven. Inderdaad: eene regeering, die een leeraar bant, omdat hij in groote lichtvaardigheid twijfel heeft te kennen gegeven over het bestaan van een God; eene regeering, die volgens de wet de aankweeking der Christelijke deugden op de school ernstig wil, kan niet anders, dan het bestaan van God erkennen, ook omdat het Christendom dat erkent, en dienvolgens de plichten omtrent de godheid doen onderwijzen. Zulk eene regeering kan om den wil der consequentie niet anders dan willen, dat de naam van Christus op de school gehoord worde, al kan zij niet willen, dat alles, wat kerkelijk dogma omtrent de persoonlijkheid van Christus leert, op de school gebracht worde. De Christelijke plichtenleer zonder Christus is... ja, het is als het fröbeln zonder Fröbel. Ik glimlach, terwijl ik dat nederschrijf, omdat er zooveel gefröbeld wordt zonder Fröbel.

Overigens heb ik in een artikel in de *Bladen van Onderwijs en Opvoeding*, Afl. Mei, mijne denkbeelden over dit onderwerp in het breede ontwikkeld en verwijs ik den belangstellenden lezer daarheen. Hier verneme hij alleen, dat ik in mijne godsdienstige denkwijs tot de moderne richting behoor en dus geen kerkelijk dogma op de school zou kunnen begeeren.

Vrijheid voor godsdienstleeraars, om de leerlingen der openbare school op bepaalde uren in hunne kerkleer te onderwijzen, is blijven bestaan.

Evenzoo staat het vrij aan bevoegden, om de tijdvakken der Nederlandsche geschiedenis vóór 1795 in de openbare school voor hunne toekomstige geloofsgenooten te behandelen op de wijze, als zij dat oorbaar zullen achten. De openbare school laat in beide opzichten eerlijk vrij spel aan elke gezindheid.

De niet misdeelde leerling zal dus in negen halfjaren den cursus der openbare school doorloopen hebben, en zij, die voor verder onderwijs vatbaar zijn, zullen dus op ongeveer twaalfjarigen leeftijd tot de middelbare school kunnen overgaan. Eene enkele opmerking heb ik nog te maken: de benamingen, die in taalkunde gebruikt worden, zijn op alle openbare scholen dezelfde. Om daartoe te geraken, heeft de regeering eene commissie van letterkundigen en onderwijzers benoemd en hare beslissing verplicht gesteld. Dat is ook trouwens de eenige weg, om, èn voor de school èn voor de examens, uit den wirwar te geraken.

In het examen der onderwijzers is eene belangrijke wijziging gebracht, en dat wel voornamelijk, omdat men ertoe gekomen is, te erkennen, dat er specialiteiten noodig zijn voor het onderwijs in de laagste klasse. Men heeft geleerd, daar personen te begeeren, die hoofdzakelijk opgaan in ten minste één leesmethode en al hare kunstmiddelen; personen, die zelven eene beschaafde uitspraak hebben, fraai schrijven en ten minste eene enkele schrijfmethode door en door kennen en in de behandeling van de getallen door de vier hoofdregels zelven vaardig omgaan met al de kunstgrepen, die op de zuivere getalleer gegrond zijn; niet die, welke door stelkunstige vormen bewezen kunnen worden. De groote waarheid is gehuldigd, dat dit onderwijs in den regel alleen met pleizier gegeven wordt door degenen, die niet door te hooge ontwikkeling verlangen, het hoogere onderwijs te geven. Daarbij is zelfs door hooggeleerden erkend, dat de volledige wetenschap omtrent die drie vakken reeds eene wetenschap op zichzelve is. Het spreekt vanzelf, dat de examinandus bewijzen moet geven, dat hij bedreven is in de beginselen der paedagogie, de kennis van zijn eigen land en de geschiedenis van zijn eigen volk, zonder dat in een van beide vakken eigenlijk gezegde geleerdheid van hem gevorderd wordt. Hij moet op het gebied van natuurkunde de algemeene eigenschappen der stof door tal van proeven duidelijk in het licht kunnen stellen, zooveel vaardigheid in het teekenen bezitten, dat hij de schets van een niet al te samengesteld lichaam snel met krijt op het zwarte bord kunne zetten, evenals hij bewijzen moet, fraai op dat bord te kunnen schrijven. Voorts is eenige geoefendheid in het zingen en in de kennis van het gewone, dat is het zeer eenvoudige muzikale schrift een vereischte. Voeg dan daarbij eene algemeene ontwikkeling, hoofdzakelijk verkregen door lezen, alles waarbij de eischen beperkt blijven binnen een kring, die door examineerende onderwijzers van erkende ervaring getrokken wordt. Dit is één van de middelen, waardoor men weinig meer gebrek aan onderwijzend personeel kent.

Bij een tweede examen, dat recht geeft, om voor de tweede klasse op te treden, zijn de eischen merkelijk uitgebreid, zoodanig als het gezond verstand en hetgeen in die tweede klasse onderwezen moet worden, aangeven. Die eischen komen vrij wel overeen met die van het tegenwoordige eerste examen; en dewijl het afgenomen wordt door onderwijzers der lagere school, hoort men weinig van de klacht, dat het in een of ander opzicht te hoog opgedreven wordt. In ieder geval is het niet de wetenschap volkomen alleen, die beslist. Krachtig werkt ook de bekendheid, die de examinandus als goed en ijverig onderwijzer verworven heeft; want het geheele streven is daarheen gericht, om tal van mannen in de school te bezitten, die gaarne en die goed onderwijzen, minder om er juist dezulken te zien, die met volle recht den naam mogen dragen, dat zij echt wetenschappelijk gevormd zijn. Daarbij heeft de middelbare school met hare wetenschappelijk gevormde specialiteiten het gunstig gevolg gehad, dat de menigte niet meer in den waan verkeert, dat een onderwijzer *alles* moet weten. Daar heeft de opgroeiende jeugd zóó menigmaal uit den mond van een leeraar gehoord: ‘Dat weet ik niet; dat moet gij den leeraar X of Y vragen’, dat ook in de lagere school het: ‘Ik weet dat niet; dat zult ge in de volgende klasse leeren’, de natuurlijkste zaak van de wereld geworden is. Daarbij: geen welgeslaagde op het examen, of hij ontvangt het voorschrift: onthoud u, op de school te spreken van dingen, die ge niet of maar gebrekkig weet.

Voor het derde examen, afgenomen door leeraren van het middelbaar onderwijs, zulke, die, uit het lager onderwijs voortgekomen, daarmede innig vertrouwd zijn en dus de eischen der lagere school door en door kennen, gelden de tegenwoordige eischen van het hoofdonderwijzersexamen, dat het recht geeft, om voor de hoogste klasse op te treden.

Reeds heb ik er met een enkel woord van gewaagd, dat het vergelijkende examen vervallen is. De zeer breede lijst van bezwaren tegen dat examen, bezwaren, die alleen het belang der school(*) betreffen, heeft eindelijk aan die loterij een einde gemaakt. Waar men een onderwijzer behoeft, gaat men zoeken naar den man, die in de kennis van onderwijzen de gewenschte bedrevenheid en voor het vak de hoog noodzakelijke liefde aan den dag legt. Men gaat hem hooren. Inderdaad is dat wel de voornaamste beweegreden, waarom de school toegankelijk voor het publiek gemaakt is. Wel is waar, dat gunstbejag en gunstbewijs daarbij niet geheel geweerd kunnen worden, maar die lieten zich immers - zelfs wel eens op vermakelijke wijze - bij de vergelijkende examens gelden: die zijn door geen middel ter wereld te voorkomen. En ook: waarom zou men ze geen vrij spel laten? andere

(*) Te vinden in het *Schoolblad* van 24 Februari 1885. Geen dezer bezwaren, of zij zijn overwegend in het oog van den schoolman. Waar men streeft naar ‘de rechte man op de rechte plaats’, moet het vergelijkend examen noodzakelijk veroordeeld worden.

dan geëxamineerde personen kunnen toch nooit in aanmerking komen. Door de afschaffing van het vergelijkend examen is dit groote en gewichtige goede in de wereld gekomen, dat de onderwijzer in den regel zich hoofdzakelijk en meestal alleen om zijne school bekommert, en daardoor is voor den ijverigen en bekwamen man op nederige standplaats de bewustheid geboren, dat hij zich door zijn schoolarbeid - en niet alleen door wetenschap - maatschappelijke bevordering verwerven kan. Het is onbegrijpelijk, dat men niet veel vroeger de hooge waarde daarvan voor het onderwijs heeft ingezien.

De afschaffing van het hulponderwijzerschap heeft eene andere, meer gewichtige afschaffing ten gevolge gehad. Elke klasse is eene school op zichzelve geworden, elke onderwijzer eene zelfstandige persoonlijkheid, die zijne verantwoordelijkheid niet meer op een ander, die 'hoofd' genoemd werd, schuiven kan, terwijl ook geen 'hoofd' meer verantwoordelijk gesteld kan worden voor handelingen, die door een anderen onderwijzer buiten zijne tegenwoordigheid verricht, of voor uitdrukkingen, die buiten zijn weten gebezigd zijn. Men heeft deze schoolregeling van de Duitschers overgenomen, en men heeft erkend, dat men het in Nederland dadelijk had moeten doen, toen de schoolgebouwen zoodanig ingericht werden, dat elke klasse in een geheel afgezonderd vertrek onderwezen werd. Alleen heeft men ettelijke bepalingen in het leven geroepen, die het streven van al de verschillende onderwijzers eener zelfde school zooveel mogelijk waarborgen. Daarover later.

Inderdaad moet men met de school bekend, door en door met haar leven vertrouwd zijn, om de noodzakelijkheid van dien maatregel te doorgronden. Vooreerst wete de niet-schoolman, dat er niet de minste punten van overeenkomst te vinden zijn tusschen een groot kantoor of een uitgebreid bureau, waar tal van klerken of waar ambtenaren van minderen rang dan de chef-de-bureau onder zijn bestuur en naar zijn goedvinden werkzaam zijn, en de groote school, waar een 'hoofd' talrijke onderwijzers aan zich ondergeschikt moet rekenen. Die ondergeschiktheid gaat uit den aard der zaak zoover, als zij voeten heeft, en het ontbreekt haar, zelfs op de vrije - hoort ge wel, lezer! - zelfs op de vrije school, vaak geheel aan voeten. Opmerkelijke daadzaken zou ik daaromtrent, zelfs uit mijn eigen leven, kunnen mededeelen. Zulk eene ondergeschiktheid, als de kantoorbediende aan zijn patroon bewijst, bestond op de school reeds niet meer, toen ik in mijne leerjaren was; ik bedoel altijd de ondergeschiktheid in de hoofdzaak: de schoolzaken.

Ik heb meermalen de worsteling van nabij gadegeslagen, de worsteling, om elken helper zich te doen schikken in het kader, dat het hoofd zich èn voor methode èn voor tucht gevormd had. Zelf heb ik die worsteling in velerlei vormen doorleefd. En ik heb de wanhopige berusting van nabij gekend, de werkelijk wanhopige, ja, oproerige berusting, die een degelijk en krachtig schoolman zichzelf tot schande re-

kende en die hem in het vertrouwelijk onderhoud tot toorn vervoeren kon.

Laat mij vertellen: dat zal krachtiger spreken dan alle redeneeringen en betoogen. De personen behooren niet meer tot het rijk der levenden.

Aan het hoofd van zekere bijzondere school - dat is hier: eene school, opgericht door eene corporatie, - eene school, geheel ingericht als onze tegenwoordige openbare school, stond X, een man, die ernaar streefde en erin slaagde, een man uit één stuk te zijn, zulk een man, die bij ontzaglijke werkzaamheid steeds nog tijd had, om voor genootschap of vereeniging zoodanigen arbeid te verrichten, als waarvoor het meerendeel der leden geen tijd konden vinden. Voor hem was het werkeloos zijn iets, dat met het denkbeeld leven in lijnrechten strijd was. Hij was een goede zestiger, een tiental jaren ouder dan zijn eerste hulponderwijzer Y, een man, die zelfs onder hoofdonderwijzers bekend stond als specialiteit in een vak, dat toen door minderen overvloed van hulpmiddelen dan thans heel wat zelfstandige studie geëischt had. Over twee schoolzaken konden X en Y het nooit eens worden. Vooreerst wilde X, dat al zijne helpers, evenals hij, staande vóór de klasse zouden arbeiden; dat is te zeggen: de paedagogische les: uwe plaats, o onderwijzer, is bij classicaal onderwijs zoodanig, dat alle leerlingen u en dat gij allen leerlingen in het gezicht kunt zien, hield hij als deugdelijk schoolman hoog in eere. Maar Y, die in een afzonderlijk lokaal werkte, zat altijd op den hoek der voorste bank, zoodanig, dat de leerlingen dier bank nooit tegenover hem waren.

'Verbeeld u', kon X uitvallen, 'ik, die bij eene les in geschiedenis, als ik niet anders dan vertel, mij wel de weelde van eene hooge kruk zou willen en mogen veroorloven, maar het opzettelijk niet doe, om het voorbeeld te geven, ik vind Y altijd zittende, en ik weet daarbij, dat hij een leerling, wiens werk hij zien wil, altijd bij zich laat komen, alsof wij nog 17.. in plaats van 18.. schreven! Alleen als ik zijn lokaal betreed, schuift hij van zijn onbehoorlijken zetel af, een zetel, die eene geheele rij leerlingen van de noodige ruimte berooft, en hij ziet onbekommerd de leerlingen glimlachen, als hij dan vóór de klasse gaat staan! En wat het ergste is: al de jongere onderwijzers volgen liever zijn voorbeeld dan het mijne!'

Het tweede voorname punt van verschil was het volgende: X was in het algemeen een vijand van schoolblijven, en voor Y was het bijna het eenige middel tot tucht. X begeerde van zijne helpers: 'Als iemand uwer een leerling laat schoolblijven, moet hij hem zelf gezelschap houden, of hij moet zorgen, dat een zijner medeonderwijzers die taak voor hem verricht. Een leerling mag, om honderd redenen, niet alleen in een schoolvertrek zijn.'

Maar met klokslag van twaalven was de schoolklasse van Y op de straat en hijzelf op een drafje naar eene bijzondere les.... Ik laat

X zelf vertellen: 't is, of ik hem nog hoor, en vooral, of ik den toon zijner stem hoor, die hier natuurlijk niet wedergegeven kan worden.

'Laatst kom ik na twaalven in het schoolvertrek van Y; dáár zit zoowaar een misdadiger, moederziel alleen, en groote goden! zonder werk! Het kind was een levendige knaap, goedlachs en goedleers, maar een guit.... weet je, zooals gij en ik guiten geweest zijn, en zooals het nooit in de harsens van Y opgekomen is, om een guit te zijn; zulk een guit, als hij nooit bij machte geweest is of zal zijn, om te genereeren! Ik frons mijn voorhoofd en vraag met barsche stem: "Wat heb jij uitgevoerd, dat je hier nog zit?" Het fronsen en de barschheid kwamen waarachtig niet om den jongen met zijn open gelaat, maar omdat hij er alleen was; maar het kon geen kwaad, dat de jongen dacht, dat het om hem was. De misdadiger begon te schreien en snikte: "Meester! ik heb... ik heb... ik heb gepraat!"

"Wel verschrikkelijk!" voer ik uit, en als ge mij gehoord hadt, zoudt ge dadelijk vermoed hebben, dat ik comedie speelde. En ik hield eene korte preek, om den knaap het "verschrikkelijke" van praten onder de les te doen inzien. En de misdadiger schreide een diep bedroefd mea culpa; en ik vroeg, of hij zijn best zou doen, om niet weder te praten onder de les, en de jongen beloofde van heeler harte, en hij meende het ook. "Nu!" zei ik, "maak dan nu, dat je wegkomt."

Ik had dat alleen achterblijven al zoo dikwijls met Y behandeld, dat ik zweeg. Maar den volgenden dag ging ik opzettelijk na twaalven weder naar het schoolvertrek van Y; ik vond er mijn misdadiger van gisteren....

"Hoe!" vroeg ik, nu werkelijk onvriendelijk, "hebt ge weder gepraat?"

"Neen, Meester!" was het antwoord, "maar Meester Y heeft gezeid: ik moet vandaag dubbel zoo lang blijven, omdat ik gisteren niet gebleven ben."'

'Zoo'n persoonlijkheid', voer ik driftig uit, 'sjeesde ik oogenblikkelijk....'

'Dat kunt *gij* doen', was het antwoord, 'maar ik niet. Ik moet Y daarvoor bij mijne commissie in staat van beschuldiging stellen, en dat heb ik ook al een paar maal gedaan. Maar ik heb zelf Y als lesgever bij een paar leden mijner commissie aanbevolen, en te hunnen huize zorgt hij wel, zoo goed te werken, als hij maar kan, en ik heb al meer, dan mij lief is, gemerkt, hoe men mij verdenkt, dat ik te veeleischend zou wezen.... Als ik nu de zaak op haren en snaren zet, volgt zeker zijn ontslag, en weet ge wel, dat hij vrouw en kinderen heeft en dat hij dan elders althans hier in de stad moeielijk aankomt?'

Dit nu is zeer zeker het sterkste voorbeeld, dat ik kan aanvoeren; tal van minder sprekende heb ik uit mijn eigen vrije-onderwijzersleven beschikbaar, en ik geloof te mogen beweren: geen man, die als ijverig en bekwaam hoofdonderwijzer bekendheid verworven heeft, kan erop roemen, dat hijzelf in klerken- of ambtenaarsondergeschiktheid heeft

uitgeblonken, toen hij nog ondergeschikt was. Laat dus geen enkel bejaard onderwijzer, die het niet tot 'hoofd' heeft kunnen brengen, verontwaardigd zijn over hetgeen ik mededeel. Tegenover mijne anekdote staan tal van bewijzen, en ook uit mijn eigen leven, dat hoofd en hulponderwijzers vele jaren in hoogachting voor elkander naast elkander gearbeid hebben. Maar daar zelfs spreken de feiten sterk voor hetgeen ik beweer. De man, dien een hoofd een paar jaar als ijverig en bekwaam heeft leeren kennen, die zijne denkbeelden omtrent methode en tucht heeft overgenomen, werkt voortaan zóó, dat het bijna geheel vrij, geheel zelfstandig moet genoemd worden, en hij legt zijne persoonlijkheid in die methode en in die tucht, al worden beide onveranderlijk gewijzigd in de handen van twee mannen. En - vergeet dit niet - dat *moet* ook; want een *man* zal altijd beter arbeiden naar zijne eigene inzichten dan naar die van een ander. Een vrije hoofdonderwijzer oefent alleen sterk en onophoudelijk toezicht uit op de jongelieden, die meestal maar betrekkelijk kort in zijne school arbeiden.... Mocht het maar waar zijn, wat ik daar zeg! Mij ten minste heeft het altijd verwonderd, dat ik als hulponderwijzer slechts op eene enkele school aan methode en tucht gebonden was. Elders liet men beide zaken reeds op mijn achttienjarigen leeftijd aan mij over in de klasse, die ik voor mijne rekening had!

Waar geen zeer voortreffelijk man aan het hoofd eener openbare school staat, moet de doodkalme berusting nog veel vroeger intreden dan de oproerige berusting bij X.

Dewijl de regeering van 19** ingezien heeft, dat bij de vroegere organisatie de homogeniteit der verschillende onderwijzers in den regel onbereikbaar is, draagt elke onderwijzer de verantwoordelijkheid voor zijne eigene klasse.

Het grootste bezwaar der organiseerende macht is geweest het belang der jongste klasse. Hoe! een achttienjarige verantwoordelijk voor eigen daden?!

Het is een bewijs van vordering in paedagogische inzichten, dat het belang der jongste klasse hoog is aangeslagen bij niet onderwijzende schoolautoriteiten. Het is toch onomstootelijke waarheid, dat de jongste klasse over eene school beslist. Wordt dáár goed voorbereid, dan is de rest voor geoefende onderwijzers slechts spelen gaan. De eigenlijke werkman, de paedagogische worstelaar, ik zou haast zeggen: de geniale onderwijsman, - merk op, dat ik niet zeg: de geniale onderwijzer - want op zijne paedagogische vormkracht komt het aan - stavo or de jongste klasse. Hij doet er veel gewichtiger werk dan het oefenen in lezen, schrijven en rekenen; hij leert den leerlingen *oplettend* te zijn. Mannen van ervaring hebben de organiseerende machten tot de overtuiging weten te brengen, hoe het bijna eene onmogelijkheid moet geacht worden, leerlingen tot het volgen eener les te brengen, als zij dat niet in de laagste klasse geleerd hebben; indien zij zich aangewend

hebben, waar zoo menig man van mijn leeftijd in zijne jeugd aan gewoon is geraakt en wat hij zich later nooit heeft kunnen afwennen, om namelijk stil te zitten in eene kerk en eenvoudig niet naar den spreker te luisteren. Op zulke ongelukkig verwenden kunnen alleen Demosthenessen en Cicero's invloed uitoefenen. En deze zijn zeldzaam in de school. De schoolautoriteiten hebben de ervaring bekomen, dat tal van achttienjarigen wel degelijk verantwoordelijk gesteld kunnen worden, als zij onderwijzers zijn; zij zijn begonnen met te veronderstellen, dat de Nederlanders in dat opzicht niet zouden onderdoen voor de Duitschers en Zwitsers(*), en toen eenmaal gevolg aan die veronderstelling gegeven was, hebben zij leeren erkennen, dat juist die verantwoordelijkheid hoogst gunstige gevolgen voor het onderwijs, ja, voor de schooltucht had. Maar 19** heeft specialiteiten voor de jongste klasse, mannen van elken leeftijd, die niet door te hooge wetenschappelijke ontwikkeling de liefhebberij in hun, ja, nederigen maar hoogst belangrijken arbeid verloren hebben. En het is mogelijk gemaakt, dat ervaren mannen, die geen recht erlangd hebben, om in eene hoogere klasse op te treden, ruimer bezoldigd worden dan andere onderwijzers derzelfde school. De openbare school is in dat opzicht gaan handelen, als de vrije onderwijzer doet, lie het belang zijner school goed inziet.

Arbeidt hij geheel zonder contrôle? Bij voorbaat zeg ik neen, maar over het schooltoezicht later. Hier kome allereerst in aanmerking, dat reeds na den eersten halfjarigen cursus blijkt, of hij met vrucht gearbeid heeft, en daarover zal in den regel zeer streng geoordeeld worden door den onderwijzer der hoogere afdeeling, omdat die de naaste belanghebbende is. Met uitzondering van de leerlingen, die hun onderwijzer niet behoorlijk gevorderd oordeelt, worden allen voorloopig hoogere afdeeling; voorloopig, want er is een proeftijd van vier weken, in welken tijd bij gewoon schoolwerk genoegzaam blijkt, wie al of niet in die hoogere kan medegaan. Daardoor wordt de zenuwachtige spanning van een examendag of een examenuur voorkomen. Alle overgeplaatste leerlingen weten, dat zij in de hoogere afdeeling vier weken op het proefbankje zitten, om te bewijzen, dat geene toevallige omstandigheden hun een vermeend recht op verhooging gegeven hebben. Alle belanghebbenden, kinderen en ouders, weten, dat de terugzending naar de lagere klasse volstrekt niet behoort tot de zeldzaamheden. Geene nieuwe leerlingen worden dan ook in de laagste klasse geplaatst, vóórdat de eindbeslissing gevallen is, eene beslissing, die zeer goed op het einde van het schooljaar kan plaats hebben. En zoo gaat het voor elke hoogere klasse, waar telkens een onderwijzer staat, die daartoe door een zwaarder examen het recht verworven heeft. Waar eene

(*) Meer dan één twintigjarige Zwitser, die indertijd in mijne school optrad, had sinds zijn achttiende jaar als zelfstandig onderwijzer aan het hoofd eener dorpsschool gestaan, en ik plaatste hen natuurlijk niet, zonder dat ik van hunne autoriteit gunstige berichten omtrent hunne onderwijskracht ontvangen had.

klasse uit verscheidene afdeelingen bestaat, plaatst men niet zelden voor de hoogste een onderwijzer, die jonger is dan die der laagste, want bij voorkeur worden diegenen met het zwaardere, dat is hier: het meer wetenschappelijk, onderwijs belast, die blijken geven, dat zij niet op den lageren trap van wetenschap zullen blijven staan. Zoo blijven dengeen, die thans 'hoofd' heet, de tijd en de ruime gelegenheid, om al zijn denken en willen aan de hoogste afdeeling te wijden.

Doet hij niet meer? Voorzeker! Hij bepaalt den leergang en, waar dat in een vak noodzakelijk is, de methode, opdat in de geheele school volgens dezelfde beginselen onderwezen worde. Hij bakent de cursusdeelen voor elke klasse af, opdat de aaneensluiting der verschillende afdeelingen zoo weinig mogelijk te wenschen overlate. Hij tracht elk der andere onderwijzers te bezielen met zijn stelsel van schooltucht, opdat ook in dat opzicht, zooveel dat mogelijk geacht kan worden, eenvormigheid in de geheele school heersche. Hij houdt minstens zes malen in het jaar eene vergadering met de andere onderwijzers, om de belangrijke paedagogische vraagstukken te behandelen, die elke school telkens en telkens oplevert; om over de invoering van nieuw gevonden methoden of van nieuwe leermiddelen te beraadslagen; om tot de ervaring te komen, of de verschillende afdeelingen al of niet goed aaneensluiten. Elken nieuwen onderwijzer licht hij in afzonderlijk onderhoud in, welken leergang en welke methoden hij in de geheele school voor de verschillende vakken gevolgd wil zien. Geene proefneming op welk gebied heeft zonder zijne voorkennis plaats. Door zijne ervaring geeft hij raad, waar raad noodig is, vooral ten opzichte van leerlingen, wier verstandelijke of zedelijke aanleg tot moeielijkheden aanleiding geeft. En niet minder doet hij dat ten aanzien van de verhouding van den onderwijzer tot de ouders. Dit laatste punt is van overwegend belang.

Ofschoon hem voor het opmaken van de staten voor de statistiek een beambte van het stadhuis gezonden wordt, zorgt hij, de noodige gegevens, welke door elken onderwijzer in zijne afdeeling verzameld worden, voor dien beambte gereed te hebben. Hij is belast met de algemeene administratie; hij weet, of alle onderwijzers op hun tijd komen en gaan; hij laat in geene schoolzaal leerlingen toe of zorgt, dat zij niet toegelaten worden, vóórdat hun eigen onderwijzer er is. Blijft een onderwijzer afwezig: hij geeft diens leerlingen vrijaf, maar hij geeft ook dadelijk kennis van die afwezigheid ter plaatse, waar dat behoort. Dit is, trouwens, het eenige middel, om op de openbare school de getrouwe aanwezigheid des onderwijzers te verzekeren. Met hem worden door het schooltoezicht de maatregelen beraamd en genomen, die noodig zijn, indien ziekte van een onderwijzer met afwezigheid van eenigen duur dreigt; het schipperen met die omstandigheid bestaat niet meer; het is te nadeelig voor de geheele school. Voorts is hij de man, tot wien alle klachten der onderwijzers, hetzij over elkander,

hetzij over leerlingen of ouders gebracht worden. En bestaat er verschil van gevoelen over de vatbaarheid van een leerling, om in eene hoogere afdeeling te blijven, zijne beslissing wordt ingeroepen. En evenals hij in de negentiende eeuw koster noch doodgraver mocht zijn, is het hem thans verboden, directeur van eene spaarbank of van eene bibliotheek te zijn, al zijn die beiden alleen voor zijne school bestemd.

In één woord: hij doet alles, wat hij tegenwoordig doet, maar men verbeeldt zich niet meer, dat hij doet, wat hij tegenwoordig wel heet te doen, maar niet volkomen goed doen kan: zulk een toezicht uit te oefenen, dat hem tot de verantwoordelijkheid voor de geheele school veroordeelt. Wenschen ouders over hunne kinderen ingelicht te worden of hunne klachten in te brengen, zij richten zich niet meer alleen tot hem, maar tot den onderwijzer der afdeeling, waarvan hunne kinderen deel uitmaken. Dit punt is van grooter gewicht, dan men oppervlakkig oordeelen zou. Alleen in geval een vader zich niet kan verstaan met dien onderwijzer, wordt het gezag van den eersten onderwijzer ingeroepen. En hoewel hij ontheven is van eene verantwoordelijkheid, die hem nooit opgelegd had mogen worden, zorgt hij toch, kennis te dragen van den meerder of minder goeden gang der zaken in elke afdeeling, opdat hij in staat zal zijn, waar het noodig is, getuigenis af te leggen omtrent elken onderwijzer, die aan de school werkzaam is. Daarbij is in 19** het middel gevonden, om een onderwijzer, die, door welke redenen dan ook, in het kader der school niet past, te verwijderen.

Bij dat alles is aan elke school de aangenaamheid toegevoegd, dat elke leerling in de mogelijkheid gesteld is, om een prijs, een boekgeschenk of iets anders, te verwerven. Maar het karakter van prijsdinging is streng verboden, voor den gewonen schoolprijs namelijk. De bepaling der wijze, waarop die te verwerven is, wordt overgelaten aan elken onderwijzer; maar hij onderwerpt zijn stelsel op de vergadering der onderwijzers aan aller beoordeeling: alleen, hij blijft vrij, want men weet, dat elk voorschrift in dien zin in de handen van elken onderwijzer toch die wijzigingen ondergaat, welke door zijne persoonlijkheid onmisbaar aangebracht moeten worden.

De hoofdomtrek van het stelsel is: elke leerling, die een bepaald aantal weken vlijtig geleerd heeft, goed gevorderd is en wiens gedrag daarbij geene aanleiding tot meer dan zeer gewone klacht gegeven heeft, kan een prijs verwerven, een prijs, die zonder den minsten ophef, zonder eenige plechtigheid uitgereikt wordt, zoo mogelijk op den dag en anders zeer kort, nadat hij verworven is. 19** is niet teruggeschrikt voor de uitgaven, die voor dit doel gedaan moeten worden: daarenboven, er zijn middelen te over, om de kosten binnen behoorlijke palen te beperken(*). Die kosten worden daarenboven

(*) Ik ken een man van jaren, die nog met genoegen in zijne boekenkast kijkt op een prijs, door hem behaald op de lessen in de Natuurkunde, opengesteld door het Nut van 't Algemeen, hoewel die prijs niet anders is dan een der werken, door de Maatschappij voor het volk uitgegeven, en niet eens op ietwat sierlijke wijze gebonden. De waarde ligt dan ook in het geschrift, dat het boek tot een prijs maakt.

door het geheele volk ten bate der kostelooze school gedragen. Op de school, waar schoolgeld betaald wordt, bekostigen de ouders die prijzen. De aanteekenboekjes, die vroeger de ouders inlichtten omtrent de vorderingen en het gedrag hunner kinderen, zijn afgeschaft. Men heeft namelijk ingezien, dat de nauwkeurige rekenschap door middel van drie of zelfs meer woorden of door cijfers eene veel te omvangrijke werkzaamheid voor den onderwijzer is; dat hij, welke die taak volgens zijn geweten vervult, te vaak met zichzelf in onaangenamen strijd wordt gebracht, en eindelijk, dat met dat werk ontzaglijk de hand kan gelicht, ja, zelfs onwaardig geknoeid worden.

Daartoe is het stelsel op de school in hoofdzaak dit geworden: elke leerling, die aan het einde eener week eene schoone lijst heeft, d.i. noch slechte noch goede aanteekeningen, wordt geacht, zijn plicht vervuld te hebben, en ontvangt daarvan een bewijs. Zeer enkele goede aanteekeningen worden gegeven, alleen met het doel, om het mogelijk te maken, dat enkele slechte gedelgd worden.

In het schooltoezicht is eene algeheele omwenteling gekomen. Voor elke school is een enkel man aangewezen, dien men den eerevoorzitter der school zou kunnen noemen. Hij heeft *zijne* school en *zijne* onderwijzers. Met hem worden alle zaken afgehandeld, die de eerste onderwijzer der school meent, tot hem te moeten brengen; en zoo worden schoolzaken onder de roos afgehandeld, die vóór 19** niet anders dan aan de groote klok gehangen konden worden. Regel is, dat de eerste onderwijzer en de eerevoorzitter - ik zal hem maar zoo blijven noemen - als twee saamgevouwen handen van denzelfden mensch zijn en jarenlang blijven. In kleinere plaatsen wordt aan dien eerevoorzitter eene commissie toegevoegd, die dan de plaatselijke commissie van schooltoezicht uitmaakt. Alle leden dier commissie hebben, maar anders dan het publiek, toegang tot de school. In de groote steden is een maatregel genomen, om de commissie van algemeen toezicht niet al te talrijk te maken. Daartoe is elke groote stad in ettelijke schoolwijken verdeeld, waarvan de gezamenlijke ‘eerevoorzitters’ in commissie vergaderen. Uit elke dier commissiën wordt een beperkt getal leden ter algemeene commissie afgevaardigd, welke algemeene commissie die zaken behandelt, welke voortspruiten uit het overleg, waarin de Regeering met haar treedt, of uit de voorlichting, welke de Regeering van haar verlangt. Omtrent het toezicht, uit te oefenen door het Rijk, omtrent inspecteurs en schoolopzieners heb ik in mijn visioen niet het minste gezien; dat is waarschijnlijk toe te schrijven aan mijne onbekendheid met die persoonlijkheden in de werkelijkheid, dat is, mijne onervarenheid ten opzichte van hunne werkzaamheden op het terrein der school. Dat zal wel het deel van alle vrije onderwijzers zijn.

In 19** geeft het tweede examen na een bepaald aantal jaren - drie of vier - recht, om als hoofdonderwijzer op te treden in zulke kleine gemeenten, als door de landsregeering daartoe aangewezen worden. Daardoor wordt de mogelijkheid bevorderd, om in landbouwende gemeenten onderwijzers te verkrijgen, die zich toeleggen, of reeds toegelegd hebben, op het onderwijs, dat de toekomstige landbouwer in het bijzonder zal behoeven; in gemeenten, waar fabrieksarbeid het hoofdmiddel van bestaan is, dat onderwijs, hetwelk meer bijzonder bij dien arbeid passende is; in één woord: de onderwijzer is er, zooals eene der goede uitwerkingen der wet van 1806 was, meer homogeen met de bevolking, dan dat door de invoering der wet van '57 het geval was geworden.

Ook is geen man van uitstekende kennis in zijn vak door allerlei omstandigheden, die niet onder de gunstige behooren en onafhankelijk van hem zijn, gedwongen, om den schat zijner kundigheden ongebruikt te laten liggen, dewijl de aard zijner school medebrengt, dat hij het met zijne leerlingen nooit verder kan brengen dan de eerste beginselen. In 19** oordeelt men, dat b.v. een man met meer dan gewone letterkundige of wiskunstige ontwikkeling niet eens de gewenschte onderwijzer is in het dorp, waar het gros der bevolking nog altijd oordeelt, dat kinderen genoeg hebben, als zij lezen, schrijven en de allereerste beginselen van het rekenen hebben geleerd. Dat bekrompen oordeel te wijzigen, wordt overgelaten aan de langzame werking van het onderwijs zelf, de geslachten door. Alle wanhopige pogingen, om met kracht en geweld voort te rukken, wat slechts zeer langzaam vooruit te brengen is, zijn opgegeven. En - zooals wij, trouwens, reeds gezien hebben - eene openbare school in te richten naar de bijzondere behoeften van het gegoede deel der bevolking en niet naar de behoeften van het grootste deel, wordt in 19** in strijd geacht met de rechten van het volk. Men haalt dan ook de schouders op over de vroegere pogingen, om op de openbare school, waar dan ook, onderwijs te geven in vreemde talen. De nationale school en de vreemde taal worden als heterogene denkbeelden beschouwd. Maar wel worden op elke school de spraakorganen op den gepasten leeftijd zoodanig geoefend, dat het aanleeren der vreemde klanken op twaalfjarigen leeftijd iets anders dan algeheele onmogelijkheid is. Zuiverheid van uitspraak in de moedertaal is dan ook, zooals reeds gezegd is, een vereischte op het examen, terwijl, zooals mede reeds terloops aangeduid is, bij het aanvankelijk onderwijs gymnastiek der spraakorganen eene der hoofdzaken is, omdat de volksschool erkent, dat voor ettelijke harer leerlingen het aanleeren van eene of meer talen gewenscht zal kunnen worden(*).

In 19** zijn ook de bezoldigingen der openbare onderwijzers zoodanig geworden, dat de betrekking van hoofdonderwijzer althans eeni-

(*) Zie mijn: *Het Kind.*

germate begeerlijk is geworden voor jonge lieden uit de beschaafde standen. Het onderwijs is geen middeltje meer, om maatschappelijk te stijgen boven den ambachtsman, in het algemeen genomen.

Wie den post van hoofdonderwijzer bereikt heeft, is daardoor in staat, op verstandige wijze met zijn gezin op een voet te leven, die aan den welgezeten burger doet denken, terwijl in alle mindere betrekkingen de mogelijkheid bestaat, om door ijver en onmisbaarheid een inkomen te verwerven, dat in de zeer gewone behoeften van een gezin kan voorzien. En juist omdat het honorarium van den eersten onderwijzer eener school eene belangrijke vermeerdering heeft ondergaan, zoodanig, dat er een zeer groot verschil bestaat tusschen het zijne en dat van den voornaamsten op hem volgenden onderwijzer, is het niet meer noodig, het inkomen der andere onderwijzers zoodanig op te drijven, dat zulke verhoudingen in ieder ander vak dwaas genoemd zouden moeten worden. Een algemeen streven wordt daardoor bij de onderwijzers bevorderd, om het tot eersten onderwijzer te brengen. Maar de exameneischen zijn daartoe, en daardoor juist, in billijke strengheid eer toe- dan afgenomen. In dat opzicht heeft men in 19** begrepen, dat de zaak vroeger aan het verkeerde einde was aangegrepen.

Eindelijk en ten slotte: in mijn visioen heb ik de quaestie van de uitbreiding van het stemrecht opgelost gezien. Iedere leerling toch, die de geheele school doorloopen heeft, wordt aan het einde van zijn leertijd aan een examen onderworpen, en elk, die aan de eischen van dat examen voldoet, ontvangt een diploma, dat hem, zoodra hij meerderjarig is, tot stemgerechtigd burger zal maken. Maar dewijl dit maar een toevoegsel is tot de eigenlijke strekking van mijn opstel, volsta ik met het alleen aan te duiden. Al het overige zij aanbevolen aan welwillende overweging. Zoo ik hier of daar misschien een vinger op eene gevoelige plek gelegd heb, ik heb de bedoeling niet gehad, iemand te kwetsen. Mocht dat tegen mijn wil het geval zijn, men bedenke, dat geen boek, en dus ook geen eenigszins uitgebreid opstel, uit oprechtheid des harten geschreven kan worden, zonder den auteur minstens één vijand te bezorgen.

H.G. ROODHUYZEN.

Staatkunde en geschiedenis.

Een nieuw boek over volkenrecht.

II.

Onze afgezant te Peking heeft, zoowel door de vrij uitvoerige uiteenzetting van den wijsgeerigen grondslag van het volkenrecht als door de keuze van de wijsgeerige richting, daarbij gevolgd, ongetwijfeld het bewijs geleverd, dat hij voor eene zelfstandige, eigenaardige behandeling van de stof, die hij zich voorstelt te bewerken, niet terugdeinst. Ook bij *de stelselmatige indeeling* van den inhoud van het volkenrecht heeft hij eenigermate een eigen weg bewandeld. De vroeger zoo tamelijk algemeen gehuldigde en nog niet geheel opgegeven splitsing: het Volkenrecht in tijd van Vrede en dat in tijd van Oorlog, laat hij te recht varen, om eene andere aan te nemen, die wederom, maar niet in haar voordeel, geenszins overeenstemt met het stelsel, dat bij de nieuwere schrijvers gebruikelijk is. In bijzonderheden behoeft daarop te dezer plaatse niet gewezen te worden. Ter verduidelijking genoege eene enkele opmerking.

Velen der jongste auteurs plegen thans den oorlog bij de behandeling van het volkenrecht die plaats toe te kennen, die hem toekomt als één der middelen, waardoor, op gewelddadige maar geoorloofde wijze, één staat zijne rechten en bevoegdheden tegenover den anderen handhaaft. Nevens alle andere, 'tzij gewelddadige middelen, zooals represaille, retorsie, 'tzij vreedzame middelen, zooals conferenties, arbitrale uitspraken, levert dan de oorlog met alle daaruit voortspruitende gevolgen de stof voor het formeele volkenrecht, op dezelfde wijze als b.v. het burgerlijke en het strafproces het formeele privaatrecht uitmaken. De voorschriften daarentegen, die de volkenrechtelijke verhoudingen beheerschen, die bevoegdheden toekennen en plichten opleggen, de rechtsgevolgen vaststellen, die uit de vrijwillige handelingen der staten tegenover elkander voortspruiten, vormen dan het materieele volkenrecht. Daarin vindt men o.a. de vereischten, waaraan

Staten moeten voldoen, om in het volkenrecht als zoodanig op te treden; in welke opzichten vooral de Staten van weerszijden elkanders zelfstandigheid hebben te eerbiedigen; welke bevoegdheden en verplichtingen zij tegenover elkander bezitten ten aanzien van hun grondgebied en 'tgeen zich daarop bevindt; hoe en met welke gevolgen zij overeenkomsten kunnen aangaan; welke handelingen in het volkenrecht als onrechtmatig worden afgekeurd, enz. enz. De terminologie, die tusschen materieel en formeel recht onderscheidt, behoeft natuurlijk geene toelichting.

Welken grondslag van indeeling kiest daarentegen de heer Ferguson? In de voorrede spreekt hij ook wel van een materieel en een formeel bestanddeel van het volkenrecht, maar bedoelt daarmee blijkbaar geheel iets anders; hij behandelt n.l. als eerste hoofdafdeeling die rechten en plichten, die de Staten ten gevolge reeds van hunne stelling in de volkenrechtelijke gemeenschap innemen, afgezien van de werking, die de onderlinge betrekkingen en de wederzijdsche verantwoordelijkheid op den stand dezer bevoegdheden en verplichtingen uitoefenen. Naar de juistheid dezer indeeling behoefde hier geen onderzoek te worden ingesteld, ware het niet, dat de schrijver in zijne voorrede zich te haren behoeve beroept op eene uitspraak van den grooten rechtsgeleerde Von Savigny, waarvan de beteekenis te gelijk zóó eenvoudig en zóó belangrijk is, dat het niet genoeg bejammerd kan worden, hoe hier een auteur met wetenschappelijke pretensies den zin ervan ganschelijk heeft misverstaan en verkeerd voorgesteld. ‘Iedere rechtsbetrekking, zegt Savigny’, zoo lezen wij in de voorrede, ‘bestaat uit twee bestanddeelen, de stof of zelfstandigheid en de door het recht gegeven bepaling of regeling dezer stof. Daarom (Hence) behandelen de drie eerste afdeelingen, die het eerste deel vormen, behalve algemeene beginselen, de natuur, rechten en eigenschappen van de Staten en hun instellingen, met betrekking tot hun persoonlijken stand (status) en verantwoordelijkheid.’ Bij het lezen van dit ‘*daarom*’ moet ieder, die zich in de rechtsgeleerdheid als leek gevoelt, wel in de verzoeking komen, te meenen, dat hij hier voor één dier ingewikkelde gevolgtrekkingen is geplaatst, waarvan alleen de ingewijde de strekking en de waarde kan begrijpen, en naar gelang van zijne inborst zal hij met eerbied of minachting voor de hem onbekende wetenschap vervuld worden. Gelukkig is het niet de wetenschap, maar de heer Ferguson, die uwe logica op de pijnbank schroeft; de door hem voorgestelde verdeeling klopt op de door Von Savigny meegedeelde waarheid als zeker tweebeenig bestanddeel van een haardstel op zekeren knorrenden viervoeter met stekelige huid. Von Savigny (*System* I § 52) formuleert in het kort de bekende, misschien niet altijd erkende waarheid, dat het recht de stoffen, die het te regelen heeft, in de maatschappij aantreft; dat de taak der rechtsvoorschriften alleen hierin bestaat, ten aanzien dezer maatschappelijke verhoudingen, zooveel noodig en doenlijk, die voorschriften te geven, welker naleving en handhaving in het maatschappelijk belang gevorderd wordt. Ieder rechtsinstituut bestaat dus

uit twee elementen: de maatschappelijke toestanden en de rechtsvoorschriften. De menschen hebben de heerschappij over stukken van den grond of over verplaatsbare voorwerpen zich weten te verschaffen, om in hunne behoeften te voorzien; die onderwerping werd algemeen toegepast en over en weer als een noodzakelijk maatschappelijk verschijnsel erkend; het Recht komt en geeft nu ten aanzien van den Eigendom die voorschriften, welker naleving en eerbiediging voor allen verplichtend wordt. Zoo is het bij het huwelijk, bij den ruil, bij persoonlijke dienstverrichtingen, enz. enz. De Duitsche rechtsgeleerde herinnert aan deze waarheid, om hieruit te besluiten, dat eene stelselmatige verdeeling van het Burgerlijk Recht - en daarover alleen handelt hij - gegrond moet zijn op de bijelkanderplaatsing van gelijksoortige levensverhoudingen, en verklaart langs dezen weg de deugdelijkheid der verdeeling van het burgerlijk recht in: Vermogensrecht, Familierecht en Erfrecht. Maar, merkt hij verder op, voor alle rechtsverhoudingen, op welken feitelijken toestand ook steunende, bestaan zekere algemeene regelen, die hij, in het stelsel, als een algemeen deel vóór de bijzondere stukken wil behandelen; en hiertoe brengt hij nu: de voorschriften, die den toestand der personen betreffen, voor zoover die op het recht invloed uitoefent (b.v. meerderjarigheid en minderjarigheid); de grondslagen voor het ontstaan en het ophouden van rechtsbetrekkingen (b.v. hoe de wil moet werken en zich openbaren bij het aangaan van overeenkomsten); de middelen, om zijn recht te handhaven. Wat doet nu onze auteur? 't Is bijna onverklaarbaar. Waarschijnlijk zich niet meer herinnerende, dat het voltooide gedeelte van het werk van Von Savigny zich geheel en al tot dit algemeene doel bepaalt en tot de bijzondere deelen van het burgerlijk recht zich niet uitstrekt, en verder de toepassing der door hemzelven geciteerde uitspraak in het werk van Von Savigny meenende aan te treffen, onderstelt hij nu, dat wat Von Savigny in de allereerste plaats gaat behandelen, n.l. de leer van den persoonlijken rechtstoestand, betrekking heeft op dat ééne bestanddeel der rechtsverhoudingen, dat, in de werkelijkheid gelegen, de stof levert, die met rechtsvoorschriften bekleed wordt. Dit nu is totaal misverstaan. Over het feitelijke element in de rechtsverhoudingen zou de Duitsche rechtsgeleerde gehandeld hebben, voor zoover dit noodig is, telkens bij de bijzondere rechtsinstituten, indien hij tot die behandeling gekomen was. Voor zooveel noodig; want de rechtsbeoefenaar neemt die feitelijke verhoudingen in den regel als bekend aan, om niet een sociaal gebied te betreden, dat hij nu niet behandelt. Trouwens, ook de heer Ferguson heeft dat feitelijke bestanddeel nergens als een op zichzelf staand geheel behandeld, al houdt hij in de voorrede nog nader de bewering vol, dat hij in het eerste Hoofddeel alleen geeft ‘de enkele feiten der internationale rechtsbetrekkingen’. Immers, dan had hij moeten leveren een volledig overzicht van alle verschijnselen, die het verkeer en de aanraking tusschen de onderscheiden staten der hedendaagsche wereld

afgescheiden van allen rechtsregel opleveren, en zoodoende een tafereel ontrollen, dat wij bij de behandeling der rechtsvoorschriften steeds voor oogen moesten houden. Zoo iets nu is intusschen even moeilijk, als het ondoelmatig is. Het ligt immers voor de hand, bij de rechtsinstituten zelve opzettelijk of ingewikkeld te wijzen op de feitelijke verhoudingen, die door deze worden beheerscht. Daarentegen geeft hij wederom in zijn eerste deel volstrekt niet, wat Von Savigny onder het algemeene deel te recht samenvat; hij geeft er b.v. niet de algemeene regelen voor het ontstaan en het ophouden van rechtsbetrekkingen; maar handelt er wel over onderwerpen, die tot de bijzondere rechtsinstituten gerekend worden!

Genoeg zij 't, mee te deelen, dat de schrijver als eerste Hoofdafdeeling in 't eerste deel samenbrengt: de leer der rechten en plichten, die de Staten, als de in het volkenrecht optredende personen, betreffen, en daarbij de grondtrekken van het zoogenaamde Internationaal Privaatrecht met tamelijk breede uitvoerigheid invlecht; en in het tweede deel de rechten en plichten der Staten ten aanzien van de zee, dit belangrijke voorwerp van het volkenrecht, uiteenzet. De nog niet verschenen tweede Hoofdafdeeling zal dus wel moeten loopen over de volkenrechtelijke handelingen, in het bijzonder de Tractaten; over de vertegenwoordiging der Staten door het corps diplomatique en de consulaire ambtenaren; ten slotte over het Oorlogsrecht.

Het zwaartepunt van 'tgeen tot dusver is verschenen, ligt nu natuurlijk in de hoofdstukken, die aan het Internationaal Privaatrecht en aan de volkenrechtelijke regelen omtrent de zee en de scheepvaart gewijd zijn. Aan bekendheid hiermee hebben de personen, die bij de marine of in de koloniën gezag uitoefenen, alsmede de consulaire ambtenaren de grootste en meest gereede behoefte. Intusschen zijn ook ongetwijfeld de theoretische uitspraken van een werk, bestemd voor personen, die (gelijk de heer Ferguson zich uitdrukt) de gelegenheid missen, uitgewerkte leerboeken te raadplegen, en die ver verwijderd zijn van rechtskundige inlichting of leiding, juist ten gevolge dezer omstandigheden van geene geringe beteekenis. Immers loopen de met beroepsbezigheden overkropte, tot snel en krachtig handelen geroepen gebruikers van het Manual groot gevaar, ten aanzien van het volkenrecht *homines unius libri* te worden: en duizend tegen één, dat zij bij de uitspraken zullen blijven zweren, die zij eenmaal opgevangen hebben uit den mond van iemand, op wiens voorlichting zij voor de practijk hoogen prijs kunnen stellen. Daarom is het niet ongepast, een krachtig verzet te doen hooren tegen de stelling van den schrijver, dat voor de Staten, die enkel en alleen reeds om hunne stelling in de volkenrechtsgemeenschap tot bestaan en zelfbehoud gerechtigd zijn, uit dit zoogenaamde recht ook onder omstandigheden een recht van inmenging (interference of interventie) voortspruit en dat uit dit recht op zelfbehoud het beginsel van het staatkundig evenwicht (Balance of

Power) is af te leiden. Allereerst dan is het niet geheel overbodig, aan te stippen, dat een *recht* op bestaan en zelfbehoud eigenlijk niet is aan te nemen. Wanneer een volk eene of andere politieke inrichting heeft aangenomen, waardoor het als Staat is aan te merken, en tegen dat bestaan geene bezwaren geopperd kunnen worden, is die Staat, als zoodanig, een lid der groote Statenmaatschappij. Dat hij nu verder bestaan, voor zijn zelfbehoud waken wil en mag, vloeit uit dit feit voort en hangt verder van eigen opvatting af. Zoodra andere Staten tegen dat zelfstandig bestaan iets ondernemen, is hij gerechtigd, alle die maatregelen tot verdediging te nemen, die door het volkenrecht niet zijn afgekeurd. Maar het bestaan zelf kan niet een *recht* worden genoemd: het is niet anders dan een feit, evenzeer als het bestaan van een mensch in de burgerlijke maatschappij een feit is. Schrijvers over Volkenrecht plegen elkander wel is waar na te vertellen, dat er een recht op bestaan aanwezig is; en onze auteur is daarom wel te verontschuldigen, te meer, daar ook op ander gebied niet zelden als recht wordt aangeduid, wat enkel en alleen een feitelijk verschijnsel is, waartegen anderen niet mogen opkomen.

Doch als van meer practisch belang moet het ons verwonderen, dat wij in den auteur inderdaad nog een ernstigen voorstander ontmoeten van dat wankelbaar evenwicht, dat sinds de dagen van strijd tusschen Keizer Karel V en Koning Frans I aanhoudend in Europa met zooveel grillige willekeur is verstaan. Wie kan ook nu, na drie eeuwen van ervaring, verklaren, wat het beteekent? Of een Staat geacht moet worden, dat onderstelde evenwicht te verstoren, hing steeds van de meest regellooze opvatting af en met zelden nog meer van de kans, die zich scheen te openen, om zijne macht te fnuiken, dan van het werkelijk gevaar, dat anderen dreigde. Zoo men het beginsel eerst mag inroepen, wanneer een Staat machtig genoeg wordt, alle andere te overvleugelen, is het bijna altijd te laat. Zoo daarentegen reeds de vrees voor de mogelijkheid eener groote machtsuitbreiding voldoende is, ligt het voortdurende voorwendsel tot iederen oorlog voor de hand. In ieder geval laat zich niet loochenen, dat de onschendbare zucht tot zelfbehoud iederen Staat geene andere bevoegdheid verleent, dan die in de handhaving van zijne onafhankelijkheid gelegen is; hiertoe is hij altijd gerechtigd; hiervoor mag hij zich toerusten, door eigen wapenen, door allianties, enz.; maar op eene vaste machtsverhouding tusschen alle Staten aan te dringen, ligt buiten den kring dezer bevoegdheid.

Wie de handhaving van het nooit af te wegen staatkundig evenwicht als eene volkenrechtelijke bevoegdheid aanneemt, deinst natuurlijk voor een recht van Interventie niet terug. Maar hoeveel willekeur en gevaar ligt daarin niet opgesloten! Geene moeilijkheden zouden tusschen twee Staten zich kunnen voordoen, of een derde mocht zich gerechtigd achten, tusschen beiden te komen. Hoe bemoeizieker die derde en hoe

zwakker de andere, des te eer wierd de gelegenheid aangegrepen. Of moet de interventie terstond en steeds eene algemeene zijn, zoodat uit ieder gekibbel tusschen twee Staten eene Europeesche verwikkeling voortsproot! Moet het beginsel van politiek evenwicht gehuldigd worden, dan is de rechtmatigheid van Interventie, als chronisch verschijnsel, daarmee uitgesproken. Blijft de schrijver eraan hechten, dat de bevoegdheid tot interventie moet gerekend worden tot de door hem als voorwaardelijk of van eene gelegenheid afhankelijk voorgestelde rechten, dan laat die bevoegdheid niet dan op gedwongen wijze zich afleiden uit hetgeen hij noemt recht op bestaan en zelfbehoud. Interventie, d.i. inmenging in de in- of uitwendige aangelegenheden van andere Staten, kan alleen steunen op de erkenning van eene rechtsgemeenschap, waaraan alle Staten deel hebben, eene maatschappij, om zoo te zeggen, waarin het onverschillig is, of hare leden alle even machtig zijn of in macht en bloei zeer ver uiteenloopen. Eene maatschappij intusschen, waarin ieder lid zijn bestaan mag voortzetten op zelfstandige en onafhankelijke wijze en ook dit zelfstandig, vrij bestaan desnoods met kracht van wapenen mag verdedigen, omdat er geen onpartijdig gezag aanwezig is, dat bij bedreiging of aanranding dit zelfstandig bestaan kan handhaven en verzekeren. Zulk eene opperste justitie of politie te huldigen in de algemeen toegekende bevoegdheid tot interventie en in verband hiermee aan een stelsel van evenwicht, is geheel misplaatst. De Staten zijn nu eenmaal tegenover elkander *niet* onpartijdig; het evenwicht-stelsel laat zich niet onder eene formule brengen of door eene schetsteekening voorstellen. Na den val van Napoleon I wierp het vijftal groote mogendheden zich eenigermate als opperste handhaver (pentarchie) van een bij het Weener Congres opgericht Europeesch Statenstelsel op. Aan interventies ontbrak het niet tusschen '15 en '30: in Italië, in Spanje, in de staten van den Duitschen Bond, in het Turksche rijk. Toch niet op grond van het zoogenaamde recht op bestaan en zelfbehoud der intervenieerende Staten. Neen, alleen om de handhaving van een eenmaal aangenomen legitimiteitsbeginsel ten aanzien van de Staatsinrichting en het Statenstelsel in Europa. Maar inbreuken op het Statenstelsel bleven toch niet uit: Griekenland mocht zich van Turkije afscheiden, de Belgische opstand het Koninkrijk der Nederlanden uit elkander halen. Frankrijk proclameerde bij de laatstbedoelde gelegenheid wel non-interventie, maar om de openlijke inmenging van anderen uit te sluiten en zijn geheimen invloed des te beter te doen werken. Niet onwaarschijnlijk zouden de drie groote monarchiëen van Oost-Europa ten behoeve der handhaving van het Koninkrijk der Nederlanden, naar de bepalingen van het Weener Congres, zijn opgetreden, waren zij niet door inwendige troebelen of beduchtheid daarvoor teruggehouden. Maar het niet-intervenieerende Frankrijk achtte, in overleg met Groot-Britannië, dat zelf alleen dan niet scheen te willen intervenieeren, wanneer de Belgen slaagden, zich

gerechtigd tusschen beiden te komen, zoodra de tiendaagsche veldtocht, zonder vreemde hulp of tusschenkomst, het gezag van den Koning der Nederlanden scheen te zullen herstellen. Intusschen trok geen der Europeesche Staten zich ernstig iets ervan aan, toen de Russische Keizer het eveneens bij het Weener Congres opgerichte koninkrijk Polen met het Russische keizerrijk ineensmolt. Zullen wij nog tegenover elkaar stellen de steeds vijandige en bemoeizieke houding, die door de Europeesche Staten wordt aangenomen, zoo dikwijls de verbrokkeling van het Turksche rijk aan de orde komt, en de onverschilligheid, die zij aan den dag legden, toen ter wille eener nog niet geboren Duitsche éénheid Sleeswijk aan Denemarken werd ontrukt?

Genoeg, om te besluiten tot de niet-aanwezigheid van een evenwichtsstelsel en tot de grilligheid en onvastheid van de uitoefening der interventie in het hedendaagsche volkenrecht. Zoo de gewoonte der practijk in eenig opzicht het bestaan van zulk een recht uitspreekt, zal dit wel hierop neerkomen, dat indien gewichtige belangen van veiligheid of verkeer in de algemeene Statengemeenschap op het spel staan, de hierbij het meest betrokken Staten bevoegd geacht worden, ten behoeve dezer bedreigde belangen zich tijdelijk eene inbreuk op de zelfstandigheid van een of meer andere Staten te veroorloven door interventie. Hieruit redeneerende, kan men de interventie niet beschouwen als een uitvloeisel van het bestaan en het zelfbehoud der andere Staten en haar aan den anderen kant doen steunen op de fictie van het Staatkundig evenwicht. Elk dezer grondslagen op zichzelf is verwerpelijk; combinatie ervan is onverdedigbaar..... Ook voor koloniale gezaghebbers kan het van belang zijn, omtrent de bevoegdheid tot interventie geene principieel verkeerde begrippen in te zuigen.

Doch het *Internationaal Privaatrecht* - merkten wij boven aan - beslaat eene aanzienlijke ruimte, vormt den hoofdschotel van de eerste Hoofdafdeeling. Wat is dat recht en welke is de plaats, die het in het Volkenrecht inneemt?

Wat is het? Verwacht nu geene definitie, niet alleen niet, omdat, gelijk trouwens meer gebeurt, zelfs de speciale beoefenaars van die wetenschap over eene juiste bepaling onderling niet volmaakt overeenstemmen, maar ook en vooral, omdat ze hier misplaatst zou zijn. Zien wij liever, onder hoedanige omstandigheden dat recht is ontstaan en blijft voortbestaan, om hieruit op te maken, wat het eigenlijk is. Terwijl de grenzen der Staten het politieke leven afbakenen, vormen zij gelukkig niet tevens een slagboom voor het maatschappelijk verkeer; tusschen de ingezetenen van verschillende Staten plegen, zoodra de beschaving maar eenigszins is vooruitgeschreden, allerlei betrekkingen te bestaan, familiebetrekkingen evengoed als vermogensbetrekkingen. Een Nederlander huwt eene Duitsche vrouw; de Duitsche handelaar bestelt Engelsche goederen; de Fransche reiziger verkoopt zijne wijnen in Nederland; de kapitein van een Amerikaansch schip, dat te Hâvre is binnengevallen,

neemt daar gelden op, om zijn vaartuig te herstellen, enz. enz. Zoo ontstaan er rechtsbetrekkingen tusschen de ingezetenen van verschillende landen, haar oorsprong nemende in eene handeling, aangegaan op eene plaats, in een dezer landen gelegen. Ook kan de ingezeten van één Staat, op reis zijnde in den vreemde, handelingen begaan, die rechtsgevolgen hebben, b.v. een uitersten wil maken, of rechtsbetrekkingen aanknoopen met een medeburger, die op ditzelfde tijdstip mèt hem in het vreemde land zich bevindt. Zoo nu uit dergelijke rechtsbetrekkingen een geschil zich opdoet, dan rijst als vanzelf de vraag: naar de wetten van welken Staat zal de rechter, voor wien zulk een geding wordt aangebracht, hebben te oordeelen? Gewichtige vraag, aan welker oplossing in Europa gearbeid is van de tijden af, dat onder de werking almede van de kruistochten en hunne gevolgen de handel en scheepvaart tusschen de ingezetenen van onderscheiden landen zich begonnen te ontwikkelen, en waaraan in de dagen van stoom en telegraphie sterker behoefte bestaat dan wellicht ooit te voren. Langs welken weg nu trachtte men tot die oplossing te geraken? Eeuwenlang ging iedere Staat daarin voor zichzelf te werk, zonder overleg met anderen. In de constante, door eene zich gelijkblijvende rechtspractijk bevestigde gewoonten, later ook in wettelijk geformuleerde rechtsvoorschriften, regelde iedere Staat de rechtsbedeeling ten aanzien van vreemdelingen en van in den vreemde aangegane rechtsbetrekkingen. Daar intusschen allerwege de behoeften tamelijk gelijksoortig waren, daar ook hetgeen ergens voldoende geregeld was, tot navolging opwekte, droegen die gewoonten en wetsregelen zóódanig karakter van verwantschap en overeenstemming, dat er te dezen aanzien in de beschaafde Staten eene soort van gemeene rechtsopvatting ontstond, die de mogelijkheid van een veilig en zeker verkeer krachtig bevorderde. Eerst na zeer lang tijdsverloop, in onzen leeftijd, hebben sommige Staten, bij onderlinge overeenkomst, enkele aangelegenheden van dien aard geregeld, vooral om de nadeelige verhoudingen, waarin vreemdelingen nog wel geplaatst waren, weg te nemen. Ook is het, doch niet veelvuldig, voorgekomen, dat twee of meer Staten een of ander deel van het recht, waarbij handel en verkeer bijzonder betrokken zijn, op geheel uniforme wijze regelden, ten gevolge waarvan de vraag, of eene toepassing van de nationale of van de vreemde wet moet plaats grijpen, hierbij in het vervolg geheel achterwege kon blijven. Het samenstel van alle deze, op welke wijze nu ook in werking getreden rechtsvoorschriften draagt de volstrekt niet raadselachtige benaming van Internationaal Privaatrecht. Het is Privaatrecht, omdat het de rechtsbetrekkingen op het oog heeft, die tusschen particulieren ontstaan; het is Internationaal, omdat die betrekkingen, 'tzij om de personen, tusschen wie zij bestaan, 'tzij om het verschil tusschen de plaats, waar zij geboren werden en waar zij berecht worden, een internationaal karakter dragen.

Hieraan nu heeft onze auteur eene uitvoerige behandeling geschonken. Aan de hand der voornaamste en meest gezaghebbende geschriften,

naar aanleiding der belangrijkste rechterlijke beslissingen, lettende ook op de jongste tractaten en conventies, bespreekt hij op meer dan 280 bladzijden stelselmatig alle vraagstukken, die bij het Internationaal Privaatrecht zich voordoen. Geen wonder, consulaire ambtenaren en koloniale gezaghebbers zijn niet zelden geroepen, over zulke vraagstukken uitspraak te doen; de scheepsofficieren en de ingezetenen van de koloniën en van vreemde havens zijn herhaaldelijk bij zulke quaesties betrokken. De Engelsche taal, waarvan de auteur zich bedient, kan in den zeehandel en in de groote scheepvaart als wereldtaal gelden. Daar echter de Engelsche boeken, die over die onderwerpen handelen, niet zelden ook hierin, zooals in het volkenrecht over 't algemeen, een éénzijdig standpunt innemen, heeft onze gezant in China een loffelijk werk ondernomen, toen hij in de taal der Britten eene verhandeling over die onderwerpen schreef, die wel degelijk nota neemt van 'tgeen ook de Fransche, Duitsche en Nederlandsche wetenschap en rechtspractijk op dit gebied hebben gepresteerd. Hierin ligt ontegenzeggelijk de groote verdienste, waarvoor wij een landgenoot, die aan een practischen werkkring den tijd heeft weten te ontwoekeren voor zulk eene degelijke en uitgebreide studie, dank mogen weten.

Dit neemt echter niet weg, dat hier de bespreking moet plaats vinden van een vraagpunt, dat schijnbaar op zichzelf van louter doctrinair belang is, waarvan intusschen de beantwoording onvermijdelijk practische gevolgtrekkingen met zich meebrengt. Behoort het Internationaal Privaatrecht in het volkenrecht thuis? Het volkenrecht bevat de voorschriften, die de rechtsbetrekkingen tusschen de tot Staten georganiseerde volken regelen en beheerschen. Wordt deze begripsbepaling prijsgegeven, dan krijgt men in de grensregeling van de verschillende deelen van het recht eene verwarring, die eene wetenschappelijke, stelselmatige behandeling onmogelijk maakt. Zien wij dus, of het Internationaal Privaatrecht binnen de gestelde grens valt of daarbuiten. Dat hierbij de rechtsverhoudingen tusschen particulieren geregeld worden en niet tusschen de Staten, als zelfstandige personen, is ons reeds te voren gebleken en zou ons ertoe brengen, het als eene wijziging van het Privaatrecht en niet als een deel van het volkenrecht te beschouwen. Nu merkt men waarschijnlijk in de allereerste plaats op, dat het hierbij toch veelal geldt de wijze, waarop onderdanen van den eenen Staat in het gebied en door het gezag van den anderen Staat worden behandeld; dat iedere Staat de roeping heeft, voor zoover het binnen den kring zijner bemoeiingen ligt, de belangen zijner onderdanen te beschermen; dat de positie, waarin die onderdanen in de onderscheiden Staten verkeeren, alzoo een deel uitmaakt van de verhouding, die er tusschen die Staten heerscht, en dat daarom die regelingen, die te zamen het Internationaal Privaatrecht vormen, een deel uitmaken van het volkenrecht. Onvoorwaardelijk sluiten wij ons bij deze redeneering aan, mits zij slechts consequent worde volgehouden en toegepast. Alle die

regelingen, die terug te brengen zijn tot eene uitdrukkelijke of stilzwijgende inwilliging op eigen machtsvolkomenheid, door den eenen Staat gedaan aan den anderen, ook ten behoeve van elkanders onderdanen, vallen onder het begrip van het volkenrecht, niet minder maar ook niet meer. Zoo dikwijls evenwel in een Staat, zonder dergelijken band, regelingen bestaan, die, om het verkeer van vreemde ingezetenen mogelijk te maken en te beveiligen, bij hun verblijf in den vreemde nog zooveel doenlijk hunne oorspronkelijke, aan het vaderland ontleende rechten eerbiedigen, bevinden wij ons buiten de grenzen van het volkenrecht. Laten wij voorbeelden van het eerste geven. Wanneer tusschen eenige Staten eene overeenkomst is gesloten over het auteursrecht, over de bescherming van handel- en fabrieksmerken, over het optreden van maatschappijen met aandeelen, enz. enz.; wanneer eene gemeenschappelijke regeling is getroffen voor de verhoudingen, die voortspruiten uit de scheepvaart op de rivieren, die het wederzijdsche gebied afscheiden of doorloopen, of voor de aanraking tusschen de visschers, die in tusschengelegen zeeën hun bedrijf uitoefenen: dan wordt die regeling hierdoor een onderwerp van volkenrecht, dat de eene Staat zich aan den anderen verbonden heeft: hij mag eigenmachtig in die regeling geene verandering brengen noch afwijking ervan toelaten, zoolang de overeenkomst verbindende is of als verbindende aangemerkt wordt. Maar zonder of vóórdat dergelijke stoffen in een tractaat zijn opgenomen, behooren ze evenmin tot het volkenrecht, als eene wettelijke regeling van in- en uitvoerrecht dit doet, omdat hieromtrent ook wel bij handelstractaten afspraken tot stand komen. Ook buiten tractaten kunnen er gewoonten ontstaan zijn, waarbij een Staat ten behoeve der onderdanen van andere Staten eene beperking zich getroost van zijne souvereiniteit. Er is b.v. algemeen aangenomen, dat souvereinen en gezanten, als ook de bemanning van oorlogsschepen, alhoewel zich binnen een vreemd grondgebied bevindende, voor den rechter, die binnen dat gebied bevoegd is, niet kunnen gedaagd worden (exterritorialiteit); hetgeen aan boord van koopvaardijschepen, die in eene vreemde haven liggen, voorvalt, pleegt de plaatselijke rechter zich niet aan te trekken, zoolang de ingezetenen van het land niet erbij betrokken zijn; in vele oostersche staten is (en vroeger was 't nog meer het geval) de rechtspraak over en tusschen Europeesche, daar verblijvende handelaars, soms zelfs in geschillen met inlanders, aan de consulaire ambtenaren opgedragen. Ook hier hebben wij te doen met voorschriften van het volkenrecht. Maar indien de Staten uit eigen, vrije overweging, gedreven door een juist en lofwaardig rechtsbesef, zij 't dan ook ter wille van het geregeld verkeer van en met vreemdelingen, bij gewoonte of wet hebben ingevoerd of hun rechters de vrijheid gelaten, om te beslissen, dat onder omstandigheden een rechtsgeschil beslist zal worden niet naar de inlandsche maar naar eene buitenlandsche wetgeving, dan staan wij buiten het volkenrecht. De invoering en de regeling dezer voorschriften gaat om buiten alle inmenging of bemoeiing van andere Staten, ook van die, tot wier

onderdanen de betrokken personen in een bepaald geval gerekend moeten worden. In de meeste landen b.v. geldt de regel, dat de vraag, of een aldaar verblijfhoudend vreemdeling meer- of minderjarig is, dat de geldigheid van een door vreemdelingen aangegaan huwelijk of de bestaanbaarheid eener tusschen hen plaats gegrepen echtscheiding beoordeeld moeten worden naar de wet van den staat, waarvan zij onderdanen zijn. Dat is een regel van het in ieder land geldend privaatrecht, waarin die staat zelf ook wederom te allen tijde evengoed veranderingen mag maken als in zijne eigene wetten. Deze en dergelijke regelen tot het volkenrecht te brengen, zou niet minder verkeerd zijn, dan indien men hiertoe rekende den algemeen geldenden regel, dat de juistheid van den vorm, waarin rechtshandelingen in den vreemde zijn tot stand gekomen, beoordeeld moet worden naar de wetten der plaats, waar zij gesloten zijn. Voor het laatst bedoelde voorschrift wordt het volkenrechtelijke karakter reeds uitgesloten door de omstandigheid, dat het zijne toepassing ook vinden moet, wanneer onze rechter geroepen wordt, uitspraak te doen over de gevolgen eener rechtshandeling, door ingezetenen van ons land, die tijdelijk in den vreemde vertoefd hebben, buitenslands aangegaan of verricht. Maar ook in de andere gevallen blijven wij op het gebied van het eigene, het nationale recht, buiten het volkenrechtelijk, verband, omdat de staten - gelijk feitelijk 't geval is en niet wordt gewraakt - volkomen vrij zijn, andere regelingen te treffen, die aan het verkeer tusschen de bewoners van verschillende landen wellicht niet genoegzaam te gemoet komen, van de allerwege gevolgde gewoonte afwijken, maar toch met het volste recht een onbetwistbaar bestaan hebben. Bezit het Nederlandsche recht o.a. niet eene bepaling, die volgens sommigen zóó verstaan moet worden, dat ook de persoonlijke bevoegdheid - en dus o.a. ook de boven besproken vraag van meer- of minderjarigheid, van den gehuwden of ongehuwden staat, enz. - van een hier vertoevend vreemdeling naar de Nederlandsche wet uitsluitend beoordeeld moet worden? Zoo anderen, en wellicht de meesten, de tegenovergestelde meening te dezen aanzien huldigen, is het, omdat zij meenen te kunnen aantoonen, dat onze wet zelve inderdaad iets anders en meer heeft bedoeld, dan zij schijnbaar uitdrukt, niet omdat hier een volkenrechtelijk voorschrift ons zou binden. Voert men nu echter nog de tegenwerping aan, dat de vreemde regeeringen ten behoeve hunner onderdanen kunnen aandringen op de naleving der voorschriften, die ten aanzien van hunne elders vertoevende onderdanen geschreven zijn of betracht plegen te worden, dan is de juistheid van die bevoegdheid niet, maar wèl de gevolgtrekking te betwijfelen. Het is een volkenrechtelijk erkende regel, dat iedere staat verplicht is, den eenmaal toegelaten vreemdelingen het verblijf en het verkeer mogelijk te maken en hun derhalve de voordeelen eener eerlijke rechtsbedeeling niet te onthouden; die regel kan ook meebrengen, vreemden te behandelen naar de algemeene voorschriften, die hij ten aanzien dezer behandeling

huldigt en verkondigt. Wijkt hij hiervan af, hij zou hen teleurstellen en misleiden. Maar in het stellen der regelen blijft iedere staat vrij, zoolang hij niet bij tractaat of conventie, of bij wederzijdsch erkende gewoonte, een vast beginsel blijkt te hebben aangenomen, dat hem ook ten aanzien van andere staten bindt. Het volkenrecht brengt mee, dat de vreemdeling, die zich ergens ophoudt, wete, waaraan hij zich te houden heeft, en niet de speelbal worde van wisselende inzichten, van willekeur der Regeering; maar het schrijft niet voor, dat ten aanzien van vreemdelingen juist zekere regelen moeten vastgesteld worden en blijven. Onze Grondwet b.v. stelt als regel, dat de vreemdeling op gelijke bescherming van persoon en goederen aanspraak heeft als de Nederlander. Zoo het ons lust, deze wijdstrekkende vrijgevigheid te beperken, gelijk zij inderdaad zelfs niettegenstaande de Grondwet feitelijk toch beperkt is(*), kan er van den kant van andere staten geene aanmerking worden gemaakt. En is nu ergens eenmaal aangenomen, dat ten aanzien van vreemden billijkheidshalve ook wel de wetten van hun vaderland tot richtsnoer van rechterlijke beslissingen aangenomen moeten worden, dan is ook afwijking van dat stelsel niet geoorloofd; maar òf dit stelsel worde gehuldigd en in welke mate, - en hier schuilt het practisch gevolg - is geen volkenrechtelijke eisch.

De slotsom van deze beschouwing - en hierin ligt dus haar practisch belang - is deze. Tot het volkenrecht kan hoogstens gerekend worden het verschijnsel, dat de aan het wereldverkeer deelnemende staten zich inderdaad bereid toonen, binnen hun grondgebied en bij hunne eigen rechters de toepassing te veroorloven, mogelijk te maken van vreemde wetten, zoo dikwijls de billijkheid tegenover de rechtzoekende vreemdelingen zoowel als de ingezetenen dit vordert. Hierin ligt n.l. volgens de gewone opvatting eene opoffering van het souvereiniteitsrecht ten behoeve der volkenrechtsgemeenschap. Tot dergelijke concessie volstrekt en in geen geval zich geneigd te toonen, haar te verbieden, ware dan wellicht - eene uitzondering hierop te maken in een of ander bijzonder geval, ten opzichte van een bepaalden vreemdeling, ware zeker - strijdig met het volkenrecht, eene daad van vijandschap ten aanzien der andere staten. M.a.w., het bestaan, de erkenning en de naleving van een Internationaal Privaatrecht kan als een volkenrechtelijk verschijnsel worden aangenomen. Maar geheel anders is het gelegen met de vaststelling van den *inhoud* van dat recht. In welke gevallen en onder welke omstandigheden de wetten of de rechterlijke uitspraken de toepassing eener vreemde wetgeving zullen toelaten of bevelen, *dat* behoort in het volkenrecht alleen dàn en in zóóver thuis, als dit uitdrukkelijk bij tractaat is overeengekomen, 'tgeen nog tamelijk

(*) Vooral doordat het procesvoeren in burgerlijke rechtsgedingen den vreemdelingen meer bemoeilijkt is dan den Nederlanders. Zoowel de ontbonden Staatscommissie als de Regeering stellen in hare ontwerpen tot grondwetsherziening voor, het woord ‘gelijke’ in ons tegenw. art. 4 der Grondwet te doen vervallen, ‘omdat inderdaad de bescherming voor allen niet geheel gelijk *kan* zijn’.

schaarsche gevallen zijn. Voor het overige valt b.v. de vraag, of eene koopovereenkomst, eene wisselverbintenis, eene erfenisquaestie, een faillissement, enz. enz. naar deze of gene wet beoordeeld moeten worden, als betreffende de bijzondere belangen der betrokken partijen, onder het burgerlijke of privaatrecht. De schrijver geeft dit zelf toe, wanneer hij met instemming de toelichting van een Amerikaansch auteur citeert, waarvan wij hier het volgende overnemen. 'Het I.P.R. wordt *privaatrecht* genoemd, omdat het zich inlaat met de particuliere rechten en verhoudingen der individuen... Het is *Internationaal*, omdat de christelijke staten, met een zekeren graad van overeenstemming, er toe gekomen zijn dezelfde beginselen aan te nemen in rechterlijke beslissingen, waar de wetten van verschillende staten met elkander in botsing konden komen.' Nu is, gelijk hier erkend wordt, de overeenstemming nog maar tot op zekere hoogte aanwezig, in allen geval geheel aan de vrije werking van ieders wetgevende en rechterlijke organen overgelaten; alzoo niet volkenrechtelijk gebonden. Geene Regeering kan de andere ervoor verantwoordelijk stellen, dat de gevallen, die naar het internationaal privaatrecht te beslissen zijn, naar een bepaalden regel worden uitgemaakt. Ook de theoretische uiteenzetting van het Internationaal Privaatrecht zal het grondigst besproken en toegelicht kunnen worden, gelijk de aard van het onderwerp meebrengt, in speciaal daaraan gewijde geschriften. Want hiervoor is niet de kennis van het volkenrecht, maar van het burgerlijke en het handelsrecht een hoofdvereischte.

Intusschen plegen vele en volstrekt niet onverdienstelijke schrijvers over volkenrecht in de fout te vervallen, hier ook door den heer Ferguson begaan, om n.l. den inhoud van het I.P.R. in het volkenrecht uitvoerig en beredeneerd over te nemen. En is het bovendien dezen schrijver niet juist vooral om het Internationaal Privaatrecht te doen? Zeker, in het bijzonder schrijvende voor koloniale gezaghebbers en consulaire ambtenaren, wil hij den lezers, die hij zich voorstelt, aanbieden, wat hij voor hen het belangrijkste en nuttigste acht. Dit nu duiden wij onzen gezant in China volstrekt niet ten kwade. Hij zal daarmee waarschijnlijk een nuttig werk verricht, een grooten dienst aan de practijk op en over zee bewezen hebben. Waarmee wij minder kunnen ingenomen zijn, is het tweeslachtig karakter, dat de heer Ferguson aan zijn *Manual* heeft gegeven. Voor een practisch handboek geeft het veel te veel toe aan den lust, om wetenschappelijke, ja, zelfs om geheel abstracte redeneeringen op te disschen, getuige de geheele inleiding, die den grond van het volkenrecht wil aangeven. En voor een wetenschappelijk boek zondigt het te veel en te dikwerf tegen de eischen niet alleen van een wetenschappelijk stelsel, maar ook vaak tegen erkende wetenschappelijke waarheden. Had de schrijver zich met de juist niet gemakkelijke taak willen vergenoegen, een practisch handboek zonder meer te vervaardigen, hij zou waar-

schijnlijk beter geslaagd zijn. Verdienstelijk en navolgenswaard mag het immers heeten, - nauwlijks kan genoeg erop worden gewezen - indien een man van de practijk, verre van het vaderland in de tusschenpoozen van zijne veelvuldige en lastige beroepsbezigheden den tijd en den lust vindt, de aanteekeningen te maken en de denkbeelden op te schrijven, die hij later tot een boek vereenigt. Maar in dat werk moest eenheid van richting heerschen: òf practijk òf wetenschap; nu worden de verdiensten te dikwijls door de gebreken in de schaduw gesteld. Het zal dus haast overtollig mogen heeten, indien wij, met het oog op hetgeen in den aanhef van dit opstel is meegedeeld, de opmerking maken, dat ook thans nog - na de verschijning van Ferguson's Handboek - de Nederlandsche volkenrechtsliteratuur geen wetenschappelijk werk kan aanwijzen, dat de stof van het volkenrecht in haar geheel behandelt.

Amsterdam, Febr. 1885.

L. DE HARTOG.

Herinneringen aan de Belgische omwenteling van 1830.
(*Vervolg en slot van bl.* 380 *van den* 41sten *Jaargang.*).

V.
Diplomatiek geknoei; het zoeken naar een koning.

> ‘De zege was behaald, het vaderland herwonnen,
> de grond herbouwde zich.....’,

zoo luidt het in *De ondergang van de eerste wereld,* als de naneven van Kaïn den eersten aanval hebben afgeslagen van het Reuzenvolk; - kunnen Bilderdijk's woorden toepassing vinden op het België van het einde van October 1830?

‘*De zege was behaald*’; - ja, Zuid-Nederland hàd de zege behaald op het noorden; al is het dan ook, dat verschillende omstandigheden die zege verklaren en hare waarde en haar omvang eenigszins verkleinen; toch, ontkend kan het niet worden: België had eene zege behaald.

‘*Het vaderland herwonnen*’*;* - dat is meer betwistbaar.

De omwenteling van 1830 had een België geschapen, afgescheiden van Holland; maar kan dat worden genoemd het herwinnen van een vaderland? Om iets te herwinnen, moet men het vroeger hebben bezeten; dat *iets* moet hebben bestaan; en waar vindt men het bestaan van een Belgisch vaderland vóór 1830? Daar waren, vroeger, Nederlandsche gewesten, zoowel in het noorden als in het zuiden, en ieder van die gewesten kon men als een bijzonder vaderland beschouwen; soms was het vaderland eene enkele stad: men was Vlaming, men was

Hollander, men was Geldersman, Luikenaar, Bruggeling; die benamingen bezigde men, om het vaderland, om de moederstad aan te duiden; men was ook, in meer algemeenen zin, Nederlander, als de verschillende Nederlandsche gewesten aan eenzelfden opperheer gehoorzaamden; - maar er was geene sprake van eene onderscheiding van *Zuid*-Nederland en *Noord*-Nederland.

Toen wij ons vrijvochten van Spanje, maakte Noord-Nederland een afzonderlijken staat uit, maar die niet zóó werd genoemd, maar gewoonlijk *Holland*, omdat dit gewest het machtigste bestanddeel was van de Republiek. De zuidelijke gewesten zijn echter nooit genoemd Zuid-Nederland'; wèl 'de Spaansche Nederlanden', 'de Oostenrijksche Nederlanden'; totdat zij later opgelost werden in Departementen van de Fransche Republiek en van het Fransche Keizerrijk. Cesar's commentariën spreken van België en van de Belgen; maar in Zuid-Nederland zelf waren, vóór 1830, die namen niet inheemsch; het waren gekunstelde, opgeschroefde woorden, die men bezigde in verzen en in deftige redevoeringen, maar die geen weerklank vonden bij het volk, door het volk niet werden begrepen: 'Mevrouw' - vroeg eene boterboerin aan mijne moeder - de opstand was reeds uitgebroken - 'ze spreken altijd van de Belgen; wie zijn dat toch?' Toen mijne moeder haar beduidde, dat de boerin zelve tot die Belgen behoorde, vond dat geen ingang; 'zij was uit Dixmude, maar van de Belgen wist zij niets af'. Zoo was het bij ons, in 1795, met den naam Bataven; een Zeeuwsche of Overijselsche boer zou u vreemd hebben aangegaapt, hadt gij hem gezegd, dat hij een Bataaf was; de volksleiders kunnen aan hunne landgenooten soms fraai verzonnen namen opdringen, die echter moeielijk wortel schieten, als zij niet afkomstig zijn uit het volk zelf.

'*De grond herbouwde zich*'; - bij de Kaïnieten van de *eerste wereld* moeten die woorden verstaan worden in dien zin, dat met den vrede de jammeren en verwoestingen moesten worden hersteld, door den oorlog teweeggebracht. In het België van 1830 waren de jammeren en verwoestingen van den oorlog spoedig hersteld: zij waren weinig beduidend geweest. - Maar er was geene Regeering, geen wettig staatsbestuur; alle gezag was in handen van een *Gouvernement provisoire,* dat zichzelf opgeworpen had; het was dus noodig, in België de staatkundige orde op te bouwen; en tot dat einde werd een *Nationaal Congres* verkozen, dat den 10^{den} November bijeenkwam.

Aan dat Nationaal Congres gaf nu het Gouvernement provisoire het gezag over, dat het, tot nu toe, eigenmachtig had uitgeoefend. Dat gebeurde op den 12^{den} November; het Congres was ternauwernood bijeen; het werd verrast door die mededeeling van het Gouvernement provisoire; het wist eigenlijk niet recht, wat het met die zaak moest aanvangen; het had geen tijd, om er zich over te beraden; want, zonder dat er eenige discussie plaats had, werd op voorstel van een der leden -

De Stassart - bij acclamatie het besluit genomen, aan de voorloopige Regeering te verzoeken, om vooreerst het gezag maar te blijven uitoefenen; die voorloopige Regeering was vriendelijk genoeg, om dat verzoek in te willigen; zij bleef - uitgenomen De Potter, die zijn ontslag inzond -. De Potter beweerde, dat het neerleggen van het gezag door het Gouvernement provisoire niets anders was geweest dan eene vertooning, daar die Regeering de zekerheid had, dat men haar dadelijk dat gezag weer zou aanbieden.

In vier dagen tijds - van 19 tot 22 November - werd de Belgische Constitutie klaargemaakt; België zou een Koninkrijk worden; - dus in korten tijd wist men daar iets goeds tot stand te brengen; dat eindelooze onderzoeken en bepraten is juist niet altijd het meest afdoende middel; zeker, men kan te overijld handelen; maar te traag deugt ook niet; is het eerste soms een kenmerk van onverstand, het tweede is vaak een bewijs van onmacht. - Nog in November behandelde het Nationale Congres het voorstel van een zijner leden, - Constantin Rodenbach - om het huis van Oranje van den Belgischen troon uit te sluiten; - dat voorstel werd aangenomen - iets, wat, in dien tijd en in die vergadering, niet is te verwonderen, maar toch altijd afkeuring verdient.

Vergelijk eens,

> ‘indien men 't groote met het kleine mag gelijken’,

wat er voorvalt tijdens onzen opstand tegen Spanje en wat er gebeurt bij de Belgische omwenteling van 1830. Zeker, daar is niet de minste overeenkomst tusschen de regeering van Filips II over Nederland en de regeering van Koning Willem I over België; - de regeering van Filips II, die eene dwingelandij was, zóó hard, zóó wreed, zóó bloeddorstig, dat zij het volk tot opstand heeft *gedwongen,* dat het de wapens heeft *moeten* opvatten, den strijd heeft *moeten* beginnen, wilde het niet vergaan; de tachtigjarige oorlog is begonnen om de wettigste reden, waarom een oorlog kan beginnen: het was een onvermijdelijke strijd tot zelfverdediging. De regeering van Koning Willem I over België, daarentegen, is geweest - als men wil - verkeerd, onhandig, zwak, willekeurig; zijzelve is de voorname oorzaak geweest van de Belgische omwenteling; wij willen dat alles toegeven, en wij geven daarmede zooveel toe, als maar met mogelijkheid is toe te geven; - maar ieder deskundige, ieder waarheidlievende zal ook toegeven, dat die regeering onschuldig is geweest aan harde onderdrukking, aan wreedheid; dat er bij haar schijn noch schaduw is geweest van wat onze voorvaderen *de Spaansche tirannie* noemden; dat er dus geene noodzakelijkheid bestond voor de Belgische omwenteling van 1830; dat die omwenteling dus aanvankelijk niets anders is geweest dan een ‘jammerlijk misverstand’ (*un malentendu regrettable*, de woorden van Freson). En toch, nauw is die omwenteling van 1830 gelukt, of België haast zich, om het huis van Oranje af te

zweren; terwijl onze voorvaderen in de zestiende eeuw reeds vele jaren tegen Spanje hadden gestreden, voordat zij overgingen tot het afzweren van Filips II.

Vanwaar dat groote verschil? - zijn de Hollanders van de zestiende eeuw te langzaam geweest, te traag; of de Belgen van 1830 te overijld, te haastig? - Wij gelooven het laatste.

Over het recht van een volk, om tegen zijne Regeering op te staan, zijn de gevoelens zeer verschillend; en de uiterste meeningen dienaangaande lossen zich op in twee voorschriften of spreuken: aan de eene zijde het aan de Fransche omwenteling ontleende: '*l'insurrection est le plus saint des devoirs*'; aan de andere zijde de les, door hoogere wijsheid gegeven: '*zijt den machten onderdanig*'; - zoowel bij het een als bij het andere moet met oordeel des onderscheids worden te werk gegaan.

'*L'insurrection est le plus saint des devoirs*', is een dwaze en slechte stelregel, als men dien zoo in zijne algemeenheid opvat; hij maant aan tot opstand, tot omwenteling; hij houdt de volkeren in voortdurende onrust; hij maakt eene goede, bestendige regeering onmogelijk; hij is niet alleen nadeelig voor orde en stoffelijke welvaart, maar hij is ook doodend voor de vrijheid: het blindelings volgen van dien stelregel leidt tot het Dictatorschap, tot de dwingelandij. Een volksopstand is altijd eene onzekere, eene gewaagde handeling; hij kan tot het verderf leiden, en zelfs gelukkende, sleept hij nog altijd tal van rampen met zich mede; men moet dus daartoe niet overgaan dan bij volstrekte noodzakelijkheid; het is een uiterst middel, dat men alleen dán bezigen moet, als alle andere middelen zijn uitgeput. Om beuzelachtige, weinig beteekenende redenen een volk tot opstand aan te zetten, dat is slecht en misdadig.

Maar even verkeerd is de leer, dat een volk *nooit* in opstand mag komen. Gij beroept u daarbij op het Bijbelwoord; maar gij vergeet daarbij, om te onderzoeken, hoe, in welken tijd, onder welke omstandigheden dat woord gesproken is. De Bijbel is een goddelijk boek; maar ook bij het toepassen van de Bijbelsche voorschriften moet het verstand niet op zijde worden gesteld; ook hierbij moet men onderzoeken, overwegen; het Protestantismus veroordeelt het blinde geloof. '*Zijt den machten onderdanig*'; - zeer goed, zeer waar; dat voorschrift zal ik nakomen, gehoorzamen, - zoolang dit mogelijk is; want daar kán een tijd komen, waarin dit niet meer mogelijk is; daar kán een tijd komen, waarin de dwingelandij zóó onduldbaar wordt, dat men haar niet langer verduren kan, zonder alle gevoel van menschenwaarde af te leggen, zonder elke vonk van recht en vrijheid in den menschelijken geest uit te dooven. Wanneer is die tijd daar? - Het is onmogelijk, om op die vraag een bepaald antwoord te geven; wij moeten ons verstand, ons gevoel, ons geweten daarover raadplegen, niet overhaast en lichtzinnig te werk gaan, maar na rijp beraad en

met volle overtuiging. Zoo deden ook onze vaderen in de zestiende eeuw: zij zeiden Filips II de gehoorzaamheid op, eerst toen zij jarenlang gestreden en geleden hadden, eerst toen zij de volle overtuiging hadden verkregen, dat het onmogelijk was, om hem langer te gehoorzamen, en dat hún opstand volkomen gewettigd werd door zíjne dwingelandij.

Het afzweren van Filips II is eene daad geweest van mannelijken ernst, die niets dan lof verdient; het afzweren van het huis van Oranje in 1830 is, daarentegen, in het Belgische Congres eene overijlde handeling geweest, waartoe blinde hartstocht heeft geleid; het is verkeerd en slecht geweest.

Hierbij echter één algemeene aanmerking, ook toepasselijk op nog andere handelingen van de omwenteling van 1830.

Vele van die handelingen worden *nu,* eene halve eeuw nadat zij hebben plaats gehad, afgekeurd en veroordeeld, en met recht; maar *toen* zij plaats hadden, werden zij toegejuicht, ook door hen, die er later met afkeuring van hebben gewaagd; - dit is zeer natuurlijk: in dagen van opwinding en geestdrift *redeneert* een volk niet, het *gevoelt*; en dat is iets, dat men op prijs moet stellen; want een volk, dat *altijd* verstandig is, dat zich nooit laat wegslepen door geestdrift, beduidt eigenlijk niet veel; de geestdrift, die soms tot dwaasheden leidt, leidt ook tot groote daden. Daarom moet men noch het Hollandsche volk, noch het Belgische hard vallen over wat er bij die omwenteling van 1830 verkeerds is gedaan; dat verkeerde werd toen zoo niet ingezien; allen, - of bijna allen - die toen den mannelijken leeftijd hadden bereikt, dragen de verantwoordelijkheid van wat er toen is geschied; zij hebben daartoe medegewerkt, want toejuichen is ook meewerken.

Die verantwoordelijkheid is dan toch ook niet zoo bovenmatig groot; aan vreeselijke gruwelen is die omwenteling van 1830 niet zoo bovenmatig rijk; - of, om in ernst te spreken, zelden heeft eene omwenteling plaats gehad, die meer onbevlekt is gebleven van ongerechtigheid en misdaad. De beide volkeren, die toen in het harnas tegenover elkander stonden, waren, natuurlijk, toen verbitterd tegen elkander; maar daar is niets gebeurd, dat die verbittering van een blijvenden aard heeft gemaakt; integendeel, reeds spoedig verflauwde zij en is thans reeds lang geheel uitgewischt.

België had zich door wapenkracht onafhankelijkheid verworven; maar nu kwam het erop aan, om die onafhankelijkheid vast en bestendig te maken; het kwam er op aan, om zich als onafhankelijken staat te doen erkennen door de Europeesche mogendheden, die in 1815 het Rijk der Nederlanden hadden gesticht en die dus, bij de ontbinding van dat rijk, ook een woordje hadden mee te spreken; het

kwam er eindelijk op aan, om voor het Koninkrijk België ook een Koning te vinden. Aan die punten moest worden voldaan, voordat men in België een duurzamen, onafhankelijken staat kon zien; tot zoolang was daar alles onzeker, voorloopig, wankel; tot zoolang was België dat dobberende, vlottende eiland uit de Grieksche fabelleer, dat eerst vaste grond werd, toen eene godheid het betrad.

De 'groote' mogendheden, die het Koninkrijk der Nederlanden hadden gemaakt, waren in het laatst van 1830 te Londen in eene conferentie vereenigd, om erover te peinzen, - of te praten - hoe of dat Koninkrijk weer zou ontbonden worden. Koning Willem I had tot die conferentie aanleiding gegeven, door de tusschenkomst van die mogendheden in te roepen tot beteugeling van den Belgischen opstand. Het eerste werk van die Londensche conferentie was het vaststellen van eene wapenschorsing tusschen de strijdende partijen; de mogendheden hadden er belang bij, dat de vijandelijkheden tusschen Holland en België ophielden, die anders lichtelijk meer uitbreiding zouden hebben verkregen en tot een Europeeschen oorlog hebben kunnen leiden; en een Europeesche oorlog viel toen volstrekt niet in den smaak van de Europeesche Regeeringen, die zeer goed begrepen, dat dan de revolutie vrij spel zou hebben, om de Regeeringen omver te werpen.

Holland en België stemden toe in dit staken van de krijgsverrichtingen. Velen in België waren toen van meening, dat het verkeerd was, om de vijandelijkheden af te breken op het oogenblik, dat zij zulk eene gunstige wending namen voor de opstandelingen en dat voor dezen de kans schoon stond, om in Noord-Nederland door te dringen; zelfs gematigde mannen, zooals Lebeau, deelden die meening - of stonden haar ten minste voor als staatkundig wapen, om een tegenstander te bestrijden. In de zitting van het Belgische Congres van den 1sten Juni 1831 verweet Lebeau aan zijn tegenstander Alexandre Gendebien, dat deze, als Minister, den wapenstilstand met Holland had gesloten: 'Hoe!' - zoo voegde hij hem toe - 'zes maanden zijt gij Minister geweest; toen hebt gij - dat is waar - den oorlog niet belet; maar den oorlog, die begonnen was, en begonnen onder gunstige vooruitzichten, hebt gij in eens doen ophouden; gij hebt een wapenstilstand gesloten, uiterst nadeelig (*ruineux*) voor België; en ik moet het u ronduit zeggen, die wapenstilstand is eene mystificatie geweest, zoo groot, als er eene zijn kan.'

Aan die woorden van Lebeau moet men evenwel geen te hoog gewicht hechten; zij waren niet de vrucht van rijpe overdenking, maar werden gebezigd in het vuur van de discussie, als wapen, om den hevigen aanval van een tegenstander te weerstaan. Dat in België bij de groote opwinding, die de eerste voordeelen van den opstand hadden doen ontstaan, velen de vijandelijkheden tegen Holland wilden doorzetten, is zeker; maar of die velen daarbij gelijk hadden, is minder zeker; men kon in Noord-Nederland doordringen; men kon daar voor-

deelen behalen; ja, dat was mogelijk; - maar het tegendeel was ook mogelijk; het was ook mogelijk, dat de oorlog, aanhoudende, een Europeesche oorlog werd, waarbij België's onafhankelijkheid geheel te niet kon gaan; die onafhankelijkheid werd, daarentegen, reeds eenigermate erkend door de groote mogendheden van Europa, als België bij het aanvaarden van den wapenstilstand daardoor op één lijn kwam te staan met Holland; dat aanvaarden was dus niet zoo'n onberaden, dwaze handeling, als Lebeau het wilde doen voorkomen.

Vijf groote Europeesche mogendheden meenden toen ter tijd bevoegd te zijn, om als scheidsrechters op te treden tot het beslechten van de geschillen, die tusschen andere Europeesche staten mochten ontstaan, en tot het dempen van de onlusten, die daar mochten uitbreken; - het was, zoo wat, eene naäping van de rol, die Sparta en Athene in de oude Grieksche geschiedenis gespeeld hebben ten opzichte van kleinere staten. Van die vijf groote mogendheden waren er drie - Rusland, Oostenrijk en Pruisen - weinig gunstig gestemd voor België; de twee andere - Groot-Britannië en Frankrijk - konden misschien partij trekken voor België; maar zelfs al deden zij dat, dan zou toch, schijnbaar, in die Londensche conferentie de meerderheid tegen België gestemd zijn geweest. Schijnbaar; in werkelijkheid was het anders: om verschillende redenen hebben Rusland, Oostenrijk en Pruisen zich weinig doen gelden op die Londensche conferentie en zijn de handelingen van die vereeniging hoofdzakelijk alleen toe te schrijven aan Frankrijk en aan Engeland.

Rusland was toen, en nog vele jaren later, in het oog der wereld eene groote, geduchte mogendheid: de ‘kolossus van het noorden’, heette het toen; en zelfs in 1840 spreekt Da Costa nog van ‘noordsche reuzenkracht’; - latere tijden hebben geleerd, dat die schatting zeer overdreven was; dat Rusland's macht meer eene schijnvertooning is dan eene wezenlijkheid, en dat dit rijk inwendig door zooveel kwalen wordt geteisterd, die zijne toekomst bedreigen, dat men haast eenig geloof begint te slaan aan Bismarck's woorden: ‘*La Russie*, *c'est le néant.*’

In 1830 stond aan het hoofd van het Russische rijk een krachtvol gebieder, een kampioen voor het vorstelijk gezag, een Sint Joris, bestemd, om den draak der revolutie te overwinnen. Keizer Nikolaas was toen een groot en machtig vorst in het oog van geheel Europa; hijzelf was van die meening diep doordrongen en geloofde te kunnen beslissen over 's werelds lot; in de laatste jaren van zijne regeering heeft wel die Czaar het beperkte van zijne krachten leeren kennen; maar er is niets onwaarschijnlijks in, dat men hem in 1830 het voornemen toeschreef van door de kracht van zijne wapenen de Bourbons weer op den Franschen troon te plaatsen en het Koninkrijk

der Nederlanden te herstellen. Of nu dat voornemen al dan niet bestaan heeft, blijve daargelaten; maar zeker is het, dat het den Czaar onmogelijk werd, om het uit te voeren. Polen kwam in opstand en om het weer tot onderwerping te brengen werd de inspanning gevorderd van Rusland's uiterste kracht; aan eene inmenging in de Nederlandsche aangelegenheden viel niet meer te denken; en vandaar, dat de rol van Rusland in de Londensche conferentie geheel onbeduidend is gebleven.

Ook Oostenrijk oefende weinig of geen invloed uit op de handelingen der conferentie; het had te veel te doen met eigen zaken, met het in bedwang houden van Italië; bovendien had het geen grooten ijver, om op te treden ter hulp van Koning Willem I; er was te weinig overeenstemming tusschen de inzichten van dien Koning en het Metternichsche regeeringsstelsel.

Van Pruisen - zou men denken - had Noord-Nederland meer bijstand te verwachten; door aanhuwelijking bestond er bloedverwantschap tusschen het huis van Oranje en de Hohenzollerns; inzichten en belangen stemden dikwijls overeen, zoodat Noord-Nederland toen een krachtigen steun zou hebben kunnen vinden in Pruisen, als Pruisen toen eene krachtige Regeering had gehad; - dat was echter niet het geval; die Regeering was zwak, weifelend, wist nooit, wat zij wilde, durfde niet doortastend handelen, liet zich spoedig vrees aanjagen en doemde daardoor een rijk tot onbeduidendheid, dat anders sterk genoeg was, om in Europa's staatkunde eene gewichtige rol te vervullen.

Door dat alles kwam het dus eigenlijk daarop neer, dat bij die Londensche conferentie van 1830 alles afhing van wat Frankrijk en Engeland wilden en deden.

Die twee groote Westersche mogendheden stemden in één punt geheel overeen: beide zagen zonder eenig leedwezen het vaneenscheuren van het Koninkrijk der Nederlanden; dat rijk had voor den handel en de nijverheid van Groot-Britannië een gevaarlijke mededinger kunnen worden; en voor Frankrijk was het rijk der Nederlanden een slagboom, gesteld tegen de krijgszuchtige gezindheid en den veroveringslust van het Fransche volk; de stichting van het Koninkrijk der Nederlanden stond voor de Franschen in te nauw verband met Waterloo. Maar waren Engeland en Frankrijk beide dus tevreden over de afscheuring van België, niet eenstemmig waren hunne meeningen over de vraag, wat er van België moest worden; die meeningen wisselden zelfs in elk dier beide landen af, naar gelang de omstandigheden veranderden of naar gelang andere mannen het beleid van de regeering in handen kregen.

In Frankrijk was Koning Lodewijk Filips wel degelijk een koning, die zich niet hield aan de later uitgevonden spreuk: *le Roi règne, et ne gouverne pas*, maar erop uit was, om mee te regeeren; - toch

liet hij de buitenlandsche staatkunde, ten minste aanvankelijk, veel over aan Talleyrand, die toen in de Londensche Conferentie Frankrijk's stem deed hooren.

Over Talleyrand behoeft niet veel te worden gezegd; hij is te over bekend:

> 'Le mensonge incarné, le parjure vivant,
> Talleyrand - Périgord, Prince de Bénévent',

zong de hekeldichter Barthélémy in die dagen; en het is nog niet bewezen, dat dit strenge oordeel onjuist is geweest. Wat men nog het meest in het voordeel van Talleyrand kan zeggen, is, dat Thiers zijn leerling is geweest; zulk een man te hebben gevormd, is ten minste eene verdienste. Voor het overige is de stuitende onbeschaamdheid moeielijk te verdedigen, waarmede Talleyrand, herhaaldelijk, eer en goede trouw, recht en zedelijkheid heeft bespot en met voeten getreden; men behoeft nog geen strenge zedemeester te worden genoemd, om daarover verontwaardigd te zijn. De groote bekwaamheid van Talleyrand is onloochenbaar; maar de macht, die hij op zijne tijdgenooten uitoefende, had hij grootendeels aan het cynismus te danken, waarmede hij de ondeugden en laagheden van die tijdgenooten als grondslag nam, om daarop zijne staatsplannen te bouwen; adel des gemoeds, geestdrift zijn zaken, die men niet moet zoeken bij Talleyrand; hij kende ze niet; hij bespotte ze; hij kende alleen het slechte van de menschelijke natuur.

Sébastiani was toen Minister van Buitenlandsche zaken in Frankrijk, de uitvoerder van wat Talleyrand beraamde. Sébastiani was een generaal van Napoleon, die zich nog al militairen naam had verworven en als Minister ervan hield, om, van tijd tot tijd, den toon van den grooten Keizer aan te slaan: 'Als Prins Leopold van Saksen-Coburg in België durft komen, dan zullen wij hem met kanonschoten vandaar verdrijven', - zeide bij eens; - een ijdele bluf, en meer niet. Voor het overige was de diplomatieke bekwaamheid van Sébastiani niet bijzonder groot; tenzij men het bekwaamheid wil noemen, om in de diplomatie niets anders te zien dan de kunst van liegen en bedriegen. Tot de liberalen behoorde Sébastiani niet; en hij maakte zich deze nog meer tot vijand, toen hij, in de volksvertegenwoordiging de inneming van Warschau door de Russen berichtende, erbij voegde: *l'ordre règne à Varsovie*; woorden, die in Frankrijk noch vergeven noch vergeten werden.

Nog een Fransch diplomaat, Bresson, toen te Brussel werkzaam, heeft deelgenomen aan de staatkundige handelingen, die toen de vestiging van den Belgischen Staat hebben voorbereid. Bresson heeft later, met de zoogenaamde 'Spaansche huwelijken', die indertijd zooveel kwaad bloed hebben gezet tusschen Frankrijk en Engeland, zich nog al naam gemaakt, naam van bekwaamheid en van dubbelhartigheid tevens.

De staatkunde van Frankrijk ten aanzien van België was, in den eersten tijd na de omwenteling van 1830, van een zoo dubbelzinnigen aard, dat zij meer onwil dan goedgezindheid aanduidde; zij scheen erop uit te zijn, om alles tegen te werken, wat bestendigheid kon geven aan België's staatswezen.

Eerst werd gesproken van eene inlijving van België bij Frankrijk; dat zou misschien aangenamer geweest zijn voor Frankrijk dan voor België; en Lodewijk Filips zou, denkelijk, die inlijving wel gewild hebben, waren er maar geene zwarigheden en gevaren aan verbonden geweest. Maar de inlijving van België bij Frankrijk was eene gewaagde, gevaarlijke handeling: de andere Europeesche mogendheden zouden daarin een streven zien, om de heerschappij van den eersten Napoleon te herstellen; Frankrijk zou dan bedreigd worden met een Europeeschen oorlog, waarbij het, denkelijk, ook Engeland tot vijand zou hebben, althans niet tot bondgenoot. Voor dat gevaar deinsde Koning Lodewijk Filips terug en weigerde dus de inlijving van België bij Frankrijk. Om dezelfde reden weigerde het de Fransche Koning, om een zijner zonen - den Hertog van Nemours - tot Koning van België te laten uitroepen: Europa zou in den zoon niets anders zien dan den onderkoning van den vader.

Maar, wat dan? kon België vragen aan Frankrijk: gij zegt ons, wat gij *niet* wilt; maar zeg ons, wat gij *wel* wilt.

De Republiek? - De naam alleen vervulde Lodewijk Filips met een heiligen afschuw; België, als Republiek, zou in den ban worden gedaan door geheel Europa.

Het koningschap van den Hertog van Leuchtenberg, een zoon van Eugène Beauharnais, den populairen stiefzoon van den grooten Napoleon? - Neen, dat kon ook niet; want dat zou te groote kracht bijzetten aan de Napoleontische partij in Frankrijk. - Die verkiezing van Leuchtenberg kwam zeer ernstig ter sprake in België, en er was veel kans, dat de groote meerderheid in het Nationale Congres daarvoor zou stemmen; om dat gevaar af te wenden, gaf de Fransche Regeering te kennen, dat men Nemours moest kiezen, dat Lodewijk Filips erin toestemmen zou, dat zijn zoon Koning van België werd; toen Nemours werkelijk gekozen werd, werd die toestemming geweigerd en, met eene onbeschaamdheid zonder wederga, de vroeger gedane toezegging geloochend.

Dan, Prins Leopold van Saksen-Coburg Koning over België; - maar die Prins was te nauw verbonden aan Engeland en aan het Engelsche koningshuis; dan zou Frankrijk al zijn invloed in België verliezen. - Prins Leopold kon eene dochter van den Franschen Koning huwen? Lodewijk Filips weigerde dit; later is hij van meening veranderd.

Maar, wat dan?

De Fransche diplomaten stelden de onmogelijkste candidaten voor, om den Belgischen troon te bekleeden: een Beierschen Prins, Otto, die later Koning van Griekenland is geworden, maar in 1831 nog

meer kind was dan man; een der zoons van den Prins van Oranje; den Prins zelf; - allen candidaten, die men wist, dat België niet kon of niet wilde aannemen. - Door dat alles scheen het, alsof Frankrijk de zaken in België in het onzekere, in het verwarde wilde laten, ten einde een voorwendsel te vinden, om dat land te verdeelen; Talleyrand - beweert men - had reeds een ontwerp voor die verdeeling gemaakt: de rechteroever van de Maas aan Pruisen, Vlaanderen en Antwerpen aan Noord-Nederland, het overige aan Frankrijk: - eene navolging van de verdeeling van Polen door de drie Noordsche mogendheden. Dat in het voorjaar van 1831 het voornemen bestaan heeft, om België zoo te behandelen, is, bij een man van Talleyrand's karakter, volstrekt niet onwaarschijnlijk.

De hoofden van de Belgische revolutie deden nog eene wanhopige poging, om La Fayette te bewegen, om de kroon van België aan te nemen met den titel van Groothertog; La Fayette eene *Koninklijke* kroon aan te bieden, dat kwam hun wat al te kras voor; - de Franschman was verstandig genoeg, om het aanbod van de hand te wijzen.

Wil geen vreemdeling ons land regeeren, laat ons dan onder onze eigene landgenooten het hoofd van den Staat zoeken; hij behoeft daarom nog geen *Koning* te heeten; hij kan, aanvankelijk, *Regent* genoemd worden, *Gouverneur-Generaal*, *Ruwaard*; later kan men daarover tot eene beslissing komen en tot eene vaste en blijvende benaming besluiten; het komt er maar vooreerst op aan, dat er een man is, die het oppergezag uitoefent, onder welken naam dan ook.

Maar, *wie* moet die man zijn? - Ja, als die vraag gesteld werd, begonnen de bezwaren; tegen den eenen was *dit* in te brengen, tegen den anderen *dat.*

Allereerst vestigde men het oog op Graaf Felix de Merode; die had veel in zijn voordeel: hij behoorde tot een oud, aanzienlijk geslacht, dat reeds tijdens den opstand tegen Spanje zich gelijkgeacht had met het huis van Oranje en dus naar het koningschap over België kon dingen, zonder zich daardoor schuldig te maken aan bespottelijke aanmatiging; zijn broeder Frederik de Merode was gesneuveld in een gevecht tegen de Hollandsche troepen en was dus een martelaar voor de zaak van de Belgische vrijheid; hijzelf was bekend als een warm voorstander van die zaak - al is het, dat hij, getrouwd met eene Fransche dame, eene Grammont, eene nicht van La Fayette, tot in 1830 bijna altijd in Frankrijk had gewoond; - Felix de Merode had zich dáár aangesloten bij De la Mennais, die toen erop uit was, om het Katholicismus in verbinding te brengen met de vrijheid, - een even onoplosbaar vraagstuk als het vinden van den ‘steen der wijzen’; - maar alleen reeds het feit, dat De Merode zich met die oplossing bezighield, bewees zijne liberale gezindheid en dat hij geen onbeduidend man was.

Ziedaar, wat er kon gezegd worden *voor* de candidatuur van De

Merode voor het koningschap over België; maar *tegen* die candidatuur was nog meer te zeggen: Felix de Merode was hooghartig, grillig en volstrekt ongezind, om naar de pijpen te dansen van wie hij als zijne minderen beschouwde; tot dien prijs wilde hij geen Regent of Koning over België worden; het aanbod, waarmede men zijne eerzucht meende te prikkelen, liet hem koel; hij wees het uit de hoogte van de hand; - de hoofden van de Belgische revolutie zagen spoedig in, dat er met De Merode niets was aan te vangen voor hun doel.

Merode wil niet; laat ons dan eene poging doen bij den Prins De Ligne; dat zal een geschikt Regent, of Koning, zijn voor België.

Ook de Prins De Ligne behoorde tot een oud en aanzienlijk geslacht, dat herhaaldelijk in de Belgische geschiedboeken voorkomt; al is het minder als kampvechters voor het Belgische volk dan als hovelingen en krijgsbevelhebbers van de vorsten, die over België hebben geregeerd. Oude, adellijke familiën, die nauw verbonden waren met het Belgische volk, waren toen schaarsch; geen vreemd feit, als men erop let, dat eeuwenlang Spaansche of Oostenrijksche vorsten over België hadden geregeerd; de hooge adel van dat land had daarom toen het oog meer gevestigd op het buitenland dan op het vaderland; de zonen van dien adel traden in krijgs- en staatsdienst bij Fransche en bij Duitsche vorsten, sloten huwelijken in den vreemde en stelden zeer weinig prijs op hunne eigene nationaliteit. Zelfs na de oprichting van het Koninkrijk der Nederlanden was hierin nog geene groote verandering gekomen; ja, een deel van den hoogen Belgischen adel sloot zich aan bij het nieuwe hof, bij den nieuwen Staat; maar een deel ook hield zich daarvan verwijderd en bleef op zijne kasteelen wonen, verwijderd van het openbare leven; soms kon men op die kasteelen een hoftoon vinden, die herinnerde aan den Franschen adel uit de dagen van Lodewijk XIV en die dichterlijk afstak bij de prozaïsche leefwijze van den nieuweren tijd. Het was niet zeldzaam, dat de leden van dien adel nog onderscheidingen en eereambten aannamen van buitenlandsche vorsten; zoo was, onder anderen, die Prins De Ligne, dien men in 1830 op den Belgischen troon wilde verheffen, Kamerheer bij den Keizer van Oostenrijk; - zeker wel eene eenigszins vreemde waardigheid voor een aanstaand Koning!

Die Prins De Ligne van 1830 had zich bij de zaak van den opstand aangesloten - zelfs met eenigen ophef: er werd verhaald, dat toen er onderhandeld werd over het bezetten van Brussel door de Hollandsche troepen, de Prins op heldhaftigen toon had verklaard, dat die troepen over zijn lijk zouden moeten gaan, wilden zij de stad binnentrekken. Het is misschien wel wat gewaagd, om er een eed op te doen, dat de Prins werkelijk die woorden heeft gesproken tegen den Prins van Oranje en tegen Prins Frederik; maar genoeg, het werd toen verteld; en daar hij het zich liet aanleunen, werd het geloofd en maakte hij zich daardoor populair. Bovendien, men hield van hem: hij was

goedhartig, vriendelijk, gul, niets trotsch; hij gaf handjes aan iedereen, zoowel aan de meest burgerlijke leden van het Gouvernement Provisoire als aan de mannen van hoogen adel zooals hij. Wat wil men meer? 't Is waar, daar waren twijfelaars, die niet overtuigd waren van de uitstekendheid van zijn verstand, van de vastheid van zijn karakter; het was niet zijn grootvader, - zeiden zij - de Prins De Ligne, die tijdens het Weener Congres zoo geschitterd had door zijn geest en vernuft; - maar al was dat zoo, wat dan nog? Men moet niet te veeleischend zijn, zelfs niet bij een aanstaand Regent; en de Koning *Balk,* al is het, dat de kikkers niet heel veel ontzag voor hem hebben, is toch altijd te verkiezen boven Koning *Ooievaar*, die de kikkers opslokt. Dus, den Prins De Ligne het hoogste gezag over België aangeboden: er moet een einde komen aan het voorloopige, aan het onzekere.

Zóó oordeelden drie van de hoofden der Belgische Revolutie: Lebeau, Nothomb - de latere Minister - en Graaf Duval de Beaulieu, een van de aanzienlijkste en vermogendste edelen van Henegouwen. De daad bij het woord voegende, ging dit drietal in den vroegen ochtend van een Februaridag van 1831 op reis naar het kasteel van Beloeil, om dáár den Prins De Ligne over de zaak te spreken; - het had wel wat van ouderlingen, die erop uitgaan, als er een dominee moet worden beroepen; - maar die ouderlingen zijn dan toch altijd nog gemachtigd door een kerkeraad; de drie Belgische heeren van 1831 hadden machtiging van niemand; zij handelden geheel uit zichzelven en wilden het Nationale Congres alleen dán met de zaak moeien, als de Prins zijne toezegging had gegeven, om het hoogste gezag over België aan te nemen, indien het hem werd aangeboden.

Natuurlijk, dat in gewone omstandigheden die handeling van Lebeau en zijne collega's afgekeurd zou moeten worden; maar toen werd zij verontschuldigd, gerechtvaardigd zelfs door den nood der tijden.

Onderweg, te Ath, verneemt de commissie, dat de Prins De Ligne niet op zijn kasteel te Beloeil is, maar zich tijdelijk ophoudt bij een bloedverwant, den Prins De Croy-Solre, op het kasteel te Roeulx.

‘O Jezus, sta ons bij, dat is een mislijck teecken’, zou de commissie misschien hebben gezegd, had zij de *Gijsbreght* gekend; het was een ongunstig feit, dat de Prins De Ligne juist nu gelogeerd was bij een Fransch edelman, die een sterk aanhanger was van de staatkundige beginselen der legitimistische partij; men zou den Prins nu wel te Roeulx vinden, maar mogelijk niet alleen; mogelijk in het bijzijn van den Prins De Croy, die niet gunstig gezind was voor de Belgische revolutionnairen. Misschien zou de Prinses De Ligne ook tegenwoordig zijn bij het onderhoud met den Prins, en ook dàt verminderde de kans van slagen voor de commissie; want de Prinses - van zichzelve eene Gravin De Conflans - behoorde tot de Fransche legitimisten, en het was bekend, dat zij een onbeperkt gezag uitoefende op den

Prins, die de onderdanige dienaar van zijne vrouw was en het niet licht waagde, om eene andere opinie te hebben dan de hare.

Toch wordt de reis voortgezet naar het kasteel van Roeulx, waar men in den namiddag aankomt. Duval gaat vooruit, om den Prins de commissie aan te kondigen en het doel van hare komst; de Prins ontvangt de commissie op de beleefdste en vriendelijkste wijze; hij staat haar dadelijk te woord; maar in de zaal, waar het onderhoud plaats heeft, blijven ook de Prinses De Ligne en de Prins De Croy, als het ware, om te voorkomen, dat door te groote goedheid, of zwakheid, eenige onvoorzichtige toezegging of belofte worde gedaan. De Prins De Ligne hoort het voorstel aan van de commissie en is blijkbaar eenigszins verlegen met de zaak; om tijd te winnen, om zich te bedenken, oppert hij eenige bezwaren, vraagt eenige inlichtingen; de commissie geeft hem die en treedt in meer uitvoerige beschouwingen, maar kan niet tot het einde toe spreken, daar zij plotseling in de rede wordt gevallen door de Prinses, die nu ook deelneemt aan de discussie: op bitsen en heftigen toon zegt zij, dat wat de commissie den Prins voorstelt, niets meer of niets minder is dan het zich verrijken met eens andermans goed; dat zulk een roof te erger zou zijn, omdat de De Lignes in aanzien waren bij het Koninklijke gezin, en dat de commissie geheel verkeerd deed met, uit wanhoop aan de zaak van de Belgische revolutie, den Prins aan te sporen, om zich bij die zaak aan te sluiten. De Prins deed eene poging, om zijne vrouw tot stilzwijgen te bewegen; maar, ja wel, die poging hielp niet veel; slechts zeer kort duurde dat stilzwijgen; spoedig brak de woordenstroom van de dame weer met verdubbelde kracht los: een mondje, met een stroohalm open te krijgen, maar met geen smidshamer weer dicht. Het gesprek nam, al meer en meer, eene onaangename wending; misschien, was de Prins alleen geweest, zou de taal van de commissie hem hebben overreed en zou België een Koning hebben gekregen uit het huis van Aremberg; maar ook zijne vrouw was daar, en deze vorderde, dat de Prins, zonder eenig voorbehoud, een weigerend antwoord zou geven; de gehoorzame echtgenoot, om zijn fatsoen nog wat te bewaren, sprak die weigering niet openlijk uit, maar zeide, dat hij eenig uitstel noodig had, om het gevoelen te leeren kennen van de groote mogendheden; toen de commissie niets wilde weten van dat uitstel, eindigde daarmede het onderhoud en ging men uiteen, juist niet met de meest vriendschappelijke gezindheid.

> ‘Het is, voorwaar, een groot verdriet,
> als 't hennetje kraait, en 't haantje niet.’

Dit rijmpje, uit een prentenboek van mijne kindsheid, was misschien eenigszins toepasselijk op het huishouden van den Prins De Ligne.

Toen, wanhopende, om iets anders te vinden, verkoos het Nationale

Congres tot Regent over België den Baron Surlet de Chokier, ‘met zijn edel gelaat waaruit goedhartigheid sprak en slimheid tevens, met zijn lange hairen *à la Boissy d'Anglas’;* - zoo drukt zich Lebeau uit over dien man (bl. 126). Surlet was inderdaad een man, die de algemeene achting genoot en verdiende; men kon geen kwaad van hem zeggen, hem geene ondeugd ten laste leggen; - maar hij was onbeduidend; en het is niet onwaarschijnlijk, dat hij, zoo niet in verstandhouding heeft gestaan met het huis van Oranje, dan toch Orangistisch gezind was en, uit laakbare zwakheid, oogluikend de woelingen heeft toegelaten, die in het voorjaar van 1831 plaats hadden, om België weer onder het verdreven stamhuis te brengen. - Engeland schijnt niet vreemd te zijn geweest aan die pogingen, om in België eene restauratie te bewerken; dat bracht toen de Engelsche staatkunde mee; - spoedig echter sloeg zij een anderen weg in.

De oorzaken der malaise.

De oorzaken der malaise, door P.W.A. Cort van der Linden. Groningen, bij J.B. Wolters.

Het was een gelukkig denkbeeld van den heer Cort van der Linden, om zijne beschouwingen over de heerschende malaise, volgens zijne verklaring oorspronkelijk voor beperkter kring bestemd, in den vorm eener brochure uit te geven. De geleerde schrijver meent, dat die beschouwingen ‘ook daarbuiten wellicht met belangstelling kunnen worden overwogen’.

Voor ‘wellicht’ aarzel ik niet, ‘ongetwijfeld’ in de plaats te stellen.

Immers, wie is niet verlangend, uit den mond van een deskundige te vernemen, waaraan het toch moet worden toegeschreven, dat de zaken reeds sedert jaren kwijnen, dat vele bronnen van verdiensten daardoor opdrogen, dat de strijd voor het bestaan voor velen steeds moeielijker wordt? En is het niet een der krachtigste middelen tot bestrijding van het kwaad, met de oorzaken, waardoor het werd gesticht, te worden bekendgemaakt, om daarna te trachten, de middelen, die tot beterschap zouden kunnen leiden, op te sporen?

De taak, die de heer Van der Linden zich stelde, blijkt duidelijk uit den titel zijner brochure. Hij toont de verschillende buitensporigheden, waaraan de maatschappij zich uit een economisch oogpunt heeft schuldig gemaakt, en de ziekteverschijnselen, die zich naar aanleiding daarvan bij haar voordoen, aan; of echter een spoedig herstel zal intreden, is eene vraag, die de geleerde schrijver onbeantwoord laat. Dat

moge voor sommigen, die zijne brochure ter hand nemen, juist omdat zij meenden, daarin op die vraag een antwoord te vinden, eene teleurstelling zijn, de groote meerderheid der lezers daarentegen zal er anders over denken en niet het onmogelijke vergen. Want onmogelijk is het, zelfs voor den grootsten econoom, om te voorspellen, wanneer een einde zal komen aan het tijdperk van kwijning op ieder gebied, waarin wij nu reeds zoolang verkeeren en waarvan de nadeelige werking zich overal en in alles maar àl te zeer doet gevoelen.

Weinig vertrouwbaar acht dan ook de schrijver al de groote middelen, die tot verbetering der sociale kwalen worden aangegeven. Met den socialist, die alles van staatszorg, - met den Malthusiaan, die alles van de beperking der procreatie verwacht, gaat hij niet mee.

'Alle materieele vooruitgang' - zegt de schrijver - 'is afhankelijk van de zamenwerking van drie elementen: vermeerdering van het arbeidsvermogen, vermeerdering van het ruilvermogen en vermeerdering van het consumtie-vermogen. Zoodra de harmonische zamenwerking van deze drie factoren ontbreekt, houdt de algemeene vooruitgang op.'

Hapert het thans aan een dezer drie vermogens, dan moet de oorzaak der kwaal volgens den geleerden schrijver in een gebrekkig ruilvermogen gezocht worden, en na te hebben aangetoond het uiterst ingewikkeld verschijnsel, dat zich bij de maatschappelijke ruiling voordoet, worden vier groote bezwaren door hem opgenoemd, die overwonnen moeten worden.

Het zijn: '1o. de behoeften moeten algemeen bekend zijn, evenals de beschikbare middelen om die behoeften te bevredigen; 2o. het moet mogelijk zijn het goed van hem, die het voortbrengt, te verplaatsen naar hem die het noodig heeft: 3o. de verschillende diensten moeten gewaardeerd en de genotmiddelen overeenkomstig die waardeering verdeeld; 4o. er moet gezorgd worden, dat de productie zoo weinig mogelijk stoornis ondervindt, en zoo geregeld mogelijk wordt uitgebreid, en dat dus het arbeidsvermogen, dat niet noodig is voor de consumtie, ter beschikking kan worden gesteld van hem, die er voor de volgende productie het meest nuttig gebruik van maken kan. Om deze moeielijkheden te overwinnen dienen de publiciteitsmiddelen, de transportmiddelen en de ruilmiddelen in engeren zin.'

De eerste acht de schrijver voldoende; op de buitengewone ontwikkeling der tweede wijst hij in zijne brochure herhaaldelijk; nog ééns: het hapert dus aan de ruilmiddelen.

En daarop tot eene meer concrete behandeling van zijn onderwerp overgaande, zegt de schrijver: 'Het ligt voor de hand te denken aan den abnormalen toestand van het muntwezen.'

Hoewel de heer Van der Linden zich reeds uit zijne vroegere geschriften heeft doen kennen als een voorstander van den gouden muntstandaard, tracht hij niet, evenals zulks door vele zijner geestverwanten geschiedt, het verband, dat naar het oordeel der bi-metallisten tus-

schen de heerschende malaise en den abnormalen toestand van het muntwezen bestaat, te ontkennen; integendeel, hij geeft toe, dat op goede gronden kan worden beweerd, ‘dat ons van die zijde gevaren dreigen, zoo groot als de geschiedenis der welvaart slechts hoogst zelden heeft aan te wijzen’, en hij acht het dan ook zeker niet vreemd ‘dat een aantal economisten en daaronder mannen van gezag, de hoofdoorzaak van de bestaande malaise zoeken in de algemeen erkende gebreken der circulatiemiddelen’. Dat zij medewerken tot den betreurden toestand, ligt voor de hand, maar zonder groote overdrijving mag volgens den geleerden schrijver aan den onvoldoenden staat der munt niet die voorrang worden toegekend. En de argumenten, die hij tot staving dier meening aanvoert, zijn:

‘Het zilver speelt in het internationaal verkeer tegenwoordig een ondergeschikte rol, en er zijn verscheidene omstandigheden, die met een belangrijke waardeverandering van het goud niet wel zijn te rijmen. De voornaamste is deze, dat in alle centra van den handel een overvloed van geld tegen een zeer laag disconto beschikbaar is: een toestand die geruimen tijd aanhoudt, zonder tot een verlevendiging van handel en nijverheid te leiden.’

Ik veroorloof mij, tegen die stelling op te komen.

Bij het onderwerp, dat ons thans bezighoudt, d.w.z. bij het onderzoek naar de oorzaken der malaise, heeft men vooral te onderscheiden tusschen de disconto-rente en den rentestand op langen termijn; de eerste, aan veelvuldige fluctuatiën onderhevig, kan tot een buitensporig laag standpunt zinken door tal van omstandigheden, die weinig of geen invloed op den rentestand op langen termijn behoeven uit te oefenen. Niet de disconto-rente maar de rentestand op langen termijn is de thermometer, die aanwijst, op welke voorwaarden de kapitalist zijn kapitaal aan derden in bruikleen wil afstaan. Tot het nagaan van den rentestand op langen termijn kan - althans in normale tijden - de koers der staatsfondsen tot maatstaf dienen. Staan dus 3% Consols te Londen 97 of 3% Fransche rente te Parijs 80 of 4% Pruisische Consols te Berlijn 105, dan is de rentestand in die landen resp. 3, 3¾, 3□ percent, ook al gebeurde het daar in het afgeloopen jaar vaak, dat gelden op korten termijn zelfs à 2% niet te plaatsen waren. Wordt dan ook door een overvloed van geld tegen zeer laag disconto weinig gebaat hij, die spoorwegen wil aanleggen, mijnen wil ontginnen, fabrieken wil oprichten, omdat geld op korten termijn voor hem niet alleen doelloos, doch ten eenen male onverkrijgbaar zou zijn, en is dus een laag disconto volstrekt niet voldoende, om tot een verlevendiging van handel of nijverheid te leiden, evenmin kan ik mij met Professor Van der Linden's zienswijze vereenigen, wanneer dat laag disconto tot bewijs moet dienen, dat het goud geene belangrijke waardeverandering heeft ondergaan.

Ging deze redeneering op, hoe belangrijk zou dan niet in de laatste

maanden van 1884 de waardeverandering van het goud juist wèl moeten geweest zijn. Immers, terwijl het disconto der Bank van Engeland in October 1884 nog 2% stond, was het eene maand later reeds tot 5% gestegen(*).

Doch evenmin uit den stand van het disconto als uit den rentestand in meer algemeenen zin kan het bewijs worden geput, dat het goud al of niet waardeverandering heeft ondergaan. 'The rate of interest', zegt Stuart Mill, 'bears no necessary relation to the quantity or value of the money in circulation'(†).

'Hadden andere oorzaken hare werking niet doen gevoelen' - zoo luidt een verder motief van den geleerden schrijver, om aan te toonen, dat het groote overdrijving is, wanneer beweerd wordt, dat de onvoldoende staat der munt vooral tot den betreurden toestand bijdraagt, - 'wellicht ware de goudschaarschte noodlottig geworden; thans is de depressie in het verkeer van dien aard, dat het peil der beschikbare hoeveelheid gouds steeds hooger staat dan het peil der behoefte.'

Dus, door de depressie in het verkeer is er geene goudschaarschte; ergo, ware er geene depressie in het verkeer, dan ware er wèl goudschaarschte. Is dit de gedachtengang van des Professors betoog, dan kan ik mij volkomen ermede vereenigen. Het is, trouwens, de meening van allen, die den strijd tegen het zilver met spanning gadeslaan en zich angstig afvragen: waar moet het heen, wanneer alle pogingen, om tot een compromis tusschen de mono- en de bi-metallisten te geraken, falen; - wanneer dan het zilver wordt verstooten, ook dáár, waar het tot nog toe als wettig betaalmiddel dienst deed; - wanneer als gevolg daarvan eene nieuwe crisis zal losbarsten, zóó hevig, 'als de geschiedenis der welvaart slechts hoogst zelden heeft aan te wijzen'?

Bamberger, de kampioen voor den gouden standaard in den Duitschen Rijksdag, beweerde in de op 6 Maart door hem gehouden rede tot bestrijding van het voorstel-Von Kardorff(§), - strekkende, om den Rijkskanselier te verzoeken, het initiatief te nemen tot eene wederbijeenroeping der in 1881 afgebroken muntconferentie, - dat 'het Duitsch bi-metallisme steeds van ongeluks-profetiën heeft geleefd; geen Geschäft, dat op ongeluk speculeert, noch dat van den doodgraver noch van den doctor, noch van den glazenmaker, die op de gebroken stukken rekent, is zóózeer als het bi-metallisme op ongeluks-speculatiën ge-

(*) De snel opeenvolgende disconto-verhoogingen, waartoe de Bank van Engeland toen moest overgaan, evenals die der Duitsche Rijksbank in de vorige maand, hadden alleen plaats, om den goudvoorraad dier instellingen te beschermen. Het is bijna uitsluitend om deze reden, dat vooral de Bank van Engeland in de laatste jaren dikwerf tot verhooging van haar disconto moest besluiten.

(†) *Principles of Political Economy*, Book III, Chapter XXIII, § 4.

(§) Het voorstel werd verworpen. Een opmerkelijk verschijnsel was het echter, dat de Regeering zich omtrent de muntquaestie ten principale niet uitliet. Alleen voerde een Regeerings-commissaris het woord, om aan te toonen, dat het bedrag aan Duitsch goud, dat in den loop der jaren geëxporteerd of versmolten is, veel geringer is, dan door de bimetallisten wordt beweerd.

baseerd.' (De weinig vleiende bewoordingen, waarin de Rijksdag-afgevaardigde zich in dit citaat over de doctoren uitliet, laat ik geheel voor zijne rekening.) En in den verderen loop zijner rede toont Bamberger dan aan, dat de voorspellingen der bi-metallisten zich nog altijd niet verwezenlijkt hebben. Naar mijne bescheiden meening valt op deze wijze van redeneeren veel af te dingen. Wat toch is het geval?

De voorstanders van den dubbelen standaard zijn van oordeel, dat de aanwezige goudvoorraad en de jaarlijksche productie niet voldoende zullen blijken voor de behoeften, wanneer de landen der Latijnsche Munt-unie en de Vereenigde Staten van Noord-Amerika mochten besluiten, het zilver niet langer naast het goud als wettig betaalmiddel te handhaven. Zou het zilver door Frankrijk, het voornaamste land der Latijnsche Unie, en door de Vereenigde Staten prijsgegeven worden en ten gevolge daarvan eene zilver-ontmunting van ettelijke milliarden plaats hebben, dàn vreezen de bi-metallisten voor eene crisis, zoo hevig, als men zich die maar denken kan, eene vrees, die zelfs door een man als Goschen - geen onvoorwaardelijk voorstander van het zilver - ten volle wordt gedeeld. Intusschen is tot heden nog geene wijziging in de muntpolitiek der genoemde landen gekomen. Frankrijk zoowel als de andere landen der Unie handhaven nog steeds den étalon boiteux en Amerika gaat overeenkomstig de Bland-bill voort met het aanmunten van zilveren dollars tot een bedrag van 2 millioen Doll. per maand.

Daar de gewichtige gebeurtenissen, die de bi-metallisten voor het uitbreken eener crisis vrees doen koesteren, dus nog niet plaats hadden en natuurlijk oorzaken aan gevolgen moeten voorafgaan, zoo is het voorbarig, de zilvermannen van overdreven pessimisme te beschuldigen. Eene andere vraag is het, of het van de voorstanders van het goud juist gezien is, om het verband, dat naar mijne overtuiging bestaat tusschen den abnormalen toestand van het muntwezen en het tijdperk van ongekende malaise, waarin wij verkeeren, te willen ignoreeren. Bamberger althans wil van dat verband niets weten: 'Hadden de bi-metallisten recht,' zeide hij in zijne rede van 6 Maart, 'dat de daling van den zilverkoers aan de daling der prijzen schuld heeft, dan moest die prijsvermindering binnen de grenzen der zilverfluctuatiën tusschen 15 en 20% gebleven zijn. De suiker echter is b.v. in prijs veel sterker gedaald.'

Dit voorbeeld acht ik niet gelukkig gekozen. Zoolang het zilver nog in vele landen als wettig betaalmiddel wordt gebezigd; zoolang ieder jaar een groot deel der zilverproductie nog in muntstukken wordt hervormd; zoolang dus het zilver tot twee doeleinden, èn als deel van den geldsomloop, èn als gewoon handelsartikel, gebruikt wordt: kan de prijs van dat metaal niet even sterk fluctueeren als die van suiker of welk ander product ook, dat alléén als verbruiksartikel en dus niet evenals het zilver tot nog toe een tweeledigen dienst doet.

Onjuist acht ik bovendien Bamberger's stelling, omdat hij het doet

voorkomen, alsof de bi-metallisten als eenige beweegreden voor den kwijnenden toestand van den handel de zilverdepreciatie aanvoeren, terwijl toch zelfs de meest verstokte onder hen zóóver niet gaat en alleen tracht aan te toonen, dat één der ziekteverschijnselen, die zich in den handel in 't algemeen voordoen, de tegenwoordige abnormale toestand van het muntwezen is.

In dien geest liet zich nog onlangs een der Directeurs der Kamer van Koophandel te Manchester, de heer Robert Barclay, uit.

Naar aanleiding der jaarlijksche meeting dier instelling, welke op 4 Februari jl. plaats had en waar natuurlijk de gedrukte toestand van den handel the topic of the day was, schreef Barclay denzelfden avond over dat onderwerp een belangrijken brief in den *Manchester Guardian.* Ook hij noemt daarin de depreciatie van het zilver één der oorzaken der malaise; ook hij meent, dat er verband bestaat tusschen de daling der prijzen en de appreciatie van het goud en dat onder anderen dááraan is toe te schrijven de achteruitgang van Engeland's handel, in 't bijzonder met die landen, waar de zilveren standaard van kracht is.

De schrijver maakt o.a. de volgende opmerkingen:

'In vroegere tijden had de koopman op den standaard niet te letten en kon hij aan zijn ondernemingsgeest den vrijen teugel laten, zoowel in landen met den zilveren als met den gouden standaard, omdat een vaste verhouding tusschen de beide metalen altijd gehandhaafd werd. Nu echter is de quaestie van het gevaar voor het zilver altijd eene, waarmede de koopman rekening heeft te houden; en bij al zijn ondernemingen moet thans altijd in de eerste plaats op dàt gevaar gelet worden. Vroeger werd lang crediet gegeven aan Oostersche landen, maar thans is dat alles zeer ingekrompen, juist omdat de koopman te zeer te waken heeft tegen de fluctuatie der wisselkoersen.'

Let men nu op den voortdurenden achteruitgang van Engeland's uitvoerhandel, dan mag inderdaad worden aangenomen, dat het gevaar, waarop Barclay wijst, voor een deel aan dien achteruitgang schuld heeft. Immers, tal van handels-operatiën, die vroeger zelfs met geringe winst konden worden ondernomen, moeten thans ongedaan blijven, omdat dikwerf de winst niet in redelijke verhouding staat tot het gevaar, dat uit wisselverlies als een gevolg der groote fluctuatie in den zilverprijs kan voortspruiten. Loodzwaar drukt ook de toestand van het muntwezen op de ontwikkeling van handel en industrie in het land, dat uit een commerciëel oogpunt na Engeland de belangrijkste rol in de wereld vervult: in de Vereenigde Staten van Noord-Amerika.

Ook al werd onlangs een voorstel tot staking der verdere zilveraanmunting door den Senaat verworpen, er zijn maar weinigen, die aan de Bland-bill nog een lang leven durven voorspellen, en zulks vooral niet, wanneer de pogingen, die in Europa gedaan worden, om het zilver in zijne waarde te herstellen, zullen blijken ijdel te zijn. De Amerikaansche

schatkist is zóózeer met zilveren dollars overvuld, dat tot berging daarvan nieuwe bewaarplaatsen zullen moeten worden opgericht!

Men weet, dat President Cleveland, óók al heeft hij in de rede, door hem bij de aanvaarding van zijn ambt gehouden, nog geene kleur bekend, gezonde beginselen ten opzichte van het muntwezen is toegedaan. Van hem dus kan niet worden verwacht, dat hij de avontuurlijke politiek, die onder de afgevaardigden van het westen der Vereenigde Staten de meeste voorstanders vindt, zal steunen. Verder weet men, dat ook in de Amerikaansche pers voortdurend talrijke en invloedrijke stemmen zich doen hooren, die steeds erop wijzen, dat niet tot in eeuwigheid kan worden voortgegaan met het aanmunten van niet volwaardige zilverdollars, waarvan het leeuwendeel in de kelders der schatkist verzeild raakt met weinig vooruitzicht, om weder het daglicht te aanschouwen.

Zelfs *The Economist*, het hoofdorgaan der mono-metallisten in ons werelddeel, schreef nog kortelings (in haar nummer van 7 Maart):

'De schorsing of intrekking der wet op de zilveraanmunting is echter slechts eene quaestie van tijd, want de Amerikanen zijn veel te practisch, om de werking van zulk een pernicieuzen maatregel lang te verdragen, nu de slechte resultaten helder aan het licht komen.'

Heeft intrekking van genoemde wet plaats en treedt dus de Amerikaansche schatkist niet meer als koopster van jaarlijks ongeveer *f* 60 millioen zilver op, dan zal de aanvoer op de zilvermarkt zich sterk vermeerderen en verdere waardevermindering van het metaal met rassche schreden intreden. En het is juist door de onzekerheid, waarin men omtrent den levensduur der Bland-bill verkeert, dat de handel ten hoogste wordt benadeeld. Op dezen toch oefent niets grooter druk uit dan onzekerheid. Dat zal een ieder, die op handelsgebied geen vreemdeling is, toegeven. Dreigt er bij voorbeeld een oorlog, dan vallen de prijzen meestal het laagst, voordat die verklaard is; en is eenmaal de strijd uitgebroken, dan volgt alras koersherstel, omdat men denkt: waar eenmaal een begin is, is ook een einde. Niets werkt echter noodlottiger op het handelsverkeer dan het 'Hangen und Bangen in schwebender Pein'.

Dit is ten opzichte van het muntwezen thans zóózeer het geval, dat menigeen den wensch uitspreekt: mocht in 's Hemels naam de oorlog tegen het zilver maar hoe eer hoe liever uitbreken, indien het tegenwoordig tijdperk van wapenstilstand toch niet tot eene vredelievende oplossing kan leiden.

In hoeverre die gespannen toestand tot de malaise bijdraagt, daarover kan men van meening verschillen; Prof. Van der Linden moge den invloed geringer achten dan menig ander: in ieder geval is het mij aangenaam, uit zijn geschrift te mogen afleiden, dat ook naar zijn oordeel de gebreken in de circulatiemiddelen tot den betreurden toestand medewerken.

Van veel meer gewicht acht echter de geleerde schrijver ter waardeering

der tegenwoordige omstandigheden de stoornis in de geregelde kapitaalvorming. Hij gaat na, hoe deze in gewone tijden plaats heeft en welke omstandigheden daartoe bevorderlijk zijn, om daarna te wijzen op verschillende feiten, welke kapitaalvorming kunnen belemmeren. De geleerde schrijver doet daarbij uitkomen, dat de reactie, die zich na de buitengewone uitbreiding van den handel en de industrie thans doet gevoelen, ten deele het gevolg is van groote werkzaamheid op het gebied der transportmiddelen.

'Hun uitbreiding en verbetering mogen noodzakelijk en gewenscht zijn, doch te snelle ontwikkeling', meent de schrijver, 'levert eigenaardige gevaren op.' Met levendige kleuren schetst hij de koortsachtige overspanning, die dan waar te nemen valt, wanneer door allerlei groote ondernemingen, die op touw worden gezet, de vraag naar arbeiders voor den aanleg van spoorwegen, enz. sterk toeneemt en de prijzen van alle grondstoffen sterk rijzen; totdat eindelijk de groote werken langzamerhand voltooid raken en op overspanning apathie volgt.

Tot kalmte gekomen, gaat men na, of alles, wat, dank zij de lichtgeloovigheid der menigte, is tot stand gebracht, wel voldoende levenskracht bezit, en maar al te vaak komt men dan tot de treurigste conclusiën; de kapitalist, na een tijdperk van brooddronkenheid geheel ontnuchterd en door schade wijs geworden, trekt zich terug; een wantrouwen, misschien even overdreven als het vertrouwen van vroeger, maakt zich van een ieder meester; geld voor nieuwe ondernemingen is niet meer te vinden, en - wij bevinden ons op den weg van reactie en malaise, waaruit wij nu reeds zoolang, maar nog altijd tevergeefs, streven, op beter spoor te geraken.

Tot een belangrijk gedeelte van Prof. Van der Linden's brochure zijn wij thans genaderd.

Het is, waar de geleerde schrijver behandelt het tijdperk van buitengewone ontwikkeling en van grooten ondernemingsgeest, dat na den oorlog van 1870 een aanvang nam en reeds spoedig daarop tot eene crisis leidde, waarvan de naweeën nog altijd gevoeld worden. Men herinnert zich de vredesvoorwaarden, door Bismarck te Frankfort gesteld. Vijf milliarden oorlogsschatting moesten door Frankrijk aan het zegevierend Duitschland worden betaald. Het was een ongehoord cijfer, een buitensporige eisch, aan een uitgeputten vijand gesteld, en moest Frankrijk's financieelen ondergang ten gevolge hebben; - deze meening hoorde men wijd en zijd verkondigen en weinigen durfden in 1871 voorspellen, dat enkele jaren later en ondanks volledige afbetaling der milliarden nog vóór de vastgestelde termijnen Frankrijk's staatskrediet hooger zou aangeschreven staan dan ooit te voren.

Wat zag men daarentegen in Duitschland gebeuren? Eene verplaatsing van kapitaal op zulk eene reusachtige schaal, als in 1871 geschiedde, kon niet zonder schokken gepaard gaan. Men verkeerde in Duitschland eenigszins in den toestand van iemand, die het vroeger niet te

breed had en plotseling een grooten prijs uit de loterij trekt: men ging aanstonds tot buitensporigheid over. En zóózeer was dat bij onze Oostelijke naburen het geval, dat van de voordeelen van den goudregen heel wat verloren ging en zelfs in het verrijkte Duitschland sedert het jaar 1874 de crisis niet minder hevig woedde dan in andere landen van Europa.

De aanzienlijke kapitalen, die door aflossing van staatsleeningen in Duitschland, dank zij den milliarden, loskwamen, moesten op andere wijze geplaatst worden en bij die plaatsing ging men niet altijd met de noodige zorgvuldigheid te werk. Voor de meest gewaagde ondernemingen kostte het maar weinig moeite, om geld te vinden; de aandeelen-maatschappijen verrezen als paddestoelen uit den grond; zelfs gewone winkelzaken werden in 'Actien-Gesellschaften' gemetamorphoseerd en daar vele der nieuwe ondernemingen aanvankelijk op goede bedrijfsresultaten hadden te wijzen, kende de speculatie-woede weldra geene grenzen meer. Een ieder kocht aandeelen in particuliere zaken, daartoe gedreven door de zucht, om van weinig kapitaal grove rente te trekken. Die zucht was al spoedig in alle klassen der maatschappij doorgedrongen, en men was daarbij zoo lichtzinnig, om hoogst onzekere baten als vaste baten te gaan beschouwen en de levenswijze daarnaar te regelen. Dat alles, maar ook de vermeerdering der circulatiemiddelen ten gevolge der in Duitschland ingevoerde munthervorming, deed de prijzen krachtig stijgen, hetgeen door tal van belangwekkende voorbeelden in Professor Van der Linden's brochure wordt aangetoond.

De verschijnselen, die zich in Duitschland voordeden, werkten aanstekelijk op andere landen. Overal heerschte opgewektheid, doch ook overal overspanning; overal lust, om geld aan nieuwe ondernemingen toe te vertrouwen, doch ook overal dezelfde luchthartigheid. Van dien tijd dagteekent de ontzaglijke uitbreiding van het Amerikaansche spoorwegnet.

De daarvoor benoodigde kapitalen konden alweder voor een groot bedrag in Europa verkregen worden. Amerikaansche staatsfondsen hadden toen den parikoers bereikt; men achtte ze niet meer voor verdere prijsontwikkeling van beteekenis vatbaar; millioenen daarvan werden met aanzienlijke winst gerealiseerd, en een daardoor zeer dankbaar gestemd publiek vond men vooral in ons land en in Engeland maar al te zeer geneigd, de losgekomen kapitalen opnieuw aan de Unie, thans niet aan den Staat, doch aan daar bestaande - ja, veelal aan nog op te richten - spoorwegmaatschappijen toe te vertrouwen.

In die tijden van banken en spoorweg-Schwindel was men maar weinig indachtig aan den soliden Engelschen stelregel: 'Wilt ge goed eten, koop dan Spanjaarden - of andere soortgelijke fondsen, die 7 of meer percenten afwerpen, - maar wilt ge goed slapen, koop dan Consols.' Men scheen toen echter meer op een goed maal dan op eene goede nachtrust gesteld te zijn, want, zooals ik reeds opmerkte, de specu-

latiewoede in alle beschaafde landen der wereld kende geene grenzen meer.

Natuurlijk kon het kaartenhuis niet lang staande blijven. Reeds in Mei 1873 brak de crisis het eerst te Weenen los; daarna deed ze haar intocht te Berlijn, om vervolgens in Amerika geducht huis te houden en daardoor ook aan ons land, waar Amerikaansche spoorwegwaarden eene buitengewone populariteit hadden verworven, hevige slagen toe te brengen.

Raadpleegt men Professor Van der Linden's brochure, dan kan men nagaan, wat ontzaglijke werliezen overal tusschen de jaren 1873 en 1875 moeten zijn geleden, en dan blijkt tevens uit zijne statistische opgaven, in welke mate wantrouwen in de plaats van blind vertrouwen was getreden.

Jaren waren noodig, om de toen toegebrachte wonden te heelen.

In 1879 ontdekt echter de geleerde schrijver weder lichtpunten.

Naar zijne meening waren handel en nijverheid toen in meer normalen toestand gekomen; een tweede lichtpunt noemt hij den overvloed van voedingsmiddelen, een derde de voortdurende uitbreiding van spoorwegen, telegrafen en stoombooten. En is de particuliere ondernemingsgeest ook nog gedrukt, dan ziet men verschillende Gouvernementen van Europa zelf de handen aan het werk slaan tot verdere voltooiing van spoorwegnetten, of ziet men de Staten vele spoorweglijnen zelf in exploitatie nemen of aan uitbreiding of vernieuwing van materiaal veel ten koste leggen. Ook in Amerika komt in de tweede helft van 1879 neiging tot beterschap.

Inderdaad getuigen de jaren 1880 tot 1883 weder van krachtige ontwikkeling op elk gebied. Duizenden kilometers spoorwegen worden weder aangelegd, ontelbare schepen gebouwd; de ijzerproductie neemt sterk toe. De hoop echter, die men meende te mogen koesteren, dat door dat alles de prijzen zouden verbeteren, ruimere verdiensten het loon van den arbeid zouden worden en de algemeene welvaart, na langdurige malaise, weder krachtig zou toenemen, wil zich nog maar altijd niet verwezenlijken. De verbetering, die in den economischen toestand, nadat eene crisis heeft uitgewoed, gewoonlijk valt waar te nemen, schijnt niet te kunnen intreden; op reactie wil ditmaal geene actie volgen en de vraag, of er spoedig eene gunstige verandering zal komen, durft geen economist met eenige zekerheid beantwoorden.

In geen geval wil de Groningsche Hoogleeraar toegeven, dat de voortdurende aanwas van bevolking eene der oorzaken kan zijn van de malaise. En wanneer men let op de ontzaglijke toename der productie op bijna ieder gebied, dan zou men haast geneigd zijn, evenals de geleerde schrijver den draak te steken met de leer van Malthus.

Mij komt het echter voor, dat des schrijvers oordeel alléén dan juist ware, indien de productie en de daartoe benoodigde werkkrachten steeds gelijken tred hadden gehouden. Maar niets is minder het geval. Thans

verricht één machine, waaraan een paar man werkzaam zijn, in denzelfden tijd het werk, waarvoor vroeger 25, misschien 50 werklieden noodig waren.

Er wordt dus oneindig meer geproduceerd, doch zonder dat daartoe meer 'handen' noodig zijn. Het is de wetenschap, die aan de productie is te hulp gekomen. Het is aan de wetenschap te danken, dat - om een enkel voorbeeld te noemen - het suikergehalte, dat uit den beetwortel verkregen wordt, in weinige jaren van 9 tot 16% opgevoerd is; - met andere woorden: de wetenschap heeft er schuld aan, dat er overproductie van suiker is. Het is aan de wetenschap toe te schrijven, dat bij voorbeeld in België, ondanks vermindering van het aantal fabrieken en mijnen in exploitatie, hare productie aanzienlijk is toegenomen. In een artikel, voorkomende in de *Revue de Belgique*, van Februari, getiteld: 'La crise économique', geschreven door Ernest van Elewijck, wordt zulks door cijfers aangetoond, die 'suffisent à démontrer que la tendance économique est à la concentration de la production dans des organismes moins nombreux mais plus puissants.'

En op ieder gebied der industrie is de machine doorgedrongen, verleent zij aan de productie haar machtigen steun.

Zoo zag ik onlangs in eene linieerfabriek eene machine van Brissard uit Parijs. Twee man zijn daaraan werkzaam en 60 riem papier komen per dag van tien uur op onberispelijke wijze gelinieerd uit die machine te voorschijn. De eigenaar deelde mij mede, dat nog slechts weinige jaren geleden hij en de meesten zijner vakgenooten voor hetzelfde doel eene Amerikaansche machine gebruikten, waaraan eveneens twee man werkzaam waren, doch waarmede slechts 18 riem papier per dag konden gelinieerd worden. En zoo gaat het in elken tak van industrie: overal wordt met minder handen meer geproduceerd; de voortdurende aanwas van bevolking kan dus niet anders dan schadelijk op de economische toestanden werken.

Beschouwen wij thans de quaestie, of aanwas van bevolking bij een onderzoek naar de oorzaken der malaise buiten rekening moet blijven, van een ander standpunt. Wat zien wij in ons werelddeel gebeuren? Jaarlijks begeeft zich een aantal zijner bewoners, in de laatste tijden gemiddeld 500,000 per jaar, naar Amerika, in de hoop, dat de struggle for life hun daar lichter zal vallen dan in het land, dat zij - zeker niet voor hun pleizier - verlaten.

Nu beweerde Bismarck wel onlangs in den Rijksdag, dat het feit, dat jaarlijks ca. 200,000 Duitschers hun land verlaten, volstrekt niet getuigt van verminderde welvaart; dat veeleer het tegenovergestelde het geval is, daar toch iedere emigrant minstens het bedrag aan geld, dat hij voor den overtocht noodig heeft, moet hebben overgegaard: doch met allen eerbied voor den staatsman komt mij deze argumenteering van den staathuishoudkundige te zwak voor, om er lang bij stil

te staan. Alléén kan ik niet nalaten, erop te wijzen, en dat wel geheel afgescheiden van zijne economische ketterij, dat Bismarck al een zeer geringen dunk schijnt te koesteren van het nationaliteitsgevoel zijner landgenooten, wanneer hij het een blijk van toenemende welvaart gelieft te noemen, dat zoovelen hunner onmiddellijk het land verlaten, zoodra zij zich daartoe maar even in staat gevoelen! Of is de spreuk: 'De liefde tot zijn land is ieder aangeboren', in Duitschland onbekend? Dat kan ik toch niet aannemen. Wanneer dan ook zoovele Germanen door vertrek naar elders trachten hunne positie te verbeteren, dan ligt de onderstelling voor de hand, dat ondanks toenemende productie, doch juist omdat - zooals ik trachtte aan te toonen - tot het verwerken der grondstoffen naar verhouding minder handen noodig zijn, de voldoende middelen van bestaan voor velen niet aanwezig zijn. En misschien laat zich juist dáárdoor wel verklaren het krachtig streven der Duitschers, om in het bezit van koloniën te komen; een streven, dat bij de Duitsche Regeering zulk een warmen steun vindt. Deze toch schijnt in te zien, dat de vele Duitschers, die, wanneer men het zoo noemen wil, door overmatige welvaart expatrieeren, ophouden Duitschers te zijn, wanneer zij eenmaal in de Vereenigde Staten gevestigd zijn, doch daarentegen voor hun land niet geheel verloren gaan, wanneer zij zich in eene Duitsche kolonie neerzetten en met het moederland in directe betrekking blijven.

Vergelijk ik overigens de optimistische denkbeelden omtrent den invloed van aanwas van bevolking, die de heer Van der Linden verkondigt, met de tegenovergestelde meening, die zijn Amsterdamsche ex-collega, de heer Pierson, te dien opzichte is toegedaan en door dezen in zijn onschatbaar werk(*), waarvan het eerste deel onlangs het licht zag, zoo helder wordt uiteengezet, dan schaar ik mij uit volle overtuiging aan de zijde van den nieuwen Bank-President.

Van staatsbemoeiing als geneesmiddel voor den ziektetoestand, waarin de maatschappij verkeert, wil de schrijver van *De oorzaken der malaise* niets weten. Mij dunkt, volkomen te recht. Vooral in tijden van crisis wil men maar al te vaak den Staat verplichtingen opleggen, die door hem niet kunnen, ja, niet mogen worden vervuld. Men stelt zich dan den Staat liefst als een gewoon kapitalist voor, die de vrije beschikking over millioenen heeft, om daarmede ad libitum hulp te verleenen aan een ieder, die zulks maar verlangt. Zoo hoorde men nog onlangs bij het uitbreken der Indische crisis, toen twee groote bankinstellingen op het punt stonden, hare betalingen te moeten staken, vooral in onze handelssteden vrij algemeen de stelling verkondigen: 'De Staat moet tusschen beiden komen; de staat moet hulp verleenen.' Zulk een eisch ware te rechtvaardigen, wanneer eene crisis het gevolg is van oorlog, hongersnood of andere gebeurtenissen, die door den gewonen sterveling niet konden worden voorkomen en hem, zonder dat hij het minst

(*) *Leerboek der Staathuishoudkunde*, Hoofdstuk VI, § 3.

schuld daaraan heeft, aanzienlijke nadeelen in zijn bedrijf berokkenen. Ook zou het door niemand afgekeurd worden, wanneer de Staat den suikerfabrikant in Indië in de moeilijke omstandigheden, waarin hij niet door eigen toedoen verkeert, door gepaste middelen zooveel mogelijk tracht te steunen; dat echter die steun zich had moeten uitstrekken tot de bankinstellingen, voor wier instorting zooveel vrees bestond, heb ik nooit kunnen inzien. Had uitsluitend de daling der suikerprijzen haar aan den rand des afgronds gebracht en had overigens het financieel beheer der Indische Banken in geen enkel opzicht te wenschen overgelaten, dan waren er misschien voor den Staat gronden geweest, om haar val te voorkomen.

De feiten hebben evenwel voldoende aan het licht gebracht, dat het niet alléén door de suiker is, dat de aandeelhouders in Indische bankinstellingen zulke bittere ervaringen moesten opdoen! Ik wil te dezer plaatse niet verder over dit onderwerp uitweiden, daar het niet in direct verband staat tot het werk, dat mij deze beschouwing in de pen gaf en waaromtrent ik mij ten slotte nog één opmerking wensch te veroorloven. Zij is deze. Het heeft mij verwonderd, dat Professor Van der Linden in zijne lezenswaardige brochure een onderwerp geheel onaangeroerd liet, dat bij een onderzoek naar de oorzaken der malaise niet verdient geïgnoreerd te worden, en wel: den strijd, die in vele Staten van Europa, helaas! met al te veel succes tegen het vrijhandelsstelsel wordt gevoerd. De geleerde schrijver heeft ons gewezen op de ontzaglijke toename der productie, welke bijna op ieder gebied valt waar te nemen; wanneer nu in zulk een tijdperk - een Fransch economist noemt het een tijdperk van ‘crise d'abondance’ - de consumtie wordt belemmerd door de heffing van invoerrechten, door het zoogenaamd beschermen der binnenlandsche industrie, moet men dan niet de vrees koesteren, dat misschien ondanks tijdelijke en kunstmatige prijsverheffingen, welke van die bescherming het gevolg kunnen zijn, de malaise nog lang zal kunnen voortduren?

'*s-Hage,* 10 April 1885.

H. DE JONG.

Letterkunde.

Een Nederlandsch gedicht in Noord-Amerika.

In een Nederlandschen Spiegel des Tijds worde plaats gevonden voor een beeld van eigen bodem, ontleend aan de dagen van Hollands grootheid, doch thands ons uit een ander werelddeel teruggekaatst door eenen, die zijn afkomst in eere hield.

Slechts weinigen uit de dunnende gelederen dergenen, die de lagere school doorliepen vóór de Wet van 1857, zullen zich Tollens' ‘Tafereel der overwintering op Nova Zembla’ n i e t herinneren. Is die ‘oefening voor aanvangers in 't kunstmatig lezen’ ook nà dat jaar als zoodanig gehandhaafd, te grooter zal 't getal zijn van hen, die geenszins onbekend bleven met dat gedicht.

Oók van zijn.... vereerders?

De roem van den rotterdammer bard is - zeggen sommigen - gaan tanen van den oogenblik, waarin zijn standbeeld in (of bij?) zijn geboortestad verrees.

Daarvoor kan reden zijn, ook buiten de mindere ingenomenheid met poëterije gelegen, - waarvan dit geslacht in deze gewesten beschuldigd wordt. Een echte hollander der eerste helft van de negentiende eeuw, en uit den middenstand, wist die dichter snaren te doen trillen, welker gezang ruimschoots weêrklank vond in 't gemoed van den tijd- en landgenoot. Maar een latere teelt is wel wat ontgroeid aan zijn huiselijke tafreeltjens; zijn vaderlandsche herinneringen - niet, omdat ze ‘vaderlandsch’ zijn, maar om zekeren tint, daarover verspreid; - zijn, om ze niet ‘burgermanachtig’ te noemen, dan toch tamelijk gelijkvloersche, conventioneele levens- en wereldbeschouwing, zoo sterk sprekend uit zijn ‘Gevels van de huizen’ e.t.q.; zijn wat ouderwetsche waardeering van of uit de hoogte neêrzien op dichterlijke voortbrengselen van vreemden bodem, gelijk die bijv. blijkt uit het historisch geworden ‘perel uit den slijkpoel van Béranger’. Het alle loochening tartende zangerige van den vorm heeft het werkelijk onbeteekenende des inhouds van tal zijner zangen allerminst kunnen redden. Misschien geen stof tot treuren! Het Nederland van den avond dezer eeuw heeft behoefte aan iets meer gespierds dan de wiegeliederen, die de kinderen van haar uchtend

streelden. Onze tijd is er niet naar, om zich zoetjens te laten schommelen op stroomen zelfs van onmiskenbare melody, doch in de dienst gesteld van een opvatting der dingen, welke niet meer die van talrijke nadenkenden is.

Toch h a d Tollens, voor zijne dagen, groote verdiensten. Toch i s er, onder 'tgeen hij zich tot monumentum aere perennius schiep, wat èn waardig mag heeten, zijn naam lang in eervolle herinnering te bewaren, èn dit ook hoogstwaarschijnlijk z a l doen.

Daartoe behoort, niettegenstaande eigenaartige zwakheden, zonder twijfel het in den aanhef van dit opstel vermelde gedicht. Zóó althands is het mannen voorgekomen van dietsche afkomst, die, schoon ze een ruimer land zochten en vonden, noch vreemd aan, noch koud voor de schoone herinneringen zijn geworden der bakermat van hun stam.

Vóór mij ligt - vriendelijke gaaf van Neêrlands Consul te New-York, den heer J.R. Planten, - een keurig exemplaar van het uit verdiende dagbladartikelen alreeds zeer zeker velen bekende boeksken: ‘The Hollanders in Nova Zembla (1596-1597). An arctic poem, translated, from the dutch of Hendrik Tollens, by Daniel van Pelt. A.M. With a preface and an historical introduction by Samuel Richard van Campen F.R.G.S. etc.’, uitgegeven door G.P. Putnam's sons te New-York en London.

Op prachtig papier - ‘oudhollandsch’ zou men vroeger met rechtmatigen trots hebben kunnen zeggen - en met een fraaije letter gedrukt, in een keurig eenvoudigen, slechts niet gemakkelijk genoeg openvallenden band gedost en versierd met een prentjen, ontleend aan het reisverhaal van Gherijt de Veer, is dat werk een lust der oogen. Maar zijn eigenlijke waarde ontleent het aan iets meer, iets hoogers dan dit vriendelijke u i t e r l i j k . Om zijn i n h o u d het meest is het waardig geroemd te worden. ‘Om zijn inhoud’, in den r u i m s t e n zin genomen, en de echte piëteit, daaraan gewijd.

Immers, valt er veel, en zéér veel, goeds te zeggen aangaande de vertaling zelve, geen mindere lof behoort te worden toegezwaaid zoo aan hetgeen tot inleiding dient als aan de opmerkingen en aanteekeningen ten slotte.

Die inleiding splitst zich in drie deelen: 2°. des ‘Translator's note’, en 3°. ‘Historical introduction’, beiden voorafgegaan door 1°. ‘Preface to the translation’.

Laatstgenoemde geeft een geboortegeschiedenis des werks, doch eene, waaruit, reeds op zijn drempel, de weldadige gloed van warme ingenomenheid den lezer tegemoet straalt. De heer van Campen was zóó betooverd door Tollens' epopee, dat hij, sinds 1876, pogingen aanwendde, om een begaafd man te London over te halen tot de vertolking daarvan. Tóén - in dit opzicht, na ijdele hoop, teleurgesteld - moest hij er zich toe bepalen, in de voorrede van zijn ‘The Dutch in the Arctic Seas’, London, 1878, p. XXXIV, den wensch te ontboezemen,

‘that some poet, with the daring requisite to attempt the translation of this c h e f d ' o e u v r e of Dutch poesy, and possessing something of my own enthusiasm for Holland, would yet place at my disposal an English version of it, in order that it might find a place in our language as a further contribution to this subject’. Zóó warm een vereering doet reeds op zichzelf begrijpen, dat die eerste stappen, schoon met onvruchtbaarheid geslagen, niet de laatste konden zijn. Tot bij geen mindere zelfs dan Longfellow deed deze ‘enthusiast for Holland’ moeite. Maar of hij de aangenaamste indrukken meêdroeg van zijn ontmoeting met dien voortreffelijken man en of door dezen mede het wenschelijke eener vertaling werd toegegeven: ook dáár mocht van Campen zijn doel niet bereiken. Doch de werkelijk geloovigen haasten niet, en, zooals hij zelf opmerkt: alles komt te zijner tijd tot hen, die weten verstandig geduldig te zijn. Terwijl hij werkzaam bleef voor zijn oogmerk, ‘a young university graduate, reared on American soil, but whose birthplace was Holland, and whose “enthusiasm” for his native land is, naturally, not less ardent than my inherited love, was employing his vacation periods in translating this Dutch masterpiece, and pluming the wings of his youthfull muse in the endeavor, attracted thereto by the thrilling interest of the poem in the original, and moved by a desire similar to my own of seeing it brought over into our language’. Van Campen leerde dien arbeid kennen, - door vriendelijke tusschenkomst ook den vertaler zelven - ‘and sharing each-other's veneration for Holland, the acquaintance speedily bore fruit.’ Het boek werd geboren; en wel mocht het zich door het licht doen bestralen! Een krans heeft het geweven om de vereenigde namen van van Pelt en van van Campen en laatstgenoemde nieuwe aanspraak doen verwerven op onze dankbaarheid boven die, welke Nederland hem reeds schuldig was voor vroegeren arbeid, aan de geschiedenis van Oud-Hollands roem ter zee ten koste gelegd.

Letten we nu - na deze herinnering van de geschiedenis des ontstaans - op het ontstane zelf, dan treft in van Pelts gedicht al aanstonds zekere frische onafhankelijkheid. Trouw aan het oorspronkelijk houdt het zich nochtans vrij in zijn eigen beweging. Tollens' berijmde alexandrijnen zijn bij hem door rijmlooze vijfvoetige iamben vervangen. Dit geschiedde opzettelijk, en wel, zooals de overplanter zegt: deels, om zooveel mogelijk te voorkomen, wat daar hinderlijk kan zijn in alles, dat den lezer komt herinneren: ‘Gij hebt met een “vertolking” te doen’; deels, omdat daardoor te grootere trouw in het teruggeven van het oorspronkelijk werd bevorderd; deels, - en deze grond zal den doorslag geven bij iederen man van smaak - wijl: ‘In long poems the couplet of Pope becomes exceedingly monotonous.’

Kon de taak schooner zijn opgevat, waar het n i e t gold, een gedenkstuk der oudheid z o o l e t t e r l i j k m o g e l i j k terug te geven, opdat de lezer toch op 't naauwkeurigst zou worden in kennis gesteld met wat

de oorspronkelijke dichter gewild had en gezegd; maar wèl, daarentegen, vreemdelingen, onbekend met de taal van den dichter, den indruk te doen gevoelen van diens arbeid? Homeros kan gerust in hexameters worden vertaald. Maar niet ‘de Overwintering’, van 't begin tot het eind, in den sloffenslependen alexandrijn.

Men neme reeds terstond den aanhef, en herinnere zich daarbij 't:

> ‘Nog hield de schrikbre strijd van dwang en vrijheid aan;
> nog droeg der vaadren erf de spaansche legervaan,
> en dronk, om strijd, het bloed van landzaat en van vreemden.
> De kneuzende oorlogsdracht doorploegde Vlaandrens beemden,
> en Neêrlands weeke grond hijgde onder 't wicht van wee.’

Is dat schooner terug te geven dan in een:

> ‘Still hung the dread debate, and fiercely raged
> 'twixt Freedom and Oppression; still the soil,
> our fathers' heritage, unwilling bore
> the hosts of Spain, and, with abhorrence, drank
> the mingling blood of strangers and of sons.
> The bruising weight of War rolled heavily
> o'er Flanders' plains, and deeply furrowing marred
> the even bosom of the fruitful land’?

Deze acht regels nu, in kortere maat de trekschuitachtige vijf van 't oorspronkelijk vervangend, - en méér dan dit! - zijn g e e n ‘uithangbord’, leugenachtig als een grafschrift. Integendeel: ze zijn door-en-door ‘eerlijke staaltjens’ van geheel het weefsel. Bewijzen aanvoeren kan te pas komen. 't Geschiede echter zoo spaarzaam mogelijk. Ruikers plukken is geoorloofd. Alleen n i e t, wanneer daardoor hoven geplunderd worden.

Geslaagd is van Pelt in dit opzicht tot waar hij zich ernstige afwijkingen vergunt. Als bewijs daarvan gelde zijn:

> ‘Farewell! thou hapless and remorseless clime,
> ye, shores unblest, of every favor void,
> a long farewell!’

met nog een zevental regels, ten b e s l u i t e van 't gedicht gekozen, in plaats van Tollens' v r o e g e r geplaatst:

> ‘Vaarwel, rampzalig oord, misdeeld van elken zegen!
> Geen voet betrede uw boôm, geen adem waai u tegen!
> Blijf onbezocht’, enz.

Wat heeft onze hollander hier gedaan? Dit werkelijk pathetisch woord geplaatst, waar straks een tamelijk mat verhaal zou volgen van

der schipbreukelingen terugtocht en welkomthuis. Wat doet de vertaler? Ridderlijk erkent hij: ‘This apostrophe to Nova Zembla occurs in the Dutch poem after the lines describing the party's departure from the island in their open boats. In the translation its true place would be at the conclusion of the tenth canto. With all due deference to our author's taste and skill, however, it seemed as if his noble poem suffered from the lack of more poetic conclusion than the plain recital of the return of the explorers, and the reception which met them at the hands of the Fatherland.’

Kan het beter? Gelukkiger? Vooral, omdat daardoor n i e t s te kort wordt gedaan aan Tollens' op zich zelf genomen geenszins onverdienstelijk slot, het - en och! of 't volkomen juist ware! -:

> ‘'t Erkentlijk vaderland.....
> .....
> (be)rekent de uitkomst niet, maar telt het doel alleen.’

Want deze laatste - op zich zelven stellig onmisbare - regels zijn daarom niet v e r d w e n e n, maar eenvoudig wat v r o e g e r, en v e e l g e p a s t e r aangebracht, waar het:

> ‘the grateful Fatherland.....
> .....
> counts not the issue, marks the intent alone’,

het slot vormt van het eigenlijk verhaal en voorafgaat aan den terugslag op Tollens' vroeger, d.w.z. in denaanvang, - more epicorum - geslaakte bede:

> ‘Zet, Zangster, zet dien tocht op de aangeslagen snaren.’

Zeer zeker is deze ‘verandering’ - en dan nog wel eenvoudig ten opzichte der p l a a t s - een ‘verbetering’. Misschien zelfs eene, die naar andere zou doen haken. Van Pelt is op dat stuk n i e t karig geweest. Betrekkelijk gering in getal, komen er nochtans in omvang kleinere, maar uit een aesthetisch oogpunt hoog te prijzen wijzigingen en tusschenvoegsels in zijn bewerking voor.

Met dit woord meen ik een der zwakste, een der zeerste plekken van Tollens' gedicht te hebben aangeroerd.

‘Onbegrijpelijk’ is het n i e t, dat hij Willem Barendsz op Nova Zemblazelf doet sterven. Voor den dichter was er iets, en laat ons 't maar eerlijk erkennen! zelfs iets ‘z é é r groots’, iets echt-poëtisch in, dat het graf van de ziel der onderneming moest gedolven worden in den bodem van 't land, door hem vereeuwigd. Maar.... was hij waarlijk ‘d i c h t e r’, die n i e t zag, hoe de w e r k e l i j k h e i d - door den trouwhartigen Gherijt de Veer, in zijn dagboek der reis, als met in

graniet gegrifte woorden, een Tacitus waardig, teruggegeven - verre, en niet te meten verre, zijn fictie overtrof?

Wat toch is 't geval geweest?

Willem Barendsz - ten onrechte door Tollens' lied, en misschien reeds vroeger door amsterdamsche geldmannen, achter Jacob van Heemskerck, naar den tweeden rang geschoven, - is eigenlijk ‘de ziel’ der onderneming van 1596 op 1597 geweest. Dit woord is zelfs nog te zwak. Neen! niet van dien tocht alléén: maar van de drie poolreizen tusschen 1593 en 1597 uit Nederland, juister nog ‘uit Holland en Zeeland’ op 't getouw gezet. Hij behoorde tot de eerste dier trits, en nog wel als bevelhebber van een schip, toen Amsterdam, in eerstgemeld jaar, op aandrijven van den als bevorderaar der zeevaart meer dan als theoloog te roemen predikant Petrus Plancius, een derde schip toevoegde aan de beide bodems, door Enkhuijzen en Middelburg voor het avontuur uitgerust. Hij is toen de man geweest, die zijn schip, dwars door het ijs, naar Nova Zemblaas noordelijken uithoek stuurde, terwijl Enkhuijzen en Middelburg den steven wendden naar de, zooveel zuidelijker, straat Waaigat. Hij heeft, bij die gelegenheid, de ontdekkingen gemaakt op de kust van dat

> ‘ongastvrij oord, in storm en sneeuw verloren’,

welke later hem en zijn tochtgenooten, als herkenningspunten, ten goede zouden komen. Hij was daarna deelgenoot van den tweeden tocht, dien der zeven schepen, twee van Enkhuijzen, twee van Amsterdam, twee van Middelburg en een soort adviesjacht van Rotterdam. Bij die gelegenheid was hij opperstuurman der vloot, terwijl Heemskerck, even als Jan Huijghen van Linschoten, eenvoudig supercargaas waren, trouwens de eerste bovendien met Françoys de la Dale, tevens Commissaris der Staten of wel van den Stadhouder. Maar de opperstuurman zal ook toen wel inderdaad het middenpunt geweest zijn, droegen ook anderen hoogere titels. Zoo iets is zelfs later wel eens gezien. Deze tweede tocht nu wierp weinig vrucht af. Te hooger beteekenis had het, - en dit schildert deze zestiendeëeuwsche vaderen tegenover hun negentiendeëeuwsche kroost - dat de amsterdammers in 1596 zich tot een derden tocht gordden. De Staten-Generaal hadden *f* 25000 uitgeloofd voor het vinden van den noordoostelijken doortocht naar China en Cathay. Maar Amsterdam - tóen liever bouwend dan plempend - deed meer. Het rustte twee schepen uit voor dat doel, en Willem Barendsz was opperstuurman op den bodem, aan Jacob van Heemskerck, als bevelhebber, toevertrouwd.

Barendsz dus was de eigenlijke ontdekker van Nova Zembla geweest bij de eerste dier drie reizen. Hij de man, die vóór alle anderen Troosthoek had gezien, Verlangenshoek, de IJskaap, Oraengiëneiland, en misschien aan die plekken haar namen gegeven. Wat nu meer episch dan het echt homerisch verhaal, stout en sober tegelijk, van Gherijt

de Veer: hoe deze baanbreker van een nieuwen tijd, deze zoon van Terschelling, eenvoudig als het eiland zijner geboorte, doch die meer was dan een Caesar, n i e t op Nova Zembla is gestorven, m a a r in een open hulk te midden zijner veroveringen? Welk een stille majesteit! De bange winter is ten eind. De in februari op nieuw verschenen zon heeft gedachten aan en hoop op een terugreis doen geboren worden, welke echter tot in juni op allerlei klippen tot splinters gruizen. Eindelijk licht de 13de dag van zomermaand aan - zooals wij kinderen van 52° N.B. zouden zeggen; - Barendsz schrijft zijn 'cleyn cedelken', dat 'in de musketsmaete ghedaen' op het onherbergzaam strand zou worden achtergelaten, om den onversaagden en jegens ons vaderland zoo edelmoedigen Charles L.W. Gardiner, in 1876, op negentien jaren na drie eeuwen later, in 't kort het.... lijden? neen! maar eenvoudig het w e ê r v a r e n dier kloeke mannen te verhalen. Doch hij, die de kracht dier sterken was geweest, voelde zich zijn eigen krachten ontzinken. Onbekwaam, om zich zelf te helpen, moest hij naar de boot worden gedragen. Hij wist, dat zijn einde naderde. Wel geeft hij, toen ze op 16 juni bij den 'IJshoek' ingesloten raakten, op Heemskercks vraag naar zijn welstand nog rustig ten andwoord: 'Al wel, maet! Ick hope noch te loopen eer wij te waerhuijs comen'(*), en vervolgt hij, zich tot Gherijt de Veer wendend: 'Gherijt! als we bij IJshoek komen light me dan wat op.' Maar wanneer, vier dagen later, uit Heemskercks sloep naar de zijne het bericht wordt overgebracht, dat Claes Andriesz stervend is, ontvangt de held die tijding met een: 'Mij dunckt 'tsal met mij mede niet langhe dueren.' Werkzaam echter blijft hij tot het einde, deze tweede Moses, 'wiens oog niet was verduisterd, noch wiens kracht was vergaan'. In het uiterst uur, bij den jongsten snik, houdt hij zich, niet meer tot zitten in staat, in liggende houding bezig met de beschouwing en bespreking van een landkaartjen der nieuw ontdekte streken, door de Veer ontworpen. 'Gherijt, geeft mij eens te drincken', is zijn woord bij het terzijde leggen van 't papier. Hij ontvangt de teug en sterft: held op het veld van eer; bij een blik op de afbeelding zijner veroveringen; te midden dier veroveringen zelven; in het barnen van schotsen en baren; in een open boot onder den meest onbarmhartigen hemel. Is daar veel méér tragisch, vee lméér verhevens in geheel de wereldgeschiedenis? M o c h t Tollens d i e n man in een hut, o p e e n e i l a n d doen sterven, al beoogde hij ook, wat ik meen?

Maar tevens: m o c h t van Pelt zóóvèr gaan, dat hij ook in dit opzicht het oorspronkelijk verbeterde? Schoon dit stellig het gedicht ware ten goede gekomen, als v e r t a l e r had hij d a n de grenzen overschreden. Daar is reden, om hem, desniettegenstaande, dankbaar te wezen voor andere, betrekkelijk groote wijzigingen, welke tevens aanmerkelijke verbeteringen zijn.

(*) Wardöe (Stielers Atlas n°. 10) of: Vardöhaus (ib n°. 15) pl. m. 70° N.B. 30° O.L. Greenwich, in Finmarken?

Bedoeld wordt in de eerste plaats van Pelts i n d e e l i n g van 't poëem. Bij Tollens loopt het verhaal in één adem door, hoogstens door een nieuwen regel, of een weinig ruimte, op verschillende episoden wijzend. Zijn vertaler in het engelsch daarentegen heeft den goeden smaak gehad, het epopee in twaalf kleine zangen te splitsen. Auguste Clavareau was hem daarin voor geweest bij zijn overbrenging des gedichts in het fransch. Maar des amerikaans indeeling is ontegenzeggelijk veel gelukkiger, zooals moge blijken uit het volgend overzicht, waarbij voor de aanduiding der bladzijden gebruik gemaakt is van Suringars uitgave van H. Tollens Jr. *Gezamenlijke Dichtwerken,* Leeuwarden, 1856.

Van Pelt splitst het kleine epos in 12 zangen:

1°. The project.

tot: ‘en val u 't loon der kunst, een enkle traan ten deel.’ (Suringar, dl. V, bl. 102.)

2°. Tempest.

tot: ‘en schieten vast in 't ijs.’ blz. 105.

3°. Shipwreck.

tot: ‘en Nova Zemblaas kust draagt menschen op haar boôm.’ blz. 107.

4°. Nova Zembla.

tot: ‘en de opgegrepen bijl, in aller vuisten vast, scheert want en takel weg, en drilt in spriet en mast.’ blz. 111.

5°. The building of the hut.

tot: ‘en de ingedragen sneeuw, die aan hun hoosblok zit, valt op de vuurplaat af, maar blijft er droog en wit.’ blz. 116.

6°. Night.

tot: ‘dat doet hun harten goed, rampzaalgen als ze zijn.’ blz. 120.

7°. Evening hours.

tot: '..... Zij zien des ochtends rond, maar altoos de eigen nacht in elken morgenstond.'
blz. 121.

8°. Aurora borealis.

tot: 'en biddend zinkt hij neêr die 't prachtig vuurwerk ziet.' blz. 122.

9°. Death.

tot: ‘reeds blijft de tafel leêg, al slaat het etensuur.’ blz. 126.

10°. Day.

tot: ‘(zij) geven zich aan God en aan de golven op.’ blz. 128.

11°. Adrift.

tot: ‘..... De golfslag drijft hen voort naar Laplands oever, dien zij naadren.’ blz. 130.

12°. Homeward.

Deze zangen kunnen kort genoeg schijnen. Soms, als 6, 7 en 8, bestaan zij uit ter naauwernood een groote honderd regels. Ook is het mogelijk, dat, boven des vertalers losscheuring van 11 en 12, wegens de grootere levendigheid der voorstelling de lauwer worde toegewezen aan Tollens' vloeijenden overgang:

> ‘De golfslag drijft hen voort
> naar Laplands oever, dien zij naadren. De ochtend gloort;
> de dag is helder, damp noch nevel dekt de stroomen:
> zij zien in 't rond.... Zij gillen 't uit.... Zij zien.... de zoomen!
> Zij zien.... een mast,.... een.... schip, dat zeilreê ligt aan 't strand....
> Zij zien een vlag.... O God! de vlag van 't vaderland.’

(Suring., blz. 130 v.)

Daartegenover echter staat, dat - behalve het, reeds aangestipt, bezwaar, gelegen in 't vervelend doordreunen van des nederlanders alexandrijnen, - over het algemeen dezelfde ‘levendigheid’, door die splitsing, in hooge mate wordt bevorderd, zooals de eerste blik de beste in van Pelts werk in het oog doet springen. Meer nog blijkt de tact, de fijne smaak diens vertolkers, wanneer hij, desgelijks, Barendsz' dood, veel scherper dan Tollens, van het volgende afscheidt. Heerlijk had hij der tochtgenooten diepe verslagenheid bij dat sterven geschilderd, een jammer, die hen tot des lichaams eischen deed vergeten, toen hij Canto 9 (Death) besloot met de regels:

> ‘They yield themselves to an excess of grief:
> the fire demands replenishing; their food
> remains untasted on the waiting board:
> they feel not, reck not, only know to grieve.’

Bijna letterlijk dus, minstgenomen in de hoogste mate trouw aan 't oorspronkelijk:

> ‘Weemoedig(*) zien zij neêr, het oog op 't lijk geslagen,
> en vinden minder heul, hoe meer hun jammren vragen.
> Reeds roept de koude haard om toevoer voor het vuur.
> Reeds blijft de tafel leêg, al slaat het etensuur.’

Wat evenwel, indien de vertaler dáármede dit tafreel v o l t o o i t, terwijl zijn model, hoogst-huiselijk, echt-hollandsch-keukenmoederachtig, zelf den indruk van zijn werk bederft door de meêdeeling:

> ‘Reeds is het vat verstookt, waarin zij 't vleesch bewaarden’,

door van Pelt zeer verstandig weggeworpen, om zijn Canto 10 aan te vangen met Tollens' volgenden regel:

> ‘Nog brak geen morgen aan’, enz.

Hier zal het wel de vraag niet kunnen wezen, aan w e l k e zijde het zuiverste gevoel te vinden zij. Maar hetzelfde, of althands iets dergelijks, ware op meer andere punten aan te wijzen.

Meene slechts niemand, dat het mijn bedoeling was, den vertaler te verheerlijken ten koste van zijn voorganger. Integendeel! Tollens zij, in m e n i g opzicht, verouderd. Zijn ‘Tafreel der Overwintering’ gelde o n s allerminst als het ‘chef d'oeuvre of Dutch poesy’, waarvoor het door van Campen wordt gehouden. Het betame ons, op dit stuk den vreemdeling juister in te lichten. Wij, nederlanders, zouden, en terecht, kunnen meenen, dat hier een stof gegeven was, die slechts een Homeros (of wil men: een ‘homerischen dichterkring’) had noodig gehad, om iets oneindig grootschers te worden dan een Ilias. We mogen dáárop de aandacht vestigen ten bewijze, dat wel degelijk, zelfs in onze eeuw, heldendichten zouden kunnen worden geschapen, zóóveel boven de beste en stoutste der oudheid verheven, als de hemel zich welft boven de aarde. Doch dit alles neemt n i e t weg, dat de zoon van het Holland der negentiende eeuw zich, naar zijn gaven, verdienstelijk gemaakt heeft tegenover de nagedachtenis der kloeke helden van den avond der zestiende, der mannen, die gelijktijdig aan Spanje en de Noordpool het hoofd durfden bieden. Het neemt n i e t weg, dat deze zijn arbeid een jongere kracht geïnspireerd heeft tot een nobele, en beter verrichte taak. Maar tevens.... dat van Pelt n i e t zou w i l l e n geprezen worden ten koste van den dichter des lieds, dat hem bezield heeft.

Vergeten we daarenboven niet, dat, of we in onze taal trotschere gedichten bezitten, we er slechts weinige hebben, welke, met zóóveel

(*) Waarom niet liever: “Verslagen, vernietigd, wanhopig”, of iets dergelijks? Voor 'tgeen wij “weemoed” noemen, zal er bij die flinke robben wel geen plaats zijn geweest.

vroedheid, zonder helmeriaansche bombarie, aan zóó verheffende feiten gewijd, zóó verfrischend en versterkend kunnen werken op onzen wel wat uitdoovenden geest, die geen Atjehoorlog ten eind kan brengen, terwijl het onbeteekenend Belgie, slechts door één man gedragen, zich een keizerrijk schept aan de oevers van den Congo. Te danken is daarom van Pelt, èn wijl hij ons deze stof tot een epos herinnert, èn omdat hij in den ruimsten kring - want wáár wordt géén engelsch gesproken? - een lied heeft bekend gemaakt, dat, trots zijn zwakheden, op te veel schoons mag bogen, om tusschen de boorden van de Eem en Cadzand begraven te blijven.

Noode wordt de lust weêrstaan, om aan het gezegde een paar proeven toe te voegen van de wijs, waarop dat is geschied. Ook behoeft misschien die lust niet te worden teruggewezen. Zelfs kan het de p l i c h t eens verslaggevers zijn, in een besproken werk wat meer kijkjens te gunnen, dan tot hiertoe, uit bescheidenheid, het geval was. Daarom nog een paar voorbeelden van den smaak en de trouw, waarmede van Pelt zijn taak volbracht, ter vergelijking naast het oorspronkelijk gesteld. Slechts baart de keuze angst. Want men heeft voor het grijpen. Doch wat, indien bijv. het oog gericht wordt op de vertaling van het rijpend en gerijpt opzet des als aanvoerder gedachten:

> ‘Een ander stout bedrijf vangt Heemskerk aan te wagen!
> Hij waakt zijn nachten door, doormijmert gansche dagen;
> doorkruist den aardbol; meet de zeeën; smelt ze ineen;
> hij wil door 't ijzig Noord naar 't zengend Oosten heen.
> Langs Nova Zemblaas kust, in storm en sneeuw verloren,
> wil hij naar China voort, en d'Indus op gaan sporen;
> en, zoo dit pad besta door 't eeuwenheugend ijs,
> hij wil dat Neêrlands vlag Euroop den doortocht wijs.
> De kloeke Rijp wil meê, en doodsgevaren tarten:
> twee bodems zijn genoeg, en onverschrokken harten!(*)
> Het stout besluit staat vast, en stap aan stap gaat voort:
> twee bodems zijn gereed, met wakker volk aan boord.
> De schrandre Barendsz zelf zal Heemskerks roer bestieren,
> hij, rustig in 't gevaar, wat stormen om hem gieren,
> hij, grijs in kennis, jong in ijver, vast van ziel,
> en zeeman in het hart, staat zeilree op de kiel....’

Welke regels aldus worden teruggegeven:

> ‘But Heemskerck has conceived a stouter plan,
> he would attempt a more adventurous course:

(*) Aldus deze beide regels bij Suringar. Bedriegt mij mijn geheugen niet, dan luidden ze vroeger:

> “De kloeke Rijp wil meê, e n m e t h e m s a m e n s p a n n e n,
> twee bodems zijn genoeg, en l u t t e l w a k k r e m a n n e n.”

his nights are spent in waking, days entire
his thought is changeless fixed; his reckonings run
transverse o'er all the globe; the various seas
believes but parts of one encircling deep,
and all the world an island, so that North,
South, West nor East, no obstacle will stay
man's circumnavigating course. He would, -
imagination startles at the thought! -
he would, to reach the Orient's torrid zones,
pierce through the icy Arctic. Past the coast
of Nova Zembla, lost in storms and snow,
beyond bleak Russia's northernmost confines,
and all along Siberia's ice-bound shores,
descending by Kamschatka's farthest capes,
to China would he sail, and, haply, find
the Indus' mighty flood. And if such path
through everlasting ice-fields may be found,
't is Holland's flag shall show the dangerous way
to wondering Europe.

Hearts as brave as his
are found, and Ryp will share the perilous toils,
and dare the deaths that threaten. Two stout barks
is all they ask, with dauntless sailors manned.
The bold design progresses step by step,
and soon two ships with dapper crews are theirs.
Barents himself will govern Heemskerck's helm:
he, calm in danger, firm of soul, and young
in zeal, tho' gray in knowledge, sailor-born,
stands ready on the deck.'

'Ongeoorloofd' kan deze u i t w e r k i n g van het reisplan geheeten worden, wegens de vermelding van streken en toestanden, die den poolreizigers van 1596 kwalijk bekend zijn geweest. Bejammeren moge men de toevoeging van het bijvoegelijk naamwoord bij het 'two s t o u t barks', waar Tollens, veel soberder en dáárdoor krachtiger, slechts van 'twee bodems' spreekt, z o n d e r vermelding eener eigenschap, die den roem der onderneming meer zou verminderen dan verhoogen. Doch ook wie zich voor zulke vlekjens n i e t blind houdt, zal de verdienstelijkheid dezer overbrenging erkennen.

Zóó ware meer, zóó v e e l te roemen. Heemskercks verzuchting, wanneer hij van Rijp 'geen spoor, geen mast, geen wimpel meer' ziet; - de beschrijving der barre naaktheid van het in 's wintervorsten boeijen geklonken Nova Zembla; - de strijd met de ijsberen, - de avondkout met zijn roerend, fijn en zuivergevoeld slot:

‘.... hij snikt, hij kan niet meer....’,

hier vertegenwoordigd door een

‘the words are choked in tears’;

dit, en veel daarenboven, zijn bewijzen.

Doch waar zou het einde zijn? Slechts worde nog geduld het naastelkander plaatsen der twee beschrijvingen van het noorderlicht. Bij Tollens:

‘.... meestal blinkt dat licht verblindend grootsch en schoon.

Nu daagt het heerlijk op, in cirkelronde kringen
en regenbogen, die zich vormen en verdringen,
waaruit een tintlend vuur, van alle verw en gloed,
in zuilen afstroomt, schuimt, en d'omtrek vonklen doet.
Dan zijn het bergen gouds, die bliksemsflitsen schieten,
of sulferzeeën, die haar springvloed overgieten,
of louter kolken licht, waaruit een laaije brand
van vlammend purper stijgt en borlend diamant.
Dan knapt en kraakt het, spat in sprankels heen en weder,
en sist als pulver; zijgt in vonken lijnrecht neder;
vernieuwt zijn glans; hervat zijn luister; vlamt en vliedt:
en biddend zinkt hij neêr, die 't prachtig vuurwerk ziet.’

Bij zijn tolk:

‘But soon ('t) beams brighter, and with blood-red hue
suffuses earth and heaven. The ruby flame
glances along the snowfields, and on high
glasses itself in the smooth crystal front
of beetling icebergs! Than still other tints
succeed, till multitudinous rainbows bend
their many-colored arches o'er the sky....

Anon the trembling light, in circling rings,
seeks loftiest skies; and from their centres pour
streams of a liquid fire, - a thousand hues
sparkling and interchanging as it burns,
and, as arrested by some hidden rock,
gathering red foam, and spattering million sparks,
that flash and die upon their wayward course.

Next, mountains burnished gold bestud the sky,
darting the lightning from their flaming sides,
while at their lurid base burn sulphur seas,
beating their glowing waves upon the shore,

or whirling them in pools of livid light.
At last a quick explosion scatters far
the fragmentary splendors, - seems the light
devoted to extinction; - but again,
as suddenly renewed, intensifies
into redoubled brilliancy; and shapes
e'en more fantastically beautiful,
flash out again to startle the rapt view.

What soul that witnesseth such scenes sublime
but must, in speechless reverence, bow the head?'

Doch.... 't is tijd, te eindigen. Slechts nog de in omvang kleine, maar daarom licht nog niet geheel onbeteekenende opmerking: dat daar iets verkwikkend is in die uitdrukking van den titel: 'the H o l l a n d e r s', en n i e t: 'the D u t c h in Nova Zembla', ook bewaard in het 'H o l l a n d 's flag' e.a. Hoe de engelschen aan dien mallen(*) naam voor ons volk gekomen zijn, blijve daargelaten. Maar hier zeer zeker bestond reden, om n i e t van 'de Nederlanders' i n h e t a l g e m e e n, maar van één hunner stammen te spreken. De oostelijke provincieën hebben zich aan de pooltochten van het eind der zestiende eeuw weinig laten gelegen liggen. Althands, ze schijnen op geen vertegenwoordigers te kunnen wijzen onder de stoute harten, die deze reuzenondernemingen hebben op het getouw gezet. De middelburger Balthasar de Moucheron was een uitgeweken vlaming, desgelijks de amsterdammer Petrus Plancius; Barendsz, terschellinger van geboorte, heet, als bevelhebber van de Mercurius, bij de eerste uitrusting, 'een burgher van Amstelredam'; Cornelis Corneliszen Nai, bij dienzelfden tocht tot admiraal aangewezen, was een enkhuijzer; Dr. Frans Maelson, pensionaris van dezelfde stad; Jan Huijghen van Linschoten, een inboorling van Haarlem. Niet 'the Dutch' dus, maar Hollanders, Westfriesen, Zeeuwen en Vlamingen waren de ziel der zaak. Doch die Vlamingen hadden hun huisgoden naar Holland en Zeeland overgebracht. Holland, en daaronder Westfriesland, benevens Zeeland, blijven derhalve de bakermat dier titanentochten.

Geen kleinzielig provincialisme heeft deze opmerking ingegeven. Uitsluitend een ingenomenheid met den titel van het besproken gedicht, welke rechtvaardiging vorderde. Oost en West van ons vaderland zullen bereid zijn, een dankbaren blik te werpen, over Noordzee en Atlantischen Oceaan, tot mannen als van Campen en van Pelt, die zóó onze vlag hoog houden in den vreemde.

Alkmaar, Maart '85.

VAN HEIJST.

(*) 'Mal'. Tenzij daarmêe bedoeld worden 'de Dietschen', en dus 'die tot h e t Volk behooren'. In dat geval ware het een eernaam, evenals Aryer = Aanzienlijke, Voortreffelijke, en Semiet = Man van naam, Beroemde; en dus ver te stellen boven Nederlanders = Filistijnen.

Nieuwe uitgaven en vertalingen.

Louis de Geer, un patricien au XVIIe siècle, étude biographique par Pierre de Witt. - Paris, Emile Perrin.

De historische persoon, die het onderwerp uitmaakt van deze levensschets, is den Nederlander, die over het roemrijkst tijdperk zijner geschiedenis gelezen heeft, wel bekend. Meer dan dertig jaren geleden stichtte een der afstammelingen uit den Nederlandsch gebleven tak der familie zijn stamvader een waardig monument in het bekend werk: *Lodewijk de Geer van Finspong en Leufsta*, *eene bijdrage tot de handelsgeschiedenis van Amsterdam*, waarin leven en bedrijf werden geschetst van den wakkeren, ondernemenden en gelukkigen Amsterdamschen koopman, zoon van een om den geloove naar Nederland uitgeweken Luiksch edelman uit het geslacht Hamal, die later zijn lot verbond aan het jeugdig rijk van Zweden, er de metaalindustrie invoerde en tot een hoogen graad van ontwikkeling bracht, daardoor veel bijdroeg tot den economischen bloei van het land, welks oorlogsroem ter zelfder tijde door Gustaaf Adolf in de wereld gevestigd werd, en tevens zijn reeds aanzienlijk vermogen tot kolossalen rijkdom deed toenemen. Hoeveel De Geer voor Zweden deed, toch bleef hij Nederlander in zijn hart en beleefde hij zijne laatste jaren in Amsterdam, dat, mocht Zweden hem den grootsten luister en macht gegeven hebben, door ondervonden wel en wee hem tot het vaderland zijns harten geworden was.

De heer De Witt, drager van een hier te lande beroemden naam, afstammeling van den in 't laatst der vorige eeuw om politieke redenen uitgeweken patriot en van moederszijde van Guizot, heeft de geschiedenis van dezen Lodewijk de Geer opnieuw verhaald. Hij doet het vlug, met smaak en kennis van zaken, zich bij voorkeur bezighoudende met het karakter van zijn 'patricier der zeventiende eeuw' en er minder werk van makende, diens beeld te plaatsen in de lijst van zijn tijd. Het is een onderhoudend, lezenswaardig boekje zonder omhaal van geleerdheid of ballast van citaten, die het genot der lezing bederven, en dat niet vervalt in de onnauwkeurigheden en slordigheden, waardoor Fransche auteurs in het behandelen van zaken, ons land en ons volk betreffende, zich zoo weinig vertrouwbaar plegen te toonen.

Het door dezen schrijver aangehaald afschrikkend voorbeeld van Daniël Huet, den bisschop van Avranches, die in zijne reisbeschrijving van het Noorden de berichten over De Geer en de geschiedenis van zijne dagen vervaarlijk dooreenhaspelt, heeft blijkbaar zijne werking niet gemist. De eenige verwarring, waarop wij den schrijver konden betrappen, is, dat hij den Koning der 'Zweden, Gothen en *Wenden*' de *Vandales* tot onderdanen geeft; dezelfde vergissing, die de Italiaansche grensbeambten tegenover Andersen begingen, toen hij zijne eerste reis naar Rome ondernam. Minder begrijpelijk is het schrijven van *canots* in plaats van *canaux*, waar de schrijver het uiterlijk aan zien beschrijft van Dordrecht, de stad der havens en grachten, de eerste woonplaats van de familie De Geer in de Vereenigde Nederlanden.

Voor 't oog der wereld. Uit het Engelsch van Miss Braddon, door C. Baarslag. Amsterdam, P.N. van Kampen en Zoon.

- Dit is een dier romans, die, na in leesgezelschappen te zijn rondgegaan, in den regel stukgelezen tot den directeur terugkeeren, maar zonder eenige blijvende waarde en het overlezen niet waard. Wat er voor velen het aantrekkelijke van zal uitmaken, is een zeker waas van geheimzinnigheid, dat al van den aanvang af over de intrige ligt. En welk een toestel heeft deze schrijfster noodig, om de verbeelding harer lezers bezig te houden! Een adellijke misdadiger, die, om de eer der familie te redden, sterft en begraven wordt - in schijn. Eene spoorwegramp, om een lastigen getuige uit den weg te ruimen; een paar kisten met vorstelijke schatten, 40 jaren lang onbekend verborgen op eene rommelkamer; een vermomde pair; een krankzinnige; eene schaking per stoomjacht, het eigendom nog wel van den bedrogen bruidegom. Wat al sensationeele toestanden en gebeurtenissen, onder den indruk waarvan maar al te vaak menige groote onwaarschijnlijkheid en tegenstrijdigheid wordt over het hoofd gezien. Opgeschroefd en rhetorisch klinkt de taal der liefde in den mond van den anders zoo eenvoudigen en degelijken Hammond; weinig doordacht is menige zoogenaamd zielkundige opmerking, onnatuurlijk en overhaast de omkeering in de houding van Lady Maulevrier, een karakter, waarop een levenslang gevoed vooroordeel zijn stempel had gezet. Waarlijk, we hebben van Miss Braddon beter gedachte en meer geacheveerde romans onder de oogen gehad dan dezen.

Of er dan in het geheel niets te prijzen valt? We zouden aan het talent van de schrijfster te kort doen met dit te beweren. Eene werkelijk interessante figuur is die oude Lady, die, als jonge vrouw door tragische omstandigheden uit haar kring gerukt, zich voor de eer der familie eene levenslange ballingschap getroost. Verdienstelijk geschetst zijn de karakters harer kleindochters, de twee zoo ongelijke zusters, de trotsche, wereldsche Lesbia en het eenvoudige natuurkind Mary (het pendant van Daphné uit B.'s ouderen roman van dien naam), die ten slotte blijkt, zooveel wijzer keuze te hebben gedaan en het leven zooveel dieper te hebben opgevat. Is Hammond, alias Lord Hartfield, wel wat al te zeer ideaalheld, zoo echt natuurlijk en ongedwongen treedt zijn vriend Maulevrier in het licht. Maar de in laagheid en karakterloosheid buitensporige figuren van een parvenu als Smithson, een vrijbuiter als De Montesma, eene oude coquette als Lady Kirkbank hadden zonder schade kunnen worden gemist.

In zijn geheel genomen, schijnt ons deze roman toe, met overhaasting te zijn bewerkt en weinig doordacht. Met eenige besnoeiing en wijziging hier en daar zou er zoo niet een kunstwerk van hooge waarde geboren zijn, dan toch een aangenaam, onderhoudend en leerzaam boek het licht hebben gezien.

De vertaling, hoewel zich onderscheidend door het wonderlijk gebruik van het ‘u’ en ‘je’, laat zich gemakkelijk lezen en is in verstaanbaar, vloeiend Hollandsch geschreven.

De blauwe sluier. Een verhaal van Florence Montgomery. Uit het Engelsch door Cornelie Huigens.

- De firma P.N. van Kampen en Zoon te Amsterdam zond dit met zorg vertaalde boekje in een net gewaad de wereld in. De schrijfster van ‘Misunderstood’, enz. is in ons land reeds eene goede bekende, die met hare natuurlijke en soms zoo aandoenlijke verhalen uit het blijde, rijke kinderleven de harten van vele moeders, en van moeders niet

alleen, voor zich gewonnen heeft. ‘Mijn hart heeft steeds de kinderkens geschat; wie hen niet eert, heeft nimmer liefgehad.’ Op haar mogen deze woorden wel van toepassing zijn. Men moet oog en hart hebben voor 't kleine en liefelijke en wel door hartelijke liefde tot dat ‘kleene wondervolkje’ zich aangetrokken gevoelen, om ze zóó te kunnen beschrijven, als door M. in hare verhalen geschiedt. Ook dit werkje, hoewel in diepte van gevoel onderdoende voor ‘Verkeerd begrepen’ en ‘Eendeneieren in 't kippenhok’, levert van haar talent weer een onweersprekelijk bewijs. Oud en jong (want ook als kinderverhaal voor lezers en lezeressen boven de tien jaar kan *De blauwe sluier* dienen) zullen het met het grootste genoegen ten einde toe volgen en er gezond voedsel uit opdoen voor hoofd en hart. De avontuurlijke badreis van Archie en Nelly en hunne kennismaking met het geheimzinnige meisje met den blauwen sluier is alleraardigst en geestig beschreven.

Intusschen, wie over en voor kinderen schrijft, ontkomt zelden aan het gevaar van overdrijving en overschatting hunner wijsheid en ontwikkeling. Wel gaat er in het kinderhart meer om en komen over kinderlippen soms dieper gedachten, dan groote menschen in hunne wijsheid en hooghartigheid veelal gelieven op te merken, maar wie de teedere en ernstige taak aandurft, deze karaktertjes in den dop ten tooneele te voeren, kan nooit te veel denken aan des dichters woord: ‘Laat ze geen dingen zeggen al te hoog en te wonderbaar.’ En het scheen mij altijd toe, en dien indruk ontving ik ook nu weder, dat deze klip al te weinig vermeden werd.

Intusschen bevat dit boekje al te veel schoons en goeds, om het niet gaarne en vrijmoedig als gezonde lectuur voor de huiskamer aan alle kringen aan te bevelen.

Onder den titel: *Aut Caesar aut Nihil*, *vrij naar het Engelsch van M. Gravin von Bothmer* 2 *dln.*, gaf de uitgever H.C.A. Thieme te Nijmegen een keurig uitgevoerd, verdienstelijk vertaald werk in het licht, dat door zijn sprekenden titel en sierlijken omslag al dadelijk de belangstelling wekt. En die belangstelling zal nog vermeerderen, als men weet, dat het handelt over de hedendaagsche Russische toestanden en de handeling plaats heeft in de jaren der moordaanslagen op den vorigen Keizer, tot aan diens vreeselijk uiteinde op 13 Maart 1881.

De schrijfster schijnt buitengewoon goed op de hoogte te zijn van verschillende toestanden en zeer intieme verhoudingen in de hoogste kringen der Russische maatschappij en zeer van nabij bekend met de zoogenaamde Nihilisten en hun streven. Deze, voor zoover ze hier ten tooneele worden gevoerd, behooren bijna allen tot die hoogste kringen, maar zijn als zoodanig elkander veelal onbekend. Meest persoonlijke grieven van allerlei aard hebben hen, en onder hen vele vrouwen, tot samenzweerders gemaakt; maar ook edeler drijfveeren, als vurige liefde voor volk en vaderland, en elders weer aan dweperij grenzend idealisme, maken hunne beweegredenen uit. De lezer wordt binnengeleid in de geheime vergaderingen der samenzweerders, die plaats hebben zoowel in het nederige dakkamertje als in de vuile dorpskroeg en in het boudoir der adellijke dame, terwijl de Petersburger aristocratie feestviert in haar salon.

Als strekking van dezen roman schijnt de titel aan te wijzen, dat de Russische staat gesteld is voor het alternatief: Caesarisme of Nihilisme, auto-

cratie of regeeringloosheid; maar deze tendenz wordt meer te vermoeden gegeven, dan wel in het geheel van het werk klaar en consequent ontwikkeld.

Als letterkundig product heeft dit werk onmiskenbare verdiensten. We zijn het eens met wat in het 'voorwoord', overgenomen uit de *Morning Post* gezegd wordt: 'Er komen gedeelten in voor, die uitmunten door adel van gedachte en indrukwekkenden eenvoud en aangehaald mogen worden als voorbeelden van zeggingskracht.' Maar hoewel enkele karakters, als die van Merlin en Helena, met groot talent geteekend zijn, laat het werk als romantisch verhaal ons zeer onvoldaan. Voor *te* veel personen, waarvan sommigen met het hoofdmotief hoegenaamd niet hebben uit te staan en ook voor de intrige zeer goed konden worden gemist, vraagt het onze aandacht. Van meer dan één wordt de karakterschets breed opgezet, terwijl ze niet den minsten invloed uitoefenen op de handeling. Zóó b.v. Esther Rostadamos, de beminnelijke Joodsche, en Hero, de moeder van het lieve, maar buitensporige dweepstertje Bianca. Evenmin kunnen we ons begrijpen, wat ter wereld de lezer met de ongelukkige huwelijksgeschiedenis van den schilder Graham te maken heeft. Dat vermoeit. 't Geeft den schijn, alsof het romantisch gedeelte al te veel als bijzaak en bij werk is beschouwd en behandeld geworden. 't Geeft aan het werk die hinderlijke tweeslachtigheid, die de gevaarlijke klip is, waarop de historische romanschrijvers maar al te vaak stranden. Intusschen heeft het verdienste genoeg, om de kennismaking waard te zijn van zoovelen, die met belangstelling de merkwaardige bewegingen van onzen tijd op sociaal gebied gadeslaan.

H.

TÉPÉ.

Mengelwerk.

De nieuwe dominee.
(Eene schets uit het kleinsteedsche leven.)
Door F.A. Buis.

I.

't Is stil in de pastorie te Buurhuizen. In de gang walmt een klein oliepitje, dat zware, sombere schaduwen werpt en slechts even de groote hangklok verlicht, welke met eene ijzingwekkende regelmaat tikt en het negende uur in den avond aanwijst.

De groote slaapkamer boven is in een half-duister gehuld; daar ligt in het groote, ouderwetsche ledikant dominee Jensen met gesloten oogen in eene onrustige sluimering zich te keeren en te wenden, terwijl hij nu en dan een zacht gekreun doet hooren.

Reeds acht lange dagen ligt dominee aan het ziekbed gekluisterd; eene hevige borstaandoening, vergezeld van slepende koortsen, heeft hem aangegrepen. De dokter geeft weinig hoop.

Beneden, in de huiskamer, zit de moeder van het gezin met haar oudsten zoon, een twaalfjarigen jongen, die aan de groote ronde tafel in het midden van het vertrek zijn schoolwerk maakt, terwijl de moeder - tegenover hem gezeten - een brief schrijft. 't Is die vrouw aan te zien, dat zij veel heeft geleden; de oogen schuilen diep in de kassen weg; de wangen zijn vaalbleek en diepe voren liggen om den mond geploegd. Met zenuwachtige gejaagdheid laat zij de regels op elkaar volgen, en aan het einde van eene bladzijde gekomen, gunt zij den inkt nauwelijks tijd, om te drogen.

Eensklaps staakt zij haar arbeid en luistert aandachtig: ‘Klopt pa, Willem?’

‘Neen, moes, 't is de wind.’

‘Wil je toch maar eens gaan kijken, jongen.’

‘Zeker, moes!’ antwoordt Willem, waarna hij, zonder gedruisch te

maken, het vertrek verlaat, om nauw hoorbaar naar vaders ziekbed te gaan.

‘Pa sluimert,’ zegt hij, als hij kort daarop weder de huiskamer is binnengetreden.

‘Is het nog geen tijd van innemen?’

‘Neen, moes, nog een half uur.’

Zwijgend zetten beiden daarna hun werk voort. Mevrouw voltooit haar brief, leest vervolgens het geschrevene vluchtig over en staart dan eene wijle strak voor zich.

Plotseling barst zij nauw hoorbaar in snikken uit, laat de ellebogen op tafel rusten en verbergt het gelaat in de handen.

In een oogwenk staat Willem aan hare zijde, slaat zijn arm om haar hoofd en drukt het tegen zijne borst. ‘Kom moes, wees nu niet bedroefd; pa kan immers beter worden,’ zegt de jongen diep bewogen.

‘Och, ik vrees ervoor,’ snikt de vrouw, terwijl zij moeite doet, hare tranen te bedwingen; ‘de dokter geeft slechts weinig hoop - pa is hard ziek.’

‘Geeft de dokter niets geene hoop meer?’ is de angstige vraag.

De moeder krijgt het te benauwd; de keel is haar als toegeknepen; zij kan nauwelijks slikken en slechts met moeite ademhalen. ‘Willem.... jongen.... ik vrees het ergste.’

De zoon klemt zijne moeder nog vaster aan zijne borst en beiden laten een oogenblik den tranen hun vrijen loop: de smart, zoolang verkropt, viert thans den teugel.

‘Aan wien heeft u geschreven?’ vraagt Willem eindelijk.

‘Aan oom Jan - ik moet.... geld hebben.... ik heb niets meer in huis.’

Willem wordt doodsbleek. Wat hij al zoolang heeft vermoed, blijkt hem nu eene ijselijke waarheid. In de pastorie heerscht nijpend geldgebrek.

Geldgebrek, de vreeselijkste zorg, die hij in haar geheelen omvang nog niet heeft kunnen bevroeden, komt naast de doodelijke ziekte van den vader met felle woede de moeder bekampen.

De arme jongen barst uit in een luid snikken.

‘Kom, Willem, wees verstandig; er zal nog wel redding komen. Kom jongen, huil nu niet; je zoudt pa wakker maken.’

De goede vrouw trachtte haar zoon te troosten, zij, die zelve zooveel troost behoefde. Wat al kommer en ellende waren haar toebedeeld. Hoe had zij immer moeten zwoegen en sloven, om met een karig traktement rond te komen; een ieder had altijd verbaasd gestaan, hoe dominee met een huishouden van vijf kinderen van zóó weinig kon leven, en lachend had hij dan altijd gewezen op zijne vrouw, die van één dubbeltje er twee kon maken.

De eerste jaren van hun huwelijk waren niet ongelukkig geweest; wel wies het huisgezin, zonder dat het traktement veranderde, doch

dominee trok van een theologisch tijdschrift een aardig honorarium en de gemeentenaren zorgden voor zijne keuken en zijn kelder, voor zijn tuin en zijne turfschuur. Allengs was dat anders geworden; het gezin werd steeds grooter, maar de toevallige baten verminderden; dominees pen bleek niet vruchtbaar genoeg; de honoraria hielden op en de verhouding tusschen den predikant en zijne gemeenteleden werd met den dag minder aangenaam. Hij - de eerlijke, trouwe herder - kon zijne beginselen niet verloochenen, noch aan de reactie het hoofd bieden, en weldra stond hij in den kerkelijken strijd alleen, verlaten door diegenen, welke hem hadden kunnen steunen, doch die zulks nalieten uit onverschilligheid; - was hij machteloos, werd hij geplaagd, ja, schier gemarteld, door eene bende, welke hem - den voorganger - de kerk wilde uitdrijven. -

Willem hield met beide handen moeders hoofd omstrengeld en leunde zijne wang tegen de hare. In somber gepeins bleef dominees vrouw zitten, totdat zij zich eensklaps vermande.

'Waar blijft Jansje toch?'

'Ze is immers boodschappen doen, moes.... st, daar is ze.'

Jansje, het dienstmeisje, treedt de huiskamer binnen; 't is eene jonge, ietwat tengere maagd, nauw den kinderschoenen ontwassen; op het mooie, aanvallige gelaat staat te gelijk droefheid en innige deelneming te lezen. Zij heeft het zoo hard te verduren gehad, nadat zij van avond zonder geld was uitgezonden, om eenige noodzakelijke inkoopen te doen; alsof de verwijten van kaalheid en armoede haarzelve golden, was elke schimpscheut op het koopen op krediet haar door de ziel gegaan.

Boven het huisvertrek wordt met een stok op den vloer gestompt: de zieke is wakker en heeft hulp noodig.

Mevrouw snelt naar boven, gevolgd door Jansje.

Dominee vraagt iets te drinken; hij versmacht van dorst. Mevrouw biedt den kranke wijn met water, doch de wijn smaakt niet.

'Hier zijn druiven, Mevrouw,' fluistert Jansje, terwijl zij een mooien, grooten tros te voorschijn haalt. De zieke eet een paar der vruchten en wendt daarna zacht kreunend het hoofd weer om.

'Hoe kom je aan die druiven,' vraagt Mevrouw een oogenblik later, als zij op het donkere portaal is gekomen.

Jansje aarzelt; een hoog rood kleurt hare wangen, doch door de duisternis wordt dit niet opgemerkt; 'van.... mijne moeder, Mevrouw; zij heeft ze.... gekregen van Teeuwes - buiten - toen zij daar werkte.... zij lust ze zelf niet.'

Teeuwes had wel druiven, doch gaf ze nooit aan Jansje's moeder, vooral niet, als ze later voor dominee bestemd zouden zijn; Jansje had ze gekocht voor het geld, dat haar bloedkoralen ketting in den lombard had opgebracht. Mevrouw begrijpt dan ook niets van dit geschenk van Teeuwes, doch eer ze opheldering kan vragen, wordt er hard gescheld, veel te hard voor een zieke.

‘Zoo laat, wie kan dat zijn?’ vraagt Mevrouw.

Jansje, blijde, dat ze een verder verhoor over de herkomst der vruchten misloopt, gaat stil de trap af; Mevrouw wacht op het portaal; dat schellen heeft haar zenuwachtig gemaakt. Zou het een schuldeischer zijn.... doch dominee is zóó ziek, dat ieder wel begrijpen zal...

‘Bakker Linse!’ fluistert Jansje, als ze weer op het portaal is gekomen.

Mevrouw verbleekt: bakker Linse is wel president-kerkvoogd, doch sedert jaren komt hij niet meer bij dominee in de kerk, nog veel minder in huis; hij heeft de gewoonte, om voor zaken, de kerk betreffende, den koster te zenden.

‘Waar heb-je hem binnengelaten?’ wordt nauw hoorbaar gevraagd.

‘Hij staat in de gang te wachten.’

‘Laat hem dan in de zijkamer en steek daar licht op - in de huiskamer is het voor dominee zoo gehoorig.’

Jansje gaat dit bevel volbrengen, en met loomen tred begeeft Mevrouw zich naar het aangeduide vertrek.

Het hart bonst haar zóó hevig, dat ze nauwelijks kan ademhalen. Wat zou ze niet willen geven, om dit bezoek te voorkomen, doch het kan niet anders: ze moet Linse te woord staan.

In de zijkamer vindt zij den president-ouderling.

‘Mijnheer Linse,’ zegt dominees vrouw, als ze is binnengetreden. *Mijnheer* Linse! Er was een tijd, dat zij zou hebben gezegd ‘bakker’ of wel eenvoudig ‘Linse’, doch de tijden waren veranderd. Vroeger een domme, stijfhoofdige jongen, door niemand opgemerkt, door zijne makkers eerder bespot dan geacht, later een slungel, door velen uitgelachen; thans een zwaargebouwde vijftiger.

's Mans uiterlijk teekent reeds de geheele persoonlijkheid. Onder het lage voorhoofd overschaduwen dikke, zware wenkbrauwen de niets zeggende oogen; het volle, gladgeschoren gelaat wordt gekenmerkt door een dikken neus en een paar grove, sensueele lippen, - eene bruine, dikharige pruik verbergt een kalen schedel, terwijl het hoofd in zijne bewegingen wordt belemmerd door eene hooge das, die om den vleezigen nek en hals is gewonden.

De korte vingers zijn al even plomp en grof als de groote handen, terwijl het geheele lichaam wordt gedragen door een paar beenen, om deze niet anders te noemen. -

Linse mompelt iets van ‘goeien avond’, en haalt daarna eene dikke portefeuille uit den borstzak van zijne zwarte jas.

Mevrouw wordt beurtelings rood en bleek.

‘Ik heb hier eene quitantie,’ zegt Linse met zijn sonoren toon, schier om de drie woorden afgewisseld door een mondgeluid, hetwelk sprekend aan een rietvink doet denken. ‘U hebt me laatst uitstel laten vragen, psiet; de maand is nu om, psiet; ik kom om betaling.’

‘Ja; Mijnheer Linse....’ stottert Mevrouw; ‘ik heb.... het spijt

mij.... het schikt me op dit oogenblik bijzonder slecht, met de ziekte van dominee....'

'Ik kan niet langer wachten, psiet; ik moet zelf betalen.' Linse kijkt heel onverschillig de kamer rond.

'Dominee is hard ziek; ik weet niet, hoe het zal afloopen.'

'Zoo, - psiet, - ja, dat kan mij eigenlijk ook weinig schelen.'

Er volgt eene pauze, voor Mevrouw zoo pijnlijk mogelijk.

'Zou u.... nog niet wat willen wachten,' zegt zij eindelijk, en zij bijt zich op de lippen van aandoening.

'Neen,' knikt Linse, terwijl hij onafgebroken zit te mummelen; 'ik heb dat liedje al zoolang gehoord; nu komt er dit, dan dat in den weg, psiet,... ik wil mijn geld hebben.'

Mevrouw dreigt uit te barsten in tranen: ''t Is nu onmogelijk;' ze heeft alle wilskracht noodig, om bedaard te blijven.

'Dat had u vooruit kunnen weten, psiet; ik zal de vordering in handen geven van mijn zaakwaarnemer. Ik heb u dus gewaarschuwd.' Linse staat al mummelende op, zet zijn stoel heel plichtmatig tegen een der wanden van het vertrek en zegt heel kalm, terwijl hij zich verwijdert: 'U moet het weten, g'navond.'

De arme vrouw hoort de voordeur dichtslaan en barst uit in luid geween. 'Mijn God, ook dat nog - heb ik al niet genoeg te dragen.' Zij valt met het bovenlijf over de tafel heen en blijft luid snikkende minutenlang alleen.

Eindelijk komt Jansje binnen; Mevrouw vermant zich en droogt snel hare tranen af.

'Wat deed die man raar!' merkt Jansje op.

'Hoe dat, kind?'

'Wel, ik liet hem hier in de zijkamer, en toen wou ik licht halen, en toen streek-i me met de hand onder de kin, zóó raar, dat ik er bang van werd!'

II.

In de pastorie zijn de gordijnen neergelaten en aan de zijde van den straatweg de blinden gesloten. Het vervelooze en vervallen gebouw - in de laatste jaren door het kerkbestuur geheel verwaarloosd - ziet er nog akeliger en somberder uit dan anders, en de stilte, welke daarbinnen heerscht, is als die des doods.

Dominee is Vrijdagavond gestorven.

In de zijkamer staat de lijkkist, akelig zwart, als de donkere groeve, waarin zij straks zal worden neergelaten.

In doffe wanhoop zit in het huisvertrek de weduwe, omringd door hare vijf kinderen, die nu en dan luide aan hunne droefheid den vrijen teugel geven; daartegenover zitten een paar zwagers en enkele ambtsbroeders van den overledene, in zwarte rokken gepend, met keurige witte dassen, sprakeloos, koud, schier onverschillig.

Twee aansprekers staan in de gang elkaar aardigheden te debiteeren, doch trekken on middellijk hun gelaat in effen plooi, als zij Jansje ontwaren, wier roode oogen genoegzaam getuigen van hare ware smart.

Zij behoorde tot die weinigen uit het dorp, die dominee liefhadden; die ware en welverdiende achting hadden gekoesterd voor den man, welke zooveel had willen zijn en toch moest heengaan met de gedachte van niets te zijn geweest.

Hij was heengegaan na een leven vol arbeid, na een onvermoeid kampen tegen zorg en gebrek, en wat zouden de vruchten van zijn streven zijn? Vijf en twintig jaren had hij voor zijne gemeente gewerkt, zijne beste krachten voor zijne kudde geofferd, doch ondank, haat en verachting waren zijn loon geworden.

'Zij zullen juichen, als ik heenga,' had dominee menigmaal voorspeld en nu.... ja, zij juichten!

In de pastorie de aangrijpende stilte des doods, daarbuiten de vroolijke levenslust van de ontwakende lente. Op tak en twijgen het jubelende vogelenheir, zich koesterende in de heerlijke stralen van de middagzon, die, hare kleuren leenende aan de oude, grijze kerk naast de pastorie, de geelbruine en roode daken doet baden in eene zee van licht, de uitgestrekte weiden met duizenden tonen en tinten verlevendigt en zich hier en daar weerkaatst in het effen watervlak.

Overal de teekenen van de verjongde natuur, die het viooltje en het vergeet-mij-nietje doet ontluiken tusschen de jonge grassprietjes, het weiland siert met een bont tapijt van madeliefjes en boterbloempjes en eene malsch groene wade hecht aan het hooge en lage geboomte, dat de wegen en dijken van het dorp omzoomt.

Het geheele dorp is bij de pastorie samengestroomd: 'Dominee wordt begraven.'

De kinderen mogen een uur later op school komen en genieten van de heerlijke vrijheid, welke hun wordt gelaten. De geurige lentedag wekt hen op. Zij stoeien op den straatweg, klimmen op het hek, dat de pastorie omheint, en spelen krijgertje op het oude kerkhof, tusschen de domineeswoning en de kerk gelegen.

Hier en daar staan mannen en vrouwen in groepjes saamgeschoold, en enkele lummels liggen in hunne volle lengte op het gras van de bermen; zij lachen en praten, kauwen een strootje en geven nu en dan een kwinkslag ten beste.

Enkele dragers moeten het ontgelden.

'Kaik um, hi heit zien grootvaers hoed op!' wordt een jongen man nageschreeuwd, die voor het eerst van zijn leven met een hoed verschijnt, welk hoofddeksel echter de mode een tiental jaren ten achter is.

'Gais met n' hoei!' jubelt een koor van groote jongens, die als eene rist kraaien op het hek zitten. Een nietswaardige grappenmaker werpt met een steentje naar den hoed, wat weldra door tal van anderen wordt gevolgd.

‘Levie! Levie!’ gillen er eenigen, als zij een Israëlietisch marskramer zien verschijnen.

‘Mhaak jhelui er een ghebbetje van?’ vraagt de koopman.... ‘is er geen dhooje?’

‘Wordt je vroom, Levie?’ roept er een.

‘Vhroom, God sal me bewharen; 'k heb liefer m'n lefen lang de kouwhe koorsz dhan jhelui vroômigheid.’

‘Leelijke sm....!’ klinkt het onmiddellijk.

‘Liefer een lheelijke smousz dan sukke mooie kristenmenschen!’

Langzaam komt de lijkwagen aangereden, ter kwader ure door een der zwagers uit de naburige stad ontboden.

‘Hij was te groos, om zich te laten dragen!’ merkt er een op.

‘Hij was bang, dat ze hem zou'en laten vallen,’ zegt een ander.

‘Een laikwagen, dat gaat sneller naar de verdoemenis,’ gilt een derde.

Eindelijk is het uur der begrafenis aangebroken; de aansprekers verschijnen in de huisdeur; de lijkwagen rijdt voor en alles verdringt zich in een halven kring vóór het huis, om de lijkkist in den wagen te zien plaatsen.

Er heerscht eene plechtige stilte; slechts eenig gefluister wordt vernomen, en als de stoet zich in beweging zet, begint de oude dorpsklok haar dof gebrom luide te doen weerklinken: boem, bam, boem, bam, boem, bam.....

Langzaam gaat de stoet voort; eentonig klinkt de stap der dragers en onafgebroken galmt de dorpsklok, boem, bam, boem, bam.

Als het lijk de bakkerij van Linse passeert, trekt de president-ouderling zijn mond in eene verachtelijke plooi: ‘Voor 't laatst nog eens uit rijden; sjiep, sjiep, je hebt me altijd tegengewerkt, en ik had gezworen, het je betaald te zetten.... nou zal jij geene spaak meer in 't wiel steken.’

Spoedig is het nieuwe kerkhof bereikt en de kist in de groeve neergedaald. Geen woord wordt er verder gesproken; alleen het hevige snikken van de twee oudste zonen van den overledene wordt gehoord, terwijl de dorpsklok rusteloos voortgaat met haar eentonig geklag, boem, bam, boem, bam.

Het tooneel is indrukwekkend, doch wie zich daaraan storen, de aansprekers niet: nauwelijks zijn de familierijtuigen weggereden, of zij verdeelen de draaggelden met de opmerking: ‘'n kaal lijkkie!’ en als een half uur later de doodgraver de groeve heeft gevuld en met een paar zoden dekt, trapt hij de losse aarde een weinig vast, terwijl hij half luid mompelt: ‘Zie zoo, die is er alweer geweest; afijn, voor hem een ander.’

Aan den avond van dien dag is het weer stil in de pastorie. De zwagers zijn vertrokken en in de spaarzaam verlichte huiskamer is dominees weduwe met hare beide oudste zonen achtergebleven.

Eentonig tikt de Schwarzwalder klok: tik, tak, tik, tak; overigens wordt de stilte niet verbroken.

Als wezenloos zit de weduwe voor zich te staren. Nu en dan schudt zij somber het hoofd en zucht dan akelig diep. De beide knapen zitten tegenover haar de platen uit eene oude illustratie te bekijken, doch blijkbaar zijn hunne gedachten elders.

Willem - de oudste - ziet telkens deelnemend naar zijne moeder.

Er wordt gescheld.

Eene rilling komt over de arme vrouw. Zij bijt zich op de lippen en beeft over haar geheele lichaam. - Zou het een schuldeischer zijn?

Een oogenblik later klinken de voetstappen van Jansje in de gang; daarna hoort men de voordeur in hare hengsels kraken.

Wie zou het wezen? bakker Linse?

De kamerdeur gaat open en eene dame in een eenvoudig rouwgewaad treedt het huisvertrek binnen.

‘Mevrouw Van Erp,’ zegt de weduwe nauw hoorbaar en zichtbaar verrast.

De beide knapen staan werktuigelijk op, kijken elkaar verbaasd aan en slaan daarna een blik op hunne moeder; Mevrouw Van Erp is blijkbaar eene vreemde in de pastorie.

De binnentredende slaat hare voile op, gaat naar de weduwe en reikt deze de hand.

‘Arme vrouw, hadde de Heer mij dezen tocht mogen besparen; ik begrijp, wat ge moet lijden, doch onnaspeurlijk zijn Zijne wegen.’ De toon is zacht en kalm, maar getuigt evenzeer van aandoening.

Mevrouw Jensen barst in tranen uit, doch spoedig tracht zij zich te beheerschen. ‘Dank u.... Mevrouw.... gaat u.... zitten.’

‘Wonderbaarlijk zijn Zijne werken....’ er ligt geen zweem van gemaaktheid in die woorden; kalm worden zij geuit; overtuiging spreekt uit mond en blik. ‘De Heer heeft gegeven, de Heer heeft genomen, de naam des Heeren zij geprezen!’

‘Het doet mij goed, dat u toch ook nog is gekomen.... er zijn zoovelen weggebleven... hij heeft....’ Mevrouw Jensen blijft steken.

Neen, zij wilde niet klagen tegenover de vrouw, die in de laatste jaren als zoovelen den predikant den rug had gekeerd; die dominees felste tegenstanders met geld had ondersteund, wel niet uit haat en nijd, maar toch om voedsel te geven aan den steeds heviger wordenden strijd.

‘Hij was een braaf man, al diende hij den Heere op eene wijze, die niet de mijne is,’ zei Mevrouw Van Erp.

De weduwe drukt met warmte de hand van hare bezoekster: een weinig troost van die zijde deed haar zoo goed, kon haar zooveel doen vergeven.

‘En wat zijn nu uwe plannen,’ werd er belangstellend gevraagd.

Mevrouw Jensen deelde het een en ander mede, maar plannen.... zij had nog geen tijd gehad, daaraan te denken. Waarheen zou zij gaan, met schulden bezwaard, met zorgen overladen?

‘Laat mij nog iets van u hooren,’ sprak Mevrouw Van Erp, toen zij vertrok, en bijna angstvallig haalde zij eene enveloppe uit haar mantelzak,.... ‘zwijg hierover - de linkerhand zal niet weten, wat de rechter doet.... het zij den Heer een welbehagen’.

En zij ging henen, zooals zij gekomen was, bedaard en kalm.... en toen Mevrouw Jensen wat later de enveloppe opende, vond zij.... quitantiën; vele van dominees schulden waren betaald, ook die van bakker Linse met 5% rente.

III.

‘Voor hem een ander!’ had de doodgraver gezegd, en zooals wij - goeden en kwaden - allen eenmaal zullen worden vervangen, moest er ook een opvolger zijn voor dominee Jensen.

Van welke richting de nieuwe herder en leeraar van Buurhuizen zou wezen, behoefde niet meer beslist te worden, doch wie het zijn zou, was niet zoo gemakkelijk uit te maken.

Er werden enkele namen genoemd en de keuze van den kerkeraad scheen te slingeren tusschen Ds. Pieterse uit Weldorp en Ds. Heiligers van Dorbeek.

De president-ouderling begeerde een predikant, waarop hij zou kunnen rekenen bij de groote plannen, welke hij hoopte eenmaal te volvoeren; een predikant, die in alles de bondgenoot zou zijn van den heer Linse. Nu hij eenmaal president-kerkvoogd was, hoopte hij op meer. Onlangs tot lid van den gemeenteraad gekozen, zou hij burgemeester worden en dan....

‘Geen Heiligers en geen Pieterse,’ had de consulent in vertrouwen aan Linse meegedeeld, ‘die deugen je niet; jij - die het hier zoover gebracht hebt en zooveel hebt verbeterd - jij moet hier Langenaar uit Oost-Gouwe zien te krijgen, een man, die meewerkt.’

Er werden een paar geheime conferentiën gehouden, en de uitslag was, dat Ds. Pieterse uit Weldorp met groote meerderheid beroepen werd - zelfs Linse had op hem zijne stem uitgebracht, doch Ds Pieterse deelde na rijp beraad mede, ‘dat de Heere zijn hart tot die gemeente niet had overgebogen. Indien God niet zegt: trek op! zoo mag zijn dienaar niet optrekken want zijn komen zou noch ten nutte van de gemeente noch van hemzelven zijn!’

Weer werd een twaaftal geformeerd, daarna een zestal en toen een drietal, en Ds. Heiligers uit Dorbeek zag zich verkozen, doch ook deze weleerwaarde, die onder biddend opzien tot den Heer en na ‘raadpleging des onvervalschten woords’ het beroep lang in overweging had gehouden, bedankte.

Toen werd het tijd voor Linse, om uit den hoek te komen. Onbewust, dat hij de stroopop was van den consulent, kwam hij nu voor den dag met een voorstel, om het traktement te verbeteren; wel had de kerk weinig fondsen, doch door vrijwillige bijdragen zou dat te vinden zijn; en de kerkeraad met de goe gemeente onbewust van het

spel, dat met hem gespeeld werd, offerde zoo dapper, dat het traktement zoo noodig met ongeveer duizend gulden kon worden vermeerderd. Met meer beleid, dan iemand ooit van Linse zou hebben verwacht, werd nu dominee Langenaar in aanmerking gebracht - de candidaten der meerderheid, Ds. Pieterse en Heiligers, waren onschadelijk gemaakt, want geen dezer heeren had openlijk durven verklaren, dat het traktement te gering was, - en spoedig zagen de president-ouderling Linse en de secretaris-kerkvoogd Pijnenboom zich aangewezen, om Ds. Langenaar van Oost-Gouwe te gaan hooren.

'Nou, dat zullen we eens hebben, watte,' zei Pijnenboom, een onbeschaafde maar goedhartige timmerman, die eens bij toeval in het kerkbestuur was gekozen en die door zijn goed humeur en zijne eerlijkheid te veel vrienden 'op het dorp' had, om ondanks de herhaalde zuivering der laatste jaren niet te worden herkozen.

'Als je het soms te druk hebt, tsjiep,' zei Linse onverschillig.

'Waarachtig niet, watte; neen, ouwe jongen, dat zaakje zullen wij er eens netjes opknappen; hoe gaan we?'

'Zooals je wilt, tsjiep,' antwoordde Linse.

'Over Amsterdam, watte. Met de dillesjans naar Uitert, met spoor naar Amsterdam en dan verder met de boot.'

De president-ouderling keurde het plan goed, en Zaterdagmiddags togen dan ook de beide 'hoorders' op weg; Linse keurig in het zwart, met een gestukadoorden nek, deftig, koud, stilzwijgend en onnatuurlijk; Pijnenboom 'met z'n beste spullen aan', maar beweeglijk en opgeruimd als altijd.

Het was een sombere Novemberdag; de lucht stond naar regen, en mensch en dier gingen gebukt onder datgene, wat wij Hollanders gewoon zijn 'natte koude' te noemen.

'Heb-je geene handschoenen?' zei Linse, toen de kerkeraadsleden in de diligence waren gezeten.

'Handschoenen, draag jij die dingen, watte?' vroeg Pijnenboom verwonderd.

''t Hoort, tsjiep?'

'Bestig, ik zal me zoo'n paar masienes aanschaffen,' en als de heeren op de Bildstraat zijn afgestapt, heeft Pijnenboom al spoedig een winkel gevonden, 'waar-i zoo'n paar masienes' - glacés van 9¾ - rijker wordt.

'Niet door die straat,' zegt Linse, als Pijnenboom den kortsten weg naar het Oosterspoorstation inslaat.

'Wel, waarom niet?'

'Zoo'n gemeene buurt!' antwoordt de president-ouderling.

'Ben je razend, man, wat gaat jou dat aan, watte,' en zonder zich verder aan Linse te storen, gaat Pijnenboom verder, waarbij Linse hem wel volgen moet.

Een oogenblik later wordt er geroepen: 'Pst, seg, dikke!'

Linse wordt vuurrood.

‘Seg, hoor us, bakkertje!’

‘Ben je mal, Mie, zie-je 't niet, 't is een fène domenee!’

Er klinkt een homerisch gelach. ‘Feine domenee, dan ben ik er ook een; 'k sou m'n bakkertje niet kennen, zeg, pst, pst, hoor us, dikkie.’

‘Ze kennen jou hier, watte,’ merkt Pijnenboom op tot Linse, die beurtelings rood en bleek wordt.

‘Kwade betalers, 'k zal ze wel leeren!’ verzekert de president-ouderling, doch hij komt niet tot zijn verhaal, eer het station is bereikt.

De beide ‘hoorders’ arriveerden tegen vier uur te Amsterdam; geen van beiden was er bekend; wel waren zij er eens geweest, doch zij wisten er geen weg en hadden er nooit overnacht. Zij lieten zich dan ook door een pakjesdrager geleiden naar de boot, die hen naar Oost-Gouwe zou voeren.

‘Wanneer vaart-i-af?’ had Linse den besteller gevraagd, die heel bevredigend had geantwoord: ‘O! strakkies, Meheer!’

Bij de boot gekomen, kreeg de besteller - na een hoogen eisch zijnerzijds en wat afdingen van den anderen kant - zijne fooi, en de heeren stapten op het vaartuig, dat rustig aan den steiger lag. Op het dek vertoonde zich geen sterveling.

Na eenig wachten verscheen een der opvarenden, die heel laconiek vroeg: ‘Nachtlosies?’

‘Losies, neen man, dank-je; we motten naar Oost-Gouwe,’ zei Pijnenboom.

‘Nou, vader, dan heb-je den tijd nog!’

‘Wanneer varen we af,’ vroeg Linse heel deftig.

‘Dat zal nog wel een stijf kertiertje aanloopen; je kunt eerst nog wel een beetje uit kuieren gaan.’

‘Maar hoe laat?’

‘Morgen ochtend om half seven!’

‘En de reisgids zegt: 's avonds half vijf.’

‘Mis hoor, dan weet je er zooveel as niks van, domenee.’

Linse haalde zijn reisgids voor den dag en vond na eenig zoeken de begeerde opgave: ‘Daar staat het,’ zei de president-ouderling triomfantelijk.

‘Nou laat het dan maar stil staan; 't staat er goed!’

Linse werd woedend: ‘Wanneer vaart de boot af?’

‘Morgen ochtend, ouwe heer, en as het je nou gelegen komt, om van boord te gaan, of je mocht kasuweel lust hebben, om me een handje te helpen swabberen.’

‘Maar is dit wel de goeie boot, watte?’

‘Zoo best as er maar een is,’ zei de varensgezel, terwijl hij een puts met water over het dek smeet: ‘van ondere, heeren!’

Pijnenboom koos de wijste partij en ging van boord, onmiddellijk aangeklampt door den besteller, die op eenigen afstand de reizigers had gadeslagen.

Linse wist van ergernis niet, wat te doen.

Al spoedig bleek het, dat de heeren geene rekening hadden gehouden met den winterdienst der stoombooten en een reiswijzer van ouden datum hadden geraadpleegd.

Daar stonden ze nu op dien kouden, waterigen Novemberavond op een der steigers aan den Oosterdoksdijk. De duisternis kwam met rassche schreden, en wat zij deden en wien zij raad vroegen, doch op dien avond konden zij Oost-Gouwe niet meer bereiken.

Intusschen had zich eene talrijke menigte gediplomeerde en niet-gediplomeerde pakjesdragers, straatslijpers en dagdieven op den steiger verzameld.

‘We motten een losement hebben, watte,’ merkte eindelijk Pijnenboom op, die zijn goed humeur nog niet had verloren.

‘Een logement, jij hebt gemakkelijk praten,’ gaf de president-onderling ten antwoord, ‘weet jij een goed logement?’

‘'t Amstelhotel’ - zei Pijnenboom lachend, ‘daar zullen we het kostelijk hebben.’

De heer Linse achtte die opmerking het antwoord niet waardig: ‘Wijs ons een logement,’ beval hij een oogenblik later tot een der bende.

‘Asjeblief, meheer!’ - ‘Hier meheer!’ - ‘Ikke - hier meheer!’ - ‘Effectief goed, meheer, ik zal er de heeren brengen; gaat u maar mee,’ - klonk het koor der gedienstigen, uit hetwelk Linse eene keuze deed, zeer tot verontwaardiging van de niet uitverkorenen.

‘Zie je dan niet, se motten in het “te Hois” wezen; ze zijn van de diakernie.’

‘Leuter niet,’ klonk het antwoord, ‘gaat uwes maar mee bij de weduwfrouw Muller op het Schippersgraggie.’

‘Breng ze bij Ko Brans in de Raamskooi; daar kennen se slapen over het touwegie!’

Zonder zich aan deze aanwijzing te storen, gingen de beide Buurhuizensche kerkeraadsleden op weg, begeleid door een man van niet al te gunstig uiterlijk.

‘Is 't een net logement?’ vroeg Linse.

‘Net, meheer, net voor de heeren gemaakt.’

‘Bij Kras, watte?’ wat laat herinnerde Pijnenboom zich den naam van een hotel.

‘Och wat, Krasdernapolsky, dat deugt niet voor de heeren van uwe stiek; 'k heb het al lang in de gaten: de heeren moeten een stil, fersoenlijk losement hebben; de heeren kommen zeker van boiten.....?’

‘Kunnen we er wat te bikken krijgen, watte?’ was de vraag van den secretaris-kerkvoogd, die, als de meeste lieden met een opgeruimd humeur, den inwendigen mensch gaarne tevredenstelde.

‘Effetief hoor, je sal het er goed hebben, hier meheeren, asjeblief,’ en de cicerone wijst op een smal huis met twee ramen, voor dewelke een rood doek het inkijken van de straat belet.

‘Is dit een hotel?’ vraagt Linse heel verwonderd.

‘Gaat uwes gang maar, meheer, overtuig je,’ en met een zachten dwang dringt de besteller, die reeds vlug als de wind de beide reiszakken heeft binnengebracht, de heeren de voordeur in.

Een groot houten schot scheidt de kleine ruimte achter die voordeur van eene groote zaal, die niet oneigenaardig den naam van pijpenlade zou kunnen dragen. Geen menschelijk wezen is er in die zaal te zien.

‘Maar hier moeten we niet wezen,’ zegt Linse.

‘Wacht maar, meheer, boven is het losies.’

Nauwelijks zijn de heeren kerkeraadsleden binnengetreden, of er verschijnt een soort kellner, gedost in een zwarten rok, welke glimt van ouderdom en vetheid.

‘Asjeblieft, signoro's!’ zegt de ganimeed, een paar stoelen gereedzettende.

Terwijl de beide reizigers nog aarzelen, om plaats te nemen, vraagt de besteller zijn loon.

Linse geeft hem een kwartje.

‘Één kwartje, ik kan het er niet voor doen; 'n kwartje per man.’

‘Maar.....’

‘Neen, meheer, twee kwartjes, geen sent minder; mos ik het ook soms voor niks doen.’

Intusschen zijn een paar dames van uit eene achterkamer te voorschijn getreden; eene harer gaat naar Pijnenboom, die reeds heeft plaats genomen in afwachting van hetgeen Linse zal doen. De meester timmerman vindt in alles iets verdachts.

‘Wat sal het wese, liefert,’ zegt de schoone, terwijl ze hem een zakdoek met odeur onder den neus duwt.

Pijnenboom, wien de verhalen van Londensche speelholen met vergift, geheimzinnige verdwijningen en wat al dies meer zij, voor den geest komen, gelooft, dat men hem met die odeur wil bedwelmen. Eensklaps staat hij op, duwt de dame met geweldige kracht ter zijde en schreeuwt: ‘Er uit, ik wil er uit!’ terwijl de schoone luide gilt.

Linse, die al heel lang den moed in de schoenen voelde zinken, begint nu eensklaps te schreeuwen: ‘Moord! moord!!’

Onmiddellijk snellen er een paar mannen toe, die zich op Pijnenboom willen werpen, welke zich echter duchtig weert. Linse ziet zijne kans schoon en wil zich verwijderen, doch dewijl hij bij ongeluk de verkeerde zijde van het schot kiest, kan hij niet ontkomen en staat hij in radeloozen angst tegen het schot te beuken.

In minder dan geen tijd is het lokaal bevolkt; Pijnenboom - al naar de voordeur wijkende - verweert zich als een bezetene. Linse tracht zich vrij te koopen, en als eindelijk de secretaris-kerkvoogd de deur heeft bereikt en zich door het schot tegen aanvallen van achteren heeft gedekt, ontstaat er eene soort van wapenstilstand, ondanks het hevig schelden en vloeken der nimfen, die zich als ware furiën doen kennen.

Als de president-ouderling ten laatste een rijksdaalder heeft geofferd, worden de beide reizigers vrij verklaard en kunnen zij vertrekken, terwijl zij zich wijselijk niet storen aan de scheldwoorden, welke hun nog worden nagezonden.

‘Jij zou me beroerd leelijk in den steek laten, watte,’ zegt Pijnenboom, terwijl hij zich het zweet van het aangezicht wischt en al hijgend naast Linse voortschreidt.

‘'t Is jouw schuld, dat we in dat huis der ontucht zijn gekomen,’ geeft Linse woedend ten antwoord.

‘Mijn schuld, 't waren zeker weer kwaje betalers van jou, watte?’

Linse werd zoo mogelijk nog woedender: ‘Dus wil jij zeggen, lasteraar.....?’

‘Lasteraar, dat zal je me waar maken, schijnheilige - dacht je niet, dat ik wist, waar jij blijft, als jij “voor zaken” naar stad gaat, watte?’

Dit was te veel; Linse wierp een stortvloed verwijten op het hoofd van zijn reisgenoot, die zich van zijn kant ook niet onbetuigd liet, en in weinige minuten was de twist zoo hoog geloopen, dat Pijnenboom uitriep: ‘Loop jij voor mijn part naar den duivel, ik groetje, watte!’ en werkelijk scheidden de beide ‘hoorders’ op zeer onvriendschappelijke wijze, om verder ieder hun eigen weg te gaan.

De secretaris-kerkvoogd kwam al spoedig op het snuggere denkbeeld, om een politieagent naar een hotel te vragen, en na eenig zoeken vond hij ten langen laatste een dienaar der gerechtigheid.

‘Kras!’ zei hij kortaf.

De gedienstige agent wees den weg, en al spoedig had de heer Pijnenboom het wijd vermaarde, ja, wellicht wereldberoemde koffiehuis van Krasnapolsky bereikt, waar hij na eenig zoeken een rustig plekje vond, om den inwendigen mensch te versterken.

Bezwaarde het den secretaris-kerkvoogd wel een weinig, dat hij eigenlijk niet wist, hoe de zending zou afloopen, een glaasje Pommies verdreef de bange zorgen, en dapper aan zijne sigaar trekkende met den linkerarm op de leuning van zijn stoel geleund, zat Pijnenboom de rookwolken voor zich uit te blazen en al het moois te bewonderen, toen hij eensklaps een kennis ontwaarde.

‘Hee, zeg, pst, Wim!’

Een jongmensch keek om, en weldra stond voor den Buurhuizenschen kerkelijken afgevaardigde de heer Willem Zeilenmaker, candidaat in de medicijnen te Amsterdam, zoon van den WelEdel Zeer Geleerden heer Zeilenmaker, practiseerend geneesheer te Buurhuizen.

De arts *in spe* vond blijkbaar de ontmoeting alleraardigst, en spoedig zaten de beide dorpsgenooten onder eene nieuw aangerukte flesch te babbelen over alles en nog wat.

Het toeval wilde, dat de heer Zeilenmaker Junior dien avond slecht bij kas was, doch in gezelschap van een man als Pijnenboom was dat leed wel te dragen.

Na eene wijle stelde Wim voor, om eens verder te gaan; de meester timmerman had daarnaar wel ooren en weldra 'boemelden' de vrienden in de Kalverstraat, liepen even de 'Caves de France' binnen en namen een kijkje bij 'Mast'. Van het Rembrandsplein naar het Panopticum is de afstand niet groot en eenmaal in de Amstelstraat zijnde, mag men natuurlijk den Park-Schouwburg niet links laten liggen.

Pijnenboom amuseerde zich bijzonder; met de gelukkige wetenschap, dat zijne vrouw verre was en dat Zeilenmaker Junior kon zwijgen, dorst hij met volle teugen te genieten en stemde hij eindelijk in met het gevoelen van Wim, 'dat, nu hij eenmaal iets had gezien, hij ook alles moest zien'.

Wat hij dien avond zag en niet zag, kon hij zich later niet best meer herinneren, doch zijn gansche leven zou het hem bijblijven, dat hij ergens in een *Café Chantant* den heer Linse aantrof, die daar in stille bewondering was gezeten.

'Nou, ouwe jongen, twee joden weten, wat een bril kost, watte; we mosten het nouw maar afdrinken,' zei Pijnenboom gemoedelijk, en bakker Linse, die - vol zoeten wijns - te recht begreep, dat het geene zaak was, om elkander verwijten te doen, riep vol aandoenlijkheid uit: 'We kennen mekaar, zeg, mondje dicht, - Jan, een flesch sanpanje!'

IV.

Dominee Langenaar heeft gepreekt. Bef, toga en baret zijn netjes opgeborgen en de predikant van Oost-Gouwe - een klein, dik mannetje met baardeloos gelaat en kleine, beweeglijke oogen - zit nu in eene zwarte jas zijne lange pijp te genieten, niet ver van de kachel in de huiskamer der pastorie. Vóór hem, op de ronde mahoniehouten tafel, staat een kop koffie te dampen en dominee's *alter ego* zit achter die tafel eenige koekjes netjes in een trommeltje te ordenen.

'Niemand gezien!' heeft dominee zoo even tot zijne vrouw gezegd; 'ik begrijp er niets van; ze zou'en toch komen.'

'Misschien is de boot te laat aan,' merkte mevrouw op.

'De koster zei me, dat-i al lang aan was; ik begrijp het niet, ik begrijp het niet.'

Al eenige dagen geleden had de predikant van Oost-Gouwe van een ambtsbroeder uit den omtrek van Buurhuizen de confidentieele mededeeling ontvangen, dat zijn naam te Buurhuizen was genoemd. Ds. Langenaar had daarna eenige confidentieele inlichtingen gevraagd en verkregen. 'Ze zijn tot concessies bereid, dank zij mijn invloed' - werd hem geschreven - 'hap dus maar niet te spoedig toe; geld is er genoeg; eene zekere mevrouw Van Erp - die geld als water heeft - wordt behendig afgetapt; wat zal het A. tegenvallen!

Waarschijnlijk krijgt ge zekeren Linse ten uwent, een broeder ouderling, die sterk intrigeert naar den burgemeesterstitel; hij is te gebruiken.'

Dominee begreep er niets van: heden zouden zij komen, en er was niemand.

‘Daar zijn er twee!’ roept mevrouw Langenaar eensklaps uit, ‘dat zullen ze zijn,’ en werkelijk wordt deze voorspelling bewaarheid, want eenige oogenblikken daarna treden de Buurhuizensche kerkelijke afgevaardigden binnen

Na een erg onrustigen avond waren de reizigers eindelijk door den heer Zeilenmaker Junior een hotel binnengeloodst; doch ongelukkiger wijze hadden zij zich 's morgens verslapen, alzoo de eerste boot gemist, en waren daardoor eerst ‘na kerktijd’ te Oost-Gouwe aangekomen.

Beiden droegen ze een gevoel met zich mee, dat de candidaat-arts ‘katterigheid’ zou hebben genoemd, en hunne oogen waren daarmee geheel in overeenstemming.

‘Zeeziekte gehad, watte,’ had Pijnenboom reeds te kennen gegeven en de beide reizigers begrepen elkaar wonderbaarlijk. -

Dominee Langenaar rijst uit zijn leuningstoel, doet een paar flinke trekken aan zijne pijp en zegt op zijn eigenaardig deftigen toon: ‘Ik heb het genoegen te zien....?’

‘Linse, broeder ouderling uit Buurhuizen.’

‘En ik ben Pijnenboom, om je te dienen,’ voegt de secretariskerkvoogd erbij.

‘Weest welkom, broeders.’

‘We hadden.... ziet u, maar we zijn te laat gekomen...,’ stottert Linse.

‘We kommen zooveel as om te informeeren, of je senieïgheid zoudt hebben, om bij ons te komen,’ is de ruwe mededeeling van Pijnenboom; ‘we zijn nou wel niet bij je in de kerk geweest, maar we hebben al gehoord, dat het mooi is geweest.’

‘Wel zoo, broeders, gaat zitten - dat is mijne vrouw.’

De domineesche maakt eene sierlijke reverence, die voor haar leeftijd en lichaamsbouw wel een weinig misplaatst is.

Pijnenboom steekt Mevrouw heel cordiaal zijne hand toe: ‘aangenaam je te zien; u ziet er welvarende uit.’

‘Zullen de broeders iets gebruiken. - Een kop koffie?’ vraagt de predikant.

‘Als ik je niet veraffronteer!’ zegt de secretaris-ouderling.

‘In geenen deele, in geenen deele; vrouw, de koffie en de sigaren.’

De ‘hoorders’ uit Buurhuizen krijgen een kop mokka-vocht van niet al te sterk gehalte, eene eenigszins rookbare sigaar en een koekje; daarna volgt er eene tamelijk gerekte pauze - Linse voelt zich bij die warme kachel heel onaangenaam.

‘Zoo, zoo’ - vangt dominee eindelijk aan - ‘zoo, zoo, de broeders komen uit Buurhuizen.... een groot dorp, niet waar.... hoeveel zielen?’

‘Naar ik gis, tsjiep, een drieduizend,’ antwoordt Linse.

‘'t Zal eraan toeloopen,’ bevestigt Pijnenboom.

‘Zoo, drieduizend.... veel Roomschen - niet.... zoo.’

‘Zou je senieïgheid in hebben, watte?’

Dominee trekt de schouders op, doet een paar flinke trekken aan zijne pijp, blaast de zware rookwolken weg en zegt eindelijk: ‘Wat zal ik je zeggen; waarom zou ik hier vandaan gaan; ik heb eene goede standplaats, altijd een lief gehoor - eene pastorie met tuin, en het traktement - à propos, hoeveel is het traktement?’

‘Twaalfhonderd, tsjiep!’

‘Twaalfhonderd, neen, dan is er geen denken aan.’

‘Ja, zie je’ - merkt Pijnenboom op - ‘'t was vroeger twaalfhonderd; nou, alleuh, dat is dan ook wel wat weinig; nou, we hebben het dan nou preservatief vastgesteld op tweeduizend.’

‘Tweeduizend - 't is nog weinig.’

‘Hoeveel heb je hier dan wel, watte?’

Die vraag maakt dominee eenigszins verlegen. Zijn weleerwaarde doet weer een paar stevige trekken aan zijn gouwenaar en zegt: ‘Ja - dat is moeielijk te begrooten - van wegens de emolumenten.’

‘Dat is te begrijpen, tsjiep,’ geeft Linse te kennen, om ook wat te zeggen; hij gevoelt zich lang niet wel: het hoofd is zwaar als lood, de maag is van streek en de lauwe, zoete koffie geeft een heel onaangenaam gevoel van onpasselijkheid.

‘Tweeduizend gulden,’ herhaalt de predikant - ‘natuurlijk vrije woning en tuin.’

‘Voorzeker,’ knikt Linse.

‘Ook vrijdom van belasting?’

‘Nou, dat zal den koop niet maken, watte.’

‘Zoo, dus tweeduizend gulden, vrije woning met tuin en restitutie van belasting, niet waar....’

‘Ja, dominee.’

‘Dus, dat staat vast?’

‘Zeker, dominee, zeker.’

‘De gemeente zorgt voor het schoonhouden van huis en tuin; dat ben ik hier zoo gewoon. Dat is te Buurhuizen natuurlijk ook het geval?’

‘Nou, dat is eene kleinigheid, watte?’

‘Zijn er nog meer emolumenten?’

‘U zegt...?’ vraagt Linse.

‘Ja, emolumenten.... bijkomende zaken, bij voorbeeld.... ik heb hier steeds mijn brand; daar zorgen de broeders ouderlingen voor; dat is hier altijd de gewoonte geweest; 't zijn van die kleinigheden...’

‘Nou, maar dat zullen we dan wel vinden, watte.... Dominee Jensen.... nou, alleuh, ouwer gewoonte stuurde de vrouw hem 's winters eene ham.... Veel varkens, begrijp je?’

‘'k Moet zeggen, 't is heel aardig, maar och.... ik heb het hier goed; waarom zou ik veranderen.’

‘Nou afijn, zooals je wilt, watte; we zijn niet aan mekaar getrouwd.’

‘We zullen zien, broeders; voorloopig kan ik natuurlijk niets decideeren.... enfin, we zullen zien. - Nog een kop koffie - vrouw!’

‘Mag ik u nog eens inschenken?’ vraagt de domineesche aan Pijnenboom.

‘Of wat anders?’ zegt dominee.

‘Nou, om je de waarheid te zeggen, ik heb zoo'n kinderachtigen smaak in m'n mond.’

‘En u?’ wordt Linse gevraagd.

De broeder ouderling is doodsbang, dat hij het binnenskamers niet zal kunnen uithouden.

‘M'n kameraad heit 't wat in de maag, dat heeft-i wel meer; 't is van wegens het vreemde water, maar 'n sterke bitter zal hem wel weer opknappen, watte.’

De bitterkaraf en de glaasjes verschijnen, en weldra voelen de beide reizigers zich aanmerkelijk beter, dank zij het maag-elixer.

‘Daar ga je,’ zegt Pijnenboom, als hij zijn eerste glas met eene teug ledigt.

‘Apropos’ - merkt dominee op, nadat hij een oogenblik met den rechterwijsvinger tegen het voorhoofd heeft zitten peinzen, ‘à propos, herinner ik me niet, dat de pastorie van Buurhuizen wat oud en vervallen is?’

‘Nou, alleuh,’ antwoordt Pijnenboom, ‘oud zal-i wezen, maar we zullen hem netjes opknappen!’

‘Zou er niet eene nieuwe worden gebouwd?’ vraagt zijn weleerwaarde belangstellend.

‘Nou, ik mag 't lei'en, maar 't is anders slap met de duiten, watte?’

Dominee Langenaar wist niet, wat hij van Pijnenboom te denken had en of hij hem ten volle kon vertrouwen; daarenboven wilde hij gaarne den president-ouderling eens polsen.

‘Willen de broeders den tuin niet eens zien?’ vroeg dominee, een verzoek, dat op dien Novemberdag al heel vreemd mocht heeten, doch Linse snakte naar frissche lucht, als een visch, die op het droge ligt, naar water. ‘Pijnenboom had er wel senieïgheid in’, en weldra begreep mevrouw, dat zij in den tuin ‘den heer Pijnenboom’ had bezig te houden, terwijl dominee met Linse vooruitwandelde.

‘U bent daar lid van den raad in Buurhuizen?’ vroeg de predikant; ‘zoo, hier is de president-ouderling tevens wethouder; ik vind, dat hoort zoo; ik heb daar dan ook voor gewerkt; een president-ouderling is iemand van invloed, iemand, dien ik gelijkstel met een burgemeester...’ en al voortwandelende, wist dominee zoo den rechten toon aan te slaan, dat hij een uurtje later, toen de kerkeraadsleden vertrokken waren, zich vergenoegd de handen wreef en tot zijn *alter ego* zeide: ‘Vrouw, we kunnen hier onze matten wel oprollen!’

V.

Mevrouw Jensen had met hare kinderen Buurhuizen verlaten; het *annus gratiae* was door den kerkeraad afgekocht en van den ouden dominee bleef weinig meer over dan de herinnering, die al spoedig vervlogen was.

Ieders verlangen was nu naar den nieuwen dominee: den weleerwaarden heer Langenaar, die na eenig beraad en na eenig onderhandelen over de hoegrootheid van ‘de entree’ het op hem uitgebracht beroep had aangenomen. Misschien is het een weinig overdreven, te spreken van *ieders* verlangen, want er waren ook tal van Buurhuizers, wien eigenlijk de nieuwe predikant al bitter weinig belang inboezemde.

Die onverschilligen behoorden voor een groot deel tot de meer voorname ingezetenen. De burgemeester, de notaris, de ontvanger, de beide dokters et *tutti quanti* namen met evenveel belangstelling van het beroep kennis als van eene ministerieverandering in Wallachije.

Uit onverschilligheid hadden zij eenmaal vrij spel gelaten aan hunne tegenpartij, en nu deze zegevierend het roer in handen hield en elke poging tot verzet met minachting bejegende, ging het die onverschilligen niet aan, wat er gebeurde.

Als zij nog in iets belangstelden, zoo was het in de nieuwe pastorie, want er zou eene nieuwe pastorie komen. Door enkelen werd verteld, dat de president-ouderling en eenige zijner trawanten als bij verrassing daartoe het besluit hadden weten door te drijven, doch het rechte hoorde men er niet van.

Hoe het zij, het gebouw, dat al spoedig naast de kerk verrees, beloofde een sieraad voor het dorp te worden; er waren enkelen, die deze pastorie niet eenvoudig genoeg noemden en haar bij eene nieuwerwetsche villa vergeleken - waar zij dan ook bijzonder veel op geleek, om de eenvoudige reden, dat zij getrouw was gecopieerd naar een buitenverblijf in de nabijheid van Utrecht, - doch daar het blijkbaar op geen paar gulden aankwam, was het ook niets meer dan billijk, dat, nu men toch bouwde, er ook goed en sierlijk werd gebouwd.

Baas Pijnenboom had er zelf schik in - ‘zulke karreweien moeten er maar meer komen; dat geeft wat leven en vertier’.

Intusschen deed de nieuwe dominee ‘zijne entree’ en nam hij zijn intrek bij den president-ouderling, die moeite noch kosten spaarde, om het den predikant aangenaam en gezellig te maken.

De burgemeester bracht *ex officio* - zooals zijn edelachtbare het noemde - den predikant een bezoek; de notaris en de beide dokters volgden, en daarna bracht de predikant dien notabelen een tegenbezoek. Dominee trok volle kerken, hield trouw catechisatie en vervulde zijne verdere ambtsplichten met nauwgezetheid.

Kalm en rustig gingen de dagen voorbij, alsof de oude dominee nog leefde.

Snel - zooals de nieuwe bouwmethode dat vergunt - was de nieuwe pastorie onder dak gebracht - het vergulde dak was er nog veel vlugger op geweest - en op enkele kleinigheden na was zij voltooid; de nieuwe gordijnen - een geschenk van den kerkeraad - waren gehangen; de nieuwe kleeden - eveneens geschenken - waren gelegd, en over een paar weken zou de pastorie worden betrokken.

Eene enkele maal had dominee al eens tot zijne vrouw gezegd: ‘De pastorie wordt heel aardig; jammer, jammer, dat er geene serre bij de huiskamer is aangebouwd.’

‘Eene serre, hoe kom je daarop,’ de eisch van eene serre bij de pastorie was zelfs de domineesche te machtig.

‘Wel, doodeenvoudig, de villa van Pruimers, waarnaar de pastorie is gecopieerd, heeft ook zoo'n glazen uitbouw; 't is jammer, 't is jammer - ik moest er toch nog eene serre bij zien te krijgen. Enfin, we zullen zien.’ -

‘Nou mot je spoedig met je vrouw maar eens komen kijken, domenee,’ zei Pijnenboom op zekeren dag; ‘je zult er schik van hebben, watte?’

‘Heel goed, heel goed,’ verzekerde dominee, maar - houd me de opmerking ten goede, dan moet de kerkeraad erbij zijn - ik kan dan meteen mijn hartgrondigen dank uitbrengen!’

‘Bestig, dat zullen we hebben, wanneer?’

‘Morgen, overmorgen....’

‘Overmorgen, Vrijdag?’

‘Heel goed, heel goed,’ verzekerde dominee, en Vrijdagsmorgens waren de meeste leden van den kerkeraad met den predikant en zijne wederhelft in de nieuwe pastorie.

Met kennersblikken nam zijn weleerwaarde alles op. ‘'t Is vreemd, 't is vreemd!’ mompelde hij - telkens de huiskamer van alle zijden beschouwende. - ‘'t Is vreemd, heel vreemd!’

‘Wat, dominee?’ vroeg Pijnenboom.

Dominee Langenaar stak zijne duimen in de armsgaten van zijn vest, liep vooruit en achteruit, liet overal zijne blikken weiden en mompelde steeds: ‘'t Is vreemd!’

‘Maar wat dan toch?.’

‘Om je de waarheid te zeggen: 't is, alsof er iets aan die kamer ontbreekt.’

De geheele kerkeraad stond er versteld van, Pijnenboom niet het minst.

‘En wat zegt mijne vrouw ervan?’ vroeg dominee.

‘Ja, nu je het zegt, dominee.’

't Was onbegrijpelijk - dominee had de plans zelf gezien en goedgekeurd en nu... ‘Weet je wat,’ zei Pijnenboom eindelijk - ‘we mosten eens naar de villa van Pruimers gaan - daar hebben we alles naar afgenomen; as we die eens gingen kijken.’

Dat denkbeeld vond bijval en 's middags reden een paar kerkeraadsleden met den predikant en zijne echtgenoote naar de villa Pruimers.

Nauwelijks was dominee daar de huiskamer binnengetreden, of hij riep uit - als hadde hij de schoonste ontdekking gedaan: - ‘Ik ben er - wel ja, ik heb hem.... de serre mankeert!’

De nieuwe pastorie kreeg eene serre, later nog een turfschuurtje en een kolenhok; de tuin werd netjes aangelegd en al spoedig heette het: ‘'t Is een beste dominee, maar een dure!’

Ja, wel duur, en te meer werd dit door sommigen erkend, wijl het met de kerkfondsen al zeer treurig stond gesteld: de ontvangsten bedroegen minder, dan het traktement van den dominee verslond; de nieuwe pastorie was zwaar verhypothekeerd en tal van uitgaven moesten nog worden gedekt.

Enkelen spraken van eene leening en van een kerkelijken hoofdelijken omslag, doch dominee Langenaar wilde daar niet van weten.

‘Geene gedwongen belasting,’ beweerde dominee, ‘elke belasting heeft iets hatelijks; het geeft daarenboven dan telken jare moeite en zorgen met de vaststelling der kohieren; er komen oninbare posten, neen, broeders, geene belasting. Ik heb een ander voorstel, een beter voorstel, naar ik meen. Laten wij uit vrijwillige bijdragen de kerk steunen, vaste jaarlijksche bijdragen - het beste was bij notarieel contract - ieder geeft naar zijne krachten en de kerk is geholpen.’

Ofschoon niet zonder eenige tegenkanting werd dominee's voorstel aangenomen en - al gaf het hier en daar wat moeite - een groot aantal leden der kerk verbond zich bij notarieel contract, om jaarlijks eene vrijwillige bijdrage te leveren, waardoor het predikants-traktement was verzekerd.

Linse had nog al bezwaar gemaakt: hij hield heel weinig van geven, doch dominee's persoonlijk optreden had hem wat milder gestemd, en ten laatste had hij zich ook verbonden tot de periodieke gifte.

Intusschen bleek het Linse, dat dominee met zijne eigen dubbeltjes zuiniger was dan met die van de kerk: in plaats van de voor zijn huisgezin benoodigde grutterswaren te halen bij bakker Linse, die tevens handelde in meel, enz., liet dominee die waren ontbieden uit de naburige stad, waar zij goedkooper stonden geprijsd. Dit griefde den bakker-ouderling, doch hoe groot was zijne verontwaardiging, toen hij op zekeren morgen ontdekte, dat dominee het brood nam van Schurmaker, den Katholieken bakker, die het een cent minder gaf dan Linse.

Nog dienzelfden dag bracht de president-ouderling een bezoek bij den predikant, en eenigszins van zijn goed recht overtuigd, sloeg Linse een beetje den hoogen toon aan.

‘Mijne vrouw is gewoon, de levensmiddelen te nemen daar, waar zij het best zijn en het goedkoopst, zooals gij, broeder Linse, waarschijnlijk uw koren zult nemen bij den graanhandelaar, die het voordeeligst levert.’

‘Ik steun mijne geloofsgenooten, psiet!’

‘Dat is prijzenswaardig, heel prijzenswaardig!’

Broeder Linse citeerde nu eenige teksten, om te bewijzen, dat dominee zijne inkoopen moest doen bij den president-ouderling, waarna dominee wel tweemaal zooveel teksten citeerde, om te bewijzen, dat de bakkerouderling ongelijk had.

Linse, die nu en dan driftig kon worden, verloor al spoedig zijne kalmte en liet zich iets ontvallen over de ondankbaarheid van dominee Langenaar, ‘die er dan toch door Linse was gekomen’.

De nieuwe dominee was echter volstrekt niet de man, om zich veel aan dankbaarheid te storen, vooral niet, wanneer die dankbaarheid hem plichten oplegde, en het einde van dit onderhoud was dan ook, dat de president-ouderling en de predikant als geslagen vijanden scheidden.

VI.

Het jaar, waarin de nieuwe dominee van Buurhuizen zijne intrede had gedaan, was ten einde geloopen en men schreef Januari.

De aanvang van het nieuwe jaar was niet onopgemerkt voorbijgegaan; als naar gewoonte was het in de kerk herdacht en dominee had den zegen afgesmeekt over de gemeente in het algemeen en over den kerkeraad in het bijzonder.

Voor den president-ouderling was het nieuwe jaar echter niet heel zegenrijk aangevangen. Bij de keuze van een bestuur voor de onlangs door Ds. Langenaar opgerichte afdeeling van ‘eene school met den bijbel’, was hij in de minderheid gebleven en de kans, om als ouderling te worden herkozen, scheen ditmaal niet bijzonder groot.

Wie daarvan de oorzaak was, Linse wist het met zekerheid te zeggen: hij begreep maar al te goed, dat dominee Langenaar de handen in het spel had, doch de president-ouderling zou zich wreken en meende nog genoeg op zijne oude vrienden te kunnen rekenen, om den predikant den voet dwars te zetten.

Doch wat gebeurt er. - Wie het in de wereld had geholpen, bleef een raadsel, maar eensklaps verspreidde zich het gerucht, dat bakker Linse en baas Pijnenboom, toen zij den nieuwen dominee gingen hooren, in Amsterdam aan het zwieren waren geraakt, dronken waren geweest, zoo erg, dat zij in plaats van den dominee te gaan hooren.... enfin, zooals het volksgerucht maar eenigszins kan overdrijven, was de tocht van de kerkelijke afgevaardigden naar Oost-Gouwe vergroot en geïllustreerd.

Eenigen genoten met volle teugen van het verhaal dezer afdolingen, anderen sloegen er geen geloof aan, doch daar het fluisteren langzamerhand luider en luider werd, had een der leden van het kiescollege, de tapper Van Ginkel, besloten, om er den president-ouderling over te interpelleeren.

Bakker Linse had dit laatste nieuws niet zonder beving en siddering gehoord. -

Straks zou het vergadering zijn van het kiescollege en de president-ouderling was erg zenuwachtig; de beide dikke handen loodrecht gestoken tusschen zijne grijze pantalon en zijn blauwen borstrok - want Linse droeg alleen buitenshuis zijne zwarte kleeding - liep hij onrustig heen en weer, onafgebroken een rietvink nabootsende.

Baas Pijnenboom - die thans alles behalve een baas was - benijdde op dat oogenblik den gelukkigen collega-ouderling, die, ongehuwd, geene rekenschap van zijne daden had af te leggen aan 'moeder de vrouw'.

'Maar mens, ik moet er heen,' betuigde Pijnenboom tegen zijne wederhelft, - 'je weet toch, dat het vergadering is, watte....'

'Vergadering of geene vergadering, je blijft thuis, zeg ik je!'

'Thuis blijven, waarvoor?'

'O, zoo, weet uwes niet waarvoor - denk je, dat ik m'n man langer tot schand van z'n vrouw en van z'n eigen wil hebben - ieder op het dorp weet, wat je daar in Amsterdam hebt uitgevoerd, - dacht jij dan soms, dat *ik* het niet wist. - Dat gaat dan met een vroom gezicht, om een dominee te hooren....'

''t Is eene leugen, watte.'

'Zoo, is het een leugen - neen, man, ik ken je, hoor, as m'n zak. Je eigen vrouw verschandaliseeren en dan later met een mooi gezicht onder den preekstoel te zitten.... ik heb je al dikwijls genoeg gezeid: blijft uit die fijne kliek, je hoort er niet in.'

'Ze hebben me er ingehaald, watte.'

'Jij woudt wel zoo, dan kan je zwaaien en zwieren met zoo'n halven dominee als bakker Linse, ook zoo'n mooie mos.'

'Maar ik kan toch wel naar de vergadering gaan, watte.'

'Neen man, jij gaat naar geene vergadering; jij blijft thuis; denk jij...'

'Ik ga toch!' Pijnenboom was in langen tijd zoo brutaal niet geweest.

'En jij gaat *niet*,' knikte juffrouw Pijnenboom met een uitdagenden lach.

'Dat zullen we zien, watte,' en de baas trok naar de achterkamer, waar de kleerkast te vinden was, om zijn beste pak te halen.

Vruchteloos zocht de secretaris-kerkvoogd echter naar 'z'n beste spullen': wat er in de kleerkast hing, niet dat, wat hij begeerde. - 'Ik kan me toch niet begrijpen.... ik heb het zelvers.... vrouw, waar is m'n zwarte pak?'

'Geborgen!' antwoordde moeder Pijnenboom onverschillig.

'Waarzoo?'

'In *mijn* kast.'

'Geef op dan!'

'Neen, man, jij hebt vandaag niks met je zwarte pak van noodig.'

'Maar ik mot uit, watte?'

‘Best mogelijk, man, dan *ga* ja maar uit, maar je zwarte pak krijg je niet; daar zal ik nu eens een stokje voor steken.’

Daar stond de secretaris-kerkvoogd ten einde raad! Hij begreep, dat hij het pak niet uit zijn vrouws handen zou krijgen, en zonder dat pak kon hij toch de vergadering niet bijwonen, want alles wat er bij behoorde, als: eene das, een boord en een overhemdje, lag in het ‘kammenet’, waarvan moeder de vrouw de sleutels bewaarde.

Intusschen wachtte Linse steeds op de komst van den secretaris-kerkvoogd, dien hij had laten ontbieden.

Nog slechts een half uur en hij moest ter vergadering verschijnen.

Daar klonk de winkelschel en de lang verbeide verscheen.

‘G'n avond!’

‘Goeden avond,’ zeide Linse deftig, ‘ga zitten.’

‘Ja, maar ik heb weinig tijd, watte.’

‘Ik moet je spreken, tsjiep.’

‘Ja, zie je, maar ik heb weinig tijd; alle duivels, ik heb het zoo druk.’

‘Er is van avond vergadering.’

‘Juist, en nou kwam ik je even vertellen, dat ik niet kan komen, van wegens de drukte.... ik moet... zie je, ik kan niet.’

‘Je durft niet,’ zei Linse driftig.

‘Durven as de beste, hoor, durven, waarom niet; durf jij soms alleen niet, watte.’

‘Dan gelast ik je als president-ouderling!’

‘Gelasten, watte, jij heb niets te gelasten; gelast jij je eigen zelvers, hoor... ik dank je, ik heb er genoeg van; jij kunt met je heelen kerkeraad naar de maan loopen, ik dank je...’

Linse werd heel driftig en begon Pijnenboom allerlei verwijten naar het hoofd te slingeren; Pijnenboom werd ook heel driftig en tot slot trok de secretaris-kerkvoogd met tal van verwenschingen af.

Met een bezwaard gemoed toog Linse ter vergadering.

Acht dagen later werd het bekend, dat bakker Linse als ouderling niet was herkozen, terwijl in zijne plaats de tapper Van Ginkel - sedert eenige weken dominees vertrouwde - was benoemd. ‘De bakker werd gehangen en de schenker kwam tot eer en waardigheid’, liet zich een grappenmaker hooren, en - zooals het met gevallen grootheden meestal gaat - bakker Linse werd eerder een voorwerp van spot dan van medelijden.

Uit den kerkeraad gebannen, als raadslid niet herkozen, heeft Linse nu eeuwigen haat gezworen aan den nieuwen dominee, en menig lidmaat zucht thans, als hij jaarlijks tot de vrijwillige bijdrage wordt gesommeerd en een blik werpt op de nieuwe pastorie: ‘Hadden wij den ouden dominee maar gehouden!’

Godgeleerdheid. - wijsbegeerte. - onderwijs.

Levenswerk.

Inderdaad, een goed deel van 'tgeen, waarover in onzen tijd te recht geklaagd wordt, hoort, om zoo te zeggen, meer thuis bij den dokter dan bij den dominee of pastoor; m.a.w., de genezing moet in de eerste plaats gezocht worden in de verandering van levenswijze, in de opvolging van de hygiëne, welker wetten elken dag met voeten getreden worden.

Met de dokters bedoel ik vooral de psychiatrici, die er nog veel te weinig zijn, vooral in ons land, waar de lijders aan zenuwzwakte veelal overgeleverd zijn aan geneesheeren, die niets van dit belangrijk deel van hun vak afweten. Vraag de psychiatrici eens, welke verrassende resultaten zij verkrijgen door een wetenschappelijke behandeling van de patiënten. De zwakheid van wil b.v. wordt opgeheven, door het lichaam gezond te maken, de geregelde levensfunctiën te herstellen.

In het algemeen is het gejaagde, vliegerige, onrustige, karakterlooze, in één woord het zenuwachtige van de menschen in onzen tijd voornamelijk het gevolg van hun levenswijze en kan ook alleen met de verandering, met de vereenvoudiging van de levenswijze verdwijnen.

De bevolking trekt zich meer en meer samen in de groote steden, die een reusachtige uitgebreidheid verkrijgen; bij de steden van weleer zijn in de laatste jaren steden bijgebouwd. In die groote bijenkorven van menschen gonst en snort alles dooreen. Men komt er, om te genieten van het leven, zooals men meent, en men vliegt in den zwerm mee, zonder zich eenige rekenschap af te vragen van het waarom, veel minder van het al of niet redelijke van zijn doen en laten. 't Is de groote kermis der ijdelheid en de vertooningen worden al doller en doller. Spreekt men de spelers onder vier oogen, dan bekennen de meesten, dat zij eigenlijk geen tijd meer hebben, om tot zichzelf te komen; dat het huiselijke leven, waarin zij werden opgevoed, bijna niet meer bestaat en de wereld tegenwoordig veel heeft van een groote poppenkast en men zeeziek wordt van het gedraai.

Met die overmatige drukte staat in nauw verband het gebruik van de vele prikkels, die het vermoeide lichaam voor een oogenblik opmonteren, zooals de zweepslag het afgerende paard. Tabakswinkels en koffiehuizen rijzen in de groote steden als uit den grond op, - *et pour cause*, zooals de Franschen zeggen: het een is een noodzakelijk gevolg van het ander.

Men wil het leven in de groote steden, zooals de mode dat tegenwoordig meebrengt, voor de ontwikkeling der beschaving verklaren, welke zich zou kenmerken door het toenemen der behoeften. Kan dat werkelijk de beschaving zijn? Is het beschaving, het huiselijk leven te veronachtzamen, de huizen te maken tot meubelmagazijnen, waar men veel dingen vindt tot niets nut, dingen, welke het kunstgevoel onaangenaam aandoen, welke evenmin dienen tot gemak, eigenlijk stofnesten, die ons licht en lucht ontnemen, dingen, waar men buiten kan? En dan die opgeprikte conversatie, vormen zonder zin, woorden zonder geest! Is dat beschaving? Laat ons toch niet zoo mal zijn. Wat men tegenwoordig voor beschaving houdt, is overbeschaving, ontaarding der beschaving, waartoe de dwaze theorie van de ontwikkeling der behoeften niet weinig heeft bijgedragen.

W a t i s b e s c h a v i n g ? Onder een beschaafd man verstaan wij iemand, die een zekere mate van kennis bezit, zoodat hij over de dingen van het leven een juist oordeel kan vellen; iemand, die in algemeenen zin begrijpt, wat er om hem heen gebeurt. Den Wilde noemen wij niet beschaafd, en ook niet den weinig of niet ontwikkelde in onze maatschappij, die van de dingen van het dagelijksch leven niets begrijpt en zich daarvan allerlei zonderlinge, meest bijgeloovige voorstellingen vormt. Voor de beschaving is dus onontbeerlijk een zekere mate van verstandelijke ontwikkeling. Waar de grens begint, is moeilijk aan te geven; ook wordt zij telkens verplaatst, daar het verstandelijk vermogen met de volgende geslachten toeneemt.

Een beschaafd mensch is echter nog meer dan verstandelijk ontwikkeld. Daartoe behoort ook een zekere mate van aesthetische ontwikkeling, waaronder wij samenvatten, wat men gewoonlijk v o r m e n noemt.

Wat schoon is, trekt den mensch aan; wat wanstaltig is, stuit hem af; ruwheid maakt een onaangenamen indruk. Vandaar, dat de kinderen m a n i e r e n geleerd worden; de mensch moet, om beschaafd te zijn, gedresseerd worden.

Het kind behoort echter langzamerhand de beteekenis van de vormen te leeren begrijpen; anders worden de vormen apenkunsten zonder beteekenis. Wat leelijk is, behoort vermeden te worden, omdat wij begrijpen, dat het leelijk is. De verbastering van de vormen ontstaat juist dan, wanneer de beteekenis niet meer wordt gevat.

Die verbastering heeft in den laatsten tijd dikwijls aanleiding gegeven, dat de vormen bij de opvoeding te gering werden geschat en veronachtzaamd. Uit een zekere liberaliteit meende men den kinderen

meer vrijheid te moeten laten, minder dwang te moeten opleggen, op grond van een gewaande voorliefde voor de natuur, welke zich, zooals overal, waar de leiding ontbreekt, kenmerkt door ruwheid, onhebbelijkheid. Kinderen, hoorde ik eens een moeder zeggen, zijn tot zekeren leeftijd als jonge honden en moeten als jonge honden gedresseerd worden. Die meening vond veel tegenspraak, afkeuring. Toch gaf zij het juiste beginsel aan, mits men het onderscheid in het oog houdt, dat er in aard bestaat tusschen jonge honden en kleine kinderen. Wanneer er tegenwoordig veel over de ruwheid, de onhebbelijkheid, de ongezeggelijkheid van het opkomend geslacht wordt geklaagd, dan is het voor een goed deel daaraan toe te schrijven, dat de dressuur in de huisgezinnen wordt verwaarloosd, omdat men de beteekenis der vormen niet meer begrijpt.

Behalve de aesthetische zijde, de ontwikkeling van het schoone, hebben de vormen nog een andere bestemming, welke men de humane zou kunnen noemen. De beschaving berust voor een groot deel ook op de ontwikkeling van het hart, van het gemoed, op den tact, om met anderen om te gaan en anderen niet te kwetsen. Wezenlijke beschaving staat, van deze zijde beschouwd, gelijk met fijnheid van gevoel.

Men zou dit de Christelijke zijde kunnen noemen, indien dit woord niet tot zooveel misverstand aanleiding gaf, indien het groote beginsel van het Christendom: anderen te behandelen, zooals wijzelf behandeld willen zijn, - niet even diep begraven lag onder allerlei dogmatische toevoegingen en traditioneel bijgeloof, als de kerken hoog en zwaar zijn.

Een beschaafd man is door opvoeding, door oefening meester van vorm en woord, om in den omgang anderen niet af te stuiten, te kwetsen, onaangenaam te bejegenen; hij is, in één woord, niet lomp.

Aangezien de wereld echter niet alleen uit engelen bestaat, en aangezien de belangen en inzichten der menschen dikwijls zeer uiteenloopen, aangezien de aard en aanleg der menschen zeer verschillend is, spreekt het van zelf, dat er ook een groot onderscheid is in de persoonlijke verhouding en men onmogelijk tegenover alles en ieder even zacht en lief kan zijn. De beschaving zou in dat geval ontaarden in een ziekelijke sentimentaliteit, in een weekheid en toegevendheid, zoo groot, dat de aangeboren ruwheid verre te verkiezen zou zijn boven zulk een karakterloosheid. Maar men zal toch in elke verhouding, ook daar, waar de wegen van de menschen noodzakelijk moeten uiteenloopen, een merkwaardig onderscheid zien tusschen den beschaafden en den onbeschaafden man. Men zou verder kunnen gaan en beweren, dat in de minder aangename verhoudingen van het leven het meest blijkt, of iemand wezenlijke beschaving heeft, m.a.w. of de beschaving opgeplakt is, een samenraapsel van nageaapte vormen, een kleed, dat de ruwheid en lompheid tijdelijk bedekt, of iets, dat voortvloeit uit de ontwikkeling van den mensch, een openbaring is van zijn karakter.

Beschaafd, maar nooit met verlies van ons karakter.

Van k a r a k t e r spreken wij gewoonlijk in tweeërlei zin. Onder karakter in de strenge beteekenis verstaan wij de verschillende eigenschappen van een persoon: zijn neigingen, zijn voorbeschiktheid, om onder die omstandigheden zoo en niet anders te handelen. Dat karakter is een gevolg van onze geboorte, van onzen oorspronkelijken aanleg, - verder van onze opvoeding en van onze levenservaringen.

De eerste factor, de geboorte, wordt als de gewichtigste beschouwd. Wat wij zijn, zijn wij voor een deel, niet alleen wat ons lichaam, maar ook wat onzen geest betreft, door overerving. Daarnaast staat het oorspronkelijke, het individueele, wat iemand bijzonder eigen is, dat wel wat den vorm, maar niet wat het wezen betreft, veranderingen ondergaat. In zoover spreekt men van gedetermineerd zijn. Naar de wetenschappelijke formule kan iemand niet anders handelen, dan hij handelt; zijn wil wordt bepaald door vaste gegevens.

Hoe juist dit ook in theorie moge zijn, wetenschappelijk onaantastbaar, deze leer heeft toch tot misverstand aanleiding gegeven en moreel veel kwaad gesticht, daar zij de verslapping, toch reeds zoo groot in onzen tijd, heeft in de hand gewerkt en de onverschilligheid gevoed.

Wij zijn gedetermineerd, dat is zeker, en wanneer wij een persoon geheel kenden, zouden wij met volkomen juistheid kunnen opgeven, hoe die persoon in bepaalde omstandigheden zal handelen; nooit is een daad willekeurig; de motieven liggen geheel in ons en in dat opzicht is de vrije wil een geheel denkbeeldig iets.

M a a r , het ontbreekt ons, èn bij onszelven èn bij anderen, aan de nauwkeurige kennis der gegevens, om iemands karakter te bepalen, en daarom is het determinisme eigenlijk een wijsgeerige formule zonder waarde; wij werken als 't ware met een algebraïsche formule, waarin een of meer onbekende grootheden zijn. In een groot aantal gevallen kan eerst de ervaring ons leeren, hoe wij en hoe anderen in die of die omstandigheden zullen handelen; en niet eens is die ervaring altijd dezelfde, daar de vatbaarheid voor indrukken niet alleen persoonlijk, maar ook tijdelijk verschillend is. Het determinisme zou eenig practisch nut hebben, indien wij meer wijsheid *a priori* hadden, maar dit is niet het geval; wat wij kennen, is wijsheid *a posteriori.*

Het is heel moeilijk, iemands karakter te kennen, ook ons eigen karakter. Hiervoor staan ons in den weg de voorstellingen, die wij ons vormen van een karakter, welke, wat onszelf betreft, gewoonlijk voor een deel berusten op verdichting.

Zelfmisleiding is een gewone menschelijke eigenschap en daarmee phantaseeren wij verschillende daden, die wij zullen doen, maar in werkelijkheid niet doen; wij scheppen ons verschillende motieven voor onze handelingen, die evenzeer tot het rijk der fabelen behooren als onze verdichte daden.

Dat richt veel onheil aan, want wij raken daardoor niet weinig in

de war, èn met onszelven, èn met anderen. Willen wij op dit gebied tot een meer juiste kennis geraken, dan moeten wij op de daden letten. Dagboeken zijn wel eens vervelende, dikwijls ook geen aangename dingen, maar goed bijgehouden, d.w.z. wanneer zij feiten behelzen, daden, geen redeneeringen, - kunnen zij zeer nuttig zijn en een uitstekend middel, om onze phantasie te teugelen.

Wanneer wij bij herhaling zien, dat wij in die omstandigheden zoo gehandeld hebben, terwijl wij voor onszelven vooraf niet zeker waren, dat wij zoo zouden handelen, of wellicht ons voorgenomen hadden, dat wij juist anders zouden doen, dan kunnen wij bij onszelf - en bij anderen - de gevolgtrekking maken, dat wij het karakter hebben, dat d e d a d e n aangeven, en niet het karakter, dat wij gaarne zouden willen hebben en waarvan wij soms tegen beter weten of tegen half weten in den schijn aannemen. Onze wenschen of begeerten worden geschreven in het zand, onze daden in steen. De laatste alleen blijven leesbaar; dat is althans het geval tegenover anderen, en het behoort ook zoo te zijn voor onszelf. Göthe zegt te recht - en er ligt een diepe zin in dat woord -: ‘De geschiedenis van den mensch is zijn karakter.’

Wij gebruiken karakter echter ook nog in een andere, een algemeene beteekenis. Wanneer wij spreken van een man van karakter, dan verbinden wij daaraan eenige eigenschappen, wij vormen ons daarmee een ideaal, een portret, waarop te gelijken ons benijdenswaardig voorkomt.

In de eerste plaats denken wij daarbij aan een zekere vastheid. Een groot aantal menschen handelen nu eens zoo, dan weer anders, al naar den indruk van het oogenblik of de tijdelijke stemming. Zij zijn ‘als riet, dat door den wind bewogen wordt’. Van een man van karakter weten wij, wat wij te wachten hebben; wij weten, wat hij ons raden zal, wanneer wij hem om advies vragen, en ook, dat hijzelf onder gelijke omstandigheden zoo zal handelen, als hij zegt.

Karakter staat in dat opzicht hoog aangeschreven. Eigenlijk moest dat niet zoo zijn; het moest een gewone, algemeene eigenschap zijn. Immers, het maakt een onaangenamen indruk, wanneer wij niet verzekerd kunnen zijn, hoe iemand zal handelen; wanneer iemand is, zooals Shakespeare zegt: ‘Een fluit, waar Fortuna's vinger een toon naar luim uit lokt.’

En met die vastheid gaat noodzakelijk gepaard een handelen, niet naar den eersten indruk, naar drift, maar na redelijke overweging.

Het verstand wordt te recht geroemd als het vereerend kenmerk van den mensch; een dier handelt naar instinct, naar het oogenblik; de mensch handelt na overleg, na overweging; hij is in staat, de redenen op te geven, waarom het beter is, zoo te handelen, schoon de eerste aandrift hem tot iets anders zou verleiden. Een man van karakter draagt daarom den stempel van z e l f b e h e e r s c h i n g op het gelaat.

Een man van karakter is ongeveer hetzelfde als een beschaafd man,

natuurlijk in den wezenlijken zin van het woord. Verder veronderstellen wij in zoo iemand nog verschillende andere eigenschappen. Een fier gevoel van onafhankelijkheid. Met geleende veeren te pronken, wordt voor verachtelijk gehouden; zoo zal een man van karakter zijn plaats in de wereld alleen te danken willen hebben aan eigen kracht, aan eigen inspanning, niet aan gunst, afgebedeld of door intriges verworven. Het is een boven alles verheffend gevoel voor een mensch, te kunnen zeggen: ik ben, die ik ben; wat ik ben, heb ik aan mijzelven te danken.

Een man van karakter streeft steeds naar waarheid - waarheid in de beschouwing van zichzelf - waarheid in de verhouding tot anderen. Hij heeft een afkeer van den leugen, van den schijn; hij wil niet gehouden worden voor hetgeen hijzelf gevoelt, dat hij niet is. Vandaar, dat hij nooit leeft in gewrongen verhoudingen, welke zich op het gelaat der menschen weerspiegelen, daaraan de uitdrukking van rust ontnemen, de menschen tegenover elkander zoo onnatuurlijk maken.

Het is niet noodig, al de bijzondere eigenschappen van een man van karakter verder op te noemen; wij verstaan ze, wanneer wij ze in het leven geopenbaard zien. De hoogste lofspraak, welke een mensch kan worden toegekend, is, dat hij bezit adel van karakter. Men kan zich in meerdere of mindere mate daarvan bewust zijn zonder dat gevoel van zelfverheffing, dat ons tegenover anderen onaangenaam maakt.

Toen Otto von Bismarck in een zijner redevoeringen den historischen adel verdedigde, eindigde hij met de karaktervolle woorden: ‘Ik heb gemeend, recht te hebben tot de verdediging, naarmate als ik mij bewust ben, dat ik dezen stand nooit door aanmatiging of minachting van anderen heb onteerd.’

De ethische of moreele zijde van het menschelijk leven, beschaving en karakter werden niet ten allen tijde even hoog geschat. Er zijn tijdperken in de geschiedenis, waarin men om het ethische weinig gaf en den nadruk legde op het materieele.

Aan beide zijden kan men overdrijven. Zoo ligt er overdrijving in het Evangelisch verhaal van den rijken jongeling, die met de vraag tot Jezus kwam: wat moet ik doen, om zalig te worden? en ten antwoord kreeg: ga heen en verkoop al uwe goederen; kom herwaarts en volg mij. De toepassing van het verhaal ligt in de verdere meedeeling: de jongeling ging bedroefd heen, want hij had vele goederen.

Overdreven geringschatting van het materieele was een der kenmerken van het oorspronkelijke Christendom, een geringschatting, welke zich zeer goed laat verklaren; wanneer men zag, welk gebruik er over 't geheel van rijkdom werd gemaakt in het tijdperk van verval van de Grieksch-Romeinsche beschaving, dan moest vanzelf bij weinig nadenkenden de meening opkomen, dat er verraad schuilde in het bezit van aardsche goederen; dat 's menschen geest er noodzakelijk door bedorven moest worden.

Een ander uiterste is de materialistische opvatting, waarbij men uitgaat van het beginsel, dat alleen in het stoffelijke de waarde van den mensch gelegen is en de verdeeling in rijkdom de eenig ware rangorde is.

Volgens het materieele beginsel is het niet de vraag: hoe groot is uw verstandelijke ontwikkeling? hebt gij karakter, beschaving? maar: hoeveel inkomen hebt gij? hoe groot is het huis, waarin gij woont? de waarde van den mensch wordt hier bepaald door zijn aanslag in de personeele belasting.

De ervaring leert, dat waar deze levensbeschouwing op den voorgrond treedt, de rijkdom ook het meest strekt, om den mensch niet alleen in ontwikkeling en beschaving te doen dalen, maar ook het lichaam te sloopen, krank te maken en van het pronkstuk te maken den bouwval der schepping. Het einde van de Grieksch-Romeinsche beschaving is in dat opzicht zeer leerrijk.

Naar welke richting nu helt onze tijd over; is hij eenzijdig ethisch, of eenzijdig materialistisch?

Oppervlakkig zou men zeggen, dat van het laatste geen sprake kan zijn. Als wijsgeerig stelsel is het materialisme in de laatste jaren op den aftocht; de psychologie is een wetenschap geworden en ontsluiert geheimen van het zieleleven, waaraan men vroeger niet durfde denken. Al zullen er raadselen overblijven, zooals bij elk onderzoek in de schepping, wij gevoelen, dat wij op weg zijn, om langzamerhand het geheim van de gedachtenvorming te ontleden.

Wanneer iemand tegenwoordig het denken alleen verklaart voor een gevolg van de stofwisseling en zegevierend uitroept: zonder phosphor geen gedachte, dan haalt men de schouders op over zulk een wetenschappelijke eenzijdigheid. Werkelijk is daar veel mee gewonnen, want eenige jaren geleden scheen het, dat een wetenschappelijke psychologie niet bestaan kon.

In de practijk heeft de materialistische opvatting van het leven trouwens reeds kwaad genoeg gesticht, niet bij de mannen der wetenschap zelf, maar bij dat oppervlakkige deel van het publiek, dat de moeite niet neemt, zelf na te denken, in vele gevallen ook het vermogen daartoe niet heeft, en slechts eenige half begrepen uitdrukkingen overneemt, er staande phrasen van maakt en ze even oppervlakkig op het leven toepast. Met twee woorden van Molenschott, Büchner of anderen werd door jongelieden alle wijsbegeerte, alle godsdienst, alle kunst voor afgedaan verklaard en de grond gelegd voor een zeer ploertige levensbeschouwing, - indien Thackeray althans gelijk heeft, dat een ploert iemand is, die laffe dingen op een laffe wijze verheerlijkt.

Onzen tijd voor materialistisch te verklaren, schijnt ook in strijd met de zeer krachtige godsdienstige beweging in onzen tijd. Het kerkelijk leven is zeer opgewekt en men neemt in alle kerkgenootschappen ijverig deel aan de godsdienstige vragen. Die opgewektheid getuigt

van belangstelling en levert het bewijs, dat men in het leven althans iets meer zoekt dan de vervulling van alleen stoffelijke behoeften.

En toch is dit argument tegen de materialistische richting van onzen tijd van weinig waarde. In de eerste plaats moet men niet alleen vragen, of er op kerkelijk gebied veel beweging heerscht, maar ook, door wie en hoe.

De kerken zijn stampvol, maar het ontbreekt ons aan de statistiek, die opgeeft, hoeveel menschen er niet komen. De bevolking van de groote steden is in de laatste jaren met duizenden toegenomen; toch zijn er, althans van Protestantsche zijde, geen kerken bijgebouwd en bewijzen de volle kerken dus nog niets voor de trouwe opkomst der gemeenteleden.

En van welk gehalte is het meerendeel van het publiek, dat tegenwoordig de kerken bezoekt? Volgens kerkelijke begrippen telt elke ziel mee, en dat is billijk, want rang of stand of ontwikkeling zijn geen maatstaf voor de godsdienstige behoefte. Maar uit een sociaal oogpunt is het een bedenkelijk verschijnsel, dat het gros der kerkbezoekers behoort tot de minder ontwikkelde volksklasse, die uit een intellectueel en ethisch oogpunt weinig gewicht in de schaal legt.

De richting van het kerkelijk leven wordt bepaald door het algemeen stemrecht en, hoe men die theorie ook verheerlijke, de ervaring leert, dat de meerderheid er een zonderling geloof op nahoudt, een geloof, dat door het willekeurig praedicaat van Christelijk-historisch volstrekt niet wezenlijk Christelijk wordt gemaakt.

De meer ontwikkelden onder de rechtzinnigen moeten, dunkt mij, soms zonderling te moede zijn, wanneer zij hun oog laten gaan over de breede kerkschare. Dit is zonder twijfel een zaak, welke zij voor zichzelf moeten uitmaken; de wereld is ruim en groot genoeg, om ieder vrij te laten in het kiezen van het gezelschap, dat hem het meest aantrekt.

Zie echter eens rond in onze groote steden, hoevele duizenden en nog eens duizenden er leven, zonder zich om de kerk of kerkelijke zaken te bekommeren; gansche klassen van menschen, - ik ben de eerste, om te erkennen, dat het ook hier een zeer gemengd gezelschap is, - voor welke de kerk als niet meer bestaat, die nooit behoefte aan haar gevoelen en dan ook door haar volkomen met rust gelaten worden; men is over en weer dood voor elkander, en zoo men al een paar keeren in 't leven met elkander in aanraking komt, dan is 't om een oud en verouderd gebruik, dat men beschouwt als een vervelende plichtpleging, die in zekere omstandigheden wel eenig voordeel kan afwerpen, dat men niet versmaden wil en dat licht mee te nemen is.

Er is een andere reden, waarom ik in de kerkelijke beweging in onze dagen geen bewijs kan zien tegen den materialistischen stroom van onzen tijd. De vlag dekt hier de lading niet en de mogelijkheid

bestaat, dat onder het kerkelijk streven - de kerken geven dit wel eens van elkander toe - een groot stuk kras materialisme zit.

Bij de kerkelijke beweging is de dogmatiek, het leerstellige deel eenzijdig op den voorgrond getreden. Dat verklaart zich uit de tijdsomstandigheden, uit de aanvallen, waaraan de leer heeft blootgestaan.

En toch - het recht of onrecht der leer geheel in het midden gelaten - heeft dit een groote schaduwzijde, omdat de kerk of de godsdienst hiermee ophoudt, de drager te zijn van het ethisch beginsel.

Zeker is er geen enkele kerk, welke ooit in theorie het moreel beginsel heeft verloochend of uitgeschrapt; integendeel, wanneer men ernaar vraagt, zal men u antwoorden, dat er nog steeds het hoogste gewicht aan wordt gehecht. Toch blijkt door de werkelijkheid, dat men het met de zoogenaamde leer zoo druk heeft, dat al het overige op den achtergrond treedt. Dat kan ook niet anders. En dat is bij alle kerken zoo wat hetzelfde. De geestelijke kracht wordt zoo door de dogmatiek in beslag genomen, dat er aan het andere nauw de noodige aandacht kan worden gewijd.

Renan heeft - wel wat laat voor zijn studie over den oorsprong van het Christendom - te recht ingezien, dat de wortelen van het Christendom liggen in de tijden der Babylonische ballingschap, toen in den boezem van Jesaia en zijn geestverwanten, gelouterd door het lijden, verteerd door verlangen naar het oude vaderland, dat ideaal ontstond van een rijk en teeder gemoedsleven, een zachtmoedigheid, te groot, zouden wij haast zeggen, voor deze ruwe wereld. Het beeld van den ‘knecht Gods’ is wellicht de heerlijkste poëzie, welke ooit door een edel hart is gedicht. Dat is de gouden ader, die door het oorspronkelijke Christendom loopt, maar die verstopt raakt, zoodra de dogmatiek op den voorgrond treedt.

Het Christendom, van deze zijde gezien, vertegenwoordigt het edelste humanisme; maar men zoekt tevergeefs naar de sporen daarvan in de kerkelijke beweging onzer dagen. Integendeel, heerschzuchtig van aard, willen de kerken of richtingen in die kerken op vechten af elkander verdringen, om een meening te doen zegevieren, die wel beschouwd meer tot de geschiedenis of tot de wijsbegeerte dan tot den godsdienst behoort. Onder allerlei zalvende termen en bijvoeging van toonlooze e's achter bijbelsche uitdrukkingen ontdekt men een grofheid en ruwheid, een toenemende verwildering, dat men alleen in naam der beschaving reeds zich gedrongen gevoelt, zich op een afstand te houden, om met het vuil niet besmet te worden, waarmee men in de kerken elkander gooit. Men scheldt elkander uit - met kerkelijke termen, maar op zulk een onbeschofte wijze, dat de honden er - zooals men zegt - geen brood van zouden eten. Het is dan ook zeer verklaarbaar, dat het leven meer en meer wordt vergiftigd en datgene, wat de hoogste roem moest zijn van het Christendom, verloren raakt.

De kerkelijke beweging blijkt bij nauwkeuriger waarneming zoo

weinig tegen de materialistische richting van onzen tijd te pleiten, dat zij veeleer als bewijs daarvan zou kunnen worden aangevoerd. Immers, niet op de woorden, op de uitdrukkingen komt het aan, maar op het wezen, op de werkelijkheid, en de ervaring leert, dat de kerken en richtingen in die kerken, wel verre van zich haar idealen, ethischen oorsprong te herinneren, op gewone materialistische wijze met elkander concurreeren, als ware er sprake van gewone handelsondernemingen, en wanneer de Duitschers zeggen, dat de politiek het karakter bederft, kan men op grond van de ondervinding van elken dag evenzeer beweren, dat de kerk het gemoed vergiftigt. Politiek en staatkunde zijn twee gansch verschillende zaken; evenzoo kerk en godsdienst.

Waarlijk, indien de redding van het materialisme van de kerk moet komen, ziet het er niet best uit.

En is dan onze tijd zoo materialistisch; heeft men recht tot de bewering, dat het tegenwoordige geslacht zich eenzijdig in die richting beweegt? Zonder twijfel, en men behoeft niet ver te gaan, om de bewijzen daarvoor te zoeken. Men valt erover. Niet het wetenschappelijke materialisme, want dat kennen slechts weinigen. Om wetenschappelijk materialist te zijn, moet men nagedacht hebben, en ernstig nadenken over het leven is een zonde, waaraan men over 't geheel zich al heel weinig schuldig maakt.

Materialistisch is onze tijd in dien zin, dat het stoffelijke, het uiterlijke de meter van het leven is geworden met voorbijzien van het ethische, het moreele, het geestelijke. De dans van de Israëlieten in de woestijn om het gouden kalf werd weleer voorgesteld als iets zeer afkeurenswaards, als een bewijs van gebrek aan beschaving, aan ontwikkeling. Er is niet voor alles plaats in het menschelijk hart, en indien het uiterlijke, het stoffelijke, het pronkerige, het schitterende zooveel den tijd en zooveel de gedachten in beslag neemt, blijft er eenvoudig voor het ethische, voor het moreele, voor poëzie en kunst, in één woord voor de hoogere beschaving geen plaats over. Joden of geen Joden, de dans om het gouden kalf is in de mode, en het geld is de groote god. Door koortsachtig verlangen naar geld wordt de maatschappij gedreven; het maakt de menschen waanzinnig en in hun verbijstering grijpen zij naar de onzinnigste middelen, speculatie, spel, om aan de dolzinnige drift te voldoen. Geen stand en geen ontwikkeling behoedt meer voor den demon; men vindt de sporen van de epidemie overal weer.

Het is niet het geld als geld, dat men begeert, zooals bij den vrek, maar het geld moet dienen, om aan de hooger en hooger klimmende eischen der weelde met al haar, veelal onzinnige, behoeften te voldoen. Men wil op een grooten voet leven, een grooten staat voeren, de een al grooter dan de ander; men wil een rol spelen, pronken en gezien worden; men wil vertoon maken. Men klaagt over dure tijden,

maar de tijden zijn niet duur; de duurte ligt aan de onzinnig opgedreven behoeften.

Om tegenwoordig te leven, zooals de eisch van den tijd dat meebrengt, om mee te kunnen doen, moet men kapitalist zijn. In kleederen, in huisraad, in sieraden worden schatten uitgegeven in vergelijking van vroeger. Wanneer men in den zoogenaamd fatsoenlijken stand op een bruidsreceptie komt, dan denkt men, dat er een zilveren bruiloft wordt gevierd. Een Duitscher rekende dezer dagen uit, dat drie vierden van den zoogenaamd fatsoenlijken stand boven hun inkomen leven en uiterlijk een blinkende weelde vertoonen bij innerlijke armoede. In alle kringen wordt het leven opgevoerd tot een peil boven het vermogen.

Nu en dan komt het tot een uitbarsting, omdat de schuldeischers niet langer tevreden kunnen worden gesteld; elders sukkelt men onder den schijn van rijkdom voort en, wanneer het hoofd van het huisgezin valt, staan vrouw en kinderen radeloos, want zij zijn gewoon aan tallooze behoeften; de dood doet op eens het kaartenhuis ineenstorten, want er is meer schuld dan geld en zin noch lust noch kracht, om te werken; de man, die daar op zijn sterfbed ligt, laat zijn kinderen als bedelaars achter met de behoeften van millionnairs.

De vrouwen zijn even erg, zoo niet erger dan de mannen en dansen den dans om het gouden kalf mee met al den hartstocht der aangeboren pronkziekte. Geklaagd en gesteund wordt er inwendig over den ellendigen invloed van het geld, over de dure tijden, maar nergens wordt gevoeld en gezegd, dat de eerste bron van rijkdom gelegen is in de beperking van de behoeften en het eenige afdoende middel tot vrijheid en onafhankelijkheid, d.i. tot waren rijkdom, is vereenvoudiging van levenswijze.

Men kan beweren, dat de weelde op zichzelf niet zooveel uitmaakt; men geraakt aan sieraden en vertoon, aan de vervulling van de vele behoeften zoo gewoon, dat men er nauw meer op let. Toch bedriegt men zich hierin; die geheele omhaal rooft tijd en kracht; het leven wordt er zoo omslachtig door, dat er voor andere dingen geen tijd overschiet. De kracht, het vermogen van den mensch is beperkt; men kan niet aan alles denken, met alles zich bezighouden, en het ligt in den aard der zaak, dat, wanneer het uiterlijke, het stoffelijke leven zoo druk wordt, het ons geheel in beslag neemt, men zich spoedig met niets anders meer bezighoudt.

Een groot aantal menschen leven dan ook in de dagelijksche sleur van het drukke, weelderige leven voort, zonder ooit aan iets anders te denken dan aan het uiterlijk vertoon; het geheele leven lost er zich in op en men wordt dood, werkelijk dood voor al wat eenigszins zich verheft boven den gewonen kring der dagelijksche beslommeringen, dood voor poëzie, dood voor kunst, - tenzij om te pronken, kunst zonder geest, - dood voor het ethische, het moreele, dood voor al

wat naar godsdienst zweemt. Komt er een of andere schok in het leven, een ongeluk, een sterfgeval, breekt de gewone draad door een samenloop van omstandigheden af, wordt de beker der weelde van de lippen weggeslagen, dan staat men radeloos en sprakeloos, want men heeft niets meer, inderdaad niets.

Er komt nog iets bij: behalve dat de weelde het leven zoo druk maakt, dat er voor andere dingen geen tijd, geen kracht en geen lust is bij het beperkt vermogen des menschen, ondermijnt de weelde in een ander opzicht onze kracht. De weelde verslapt.

In het vorige artikel hebben wij gezien, hoe de vervulling van tal van behoeften - geen wezenlijke behoeften, maar prikkels, die door gewoonte behoeften zijn geworden, - de gezondheid ondermijnt, het lichaam verslapt en den geest krank maakt door physische oorzaken; - ook in geestelijken zin is het nadeel groot. De weelde verslapt ons ook geestelijk, moreel, doet het karakter verloopen, omdat met de vervulling van al die behoeften alle oefening in beperking van begeerten, in zelfbeheerscching ophoudt. Door het toegeven aan de weelde maken wij van onszelf bedorven kinderen, wij verliezen in het leven de kracht, om weerstand te bieden, in alles; wij leven niet meer, maar worden geleefd; wij drijven niet, maar worden gedreven, speelballen van het oogenblik, typen van karakterloosheid. En dan houdt de mensch op, mensch te zijn.

De tegenwoordig algemeen voorkomende zenuwzwakte (neurasthenie) berust, zooals wij vroeger gezien hebben, op physische oorzaken, op slecht bloed ten gevolge van ongezonde leefwijze. De oorzaak ligt echter niet daar alleen; zij is ook van geestelijken aard; zij vindt haar verklaring mede in de moreele verslapping, in de ongewoonte, zichzelf te beheerschen, in gebrek aan oefening van den wil.

Gelijk in elk mensch de kiem tot krankzinnigheid schuilt, zoo heeft ook elk mensch last van muizennesten, van grillen; de kiem tot het vormen van de zoogenaamde dwangvoorstellingen ligt in elk mensch, schoon in verschillende mate, maar wie de noodige zorg besteedt aan de vorming van zijn geest, van zijn wil, jaagt die verderfelijke demonen op de vlucht; hij verzamelt zijn kracht in de oogenblikken van zwakheid, ziet den vijand flink in de oogen en staat pal; straks lacht hij om de kwellingen des geestes, vindt ze klein, omdat hij als overwinnaar neerziet op den vijand. En de vreugde over zulk een overwinning is een genot, dat duizendmaal meer voldoening verschaft dan het genot, dat de mode ons aanbiedt.

De vorming, de oefening van den wil is een voornaam, zoo niet het voornaamste deel der opvoeding. Aan de verwaarloozing daarvan heeft men voor een goed deel de klachten te danken over karakterloosheid. De geslachten gaan snel achteruit, zegt men, en dat is zoo, want niet alleen de physieke, maar ook de moreele zwakheid erft over, maar in plaats van den toestand helder in te zien en de mid-

delen te beramen tot genezing, ligt het veld van de paedagogie eigenlijk braak.

Het is de taak der school, roept de een, maar de onderwijzer zegt: ik heb geen tijd, en - hij heeft er ook geen tijd voor bij een overlading van het onderwijs, die onderwijzers en leerlingen suf en mat maakt. Maar al ware er tijd voor op de school, het is de vraag, of het daar de meest geschikte plaats is. Het onderwijs in de ethische beginselen dient persoonlijk gegeven, daar elk kind als 't ware een afzonderlijke studie vereischt, waarvoor bij het schoolonderwijs geen voldoende gelegenheid is.

In het huisgezin weet men eigenlijk geen weg met de paedagogie; zij wordt ook niet tot een onderwerp gemaakt van onderzoek of ernstig nadenken.

De moeder is de eerste factor bij de vorming van het kind, maar neem de proef er eens van en vraag naar een boekje over opvoeding; tien tegen één, dat er in het heele huis een is te vinden. Als men een hond of een vogel heeft, zult ge mogelijk een boekje zien over hondendressuur of vogelcultuur, maar over kindervorming, neen, dat niet; dat gaat vanzelf! En 't gaat vanzelf, maar 't is ernaar! Men schuift de taak op de school, eigenlijk omdat men geen begrip heeft van paedagogie. Of misschien meent men, dat ook te kunnen halen uit de mode-journalen, uit de kunst, om strikken en linten te dragen.

Niet, dat er zooveel boekenwijsheid noodig is, om kinderen te vormen, maar in elk geval toch ernstig nadenken. En dat ontbreekt. Indien het bestond, men zou meer begrip hebben van de verantwoordelijkheid, die men op zich laadt.

Het opkomend geslacht wordt nog meer gevormd door voorbeeld dan door leer, meer door leven, door daden dan door zedelessen en voorschriften. In het ouderlijk huis is de ethische lucht als 't ware de dampkring, waarin het kind ademhaalt. Er straalt van den mensch iets uit, goed of kwaad, kracht of zwakheid, en dat deelt zich mee aan de omgeving; er zijn magnetische of biologische krachten; er heeft een voortdurend gedachtenlezen plaats, veel meer, dan men zich bewust is, en men zou de opvoeding kunnen noemen een soort van stilwerkend somnambulisme. Maar indien de magnetiseur geen wil heeft, kan hij ook geen wilvorming verwachten.

Ook hier is het: men speelt het spel des levens, zonder de regels te kennen. Het ethisch element treedt in huisgezin en school geheel op den achtergrond. De wet op het Lager Onderwijs spreekt van ‘Christelijke en maatschappelijke deugden’, maar aangezien de Christelijkheid de groote steen des aanstoots geworden is onder de Christenen, laat men de zaak eenvoudig rusten; dan blijft men buiten ergernis.

Ik heb daar een stapel schoolboeken voor me liggen, gebruikt bij

het lager onderwijs; ik heb ze doorgebladerd; zij zien er inderdaad aardig uit; er zijn zelfs boekjes met prentjes bij; zij handelen over rekenen, over geschiedenis, over aardrijkskunde, over natuurkunde, dierkunde, - ik vond er zelfs een, dat een bijna volledige ethnographie bevat. Welk een verbazende wijsheid, zooveel, dat men zich verheugt, dat men niet meer jong is, want het is te veel, om in één hoofd dat alles te bergen, vooral in een jong hoofd. Tevergeefs zocht ik echter naar een boekske voor de vorming van hart en gemoed, naar een zedekundig leesboek, zooals men dat vroeger noemde.

Ons onderwijs lijdt aan eenzijdig intellectualisme, aan eenzijdige verstandsontwikkeling, aan een eenzijdige verzameling van kennis, zonder evenredige vorming van het gemoed, van den wil, van het karakter.

Veel weten is de kunst, en met dat veel weten richt men de beschaving te gronde; veel weten kan gepaard gaan met verwildering van het gemoed en met veel kennis maakt men de menschen wel slimmer, maar niet beter, wel listiger, maar niet krachtiger.

Ik laat de nadeelige gevolgen van het te veel leeren voor de hersenen en voor het geheele zenuwleven hier nog geheel buiten rekening. Ik heb vroeger herhaalde malen in verschillende artikelen daarop gewezen. Wie de hersenen knakt door overspannen werken, door te veel leeren, verwoest den geheelen mensch, doodt lichaam en geest beide; zedelijke idealen kunnen niet oprijzen in een hoofd, dat verlamd is door overspanning.

Het schijnt soms, of men geen begrip heeft, waar de schoen wringt. Langzamerhand wint de overtuiging veld, dat het met het onderwijs op de tegenwoordige manier niet gaat. ‘Dat komt, omdat er geen godsdienst is op de school’, wordt er geroepen. En als er godsdienst is, gaat men er over aan 't kijven, dat hooren en zien vergaan. De rechtzinnigen zijn 't er onder elkander slechts over eens, zoolang zij de modernen aanvallen en zij zich tegenover dezen kunnen beroepen op de zoogenaamde hoofdwaarheden, - waarover zij elkander in den ban doen.

‘Men kan eigenlijk geen moraal op de school brengen’, beweert een ander, ‘want de moraal is van den godsdienst niet af te scheiden en elke kerk heeft een andere opvatting van de moraal.’ Dat ziet er werkelijk heel geleerd uit. Maar - de duizenden en duizenden in onze maatschappij, die leven zonder kerk en ook zonder godsdienst, hebben die dan allen geen moraal, hebben zij geen ethische behoeften, geen geestelijke idealen, omdat de kerk in haar pedanterie hun dat verbiedt? Het monopolie lijkt mij wel wat te sterk. Beoogen b.v. de voortreffelijke werken van Smiles geen moreele vorming, geen karakterontwikkeling?

Het komt mij voor, dat al dat kerkelijk, dikwijls zeer ongodsdienstig

gescharrel over godsdienst op de school, al die begripsverwarring over de zedekunde de zondenbok is, de bliksemafleider moet zijn, om de eigenlijke fouten van de opvoeding niet te zien.

Altijd die godsdienst, altijd die kerk; maak flinke jongens met heldere hoofden, dan komt de godsdienst en de moraal vanzelf, - een betere dan de gekunstelde, ingepompte. Het weinig weten komt terecht; de schade kan naderhand gemakkelijk worden ingehaald, maar leer de jongens, vorm hen, om een wil te hebben, karakter, beschaving; wat daarmee in de jeugd wordt verzuimd, komt zelden geheel terecht.

Bliksemafleiders doen tegenwoordig veel opgeld. Op politiek gebied heeft men hetzelfde verschijnsel. De Tweede Kamer stuurt de zaken in de war; de kiezers blijken verkeerde keuzen te doen. De logische gevolgtrekking ligt voor de hand: de kiezers doen hun plicht niet, omdat zij niet begrijpen, wat zij doen moeten. Kan dat begrip er niet inkomen, dan deugt het stelsel niet.

Neen, zegt men, dat komt, omdat het aantal kiezers te beperkt is; het algemeen stemrecht moet worden ingevoerd. Dat wil ongeveer hetzelfde zeggen als: breid den kring van plichtverzakers uit; laten er meer lieden komen van dat soort, dat niet begrijpt, wien zij moeten kiezen. De hoofdzaak wordt voorbijgezien en iedereen vestigt het oog op die toekomstige kiezers, van wie hij zich voorstelt, - dat zij aan z i j n leiband zullen loopen, dat zij zullen kiezen, die h i j wil, dat gekozen zullen worden, om z i j n meening door te drijven.

Er is soms reden, om aan het gezond verstand van de menschen in onzen tijd te twijfelen.

Misschien is onze opvoeding slecht geweest. Kunnen wij ons daarop beroepen, ons verontschuldigen, dat wij niet zijn, wat wijzelf gevoelen, dat wij wezen moesten?

Neen, want dat is laf. Wie de schuld van hetgeen hij niet is, werpt op een ander, handelt kinderachtig.

Toen wij geacht werden tot jaren des onderscheids te zijn gekomen, hebben wij de leemten gevoeld en het stond aan ons, ze te verbeteren.

Maar hoe gaat het gewoonlijk? Als men van school komt, meent men volleerd te zijn, en als men Belijdenis heeft gedaan, weet men, wat godsdienst is. Men heeft met beide een diploma gekregen, om als mensch in de maatschappij op te treden. Nu, aan pedanterie ontbreekt het tegenwoordig zeker niet bij de nieuw optredende menschen; zij hebben, dank zij ons allervoortreffelijkst onderwijs, de wijsheid in pacht en met een rechtzinnige belijdenis heeft men het brevet van onfeilbaarheid verworven; wat de Paus alleen zich waant, zijn de Protestantsche Christenen ieder voor zich. Wat wil men meer!

En hoe is het nu eigenlijk in de werkelijkheid gesteld? De opvoeding in onze jeugd is niet meer dan een voorbereiding; d e e i g e n l i j k e

opvoeding krijgt de mensch alleen van zichzelf. De opvoeding in de gewone beteekenis, ook het onderwijs, is slechts een middel, om ons letterwijs te maken, te leeren lezen in het leven, onze zintuigen te gebruiken, waar te nemen, wat er in ons en om ons is. De opvoeding geeft ons alleen de technische vaardigheid, niet het werk zelf. Wat eigenlijk het leven is, kan de mensch alleen van zichzelf leeren.

Wanneer wij de maatschappij binnentreden, zijn onze hersenen eerst tot volkomen wasdom gekomen. Het tijdperk der al te weelderige phantasie gaat langzaam over en wij maken kennis met de werkelijkheid. Dan begint eigenlijk eerst het levenswerk. Wij zien in, dat het leven in ons en om ons geheel anders is, dan wij het ons hebben voorgesteld met onze ietwat wilde verbeeldingskracht. Onze kennis blijkt in alle dingen slechts stukwerk te zijn. En dan komt het erop aan, den weg te vinden in het doolhof des levens. Wie dan pedant is, loopt door, zonder te zien, zonder te hooren, zonder waar te nemen en te vergelijken. Hij meent alles te weten op grond van het school- en kerkdiploma. Dat is de fout en dat is de oorzaak, dat menigeen terechtkomt in - een doodloopende straat:

Krijgen wij begrip, dat de waarde van den mensch niet bestaat in het uiterlijke, maar in het innerlijke, niet in hetgeen men heeft, maar in hetgeen men is, en dat ons geluk meer van het laatste dan van het eerste afhangt, dan opent zich voor ons een rijk verschiet, een veld van voortdurende werkzaamheid, waarvan de wereld echter weinig of niets bemerkt. Wij moeten levenswijsheid vergaren. Ons karakter moet worden gevormd, onze wil gestaald; de uiterlijke beschaving moet een innerlijke worden.

Wij komen in de wereld alleen vooruit met die denkbeelden, waarvan men zelf de uitvinder is, - de opmerking is, meen ik, van Busken Huet - en alle meer dan gewone karakters zullen u in het geheim opbiechten, dat zij zichzelf gevormd hebben. Men zegt, dat dat brood het best smaakt, dat men zelf verdiend heeft, en dat geldt inzonderheid van het geestelijk brood, van ons ethisch leven, van ons karakter. Wat iemand voor zich is, wat hij in zichzelf gevoelt, dat kan niemand en niets hem ontnemen en dat draagt hij overal met zich. Wat iemand voor zich is, beslist over zijn geluk of ongeluk. Het uiterlijke is slechts schijn, comedie, bedrog. Als wij een pop met klatergoud bekleeden, 't is en blijft toch maar een pop.

Hoe komt het nu, dat wij van de ontwikkeling van het gemoedsleven, van de vorming van karakter, van de aankweeking der innerlijke beschaving zoo weinig vernemen, weinig bij de opvoeding, weinig in de voortbrengselen der letterkunde, en zelfs bij de kunst en bij den godsdienst dit gebied van het menschelijk leven geheel op den achtergrond treedt en wij tevergeefs zoeken naar de openbaring van de

ethische beginselen? Alweer en eenvoudig, omdat onze tijd overwegend materialistisch is, - noem het realistisch, indien u dit duidelijker toeschijnt. De voldoening van het leven wordt het meest in het uiterlijke gezocht. Dat is de ziekte van onzen tijd. Vandaar het bespottelijk vertoon van weelde, vandaar de schijn van grootheid, waarmee alles wordt overtogen.

Ik hoor zoo even, dat er weer een bankiershuis gevallen is. Het eene lid der firma is op de vlucht, het andere lid schoot zich in een naburig land in een hotel dood.

Hoe het kwam? Och, 't is de gewone geschiedenis. Men wilde grooter schijnen, dan men was, en daar de gewone middelen niet spoedig genoeg leidden tot het beoogde doel, nam men de toevlucht tot de meer en meer gebruikelijke buitengewone: men speelde, men speculeerde. Men wilde voor de wereld een groot man zijn, waar iedereen tegen opzag, die iedereen de oogen uitstak. Toen de rechterlijke macht kwam, om de woning van een der firmanten te verzegelen, vond zij een bespottelijk prachtig ameublement.

Dezer dagen werd een man gevankelijk binnengebracht, die zich voor de rechtbank zal te verantwoorden hebben wegens misbruik van vertrouwen. De man wilde ook een groot man zijn; hij had een goed inkomen, maar niet groot genoeg voor zijn zoogenaamde behoeften, want men rekent tegenwoordig bij duizenden zooals vroeger bij honderden; - men heeft zooveel noodig, o zooveel, vooral om bluf te slaan tegenover anderen.

Meent ge, dat dit uitzonderingen zijn? O neen. Niet iedereen schiet zich voor het hoofd, niet iedereen gaat naar de gevangenis, 't is waar, - maar dat hangt af van bijzondere omstandigheden, want het strafwetboek is volstrekt geen moreele maatstaf en ge kunt heel goed tot genoemde klasse van menschen behooren, ook wanneer u nooit een politieagent verdacht heeft aangezien. Wanneer ge b.v. uw vrouw ongelukkig hebt gemaakt, uw kinderen tot aan den bedelstaf gebracht, arm gemaakt met de behoeften van rijkaards, dan heeft de strafwet niets met u uit te staan en heet ge bij voorkomende gelegenheid een man van onbesproken gedrag.

En ook, het behoeft eigenlijk niet eens zoo erg te wezen. Hoe groot zou het aantal wel zijn van de menschen, die door grootheidswaanzin gedreven, zich vastgewerkt hebben en voortdurend in de nesten zitten? Er zijn veel menschen, die een heele vlucht nemen en heel wat stof opwerpen met hun beweging, - maar, zij doen denken aan de vlucht van den vlinder om de kaars.

De maatschappelijke verhoudingen zijn door en door rot; zij zijn gebaseerd op schijn, op leugen, - en wij zijn dwaas genoeg, om verbaasd te zijn, wanneer wij een feit vernemen, dat die verrotting op een meer zichtbare, ietwat kleuriger wijze aan het daglicht brengt, En dan predikt men de leer: genot is deugd!

Dat is waar, genot is deugd. Het hangt er maar van af, wat men onder genot verstaat. Alles gaat in de wereld naar 't afgemeten recht, naar de wet van oorzaak en gevolg, maar men moet scherpe oogen hebben, om alles waar te nemen; men moet heenzien door den luchtigen schijn, waarmee het leven wordt overtrokken.

De gevangenis is altijd het ergste niet; veel erger is dat dwangbuis, dat men zichzelf heeft aangedaan door al die onnatuurlijke, gewrongen verhoudingen, die onrust, die gejaagdheid, die verveling.

Gustaaf Freytag beschreef in *Het Verloren Handschrift* met treffende kleuren den keizerswaanzin. Wie geeft het niet minder tragisch beeld van den grootheidswaanzin? - Vloek de ongelukkigen niet te midden van hun weelde; zij hebben reeds vloek genoeg - in zichzelf; zij zijn in de hoogste mate medelijdenswaardig, want zij zijn bang voor zichzelf evenals de man, die van zijn schaduw schrikt.

Men hoort dikwijls, dat het zoo moeielijk is, om karakter te hebben; karakter hebben openbaart zich o.a. in beheersching van onze driften, het veroveren op de omstandigheden van een zekere gelijkmatigheid van temperament, m.a.w. in het bezitten van die eigenschappen, welke aan de wezenlijke beschaving verbonden zijn.

Ik zal niet beweren, dat het zoo heel gemakkelijk is; er zijn tijden, dat het ons veel inspanning kost. Toch is het zoo moeielijk niet, als het schijnt. En waarom zou het zoo gemakkelijk behoeven te gaan? Moet niet schier alles op de wereld, wat werkelijke waarde heeft, veroverd worden met meer of minder strijd? Welk een inspanning getroosten wij ons niet voor het verwerven van stoffelijken rijkdom, wat al tobben en zwoegen, jarenlang, en van den geestelijken rijkdom zouden wij eischen, dat hij vanzelf ons in den schoot viel, eischen, dat wij vluchtig een lot nemen in de loterij en bij de eerste trekking de honderdduizend krijgen!

Neen, geestelijke rijkdom moet evenals stoffelijke verkregen worden door arbeid, door inspanning, door strijd. Waardoor ontstaat drift? Door zwak toegeven aan den eersten indruk. Bijna altijd volgt op drift berouw, omdat wij inzien, dat wij de zaak of den persoon eenzijdig beschouwd hebben, oppervlakkig, en wij in elk geval dwaas gehandeld hebben, omdat wij door onze drift den toestand wel verergeren, niet beter maken. Wel beschouwd maakt iemand, die zich driftig maakt, altijd een gek figuur.

Maar waarom zou dat niet af te leeren zijn? Indien de ervaring ons telkens leert, dat wij te veel aan den eersten indruk toegeven en daardoor eenzijdig worden, waarom kunnen wij ons dan niet gewennen, niet te handelen, niet te spreken onder den eersten indruk, maar een oogenblik onszelf te beheerschen? Is dat oogenblik eenmaal voorbij, dan herneemt het verstand zijn rechten, brengt de rede ons tot overtuiging en is het mogelijk, te handelen met kalmte en overleg.

Onze daden zijn boeien, die wijzelf ons smeden, maar de wereld

brengt het ijzer aan, zegt men. 't Is zoo, maar het staat aan ons, het ijzer te smeden, en dat smidswerk moet worden geleerd. En dat geschiedt door oefening en dat gelukt door oefening, wanneer men het ernstig wil en zich de noodige inspanning getroost. De leertijd zal voor den een wat langer zijn dan voor den ander. Feuchtersleben geeft den raad, om, als men driftig is, zich te dwingen, langzaam te loopen; wanneer men zijn lichaam bedwongen heeft, valt het gemakkelijker, zijn geest te bedwingen. Zoo is het ook een uitstekende oefening voor den geest, zich een behoefte te ontzeggen, waaraan wij gewoon waren geworden en die volstrekt niet op eenige noodzakelijkheid berust.

Er is niets, dat den mensch zooveel zelfvoldoening geeft, zooveel wezenlijk genot schenkt, als een overwinning op zichzelf. En hoeveel onaangename dingen zouden in het leven worden voorkomen, groote en kleine, wanneer de zelfbeheersching door oefening tot zekere hoogte was gebracht!

Velen zouden wel de vruchten van de zelfbeheersching willen plukken, maar zonder de inspanning en den arbeid zich te getroosten, welke daaraan voorafgaat. En dat kan nu eenmaal niet.

Eerst moet de eisch van het ethische leven worden erkend en dat niet als een voorbijgaande opwelling, maar in vollen en diepen ernst. Men moet beginnen met zich bezig te houden met zichzelf. Niemand zal het gelukken, zich karakter eigen te maken, die niet van tijd tot tijd zich eenige oogenblikken in de eenzaamheid afzondert en zich afvraagt, of hij datgene is, wat hij gaarne voor zichzelf wil zijn; of zijn woorden en handelingen van dien aard zijn, dat hij reden heeft, tot zichzelf te zeggen: 't is wel! Wie deze oogenblikken van eenzaamheid tot een vaste gewoonte maakt, ondervindt, dat het ideaal van het leven zich aanhoudend uitbreidt en de eischen, die de mensch aan zichzelf stelt, steeds grooter worden(*).

Maar in plaats van de eenzaamheid te zoeken, ontvluchten de menschen zichzelf, zijn bang van de eenzaamheid. Men loopt over 't leven heen als de spin over 't water, vluchtig, angstig, om het aan te raken. Het wordt gewoonte, van den hak op den tak te springen, nooit zichzelf te onderzoeken, nooit ernst te maken met het leven. Men leeft bestendig buiten zichzelf, vraagt niet, wat men is, maar waarvoor de menschen ons houden, - wat weinig afdoet en in den regel niet veel

(*) Alle denkers, die zich met de geestelijke ontwikkeling van den mensch hebben beziggehouden, dringen aan op zelfonderzoek in de eenzaamheid als de onmisbare voorwaarde van wezenlijke beschaving. Zoo Feuchtersleben, zoo ook Eduard Reich. ‘Einsamkeit für bestimmte Abschnitte des Tages, der Lebenszeit’, zegt de laatste, ‘gehört zu den unabweislichen Bedürfnissen jedes halbwegs normalen Menschen. Keiner kann zu einem wirklichen Charakter werden, der ununterbrochen im Lärme der Welt sich befindet und niemals Audienz sich giebt. Wer gut sich nähren will, muss gut verdauen; wer geistig und sittlich kenuzeichnend sich gestalten will, muss die Eindrücke der moralischen Welt in der Einsamkeit wohl verdauen, verwerthen.’ Eduard Reich, *Die Lebensbedürfnisse des Menschen und die Civilisation,* S. 110.

beteekent; - men leeft voor den schijn, kleedt zich in een maskeradepak en bemerkt niet, dat de toeschouwer terstond ziet, dat wij niet eens het talent hebben, de rol goed te spelen en tot het einde vol te houden. En dan fluistert de ijdelheid ons in, dat wij een goed figuur maken, terwijl wij overal worden uitgelachen en men in het beste geval ons beschouwt als iemand, over wien men medelijdend de schouders ophaalt. Men is alleen te beleefd, om het ons te zeggen. Trouwens, het zou toch niet baten; men zou er boos om worden en de gekke rol voortspelen, omdat men door gewoonte niets anders kan.

Wij leven in een tijd, waarin de middelmatigheid zich breed maakt. Omdat men eenige uiterlijke kennis heeft opgedaan op onze voor voortreffelijk verklaarde scholen, wat vreemde talen half kent en wat natuurkunde, is iedereen even wijs en meent het buskruit te hebben uitgevonden. En wat iedereen voor wijs houdt, is dikwijls heel gek.

Niets onzinniger dan de ‘gelijkheid’, door de Fransche revolutie in de mode gebracht. De menschen zijn niet gelijk; er heeft ten allen tijde bestaan een aristocratie des geestes, bijzonder ontwikkelde personen, die lichtbeelden, bakens waren voor hun omgeving en groote aantrekkingskracht uitoefenden.

Het leven van zulke personen moet een onderwerp van voortdurend nadenken zijn, want in zulk een leven doordringend, het vergelijkend met ons leven, ondergaan wij den invloed, vormen wij ons karakter, krijgen wij beschaving. Maar wat weet men in den regel van onze groote mannen af? Noem den naam van een Göthe, van een Pruijs van der Hoeve, van een Schroeder van der Kolk in onze zoogenaamd beschaafde burgerkringen, en men kijkt, of men 't te Keulen hoorde donderen. Men kent nauw hun namen en in plaats van classieke literatuur leest men kranten met ongelukken en romans met laffe liefdesgeschiedenissen, of ook wel, men leest niets en men kleedt zich naar en praat over de laatste mode!

Ik wil gaarne gelooven, dat het opkomend geslacht een mond vol Fransch en Duitsch en Engelsch en misschien ook wel Italiaansch zal rammelen, en van zuurstof, stikstof en koolstof zal spreken, dat men duizelt van de geleerdheid, maar dit weet ik ook, want daarvan zijn teekenen te over, dat de ethische thermometer, het peil van karakter en beschaving zeer laag staat en nog dieper zal dalen. Moreele eischen - zij worden tegenwoordig niet meer gesteld; het is alleen de vraag, of gij geld hebt; de rest is bijzaak.

Slechts één zaak is er, die de groote menigte van zoogenaamd beschaafden nu en dan voor een wijle tot nadenken brengt; het is niet de stem van de rede, van het gezond verstand, niet die van den godsdienst of van de kunst, maar het is d e v r e e s v o o r d e n a d e r e n d e g r o o t e o m w e n t e l i n g, de revolutie van den vierden stand. Alleen het denkbeeld daaraan maakt de menschen zenuwachtig en jaagt hun schrik aan.

Vandaar de dwaasheden, welke men bij zulk een gemoedsstemming begaat. De buitengewone politiemaatregelen te 's-Gravenhage bij de opening van de Kamer het vorige jaar, de weesmeisjes op de publieke tribune en dat om een vijf-en-twintigtal socialisten, - zie, dat zijn van die kleinigheden, waaraan men den aard der menschen herkent, en die kleinigheden zullen later door den geschiedschrijver worden aangehaald als een begin der openbaring van de lafheid en kleingeestigheid, waartoe de heerschende macht in dezen tijd was afgedaald.

Ik dweep niet met het beginsel der socialisten. Aan hun streven kleeft de groote fout van alle standen, de zucht naar uiterlijk genot, de grootheidswaanzin, die, door tegenstand geprikkeld, overslaat in dolle woede, zooals de krankzinnige, die steeds tegenspraak ondervindt. Maar dat de groote omwenteling komt, is zeker. Het tijdstip hangt af van tal van bijzondere omstandigheden, die moeilijk zijn te bepalen.

Wellicht is de algemeene handelscrisis, welke wij thans beleven, een der voorboden. Die crisis zal wel overgaan, maar blijft de reusachtige productie dezelfde, dan volgt snel weer een nieuwe crisis en met elken slag wordt de algemeene maatschappelijke ellende grooter.

De groote ondernemingen met kapitaalvorming kunnen niet anders dan in groote massa werken en zijn gedoemd door haar aard, om de markt te overvoeren. Het zijn als 't ware reusachtige raderwerken, die alle individueele werkzaamheid verlammen en het particuliere streven onmogelijk maken. Het grootkapitaal werkt langs dien weg zelf mede, om de omwenteling in de hand te werken, voor te bereiden.

Opstanden zullen in den eersten tijd onderdrukt worden en in schijn de tegenwoordige maatschappelijke orde zegevieren. De algemeene verarming en verwildering zal echter toenemen, de zucht naar genot het sloopingswerk voortzetten en het algemeen gevoel van malaise in 't eind zoo groot worden, dat als door den waanzin gedreven de eene klasse tegen de andere opstaat.

Stel u een oogenblik voor, dat op de telkens herhaalde handelscrisis het staatsbankroet volgt, - wat zeer licht mogelijk is, ja, op den duur noodwendig moet volgen, want elke handelscrisis tast de inkomsten van den Staat gevoelig aan, en de Staat zelf volgt de algemeene wet van gestadige uitbreiding van behoeften, van toenemende weelde. Duizenden zouden daardoor tot den bedelstaf worden gebracht, duizenden, die den arbeid verleerd hebben, behalve het couponknippen, duizenden, die door gemakzucht en weelde machteloos zijn geworden, ontzenuwd naar lichaam en geest.

De botsing zal verschrikkelijk zijn en als de oude profetie van bloed en vuur en rookdamp wordt vervuld, zal men tegenover de woeste aanvallers de heerschende klasse ontzenuwd vinden, te zwak, om weerstand te bieden, omdat zij door het genot is uitgeput, door overprikkeling verlamd. De phrasen, waarmee men zich zoolang beholpen

heeft, zullen als de wegstervende kreten van door angst vertwijfelden zijn.

Inderdaad, noch de physiologische, noch de psychologische balans van de tegenwoordige maatschappij staat gunstig. Maar de groote stroom bruist voort en het onderaardsch geluid van de naderende uitbarsting zal weinigen tot nadenken brengen. De waarschuwingen van enkele individuen worden nauw gehoord.

Laat iedereen leven, zooals hij wil, is de leus. Volkomen waar, maar al moet de rede zwijgen, het gezond verstand tot spot worden, - ieder zal de gevolgen van zijn leven dragen en de ervaring leert, dat die gevolgen dikwijls niet aangenaam zijn.

Er is in deze wereld veel rechtvaardiger verdeeling van geluk, dan het oppervlakkig schijnt, maar men moet zich niet door het uiterlijk vertoon laten misleiden en den tijd niet vooruit willen loopen. Het is alles oorzaak en gevolg en ieder krijgt in het leven juist datgene, waarop hij naar zijn karakter aanspraak heeft. De scheeve beoordeeling vindt haar grond in het afgaan op den schijn, in het meten met den maatstaf van het uiterlijke, van de weelde en al wat daarmee samenhangt, en die maatstaf is valsch.

Menigeen gevoelt dat ook wel, niet altijd, maar zoo nu en dan, èn bij zichzelf, èn bij hetgeen uit de ervaring van anderen wel eens blijkt. Waarom houdt men daar niet aan vast? Waarom komt men niet tot de overtuiging, dat men zich schromelijk vergist, indien men het leven der menschen beoordeelt naar het uiterlijke? Omdat men zoo weinig den moed heeft, zichzelf te zijn; men laat zich meedrijven met den grooten stroom, nu gedachteloos, straks gewetenloos.

Toch is er niets kostbaarders, dan een eigen overtuiging, een eigen zijn te hebben, vast te houden aan datgene, wat wij in de heldere, kalme oogenblikken van het leven gevoelen, dat wij behooren te zijn, gevoelen, dat wij zoo het gelukkigst moeten wezen. De menschen versieren de wanden van hun woonkamers met allerlei antieke borden, ook leelijke, want de mode wil dat. In plaats daarvan moesten zij daar in heldere letters de woorden hangen: w e e s u z e l f ! - want telkens is het noodig, daaraan herinnerd te worden. Wij moeten, zij 't ook met bescheidenheid, den moed hebben, te zeggen: Ik ben, die ik ben. Datgene, ‘wat iedereen vindt’, heeft in den regel weinig te beteekenen, is dikwijls heel gek, en indien er soms een greintje waarheid in is, past het vaak niet voor ons karakter en zou ons vervreemden van onszelf, indien wij het spel meespeelden.

Wie in onzen zoo zonderling bewogen tijd met zijn duistere, sombere toekomst, met zijn koortsachtig jagen en drijven, met zijn gloeienden dorst naar genot en weelde voor zichzelf tot rust wil komen, moet zich telkens afwenden van het straatgewoel, het marktgeschreeuw en neerdalen in het binnenst van zijn gemoed, om zichzelf af te vragen, waar hij het

meest vrede bij zal vinden, wat hem op den duur het gelukkigst zal maken.

‘In zulke oogenblikken’, zegt Feuchtersleben, ‘komen wij tot helderheid over onze betrekking tot de dingen buiten ons, over ons levensdoel, over onzen plicht, en terwijl wij de wereld, die ons niet kan geven, wat wij verlangen, met een glimlach voor een oogenblik wegdenken, gevoelen wij, dat de verloren gewaande vrede in ons wederkeert en de weemoed als een tweede onschuld een zacht en helder licht over ons bestaan verspreidt.’ En wie zoo in de diepte van het leven heeft gezien, voor hem heeft het gewone comediespel der wereld zijn aantrekkelijkheid verloren.

Soms overvalt ons een gevoel van onvoldaanheid, een onbestemd verlangen naar iets anders, en daarmee, indien wij eraan toegeven, een gevoel van ontevredenheid, - iets van de zoogenaamde Weltschmerz - een begin van zwaarmoedigheid, die òf ontstaat uit een tijdelijke ontstemming van ons zenuwstelsel en in zoover een lichamelijke en daarmee voorbijgaande oorzaak heeft, òf ook wel haar oorsprong vindt in een overschatting van onze persoonlijkheid, van de plaats, die wij in de wereld innemen, en daarmee wijst op een gebrek aan bescheidenheid.

't Is een gevaarlijke misleiding, een groot ongeluk, wanneer de mensch zichzelf, zijn begeerten, zijn wenschen maakt tot het middelpunt van de wereld, alles beoordeelt van het standpunt van zijn eigen ik. Men geraakt daardoor tot alle dingen in een scheeve verhouding en neemt altijd eenzijdig, onjuist waar, wat er om en in den mensch geschiedt. Die misleiding legt den grond voor een grenzenloos egoisme en maakt den mensch èn ongelukkig èn belachelijk. Een mensch is niet veel in de schepping; men heeft hem, en niet onjuist, vergeleken bij een zeepbel, die een oogenblik door de lucht zweeft en straks uiteenspat. Wanneer ge van de veronderstelling uitgaat, dat er bijzonder op u gelet wordt, dan vergist ge u deerlijk, en wanneer men zich soms bij voorkomende gelegenheid met u bezighoudt, dan zal 't waarschijnlijk in dien zin zijn, dat ge liever hadt, dat men u passeerde. Gewoonlijk hebben de menschen 't veel te druk met zichzelf, om op anderen te letten, en men hoort u zelfs met moeite aan, omdat men liever zichzelf hoort. Zoo komt het ook, dat de menschen elkander zoo weinig laten uitspreken. En zijn wij er niet meer, geloof me, onze plaats is spoedig ingenomen, wordt wellicht beter vervuld, en de wind, die door de boomen ruischt op het kerkhof, is straks de eenige, die bijwijlen over ons zucht, want wij zijn spoedig vergeten, o zoo spoedig, en daarom is het niet goed, zoo hoog van onszelf te denken.

't Is waar, er kon wellicht veel anders zijn in ons leven, indien dit zoo en dat zoo ware geweest. Maar dat is in elk leven zoo, en dat zou blijken, wanneer wij van het leven van anderen meer afwisten, - en

in elk geval, wij moeten de werkelijkheid van ons leven tot grondslag nemen van de plichten, die wij te vervullen hebben. En de sombere stemming wijkt het spoedigst, wanneer wij er weinig over nadenken en zoo snel mogelijk overgaan tot de orde van den dag, tot de vervulling van de plichten, waartoe onze omgeving ons roept. Er is en blijft in het leven ongeloofelijk veel goeds en aangenaams, maar wij waardeeren 't eerst dan recht, wanneer wij het verliezen, omdat de gewoonte ons heeft afgestompt, om het te genieten en op prijs te stellen. Men kan elken dag zijn ontevredenheid opwekken, door te overwegen, wat ons ontbreekt, maar men kan evenzeer tot een gewoonte maken, te letten op hetgeen men heeft.

Wij zijn niet verantwoordelijk voor hetgeen buiten ons is, wel voor 'tgeen in ons is, en het komt erop aan, op de wereld zooveel welgemoedheid te veroveren, als mogelijk is. Nu eens leene de ernst, straks de humor daartoe zijn diensten. Het leven is nog zoo kwaad niet, en de menschen vinden 't ook zoo naar niet, maar zij vervelen zich, omdat zij niets te doen hebben, of zijn uit hun humeur, omdat zij als stoute kinderen altijd hun zin willen hebben, en zij spreken van pessimisme en maken daar een stelsel van, wanneer zij zich hebben ziek gemaakt, onbekwaam, om het leven te genieten, zooals het vuile water de heerlijke, blauwe, schoone lucht niet weerspiegelt. Het leven is goed, maar er wordt veel leven verknoeid, lichamelijk en geestelijk.

26 April '85.

VAN DER KULK.

P.S. In het vorige artikel komt op blz. 30 een zinstorende drukfout voor. Er staat: ‘Rust, welke is voortdurende werkelijkheid, in activiteit.’ Dit moet zijn: ‘Rust, welke is voortdurende werkeloosheid, inactiviteit.’ Bedoeld is die rust, waarvan het spreekwoord zoo juist zegt: rust roest. Ook zijn inderhaast een paar Germanismen onverbeterd gebleven, welke de aandachtige lezer wel zal opgemerkt hebben.

K.

Uit het leven van een dorpsschoolmeester.

Men klaagt over het geldverslindend vermogen van ons hedendaagsch lager onderwijs. Men vraagt met een wanhopig gezicht: waar het heen moet, als alle schoollokalen herbouwd of nieuw opgericht, alle openstaande plaatsen vervuld en alle traktementen opgevoerd moeten worden overeenkomstig de wenschen der warmste vrienden van ons volksonderwijs, of zelfs maar overeenkomstig de eischen der bestaande, zij het dan ook hier en daar reeds in hare hooge vlucht gebreidelde wet. Men schudt bedenkelijk het hoofd, als het oog toevallig rust op een der 'heeren', die men vroeger 'schoolmeesters' zou hebben genoemd.

Nu kunnen wij de juistheid dier klachten en weemoedige bewegingen van sommiger hoofd en hart in het midden laten. Te ontkennen valt het in ieder geval niet, dat er op dit gebied nog al eenig onderscheid is op te merken tusschen voorheen en thans. Wie nog aarzelen mocht, bezie eens goed het uiterlijk voorkomen, de woning, de omgeving, de hem ten dienste staande leermiddelen van het eerste het beste 'Hoofd der school', dat hij bij zijne omwandelingen ten platten lande ontmoet, en trachte zich daarna eene voorstelling te vormen van het leven en de werkzaamheid eens mans, die mij voorkomt een dood gewone dorpsschoolmeester uit de tweede helft der 17de eeuw te zijn geweest, en dien wij ons aan de hand van de Kerkeraadshandelingen der Hervormde gemeente te Philipsland en met behulp van een weinig verbeeldingskracht gemakkelijk in levenden lijve voor oogen kunnen plaatsen.

Laat mij mededeelen, wat ik aangaande hem in de genoemde bron vond aangeteekend.

Wij spoeden ons dan naar de bescheiden plek gronds, destijds nog van alle zijden door het water omgeven, doch nu, helaas! ook al weldra geen deel meer van den Zeeuwschen archipel en eerlang vastgehecht aan Brabant; naar het toen nog niet beroemde, zelfs weinig bekende Philippi-landt. Wij zullen er maar niet vragen naar een der drie onderwijzers, die daar thans werkzaam zijn, noch naar eene der beide scholen, die wij er nu zouden kunnen bezoeken; want de eenige onderwijzersplaats op het eiland was vacant en een schoolgebouw bezat de gemeente niet.

Wij treden de pastorie van Ds. Vincent Bolle binnen en vinden aldaar, men schreef toen 15 November 1671, het Collegium Qualificatum vergaderd. Men weet, hoe dit achtbaar lichaam bestond uit eene tijdelijke vereeniging van den kerkeraad en leden van den magistraat. Het beriep en ontsloeg, zoo noodig, predikanten, maar ook school-

meesters, wanneer deze tegelijkertijd dienst moesten doen als voorlezer en voorzanger. Mocht daaromtrent vroeger al verschil van gevoelen mogelijk zijn geweest, sedert eene Provinciale Synode te Goes in 1620 aldus had besloten en de Edelmogende Heeren Staten van Zeeland die Acta-synodalia hadden goedgekeurd, dacht niemand er meer aan, over het recht van beroepinge en afzettinge der schoolmeesters te twisten.

Ongelukkig vernemen wij niet, welken weg het Collegium Qualificatum van Philipsland had ingeslagen, om in den plaatselijken onderwijzersnood te voorzien. Wij hooren slechts, dat het 'heeft met eenparichheit van stemmen vercoren, tot schoolmeester en voorsanger, in de plaetse van m^{r}. Adriaen Braber, Pieter Roelantse van St. Annelant, onder soodanigen Conditie dat hij sal gehouden zijn ten minsten vier maenden int jaer school te houden, om de jonge jeught te onderwijsen in alle goede kunsten; - En voorts sijn kerckendienst van nu voort taen getrouwelijck waer te nemen na behooren.' Uit de medeonderteekening van het besluit zijner benoeming blijkt, dat Mr. Pieter Roelantse toch ook nog een 'van' had en zijn naam voluit geschreven luidde. Pieter Roelantse van Siervelt. Overigens geene bijzonderheden, ook niets betreffende de regeling van zijn inkomen. Wij weten dus ook niet, in hoever hem ten goede kwam het verzoek namens de Provinciale Zeeuwsche Synode, in 1638 gehouden binnen Tholen, aan de Edelmogende Heeren Staten, om 'verbeteringe voor de Schoolmeesters ende de Voorlesers, dewijl hare Gagien seer sober zijn, ende het niet mogelyck is, dat se haer selven, in desen kostelycken tyt, daer op zouden generen'. Zie de gearresteerde Acta dier Synode, Cap. IX, Art. VIII.

De 'vier maanden' geven intusschen vrij spel aan onze verbeelding, om ons den voorzanger gedurende acht maanden des jaars op de werkdagen ijverig bezig te denken met anderen arbeid, dan dien men tegenwoordig in de eerste plaats van een onderwijzer verwacht. Later zullen wij in de gelegenheid zijn op te merken, dat deze onderstelling niet onjuist is. Maar nu was het weldra winter en kon de verkozene eerlang zijne schoolmeesterstaak aanvaarden, nadat zijne benoeming was goedgekeurd door de Classis van Tholen en Bergen op Zoom, waaronder Philipsland destijds kerkelijk ressorteerde, en hij ten bewijze van de zuiverheid zijns Christelijken geloofs de Belijdenisse der Gereformeerde kerken in deze landen, den Heydelbergschen Catechismus en de Dordtsche Leerregelen onderteekend en proeven gegeven had van zijne bedrevenheid in het lezen en zingen.

Een lokaal, waarin hij les zou geven, werd door tusschenkomst van den Kerkeraad gehuurd, misschien wel in zijne eigene woning. Wij vernemen althans, uit de pen van Ds. P. van Hattem, die den naar Serooskerke vertrokken Predikant Bolle in 1672 had vervangen en wien hijzelf, als kerkendienaar, 'bij missive' van het Collegium Qualificatum, d.d. 17 Maart 1672, zijne 'verkiesinge had voorgehouden',

dat er tegen het naderen van den winter 1673 een dergelijk besluit bij vernieuwing moest worden genomen. Wel had zich de genoemde Van Hattem aanstonds de belangen van het onderwijs in zijne gemeente ernstig aangetrokken en namens den geheelen Kerkeraad bij de Ambachtsheeren gepleit voor een eigen schoolgebouw; maar, ofschoon in andere opzichten gelukkiger geslaagd, moest hij toch den 28sten Mei 1673 aan zijne medekerkeraadsleden mededeelen, dat de heeren 'tot het stellen van eene schole noch niet wel hadden konnen verstaan'. Zij hadden 'echter de Diaconie van die kosten ten vollen ontlast, die in vorige jaren aan het huiren van eene schole geheght waren,' en hun rentmeester Faas opgedragen, 'dat hij zoude despicieren welck voor hare Ed. profijtelijcker zoude zijn, eene nieuwe schole te stichten of eene kamer voor als noch tot eene schole te huiren'. Den 15den October was evenwel nog niet voor een lokaal gezorgd en wist men alleen, dat de rentmeester Faas 'dienstiger oordeelde noch voor dit jaar eene school te huiren als te bouwen', waarop 'de vergaderinge door den pred. P. van Hattem zijnde vertoont, dat den tijdt van school te houden begon te naken,' besloot, maar weer de 'kamer van Mr. Pieter van Siervelt, schoolm. in dese plaatse,' te huren, 'voor de somma van 9 - 9 - 0 ende dat voor 4 maanden tijdts; werdende de geseide Mr. Pieter verder gelast eene tafel, en zooveel banken gereet te maken als er om gevoegelijck school te konnen houden dienstigh zullen worden bevonden'.

Het volgende jaar en lang daarna was men nog even ver. Wij lezen, onder dagteekening van 28 October 1674: 'Nadien men in de naatste maant weer school zoude gaan houden, en dat' er tot noch toe te dien einde geen plaatse was versorgt, zoo is Mr. Pieters kamer daar toe gehuurt, op conditie dat hem drij ducatons daar voor zullen worden gegeven, en 't gene de kinderen daar in breken zullen, dat hem dat weerom zal worden vergolden.'

De laatste bepaling doet ons zien, dat de lieve schooljeugd in dien goeden ouden tijd ook al niet altoos heel rustig was en enkel leergierigheid. Had deze ervaring onzen Mr. Pieter een weinig moedeloos gemaakt? Eene kleine opwekking had hij noodig, naar het schijnt. Zij werd hem toegediend bij kerkeraadsbesluit van den 3den Nov. 1675. Wij lezen dienaangaande: 'Alzoo de tijdt om school te houden was gekomen, zoo is Mr. Pieter vermaant, zich in zijn ampt, gelijck bij hem voorhenen was geschiedt, weer zoo te quiten, dat hij gode rekenschap van zijnen dienst, en de gantsche gemeinte door zijne naarstigheit vergenoegen zoude trachten te geven: en aangesien dese plaatse voor als noch van eene schole onvoorsien is, zoo is tusschen hem en den kkraat verdragen, dat hij van nu tot Maart 1676 toe in zijn huis school zouw houden, onder voorwaarde dat al de schade die er de schoolkinderen in zullen doen, hem sal worden vergoet en dat hem daarenboven noch drij silvere ducatons zullen worden gegeven.'

Eene zachte berisping mocht voldoende worden geacht. Trouwens, heel erg zullen de bedenkingen tegen 's mans ijver wel niet zijn geweest. Anders had de Kerkeraad niet, twaalf dagen later, den E. kerkvisitatoren, blijkens de eigenhandig door Gedeputeerden ingeschreven notulen, 'noopende de schoolm^{r} Pieter Roelantse getuigt, dat hij sijn functie soo in kke, als in schole met alle diligentie en neerstigh is bekleedende, zijnde.... oock in handel en wandel een bequaem instrument in dese gemeinte'. Of moeten wij aannemen, dat de broeders hun dorpsgenoot wilden sparen tegenover de vreemde heeren? Wij zouden het haast denken, als wij hooren, dat Van Hattem zich als predikant reeds in December weer genoodzaakt heeft gezien, den meester 'over nalatigheit in zijnen schooldienst' aan te spreken. Ditmaal was de bestraffing niet in goede aarde gevallen en moest de Predikant zich beklagen, dat hij deswege door den onderwijzer 'zeer smadelijck was geïnjurieert', hetgeen de vergaderinge van den 29sten December '75 niet weinig 'ongerijmd' vond, met 'jndignatie' aanhoorde en besloot nader te onderzoeken, 'en dus gevonden zijnde, den schoolm^{r} te constringeren om den predicant behoorelijcke satisfactie te geven'. Het laatste geschiedde op Nieuwjaarsdag 1676, nadat de beschuldigde gehoord en door den Kerkeraad 'zijn volkomen ongelijck en ongerijmtheit eenpariglijck gedemonstreert' was. Hij betoonde 'over zijne misusen voor de vergaderinge leetwesen en gaf den predicant contentement', waarop hij mocht heengaan met de vermaning, 'voor al naarstigh acht op zijne schole te nemen, en zijnen predicant altijdt met behoorlijck respect te bejegenen'. Bij het weder inhuren zijner kamer op den 25sten Oct. *76 kon het blijven bij de eenvoudige vermaning, 'sich vlijtelijck in zijnen school-dienst te willen quiten'. Doch reeds den 6^{den} December werden andermaal 'eenige clachten over het schoolhouden als oock over het ongeregelt luijen, aan de vergaderinge gebracht: waar op de schoolmeester ontboden is, en vermaant tot verbeteringe, het gene door hem oock belooft is'. Hij verdroeg de tuchtiging en sprak geen enkel onbetamelijk woord. Maar de ware ijver kwam toch niet, al behoefde hij vooreerst geene nieuwe vermaningen te ontvangen, tenzij binnen 's kamers, zoodat de buitenwereld er geene kennis van droeg.

Zoowel het een als het ander blijkt uit hetgeen wij lezen in de Handelingen van den Kerkeraad d.d. 14 Maart 1677 en dat ons belangrijk genoeg toeschijnt, om het hier in zijn geheel over te nemen. Het verhaal biedt ons tevens een aardig kijkje in de toenmalige verhoudingen tusschen school en kerk, terwijl het eene verkwikkelijke getuigenis geeft van ontluikende belangstelling in het onderwijs der jeugd bij eenvoudige landbewoners en bij een goed Gereformeerden dorpskerkeraad uit de tweede helft der 17de eeuw. Wat het laatste betreft, mogen wij echter niet over het hoofd zien, dat Pontiaan van Hattem de door allen geachte en gaarne gevolgde voorzitter der vergadering was. Hij, die, meer dan zijne aanstaande geloofsrechters, trouw aan

de Gereformeerde belijdenis wist te verbinden met onverpoosden ijver, om het verstand te verlichten en kennis te vermeerderen, zoo voor zich als voor anderen, had ongetwijfeld de hand in den opzet der gebeurtenissen, die hijzelf op de volgende wijze verhaalt.

'Is bekent gemaakt uit den name van Matien Adriaans, dat verscheide ingezetenen haar pooghden te bewegen, nadien het schoolhouden in dorps-schole volgens den tijdt des jaars was opgehouden, dat zij school zoude aanvangen te houden voor de kinderen, die sy haar beloofden toetesenden, en is uit haren name versocht, eerst dat doch dese vergaderinge haar geliefde bekent te maken of zij het selve schoolhouden dienstigh ende nuttigh oordeelden; en zoo ja, dat wij haar dan met ons advijs behulpigh geliefden te zijn, op wat wijse dat zij dat stichtelijckst zoude aanvangen: is eenparighlijck van alle de leden, utroq. nomine, en voor zoo veel zij kerkelijcke, en voor zoo veel zij politique persoonen waren, geoordeelt dat zulck eene gecontinueerde schole de jeught van dese plaatse zeer voordeeligh zoude wesen; maar dat men echter 't zelve dese vrouw niet behoorde toe te staan, voor dat men eerst den schoolm^{r}. deser plaatse optie had gegeven of hij niet liever in het schoolhouden, oock na het expireren van den gestipuleerden tijdt, wilde volherden: de schoolm^{r}. ontboden zijnde vertoont dat het zijne gelegenheit niet was langer school te houden als zijnen gesetten tijdt, en verclaart oversulx, dat hij 'er niets tegen hadde dat ijmant anders na dien tijdt de kinderen van dese plaats onderwees ende oeffende: Dese verclaringe zijnde gehoort, zoo is geresolveert Matien Adriaans voorn. uit den naam deser vergaderinge aan te seggen, dat zij zeer wel zal doen met het oprechten van eene schole, ten welken einde dese vergaderinge best oordeelt de gemeinte van den predicstoel van het selve te verwittigen, ende haar te vermanen dese gelegenheit tot het onderwijs van hare kinderen niet te versuimen; toestaande dat de eerste openinge met het luiden der klocke geschiede, konnende de kinderen door eenigh ander middel wanneer het school-tijdt is, voorts gewaarschout worden; alles echter onder bedingh dat dit selve geschiede sonder prejuditie van de dorps-schole in het toekomende.'

De Kerkeraad was op dien stond dus genoeg tevreden over het gedrag van Meester Pieter, om hem niet bij het aanzoek eener vrouw, die zijn onderwijs wilde aanvullen, stillekens voorbij te gaan. Hij schonk hem veeleer een blijk van vertrouwen, door hem de voorkeur te gunnen, indien hijzelf mocht verlangen, ook des zomers school te houden. En van hem vernemen wij tevens, dat zijne liefde voor de ontwikkeling der jeugd niet zoo ver reikte, dat hij daaraan liever zijne krachten zou wijden dan aan het bebouwen van den akker of welk ander bedrijf hij gedurende den zomer placht uit te oefenen.

Of zou hij, met een kennersblik, in een oogwenk het terrein overzien en het vruchtelooze der poging, om 's zomers school te houden, doorzien hebben? Wij hooren dienaangaande niets, maar wat de vraag ons

op de lippen legt, is de omstandigheid, dat de Kerkeraadshandelingen verder met geen enkel woord meer gewagen van de school van Matien Adriaans, terwijl zij nog uit hetzelfde jaar 1677, onder dagteekening van 3 November, zonder eenige toespeling op gezegde bijzondere school, vermelden: 'Nadien de school-tijdt weêr gekomen is, zoo is Mr. Pieters camer gehuirt van nu tot het begin van Maart naast komende, voor de somma van tien guld ende tien st. doch op wedersijdtse voorwaarde, van onsen kant, dat wij hem aanstonts dese penningen souden tellen; van zijnen kant, dat hij tot zijnen last souw nemen, alle schade die geduirende den voorm. tijdt, in zijne kamer door de school-kinderen mocht komen te gebeuren.'

Volledigheidshalve moet ik hier echter aanteekenen, dat de notulen over 1678, behalve die van den 31sten Dec., zijn verloren gegaan. Dat Meester Pieter's ijver toch niet bijzonder was geprikkeld door het tijdelijk en al dan niet duurzaam verrijzen eener nieuwe inrichting van onderwijs naast de zijne, zullen wij wel mogen aannemen. Daarvoor pleit, behalve het bovenvermelde, de omstandigheid, dat hijzelf er geen werk van maakte, om te kunnen beginnen, zoolang hij niet door anderen aan den arbeid werd gezet. De Predikant Van Hattem was in het najaar 1679 een tijdlang ongesteld geweest en niet in staat, zijne gemeente te bezoeken of uit te gaan, om een schoollokaal te huren. Nu had dan ook den 5^{den} Nov. nog niemand daarnaar omgezien en moest toen, op Van Hattem's voorstel, eene commissie worden benoemd, om 'voor eene plaats te sorgen, waar in men geduirende den aanstaanden winter school sal konnen houden', waarop eerst den 18^{den} dier maand voor dit doel 'de keuken van Josyntien Jan Claas door de gecommitteerde voorn. (werd) gehuurt', voor eene som guldens, die de tand des tijds onleesbaar heeft gemaakt, doch 'sonder dat van eenige andere voorwaarden noch door de eene, noch door de andere der contrahenten zij gesproken'. Zou de kamer van Meester Pieter te bouwvallig zijn geworden, of haar eigenaar te hooge eischen zijn gaan stellen, dat men naar eene andere gelegenheid had omgezien en deze inderdaad gekozen? Het volgende jaar had hetzelfde plaats.

De procedure tegen Pontiaan van Hattem, door de Classis van Tholen en Bergen op Zoom in Juli 1680 begonnen, op 'geruchten' van des Leeraars onrechtzinnigheid, en geëindigd met zijne ontzetting uit den kerkendienst en verbanning uit Philipsland door de Edelmogende Heeren Staten van Zeeland, in den zomer van 1683, nadat een provinciale Coetus hem reeds in Mei, doch zonder daartoe gerechtigd te zijn, van zijn ambt had ontslagen, was weinig geschikt, om de belangen van het onderwijs van Meester Pieter's leerlingen te bevorderen. Een goed deel toch van den tijd, hangende de procedure verloopen, mocht de Predikant, geschorst in zijne bediening, zich met niets bemoeien. Ook kunnen wij kwalijk gelooven, dat de waardige man zich in die dagen veel met zijn schoolmeester zal hebben ingelaten, tenzij voor zoover

hij hem, gelijk voorheen, als kerkelijk bediende mocht gebruiken, om brieven te bezorgen, boodschappen uit de vergaderingen over te brengen, of aldaar te vermanen of te ondervragen lidmaten te ontbieden. Immers, toen de Classis hem bij de eerste gelegenheid de beste, na de veroordeeling van Van Hattem, ‘wegens sijn gevoelen’ van diens leere ofte wel hexerodotie examineerde en sundeerde, was hij aanstonds bereid, ‘onder diere woorden te ontkennen, hoedat hij altoos een aversie van die nieuwe leere gehadt ent' ooyt met hem (nu gesententieerden ketter) gehouden hadt’.

De eigenlijke reden, waarom Mr. Pieter zich den 10^{den} Aug. 1683 te Stavenisse bevond en voor de aldaar vergaderde Classis kon worden geroepen, bestond, volgens het Akten-boek dier Classis, in eene klacht, tegen hem ingediend door zijn schout Walraven. Hij zou nl. de schrijver zijn van een ‘request of veeleer een pasquil aan hem Schout, het welck oock was ondertekent van alle de leden des kerkeraets, uijtgenomen Cornelis Poner diacon. welcke leden oock schepenen van die plaets sijn. jnwelck schrift souden ingevloejt hebben veele injurien, 4 a 5 poincxten van infamien, dat hij schout was een schelm, een dieff, etc. En soude reets den Heer van Cruijningen(*) dese delinquanten hebben gestraft met het deportement van haar schepenschap. En dat den grafelijcken officier tot Z: Zee dese stucken reets onder sich heeft, en eijscht politique gelt, boete etc.’

Mr. Pieter verzekerde den Eerwaarden: 1°. Dat de schoenmaker Adr. Poperinge ‘den helen kerckenraedt hadde beschuldight dat fielen en schelmen waeren etc.: en dat sulx bij den Schout waere geavoueert en gedefendeert. en dat oversulx sij leden van den magistraet met sulck eenen Schout niet langer en wilden dienen, en daerop souden sijn gedechargeert. 2°. Dat den Schout hem Mr. Pieter ijets valschs hadde te lasten geleght, waerop hij hadde geantwoord gij liegt sulx als een schelm, maer dat hem nooit had uijtgemaeckt als een dieff. 3°. Wegens de pasquille etc. dat sulx nooit en heeft gedaght veelmin gedaan.’

Hetzij de Classis begreep, dat zij deze zaak, reeds in handen van het gerecht, gerust aan het wijs beleid der Zierikzeesche rechters kon overlaten; hetzij zij genoegen nam met de ophelderingen van Mr. Pieter, - deze werd ‘hier mede gedimitteert’, en het blijkt niet, dat hij verder van het gebeurde kwade gevolgen heeft ondervonden.

De eerste opvolgers van P. van Hattem: Adrianus Reijgersman, die den 5^{den} December 1683 zijne plaats innam en in den nawinter van 1686 vertrok naar Stavenisse; Nicolaus Wouters, die van 1686-'88, en Johan Boeije, die daarna, tot 5 November 1694, predikant te Philipsland was, hebben geene sporen van bijzondere belangstelling in het volksonderwijs hunner gemeente, of in het lot van Mr. Pieter, in de door hen geschreven Handelingen achtergelaten. Wij vinden uit dien

(*) Ambachtsheer van Philipsland.

tijd slechts deze drie aanteekeningen, waardoor ons althans eenig licht opgaat over des schoolmeesters huwelijksleven en zijn zwerven, van huis tot huis, om les te geven in den winter.

'Den 30sten november 1684 is 't huijs van m^{r}. Pieters tegenw vrouw gehuurt, om desen winter daar school in te houden, en□ dat voor de somme van vijv gul□, sonder jetsmeer te hebben besproken.'

Zonder datum, na 29 April en voor 17 Juni 1685: 'Is bij de Heeren op 's Lands Rekeninge ten behoeve van□ Armen, voor het huijre van een schole, wederom tougestaan twee ponden vl□s. en□ dat voor dit jaar 1685.'

Evenzeer zonder datum, maar na 30 September en voor 23 December 1685: 'De kamer van Reinier Anthonissen is gehuurd om desen winter in deselve school te houden, en□ dat voor de somme van agt gul□. sonder meer.'

Met de komst van den Predikant Joh. van der Cruijssen, in 1695, brak voor Mr. Pieter een nieuw tijdvak van zijn leven aan, juist niet het gelukkigste, naar ik vermoed. Het schijnt wel, of de man, oud geworden, nukkig en humeurig werd bovenmate, lastig als nooit te voren voor wie met hem in aanraking kwam. Hij lag onophoudelijk overhoop met den Predikant zijner gemeente. Doch laat mij er aanstonds bijvoegen, dat laatstgenoemde mij toeschijnt een echte kemphaan te zijn geweest, zoodat ik meen, dat wij wel zullen doen, den ouden schoolmeester niet te hard te vallen, als wij hooren van zijne oneerbiedigheden en kibbelarijen met Van der Cruijssen, die zijne ware natuur maar al te zeer verraadt in zijne eigenhandig gegeven beschrijvingen van beleedigingen, die hij moest ondervinden, en van verzoeningen, die daarop volgden, nu van deze dan van die zijde in de anders gewoonlijk rustige gemeente.

Reeds den 6^{den} Maart 1696 schrijft hijzelf, 'heeft de vergaderinge op 't versoek van den predikant den Schoolmeester Pieter van Ziervelt ernstig bestraft over sijn onchristelijcke en stoute bejegeninge tegens den predikant, en gewaarschout in 't toecomende voorsigtiger te sijn, meer onderdanigheijt en beleeftheijt aen sijn predikant te bewijsen - of dat men met hem harder sou procedeeren tot sijn disfaveur, waarop hij, beterschap belooft hebbende aan sijn predikant en de Eerw. vergaderinge en daarop de hant van vrede aen den predikant gegeven hebbende, met denselven is versoent'.

Vier jaar later was de verhouding tusschen Predikant en schoolmeester zóó gespannen, dat er openbare schandalen plaats grepen, waarover de Kerkeraad 'niet alleen verscheide maal bij den andren' kwam, maar zich ook wendde tot den Ambachtsheer, den heer Johan de Mauregnault, ten einde door diens 'gesag geassisteert te werden tot weeringe van sulke opschuddingen in dese gemeinte'. Deze heer antwoordde den 10^{den} Februari 1700, 'dat (den schoolmeester sig seer onvoorsigtig en niet minder onstuijmig ontrent den predikant gecom-

pareert hebbende, waarover ook correctie om de ruste van de kerke en gemeente van dien genoeg te doen moste geschieden) dese sake niet ingeschikt kon werden ten sij dat meester Pieter voornoemt behoorlijke satisfactie quam te geven en beloofde sig in 't toecomende geschickter aen te stellen'. Overeenkomstig dit advies besloot de E. vergadering, ook 'om meester Pieter, welckers wrevelmoedigheid in verscheidene acten bekent staat, te beter in den toom te houden', hem eene schriftelijke schuldbekentenis voor te leggen, hetgeen inderdaad den 1sten Maart 1700 geschiedde. Het stuk was van den volgenden inhoud:

'Ik ondergeschreven bekenne dat jk op den 20 Jan□. laasleden den predikant Johan van der Kruijssen in 't openbaar ten aansien van veele menschen onregtmadiglijk en valschelijk hebbe geinjurieert, gelijk ook d'andre leden van den Kerkenraad in mijne missive aen den Wel Edelen Ambagtsheer gedateert den 16 Febr. in die woorden dat sij alle tegens mij uijt een puere passie souden geprocedeert hebben. 't welk alles mij van harte leed is. versoekende met ootmoedigheid dat 't selve mij van den voorsch. predikant en verdere leden des E. kerkenraads mag vergeven worden, beloovende ondertusschen mij altoos moderater en christelijker aan te stellen ontrent een ijder lid van den voorn□. kerkenraad. sonder mij ergens in 't minste te misgaan, ook selfs in de sake mijnen dienst rakende, of dat jk mij anders sal moeten oordeelen mijne bedieninge niet weerdig te sijn.'

Meester Pieter teekende en werd bovendien 'tot meerder voorsigtigheid en vrede vermaant'. Doch reeds den volgenden zomer stelde hij zich, bij het huisbezoek, weder 'seer onstuijmig aan in woorden tegen den Predikant gelijk ook sijn huijsvrouw. alsof de Predikant uijt was tot haar schade, dog sonder rede. waar op de selve haar aanseijde, alsoo sij den vrede hateden, dat sij in geen staat waaren om te verschijnen aan des Heeren Tafel.'

Met droefheid moest de vergadering in October vernemen, dat in de beide echtelieden nog 'geen verandering was'.

Tenzij nieuwe verdeeldheid en nieuwe verzoening, wie weet voor de hoeveelste maal, daartusschen liggen, waaromtrent wij niet zijn ingelicht, duurde de verwijdering tusschen den Predikant en den schoolmeester tot December 1703. Toen werden zij 'bevredigt' en de laatste weder toegelaten 'tot het gebruyk des H. Avondmaals', terwijl hij op zich nam, zijne vrouw, die bij het bezoek van den Predikant juist niet te huis was, 'mede tot vrede aan te setten'.

Den 2den October 1705 moest Mr. Pieter een paar ouderlingen, die geweigerd hadden, den Predikant bij het huisbezoek te vergezellen, aanzeggen, 'dat sij niet souden hebben te naderen aan de Tafel des Heeren voor dese reis'.

Het was 's mans laatste ons bekende heldendaad. Den 26sten Februari van het volgende jaar, 1706, vinden wij het Collegium Qualifi-

catum vergaderd, om een schoolmeester en voorzanger te verkiezen ‘in de plaatse van den overleden Meester Pieter Roelantse van Ziervelt’.

Geen woord van hulde aan zijne nagedachtenis. Geen spoor van droefheid over zijn verscheiden, in de gemeente.

Zou zijn sterven misschien eene gelukkige uitkomst en voor de jeugd te Philipsland een zegen zijn geweest?

Wij zouden het vermoeden, als wij hooren, hoe aan zijn opvolger werd opgedragen, niet vier, maar ‘seven maanden, te weten van elken Octob. tot Maij school te houden in yder Jaar; om de Jonge Jeugt te onderwijsen in alle goede konsten, en sig in alles na 't reglement 't Schoolmeesters ampt betreffende te gedragen en voorts sijn kerkendienst getrouwelyk waar te nemen’. Wij worden bevestigd in deze goede verwachting, als wij de kapitale letters zien, waarmede de nieuw benoemde Pieter Schem, tusschen een aantal krullen, zijn naam teekende. Edoch, reeds in de laatste dagen van het jaar 1707 moest hij, wij weten niet om welke reden, vervangen worden door een ander, Pieter de Bruijn, wiens ‘beroep is op de volle Classis tot Tholen gehouden den 3 Jan. 1708 met lof geapprobeert na dat hij preuven van sijn gaven in de Classis had laten horen in 't voorlesen en singen’.

Mocht men ten slotte en met het oog op de loopbaan van Mr. Pieter Roelantse van Siervelt meenen, dat de betrekking van schoolmeester, koster en voorzanger in de gemeente van Philipsland vóór tweehonderd jaren toch geen bij uitstek benijdenswaardig baantje was, dan hoore men tot zijne beschaming en tot zijne leering tevens, hoe aan de weduwe van onzen held, Jannetje Roggebants, den 2^{den} April 1706 het Avondmaal moest worden ontzegd, omdat zij den Predikant ‘seer onstuijmig selfs tot op de straate na scholde’, wijl hij ‘haar mans zoon niet tot Schoolmeester had helpen bevorderen’. Gelukkig voor de rustige nagedachtenis van haar ontslapen echtgenoot betuigde zij weldra haar leedwezen over het gebeurde en werd zij weder in genade opgenomen onder de waardige leden van Philipsland's kercke.

1884.

W.C. VAN MANEN.

Staatkunde en geschiedenis.

Herinneringen aan de Belgische omwenteling van 1830.
(*Vervolg van bl.* 380 *van den* 41sten *Jaargang.*)

VI.
Verkiezing van Koning Leopold I.

In de dagen, toen de Turksche Sultans nog machtige en gevreesde vorsten waren, kwam eens de gezant van eene Christenmogendheid aan de verhevene Porte de mededeeling doen van eene overwinning, op eene andere Christenmogendheid behaald. Het antwoord van den Groot-Vizier was kort en bondig - maar niet erg beleefd: ‘Het is den gebieder der geloovigen volkomen onverschillig, of de hond het zwijn bijt, of het zwijn den hond.’

Die lompe woorden van den Turk zijn eenigszins toepasselijk op de wijze, waarop Engeland de staatkundige gebeurtenissen beoordeelt, die op het vasteland van Europa voorvallen; die gebeurtenissen laten het koud en onbewogen; het stelt daarin geen belang; het geeft zich de moeite zelfs niet, om die gebeurtenissen te bestudeeren en ze met juistheid te leeren kennen; het spreekt daarover zonder onderzoek, met aanmatigende lichtzinnigheid, terloops en geheel uit de hoogte. Wat kan het Engeland ook veel schelen, of op het vasteland van Europa de zaak der vrijheid zegeviert of bezwijkt; als Engeland's vrijheid maar ongedeerd blijft, als Engeland's macht en rijkdom maar niet verminderen. Laat, bij een ander volk in Europa, de republiek het koningschap vervangen, of het koningschap de republiek: Engeland is dat hetzelfde; de eenige vraag, die daarbij geldt, is: hoe werkt die vervanging op Engeland's handelsbelangen? Uitsluitend wordt gelet op het belang van Engeland; nu is wel bij elke regeering het egoisme de groote drijfkracht, die de staatkunde in beweging brengt; maar bij geene regeering is die drijfkracht sterker en onbeschaamder dan bij de Engelsche.

Daarom ook, toen de Belgische omwenteling plaats had en het Koninkrijk der Nederlanden uiteenviel, was er in Engeland geene sprake van eenige sympathie, noch voor het opgestane België, noch voor Holland en het huis van Oranje; men trok zich niets aan van wat daar gebeurde aan de overzijde van de Noordzee. De oude Wellington, die op dat oogenblik nog minister was, kon misschien eenig leedwezen hebben ondervonden, dat het Koninkrijk der Nederlanden - voor een deel zijne schepping - te niet ging en dat de Prins van Oranje, door hem tot legeraanvoerder gevormd, in macht en aanzien zou verminderen, maar hij was te kalm, te bedaard en te veel Engelschman, om aan dat leedwezen toe te geven; bovendien trad het Ministerie-Wellington af, weinige maanden na de Belgische omwenteling, en kwamen de Whigs aan het bewind. Maar het is zeer waarschijnlijk, dat, al waren de Tories ministers gebleven, de Engelsche staatkunde ten opzichte van ons land toch dezelfde zou zijn geweest als met de Whigs.

Dat het Koninkrijk der Nederlanden was uiteengevallen, deed Engeland eigenlijk genoegen, want met leede oogen had het de wassende welvaart en den bloei van dit jeugdige rijk gadegeslagen, dat, na verloop van tijd, wel eens een gevaarlijke mededinger had kunnen worden voor den handel en de nijverheid van Groot-Britannië. Maar, dat het werk van 1815 ongedaan was gemaakt; dat Europa nu geen voormuur meer had tegen de veroveringszucht van Frankrijk; dat de millioenen, besteed aan het bouwen van de nieuwe vestingen in België, nu weggeworpen geld waren, - dat vond Engeland minder aangenaam. Evenwel, men moest van den nood eene deugd maken, zich schikken in wat niet meer te veranderen viel, en trachten, van de stichting van 1815 nog zooveel te redden, als mogelijk was. Tot dat einde moest een Britsch staatsman naar België worden gezonden, om daar de Engelsche belangen te behartigen en, bij het regelen van de toekomst van dat land, de machtige stem te doen hooren van het toen nog gevreesde Engeland; - Lord Ponsonby was die staatsman.

Thackeray en andere Engelsche schrijvers zijn er herhaaldelijk op uit geweest, om de aristocratie van hun land aan te vallen en op de ongunstigste wijze voor te stellen; het Pairschap is - volgens hen - eene verouderde, bedorvene instelling, die zoo spoedig mogelijk moet vervallen; de erfelijkheid van het Pairschap - zeggen die schrijvers - maakt, dat de groote meerderheid van de Pairs uit ezels- en schapekoppen bestaat. - In die voorstelling is overdrijving en eenzijdigheid.

Dat er ezels- en schapekoppen onder de Pairs meeloopen, ja, dat zal wel waar zijn: die producten vindt men overal, in alle landen, in alle standen. Maar in Engeland is men ten minste verstandig genoeg, om aan domme en onbekwame Pairs geen gewichtig staatsambt toe te vertrouwen; men maakt ze on schadelijk, door hen buiten de hooge staatsbetrekkingen te houden: zij worden geen minister, geen onderkoning van Indië of van Ierland; aan belangrijke gezantschappen blij-

ven zij vreemd; zij zetelen, ja, in het Hoogerhuis en stemmen daar; maar bij dat stemmen gehoorzamen zij aan de leiding van bekwame ambtgenooten; de onbekwame doen niets, worden niet meegerekend; zij vertoonen zich op eene badplaats, bij een wedren, bij eene tentoonstelling; zij trouwen; zij maken kinderen; - maar voor het overige is hun leven zóó onbeduidend, dat men dikwijls alleen door het bericht van hun dood verneemt, dat zij bestaan hebben. De levensschets van den grooten man in Gellert's fabelen is op hen toepasselijk:

> 'Hoort, eeuwen, hoort: hij werd geboren,
> hij leefde, - nam een vrouw, - en stierf.'

Maar schromelijk vergist men zich, als men denkt, dat die *nonvaleurs* de Britsche aristocratie uitmaken; die vergissing moet reeds duidelijk blijken, wanneer men bedenkt, dat in Engeland het Pairschap de gewone belooning is voor al wat groot en uitstekend is in staat, leger en vloot, in kunst en in wetenschap; zoodat de aristocratie daar gedurig aangevuld en versterkt wordt door de beste en edelste krachten van het volk. Men heeft dan ook ten allen tijde onder de Engelsche Pairs een rijken voorraad gevonden van mannen, geschikt, om als hoofden en leiders van hun volk op te treden, om het roer van den staat in handen te nemen, legers en vloten aan te voeren of in vreemde landen als Engeland's zendelingen eene macht en een invloed uit te oefenen, die herinnert aan de macht en den invloed, oudtijds ten toon gespreid door de *Proconsuls* der Romeinen. Geen wonder is dat; de jonge Britsche edelman weet vooruit, dat hij niet in staatsdienst behoeft te vergrijzen en te verslijten, om tot de uitoefening van de opperste macht te geraken; hij weet, dat hij nog op jeugdigen leeftijd, nog in den bloeitijd van lichaamssterkte en van kracht des geestes, met de hoogste en gewichtigste staatsbetrekkingen kan worden bekleed; dat het zijne bestemming kan zijn, om spoedig op te treden als de gelijke van vorsten en grooten. Het ligt in den aard van de zaak, dat het vooruitzicht op zulk eene toekomst krachtig werkt op de vorming van het karakter; dat men daardoor leert, om ruim te denken, om edel en hoog te gevoelen, en eene eerzucht zich ontwikkelt, die ernaar streeft, om door groote daden zich een blijvenden roem te verwerven bij tijdgenoot en nakomelingschap. Nog altijd is de Engelsche aristocratie, wat Rome's Senaat is geweest: een regeerende stand, waaruit men staatslieden en krijgshoofden trekt.

Lord Ponsonby behoorde tot die Britsche edelen, wier bestemming het medebrengt, dat zij een gewichtig deel nemen aan de regeering van hun land. In 1830 was hij, wat het geldelijke betreft, in een vrij ongunstigen toestand; hij had nog al vroolijk geleefd in zijne jeugd; hij was toen juist niet bijzonder spaarzaam geweest; en eene verkiezing voor het Parlement had hem bijna honderdduizend pond sterling gekost; - het cijfer komt ons wel wat groot voor; wij noemen het

op het gezag van Lebeau; het is bekend, bovendien, dat bij de verkiezingen in Engeland de geldelijke omkooping eene groote rol speelt. Die geldelijke omkooping is natuurlijk eene onzedelijke handeling, eene oneer voor een land; zij heeft tot gevolg, dat in het Engelsch Parlement alleen mannen zitten, die vermogen hebben, of die door vermogende mannen worden ondersteund en dus daarvan afhankelijk worden. De grootste uitbreiding van het stemrecht heeft dus in Engeland geen ander gevolg, dan de verkiezing duurder te maken; maar het geld verliest daarom zijn invloed niet; en de onbemiddelde wordt, in den regel, buiten het Parlement gehouden, en is er slechter aan toe dan bij een beperkt kiesstelsel.

De regeeringsmannen in Engeland, bekend met die benarde geldelijke omstandigheden van Ponsonby, wilden hem daarin te hulp komen, om voor den staat te beter partij te trekken van zijne groote bekwaamheid; in dat opzicht gaat men in Engeland nog al op eene ruime wijze te werk; men ziet niet op een zak guldens. Aan Ponsonby werd het rijkbetaalde gezantschap te Konstantinopel voorgespiegeld, waar hij zijn fortuin wat zou kunnen herstellen; maar eerst moest hij door de zending naar België de proef geven van zijn diplomatisch beleid. De voorschriften, hem bij die zending gegeven, komen hoofdzakelijk hierop neer: van het gebouw van 1815 zooveel redden, als maar gered kan worden; daarom zorgen, dat het onafhankelijk volksbestaan van België op hechte grondslagen wordt gevestigd; en vooral zorgen, dat in dat land Frankrijk geen overwegenden invloed verkrijgt. Ziedaar het doel, dat den Lord werd aangewezen; de middelen, om dat doel te bereiken, werden aan zijn oordeel overgelaten.

Ponsonby komt te Brussel; hij heeft tot secretaris Charles White, wiens geschiedenis van de Belgische omwenteling van 1830 door vreemde schrijvers wordt geprezen; - zij zijn, dit doende, nog al toegevend voor de phantasie, die in dat werk soms afbreuk doet aan de strikte waarheid. Ponsonby, in België weg noch steg kennende, kwam daar in aanraking met Orangisten, die hem overhaalden, om Engeland's invloed aan te wenden ten voordeele van den Prins van Oranje en dezen op den Belgischen troon te verheffen; de Engelsche zendeling zag in die Orangisten de goedgezinde meerderheid van het Belgische volk, die niet openlijk voor hare meening durfde uitkomen uit vrees voor het schrikbewind, door eenige weinige revolutiemannen uitgeoefend.

Eene dwaling was dat: die Orangisten in België bestonden toen uit een aantal menschen, die aan het verdreven stamhuis gehecht en getrouw waren gebleven, - sommigen om zeer eervolle redenen, waarvoor men eerbied moet hebben; maar velen ook alleen uit eigenbelang, uit eerzucht, uit begeerte, om door staatkundige kuiperijen en woelingen hun eigen fortuin te maken. Welke de drijfveeren van hunne handelingen dan ook waren, zeker is het, dat de meeningen

van die Orangisten geen weerklank vonden bij het Belgische volk; die Orangisten maakten niets meer uit dan eene *côterie,* volstrekt geene *staatspartij,* want daartoe ontbrak het hun volkomen aan kracht en zelfvertrouwen; het was en bleef eene schijnvertooning, geene wezenlijkheid. Buitenaf, ook om geldelijken steun te vinden, voerden die Belgische aanhangers van het huis van Oranje een hoogen toon en gaven breed op van den algemeenen bijval, dien zij in Zuid-Nederland ondervonden; aan groote woorden lieten zij het niet ontbreken; maar wat de daden aangaat, schoten zij jammerlijk te kort; de snoevers waren niet te vinden, zoodra het erop aankwam, om gewapend op te treden.

Ponsonby kwam met alle partijen in aanraking, ook met de hoofden en bewerkers van de Belgische revolutie, onder anderen met Lebeau, toen nog geen minister. Lebeau ijverde in dien tijd - het begin van 1831 - voor het koningschap van den Hertog van Leuchtenberg; Ponsonby, die den Prins van Oranje op den Belgischen troon wilde zien, bestreed met de meeste kracht die candidatuur van den Hertog van Leuchtenberg, die door het huis van Orleans zou worden beschouwd als eene daad van vijandschap; en toen Lebeau zeide, dat er voor den Prins van Oranje volstrekt geene kans was en dat, als Leuchtenberg niet werd gekozen, men Nemours zou moeten kiezen, riep de Brit op driftigen toon: ‘Kies liever den duivel dan den Hertog van Nemours.’ (Lebeau, *Souvenirs personnels,* bl. 145.)

Enkele Orangisten - de Franschman Grégoire te Gent, de Generaal Van der Smissen te Antwerpen - doen, in Februari en Maart 1831, pogingen, om een militairen opstand te bewerken ten voordeele van het huis van Oranje; die pogingen mislukken op de jammerlijkste wijze: te Gent verschijnt Grégoire met een gewapenden troep, die in een oogenblik wordt uiteengejaagd door eene handvol stedelijke *pompiers;* te Antwerpen komt het niet eens tot een begin van uitvoering; Van der Smissen ontmoet zulk een krachtigen tegenstand bij zijne onderhebbenden, dat hij, zonder iets te doen, de vlucht neemt, om zich buiten het bereik van de strafwet te stellen. Men verdacht den Regent Surlet van niet vreemd te zijn geweest aan die Orangistische woelingen, ten minste van ze niet genoegzaam te hebben tegengegaan; Gendebien oordeelde het daarom raadzaam, om het volk weer in beweging te brengen; hij en twee anderen vaardigden een hevig manifest uit; de *Association patriotique* werd opgericht met het doel, om de vervallenverklaring van het huis van Oranje te handhaven; iedereen ijverde om het zeerst, om lid te worden van die vereeniging; te Brussel en in andere steden werden de huizen van de Orangisten geplunderd en verwoest; nergens ging de Burgerwacht die oproerige handelingen te keer, en zij bewees daarmee, dat zij met het opr*o*er instemde. Waar was nu die krachtige partij, die den verdreven Koning weer op den Belgischen troon zou verheffen? - Nergens. Een

volksoploop was voldoende, om haar te doen verdwijnen, te doen ‘verbleeken als een schim hij d' ochtend’ - om Bilderdijk's woorden te gebruiken.

Ponsonby zag toen af van het voorstaan en aanmoedigen van de Orangisten in België; hij kwam daar openlijk voor uit in een gesprek met Lebeau, geheel op het einde van Maart, toen deze Minister was geworden van Buitenlandsche zaken: ‘Ik spreek u niet meer over den Prins van Oranje’ - zeide de Brit - ‘hij heeft de partij gespeeld en ze voorgoed verloren. Om in zulk een geval zijn doel te bereiken, is het niet voldoende, een dapper oorlogsman te zijn: karakter, besluitvaardigheid worden daartoe gevorderd, en de Prins bewijst opnieuw, dat het hem daaraan geheel ontbreekt. Daarom zie ik van hem af.’ - Dit oordeel van Ponsonby over den Prins van Oranje is in hooge mate lichtzinnig en onrechtvaardig.

Die staatkundige woelingen, dat heulen met vreemde mogendheden, dat aanzetten tot oproer, die militaire samenzweringen, dat voorbereiden van *pronunciamento's*, dat alles zijn, zeker, handelingen, die strenge afkeuring verdienen, die veroordeeld moeten worden; maar als eenigszins verzachtende omstandigheid mag hierbij verwezen worden op de onzekerheid, op den ongeredderden toestand, waarin toen alles nog verkeerde in België; niemand wist dáár, wat de dag van morgen zou aanbrengen; men geloofde nog niet aan de bestendigheid van een onafhankelijk volksbestaan; - en daarom moet men niet met de uiterste strengheid oordeelen over de verkeerde handelingen, waartoe toen velen gebracht werden, om de staatkundige crisis tot een goed einde te brengen. De avontuurlijkste ontwerpen doemden toen in den geest op zelfs van verstandige en bekwame mannen; - een enkel voorbeeld hiervan.

Lebeau was reeds Minister van Buitenlandsche zaken, toen hij, bijna eraan wanhopende, om België tot een zelfstandig en onafhankelijk rijk te vormen, een weg wilde inslaan, die bij een verstandig en liberaal staatsman al zeer bevreemden moet: hij wilde het Saksische vorstenhuis op den Belgischen troon verheffen, Saksen bij Pruisen inlijven en de Rijnprovinciën met België vereenigen. Eene mooie combinatie, niet waar?

> ‘rare et sublime effort d'une imaginative,
> qui ne le cède en rien à personne qui vive!’

zou Molière zeggen. Niet iedereen is in staat, om zoo iets uit te vinden; om zoo netjes de kaart van Europa te verknippen, om hier een rijk te doen verdwijnen, daar een nieuw rijk te doen ontstaan. Ja, daar zouden nog wel altijd vitters worden gevonden, die met lastige vragen zouden kunnen aankomen: is dat Saksische koningshuis wel zoo gezind, om van Saksen af te zien en over België te regeeren; om

de eene kroon zoo maar voetstoots voor de andere te ruilen, zooals een recruut, die gekleed wordt, de eene schako voor de andere ruilt? Bewilligen de Saksers erin, om Pruisen, de Rijnlanders, om Belgen te worden? of komt er dat niet op aan en mag men zoo de volkeren verhandelen, zonder hen te raadplegen, alsof het runderen zijn, die de eene veehandelaar aan den anderen overdoet?

Het is geene eer voor Lebeau, dat hij zulk een knoeien en schacheren met landen en volken ooit ernstig in bedenking heeft genomen; en de uitgever van zijne Herinneringen - Armand Freson - erkent dan ook, dat het 'een nog al zonderling plan was (*un plan assez bizarre*), alleen te verklaren door de zucht, om tot elken prijs eene restauratie of de verdeeling van België te voorkomen'. (*Souvenirs personnels*, bl. 62.) Van het verwezenlijken van zulk eene beraming is niets gekomen. Lebeau had den Belgischen zaakgelastigde te Berlijn, den Baron Behr, aangeschreven, óm eens te onderzoeken, wat de openbare meening in Duitschland wel zeide over zulk eene landenverwisseling; het antwoord van Behr hierop schijnt niet gunstig te zijn geweest; daarom - misschien ook, omdat de onderhandelingen met Leopold van Saksen-Coburg over het Belgische koningschap toen tot eene gunstige uitkomst schenen te leiden, - gaf Lebeau zijne plannen op ten aanzien van het Saksische koningshuis; maar zeker is het, dat hij die plannen heeft gehad en in ernstige overweging heeft genomen. Alweer een bewijs, dat zelfs een bekwaam en verdienstelijk staatsman zijne oogenblikken van zwakheid kan hebben.

Oneindig beter handeling van Lebeau was het, toen hij op andere wijze een einde maakte aan den onzekeren en gevaarlijken toestand, waarin België verkeerde; hij gaf toen het bewijs van zijne uitstekendheid als staatsman.

De revolutiepartij in België en de Londensche Conferentie waren aanvankelijk niet op den besten voet; de mannen der omwenteling, opgewonden door hunne zege, voerden vaak eene zeer onbesuisde taal ten aanzien van de gevestigde regeeringen van Europa; en die regeeringen zagen met wantrouwen neer op de Belgische omwenteling, waarin zij de vrucht meenden te zien van Jakobijnsche woelingen en van geestelijk fanatismus - vooral van het laatste; de Franschman Teste zeide van die omwenteling: 'Het wijwater is aan het koken geraakt (*de l'eau bénite en ébullition*).' Dat wantrouwen moest verdwijnen, wilde België opgenomen worden in het Europeesche statenstelsel, - dat zag Lebeau te recht in; de Londensche Conferentie moest gewonnen worden voor België, en die Conferentie was hoofdzakelijk Engeland en Frankrijk.

Lebeau sprak met Ponsonby over de verheffing van Prins Leopold

van Saksen-Coburg op den Belgischen troon en wist den Britschen diplomaat geheel daarvoor te winnen, die de belofte deed van in Engeland de candidatuur van Prins Leopold zooveel mogelijk voor te staan; die candidatuur was daar ook welgevallig, omdat die Prins zoo goed als Engelschman was geworden, èn door zijn lang verblijf in Engeland, èn doordat hij de weduwnaar was van de Engelsche Prinses Charlotte, de dochter van de befaamde vrouw van den vroegeren Prins-Regent.

Ook de Generaal Belliard, toen Frankrijk's zaakgelastigde te Brussel, wist Lebeau gunstig te stemmen voor het koningschap van Leopold; het vooruitzicht van een huwelijk van dien Prins met eene dochter van den Franschen Koning werd voorgespiegeld; op die wijze - meende men - zou noch Engeland, noch Frankrijk een overwegenden invloed in België uitoefenen: de eene invloed zou tegenover den anderen staan. De latere regeering van Koning Leopold heeft bewezen, dat hij krachtig en bekwaam genoeg is geweest, om België vrij te houden èn van Franschen, èn van Engelschen invloed.

Vroeger was door den Regent Surlet een Graaf - of Hertog - van Aerschot naar Londen gezonden, om bij de Engelsche regeering op te treden als België's zaakgelastigde; die regeering had Aerschot niet willen erkennen; hij was echter, al is het zonder officieel karakter, te Londen gebleven. Lebeau schreef aan Aerschot voor, om zich in gemeenschap te stellen met Prins Leopold van Saksen-Coburg en dezen te spreken over het koningschap van België; Aerschot maakte bezwaar, om dat te doen, zich beroepende op den onwil van de Engelsche regeering, om hem een officieel karakter toe te kennen; - eigenlijk werd dat bezwaar ingegeven door den Regent Surlet, die meer Franschgezind was en geen sterk voorstander van het koningschap van Leopold. Lebeau wist echter zijn wil door te drijven bij den Regent; in de tweede helft van April 1831 werd Aerschot teruggeroepen en eene deputatie naar Londen gezonden, om op officieuze wijze met Prins Leopold te onderhandelen.

Die deputatie bestond uit vier leden van het Belgische Congres: Graaf Felix de Merode, den Abt De Foere, Henri de Brouckère en Vilain XIV. Met opzet waren De Merode gekozen - het hoofd van den Katholieken Belgischen adel - en de Abt De Foere, een tegenstander van de regeering van Koning Willem I; men wilde door die keus het bewijs geven, hoe weinig het clericalismus te maken had met den Belgischen opstand, daar de erkende hoofden van dat clericalismus het oppergezag over België kwamen aanbieden aan een Protestantschen vorst.

De diplomatieke handelingen te Londen schijnen toen echter voornamelijk te zijn geleid door de twee andere leden van de deputatie, Vilain XIV en Henri de Brouckère; met die twee leden hield Lebeau, in April en Mei 1831, eene briefwisseling, die nog al druk

was en belangrijke zaken behandelde. Bij de *Souvenirs personnels* zijn gevoegd een tiental brieven, toen door Lebeau geschreven aan Vilain XIV en De Brouckère; leest men die brieven, dan leert men de helderheid der geestvermogens van Lebeau waardeeren en zijne uitstekendheid als staatsman; - want een uitstekend staatsman is niet hij, die goede staatkundige plannen *beraamt*, maar hij, die ze *tot stand brengt.*

Het komt erop aan, - zoo redeneert Lebeau - om Frankrijk en Engeland voor ons te winnen. Met Frankrijk is onze verhouding onzeker: wij hebben vóór ons den Minister Casimir Périer - en dat is veel, want die man weet zich te doen gelden; ook Koning Lodewijk Filips is ons niet ongenegen; maar vast kunnen wij daarop niet bouwen; want al is de Koning eerlijk in zijne staatkunde, hij is nog al zwak van karakter en er wordt zeer op hem gewerkt: 'Een zekere Graaf, dien gij kent,' - hiermede wordt De Celles bedoeld - 'maakt thans, meer dan ooit, bezoeken ten hove.' In een anderen brief wordt de naam van De Celles voluit genoemd en gezegd, dat deze reeds een deel van het Fransche Ministerie tot zijne meening had overgehaald, om de verkiezing van Leopold tot Koning van België tegen te werken. Talleyrand is ondoorgrondelijk; men weet niet, wat hij jegens ons voorheeft; denkelijk niet veel goeds; en zooals Talleyrand wil, handelt de Minister Sébastiani. Bezoek Talleyrand gedurig, - schrijft Lebeau - spreek vaak met hem, en tracht hem bang te maken door de bedreiging met de Republiek en met den oorlog; dan geeft hij, denkelijk, toe.

Met Engeland stonden de zaken van België op een beteren voet; het Ministerie - vooral Palmerston - was vóór het koningschap van Leopold; ook het algemeen was gunstig daarvoor gestemd; - de meeste moeite had men met Prins Leopold zelf, die te voorzichtig en te verstandig was, om een eervol en gemakkelijk bestaan in Engeland te verruilen voor eene onzekere kroon, die hem misschien weinig glorie zou geven en stellig veel kommer; reeds vroeger had Leopold om die redenen de kroon van Griekenland van de hand gewezen. Lebeau maant in zijne brieven de deputatie aan, om te volharden bij Leopold; tracht hem - zoo zegt hij nagenoeg - tot uwe inzichten over te halen; maar 'overhalen met een fluweelen koord, niet met een kabeltouw; het is eene jongejuffrouw, die zich wel zal laten verleiden, maar die geen geweld wil worden aangedaan'. Later, toen Leopold nog altijd weerstrevend blijft, geeft Lebeau den raad, dat men hem dan maar moet beduiden, dat men van hem afziet; de vroegere vergelijking voortzettende, zegt hij: 'Als geduld en slimheid niet bij machte zijn, om de verleiding van de jongejuffrouw te bewerken, als zij altijd even zedig blijft, dan blijft er niets anders over, dan haar te laten zitten.'

Twee zaken vallen op, als men die brieven van Lebeau leest aan de Belgische deputatie te Londen.

Vooreerst, het heldere der inzichten van Lebeau, de duidelijkheid, waarmede hij het doel aanwijst, dat bereikt moet worden, de zwarigheden, die men daarbij zal ontmoeten, en het meesterschap, waarmede hij de middelen aanwijst, om die zwarigheden uit den weg te ruimen.

Maar ten tweede is ook opvallend de losse, ongegeneerde toon, waarin die brieven zijn geschreven. Is dat nu de deftige, diplomatieke stijl van een Minister van Buitenlandsche Zaken, schrijvend aan zijne zaakgelastigden over de gewichtigste aangelegenheden der regeering? Moet die Minister zulke triviale woorden en vergelijkingen gebruiken; moet hij het bepraten en overreden van Prins Leopold in vergelijking brengen met de wijze, waarop eene jeugdige schoone moet worden verleid? - Men kan er gerust een eed op doen, dat Verstolk van Zoelen, de Minister van Buitenlandsche Zaken van Koning Willem I, in zijne diplomatieke brieven zich nooit van zulk een stijl heeft bediend. - Nog is hier niet het ergste meegedeeld uit die brieven van Lebeau. Onder anderen in een schrijven van 14 Juni 1831 aan Devaux en Nothomb, toen te Londen, komt letterlijk de uitdrukking voor: 'si t' (Talleyrand) 'ne se f. pas de son gouvernement'; - 'als Talleyrand zijne regeering niet *voor den gek houdt*', is de fatsoenlijke, omsluierende vertaling van eene uitdrukking, die beneden het gemeenzame daalt en zelfs de straattaal nabijkomt.

Als men dat leest, als men in die brieven van Lebeau soms kwetsende en hoonende uitdrukkingen vindt en verkeerde oordeelvellingen over Koning Willem I en over Holland, dan moet men dat niet te hoog opnemen; men moet dat niet te ernstig opvatten; men moet niet uit het oog verliezen, dat het toen een tijd was van drift en hartstocht, waarin het zoo goed als onmogelijk was, om met kalmte alles te overwegen en een verstandig, onpartijdig oordeel te vellen. Die brieven, bovendien, waren vertrouwelijke brieven, niet voor de openbaarheid bestemd; de schrijver zeide daarin alles, wat hem maar voor den geest kwam, en uitte dat in de meest alledaagsche taal; had hij die taal moeten verdedigen voor een kieskeurig publiek, hij zou zeker zijne woorden meer hebben afgepast, meer hebben gewikt en gewogen; - maar of zijn stijl daardoor zou hebben gewonnen, valt te betwijfelen; en zijne meesterlijke diplomatieke inzichten en voorschriften zouden dan misschien minder duidelijk zijn uitgekomen. Een man van zaken, als hij spreekt of schrijft, moet er vooral naar streven, om duidelijk te worden verstaan, om een krachtigen indruk te maken; een sierlijke, deftige stijl *kan* gepaard gaan met uitstekende geestvermogens; maar soms ook dient hij, om het beperkte der geestvermogens te verbergen; soms is hij niets anders dan de weidsche mantel, waarmede zich een klein en zwak mensch omhult.

Werd de Belgische deputatie te Londen door Leopold met de meeste welwillendheid ontvangen, zij kon echter van den Vorst geene bepaalde toezegging verkrijgen, dat hij het aanbod van de Belgische kroon zou

aannemen: daaromtrent kan ik geene toezegging doen, zoolang het vraagstuk van België's grondgebied niet voorgoed is geregeld; zoolang België's onafhankelijk volksbestaan nog niet erkend is door de Londensche Conferentie. Ik moet de zekerheid hebben, dat Europa niet tegen mij is, als ik Koning over België word; 'tegen een oorlog met Holland zou ik niet opzien; maar een worstelstrijd tegen Europa zou eene onzinnige handeling zijn'.

Het koningschap van Leopold en de erkenning van België door de Londensche Conferentie stonden in een nauw, in een onafscheidelijk verband; het eene wachtte op het andere; - maar wat moest nu het eerst worden tot stand gebracht? - Lebeau oordeelde, dat men maar beginnen moest met in België Prins Leopold tot Koning te verkiezen; was men eenmaal zoover, dan zou de Londensche Conferentie wel te bewegen zijn, om de voorwaarden der scheiding van Holland en België te bepalen op eene wijze, die voor België aannemelijk was; en die aanneming zou vanzelf de bedenking doen vervallen, die Leopold aanvoerde tegen het bestijgen van den Belgischen troon.

Lebeau was niet de man, die zich tot beramen bepaalde; hij was ook de man, die handelde. Op zijne ingeving werd op den 25sten Mei 1831 door 95 leden van het Belgische Congres voorgesteld, om Prins Leopold van Saksen-Coburg te verkiezen tot Koning van België; na eene tweedaagsche discussie had die verkiezing plaats op den 4^{den} Juni, met 152 van de 196 stemmen; dus nog al met eene groote meerderheid. Dadelijk benoemde het Congres eene Deputatie van 12 zijner leden, om die verkiezing aan Leopold kenbaar te maken; De Gerlache was President van die Deputatie; tevens deed Lebeau zijn ambtgenoot en vriend Devaux en Nothombe, den secretaris-generaal van het Ministerie van Buitenlandsche zaken, naar Londen vertrekken, om daar de Conferentie over te halen tot het vaststellen van gunstige voorwaarden voor de scheiding van Holland en België.

Hiermede was reeds veel gedaan; maar nog niet genoeg. Leopold bleef nog altijd de aanneming van de Belgische kroon afhankelijk maken van de goede regeling van het Belgische grondgebied door de Londensche Conferentie; hijzelf werkte op de leden van die Conferentie, om die goede regeling te verkrijgen; zoo deden ook Devaux en Nothombe; zoo deden ook Engelsche Ministers en wat aan het Engelsche hof gunstig gezind was voor Leopold; - en Leopold was daar zeer gezien, omdat men in hem den man van groote bekwaamheid en uitstekend verstand had leeren kennen, die de menschen innam door zijne welwillendheid en die, ook in het voorstaan van zijne meeningen en belangen, steeds met kalmte en rijp overleg te werk ging.

Men komt bij diplomatieke handelingen soms meer vooruit met zijdelingsche aanzoeken, met intriges, dan met een openlijk optreden; dit nu was hier het geval: de Londensche Conferentie ging al meer en meer tot de zaak van België over, werd al meer en meer afkeerig,

om de rechten en belangen van Holland te steunen; en eindelijk teekende die Conferentie den 26sten Juni het dus genaamde tractaat van de XVIII artikelen - een ontwerp van scheiding tusschen Holland en België, veel gunstiger voor laatstgenoemd land, dan wat door de Conferentie vroeger was aangegeven; - vooral daarom gunstiger, omdat Leopold en de Belgische afgezondenen te Londen de zekerheid hadden, dat de duistere of dubbelzinnige bepalingen, die in dat tractaat der XVIII artikelen voorkwamen, door de Conferentie zouden uitgelegd worden op de voor België voordeeligste wijze.

Leopold verklaarde toen, de Belgische kroon te zullen aannemen, zoodra dat verdrag der XVIII artikelen bekrachtigd was door het Belgische Congres.

Dat bekrachtigen door het Congres had nog veel voeten in de aarde, kostte nog een hevigen strijd; - ziehier, wat Lebeau zegt over den tegenstand, dien dat tractaat der XVIII artikelen in de Belgische Volksvertegenwoordiging moest ondervinden (*Souvenirs Personnels*, bl. 139-140):

'Dadelijk zag ik in, dat de oppositie sterk zou zijn en hevig; tot haar zouden behooren allen, die, waren zij regeering geweest, misschien hetzelfde zouden bedacht hebben, wat ik tot stand had gebracht, maar dat nu laakten, omdat het niet hún werk was; voorts zij, die zich voor de Republiek hadden verklaard; zij, die eene vereeniging met Frankrijk wenschten of, ten minste, eene schikking meer in den Franschen geest dan de verkiezing van den Engelschen Koning; zij, die het herstel wenschten van de verdreven Dynastie of, ten minste, de troonsverheffing van een Prins uit dat Stamhuis; - hierbij moest, noodwendig, nog gevoegd worden de groote meerderheid der afgevaardigden uit Limburg en uit Luxemburg, de provinciën, die, naar het scheen, gevaar liepen van verbrokkeld te worden door de XVIII artikelen.

Maar ik was overtuigd, dat 's lands behoud afhing van het spoedig optreden van den Koning, en zag in, dat zonder de aanneming der grondslagen van de afscheiding der twee deelen, die vroeger het Koninkrijk der Nederlanden uitmaakten, de Koning der Belgen door geene eene Mogendheid zou worden erkend en zijne verkiezing dus nul en van geener waarde zou worden; ik was tevens overtuigd, dat die aanneming onze laatste toevlucht was en, zonder dat, België niet anders had te wachten dan eene verdeeling of eene restauratie; dat dus de aanneming van de XVIII artikelen ons plechtanker was; - daarom besloot ik, de uiterste krachten in te spannen, om die aanneming te bewerken.'

De gebroeders Henri en Charles de Brouckère behoorden onder hen,

die zich, bij de quaestie over de XVIII artikelen, tegen Lebeau verklaarden. Charles de Brouckère was een der ambtgenooten van Lebeau, maar nam, op loyale wijze, zijn ontslag als Minister en had toen volle vrijheid, om tot de oppositie over te gaan. De vader van de De Brouckère's was, vroeger, onder Willem I, Gouverneur van Limburg geweest; de zoons, die de zaak van de Belgische revolutie voorstonden, vertegenwoordigden Limburg of hoorden daar te huis; geen wonder dus, dat zij een tractaat bestreden, waardoor Limburg in twee deelen zou worden gescheiden; op die bestrijding valt niets aan te merken; zij was eervol; - al is het, dat zij misschien zou achterwege zijn gebleven, ware Limburg niet met de zaak gemoeid geweest.

Die beide broeders hebben zich een naam gemaakt bij de oprichting van den nieuwen Belgischen Staat - een goeden naam; het waren mannen van meer dan gewone bekwaamheid en van een algemeen geacht karakter. Henri de Brouckère schijnt weinig eerzucht te hebben gehad en geen grooten lust, om aan het openbare leven langer deel te nemen, dan noodig was; dáár echter, waar hij met gezag werd bekleed, heeft hij het met goed gevolg uitgeoefend, dank zij een helder verstand en een bezadigd, welwillend karakter. Charles de Brouckère, die zijne loopbaan begonnen was als artillerie-officier bij het Nederlandsche leger en daarna lid was geworden van de Tweede Kamer, was een man van meer drift en eerzucht, een man van groote bekwaamheid, die, wel is waar, bij het ijveren voor 's lands belangen ook zijne eigene belangen niet geheel uit het oog verloor, maar die als bewindhebber zeer goede hoedanigheden had: hij had veel kunde, zag de zaken veelal goed in, wist uit zichzelf te handelen en krachtig door te tasten.

Negen dagen duurde de beraadslaging over de XVIII artikelen in het Belgische Congres; het was een tijd van buitengewone gisting en spanning; - die woorden zijn te zwak: een tijd van hevige, hartstochtelijke opwinding der gemoederen, die noodwendig scheen te moeten leiden tot oproer, tot opstand, tot omverwerping van de regeering. In het Congres waren, zooals vanzelf spreekt, de leden allen opgekomen; maar ook de openbare tribunes waren stampvol bezet, ook door tal van goed gekleede dames; en op de toegangen naar het Paleis, waar het Congres zetelde, verdrong zich eene woelige, onstuimige volksmenigte, die met moeite in bedwang werd gehouden door 3000 man van de gewapende burgerwacht; - van het leger waren voor dien dienst geene troepen opgeroepen; toch was de bezetting van Brussel versterkt geworden. Door verschillende partijen, en met uiteenloopende inzichten, was in geheel België de openbare meening opgezweept geworden tot een woedenden haat tegen het aangeboden verdrag van scheiding met Noord-Nederland: die XVIII artikelen waren België's verderf en ondergang; het voorstellen van zulk een verdrag was landverraad. Om Lebeau te veroordeelen, kon men geene woorden vinden,

hevig en verguizend genoeg; op zijn hoofd stapelde zich al de haat des volks; ging hij naar het Congres, dan hoorde hij den kreet: '*Lebeau à la lanterne*', en de gewapende macht moest hem beschermen; de avond werd afgewacht, om hem weer ongedeerd terug te geleiden naar zijne woning of naar het Ministerie; tot twee maal toe waarschuwde hem de politie, dat zij niet langer kon instaan voor zijn leven; en eens verhuisde hij 's nachts met zijn gezin, omdat Charles de Brouckère hem kwam zeggen, dat er een komplot bestond, om het huis uit te plunderen.

Maar was het Ministerie-Lebeau buiten de vergaderzaal in geene aangename positie, daarbinnen was het al niet veel beter gesteld. Het publiek op de openbare tribunes was in hooge mate opgewonden en onstuimig; getier, gefluit, uitjouwingen had het over voor de leden van het Congres, die de XVIII artikelen voorstonden of niet krachtig genoeg bestreden; herhaaldelijk moesten de onstuimigste schreeuwers worden verwijderd; herhaaldelijk moest de President de bedreiging doen, dat de gewapende macht de tribunes zou doen ontruimen, als het tumult niet ophield; de bevelhebber van die gewapende macht werd zelfs eens in de zaal ontboden, en hem een last in dien zin gegeven; het antwoord van dien bevelhebber aan den President was, 'dat de gewapende burgermacht aan den wensch der natie zou voldoen (*la Garde Civique répondra au voeu de la nation*)'; - een antwoord, misschien niet geheel vrij van dubbelzinnigheid.

Maar, kon men de openbare tribunes leegmaken en het zwijgen opleggen aan wie niet het recht hadden, om mee te spreken, den leden, die in het Congres zetelden, kon men dat recht niet ontnemen; en zij maakten er dan ook ten volle gebruik van - *misbruik* is juister woord. Dáár werd eene taal gehoord van overdrijving, van drift, van hartstocht, soms overslaande tot onbeschofte schimpredenen, beter te huis behoorende op de vischmarkt dan in de wetgevende vergadering van eene beschaafde natie.

Wie het meest indruk maakte, was een der Limburgsche leden, de advocaat Jaminé; zijne taal was hevig, maar getuigde van warme overtuiging. Hij sprak over de burgerij van Venlo, die zoo krachtig had meegewerkt, om zich van Holland af te scheuren; kwam hare stad weer onder Holland, dan zou de kern dier burgerij uitwijken, en in den vreemde een ellendig leven leiden: 'Zal het u niet hinderen, zal het u niet grieven', - riep Jaminé zijn ambtgenooten toe - 'als gij dat ziet? - mij wel. *Ik* heb Venlo niet tot opstand aangespoord; maar als vertegenwoordiger van het Belgische volk zal ik met wroeging worden vervuld, zal het mij het leven tot een last maken, als ik uit den mond van ieder mijner landgenooten dat ondraaglijk verwijt (*ce sarcasme sanglant*) hoor: *hij was lid van het Congres; hij heeft zijne broederen verkocht.*'

Daar was sprake van eene geldelijke ondersteuning te geven, eene

schadevergoeding, aan hen, die, om niet onder de Hollandsche regeering te komen, hunne woonplaats zouden verlaten en naar België uitwijken; hartstochtelijk riep Jaminé uit: ‘Eene schadevergoeding! denkt gij dan alles te kunnen afdoen met geld! Ik ben een van die menschen, die gij zult afstaan. Hoeveel geeft gij mij voor mijne praktijk? Hoeveel geeft gij mij voor den stand, dien ik bekleed? Denkt gij, met eene handvol goud mij mijn geboortegrond te vergoeden, mijne vrienden, mijne maagschap, alles, wat mij lief en dierbaar is? Houdt uw goud voor u: ik wil er niets van weten.’

Even hartstochtelijk, minder betamelijk, spraken de beide De Brouckères. Henri de Brouckère sprak van ‘de onbeschaamdheid (*l'impudeur*)’ van Lebeau; en zijn broeder Charles de Brouckère verweet aan de voorstanders van het verdrag der XVIII artikelen, ‘dat zij geene mannen waren, maar hermaphroditen (*les armes sont faites pour être maniées par des hommes*, *et vous êtes hermaphrodites*)’. De blinde drift kan wel eens onzin doen zeggen.

Men zou eene wonderlijke bloemlezing kunnen maken, wilde men in die discussiën van het Belgische Congres eene opzameling doen van al wat daar toen onbehoorlijks, ongerijmds, onbeschofts is gesproken; van alles, wat daar toen is gezegd, er *niet* had moeten gezegd zijn. Maar zulk eene bloemlezing zou niet alleen eenigszins vervelend worden, maar zij zou ook zeer onbillijk zijn; want in dagen van groote opwinding is het zoo vreemd niet, dat de beraadslagingen van eene talrijke vergadering wel eens afwijken van wat waar is en betamelijk. Ook zeer goede en verstandige taal is toen in dat Belgische Congres vernomen, vooral van de ministerieele zijde.

Devaux, den 3^{den} Juli als voorstander van de XVIII artikelen optredende, begon zijne rede met eene krachtige en nadrukkelijke verdediging van zijn recht, om vrijuit zijne meening te zeggen en zich dat recht niet te laten ontnemen door de kreten uit de openbare tribunes, die juist toen uitermate onstuimig waren geweest: ‘Ik behoor tot die leden, die eene opinie voorstaan, die het ongeluk heeft van niet in den smaak te vallen van eenige personen op de tribunes. Daarom heb ik de eer, den heer Vice-President, die den voorzittersstoel bezet, mede te deelen, dat het mijn stellig besluit is, om het mandaat te doen eerbiedigen, dat mijne lastgevers mij hebben verleend; indien, terwijl ik tot de vergadering het woord voer, de tribunes onbetamelijke kreten doen hooren, - zooals dat gisteren en heden gebeurd is bij de eerlijke adviezen van verscheidene geachte sprekers - dan zie ik oogenblikkelijk af van het woord, en bij voorbaat verklaar ik, dat dan het voortzetten van de discussie onmogelijk wordt en ik alleen in geheim Comité weer het woord zal opvatten.’

Die mannentaal maakte indruk, en Devaux kon zijne vrij lange redevoering zonder stoornis ten einde brengen. Twee dagen later - 5 Juli - hield Lebeau eene lange, meesterlijke redevoering, die de meening in

het Congres, en daarbuiten, geheel in zijn voordeel deed overslaan en de voorname oorzaak is geweest van de aanneming van de XVIII artikelen; want de discussie is daarna nog wel eenige dagen voortgezet, maar na Lebeau's rede kon men de zaak als beslist achten. Die redevoering van Lebeau duurde derdehalf uur, - en men weet, dat een Franschman in derdehalf uur tijds nog al wat kan vertellen; - er is dus geene quaestie van, om die redevoering hier over te nemen; toch is het goed, om even stil te staan bij enkele punten.

Reeds in den aanvang van zijne rede stemde Lebeau zijne toehoorders gunstig door de wijze, waarop hij over zichzelf sprak; het kwam, in de hoofdzaak, hierop neer: Wordt dit tractaat van de XVIII artikelen door het Congres afgestemd, dan blijf ik geen Minister, - dat heb ik u al dadelijk gezegd. Maar wanneer gij daaruit besluit, dat ik, bij de aanneming van dat tractaat, wel Minister blijf, - dan hebt gij het mis: ook dan wil ik aftreden; ik heb het recht daartoe; ik heb recht, om rust te nemen. Ik heb, met volle overtuiging van daardoor het welzijn van mijn vaderland te behartigen, de voorstellen van de Londensche Conferentie verdedigd; maar het grieft mij, dat mannen, met wie ik eensgezind dacht, met wie ik bevriend was, mij hebben kunnen verdenken van door die verdediging meer te letten op mijne eigene belangen dan op die des lands. Ik ga heen, niet uit zwakheid; de man, die niet is teruggedeinsd voor de bedreiging van plundering of voor de vele namelooze bedreigingen, die hem zijn gedaan, die man kent zich vrij van lafheid. Maar gedurende drie maanden heb ik onvermoeid gewerkt; mijn leven is bedreigd geworden; de gezondheid van de mijnen is geschokt door de beduchtheid over mijn lot; - ik heb dus nu wel eenig recht, om eens aan mijzelven te denken, om eens rust te nemen, om weer te gaan zitten op de bank der afgevaardigden, - het hoogste streven der eerzucht van een eerlijk man.'

Zulk eene taal maakte natuurlijk een grooten en gunstigen indruk op de vergadering en deed haar met welgezindheid luisteren naar wat volgde. Lebeau onthield zich van scherpe, kwetsende woorden; hij verdedigde zich met kracht; hij viel niet aan; vooral was hij erop uit, om de hartstochtelijke drift van de Limburgsche leden te doen bedaren; hij slaagde daarin gedeeltelijk.

Lebeau sprak over de wijze, waarop het grondgebied van België door de XVIII artikelen was geregeld; hij drukte sterk op de gunstige uitlegging, die de Londensche Conferentie hem, dienaangaande, had gegeven; - misschien overdreef de Belgische Minister hierbij eenigszins en was het niet alles strikte waarheid, wat hij zeide. - De punten, waarover men twistte, wat het grondgebied aangaat, waren: Staats-Vlaanderen, Luxemburg en Limburg.

Over Staats-Vlaanderen had Lebeau niet noodig veel te zeggen; hij toonde aan, dat die linkeroever van de Schelde altijd tot Noord-Ne-

derland had behoord en België geene rechten hoegenaamd daarop kon doen gelden. Trouwens, hier had de Belgische Minister eene gemakkelijke taak; veel welsprekendheid had hij niet noodig, om aangaande dit punt zijne toehoorders te overtuigen; iedereen wist, - zelfs zij, die het hardst schreeuwden om de annexatie van Staats-Vlaanderen bij België, - dat België evenveel recht had op de Maan, of op Saturnus, als op Staats-Vlaanderen; zelfs kon men zich niet beroepen op de gezindheid van de bevolking, want toen in het najaar van 1830 de half-Fransche, half-Belgische vrijkorpsen van Grégoire en Pontécoulant het zwak bezette Staats-Vlaanderen binnendrongen, vonden zij geen steun bij de inwoners, die zich, integendeel, bij de Hollandsche troepen aansloten en deze hielpen, om te Oostburg die vrijkorpsen te slaan. Bijzonderheden omtrent dat gevecht bij Oostburg zijn te vinden in het zeer verdienstelijke en onpartijdige werk van de heeren Witkamp en Craandijk: *Vereeniging en scheiding.* - Dat geschreeuw om Staats-Vlaanderen was alleen de vrucht van revolutionnairen overmoed en van de stille hoop, om door vreesaanjaging voordeel te behalen voor België. Een ernstige volkswensch was het niet; en spoedig zag men dan ook het geheel ongegronde in van die vordering.

Met Luxemburg wierp Lebeau het over een anderen boeg: Luxemburg - zoo verzekerde hij - zou aan België blijven. De Conferentie wilde zich liefst niet inlaten met de Luxemburgsche aangelegenheden; die moesten geregeld worden door den Duitschen Bond; en Duitschland was het geheel onverschillig, of het een Hollandsche koning was of een Belgische, die over Luxemburg regeerde; zelfs zou de meeste sympathie van Duitschland voor België zijn, omdat er toen, door quaestiën over de Rijnvaart, een zeer gespannen toestand bestond tusschen den Bond en Koning Willem I. Misschien zou het aan België eene geldelijke opoffering kosten; maar zag het daar niet tegen op, dan was het zoo goed als zeker, dat het Luxemburg zou blijven behouden.

Om de bepalingen over Limburg aanneembaar te maken, dat was het moeielijkste punt; want volgens de XVIII artikelen moest dat gewest worden gesplitst en een deel - waartoe Maastricht, Roermond en Venlo behoorden - aan Holland komen; dat stond duidelijk in het voorgestelde tractaat; dat viel niet te ontkennen. Maar Lebeau beweerde, dat men een onfeilbaar middel had, om die bepalingen van het tractaat onuitgevoerd te laten en door eene schikking met Holland het bezit van geheel Limburg aan België te verzekeren; ziehier, hoe hij redeneerde: door de XVIII artikelen wordt vastgesteld, dat bij de scheiding van de twee groote deelen van het Koninkrijk der Nederlanden het Hollandsche grondgebied zal zijn het grondgebied van de Republiek der Vereenigde Nederlanden in 1790; nu waren er in 1790 binnen het grondgebied van de Republiek verschillende landstreken, die *niet* tot dat grondgebied behoorden, - zooals Sevenaer, Huissen, het land van Cuyk, enz.; die *enclaves*, die in 1790 *niet* tot de

Republiek behoorden, behooren dus ook - volgens de XVIII artikelen - niet tot Noord-Nederland; zij behooren dus tot België; België kan ze dus in bezit nemen, daar forten of vestingwerken aanleggen, daar troepen in bezetting plaatsen - en op die wijze Holland een ondragelijken last aandoen; en het lijdt geen twijfel, dat, om zich van dien last te bevrijden, om onverdeeld meester te zijn van die *enclaves*, Holland er gereedelijk in zal toestemmen, om geheel af te zien van Limburg.

Zoo was, ongeveer, het betoog van Lebeau aangaande dat Limburgsche vraagstuk. Was nu dat betoog wel zeer stevig; was Lebeau zelf wel ten volle doordrongen van de juistheid zijner redeneering; was die redeneering wel iets anders dan de handeling van een advocaat, die, om zijn proces te winnen, met de gewaagdste argumenten aankomt? - de beantwoording van die vragen kan van een twijfelachtigen aard zijn. - Belgische forten bouwen te Sevenaer of te Boxmeer; Belgische troepen daar plaatsen? - Maar, hoe komen die troepen daar; hoe komen daar de verschillende zaken, die men noodig heeft voor het bouwen van die forten, voor het bezetten van die forten, - aannemende, dat de Londensche Conferentie zich vereenigd heeft met die uitlegging van de XVIII artikelen en Koning Willem I zich aan die uitlegging heeft onderworpen? - Het ligt in den aard van de zaak, dat die uitlegging van Lebeau, waardoor de XVIII artikelen aanneembaar werden voor het Belgische Congres, ze onaanneembaar maakte voor Koning Willem I; zoodat wat men te Brussel won, in Den Haag werd verloren. Trouwens, hiertegen wordt aangemerkt, dat, ook zonder die uitlegging van Lebeau, Koning Willem I toch de XVIII artikelen zou hebben verworpen; - die aanmerking schijnt gegrond.

Maar de redeneering van Lebeau moge juist of onjuist zijn geweest, krachtig of zwak, hij bereikte het doel, dat hij daarmee beoogde: hij won zijne partij, hij overtuigde de meerderheid van het Congres, hij deed het tractaat van de XVIII artikelen aannemen. Den 9^{den} Juli 1831 werd daarover gestemd; van de 200 leden van het Congres waren er 196 opgekomen; 126 leden stemden *voor*, 70 *tegen*.

Die uitkomst is hoofdzakelijk toe te schrijven aan Lebeau; hoofdzakelijk aan zijne meesterlijke redevoering in de zitting van den 5^{den} Juli; - Charles White, bij die zitting tegenwoordig, zegt daarvan:

'Het merkwaardigste feit, bij die langdurige en stormachtige discussiën, is geweest de vermaarde redevoering van Lebeau. Nooit werd krachtiger het overwicht bewezen van welsprekendheid en talent op drogredenen en declamatie. Eene redeneering, waartegen niets viel in te brengen, en staatkundige drangredenen van de hoogste waarde werden te berde gebracht met eene vaardigheid en eene zuiverheid van taal, die de beste redevoeringen in het Engelsche Parlement evenaarden. De uitwerking was, werkelijk, wonderdadig. De tribunes, nog pas zoo onstuimig, waren als betooverd. De geheele Kamer luisterde met

de grootste aandacht; en, werd de Minister soms in de rede gevallen, het was alleen door kreten van instemming en door toejuichingen. Nauw had Lebeau geëindigd, of van alle zijden barstte in de zaal een algemeen en donderend gejuich los; de mannen deden lofkreten hooren, de vrouwen wuifden met den zakdoek; de leden van het Congres, zelfs de hevigste bestrijders van den Minister, snelden naar de tribune, om hem geluk te wenschen. Er werden tranen gestort van aandoening. Uitgeput door inspanning en diep bewogen door die blijken van sympathie en van bewondering, nam Lebeau haastig de wijk naar het Ministerie van Buitenlandsche zaken.' (Charles White, *Révolution Belge de* 1830. *Traduction française*, t. III p. 118.)

Een Hollander, die alleen dán in geestdrift ontvlamt, als hij de volle verzekering heeft, dat er goede gronden zijn voor die geestdrift, zal hier misschien aanmerken: dat Charles White geen ten volle betrouwbare getuige is; dat onze zuidelijke broeders, bij al hunne uitmuntende hoedanigheden, toch ook wel eens het zwak hebben, om bij hunne verhalen te overdrijven, wat sterk te kleuren, de woorden soms buiten verhouding te brengen met de feiten; dat het weinig waarschijnlijk is, dat, door eene enkele redevoering, de gezindheid van het algemeen zoo in eens omkeert van den woedendsten haat tot de hoogste bewondering; dat men dus verstandig zal doen met eenige percenten te korten van die verguizing, die Lebeau ten deel viel, dat geschreeuw van *à la lanterne*, die bedreiging met plundering en moord; en dat, denkelijk, hier de woorden weer veel geweldiger zijn geweest dan de daden.

De Hollander, dien wij hier doen redeneeren, heeft misschien geen ongelijk; - maar onbillijk zou het zijn, om niet te erkennen, dat het tot stand brengen en doen aannemen van het tractaat der XVIII artikelen eene zware en moeielijke taak is geweest, en dat het goed volbrengen van die taak - waardoor het koningschap van Leopold en de vestiging van den Belgischen staat zijn ontstaan - voornamelijk het gevolg is geweest van de bekwame en krachtige staatsmanskunst van Lebeau. Dit werd dan ook zoo algemeen erkend, dat, toen het Congres overging tot het benoemen van eene deputatie, om naar Engeland te vertrekken en Leopold de kroon aan te bieden, Lebeau tot lid van die deputatie werd gekozen en bij die keus zelfs stemmen verkreeg van leden, die zich tegen de aanneming van de XVIII artikelen hadden verklaard.

Die deputatie aan Leopold bestond, behalve Lebeau, uit vier andere leden: Mérode, D'Hoogvorst, De Meulenaere en Fleussu; zij werd op de vleiendste wijze ontvangen door den nieuwen Koning en keerde spoedig met hem naar België terug.

Op een diner in het Paleis te Kensington, bij de Hertogin van Kent, - eene zuster van Koning Leopold - was Lebeau in de gelegenheid, om Koningin Victoria te zien en Keizer Don Pedro: - Koningin Victo-

ria, toen nog een jong meisje, - het is 53 jaar geleden; - en Don Pedro, den verdreven Keizer van Brazilië, die toen de kampvechter was voor de rechten van zijne dochter Donna Maria op den troon van Portugal en daarvoor strijd voerde tegen zijn broeder Don Miguel; - Don Pedro en Don Miguel: de Eteocles en Polynices van het oude Grieksche treurspel, of de Don Cesar en Don Manuel uit Schiller's *Bruid van Messina;* - toch, met minder tragischen afloop: noch Don Pedro, noch Don Miguel stierven een geweldigen dood; het bepaalde zich daartoe, dat Don Miguel eindelijk van den troon van Portugal werd verdreven en vervangen door Donna Maria:

(Lebeau, *Souvenirs personnels*, bl. 144) '.... De Prinses Victoria, de latere Koningin, werd nog als kind behandeld en verscheen eerst bij het dessert. Wij waren opgetogen over haar weelderigen haardos, reeds die van een jong meisje; fraaie blonde lokken, die er als zijde uitzagen, sierden op de bevalligste wijze een hals en schouders, zóó frisch, zóó blank, als men alleen kan vinden onder Engeland's omfloerst zonlicht. Om een bevallig kind te zijn, had Prinses Victoria dien *nimbus* niet noodig van hooge lotsbestemming, die de verwachting van het algemeen reeds voor haar zag opdagen in eene nabijzijnde toekomst.'

(En bl. 146): 'Bij het diner, door de Hertogin van Kent aan de deputatie gegeven, zat ik naast eene zeer geestige dame, die de goedheid had, om mij bekend te maken met de meesten der aanwezige gasten. Wie is toch - vroeg ik haar - die dikke, met dat zwarte, pokdalige gezicht, dat zware, kroezige, wollige hoofdhaar, met zijne schorre stem, zijn schaterlach, de manieren van een Sergeant-majoor (*manières de Sergeant-major*). Die? antwoordde zij, die? dien hadt gij moeten nemen voor uw koning; gij hadt ons onzen vriend Leopold (*notre aimable Leopold*) moeten laten. Ik vond die aardigheid niet erg gepast; de dame merkte dit. Erger u niet over mijn gezegde, - zeide zij; - is zijn uiterlijk niet zeer gunstig, toch is hij van goeden huize en geen kwaad mensch. - Wie is het dan toch, hernam ik eenigszins ongeduldig. - Het is niemand anders dan Keizer Don Pedro. - Ik bekeek hem toen met meer aandacht en vond in zijn gelaat trekken van verstand en van goedheid. Mijne berichtgeefster, eene warme aanhangster van Don Miguel, was dit volstrekt niet met mij eens.'

(*Wordt vervolgd.*)

Opmerkingen over Romeinsche grafschriften.

Scherp is het contrast tusschen het door Lessing zoo beroemd geworden zinnebeeld, waaronder de ouden den dood voorstelden, en het grijnzende geraamte, dat het eind der middeleeuwen ons opgedrongen heeft. Maar nog scherper is de tegenstelling tusschen de beiderzijdsche grafschriften, veel breeder hare oppervlakte, veel dieper haar zin.

Wanneer men in eene verzameling van antieke opschriften de rubriek *sepulchralia* opslaat, of wanneer men de catacomben te Rome bezoekt, zoo is het, alsof men in eene vreemde wereld komt. Vreemd wel, maar weldadig, liefelijk warm, eene wereld van liefde en piëteit; zij doet denken aan de zinrijke sage van den welriekenden geur, die uit de graven der heiligen bij het openen uitstroomt.

Het geheel dezer oude grafschriften is in dit opzicht één beeld, dat wel uit verschillende trekken bestaat, maar die toch alle bijeenpassen, van één geest bezield zijn. Wel komen enkele van die trekken sporadisch ook in onze grafschriften voor; het geheel echter is den antieken specifiek eigen.

Onze moderne, vooral in Midden-Europa, zijn over het geheel bijna in alle opzichten het tegendeel; kort en koud, stijf en vormelijk. Bevatten ze iets meer dan den naam, zoo is het in de eerste plaats eene chronologische opgaaf van geboorte en dood, nauwkeurig vermeldende jaar, maand, dag, ook plaats, vaak ook levensstand en beroep, alles, alsof het een ‘extract uit den burgerlijken stand’ was; alles, wat een vreemde over den daar begravene verlangen kan te weten. Dikwijls nog eene spreuk, wijsgeerig of godsdienstig, aan Bijbel of gezangboek ontleend, in hoogedelen stijl en kunstigen vorm, zeer dikwijls met het oog naar de ‘overzijde des grafs’, zeer zelden een dankbare blik op het genoten leven met zijne schoone betrekkingen; integendeel, niet zelden eene pessimistische uiting over deszelfs geringe waarde.

Hoe geheel anders dat alles bij de antieken! Reeds de bij hen zoo veelvuldig voorkomende datiefvorm der namen spreekt vriendelijker dan de bij ons bijna onvermijdelijke, koude, voorwerpelooze, alleenstaande nominatief. Ook hier dikwijls tijdsopgave, maar alleen die, welke voor de nablijvenden belang heeft, de bereikte ouderdom, bij kinderen dikwijls met roerende nauwkeurigheid. Is het eene echtgenoot, dan bericht de man gaarne, hoelang hun huiselijk samenleven geduurd heeft. Geene zinspreuken, maar in plaats daarvan gewoonlijk een praedicaat, een eenvoudig woord van liefde, van achting, van dankbare herinnering, al is het ook slechts het in de catacomben zoo dikwijls voorkomende: *bene merenti* (den of der welverdiende),

of een uit den schat der aan deze woorden zoo rijke taal(*). Dikwijls voegen zij er nog eene volle, maar altijd korte zinsnede bij tot lof van het karakter en het leven des ontslapenen, vooral van zijn gezellig leven en omgang(†). Daarbij bekomt dan ook vaak de vrouw de rechtmatige eere; 't zij als moeder of als dochter of als huisvrouw. Bij de laatste geeft, zooals gezegd, de man gaarne den duur van het huwelijk aan, meestal met een vriendelijk woord ten dank voor hare huiselijke beminnelijkheid(§).

Geheel daarmede overeenstemmend is het, dat zij gaarne hunne smart over het verlies op ongedwongen wijs te kennen geven(**).

De bijgebrachte proeven hebben ons reeds de eigenaardigheid der antieke grafschriften voor de oogen gebracht, dat degeen, die de laatste liefdegift schenkt, zijn naam of althans zijne betrekking tot den lieven overledene vermeldt. Dat was zoo algemeen, dat er evenzoo als voor het dikwijls gebruikte *bene merenti* (B.M.) eene eigene afkorting daarvoor gebruikt werd: P. of P.P. *posuit*, *posuerunt*, en F. of F.F. *fecit*, *fecerunt.* Bij ons is het zeldzaam; alleen, wanneer het den overledene tot bijzondere eer verstrekt. Bij hen was het eene daad der piëteit. IJdelheid, zucht, om zijn naam te toonen en met de gemaakte kosten te pralen, was zeer zeker de beweegreden niet; dikwijls wordt alleen de betrekking des stichters, niet zijn naam, aangegeven. En het komt dikwijls voor op de bescheidenste graven, op eenvoudige *loculi*; dikwijls is het aan de gebrekkige orthographie, aan de kunstelooze letters, blijkbaar van eene hand afkomstig, die in het voeren des beitels niet geoefend is, duidelijk te zien, dat niet eene betaalde kunst, maar de eigen hand van den bedroefden man of vader het laatste werk der liefde uitgevoerd heeft.

Hoe koud, hoe arm aan liefde staan daar onze grafschriften, zelfs wanneer het lange eerebrieven op marmeren kunstwerken zijn, naast deze eenvoudige: *filio fecit moerens pater; patri optimo posuerunt filii!* Wij doen, alsof wij ons over onze piëteit schamen; zij laten der hunne haar vrijen loop; zij weten, dat niemand erover glimlachen, dat menigeen er zich aan stichten zal. 't Is, alsof zij nog eenmaal voor

(*) *Dulcissimo* (*ae*), *optimo*, *carissimo*, *fidelissimo*, *obsequentissimo*, *piissimo*, *innocentissimo* (bij kinderen), *sanctissimae*, *castissimae* (bij vrouwen en jonkvrouwen), *bonae memoriae*, etc.

(†) *Vixit carus suis*, *carus amicis. - In vita sua nulli maledixit. - Placuit et a suis amorem habuit*, *qui quid esset maledicere nesciit. - Amicis bene facere semper studiosus fuit. - Vixit annos XXX integer integros*; *omnibus bene*, *nemini male voluit.*

(§) *Vixit mecum sine ulla discordia*, *lite*, *querela*, *controversia.* - Dan: *Felicitas sibi et viro. - Fui probata*, *quae viro placui bona. - Titius fuit Titiae*, *conjugi sanctissimae*, *de qua doluit nihil nisi mors eius* (sic.).

(**) Noemen zich: *lugens*, *moerens*, ook sterker: *miserrimus, infelicissimus.* Dit laatste vooral van ouders over een verloren kind. Soms in langere, maar altijd naïeve, roerende woorden: *Quod miserrimum est*, *mater fecit filiae. - Quod filius patri facere debuit, pater fecit filio. - A patre moesto accepit tumulos*, *quos dare debuerat. - Quae prior debui mori*, *urgentibus fatis*, *filius unicus me praevenit*, *quod miserrimum fatu est. - Turbato ordine in senio parentes infelicissimi filio optimo poni curarunt. - Quod decuit natam patri praestare sepulto, hoc contra natae praestitit ipse pater.* (Een distichon, wat zelden voorkomt.)

't laatst, ten minste op den steen, dicht naast de geliefden staan willen. 't Was een schoon gebruik!

Nog moet ik eene eigenaardigheid doen opmerken, die bij ons nooit voorkomt, bij de ouden niet zeldzaam is: toespraak aan de voorbijgaanden. Aanleiding daartoe gaf wel de gewoonte, om de graven aan den kant der openbare wegen te plaatsen. In de catacomben komt het weinig voor. Ze zijn altijd vriendelijk, geheel in den algemeenen geest der antieke grafschriften(*).

Bij ons, vooral in Duitschland, komen somtijds geestige, zelfs kortswijlige grafschriften voor; wel tegenwoordig nog slechts zelden, in afgelegene dorpen, maar in de beide voorafgaande eeuwen niet geheel ongewoon. Dat kenden de ouden niet; daarvoor was de zaak hun te ernstig. In 't algemeen was bij hun het geheele grafwezen even zoo ernstig en heilig als bij ons; men leze slechts de desbetreffende wetten. Zij stellen den dood en wat daartoe behoort, wel vriendelijk voor, maar nooit humoristisch; een ‘doodendans’ zou hun een gruwel geweest zijn.

Welke kunnen wel de oorzaken geweest zijn van een zoo sterk geteekend verschil? Zeer zeker niet, dat wij minder vatbaar zouden zijn dan zij voor de schoone gevoelens van liefde, vriendschap, achting, enz. Zekerlijk liggen ze elders. Voor een groot deel wel hierin, dat de antieken over het algemeen veel naïever, ongedwongener waren, zoowel in hunne uitdrukkingen als in hun leven (ook in kwaden zin!). Maar voor een deel ook in den invloed van kerk en godsdienst. Onze begraafplaatsen heeten niet alleen, in alle talen van Midden- en Noord-Europa: ‘kerkhoven’, maar ze liggen ook, om het met een beeld uit te drukken, in de schaduw der kerk; ons geheele begrafeniswezen staat, reeds van oudsher, onder den invloed van onzen godsdienst en onze kerk. Maar nu komt het contrast tusschen onze grafschriften en die der ouden in zijne kern hierop neder, dat zij het leven en deszelfs betrekkingen en banden met volle liefde omvatten en aan deze liefde hare vrije uiting laten, wij daarentegen jegens hetzelve terughoudend zijn, zekere onverschilligheid en geringschatting voorwenden. Dit laatste ligt voor een deel in het overwicht van het ‘daarboven’ over het ‘hierbeneden’, van het ‘generzijdsche’ over het ‘dezerzijdsche’. Maar niet dat alleen. Die onverschilligheid jegens en geringschatting van de betrekkingen en banden des levens is wel aan het wezen des Christendoms niet eigen, *volstrekt niet*, maar vertoont zich daarin toch reeds van de eerste eeuw, van de stichting af aan. Er zijn een aantal plaatsen in het N. Testament, waar ze in sterke, bepaalde uitdrukkingen uitgesproken wordt. Enkele worden reeds, te recht of ten onrechte, aan Jezus in den mond gelegd. De oorzaak was deze, dat deze tijd beheerscht werd door het vaste geloof

(*) Dikwijls eenvoudig: *ave*, of *salve viator.* Dan ook langer: *sit tibi bene*, *qui legis. - Bene valeas quisquis es. - Tu qui legis*, *have et vale. - Bene valeas qui me salutas cum Sosia filia mea. - Bene valeas religiose qui hoc legis*, *bene sit filiis filiabusque meis qui me bene coluerunt.* Enz.

aan de zeer spoedige wederkomst van den Messias, met het einde van de tegenwoordige wereld. Onder den invloed daarvan, in dat licht waren de banden des tegenwoordigen levens veel te precair, te kort van duur, dan dat men er zijn hart aan hechten mocht. De Apostel Paulus spreekt dat op meer dan één plaats rond en klaar uit.

Wel bleek het nog vóór het einde der eeuw, dat die verwachting eene illusie was; ze werd nu wel niet opgegeven, maar toch in eene onbepaalde toekomst verschoven. Maar zij had eenmaal hare zedelijke gevolgen nedergelegd in de schriften, die de Kerk weldra als heilig aannam, die gedurig gelezen en voorgelezen werden. Ze oefende dientengevolge haar invloed op alle toekomende tijden.

Daarbij kwam later het celibaat der geestelijken en vooral het monnikenwezen, die beide denzelfden geest in zich droegen. De monnik had met het leven afgerekend; 't was hem ‘de wereld’, die onder de macht des Boozen lag; hem was het ‘generzijdsch’ zijn alles, waarop zijn der aarde ontrukt oog zich alleen richtte. Zij waren langen tijd de eenige predikers; hunne levensbeschouwing drukte zich diep in den geest der Kerk in. De Reformatie hief wel het priestercelibaat en de kloosters op, doch was niet in staat, om zich te ontdoen van de gevolgen van dien geest. Zoo bleef die zoowel bij de Protestanten als bij de Katholieken; nog heden zelfs zie men slechts de kerkelijke gezangboeken en andere godsdienstige geschriften in. Natuurlijk, dat zich die ook in de grafschriften afspiegelde; zij waren er de naaste toe. Eerst in onze eeuw, na en door het ‘rationalisme’, is dat begonnen, iets beter te worden, en dat heeft ook reeds eenigen invloed gehad op onze grafschriften. Over 't algemeen begint de nieuwere tijd hier een humaniseerenden, ontkerkelijkenden invloed uit te oefenen.

Overigens zijn onze grafschriften verschillend van geest en toon in verschillende landen. De Italiaansche komen den antieken nader. Hier is o.a. de warmere datiefvorm veel gebruikelijk. Ook in Zweden vond ik verscheiden dergelijke. Wie op reizen de gelegenheid waarnemen wil, om kerkhoven in steden en dorpen te bezoeken, kan daar menige belangrijke opmerking maken.

De Romeinsche grafschriften hebben nog eene andere, zeer belangrijke zijde, namelijk: als bronnen voor de geschiedenis der zeden bij dit volk ten tijde der keizers, tot welk tijdvak de meeste daarvan behooren. Ze zijn als 't ware een handschrift, dat wel sedert lang bekend, maar tot dusverre niet gebruikt is. Wij zijn gewoon, de zeden van dien tijd te beoordeelen naar de binnenlandsche geschiedenis, naar het leven en het karakter van eenigen der keizers, ook naar de schilderingen, die eenige schrijvers, Martialis, Juvenalis, Petronius, Apulejus, van de zeden geven. Naar deze getuigenissen was het Romeinsche volk in dit tijdvak zoo diep mogelijk bedorven, alle zedelijke banden zoowel als de maatschappelijke opgelost.

Een geheel tegenovergesteld beeld laten de grafschriften zien. Als

getuigen zijn zij evenzeer, ja, nog meer geloofwaardig dan gene, deels wijl zij onmiddelbaar en feitelijk zijn, deels omdat ze niet op enkele feiten berusten zooals gene, maar eene menigte van bewijzen geven, die een algemeen oordeel toelaten. Welnu, wanneer van een oud, uitgestorven, vergeten volk grafvelden ontdekt werden, wier monumenten deze opschriften droegen, men zou zich zekerlijk van dit volk de gunstigste, liefelijkste voorstelling maken; alle deugden in eere gehouden, alle maatschappelijke en huiselijke betrekkingen eerbiepigd, kinderen ouderliefde, huwelijkstrouw, kuischheid, riendschap, eerlijkheid, menschenliefde.

De tegenspraak is niet moeilijk te verklaren De eerstgenoemde getuigenissen hebben betrekking op de hoogere standen, deze op de lagere. De graven der catacomben, aan welke vele der medegedeelde opschriften ontleend zijn, behoorden, zooals aan verscheidene kenteekenen te zien is, aan den geringen burgerstand; de aanzienlijken hadden de hunne aan de openbare wegen. Deze grafschriften leveren het bewijs, dat, in weerwil van het diepe zedebederf van dezen tijd, bij de kleine burgerij, bij het volk de oude Romeinsche deugden niet uitgestorven waren; dat er in dit opzicht eene breede klove tusschen de hoogere en lagere standen bestond.

Ik mag niet nalaten, hierbij aan te teekenen, dat wel vele van de graven der catacomben aan Christenen behoorden, kenbaar aan de welbekende symbolische teekenen, maar toch bij lange na niet alle, noch zelfs de meeste. Vooral waren deze niet alle van martelaren, zoo als men vroeger geloofde; de daarin gevonden fleschjes dienden niet, om bloed te bewaren, maar waren niets anders dan de welbekende, overal voorkomende symbolische traanfleschjes; en de daarop afgebeelde palmtak was niet het speciaal teeken van het martelaarschap, maar een der algemeene symbolen van het Christendom.

Voorts is de geest en stijl dezer zich als Christelijk kenteekenende grafschriften niet of weinig verschillend van die der overige. Zij volgden die der bestaande, zooals nog heden in de grafschriften de navolging eene hoofdrol speelt. Te meer, omdat in deze een schoone, navolgenswaardige toon heerschte en daarin niet of zeer zelden eene toespeling op den godsdienst, niets, wat voor de Christenen aanstootelijk was, voorkwam. Zijzelven vergenoegden zich met de symbolische merkteekenen hunner broederschap.

De zoo even genoemde zedelijke kloof tusschen de hoogere en de lagere standen te Rome was een natuurlijk gevolg van bestaande en bestaan hebbende omstandigheden. In het algemeen zijn de lagere standen, in alle landen en tijden, zeer conservatief, zoowel ten goede als ten kwade, ook ten opzichte der zedelijkheid. En in het bijzonder was het zedebederf bij de Romeinen ingevoerd en onderhouden deels door de schatten, die de hooge ambtenaren uit de provinciën sleepten, deels door de invoering van vreemde, meest Oostersche en wel de aller-

slechtste Oostersche zeden en gebruiken. Aan beide had de kleine burgerstand zeer weinig aandeel.

Ik heb nog eene opmerking, die mij te belangrijk voorkomt, om ze niet mede te deelen. In onze nieuwere grafschriften treedt de godsdienst, de godsdienstigheid dikwijls, soms sterk geteekend, te voorschijn; niet in de antieke. Toch doet men die onrecht, wanneer men ze godsdienstloos noemt. Het begrip van godsdienstigheid was bij de ouden een ander dan het onze. Bij ons liggen de plichten jegens menschen, zoo wij ze in de godsdienstigheid insluiten, toch slechts aan haar rand; metterdaad bewijzen dat de officieele en private godsdienstige schriften en redenen van verschillenden aard. Neem b.v. de gezangboeken; hoe gering, nauw zichtbaar is de plaats, welke die betrekkingen daarin innemen Geheel anders bij de ouden. Beide zijn bij hen in één begrip verbonden, dat zij uitdrukken door het woord Pietas, beantwoordend aan het Grieksche □υσ□βεια. Het omvat zoowel de verplichtingen jegens, de betrekking op goden als die jegens en op menschen; beide zijn zij op dezelfde wijs, op denzelfden grond heilig. En zoo drukt ook ε□σεβ□ια de vereering uit van alles, wat vereerenswaardig is. Onze Germaansche (en Noordsche) talen hebben geen woord van die volle beteekenis, van die dubbele strekking; dat is een teeken, dat wij het begrip, het collectieve begrip missen. De Romaansche talen hebben wel het woord *pietas* overgenomen, maar gebruiken het meest altijd in de beteekenis van godsdienstigheid, zeer zelden in tot menschen gerichten zin. Ook hun ontbreekt het antieke begrip; zij zijn daarin evenzoo modern als wij.

Alzoo, is datgene, wat de ouden in hunne grafschriften uitdrukken, de *Pietas,* op hun standpunt: godsdienstigheid, wij doen onrecht, wanneer wij ze godsdienstloos noemen. Zoo is ook het bezorgen van eene eerlijke begrafenis, van een grafteeken bij hen, evenzoo als bij de Joden, een plicht van den godsdienst. Zij zijn, op eene andere wijs dan wij, maar toch evengoed als wij: godsdienstig, zeer godsdienstig.

Flensburg.

J.A.M. MENSINGA.

Natuurkunde.

Het stof in den dampkring.

Door tal van merkwaardige natuurverschijnselen is de mensch reeds sedert de oudste tijden tot de overtuiging geleid, dat de kleinste en geringste oorzaken dikwijls groote en machtige gevolgen kunnen hebben. Waarheen wij ook onzen blik wenden, hetzij naar de organische wereld of naar de levenlooze natuur, - overal zijn voorbeelden in overvloed voorhanden, om ons deze waarheid te bevestigen.

In de levenlooze natuur is dikwijls eene werking, die ons uiterst nietig toeschijnt, de oorzaak van aanzienlijke veranderingen in de aardkorst. Gansche landstreken worden na verloop van eeuwen door de wateren der zee bedekt of, omgekeerd, uit de diepten der zee opgeheven door dalingen of rijzingen van den bodem, die zoo gering zijn, dat zij aan onze directe waarneming ontsnappen. De nietige waterdroppel, die op de aarde neervalt, kan door den onophoudelijken kringloop, dien zij door opvolgende verdamping en verdichting ondergaat, de aanleiding worden tot de grootste wijzigingen in de aardoppervlakte en tot de vorming van machtige aardlagen.

Doch in de organische wereld doet zich de invloed dier onaanzienlijke werkingen, die men ‘de macht van het kleine’ heeft genoemd, in nog veel sterkere mate gevoelen. De koraaldiertjes bouwen uit hunne kalkmassa's koraalriffen op, die zich als reusachtige rotsen op den bodem der zee verheffen, en de arbeid dier kleine organismen heeft in den vóórhistorischen tijd zelfs aanzienlijke en machtige aardlagen doen ontstaan. De trotsche en majestueuze krijtrotsen van Albion zijn eveneens het uitvloeisel van de werkzaamheid van ontelbare microscopisch kleine diertjes. En vestigen wij eindelijk de aandacht op onze onmiddellijke omgeving, dan behoeven wij slechts te wijzen op de bacteriën, organische wezens, die voor het bloote oog onzichtbaar zijn en zelfs eerst door de sterkste vergrooting onzer microscopen kunnen worden waargenomen en die toch, als oorzaak van epidemische ziekten, in een

oogwenk duizenden en tienduizenden onzer medemenschen kunnen ten grave sleepen.

Even nietig en onbeteekenend schijnen den oningewijde de fijne stofdeeltjes toe, die ons in den dampkring, waarin wij ademhalen, voortdurend omringen en die, hoe klein en nietig ook, toch den grootsten invloed hebben op de natuur in het algemeen en vooral ook op de menschelijke samenleving in het bijzonder. Bij elke inademing, die wij doen, treden tallooze dezer stofjes in onze longen en dit zijn niet alleen deeltjes van de ons omringende voorwerpen, doch ook organismen van de meest verschillende natuur, zoowel dierlijke als plantaardige.

Het onderzoek van deze wereld in het klein heeft merkwaardige feiten aan het licht gebracht. De oningewijde staat verbaasd, indien hij het stof uit den dampkring bij voldoende vergrooting beschouwt. Want hij houdt gewoonlijk de door hem ingeademde lucht voor eene doode materie en tot voor korten tijd waren zelfs de geleerdste natuurkundigen deze meening toegedaan. Sedert de groote vorderingen, in het microscopisch onderzoek gemaakt, is men echter tot de overtuiging gekomen, dat de schijnbaar levenlooze atmosfeer niet alleen wemelt van plantaardige en dierlijke organismen, doch tevens, dat dezen een onberekenbaren invloed hebben op het gansche bestaan van den mensch. Eene nieuwe wereld, met de grootst mogelijke verscheidenheid van vormen, heeft zich in die nietige, dikwijls onzichtbare stofjes aan den onderzoeker geopenbaard, en het is zeer belangwekkend, die eenigszins van naderbij te beschouwen.

Hoe klein en nietig de stofjes van den dampkring in het algemeen ook mogen zijn, toch bestaat er nog een aanmerkelijk verschil in hunne afmetingen. Sommige zijn zoo groot, dat zij reeds door het bloote oog kunnen worden waargenomen, zelfs bij gewone verlichting; andere, reeds veel kleinere stofjes kunnen alleen bij sterke verlichting zichtbaar worden gemaakt en dit is b.v. het geval, als in een vertrek een zonnestraal valt en wij dezen tegen een donkeren achtergrond beschouwen, waarbij wij dan, in ontelbaar aantal, uiterst kleine stofdeeltjes zien, die zich in de meest verschillende richtingen door elkander bewegen. Dit zijn de uit het dagelijksch leven welbekende ‘zonnestofjes’.

De stofjes vertoonen, voor een deel reeds voor het bloote oog, allerlei vormen, doch zij kunnen duidelijker onderscheiden en herkend worden, als men ze op de eene of andere wijze verzamelt en onder den microscoop bij sterke vergrooting waarneemt. Daarbij is men dan tevens in de gelegenheid, om, indien de vergrooting sterk genoeg is, eene derde categorie van luchtstofjes waar te nemen, n.l. die, welke voor het bloote oog steeds onzichtbaar blijven, zelfs in een zonnestraal, en die, wat hoeveelheid en werking betreft, zeker niet de minst belangrijke zijn.

Het verzamelen der stofjes uit de lucht kan op verschillende wijzen plaats hebben. Pasteur, die omtrent dit onderwerp belangrijke proeven nam, liet de lucht, die hij wilde onderzoeken, eenige dagen gaan door eene glazen buis, die met een propje schietkatoen of collodium afgesloten was. In deze stof blijven de deeltjes, die in de lucht zweven, achter en men lost daarna het schietkatoen op in een mengsel van alcohol en aether, waarbij de stofjes overblijven en onder den microscoop kunnen worden onderzocht. Volgens eene andere methode voert men de lucht over eene glazen plaat, die met glycerine bestreken is. Met dezen toestel, den zoogenaamden aëroscoop van Pouchet, houdt men, door de kleverigheid van de glycerine, de stofdeeltjes terug.

De hoeveelheid stof, die in den dampkring zweeft, is, niettegenstaande de verbazend geringe afmetingen der afzonderlijke deeltjes, veel aanzienlijker, dan men oppervlakkig zou meenen, en hieruit blijkt vooral duidelijk, hoezeer men ook met deze nietige deeltjes van den dampkring dient rekening te houden. Bij benadering kan men de hoeveelheid stof in de lucht bepalen, door 's nachts, als de lucht zeer rustig is, stukken papier, ter grootte van ongeveer een vierkanten meter, op het dak van een huis te leggen en na een bepaalden tijd het stof, dat er zich op afgezet heeft, eraf te nemen en te wegen. Nauwkeuriger is echter de methode van Tissandier, den bekenden Franschen luchtreiziger en meteoroloog, die bepaalde, doch aanzienlijke hoeveelheden lucht laat strijken door gedestilleerd water, waarna hij het water vervolgens laat verdampen en dan het overschot nauwkeurig weegt.

Op deze wijze heeft men berekend, dat op een vierkanten meter gemiddeld 20 milligrammen stof komen, hetgeen voor de oppervlakte van eene hectare reeds 200 gram uitmaakt. Tissandier vond bij droog weer in eene luchtlaag op het Champ de Mars te Parijs, die eene hoogte van 5 meters en eene oppervlakte van een halven vierkanten kilometer had, niet minder dan vijftien kilogrammen stof. Volgens deze verhouding berekend, zou boven de geheele oppervlakte van Nederland, tot op eene hoogte van 5 meters boven den grond, eene hoeveelheid stof zweven, waarvan het gewicht ruim 988,000 kilogrammen bedraagt. Voor geheel Frankrijk zou, in de veronderstelling, dat zich de stofdeeltjes overal in dezelfde hoeveelheid bevinden als op het Champ de Mars, - hetgeen echter niet het geval behoeft te zijn - de hoeveelheid stof niet minder wegen dan 15,857,000 kilo's. Tissandier vond verder nog, dat de in het regenwater te Parijs meegevoerde hoeveelheid stof, naarmate het water meer of minder zuiver was, van 25 tot 172 milligrammen per liter bedraagt, terwijl hij in de sneeuw op de torens der Nôtre-Dame van 56 tot 118 milligrammen stof per liter aantrof.

Eigenaardig is de voortdurende, als het ware, dansende beweging, waaraan de stofdeeltjes in den dampkring zijn blootgesteld en die bij de ‘zonnestofjes’ reeds met het bloote oog duidelijk is te zien. De

oorzaken dier beweging, die in nauw verband staat met hoogst belangrijke verschijnselen in den dampkring, zijn in den jongsten tijd vooral bestudeerd en opgespoord door C. von Nägeli, die de uitkomsten van zijn onderzoek in 1882 bekendmaakte in een geschrift: *Ueber die Bewegung kleinster Körperchen.*

Vroeger heeft men de beweging der luchtstofjes willen verklaren door de moleculaire werkingen der lucht. Volgens de nieuwere theorie der gassen n.l. verkeeren alle gasmoleculen in eene voortdurende rechtlijnige beweging, waarbij zij telkens tegen elkaar stooten en de beweging op elkaar en eindelijk op den wand van de ruimte, waarin het gas bevat is, overplanten. Von Nägeli merkt echter te recht op, dat de stofdeeltjes, wel is waar, stooten van de luchtmoleculen zullen ontvangen, doch dat dit zal geschieden in alle mogelijke richtingen, zoodat zij elkaars werking opheffen, en hij besluit daaruit dus, dat dit niet de oorzaak der beweging kan zijn.

Volgens Von Nägeli moet de oorzaak der beweging gezocht worden in de luchtstroomen, die de stofdeeltjes treffen. Overal in den dampkring is beweging; nergens bestaat eene volstrekte rust. Zelfs als wij spreken van volkomene windstilte, zijn er toch nog stroomen in de lucht, die een halven meter in de seconde afleggen en zich ook binnen de muren van onze woningen voortplanten. Het is duidelijk, dat zelfs door zulke zwakke luchtstroomen de fijnste stofjes, die een onnoemelijk gering gewicht hebben, weggevoerd kunnen worden van de voorwerpen, waarop zij zijn afgezet. Voor de eenigszins grootere stofdeeltjes zal die beweging afhankelijk zijn van de grootte der bewegende kracht, van de zwaarte der stofjes en van de grootte hunner oppervlakte. Hoewel nu de luchtstroomen in den regel eene horizontale richting hebben, kunnen zij toch, door oneffenheden van den bodem of door andere hindernissen, die zij op hun weg ontmoeten, in meerdere of mindere mate van die oorspronkelijke richting worden afgeleid, zelfs naar boven gericht worden en dan ook betrekkelijk zwaardere stofdeeltjes meevoeren.

Volgens Von Nägeli werkt echter nog eene andere oorzaak er in sterkere mate toe mede, om de stofjes in de lucht zwevende te houden. De nieuwere natuurkunde heeft ons geleerd, dat alle vaste lichamen aan hunne oppervlakte door moleculaire aantrekking de omringende gassen in zekere mate verdichten. Ook bij de stofdeeltjes in de lucht is dit het geval en vooral schijnen de organische stofjes door een laagje waterdamp omgeven te zijn. Daar de stofjes zelf een zeer gering volumen hebben, is het volumen van de omringende laag waterdamp betrekkelijk zeer groot en daar het gewicht van dit omhulsel slechts uiterst weinig bedraagt, worden de stofjes dus betrekkelijk veel lichter.

Het rijkst aan stof is de lucht, zooals gemakkelijk is in te zien, bij droog weder; men vindt het dan overal, zoowel boven het vlakke

veld als boven de hoogste bergtoppen. Door regen, sneeuw, enz. worden daarentegen de stofdeeltjes naar den bodem meegevoerd en aldus uit de lucht verwijderd.

Dit blijkt duidelijk, als men de hoeveelheid stof in den regen of de sneeuw bepaalt bij het begin van de regen- of sneeuwbui en later. De eerste hoeveelheid van den gevallen regen of de sneeuw is dan zeer rijk aan stof; later wordt dit minder en eindelijk zelfs zeer gering. Tissandier vond bij het onderzoek der sneeuw op de torens van Nôtre-Dame te Parijs bij het begin 118, later slechts 56 milligrammen stof per liter; in het regenwater verschilden die hoeveelheden tusschen 172 en 25 milligrammen. Door het vallen van regen of sneeuw wordt dus de lucht van stof gezuiverd en als die verschijnselen van langen duur zijn, is de lucht zelfs bijna volkomen vrij van stof. Hierdoor laat het zich gemakkelijk verklaren, dat na hevige onweersbuien of langdurige stortregens de lucht veel frisscher, helderder en reiner is dan te voren en dat wij dan de omtrekken der voorwerpen, ook op grooten afstand, veel beter kunnen onderscheiden.

Het stof uit den dampkring is van zeer uiteenloopende natuur en men heeft er deeltjes in gevonden van den meest verschillenden aard en behoorende tot de drie rijken der natuur. Toch hangt de samenstelling van het stof ook in hooge mate af van de plaats der waarneming, van den bodem, den wind, enz. In de steden hebben de minerale bestanddeelen, van het straatplaveisel afkomstig, de overhand, doch zij zijn daar vermengd met allerlei producten van de aldaar uitgeoefende bedrijven en van den rook uit schoorsteenen en fabrieken, met vezeltjes van wollen en katoenen kleederen en weefsels, enz. Verder vindt men er zand-, kwarts-, kalkdeeltjes, stuifmeelkorrels van planten, zetmeelkorreltjes en eene oneindige verscheidenheid van microscopisch kleine organismen in, b.v. infusoriën, algen, mijten, enz., waaronder vooral de cellen en sporen van bacteriën, met het oog op den mensch, van bijzondere beteekenis zijn.

De aanwezigheid van organische stofdeeltjes in het stof van den dampkring is vooral een gevolg van het geringe gewicht dier stofjes, en dat is ook de reden, dat zij veel langer blijven zweven dan de anorganische. De Engelsche natuurkundige Tyndall heeft dit op de volgende wijze aangetoond: hij vulde eene glazen buis met lucht uit eene kamer en liet er in een donker vertrek het licht eener electrische lamp op vallen. De straalbundel van het licht was nu binnen in de buis duidelijk waar te nemen, daar de stofdeeltjes, die er zich in bevonden, het licht terugkaatsten. Toen hij echter de buis door middel van eene vlam sterk gloeide, verdween op die plaats de straalbundel en ontstond daar eene donkere wolk. Hetzelfde geschiedde, als men de lucht, vóórdat zij in de buis kwam, over gloeiend platina liet strijken. Hieruit volgt dus, dat door de hitte van de vlam of van het platina de stofdeeltjes verbrand werden en dat dezen dus van organische natuur waren.

Niet alleen het stof uit een vertrek echter bevat organische bestanddeelen en bestaat daaruit zelfs voor het grootste gedeelte, doch ook het gewone stof uit de buitenlucht bevat er eene aanzienlijke hoeveelheid van. Tissandier vond, dat de verhouding tusschen de brandbare of organische tot de onverbrandbare of anorganische deeltjes in het stof is als 25 à 34 tot 75 à 66 procent.

De stofdeeltjes worden door de beweging der lucht dikwijls zeer ver weggevoerd en over groote uitgestrektheden verspreid en die beweging kan plaats hebben naar de meest verschillende richtingen, afhangende van den bewegenden luchtstroom. Dit wordt vooral bevorderd door de opwaartsche beweging, die de lucht heeft op plaatsen, waar de barometerstand laag is, waardoor de toestroomende lucht van de plaatsen van hoogere drukking zich in eene spiraal naar boven beweegt en in de hoogere lagen van den dampkring naar buiten wegvloeit. Op die wijze zullen dus de door de lucht medegevoerde stofdeeltjes over zeer groote afstanden kunnen verspreid worden.

Zoo heeft men b.v. waargenomen, dat plantensporen door den luchtstroom werden meegevoerd naar andere landstreken, waar die kiemen vroeger geheel onbekend waren. In Lyon en Genua vond men in het stof infusoriën, die alleen voorkomen in La Plata, Venezuela, enz. Het verschijnsel der *roode sneeuw*, dat in vroegere tijden tot zoovele bijgeloovige voorstellingen aanleiding gaf, is insgelijks een gevolg van dezelfde oorzaak. In de poolstreken, waar de eeuwige sneeuw heerscht, komt n.l. een microscopisch plantje voor, behoorende tot de zwammen en dat soms door windstroomen in groote hoeveelheden, tot op duizenden mijlen afstands, b.v. zelfs tot op de Alpen, wordt weggevoerd en daar, met stof gemengd, als een rood poeder neervalt. Ook de zoogenaamde ‘zwavelregen’, waarmede men vroeger teekenen des Hemels, wonderen, enz. in verband bracht, heeft aan eene dergelijke oorzaak zijn ontstaan te danken en wel aan de stuifmeelkorrels van dennen, enz., die, met regen of sneeuw vermengd, als een geel stof neervallen.

Op de grootste schaal werken tot de vorming van stof in de natuur de zandwoestijnen mede, benevens de landen, die arm aan regen zijn, daar hier de deeltjes van den bodem, zandkorreltjes, deeltjes van gesteenten en rotsen door de daar heerschende winden gemakkelijk worden opgeheven en medegevoerd. Tot deze categorie behoort o.a. het zoogenaamde ‘passaatstof’, dat zich soms duizenden mijlen ver verspreidt en in zulke verbazend groote hoeveelheden kan optreden, dat de zon erdoor verduisterd wordt en men op de schepen dikwijls, zelfs op zeer geringen afstand, de kusten niet kan waarnemen.

Tegenwoordig wordt de Sahara als de oorsprong beschouwd van dit passaatstof, dat vooral in het West-Afrikaansche gebied wordt waargenomen. Ehrenberg, de bekende onderzoeker der infusoriën, was de eerste, die, reeds in 1830, dit passaatstof aan een nauwkeurig

onderzoek onderwierp. Hij vond er niet minder dan 300 verschillende organismen in, vooral infusoriën en diatomaeën, en meende de hypothese te mogen aannemen, dat in het hoogere gedeelte van den dampkring overal groote stofmassa's aanwezig waren, die van tijd tot tijd als wolken neervielen. Later echter werd bewezen, dat de oorzaak van de vorming van het passaatstof moet gezocht worden in het westelijke gedeelte der Sahara-woestijn, en deze theorie werd ook door Darwin als de juiste verklaring van dit verschijnsel beschouwd.

Darwin merkte, gedurende zijne wereldreis met de Beagle, op de Kaap-Verdische eilanden een eigenaardigen nevel op, die het gevolg was van een uiterst fijn, bruinachtig stof. Hij zond dit aan Ehrenberg en deze vond, dat het grootendeels bestond uit infusoriën met kiezelpantsers en uit kiezelskeletten van planten. Niet minder dan 67 verschillende organische vormen kwamen erin voor en dezen behoorden alle, uitgezonderd twee soorten, tot de zoetwaterbewoners. Darwin had ook talrijke berichten ontvangen van andere voorbeelden, dat groote hoeveelheden stof op aanzienlijke afstanden, somtijds zelfs op duizenden mijlen, van de kusten op de schepen gevallen waren. Hij houdt het dus voor een ontwijfelbaar feit, dat dit stof afkomstig is van de Sahara, daar de richting van den wind op het tijdstip van den stofregen dit niet alleen aanduidt, doch deze bovendien steeds optreedt in de tijden, dat in de Sahara de bekende ‘harmattan’ heerscht, een wind, die aanzienlijke hoeveelheden stof met zich voert.

Ook in andere streken worden, hoewel op kleinere schaal, zulke stofregens door de landwinden naar de kusten en de zee gevoerd.

Merkwaardig echter is de omstandigheid, dat zelfs midden op den Oceaan en in de streken der eeuwige sneeuw de lucht nooit volkomen zonder stof is. Het is tot nog toe niet met volkomen zekerheid uitgemaakt, aan welke oorzaken dit stof zijn oorsprong heeft te danken, doch daar het blijkbaar niet van aardschen oorsprong is, heeft men het den naam gegeven van ‘cosmisch stof’ of ‘wereldstof’. In dit stof vindt men als gewone bestanddeelen vooral ijzer, nikkel en kobalt, dezelfde metalen, die ook de kenmerkende bestanddeelen zijn van de meteoorsteenen. Het is dus wellicht van deze steenen afkomstig en wordt dus ook wel ‘meteoorstof’ genoemd. Hoewel vele bekende geleerden, zooals Ehrenberg, Nordenskjöld e.a., deze theorie hebben verdedigd en door nauwkeurige onderzoekingen getracht hebben, haar nader te bevestigen, heeft men toch aan de andere zijde in de laatste jaren bewezen, dat dit vermeende meteoorstof dikwijls zijn oorsprong alleen aan de aarde heeft te danken en dat het veelal slechts is samengesteld uit fijn verdeelde steenmassa's. Het bestaan van het meteoorstof is dus nog verre van bewezen en de beslissing omtrent dit vraagstuk zal eerst door meer uitvoerige proefnemingen kunnen verkregen worden.

Eene andere, zeer gewichtige oorzaak van stofvorming in den

dampkring vraagt nu onze aandacht en wel: de invloed van de *menschelijke bedrijven* en *beroepen.*

Hier komt in de eerste plaats het zoogenaamde *straatstof* in aanmerking, dat in dit opzicht zonder twijfel de voornaamste rol speelt. Het straatstof bestaat hoofdzakelijk uit minerale bestanddeelen, die door het verkeer op de straten, zooals de beweging der wielen van wagens, het afslijten door de hoeven der paarden, enz., zijn losgemaakt en door de luchtstroomen worden opgeheven en meegevoerd. De aard van dit stof hangt dus in de steden vooral af van de soort van plaveisel. Doch bovendien vermengen zich daarmede nog allerlei andere stofdeeltjes, zooals steenpoeder door het afslijten der metselsteenen, kooldeeltjes uit schoorsteenen en fabrieken, enz. De organische stofdeeltjes in het straatstof zijn van allerlei weefsels afkomstig, zooals kleederen, tapijten, enz., en zij worden vooral door het uitkloppen dier weefsels in de lucht gebracht. Doch behalve deze anorganische en levenlooze organische deeltjes, die het stof van de straten vormen, vindt men daarin bovendien ook tal van levende organische wezens, die voor het grootste gedeelte microscopisch klein zijn. Talrijke vormen van infusoriën, bacteriën, diatomaeën, enz. zweven in de lucht en worden, bij onnoemelijke hoeveelheden te gelijk, door ons ingeademd.

Het kan dus geene verwondering baren, dat deze lichaampjes, hoe nietig zij ook zijn mogen, toch een niet geringen invloed kunnen uitoefenen op de verschijnselen der ons omringende natuur door het verbazend groot aantal, waarin zij optreden.

Letten wij in de eerste plaats op den invloed van het stof op het menschelijk organisme, dan moeten wij daarbij een onderscheid maken tusschen levenlooze en levende stofdeeltjes. De eerste werken slechts mechanisch prikkelend, inzonderheid op de ademhalingsorganen; de laatste daarentegen kunnen ook door hunne physiologische werking hun nadeeligen invloed doen gelden.

Onder de levenlooze stofdeeltjes werken weer de minerale stofjes bij de inademing veel nadeeliger op het menschelijk organisme dan het stof, dat van plantaardigen oorsprong is. De prikkelende werking van het plantaardige stof, zooals de stofjes van kleederen, tapijten, enz., op de longen is veel minder sterk dan die van het minerale stof en het eerste wordt, zoodra het met de slijmvliezen in aanraking komt, week en lost zich spoedig op, zoodat het weldra onschadelijk wordt. Met de minerale stofdeeltjes echter is dit niet het geval. Dezen zijn hoekig van vorm, verwonden dus gemakkelijker het longweefsel en worden ook niet opgelost, zoodat zij voortdurend hunne prikkelende werking blijven uitoefenen. Hieruit kunnen dan ten slotte zeer gevaarlijke gevolgen voor de longen voortvloeien.

Men heeft de verschijnselen, die met het inademen van stof uit de lucht gepaard gaan, bestudeerd door proeven met levende dieren. Dezen liet men gedurende langeren tijd vertoeven in lucht, die met stof van

allerlei aard was bezwangerd, en men onderzocht dan, na de dieren gedood te hebben, hunne ademhalingsorganen. Hierbij zag men, dat het stof, dat door den mond en den neus wordt opgenomen, vandaar door het strottenhoofd en de luchtpijp in de longen dringt en zich op de slijmhuid daarvan vastzet. Het slijmvlies wordt daardoor beleedigd; er volgt ontsteking uit en dat kan gepaard gaan met hardnekkige aandoeningen van de keel en de longen. Bracht men de dieren echter na eenigen tijd weer in zuivere en frissche lucht, die volkomen vrij was van stof, dan verdwenen de catarrhale verschijnselen weer langzamerhand en de toestand werd eindelijk weer normaal. Doch bleven de dieren voortdurend in de stofrijke atmosfeer, dan werden de stofdeeltjes door de cellen der longen opgenomen, deels ook door de sappen meegevoerd en in de klieren van den longwortel afgezet. Eindelijk ontstaat eene langzame, doch hardnekkige verwoesting van het longweefsel en kan het verschijnsel optreden, dat wij longtering noemen.

Bij den mensch werkt de invloed van het ingeademde stof op de longen even nadeelig als bij de dieren. Hoewel de werking niet zoo hevig en krachtig is als de zoo even geschilderde, kan toch ook op den duur veel straatstof in onze longen geraken en dat niet alleen op de straten zelf, doch ook in onze woningen, waar het door deuren en vensters binnendringt en zeer nadeelig op onze longen en slijmvliezen kan werken. Het microscopisch onderzoek van het stof uit onze vertrekken heeft geleerd, dat het slechts voor een gering deel uit de afgesleten deeltjes van kleederen en tapijten, doch grootendeels uit minerale stofjes bestaat, die van buiten onze woningen afkomstig zijn. Wij bespeuren den invloed van het straatstof op onze longen dadelijk, als wij door straten gaan, waar veel stof wordt gevormd, door de prikkeling, die niet alleen op het slijmvlies der oogen, doch ook op de longen in meerdere of mindere mate wordt waargenomen en dikwijls tot hoesten opwekt. Hoewel nu niet dadelijk ernstige gevolgen daaruit behoeven voort te spruiten, wordt toch de long op die wijze gevoelig, en er ontstaan spoediger, dan anders het geval zou zijn, catarrh en ontsteking van het longweefsel.

Men heeft door proeven werkelijk bewezen, dat na verloop van jaren betrekkelijk groote hoeveelheden stof in onze longen en luchtwegen worden opgenomen en zich daar verzamelen. In de asch, verkregen door de verbranding der longen van een kind, dat 4 weken oud was, kon men zelfs nog niet de geringste sporen van zand of andere vreemde minerale deeltjes bespeuren. Op lateren leeftijd neemt echter het minerale stof reeds een aanzienlijk gedeelte van die asch in; bij een volwassen mensch bedraagt het, onder gewone omstandigheden, reeds 7 procent, op veertigjarigen leeftijd 13 procent en op zestigjarigen leeftijd zelfs reeds 16 procent van de geheele hoeveelheid asch der longen.

Het inademen van zulke groote hoeveelheden stof moet, evenals bij de dieren, waarmede de boven vermelde proeven werden genomen, op den duur ook noodlottig op onze ademhalingsorganen werken. De voorbijgaande, lichtere aandoeningen der luchtwegen, die in het begin optreden, worden, bij eene voortdurende inademing van veel stof, talrijker en hardnekkiger en ten slotte kan de nadeelige invloed op de longen zoo sterk worden, dat het weefsel zelf wordt aangetast en teringlijden optreedt. In groote steden, en vooral in die, waar de vorming van stof het grootst is, heeft de statistiek dan ook geleerd, dat de tering veel meer offers eischt dan op andere plaatsen. De buitengewoon groote sterfte aan longtering, waarvoor Weenen bekend is, schrijft men dan ook wel toe aan de groote massa's stof, die daar, meer dan elders, vooral ten gevolge van het plaveisel van graniet, worden gevormd. Hoewel nu, wel is waar, de groote sterfte aan tering in de groote steden niet uitsluitend aan het stofgehalte der atmosfeer kan worden toegeschreven, is het toch tamelijk zeker, dat dit er grooten invloed op heeft en dat het vooral kan medewerken, om de ziekte, zoo die reeds op andere wijze ontstaan is, te bevorderen.

Vandaar, dat men tegenwoordig ook met recht de aandacht wijdt aan den aard van het plaveisel, uit een hygiënisch oogpunt beschouwd, en in Engeland vooral heeft men in dit opzicht op groote schaal proeven genomen, ten einde de verschillende methoden van bestrating, vooral met het oog op de stofvorming, met elkaar te vergelijken. Doch deze proeven hebben tot nog toe geene beslissende uitkomsten opgeleverd. Veel kan echter in de steden verricht worden, dat bevorderlijk kan zijn voor den afvoer van het stof van de straten door wegspoelen met water. De gewone wijze van besproeiing, door middel van wagens of slangen, kan aan dit doel niet beantwoorden. Integendeel: het stof wordt op die wijze juist van de straten naar boven gedreven en dringt in de woningen, terwijl het grootste gedeelte, met het water gemengd, blijft liggen en na het verdampen van het water weer achterblijft. Slechts door het bezigen van grootere hoeveelheden water en door aan de straten eene naar beide zijden eenigszins hellende ligging te geven, zoodat het stof met het water in de afvoerkanalen vloeit, kan het doel op meer volkomene wijze bereikt worden. Hoe vochtiger de straten zijn, des te minder vindt het stof gelegenheid, om zich in den dampkring te verspreiden, en men heeft daarom ook reeds middelen trachten te vinden, om het snelle uitdrogen der straten, vooral in den zomer, te voorkomen. Men heeft daartoe o.a. te Parijs en te Rouaan proeven genomen met chloorcalcium, eene stof, die sterk water aantrekt uit de lucht. Hoewel de uitkomsten dier proeven zeer bevredigend waren, staat echter vooralsnog de kostbaarheid van eene dergelijke behandeling der openbare straten hare algemeene toepassing in den weg.

Terwijl wij dus zien, dat reeds de inademing van het gewone

straatstof zeer nadeelige gevolgen kan na zich sleepen, is het niet moeielijk in te zien, dat die nadeelen bepaald noodlottig en gevaarlijk worden voor hen, die door hun beroep gedwongen worden, buitengewoon groote hoeveelheden stof in te ademen. Het onderzoek van de asch der longen van werklieden, die verschillende bedrijven uitoefenen, heeft geleerd, hoe ongunstig de hygiënische toestand is voor hen, die beroepen uitoefenen, waarbij veel stof, en vooral veel mineraal stof, wordt gevormd. Bedraagt de hoeveelheid zand en mineraal stof in de asch der longen van een man op veertigjarigen leeftijd, zooals wij zagen, hoogstens 13 procent - zoo vond men, dat die hoeveelheid bij een steenhouwer niet minder dan 24 procent bedroeg.

Vandaar dan ook het verschijnsel, dat de sterfte onder de arbeiders van deze soort buitengewoon groot is. Longziekten en tering komen bij steenhouwers, slijpers, enz. veel meer voor dan bij werklieden van andere bedrijven. Volgens Schmidt te Karlsruhe bereiken steenhouwers zelden een leeftijd van meer dan veertig jaren. Bij Épernon, waar men molensteenen vervaardigt uit eene zeer harde steensoort, worden de arbeiders meestal niet ouder dan 35 jaren; binnen weinige jaren stierven daar van 100 werklieden bijna de helft aan longziekten. De arbeiders in de Engelsche messenslijperijen, die niet alleen metaaldeeltjes, doch ook fijne, harde deeltjes van de slijpsteenen inademen, bereiken zelfs slechts een gemiddelden leeftijd van 30 jaren. Ook de arbeiders in steenkolenmijnen, de kolenbranders, enz. verkeeren in dit opzicht in een zeer ongunstigen toestand; zij hebben dikwijls uitwendig zwartgevlekte longen, waarin men onder den microscoop de kooldeeltjes duidelijk kan aantoonen.

De verbeteringen, die moeten aangebracht worden in werkplaatsen en fabrieken, en de middelen, om het inademen van stof tegen te gaan, vormen dus hygiënische vraagstukken van de grootste beteekenis. Een zeer eenvoudig middel, dat hierbij echter reeds van veel nut kan zijn en dat ook aanbeveling verdient tegen de inademing van het gewone straatstof, is het ademen met gesloten mond. Bij het ademen met open mond geraakt het stof dadelijk in de luchtpijp en vandaar in de longen; ademt men echter met gesloten mond, dan blijven de meeste stofdeeltjes in de holten en gangen van den neus achter. Voor de werklieden in fabrieken, waar veel stof wordt ontwikkeld, worden zoogenaamde ‘respiratoren’ aanbevolen; d.i., men brengt voor neus en mond een draadnet, waarop gaas is uitgespannen, of ook wel een vochtigen doek of eene spons. Deze toestellen kunnen echter alleen goed werken, als de beschuttende laag niet te dun is, en juist in dat geval werken zij zeer belemmerend op de ademhaling. Daarom is er slechts één afdoend middel, om de nadeelige gevolgen van de stofvorming tegen te gaan, n.l. rationeele ventilatie van de werkplaatsen. Dit moet echter zoodanig geschieden, dat de lucht met kracht uit de lokalen weggezogen wordt, of door er op kunstmatige wijze versche

lucht in te persen. Dit moet tevens gepaard gaan met het voortdurend vochtig houden der lucht door besprenkelen met water of door bakken met water in de vertrekken te plaatsen. Door het bevochtigen der ruimten worden n.l. de stofdeeltjes veel gemakkelijker uit de lucht neergeslagen en het verdient dus ook aanbeveling, om de voorwerpen, die bewerkt worden, vochtig te houden.

Ook in de natuur zelf is de vochtigheid der atmosfeer een belangrijke factor tot wering van dezen gevaarlijken, doch onzichtbaren vijand, daar, zooals wij reeds hebben opgemerkt, regen en sneeuw in hooge mate zuiverend en verfrisschend op den dampkring werken. Tissandier vond te Parijs, na eene droogte van 8 dagen, 23 milligrammen stof op 1 kubieken centimeter lucht en na een zwaren regen slechts 6 milligrammen op dezelfde hoeveelheid, zoodat het gehalte aan stof door den regen tot op ¼ was verminderd. Dezelfde geleerde vond ook een groot verschil tusschen de hoeveelheden stof in de lucht te Parijs en in die van de landelijke omgeving dier stad; bij droog weer was die verhouding als 6:1, na eene regenbui zelfs als 24:1. Na hetgeen reeds boven werd opgemerkt omtrent de nadeelen, die groote hoeveelheden stof in den dampkring kunnen opleveren, behoeft het geen betoog, dat in deze voor de stadbewoners zoo ongunstige verhouding eene der voornaamste oorzaken moet gezocht worden van de grootere sterfte in de steden tegenover die op het platteland.

Hebben wij in het voorgaande slechts gesproken over de minerale stofdeeltjes, die vooral mechanisch prikkelend werken, zoo moeten wij ons nu met eene andere categorie van stofjes bezighouden, die insgelijks groote verwoestingen onder de menschheid kunnen aanrichten, n.l. de in het stof voorkomende microscopische organismen. Daaronder zijn vooral de zoogenaamde *bacteriën* of splijtzwammen van bijzonder gevaarlijke natuur. Zij ontbreken in het stof nimmer en sommige soorten dier organismen moeten, zooals in de laatste jaren met zekerheid is bewezen, als de oorzaken van de meeste besmettelijke ziekten beschouwd worden. Dezen organismen heeft men, wegens hun vermogen tot buitengewoon snelle vermenigvuldiging door splijting, den naam van splijtzwammen en, wegens den staafjesachtigen vorm, dien van bacteriën gegeven.

De bacteriën kunnen nu, wel is waar, zooals door vele geleerden wordt aangenomen, door het drinkwater in ons lichaam worden opgenomen, doch zij worden ook bij groote hoeveelheden te gelijk door de inademing van het atmosferische stof in de longen gebracht. Zij worden van de organismen of voorwerpen, waarin zij zich ontwikkelen, zelfs door uiterst geringe luchtstroomen, die onder gewone omstandigheden en bij volkomen windstilte heerschen, in den dampkring gebracht. Volgens Dr. Soyka te Weenen zouden die luchtstroomen de bacteriën niet alleen medevoeren, als de stofjes, waarin zij zich ontwikkelen, droog, doch zelfs als zij vochtig zijn.

Daar bovendien de bacteriën, en vooral de kiemen dier organische

wezens, een uiterst taai leven bezitten en zij zich buitengewoon snel voortplanten, kan het ons niet bevreemden, dat zij, eenmaal in de lucht gekomen, overal, waar zij zich vertoonen, dood en verderf verspreiden en dat de strijd, dien men ertegen voert, tot nog toe weinig uitkomsten heeft opgeleverd. Voor zoover de bacteriën uit het water afkomstig zijn, is de zorg voor zuiver drinkwater zeker een der eerste en noodzakelijkste middelen, om hare verspreiding te voorkomen, hoewel Von Nägeli beweert, dat de bacteriën en hare kiemen uit den bodem zich alleen in de lucht kunnen verspreiden, wanneer de grond droog is, zoodat de opname uit het drinkwater zou zijn uitgesloten. Volgens dien geleerde, wiens meening echter nog weinig ingang heeft gevonden bij de deskundigen, zou de verspreiding der bacteriënkiemen hoofdzakelijk afhangen van den stand van het grondwater en kan zij dus alleen plaats hebben bij lagen waterstand, als de bovengrond uitdroogt.

Wij komen nu tot andere, niet minder gewichtige gevolgen van de stofvorming in den dampkring, n.l. die, welke hun invloed op het *klimaat* doen gevoelen. Men heeft in de laatste jaren omtrent dit onderwerp merkwaardige proeven genomen, waaruit vooral is gebleken, dat het stof een belangrijk aandeel heeft in de vorming van mist, nevel en wolken, en wij zouden daarin dus eene hoogst nuttige werking van het stof mogen begroeten. De nieuwere onderzoekingen van den Engelschen geleerde John Aitken, die voor een paar jaren medegedeeld werden in de *Proceedings of the Royal Society* te Edinburg, hebben dit verband duidelijk in het licht gesteld.

Uit de proeven van Aitken bleek, dat waterdamp zich nooit tot vloeibaar water verdicht, wanneer in de ruimte, waarin zich de waterdamp bevindt, niet tevens vaste of vloeibare stoffen aanwezig zijn. Hij bracht lucht, die vooraf door water zorgvuldig gefiltreerd en van alle stofdeeltjes bevrijd was, in een goed gereinigden glazen ballon en voerde er vervolgens waterdamp in. Hierbij nu vertoonde zich geen spoor eener condensatie van den waterdamp tot nevel. In een anderen ballon echter, die gewone, met stof vermengde lucht bevatte, bracht de waterdamp onmiddellijk een zwaren nevel te voorschijn, die des te sterker was, naarmate de lucht rijker was aan stof. Verder bracht Aitken een weinig water onder den recipiënt eener luchtpomp, om die ruimte met waterdamp te verzadigen, en verdunde daarop snel de lucht in die ruimte. Door de afkoeling, die daarbij plaats had, vormde zich nu dadelijk een sterke nevel. Werd de proef echter genomen met een recipiënt, waaronder zich zuivere gefiltreerde lucht bevond, die volkomen vrij was van stof, dan had de nevelvorming niet plaats.

Even merkwaardig waren de proeven, die in het vorige jaar genomen werden door de Engelsche geleerden Lodge en Clark en die medegedeeld werden in eene voordracht, door den eerste gehouden in de ‘Royal Dublin Society’. Lodge wees in zijne voordracht o.a. op het

bekende feit, dat, als men met eene griffel of een ander puntig voorwerp op eene vensterruit schrijft en er vervolgens tegen ademt, het geschrevene zichtbaar wordt. Op de plaatsen, waar het potlood de ruit heeft aangeraakt, heeft men het stof van de ruit weggenomen, zoodat de waterdamp zich op die plaatsen niet, doch op de overige plaatsen wel tot uiterst fijne droppeltjes verdicht. Dezelfde proefnemers vonden ook, dat de stofjes zich gemakkelijker afzetten op koude dan op verwarmde voorwerpen, en zij meenen, dat de oorzaak van dit verschijnsel moet gezocht worden in eene afstootende werking, die de vaste voorwerpen steeds op de uiterst fijne stofdeeltjes uitoefenen en die bij warme voorwerpen steeds sterker is dan bij koude. De gewichtige beteekenis van het stof voor de vorming van wolken en van regen werd door deze geleerden duidelijk aangetoond. Lodge wees o.a. op de omstandigheid, dat de waterdamp, als er geen stof in de lucht was, niet zou worden neergeslagen, vóórdat deze er zeer sterk mede verzadigd was. Dit zou een groot nadeel voor onze gezondheid opleveren, daar onze kleederen en andere voorwerpen in dat geval spoedig met vocht zouden verzadigd zijn en slechts zeer moeielijk droog zouden kunnen blijven.

Doch in andere opzichten kan het stof, vooral als het in buitengewoon groote hoeveelheden optreedt, juist door die nevelvorming zeer ongunstig werken op de gezondheid van den mensch. Zoo is het o.a. een feit, dat de beruchte en zoozeer gevreesde mist van Londen hoofdzakelijk zijn ontstaan heeft te danken aan de verbazende hoeveelheden stof, en vooral aan onverbrand roet, dat in die wereldstad door ontelbare fabrieken, ovens, stookplaatsen, enz. in den dampkring wordt gebracht. En daar nu, zooals door Aitken werd aangetoond, juist deze fijne, door onvolkomen verbranding gevormde kooldeeltjes den waterdamp sterk aantrekken en zij daardoor hun volumen vergrooten en dus betrekkelijk lichter worden, laat het zich gemakkelijk verklaren, dat op die wijze dichte en zware nevels moeten ontstaan, die zeer lang in de lucht zullen blijven zweven.

Dat de voortdurende inademing van dien rook noodzakelijk schadelijke gevolgen moet hebben, ligt voor de hand, en bovendien gaat die nevelvorming gepaard met vele ongemakken en met aanzienlijke kosten door de schade, die zij berokkent aan kleederen, meubels, schilderijen, enz. Vandaar, dat men reeds dikwijls naar middelen heeft omgezien, om dien lastigen, ondoordringbaren mist, die somtijds zelfs aan de zonnestralen den doorgang weigert, uit Londen's atmosfeer te verwijderen. Want, hoewel in zeker opzicht de meening van Aitken juist moge zijn, dat de rook - en vooral de in de Engelsche steenkool bevatte en onverbrand in de lucht ontwijkende zwavel - gunstig op den dampkring kan werken; dat daardoor schadelijke gassen uit de lucht worden opgeslorpt, terwijl ook het door de verbranding der zwavel gevormde zwaveligzuur desinfecteerend werkt, - zoo kan toch niet ontkend

worden, dat de onophoudelijke inademing van die groote hoeveelheden stof en kool op den duur uiterst noodlottig op de algemeene gezondheid moet werken.

Lodge en Clark meenen een middel te hebben gevonden, om de stofdeeltjes uit den dampkring te verwijderen. Zij hebben door proeven aangetoond, dat door electrische ontladingen, zelfs als die zeer zwak zijn, de stofjes uit de lucht spoedig neerslaan. Zij brachten in een glazen ballon achtereenvolgens magnesiadamp, roet van eene terpentijnvlam, stoom, enz. en lieten dan door den ballon eenigen tijd electrische vonken gaan. Steeds zagen zij, dat de nevel in den ballon spoedig verdween en de inhoud helder werd. Volgens de proefnemers worden da stofjes door inductie electrisch, trekken elkander dan aan, vereenigen zich daardoor dus tot grootere deeltjes en vallen dan spoedig op den bodem. Zij meenen, dat door toepassing van deze eigenschap de mist van Londen zou kunnen worden neergeslagen, doch het is de vraag, op welke wijze dit zou moeten geschieden en of deze toepassing in de practijk niet op al te groote moeielijkheden zou stuiten.

Het eenige afdoende middel tegen de vorming van roet en rook in den dampkring, en tegen het ontstaan van den Londenschen mist in het bijzonder, moet ongetwijfeld gezocht worden in het invoeren van eene rationeelere verwarmingsmethode dan die, welke tegenwoordig in gebruik is. Want de hedendaagsche verwarmingsmethode, het stoken van steenkool, turf, enz. in kachels, haarden en ovens, is nog geenszins in overeenstemming met de groote vorderingen der nieuwere natuurwetenschap. Zij is niet alleen schadelijk voor de gezondheid door de vorming van rook, doch ook in hooge mate in strijd met alle begrippen van economie.

De hoeveelheid brandstof, die door de onvolkomen verbranding in ovens en kachels als rook en als onverbrand gas in den dampkring opstijgt en dus reddeloos verloren is, moet inderdaad ongeloofelijk groot worden genoemd. Professor Roberts heeft berekend, dat de hoeveelheid roet, die op een enkelen winterdag boven en rondom de hoofden der Londenaars zweeft, niet minder bedraagt dan 50,000 kilo's. Het behoeft dus geen betoog, hoe aanzienlijk het kapitaal is, dat, alleen te Londen reeds, dagelijks wordt vernietigd, - een kapitaal, dat den bewoners bovendien, terwijl het verloren gaat, nog zooveel nadeel en overlast berokkent!

Men is algemeen nog veel te weinig overtuigd van de waarheid, dat overal, waar rook gevormd wordt, brandstof verloren gaat en dat de verwarming veel volkomener en goedkooper kan plaats hebben, zonder dat onverbrande kooldeeltjes in de lucht geraken. Aan deze verspilling van kapitaal zal slechts dan een einde komen, als men niet langer de vaste steenkool zelf als brandstof bezigt, doch daaruit eerst gas stookt en dit dan, met lucht gemengd, volkomen verbrandt.

Ook de plantenwereld ondervindt in meerdere of mindere mate

den nuttigen of den verderfelijken invloed van het atmosferische stof.

Eene zeer nuttige werking oefent het stof in het plantenrijk uit bij de verspreiding der stuifmeelkorrels, die, nadat zij door de bloemen zijn uitgeworpen, door het stof worden meegevoerd en zich heinde en ver verspreiden. Daar het tegenwoordig eene bewezen waarheid is, dat de voortplanting der bloemen in den regel slechts dan een gunstig gevolg heeft, als het stuifmeel van de eene bloem op den stempel eener andere wordt overgebracht, terwijl de zoogenaamde zelfbestuiving in den regel onvruchtbaar blijft, moet aan de verspreiding van het stuifmeel door den dampkring een onberekenbaar nut worden toegekend en zou zelfs zonder deze op den duur het bestaan van het plantenrijk onmogelijk zijn.

Dikwijls echter hebben ook de planten een nadeeligen en zelfs voor haar bestaan noodlottigen invloed van het stof te verduren. Daartoe moet vooral gerekend worden: de werking van de sporen en kiemen van zwammen en andere lagere planten, die door luchtstroomen over groote uitgestrektheden worden verspreid en bij de planten even gevaarlijke epidemische ziekten kunnen voortbrengen als de bacteriën bij den mensch en de dieren. Hiertoe behooren voornamelijk de *roestzwam* (Puccinia graminis), die de oorzaak is van de roest- of brandziekte op rogge, de *aardappelzwam* (Peronospora infestans), die de aanleiding is tot het ontstaan der gevreesde *aardappelziekte*, de *druivenzwam* (Oïdium Tuckeri), die den wijnstok aantast en verwoest, enz.

Dat de kiemen dezer zwammen zich uiterst snel en over aanzienlijke afstanden in den dampkring verspreiden, volgt o.a. hieruit, dat de aardappelziekte vóór het jaar 1845 in Europa nog geheel onbekend was, totdat reeds in datzelfde jaar in geheel Midden- en West-Europa plotseling de aardappeloogst bijna geheel verwoest werd. Ook de druivenzwam verspreidde zich ongeloofelijk snel; in 1845 werd zij voor het eerst met Amerikaansche beetwortels naar Europa gevoerd en reeds in 1851 had zij zich niet alleen in vele streken van Zuid-Europa genesteld, doch zich zelfs over de zee verspreid en den wijnbouw op het eiland Madera bijna geheel vernietigd.

Wij zullen nu nog den invloed van het stof op de anorganische wereld beschouwen, een invloed, die volstrekt niet zonder beteekenis moet geacht worden. Men wist reeds sedert lang, dat de vorm der aardoppervlakte door het stof, dat zich verplaatst, belangrijke wijzigingen kan ondergaan. Dit blijkt immers reeds uit de verplaatsing en vormverandering onzer duinen en diluviale zandheuvels, onder den invloed der heerschende winden.

Doch zelfs de vorm van gansche vastelanden kan door winden, die steeds in dezelfde richting het stof opwaaien, zoodanig gewijzigd worden, dat aanzienlijke nieuwe aardlagen daardoor ontstaan. Het blijkt ten duidelijkste uit de vorming van het *löss*, eene eigenaardige

grondsoort, waarvan het ontstaan op meesterlijke wijze is geschetst door Ferdinand von Richthofen in zijn, voor eenige jaren verschenen, beroemd werk over China.

Het lössis eene fijne, geelachtige aardsoort, die tot de vruchtbaarste gronden moet gerekend worden, daar het in hooge mate geschikt is voor den graanbouw en zelfs somtijds wel gebezigd wordt tot verbetering van andere gronden. Het komt in bijna alle streken der wereld voor. Behalve de uitgestrekte landstreken in China, die door Von Richthofen onderzocht werden, vindt men het in vele andere landen van Azië, in Zuid- en Noord-Amerika (o.a. de Argentijnsche republiek, het La-Platagebied, Uruguay) en ook in Europa, waar het insgelijks zeer vruchtbare landen vormt, o.a. in Gallicië, Hongarije, de Bukowina, de landen van den Boven-Rijn, den Neckar, de Main, enz., terwijl in ons land de Limburgsche klei ertoe gerekend moet worden.

Behalve door de buitengewone vruchtbaarheid, de gele kleur en de fijnheid der samenstellende deeltjes komen al deze lössgronden nog daarin overeen, dat zij nooit lagen vertoonen en dikwijls loodrechte wanden vormen. Doch overigens komt het löss op de meest verschillende wijzen op de aarde voor: men vindt het op bergkammen en in dalen, op aanzienlijke hoogten boven het niveau der zee en ook in zeer laag gelegen streken, bij de kusten, in de binnenlanden, enz. Deze zoo uiterst verschillende wijzen van ligging en van voorkomen maken eene verklaring van het ontstaan dezer aardlagen zeer moeielijk en deze heeft dan ook aan de geologen zeer veel hoofdbrekens gekost.

Dat het löss van betrekkelijk jonge dagteekening is, blijkt o.a. daaruit, dat het in Europa steeds de erratische blokken vergezelt en dat het aan de oppervlakte van den bodem te gelijk met de diluviale lagen is afgezet. Tot nog toe was men in het algemeen de zienswijze toegedaan, dat het löss uit het water is afgezet. In dat geval echter zouden vele verschijnselen, als: de wijze, waarop het löss voorkomt, afwezigheid van lagen, de ligging op hooge bergruggen en het ontbreken van overblijfselen van zeeplanten en zeedieren, onmogelijk te verklaren zijn.

Aan Von Richthofen komt de eer toe, door zijne onvermoeide onderzoekingen van den Chineeschen bodem eene verklaring te hebben gevonden, die alle vroegere bezwaren opheft en waarmede alle verschijnselen, die zoo even genoemd werden, zich zeer goed laten vereenigen. Volgens hem is het ontstaan uit water volkomen buitengesloten en moet als eenige oorzaak der lössvorming het stof worden beschouwd, dat door hevige stormen werd opgezweept en voortgestuwd.

Von Richthofen neemt aan, dat in China, tijdens de lössvorming, een droog klimaat heerschte, zooals uit de afwezigheid van gletschers in den ijstijd o.a. volgt. Hij verklaart de vorming van het löss op dergelijke wijze als die van de steppen. Door de droogte van het klimaat en de groote hitte worden de gesteenten tot fijn gruis ver-

deeld en eindelijk, door hevige winden tegen elkaar geschuurd, tot nog fijnere stofdeeltjes uiteengestooten. Deze fijnste stofdeeltjes worden dan door den wind opgewaaid, voortgedreven en heinde en ver verspreid, zoodat niet alleen de vlakke landen met dit gele stof worden bedekt, doch dit ook wordt voortgedreven naar hooge bergtoppen en ook wordt afgezet in dalen en kloven. Het verspreidt zich, naarmate de richting is van den wind, nu eens naar de kusten, dan weer naar het binnenland. Op sommige plaatsen, waar deze stofstormen vruchtbare wateren deden verzanden, ontstonden, wel is waar, woestijnen, doch in den regel deed het lössen een uiterst vruchtbaren bodem ontstaan, daar het aan uitgeputte gronden nieuwe groeikracht meedeelde, terwijl het tevens den bodem ophoogde.

Ook in Europa moet het lössen op dergelijke wijze gevormd zijn als in Azië. Het klimaat was door de grootere hoogte der Alpen en door de verbinding van Groot-Britannië en Ierland met het vasteland veel droger dan tegenwoordig. De zuidelijke winden verloren hun waterdamp door de beweging langs de hooge Alpentoppen en zoo ontstonden droge winden, die over de noordelijke vlakten gingen en daar aanzienlijke verstuivingen van stof veroorzaakten, waardoor de lössmassa's ontstonden, die zich ook op de noordelijke gletschers en hunne erratitische blokken hebben afgezet.

Tallooze schelpjes van landslakken komen in het lössen voor en hier en daar komen er ook beenderen van landzoogdieren in voor. Beide omstandigheden, die gepaard gaan met het ontbreken van lagen, leveren de duidelijke bewijzen, dat het lössen niet uit het water is ontstaan en vormen een gewichtigen steun voor de theorie van Von Richthofen, dat stofstormen de oorzaak zijn van de vorming dezer eigenaardige gronden.

Bij de vermelding van de verschillende oorzaken, die tot het ontstaan van het stof in den dampkring medewerken, mogen wij niet nalaten, ten slotte nog op een ander belangrijk verschijnsel te wijzen, dat, wel is waar, slechts bij tusschenpoozen en niet onafgebroken zijn invloed doet gevoelen, doch in den jongsten tijd toch, door de bijzondere toestanden, die er het gevolg van kunnen zijn, de algemeene aandacht tot zich heeft getrokken, n.l. het uitwerpen van stof in den dampkring door vulkanische uitbarstingen.

Hoewel de vulkanen slechts in bepaalde streken der aarde voorkomen en bovendien niet voortdurend in toestand van werking verkeeren, moet toch ook aan de vulkanische uitbarstingen eene groote beteekenis worden toegekend bij de vorming van het atmosferische stof. Het is waar, dat deze invloed voor ons, die, ver van de door deze grootsche natuurverschijnselen geteisterde streken, een rustigen en weinig veranderlijken bodem bewonen, weinig in het oog valt, doch voor de bewoners van vulkanische streken hebben deze door de kraters uitgeworpen aschen stofmassa's dikwijls de noodlottigste gevolgen. Bedenken wij verder,

dat de uitbarstingen van vele vulkanen, zooals den Vesuvius, den Aetna en de vulkanen van Centraal-Amerika, dikwijls maandenlang voortduren en dat de hoeveelheden uitgeworpen stof van den Vesuvius dikwijls zoo verbazend groot zijn, dat te Napels de zon wordt verduisterd en men des daags in de huizen aldaar het licht moet ontsteken, dan kunnen wij ons gemakkelijk voorstellen, dat ook deze oorzaak van stofvorming in de natuur waarlijk niet gering moet geacht worden.

Niet alleen echter de bewoners van de onmiddellijke omgeving der vulkanen ondervinden den invloed van deze uitgeworpen producten, doch dezen verspreiden zich dikwijls over aanzienlijke uitgestrektheden. Bij sommige uitbarstingen van den Vesuvius, b.v. die van 512, viel de aschregen tot in Constantinopel en Tripoli en de asch van den Aetna wordt somtijds tot naar Afrika meegevoerd. Doch de fijnere stofdeeltjes van de vulkanische uitwerpselen verplaatsen zich meestal tot op nog veel grootere afstanden. Zij worden door de hevige kracht der uitbarsting tot in zeer hooge luchtlagen opgevoerd en, daar de aantrekkende kracht der aarde op die hoogte natuurlijk uiterst gering is, blijven de lichte stofdeeltjes in die lagen zeer lang zweven en worden dan door luchtstroomen over buitengewoon groote afstanden weggevoerd. Bij de uitbarsting van den Vesuvius en den Aetna in 1783 werd een zware nevel van vulkanische producten niet alleen over geheel Italië, doch zelfs over een groot deel van Europa, ja, zelfs tot in Syrië en op het Altaïgebergte waargenomen.

Wij behoeven echter niet zoover in onze verbeelding terug te gaan, daar wij in den jongsten tijd een voorbeeld van eene zoodanige aanzienlijke verspreiding van stof hebben bijgewoond, dat bij ieder nog versch in het geheugen ligt wegens de treurige gevolgen, die deze gebeurtenis vergezelden, n.l. de bekende en veelbesproken uitbarsting van Krakatau op den 26sten en 27sten Augustus van het jaar 1883.

De hoeveelheid asch, die bij deze uitbarsting werd uitgeworpen, was zóó aanzienlijk, dat over een gebied van ongeveer 400 kilometers in middellijn de zon volkomen verduisterd werd. De fijne stofdeeltjes van deze asch hebben zich echter zelfs bijna over de geheele aarde verspreid en zijn zelfs in Nederland met regen neergevallen en microscopisch onderzocht. Het schijnt dus buiten twijfel te zijn, dat deze fijne aschdeeltjes wekenlang in de hoogere luchtlagen kunnen blijven zweven en in dien tijd groote afstanden kunnen afleggen.

De uitbarsting van Krakatau heeft nog door een ander merkwaardig natuurverschijnsel de aandacht van de geheele wetenschappelijke wereld getrokken en de verbazing van de beschaafde menschheid opgewekt. Men heeft haar n.l. in verband gebracht met de prachtige schemeringsverschijnselen, die in de maanden September tot December 1883 over een groot deel der aarde zijn waargenomen en overal eene rechtmatige bewondering hebben opgewekt.

In Nederland werd deze prachtige roode avondgloed, die aan den

westelijken hemel kort na zonsondergang optrad, het eerst waargenomen in den avond van den 26sten November 1883 en later nog verscheidene malen, somtijds ook wel in den morgen bij het opgaan der zon.

Reeds vele jaren geleden had zich Tyndall met eene verklaring van het gewone avond- en morgenrood beziggehouden. De blauwe kleur, die de lucht bij een helderen en nevelloozen hemel vertoont, moet volgens Tyndall alleen worden toegeschreven aan de tallooze uiterst fijne stofdeeltjes, die zich in de lucht bevinden en het licht der zon met eene blauwe kleur terugkaatsen. Deze stofdeeltjes zijn zoo uiterst klein, dat zij van de verschillende lichtgolven, die de zon hun toezendt, alleen die kunnen terugkaatsen, die de kleinste golflengte hebben, d.i. de blauwe lichtgolven, die daardoor dus de overhand verkrijgen. Bevat echter de lucht meer stofdeeltjes, dan verliest het meer en meer de blauwe lichtstralen en het licht, dat ons oog bereikt, wordt dan geel, daar het van de blauwe stralen beroofd wordt. Wordt het aantal deeltjes, die het licht ontmoet, nog grooter, hetgeen vooral het geval is, als de zon de kim nadert, daar dan de afgelegde weg voor het licht het grootst is, dan worden ook de violette en groene kleuren weggenomen en de doorgelaten lucht schijnt ons rood toe.

De deeltjes, die deze werking op het zonlicht uitoefenen, behoeven echter niet vast te zijn. Dezelfde werking heeft plaats door waterdamp, die zich in een half verdichten toestand bevindt, en Forbes neemt dan ook aan, dat de waterdamp uit de lucht de oorzaak is van het gewone avond- en morgenrood. Hij verklaart daaruit tevens het verschijnsel, dat het avondrood in den regel veel schitterender is dan het morgenrood, omdat de lucht 's avonds veel kouder wordt dan op den dag en door de afkoeling de waterdamp in dien eigenaardigen toestand overgaat, waarin hij het verschijnsel kan teweegbrengen.

Het ontstaan van het gewone avondrood laat zich dus op deze wijze voldoende verklaren en sommige geleerden willen uit dezelfde oorzaak ook het optreden van de schemeringsverschijnselen van het jaar 1883 afleiden. Flammarion o.a. was deze meening toegedaan; hij nam als oorzaak van het verschijnsel de buitengewone helderheid van den dampkring aan, gepaard met de aanwezigheid van groote hoeveelheden waterdamp, die zich toen in de hoogere luchtlagen bevonden en waardoor de stralen der zon, als deze zich onder den horizon bevond, gebroken en teruggekaatst werden.

Tegen deze verklaring pleit echter een gewichtig feit. Dr. Meldrum, directeur der sterrenwacht op Mauritius, heeft in de dagen van den avondgloed de lucht, ook wat de hoogere lagen betreft, spectroscopisch onderzocht en gevonden, dat zij juist in dien tijd zeer weinig waterdamp bevatte en zich door buitengewone droogte kenmerkte. Meldrum schreef dus het verschijnsel toe aan de stofdeeltjes der uitgeworpen asch van Krakatau en de juistheid dier verklaring wordt nog waarschijnlijker door de omstandigheid, dat hij op Mauritius den avondgloed

reeds waarnam op den 1sten en 2den September, dus zeer spoedig na de uitbarsting.

Dezelfde verklaring gaf ook Forster, Hoogleeraar aan de sterrenwacht te Berlijn, en wel vooral op grond van de door hem waargenomen en uit de barometerstanden afgeleide krachtige luchtgolven, die door de uitbarsting werden veroorzaakt. Deze stroomen konden de aschdeeltjes heinde en ver over de geheele aarde verspreiden, daar de eerste luchtgolf reeds tien uren na de uitbarsting te Berlijn kon worden waargenomen. Ook de beroemde Engelsche sterrenkundige Norman Lockyer beschouwt deze verklaring van het verschijnsel als de meest waarschijnlijke. Volgens hem zouden de fijnste asch- en stofdeeltjes uit den vulkaan tot eene hoogte van 70 kilometers boven de oppervlakte zijn opgevoerd en vandaar door den passaatwind over groote afstanden zijn verspreid. Deze stofdeeltjes waren bovendien zoo verbazend klein, dat zij geruimen tijd in de hoogere luchtlagen konden blijven zweven.

Andere geleerden willen echter de oorzaak van het verschijnsel aan gansch andere omstandigheden toeschrijven. Rudolf Falb verklaart den rooden gloed uit de aanwezigheid van ijskristalletjes, die in de hoogere luchtlagen zweven en die ook aanleiding geven tot de roode kleur van de zoogenaamde bijzonnen, die dikwijls aan den hemel worden waargenomen. De aarde zou, volgens Falb, in eene wolk van dergelijke fijne ijsnaaldjes zijn gekomen en daardoor zou de gloed op zooveel verschillende plaatsen der aarde gelijktijdig zijn opgetreden. Volgens deze theorie echter zou de roode avondgloed op alle plaatsen der aarde tegelijkertijd moeten ontstaan zijn, hetgeen volstrekt niet het geval was, daar er maanden verliepen tusschen het optreden van het verschijnsel op verschillende plaatsen der aarde. Terwijl het op Mauritius reeds den 30sten Augustus zichtbaar was, in Venezuela, Panama en Trinidad den 1sten en 2den September werd waargenomen, zag men den gloed op Ceylon en te Aden tusschen den 21sten en 25sten September, op de Sandwich-eilanden en aan de Kaap de Goede Hoop in de maand October, in Engeland in het begin van November. In Nederland verscheen de avondgloed eerst den 26sten November en in Rusland eerst in December.

Sommigen hebben bij de verklaring van de schemeringsverschijnselen ook het oog gevestigd op cosmische oorzaken. Smyth te Edinburg en Lacaze-Duthiers te Genève nemen aan, dat de gloed veroorzaakt is door meteoorstof, dat zijn oorsprong had te danken aan meteoorsteenen, die uit elkaar waren gesprongen, en dat in de hoogere lagen van den dampkring gedurende vele weken bleef zweven. Zij gronden hunne hypothese o.a. hierop, dat in de maanden November en December van 1880 groote hoeveelheden van fijne ijzerdeeltjes in het regen- en sneeuwwater werden waargenomen, terwijl het bekend is, dat ijzer een zeer standvastig bestanddeel van de meteoorsteenen uitmaakt. Daar zulke ijzerdeeltjes echter ook in de vulkanische asch van

Krakatau zeer veel voorkomen en bovendien het bestaan van cosmisch of meteoorstof nog verre van bewezen is, heeft deze hypothese slechts eene zeer geringe mate van waarschijnlijkheid.

Hoewel het merkwaardige natuurverschijnsel, dat wij in de roode avondschemeringen hebben waargenomen, tot nog toe geene afdoende verklaring heeft gevonden, schijnt toch de theorie van Lockyer de meest waarschijnlijke te zijn en kan men met vrij groote zekerheid zeggen, dat de uitbarsting van Krakatau de hoofdoorzaak is geweest van den avondgloed, zij het dan ook, dat er andere omstandigheden mede samengewerkt hebben, om dien te versterken.

De eindbeslissing omtrent dit vraagstuk zal echter aan de meteorologen moeten worden overgelaten en men zal zeker nog vele moeielijkheden moeten overwinnen, vóórdat men de noodige gegevens heeft verzameld, om de ware oorzaak van het verschijnsel te leeren kennen. Reeds nu echter kan met zekerheid beweerd worden, dat tegen de theorie van Lockyer geene wezenlijke bedenkingen kunnen gemaakt worden.

Mocht zijne hypothese werkelijk volledige bevestiging vinden, dan zullen wij te recht kunnen beweren, dat de gevolgen van de verschrikkelijke uitbarsting van Krakatau zich over den geheelen aardbol hebben doen gevoelen, en dat wel door den invloed van stofdeeltjes, die men bijna met den naam van oneindig klein zou kunnen bestempelen.

Zoo zien wij dus, hoe groot en hoe uiterst verschillend de invloed kan zijn, dien het nietige stof van den dampkring op de geheele organische en anorganische natuur uitoefent. Zoowel de mensch en de dieren als de planten zijn aan de schadelijke of nuttige werking van dat stof blootgesteld; op het klimaat en op de vochtigheid der lucht doet het zijn invloed duidelijk gevoelen, en de vorm der aardoppervlakte heeft er de aanzienlijkste wijzigingen door ondergaan.

Nergens is de macht van het kleine wellicht duidelijker op te merken dan in het ontstaan dier uitgestrekte en machtige aardmassa's, die het löss vormen en die toch slechts aan de fijnste stofdeeltjes, door stormen opgeheven en weggevoerd, haar oorsprong hebben te danken. En niet minder grootsch en verheven is de uitwerking van deze, op zichzelf als het ware onzichtbare en onweegbare, stofjes op de lichtstralen der zon, waardoor de heerlijke en prachtige kleurverschijnselen werden voortgebracht, die de bewondering der gansche wereld hebben opgewekt.

Zutfen, Maart 1885.

Dr. A.J.C. SNIJDERS.

Letterkunde.

Nederlandsch tooneel.

De strijd over de tooneelschool: vakschool alleen, of vakschool en voorbereidingsschool? - De financieele quaestie primeert op het oogenblik; er is geen geld, om de bestaande inrichting te blijven betalen. - Bezuiniging is mogelijk met gelijktijdige verhooging van de doelmatigheid der school. - Wat de ondervinding elders heeft geleerd, wat deskundigen zeggen, zullen leeken moeten besluiten. Men make de school tot eene vakschool met tweejarigen cursus, waarbij aan het technische onderwijs en aan practische oefeningen op het tooneel meer ruimte wordt gegeven dan thans; door den leeftijd van toelating te verhoogen, geve men een waarborg van voldoende opleiding.
Oorspronkelijke tooneelliteratuur: *Ik heb een stuk geschreven*, blijspel in drie bedrijven, door Jan C. De Vos; *Sidin*, drama in één bedrijf en in verzen, door denzelfde; *'t Scheepje*, oorspronkelijk drama in één bedrijf, door Jac. De Vos; *Zonnestraaltje,* tooneelspel in één bedrijf of twee tafereelen, door Wilhelmina; *Lina Blond,* oorspronkelijk blijspel in één bedrijf, door mr. P. Brooshooft; alle 's-Gravenhage, A. Rössing.
Vertaalde tooneelliteratuur: *De werken van William Shakespeare*, vertaald door dr. L.A.J. Burgersdijk. Derde deel, inhoudende: Koning Richard II, Koning Hendrik IV, Koning Hendrik V. Leiden, E.J. Brill. - *Meesterstukken onder Shakespeare's pseudo-drama's,* vertaald en toegelicht door G.B. Kuitert. Leiden, E.J. Brill. - *Johan van Oldenbarnevelt*, Engelsch treurspel uit 1619, vertaald door mr. C.W. Opzoomer. 's-Gravenhage, Gebr. Belinfante. - *Medea*, treurspel in drie bedrijven van Ernest Legouvé, metrisch overgebracht door Jan C. De Vos. 's-Gravenhage, A. Rössing. - *Denise*, tooneelspel in vier bedrijven van Alexander Dumas, vertaald door P. Verdoes. 's-Gravenhage, A. Rössing.
***Breederoo-album*, feestnommer van Oud-Holland. Amsterdam, Gebroeders Binger.**
***Schimmels dramatische werken.* Amsterdam, J.C. Loman Jr.**

In den boezem van het Nederlandsch Tooneelverbond is eene sedert geruimen tijd stil voortwoekerende quaestie in de laatste maanden op den voorgrond gekomen, de quaestie van de inrichting der tooneelschool. Gelijk bij elke instelling, van welken aard ook, bij welker stichting tusschen verschillende beginsels of richtingen moet gekozen worden, zijn er van den aanvang af personen geweest, die de gedane keuze afkeurden en elke gelegenheid aangegrepen hebben, om van die chronische afkeuring te doen blijken en telkens opnieuw te betoogen, dat de tooneelschool beter zou zijn ingericht, indien ze ingericht was naar de door hen voorgestane beginselen. De heeren in Den Haag vooral hebben bij elke algemeene vergadering van het verbond hunne stem doen hooren, doch hunne stem bleef tot aan de algemeene vergadering van het

najaar van 1884 die eens roependen in de woestijn. Wanneer de financieele toekomst der school geen bezorgdheid had ge-

baard, wanneer jaarlijksche tekorten den treurigen eisch van bezuiniging niet met aandrang gepredikt hadden, zou de Haagsche stem misschien voor altijd die des roependen in de woestijn gebleven zijn. Maar de afdeelingen van het Tooneelverbond waren onder den demoraliseerenden invloed der geldverlegenheid geraakt en derhalve meer genegen, het oor te leenen aan eene oppositie, die op vereenvoudiging der tooneelschool aandrong, die vermindering van het getal leervakken, bekorting van den cursus, concentratie van onderwijs met inkrimping van het onderwijzend personeel voorstond, altegader maatregelen, die, zelfs al waren zij niet ten volle in het belang der zaak zelve, zich toch aan de cijferaars onder de tooneelvrienden aanbevalen om de gevolgen van bezuiniging, die ze met zich voerden.

De door de afgevaardigden der afdeeling 's-Gravenhage in de laatste algemeene vergaderingen ontwikkelde denkbeelden kwamen hierop neder, dat de tooneelschool behoorde te zijn eene eenvoudige vakschool, waarop alleen leerlingen, die de lagere scholen van meer uitgebreid lager onderwijs met vrucht hadden afgeloopen en blijkbaar niet alleen lust en neiging, maar aanleg voor het tooneel bezaten, gedurende twee jaren zouden geoefend worden in de techniek van het door hen gekozen kunstvak, oefeningen, gepaard aan en afgewisseld door onderwijs in die wetenschappelijke vakken, die hun voor het vervolg tot hunne artistieke ontwikkeling dienstig zouden zijn. Nevens onderricht in het spreken, declameeren, zingen, gesticuleeren, grimeeren, gymnastiek, dansen en schermen, nevens veelvuldige oefeningen in het samenspel voor de meer gevorderden, dus ook onderwijs in letterkundige vakken, kunstgeschiedenis, schoonheidsleer en wat er meer van dezen aard tot de hoogere vorming van den kunstenaar kan medewerken. Het elementair lager onderwijs echter zou volgens hen geheel van de school moeten verdwijnen, en zij meenden, dat dit vanzelf volgen zou, indien men zoowel den vereischten leeftijd als de vereischte kundigheden van toelating tot de school verhoogde. Werd dit denkbeeld aangenomen, dan kon de geheele voorbereidende afdeeling der school, de in drieën gesplitste eerste klasse, vervallen en alzoo eene aanzienlijke bezuiniging worden verkregen, die nog zou kunnen vermeerderen, wanneer men het artistiek element in het bestuur en onderwijs meer op den voorgrond, het zuiver paedagogische op den achtergrond plaatste. Aldus zou de inrichting niet meer zijn eene school van lager en middelbaar onderwijs met letterkundige en kunstlievende oogmerken, maar een zuiver kunstinstituut, welk karakter van den aanvang af in de bedoeling der stichters zou gelegen hebben.

Tegenwoordig is de school anders, op een veel breederen grondslag ingericht. Zij neemt de kinderen aan, wanneer ze nog in den leeftijd van het lager onderwijs zijn, en geeft hun dan ook in de voorbereidende afdeeling niets anders dan lager, namelijk meer uitgebreid lager onderwijs. Ik heb voor mij het programma van de school voor den cursus

1882-83 en vind daarin onder anderen de volgende vakken voor de voorbereidende klasse, in twee jaarcursussen gesplitst, als volgt omschreven:

> N e d e r l a n d s c h e t a a l - e n l e t t e r k u n d e. Spraakkunst met toepassingen. - Oefeningen in het zuiver schrijven. - Beteekenis van woorden en uitdrukkingen.
> F r a n s c h e t a a l - e n l e t t e r k u n d e. Spraakkunst met toepassingen door thema's en dictée's. - Lezen en vertalen van gemakkelijke prozastukken en gedichten.
> H o o g d u i t s c h e t a a l - e n l e t t e r k u n d e. Spraakleer met toepassingen door thema's. - Lezen en vertalen van eenvoudige prozastukken en gedichten.
> A a r d r i j k s k u n d e. Nederland en een deel van Europa: geographisch overzicht, beschrijving van land en volk.
> R e k e n k u n d e. Hoofdbewerkingen met gewone en tiendeelige breuken, benevens toepassing daarvan op eenvoudige voorstellen. Het metrieke stelsel.

Alles lager onderwijs, meer niet. Al mag de benaming taal- en letterkunde op de drie eerstgenoemde vakken een schijn van hoogere beteekenis werpen, de omschrijving toont aan, dat, in de beide afdeelingen der eerste klasse althans, uitsluitend taalkunde behandeld wordt; dat er lessen worden geleerd, thema's gemaakt en dictée's geschreven, evenals op elke school voor meer uitgebreid lager onderwijs. Trouwens, deze inrichting stemt geheel overeen met de bedoelingen van het bestuur der tooneelschool en met de wenschen van het hoofdbestuur van het Tooneelverbond. Toen in de twaalfde algemeene vergadering, 28 October 1882 te Rotterdam gehouden, de begrooting voor de tooneelschool in behandeling was en de, toen nog weinig weerklank vindende, grieven der Haagsche afdeeling opnieuw waren uiteengezet, voerde de hoogleeraar Pierson, voorzitter te gelijk van het verbond en van de commissie van beheer en toezicht over de school, daartegen aan, ‘dat men bij de inrichting van het onderwijs aan onze school rekening moet houden met de leerlingen die tot ons komen. Dezen hebben in den regel slecht onderwijs genoten; wij moeten ze óf weigeren, óf zoo onvoldoende voorbereid aannemen. Wij hebben het laatste gekozen, maar nu moet hun dan ook dat onderwijs gegeven worden, hetwelk eigenlijk op de tooneelschool niet thuis hoort.’ In de dertiende en veertiende algemeene vergaderingen, te Leeuwarden (1883) en 's-Gravenhage (1884), sprak dezelfde voorzitter in denzelfden zin. Ook de directeur der inrichting, de heer Bouberg Wilson, deed in zijn opstel ‘Het Tooneelverbond en de Tooneelschool, een woord tot aanbeveling van een nationaal belang’, in October 1883 in *De Amsterdammer*, *Dagblad voor Nederland*, opgenomen, dezelfde erkenning. Hij schreef:

> ‘Het kan niet anders of, bij het peil van ontwikkeling van verreweg de meeste candidaten voor de Tooneelschool, moet deze deels eene gewone inrichting van meer uitgebreid lager of van middelbaar onderwijs, deels eene meer eigenlijke vakschool wezen. Ik erken gaarne met sommigen, dat men met de laatste alleen moest kunnen volstaan, mits haar taak dan breed opvattende; - maar wat te doen als de werkelijkheid niet overeenkomt

met wat men wenscht? De leerlingen, die toegelaten worden, moesten alle het bovengenoemd schoolonderwijs genoten hebben; maar zulke bieden zich haast niet aan: meest alle zijn òf

> zoo jong, dat zij het gewoon lager onderwijs nog niet eens geheel doorloopen hebben, òf betrekkelijk zoo oud, dat zij geruimen tijd reeds de volksschool verlaten hebben en sedert van onderricht verstoken zijn gebleven. Hoe nu te handelen?
> Alle onverbiddelijk afwijzen? Maar dan kunnen we de Tooneelschool, tot er geheel veranderde toestanden in de maatschappij zijn ingetreden, voorloopig wel sluiten. Een wanhopig middel, als men, mede den acteursstand willende releveeren, wachten moet tot zich ontwikkelde jonge menschen aanmelden! Of moeten dezulken, die toch zullen trachten hunne keuze te volgen, maar zien hoe zij er komen? Hef dan de Tooneelschool geheel op.
> Neen, wil men deze Instelling behouden en overeenkomstig de eischen der werkelijkheid met vrucht doen arbeiden, dan kan zij niet anders dan tweeledig zijn ingericht; moet zij èn gewoon schoolonderricht geven, voortgezet tot hooger wetenschappelijken graad, èn het technisch onderwijs zoo ruim mogelijk verschaffen. Met het oog hierop is zij in twee afdeelingen gesplitst: eene *voorbereidende*, van gemiddeld 3-jarigen cursus, en eene andere, waar het kunstonderwijs op den voorgrond staat, van gemiddeld 2-jarigen leergang. Op de eerste wordt dan hoofdzakelijk gelet op de vorming en ontwikkeling van gemoed en verstand.'

Dit staat dus vast, dat, geheel overeenkomstig de bedoelingen van het Tooneelverbond zelf, door den voorzitter bij herhaling geuit en door de groote meerderheid der afdeelingen telken jare bekrachtigd, de tegenwoordige tooneelschool is eene tweeledige instelling, samengesteld uit twee afdeelingen, waarvan de eene, de vroeger in tweeën, thans in drieën gesplitste eerste klasse, is de school van voorbereidend meer uitgebreid lager onderwijs, de andere, die uit klassen II en III bestaat, de eigenlijke tooneel-, de vakschool. In de oogen van den president van het verbond is die voorbereidende afdeeling nog wel meer; althans in de toespraak, waarmede hij de dertiende algemeene vergadering opende en die op het verzoek der toejuichende vergadering afzonderlijk gedrukt en ruim verspreid werd, spreekt hij van het 'liefderijk opnemen' van de jongelieden, die tooneelspelers willen worden, 'in eene inrichting... en hen gedurende beslissende jaren te brengen in eene atmosfeer van liefde, van ernst, van werkzaamheid; in een atmosfeer, waar ook tot de mannen en de vrouwen, die, gelijk het heet, op de planken hun leven zullen doorbrengen, het besef moet doordringen, dat zij in het groote maatschappelijke leven een taak hebben te vervullen, waarvoor een flink hoofd en een edel en rein hart onmisbare voorwaarden zijn.' Ik wil de toejuiching der vergadering hier niet aanmerken als een bewijs van onvoorwaardelijke instemming met juist deze woorden, omdat deze opvatting een gevaarlijk richtsnoer is voor de inrichting eener instelling van speciaal onderwijs. Zij zou, optimistisch en hoog gekleurd als zij is, onvermijdelijk leiden tot eene dusdanige overdrijving van het zuiver opvoedend element, dat de middelen van geen enkele vereeniging, zelfs die niet van den Staat, voor de uitvoering toereikend zouden zijn.

Zooals dan nu de school bestaat, willen de gezaghebbers, hoofdbestuur en schoolbestuur, haar behouden. Ruimt ge de voorbereidende afdeeling op en stelt ge hooge eischen van toelating, zoo zegt men,

dan doet ge beter, uwe school te sluiten. Met andere woorden passen deze autoriteiten dus op de school het bekende vonnis toe: *sit ut est*, *aut non sit!*(*)

Over dit oordeel zal niemand zich verbazen. Wie eene zaak heeft helpen tot stand brengen en hare geheele inrichting tot in de kleinste bijzonderheden heeft tot stand gebracht, is natuurlijk overtuigd, dat die inrichting de meest gewenschte, de beste is; de overtuiging zal te vaster zijn, naarmate zij op een langduriger tasten, overleggen en proefnemen gegrond is. Zoolang het tijdperk van opzetten duurt, zal de stichter zich moeilijk van elken twijfel aan de juistheid zijner beginselen kunnen vrijhouden, maar allengs wordt de stap vaster, de beweging vrijer, totdat men ten slotte, ondervindende, dat de zaak, gelijk ze eenmaal opgezet is, goed en regelmatig gaat, door de ondervinding bevestigd wordt in de meening, dat men werkelijk den besten, zoo niet den eenig mogelijken weg van uitvoering gekozen heeft. Ook om eene andere reden is het hechten aan de tegenwoordige organisatie der tooneelschool door haar bestuur zeer natuurlijk; de school is op een grooten voet ingericht, en alles wat groot is, trekt aan. Verder heeft de aanwezigheid van de voorbereidende afdeelingen, waarin het onderwijs, blijkens het herhaald getuigenis van de bestuurders en den directeur, al 'hoort het eigenlijk op de tooneelschool niet thuis', zoo ingericht is, dat het de leerlingen vatbaarder maakt voor het later te ontvangen onderricht in de technische en letterkundige onderdeelen van hun kunstvak, dan zoo ze rauwelijks uit andere scholen getrokken waren, nog dit vóór, dat de taak der vakonderwijzers er gemakkelijker door wordt gemaakt. Dit alles neemt echter niet weg, dat de overtuiging van het bestuur, dat de bestaande inrichting der school de beste is, hoofdzakelijk eene subjectieve waarde heeft; ware de school van den aanvang af anders ingericht geweest, dan zou ze zonder twijfel evengoed hebben gewerkt, zonder dat deze ondervinding de voorstanders van een ander stelsel van dwaling zou hebben kunnen overtuigen.

Wanneer eene zaak goed gaat, is het altoos gevaarlijk, haar af te breken, zelfs al verwacht men nog beteren gang van eene andere inrichting. Wanneer het Tooneelverbond zich dan ook de weelde kon veroorloven van eene zoo omvangrijke, met zooveel kwistigheid ingerichte school, eene soort universiteit voor toekomstige tooneelspelers, met gegradueerde onderwijzers en een leergang, pasklaar gemaakt in de kolommen der statistiek van het middelbaar onderwijs, dan zou er met eenigen grond het *quieta non movere* op toegepast kunnen worden en alleen streng gewaakt, dat er niet te veel op trekkasmanier met de kweekelingen gehandeld werd, noch hunne eigenlijke bestemming en behoeften uit het oog verloren werden. Maar het geval staat heel anders.

(*) Dat de voorzitter van het Tooneelverbond, gelijk vermeld wordt, zijne betrekking heeft nedergelegd, omdat een voorstel tot reorganisatie der tooneelschool niet aangenomen, maar pas door eene der afdeelingen ingediend is, bevestigt het hier gezegde.

De school is op het oogenblik, gelijk op de laatste algemeene vergadering van het Tooneelverbond uitdrukkelijk werd medegedeeld, niet volledig georganiseerd; er zijn nog leemten in haar onderwijs wegens gemis aan onderwijzers in sommige vakken, waarin zoo goed en zoo kwaad als 't gaat, door de welwillendheid van belangstellenden wordt voorzien. Van de bedenkelijkheid eener zoodanige desorganisatie wil ik thans niets zeggen; ik voer alleen het feit aan, om te doen gevoelen, dat de school op dit oogenblik, volgens de begrooting van het loopend jaar, nog niet gekomen is tot het normaalcijfer van kosten(*). Toch bereiken de uitgaven op die begrooting een eindcijfer van *f* 13250. En welke inkomsten bezit de school, om deze kosten te dekken? Het tooneelverbond telt 1800 leden, van wier contributie *f* 3 aan het hoofdbestuur komt; de kosten aan algemeen bestuur en van het tijdschrift beloopen iets meer dan *f* 1000, zoodat uit de contributie der leden, de eenige normale bron van inkomsten voor de school, op niet meer dan *f* 4400 te rekenen valt. De schoolgelden leveren *f* 500, en jaarlijksche giften van belanghebbenden ongeveer *f* 150, terwijl een ten bate der bibliotheek besproken legaat *f* 60 aan rente afwerpt. Voeg daarbij de door het gemeentebestuur van Amsterdam aan de school toegekende subsidie van *f* 2000, en ge hebt de vaste inkomsten der instelling tot een totaal van *f* 7110. Wat er meer ontvangen wordt, is buitengewoon, waarop niet te rekenen valt. De begrooting voor het loopend jaar sluit met eene subsidie van Z.M. den Koning van *f* 5000, en eene subsidie van de Provinciale Staten van Noord-Holland van *f* 1000. Deze bijdragen zijn echter in tegenstelling van die van de stad Amsterdam, welke ik daar even onder de vaste inkomsten rekende, lang niet als vast te beschouwen. Van de laatstgenoemde is de onvastheid reeds gebleken. Provinciale Staten van Noord-Holland hebben haar (en uit een staatsrechtelijk oogpunt volkomen te recht) ingetrokken en daardoor het evenwicht der begrooting voor 1884-85 verstoord. Dat de bijdrage van Z.M. den Koning, waaruit bijna 40 pct. van alle uitgaven bestreden worden, wisselvallig is, heeft de ondervinding reeds vroeger geleerd en vloeit natuurlijk voort uit de onmogelijkheid, om voortdurend en onveranderlijk te rekenen op de welwillendheid en kunstliefde van een enkel persoon. Wel vinden we op de begrooting nog een memoriepost staan wegens eene ‘bijdrage van het Rijk’, maar men moet er niet op rekenen, dat die memoriepost eerlang een meer wezenlijken vorm aanneemt: de tijden staan daar niet naar, zoo min financieel als politiek. Voor mij behoeft niemand te gaan betoogen, dat het Rijk eene inrichting als deze behoorde te steunen uit de schatkist; jaren geleden (*De Tijdspiegel,* Decem-

(*) Blijkens de begrooting zijn de, in de formatie van den schoolstaf begrepen, betrekkingen van onderwijzer in de ‘techniek van het drama en de geschiedenis van het tooneel’, in de ‘voordracht van dramatische poezie’ en in de ‘costuumkennis’ - alle gewichtige vakken - nog onvervuld.

ber 1880) heb ik hetzelfde hier ter plaatse reeds beweerd, maar blijkens de afwijzende beschikkingen, erger nog: blijkens het onheusche stilzwijgen, dat op de aanvrage om eene vaste subsidie in de laatste jaren van den kant der Regeering werd in acht genomen, valt er op zoodanige bijdragen niet te rekenen. Misschien zou, indien de steun van het hoofd van den Staat te eeniger tijd aan de instelling ontviel, de Regeering dien steun als eene hulde aan 's Vorsten kunstzin overnemen, maar zoover zijn wij thans nog niet, en het zou altijd nog te bezien staan, of de staatshulp tot zoo hoog een bedrag zou gegeven worden, dat ze het cijfer van de eigen, vaste inkomsten der school nabijkwam. Voor het oogenblik echter heeft de tooneelschool met al hare gewone inkomsten en met de bijdrage van Z.M. den Koning nog een begrootingstekort van *f* 1000, terwijl wegens onvolledigheid van het onderwijzend personeel de uitgaven maar tijdelijk *f* 13250 beloopen. In dien stand van zaken behoort te worden voorzien; men is verplicht over te gaan tot eene reorganisatie der school, welke tot aanzienlijke bezuiniging voert en, naar het oordeel van bevoegde beoordeelaars, de doelmatigheid der instelling te gelijk niet verlagen, maar verhoogen zal.

Men is wakker geworden. Liet het Tooneelverbond tot dusver in zijne algemeene vergaderingen de Haagsche afdeeling in haar strijd tegen de grootscheepsche inrichting der school het spits afbijten en alleen staan, thans is de grootste afdeeling van het verbond, Rotterdam, de hofstad gaan volgen. In de laatste algemeene vergadering verklaarden de afgevaardigden van Rotterdam met zekere deftigheid, dat zij zich niet in het debat zouden voegen, nademaal hunne afdeeling een opzettelijk onderzoek - eene '*enquête*' heette het - naar de inrichting der school had voorgenomen. Deze '*enquête*' heeft plaats gehad. Door de Rotterdamsche afdeeling is eene commissie benoemd; deze commissie heeft een verslag uitgebracht, welk verslag door de afdeeling is goedgekeurd. In de eerstvolgende algemeene vergadering van het Tooneelverbond, in dit najaar, zal dus waarschijnlijk een voorstel in den zin van dit rapport vanwege de door de '*enquête*' harer commissie in- en voorgelichte afdeeling gedaan worden. In korte trekken komt dit voorstel hierop neder: al het onderwijs aan de voorbereidende school te geven door twee onderwijzers, waarvan een met hoofdakte, beiden met akten voor vreemde talen, waarvan een als inwonend directeur aan het hoofd der inrichting staat, en verder door drie docenten in de letterkunde. De commissie berekent, dat hierdoor eene jaarlijksche bezuiniging van *f* 3800 verkregen kan worden. In de tweede plaats wordt voorgesteld, den leeftijd van toelating aldus vast te stellen, dat de leerlingen de school verlaten op den leeftijd, waarop zij het tooneel kunnen betreden, namelijk: 18 jaren voor meisjes, 20 voor jongens. Ten derde wordt aanbevolen, dat de leerlingen der hoogste klasse nu en dan eene ondergeschikte rol in een schouwburg vervullen. Het zwaartepunt ligt in het eerste deel van het voorstel, dat eigenlijk neerkomt

op behoud van de dubbele school, welke het karakter eener school van middelbaar onderwijs zal verliezen en, voor zoover ze voorbereidende school blijft, tot het meer uitgebreid lager onderwijs wordt teruggebracht.

Ik moet bekennen, dat ik van de niet zonder ophef te Rotterdam ondernomen *enquête* grootere verwachtingen had gehad. Het rapport heeft mij teleurgesteld, omdat het zich uitsluitend plaatst op het standpunt van bezuinigingen met behoud der bestaande organisatie, en niet de minste acht slaat op de wenschen en beweringen van hen, die eene andere organisatie verlangen, welke te gelijk eene even belangrijke bezuiniging zal medebrengen. Ik laat hier voor een oogenblik de Haagsche afdeeling van het Tooneelverbond rusten, omdat de leden daarvan, met hoeveel ijver voor de zaak en hoeveel studie van het onderwerp ook toegerust, toch maar leeken zijn op tooneelgebied; ik wil liever wijzen op het getuigenis van tooneelspelers zelf, die, waar zij het van den eenen kant wenschelijk achten, dat de tooneelspeler niet dan na eene behoorlijke opleiding en vorming de planken betreedt, uitdrukkelijk die opleiding en vorming verwachten van eene school, die uitsluitend vakschool is, evenals men overal ter wereld, waar de zaak is ter hand genomen, voor de opleiding van toekomstige beeldende kunstenaars uitsluitend vakscholen, zonder voorbereidende klassen, heeft opgericht. Onze Academie van Beeldende Kunsten is eene uitsluitende vakschool; onze muziekscholen zijn uitsluitende vakscholen, gelijk de conservatoires in elk land, waar ze aangetroffen worden, uitsluitende vakscholen zijn. Ik weet, dat de voorstanders onzer tooneelschool *ut est* om deze vergelijking niet veel geven. ‘Een schilder, een beeldhouwer, een bouwmeester,’ - zegt de heer Bouberg Wilson in zijn bovenaangehaald vertoog - ‘die geen andere ontwikkeling bezit, dan die zijn beroep vereischt, kan nog een deugdelijke kunstenaar zijn, een acteur niet. Hoe ruimer de blik is, dien deze beeldenaar van het menschelijk leven in de wereld van Kunsten en Wetenschappen geslagen heeft, zooveel te grooter artist zal hij zijn.’ Dit laatste zal niemand tegenspreken, maar is niet volmaakt hetzelfde van elk kunstenaar, ja, van elk mensch in elk beroep, in elke betrekking te getuigen? De schrijver bewijst te veel, dus niets. Maar om niet af te dwalen op een aan het onderwerp niet onafscheidelijk verbonden terrein, wil ik andere kunstscholen laten rusten en mij tot de bestaande tooneelscholen bepalen. Van de Leipziger Theaterschule wordt in het tijdschrift van het Tooneelverbond zelf (XIII^{de} jaargang, bl. 31) een overzicht gegeven, waaruit blijkt, dat ze eene zuivere vakschool is. Het leerplan omvat: I dramatisch onderricht; II zangonderricht; III techniek van den tooneelspeler; IV samenspel en voorstelling. Van voorbereidende klassen met thema's, dictée's, van aardrijkskunde, rekenkunde vindt men er geen spoor. Op denzelfden voet is ingericht de nieuwe tooneelschool, die een paar jaren geleden door de samenwerking van let-

terkundigen, tooneelspelers en belangstellende tooneelvrienden te Londen werd opgericht(*). Ook de tooneelschool te Wansbeck bij Hamburg, die zooveel goede elementen aan het Duitsche tooneel heeft geleverd, heeft een korten cursus, gewijd aan onderricht in de techniek van het vak en aan oefeningen op het tooneel en voorstellingen in het publiek. Het zou mij niet moeilijk vallen, nog meer voorbeelden van uitsluitende vakscholen voor de dramatische kunst aan te halen; ik zou daartoe maar hebben op te noemen alle buitenlandsche theaterscholen, waar en wanneer ook gevestigd. Geen enkele is er voor zoover ik weet te noemen, die eene inrichting bezit als die te Amsterdam, waar de kinderen - want dat zijn het - van de gewone elementaire school worden aangenomen, om eerst na drie jaren van voorbereidend lager onderwijs aan de eigenlijke studie van hun vak te beginnen. Eene opleiding, die evenveel tijd vordert als die der universiteit! Neen, buitenslands heeft men daar nergens aan gedacht. Er zijn ook wel overdreven eischen op het gebied der opleiding voor het tooneel gedaan. Ten bewijze kan ik aanvoeren, wat Fr. Ludwig in 1867 onder den titel ‘Der Schauspielerverein und die Theaterschulen’ in het *Neue Allgemeine Zeitschrift für Theater und Musik* schreef. Hij vorderde voor eene ideaal-tooneelschool - ideaal, omdat de uitgebreidheid en gevolgelijk kostbaarheid haar tot eene practische onmogelijkheid maakte, - een vierjarigen cursus, welke een aantal vakken en wetenschappen omvatte, die tot de hoogere vorming van den kunstenaar behooren. Maar al de vakken en wetenschappen, waarmede hij zijn leerplan overlaadde, bracht hij in de hoogte aan en leverde aldus het beeld van eene wezenlijke hoogeschool van dramatiek. En zelfs in zijn veelomvattend programma vinden we geen elementair onderwijs, geen taal-, reken- of aardrijkskunde; hij wil de leerlingen eerst aangenomen hebben, wanneer de jongens volle 16 jaren oud zijn en den cursus van een (Duitsch) gymnasium hebben afgeloopen;

(*) Ik doe hier een uittreksel volgen uit het prospectus van deze tooneelschool, *The school of Dramatic art*, 4 October 1882 geopend, met het doel, om aan hen, die van de tooneelspeelkunst hun beroep willen maken, voor matigen prijs een volledig onderricht in al de onderdeelen van hun vak te verschaffen. De lessen worden gedurende een half jaar gegeven in: voordracht, schermen, dansen, zingen, bewegingen op het tooneel, in het eerste vak vier, in elk der andere twee uren 's weeks. Verder worden eens in de week voorlezingen gehouden over verschillende onderwerpen, betrekking hebbende op het tooneel, door de leerlingen kosteloos en door andere belangstellenden tegen entrée bij te wonen. In de tweede helft van den jaarcursus worden dagelijks oefeningen op het tooneel gehouden onder het bestuur van den directeur der school en van de leeraren, die het meest geschikt zijn, om het toezicht te houden op de opvoering van stukken van een of ander bepaald karakter of uit het een of ander bepaald tijdvak. De meest gevorderde leerlingen voeren aan het einde van het seizoen in het openbaar aldus ingestudeerde stukken op; deze voorstellingen worden zoo dikwijls mogelijk gegeven. De school staat onder het patronaat van een aantal hooggeplaatste mannen in de letterkunde en de dramatiek, waarvan ik alleen Lord Lytton, Lord Rowton, Lord Tennyson, Matthew Arnold, Wilkie Collins, G.A. Sala, Henry Irving, Clement Scott, professor Morley en J.L. Toole opnoem, en heeft een twaalftal bekende tooneelspelers en tooneelspeelsters, deels nog dienende, deels rustende, tot onderwijzers. Het schoolgeld bedraagt voor den geheelen jaarcursus £26 (*f* 312), voor personen, die reeds aan het tooneel verbonden zijn, of hunne kinderen £19½ (*f* 234).

wanneer de meisjes den vollen 14jarigen leeftijd hebben bereikt en evenzeer het elementair onderwijs achter den rug hebben.

En wanneer men nu tegen al die ondervinding van andere landen, waar de vak-tooneelscholen zoo uitstekend werken, met den ouden dooddoener wil aankomen, dat in Nederland ten dezen eigenaardige toestanden bestaan, die bijzondere eischen stellen, dan leze men, wat een Nederlandsch acteur van talent en algemeene ontwikkeling over de eischen eener Nederlandsche tooneelschool schreef. Ik bedoel het losgeschreven vertoog over dit onderwerp, waarmede het weekblad *De Lantaarn* debuteerde. De schrijver, die volstrekt niet behoort tot de oude garde, 'die er wel zonder tooneelschool gekomen is' en daarom elke tooneelschool op zichzelf afkeurt en onnoodig acht, evenals wijlen mijn vriend Jan Hilman uit de omstandigheid, dat juffrouw Wattier geen regel zonder taalfout schrijven kon, het besluit trok, dat men de aanstaande tooneelspelers niet behoefde te leeren correct te schrijven, geeft in de volgende behartigenswaardige woorden aan, hoe in de behoefte aan doelmatig onderwijs voor de aanstaande tooneelspelers moet worden voorzien:

> 'Een Tooneelschool moet zijn een school voor het tooneel, dat wil zeggen voor tooneelspelers. Er moet in het gebouw dus allereerst een flink tooneel zijn met een groote zaal: want daar is ten minste gelegenheid de stem te oefenen, en zich door de ruimte breed en behoorlijk te bewegen. Tooneelspelers en Speelsters, de besten hunner, moeten dáár als Regisseurs optreden. Geheele stukken, blij-, tooneel- en treurspelen moeten door volwassen heeren en dames, niet jonger dan 17 jaar, worden bestudeerd, a l l e d a g e n , d e n g e h e e l e n d a g , niet een uurtje in de week. Ter afwisseling wordt les gegeven in zingen, schermen en kostuumleer. Er moeten op bepaalde tijden voorstellingen plaats hebben, liefst met toeschouwers. Eerst dan kan een Tooneelschool vruchten dragen, vooral wanneer critiek geoefend werd door vaklui, (in 's hemels naam niet door de beoordeelaars van den dag) en dan ook zouden den schouwburg-bezoekers of liever den kunstvrienden de eerste pogingen van ongeroutineerde dametjes en heertjes, soms ook mislukte proefnemingen, bespaard blijven.'
> 'Maar, Mijnheer, dat is eene onmogelijkheid!'
> 'Niet waar! Verkoop het lokaal op de Schans, dat meer een woning voor een directeur, dan een Tooneelschool is, en bouw een ander. Stuur de kinderen beneden den leeftijd naar de gewone scholen of naar de papaatjes en mamaatjes terug. Engageer tegen behoorlijke salarissen een knap schermmeester, een goed muziekonderwijzer, één acteur die in het komische, één die in het tragische en één die in comedie-rollen uitmunt, en liefst nog eene actrice, als Mevrouw Kleine, om met de dames afzonderlijk een en ander te bestudeeren - en u bent klaar!'

Dit oordeel is blijkbaar los en vluchtig neergeschreven, doch raakt den spijker op den kop. Op eene vakschool moet het vakonderwijs vooropstaan; op de tegenwoordige tooneelschool wordt het verdrongen door de schoolmeesterij. Er kan van den anderen kant overdrijving in hetgeen deze schrijver wil, gevonden worden. De vier acteurs als onderwijzers, een tragicus, een comicus, een 'comedicus', en eene dame voor de

jonge dames, doen mij schrikken; ik vrees, dat zij de vakschool zouden maken tot eene africhtingsschool, het onderricht

verlagen tot voordoen en nadoen. Ik geloof, dat één talentvol acteur of oud-acteur zoowel in het tragische vak als in 't comische en in de moderne comedie onderricht zou kunnen geven, mits hij met de leerlingen geregeld de voorstellingen van acteurs van verschillende genres bezocht en daarna opvatting, voordracht en wijze van doen met hen ontleedde en toelichtte. Dit geschiedt tegenwoordig niet en kan niet geschieden, omdat de twee eenigen van het onderwijzend personeel, die tot dit onderricht bekwaam zijn, slechts nu en dan een aan hun drukken tooneeldienst ontwoekerd uur aan de school konden geven. Daarom moet, dunkt mij, de hervorming van de tooneelschool niet beperkt worden tot het vervallen van al het elementair onderwijs, maar zich ook uitstrekken tot het duchtig uitbreiden van het technisch gedeelte. Het Rotterdamsche voorstel heeft alleen dit aannemelijke, dat het in plaats van al die komende en gaande leeraren en docenten een inwonend directeur stelt met den onderwijzersrang. Ik zou dien man geen adjunct-schoolmeester ter zijde willen geven, omdat voor die adjuncten, wanneer de drie klassen van voorbereiding vervallen, geen werk meer te vinden is. Maar ik zou aan dezen paedagoog-directeur met zijne acten voor de vreemde talen willen opdragen een herhalingsonderwijs in die vakken, en verder het onderricht in voordracht, grimeeren en bewegen op het tooneel aan twee acteurs of oud-acteurs (of actrices natuurlijk), die zich geheel aan de school konden wijden en daarvoor een behoorlijk honorarium ontvangen. Het onderwijs in kunstmatig spreken (en lezen), in gymnastiek, dansen, schermen, teekenen en zingen moet verder behouden blijven, terwijl dat in de letterkundig dramatische vakken, als techniek van het drama, aesthetica, kostuumkennis, hetzij afzonderlijk, hetzij gecombineerd door specialiteiten zou gegeven worden. Dan neme men de leerlingen niet aan beneden de 16 jaren voor meisjes en 18 jaren voor jongens, zie scherp toe, dat ze niet alleen lust maar ook aanleg voor het vak hebben, en houde hen in het tweede jaar van den cursus aan het voortdurend oefenen in het samenspel, als ook in het geven van voorstellingen voor een betalend publiek (gelijk dit onder anderen geregeld in de bovenbedoelde particuliere tooneelschool te Wansbeck plaats heeft). Op dezen weg zal de school zeker *f* 3000 minder kosten dan thans en zullen de inkomsten toenemen, maar vooral zal de opleiding degelijker en practischer zijn; dat ook de resultaten zullen verbeteren, volgt hieruit vanzelf.

Wanneer een repertoire van oorspronkelijke tooneelstukken te verkrijgen was door goeden wil en ijver alleen, dan zou de herleving van onze nationale tooneelliteratuur tot een onwederlegbaar en voor het laatste vierde deel der negentiende eeuw vereerend feit zijn geworden. Geen enkele maal neem ik de pen op, om aan het Nederlandsch Tooneel hier mijne beschouwingen te wijden, of er ligt een stapeltje nieuwe oorspronkelijke tooneelstukken of tooneelstukjes voor mij, die

ten deele reeds de vuurproef van het voetlicht hebben doorstaan, voor een ander deel schijnen in het licht gezonden te zijn, om er den weg naar het voetlicht voor te plaveien. Bewustheid van eigen kracht of geringschatting van eigen arbeid - wat van beide mag het zijn, dat de hedendaagsche tooneelschrijvers drijft, om zoo roekeloos het opvoeringsrecht voor hun eigen en het volgend geslacht te verwaarloozen en zich tevreden te houden met het schamel recht voor tien jaren, de aalmoes, hun door de Nederlandsche wetgevende macht overeenkomstig het voorstel van den Minister Modderman toegeworpen? Rekenen zij op een zoo schitterend succes, dat de tien jaren van genot hunne verwachtingen op het punt der geldelijke voordeelen ruimschoots vervullen zullen? of wel, kennen zijzelf slechts eene geringe tooneelmatige verdienste aan hun werk toe, dat zij het veiliger en voldoende achten, zich te richten tot het lezend, in plaats van tot het schouwburgbezoekend publiek? Wie het *irritabile genus* der scheppende letterkundigen kent, wie hunne aan vaderlijke blindheid herinnerende voorliefde voor de kinderen hunner phantasie ooit heeft waargenomen, zal zeker de laatste vraag niet bevestigend beantwoorden. Ook de eerste onderstelling is bezwaarlijk als de juiste aan te nemen, hoeveel kracht men ook aan de ingenomenheid met eigen werk toekent. Ik houd het er voorloopig voor, dat het tegenwoordig zoo veelvuldig uitgeven van oorspronkelijke tooneelstukken enkel en alleen daaraan moet worden toegeschreven, dat welbefaamde uitgevers heden durven ondernemen, wat aan hunne voorgangers een groot waagstuk toescheen. Er was een tijd, dat preeken een zeer gewild artikel waren op de Nederlandsche boekenmarkt, maar dat de man bijna met schande de deur werd uitgedreven, die een soliden Nederlandsch uitgever met het voorstel, om een tooneelstuk, een eigen gemaakt, oorspronkelijk tooneelstuk, uit te geven, aan boord dorst klampen. Langzamerhand schijnt echter de vraag naar preeken gedaald, die naar tooneelstukken gerezen te zijn; Henri J. Stemberg was de eerste uitgever van den eersten rang, die eene serie van oorspronkelijke tooneelproducten uitgaf en het publiek met de werken van Keller, Mulder, Glanor en anderen deed kennis maken anders dan op de planken. De heer Rössing heeft het goede voorbeeld gevolgd; thans weder heb ik vijf dergelijke uitgaven te bespreken. Ik wil ze niet nemen in de alphabetische volgorde van de namen der schrijvers, maar naar rangorde van verdienste; naar dit beginsel komt het tooneelwerk van Jan C. de Vos, den verdienstelijken *jeune premier* van het gezelschap Le Gras en Haspels, en wel meer bepaaldelijk zijn blijspel: *Ik heb een stuk geschreven*, het eerst aan de beurt.

De schrijver heeft het noodig geacht, bij het uitgeven van dit stuk een ‘woord aan de critiek’ te voegen, waarin hij zijn werk verdedigt tegen het daartegen gericht verwijt van gebrek aan waarheid en waarschijnlijkheid, en te gelijk tegen de ‘verontwaardiging’, die vele tooneelspelers en tooneelspeelsters had aangegrepen over hetgeen zij

eene beleedigende voorstelling van hunne vakgenooten achtten, door een vakgenoot zelf gepleegd nog al! Het doet mij leed, dat hij dit heeft gedaan, en vooral dat hij het gedaan heeft, zooals hij het heeft gedaan. Eene anticritiek maakt altijd een onaangenamen indruk, omdat zij natuurlijk partijdig is en, dank der irritabiliteit, waarvan ik hierboven sprak, in den regel hatelijk en onbillijk wordt. Bij den heer De Vos schijnt zoowel zijn zenuwspannend vak als vroeger gevonden bijval die eigenschap sterk te hebben ontwikkeld; vandaar hetzelfde gevolg. Maar dit woord aan de critiek, deze zelfverdediging van den auteur was volstrekt overbodig, omdat de auteur zich niet behoefde te verantwoorden, omdat zonder twijfel de lezer van zijn stuk er evenzeer over tevreden zal zijn, als de toeschouwers zijn geweest. De schrijver geeft, wat hij geven wil: eene schets van de tribulatiën van een aan tooneelkoorts lijdenden koopman, die een prullig treurspel, waarvan hijzelf de grootste meening koestert, opgevoerd krijgt met het treurig gevolg, dat het uitgefloten wordt. De repetities van zijn stuk brengen hem in de wereld van het ‘tooneelvolkje’, dat hem op allerlei manieren, uit tal van tooneelanekdoten genoeg bekend, voor 't lapje houdt. Door op 's mans ijdelheid te werken en hem op de ergerlijkste manier te vleien, weten twee leden van het tooneelgezelschap, dat zijn stuk opvoert, daarin rollen ver boven hunne krachten te bemachtigen en zich dinertjes en soupertjes door hem te doen geven; de andere kunstbroeders en -zusters houden hem voor den gek en plegen op hem de *practical jokes* van het tooneel, op eene wijze, die alleen een door zelfingenomenheid verblinde dwaas zoolang zou hebben kunnen verdragen. In zijne ijdelheid is de man ook tegen de *avances* van eene der tooneelspeelsters niet bestand en maakt hij haar op eene duchtige wijze het hof. Doch de val van zijn treurspel, de liefderijke wijze, waarop zijne vrouw hem na dat ongeval ontvangt en troost, openen den tooneelschrijver-koopman de oogen, en Willem H.J. van Lenteren eindigt met zijne dwaasheid in te zien, berouwhebbend zijne vrouw te omhelzen en zichzelf te beloven, dat hij nooit meer schrijven zal voor het tooneel.

Ik wil mij niet mengen in den twist, of dit stuk blijspel of klucht heeten moet. Dergelijke quaestiën zijn nutteloos en onpractisch, en al was 't nu eens waar, dat de schrijver blijspel had gedoopt, wat naar zekere willekeurig vastgestelde dogmata van tooneelschrijfkunst klucht heeten moest, dan is de omstandigheid, dat er zoo'n massa ontwijfelbare kluchten op ons tooneel van buitenslands onder den aangematigden naam van blijspel worden ingevoerd, reden genoeg, om voor eene enkele maal een dergelijken smokkelhandel van een oorspronkelijk tooneelschrijver door de vingers te zien. Voor mij is de quaestie echter geen quaestie; de in het stuk opgevoerde personen zijn uit het leven gegrepen; ze vormen geen caricaturen of charges, maar blijven in hunne handelingen aan het eenmaal geschetst karakter getrouw; is dit niet genoeg, om het een blijspel te noemen? Ik kan voor de liefheb-

bers van ‘zekere strekking’ er nog bijvoegen, dat de zedelijke leering ervan is: ‘huisvader, blijf huisvader’; ernstig genoeg voor een blijspel, zou ik denken! Maar juist, wat ik daar als waar aanneem, wordt ontkend. Dat is niet de ware acteurswereld, waarin De Vos zijn hoofdpersoon brengt, zegt de critiek; de tegenwoordige acteurs zijn geen kwajongens, die verf smeren in den hoed of aan den rotting van den vreemdeling, die in hun heidenkamp verzeild raakt; die hem papieren poppen aan de kleederen spelden, en zoo al meer; de actrices van onzen tijd gedragen zich niet zooals *de* actrice in *Ik heb een stuk geschreven*; wat moet het nakroost wel denken van die fatsoenlijke en beschaafde vrouwen en mannen, onze tegenwoordige tooneelkunstenaars, die zoo ijverig hun lesje leeren en zooveel bewijzen geven van kennis en goeden smaak, indien het deze lasterlijke voorstelling door een hunner leest? - Ik zou zeggen: het nakroost zal eveneens oordeelen over de Nederlandsche acteurs van 1884 als wij, nakroost onzer vaderen, oordeelen over de geneesheeren ten tijde van Molière; over de vrome, kerksche menschen uit den tijd, toen de ruwe, maar hartige kluchten hier te lande bloeiden; over de wiskunstenaars en astronomen uit de dagen van Langendijk. Al vermaken we ons met de geschilderde typen, en al beseffen we zeer goed, dat ook die schilderingen uit het leven gegrepen zijn, we zullen geen oogenblik meenen, dat alle Fransche geneesheeren ten tijde van Lodewijk XIV gepruikte ezels zijn geweest; dat alle oud-vaderlandsche vromen louter loszinnige huichelaars waren, die onder het masker van vroomheid de kat in 't donker knepen; dat de Nederlandsche mathematici van de vorige eeuw allen gelijkstonden met Dr. Raasbollius en Dr. Urinaal. Het nakroost zal denkelijk evengoed weten te onderscheiden als wij. Doet het dat niet, dan wee over onze eigen reputatie op elk gebied! Want dan zal het nakroost, dat blindelings onze tooneelschrijvers op hun woord gelooft, onder anderen - om een ander blijspel van Jan C. de Vos aan te halen - 't ervoor gaan houden, dat in onze dagen elk jong huishouden voorzien is van een nichtje of eene goede vriendin van de vrouw, waarop de man verliefd is en met wie, wanneer een geluk niet in een heel klein hoekje zat, de jonge man de echtelijke woning ontvluchten zou met achterlating van vrouw en kind. Elk menschengeslacht weet, dat de door zijne voorgangers voorgestelde tooneelfiguren slechts tooneelfiguren zijn, die met inachtneming van de werkelijkheid zijn waargenomen en geschetst, waarin men dus het beeld der waarheid wel terugvindt, maar door het aandikken der lijnen en zwaar opleggen der kleuren, noodwendige eischen van het tooneel, zoozeer gewijzigd, dat men tot een zeer verkeerd besluit zou komen, indien men het als de geheele, onvervalschte, zuivere waarheid aanmerkte. De waarde van het tooneel is voor de geschiedenis zonder twijfel zeer groot, maar men vergete niet, dat het dan toch de eenige bron niet is, waaruit een bepaald tijdvak wordt gekend.

Door de betuiging jegens zijne Amsterdamsche kunstgenooten, dat hij niet huidige tooneeltoestanden schetste, maar die van vroegere dagen, doet de heer De Vos zijn eigen arbeid afbreuk. Zijne hoffelijkheid en zijn gemeenschapsgevoel hebben hem te ver doen gaan. Toen hij vernomen had, dat de Amsterdamsche collega's, zijn stuk alleen uit de dagbladrecensie kennende, het euvel opnamen en zich en hun stand beleedigd achtten, had hij de Engelsche spreekwijze: *present company excepted*, moeten toepassen en eenvoudig moeten antwoorden: *u* heb ik niet bedoeld. Men moet wezenlijk niet al te gevoelig, al te prikkelbaar zijn. Hoe menigmaal worden niet advocaten op het tooneel hatelijk en bespottelijk gemaakt: zal een enkel advocaat, die zich een eerlijk, fatsoenlijk man weet, die haat noch spot verdient, daaraan aanstoot nemen? Waarom zouden tooneelspelers dan zooveel gevoeliger moeten zijn? Het te pronk stellen van de slechte elementen van zijn eigen vak is voor geen enkel ernstig, fatsoenlijk man beleedigend. Indien hij de behoefte gevoelt, voor het publiek te betoogen, dat hijzelf niet tot die slechte elementen behoort, ligt dan de gevolgtrekking niet voor de hand van zekere bewustheid, dat dit betoog toch niet overbodig is?

Maar genoeg; *Ik heb een stuk geschreven* is levendig, los en vloeiend van vorm; het is noch gerekt noch vervelend, bevat kostelijke typen en is natuurlijk en beschaafd van dialoog. Van de personen is de vrouw van den koopman-auteur wat flauw van teekening, een familietrek, dien zij met haar vader gemeen heeft; ook is zij overdreven, waar zij bij voorbeeld haar man komt vragen, in welken vorm hij de aardappelen voor het middagmaal wil opgewarmd hebben. Het tweede bedrijf, de plotseling afgebroken repetitie voorstellende van het treurspel, behoort tot de beste tafereelen onzer hedendaagsche tooneelliteratuur; in losheid en natuurlijkheid staat het gelijk met het tweede bedrijf van *De kiesvereeniging van Stellendijk*, en er is meer variatie in. Dit mag genoeg zijn, om mijn oordeel te staven, dat ik dit blijspel het beste keur van de voor heden te bespreken stukken, ja, het stel boven vele andere, meer toegejuichte tooneelproducten van onzen tijd.

Het drama *Sidin* van denzelfden auteur is eigenlijk meer eene gedramatiseerde, berijmde anekdote, die hij aan eene Indische novelle heeft ontleend. Een inlander, soldaat van het Indisch leger, heeft een sergeant, die zich aan zijne vrouw vergrepen had, vermoord en is deswege tot den kogel veroordeeld. De uitvoering van het vonnis zal worden gecommandeerd door een kapitein, wien de veroordeelde eenmaal in het gevecht het leven heeft gered. De kapitein acht zich verplicht, Sidin wederkeerig te redden, en besluit daartoe na een zwaren zelfstrijd, waarin hij den duren prijs van dezen plicht, eigen oneer namelijk, schande en ongeluk voor zichzelf en zijne verloofde bruid, overweegt. Toch blijft hij bij zijn besluit, dat een zijner wapenbroeders hem vruchteloos tracht te ontpraten, doch zal meteen, wanneer hij den veroordeelde de vrijheid heeft wedergegeven, zichzelf van het leven

berooven. De wapenbroeder verhindert het plan nog te rechter tijde en Sidin, door hem van den stand van zaken onderricht, weigert de geboden gelegenheid tot vluchten en geeft ten slotte, wanneer de kapitein weifelt, zelf het commandowoord, dat hem vallen doet. Gelijk men ziet, is de toestand dramatisch genoeg; alleen komt mij de bewerking wat droog en hard voor en is de versbouw niet altoos boven rechtmatige aanmerkingen verheven. Er is wel eens een voet te veel in, en nu en dan zou er menigmaal wat te kort gekomen zijn, indien de auteur de gaatjes niet had gestopt. Ik geloof niet, dat dit de verzen gemakkelijk te zeggen maakt, ofschoon ik het stukje reeds hier en daar als door rederijkerskamers opgevoerd heb vermeld gezien. Daarvoor is het zeer geschikt, omdat er geen vrouwen in optreden - al vormt eene vrouwengeschiedenis er den grondslag van - en de opvoering weinig personen vordert. Ook uit een ander oogpunt is het dat, omdat de daarin geschetste toestand - want veel meer dan een enkelen toestand bevat het niet - eenvoudig, maar waarlijk dramatisch is en indruk moet maken.

Ook het drama van Jac. de Vos, '*t Scheepje*, is niet veel meer dan eene schets, aan het zeemansleven ontleend. De tooneelschrijvers schijnen van de broeders der beeldende kunst hun geliefkoosd onderwerp te hebben afgezien. Het is te verklaren, want geven de Scheveningsche en Katwijksche binnenhuizen gelegenheid, om verrassende lichteffecten op het doek te tooveren, en de duinlandschappen, om de onmetelijke zee en de onpeilbare lucht te malen, het zeemansleven heeft met zijne schipbreuken en doodgewaande, doch onverwacht terugkeerende zeebouwers, met al de gevolgen van dien, een onuitputtelijken schat van dramatische toestanden in zich, waaruit de auteur maar te putten heeft. In dit stukje hebben we ook een terugkeerend zeeman, den eenig overgeblevene uit eene schipbreuk in de Chineesche zee, bij welke schipbreuk de aanstaande zijner dochter is omgekomen. Na drie jaren thuis komende, vindt hij het huisgezin vermeerderd door een kind, pand der liefde van den jongen stuurman en zijne bruid, van welks bestaan de vader kennis noch vermoeden had. Hij ontstelt, maar wanneer een jong zeeman, die vroeger Elsje zonder goed gevolg ten huwelijk gevraagd heeft, dit huwelijksaanzoek herhaalt, is hij met de zaak verzoend en gaat met zijne vrouw ‘bidden aan het wiegje van hun kleinkind’, terwijl de schoolmeester van Katwijk, alwaar het stukje speelt, de handen van de jongelieden met waardigheid ineenlegt. De wijze, waarop dit drama gebouwd is, brengt mij het oude beeld van het kind met een waterhoofd te binnen; ruim drie vierde is expositie, geen vierde deel handeling; er is dus te veel hoofd en te weinig kind. Wanneer Jaap Barendse, thuis komende, het *corpus delicti* in de wieg vindt, neemt hij de leugen om bestwil aan van Gijs, Elsje's afgewezen minnaar, dat hij met Elsje gehuwd en dat kind het hunne is. Waarom zou hij dat ook niet gelooven? Maar

wanneer de verrader van het drama, Hannes, met zijne rossige haren en baard en zijn ongunstig uiterlijk, een achtergehouden brief van den verongelukten aanstaande, die met den vader op hetzelfde schip voer, heeft gebracht, raakt de man in eene groote vervoering, welke echter terstond bekoelt, zoodra Gijs verklaart, dat hij Elsje trouwen zal. Wie de gebruiken en eigenaardige begrippen onzer Hollandsche strandbevolking kent en wel eens gehoord heeft van de gewoonte van het 'voor anker leggen' van eene gewenschte bruid, zoodra de verloving heeft plaats gehad, zal minder verbaasd staan over de snelle bekoeling van deze vervoering dan over de vervoering zelve. Ook zal de toeschouwer niet goed begrijpen, waarom Elsje na den terugkeer van haar vader het huwelijksvoorstel van Gijs aanneemt, dat zij vroeger heeft afgewezen. De omstandigheden waren voor haar niet veranderd; de wensch, om aan haar kind een naam en een vader te geven, moest vóór Jaap's terugkeer evengoed als daarna voor haar bestaan, en dat zij gewacht zou hebben op het bewijs van Barend's dood, dat haar vader als ooggetuige alleen geven kan, laat de schrijver haar nergens zeggen. Naar ik meen, berust dus de geheele intrige op eene te sentimenteele opvatting van het bestaan der personen, waaronder zij afspeelt, hetgeen afbreuk moet doen aan de uitwerking van het stukje op den toeschouwer. Afgescheiden van deze bedenking zijn echter de figuren goed geteekend, is de dialoog los en vlug en geeft de bewerking het bewijs, dat het dezen schrijver althans niet aan tooneelkennis ontbreekt.

Zonnestraaltje is een aardig gedacht, met gevoel geschreven schetsje zonder heel veel diepte, en dat op het groote tooneel zeker niet voldoen zou. Voor een welwillend, beschaafd publiek door twee jonge dames en een meisje opgevoerd, - want het staat in zoover lijnrecht tegenover *Sidin*, dat er juist geen enkel manspersoon in optreedt, - zal het zeker wel behagen. Bij het wezenlijk gebrek aan oorspronkelijke stukjes, die het repertoire van een salontheater kunnen vormen, is deze schets eene goede aanwinst. Het kan desnoods tusschen een paar tochtschermen gespeeld worden en kan ook door zijne moraal nog dienst doen, door het ongegronde en onbillijke, ja, in vele gevallen onmenschelijke te doen uitkomen van het vooroordeel, dat bij vele beschaafden en ontwikkelden in den lande, met name onder de dames, tegen het 'tooneelvolk' nog altoos bestaat. Menige toeschouwster zal 't bij eene vertooning van dit stukje met Albertine in haar hart eens zijn, die het kind van eene tooneelspeelster van den laagsten rang, dat niet eens haar vader noemen kan, niet in haar huis wil dulden; wij wenschen aan de schrijfster, die met zooveel smaak en gevoel dit thema behandeld heeft, de voldoening toe, dat zij al de dus denkende toeschouwsters even volkomen door haar stukje bekeeren mag, als zij het Albertine in haar stukje heeft laten doen. 't Ware eene overwinning, waarvan het tooneel der toekomst de schoonste vruchten plukken zou.

De heer Brooshooft wil met *Lina Blond*, blijkens het bericht op een der schutbladen, ‘eene wijle gul doen lachen’. Heeft hij dat doel bereikt? 't Hangt ervan af, wat hij gul noemt. Ik noem een gullen lach niet een zoodanigen, waarover men zich later schaamt en boosmaakt, zooals wanneer het groot talent van den tooneelschrijver of tooneelspeler u tot lachen drijft door middelen, die bij eenig nadenken onwaar, onwaardig en onaardig blijken. Ik noem een gullen lach den zoodanigen, waaraan een beschaafd en ontwikkeld mensch kan toegeven, wanneer hij geplaatst wordt tegenover onverwachte, sterk comische toestanden. Van de misverstanden over personen of zaken, die den tooneelschrijvers van alle tijden ten dienste stonden, hebben vele dat gevolg, wanneer de behandeling tevens met smaak geschiedt en de ontwikkeling der intrige niet al te zeer aandruischt tegen de waarschijnlijkheid. Aan zulke eischen mag *Lina Blond* niet getoetst worden; het blijft beneden die, welke het repertoire van een tooneelgezelschap van den eersten, ja, zelfs van den tweeden rang stellen moet, en het bewijst niet voor den goeden smaak noch voor het inzicht van den Raad van Beheer der allerhoogste tooneelvereeniging in Nederland, dat hij dit stuk, gelijkstaande met de echte *possen* van het Duitsch tooneel, op de planken bracht. Eene uiterst onwaarschijnlijke, ja, vlakaf onmogelijke verwarring van personen, alleen vol te houden door zekere overeenkomst in namen, die door het spraakgebrek van eender personen eveneens uitgesproken worden, ziedaar den inhoud van dit stukje, waaraan men onmogelijk fraaier namen kan geven dan die van laf en smakeloos. Verzachtende omstandigheden mogen voor den heer Brooshooft niet gelden; hij heeft in *Zijn meisje komt uit* getoond, wat hij kan, en ons geleerd, hem hooge eischen te stellen. Ik roep hem tot *revanche* op, om zijn naam als geestig en talentvol tooneelschrijver te herstellen en te verhoogen.

Ook de oogst van vertaalde tooneelliteratuur kan ditmaal rijk genoemd worden. Een der deelen van de vertaling van Shakespeare, waaruit ik vroeger de afzonderlijk verschenen *Cymbeline*, *Hamlet* en *Macbeth* besprak, zag het licht. Het bevat de historische stukken uit de Koningen-serie, die Richard II, Hendrik IV en Hendrik V tot held hebben. Voor ditmaal zal ik over dit deel niet lang uitweiden, maar grijp deze gelegenheid aan, om de zeuitgave met nadruk aan te bevelen. Zij is niet slechts voor den bewerker der vertaling zelve, maar evenzeer voor den uitgever eene kolossale onderneming, waartoe moed, inspanning en vertrouwen gevorderd worden. Het uitgeven van den completen Shakespeare in Nederlandsch gewaad is eene daad van groot gewicht voor de letterkundige vorming van ons volk; de studie, ja, zelfs de lezing van zijne werken verruimen den blik, doen het hart goed en zijn het beste tegengif tegen den wansmaak en de verfijnde onzedelijkheid, die tegenwoordig, volstrekt niet minder dan

vroeger, op het Nederlandsch tooneel hun noodlottigen invloed gelden doen. Niet, dat ik van eene opvoering van Shakespeare's treur- en blijspelen zooveel goeds verwacht; hetgeen in dit opzicht reeds beproefd is, versterkt mij in de meening, dat het tegenwoordig ras onzer tooneelspelers - zeer enkelen uitgezonderd - niet opgewassen is tegen de vertolking van die zoo hoog staande gewrochten. Maar ik zou Shakespeare zoo gaarne in de handen zien van elk beschaafd man, evengoed als van de ontwikkelde vrouwen (jongelieden natuurlijk uitgezonderd) in Nederland. De taal is voor menigeen een beletsel; men heeft zoo weinig tijd en gelegenheid, zoo men er den lust al toe heeft, om een buitenlandsch schrijver en vooral een als Shakespeare te bestudeeren. Maar wanneer Shakespeare in de zeer verdienstelijke vertaling van den heer Burgersdijk zal uitgegeven zijn, zal dat beletsel zijn weggenomen. Want de voortreffelijkheid der vertaling, die evengoed als de onderneming van den uitgever een stout stuk genoemd moet worden, is eene reeds erkende eigenschap van dit reuzenwerk, dat zich blijkens het nu uitgegeven deel (het derde naar volgorde, dat de beide eerste vooruitsnelt,) ook door de typographische uitvoering gunstig onderscheidt.

De vertaling van Shakespeare brengt mij onwillekeurig op een ander werk, dat ik reeds voorlang had behooren te bespreken, de door den heer Kuitert bezorgde vertaling van twee door sommige critici aan den grooten dichter toegeschreven treurspelen, en wel *Arden of Feversham* en *A Yorkshire tragedy.* De vertaling is naar de uitgave van Delius bewerkt en bevat eene inleiding, waarin een kort overzicht wordt gegeven van hetgeen voor en tegen de echtheid van deze en een paar andere, in hetzelfde geval van onbekende afkomst verkeerende stukken is aangevoerd; verder bij elk der twee treurspelen een kort naschrift, waarin de bewerker over de echtheid zijn oordeel zegt, dat zeer voorzichtig, maar ook weinig afdoend is. Wat hier en daar ten gunste van Shakespeare's vaderschap wordt aangevoerd, herinnert soms aan de wonderlijke logica, waarmede de mindere man in Engeland zich eenige jaren geleden over den wegens meineed veroordeelden Tichborne-*claimant* uitliet: nu 't maar een arme slagersjongen is, wordt hij veroordeeld; als 't een groot, rijk heer was, zou men hem zijn naam en goed wel toekennen! In de letterkundige quaestie, die 't hier geldt, mogen meer bevoegden, zij, die meer in de Shakespeare-literatuur doorkneed zijn dan ik, beslissen; maar voor het Nederlandsch tooneel hangt van de beslissing weinig af. De stukken zijn te bloederig, te ruw, om aan een hedendaagsch schouwburgpubliek te behagen. Ik wil den vertaler alleen vragen, of hij niet beter had gedaan op het voetspoor van Delius van ‘pseudo-Shakespearsche’ drama's of ‘aan Sh. toegeschreven’ drama's te spreken dan van ‘pseudo-drama's’? Dat de stukken geen drama's, geen bloedige drama's zijn, zal 't niemand in de gedachten komen te beweren, maar het geldt alleen de vraag, of het voortbrengselen zijn van Shakespeare of niet.

Een ander Engelsch treurspel, over welks auteur men 't onder de geleerden niet eens is, wordt ons door de vertaling van professor Opzoomer, *Johan van Oldenbarneveldt,* bekendgemaakt. Zoo niet rechtstreeks voor ons nationaal tooneel, is dit treurspel voor de geschiedenis van ons land in zooverre belangrijk, dat het bijna gelijktijdig met het tragisch uiteinde van den Landsadvocaat geschreven is en derhalve een blik gunt op de wijze van beoordeeling van onze inwendige politieke gebeurtenissen in Engeland. Het Britsch Museum kwam ruim dertig jaren geleden door aankoop in het bezit van het handschrift van dit treurspel, dat kort na zijne vervaardiging te Londen werd vertoond, maar dat eerst in 1883 is uitgegeven en toen de algemeene aandacht en den lof van de Engelsche critiek gaande maakte, door welke het aan Fletcher en Massinger werd toegeschreven. Prof. R. Fruin heeft in eene door hem bezorgde uitgave, die hier te lande het licht zag, de betrekkelijke waarde van het stuk voor onze geschiedenis bepaald. Wij moeten den hoogleeraar Opzoomer dankbaar zijn voor zijne schoone en vloeiende vertaling, waardoor de zoo geroemde Engelsche tragedie dichter binnen het bereik van ons publiek wordt gebracht.

Had ik Jan C. de Vos hierboven als oorspronkelijk tooneelschrijver te vermelden en te prijzen, ook als vertaler van een tooneelstuk kan hij in dit overzicht genoemd en geroemd worden. Over het algemeen is zijne metrische overzetting van Legouvé's *Medea* vloeiend en juist; de versificatie is gemakkelijker dan die van het bovenbesproken oorspronkelijk drama in gebonden maat van denzelfden auteur. Het oorspronkelijke van dit treurspel is bij mijne lezers zeker niet onbekend. De strenge classiekvereerders zullen misschien bezwaar maken tegen deze ietwat verfranschte bewerking van een Grieksch treurspel, maar wie op de vaderlandsche tooneelen nog iets anders verlangt, nog iets meer zielverheffends, dan wat gewoonlijk tegenwoordig het repertoire uitmaakt, zal er zich over verheugen, dat er althans gelegenheid bestaat, om een, al zij 't een op zijn Fransch opgekookt, kunstwerk van de verhevenste dramatiek te genieten. En dan moeten we dubbel tevreden zijn, dat een beschaafd man, zooals de heer De Vos, die, zelf tooneelspeler zijnde, met de eigenaardige eischen, die het tooneel aan de spreektaal der tooneelstukken stelt, bekend is, de Fransche vertaling in een smaakvollen en genietbaren vorm voor ons oor en der tooneelspelers mond heeft gereedgemaakt.

Dat de vertaler van *Denise* deze eigenaardige eischen niet begrijpt, valt bij de lezing zijner vertaling terstond in het oog. Noem dit geen geringschatting van het tooneel, want dan zou ik den heer P. Verdoes terstond moeten beschuldigen van geringschatting van de taal zelve, omdat zijne vertaling gebrek heeft aan duidelijkheid, vloeiendheid, correctheid, juistheid, kortom aan de voornaamste goede eigenschappen, die eene vertaling behoort te bezitten. Stijfheid en onnatuurlijkheid wisselen erin af met platheid en ruwheid van uitdrukkingen, onbegrij-

pelijke gezegden, waarvan vermoedelijk de vertaler den zin niet vatte, met phrases, die geen Nederlandsch zijn, maar woord voor woord vertaalde Fransche uitdrukkingen; over zonden tegen de mondgeschiktheid (om het duitsche *mundgerechtheit* aldus te vertalen) struikelt men bij herhaling. Ik wil niet, dat men, op mijne verzekering alleen, een afkeurend oordeel uitspreekt, en citeer daarom eenige bewijzen, weinig uit vele. Het is stijf, in onze taal van 'landerijen' en van 'de gelederen verlaten' te spreken; men zegt 'mijne bezittingen' of eenvoudiger 'mijn land', en men vertale *quitter les rangs* door 'uit den dienst gaan'. Plat noem ik uitdrukkingen van een welopgevoed jong meisje, dat ze in het klooster zoo dikwijls de mis heeft moeten hooren, dat zij er nu 'haar gemak van neemt', en dat men haar in dat klooster zoo 'aan de ooren relde', om non te worden. Ja, van het klooster zou in dit geval een oorspronkelijk Nederlandsch auteur niet eens spreken, maar de uitdrukking 'bij de zusters' gebruiken, die men dagelijks hooren kan, wanneer er sprake is van een katholiek meisje, dat in een opvoedings-gesticht, dat daarom nog niet altijd een bepaald 'klooster' is, wordt opgevoed. Waar de Franschen verder van de *gros souliers* van een schoolknaap spreken, bezigen wij het woord 'lomp' in plaats van 'groot'; *qualité* is ongetwijfeld in alle dictionnaires 'hoedanigheid', maar in ons taaleigen, wanneer men van iemand zegt: *c'est une qualité*, eene 'goede eigenschap' of 'deugd'. Met *institutrice* is hetzelfde het geval; in negen van de tien gevallen behoort het vertaald te worden door 'gouvernante', hoogst zelden door 'onderwijzeres'. Deze aanmerkingen zullen genoeg zijn.

Wat het stuk zelf betreft, ik houd het voor geen aanwinst van het repertoire en erger er mij aan, dat de meest bevoegde tooneelcritici van ons land het zeer hoog verheven hebben. De kunst voor de kunst alleen is een onding, waar het een kunstvak betreft, welks uitingen binnen het bereik worden gebracht van het groote publiek. Wat zal er worden van de opvoedende kracht van het tooneel, waarvan ge zoo hoog opgeeft, zoo ge stukken vertoont en toejuicht, waarvan de donnée en de behandeling, de inhoud en de vorm zoo luid vloeken tegen kieschheid en schaamte? Eenige jaren geleden werd door het Haagsche gemeentebestuur wegens de onzedelijkheid een tooneelstuk verboden, waarvan een der bedrijven in een publiek huis speelde, maar van den inhoud waarvan niet gezegd kon worden, dat die onzedelijk, wel, dat die vervelend en beuzelachtig was. Duizendmaal erger is dit stuk, waarin de sexueele verhouding, de plompe geslachtsdrift, punt van uitgang en as, waarom alles draait, vormt, en dit alles met de meeste schaamteloosheid, eene aan liederlijkheid grenzende ruwheid wordt beredeneerd en bediscuteerd. Er is nog maar één klein stapje te doen, om tot de zonderlinge tooneelvrijheden van den *Veinzenden Torquatus* te komen. Op zulke stukken had Auguste Barbier het oog, toen hij in zijne gespierde iamben getuigde, dat de jonge meisjes van

de tooneelschrijvers kunnen leeren, *comment font les deux mains*, enz. Ik zou in gemoede allen tooneeldirecteuren en tooneelcommissiën de vraag wel eens willen voorleggen, wat er gebeuren zou met een oorspronkelijk stuk, dat het thema van *Denise* op dezelfde wijze uitwerkte. Er zijn er van ons tooneel geweerd wegens beweerde onfatsoenlijkheid, die bij dit stuk van den door de Parijsche theatercritiek geijkten dramaturg onschuldig en wit waren als gewasschen wol.

Ik mag mijn overzicht niet eindigen, zonder gewag te maken van het op 16 Maart gevierd Breederoo-feest, ter herdenking van Gerbrand Adriaansz., die op dien datum driehonderd jaren geleden het eerste levenslicht aanschouwde. Voor mij heeft dit feest een uiterlijken vorm aangenomen in het *Breederoo-album*, feestnummer van het gunstig bekend letterkundig-antiquarisch tijdschrift *Oud-Holland*, welks nette uitgifte door Gebr. Binger bezorgd wordt. De opvoering der gekuischte editie van het *Moortje*, hoe verdienstelijk die ook geweest is, heeft doen zien, dat het hedendaagsch publiek de verdiensten van den wakkeren Amsterdamschen vaandrig niet meer waardeeren kan. Trouwens, Breederoo's verdiensten zijn tegenwoordig ook meer op antiquarisch en geschiedkundig dan op dramatisch gebied waar te nemen. De geleerde, of hij geschied- of taalkundige is, zal zijne tooneelstukken met vrucht bestudeeren; de tooneelschrijver van onze dagen zal met den lossen stijl en vluggen dialoog zijn voordeel kunnen doen. Maar het Breederoofeest is dan ook voornamelijk geweest een feest voor letterkundigen en geleerden; aan den feestdisch vond het groote publiek der tooneelbezoekers, aan gansch anderen kost gewoon, weinig te genieten. Daarom is ook het voor mij liggend album een voor elk letterkundige, indien hij namelijk dezen dichter heeft bestudeerd, onschatbaar boek. Behalve de warme, opgetogen toespraak van professor Ten Brink vindt hij er van veel scherpzinnigheid en ijverige nasporingen getuigende bijdragen in van mr. C.H. Dozy (Breederoo's Zwanenzang), dr. G. Kalff (B.'s liedboek), dr. J.A. Worp (de bron van den ‘stommen ridder’), mr. N. de Roever (B.'s ouderhuis) en J.H.W. Unger (Theodore Rodenburg), die, met fac-similé's, portret en plaat versierd, niet alleen eene aangename herinnering aan het gezellig feest, maar eene waardige hulde van hedendaagsche letterkundigen aan den lang verwaarloosden, doch thans in volle eer herstelden dichter der zestiende eeuw uitmaken.

Nog zij vermeld, dat van Schimmel's dramatische werken eene nieuwe uitgave begint te verschijnen, waarvan ik de nadere bespreking aanhoud, totdat er meer afleveringen in het licht zijn dan de eerste, *Twee Tudors* inhoudende, welke tot nog toe alleen ontvangen is.

LUCIUS.

Nieuwe uitgaven en vertalingen.

Amerikaansche spoorwegen. - Overzicht van de in Nederland verhandeld wordende Amerikaansche spoorwegfondsen, door J.D. Santilhano. Rotterdam, Nijgh en Van Ditmar.

In het Juli-nummer van het vorig jaar vestigde ik in dit Tijdschrift de aandacht op bovengenoemd werk. Hoewel toen slechts enkele afleveringen ervan het licht hadden gezien, meende ik het al dadelijk met vertrouwen aan allen, die in Amerikaansche spoorwegwaarden belangstellen, te kunnen aanbevelen. En thans, nadat het werk des heeren Santilhano voltooid is en de rijke inhoud zoo volkomen beantwoordt aan de verwachtingen, die men daaromtrent mocht koesteren, kan ik niet nalaten, de kennismaking ermede nogmaals ten zeerste aan te bevelen.

Wanneer men zijn geld aan vreemde ondernemingen toevertrouwt, is het noodig, dat men zooveel mogelijk van haar toestand op de hoogte tracht te blijven. En daartoe wordt men door Santilhano's werk volkomen in staat gesteld. Het bevat omtrent de Maatschappijen, welker waarden in ons land burgerrecht hebben verkregen, de geschiedenis harer wording en harer ontwikkeling; van de meeste ook een volledig relaas omtrent haar achteruitgang na de overspannen jaren 1872/74, en eindelijk een getrouw overzicht van alle fusiën of hervormingen van allerlei aard, die na 1875 tot de wedergeboorte van vele Maatschappijen leidden. Misschien ware in ons land veel geld gespaard gebleven, indien reeds een tiental jaren geleden een vertrouwbaar, onpartijdig boek omtrent Amerikaansche spoorwegen had bestaan tot vraagbaak voor ons publiek. Wel is waar had men toen reeds *The Chronicle* en *Poor's Manual*, doch hoe weinigen onzer landgenooten waren toen nog met het bestaan dier werken bekend! Toen dan ook destijds op verschillende Obligatiën de geregelde couponbetaling werd gestaakt, achtte men geen koers te laag, om zich daarvan te ontdoen.

Noodlijdende Denver Rio 1ste hypotheek, Chesapeake & Ohio, Atlantic & Mississippi Obligatiën zag men tot beneden de 20% vallen.

Hoe geheel anders is het thans gesteld! Men lette eens op de prijzen, die thans voor noodlijdende Obligatiën worden besteed, vergeleken met toen! Het is waar, de ziekteverschijnselen, die zich thans bij vele Maatschappijen voordoen, zijn niet van zulk een ernstigen aard als 10 jaar geleden, maar tóch mag men met gerustheid aannemen, dat er nog eene andere reden is, waarom thans verschillende Obligatiën, waarop couponbetaling achterwege blijft, niet zoo grenzenloos dalen als vroeger, en deze is: de meerdere kennis en ervaring, die men in latere jaren met betrekking tot Amerikaansche Spoorwegwaarden in het algemeen heeft opgedaan. Men weet thans, hoe treurig ook het lot van aandeelhouders door omstandigheden kan worden, dat voor houders van Eerste-Hypotheek-Obligatiën niet alléén te Berlijn, maar zelfs in het land der Yankees nog rechters te vinden zijn. Te recht heeft men in ons werelddeel begrepen, dat het noodzakelijk is, nu er zooveel

millioenen aan Amerikaansche spoorwegmaatschappijen zijn toevertrouwd, ook de beste werken te raadplegen, die omtrent deze het noodige, althans zooveel mogelijk licht verspreiden.

The Chronicle kon dan ook onlangs wijzen op het feit, dat ná New-York in géén stad van Amerika zooveel exemplaren van haar blad worden verspreid als in Londen. Ook in ons land wordt het New-Yorksche weekblad, zoowel als *Poor's Manual*, veel meer gelezen dan vroeger, doch populaire werken zijn het hier niet; daarvoor zijn zij te kostbaar en bovendien, daar zij in eene vreemde taal geschreven zijn, niet voor een ieder geschikt.

Daarom moet het werk van Santilhano met ingenomenheid worden begroet en durf ik hem daarmede een welverdiend succes voorspellen. Zelfs door hen, die hunne kennis omtrent de spoorwegen direct uit Amerikaansche bronnen putten, kan het dikwerf met vrucht worden geraadpleegd, daar het, vooral omtrent Maatschappijen zooals de St. Louis & Caïro, de Florida Central, de Oregon & Californië, die in haar eigen land nooit geëerd werden en in welker waarden men in Amerika weinig - in het lichtgeloovige Nederland daarentegen maar àl te veel belang stelt, veel volledіger mededeelingen bevat dan *Poor's Manual.*

'*s-Hage*, Mei 1885.

H. DE JONG.

Leesbibliotheek voor Christelijke huisgezinnen. Dertigste jaargang. 's Hertogenbosch. Uitgave van de Maatschappij de Katholieke Illustratie.

De redactie van de Leesbibliotheek zond 4 deeltjes der L.B. ter aankondiging in dit Tijdschrift. Het eerste is getiteld: *Het geheim van Cozy Dell*, *naar het Amerikaansch van C.M. Helle;* het tweede: *Het medaillon*, *naar het Duitsch van Walther von der Wied*; het derde en vierde: *Cosimo dei Medici,* een verhaal uit den bloeitijd der Florentijnsche Republiek, en daarenboven 2 nummers van: *Het dompertje van den ouden Valentijn*, als *gratis* toegift bij de L.B.

Het geheim van Cozy Dell bevat een verhaal, dat ons verplaatst in Zuid-Amerika. Het geheim ontsluit zich langzaam in eene schrikwekkende uitkomst. Mr. Stillworth is het aanschouwelijk beeld van niet te ontgane gewetenswroegingen na gepleegde misdaden, die, schoon verborgen voor den aardschen rechter, hare straf niet ontgaan voor den hoogsten rechter: het geweten. Deze voorstelling wordt genuanceerd door verschillende voorvallen, die den lezer boeien, terwijl de personen, die in het verhaal voorkomen, wegens hun karakter onze belangstelling of onze verontwaardiging wekken.

De vertaling laat te wenschen over; *erkennen* vinden wij bij herhaling gebruikt voor herkennen; op bl. 13 lezen we: ‘een kostwinning *afsnijden*’, voor ontnemen; op bl. 30 *begeesterd*, enz.

Het medaillon is de titel van een verhaal, waarin de ontmaskering van een sluwen boosdoener geschetst wordt. Het voorgevallene staat in verband met den gevoerden Fransch-Duitschen oorlog, en het tooneel, waarin de rol van den misdadigen intrigant - een Franschman - afgespeeld wordt, is onze hofstad met Scheveningen, waar - toevallig genoeg - juist al de uit den vreemde betrokken personen in de ontmaskering tegenwoordig zijn. De Duitsche auteur heeft zijn best gedaan, om zijne landgenooten

te zuiveren van de blaam van wreedheden en hebzuchtige bedoelingen, door een Fransch

krijgsoverste op hen geworpen. Zooals de titel aanduidt, is een medaillon het besliste middel tot ontdekking van de euveldaad.

Uitdrukkingen als deze: ‘eer de persoon kon *vastgesteld* worden’, bl. 22, in plaats van aangewezen; ‘wij hadden ter nauwernood tijd den moord *vast te stellen*’, bl. 57, en andere mogen in eene goede vertaling niet voorkomen.

Cosimo dei Medici verplaatst ons in het midden der 15de eeuw te Florence, in den bloeitijd der Florentijnsche Republiek. Cosmo van Midici, Pietro, zijn zoon, en Lorenzo Magnifico, Cosmo's kleinzoon, zijn historische personen uit dat tijdvak, die, wat hun bestuur en karakter betreft, overeenkomstig de geschiedkundige gegevens geschetst worden. Cosmo, een getrouwe zoon der Kerk, was inderdaad een edel man met uitstekend talent en vol vaderlandsliefde. Pietro's zwak karakter bracht, omdat hij zich door baatzucht liet beheerschen, het aanzien van het huis in gevaar, maar Lorenzo betrad weder de baan van zijn grootvader en verhief, nadat hij aan eene samenzwering der Pazzi ontkomen was, de macht van het geslacht tot een ongekenden luister.

Op deze historische grondslagen rust het romantisch verhaal, dat ons hier gegeven is en zich belangwekkend en de aandacht spannend laat lezen. Het kostuum van den tijd is nauwkeurig in acht genomen en de karakters der verschillende personen, in het verhaal passende, zijn niet alleen goed geschetst, maar ook goed volgehouden. De intrige, het verraad en de wuftheid en wankelmoedigheid van de volksmenigte, alles eigen aan dien tijd, worden met levendige kleuren gemaald.

Aan letterkundige waarde wint *Cosimo dei Medici* het van de vorige verhalen. Jammer, dat we hier weer moeten aantreffen: *begeesterd* en bij herhaling: *begeertering*.

Het dompertje van den ouden Valentijn behandelt onderwerpen van geheel anderen aard en andere strekking, Wij betreden hier het politiek en oeconomisch terrein, waar we onze Roomsch-Katholieke landgenooten hooren spreken. We geven de onderwerpen met een enkel woord aan.

Over het vrijhandelsstelsel wordt de staf gebroken en het protectionisme krachtig aanbevolen als het eenige redmiddel voor landbouw en industrie. De vrijzinnige handelspolitiek is de oorzaak van de slechte tijden, die wij beleven. De liberalen en anti-clericalen zijn natuurlijk de schuld van de verarming der natie. De geesel der satire wordt snerpend gezwaaid over de ‘Liberale Unie’. Zij is een schrepel wicht van vader Levy, den zone Israël's, dat niet in het leven kan blijven, omdat ‘Liberaal’ en ‘Unie’ een *contradictio in terminis* is. Dan komt de vrijmetselarij aan de beurt, die het duchtig moet misgelden. Geen wonder, dat zij, vanwege hare zonden, door den Paus in zijne encycliek: *Humanum genus*, in den ban is gedaan. Aan haar de schuld van de school zonder God. Zij heeft, behalve de helsche aanslagen tegen de Katholieke Kerk, een werkzaam deel gehad aan de ergerlijke tooneelen, die in België, sedert de nederlaag der liberalen, dag aan dag plaats hadden. 't Is echter een verblijdend teeken, dat de geheele Katholieke wereld den invloed der vrijmetselarij met kracht bestrijdt. Het gewraakte ‘overladingssysteem’ bevat weinig nieuws; alleen wordt een minder gunstig oordeel over de gymnastiek uitgesproken en betreurd, dat de school thans over de hoogere waarheden beslist, waarvan voormaals de Kerk eene uitdeelster en keurmeesteres was. De school toch heerscht over de zie-

len, de gedachten, de gezindheden en dooft alle geloof, hoop en liefde uit, omdat zij het ideaal vermoordt. Duitschland heeft het zwaar te verantwoorden. Dáár is geene quaestie van dominatie der geestelijkheid, zooals Bismarck de laagheid had, deze beschuldiging het Centrum naar het hoofd te werpen. 't Geldt dáár, wie Gods Kerk regeeren zal, Leo of Wilhelm, de Paus of de Keizer. Dat de oud-Katholieken er nog geduld en gehandhaafd worden is een ingrijpen in het recht, dat alleen de Roomsch-Katholieke kerk heeft, en dat Bismarck nog niet naar Canossa gaat, is eene onverduwbare grief.

Italië is, nadat de priesterheerschappij er heeft uitgediend, het ongelukkigste land geworden. Vrijheid beteekent dáár losbandigheid; verlichting en wetenschap zijn er holle klanken en de volkswelvaart is er treurig kwijnende. De ‘hulpmiddelen der beschaving’, die hier worden aangegeven, zijn doortastend genoeg. Zij bestaan hierin, dat gouvernementen en volken moeten luisteren naar de stem van den Paus van Rome, die alleen in staat is, het liberale marktgeschreeuw te smoren en de dynamietmannen en socialisten in het rechte spoor terug te brengen.

Wij kunnen den hoofdzakelijken inhoud der beide nummers van *Het dompertje* slechts aankondigen, daar ons bestek niet toelaat, de hier gegeven onderwerpen in het breede te bespreken en te beoordeelen. Genoeg, men weet, wat men hier vinden kan, en of men al of niet geneigd is, zijn licht onder dezen domper te laten uitdooven.

Wij bevelen echter sommigen Protestantschen anti-revolutionnairen de lezing van *Het dompertje* zeer aan, om hen het belang ervan te doen beseffen, dat zij bondgenooten, of, juister misschien, dat zij hulptroepen in den dienst van Rome zijn.

H.

Mengelwerk.

Een ‘avondje’ in Indië.
(Brief van een jongmensch in Indië aan zijn zusje in Holland.)

LIEVE CHRISTIEN!

Ik begin hier nu aardig in de kennissen te raken en kom veel bij families aan huis. Gisteren was er een avondje bij Mevrouw Vangert. Ik zeg *Mevrouw* Vangert, omdat, wat aan huis komen betreft, Mijnheer gewoonlijk niet wordt genoemd; alleen voor kantoorzaken komt hij in aanmerking. De meesten zeggen ‘moeder’ Vangert, hoewel zij geene kinderen heeft, maar daaraan kan ik mij nog niet goed wennen. Nu dan, ik was gevraagd en daar Jansen mij op het kantoor had gezegd, dat hij er ook heenging, namen wij samen een wagen, dat is een rijtuig met twee slingerende beesten ervoor, die men hier paarden noemt. Kees Komijn, dien je nog wel kent uit den tijd, dat je bij ons op 't dorp logeerde, de zoon van den grutter naast Aaltje den snoepwinkel, die de meisjes verschrikte, door te vallen, alsof hij zijn been had gebroken, en nu hier 2de luitenant is, kwam, juist toen de wagen vóór stond, bij mij aanloopen, om te vragen, of ik ook een half vuilen rechterhandschoen voor hem had. Daar het bleek, dat hij óók bij de Vangerts moest zijn, stapte hij meteen maar in, en zoo reden wij met ons drieën, als boerenjongens op eene Hollandsche kermis, naar het feest. Dat is hier trouwens algemeen; men tracht van een huurwagen zooveel mogelijk te profiteeren. Mijne nieuwe gekleede jas werd wel wat gekreukt, maar ik had het graag voor Kees Komijn over. Hij is een echte grappenmaker gebleven. Hij vervroolijkt dikwijls een geheel gezelschap, zooals je straks zult zien. En hij deed ook ons in het rijtuig schudden van lachen, door in gebroken Maleisch den koetsier voor den gek te houden, die echter, zonder dat hij er iets van scheen te merken, bleef doormelken aan de teugels der paarden.

Toen wij de voorgalerij betraden, zat er al een groote kring dames en heeren. Ik werd aan hen, die ik nog niet kende, voorgesteld en slaagde erin, hoewel sommigen zeer moeielijk te bereiken waren, allen eene hand te geven. Kees Komijn wierp een kopje thee van tafel en was dadelijk zóó dwaas in de weer, om met zijn zakdoek de juffrouw, die eronder zat, af te vegen, dat ieder het uitschaterde van pret. Daarna was er algemeene stilte, die mij benauwde. Een jongen presenteerde mij koffie, die ik weigerde, omdat ik moeielijk de tafel kon bereiken, om het kopje neer te zetten. Ieder kijkt, bij het opstaan, dan zoo naar je beenen, en je vest zit dan altijd te hoog opgeschort.

Nadat de stilte eenige oogenblikken geduurd had, vroeg de gastvrouw, of het waar was, dat een mijnheer, wiens naam ik vergeten ben, gas in plaats van petroleum ging branden. Sommigen hadden het ook gehoord. Anderen meenden, dat hij het van plan was geweest, maar het hem ten slotte toch te duur was gekomen. In ieder geval was de quaestie zeer belangrijk, want geen mond stond nu stil. Kennelijk had het gezelschap van de vergelijkende waarde tusschen gas en petroleum veel studie gemaakt. Ik hoorde allerlei prijzen noemen, tot op centen uitgerekend, en vernam vooral, hoe prettig het van gas was, dat men het zoo laag kon neerdraaien, als men wou, zonder dat het uitging. ‘Tot op een kepertje’, zei eene beweeglijke oude dame naast mij, wier gestrikte linten op de kale plek van haar achterhoofd langs mijne oogen sloegen als de wieken van een molen, ‘tot op een kepertje, lieve Mevrouw’. Zich toen plotseling naar mij keerende, herhaalde zij met schreeuwende stem: ‘Niet waar, Mijnheer, tot op een kepertje?’ Daar ik in een commensalenhuis woon, waar ieder met een petroleumlampje naar bed gaat, en niet zoo snel begreep, *wat* eigenlijk tot op een kepertje moest zijn, raakte ik in de war en lachte zeer dom tegen de oude dame, zoodat ik terstond daarop eene kleur kreeg tot achter mijne ooren. Zij scheen echter over het antwoord tevreden. ‘Juist, Mijnheer zegt het ook: tot op een kepertje’ - zoo stortte zij zich weer in het algemeen gesprek, waar haar kepertje eindelijk in het heete strijdgewoel een eerlijk graf vond.

Intusschen was er sopi manis, d.i. een zoet borreltje, gepresenteerd, waarvan tot mijne verbazing de beweeglijke oude dame in korte termijnen twee glaasjes dronk. Ik was met mijne buurlui niet gelukkig, want aan de andere zijde was ik komen te zitten naast een dikken man van middelbare jaren, die niet de minste notitie van mij nam en voortdurend alleronaangenaamst blies en snuifde, hetgeen zijne manier scheen te zijn, om aan het gesprek deel te nemen. Daarbij dampte hij veel rook uit, zoodat ik telkens het gezelschap om mij hoorde spreken, alsof het in eene wolk zat. Één keer mengde hij zich knorrig in het gesprek, om de gasmaatschappij uit te schelden, wijl zij eene straatlantaarn niet dicht genoeg bij zijn tuinhek had geplaatst, maar hij

werd dadelijk overschreeuwd door de dame van het kepertje, waarna hij haar, over mij heen, eene rookwolk in haar kapsel blies en zich verder uitsluitend met snuiven en blazen bezighield.

De gastvrouw zat aan de andere zijde van dit onhebbelijk mensch, naar ik later vernam een der rijkste en meest invloed hebbende kooplieden ter plaatse. Achter den hypopothamus om keek zij nu en dan naar mij en vroeg mij een paar malen, of ik wel wat 'kreeg'. Zij was zeer vriendelijk en gaf mij zelfs eens een knipoogje naar den kant van het nijlpaard, wat mij weder dom deed lachen. Ik voelde mij hoe langer hoe meer verontwaardigd, dat mijne kennissen deze aardige vrouw 'moeder' Vangert konden noemen. 'Moeder' doet zoo denken aan eene dikke vrouw met tien kinderen, en Mevrouw Vangert is zeker nog lang geen veertig en doet zich nog voor als een jong meisje. Zij heeft mij in den loop van den avond gezegd, dat ik gerust in en uit kon komen loopen, en hoewel ik er telkens vier gulden voor moet verrijden, behalve de handschoenen, zal ik daarop niet zien, om de kennismaking met zulk eene lieve vrouw aan te houden. Het is bepaald voor een jongmensch veel waard, de vriendschap te bezitten van eene edele vriendin, voor welke hij zoo eens zijn geheele hart kan uitstorten. En dat moet men voor Mevrouw Vangert kunnen, dat weet ik zeker.

Om echter tot het avondje terug te keeren - het was mij, eerlijk gezegd, eene verluchting, toen er partijtjes werden gearrangeerd, daar het nijlpaard toen verdween, om te gaan homberen. Ik hoorde hem nog herhaalde malen in den loop van den avond blazen: *sans prendre*! Ik ben zeker, dat hij altijd wint.

Wij kregen nu wat meer ruimte voor onze beenen, hetgeen mij aangenaam was, daar ik de mijne, wegens de dikke dame, die zeer breed uitzat, krom gebogen op de sport van mijn stoel had moeten zetten. Het was nu een aardig gezicht rondom de tafel. Op den marmeren vloer zag ik, in een grooten kring, niets anders dan op en neer trippende schoentjes met hooge hakjes en kruisleertjes, want ieder zat op een schommelstoel behalve ik. Het eene voetje was al kleiner dan het andere. De gekleurde kousjes, bij alle juist zichtbaar tot de enkels, wipten op en neer, alsof zij daartoe hier besteld waren. De dametjes zelf dachten er echter blijkbaar niet aan, want telkens, als ik snel opkeek van een voet naar een gezicht, zag ik ze met ernst naar iets luisteren of tegen iemand lachen, alsof zij hare eigene voeten geheel vergeten hadden.

Er waren jonge meisjes en jonge mevrouwtjes. De beweeglijke dame van het kepertje was de eenige bepaald oude. De jonge vrouwtjes noemden elkaar allen bij hare verkorte doopnamen, hetgeen zeer aardig klonk. Delie, Mary, Betsy, Jetje, Betje, Letje, zoo klonk het als een kruisvuur door de lucht. Ik geloof, dat die aardige namen met opzet voor zulk een kransje worden uitgezocht. Zóó hartelijk zijn al die vrouwtjes onder

elkaar, dat zij ook hare afwezige vriendinnen bij den doopnaam noemen, zelfs al komt de trouwnaam erbij. ‘Heb je Nellie al gezien met haar nieuwen hoed, lieve Delie?’ - ‘*Wat* zeg je?’ - ‘Wel, Nellie Wipsala!’ - ‘O zeker! Wat een garnituur! Die goede Nellie!’ - ‘Die blijft nu maar altijd hetzelfde eenvoudige kind!’ - En dan lachten ze samen zoo hartelijk, dat Nellie haar zeker om den hals zou zijn gevlogen, als zij erbij was geweest.

De jonge meisjes zagen er allen heel netjes gekleed uit. Allemaal aardige, keurig om de taille sluitende japonnetjes. Ik dacht soms, dat ik in een toko was, waar zij voor model zaten. Uit zichzelven zeiden de meesten niet veel, maar als haar iets gevraagd werd, gaven zij altijd terstond vriendelijk en geestig antwoord, zooals: ‘Ja’, ‘Vindt u’?’ ‘Neen, ik ben er nog niet geweest.’ Kortom, men behoefde om een pittig gesprek met haar niet verlegen te zijn. Één der jonge dames was blijkbaar zeer geestig. Ik hoorde haar telkens uitroepen: ‘Dat denk je maar!’ met een oolijken blik, die kennelijk alleen kon voortvloeien uit eene gevestigde reputatie van aardig te zijn. Twee anderen waren erg vroolijk; zij fluisterden nu en dan onder elkaar met achter hare waaiers naar elkaar toegewend hoofd en schaterden dan plotseling zóó hartelijk, dat ieder begreep, dat zij elkaar iets zeer grappigs hadden verteld, en steeds een paar heeren, schoon met benepen gezicht, wijl zij de oorzaak niet wisten, meelachten. Kortom, het waren alleraardigste meisjes.

Daar de heeren meest aan de hombretafel zaten, waren er, met mij mee, nog slechts een zestal over. Twee van hen, waaronder Jansen, waren in den regel bezig met hunne uitgedoofde sigaren aan te steken of hunne glaasjes van tafel te nemen en weder neer te zetten. De derde, die naast eene der twee vroolijke meisjes zat, trachtte er gedurig een woordje tusschen te brengen, doch werd steeds halverwege onder eene uitbarsting van lachen bedolven en deed dan mee, zoo goed en zoo kwaad, als het ging. Ik geloof eigenlijk, dat hij door die twee geestige wezentjes een weinig voor den mal werd gehouden. Het meeste succes bij de dames hadden Kees Komijn en een heer op reeds gevorderden leeftijd met opgezet gelaat, die niet verkozen had, aan een speeltafeltje plaats te nemen. Deze scheen een zeer belangwekkend man; althans gedurig zag ik hem zich naar eene der meisjes of jonge vrouwtjes vertrouwelijk overbuigen en haar iets vertellen of toefluisteren, waarnaar de dame met zeer veel aandacht luisterde en dan met een blos - waarschijnlijk van belangstelling - het hoofd terugtrok en het gehoorde niet zelden op geheimzinnige wijze weer aan eene vriendin oververtelde. Kees Komijn echter was terstond de verklaarde lieveling van het geheele damesgezelschap. Ik kreeg hem in het oog, toen het wegtrekkende nijlpaard mijn gezichtskring verruimde. Hij was toen bezig, de schele oogen van een heer, die naar de speeltafeltjes verhuisd was, zoo allernatuurlijkst na te bootsen, dat al

de vrouwtjes en meisjes zich van pret nauwelijks wisten te bergen. Ieder oogenblik had hij eene nieuwe grap. Als er een hond op het erf blafte, deed hij hem na. Draaide iemand zich om, dan wist hij door een potsierlijk knipoogje de aandacht te vestigen op een gebrek in zijn figuur of zijne kleeding. De jonge dame van ‘dat denk je maar’, wist hij, tot vermaak harer vriendinnen, een verraderlijk bandje uit hare achterjapon wat verder naar buiten te trekken. Zijn glaasje likeur zette hij tusschen de tanden en dronk het uit, zonder de handen te gebruiken. Kortom, hij vloeide over van grappen; hij kon op 't laatst zijn mond niet meer opendoen, of alle dames keken met gespannen verwachting, wat eruit zou komen.

Natuurlijk amuseerde ik mij, want het is algemeen bekend, dat de avondjes in dit huis zeer prettig moeten zijn. Maar toch, daar Mary - ik wil zeggen Mevrouw Vangert - het thans druk had met te zorgen voor het rondgaan der minoeman, en de stem van Mevrouw Kepertje, die begonnen was met mij hare levensgeschiedenis van af haar eerste engagement toe te gillen, op den duur vermoeiend was, zag ik met eenig verlangen uit naar het eigenlijke feest, dat thans, naar ik begreep, een aanvang moest nemen. Met een zucht van verlichting hoorde ik dus, op het oogenblik, dat Mevrouw Kepertje's tweede huwelijksuitzichten met een aan vliegende tering weggerukten bruidegom ten grave daalden, Mevrouw Vangert vragen: ‘Lieve kinderen-menschen, wat willen wij nu doen, wat muziek maken of een allegaartje?’ Niemand nam notitie van die vraag; degenen, die lachten, bleven lachen; die praatten, bleven praten, en die zwegen, bleven zwijgen.

Het dichtst bij mevrouw Vangert zittende, achtte ik het beleefd, eenig antwoord te geven, en zeide: ‘Zouden wij niet....’, doch plotseling bedenkende, dat het niet aan mij stond, als vriend van den jongsten datum, het programma van den avond te regelen, kreeg ik eene kleur en bleef in mijne woorden steken. De heer met het opgeblazen gezicht had ongelukkig geluisterd; zijn dik hoofd dook achter een klein, hagelwit oortje en een oogenblik later hoorde ik een gegrinnik van genot en een helderen meisjeslach. Ook Mevrouw Vangert zag ik een spottenden blik wisselen met Nelly of Belly, of weet ik wie, maar zij was goedhartig genoeg, om weer gewoon te kijken, toen zij merkte, dat ik erop lette, en vroeg met haar liefste stemmetje: ‘Wel, Mijnheer Pieter, woudt u ons een stukje muziek laten hooren? Dat is allerliefst. Kom, laat ik u naar de piano brengen.’ Gelukkig kwam ik hier vrij beslagen ten ijs. Mijne classieken ken ik, zooals je weet, nagenoeg van buiten.

Ik bloosde weder, maar nu van genoegen, toen Mary vrijmoedig mijn arm in den haren stak, om mij naar de piano te brengen, en ik ben overtuigd, dat ik mij vergist heb, toen ik meende, dat zij een voor mijne eigenliefde beleedigend manuaal tegen Letje of Jetje maakte.

Ik koos de sonate van mijn Beethoven in As dur, op. 26. Met

groote liefde verdiepte ik mij in de heerlijke variatiën op het thema van de andante, en ik maakte mij eenige illusie van den indruk, als ik uit het scherzo zou overgaan tot den treurmarsch, en van dezen tot het wegsleepend allegro. Mevrouw Vangert, die een oogenblik bij mij was blijven staan, verdween haastig, toen zij de eerste tonen hoorde, zeker om voor de bediening der gasten te gaan zorgen. Het gezelschap luisterde aanvankelijk met aandacht. Maar reeds bij de eerste variatie op het andante hoorde ik onverwachts gelach. De heer met het opgeblazen gezicht had kennelijk eene aardigheid verteld. Daarna was het, of alle tongen te gelijk loskwamen. Luid geschater overstemde Beethoven's schoonste gedachten. Het nijlpaard hoorde ik blazen en snuiven, alsof hij zwemmend naar mij zocht, om mij met piano en al in te slokken. Onder het scherzo begon Kees Komijn mij te accompagneeren met een nagebootst fagotgeluid. Eindelijk, midden in den treurmarsch, barstte zulk een daverend gelach in de voorgalerij uit, dat ik mij omkeerde en het geheele gezelschap in razende vroolijkheid zag over dien onuitputtelijken Kees Komijn, die zich had herschapen in een doodbidder met steek, lamfer en toebehooren en in dat kostuum mijn marsch parodieerde. Hij is toch een echte grappenmaker, die Kees!

'Kent u niet iets van Offenbach?' vroeg Mevrouw, met hare gewone vriendelijkheid, hoewel ook hartelijk lachende. Ik begreep, dat de keus van mijn stuk niet zeer gelukkig was geweest. Hoe dom ook, bedacht ik later, zulk een ernstig stuk voor zulk een prettig avondje te kiezen! Ik ben eigenlijk niet geschikt voor geestige gezelschappen. Ik liet het allegro van de sonate in den steek en gaf mij zoo goed mogelijk eene houding, door in eene zijkamer schijnbaar met de meeste aandacht eene schilderij te bekijken, waarvan ik niet kan zeggen, of het een damesportret was dan wel een veldslag of eene paardenmarkt.

Intusschen was het gezelschap wat ambulant geworden. Men fileerde langzamerhand naar de binnengalerij, waar ik piano had gespeeld. Mijne plaats aan het instrument werd ingenomen door de dames Jetje en Betje, die een potpourri uit de *Fille de Madame Angot* en quatremains speelden. Daarop zong de heer met het opgeblazen gezicht een lied van ik weet niet wien, dat hem de aderen tot barstens toe deed zwellen en de oogen uit het hoofd puilen. Nog meerderen van het gezelschap gaven hunne muzikale talenten ten beste, waarvan ik mij niet veel meer herinner. Alleen, dat Mevrouw Vangert een lied van Schumann zong, heb ik niet vergeten, wijl ik weet, hoe boos ik op mijzelf werd, omdat ik nu en dan dacht, dat zij een halven toon mis zong. Hoe kom ik aan die inbeelding! Ik ben waarlijk wel de bevoegde persoon, om het gezang van zulk eene aardige vrouw te critiseeren!

Intusschen zakte ik, onder het muziek maken, weer langzamerhand naar de binnengalerij af. Ik was de verlegenheid over mijne onhan-

digheid te boven. Het gezelschap was thans in groepjes verdeeld. Twee dames zaten op de sofa, de geestige van ‘dat denk je maar’ en eene van de twee vroolijke. Twee andere stonden, met een arm om elkanders middel, naar de piano te kijken, terwijl een van die heeren, wier sigaar telkens uitging, op vier meter van het instrument gereedstond, om toe te schieten, als het blad moest worden omgeslagen. Het overig gezelschap was hier en daar verspreid.

Ik achtte het geschikte oogenblik gekomen, - daar van zwijgen uit beleefdheid voor de muziek geene sprake was, want alles is even gezellig en joviaal bij Mevrouw Vangert - om eens nader kennis te maken met enkele der jonge dames. Ik begaf mij naar de sofa en werd door de twee dames vriendelijk ontvangen. Dat begin beloofde een prettig half uurtje. De jonge dame van ‘dat denk je maar’ achtte ook mij al spoedig waardig, om mij herhaaldelijk haar geestigen uitroep ten beste te geven. Telkens, als zij zoo vriendelijk was, lachte ik beleefd, hoewel ik mij verbeeldde, dat de uitdrukking, bij herhaalde kennismaking, aan pittigheid verloor. Wij spraken over een gemaskerd bal, dat over vijf maanden zou plaats hebben, en over een heer, wiens engagement was afgeraakt, omdat hij een legaat van een oom, waarop hij gerekend had, niet had gekregen. Dit laatste deed mij overgaan op het gebied van gelukkige en ongelukkige huwelijken. Daar ik hierover ernstig heb nagedacht, was ik bezig, de eischen voor een gelukkig echtverbond uiteen te zetten, toen ik de twee dames eerst oplettend naar mijn neus, vervolgens elkander in het gelaat zag kijken en plotseling zoo geweldig in lachen uitproesten, dat ik de gevolgen gewaarwerd op mijne wangen en de dames zelve, wringend en schaterend, naar de achtergalerij vlogen. Ik hoorde ze daar nog tien minuten lang giegelend fluisteren en nu en dan weer in luid gelach uitbarsten, totdat zij eindelijk weer binnenkwamen, zich houdende, alsof er niets gebeurd was.

Ik was eenigszins van streek. Ik begreep niet, waardoor ik aanleiding had gegeven tot zulk eene vroolijkheid, die in Nederland onbeleefd zou genoemd zijn. In den spiegel zag ik, dat mijn neus er niet mooier of leelijker uitzag dan anders. Ten slotte begreep ik echter, weer te ernstig te zijn geweest. Ik had dat huwelijk veel te gewichtig opgevat. Ik besloot, terstond mijn gedrag te verbeteren, en begaf mij naar een mooi meisje, donker van uiterlijk, dat alleen zat en in gedachten verdiept scheen.

Zij keek bij mijne nadering verwonderd, daar zij natuurlijk niet begreep, wat ik bij haar kwam doen. Maar dat zou ik haar nu wel duidelijk maken. Ik kwam bij haar, om aardig te zijn, om grappen te verkoopen. Ik begon met den draak te steken met het nijlpaard, dat juist weer ontzaglijk zat te snuiven, en deed dat, wijl het uit mijn hart kwam, geloof ik nog al aardig. Zij antwoordde niet veel, maar zeide nu en dan ‘kassian’. Van het een kwam ik op het ander.

Ik vertelde dwaasheden uit mijn jongensleven, eigenaardigheden van onze vroegere keukenmeid, ja, zelfs eene potsierlijke gewoonte van mijn vader. Ik verbeeldde mij, dat hare aandacht meer gespannen werd. Van een vaderlijk aanwendsel, waarom ieder tot nu toe had moeten lachen, stelde ik mij veel voor. Toen de aardigheid kwam, opende ik mijne beide ooren, om haar lach op te vangen, maar zonder eenige waarschuwing draaide zij zich om naar twee vriendinnen, die op korten afstand over baljaponnen stonden te babbelen, en riep haar toe: 'Neen, dat is *niet* waar, Mina, zij heeft haar maar slechts tweemaal aangehad!'

Ik werd nu een weinig treurig. Kennelijk had ik geen slag van conversatie, noch van ernstige noch van vroolijke. Ik verweet mij, dat ik, zonder eenig gevolg, mijn vader belachelijk had trachten te maken, om zelf aardig te worden gevonden; indien het was gelukt, zou het nog wat anders zijn geweest. Ook was het nu erg warm geworden in de binnengalerij. Alles prikkelde en jeukte mij; mijn boordje, dat anders altijd heel prettig zat, stak mij tegen de kin en plakte aan het dikke van mijn hals. Ook mijne overige kleederen hinderden mij op alle punten. Ik voelde dat zeker zoo, nu ik niet meer door de moeite, om interessant of aardig te zijn, werd afgeleid. Daardoor kreeg ik ook vreeselijken slaap en moeheid. Die aanvallen kan men in dit klimaat, zelfs in het prettigste gezelschap, zoo op eens krijgen. Ik rilde van jeukerige ellende en wilde behoedzaam weder naar de zijkamer sluipen, toen Mevrouw Vangert mij staande hield met een vriendelijk: 'Neen, Mijnheer Pieter, u moogt niet weder in de zijkamer; hoe meer zielen, hoe meer vreugd.' Mijne ziel! Zij was bezig, langs duizend prikkelende puntjes mijn lichaam te ontvlieden! Maar dat wist Mary natuurlijk niet. Het was heel lief van haar, dat zij mij wilde doen gevoelen, dat ook *ik* bijdroeg tot de algemeene pret. Ik deed daarom eene schrikkelijke poging, om mijne wasemige slaperigheid te overwinnen, en antwoordde, haar met pijnlijken lach aankijkende, iets, dat ik mij niet meer herinner, maar waarmee ik iets vleiends voor haar bedoelde. 'Ondeugd!' antwoordde zij en tikte mij met haar waaier op mijn neus. 'Kom, vertel me nu eens, hoe de stad u hier bevalt en wie je alzoo kent.' Het viel me erg moeielijk, een geregeld verhaal te doen, vooral daar ik erg moe was en zij niet ging zitten. Doch ik hield mij goed. Ik vertelde van verschillende dames en verschillende heeren, die ik ontmoet had. Zij kende ze allen. Hare goedhartigheid kwam nu helder uit. Van iederen heer wist zij iets goeds of aardigs te zeggen, hetgeen trouwens uit dankbaarheid kon zijn, daar ik, hoewel zij er bescheiden over trachtte heen te loopen, duidelijk aan hare woorden kon merken, dat al die heeren haar meer attenties bewezen dan aan eenige andere dame in de stad. Jegens de dames was zij even edelmoedig in haar oordeel. Voor alle gebreken en minder aangename eigenschappen, die zij mij van haar

opnoemde, wist zij eene verschooning aan te voeren, en zonder eenige afgunst gaf zij van bekende schoonheden toe, dat zij, 'hoewel natuurlijk niet volmaakt', er allerliefst uitzagen. O, het is waarlijk eene edele vrouw, en ik zal, zoo ik een ernstig verdriet heb, bepaald voor *haar* mijn hart uitstorten!

Haar gesprek zou mij bijna weer prettig gemaakt hebben, zoo ik niet nu en dan een onweerstaanbaren drang had gevoeld, om mijn rug tegen den deurpost te schuren; ja, zelfs kwam eens de zinnelooze begeerte bij mij op, hare fijngevormde vingers te leen te vragen, om ze te drukken op een plekje midden tusschen mijne schouders, waar het steken maar geen einde wilde nemen.

Intusschen was het muziekmaken gestaakt. Indien ik het van avondjes bij Mevrouw Vangert niet beter had geweten, zou ik mij verbeeld hebben, dat ook het overig gezelschap een weinig afgezakt was. Men zat, of men leunde op de piano, zonder veel te zeggen. Maar stille verrukking is eigenlijk het ware genot. Alleen Kees Komijn dacht er anders over. Eenigen tijd in de voorgalerij geweest zijnde, waar de minoeman stond, kwam hij thans terug en bracht terstond alles in beweging. Hij was onuitputtelijk in aardigheden. De meisjes lachten reeds, als hij ze maar aankeek. Terwijl ik naar Mevrouw Vangert stond te luisteren en met mijne hand te trillen, om even, zonder dat zij het zag, het prikkend puntje op mijn rug te pakken, hoorde ik hem eene doove oude dame, een leeuwerik, een scharenslijper, een hond, een trompetter, een tijger, een dominee en nog andere beesten nabootsen. 'Die mijnheer Komijn!' riepen telkens de dames tegen elkaar. 'Altijd heeft ie toch wat!' 'Nee maar, hoor toch?' En dan vielen zij achterover en schaterden achter hare waaiers. De heer met het opgeblazen gezicht was geheel van de baan geschoven. Hij trachtte een paar malen Kees Komijn in de war te brengen, doch kwam er zóó kaal af, dat de dames hem uitlachten. Hij bleef een oogenblik met barsch en gezwollen gelaat toekijken en knoopte toen zeer luid met een der heeren, die hunne sigaar niet konden aankrijgen, een gesprek aan over de handelmaatschappij, waarnaar echter niemand, ook de heer zelf niet, luisterde. Het deed mij pleizier, dat hij zulk eene nederlaag leed, omdat hij mij had uitgelachen en ook, omdat Kees Komijn van ons dorp is.

'Toe, Mijnheer Komijn, doe u nog eens van de maagd en de bank en de vrouw voorbij!' riep een van de meisjes, die mij in het gezicht geproest hadden. Kees deed zich, als alle wezenlijk groote geesten, niet bidden, en in een oogenblik was hij verkleed als de Jood, die op zijn ouden dag dansles ging nemen, terwijl zijne vrouw, de dienstmeid en eene bank als paren in de quadrille moesten dienst doen. Nu hadt je het gelach moeten hooren! Het was dan ook zeer vermakelijk. Die Kees, die Kees! Den geheelen nacht in mijn bed zag ik nog zijne dwaze passen en hoorde zijn dreun:

'Und die Magd und die Bank und die Frau vorbei,
Und ein, zwei, drei!'

Terwijl hij bezig was, hadden de hombreurs hunne partijtjes geëindigd en stonden mede in de deur toe te kijken. Toen het uit was, ging ieder, nog kneuterende van pret, naar de voorgalerij; alleen de heer met het roode gezicht had het nijlpaard weten aan te klampen en mompelde iets van piassen en zoutelooze grappen, doch het zeedier blies hem, zonder antwoord te geven, zijn heeten adem in het gezicht.

Er werd nu een boterhammetje met iets erop gepresenteerd. Ik kon echter niet eten. De slaap en het geprikkel kwamen zoo erg mogelijk terug. Indien het niet op zoo'n aardig avondje bij Mevrouw Vangert was geweest, zou ik gedacht hebben, dat verveling mij zoo jeukerig maakte, doch nu kon dat het geval niet zijn.

Zoo kwam het dan, hoe prettig het partijtje ook was, dat ik eene verluchting gevoelde, zooals ik mij er geene te voren herinner, toen de oude dame van het 'kepertje' uitgilde: dat Klaas Vakeling voor de deur stond. Ik vloog op als een elastieke bal, die plotseling wordt vrijgelaten, zoodat ieder mij hoogst verwonderd aanzag en ik mij verbeeldde, dat Mevrouw Vangert op eens erg boos keek. Ik kreeg eene hoogroode kleur en Kees Komijn plakte mij gekscherend weer op mijn stoel, maar het sein was gegeven en weldra was het eene verwarring van handen door elkander en van 'dag mevrouw's' en 'dag juffrouw's', en Mary's en Nelly's en Jetjes en Netjes, die gaandeweg afnam, naarmate spannen paarden eenige seconden lang met hunne voorpooten in de lucht grabbelden en dan partijtjes van twee, drie of vier feestvierenden met één woedenden sprong buiten het hek van het erf rukten.

Ik was een van de laatsten, die afscheid namen. Door een hartelijken handdruk en welsprekenden blik wilde ik Mevrouw Vangert toonen, welk een indruk zij op mij had gemaakt, toen zij mij, met een opvallend koel 'dag Mijnheer Pieter', den rug toekeerde. De tranen schoten mij bijna in de oogen. Zij had gelijk. Het was waarlijk wel aan mij, die geen enkel wild beest had nagebootst en iedereen met Beethoven verveeld, om op het eerste woord van heengaan van mijn stoel te springen, alsof ik uit het vagevuur verlost werd! Ik maakte mij bittere verwijten. Terwijl ik in het rijtuig Kees Komijn zat te wachten, zag ik, hoe hij een langen handdruk van haar kreeg en zij hem, terwijl zij wist, dat ik ernaar keek, haast vlak bij zijne wang, zoodat hij haar adem moet gevoeld hebben, toevleide: 'U komt eens dikwijls, heel dikwijls terug, niet waar, Mijnheer Komijn?'

Doch ik was niet jaloersch op Kees. Integendeel, ik verwonderde mij er zelf over, maar onder het terugrijden was ik zoo vroolijk, als

ik mij den geheelen avond niet had gevoeld, - zonder twijfel door het vooruitzicht van naar bed te gaan.

Ja, ja, het was een aardig, een heel aardig avondje!

Mijnheer Vangert - dat heb ik nog vergeten te zeggen - was er ook.

En hiermede, lieve Christien, voor heden genoeg van je toegenegen

PIETER.

Uit den vreemde, meegedeeld door mevr. van Westrheene. Kinderloos.

I.

Onmetelijk en eentonig ligt daar de bergvlakte onder het onmetelijke, eentonige luchtgewelf, dat rondom, in de wazige verte, schijnt neder te dalen en zich aan den grond te hechten. Overal reikt het oog tot aan den horizon, zonder dat het door iets wordt belemmerd, behalve door eene dubbele rij populieren, die een voetpad of eene beek omzoomen, en door eenige gebouwen met rieten daken, die zich in het midden der vlakte verheffen. Zij vormen de boerderij. Tusschen twee duiventillen, in den vorm van dikke, puntig toeloopende torens, omringd door hooibergen, schijnt de boerderij van verre eene versterkte vesting, iets naderbij gezien, het landhuis eens rijken grondbezitters. En inderdaad staat zij daar als middelpunt in een klein vorstendom; want bij haar behoort het vrije bezit van al het land, twee mijlen in den omtrek, en zij is, volgens het recht van den rijkdom, de vorstin der bergvlakte.

Op het smalle pad, dat door een uitgestrekt korenland liep, ging dien morgen een man, met den bedaarden, grooten stap, aan boeren en bergbewoners eigen. Hij verdween of dook weder op, als een schip op zee, op den golvenden grond. Somtijds was hij geheel onzichtbaar, verborgen tusschen de korenaren, die hem streelend aanraakten op zijn weg. Van tijd tot tijd wischte hij, zonder stil te staan, zijn voorhoofd af met de mouw van zijn versleten kiel en stond op zijne teenen, om te zien, of de boerderij nog veraf was.

Want de zon brandde en stond reeds hoog, hoewel het nauwelijks zes uren in den morgen was; zij schitterde aan een wolkeloozen hemel. Toen de man aan een haverveld was gekomen, dat slechts tot aan zijn middel reikte, sloeg hij een opgetogen blik op den golvenden oceaan van korenland, en terwijl hij bedacht, dat alles, wat hij zag, aan den eigenaar der boerderij behoorde, mompelde hij:

‘Die rijken zijn wèl gelukkig!’

Met een onwillekeurigen zucht zette hij zijn weg voort, totdat hij zijn tred van vermoeidheid vertraagde.

Hij naderde nochtans en bevond zich nu op een breeder pad, langs eene klaverweide. Er waren maaiers aan het werk; een van hen sleep zijne zeis en riep hem toe:

‘Warm weertje, om te loopen, vriend!’

De man stond stil.

‘Ja toch,’ antwoordde hij en wischte zijn voorhoofd af. ‘Maar ik ben er bijna. Ik ga naar de boerderij. Weet gij, of de menschen thuis zijn? Ik moet hen spreken.’

‘Van morgen wel, de boer en de vrouw beiden. Maar neem eene teug uit mijne flesch, om u wat te verkwikken.’

De man nam de uitnoodiging aan en begon, in één adem, het doel zijner reis en zijne geheele geschiedenis te vertellen; en zoo vernam de maaier, hoe de man heette, hoe oud hij was, vanwaar hij kwam, en dat hij werk kwam zoeken. Hij was weduwnaar met zes kinderen, waarvan het oudste nog geen dertien. Al dat jonge goed kon eten als wolven, en hij had niets dan zijne twee handen, om hen te onderhouden. Hij hoopte, dat hij werk zou krijgen voor den oogst, en hij vroeg, of er eene plaats open zou zijn, of de boer goed betaalde en goed voor zijne daglooners was. Hij vreesde, zeide hij, dat hij eene weigering zou ontvangen, en was bekommerd om zijne kinderen, met wie hij medelijden had, wijl zij niet elken dag verzadigd werden.

De maaier gaf hem een oppervlakkig, bemoedigend antwoord en werd weggehaald. Hij had nog slechts den tijd, om zijn nieuwen bekende toe te roepen: ‘Ga er gerust heen; maar pas op, dat gij niet over uwe kinderen praat.’

Jean Matthieu, zooals de man heette, bleef een oogenblik nadenkend staan. Waarom mocht hij niet over zijne kinderen spreken? Hij zette zijn weg voort en deed zich telkens weder dezelfde vraag, die hem nog bezighield, toen hij reeds voor het huis stond.

II.

Het wijd openstaande hek scheen tot een bezoek uit te noodigen. Matthieu stond welhaast op een groot, vierkant plein. Voor hem lag het huis, eenvoudig, oud en half gesloten. Rechts zag hij hooischuren en loodsen, als bergplaatsen van vrachtkarren en ander voertuig; links paarden- en koestallen en schaapskooien, waarin de levende have der boerderij teelde en bloeide.

Ginds verhief zich de geelachtig bruine mesthoop, die riekte en blonk in de volle zon en bewoond werd door eene menigte kippen, die er met onverzadelijke gretigheid krabbelden en pikten.

Matthieu trad nader, met den weifelenden stap van den arme, die in de rijke-lui's woning dringt en als smeekeling komt.

Het woonhuis was ook dat van de knechts en de meiden, doch eene groote keuken diende eenigermate als scheiding tusschen de vertrekken der eigenaars en die hunner dienstboden. Daarheen waagde zich Matthieu. Er waren twee dienstmeiden bezig bij een haard, waarop wel een boomstam kon branden en wel een schaap gebraden kon worden.

‘Wat moet gij hebben?’ riep eene van de meiden hem toe.

‘Ik zou den boer gaarne spreken, om hem om werk te vragen.’

‘Kom dan binnen,’ zeide de meid; ‘ik zal het aan den boer en de vrouw zeggen.’

Matthieu verstoutte zich nu, om zich heen te zien, naar de lange eikenhouten tafel, de blinkende linnenkast, den schoorsteen, waaronder het water kookte, de potten en pannen, die blonken in de schaduw, en hij gevoelde dien eerbied, dien een goed gevestigde welstand pleegt in te boezemen aan den man, die van den eenen dag op den anderen leeft.

Toen Matthieu stemmen hoorde, keerde hij zich om en stond voor eene vrouw, aan wier gebiedenden blik, dien zij om zich heen sloeg, hij de eigenares herkende.

De vrouw was geheel boerin; daarvan getuigden hare houding en hare kleeding. Zij was kloek gebouwd en had iets, dat eerbied afdwong, en toch iets zonderlings over zich, dat bij den eersten aanblik trof.

Haar kostuum bestond uit een zwart lakensch kleed, dat haar eng om borst en middel sloot en in vele stijve plooien over hare heupen hing; een zwart zijden voorschoot, waaraan van voren een sleutelbos rammelde, en een zwart mutsje, dat de bleekheid van haar gelaat en het wit harer grijze haren dubbel deed uitkomen. Wat het zonderlingst was in haar voorkomen, was dat oude, grijze hoofd, dat van eene zestigjarige sprak, en de rechte houding en het ongerimpelde gelaat, die aan iemand van nog geen veertig behoorden. Haar streng gelaat zou vrees hebben gewekt, indien hare blauwe oogen niet zoo treurig hadden gestaan en haar glimlach niet zoo zacht en zoo weemoedig ware geweest.

Zij kwam recht op Jean Matthieu af en begon hem op ernstigen toon te ondervragen. De arme man kon bijna geen woord uitbrengen, want van het eerste oogenblik af voelde hij al zijne hoop wegzinken.

De maaiers waren allen reeds aangenomen; het waren altijd dezelfden, en wijl de oogst middelmatig was, waren zij reeds te veel in getal. Doch er was iemand noodig, die verstand van het vee had. - Dat had Matthieu niet. Ook kon er nog iemand gebruikt worden, die met de stoomdorschmachine wist om te gaan. - Doch dat kon Jean Matthieu nog minder.

En hij begon stotterend te spreken, beschaamd, omdat hij bekennen moest, dat hij zoo weinig bruikbaar was, en gebukt onder de gedachte, dat zijne kleinen daarginds naar zijne terugkomst verlangden en naar brood.

De boerin keek hem koel aan, alsof zij zeggen wilde: ‘Wat wilt gij, dat wij daaraan doen, goede man?’ Eindelijk zeide zij, dat haar man aanstonds zou komen en hem een bepaald antwoord zou geven.

O, hij wist reeds vooraf, wat dat antwoord wezen zoude! Hij las het op het onverschillige gelaat, dat hem in verwarring bracht en hem deed verstijven.

Daar verscheen de boer bij de deur. Hij had de warme kleur, de forsche stem en de linksche houding, aan boeren eigen; hij was een kloeke kerel, lang van gestalte en breed geschouderd; doch zijn rug was gekromd; zijn baard was grijs, zijn voorhoofd vol rimpels. Hij ook zag er ouder uit, dan hij was.

Zijne vrouw had hem in een oogenblik op de hoogte gebracht van wat de man van hem verlangde. De boer herhaalde en verklaarde slechts, wat

zijne vrouw hem had gezegd. Het speet hem, doch hij had thans geen werk voor Jean Matthieu op zijne boerderij. Later zou hij zien.

De ongelukkige man hoorde het aan met hangend hoofd; het zweet druppelde op zijn voorhoofd en hij kneep zijn stroohoed in zijne handen met eene zenuwachtigheid, die zielsangst verried.

Later! Dat was zoo spoedig gezegd en intusschen kwamen zijne kinderen van honger om. God, was het mogelijk, dat men geen deernis had met de onschuldige schepseltjes? Een wonderlijke raad, dien de maaier hem gegeven had, niet over hen te spreken. Als die menschen wisten, dat hij er zes te voeden had, zouden zij toch zeker goediger zijn. Wie weet?

Was de raad van dien maaier niet misschien een slinksche streek, om hem uit den weg te houden? En buitendien, wat deed het er nog toe, als die menschen iets tegen kinderen hadden of tegen degenen, die ze bezaten? Wat had hij nog te verliezen?

Hij richtte zijn hoofd op en keek de boerin vlak in het gezicht. Hij achtte het beter, zich tot de vrouw te wenden, die toch zachter hart moest hebben.

'Moet ik zoo heengaan?'

En daar zij niet antwoordde, voegde hij erbij:

'Dat is toch hard, voor mij en voor de anderen.'

'Welke anderen?' vroeg de boerin.

'Wel, mijne kinderen. Ik heb er zes, vier meisjes en twee jongens, goede juffrouw; allen gezond, maar met hongerige magen. Als men niets heeft, om van te leven, is het een groot bezwaar, geloof dat!'

De boerin was bleek geworden en wendde haar hoofd af.

'Zwijg!' riep de boer driftig.

Doch op dat bevel, dat hem eene wreedheid toescheen en eene noodelooze hardheid bovendien, kwam het hart van Jean Matthieu in opstand, en hij borst uit:

'Welnu dan, neen! Ik kan niet zwijgen. Het is slecht, dat gij zoo hard zijt voor een armen huisvader. Ik weet niet, of gij kinderen hebt, maar gij verdient ze niet te hebben. Als gij wist, wat het zegt....'

Verder kon hij niet komen. De boer was op hem toegeschoten, had hem bij de schouders gepakt en de deur uitgeduwd, eer hij begreep, wat er gebeurde. Hij bleef eenige oogenblikken ontsteld staan; daar hoorde hij hartstochtelijk schreien en hevig snikken, door huis loopen, deuren open- en dichtslaan en verwarde stemmen roepen:

'De arme vrouw! - Die domkop! Dat beest!'

Hij begreep, dat die scheldwoorden op hem sloegen; ontsteld over het kwaad, dat hij onwetend gesticht had, liep hij uit al zijne macht weg, de boerderij uit, en viel aan den kant van eene sloot neder, diep verslagen, bedroefd en verbijsterd te gelijk.

III.

Jean Matthieu had, zonder het te weten, eene zeer treurige snaar aangeroerd.

De boerin had niet altijd het teeken van rouw in hare kleeding en op haar gelaat gedragen. Vijftien jaren geleden was zij zoo vroolijk als een

lentedag en haar frissche lach klonk als een juichtoon; bemind door den man, dien zij liefhad; door de natuur bedorven, die haar met schoonheid had bedeeld; door het lot, dat haar met rijkdom had gezegend, liet zij de stralen van haar geluk ook op anderen vallen, door goedheid van hart.

Er waren twee kinderen in de boerderij geboren. Meer wenschten zij er zich niet; het waren een jongen en een meisje. Zij werden getroeteld, geliefkoosd, aangebeden; zij groeiden voorspoedig op, naar geest en lichaam. Het huis weerklonk van hunne vroolijkheid, hun luidruchtig spel, en de ouders zagen zich, vol trots, herleven in hun tweetal. Wat al plannen werden er voor de toekomst der kleinen gemaakt! De zoon zou naar eene kostschool gaan, evenals de zoon uit het kasteel. Doch niet, om er een fat te worden, met een lorgnet voor zijn oog; neen, hij zou boer blijven, zooals zijn vader en zijn grootvader. Sedert tweehonderd jaren volgde de eene Du Four den anderen op in de boerderij. Hun domein had zich in die tweehonderd jaren geregeld uitgebreid. Het was nu nog met enkele lasten bezwaard; doch dat zou welhaast uit zijn! Hun zoon zou, twee uren lang, recht door kunnen loopen, zonder dat hij zijn eigen grond verliet. Het dochtertje moest haar deel hebben, natuurlijk! Zij wilden het arme kind niet berooven. Zij zouden haar bruidschat in baar geld laten oploopen, en hun zoon zou misschien de grootste grondbezitter zijn van het kanton.

Intusschen bleven de ouders werken voor hunne kinderen. Geene uitspanningen, geene uitgaven dan voor hunne lievelingen. Voor hen lieten zij een tuin met heesters en bloemen aanleggen; voor hen richtten zij een geheelen vleugel in van het oude huis, meubelden smaakvol de vertrekken en gaven zich de ongehoorde weelde van een salon met gecireerden parketvloer, zooals zij in de stad gezien hadden. Zij traden er, trouwens, zelden in, en wanneer zij het deden, was het met een zekeren schroom, alsof zij er te gast kwamen. Zij bleven hun boerenleven leiden met eene eenvoudigheid, die anderen gierigheid zouden genoemd hebben. Wat deerde het hun? Zij genoten bij voorbaat het geluk hunner erfgenamen. Zij waren gelukkig voor vier.

Hun zoontje was reeds twaalf jaren oud, hun dochtertje tien en nooit waren zij door eenige ziekte hoegenaamd aangetast; hunne blozende wangen getuigden van gezondheid en bloei.

Op een avond in Juli, na een onweder en een stortregen, die den grond deed uitdampen, kwam het dochtertje bevende in huis; zij werd te bed gebracht, had eene hevige koorts en stikkende benauwdheid. De arts kwam en verklaarde, dat het niets was. Inderdaad, het was niets dan eene van die vreeselijke keelziekten, die den lijder in weinige uren slopen. Toen de arts terugkwam, lag het kind op sterven en was de knaap aangetast door dezelfde ziekte. De ouders liepen wanhopig van het eene ziekbed naar het andere, verbijsterd, met gebroken hart.

Het dochtertje stierf, en terwijl hare kist gesloten werd, streed haar broeder in het aangrenzende vertrek den doodstrijd. Hij was sterker en worstelde tegen den dood en riep, dat hij niet wilde sterven. Hij klampte zich aan den hals zijner moeder, alsof zij hem kon verdedigen, en de arme vrouw, die haar gestorven dochtertje daar even den laatsten kus had gegeven, lachte den knaap geruststellend toe, vond bemoedigende woorden en wist hem eene hoop in te boezemen, welke zijzelve niet meer had. Den volgenden dag was hij nog erger; de vader ging zijn dochtertje naar het graf brengen,

en toen hij te huis kwam, vond hij zijne vrouw bewusteloos bij het lijk van hun zoon.

Tien jaren lagen thans de beide kinderen in hun graf. Sinds dien tijd is de boerderij, is het geheele huis ledig voor de ouders. Zij zijn in het huis gebleven, waarin hunne kinderen hebben geleefd; want het is dicht bij het kerkhof, en het is hun, alsof nog iets van de verlorenen hen omzweeft. Schijnbaar leven zij voort als voorheen; zij klagen niet over den slag, die hen heeft getroffen; doch hunne grijze haren verraden hen en zeggen, als zij er nooit over spreken, komt dat, wijl zij er altijd aan denken.

Één gedeelte van het huis komt nooit meer open; zoo gaat het ook met het hart der ouders. Nooit komt er een kind in de boerderij; nooit wordt het woord kind er genoemd, en nochtans is bij tijden de wond zoo vlijmend, dat de boerin er bijna waanzinnig van wordt. Zij heeft een haat tegen de gelukkigen, die nog kinderen hebben. Zij strijdt ertegen, doch een woord, een gebaar, een niets zijn voldoende, om haar in een stuipachtig schreien en snikken te doen losbarsten.

Jean Matthieu begrijpt nu, wat hij gedaan heeft. De maaier, die naar huis ging, om te eten, zag hem aan den kant der sloot zitten.

'Wel?' riep hij hem uit de verte toe.

En Jean Matthieu vertelt hem zijn treurig wedervaren.

'Het is uwe eigene schuld,' antwoordde de maaier; 'ik had u gewaarschuwd.'

Toen verhaalde hij hem de ongelukken, waarover de boer en zijne vrouw ontroostbaar zijn.

'Het is uwe eigene schuld,' herhaalde hij nog eens, op ruwen toon.

Jean Matthieu voelt het maar al te goed en staat op, om terug te keeren, diep bedroefd, omdat hij zijne kinderen heeft benadeeld en de boerin verdriet heeft aangedaan.

Daar komt eene dienstmaagd naar hem toe; zij geeft hem een brood van zes pond en twee vijf-francsstukken.

'Ziedaar,' zeide zij onvriendelijk. 'Dat is voor u en de kleinen, hoewel gij het niet verdient. Het komt van de vrouw. Zij laat u zeggen, dat gij na den oogst terug moet komen. Alleen zegt zij, moet gij niet vergeten, dat, als het hard is, arm te zijn en te veel kinderen te hebben, het nog harder is, rijk te zijn en ze te verliezen.'

Naar GEORGES RENAN.

Staatkunde en geschiedenis.

Herinneringen aan de Belgische omwenteling van 1830.
(*Vervolg van bl.* 380 *van den* 41sten *Jaargang.*)

Den 21sten Juli 1831 wordt Leopold te Brussel gehuldigd als Koning van België.

Reeds vóór zijn vertrek naar Engeland had Lebeau zijn ontslag als Minister ingediend. Korte dagen na die huldiging verzocht de nieuwe Koning aan Lebeau, om een Ministerie samen te stellen en zelf deel daarvan uit te maken; aan het eerste werd voldaan, aan het tweede niet; Lebeau vertrok dadelijk daarop naar Luik, om daar zijne vroegere betrekking van Advocaat-Generaal weer te aanvaarden. Ook zijn vriend Devaux was, dadelijk na de aanneming van de XVIII artikelen, afgetreden als Minister.

Dat vrijwillig neerleggen van eene hooge staatsbetrekking vereert Lebeau; en wat hem nog meer vereert, dat is de loffelijke nederigheid, waarmede hij het doet voorkomen, alsof dat neerleggen van de ministerieele betrekking eigenlijk eene handeling is geweest, die meer afkeuring dan lof verdient en eenige verdediging, of ten minste verontschuldiging, noodig maakt; hij zegt daarvan (*Souvenirs personnels*, bl. 143):

‘Eenige dagen vóór mijn vertrek (naar Londen) had ik mijn ontslag als Minister in handen gesteld van den Regent.

Tot dit besluit was ik al dadelijk gekomen door eene overdreven belangeloosheid, die men later bespottelijk kan vinden, maar die in tijden van omwenteling - dus van opwinding - te gewoon is, om zich daarover te verwonderen. Vooral wilde ik aan de bestrijders van de XVIII artikelen een argument ontnemen, dat zich vanzelf opdeed, namelijk, om in mijne pogingen, om de aanneming te bewerken, niets anders te zien dan eene onedele berekening (*ignoble calcul*), dan een middel, om aan het bewind te blijven, om mij eenigermate op te dringen als Minister bij den nieuwen Koning, die, na de overwinning, mij op die wijze zou beloonen voor het door mij verrichte.

Want Zijne Majesteit zou, een Ministerie vormende, ten mijnen opzichte niet geheel en al vrij zijn geweest in zijne handelingen.'

Armand Freson (*Préface*, bl. 76-77) geeft nog eene andere reden op voor dat aftreden van Lebeau.

'Het voeren van de regeering had op Lebeau een onaangenamen indruk gemaakt. Zijne zielsaandoeningen waren te sterk geweest, de aanvallen te hevig, de laster te schandelijk; en de eindelijke zegepraal kon hem de zoo groote impopulariteit niet doen vergeten, die hem was ten deel gevallen; zijn levenlang maakte hem dit afkeerig van het uitoefenen der regeering. Zijn vaderland en zijne partij deden later tot driemaal toe een beroep op hem; Lebeau bracht daaraan zijn afkeer ten offer; maar nooit is hij lang aan het bewind gebleven: was het doel bereikt, waarom men hem in het Ministerie had willen hebben, dan ging hij weer heen, - meer onder het een of ander voorwendsel dan om eene constitutioneele drangreden. Bovendien, om het parlementaire leven van Lebeau goed te begrijpen, moet men ook een ander feit in rekening brengen, dat wij niet met stilzwijgen mogen voorbijgaan. Iedereen weet, dat Leopold I, vooral in de eerste twintig jaar van zijne regeering, slechts noode en met weerzin zich beperkte tot de taak van een constitutioneel Koning en dat hij ervan hield, om een zeer sterken invloed uit te oefenen op de staatkundige gedragslijn van het Ministerie. Het lijdt geen twijfel, dat Lebeau er nooit in toegestemd heeft, om aan de Belgische Grondwet zulk eene gevaarlijke uitlegging te geven. Werkelijk schijnt het, dat de verhouding tusschen den Koning en den *Minister* Lebeau altijd min of meer gespannen is geweest en dat de val der Ministeriën van 1832 en van 1840' (waartoe Lebeau behoorde) 'Leopold I niet onaangenaam is geweest; - hij had liever Ministers als De Theux en J.B. Nothomb.'

Aanmerking. Toen Lebeau in 1831 het Ministerie nederlegde, had hij nog geene ondervinding van den invloed, dien Leopold I op zijne Ministers wilde uitoefenen; dus dát kan niet de reden zijn geweest van zijn aftreden. - Maar voor het overige schijnt, wat Armand Freson zegt over de verhouding van Koning Leopold I tot zijne ministeriën, gegrond en waar.

Het is een dwaalbegrip, dat in eene constitutioneele regeering de Koning eigenlijk niets heeft te zeggen, volstrekt geene macht uitoefent, niets anders is dan een 'mestevarken' (*un cochon à l'engrais*), de meer krachtige dan wellevende uitdrukking, door den eersten Napoleon gebezigd. Ook in eene grondwettige regeering oefent een Koning wel degelijk macht en invloed uit, - zelfs zeer veel macht en invloed - wanneer hij verstand en bekwaamheid bezit.

Bij eene constitutioneele regeering ligt het in den aard van de zaak, dat er verschillende staatspartijen bestaan, die hare beginselen met warmte voorslaan en de beginselen der andere partijen met kracht

bestrijden; dat is goed en billijk; zonder dat slaapt de volksgeest in; er moet worden gekampt. Maar die kamp mag niet tot het uiterste worden voortgezet; de staatkundige beginselen moeten niet worden doorgedreven tot hunne uiterste consequentiën; men moet bijtijds kunnen ophouden, stilstaan, schikken, toegeven; - wanneer? dat moet het gezond verstand zeggen; - gezond verstand, gematigdheid, dat zijn noodzakelijke vereischten bij de goede toepassing van eene constitutioneele regeering; de strijd der partijen moet binnen zekere grenzen beperkt blijven; en het is de taak van den Koning, om dat te doen en te verhinderen, dat de eene partij een te drukkend overwicht verkrijgt op de andere. De vervulling van die taak vordert groot beleid, veel verstand, veel bezadigdheid, veel karakter; de vervulling van die taak is soms zeer moeielijk - maar zij geeft ook groote macht.

Bij eene constitutioneele regeering is het niet altijd verkieslijk, om rechtstreeks en overhaast met het voorstel voor den dag te komen van de handeling, die men heilzaam acht voor 's lands welzijn; het is soms beter, hierbij langzaam te werk te gaan, den tijd aan te nemen als bondgenoot en ook de hulp niet te versmaden van zijdelingschen invloed. De Koning tracht zijne Ministers tot zijne denkbeelden over te halen, ook de hoofden der partijen en de invloedrijkste leden in de volksvertegenwoordiging; hij bezigt hierbij geen machtsbetoon, maar inlichting, maar overreding; hij maakt op die wijze propaganda voor zijne inzichten; - en eerst wanneer hij oordeelt, dat die propaganda genoeg heeft gewerkt en de gemoederen genoegzaam zijn voorbereid en gewonnen door vertrouwelijke, individueele gesprekken, eerst dan treedt zijn Ministerie openlijk en officieel op met de wetten, die de Koning wenscht tot stand te brengen.

Op die wijze heeft in België Leopold I gehandeld met de versterkte stelling van Antwerpen; dat die stelling bestaat, is zijn werk: de publieke opinie was er zeer sterk tegen, maar door 's Konings bekwaamheid en beleid is de tegenstand van die publieke opinie te boven gekomen. Een uitstekend man als Koning Leopold I kan, als hij het goed aanlegt, in zedelijken zin het dictatorschap over zijn land uitoefenen; dat hij een *Constitutioneel* Koning is, doemt hem volstrekt niet tot lijdelijkheid en nietsdoen; zijne macht hangt af van zijn verstand.

Lebeau, weer Advocaat-Generaal geworden, zat rustig en wel in zijn huis te Luik, toen hij op den avond van den 2^{den} Augustus 1831 eene uitnoodiging ontving van den adjudant van dienst van Koning Leopold, om oogenblikkelijk bij den Koning te komen, die toen Luik bezocht en zich ten huize bevond van den Baron Van der Steen; - die Baron Van der Steen werd in 1832 Gouverneur van Luik, maar in 1831 was hij nog ambteloos burger; en het was dus wel eenigs-

zins bevreemdend, dat Leopold juist bij hem zijn intrek had genomen; bij een koningschap, dat reeds lang bestaat, zou dat niet gebeurd zijn; maar bij een koningschap, dat pas begint, moet men dat zoo nauw niet nemen.

Koning Leopold had slechte tijdingen ontvangen: Chassé had den wapenstilstand met de Belgische bevelhebbers binnen de stad Antwerpen opgezegd; de Prins van Oranje trok met het Hollandsche leger de grenzen over; het was oorlog; de nieuwe troon werd al dadelijk bedreigd, en Leopold riep daarom, allereerst, den raad in van den man, die hem op dien troon had gebracht; - trouwens, geen van zijne Ministers was op dat oogenblik te Luik.

'Dat is nu mijne welkomst hier,' - met deze woorden ving Koning Leopold aan, toen hij Lebeau in kennis stelde met het slechte nieuws; die kennisgeving deed hij - zegt Lebeau - met die kalmte en die koelbloedigheid, die hem gedurende den geheelen veldtocht van Augustus 1831 geen oogenblik hebben verlaten. Noch de Koning noch Lebeau klaagden erover, dat de Hollandsche regeering op wederrechtelijke en verraderlijke wijze de vijandelijkheden weer deed beginnen; zoowel de Koning als zijn Minister waren te verstandig, om niet in te zien, dat Koning Willem I ten volle gerechtigd was, om de wapens op te vatten tegen België; dat hij, herhaaldelijk en op de duidelijkste wijze, had verklaard, dat dit zijn voornemen was; zoodat, indien België door dien aanval is verrast, die verrassing te wijten is aan de zorgeloosheid of het overmoedig zelfvertrouwen van de Belgische bewindhebbers. Trouwens, dit is thans eene algemeen erkende waarheid, dat men geen recht heeft, om eenige trouweloosheid te verwijten aan Koning Willem I om den aanval op België in 1831; die Koning was daarbij volkomen in het gelijk; - men zie, wat daarover gezegd wordt in Bosscha's *Neerlands heldendaden* en in de zeer goede geschiedenis van den tiendaagschen veldtocht van Wupperman.

Ook in België twijfelt men er niet meer aan, dat Koning Willem I niet aan de goede trouw heeft te kort gedaan met in Augustus 1831 aan te vallen. Nothomb, in zijn *Essai historique* over de Belgische omwenteling, wijt de nadeelen, door de Belgische wapenen ondervonden in den tiendaagschen veldtocht, aan de volgende oorzaken: 'De Staatkundige onzekerheid; het verslappen van alle maatschappelijke banden; het overmatig zelfvertrouwen, opgewekt door onze September-overwinningen; het gemis van lang bestaande regelen; het ontbreken van uitstekende krijgsbevelhebbers, en de uittartende toon van eene onverstandige of kwalijk gezinde dagbladpers; ziedaar' - zegt hij - 'de oorzaken van onze militaire nederlagen.' - De bekwame Belgische schrijver wijt die nederlagen in geenen deele daaraan, dat de aanval, door het Hollandsche leger gedaan, eene trouwelooze verrassing zou zijn geweest; Nothomb denkt niet aan zulk eene beschuldiging.

'Had ik nog maar' - zei Koning Leopold - 'eenige maanden

kunnen besteden, om het leger te organiseeren, dan zou ik den strijd niet hebben geducht; misschien zou die strijd een heilrijk iets zijn geweest; overwinnende, dan zouden ons leger en ons land liefde hebben verkregen voor het pas geboren volksbestaan en voor den gebieder, die hen ten strijde had gevoerd; maar zoo onvoorbereid te worden aangevallen, dat is ongelukkig. Hoe denkt gij' - vroeg hij verder aan Lebeau - 'over den toestand van het leger? acht gij het in staat, om 's vijands aanval af te wachten en slag te leveren in het open veld? Uit Brussel schrijft men mij, dat er van onze troepen veel goeds is te verwachten.'

Lebeau, dit onderhoud mededeelende, voegt er de aanmerking bij, dat hij natuurlijk niet *woordelijk* kan zeggen, wat er gesproken is, maar alleen den zakelijken inhoud weergeeft; - hij vervolgt zijn verslag:

'Ronduit zegde ik aan den Koning, hoe of ik over de zaak dacht: 'Sire, het leger ontbreekt het noch aan geestdrift, noch aan moed. De Burgerwacht is bezield met een krachtigen volksgeest; - maar ik mag Uwe Majesteit niet ontveinzen, dat, naar mijn gevoelen, dit nieuw opgerichte leger, wat de organisatie betreft, veel te wenschen moet overlaten, in weerwil van de loffelijke en volhardende inspanning van de verschillende opperofficieren, die sinds de omwenteling aan het hoofd hebben gestaan van het Ministerie van Oorlog. De Revolutie, die de banden van ondergeschiktheid en krijgstucht zoozeer heeft verslapt, is nog zoo kort geleden, dat het leger daardoor nog gevoelig geschokt is; bij eene reorganisatie is dit een voornaam beletsel; daar kwam bij de onzekerheid omtrent den afloop van die revolutie, eene onzekerheid, die, tot nu toe, nadeelig moet hebben gewerkt op den geest van het leger. Wat de Burgerwacht betreft, ik acht haar bekwaam, om wonderen te verrichten, als zij staat achter wallen en barricaden, of als zij in de huizen is verschanst en de vijand het waagt, om de straten eener stad binnen te trekken; maar zij is weinig geoefend en zeer gebrekkig georganiseerd; en daarom acht ik haar niet in staat, om in het open veld op te treden en daar het hoofd te bieden aan cavalerie en artillerie.'

'Dus, wat is uw besluit?'

'Mijn besluit, Sire, is, dat er oogenblikkelijk koeriers moeten worden gezonden naar Parijs en naar Londen, om van die twee mogendheden' (Frankrijk en Engeland) 'de uitvoering te vorderen van dat, waartoe zij zich hebben verbonden: het waarborgen van onze neutraliteit, zooals dit is vastgesteld in de XVIII artikelen.'

'Met weerzin neem ik mijne toevlucht tot dat middel. Gaarne had ik ons leger tegen de Hollanders aangevoerd; een glansrijk wapenfeit zou bij onze soldaten en bij het geheele land den gunstigsten indruk hebben gemaakt voor onzen volksgeest en voor de dynastie. Maar mét u geloof ik, dat het een gewaagd spel zou zijn. Wat nu gedaan? Ik ben hier zonder minister.'

‘Sire, ik neem op mij, om te schrijven aan de Heeren Lehon en Van de Weijer’ (de Belgische gezanten te Parijs en te Londen). ‘Ik ben zeker, dat in de ernstige omstandigheden, waarin wij verkeeren, die Heeren er niet op zullen zien, dat er eene ministerieele handteekening ontbreekt; zonder aarzelen zullen zij de persoonlijke verantwoordelijkheid op zich nemen. Indien uwe Ministers te Brussel opzien tegen de handeling, die ik Uwe Majesteit aanraad, - eene onderstelling, die mij onaannemelijk voorkomt, - dan laad ik de verantwoordelijkheid van dien raad op mij, door, zoolang deze crisis duurt, deel uit te maken van het ministerie op welke wijze het u zal goeddunken.’

‘Schrijf dan; ik voor mij zal schrijven aan den Koning der Franschen en naar Engeland.’

Een uur daarna vertrokken twee koeriers, spoorslags, uit Luik naar Londen en naar Parijs.’ (*Souvenirs personnels*, bl. 151-154.)

Van telegrafische depêches was toen nog geene sprake.

Dit belangrijk onderhoud tusschen Koning Leopold en Lebeau had voor België beslissende gevolgen. In Frankrijk was het ministerie Casimir Périer op het punt van af te treden; het had reeds zijn ontslag gevraagd aan Lodewijk Filips wegens een vijandig votum van de Kamer der Afgevaardigden; maar toen Périer het bericht ontving van den gevaarlijken toestand, waarin België verkeerde, trok hij zijn verzoek tot ontslag weer in, bleef Minister en zond bevel aan het Fransche leger, dat aan de Noordergrenzen gereedstond, om onverwijld België binnen te rukken en het koningschap van Leopold te beschermen. Hieraan werd voldaan en de Prins van Oranje, die last had, om den strijd tegen de Fransche krijgsmacht te vermijden, werd in zijn zegemarsch gestuit op het oogenblik, dat niets hem anders had kunnen weerhouden, om Brussel binnen te trekken en geheel België te onderwerpen. Nu werd er eene overeenkomst gesloten tusschen het Hollandsche legerhoofd en den Franschen Generaal Gérard, die ten gevolge had, dat, zonder verder eenige vijandelijkheden te plegen, het Hollandsche leger België ontruimde en naar Noord-Brabant terugkeerde; toen Lebeau zag, dat alle gevaar was afgewend van zijn vaderland, legde hij den 26sten Augustus zijne ministerieele betrekking neder.

In den korten tijd van zijn tweede ministerschap had Lebeau op krachtige wijze den nieuwen Koning gesteund; hij had Leopold vergezeld, toen hij van Luik naar Antwerpen was gegaan, om daar de burgerij te bemoedigen, die met angst een bombardement te gemoet zag als dat van 1830; hij vergezelde hem ook naar Mechelen en naar Leuven, waarheen zich de Koning begaf, die daar, met hulp van den Generaal Goblet en van andere officieren, het Belgische leger wilde herzamelen en ordenen, zooveel dit mogelijk was. Aan de militaire bevelen, door Koning Leopold toen uitgevaardigd, heeft Lebeau denkelijk geen deel gehad; toch bleef hij meesttijds te Leuven bij den

Koning en vertrok nu en dan vandaar naar Brussel, om met de andere Ministers te beraadslagen over de handelingen van de Regeering. Lebeau was juist te Brussel, toen daar de Hertogen van Orléans en van Nemours - de zonen van Koning Lodewijk Filips - met de voorste Fransche regimenten aankwamen en hem daardoor onthieven van de vrees voor het ineenstorten van den pas opgerichten Belgischen troon.

Verre van - zooals anderen hebben gedaan - de vroegere bewindhebbers te beschuldigen van, met verraderlijke inzichten, het Belgische krijgswezen te hebben verwaarloosd, trekt Lebeau partij voor twee der vroegere Ministers van Oorlog, D'Hane en De Failly; - na eerst gezegd te hebben, dat hij geene bijzonderheden mededeelt over den tiendaagschen veldtocht, omdat men die vindt in tal van schriften van dien tijd, laat hij daarop volgen:

'Toch, om aan de waarheid hulde te doen, ben ik verplicht, om te zeggen, dat niemand bij het organiseeren van het leger meer ijver, werkzaamheid en toewijding heeft betoond dan de Heeren D'Hane en De Failly, die beiden - op onzen krachtigen en herhaalden aandrang - als Ministers van Oorlog mijne ambtgenooten zijn geweest; de laatste, die aan hevige beschuldigingen is blootgesteld geworden, - naar ik geloof, geheel onbillijk - had de eerlijkste inzichten; - maar heeft hij blijk gegeven van uitstekende bekwaamheid? Ik ben niet bevoegd, om ten dien aanzien een oordeel te vellen. Al wat ik weet, is, dat de Generaal De Failly weinig zelfvertrouwen had en lang weerstand bleef bieden aan de aanzoeken van den Regent, zeggende: dat in de bedenkelijke omstandigheden, waarin men verkeerde, de taak van Minister van Oorlog zijne krachten te boven ging; dat hij dan zijn goeden naam zou kwijtraken; terwijl hij in zijn bevelhebberschap te Antwerpen gewichtige diensten bewees en gold voor een goed officier. Een toestemmend antwoord moest hem worden *afgeperst*; en zonder twijfel was die toestemming, van zijne zijde, eene daad van zelfverloochening en van onderwerping; geenszins eene ijverzuchtige berekening; nog minder het inzicht, om verraad te plegen.' *(Souvenirs personnels*, bl. 156.)

Armand Freson, de uitgever van Lebeau's gedenkschriften, hecht daarentegen aan de meening, dat het verraad van hooggeplaatste Belgische krijgsbevelhebbers wel degelijk deel heeft gehad aan de uitkomst van den tiendaagschen veldtocht; hij zegt (*Préface*, bl. 78-79):

'.....Ik spreek hier niet enkel van de drie Ministers van Oorlog, die, tijdens het *Gouvernement provisoire* en het Regentschap, als het ware moedwillig het leger hebben gedesorganiseerd en de Orangistische partij hebben begunstigd; zeker, toen de veldtocht van Augustus begon, konden wij geene hoop meer koesteren van alleen de overwinning te behalen op de Hollanders; maar zeer zeker hadden onze nederlagen kunnen worden vermeden. De rechtstreeksche oorzaak van die neder-

lagen is de niet te verontschuldigen ongehoorzaamheid van den Generaal Daine, den bevelhebber van het *leger van de Maas*, aan het zoo stellige bevel, dat de Koning hem den 5den Augustus toezond en dat Daine in den avond van den 6den ontving. Had Daine, zooals het bevel luidde en zooals hem dit niet alleen mogelijk, maar zelfs gemakkelijk was, zich den 8sten Augustus vereenigd met het *leger van de Schelde*, dan waren wij behoed gebleven voor elke krijgsramp. Den 9den Augustus zou Koning Leopold dan eene slaglinie van 25000 man kunnen hebben - de Burgerwacht niet meegeteld, die dan zeker zich dapperder zou hebben gedragen. Dit was voldoende, - niet om de Hollanders te overwinnen maar, ten minste om hun te beletten van den marsch op Brussel voort te zetten vóór de komst van het Fransche leger op 12 Augustus. Zonder veldslag ongetwijfeld zou de veldtocht geëindigd zijn; maar wij zouden niet te blozen hebben gehad over den schandelijken aftocht van onze beide legers.'

Bij deze gelegenheid komt Armand Freson te berde met de omstandigheid, voorkomende in de *Conspirations militaires de* 1831 van den Belgischen Generaal Eenens, dat, 'vóór het beginnen van den veldtocht, eene som van 500000 francs aan den Heer John Cockerill te Seraing was uitbetaald, om, zonder bewijs van ontvangst, te worden ter hand gesteld aan den Generaal Daine, zoodra de stad Luik hernomen zou zijn door het Hollandsche leger'.

De Generaal Eenens is dood en dus gaat het niet meer aan, om hem of zijn werk over de *Conspirations militaires de* 1831 te bestrijden, maar dit mag toch gezegd worden, dat men zeer verkeerd zou doen met dit werk te beschouwen als eene betrouwbare geschiedkundige bron en dat onder anderen die 500000 francs, die bij John Cockerill worden gedeponeerd, om aan Daine te worden uitbetaald, zoodra hij de stad Luik in handen van de Hollanders zal hebben gespeeld, - volgens alle waarschijnlijkheid niets anders zijn dan een los praatje, waaraan men niet het minste moet hechten. - De naam van Daine is in Holland even ongunstig bekend als in België; ook in België heeft niemand lust, om als kampvechter op te treden voor zijne nagedachtenis; - maar daarom heeft men toch nog niet het recht, om elke beschuldiging tegen hem zonder onderzoek en bewijs als waar aan te nemen.

Wat de bewering van Armand Freson aangaat, dat het Daine 'niet alleen mogelijk, maar zelfs gemakkelijk was', om zich den 8sten Augustus met het leger van de Schelde te vereenigen, - die bewering is weinig bestand tegen den toets van een grondig onderzoek. Den 6den, 's avonds, - zegt Armand Freson - ontving Daine het bevel van Koning Leopold, om zich te vereenigen met het andere Belgische leger, dat van Tiecken de Terhove; den 7den Augustus kon Daine dus den marsch beginnen in de richting van de Schelde, in de richting van Lier; maar reeds den 6den Augustus stond het geheele leger van den

Prins van Oranje - uitgezonderd de divisie Cortheyligers - tusschen de beide Belgische legers in en maakten dus dien marsch van Daine naar de Schelde onuitvoerbaar; toch wordt die marsch beproefd en geeft aanleiding, op den 7den Augustus, tot het bloedige gevecht bij Kermpt. De Prins van Oranje wendt zich nu, met de hoofdmacht van het Hollandsche leger, den 8sten Augustus tegen Daine; deze, ijlings teruggaande, ontkomt; maar ternauwernood; maar in de uiterste verwarring, grenzende aan ontbinding; het behoud van het Belgische leger aan de Maas heeft toen aan een zijden draad gehangen; en zeer zeker zou dat leger geheel verloren zijn gegaan, had Daine, ook na het gevecht van Kermpt, blijven volharden in zijn voornemen, om zich door het Hollandsche leger heen te slaan en zoo Diest en Lier te bereiken en zich te vereenigen met het leger van de Schelde.

Er is geene reden, om hier te denken aan verraad; wél aan onbekwaamheid, aan gebrekkige aanvoering, haast aan geheel gemis van aanvoering. Want Koning Leopold kan men hier niet aanmerken als legerhoofd: hij was pas in België gekomen; hij was nog niet op de hoogte van de zaken; hij had nog maar weinig gezien van het Belgische leger; en wat hij ervan gezien had, boezemde hem zoo weinig vertrouwen in, dat hij het eene wanhopige onderneming achtte, om alleen het hoofd te bieden aan het goed geordende en goed aangevoerde leger van den Prins van Oranje.

Koning Leopold was volstrekt geen nieuweling in krijgszaken; hij kende den oorlog; maar hij had tot nu toe den oorlog gevoerd aan het hoofd van Duitsche troepen, uitmuntende in orde en krijgstucht; hij had in de laatste jaren vooral het Engelsche leger gezien, waar stiptheid en regelmaat gemakkelijk werden verkregen door eene ruime en rijkelijke verzorging van den soldaat, evenzeer als door eene ijzeren krijgstucht. Het Belgische leger van 1831 vertoonde hem een geheel ander beeld; dat leger was nog geheel onder den noodlottigen invloed van eene pas volbrachte omwenteling, die altijd nadeelig werkt op orde en krijgstucht; daarom had de nieuwe Koning nog geen groot vertrouwen in de vastheid en den samenhang zelfs van het geregelde Belgische leger; nog veel minder vertrouwen boezemden hem de vrijkorpsen in, die voor België's onafhankelijkheid hadden gestreden, die toen soms dapperheid hadden doen blijken, maar die voor het overige een zeer ordeloozen troep vormden, waarop niet veel te rekenen viel.

Een van onze officieren - de Kapitein Scheltens van de jagers, een officier, die tal van Napoleontische veldtochten had meegemaakt, - zag te Antwerpen, in October 1830, de vrijwilligers van Kessels en Niellon de stad binnendringen; hij stond versteld over het ongehavende van die benden: ‘Nooit van mijn leven heb ik zulk een gemeenen troep bijeengezien; met die schooiers (*défroqués*) vergeleken, zou men de Kozakken nog voor fatsoenlijke heeren (*des gentlemen*) hebben kunnen houden. Achter die bende werd een groot kanon voortgetrokken, een

twaalfponder, die op den hoofdwal had gestaan. Op dat kanon zat iemand (*une espèce d'homme*) met een zwarten baard; hij had op zijn hoofd eene beerenmuts, bestaande in eene damesmof; het was walgelijk. In elke hand had hij een zakpistool; hij zag er niet uit als een roover, maar hij had een bespottelijk voorkomen. - Een deel van die bende, die van buiten kwam en versterkt werd door de oproermakers in de stad, trok naar de Schelde-kaai en begon te vuren op de fregatten en andere oorlogsschepen, die vóór de stad lagen. Wat vermocht een geweerkogel tegen een scheepsboord? wat te zeggen van dat dronken volk? medelijdend de schouders ophalen.' (*Souvenirs d'un vieux soldat Belge de la Garde Impériale*, bl. 106.)

Nu is het wel waar, dat in het tijdvak van October 1830 tot Augustus 1831 er eenige verbetering is gekomen in de samenstelling van die Belgische vrijkorpsen; het is zelfs waar, dat Niellon, een der hoofden van die vrijkorpsen, in den tiendaagschen veldtocht als bevelhebber eene bekwaamheid heeft doen blijken, die ook door onzen Hertog van Saksen-Weimar werd gewaardeerd; - maar met dat al lieten orde en krijgstucht daar steeds veel te wenschen over; het was nog altijd een troep van licht en donker, die, ja, soms dapperheid betoont, maar die zoo weinig naar bevelen luistert, dat men op zijne medewerking geene oorlogshandeling kan bouwen.

Die kennis van het toenmalige Belgische krijgswezen schijnt Koning Leopold spoedig te hebben doen besluiten, om toe te geven aan den aandrang van Lebeau en zonder tijdverlies de hulp in te roepen van het Fransche leger van Gérard; toch maakte de Koning nog de tegenwerping, dat, volgens artikel 121 van de Belgische Grondwet, geen vreemd leger op Belgisch grondgebied mocht komen zonder de machtiging van de Volksvertegenwoordiging; - ziehier, wat Lebeau zegt (*Souvenirs personnels,* bl. 154) over dit grondwettig bezwaar:

'De Koning maakte mij opmerkzaam op die bepaling, om zijne aarzeling te verklaren; ik erken, dat die bepaling mij geen oogenblik terughield. "De Constitutie," zeide ik, "heeft niet gedacht aan zulke gebeurtenissen. In allen gevalle stem ik erin toe, om weer Minister te worden, ten einde, is het noodig, de geheele verantwoordelijkheid op mij te laden." De Kamers, verre van het af te keuren, dat de bepaling, die hare bevoegdheid vaststelde, was overtreden, juichten het toe bij de latere verdediging van mijne handeling, die, trouwens, volkomen goedgekeurd was door mijne ambtgenooten. Vraag eens, wat er zou zijn gebeurd, als ik mij had aangesloten bij 's Konings te eerbiedigen aarzeling en de hulp van het buitenland *niet* had ingeroepen, en als Frankrijk, door ons niet ter hulp geroepen, niet dadelijk was toegesneld, om ons bij te staan; als het, na de onvermijdelijke nederlaag van ons leger, den Prins van Oranje meester had gezien van Brussel en, door zijn optreden daar, een deel der troepen tot zich trekkende, die hij te Waterloo had aangevoerd; en tot zich trekkende

èn de Orangistische partij, toen nog krachtig te Gent, te Brussel, te Antwerpen, te Luik, èn de onvergenoegden, die altijd in het leven worden geroepen bij eene omwenteling, die hun lot niet heeft verbeterd.'

Wat Lebeau hier zegt, is zeer waar: het is bespottelijke dwaasheid, om zich te laten weerhouden door een wettelijk voorschrift, wanneer het zonneklaar is, dat alleen door het op zij schuiven van dat voorschrift de ondergang van het vaderland kan worden voorkomen. De Minister heeft toen zeer goed gehandeld met zijn Koning den raad te geven, om vreemde hulp in te roepen; hij heeft te meer goed gehandeld, omdat het geven van dien raad hem zeer veel moet hebben gekost; het moet hem zeer veel hebben gekost, om door het inroepen van Frankrijk's hulp tot de erkentenis te komen, dat zonder die hulp België niet bestand zou zijn tegen den aanval van het Hollandsche leger; het was toch nog maar drie maanden geleden, dat Lebeau met de grootste minachting had gewaagd van de militaire waarde van dat leger.

Toen Henri de Brouckère en Vilain XIIII te Londen aan het onderhandelen waren, om Leopold te bewegen tot het aannemen van de Belgische kroon, wierp die vorst hun het bezwaar tegen, dat de Limburgsche quaestie opleverde; dat is, zeide Leopold, eigenlijk eene Europeesche quaestie: 'Frankrijk's zucht naar veroveringen is niet uitgedoofd; het Ministerie Périer heeft moeite, om dat tegen te gaan; laat dat Ministerie aftreden, en die zucht naar veroveringen zal opnieuw Frankrijk doen besluiten tot een aanvallenden oorlog. Dus daartegen moet men voorzorgen nemen; en voor Duitschland is Maastricht een uitmuntend bruggenhoofd. Maar wij gelooven, dat de Belgen te Franschgezind zijn, of te zwak, om dat bruggenhoofd te verdedigen tegen hunne zuidelijke naburen; en daarom moet het in bewaring worden gegeven aan de Hollanders.'

Den 5^{den} Mei 1831 schrijft Lebeau aan De Brouckère en Vilain XIIII over deze aangelegenheid; de Minister zegt, dat het ook voor Duitschland veel beter is, dat Maastricht eene Belgische bezetting verkrijgt dan eene Hollandsche; dan zal Maastricht veel beter verzekerd zijn voor Duitschland; en onder de redenen, die Lebeau aanvoert, om die bewering te staven, komt allereerst voor: 'De Hollanders zijn te lafhartig, om eene krachtige verdediging te voeren' (*les Hollandais sont trop poltrons pour faire une défense vigoureuse*). - Men kan dit vinden op bl. 290 van de *Souvenirs personnels*.

Welk eene uitmuntende stof voor ons, om met verontwaardiging te oordeelen over Lebeau, die op zoo lichtzinnige en krenkende wijze over geheel een leger, geheel een volk, spreekt!

Maar alvorens dat oordeel te uiten, kan het geen kwaad, om eens te onderzoeken, of wijzelven geheel vrij zijn van zulk eene verwatenheid, als waarvan de Belgische Minister blijk geeft in dat schrijven van 5

Mei 1831. En dan, zonder tot lang vervlogen jaren op te klimmen, herinneren wij aan een paar feiten uit ónze dagen. Kort vóórdat de Transvaalsche Boeren hun glorievollen kamp tegen Engeland begonnen, werd bij ons in openbare geschriften op zeer twijfelachtigen toon gewaagd van de dapperheid dier Boeren; en toen die dapperheid door den strijd op zoo luisterrijke wijze was bewezen, sloeg de openbare meening over tot een ander uiterste en hoopte nu verguizing op den Britschen naam: in eene spotprent over den strijd op den Majuba-heuvel werden de Engelsche soldaten afgebeeld als hazen - die krijgers, die thans in Soedan zoo uitmuntend oorlogen, dat zij aan Von Moltke de woorden hebben ontlokt: niet uit *soldaten* bestaat het Engelsche leger, maar uit *helden.*

Daarom, laat ons indachtig blijven, dat het verkeerd is en slecht, om op lichtzinnigen en krenkenden toon over geheel een volk te oordeelen; de verguizing, die men over anderen uitspreekt, komt soms op onszelven terug; en dan erkent men met bitter berouw de waarheid der spreuk: hoogmoed komt vóór den val. Geene zelfverlaging; maar ook, geene zelfverheffing.

VII.
De volkswapening in Noord-Nederland. het stelsel der volharding. besluit.

In de wereld is licht en schaduw; de mensch is eene mengeling van goed en kwaad; volmaaktheid is er niet.

Dat zijn van die afgesleten waarheden, die geene tegenspraak vinden, maar die toch zeer dikwijls buiten toepassing blijven bij het oordeelen over mannen, die de openbare aangelegenheden hebben geleid; de lofredenaar houdt zich alleen op bij het goede en groote, de berisper alleen bij het verkeerde en slechte; beiden zijn eenzijdig en daardoor onrechtvaardig en onwaar. Wie een trouw beeld wil geven van een Vorst of een Regent, mag de misslagen of het wanbestuur niet stilzwijgend voorbijgaan; maar ook het goede en uitstekende moet hij niet onvermeld laten. Toon aan, dat het ontstaan en gelukken van de Belgische omwenteling van 1830 grootendeels te wijten zijn aan de verkeerde regeering van Koning Willem I; maar ook, huldig die regeering, wanneer zij in de eerste jaren na de omwenteling eene geestkracht betoont, die niet zonder grootheid is geweest en die toen den naam van den Koning met roem en luister heeft omgeven.

Toen de aanval op Brussel was mislukt, toen de Belgische opstandelingen de zege hadden behaald, toen Noord-Nederland zelf werd bedreigd, nam Koning Willem I twee hulpmiddelen te baat: hij riep den bijstand in van de vijf groote mogendheden, die in 1815 het aanzijn hadden gegeven aan het Koninkrijk der Nederlanden; en hij

riep het volk in Noord-Nederland te wapen. Bij het eerste middel heeft de Koning al bitter weinig baat gevonden; het heeft hem meer kwaad dan goed gebracht; en wel eens zal hij het oogenblik hebben verwenscht, waarop hij den vreemdeling moeide met het beslechten van de Nederlandsche zaken. Het tweede heeft eene geheel andere uitkomst opgeleverd: de volkswapening in Noord-Nederland heeft den Koning in staat gesteld, om op krachtige wijze op te treden tegen zijne bestrijders.

Het Hollandsche volk was in 1830 op hartstochtelijke wijze gehecht aan zijn Koning; het gloeide van toorn over het onrecht, dien Koning aangedaan door België's opstand; het zag in dien opstand eene door niets gewettigde beschimping van den gebieder, met wien Holland zich vereenzelvigde en dien het beschouwde als zijn vertegenwoordiger, als den man, waaraan het met hart en ziel was verbonden. Toen dan ook de Koning zijn wapenroep uitsprak, - op 5 October - vond die weerklank in aller harten: het land is in gevaar; de grenzen worden bedreigd; wij moeten ons eendrachtig om den Koning sluiten en zijn troon verdedigen; - dát was toen de algemeene gedachte. De schutterijen uit steden en uit dorpen kwamen op, vormden zich tot bataljons en trokken naar de zuidergrens; - en dat geschiedde, niet uit dwang, niet door geweld, maar vrijwillig, met geestdrift; - en heeft er soms onwil of weerstreving bestaan, dat heeft tot de zeer zeldzame uitzonderingen behoord, die men niet in rekening kan brengen, daar zij geheel verdwijnen te midden van den algemeenen volksgeest.

> ‘Al was mijn borst van staal, mijn stem niet af te breken,
> al mocht ik onvermoeid door vijf paar monden spreken,’

dan zou het mij toch nog niet mogelijk zijn, - zegt de oude Homerus - om al de Grieksche helden op te noemen, die hier in het strijdperk traden tegen Ilium; en al heeft men nu hoegenaamd niets van Homerus, toch mag men die woorden uit het tweede boek van de *Ilias* wel indachtig zijn, als men alle bijzonderheden zou willen ophalen van die Hollandsche volkswapening van 1830; dat zou een onbegonnen werk zijn; men moet de verleiding weerstand bieden, om het te ondernemen.

Wat baat het, of men al enkele zaken vermeldt, enkele namen noemt, terwijl men er zoovele stilzwijgend moet voorbijgaan. Wat baat het, of men al zegt, dat bij het bataljon Amsterdamsche schutterij, dat in Den Bosch kwam, de vrijwilligers in menigte waren en twee van de zes compagnieën geheel bestonden uit zonen van de aanzienlijkste geslachten der hoofdstad; dat oud-officieren van het leger - Van Rechteren en Schimmelpenninck van der Oije - aan het hoofd stonden van bataljons der Geldersche plattelandsschutterij, die door de sobere kleeding en de forsche, krachtvolle gestalte der schutters op den Franschen Generaal Belliard den indruk maakten, dat het Pruisische

troepen waren, in het geheim tot onze hulp afgezonden; dat Van Dam van Isselt en Rookmaker vrijkorpsen hebben opgericht, zich aansluitende bij het leger; dat evenzoo gedaan werd door de studenten der drie hoogescholen, Leiden, Utrecht en Groningen; dat door het groot aantal toegesnelde vrijwilligers elk van de twee jagerbataljons van ons leger verre over de duizend man sterk werd, zoodat het noodig was, bij de krijgsoefeningen van ieder bataljon er twee te maken; dat nog in later tijd er bij onze infanterie een regiment was, het 8ste, dat 1800 vrijwilligers telde; dat bij een onzer cavalerie-regimenten een oud-Generaal, Oldeneel, als gewoon ruiter was opgetreden; dat bij alle regimenten van dat wapen, vooral bij de Lanciers, de zonen van aanzienlijke geslachten in de gelederen stonden - wij noemen maar Sytzama, Scheltinga, enz. uit Friesland, om maar iets te noemen; dat zelfs in Staats-Vlaanderen eene kleine vrijwillige ruiterafdeeling zich vormde, om den bevelhebber tot geleiders en tot ordonnansen te dienen; dat Bronovol, een oud-zeeofficier, kanonneerbooten uitrustte, die bij het fort Crêvecoeur gereed waren, om aan de verdediging van Den Bosch deel te nemen; dat er meer dan één voorbeeld is geweest, dat mannen van vermogen en aanzien, zelven te bejaard, om de wapens te dragen, dit door hunne zonen lieten doen, die zij, geheel uitgerust, naar het leger zonden.

Maar laat ons ophouden: die opsomming van wat onze volkswapening in 1830 groots heeft gehad, zou vermoeiend worden door hare uitgebreidheid; en toch zou zij onvolledig blijven, daar het onmogelijk is, om alles te vermelden, om allen te noemen, die toen geschitterd hebben door geestdrift voor de zaak van Koning en Vaderland. Genoeg zij het te zeggen, als kenteeken van dien tijd, dat er bijna blaam en afkeuring rustte op den jongen man, die, zonder afdoende redenen, toen nalatig bleef, om zich in de rijen van het leger te scharen.

Den 13den November 1830 staan in het koor van de Pieterskerk 270 Leidsche studenten, onder hun aanvoerder, den Kapitein Van Boecop; zij zijn de bloem, de keur der Nederlandsche jongelingschap; daaronder zijn tal van mannen, die later hun vaderland groote en gewichtige diensten hebben bewezen; die de hoogste betrekkingen hebben bekleed; die Indië hebben geregeerd; die, in 's Konings raadzaal of als vertegenwoordigers des volks, de hoogste belangen van den Staat hebben geregeld; die geschitterd hebben als geleerden, als schrijvers, als gevierde kanselredenaars of pleitbezorgers, als helder lichtende sterren aan onzen letterkundigen hemel; die, in één woord, nu de kroon der grijsheid hen siert, niet slechts daardoor, maar ook door deugden en verdiensten de vereering van hunne medeburgers waard zijn. Die jonge mannen, die zich door studie willen voorbereiden tot de schoone toekomst, die hun wacht, breken die studie af en grijpen de wapens, nu het vaderland in gevaar is; zij snellen het harde krijgsleven te gemoet met zijne vermoeienissen en ontberingen;

zij zullen den vuurdoop ondergaan, op het slagveld hunne dapperheid doen blijken, hun leven ten offer brengen aan de algemeene zaak. Deze dag is de dag, waarop zij Leiden zullen verlaten en naar de bedreigde grenzen trekken; dezen dag nemen zij afscheid van wat hun te Leiden lief en dierbaar is.

Daar treedt, in plechtgewaad, geheel de Academische Senaat het kerkgebouw binnen, de Hoogleeraar Van Assen aan het hoofd; hij plaatst zich voor het midden der jager-afdeeling en richt tot haar eene afscheidsrede, die op allen diepen indruk maakt, die velen een traan ontlokt. Men vindt die toespraak onder anderen in het uitmuntend geschiedverhaal van de verrichtingen dier Leidsche jagers, geschreven door twee hunner, de heeren Wttewaall van Wickenburgh en Alstorphuis Grevelink. Wij kunnen de verleiding niet weerstaan, om een deel van die toespraak hier over te nemen:

'Gij hebt aan onzen wensch voldaan,' zeide Van Assen, 'burgers der Leidsche Hoogeschool! Geliefde leerlingen van uwe toegenegen leeraars! Het was behoefte voor ons hart, u allen op deze plaats vereenigd te zien en u vaarwel te zeggen, nu gij henengaat, waar eer en plicht u roepen. Daarom is geheel de achtbare Senaat, in plechtstatigen optocht, in uw midden verschenen. Zijne tegenwoordigheid zij het bewijs der genegenheid, die wij u toedragen; zij drukke het zegel onzer goedkeuring op uw rechtschapen gedrag.

Het is, inderdaad, een schouwspel, dat mij treft en ontroert: eene zoo uitgebreide schare van jongelingen, die de studiën des vredes beoefenen, in volle wapenrusting uitgedost om mij henen te zien. Stoutmoedigen! wie wekte die geestdrift in u op? wat bepaalde uw besluit tot zoo koen eene daad?

Was het des Konings hoog bevel? Maar gij hadt reeds beslist, eer de Koning u riep. Was het ijverzuchtige navolging, en het voorbeeld van anderen? Maar gij volgdet niet na; gij gaaft veeleer het voorbeeld aan anderen. Of was het misschien op *onze* bede en aansporing, dat gij u bewegen liet? Neen! voorwaar niet. De taal der overreding is ongepast, waar de hoogere stem van plicht alléén moet spreken. Ja! zij was het, de stem des plichts, die, als eene Godheid, in u sprak. Zij verhief u de borst; zij wapende uw arm; zij onderwierp u aan krijgstucht; zij leerde u vaardig den ongewonen dienst...'

Daarna richtte hij zich tot Van Boecop, om dien bevelhebber, vol vertrouwen, de zorg en aanvoering aan te bevelen van de Leidsche studenten; 'wij waarborgen het u,' - zei de Hoogleeraar, - 'dat zij in de ure des gevaars hun plicht zullen doen.

... Wanneer uw bevel hen opdaagt ten strijde, dan zullen deze voedsterlingen der Muzen u toonen, hoe zij van haar leerden: edel en schoon is het, te sterven voor het vaderland.

Burgers van Vader Willem's Hoogeschool! Gij hebt de getuigenis gehoord, die wij van u durven geven. Bij God, dien gij aanbidt; bij

den Koning, dien gij eert; bij het vaderland, dat gij liefhebt, o! wij smeeken het u, stelt onze hope niet te leur.

Weet gij wel, waarom wij u juist op deze plaats het liefst vereenigd zagen? Jongelingen! dit huis is aan God gewijd. In dit kerkgebouw wordt Zijn naam verheerlijkt. Onder deze koorgewelven rusten dooden, wier nagedachtenis onsterfelijk is. Hier in de nabijheid is het graf van Kemper. Hoort niet meer naar mijne woorden; hoort des Hemels en der gezaligden heilige gebeden; zij zeggen u: bewaart in uwe harten God en zijn gebod; hebt elkander als broederen lief; weest vroom en weest deemoedig; Christelijke deemoed is de sterkste prikkel tot waren heldenmoed; en die zóó zijn leven wil verliezen, die zal het behouden.

Gaat henen, geliefde vrienden! gaat henen onder het geleide des Allerhoogsten, onder de zegeningen uwer ouders, onder de heilbeden uwer leeraars, onder het gejuich van allen, die het vaderland en Oranje getrouw zijn! vaartwel!'

Er is eene onmiskenbare grootheid in die taal, in die handeling; dat doet denken aan de vrije Republieken van het oude Griekenland; dat herinnert aan Athene in zijn bloeiendsten tijd; - maar aan een Christelijk Athene, waar vaderlandsliefde en heldengeest gelouterd worden door beschaving en menschelijkheid. Als dat tooneel van het uitrukken der Leidsche studenten in November 1830 niet verheven is geweest en roerend in de hoogste mate, dan weten wij er niets van. Vaak wordt ons, Hollanders, ten laste gelegd, dat wij, door overmaat van gezond verstand, onvatbaar zijn voor geestdrift en voor poëzie; die aantijging is onwaar; het Hollandsche volk ontvlamt niet spoedig; maar toch, daar komen oogenblikken, waarin de geestdrift zich bij allen baan breekt en allen het ruischen hooren van den vleugelslag der poëzie; - *der poëzie*: dichter is niet de man, die mooie verzen maakt; dichter is de man van gevoel en verbeelding, de man, die edel en groot denkt en handelt.

Dit enkele voorbeeld volsta, om den geest te doen kennen, die in het laatst van 1830 het volk van Noord-Nederland bezielde; de volkswapening van dien tijd verdient eerbied en bewondering; zij strekt èn Koning èn volk tot roem; zij mag gelijkgesteld worden met de volkswapening van Duitschland in 1813.

Wilt gij dan onze weinig beduidende wapenfeiten van 1830-1832 in vergelijking brengen met die bloedige veldslagen, met die grootsche overwinningen van de Duitsche legers in de jaren 1813, 1814 en 1815?

Neen, dat willen wij niet; wij zijn overtuigd, dat die vergelijking eene dwaasheid zou zijn; dat er een oneindig groot verschil is tusschen den veldslag van Leipzig en den veldslag van Hasselt of Leuven; - maar waaraan ligt dat verschil? - Alleen aan de kleinere schaal, waarop de kamp door ons werd gevoerd; aan de omstandigheden, die het belet hebben, dat wij toen onze geestkracht en dapperheid ten

volle konden doen uitkomen. Wij vergelijken niet, wat door die volkswapeningen van 1813 en 1830 is verricht: maar wij vergelijken den geest van die volkswapeningen; en doet men dát, dan komt men tot de overtuiging, dat het Nederland van 1830 niet onderdoet voor het Duitschland van 1813.

In 1830 toch was het Nederlandsche volk eenstemmig in het te wapen snellen; van de hoofden en grooten des lands tot aan de minste burgers, allen namen daaraan deel. In 1813 waren tal van Duitsche vorsten en grooten langen tijd niet te vinden onder de bestrijders van Napoleon's dwingelandij; sloten zij zich aan bij die bestrijders, dan was het slechts aarzelend, slechts langzaam, van lieverlede, naarmate de zaak der vrijheid gunstiger begon te staan. Velen der uitgelezenen des volks hielden zich buiten den strijd; tegen Körner, die zijne vurige krijgsliederen met den heldendood bezegelde, kan men overstellen Goethe, groot genie, maar harteloos egoist, die in 1813 de oneer op zich laadde van ongevoelig te blijven voor de geestdrift, waarmede het Duitsche volk den kamp begon voor zijne onafhankelijkheid. O zeker, niemand zal het in de gedachte komen, om onzen Tollens, onzen Van Lennep, als schrijvers, te vergelijken met Goethe; maar in 1830 hebben èn Tollens èn Van Lennep oneindig meer vaderlandschen geest betoond en veel edeler en grooter gehandeld dan Goethe in 1813.

De onpartijdige geschiedenis moet het in Koning Willem I huldigen, dat hij door de volkswapening van 1830 aan zijn land eene kracht bijzette, die het met luister omgaf en den vreemdeling eerbied inboezemde. De Koning had niet alleen de geestdrift opgewekt, maar hij wist die geestdrift ook op verstandige wijze te leiden; de wijze, waarop hij de verdediging van Noord-Nederland en de inrichting van zijn krijgswezen regelde, verdient even hoogen lof, als de vroegere militaire beschikkingen moesten worden afgekeurd. Het is, alsof na de afscheuring van België 's Konings regeering door een nieuwen en beteren geest wordt bezield; kracht en verstand zijn nu te erkennen bij die regeering; zij boezemt nu vertrouwen in aan leger en volk.

De volkswapening, hoe algemeen ook toegejuicht, had evenwel op enkele punten onwil en wederstreving ontmoet: er zijn altijd menschen, die liever rustig te huis blijven, dan geweer en ransel te dragen, marschen te doen, den nacht op een bivouac door te brengen en gevaar te loopen van kennis te maken met een kogel of eene bajonet van den vijand; - dat is zoo verwonderlijk niet; en die onwil bewijst nog geenszins eene vijandschap tegen den Staat; toch kan zij daartoe leiden bij eene flauwe regeering, die zulk een onwil laat voortwoekeren en werkeloos blijft, als vijandelijke zendelingen den wederstrevenden misnoegen inblazen en hen tot oproer aanzetten; - maar gaat men dien onwil dadelijk en goed te keer, zooals 's Konings regeering deed

op de enkele punten, waar onwil zich vertoonde, - het Maas- en Westfaalsche en Oldenzaal - dan verdwijnt hij spoedig en laat geene sporen achter.

De eerste zorg van de Regeering was, het leger opnieuw te organiseeren; de overblijfselen van de korpsen, uit België gekomen, werden aangevuld, voltallig gemaakt, uitgerust en gewapend, geoefend en spoedig gebracht tot afdeelingen, die men met vertrouwen tegen den vijand kon aanvoeren; enkele wapenfeiten werkten gunstig hiertoe mede: zoo het bombardement van Antwerpen, dat bewezen had, dat eindelijk de lijdelijkheid had opgehouden, die te lang onze wapenmacht had gekenmerkt; zoo de stoute marsch van Saksen-Weimar, in November 1830, om Maastricht te ontzetten en Venlo te hernemen; - het eerste slaagde, het tweede werd verhinderd door de tusschenkomst van de Londensche Conferentie; - zoo, vooral, het in de lucht vliegen der kanonneerboot van Van Speyk, eene onvolprezen heldendaad, die herinnerde aan het sneuvelen van Sebastiaan de Lange en van Claassens, en die bij vloot en leger en bij geheel het volk eene hooge mate van geestdrift opwekte.

Prins Frederik werd bekleed met het opperbevel van het leger; met grooten ijver en bekwaamheid nam hij die taak waar en bewees gewichtige diensten. Er had eene geregelde indeeling plaats in divisiën en brigaden; aanvankelijk drie divisiën, onder Van Geen, Saksen-Weimar en Meijer; later kwam er eene vierde divisie bij, onder Cort Heijligers; die vier divisiën, de reserve-ruiterij en de reserve-artillerie, stonden in Noord-Brabant; de bataljons schutterij en de vrijwillige jagerkorpsen waren daarbij, gemengd tusschen de bataljons van het leger, om oefening en krijgstucht te verkrijgen en meer vastheid en samenhang te erlangen. De vestingen in Noord-Brabant, vroeger verwaarloosd, omdat men ze niet meer beschouwde als grensplaatsen, werden geheel opgemaakt en in staat van verdediging gebracht; op de Citadel van Antwerpen en te Maastricht hadden Chassé en Dibbets sterke en goede bezettingen; op de Schelde was eene sterke scheepsmacht, en in Staats-Vlaanderen voerde de Generaal De Koek het opperbevel over de in een aantal kleine posten verdeelde krijgsmacht, die het 4de en 5de district van Zeeland bezette. De Kock had bij zich vele officieren, die tot het Indische leger hadden behoord; dappere, onversaagde aanvoerders, die bij hunne Indische oorlogen gewend waren, om met kleine afdeelingen op te treden tegen den vijand, en die daar geleerd hadden, dat, waar de bevelhebber vooraan is, om het krijgsgevaar te gemoet te gaan, de soldaat zelden te kort schiet in het volbrengen van zijn plicht.

‘Omheind door kracht, versterkt door orden,
zou Nederland een bolwerk worden,
te sterk voor Catilina's horden;
elk vlek werd een thermopylé.’

Zoo had Helmers, maar tevergeefs, gehoopt, dat Nederland in 1795 zou zijn geweest; zoo was, in werkelijkheid, Nederland in 1830. Koning Willem I heeft toen op uitmuntende wijze de strijdkrachten van het land ontwikkeld en zoo goed gebruikt, dat het de aanranding van den sterksten vijand gerust en met zelfvertrouwen kon afwachten; er is toen een tijd geweest, waarin Holland een leger had van meer dan honderdduizend man, ongerekend nog den landstorm, die in het laatst van 1832 werd georganiseerd, - nog maar op het papier, dat is waar; maar gereed, om in de werkelijkheid op te treden. 's Konings regeering was toen, wat het krijgswezen betreft, krachtig en verstandig; het zou onbillijk zijn, haar dien lof te onthouden; zij heeft toen op waardige wijze de eer van Holland's naam gehandhaafd.

Maar was dan toen alles zoo rooskleurig, zoo opperbest, zoo volmaakt? lieten die schutterijen, zoo goed bezield, zoo uitmuntende in geestdrift, toen niets te wenschen over aan orde en krijgstucht? Heeft de Regeering, bij hare maatregelen voor de landsverdediging, toen geene fouten begaan?

Geene fouten begaan? Waar is de Regeering, waarvan men dát kan zeggen? Waar is de man, die nooit fouten heeft begaan, - tenzij hij *niets* doe, wat misschien de grootste fout van alle is?

Dat orde en krijgstucht bij de schutterijen wel eens wat te wenschen overlieten, wie zal dat tegenspreken, die in die dagen tot het leger heeft behoord? Maar men moet niet te veeleischend zijn, niet te veel vorderen in dat opzicht; men moet niet alles op zijn elf-en-dertigste willen hebben, niet alles door een vergrootglas bekijken en meedoogenloos critiseeren, wat niet geheel beantwoordt aan het beeld der volmaaktheid; men moet weten te geven en te nemen; en doet men dát, dan komt men tot de conclusie, dat orde en krijgstucht, ook bij de schutterijen, zoo goed waren, als zij het konden zijn onder de bestaande omstandigheden. De Regeering handelde, ook in dat opzicht, met verstand en beleid; zij zag wel eens wat door de vingeren; zij stond, niet altijd, op het strengste recht; zij was vrij gelukkig in de keus der officieren van het leger, die gezag uitoefenden over schutterkorpsen; die officieren waren in den regel mannen van verstand en beleid, die op de hoofdzaken het oog vestigden, niet op kleinigheden; het waren geene steilooren, die in hunne dwaze letterknechterij tot verderfelijke, tot onzinnige handelingen overgaan, liever dan een haarbreed af te wijken van wetten en voorschriften.

Onder de fouten van de Regeering was eene der grootste de maatregel, om, tot versterking van het leger, in Duitschland soldaten aan te werven; die maatregel heeft tot niets goeds geleid. Met handen vol geld kocht men in Duitschland menschen aan van een zeer gering gehalte, wat den krijgsdienst betreft; het waren - den goeden niet te na gesproken - over het algemeen fortuinzoekers, landloopers, gewoon, om ‘met één paar schoenen *drie* monarchen te dienen’ -

zooals de soldaten-uitdrukking is. Die vreemdelingen bleven meestal slechts korten tijd in onze gelederen; spoedig gingen zij de grenzen over en traden zij in Belgischen krijgsdienst; heden droegen zij voor het eerst de militaire kleeding, morgen deserteerden zij; de kleermaker had zijn arbeid tevergeefs aan hen besteed; men had dien vreemdelingen het laken aan het stuk moeten geven, dan hadden zij ervan kunnen laten maken, wat zij verkozen. Na den tiendaagschen veldtocht kwam een onzer regimenten in Noord-Brabant terug met eene sterkte, veel kleiner, dan toen de veldtocht begon; toch was het weinig in gevecht geweest, had daardoor weinig verliezen geleden; maar het had, in die tien dagen, een aantal Duitschers verloren, die van de gelegenheid gebruik maakten, om tot den vijand over te loopen. Vertrouw eens op zulke soldaten!

Nog in later tijd heeft men dezelfde ondervinding kunnen opdoen bij de aanwerving voor het Indische leger van dat groot aantal zoogenaamde ‘Zwitsers’ - eigenlijk landloopers van allerlei tongen en talen; terwijl zij nog hier te lande waren, viel het reeds moeielijk, hunne desertie te beletten; en op Java beraamden zij een gevaarlijk oproer en hebben velen hunner daarom een smadelijken dood aan de galg gevonden.

Nederland doet verkeerd met zijne toevlucht te zoeken in vreemdelingen tot verdediging van het vaderland en van Indië; het moet die verdediging met eigen krachten voeren; het leger moet niet anders zijn dan het kort begrip van een dapper en vaderlandlievend volk; en om ons volk in dapperheid en vaderlandsliefde te doen winnen, is het noodig, dat het zich nauwer aansluite bij het leger, ten einde daardoor krijgsgeest te verkrijgen; dàt doel te bereiken, is het voorname inzicht van hen, die aandringen op de afschaffing van de plaatsvervanging bij de militie; wie die afschaffing te keer gaat, vermindert onze volkskracht.

Behalve die werving in Duitschland kan ons krijgsbeheer in dien tijd nog andere misslagen hebben begaan; zij komen ons nu niet voor den geest; en wij blijven dus de reeds geuite meening voorstaan, dat aan dit krijgsbeheer hooge lof toekomt. Prins Frederik heeft toen de groote verdienste gehad van, onvermoeid en met bekwaamheid, gearbeid te hebben aan de oefening en volmaking van het leger; maanden werden daaraan besteed; dag aan dag won het aan militaire waarde; en toen op het oogenblik, dat België zou worden aangevallen, de Prins van Oranje het opperbevel aanvaardde, kon hij de vruchten plukken van de zorgen, door zijn broeder aan het leger besteed.

In het begin van Augustus 1831 was de toestand van de wederzijdsche partijen van dien aard, dat de uitkomst van den veldtocht

weinig twijfelachtig kon zijn: aan de Hollandsche zijde een leger, sterker in getal, geheel vereenigd, geordend, geoefend, voorzien van alles, wat voor het oorlogen noodig was, en vervuld met geestdrift voor zijn veldheer; aan de Belgische zijde een minder talrijk leger, onnoodig wijd uiteengespreid, weinig geordend, weinig geoefend, slecht aangevoerd of, beter gezegd: zonder aanvoerder; want een leger, dat meer dan één hoofd heeft, is eigenlijk zonder aanvoerder. Wat wonder dan, dat de schaal der overwinning ten onzen gunste is overgeslagen; daartoe was geen verraad noodig.

Er zijn er zelfs, die meenen, dat de Prins van Oranje te weinig gebruik heeft gemaakt van zijne overmacht; dat hij te langzaam in zijne marschen, te omzichtig in zijne handelingen is geweest, en dat hij, sneller vooruitrukkende, stouter doortastende, in minder dan tien dagen tijds tot de beslissing van den oorlog had kunnen komen en misschien daardoor de tusschenkomst van het Fransche leger zou hebben verhinderd.

Zij, die zóó oordeelen na gedane zaken, nadat alle omstandigheden geheel zijn bekend, verliezen hierbij echter één zaak uit het oog, eene hoofdzaak: de veldheer kende zijn leger nog niet genoeg, om met juistheid te weten, wat hij ervan kon verwachten, als hij het tegen den vijand zou aanvoeren. De Prins van Oranje wist het cijfer der getalsterkte van zijn leger en uit welke onderdeelen - uit hoeveel bataljons of regimenten - het was samengesteld; maar omtrent de militaire waarde van die onderdeelen had hij geene zekerheid, en hij wist dus niet, wat men met dit leger mocht ondernemen en wagen. Wat de korpsen betreft, die tot het gewone leger behoorden, men wist, wat men daaraan had: meer of minder goed mochten zij zijn, maar toch, men kon erop rekenen voor den oorlog. Maar meer dan een derde gedeelte van het leger bestond uit schutterij, uit vrijkorpsen; in hoever kon men daarop bouwen? - Dat er geestdrift, dat er vaderlandsliefde was bij die schutterij, daaraan viel niet te twijfelen; die eigenschappen waren onmiskenbaar; maar die eigenschappen, van hoe hooge waarde ook, zijn niet voldoende; daar wordt meer gevorderd.

Hadden die korpsen, die bataljons, vastheid en samenhang genoeg, om ze tegenover den vijand te brengen; waren zij genoeg geoefend, genoeg in de hand van de bevelhebbers, om vaardig en goed op het slagveld al die bewegingen en handelingen te verrichten, die het gevecht vordert? zouden zij bestand zijn tegen zware marschen; zouden zij dan, om de vermoeienis te verminderen, niet hunne toevlucht nemen tot dat noodlottig hulpmiddel van den onervaren soldaat, het wegwerpen van den ransel; zouden zij op het bivouac zich op bekwame wijze weten in te richten, voor de veiligheid waken en zorgen voor hun levensonderhoud, zonder daarom over te slaan tot roof en geweld jegens den landzaat? In het gevaarvol oogenblik, waarop de eerste projectielen

des vijands inslaan bij een bataljon, zou dan een bataljon schutterij genoeg krijgsgeest hebben, om ordelijk bijeen te blijven; zou het niet in verwarring uiteenstuiven? - Op al die vragen kon men met geene voldoende zekerheid antwoorden; de uitkomst moest dat leeren.

Die uitkomst heeft geheel en al geantwoord in het voordeel van onze schutterij; die schutterij heeft door dapperheid geschitterd; een der gevechten - Houthalen, op den 6^{den} Augustus - is bijna alleen door schutterij gestreden; en al is Houthalen voor ons geene overwinning geweest, het was toch ook geene nederlaag; het was een eervolle strijd, waarbij de macht van Cort Heijligers goed heeft standgehouden. In één woord, aan dien veldtocht van Augustus 1831 heeft onze schutterij een gewichtig deel genomen; maar vóór dien veldtocht had men hoegenaamd geene zekerheid dienaangaande; en het was derhalve alleszins te billijken, dat de Prins van Oranje aanvankelijk met eenige omzichtigheid te werk ging met een leger, waarvan hij de militaire waarde nog niet met juistheid kende.

Aan berispers, onvergenoegden, pruttelaars is nooit gebrek; dat zij ooit geheel verdwijnen zullen van de aarde, daarvoor behoeft men niet de minste vrees te koesteren; dat ras is onvergankelijk, - ook bij ons. Terwijl èn leger èn volk bijna eenstemmig jubelden over de wapenfeiten van Augustus 1831 en den Prins van Oranje en zijn dapperen hooge lof werd toegezwaaid, deden zich, toen reeds, stemmen bij ons hooren, die, in schrille tegenstelling met het algemeen gevoelen, niet alleen onzen krijgsroem wilden verkleinen, maar zelfs in den geheelen tiendaagschen veldtocht niets anders wilden zien dan een geheel onnoodig bloedvergieten, dat volstrekt geen voordeel heeft opgeleverd: ‘Waartoe heeft die veldtocht gediend? Wat hebben wij daardoor gewonnen? Wat heeft het ons gebaat? - Niets, hoegenaamd niets.’

Onwaar. De tiendaagsche veldtocht heeft den luister onzer wapenen op eene schitterende wijze hersteld; - dat was niet geheel overbodig na de krijgsgebeurtenissen van 1830; - die veldtocht heeft ons land met roem omgeven en ons krijgswezen krachtig gemaakt door het zelfvertrouwen, dat het nu verkreeg, en vooral ook door het onbepaald vertrouwen, dat het nu had in zijn legerhoofd. De behaalde zege was volkomen; en te recht mocht de Prins van Oranje daarop verwijzen bij de dagorder, die hij den 13^{den} Augustus te Leuven tot zijne wapenbroeders richtte: te Hasselt was Daine's macht in verwarring uiteengestoven en ternauwernood ontkomen aan een geheelen ondergang; zonder de tusschenkomst van Engeland en Frankrijk was het onfeilbaar, dat een vijandelijk leger van 15000 man te Leuven de wapens had moeten neerleggen; en er was niet de minste overdrijving in de woorden, die de veldheer tot zijn leger richtte: ‘Gisteren en heden stonden onze voorposten op twee uur afstands van Brussel, en geen Belgisch leger is er meer, om den intocht van zijne hoofdstad te beletten.’

Er was krijgsroem verworven; het leger had zijne waarde leeren kennen en was daardoor in krachten verdubbeld, en de luister der overwinning omstraalde den vorstelijken veldheer en versterkte den alouden band tusschen Nederland en Oranje. Zijn dat onbeduidende uitkomsten; en heeft men dan het recht, om te zeggen, dat die veldtocht van Augustus 1831 doelloos is geweest en ons niets heeft gebaat?

Maar niet alleen moreele, ook materieele voordeelen had die veldtocht ons kunnen aanbrengen; en is dat niet gebeurd, dan is het onze eigen schuld geweest.

De Londensche Conferentie had, in het tractaat der XVIII artikelen, de voorwaarden vastgesteld van de scheiding van Holland en België; die voorwaarden waren zeer in het voordeel van België, zeer in het nadeel van Holland; België, hoe schijnbaar wederstrevend, had dat tractaat der XVIII artikelen dan ook aangenomen, Koning Willem I niet; de Koning had de wapens opgevat, en de overwinning had die wapens bekroond.

Ja, toen de uitkomst zóó was, begon de Conferentie de zaak anders in te zien en te begrijpen, dat Koning Willem I dan toch eigenlijk gelijk had en België ongelijk en dat dus voor de scheiding van Holland en België andere voorwaarden moesten worden vastgesteld. Er werd een nieuw tractaat ontworpen, - het tractaat der XXIV artikelen - waarbij Holland veel meer werd bevoordeeld, België veel meer benadeeld dan bij het vroegere tractaat; die nieuwe voorwaarden van scheiding werden aan beide partijen aangeboden als eene onherroepelijke beslissing van de vijf groote mogendheden. - Karakterloos, in hooge mate, is die Londensche Conferentie geweest.

België had, met veel moeite, met veel wederstreving, het tractaat van de XVIII artikelen aangenomen; het had veel minder bezwaren in, om het tractaat van de XXIV artikelen te doen aannemen, dat voor België zooveel ongunstiger was dan het eerste; vanwaar die verandering van inzichten bij die beide handelingen? Vanwaar die verandering: eenvoudig daarvan, dat, tusschen die beide handelingen, die veldtocht van Augustus 1831 had plaats gehad. Lebeau erkent dit zonder omwegen, wanneer hij in zijne *Souvenirs personnels,* bl. 156-157, over de gebeurtenissen spreekt, die dadelijk volgden op den tiendaagschen veldtocht:

‘Men weet, dat weinig tijds daarna de vijf groote mogendheden, die de Conferentie uitmaakten, de grondslagen vaststelden van een tractaat tusschen België en Holland, met het besluit, om, zoo noodig, de beide partijen te noodzaken, om het aan te nemen. Ons land, ontmoedigd door de jammerlijke uitkomst van den veldtocht van 1831, nam de grondslagen van de Conferentie aan, hoe bezwarend die ook mochten voorkomen, vooral wat aangaat de regeling van het grondgebied; en hoezeer die aanmerkelijk afweken van de voorwaarden der

XVIII artikelen, door dezelfde mogendheden aangeboden en in Juni 1831 door het Congres aangenomen,' (denkelijk bij vergissing zegt Lebeau hier: *Juni*; het moet zijn: *Juli*).

'De XVIII artikelen, veranderd in vier-en-twintig nieuwe beschikkingen, werden het verdrag van den 15^{den} November 1831, bekend onder den naam van het tractaat der XXIV artikelen; België's onafhankelijkheid en zijne nieuwe Dynastie werden, in dat laatste tractaat, uitdrukkelijk erkend door de vijf groote mogendheden.'

Verder zegt Lebeau nog:

'De XVIII artikelen waren de vrucht van de tijdens mijn Ministerie zoo uitmuntend geleide diplomatie van de heeren Devaux en Nothomb, krachtig bijgestaan door Prins Leopold. Die artikelen rechtvaardigden de woorden, door mij in het Congres gesproken: "De staatsschuld zullen wij *niet* hebben; wel Luxemburg." Maar op het slagveld te Leuven zijn die XVIII artikelen te niet gegaan.'

Ook Armand Freson zegt: 'De XXIV artikelen, de Conferentie in een van hare protocollen erkent dit stilzwijgend, waren het gevolg van onze nederlaag. Zooals het altijd gaat: het *voe victis* werd op ons toegepast.'

De hervormde kerk onder de Oost-Indische Compagnie

De Hervormde kerk in Nederlandsch Oost-Indie onder de Oost-Indische Compagnie (1602-1795) door C.A.L. van Troostenburg de Bruijn, predikant, laatstelijk te Batavia. Arnhem, H.A. Tjeenk Willink, 1884.

Met de verschijning van dit boek mag den schrijver hartelijk geluk worden gewenscht. Hij heeft daarmede een arbeid volbracht, welken hij zich met den meesten ernst als levenstaak gesteld had. Vol liefde heeft hij daaraan gewerkt, wellicht reeds vóór zijne aanstelling tot predikant bij de Protestantsche gemeente in Nederlandsch-Indië, maar zeker reeds spoedig na zijn optreden in die betrekking, waartoe hij in 1857 geroepen werd. Bij de ontzaglijke uitgebreidheid van zijn onderwerp heeft zulk een lange tijd van voorbereiding niets bevreemdends; vooral niet, wanneer men bedenkt, hoe die arbeid voor het grootste deel door hem in Indië volbracht werd, waar het bekomen der benoodigde bronnen, door de massa en de verstrooidheid ervan reeds hier te lande bezwarend genoeg, met nog vrij wat meer moeite gepaard gaat en dikwijls geheel onmogelijk is. Wie zich toch voorstelt, dat men in Indië dergelijke bescheiden slechts voor het grijpen heeft, vergist zich geheel. Met uitzondering van Batavia ontbreken

zij op de meeste plaatsen, en waar men nog oude archieven vindt, verkeeren zij doorgaans in zulk een toestand, dat er wel eene zeer ernstige liefde voor geschiedenis noodig is, om de verwaarloosde stukken te ontcijferen. Op Amboina b.v., eene voor de Indische kerkgeschiedenis zoo belangrijke plaats, schijnt van het oud archief niets meer te bestaan. Bij eigen ondervinding weet ik, hoe zulks ook het geval is te Padang, Cheribon en Djocjokarta. Alleen te Makassar vond ik belangrijke overblijfselen van een oud archief, welke echter ten gevolge van verwaarloozing (en wat van deze preciosa niet verzorgd wordt, vergaat in Indië zoo spoedig) in treurigen toestand verkeerden. Den heer De Bruijn alleen is het dan ook bekend, hoeveel moeite, tijd en geld hij heeft moeten besteden, om zich in Indië de bronnen te verzamelen, welke hij voor zijne omvangrijke studie benoodigde. Dat hij in dien arbeid alléén stond, zal niemand verwonderen, die Indië kent. Nog minder dan in de tegenwoordige kerk stelt men daar in de vroegere belang, en dat de beoefening harer geschiedenis, nadat Valentijn gesproken heeft, nog iets der moeite waard zou opleveren, wordt schier door een ieder zoo goed als uitgemaakt gewaand niet het geval te wezen, zoodat wie zich aan deze studie wijdt, vrij wel geacht wordt monnikenwerk te doen.

De heer De Bruijn heeft zich door die bezwaren niet laten afschrikken. Gesteund of niet gesteund is hij onverdroten voortgegaan en heeft, waar hij zich ook bevond, onafgebroken al het mogelijke gedaan, om zijn doel nader te komen. Hoe hij ook verlangd moet hebben van zijne verkregen resultaten te doen blijken, heeft echter de ernstige opvatting van zijne taak hem zoozeer voor alle overijling behoed, dat hij, bij zijne terugkomst in Nederland met zijn moeitevol samengesteld verhaal gereed, toch hetzelve geheel heeft omgewerkt, toen ten slotte de hoogst belangrijke aanteekeningen, door den onvermoeiden Milliës uit de oude archieven bijeenverzameld, in zijn bezit kwamen. Wij hebben hier dus een arbeid voor ons, welke als de vrucht van onafgebroken toewijding te beschouwen valt, en voor die onverdroten volharding, niemand dan de schrijver weet, met hoeveel opoffering gepaard, verdient hij ongetwijfeld den dank van ieder, die in het onderwerp zijner studie belangstelt.

Een oppervlakkige blik in de opgaaf der bronnen, door den schrijver getrouwelijk op elke bladzijde aangegeven, is reeds voldoende, om den rijkdom aan bouwstoffen, welke hier te verwerken viel, te doen kennen. De klacht, in 1862 door Prof. Milliës geslaakt: ‘dat voor de geheele geschiedenis van de Oost-Indische Compagnie, hare staat-, handels-, krijg- en zeevaartkundige geschiedenis nog weinig, voor hare kerkelijke geschiedenis misschien nog het minste gedaan was’, heeft in onze dagen veel van hare beteekenis verloren. Groot is het getal monographieën, over dit laatste onderwerp verschenen, waarvan het alleen te betreuren is, dat zoovele in tijdschriften verscholen liggen. Wat ontbrak, was een

werk, waarin de Hervormde Indische kerk in haar geheel wordt beschouwd, en de heer Van Troostenburg de Bruijn heeft het beproefd, om zulk een geheel te leveren.

Een lijvig boekdeel van circa 700 bladzijden bevat de vrucht zijner studie. In dertien verschillende hoofdstukken wordt door hem achtereenvolgens alles behandeld, wat op de Indische kerk betrekking heeft. Na in het eerste hoofdstuk eene menigte opgaven te hebben gegeven, welke het geheele gebied der Oost-Indische Compagnie in zijne volle uitgebreidheid (de Kaap de Goede Hoop uitgezonderd) betreffen, spreekt hij achtereenvolgens over den eeredienst, het kerkbestuur, het kerkrecht, de predikanten, de krankbezoekers, de uitbreiding van het Christendom, het onderwijs, den weldadigheidszin, de kerkleer, de beoefening der theologie in Indië, de stichtelijke lectuur en het Christelijk leven. Door toevoeging van een persoons- en zaakregister heeft hij het gebruik van zijn boek vergemakkelijkt. Is de omvang, door den auteur voor zijn werk getrokken, alzoo ruim gesteld, des te meer treft het, dat slechts in eene magere inleiding het belangrijke onderwerp wordt afgehandeld van hetgeen voor het optreden der Compagnie ten behoeve der verspreiding van het Christendom in Indië gedaan is. Zeker moet dit onderdeel der Indische kerkgeschiedenis het moeielijkst van allen worden geacht en voor zijne behandeling nog eene gansch andere studie en critiek worden aangewend, dan voor die der Hervormde kerk aldaar vereischt wordt. Doch het is van te veel belang tot recht verstand van hetgeen door ons voorgeslacht in Indië is verricht, dan dat wie Indische kerkgeschiedenis wil schrijven, zich daarvan met de eenvoudige vermelding van Bisschop Albuquerque en van Xaverius mag afmaken. De heer De Bruijn, wiens onuitputtelijk geduld dikwijls verbaasd doet staan, die zoozeer van den arbeid van Prof. Milliës kon gebruik maken, had reeds in de studie van dien geleerde ‘over de bronnen voor de beoefening der kerkgeschiedenis in Nederlandsch Oost-Indië’ stof te over kunnen vinden, om meer en beter te geven dan de twee bladzijden, waarin slechts het bekende herinnerd wordt.

Is dit gemis zeker een gebrek, dat gebrek wordt verklaard door den ruimen omvang van het doel, hetwelk de schrijver beoogde. De stof, door hem gekozen, is reeds zóó groot, dat hij, om eenigszins volledig het eigenlijk onderwerp te behandelen, alles ter zijde moest stellen, wat geacht kon worden bijzaak te zijn. Wij hebben hier dus voor ons: eene beschouwing der Hervormde kerk in Nederlandsch Oost-Indië onder de Oost-Indische Compagnie; niets meer, maar ook niets minder. Waarlijk een onderwerp van kolossalen omvang! Het was goed gezien, dat de auteur zich bepaalde tot het tijdvak der Compagnie, al heeft de Hervormde kerk in Indië ook eerst in 1844 opgehouden te bestaan, om toen wettig en feitelijk over te gaan in de Protestantsche, want die laatste vijftig jaren leveren niets op der bespreking waard dan haar einde. De heer De Bruijn verkreeg door

zijne bepaling een goed geheel, en dit is ongetwijfeld een groot voordeel bij de behandeling van een onderwerp, waarvan eene der grootste moeielijkheden hierin bestaat, dat eenheid en samenhang er zoo schaars in te vinden zijn. Dit kan geene verwondering wekken. De afdeeling der Hervormde kerk in Indië heeft eigenlijk geene geschiedenis gehad. Geschiedenis toch veronderstelt ontwikkeling, doorgaans in het verloop van opkomst, bloei en verval, en bij die kerk is, helaas! van geene ontwikkeling sprake. Wel wijzigde zich het terrein, waarover hare werkzaamheid ging, maar niet de aard en beteekenis daarvan. Naar de landen ter over zee heengebracht door de Compagnie, is die kerk daar altijd gebleven, wat zij van den aanvang af was geweest: een middel, geen doel, van dat machtig handelslichaam, om verschillende redenen gebezigd, nu eens meer, doorgaans minder krachtig gesteund, al naarmate de zich afwisselende landvoogden der kerk genegen waren, maar zelf ook altijd zonder eigenlijk leven en innerlijke kracht. Eene indeeling in perioden achtte de auteur te recht onmogelijk; zulk eene indeeling zou hier slechts willekeurig kunnen gesteld worden, daar zij niet door den aard der zaken aan de hand wordt gedaan. De heer De Bruijn behandelde zijn onderwerp naar zaken. Zijne hoofdstukken omvatten bijna alle stoffen, welke met het kerkelijk leven in betrekking staan. Het komt mij voor, dat door deze wijze van behandeling aan de volledigheid niet wordt te kort gedaan; of de leesbaarheid van zijn boek erdoor wint, is eene andere zaak. Nu toch wordt de lezer te veel van de eene plaats naar de andere gevoerd, van het eene tijdvak in het andere overgebracht, waardoor het niet gemakkelijk valt, een overzicht te vormen van het geheel.

Dit is m.i. het hoofdgebrek van dit verdienstelijke werk. Het geeft geen duidelijk geheel. Hoe overrijk ook in bijzonderheden (de schrijver onthoudt ons dikwijls zelfs het geringste niet) krijgt men na lezing van zijn boek geen helderen indruk. De overmaat van stof heeft hier den schrijver parten gespeeld. Hijzelf weet het best, hoe hij het snoeimes heeft moeten hanteeren en zich bedwingen, om uit den rijkdom van zijn onderwerp niet nog meer te leveren. Toch geeft hij zoowel te weinig als te veel. Tal van kleinigheden hadden veilig achterwege kunnen blijven, verscheidene hoofdzaken verdiend, om in helderder licht te worden gesteld, want niet om de vermelding van curiosa behoort het den geschiedschrijver te doen te zijn, maar om bepaling van de waarde, welke zijn onderwerp gehad heeft als factor der ontwikkeling van de maatschappij, waarin het eene rol speelde. Dit vergeet de heer De Bruijn maar al te veel. Het is waar: om zulk eene aanwijzing mogelijk te maken, moet mededeeling van bijzondere feiten en toestanden voorafgaan. Maar wie daartoe wil bijdragen, behoort te trachten naar eenheid en duidelijkheid. De heer De Bruijn echter heeft zich door zijn onderwerp laten vermeesteren, zich erdoor laten voeren op zulk een onafzienbaar terrein, dat het aan hem opnieuw bewaarheid wordt: qui trop embrasse, mal étreint.

Indien de auteur zich had kunnen beperken, zou zijn boek minder omvang, maar zijn resultaat meer beteekenis hebben gehad. Op dezen weg had hij een uitnemend voorganger in zijn ambtgenoot J.F.G. Brumund, wiens bijdrage tot de geschiedenis der Herv. kerk te Batavia een loffelijk voorbeeld geeft, hoe Indische kerkgeschiedenis valt te schrijven. Wel gelukte het indertijd aan den Hoogleeraar Veth, om in de meest bescheiden grenzen een keurig tafereel der Indische kerk te leveren, doch daartoe wordt dan ook de meesterhand van dien geleerde gevorderd. 't Is niet anders: in den toestand, waarin thans de zaken staan, is eene beschrijving der Hervormde kerk in geheel Indië nog niet mogelijk, en hoe meer men in kennis der archieven vordert, hoe minder die naar mijn bescheiden oordeel mogelijk zal blijken. Want die kerk was slechts schijnbaar een geheel. De ontzaglijke uitgebreidheid van het terrein, waarop zij arbeidde, ontnam er feitelijk alle eenheid aan. Ceylon, Java, de Molukken, Formosa, ziedaar reeds vier hoofdgroepen, allen even merkwaardig en allen evenzeer eene afzonderlijke behandeling verdienende. Wie van deze groepen er één wil beschrijven, heeft stof te over, en het is geen wonder, dat onze auteur, hoe verdienstelijk ook overigens zijn werk is te achten, in het samenvoegen van zoovele verschillende bestanddeelen tot één geheel niet naar eisch is geslaagd.

Eene meer opzettelijke beschouwing van zijn werk zal deze bewering staven. Dan trekt al aanstonds het eerste hoofdstuk onze aandacht. ‘Kerkelijke statistiek’ is het getiteld. De heer De Bruijn heeft echter van statistiek eene eigenaardige opvatting en schijnt te meenen, dat eene opgaaf van namen en cijfers voldoende is, om alzoo te mogen heeten. Eene nauwkeurige vermelding van de personen, die voor het eerst in Indië het avondmaal vierden, een aantal cijfers, waaruit op verschillende tijden het aantal lidmaten gekend wordt in de Nederlandsche, Maleische en Portugeesche gemeenten, moet voor Batavia als zoodanig gelden. Nochtans komt die hoofdstad er betrekkelijk het beste af. Wij leeren er althans uit, van welk een omvang de gemeente aldaar was geworden (in de eerste helft der 18de eeuw bevonden er zich honderdduizend Christenen), maar meer geeft de auteur ons niet. Daar alle overzicht van het geheel ontbreekt, blijft de feitelijke toestand aldaar ons vreemd. Ongetwijfeld is het van belang, om te weten, dat Samarang eerst in 1753 een vast predikant bekwam en te Soerabaia er eerst in 1785 een gevestigd werd, doch met deze opgaven moeten wij ons voor die belangrijke plaatsen tevredenstellen. Vervolgens worden tal van kleinere plaatsen op Java en tal van buitenkantoren min of meer uitvoerig behandeld, allerlei bijzonderheden meegedeeld, zonder juist altijd even belangrijk te zijn, en telkens op het groot aantal Christenen gewezen. Doch deze mededeelingen geven niet veel licht. Als voorbeeld diene, wat de heer De Bruijn ons als statistiek van Makassar meldt: ‘Aldaar werd een gemeente gesticht in 1670. De

eerste predikant Petrus Berghuizen hield er zijn eerste predikatie op Paschen 6 April van genoemd jaar. De getalsterkte der gemeente was aldus: in 1709 bestond ze uit 207 lidmaten, 116 bejaarde inlandsche christenen en 138 inlandsche christenkinderen; totaal 461 zielen. Dit was door zes predikanten in veertig jaren tot stand gebracht. Doch er was hier steeds maar één predikant te midden van zeer hardnekkige onchristenen. Na Berghuizen heeft Makassar nog vele predikanten gehad, wel meer dan 30. Slechts 2 van hen, althans van de vroegeren onder hen, de genoemde Berghuizen en zijn opvolger Hermanus van Beek (1672-1691) hebben zich met ernst toegelegd op de studie der Maleische taal. Eerstgenoemde had het daarin zoover gebracht, dat hij het met een Arabische letter schrijven kon; laatstgenoemde kon zeer stichtelijk in die taal prediken. Te Amboina werden 9 April 1656 achtendertig Makassaren, die na het sluiten van den vrede vrijwillig dáár gebleven waren, op hun verzoek gedoopt. De heer Arnold de Vlaming van Outshoorn, de landvoogd van Amboina, benevens verscheiden bedienden der Oost-Indische Compagnie van aanzien, stonden tegenover hen als Doopvaders en Doopgetuigen. Ook werden hun maandelijks 2 rijksdaalders en 40 ponden rijst toegelegd en een woonplaats in het zuiden van de stad aangewezen, hetgeen na hen nog het Makassaarsch kwartier genoemd werd. Behalve belijders van den hervormden godsdienst waren op Celebes, en wel bepaald in het gebergte nog heidenen, wier heidendom in den grond en in het wezen der zaak niets verschilde van dat der Amboineezen, Ternatanen, Javanen en andere oostersche volken; ook was door de Portugezen in de 16de eeuw het roomsch-katholieke geloof ingevoerd en had de Islam op dit eiland de grootste uitbreiding gekregen, zoodat bijna al de koningen met hun onderdanen hier de leer van Mohammed volgden.' Alle andere aanmerkingen, waartoe deze pericoop aanleiding zou kunnen geven, daargelaten, mag de vraag worden geopperd, of dit kerkelijke statistiek mag heeten en zoo ja, welke waarde dan aan zulk eene moet worden toegekend? Eene gunstige uitzondering maken de mededeelingen omtrent Formosa, hoewel de heer De Bruijn, ware het hem vergund geweest eene uitvoeriger studie te maken van de archieven, daaraan zeker nog vrij wat zou hebben kunnen toevoegen. Uit hetgeen hij ons omtrent de inwoners en de geschiedenis van dit eiland mededeelt, bekomen wij althans eenig inzicht, hoe daar is gearbeid en hoeveel er met den ondergang onzer factorijen op dat eiland te gronde ging. Zoo wij het niet van elders wisten, zou deze onderafdeeling ons reeds leeren, met welk een ijver en eene liefde de auteur zich aan zijn arbeid heeft toegewijd. Maar daarom is het des te meer te betreuren, dat de schrijver het 'multa' boven het 'multum' heeft gekozen, zich niet heeft weten te beperken, alles heeft trachten te omvatten tot de omvangrijke geschiedenis der Hervormde kerk op Ceylon en omstreken toe. Daardoor heeft hij nergens de volledigheid bereikt. Het is onnoodig, op deze leemte in

zijn werk dieper in te gaan. Wie de moeite neemt het in te zien, kan er zich aanstonds van overtuigen. Doch valt wellicht over dit gebrek niet te klagen in de twaalf andere hoofdstukken? Tot mijn leedwezen moet ik op die vraag ontkennend antwoorden. De methode van den schrijver, om zijn onderwerp achtereenvolgens in betrekking tot alle Hervormde kerken in Indië na te gaan, maakt zijn boek atomistisch. Daardoor zal niemand het ter hand nemen, die slechts voor zijn genoegen leest. Vermoeiend is het aantal bijzonderheden, die niets ter zake afdoen en waarbij ons zelfs niet gespaard worden de namen der schepen, waarmede predikanten de reis deden, de ziekten, waaraan sommigen overleden, de kisten, waarin het Bataviaasch kerkorgel was verpakt, enz. enz. Of al met de grootste nauwkeurigheid van vele plaatsen het aantal kerken wordt opgegeven en de samenstelling dier gebouwen beschreven, het moge niet zonder belang zijn dat te weten, maar de beschrijving eener enkele godsdienstoefening zou helderder licht hebben gegeven over eeredienst en gemeente, en zoo die dienst te eentonig dreigde te worden, waren er inderdaad curiosa in overvloed, om daarin dan eenige afleiding te brengen.

Het is thans ruim honderd jaar geleden, dat de Rotterdammer predikant Petrus Hofstede twee deelen in het licht gaf aan Oost-Indische kerkzaken toegewijd. Dat geschrift behandelde in den eigenaardig breedsprakigen trant dier dagen één onderwerp, en wel de vraag: hoe in de toenmalige behoefte aan Indische predikanten te voorzien. Aan dat ééne onderwerp heeft die schrijver door zijne veelzijdige beschouwing zulk eene uitbreiding weten te geven, dat zijn werk ook thans nog voor de beoefening van Indische kerkgeschiedenis waarde heeft. De individualiteit van den schrijver spreekt sterk in dat boek; zijne spijt over het niet luisteren naar zijne voorstellen straalt er telkens in door, maar dat doet aan zijn werk geene schade. Integendeel, het krijgt er leven en bezieling door. Sinds dat merkwaardig geschrift het licht zag, te hooger te waardeeren, naarmate toenmaals alles, wat Indië betrof, meer omsluierd werd gehouden, verscheen, met uitzondering van het werk van den heer De Bruijn, geen werk, hetwelk daarmede is te vergelijken. Legt men deze geschriften naast elkaar, dan treft de universaliteit van den Indischen predikant, doch de diepte van zijn Rotterdamschen collega is preferent. Sterk steekt ook De Bruijn's boek bij Hofstede's werk af door de objectiviteit, welke zijn arbeid kenmerkt. De persoon van den schrijver treedt daarin geheel op den achtergrond. Wat De Bruijn bezielt, is de ijver, om wat hijzelf weet, aan anderen mee te deelen en zoo het voorwerp zijner liefde algemeen te doen kennen. Loffelijk streven voorzeker! Toch is het jammer, dat schrijvers persoon niet wat meer op den voorgrond is getreden en zijne eigen beschouwingen niet meer licht en levendigheid hebben gebracht op de lange wandeling door de Indische kerk, die nu wel eens eentonig en vermoeiend wordt.

Doch niet tot ontspanning werd dit uitvoerig werk geschreven. Het schenkt den geduldigen lezer een schat van wetenswaardigheden en wijst hem tot nog uitvoeriger kennis den weg. Van hoeveel of liever van hoe weinig geschriften valt dat te getuigen? En welken indruk ontvangen wij nu, door dit boek, van de Hervormde kerk in Indië? Helaas! en het bewijst de onpartijdigheid, waarmede de schrijver is te werk gegaan, die indruk is treurig! Onloochenbaar is het dan ook, dat door die kerk al zeer weinig tot stand is gebracht. Ontzaglijk veel werd er gedoopt, de lidmatenregisters wijzen kolossale cijfers aan, en toch hoe weinigen bleven er ten slotte over! Nochtans was, gelijk de heer De Bruijn te recht zegt, propaganda het karakter der Indische kerk. - Zoo al niet van den aanvang af, toch werd reeds in 1609 de voortplanting der Christelijke religie eene zaak geacht, waarop de Gouverneur-Generaal en Raden alle behoorlijke orde hadden te stellen, en den eerste in zijne instructie gelast, 'om den Oost-Indischen handel tot verbreiding van den naam van Christus, zaligheden der onchristenen, eere en reputatie onzer natie, ten profijte van de Compagnie niet alleen te continueren, maar ook door alle mogelijke middelen en wegen te vergrooten'. De Compagnie heeft inderdaad, zoo het slechts niet te veel geld kostte, ook altijd die propaganda voorgestaan, meenende in ieder nieuw Christen een trouwen onderdaan te winnen. De kerstening der inlanders geschiedde dan ook met schijnbaar schitterenden uitslag. Hierboven werd reeds vermeld, hoe in de eerste helft der 17de eeuw het aantal Christenen te Batavia 100000 bedroeg. In 1707 waren er in de Molukken 21207, goed geteld, en zelfs kwam in 1722 de koning van Ternate daarbij. Elders was het naar rato. In 1663 waren in het koninkrijk Jaffanapatnam 'na nauwkeurig overzien van alle rollen der kerken' 62558 Christenen, mannen en vrouwen, behalve de aanleerende slaven, zijnde 2587. In 3½ jaar werden in de kerken aldaar gedoopt 5799 minderjarige kinderen, 36 meerderjarigen en in dien tijd getrouwd 2158 paren. De laatste opgaven zijn, zooals bekend is, van Baldaeus, een man, wiens goede trouw boven alle verdenking staat. Hij verhaalt verder, dat bij zijn vertrek van Ceylon het aantal schoolkinderen tot 18000 was 'gesteijgert' en het getal der gedoopten tot 12387. Eerbiedwekkende cijfers! doch hoevelen van al die Christenen hadden van het christendom iets meer dan den naam? De feiten spreken maar al te treurig, leerende, hoe op de meeste plaatsen het Christendom nog spoediger verdween, dan verscheen. Klaaglijke uitkomst van een waarlijk niet geringen arbeid, dikwijls door uitstekende mannen verricht. Hoe gunstig steekt tegenover die christianisatie der heidenen de tegenwoordige evangelisatie door de zendelinggenootschappen af, die, zij het ook, dat hun arbeid, waar zij zich tegenover een levenden godsdienst als den Islam bevindt, zeker niet op schitterende resultaten kan bogen, daarentegen in streken, waar de oude geestenvereering meer en meer bij het volk wegsterft, zich in de schoonste uitkomsten mag ver-

heugen en zelfs de bewondering wekt van hen, die geheel neutraal tegenover kerk en godsdienst staan. Het is hier de plaats niet, om in eene vergelijking te treden tusschen de vroegere en thans gevolgde methode der zending. Wie de uitbreiding van het Christendom onder de Compagnie wil leeren kennen, vindt in het werk van den heer De Bruijn berichten te over. Ieder predikant was toen zendeling, doch slechts weinigen waren tot dat werk bekwaam. Belangstelling in den inlander ontbrak; kennis van het volk, zijne geloofsovertuigingen, zijne taal werd evenzeer gemist. De politieke bedoelingen, waarmede men propaganda maakte, bedierven meer, dan zij baatten. Boeten, verbeurdverklaringen, lijfstraffen zelfs, waren gewone middelen, om tot het ingaan der Christelijke schaapskooi te dwingen. Het scheen uitstekend te werken. Maar werden duizenden Christen, omdat de groote Compagnie het verlangde, als zij die macht niet langer te vreezen hadden, werden zij nog veel spoediger renegaat. Het Christendom, dat toen verspreid werd, was geen zuurdeeg, dat doortrok, geen beginsel, dat bezielde, maar een vernis, hetwelk met den tijd weer afsleet en verdween.

De oorzaak dier mislukking lag niet bij de predikanten, ook niet bij de politieken alleen. Veelheid van oorzaken werkte samen. Het waren de leerjaren der zending. Wel duurde die leertijd lang, maar thans dankt men er de kennis aan, hoe niet te doen. Dat studie van volk en taal den grondslag van allen arbeid moet uitmaken, werd toen reeds door de besten gevoeld, en deze streefden er dan ook naar, om aan dien eisch te voldoen, al is de wijze, waarop zij bij hunne taalstudie te werk gingen, ook nog heden ten dage te betreuren. Onzen tijd bleef het voorbehouden, langs juister weg, met beter middelen te streven naar hetzelfde schoone doel, en wie, om bij onze koloniën te blijven, in Battaklanden of Minehassa de resultaten der thans gevolgde methode met eigen oogen aanschouwde, moet dankbaar erkennen, hoe wij zijn vooruitgegaan, en bewondering gevoelen voor den arbeid, door zendeling en bijbelgenootschappen in alle bescheidenheid volbracht.

Is het zeker treurig te noemen, dat de hoofdarbeid der Hervormde kerk in Indië tot geene betere uitkomst heeft geleid, treurig is ook het resultaat, wanneer wij op het innerlijk leven dier kerk het oog slaan. Dienaresse der Compagnie is zij geweest van den aanvang tot het einde. Daaraan had de kerk in het vaderland geene schuld. Ofschoon vooral daar ter plaatse, waar kameren der Compagnie waren gevestigd, dikwijls veel hart voor de Indische kerk bij de classes bestond, leidde de inspanning van die belangstellenden en de ijver der bij die kerkelijke lichamen benoemde afgevaardigden voor Indische zaken slechts tot weinig verblijdende uitkomsten. Wel schreef men van Batavia, dat men willig was de vaderlandsche kerk als de moederkerk te eeren, en betuigde men, dat aan hare hulp en voorlichting ten hoogste gelegen was; wel werd het advies van J. Cats, om de Indische kerk onafhan-

kelijk te verklaren (door Hofstede eene zware eclipsis in 's mans anders hoog verlicht brein genoemd), niet gevolgd en voortdurend de afhankelijkheid der Indische kerk van de Nederlandsche verondersteld, maar ondanks dergelijke bekentenissen en veronderstellingen was de kerk enkel en alleen afhankelijk van de Indische Regeering. Eene door de vaderlandsche synode erkende kerkorde bestond er nooit. Vreemd mag het heeten, dat de heer De Bruijn in zijn hoofdstuk over kerkbestuur deze zaak slechts terloops behandelt. In 1623 was door de classes van Noord- en Zuid-Holland eene provisioneele kerkorde voor de kerken in Oost-Indië ontworpen, ‘geëxtrateerd uit de Nederlandsche kerkordeninge van de synode nationaal van 1619 en op de toenmalige gelegenheid van de kerken in Oost-Indië geappliceerd’. Deze werd door de predikanten Trigland en Danckaertsz der vergadering van HH. XVII aangeboden en naar aanleiding daarvan, toen Danckaertsz te Batavia was teruggekomen, door den Gouv.-Gen. De Carpentier eene kerkelijke vergadering saamgeroepen, waarin de eerste kerkordening voor Indië, meerendeels overeenkomstig het ontwerp der classes van Holland, werd opgesteld. Vijftien punten, alle de verbetering en den verderen opbouw der Indische kerk betreffende, werden in die vergadering aan het concept toegevoegd. Den Gouv.-Gen. ter goedkeuring aangeboden, zag de vergadering echter wel de door haar bijgevoegde artikelen toegestemd, maar bleef de kerkorde zelf met duidelijke woorden uitgesloten, hoewel tegelijkertijd werd bepaald, ‘dat dezelve provisioneel tot nader orde en behoorlijke ratificatie in Nederland zou achtervolgd en gebruikt worden’. Die ratificatie kwam echter niet. Overbodig zou het zijn, ons te verdiepen in de vraag: of deze ordening, niet door de synode erkend en niet door de publieke autoriteit der Staten-Generaal in Indië ingevoerd, geacht kon worden wettiglijk te zijn vastgesteld. Genoeg, dat zij in Indië van kracht was. Zij bleef zulks tot 1643, toen door Gouv.-Gen. en Raden eene nieuwe kerkordening bekrachtigd werd. Men achtte in Indië deze nieuwe ordening per se door de gestelde machten in het vaderland goedgekeurd, ‘omdat zij in het wezenlijke met de kerkordening van 1623 overeenstemde’, en liet het daarom eenvoudig na op ratificatie aan te dringen. Die ordening, uit 98 artikelen bestaande, omvatte volgens art. 1 ‘de diensten der samenkomsten, het opzicht over de leer, de sacramenten, de ceremoniën en de christelijke straffen’. Art. 29 schreef voor, ‘dat in den kerkeraad geene andere dan kerkelijke zaken en op kerkelijke wijze zouden verhandeld worden en zoo misschien eenige zaken zwaarder zouden wezen dan dat dezelve bij den kerkeraad afgehandeld mochten worden, zouden deze, met kennisse van de hooge overigheid aan de kerken in Nederland, alwaar kameren van de Compagnie gevestigd waren, worden overgezonden en die kerken verzocht worden met hare synoden te communiceren, om daarna de Indische kerk met advies en resolutie te dienen’. Art. 32 bepaalde,

'dat indien er eenige zaken in de vergadering van den kerkeraad waren voorgevallen, waarin het advies of de hulp der hooge overigheid noodig mocht zijn, de voorzitter van den Bataviaschen kerkeraad, vergezeld van een ouderling of van nog een predikant, terstond na de vergadering met den Gouv.-Gen. zou communiceren'. Dit art. werd later bij bekrachtiging van Gouv.-Gen. en Raden aldus gewijzigd, dat zij 'die ordeninge approbeerden eenlijcq daerbij voegende: Aengesien de kerkelijke regering in *velen* oock de policie rakende is, dat die van den voors. kerkeraad niet en zullen vermogen eenige zaken van gewigte te besluiten, dan met voorgaande communicatie ende advoy van de politycke overheyd, welk punt, opdat te beter waergenomen en altijd goede correspondentie en eenicheyt gehouden mochte worden, oocq goed gevonden hebben dat in gemeld collegie, altijd conform de goede usance eenigen plaetsen onses vaderlands, onsentwege een *politycken commissaris* professie doende van de ware gereformeerde christelijke religie, sessie hebben en present wesen sal en zal de predicant-preses, dien commissaris ook telkens ter vergadering oproepen'. In het vaderland ergerde men zich niet weinig aan deze kerkordening. Men sprak in de classis van Amsterdam over de 'slavernij', waarin de Indische kerk geraakt was. Ook in Indië duldde men slechts noode deze inmenging van het wereldlijk gezag en het zitten van een commissaris-politiek in den kerkeraad. Te Batavia, zelf gewoon om over andere kerken den baas te spelen, deed men den voorslag alle buitenkerken aan te schrijven, dat zij ieder eene kerkorder, 'zooals die haar dienstig was', zouden opstellen en Z.Edelh. om goedkeuring daarvan verzoeken. Doch het opperbestuur wilde daarvan niets weten. Het zette, door de aanschrijving van 13 April 1652 de noodige klem aan zijne bevelen bij, en gelastte, dat 'predikanten zich willende onttrekken aan de politiek-kerkelijke censuur en derzelver orde niet gehoorzamende, als perturbateurs der gemeene ruste, zonder opgave van redenen, naar het moederland moesten worden opgezonden'. Alzoo bleef de kerkorde van 1643 gehandhaafd. Zij bleef voortdurend van kracht, al voerde ook later de Gouverneur van Amboina, Van der Hurdt 'daar de kerkorde van Batavia niet in alle deelen applicabel was', in zijn gewest eene afzonderlijke ordening in, in welk voorbeeld hij door de landvoogden van Ceylon en Ternate werd gevolgd.

Dat de kerkelijke heeren te Batavia zich niet goedsmoeds onderwierpen aan bovenstaande bepalingen, ligt in den aard van hun wezen. Onmachtig om zich te verzetten, klaagden zij bitter in de brieven aan de vaderlandsche classes. In 1652 en 1653 voerden zij zelfs eene soort van oppositie tegen de Indische Regeering. De kerkeraad van Batavia, die zelf zich al meer en meer suprematie over de andere kerken in Indië aanmatigde en door 'eenige harde disputen en quaestiën onder de predikanten zelven' van weinig bezadigdheid deed blijken, wilde vooral het recht van bevestigen en aanstellen van predikanten aan zich houden

en ging, wat ook Valentijn en in navolging van hem de heer De Bruijn moge beweren, daardoor zijne bevoegdheid verre te buiten. Ieder predikant toch had bij de aanvaarding zijner bediening zijne instructie bezworen, ‘welke o.a. klaarlijk dicteerde, dat hij gehouden was te gaan, waar en zoo *de Regeering* ter plaatse zijnde zou goedvinden en bepalen’. Waren de predikanten zeker geene ‘bedienden der Compagnie’, zij waren wel degelijk hare ambtenaren, door haar aangesteld en bezoldigd, en het lag toen, nog meer dan zulks thans het geval is, in den aard der zaak, dat de Regeering zich ook hun meester betoonde. Maar de kerkelijke heeren te Batavia achtten zich daarvoor te hoog. Zij wilden een imperium in imperio voeren. Het zwak bestuur van Carel Reiniersz. bepaalde er zich toe, om tegenover de klachten der kerkelijken de zijne te stellen, waardoor de spanning al meer en meer toenam. Toen in 1653 de Gouv.-Gen. Maetsuijcker optrad, die als Gouverneur van Ceylon ‘zeer harde proceduren tegen de predikanten aldaar gevoerd had’, scheen deze in den aanvang de Bataviasche heeren niet aan te durven of aan te kunnen. Deze gingen daarom te stoutmoediger voort, en dat te meer, naarmate Maetsuijcker, geen lidmaat der Hervormde kerk zijnde (Valentijn noemt hem een Jezuïet), erger verdacht was. Zij durfden zelfs aan de Regeering te verklaren, dat ‘indien haar Edelheden zich meenden te gedragen ingevolge het schrijven der H.H. XVII van Sept. 1650 wegens 't beroepen en verzenden der predikanten, dat dan de predikanten in Rade van Indiën verschijnen zouden, om te verzoeken, dat men het laatste schrijven der H.H. op hun schrijven A. 1653 eerst geliefde af te wachten, en zoo men hen dit niet geliefde toe te staan, dat dan ieder predikant in Rade van Indiën zou komen verklaren, zich in gemoede aan die orde niet te kunnen onderwerpen, en veel liever genegen te zijn, buiten dienst na 't vaderland te vertrekken’. Zij voegden echter daaraan voorzichtig toe, ‘dat men daartoe niet komen zoude, voordat men het antwoord hierop van Hare Edelheden had’. Dat antwoord liet zich eerst wachten, doch toen de Bataviasche kerkeraad, bij een schrijven van 25 Januari 1655 nader zijn recht op het bevestigen en verzenden van predikanten had aangedrongen, ontving hij van H.H. Majores er een, dat lang niet malsch was. Hare Edelheden verwittigden daarin Hun WelEerwaarden, ‘dat zij hunnen brief niet zonder alteratie en ontsteltenis des gemoeds hadden gelesen, siende met hoe pernitieuse desseijnen die luijde swanger gingen, en met hoe kleijnen respect en hoe odieuselijcken sij haere overheijt daerby calumnieerden en traduceerden’. Zij verklaarden de aanmatiging van het recht tot aanstelling en bevestiging van predikanten even ongepast als den eisch tot oprichting eener hoogere kerkelijke vergadering, die bestaan zou ‘uijt alle de (te Batavia) aanwesende predicanten, nevens eenige leden van den kerkeraedt en door welke als dan gedecideerd zouden worden alle kerckelijke geschillen in eenige particuliere kerken gerezen’. Hoogst kwalijk werd het genomen, dat

door den kerkeraad van Batavia de toelating van een politieken commissaris ‘een slaeffachtich jock’ was genoemd. De H.H. XVII wilden er niets van weten, dat de beslissing over geschillen, tusschen de politieken en kerkelijken ontstaan, zou worden uitgesproken door een collegie, ‘uijt gelijck getal (nota gelijck getal!) van beide parteien bestaande’, en noemden zulk een eisch ten eenen male ‘absurd en exorbitant’. Daarom achtten de bestuurders het hoog noodig, den kerkeraad te herinneren aan ‘het recht en de macht der Compagnie buijten haer generael octroy van hoogerhandt gedefereert en gegeven omtrent d'ecclesiastycque persoonen en saecken, tot inbreydelinge van hun pretens recht’. Ging de kerkeraad voort zich op dat recht, zooals hij beweerde ‘hem van Godt en den Heere Jesu Christo gegeven’, te beroepen, dan zou hij ook zien, wat recht en macht de Compagnie daartegen had en kon gebruiken. Want, ‘de nature van regieringe en can geen twee even hooge machten lijden, niet meer dan ze verdragen can, dat een lichaem twee hoofden soude hebben’. De ecclesiastieken konden ook niet ‘sustineren exempt te wesen van de plicht, om zig even als ieder ander subject te onderwerpen aan de ordres en reglementen van de Compagnie’. ‘Indien sij dat voor een slaeffachtich jock hielden, die ordres waren immers voor haer vertrek van hier, daer al geweest, waarom zijn ze dan op die ordres met haer vrije wille derwaerts gegaen?’ Wat het tegenwoordig zijn van een politieken commissaris betrof, bij het 37ste art. van de kerkorde in de nationale synode te Dordrecht gearresteerd, hadden de magistraten in het vaderland dat recht ook aan zich voorbehouden ‘en is dat oock in de meeste tot nogh toe in dier voege gepractiseert.’ De kerkeraad van Batavia had in de kerkorde ‘door haer selffs geconcipieerd ende ingestelt, de sessie van den politieken commissaris niet alleen aan de overheijt gedefereert, maar deselve niet eens in dispuijt getrocken, veel min voor een overlast getaxeert’. De H.H. XVII eindigden met te verklaren, dat ‘alsoo zij hieruijt conden bespeuren, datter jegenwoordich in den gemelten kerckenrade eenigen moesten sijn, die van een regeersucht gedreven werden, die haer in hare vocatie niet gerust, noch binnen de palen van deselve conden houden; maer soo voortgaende en hare pernitieuse desseijnen soeckende uijt te wercken, den Staet van Indiën in een verwarringhe en confusie zouden brengen, hebben wij goedt gevonden, eenigen van deselven, die haer op haer vrijheijt sooseer beroepen, om deselve haere vrije halzen van dat slaeffachtich jock, soo als se het gansch odieuselijck gelieven te qualificeeren, te ontlasten en sulcx hun hare vrijheijt en libertijd te doen hebben, herwaerts aen te laten comen.’

Zoo werd de oppositie tegen de Indische Regeering door het opperbestuur in Holland gefnuikt en sinds kwam geen verzet van eenige beteekenis meer voor. Uit het bovenstaande blijkt, dat de heer De Bruijn minder juist oordeelt, als hij zegt, dat aldus ‘een recht hetwelk gemeen-

schappelijk bij al de Indische kerken berustte, den kerkelijken ontnomen werd'. Ten onrechte deelt hij de verontwaardiging van Valentijn, die het eene onbetamelijke aanmatiging van de zijde der overheid noemde, dit recht aan zich te trekken. De overheid wilde alleen behouden, wat zij van den aanvang af bezeten had. Dat in de 2de helft der 17de eeuw het beroepingswerk geheel in handen der Regeering was (wat het tot op dezen dag is gebleven), behoefde bij onzen auteur geen weemoed te wekken, vooral niet wanneer men bedenkt, hoe diezelfde Bataviasche kerkeraad maar al te veel eene vergadering van miniatuur-pausen was, die geene zelfstandigheid van andere kerkeraden kon dulden. Hoeveel er ook in de Indische kerk onder de Compagnie te beklagen viel, niet in afhankelijkheid van de Regeering lag daarvan de oorzaak. De toestand dier kerk liet veel te wenschen over, maar zij was de eenig mogelijke, en hoogst waarschijnlijk zou er nog vrij wat meer aan ontbroken hebben, indien de strijd om de macht anders ware geëindigd.

Met opzet heb ik uitvoerig bij dezen strijd stilgestaan, omdat de heer De Bruijn dien niet duidelijk in het licht stelt en daarin toch, gelijk Prof. Milliës opmerkte, 'het karakteristieke, de geschiedenis beheerschende punt van het gansche tijdvak gelegen is'. De kerkeraad van Batavia boog het hoofd en werd, wat men thans zou noemen een adviseerend lichaam. Daar de Indische gemeenten toen, nog veel minder dan thans bij de meeste het geval is, in staat waren de zorg voor de kerk op zich te nemen, deed de Compagnie zulks en schonk predikanten, krankbezoekers, schoolmeesters, kerk- en schoolbehoeften, enz. Al had men daarvan ook nooit genoeg, het is een feit, dat de Compagnie daaraan schatten heeft ten offer gelegd. Niettegenstaande die offers bleef de kerk altijd om meer roepen, en zij had daar ook aanleiding toe, maar 't is zoo goed als zeker, dat men nog veel meer reden tot klagen zou hebben gehad, indien die kerk de verlangde vrijheid had bezeten en op zichzelve had gestaan.

De Bataviasche kerkeraad wekt zeker geene sympathie, waar hij met echt kerkelijke heerschzucht iets zoo onmogelijks eischte als de zelfstandigheid der toenmalige gemeenten en bij zijn streven naar dat onbereikbare zoo dikwijls de betrachting der meest Christelijke deugden vergat. Hij behoefde echter het verlies van zijn gepretendeerd recht nooit zwaar te betreuren. De onaangename bejegeningen, den predikanten dáár en elders zoo dikwijls aangedaan, hebben met dat zoogenaamd verlies niets te maken. Deze staan op zichzelve. Zij kwamen vroeger en later voor als het gevolg van eigenaardige karakters, als een uitvloeisel van de ruwheid en zedeloosheid der toenmalige maatschappij. Het is echter onmiskenbaar, dat de predikanten veel te lijden hebben gehad en 't is wel de moeite waard, ten einde de toenmalige samenleving te leeren kennen, daarop dieper in te gaan. Dat een man als Coen met eene ijzeren hand heerschte, is maar al te begrijpelijk. Hij, de streng zedelijke man, de

man van eer en plicht, door tallooze gevaren omringd, met schier geen anderen steun dan zijne eigen kracht, duldde geen verzet van wie ook. De heer De Bruijn deelt ons mede, dat hij den kerkeraad schorste, doch zegt met geen enkel woord, wat daartoe aanleiding gaf. Het zal hem wel niet zijn ontgaan, hoeveel diezelfde landvoogd in overleg met den kerkeraad gedaan heeft, om de belangen van zedelijkheid en godsdienst onder den zedeloozen troep, die hem omgaf, te bevorderen. De plakkaten, door hem met dat oogmerk uitgevaardigd, mogen van overgroote strengheid getuigen en daardoor zichzelve hebben opgeheven, zij bewijzen echter den ernst van zijn streven en zijn ijver, om der kerk van dienst te zijn. Had hij daarbij in Ds. Hulsebos een man naar zijn hart, in geenen deele kan dat gezegd worden van diens opvolger Jac. Anth. Dubbeltrijck, een persoon, die, toen hij om zijn onstichtelijk gedrag door den kerkeraad werd berispt, ten antwoord gaf: ‘Bedroeft er u niet al te zeer over, want ik ben er zelf niet zeer over bedroefd,’ en ten slotte dan ook werd afgezet. Dat Coen's opvolger Jacques Specx der kerk weinig genegen was, is bekend, maar kon een kerkeraad ook achting verwachten, die er zich toe leende, om de rechters, die over Cortenhoeff en Specx' dochter vonnis hadden geveld, alleen ten gelieve van den opperlandvoogd wegens die procedure te censureeren? H.H. XVII hebben gelukkig de dreigende gevolgen van dit onbetamelijk gedrag der kerkelijken voorkomen. Het zou te ver voeren, hier de lange lijst der Gouv.-Gen. te volgen, en met eenige bijzondere opmerkingen kan worden volstaan. Voor de hand ligt het, dat de kerkelijken door hun heerschzuchtig optreden velen tegen zich innamen en zich bij nog meerderen verdacht maakten, doch dit verontschuldigt het feit niet, dat maar al te veel regenten in Indië, zooals Hofstede zegt, ‘de predikanten ringeloorden als jongens, bespottelijk bij hunne gemeenten maakten en allerlei kleinigheden aandeden. En waren het maar kleinigheden!’ Wel gaven ook de predikanten zelven dikwijls noodeloos ergernis; zoo een Maxwell te Ceylon, die liever zijne demissie nam, dan het duldde, dat de commissaris-politiek in de raadsvergadering een rood tafelkleed voor zich had en de kerkelijke leden een groen; zoo een Guyenier, die voor een ter dood veroordeelden Mahomedaan weigerde te bidden; zoo ook anderen, die als de naam der ten doop aangeboden kinderen hun niet beviel, dien eigenmachtig veranderden. Nog bonter handelden Fernant en Lacaze te Amboina, van wie Busken Huet in het dagboek van Gerrit Verbeek ons bericht; de predikanten te Ternate, van wie Prof. Naber ons in *De Gids* van 1873 (3de deel bl. 264) verhaalt, en diegenen, van wie de heer De Bruijn ons meldt, dat zij zelfs hunne handen uitstaken en aan het vechten sloegen. Maar dergelijk wangedrag verontschuldigt de plagerijen en mishandelingen niet, waaraan zelfs de uitnemendste leeraars vaak waren blootgesteld. Om hier ook slechts op enkelen te wijzen: George Candidius, door De Bruijn te recht een der beste predikanten genoemd, die Indië

ooit gehad heeft, gelijkelijk gezien bij Europeaan en inlander, moest Ternate verlaten, omdat hij niet, gelijk een ander predikant gedaan had, de voorlezing der 10 geboden verbood, zoo dikwijls de Gouverneur ter kerke kwam, ten einde 's mans gemoed niet te verontrusten. Integendeel berispte Candidius den landvoogd Jacques Le Febre over zijn gedrag, doch slechts met het gevolg, dat hij als een ‘muitemaker en met vele andere beschuldigingen bezwaard’ naar Batavia werd opgezonden. Een man zoo verdienstelijk als Leijdekker ontkwam te Malakka nauwelijks den dood, omdat hij over den Gouverneur Quaalberg te Batavia geklaagd had. Te Amboina werd de predikant Gordon, die zich over den landvoogd Nicolaas van Schagen te vrij had uitgelaten, in de gevangenis geworpen, in den ketting geklonken en gedwongen, om als een gemeen misdadiger te werken aan den openbaren weg. Naar Batavia opgezonden, kon hij daar evenmin recht krijgen als in Holland. Men vergete echter niet, dat ook in het vaderland soms ten hemel schreiende mishandelingen plaats hadden, zooals Ren. Stenhuis, predikant te Liefkenshoek, ondervond. Na 17 jaar lang zijn dienst onberispelijk te hebben waargenomen, werd deze leeraar om een klein tekort in de diaconiekas, waarvoor hij nochtans een bon had afgegeven, gevangengezet, twee jaar gevangengehouden en na allerlei mishandelingen aan boord van een schip gebracht, om als busschieter naar Java te varen. Zijne twee zoons, die men eerst tot veewachters had gemaakt, moesten later voor de diaconie als scheepsjongens naar zee. Doch in het vaderland eene uitzondering, waren plagerijen en krenkingen der kerkelijken in Indië schier tot eene gewoonte geworden. Een Maetsuijcker dwong eens, toen in de kerk van het kasteel te Batavia een krankbezoeker, die hem mishaagde, ter prediking was opgetreden, den bij dien dienst aanwezigen predikant, om den krankbezoeker den kansel te doen ontruimen en zelf op te treden. Sommige landvoogden schreven aan de predikanten het onderwerp voor, waarover zij zouden prediken. Waar de meerderen zóó voorgingen, volgden natuurlijk de minderen. In het kerkarchief van Makassar vond ik, dat de ‘Ed. Capteijn Gerrit Johan Steenhoff’ aan de militairen gelast had, om, wanneer de krankbezoeker in het gewoon avondgebed meer dan één vers van de psalmen kwam te zingen, dan hunne boeken dicht te doen. Tegenover dergelijke aanmatiging, te recht geacht tegen de billijkheid en het recht te strijden, te meer wijl noch predikant noch lid van den raad noch krankbezoeker de minste kennisse daarvan gegeven was, kon de kerkeraad slechts besluiten het gevoelen van den politieken raad in te winnen en voldoening af te wachten. Of hij die echter ontving, wordt niet gemeld.

Het was geen wonder, dat onder dergelijke omstandigheden de opgewektheid en ijver der predikanten verkoelde. Het meerendeel volstond dan ook allengs met hun preekwerk. Aan christianiseering der heidenen werd hoe langer hoe minder gedaan. Langzamerhand verstommen dan

ook de klachten; men schikte zich in het onveranderbare, in afwachting van den dag, waarop het verbond uit zou zijn, men zijne ‘verlossing naar het vaderland’ bekomen zou, en stortte zijn hart in het verborgene uit. In het notulenboek van den Makassaarschen kerkeraad van 1745 deed o.a. Ds. P. S Erkenswijk het in deze bewoordingen: ‘In alle kerkeraadsvergaderingen op zijn tijd behoorlijk gehouden niets bijsonders en merkweerdigs voorgevallen sijnde, buiten de gewone censura morum, is het uit dien hoofde, dat schrijver dezes onnoodig geoordeeld heeft, die allen in 't bijsonder met dag en jaar aan te teekenen, te meer omdat in het bijsonder 't geen kerkelijk geschieden moeste, door H. Achtb. Leden Polityq behandeld werd, ter oorsake van enige verwijdering tusschen den Praeses Synodi en den Agtbaren Heer Gouverneur en Raad geresen. Multitudini cedendum fuit, fatis sic ferentibus. O Tempora! o Mores! O mihi praeteritos referat si Jupiter annos, non mihi per tot varios casus, per tot discrimina rerum testandum fuisset, in Latio sic fuit, est et erit! Per as pera itur ad astra. Post nubila Phoebus!’ En van hoevele dergelijke verzuchtingen zou niet menig verloren gegaan notulenboek kunnen getuigen!

Van de gemeente ging geene kracht uit. Afhankelijk als zij was van de Regeering, kon een predikant, die het met den politieken raad aan den stok had, van haar geen steun verwachten. De heer De Bruijn spreekt dan ook over den omgang van predikant en gemeente bijna niet. In het zaakregister komt zelfs het woord huisbezoek niet voor. Toch loste de pastorale arbeid zich daarin op. Vier malen 's jaars, tegen den tijd, dat het avondmaal gevierd zou worden, ging de predikant in het gezelschap van een ouderling rond. Wat er op die bezoeken voorviel, werd daarna in den kerkeraad bij het houden der censura morum besproken. Ik was in de gelegenheid, het notulenboek van den Makassaarschen kerkeraad van 1692-1782 te raadplegen, doch moet tot mijn leedwezen bekennen, daarin weinig belangrijks omtrent dit onderwerp gevonden te hebben. Om dronkenschap en ontucht werd veel gecensureerd. Wie, zooals men het uitdrukte, ‘wel bevonden waren’, werden ‘feestelijk tot de bruiloft des Lams genoodigd’. Natuurlijk, dat de omgang van Europeanen met inlandsche vrouwen voortdurend stof tot aanmerking gaf. Maar daarop en op klachten over gering kerkbezoek komt alles neer, wat het notulenboek van het gemeenteleven verhaalt. Wie onder de predikanten energie behield, bezigde die dan ook voor anderen arbeid dan den pastoralen, waarbij zoo weinig voldoening te vinden was. Een Leijdekker, Werndly, Van der Vorm e.a. zochten heil in taalstudie; Valentijn verzamelde de stoffen voor zijn reuzenwerk; Joh. Maurits Mohr sloeg zijne blikken omhoog en vond in de studie van den sterrenhemel troost voor zoo menige teleurstelling, als hem de aarde opleverde.

Maar hoe zou er ook gemeenteleven hebben kunnen bestaan? De

wereld, waarin zich de predikanten bevonden, was geene maatschappij; zij was slechts eene conglomeratie van allerlei individuen. De heer De Bruijn geeft ons in het laatste hoofdstuk van zijn boek een overzicht van het Christelijk leven in Indië onder de Oost-Indische Compagnie. Het vergoelijkend slot, waar hij de woorden van Jos. van Iperen aanhaalt: ‘dat, wat ongodsdienstigheid en weelde aanging, vele vaderlandsche gemeenten niet beter waren dan die te Batavia’ (voorkomende in eene intreerede; bij het afscheid sprak men anders), kan den treurigen indruk niet wegnemen, welken de schildering van dat Christelijk, beter ware gezegd onchristelijk, leven maakt. ‘Sedert hun komst in Indië’, zoo lezen wij (bl. 608), ‘was de invloed der Europeanen, ook der Nederlanders, aldaar verderfelijk, en vormden zij den grootsten hinderpaal voor de uitbreiding des christendoms. Maar wat waren het ook voor soort van lieden, die derwaarts gingen? - Behalve ‘vele Hollandsche huisgezinnen, die in de 17de eeuw te Batavia kwamen, om de nieuwe stad te bevolken’ en waaronder zeker ook wel ordentelijke en fatsoenlijke familiën zullen gevonden zijn, kreeg men toch ook in Indië vroeger menschen ‘uit allerlei standen, die in het vaderland niet deugen wilden, gelukzoekers, ballasten der maatschappij, het schuim en uitvaagsel van het menschdom, de schandvlekken van ons geslacht.’ ‘Indië werd het rasphuis van Europa; deugnieten, verkwisters, boeven, allen, die wegens hunne misdaden waren verbannen, bankroetiers - alles ijlde naar Indië als naar eene algemeene prooi. Alles wilde fortuin maken; ze kwamen, om de Compagnie te bestelen, de Indianen te onderdrukken, te plunderen, te vermoorden. Van de tien, die rijk terug kwamen, waren er negen, die op deze wijze hun buit verkregen hadden.’ Is die schildering zoo niet overdreven, dan toch zeker eenzijdig, want met eene rooversbende verovert men soms, maar behoudt men geene koloniën: waar is het, dat alle wezenlijke beschaving zoo goed als ontbrak. Met het vrouwelijk element, dien machtigen factor tot humaniseering, was het nog treuriger dan met het mannelijk gesteld. Zooals altijd gingen onwetendheid en ruwheid hand aan hand. Het schavot stond zelden lang ledig, en de onmenschelijke straffen, daar toegepast, behoeven geene beschrijving. Gingen in 1658 tot in de synode van N.-Holland klachten op over ‘de krijtende sonden van Batavia’, ongeveer eene halve eeuw later schreef een gemoedelijk krankbezoeker: ‘'t Is hier een leven, daar men zoo leeft als men kan en niet zoo men wil; 't is een recht wild moffenleven; ook vallen de menschen in de warme landen en op zee zoo wat kwaadhoofdiger, knorachtiger, landziekiger als in de koude; de warmte maakt ons zoo wat onheiliger.’ Dit is naar het leven, zij het ook met grove trekken, geteekend. Doch waarom over dit onderwerp nog verder uitgeweid! Bij de beoordeeling van dien toestand mag niet vergeten worden, dat in Nederland weinig hart voor Indië bestond. Men zond erheen, wie men daar kwijt wilde zijn, en schreef boven menigen aanbevelingsbrief de drie H's, den le-

zer in Indië daarmede verzoekende: houd hem (den brenger) hier. Wat kon men van de Indische wereld in de 17de en 18de eeuw verwachten, als nog in 1810 met kerker en strop gedreigd moest worden, om het stelen van publieke gelden tegen te gaan (zie *Bataviasche Courant* van 4 Febr. 1810, No. 8), en het nog geen veertig jaar geleden is, dat officieren, onwaardig om langer in het Nederlandsche leger te dienen, gesteld werden voor de keuze tusschen ontslag en vertrek naar de Oost!

Te recht zegt de heer De Bruijn, dat veel van het onzedelijke, dat de Indische maatschappij kenmerkte, zijne verklaring vindt in de omstandigheid, dat het trouwen in menig geval werd tegengegaan. Zelfs vrije burgers mochten in 1621 te Jacatra niet huwen met inlandsche vrouwen zonder consent van de overheid. Diezelfde bepaling werd in 1713 van kracht verklaard voor 's Compagnie's dienaren op Timor. In het algemeen moesten huwelijken met Joden, Mahomedanen en Heidenen worden geweerd. Dergelijke verbintenissen werden zelfs des doods waardig gekeurd. De gevolgen hiervan bleven niet uit. Als men de zedeloosheid in de hand had willen werken, had men niet beter kunnen doen. Op sommige plaatsen werd het huwelijk van Hollandsche soldaten met inlandsche vrouwen slechts toegelaten aan personen van de Gereformeerde religie, Nederlanders van geboorte, die op hunne rekening bij de Compagnie geen achterstand hadden en een handwerk verstonden. Zij mochten echter alleen huwen met zulke vrouwen, die bij den predikant bewijzen hadden gegeven van genoegzame kennis van den Christelijken godsdienst. Het leidde natuurlijk slechts hiertoe, dat men, niet wettig in de kerk kunnende trouwen, het onwettig, zooals men in Indië zegt, onder den klapperboom deed. Geene maand ging er voorbij, waarin geene onwettige kinderen ten doop werden aangeboden, en de bestraffing daarover werd afgewezen met de woorden: waarom ons het huwelijk ook niet vergund?

Onder zulk eene samenleving kon voor de kerk geen eerbied bestaan. In 1697 klaagde Ds. Hoy, dat een gemeentelid, nog wel gesuspendeerd, dronken in de kerk was gekomen. De kerkeraad besloot ‘hem over te doen aan de achtbare politie’. Te Batavia, zoo verhaalt De Bruijn, reed een burger gelaarsd en gespoord de kerk binnen, om te paard, zooals hij zeide, de preek aan te hooren. Hij moest zulks boeten met tien jaar verbanning naar Banda. Een ander burger verviel in eene boete van 200 ducatons wegens gepleegde insolentiën bij den doop. Zelfs moet in den schouwburg te Batavia, in het laatst der 18de eeuw alzoo, het avondmaal bespot zijn. Deze ergerlijkheden waren uitzonderingen, maar in het algemeen was de Indische maatschappij der kerk niet genegen. Erger dan de voormelde driestheid is de veelvuldig voorkomende oneerlijkheid te noemen. Wat men ook deed, om die te fnuiken, het was tevergeefs. Geld te maken, als het kon op eene eerlijke wijze, doch in elk geval geld te maken, was ieders leus. De

Compagnie zelf had aan dien toestand de meeste schuld. Maar welk aanzien kan eene kerk bezitten in eene maatschappij, die zelfs geen begrip van eerlijkheid scheen te hebben! Het is geen wonder, dat er ook onder de predikanten zelfs gevonden werden, die aan den voordeeligen mors- en slavenhandel deelnamen, en maar al te begrijpelijk is de klacht van Mr. De Jonge (zie Veth: *Ontdekkers en Onderzoekers*, blz. 319): 'Hoe verder men komt in de 18de eeuw, hoe gemeener de boel wordt.'

Voor het uiterlijk schitterend en weelderig, zoo zelfs, dat plakkaten tegen al te grootsch vertoon werden uitgevaardigd, was vooral in de 18de eeuw twist en verdeeldheid een kenmerk der Indische maatschappij. Het gezag der machthebbenden onderdrukte de uiting daarvan in 't publiek, maar als men indenkt, hoe het vaak aan de hooge Regeeringstafel toeging, dan kan het niet anders, of alleen vrees voor den sterkere hield de minderheid in toom, zoodat aan een waarlijk vertrouwelijken omgang veel ontbrak. Eene nieuwe proeve, hoe het onder de hoogst geplaatste Regeeringspersonen soms was gesteld, vond ik in een bundel brieven, aanwezig op het provinciaal archief van Limburg. Hoe die Indische bescheiden daar aanwezig kwamen, werd mij door wijlen den heer H.P.H. Evertsen, den hulpvaardigen stadsarchivaris van Maastricht, verklaard, die mij mededeelde, dat daar ter stede in vroeger tijd de zonderlinge gewoonte bestaan had, om van stadswege in elken belangrijken boedel onderzoek te doen naar officieele stukken. Die bundel bevat tal van bescheiden, alle afkomstig van of gericht aan den Gouverneur van Ceylon, Hendrik Bekker. In verschillende brieven, door de Raden van Indië, De Haeze en Faes, aan Bekker gericht, komen bittere klachten voor, daar het op hen verhaald werd, dat zij in de brouillerie tusschen Zwaardecroon en genoemden Gouverneur de zijde van den laatste hielden. Omdat zij zich niet aan de bovendrijvende partij wilden onderwerpen en geen ongelijk konden verdragen, 'zonder daarop replieken te geven', moesten zij heelwat uitstaan. Allerlei intriges, om hen weg te krijgen, werden in het werk gesteld. Toen Faes aan den Gouv.-Gen. Van Riebeek verzocht, om over Banda of over eene andere plaats, zooals de landvoogd goed zou vinden, te rapporteeren, werd hij afgewezen met de woorden: 'De jongh aenkoomende heeren zitten om toe te luijsteren.' De Haeze schrijft, 'dat als hij zich niet harnaste met het grootste gedult en lijdtsaeme inschickelijkheijt, hij niet weet hoe hij sich gedragen soude, want de overtollige wederwaerdigheden etc. sonder daarin te kunnen voorsien de minste veranderinge ten goede, soude de allerwijste dol maeken'. De Raad scheen dan ook geene andere leden te dulden dan de zoodanigen, die zich blindelings aan de meerderheid onderwierpen. Zoodra De Haeze het gevoelen dier meerderheid niet beaamde of te veel tegensprak, werd hij in de generale resolutie ten toon gesteld. Dat geschiedde volgens zijne verklaring ook, wanneer hij niet genegen was,

afgaande brieven te teekenen, welke hij òf niet gelezen had, òf waarvan men hem ‘soo maer in stede van alle, het laetste vel daertoe kwam toe te zenden’. Toen hij zich daarover beklaagde, had de Gouv.-Gen. hem grof geantwoord. Over Zwaardecroon sprekende, noemt hij dezen: ‘een 2^{den} paus Sixtus, die niemant verder ontsiet dan zijn passie en driften meebrengen’. Om zich niet ‘vehement’ bestreden te zien, oppert hij zijn gevoelen maar dikwijls niet. ‘Hier’, zoo schrijft hij verder ‘blijkt, hoe een alleen geen dans kan maken, en men huijlen moet met de wolven, waarmede men in 't bosch is, wil men der niet van verslonden, ten minste grotelijcks van beschadigt wesen.’ Om den ‘bosen wil van den 2den paus Sixtus’ (Zwaardecroon) werd in de brieven aan H.H. Majores verzwegen, hoe deze tot driemaal toe geweigerd had, om als admiraal en veldoverste op expeditie naar Malabaar te gaan, terwijl daarentegen het college van weesmeesters, door De Haeze gepresideerd, omdat het geen willoos werktuig verkoos te zijn in de hand der Regeering, ‘ten quaede wierd beschreven, om of het doenlijk ware, hem (De Haeze) daerdoor de voet uijt India te ligten, opdat hij bij advancement hun nogh niet mocht komen te werden, een erger doorn in de voet, dan hij reeds geweest in de verdediging van Beckers belangen, waardoor hij sich alle soo grotelijks te onvrunt hadde gemaakt’. Uit zijn breedvoerig en herhaald schrijven blijkt verder, hoe intrige en begunstiging alles beheerscht. Op het papier (aan de H.H. XVII) strikt rechtvaardig, brengt mondeling bevel dikwijls veel verzachting van, ten laste van vriendjes, door Heeren Majores uitgevaardigde en onontkoombare orders. Wel zegt De Haeze, dat hij zich tegen zulk eene handelwijze verzette, maar ‘sulks had al geen meerdere operatie gedaen, dan alle sijne subjectieve geuijtte gevoelens tegen die der Cabalisten. Daerom (had hij) den generaele brief en resolutiën als blindelings geteekent. In somma om self niet veroordeelt te werden (moest hij) sijn tonge leenen om te beaemen, 't geen anderen na hun driften gaerne volvoerd sien, hoe grootelijcks sulcks oock streed tegen (zijn) gemoet.’ Zoo ging het in den aanvang der 18de eeuw aan de hooge Regeeringstafel, en het is bekend, dat de verdeeldheid aldaar toen haar toppunt nog lang niet had bereikt. Wat kon men van eene maatschappij verwachten, waar de hoogste personen aldus voorgingen en eigenbelang, heerschzucht en onheilige gouddorst zoozeer allen beheerschten!

Zulk eene maatschappij was geene goede predikanten waard en het werk der besten zelfs moest er ijdel blijken. Wel waren er in de donkere geschiedenis der Indische kerk somtijds lichtpunten: onder de Gouv.-Gen^{s}. muntten als vrienden der kerk uit Van Diemen, Van Imhoff, Van der Parra; onder de gewestelijke landvoogden moeten met eere genoemd worden: De Haes, Van der Hurdt, Cos, De Vlaming van Outshoorn te Amboina, Caan te Ternate, Putmans te Formosa, en om geen anderen meer te noemen, Gobius te Makassar, van wien de

Bataviasche kerkeraad getuigde, dat hij een ‘prinselijk voorbeeld’ gaf, maar zij waren uitzonderingen. Wat kon het baten, of somtijds, door de snelle overplaatsingen dikwijls slechts voor korten tijd, een enkele al de goede zaak bevorderde, wanneer die weer weldra door anderen aan haar lot overgelaten, zoo niet afgebroken werd!

Inderdaad, de predikanten in Indië stonden alleen, al hadden zij ook nog zooveel helpers in de personen, op wie wij thans het oog moeten vestigen, en dit te eer, naarmate op hen in hunne bescheiden positie doorgaans minder wordt gelet. Deze waren de krankbezoekers. De heer De Bruijn verklaart een 800 van die lieden bij name te kennen en veronderstelt te recht, dat hun aantal nog veel grooter moet geweest zijn. Dat ambt was onder de kleine burgerij zeer gezocht. Lieden van allerlei soort en ambacht werden dan ook onder hen gevonden: kleermakers, soldaten, turfdragers, enz., tot Joodsche rabbijnen en Roomsche priesters toe. Om in deze betrekking benoemd te worden, had men, nadat het onderzoek naar leer en leven gunstig was afgeloopen, een examen te doen voor den Hervormden kerkeraad ter plaatse, waar kameren der Compagnie gevestigd waren, hetwelk voornamelijk lezen en zingen omvatte en waarbij ‘het kennen der voisen van alle psalmen’ hoofdvereischte was. Wie slaagde, had de geloofsbelijdenis, den catechismus en de synodale canones te onderteekenen en werd daarna aangesteld. Hij verbond zich voor vijf jaar. Soms werden zij ook in Indië benoemd, alwaar evenmin gebrek was aan sollicitanten. Zoo boden er zich te Makassar drie aan voor één vacature, die ‘allen beproefd werden in de stukken der religie en derselver gaven in 't lesen en singen’. Na gehouden examen werd eenparig verkozen Hendrik van den Bosch, soldaat.

Het schijnt dezen lieden, al was hunne bezoldiging slechts tusschen de 24 en 40 gulden 's maands, over het algemeen niet kwaad in Indië bevallen te zijn. Sommigen kwamen daar goed vooruit; zelfs waren er, die tot predikant bevorderd werden. Hunne werkzaamheid was niet onbeduidend, hoe nederig en bescheiden ook. Zij schijnen over het algemeen stil hun weg te zijn gegaan; het goede maakt ook geen gerucht. Het noodige respect werd hun niet onthouden, en daar zij niet hoog genoeg stonden, konden zij ook niet, zooals de predikanten, in conflict komen met de politieke heeren. De kerkorde van 1643 had omtrent hen het noodige bepaald: ‘opdat hun dienst niet veracht, hunne personen niet gedisrespecteert zouden worden’. Dat zij daarentegen wel eens te lijden hadden van de grove aardigheden van het publiek, ligt voor de hand. Zoo ontbood, meldt ons De Bruijn, een onderkoopman Keert de Koe, die als opperhoofd te Tamshuï (Formosa) verkeerde, een krankbezoeker en wees, toen deze gekomen was en naar den zieke vroeg, op een ledig arakvaatje, zeggende: ‘Dat was de zieke, hij soude daerover een gebed doen’! Dezelfde grappenmaker ontbood ook den krankbezoeker verscheidene malen in de arakhuizen,

doch deze weigerde daar te komen, daar hij zijne parten wel kende. ‘Maer eenmael liet hij hem tot zijn huijsse roepen, ende geliet hem ofte hij doodt kranck was, wilde de kranckbesoeker soude een gebett voor hem doen, daer hem echter niet als beestachtige dronkenschap lette, waerover de kranckbesoeker hem ernstelijk bestraffende, sloeg het in de wint ende sprack: komt, doe laet ons een pimpeltie te samen drinken.’

Erger dan dergelijke grappen was het, dat de Bataviasche kerkeraad aan deze menschen allerlei beperkingen stelde. Het kan erdoor, dat een krankbezoeker werd berispt, omdat hij bij het avondgebed op het kasteel eene verandering had gebracht in het formulier. Doch niet alleen mochten zij, nadat zij gepreekt hadden, den zegen Numeri VI:24-26 niet uitspreken en slechts zeggen: gaat henen in den vrede en in de vreeze des Heeren, ook doopsbediening en huwelijksinzegening werd hun meestal verboden, en wie het ongeoorloofd deed, had het daarover hard te verantwoorden en moest het soms met zijne betrekking boeten.

Behalve met het voorgaan in sommige godsdienstoefeningen waren de krankbezoekers ook met het godsdienstonderwijs der jeugd belast. Dat onderwijs liet, althans te Makassar, soms te wenschen over. Een hunner werd daar aangeklaagd, omdat hij nooit catechiseerde. Voor den kerkeraad geroepen, gaf hij bij herhaling aanstoot door zijn onbetamelijk gedrag. Nadat men alles met hem beproefd had, werd hij door den kerkeraad, in aanmerking nemende, ‘hoe ergerlijk en aanstootelijk het voor de gemeente was, bijsonder onder het celebreren van het h. avondmaal, zoo een quastige voorleser te sien dienst doen, die selfs door twist van des Heeren h. tafel afblijft’, onbekwaam verklaard en ontslagen en overgelaten aan den Gouverneur. Een ander was door spel en drank buiten staat zijn werk te verrichten. Een derde werd om zijne geringe bekwaamheden de dienst in het hospitaal aangewezen en het kosteraat opgedragen. Meer klachten echter over wangedrag en ongeschiktheid komen omtrent deze beambten in het notulenboek, hetwelk over ruim honderd jaar loopt, niet voor. Zij schijnen dus over het algemeen wel voldaan te hebben. Ook waren zij dikwijls met het lager onderwijs belast, wat bij het kerkelijk karakter, dat het toenmalig onderwijs droeg, en de groote schaarschte aan onderwijzers vanzelf sprak. Ook over dit belangrijk punt zij het vergund iets te zeggen. De heer De Bruijn wijdt er een geheel hoofdstuk aan, met zorg bewerkt en waaruit opnieuw duidelijk blijkt, hoe ook in dit opzicht bijna alles ontbrak. De kerkeorde van 1643 omschreef de taak der onderwijzers aldus: het ambt van den schoolmeester is vooreerst: der jonge jeugd de vreeze des Heeren in te scherpen, haar te onderwijzen in de fundamenten der Christelijke religie, haar te leeren bidden, zingen, met haar te kerk te gaan en te catechiseeren; ten andere: haar te leeren, hare ouders, overheden

en meesters te gehoorzamen; ten derde: haar te leeren lezen, schrijven en cijferen; ten vierde: haar te leeren allerlei goede zeden en manieren, en eindelijk te betrachten, dat in de scholen geene andere dan de Nederlandsche taal gebruikt worde! Het laatste was onmogelijk, daar het onderwijs in onze moeielijke taal niets gaf bij kinderen, die te huis òf Portugeesch òf inlandsche talen spraken. Daarenboven was er aan leermiddelen doorgaans al te groot gebrek. De oefening in goede zeden en manieren kan ook niet bijzonder zijn geweest, daar de onderwijzers zelven er maar al te veel en al te dikwijls in te kort schoten. Het is niet onbelangrijk, de geschiedenis van het onderwijs op een der voorname buitenkantoren na te gaan. Het kerkarchief van Makassar stelt daartoe in staat. Aldaar werd in 1696 de eerste school geopend 'voor een yder die sijn kinderen of lijfeigenen wilde laten oeffenen in de gronden van de godsdienst, lees- en schrijfkunst'. De twee Maleische leermeesters, die 'goede manieren' moesten onderwijzen, gaven echter alras aanleiding tot ernstige klachten, daar zij niet alleen hun plicht geheel verwaarloosden, maar 'nog waar zij kwamen zich dronken vertoonden en onbescheiden aanstelden; van hun huis (een diaconiehuis nog wel) een stil bordeel maakten, en de hun voor een zieke vrouw toevertrouwde gelden niet verantwoordden'. Een diaken werd gelast bij hen in te wonen, om toezicht te houden, en zij werden met verlies van twee maanden gage gestraft Dit baatte echter niet veel, want niet lang daarna moest de eene onderwijzer wegens 'dronkenschap en onfatsoenlijkheid' worden vermaand en de ander, die het nog bonter schijnt gemaakt te hebben, ontslagen worden. Nu werd een nieuwe Maleische schoolmeester aangesteld na afgelegd examen, waarbij hij te lezen had Romeinen V, de verhandeling van Caron over de laatste woorden van Matthaeus V:9, te zingen psalm 4, 91, 93 en op te zeggen de artikelen des geloofs. In 1713 verzocht de krankbezoeker Abr. Koek, om ook als schoolmeester te mogen optreden. Tien jaar later vroeg ook de koster daartoe verlof. Doch aangezien toen reeds de beide krankbezoekers onderwijs gaven, krachtens vergunning van den Gouverneur, die zulks 'tot meerder gerief en vrijheid der ingezetenen' had toegestaan, en omdat het aantal schoolgaande kinderen slechts 63 bedroeg, werd de koster afgewezen, 'so lange de kranckbesoekers zig in haer pligt kwijten doch zijn persoon voor gerecommandeerd gehouden'. In 1748 moest een 'omloopende leermeester' onder censuur worden gesteld - wegens zijn ergerlijk gedrag, 'bijzonder aenlopende tegen den inhoud van het 7de gebod'. De achtbare Regeering werd nu verzocht, 'een geheel bequaem subject van Ambon te beschrijven'. In 1756 was het te Makassar met het onderwijs 'zeer ellendig' gesteld. De kinderen in de weeshuisschool waren 'onkundig in lezen en schrijven, in sijferen en zingen alsmede in de goddelijcke waerheden, ja (liepen) genoegsaem alle in 't wilde eveneens alsof zij in 't woeste heidendom waren opgevoed'. De weesmoeder was niet meer in staat,

het werk te verrichten. De krankbezoeker was een onverantwoordelijk schoolmeester. Slechts enkele kinderen konden iets schrijven en lezen. Toen de predikant in tegenwoordigheid van den krankbezoeker vroeg, hoe het kwam, dat zij zoo weinig wisten, antwoordden zij brutaal: 'Omdat de dominé ons niet wil leeren.' Het sprak vanzelf, dat de schoolmeester-ziekentrooster, die daarenboven 'nog een kind geprocrëeerd had bij een onchristen vrouwspersoon', als een 'ontrouwe en onreijne dienstknecht' van zijn ambt ontzet werd. In 1759 had de diaconie, natuurlijk onder machtiging van den zich met alles bemoeienden politieken raad, eene nieuwe armenschool opgericht, waar de kinderen van behoeftigen gratis en die van meer gegoeden tegen betaling onderwijs konden bekomen. Doch in 1770 werd dat gebouw weer verkocht. Het gevolg daarvan was, dat er weder verschillende 'klapscholen' werden geopend. De krankbezoeker, die daardoor in zijne inkomsten benadeeld werd, beklaagde zich daarover bij den kerkeraad, met het gevolg, dat deze door den Gouverneur gemachtigd werd, naar een geschikt huis om te zien en weder eene school te openen, waar kinderen, voor wie de weeshuisschool te ver was, heen konden gaan. De schoolmeester zou uit de diaconiekas 5 rijksdaalders per maand als huishuur genieten en daarvoor gehouden zijn, de arme kinderen gratis te onderwijzen. Alle publieke scholen werden verder verboden op boete van 10 rijksdaalders voor de eerste overtreding, en van arbitraire correctie voor de tweede. Doch ook op die nieuwe school rustte geen zegen. In 1777 moest de kanonnier Christiaan Breukers, door den kerkeraad tot schoolmeester aangesteld, doch die door zijn 'debouchant en ergerlijk gedrag' de school geheel deed verloopen, afgezet en weer geplaatst worden, waar hij thuis hoorde, n.l. op een der vaartuigen, om daar als constapelsmaat dienst te doen. In 1779 werd de arme-kinderschool weer geopend. Het schoolbezoek schijnt echter zooveel te wenschen overgelaten te hebben, dat de Gouverneur in 1783 den schoolplicht invoerde en ieder, die zijne kinderen in geene drie maanden naar school zond, met eene boete van 10 rijksdaalders bedreigde.

Hier geldt: ex uno disce omnes. Op geene der plaatsen in Indië, althans op geen der buitenkantoren, kan het met het onderwijs beter gesteld zijn geweest. Zelfs te Batavia, hoeveel scholen men daar ook had, liet het alles te wenschen over. Aldaar kon doorgaans slechts in 't Portugeesch en Maleisch les gegeven worden en kwam er eerst aan het eind der 18de eeuw verbetering. Men roeide echter met de riemen, die men had, en dat de belangstelling in het onderwijs, hoe gebrekkig ook, toch niet verflauwde, was althans een gunstig teeken.

Keeren wij thans nog eens tot de predikanten terug. Na hetgeen wij gezien hebben van de Indische maatschappij, kan het geene verwondering wekken, dat de lust, om daar de kerk te dienen, in het vaderland niet groot was. Aanhoudend werd er dan ook over gebrek aan predikanten geklaagd. Soms was de nood zóó groot, dat particu-

liere kerkeraden op eigen gezag personen, die nooit gestudeerd hadden, tot proponenten bevorderden en vervolgens tot predikanten aanstelden. Zelfs heeft men te Batavia lieden tot proponent benoemd, die als soldaten waren uitgezonden. Jaren gingen er soms voorbij, dat geen enkel predikant uitkwam, niettegenstaande in Nederland veelvuldig oproepingen daartoe gedaan werden. 'Men kan', schreef Hofstede, 'nauwelijks een enkel predikant van middelmatige bekwaamheden, al is hij ongetrouwd, al staat hij aan een afgelegen oord, al beloopt zijn tractement nog geen *f* 400 en al is er voor hem in deze landen geen de minste hoop van verplaatsing, overhalen tot den Indischen kerkdienst.' Het lag niet aan de bezoldiging. De heer De Bruijn doet daarover uitvoerige mededeelingen, waaruit blijkt, dat de een niet, de ander ruim van zijn traktement kan leven. Wel werd er soms bitter over geklaagd, doch zonder succes. De N.-Hollandsche synode maakte zich in 1754 van die klachten af met o.a. te schrijven: 'Ofschoon de loon voor den dienst, dien men aan Koningrijk van Christus bewijst, hier (in Indië) niet groot is, zal egter, naer toezegging van onzen grooten Heer, dat loon zeer groot zijn in de hemelen.' Het zal wel toen geweest zijn als nu, dat de bezoldiging grooter scheen, dan zij feitelijk was, maar ook, dat een goed financier overhield van dezelfde som, waarmede een minder bekwame te kort kwam.

Ook de H.H. XVII waren daarvan overtuigd en vergrootten slechts zelden het inkomen der predikanten. Liever trachtten zij in de behoefte te voorzien door subsidiën aan hen, die voor Indisch predikant wilden studeeren, en door het oprichten van seminariën. Reeds in 1620 stelde de classis van Walcheren daartoe een verzoek in, wat het ontstaan van een seminarie te Leiden, onder Prof. Walaeus, ten gevolge had. Daar werden een twaalftal personen opgeleid, doch in 1633 werd de inrichting weder opgeheven, zooals de H.H. XVII verklaarden 'om de groote costen en de sobere sucessen daervan ontfangen'. In 1690 ontstond, daar men meende, dat Indische predikanten in Indië moesten gevormd worden, het seminarium te Naloer, in Jaffanapatnam. Te recht noemt De Bruijn de geschiedenis van die instelling zeer ontmoedigend. Desniettemin werd in 1689 eene dergelijke voor Colombo ontworpen. In 1696 opgericht, werd het in 1699 alweder opgeheven, doch in 1704 heropend en bleef, vooral door Von Imhoff, later door den Gouverneur van Ceylon, Falck, gesteund, in stand tot aan het eind der 18de eeuw. Het heeft, zooals De Bruijn opgeeft, 13 jongelieden opgeleverd, die in 't vaderland hunne studiën voltooiden, en daarna met eere in de Indische kerk hebben gediend. Verreweg de meeste leerlingen brachten het dus zoo ver niet. In den hierboven genoemden bundel, te Maastricht aanwezig, vond ik ook het een en ander omtrent dit seminarie. Moest de raad van Ceylon in zijne missive van 4 Dec. 1716 omtrent de kweekelingen te Nalaer melden, dat 'zij maar in vier stuks bestonden en bij het examen zeer slecht waren bevonden', beter luidde het rapport over de

zusterinstelling te Colombo. Men schreef: ‘De rector P. Sinjeu spaart moeite noch iever, om de queekelingen, allen jonge borsten uit de fatsoenlijkste geslagten van het Colomboser en Matureser district in de gronden der waerheijt en 't aenleeren der duijtse taale te oeffenen en onderwijzen, in sooverre dat men met goet fundament kan verhoopen eenige derselve onder godes zeegen in der tijd bequaeme werktuijgen sollen werden om haers's landgenooten uijt de duijsternisse hunner dwalingen, door de ware reden- en zedenleer, dog voornamentlijk door de geopenbaerde waarheijd, die ter zaligheijt is, te verligten, zijnde reets drie deser queekelingen tot proponent gepromoveert, dewelcke met veel applicatie en toejuijging, als een op Negombo (een post tot Jaffanapatnam) de gemeente des sondags in 't mallabaars prediken, nadat alvorens hunne predicatiën in 't duijts herwaerts gesonden zijnde, door de Eerwaarde predicanten geresumeert dog zelden gecorrigeerd werden.’

Het schijnt, dat ook de Gouverneur Bekker de zaak van het seminarie naar zijn vermogen behartigd heeft. Van 2 Maart 1709 dagteekent zijne instructie voor de Eerwaarde rectores, waarschijnlijk in het leven geroepen door de ‘oculaire inspectie’ van die inrichting, waarbij het volgende bevonden was: ‘Het auditorium zeer lelijk, vuil en onverdraegelijk stinckend, ja gelijck met een pestilentie als stanck beset te weesen, ontstaande uijt de weijnige zorge, die voor die reijniginge werd gedragen door de serventen, waarvan twee bij de hand, de rest op het landje van den Eerwaarde Synjeu, de vloer van de galderije aan stucken, en eenige palen van deselve verrot en door de witte mieren opgegeten. De binnenvader (beweerde) dat kwam door een goot tusschen twee huijsinge; dat lek had hij aan den baas metselaar meegedeeld. De achtervertrekken, combuijs, dispens etc. verscheijdene slooten en hengsels van de deuren ontbloot; het venstercousijn van 't combuijs aan stucken gekapt door het klooven van hout. Item het hoenderhok geheel gedevaliseert. De queeckelingen getuig(d)en omtrent haare leeringen, dat de Eerwaarde rector Petrus Sijnjeu haar somtijds 2 à 3 maalen 's weeks en ook somtijds de geheele week door onderwees en haer lessen afvroeg zoo in 't auditorium van 't seminarie als binnen de woning van Zijn Eerwaarde en 't welk verleeden jaar ook was gebeurd op Zijn Eerwaarde's landje. Haer verder gevraagd zijnde, hoedanig 't al met haar eeten stond en of zij wel kregen, 't geen haar competeerde; item oock of de spijze na behooren en wel toegemaekt wierd, zoo antwoorden zij daarop, dat zij de quantiteijt daer af zooals van ouds kreegen, maar dat de kost zeer qualijk geprepareert wierd door onkunde van de slaven, die kookten. Wijders omtrent voorsz. queeckelingen vernomen zijnde, of zij alle compleet waren en of zij van den rector buijten kennisse der curateuren ook licentie kreegen, om hier of daar na toe te gaan, zoo seijden zij, dat het wel gebeurd was dat zij voor een à twee dagen licentie hadden gekreegen van den rector

alleen, om haer buijten het seminarium na haer vrienden te begeeven, en dat zeedert 't laatste examen, van October j.l. ('t was toen Februari) twee hunner medemackers absent, en zij alsnu niet meer dan met haar 15 present waren. Vervolgens aan de queeckelingen gevraagd, hoe 't auditorium zoo vuijl en stinckend was, mitsgaders of hetzelve niet gereijnigd wierde, zoo repliceerden zij daerop, dat zoowel gem. auditorium als het heel huijs, altemet maar 2 maal 's weeks....' Het verdere van het verslag ontbreekt, doch wat het meedeelt, geeft al een zeer zonderlingen dunk van de orde en tucht, welke in die kweekschool heerschten. Een ander verslag, van 29 April 1716 dateerende, geeft omtrent den toestand der woning geen beter rapport. Alstoen waren, om niet meer te vermelden, 'alle de vensterramen zoo van vooren als agteren in de vertrekken heel reddeloos en de rottings 't eenemaal vergaan en weg; oock alle de vertrekken in 't sem. seer slordig bewoond, zijnde de muuren gantsch vuijl en doorgaans met spinrag van onder tot boven behangen.' Zoo was het gesteld in den bloeitijd der stichting onder een Gouverneur, die niet onverschillig tegenover die kweekschool stond. Het mag dus wel een wonder heeten, dat die stichting haar kwijnend leven zoolang rekte, dat Hofstede er nog in 1740 over spreken kon, hoewel ook hij er niet veel meer van verwachtte. De Heeren Majores trokken, terugdeinzende voor de groote kosten, langzamerhand de handen ook van deze school af, en de mildheid van den Gouv.-Gen. Van der Parra was ertoe noodig, om een der leerlingen naar Europa over te zenden. Geldelijke redenen deden ook het seminarie te Batavia te niet gaan, door Von Imhoff in 1745 met groote staatsie geopend, maar waarvan niet veel meer te zeggen valt, dan dat het in 1756 werd opgeheven, zooals de H.H. XVII schreven 'gedeeltelijk om de zware kosten van het onderhoud, gedeeltelijk om het weinige nut'. Het had dan ook niet meer dan twee jongelieden naar 't vaderland kunnen zenden, van wie slechts één terugkeerde, doch de andere in stilte de academie verliet en 'zig zoo men meent naer zijn vrienden te Jaffanapatnam, zijn geboorteland, begaf'.

Gaan wij ten slotte nog kortelijk na, welke de verhouding der Hervormde kerk in Indië tot andersdenkenden was, en of ook in haar boezem kerkelijke geschillen van kerkelijk leven getuigden.

De heer De Bruijn bespreekt dit onderwerp in zijn hoofdstuk over de kerkleer. Onmogelijk viel in Indië, zelfs in de 17de eeuw, de toepassing van den stelregel: cujus regio, ejus religio. Gijsb. Voetius leeraarde wel: heidensche godsdienst mag door eene Christelijke overheid niet geduld worden, maar al was men die leer in theorie toegedaan, de practische toepassing ervan stuitte op onoverkomelijke bezwaren. Evenals te Ceylon werd ook te Amboina, tot 1693 toe, de 'duijvelsdienst' vervolgd, maar op Batavia liet men het bij bloot verbod en haalde zelfs in 1647 een baljuw, die de godsdienstoefening der

Chineezen stoorde, zich daardoor veel last op den hals en eene dagvaarding door den fiskaal. Den Islam scheen men niet aan te durven, althans De Bruijn meldt van maatregelen daartegen geen enkel woord. Daarentegen had men het, vooral in de 17de eeuw, voortdurend met de Roomschen te kwaad, inzonderheid met de Jezuïeten, die volhardend als altoos en overal ijverig beproefden, om vasten voet op Batavia te krijgen, hetgeen hun echter niet gelukte. Scherp werd trouwens gewaakt tegen alles, wat zweemde naar ketterij. Zulks lag geheel in den geest van den tijd. Het duurde tot 1743, voordat, onder den invloed van Von Imhoff, de Lutherschen vergunning kregen tot vrije oefening van hun godsdienst. Toch had men hen, zoowel als de Remonstranten, reeds veel vroeger als doopgetuigen over kinderen van Hervormde ouders toegelaten. Van de twisten, die in het vaderland de kerk verdeelden, merkte men in Indië weinig of niets. Het fanatisme is dan ook eene plant, die tusschen de tropen slechts bij uitzondering onder de Europeanen tiert. Ook stonden de predikanten te ver van elkander af en konden te slecht hunne studiën bijhouden, om over theologische quaestiën te krakeelen. Waren er twisten tusschen predikanten b.v. te Batavia, dan waren zij meest van persoonlijken aard. In het Makassaarsch kerkarchief wordt slechts één onaangename bejegening vermeld, welke een predikant bij het huisbezoek ondervond en die een gevolg was van een dogmatisch verschil. Het was in 1761, toen Ds. De Grave den krankbezoeker Dirk ter Meulen tot bijwoning van het avondmaal uitnoodigde en deze antwoordde: ‘Wel, wat zou ik daar doen? Ik kan noch wil met zulke onreine dorre doodsbeenderen, gelijk gij en alle anderen, ja, gelijk deze geheele gemeente is, gemeenschap der heiligen oefenen. Dat hoop ik te doen in 't vaderland bij mijne broeders. En gij, predikant, durft gij u ook nog verbeelden, dat gij een bekeerd mensch zijt? Wel man! gij zijt niet anders dan een blind, onherboren goddeloos schepsel; gij vermoordt de zielen; gij brengt de menschen met uw prediken naar de hel en verdoemenis, immers gij predikt, dat zij allen zalig zijn. Ik versmoor, als ik onder uw gehoor ben.’ Daar Ter Meulen ontslagen werd, behoefde hij zich niet langer te ergeren en bleef de rust in de gemeente bewaard. Die rust is dan ook in Indië door dogmatische oorzaken nooit verstoord. De eenige twist, welke er ooit onrust heeft verwekt, betrof de vraag: of de bejaarde gedoopten uit de heidenen terstond tot het avondmaal mochten worden toegelaten, dan wel eerst na hun verzoek en begeerte, en na onderzoek van hun geloof? Verscheidene tientallen van jaren heeft men hierover gekibbeld, en zelfs liep die twist zoo hoog, dat de bewindhebbers der Oost-Indische Compagnie eraan te pas kwamen. Gelukkig bleef de strijd tot Batavia en Onrust bepaald. Een der hoofdpersonen daarin was Engelbertus Franciscus le Boucq, eene eigenaardige figuur in die dagen. Ik vond zijn naam herhaaldelijk in den meer genoemden bundel Ceylonsche brieven vermeld. Na eerst Bernardijner

monnik geweest te zijn, was hij, hoewel jur. utr. doctor, predikant bij de Hervormden geworden. Vol ijver, schijnt die ijver nog al eens zonder verstand te zijn geweest en bracht hij overal, waar hij zich bevond, onrust. Aan de Kaap de Goede Hoop predikant zijnde, werd hem door den gezagvoerder aldaar, D'Ablijn, gage en emolumenten ontnomen en hem de dienst ontzegd. In 1712 kwam hij te Ceylon. In 1716 verzocht hij den Gouverneur van Ceylon, H. Bekker, die tevens commissaris was van de Kaap de Goede Hoop, het volgende request aan HH. XVII door te zenden: ‘Den dus langh door den voorheen gesaghvoerder D'Ablijn, op een isolente wijse aan de Caap mishandelden predicant E.F. de Boucq, vermits hij tot nogh toe in sijn regtmaatige vertrouwen, wegens sijn onwettige (door voorgemeld gesagvoerders eijgene auctoriteijt en aangemaatigde noncompeteerende dubbelde stem, direct tegens sooveel van UwWelEd. Hoogh Agtb. orders strijdende) afgeschreevene gagie en emolumenten niet heeft konnen reuisseren, soo is het, dat hij andermaal sigh tot UwWel. Hoogh Agtb. wend met eerbiedigh versouck, UwWelEd. Hoogh Agtb. eens in aght gelieven te neemen, of een man, die van de gemeijnte in 't generaal voor schelm te boek gestelt wert, het ampt van ouderlingh bediene, een ander een quaad leven voerende tot diaken, en dat self eer sijn belijdenis gedaan heeft, en een die gegeeselt, gebrandmerct en met den strop aan den hals onder de galg gestaan heeft, tot schoolmeester magh werden aangestelt, mitsgaders of een predicant, die sulke disorders tolereert en een levendiglijk afdrucksel van sijn persoon, volgens eenpaarighe getuijghenis der Caabsche ingesetenen, bij een swarte slavin geprocreert heeft loopen, prijsveerdigh zij of niet, te meer daar het nogh ten overvloet consteert, wat men self in 't vaderland door sijn godtloos gedragh van hem te denken heeft. Omdat den suppliant sigh hiertegen gekant heeft, is hem sijn gagie en emolumenten afgeschreeven, en heeft bovendien op een vrange wijse de smadelijkste verdruckingen moeten ondergaan, weshalve hij suppliant sigh andermaal tot UwWelEd. Hoogh Aghtb. wend met nedrigh versouck, UwWelEd. Hoogh Aghtb. eenmaal sijn reght gelieven te handhaven, opdat door die continuële uijtstellinge sulke dwingelanden in haar onregtmaatige verdruckingen, daar deselve soo tegens UwEd. Hoogh Aghtb. orders aanloopen, niet mogen gestijft en eerlijke dienaaren baloorigh gemaekt werden. Dit soo UwEd. Hoogh Aghtb. gelieven te overweegen, mitsgaders gedenken, dat UwEd. Hoogh Aghtb. des predicants Caldenus gagie, die het volkomen onweerdigh was, hebben doen wedergeeven, soo twijfelt hij suppliant niet of desselfs afgeschreevene gagie en emolumenten, sullen hem na overweeginge van het geposeerde volgens sijn eerbiediglijk versouck, door UwWelEd. Hoogh Aghtb. equitaabele goedtheijd volkomen werden gerestitueert, welke weldaad den suppliant met alle iever en ernst sal aansporen, om Jehovas' dienst onder UwWelEd. Hoogh Aghtb. gebied gestadiglijk waar te neemen en voor UwWelEd. Hoogh Aghtb.

welstandt Godt aantesouken.' Het schijnt, dat dit request een goed gevolg gehad heeft, althans later werd Le Boucq naar Batavia overgeplaatst. Met hoeveel recht hij echter over de aan de Kaap ondervonden mishandelingen geklaagd moge hebben, zeker is, dat hij ook te Colombo door zijne drift allerlei aanstoot gaf. Zoo trachtte hij den Amboineeschen kapitein Zacharias Bintang, 'een broeders zoon van den beruchten capitain Jonker', op te stoken, om met voorbijgang van het Ceylonsch bestuur zich tot de Indische regeering te Batavia te wenden en te verzoeken, naar Holland te mogen gaan; dan zou hij (Le Boucq) wel zorgen, dat hij daar goed ontvangen werd en weer naar Batavia terugkwam. Hoe lichtgeraakt en ruw hij was, blijkt uit de volgende verklaring, voor den 1sten klerk ter Secretarie, Lodewijk Hoepels, door Daniël Schooner, onderkoopman en dispensier, Abr. Tielman, bottelier en Martin van den Burg, adsistent in dienst van de Compie., afgelegd: 'dat Ds. Eng. Franc de le Boucq zich in het dispens komende, om zijn rantsoen te halen zich beklaagd had, dat hij in de laatste twee jaren (dus onder den Gouverneur Bekker) veel had moeten lijden, dat er valsche verklaringen waren gedaan, maar dat hij, wie zulks gedaan had, wel zonder speelman zoude doen dansen voor den Raad van Justitia te Batavia.' Hij noemde niemand, maar zeide niet nalatig te zullen zijn, over den heer Snaats, dessave (landdrost) te Mature, te zullen klagen aan de hooge regeering te Batavia, Heeren XVII en de Classis, daar die persoon gezegd had, dat Z. Eerw. in de visite der kerken en scholen meer Christenen had opgegeven, dan er waren, 'gevolglijk dan de Colombose doopboekjes moesten vals wezen en dat bijaldien zulks waar was, alsdan de Colombose predikanten schelmen moesten zijn, vervolgende zijn Eerw. te zeggen, dat wanneer hij van hier vertrokken was, zij dan (onder correctie) haar gat aan de valsche verklaringen konden veegen'. Verder, dat hij ook gezegd had 'nog eens te wenschen den heer oud Ceylons Gouverneur Simons, in het vaderland te rencontreeren, en dat hij hem aldaar wel eens stokslagen zoude willen geven of sulks door zijn knegt laten doen, waarop de 1ste attestant ten antwoord diende, dat den heer Simons ook wel een knegt zoude hebben, repliceerende de Eerw. Le Boucq daarop, dat die de blankste billen hadde, alsdan zoude boven leggen, vervolgende Z. Eerw. te zeggen, dat hij den heer Snaats (hierboven vermeld) niet goed genoeg zou agten, om Zijn Eerw. knegt te wesen; eindelijk, dat hij alleen te Ceylon zou willen blijven, als de heer Rumpf of Nipoort Gouverneur werd'. De Gouverneur Bekker was de man niet, om dergelijke uitlatingen straffeloos te dulden. Alle kerkdiensten werden aan Le Boucq tot nader orde ontzegd. Doch toen de onberaden man bij monde en geschrift zijn leedwezen over zijn gehouden gedrag betuigde en in de volle kerkeraadsvergadering zijn ongelijk beleed, verklaarde de Gouverneur zich daarmede voldaan en herstelde hem in zijn ambt. Zoodra echter Bekker's krachtige hand Le Boucq niet meer in toom hield,

vermocht deze ook niet langer zichzelven te beheerschen en klaagde hij de personen, die bovenvermelde verklaring hadden afgelegd, bij den Raad van Justitie als lasteraars aan. In 1718 na eene reis van drie maanden te Batavia aangekomen, werd hij eerst op Onrust, daarna voor den Portugeeschen dienst werkzaam gesteld en overleed aldaar in 1748. Geen wonder, dat zulk een heethoofd zelfs in Indië geene rust had, en wel is het opmerkelijk, dat ook hij, nadat de heeren Majores hadden gesproken, niet in staat was, het twistvuur levendig te houden.

Rustig alzoo was de rust in de Indische Hervormde kerk, doch het was de rust van een kerkhof. Het geestelijk leven der meeste predikanten kwijnde. Dat bewijst geheel het XI^{de} hoofdstuk van De Bruijn's werk, handelend over de beoefening der theologie in Indië, waarin duidelijk wordt aangetoond, hoe weinig er aan die studie werd gedaan. Hiervan behoeft men den predikanten geen verwijt te maken. De maatschappij heeft er niets door gemist. IJverige mannen als een Baldaeus, een Valentijn, om geene anderen te noemen, maakten de balans hunner studiën en ervaringen ook eerst op na hunne terugkomst in het vaderland. Nog heden doet zich dat geval herhaaldelijk voor, want Indië is geen land voor bespiegelende studie en het zegt reeds veel, indien men dáár de noodige gegevens verzamelt, om die later in Europa te verwerken. Ook de heer Van Tr. de Br., uit wiens werk ik herhaaldelijk voor het bovenstaande putte, deed alzoo. Gelukkig, wie als hij zijne langdurige voorbereidende studiën ten slotte voltooid mag zien! Al heeft hij met zijn boek bewezen, dat men bij het schrijven van Indische kerkgeschiedenis zich nog vooreerst tot monographieën zal hebben te beperken, al liet hij ook de verdere ontginning van 's Rijks archieven aan anderen over, toch zal hij met zijn werk voor ieder, die zich op dit uitgebreid terrein waagt, een betrouwbare gids en vraagbaak zijn. Hij heeft het vergoed, dat er door zijne ambtgenooten tot nog toe zoo weinig uit de Indisch-kerkelijke wereld werd openbaargemaakt, en hen voor het vervolg, althans wat het verleden betreft, grootendeels van dien arbeid ontslagen. Zijn boek is een spiegel van dat verleden, welken wij tot beschaming en waarschuwing ons kunnen voorhouden, en daarmede heeft hij zich niet alleen verdienstelijk gemaakt tegenover de Indische kerk en ieder, die in haar belangstelt, maar ook tegenover allen, die een hart hebben voor de Indische samenleving.

Den Haag.

G.C. KLERK DE REUS.

Letterkunde.

George Eliot.

George Eliot's Life as related in her Letters and Journals. Arranged and edited by her Husband J.W. Cross.

‘Er moest iets gedaan worden, door kalme critiek, tot hervorming van onze nationale gebruiken, waar het biographieën geldt. Is het niet hatelijk, dat zoodra iemand dood is, zijn lessenaar wordt doorsnuffeld en dat elk onbeduidend memorandum, dat hij nooit voor het publiek bestemde, gedrukt wordt, om stof te geven tot praatjes voor menschen, die te lui zijn, om zijne werken nog eens te lezen? Ik vind die gewoonte eene schande voor ons allen.’

Het zou ons niet verwonderen, indien de heer Cross door deze ontboezeming van George Eliot, in een schrijven aan den bekenden uitgever John Blackwood naar aanleiding van Forster's biographie van Dickens, ertoe werd gebracht, zijne biographie zoo samen te stellen, als hij deed, zoo geheel anders dan die van Forster. Eene biographie is het beeld van een persoon, ontworpen door een ander; of het beeld gelijkt, hangt af van den biograaf en van het licht, waarin hij het model ziet. Sommige biografen geven eenvoudig weer, wat zij zien, zoo volledig en getrouw mogelijk; anderen, daarmede niet tevreden, voegen erbij, wat hunne verbeelding of ijdelheid ingeeft. De eersten loopen gevaar dingen te vertellen, die niemand belang inboezemen, tot het ontworpen beeld niets afdoen en die men beter deed te verzwijgen. Maar wie ziet niet in, dat hun arbeid in elk geval te verkiezen is boven dien van de biografen der tweede categorie? In Forster's werk over Dickens wordt het beeld van den beroemden novellist telkens troebel gemaakt door zijn vriend, die zich, noodig of niet, zoo op den voorgrond plaatst, dat men bijna evenveel van Forster als van Dickens zelf verneemt. Forster's Leven van Dickens is het type van eene subjectieve biographie, eene, waarin de ijdelheid van den schrijver zijne bewondering voor het model nog overtrof. Waar dat het geval is, waar de biograaf zijn held op een voetstuk stelt, met het doel zelf daarop een plaatsje te vinden, daar is het resultaat, dat beiden geen goed figuur maken.

Zelden of nooit was er een bescheidener biograaf dan de heer Cross. Hij bepaalde zich ertoe, na eene inleiding, waarin hij de jeugd der beroemde vrouw schilderde, haarzelf door fragmenten uit hare brieven en dagboeken te laten spreken, zoodat deze biographie bijna eene autobiographie is. Eene enkele maal in den loop van het werk treedt de heer Cross op, om den noodigen samenhang te vormen, eene ontbrekende schakel aan te vullen, soms, om iets toe te lichten; maar hij dreef daarin de bescheidenheid wel wat te ver en kent men geene andere bronnen, dan is er in *George Eliot's Life* voor den lezer een en ander, dat opheldering vereischt. In hoever de heer Cross een goed en oordeelkundig gebruik maakte van het beschikbare materiaal, kan moeilijk worden beoordeeld. Men zou daartoe de brieven en dagboeken van George Eliot zelf moeten kennen. Het verwijt van onvolledigheid, den heer Cross door sommige Engelsche en andere ‘reviewers’ gemaakt, komt mij dan ook ongegrond voor. Dat velen iets anders hadden verwacht, bijv. meer van de ‘histoire intime’ van George Eliot, laat zich verklaren. Maar iedereen zal inzien, dat de heer Cross, als echtgenoot, tot zekere reserve was verplicht en dat ook kieschheid jegens de nog levende leden der familie Lewes hem gebood, niet meer dan noodig den sluier op te lichten, die op de verhouding tusschen Mary Ann Evans en George Henry Lewes rustte.

Voor het overige was het leven van George Eliot volstrekt niet rijk aan gebeurtenissen. Lezen, werken, reizen; reizen, werken, lezen, ziedaar alles. Zij heeft geene politieke rol gespeeld, zij was niet de ziel eener coterie of de draagster van de eene of andere vlag. Zij bepaalde zich ertoe, de haar geschonken vermogens te gebruiken, die steeds meer en meer te ontwikkelen, en zij gaf het beste, dat zij geven kon, in hare geschriften. Niettegenstaande hare eenvoudige afkomst, ondanks een stap, die in het preutsche Albion natuurlijk veel opzien baarde en afkeuring vond (het samenleven met een gehuwd man), ten spijt dus van de omstandigheden, is zij geworden, wat zij was, alleen door de macht van haar talent, door den invloed van hare persoonlijkheid. De heer Cross heeft ons in zijn werk een aantal kijkjes gegund in haarzieleleven, op haar ontwikkelingsgang, op hare manier van werken. Misschien had hij meer kunnen geven, maar dat allen, die George Eliot uit hare werken leerden vereeren en liefhebben, reden tot dankbaarheid hebben voor deze bijdrage tot betere kennis van de vrouw en schrijfster, zal, naar ik hoop, blijken uit de navolgende bladzijden, waarin ik zal trachten, uit Cross' monsterbouquet eenige bloempjes tot een kleineren ruiker te vereenigen.

I.

Het is onnoodig, lang stil te staan bij de jeugd van Mary Ann Evans. Men mag als bekend veronderstellen, dat zij in 1819 in een klein plaatsje

in het graafschap Warwick het licht zag, waar de aankomst van eene diligence en van de postkar de evenementen van den dag waren; dat haar vader een burgerman van den ouden stempel was, een man, die veel practische kennis had verworven in zijne betrekking van agent van verschillende grondbezitters. Van hare vroegste jeugd af nam haar vader haar mede, wanneer hij in den omtrek tochten moest maken, zoodat ze al vroeg het land en de bevolking van het land leerde kennen. Reeds vroeg had de kleine Mary Ann het besef, dat zij eene personage zou worden. Toen zij vier jaar oud was, sloeg zij de toetsen van de piano aan, - zij kon geene noot spelen - om de dienstbode een hoog denkbeeld te geven van hare bekwaamheid en haar stand. Kenmerkend was ook reeds in hare eerste jeugd de behoefte aan genegenheid, aan iemand, voor wien ze alles kon zijn en die voor haar alles was. Zij vond dien toen in haar drie jaren ouderen broeder en zij heeft die innige verhouding vereeuwigd in het heerlijke sonnet ‘Brother and Sister’. Cross beschrijft haar als een ‘old-fashioned child’, dat al vroeg leefde in eene wereld van hare eigen verbeelding, uiterst gevoelig en zeer bereid, om over alles hare meening te zeggen, met weerspannig haar, dat, tot groote ergernis van de moeder, altijd op hare oogen viel, kortom, vrijwel zooals George Eliot hare Maggie in *The Mill on the Floss* voorstelde. In hare familie ging zij al vroeg voor een buitengewoon kind door, hoewel zij niet gemakkelijk leerde lezen; zij speelde liever. Toen zij vijf jaar oud was, ging ze naar school, maar de eigenlijke leertijd begon eerst toen zij acht of negen jaar was, te Nuneaton. De voornaamste onderwijzeres aan de school, waarheen zij werd gezonden, was Miss Lewis, eene orthodoxe maar zeer ontwikkelde vrouw, die nog vele jaren later de intiemste vriendin van George Eliot en hare voornaamste correspondente was. Schoolvriendinnetjes hield Mary Ann er niet op na; Miss Lewis was hare eenige vertrouwde en lezen hare eenige passie. Zij las alles, wat in hare handen kwam, en spaarde daarbij noch hare oogen, noch den kaarsenvoorraad harer moeder. Hare oudere zuster had Scott's *Waverley* van eene kennis geleend. De achtjarige Mary Ann had zich daarin verdiept, maar het boek werd teruggezonden, voordat zij het geheel had gelezen; zij schreef nu het verhaal op tot zoover als zij gekomen was, wel een bewijs, welk een sterk geheugen zij had en welk een diepen indruk Scott's roman op het kind had gemaakt. (Scott bleef tot het laatst een harer lievelingsauteurs.) In de vacanties voerde zij met haar broeder dikwijls charades uit, waarin zij heel knap was volgens de getuigenis van hare familie. Toen Mary Ann dertien jaar oud was, werd zij naar Coventry gezonden op de school van de dames Franklin, dochters van een predikant, aan wien eenige trekken zijn ontleend voor Rufus Lyon in *Felix Holt.* Eene tijdgenoote verhaalt, dat hare opstellen toen reeds uitmuntten; dat zij bijzonder veel lust had in muziek, maar dat zij ongaarne voor anderen speelde; dat de andere leerlingen hare meerderheid erkenden en veel

van haar hielden. Mary Ann gaf den meesten harer bijnamen. Zij onderscheidde zich behalve door hare groote begaafdheid ook door haar godsdienstigen zin en was eene voorgangster bij bidstonden onder de meisjes.

Kort nadat Mary Ann in 1835 de school van Miss Franklin verliet, stierf hare moeder; de oudere zuster trouwde en de zorgen voor de huishouding kwamen voor rekening der zestienjarige, die intusschen hare armenbezoeken en liefdadigheidswerken volhield en bovendien hare studies uitbreidde. Zij nam les in het Italiaansch en bleef het Duitsch en de muziek aanhouden; 's avonds speelde zij gewoonlijk piano voor haar vader, die veel van muziek hield. Voor een jong meisje met een hartstochtelijk gemoed en een naar kennis dorstenden geest was het leven in eene pachthoeve, in een uithoek van Engeland, natuurlijk eentonig, want er was niemand van gelijke beweging en ontwikkeling, met wien zij van gedachten kon wisselen. Daarbij was zij van hare waarde bewust en gevoelig voor het verschil in stand, dat haar scheidde van de ‘ladies’ in den omtrek. Toen Cross er eens op aandrong, dat zij haar eigen leven zou beschrijven, antwoordde zij half zuchtend, half lachend: ‘Ik zou alleen willen stilstaan bij de volslagen wanhoop, dat ik ooit iets behoorlijks tot stand zou kunnen brengen. Misschien zou dit een ander beginner kunnen helpen, maar aan den anderen kant... het zou misschien alleen leiden tot nog meer slecht geschrijf.’ (Trouwens, de latere George Eliot had een afkeer van autobiographie, tenzij die vrij kon blijven van zelfverheerlijking of beschuldiging van anderen.)

In 1838 maakte Mary Ann voor het eerst een uitstapje naar Londen met haar broeder. Zij bleef eene week, was in het geheel niet ingenomen met ‘de drukte van het groote Babel’ en ‘werkte hard, om alles te zien’. Het meest interesseerde haar het hospitaal te Greenwich, en - niet minder karakteristiek voor een meisje van negentien jaren - wat zij in de eerste plaats wenschte te koopen, was *De geschiedenis der Joden* door Flavius Josephus. Naar schouwburgen wilde zij niet gaan; dat streed met hare godsdienstige begrippen, en 's avonds bleef zij in het hotel lezen. In brieven uit dien tijd aan Miss Lewis zucht zij over de vele huwelijken, het vermenigvuldigen van die aardsche banden, ‘die machtig genoeg zijn, om de harten en gedachten van den hemel los te maken, maar zoo broos, dat zij bij het minste windje scheuren,’ en betoogt zij, ‘dat zij het gelukkigst zijn, die niet aan aardsch geluk denken, die het leven als een pelgrimstocht beschouwen’. ‘Het is mogelijk’, laat zij erop volgen, ‘dat velen met lust kunnen deelnemen aan de wereldsche vermaken en toch in innige gemeenschap met God leven, maar ik beken, dat dit mij tot dusverre niet mogelijk is geweest. En evenals Dr. Johnson van wijn zeg ik: “Ik vind algeheele onthouding veel gemakkelijker dan matig gebruik.”’ En verder: ‘O, dat wij alleen voor de eeuwigheid konden leven en konden beseffen, hoe nabij die is!’ Naast deze ascetische uitingen is het volgende ken-

merkend voor het karakter van George Eliot: ‘Ik geloof waarlijk, dat er in de meeste gevallen meer van een martelaarsgeest noodig is, om geduldig en opgewekt de dagelijksche tegenwerkingen en onderbrekingen in onze wenschen en bemoeiingen te verdragen en ons daarin te verheugen, dan zelfs ons leven voor de waarheid ten offer te brengen.’ Juist in het schetsen van die beproevingen en onaangenaamheden zou George Eliot later een meester blijken.

Over het geheel ontbrak het der negentienjarige aan levenslust. Zij klaagt aan hare vriendin, dat ze geen tijd heeft, om de boeken, die ze leest, te genieten of te verteren; dat zij zich alleen beschouwt als overlast op deze aarde. Zij gevoelt zich mat, en dat werkt op hare gemoedsstemming terug. ‘Ik heb geen smaak voor muziek en het zou mij volstrekt niet spijten, indien muziek alleen bij godsdienstoefeningen werd gebruikt; ook kan ik niet inzien, hoe een vermaak, dat al den tijd en de vermogens van een onsterfelijk wezen vereischt, om eene vaardigheid te verkrijgen, die althans in negentig van de honderd gevallen nutteloos is, volkomen rein of verheffend kan zijn.’

Later dacht George Eliot anders over muziek en was die kunst eene harer grootste genietingen. Maar zij verkeerde toen in eene periode van overgang. Zij wantrouwde zichzelf. ‘Onvast als water, gij zult niet uitmunten, schijnt mijn aard te zijn’, schrijft zij aan eene tante, die haar eenige trekken gaf voor Dinah Morris. Zij klaagt, ‘dat hare ziel soms weken achtereen geheel verstijfd is, met betrekkelijk korte tusschenpoozen van werkzaamheid; dat zij niet het beste gebruik maakt van haar kostbaren tijd; dat zij door eerzucht wordt verteerd’, enz. Nu en dan breekt er een zonnestraal door de wolken. Merkwaardig is haar oordeel over het nut van het lezen van werken van verdichting, waaromtrent Miss Lewis hare meening had gevraagd. ‘Er zijn menschen’, antwoordt ze, ‘zoo vlug van bevatting, met zulk een eclectisch en vasthoudend geheugen en een zoo veel omvattenden geest, dat alleen alles verslindende lectuur hun kan voldoen. Ook zijn er standaardwerken, waarop telkens wordt gezinspeeld en waarvan de helden of heldinnen karakters en ideeën vertegenwoordigen: bijv. *Don Quichot*, *Robinson Crusoë, Gil Blas*, Walter Scott's romans, enz. Wanneer onze tijd niet te beperkt is, moeten wij die kennen. Shakespeare heeft meer recht op onze aandacht, maar er is een distilleerend vermogen als dat van de bij noodig, om alleen honig uit hem te zuigen. Maar evenals wij in den omgang met anderen blootstaan aan kwaadaardige invloeden, zoo is het ook met boeken; beide zijn noodig, om voor de samenleving geschikt te worden. Voor het lezen van werken van twijfelachtige waarde door iemand, belast met het onderwijzen der jeugd, kan ik slechts twee schijnredenen bedenken: òf men wil bij ervaring weten, of ze geschikt zijn voor de leerlingen, òf men verwacht voor zichzelf meerdere ontwikkeling van dergelijke lectuur. Ik wil in het eerste geval niets afdingen op de belangeloosheid van hen, die aldus op zichzelf de werking

beproeven van een drank, dien zij voor vergiftig houden, maar ik houd dat voor overdreven plichtsbetrachting, omdat er reeds genoeg voorbeelden zijn van den schadelijken invloed. Ik beken, dat ik op het stuk van romans, enz. niet geheel onpartijdig ben. Toen ik nog een klein kind was, kon ik mij niet tevredenstellen met de dingen om mij heen. Ik leefde steeds in eene wereld van mijne eigene schepping en had liefst geen gezelschap, om maar aan mijne eigene overpeinzingen te worden overgelaten en tooneelen te bedenken, waarin ik de hoofdpersoon was. Stel u voor, welk een karakter romans aan dergelijke Utopia's zouden geven. Reeds vroeg kreeg ik die en natuurlijk maakte ik gebruik van de bouwstof daarin voor mijne luchtkasteelen. Nu zal men zeggen, dat dit niet geldt voor menschen van rijperen leeftijd, maar ik beweer, dat mannen en vrouwen slechts grootere kinderen zijn en nabootsende wezens blijven. Wij worden onwillekeurig gewijzigd door de denkbeelden, die wij opnemen. Maar wij zijn ook handelende wezens en de invloed van hetgeen wij lezen, doet zich in onze handelingen gevoelen. Ik kan mij geen nut van het lezen van romans voorstellen, dat niet ook door geschiedeniswerken wordt verkregen. De verdienste van romans is, dat zij binnen den kring der waarschijnlijkheid komen; zij voldoen niet, wanneer zij in strijd met de werkelijkheid zijn. De geest heeft behoefte aan ontspanning, zegt men, maar de werkelijkheid is vreemd, vreemder dan verdichting. Tenzij men de wonderen der werkelijkheid heeft uitgeput, kan ik niet begrijpen, hoe de lotgevallen van de eene of andere schim, door de verbeelding bezworen, onderhoudender kunnen zijn dan de verrichtingen van werkelijke menschen, waaruit wij met zekerheid gevolgtrekkingen kunnen maken. Misschien zal men James' *Huguenot* aanbevelen, omdat het een denkbeeld geeft van de tijden, die hij beschrijft, maar men zou evengoed iemand kunnen aanraden, landschapschilderijen te bekijken, om een idee te krijgen van de Engelsche natuur. Het ware geheim van de ontspanning, waarvan men spreekt, daarvoor komt men in den regel niet uit, maar eetlust, die de eene of andere specerij behoeft, kan niet van gezondheid getuigen. Godsdienstige romans staan mij meer tegen dan de gewone; zij zijn eene soort van centauren of meerminnen, monsters, die men niet kan classificeeren en die in het publiek belang onmiddellijk na de geboorte moesten worden gedood. De wapens, waarmede het geloof streed, werden nooit in de smidse der verdichting gewet. Huiselijke romans schijnen gevaarlijker, omdat zij meer binnen het bereik der nabootsing zijn. Wat mij aangaat, ik zou haast willen schreien, omdat mijn verstand ternauwernood eene fractie kan opnemen van al hetgeen het leven en de boeken ter beschouwing aanbieden. Hoe zou ik dan tijd hebben voor dingen, die nooit bestonden?'

Reeds vroeg vindt men in George Eliot's brieven het bewijs, dat godsdienstquaesties haar veel belang inboezemden; zij heeft zekere voorkeur, maar kan geene rust vinden bij de eene of andere kerkelijke theorie.

Inmiddels leest zij werken van allerlei richting. Eene eerste zinspeling op eigen productie vindt men in een brief van 17 Juli 1839; het is een gedicht, dat zijzelf de ‘onrijpe vrucht van eene eenzame avondwandeling’ noemt; blijkbaar was het niet hare eerste proeve. Het gedicht werd gedrukt in de *Christian Observer* van 1840. Van Mary Ann's studies thuis geeft een schrijven van September 1839 eene aanschouwelijke voorstelling. ‘Mijn geest, nooit bijzonder georganiseerd, is meer dan gewoonlijk in een chaotischen toestand; of liever, hij gelijkt een stratum van geconglomerceerde fragmenten, waarin hier eene kaak en rib van het een of ander zwaar viervoetig dier, daar een fijne “alto relievo” van de eene of andere varenachtige plant, dunne schelpen en geheimzinnige nondescripta te zien zijn. Mijn geest is juist zulk een mengelmoes van losse brokken geschiedenis, oude en moderne; stukjes poëzie uit Shakespeare, Cowper, Wordsworth en Milton; courantenpraatjes, stukken uit Addison en Bacon, Latijnsche werkwoorden, meetkunde, entomologie en chemie, metaphysica; alles versteend en bedolven onder den dagelijks toenemenden hoop werkelijke gebeurtenissen, zorgen, huiselijke beslommeringen en onaangenaamheden.’ Na ‘malheurs de cuisine’ zoekt ze troost bij Wordsworth, die tot op het laatst van haar leven naast haar ‘halfgod’ Milton een van haar geliefkoosde dichters bleef.

In 1840 vinden wij haar behalve met het Duitsch bezig met het ontwerpen van eene tabel voor kerkgeschiedenis (waarvan de opbrengst bestemd was voor liefdadige doeleinden), terwijl ‘metselaars, timmerlieden en ververs het huis, dank zij hunne muzikale operaties, druk en wanordelijk maken’. Theologische geschriften van allerlei kleur worden daartoe gretig gelezen en gecritiseerd.

Inmiddels was al die arbeid vruchteloos, althans voor het beoogde doel: een ander was haar vóór en met te meer genoegen keerde Mary Ann uit de kerkelijke sferen tot de poëzie, wetenschap en taalstudie terug: o.a. wordt Mrs. Sommerville's, *Verband tusschen de natuurkundige wetenschappen* onder handen genomen, met Spencer's *Fairy Queen* en *Don Quichot* tot afwisseling. Mislukte bessengelei en andere tegenspoeden van dien aard stelden soms het humeur van de toekomstige schrijfster van *Middlemarch* op de proef en zijzelf betreurde dat, ‘want een waar Christen moet elke taak, ook de minst beteekenende, met opgewektheid verrichten’. ‘La vie est un combat, pas un hymne’, die woorden uit *Corinne* maakt zij tot de hare. Tot motto koos ze *certum pete finem.* Opmerkelijk is de ernst van hare levensbeschouwing. ‘Wij moeten trachten te zijn als eene plant in eene ziekenkamer, zuivere lucht zelfs in eene ongezonde atmosfeer verspreidende.’ - ‘Wat strekt, om ons ontevreden met onszelf te maken en ons ernstiger te doen streven naar het ware en goede, is goud, al komt het gesmolten en gloeiend tot ons, en al kennen wij onzen schat niet, dan nadat wij lang pijn hebben gehad.’ Zij noemt haar lichaam bouwval-

lig en hare stemming kameleonachtig, maar, merkt ze op, het melancholieke temperament heeft ook zijne voordeelen; soms komt men tot gunstiger resultaten, dan men verwachtte, en daar men zich het ergste had voorgesteld, wordt aldus aan de teleurstelling de spits afgebroken.

In het begin van 1841 verhuisde Robert Evans met zijne dochter van Griff naar Coventry - de zoon Isaac was gehuwd en bleef te Griff wonen. Het stadsleven verving nu het landleven; er werden nieuwe kennismakingen aangeknoopt en sommige daarvan, bijv. die met de familie Bray en met Sara Hennell, waren beslissende factoren in Mary Ann's verdere ontwikkeling. Kort na de verhuizing klaagde zij nog aan Miss Lewis, dat ze alleenstond in de wereld, niemand had, voor wien zij haar hart kon uitstorten, die met haar sympathiseerde. Maar weldra gevoelde zij zich in het nieuwe huis gelukkiger. Inmiddels was hunne godsdienstige overtuiging eerst door het lezen van Isaac Taylor's *Ancient Christianity* en later van Charles Hennell's *Inquiry concerning the Origin o*f *Christianity* aan het wankelen gebracht. 'Hoe jammer', schrijft ze aan Miss Lewis, 'dat terwijl de mathesis ontwijfelbaar, onveranderlijk is en niemand de eigenschappen van een driehoek of cirkel in twijfel trekt, hoogst belangrijke theorieën begraven zijn onder een hoop van beenderen, waarboven men niets hoort dan het gekef en gebrom van strijdende partijen.'

Toen Miss Evans voor zichzelf besloten had, met de oude vormen te breken, besloot zij niet meer naar de kerk te gaan. Dit leidde bijkans tot eene breuk met haar vader, die goed kerksch was. Ja, hij besloot bij zijne gehuwde dochter te gaan; Mary Ann zou dan op kamers gaan wonen te Leamington en door lessen in haar onderhoud voorzien. De zaak werd in zoover geschikt, dat de vader bleef, waar hij was, dat Mary Ann naar Griff ging bij haar broeder, dat zij na drie weken weer tot haar vader terugkeerde en evenals vroeger naar de kerk ging. Nog lang daarna betreurde zij deze tijdelijke vervreemding van haar vader en stelde zij zichzelf in het ongelijk. 'Jonge menschen,' schreef zij ruim een jaar later aan Sarah Hennell, 'wier godsdienstige overtuiging eene verandering ondergaat, zijn geneigd alles, wat hun slechts eenigszins eene dwaling toeschijnt, ten eenen male te verwerpen.' Sarah Hennell was de zuster van Mrs. Bray; zij werd Mary Ann's meest vertrouwde vriendin en uit de brieven aan haar heeft Cross menige belangrijke bladzijde geput. Die brieven ademen een meer opgewekten geest dan die aan de kerksche Miss Lewis. Zij is niet ongelukkig zelfs in hare meest droefgeestige buien en acht ontevredenheid eene ernstige fout. 'Weinigen gevoelen dieper dan ik, dat dit eene wereld is van geluk en schoonheid; dat wil zeggen, geluk en schoonheid zijn het doel, het streven der schepping. En het kwaad is de schaduw, die bij het licht op de schilderij hoort', schreef ze in September 1842.

De familie Bray maakte dikwijls uitstapjes en Mary Ann ging dan veelal mede. Zoo vergezelde zij hare vrienden op een reisje, waaraan ook Miss Brabant, de verloofde van Charles Hennell, deelnam. Miss Brabant, aan wie de vertaling van Strauss' *Leven van Jezus* was opgedragen, droeg die taak kort na haar huwelijk aan Mary Ann over. Met Mrs. Bray las zij veel, vooral Duitsch, dat haar meer aantrok dan Italiaansch. Uit een brief aan Mrs. Bray zij het volgende over *Gil Blas* aangestipt, '.... hoewel ik niet begrijp, hoe iemand aan dat werk eene onzedelijke strekking kan toeschrijven. Men kan evengoed zeggen, dat door iemand te veroordeelen, een geheelen plumpodding te eten, hij voortaan allen trek in gewoon voedsel verliest.' In het begin van 1844 werd met de vertaling van Strauss een begin gemaakt en in de nu volgende brieven wordt herhaaldelijk van dezen arbeid gesproken, die, met lust ondernomen, hoe langer hoe meer een 'corvée' bleek te zijn voor de vertaalster, ja, eene schaduw wierp op dit overigens gelukkig tijdperk van haar leven. 'Men heeft zoovele jaren noodig, om te leeren, gelukkig te zijn, en ik begin juist eenige vorderingen te maken in die wetenschap. Ik zal nooit gelooven, dat onze jeugdige jaren de gelukkigste zijn van ons leven. De kinderjaren zijn alleen de schoone en gelukkige tijd, wanneer wij erop terugzien; voor het kind zelf zijn ze vol bitter verdriet; ziekten, vrees voor spoken, om niet te spreken van Hel en Satan, en eene vertoornde Godheid in den Hemel, die boos was, als ik te veel "plumcake" vroeg. En het ergst van alles is het verdriet van oudere personen, waarvan kinderen getuigen zijn, maar dat zij niet kunnen begrijpen. Dit alles, om te bewijzen, dat wij gelukkiger zijn dan op zevenjarigen leeftijd en dat we op veertigjarigen leeftijd gelukkiger zullen zijn dan nu. Ik noem dat eene prettige theorie, die waard is, dat men trachte daaraan te gelooven.'

Toen de vertaling voltooid en de correctie der proeven afgeloopen was, bracht Miss Evans een bezoek aan de Hennells te Hackney en met deze bleef zij eenige dagen te Londen, waarna zij met haar vader een uitstapje naar Dover maakte. Bij een volgend bezoek aan Londen, dat zij nog steeds een Babel vond, hoorde zij Mendelssohn's 'Elias' onder leiding van den componist. Zij noemde het een verheven kunstwerk, door de uitvoering waarvan Exeter Hall als het ware gereinigd is en voor alles, wat daar in het vervolg zal worden misdreven, absolutie is verzekerd. 'Dit is een staaltje van de goddeloosheid van eene dame, die haar geest met Fransche romans heeft geguanood,' laat zij erop volgen. 'Deze impertinente uitdrukking is van D'Israeli, die zelf veel verfoeilijker "stuff" schrijft, dan ooit uit eene Fransche pen vloeide, en over iedereen en alles laatdunkend oordeelt.' Over het geheel is Miss Evans niet goed te spreken over D'Israeli. Zijn *Tancred* vindt ze 'very thin'. *Sybil* vindt meer genade in hare oogen en leidde haar tot de uitspraak: 'De man heeft goede aderen, zou Bacon zeggen, maar er is niet genoeg bloed in.' Dat dit

oordeel een beetje samenhangt met hare toenmalige gevoelens aangaande de Joden, kan blijken uit de volgende tirade uit een brief aan John Sibree: ‘D'Israeli is ongetwijfeld een handig man. Maar zijne rassentheorie raakt kant noch wal en kan alleen boven water worden gehouden door gezwollen phrases, als bijv., dat de Europeanen hun handel, kunst, godsdienst aan de Joden te danken hebben: dat zij zelfs legers aanvoeren, ten bewijze waarvan hij dan vertelt, dat Masséna eigenlijk Manasseh heette.’ Miss Evans betoogt, dat de wet, volgens welke bevoorrechte standen ontaarden door voortdurend trouwen onder elkander, nog op grooter schaal moet werken, om geheele rassen te doen ontaarden, en dat uit een aesthetisch oogpunt onze begrippen van schoonheid nooit worden gevormd door de kenmerkende eigenschappen van één enkel ras. In één opzicht is zij het eens met D'Israeli, namelijk over de superioriteit van de Oostersche rassen, wat kleeding en manieren aangaat. Maar overigens komt hare ‘Gentile’-natuur beslist op tegen elke aanspraak op superioriteit van de Joden. Zij buigt voor de verhevenheid der Joodsche poëzie, maar veel van hunne mythologie en bijna hunne geheele geschiedenis boezemt haar afkeer in. Zij hebben een Mozes en een Jezus voortgebracht, dat is waar; maar Mozes was met Egyptische philosophie doortrokken en Jezus wordt alleen vereerd en aangebeden om datgeen, waardoor hij zich boven het Judaïsme verhief of daartegen verzette. ‘Alles specifiek Joodsch staat laag.’ Evenals haar oordeel over muziek heeft dat over de Joden in den loop der tijden eene groote verandering ondergaan, getuige *Daniel Deronda* en een harer *Essays.* Trouwens, ook uit het werk van Cross blijkt dat ten duidelijkste.

Uit eene mededeeling van een tijdgenoot van Mary Ann vernemen wij, dat zij als jong meisje weinig zorg aan haar uiterlijk placht te besteden, tot groote ergernis van haar broeder. Dat was in een tijd, toen het geloof al het overige verdrong en zij den schouwburg als goddeloos schuwde. Later bezocht ze te Londen herhaaldelijk de Italiaansche Opera. ‘Gardoni zong als een seraf’, schreef zij na eene opvoering van ‘I Puritani’. In den reeds genoemden brief aan Sibree betoogt zij, dat muziek hooger staat dan beeldhouw- en schilderkunst. Deze idealiseeren alleen ons werkelijk bestaan, de muziek staat er geheel boven, zegt ze; maar zij geeft daarom niet toe, dat de muziek alle andere kunsten zal verdringen. Zij sluit hare oogen niet voor het feit, dat, naarmate de wereld ouder wordt, de kans op oorspronkelijkheid vermindert, dat de groote onderwerpen zijn verbruikt en dat de beschaving strekt, alles te nivelleeren en heftige aandoeningen te onderdrukken, maar de zachtere aandoeningen zullen steeds nieuw blijven en tot steeds liefelijker combinaties aanleiding geven. Als bewijs voert zij Thorwaldsen aan. Met geestdrift schreef Mary Ann over de Fransche revolutie (van 1848) en hare hoofdpersonen. ‘Lamartine kan een gedicht acteeren, zoo hij er geen van den eersten rang kan schrijven.’ Met

Louis Philippe heeft zij geen medelijden. ‘Men pensioneere vervallen monarchen, men richte een hospitaal of eene soort van zoölogischen tuin in voor deze versleten “humbugs”; het is niet meer dan billijk, dat men hen onderhoude, aangezien men hen voor elk fatsoenlijk ambacht ongeschikt maakte. Men geve hun zachte kussens en zorge, dat ze geregeld middagmalen, maar de hemel beware mij over een vertroeteld oud man te sentimentaliseeren, waar er millioenen op aarde naar ziel en lichaam zonder voedsel zijn.’ Van Louis Blanc zegt ze: ‘Ik vereer den man, die schreef: “L'inégalité des talents doit aboutir non à l'inégalité des rétributions, mais à l'inégalité des devoirs”.’ Van eene analoge revolutionnaire beweging in Engeland verwachtte Mary Ann niets. ‘De werkende klasse in Engeland staat verre beneden de massa van het Fransche volk. Hier is eene zooveel grootere proportie van egoistisch radicalisme en onvoldane dierlijke sensualiteit dan van begrip van recht of van streven naar recht, dat eene revolutionnaire beweging alleen vernielend, niet opbouwend zou zijn. Bovendien zou die worden onderdrukt. Onze soldaten hebben geen begrip van “fraterniseeren”; zij hebben denzelfden ingekankerden haat als honden tegen het slecht gekleede “canaille”.’

Reeds nu klaagt Mary Ann nog al dikwijls over hoofdpijnen, maar in de brieven ontbreekt het naast de ernstigste beschouwingen niet aan luimige opmerkingen: ‘Iedereen is erg lief voor me en ik vind dan ook iedereen charmant. En daar ik alles heb, wat ik noodig heb, gevoel ik mij zeer bescheiden en zelfverloochenend.’ - ‘Zij (Mrs. Hannah Moore) is dat onaangenaamste van alle monsters: eene blauwkous - een monster, dat alleen kan bestaan in een ellendigen halven toestand der maatschappij, waarin eene vrouw met slechts een vleugje geleerdheid of philosophie met zingende muizen en kaartspelende varkens op één lijn wordt gesteld.’ Wat dunkt den lezer van de volgende phrase uit een brief aan Sarah Hennell: ‘Ik zeide eens, dat gij eene soort van alkali-natuur hebt, die het geringste zuur van valschheid zou ontdekken’? Het klinkt wat pedant, toch is de schrijfster hoogst eenvoudig. Wanneer haar vader, die ernstig ziek was, aan de beterhand is, schrijft ze: ‘Ik ben vol van stille vreugd - een zacht schemerlicht na het maanlicht der droefheid.’ Zij leert als ziekenverpleegster het ‘zoete nut’ van zorgen kennen, die een dieperen blik in het leven doen slaan. De ziekte van haar vader ontrooft haar veel tijd, maar ze is bereid, het leven te nemen, zooals het is, ja, zelfs ‘met liefde’. De beterschap van haar vader was slechts tijdelijk en Mary Ann heeft oogenblikken, waarin zij mismoedig is. ‘Voor het oogenblik’, schrijft ze aan Charles Bray in Mei 1848, ‘is mijn adres Kasteel Verdriet, aan de Rivier Somberheid, in het Dal der Smart’, maar zij is zich bewust, dat zij niet lang in dat kasteel zal blijven. Waar het hoofd en de liefde werkzaam zijn, kan geene droefheid heerschen. Haar vader moet voortdurend worden beziggehouden. Maar ‘zij kijkt

vriendelijk ondanks eene sterke neiging, om donker te zien', en 'spreekt vriendelijk, hoewel niet zonder veel lust te hebben tot snibbigheid'. En eene maand later: 'Mijn hart bloedt om mijn goeden vader, maar dat ik nabij ben, om het woord te spreken of te doen, wat zijne pijn verzachten kan, maakt mij gelukkig.'

Ziehier een staaltje van critiek. Na *Jane Eyre* te hebben gelezen, schreef ze aan Bray: 'Ik zou gaarne weten, wat ge daarin bewondert. Elke zelfopofferende daad is goed, maar men zou die wenschen in eene edelere zaak dan die van eene duivelsche wet, die een man met lichaam en ziel ketent aan een rottend karkas. Het boek is zeker interessant, maar ik zou wenschen, dat de menschen wat minder spraken als de helden en heldinnen in politie-rapporten.' Omstreeks dien tijd (den zomer van 1848) maakte zij kennis met Emerson, 'den eersten *man,* dien ik ooit gezien heb'. Dat Carlyle met warmen lof over Emerson sprak, doet haar vreugdetranen storten. 'Eene wereld, waarin de eene man een ander dus kan vereeren en liefhebben, is waard, dat men erin leeft.'

De ziekte van Evans duurde lang. Mary Ann schreef zijne brieven en las hem voor. Weken achtereen blijft de piano gesloten. Geen wonder, dat zij tijd te kort komt. 'Mijn leven is eene voortdurende nachtmerrie', schrijft zij aan Sara Hennell. En dan tot een ander onderwerp overgaand: 'Gij moet wel begrijpen, dat de auteurs, die het meest invloed op mij uitoefenden, volstrekt geene orakelen voor mij zijn. Het kan best zijn, dat ik geene hunner meeningen deel, dat ik mijn leven geheel- anders wensch dan het hunne. Het kan mij al heel weinig schelen, dat men mij bewijze, dat Rousseau's begrippen omtrent het leven, den godsdienst en den staat glad verkeerd zijn; dat hij zich schuldig maakte aan de grootste laagheden, die beschaafde menschen tot oneer strekken. Ik wil dat alles aannemen; toch heeft Rousseau's genie eene electrische trilling door mijn gemoed doen gaan, die mij tot nieuwe gewaarwordingen deed ontwaken, die de menschen en de natuur voor mij tot eene nieuwe wereld maakte. Evenzoo is het met George Sand. Ik zou er nooit aan denken, hare geschriften als een zedelijk wetboek te beschouwen. Het is mij onverschillig, of ik het met haar eens ben op het punt van trouwen; of ik van oordeel ben, dat zij zonder bepaald plan aan het schrijven gaat en het aan de voorzienigheid overlaat, voor de catastrophe te zorgen. Het is mij voldoende, voor haar het hoofd te buigen in eeuwige erkentelijkheid voor die groote macht van God, die zich in haar openbaart, zoodat ik geene zes bladzijden van haar kan lezen, zonder te gevoelen, dat zij menschelijke hartstochten en de gevolgen daarvan vermag te ontleden met zooveel waarheid, zoo fijn, met zooveel tragische kracht en toch met zooveel beminnelijken humor, dat men eene eeuw oud zou kunnen worden, zonder zooveel te weten, als die zes bladzijden te denken geven.'

Hoewel Mary Ann zich had voorgenomen, na Strauss niets meer te

vertalen, begon zij in April aan het vertalen van Spinoza's *Tractatus theologico-politicus*, hetgeen haar niet belette, eene uitmuntende ziekenverpleegster te zijn. ‘Mijn stoel naast vaders bed is eene zeer gezegende plaats voor mij’, schrijft ze eene maand later; Spinoza diende tot afwisseling. ‘Wat zal ik doen, als vader er niet meer is? Het zal mij toeschijnen, alsof met hem een deel van mijne moreele natuur heengaat.’ Den 31sten Mei stierf Evans en zijn dood bracht natuurlijk eene groote verandering in het lot van Mary Ann. De Brays hadden juist het plan gevormd, eene reis te maken, en zij noodigden haar uit hen te vergezellen. De reis ging over Parijs, Marseille, Nizza, Milaan, Como, Chamounix naar Genève. Hier besloot Miss Evans alleen nog eenige maanden ‘en pension’ achter te blijven. Zij bracht daar acht maanden door, een gelukkigen, rustigen tijd voor haar; de menschen, met wie zij verkeerde, waren vriendelijk en schenen van haar te houden, schrijft ze aan de Brays. Eens had zij vreeselijke hoofdpijn; de geheele vrouwelijke wereld kwam in hare slaapkamer en praatte zoo aanhoudend, dat zij den volgenden dag nog meer hoofdpijn had. Eene markiezin treurt over haar ongeloof en noemt haar te koud en geïsoleerd door hare studies. Dezelfde markiezin brengt ook verandering in hare coiffure, hetgeen haar in hare eigen oogen nog leelijker maakt. De schoone natuur, die haar omringde, en de omgang met onderhoudende vreemdelingen deden haar de vrienden thuis niet vergeten. ‘Ik leef in twee werelden te gelijk en dat past uitmuntend bij mijn aard. In gedachten bezit ik mijne dierbaarste vrienden en mijne oude omgeving; in werkelijkheid beweeg ik mij in eene nieuwe, schoone wereld en dank zij iets tegenstrijdigs in mijn aard is de wereld, die in mijne gedachten leeft, mij altijd het liefst van de twee, omdat het die is, waarin ik het meest leef. Zoodat ik ten slotte mijne vrienden het meest geniet, als ik niet bij hen ben.’

Het verblijf te Genève kostte veel geld, zoodat Mary Ann er ernstig over ging denken, hare *Encyclopedia Britannica* en hare globes te verkoopen, ten einde, zonder hare middelen te overschrijden, eenige lessen te kunnen nemen. In October nam zij haar intrek bij Mr. en Mme. D'Albert Durade; hij schilder en een zeer ontwikkeld man, zij eene beminnelijke vrouw, met wie ze spoedig op een hartelijken voet verkeert. (Durade werd later de vertaler van hare werken en maakte haar portret.) In hun huis, dicht bij dat, vroeger bewoond door Calvijn, gevoelde zij zich zeer op haar gemak. Zij leest, studeert physica bij De la Rive, speelde piano en hoorde goede muziek, o.a. Alboni, die zij eene ‘zeer dikke sirene’ noemde. Spinoza bleef een beetje in den steek, maar eene dosis mathesis dagelijks moest beletten, dat hare ‘hersens heelemaal verweekten’. En zoo snelden de weken voorbij in den kring van Durade, dien zij als vader en broeder te gelijk lief krijgt; van zijne vrouw, die zij ‘Mama’ noemt en die haar als eene moeder kust, en van hunne beide kinderen, twee aardige, vlugge jongens.

De ouders waren verbaasd over hare buitengewone scherpzinnigheid in het erkennen van hunne karakters. Aan den eenen kant denkt zij met eene rilling aan den terugkeer naar Engeland; aan den anderen kant heeft zij 'Heimweh' naar hare vrienden, vooral in den winter, waarin zij den Engelschen comfort mist. 'Ik haat mijzelf, omdat ik zooveel geef om tapijten, gemakkelijke stoelen, kolenvuur, maar helaas! gewoonte is de hel, waarin wij voor onze vroegere zonden lijden.' Einde Maart keerde zij naar Engeland terug, onder Durade's geleide. Geruimen tijd nam zij haar intrek bij de Brays, waar zij Chapman, den uitgever van de *Westminster Review,* leerde kennen. Zij schreef voor dat tijdschrift een artikel over Mackay's *Progress of the Intellect,* bracht eenige maanden te Londen door en in het einde van September werd zij de huisgenoote van de Chapmans en tevens mederedactrice van de *Review.* Ten huize van Chapman ontmoette zij tal van mannen van naam, o.a. Spencer en Lewes, zoodat men hare vestiging te Londen als een keerpunt in haar leven kan beschouwen. Dat zij, hoeveel zij ook voor hare ontwikkeling aan dien omgang te danken had, reeds toen hare gevestigde meeningen had, steunende op diepe en veelomvattende studies, kan uit het bovengenoemd artikel blijken en is ook door Herbert Spencer later met nadruk bevestigd.

II.

Uit de brieven aan de Brays en Sara Hennell, die Cross uit deze periode meedeelt, blijkt, dat Mary Ann het nog al druk had als redactrice van de *Westminster Review*, terwijl het bovendien aan afleiding van allerlei aard niet ontbrak, zoodat zij weinig uitvoert. De artikelen, die zijzelf voor het tijdschrift schreef en waarvan sommige later in een deeltje zijn vereenigd, zijn niet vele in getal. 'Mijne tafel bezwijkt onder de boeken', schrijft ze aan Sarah Hennell; ook klaagt ze over hare gezondheid, zoodat ze nu en dan rust moet nemen. Op de soirées bij Chapman amuseert zij zich uitstekend. Frederika Bremer, de bekende Zweedsche schrijfster, die eene poos bij de Chapmans inwoonde, beviel haar in den beginne weinig; later gevoelde zij meer sympathie voor haar. Omgekeerd ging het met Harriet Martineau, met wie ze eene poos lang zeer bevriend was, maar later minder sympathiseerde. Zij ontmoet bij Chapman Pierre Leroux, 'een droomerig genie'. Spencer inviteerde haar nu en dan mee naar den schouwburg. 'Hij is een goed, prettig mensch', schrijft ze, 'en ik gevoel mij altijd beter, als ik bij hem ben.' Na de kennismaking met Forster schrijft ze: 'Forster schijnt te denken, dat men blij moet zijn, met hem kennis te maken.' Dickens, dien zij eene meeting zag presideeren, stelde haar, wat het uiterlijk aangaat, teleur: 'niet gedistingeerd, het gelaat niet goedhartig, het hoofd niet merkwaardig'. Cruikshank noemt zij een eenvoudig, oprecht man, die haar aan de teekeningen van Kapitein Cuttle herin-

nert: ‘Het lichtpunt in mijn leven is, naast mijne liefde voor mijne oude vrienden, de heerlijke, kalme vriendschap, die Herbert Spencer mij schenkt. Wij zien elkander dagelijks en hebben in alles eene heerlijke “camaraderie”. Zonder hem zou mijn leven treurig genoeg zijn.... Ik word afgebeuld door het lezen van artikelen en allerlei werk. Het spreekt vanzelf, dat mijn arm hoofd onder deze omstandigheden nooit iets goeds kan produceeren.’ Een uitstapje naar Broadstairs ver van de drukte van Londen deed haar goed, maar nauwelijks terug, of zij wordt weer door hoofdpijn gekweld, soms dagen achtereen. Geen wonder, zij moet zooveel ‘dreary articles’ lezen en daarover hare meening zeggen. Zij krijgt lust, de *Review* in den steek te laten. Van de boeken, die zij in dien tijd las, vermeldt zij *Esmond,* dat haar aan *François le Champi* herinnert. Zij noemt het een ‘most uncomfortable book’ (later, in 1863, ‘a fine book’). Currer Bell's *Villette* stelt ze boven *Jane Eyre.* En van de schrijfster zegt ze, dat ze evenveel passie en vuur heeft als George Sand, maar de ‘clothing is less voluptuous’. Zij leest *Aurora Leigh* voor den derden keer en telkens met meer genot en noemt de schrijfster een schoonen en rijken geest. Zij wordt ‘verliefd’ op Helen Faucit (de actrice), denkt over een uitstapje naar Australië, om hare stiefzuster, die haar man verloor, met hare kinderen daar ergens te installeeren, en gaat op kamers wonen, waar zij last heeft van deuren, die niet goed sluiten, van het spelen op eene rammelkast, van de onderburen. Zij verlangt meer en meer, de *Review* en Londen te ontvluchten. In Juli 1854 verscheen hare vertaling van Feuerbach's *Wesen des Christenthums* onder haar werkelijken naam (het was de eerste en eenige keer, dat dit geschiedde). Den 10^{den} Juli schrijft zij aan Sarah Hennell, dat zij denkt, spoedig naar het buitenland te gaan, en den 10^{den} aan de Brays: ‘Waarde vrienden, ik heb slechts den tijd, om Vaarwel en God zegene u te zeggen. Poste restante Weimar, in de eerste zes weken, en daarna Berlijn. Steeds uwe liefhebbende, dankbare Marian.’ Zij vertrok met Lewes en deed daarmede den beslissenden stap van haar leven.

De kennismaking met George Henry Lewes dateert van September 1851. Bij de eerste ontmoeting - in een winkel te Londen - noemt zij hem eene soort Mirabeau, wat het uiterlijk betreft. Spencer introduceerde later zijn vriend bij haar, maar de intimiteit maakte aanvankelijk geene groote vorderingen. Lewes, toen reeds bekend door een *Biographical History of Philosophy*, een paar romans, een aantal dagblad- en tijdschriftartikelen, redacteur van een letterkundig blad *The Leader*, had weinig, dat eene vrouw kon innemen, en veel, dat eene vrouw als Miss Evans moest afstooten. Van uiterlijk was hij slordig en weinig gedistingeerd. Hij had zijne krachten in allerlei richtingen beproefd, doch zonder in één bepaald uit te munten. Hij was journalist, conférencier, acteur geweest; het eenige, dat hij niet kon, was schilderen en men zeide, dat het hem slechts eene week zou heb-

ben gekost, om dat te leeren. Thackeray beweerde eens, dat het hem niet zou verwonderen, als hij den een of anderen dag Lewes in Piccadilly ontmoette, gezeten op een olifant. Een onvermoeid causeur, zeer opgewekt ondanks zijne slechte gezondheid, vormde hij een levendig contrast met de ernstige, teruggetrokken en vooral degelijke Miss Evans. Lewes was gehuwd, maar leefde gescheiden van zijne vrouw wegens haar wangedrag. Het schijnt, dat hij dat te lang, uit zwakheid en goedhartigheid, oogluikend had geduld, om krachtens de Engelsche wet scheiding te kunnen aanvragen. Hij had te lang gewacht en moest nu wachten, totdat de dood den huwelijksband verbrak. Zoo leerde Mary Ann Evans hem dan kennen, gebogen onder huiselijk leed, gevaar loopend, een dilettant te worden ten gevolge van versnippering zijner talenten. Langzamerhand werd Lewes een van haar trouwe bezoekers; uren achtereen placht hij te komen praten. Na een avond met hem bij de Chapmans te hebben doorgebracht, schrijft ze aan Sara Hennell: 'Lewes als altijd vroolijk en amusant. Hij heeft mijne genegenheid geheel gewonnen ten spijt van mijzelf.' Een poosje later aan Mrs. Bray: 'De menschen zijn zeer vriendelijk voor mij; vooral de heer Lewes is beleefd en vol attenties en heeft mijne achting geheel verworven, nadat ik hem nog al had gegispt. Evenals nog enkelen in de wereld is hij veel beter, dan hij schijnt. Hij is een man, die hart en geweten heeft, maar een masker van lichtzinnigheid draagt.' Uit de volgende brieven blijkt, dat zij Lewes, die nog al met zijne gezondheid sukkelde, hielp met het nazien van proeven voor *The Leader*. Hoewel soms overladen met werk, doet zij het zijne, omdat hij eene poos geene pen op het papier mocht zetten en de dokter hem bepaald rust voorschreef. Zoo weefden medelijden en sympathie den band tusschen de twee zoo ongelijksoortige wezens. Van het gehoor geven aan hartstocht, van een 'coup de tête' zooals van George Sand kan bij eene vrouw als Miss Evans, die in haar 35ste jaar was, geene sprake zijn. Dat zij zich de gevolgen van den stap, dien ze deed, niet ontveinsde, spreekt vanzelf. Cross onthoudt zich van elke toelichting, maar hij deelt een brief mede, dien Miss Evans veertien maanden later aan Mrs. Bray schreef, waarin zij o.a. zegt: 'Niemand weet beter dan gij, dat twee menschen verschillende meeningen kunnen hebben over belangrijke onderwerpen, beiden even oprecht en even diep overtuigd, dat hunne respectieve meening de eenig ware, zedelijke is. Zoo wij van gevoelen verschillen over de huwelijkswetten, ik kan althans van u gelooven, dat ge hecht aan hetgeen gij voor goed houdt, en er is, geloof ik, niets, dat u behoeft te verhinderen, hetzelfde van mij te denken..... Losse en gemakkelijk te verbreken banden wensch ik niet in theorie en ik zou daarvoor niet in de practijk kunnen leven. Vrouwen, die met zulke banden tevreden zijn, handelen *niet*, zooals ik deed. Dat iemand vrij van wereldsgezindheid en bijgeloof, voldoende bekend met de werkelijkheden van het leven, mijne verhouding tot Lewes onzedelijk kan noemen, is mij alleen verklaarbaar, als

ik bedenk, hoe fijn en saamgesteld de invloeden zijn, die de meeningen kneden. Maar ik bedenk dat terdege en ik geef niet toe aan onvriendelijke of aanmatigende gedachten over hen, die ons veroordeelen, zelfs hoewel wij een eenigszins verschillend oordeel konden verwachten. Van het gros verwachtten wij natuurlijk niets dan veroordeeling. Wij leiden een leven van gemakzucht alleen in zooverre, dat, daar wij gelukkig zijn met elkander, alles ons gemakkelijk valt. Wij werken hard, om voor anderen beter te zorgen dan voor onszelf en om elke verantwoordelijkheid, die op ons rust, na te komen. Lichtzinnigheid en trots zouden daarvoor geen voldoenden grondslag zijn. Vergeef mij, zoo ik u te koud en te stellig toeschijn, terwijl ik mij rechtvaardig tegen enkele onbillijke conclusies. Ik zou er niet aan denken mij te rechtvaardigen, indien ik u niet liefhad en u niet wilde verlossen van de pijn, die deze conclusies u veroorzaakten...' De brief eindigt met de verklaring: 'Ik ben ervan bewust, hoeveel ik in bijna elke verhouding van mijn leven te kort schoot. Maar dat is niet te verhelpen en ik kan geen kracht of troost vinden, dan door te trachten het heden beter te maken dan het verleden.'

Hoe men ook over den misstap, als men het zoo noemen wil, van Miss Evans oordeelt, zeker is het, dat die zoowel haar als Lewes verder bracht op den weg, die tot eer en roem leidde. Zonder Mary Ann Evans zou Lewes misschien zijn gebleven een letterkundig Bohemer of misschien te gronde zijn gegaan. Zonder Lewes zou Mary Ann Evans misschien geheel verzeild zijn geraakt in philosophie en wetenschap en de letterkunde niet hebben verrijkt met zoovele onvergankelijke meesterwerken. In zijn belangrijk artikel over George Eliot in de *Nineteenth Century* zeide Lord Acton, dat zij door hare liaison met Lewes 'de vrijheid van spreken, de eerste plaats onder de vrouwen van haar tijd en een graf in Westminster Abbey opgaf'. Vrijheid van spreken en een graf in het Engelsche Pantheon, dat is waar, maar niet de eerste plaats onder de vrouwen van haar tijd. Lord Acton geraakt, als hij dat zegt, in strijd met zichzelf, daar hij haar de schitterendste figuur in de letterkunde na Goethe's dood noemde. En uit Cross' werk zal voldoende blijken, dat Miss Evans geen George Eliot zou zijn geworden, indien Lewes niet zekere sluimerende gaven in haar, die Emerson 'een groote, kalme geest' noemde, wakker had geroepen.

Op reis naar Duitschland begon Miss Evans een dagboek te houden en bijna tot het eind van haar leven ging zij voort, aanteekeningen te maken betreffende de gebeurtenissen in haar leven. Over het geheel getuigen haar op reis geschreven brieven en hare dagboeken van warme liefde voor de natuur, maar men zou hebben gewenscht, dat Cross wat spaarzamer was geweest in zijne aanhalingen, voor zoover die op de reizen betrekking hebben, en nog meer uit het letterkundige leven van de schrijfster zelf had meegedeeld. Op de reis naar Weimar werd Antwerpen aangedaan, waar de Rubensen in de kathedraal haar diep over-

tuigden van het ‘treurig gebrek aan breedte en grootheid in de concepties der levende artisten’. De vereering voor de oude meesters is niet geheel humbug en bijgeloof. Te Weimar woont zij eene opvoering bij van ‘Ernani’. Liszt dirigeerde en ‘looked splendid’. Ook hoorde zij ‘Lohengrin’, ‘Tannhäuser’ en ‘Der Fliegende Holländer’. Lewes had geen geduld, om meer dan twee aktes van ‘Lohengrin’ te hooren. ‘En ook ik was moede; de declamatie scheen mij eentonig toe, en toestanden, op zichzelf triviaal of onaangenaam, werden op afmattende wijze uitgesponnen. Al is men niet bevoegd, om over de muziek een oordeel te vellen, mag men toch wagen te zeggen, dat zij in één belangrijk vereischte der kunst te kort schiet, een vereischte, gegrond op een onveranderlijk element in de menschelijke natuur: de behoefte aan contrasten. Ik was verrukt door “Der Fliegende Holländer”; tekst en muziek beide zijn heerlijk. Ook “Tannhäuser” deed in mij grooten lust ontwaken, het nog eens te hooren. Vele der tooneelen en veel van de muziek troffen mij als bijzonder schoon. En ik apprecieerde deze werken later nog beter, toen ik “Der Freischütz” hoorde. Het effect van de heerlijke muziek werd geheel bedorven door het gebrek aan recitatieven en den verschrikkelijken overgang van zang tot spreektaal. Caspars lied scheen mij bepaald belachelijk toe.’ Natuurlijk bezocht zij de Goethe- en Schiller-huizen. Schiller's schedel stelde haar teleur; Rauch zeide haar later, dat Schiller een ‘miserable Stirne’ had. Liszt zag ze dikwijls. ‘Nooit ontmoette ik iemand, die op zoo pikante wijze iets vertelt.’ Zij hoort hem spelen en schrijft: ‘Voor het eerst in mijn leven zag ik de werkelijke inspiratie, voor het eerst hoorde ik werkelijk pianospelen.’ Zij beschrijft uitvoerig Liszt's woning. Liszt bezocht Lewes en zijne gezellin dikwijls en eens bracht hij Rubinstein mede: ‘een jonge Rus, van wien te Weimar weldra eene opera zal worden opgevoerd’. Met leedwezen namen zij afscheid van ‘dear Weimar’, waar zij zoo goed leefden en zulke prettige kennissen hadden gemaakt. Berlijn vergelijkt Miss Evans met iemand zonder eenige kenmerkende trekken. De eerste, dien zij op straat ontmoette, was Varnhagen, die Lewes vaak van dienst was, dank zij zijne fraaie bibliotheek, en bij wien zij o.a. Prof. Stahr, Fanny Lewald, Du Bois-Reymond en Vehse ontmoetten. In den salon van de ruim vijftigjarige Frl. Söllmar, eene vriendin van Varnhagen, zien wij Miss Evans, de deftige Miss Evans, een Franschman in het zonnetje zetten. Genoemde Franschman had betoogd, dat hij in Meyerbeer's ‘Huguenots’ den geheelen geest van de periode van Karel IX terugvond. ‘Lees de kronieken van Froissart, of Brantôme, of Mérimée en ge zult zien, dat Meyerbeer dat alles volkomen heeft weergegeven: tenminste, dat vind ik’; waarop Miss Evans ondeugend antwoordde: ‘Mais peut-être, Monsieur, c'est votre génie à vous qui a fait entrer les idées dans la musique.’ Onze Franschman ontkende dit zelfbehaaglijk. Lewes keek onverstoorbaar ernstig, maar moest innerlijk niet weinig lachen om het ondeugend compliment,

dat in zulke goede aarde viel. Zeer beviel den reizigers de omgang met Prof. Gruppe, ‘een veelzijdig begaafd man, vol leven en geest, maar niet vlug van bevatting en bijna kinderlijk naïef in de waarde, die hij aan grappen hecht’. À propos van grappen merkt Miss Evans op, dat zij gedurende de zeven maanden van hun verblijf in Duitschland geen enkel geestig gezegde van een Duitscher hoorde. Bij Gruppe ontmoette zij Waagen, die een paar vermakelijke anekdoten van Goethe vertelde (o.a. van eene dame, die Goethe vereerde en als zijn meesterwerk voor hem begon te reciteeren: ‘Fest gemauert’, enz.), en van den schilder Magnus, die eene vermakelijke herinnering aan Carlyle meedeelde. Op een diner ter eere van Carlyle kwam Goethe ter sprake en werd diens gebrek aan evangelisch gevoel betreurd. Carlyle begon zenuwachtig zijn servet te verfrommelen en riep ten slotte: ‘Kent gij de anekdote van den man, die de zon lasterde, omdat hij daaraan zijne sigaar niet kon aansteken?’ Kennismakingen met Johannes Müller, Ehrenberg, Rauch volgden. Rauch noemt zij den ‘mooisten ouden man’, dien zij ooit zag. Ook met den acteur Dessoir komt zij in aanraking; hij sprak met haar over Shakespeare, dien hij zijn God noemde, en las haar vaak uit zijn lievelingsschrijver voor. Zij bewondert Döring als ‘Nathan’, dat zij de ‘crowning work’ noemt van ‘dear Lessing’, en Johanna Wagner als ‘Orpheus’; zoowel die opera als ‘Fidelio’ brachten haar in verrukking. Op een concert hoort zij Roger ‘Der Erlkönig’ zingen: ‘een nooit te vergeten genot’. Ten spijt van de strenge koude waren het zeer gelukkige maanden, die zij te Berlijn doorbrachten. Den 11^{den} Maart aanvaardden zij de terugreis; te Brussel hadden zij bij het souper in het hotel Berlioz tot vis à vis; den 13^{den} genoten zij weer te Dover van het Engelsche lamsvleesch en een Engelsch haardvuur; beide waren na acht maanden twijfelachtig Duitsch vleesch en slecht verwarmde kamers zeer welkom. Ook bevalt een Engelsch hotel hun dubbel in tegenstelling met de Duitsche hotels. ‘Toch’, schrijft Miss Evans in haar dagboek, ‘is het niet kwaad te leven in Duitschland en zoo de Duitschers in smaak en beleefdheid te kort schieten, zij hebben althans niet het overdreven exclusieve van de Engelschen. Ik verlang zelfs weer in hun midden te zijn!’

Het verblijf in Duitschland had vruchten gedragen. Lewes had hard gewerkt aan zijn *Leven van Goethe,* George Eliot tijdschriftartikelen geschreven en de vertaling van Spinoza's *Ethica* bijna voltooid. Groot was het aantal werken, die zij in dien tijd las; bij de opsomming daarvan voegde zij hier en daar eene korte critiek. Bij *Julius Caesar*: ‘zeer getroffen door den mannelijken stijl en de krachtige matiging in vergelijking met *Romeo and Juliet.* Bij *Lear*: ‘verheven machtig’. Bij *Laocoon*: ‘het minst Duitsche boek van alle Duitsche boeken, die ik ooit las; de stijl krachtig, duidelijk, levendig; de gedachten scherp uitgedrukt’. Bij *Emilia Galotti*: ‘eene treurige dwaling van Lessing; de Romeinsche mythe, in moderne tijden overgebracht en ontdaan van hare staatkundige

strekking, is bepaald ‘shocking’. Bij Goethe's *Xenien* teekent zij aan: ‘Wij vermaakten ons over het gebrek aan puntigheid.’ Bij *Wanderjahre*: ‘À mourir d'ennui.’ Bij Heine's *Geständnisse*: ‘ontzaglijk geamuseerd door den geest in de eerste vijftig bladzijden’. Zij verdedigt de ontknooping van *Die Wahlverwandtschaften* tegen Stahr, roemt Schlegel's vertaling van *Hamlet* als getrouw, maar zegt, dat in den regel de krachtige, gedrongen taal van Shakespeare verzwakt werd, en vond Gervinus' werk over Shakespeare onbevredigend. In Engeland teruggekeerd, zette Miss Evans de vertaling van Spinoza voort en tevens hare lectuur. Lewes was naar Londen gegaan en Miss Evans bleef inmiddels te Dover, maar in April gingen beiden naar Londen. Op verzoek van Chapman belastte zij zich met critieken over moderne letterkunde voor de *Westminster Review*, terwijl zij voor *Frasers Magasine* een artikel over Weimar schreef en artikelen voor Lewes' *Leader.* Zoowel zij als Lewes werkten hard, want Lewes had voor zijne drie zonen en zijne moeder te zorgen. Ongelukkigerwijs sukkelden beiden nog al eens: ‘eene zware beproeving voor ons, arme pennelikkers, voor wie gezondheid geld is alsmede al het overige begeerenswaardige’, schrijft ze aan Sara Hennell, met wie de briefwisseling even druk als vroeger werd hervat. Tot hiertoe had Lewes in Miss Evans wel eene zeer talentvolle vrouw gezien, maar dat zij meer was dan dat, een genie, tot het inzicht daarvan kwam hij eerst door haar artikel over Cumming in de *Westminster Review,* zooals zijn zoon Charles aan Cross vertelde. Gedurende drie jaren vestigden zij zich te Richmond, waar zij slechts één zitkamer voor hen beiden hadden en het gekras van Lewes' pen haar soms half dol maakte. Het artikel over Cumming trok algemeen de aandacht; men wist niet, wie het geschreven had, en aan de Brays, die den auteur hadden geraden, verzocht zij het geheim te bewaren. Aan Sara Hennell schreef ze in Oct. 1855: ‘Er zijn in ons leven geene andere incidenten, dan die in onze eigen hersenen plaats hebben. Toch hebben we het zeer druk en de dagen zijn veel te kort. We lezen 's avonds hardop Gall's *Anatomie en Physiologie van de hersens* en Carpenter's *Vergelijkende physiologie* en ik tracht eenige kennis van plexussen en gangliën in mijn week brein te planten, hetgeen in den regel alleen strekt, mij eraan te herinneren, dat ik mij iets herinneren moet, en te doen betreuren, dat ik dat niet ergens opteekende. Voor “leef en leer” moest men soms “leef en word dom” stellen.’

Lewes' *Leven van Goethe* verscheen den 1sten Nov. Miss Evans noemt het ‘'t beste voortbrengsel van een geest, dien ik elken dag meer reden heb te bewonderen en lief te hebben. De pers oordeelt zeer gunstig, maar de aankondigingen zijn meestal te idioterig, om ons genoegen te kunnen geven, behalve uit een financieel oogpunt.’ Miss Evans zelf voltooide hare vertaling van Spinoza's *Ethica.* Zij wenschte niet als de vertaalster bekend te zijn, waarschijnlijk omdat men den arbeid, als komende van eene vrouw, minder hoog zou stellen en het

werk minder verkocht zou worden. ‘Ik ben erg practisch geworden; ik houd de beurs en geef sovereigns uit met al de weeën van een vrek. Mijn begeerlijkheidsbult is waarschijnlijk in een toestand van ontsteking.’ Hoewel zoowel Lewes als zij nu en dan over slechte gezondheid te klagen hebben, is er in de brieven uit dezen tijd iets opgeruimds, iets, dat van innerlijke tevredenheid getuigt. Beiden werken hard, lezen veel en maken nu en dan uitstapjes, om hun geest te verfrisschen. ‘Visible work’, zooals Miss Evans het in haar dagboek noemt, werd weinig gedaan, maar vele denkbeelden werden geabsorbeerd en terwijl zij bezig is met een artikel over Young, denkt zij erover, iets van novellistischen aard te beginnen (1856, 20 Juli). Zij begon echter eerst in September. ‘Het was altijd een vage droom van mij geweest’, vermeldt het dagboek, ‘dat ik te een of ander tijd een roman zou schrijven. Maar ik bracht het nooit verder dan tot een inleidend hoofdstuk, waarin het leven in een dorp van Staffordshire en in de naburige pachthoeven werd beschreven, en naarmate de jaren voorbijgingen, gaf ik de hoop op, ooit in staat te zijn tot het schrijven van een roman. Ik dacht altijd, dat ik in dramatische kracht zou te kort schieten, zoowel in den bouw als in den dialoog, maar gevoelde, dat ik in de beschrijvende gedeelten op mijn gemak zou zijn. Mijn inleidend hoofdstuk was toevallig onder de papieren, die ik in Duitschland bij me had, en te Berlijn kwam ik er eens op een avond toe, het aan George voor te lezen. Hij was erdoor getroffen en het bracht hem op het denkbeeld, dat ik misschien een roman zou kunnen schrijven, maar hij wantrouwde, of geloofde in het geheel niet aan mijn dramatisch vermogen. Intusschen ried hij mij aan, het te beproeven, wanneer wij in Engeland waren teruggekeerd, en toen wij te Tenby waren (Juni 1856), drong hij erop aan, dat ik beginnen zou. Als naar gewoonte met werk, dat niet bepaald verplicht was, stelde ik het uit. Maar op zekeren morgen, toen ik over het onderwerp van mijn eerste verhaal nadacht, viel mij een titel in: ‘The Sad Fortunes of the Reverend Amos Barton’. George vond dien ‘kapitaal’.... Ik begon eerst 22 Sept. en zeide George, dat ik erover dacht, eene reeks van verhalen te schrijven, bevattende schetsen uit mijn eigen ervaring van het leven van geestelijken, onder den titel *Scenes* of *Clerical Life*, waarvan ‘Amos Barton’ de eerste zou zijn. Het bleek George spoedig, dat ik goeden dialoog kon schrijven, en toen ik hem het hoofdstuk voorlas, waarin Milly sterft, - we schreiden beiden - kuste hij mij, zeggende: ‘Ik vind uw pathos beter dan uwe luim.’

Den 5^{den} November was ‘Amos Barton’ voltooid; Lewes zond het manuscript aan den uitgever Blackwood, als komende van een vriend. Blackwood was aanstonds bereid, het in zijn *Magazine* op te nemen, hoewel hij enkele aanmerkingen had, aanmerkingen, die de schrijfster een beetje afschrikten, om aan een tweede verhaal te beginnen. Toen Lewes dit meldde, antwoordde Blackwood, dat dit geenszins zijne bedoeling was geweest. Hij hield den auteur voor een geestelijke. Het eerste ge-

deelte van ‘Amos’ verscheen in het Januari-nummer (kort te voren had Miss Evans ‘Mr. Gilfil's Love-Story’ begonnen). Blackwood zond aan den auteur een wissel voor 50 guineas en deed haar het voorstel, om later het verhaal met de volgende afzonderlijk uit te geven. In den brief, dien zij aan Blackwood schreef, teekende Miss Evans zich voor het eerst ‘George Eliot.’ Zij koos dien pseudoniem, zegt Cross, omdat Lewes George heette en Eliot een gemakkelijk uittespreken naam was. Blackwood schreef haar, wat men van ‘Amos Barton’ zeide in de clubs, in gesprekken. ‘Ik heb zeer matigen eerbied voor “Opinions of the Press”, maar de bijzondere meeningen van ontwikkelde menschen kunnen mij van veel dienst zijn’, antwoordde George Eliot. ‘Wat mijne artistieke voorstelling aangaat, de ongunstige meening hierover kan het gevolg zijn van gebrek aan sympathie met de soort van kunst, veeleer dan van het oordeel over de uitvoering zelf. Iemand, die de Hollandsche school in het algemeen niet kan uitstaan, zal ternauwernood billijk kunnen zijn in zijn oordeel over eene of andere Hollandsche schilderij. En tegen deze soort van vonnissen moet men zich zoo goed mogelijk stalen. Maar bedenkingen, die mij wijzen op een fout in de manier, of op te kort schieten in het voortbrengen van de beoogde werking, zullen werkelijk nut stichten. Zoo moet ik bijv. aannemen, dat mijne wetenschappelijke illustraties eene fout zijn, daar zij een mijner lezers hinderden. Maar indien het een zonde is, te gelijk een wetenschappelijk man en een novellist te zijn, dan kan ik mijne volkomen onschuld betuigen op dit punt, daar mijne wetenschappelijke kennis even oppervlakkig is als die van de meest geoefende auteurs.’

In denzelfden brief verklaart zij, dat zij vast besloten is, het incognito te bewaren, omdat zij van oordeel is, dat een ‘nom de plume’ al de voordeelen zonder de onaangenaamheden van reputatie waarborgt.

Uit de brieven aan Blackwood, waarvan Cross een aantal meedeelt, kan men George Eliot als artiste van nabij leeren kennen. Hare bescheidenheid, haar hooge ernst, de vastheid harer overtuigingen geven den lezer, die haar niet reeds kent uit hare werken, een hoog denkbeeld van haar karakter. Zij neemt dankbaar Blackwood's critiek aan, waar het geldt fouten in de taal, in den vorm, maar in hare karakters wil zij van geene verandering hooren:

‘Ik kan niets veranderen in de ontleding of ontwikkeling van het karakter, daar mijne verhalen altijd groeien uit mijne psychologische conceptie van de “dramatis personae”..... Mijn artistiek streven is volstrekt niet, buitengewone, vlekkelooze menschen te schilderen, maar menschelijke wezens met goed en kwaad op zoodanige wijze, dat zij een verdraagzaam oordeel, medelijden en sympathie opwekken. En ik kan geen stap afwijken van hetgeen ik *gevoel*, *waar* te zijn. Indien iets u strijdig met de menschelijke natuur toeschijnt zal ik het gaarne nog eens overwegen. Maar helaas, inconsequenties en zwakheden zijn niet onwaar.’ Blackwood stelde haar voor, in ‘Mr. Gilfil's Love-Story’ de scene

met den dolk door een droom te vervangen. George Eliot was daartegen: ‘Droomen spelen gewoonlijk eene belangrijke rol in novellen, maar zelden, geloof ik, in de werkelijkheid.... Misdadige aandriften kunnen worden gevoeld door menschen, die door hun geheele maaksel voor het bedrijven van eene misdaad behoed zijn; ik hoop daarom, dat mijne Caterina niet de sympathie van al mijne lezers zal verbeuren..... Ik blijf erbij, nog eenigen tijd mijn incognito te bewaren; anonymiteit is het hoogste “prestige” voor een auteur, die nog niet beroemd is. Bovendien, wanneer George Eliot een “dull dog” en een “ineffective writer” blijkt te zijn, - “a mere flash in the pan” - dan ben ik de eerste, die hem zal negeeren. .....Ik zal denken aan uwe waarschuwing, om mijne verhalen niet af te roffelen. Het slot is bij de meeste auteurs het zwakke punt, maar voor een deel ligt dat in het karakter van een slot.’

Blackwood schreef haar, dat velen de *Clerical Scenes* aan Bulwer toeschreven en dat Thackeray zich gunstig daarover uitliet. Ook Herbert Spencer berichtte in dien zin en dat men zeer nieuwsgierig was te weten, wie de auteur was. Lord Stanley vond het vreemd, dat Blackwood zelf dat niet wist. George Eliot stelde ‘Amos Barton’ hooger dan ‘Mr. Gilfil's Love-Story’. ‘Lewes heeft van het derde verhaal (“Janet's Repentance”) nog meer verwachting dan van de beide vorige,’ (Brief aan Blackwood) ‘maar ik kan zelf geen oordeel vellen, alvorens ik iets heb voltooid en het als gescheiden van mij kan bezien. Ik kan alleen doorgaan, schrijvende, wat ik gevoel, en wachtende op het bewijs, dat ik in staat ben geweest, het ook anderen te doen gevoelen.’

Uitstapjes naar Scilly en Jersey deden geene afbreuk aan de studies van het begaafde paar. Beiden hielden veel van reizen, maar verloren daarbij de practische zijde van het leven niet uit het oog. ‘Waar wij zijn, werken we hard en aan werk, dat ons *dadelijk* geld inbrengt, want er zijn te velen, die van ons afhangen, om *dilettanti* of leegloopers te zijn’, schreef zij aan Mrs. Bray. Zij heeft genoeg aan het gezelschap van Lewes. ‘Ik wensch, dat men begrijpe, dat ik nooit iemand zou uitnoodigen, mij te komen bezoeken, tenzij hij om die uitnoodiging vroeg..... Ik ben in de laatste drie jaren natuurlijk ouder en leelijker geworden, maar zeker heeft mijn gezicht geene slechte uitdrukking, want er is nooit iets, dat mij uit mijn humeur brengt of ontevreden maakt - gij weet, dat ik dat vroeger al heel gauw was, - en alles stemt mij tot liefde en dankbaarheid.’ En aan eene andere vriendin: ‘Ik ben zeer gelukkig, gelukkig door den rijksten zegen, dien het leven ons geven kan: de volmaakte liefde en sympathie van eene natuur, die de mijne tot gezonde werkzaamheid prikkelt. Ik gevoel ook, dat al de vreeselijke smart, die ik in vroegere jaren heb doorstaan, deels door de gebreken van mijne eigen natuur, deels door uiterlijke omstandigheden, waarschijnlijk een voorbereiding is geweest voor de eene of andere bijzondere taak, die ik, voordat ik sterf, zal kunnen

verrichten. Dit is eene gezegende hoop, waarin ik mij, hoewel angstig, verheug. Maar zelfs al wordt deze hoop niet vervuld, dan ben ik toch tevreden, dat ik geleefd en geleden heb ter wille van hetgeen reeds was.' En later: 'Indien ik nog vijf jaren in het leven blijf, zal het positieve resultaat van mijn bestaan aan den kant van waarheid en goedheid het weinige negatieve goede overtreffen, dat zou hebben bestaan daarin, dat ik niets deed, om anderen ergernis te geven, en ik kan geene gevolgen bedenken, die mij het verleden zouden doen berouwen. Versta mij niet verkeerd en denk niet, dat ik mij in eenig opzicht heldhaftig of groot vind. Verre van dien! Ik ben gebrekkig, jammerlijk gebrekkig - maar het minst daarin, waarom anderen mij gispen.' Men ziet, dat George Eliot geen berouw had over haar 'misstap'.

Blackwood was aanvankelijk niet ingenomen met 'Janet's Repentance' en dat gaf aanleiding tot een uitvoerig schrijven van George Eliot, om hare bedoeling toe te lichten, maar zij verklaart uitdrukkelijk, dat zij geene andere dan *oppervlakkige* veranderingen zou kunnen maken. 'Mijne schetsen zijn gemaakt door nauwkeurige waarneming van geestelijken, niet van hooren zeggen of door beschrijvingen van novellisten. Indien ik beproefde taal of karakter te veranderen, zou ik trachten de eene of andere vage conceptie weer te geven van hetgeen vermoedelijk in het brein van anderen leeft, maar niet in het mijne. Ik kan enkele détails wijzigen, maar ik zou als artist volkomen machteloos zijn, indien ik van mijne eigen concepties van leven en karakter afweek. Er is met het verhaal niets te beginnen, dan òf Dempster en Janet en de rest te laten, zooals ik hen *zie,* òf ervan af te zien als te pijnlijk..... Mijne ironie is niet gericht tegen meeningen of tegen eenige soort van godsdienstige gevoelens, maar tegen ondeugden en zwakheden van de menschelijke natuur in elken stand. Gij kunt beter dan ik beoordeelen, in hoever ik hier of daar kwetsend ben. Ik zou wenschen het *niet* te zijn, maar in het hart van elk mijner lezers alleen liefde, teederheid, geloof aan goedheid willen opwekken.... Maar er zijn in elk geval te veel vruchtbare schrijvers, die alleen prettige tafereelen schilderen met uitsluiting van alle onaangename waarheden, dan dat ik zou wenschen hun aantal te vermeerderen In dit opzicht althans heb ik misschien eenige overeenkomst met Thackeray, hoewel ik mij niet bewust ben in eenig opzicht een leerling van hem te zijn, tenzij het leerlingschap daarin bestaat, dat ik - en vermoedelijk de meerderheid van allen, die eenig verstand hebben, - hem over het geheel voor den grootste van de levende novellisten houd.'

In een volgenden brief aan Blackwood protesteert zij tegen het denkbeeld, dat de held van 'Janet's Repentance' (de predikant Tryan) een portret zou zijn (zekere heer Jones namelijk had aan Blackwood geschreven, dat daarmee zijn overleden broeder was bedoeld). 'Hij is een ideaal karakter, maar naar ik hoop waarschijnlijk genoeg, om op meer dan één tijdgenoot te gelijken.... Geen portret was be-

doeld.... De détails van Tryan's vervolging (eene dergelijke had werkelijk plaats) zijn uit mijne verbeelding gesproten. Ik zou het als eene fout beschouwen, indien ik van de werkelijkheid op eene andere dan de wettige wijze partij trok, eene wijze, die aan alle artisten gemeen is, welke hun materiaal ontleenen aan waarneming en ervaring. Het zou heel treurig zijn, indien ik gegronde reden gaf tot ergernis. Maar er is geen volkomen waarborg tegen verkeerde indrukken of susceptibiliteit. Wij vergeten allen te licht, dat er weinig unieks in ons is en hoeveel wij gelijken op vele andere onbeteekenende menschen, die vroeger leefden.' Later schrijft zij: 'Ik heb een onderwerp in mijn hoofd, niet tot het "Clerical Life" behoorende; ik wensch een grooter doek daarvoor te nemen en een roman te schrijven.... Het zal eene landelijke geschiedenis zijn, vol van hooigeur en koeienlucht.' En 22 October 1857 teekent zij in haar dagboek aan: 'Mijn nieuwen roman *Adam Bede* begonnen.'

Stippen we nog een en ander aan uit de brieven van George Eliot uit deze periode. Zij ondersteunt met warmte eene petitie tot het Parlement, om den vrouwen wettig recht te geven op hetgeen zijzelf verdienen. 'Zulk een maatregel zou de positie en het karakter der vrouw verheffen. Dat is een trap op de lange ladder, die verder reikt dan ons leven' (Brief aan Sara Hennell). Maar aan dezelfde later: 'Er is iets treurigers bijna dan ongewasschen armoede in het zich werpen van vrouwelijke onbekwaamheid op de literatuur.' Het zien van eene schilderij van Rosa Bonheur ontlokt haar de volgende ontboezeming: 'Welk eene kracht! Dat is de wijze, waarop vrouwen hare rechten moeten doen gelden. Schrijven is een deel van mijn geloof en ik kan geen woord schrijven, dat mij niet van binnen is ingegeven. Toch geloof ik, dat bijna al de beste boeken geschreven zijn in de hoop, daarmede geld te verdienen'.... En later: 'La carrière ouverte aux talents,' hetzij vrouwelijke of mannelijke, houd ik voor het rechte beginsel'. Ziehier eene andere karakteristieke uiting in een brief aan Sara Hennell: 'Vatbaar voor overtuiging, welzeker! Ik ben vatbaar voor overtuiging op alle punten, behalve diners en schulden. Ik ben de meening toegedaan, dat diners moeten worden gegeten en schulden betaald. Dit zijn mijne eenige vooroordeelen.' Zij hecht aan dagbladcritieken alleen in zoover zij op den verkoop invloed kunnen uitoefenen en hecht niet aan genegenheid, die zich niet uit. Vrienden, die in geruimen tijd niets van zich doen hooren, houdt ze voor onverschillig. Uit alles blijkt, dat George Eliot over hare vrienden niet te klagen had. Hare stemming geeft ze weer in haar dagboek, 19 December 1857: 'Alleen hedenavond, in eene dankbaar ernstige stemming, bewust van de groote en onverhoopte zegeningen, die mij geschonken zijn. Vooral het laatste jaar werd gekenmerkt door innerlijken vooruitgang en uiterlijke voordeelen.' Na Lewes' succes als auteur te hebben vermeld, laat zij erop volgen: 'En het best van alles: George's hoofd is goed. Ik heb mijn eerste

werk, *Scenes of Clerical Life*, geschreven en hoewel het nog onzeker is, of het in boekformaat succes zal hebben, heb ik veel sympathie van mijne lezers in 'Blackwood' ondervonden en heb ik diepe voldoening over het verrichten van een 'bit of faithful work'. En op den laatsten avond van het jaar: 'Mijn leven is aanmerkelijk rijker geworden. Ik gevoel eene grootere vatbaarheid voor moreel en intellectueel genot, ik gevoel dieper mijne tekortkomingen in het verleden, ik wensch vuriger mijne plichten in de toekomst na te komen. En ook mijn geluk is grooter geworden: de zaligheid van volmaakte liefde en eensgezindheid is dagelijks grooter.... Ook onze vooruitzichten zijn goed.'

De *Scenes of Clerical Life* hadden in boekformaat niet minder succes dan in het tijdschrift. Dickens, aan wien George Eliot een present-exemplaar had gezonden, schreef haar een brief, waarin hij o.a. zeide: 'The exquisite truth and delicacy both of the humour and the pathos, I have never seen the like of it.' Hij vermoedde, dat de auteur eene vrouw is. 'Zoo niet, dan geloof ik, dat er nooit sedert de schepping der wereld een man was, die zich zóó in den geest van eene vrouw wist te verplaatsen.' Froude en Mrs. Carlyle zonden brieven vol waardeering, zoo ook Faraday. Minder scherpzinnig dan Dickens liet Thackeray zich in gesprekken uit, dat de *Scenes* niet door eene vrouw waren geschreven. Ook de schrijfster Mrs. Oliphant en Mrs. Blackwood waren zeker daarvan. Blackwood zelf, die reeds lang vermoed had, wie zich achter den pseudoniem verschool, bracht Lewes in Februari 1858 een bezoek. Er werd veel gesproken over de *Scenes* en Blackwood vroeg ten slotte: 'En zal ik nu ditmaal George Eliot te zien krijgen?' en Miss Evans gaf Lewes de vergunning, haar te noemen.

In April begaven zich Lewes en George Eliot naar München. Op de reis kwam te Bamberg een bedaagd paar in hun spoorwegcoupé zitten. 'Zij spraken en keken zoo hartelijk, dat wij zeiden: "Zullen wij ook zoo zijn, als we oud zijn?" Het was aardig, hen met de handen in elkander te zien als minnaars', teekent zij o.a. in haar dagboek aan. Dan volgt eene enthusiastische beschrijving van Neuremberg. Te München slagen zij erin, een goed kwartier te vinden. Het spreekt vanzelf, dat de musea druk bezocht werden. In de opera hoort zij 'Fra Diavolo': 'het orkest goed, de zang slecht, de muziek bevallig ondanks de Duitsche kelen'. Rubens verschafte haar meer genot dan eenig ander schilder, schrijft ze. 'Het is waar, ik heb niet zooveel schilderijen en schilderijen van deze orde van een ander groot meester gezien. Als ik evenveel van Raphael had gezien, zou ik zeker meer van hem houden. Maar tot hiertoe doet Rubens mij meer dan eenig ander gevoelen, dat schilderen eene groote kunst is en dat hij een groot artist was. Zijne mannen zijn werkelijk levende mannen, zijne vrouwen zijn door hartstochten bezield, geene grimassen makende, passie veinzende vrouwen; de mannen zijn geschikt, om hunne taak in de wereld te ver-

vullen, de vrouwen echte moeders.' Te München verkeerde het paar met Bodenstedt; Kaulbach (wiens groote composities zij kolossale charades noemt); Liebig, dien zij allerbeminnelijkst vindt en wiens door chemische proeven bezoedelde handen met pikzwarte nagels haar aandoenlijk toeschijnen; Heyse, 'ideaal schoon als de dichter op eene schilderij'; Geibel, een man van grover maaksel met eene stem als eene pauk (?), over elk onderwerp gereed met zijn oordeel, dat echter van veel bekwaamheid getuigt; Bluntschli, een zeer intelligent en aangenaam man; Carrière, enz. 'De menschen zijn zoo vriendelijk voor ons, dat we ons al heelemaal thuis gevoelen, *Baierisch Bier* met groote verdraagzaamheid slurpen en slecht Duitsch praten met meer en meer *aplomb*', schrijft ze in Mei aan Sara Hennell. 'De stad wemelt van professoren van allerlei soort, allen natuurlijk "gründlich". Het best van allen bevalt ons Liebig. We aten bij hem en zagen, hoe mannen van Europeeschen naam in het dagelijksch leven met smerig eten kunnen tevreden zijn. Toch leeft hij op grooter voet dan de meeste professoren.... Het best ziet hij eruit in zijn laboratorium, met zijn fluweelen mutsje op, kleine fleschjes in de hand, en sprekende over kreatine en kreatinine, even vloeiend als welopgevoede dames over de chronique scandaleuse.' Zij spreekt ook met warmte van de Siebolds en betreurt het, dat Kaulbach door de eerzucht, 'weltgeschichtliche Bilder' te produceeren, van zijn eigenlijken weg afgeleid werd, dank zij de Duitsche critici, die na zijn 'Hunnenschlacht' 'met woede die smerige tabak begonnen te dampen, die zij "Aesthetik" noemen'. Men ziet, dat George Eliot ook kras kon zijn in hare uitdrukkingen.

Het klimaat van München beviel Lewes en George Eliot in het geheel niet. 'Het weer in Engeland is gestadig, vergeleken bij het weer hier.' (Brief aan Blackwood.) 'Gij gaat uit dineeren in den zomer en gaat naar huis in den winter. Dit en de onmogelijkheid, om op eenig ander uur dan te 1 uren goed te kunnen eten, is niet gunstig voor de maag, den grooten zetel der verbeelding.' Intusschen vorderde zij goed met *Adam Bede.* In het begin van Juli zeiden zij München vaarwel en na een bezoek aan Weenen (een 'kleiner Parijs', waar zij den beroemden anatoom Hyrtl bezocht) en Praag ('de grootsche oude stad' - het interessantst vond zij het Joodsche kerkhof en de oude Synagoge -) slaan zij hunne tenten te Dresden op. 'Wij zijn zoo gelukkig, als vorsten.. *niet* zijn: George schrijvende in een hoek van den grooten salon, ik voor mijn *Schrank* in mijne eigen kamer, met de deuren dicht. Hier schreef ik de tweede helft van het tweede deel van *Adam Bede* in onze lange ochtenden: wij stonden te 6 uren op. Drie morgens in de week gingen wij van 12 - 1 naar het schilderijenkabinet.' Van Raphael's 'einzige' Madonna kan zij zich nauwelijks losrukken. 'Dresden', schreef zij aan Sara Hennell, 'is de rechte climax voor eene reis, want alle andere kunst schijnt slechts eene voorbereiding, om de superioriteit van de Sistynsche Madonna des te beter te gevoelen. Op de terugreis van

Dresden werd Leipzig bezocht, waar zij bij Brockhaus dineerden en Carus' museum zagen. Den 2den Sept. keerden zij te Londen terug. Den 16den Nov. was *Adam Bede* voltooid en Blackwood bood haar 800 pd. st. voor vier jaren. 'De kiem voor *Adam Bede* - heet het in het dagboek - was in eene anekdote, die mijne tante Mrs. Samuel Evans, eene Methodiste, mij uit hare eigen ervaring verhaalde in 1840. Zij had eene veroordeelde in de gevangenis bezocht, een zeer onbeschaafd meisje, dat haar kind had vermoord en weigerde te bekennen; zij bleef 's nachts bij haar bidden en het arme schepsel barstte eindelijk in tranen uit en bekende haar misdrijf. Mijne tante vergezelde haar naar het schavot. Deze geschiedenis, met veel gevoel verteld, trof mij diep en de indruk bleef mij steeds bij. In Dec. 1856 sprak ik er met George over en hij merkte op, dat de scène in de gevangenis een fraai moment in een roman zou zijn, en daarna begon ik erover te denken, hoe ik deze en andere herinneringen aan mijne tante en mijn vader tot een geheel zou kunnen verwerken. De moeilijkheid was, van het ongelukkige meisje een der hoofdpersonen te maken en haar met den held in betrekking te brengen. Het karakter van Dinah groeide uit mijne herinneringen aan mijne tante, maar Dinah gelijkt volstrekt niet op mijne tante, die klein en zwartoogig was en, zooals men mij zeide, zeer heftig in hare manier van preeken. Toen ik haar kende, had zij het preeken opgegeven en was zij veel zachter en kalmer geworden. Ik hield veel van haar en kon met haar over mijn innerlijk leven spreken, dat voor degenen, die mij gewoonlijk omringden, een gesloten boek was. Het karakter van Adam en een of twee gebeurtenissen, die met hem in verband stonden, werden mij door het vroeger leven van mijn vader ingegeven, maar Adam is evenmin mijn vader als Dinah mijne tante. Trouwens, er is geen enkel "portret" in *Adam Bede*.... Dinah's latere verhouding tot Adam werd door George bepaald. Hij was zoo ingenomen met Dinah, dat hij haar aan het slot tot hoofdfiguur wenschte.... Blackwood wilde het geheele verhaal kennen, alvorens hij ertoe overging, het in zijn tijdschrift op te nemen. Ik weigerde hem de geschiedenis vooraf te vertellen, omdat ik niet wilde, dat hij die zou beoordeelen, zonder de behandeling der stof te kennen, die alleen de moreele qualiteit van kunst bepaalt, en ten slotte kwamen wij overeen, den roman in drie deelen uit te geven. Ik schreef het eerste deel te Richmond, het tweede te München en te Dresden.... Wat ook het oordeel van het publiek moge zijn, ik ben zeer dankbaar, het te hebben geschreven.'

Het manuscript van *Adam Bede* heeft het volgend opschrift: 'Aan mijn waarden echtgenoot George Henry Lewes geef ik het M.S. van een werk, dat nooit zou zijn geschreven zonder het geluk, dat zijne liefde in mijn leven heeft gebracht.' Aan Blackwood schreef ze: 'Het spijt me erg, van Mrs. Poyser en mijne andere karakters afscheid te moeten nemen - er was zooveel meer van te maken geweest, dunkt me.... Zelfs in onze denkbeeldige werelden is scheiden smartelijk....

Ik weet nog niet, wat mijn volgend verhaal zal zijn, maar ik mag niet langer lanterfanten in het nieuwe jaar.' Het dagboek voor 1858 besluit met de woorden: 'Ons dubbel leven is meer en meer gezegend, meer en meer volkomen.' En een uittreksel uit het dagboek van Lewes eene maand later bevat de volgende ontboezeming: 'Ik heb veel aan Herbert Spencer te danken. Mijne kennismaking met hem was de helderste straal in eene zeer treurige, verknoeide periode van mijn leven. Ik had alle eerzucht laten varen, leefde van de hand in den tand en dacht niet verder. Vooral gedurende onze lange wandelingen wekte de prikkel van zijn verstand mijne energie weer op.... Ik heb aan Spencer eene andere en grootere schuld. Door hem leerde ik Marian kennen - haar te kennen was haar liefhebben - en sedert dien was mijn leven eene wedergeboorte. Aan haar heb ik al mijn voorspoed en al mijn geluk te danken. God zegene haar!'

(Wordt vervolgd.)

Nieuwe uitgaven en vertalingen.

Kerkhistorische studiën van Christiaan Sepp, Th. Doctor en rustend Predikant. E.J. Brill.

De heer Sepp gaat voort met jaar in jaar uit te bewijzen, dat de rust, welke hij als predikant geniet, voor hem de beteekenis heeft van verdubbelde werkzaamheid als theologiae doctor. In 1882 verscheen de *Palemische en irenische theologie*, het volgend jaar zagen de *Bibliographische Mededeelingen* het licht, nu weder de hierboven genoemde *Studiën.* De lectuur van dit werk - de uitgevers hebben meegewerkt, dat het eene aangename taak is, - verhoogt onzen eerbied voor den degelijken onderzoeker, die niet rust, voordat hij ook de kleinste bijzonderheden weet van den persoon of van den tijd, dien hij ons wil doen kennen. Wij staan verbaasd, hoe hij, dank zij zijn veelzijdig onderzoek, overal den weg weet, om nieuwe bronnen, onbekende curiosa te ontdekken. En Dr. Sepp is een mild man; wat hij gevonden heeft, deelt hij mee. In dat opzicht geeft hij een beschamend voorbeeld aan menig beoefenaar der historie, die zeer zorgvuldiglijk hunne onderzoekingen verbergen voor het publiek of ze begraven in de deftige jaarboeken van geleerde instellingen. Ongetwijfeld is veel van hetgeen zij zouden kunnen publiceeren, alleen van belang voor den man van het vak. Toch leeren de uitgaven van Dr. Sepp, dat, al bevatten zijne *Studiën* ook stukken, welke den gewonen theoloog weinig interesseeren, daarnaast andere staan, die ook voor hem van hoog belang zijn, omdat zij hem een bepaald tijdvak, een bepaald verschijnsel in de geschiedenis beter doen kennen. Daarenboven geeft onze auteur meestal meer, dan de titel der Studie vermoeden doet. Bijzonderheden vermeldende over een bepaald persoon, die ons misschien weinig belang inboezemt, leert hij ons tevens den kring kennen, waarin deze verkeert, anderen, met wie hij in betrekking is geweest; en tot dien behooren dikwijls, en die anderen zijn vaak mannen, van wie het ons waard is meer te weten. Zoo ook in deze *Studiën.* Voor den historicus van professie blijft het stuk, getiteld *Antonius*

Corranus en Doede van Amsweer, dat vooral tot toelichting dient van eenige regels, geschreven op een exemplaar van een van Corranus' werken; eene toelichting, welke Dr. Sepp nu geven kan, omdat hij het boek in handen heeft gekregen, waarop in die regels wordt gedoeld. Dat is een blijde dag geweest in het leven van Dr. Sepp. De levensschets van *Justus Velsius, Haganus* leert ons een man kennen uit het midden der 16de eeuw, die met een aantal bekende personen uit den kring der Roomschen zoowel als der Hervormden in aanraking is geweest; tot zijne vrienden hebben behoord Viglius en Melanchthon; met Bucer en Calvijn is hij in betrekking geweest. Een man van veel gaven, doch in wiens oudste levensbeschrijving op de optelling zijner werken volgt, in het Latijn altijd, 'schoenmaker, houd je bij je leest'; en van wien zijn jongste levensbeschrijver zegt, dat hij behoort tot die martelaren, die aan de zaak, welke zij dienen, meer kwaad dan goed doen en meestal zelven vallen zonder eer, omdat zij 'onder den invloed hunner overtuigingen geen bestuur hebben weten te houden over hunne daden en hun werken, en voortgesleept zich lijdelijk hebben laten meesleepen zonder de kracht te bezitten, om weerstand te bieden aan den stroom, waarbinnen zij zich bewogen'. - Het laatste stuk in dezen bundel is gewijd aan *Daniël Sudermann*, een verzamelaar en dichter van liederen uit den kring der volgelingen van Schwenckfeld, den bekenden mysticus uit de dagen der Hervorming. Wat Dr. Sepp van hem mee te deelen heeft, geeft hem aanleiding, om te verhalen, in welke betrekking gemeenten van Schwenckfeldlianen in Silezië gestaan hebben tot Doopsgezinde gemeenten, met name die van Haarlem. - Voor ruimeren kring van belang zijn de twee *Studiën*, gewijd aan *Henrick Rol* en aan *Caspar Frank.* De levensschets van den eerstgenoemde, een Anabaptistisch prediker uit de eerste dagen van deze richting, doet bij Dr. Sepp dienst, om het Anabaptisme te teekenen als historisch verschijnsel en daarmee tevens het eigenaardig karakter van de Doopsgezinden aan te geven, die de wettige kinderen van de oude Wederdoopers zijn. Het Anabaptisme is volgens hem geen uitwas der Reformatie, maar eene zelfstandige richting in haar nevens die van Luther en Calvijn. Naast het Lutheranisme, dat zijne beteekenis vindt in de vraag: wat maakt zalig? het geloof; en het Calvinisme, dat eerst vraagt: wie maakt zalig? God Almachtig, staat het Anabaptisme met de vraag: wie wordt zalig? de burger van het Godsrijk. Zijn beginsel kan aldus worden geformuleerd: 'vernieuwing van den mensch en wat des menschen is onder de leiding van den geest ter vestiging van het Godsrijk op aarde'. Dit beginsel kan in de practijk aanleiding geven tot eene stille werkzaamheid, zoowel als tot eene geweldige beweging. Er moet dan ook eene fanatische en eene spiritueele richting onder de Wederdoopers onderscheiden worden. Het is mij niet recht duidelijk geworden, hoe Dr. Sepp na deze juiste gevolgtrekking later beweren kan, dat de Munstersche catastrophe niet is de zuivere consequentie van het Anabaptisme; 'zij is een misgewas van een fanatisme, dat van buitenaf door Mathijszen en Beukelszoon daar is ingevoerd'. Al waren Henrick Rol en velen met hem met dat fanatisme niet ingenomen; al hebben zij de gruwelen, te Munster gepleegd, veroordeeld; al kon het Anabaptisme blijven voortbestaan, ook nadat de Munstersche wederdooperij vernietigd was: daarom is ook zij eene toepassing van het beginsel, dat als doel stelt vestiging van het Godsrijk op aarde. Dr. Sepp komt telkens terug op eene andere gevolgtrekking uit het beginsel van het Anabaptisme, deze n.l., dat het afkeerig

is van dogmatische quaestiën. ‘Een dogmatiseerend Anabaptisme is reeds niet meer het echte. Waar het naar dogma's vraagt, is het ontrouw aan zijne natuur.’ Het ondergaan van den doop mag niet afhankelijk worden gemaakt van een onderzoek naar de dogmatische overtuigingen der aankomelingen. Deze hebben alleen te belijden hun geloof in Jezus Christus als den volmaakt heilige, als den Eenige, die de idee der heiligheid heeft gerealiseerd en zijnen volgelingen, zijnen gedoopten, den regel voorschrijft: ‘Wordt heilig, als ik u ben voorgegaan.’ Is dat geloof geen dogmatisch geloof? In die belijdenis intusschen spreekt zich uit, dat de Doopsgezinden willen zijn de gemeente der reinen in deze wereld, ‘ijveren voor de reinheid der gemeente, dat is echt Doopsgezind’. Daartoe sluiten zij zich aaneen in kleine kringen. De gemeente treedt bij hen op den voorgrond. Het verdient opmerking, dat in ons vaderland hun aantal, dat zeer groot was, afneemt, toen het georganiseerde Calvinisme optrad. Eene aanwijzing, dat het Anabaptisme, ook nu nog, in kleinen kring goeds kan doen, maar ook daar gevaar loopt, dat zijn ijveren voor reinheid iets kleins, iets benepens zal krijgen. En tot kracht oefenen in de maatschappij is het niet in staat. Tot het eigenaardige van het Anabaptisme behoort volgens Dr. Sepp de *doop.* Hij legt sterken nadruk op het onderscheid tusschen Catabaptisme (het verwerpen van den kinderdoop) en Anabaptisme (het erkennen van den doop op belijdenis des geloofs). En te sterker wil hij dat onderscheid aan het licht laten treden, nu er onder de Doopsgezinden in ons vaderland zijn, die aan den doop geene groote waarde meer toekennen, hem facultatief willen stellen. Zelfs is dit laatste reeds geschied in enkele gemeenten. Het invoeren van eene ‘nieuwigheid, waarvan de vaderen niets geweten hebben en ook niets zouden hebben willen weten’. Ik kan mij begrijpen, dat Dr. Sepp tegen deze ‘nieuwigheid’ te velde trekt, omdat hij daarin een breken met de traditie, en als zoodanig gevaar ziet voor het eigenaardig voortbestaan van het Anabaptisme. Doch van de noodzakelijkheid van het handhaven van den doop tot dat doel heeft hij mij niet overtuigd. Hij blijft toch eene symbolische handeling. En het beginsel, in dit zinnebeeld uitgedrukt, kan toch blijven voortleven ook zonder die opzettelijke handeling.

De Studie, getiteld *Caspar Franck*, is vooral gewijd aan de teekening van Roomsch-Katholieke bestrijding van het Protestantisme. ‘Sinds de dagen der Hervorming draagt hunne polemiek dit kenmerk; zij verraadt onkunde, die toegeschreven moet worden aan onwilligheid, om opzettelijk en onverdeeld de aandacht te wijden aan het geschrift of den schrijver, die veroordeeld moeten worden. Van daar de eentoonigheid dier polemiek; zij herhaalt het vroeger gezegde en huldigt de leer van het gezag ook op dit gebied zonder terughouding.’ Deze bewering staaft Dr. Sepp, door zijne lezers kennis te doen maken met een werk, door Caspar Franck in 1576 uitgegeven ter bestrijding der ketterij en dat toen reeds proeven geeft van nazeggen en naschrijven; en met een werk van Johannes Janssen: *Geschichte des deutschen Volkes seit dem Ausgang des Mittelalters* getiteld, de jongste vrucht der Roomsche polemiek. Dr. Sepp wijst met tal van proeven aan, hoe Janssen als ultramontaan oordeelt van uit zijne geloofsbelijdenis en niet uit zijne wetenschap en eenvoudig anderen napraat en naschrijft, zonder de bronnen, welke hij noemt, inderdaad te bestudeeren. ‘De punten van overeenkomst tusschen zijn boek en dat van Caspar Franck toonen duidelijk aan, dat de ultramontaansche

richting in den loop van drie eeuwen in het waardeeren van andersdenkenden geen stap voorwaarts heeft gedaan.'

Het is vooral met het oog op de beide laatstgenoemde *Studiën*, dat ik de lectuur van het werk van Dr. Sepp in ruimeren kring dan dien der mannen van de kerkgeschiedenis durf aanraden.

Zw.

B.

Het Persoonlijk Karakter der Leerstellige Godgeleerdheid. Rede ter aanvaarding van het ambt van Hoogleeraar in de Godgeleerdheid van wege de Ned. Herv. Kerk, aan de Rijks-Universiteit te Groningen, door Dr. W.C. van Manen. Groningen bij J.B. Wolters.

Dr. Van Manen heeft zijn kerkelijk professoraat aanvaard met eene korte en duidelijke toespraak. Dit acht ik aanstonds eene groote verdienste van deze oratie. Vaak zijn redevoeringen, bij gelegenheden als deze uitgesproken, onbehoorlijk lang: het schijnt wel, of de nieuwe hooggeleerde al zijne wijsheid op eens moet laten hooren. Ook zijn er wel eens gehouden, die te wenschen overlieten aan duidelijkheid en de ondeugende gedachte opwekten, of de zaak misschien ook den nieuwen professor nog eerst duidelijk worden moest. Van omhaal van geleerdheid hier geene sprake. Aanstonds geeft Dr. Van Manen zijn onderwerp aan: *het persoonlijk karakter der leerstellige godgeleerdheid*; en hij houdt voet bij stuk. 'De leerstellige godgeleerdheid heeft een sterk in het oog springend persoonlijk karakter.' 'Trouwens, dat ligt in den aard der zaak. De taak der leerstellige godgeleerdheid is: ons geloof wetenschappelijk beschrijven.' *Ons* geloof - niet *het* geloof der menschen; de leerstellige godgeleerdheid treedt niet op het gebied der wijsbegeerte van den godsdienst. *Ons* geloof, d.i. het geloof, 'dat haar beoefenaar aantreft niet alleen, maar toch ook in zich zelf, niet alleen maar toch ook bij zijn meest vertrouwde vrienden en tevens bij zijn geestverwanten, dat woord genomen in den ruimsten zin. Het geloofsbewustzijn van dezen is de bron, waaruit hij put.' Natuurlijk, want geen ander schijnt hem toe zoo zuiver, zoo waar, zoo betrekkelijk volkomen, naar alle zijden heerlijk en gelijkmatig ontwikkeld te zijn als dit, waarin zijn persoonlijk, zijn eigen geloofsbewustzijn zich geheel tehuis gevoelt en terugvindt.' Vanzelf zullen dus de slotsommen, waartoe de beoefenaars der dogmatiek komen, andere zijn al naar de kerk, de richting, waartoe ieder van hen behoort. Toch is daarmee niet gezegd, dat de dogmatiek, een persoonlijk karakter dragend, daarom zwevend, willekeurig, wispelturig zijn zou. *Ons* geloof, hoe ook nader omschreven, wortelt in het verleden. Dr. Van Manen handhaaft krachtig de traditie. Wat wij zijn, danken wij aan onze Protestantsche Christelijke vaderen. Maar het zou geen goed *geloof* zijn, als het niet persoonlijk eigendom was, onze eigen schat. Dr. Van Manen roept tot handhaving van zijne stelling tal van dogmatici als getuigen op - van Schleiermacher af tot Scholten en Van Oosterzee toe.

Niet ieder van hen zou vrede hebben met de getuigenis, welke hun nieuwe ambtgenoot hun afvergt. De meesten hunner beweren integendeel te geven de uiteenzetting en verdediging van het Christelijk geloof, van dat eener bepaalde kerk, van dat der gemeente, enz. Dr Van Manen wijst daarop niet, om eene blaam te werpen op zijne groote voorgangers, doch om met vollen nadruk den eisch van het persoonlijk

karakter der dogmatiek te handhaven. Daarmee alleen is de beoefening van de leerstellige godgeleerdheid mogelijk, want men weet dan eerst, waarin zij bestaat. Een catalogus van allerlei be-

schrijvingen van het object van onderzoek toont aan de verwarring, die nu heerscht. Laat ieder weten, dat dat object is ons geloof, niets meer, niets minder, dan wordt in de dogmatiek geen tijd verspild met de ijdele poging, om aan te toonen, dat men toch objectief is, zijn eigen geloof niet beschrijft, terwijl men ten slotte niet anders doet. Daarmee houdt zij niet op, wetenschappelijk te zijn. In elk vak van wetenschap treedt de persoonlijkheid op den voorgrond, èn in hare beperktheid èn in hare eigenaardige beschouwing. Daarmee eindelijk verliest de dogmatiek niet hare vruchtbaarheid. Wat aan vroegere dogmatische stelsels die vruchtbaarheid gaf, was niet het kunstig stelsel, maar de geest, die uit dat geheel spreekt, de persoon van den dogmaticus. Met een woord over het moeilijke maar tevens verheffende van de beoefening der dogmatiek, aldus opgevat, eindigt Dr. Van Manen zijne oratie.

Er wordt in den laatsten tijd sterk aangedrongen op eene 'moderne' dogmatiek. Men herinnert zich, hoe Dr. S. Cramer zulk eene dogmatiek noodzakelijk achtte voor het levensbehoud der Moderne richting en hare propaganda onder de ontwikkelden. Ook Dr. Bruining wenscht niets vuriger blijkens zijn onlangs verschenen verweerschrift: M o d e r n e M y s t i e k . Eenheid en vastheid van dogmatische overtuiging is voor den bloei van den godsdienst eene eerste behoefte, is voor iedere godsdienstige richting in den vollen zin des woords eene levensquaestie. Zoo zegt de laatstgenoemde. Het is hier de plaats niet, om het onderscheid, door hem gemaakt tusschen godsdienstwetenschap en dogmatiek, te bespreken. Doch toen ik de oratie van Dr. Van Manen en de brochure van Dr. Bruining te gelijk ontving en na elkaar las, kwam de vraag bij mij op: zal de eerstgenoemde eene dogmatiek geven naar het hart van den laatstgenoemde? Het Carthago delenda is voor dezen de methode der mystiek. 'Zoolang voor den opbouw der geloofsleer, zooal niet uitsluitend, dan toch voornamelijk het oog gericht wordt op het gemoedsleven, dat uit den aard der zaak een sterk persoonlijk karakter draagt en waarover ook eigenlijke discussie niet mogelijk is, zoolang kan de gewenschte, de dringend vereischte overeenstemming niet geboren worden.' Dus Bruining kent eene geloofsleer, die geen persoonlijk karakter draagt. De dogmatiek heeft volgens hem tot taak, 'de waarheid der overgeleverde geloofsovertuigingen te toetsen, en ze, getoetst en gelouterd, tot een systematisch geheel te verwerken, zoo eene harmonische levens- en wereldbeschouwing te scheppen, waarvoor de bouwstoffen voor een deel door het wijsgeerig denken, voor een ander en grooter deel door de waardeering zijn aangebracht'. Ongetwijfeld is er in de opvatting van de taak der dogmatiek onderscheid tusschen Dr. Van Manen en Dr. Bruining. Als de eerste zegt, dat de leerstellige godgeleerdheid zich bezighoudt met de verklaring en beschrijving van den inhoud van het geloof, dat een persoonlijk eigendom, een schat des harten is, zal de laatste, naar ik vermoed, daarin speuren 'de methode der mystiek'. Doch als hij (Dr. B.) toch de bouwstoffen voor zijne dogmatiek voor een grooter deel dan door het wijsgeerig denken ziet aangebracht door de waardeering - eene waardeering, die, om iets te noemen, het 'individu' ertoe brengt, om het doel in de wereld, dat hij erkent krachtens een algemeen postulaat van den menschelijken geest, eigenaardig nader te bepalen; die heet uit te gaan van 'het gemoed', zoodat 'de geloovige de eischen en bedoelingen der godheid ter laatster instantie bepaalt naar wat hem het hoogste en beste, het ware en goede dunkt,' - dan weet

ik niet, hoe ook deze dogmatiek ontsnappen zal aan dat ‘persoonlijke’, dat volgens Dr. Van Manen de karaktertrek is der leerstellige godgeleerdheid. Maar dan kan ook de dogmatiek van Dr. Bruining niet geven de eenheid van dogmatische overtuiging onder de Modernen, welke hij noodig acht. Het is waar, hij zou ons wijzen op het wijsgeerig denken, dat ook bouwstoffen aanbrengt; hij hoopt zelfs, als dit weer in eere zal zijn hersteld, te kunnen komen ‘tot een geloofsleer, die het geheele gebied der godsdienstige levens- en wereldbeschouwing methodisch doorzoekende, en al de groote quaesties daarop voorkomende, in onderling verband behandelende, past in het kader onzer wetenschappelijke en wijsgeerige bespiegeling en een antwoord geeft op de groote vragen, van wier beantwoording de bepaling der levensrichting afhangt, en die daarom het leven van de kinderen van onzen tijd kan leiden en beheerschen, gelijk de oude geloofsleer dat het leven van haren tijd kon doen’. Ik hoop met hem, dat het zoover komen mag. Doch dan zal het zijn, omdat onder de Modernen de ontwikkeling gekomen is tot een bepaald rustpunt en uit hun midden opstaat een groote geest, die in staat is, om in zijn stelsel te ontwikkelen, wat allen met meer of minder bewustheid gelooven. Maar te dezen aanzien is het antwoord nog het oude: De morgen komt; nog is het nacht. De dag kan komen, als maar eerst het persoonlijk karakter der dogmatiek wordt erkend en ieder, die daartoe bevoegd is, de zijne ontvouwt. Aan Dr. Van Manen wordt de kracht toegewenscht, om hiertoe het zijne te doen. Hij geve zijn leerlingen *zijne* dogmatiek even helder en duidelijk, als zijne intreerede was. Het zal hun ten goede komen.

Zw.

B.

N.B. Nadat dit gesteld was, kwam het bericht der benoeming van Dr. Van Manen tot Hoogleeraar te Leiden als opvolger van Prof. Prins. Hij zal dus voortaan uitlegkunde des N.T. hebben te doceeren en zijne dogmatische werkzaamheid zal zich bepalen tot eene ontwikkeling misschien van de thesis zijner oratie. Geeft hij ons straks eene inaugureele oratie over het persoonlijk karakter der exegese?

Idalia, door Ouida. Naar het Engelsch door Johadina. 2 dln. Arnhem, J. Minkman.

In dezen merkwaardigen roman van de gevierde schrijfster, die, te oordeelen naar de zoo haastig op elkander volgende vertalingen harer werken, hier te lande zeker vele vereerders telt, vindt de lezer al de voortreffelijkheden, maar ook al de zwakheden harer muze terug.

Die voortreffelijkheden zijn vele en in dit tijdschrift bij de bespreking harer voorafgegane werken meermalen genoemd: eene rijke verbeelding, een boeiende verhaaltrant, een dichterlijke blik op de natuur, eene diepe menschenkennis, eene verwonderlijke belezenheid, de meest uitgebreide kennis van verschillende landen en volken, enz. enz.

Hare zwakheden bestaan voornamelijk in een gedurig, soms vermoeiend vallen in herhalingen, eene toerusting harer helden met alle denkbare kundigheden en deugden, tot het ongeloofelijke toe, veel te weinig rekening houden met de meest alledaagsche, practische eischen van het werkelijk leven. Hare vaardige pen, door

eene onbeteugelde verbeelding bestuurd, stout door het vertrouwen op een onbetwistbaar genie, is als het vurige ros, welks wilde ritten ze zoo gaarne beschrijft, in vliegenden ren voorthollend langs vlakten en stranden, door wouden en bergkloven, over heggen, muren en stroomen, uren ver, gansche nachten door.

Zoo kennen ook de helden van Ouida geene hinderpalen of zwarigheden, geen honger of dorst of vermoeienis, wanneer zij, door den prikkel van hartstocht of eerzucht of van het plichtsgevoel voortgedreven, jagen naar hun doel. Zóó kent deze auteur geene toestanden of omstandigheden, die haar te machtig zouden zijn, om ze te leiden en te schikken naar haar afgebakend plan, in de richting, die zij voor oogen heeft. Zóó holt ook zijzelve voort, met een bruisenden woordenstroom, in altijd schitterenden stijl, over moeielijkheden en onwaarschijnlijkheden, die bij schrijvers van minder talent onvergeeflijk zouden zijn.

'Idalia' is de naam eener vrouw, natuurlijk de heldin van den roman, engelachtig (of diabolisch?) schoon, schatrijk, fier, kuisch, begaafd met eene wilde vrijheidszucht en een zeer hooggestemd eergevoel, oorspronkelijk ook met een rein en teeder gemoed. Van hare jeugd af aan onder verkeerden invloed, heeft ze hare gaven misbruikt. Door hare vrijheidsliefde in een net van staatkundige intriges gewikkeld, door gewetenlooze vrienden voortgedreven en meegesleept, als met ijzeren boeien aan hare eedgenooten vastgesmeed, heeft ze door hare vrouwelijke bekoorlijkheden honderden betooverd en in den dwarrelstroom van haar leven meegesleept en in 't verderf gestort, totdat de liefde ook over haarzelve machtig wordt en haar en den geliefde onder den vloek brengt van een onherstelbaar verleden.

De held is harer waardig of liever meer dan waardig. Bovenmenschelijk, zouden we bijna zeggen, is zijne toewijding, zijne trouw, zijne liefde, die alles verdraagt, alles bedekt, alles gelooft en geen kwaad denken kan. Maar het toppunt van zijn adel bereikt dit mannenkarakter, als, voor eene wijle, dat groote vertrouwen voor de macht van schijnbare feiten bezweken is en nu ook voor deze reine, groote liefde de vrouw, die er het voorwerp van was, als gestorven is. Maar 'wie alles begrijpt, ook alles vergeeft'. Dit doet ook de lezer zoo goed als de held, wanneer de sluier der geheimzinnigheid, die deze vrouw van den aanvang af omhulde, eindelijk wordt opgeheven.

Terwille van zulke enkele waarlijk koninklijke karakters, die zij tot in de fijnste trekken ontleedt, ter wille van zoo menige grootsche gedachte, die zij uitspreekt, van zoo menig aangrijpend en ontroerend tooneel, mag Ouida, trots al hare zwakheden, blijven gerekend worden onder de auteurs, die het peil der middelmatigheid verre te boven gaan en wier werken, goed gelezen en begrepen, zedelijke en verheffende indrukken achterlaten.

A.C. Edgren. Levensstrijd. Naar het Zweedsch door Ph. Wijsman. W. Gosler te Haarlem.

Met eene aanbevelende inleiding van den uitgever, die van groot critisch talent getuigt, zag deze bundel novellen van de ons tot nog toe onbekende Zweedsche schrijfster het licht. 't Was ons aangenaam, de kennis te maken, en met verlangen zien we reeds de tweede serie te gemoet van de verzameling 'Ur lifvet', waarvan deze bundel de eerste bevat.

Ziehier nu eens echt frissche, gezonde lectuur, die 't hart verwarmt en 't hoofd verrijkt en tot ernstig denken wekt; een realisme, dat misschien enkelen preutschen naturen te gewaagd zal schijnen, maar waaraan geen ernstig mensch zich een

oogenblik ergeren zal, en tegelijkertijd getuigende van eene ideale levensopvatting, die een mensch weldadig aandoet. ‘Greift nur hinein,’ enz., dat is gemakkelijk gezegd, maar niet een ieder, die in 't volle, rijke menschenleven zoekt naar toestanden en karakters, heeft voor de volheid en den rijkdom ervan een oog. Edgren wel.

Haar blik dringt door tot in de diepte. En hare meesterlijk bestuurde teekenstift schetst, in slechts enkele flinke trekken, het beeld, dat hare door rijke menschenkennis gevoede verbeelding geschapen had.

't Zijn meestal tragische toestanden, die in deze novellen worden behandeld, doch niet het noodlot, maar eene zedelijke wereldorde is het, die hier het leven der helden en heldinnen beheerscht Om eene volledig afgesponnen intrige bekommert deze schrijfster zich weinig en niet altijd bevredigend voor het gevoel van den lezer is de afloop harer verhalen; soms staat men op eens voor een abrupt slot. Maar toch niet, zonder dat de goede opmerker een veelzeggenden wenk heeft opgevangen, die hem de richting der ontknooping duidelijk aanwijst en er hem mede verzoent. Zoo zijn we volkomen gerust omtrent de toekomst van 'Arla', wier 'eerste bal' voor haar van zoo groote beteekenis werd, en twijfelen geen oogenblik aan de aanstaande verzoening tusschen 'De vrouw van den dokter' en haar echtgenoot, terwijl ook de bekeering van den fanatieken zielzorger in de voortreffelijke novelle 'Twijfel' ons boven allen twijfel verheven schijnt. Maar men merke op, hoe eenvoudig en tevens hoe treffend dit te verstaan gegeven wordt.

Een en ander doet het ons zeker schijnen, dat dit net uitgevoerde, goed vertaalde werkje met welgevallen in alle eenigszins beschaafde kringen zal worden ontvangen en als eene schoone aanwinst voor onze vertaalde literatuur zal worden beschouwd.

Detlev von Geyern. De Domtaveerne. Uit het Hoogduitsch. G.C. Vonk te Haarlem.

Dit echt romantisch verhaal voert den lezer naar het stadje Hildesheim aan den voet van het Harzgebergte 'in de dagen toen daar nog de bisschoppen als vorsten van het Duitsche rijk, als landsheeren zetelden'. Het doet ons een blik slaan in het burgerlijk en openbaar stadsleven in de 15de eeuw en verhaalt ons van een strijd over het behoud van oude stadsprivilegiën tusschen de aanzienlijke burgerij en den geestelijken landsheer. Voorts vertelt het de geschiedenis eener oprechte maar rampspoedige liefde van een paar beminnelijke jonge menschen, Johannes en Liesbeth, *hij* de zoon van een rijk en invloedrijk raadsheer, *zij* de dochter van den welgestelden waard uit de bloeiende domtaveerne. Verschil van maatschappelijken stand, felle verbittering tusschen de wederzijdsche vaders en het duivelsch intrigeeren van een gewetenloozen medeminnaar brengen de gelieven in bittere beproevingen; maar de alles-trotseerende trouw eener liefde, die sterker is dan de dood, worstelt zich door alle bezwaren heen. Dit alles wordt in lossen, soms geestigen en pittigen stijl verteld en op ongezochte, natuurlijke wijze tot een geheel saamgevlochten.

De verschillende dramatis personae zijn typisch geteekend en sommige toestanden meesterlijk plastisch geschetst. Slechts één karakter, dat van den stadsschrijver Dr. Bisantz, scheen ons toe niet consequent te zijn volgehouden, terwijl ook nog misschien enkele lezeressen iets shockings zullen vinden in het doen en spreken van meisjes als de burgemeestersdochter en Cordula van den Moritzberg.

Wie evenwel goed leest en de bedoeling vat, zal zich hieraan niet ergeren. Inhoud en vorm, ook het formaat, maken dit boekje ook tot aangename en geschikte reislectuur.

H.
Tépé

Mengelwerk.

Hyères en zijne omstreken.

In het zuiden van Frankrijk, in het hart van Provence ligt eene vruchtbare vallei, die in menig opzicht een aardsch paradijs kan worden genoemd. De bergen zijn er eeuwig groen, geen grimmige winterkoude of gure noordenwind kan er doordringen, en slechts hoogst zelden is de bodem met een kleed van sneeuw bedekt. Gedurende het grootste gedeelte van het jaar werpt de zon hare koesterende stralen van een onbewolkten hemel en spiegelt zich in de helderblauwe zee, die de vallei in zuidelijke richting afsluit. Een zacht koeltje tempert de te groote hitte, terwijl de liefelijke geuren van honderden bloemen de lucht vervullen; kortom, het schijnt, alsof deze schoone landstreek een der troetelkinderen van de natuur is, waaraan zij hare schoonste gaven met kwistige hand heeft verleend. Aan het uiteinde van die vallei ligt het stadje Hyères, waarheen wij onze lezers wenschen te verplaatsen.

Tegen eene rij van steile heuvels gebouwd, levert de stad Hyères van beneden gezien een schilderachtigen aanblik op. Amphitheaters-gewijze verheffen zich de huizen tot bijna aan den rand van de heuvels of scharen zich, als schapen rondom den herder, om de St.-Pauluskerk, wier torenspits uit haar midden oprijst. Hoog boven de stad, langs den heuvelrand strekken zich de halfgesloopte vestingwerken van het kasteel uit, dat, hoewel in een bouwval herschapen, toch nog fier op het dal nederblikt en evenals een vorst, die van zijne macht is beroofd, nog ontzag inboezemt.

Ten oosten en ten westen van de eigenlijke stad ontwaart men, zoowel in het dal als op de bergen, tal van groote hotels en fraaie landhuizen, die blinkend wit tusschen het groen der tuinen, die hen omgeven, te voorschijn komen en zoo eene scherpe tegenstelling vormen met de roodachtige kleur der rotsen, waartegen zij voor een groot gedeelte zijn gebouwd.

Is de ligging van de stad, van het dal uit gezien, hoogst schilder-

achtig, minder fraai is de aanblik, wanneer men haarzelve binnentreedt en zich in de nauwe straten en stegen begeeft, die steil tegen den berg oploopend zich in en door elkaar kronkelen en, door trapjes met elkaar verbonden, een waar doolhof vormen, waarin men, hoe dikwijls men er ook in ronddoolt, telkens weer een nieuw zijstraatje ontdekt. Het plaveisel is zoo hobbelig en bij regenachtig weer zijn de grove keien zoo glad, dat men groot gevaar loopt, armen of beenen te breken. De huizen zijn hoog en waren eens wit bepleisterd, maar zien er nu vuil en onooglijk uit, terwijl de hoogste verdiepingen zoo dicht aan elkaar reiken, dat de zon slechts het bovenste gedeelte van het huis kan beschijnen en het overig gedeelte den geheelen dag in eene dichte schaduw gehuld blijft. De winkels, die het benedengedeelte van de huizen innemen, zijn ware spelonken en de daarin uitgestalde koopwaren, zooals vleesch, gevogelte, knoflook, enz., verspreiden door de geopende deuren eene lucht, die, vereenigd met die, welke uit de open goten opstijgt, het reukorgaan minder aangenaam aandoet. Ondanks dat alles heeft het stadje toch veel, dat tot de verbeelding spreekt. De driedubbele ringmuur, van welken het oudste gedeelte uit de 5de eeuw dagteekent en waarop zich hier en daar stompe torentjes verheffen, de oude poorten, voor zoover deze nog aanwezig zijn, geven het nog geheel het aanzien van eene middeleeuwsche stad en eene der eigenschappen van het schoone, het verrassende, bezit het in hooge mate. Telkens toch stuit men op het een of ander, dat men vroeger niet had opgemerkt, of wel wordt het oog verrukt, wanneer men een aantal trapjes is opgeklommen, door een heerlijk uitzicht over het dal en op de zee. Hoe poëtisch echter ook de ligging van de stad moge zijn, de dichte opeenhooping der huizen, de nauwe straten, de open goten zijn zeker, vooral bij de groote zomerhitte, zeer nadeelig voor de gezondheid, en de Hyèrenaren zouden dan ook, wanneer zij hunne stad nog eens moesten bouwen, deze in het dal vestigen.

Maar in de onrustige tijden van vroeger was men wel genoodzaakt, veiligheid te zoeken in eene sterke ligging tegen den berg, binnen de muren eener vesting. Dikwijls toch dreigde der stad gevaar, hetzij van de zijde der zee, wanneer de Saracenen, die eeuwenlang de kust van Provence teisterden, den eenen of anderen strooptocht ondernamen, of wel moesten hare sterke ligging en dikke muren haar beschermen gedurende de bloedige twisten, die in de 14de en 15de eeuw Provence verscheurden. Geheel in overeenstemming met het oude voorkomen der stad is de markt, ook wel Place Massillon genaamd. Hoewel het stadhuis, dat eene der zijden van de markt inneemt, geene bouwkundige schoonheden bezit, heeft het toch dat massieve en hechte voorkomen, dat eene eigenschap van den bouwstijl der middeleeuwen is en dat ons onwillekeurig ontzag inboezemt. Aan de andere zijde van de markt staat een oude toren geheel op zichzelven, die waarschijn-

lijk vroeger tot gevangenis diende en nu tot bureau van politie is ingericht. Ook de andere gebouwen zien er oud genoeg uit, om het middeleeuwsch aanzien der geheele markt niet te verstoren. Op deze markt, die gedeeltelijk overdekt is, ontwikkelt zich reeds bij het krieken van den dag een vroolijk stadsleven. De boeren en warmoeziers brengen de jonge groenten aan, waardoor Hyères zoo bekend is, en stallen die in bevallige kleurschakeering uit. Vischvrouwen met gebruinde gelaatstrekken voeren visch uit de Middellandsche Zee aan, waaronder sommige, zooals de rouget en de tonn, bijzonder geliefd zijn, en werpen de kreeften, welke de zee hier mede oplevert, in groote tobben. Allerlei soorten van andere marktproducten, zooals eieren, gevogelte, oranjeappels, worden ontpakt en wanneer alles gereed is, beginnen de verkoopers hunne waren met zuidelijke levendigheid aan te prijzen.

Onder den blauwen hemel en de vroolijke morgenzon, die zoo zelden ontbreken, woelt en krioelt alles dooreen, en waar men ook de blikken wendt, ontmoet men donkere oogen, die van levenslust stralen, terwijl u van alle zijden vroolijke stemmen te gemoet klinken. Vooral de jonge meisjes met groote valhoeden op praten er dapper op los; zij zien er met hare matbleeke gelaatskleur, hare smachtende oogen en slanke gestalten allerbekoorlijkst uit, zoodat men begrijpt, dat hier menige liefdesband voor het leven wordt aaneengestrengeld, want men behoeft niet lang op de markt te verkeeren, om in te zien, hoe het leven op straat, dat bij ons in het Noorden eene uitzondering is, onder het schoone zuidelijke klimaat een regel is geworden, en hoe de gewichtigste zaken op straat worden behandeld. Zeker moet al dat leven en rumoer den ouden Massillon ergeren, die hier in eene der aangrenzende straten is geboren en wiens borstbeeld men op de markt, tusschen de groentemanden, eene alles behalve passende standplaats heeft aangewezen.

In het huis, waar de groote redenaar geboren werd, die, zooals men weet, evenals Bossuet en Fénélon aan de Katholieke kerk eene meer ethische richting trachtte te geven, heeft een Engelschman, met toestemming van den eigenaar, eene marmeren plaat laten aanbrengen, waarin, behalve het geboorte- en sterfjaar van Massillon (1663-1742), de merkwaardige woorden staan gebeiteld, die Lodewijk XIV eens, na afloop eener prediking, welke hij voor den Koning en het hof had gehouden, tot hem richtte en die het best den indruk schetsen, welken zijne redevoeringen op zijne hoorders teweegbrachten: ‘Mijn vader,’ sprak de Koning, ‘wanneer ik anderen hoor prediken, ben ik over hen tevreden, maar telkens wanneer ik u hoor, ben ik ontevreden over mijzelven.’

Een nauw straatje voert van de Place Massillon naar de Place de la République, vroeger natuurlijk Place Royale geheeten, die zich door niets onderscheidt dan door een zeer leelijk, slecht onderhouden stand-

beeld van Karel I, Graaf van Provence, uit het huis van Anjou. Het schoonste plein echter van Hyères is de Place des palmiers, te recht zoo geheeten naar de fraaie palmboomen, waarmee ze beplant is, vanwaar men een fraai uitzicht op de zee en het omliggend landschap geniet. Begeeft men zich naar het hooger gelegen gedeelte der stad, dan komt men voorbij het nonnenklooster, dat er nu zeer vreedzaam en rustig uitziet, maar dat eenmaal, ten tijde van den oorlog met de Ligue, het tooneel was van een bloedig drama. Een gedeelte van de bezetting toch van het kasteel, dat de zaak van de Ligue was toegegedaan, had er zich in genesteld, doch de koninklijke troepen onder den Hertog de Guise drongen erbinnen en maakten alle verdedigers tot op den laatsten man af (1593). Niet ver van dit klooster strekt zich voor de normaalschool en de St.-Pauluskerk een breed terras uit, vanwaar men den geheelen omtrek kan overzien Wanneer men hier des morgens over de balustrade leunt, heeft men een landschap voor zich, dat niet licht zijne wederga in liefelijkheid zal vinden. Over de daken der huizen, die in schilderachtige wanorde door elkaar liggen, zweeft het oog langs vruchtbare velden, in tuinen afgedeeld, en langs groene weiden, over de zee, die als met duizenden diamanten bezaaid aan den gezichteinder fonkelt en schittert in het oogverblindende licht van de morgenzon.

Recht vóór ons strekt zich eene reeks van heuvels tot bijna aan de zee uit, met eene kleine kapel, de Hermytage geheeten, bekroond en beplant met olijfboomen en laag kreupelhout. In het dal zelf blinken overal helderwitte huisjes, door donkergroene acacia's overschaduwd, of zij liggen verscholen tusschen het vaalgrijze lommer van de olijfboomen en daarboven welft zich de helderblauwe hemel, waarlangs hier en daar enkele wolkjes als donzige vederen drijven. Wendt men zich van dit onvergetelijk beeld van vrede en geluk af en stijgt men enkele honderden voeten hooger, dan bevindt men zich te midden van de bouwvallen van het oude kasteel, waarvan de muren, langs den rand van de steile rots gebouwd, door diepe afgronden omgeven zijn. Hier heerschten eens de heeren van Hyères uit het huis van Fos, van 940-1257, als vazallen van de Graven van Provence, totdat Karel van Anjou het, na eene hardnekkige verdediging, bij verdrag in bezit kreeg en stad en kasteel met het graafschap vereenigde. Sedert dien tijd hadden deze oude muren menig beleg te doorstaan, inzonderheid gedurende de godsdienstoorlogen, doch de ligging van het kasteel was zoo sterk, dat het zelfs niet met geweld kon worden genomen, totdat omstreeks 1590, op last der regeering, de vestingwerken werden gesloopt. Na de slooping ontstonden er gedurig twisten over het bezit van de muren en van den grond, waarop zij stonden. Aan een oudmaire van Hyères, die zich een gedeelte daarvan had toegeëigend en die reeds begonnen was, den muur af te breken, gaf dit aanleiding, om, daar hem dit verder verboden werd, zich een graf in

den muur te laten metselen met het volgende zonderlinge opschrift: ‘Ici reposera Casimir Valéran, propriétaire de ce rocher monumental et des terres adjacentes, né le 4 mars 1767.

Il fut ennemi des abus.
Ami des pauvres et rien de plus.’

Thans is de ruimte tusschen de muren, die eertijds het lief en leed van geheele geslachten omsloten, ingenomen door eenige donkere cypressen; de muren zijn met klimop begroeid; de bodem is met gruis en steenen bedekt, waartusschen hier en daar hooge grassprieten welig opschieten.

Toch is het nog een plekje, waar men gaarne vertoeft. Menige herinnering aan het verleden, toen hier nog het geslacht van Fos in allen glans en heerlijkheid zetelde, wordt er verlevendigd; menige gedachte ook aan het vergankelijke van ons bestaan dringt zich onwillekeurig aan ons op en dat te meer, wanneer men den blik slaat door een der torenvensters en de eeuwig groene natuur ziet, die als het ware met dergelijke gedachten schijnt te spotten. Dezelfde gedachten overvallen ons, wanneer wij het kerkhof bezoeken, dat aan de oostzijde van de stad ligt, door heuvels omgeven. Ik weet wel, dat het betreden van een doodenakker overal zulke gedachten opwekt, maar nergens treft ons de dood zoo diep als in dit land, waar de geheele natuur zoozeer daarmede in tegenspraak is. Bij ons in het Noorden herinnert de wisseling der seizoenen voortdurend aan een eeuwig worden en vergaan, maar hier, waar de natuur afsterft en zich verjongt, zonder dat men het bemerkt, schijnt het ons, alsof het leven geen einde neemt. Wanneer men de graven rondwandelt en de grafschriften leest, wordt men erdoor getroffen, dat zoo menig jong leven hier zijn eindpaal vond, en met weemoed denkt men aan de velen, die hier in het Zuiden kwamen vol hoop, dat het zachte klimaat en de zuivere lucht hun genezing zouden aanbrengen; hoe die hoop dagelijks flauwer werd, totdat eindelijk de dood hen uit hun lijden verloste. Sedert de vijftig jaren, dat Hyères een herstellingsoord is geworden, hebben de stad en hare omgeving belangrijke veranderingen ondergaan, vooral in de laatste jaren. Rondom de stad heeft men breede boulevards aangelegd, met jonge palmboomen beplant, die, wanneer zij volwassen zullen zijn, aan de geheele stad een oostersch aanzien zullen geven, zooals dit nu aan de eene zijde reeds het geval is met eene fraaie allée, door eene dubbele rij palmboomen gevormd. Langs deze allée staan aan weerszijden eene reeks van villa's en hotels, waarvan de tuinen met smaakvol aangelegde bloembedden de welriekendste geuren verspreiden. Tegen den middag, wanneer de zon hare gouden stralen tusschen het kantvormig gebladerte laat spelen, vereenigt zich hier de beau monde. Zonen van Albion met hooge boorden en lange jassen, deftige matrones met gouden lorgnetten, roodharige, bleeke jonge meisjes, of wel Fransche

minnen met hooge mutsen, zuigelingen op den arm houdende en vergezeld van bonnes, die een kinderwagen voortduwen, geven dan deze geliefde wandelplaats een levendig aanzien. Toch is niet alles leven en vroolijkheid, wat men er ziet; integendeel, men treft er menigeen aan met bleek en vermagerd gelaat, die langzaam voortslenterend of op eene bank aan den kant der allée zich in de zon koesterend, er u aan herinnert, dat Hyères voor velen geene plaats van uitspanning is.

Zonder twijfel is het oostelijk gedeelte van de stad, wat de ligging betreft, het schoonst. De boulevard d'Orient kronkelt zich in sierlijke bochten langs de helling des heuvels, terwijl de eene villa na de andere glinsterend wit tegen den blauwen hemel oprijst. Geheel onbelemmerd geniet men vanhier het uitzicht op de zee, die overal, op een afstand gezien, aan den geheelen omtrek van Hyères zooveel bekoorlijkheid verleent. Vanhier voert een weg naar den botanischen tuin (een kweektuin van het bois de Boulogne), waarheen de vreemdelingen te recht gaarne hunne schreden richten. Breede lanen doorkruisen den tuin, waar de Europeesche en de Oostersche plantengroei elkaar de hand schijnen te hebben gereikt. In broederlijke eendracht staan de eike- en de dadelboom naast elkaar, op korten afstand schiet het bamboesriet welig op, de palm met zijn waaiervormig loover verrijst aan de zijde van dichte cypressen en zware kastanjeboomen. Op de breede grasperken spreidt de pijnboom zijne bladeren in den vorm van eene parasol uit, statige populieren verheffen zich hoog in de lucht, in de vijvers spiegelt de eucalyptus zijne grove bladeren en tusschen het loover ziet men hier en daar de bergen, die in een halven kring den tuin omsluiten. Nergens is de lucht zóó zuiver, nergens de bloemengeur zóó bedwelmend, nergens zijn de zonnestralen zóó koesterend en urenlang kan men zich hier vermaken met de statige zwanen te volgen, die langzaam op de vijvers zich voortbewegen.

Niet alleen in de onmiddellijke nabijheid van Hyères, maar werwaarts men zich ook begeeft, biedt de natuur eene rijke afwisseling aan. De hoogste berg bij de stad, de Fenouillet, daalt aan de eene zijde bijna loodrecht af, terwijl men hem aan de andere zijde bestijgt langs een pad, dat zich lieflijk tusschen bosschjes van laurierboomen en oleanders kronkelt, waartusschen de cactus hare stekelachtige bladeren uitsteekt. Van den top ziet men het gansche landschap als eene zee van groen rondom zich, terwijl de wegen als zilveren strepen er doorheen loopen. Naar het westen strekt zich het vergezicht tot aan de reede van Toulon uit; aan de tegenovergestelde zijde ontwaart men de besneeuwde toppen van de Zeealpen. Naar het noorden breidt zich de rijke vallei van de Gapean uit, een riviertje, dat nabij Hyères in zee vloeit na zich evenals eene schuchtere boschnimf onder het overhangend gebladerte van het geboomte verscholen gehouden te hebben. Oostelijk verheft zich de bodem zachtglooiend en vormen de bergen, die met kurkeiken beplant zijn, kleine valleien.

Hoe schoon ook dit landschap naar alle zijden moge zijn, de meeste aantrekkingskracht bezit toch de zee en de kust, die men nooit moede wordt te bewonderen. Langs twee wegen kan men deze bereiken; de eene weg loopt tusschen moerassen en heeft niets, dat der aandacht waardig is, maar de andere, die zich over de heuvelrij slingert, die, het uiteinde van de vallei van Hyères uitmaakt, is zeer schoon. Wanneer men eenige honderden voeten langs dien weg naar boven is geklommen en den blik omwendt, heeft men de geheele vallei voor zich. Op de tegenovergestelde zijde van de bergen ligt de stad; iets verder in de richting van Toulon verheffen zich, behalve de reeds genoemde Fenouillet, nog twee bergen, de Coudron en de Faron, terwijl alles zoo is gerangschikt, dat het als het ware een panorama vormt, dat werkelijk betooverend wordt, wanneer de avondzon het verlicht, die, een gouden stralenkrans om de spits van den Fenouillet werpend, de verder afgelegen bergen met een gulden waas bedekt, terwijl zij de vensters der huizen in een rossen gloed doet schitteren en de zachte schaduwen, die het einde van den dag aankondigen, zich beneden in het dal verspreiden. Aan den hemel vertoonen zich dan die paarse tinten, welke aan een zonsondergang in het Zuiden eigen zijn; de droge lucht is zóó doorschijnend, zóó vol licht, en het blauw zóó zacht, en alles is zóó zilverachtig van toon, dat men wanen zoude niet op de aarde maar in een tooverland verplaatst te zijn. Vervolgt men dezen weg, die boven niet ten onrechte den naam van Costa bella draagt en die tusschen dicht kreupelhout loopt, dat van tijd tot tijd u een blik gunt langs de zachtglooiende, met olijfboomen beplante helling in het dal, op de omliggende bergen en op de zee, dan komt men na een uur gaans aan een punt, waar zich de westelijke landtong van het schiereiland de Giens bevindt en waar de overblijfselen van eene oude Romeinsche havenplaats nog heden ten dage te zien zijn. Volgens den heer Chassinat, onder wiens toezicht de opgravingen hebben plaats gehad, heeft men hier te doen met de stad Pomponiana, waarvan Antoninus Pius in zijn reisjournaal spreekt, die aan de Romeinsche galeien op weg naar Spanje tot toevluchtsoord diende. Voor de oudheidkunde heeft men er zeer belangrijke ontdekkingen gedaan; bij het doorzoeken van den bodem stootte men op de overblijfselen eener oude kade en vond men de duidelijke sporen van Romeinsche baden. Verscheidene molensteenen, waarmee de Romeinen hun koren maalden, gedenkpenningen, traanvazen, beelden, enz. werden opgegraven. Recht voor zich heeft men het schiereiland de Giens, dat door twee smalle landtongen aan het vasteland is verbonden, waartusschen zich een groote vijver bevindt, die, gedeeltelijk afgedamd, tot het winnen van zout wordt gebruikt. Deze salines, zooals men ze noemt, leveren jaarlijks 21 millioen kilogram zout op en brengen dus der maatschappij, waaraan ze in eigendom behooren, goede winsten aan.

Het schiereiland zelf, in den vorm van een schoen, loopt over eene

lengte van 3 à 4 kilometer bij eene breedte van slechts enkele honderden meter evenwijdig met de kust. Het verheft zich eenige honderden voeten boven de zee en is voor het grootste gedeelte met dicht struikgewas begroeid. Door de werking van het water is de kust overal uitgehold en vormt eene aaneenschakeling van kleine baaien en inhammen. Enkele visschershuizen en een klein kerkje verrijzen op het midden van het eiland, terwijl een oude burcht, op een der hoogste heuvels gelegen, den geheelen omtrek beheerscht. Keert men zich naar het westen, dan rust het oog op eene reeks van groene bergen, die de kust vormen en wier sierlijke lijnen zich helder tegen het blauw des hemels afteekenen. Enkele landhuizen, waaronder vooral het kasteel St. Pierre d'Almanarre zich onderscheidt, liggen langs de kust of tegen de bergen en breken de eentonigheid van het landschap. Verder ontwaart men, naar het zuiden, door een smallen zeearm van het schiereiland gescheiden, de Hyèrische of gouden eilanden; oostelijk springt de kust vooruit en bespeurt men op eenigen afstand de torens van het fort Bregançon, terwijl de blauwe watermassa, waarvan de rusteloos wemelende golfjes met duizenden flikkeringen het oogverblindend licht van de middagzon weerkaatsen, tintelend van leven een machtigen, onbeschrijflijken indruk op het gemoed teweegbrengt.

Daalt men enkele schreden naar beneden en zet men zich neder onder den een of anderen doornstruik aan den kant van den rotsachtigen oever, dan eerst geraakt men onder den invloed, dien deze natuur op het gemoed heeft. Hoe langer men de golfjes volgt, die met een zacht gemurmel op het smalle zeestrand aan den voet der rots breken, hoe meer men in het onmetelijk blauw van den hemel staart en de blikken laat gaan over de zee, des te meer gevoelt men zich als aan zichzelven onttogen en als het ware opgelost in wat ons omringt. In het Noorden, waar de hemel zoo dikwijls met donkere wolken is bedekt en de golven met donderend geraas het verlaten zeestrand beuken, heeft de zee zonder twijfel hare grootheid en wekt haar aanblik altijd ernstige gedachten in ons op. De strijd der elementen rondom ons herinnert er ons aan, dat ook het leven een strijd is en dat het ons gegeven werd, om het een of ander nuttig doel na te jagen; terwijl wij te gelijk alle teleurstellingen beseffen, die het ons oplevert. Hier daarentegen, waar de zee gewoonlijk even kalm is als een meer en de hemel meestal onbewolkt, schijnt het leven ons eerder een spel toe; wij denken er slechts aan het te genieten en meenen, dat het vrij is van alle zorgen. Evenals de morgenzon de nevels in den blauwen ether oplost, zoo verdwijnen ook bij den aanblik van deze natuur alle zwaarmoedige gedachten. In het Noorden schijnt de natuur eerder schoon door vergelijking en tegenstelling; wij verheugen ons in de ontluikende lente te meer, wanneer wij daarbij aan den langen, soms barren winter denken, die haar is voorafgegaan; wij bewonderen een donkeren hemel, wanneer een heldere zonnestraal erdoor heenbreekt.

Zoo ook komt een zomerdag ons dubbel schoon voor, wanneer wij ons een guren herfstdag herinneren. Maar hier, waar het landschap eeuwig zijn groenen tooi draagt, waar December evengoed zijne bloemen schenkt als bij ons de Meimaand, waar de natuur meestal hetzelfde lachende voorkomen heeft, is er geen standaard van vergelijking en begrijpt men, dat iets schoon kan zijn alleen omdat het schoon is. De zuidelijke natuur wil geen beroep doen op het verstand, zij wil slechts onze zinnen bekoren; zij wekt geene gedachten, maar veeleer onbestemde gewaarwordingen bij ons op. Een behaaglijk gevoel van rust en kalmte maakt zich van ons meester; tevreden met den dag van heden vraagt men niet, wat die van morgen zal brengen. Wie eenigen tijd in het Zuiden vertoeft, begint onwillekeurig minder belang te stellen in het gewoel der wereld. Men leeft meer met de zinnen, terwijl men bij ons meer met het verstand leeft, en het dolce far niente bezit hier eene aantrekkelijkheid, die men in het Noorden niet kent. Men kan urenlang aan het zeestrand in de schaduw van een pijnboom nederliggen, zonder te gevoelen, dat men werkeloos is. Aan de zuidelijke natuur wordt wel eens zekere eentonigheid verweten en in zeker opzicht is dit waar, doch de kust nabij Hyères maakt hierop eene gunstige uitzondering. Aan den oost- en westkant toch van de landtongen van het schiereiland draagt zij een geheel verschillend karakter. De groote weg, die in westelijke richting naar het dorpje Carqueiranne voert, biedt eene der schoonste wandelingen aan, waarop het reeds zoo schoone Provence kan bogen. Eenige honderden voeten boven de zee verheven, slingert hij zich, aan den voet der bergen, langs de kust, die hij nu eens nadert en waarvan hij zich dan weer verwijdert, naar gelang de bergen min of meer vooruitspringen. Langs dezen weg en tegen de bergen zijn landhuizen gebouwd, waar vele families, vooral Engelsche, die ook den zomer in het Zuiden doorbrengen, haar verblijf houden, om de hitte te ontvluchten, die somtijds in dat jaargetijde in de stad ondraaglijk is. Van tijd tot tijd onttrekken die huizen de zee aan het gezicht, totdat zij een oogenblik later als eene stralende verschijning te voorschijn komt.

Het land tusschen de zee en de bergen is bebouwd en biedt in de lente, wanneer het met een kleed van groen is getooid, aan het oog een aangenaam rustpunt aan. Reusachtige pijnboomen staan hier en daar afgezonderd of in groepen langs den rotsachtigen oever der zee en geven met hunne in den vorm van eene parasol uitgespreide takken het landschap een voor deze natuur zoo kenmerkend voorkomen. Hunne breed uitloopende wortels, die zich in den rotsachtigen bodem vastklemmen, vormen als het ware natuurlijke zitbanken en schijnen u uit te noodigen, om onder de dichte schaduw uit te rusten. Carqueiranne zelf ligt schilderachtig aan den voet van den Col noir; het kerkje verheft zich, door zware boomen overschaduwd, op eene kleine hoogte en voor het meerendeel zijn de huizen om een kleinen inham

gebouwd. Vooral wanneer de avondzon op de bergen ligt en deze met een purperen gloed overgiet, en wanneer de witte zeilen der visschersvaartuigen, die van de kreeftenvangst terugkeeren, helder tegen den blauwen hemel uitkomen en zij, als ware het, in eene vuurzee ronddobberen, dan overvalt u weer datzelfde gevoel van kalmte en geluk, waarover ik reeds sprak, en koestert gij geen anderen wensch, dan om hier uwe dagen in vrede te slijten.

Een Duitsch dichter zong eens: ‘Mein Sohn, mein Sohn, geh' nicht an den Rhein’, om te kennen te geven, welke verlokkende bekoorlijkheid zijne oevers bezitten. Met evenveel recht zou men dat van deze kusten kunnen zeggen. Wanneer men de ooren niet sluit voor het verleidelijke gezang der sirenen, dat u hier overal tegenklinkt, dan zou men allicht zachtkens indommelen, zich geheel in ijdele droomerijen gaan verliezen, elk eerzuchtig streven laten varen en meenen, dat het leven geen hooger doel had.

Ten oosten van de landtong bevindt men zich plotseling te midden van dichte pijnbosschen, die zich tot vlak aan de zee uitstrekken. De kust is niet steil en rotsachtig, maar daalt met eene zachte glooiing naar zee af. Helder wit zand, waarin de voetstap wegzinkt, bedekt den bodem. Het windje suist door het fijne loover van de pijnbosschen, die door kleine voetpaden doorsneden zijn. Een verkwikkende geur stijgt uit het bosch op, dat zich eene enkele maal tot eene breede laan opent, door een groen koepeldak overwelfd. In het midden van het bosch ligt een klein dorp, La Plage, door den spoorweg met Hyères verbonden, waar een ondernemend grondeigenaar een aantal villa's heeft laten bouwen. Hier kan men in den zomer de geheele bevolking van Hyères aan het strand vinden, om er, na de afmattende hitte van den dag, afkoeling in een verfrisschend zeebad te zoeken.

Nog iets verder naar het oosten treft men groene weiden aan, door beekjes doorsneden, die zich zacht murmelend naar zee spoeden. Vervolgt men de kust in deze richting, dan vindt men den bodem met wijn bebouwd. Niet ver van de kust ligt het landgoed van Horace Vernet, de Bormettes, waar de beroemde schilder zoo gaarne vertoefde en waar nog enkele zijner meesterstukken bewaard worden. Het kasteel zelf is in rococo-stijl opgetrokken en voor het publiek niet toegankelijk. Het park, dat het omgeeft, is een ware lusthof. In de maand Maart, wanneer bij ons de tuinen ledig en naakt staan, vieren de bloemen hier een waren hoogtijd: duizenden viooltjes steken tusschen het groene gras hunne blauwe kopjes omhoog, witte madeliefjes met goudgele hartjes wiegelen zich op hunne stengels, blauwe seringen hangen in dichte trossen tusschen het gebladerte, witte jasmijnen, vaalgroene reseda's, schoone heliotropen en narcissen, in bloembedden verdeeld, wedijveren, om de zoele lucht, die koesterend en niet afmattend is, met heerlijke geuren te vervullen, die bijna te bedwelmend werken; want zoo men het Zuiden wel eens het land der zon

noemt, het is evenzeer dat der bloemen en het schijnt, dat deze hier meer te huis zich gevoelen dan bij ons. Gedurende het geheele jaar ontspruiten hier in het wild, in het gras aan de zijde van den weg, tallooze bloemen, die wij slechts met moeite in onze tuinen aankweeken. De roos groeit in het wild, de camelia, die men bij ons slechts in broeikasten vindt, bloeit hier in de vrije lucht en de mimosa spreidt in Februari hare goudgele bloemtrossen in het volle zonnelicht ten toon. Duizenden bloemen worden jaarlijks naar Parijs en elders gezonden, en een dichter zou bijna medelijden krijgen met die armen, die bij haar ontluiken onder de warme zuiderzon zoo gelukkig waren, maar weldra zullen verwelken op de borst of in het haar eener jonge schoone, in de verstikkende lucht eener balzaal. Van de Bormettes af met hare boschjes van laurieren, citroenboomen en oleanders, met hare keur van bloemen en haar fraai uitzicht op de zee biedt de kust eene reeks van natuurtooneelen aan. Nu eens, zooals te Bregançon, wordt het oog verrukt door eene schoone baai, groot genoeg, om eene geheele oorlogsvloot te bevatten; straks is het een visschersdorpje als Lavandou, dat u door zijne schilderachtige ligging bekoort.

Ofschoon de kust slechts schaars bevolkt is, ziet zij er niet verlaten uit; zij is daarvoor te vruchtbaar en te vol afwisseling. In dit opzicht vormt zij eene scherpe tegenstelling met onze kust. Deze toch heeft over het algemeen een eentonig voorkomen. Urenver strekt het vlakke strand zich uit, zonder eenige afwisseling aan te bieden, terwijl, vooral in het najaar, een sombere nevel het geheel eene aschgrauwe tint geeft. In het Zuiden daarentegen is zij altijd met de helderste kleuren getooid, daar de groene bergen, het blinkend witte zand en de blauwe zee in bonte kleurschakeering tegen elkaar afsteken.

De hand der natuur heeft er op grillige wijze den rotsachtigen oever tot baaien uitgerond, terwijl hij straks weer in den vorm van een voorgebergte tot ver in de zee vooruitspringt. Wat onze kust dus mist: kleur, sierlijke lijnen en afwisseling, streelt hier voortdurend het oog; bij elke wending schikt zich het panorama op andere wijze en ontwaart men telkens een nieuw voorgebergte, dat, door een blauwachtig waas omgeven, levendig tot de verbeelding spreekt.

En toch, hoe liefelijk die natuurtooneelen ook mogen zijn, mist men in het Zuiden iets, dat ons het vaderland niet kan doen vergeten. Hoe schitterend ook de zonnestralen berg en dal beschijnen, hoe oogverblindend de blauwe golven deze ook duizendvoudig weerkaatsen, hoe men zich ook hier in eene zee van licht baadt, nooit vertoonen zee en hemel die verscheidenheid van tinten, die zoo bekoorlijke lichteffecten, die de onze kenmerken. De vochtigheid van onzen dampkring en zijne nevels temperen het al te scherpe licht en geven er een zilverachtig waas aan, dat het schelle licht van het Zuiden vreemd is. Hoe vreemd het moge klinken, juist in datgene, waarop het Zuiden roem

draagt, in het eeuwig lachend voorkomen, in zijn schitterenden zonneschijn, in zijn smetloos blauwen hemel ligt zijne schaduwzijde. Menigmaal rees, terwijl ik aan den oever der Middellandsche Zee stond, voor mijne verbeelding een schoone zomermiddag aan het strand te Scheveningen op, wanneer de zonnestralen, getemperd door den vochtigen dampkring en den lichten nevel, zoo betooverend op de zee vielen en langs den hemel groote, grillig gevormde wolken dreven; of wel ik herinnerde mij een najaarsdag, waarop de zon bloedrood onder eene bank van pikzwarte wolken onderging en hare stralen de kruinen der golven met een rooden weerschijn verlichtten en deze, door den stormwind opgezweept, zich als een leger van reuzen, gelid na gelid, hemelhoog verhieven, om daarna met een donderend geraas, kokend, bruisend en schuimend neder te storten en op het strand uiteen te spatten, terwijl de meeuwen schuw heen en weder vlogen en de wolken, als door demonen vervolgd, pijlsnel voortdreven.

Wanneer ik een dergelijk natuurtooneel dan vergeleek met de kalme zee voor mij, besefte ik eerst recht, wat aan de natuur van het Zuiden ontbreekt. Ze mist het tragische, ze schokt u niet, grijpt u niet aan, doet u niet leven in een kring van verheven gedachten. Zelfs wanneer de mistral, de zoo gevreesde noordwestenwind, met forsche rukvlagen waait en allengs tot een storm aanwakkert, verandert het landschap niet van gedaante; de hemel blijft even blauw, de zon even helder en wanneer niet zijn ijskoude adem u het bloed in de aderen deed stollen en het stof, dat hij spiraalsgewijze warrelend doet oprijzen, u niet in neus en ooren drong, zoudt gij zijne aanwezigheid ternauwernood bemerken. De natuur van het Zuiden heeft iets weeks, iets vrouwelijks; zij doet u denken aan eene eeuwig jonge fee, die een krans van bloemen in het haar vlecht en slechts van u verlangt, dat gij haar schoon zult vinden; het geheele aanzien van het landschap en den plantengroei versterkt dien indruk. De bergen zijn niet hoog genoeg, om ontzag in te boezemen; hun ontbreekt dat majestueuze voorkomen, dat den bergen van Zwitserland eigen is, en wat den plantengroei betreft, de kurkeik met zijn knoestigen stam, de plataan met zijne grillig ineengegroeide takken, de eucalyptus, acacia en cypres hebben niet het krachtige, kerngezonde voorkomen van onze vaderlandsche eiken en beuken.

Keeren we thans tot de stad terug, om een vluchtigen blik te slaan op haar verleden. Oorspronkelijk bestond de stad Hyères slechts uit eenige Romeinsche villa's en was eene plaats, waar het koren werd gedorscht, dat toenmaals rondom in de vruchtbare vallei groeide; vandaar de naam ‘Castrum arearum’, waaronder zij in oude charters wordt aangeduid, naar het Latijnsche area - dorschvloer, welke naam later in het Provençaalsch den vorm aannam van Jero. Van de vroegste tijden, zoowel als van die, gedurende welke de stad onder hare eigene heeren uit het huis van Fos, als leen van Provence, stond, is weinig

bekend. Eerst na hare vereeniging met het graafschap Provence in 1257 begint zij in de geschiedenis van dit gewest eene rol te spelen. Zij nam deel aan de bloedige twisten en partijschappen, die Provence toenmaals teisterden, inzonderheid onder de regeering van Jeanne, Koningin van Napels en Gravin van Provence, dochter van Robert I, welke men bijna de Maria Stuart van het Zuiden zou kunnen noemen. Evenals op deze Koningin rustte ook op Jeanne de verdenking, dat zij de hand had gehad in den dood van haar echtgenoot Andreas van Hongarije, met wien zij op 9jarigen leeftijd reeds in den echt was getreden, en deze verdenking kreeg nog meer grond, toen zij kort daarna met den moordenaar Lodewijk van Tarente huwde. Haar gedrag verbitterde dan ook hare onderdanen zoodanig, dat zij tegen haar in opstand kwamen, waardoor Jeanne genoopt werd, hare kroon met geweld te verdedigen. In den oorlog, die hiervan het gevolg was, koos de stad partij voor Jeanne, en ook na haar dood (zij werd te Napels in 1382 vermoord door Karel van Duras) ontstond er onder het regentschap van hare zuster Maria, die in naam van haar zoon Lodewijk II de teugels van het bewind voerde, een nieuwe oorlog. Jeanne toch was genoodzaakt geweest, ten einde het noodige geld te verkrijgen, om den oorlog vol te houden, enkele harer bezittingen te vervreemden en dat wel tegen den uitdrukkelijken wil haars vaders, die zulks ten strengste in zijn testament had verboden. Maria trok alle verpandingen en schenkingen weer in, doch Raymond van Turenne weigerde, om de landen, die zijn vader Guillaume van Jeanne in leen had ontvangen, af te staan. Hij greep naar de wapenen, om zijne rechten te handhaven, en gedurende verscheidene jaren werd Provence het tooneel van een verbitterden strijd, waarbij de stad zich aanvankelijk aan de zijde van Raymond schaarde, om zich daarna bij zijn wettigen vorst te voegen. Niettegenstaande die bloedige twisten genoot Hyères toch eene groote welvaart en bereikte zij haar toppunt van bloei. Zij was de zetel van een der drie senechaalschappen, waarin Provence destijds verdeeld was, en als zoodanig stonds zelfs Toulon onder hare jurisdictie, hetgeen tot veel naijver tusschen beide steden aanleiding gaf. Zij behoorde tot de zes voornaamste steden, die het recht hadden, de vergaderingen der Staten staande bij te wonen, en was eene plaats, waar de pelgrims uit het Oosten gaarne vertoefden, omdat de bijna oostersche plantengroei en het zachte klimaat hun de oorden voor den geest riepen, die zij zoo pas hadden verlaten. Zoo kwam o.a. ook Lodewijk de Heilige in 1254 met eene vloot van 7 schepen uit Cyprus voor de stad, van welk bezoek De Joinville op zijne eigenaardige wijze een tafereel ophangt, dat geheel den vromen Koning kenschetst.

Toen deze namelijk aan land was gegaan, kwam hem de geheele bevolking te gemoet en viel voor hem op de knieën, doch de Koning gelastte hun op te staan, zeggende, dat slechts Gode zulk eene eer toekwam. In dezen tijd van bloei, welvaart en grootheid traden ook de

troubadours op, waarvan er twee, Guillaume en Rambaud, te Hyères werden geboren.

Men begrijpt, hoe te midden van die natuur en van dat volk, dat nog met denzelfden gloed en hartstocht is vervuld als zijne voorvaderen, die liederen geborenen gezongen werden, die, vol liefde en smachtend verlangen, er zich toe leenden, om de zinnen te prikkelen en het gehoor te streelen. Lezen we hunne liederen thans met onze prozaïsche natuur en bovendien in vertalingen, dan vinden wij ze niet vrij van zekere gemaaktheid, doch schoon moeten ze hebben geklonken in het Provençaalsch, daar de troubadours zich vooral op zangerigheid en afwisseling van versmaat toelegden, waartoe zich die taal zoo uitnemend leende. Nemen wij tot proeve een paar voorbeelden en hooren wij, hoe Bertrand de Born, teleurgesteld in zijne liefde, moedeloos zingt:

‘Ab que s'tanh qu'amors m'aucia
Per la genser qu'el mon sia
   En perdos.
Quan mir sas bellas faissos
Conose que ja non es mia,
Que chausir pot si volia
   Des plus pros.
Castellas o rics baros
Qui' lyeis es la senhoria,
De pretz e de cortesia
   De faitz bos.
Et den far que ben l'estia.’

‘De liefde eischt van mij mijn leven, want mijne goddelijke geliefde wil zich niet laten verbidden. Wanneer ik zie, hoe aanminnig zij is, dan zie ik wel, dat mijn smeeken ijdel is en dat zij naar eigen goeddunken òf een boer òf een edelman kan kiezen; wanneer men rechte schoonheid en lieftalligheid bezit, dan staat het ons vrij, onze neiging te volgen.’ Of luisteren wij naar het meer opgewekte lied van Pierre Vidal, die zich in zijne teleurgestelde liefde nog al schijnt te kunnen schikken:

‘Jeu am mi dons cum prestre fai Nadal,
Et ela mi cum Sarrazis ufrir,
Et ieu am lieis cum Catalan servir
Et ela mi cum alh amon reyal
Et ieu am lieis cum bel jorn fai romieu,
Et ela mi cum la crotz fal Juzieu
Et ieu am lieis cum raubar fai sirben,
Et ela mi cum marinier mal ven.’

‘Mijne dame is mij lief gelijk den priester de kerstmis, en zij houdt evenveel van mij als de Saraceen van wegschenken. Ik houd van haar, zooals de Cataloniër houdt van wellevendheid, en ik ben haar

lief zooals den hovelingen het knoflook. Ik houd van haar evenveel, als een pelgrim houdt van een schoonen dag, en ik ben haar lief zooals den Joden het kruis. Mijne liefste is mij even dierbaar als den dienaren het stelen, en zij houdt evenveel van mij als een zeeman van tegenwind.'

Te gelijk met den bloeitijd van de troubadours was het ook met dien van de stad gedaan.

Vooral na de vereeniging van Provence met Frankrijk, in 1481, verloor de stad hare beteekenis.

Lodewijk XIV verplaatste den zetel van het senechaalschap naar Toulon en bracht hierdoor der stad een slag toe, dien zij nimmer te boven is gekomen, en van af dit oogenblik nam zij deel aan de lotgevallen van het overige Frankrijk.

Voor den vreemdeling wordt het verblijf te Hyères ook belangrijk, doordien het hem gelegenheid aanbiedt, om eens nader met het volk kennis te maken. Wanneer men uit het Noorden komt, wordt men getroffen door het groote verschil, dat tusschen dit ras en het onze bestaat. Even leuk en bedaard als onze boeren zijn, even levendig en hartstochtelijk zijn de zuidelijke Franschen. Hunne sprekende donkere oogen, hunne matte gelaatskleur en beweeglijke trekken vormen eene zeer scherpe tegenstelling met de lichtblauwe oogen, de blozende kleur en de onverstoorbare kalmte van onze landbouwers. Ook wat den lichaamsbouw aangaat, merkt men een groot verschil op. Het landvolk is over het algemeen veel kleiner dan bij ons, meestal echter forsch gespierd en breed geschouderd. De vrouwen, wanneer zij jong zijn, zijn dikwijls zeer schoon, maar op ouderen leeftijd worden ze te gezet. In de huizen der boeren treft men niets aan, wat op comfort gelijkt; het huisraad bepaalt zich dikwijls alleen tot het meest noodzakelijke, zooals een paar stoelen, eene tafel en een vat wijn. Men vergete hierbij echter niet, dat het klimaat in dit opzicht weinige eischen stelt en dat alles erop is ingericht, het leven buitenshuis te slijten. Ieder, die een tijdlang in het Zuiden heeft vertoefd, zal bemerkt hebben, hoe hij langzamerhand onverschillig werd voor de gemakken, die ons zoo onontbeerlijk toeschijnen, en dat is niet alleen waar ten opzichte van de woning, maar ook wat het materieele leven betreft. Het klimaat en de natuur vergoeden zooveel, dat men minder waarde begint te hechten aan dergelijke dingen. Geen wonder dan ook, dat het volk zeer matig is en op verre na niet zooveel behoefte gevoelt aan krachtige voeding. Eene kotelet van een lilliputsch kalf, of een paar kleine vogels, waarop men hier tot groote schade van onze zangvogels voortdurend jacht maakt, en een stuk brood of een mager soepje gaat bij hen voor een goed middagmaal door. Dit alles

wordt toebereid met het afschuwelijke knoflook, aan de lucht waarvan ik mij maar niet heb kunnen gewennen. Heine zeide eens ten opzichte van de jonge meisjes van Norderney, dat hunne deugd tegenover de vreemdelingen werd beschermd door de vischlucht, die zij met zich omdroegen. Hetzelfde zou men van de meisjes te Hyères kunnen zeggen ten opzichte van het knoflook. Waar men ook komt, in de diligence, in cafés, in winkels of op straat, overal komt u die doordringende, onaangename lucht tegen en onwillekeurig is men geneigd, wanneer iemand u aanspreekt, het hoofd af te wenden. Niet alleen de boeren, ook meer aanzienlijken kunnen bij hun eten het knoflook niet ontberen. Zoozeer is het volk eraan verslaafd, dat men bij het huren eener dienstbode de uitdrukkelijke voorwaarde moet maken, dat zij zich van knoflook zal onthouden, waarbij men dikwijls ten antwoord krijgt, dat zij het wil beproeven, maar vreest, dat die onthouding hare gezondheid zal benadeelen. Uit den aard der zaak moet wel een volk, dat over het algemeen zoo matig leeft, opgewekt en vroolijk van humeur zijn, en dat is dan ook werkelijk het geval. Nergens wordt het leven zoo licht opgenomen als hier; men leeft bij den dag en bekommert zich weinig over de toekomst.

Wanneer men een tijdlang met de Franschen van het Zuiden heeft omgegaan, komt men zichzelven als een zwartgallig mensch voor en krijgt men den indruk, dat het leven eigenlijk zeer eenvoudig is en dat wij ons in het Noorden duizenden muizennesten in het hoofd halen, die toch slechts in onze verbeelding bestaan. Waarom, zoo redeneert men, zou men zich meer plagen, dan noodig is; waarom, wanneer het werk is afgeloopen, niet met volle teugen het leven genoten? Van dat genieten heeft men hier eene eigenaardige opvatting. Het bestaat niet in een gezellig samenzijn met vrouw en kinderen: men houdt er meer van, onder vele menschen te verkeeren, buitenshuis te leven en evenals de Romeinen op hun forum te gaan politiseeren, want politici zijn de Hyèrenaren vóór alles, allen zonder onderscheid. Zoodra 's morgens de trein is aangekomen en de courantenkiosk is geopend, haast ieder zich, om voor 10 centimes de *Petit Marseillais* machtig te worden. Tot zelfs bedelaars koopen voor hunne sous deze courant, om zich, op eene bank gezeten, in de quaesties van den dag te verdiepen. Openbare danslokalen verschaffen aan de jeugd de gelegenheid, zich elken avond aan de genoegens van den dans over te geven. Ook worden de cafés en clubs gedurende den dag en des avonds druk bezocht. Naar verhouding is het aantal clubs te Hyères zeer groot. Bijna elke stand, iedere partij heeft eene eigene club, de republikeinen, de legitimisten zoowel als de radicalen. Het is zeer te betreuren, dat deze clubs, opgericht met het doel van gezellig samenzijn, ontaard zijn in ware speelholen. Het spel is eene der wonde plekken van het volksleven. Tot alle rangen van de maatschappij is dit kwaad doorgedrongen. Dikwijls worden in de clubs duizenden francs op één

avond verloren, en dat ook het volk vrij hoog speelt, kan men afleiden uit een kleinen twist tusschen den tuinman van onze villa en zijne vrouw, waarin de laatste hem er, te recht, een verwijt van maakte, dat hij op een Zondagmorgen de voor hem betrekkelijk groote som van 20 francs had verspeeld. Herhaaldelijk is de locale pers tegen dit euvel opgekomen, maar tot nog toe met weinig gevolg; het volk is *te* hartstochtelijk, om aan de verleiding van het spel weerstand te kunnen bieden. Dat hartstochtelijke, dat het volk zoo bijzonder kenmerkt, spiegelt zich in elke verhouding van het leven af; men geeft zich geene moeite, het te verbergen. Bij de geringste aanleiding schieten hunne oogen vonken en trillen hunne lippen. In liefde zoowel als in haat slaan zij licht tot het uiterste over en men wachte zich wel, iemand te beleedigen.

De hartstochten ontwikkelen zich reeds vroeg en treden op met eene kracht, die naar geene rede luistert, maar die zich ook dikwijls op dichterlijke wijze uit. Zoo werd ons een brief te lezen gegeven van een jongen matroos aan zijne geliefde, een dienstmeisje. Hij maakte daarin gewag van een gesprek, dat hij met een kameraad, die evenals hij ver van zijne geliefde was verwijderd, had gevoerd, en zelden heb ik op zoo ongekunstelde, maar daardoor ook zoo treffende wijze over ware liefde hooren spreken. Zonder het zelf te weten, werd de jonge zeeman een waar dichter, en uit zijne eenvoudige woorden sprak een gloed en hartstocht, die in menig minnedicht niet te vinden is. Over het algemeen verstaat men hier beter de kunst, om zijn gevoel weer te geven dan bij ons. Al spoedig bemerkt men, dat het volk van nature zeer vlug van begrip is, en dit toonen ze reeds door de heldere en juiste wijze van uitdrukken. Wij zagen verscheidene brieven van gewone boeren en boerinnen, en stonden verbaasd zoowel over den goeden stijl als over de weinige spelfouten. Jammer genoeg staan tegenover die goede eigenschappen andere, waardoor die gelukkige aanleg niet tot zijn recht komt.

Een goede kennis van mij, een jong pachter, het type van het zuidelijk ras, altijd vroolijk en opgeruimd, op zijne manier een groote wijsgeer, vertelde mij eens, dat hij op school gemakkelijk leerde, maar door zijne luiheid ten slotte toch niet veel wijzer was geworden.

Kan men hier met den besten wil van de wereld het leven niet als eene ernstige zaak beschouwen, begrip van de waarde van den tijd heeft men evenmin. Nergens ter wereld bestaat een zoo praatziek volk; zonder de minste gewetenswroeging kunnen zij urenlang voortbabbelen, en daar de gesprekken, behalve over politiek en stadsnieuwtjes, meestal loopen over de gebreken van den evenmensch, behoef ik niet te zeggen, dat zij, bij hun opvliegend karakter, onophoudelijk met elkaar overhoop liggen. Een andere karaktertrek, die den vreemdeling terstond in het oog springt, is een ingeschapen gevoel van volkomen gelijkheid. Zij erkennen geen onderscheid van rang of stand.

In het koffiehuis zet de werkman zich naast de eersten der stad en noodigt die uit, een partijtje met hem te maken. De maire gaat op de meest ongedwongen wijze met zijne gemeentenaren om en lacht en schertst met de mooie meisjes, die hij op zijn weg ontmoet. Een ambachtsman, die het een of ander voor u gemaakt heeft, gaat naar u toe, wanneer hij u op de straat ontmoet, reikt u de hand en wandelt een eind met u mede. Mijn kleermaker noodigde mij zelfs uit, bij het betalen eener rekening, met hem in het nabijzijnde café een glas bier te gaan drinken. Zij doen dit alles zoo natuurlijk, zonder eenigen zweem van onbeschaamdheid, dat men spoedig bemerkt, dat het werkelijk natuur is. Dat dan ook onder dit volk de democratie bloeit, is zeker niet te verwonderen. De meerderheid der bevolking is radicaal en de stad vaardigt ook altijd een radicaal naar de Assemblée nationale af. Toch heeft men ook hier nog twee partijen en het is niet mogelijk, de minachting weer te geven, waarmede ze over elkaar als ces rouges en ces blancs spreken. De couranten doen, wat zij kunnen, om de twisten gaande te houden; trouwens, waar ze kunnen schelden op het een of ander, zijn ze in haar element. Het plaatselijk blaadje richt meestal zijne aanvallen tegen het gemeentebestuur, zoodat die heeren wel eene olifantshuid moeten hebben, om alle speldeprikken te verdragen, die hun worden toegezonden. Wel wordt deze polemiek op geestige wijze gevoerd, maar op den duur begint toch dat eeuwig schelden en schimpen te vervelen en men bemerkt maar al te dikwijls, dat al het vernuft wordt gebruikt, om het volk te vleien, en dat ijdele phrases gezonde en degelijke argumenten moeten vervangen, maar voor een volk, dat er niet van houdt, lang over iets na te denken, en dat twistziek van aard is, is dit wellicht de geschikte toon. Van laatstgenoemde eigenschap getuigen ook de talrijke processen, die men schier bij de geringste aanleiding voert. Het zou hier dan ook het beloofde land zijn voor advocaten, wanneer niet vele cliënten zich hielden als die van den advocaat Patelin en, als het op betalen aankwam, zich doof hielden. Dat bij het volk, zooals wij het nu hebben beschreven, de Roomsche godsdienst, met zijne gemakkelijke moraal en zijne uiterlijke vormen, in eere is, is geen wonder. De mannen laten zich echter weinig aan godsdienstzaken gelegen liggen; de vrouwen alleen zijn somtijds zeer fanatiek, vooral waar het aankomt op het waarnemen van uitwendige vormen. Hoe weinig diep het godsdienstig gevoel echter gaat, bleek uit de houding, die het publiek aannam bij gelegenheid van een mysteriespel, door jonge meisjes gegeven. Bij ernstige tafereelen toch barstte het dikwijls in een luid gelach uit; geen spoor was er te ontdekken van eenigen eerbied voor wat hun heilig heet te zijn. Hoewel onbezorgd en vroolijk van natuur, zijn toch de boeren zeer ijverig. Voor zooverre dit in het warme klimaat des zomers mogelijk is, werken zij den ganschen dag op het veld en dat is noodig, wanneer zij het voordeel willen genieten van de voortbreng-

selen, zooals de primeurs, de jonge groenten, die reeds vroeg in het voorjaar naar Parijs en elders worden gezonden. Ook bloemen, zooals rozen, viooltjes, camelia's, enz., die zelfs des winters buiten in vollen bloei staan en die, naar alle oorden der wereld gezonden, hun een groot voordeel opleveren, vereischen zeer veel zorg, want al kunnen de bloemen zich koesteren in eene weldadige zonnewarmte, de soms maanden en maanden achtereen aanhoudende droogte maakt eene voortdurende besproeiing van den bodem, die toch reeds zeer rotsachtig is, geenszins overbodig. Ook de olijfboom, die reeds sedert 4 à 5 eeuwen in de omstreken van Hyères groeit, vordert veel arbeid. Van afstand tot afstand op de velden geplaatst, moet iedere boom afzonderlijk worden bemest, terwijl ook het snoeien, dat telken jare moet plaats hebben, zeer nauwkeurig moet geschieden en zoozeer noodig is, dat het tot eene vaste spreekwijze is geworden: 'Verarm den olijfboom en hij zal u verrijken.' De vruchten, die in November en December worden geplukt, worden terstond naar de oliemolens gezonden. Op één hectare gronds staan ongeveer 100 olijfboomen, waarvan men de opbrengst gemiddeld schat op 140 hectoliter olijven. Rekent men nu, dat iedere hectoliter 12½ kan olie opbrengt, dan krijgt men van één hectare 1750 liter olie, welke eene waarde vertegenwoordigen van 2000 franks.

De wijn, die langs den grond en tegen de helling der bergen wordt verbouwd, is uitmuntend van qualiteit. Tot voor eenige jaren voerde Hyères aanzienlijke hoeveelheden wijn uit, maar tegenwoordig richt de philoxera zulke verwoestingen aan, dat de opbrengst tot op 1/10 is verminderd. Den oranjeboom, die eertijds te Hyères zoo veelvuldig voorkwam, dat, naar de geschiedenis meldt, Karel IX in 1566 bij zijn bezoek met oranjewater werd besprenkeld, vindt men nog alleen in enkele tuinen. Men kan zich moeilijk voorstellen, welk een fraaien aanblik zulk een tuin in de maanden December en Januari oplevert, wanneer de appels rijp zijn en, door het zonlicht beschenen, als gouden bollen tusschen de donkergroene bladeren schitteren. Een enkele boom kan 4 à 500 appels voortbrengen. Koren en andere veldvruchten treft men in den omtrek van Hyères even weinig aan als groene weidevelden. Wij spraken er reeds over dat de dadel- en palmboom er zeer goed gedijen, en ook, hoe het bamboesriet zijne gewone lengte bereikt.

Behalve door enkele steengroeven wordt de nijverheid in de stad en omstreken hoofdzakelijk vertegenwoordigd door de genoemde olieslagerijen en door eenige kurkfabrieken, waar de bast van den kurkeik wordt verwerkt. Grooter voordeel echter wordt der stad aangebracht door de duizenden vreemdelingen, bijna uitsluitend Engelschen, die hier den winter komen doorbrengen. Sedert de 50 jaren, dat de stad Hyères als herstellingsoord wordt bezocht, is zij aanmerkelijk in bloei toegenomen, al kan zij zich ook in dit opzicht niet meten met hare jongere zusters Nice en Cannes. Dit laatste is te meer te verwonderen, omdat zij, wat natuur, ligging en klimaat betreft, onder even gunstige om-

standigheden verkeert als de kustplaatsen van de Rivièra. Wel beweren sommige geneesheeren, dat de mistral Hyères tot eene minder geschikte verblijfplaats voor zieken maakt, maar deze schrale, koude wind doet zich langs de geheele zuidkust van Frankrijk en dus ook te Nice en Cannes gevoelen. Bovendien is de luchtsgesteldheid juist te Hyères bijzonder droog (men rekent gemiddeld 30 dagen regen in het jaar, terwijl wij van mist nooit eenig spoor ontdekten). Behalve de weinige dagen, waarop de mistral waait, is de lucht zeer zacht, ja, zelfs somtijds in Januari reeds, midden op den dag, te warm. Sneeuw valt te Hyères, zooals wij reeds zeiden, hoogst zelden, en ook daalt de thermometer slechts bij uitzondering beneden het vriespunt. Niet zeer aangenaam, ja nadeelig voor de zieken is de plotselinge verandering van temperatuur, die men na zonsondergang waarneemt.

Men moet dus de oorzaak van den minderen bloei elders zoeken en wel in de eerste plaats in de zorgeloosheid der inwoners. Vroeger deed men niets, om den vreemdelingen het verblijf te Hyères aangenaam te maken; eerst in den laatsten tijd is men begonnen, de schoonste punten der stad door goede wegen te verbinden, iets, wat hier dubbel noodig was, omdat bij den geringsten regen de leemachtige bodem terstond in een modderpoel wordt herschapen. Toch laten de wegen op de bergen en naar zee nog zeer veel te wenschen over. De openbare tuin, die aan de Place des palmiers grenst, is veel te klein. Tot nog toe was een casino te Hyères onbekend; thans is er een in aanbouw. De publieke vermakelijkheden bepalen zich tot een concert, dat eens per week in de open lucht wordt gegeven, terwijl ook eens per week de operatroep uit Toulon in den onwaardigen, onoogelijken en vuilen muzentempel optreedt. Toch kan men het gebrek aan plaatsen van uitspanning en aan vermakelijkheden niet geheel alleen aan de stad zelve wijten. Er zou zeker meer aanbod zijn, zoo er meer vraag was, maar men bedenke, dat Hyères, zooals gezegd is, bijna uitsluitend door Engelschen wordt bezocht, en wie de Engelschen eenigszins van nabij heeft leeren kennen, weet, hoe zij in het buitenland zich van alles afsluiten en daardoor ook het leven rondom zich iets eentonigs geven. Wie te Hyères verkeert en nog een weinig prijs stelt op zijn levenslust, dien is het zeker niet aan te raden, zijn intrek in een Engelsch hotel te nemen, want hij zal er zich even verlaten gevoelen als Robinson Crusoë op zijn eiland. Mogen anderen door de koesterende zonnestralen, den blauwen hemel, door de lachende natuur van het Zuiden opgewekt worden, om met stijve vormen te breken, dat alles is niet bij machte, de ijskorst te doen smelten, waarmede de Brit zijn hart heeft ompantserd. Zijn bijzondere God, het decorum, wordt hier hoog ten troon verheven en aangebeden. Men bemerkt spoedig, hoe juist Mevrouw De Staël in *Corinne* die zijde van het volkskarakter heeft geschilderd. In het bestaan van vele Engelschen, die men hier ontmoet, ligt iets, dat u onwillekeurig aan automaten doet denken. Zij richten

hun leven in als een uurwerk; alles gaat geregeld, maar mechanisch en stijf. Het middagmaal, dat voor anderen een oogenblik van gezellig samenzijn is, beschouwt de Engelschman slechts als iets noodzakelijks. Zoo mogelijk is hij nog deftiger dan gewoonlijk. Wie eenige keeren met de deftige oude heeren met hun onberispelijk wit linnen, hunne lange jassen en hooge boorden, met die eerbiedwaardige matrones met hare fijngeplooide mutsjes, die in marmer schijnen uitgehouwen te zijn, met die preutsche jonge meisjes, die bij de minste poging tot toenadering evenals een egeltje hare pennen in den vorm van stijve grondbeginselen opzetten, wier gelaat geen zweem van hartstocht vertoont en die, zooals een Fransch schrijver het geestig heeft uitgedrukt, geene sekse schijnen te bezitten, aan tafel heeft gezeten, verbindt later zulk een beeld met alles, wat vervelend is. Ik wil niet zeggen, dat wanneer men die vormen vermag te breken, de Engelschen geene aangename menschen en trouwe vrienden blijken te zijn, maar hoeveel moeite kost dat niet. Geen wonder, dat de natuur zich van tijd tot tijd wreekt, en bijna zou men den koenen Engelschman een lauwerkrans vereeren, die, eenige jaren geleden, stoutweg de publieke opinie minachtte, zijn hart liet spreken en met de dochter van een wijnslijter uit Hyères in het huwelijk trad. Hoevele hinderpalen heeft hij niet te overwinnen gehad; hoevele oude heeren hebben niet bedenkelijk het hoofd geschud, hoevele oude dames niet een *shocking* gepreveld, hoevele jonge dames niet minachtend de schouders opgehaald, eer hij zijne geliefde aan het hart kon drukken, en dat dit niet enkel verbeelding is, kan men hieruit afleiden, dat de gelukkige minnaar zelf zijne villa nabij de stad den beteekenisvollen naam van ‘Malgré tout’ heeft gegeven.

Hoe vermakelijk het anders ook moge zijn, dikwijls wordt u het verblijf in een Engelsch hotel min of meer lastig gemaakt door de belangstelling in het heil uwer ziel, die vooral de oudere dames aan den dag leggen. Verwonder u niet, zoo gij, bij uw ontbijt, op uw bord een traktaatje vindt, met tallooze teksten doorspekt, dat u aanmaant, het breede pad te verlaten en het smalle pad in te slaan. Verbaas u evenmin, zoo gij een muziekliefhebber zijt en op Zondag een vroolijk stukje speelt, dat eene verontwaardigde hand u plotseling het muziekblad onder den neus wegneemt en er een stichtelijk lied voor in de plaats stelt. Hiermede echter niet tevreden, strekken de oude dames haar bekeeringsijver nog verder uit door het houden van godsdienstige voordrachten in de Protestantsche kerk. Ongelukkig wekt echter de wijze, waarop zij het Fransch radbraken, onwillekeurig den lachlust op, terwijl zij bovendien te kampen hebben met het Gallisch vernuft, dat zich ook hierbij niet verloochent. Een ondeugende spotter veranderde eens bij eene dergelijke gelegenheid, onder het zingen van een gezang, de woorden oh, quel amour, waarmede het aanving, in oh, quels amours, welke hatelijke toespeling op de langlijvige, spichtige

oude vrijsters het stichtelijke van de bijeenkomst wel min of meer verminderde.

Overigens verschilt het leven te Hyères niet veel van dat op andere badplaatsen. Het kenmerkt zich alleen door eene zekere kleingeestigheid, die niet kan uitblijven, waar menschen, uit alle oorden der wereld samengekomen, zonder bepaalde bezigheid, gedurende een vrij langen tijd met elkaar moeten omgaan. De gesprekken loopen meestal over dezelfde onderwerpen, het weer, de gezondheid, de doctoren, de wandelingen, enz. Kleine geschillen met den eigenaar of de eigenares van het hotel of pension brengen van tijd tot tijd eenige afwisseling. In een pension toch wordt de tucht even streng gehandhaafd als op eene kostschool en het algemeen streven is, die tucht te ontduiken. Is het b.v. verboden, de eene of andere hartsterking buiten het pension om te koopen, de meest puriteinsche Engelschen zullen zich niet ontzien, allerlei verboden waren binnen te smokkelen. De bedienden handelen hierbij als wijze diplomaten en voegen zich aan de zijde, van welke zij het meeste voordeel te wachten hebben.

De morgens worden gewoonlijk besteed aan de eene of andere wandeling, vooral langs den schoonen weg naar Toulon, welke er in den tijd, dat men in het Noorden bij den haard kruipt, recht landelijk en vroolijk uitziet. Van tijd tot tijd ontmoet men een hooggeladen hooiwagen, die de lucht met welriekende geuren vervult. De boeren snellen u op hunne lichte karretjes pijlsnel voorbij, de koetsier van de diligence op Toulon klapt vroolijk met zijne zweep, en eenige oogenblikken later komt u het logge gevaarte, met vier vurige paarden bespannen, achterop; lange rijen van karren, met landbouwproducten beladen, rijden langzaam naar de stad; in de velden zijn de landbouwers aan het werk, en te midden van dit alles stappen een paar gendarmes in hunne zwierige uniform, die mij altijd aan de laatste akte van een melodrama doet denken. Ook zetten een paar landauers en char-à-bancs met heeren en dames in lichte zomerkleeding, met witte parasols, aan het lachend tafereel nog meer vroolijkheid en leven bij. Zeker zien zij zoo vroolijk, omdat zij er juist aandenken, hoe zij zich in de warme zonnestralen kunnen koesteren en de groene heuvels bewonderen, terwijl gij, in uwe overjas gewikkeld, u met haastige schreden voorwaarts spoedt, om u te huis te gaan verwarmen, of verdrietig naar den loodkleurigen hemel staart. Aan aangename uitstapjes is er te Hyères geen gebrek, hetzij men zich naar Toulon begeeft, om het fraaie uit zicht aan de haven te genieten en er de vermaarde boullabaisse te eten; hetzij men een bezoek gaat brengen aan het op een hoogen berg zoo schilderachtig gelegen Trappistenklooster te Montrieux; hetzij men onder de schaduw van een ouden eik een landelijk ontbijt gaat gebruiken, om zoo, onder vroolijke scherts, een van die gelukkige oogenblikken te genieten, die later de herinnering aan het Zuiden zoo aangenaam maken. Eene enkele maal breekt een liefdadigheidsconcert de

eentonigheid of wordt er een bazaar gehouden ten voordeele van de eene of andere kerk of school, bij welke gelegenheid de heeren hunne ridderlijkheid tegenover de jonge dames kunnen bewijzen, door zich op de meest minzame wijze van ettelijke francs te laten ontlasten. Wanneer men te Hyères, in plaats van in een hotel te gaan, eene villa huurt, kan men beter de genoegens smaken van het huiselijk leven, ten minste voor zoover dat mogelijk is in een klimaat, waar het fraaie weder en de lachende zon u voortdurend naar buiten lokken. De huizen in het Zuiden zijn echter meer op het warme jaargetijde dan voor den winter gebouwd. Is de winter in het Zuiden guur en koud, zooals dat, bij uitzondering, somtijds het geval is, dan heeft men van de koude veel meer te lijden dan bij ons, daar de wind van alle zijden door de reten dringt en het kleine haardvuurtje meer tot licht dan tot verwarming kan dienen. Op zulke dagen is het de moeite waard, de gezichten der Hyèrenaren gade te slaan, wanneer zij in de oogen van de vreemdelingen het stille verwijt lezen: had ik dat geweten, dan was ik te huis gebleven, want voor allen, die belang hebben bij het bezoek der vreemdelingen, vertegenwoordigen de zon en de schoone natuur het bedrijfskapitaal, waarmede hier de onderneming wordt gedreven. Zij beschouwen de natuur als eene waar, die zij u aanprijzen als puik en die ze u zoo gaarne als zoodanig zien aannemen, en achten zich verplicht, alle de nadeelen van het zuidelijk klimaat zooveel mogelijk weg te cijferen, om daarentegen de voordeelen hoog op te hemelen.

Al moge het Zuiden zijne schaduwzijde hebben, voor wie er eenmaal vertoefde, blijft het eene groote aantrekkelijkheid bezitten. Zijne zon, zijne helderblauwe zee, zijn wolkenlooze hemel, zijne groene heuvels, zijne velden, met olijfboomen beplant, brengen het gemoed in zulk eene rustige stemming, dat hij, die van het Noorden komt, een gevoel heeft als iemand, die na een langen en vermoeienden tocht eindelijk eene veilige haven heeft bereikt, en dikwijls denkt men te midden van de moeite en inspanning, die het leven in het Noorden van ons eischt, met weemoed terug aan de dagen, in het Zuiden doorgebracht, toen de uren als in een schoonen droom zoo zorgeloos voorbijvloden.

K.

Levenswoorden.

Wie meent de wereld te kunnen ontberen, is een dwaas; maar nog dwazer hij, die waant, dat de wereld hem niet zou kunnen missen.

ROCHEFOUCAULD.

Nooit leidt iets, dat niet natuurlijk is, tot iets goeds.
SCHILLER.

Wie anders dan de natuur zullen wij tot leidsvrouw nemen om te weten, hoe wij leven moeten om goed te leven.
WIELAND.

De mensch wordt grooter, naarmate hij zichzelf en zijn krachten meer leert kennen. Geef hem het bewustzijn van hetgeen hij is, dan zal hij ook leeren te zijn wat hij wezen moet.
SCHELLING.

Mijn lijst van booswichten wordt elken dag, dat ik ouder word, kleiner en mijn register van dwazen steeds langer.
SCHILLER.

Geloof altijd, - en gij zult wel daarbij varen - dat de meeste menschen niet half zoo goed zijn als hun vrienden hen afschilderen, en niet half zoo slecht als hun vijanden hen uitmaken.
KNIGGE.

Wij verachten den man, die altijd slechts dat is, wat de omstandigheden van hem maken: veranderlijk, onbestendig, wankelmoedig.
JAKOBI.

Het dier zoekt zijn voedsel, graaft een hol of bouwt een nest, wordt door het blinde instinct gedreven tot voortplanting van zijn geslacht, slaapt en sterft. Wat doet het grootste deel der menschen meer?
WIELAND.

De gewoonte bezit voor den mensch een zonderlinge aantrekkingskracht; zelfs het onaangename, waaraan wij gewoon zijn geworden, missen wij niet gaarne.
GÖTHE.

Het leven heeft veel van een goed geschreven boek; men heeft het eer uit dan men wenscht. Dwazen doorbladeren 't vluchtig; verstandigen lezen 't met bedachtzaamheid, omdat zij weten, dat zij het slechts eens kunnen lezen.
JEAN PAUL.

Wien men gelooven moet? - Geloof het leven; het leert beter dan boeken of menschenwijsheid.
GÖTHE.

Hoe kan men deugdzaam en rechtvaardig leven? Wanneer men zelf niet doet, wat men in anderen afkeurt.
THALES.

Er is slechts één zedelijkheid, en dat is de waarheid; er is slechts één verdorvenheid, en dat is de leugen.

FEUCHTERSLEBEN.

Beproef uw plicht te doen, en gij weet van welk gehalte gij zijt.
GÖTHE.

De natuur is als een verborgen gericht, - zacht en langmoedig, maar onontkoombaar. Zij kent ook de misstappen, voor het menschelijk oog onzichtbaar, voor der menschen wet onbereikbaar; haar eeuwige macht strekt zich uit over de volgende geslachten, en de nakomeling, die vertwijfelend peinst over de geheimzinnigheid van zijn lijden, kan verklaring vinden in de zonden der vaderen.
FEUCHTERSLEBEN.

De mensch is zulk een wonderlijk wezen, dat ik overtuigd ben, dat er lieden zijn, die dikwijls meenen, dat zij iets geloofden en het toch niet gelooven, die zichzelf beliegen zonder het te weten, en meenen te gevoelen wat een ander denkt en gevoelt, terwijl zij hem slechts napraten.
LICHTENBERG.

Het is beter, dat ik lijd, omdat ik de waarheid zeg, dan dat de waarheid lijdt, omdat ik haar niet spreek.
JOHN PYM.

Als de waarheid een schandaal is, zoo zij het schandaal; de waarheid worde gezegd.
AMBROSIUS.

Zelfbeheersching is de eenige ware vrijheid, welke er voor den mensch bestaat.
PERTHES.

De menschelijke geest is zoo gevormd, dat hij bij strengheid tot tegenstand geneigd is en tegenover zachtmoedigheid wijkt. Een zacht woord bluscht den toorn evenals het water het vuur.
FRANS VAN SALES.

De wijze onderwerpt zich altijd en in alles aan de eeuwige en noodzakelijke wet van den aard der dingen.
WIELAND.

Het grootste sieraad van den mensch is zedelijke moed, d.i. moed om de waarheid te zoeken en te zeggen; moed om rechtvaardig te zijn; moed om eerlijk te handelen; moed om weerstand te bieden aan de verleiding, moed in één woord om zijn plicht te doen.
SMILES.

Energie is, naar mijn gevoelen, de eerste en eenige deugd der menschen.
WILH. VON HUMBOLDT.

Godgeleerdheid. - wijsbegeerte. - onderwijs.

Van de academie in de school.
(Uit het dagboek van een vriend.)

I.

Twee drukke en woelige dagen waren na mijn doctoraal-examen voorbijgegaan, toen ik vrij laat in den morgen met een opgeklaard gemoed mijne alkoof verwisselde tegen mijne gezellige kamer. Vooral op dien morgen was zij vriendelijk en vroolijk. Op het zuiden gelegen in eene der drukste en breedste straten van Utrecht, gaf zij een vrij en ruim uitzicht op den helderen, blauwen hemel, die tintelde van licht en gloed, - en naar beneden op de onrustige bewegingen van boteren fruitboeren, van bierkarren en bagagewagens, van vischvrouwen en dienstmeisjes. Een scherp contrast! Voor mij uit en omhoog, rust en heerlijkheid in oneindige ruimte; beneden mij, angstige gejaagdheid in slijkerige straten. Toch verkoos ik de afwisseling in vorm en beweging aan den overkant mijner kamer boven den stillen, eenkleurigen glans aan het hemelsch gewelf.

Nadat ik mijne goudsche met geurige portorico op oud-Hollandsche wijze aangestoken en het vereischte vocht op de ‘pecco’ uitgegoten had, zette ik mij neer in mijn luierstoel aan het lage venster. En terwijl ik mij verlustigde in de grillige kringetjes en krullen, die opstegen uit mijne pijp en stoeiden in het zonlicht, zong het theewater zijn vroolijk morgenlied, zacht maar welluidend geaccompagneerd door het kletterend deksel. En altijd even hupsch en bekoorlijk lachte mij een beeldschoon madonna-kopje uit vergulde lijst toe met zachtblauw oog en vriendelijk lokkenden mond. Wat voelde ik mij dien morgen ruim en vrij!

Geen mensch in de wereld, dien ik haatte, en niemand haatte mij. In mijne goede bedoelingen niet gedwarsboomd, deed ik, wat mijzelf

goed en mijn vrienden aangenaam was. Als trouwe en vroolijke jongens omringden zij mij dagelijks en deelden wij elkanders lief en leed. Wij gaven ons zooals wij waren, - soms rustig en ernstig en dan weer wild en onstuimig. Maar altijd waar en natuurlijk. Waar een vriend getroost moest worden, daar wisten we het te doen op onze eenvoudige wijze vol hartelijke deelneming. Wat hebben wij ons niet uitgeput in goede woorden, om een teleurgestelden vriend te betoogen, dat de wereld overvloeiende was van lieve meisjes met trouwe hartjes en beminnelijke oogjes! Met welk eene overreding en voldoening onze kroeg vaak aangeprezen als het voortreffelijkst 'te huis' op aarde, waar zorg en smart wordt afgespoeld in vriendschap en gezelligheid! Hoe oprecht en natuurlijk was de spanning, waarmee wij onzen tafelgenoot volgden naar die eerbiedwaardige zaal, waar hij in deftig zwart en met twijfel in het gemoed getuigen moest, wat hij in wetenschap gevorderd was! En straks?... Met welke luidruchtige blijdschap en bruisende onstuimigheid het feest gevierd van zijne promotie!

Hoe gemakkelijk wisten we ons aan te sluiten aan broeders, tot wie wij ons voelden aangetrokken, - maar ook, met wat heilige verontwaardiging hielden wij van ons verwijderd den 'beroerdling', die schuimde op onzen wijn en klapliep op ons gezelschap, òf den ploerterigen chaisganger, voor wien een kroegjool te 'fatsoenlijk' was, omdat er geen jenever geschonken werd.

Ah! Veel zou er veranderen voor den vrijen Muzenzoon, die straks opgeroepen zou worden, om mede in de rijen te treden van nijvere burgers. - De student ziet het bedrijvig leven rondom hem als het ware uit de verte; hij staat er midden in, maar gevoelt zich erbuiten en boven geplaatst. Daar zijn van die oogenblikken, waarin hij de wereld beschouwt als voor hem geschapen en aan hem onderworpen. Het hoogste wezen in de schepping vertegenwoordigt hij, Minerva's lieveling, - en wie voordeel van hem trekt, is ploert.

Zeker, die levensbeschouwing is zoo eenzijdig als valsch, maar ongetwijfeld de meest volkomene uiting van het vrije en onafhankelijke gevoel, waarmee hij de wereld tegemoet treedt. Toch, vergeten wij het niet, heeft ook de academie-burger soms bij tijden zijne eigenaardige zorgen en verdrietelijkheden, die hem binnen de banen van het alledaagsche terugvoeren.

Tot mijne bijzondere zorgen behoorde de droevige plicht, om met weinig geld rond te komen en binnen een zuinig toegemeten tijd mijne wetenschap binnen te halen. Hoeveel ik daardoor heb moeten missen van wat mijne vrienden vaak in de heiligste verrukking of in een roes van dolle opgewondenheid bracht?.... O, zeker! te veel voor den levenslustige, die soms trilde van verlangen, om de vlerken mee uit te slaan in de vroolijke vluchten van zijne jolige broeders, die voor de poëzie van het leven in zijne beminnelijkste vormen zin en waardeering beide bezat.

Toch, al was het in bescheidener mate, heb ik gedeeld in de vrijheid en de vreugde van die gulden periode van het studentenleven, en op dien zonnigen morgen allerminst voelde ik, wat aan mij voorbijgegaan was, - maar roemde het heden.

Terwijl ik stil daarheen zat, nu eens opkijkende naar de blauwe, oneindige ruimte, en dan weer met een blik op de woelige bewegingen aan den overkant, - hoorde ik een stevigen slag op de deur en schoot mijn vriend Frits naar binnen. Het was dezelfde lustige en hartelijke gast, die zoo ruim had deelgenomen aan de opgewondenheid na mijn goed geslaagd doctoraal en nog vervuld was van de luidruchtige gekheden op den dag van het examen.

Nadat wij soms onder schaterend lachen ons hart nog eens aan al die vroolijkheid hadden opgehaald, nam het gesprek plotseling eene andere wending, toen ik vroeg, waar hij den vorigen dag had doorgebracht. Op het antwoord: ‘Bij mijne familie te A.’, volgde de meedeeling, dat de betrekking van leeraar in de natuur-wetenschappen aldaar vacant kwam en dat mijn neef, die lid was van de commissie van toezicht op het middelbaar onderwijs, mij een wenk liet geven, om naar die betrekking te solliciteeren.

Ik moest bekennen, dat de gelegenheid niet ongunstig was. Het doctoraal was achter den rug en de termijn voor mijne studie bijna verstreken. De tijd was dus gekomen, om het maatschappelijk leven te gemoet te treden. - Toch was ik niet geheel zonder zorg en liet dat Frits ook blijken. Ik was mij bewust, goed gestudeerd te hebben, - te snel zelfs en te kort. Aan mijne wetenschap of kennis van het vak, dat ik zou hebben te doceeren, wanhoopte ik niet, - maar was het wel zeker, dat ik de vereischte macht over het woord zou hebben en de gemakkelijkheid, om die wetenschap duidelijk en verstaanbaar mee te deelen aan jongens van veertien tot negentien jaren? Bovendien, zou ik den noodigen tact en het geduld hebben, om met zoogenaamde kwajongens om te gaan, òf soms zwak genoeg zijn, om mij als speelbal of mikpunt van hunne guitenstreken te laten gebruiken?....

‘Zou ik’ - zoo viel Frits in - ‘zou ik maar niet liever als kwajongen tusschen die vlegeltjes in gaan zitten, dan zelf te leeraren?.... Hoe is het mogelijk, dat gij, de moedigste kerel onder Minerva's zonen, als het zijn moet, zóó kunt leuteren en tobben!’ - ‘Stoppen, mijn waarde’ - riep ik mijn vriend toe. ‘Gij hebt gelijk, dat ik er durf te zijn, wanneer ik midden in eene kloppartij geworpen word, waar ik met eene stentorstem of met een paar stevige vuisten de strijdende partijen op zij kan duwen, - maar het geldt thans heel wat anders. Scheld mij uit voor wat gij wilt, maar bekennen wil ik het, dat ik met niet veel illusie die groote maatschappij te gemoet ga, waar wij zullen moeten arbeiden voor ons dagelijksch brood. De arbeid zelf schrikt mij niet af. Zelfs al moet ik soms twijfelen, in mijne toekomstige functie te zullen slagen, ik kan verlangen, eindelijk eens te mo-

gen meedeelen van hetgeen ik aan wetenschap van anderen ontving. Maar die wereld daar buiten met al hare vormelijke ingetogenheid en deftigheid in schijn en wezen lacht mij niet toe. - Hier gaan wij slechts langs rechte paden, die, 't is waar, zich kruisen soms en in al te steile helling afvoeren naar eene grondeloos diepe kloof, waar zich een roekelooze vriend te pletter stoot, - maar recht toch wijst onze weg en zonder kronkelgangen. Wie onder ons zich langs een sluikerspad bewegen wil, wordt ras ontdekt en hoort in *ronde taal*, wat wel een gluipert is. Een diplomaat, die voor zichzelf een rijk of stoel veroveren wil, is hier niet thuis. Wij keeren onzen rug naar een sujet, dat zich heeft laten zien als laag en als gemeen. Onmogelijk, Frits, kan het daar buiten in die wereld, waar men voor zijn brood moet werken, zijn als in ons paradijs.'

'Hoor, wat Klikspaan zegt in het 2de deel van zijn *Studentenleven:*

'En niet alleen gij, allen zullen we eens terugwenschen die heerlijke dagen van Olim..... Nog eenige jaren en het hart draait ons om bij het philisterachtige, landziekige, langdradige, omslachtige, afgemetene, slaperige in debatten en besluiten van vergaderingen zooals de maatschappij die kent. Bij iets doms mag men niet meer jouwen, bij iets vervelends niet meer gapen, bij iets lamlendigs niet meer schoffelen. Ware men nog student onder studenten, hoe zou men met gespierde taal den kakelaar van het begin tot het einde sleuren! Maar de achtbaarheid der plaats, de waardigheid der sprekers, onze eigene betrekking.... Neen! in ons binnenste moge het bonzen, koken, rillen, men moet uiterlijk zonder genade het beeld der bedaardheid zelve toonen; gelukkig, zoo men zich een enkelen nog wel humanen, zoogenaamd parlementairen steek veroorlooven mag'....

'En gelukkig,' - viel Frits in - 'dat men in dat lamlendige van die maatschappij al spoedig zoo volmaakt ingroeit, dat men straks dapper meekakelt in het koor, vaak in denzelfden afgemeten en omslachtigen toon. Maar bovendien, Dolf, gij kunt toch niet verlangen, dat die wereld daar buiten de onstuimigheid behouden zou, die ons leven hier kenmerkt. Ook vertrouw ik vast, dat een goedronde en geschikte kerel ook dáár nog altijd meer waard zal zijn dan die lamme Uriah Heep van Dickens of die vervelende Robertus Nurks van onzen Beets.... Maar laat het hiermee uit zijn en herinner je den wenk van dien voortreffelijken neef uit A.'

Nu ja, ik zou gaan solliciteeren. Na dezen morgen liet ik geen middag op de kroeg voorbijgaan, zonder het onderwijsblad of het weekblad van A. in te zien en op eene oproeping van sollicitanten te onderzoeken. En toen eindelijk die lang gezochte advertentie opdook uit het meest verwarde mengsel van aanvragen van loopmeisjes en dito jongens, van boekaankondigingen, enz. enz., - zat ik een paar dagen later op den trein, om mij persoonlijk als sollicitant aan te melden bij H.H. autoriteiten van het middelbaar onderwijs.

't Was mijne eerste reis, die met dit doel ondernomen werd, en ik schrijf het daaraan in de eerste plaats toe, dat ik mij vrij wat vreemd en onhandig gevoelde. Voor een ander deel was zeker ook de tropische hitte van dien bewusten dag schuld aan de poovere figuur, die ik moet hebben gemaakt, juist toen ik mij dwong, om mij op het voordeeligst voor te stellen. Maar wien zou die *tour de force* gelukken met eene droge, dorstende keel en dik gezwollen tong? Mijzelf bewust van mijn rood-gloeiend aangezicht en vuil bestoven uiterlijk, voelde ik mij ellendiger dan ooit. Geen dag in mijn leven kon, naar ik meende, zóó vermoeiend en drukkend geweest zijn als de dag van die miserabele onderneming. En toch hadden wij - vroolijker nagedachtenis - wel zwaardere dagen beleefd!... Maar, het moet gezegd - in joliger gezelschap en onder het genot van een koelen drank, die gloed gaf aan onzen geest en staal aan onze spieren.

Intusschen was mijn moed op den goeden uitslag van mijne sollicitatie vrij wat verflauwd. Vreemd echter; - toen mijn plan, om te gaan solliciteeren, nog *in statu nascenti* verkeerde, meende ik mij geheel onverschillig en zag mij zelfs liever niet dan wel benoemd. Nadat ik mij echter als sollicitant had opgeworpen, werd mij diezelfde sollicitatie eene quaestie van eer, waarin mijne toekomst voor een goed deel betrokken scheen. Geregeld kon men mij op de sociëteit weer zien snuffelen in het stadsnieuws van A. Eene enkele maal zelfs werd ik betrapt, een artikel over de in- en deductieve methode van het natuurkundig onderwijs met de grootst mogelijke belangstelling naar binnen te werken. Frits meende dan, dat ik het van buiten leerde, terwijl Kees beweerde, dat het stuk voor stille lectuur niet geschikt was, waarom hij mij raadde, het onderwijsblad naar mijne kamer mee te nemen en bedoeld artikel met gestes te declameeren.

Voorloopig echter zou ik nog den tijd hebben voor dergelijke oefeningen. Ongeveer veertien dagen na dien heuglijken dag in A. verscheen onder het stadsnieuws de voordracht van leeraren, die ter benoeming werden aanbevolen,..... zonder mijn naam. Wat mocht daarvan de reden zijn? Minder gunstige adviezen soms van den kant mijner professoren, wier inlichtingen zeer zeker gevraagd zouden zijn?... Maar dat was toch niet waarschijnlijk bij zoovele bewijzen van humaniteit, die ik van hen ontvangen had. De zware concurrentie dan van den kant der sollicitanten, die reeds sedert eenige jaren bij het M.O. werkzaam waren geweest?.... Maar dat zou onbillijk zijn, want die concurrentie zou ons novitii op het gebied van onderwijs altijd en overal in den weg staan, - zoo meende ik. Neen, de jammerlijke figuur, die ik bij mijne visites te A. gemaakt had, zou de eenige schuld zijn van het fiasco bij mijne eerste sollicitatie. En bij die gedachte snelde mij het bloed weer naar het gezicht, alsof ik nog door de gloeiend heete straten van A.'s veste schoof.

Al spoedig echter ontving ik de verzekering, dat de zware concur-

rentie de eenige oorzaak was, dat mijn naam op de voordracht werd gemist, en dat ik mij in eene eerste betrekking met mindere plaats tevreden moest stellen.

Die laatste wenk was niet zonder beteekenis. 't Was inderdaad even natuurlijk als billijk, dat mannen van ervaring op het stuk van onderwijs de voorkeur hebben bij het vervullen van vacaturen in de beste plaatsen van ons land boven hen, die met een hoofd vol onverwerkte wetenschap en zonder eenig begrip van onderwijs en opvoeding de pretentie maken van te vragen naar de beste leeraarsplaatsen. - Overwegingen van dien aard hielpen mij al spoedig over de eerste teleurstelling heen - waartoe Frits nog het zijne deed, toen hij mij vroolijk en hartelijk de hand drukte met de woorden: ‘Dus blijf je bij ons? - Van dien kant, beste kerel, spijt het mij niet. Laat nu ook de docterandus, als hij onze vroolijke gezichten ziet, reden vinden, om niet langer over die beroerde voordracht te soezen!’ - En hij sleepte mij mee in het vroolijk gedrang onzer studenten-kroeg, waar wij gewoon waren onze kleine verdrietelijkheden te vergeten.

Intusschen verheugde het mij, dat de vacantie genaderd was en dat ik naar huis kon trekken. Met de stille hoop van terug te komen en in Utrecht mijne dissertatie te kunnen schrijven, nam ik afscheid van mijne vrienden. Maar die hoop zou niet vervuld worden. Nog geen week was ik thuis geweest, toen in een der dagbladen een leeraar voor de wis- en natuurkundige vakken gevraagd werd aan de Rijks hoogere burgerschool te D. Onder den weldadigen invloed van mijn vader, die meende, dat het nu toch eindelijk tijd werd, ‘dat ik eens aan den gang kwam’, - alsof ik nog niets gedaan had dan boemelen! - en die met klem van woorden betoogde, dat eene betrekking aan eene Rijksschool zooveel voordeelen had boven eene gemeentelijke, - aangespoord door de ijverige betoogingen van Papa, besloot ik dan opnieuw te solliciteeren. En thans zou de uitkomst gelukkiger zijn.

Op den morgen van 10 September zie ik mijn vader met haastiger stap dan gewoonlijk de stoep opgaan en nadat hij de deur achter zich gesloten heeft, roept hij met drift: ‘Waar is Dolf, waar is de jongen?’ En toen op dat vreemde, eenigszins hartstochtelijk roepen mijne moeder, mijne zuster en ik toeschieten, - haalt hij een staatsblad uit den zak te voorschijn en zegt, mij triumfeerend op de schouders kloppende: ‘Je bent benoemd, Dolf; zie - dáár, lees!’

II.

Zoo was ik dan inderdaad benoemd. Iederen dag bracht nu de post de beste wenschen van mijne trouwe academiebroeders - soms met de dolste bijschriften en teekeningen van den schoolvos in verschillende vormen. Ook de directeur der school liet spoedig van zich hooren. Na de gebruikelijke gelukwenschen met mijne benoeming verzocht

hij mij, zes of meer dagen vóór primo October - den dag, waarop mijne functie zou ingaan, - over te komen, om met mijn voorganger kennis te maken en hem nog eenige malen in de klasse te zien werken. Voor den goeden gang van het onderwijs achtte hij dat zeer wenschelijk. En wie, zoo hij den korten duur niet rekent, zal dat ontkennen? - Ik, die als student slechts voor mijne studie en voor mijn pleizier geleefd had, - ik voelde mij op het stuk van onderwijs zoo groen als het gras in April.

't Was niet in mij opgekomen, eene les van den een of anderen degelijken leeraar bij te wonen, nog veel minder een cursus van hem te volgen over een hoofdstuk uit een of ander deel der natuurwetenschap.

Eene enkele maal had ik de hoogere burgerschool te Utrecht gezien, maar.... met eene onbegrijpelijke haast. Was het niet een eigenaardig kenmerk van den academie-burger, om het heden te prijzen en te genieten zonder veel zorg voor de toekomst, - ik had mij in deze uren veel te verwijten.

Goedsmoeds echter en onder den gelukkigen invloed van een vroolijk zonnetje toog ik acht dagen vóór October naar mijne nieuwe woonplaats. Mijn eerste bezoek gold daar het hoofd der school; van hem zou ik die inlichtingen en goede wenken ontvangen, welke het schemerdonker verhelderen konden, waarin ik mij bewoog. Inderdaad, een directeur, die rustig en helder oordeelt over onderwijszaken en deze eenvoudig en ernstig weet voor te dragen, - hij kan een onberekenbaren invloed uitoefenen op een jong docent, die luisteren wil en leeren. Ik had het in de meeste opzichten gelukkig met hem getroffen. Maar onwillekeurig zou de leeraar, dien ik straks vervangen moest, in de eerste dagen op den voorgrond treden. Vriendschappelijk en ernstig lichtte hij mij in omtrent de methode, die hij bij zijn onderwijs volgde, en den omgang met zijne leerlingen; wees openhartig en schertsend soms de fouten aan, waarin hij vervallen was, en gaf de middelen aan, waarmee hij ze zoo goed mogelijk had trachten te vermijden. Zich vroolijk makende bij de meedeeling van menige aardigheid van den kant zijner leerlingen, waarschuwde hij mij tegelijkertijd voor proefnemingen, die straks door de jongens zouden worden ondernomen, wanneer zij nog twijfelden aan de helderheid van mijn oog of de scherpte van het oor..... Maar daar sloeg de klok drie uur en ons discours werd afgebroken door een twintigtal leerlingen, die bij het binnenkomen met nieuwsgierige blikken hun aanstaanden leeraar opnamen. Zonder formaliteiten nam ik op eene bank achter de jongens plaats en luisterde aandachtig. Rustig en ernstig sprak mijn collega zijne jongens toe. Zijne geheele houding toonde zelfvertrouwen. 't Was hem aan te zien, dat hij het onderwerp, dat hij behandelde, meester was, zoowel als zijne leerlingen. En daarom wist hij hen te boeien, oefende hij gezag uit en had hij de achting zijner jongens. Vrij en open kwam

hij hun te gemoet, altijd opgeruimd en hartelijk, zoo vaak ik hem in de klasse ontmoette.

Bij eene warme liefde voor het vak, dat hij vertegenwoordigde, bezat hij bovendien een buitengewonen tact van meedeelen en vertellen. Waar het onderwijs daarvoor aanleiding gaf, daar wist hij zijn onderwijs te kruiden met geestige uitvallen, die den onverschilligsten jongen moesten doen luisteren. Was het wonder, dat ik mijn collega, zooals hij voor zijne jongens stond, benijdde, - niet in den zin, dat mij de vele goede eigenschappen in hem onaangenaam waren, maar omdat ik meende dat alles te missen, wat hem zoo uitnemend maakte. En terwijl ik dáár achter mijne toekomstige leerlingen onder zijn gehoor zat, - toen reeds, maar later vooral, nadat ik mijne functie aanvaard had, werd het mij duidelijk, hoe goed de maatregel is, een verdienstelijk leeraar te zien werken in de vakken en de klassen, die men straks zal overnemen. Wat ik betreur, - ook thans nog, nu ik meer dan 14 dienstjaren bij het M.O. tel, - is, dat het mij zoo weinig gegund was, mijne ambtbroeders in hetzelfde vak te hooren doceeren. En wat onverantwoordelijk genoemd mag worden, dat is het verzuim, dat gepleegd wordt, om in de vele vrije uren, die onderscheidene leeraren beschikbaar hebben, uitnemende ambtgenooten aan dezelfde school te leeren kennen in de klasse.

't Valt moeilijk te zeggen, van hoeveel practisch nut mij die zes dagen zijn geweest, welke ik met mijn voorganger in vertrouwelijken omgang doorbracht, - toch schijnt het mij toe, dat ik van hem in dien korten tijd meer ontving aan goede wenken en verstandige raadgevingen, dan de zwaarlijvigste werken over opvoedkunde bij de ijverigste studie in een jaar hadden kunnen geven. Wat wij menschen het meest noodig hebben, dat is een uitnemend voorbeeld, dat wij altijd met ons ronddragen en dat wij liefhebben als een ideaal.

Dat voorbeeld moet bij ons de gedaante hebben van een vriend, dien wij hebben zien leven en werken met ernst en met liefde voor zijne taak, en zulks in een tijdperk, dat wijzelf rijp zijn voor het leven en *goed bewust* van de verschijnselen, die daarvan uitgaan.

Daarom vooral verwachte men in de paedagogische vorming van onze jeugdige onderwijzers meer heil van de kracht van goede voorbeelden in de school - dan van zoovele geleerde en wetenschappelijke stelsels, die thans nog onze paedagogische wereld vervullen. - Of ik dan dadelijk van student een deugdelijk paedagoog geworden was door dien zesdaagschen omgang met mijn ambtsvoorganger?....

Gij weet wel beter! - Toen mijn vriend vertrokken was, stond ik alléén, met een weinig geleerdheid in mijn hoofd, met veel wetenschap in mijn koffer en de figuur van een man vóór mij, wien ik wenschte gelijk te zijn in plichtsgevoel, hartelijkheid en eenvoud. Eerst later zou ik ervaren de heilzame nawerking, die zijn voorbeeld uitoefende op mijne persoonlijkheid in de klasse.

Aanvankelijk bleef ik, ook na zijn vertrek, behoefte gevoelen aan den steun en de voorlichting van een man van ervaring, dien ik kon hoogachten en vertrouwen. Was het vreemd, dat ik mij van toen af nader aansloot bij het hoofd der school?

Dat ik het in de eerste dagen na de aanvaarding mijner functies druk had, valt gemakkelijk te begrijpen. Ontzaglijk veel moet ik toen gelezen en geschreven hebben bij de bestudeering van het onderwerp, dat in aansluiting met de vorige lessen behandeld moest worden. Altijd kwam ik tijd te kort. 't Was mij, alsof ik vroeger geen enkel onderdeel der natuurwetenschappen goed had doorgewerkt en begrepen. Niets scheen behoorlijk verteerd van hetgeen aan wetenschap door mij was opgenomen.

Van het eene bezat ik te veel, van het andere weer te weinig. Met de aanteekeningen, die ik onder het bestudeeren gemaakt had, vóór mij, werkte ik het onderwerp, dat ik met mijne leerlingen behandelen zou, uit in een omvang en eene breedte, alsof het eene verhandeling voor een natuurkundig genootschap gold. De stof alleen was mij niet genoeg; ook den vorm, het kleed moest ik voor mij zien. Ik vertrouwde mijne welsprekendheid nog te weinig, om, evenals mijn voorganger, met korte, onsamenhangende aanteekeningen in de les te verschijnen en daaruit onder het gehoor mijner leerlingen een duidelijk en gemakkelijk verstaanbaar geheel te distilleeren. En daarom distilleerde ik vóór iedere les een goed geheel op het papier, maakte mij dat zooveel mogelijk eigen en haalde het in de les dan nog eens over.

Dat bij die tweede distillatie veel verloren ging, spreekt wel vanzelf. Ik had nog niet geleerd, onder het oog mijner leerlingen rustig en regelmatig te denken, nog veel minder te spreken, - en door de wilde gejaagdheid, die zich soms van mij meester maakte, werden vaak de beste gedeelten van mijn vooraf gemaakt plan uit hun verband gerukt of bleven onbesproken.

Zonder twijfel hebben zelfs de besten mijner leerlingen moeite gehad, mijn onstuimigen stroom van woorden te volgen, en daar ik dat dadelijk reeds gevoelde, dankte ik den hemel, dat ik in de eerste lessen met mijne leerlingen alléén was. De directeur had mij bij den aanvang mijner lessen aan de leerlingen voorgesteld met een kort, maar vriendelijk woord en zich dan telkens verwijderd. Hij begreep zeer te recht, dat zijne tegenwoordigheid mij hinderen moest bij mijn eerste optreden voor eene goed bezette klasse. Voor dien tact en die kieschheid ben ik hem nog altijd dankbaar! Want ik geloof vast, dat mijn woord minder vrij, mijne bewegingen onzeker geweest zouden zijn onder den critischen blik van een ervaren onderwijzer. Met mijne leerlingen alléén, was ik in de eerste dagen wel driftig en onstuimig soms, maar moedig, allerminst verlegen. Ik sprak te veel en vermoeide mijne leerlingen - maar wist ze bezig te houden.

Aan den ijver en den gloed, waarmee ik voor hen optrad, dankte ik

dat zij naar mij luisterden, ook al leerden zij nog weinig. ‘Wie in zijne eerste lessen aandacht heeft, heeft reeds veel gewonnen; - al het overige herstelt zich vanzelf’ - zoo troostte mij de directeur, wanneer ik hem klaagde, dat ik mij in de les nog te driftig en te gejaagd voelde. En zoo was het.

Langzamerhand werd ik rustiger en vertrouwelijker in den omgang met mijne leerlingen. Niettemin bleef ik op mijne hoede voor elke proefneming op mijn persoon. Zoodra zag ik niet de minste poging daartoe, of ik zorgde wel, dat althans één der voorwaarden gemist werd, waardoor zij misschien gelukken kon. Experimenteerde ik aanvankelijk in de les vrij slecht, toch deed ik het op dat gebied veel beter nog dan mijne leerlingen op mij. Het weinige succes, dat op hunne experimenten volgde, heeft den lust tot proefnemen langzamerhand voorgoed bij hen uitgedoofd. Bij mij daarentegen is de vaardigheid in het experimenteeren belangrijk toegenomen en daarmee het succes en de lust. En zóó moet het zijn!

Dat in die eerste weken de middelen van zelfverdediging - want zoo beschouwde ik inderdaad het motief mijner strafoefeningen - niet altijd de beste waren, wie zal het een jong leeraar wraken. Veel te wild soms rolden mijne woorden, wanneer er eene kwaadwillige storing van mijn arbeid te straffen viel. En toch..... die woorden stonden niet op het papier. Met bruisend geweld schoot een vloed van woorden uit de keel van dienzelfden leeraar, die zoo bezorgd was, dat hij zijne woorden in eene rustige voordracht niet zou kunnen vinden.

De ervaring heeft hem geleerd, dat voor die bezorgdheid geen andere grond bestond dan dezelfde wankelmoedigheid, welke zoo menig welbespraakt leeraar in de klasse verhindert rustig en vrij te spreken voor eene vergadering van meer ontwikkelden, althans beter volwassenen.

Inderdaad te wild stroomde in oogenblikken van drift die vloed van woorden. Is de kracht van een driftig gesproken woord ook al geschikt, om voor een korten tijd schrik en ontsteltenis te brengen in het van nature vreesachtige gemoed der jongens, - toch mist zij de heilzame nawerking, die met iedere terechtzetting bedoeld wordt. Even gemakkelijk als het jongenshart bewogen wordt bij het losbreken van een storm des leeraars, - even snel keert de rust terug, zoodra de orkaan heeft opgehouden te woeden. Gij kunt het hun aanzien, dat het zoo even afgedreven onweertje bij al den schrik, dien het aanjoeg, hun eene niet onaardige afleiding bracht, waarnaar zij later verlangen en die zij zoo mogelijk zullen uitlokken. De leeraar daarentegen lijdt onder het woeden der elementen. Het bloed bruist en kookt in zijne aderen, zijn hoofd klopt, zijne knieën knikken. En als hij thuis gekomen den storm in zijn binnenste bedaard voelt, dan is hij stil en afgetrokken. Bij nadenken over zijne woorden en houding in de klasse, wordt hij zich bewust, dat hij zichzelf vergeten heeft; dat hij meer

verloor dan won in de achting en genegenheid zijner leerlingen en het gezag ondermijnde, dat hij hoopte te versterken. Zoo althans was het mij in het eerste jaar van mijn leeraarschap en zoo zal het misschien anderen geweest zijn, die aan moed ijver en belangstelling paren, jeugdige drift aan vurige opgewektheid. In mijne kamer mijmerende over de tekortkomingen, waaraan ik mij schuldig voelde, kon ik den karreman benijden, die mijn venster voorbijschoof zonder de wroeging en het verdriet, dat hij voor zijne levenstaak niet berekend zou zijn. De gedachte, dat dit soms bij mij het geval kon zijn, kwelde mij het meest. Niet het minst, wanneer ik mij bewust was, aan helderheid van voorstelling en in duidelijkheid van verklaring gemist te hebben bij mijn onderwijs in natuur- of scheikunde.

Terwijl ik in mijn jeugdigen overmoed *alles* meende te kunnen verklaren, - leed ik vaak schipbreuk op de eenvoudigste verschijnselen. Maar ik mocht dat aan mijne leerlingen niet laten blijken en sloeg er mij door met een stormvloed van woorden, waarvan mijne leerlingen duizelden! Was de storing dan wel inderdaad zoo kwaadwillig, wanneer zij eene enkele maal door onrustige bewegingen toonden mij moede te zijn? - De slotsom mijner mijmeringen was, dat de oorzaak van verstoring der aandacht in mijzelf te zoeken was veel meer dan bij mijne leerlingen. In zulke oogenblikken kon ik naar het uur verlangen, waarop ik weer voor hen verschijnen zou met den waarachtigen wensch, om den ongunstigen indruk weg te nemen, dien ik in eene vorige les had achtergelaten. Zonder op de onregelmatigheid van de vorige les terug te komen, trad ik hun vrij en hartelijk te gemoet, liet duidelijk blijken, dat hetgeen in de vorige les behandeld werd, niet helder door hen begrepen was, en begon het verschijnsel opnieuw toe te lichten en te verklaren, nù zoo eenvoudig en rustig mogelijk. En als ik dan van den kant mijner leerlingen volle aandacht zag en de overtuiging ontving, dat het gesproken woord begrepen was, - dan kon ik weer vrede hebben met mijzelf. Eerst na die les voelde ik de rust en het vertrouwen op mijne toekomst teruggekeerd. Ongetwijfeld, die uren, waarin ik mijzelf onderzocht, hebben mij veel geleerd en mij vooruitgebracht.

Vreemd; naarmate ik mij sterker en beter leeraar voelde, trad het voorbeeld, dat ik in mijn voorganger had leeren kennen, ook duidelijker voor mijn geest. De strijd, dien ik tegen mijne eigen persoonlijkheid had te voeren, had dat beeld telkens teruggedreven en de herinnering daaraan kon mij eerst aangenaam zijn, toen ik mijzelf bewust werd in geschiktheid en tact te winnen. Toen vooral ondervond ik den goeden invloed, dien hij op mij had uitgeoefend. Hem na te volgen in degelijkheid en ernst, in opgeruimdheid en goedmoedigheid, in aangename en beschaafde vormen, - dat scheen mij van toen af weer eerste voorwaarde, om goed docent te zijn. Was het dan wel zoo

vreemd, dat zijne persoonlijkheid aan invloed won, sinds dat ideaal mij niet meer onbereikbaar scheen?

Bij den weldadigen prikkel, dien de echt mannelijke gestalte van mijn voorganger in mij opwekte, was mij het goed hart, dat ik voor de jongens had, een machtige steun. Ik geloof dan ook vast, dat het daar niet buiten kan. Wie in zijne leerlingen slechts objecten ziet, die hem het dagelijksch brood verschaffen, - hij late zich als onderwijzer schrappen en zoeke dat brood op andere wijze. Want hij martelt zijne leerlingen, gelijk deze hem zullen doen. Of indien hij wil blijven leeraren, zoo verdient hij zijn brood zoo droog als het onderwijs, dat hij geeft. - Inderdaad, zoo ik een weinig voorspoed als onderwijzer heb gehad, dan dank ik het hieraan, dat ik met mijne leerlingen wist te leven en deel nam in hun lief en leed. Geheel de houding tegenover mijne leerlingen werd door die eene eenvoudige eigenschap bepaald. Zelfs in de dagen van strijd stonden wij - leeraar en leerlingen - vrij en natuurlijk tegenover elkander, omdat wij gevoelden, dat wij het goed met elkander meenden. Had ik een leerling soms zeer gevoelig toegesproken over zijne tekortkomingen, - dat ik het goed met hem bleef meenen, werd hem duidelijk, wanneer ik hem aan het einde van mijne strafpredikatie in het bijzijn van alle leerlingen verzocht, mij open en vrij aan te zien en zijne hand in de mijne te leggen. Nooit weigerde een leerling, het oog naar mij op te slaan en mijne hand te drukken. En als ik hem vroeg: 'Willen wij samen weer vrinden zijn?' - en ik vroeg hem dat op den rechten toon, dan zag ik niet zelden in datzelfde oog een traan van..... welbegrepen schuldbesef of hartelijke toegenegenheid, misschien van beide te gelijk.

Wie het laf of een blijk van ziekelijke gevoeligheid vindt, dat ook mijn oog soms vochtig werd bij het vereffenen eener rekening tusschen mij en mijne leerlingen, ik hoop, dat hij geen onderwijzer is of een, die nooit vertrouwelijk met jongens heeft omgegaan. Deze oordeele niet!

Dat mijne leerlingen mij lief waren in den zin, dat ik hartelijk deelen kon in hun wèl en wee, - was wel de eerste grondslag voor mijn welslagen als jong docent. Aan dien grondslag ontleende ik de kracht tot zelfonderzoek en den moed, om aan te vullen, wat mij als leeraar ontbrak, of te verbeteren, wat in mijne methode van onderwijs gebrekkig was.

Toen ik gevoelde, dat het gesproken woord in de klasse aan frisschen toon en opgewektheid verloor, wanneer het vooraf tot in détails overwogen en op het papier uitgewerkt was, ontleende ik wederom aan mijn vrijen omgang met mijne leerlingen de kracht, om die wankelmoedigheid langzamerhand te overwinnen en mij te oefenen in het spreken 'op punten'. Zoo groeide het zelfvertrouwen op mijne welsprekendheid van lieverlede aan. Het kleed, waarin ik mijne aantee-

keningen wikkelde, werd allengs dunner en doorschijnender. Toch duurde het nog lang, voordat dit kleed geheel zou wegvallen. *Die* hoofdstukken der natuur- en scheikunde, die mij toeschenen de meeste inspanning van den kant der leerlingen te eischen, om goed begrepen te worden, werden in de eerste jaren nog altijd uitvoerig door mij uitgewerkt en in een vorm gebracht, waaronder zij naar mijne meening het best verstaanbaar waren. Of dat goed was, weet ik niet, - maar zeker is het, dat deze methode mij voerde tot eene nauwgezette overweging van den vorm, waarin ik het best de leerstof mijn leerlingen kon aanbieden, en dat mijzelf menig verschijnsel daarbij recht duidelijk werd, dat ik vroeger slechts schijnbaar goed begrepen had. Zoo onderwees ik met mijne leerlingen ook mijzelf en - was ik bij mijne academische studie soms te kort geschoten in een grondig verwerken der wetenschap, thans had ik de voldoening aan te vullen, wat ik miste.

Intusschen geloof ik vast, dat zich de wetenschap eerst dàn fundamenteel verwerken laat, wanneer men gedwongen is haar in de practijk van het leven bij herhaling toe te passen of aan anderen mee te deelen. Hoe dat zij, ontkend kan het niet, dat de methode van mijne eerste leeraarsjaren zeer tijdroovend was en iets gedwongens gaf aan het levende woord in de klasse. Maar aan den anderen kant spoorde zij aan tot rijpelijk nadenken over de beteekenis en het doel van het onderwijs en bewaarde zij den jongen leeraar voor eene lichtvaardige en oppervlakkige behandeling der leerstof.

Voor een jong docent kan het dus zijn nut hebben, - zoo het zelfs niet noodzakelijk is - gedurenden den eersten cursus vooral, zijne korte aanteekeningen uit te werken en onder een kleed te brengen, dat het best past aan de behoeften zijner leerlingen en aan de beteekenis van het onderwijs. Zoo stelt hij zelf zijn leerboek op, waarin hij zijne denkbeelden neerlegt over de meest rationeele methode van onderwijs. Maar een leerboek, dat de leeraar alléén gebruikt, met veel wit papier doorschoten, omdat het met iederen nieuwen cursus herziening en verbetering behoeft.

Toen ik na het eerste jaar althans mijn arbeid van het vorige leerjaar overzag en daarnevens de resultaten van mijn onderwijs, ontdekte ik veel, wat verwijderd, en veel, wat opgenomen moest worden.

In de latere jaren heb ik mij op het voetspoor van mijn voorganger vergenoegd met eene behandeling der stof naar korte aanteekeningen, waarin zooveel mogelijk de verschijnselen uit het dagelijksch leven begrepen en die aangevuld werden met de meest belangrijke ontdekkingen uit het gebied der natuurwetenschap, voor zoover deze onder de bevatting mijner leerlingen lagen.

Zoo heb ik dan eindelijk het spoor getroffen, waarin ik van den aanvang af zoo gaarne mijn raadsvriend en voorganger was gevolgd.

Ofschoon ik wist, in welke richting dit spoor te vinden was, moest het pad daarheen door mijzelf geëffend worden. Niet zonder veel inspanning en zelfonderzoek zou mij dit gelukken, en menigmaal heb ik in bittere uren gewanhoopt, het rechte pad te vinden. Maar het schemerdonker is opgeklaard, en nu dit geweken is zóó, dat ik het spoor kan zien, waarheen ik mij in goede richting heb voort te bewegen, nù volg ik dat spoor met vaster tred en naar beter overtuiging. Daarom zullen wijzelf moeten zoeken en zelf moeten vinden den weg, die tot den goeden paedagoog voert. De beste bron van al ons kennen en ons weten is ervaring. 'Ervaring alléén is de school van het leven' - ook van het leven in de school. De boeken in de allerlaatste plaats kunnen ons geven, wat wij aan waarachtige opvoedkunde van noode hebben. Wat wij het meest behoeven, dat zijn uitnemende voorbeelden in zuiver menschelijke gestalte, die wij in de school hebben zien werken en leven. Voortreffelijke leiders, die de macht hebben, ons gevoel voor plicht wakker te roepen en te ontwikkelen, de liefde voor onzen werkkring op te wekken en te verlevendigen, en die ons weten te bezielen met een goed hart voor de leerlingen. Wie met deze goede eigenschappen de school intreedt en zijne functie aanvaardt, bezit de gegevens in zich, om een uitnemend paedagoog te worden, - ook al laat de geschiedenis of de zoogenaamde wetenschap der paedagogie hem koud. Ongetwijfeld zal hij in zijne leerjaren struikelen, eene enkele maal misschien zelfs vallen, - maar even zeker zich oprichten en herstellen. Geen kind leert loopen zonder vallen; geen man is *mensch* geworden, zonder de herinnering in zich om te dragen van hier of ginds gestruikeld te zijn over eigen zwakheden bij gebrek aan oefening en ervaring. Ware paedagogen worden niet geboren, maar zij moeten worden gevormd - niet door een handboek, maar in de school, en onder de leiding van de voortreffelijkste mannen van het onderwijs. Dit wordt, naar het mij toeschijnt, veelal vergeten, waar men onze aanstaande onderwijzers van zestien tot twintig jaren, die nog maar even met de school en de maatschappij kennis hebben gemaakt, tegenover de meest wijsgeerige leerstukken der paedagogiek plaatst. Zij kunnen deze missen. Maar, wat hun niet onthouden mag worden, dat is - het zij nog eens gezegd - de gelegenheid, om bij voortduring kennis te maken met uitnemende schoolmannen, deze te zien werken in de school en onder hun toezicht zelf te leeren arbeiden. Ervaring wederom moet den grondslag vormen van iedere paedagogische oefening, in de volle rijpheid van het bewustzijn.

Laat aan onze toekomstige onderwijzers zelf over, of zij later, op rijperen leeftijd, paedagogiek uit de boeken willen studeeren, maar draagt boven alles zorg, dat in de school de voorbeelden in flink mannelijke gestalte niet ontbreken, waarnaar zij zich kunnen vormen. Ook voor de aanstaande leeraren voor het middelbaar onderwijs. Ik genoot

den heilzamen invloed van een voortreffelijk exempel, helaas, tekort! Toch lang genoeg, om de beste herinneringen daarvan te behouden.

Winschoten.

DR. B. VAN DER MEULEN(*).

(*) Mijn vriend excuseere mijne onbescheidenheid, in de lectuur van zijn dagboek aanleiding gevonden te hebben tot het schrijven van dit opstel. Zijne aanteekeningen schenen mij belangrijk genoeg, om ze onder de aandacht te brengen van allen, die van nabij in het onderwijs betrokken zijn of daarin belangstellen.
Zeker vermoedde hij niet, toen hij ze neerschreef, dat zoo spoedig een Ministerieel Besluit zou volgen, waarbij de paedagogiek als examenvak voor de aanstaande hoofdonderwijzers van haar voetstuk gerukt en geheel geschrapt zou worden.
Of hij het Besluit betreuren zou? - Ik geloof het niet. Uit al zijne aanteekeningen blijkt duidelijk, dat zijn respect voor die examens in paedagogiek onder den vorm, waarin zij tot nu toe werden afgenomen, niet groot was.
Toch klaagt hij over het onrijpe ooft, dat als *onderwijzer* wordt toegelaten tot de opvoeding van het jonge geslacht. Onrijp - niet wat de algemeene kennis, maar wat de paedagogische vorming betreft.
In verband daarmee acht hij eene wijziging der acte-examens dringend noodig, in dien zin, dat zij gesplitst worden in een theoretisch en practisch examen.
Het theoretisch examen blijft zich bepalen tot de vakken, thans bij de wet genoemd, - met uitzondering van de 'beginselen van onderwijs en opvoeding', die hier als examenvak vervallen.
De candidaten, die geslaagd zijn voor dit eerste gedeelte, ontvangen daarvan een diploma, waarop zij kunnen worden toegelaten tot het zuiver practisch examen, - *afgenomen in de lagere school en tegenover eene goed bezette klasse;* - echter niet dan met bewijs, dat zij minstens één jaar na het eerste examen, onder onmiddellijke leiding en toezicht van een ervaren hoofd, in de lagere school hebben gewerkt.
Dit laatste examen alléén geeft de bevoegdheid, als *zelfstandig* onderwijzer op te treden.
Eene dergelijke regeling wordt aanbevolen voor de examens van hoofdonderwijzer. Voor dezen echter kan het practisch examen onmiddellijk op het theoretische volgen.
En nu ons middelbaar en gymnasiaal onderwijs? - Is het wenschelijk, tot deze belangrijke takken van onderwijs novitii toe te laten, zonder eenigen waarborg van paedagogische vorming? Zeer zeker niet. - Kan dus eene dergelijke regeling, als boven is aanbevolen voor het lager, ook voor het M en G. onderwijs getroffen worden, dan zeker verdient zij de aandacht der hoogere schoolautoriteit.
Toch moet het worden toegestemd, dat zij voor deze takken van onderwijs minder urgent is dan voor het lager onderwijs. De breedere studie, de rijpere leeftijd, het ruimer verkeer in de buitenwereld van hen, die zich voorbereiden voor M. of G. onderwijs, - mogen ons doen vertrouwen, dat in hen *de mensch* meer gevormd is naar den geest zoowel als naar het karakter.

Staatkunde en geschiedenis.

Herinneringen aan de Belgische omwenteling van 1830.
(*Vervolg van bl.* 380 *van den* 41sten *Jaargang.*)

Maar België bleef bewaard voor de XXIV artikelen: Koning Willem I weigerde de aanneming van dat tractaat. Die weigering had ten gevolge, dat eerst in 1839 de scheiding tusschen Holland en België tot stand kwam; acht jaar lang bleef de Koning in zijne weigering volharden. Dat *stelsel der volharding* is eene ramp geweest voor Noord-Nederland - zoo wordt thans algemeen geoordeeld; toch kan er wel iets worden gezegd ten voordeele van dat stelsel.

De aanmerking moge voorafgaan, dat die volharding - zij kan goed of kwaad zijn geweest - geheel en al gesteld moet worden op rekening van den Koning, niet van zijne ministers. Die aanmerking is noodig, omdat, zich houdende aan de constitutioneele fictie van een onverantwoordelijk Koning en verantwoordelijke ministers, indertijd in een der oppositiebladen die ministers deswege zijn aangevallen door een zeer geestig schrijver, die in later jaren wel eens kan hebben ondervonden, dat *regeeren* minder gemakkelijk is dan *critiseeren*; die schrijver bestempelde de toenmalige ministers als *hertog der volharding*, *graaf van het behoud*, of met soortgelijke bijnamen. Ten onrechte: Koning Willem I is nooit een constitutioneel Koning geweest; zijne ministers zijn niets anders geweest dan de uitvoerders van zijne bevelen; zij zijn niet geweest zijne raadgevers; zij hebben geen beduidenden invloed gehad op den gang der regeering.

Dat het stelsel der volharding, tot in 1839 volgehouden, eene materieele ramp is geweest voor Noord-Nederland, kan moeielijk worden betwist. Door den tiendaagschen veldtocht had men, nog in 1831, tot eene scheiding met België kunnen komen op voor ons gunstige voorwaarden; nu is die scheiding eerst in 1839 tot stand gekomen op voorwaarden, die veel minder gunstig zijn geweest; acht jaar lang heeft men zich dus de bezwaren en geldelijke uitgaven getroost van een

gewapenden toestand; en men heeft daardoor eene uitkomst verkregen, nadeeliger dan de uitkomst, waartoe men had kunnen geraken acht jaar vroeger.

Wil men de handeling van eene regeering alleen naar de uitkomst schatten, dan spreekt het vanzelf, dat men die volharding van Koning Willem I van 1831 tot 1839 veroordeelen moet; - maar niemand zal het betwisten, dat de uitkomst niet de eenige maatstaf mag zijn, om over die handeling te oordeelen. Men moet ook de vragen stellen: hoe stond het met de quaestie van het recht? en wat was de gezindheid van het Hollandsche volk zelf - dat dan toch ook eenig belang had bij de zaak?

Koning Willem I, toen hij het tractaat van de XXIV artikelen weigerde aan te nemen, was volkomen in zijn recht: hij wilde zich door de Londensche Conferentie geen tractaat laten opdringen, niet gebiedend laten voorschrijven, wat hij doen moest; hij had, ja, die Conferentie ingeroepen, om hem bij te staan in het dempen van de Belgische onlusten, maar geenszins aan die vergadering de bevoegdheid gegeven, om als meester te spreken in de aangelegenheid van zijn land; hij kon het niet dulden, dat hem zóó de wet werd voorgeschreven; dat kwetste zijne eer als Koning; hij was even onafhankelijk vorst als die machtige Europeesche vorsten, die zich thans gedroegen, alsof hij hun mindere, hun ondergeschikte was; - hij weigerde dus de toetreding tot de voorgestelde voorwaarden van de scheiding tusschen Holland en België; - en in die weigering was, zeer zeker, grootheid gelegen en een gevoel van eigenwaarde, waarvoor men eerbied moet hebben.

Maar ook het Hollandsche volk deelde - ten minste in de eerste jaren - geheel en al die denkwijze van den Koning; het was verontwaardigd over de aanmatiging der vreemde mogendheden, die hare beslissing als oppersten wil uitspraken, die onrecht pleegden, die met krenkende minachting jegens Holland en zijn Koning te werk gingen; het wilde zich niet onderwerpen aan die beslissing, het wilde die krenking niet verduren; veel liever dan lijdelijk te berusten in het onrecht, wilde het zich scharen om het Oranjevaandel, het hoofd bieden aan het vreemde geweld en mét zijn Koning den glorievollen kamp aanvangen voor Neerland's rechten en eer. - Dat zóó de algemeene denkwijze toen was in Holland, dat de Koning toen dus kon bouwen op den steun van geheel zijn volk, weet ieder onzer, die in dien tijd heeft geleefd; men zou gezegd hebben, dat de koele, bedachtzame Hollander toen bezield werd door den geest, die den Franschen ridder in Schiller's drama doet zeggen:

> ‘Nichtswürdig ist die Nation, die nicht ihr alles
> mit Freude setzt an ihre Ehre!’

Die weigering van Koning Willem I, om de XXIV artikelen aan te nemen, vond de Londensche Conferentie niets aangenaam; zij had zoo wel gehoopt, nu aan de zaak een einde te hebben gemaakt; men kon de verhouding tusschen Holland en België toch niet laten, zooals die was, en alles lijdelijk blijven aanzien; de waarschijnlijkheid was ervoor, dat dan die beide deelen van het vroegere Koninkrijk weer aan het oorlogen zouden gaan, en zelfs was het verre van onwaarschijnlijk, dat dan de vijandelijkheden meer uitbreiding zouden verkrijgen en leiden tot een Europeeschen oorlog, - en dát moest volstrekt worden voorkomen.

Maar hoe? Wat moet er nu worden gedaan, om tot een vergelijk te komen, tot eene beslechting der geschillen? nieuwe voorwaarden van scheiding ontwerpen? - Maar dat gaat toch ook niet: de Londensche Conferentie is al zoo dikwijls van meening veranderd, zij heeft al zoo dikwijls daardoor den algemeenen spotlust opgewekt, dat zij, nog eens hare opinie opgevende, totaal in diskrediet zal geraken. Neen, daar moet een einde aan komen; wij moeten nu eens toonen, dat onze besluiten vaststaan en wij niet meer daarvan afwijken; België heeft het tractaat aangenomen; wij zullen Holland dwingen, dat ook te doen.

Alweer de vraag: maar hoe? Ja, dat kostte weer veel tijds en veel hoofdbrekens en veel pratens, eer men het daarover eens was. Eindelijk, in het laatst van 1832, kwam de Conferentie tot het besluit, dat Frankrijk en Engeland belast zouden worden met de aanwending van de dwangmaatregelen tegen Holland; een embargo zou gelegd worden op onze koopvaarders; eene Engelsche oorlogsvloot zou op onze kusten komen - om wát te doen, is nooit heel duidelijk geworden; en een Fransch leger zou de Citadel van Antwerpen belegeren en innemen - misschien ook de forten Lillo en Liefkenshoek; - dat laatste schijnt echter niet zoo vast bepaald te zijn geweest; iets mocht dan toch ook wel aan de *omstandigheden* worden overgelaten - dat fraaie woord, dat zoo vaak wordt gebruikt, als men niet weet, wat men eigenlijk wil.

Wat moest nu Holland, wat zijn Koning doen, nu de oorlogsstorm, niet meer in een wijd verschiet maar in dreigende nabijheid, kwam opzetten?

Het antwoord op die vraag zou niet twijfelachtig zijn geweest, hadden leger en vloot het moeten geven; vooral niet, als men die vraag had gericht tot het jongere gedeelte, tot hen, die in den gelukkigen leeftijd verkeerden, waarin men gewoon is meer te gevoelen dan te denken; dan zou het antwoord geluid hebben: niet toegeven aan de onrechtvaardige eischen; oorlog; verdediging tot het uiterste; de Citadel van Antwerpen aan den vijand hardnekkig betwisten; den strijd voeren

op de bressen, zooals onze voorvaderen bij den tachtigjarigen oorlog onze steden hebben verdedigd; het leger uit Noord-Brabant oprukken tot ontzet van de Citadel en zich meten met het Fransche leger; doen, in één woord, wat Willem III deed in 1672, toen wij ook werden aangevallen door Frankrijk en Engeland en ons leger oneindig minder dan thans op dien aanval was voorbereid.

Zóó dachten in 1832 leger en vloot en ook velen, die *niet* de wapens droegen; zóó dacht, denkelijk, ook het legerhoofd, de Prins van Oranje, die, door de bevelen der regeering gedwongen, om in Noord-Brabant te blijven, zijn diep leedwezen erover betuigde, dat hij de Citadel van Antwerpen niet ter hulp kon komen; *j'en suis plus que triste* waren de woorden, waarmede hij dat leedwezen uitte. Die woorden komen voor in een merkwaardigen brief van den 14^{den} December 1832 aan den Generaal Chassé; die brief, eigenhandig door den Prins geschreven, op vrij slecht papier, is in de Fransche taal; maar de gevoelens, daarin uitgedrukt, zijn geheel Hollandsch, in de beste beteekenis van dat woord; zij kenmerken 's Prinsen heldengeest. De lezer oordeele:

Tilburg ce 14 Décembre 1832.

'Confidentiel,

Mon cher Général!

Je ne puis me refuser le plaisir de vous tracer ce peu de mots pour vous informer que vos rapports jusqu'au 12 du mois à 6 heures du soir, me sont très bien parvenus hier, et je les ai lus avec le plus vif intérêt et une *véritable admiration.* Votre défense me parait parfaitement dirigée et le courage et l'intrépidité de la garnison, au milieu de tout ce qu'elle doit endurer, mérite les plus grands éloges; l'ennemi même ne peut se refuser de rendre justice à la résistance opiniâtre qu'il rencontre et dont sa perte fait preuve. La défense de la Citadelle d'Anvers fournira une belle page dans l'histoire militaire de notre patrie, et un bel exemple à citer à notre armée, quand mon tour viendra d'être attaqué par les forces qui vous entourent. Car je me considère aussi, étant sur la défensive, comme commandant d'une grande forteresse, dont nos rivières sont les fossés, nos places fortes les ouvrages avancés. Vous savez que dans une position pareille l'on ne peut pas sans grand danger pour la place, risquer des sorties nombreuses en hommes et s'éloigner trop du corps de la place, surtout quand les assiégeants sont fort supérieurs en nombre à la garnison et qu'il y a un corps d'observation prêt à les soutenir. C'est là malheureusement la raison qui me paralyse ici et m'empêche de voler au secours des braves qui combattent sous vos ordres avec un courage heroïque; j'en suis *plus que triste*; mais vous êtes trop bon général pour ne pas apprécier ma position et ce que la prudence me prescrít impérieusement. Votre brave troupe aura rendu le grand service à l'armée, de prouver aux Français, que nos soldats ne sont point intimidés

par le nombre, et qu'en se fiant à la protection divine, l'ancienne gloire Française ne les éblouit pas.

Votre bien dévoué,

Guillaume,

Prince d'Orange.

P.S. Veuillez communiquer ces lignes à votre conseil de défense. Mes trois fils portent cette lettre jusqu'à Bath.'

Maar de Koning zelf, hoe oordeelde hij over den toestand, waarin men verkeerde, over de maatregelen, door dien toestand gevorderd?

De Koning, meer bezadigd, meer verstandig dan het jeugdige, in geestdrift ontvlamde deel des volks, begreep, dat men de zaken niet tot het uiterste moest drijven, dat men Frankrijk en Engeland niet moest uittarten, om zich met hunne geheele wapenmacht op Noord-Nederland te werpen en daardoor den oorlog in den grootsten omvang uit te lokken; want zulk een oorlog kon grootsch en roemvol zijn voor ons, maar zij kon ons ook ten ondergang voeren; en, *zulk* een oorlog was niet volstrekt noodig. Ook onze voorvaderen, in 1672, hadden den vrede wel willen koopen ten koste van eenige opofferingen; zij kozen den oorlog, alleen omdat de vijand vredes-voorwaarden stelde, die geheel onaannemelijk waren.

Maar, moest er dan *niets* worden gedaan; moest men onverwijld zwichten voor de bedreiging van de vijandelijke wapenmacht; moest men, zonder slag of stoot, de Citadel van Antwerpen overgeven op de eerste opeisching van een Fransch legerhoofd?

Neen, dàt ook niet; want dat zou krenkend zijn geweest voor onze krijgseer, voor onzen volksroem; dat zou in hooge mate in Holland afkeuring hebben gevonden, de algemeene verontwaardiging hebben opgewekt; dat zou eene smet hebben geworpen op den naam van den Koning zelf; een Regent toch heeft tot eersten plicht jegens zijn volk niet alleen de stoffelijke belangen te behartigen, maar ook daarvoor te waken, dat de volkseer ongedeerd blijft.

Koning Willem I besloot den middenweg in te slaan - hier, in dit geval, de beste, de verstandigste partij; al is het, dat de tijdgenooten des Konings dat niet altijd hebben ingezien, de nakomelingschap komt, na rijpe overweging, tot het besluit, dat de Koning toen goed heeft gehandeld en dat ook hier een *middenman* niet altijd de onberaden veroordeeling verdient, door De Génestet uitgesproken. Koning Willem I schreef de verdediging voor van de Citadel van Antwerpen tegen het Fransche leger - daarmee zou aan de wapeneer worden voldaan; maar de Koning wilde niet, dat die verdediging tot het uiterste zou worden voortgezet en daaraan te groote offers zouden worden gebracht; als aan eer en plicht voldaan was, dan moest de verdediging ophouden. De Koning streefde ernaar, om - wèl een ernstigen strijd te voeren tegen het vreemde wapengeweld, - maar dien strijd zooveel mogelijk

plaatselijk te doen blijven en te verhinderen, dat die eene uitbreiding bekwam, die verderfelijk voor ons kon worden.

Den 15^{den} November 1832 zendt de Directeur-Generaal van Oorlog, De Eerens, namens den Koning aan den Generaal Chassé de voorschriften voor de verdediging van de Antwerpsche Citadel; die voorschriften zijn vervat in een brief, die op zeer waardigen toon is geschreven en aldus eindigt:

'Met een onbegrensd vertrouwen wordt dan ook verder alles, wat tot de krachtdadige verdediging van den u toevertrouwden post kan strekken, door Zijne Majesteit geheel en al aan Uwe Excellentie overgelaten, en reeds vooraf ten volle goedgekeurd; waarvan ik de eer heb Uwer Excellentie hiermede de plechtigste verzekering te geven.

Alleen vind ik mij nog verplicht, ten einde geheel en al aan den voor mij zoo vereerenden last te voldoen, Uwe Excellentie ten slotte bekend te maken met de vaderlijke bezorgdheid des Konings voor den persoon van zijnen hooggeschatten Generaal en voor het dappere garnizoen der Citadel, op welke thans aller oogen zijn gevestigd; de Koning vreest, dat het aan hoogst denzelven zoo welbekend manmoedig karakter van Uwe Excellentie u in die verdediging soms buiten het geval van volstrekte noodzakelijkheid nog verder zou kunnen leiden dan de bepalingen der instructie voor de plaatselijke commandanten, in 1815 vastgesteld, medebrengen. Hij wil geene roekelooze opoffering van zoovele braven en verlangt, dat wanneer aan eer en plicht voldaan en door hun gedrag aan Oud-Nederland de duurzame achting van Europa zal verzekerd wezen, uw hooggeschat leven en, kan het zijn, dat van velen uwer dappere lotgenooten, voor hem en voor het dankbare vaderland behouden blijven.

Dat God de pogingen van Uwe Excellentie met den besten uitslag kroone, is ook mijn vurigste wensch.'

De verdediger van de Citadel van Antwerpen wist twee zaken met zekerheid: ten eerste, dat zijne vesting bij een beleg geen ontzet had te wachten; en ten tweede, dat hij de verdediging van zijne vesting niet tot het uiterste mocht voortzetten, maar daarmede moest ophouden, wanneer 'aan eer en plicht was voldaan'; - dat laatste is nu wel eene rekbare uitdrukking; maar wie het beleg van de Antwerpsche Citadel in 1832 bestudeert, zal tot de overtuiging komen, dat bij de overgave op den 23sten December de verdediger zeer zeker voldaan had aan eer en plicht en dat toen de verdediging van die sterkte voor ons een grootsch en glorievol wapenfeit is geweest, waarop wij met reden roem dragen.

Natuurlijk is het hier de plaats niet, om eene geschiedenis te geven van het beleg der Citadel en over hare verdediging verder uit te weiden; - alleen dit nog:

De roem van die verdediging is, zooals gewoonlijk, toegekend aan den bevelhebber, den Generaal Chassé, - en niet geheel ten onrechte;

want die dappere krijgsman is daar geweest, mét zijn naam, mét zijne glorievolle herinneringen aan Waterloo en aan de vroegere krijgsverrichtingen in het Spaansche schiereiland; hij is daar geweest; hij heeft daar evenals anderen den gevaren het hoofd geboden en, lieten zijn leeftijd en zijne gezondheid hem niet toe, meer te doen, het is al veel, dat men op hem de woorden van Vondel kan toepassen, waar hij spreekt van de mannen, die wel den lust maar niet meer de kracht tot den strijd bezitten:

> 'Zij vechten met hun hart, nu handen niet en mogen.'

Maar als men Chassé die rechtmatige hulde heeft gebracht, dan dient men, billijkheidshalve, er toch bij te voegen, dat de wezenlijke verdediger is geweest de bevelhebber der artillerie, de Majoor Seelig. Bij een beleg speelt de artillerie altijd de voornaamste rol, en hier, bij de verdediging van de Citadel, heeft de Hollandsche artillerie een zoo schitterenden moed betoond, dat die zelfs de hulde van den vijand heeft verworven; en dien heldengeest had men hier te danken aan de meesterlijke wijze, waarop Seelig de handelingen der zijnen wist te leiden; wat Totleben later geweest is voor de Russen te Sebastopol, dat is Seelig geweest te Antwerpen.

Koopman, de onverschrokken bevelhebber van een twaaltal kanonneerbooten, die aan de verdediging van de Citadel deelnamen, weigerde bij de capitulatie die vaartuigen over te geven, maar liet ze zinken of verbranden; die weigering, mogelijk niet geheel regelmatig, was evenwel heldhaftig; en het moet een treffend schouwspel zijn geweest, toen de wapenbroeders van Van Speyk bij het vernielen van hunne oorlogsbodems met ontblooten hoofde het 'Wien Neerland's bloed' aanhieven en zóó getuigenis gaven van hunne trouw aan de zaak des vaderlands.

In één woord, daar is grootheid geweest in die verdediging van de Citadel; vooral kan men geen lof te veel toezwaaien aan de verhevene lijdzaamheid, waarmede eenige duizenden soldaten, op kleine ruimte opeengehoopt, daar wekenlang een vernielend bombardement hebben doorstaan, dat alles verwoestte, weinig veilige rust toeliet en zelfs de verblijven der zieken en gewonden met geheele instorting bedreigde. Overweeg dat, volk van Nederland! en kom dan niet aan met die dwaze bewering, dat wij geene militaire natie zijn, dat wij de wapens niet weten te voeren voor het vaderland!

De Citadel van Antwerpen viel met het einde van 1832; de forten Lillo en Liefkenshoek niet. De Maarschalk Gérard, het Fransche legerhoofd, had den vrijen aftocht van de bezetting der Citadel naar Holland verbonden aan de voorwaarde der ontruiming van Lillo en Liefkenshoek; Koning Willem I weigerde die ontruiming, en dientengevolge vertrok de bezetting der Citadel in krijgsgevangenschap naar

Frankrijk; zij bleef daar maar weinig maanden en keerde toen naar het vaderland terug, in Frankrijk met achting bejegend, bij ons met feestgejubel ontvangen; rechtmatige, wel verdiende hulde aan dapperheid en krijgsdeugd.

Zoo eindigde die korte tijd van vijandschap tusschen Noord-Nederland en de Londensche Conferentie; vijandschap; - oorlog kan men het haast niet noemen; maar men schoot elkander toch dood. De uitkomst voor de Conferentie was niet bijster groot en bestond hoofdzakelijk hierin, dat de stad Antwerpen nu ontheven was van de vrees voor een bombardement; eene uitkomst, zeer groot voor de stad zelve, maar weinig of niets bijdragende tot de beslechting van het geschil tusschen Holland en België. Koning Willem I bleef volharden in zijne weigering, om de XXIV artikelen aan te nemen; en de Londensche Conferentie meende nu verder geene moeite daartoe te moeten doen, maar alles nu blauwblauw te laten.

Het is reeds gezegd, dat het zeer zeker in het stoffelijk voordeel van Noord-Nederland zou zijn geweest, indien Koning Willem I nog in 1831 na den tiendaagschen veldtocht het tractaat der XXIV artikelen had aangenomen; maar dat de niet-aanneming toch steunde op 's Konings recht en op de volkomene instemming met den geest van zijn volk. Een enkel voorbeeld van die instemming.

Vreede - de latere Utrechtsche Hoogleeraar - weigerde in dien tijd aan een feestmaal te Gorkum, om mee te doen in het drinken van 's Konings gezondheid; Vreede is altijd wel wat zonderling geweest, niet altijd verstandig in zijne openbare handelingen; maar tevens van top tot teen een eerlijk, rechtschapen karakter, een man van overtuiging; en die overtuiging bracht toen mee, dat hij de regeeringshandelingen van den Koning niet kon goedkeuren; hij kwam daar openlijk voor uit, maar haalde zich door die openhartigheid de grootste onaangenaamheden op den hals, daar het algemeen toen niets kwaads wilde hooren van Willem I en in de minste afkeuring van eene regeeringsdaad van dien Koning haast eene soort van landverraad zag, een heulen met onze vijanden.

Later is het blaadje geheel omgekeerd; maar toen was het zóó; het was de denkwijze van het geheele Hollandsche volk; - natuurlijk moet men die uitdrukking ‘het *geheele* volk’ in een verstandigen zin opvatten; er zijn altijd uitzonderingen; maar zelfs die enkele menschen, die anders dachten dan het algemeen, ontveinsden hunne gevoelens: toen in Januari 1831 te Oldenzaal het verzet tegen de volkswapening tijdig en krachtig was onderdrukt, betuigde zelfs een der vermoedelijke aanstokers van dat verzet, op luidruchtige wijze en in gezwollen taal, zijne aanhankelijkheid aan den Koning en aan het

Koninklijke huis: ‘Snijd mijn hart open, gij zult daar binnen de Oranjekleur zien.’

Volk en Koning waren volkomen eensgezind ten aanzien van het stelsel der volharding, ten minste in de eerste jaren van dat stelsel; die eerste jaren mag men dus den Koning volstrekt niet toerekenen als eene verkeerde handeling; integendeel, dat onverwrikt handhaven van onze rechten tegen den wil van geheel Europa was eene lofwaardige, roemvolle handeling, van vastberadenheid getuigende; die handeling heeft den naam van Holland en van den Koning met luister omgeven en indruk op de wereld gemaakt. De jaren 1831 en 1832 zijn niet van de minst schitterende in onze geschiedenis.

Maar wat dit stelsel van volharding bedorven heeft en het te recht heeft doen veroordeelen, dat is, dat het te lang werd volgehouden en dat de natie en de Koning, bij het aankleven van dat stelsel, zeer uiteenloopende inzichten hadden.

Het was het Hollandsche volk niet te doen om eene hereeniging van Holland met België; integendeel, van zulk eene hereeniging was de groote meerderheid in Holland ten eenen male afkeerig; en het was niet, om zulk eene hereeniging te verkrijgen, dat de Hollander het tractaat der XXIV artikelen met verontwaardiging verwierp; - neen, hij verwierp dat verdrag, omdat hij het als een hoon beschouwde, hem en zijn Koning aangedaan; omdat hij het niet kon dulden, dat vreemden met krenkende laatdunkendheid beschikten over zijne rechten en belangen; - hier kwam de volkstrots in het spel en het rechtmatig ijveren voor de vrijheid en onafhankelijkheid van zijn land.

Ook Koning Willem I had gevoel van volkstrots; ook hij ijverde voor 's lands onafhankelijkheid; meer dan eens heeft hij in zijne regeering eervolle bewijzen gegeven, hoe levendig die gevoelens in hem waren; ook daarom was hij tegen het tractaat der XXIV artikelen; - maar zijn weerzin tegen dat verdrag ontsproot niet alleen daaruit; dat was niet de eenige reden, niet de voornaamste reden van dien weerzin; de voorname reden hierbij was zijn wensch, om België weer te winnen en het Koninkrijk der Nederlanden te herstellen.

Dus bij dat volharden waren Koning en volk eensgezind; - maar niet bij de inzichten, waarom men volhardde; de Koning bedoelde daarmee iets anders, dan het volk bedoelde; en de Koning moest zijne ware bedoeling ontveinzen, omdat hij de zekerheid had, dat, kwamen die gevoelens ter kennis van het Hollandsche volk, hij niet meer door dat volk zou worden bijgestaan in zijn verzet tegen de Londensche Conferentie.

Koning Willem I heeft, tot aan het einde zijner regeering, ernaar gestreefd, om te herstellen, wat in 1830 was afgebroken; een Vereenigd Rijk der Nederlanden; - dat streven is ijdel gebleven - is dat iets goeds geweest of iets kwaads? wie zal het zeggen. Had de Koning recht bij dat streven? - Ja; want in 1815 was hem de

taak opgedragen, om van dat nieuwe Koninkrijk een voormuur te maken voor Europa tegen de veroveringszucht van Frankrijk; hij was dus aan Europa verantwoording schuldig voor het goed volbrengen van die taak. De Koning schijnt zich gevleid te hebben met de hoop, dat met tijd en geduld de zaak wel weer terecht zou komen; dat de meeningen van de menschen onderhevig zijn aan wisseling, en dat het niet tot de onwaarschijnlijke zaken behoorde, dat een plotselinge ommekeer hem weer als Koning te Brussel zou zien optreden. - Voor wie de geschiedenis van den nieuweren tijd heeft gadegeslagen, zullen die verwachtingen van Willem I niet zoo geheel hersenschimmig voorkomen.

Maar ook hier blijkt weer, hoe waar het is, wat Thiers zegt aan het slot van zijn *Waterloo*: 'Le succès est un Dieu de fer que les hommes adorent.' De menschen oordeelen veelal naar de uitkomst; had de uitkomst beantwoord aan de verwachtingen van Koning Willem I, hoe geheel anders zou het oordeel zijn geweest over zijn stelsel der volharding: 'Wat eene grootheid van karakter' - zou het dan geheeten hebben - 'wat een moedig volhouden van den kamp voor eene goede zaak! terwijl nergens een straal van hoop schijnt te lichten, en alles schijnt te nopen tot berusting en onderwerping, blijft hij onversaagd het hoofd omhooghouden en eene betere toekomst afwachten; hij is eene rots geweest, die onbezweken den golfslag der omwentelingen heeft weerstaan; hij is een toonbeeld geweest van wat een waar Koning moet zijn.'

Die lofrede zou Willem I ten deel zijn gevallen, had hij gezegevierd; men had wellicht voorbijgezien het verkeerde, dat erin is gelegen, om een trouw volk te misleiden en zijne hulpmiddelen aan te wenden tot het bereiken van een doel, dat het niet beoogde.

Van jaar tot jaar werd de toestand voor Noord-Nederland drukkender; en van jaar tot jaar verminderde dan ook de geneigdheid, om den Koning langer te volgen op een weg, die tot geheele uitputting scheen te moeten leiden. Wie zag eene goede uitkomst in het verschiet? België, door een verstandig Koning goed bestuurd, verheugde zich in goede, vrije instellingen, in de uitbreiding van welvaart, in den krachtigen vooruitgang van handel en nijverheid. België kon de aanneming van het tractaat der XXIV artikelen geduldig afwachten; zélf had het daarbij geene haast; want zoolang de scheiding met Holland niet was tot stand gekomen, betaalde België geen cent voor de renten van de gemeenschappelijke Staatsschuld en behield het intusschen het grondgebied, dat het anders zou moeten afstaan. Voor een aanval van Hollandsche zijde, zooals in Augustus 1831, behoefde men minder beducht te zijn; want behalve dat men voortdurend kon rekenen op den steun van Frankrijk en van Engeland, was België ook veel krachtiger geworden; daar waren vastheid en samenhang, orde en eenheid in het land; het volk hechtte zich al meer en meer aan den nieuwen

Koning en zag, met reden, in den toenemenden bloei des lands een betrouwbaren waarborg voor de bestendigheid van Leopold's regeering; het Belgische leger was aanzienlijk versterkt en verbeterd, zoodat de kansen op de overwinning voor Holland veel minder waren dan in 1831. In één woord, België kon toen rustig en met goed vertrouwen de toekomst te gemoet gaan. - Met Holland was het geheel anders gesteld.

Kinker heeft, indertijd, eene soort van tooneelstuk vervaardigd, eene *persiflage* van de jammerlijke tooneelpoëzie van vroegere dagen; dat stuk van Kinker is zóó verward en onsamenhangend - met opzet -; men weet niet, waar het heen wil, en men begrijpt niet, hoe het eindigen moet; zoodat dan ook een der vertooners de vraag doet:

> 'Maar, zeg eens - nu in ernst - hoe komt dit stuk nog uit?'

Al meer en meer in dit tijdperk der volharding kon menig Hollander dezelfde vraag doen: 'Hoe komt dit stuk nog uit?' dat wil zeggen: hoe komt er een einde aan dien benauwenden toestand, waarin wij verkeeren; hoe komen wij tot eene goede schikking met België? - België streeft ons vér vooruit; het ontwikkelt zich, het bloeit; - wij kwijnen en staan stil; wij putten ons uit, om een toestand te bestendigen, die een tusschending is van vrede en oorlog, een toestand, waarvan niemand kan zeggen, dat daaruit iets goeds kan ontstaan. Wij doen dit, omdat wij een onbepaald vertrouwen stellen in het regeeringsbeleid van den Koning; maar is dat onbepaald vertrouwen zoo geheel te billijken? Kan Willem I ons niet op een dwaalspoor leiden?

Met ieder jaar, dat het stelsel der volharding langer duurde, werden die vragen meer en meer algemeen gedaan en meer en meer ongunstig beantwoord. Men begon argwaan op te vatten tegen de Regeering; de meening won veld, dat het den Koning minder te doen was, bij dien onwil tot eene schikking met België, om Holland's welzijn te behartigen, dan wel om zijne verlorene heerschappij over België te herwinnen; men begon te gelooven, dat Willem I 's lands gelden gebruikte, om in België zijne aanhangers te bezoldigen; - jammerlijk besteed geld - tusschen beide gezegd; want met geld kan men wel enkele menschen winnen, maar geheel een volk koopt men niet om. - Men naderde in Holland den tijd, waarop in de volksvertegenwoordiging gesproken werd van 'eene berooide en beroofde schatkist' en die harde woorden geene voldoende bestrijding vonden; met kommer zag men reeds telkens nieuwe leeningen sluiten, om in de groote staatsuitgaven te voorzien; - en dat in weerwil van de geldelijke voordeelen, die Java toen begon op te leveren door het *Cultuurstelsel*, die schepping van twee uitstekende mannen - Van den Bosch en J.C. Baud -, die aanvankelijk heilrijke vruchten heeft opgeleverd, al is het, dat zij thans op goede gronden wordt veroordeeld.

Maar waren er dan geene mannen, die als tolken van het algemeen konden optreden, om bij den Koning het klimmende wantrouwen en het misnoegen des volks kenbaar te maken? - die waren er, maar weinig in getal; en hun optreden als oppositie was het volbrengen van eene moeielijke en ondankbare taak. Van Dam van Isselt, Schimmelpenninck van der Oije, Van Nes en andere onafhankelijke mannen, wanneer zij onbewimpeld het verkeerde aanwezen van het regeeringsbeleid, waren zeker van daardoor de zeer duidelijke uiting van 's Konings ongunst en misnoegen te ondervinden; en zij waren niet zeker van den bijval en steun van het volk, welks rechten en belangen zij behartigden: men was zoo gewoon, om blindelings te vertrouwen op Koning Willem I; men schrikte er zoo tegen, om hem in zijn bestuur te dwarsboomen en te bestrijden. Opposant te zijn, was toen veel moeielijker, en dus veel verdienstelijker, dan in onze dagen.

Maar jaar op jaar verliep, zonder dat er iets gebeurde, wat Koning Willem I gerechtigde, om te gelooven aan de verwezenlijking van wat hij zoolang had gehoopt; geen schijn of schaduw van eene tegenomwenteling in België; geene verandering in de staatkunde van Engeland; geen ommekeer van zaken in Frankrijk, en het stamhuis van Orleans bleef nog altijd heerschende, in spijt der machtelooze woelingen van den oudsten tak der Bourbons; bij de Noordsche mogendheden niet de minste neiging, om de wapens op te vatten voor Koning Willem I, - al is het, dat in den vreemde aanhangers van het absolutisme toen dien Koning de beleediging aandeden van in hem een kampvechter te zien voor hunne beginselen. Nergens gebeurde er iets, dat door ons begroet kon worden met een vreugdevol ‘het daghet uit het Oosten’; Noord-Nederland bleef alleen, zonder hulp, gedrukt door geldelijke bezwaren; een last torsende, die met ieder jaar zwaarder werd en waaronder het weldra zou moeten bezwijken.

Het Hollandsche volk is geduldig, en slaat niet spoedig over tot verzet en wederstreving; maar er is een einde aan alles, en dus ook aan het geduld van het Hollandsche volk. Het vertrouwen op de wijsheid van 's Konings regeering werd aan het wankelen gebracht; de gehechtheid aan den Koning begon te verdwijnen; het gemor over zijn verkeerd staatsbeleid werd al luider en luider. De oppositie zou spoedig op beslissende wijze tegen den Koning optreden, bleef hij voortgaan op den jarenlang betreden weg; en eindelijk zag Willem I in, dat het onmogelijk was, nog langer het stelsel der volharding te blijven aankleven, dat eene schikking met België onvermijdelijk was geworden. In 1839, acht jaar na de aangeboden XXIV artikelen, worden de voorwaarden van de scheiding opnieuw vastgesteld en nu aangenomen door de beide deelen van het vroegere Koninkrijk der Nederlanden; die voorwaarden waren ongunstiger, dan wat wij verkregen zouden hebben door het dadelijk aannemen van het tractaat der XXIV artikelen.

Nóg had het aanvankelijk den schijn, alsof nu België op zijne beurt zou weigeren, om de voorwaarden van de scheiding aan te nemen. In België werd de openbare meening ertoe gebracht, om zich nu te verzetten tegen de beslissing van de Londensche Conferentie ten aanzien van de scheiding; de Provinciale Staten van Limburg en Luxemburg zonden adressen aan de Kamer der Vertegenwoordigers tegen die beslissing; zonder wettige machtiging vertrokken leden van de Kamer naar Parijs, om op de Fransche Regeering te werken; het Belgisch ministerie zelf liet zich door die volksbeweging meesleepen en sloot zich daarbij aan; Koning Leopold richtte tot zijne onderdanen de oorlogszuchtige woorden: moed en volharding (*courage et persévérance*); het leger werd op voet van oorlog gebracht en onder het bevel gesteld van Skrzynecki, een Poolsch Generaal, die zich gunstig had onderscheiden bij den opstand tegen Rusland. - Dit alles was echter weinig ernstig, niet meer dan een stroovuur; de opgewekte volksgeest kwam spoedig weer tot kalmte; er brak geen oorlog uit; en ook België nam de voorwaarden van de scheiding aan. Koning Leopold heeft bij die kortstondige beweging in België denkelijk gehandeld als de ruiter, die zijn hollend ros aanvankelijk den teugel viert, om het later met minder moeite tot staan te brengen.

Het aannemen van de scheiding met België in 1839 kan men beschouwen als de laatste groote regeeringsdaad van Koning Willem I; van toen af was de kracht van zijn bestuur gebroken. De verwarring in de geldmiddelen des lands maakte eene openbaarheid noodig, die onvermijdelijk scherpe critiek en strenge afkeuring moest uitlokken: ‘Gij hebt óns geld gebruikt, om in België úwe aanhangers te betalen; gij hebt dat in 't geheim gedaan, en zonder machtiging; 's lands belangen hebt gij slecht behartigd.’ Al was het onder de hoffelijkste vormen en niet zoo ruw weg, dat dit verwijt zou worden uitgesproken, toch moest het 's Konings populariteit - zijne groote kracht - geheel wegnemen en het hem daardoor onmogelijk maken, om langer te regeeren, zooals hij tot nu toe geregeerd had.

Nog eene andere oorzaak deed toen aan die populariteit eene geweldige afbreuk.

Eerst fluisterend en geheimzinnig, toen luider en luider en eindelijk met onweerstaanbare kracht deed zich de mare hooren, dat Koning Willem I ten tweeden male in het huwelijk zou treden, - en met wie? dát was het juist, wat het meest het Hollandsche volk schokte: de Koning zou hertrouwen met eene Gravin D'Oultremont, met eene Belgische, met eene Katholieke vrouw! Had men dat ooit kunnen denken van Koning Willem I, van den vorst, die, meende men, geheel vereenzelvigd was met het Protestantsche Nederland! Zie, dat Koning Willem I 's lands gelden had verspild, om weer op den troon

van België te komen, dat zou men, desnoods zijnde, nog over het hoofd hebben kunnen zien; maar zulk een huwelijk, dat in het hart van elken aanhanger der onvervalschte Dordtsche kerkleer tot de minste zenuw deed trillen van verontwaardiging, dat was te erg; dat moest den Koning alle liefde van het volk doen verliezen. De kansel droeg daartoe bij, om de populariteit van Willem I afbreuk te doen, door, met weinig bedekte zinspelingen, te spreken van Salomo, die op zijn ouden dag zich afgaf met vreemde vrouwen. Dat huwelijk met de Gravin D'Oultremont vervreemdde Koning Willem I geheel van het Hollandsche volk.

En toch had het Hollandsche volk hierin geheel en al ongelijk, en het legde hiermede eene mate van bekrompenheid en vooroordeel aan den dag, die het niet tot eer strekt. Ieder man, zoowel de Koning als de minste landbouwer, heeft het volste recht, om, bij het sluiten van den heiligen band des huwelijks, alleen zijne eigene zielsneigingen te volgen, alleen de ingevingen te raadplegen van zijn eigen verstand; dat is een heilig recht, eene vrijheid, waarop niemand straffeloos inbreuk maakt; wie daarop inbreuk maakt, die sticht groot kwaad; want dat leidt tot huwelijken, zóó ongelukkig, zóó rampzalig, dat zij overspel en echtbreuk haast verontschuldigen; of tot een ongehuwden staat, vaak gekenmerkt door losbandigheid en zedelijke onwaarde en die soms op roemlooze wijze den levensloop eindigt van den man, die de hoopvolste verwachtingen had gegeven. En men spreke niet van het staatsbelang, dat hier ook zou moeten gelden: dat is een verouderd begrip, dat te huis hoort in den tijd, toen landen en volken nog beschouwd werden als het bijzonder eigendom van den vorst, waarover hij geheel naar willekeur kon beschikken; in ónze dagen heeft dat begrip niet de minste waarde meer; het lot der volken hangt niet meer af van de huwelijken der Koningen. Evenals de minste burger heeft thans een Koning het recht, om bij het sluiten van een huwelijk geheel naar eigen inzichten te handelen; Willem I heeft loffelijk en eervol gehandeld, toen hij zich in het huwelijk verbond met de door hem beminde Gravin D'Oultremont; en het Hollandsche volk had geheel onrecht, toen het zich aanmatigde, om die daad af te keuren en te veroordeelen.

Maar moge men Koning Willem I geen verwijt doen over zijn tweede huwelijk, evenwel is het ontegenzeggelijk, dat hij daardoor groote afbreuk deed aan zijne populariteit, die toch reeds sterk aan het dalen was; het Hollandsche volk wendde zich af van zijn Koning; de vergoding van vroegere jaren werd vervangen door afkeer, die soms schimp en beleediging nabijkwam. Het kon een verstandig man als Willem I niet ontgaan, dat zijn tijd voorbij was; dat hij onmogelijk op eigenmachtige wijze kon blijven regeeren, zooals hij tot dien tijd toe had gedaan; dat hij voortaan regeeren moest volgens beginselen, waarmede hij zich niet kon vereenigen en die hem tegen de borst

stonden. Daarom nam hij het besluit, om afstand te doen van de kroon; - een waardig, verstandig besluit, het beste, dat hij toen nemen kon. Reeds in 1840 treedt Willem II op als de nieuwe Koning der Nederlanden; met hem begint voor ons de constitutioneele regeering in werkelijkheid; vóór dien tijd hadden wij dien regeeringsvorm alleen in naam.

Slechts weinig levensjaren bleven Koning Willem I nog over; hij bracht die in den vreemde door; hij stierf in den vreemde; en toen in 1843 de aloude Delftsche grafkelder zich opende, om 's Konings lijk te ontvangen, betoonde het volk niet die deelneming en droefheid, zelfs niet dien eerbied, die het anders doet blijken, wanneer een der vorsten uit het geliefde huis van Oranje naar de laatste rustplaats wordt gedragen.

IJdelheid der ijdelheden! Groote afwisseling van geluk en van ongeluk! wuftheid van de volksgunst! onbestendigheid van wat groot is op aarde! De gedachte aan dit alles dringt zich onwillekeurig op aan den geest, als men het oog vestigt op de regeering van Koning Willem I en bedenkt, hoe die regeering eindigde. Moest dan die zon, die zoo luisterrijk had geschenen, zoo droef en somber ondergaan!

Maar, in dat opzicht, is de tijd een weldadig trooster en heelmeester; een bemiddelaar, die tot inkeer en bedachtzaamheid brengt, wie zich door blinde partijdrift liet medesleepen; een rechter, die met onkreukbare onzijdigheid het goede tegen het kwade in de weegschaal legt, den schuldige veroordeelt, maar ook den verongelijkte in eere herstelt. De nakomelingschap vergoedt meestal, wat het oordeel van den tijdgenoot onbillijks heeft gehad.

Zoo zal het gaan met het eindoordeel, dat over de regeering van Koning Willem I zal worden uitgesproken. De waarheid huldigende, zal men groote misslagen en verkeerdheden kunnen aanwijzen in die regeering: dat vasthouden aan eene persoonlijke regeering, die alleen goed kan zijn bij een uitstekend Koning, - altijd eene zeldzame uitzondering bij het erfelijke koningschap; dien grooten naijver op de uitoefening van het gezag, die ertoe aanspoort, om zelf alles te regelen en te besturen, - eene taak, waartoe zelfs uitstekende geestvermogens en werkkrachten soms niet voldoende zijn; dien afkeer van krachtige, onafhankelijke karakters, die neiging, om zich alleen te omgeven met staatsbeambten, geene eigen denkbeelden volgende, maar blindelings en werktuigelijk uitvoerende 's Konings bevelen en voorschriften; - ziedaar, hoofdzakelijk, wat in het staatsbeheer van Willem I valt af te keuren en te veroordeelen; wat aanleiding gegeven heeft tot de misslagen, die den Belgischen opstand hebben doen ontstaan; tot de zwakke en verkeerde wijze, waarop men aanvankelijk dien opstand tegenging; tot den te lang voortgezetten onwil, om de scheuring van het Koninkrijk der Nederlanden te erkennen als een voldongen feit.

Wie dat alles aanwijst in de regeering van Willem I over het Koninkrijk der Nederlanden, die wijst niet anders aan, dan wat waar is; - maar bepaalt hij zich daartoe met *alleen dát* aan te wijzen, dan geeft hij een onwaar beeld van die regeering, dan is hij onrechtvaardig jegens Willem I; hij moet ook zeggen, wat die Koning groots en uitstekends heeft gehad. Wilt gij ons een juist beeld geven van Willem I als Regent, zeg dan ook, dat hij uitmuntende geestvermogens heeft gehad, een vast karakter, eene onverpoosde werkzaamheid, eene geheele toewijding aan 's lands belangen; zeg dan ook, dat Willem I in werkelijkheid altijd Koning is geweest en zich als Koning wist te doen eerbiedigen; hij had niets van eene speelpop, die alleen in beweging komt door de draden, waaraan anderen trekken; - zeg dan ook, dat de Koning de groote kunst verstond, om zich lange jaren door het Hollandsche volk afgodisch te doen vereeren; dat hij de liefde van dat volk onbepaald wist te verwerven en lang te behouden; dat hij vele goede instellingen heeft doen ontstaan, veel groots heeft gesticht, dat ten zegen van het land heeft gestrekt; dat hij met zorg en ijver waakte voor de eer van zijn land en het Hollandsche volk aan hem jaren heeft te danken, die niet zonder roem en grootheid zijn geweest.

Neemt men dat alles in overweging, weegt men het goede tegen het kwade, dan zal het eindoordeel niet ongunstig uitvallen voor Koning Willem I: hij is meer geweest dan een gewoon Koning; onze geschiedenis moet met eerbied van hem gewagen; hij verdient eene plaatsing onder de groote vorsten uit het huis van Oranje.

> ‘C'était au temps du Roi Henri,
> Messieurs, que se passa ceci.’

In eene Fransche opera *Les Mousquetaires de la Reine* is dit het refrein, als de oude edelman, wat er voorviel in de dagen van den roemrijken Bearnees, verhaalt aan de jonge edellieden, die hem met spottend ongeduld aanhooren. Meer of min gaat het zoo met ieder oude van dagen, die tot een jonger geslacht spreekt:

‘Wat kunnen wij bij dat verledene blijven stilstaan; wij hebben genoeg te doen met het heden, met het zorgen voor de toekomst; daarmee hebben wij de handen vol; onze taak is zwaar en veelzijdig.

Wij moeten de grondwet herzien, de verkiezingen beter regelen, de financieën in orde brengen; nieuwe wetboeken maken; 's lands verdediging vaststellen, leger en vloot organiseeren.

Wij moeten spoorwegen maken, havens en kanalen graven, rivieren verleggen, in overzeesche gewesten voor onzen handel nieuwe hulpbronnen scheppen, landengten doorboren, de eilanden van den Indischen archipel tot bloei brengen, de mijnen van de Ombiliën ontginnen.

Wij moeten geld winnen; wij moeten leven; wij moeten er ons

vermaak van nemen, Parijs bezoeken, in het Zuiden, op badplaatsen onze gezondheid herstellen, te Monte Carlo met het spel ons fortuin beproeven, luieren aan het blauwe meer van Como, of moedig de Zwitsersche bergen beklimmen.

Kortom: wij hebben zooveel te doen, voor zooveel te zorgen, dat wij ons met niets anders kunnen bezighouden.

Dus, verveel ons niet langer met die oude histories over Koning Willem I en het jaar dertig.'

17 Maart 1885.

W.J. KNOOP.

De arbeidersverzekering in het licht der sociale wetenschap. Eene historisch-economische studie.

I.
De methode van onderzoek.

Er wordt in den regel bij de wetenschappelijke behandeling van sociale quaesties te weinig op gelet, dat de ontwikkeling der natuurwetenschappen in nauw verband staat met de politieke en economische toestanden en verhoudingen der maatschappelijke samenleving. Het door haar allengs verkregen technische meesterschap heeft in de eerste plaats ten gevolge gehad, dat alle beroepsbezigheden, die op de natuur aangewezen zijn, eene zeer hooge vlucht konden nemen. Daardoor alleen reeds is een voornaam deel der intellectueele kracht van onze maatschappij in haar dienst getreden. Dit heeft er in hooge mate toe bijgedragen, om haar eene macht van de grootste beteekenis in onze maatschappelijke samenleving te doen worden. De door haar toegepaste methode van wetenschappelijk onderzoek riep voorts eene geheele verandering in de wijze van beoefening der sociale wetenschappen te voorschijn. Door haar is de inductieve methode in de wetenschap eerst werkelijk tot haar recht gekomen. De overtuiging won veld, dat de wetenschap een anderen dan den aprioristischen weg heeft in te slaan, wil zij tot zekere resultaten geraken. Zij heeft verschijnselen waar te nemen, het waargenomene vast te stellen en in verband te brengen met andere verschijnselen, de oorzaak op te sporen en de gevolgen te ontdekken, om daaruit wetten af te leiden, die de natuur en de menschelijke maatschappij beheerschen.

Zoowel de natuur als de menschelijke samenleving worden door

wetten beheerscht, die op gelijksoortige wijze gevonden moeten worden. Het verschil tusschen beide bestaat hierin, dat bij de laatste met een factor - den mensch - moet worden gerekend, die niet alleen onder den invloed der natuur staat, maar ook een geestelijk organisme bezit, in den volsten zin des woords een levend wezen is, met een wil, die van honderden omstandigheden afhangt. Geldt voor de natuur de regel, dat eene gelijke oorzaak een gelijk gevolg heeft, voor de menschelijke maatschappij is dat slechts in zoover van kracht, dat eene gelijke oorzaak de strekking heeft, een gelijk gevolg teweeg te brengen. Uitwendige omstandigheden en menschelijke handelingen, die onderling weder met elkander in verband staan, kunnen oorzaak wezen, dat hier na dezelfde oorzaak een ander gevolg zal plaats vinden dan ginds. Eigenlijk zou men moeten zeggen, dat andere oorzaken het gevolg der eerste oorzaak gewijzigd hebben. Ontegenzeggelijk volgt hieruit, dat de wetenschap der menschelijke samenleving zich vóór alles met haar ontwikkelingsproces heeft bezig te houden, dus in de eerste plaats historisch te werk moet gaan. Om den bestaanden toestand te kunnen begrijpen, moet men de noodzakelijke wording daarvan verklaren. Daartoe is het noodig, den historischen weg te bewandelen; eerst dan kan men zich vrij tegenover de maatschappelijke verschijnselen plaatsen en de behoeften der maatschappij verstaan.

Erkend moet worden, dat door de ontwikkeling der natuurwetenschappen ons intellectueel vermogen zeer uitgebreid is. Onze ideeën en voorstellingen zijn sedert dien tijd in menig opzicht gezuiverd en veredeld. Ons werd de kracht verleend, de wereld met onzen geest te omspannen en tot in haar binnenste door te dringen. Ons stonden voortaan de middelen ter beschikking, om de economische welvaart op ruime schaal te doen toenemen. Ons werd tevens een nieuwe weg aangewezen, om de grondslagen der algemeene beschaving te bevestigen en uit te breiden.

Men denke slechts daaraan, welke omwenteling door de toepassing der stoomkracht en der electriciteit alleen in het algemeen verkeersleven teweeggebracht werd; hoe daardoor de verhouding der menschen onderling, de voortbrenging en verdeeling der economische goederen, de gebruiken en gewoonten des levens, ja, zelfs de wijze van denken en handelen geheel veranderden.

Deze groote omwenteling is nog geenszins overal geëindigd en hare gevolgen moeten eerst door onze maatschappij overwonnen worden, alvorens er van een terugkeer tot normale toestanden en verhoudingen sprake kan zijn. Het tegenwoordig geslacht is dientengevolge veroordeeld, in een tijdperk van overgang te leven, waarin oude levensvormen opgeruimd worden en gaandeweg nieuwe daarvoor in de plaats treden. De heerschende toestanden op politiek en sociaal gebied geven onwillekeurig aanleiding tot de vergelijking met een slagveld op den dag, nadat de beslissende strijd gestreden is. De gelederen zijn door het vuur sterk gedund; hier is de slagorde verbroken en daar zijn de ver-

schillende afdeelingen door elkander geworpen. De verlaten of genomen verschansingen zijn evenzeer als de meeste gehandhaafde stellingen geheel bedekt met de overblijfselen van onbruikbaar geworden oorlogs-gereedschap. Veel arbeid en veel tijd worden vereischt, om het bruikbare van het vernietigde te scheiden, om het overlevende weder behoorlijk te organiseeren en de afdeelingen opnieuw te formeeren. Menig bevelhebber ziet ongaarne de thans overbodig geworden borstweringen en verschansingen, waaraan hij zoo menig voordeel te danken had, met de aarde gelijkmaken. Jarenlang houdt de geest van vijandschap, die de scherpe tegenstellingen eens geheel vervulde, ook onder de intusschen veranderde omstandigheden nog stand en zijn de grenzen der gewezen levensbetrekkingen nog duidelijk te onderscheiden. Eerst latere geslachten zullen weder gemeenschappelijk den akker beploegen en het zaad, dat honderdvoudige vrucht belooft, aan de zorgvuldig toebereide aarde toevertrouwen. Waar eens de fakkel des doods huisde, ruimen dan allen weder de puinhoopen van een veelbewogen verleden weg, om in vrede een nieuw fundament te leggen voor het huis der toekomst.

De ontdekking van den stoom en de omspanning der aarde met ijzeren spoorstaven bezitten voor het algemeene wereldverkeer in ons tijdperk gelijke beteekenis als de uitvinding der boekdrukkunst voor de wereld der ideeën in de eerste helft der 15de eeuw. De uitvinding der boekdrukkunst schonk aan den geest de vleugels, om het woord snel en gemakkelijk onder duizenden te verspreiden en tot in de kleinste woning te doen doordringen. Daardoor werd eene omwenteling voorbereid, die de wedergeboorte van het ethisch leven in de menschelijke samenleving ten gevolge had.

Het kenmerkend karakter van de groote omwenteling in het verkeer in onze dagen is: de wijziging der beteekenis van het begrip ruimte. Dit begrip ontleent ten opzichte van het practisch leven zijn inhoud aan de hoeveelheid tijd, die vereischt wordt, om een gegeven afstand af te leggen. Die hoeveelheid bleef eeuwenlang nagenoeg onveranderd. Zij werd gemeten aan de kracht van het lastdier en aan de snelheid van het door den wind voortgestuwde schip. Voor beiden was het maximum van kracht en snelheid vrij spoedig gevonden en nadat de wegen gebaand en de bruggen gebouwd waren, konden de grenzen voor de beweging binnen eene bepaalde ruimte duidelijk vastgesteld worden. Aan dien toestand van betrekkelijken stilstand, die de op bijna elk gebied heerschende rust voldoende verklaart, werd plotseling een einde gemaakt. De natuurwetenschappen ruimden de bestaande grenzen op. Het begrip ruimte verloor geheel en al zijne vroegere beteekenis. De stoomkracht veranderde niet alleen de snelheid der beweging, maar maakte buitendien de verplaatsing van menschen en goederen zelfs buiten verhouding tot die snelheid gemakkelijker en goedkooper. De electrische draad, die tot in den kleinsten

uithoek der aarde doorgedrongen is en de geheele bewoonde wereld binnen zijn magischen kring bant, ontnam aan het begrip ruimte ten opzichte der wisseling van gedachten elke beteekenis. Daardoor werd de gezichteinder der menschelijke samenleving aanmerkelijk uitgebreid; daardoor veranderden de voorwaarden van het intellectueel en materieel bestaan. Het eerste gevolg daarvan was, dat men op politiek en economisch gebied niet meer beperkt was; dat oude verbindingen afgebroken en nieuwe wegen opgezocht werden. Bij dit zoeken naar nieuwe grondslagen en bij dit uitslaan der vleugelen bleef geen enkel individueel belang onaangetast.

De stoomkracht en de electriciteit staan in den dienst der menschheid. De door haar ontwikkelde techniek draagt er niet toe bij, om de macht van enkelen te vermeerderen. Evenmin dient deze ertoe, om beter dan tot dusver in de persoonlijke behoeften van enkelen te voorzien. Wat door haar voortgebracht en verplaatst wordt, is gemeengoed van allen en heeft de bevrediging der behoeften van allen op het oog. Zij is voor de massa berekend en in dit opzicht beteekent deze vooruitgang: de democratiseering van het levensgenot en van de levensvreugde. Aan deze schitterende overwinning der wetenschap moet het in hoofdzaak toegeschreven worden, dat er in onze dagen niet alleen in beginsel eene wereldhuishouding voorhanden is, maar ook, dat deze reeds in haar tegenwoordig stadium van ontwikkeling eene wezenlijk verwonderlijke omkeering in de productieve kracht der menschheid teweeggebracht heeft. De bestaande organisatie - hoe primitief ook nog, wat haar vorm betreft, - heeft op het gebied der materieele beschaving resultaten aan te wijzen, die in de hoogste mate bevredigend zijn en tot de stoutste verwachtingen aanleiding geven. Dat geldt èn van de buitengewone vorderingen, die de kapitaalvorming in alle deelen der beschaafde wereld maakt, èn van de vermeerdering der productie door middel van de werktuigen der groot-industrie, èn van de ontwikkeling van den wereldhandel, èn van de uitbreiding der middelen van gemeenschap voor het algemeen verkeer.

Het onbewuste doel van elke verkeersontwikkeling is: gelijkmaking en wel door vergemakkelijking van den ruil van goederen en van de wisseling van gedachten. Dat doel wordt in den uitgebreidsten zin door de stoomkracht en de electriciteit nagejaagd; zij begunstigen in de hoogste mate het streven naar gelijkvormigheid. Vandaar, dat zij indirect een beslissenden invloed uitgeoefend hebben op de heerschende neiging, om de ontwikkeling der staten en volkeren langs den democratischen weg te doen plaats vinden. Deze neiging vond uit den aard der zaak de vruchtbaarste aarde in de groote steden met eene talrijke arbeidende bevolking en werd tot op zekere hoogte door de ruimte-absorbeerende verkeersmiddelen over de natie uitgebreid, ja, zelfs aan de geheele beschaafde wereld medegedeeld. In de steden veroorzaken het samenwonen en het samenarbeiden der meest ver-

schillende klassen en standen der maatschappij eene voortdurende vermindering van het eigenaardige, het zuiver individueele. Die vermindering gaat gepaard met het steeds toenemend streven naar maatschappelijke gelijkheid, die het wezen van het democratisch staatsleven uitmaakt. Dat streven trad in den jongsten tijd bij een deel der loonarbeidersklasse op den voorgrond in den vorm van: volstrekte gelijkmaking der voorwaarden van het economisch bestaan, en deze vindt den krachtigsten steun in de meer revolutionnair- dan hervormingsgezinde partij der sociaal-democratie(*). Er mag buitendien niet over het hoofd gezien worden, dat het eigenlijk individueel karakter het moeilijkst in de steden te ontwikkelen is, terwijl de democratiseering van het levensgenot en van de levensvreugde nergens beter verstaan en sneller toegepast wordt.

Ook is het natuurlijk gevolg van de wijziging van de beteekenis van het begrip ruimte, dat sedert als de voornaamste eischen van het practisch leven gelden: snel waarnemen, snel denken, snel handelen en zich in den beknoptsten en meest bevattelijken vorm uitdrukken. De snelheid der waarneming, de veelheid der indrukken en de opeenhooping der dagelijks te beheerschen bouwstoffen laten echter zeer zelden eene grondige verwerking toe, zoodat maar al te dikwijls juist dientengevolge de oppervlakkigheid veld wint. Er wordt afstand gedaan van eigen nadenken en eigen oordeel, waarvoor dan de schoonklinkende phrasen en de holle leuzen in de plaats treden. Niet ten onrechte wordt beweerd, dat het blijven drijven op de oppervlakte in de wereld der ideeën met gelijkmaking identisch is en dat het daaraan toegeschreven moet worden, wanneer de brutale, zichtbare macht, het voldongen feit en de naakte werkelijkheid op dit oogenblik in de menschelijke samenleving den toon aangeven. Deze schaduwzijde der moderne ontwikkeling is echter niet het noodzakelijk gevolg der algemeene verkeersomwenteling, maar alleen een der kenmerken der periode van overgang. De gewoonte leert ons wel gaandeweg met de nieuwe hulp- en verkeersmiddelen omgaan, maar toch blijft ons geslacht nog onder den overweldigenden indruk der algemeene verkeersomwenteling staan. Eerst latere geslachten zullen met hare gevolgen voldoende rekening houden en hun leven zóó inrichten, dat het natuurlijk evenwicht tusschen inhoud en vorm weder hersteld is. Van dien arbeid of liever van deze zuivering hangt het duurzaam karakter der nieuwe toestanden en verhoudingen af.

De richting der beschaving is deze: in de vroegste tijden zijn het de gaven der natuur, die den rijkdom der menschen uitmaken. Later treden in hare plaats de producten van den menschelijken geest en van zijn talent op het gebied der kunst. Thans spelen de concrete gedachten der menschen en de kennis van feiten in de maatschappij

(*) Vergelijk mijn: *Keerzijde der sociaal-democratische medaille, De Tijdspiegel*, 1881, Maart en April.

de hoofdrol. Daarin zien velen een bewijs van achteruitgang. Ten onrechte echter, want ook de wereld der ideeën wordt door deze beweging gebaat, die de trapsgewijze ontwikkeling op het oog heeft en daarvoor pioniersdiensten verricht.

Aan den mensch viel de taak ten deel, de aarde te onderwerpen. Aan hem werd met het: 'onderwerpt haar' het Evangelie van den arbeid gepredikt. Die onderwerping bestaat niet in de heerschappij van den mensch over den mensch; dat Evangelie van den arbeid heeft niets gemeen met de leer der onderdrukking van den naaste. Er is alleen sprake van de heerschappij over de krachten en de schatten der aarde. Daarmede in overeenstemming won met de toenemende beschaving de overtuiging veld, dat deze heerschappij van den mensch over de krachten en de schatten der aarde het eigenlijk wezen der werkelijke beschaving is, den waren rijkdom van zijn leven uitmaakt en den hoogsten trap van zijne vrijheid beteekent. De middelen, om daartoe te geraken, moesten hem in de eerste plaats de natuurwetenschappen verleenen en aan hare ontwikkeling is de ontdekking van den stoom en de electriciteit toe te schrijven. Beide zijn voor de menschelijke maatschappij van onberekenbare waarde geworden en hebben den mensch eerst onwillekeurig op zijn eigenlijk heerscherberoep gewezen. De mensch neemt water, laat het koken, sluit het op in hermetisch gesloten, breede ijzeren buizen, dwingt het op deze wijze alle krachten te ontwikkelen, om weder vrij te worden, en leidt deze krachten, waarheen hij wil. Met eene kleine beweging der hand laat hij den grootsten hamer werken, splijt hij rotsen en dirigeert hij door een ventiel de vlucht van een samengesteld raderwerk, dat honderden menschen langs ijzeren spoorstaven doet heenvliegen. Met de rookzuil van den dag en de vuurzuil van den nacht brengt hij den geest van den eersten menschenzegen naar de verst verwijderde streken. Langs de stomme leiding van den electrischen draad, gelijk de meetroede over de aarde uitgespannen, vliegen met de snelheid des bliksems de vonken van het menschelijk vernuft, overal een einde makende aan den toestand van intellectueele en materieele beperktheid, zoodat allen plaats kunnen nemen in de gelederen, die de heerschappij over de krachten en de schatten der aarde met noeste vlijt en ijzeren volharding voorbereiden; die onvermoeid het vaandel der algemeene beschaving omhooghouden.

Door deze buitengewone ontwikkeling der natuurwetenschappen verkreeg de mensch de macht, tot den wind te zeggen: dien ons. Wouden werden uitgeroeid, bergen afgegraven, dalen gevuld, wegen door rotsen gelegd, bruggen over de breedste stroomen gebouwd; kortom, vóór onze oogen kwam eene omwenteling tot stand, waarvan in de geschiedenis de wedergade niet te vinden is.

Thomas Buckle zegt in zijn *History of Civilisation,* dat de beheersching der anorganische en organische krachten der natuur door den

mensch als de eerste oorzaak van Europa's intellectueelen voorsprong kan gelden. In Europa werkt de studie der natuurverschijnselen meer op het verstand dan op de phantasie, terwijl het klimaat de regelmatigheid in den arbeid en in de leefwijze toelaat, om niet te zeggen: noodzakelijk maakt. Door deze regelmatigheid staat aan de ontwikkeling der energie niets in den weg en zijn de ontzenuwing en de verslapping door den invloed der natuur buitengesloten. Terwijl in de tropische landen de natuur den mensch beheerscht, leert in Europa de mensch de natuur beheerschen. De vruchten daarvan komen ook weder aan de tropische landen ten goede, zoodra de wetenschap de middelen aangeeft, om tot op zekere hoogte in de richting der gelijkmaking werkzaam te zijn.

Gelijktijdig daarmede moet de mensch tot een onderwerp van studie gemaakt worden, en deze eischt een indringen in zijne geschiedenis. Naast de natuurwetten zijn het de intellectueele wetten, die dientengevolge op den voorgrond treden. De laatstgenoemden worden belangrijker, naarmate de ontwikkeling der natuurwetenschappen meer de middelen aan de hand doet, om het: ‘onderwerpt haar’ op de werkelijkheid over te dragen, want daarbij blijkt steeds duidelijker, dat hetgeen de wetenschap den mensch leert, overeenkomt met hetgeen zijn zedelijk plichtgevoel hem voorschrijft. Wat aan den mensch de kracht verleent, eene eervolle plaats in de wereld in te nemen, dat beantwoordt tevens aan het wezen der liefde, neergelegd in het voornaamste gebod op godsdienstig gebied: ‘Hebt uwen naaste lief als uzelf.’

De eerste zegen wordt niet meer aan den mensch geopenbaard door den mond van den denker en dichter; er is geene sprake meer van beeld en legende. De taal van onzen tijd geeft de voorkeur aan de verkondiging van feiten en getallen. Die taal werd ontwikkeld in de jongste der wetenschappen, in de statistiek. Deze toetst de verschijnselen aan hare werkingen en is in zoover ook gebonden, dat zij daarbij niet tot alle oorzaken kan opklimmen. Hare resultaten bevatten de bevestiging der oude waarheid, die ten opzichte van haar wezen steeds dezelfde blijft en alleen ten opzichte van den vorm wisselt. Zij bevestigt de zegenspreuk der H. Schrift, maar zij doet dat in tabellen en vergelijkingen. Daarin gewaagt zij van de door den eersten zegen te voorschijn geroepen materieele welvaart, ontwerpt zij een concreet beeld van den toestand der menschheid in de meest verschillende deelen der aarde en bij de meest verschillende stammen, familiën, rassen en volkeren der menschelijke samenleving. Daarin toont zij aan de werking van de tegenstrijdigste geschiedkundige gebeurtenissen en spreekt zij van de regelen en wetten, die de toeneming of vermindering der algemeene welvaart veroorzaken. In het algemeen uitgedrukt draagt zij er veel toe bij, om de groote waarheid te bevestigen, dat moreel, intellectueel en materieel welzijn, dat gezondheid, normale levensduur en vermenigvuldiging slechts daar in de juiste verhouding voorhanden

zijn, waar de menschelijke geest de onuitputtelijke krachten der natuur als de bron van den menschenzegen beschouwt en waar de vlijt van den mensch daartoe gebruikt wordt, om die krachten in den dienst van 's menschen geest te plaatsen. En wat de statistiek in dit opzicht zoowel in de theorie als in de practijk bereikt heeft, dat werd door de toepassing der inductieve methode, door de gebruikmaking van de analytische methode verkregen.

De groote verkeersomwenteling moest ons langer bezighouden, omdat zij de belangrijkste factor is ter beoordeeling der intellectueele en materieele ontwikkeling van onzen tijd en omdat zij ons een blik gunt in de werkplaats der natuurkrachten, voor zoover deze op de politieke en economische toestanden en verhoudingen invloed uitoefenen.

Het is geene onverschillige zaak, dat de natuurwetenschappen in staat zijn geweest, zich van alle abstract-wijsgeerige bespiegelingen los te maken en den weg der exacte waarneming, van het proefondervindelijk onderzoek in te slaan. Daardoor konden zij voortaan het bijzondere scherp in het oog vatten en van het bijzondere tot het algemeene doordringen. Daardoor wordt in zekeren zin de schriftgeleerdheid in den ban gedaan. Niemand is meer tevreden met het abstracte woord, maar verlangt de concrete daad; niemand vraagt meer naar de meening maar naar het verschijnsel. Vroeger trachtte men de wetten der natuur en der menschelijke maatschappij te ontdekken door vooropplaatsing van een a priori ontworpen stelsel en daaruit afgeleide gevolgtrekkingen; nu steunt men daarentegen op de ondervinding en maakt op grond der exacte waarneming logische gevolgtrekkingen. De absolute stelsels van eertijds zijn voor ons alleen als noodzakelijke schakels in de keten der menschelijke ontwikkeling te beschouwen. Zij zijn in overeenstemming met deze zienswijze bepaalde uitingen van den geest van een bepaald volk en een bepaalden tijd, die aan bepaalde maatschappelijke behoeften voldoen. Van belang is dit met het oog op de studie van de wetenschap der politiek en der menschelijke samenleving, want deze mag thans niet meer op metaphysische grondslagen rusten, maar moet als eene soort natuurlijke geschiedenis beschouwd en bewerkt worden.

Het spreekt echter wel vanzelf, dat de eigenlijke beteekenis van het Woord onder deze opvatting niet lijdt. Faust begint de vertaling der H. Schrift aldus: ‘In den beginne was het *woord.*’ Dit schijnt hem niet voldoende en daarom zet hij daarvoor in de plaats: ‘In den beginne was de *kracht.*’ Ook hiermede niet tevreden laat hij volgen: ‘In den beginne was de *daad.*’ Het woord, de kracht, de daad, ziedaar de juiste climax volgens Goethe's opvatting. Er werd daarmede in overeenstemming aangenomen, dat in den beginne het woord ook op het gebied der wetenschap de kern der vraag trof. Dat woord vleugelde niet alleen het geloof, maar ook de beweging van den geest, uitgedrukt door de philosophie. De natuurkundige levensopvatting en wereldbeschouwing brachten daarin eene zeer belangrijke wijziging; zij onthulden

het geheim der kracht. De wetenschap stond daarbij echter niet stil; van de hypothetische kracht ging zij over tot het feit: de stof. Met het onderzoek der feitelijke verschijnselen werd het hoofdgewicht op de daad gelegd. Hieruit is de volgende verbinding af te leiden: steunende op feitelijke verschijnselen en waarnemingen, aan de astronomie en de geologie ontleend, ontwerpt de daad een grootsch beeld van het heelal, dat ons, als het ware, de wetenschappelijke beteekenis van tijd en ruimte te aanschouwen geeft. De studie der onzichtbare krachten der werkende natuur vergunt ons een blik in de werkplaats der eigenlijke wording. 's Menschen geest echter verzamelt de feiten en onderzoekt de krachten. De daad spreekt tot het verstand, dat daardoor aangespoord wordt, om te combineeren; de kracht tot de rede, die in de geheimen der natuur tracht door te dringen, en het woord tot onze ziel, die vatbaar is voor eene verstandelijke opvatting en eene redelijke verklaring. Het woord is en blijft de brug van geest tot geest, van ziel tot ziel, waardoor het onderscheiden en het begrijpen van mensch tot mensch overgeplant wordt. Van harmonie, d.w.z. de samensmelting van daad èn kracht èn woord, kan eerst dan sprake zijn, wanneer een liefderijk woord uit een vol menschenhart opstijgt. Dat woord overweldigt door de veelheid der feiten; dat woord spoort aan, om het onderling verband der krachten door middel van verbinding der verschijnselen te leeren kennen. Deze harmonie van schijnbaar tegenstrijdige dingen is en blijft het ideaal van den ontwikkelden mensch.

Reeds in de tweede helft der vorige eeuw werd hier en daar door vérziende beoefenaars der wetenschap de verwachting uitgesproken, dat het uiterlijk voorkomen der maatschappij en het leven der toekomstige menschheid van de verdere ontwikkeling der natuurwetenschappen en meer in het bijzonder van die der natuur- en scheikunde zou afhangen. Deze toch plaatsen ons het buitengewone zóó helder en in zóó scherp geteekende lijnen voor oogen, dat zijn mystiek duister steeds meer en meer van den vroegeren glans verliest. Deze noodzaken alle takken van het menschelijk weten tot een nieuw onderzoek. Deze hebben menige wijziging in de bestaande voorstellingen en ideeën omtrent het wezen van den mensch en omtrent zijn geestelijk leven gebracht en een groot gebied voor de exacte waarneming geopend. Het werd voortaan van wetenschappelijk standpunt voor noodzakelijk gehouden, het voor onderzoek vatbaar terrein niet onnoodig uit te breiden en niet meer de basis der feitelijke verschijnselen te verlaten. De vragen naar den oorsprong der dingen bleven rusten en het speculatief karakter der oude wetenschap werd door geheel nieuwe gezichtspunten verdrongen. De grenzen, die de wetenschap niet kan overschrijden, werden zorgvuldig in het oog gehouden. De plant, die overal hare wortelen in den grond heeft uitgebreid, verzamelt voedingsstoffen, om later des te sneller bladeren, bloesems en vruchten voort te kunnen brengen.

De omwenteling, die de ontwikkeling der natuurwetenschappen ver-

oorzaakt, is van langer duur en veel heilzamer voor de menschelijke samenleving dan de revolutie, die door het geestig woord en de scherpzinnigste critiek der talentvolle vertegenwoordigers van de abstracte theorie voorbereid is. De eerstgenoemde dringt eerst door in alle kringen, die de natuurwetenschappelijke techniek op het gebied van den arbeid niet kunnen ontberen, om vandaar gaandeweg, maar met onweerstaanbare kracht, het volks- en staatsleven met zich mede te sleepen en aan haar gezag te onderwerpen. De laatstgenoemde treedt met jeugdige onstuimigheid, met bewonderenswaardige geestdrift en met indrukwekkende éénstemmigheid in het leven, gesteund door eene veelzijdige, ontwikkelde en in elk opzicht verlichte intellectueele aristocratie, maar binnen weinige jaren moet de uitvoering der ideeën aan de ruwe volksmenigte overgelaten worden, die de pas verkregen vrijheid in bloed verstikt en het volksdespotisme op den troon plaatst. De eerstgenoemde wekt geene begeerten en hartstochten, die niet bevredigd kunnen worden, maar sterkt daarentegen onmiddellijk de economische kracht der natie en haar wensch naar meer kennis en algemeene ontwikkeling. De laatstgenoemde kweekt begeerten en hartstochten aan en voorziet het volk van wapenen, waarmede het niet geleerd heeft om te gaan. Geen staatsman is het tot heden gelukt, de brug te vinden, die de ideeën der philosophie met de zinnelijke driften en neigingen van het volk verbindt. De eerstgenoemde brengt van stap tot stap nader tot de vrijheid; de laatstgenoemde verwijdert door overijling van haar.

De groote Fransche Revolutie heeft daarvoor de bewijzen geleverd. Hare voorgangers en wegbereiders, de Encyclopedisten, verkondigden hunne theorieën in een tijd, die voor de daarin neergelegde ideeën ontvankelijk was. Zij knoopten vast aan de letterkundige beweging der 17de eeuw in Engeland, die o.a. op Algernon Sydney als den eersten ontwerper van een ‘contrat social’ en den eersten verdediger der volkssouvereiniteit kan wijzen. Zij steunden op den geest der critiek, die reeds in de dagen der Hervorming in Engeland wortel geschoten had. De toen ontwikkelde philosophie was de moeder van den revolutionnairen geest der 18de eeuw. Hunne beginselen en ideeën vonden den algemeenen bijval van het Fransche volk, omdat hunne gedeeltelijke waarheid gemakkelijk door ieder ingezien kon worden en omdat voor de verkondiging een hoogst aantrekkelijk kleed gekozen was.

De ontwikkeling der natuurwetenschappen is weer te vinden in hare techniek en bij velen is reeds de overtuiging gevestigd, dat ons geslacht in de natuurwetenschappelijke techniek dezelfde hoogte zal bereiken, die de Romeinen op rechtskundig gebied verkregen. Hunne juridieke techniek drukte den eigenlijken stempel op eene geschiedkundige periode, die in menig opzicht tot voorbeeld dient en moet dienen voor onze beschaving. Onze natuurwetenschappelijke techniek zal bij voorkeur de maatstaf zijn, waaraan latere geslachten de hedendaagsche

periode van ontwikkeling kunnen en moeten meten. In haar is het karakter van ons kunnen en weten neergelegd en door haar wordt de graad van ons meesterschap op het gebied der wetenschap aangegeven. En gelukkig kunnen wij voor de richting, die de wetenschap insloeg, de woorden van den grooten chemischen physioloog Justus v. Liebig aanhalen: 'Hoe geheel anders ziet het er nu niet met de ontdekkingen van den natuurvorscher uit, sedert de adem der ware philosophie hem ertoe geleid heeft, de verschijnselen te bestudeeren, om door gevolgtrekkingen de oorzaken en wetten te leeren kennen! Van het oogenblik, dat wij niet meer onmiddellijk uit de bron der feiten putten, maar aan onze phantasie de leiding overlaten en aan haar het recht toekennen, de nog overblijvende vragen op te lossen, houdt de vorsching op. De waarheid blijft verborgen; dat zou nog het geringste euvel zijn. Het grootste echter is, dat in hare plaats een hardnekkig, kwaadaardig en afgunstig gedrocht, de dwaling, optreedt, die de waarheid, tracht zij eindelijk door te dringen, in den weg staat, haar bestrijdt en zoekt te vernietigen. Zóó was het ten tijde van Galilei; zóó is het nog overal, in alle wetenschappen, waar men meeningen voor bewijzen laat gelden. Wanneer wij, onze onvolkomenheid inziende, toegeven, dat wij met onze tegenwoordige hulpmiddelen deze of gene vraag niet kunnen oplossen, dit of dat verschijnsel niet kunnen ophelderen, dan blijft het een probleem, waaraan duizenden na ons met ijver en energie hunne krachten wijden. Het gevolg is, dat het vroeger of later opgelost wordt.'

II.

De inductieve methode der natuurwetenschappen heeft ook op de behandeling der zuiver geschiedkundige leervakken grooten invloed uitgeoefend. Het historisch onderzoek van den nieuweren tijd nam de vergelijkende taalwetenschap te hulp, om aan hare hand in het wezen van de geschiedenis der oudheid door te dringen. De vergelijkende taalwetenschap bracht langzaam en zorgvuldig een groot getal taalkundige waarnemingen bijeen en leidde uit de opeengehoopte feiten de algemeene wetten af. Die wetten stelden haar in staat, eene reeks nieuwe waarnemingen te maken en haar onderling verband vast te stellen. En het resultaat van dezen arbeid was, dat niet het i n d i v i d u e e l e , maar het a l g e m e e n e het wezen der menschelijke ontwikkeling uit te maken schijnt. Het kenmerk van het algemeene nu is de wet. De volkeren, de talen, de godsdienstvormen zijn aan groote en onveranderlijke regelen onderworpen, die met den naam van natuurwetten bestempeld worden. Hoe groot ook de daden en de invloed van groote individuen geweest mogen zijn, nooit waren zij in staat, de universeele krachten en bewegingen der geschiedkundige ontwikkeling op te houden of te wijzigen. Wel zijn zij de belichaming van bepaalde beginselen,

als het ware de grenssteenen van hetgeen de menschelijke wil kan bereiken en verdragen, maar voor de beteekenis der universeele krachten en bewegingen moeten zij wijken. Op deze komt het ook bij de opheldering van geschiedkundige toestanden en verhoudingen hoofdzakelijk aan. Zij noodigen ons uit, op het overeenstemmende tusschen de natuur en de menschelijke maatschappij te letten.

De Russische revolutionnair en letterkundige Alexander Herzen is van oordeel, dat het Russische volk nog in den geologischen toestand verkeert. Hij vergelijkt de groote meerderheid van zijne landslieden met de los op elkander geworpen atomen van eene krijtlaag, die onder gewone omstandigheden stil blijven liggen, maar bij de eerste aanraking met de spade overal heenstuiven. Dit beeld is voor verdere aanvulling vatbaar, want het geeft het eigenlijk type weder van den anorganischen staat.

De anorganische staat is door zijne, uit den aard der zaak, mechanische samenstelling in hooge mate blootgesteld aan de gevaren van revolutionnaire woelingen. Aanleiding daartoe geeft op sociaal gebied de volstrekte heerschappij van het beginsel van loon en dwang zonder toekenning van gelijke macht aan de zedelijke factoren der menschelijke samenleving. Het middel, om aan die gevaren te ontsnappen, ziet Charles Comte in zijn *Traité de législation* in de toepassing van het beginsel der gerechtigheid. Dit beginsel proclameert niet de gelijkheid van allen, want deze bestaat noch in de natuur noch in de menschelijke maatschappij. Het verleent daarentegen gelijken steun aan allen, voorkomt de onderdrukking door enkelen, vernietigt het overwicht van bepaalde standen en klassen, doet aan dezelfde eigenschappen en dezelfde diensten gelijke belooning toekomen en bestraft dezelfde ondeugden en dezelfde overtredingen op gelijke wijze.

Ook in Frankrijk is het mechanisch karakter van het staatswezen onder de heerschappij van het Bonapartisme geheel op den voorgrond getreden. Toch kan het beeld van Alexander Herzen op dit land niet van toepassing zijn. Daartoe heeft het een te hoogen trap van ontwikkeling en beschaving bereikt. Veeleer is Frankrijk met eene spinmachine te vergelijken. Deze vergelijking wordt hierdoor gerechtvaardigd, dat in den Franschen staat de zelfstandige ontwikkeling der enkele organen plaats heeft moeten maken voor de centrale leiding van het groote raderwerk, m.a.w. dat alles het uitvloeisel is van een voor alle deelen gelijkmatig geregeld systeem. Dientengevolge is het voor den opmerker mogelijk, alles uit één enkel gezichtspunt te beschouwen en daarmede in overeenstemming òf onvoorwaardelijk af te keuren òf volstrekt te prijzen. Geschiedt dat, dan is ook één enkele daguerrotype voldoende, om op de hoogte der toestanden en verhoudingen te geraken. De nadeelen van dit mechanisch karakter liggen voor de hand; de daarmede verbonden gevaren zijn niet minder groot dan in den anorganischen staat.

Onze Nederlandsche maatschappij maakt daarentegen aanspraak op een organisch karakter. Het recht daartoe ontleent zij aan de geschiedkundige ontwikkeling van haar organisme. Zij heeft in dit opzicht veel gemeen met Engeland en wortelt nog bij voortduring in Germaansche aarde, waaruit zij oorspronkelijk te voorschijn trad. De geschiedenis leert, dat juist deze aarde voor de organische ontwikkeling bijzonder gunstig is. De eischen, die wij aan een organisme mogen stellen, worden het best weergevonden in het gemeene recht. Dit verbindt het statische, het anatomische, met het dynamische, het physiologische. De organen werken op het volk en het volk brengt nieuwe organen voort overeenkomstig zijne behoefte, gelijk de organen van het dierlijk lichaam de voeding bewerkstelligen en de voeding de organen ontwikkelt, die daartoe vereischt worden.

Voorbeelden van de verjongende kracht van het politiek en maatschappelijk organisme vinden wij ten opzichte van Nederland in de Transvaal en ten opzichte van Engeland in de Vereenigde Staten van Amerika. Bij de laatstgenoemden nemen wij waar, dat de emigranten in hun nieuw vaderland niet vasthielden aan de politieke en sociale vormen, die zij uit Engeland medegebracht hadden. Evenmin waren zij geneigd, terug te keeren tot het oorspronkelijk uitgangspunt der politieke ontwikkeling van Engeland, waarvan zij geene juiste voorstelling meer bezaten. Wat zij wenschten, was - naar het heette - de zelfstandige uitvoering van hunne theorie omtrent den besten staatsvorm. Maar het geschiedkundig onderzoek van later tijd heeft aangetoond, dat zij feitelijk de oude Saksische staats- en rechtsinstellingen wederom in eere herstelden en deze met de veranderde omstandigheden en behoeften op organische wijze in verbinding brachten. Zij leverden eenvoudig het bewijs, dat het recht niet met zekerheid a priori gekend kan worden, maar met de menschelijke samenleving ontstaat en zich met en door den mensch organisch in het leven ontwikkelt. Dit is bij elk onderzoek omtrent de wording der werkelijkheid steeds in het oog te houden.

Voor het onderzoek van een anorganisch lichaam, b.v. van eenig erts, is eene geringe hoeveelheid voldoende, om de samenstelling van het geheel te leeren kennen. De exacte analyse doet hier uitspraak. Een granietblok, van den Aequator naar de Noordpool verplaatst, wijzigt zijne hoedanigheid in geen enkel opzicht en ondergaat zelfs, volgens Laplace, geene verandering van den warmtegraad, wanneer de omvang niet te gering is. Voor de kennis van eene machine is de raadpleging van eene goede teekening voldoende. Deze geeft tot in de détails de vereischte opheldering en dient bij den bouw tot richtsnoer.

De studie van een organisme berust op een geheel anderen grondslag. Deze verlangt de aanwezigheid van alle te onderzoeken organen. Zij moeten op verschillende tijden en onder de meest verschillende omstandigheden aan eene zorgvuldige waarneming blootgesteld worden.

Dezelfde aandacht, die de vorscher aan de samengestelde organen schenkt, laat hij aan de enkelvoudige cel ten deel vallen. Het kleinste en onschijnbaarste element, de eigenlijke grondstof, waaruit het leven zich ontwikkelt, heeft voor hem zelfs de grootste waarde. Helpen toch de grondstoffen de hoofdorganen vormen! Ontvangen toch de laatstgenoemden van de nietige cel de eigenlijke voorwaarden van hun bestaan! En wat de cel is voor de natuurkundige levensvormen, dat is de familie voor de georganiseerde menschelijke maatschappij. Dit elementair organisme is het uitgangspunt van elke verdere ontwikkelingsreeks.

De vorscher houdt steeds het medium in het oog; de omgeving, waarin het organisme leeft, de grond, het klimaat, de lucht en de oorzaken van stoornis, die tot het optreden van ziekten aanleiding geven. Heeft hij op grond van zijn zuiver objectief onderzoek eene hypothese opgesteld, dan tracht hij daarvoor de bewijzen te verzamelen, en is één feit in strijd met zijne theorie, dan begint hij den arbeid opnieuw. Hij weet, nooit genoeg te kunnen onderzoeken, en vertrouwt bij zijn onderzoek niet alleen op zijn denkvermogen, maar neemt alle zinnen te hulp. De geest kan weinig of niets uit zichzelf ontwikkelen; eerst is het noodig, voorraad van buiten in zich op te nemen. Geene philosophie geeft ooit aan een blindgeborene voorstelling van kleur. Hier mag geene sprake zijn van eenig spel der verbeelding. Hier kan nergens met abstracte theorieën gewerkt worden. Daarentegen komt het er steeds op aan, analoge verschijnselen op te sporen.

De studie van het organisme heeft tot onderwerp: h e t l e v e n . Dat leven verlangt de beoefening van zijne geschiedenis, want alle vormen, waarin het zich aan ons vertoont en waarop onze waarneming aangewezen is, zijn historisch geworden. In de geschiedenis kan en moet de voortloopende openbaring der menschheid gezien worden.

Bij de schepping werden zekere eigenschappen aan de stof verbonden, waarvan zij zich niet kan bevrijden, zonder op te houden te bestaan. Zoodra de stof in beweging gebracht was, waren aan die beweging wetten voorgeschreven, waaraan alle zich bewegende lichamen onderworpen zijn. Eveneens is zoowel het organische als het anorganische leven op vaste regelen en wetten aangewezen. Zij zijn onveranderlijk en bestaan evengoed voor de ontwikkeling van het plantaardig als van het dierlijk organisme; zij staan in nauw verband met de geheele levenshuishouding. De ontwikkeling der plant b.v. van de eerste zaadkorrel tot op de opnieuw gevormde zaadkorrel; de voeding van het dier; de spijsvertering en de stofwisseling in het menschelijk organisme, zij zijn niet aan het toeval of aan den wil van het schepsel overgelaten, maar gehoorzamen aan vaste regelen.

Toen God den mensch met een vrijen wil uitrustte, legde hij tevens onveranderlijke wetten in de menschelijke natuur, die tot op zekere hoogte dien vrijen wil beheerschen en beperken. De mensch heeft denkvermogen en daarmee kan hij deze wetten ontdekken. Ware echter

de ontdekking van deze wetten alleen afhankelijk van de behoorlijke gebruikmaking van het denkvermogen, dan zou het grootste deel van het menschelijk geslacht daarop nooit het oog richten, maar onwetend blijven en zelfs die onwetendheid verkiezen. Daarom zijn de wetten der eeuwige gerechtigheid en hare openbaring in de natuur- en de menschelijke maatschappij met het welzijn van elk individu zóó onafscheidelijk verbonden, dat het laatste niet zonder toepassing der eersten bereikt kan worden en de eersten niet te vervullen zijn, zonder tot het laatste in staat te stellen. Is dit erkend, en daaromtrent kan op den reeds door ons bereikten trap van beschaving geen twijfel bestaan, dan komt het erop aan, aan te toonen, dàt en waarom deze dan wel gene verrichting ons nader tot den toestand van welzijn brengt of ook verder daarvan verwijdert. Evenzeer moet vastgesteld worden, of de reeds gevonden ontwikkelingsreeksen zich in de richting van de wetten der eeuwige gerechtigheid voortbewegen.

Deze eeuwige wetten, om niet te zeggen dit natuurrecht, is zoo oud als het menschelijk geslacht. Dit recht beheerscht de geheele aarde, is weer te vinden in alle landen en geldt ten allen tijde. Elke wet, door menschen gemaakt, moest een uitvloeisel zijn van dit recht of althans haar gezag en hare kracht hetzij middelbaar, hetzij onmiddelbaar daaraan ontleenen. Wat daartegen aandruischt, moet vallen. Maar in den toestand van beperktheid, waarin de mensch verkeert en dien wij evenzeer in de menschelijke samenleving wedervinden, is het onmogelijk, dit recht in een bepaalden vorm te vatten, en daarom moeten wij tevreden zijn, wanneer het ernstig streven aan den dag gelegd wordt, het eeuwige recht zooveel mogelijk te naderen of althans eene richting in te slaan, die daarmede evenwijdig loopt. Geschiedt dat niet, dan worden de ontworpen wetten eene bron van strijd, dan lokken zij zelfs den tegenstand uit. En daar dat in de werkelijkheid tot nog toe zeer onvoldoende kon geschieden, is die tegenstand een factor, waarmede de maatschappij moet rekenen. Alle geschreven wetten zijn krukken, waaraan de menschen eerst moeten leeren loopen. Zij zijn een noodzakelijk kwaad, waarmede zeer spaarzaam huisgehouden moet worden. In de geschreven wetten ziet de vorscher niets anders dan bepaalde uitingen van het rechtsbewustzijn van eenig bepaald volk, waaruit hij op grond van exacte waarnemingen voor een bepaald tijdstip den bereikten trap van ontwikkeling op het gebied van het recht en de rechtsverhoudingen in het sociale leven zal kunnen samenstellen. Dat geformuleerde rechtsbewustzijn wijst tevens op bepaalde behoeften, gewoonten, overleveringen, hartstochten en vooroordeelen, waarmede de wetgever rekening heeft moeten houden. Het historisch onderzoek verspreidt daarover licht en dat licht zal met te meer zekerheid de werkelijkheid in hare trapsgewijze ontwikkeling ophelderen, hoe minder in de wetten op willekeurige wijze de individueele inzichten van den wetgever neergelegd werden.

Er komt nog iets in aanmerking.

Het spreekt wel vanzelf, dat tusschen de wetten, die de omdraaiing der aarde en de uitzetting van den stoom regelen, en de wetten, die de beweging der bevolking, de vermeerdering der economische goederen, de voeding van het lichaam en de verrichtingen der zenuwen beheerschen, feitelijk geen ander verschil bestaat, dan dat de laatstgenoemden moeilijker te vinden zijn. Ook hier staat onze beperktheid een opklimmen tot alle oorzaken in den weg en onze exacte waarnemingen zijn tot dusver nog verre van voldoende, om zelfs door middel van hypothesen, al ware het maar alleen in de theorie, tot den eigenlijken oorsprong door te dringen.

Dit verhindert ons evenwel niet, op grond der exacte waarneming reeds vast te stellen, dat die maatschappij het meest aan haar doel zal beantwoorden, welke onder het gezag van wetten staat, waarvan het wezen het meest overeenkomt met de reeds bekende natuurwetten. Deze moeten dienstbaar gemaakt worden aan de verdere ontwikkeling der maatschappelijke samenleving, steunende op het historisch gewordene.

Elke ontdekking van eene nog niet bekende natuurwet moet uit den aard der zaak op de bestaande toestanden en verhoudingen eene revolutionnaire werking uitoefenen. Die omwenteling treedt eerst op in de theorie, daarna in de practijk. Die omwenteling behoeft echter geenszins steeds een zuiver negatief karakter te dragen. Integendeel, zij kan onmiddellijk positief optreden, d.w.z. bij de toepassing van het nieuwe met de organische ontwikkeling van de reeds bestaande maatschappij rekening houden. Dit is alleen dan mogelijk, indien de wetenschap van te voren een hoogen trap van ontwikkeling bereikt heeft en in alle klassen der maatschappij een aantal invloedrijke en onbaatzuchtige vertegenwoordigers telt; dit veronderstelt eene rijpe ondervinding en een open oog voor het algemeen belang; dit veronderstelt tevens de heerschappij van vaste zedelijke beginselen. Wat meer in het bijzonder onze maatschappij betreft, zoo mag nooit over het hoofd gezien worden, dat hetgeen haar bijeenhoudt en haar duur verzekert, steeds op ethische grondslagen berust en moet berusten. Alle instellingen, die daarvan het uitvloeisel zijn, behooren tot de hechtste steunpilaren der maatschappelijke samenleving.

De groote Engelsche vorscher Blackstone blijft in zijn *Commentaries,* uitgegeven in 1765, ten opzichte der staatshuishouding en van haar rechtsstandpunt nog bij de voeding van het lichaam staan en onderscheidt daarbij tusschen lichaam en geest. Hij handhaaft ook in het recht en in de staatswetenschappen de theologische begrippen en voorstellingen. En te recht, want de natuurwetenschappen van zijn tijd houden evenzeer nog vast aan het zuiver dualistisch standpunt, d. w z. nemen ook de scheiding van lichaam en geest aan. Eerst de latere ontwikkeling der natuurwetenschappen bracht in de toen heerschende methode van onderzoek en opvatting eene groote verandering. De theorie der natuurkundige wereldbeschouwing moest eerst een bepaald karakter

verkrijgen, om de eenheid tot uitgangspunt te kunnen verheffen. Zij kon dat, zoodra langs den inductieven weg de grondwaarheden gevonden waren. Ook de deductieve wetenschappen, gelijk de arithmetica en de geometrie, hebben zoolang dien weg ingeslagen, totdat zij tot de grondwaarheden doorgedrongen waren. Zoover gekomen, moesten zij tot de verbinding van inductie en deductie overgaan en de verdere ontwikkeling maakte het haar mogelijk, zuiver deductief te worden. Ontwikkelde wetenschappen zoeken steeds de inductie met de deductie te verbinden. Dit streven is daarom ook in de natuurwetenschappen weer te vinden.

Eens tot de grondwaarheden doorgedrongen, moesten de nieuwe ontdekkingen op natuurkundig gebied voor allen zichtbaar zijn, want daardoor alleen kunnen zij gemeengoed worden. Dat geschiedde door de ontwikkeling der natuurwetenschappelijke techniek. Zij bracht andere ideeën en andere voorstellingen in de maatschappelijke samenleving tot heerschappij. Deze drongen de heerschende theologische begrippen terug en vervingen ze door mathematisch-mechanische opvattingen en hypothesen. Gaf men in de natuurkundige wereld aan elke kracht, die bestendig en regelmatig werkt, den naam van wet, dan spreekt het wel vanzelf, dat ook in de sociale wereld elke op bestendige en regelmatige wijze werkende kracht dien naam moet dragen. Evenzeer ligt het voor de hand, dat men ook in de sociale wereld niet met de waargenomen en door de theorie bevestigde wettelijke regelmatigheid tevreden is, maar door middel der analyse tot de haar beheerschende elementaire elementen tracht door te dringen. In de astronomie werden de hemelverschijnselen op één algemeen beginsel gegrond; de wet der zwaartekracht trad in deze wetenschap op. Claude Louis Berthollet poogde in *Essai de Statique chimique* de menigvuldigheid der chemische verschijnselen uit bepaalde onveranderlijke elementaire eigenschappen der stof af te leiden. Daarmede is op den eigenlijken hoeksteen in deze wetenschap gewezen.

De sociale wetenschappen van onze dagen streven zoowel ten opzichte der theorie als van de practijk naar eene gelijke ontwikkeling en de groote vraag is, of zij reeds rijp genoeg zijn, om de daarmede verbonden hevige schokken te kunnen verdragen. Is hare wetenschappelijke kern gezond, d.w.z. is er door haar werkelijk een positief resultaat uit het ontwikkelingsproces der laatste eeuwen verkregen, dan zullen zij ongetwijfeld tegen alle stormen bestand zijn. Dat zal reeds dááruit moeten blijken, of zij in staat zijn, het wetenschappelijk onderzoek onafhankelijk te maken van toevallig op een gegeven oogenblik heerschende theorieën en subjectieve meeningen. Wanneer hare kern in de eerste plaats op feitelijke waarnemingen berust, dan behoeft men daarvoor niet te vreezen.

Roept de ontdekking van eene nieuwe natuurwet eene omwenteling in de bestaande toestanden en verhoudingen te voorschijn, dan moeten

de gevolgen daarvan ook in de sociale maatschappij te bespeuren zijn. En zij zijn dat ook. Nog in de eerste helft van deze eeuw was de voeding van het sociale lichaam, d.w.z. de zorg voor de middelen van het economisch bestaan, de hoofdzaak. De moderne techniek stelde het tegenwoordig geslacht in staat, die vraag als opgelost te beschouwen. De buitengewone omkeering in de productieve kracht der menschheid, die door haar veroorzaakt werd, is een feit, waarmede de wetenschap moest rekenen; de vermeerdering der productie, waartoe de technische werktuigen de hand boden, is evenzeer een feit, dat op de ontwikkeling der theorie grooten invloed moest hebben. Omdat nu de vraag naar de middelen ter voeding uit den weg geruimd is, kon die naar de spijsvertering of liever der verdeeling hare plaats innemen. Zij wijst op de noodzakelijkheid van eene systematische organisatie der materieele krachten. Daartoe nam de wetenschap het initiatief en de eerste aanloop in die richting belooft reeds goede resultaten. Het laatste en tevens het hoogste doel van die organisatie bestaat hierin: de economische en sociale ontwikkeling, die uit de vermeerdering der middelen van het economisch bestaan en uit eene geregelde verdeeling voortvloeit, dienstbaar te maken aan de intellectueele en ethische belangen der menschelijke samenleving. Gaan wij echter eerst na, wat reeds als een indirect gevolg der technische ontwikkeling te beschouwen is.

De algemeene verkeersomwenteling heeft reeds ten gevolge gehad, dat het kapitaal tegen eene zeer geringe vergoeding in den dienst van het algemeen trad. De rentevoet zonk in verhouding tot het vermeerderd aanbod van kapitaal; de winsten, voortvloeiende uit de gebrekkige verkeersontwikkeling en de onvoldoende wisseling van gedachten op groote afstanden, daalden onafgebroken; de macht van den arbeid steeg daarentegen voortdurend. Nooit stonden tegenover eene betrekkelijk goedkoope en overvloedige verzorging der consumenten zóó geringe handelswinsten. Nooit was de toestand der consumenten gunstiger en nooit waren meer gegevens voorhanden, om de richting van de gelijkmaking der voorwaarden van het economisch bestaan in te slaan. Zij is zelfs tot op zekere hoogte eene noodzakelijkheid geworden. In haar spiegelt zich voor een groot deel de hedendaagsche sociale beweging. Nu de middelen ter voorziening in de materieele behoeften voorhanden blijken te zijn; nu de kapitaalvorming op groote schaal kan plaats vinden en ten deele ook werkelijk plaats vindt; nu de algemeene verkeersmiddelen de goedkoope en snelle verplaatsing der middelen van bestaan toelaten: nu moet ook de verdeeling in verhouding tot den geleverden arbeid de gemoederen bezighouden en nu moet ook evenzeer eene organisatie van den socialen arbeid en van zijne hulpmiddelen de aandacht trekken(*). Daaraan is behoefte en die behoefte treedt in

(*) In 1873 wees de Hongaarsche minister van onderwijs Trefort er in eene parlementaire redevoering op, dat de Europeesche beschaving niet het werk is van één natie. Alle volkeren hebben aan hare ontwikkeling medegewerkt en daarbij leerde de ééne natie van de andere. Dit moet voortgezet worden, want daardoor alleen is op den duur de vooruitgang gewaarborgd. Baco gaf de richting aan in zijn: 'weten is macht'. Drie zaken kunnen die ontwikkeling tegenhouden: '*de kapitaalsarmoede*, *de gebrekkige kennis* en *de onvoldoende algemeene beschaving*'. Daarom is volksonderwijs op breede basis een eerste vereischte. Onderwijs en beschaving zijn de eerste voorwaarden, om op economisch en politiek gebied te stijgen.

de sociale beweging zeer sterk op den voorgrond. Dat wordt nog door velen over het hoofd gezien.

De voordeelen der nieuw verkregen grondslagen ter uitbreiding en bevestiging der algemeene economische welvaart kwamen aan de algemeene beschaving ten goede. De sociale wetenschappen slaan dit ontwikkelingsproces nauwkeurig gade. Daartoe wordt in de eerste plaats een onbevooroordeeld historisch onderzoek vereischt. Vele beoefenaars der wetenschap beschouwen echter zulke historische onderzoekingen nog steeds als eene soort van proef op de som voor aprioristisch gevormde begrippen. Daardoor wordt wel eene economisch-dogmatische opvatting gebaat, maar de ontwikkeling der vrije wetenschap verhinderd. Velen houden het maatschappelijk organisme voor eenvoudig genoeg, om direct met abstracte theorieën te kunnen werken, maar tot nog toe hielden zij daarbij geene rekening met het historisch gewordene. Zij struikelden gewoonlijk op het oogenblik, waarin zij meenden het maatschappelijk leven aan hunne ideeën te hebben onderworpen. Wat zij achterlieten, was niets anders dan de chaotische verwarring.

De algemeene verkeersomwenteling noodzaakte niet alleen de menschelijke maatschappij, haar zwaartepunt van materieel standpunt te verplaatsen; zij moest ook voortaan op het gebied der algemeene ontwikkeling eene andere richting inslaan. De democratiseering van het onderwijs was daarvan het gevolg. Het volk moest met de nieuwe hulpmiddelen van den arbeid leeren omgaan, moest het wezen der natuurwetenschappelijke techniek leeren kennen en moest tevens van de verkregen persoonlijke vrijheid een goed gebruik leeren maken. Vooral dit laatste was eene noodzakelijkheid, want persoonlijke vrijheid is niets anders dan eene aanwijzing op alle deugden, die het moreel karakter kenmerken, en op alle schatten, die de natuur en de geest bevatten. Het volk, eens uit den toestand van dienstbaarheid bevrijd en aan geene tucht meer gebonden, verlangde de inlossing van die aanwijzing en wat meer zegt, het zag in dien eisch een recht. De grenzen van dat recht waren echter nergens omschreven; die grenzen worden uitsluitend door den heerschenden toestand van economische welvaart bepaald en deze verandert met wettelijke regelmatigheid. Dit bereidde aan de sociale maatschappij de eerste moeilijkheden. Zij namen hierdoor nog toe, dat de algemeene verlichting bij de niet-bezittenden den wensch naar meer bezit opwekt, terwijl de vruchten van den arbeid met dien wensch geen gelijken tred houden. Die moeilijkheden ontstonden op hetzelfde oogenblik, waarin de natuurkundige wereldbeschouwing haar triomftocht begon en overal in de levensopvatting eene omkeering teweegbracht. Ook spreekt het wel vanzelf, dat de weigering,

om onverwijld aan de gestelde eischen te voldoen, gelijkstond met eene ontketening der volkshartstochten. Die hartstochten traden op den voorgrond in den eisch: ‘Gij hebt ons met de persoonlijke vrijheid alleen hare zorgen toegeschoven, maar wij begeeren tevens aan hare uitspanningen deel te nemen.’ Het ernstige van den daaraan te voorschijn geroepen toestand ligt hierin, dat de beschaafden en door het lot begunstigden met de uitreiking der aanwijzing hunne schepen achter zich verbrand hebben, zonder te bedenken, dat de economische welvaart vooreerst nog niet voldoende is, om aan allen eene volledige inlossing te verzekeren. Deze overijling stelt de maatschappelijke samenleving aan de gevaren van eene revolutie bloot, waarin haat en nijd eene hoofdrol zullen spelen, en *zij* zou werkelijk den reeds bereikten trap van beschaving onder de puinhoopen kunnen begraven. In elk geval echter moet in de gegeven omstandigheden aan den eisch van ‘meer bezit’ en ‘meer ontwikkeling door onderwijs’ voldaan worden, voor zoover dat in de macht der bevoorrechten staat. En de natuurwetenschappelijke techniek wijst de middelen aan, om dat tot op zekere hoogte te kunnen.

Onze tijd nam de laatste overblijfselen der middeleeuwsche instellingen over en stond tevens voor de toepassing der eerste beginselen van eene nieuwere ontwikkelingsperiode. De voorstellingen van een vroeger tijdperk zijn wel aan het wankelen gebracht, maar wat ze moet vervangen, is nog niet in positieven vorm aan alle klassen der maatschappij aan te bieden. Het nieuwe heeft buitendien de heerschende neiging tot sentimentaliteit nog niet voldoende op den achtergrond geplaatst, om alle krachten aan de hervormingstaak te doen deelnemen. Sentimentaliteit ontwikkelt het medelijden en het medelijden heeft niets met het recht gemeen. Het volk verlangt echter met klem recht en geen medelijden. Hier en daar zijn Christelijke huisgezinnen overgebleven, maar de onderlinge gemeenschap is verminderd en daardoor wordt de hervormende kracht verlamd. Ook treedt het Christendom in zijne tegenwoordige organisatie naar buiten op tegen de gevolgen, die uit de ontwikkeling der natuurwetenschappen voortvloeien, in plaats van daarvan partij te trekken ter herleving van het ethisch karakter der maatschappij. En toch behoeft het niet eens een betoog, dat geene ontdekking op natuurkundig gebied den godsdienst, dezen schoonsten bloesem van 's menschen inwendig leven, ooit zal kunnen schaden. Hare werking en haar invloed kunnen niet verder gaan, dan te verhinderen, dat een godsdienstige band - dat 's menschen betrekking tot de Voorzienigheid - tot een wetenschappelijk begrip gemaakt wordt. Zij staat de belijdenis van eigen onkunde niet in den weg; integendeel, zij doet deze sterker dan ooit te voren uitkomen.

Waar het Christelijk huisgezin standhoudt, daar is eene uitbreiding der machtsbevoegdheden van den staat ten opzichte der opvoeding, van het onderwijs en van de individueele rechten minder noodzakelijk en

is de ontwikkeling der individueele vrijheid in hare verhouding tot de gemeenschap vrij wel gewaarborgd. De Christelijke gemeenschap staat vrijwillig in den dienst van het algemeen belang; zij heeft met de leer van het egoisme en zijne toepassing van het ontzenuwend: 'genot is deugd' niets gemeen. Zij schraagt de zedelijke steunpilaren der maatschappij.

De menschelijke samenleving verzekerde van oudsher de orde op tweeërlei wijze, nl. 1°. door middel van t u c h t , steunende op onvoorwaardelijke gehoorzaamheid, en 2°. door middel van b e s c h a v i n g , steunende op opvoeding en onderwijs.

In de Oudheid werd het eerste middel tot in zijne uiterste consequentie tegenover de slaven toegepast, terwijl het tweede middel den toon aangaf voor de vrijgeborenen. De vrijgeborenen onderwierpen zich vrijwillig aan het gezag der idee en van het beginsel; de slaven daarentegen gehoorzaamden den persoon. Aan de opvoeding van de vrijgeborenen lag eene ideale gedachte ten grondslag. Deze ontwikkelde het eer- en plichtsgevoel in den toekomstigen staatsburger en daardoor werd het hem op den duur mogelijk, zijne krachten in den dienst der wetenschap en der kunst te plaatsen. Zoolang dat uit overtuiging en ter wille der zaak geschiedde, werd in deze beide uitingen van 's menschen geest een zedelijke grondslag neergelegd, die haar een waardigen en edelen vorm verleende.

In de Middeleeuwen trad het beginsel van tucht op den voorgrond. Dit heerschte in de streng huiselijke kringen der sociale organisatie. Dit vormde den grondslag van de verhouding tusschen ouders en kinderen, tusschen de familiehoofden, de dienstbaren, de meesters, gezellen en leerlingen, tusschen de corporatiën ten plattelande en de gilden in de steden. Dit werd nagekomen uit overtuiging en om godsdienstige redenen en vond steun in de macht der gewoonte. Men leerde zijn bescheiden lot als eene maatschappelijke noodzakelijkheid en eene beschikking der Voorzienigheid beschouwen en was daarmede tevreden. De tucht werd tot een zedelijken factor der menschelijke samenleving verheven en hare opvoedende kracht bewees zij in de ontwikkeling der gemeenschapsvormen met zuiver idealen achtergrond.

In onzen tijd wint de overtuiging veld, dat het mogelijk is, tot het tweede middel terug te keeren en dat middel op alle klassen der maatschappij in toepassing te brengen. Dit veronderstelt, dat er zekerheid verkregen is omtrent de vraag, of de economische welvaart reeds nu voldoende is, om de lagere volksklassen over meer te doen beschikken, dan zij voor haar noodzakelijk onderhoud behoeven. Is dit nog niet het geval, dan is het stelsel van tucht niet te ontberen, want het is beter, dat de beschaving enkele klassen doordringt en daar rijke vruchten draagt, dan dat zij alle klassen aanraakt en nergens wortel kan schieten. Beschaving is gebonden aan een zekeren graad van materieele welvaart, derhalve feitelijk afhankelijk van het bezit. Het is geen toeval, dat in de oudheid daar, waar handmolens werkzaam

waren, ook slavernij bestond. Het is evenmin een toeval, dat t o e n de omvang der productie steeds in overeenstemming was met de middelen, die ter beschikking stonden. De maatstaf was de arbeid van den mensch. Die maatstaf is veranderd. Er wordt tegenwoordig met de machine gemeten. De middelen ter voortbrenging zijn derhalve gestegen. Deze middelen hebben de plaats vervangen, die in de oudheid de mensch innam en hem tot de onderscheiding van vrijen en slaven noopte. Onze productiviteit kent dientengevolge geene grenzen meer. Daarom kunnen de loonarbeiders ook een grooter aandeel verlangen in het algemeen bezit. Dat aandeel bestaat zoowel in meer bezit als in meer rechten, waar er sprake is van de weldaden der algemeene beschaving en meer in het bijzonder van de zegeningen der opvoeding en van het onderwijs. Dit 'meer bezit' mag evenwel niet ten koste van het reeds bestaande grondeigendom en evenmin ten koste van het reeds bestaande kapitaalbezit verleend worden. Het wijst alleen op de noodzakelijkheid der wijziging van het eigendomsrecht, waardoor voor de toekomst de mogelijkheid bestaat meer te verwerven. Daarom wordt ook door de belanghebbenden aangedrongen op eene wijziging in de verdeeling van het inkomen, op eene verhooging der loonen, eene vermindering van den arbeidstijd en eene organisatie van den socialen arbeid. Deze eischen zijn niet van de hand te wijzen, voor zoover daardoor het bewustzijn der zelfverantwoordelijkheid voor het eigen doen en laten niet verminderd wordt. Deze eischen moeten getoetst worden aan den reeds bereikten trap van economische welvaart onder de verschillende klassen der maatschappij. Zij zijn te ernstiger in overweging te nemen, naarmate het onderwijs er meer toe bijgedragen heeft, om de ontevredenheid met de bestaande toestanden aan te kweeken en de behoeften des levens te vermeerderen. De vermeerdering der levensbehoeften of liever de verhooging van den levensstandaard veronderstelt eene daaraan evenredige toeneming van het economisch voortbrengingsvermogen. Deze is denkbaar van de zijde der menigte als een gevolg der sterking van de arbeidskracht; deze kan echter evenzeer door de intellectueele aristocratie voortgebracht worden, indien zij door uitvindingen als anderszins de opbrengst van den arbeid belangrijk weet te doen toenemen. Geschiedt dat van de zijde der intellectueele aristocratie en gaat dientengevolge de verhooging van het arbeidsinkomen vrijwillig van haar uit, dan is haar overwicht opnieuw verzekerd en het tegenwicht met het oog op eene te sterke gelijkmaking gevonden.

De sociale beweging van onze dagen spruit voor een groot deel voort uit de wanverhouding tusschen de levensbehoeften en de middelen ter bevrediging derzelve. En deze vermeerdering der levensbehoeften staat in nauw verband met het karakter van het hedendaagsche stelsel van volksonderwijs. Dat onderwijs geniet èn ten opzichte van de lagere èn ten opzichte der middelbare school de bijzondere zorg van den modernen staat. Deze ziet in hoogere beschaving het middel bij uit-

nemendheid, om de economische kracht van het land te vermeerderen. De boer, de ambachtsman, de koopman en de ambtenaar moet leeren d e n k e n . Dan eerst wordt zijne weerstandskracht in den strijd des levens grooter geacht en kan hij beter aan de steeds toenemende concurrentie het hoofd bieden. Zeer te recht wordt eene werkelijke verbetering van het volksonderwijs met de verbetering van den economischen toestand der arbeidende klasse in nauw verband gebracht. Beide vullen elkander aan.

Lorenz von Stein zegt: 'De eerste voorwaarde der beschaving is de ontwikkeling van het vermogen, elkander het geestelijk goed te kunnen mededeelen, want de beschaving berust in hoofdzaak op gemeenschappelijken arbeid. Het geestelijk goed van den één moet voorwaarde en inhoud van het geestelijk leven van den ander worden.' De eerste taak is derhalve de ontwikkeling der vatbaarheid, om deze mededeeling te kunnen ontvangen. Den arbeid, die daartoe vereischt wordt, verricht de volksschool. Hetgeen zij aanbiedt, is gemeengoed van allen. De verdere ontwikkeling heeft ten doel, zich niet te bepalen tot de eerste grondbeginselen, maar door te dringen tot het meer uitgebreid lager onderwijs. In welke mate dit voor allen zonder onderscheid verplichtend gemaakt kan worden, hangt af van de heerschende algemeene welvaart. Elke uitbreiding verlangt groote financieele offers. De school nu maakt niemand beter of slechter; zij bevat niets anders dan de eerste grondslagen ter beschaving. Op de school wordt alleen dan iets positiefs bereikt, wanneer met de ontwikkeling van het intellect die van het karakter en van het gemoed in gelijke mate verbonden wordt, zoodat er van eene harmonische vorming sprake kan zijn. De harmonische vorming verleent alleen de gaven, die voor het practisch leven de hoogste waarde bezitten, nl. plichtsbetrachting, arbeidzaamheid, deemoed, bescheidenheid, eenvoud en godsvrucht. De hedendaagsche volksschool heeft hoofdzakelijk ten doel: de ontwikkeling van het intellect, de vorming van het begripsvermogen. Zij draagt er dientengevolge toe bij, om de behoefte aan het levensgenot en de levensvreugde te doen toenemen. Daarmede gaat de vermeerdering der levensbehoeften gepaard; z i j w o r d e n t e v e n s v e r f i j n d , n i e t e c h t e r o o k v e r e d e l d . Er is alzoo sprake van de verbreiding der leer: 'Genot is deugd.' De bevrediging van die behoeften is eene noodzakelijkheid; anders ontstaat daaruit ontevredenheid. Deze ontevredenheid is een gevaar voor de maatschappij. Men begint met te vergelijken. Die vergelijking treft in de eerste plaats de hoogere standen. Van hunne toepassing der leer: 'Genot is deugd', hangt ten slotte het maatschappelijk welzijn af. Alleen het zedelijk overwicht der bevoorrechten kan in dit geval de revolutie voorkomen. De wijze, waarop van de voorrechten gebruik gemaakt wordt, doet hier uitspraak.

Charles Comte herinnert er in zijn: *Traité de Législation* aan, dat een deel der menschelijke maatschappij het andere deel onderdrukt met het doel, zich physieken arbeid te sparen en materieel genot te

verschaffen. Hoe meer nu het materieel genot toeneemt, hoe meer de edele neigingen afnemen. Het moreel karakter draagt de schade. Een mensch, die alleen nog maar materieel geniet, verliest de neiging voor zijn medemensch en staat geheel onder de heerschappij van het egoisme. Zijn intellectueel leven staat alsdan in den dienst van het materialisme. Hoe meer middelen daarom aan de heerschende klassen verschaft worden, om zich zonder physieken arbeid het maximum van materieel genot te verzekeren, hoe meer de minder gunstig gestelde klassen aan onderdrukking blootgesteld zijn en hoe meer de onderdrukkers in een toestand van ontzenuwing en zedelijke ontaarding verzinken. Dat verklaart, waarom dergelijke tijden bijzonder geschikt zijn voor volksonlusten. Is toch dientengevolge het zedelijk overwicht der bevoorrechten of der leidende krachten geheel vernietigd! Volksonlusten in zulke tijden kunnen alleen dan de lucht zuiveren, wanneer de smetstoffen nog niet tot in de lagere klassen zijn doorgedrongen. Is dat het geval, dan verandert alleen de vorm, maar niet het wezen, en blijft de beschaving in eene gevaarlijke crisis verkeeren.

Eene eenzijdige volksschool werkt den zin voor de verfijning van het levensgenot en de levensvreugde in de hand en ontwikkelt de lagere volksklassen voldoende, om haar eene bepaalde en voor de heerschende klassen weinig vleiende voorstelling van de ware toestanden en verhoudingen onder de bevoorrechten te geven. Het moreele tegenwicht ontbreekt.

De lagere volksklassen gaan, wanneer zij eens beginnen te vergelijken, nog verder. Zij onderzoeken de wijze, waarop de middelen door de bevoorrechten verkregen worden, die ter voldoening aan de kunstmatig ontwikkelde behoefte aan materieel genot dienen. En bij dit onderzoek stuiten zij op: 1°. inkomen uit legitiemen arbeid, waarvoor ten allen tijde achting zal blijven bestaan; 2°. inkomen uit illegitiemen arbeid, verworven door misbruik van de arbeidskracht der minder bevoorrechten, door speculatie en door kunstgrepen, die het licht schuwen en 3°. inkomen zonder arbeid, dat alleen dan gewettigd is, wanneer het geplaatst wordt in den dienst der beschaving ter versterking der moreele grondslagen van de menschelijke samenleving. Hoe meer de algemeene moraliteit te wenschen overlaat, hoe meer van illegitiem inkomen sprake is. Dit wekt bovenal bitterheid op in hen, die op eens in staat worden gesteld, zich een duidelijk begrip van den heerschenden toestand te vormen.

Deze kennis wordt buitendien op een tijdstip verkregen, waarin de grondslagen der sociale wetenschappen aan een nieuw onderzoek onderworpen moeten worden, waarin door de natuurkundige levensbeschouwing en opvatting andere ideeën en voorstellingen wortel beginnen te schieten en waarin de groote verkeersomwenteling zoo zichtbaar de voordeelen der gelijkmaking binnen de grenzen van de wet der wetenschap aantoont.

(Wordt vervolgd.)

Dusseldorp.

A.J. DOMELA NIEUWENHUIS.

Letterkunde.

Oorspronkelijke romans.

Zijn ideaal, door Johanna Van Woude, 2 dln. - Amsterdam, P.N. Van Kampen en Zoon. Goudakker's illusien, een verhaal van Marcellus Emants. - Haarlem, W. Gosler.
Roza van den Boschkant, door Vrouwe Courtmans-Berchmans. - Dordrecht, J.P. Revers.
Ouderentrots, roman door P. Ter Spill, 2 dln. - 's-Gravenhage, Charles Ewings.
De scheepstimmerlieden en andere verhalen, 16de deel der Werken van Sleeckx.- Gent, A. Hoste.
Mariette, door Kuno. - Utrecht, J.L. Beijers.
Uit de suiker in de tabak. Oorspronkelijke roman door Maurits. - Enschedé, M.J. Van der Loeff, en Samarang, G.C.T. van Dorp en Cie.
Rossaert, cavalerist, door Richard P.A. Van Rees. - 's-Gravenhage, Charles Ewings.
De schilder, roman van P.F. Brunings. - Haarlem, J.F. Haeseker en Co.
Een kijkje uit den tijd der Spanjaarden in Nederland; historisch-romantisch tafereel uit het laatst der zestiende eeuw, door A. Van den Amstel. - Haarlem, Erven Loosjes.
Graaf Pepoli. De roman van een rijk edelman, door Mevr. A.L.G. Bosboom-Toussaint. Eerste deel van de volledige romantische werken van Mevrouw Bosboom-Toussaint. - 's-Gravenhage, Charles Ewings.
De werken van E.J. Potgieter. Proza, 1837-1845, 2 dln. - Haarlem, H.D. Tjeenk Willink.
Romantische werken van Dr. Jan Ten Brink. Eerste volledige uitgave. - Leiden, A.W. Sijthoff.
Uit het verleden, Utrechtsche novellen door H.A. Banning. Eerste deel van de gezamenlijke novellen en vertellingen van H.A. Banning. - 's-Hertogenbosch, Maatschappij de Katholieke Illustratie.

Wij hebben het voorrecht, ons viermaandelijksch overzicht van oorspronkelijke romanliteratuur te kunnen aanvangen met vier echte karakter-romans, waarvan twee in twee deelen. Dit genre staat hoog, misschien wel het hoogst van alle, omdat het in den schrijver eene groote mate van menschenkennis en studie vordert, die wederom niet te verkrijgen zijn zonder eene hooge mate van intuïtie, welke hem in staat stelt, zich zóózeer in de door hem gedachte karakters te verplaatsen, dat hij met zijne personen zoo te zeggen medeleeft en op de daden en woorden, die hij als de onvermijdelijke producten van de door hem geschetste karakterteekening en karakterontwikkeling van hen vermeldt, den stempel drukt der menschelijkheid en werkelijkheid. Mist hij die eigenschap, dan kunnen de strengste logica en de grondigste

menschenkennis hem niet baten; dan zullen zijne helden geen menschen zijn van vleesch en been, maar poppen, die geleerde lesjes opdreunen. Voeg daarbij, dat de schrijver, die een karakter-roman onderneemt, vrijwillig afstand doet van vele voordeelen, welke andere genres met zich brengen. Hij kan den lezer niet boeien of opwinden door hoogdravende beschrijvingen of spannende toestanden, zijne aandacht niet afleiden van zwakke punten en fouten, doordat hij hem bij middel van zijne brandende verbeeldingskracht verre boven het peil van 't gewoon gezond verstand en het helder oordeel, verre boven het verblijf der menschenkinderen met zich rondvoert. De schrijver van den karakter-roman mist de beschikking over al deze kleine kunstgrepen van het vak; hij werkt, zoo te zeggen, in het openbaar; elk lezer kan hem op de vingers zien en op de vingers tikken, wanneer hij maar even zondigt tegen het noodzakelijk verband der dingen in de ontwikkeling van zijn verhaal. De keuze van de *donnée* staat hem natuurlijk geheel vrij, maar wee hem, wanneer hij in de ontwikkeling en botsing der karakters zondigt tegen die natuurwetten, waarmede ieder denkend mensch door de onverbiddelijke ondervinding in dikwijls harde aanraking is geweest. Want in lijden en strijden ons karakter gevormd of laten vormen, dat hebben we allen, en we zijn dus bevoegde beoordeelaars en deskundige toehoorders, wanneer iemand ons over karaktervorming wil spreken; of we meenen het althans te zijn. De laatste categorie van hoorders is in den regel niet het gemakkelijkst te voldoen. Hoe meer alledaagsch de personen, hoe meer triviaal de omgeving, waarvoor de schrijver de aandacht zijner lezers inroept, des te moeilijker zijne kunst; niet alleen, omdat de beweegredenen van den mensch meer samengesteld en meer vermengd worden, naarmate men verder in de maatschappelijke kringen afdaalt, maar ook, omdat daardoor de kring van zich bevoegd tot beoordeelen achtende lezers wordt uitgebreid en de kans op behagen voor den auteur in dezelfde verhouding afneemt.

Om dat alles verdienen de schrijvers lof, die, blijkbaar wetende, wat zij ondernemen, en de gevaren en nadeelen hunner onderneming wèl in het oog vattende, den moeilijken weg van den karakter-roman betreden; aldus toegerust kunnen zij, zoo al niet eene schitterende zegepraal met zekerheid verwachten, ten minste erop rekenen, dat zij hun zwaren arbeid goed ten einde zullen brengen. Voor de vier, met wie wij ons thans bezig te houden hebben, heeft een goede uitslag het werk gekroond.

Het is reeds vele jaren geleden, dat wij hier een roman - een eersteling, naar wij meenen, - bespraken van de schrijfster, wier *nom de plume* Johanna van Woude is. Het was ons aangenaam, dat bij die bespreking meer lof dan blaam te geven was; dat de verdiensten van dit eerste werk de fouten ervan overtroffen. Thans is het ons nog aangenamer te mogen getuigen, dat de schrijfster sedert dat tijdstip

groote vorderingen gemaakt heeft. *Zijn ideaal* is een met veel zorg bewerkt verhaal, waarvan de smaakvolle vorm geheel beantwoordt aan den verdienstelijken inhoud. Vóór alles karakter-ontleding zijnde, heeft de roman eene intrige, die alledaagsch en onbeduidend is, doch juist daarom heeft de schrijfster meer gelegenheid, om haar talent te toonen aan hetgeen hoofdzaak is. Zij brengt ons in kennis met een jong meisje, die in vroolijkheid en onbezorgdheid is opgevoed en volwassen geworden na een genotvol soort van plantenleven, zonder ooit veel over den ernst van het leven te hebben nagedacht. Onder de vreugden en genietingen harer jeugd behoort ook eene amourette met een adelborst van haar leeftijd, die in den tijd van haar ontwakend hart alles voor haar is, doch wanneer de adelborst het zeegat uit is en niets meer van zich hooren laat, langzamerhand uitgewischt wordt, zonder indruk of herinnering na te laten. Vele jaren daarna vraagt een man met eene zeer ernstige levensbeschouwing, door studie en niet altoos blijde ondervinding gerijpt en gelouterd, haar ten huwelijk, en na eenige aarzeling neemt Johanna van Rheden - zoo heet de heldin - hem aan. Bij de eerste gesprekken na de verloving, waarin het karakter van haar aanstaande in flinke trekken geschilderd wordt, komt zij tot de ontdekking, dat men de wereld geheel anders beschouwen kan, dan zij in hare luchthartigheid tot dusverre heeft gedaan, zoo zij 't al gedaan heeft. Wanneer zij vernomen heeft, hoe ernstig haar Herman over de dingen denkt, de vastheid van zijn karakter bewondert, en vooral, wanneer zij hem heeft hooren verklaren, wat hij in zijne huisvrouw hoopt te vinden, slaat haar de vrees om 't hart over hare minderheid en nietigheid. Kan zij ooit aan die groote verwachtingen beantwoorden? is zij wel voor hem geschikt? Beklemmende vragen, die een oogenblik tot het afbreken der verbintenis schijnen te moeten leiden. Maar haar beter ik ontwaakt, of - de omgang met die forsche natuur is niet zonder invloed op haar gebleven. Zij neemt een kloek besluit. Staat zij zoover beneden haar aanstaande, welnu, ze zal zich tot hem verheffen, hare kleine feilen en ondeugden onderdrukken, haar karakter vormen, totdat zij zijn ideaal, zoo al niet geheel vervult, toch naderbij komt dan in haar tegenwoordig onbeduidend bestaan. De strijd, waarin dit alles zou geschieden, wordt haar niet gespaard. Op 't alleronverwachtst staat op eens de geliefde harer kinderjaren haar voor oogen; hij nog vervuld van de oude liefde en na een lang stilzwijgen uit het verre land teruggekeerd, om hare hand te vragen. En zooals zij tegenover hem staat, ontwaakt ook bij haar het oude gevoel, dat zij dood en uit haar hart weggedaan waande. Het is niet de op vriendschap en achting gegronde liefde voor haar verloofde, die zich van haar meester maakt voor een ander man, maar het plotseling uit de asch opschieten van de oude vlam, de liefde harer kinderjaren vol poëzie en idealen, die niet naar den ernst des levens, maar alleen naar het genot van elkander lief te hebben vraagt,

welke hare geheele natuur door hare weldoende warmte betoovert. Een zware tweestrijd volgt voor het arme meisje, dat moedig besluit haar plicht te doen jegens den achtenswaardigen man, in wiens handen zij haar levensgeluk heeft gelegd. Soms is zij op het punt te bezwijken voor den aandrift van den hartstocht en hare vrijheid terug te nemen, maar gesteund door den raad van haar verloofde, den eenige, die haar geheim kent en de smarten van haar strijd peilen kan, houdt zij ten laatste toe vol. Wanneer zij met den geliefde der jeugd ten slotte voorgoed breekt, om in de armen van haar verloofde het loon van de zegepraal te ontvangen, raakt het engagement ten gevolge van een misverstand plotseling af. De heldin valt in eene ernstige ziekte; op eene reis, tot herstel van gezondheid ondernomen, ontmoet zij onverwachts in Duitschland den gewezen verloofde, die, verontwaardigd over hare vermeende ontrouw, zijne betrekking als leeraar bij het middelbaar onderwijs heeft nedergelegd, om in Duitschland eene andere loopbaan te zoeken. Het misverstand wordt opgehelderd, en... de roman eindigt op de gewone, alleszins bevredigende wijze.

Alles, wat den innerlijken strijd van het meisje betreft, haar aanvankelijk bezwijken voor de verleiding der oude liefde, de voortdurende versterking van haar karakter na den eersten wederstand, is voortreffelijk verhaald. De tegenstelling van hare luchtige, zorgelooze natuur met het min of meer door de ondervinding stug en terughoudend geworden karakter van haar bruidegom is fijn gevoeld en scherp aangegeven. Dat de man zijn meisje den harden strijd met zichzelve alleen laat uitvechten buiten zijne tegenwoordigheid, mag menig lezer betreuren en onnatuurlijk achten; het komt ons voor, dat de schrijfster juist door dezen greep menschenkennis toont. De man, die zelf zijn weg door het leven gemaakt heeft langs paden, waarop meer doornen dan rozen groeiden, mist de gave van plooien en toegeven, ook waar het anderen geldt. Hij is noodwendig doctrinair en onverbiddelijk tegen elke zwakheid en zal zich niet mengen in een strijd, waarin het krachtige karakter overwint, maar het zwakke bezwijkt; laat hij den strijd zijn loop niet, dan bewerkt hij allicht de overwinning van den zwakke, eene verkrachting van de natuurwet, die hare eigene straf met zich medebrengt. Tot zooverre, wat het psychologische van den roman betreft, hebben wij niets dan lof, maar de schrijfster heeft, dunkt ons, haar werk verzwakt, door er een tragisch incident in te brengen, het misverstand, het verbreken van het engagement door den bruidegom, het ziekbed, de reis en de verzoening. Tot op dat incident liep de ontwikkeling van het verhaal onder de meest alledaagsche omstandigheden en ontleende daaraan hare grootste verdiensten. Door die toevoeging, waardoor geen enkel lezer zich om den tuin laat leiden, daar hij zeer goed begrijpt, dat het maar een uitstel van de ‘bevredigende oplossing’ is, want de *poste restante* liggende brief, die het misverstand oplost, zal wel eenmaal den geadresseerde

in handen komen, ook zonder toevallige ontmoeting der beide hoofdpersonen in Boheme, - door die toevoeging is de roman verzwakt. Johanna's zelfstrijd is de hoofdzaak; zoodra die met de overwinning geëindigd was, kan men het boek dichtslaan. Alles, wat later komt, hoewel het in taal, stijl en voorstelling met het voorafgaande gelijkstaat, kan des lezers aandacht niet meer boeien; licht mogelijk, dat hij er niets meer in ziet dan de zucht, om aan de roman-mode te voldoen, welke eischt, dat twee jongelieden niet met elkander zullen trouwen, zonder dat hun engagement afgeraakt en weder aangebonden is, en dat in onzen tijd van internationale reiswoede geen respectabele roman of novelle eindigt zonder een lang of kort verblijf van de hoofdpersoon op de eene of andere badplaats. Gelukkig voor de schrijfster van dit werk is de tevredenheid over de zorgvuldige, beschaafde en menschkundige wijze, waarop zij het voorgenomen psychologisch probleem uitwerkt, zoo groot, dat de lezer er het min gelukkig gedacht slot van het verhaal zonder morren bij aanvaardt.

Goudakker is een gepensionneerd ambtenaar, die van vele dingen verstand heeft en wiens illusie het is, dat zijne dochter eenmaal als schrijfster en voorstandster der vrouwen-emancipatie naam zal maken en zijn werk voortzetten. Maar het meisje maakt kennis met een bankierszoon, die evenals zijne familie laag op Goudakker en diens, wezenlijk niet zeer aantrekkelijk, gezin - behalve de reeds vermelde dochter eene onbeduidende vrouw en een idioot zoontje sterk - nederziet. Het zal, te midden van allerlei vernederingen van den toekomstigen schoonpapa, tot een huwelijk komen tusschen de jongelieden, wanneer Goudakker op het stadhuis zelf eene beroerte krijgt, die Stephanie haar huwelijksplan doet opgeven. Ziedaar het geraamte van het verhaal van Marcellus Emants; weinig of geen intrige, alles karakterteekening, en met de meeste uitvoerigheid en nauwkeurigheid is het karakter van Goudakker zelf bewerkt. Dit is dan ook het beste onderdeel van het verhaal, hoewel de schildering van den oud-ambtenaar bij den lezer onwillekeurig den indruk van overdrijving, van *charge* maakt. Bij eenig doordenken gaat men inzien, dat het ook niet wel anders kon dan op overdrijving uitloopen. Hoe goed het karakter van Goudakker ontleed en geteekend is, het mist den grondslag van algemeene menschelijkheid, waarzonder men het niet begrijpen, er zich niet mede vereenzelvigen kan. Ook de oude Goriot en de oude Grandet zijn door Balzac met schelle kleuren en scherpe contrasten, mede niet zonder overdrijving, geschilderd, maar de menschelijkheid der hartstochten, wier overdrijving de karakters heeft doen ontaarden, bij den een de zelfopofferende liefde voor zijne kinderen, bij den ander zijne schraapzucht, - brengen hen tot de lezers nader; bij hen vindt men dien eenen *touch of nature*, *that makes all the world akin.* Daarentegen hebben de illusiën van Goudakker iets ge-

kunstelds, iets onwaarschijnlijks, en niettegenstaande de nauwkeurige analyse van den heer Emants blijft de lezer er koud bij. Daarbij komt, dat het jonge paar, Stephanie Goudakker en de bankierszoon De Groot, weinig beminnelijk zijn. Voor de idylle van twee jonge harten, die elkander vinden en aanhangen, trots hinderpaal en struikelblok, trots tegenwerking en vijandschap, gevoelt men onwillekeurig sympathie, te grooter, naarmate de oase der frissche, jonge liefde scherper afsteekt te midden van het woestijnzand der koude, prozaïsche omgeving. Maar niet voor dit bruidspaar, dat nooit verder komt dan den huwelijksdag. Al geeft in den aanvang van het verhaal de bankierszoon aan een zijner vrienden een schoon getuigenis van juffrouw Goudakker's letterkundig talent, wanneer de schrijver ons met haar in kennis brengt, vinden wij deze negende muze slechts eene onbeduidende malloot, die om haar vrijer dwingt als het kind om een stuk koek en zich tegenover de huisgenooten over het algemeen alleronaangenaamst gedraagt. Waar zij echter nog het meest in tegenvalt, is in hare liefde voor De Groot zelf. Hoe kan zij bij mogelijkheid iets zien, laat staan bewonderen of liefhebben, in een zoo weinig beteekenend persoon, wiens hoofdeigenschappen, voor zoover de schrijver ze ons verhaalt of door zijn jongen held toonen doet in woord en daad, bestaan uit grove lompheid en gebrek aan den meest elementairen eerbied jegens den man, wiens dochter hij dan toch ten huwelijk begeert, uit eene aanmatiging en neuswijze ophakkerij, die aan De Génestet's befaamden held herinneren. Trouwens, de lompheid schijnt der De Grooten familiekwaal. Het is vlakaf ondenkbaar, dat bij een huwelijk, al ziet eene der partijen er nog zulk eene mésalliance in, de bruidegom en diens vader aan den bruidsvader de voorwaarde stellen, dat hij, tot het geven van toestemming bij het huwelijk moetende tegenwoordig zijn, zich geheel van de feestgenooten zal afgezonderd houden en zelfs naar het stadhuis rijden niet in een rijtuig van den bruidsstoet, maar in eene vigilante op eigen gelegenheid. Dat Goudakker deze en andere vernederende voorwaarden aanneemt, kunnen wij den schrijver niet verwijten; de held zal, tot schade van oordeel en denkvermogen, de beroerte, die hem op het stadhuis overviel, al wel een tijdlang onder de leden hebben gehad.

De heer Emants zou ons kunnen vragen, waarom wij na de erkentenis, dat de schrijver geheel vrij moet zijn in de keuze zijner *donnée,* vooral toch juist op dit deel van zijn werk onze aanmerkingen richten; wij hebben echter slechts aangewezen, waarom, naar het ons voorkomt, de indruk van dit verhaal niet in eene billijke verhouding staat tot de nauwkeurigheid en kennis, waarmede het bewerkt is. De karakterteekening van Goudakker, die hoofdzaak is en blijft, is voortreffelijk, maar de weinige aantrekkelijkheid, het niet voor ieder verklaarbare van den persoon doet den indruk afbreuk. Zoo kan men een prachtig photographisch portret hebben van een leelijk meisje, waar-

boven iedereen - alleen de vakmannen misschien uitgezonderd - de veel minder kunstig uitgevoerde beeltenis zal verkiezen van eene bloeiende schoonheid. Op de uitvoering van Emants' beeld maken wij geen aanmerking; soberheid, juistheid en logica hebben zijne pen bestuurd: wij betreuren het alleen, dat hij geen ander model heeft gekozen.

In haar *Roza van den Boschkant* verhaalt Mevrouw Courtmans-Berchmans het eenvoudig, onopgesmukt verhaal van een verwaarloosd kind, met een voortreffelijken aanleg en een met de ruwe omgeving harer kindsheid eene schrille tegenstelling vormenden dichterlijken aard, dat, wees geworden, door verstandige menschen liefderijk opgenomen en oordeelkundig opgevoed wordt, zoodat het einde van het verhaal het in lompen gehuld wicht tot eene schoone, beschaafde, naar geest en hart evenzeer ontwikkelde vrouw opgegroeid ziet. Niet slechts met veel vrouwelijk gevoel en tact is deze langzame ontwikkelingsgeschiedenis en de omstandigheden, die er van invloed op waren, beschreven; men ontmoet op iedere bladzijde bijna de sporen van gezond verstand en humor, die de schrijfster vrijhouden van de klippen der ziekelijkheid en sentimentaliteit, waarop men bij de behandeling van zulk een onderwerp zoo gemakkelijk vastraakt. De geschiedenis ontwikkelt zich op een achtergrondje van kleinsteedsch leven in West-Vlaanderen, geestig en los geteekend, terwijl het den indruk maakt van groote gelijkenis, met al de eigenaardigheden van die kleine, eenvoudige maatschappij, met hare slimheden en berekeningen, afgunst, bijgeloof en blootliggende beweegredenen: maar de hoofdgroep der personen blijft altoos den voorgrond bezetten, zonder dat de te groote uitwerking der bijfiguren de aandacht van hen afleidt. De natuurlijkheid en zelfbeperking, waarmede dit verhaal is bewerkt, mogen aan alle tegenwoordige romanschrijvers en schrijfsters ter navolging worden aanbevolen, eene natuurlijkheid en zelfbeperking, die niet alleen in den aanleg en den gang van het verhaal uitkomen, maar zich ook in den vorm, in taal en stijl, niet verloochenen. Waarom zond de uitgever dezen roman de wereld in met de smakelooze, dwaze aankondiging, dat ‘de begaafde schrijfster in deze jongste pennevrucht opnieuw blijken gaf, dat zij, bij het klimmen der jaren, nog helder weet rond te zien in de wereld’? De buiten Nederland wonende schrijfster zal in deze reclame wel de hand niet gehad hebben; heeft de uitgever nooit het spreekwoord vernomen, dat goede wijn geen krans behoeft? en zou hij niet begrijpen, dat eene zoodanige aanbeveling van den uitgever, die bij een ruim debiet het grootste belang heeft, voor het publiek maar weinig waarde heeft en niet veel hooger geschat wordt dan het marktgeschreeuw der tegen elkander afbiedende kooplui? Ook *Goudakker's illusiën* zijn het onderwerp geweest van eene boekverkoopers-reclame van nog minder allooi en waartegen de auteur, zoo ras hij

haar te weten kwam, heeft geprotesteerd, door te vermelden, dat de daarin verhaalde geschiedenis werkelijk in eene Haagsche familie was voorgevallen. Dergelijke pogingen, om, door speculeeren op de zucht naar schandaal, aan een boek aftrek te bezorgen, verdienen sterke afkeuring; zij zijn dubbel onzedelijk, omdat zij den kooper bedriegen en den schrijver doen dalen in de achting van het publiek.

De deugden, welke ons hierboven *Roza van den Boschkant* deden prijzen, natuurlijkheid en soberheid in aanleg en bewerking, versieren *Ouderentrots* niet. Ontdaan van al den noodeloozen omhaal, van alle beuzelachtige gesprekken, - soms met photographische juistheid aan de natuur ontleend, maar juist daarom volkomen ongeschikt, om in een letterkundig kunstwerk te worden opgenomen, - zou deze tweedeelige roman van den heer Ter Spill zeker tot de helft geslonken, maar daarentegen in kunstwaarde verdubbeld zijn. Het boek maakt den indruk van niet behoorlijk overdacht en voorbereid te zijn; hierdoor ontstaat het verschijnsel, dat men in de taal der schilders ‘rammelen’ noemt. Het onderling verband tusschen de personen en groepen laat te wenschen over; de verdeeling van het licht en bruin is gebrekkig, en daaruit ontstaat zekere onvastheid in de ontwikkeling, die de aandacht van den lezer meer vermoeit dan onderhoudt. In een zeer verdienstelijk geschreven aanhef doet de schrijver ons kennis maken met een arm luitenant, op reis gegaan naar het ziekbed, weldra het sterfbed van zijn vader. Terwijl hij zich onledig houdt met het vereffenen der geringe nalatenschap, die hem als eenig erfgenaam toevalt, krijgt hij eene afschrijving van het meisje, dat hem in zijne garnizoensplaats buiten medeweten harer ouders het jawoord had gegeven, eene afschrijving, waarvan, zooals later blijkt, de oorzaak is, dat de jonge dame hare netten ging uitzetten, om een jong en schatrijk baron, vollen neef van den luitenant, te vangen. Tot halverwege het eerste deel wordt men uitsluitend beziggehouden met deze jonge dame, haar vader den notaris Van der Laat en den inderdaad door eerstgenoemde ingepalmden baron Van Haarssens; de moeder noemen wij hier niet, omdat zij, eene gemoedelijke maar zwakke vrouw, niet medeplichtig is aan deze echtgenootenjacht. De luitenant treedt alleen op, om, terwijl hij de nieuwe verbintenis der dochter nog niet kent, tamelijk kinderachtig een plannetje te gaan uitvoeren, dat den notaris in den waan moet brengen, dat de erfenis zijns vaders aanzienlijk is, opdat langs dien weg de betrekking met de dochter weer kon worden aangeknoopt. Juist wanneer de luitenant tot de uitvoering van zijn plan overgaat, laat de schrijver al deze personen in den steek, om het breedvoerig verhaal te doen van het op kostschool bezorgen van een slecht opgevoed, nagenoeg wild dochtertje van een rijks-ontvanger, die zeer rijk maar gierig is en wiens ‘ouderentrots’ geconcentreerd is op twee zoontjes, terwijl hij voor zijne dochter eer afkeer dan liefde blijkt

te gevoelen. Later worden die personen wel weder tot elkander gebracht, wanneer deze ontvangarsdochter den luitenant en zijn adellijken neef, die oude familieveeten hebben bijgelegd en vrienden zijn geworden, tijdens hare kerstvacantie uit het ijs redt, maar tot op dat tijdstip zijn de personen van den roman niet genoeg tot een geheel verwerkt. Ten gevolge van het ongeluk bij het schaatsenrijden sterft de baron, en de luitenant wordt erfgenaam van al diens schatten. Daarmede raakt hij echter weder hoofdpersoon af en wordt naar den achtergrond geschoven, terwijl de schrijver verder onze geheele aandacht vestigt op de huiselijke rampen van het ontvangersgezin, welks twee zoons sterven. De dochter, door de menschkundige leiding harer onderwijzeres tot een beminnelijk meisje opgegroeid, verovert door hare liefderijkheid en offervaardigheid de haar toekomende plaats in het hart haars vaders en eindigt met de gelukkige bruid te worden van den schatrijken, inmiddels als officier afgetreden held.

Er komen gedeelten in het boek voor, die veel lof verdienen. De geheele aanhef onder andere, behelzende de trekschuitreis van den luitenant en diens wedervaren op het kleine, afgelegen plaatsje, waar hij zijn vader oppast en hem de laatste eer bewijst; verder de beschrijving der treurige omstandigheden ten huize van den radeloozen ontvanger, die zijne twee jongens ziet wegkwijnen. Ook de détails van den vorm, de taal en stijl kunnen niet anders dan geprezen worden, hoewel met het reeds gemaakt voorbehoud betrekkelijk de dikwijls storende omslachtigheid en uitvoerigheid. Veel verheffing treft men hier niet aan; over het algemeen blijft de schrijver laag bij den grond. Ongewoonte drukt waarschijnlijk juist daarom den stempel van onnatuur en gekunsteldheid op zijne pogingen, om poëtische beschrijvingen te geven.

Bij voorbeeld in het volgende (II. 130):

> ‘Weldra plaatste zij, in de huiskamer gekomen, op een zwaar zilveren plateau een zestal kostbare geslepen wijnroemers - alle erfstukken harer grootmoeder van moeders zijde - terwijl het maanlicht dartelde nu eens in het antieke kristal, dan weer in de à jour gewerkte lage balustrade die het met familiewapens gegraveerd schenkblad omgaf; het blad en ook die roemers, die in lange, lange jaren letterlijk geen zon- of maanlicht hadden aanschouwd, maar in den laatsten tijd door de dochter des huizes uit hunne vergetelheid te voorschijn waren gehaald....
> De maan wierp haar tooverachtig licht door het openstaande raam naar binnen en plaatste de aanwezigen in een lichteffect waarop zelfs Rembrandt trotsch hadde kunnen zijn, indien zich onder zijne eenige paneelen of doeken de reproductie bevinden mocht van de hier aanwezige groep. Tooverachtige weerschijn van die groene geslepen wijnglazen, geadeld door den maagdelijk reinen gloed van den fijn zilveren bodem waarop zij stonden, die een zachten aureool werpt om de naar tallooze matgouden herfstdraden gelijkende blonde hairen van de Hébé, die den fonkelenden rijnwijn, - ongekende weelde in dit huis, - aanbiedt; tooverachtig schijnsel, wellicht geweven uit het nog krachtig groen der eiken bladeren, doch getemperd door de verven der reeds vallende kinderen van ginsche abeelen, welk een vrede teekent gij, naast diepe rimpels, op het krachtig getint

voorhoofd van dien al te vroeg grijzenden man; met welk een geheimzinnigen stralen-

rans verheerlijkt gij de nog volle maar zoo droevig verbleekte hairtressen
der diep gebogene moeder.'

Men vergeve ons het lang citaat. Het kan doen erkennen, evenals eene andere zinsnede, waarin gesproken wordt van goudblonde lokken, die door datzelfde wonderlijke maanlicht azuur - dat is: *blauw* - getint worden, dat de schrijver wèl zal doen met scherp op zichzelf te letten en een wachter te stellen over zijne pen. Zij schrijft thans nu en dan als 't ware uit zichzelve voort; de wil van den auteur oefent er niet altoos eene heilzame tucht op uit.

De sedert vele jaren loopende nieuwe uitgave der compleete werken van Sleeckx begint haar einde te naderen; zij is althans gevorderd tot het zestiende deel, dat een zevental novellen en schetsen bevat en den titel draagt van de meest uitgewerkte dezer novellen: 'De scheepstimmerlieden'. Het ware te wenschen, dat deze nieuwe uitgave van Sleeckx' werken, waarvan de eerste drukken slechts bij uitzondering, - eene uitzondering, waarvan de eer en het voordeel aan *De Tijdspiegel* toekomt, - in Noord-Nederland zijn uitgegeven of bekendgemaakt, dienen zou, om het lezend publiek aan deze zijde van den Moerdijk beter bekend te maken met de groote verdiensten van dezen auteur. Rustig, natuurlijk, eenvoudig, met groote menschenkennis toegerust en den vorm volkomen meester, laat hij zijne personen hun eigen karakter verraden en treedt nooit als de professioneele uitlegger van mechanieke poppen op. Vooral waar hij zich met de lagere klassen bezighoudt, zooals in dezen bundel geschiedt in de novellen 'De scheepstimmerlieden' en 'In 't blauwe schaap', geeft hij de blijken, zijn onderwerp geheel meester te zijn, zijne personen dóór en dóór te kennen. Hij is realist, maar zijn realisme wordt getemperd door gevoel en humor; hoe waar en gelijkend de mindere man ook door hem geschetst wordt, terugstootend en walgingwekkend is hij nooit; Sleeckx leert ons hem zoowel in zijne deugden als in zijne gebreken kennen.

Hebben wij hierboven vier karakter-romans te bespreken gehad, ook het getal der incidenten-romans, gelijk wij ze noemen kunnen, dat voor heden ons ter bespreking staat, is even groot. Wellicht zullen enkelen der schrijvers tegen de gemaakte schifting opkomen; wij verbeelden ons althans, ten minste bij Kuno protest te zullen opwekken, dat we zijn werk niet rekenen tot het hooger staand genre van den karakter-roman. Er kleven echter te veel gebreken aan zijn arbeid, om er een hoogeren rang aan te kunnen toekennen; de waarschijnlijkheid, de logica, de karakterkunde worden er bij herhaling zoo schromelijk in miskend, dat we liever het zwaartepunt zien in de lotgevallen der heldin, Mariette. Zij is een onecht kind, door hare moeder voor ontucht opgeleid. Een jong dichter, die het huis harer moeder be-

zoekt, redt het zeventienjarig aanstaand slachtoffer van den zedelijken ondergang door haar te trouwen, maar wanneer, na een groot jaar getrouwd te zijn, de jonge vrouw bij een door haar gegeven diner in kleeding en houding blijk geeft van niet geheel op de hoogte te zijn van de gewoonten en gebruiken der van diners en bals levende Haagsche kringen, vaart de jonge dichter zóó prozaïsch tegen zijne vrouw uit, dat deze in den nacht met haar kind de wijde wereld ingaat. Zij heeft een ringetje in haar bezit met den naam haars vaders erin en, wel eens gehoord hebbende, dat die vader een Belg was geweest, begeeft zij zich naar België en komt, door eene tegenwoordig nog maar alleen in romans aangetroffen bestiering, juist bij de moeder en zuster van haar, sedert lang overleden, vader terecht. Zij wordt daar liefderijk opgenomen met haar zoon en uitgegeven voor de weduwe van een neef der familie uit Zuid-Amerika. Al hare tot nog toe onderdrukte goede eigenschappen en talenten ontwikkelen zich in deze gunstige omgeving tot hunne volle kracht, en weldra is de schoone, begaafde, geestige weduwe door een stoet van haar aanbiddende landgenooten van haar vader omringd. Gedurende een zomerverblijf aan de Ourthe wordt het getal harer aanbidders vergroot door niemand anders dan haar eigen man, die zich over zijn onbestorven weduwnaarsstaat spoedig heeft getroost, door met eene talentvolle en beeldschoone freule, bewoonster van den aristocratischen Kneuterdijk in Den Haag, te midden van twee Kroonprinselijke paleizen, den breeden weg op te gaan. Aanvankelijk herkent de dichter zijne vrouw niet, maar zij laat hem niet lang in die onwetendheid, en nadat zij zijne jaloezie heeft gaande gemaakt, door schijnbaar het oor te leenen aan de hofmakerij van een harer aanbidders, die meer dan de gemaal zelf zou verdienen haar echtgenoot te zijn, komen zij weer tot elkander en eindigen zij met het huwelijk weer van voren af aan, en wel onder voordeeliger omstandigheden, te beginnen, waarop het mannelijk pand der liefde weldra door een vrouwelijk wordt opgevolgd. Het spreekt vanzelf, dat deze bevredigende oplossing niet kon verkregen worden, dan nadat de freule van den Kneuterdijk eerst van de baan was. Dat geschiedt op de meest eenvoudige manier: zij vertrekt, om zich te Rome bij een schilder, die haar eenmaal het hof gemaakt heeft, aan te sluiten, wanneer zij ziet, dat de dichter verliefd is geworden op eene andere, zegge: zijne eigen vrouw.

Kuno heeft het voorrecht van tot het vrouwelijk geslacht te behooren; dat staat bij ons vast. Alleen eene vrouw kan zich zoo teugelloos aan eene ongetemde, althans slecht gedresseerde verbeelding overgeven, als zij doet; telkens stuit de lezer op zedelijke of physieke onmogelijkheden, die de waarde van het verhaal verminderen. Haar gemis aan zelfbeheersching komt bij herhaling uit, ook in geheel overtollige tirades, die buiten eenig verband tot de handeling staan. Bij voorbeeld: het kind van de schijn-weduwe moet een brief naar de post

brengen en ontmoet onderweg zijn vader met een ander heer. En nu gaat de schrijfster aldus voort (bl. 154):

> ‘Het vriendelijke ventje stak haastig aan beide mannen de hand toe, maar liet in zijn ijver den brief vallen. Zijn vader raapte dien op; er waren een paar bloedvlekjes op 't couvert gekomen. Daar nu in de buurt een boerenwoning stond, en er hier en daar kippenveertjes verspreid lagen, kwamen de heeren tot het besluit, dat er waarschijnlijk kort te voren van deze dieren waren gedood. Midgard deed zijn best het bloed weg te vegen, doch het gelukte niet geheel. Toen John met zijn brief was doorgeloopen, zei Van Gooije peinzend: “Wanneer 't eens uitkwam, dat in deze omgeving juist den afgeloopen nacht iemand was vermoord, dan zou misschien die brief daarmede in verband worden gebracht; de hemel weet welke ongelukkige van de misdaad werd beschuldigd, om daarna te worden schuldig verklaard door een weinig menschkundige jury, meestal niet opgewassen tegen hare ernstige roeping, omdat zij zoo gemakkelijk onder den indruk geraakt van een wraakzuchtigen volkshoop, die zij vreest!”’

Een jongmensch las eens aan Scribe een blijspel voor, dat aanving met de beschrijving van het tooneel, waarop onder anderen een geweer was vermeld. Het was nog vóór den tijd der overdreven tooneel-stoffeering, en toen de schrijver aan het einde van het bedrijf was gekomen, riep Scribe uit: ‘En het geweer! Wat gebeurt daarmee? Daar heb ik al dien tijd op zitten wachten!’ Toen het jonge mensch antwoordde, dat het geweer bloot tot stoffeering dienen moest, zei Scribe: ‘Jonge vriend, leer dit van mij: gij moet nooit dingen op het tooneel brengen, die niet in de handeling te pas komen, of ge leidt de aandacht van de toehoorders af van het stuk zelf, evenals gij mij hebt gedaan door uw geweer.’ Iets dergelijks kan ook hier gezegd worden. Na deze overtollige uitweiding, die eene bladzijde vult, is men voorbereid op een tragisch incident van valsche beschuldiging en veroordeeling van een onschuldige; hoe men ook wacht, niets van dat alles verschijnt. Men heeft alleen te doen met eene wilde, uitschietende loot van Kuno's verbeelding, die een bekwaam verpleger zonder meedoogen wegsnoeit.

Een tweede bewijs van vrouwelijke afkomst - het onderzoek naar het moederschap is immers niet verboden? - vinden wij in de verbazende incorrectie van taal en stijl. Nauwelijks zijn we op de eerste bladzijde van het boek, of we lezen van een juweelkistje:

> ‘De bonte *Watteau-figuurtjes* zagen er verleidelijk genoeg uit, maar het kostbare parelsnoer, *dat den inhoud vulde*, was dit in 't oog der moeder nog meer.’

Zoo gaat het voort; men leest van ‘liefdesaangelegenheden’, dat iemand ergens ‘meer mocht zeggen dan *ergens anders*’, enz. Het is hier weder de roekeloosheid der schrijfster, die onvoorbereid en onkundig meent, dat het er minder toe doet, hoe de dingen gezegd worden, wanneer zij ze maar zegt. Alsof ook bij den letterkundige kunst niet de vorm van de grootste waarde was.

Maar met de gebreken heeft de schrijfster ook de deugden harer

sekse. De wonderlijke verhouding van Mariette tegenover hare aanbidders, vooral tegenover haar ten slotte dan toch onwaardigen man en Melreux, die haar veel meer waard is, wordt door haar met gevoel en tact beschreven en de gevoelens der jonge vrouw met fijnheid ontleed. Deze verdiensten doen het te meer betreuren, dat zij haar verhaal is gaan schrijven zonder behoorlijke voorbereiding, wat den vorm betreft, en is voortgegaan zonder de onverbiddelijke, steeds waakzame zelfcritiek, de allereerste deugd van den waren kunstenaar.

Ook de schrijver, die zich Maurits noemt, beweegt zich in zijn *Uit de suiker in de tabak* op het terrein van den incidenten-roman. Wie er een 'kultuur'-roman, in welken zin des woords ook, in wil zoeken, zal teleurgesteld zijn. We hebben althans te goeden dunk en te goede ondervinding van de Europeesche maatschappij in Indië, om het hier geschetste tafereel als een waar beeld te aanvaarden. Al mag ieder der daarin voorkomende personen op zichzelf naar het leven geteekend zijn, - en de weinig smaakvolle wijze, waarop de schrijver op een enkel punt, waar contrôle mogelijk was, door naamsverdraaiing voet geeft aan de verdenking, dat hij naar een *succès de scandale* streeft, maakt dat niet onwaarschijnlijk - dan nog wraken wij de afbeelding in haar geheel. Eene maatschappij van zulk een laag zedelijk gehalte op elk gebied, waar niet alleen onzedelijke, indelicate handelingen, maar bepaalde misdaden, als moord, brandstichting, valschheid, enz., den kerfstok der voornaamste personen vullen, moge in vorige eeuwen ook in onze koloniën hebben bestaan, thans behoort zij tot de historie. Uit zulke deels domme, deels schurkachtige en altoos onbeminnelijke en onaantrekkelijke heeren en dames bestaat de Europeesche maatschappij op Java niet. Als incidenten-roman beschouwd, is het verhaal van Maurits, met al zijne ruwheid, leesbaar. De stijl is los en correct; men betreurt het bij herhaling, dat een schrijver met zooveel talent van opmerking en voorstelling op zijne stof niet wat kieskeuriger en bij zijne behandeling niet wat ernstiger is geweest.

'Drommels nou! dat gaat gauw; 't is alsof je een goot hoort loopen', zei neef De Groot, toen hij Henriette Kegge op het concert had hooren spelen. Eene ontwijfelbare hulde aan de vingervlugheid eener pianiste, maar wanneer wij deze woorden moeten toepassen op het voor ons liggend geschrift van den heer Van Rees, slechts in zooverre een compliment, dat het zijne gemakkelijkheid en vlugheid van schrijven bedoelt. Maar 't is eene gemakkelijkheid, die vermoeit en onduidelijk wordt door haar geklepper en geratel. Ziehier de wijze, waarop ons eene geheele familie wordt voorgesteld (blz. 40):

> 'De heer Zeewoldt was een man van vijftig jaar; hij had vroeger gedweept met de Fransche maatschappij, en druk geschermd met de woorden: Liberté, Egalité, Fraternité, die met groote vergulden letters onder de gevels van de publieke

> Parijsche gebouwen blonken. Hij werd tot volksvertegenwoordiger gekozen, maar viel en werd nimmer herkozen. Daartoe was wèl reden; hij dacht nu anders dan toen, en zijne partij noemde hem karakterloos. Maar zijne maatschappelijke positie was geheel veranderd, en zijne partij scheen niet bedenken dat de omstandigheden meestal den mensch vormen. Eigenlijk was hij vroeger gelukkiger, maar dat zou hij nooit willen erkennen. Toen had hij het beste bereikt, wat naar zijne meening door inspanning verkrijgbaar kon zijn; maar zijn oude vader, die toen bij hem in huis woonde, zei altijd: jongen, je bent 'n radicaal, en je denkt dat je 't hier op aarde gevonden hebt, maar.... je weet niet wat je den dag van morgen kan overkomen.... En die dag kwam, zijn oude vader stierf en eveneens zijne jonge vrouw, en toen was het met zijn geluk gedaan. Later hertrouwde hij met eene schatrijke weduwe, eigenlijk eene douairière, want haar eerste man heette Jonkheer Van Houtum. Zij bezat, behalve een groot buiten in Haarlem's omstreken, vele landerijen. De heer Zeewoldt hertrouwde, zooals hij de wereld vertelde, voor zijne kinderen; hij had twee dochters, Constance en Anna, en eene aangenomen dochter, eene wees, Emma, eenig kind van zijn overleden broeder, waarover hij voogd was, sinds haar vierde jaar, toen zij bij hem in huis kwam. Constance was twee jaren ouder dan Anna, die slechts één maand in leeftijd verschilde met Emma.'

Men ziet, dat de schrijver maar neerschrijft, wat hem voor de pen komt, naar 't schijnt zelfs zonder eenige revisie. Jammer is het, dat hij zijn held, een luitenant van de cavalerie, die los en luchtig maar niet zeer slim of verstandig is en over vele zaken redeneert als De Génestet's kip zonder kop, niet persoonlijk zijne geschiedenis laat verhalen. Overal, waar Rossaert persoonlijk optreedt met beschouwingen of overpeinzingen, ontmoeten we denzelfden toon, die uitnemend overeenkomt met 's mans karakter. Maar er is eene epidemische eigenschap aan, zoodat de heer Van Rees in denzelfden toon vervalt, wanneer hij over Rossaert en over al de personen, die in dit boekje voorkomen, iets te zeggen heeft, of wel zelf het woord neemt, om zijne denkbeelden terloops over een of ander voorkomend onderwerp zijn lezers ten beste te geven. Dat is verkeerd. Wat karakteristiek en onderhoudend is in den mond van Rossaert, wordt vermoeiend uit de pen van den heer Van Rees. Incorrecte taal, wonderlijke inzichten, wonderlijk van bekrompenheid en onbewuste onkunde, die hare dwalingen argeloos op den voorgrond stelt, zijn voortreffelijke middelen, om den gekozen fictieven persoon aan den lezer te doen kennen, maar zij ergeren in een schrijver. Onwillekeurig vraagt men zich af, waarom hij zich niet eerst heeft toegelegd op de studie van zijne taal, vóórdat hij als schrijver voor het publiek trad; waarom hij niet liever zwijgt over dingen, die blijkbaar niet vallen binnen het bereik van zijn waarnemingsvermogen of zijne oordeelskracht. Deze onaangename vragen had de heer Van Rees kunnen voorkomen, door eenvoudig Rossaert zelf als autobiograaf te laten optreden. Had hij daarbij, en dat ware vanzelf gekomen, hier en daar wat bekort, dan had het geheele werk gedeeld in dien gunstigen indruk op den lezer, waarvan thans alleen de deelen, waarin Rossaert persoonlijk sprekende, handelende of mijmerende optreedt, profiteeren.

Van den heer Brunings hadden wij in langen tijd geen romans of novellen onder handen gehad. Zijn *De schilder* getuigt, dat hij nog niet uitgepraat is. Het is een los geschreven verhaal, dat zich meer met de uiterlijke dingen van het leven dan met inwendige ontleding bezighoudt, waarin we een jong schilder, uit Nederland afkomstig, doch in Rome gevormd en woonachtig, leeren kennen, die met een goeden naam in de kunstwereld naar het vaderland terugkeert, zijn oom en eersten leermeester in het schilderen uit treurige familieomstandigheden redt en zijne eigen familieomstandigheden voorgoed op vaste grondslagen vestigt door het huwelijk met een rijk, schoon, lief en talentvol Geldersch meisje. In zijn verhaal hanteert Brunings met het gewoon gevolg zijn comisch talent, zonder zich echter tot de hoogere sferen van den humor te verheffen.

Het zou onbeleefd zijn te zwijgen van het ons ‘ter recensie’ toegezonden ‘historisch-romantisch tafereel’ van een ouden kennis. De heer A. van den Amstel heeft de reeks zijner historische romans met een nieuwen, met een *Kijkje uit* [zegge: i n] *den tijd der Spanjaarden in Nederland* verrijkt. Het Leicestersche tijdperk op de hem eigene manier behandeld! Dwingt de naam van Mevrouw Bosboom zoo weinig eerbied af? Men is geneigd te vragen, of snaakschheid dan wel onwetendheid de pen van dezen schrijver bestuurt. Wanneer we soldaten van 1585 hooren spreken van ‘liters bier’, wanneer de menschen van dien tijd in huur-fiacres (waarom geen *hansoms*?) door Londen rijden, dan denkt men aan opzettelijk begane anachronismen. Maar wanneer men van dien tijd, kort na Haarlem's beleg en de trouweloosheid van den Spaanschen bevelhebber, een schrijver in ernst hoort zeggen, dat ook onder de Spanjaarden destijds ‘de eed in zijn volle kracht werd heilig gehouden; men zou zich zelfs laten dooden, liever dan zijn eed te breken’, en vertellen hoort van boerenmenschen te Soest, die 's zomers kamers verhuren aan logeergasten uit de steden, dan ergert men zich aan de lichtvaardigheid, waarmede men het groote publiek een ‘kijkje’ meent te geven in historische toestanden, waarvan men zelf niet het flauwste begrip heeft. Tegenover zulke producten wordt de critiek onmogelijk, ook al was het verhaal zelf minder onbeduidend en minder doorvlochten met beuzelachtige opmerkingen in kinderkamertoon en stijl.

Met meer voldoening wijden wij voor heden ons slotwoord aan een paar nieuwe ondernemingen op letterkundig gebied, nieuwe uitgaven en verzamelingen van oude, goede bekenden, wier kennisneming en aandachtige lezing de schrijvers van den tegenwoordigen tijd nog lang niet tot een overbodig en verouderd genoegen gemaakt hebben. In de eerste plaats een woord van hulde aan den heer Ewings voor de kolossale onderneming eener nieuwe uitgave van de complete werken

van Mevrouw Bosboom. De nette uitvoering en lage prijs dezer uitgaven geven haar de kansen op een ruim debiet, waarop de stoutheid der onderneming recht geeft. De romans van Mevrouw Bosboom verdienen ten volle, in de eigenlijke volkslectuur te worden opgenomen, en het zal voor schrijfster en volk beiden eene groote eere zijn, wanneer dit resultaat eenmaal wordt bereikt; daartoe behoort iedereen mede te werken. Het is eene goede gedachte van den heer Ewings, zijne uitgave met *Graaf Pepoli* te beginnen. Deze roman is betrekkelijk weinig bekend, althans veel minder dan die verhalen, waarvan de stof door de hoogbegaafde schrijfster uit hare eigen geschiedenis werd geput, en toch is in dit geschiedkundig tafereel, waarin de werking van de gist der reformatie in de Italiaansche maatschappij der zestiende eeuw wordt geschetst en dat gerustelijk naast *Romola* mag vermeld worden, de groote eigenschap van Mevrouw Bosboom krachtig op den voorgrond getreden. ‘Zoo aan Mevrouw Bosboom’ - aldus schreef een bevoegd beoordeelaar, - ‘in hooge mate de lof toekomt van historische wetenschap te bezitten, in niet minder mate, in nog ruimer wellicht, verdient zij den naam van eene uitmuntende psycholoog te zijn. De personen, die zij opvoert, zijn zedelijk-mogelijke, zedelijk-noodzakelijke wezens; zij handelen en spreken overeenkomstig hun aanleg, hun karakter; zij zijn bestudeerd. Zij heeft hunne hartstochten en neigingen, hunne moreele en intellectueele krachten geanalyseerd; zij is een Tulp onder de romanciers.’ Grooter lof kan bezwaarlijk aan een romanschrijver worden gebracht; wij durven voorspellen, dat elk lezer van *Graaf Pepoli*, - en we wenschen ook in 't belang van den ondernemenden uitgever, dat hun getal groot moge zijn, - er volhartig in toe zal stemmen.

Niet minder ondersteuning verdient de nieuwe uitgave van Potgieter's werken, en het is een bemoedigend verschijnsel, dat een verstandig uitgever reeds zoo betrekkelijk spoedig na de eerste uitgave aanleiding vond, om deze prozastukken opnieuw het publiek aan te bieden. Uit zijn aard behoort Potgieter niet tot de schrijvers, die bij den grooten hoop populair worden; hij verlangde dat niet; zijne vormen zijn daartoe te stroef, zijne manieren te ernstig. Maar voor hen, die het gebruik van onze taal wel willen verstaan, is een cursus van Potgieter, die in hare eigenaardigheden zoo diep ingedrongen was en zich bij het schrijven zoo trouw rekenschap gaf van vorm en inhoud te gelijk, zeer aan te bevelen. Nog kort geleden verklaarde een jong letterkundige, - dichter, dramatisch schrijver, letterkundig criticus, alles te gelijk - dat Potgieter's gedicht, aan Florence gewijd, hem was onbekend gebleven, omdat het zonder groote inspanning niet kon worden verstaan. Moge de nieuwe uitgave van Potgieter's werken, die ook de gedichten wel omvatten zal, strekken tot wegneming van dergelijke inzichten, onze jonge letterkundigen gewennen aan ernstige

studie, die tot veel grooter, veel langer blijvend genot voert dan het doorvliegen van de lichte literatuur van onzen tijd.

Professor Jan ten Brink heeft zijne letterkundige, zijne romantisch-letterkundige loopbaan ten minste afgesloten met de aanvaarding van het hoogleeraarsambt en geeft eene volledige uitgave zijner romantische werken in het licht. De thans verschenen afleveringen bevatten de Oostindische schetsen, waarmede hij als aangenaam verteller debuteerde. Waar zijn de typen, door hem geschetst, zoo hoorden wij dikwijls getuigen; zóó waar zelfs, dat menigeen met goed gevolg en zonder lang zoeken de personen heeft meenen te vinden, wier portretten hij naar veler oordeel schreef. Is dat zoo, dan zou men moeten aannemen, dat Maurits in zijn hierboven besproken boek 't zoo ver niet mis had en Indië, althans eene kwarteeuw geleden, in zijne Europeesche maatschappij elementen telde, die men niet als *representative men* van zedelijkheid, eerlijkheid en menschelijke waardigheid roemen kan. Maar Ten Brink's schetsen steken hierin verre boven die van Maurits uit, dat hij licht en schaduw maalt, dat hij nevens de slechte ook goede en edele karakters afschildert, wier deugden en goede eigenschappen het kwade tot zekere hoogte vrijkoopen en het tafereel verheffen tot een harmonisch geheel. Wij zullen over de volledige uitgave thans niet meer zeggen; de latere romans van Ten Brink zullen, daar zij hooger staan dan deze eerste schetsen, nog wel aanleiding tot bespreking in deze overzichten geven.

Hetzelfde zij gezegd van de novellen van H.A. Banning, tot dusver in dagblad en tijdschrift verstrooid en waarvan thans door de Maatschappij de Katholieke Illustratie eene volledige uitgave bezorgd wordt. De natuurlijkheid - realiteit in den goeden zin - en het gevoel, waarmede Banning verhaalt, doen dit verzamelen van hetgeen verspreid was, toejuichen. Voor ditmaal genoeg; de eerste bundel zijner novellen *Uit het Verleden* blijft op onze schrijftafel liggen, om later, wanneer een of meer vervolgdeelen verschenen zijn, meer opzettelijk te worden besproken.

George Eliot.

III.

Adam Bede verscheen 1 Febr. 1859. George Eliot zelf was niet volkomen gerust, ondanks al den lof van Lewes en Blackwood. ‘Ik merk, dat ik niet de kenmerkende eigenschappen van een populair auteur heb, en toch heb ik behoefte aan de warm uitgedrukte sympathie, die alleen populariteit kan verwerven.’ (Brief aan Blackwood.) Gelukkig kwamen weldra de zegebulletins toestroomen. De eerste oordeelvelling, die haar ter oore kwam, was van een meubelmaker, broeder van Blackwood's klerk, die de proefvellen had gelezen en die verklaarde, dat de schrijver in het vak moest zijn grootgebracht of althans de werklieden aan het werk moest hebben beluisterd. ‘Dat is juist, wat ik het liefst wenschte’, schreef George Eliot aan Blackwood. ‘Het is eene ellendige zwakheid in mijne natuur, dat ik zoo gevoelig ben (voor critieken). Maar hoe is het mogelijk, zijn hart en zijne ziel in een boek te leggen en onverschillig te zijn omtrent den uitslag en of men werkelijk de roeping heeft, op die wijze tot zijne medemenschen te spreken. Natuurlijk is ijdelheid hierbij in het spel, maar de voornaamste bezorgdheid is iets geheel afgescheiden van ijdelheid.’ Blackwood zond haar eene reeks besprekingen van de bladen. Een onderstelde, dat Mrs. Poyser's zoo typische gezegden spreekwoorden waren, hetgeen George Eliot noodig achtte tegen te spreken. Uitdrukkelijk verzocht zij den uitgever, in advertenties geen enkele ‘puffing phrase’ uit de bladen, als: ‘best novel of the season’, op te nemen. ‘Niemand, die iets meer dan een idioot is,’ schrijft ze, ‘geeft om zulke advertenties, en het zou mij hinderen, mijn boek te zien aanbevolen door eene autoriteit, die niet eens behoorlijk Engelsch schrijven kan. Geene citaten uit dergelijke dagbladaankondigingen kunnen tot aanbeveling strekken en tenzij een beschaafd auteur in een fatsoenlijk blad zijne werkelijke meening geeft, is het maar beter, zich geheel van “Opinions of the Press” te onthouden. Neem het niet kwalijk, indien ik mijne bevoegdheid overschrijd; ge zult wel begrijpen, met welk een prikkelbaar wezen gij te doen hebt.’

In haar dagboek teekent zij aan: ‘Karakteristiek is de critiek van de *Saturday Review*: Dinah wordt niet eens vermeld!’ Nog meer dan een warm schrijven van Mrs. Carlyle streelde haar de brief van een werkman, die haar verzocht, spoedig eene goedkoope uitgaaf van de *Scenes* en *Adam* te doen verschijnen. ‘Prullectuur kan ik voor een paar stuivers genoeg krijgen’, schreef hij, ‘maar ik ben er beu van. Ik voel mij zoo geheel anders na de lezing van uwe boeken.’ Maar 't meest verheugde haar het schrijven van eene vriendin, die uit

brokstukken van *Adam Bede* tot de conclusie was gekomen, dat zij en niemand anders de schrijfster kon zijn. Inmiddels werd de eerste oplaag van *Adam Bede* als 't ware verslonden. Mudie, de bekende boekenverhuurder, had eerst 500 exemplaren besteld; hij liet er eene maand later nog 200 komen en eene week daarna nog 300. Blackwood schreef half Maart: 'Gij zijt evenzeer een populair auteur als een groot auteur', en begon al over eene tweede oplaag te denken. Zij antwoordt: 'Ik ben als een doove, wien men in de ooren heeft geschreeuwd, dat allen om hem heen niets deden dan hem complimenten maken, al een half uur lang.' Herbert Spencer schreef den 24sten, dat Mrs. Poyser in het Lagerhuis was geciteerd; Charles Reade sprak van *Adam Bede* 'als het schoonste na Shakespeare' en John Murray meende, dat er nooit zulk een boek was geschreven.

De dood van hare zuster en het oprijzen van zekeren Liggins, die zich uitgaf voor den auteur van *Adam Bede*, waren de eenige wolken aan den toen zoo zonnigen hemel. 'Ik zing mijn "Magnificat" op eene kalme manier en heb veel diepe, stille vreugde, maar ik geloof, dat weinige auteurs, die een echt succes behaalden, minder het gevoel van zegepraal gevoelden, dat het succes vergezelt, zooals men zegt.' (Brief aan Blackwood.) En in haar dagboek: 'Zal ik ooit een boek schrijven zoo waar als *Adam Bede*? De zorg voor de toekomst bezwaart mij en is sterker nog dan de diepe voldoening over het verleden en het heden.' Cross deelt nog een brief van Bulwer aan Blackwood mede, vol bewondering over *Adam Bede.* George Eliot kopieerde dien, omdat zij den lof van den auteur aan een collega in gedachte wilde houden.

Op een morgen te Richmond, toen zij te 'stupid' was voor zwaarder werk, begon zij het verhaal *The Lifted Veil*, dat in April werd voltooid. In dien tijd was George Eliot reeds bezig met een grooteren roman, *The Mill on the Floss.* (De titel was aanvankelijk anders.) 'Het is een werk, dat tijd en arbeid vereischen zal', had ze aan Blackwood geschreven, en het blijkt, dat zij de eerste twee hoofdstukken overschreef, iets, wat ze vaak uitstekend acht èn voor het boek èn voor den auteur. (Brief aan Sara Hennell.) Blackwood zond haar in plaats van 800, 1200 pd. st. voor *Adam Bede.* Zij dankt hem daarvoor.

'Ik weet niet, wat ik liever heb: dat de menschen nobel jegens mij handelen, of dat ik geld verdien. Zeker is het, dat ik veel om het geld geef; ik denk, dat dit het geval is met allen, die hunne onafhankelijkheid liefhebben en die zijn opgevoed in het denkbeeld, dat schulden maken en bedelen na misdrijf de ergste schande zijn. Wanneer komt ge ons bezoeken? Ik heb u zooveel te zeggen. Ik heb u een paar vermakelijke brieven te laten zien; de een van iemand, die mij zijne werken zond; hij was gelukkig de eenige. Want te recht klaagt Charles Lamb, dat juist zij, wier boeken geen aftrek vinden, die gaarne aan anderen zenden.' Het was in Juni, dat zij, in het Crystal Palace Händel's

‘Messias’ hoorend, - ‘Er is weinig muziek, waarom ik meer geef dan om Händel's koren’, schreef ze aan Sara Hennell kort te voren - aan haar en de Brays vertelde, dat zij de auteur was van de *Scenes* en *Adam Bede.* ‘Zij waren stom van verbazing’, teekent ze aan in het dagboek. ‘Dat heeft mij de oogen geopend aangaande de onkunde, waarin wij allen ten opzichte van elkander leven.’ Aan hare vrienden zelf schreef zij, dat ze liefst niet met hen over hare boeken sprak. ‘Indien de menschen om mij heen gonsden met hunne opmerkingen of complimenten, zou ik die rust van den geest en die oprechtheid verliezen, zonder welke geene goede, gezonde boeken kunnen worden geschreven. Over mijne boeken te spreken heeft, naar ik bespeur, vrij wel dezelfde slechte uitwerking op mij als over mijne gevoelens of mijn geloof te spreken.’ En in denzelfden brief zegt ze: ‘Er is geen enkel portret in *Adam Bede* en er zal er ook geen zijn in wat ik verder schrijf. Er zijn portretten in de *Clerical Scenes*, maar deze waren mijn eerste kunstwerk en mijne hand was toen nog niet zoo geoefend. Ik wist niet zoo goed mijn materiaal te behandelen.’ Aan Charles Bray schreef zij, dat hij zich maar verder geene moeite moest geven, de Liggins-mythe tegen te spreken, nadat zij dat in de *Times* had gedaan. ‘Laat iedereen gelooven, wat hij goedvindt’.... En dan: ‘Vrijdenkers zijn niet liberaler dan orthodoxen, waar het geldt den wensch zichzelf en hunne meeningen als het eenige ware en beminnenswaardige te zien voorgesteld. Om dezelfde reden, dat eene luie, coquette vrouw van een Franschen roman houdt, omdat zij zich kan voorstellen, de heldin te zijn, wenschen degelijke menschen, die meeningen hebben, dat het fraaiste karakter in een roman hunne meeningen vertolke. Indien de kunst de sympathieën van den mensch niet verhoogt, is hare moreele werking nul. Ik heb de treurige ervaring gekregen, dat meeningen een zeer lossen band vormen tusschen de menschen. De eenige uitwerking, die ik vurig verlang door mijne werken voort te brengen, is, dat mijne lezers beter in staat zullen zijn, zich te verplaatsen in de smart en vreugde van personen, die in alles van hen verschillen.’

In Juli 1859 maakte zij een uitstapje naar Zwitserland. Terugkomende vond zij een brief van Dickens, die schreef, dat de lezing van *Adam Bede* eene époque in zijn leven was geweest. Herbert Spencer schreef, dat hij zich beter gevoelde na het gelezen te hebben. Dat George Eliot door al dien lof niet het hoofd op hol werd gebracht, kan blijken uit een brief in Juli aan Mrs. Bray: ‘De onzekerheid, of ik in staat zal kunnen zijn, aan de eischen, die mij gesteld worden, te voldoen, drukt mij voortdurend zoo, dat ik de stille vreugde over het gedane werk niet kan smaken. Uitgelatenheid en een triomfantelijk gevoel zijn, verbeeld ik mij, buiten quaestie, wanneer men zoo lang heeft geleefd als ik.... Toen ik vier of vijf en twintig jaren was, dacht ik, hoe gelukkig de faam mij zou maken. Ik betreur het niet, dat de faam mij geen genot verschaft, maar ik betreur het, dat ik mij niet

voortdurend sterk gevoel door dankbaarheid over het verledene.' Maar men meene niet, dat George Eliot somber of zelfs zeurig was. Getuige bijv. de beschrijving van een nieuwen hond aan Blackwood: 'Pug is gekomen, om de leegte, door valsche, bekrompen vrienden gelaten, aan te vullen.... Ik zou willen, dat gij hem in zijne beste pose zaagt, wanneer ik hem heb tegengehouden in eene geweldige krabbelpartij in het kleed en hij mij aanziet, de voorpooten zeer ver van elkaar, alsof hij het geheim van dat willekeurig verbod trachtte te doorgronden.'

Een nieuwe correspondent treedt in dezen tijd op. Het is Charles, de oudste zoon van Lewes. En niets bewijst meer dan de brieven van George Eliot aan Charles Lewes, hoe hartelijk en ongedwongen de verhouding was tusschen deze ongehuwde vrouw en de kinderen van den man, met wien ze buiten den echt samenleefde. Zij schrijft, dat zij met genoegen den tijd te gemoet ziet, waarop zij quatremains met hem zal kunnen maken. Het spijt haar, dat zij geen viool heeft geleerd, om sonates voor piano en viool met hem te kunnen spelen. Zij verheugt zich erover, dat Charles, die op school te Hofwyl goed oppaste, vroeger een horloge kreeg, dan hij had verwacht. Zij schrijft hem over de werken van zijn vader, dat zijn *Physiology of Common Life* zooveel gebruikt wordt door medische studenten; zij beschrijft Lewes' proeven en hoopt, dat de zoon een beetje van de energie en vlijt van den vader heeft geërfd. 'Hoe staat het met uwe Algebra? Ik zou het prettig vinden, dat met u te studeeren, indien ik tijd kon vinden, mijne kennis op te frisschen. Het is nu al lang geleden, sedert ik er iets aan deed, maar indertijd hield ik er veel van, hoewel ik het waarschijnlijk niet zoover daarin bracht als gij. Deel mij eens uwe "lengte en breedte" mede.' Aan Sara, die klaagde, dat zij zooveel te schrijven had, antwoordt ze: 'Lig ik dan op een bed van rozen? Ik heb te correspondeeren met de drie jongens in Zwitserland.' Toen het tijdschip, waarop Charles Hofwyl zou verlaten, naderde, schreef George Eliot onderaan een brief van Lewes: 'Mijn hoofd is moede van het schrijven; het is niet zoo jong als het uwe, weet ge, en bovendien, het is het hoofd van eene vrouw, door zwakkere spieren gesteund en door een zwakker digestief toestel dan dat van een jongen mijnheer met eene breede borst en hoopvolle knevels. Ik vrees, dat gij te Londen veel zult missen, maar de tijd van "Entbehrung" of "Entsagung" moet voor ieder sterveling beginnen, dat weet ge. En laten wij hopen, dat wij allen, vader, moeder en zonen, elkander met liefde zullen helpen.'

Bij de terugreis van Italië in het volgend jaar brachten zij Charles mede naar Engeland. 'Onze groote jongen is een groot genoegen voor ons en maakt ons huis dubbel vroolijk', schrijft zij eene poos later aan Mrs. Bray. 'Het is zeer aangenaam, als men oud wordt, wat jong volkje bij zich te hebben. Hij is een hartstochtelijk musicus en we spelen elken avond met klimmend genoegen duetten van Beethoven.'

Alleen reeds de brieven van George Eliot aan Charles Lewes zijn bijkans eene rechtvaardiging van hare verhouding tot Charles' vader.

Doch keeren wij tot de schrijfster zelf terug, die druk bezig was met haar nieuwen roman. Zij verwachtte daarvan niet zooveel als van *Adam.* 'De karakters zijn over het geheel gewoner, de omgeving is minder romantisch', schrijft ze aan Blackwood. In September schreef ze in haar dagboek: 'In veel zorg en twijfel omtrent mijn nieuwen roman.' Maar in October was zij hoopvoller. Het spreekt vanzelf, dat zij na het succes van *Adam Bede* hare taak nog zwaarder opvatte. Curieus is het voorstel, haar door 'een beschaafd persoon' gedaan, om een vervolg op *Adam Bede* te schrijven, een voorstel, dat zij bespottelijk vond. Terwijl de edities van Adam elkander opvolgen, Blackwood telkens weer wissels zond en *Maggie* bijna wordt voltooid, vroeg Dickens haar een roman te schrijven voor *All the Year Round* (te voren had zij reeds een aanbod van een Amerikaan, om een roman voor de *New York Century* te schrijven voor 1200 pd. st., van de hand gewezen). 'Dickens dineerde bij ons', schreef zij aan Sara Hennell. 'Dat was een groot genoegen voor mij; hij is een man, met wien het een waar genot is te spreken; er is wezenlijke ernst in zijn schranderen humor.' En van Harriet Martineau: 'Ik heb zooveel respect voor haar als schrijfster en heb zulke aangename herinneringen aan de dagen, die ik bij haar doorbracht, dat ik liever niets hoor van hetgeen zij van mij en mijne werken zegt. Hoe minder ik weet van den betrekkelijk kleinen kring, die persoonlijke considerations of haat in zijn oordeel over mijne werken mengt, des te gemakkelijker zal het mij vallen, waar te blijven.' Ook besluit zij voortaan geene beoordeelingen van hare boeken te lezen, 'omdat de uitwerking eenvoudig verwarring is. Iedereen bewondert iets, wat een ander gispt, en de molenaar met den ezel was vast besloten, vergeleken bij den ongelukkigen auteur, die ernaar zou streven, allen "reviewers" te behagen.' (Brief aan de Brays.) 'De beste beoordeeling van *Adam Bede* was die van Montégut in de *Revue des Deux Mondes.*' Spaarzaam zijn hare eigen oordeelvellingen over de werken van anderen, vooral van levende auteurs. Zij noemt *Père Goriot* een hatelijk boek, vermeidt zich in Bunyan en is eenigszins teleurgesteld door Darwin's *Origin of Species* wegens het gebrek aan klaarheid. 'Wij praten dikwijls over onzen grooten geliefkoosden auteur Molière', schrijft ze aan Mme. Bodichon. 'Ik houd *Le Misanthrope* voor het fraaiste, meest volkomene in zijne soort in de wereld.' En aan Sara Hennell: 'Ik zie Shakespeare's stukken liever opvoeren dan eenige andere. Zijne groote treurspelen maken een diepen indruk op mij; hoe ze ook gespeeld worden, de aandoeningen, die zij opwekken, doen de rest vergeten.'

Terwijl Lewes op zeer voordeelige voorwaarden medewerker werd van de *Cornhill Magazine*, werd George Eliot te gelijk aangezocht door verschillende tijdschriften, om een roman te schrijven. 'Ik had in één

jaar rijk kunnen worden. Gelukkig behoef ik mij geen geweld aan te doen, wanneer ik zeg: “Weg van mij, Satan!” Satan in de gedaante van slecht geschrijf en hoog honorarium heeft niets verleidelijks voor mij.’ (Brief aan de Brays.) ‘Ik zal voortgaan te schrijven, wat mijn hart mij ingeeft, wat ik geloof, wat ik voor goed en waar houd, mits ik het behoorlijk kan weergeven.’ (Brief aan Mme. Bodichon.) Brieven vol waardeering van Mrs. Gaskell en Prof. Blackie versterkten haar in de overtuiging, ‘dat haar kring van lezers niet alleen bestaat uit “reviewers” en “literary clubs”’.

Na lang aarzelen werd *The Mill on the Floss* gekozen als titel van den nieuwen roman, die door Blackwood werd uitgegeven. *The Mill* werd 21 Maart 1860 voltooid. Het manuscript heeft tot opschrift: ‘Aan mijn geliefden echtgenoot, George Henry Lewes, geef ik dit manuscript van mijn derde boek, geschreven in het zesde jaar van ons samenleven.’ Hoewel zij aan het slot twijfelde aan de waarde van dit werk, speet het haar afscheid te nemen van ‘mijn volkje aan de oevers van de “Floss”. Maar het is tijd, dat ik nieuw leven en nieuwe ideeën ga opnemen.’ Zij ging die in Italië zoeken. ‘Zaterdag 24 Maart hopen wij naar Rome te vertrekken. Magnificat anima mea!’ teekent zij in haar dagboek aan. Inderdaad, zij en Lewes hadden rust verdiend. Toch verwachtte zij van de reis veeleer ‘nieuwe elementen voor hare ontwikkeling dan rechtstreeksch genot’. Het spreekt vanzelf, dat eene vrouw als George Eliot niet op reis ging, om zooveel mogelijk te zien in den kortst mogelijken tijd. Drie maanden bracht het begaafd tweetal in Italië door. George Eliot zelf gevoelde zich gedurende dien tijd volkomen wel, maar Lewes sukkelde dikwijls. In brieven aan Mrs. Congreve en in haar dagboek zijn hare indrukken van Italië en zijne kunstschatten weergegeven, indrukken, die natuurlijk veel overeenkomst hebben met de beschrijvingen daarvan door andere beroemde personen. ‘Wat mooie mannen, vrouwen en kinderen vindt men hier (Rome)! Zulke verwonderlijke babies met verstandige oogen, op de armen van imposante moeders! Wanneer men door de straten rijdt, kan men om de drie of vier huizen eene Madonna met haar kind zien.... Ik heb geknield, om 's Pausen zegen te ontvangen, gedachtig aan hetgeen Pius VII tot een soldaat zeide: “dat de zegen van een oud man hem geen kwaad kon doen”. Maar dergelijke plechtigheden zijn toch treurig en hol. Ik heb koude gevat, heb hoofdpijn en gevoel mij volstrekt niet beter na 's Pausen zegen. Ik kan mij troosten met de gedachte, dat de Koning van Sardinië er niet slimmer aan toe is door 's Pausen vloek’, schrijft ze aan Mrs. Congreve. En aan Blackwood: ‘Het zien van al die grootsche dingen, in het ver verleden gewrocht, brengt mij in een toestand van vernederende passiviteit; het is, alsof het leven veel te kort is en alsof mijne eigene werkzaamheid door vergelijking zoo volkomen is ingekrompen, dat ik nooit weer moed zal hebben, zelf weer iets te scheppen. Aan den anderen kant is zelfs hier (Florence) ware

kunst betrekkelijk zeldzaam en ellendige kopie overvloedig. Ieder, die, al is het slechts een beetje, echt goed werk kan doen, is in de wereld noodig.' Florence wekte nog meer dan Rome hare belangstelling op en het verblijf aldaar deed haar het plan opvatten, *Romola* te schrijven. Op de terugreis brengen zij en Lewes een bezoek aan Moleschott, en te Geneve brachten zij een paar dagen door bij de D'Alberts. Vol opgewektheid en vol lust, om opnieuw aan het werk te gaan, keerde George Eliot einde Juni te Londen terug. *The Mill on the Floss* was den 4^{den} April verschenen en vond eene nog warmer ontvangst dan *Adam Bede.* Eene critiek van Bulwer aan Blackwood is de eenige, waarvan zij kennis wilde nemen. Zij erkent, dat in de eerste twee deelen de liefde voor het onderwerp haar tot 'Epische Breite' verleidde en dat het derde deel betrekkelijk te kort is. Maar met de critiek op Maggie's verhouding tot Stephen kan zij zich niet vereenigen. 'Indien ik hierin dwaalde, dan had ik dezen roman in het geheel niet moeten schrijven. Indien de kunstethica niet gedoogt, dat men een werkelijk edel, maar voor groote dwaling vatbaar karakter naar waarheid voorstelt, dan is die ethica, naar het mij voorkomt, te bekrompen en moet die worden verruimd in overeenstemming met het ontwikkelen der psychologie. Dank intusschen Sir Edward voor de moeite, die hij zich gaf, hetgeen ik als eene onderscheiding en eene vriendelijkheid op prijs stel. Indien gedrukte critieken gewoonlijk met de helft van de zaakkennis en even oprecht werden geschreven, zou ik die lezen zonder vrees voor nuttelooze onaangenaamheden.'

Men ziet, dat George Eliot geen hoog idee had van de pers. Maar zij weet toch verontschuldigingen voor haar te vinden. 'Wij moeten medelijden hebben met critici (brief aan Mrs. Bray), die verplicht zijn een goed figuur te maken. Zij moeten dingen zeggen, die de aandacht trekken. Wij moeten òf in het geheel geene gedrukte critiek lezen (*Ik doe dat niet*) òf ze lezen, steeds daarbij in het oog houdende, dat zij een vluchtig soort van werk is, dat in het tegenwoordig stadium der menschelijke natuur zelden eene groote mate van geweten of bekwaamheid kan verlokken. Het lot van een boek, dat eenigszins van blijvende waarde is, wordt nooit beslist dan door journalisten of critiek van buitengewoon talent.'

In een brief van 28 Aug. aan Blackwood deelt George Eliot hem mede, dat zij met het plan omging, een historischen roman te schrijven, die Florence tot tooneel en Savonarola tot held zou hebben. Lewes moedigde haar daarin aan. Maar zij wilde eerst nog een Engelschen roman schrijven en daarna den Italiaanschen uitgeven in Blackwood's tijdschrift, zonder naam. Na haar terugkeer uit Italië had zij een kleiner verhaal, *Brother Jacob,* geschreven. De correspondentie, in dien tijd gevoerd met Sara Hennell, die een werk *Thoughts in Aid of Faith* had uitgegeven, bevat enkele dingen, die vermelding verdienen. Sara was niet tevreden of gegriefd door hare critiek daarover. George Eliot

antwoordt: ‘Schrijf niet weer over meeningen, waar het gewichtige quaesties geldt. Men verstaat elkaar zoo licht verkeerd. Gij kent mij niet goed genoeg, zooals ik *ben*, om mijne gebrekkige uitdrukkingen te kunnen interpreteeren. Het behoort voorzeker tot de menschelijke piëteit, die wij allen moeten betrachten, geene gevolgtrekkingen te maken op lichte of twijfelachtige getuigenis aangaande de gemoedsstemming van anderen, of bijzondere vergissingen als een bewijs te beschouwen van algemeen moreel onvermogen, om ons te begrijpen. Ik onderstel, dat die neiging (tot het maken van gevolgtrekkingen aangaande anderen) een deel van de erfzonde is want ik moet zelf voortdurend daartegen op mijne hoede zijn.... Laat ik u eens en vooral zeggen, dat gij mijne meeningen niet aan hem (Lewes) of vice versa moet toeschrijven. Het innige geluk van onze vereeniging is voor een groot deel het gevolg van de volkomen vrijheid, waarmede wij elk onze eigen indrukken uitspreken en volgen. In dit opzicht ken ik *niemand* zoo groot als hij, dat verschil van meening hem niet prikkelt en dat hij bereid is te erkennen, dat een ander argument krachtiger is dan het zijne, zoodra zijn verstand dat inziet.’

Uit het dagboek blijkt, dat zij in het laatst van 1860 over hare gezondheid had te klagen. Het stadsleven had daaraan veel schuld; George Eliot gevoelde zich altijd veel beter op het land en op reis. Voor het overige ging alles naar wensch *The Mill* vond algemeen waardeering, ook aan het hof; Koningin Victoria bewonderde dat het meest van Eliot's werken. Terwijl zij *Felix Holt* en *Romola* ontwerpt, begon ze aan *Silas Marner*, maar voortdurend onwelzijn had natuurlijk invloed op hare werkkracht. Nu en dan bevangt haar de vroegere twijfel aan haar talent. ‘Alles, waarmede ik bezig ben, lijkt mij klein en triviaal: en wanneer het van mij is gegaan, dan verheug ik mij daarin en vind het mooi.’ Zij genoot veel te Londen van de ‘Monday Popular Concerts’ in ‘St. James' Hall’. ‘Ik ga daar met mijn hoed op en hoor heerlijke muziek voor één shilling’ (o.a. eens door Sims Reeves Beethoven's ‘Adelaïde’, die zij de *ne plus ultra* van hartstochtelijken zang noemt). Ook de ‘Zoological Gardens’ bezocht zij dikwijls en met genoegen: ‘Ik houd veel van de vogels en beesten. Daar hebt ge “Shoebill”, een grooten vogel, grotesk leelijk, wiens kuif zoo hoog mogelijk opgeborsteld lijkt, met eene voorbeeldige deferentie voor de eischen der maatschappij, maar die, ik ben er zeker van, geen idee heeft, dat hij er mooier om is. Ik koester eene onbeantwoorde genegenheid voor hem.’

In Maart 1861 was *Silas Marner* voltooid. Eene herinnering uit hare jeugd (het zien van een wever met een zak op den rug) had het verhaal geïnspireerd. Kort daarna werd een uitstapje naar Hastings gemaakt. Interessant is een brief van 1 April aan hare vriendin Mrs. Taylor. ‘Ik herinner mij dankbaar, hoe ge mij hartelijk schreeft in een tijd, toen de meesten, die iets van mij wisten, geneigd waren, -

en dat was heel natuurlijk - mij hard te vallen.... Het was voor mij nooit eene beproeving, te zijn afgesneden van hetgeen men de wereld noemt, en ik geloof niet, dat ik daarom een van mijne medemenschen minder liefheb.... In de laatste zes jaren heb ik opgehouden "Miss Evans" te zijn voor ieder, die persoonlijk met mij in aanraking komt, daar ik al de verantwoordelijkheid van eene getrouwde vrouw gevoel. Ik wensch, dat men dit goed begrijpe; en wanneer ik u zeg, dat we een grooten jongen van achttien jaar thuis hebben, die mij "moeder" noemt, en dat er twee andere jongens zijn, bijna even groot, die mij onder dien naam schrijven, dan zult ge inzien, dat het niet eene quaestie is van bloot egoisme of persoonlijke waardigheid, wanneer ik verzoek, dat ieder, die mij achting toedraagt, mij niet meer bij mijn meisjesnaam noeme.' Aan dezelfde vriendin, die haar had uitgenoodigd, haar te bezoeken, schreef ze: 'Ik heb besloten *nooit* bezoeken af te leggen. Zonder rijtuig en met mijne zwakke gezondheid zouden de groote afstanden te Londen een ander besluit onvereenigbaar maken met eenig doeltreffend gebruik van mijn tijd. En ik ben verplicht de *weinige* bezoeken, die ik gaarne zou maken, op te geven, om de vele te vermijden, die het tegendeel van aangenaam zouden zijn. Alleen door van allen omgang af te zien, behalve het ontvangen van bezoeken, behoef ik het hoofddoel van het leven niet prijs te geven. Ik vind het heel lief van hen, met wie ik sympathiseer, wanneer ze bij mij komen, zonder een tegenbezoek te verwachten.' En aan Sara Hennell: 'Lees *Silas Marner* toch niet, omdat het nu juist is verschenen. Ik haat gedwongen lezen van mijne boeken en gedwongen praten daarover. Ik zend ze nooit aan iemand en wensch nooit, dat men er met mij over prate, tenzij volkomen spontaan. Zij zijn geschreven uit het diepst van mijn hart en zoo goed ik kan voor het groote publiek..... maar, ook afgezien van mijne persoonlijke zwakheden, geloof ik, dat hoe minder een auteur over zichzelf hoort, hoe beter dat is.'

In April 1861 werd andermaal eene reis naar Italië gemaakt. Florence scheen haar nog bekoorlijker dan den eersten keer en Blackwood zond de beste berichten omtrent *Silas Marner.* Maar zoowel zij als 'Pater', waarmede zij in brieven aan Charles Lewes George Lewes aanduidt, sukkelden nog al. Toch ziet ze met eenige vrees op tegen den terugkeer naar Londen en aan Blackwood schrijft ze, dat ze wel eens wanhoopt daar te kunnen tot stand brengen, wat zij zich voorstelt. 'En in dat geval moet ik het opgeven, want ik zal nooit iets schrijven, dat ik niet met geheel mijn hart, ziel en geweten goedkeuren kan.' Het was zeer warm te Florence en 'dear Paterculus' kon het er niet langer uithouden; na een verblijf van 33 dagen keerden de reizigers huiswaarts (14 Juni), George Eliot veel gezonder en vol lust tot werken, Lewes zwak en mager geworden. Uit de boeken, die zij na haar terugkeer las, blijkt, dat *Romola* het eerst werd aangepakt. Zij begon

het eerste hoofdstuk 7 October. Tevens wordt de piano meer dan vroeger in gebruik genomen; bijna elken avond werd er bij Lewes muziek gemaakt. ‘Wij zoeken een violist’, schreef ze aan Sara Hennell; ‘we hebben een cellist, vol gevoel, maar zonder maatgevoel, iemand, die altijd meegaat en altijd rallentando speelt’. Dat George Eliot zich krachtig gevoelde, kan hieruit blijken, dat zij den 18^{den} October met Lewes en Spencer eene wandeling van vijf uren kon maken. Maar in het einde der maand klaagt ze weer over hoofdpijn. Ze is volslagen wanhopig over *Romola* en denkt er in November zelfs over, den roman geheel in den steek te laten. Zij leest steeds meer en meer over Florence, en eerst half December was zij gereed met het ontwerp van den roman.

De lijst van de werken, die George Eliot in de tweede helft van 1861 las, - Cross deelt die mede - bewijst, hoeveel moeite zij zich gaf, om zich van den geest van Savonarola's tijd te doordringen. Den 1sten Juni 1862 teekent zij in haar dagboek aan: ‘Ik begon opnieuw aan mijn roman *Romola.*’ Maar zoowel zij als Lewes hadden voortdurend met ongesteldheid te kampen en dat werkte vaak zeer drukkend. *Romola* vorderde langzaam en telkens gevoelde de consciëntieuze schrijfster zich verplicht, nog eens de bronnen te raadplegen. Het eerste hoofdstuk werd overgeschreven en eerst half Februari was het tweede af. ‘Zal het werk ooit worden voltooid en iets waard zijn?’ schrijft ze mismoedig in het dagboek. Smith wilde *Romola* hebben voor de *Cornhill*, maar hij wenschte in Mei te beginnen en George Eliot wilde wachten, totdat het werk bijna af was. In April vlotte het werk beter en zij verkocht *Romola* voor 7000 pd. st. aan Smith. Uitstapjes naar Dorking en Littlehampton vertraagden de voltooiing. Dan volgen weer perioden van hoofdpijn, van mismoedigheid en eerst 9 Juni 1863 teekent zij in haar dagboek aan: ‘De laatste hand gelegd aan *Romola.*’ Tot belooning ging zij 's avonds ‘La Gazza Ladra’ hooren. Het manuscript van *Romola* had tot opschrift: ‘Aan den echtgenoot, wiens volkomen liefde de beste bron was van haar doorzicht en kracht, wordt dit manuscript gegeven door zijne toegenegen vrouw.’ Geen van hare werken kostte George Eliot zooveel inspanning als *Romola.* Het vormde een keerpunt in haar schrijversleven en Cross vermeldt, dat zij daarvan zeide: ‘Ik was jong, toen ik het begon; ik was oud, toen ik het voltooide.’

IV.

Na *Romola* nam George Eliot eene poos rust. Eerst bracht zij met Lewes eenige weken op Wight door. Te Londen teruggekeerd, bezocht zij vaak den schouwburg, de Opera en concerten. Zij vond Joachim ‘verbazend’, houdt niet van Ristori als Adrienne Lecouvreur, en vindt ‘Traviata’ afschuwelijk (zonderling genoeg oordeelt zij gunstiger over ‘Rigoletto’). De drie zonen van Lewes waren in dien tijd allen thuis.

‘Stel u voor, drie jongens, allen langer dan hun vader’, schrijft ze aan Mme. Bodichon. ‘Eene congestie van jeugdigheid in ons rijper brein, die een beetje onze levenswijs in de war brengt.’ Intusschen leest zij Renan - ‘een mijner geliefde auteurs’ - Comte's *Philosophie positive*, Mommsen's *Römische Geschichte*, Euripides en den Bijbel, terwijl Lewes zich in Aristoteles verdiepte. Er werd in het najaar meer dan ooit bij George Eliot gemusiceerd en zij nam zelfs les bij Jansa in het spelen van duetten met viool. In Mei 1864 begaven zich Lewes en zijne gezellin voor den derden keer naar Italië, ditmaal voor een deel in gezelschap van den schilder Burton, die haar portret had gemaakt.

Zij bleven zeven weken van huis; Lewes was op reis dikwijls ongesteld en zijn toestand begon George Eliot zorg in te boezemen. Thuis komend, vonden zij Charles geëngageerd. De tweede zoon van Lewes, Thornton, was 14 October naar Natal vertrokken.

Cross deelt weinig mede over de ontvangst, die aan *Romola* ten deel viel. (In het algemeen is in dit opzicht de tweede helft van zijn werk minder aantrekkelijk dan de eerste.) Ook duurt het geruimen tijd na de verschijning, alvorens van een nieuw werk sprake is. Lewes was in dien tusschentijd verhuisd en de verhuisdrukte, te moeten denken aan tapijten en tafels, was voor George Eliot eene beproeving. 6 Sept. teekent ze in haar dagboek aan: ‘Ik lees over Spanje en beproef een drama te schrijven over een onderwerp, dat mij heeft geboeid, - ik heb een proloog geschreven en begin aan de eerste akte. Maar ik heb weinig hoop, iets goeds tot stand te brengen.’ Zij studeert de Spaansche spraakkunst en vertaalt voor Lewes *Don Quichot.* - ‘Het is veel gemakkelijker, iets te leeren dan het besef te hebben, dat ik iets aan anderen kan leeren, dat waard is te worden meegedeeld.’ Het Spaansche drama was hare eerste ernstige poging in rijmlooze verzen. Lewes, wien zij de eerste twee aktes voorlas, prees haar en moedigde haar aan. Vóór het nieuwjaar was de derde akte af. ‘Het afgeloopen jaar’, schrijft ze in haar dagboek, ‘werd door geene zorgen gekenmerkt, behalve door ongesteldheid. Voor mij was het een vruchtbaar jaar. In elk ander opzicht zijn wij gelukkiger dan ooit. Ik ben hoe langer hoe dankbaarder aan mijn echtgenoot voor zijne volmaakte liefde, die mij in al wat goed is, steunt en in al wat kwaad is, tegenhoudt; hoe langer hoe meer ervan bewust, dat ik in hem den grootsten van alle zegeningen heb.’ In het begin van 1865 schreef zij eenige kleine gedichten en maakte zij een kort uitstapje naar Parijs. Zij en Lewes waren nu thuis weer ‘tête-à-tête’, hetgeen haar zoo goed bevalt, dat het haar eene overwinning op zichzelf kostte, een half dozijn menschen te noodigen: ‘Maar het is noodig tegen deze ongezellige neiging te worstelen en wij zullen eenige avonden geregeld ontvangen’, schrijft ze aan Sara Hennell. Cross beschrijft dergelijke recepties, die aanvankelijk, meest 's Zondags, voor een klein aantal intieme kennissen bestemd, later allen, die op het gebied van kunst en wetenschap te

Londen van beteekenis waren, in George Eliot's salons vereenigden.

'Zij was volstrekt niet, wat men onder eene "mistress of a salon" verstaat. Zij kon zich moeilijk verplaatsen - in gedachte - van de een tot den ander. Van het eene onderwerp op het andere over te gaan, was hare zaak niet. Zij nam de dingen te ernstig op en vond de moeite, om het gesprek aan den gang te houden, zelden beloond. Gelukkig had Lewes alles, waarin de gastvrouw te kort schoot. Hij was een schitterend causeur, kon prettig vertellen, verstond de kunst, verschillende personen met elkander op hun gemak te brengen, aan vervelende pauzen in het gesprek een einde te maken. Er werd dikwijls muziek gemaakt, als er een musicus van talent aanwezig was. Maar toch kwamen de meeste bezoekers in hoofdzaak, om de kans te hebben, een paar woorden met George Eliot alleen te kunnen wisselen. Men vond haar altijd gezeten in een lagen leunstoel, links van den schoorsteen. De binnentredende werd aanstonds getroffen door het massieve hoofd met het welige haar, waarom kant in mantilla-vorm gedrapeerd was. Wanneer zij in gesprek was, hield zij het lijf gewoonlijk naar voren gebogen, om zoo dicht mogelijk bij den persoon te zijn, met wien zij sprak. Zij hield er niet van hare stem te verheffen en was soms zoo verdiept in het gesprek, dat zij er niet op lette, dat er een nieuwe gast werd aangemeld. Maar wanneer zij de oogen ophief en een vriend herkende, dan kwam er een vriendelijke lach op het gelaat, een welkom rechtstreeks van het hart. Conversatie was geene inspanning voor haar, zoolang er niet te veel menschen en de onderwerpen belangrijk genoeg waren. Maar in een gesprek "à deux" was zij het aangenaamst. Zij sprak niet om het effect of gedachteloos; wat zij zeide, kwam uit het hart en zij gaf steeds het beste, wat zij geven kon. Behalve des Zondags ontving zij op andere dagen van de week enkele intiemen. Na 1870 gaf ze weinig avondjes, soms kleine diners, waarop nooit meer dan zes personen werden genoodigd. Sommigen beweren, dat het nog genotvoller was met haar te praten dan hare werken te lezen. George Eliot had eene zeer liefelijke stem en elke zin, dien zij sprak, was afgerond.'

In Februari 1865 werd de *Fortnightly Review* opgericht, waarvan Lewes de redactie aanvaardde. George Eliot schreef in dat jaar artikelen voor de *Pall Mall Gazette.* Maar zij klaagde meer en meer over hare gezondheid; zij leed aan gebrekkige spijsvertering. 'Het leven, hoewel over het geheel een zegen voor de menschen, is voor velen een twijfelachtig goed en voor sommigen in het geheel geen goed.' (Brief aan Mrs. Bray.) Intusschen vindt zij troost bij Lewes, 'die een en al werkzaamheid is ondanks zijne zwakke gezondheid. Hoe vereer ik hem om zijn goed humeur, zijn gezond verstand, zijne hartelijke bezorgdheid voor ieder, die aanspraken op hem kan doen gelden! Die vereering is het beste van mijn leven.' (Dagboek.) Einde Maart begon ze aan *Felix Holt.* Onder de lectuur van dien tijd vinden

wij, behalve Aristoteles, *Poëtici*, Comte en Shakespeare, vermeld Mill's *Political Economy.* Van Mill schrijft ze aan Mrs. Taylor: 'Het kan mij niet veel schelen, of hij in het Parlement komt; denkers vermogen meer buiten dan in het Lagerhuis. Maar het zou een fraai precedent zijn, indien zulk een man werd gekozen alleen om zijne buitengewone geestesgaven. Zooals de zaken thans zijn, denk ik, dat het vrij zeker is, dat hij *niet* zal worden gekozen.' Uit Florence zond men haar eene circulaire, om bij te dragen tot een fonds voor Mazzini. Het comité schreef echter niet, hoe het geld zou worden gebruikt. En dat deed George Eliot en Lewes aarzelen, bijdragen te zenden. 'Misschien moet het fonds dienen, om samenzwering te bevorderen. Nu zijn er, geloof ik, gevallen, waarin samenzwering eene heilige, noodige zaak kan zijn tegen het georganiseerd kwaad; maar er zijn ook gevallen, waarin zij hopeloos is en alleen ellende kan veroorzaken; of nutteloos, omdat zij niet het beste middel is, om tot het beoogde doel te geraken; of niet te rechtvaardigen, omdat zij zich bedient van daden, nog meer in strijd met de maatschappij dan het kwaad, dat zij bestemd is goed te maken. En in al die gevallen zou het, dunkt me, een maatschappelijk misdrijf zijn samenzwering te bevorderen, zelfs door maar één vinger op te steken. Ik schrijf u dit, omdat wij beiden Mazzini werkelijk vereeren en dus niet met een zwijgend "neen" konden volstaan.' (Brief aan Mrs. Taylor.)

Een reisje van vier weken naar Normandië en Bretagne en voortdurende hoofdpijnen waren oorzaak, dat *Felix Holt* langzaam vorderde. Bovendien moest zij voor de rechtsquaestie in dien roman de hulp van een man van het vak inroepen. Cross deelt eenige brieven mede aan Frederic Harrison, tot wien zij zich daarvoor wendde. 'Ik voltooi een boek, dat langzaam is opgegroeid gelijk een ziekelijk kind, het gevolg van mijn eigen gesukkel', schrijft ze aan Mme. Bodichon. Blackwood bood haar 5000 pd. st. voor *Felix Holt* en zij keert met genoegen tot haar eersten uitgever terug en schreef hem over *Felix Holt*:

'De toon van de literatuur van den dag is niet aanmoedigend voor een auteur, die althans wenscht ernstig en oprecht te zijn, en door mijne gebrekkige gezondheid is een groot deel van dat boek geschreven in eene zoo mismoedige stemming aangaande de waarde ervan, dat ik soms op het punt stond, het in den steek te laten.... Ik gaf mij veel moeite, om een juist begrip van den tijd te krijgen. Mijne eigene herinneringen daaraan waren die van een kind en natuurlijk onsamenhangend, maar zij helpen hetgeen ik las, verduidelijken. Ik las de *Times* van 1832 en 1833 door, om zooveel mogelijk détails te kennen.' *Felix Holt* was 31 Mei 1866 voltooid en ook het manuscript daarvan droeg eene opdracht aan haar 'dierbaren echtgenoot, in het dertiende jaar van hun samenleven, waarin hunne toenemende liefde een troost is voor haar toenemend besef van eigen onvolkomenheid'.

Nauwelijks was hare taak volbracht, of George Eliot gevoelde zich

beter en andermaal ging ze met Lewes op reis, ditmaal over Holland naar Duitschland (Schwalbach). De reis ging van Antwerpen over Rotterdam, Den Haag, Leiden, Amsterdam naar Keulen. Na een verblijf van veertien dagen te Schwalbach bezochten zij Schlangenbad. De reis terug ging over Bonn, Luik, Leuven, Gent, Brugge en Ostende. In haar dagboek en hare brieven spreekt George Eliot slechts spaarzaam over ons land. Zij vond Rotterdam veel mooier dan Amsterdam door de kleur der huizen, de beplanting van de grachten met boomen, de vele masten van de schepen. Met belangstelling bezocht zij 's avonds de Portugeesche synagoge te Amsterdam en hoewel zij het gezang en het heen en weer buigen met het lijf onschoon vond, maakte de dienst een diepen indruk op haar wegens de herinneringen, die bij haar werden opgewekt aan een zoo oud geloof. Over het geheel hadden beiden veel voldoening van hunne reis en ze keerden veel krachtiger terug. George Eliot hervatte hare Spaansche lectuur en dacht erover, haar drama *The Spanish Gipsy* te voltooien, dat Lewes haar in Februari had afgenomen, omdat ze zich toen ellendig gevoelde en zich overspande. Uit een brief aan Harrison blijkt, hoe vervuld zij van het onderwerp was. Zij gevoelde behoefte, al wat zij ervan geschreven had, om te werken, en zij begon daarmede den 15^{den} October. Een brief aan Sara Hennell schildert hare stemming in dezen tijd. ‘Neen, ik gevoel niet, dat mijne vermogens verminderen. Integendeel, ik geniet alle studie meer dan ooit te voren. Maar dat juist maakt, dat ik meer behoefte heb aan gelatenheid, nu ouderdom en dood in aantocht zijn. Wetenschap, geschiedenis, dichtkunst, ik weet niet wat mij meer aantrekt en ik heb slechts weinig tijd voor elk van die drie. Ik leerde voor twee jaar Spaansch en overal zie ik nieuwe horizonten. Dat doet mij denken aan den tijd, dien ik vermorste, toen ik jong was, een tijd, dien ik nu zoo gaarne zou hebben. Ik zou alles kunnen genieten, van wiskunde tot oudheidkunde, indien ik vele levensjaren voor mij had. En ik heb slechts een kort tijdperk voor me.’

Lewes' zwakke gezondheid maakte rust van den arbeid voor hem noodig. Andermaal ging het paar op reis (27 December), over Parijs en Bordeaux naar Spanje. Te Parijs maakten zij bij Scherer kennis met Renan en Jules Simon. Renan beschrijft ze als ‘half Katholiek priester, half dissenter’, wat het uiterlijk aangaat. ‘Hij heeft zeer aangename manieren, praat prettig maar niet gedistingeerd.’ Aan Mrs. Congreve hangt zij een levendig tafereel op van de alles overtreffende schoonheid van Biarritz en van hun verblijf aldaar. ‘Na het ontbijt lezen wij Comte's *Politique*, elk een deel, en we wisselen voortdurend vragen en opmerkingen. Mijne dankbaarheid voor het licht, dat Comte over mijn leven heeft gespreid, neemt steeds toe. Omstreeks 10 uur of half 11 gaan wij onze morgenwandeling maken en middelerwijl stelt George mijne vorderingen in het Spaansch op de proef, door mij woorden en zinnen te laten vertalen, zonder mij tot bedenken tijd te geven.

Dan probeer ik hetzelfde bij hem en bewijs, dat het gemakkelijker is te vragen dan te antwoorden. Wij vinden dit stelsel van viva voce wederzijdsch onderricht zoo goed, dat we boos op onszelf zijn, dat wij het niet veel vroeger in practijk brachten, en we maken plannen, alle soorten van studies in Regent's Park op dezelfde wijs te beoefenen.'

Van Biarritz ging de reis over San Sebastian, Saragossa, Lerida naar Barcelona. Het weer was prachtig en het leven 'eene opeenvolging van geneugten'. Ook de hotels, de Spaansche keuken, de manieren der Spanjaarden, alles overtrof de verwachting der reizigers. Van Barcelona werd de reis per stoomboot naar Alicante en Malaga voortgezet, dan over Granada naar Cordova, Sevilla, en over Madrid terug naar Biarritz. Den 16^{den} Mei waren zij weer te Londen. En George Eliot teekende in haar dagboek aan: 'Ik zal weer aan mijn gedicht gaan en twee prozawerken op touw zetten, zoo mogelijk.'

Blackwood dacht over eene goedkoope uitgaaf van George Eliot's werken met illustraties en George Eliot verheugde zich op het denkbeeld daarvan. 'Ik verbeeld mij,' schrijft zij hem, 'dat het aanplakken in spoorwegstations een doeltreffende maatregel is, want Ruskin had het nooit zoo mis, als toen hij beweerde, dat de menschen daar geen tijd hebben, om op iets te letten. Ik lees weinig advertenties, maar in de stations word zelfs ik genoodzaakt, ze uit het hoofd te leeren... Het werk, dat met Spanje in verband staat, is geen roman. Het is - roep al uw moed te hulp - het is.... een gedicht. Ik ontwierp het plan en schreef het bijna geheel als drama in 1864. Lewes ried mij, het voor een tijd op zijde te leggen en het dan weer op te vatten. Hij heeft er veel verwachting van, ik niet; maar zooveel is zeker, de stof is schoon - niet historisch - en de intrige is geheel uitgewerkt naar eigen gedachten. Natuurlijk, indien het ooit naar mijn zin wordt voltooid, zal het geen werk zijn, waarmede geld te maken is, maar Lewes dringt erop aan, dat ik het voltooien zal.' In Juni las zij een deel van haar werk aan Blackwood voor, die daarmede zeer ingenomen werd. Einde Juli keerden Lewes en George Eliot weer Engeland den rug toe; zij gingen naar Noord-Duitschland en Dresden. Middelerwijl was *The Spanisch Gipsy* voortgezet. In October keerden beiden huiswaarts en in dezelfde maand begon de kennismaking van George Eliot met de familie van Cross, die later haar echtgenoot werd. Opmerkelijk genoeg is het, dat Herbert Spencer, die Lewes met Mary Ann Evans in aanraking bracht, Lewes ook bij zijne vrienden Cross introduceerde en daardoor den grondslag legde tot de vriendschap tusschen Cross en George Eliot.

Onder het nazien van drukproeven van *The Spanish Gipsy* en het schrijven van een *Address to the working Men by Felix Holt* spoedde het jaar 1867 snel ten einde. 21 December ging Lewes alleen naar Bonn en Würzburg, om anatomische onderzoekingen te doen. George Eliot bleef thuis, 'vergezeld van dyspepsia', schrijft ze aan Mrs. Con-

greve en ‘het leven een strijd achtend onder den looden hemel’. Lewes kwam opgewekt thuis en was verrukt over de eerste twee gedeelten van *The Spanish Gipsy*, vooral over de afwisseling daarin, hetgeen de schrijfster te meer verheugde, omdat hij haar vroeger juist ried het op zijde te leggen, omdat hij het monotoon vond. In Januari 1868 begon zij met het derde deel. Een uitstapje naar Cambridge en eene maand te Torquay brachten weer de noodige afwisseling. In het laatst van 1867 had George Eliot een aantal boeken, op de oden betrekking hebbend, verslonden; in 1868 las zij Lubbock's *Prehistoric Ages*, Guillemin's *Les Ceux* en de *Ilias,* dat zij een ‘semi-savage poem’ noemt. ‘Hoe benijdenswaardig is het een classieke te zijn. Wanneer een vers in de *Ilias* zes verschillende beteekenissen heeft en niemand precies weet welke, vindt een commentator die onduidelijkheid op zichzelf iets bewonderenswaardigs.’ (Brief aan Sara Hennell.)

Reeds vroeger citeerden wij uit brieven van George Eliot over de vrouwenquaestie. Het volgende over ditzelfde onderwerp uit eene rijpere periode van de schrijfster verdient insgelijks vermelding: ‘Ruskin schijnt te vinden, dat het vrouwen aan werkelijke belangstelling in wetenschap ontbreekt; dat zij in alles sentimentaliseeren. Ik zou als resultaat van eene betere opvoeding der vrouwen - een resultaat, dat eerst als ik dood ben, zal worden verkregen, - wenschen, dat zij inzagen, hoeveel onproductieve sociale arbeid door vrouwen moet worden gedaan, die nu òf in het geheel niet, òf slecht wordt gedaan. Evenmin als eenige klasse van mannelijke stervelingen kunnen de vrouwen er goed bij varen, wanneer zij allen den hoogsten arbeid willen verrichten, dien slechts enkelen goed kunnen doen. Ik geloof en ik zou willen, dat men dit duidelijk in het licht stelde, dat eene betere opvoeding de hatelijk vulgaire begrippen omtrent betrekkingen en bezigheden zal uit den weg ruimen en het ware evangelie zal helpen verbreiden: dat de grootste schande is werk te willen doen, waarvoor men ongeschikt is, en eenig werk slecht te doen. Er is meer van dien aard, waarop moet worden gewezen, maar ik ben niet de persoon, die dat doen kan.’ (Brief aan Mme. Bodichon.)

In April was *The Spanish Gipsy* voltooid. Het laatste (5de) boek was korter, dan oorspronkelijk de bedoeling was (dit geschiedde op raad van Lewes), ‘maar ik kan te recht zeggen, dat het minder tijd zou hebben gekost het langer te maken’. (Brief aan Blackwood.) In aanteekeningen, onder hare papieren gevonden, schrijft George Eliot, dat het zien van eene schilderij van Titiaan te Venetië in de ‘Scuola di San Rocca’ haar op het idee van *The Spanish Gipsy* bracht. Aan een jong meisje wordt den dag vóór haar huwelijk verkondigd, dat zij geroepen is tot eene geheel andere, eene hoogere bestemming, ten gevolge van erfelijke omstandigheden. Deze stof kwam haar grootscher voor dan die van Iphigenie en zij was nooit gebruikt. Op het manuscript

schreef ze: ‘Aan mijn dierbaren, mij elken dag dierbaarder echtgenoot.’ ‘Nu het werk af is,’ schrijft ze aan Mrs. Bray, ‘is mijn grootste genoegen daarin voorbij, want als ik eenmaal iets heb geschreven, denk ik er zoo min mogelijk aan. Menschen, die schrijven eenvoudig als een beroep om geld te maken beschouwen, zullen mij natuurlijk verachten, omdat ik iets koos, waarmede ik slechts honderden kon verdienen, terwijl ik voor een roman duizenden had kunnen krijgen. Ik kan niet nalaten uwe bewondering voor mijn echtgenoot te vorderen, die mij aanspoorde tot het schrijven van een gedicht, in plaats van iets, dat meer voordeel zou hebben aangebracht.’

Van 25 Mei tot 31 Juli maakten George Eliot en Lewes weer eene reis, en wel naar Baden, Petersthal, Freiburg, Bazel, Interlaken en terug over Neuchatel, Dijon en Parijs. Over het geheel vond *The Spanish Gipsy* in Engeland geen zeer gunstig onthaal. ‘Ik ben er kalm onder, want ik had alleen ongunstige beoordeelingen verwacht’, schrijft George Eliot aan Blackwood. En later: ‘Ik denk, dat betere dichters dan ik een slechter onthaal hebben moeten doorstaan. Ten spijt van de rede en mijne geringe verwachting ben ik een klein beetje gedeprimeerd. En toch schaam ik mij te geven om iets, dat niet als stellig bewijs kan gelden tegen de waarde van mijn boek. Voor zoover ik heb kunnen nagaan, zijn de “reviewers” het volkomen oneens omtrent het beste en het slechtste van mijn werk.’ In weerwil van de ‘reviewers’ moest reeds in October een derde druk van *The Spanish Gipsy* ter perse gaan.

(Wordt vervolgd.)

Den Haag, Mei 1885.

Dr. J. DE JONG.

Nieuwe uitgaven en vertalingen.

Schetsen en Verhalen voor Zondagschool en Huiskamer door G. van Rossem, Predikant te Deventer. Deventer, W. Hulscher G.J. zn.

De Zondagsschool, eene instelling uit Engeland naar hier overgebracht en eerst onder rechtzinnigen inheemsch geworden, heeft zich sedert ongeveer vijftien jaren ook in moderne kringen gevestigd. En zij blijkt daar thuis te behooren. Het Nederlandsche Protestantenbond heeft zich haar aangetrokken; eene commissie uit zijn midden bepaaldelijk voor hare belangen is opgetreden; en het aantal Zondagsscholen neemt toe. Er is voor en tegen deze instelling het een en ander te zeggen. Daarvoor is het eene menschelijke instelling. Als zij een anderen naam droeg, zou misschien veler grootste bezwaar - eene school op den vrijen Zondag - zijn weggenomen. Van eene school heeft zij niets. Het is een feit, dat de kinderen gaarne erheen gaan.

Zij leeren er aardige versjes zingen; ze hooren eene vriendelijke vertelling; uit de bibliotheek krijgen zij een boekje voor hen geschikt mee naar huis. En men mag tegen den Kerstboom zijne bedenkingen hebben, een feest van de Zondagsschool op Kerstmis is een van de aardigste kinderfeesten, die ik ooit bijwoonde. Nog iets. Ik weet niet meer, wie eens beweerde, dat hij een modern jong meisje niet kon uitstaan. Welnu - de Zondagsschool heeft aan het licht gebracht, welk een schat van toewijding, van liefde voor den godsdienst er schuilt in de harten onzer jonge vrouwen; zij zijn geene theologen zonder baard - maar met een verwonderlijken tact weten velen van haar de kinderen bezig te houden. En - zeker, daar zal op haar onderwijs wel wat zijn aan te merken, beschouwd van uit de hoogte der paedagogie, gemeten naar de regelen van de eene of andere opvoedkunde, maar blijde kindergezichten, terwijl er orde en regel heerscht, schijnen mij altijd meer recht te geven op een hoog cijfer in de paedagogie dan een prachtig examen. De Zondagsschool gaf tevens aanleiding, dat van onze jonge dames zich zetten tot een arbeid, die ook in ruimer kring kan worden opgemerkt. Ik denk hier vooral aan den scheurkalender voor de Zondagsschool, door de onderwijzeressen van deze, dan van gene school samengesteld, en die in menige huiskamer goede dingen heeft te leeren.

Het onderwijs bestaat in vertellen, niet voornamelijk van Bijbelsche verhalen, maar van allerlei verhaaltjes, sprookjes, enz. Alles is goed, mits het dienen kan, om het godsdienstig-zedelijk leven in kinderharten te wekken en aan te kweeken. Zoo is de stof wel rijk - maar ook van overal saam te lezen. De behoefte aan handleidingen en verzamelingen, aan aanwijzingen, vanwaar men de stof kan bijeengaren, deed zich gelden. Ook hier regelde zich het aanbod naar de vraag. Een tal van handleidingen en verzamelingen ontstonden. Het hierboven genoemde werkje is zulk eene verzameling. Zij bevat voor 52 Zondagen een onderwerp, eene schets van wat erover gesproken kan worden, een verhaaltje, dat erbij past, en eene opgave van vertellingen, verzen, ook van platen, welke dienen kunnen, om voor het vertellen over het aangegeven onderwerp stof aan te voeren en er afwisseling in te brengen; elke schets begint met een versje.

De maatstaf, die aan zulk eene verzameling moet worden aangelegd, is wel deze: of de kindertoon erin getroffen is. En ziedaar tevens een maatstaf, die zeer moeilijk aan te leggen is, omdat hier het verschil van opvatting zoo groot blijkt te zijn. Over het algemeen schijnt het mij toe, dat de heer Van Rossem niet ongelukkig is geweest. Als op de Zondagsschool naar zijne schets over ‘de Tong’ gewaarschuwd wordt tegen babbelen, napraten, klikken, kwaadspreken en het heerlijke aangetoond van vertellen, keuvelen, van een vriendelijk woord, van goeden raad en troost, en dat besloten wordt met de vertelling van de droevige gevolgen van een praatje, dan wordt de kinderen wat goeds op eene aangename manier geleerd. Aardig is de vertelling van een jongen, die droomt, dat hij op zijn verjaardag een album krijgt, dat in den loop van het jaar gevuld wordt met portretten van hemzelven, met zijn vroolijk gezicht, maar ook in zijne knorrige en driftige buien.

‘Kleine zaadjes geven boomen,
Kleine bronnen worden stroomen,

Kleine vonken maken brand,
Kleine letters vormen boeken
en gij kleinen - zijt gij kloeken -
Wordt de hoop van 't Vaderland.'

Dat lieve versje leidt de bespreking in van 'Kleinigheden', eene bespreking besloten met eene der beste vertellingen, welke de Engelsche platen voor den werkman sieren: het eerste sneeuwklokje. Onder de best geslaagde reken ik bijv.: 'Het zonnetje van binnen', met het vriendelijke verhaaltje van tante Kee, die niet loopen kan en altijd voor haar raam zit, maar nooit alleen: oud en jong, groot en klein, de duiven en Fidel, ieder houdt haar gezelschap - het is soms, of ze met de jongens meespeelt. En: 'Ik kan niet', die booze geest, dien ik wel dood zou willen maken, zegt de schrijver; zeer gepast wordt daarbij van Edison verteld.

Hier en daar schijnt de heer Van R. mij toe, den kindertoon niet recht te hebben aangeslagen en niet aan het gevaar ontsnapt te zijn van - wat hijzelf afkeurt - aan zijne jongens en meisjes iets brave-Hendrikachtigs te willen geven. Over 'Vaderlandsliefde' sprekend, mag men voor kinderen niet een zeker cosmopolitisme op den voorgrond plaatsen. 'Maar dit neemt niet weg, dat vaderlandsliefde een deugd blijft'; in deze woorden schuilt eene zonde tegenover kinderen. Bedenkelijk acht ik het, om tot waarschuwing tegen 'plagen' het verhaal te doen van een aanspreker Kikman, wien de jongens nazongen: 'Weet je wel, waar Kikman woont, Kikman, Kikman, Kikman woont', en die ten gevolge dier plagerijen in het water sprong. Ik vrees, dat de kinderen zullen lachen om het grappige versje en het zoo erg niet zullen vinden. Le ridicule tue - ook bij kinderen. Die jongen, die uit pure 'zelfverloochening' tegenover vier stukken koek, terwijl ze met hun vijven zijn, bedenkt: 'ditmaal moet ik maar eens overgeslagen worden', is me te braaf. Trouwens, het verhaaltje bij dit onderwerp behoort thuis in een handboek over Moraal, hoofdstuk: Strijd der Plichten, maar niet op de Zondagsschool. Jammer acht ik het, al maak ik er den schrijver geene beschuldiging van, dat de stukjes op Paschen, Pinksteren en Goeden Vrijdag tot de minst gelukte behooren. Het voorbeeld ter verduidelijking van der discipelen Paaschgeloof strijdt tegen den goeden smaak. Begrijpen kinderen, dat de Joden Jezus doodden ook uit beginsel? De poging, om op Pinksteren aan kinderen van de Zondagsschool uit te leggen, wat heilige geest is, schijnt mij hopeloos; was er niet meer partij te trekken van den moed der discipelen, om te Jeruzalem op te treden? Ook blijkt het, dat het 'Koninkrijk Gods' geen onderwerp voor kinderen is.

Deze opmerkingen hebben niet de beteekenis, om wien ook af te raden het boekje te lezen. Wel de beteekenis, dat ik het met aandacht doorlas Menige Zondagsschool kan van deze verzameling nut trekken. En is zulk eene verzameling te vervaardigen een moeilijk werk, dat veel toewijding vergt, moge de heer Van Rossem de voldoening smaken, dat tal van onderwijzeressen onzer Zondagsscholen hem danken voor wat hij haar gaf.

Zw.
B.

Het Nieuwe Testament en de Talmud in beider voornaamste zedelessen, uitspraken, gelijkenissen, aphorismen, spreekwoorden, karakter en strekking beschouwd, door S.J. Moscoviter. Rotterdam. A. Eeltjes.

De heer Moscoviter vraagt in een slotwoord absolutie o.a. voor deze zonden: hij zou leveren eene vergelijking van het Nieuwe Testament en den Talmud, 'hij gaf die slechts van "*Evangelie*" en "*Talmud*"'; en ten andere zou naar het oorspronkelijke plan zijn arbeid niet meer zijn dan eene om- of bijwerking van door hem geleverde artikelen in het tijdschrift *De Dageraad* van 1858, 1859, terwijl het geworden is een geheel nieuwe, zelfstandige arbeid, van veel grooter omvang. Die absolutie vraagt hij vooral aan den Christelijken lezer op deze gronden: 'Hem toch heb ik in de gelegenheid gesteld, een blik te werpen in den rijkdom der Talmudische moraal, waarvan hij zeker wel eens gehoord, maar dien hij nooit, althans nooit zóó onder de oogen gehad heeft. Hij kan nu eenigermate over de juistheid en onjuistheid oordeelen van de voorstelling, die de Evangeliën geven van de leer en het karakter der ware Phariseën en over den afstand tusschen de Evangelische en Talmudische zedeleer. Hij kan nu zelf de vraag beantwoorden, of de bewering van Prof. Oort gegrond is, dat tusschen beider moraal eene onoverkomelijke kloof bestaat, en voor zich beslissen, of de Talmud werkelijk het ongunstige oordeel verdient, dat van buiten af eeuwen lang er over geveld is geworden. Hij kan nu doordringen tot den geest en de beteekenis van veel, wat hem in de Evangeliën raadselachtig mocht toeschijnen en ongetwijfeld zal hij het Johanneïsche uit een ander gezichtspunt gaan beschouwen. Reden genoeg voor een absolutie, die ik bescheiden vraag en waarop ik wel eenige aanspraak mag maken.'

Die absolutie verleent ieder den heer Moscoviter gaarne; al zullen er wel zijn, zooals schrijver dezes, die hem willen gelooven, wanneer hij als oorzaak van zijne 'zonden' noemt 'de overvloed van vergelijkingsstof', maar toch den wensch niet kunnen onderdrukken, dat hij van dien overvloed ons wat spaarzamer had doen genieten. Dit boek werd ook van zoo lijvigen omvang door den overvloed van herhalingen. Of de absolutie den auteur verleend zal worden om de door hem aangevoerde redenen, is intusschen te betwijfelen. Eene 'Rettung' der Farizeën behoefde hij niet te leveren. Dat hun beeld niet uitsluitend met trekken uit de Evangeliën mag geteekend worden, is sinds jaar en dag bekend. Velen zullen de beschouwing van het vierde Evangelie, die zij aan den onlangs overleden Hoogleeraar Scholten danken, niet inruilen tegen de hier geleverde. Daartegenover moet erkend worden, dat menig lezer van dit boek aangaande den Talmud veel, wat hem tot nu toe onbekend was, geleerd zal hebben en de beteekenis van sommige verzen uit de Evangeliën hem duidelijker zal zijn geworden. Doch waarop het aankomt: een juist oordeel te vellen over den Talmud, met name over 'den afstand tusschen de Evangelische en Talmudische zedeleer', daartoe stelt dit boek niet in staat. De methode deugt niet. En het is mij een raadsel, dat de heer Moscoviter zelf dat niet heeft ingezien. Zijn oordeel, dat de zedeleer van Talmud en Evangelie, voor zoover zij practisch blijft en niet, gelijk in het laatstgenoemde, zich in een aetherisch blauw verliest, in hoofdzaak dezelfde is, berust op eene vergelijking van plaatsen uit de Evangeliën met woorden uit den Talmud. Ik vraag: wat bewijst zulk eene

vergelijking? Mij dunkt, Prof. Schlegel te Leiden zou een soortgelijk werk kunnen schrijven over de heilige boeken der Chineezen en tot de slotsom kunnen komen, dat de afstand tusschen die leer en het Christendom zeer gering was. Als twee menschen hetzelfde zeggen, is het nog niet hetzelfde. Een bepaald milieu van denkbeelden kan aan een woord eene geheel andere beteekenis geven, dan het bezat in den samenhang, waaraan het ontleend is. Dat weet de heer Moscoviter evengoed als ik. En hij weet ook, dat de Talmud en de Evangeliën in hun geheel niet met elkaar te vergelijken zijn. Hij vindt de stof voor de vergelijking in den Talmud, zij het dan ook overvloedig, te midden van haarkloovende wetsduiding en debat over ritueele kleinigheden; 'het zijn frissche, sappige, geurige bloemen en vruchten van ethisch en rhetorisch gehalte, prachtige eilanden in den oceaan van discussie en decisie', te midden van dorre, droge, stroeve, onbehaaglijke onderwerpen van wetgeving. Wij gelooven hem gaarne, nu hij ons een blik heeft doen werpen in de samenstelling en den inhoud van den Talmud. Dit kolossale werk bestaat uit de *Misjna*, de 'organieke wetten', in den loop van vier eeuwen ontstaan en 190 jaar na Christus door Juda den heilige verzameld, welke dienen tot verklaring van de geschreven Tora (de 5 boeken Mozes) en tevens, om haar te 'omheinen' en het volk voor vermenging met andere volken af te sluiten; en uit de *Gemara*, eene bonte verzameling van alles, wat in allerlei vormen, gedurende drie eeuwen, door de rabbi's over de geschreven en de mondelinge wet was verhandeld. De heer Moscoviter geeft een overzicht, van den inhoud der Misjna. Zij is verdeeld in zes hoofdafdeelingen. In de tweede, handelend over de feesten, zijn 24 hoofdstukken gewijd aan de 'Sabbatsviering en heiliging, definitiën van arbeid, arbeidssoorten, omschrijving van publieke en private wegen voor lastdragen, Sabbatlicht, rust van dienstpersoneel en dieren', enz. De zesde, handelend over de reinigingen, bevat alleen 12 deelen met 126 hoofdstukken en 995 paragrafen. Nu gelooven wij evenzeer gaarne, ook zonder dat de auteur ons voorbeelden noemt, dat èn in de Misjna èn in de Gemara, vooral in de laatste te midden der parabelen, homiliën, die er o.a. den inhoud van uitmaken, woorden gevonden worden van diep zedelijke schoonheid. Doch het milieu, waarin die woorden staan, hoe geheel anders is het dan de Evangeliën. Dit behoeft den heer Moscoviter niet herinnerd te worden. Hij wijst zelf op het onderscheid, al glijdt hij erover heen (bl. 448 vlg.). Maar is het dan eene goede methode, om eenvoudig woorden uit de Evangeliën naast die van een gansch ander boek te plaatsen, dat in aard en soort geheel van die Evangeliën verschilt? In mijn artikel over den oorsprong van het Christendom in dit tijdschrift (1883, III, bl. 120 vlgg.) heb ik deze vraag reeds ontkennend beantwoord en ik ben door de lezing van het nu behandelde werk in die meening versterkt. De heer Moscoviter schijnt zich evenwel van die fout volstrekt niet bewust te zijn. In het hoofdstuk toch, handelend over Karakter en Strekking, waarin het algemeene aan eene vergelijking had moeten onderworpen worden, ontvangen wij eerst eene voortzetting van de tot nu toe gevolgde methode op de Nieuw-Testamentische brieven, om dan het bezwaar, dat de Nieuw-Testamentische moraal universalistisch en de Joodsche nationaal zou zijn, uit den weg te ruimen, vooral door Jezus en Paulus te maken tot trouwe dienaren der Joodsche wet. Het blijkt uit alles, dat het den schrijver vooral om de vergelijking van woorden te doen is geweest.

Het is niet te onderstellen, dat de oorzaak van het toepassen dezer verkeerde methode door een scherpzinnig man, als de schrijver van dit boek blijkt te zijn, moet worden toegeschreven aan onverstand. Neen, die oorzaak moet dieper liggen. De heer Moscoviter is een trouw Jood. Hij vereert den Talmud hoog. In het vasthouden aan de voorvaderlijke wet, verklaard en bewaard in die reeks van boeken, waarin de gedachten der besten van het volk voortleven, ligt het geheim van die volkskracht, welke de Joden getoond hebben en zullen toonen. Met geestdrift getuigt hij van den arbeid, die in die gewijde boeken ligt opgesloten. Het is hem blijkbaar een genot geweest, voor het doel, dat hij zoekt te bereiken, in die oude schatkamers te zoeken. Geen wonder, dat de stof overvloeit; hij is overtuigd te vinden, voordat hij zoekt. Maar evenzeer begrijpelijk, dat deze auteur, door geboorte en traditie, door overtuiging en liefde tot een trouw Jood gevormd, nu ook alles moet bezien van zijn standpunt, d.i. van het Talmudische, het echt Joodsche. Doch dan ook niet in staat is, het Christendom te begrijpen en te waardeeren. Evenmin als het den Katholiek mogelijk is, den Protestant te begrijpen, en omgekeerd den Protestant, om zich in te denken in het geestelijk leven van den Roomsche, evenmin kan deze Jood zich verplaatsen op Christelijk standpunt. Wij zullen het hem niet euvel duiden. Gij zult den doove niet vloeken, staat in zijne wet. Hij is doof voor het eigenaardig Christelijke. Dit zou reeds blijken uit het misverstaan van woorden van Jezus, waarvan de ernaast geplaatste woorden uit den Talmud het bewijs leveren. Een paar voorbeelden: Naast: ‘Zalig die hongeren en dorsten naar de gerechtigheid, want zij zullen verzadigd worden’, lezen wij: ‘Zalig zijn de rechtvaardigen, wier rechtvaardigheid door geen onspoed is te schokken. Wee den onrechtvaardigen, al verblijden zij zich in voorspoed.’ Nevens: ‘Gij dan bidt aldus: Onze Vader, die in de hemelen zijt, Uw naam worde geheiligd’, vinden we Talmudische woorden, waarin geleerd wordt, dat men bij het bidden Gods *grootheid* moet erkennen. Kenmerkend is zijne verdediging van den dienstknecht uit de gelijkenis der talenten, die het ééne talent had begraven. En niet minder zijn geheel misverstaan van de gelijkenissen van het mosterdzaad en het zuurdeeg, die prediking van de wet der ontwikkeling. Deze voorbeelden mogen volstaan! Sterker evenwel blijkt, hoe de heer Moscoviter het Christendom niet begrijpt, hieruit, dat hij onderscheidt tusschen de practische zedeleer der Evangeliën en hetgeen hij met woorden van Renan ‘liefelijke onmogelijkheden’ noemen wil. Tot die ‘onbruikbare’ lessen rekent hij: Hebt uwe vijanden lief; het woord over de onbezorgdheid in Matth VI; zoo uw rechteroog u ergert, ruk het uit; de bekende uitspraak over het toekeeren van de linkerwang aan wie u op de rechter- slaat; weest volmaakt, gelijk uw Vader in de hemelen volmaakt is; verkoop alles, om den schat in den akker, om de parel van groote waarde te koopen, enz. Ja, als men den eisch van zelfverloochening, in deze woorden neergelegd, niet erkent; als men niets gevoelt voor ‘de dwaasheid des geloofs’; als men den mensch vormen wil voor het koninkrijk Gods, ‘*maar altijd in zooverre dat practisch mogelijk is*’, en dus niets beseft van het stoute, om den menschen niemand minder dan God ten voorbeeld te stellen; als men m.a.w. zweert bij eene wet, die het leven practisch regelt en daarvan alleen heil verwacht, - dan is er verder geene discussie mogelijk. Voor den heer Moscoviter is het Christelijk idealisme een gesloten boek. Hij kan het niet waardeeren.

Daarom wijte hij het niet aan onze vooringenomenheid met ons Christendom, als wij voortgaan, alsof zijn boek niet bestond. Althans niet, wat de quaestie betreft, door hem behandeld. Wij kunnen natuurlijk veel over den Talmud van hem leeren. Maar zijne poging, om het Nieuw-Testamentisch Christendom en het Talmudisch Jodendom als gelijk en gelijkvormig voor te stellen, laat ons koud - want het is het Nieuw-Testamentisch Christendom niet, wat hij vergelijkt met zijn Jodendom. De practische zedelessen zullen wel overal bij een eenigszins ontwikkelden godsdienst dezelfde zijn. Wat in de Evangeliën die practische moraal stempelt tot eene Christelijke, is, dat zij deel uitmaakt en dus beteekenis ontvangt van dien innigen en tevens zoo stouten godsdienst, die niet tot de practijk afdaalt, maar haar tot zich verheffen en haar adelen wil.

Zw.

B.

Het Verlangen van de Algemeene Synode der Nederlandsche Hervormde Kerk naar de onschendbaarheid van alle Kerkverwoesters (voorstel Gunning - Chavannes). Een Kerkrechtelijk Advies omtrent de reformatie der kerk van Dr. G.J. Vos Az., Predikant der Amsterdamsche gemeente. Dordrecht, I.P. Revers.

De wensch, door de Synode der Nederlandsche Hervormde kerk in hare vergadering van het vorig jaar uitgesproken, dat ‘alles wat de belijdenis en de zuiver geestelijke belangen der Gemeente betreft, voortaan aan de Gemeenten zelve, bestuurd door haar wettige voorgangers, overgelaten worde’, heeft vrij wat pennen in beweging gebracht. In dit Tijdschrift besprak Dr. Van Manen ‘De Zelfstandigheid der Gemeenten’ en verklaarde zich tegen den wensch der Synode. Hoe Dr. G.J. Vos Az. in de hierboven genoemde brochure erover oordeelt, blijkt voldoende uit den titel. Hij ziet in den wensch der Synode het verlangen naar de onschendbaarheid van alle kerkverwoesters. Zij is aan de redactie van dit Tijdschrift en door haar aan mij toegezonden ‘ter bespreking’. Dat is niet ter beoordeeling, maar om over het oordeel van Dr. Vos en zijn reformatieplan te discussieeren. Althans zoo begrijp ik het doel der toezending. Doch dan rijst de vraag op, of er wel discussie mogelijk is met den schrijver, wanneer men niet begint met hem allerlei toe te geven; ten minste wanneer men niet met hem hetzelfde kerkbegrip heeft. Ik laat daar, dat hij den modernen den toeleg van te willen blijven, waar zij eenmaal zijn, te zeggen, wat zij meenen te moeten zeggen, en te behouden, wat zij niet missen willen, en daartoe het koste wat het koste ontslagen te worden van de heiligste verplichtingen, toedicht. Maar wanneer Dr. Vos zich stelt op het juridisch standpunt, dat ‘bij het beoordeelen van wat al dan niet tot de kerkgemeenschap behoort, geen ander criterium dan de leer der Nederlandsche Hervormde kerk in hare formulieren van eenigheid vervat, aangewend worden mag’; als hij in elke bijzondere gemeente slechts de geloovigen als ‘Gemeente’ erkent, en onder geloovigen natuurlijk alleen verstaat de streng-rechtzinnigen; als hij het onbehoorlijk vindt, dat ‘Predikanten onzer kerk gelijk Huet te Goes en Oorthuis te Harderwijk, zich bij Dissenters, die zich als woekerplanten om den boom onzer kerk slingerden, tegenover ambtgenooten, die zij als mededienstknechten Gods

begroeten, vertoonen om te prediken, zonder dat eenig kerkelijk bestuur zich de zaken aantrekt’; als hij - om niet meer te noemen - de Modernen verplicht acht tot uitoefening der leertucht en tot afzetting van alle belijders

van Christus, ja, onderstelt ‘dat menigeen die reeds’ in 't geniep ‘den ban toepaste, tot openbare kerkrechterlijke afsnijding zou overgaan, zoodra van onzen kant iemand de duimschroeven aan het Liberalisme of Modernisme aanlegde’, - - ja, dan kan men dat alles voor notificatie aannemen, men kan zich verbazen, dat zulke meeningen nog worden verdedigd, maar daarover discussieeren kan alleen, wie het met den schrijver althans in beginsel eens is. Zijn voorstel tot reformatie der Kerk heeft ten doel, om de Kerk terug te voeren naar den ouden Presbyterialen kerkvorm, vooral opdat de leertucht weder worde ingevoerd, waarvan de schrijver ons eene - ik zou haast zeggen - idyllische voorstelling geeft.

Ik zou dan ook deze brochure hier niet besproken hebben, als hare lectuur mij niet versterkt had in eene overtuiging, die ook ten aanzien van den wensch der Synode van de Hervormde Kerk allengs zich bij mij gevestigd heeft. De overtuiging namelijk, dat onze erkenning van het recht van ieders overtuiging op godsdienstig gebied, noch onze verdraagzaamheid er ons ooit toe mogen brengen, om mee te werken, dat de partij, waartoe Dr. Vos behoort, haar ideaal van kerk kunne verwezenlijken. Niet alleen, omdat wij daarmee ons eigen doodvonnis zouden teekenen in de Kerk. Maar vooral, omdat, zoo wij nog hart hebben voor de Hervormde Kerk, de grootste godsdienstige vereeniging in ons vaderland, onze Protestantsche volkskerk, wij niets mogen doen, om haar over te leveren in de handen van eene partij, welke ongetwijfeld godsdienstige mannen in haar midden telt, maar die haar terug zou voeren naar de dagen van 1618 met al hunne ellende van verbanning en verkettering, ook van een juridisch drijven van de leer, waarbij de godsdienst sterft. En dat vooral niet in onze dagen, nu voor de godsdienstigen de alles beheerschende vraag moet wezen, hoe wij de moderne zonen en dochteren van onzen tijd voor den godsdienst zullen winnen en behouden. Dus ook, in welken vorm de godsdienst moet optreden, wil hij in overeenstemming zijn met het sociale streven van tegenwoordig. Laat men daarbij niet vergeten, dat, wanneer de Kerk in handen dezer partij kwam, daarmee een zeer krachtige steun gegeven werd aan de anti-revolutionnaire partij in den Staat. De confessie, waarbij men zweert, stelt ook hare eischen aan de overheid.

In dit Tijdschrift de brochures van Dr. Meijboom en Dr. Cramer besprekende (‘Voor Leeken’, jaarg. 1882), heb ik mij verklaard voor autonomie der gemeenten op geestelijk gebied, al heb ik toen bezwaren tegen hare invoering niet verzwegen; met name het bezwaar, dat de partijformatie nog te onzeker was, dan dat een geschikt uiteengaan dier partijen, een gevolg van de autonomie, mogelijk zou zijn. Dat bezwaar geldt nog, naar ik meen. Doch daaraan paart zich nu nog een ander bezwaar. Met aan de gemeenten het recht te geven, om zelven hare geestelijke belangen te regelen, geeft men dat recht feitelijk aan de meerderheid in de gemeenten. Dus ook in die gemeenten, waar de meerderheid confessioneel is, aan deze. Welnu, daartoe mogen wij niet medewerken. Noch uit liefde voor den godsdienst, noch om den wille van het vaderland.

Zw.

B.

Palestina en Aangrenzende Landen. Reisherinneringen door G. Verschuur. Haarlem H.D. Tjeenk Willink.

De heer G. Verschuur bezit hoedanigheden, die hem tot een aangenaam en onderhoudend reisbeschrijver maken. Vooreerst, hij is reiziger uit overtuiging, mag ik wel zeggen. Met instemming haalt hij de woorden van George Sand aan: 'Voyager, c'est apprendre, savoir, - c'est exister.' Terwijl hij ons vertelt van de oudheden te Athene, kan hij zich niet weerhouden, om eene opwekking tot reizen te richten 'aan die velen, die onafhankelijk zijn van allerlei dagelijksche beslommeringen; aan jonge menschen, wien gezondheid noch fortuin ontbreken; aan de velen, die levenslust en begeerte tot onderzoek en kennis bezitten'. Hij wil, dat zij onze koloniën bezoeken, dat zij Amerika doorreizen. Een uitstekende raad, die wel waard is gehoord en gevolgd te worden. Mochten dezen dan verstaan de kunst, welke de heer Verschuur toont te bezitten, om goed te zien, en die andere van goed te vertellen, welke in niet mindere mate zijn deel is. Men leest deze reisherinneringen met genoegen. Er veel nieuws uit leeren zal men niet. Maar wat men wel eens gehoord en gelezen heeft, wordt ons hier op onderhoudenden trant herinnerd. En hij vertelt ons zijne geheele reis. Zijn reisgezelschap leeren we kennen. Van zijn logies en van zijne diners hooren we niet te veel en niet te weinig. Voor iemand, die eene reis wil maken als deze, door den heer Verschuur met zijn reisgezel afgelegd, is dit boek zeer aan te bevelen. Het bevat tal van nuttige aanwijzingen en wenken.

Men heeft reeds kunnen bemerken, dat de reis zich verder heeft uitgestrekt dan Palestina en de aangrenzende landen. Ook Athene en Constantinopel zijn bezocht. Doch Palestina was de hoofdzaak. Bij zijne beschrijving van dat land ontvangen wij telkens de vermelding, dat die plaats of die andere is deze of gene stad, wier naam in het O. of N.T. voorkomt. De heer Verschuur schijnt deze mededeelingen van zijn gids alle voor waarheid te hebben aangenomen. Ook houdt hij alles, wat in betrekking tot die namen in O. en N.T. voorkomt, voor geschiedenis. Althans dien indruk ontvangen wij. Hij verhaalt ons, dat hij op zijne reis twee lieden ontmoet heeft, die beiden zeer voldaan uit Palestina terugkeerden; doch de een was totaal ongeloovig en hield alles, wat men hem verteld had aangaande Bijbelsche verhalen, met die verhalen voor sprookjes; de andere was rechtgeloovig en trok niets in twijfel. Hieruit trekt hij de gevolgtrekking, dat onze geloofsrichting niet toe- of afdoet aan onze waardeering van het Heilige land. Ik kan mij dat toch niet voorstellen. Men moet Palestina bezoeken, omdat het is het land des Bijbels. Heeft nu die Bijbel geene waarde meer voor ons, welke beteekenis heeft dan Palestina? Ik vrees al, dat hij, die gegeten heeft van den boom der critiek, niet zoo genieten zal van het Heilige land. Maar dan die heer, die alles voor legenden hield? Och, er zijn ongeloovigen, die nog meer waarde hechten aan de 'legenden', welke hunne moeder hun als geschiedenis verhaalde, dan zijzelven wel bekennen willen.

Zw.
B.

Mengelwerk.

Citertonen
Door J.W. van Rostock.

Een bejaard heer stapte aan eene dorpsuitspanning af. Het gelaat van den herbergier, die zich met vroolijke haast naar buiten spoedde, om hem te ontvangen, betrok aanmerkelijk op het zien van den stuggen, onaangenamen man, die het rijtuig verliet. Met een stijven knik beantwoordde hij den vriendelijken groet van den waard; op den kleinen krullebol aan 's vaders zij sloeg hij geen enkelen blik; zelfs het gulle gelaat van de vrouw des huizes, dat even om den hoek van eene deur te voorschijn kwam, scheen zijne aandacht geheel te ontgaan.

Was dat de man, die dertig jaar geleden de lieveling van de geheele herbergiersfamilie, de vriend van alle kinderen in het dorp was, de man, wiens aanvraag om een nachtverblijf de gulhartige waard weinige dagen geleden met zooveel vreugde had begroet en voor wien ‘vrouwke’ eigenhandig de mooiste kamer in orde had gebracht? Had hij niet reeds in gedachten zijn ‘jongen’ aan den ouden vriend voorgesteld en dat toonbeeld van gezondheid en levenslust op de knie van zijn gast zien paardje rijden, zooals hij er zoo menig dorpsgenootje had aanschouwd, toen hijzelf nog een schoolknaap en de thans bejaarde bezoeker een nog jeugdige man was?

Deze gedachten doorkruisten het hoofd van den dorpsbewoner, nog in den vollen bloeitijd van het leven, terwijl hij den bleeken, kuchenden stedeling naar het schoonste gedeelte van zijn huis voorging. Bij een ruim, goed gemeubeld vertrek stilstaande, opende hij het en zag zijn bezoeker vragend aan.

Deze bleef op den drempel staan.

‘Hebt ge geene andere kamer voor mij?’ vroeg hij kortaf, zonder zijn geleider aan te zien.

‘Ja..... neen..... eigenlijk geene, die ik goed genoeg vond voor u. Ik dacht juist, dat ik u hiermee genoegen deed; ik meende mij nog te herinneren, dat het uitzicht u dertig jaren geleden zoo uitstekend beviel,’ antwoordde de logementhouder aarzelend.

‘Hm,’ bromde de andere. ‘Enfin, 't doet er ook niet toe. Laat mijn reiszak dan maar hier brengen. Hebt ge wat te eten?’

‘Ja zeker. Binnen tien minuten zal er een goed diner voor u klaarstaan,’ was het antwoord van den dorpeling, die echter verzweeg, hoe de beste ham, keurig versierd, waarschijnlijk reeds op den schotel gereedlag en andere met zorg bereide spijzen door de vrouw des huizes zelve werden warm gehouden.

De eenvoudige, gulle man draalde even, voordat hij 't vertrek verliet. Zou de rijke koopman dan met geen enkel woord op vroegere tijden zinspelen? En zou deze het hem kwalijk nemen, als hij het deed? Hoe geheel anders had hij zich deze ontmoeting voorgesteld!

‘Kent ge de bewoners van Villa Rosa?’

Hoe geheel verschillend klonk die vraag van hetgeen de herbergier had verwacht! Toch was zij hem welkom, omdat zij hem een voorwendsel schonk, om in de kamer te blijven.

‘O ja, mijnheer, stellig. Gij bedoelt de familie Rubertsma.’

‘Juist, die muziekmeester. Zijn die menschen hier nog al gezien?’

‘Zeker, mijnheer, 't zijn uitstekende menschen. Mijnheer en mevrouw zijn de gulheid in persoon; de beide zoons moeten knappe, geleerde lui wezen, naar ik hoor, en toch niets trotsch. Maar het puikje van allen is de dochter!’

‘Mooi zeker?’

‘Ja..... och..... nog al. Geene eigenlijke schoonheid.’

‘Zoo,’ zei de gast veelbeteekenend en mompelde binnensmonds: ‘Goddank, dan is 't gevaar nog zoo groot niet.’

‘Maar lief, mijnheer! Kijk, daar is geen voorbeeld van. Een van hare broeders geeft in de naburige stad les in allerlei geleerde vakken, zijzelve in vreemde talen en muziek, maar hoe dikwijls een kind gratis door hen onderwezen is geworden, als zij maar wisten, dat de ouders 't niet betalen konden, dat zou ik niet durven zeggen.’

Opgetogen hield de herbergier stil, alsof hij verwachtte, ten minste een enkel woord van goedkeuring of lof over 't meisje te vernemen. Tot zijne groote verontwaardiging hoorde hij echter niets dan een brommend gemompel, waaruit hij met moeite deze woorden kon opmaken: ‘Ook al zoo'n excentrieke!’

Geraakt wendde de waard zich naar de deur.

‘Is ze blond of donker, mijnheer Rieckert?’

Stokstijf bleef de teleurgestelde man staan en antwoordde koel: ‘Juffrouw Rubertsma heeft lichtblond haar, maar groote donkerbruine oogen en zwarte wenkbrauwen.’

‘Maar toch niet mooi, zegt ge?’

‘Wel, ver van leelijk.’

De nieuwsgierigheid van den herbergier was geprikkeld. Wat had deze man met het lieve meisje voor? Hij kon niet nalaten, nu op zijne beurt tot den bezoeker de vraag te richten: ‘Heeft mijnheer al eens iets van haar gehoord misschien?’

‘Ja, men heeft mij in de stad over haar gesproken, en ik moet hare familie een bezoek brengen; daarvoor ben ik hier. Gij weet zeker mij den weg wel te wijzen naar ‘Villa Rosa’.

‘O ja, die is heel gemakkelijk. Als mijnheer de voordeur van mijn huis uitgaat, dan loopt hij maar rechtuit en den rijweg langs.’

‘Goed. Maar.... zeg eens even, zijn die menschen gefortuneerd?’

‘Dat geloof ik niet, mijnheer’.

‘Is dat dan geene villa, waar zij op wonen? Verdient die man zooveel?’

‘Het huis is zeer eenvoudig, maar de tuin heel groot en goed onderhouden. Mijnheer en mevrouw zeggen, dat als zij niet zulke knappe kinderen hadden, die alle drie aardig wat inbrachten, zij zich de weelde van zulk een tuin niet konden veroorloven. En o mijnheer,’ vervolgde de man, weer nader tredende, ‘gij zoudt hen zeker heel anders beoordeelen, als gij wist, hoeveel nut en genoegen het gansche dorp uit dien heerlijken tuin trekt.’

‘Hoe weet ge, dat ik hen nu niet gunstig beoordeel?’ vroeg de rijke handelaar Van Ekkenstein, den vorigen spreker scherp aanziende. ‘Nu, kleur maar niet; 't is me volstrekt onverschillig, of ge al of niet gehoord hebt, wat ik daar strakjes zeide. 't Is toch immers ook een excentriek schepseltje. Wie geeft er nu les voor niets? Dat is stellig de manier niet, om rijk te worden.’

‘Mijnheer!’ zeide de dorpsbewoner ernstig, ‘gij zijt wel zeer veranderd!’

‘Veranderd!.... Ge wilt mij toch niet vertellen, dat gij u nog precies herinnert, hoe ik vóór dertig jaren was! Gij waart toen immers een kind, dat nog op de schoolbanken zat.’

‘Toch herinner ik mij u heel, heel goed, mijnheer.’

Er lag zooveel weemoedigs in den toon, waarop dit laatste uitgesproken werd, dat de bejaarde man onwillekeurig opzag, doch er was iets in de eerlijke blauwe oogen van den herbergier, dat den voornamen gast den blik dadelijk weder neer deed slaan.

Onrustig bewoog hij zich heen en weer.

‘Is het eten nog niet klaar?’ vroeg hij eindelijk, op zijn uurwerk ziende.

‘Ja, mij dunkt, het moet reeds klaarstaan,’ antwoordde de waard. ‘Zij zullen toch niet vergeten hebben, u te waarschuwen.’

Hij verliet het vertrek. De koopman liet het hoofd in de hand rusten en zuchtte.

‘Waarom praat die man nu juist over wat dertig jaar geleden

gebeurd is?' mompelde hij. 'Als ik daaraan denk.... Maar neen, dat moet niet; ik zal het hem verbieden. Ik *moet* immers hardvochtig, ja, wreed zijn hedenavond. 't Was de laatste wensch mijner overledene vrouw.'

Hij zag 't vertrek rond. Nog hing in dat breede vak dezelfde schilderij, die er dertig jaren geleden gehangen had; slechts de lijst was vernieuwd en met smaak verguld. 't Was een beter stuk, dan men gewoonlijk in eene dorpsherberg vindt; dat herinnerde hij zich nog. Die tafel en rustbank waren nieuw voor hem, maar die ouderwetsche kast, en die pullen, en die stolp... zag het er niet alles uit, alsof het al die jaren hetzelfde gebleven was, terwijl hij, hij alleen ouder was geworden? Ook de eigenaar van dit huis, die slechts een dozijn jaren met hem verschilde, had hij zich niet voor den zoon kunnen uitgeven van den rijken stedeling, die thans afgemat in den leunstoel ternederzat?

'Mijnheer, 't eten is klaar. Mag ik u voorgaan?'

Sneller dan men het van hem verwacht zou hebben, rees de bejaarde man op. Gelukkig, hij kreeg thans ten minste een weinig afleiding. Maar ook de kamer, die hij nu betrad, was hem niet vreemd. Bij hoe menigen maaltijd had hij daar in vroegere jaren aangezeten, veelal door vroolijke kindergezichten omringd, en het vroolijkste onder hen dat van den tegenwoordigen waard!

Hij zag half onwillig naar dezen om. Vreemd, dat die man hem zoo geheel anders aanzag dan ieder ander hotelhouder. 't Was toch al te dwaas, om te veronderstellen, dat zijn vriendelijk antwoord op de aanvraag van den heer Van Ekkenstein eenige andere oorzaak had gehad dan vooruitzicht op geldelijk voordeel. Rijke kooplui betalen immers goed.

Zwijgend gebruikte hij zijne soep. Men bracht eenige andere schalen op. Hij opende ze even en scheen over den inhoud tevreden. Toen de logementhouder zag, dat de jonge bediende zijn plicht behoorlijk waarnam, wilde hij 't vertrek verlaten, waarin hij tot nog toe vertoefd had.

'Kunt ge niet een beetje bij mij blijven en wat praten?' vroeg de heer Van Ekkenstein op wat vriendelijker toon, dan waarop hij tot hiertoe gesproken had. 'Ik ben niet gewoon alleen te eten, en uwe spijzen zien er zoo goed uit, dat ik het jammer zou vinden, den smaak ervan door gemis aan gezelschap te bederven.'

'Zeker, indien het u genoegen doet, mijnheer,' was het antwoord, met eenige verwondering gegeven.

'Doch spreek maar niet over vroegere tijden,' liet de aanzittende er haastig op volgen. 'Vertel mij liever eens wat van uwe kinderen.'

Nu, dat was aan geen doove gezegd. Achtereenvolgens kwam thans in volle kleuren het verhaal van Johannes, welke de eenige in huis was, die met den 'Franschen mijnheer', die hier iederen zomer logeerde, spreken kon; van Truusje, die zoo mooi zong, dat mijnheer

Rubertsma beloofd had, haar gratis onderricht te zullen geven; van Pietje, ‘een kolos van een jongen’, die zoo laat aan 't praten was gegaan, dat men eerst getwijfeld had, of hij wel ooit zou leeren spreken, en eindelijk van Lientje, ‘die kleine engel’, welke twee jaar geleden gestorven was, ‘en o mijnheer, als ik eraan denk, is 't nog als de dag van gisteren!’ zei de man.

‘Ook ik heb een meisje verloren, vele jaren geleden,’ sprak de koopman, mes en vork neerleggende en strak voor zich uitstarend, ‘een aardig kind met blonde lokken en o zulk eene lieve, heldere stem!’

‘Hebt ge? Nu, dan weet gij ook, wat het is.’

De krachtige dorpsbewoner streek zich met de hand over de oogen.

‘'t Schijnt, of 't verlies van eene dochter op den duur nog zwaarder drukt dan dat van een zoon. 't Is al ruim twee jaar geleden, dat zij gestorven is, en ik mis haar nog iederen dag,’ zuchtte hij, langzaam het hoofd schuddend.

‘Nu,’ zei zijn gast weifelend, ‘dat weet ik al niet. Een zoon, een stamhouder.’

‘'t Is misschien een meer verpletterende slag, maar het andere is zulk een knagend verdriet. Ik gevoel mij soms, alsof ik eene ongeneeslijke wond heb, waarin jaar in, jaar uit iederen dag het mes weer wordt omgedraaid.’

‘Het is waar, ik zou heel, heel graag eene dochter hebben,’ zei de bleeke man.

‘Nu althans zou het een troost voor u zijn, mijnheer, want ik zag aan den breeden band om uw hoed, dat gij weduwnaar zijt.’

‘Ja, sinds de laatste twee weken ben ik een weduwnaar met een eenigen zoon.’

‘Gelukkig, dat gij hém nog hebt.’

‘Zeker, zeker.’

Hier begon de gast weer druk met mes en vork te rammelen en het gesprek zette zich wat meer afgebroken voort.

Het middagmaal was vroegtijdig afgeloopen. Zijn geneesheer had den heer Van Ekkenstein menigwerf op 't hart gedrukt, gedurende het eerste half uur alle lichaamsbeweging te vermijden, en, getrouw aan dit voorschrift, begaf de koopman zich naar het vertrek, waar hij het eerst was heengeleid en waarvan men nu de vensters had opengezet.

Dit laatste vooral was hem zeer welkom. Hij behoefde thans immers de kamer, waarin zooveel hem aan vervlogene tijden herinnerde, niet rond te zien. De uiterst gemakkelijke stoel, die voor hem gereedstond, was zoo geplaatst, dat hij al wat daarbinnen was, den rug kon toekeeren en volop van het heerlijke uitzicht genieten, dat zich aan alle kanten vertoonde.

Menig gevoelig hart heeft gepeild en menige door een onbekrompen geest bestuurde pen heeft geschetst, welk een heimwee de ziel van den

landbewoner kan vervullen, als hij zich verplaatst ziet in eene dier drukke, benauwde straten, die schier iedere stad bezit, of genoodzaakt is te vertoeven in bedompte, slecht verlichte vertrekken, door welker vensters, als hij ze openwerpt, hem slechts een met stof bezwangerde luchtstroom te gemoet komt, terwijl zij hem geen ander panorama verschaffen dan eene verwarde massa menschen, hem allen even onverschillig, als hij hun is. Doch, als wij in 't leven rondzien, geloof ik, dat er weinige lieden zijn, die begrijpen, dat het heimwee naar ruimte en licht, naar vrede en rust, naar de opwekking van het beter ik, dat onder drukte en gewoel zoo akelig vast slapen kan, evengoed in de borst van den stedeling als in die van den landbewoner leven kan.

Wel geloof ik, dat dit gevoel onder de stadsbewoners veel minder algemeen is dan onder hen, die van de jeugd af aan het vrije landleven gewoon zijn geweest; doch des te harder valt het aan dat enkele stadskind, in wiens borst het leeft, omdat een onvervuld verlangen altijd zwaarder kruis is voor den drager, naarmate het minder begrepen wordt door hen, met wie hij verkeert. De man, die thans aan het opengeslagen venster de zachte zomerkoelte langs het voorhoofd voelt zweven, is zulk een stadskind geweest, heeft eenmaal zulk een heimwee gekend en ziet voor 't eerst in dertig jaren de plek, waar hij als jongeling heeft getoefd, terug. Het is hem te moede als den stedeling, wien vrienden en bekenden als om strijd verzekerd hebben, dat het toch ‘iets onnatuurlijks’ is, om niet graag mooie winkels, afwisselende drukte en ‘veel menschen’ te zien, en die, om de beschuldiging van excentriciteit te ontkomen, eens moedig naar het stadsgewoel is heengestapt. Men heeft hem, en hij heeft zichzelf zoolang verteld, dat het toch wel dwaas zou zijn, als er voor hem hier niet evengoed vermaak te vinden was als voor al die anderen, dat hij eindelijk is gaan gelooven, dat hij werkelijk geniet. Doch daar slaat het uur van den terugtocht. Men is vermoeid; de dappere strijder tegen die onnatuurlijke liefde voor de eenzaamheid meer, dan hij durft bekennen. Hij neemt afscheid en wenscht reeds thuis te zijn. De weg naar zijne woning voert hem langs eene open plek. De zon lacht door de beweeglijke wolkjes en haar weerschijn huppelt op het water. Nog eene enkele stonde rest hem - de stonde, die hij gemeend had, in ‘uitrusten’ door te brengen; - hij wijkt van zijn weg af en loopt ‘de zon te gemoet’, zooals hij het in zijn overmoed noemt. Verder gaat hij, langs de van regendruppelen nog fonkelende grassprieten, door het zacht ruischend geboomte, en terug over den belommerden weg, wiens hobbeligheid zijn voet minder vermoeit dan 't glad plaveisel der hoofdstraat. Het kwinkeleeren der meerendeels onzichtbare zangers verdrijft de laatste wolk van zijn voorhoofd, de laatste ijdele gedachte uit zijn hart. Het uitrusten is overbodig geworden. Versterkt en verfrischt keert hij naar zijne woning en vraagt zich ten slotte af: ‘Heb ik nu toch werkelijk eenig vermaak genoten in al

dat gewoel en gedrang? Of ben ik slechts meegegaan, omdat ik niet weigeren durfde?'

Een dergelijk gevoel overmeestert den man aan het venster, doch de verloren tijd beslaat bij hem jaren, geene uren.

Met heviger pijn, naarmate het langer is onderdrukt, komt in den geldaristocraat het heimwee op naar den tijd, waarin het hem beter was dan nu. Wel heeft hij in die dertig jaren in overschoone streken rondgereisd, - het is immers mode, 's zomers op reis te gaan, - maar in gezelschap van de rijke, gevierde vrouw, die zijn vader voor hem had uitgekozen en wier ideaal bestond in 'eene badplaats, waar veel amusementen waren'. Ook zonder haar is hij op reis geweest, doch in dat geval met vrienden, die dan het best tevreden waren, als zij 's middags konden verklaren 'copieus gedineerd' te hebben.

Was hij niet meegegaan, zoovele jaren lang, omdat hij niet weigeren durfde? Had hij zich niet laten diets maken, dat hij genoot? Had hij in hun midden eenig waar genot gesmaakt? Immers neen.

Van gansch anderen aard echter was de zaligheid geweest, die hij eenmaal in ditzelfde vertrek en op de plaatsen, waarover hij den blik thans liet weiden, gekend had. Weer heeft de natuur zich in zomertooi gedost, juist als toen hij hier nederzat dertig jaren geleden. Weer schittert de late middagzon in een lichtstroom van tintelend vuur; het is het voorspel van een luisterrijken zonsondergang. De donkere kastanjelaan teekent zich krachtig tegen de purperblauwe lucht af. Hoeveel lager en dunner was die kastanjerij, toen hij uit ditzelfde venster op die schoone landouwen nederzag als een ruim twintigjarig jongeling... dezelfde, en toch dezelfde niet meer. Toen nog zag men duidelijk door de stammen heen, wie zich op dien weg bevond. Wie?... Ja wie? O, zoo ergens, dan is het hier de plek, om den eenigen vriend te herdenken, dien hij ooit waarlijk heeft liefgehad! Hem, den man met het zachte gemoed en de bevende hand, met de edele ziel en het gesloopte lichaam, Arnold Ree!... Welke visioenen doemen er op uit lang vervlogene dagen, als het oog van zijn vriend op die kastanjelaan rust! Opnieuw ziet hij het alles, - om des hotelhouders woorden te gebruiken - 'alsof het de dag van gisteren was'. Dag aan dag wandelde daar de bleeke jongeling, veelal met een boek in de hand, en Victor van Ekkenstein, destijds de jonge Van Ekkenstein, zat voor ditzelfde venster en vroeg met belangstelling: 'Wie is dat?'

'Een van die ongelukkigen, die hier te laat zijn gekomen,' antwoordde de vader van den tegenwoordigen waard. 'Ware hij even vroeg hierheen getogen als gij, mijnheer, onze gezonde lucht had hem waarschijnlijk doen herstellen als zoo menig ander. Nu is het te laat.'

Den volgenden morgen had de herstellende zich naar de kastanjelaan begeven, om er den ten doode gedoemde te ontmoeten. De twee maakten kennis; de kennis werd vriendschap en de vriendschap innige

gehechtheid. De steeds krachtiger wordende Van Ekkenstein drong erop aan, dat zijn vriend den leefregel zou beproeven, welke, gevoegd bij de versterkende lucht, hem de gezondheid had teruggegeven. Arnold Ree onderwierp er zich aan. Niets echter vermocht den voortgang te stuiten der krankheid, die het teedere lichaam sloopte; de kwaal woedde voort, en toen Victor van Ekkenstein aan zijne ouders kon schrijven, dat hij zich geheel hersteld gevoelde, lag Arnold Ree op zijn sterfbed. Geen broeder of zuster kwam over, om het lijden van zijne laatste levensdagen te verzachten. De heeren hadden hunne bezigheden, de dames hare huishouding, en bovendien had ‘die dweper immers nog eens op sterven gelegen en was toch weer beter geworden, alleen om opnieuw aan 't droomen en phantaseeren te gaan’.

‘Zal ik uwe betrekkingen schrijven, dat gij u werkelijk zeer onwel voelt en ten minste een enkele hunner gaarne hier zoudt zien?’ had Victor gevraagd aan den uitgeteerden jongeling.

‘Neen,’ had deze met een droeven glimlach geantwoord, ‘den laatsten dienst, dien ik te vragen heb, zult gij me toch wel willen bewijzen.’

‘Zeker. Wat is dat?’

‘Verzamel mijne gedichtjes na mijn dood.’

‘Voor de pers?’

‘Dat laat ik aan u over. Ik geloof niet, dat zij schoon genoeg zijn, om ze onder de oogen van het publiek te brengen. Zorg slechts, dat zij niet in handen van spotters komen.’

‘Ik beloof het u.’

Toen de bejaarde man voor het venster gezeten in zijn terugblik tot dit oogenblik genaderd was, drukte hij de hand zenuwachtig tegen het voorhoofd en zuchtte:

‘Groote Hemel, hoe heb ik mijne belofte aan den doode gehouden!’

Hier in ditzelfde vertrek had dertig jaren geleden zijn vader naast hem gestaan, aan dien kant, met de hand op diezelfde vensterbank geleund. Die vader kwam hem halen, omdat hij zich nu geheel hersteld gevoelde en het dus zeer noodig voor hem was, dat hij dadelijk naar zijne bezigheden terugkeerde. Er was eene quaestie van groot belang te bespreken met een Zweedschen handelaar. Niemand oordeelde zijn vader zoo geschikt als den pas herstelden jongeling, om die reis te ondernemen, maar het moest onmiddellijk gebeuren. Geen uitstel; waartoe zou dat ook dienen?

Levendig herinnerde zich de man, in wiens brein al deze gedachten oprezen, hoe heftig hij zijn vader geantwoord had, dat hij voor geene twintig belangrijke quaesties de belofte wilde breken, aan zijn stervenden vriend gedaan. Doch de executeur van den overledene was hem toen juist komen bezoeken; de vader had hem de ‘dwaze belofte’ van zijn zoon medegedeeld en de andere had den jongeling lachend verzekerd, dat hij voor ‘al die dingen’ wel zorgen zou. Victor had zijne reis

gemaakt en was na een verlengd verblijf in het buitenland naar zijns vaders kantoor teruggekeerd. Er was veel geweest, wat zijne gedachten van den bleeken, stervenden vriend had afgeleid, doch eindelijk kwam hem weder eene zilverblonde lok in handen, die hij schreiend van het jeugdige hoofd had afgeknipt, en hij vroeg zijn vader, wat er van 's jongelings letterkundige nalatenschap geworden was.

'Weet ik dat?' luidde de wedervraag van den ouden man. 'Ik heb wel zaken van meer belang, om aan te denken, dan zulke prullen.'

Zich onmiddellijk aan zijn lessenaar neerzettende, schoof de zoon boeken en papieren vastberaden op zij en schreef aan den executeur. Na eenig dralen antwoordde deze, dat hij 'die dingen' aan een 'flinken uitgever' had gestuurd, welke verklaard had, dat er niets aan te verdienen, wel te verliezen viel, waarom hij de uitgave sterk afried. De executeur had zich om de manuscripten toen niet meer bekommerd en was zeer verwonderd geweest, eenige maanden geleden van den uitgever te vernemen, dat een heer, die vroeger een vriend van den overledene geweest was, doch gedurende eenige jaren zich in Duitschland had opgehouden, erom verzocht had. Executeur en uitgever hadden hem dit verzoek volgaarne toegestaan, want wat hadden zij er anders mee moeten aanvangen? De naam van dien vriend was den laatste reeds ontschoten, daar hij o zooveel te onthouden had; de executeur had er zelfs nooit naar gevraagd.

'Ziet ge,' zei de oude heer Van Ekkenstein tot zijn teleurgestelden zoon, 'zoo gaat het nu met die adspirant-dichters en al dat soort van lui. Welk nut heeft zoo'n man nu gesticht op de wereld? Immers niets. Hij kon evengoed niet geleefd hebben; niemand had er iets bij verloren.'

Als de wandelaar in het vrije veld, van wien ik zoo even vergelijkenderwijze sprak, tot het bewustzijn komt, dat het hem daar toch beter is dan te midden van marktgewoel of kermisvreugd, kan hij eenvoudig het besluit nemen, zich niet dan uit noodzakelijkheid weer in dat gewoel te begeven. Maar de bejaarde handelsman, die in gedachte de vervlogene dertig jaren nogmaals doorleeft, voelt met bittere smart, dat voor hem alles voorbij is. Hij kan niet wederkeeren naar het ruime veld van geestesvrijheid en waarachtig geluk. Hij ziet terug op zijn liefdeloos huwelijksleven, op zijne gehuichelde vriendschap voor hen, wier invloed hij behoefde, op het sterfbed van zijn ouden vader, wiens geldgierige geest in hemzelven gevaren scheen te zijn, op het verlies van het aanminnig dochtertje en de verkoeling van zijn eenigen zoon, kort na den dood der moeder door eene volslagen breuk gevolgd. Man en vrouw hadden beiden voor een enkel persoon eene onbaatzuchtige genegenheid gekoesterd, en die eene was hun kind. De ijskoude vrouw was, voor zoover zij vermocht, eene goede moeder geweest, en de koel berekenende man had er altijd naar getracht, een goed, liefhebbend vader te zijn.

Wat was hun loon?

August, de rijke, schoone August, die zich uit de aanzienlijksten eene vrouw had kunnen kiezen, had hunne toestemming gevraagd tot een huwelijk met de dochter eens muziekmeesters, onbemiddeld en, naar hij zoo even vernam, zelfs ook geene ‘beauté’, zooals hij eerst stellig verwacht had!

Stervend had zijne nog altijd schoone vrouw hem toegefluisterd: ‘Maak ons kind gelukkig’, en zonder te spreken had hij toen zijne hand in de hare gelegd tot eene heiliger trouwbelofte, waarop de Dood alleen het amen zou uitspreken. In dat oogenblik ten minste waren man en vrouw werkelijk één.

Zoo snel was het verloop der ziekte geweest, dat August, die zich buitenslands bevond, zijne moeder niet meer levend had gezien; doch zijn vader had hem hare laatste woorden meegedeeld.

‘Welnu?’ had de jongeling gevraagd, zijne betraande oogen angstig opslaande.

‘Welnu!... Gij weet evengoed als ik, wat uwe moeder bedoelde. Ik moet u van dat muziekmeisje ontslaan en...’

‘Pas op, hoe gij over haar spreekt, vader.’

Sarcastisch had de vader dien uitroep beantwoord, meenende, door het geheele geval in een bespottelijk daglicht te plaatsen, aan den wensch zijner vrouw te voldoen, en... de zoon had den vader gevloekt!

In al zijne ijselijkheid kwam thans dit tooneel, waarover nog slechts enkele dagen waren heengegaan, den vader voor den geest. De tranen van den ongelukkige vielen in menigte; de magere handen wrongen zich; pijnlijk vertrok de bleeke, saamgetrokken mond. Had hij dát verdiend?

In wilde drift had zijn zoon hem verlaten, zeggende, dat hij meerderjarig was en dus 's vaders toestemming tot het huwelijk niet behoefde of, beter gezegd, die wettig eischen kon. ‘De engel, die ook eigenlijk veel te goed was, om zulk een speculant ooit vader te noemen’, zou binnen weinige weken August's vrouw zijn. Met die bedreiging had zijn zoon hem verlaten.

Neergedrukt door zooveel smart, vroeg de heer Van Ekkenstein om raad aan eenigen zijner vrienden. Men ried hem aan, in allerijl naar het dorp te snellen, waar de dochter van den muziekmeester woonde, en zich bij hare ouders zoo onaangenaam te gedragen, dat deze uit eigen beweging zouden weigeren, hun kind aan August ten huwelijk te geven. De heer Van Ekkenstein volgde dezen raad. Wel speet het hem, dat het bewuste dorp juist dat was, waar hij in zijn jongelingstijd tot herstel zijner gezondheid getoefd had, want herinneringen der jeugd kunnen pijnlijk en droevig zijn, dan vooral, als het eenmaal beter met ons was dan thans. Spoedig echter had hijzelf om die dwaasheid gelachen en vast besloten, zich het verledene geheel en al

uit het hoofd te zetten. Hoe slecht evenwel was de zwakke man in de uitvoering van dat plan geslaagd!

De woorden van den gullen herbergier, de aanblik van het vertrek met zijne vele oude meubelstukken, dat uitzicht, zooveel schooner, voller, weelderiger dan voorheen, en toch weer zoo geheel het oude, en bovenal die kastanjelaan met hare herinneringen aan den man, die 'nooit iets nuttigs had verricht', deze alle vielen als zoovele zonnestralen op de sneeuwlagen, waaronder het arme, koude hart begraven lag. Steeds dieper drongen de van God gezondenen door de smeltende massa en koesterden iederen atoom, welke nog levensvatbaarheid in zich droeg. Zonnestraal na zonnestraal schoot terneder; gezegend was dien dag het suizen van den zomerwind, dubbel gezegend de zonnegloed op de welbekende kastanjelaan. Langzaam, maar voor *immer* was de ijskorst onder den invloed der zon versmolten. Toen bereikte eene harer vonken dat bijkans stilstaand hart. Den Hemel zij dank, het klopte, het herleefde!

'Zie terug op de dagen uwer jeugd', schreven de hemelstralen in letteren van azuur.

Hij zag terug en weende.

Vlietende wolken trekken te zamen. Over de lichtvorstin, die zich juist gereedmaakt, in volle majesteit van dit halfrond te scheiden, werpen zij een golvenden sluier. Maar de zoom van haar purperkleed schikt zich onder dat wolkenfloers niet. Als aan de eene zijde een donker waas hem bedekt, scheurt aan de andere zijne zwaarte dat teeder bedeksel vaneen en vertoont zich de koningskleur in al haar afwisselenden glans. Ook het borduursel, dat den vorstinnenmantel versiert, trilt in helgouden schittering door het blauw van den avondhemel en rijt door zijne zwaarte den sluier, welken de vorstelijke schouder niet dan noode op zich rusten laat, vaneen. De weenende ziet op naar de schijnbaar onttroonde vorstin. Is zij verdwenen?

Neen, geene zwarte wolk verdrijft de zon aan den hemel, geene voorbijgaande stofaanbinding de zon uit ons hart. Weg met alle berekening, met alle wereldwijsheid weg! Deze avond ten minste behoort aan het verledene. Hij wil niet handelen, hij wil niet werken, hij wil niet beslissen; hij wil opstaan en zwerven en droomen, herdenken de vriendschap en het geloof zijner jeugd.

In tegenovergestelde richting van den weg, die naar Villa Rosa voert, glinstert door de wilgenrij een smal, snelvlietend beekje, als het zilver van eene blijde hoop door de stijve, akelig regelmatige omheining, die het levenspad van sommigen onzer omgeeft. Dat wil hij volgen tot waar het bruisend naar beneden stort en op bruinbemoste steenen nederplast, want hij herinnert zich den aan toovermacht grenzenden invloed, dien een zachtruischende waterval op onze ziel uitoefenen kan.

De bejaarde man voelt zich niet langer oud en zwak. Hij is terug-s

gekeerd tot die tijden van zoet herleven, die eens naar lichaam en ziel de jongeling hier heeft gekend. Hij bereikt de met zilver getinte, waarin zich nu ook de goudgloed van de scheidende zon weerkaatst. Aan zijne voeten ruischt de kleine waterval en de zang der vogelen paart zich aan dien klank.

Even voordat zij zich in haar goudbad dompelt, om heden niet weer te voorschijn te komen, heeft de heerscheres van den Dag de zwart-grijze windsels, welke de schoonheid van haar gewaad bedekken, verscheurd. Nog eenmaal sleept zij purperboord en goudzoom langs 's hemels onovertroffen blauw, nog eenmaal schittert zij aan den horizon in al de schoonheid van haar koninklijken staat; dan daalt zij af van haar zetel en verlaat ons, om den volgenden morgen met des te grooter luister het ochtendbewind te aanvaarden.

En de bejaarde man.... neen, de jongeling, die zich voor één avond dertig jaren van de schouders voelt glijden, gaat voort langs weiland en korenveld en langs den grillig kronkelenden stroom. Hoe welkom is hem die zilverklank, welke, hoe ver hij zich ook verwijdert, nog altijd van dien waterval tot hem schijnt te komen! Hoe welkom ook het vogellied, dat door de bosschen weerklinkt! Hoe schoon! Hoe teeder! een zwellenden citertoon gelijk!

Een citertoon gelijk. Ja zeker, zoo gelijk heeft hij het nog nimmer vernomen. Slechts eenmaal heeft hij den klank van dit liefelijk speeltuig gehoord, maar toch herkent hij thans die zoete trilling, die het weefsel der slingerplanten in beweging schijnt te brengen. Fluisterend glijdt de toon langs boom en plant in de zalige stilte van het woud. Weemoedig zacht en toch helder als het water, dat kabbelt langs het groen, nu wegsmeltend in de ranken, dan weer ruischend door het klimop, duidelijker, schooner dan zoo even, vervult het zijn gemoed met eene mengeling van droefheid en vreugde, van teerheid en smart. Nader treedt hij door het struikgewas. Een onuitsprekelijk heimwee maakt zich van hem meester. O, om weer jong en... ‘anders’ te zijn!

Klagend, slepend, roerend schoon trillen de nauw aangeraakte snaren, en tranen vullen zijn oog. Na eenige rustige akkoorden gaat het spel in zoeter maatgeklank over. Glashelder als de toon van de Lorelei, engelrein als der nachtegalen avondgebed, draagt de adem van den zefier het lied door het woud. Om zóó te spelen moet men zelf dichter zijn!

Daar dagen zij op aan den avondhemel, die visioenen zijner jeugd, in den stralenkrans, waarmee zonnegoud en citerklank hem omringen. Hij voelt zich sterk, hij voelt zich jong, jong als toen hij dertig jaren te voren in ditzelfde bosch ronddwaalde!

Toen echter kende hij die herinnering aan kleine Annie nog niet, die nu gedurig bij hem oprijst. Het blonde dochterken was op vijfjarigen leeftijd gestorven; de liefelijke tonen, die hem zoo in verrukking

brengen, dat hij als in een droom al nader en nader treedt, hebben toch niet de minste overeenkomst met de noten, die hare vingertjes op de piano aansloegen; wat dan roept hem nu juist háár beeld voor den geest?

Ha, hij heeft het gevonden! Aan den citertoon paart zich eene heldere, duidelijke stem, ongekunsteld en toch wegslepend schoon, juist zooals die van kleine Annie beloofde te worden.

Door de struiken baant hij zich voorzichtig een weg. Achter een boom verscholen buigt hij een weinig voorover en vangt de woorden van het zoetklinkend lied met welgevallen op. De zangster gevoelt blijkbaar de beteekenis van hetgeen zij zingt. Ook zij heeft gewis den kus van een vader gevoeld, der spelende lievelinge op 't voorhoofd gedrukt, want met hoeveel aandoening herhaalt zij de woorden:

> ‘Kan een vader 't wicht vergeten,
> Eenmaal hem aan 't hart gelegd?
> Blijft hij niet, wat immer wiss'le,
> Aan zijn kind, zijn trots, gehecht?’

‘Waar, o zoo waar!’ fluisterde de luisterende.

Een oogenblik schijnt het hem, alsof die woorden eene herinnering bij hem opwekken uit lang vervlogen tijden, doch hij schrijft dat toe aan de verschillende aandoeningen, die hem hedenavond overmeesteren, en leent opnieuw het oor aan de tooverzoete klanken, welke eene kunstvaardige hand aan het speeltuig ontlokt. Spoedig ook valt de zangster weder in; de rhythmus van het gedicht is veranderd en met hem verwisselt ook de maat der melodie.

Ja, waarlijk, zóó heeft hij gevoeld, zóó heeft hij geleden bij het ziekbed van zijn jongen, juist zooals die dichter in dat lied het beschrijft! Zou de man zelf vader zijn geweest?

Zijn jongen, zijn eenige! O, dat hij die belofte aan zijne stervende vrouw niet gegeven had! Dan zou hij nu niet langer weerstand bieden. Neen, dan zou hij terugkeeren tot den gullen herbergier en hem zeggen: ‘'t Is mij goed, bij u te zijn geweest. Het plan, waarvoor ik hier gekomen ben, heb ik niet volvoerd en toch zegen ik het toeval, dat mij naar uw huis heeft geleid.’ Hij zou...

Fluisterend, zwijmend sterven de citertonen weg, eene wijl nog natrillend in de zoete stilte van het bosch. Een enkele vogel slechts waagt het als uit de verte eene flauwe echo van die luchttrillingen te doen hooren, maar ook zijne zachte tonen lossen zich op in het heilig zwijgen der natuur. Hoeveel nader schijnt de aarde bij den hemel, de ziel bij haar God! O rijkdom van het woud, o weelde van het avonduur, waar gij u vereenigt, wat is er dan nog noodig, om de ziel, die u liefheeft, den voorsmaak te doen kennen van een volmaakt geluk?

‘Dank, hartelijk dank, Dinette, voor dat lied. Meer dan al uws

vaders redeneeringen heeft het mij van mijne ondankbaarheid overtuigd. Het is waar, mijn vader heeft mij altijd innig liefgehad; waarom zou hij thans onverzettelijk mijn geluk in den weg staan. Morgen zal ik weer tot hem gaan en eene verzoening beproeven.'

De luisterende vraagt zich af, of hij droomt. Is dat niet de stem van zijn zoon? Roerloos blijft hij staan, denkt na, en zou haast kunnen glimlachen om zijn eigen gebrekkig doordenken. Hoe is het mogelijk, dat hij zich niet eerder herinnerd heeft, dat het pad langs den stroom en de weg door het bosch weer terugvoerden naar den achterkant der woningen, die aan den rijweg haar hoofdingang hadden! Hebben zijne gedachten dan stilgestaan, zoodat hij niet eerder begrepen heeft, dat de liefelijke zangster en de uitverkorene van zijn zoon waarschijnlijk eene en dezelfde persoon zouden zijn? En wat was nu natuurlijker, dan dat de zoon, die in drift van hem was gegaan, zich op staanden voet naar het meisje had gespoed, wier bezit hem de hoogste zaligheid op aarde schenken zou?

O, zijn leven, zijn onbeduidend, vreugdeloos leven wil hij geven voor de herroeping van die belofte op het sterfbed! Waarom mocht hij dien band, die slavenketen niet verbreken en ten grave dalen met het bewustzijn, dat zijn kind gelukkiger zou zijn, dan hij was geweest? Waarom? Wilde hij dan ten tweeden male de gelofte, aan een stervende gedaan, met voeten treden?

In het priëel wiegt de jongeling de draagster zijner tweelingsziel in de armen en een hemel opent zich voor beider oog. Slechts door een traliewerk en eenige boomen van hen gescheiden staat de man, wien die jongeling het liefst is op aarde, en voelt hellepijn in het hart, als hij denkt aan zijn eed.

Droevig beeld van ons aller bestaan!

In schouwburgzaal en gezelschapskamer, binnen de gewelven van het godshuis en in de rijen der feestvierenden klopt maar al te vaak naast het van geluk schier barstend gemoed het van angst of onrust bonzende hart, waarvoor de vertooning eene kwelling is en het woord van den prediker een ijdele klank.

De beide gelieven verwijderen zich en dit schenkt den ongelukkige, die hen beluisterd heeft, de gelegenheid, zonder vrees van zich te verraden, weg te sluipen door het donkere bosch. Hij voelt noch den last der jaren, noch dien zijner lichaamszwakte; alleen de centenaarszwaarte van die overijlde belofte drukt hem terneer. Hij volgt werktuigelijk het eerste pad, dat zijn oog in het struikgewas ontdekt. Hij bespeurt zelfs niet, dat het hem weldra vlak langs den zijkant van Villa Rosa voeren zal. Een dennenbosch wuift aan de overzijde en het sombere trekt hem plotseling aan. Op eene bank van mos valt hij neer en schreit... Goede hemel, hoe geheel anders dan het weenen daar straks! Toen betreurde hij de dorheid van zijn eigen leven, nu bloedt hem het hart bij de gedachte aan zijn kind.

‘Vader, lieve vader!’ vleit eene stem.

Hij herkent die, doch kan niet antwoorden. Zal hij opnieuw zijn gegeven woord schenden?... Ja, in Godsnaam ja! De straf voor deze nieuwe trouweloosheid daalt immers alleen op zijn eigen hoofd neer. Doch welk een leven ligt dan vóór hem?...

‘Vader, kunt ge mij vergeven?’

‘Vergeven?... Ja, van ganscher harte; ik dacht er reeds niet meer aan... Maar August, mijn woord!... Mijne belofte aan uwe moeder!’

‘Is dat alles, wat u van ons terughoudt? Heeft moeder u niet gevraagd, mij gelukkig te maken? Kom dan en leer Dinette kennen, en oordeel zelf, of zij mij niet gelukkig maken zal.’

‘Dat was uw moeders bedoeling niet.’

‘Niet toen zij zich nog bewoog in die wereld vol schijnschoon en schijndeugd, waarin zij is opgevoed. Doch vader, als haar moederhart nu boven alle aardsche besmetting verheven is, zooals wij immers hopen en gelooven, zal zij zich dan niet ten hoogste verblijden, omdat gij de belofte, door hare stervende lippen geëischt, niet in dien aardschen, koel berekenenden zin hebt opgevat? Spreekt in de avondstilte het betere ik van onze afgestorvenen niet soms duidelijker tot ons, dan hunne door het stof bezoedelde lippen bij hun leven 't vermochten?’

Zachter en toch aangrijpender dan citertoon en vogellied trilt nu door het somber dennenbosch dit heerlijk woord: ‘Leer mij haar kennen!’

> ‘Car l'esprit ne vit pas du maigre pain des livres,
> Il se nourrit encore de soleil, de grand air,
> Des fluides sacrés dont les forêts sont ivres,
> Des atomes ardents qui gonflent notre chair.’(*)

Deze woudzang kwam den ouden heer Van Ekkenstein voor den geest, toen hij den volgenden morgen Dinette Rubertsma onvermoeid over pad en heuvel zag trippelen, terwijl zij hem telkens opmerkzaam maakte op de heerlijke vergezichten, die de omtrek opleverde.

In de kringen, waarin hij gewoon was te verkeeren, had hij nooit zulk een meisje ontmoet. Ook daarbuiten trachtte hij zich tevergeefs eene te herinneren, die het woord studie aldus opvatte. Ofschoon zijn natuurlijke aanleg hem trok naar de ontwikkelde vrouw, had hij toch meermalen met een gevoel van medelijden sommige meisjes gadegeslagen, die in o zulk een korten tijd door een aantal examens waren ‘heengekomen’, maar wier lichaam of, wat nog erger is, wier geest onder al dat blokken meer had geleden, dan de patiënte zelve vermoedde. Hoe grondig en degelijk ook somtijds - hoewel niet altijd - hare kennis was, geestdrift voor de vakken, die de strijd om het bestaan, niet haar eigen aanleg, haar had doen kiezen, ontbrak dikwijls

(*) Victor de Laprade.

geheel en al, terwijl voor enkelen zelfs het onbeduidend gegiegel der jongere en de geijkte praatjes der oudere dames, die sommige soirées van zijne echtgenoote voor hem zoo ondraaglijk hadden gemaakt, eene welkome afleiding schenen na de afmatting van eene door wettelijke bepalingen voorgeschreven studie.

Niets van dat alles vond hij hier. Het droge brood der boeken-geleerdheid was geweekt in de melk, gedoopt in den honing, die het Kanaan van een vredig landleven zijn uitverkorenen biedt, en lucht en zon hadden het gekruid tot eene smakelijke spijze, welke de geest niet meer ontberen kon. Het woord van groote mannen, de hartetaal van begaafde vrouwen had slechts gestrekt, om dit schuldeloos natuurkind veldzang en vogellied des te beter te leeren verstaan. Zij had niet zoozeer de gedachten van anderen aangeleerd als hare eigene beschaafd en ontwikkeld.

Vroolijk zingend liep zij voor hem uit, als er eene hoogte te beklimmen viel, zag eens om, als zij boven was, schudde de golvende blonde lokken, die gedurig naar voren vielen, op zij en vroeg hem guitig: ‘Zal ik u optrekken, mijnheer?’ of vlijde zich op den zachten grond terneer, om haar metgezel op te wachten. Hare liedjes kwamen als plotselinge invallen, uitdrukking en woorden naar de inspraak van haar hart gewijzigd. In welke taal zij ook zong, de klanken waren zuiver en de coupletten goed gekozen. Zij vond het blijkbaar beneden zich te meenen, dat de schoonheid eener stem onbeduidende gedachten of gebrekkige uitspraak kan vergoeden, ofschoon zoo iemand, zìj zeker dat had mogen doen.

Reeds met vaderlijken trots zag de bejaarde man de uitverkorene zijns zoons, zijne aanstaande dochter, aan. Hare wangen bloosden van gezondheid en levenslust, hetwelk het verlies der oorspronkelijke blankheid vergoedde, dat gelaat en hals aan de zon te danken hadden. Alleen voorhoofd en handen, die op de tochten naar de stad door hoed en handschoenen bedekt waren, hadden hunne reine kleur behouden en herinnerden, vooral door het scherp afstekende der wenkbrauwen, aan de donzige sneeuwvlok, waarover het zonlicht een warmen, zacht rooden gloed verspreidt. Op hare verstandige bruine oogen en te gelijk op het onregelmatige in hare trekken ziende, dacht de heer Van Ekkenstein aan de woorden van den herbergier: ‘Niet mooi, maar ver van leelijk’, en voegde er thans tot zichzelven bij: ‘En buitengemeen interessant.’

Eene hinde gelijk, wipte zij met hare kleine, welgevormde voeten over de gladde steenen van het beekje, dat in de oogen van menig ander meisje een onoverkomelijke hinderpaal in den tocht zou zijn geweest. Duidelijk teekende de slanke gestalte, wier bevallige vorm haar langer deed schijnen, dan zij werkelijk was, zich tegen het donkerblauw der zomerlucht af. De zon hield zich achter eene groote grijze wolk schuil en schoot vandaar in schuinsche richting witachtige

strepen naar beneden, die nog helderder uitkwamen in de roodachtige wolkjes eronder. Beweeglijke gouden randen, die kleinere onweers-profeten omzoomden, vermeerderden het onstuimig aanzien der lucht, en de heer Van Ekkenstein maakte er zijne gezellin opmerkzaam op.

‘Laat ons dan door de kastanjelaan naar huis gaan,’ gaf zij ten antwoord. ‘Als er regen komt, zijn wij daar ten minste beschut.’

Door een zijpad bereikten zij de laan, die van des herbergiers huis tot aan Villa Rosa bijna een half uur lang was en evenwijdig met den rijweg liep.

‘Weet gij, wie, zooals vader mij verteld heeft, zoo gaarne hier wandelde, mijnheer Van Ekkenstein?’

‘Wie?’

‘Ja. Hij is al een heelen tijd geleden gestorven, lang voordat ik geboren werd, doch vader spreekt zoo dikwijls over hem, dat ik dit toch reeds als klein kind geweten heb. Ik bedoel den overleden vriend van vader, die het lied heeft gedicht, dat gij zoo bewondert: “De vader bij de wieg van zijn zoon.” Mijne ouders hebben mij naar hem genoemd, want mijn naam is eigenlijk Arnoldine. Hij stierf, terwijl vader nog, als jongmensch, in Duitschland studeerde, en vader zette naderhand een paar van zijne dichtstukjes op muziek... Wat is er? Waar schrikt ge van, mijnheer?’

‘Niets, niets. Maar die man, die vriend uws vaders, hoe heette hij?’

‘O, heb ik u dat nog niet eens gezegd? Hij heette Arnold Ree.’

Een jaar later hield er weder een rijtuig voor de dorpsherberg stil. De gast, die eruit steeg, bleek weldra dezelfde te zijn, als die twaalf maanden geleden hier was afgestapt. Ditmaal echter betrok het gelaat van den herbergier niet, want met uitgestoken hand trad de nieuw-aangekomene op hem toe en vroeg:

‘En uw antwoord op mijn brief is...?’

‘Dat zoolang als vrouwke en ik hier in huis iets te zeggen hebben, de kamer met het uitzicht op de kastanjelaan ter uwer beschikking blijft,’ antwoordde de waard.

Met een van vreugde stralend gelaat beantwoordde hij den handdruk van den logeergast en trok hem daarop de zijkamer binnen.

Hier stond ‘vrouwke’ met eene kraaiende nieuwelinge in de armen, die den vreemdeling onverschrokken in de oogen zag.

‘Onze tweede Lientje,’ zei de vader en liet zich den wijsvinger door 't poezele handje omvatten.

‘God zegene u in uw dochterken,’ sprak de koopman bewogen.

Weinige oogenblikken later betreedt hij het welbekende bovenvertrek. Het oog gaat te gast bij zulk een uitzicht. Zomer daar buiten en zomer van binnen! Bloemen in bekers en bloemen in 't gras. Hij blijft niet op den drempel staan als weleer. De ijskorst was gesmolten,

om zich nooit weer te vormen. Hier, waar zijne kinderen zich gevestigd hebben, hoopt hij menig keer te toeven. De omtrek is hem lief; tweemaal toch heeft hij er genezing gevonden: eens, als jongeling, voor het lichaam, later voor het gemoedsleven van den bijkans versteenden man. De laatste wensch van zijne echtgenoote is vervuld: hij heeft zijn zoon gelukkig gemaakt. En met innige teerheid richt zich zijn blik op eene beeltenis, die vroeger het vergulde standaardje niet had versierd en die hem daarom ook nu pas in 't oog valt. Daar staat het petekind van hem, ‘die evengoed nooit geleefd kon hebben’, de schoondochter, die het gemis van eene dochter vergoedt, de rijkbegaafde met hare schrandere oogen en haar geestigen lach.

‘Goed gezien, vriendelijke gastheer!’ zegt de bejaarde koopman halfluid. ‘Van nu af zullen wij elkaar nog beter begrijpen. Wij hebben immers beiden een “dochterken” herkregen.’

Levenswoorden.

In het ongeluk den dood te verachten valt den vertwijfelende licht, maar den last van het ongeluk te dragen en te zwijgen, daartoe behoort moed.

HAUG.

Besluiteloosheid schijnt mij het meest gewoon en in 't oog vallend gebrek van onze natuur te zijn.

MONTAIGNE.

I k w i l ! - Het halve lot van den mensch ligt in dat energieke woord. Zakt ge moedeloos ineen, dat woord zal u nieuwe kracht geven. Met dat woord kunt gij uzelf, den grootste uwer vijanden, bedwingen. Met dat woord heeft het lot geen macht over u.

SCHILLER.

Over 't algemeen doen de menschen onrecht, zoodra zij in de gelegenheid zijn het te kunnen doen.

ARISTOTELES.

Uit den strijd des levens keert niemand vlekkeloos weder.

RENAN.

Volmaakte booswichten zijn wellicht even zeldzaam als engelen, wellicht nog zeldzamer; daarentegen komen harde, ruwe karakters met aanwandelingen van menschelijkheid veelvuldig voor.

MILL.

Wij dwalen allen, maar ieder dwaalt anders.
HALLER.

De volbrachte daad ziet er heel anders uit, dan zij scheen; de wraak kwam ons voor als iets moedigs en stouts, maar eenmaal bedreven, staart zij ons aan met bleeke wangen.
SCHILLER.

Elke schuld wordt op aarde gewroken.
GÖTHE.

De eerste groote leermeester van het kind is het voorbeeld.
SMILES.

Gelijk het was den indruk van den zegelring opneemt, zoo wordt het leven der menschen door voorbeelden gevormd.
FREDERIK DE GROOTE.

Het voorbeeld is de school der menschen; in een andere school leeren zij niets; het voorbeeld is alles.
BURKE.

De mensch is zulk een tegenstrijdig wezen, dat het onmogelijk is, van zijn meeningen tot zijn daden of van het eene deel van zijn geloof tot het andere te besluiten.
MACAULAY.

Niemand is meer slaaf dan hij, die zich voor vrij houdt, zonder het te zijn.

GÖTHE.

De mensch is het eenige schepsel, dat moet worden opgevoed; hij kan alleen door opvoeding mensch worden; hij is niets als wat de opvoeding van hem maakt.
KANT.

Het kind krijgt indrukken voor zijn gansche leven, nog vóórdat wij meenen, dat iets indruk op het kind maakt.
RAUMER.

Wij moeten ons het beeld van een edel mensch inprenten, het steeds voor oogen houden en leven, alsof hij ons steeds gadeslaat.
SENECA.

Geen leeringen ter wereld, al werden zij ook gepredikt met vurige tongen, kunnen in de verte vergeleken worden met den invloed van daden.
JAKOBI.

[Derde deel]

Godgeleerdheid. - wijsbegeerte. - onderwijs.

De crisis in het katholicisme der 16de eeuw.

La Contre-Révolution Religieuse au XVIe siècle par Martin Philippson, professeur à l'Université de Bruxelles.

Er is noch was op aarde ooit een werk van menschelijke schranderheid, dat zoozeer een onderzoek waardig is als de Roomsch-Katholieke kerk. Zoo ongeveer laat Macaulay zich uit in zijne beschouwing van Ranke's geschiedenis der Pausen. Niemand zal hem tegenspreken. Althans niet, wat betreft de belangrijkheid van het onderzoek. Sedert de helft der tweede eeuw bestaat de Katholieke Kerk. Zij heeft in haar midden zien opkomen die monarchie, welke alle andere overleeft. Geene grootere dwaling dan deze, dat zij in de Middeleeuwen het graf zou geweest zijn voor alle vrijheid, voor alle geestelijk leven, voor alle ontwikkeling. Integendeel - daar is leven en beweging in rijke verscheidenheid in haar midden. Geesten van allerlei soort en aanleg - denkers en dwepers, staatslieden en stille devoten, asceten en die van deze wereld zijn, vinden hunne plaats aan hare altaren of in hare kloosters. Zij schenkt gaarne vrijheid onder één voorwaarde: de eenheid moet bewaard blijven. De eenheid - daarom is het haar boven alles te doen. Katholiek wil zij zijn; de massa vergaderen binnen hare muren. Ketters zijn haar, die de eenheid verbreken; wier optreden de katholiciteit in gevaar brengt. Waar dat gevaar niet dreigt, daar is zij ten opzichte van leer en leven vrijgevig genoeg. Van hoe gewichtige beteekenis is dan voor die Kerk Luther's daad met hare gevolgen geweest! Zij gaan van haar heen, dat groot aantal kinderen van den Duitschen stam. Zij gaan heen, omdat zij bij haar het voedsel niet vinden, dat zij behoeven voor hun godsdienst. De katholiciteit is verdwenen; geene eenheid meer onder de Christenen. Buiten hare muren; vrij van haar gezag; los van hare eenheid, die ook beweren Christenen te zijn. Dat feit raakt de Kerk in het hart. Luther's optreden brengt haar in eene gevaarlijke crisis. Hoe heeft zij

die doorstaan? Hoe is zij tegenover het Protestantisme opgetreden; en wat is zijzelve ten gevolge daarvan geworden? Hoe komt zij uit de crisis te voorschijn? In het werk van den Belgischen Hoogleeraar Philippson, waarvan ik den titel hierboven afschreef, wordt op die vragen een antwoord gegeven. Hij wijst er te recht op, hoe door den sterken indruk, dien de 'Hervorming' gemaakt heeft, de geschiedenis van den tegenstand der Katholieke Kerk maar al te zeer verwaarloosd is. Het is zijne schuld niet, als die geschiedenis nog langer onbekend blijft. In keurigen stijl, die den wensch doet opkomen, of alle vreemde wetenschappelijke boeken in het Fransch geschreven mochten zijn, heeft de auteur de resultaten beschreven, waartoe tal van geleerden in hun onderzoek naar deze 'tegen-revolutie' gekomen zijn, terwijl hijzelf dien schat vermeerdert met hetgeen hij op het Brusselsch archief over het concilie van Trente vond. Die geschiedenis verdient inderdaad gekend te worden. De Katholieke Kerk is uit de crisis, welke zij ten gevolge van de scheuring doorloopt, als eene andere dan vroeger voortgekomen. Leefde zij vroeger ten opzichte van haar bestaan tamelijk onbekommerd voort; liet zij in haar midden - ja, op den pauselijken stoel toe, van wie de Kerk niets te duchten, maar de godsdienst nog minder te verwachten had - zij werd nu gedwongen, de banden nauwer toe te halen; ketters werden haar, wie niet zuiver waren in de leer; en met ijzeren hand heeft zij tegen deze gewoed. De inquisitie wordt opnieuw georganiseerd en heeft, waar zij de macht daartoe kon uitoefenen, de ketterij uitgeroeid. Was in de Kerk der Middeleeuwen de leer tamelijk vaag geweest - het kwam er nu op aan, dat zij hare grenzen scherp afbakende en tegenover de Protestanten duidelijk uitsprak, wat zij beleed. Op het concilie van Trente heeft de Kerk dogmatisch hare stelling verzekerd tegenover het Protestantisme. Hieruit en uit de herleving der Inquisitie blijkt reeds, dat het Katholiek bewustzijn onder den schok verlevendigd is. Daaraan had de Kerk boven alles behoefte. Aan mannen van geestdrift en overtuiging, echte Roomsch-Katholieken, die het geschokt gezag van den pauselijken stoel herstelden en verhoogden; die, niet tevreden met te behouden, wat men nog redden kon, als het leger der Kerk uittrokken, om het verloren terrein te heroveren. Die mannen heeft de Kerk gevonden in de *Jezuïeten.* Zij zijn de leiders in den strijd. Aan hen vooral dankt de Kerk haar behoud. Aan hen ook, dat zij uit de crisis voortkomt als Roomsch-Katholieke Kerk.

I.

In den aanvang der 16de eeuw is de Katholieke Kerk in diep verval. Had het pausdom zijn hoogsten bloei bereikt in de twaalfde eeuw, hoe diep viel het later. Honderd jaren na de regeering van

den machtigsten paus, die ooit op Rome's zetel heerschte, Innocentius III, wordt Bonifacius VIII op bevel van het Fransche parlement gevangengenomen; eene gewelddaad, waarop de Babylonische ballingschap van het pausdom te Avignon volgt. Die val was te dieper, omdat hij niet in de eerste plaats het gevolg is van de overmacht van den Staat, maar veeleer een sterk sprekend bewijs van het verval der Kerk in haar geheel. Na het élan der kruistochten treedt een tijdperk in van verslapping. De weelde nam toe; en dat in een tijd, waarin geen machtig ideaal de geesten aantrok en bedwong tevens. Door de aanraking met de Muzelmannen, door het optreden der Renaissance, door het verval van het pauselijk gezag was er een scepticisme gewekt, dat zoo spoedig ertoe kwam, om het ledig aan te vullen door of te verbergen achter zingenot. Het waren niet alleen de geestelijken, die dien weg opgingen. Maar van hen werd het het meest opgemerkt en hun nam men het kwalijk. Ook gingen zij vaak vooraan. Hun rijkdom stelde er hen toe in staat. Vooral sinds de dagen van Avignon was alles in de Kerk voor geld te koop. De priesterlijke ambten het meest. Het was een formeele handel, zoodat de geestelijke, die rijk was, tal van ambten met zijne inkomsten koopen kon. Bij de eerste tijding van de bijeenroeping van het concilie van Trente daalde de prijs van de verhandelbare ambten der geestelijkheid aanzienlijk. De gemeenten leden onder dit schandaal. Er waren, die haar geestelijken herder nooit zagen. Het scheen wel, of ‘de godsdienst geworden was een kunstig ineengezet fetichisme, bestemd, om de priesterlijke kaste te verrijken, maar zonder woord voor het hart, zonder troost voor den lijder, zonder band voor den booswicht’. De klachten vermenigvuldigen zich dan ook; en wel een bewijs, hoe diep het kwaad is ingeworteld: zij blijven aanhouden ook jarenlang na 1517. Uit de lange lijst, door Philippson gegeven, een paar voorbeelden. In 1541 klaagt de Jezuïet Lefèvre aan Loyola: ‘Of het God behaagde, dat in dit Worms ten minste twee of drie geestelijken waren, die zich niet aan concubinaat of andere openbare zonden schuldig maakten en die een weinig ijver voor het heil der zielen hadden.’ Een kardinaal riep nog in het midden der 16de eeuw uit: ‘Het vervloekt en verachtelijk gedrag der geestelijkheid heeft voor het grootste deel onze ellende teweeggebracht. Naar het oordeel van alle verstandigen ligt de oorzaak van de stormen van onzen tijd in de misdaden, de traagheid en de verregaande onachtzaamheid der geestelijken.’ En in 1558 zijn het trouwe Katholieken als de hoogleeraren der Leuvensche hoogeschool, die klagen over de hebzucht, welke tot op dit oogenblik bijna het geheele lichaam der Kerk doordringt, zoodat alles, gewijd en ongewijd, koopwaar is geworden en aan den meestbiedende wordt geleverd en de noodzakelijkste wetten voor geld worden buiten werking gesteld. Het voorkomen der Kerk mag niet langer misvormd worden door het onzedelijk en wulpsch gedrag der geestelijken. Met de grootste onacht-

zaamheid en oneerbiedigheid bedienen de priesters de mis, terwijl zij schandelijk leven als gehuwde lieden met hunne bijzitten en hunne natuurlijke kinderen. Het erfgoed der Kerk wordt in de grootste weelde en in de meest wereldsche brasserijen verkwist, terwijl arme leden en erfgenamen van Christus van honger sterven. Wel zware beschuldigingen! Geen wonder, trouwens, dat het bederf zoo diep was doorgedrongen, als het voorbeeld gegeven werd op den stoel van Petrus. De besten, die daar zetelden in de 15de eeuw, zijn nog de Humanisten. Zij bevorderden kunst en wetenschap, maar ten koste van het geloof. Aan het hof van Pius II kan eene platonische academie worden ingericht, wier hoofd zich den titel geeft van opperpriester. Ieder kent het totale ongeloof van Leo X. En toch heilig nog deze pausen bij een Alexander VI, een virtuoos in de misdaad.

Hoe zal redding komen? Zij kan alleen komen, wanneer in de Kerk mannen opstaan, die haar wedergeven, wat zij verloor: geloof in zichzelve. Mannen van geestdrift met eene beslist Katholieke overtuiging zijn alleen in staat, om de ontbinding te keeren. Zij worden niet gevonden onder de eerste pausen na de Hervorming. Adriaan VI regeerde te kort en was de man niet, om krachtig te handelen. En zijne beide opvolgers, Clemens VII en Paulus III, waren nog te zeer pausen van den ouden stempel: wereldlijke vorsten, die meer de politiek zochten dan het koninkrijk Gods. Clemens VII heeft door zijne vreesachtige staatkunde tegenover Karel V de Protestanten telkens geholpen. En Paulus III mag groote gaven van verstand hebben bezeten, zelfs tegen de misbruiken der geestelijkheid besluiten hebben uitgevaardigd - een paus, die met Frans I onderhandelt over een huwelijk tusschen zijn kleinzoon en de natuurlijke dochter van den Dauphin en den Franschen Koning den raad geeft, om de Duitsche ketters tegen den Keizer te ondersteunen, ‘zeggend, dat Zijne Majesteit geene nuttiger uitgaaf doen kan,’ zulk een paus - en dit is maar één staaltje van zijne politiek - zal het Katholicisme niet redden.

Trouwens, in de Katholieke Kerk was de redding nooit gekomen van de zijde der pausen, maar uit de Kerk zelve, met name uit de monnikenorden. Als de Kerk onder een zedeloos pausdom de dienares van den Staat geworden is, gaat de hervorming uit van het Cluniacenser klooster. Gregorius VII is de monnik Hildebrand uit Clugny. Straks zal Innocentius III het ideaal van Hildebrand verwezenlijken. Hij heerscht onbeperkt. Maar sterker dan ooit kwam ook nu de keerzij van het Gregoriaansch ideaal aan het licht: de paus werd wereldlijk vorst; de Kerk dreigt te verwereldlijken. Dan is het Franciscus van Assisi, die tegenover de wijsheid der staatkunde de dwaasheid van het Evangelie, tegenover de weelde en de macht van Christus' stedehouder de armoede van Christus stelt. Zoo zou ook nu de redding komen uit de Kerk zelve; uit de nieuwe orden, die gesticht werden. De Capucijnen, uit de Franciscanen voortgekomen, bewerken de lagere

volksklasse en behouden haar voor de Kerk; de Broeders der Barmhartigheid wekken door de werken hunner toewijding liefde en erkentelijkheid voor het Katholicisme. Doch hoeveel goeds deze ook deden en met hen Philippus Neri, de stichter der orde van het Oratorium, de Kerk is vooral gered door den arbeid van twee mannen, die ieder eene eigenaardige zijde van het Katholicisme vertegenwoordigen. Ik bedoel Caraffa en Loyola. Den eerste zullen wij weldra aan het werk vinden als hervormer der Inquisitie. Doch hier reeds moet zijn naam genoemd worden naast dien van zijn machtiger tijdgenoot, omdat hij de stichter is van de orde der Theatijnen. Eene nieuwe soort van orde. Zij moest bestaan uit gewone geestelijken en werd opgericht met het doel, om deze te binden door strenge regels en zoo hen geschikt te maken, om op de geestelijkheid in het algemeen hervormend te werken. Het denkbeeld van zulk eene stichting was opgevat door Gaëtano van Thiene, doch Caraffa heeft het toegepast. De toepassing intusschen van dezen hoogen prelaat der Kerk was van dien aard, dat de stichting spoedig een seminarie van bisschoppen kon worden genoemd. Caraffa's werkzaamheid lag elders. De man, die het denkbeeld van Gaëtano zou uitwerken zóó, dat het der Katholieke Kerk inderdaad ten goede kwam, werd omstreeks den tijd van de stichting der Theatinerorde nog voor een dweper gehouden, die ternauwernood aan de Inquisitie ontsnapte.

Toch was Loyola in die dagen reeds bezig, om zich te vormen tot de groote taak, die hij straks zou moeten aanvaarden: de redding van het Katholicisme uit de dreigende crisis, die het doorliep. De stichting, die hij daartoe in het leven riep, draagt evenals hijzelf een eigenaardig middeleeuwsch karakter. Het huwelijk van mystieke vroomheid met den ridderlijken geest, dat de middeleeuwsche beschaving had gekenmerkt, begon zich allerwege te ontbinden. In Spanje alleen was het, ten gevolge der omstandigheden ook (men denke aan den strijd tegen de Mooren bijv.), nog als wettig erkend. Welnu, de man, die het leger zou bijeenbrengen, dat den strijd voor de Kerk zou aanvaarden, was in merg en been een Spanjaard. Loyola was mystiek godsdienstig. Het is noodig, dit allereerst vast te stellen. Want bij het onderzoek naar zijne beginselen, naar de regelen, door hem gegeven aan zijne orde, naar zijn arbeid kan men wel eens verlegen staan, of men nog recht heeft, van godsdienst te spreken. Het is ook voor Loyola veilig, om hem niet met Luther te vergelijken. Van diens rondheid en eerlijkheid, van zijne overgave aan God, van zijn: ik kan niet anders, omdat het niet geraden is, iets tegen het geweten te doen, niets in dezen Spanjaard. Toch wèl overgave - maar aan de Kerk, aan de Katholieke Kerk; wèl toewijding - maar aan haar, opdat zij heersche in de wereld. En die overgave en die toewijding krachtens een vast geloof. Loyola is een man geweest van intieme convictie ten aanzien der Kerk, die hij verdedigt. Hij heeft in Luther een kind van den

Satan gezien, zonder daaraan ook maar even te twijfelen. Hij mag allengs ons den indruk geven van geheel staatsman te zijn geworden, de dweper, de visionaris is nooit geheel verdwenen. Zijn geloof van door God geleid te worden als een leerling door zijn leermeester, is niet ondergegaan. Zijne volharding in het zich bekwaam maken tot zijne taak; zijn niet-opgeven, voordat hij te Rome zijn doel bereikt heeft; zijn doorzetten in den strijd moeten toch mede verklaard worden uit zijn geloof aan het ideaal, dat hem aantrok. En in den naam, door hem bedacht voor zijne stichting: de compagnie van Jezus, spreekt zich uit het enthousiasme, dat hem bezielt.

Toch is hij niet de eenige geweest, in wien dat geloof leefde; die door dat enthousiasme bezield was. Mannen als Caraffa en Ghislieri, de inquisiteuren, de latere pausen Paulus IV en Pius V hebben dat geloof evenzeer bezeten en zijn op hunne manier dwepers voor het Katholicisme geweest. Wat heeft dan Loyola tot den man gemaakt, die niet als de twee genoemden de ketterij heeft uitgeroeid, waar zij gemakkelijk uit te roeien was, maar de Kerk als eene strijdbare macht, heeft weten te stellen tegenover het veldwinnend Protestantisme? Het is niet gemakkelijk, om een man als Loyola te teekenen en het karakter der Jezuïetenorde te waardeeren. Het Jezuïtisme is het Katholicisme in dien vorm, waarin het den Protestant het vreemdst is, ook omdat het hem het meest afstuit. Ik meen intusschen niet geheel mis te tasten, als ik den nadruk leg op deze twee overwegingen: Loyola is een leek, die het Katholicisme zuiver vertegenwoordigt; en die leek is soldaat.

Loyola is een leek. Het is van belang, dat op te merken. Wij vinden in dezen zelfden tijd tal van mannen, wien het verval der Kerk aan het hart gaat en die haar gaarne hare oude macht willen doen herwinnen, althans voor verdere verliezen haar wenschen te bewaren. Doch het zijn vooral hooggeplaatste geestelijken, latere kardinalen, zooals Contarini, Sadolet, Reginald Pole en anderen. Als het aankomt op rijke geestesontwikkeling, kan Loyola in hunne schaduw niet staan. Doch zij zijn geestelijken en van hoogen rang. De Kerk heeft te langen tijd zich bewogen om de spil van hunne macht, dan dat de vraag naar het behoud der Kerk niet onwillekeurig voor hen worden moest eene naar het behoud van hun aanzien. Daarbij, de meesten hunner hadden gegeten van den boom der kennis. In het Oratorium der Goddelijke Liefde, een kring, waartoe mannen als de genoemden behoorden, werden stellingen verdedigd en verhandelingen geleverd, die riekten naar Luthersche ketterij. Hiervan bij Loyola niets. Hij is leek. Met hart en ziel kan hij zich aan de Kerk wijden; aan hare redding. Geene ambitie van stand belemmert hem daarin. Aan alle Humanisme is deze man vreemd. Twijfel kent hij niet.

En deze leek is Katholiek bij instinct. Het is een merkwaardig feit, dat in de dagen, waarin het Protestantisme geboren wordt in

Luther, den echten zoon van den Germaanschen stam, het Katholicisme vleesch geworden is in Loyola den Spanjaard. Als ik beweer, dat Loyola zuiver het Katholicisme heeft vertegenwoordigd, dan denk ik aan de definitie van deze richting op godsdienstig gebied, door Dr. A. Pierson gegeven in zijne *Geschiedenis van het Roomsch-Katholicisme.* 'Het Katholicisme is die richting in den boezem der algemeene Christelijke Kerk, die, vergeleken met de overige afdeelingen der Christenheid, de meest realistische opvatting van de Christelijke godsdienst op tweederlei wijze (door plastiek en hiërarchie voor het volk, door zinnelijke mystiek voor de geesten van hoogeren aanleg) vertegenwoordigt; een richting, die, gedreven door een overwegend practischen geest en toegerust met een menschenkennis van niet altijd even verheven allooi, zich noch uit een leerstellig noch uit een kerkelijk oogpunt aan de eischen òf der strenge logica òf der strenge zedewet veel gelegen laat liggen, maar integendeel zooveel van die eischen vasthoudt of vallen laat als noodig is om de menschen, gelijk zij in doorsnede zijn, niet van de Christelijke godsdienst te vervreemden; een richting mitsdien welker streven medebrengt, niet dat de christelijke godsdienst in haar oorspronkelijke zuiverheid het deel blijve van enkelen, die, als de keur, de bloem van ons geslacht, in staat zijn de ideale waarheid en beteekenis van het Christendom vast te houden, maar dat die godsdienst, zij het ook op voorwaarde van allerlei wijziging en misvorming, pasklaar gemaakt worde voor alle menschen zonder onderscheid, welke dan ook hetzij hun vroegere opleiding en voorbereiding, hetzij hun voortdurende geestesaanleg moge zijn; een richting eindelijk, die om dit haar doel te bereiken, hoewel tevens geheel in overeenstemming met haar eigen karakter, tusschen het wezen der godsdienst en de uitwendige vormen en openbaring der godsdienst volstrekt niet onderscheidt en met de algemeene erkenning dier vormen haar zegepraal vieren moet'(*). In deze bepaling is - gelijk Dr. A. Pierson zelf opmerkt - de hoofdzaak, dat de Katholieke godsdienst alles gedaan heeft, om Katholiek te worden en te blijven. Katholiciteit is het groote doel, dat zij met hare geheele inrichting zich ter bereiking heeft voorgesteld. Vandaar haar realisme, haar practische geest, haar nemen van de menschen, zooals zij zijn, haar utilisme. Welnu, Loyola en zijne stichting vertegenwoordigen zuiver dit Katholicisme. Het is bekend, welk eene gewichtige rol in het Jezuïtisme de Geestelijke Oefeningen spelen, die 'bestemd zijn, om den geest te bewerken van den novitius voor zijn intrede in de orde en den geest der leeken opdat zij volgzame werktuigen van de orde worden'. Deze Geestelijke Oefeningen nu, die het werk van Loyola blijven, al heeft hij bij de samenstelling het geschrift van een Spaanschen abt gebruikt, zijn een meesterstuk van psychologische kunst. Het werk is samengesteld met eene diepe kennis van het menschelijk hart, met eene bewonderenswaardige be-

(*) I bl. 24 vlg.

kwaamheid, om partij te trekken van zijne teederste neigingen, van zijne zachtste zoowel als van zijne ruwste aandoeningen. De verhevenste denkbeelden en het dierlijk instinct van den mensch staan ten dienste aan de bedoeling van den schrijver: de geloovigen te brengen tot de geheele vernietiging der menschelijke ziel voor God, d.i. voor de Katholieke Kerk. In dit geschrift wordt niets vergeten, wat dienen kan voor dat doel. Zoo worden voorgeschreven de bewegingen, die men maken, de houding, die men aannemen moet, om eene zekere neiging der ziel voort te brengen, wanneer men zuchten, weenen of kermen moet. 'La morale réduite en mécanique', roept Michelet uit. In denzelfden geest is de les van Loyola, dat om zielen te winnen, men eerst allerlei door de vingers moet zien; later, als de Jezuïet zich heeft meester gemaakt van den wil, kan hij den leerling leiden, waarheen hij wil. Men moet niet dadelijk van geestelijke belangen spreken tot lieden, die in wereldsche zaken zijn opgegaan; dat zou zijn visschen zonder aas. Bij hen, die zich bij de orde willen aansluiten, let hij vooral op bekwaamheid voor zaken; want wie niet geschikt waren voor de behandeling van openbare belangen, pastten in zijne orde niet. Het moesten liefst zijn jonge mannen van een goed voorkomen en aanleg voor wetenschap of voor publieken arbeid. Zonder omwegen verklaart Loyola aan den pater-provinciaal van Portugal, dat de leden der orde wat anders te doen hadden dan alleen te letten op de veiligheid van hun eigen geweten; zij moesten allen alles zijn, zedelijke gevaren en de verwijten der wereld trotseeren 'voor het algemeen welzijn en de eer van God'. In die laatste woorden ligt het denkbeeld, waarvan Loyola steeds uitgaat: ter meerdere eere Gods, dat zich vertolken laat: tot nut der Katholieke Kerk. En deze vertolking is goed Katholiek. Als Gregorius VII aangaande de vorsten der Noormannen schrijft: 'Zij zullen geen vrede met elkander maken, tenzij ik het wil', en erbij voegt: 'Had ik het voor de Kerk nuttig geacht, zij hadden zich reeds ootmoedig onderworpen'[(*)], dan kenschetst dit laatste woord zijne geheele politiek. Wat voor de Kerk nuttig is, ziedaar zijn eenige maatstaf. Evenzoo in de stichting van Loyola. In de regelen der orde vinden we ten aanzien van de eenheid geleerd, dat wat aangaat de leer, het oordeel, den wil, er absolute eenheid moet zijn in de Sociëteit van Jezus. Nieuwe leeringen mogen niet worden aangenomen dan met toestemming der geheele sociëteit; zelfs in zaken, waarover de Katholieke leeraars verschillen van oordeel, moet men de meening huldigen, die in de sociëteit heerschende is; deze meening zal altijd die zijn, welke voor de orde het nuttigst is (magis conveniens Nostris). Op het concilie van Trente zegt Lainez, Loyola's vriend en opvolger: men moet niet steeds het oog richten op de oorspronkelijke Kerk noch op het voorbeeld van dezen of dien heilige,

(*) Pierson, *Gesch. van het R.-Kath.*, III bl. 405.

maar op hetgeen de Christelijke liefde raadt in de tegenwoordige omstandigheden. Het verdient opmerking, dat dit practisch overleg Loyola reeds eigen is in de dagen, waarin we eer den dweper verwachten. Philippson deelt ons een brief mede, door Loyola geschreven, toen hij te Parijs studeerde, waaruit blijkt, hoe hij door vrienden en vooral vriendinnen wordt ondersteund met geld. In dien brief treft ons de koude toon van den man van zaken, die de kunst verstaat, om zijne weldoeners te exploiteeren. Practisch is hij gebleven. Als hij den eisch stelt der absolute gehoorzaamheid, dan rechtvaardigt hij dien ontzettenden eisch op de nuchterste wijze door de opmerking, dat een bevel, dat onze rede niet goedkeurt, met de gewenschte geestkracht en volharding niet wordt uitgevoerd. ‘Dus om aan de bevelen der superieuren eene getrouwe uitvoering te verzekeren, waardoor de zaak ten volle slaagt, moet men tegenover hen geheel afstand doen van eigen oordeel.’ Eenvoudig en practisch! ‘Fijne schranderheid’, zegt Loyola ergens, ‘gevoegd bij eene middelmatige heiligheid, is meer waard dan grooter heiligheid met minder schranderheid.’ Dat woord teekent den man geheel en is tevens de verklaring van zooveel, als in de regelen der orde ons zedelijk gevoel kwetst. Maar volgt deze stelling niet uit het realistisch-utilistisch karakter van het Katholicisme? Inderdaad, Loyola en zijne stichting zijn aangewezen, om de Katholieke Kerk te redden. Zij zijn hare echte zonen.

Aan deze overweging moet zich nu eene andere paren ter verklaring, hoe Loyola in die dagen de man was, welke de Kerk als strijdbare macht tegen het Protestantisme kon organiseeren, terwijl hijzelf de keurbende aanvoert. Loyola is soldaat; en deze officier van Karel V heeft uit den oorlog deze les meegenomen en haar nooit vergeten, dat een leger alleen sterk is, als het onbepaald gehoorzaamt aan zijn opperhoofd. Zoo moest het ook in de Kerk. De paus is haar opperhoofd; aan hem is ieder blindelings gehoorzaamheid verschuldigd. Het volle gezag in de Kerk heeft Loyola willen neerleggen in 's pausen hand. Het is in de Kerk de voortdurende strijdvraag: bij wie het hoogste gezag berustte, bij de Kerk, dus bij het concilie, of bij den paus. De laatste had wel eene overwinning behaald op de zoogenaamde reformatorische conciliën der 15de eeuw, die van Pisa, Constanz en Bazel - doch die overwinning had in de gevolgen weinig gebaat. En in de dagen der Hervorming was tegenover het vervallen pausdom juist de meening krachtig uitgesproken, dat een concilie de Kerk redden moest. Zoowel Roomschen als Hervormden verwachtten van eene kerkvergadering heil. Het is de verdienste van Loyola, dat hij het heeft ingezien, hoe de Kerk tegenover het Protestantisme alleen krachtig is door hare eenheid. En die eenheid vindt haar waarborg niet in eene debatteerende en discussieerende vergadering van bisschoppen, maar in den éénen plaatsvervanger van Christus en in volstrekte onderwerping aan hem.

Gehoorzaamheid is dan ook in Loyola's stichting het eerste en het laatste. In de Geestelijke Oefeningen handelt de 13de regel over de onderwerping aan de Kerk. ‘Eindelijk,’ luidt het daar, ‘om volkomen met de Kerk overeen te stemmen: indien zij bepaald heeft, dat eene zaak, die in onze oogen wit scheen, zwart is, moeten wij onmiddellijk verklaren, dat zij zwart is.’ En in den laatsten regel, die tevens het geheele werk besluit, zegt Loyola: ‘Ofschoon het zeer prijzenswaardig is en nuttig, om God te dienen uit zuivere liefde, moet men desniettemin grootelijks aanbevelen de vrees voor de goddelijke Majesteit; en niet alleen die soort van vrees, welke wij kinderlijk noemen, maar ook de andere, welke *slaafsch* heet’(*).

Nu is Loyola niet de eerste, die zoo sterken nadruk legt op volstrekte gehoorzaamheid. Integendeel, zij behoort tot de geloften van elke monnikenorde. En de sterke uitdrukkingen, door hem gebezigd, om de gehoorzaamheid te teekenen, heeft hij aan voorgangers kunnen ontleenen. Om één voorbeeld te noemen: Franciscus van Assisi had er reeds op aangedrongen, dat de geestelijke mensch zich te beschouwen had als een *lijk;* ziel en wil slechts ontvangend van den geest Gods en met eene algeheele gehoorzaamheid aannemend de goddelijke leiding Doch Loyola is de eerste, die de gehoorzaamheid maakt tot grondslag van zijne orde. Voor de gelofte van armoede maakt hij tal van excepties. Over die van kuischheid wordt heengegleden. Op de gehoorzaamheid komt alles aan. Zij moet het eigenaardig kenmerk zijn van de ware en goede leden der orde. Zij moet gericht zijn op den superieur als op den plaatsvervanger van Christus, den vertegenwoordiger van het goddelijk gezag. Niet alleen eene uitwendige, eene materieele moet zij wezen, neen, zij moet worden hetzelfde willen, hetzelfde denken als de superieur. Is deze gehoorzaamheid onbeperkt? Men kent de uitdrukking, dat de Jezuïeten zich moeten laten leiden, als waren zij lijken (perinde acsi cadaver essent). Doch sterker is, wat te lezen staat in het vijfde hoofdstuk van het zevende deel der regelen, ‘dat men aan den paus gehoorzamen moet *zonder eenig voorbehoud, zelfs van de zonde*, en dat men evenzoo verplicht is, om *eene zonde*, *zoowel doodzonde als vergeeflijke*, *te bedrijven*, *indien de superieur het beveelt in naam van Onzen Heer Jezus Christus of krachtens de gehoorzaamheid:* hetgeen geschieden kan ten bate van zaken of van personen, waarvoor men meent, dat het zeer nuttig is, hetzij dan voor het welzijn van ieder in het bijzonder, hezij voor het algemeene welzijn’(†). Consequent maar afschuwelijk! Onze weerzin zou ons haast doen twijfelen, of eene orde met zulke regelen de Kerk wel heeft kunnen redden. Toch heeft zij het gedaan. Niet het minst door haar consequent vasthouden aan de eenheid, wortelend in het absoluut gezag van den paus.

(*) Philippson, a.w. bl. 116.
(†) Philippson, a.w. bl. 123 vlg., waar de Latijnsche tekst staat afgedrukt.

Met een leger van getrouwen, gerecruteerd uit mannen der practijk, allen blindelings gehoorzamend aan den generaal, heeft Loyola den strijd begonnen. De Jezuïeten zijn priesters; toch bewijst niet alleen het opnemen der Jésuites de courte robe, dat de stichter nooit vergeten heeft, dat hij leek was. Hij verbiedt aan de leden zijner orde, om eene hooge geestelijke waardigheid te bekleeden. Het gevaar was te groot, dat zij dan hunne gehoorzaamheid aan den generaal zouden verloochenen. Maar daarin ligt tevens de kracht der orde. Op hunne manier brengen zij in toepassing: zoo wie de meeste zijn wil, zij aller dienaar. Zij moesten blijven het leger van den paus. Een goed gedisciplineerd leger. Loyola laat zijne macht als generaal gevoelen aan mannen als Lainez en Rodrigues. Met groote activiteit wordt aanstonds na de stichting der orde de hand aan het werk geslagen. Rome wordt het middelpunt, het Collegium Romanum het moederhuis. Reeds in 1552 zou het Collegium Germanicum voor Duitsche Jezuïeten gesticht worden. In alle landen zoeken zij zich te nestelen. Aan de hoven der vorsten zoeken zij als biechtvaders zich in te dringen. Van al de excepties op de gelofte van armoe maken zij trouw gebruik. In Beieren en Spanje hervormen zij de kloosters, d.w.z. zij deelen de bezittingen dier kloosters met de vorsten. Zij zijn het, die het concilie van Trente leiden en die vergadering - tegen hun zin begonnen - geheel doen strekken ten voordeele van hun streven: de Kerk te redden, door hare eenheid scherp te bepalen en den paus te maken tot middelpunt dier eenheid.

Wij zullen hen aldaar aan het werk zien. Nu verdient eerst de man onze aandacht, dien ik vroeger naast Loyola noemde: Caraffa, en zijn werk: de uitroeiing der ketterij in Italië door de Inquisitie.

II.

Op zekeren dag roept Paus Paulus III een zijner kardinalen bij zich met de vraag: wat moeten wij doen, om de ketters ten onder te brengen en de Katholieken in het geloof te bewaren? Tot antwoord geeft de kardinaal een volledig plan tot instelling en regeling eener algemeene Inquisitie naar het Spaansche model, maar uitsluitend onderworpen en gehoorzamend aan den paus. Van de uitvoering van dat plan was alleen heil te verwachten voor de Kerk in Italië, die nu bedreigd werd door het steeds aangroeiend getal ketters niet alleen, maar vooral door de ondersteuning, welke de onrechtzinnige leeringen vonden bij monniken en priesters, ook hooggeplaatsten, zelfs bij inquisiteuren. Die kardinaal is Caraffa. Wij vonden hem reeds als stichter der Theatinerorde. Nu zullen wij hem zien op zijne rechte plaats als groot-inquisiteur. Daar vertegenwoordigt hij het Katholicisme in een zijner sprekendste typen.

Caraffa is een dweper - maar een aristocratisch prelaat, die dweept.

Hij is geestelijke geboren. Op zijn 28ste jaar reeds bisschop, heeft hij door zijne familiebetrekkingen te Rome weldra grooten invloed, vooral onder Paus Adriaan VI. Als deze wordt opgevolgd door Clemens VII, ziet Caraffa spoedig, dat van dezen Paus niets te hopen is voor eene hervorming der Kerk, en neemt hij gretig het voorstel van Gaëtano van Thiene aan, om met hem mee te werken aan de hervorming der geestelijkheid. Hij doet afstand van twee bisdommen, om in armoede te leven. Doch het was de armoede van een aristocraat en zijne stichting wordt een seminarie van bisschoppen. Caraffa behoort thuis in de hooge rangen der geestelijkheid. Straks wordt hij kardinaal; eindelijk paus. Het type van het sombere, exclusieve, om niet te zeggen woeste Katholicisme. Een man, geboren, om te heerschen, streng, energiek, even spoedig gereed, om op te bouwen als om af te breken; beweeglijk, driftig, geene tegenspraak duldend; toch waardig en groot in alles wat hij doet. Trotsch op een vlekkeloos leven, beoefent hij die harde zedelijkheid, die geene verschooning kent voor de zwakheden van anderen. Geleerd en welsprekend, is hij met een sterk geheugen begiftigd; hij kende den Bijbel en vooral Thomas van Aquino, zijn lievelingsschrijver, van buiten. Op een goeden dag in den vastentijd ziet men Caraffa de straten van Rome doortrekken, vergezeld van een groot aantal dienaren der Inquisitie, die muilezels geleiden. Hij houdt op bij alle herbergen, slagerijen en winkels van eetwaren, om onverbiddelijk beslag te leggen op het vleesch, dat hij er vindt; de buit wordt op de muildieren geladen en in de godshuizen uitgedeeld. Den 15den Februari 1559 vaardigt hij een besluit uit, waarbij alle vorsten, koningen of keizers, die overhelden tot de ketterij, worden verklaard, beroofd te zijn van hunne landen en bezittingen en onderworpen aan de doodstraf. Mochten zij tot inkeer komen, dan verleende de paus hun genadiglijk het verlof, om zich in een klooster op te sluiten en er zich bezig te houden met eene voortdurende boetedoening ‘op water der droefheid en brood der smart’. Dat teekent Caraffa.

Nevens hem vinden wij als zijn medestrijder den man, die in 1549 tot loon voor zijn strijd tegen de ketterij commissaris-generaal der Inquisitie wordt en later Caraffa's tweede opvolger op den pauselijken stoel, Michele Ghislieri. Strenger en hartstochtelijker bestrijder van de ketterij dan Caraffa, is hij ten volle monnik gebleven ook in zijne hooge ambten. Caraffa moet hem tot kardinaal benoemen, om hem eene ‘keten aan den voet te smeden, opdat hij niet in de rust van het klooster terugkeere’. Als paus is hij de Johannes de Dooper op den stoel van Petrus, in den haren mantel zich spenende van alle weelde. De dagelijksche uitgaven voor zijne tafel bedroegen zeventien stuivers. Hij scheen boete te willen doen voor zijne hooge waardigheid, die, naar hij luide zeide, een hinderpaal was voor het heil zijner ziel en voor de glorie van het paradijs. Men moest hem aanraden, om zich te matigen in zijne handelingen, daar hij met menschen en niet met

engelen te doen had. Tevergeefs; hij was altijd geslaagd in zijne ondernemingen en dus zeker van zijne goede bedoelingen en van Gods gunst. Van politiek wist hij niets en wilde hij niets weten. God had hem zijn hoogen rang gegeven en zou hem dien doen bewaren; en zoo niet - hij vreesde niet, om martelaar te worden. De Kerk heeft dezen held van het ascetisme en van de kerkelijke tyrannie, die, waar het de belangen der Kerk niet gold, vriendelijk en barmhartig zijn kon, onder hare heiligen opgenomen. Op haar standpunt te recht. Hij is een dweper als Caraffa - en toch anders. De laatste is Roomsch paus van aanleg, de eerste monnik; hij acht het niet geraden, iets anders te weten dan de Kerk en die heerschende. Zijn geweld plegen als inquisiteur is godsdienstig fanatisme. Het volk te Rome siddert voor hem en vereert hem te gelijk, die het engelenleven der monniken op den pauselijken stoel leidt. Voor Caraffa siddert het evenzeer en haat hem. In zijne stervensure vernielt het zijn standbeeld. Welk een ander type van het Katholicisme vertoonen deze dan Loyola. Ongetwijfeld, ook hij heeft het Katholicisme vertegenwoordigd naar zijne onverdraagzame zijde. In 1543 heeft hij den Paus verzocht, om een besluit van het Lateraansch concilie van 1215 weer in werking te stellen, waarbij den geneesheeren verboden werd, om kranken te bezoeken in geval van hevige ziekte, voordat deze gebiecht hadden. Pius V (Ghislieri) vaardigt in 1560 een besluit in dien geest uit. Toch, als Loyola zoo streng is, dan is hij het, omdat de gelegenheid hem gunstig voorkomt. Waar het belang der Kerk toegevendheid eischte, waar noodig was te treden op de wegen van de kinderen dezer wereld, daar handelden hij en zijne orde in dien geest. Men heeft den Jezuïeten nooit behoeven te herinneren, dat zij niet met engelen maar met menschen te doen hadden. Voor het tegenovergestelde was misschien wel aanleiding. Loyola en zijne orde waren in staat, om het Katholicisme te verdedigen tegen het veldwinnend Protestantisme; in Caraffa, vooral in Ghislieri, treedt tegenover den nieuwen tijd het middeleeuwsch Katholicisme op in zijn strengsten vorm; tegenover den monnik, die met de Kerk breekt, de monnik, die in de Kerk zijne zaligheid vindt. Wat hij kan, het is in landen als Italië en Spanje de ketterij onderdrukken. Hij kan het Katholicisme redden, door zijne tegenstanders te verdelgen.

Dit is aan Caraffa en Ghislieri gelukt. In Italië hebben zij het Protestantisme vernietigd. Het schijnt geene moeilijke taak te zijn. In het algemeen zijn de volken van den Latijnschen stam niet geschikt voor de Hervorming, zooals Luther en Zwingli die predikten. Zij ondergaan gaarne den absoluten invloed van eene hoogere macht, wier gezag onbetwistbaar is en aan wie zij dus blindelings kunnen gelooven. Zij hebben behoefte aan een man, eene phrase, eene afgeronde leer, een denkbeeld, dat hen geheel beheerscht. Het Protestantsch beginsel

van individualisme, van persoonlijk geloof, van eigen overtuiging moest de groote meerderheid dezer volken afstooten. In deze opmerking van Philippson ligt groote waarheid. De vraag is gesteld, of in deze redeneering niet meer nadruk moet gelegd worden op de Hervorming, zooals Luther en Zwingli haar predikten, op het Duitsch Protestantisme - doch de vraag zou dan alleen bevredigend worden beantwoord, als men kon aanwijzen, voor welk Protestantisme de Latijnsche volken dan wel geschikt zijn. Wat voorloopig nog eene vraag blijft, vrees ik. In Italië daarenboven waren zoovelen geïnteresseerd bij de belangen van den pauselijken stoel. Een groot Italiaansch schrijver van dit tijdvak, Guicciardini, spreekt tamelijk cynisch uit, wat zeker bij velen het geval was: 'De positie,' zegt hij, 'die ik onder verscheidene pausen heb ingenomen, heeft mij verplicht, om persoonlijk hunne grootheid te beminnen, hoewel, zonder deze omstandigheid, ik Maarten Luther bemind zou hebben als mijzelven, om dezen hoop schelmen gedwongen te zien tot het alternatief, waarin zij moesten verkeeren, om n.l. òf hunne ondeugden te laten varen òf hun gezag te verliezen.' De kring der kunstenaars zag zich door het koude Protestantisme bedreigd. Velen uit de lagere volksklassen waren afhankelijk van de kerkelijke hoogwaardigheidsbekleeders. En onder de hoogere klassen vond men al zeer licht die onverschilligheid voor godsdienstige belangen, die ontstaat, als men zich hunne behandeling heeft afgewend.

Toch, het beteekent reeds veel, dat ambtenaren van den pauselijken stoel als Guicciardini, anderen, die om de eer van hun geslacht die heerschappij steunen moesten, van een troep schelmen konden spreken. Het Humanisme had den weg voor het binnendringen der Hervorming gebaand. In sommige kringen - met name in die der hooge geestelijkheid - werden de leerstukken der Kerk bediscussieerd. En het was geene zonde, als men van de overlevering afweek. Over het leerstuk der Rechtvaardiging werden in het Oratorium der Goddelijke Liefde gevoelens verdedigd, die Luther rechtzinnig zou hebben geacht. Als straks Paulus III de meeste leden van dit gezelschap tot kardinalen benoemt, vormt hij uit hun midden eene commissie tot hervorming der Kerk. Zij hadden den moed, om aan den Paus mee te deelen, dat de hoofdbron van het verderf school in het misbruik der hoogste macht door de pausen zelven en van hunne gewoonte, om de hoogwaardigheidsbekleeders der Kerk te kiezen niet voor het heil der Christenheid, maar ten bate van hun eigen genoegen. Contarini eischte in brieven, aan den Paus gericht, stoutweg het vrij gebruik der menschelijke rede in godsdienstige vragen. Het is waar, deze geestelijken zijn allen goed Katholiek gebleven. Paulus III heeft hen opgenomen in het machtig organisme der hiërarchie en daarmee hen aan die belangen verbonden. Zij hebben het moeten zien, dat hunne hervormingsplannen eene plaats kregen op den Index. Alles waar. Toch, dat mannen van naam,

hooge geestelijken, plannen beramen, niet in het verborgen maar officieel, die rijp zijn voor den Index, dat heeft het binnendringen der Hervormde denkbeelden zeer in de hand gewerkt.

Met dat al van eene beweging als in de noordelijke landen, in Duitschland met name, in Italië geene sprake. De Hervorming draagt hier een eigenaardig karakter. Zij komt voort òf uit het Humanisme en is dan rationalistisch, verdraagzaam, òf uit de bedelorden en vertoont de trekken van mystiek en geestdrijverij. De eerste richting vindt haar vertegenwoordiger vooral in Peter Martyr Vermigli, te Napels het middelpunt van een kring van beschaafde mannen en vrouwen, onder wie wij opmerken Michel Angelo's vertrouwde vriendin Victoria Colonna en Julia Gonzague, die geroemd wordt als de schoonste vrouw van haar tijd. De andere richting is vooral gepredikt door Bernardino Ochino. Alle Hervormingsgezinden vonden hun steun en hunne toevlucht bij Renata van Ferrara, de dochter van Lodewijk XII. Verlicht en ontwikkeld als zij was, had zij van haar hof het middelpunt gemaakt van geleerden en dichters, ook van vervolgde Protestanten.

Zoo is de Hervorming in Italië geene machtige volksbeweging. Zij leeft bij het Humanisme of bij het enthousiasme van Franciscanen; bij den steun en de gratie van eenige aanzienlijken. Haar leven zal kort zijn. Tegenover haar zal optreden de middeleeuwsche monnik met zijn woest fanatisme ten bate der Kerk; de middeleeuwsche paus, die in Italië nog eens zijne volle macht kan ontplooien, - en zij zal bezwijken.

Naar het plan van Caraffa wordt zij vernietigd. Dat plan is, wij weten het, de herstelling der Inquisitie, die met de verslapping der tucht in de Kerk in verval was geraakt. Maar eene herstelling in vroeger nooit gekende strengheid. Het geschiedt bij pauselijk besluit van Juli 1542. Caraffa gaat bij zijn voorstel aan den Paus uit van de onderstelling, dat wanneer snel en zeker wordt doorgetast, de ketterij niet kan blijven voortbestaan. Onmiddellijk en zonder verwijl moesten alle besliste ketters, alle hoofden der Hervormde beweging worden vernietigd; dan werden aan de zwakken hunne geestelijke leidslieden ontnomen en de massa, verschrikt en zonder leiding, zou des te gemakkelijker in den schoot der Kerk worden teruggebracht. Van deze redeneering uitgaande, stelde hij vier regels voor de werkzaamheid der Inquisitie vast: zelfs het vermoeden van ketterij straffen; volstrekt niet in aanmerking nemen den hoogen rang in Staat of Kerk van wien ook; vooral hen straffen, die op de machtigen steunen willen; en nooit zachtheid gebruiken tegenover de ketters. Vooral niet tegenover de Calvinisten, door de Kerk als hare hevigste tegenstanders beschouwd.

De Inquisitie, gedreven door fanatieken als Caraffa en Ghislieri, breidde hare werkzaamheid en haar invloed snel uit. Beide groot-inquisiteuren worden paus. Toen de eerste stierf en een tegenstander van zijn drijven in zijne plaats wordt verkozen, heeft toch de Inquisitie aan-

stonds hare macht herwonnen. Naar alle zijden van Italië breidt zij hare armen uit. Spoedig reeds na hare instelling zijn de gevangenissen geheel gevuld. Het gansche land is overstroomd door spionnen. Het aantal slachtoffers is groot. Ochino en Vermigli weten te ontsnappen en in Genève zich in veiligheid te stellen; zeer tot spijt van Caraffa; maar zijn doel is bereikt: de menigte is beroofd van hare leiders. Tegen de hoogste prelaten der Kerk ijvert zij. Zij durft kardinalen als Pole en Morone, beiden eenmaal pauselijke legaten op het eerste Trentsche concilie, aantasten. Het verzet tegen haar in Zuid- en Noord-Italië beide wordt gebroken; zelfs in Venetië, dat zoo prat was op zijne rechten, wordt de ketterij uitgeroeid. De trouwe vriendin der Protestanten, Renata van Ferrara, wordt zedelijk vermoord. In Calabrië had zich eene kolonie Waldenzen gevestigd. In Juni 1562 werd bevel gegeven, om hen te verdelgen. Het bevel werd uitgevoerd. Meer dan tweeduizend weerlooze lieden kwamen om; 1600 anderen werden veroordeeld tot levenslange gevangenisstraf. Hunne geloofsgenooten in Piëmont waren een jaar vroeger gelukkiger geweest. Zij behaalden eene overwinning op het leger, door Emanuel Philibert van Savoye op hen afgezonden, en Juni 1561 noodzaakten zij den Hertog, om met hen een verdrag te sluiten, dat hun geheele vrijheid van geweten en de vernieuwing van al hunne oude voorrechten verzekerde. Dit handjevol dappere mannen met eene kloeke overtuiging hielden stand in hunne bergen, terwijl in geheel Italië het Protestantisme viel onder de slagen van zijne tegenstanders.

In Spanje dezelfde geschiedenis. Was daar de Hervorming binnengedrongen vooral onder Erasmiaanschen invloed, zij werd verbrand in de Auto da fés. Zelfs een man als Bartholomeus Carranza, Aartsbisschop van Toledo, gedurende de eerste twee zittingen van het Trentsche concilie aldaar tegenwoordig als godgeleerde van Karel V, de vriend van dien vorst, in wiens armen hij den adem uitblies; bij Filips II in geen minder aanzien; op diens last de helper van Maria Tudor, om het Katholicisme in Engeland te herstellen, - zelfs deze man werd het slachtoffer der Inquisitie. Zeventien jaren zucht hij in den kerker, voordat zijn vonnis geveld wordt. Hij wordt veroordeeld o.a. tot vijf jaren gevangenisstraf. Drie weken nadat het vonnis geveld was, stierf hij. Zijne misdaad was, dat hij denkbeelden had uitgesproken, zooals Contarini of Reginald Pole het hadden gedaan vóór hem. Nu kon dat niet meer. Het Katholicisme was onder den invloed van Jezuïeten en inquisiteuren een ander geworden dan in den aanvang der 16de eeuw. De vrijheid was vernietigd. Hoeveel lage hartstochten ook in het proces van Carranza eene rol speelden, het is toch niet te miskennen, dat de rechtzinnigheid hier optreedt met de vaste bedoeling, om geene enkele afwijking van de kerkleer te gedoogen, zelfs niet in een primaat van Spanje.

Helaas, dat de kettermoord in dat land ons herinnert aan den Span-

jaard, die stierf op den eenigen brandstapel, welken het Protestantisme heeft ontstoken. Het doodvonnis van Servet is diep te bejammeren. Toch schijnt mij droeviger de bladzijde, waarop de levensbeschrijver van Calvijn vermelden moet, hoe Servet op den brandstapel te Genève stierf, ook omdat hij ontsnapt was aan een vonnis der inquisiteuren te Lyon, bij wie Calvijn hem had doen aanklagen en aan wie hij bewijsstukken leverde voor de veroordeeling van zijn tegenstander. Dat is eene laagheid!

Had de Inquisitie in Italië en Spanje het Protestantisme gedood, door de Protestanten te dooden, Caraffa wilde het kwaad met wortel en tak uitroeien en voorzorgen nemen, dat het niet weder zich verhief. Hij deed het door de invoering van den Index. Reeds in 1543 had hij als groot-inquisiteur een besluit uitgevaardigd, waarbij, op straffe van den ban, van duizend dukaten boete, van verbeurdverklaring van alle boeken, van eeuwige verbanning en voorts van alle straffen naar de willekeur der inquisiteuren, aan alle boekverkoopers van Italië verboden werd de verkoop van elk boek, dat van ketterij verdacht, anoniem geschreven en niet uitdrukkelijk goedgekeurd was door de Inquisitie. Hij bedreigde met dezelfde straffen èn de drukkers, die het waagden nieuwe boeken te drukken zonder de toestemming der kardinalen-inquisiteuren, èn hen, diek ettersche boeken lazen, kochten, in bezit hadden. Een draconisch besluit, Caraffa waardig. Wat raakte het hem, of hij zijn landgenooten verbood, ‘zelfs de hersens van een os te hebben’, als de Kerk maar bewaard bleef van de besmetting der heresie. Intusschen bleef het bij dit besluit nog onzeker, welke boeken als kettersch beschouwd werden. Daarom hadden reeds sommige inquisiteuren lijsten van verboden boeken opgemaakt, had Karel V er eene uitgevaardigd voor de Nederlanden en de Inquisitie van Spanje voor dat rijk. Het was om diezelfde reden, dat Caraffa als paus in 1559 den eersten Index librorum prohibitorum uitvaardigde als geldig voor de geheele Kerk. Zij was in drie deelen verdeeld. Het eerste bevatte de schrijvers, van wie alle geschriften verboden waren; in het tweede werden de titels van de verboden boeken opgesomd; het derde behelsde alle anonieme geschriften, sinds 1519 uitgegeven. Daarenboven werden twee en zeventig drukkers genoemd, van wie alle uitgaven verboden waren. Alles wat even naar ketterij riekte of dienen kon, om het pauselijk gezag te verminderen, werd gebannen. Zelfs de Annotaties op het N.T. van Erasmus en het Rapport, in 1538 door de commissie van kardinalen ter hervorming der Kerk officieel bij Paus Paulus III ingediend!

Zoo werd door de Inquisitie en door den druk, welken zij oefende, over het geheele schiereiland alle vrijheid niet enkel van schrijven en spreken maar ook van denken vernietigd. Een verstompende angst, eene bijgeloovige en vreesachtige vroomheid maakten zich meester van dit Italië der Renaissance, vroeger zoo vroolijk, zoo luidruchtig, zoo overvloeiende van levenslust. Alles verandert van gedaante De groote

dichters en geleerden, de beroemde schrijvers en kunstenaars verdwijnen, en het verval begint aan alle zijden. Slechts monnikenorden en kerkelijke plechtigheden komen op. De Jezuïeten vooral maken zich meester van het onderwijs en de opvoeding der jeugd. De eertijds zoo bloeiende hoogescholen van Padua, Bologna, Pisa vervallen zonder hoop op herstel. De wetenschap kan niet vrij zijn onder het wantrouwend toezicht der curie. En wie het nog waagden met de vrijheid, de brandstapel van Giordano Bruno en de zeven en twintig jaren gevangenisstraf van Campanella konden de stoutmoedigsten afschrikken. Weldra opende alleen blinde onderwerping aan het gezag van Rome, vooral aan de almachtige Jezuïeten, den toegang tot de academische leerstoelen. Zoo leveren Italië en Spanje weldra het verschrikkelijke voorbeeld van de doodelijke werking der kerkelijke almacht. Eerst in onzen tijd heeft Italië zich kunnen ontworstelen aan het juk van den vreemdeling, van het pausdom, van de Inquisitie, van den Index.

III.

Wat aan Caraffa en Ghislieri gelukte, kan alleen in Italië en Spanje gelukken. Tegenover het veldwinnend Protestantisme in de Germaansche landen moest optrekken de nieuwe keurbende der Kerk, de Jezuïeten. Doch wilde hun strijd met welslagen bekroond worden, dan moest de Kerk hare eigen vesting zorgvuldiglijk afsluiten. Zij moest kleur bekennen, tegenover het Protestantisme hare belijdenis afleggen. Hield zij op Katholiek te zijn, des te scherper moest zij het uitspreken, dat zij niet ophield Roomsch te wezen. Dit is geschied op het concilie van Trente. De *Roomsch*-Katholieke Kerk heeft op die kerkvergadering hare leer gecodificeerd. Hoe noodzakelijk het was, zagen wij reeds en zou te Trente blijken. Philippson heeft het grootste gedeelte van zijn boek gewijd aan de beschrijving van het Trentsche concilie. Eene allerbelangrijkste geschiedenis - misschien wat breed verhaald; maar dan ook den lezer geheel inwijdend in het verloop der drie zittingen van het concilie met alles, wat omtrent die vergadering in de politiek werd verhandeld. Als men haar leest, die historie, dan kan men verlegen staan. Versterkt zij onzen eerbied voor de logica in de geschiedenis: niettegenstaande alle politiek geknoei komt de Kerk, waar zij wezen moet? Of is dit geheele concilie één kolossaal bewijs voor de ironie in de geschiedenis?

Het is bekend, hoe van den aanvang af de Protestanten zich hebben beroepen op een concilie. Zij wenschen zich te verantwoorden voor eene algemeene vergadering der Christelijke Kerk. Doch dit karakter moest het concilie dan ook dragen: de paus mocht er geene macht oefenen; vrije discussie moest worden toegelaten; en voor alle zekerheid moest het gehouden worden in eene Duitsche stad. Karel V wenschte dat concilie zeer. Hij heeft gedurende zijne regeering steeds

hetzelfde beproefd als later in het klooster: twee klokken zoo te regelen, dat zij volmaakt gelijkloopen. De kerkelijke en de politieke macht moesten juist samenwerken. Kwam hem daarom de Hervorming wel lastig, hij wilde trachten haar te sussen, door op een concilie verbeteringen in de Kerk tot stand te doen brengen. Dat de Hervorming nog in andere oorzaken wortelde dan in het bederf der geestelijkheid, kon hij niet begrijpen. Een concilie in eene Duitsche stad zou hem daarbij de gelegenheid geven, om op te treden als hoofd der Christenheid en verdediger van het ware geloof. Met Karel wenschten het de meeste vorsten. Evenals de Hertog van Beieren waren zij van oordeel, dat de snelle uitbreiding der ketterij in Duitschland voornamelijk te wijten was aan de misdaden, de onachtzaamheid en de buitengewone traagheid der geestelijken en aan de 'onbeschrijfelijke zedeloosheid' der bisschoppen en abten. Een concilie zou in staat zijn, om deze leeraars des volks, die beschouwd werden als de 'vaten des geloofs, te zuiveren van alle onreinheid en zedenbederf'. Waar men het concilie ook wenschte, niet aan het hof van Rome. Om allerlei redenen niet. Wel waren de hervormende kerkvergaderingen in de vorige eeuw uitgeloopen op eene overwinning van den paus; doch men mocht te Rome uitroepen: nog één zulk eene overwinning en ik ben verloren. Zouden de hervormingsgezinden nu - na het optreden van Luther - niet dieper doortasten? Men was niet gerust omtrent de gezindheid der geestelijkheid. En met reden. Er was gevaar, dat een aantal voorrechten, zeer voordeelige voorrechten van het pauselijk hof, zouden worden opgeheven of ingekort. En vóór alles vreesde men de macht van Karel V te zien toenemen.

Het gevolg was een eindeloos politiek geknoei voor de opening en tijdens de zittingen van het concilie. Daaraan is voor een goed deel toe te schrijven het verloop van deze merkwaardige kerkvergadering, die bijna op den dag af achttien jaren, doch, als men bijeenrekent den zittingstijd van de drie samenkomsten, slechts iets meer dan vier jaren duurt; ja, nog korter, als men den tijd afrekent, die verliep, voordat een genoegzaam aantal bisschoppen tegenwoordig was, om gevoegelijk te kunnen openen, of die tusschentijds met onderhandelen zoekraakte. Al de rijkdom van uitvluchten en listen werd aan het hof van Rome uitgeput, om het concilie maar niet te doen doorgaan of het te belemmeren in zijn gang. Aan Clemens VII en Paulus III moet het besluit tot het bijeenroepen van het concilie door Karel V worden afgedwongen. Tegen hun zin moet het samenkomen in eene Duitsche stad. Zij kiezen Trente - zoo weinig Duitsch mogelijk. Doch het plan tot verlegging naar eene Italiaansche stad wordt niet opgegeven. Paulus III heeft een korten tijd zijn zin gehad. Het concilie heeft, in naam althans, tusschen de eerste en tweede zitting te Bologna geresideerd. Het gerucht, dat eene mazelenepidemie te Trente was uitgebroken, dreef de bisschoppen uit die stad weg en ten deele naar de

Italiaansche vergaderplaats. Een dergelijk kunstje zal aan het einde dienst doen, om het concilie voorgoed te doen sluiten. Het gerucht, dat de Paus ziek is, zal de vaderen der Kerk doof maken voor de vertoogen der Spanjaarden en hen erin doen toestemmen, dat gewichtige besluiten in een paar dagen worden afgehamerd. Dat was het einde der derde zitting. Het had vrij wat voeten in de aarde gehad, eer het tot eene tweede en derde zitting kwam. Tusschen de eerste en de tweede verliepen (Bologna niet medegerekend) vier, tusschen de tweede en derde tien jaren. En die tusschentijd is opgevuld met intriges. Een Paus, die Katholieke vorsten opzet, om de Protestanten te helpen tegen Karel V; en deze, die den kerkvorst straft, door diens zoon bij verrassing te doen ombrengen. De derde maal wordt de vergadering bijeengeroepen, omdat Pius IV vreest voor de Gallikaansche kerk, die dreigt met een nationaal concilie. Te Trente verschijnt nu de Kardinaal-Aartsbisschop van Rheims, Karel van Lotharingen. Met veel ostentatie dringt hij op hervormingen aan, om weldra, gevleid van de zijde van het Roomsche hof, een der trouwste dienaren van den Paus te worden en de belangen der Gallikaansche kerk te verraden. Ziedaar een paar staaltjes, hoe het toeging voor en op deze vergadering, de draagster des Heiligen Geestes.

Hoe weinig daarenboven gelijkt zij op een oecumenisch concilie - op een, dat de geheele Kerk vertegenwoordigt. In de eerste zitting reeds wordt verworpen het voorstel der hervormingspartij, om aan het concilie den naam te geven van vertegenwoordiger der gansche Kerk (Ecclesiam universalem repraesentans). De verwerping was het gevolg van eene handigheid der pauselijke legaten, die het lieten voorkomen, of men met dien naam aan te nemen de Lutheranen provoceerde, terwijl het inderdaad te doen was, om zelfs in den naam den schijn niet aan te nemen, alsof het concilie zich boven den Paus stelde. Gelukkig maar, dat die naam verworpen is. Hij was eene satire geweest op het concilie. Vooreerst is het aantal bisschoppen, dat te Trente vergaderde, nooit zeer groot. Van de Duitsche en Fransche prelaten wil in den aanvang niemand erheen. In de tweede zitting vinden wij er de hooge Duitsche geestelijkheid. In de derde verschijnt de kardinaal van Lotharingen. Geen wonder, dat de hooge geestelijken zich niet geroepen gevoelen, om aan die vergadering deel te nemen. Van den aanvang af was zij in de macht van den Paus, die door de stemmenmeerderheid der Italiaansche bisschoppen zijn wil doordreef. Tal van geestelijken begrepen, hoe noodig eene hervorming was tegenover de Reformatie; zij moesten met leede oogen het aanzien, dat er op het concilie zoo goed als niets van kwam. De Jezuïeten waren er meester, en deze wilden geene hervorming, tenzij die van den Paus uitging.

Het lot der hervormingspartij te Trente was wel droevig. Zij telt onder hare leden de uitstekendste prelaten, met name de Spaansche bisschoppen. Zij wordt gesteund door vorsten als Karel V en Filips II;

Ferdinand van Oostenrijk en de Koning van Frankrijk laten hun libelle de réforme indienen. Het baat niets. Rome drijft zijn zin door. Daar is iets tragisch in de klacht van uitstekende prelaten der Kerk over hunne machteloosheid. Zij vragen gedurig verlof, om Trente te mogen verlaten, waar zij toch niets kunnen uitrichten. In den aanvang scheen het nog, of de benoeming van Reginald Pole tot legaat vanwege den Paus iets goeds beloofde. Het bleek weldra maar voor de leus geweest te zijn; van de meerderheid was niets te verwachten. ‘Met onze schandelijke en ongeschikte hervorming worden wij het voorwerp van opspraak en spot der geheele wereld’, schrijft de fiskaal van Castilië aan Granvelle. En de bekende Julius Pflug, Bisschop van Naumburg, drukt zich in een brief, uit Trente aan een vriend geschreven, aldus uit: ‘Om u vertrouwelijk de waarheid te zeggen, het schijnt mij toe, dat sommigen hier meer geneigd zijn, om de oorzaken der scheuring te veroordeelen dan weg te nemen; eene opmerking, die mij veel te denken geeft.’ De spottende bewering van den Franschen gezant, dat de Heilige Geest per post van Rome naar Trente gezonden werd, drukte uit, wat velen met ergernis erkenden. En soms werd hij niet eens gezonden, maar te Rome gehouden. Tot de kluchten in deze geschiedenis behooren de pauselijke hervormingsdecreten. Terwijl het concilie vergaderd is, bijeengeroepen naar den wensch der hervormingspartij in de Kerk, doch deze machteloos wordt gemaakt door de pauselijke partij, vaardigt Pius IV tot twee malen toe besluiten uit ter hervorming van misbruiken in de Kerk. Is het ook, of de heeren te Trente platweg gezegd voor den gek gehouden worden? En toch, diezelfde leden der minderheid, die klaagden met zoo bittere klachten over de dwingelandij van Rome, klaagden niet minder luid over ketterij, als iemand ook maar het vermoeden wekte, dat hij twijfelde aan de onfeilbaarheid van deze kerkvergadering.

Intusschen, het moet tot de eer dierzelfde minderheid, vooral der Spaansche bisschoppen, worden erkend, dat zij tot het laatst toe standhield. Zij is meestal eene achtenswaardige oppositie. Een zonderling figuur maken op diezelfde vergadering de Protestanten. Van het begin af was het de toeleg geweest van Karel V, om hen op het concilie te doen verschijnen. Aan hunne ketterij zou spoedig een einde zijn gemaakt. Doch zij hadden steeds geweigerd. Op een Roomsch concilie verschenen zij niet. Toch zijn zij gekomen. In 1551 staat het slecht met de Hervorming. Luther is vijf jaar te voren gestorven. De hoofden der Protestanten, Johan Frederik van Saksen en Filips van Hessen, zijn gevangenen van Karel V. Een ander Protestantsch vorst, Maurits van Saksen, staat aan de zijde van den Keizer. Deze kan meenen, dat hij de bereiking van zijn ideaal: de eenheid der Kerk door hem hersteld, nabij is. Het is, of de Protestanten hem daarbij helpen. Zelfs met medewerking van Melanchthon wordt een verdrag vastgesteld (Leipziger Interim), waaraan zoowel Protestanten als Katholieken zich

zouden onderwerpen tot tijd en wijle de zaken definitief geregeld waren. In dit stuk wordt de bisschoppelijke rechtspraak erkend en de ritus der Katholieke kerk voor een groot deel overgenomen. Nu nog maar één stap - en de Protestantsche godgeleerden trekken op naar Trente. Doch nauwelijks zijn zij daar, of zij bemerken, dat zij er niet thuis behooren. Ook deze kerkvergadering - het is de tweede samenkomst van het concilie en er was nog strijd over de vraag, of zij als voortzetting der eerste zou worden beschouwd, wat Rome wenschte en velen der hervormingsgezinden niet begeerden, - gehoorzaamt aan den pauselijken stoel. Julius III had als voorwaarde tot hunne toelating gesteld: de erkenning van de eenheid der Kerk, aan den Paus als aan Christus' stedehouder onderworpen; van de wetgevende macht van het concilie, en van al zijne besluiten. Aan die voorwaarden kunnen de Protestanten niet voldoen, zonder zichzelven te vernietigen. Zij zouden het gezag van den Paus hebben erkend en ten opzichte van de leer der Rechtvaardiging en van de Schrift hun verleden hebben verloochend. De pauselijke legaat weigert dan ook hunne toelating. Maar Karel V houdt vol. Het gelukt hem, den tegenstand van den legaat te overwinnen en het zoover te brengen, dat de Protestantsche afgevaardigden vrijelijk mogen spreken in eene algemeene zitting van het concilie. Het was vooral de eisch, dat alle besluiten van het concilie uitsluitend op het gezag van den Bijbel zouden rusten, welken zij hier formuleerden. Van hun optreden was verwarring het groote gevolg. Menig bisschop was het met hen eens. ‘Hoe gelukkig, dat het volk hen niet gehoord heeft’, - roept er een uit, die aan Granvelle schrijft, dat de Protestanten vele goede dingen hebben gezegd, die de bisschoppen niet durven uitspreken. De legaten en de Paus zijn vast besloten, het concilie liever te ontbinden dan iets toe te geven. Het gevolg was, dat de vergadering *niets* deed. Tal van bisschoppen verlieten Trente. Eindelijk gaan ook de Protestanten. En gelukkig maakte Maurits van Saksen door zijn onverwacht lostrekken op Karel V een einde aan de comedie. De Protestanten hebben te Trente voorgoed kunnen afleeren, dat zij nog iets te hopen zouden hebben van den Keizer of van eenig toegeven aan de Katholieke kerk. Die twee waren gescheiden voorgoed.

Dat dit zonneklaar blijkt, is eigenlijk de vrucht van deze kerkvergadering. Na de afscheiding der Protestanten kon de Kerk zich niet anders dan in den geloove de Katholieke noemen; als Roomsche kerk zou zij zich nu vestigen tegenover de Protestantsche kerken. Dat is het werk geweest der Jezuïeten. Zij hebben het concilie niet gewild. Maar toen het eenmaal komen moest, hebben zij ervoor gezorgd, dat het besloot, wat volgens hen tot verzekering van de eenheid en de macht der Kerk noodzakelijk was, en onbeslist liet, wat zij nooit aan een concilie ter beslissing wilden overlaten. Van de voornaamste leden hunner orde zijn er vertegenwoordigd geweest. Salmeron woonde het

concilie bij als pauselijk godgeleerde. Lainez verscheen er als Generaal der orde. En zij hebben er zich gedragen als meesters. De andere bisschoppen, wederom de Spanjaarden vooral, klagen; het baat niets. De Jezuïeten hebben achter zich de groote Italiaansche meerderheid. En - laat ons het erkennen - zij zijn het, die juist inzien, dat met al de hervormingen in de zeden der geestelijkheid de Kerk niet behouden blijft. Neen, het kwam erop aan, dat de Kerk op dogmatisch gebied zich vastzette tegenover de ketterijen en dat zij den waarborg harer macht en eenheid stelde in onderwerping aan den Paus. Het concilie moest als concilie abdiceeren, om alle gezag te leggen in de handen van den Paus. 'Waarom moeten wij ons met hervormingen bezighouden' - roept Lainez uit. 'De paus alleen heeft het recht, om hervormende maatregelen te sanctionneeren. Zij, die er onophoudelijk om vragen in oproerige redevoeringen, zouden veel beter doen, als zij den heiligen vader nederig smeekten, om ze hun wel te willen toestaan. Deze taak behoort bij den Paus en bij niemand anders.'

Het ligt in den aard der zaak, dat het juist dit punt zou zijn, dat tot strijd aanleiding moest geven. Vooral sedert de vorige eeuw was het de groote strijdvraag in de Kerk, bij wien het gezag berustte - bij den Paus of bij de Kerk, d.i. bij het concilie. Nu is het de hervormingspartij, die geen gezag boven dat der kerkvergadering wil erkennen. Een vorst als Filips II, zoo Katholiek in merg en been, eischt, dat het concilie zich emancipeere van het pauselijk gezag. Op het laatst nog komt hij terug op de formule, waarmede de besluiten werden ingeleid, die, oorspronkelijk luidend: onder voorzitting der legaten, door dezen veranderd was: onder voorzitting en op voorstel der legaten, eene wijziging, die het maar al te volgzame concilie had goedgekeurd en waarmee het den schijn aannam, alsof het niets anders tot stand bracht dan aannemen, wat de pauselijke legaten voorstelden. Doch hoezeer dit verzet ook kwam van een zoo machtig Katholiek vorst, hoezeer het ook tot op de laatste zitting werd volgehouden door de Spaansche bisschoppen, er is niemand, die van deze vergadering de vruchten plukt dan de Paus. Aan zijne onfeilbaarheid wordt nog niet gedacht. Eene poging, om zijne suprematie over alle bisschoppen door het concilie te doen uitspreken, mislukt. Toch verliet niemand de kerkvergadering zonder de volle bewustheid, dat de Paus overwonnen had door zijn nieuw keurkorps, de Jezuïeten. Aan het einde van het concilie werd besloten, om den Paus te verzoeken, de besluiten goed te keuren. Aan dit verzoek werd genadiglijk gevolg gegeven. De Paus bevestigde zijne eigen machtsvermeerdering.

Het concilie had allerlei van gewicht aan hem overgelaten; en, wat misschien nog meer zegt, het heeft onbeslist gelaten, wat aan zijne macht beperkingen kon stellen. Hij was 'de plaatsvervanger Gods op aarde', aan wien 'het hoogste gezag in de Katholieke kerk was toevertrouwd'; zoodat ook 'alle prelaten aan hem gehoorzaamheid

moesten zweren' en hij het was, die zorg moest dragen, 'dat de bisschoppelijke zetels door bekwame en vrome mannen werden ingenomen'. Het concilie liet den Paus de *annaten* behouden; dat zijn de zware geldelijke opbrengsten, waartoe een nieuw benoemd bisschop jegens hem verplicht is. In het algemeen kan men zeggen, dat alle misbruiken van den heiligen stoel, die men wilde afschaffen, gebleven zijn - alleen met dit onderscheid, dat zij nu gesanctionneerd zijn door eene kerkvergadering, die òf een bepaald besluit nam ten hunnen aanzien, òf - wat vaker geschiedde - wel de zaak behandelde, maar haar onbeslist liet. Ik denk hier vooral aan de telkens weder besproken en met groote heftigheid behandelde quaestie over de residentie der bisschoppen. De vraag was: of den bisschoppen dispensatie kon worden verleend van de verplichting tot het wonen in hun bisdom door den Paus. Het antwoord moest bevestigend luiden, indien die verplichting hun ook door den Paus werd opgelegd; ontkennend, indien de bisschoppen die verplichting ontleenen aan goddelijk recht, omdat zij door God zijn aangesteld. Deze quaestie sluit dus in zich de andere naar de rechtstreeks goddelijke instelling van het episcopaat en het goddelijk recht der bisschoppen. Eene oude quaestie! Van de dagen af, dat de bisschop van Rome zich het pauselijk gezag heeft aangematigd, is dit de vraag geweest tusschen hem en de overige bisschoppen. Eene vraag van gewicht! Was de bisschoppelijke waardigheid van goddelijken oorsprong en naar goddelijk recht, dan was de Paus de eerste bisschop onder zijne gelijken. Doch ontleende die waardigheid haar oorsprong en haar recht aan den Paus, dan kon deze laatste die waardigheid verleenen als de opperpriester, Christus' plaatsvervanger. Welnu, de kerkvergadering van Trente heeft deze quaestie onbeslist gelaten. Maar in werkelijkheid is dit hetzelfde, of zij haar beslist heeft ten voordeele van den Paus. Zij heeft zijne volle suprematie niet willen uitspreken, maar haar zwijgend erkend en tot spijt van velen harer leden haar moeten erkennen. En het is, of de Pausen den eerwaarden vaderen willen doen gevoelen, hoe weinig zij om hen geven. Tot twee malen toe worden tijdens de zitting der vergadering kardinalen, eens zelfs kinderen, tot die waardigheid benoemd; wat tegen alle usantiën indruischte. En datzelfde concilie eindigt zijne taak met eigenlijk zijn ganschen arbeid aan het goedvinden des Pausen over te laten. Aan hem alleen heeft het concilie het recht toevertrouwd, om zijne besluiten te verklaren. Pius IV heeft zich gehaast, om bij eene bul dit recht te handhaven.

Daarheen hebben de Jezuïeten het geleid met meesterlijken tact. Elk middel is hun daartoe goed. Versterking van het aantal Italiaansche bisschoppen; hoofdelijke stemmingen, niet per natie, zooals vroeger het geval was; intimidatie van of beloften aan geestelijken en vorsten. Het is soms een geknoei, om niet uit de war te geraken; maar recht gaan zij op hun doel af, Loyola's zonen. En zij winnen. Trouwens,

het werd hun niet al te moeilijk gemaakt. De Katholieke mogendheden, die vrij wat te zeggen zouden hebben in deze zaak, Frankrijk, Spanje en de Duitsche Keizer, waren het doorgaans oneens. En ook al was dat niet het geval, wanneer zij gesteld werden voor de vraag, wien zij liever ter wille waren, den Paus of den Protestanten, dan kozen zij natuurlijk den eerste. En dat was in den grond de vraag. Tegenover het veldwinnend Protestantisme werd de Kerk niet gered door eene verbetering van de zeden der geestelijkheid; daartoe moest de Kerk hare eenheid verzekeren; en dat kon alleen geschieden, door alle gezag te geven in de handen van den Paus. Daarmee alleen ook verkreeg in de Katholieke kerk de leer hare vastheid.

De leer - het is in het vaststellen der Roomsche kerkleer, dat het concilie van Trente zijn gewichtigsten arbeid verricht. Het zij tot eer der Jezuïeten gezegd, dat zij aanstonds hebben ingezien, hoe - nu het concilie eenmaal samenkomen moest - dit het punt was, waarop alles aankwam. Zij zagen dieper dan de hervormingspartij, die voor alles verbetering van misbruiken wenschte in de hoop, dat dan aan de scheuring een eind zou komen, dat de Protestanten niet tevreden werden gesteld met de hervorming van eenige ergerlijke praktijken. Zij begrepen, dat de Kerk niet veilig was, als zij niet duidelijk uitsprak, wat zij beleed. En liever moest zij een aantal harer leden, die haar toch reeds verlieten, opofferen dan zelve onder te gaan, door aan alle zijden de poorten harer veste open te laten. Het was immers binnen hare muren reeds niet zuiver. De ketterij had er velen besmet, en van de hoogste geestelijken. Over Bijbel en Rechtvaardiging waren leeringen verdedigd, die eer te Wittenberg dan te Rome op hare plaats waren. En het kon geschieden onder de bewering, dat men van het Katholieke geloof niet was afgedwaald. Daarmee ging de Kerk verloren. Zij moest de muren optrekken en de poorten sluiten.

Daarom hielden van den aanvang af de pauselijke legaten vast aan den eisch, dat het concilie allereerst over de leerstukken zou handelen. De tegenpartij verdedigde even krachtig, dat men eerst de hervormingen van de misbruiken moest ter hand nemen. Het eind was, dat men beide te gelijk zou doen. Toch zijn de eerste twee samenkomsten vooral van belang om haar dogmatisch resultaat. Scherp zagen de Jezuïeten, waarop het vooral aankwam. Op de leer der Kerk over den Bijbel en over de Rechtvaardiging. Ten opzichte van deze twee stukken was de ketterij het sterkst. De Protestanten beriepen zich op de Schrift als op Gods woord tegenover de Kerk. En met Paulus' woord, dat de mensch niet uit de werken der wet maar uit geloof gerechtvaardigd wordt, had Luther immers tegenover de Kerk zich gesteld. Deze leerstukken werden dan ook eerst behandeld. Ten aanzien van het eerste punt besloot het concilie, dat ‘de waarheid en de tucht vervat zijn in de heilige Schriften en in de onbeschreven overleveringen, welke de Apostelen uit den mond van Christus zelven ontvangen hebben

of die door deze Apostelen onder het dictamen van den H.G. als van hand tot hand overgedragen en tot ons gekomen zijn'(*). Dus nevens de Schrift de Traditie met gelijk goddelijk gezag bekleed. En om alle misverstand te voorkomen, werd 'de Vulgata als de authentieke (officieele) vertaling des Bijbels aangewezen, die men onder geen voorwendsel verwerpen mag'(†). Het is merkwaardig, dat Paus Paulus III aarzelt, om dit laatste decreet te bevestigen. Hij vond het eigenlijk al te dwaas, dat de H.G. als onfeilbaar aanwees eene vertaling, die naar ieders oordeel vol fouten was. Doch de H.G. kon op zijn besluit niet terugkomen. Daarom keurde de Paus het goed. - In de leer der Rechtvaardiging, zooals het concilie haar vaststelt, komt sterker dan wellicht elders uit, hoe de godsdienst in het Katholicisme een mechanisme wordt. Niet het eigen geloof is het, dat den mensch tegenover God als een rechtvaardige doet staan, maar de Kerk is het, die hem rechtvaardig maakt, hem altijd absolutie schenkt, als hij zich aan haar onderwerpt, gelooft, wat zij hem leert, de goede werken verricht, door haar hem voorgeschreven, de boete bedrijft, door haar hem opgelegd. Op den grondslag in deze leerstukken gelegd, worden nu tal van andere dogmen opgetrokken. Doch met deze beide was de breuk met het Protestantisme volkomen. De Jezuïeten hebben met te doen codificeeren, wat traditioneel Roomsch-Katholiek was en alleen zijn kon, en met in het oppergezag van den Paus den waarborg te leggen voor het behoud der traditioneele waarheid, de Kerk gered in de gevaarlijkste crisis, welke zij ooit doorleefde.

Wat beteekent het nu, dat een aantal mogendheden weigeren de besluiten van Trente in hunne landen als wettig te erkennen. Het Katholicisme is door den schok tot zichzelven gekomen. Het heeft zijne zwakheid erkend. Tegenover den vijand heeft het als Roomsche kerk zich zijne stelling verzekerd. De vrijheid in haar midden is verdwenen, maar aan dogmatische vastheid heeft zij gewonnen. En een leger van geoefende geestelijken wordt gevormd, om die leer te handhaven. Het concilie heeft bevolen de oprichting van seminarien, tot opleiding van geestelijken; den priesters is de handhaving van hunne plichten tegenover hunne gemeenten streng aanbevolen; onzedelijken moeten gestraft, onkundigen verwijderd worden; ook de kloosters moeten worden gereorganiseerd. En die allen zouden zijn het leger van den Paus, aan hem onderworpen, zijn bevelen gehoorzamend. In hare eenheid, eenheid van leer en gezag, zou de Kerk hare kracht vinden tegenover het Protestantisme. Eene eenheid, door de mannen der Inquisitie en door de Jezuïeten voor de Kerk veroverd. Door de laatsten meer dan door de eersten.

(*) Pierson, A.W. IV. bl. 503.
(†) Ibid., bl. 504.

IV.

‘Maar deze slaafsche eenheid, in het Katholicisme gewekt en verwezenlijkt door de tegen-reformatie van Trente, zal nooit in staat zijn, om de moderne maatschappij te overheerschen. De Kerk zal een altijd moeilijker strijd te voeren hebben tegen den tijdgeest, die juist naar persoonlijke vrijheid en onafhankelijkheid streeft. Ondanks haar invloed op een deel der volksmassa verliest het Katholicisme klaarblijkelijk terrein. In den boezem der groote Katholieke natiën neemt de ontbinding ontzettende en voor de Kerk dreigende afmetingen aan: in Frankrijk, in Italië, in België, zelfs in Spanje. Het beheerscht de bevolking slechts in die streken, waar de meerderheid van een anderen godsdienst is; in Ierland, in eenige deelen van Duitschland, in Polen. Het is de strijd, die het daar leven geeft. Overal elders wijkt het voor de macht der intellectueele vrijheid, die de beschaafde wereld doortrekt en de belofte heeft van haar te zullen veroveren.’ Dat zijn de laatste woorden van Philippson's werk. Reeds als curiositeit zou men daartegenover willen stellen Macaulay's profetie. Gelijk de Kerk - zoo ongeveer luidt zij - den aanvang van alle tegenwoordige regeeringen en kerken gezien heeft, zoo kan zij nog in onverminderde kracht bestaan, als een reiziger uit Nieuw-Zeeland zich midden in eene ontzaglijke, eenzame vlakte op een gebroken boog van London Bridge heeft neergezet, om de ruïnen van St. Paul's te schetsen. Wie heeft gelijk? Zou men misschien het dichtst bij de waarheid zijn, als men antwoordde: geen van beiden? In het groote godsdienstige vraagstuk van onze dagen is de Katholieke quaestie voor den Protestant de moeilijkste. Schijnbaar is dat niet het geval. De Protestant - zou men zeggen - is onbevooroordeeld, want hij staat buiten de quaestie. Doch moet men, om goed te kunnen oordeelen, niet noodzakelijk in, in plaats van buiten de quaestie staan? En de Protestant is door opvoeding, omgeving, door traditie in één woord zulk een ander mensch dan de Katholiek geworden, dat hij nooit recht ertoe komt, om dezen geheel te begrijpen. Ziet aanstonds deze hervorming in het Katholicisme. Heeft men als Protestant niet alle moeite, om zich te kunnen voorstellen, hoe een deel der Christelijke kerk gered wordt door de mannen der Inquisitie en de volgelingen van Loyola? Men kan begrijpen, dat de Kerk tegenover het Protestantisme hare kracht zoekt in vaster organisatie. Maar kan het den godsdienst ten goede komen, als die organisatie wordt slaafsche onderwerping aan den Paus? Wanneer men een ontwikkeld Katholiek in vollen ernst hoort verklaren, dat hij een onzedelijk priester als mensch zal verachten maar als priester gehoorzamen, zijn wij - Protestanten - ook doof voor zulk eene verklaring? Daarbij komt, dat als het Katholicisme in ontbinding verkeert in Katholieke landen, gelijk Philippson beweert en we van elders weten, wij dat niet weten bij ervaring. Onder de landen, waar het Katholicisme niet in verval is,

had ook ons land genoemd mogen worden. De Katholieken roeren zich sterk. Zij bouwen hunne kerken allerwegen, de eene al prachtiger dan de andere. De trompet der Katholieke partij in de staatkunde wordt luide gestoken. Daar is iets triomfantelijks in hun optreden tegenwoordig. Dat ietwat rumoerig optreden is toch niet alleen een profiter de l'instant; misschien het middel, om de schapen bijeen te houden en een opkomend scepticisme te overschreeuwen? Daar hebt ge het weer. Wij, Protestanten, zijn gewoon in rustig voortwerken eene aanwijzing te zien van zedelijke kracht, van geloof. Eene rumoerige beweging onder ons, hoe schitterend haar succes ook een tijdlang wezen moge, wekt in ons licht den twijfel aan haar innerlijk gehalte. Zoo is het niet gemakkelijk, om te kiezen tusschen den Belgischen en den Engelschen profeet.

Nu is het de vraag, of de Katholieke Kerk gediend zal zijn met den lof, door Macaulay haar toegezwaaid. Hij prijst haar bovenmate, want: ‘de ervaring van twaalfhonderd gebeurtenisvolle jaren, het vernuft en de volharding van veertig geslachten van staatslieden, hebben deze inrichting tot zulk eene volkomenheid gebracht, dat onder de uitvindingen, die bedacht zijn ter misleiding en verdrukking van de menschen, deze de hoogste plaats inneemt’(*). Men moet niet zeer hoog tegen de menschen opzien, om op zulk een oordeel over de Kerk de profetie te bouwen van haar voortbestaan. Intusschen, als de definitie van het Katholicisme als godsdienstige richting, door mij van Dr. A. Pierson overgenomen, juist is, dan ligt de verklaring van de macht der Katholieke Kerk voor een goed deel in haar invloed op de massa, aan wie zij geeft een schitterenden eeredienst, pasklaar gemaakte zedelijkheid, de belofte van veiligheid voor hier en hiernamaals. Niet alleen in de oogen der menigte, maar zelve heeft zij zich in haar midden gevestigd als de van Godswege geaccrediteerde assurantiemaatschappij der zielen. Is dat eene macht, die op den duur blijft? Tegenover de sociale beweging, de vrucht der Revolutie, welke in onze dagen zoo krachtig zich gelden doet, heeft de Kerk zich weder teruggetrokken in de vesting harer eenheid en die versterkt door de leer der pauselijke onfeilbaarheid. En hare leden zoekt zij te bewaren voor de besmetting, door hen op te sluiten in afzonderlijke vereenigingen, kringen, sociëteiten, die alle een kerkelijk karakter dragen. Is het misschien eigenaardig Protestantsch, om meer geloofskracht te vinden, waar men zich in het leven en in den strijd waagt? Of zal het Katholicisme het winnen, door zoo sterk de voorkeur te geven aan de practijk boven het idealisme? Maar men wijst ons op het verschijnsel, dat in de echt Katholieke landen die macht op de massa al minder wordt. Misschien zou een Katholiek ons kunnen opmerkzaam maken op een soortgelijk verschijnsel in Protestantsche landen. En hij zou er recht toe hebben. Het is te

(*) Aangehaald uit een artikel in de *Modern Review* van April 1884, getiteld: ‘Superstition and Religious Enlightenment: with which the victory?’

verklaren, dat midden in de sociale beweging onzer dagen de geestelijke belangen schade lijden. Als straks de geestelijke behoeften zich weer doen gelden en de goede dagen wederkeeren voor het idealisme, ook voor den godsdienst, zal dan die religieuze beweging der Katholieke Kerk ten goede komen? Zullen zij wederkeeren in den schoot der moederkerk, die haar nu schelden onder het volk? Men weet, dat Philippson van oordeel is, dat voor de volken van Latijnschen stam het Protestantisme nooit de vorm van godsdienst wezen kan, maar alleen het autoritaire Katholicisme. En reeds is de vraag gedaan, of hier vóór Protestantisme ook moet worden ingevoegd: 'Duitsch'? Zou er dan een vorm van Protestantisme zijn, voor deze natiën geschikt? Geven de Waldenzen wellicht een antwoord op die vraag? Een Fransch predikant heeft - naar ik meen - in zijne kerk eene rijkere liturgie ingevoerd. Als de individueele vrijheid onder die liturgie maar niet zoekraakt. Want zij zal toch moeten worden gehandhaafd, of er is van Protestantisme geene sprake meer.

Dat brengt ons op eene andere vraag. Met de hervorming in het Katholicisme der 16de eeuw is er eene werkelijke verandering in zijn midden gekomen. Van godsdienstige richting werd het eene Roomsche Kerk. Dit niet zoo verstaan, alsof het Katholicisme zonder kerk zou kunnen bestaan. Zijne beteekenis ligt in de katholiciteit, in de eenheid van zijne aanhangers en hunne eenheid met het verleden. En deze is niet mogelijk zonder eene vaste kerkelijke organisatie; evenmin zonder dat men den waarborg dier eenheid zoekt in den priester en ter laatster instantie in den paus. Doch met opzet schreef ik: Roomsche Kerk, en bedoel ermee, dat de Kerk geworden is, wat wij nu ultramontaansch noemen. De vraag in één woord: moet de Kerk blijven wat zij nu is: eene Jezuïetische? Het is te verklaren, dat zij het werd. De Jezuïeten hebben haar gered in de gevaarlijke crisis der 16de eeuw. Ook in onzen tijd zijn zij het weder, die de Kerk vierkant hebben gesteld tegenover de moderne samenleving. Moeten zij blijven de eenig mogelijke redders der Kerk en handhavers harer macht? Het is een feit, dat in Katholieke landen vele ontwikkelden zich van haar afwenden. Onder hen niet alleen, die zich vrijdenkers noemen en van welke men wel zekere vrijheid maar zelden het denken kan bespeuren, - neen, onder hen ernstigen en vromen. Onder ons zijn nog niet vergeten tal van pastoors, typen van goedhartige, vriendelijke loyaliteit, die niet schroomden, om met Protestanten te verkeeren; trouwe herders hunner kudden, maar geene ultramontanen. Men herinnert zich nog wel het artikel van X. in *De Gids* van Juli 1874 met die merkwaardige verklaring: 'Zeer vele Katholieken en stellig de meerderheid der meest ontwikkelden, hoewel niet vervreemd van de Kerk, betreuren den strijd, die thans gevoerd wordt, en ergeren zich, dat een overmoedig en heerschzuchtig deel der geestelijkheid het doet voorkomen, alsof het alle Katholieken vertegenwoordigt, wanneer het den oorlog verklaart

aan alles, wat den denkenden mensch heilig is, wanneer het de roemrijke geschiedenis van Nederland, die ook hunne geschiedenis is, met voeten treedt, wanneer het eene breede klove wil openen tusschen zonen van hetzelfde vaderland.' 'Hoewel niet van de Kerk vervreemd', zegt X. Dat schijnt te gelden van velen ook in andere landen. Protestanten worden zij niet. Wijst dat verschijnsel op het feit, dat ook ook nu nog onderscheid gemaakt moet worden tusschen Katholicisme als godsdienstige richting en hetgeen de Katholieke kerk dank zij het Jezuïtisme werd? En is in deze vraag misschien ook tevens gesteld de andere naar de beteekenis voor de toekomst van het Oud-Katholicisme? Het begint in ons vaderland teekenen van nieuw leven te geven - van katholiek godsdienstig leven. Ongetwijfeld kunnen wij - Protestanten - dien vorm van godsdienstig leven waardeeren. Tegenover het sterk op den voorgrond plaatsen der individualiteit heeft het vasthouden aan katholiciteit zijne beteekenis en zijn recht. Ook zal voor velen de eigenaardige devotie der Katholieke kerk hare aantrekkelijkheid behouden tegenover de nuchterheid, die men vaak onder ons vindt. Doch geldt dat ook van het Jezuïtisme? Zal dat doodend gezag, de beoefening van eene zedelijkheid, waaraan men aarzelt dien naam te geven, zullen die ook blijven? Ligt ook daarin een vorm van godsdienst?

Kan dit dan de oplossing zijn, dat het Katholicisme zich losmaakt van het Jezuïtisme, om als godsdienstige richting te blijven bestaan? De Kerk, in plaats van een politiek instituut, de arke des behouds voor vele vrome zielen. De priester geen politiek missionaris, maar de teedere zielzorger. De paus erkennend het verlies van alle wereldlijk gezag, in werkelijkheid geworden de stedehouder van Christus en dien gekruisd?

Of zijn wij de wegbereiders van eene nieuwe reformatie, die straks uit de vereeniging der maatschappelijke hervorming met de nieuw ontwaakte godsdienstige behoeften zal voortkomen, - eene reformatie, die aan Katholicisme en Protestantisme beide nieuwe vormen zal schenken, nieuwe wegen van ontwikkeling zal aanwijzen? Met deze vraag eindig ik dit deel vol vragen.

Februari 1885.

J. VAN DEN BERGH.

Staatkunde en geschiedenis.

De arbeidersverzekering in het licht der sociale wetenschap.

III.

Een werkdadig volk, dat trotsch is op zijne mannelijke, door wijze zelfbeheersching geschraagde individualiteit en dat tevens de onmisbare tucht aan de door de wet gewaarborgde vrijheid weet te paren, breekt nooit geheel met zijn verleden. Zijn er ongerechtigheden in zijn staatswezen op den voorgrond getreden, of wel is de noodzakelijkheid gebleken van eene wijziging der bestaande intellectueele, moreele en sociale betrekking der standen, klassen en leden tot elkander, tot den staat en tot de wereldhuishouding, dan slaat het de hand aan den ploeg, om de hinderpalen uit den weg te ruimen. Voor het overige echter bouwt het steeds op de oude grondslagen voort. Daarin ligt een waarborg voor zijn zelfstandig bestaan; dat wordt tevens als een uitstekend middel ter sterking van het nationaal bewustzijn beschouwd. Het hardnekkigst houden de Germaansche volksstammen aan die methode vast. Hun intellectueele zoowel als hun materieele arbeid draagt dien stempel. De ontwikkeling van het Duitsche staatswezen toont dat aan(*). Engeland levert daarvoor op sociaal gebied de bewijzen. Met den merkwaardig langen duur van historisch ontwikkelde instellingen, die daarvan het noodzakelijk gevolg is, moeten alle partijen en richtingen in den strijd tusschen het oude en het nieuwe rekenen. Haar wezen op te helderen, de vormen van ontwikkeling, die zij achtereenvolgens doorloopen hebben, na te gaan en hare beteekenis voor de toekomst vast te stellen, is de taak van den economischen physioloog. Deze taak kan hij alleen dan voldoende vervullen, indien hij geen oogenblik uit het oog verliest, dat de wetenschap het in de maatschappij bijna uitsluitend met historische ontwikkelingsprocessen te doen heeft. Het recht en de techniek zijn historische producten; de ethiek wortelt in

(*) Vergelijk mijne studie: *Pruisische verkiezingen.* - *De Tijdspiegel*, 1883, Juli.

de geschiedenis; de staat is evenmin eene schepping, maar wel een product der geschiedenis; de maatschappelijke orde staat op historische grondslagen. Zonder de kennis van het historisch ontwikkelingsproces is daarom ook op sociaal gebied geene enkele vraag voor oplossing vatbaar.

Duizenden van jaren zijn ertoe noodig geweest, om het mogelijk te maken, dat eene kale rots met het dichte groene kleed van zwaar geboomte bedekt werd. Eerst moest de grond door moeder Natuur voor den plantengroei voorbereid worden en eerst moest deze plantengroei alle trappen doorloopen. Het woud, dat zich aan ons oog vertoont, is het resultaat van dit ontwikkelingsproces. De Noorweegsche dichter Björnstjerne Björnson ontwerpt in eene novelle van dezen arbeid der natuur een hoogst aantrekkelijk beeld.

In een diep dal, tusschen twee rotsen, laat hij eene waterrijke beek optreden, die links en rechts het welig opschietend geboomte omspoelt. Dat geboomte zag vóór zich en zag naar boven, maar nergens bestond de mogelijkheid, om zich uit te breiden. Eindelijk kwam de jeneverboom op de gedachte, om de rots te gaan bekleeden. Hij zocht steun bij den uitheemschen eik, maar deze zag wel naar boven, maar zweeg. De beek liet echter niemand met rust en de noordenwind joeg door het dal. Het meest van de koude leed de kale rots. De jeneverboom riep daarop den den te hulp, die den berk voor het plan won, waarop de arbeid begon. Onderweg namen de drie gezellen de heide onder den arm en met haar ging het snel voorwaarts. Het plantaardig organisme beet zich vast in spleten en scheuren en schoot al stijgende en stijgende diep wortel. Intusschen begon de rots erover na te denken, wat er alzoo naar boven kroop en klom, en zond na verloop van een paar eeuwen eene beek naar beneden, om eens de hoogte te nemen. Het was lente, toen de beek zich een doortocht baande en de gezellen uiteenjoeg. De rots had weder een paar eeuwen tijd, om erover na te denken, of zij dien dag niet gelachen had, en naar het scheen, zou de rots onbekleed blijven. De gezellen herstelden zich echter langzaam van den schrik en togen opnieuw aan het werk. Zij naderden den top en lieten zich niet meer door list of geweld uit de genomen stellingen terugdringen. Reeds schitterden de dauwdruppelen op de bladeren, beschenen door het eerste zonlicht, als het loon van den arbeid. Reeds zongen de vogels in de veruitgestrekte takken en zocht menige viervoeter een onderkomen onder het loof. Maar toen de top bereikt was, klom de verbazing der wakkere gezellen, want overal, waarheen de blik reikte, was op gelijke wijze gewerkt en rechts en links verrees het geboomte als het zichtbaar bewijs, wat ijzeren volharding en ernstige arbeid vermogen. Ja, het getuigde luide van den strijd en het lijden, dat dien arbeid van stap tot stap vergezeld had, maar tevens van de zegepraal van hen, die langs dit moeilijk pad voorwaarts streven. Vatten wij dit beeld in verband met ons onderwerp op, dan leeren wij daaruit,

dat overal in de natuur het beginsel van den arbeid, de wet der beweging, als de leidende kracht optreedt. Zij geeft den weg aan, om tot de macht en den rijkdom der beschaving te naderen.

Geen ander beeld geldt voor onze menschelijke maatschappij. Ook bij haar is sprake van eene anorganische ontwikkelingsperiode, die aan de ons bekende organische voorafging. Ook bij haar is langs een even moeilijk pad het streven op te merken, voorwaarts te komen. Ook bij haar heeft dit streven reeds duizenden van jaren plaats gevonden.

Wordt niet door de wetenschap op goede gronden aangenomen, dat de Mississippi reeds meer dan honderdduizend jaren haar slib aan de monding afzet, en is het niet meer dan waarschijnlijk, dat menschen den wasdom en het verval der boven elkander gelegen cypressenwouden gezien hebben, die deze berekening of liever deze schatting mogelijk maakten? Zijn niet in Frankrijk bij de opgravingen beenderen van menschen en werktuigen, die door hen vervaardigd moeten wezen, in het diluvium gevonden en liggen niet nog op vele plaatsen menschelijke geraamten onder de aarde naast diersoorten uit een vóórgeschiedkundig tijdperk, nu bedekt door den druipsteen? De wetenschap vond wilden, die in eene periode lang vóór den zondvloed met de behaarde olifanten, de neushoorns en de leeuwen te worstelen hadden. Tusschen de menschelijke wezens, die in het oudste steentijdperk leefden, en de Romeinsche kohorten, die de wereld onder haar gezag trachtten te brengen, ligt eene onberekenbare reeks van jaren. De anthropologie dient ons bij dit onderzoek tot richtsnoer en wanneer de geologen ons de chronologische volgorde der ontwikkelingsreeksen niet nauwkeurig kunnen opgeven, dan is dat uitsluitend te wijten aan de gebrekkige hulpmiddelen, waarover zij beschikken, en niet aan de onjuistheid der waarnemingen. Zooveel is echter zeker, dat de onmetelijke tijdruimten, die ons van die geslachten scheiden en die geene geschiedenis kan opteekenen, door arbeid aangevuld zijn, want - met zeer weinige uitzonderingen is de mensch erop aangewezen, in het zweet zijns aanschijns te werken. Die arbeid berustte - zij het ook in den primitiefsten vorm - op het beginsel van samenwerking en verdeeling. En hier moet de eigenlijke hoofdonderscheiding op den voorgrond geplaatst worden, nl.: de schepping, d.w.z. de tevoorschijnroeping of wording van het voorwerpelijke, is op te vatten als het individualiseeringsproces, terwijl de geschiedenis het vereenigingsproces voorstelt. Aan de hand der geschiedenis kunnen daarom ook alleen de verschillende gemeenschapsvormen in hunne ontwikkeling van het individueele tot het sociale vastgesteld worden. De geschiedenis toont aan, dat de gemeenschap het eigenlijk sociale levensbeginsel is. De regelen en wetten, waaraan het sociale leven onderworpen is, hebben voorts met de regelen en wetten, die de natuur beheerschen, dit gemeen, dat zij alle zonder onderscheid onder het gezag der wet van beweging staan. Beweging is het eigenlijk kenmerk van den arbeid. En de ontwikkeling van den

arbeid was voor een zeer groot deel het uitvloeisel der behoefte, derhalve van een economisch element. De duidelijke sporen daarvan zijn in de oudste taalidiomen weer te vinden.

De behoefte maakt den staat; de behoefte bepaalt het karakter der maatschappij. De behoefte beheerscht voornamelijk de menschelijke handelingen; zij bezit *physieke, intellectueele* en *ethische* hoedanigheden, die naar bevrediging streven en den mensch reeds van den beginne tot den arbeid nopen. Uit de behoefte spruit het gemeene recht voort en alle wereldgebeurtenissen ontleenen haar oorsprong aan de behoefte. Maar ook alle vormen, waarin zij zich vertoont, zijn historisch geworden. Hare ontwikkeling wordt door het historisch onderzoek blootgelegd.

In 1765 noodigde de Corsikaansche bevolking Jean Jacques Rousseau uit, eene grondwet voor haar te ontwerpen. Volgens zijne *Confessions* deinsde deze denker echter voor eene grondige, practische en onbevooroordeelde studie van het land en het volk terug en daarom wees hij dezen arbeid van de hand. Dit voorbeeld is in hooge mate leerrijk. Rousseau zag in, dat een volk eerst dan vrij is, wanneer het wetten overeenkomstig zijne behoeften bezit. Om aan dien eisch te kunnen beantwoorden, moet de wetgever streven naar de eenvoudigste, doelmatigste en kernachtigste formuleering van het historisch ontwikkeld gewoonterecht. Wanneer de wetgevers verschijnen, is de Schrift reeds voorhanden, kunnen hun de Tafelen reeds aangeboden worden, waarin zij de wetten moeten griffen, en zijn de Tempels reeds gebouwd, waarin deze Tafelen eene eereplaats moeten innemen. Juist daarom echter is de formuleering der wettelijke regelen eene bij uitstek moeielijke taak; juist daarom is het geschreven recht reeds herhaaldelijk de zondeval van h e t recht genoemd. Het wijst erop, dat het volk begonnen heeft over zijne rechten en wetten na te denken; dat tegen deze vele overtredingen voorgekomen zijn, en dat er zekere onzekerheid heerscht, waarvan voor de verdere ontwikkeling een nadeelige invloed gevreesd wordt. Enkele bevoorrechten ontvangen dientengevolge de opdracht, het rechtsbewustzijn van het volk te formuleeren. Gelijktijdig daarmede ontstaat de strijd tusschen het volk en deze bevoorrechten, want zij zijn zelden geneigd weder terug te treden, wanneer hun arbeid gereed is. Het volk daarentegen ziet steeds in het optreden van een bijzonderen rechterlijken stand een gevaar voor zijne vrijheid en voor het gemeene recht. Tocqueville noemt in zijn *L'ancien régime et la révolution* het Romeinsche recht van politiek standpunt een recht der onderdrukking. Vandaar de tegenzin van het Duitsche volk tegen de in deze school gevormde juristen. Die tegenzin gaf zelfs in 1525 aanleiding tot de bepaling, dat geen doctor in het Romeinsche recht in een Duitsch gerecht of in een Raad van Duitsche vorsten toegelaten mocht worden. Die tegenzin was meer in het bijzonder gericht tegen de voorstelling, dat het eigendomsrecht iemand volstrekt geweld over menschen en dingen zou kunnen verleenen.

De Muzelmannen bereikten een hoogen trap van ontwikkeling, maar tot de instelling van een bijzonderen rechterlijken stand namen zij hunne toevlucht niet. Een eigenaardig en voorzeker ook hoogst opmerkenswaardig verschijnsel is het, dat zij van de revolutionnaire woelingen, waardoor de moderne beschaafde volkeren in zoo hooge mate geteisterd worden, verschoond bleven.

De Arabieren kenden wel wetuitleggers, maar geene wetgevers, toen Europa van hen de kiemen der beschaving ontving. Waar in de oudheid wetgevers van elders ontboden werden, die ter wille van eenige abstracte theorie hun eigen individueel inzicht tot heerschappij brachten en het organisch gewordene ter plaatse miskenden, daar bleek telkens opnieuw, dat hetgeen zij ontworpen hadden, een struikelblok was, dat in de practijk de verdere geregelde ontwikkeling tegenhield.

Zulke voorbeelden zweefden Rousseau waarschijnlijk voor den geest, toen hij de practische taak voor Corsika van de hand wees. Toch handhaafde hij ook verder de theorie, ‘dat een wetgever den goden zijne wijsheid in den mond kan leggen’; dat hij derhalve niet in aanmerking behoeft te nemen, welke tijdperken van ontwikkeling een volk reeds doorgemaakt heeft en welke regelen en voorschriften reeds bindende kracht bezitten. Volgens hem kan het souvereine volk - gelijkstaande met den wil van allen - elk oogenblik het staatsgezag veranderen. Hij gaat uit van de veronderstelling, dat de maatschappij op eene stilzwijgende overeenkomst berust, die aan elk lid in zijn persoon en in zijn recht bescherming verleent, en dat deze overeenkomst door den algemeenen wil ten uitvoer gebracht wordt, die daartoe over alle leden èn wat hunne personen èn wat hunne krachten betreft, ten allen tijde beschikken kan. Rousseau ziet daarbij de bestaande maatschappij ter wille van eene theorie over het hoofd. Hij onderzoekt niet meer, hoe de maatschappij geworden is, welke historische voorstellingen in haar levenskracht bezitten en wat zij op een gegeven oogenblik is, maar hij stelt eene hypothese op, waaruit hij gevolgtrekkingen afleidt, die voor de menschheid van een bepaald standpunt het meeste belang moeten hebben.

Montesquieu huldigt dezelfde methode, wanneer hij zegt: ‘Bij het ontstaan der maatschappij gaven de vorsten de grondwet.’ Zou één enkel individu in staat zijn, den physieken tegenstand tegen het nieuwe, het lastige en den daarmede verbonden dwang te overwinnen? Om dat te kunnen, wordt uit den aard der zaak vereischt, dat hij de belichaming van het heerschend beginsel is of wel de persoonlijke uitdrukking van eene bepaalde periode van algemeene ontwikkeling. Dan alleen handelt hij overeenkomstig de begrippen, die de levensbetrekkingen van zijn volk beheerschen, en neemt deze tot uitgangspunt.

Het was geen toeval, dat de Angelsaksische koningen alleen zulke wetten afkondigden, die met de eischen van hun volk overeenkwamen. Zij ontleenden deze aan het gewoonterecht. De regelen, die het volk

gewoon was te behartigen, werden eenvoudig door hen geformuleerd. Aan den bevelenden toon nam niemand aanstoot, want hij beantwoordde geheel aan den geest des tijds. Het doel was, om met klem het aan het volk opgedrongene te verwijderen, het zich indringende af te weren en het verzuimde in te scherpen. Dat geschiedde evenwel alleen ten opzichte van die rechtsgewoonten, waaromtrent twijfel begon te heerschen. Vele rechtsgewoonten werden niet opgeteekend en desniettemin gehandhaafd. De verzameling van deze rechtsregelen vormt het fundament van het Engelsche gemeene recht. Dat recht omvat daarom ook niet alleen de bepalingen aangaande het mijn en dijn, de rechtsverhoudingen van den man tot de vrouw, van ouders en kinderen, maar tevens de grondslagen van al hetgeen tot eene regeling der gemeenschappelijke aangelegenheden, tot het wezen van den staat en de maatschappij behoort. Het eigenlijk karakteristieke van dit recht ligt in zijn sociaal-politiek karakter. Het gemeene recht regelt het erfrecht, de heffing en verdeeling der lasten, de volksrechtspleging, de vertegenwoordiging en de verdediging. De eenheid van den staat berust hier in hoofdzaak op de groepeering; zijn gemeenschapsvorm is de gemeente. De Raad van honderd - deze oud-Saksische instelling - en het graafschap, de vertegenwoordiging der familiehoofden, waren niets anders dan onderlinge verzekeringsgroepen. Elk mannelijk lid legde op een bepaalden leeftijd de plechtige gelofte af, den vrede te zullen bewaren en voor de handhaving van dien vrede ook tegenover anderen op te komen. Het behoud van den vrede, de zekerheidspolitie in modernen zin, was de plicht van allen, door allen als eene zaak van eer beschouwd. Allen waren verantwoordelijk voor de schade, door volksoploopen als anderszins veroorzaakt. De kracht der eenheid bestond in den zin voor de gemeenschap, in het bewustzijn der verantwoordelijkheid en in de verbinding van de sociale en politieke rechten met de plichten. Wat echter nog meer beteekent, het persoonlijk belang bij elke plichtsvervulling werd niet gewikt en gewogen. Het persoonlijk winstbejag, dat het openbare leven der moderne staten vergiftigt, was buitengesloten. De levenskracht en de vatbaarheid voor verdere ontwikkeling waren verzekerd door de huldiging en de toepassing van het beginsel, dat alles door middel van vrije overeenkomsten geregeld moest worden. Die overeenkomsten ontvingen beteekenis door de waarborgen van de zelfstandige en historisch ontwikkelde groepen van belanghebbenden. Zij wortelden in de sociale kracht der verschillende gemeenschapsvormen. Deze vertegenwoordigden het sociale levensbeginsel en dit werd op natuurlijke wijze organisch ontwikkeld. Daarom zien wij op dezen grond een groot gemeenwezen ontstaan, dat door het volk geschraagd werd, terwijl het naburig rijk der Franken zich aan het Romeinsche rijk spiegelde en aan de zucht naar centralisatie - den geest der systematiseering - te gronde ging.

Ook hier valt weder in het oog, dat in het sociale organisme,

evenals in de natuur, alles geleidelijk tot stand komt; dat elke functie der organen in het individueele leven wortelt en door de gemeenschap aan de oppervlakte treedt; dat het historisch ontwikkelingsproces de gestadige ontwikkeling der maatschappelijke samenleving onthult.

Dit blijkt nog duidelijker, zoodra de sociale verschijnselen meer in het bijzonder gadegeslagen worden. Dan is zelfs de vergelijking met de organische natuur tot in de détails mogelijk.

Uit de petrefactenkunde is het ons bekend, dat organismen geheel verdwijnen; minerale stoffen dringen in de daardoor ontstane ruimten en nemen hunne vormen aan. Daaraan is het toe te schrijven, dat gesteenten in kristalvormen voorkomen, die niet in overeenstemming te brengen zijn met hunne oorspronkelijke formatie.

Voorts leert ons de dierkunde, dat vele diersoorten organen bezitten, die in den eigenlijken zin niet meer werkzaam zijn en toch nog doellooze bewegingen maken. Deze beide waarnemingen kunnen ook ten opzichte van sociale organismen gemaakt worden. De sociale levensvormen wijzen op gelijke verschijnselen. Één voorbeeld.

In den Christelijken staat der Middeleeuwen trad zeer spoedig de streng godsdienstige broederschap op den voorgrond. Deze gemeenschapsvorm is voor eene geheele periode van ontwikkeling toongevend. De broederschap verschilt in beginsel niet van het gilde en de meeste gilden zijn zelfs uit haar te voorschijn gekomen. Beide zijn erop bedacht, om in a l l e behoeften van den mensch te voorzien; om in gemeenschap voor den geheelen mensch te zorgen. In den oorspronkelijken vorm moeten zij beschouwd worden als eene innige gemeenschap van gelijkgezinden, die één-en-hetzelfde geloof belijden, één-en-dezelfde belangen behartigen, één-en-dezelfde plichten tegenover de maatschappij en elkander te vervullen hebben en één-en-dezelfde drijfveeren bezitten, om door vele goede werken getuigenis af te leggen van een geloovig gemoed en een kerkelijken zin. In de gemeenschap wordt op een levendig gezellig verkeer prijs gesteld; evenzeer draagt de gemeenschap de lasten door eenig ongeval, door gebrek, door ouderdom, door overlijden en door alle materieele beproevingen aan het individu veroorzaakt. Het eigenlijk levensbeginsel der broederschap is: de Christelijke liefde. De rijke is om godsdienstige redenen bereid, aan de zijde van den arme plaats te nemen; mannen en vrouwen der verschillende klassen en standen vereenigen zich met elkander, om aan de behoeftigen in hun midden de door de Kerk verlangde aalmoezen te doen toekomen; om in gemeenschap de werken der barmhartigheid ten uitvoer te brengen. De daaraan verbonden arbeid brengt de grootste tegenstellingen van het maatschappelijk leven elkander menschelijk nabij. Rijken en armen leeren met elkander omgaan, elkander achten en elkander begrijpen. De tegenstelling van rijk en arm had buitendien in die dagen haar snijdend karakter verloren, omdat de voorstelling heerschte, dat de Voorzienigheid deze onderscheiding gewild had en de daaruit voort-

vloeiende sociale toestanden en verhoudingen noodzakelijk achtte voor het eeuwig welzijn van den mensch. Voor allen zonder onderscheid was dit leven met de daarvan onafscheidelijke ellende en teleurstellingen de onmisbare leerschool voor het leven hiernamaals. De broederschappen waren voor onbepaalden tijd in het leven geroepen, steunende op de Christelijke leer der weldadigheid. Haar wezen is in haar Christelijk karakter neergelegd.

Deze gemeenschapsvorm werd in beginsel aangetast door de Hervorming, die het zwaartepunt in de leer der rechtvaardiging door het geloof plaatste. Zij onttrok in de eerste plaats het individu aan den invloed der geestelijkheid, maar bereidde tevens de oplossing der bestaande sociale banden voor. Het individu werd door haar op zichzelf aangewezen en geïsoleerd; dat beteekende op sociaal gebied: eigen hulp. Zijn welbegrepen eigenbelang werd voortaan zijn gids.

De wijziging in de voorstellingen en ideeën, daardoor te voorschijn geroepen, is niet alleen op godsdienstig gebied in het oog vallend. Zij blijkt niet minder duidelijk uit het natuurrecht der 17de eeuw.

Het is niet alleen een uitvloeisel der hoogere beschaving, dat de wieg der moderne rechtsphilosophie in Protestantsche landen staat. Het is geenszins toevallig, dat zoowel Spinoza als Hobbes den strijd van allen tegen allen tot uitgangspunt van hunne philosophische beschouwingen verheffen. Het is evenmin toevallig, dat tegen het einde der 17de eeuw juist in Engeland de eerste economische instelling op individualistischen grondslag ontstond en dat deze op het gebied der v e r z e k e r i n g gevonden wordt.

De Hervorming moest ook op de broederschappen en gilden invloed uitoefenen. Wat met haar beginsel in strijd was, werd opgeruimd; wat daartegen niet aandruischte, bleef bestaan. Het conservatief karakter der bevolking hield vast aan den ouden gemeenschapsvorm, maar het ethisch ferment werd van de gemeenschapsidee losgemaakt en daarmede viel de eigenlijke beteekenis, de inhoud. De godsdienstige eenheid, die de Kerk als de toongevende moreele en intellectueele macht eeuwenlang voor de beschaafde wereld belichaamd had, was verbroken. Het geloof, dat het Christendom geroepen was, het vraagstuk der politieke, sociale en godsdienstige eenheid op te lossen, was geschokt. Zijne sociale organisatie was aangetast. Groote groepen zagen alleen heil in de scheiding van het kerkelijk en het wereldlijk element. Zij beriepen zich daartoe op het misbruik van macht van de zijde der kerkelijke hiërarchie en op de opeenhooping van eigendom door de kerk. Dit eigendom werd beschouwd, tot hare ontzenuwing en ontaarding het meest van allen bijgedragen te hebben. Dit eigendom gold als eene der vele oorzaken, waarom zij niet meer aan het hoofd der beschaving en van den vooruitgang kon optreden, maar tot een stelsel van onderdrukking en voogdij hare toevlucht moest nemen.

In de broederschap en het gilde waren oorspronkelijk het godsdien-

stig, het gezellig en het sociale belang vereenigd. Aangenomen werd echter, dat de beide laatsten hunne levenskracht en hunne levensvatbaarheid aan den godsdienst ontleenden. Het geloof gaf aan de corporatieve idee haar eigenlijken inhoud. Het geloof bepaalde de levensbeschouwing en de levensopvatting. Dat de toepassing in de practijk veelal daarmede in strijd was en dientengevolge sterke afwijkingen van oorspronkelijke regelen voorkwamen, verandert daaraan niets. Dat bewijst alleen, dat de menschelijke natuur te zwak was, om het ideaal in zich op te nemen, zoodat slechts enkelen zich daarmede als het ware vereenzelvigden. De nieuwe gezichtspunten in het Hervormingstijdperk veranderden allengs de nog bestaande broederschappen en gilden in vereenigingen van gelijksoortige lieden, die over een vrij gelijk inkomen te beschikken hadden en door gelijke sociale belangen met elkander verbonden waren. De neiging voor de gezelligheid en de behoefte aan openbaar vertoon en materieel genot bleven bestaan. Er werd in overeenstemming met het gilderecht ook verder een economisch doel nagejaagd; de feesten werden ook later op schitterende wijze gevierd en door optochten opgeluisterd; de godsdienstige gebruiken werden niet afgeschaft, maar hadden toch gaandeweg hunne beteekenis voor de gemeenschap verloren. Niet de godsdienstige behoefte bepaalde meer het karakter; het hoofdoogmerk was voortaan gericht op sociale voorrechten en op gezellig vermaak, dat nog van tijd tot tijd in een godsdienstig manteltje werd gehuld. De tijden waren veranderd en met de tijden de menschen. Men ziet hier vóór zich een lichaam met doellooze bewegingen, maar de vorm was daarom nog niet zonder beteekenis. In dien vorm kon een nieuwe inhoud gegoten worden. De overal waarneembare organische ontwikkeling moest ook op dit gebied hare rechten doen gelden. En dat heeft ook werkelijk plaats gevonden. Het economisch doel werd geheel op den voorgrond geplaatst en van alle bijmengselen en aanhangselen bevrijd. In den ouden vorm werd nieuw leven gegoten door het v e r z e k e r i n g s w e z e n . Sedert is de verzekering een factor van groot belang in de maatschappelijke samenleving. De eerste eisch, die daarvan het gevolg was, bestond in ‘meer lucht, meer licht en meer vrijheid’ op sociaal en economisch gebied. Deze inhoud lag in den geest van den nieuwen tijd. Hij was echter eerst dan levensvatbaar, wanneer hij op eene wetenschappelijke techniek kon steunen.

Het gilde wijdde zich in economischen zin aan dezelfde taak als de verzekeringsmaatschappij, maar om andere redenen en meer beperkt. De bijdragen der broeders en genooten werden bij de verzekerden herschapen in eene vastgestelde premie. Dat was noodig, zoodra de rijken de broederschap en het gilde verlieten en dientengevolge de armen niet meer tegen ellende en nood konden beschermen. Broederschappen, gesloten voor onbepaalden tijd, om niet te zeggen met eeuwigen duur, hadden geene behoefte aan wetenschappelijk bewerkte premietabellen.

Er werden bijdragen betaald, om in geval van behoefte eene liefdegift te ontvangen, en die liefdegift was, volgens de Christelijke opvatting, niet onteerend en evenmin deemoedigend. Waar de minder welgestelden en van de opbrengst van hun arbeid afhankelijken alleen overbleven, waar alzoo eigen hulp uitsluitend op de weegschaal geplaatst werd, moest de vereeniging bijtijds de vermoedelijke schade trachten te dekken. Dat kon alleen geschieden door de heffing van eene premie.

De geschiedenis onthult deze ontwikkeling duidelijk genoeg en zij verbindt haar aan de regeering van Koningin Elizabeth. Dit hervormingsproces was echter, wat de vrije verzekering betreft, afhankelijk van de afschaffing van het gilderecht en de invoering der beroepsvrijheid. De Engelsche vorscher Eden bericht in zijn classiek werk: *The State of the Poor*, dat o.a. Birmingham reeds onder Koningin Elizabeth in dien toestand verkeerde. Daar moet alzoo eene der eerste onderlinge levensverzekeringsmaatschappijen opgericht zijn. Andere opkomende fabrieksdistricten spiegelden zich aan het gegeven voorbeeld en dat een en ander werkelijk plaats vond, bewijst ons het verdwijnen van de broederschap en het gilde en het optreden van ‘the commune-box’, later eenvoudig ‘box’ of ‘box-club’ genoemd. Wat in de steden thans ‘Friendly-Society’ heet, staat in Engeland op het platteland nog steeds bekend als ‘box-club’. Het gilde spatte uiteen; hare godsdienstige kern werd geofferd en haar gezellig karakter trad geheel op den voorgrond, tevens ertoe dienende, om een sociaal doel na te jagen. De heerschappij der individueele vrijheid maakte ook daaraan een einde. Onder haar gezag werd een nieuwe inhoud gevonden en trad de zuiver economische kern op den voorgrond. In 1681 werd te Londen de eerste brandverzekeringsmaatschappij gesticht. Een aantal maatschappijen ter verzekering van eene levensrente volgden, waarvan ‘Mercer's Company’ ter voorziening in de behoefte van weduwen en weezen de reeks opende. Het gemis van eene wetenschappelijke basis bij de vaststelling der premiën en de geringe ondervinding droegen er veel toe bij, om de meeste economische instellingen van dien aard schipbreuk te doen lijden. Eerst aan ‘the Amicable Society’ gelukte het, vasten voet te vatten. Ook zij verraadt nog den oorsprong der gilden. Hare premiën waren niet op grond van den leeftijd en het risico ingericht; zij hadden nog niets gemeen met het logisch karakter der eigenlijke verzekering en hare zuiver individualistische basis. De premiën waren voor allen gelijkelijk geregeld; allen zonder onderscheid droegen alzoo een gelijk bedrag aan de kas bij. Eerst later werd hierin verandering gebracht. Het verzekeringswezen van onzen tijd is vrij van deze eigenaardigheden uit eene vroegere ontwikkelingsperiode, zoodat zelfs ternauwernood meer aan den oorsprong gedacht wordt. Endemann roemt juist in de verzekering, zooals zij zich tegenwoordig aan ons oog vertoont, dat de laatste sporen van het aalmoeskarakter verloren zijn gegaan en Masius ziet in haar een ‘triomf der wetenschap’. Emminghaus deelt in

het *Handwörterbuch der Volkswirthschaftslehre von Rentzsch* (1866) mede, dat deze economische instelling op zuiver individueele basis, alleen wat betreft de verzekering van het leven en van hetgeen met dat leven in nauw verband staat, reeds circa 60 verschillende verzekeringsvormen toelaat. Maar hoezeer dit ook voor den economischen arbeid van het individu getuigt en hoezeer dit ook de levensvatbaarheid van het verzekeringswezen aantoont, toch mogen ook wij niet over het hoofd zien, dat er nog niet gelijke kracht ontwikkeld is, waar het de verzekering van arbeiders geldt en waar het erop aankomt, de lagere volksklasse tegen de gevaren op het gebied van den arbeid te beschermen. Wij tasten nog geheel in het duister omtrent de grondslagen van eene verzekering tegen werkeloosheid. En toch is eerst dan het werk voltooid, wanneer de vrije vereeniging van hen, die gemeenschappelijke economische belangen te behartigen hebben, in staat is, langs den weg van het individualisme werkelijk in a l l e behoeften van den mensch te voorzien. Wat het gilde, onder vooropplaatsing der gemeenschap van geloof, niet in de practijk tot stand kon brengen, zal eerst dan vervuld zijn door de gemeenschap van vrije menschen, op grond der economische behoefte en geleid door zedelijke drijfveeren. Deze gemeenschap is in dit geval eene intellectueele noodzakelijkheid.

Het is niet alleen van belang, te zien, hoe sociale instellingen een organisch ontwikkelingsproces moeten doormaken. Evenmin is het uitsluitend opmerkenswaardig, dat zij, evenals natuurkundige organismen, kristalvormen aannemen, die niet overeen te brengen zijn met haar oorspronkelijk karakter. Wat even merkwaardig genoemd mag worden, is: dat het verzekeringswezen en het eigenlijk verzekeringsrecht onbekommerd om elke juridieke dogmatiek in het vrije verkeer wortel geschoten heeft. Hier ontmoeten wij een eigenaardig historisch product van het sociale leven. Hier is sprake van de voortbrengingskracht van den nieuwen tijd. Eerst toen de verzekering eene hooge vlucht genomen had, werden de juristen op hare buitengewone ontwikkeling opmerkzaam. Zij namen waar, dat er in de verzekering van rechtsverhoudingen sprake was en contracten gesloten werden, waarvoor in het positieve recht de voorbeelden niet voorhanden waren. Er werd naar een keurslijf gezocht, aan de rechtsformules van het Romeinsche recht ontleend, maar dit paste niet en hield geene rekening met de economische beteekenis der verzekering. Het sociale leven had in deze helpster en vriendin van elk gezin een meesterstuk geleverd, dat eene ruimere behandeling vereischte. Of het volk reeds dat vertrouwen in de verzekering koestert, dat zij van economisch standpunt verdient, doet hierbij niets ter zake. Haar wordingsproces levert echter het beste bewijs voor de zelfstandige ontwikkelingskracht der menschelijke samenleving.

IV.

Wat volgt nu uit de vergelijkingen tusschen de natuur en de men-

schelijke maatschappij? Tot welke gevolgtrekkingen geeft het overeenstemmende tusschen beide aanleiding?

Alvorens eene mijn geëxploiteerd wordt, neemt men eenige proeven met eene handvol erts, om vast te stellen, of hetgeen op grond van het exact onderzoek werd aangenomen, met de werkelijkheid overeenstemt. Beantwoorden deze aan de gestelde verwachtingen, dan kan de eigenlijke arbeid op groote schaal beginnen.

Eene geneeskundige proefneming met den kleinen vinger kan aan den patiënt reeds het leven kosten.

Het menschelijk organisme vereischt eene andere behandeling.

Proefnemingen met den staat of liever eene ondoordachte en ongewettigde inmenging in het economisch raderwerk der maatschappij kan het maatschappelijk organisme van een geheel volk vergiftigen en het aankomend geslacht tot kreupelen maken. Wat echter als het ergste beschouwd moet worden, is, dat de nadeelen daarvan gewoonlijk eerst door latere geslachten te bespeuren zijn. Juist deze langzame werking der processen, juist de groote moeilijkheid, om oorzaak en werking van elkander gescheiden te houden en de gevolgen nauwkeurig vast te stellen, spoort aan tot voorzichtigheid. Veelal staan de eenvoudigste verschijnselen in verband met eene aaneenschakeling van kleine oorzaken, die hetzij over het hoofd gezien, hetzij te gering geschat werden. Daarvan levert de geschiedenis de sprekendste bewijzen. Hoe dieper de vorscher doorgedrongen is in het historisch ontwikkelingsproces, hoe voorzichtiger hij wordt.

Een bediende, die den haard aanmaakt, neemt gewoonlijk niets anders waar, dan dat de steenkolen verbranden, warmte en rook verspreiden en asch achterlaten. De natuurkenner weet buitendien, dat door het verbranden van deze steenkolen duizenden kubiekvoet lucht in beweging gebracht worden, dat alle lichamen onder den invloed der warmte zich uitzetten en dat elke verbranding de ademhaling, het celweefsel en de zenuwen aandoet.

Een stukje gloeiende kool biedt den natuurkenner voorts een beeld van den geheelen cosmos; voor zijn oog verrijst het reusachtig varenkruid; hij overziet de voorwaarden, waaronder dit stukje kool vóór millioenen van jaren kon ontstaan, en de stofwisseling tot in hare fijnste vertakking, gelijk de wetenschap haar in den laatsten tijd opgehelderd heeft. Maar de natuurkenner is tevens overtuigd, dat zijn weten stukwerk is, en omdat hij niet de zekerheid bezit of liever, omdat hij alleen over betrekkelijke waarheden beschikt, is hij niet vermetel genoeg, van hetgeen geworden is voor de toekomst alle vormen te voorspellen, die volgens de hem bekende natuurwetten uit de verschillende verbindingen kunnen voortvloeien. Gesteld nu eens, dat aan den natuurvorscher de macht gegeven ware, een tooverwoord uit te spreken voor het geval, dat hij tijdelijk de werking van eene natuurwet wilde opheffen, zou hij het wagen, van deze macht gebruik te maken? Hoe

dieper hij in de wetenschap doorgedrongen is, hoe minder hij geneigd zou bevonden worden, dat tooverwoord uit te spreken, want zijn verstand zou hem zeggen, dat het noodzakelijk gevolg van zijne inmenging kon zijn, dat dientengevolge het menschelijk geslacht verdelgd werd en de aarde uiteenspatte. Voor zoover nu de mensch macht verkregen heeft over de natuur en over menschelijke dingen, kan een tooverwoord door hem uitgesproken worden en dat geschiedt maar al te dikwijls door den wetgever. De wetgeving van onzen tijd is bijna overal niets anders meer dan een proefnemen, maar met dit onderscheid, vergeleken bij de onderzoeking op natuurkundig gebied, dat deze proefnemingen aan een levend organisme, aan het volk zelf verricht worden. Zulke proefnemingen kunnen echter niet op kleine schaal geschieden, omdat geen levend organisme op zichzelf staat en evenmin een deel of stuk geïsoleerd kan worden. Wordt desniettemin de weg der proefneming ingeslagen, dan lijdt de maatschappij onder de gevolgen. De wetgever der oudheid teekende den regel op, waarnaar de ontwikkeling in de werkelijkheid plaats gevonden had, om daaruit de bouwstoffen voor de wetgeving te verkrijgen. De wetgever van den nieuwen tijd schrijft den regel voor, waaraan hij de ontwikkeling wil onderwerpen, en handelt daarmede in overeenstemming bij de verleening van wetten. De wetgever der oudheid had de ondervinding *achter* zich; die van onzen tijd heeft haar daarentegen nog *vóór* zich. Daaruit is het verschijnsel te verklaren, dat de rechtsonzekerheid nooit grooter was dan juist in onzen tijd en dat zelfs de heerschende theorie van het recht de grootste tegenstrijdigheden bevat, zoodat het rechtsgevoel van het volk op hoogst bedenkelijke wijze gezonken is. Buitendien is de verkrijging van recht met groote kosten verbonden. In de Oudheid had men niet jaarlijks een aanzienlijk getal nieuwe wetten noodig en toch waren b.v. de Grieken ongetwijfeld niet minder ontwikkeld dan wij. Ook in de Middeleeuwen was het wetgevend toestel niet onafgebroken in werking en toch waren de eigendomsverhoudingen en rechtstoestanden onder het feudale recht geenszins eenvoudiger te noemen. Evenmin was de handel der Hansa en der Middeleuropeesche steden gering, wat zijn omvang betreft, en van minder belang ten opzichte der uitbreiding en toch bestond er toen in de handelswetgeving meer overeenstemming tusschen theorie en practijk. De toenemende vraag naar wettelijke voorschriften kan niet anders dan als eene maatschappelijke ziekte beschouwd worden. Tacitus zocht de oorzaak van de koortsachtige aandoeningen op het gebied der wetgeving, die ook in de oudheid nu en dan als eene periodieke ongesteldheid voorkwamen, niet in de toestanden, maar in de personen. Dat geldt ook voor onzen tijd.

Wanneer de wetgever zich aan het voorbeeld der oudheid moet spiegelen en geene regelen mag voorschrijven, die niet uit de reeds verkregen ontwikkeling voortvloeien, is dan niet het streven verwerpelijk, met de nauwkeurigheid van eene mathematische reeks den ont-

wikkelingsgang van een volk te willen bepalen? Dat streven wordt echter ongetwijfeld door de sociale wetenschappen aan den dag gelegd en moet onwillekeurig ook zijn invloed op het recht doen gelden. Dat streven veronderstelt evenwel, dat de voornaamste grondwaarheden reeds langs den inductieven weg gevonden zijn en de wetenschap derhalve niet alleen in staat is, de inductie met de deductie te verbinden, maar ook om zuiver deductief te werk te gaan. Zoover is zij echter nog niet gekomen. Het tijdstip, waarin dit mogelijk zal zijn, is zelfs niet eens met zekerheid ten opzichte der theorie aan te geven. Op dit oogenblik wordt dan ook zelden meer in die richting gewerkt, maar is de samenstelling van historische feiten en inductieve waarnemingen de hoofdzaak. De neiging, om de ontwikkelingsreeksen voor de toekomst te bepalen, is wel voorhanden, maar de middelen, om dit te kunnen, ontbreken vooralsnog geheel. Feiten alleen, al steunen zij ook op exacte waarnemingen, voorzien niet in de middelen, die daartoe vereischt worden. Waagt men het desniettemin, de ontwikkelingsreeksen aan te geven en daaruit gevolgtrekkingen voor de toekomst te maken, die in de wetgeving neergelegd worden, dan betreedt men eenvoudig een hellend vlak en stelt de verdere sociale ontwikkeling aan eene ernstige crisis bloot. Het is toch geenszins voldoende, eene reeks vast te stellen, de daartoe vereischte wetenschappelijke lijn van een gegeven uitgangspunt tot op heden nauwkeurig af te teekenen en dan voor de toekomst te verlengen, want nog zijn niet alle elementen gevonden, die ons daartoe in staat stellen. Maar al te dikwijls wordt later ontdekt, dat de verdere ontwikkeling eene andere richting ingeslagen heeft, dan men aannam, omdat factoren niet geteld werden, die op het resultaat invloed uitoefenden. Daarom moet in dit geval het resultaat verkeerd uitvallen.

Al is de mathematische methode ook al niet op de practische sociale wereld van toepassing, dan neemt dat niet weg, dat de mannen der wetenschap toch in eene mathematische basis het ideaal blijven zien, omdat eerst dan aan de heerschende onzekerheid een einde kan gemaakt worden. Het gevolg daarvan zou zijn, dat er ook op sociaal gebied een mathematisch gebouw opgetrokken werd. En daartegen behoeft niemand op te zien, want in dat gebouw zou voor de verdere ontwikkeling plaats genoeg overblijven. Op mathematische grondslagen kan een werkelijk monumentaal fundament opgetrokken worden, dat aan alle stormen en regenvlagen het hoofd zal bieden. Dan eerst zijn de meeste waarborgen ter verzekering der maatschappelijke orde verkregen, dan eerst is de eerste voorwaarde voor het gezag der wet vervuld, ook waar het de onderdeelen geldt.

Wij bewonderen in den strengen stijl van een overeenkomstig de wetten en regelen der bouwkunst geniaal uitgevoerd kunstwerk de harmonie van het groote en het kleine, der hoofd- en der ondergeschikte vormen, der vlakke en gebogen, der horizontale en verticale

deelen en spreken van eene tot poëzie geworden mathesis. Wie zal daarbij het hoofdgewicht op het schoone bijwerk, op de overlading van vormen en versierselen leggen en daarin het wezen der schoonheid ontdekken? Alle deelen behooren tot het geheel en verhoogen de werking van het geheel en toch zijn alle binnen zekere grenzen vrij. Wij bewonderen de macht der constructie van het bouwwerk en worden tevens door de macht der schoonheid tot in het diepste der ziel bewogen. Evenzeer nu als een huis van een hoop steenen onderscheiden is, evenzeer onderscheidt zich de maatschappij van een hoop menschen. Er is dan niet meer sprake van eene eenvoudige veelheid van enkelen, evenmin van het meervoud des enkelvoudigen mensch, maar van de veelheid in hare samenvoeging. Wij bezitten dan een uit verscheiden enkele deelen samengesteld organisch geheel. Verbonden zijn deze deelen met elkander door de behoefte aan aanvulling van den een door den ander. De maatschappij is daarbij de vorm voor de geregelde en duurzame bevrediging van deze behoefte; zij bevat de organisatie van het leven door en voor anderen.

Dit leven moet ten grondslag dienen van het historisch onderzoek. Het openbaart zich in eene drieledige levensgemeenschap, n.l. in 1°. eene *intellectueele*, 2°. eene *ethische* en 3°. eene *materiele* of *sociale* gemeenschap. Deze gemeenschap ontwikkelt zich in: *taal en wetenschap*, in: *zeden en recht* en in: *verdeeling van den arbeid en volkshuishoudkunde.* Alle drie levensuitingen berusten op een *individueelen* onderbouw. Het sociale gebouw ontleent echter zijn wezen of wel zijne kracht niet aan de vrijheid, maar aan de gemeenschap der individuën. De vormen, die deze gemeenschap aanneemt, hangen af van de intellectueele, ethische en materieele ontwikkeling der toongevende meerderheid. Zij worden echter veredeld. Treedt nu het individualisme in eenig tijdperk meer op den voorgrond dan met de idee der gemeenschap overeen te brengen is, dan ligt de grond van dit verschijnsel hierin, dat onvolkomenere vormen gesloopt moeten worden, om voor volkomenere plaats te maken. Gewoonlijk gaat deze hervorming gepaard met het optreden van ziekteverschijnselen, die eerst de familie, dan den stam, dan den staat en dan de maatschappelijke samenleving in hare bestaande organisatie aantasten. Dit ontwikkelingsproces of deze hervorming vloeit evenwel niet voort uit a priori constructie en is niet het resultaat van een zoeken naar de beste staatsinstelling. Dat zoeken is zelfs geheel nutteloos, want het staatswezen is en blijft steeds het resultaat van den toestand, waarin de maatschappij op een gegeven oogenblik verkeert en derhalve afhankelijk van den reeds bereikten trap van beschaving. Verandert die toestand, dan moeten daarvan op elk gebied de gevolgen ondervonden worden. Die gevolgen dragen geen absoluut maar een relatief karakter. Het sociale lichaam kan evenwel alleen dan behoorlijk functionneeren, wanneer alle organen binnen de hun door de natuur aangewezen grenzen vrije beweging bezitten, zelfstandig

kunnen arbeiden en tot zelf handelen in staat zijn. Dat geldt evenzeer ten opzichte van het individu als van het organisme.

Wanneer wij langs dezen geleidelijken weg de organische ontwikkeling voortzetten en steeds de hinderpalen wegruimen, die ons den blik op het einddoel verbergen, dan ligt het voor de hand, dat de mathematische basis eens op de werkelijkheid toegepast zal kunnen worden. Voor ons echter is dat het ideaal, waarvan wij gelooven, dat het voor de wetenschap en de practijk weggelegd is, maar waarmede wij niet vóór den tijd optreden.

De noodzakelijkheid van die basis is trouwens stilzwijgend in de volkshuishoudkunde reeds door vele bekende vorschers erkend. Vandaar, dat zij bij de uiteenzetting der theoretische leerstellingen veelal van de deductieve methode gebruik gemaakt hebben, om door te kunnen dringen tot de wetten, die de voortbrenging en verdeeling in de menschelijke samenleving beheerschen. Dat is althans het geval bij Adam Smith, bij Ricardo, bij Say, bij Bastiat. Bij Adam Smith dienen de historische beschouwingen alleen ter opheldering. Deze vorschers hebben zeer veel ter beschaving der menschheid bijgedragen en hen van een groot aantal vooroordeelen bevrijd omtrent dingen, die tot de menschelijke welvaart behooren. In hoever de wetenschap daarbij toen de haar gestelde grenzen overschreed, doet hier niets ter zake. Evenmin, in hoever de later tegen hunne leerstellingen ontstane oppositie gewettigd was. Het komt er hier slechts op aan te herinneren, dat het streven reeds lang voorhanden is, om eene breede basis voor de volkshuishoudkunde te vinden, en dat de overtuiging reeds lang gevestigd was, haar eens onder de deductieve wetenschappen te zullen kunnen rangschikken.

Wat in de eerste plaats op economisch en sociaal gebied de aandacht trekt, is de groote waarde, die door allen ten allen tijde aan de toepassing van het *beginsel der gerechtigheid* toegekend werd. Op de toepassing van dit beginsel berust zelfs voor een groot deel de trapsgewijze verdere ontwikkeling der maatschappelijke samenleving.

De idee der gerechtigheid werd reeds in het oude Griekenland door velen gehuldigd. Zij trad mede in het Romeinsche rijk op den voorgrond en vond ingang in het recht. De formuleering van het rechtsbewustzijn droeg echter bij de antieke volkeren een zuiver objectief karakter. Het recht koos daarmede in overeenstemming den positieven, den gebiedenden vorm. Het zwaartepunt werd gezocht in de intellectueele gemeenschap. Deze zag in het gebod een voornaam middel, om het blijven binnen zekere grenzen te waarborgen. Maar de uitsluitende huldiging van het objectivisme, waarvan de beschaafde klasse - de vrijen - de voordeelen trokken, lokte den tegenstand uit en die tegenstand trad op den voorgrond in de eischen der minder door het lot begunstigde klassen. Uit den strijd, die daarvan het noodzakelijk gevolg was, genoot de vooruitgang de vruchten. Eene wet der maatschappij leert, dat wanneer twee beginselen op elkander inwerken, zij elkander

wijzigen. Dit is voor het algemeen ontwikkelingsproces van belang en de voorwaarde voor elke verdere ontwikkeling. Toen het objectivisme in het recht de grenzen van zijn ontwikkelingsvermogen bereikt had, moest daarom ook meer met het subjectivisme gerekend worden. Het verlangen naar gerechtigheid, naar rechtvaardigheid kon daarom ook in het Romeinsche rijk met klem door de Plebejers geuit worden. Zij leidden het recht daartoe af uit het getal door hen medegemaakte veldtochten, uit de vele litteekenen, in den dienst des vaderlands verworven, uit den druk der gevangenzetting wegens schulden en uit de uitsluiting van de pacht der staatsdomeinen. Van eene volledige toepassing van het beginsel der gerechtigheid in den zin van gelijke rechten voor allen was de tijd nog niet rijp. Dit beginsel veronderstelt toch in de eerste plaats de erkenning der algemeene m e n s c h e n r e c h t e n . Deze erkenning is het gevolg der ontwikkeling van het subjectivisme en daarvan kon eerst sprake zijn in den Christelijken staat. Het Christendom nam het e t h i s c h karakter tot uitgangspunt en verhief de e t h i s c h e g e m e e n s c h a p tot de hoofdzaak. Christus had de gelijkmaking der voorwaarden van het economisch of materieel bestaan als ideaal vooropgeplaatst. Het middel, om daartoe te geraken, bestond in de hervorming der zeden en het loon legde Hij neder in de onsterfelijkheid der ziel. De godsdienstige hernieuwing en loutering door het Geloof bracht: de vrijheid van het individu, de gelijkheid overeenkomstig de wetten der eeuwige gerechtigheid en de broederlijkheid in den zin der ethische gemeenschap. Op het gebied van het recht werd de idee der gerechtigheid voortaan subjectief opgevat en het rechtsbewustzijn daarmede in overeenstemming geformuleerd. De verdere ontwikkeling verlangde eene samensmelting van het objectivisme met het subjectivisme, dus de aansluiting aan het Romeinsche recht en de uitbreiding der grenzen van dit recht ter wille der ethische gemeenschap. De harmonie, d.w.z. de samensmelting der intellectueele, ethische en sociale levensgemeenschap, was daardoor evenwel nog niet verkregen; het intellectueele en het ethische voldeden niet geheel aan de eischen van het sociale. De materieele gemeenschap was dientengevolge in het nadeel. En toch moeten de drie organen der levensgemeenschap in gelijke mate ontwikkeld worden, om de onmisbare harmonie tot stand te brengen. Deze taak ondernam de moderne tijd. Het zwaartepunt werd dientengevolge aanvankelijk van het ethische naar het materieele verplaatst. Het recht bleef ook voortaan aan de idee der gerechtigheid vasthouden, maar het begint het egoistisch bestanddeel te ontwikkelen. Het subjectivisme is gehandhaafd, maar het is van zijn Christelijk gewaad ontdaan en in een egoistisch kleed gestoken. Het materialisme geeft sedert meer en meer den toon aan. Het volk is gaan eischen, om zich materieel te bevrijden van de banden, die het genot der persoonlijke vrijheid in den weg staan en zijne eischen worden gaandeweg de hoofdzaak. Eene weigering van die eischen

beteekent de revolutie van onderen. De vraag is nu deze: of het recht in den loop der tijden zoowel bij de hoogere als bij de lagere standen wortel genoeg geschoten heeft, om ook nu nog het blijven binnen de grenzen ten opzichte van den staat en het individu te gedoogen? Of de toekomst werkelijk in staat zal zijn, het evenwicht tusschen het positief en het negatief karakter van het recht, *de oplossing van alle deelen in het geheel* tot stand brengen? Beide vragen verplaatsen ons naar het gebied der s o c i a l e v r a a g. Deze is niet tevreden met de ontkenning, gelijk zij b.v. in de leuzen 'persoonlijke vrijheid' en 'vrijheid van eigendom' neergelegd is, maar eischt de b e v e s t i g i n g, d.w.z. p o s i t i e v e o r g a n i s c h e m a a t r e g e l e n.

Het spreekt wel vanzelf, dat zoowel het individu als de familie het intellectueele, het ethische en het sociale in zich moet opnemen. Evenzeer moet het maatschappelijk organisme aan alle eischen kunnen voldoen, die daaruit ten opzichte van het practisch leven voortvloeien. Is alzoo één der drie elementen geheel op den voorgrond getreden, dan mag dit niet beteekenen, dat de beide andere voortaan verwaarloosd mogen worden, want eerst in de verbinding der drieledige levensgemeenschap tot één eenheid ligt de kracht van den staat. Welk element de heerschende macht geworden is, kan steeds gemakkelijk onderscheiden worden, want de andere factoren blijven door sterke gemeenschapsgroepen vertegenwoordigd en strijden ook onder de intusschen gewijzigde omstandigheden voor het door hen verkondigd ideaal. Die strijd waarborgt den vooruitgang. Die strijd verhindert de rust en houdt allen in beweging. Trouwens, alle drie machten staan in den dienst van den arbeid en moeten erop bedacht zijn, hare arbeidskracht te doen toenemen. De maatschappelijke samenleving nu heeft er belang bij, om te streven naar eene ontwikkeling, die de leden in staat stelt, die kracht te meten. Daarin ligt het practisch voordeel der mathematische basis, van het ideaal der wetenschap. Kan de arbeidskracht gemeten worden, dan is ook hare waarde met eenige juistheid te bepalen en is tevens de juiste verhouding tusschen het verbruik van kracht en de hoeveelheid geleverden of te volbrengen arbeid gevonden. De ethische gemeenschap kan in dat geval evenzeer beter dan tot dusver ervoor zorgen, d a t d e m e n s c h n i e t l e e f t, o m m a t e r i e e l e g o e d e r e n v o o r t t e b r e n g e n, m a a r m a t e r i e e l e g o e d e r e n v o o r t b r e n g t, o m t e l e v e n.

De ware vooruitgang bestaat hierin, de drieledige levensgemeenschap te bevestigen en uit te breiden, zoowel extensief als intensief. Extensief door uitbreiding van hare heerschappij over de geheele aarde en intensief, door verhooging der werkende kracht van elk in het bijzonder. Dit is alleen dan mogelijk, indien de gemeenschapsvormen voortdurend veredeld worden en indien hun gezag, dat in den arbeid wortelt, toeneemt. De weg, die daartoe ingeslagen moet worden, kan evengoed op individualistischen als op socialistischen grondslag berusten.

Wenschelijk is de eerstgenoemde, omdat langs dien weg de individualiteit gesterkt wordt en het bewustzijn der eigen verantwoordelijkheid vermeerdert. Ook wordt dan de zin voor de persoonlijke vrijheid levendig gehouden. Verondersteld wordt evenwel in dit geval, dat de ethische gemeenschap overal diep wortel geschoten heeft en tot in alle kringen doorgedrongen is, dat een krachtig godsdienstig bewustzijn in de natie leeft. Verondersteld wordt buitendien, dat de toongevende klassen door matigheid uitmunten, waar er van het materieel genot en de levensvreugde sprake is, want daarvan hangt hare stelling in de beschaafde maatschappij af. De ethiek houdt de vermeerdering en verfijning der levensbehoeften tegen en laat daarvoor de veredeling in de plaats treden. Die veredeling wordt dan mede geschraagd door de uitbreiding der kennis. Het socialisme tracht daarentegen de toepassing der gerechtigheid te bereiken door middel van tucht en dwang in het belang van het algemeen; zijn tegenhanger ziet in de sterking der intellectueele, moreele en physieke kracht van het individu de middelen ter vermeerdering der algemeene beschaving. Volgens de geschiedenis heerscht nu eens de eene dan weder de andere richting. De overgangsperioden worden door de heerschappij van het liberalisme aangevuld. Dit liberalisme verlangt eene groote mate van individueele vrijheid, omdat het niet alleen de verouderde en versteende vormen van het verleden uit den weg moet ruimen, zonder de levensaderen der bestaande en voor verjonging vatbare gemeenschapsgroepen af te snijden, maar ook omdat het niet mag verhinderen, dat de nieuwe ideeën en voorstellingen in het volk wortel schieten. Die ideeën en voorstellingen zijn toch het resultaat van den bewusten en onbewusten arbeid des geestes van verscheiden geslachten en de levensbeschouwing en levensopvatting, die zij bevatten, zullen op het karakter der nieuwe ontwikkelingsvormen van beslissenden invloed zijn. De nieuwe gemeenschapsgroepen kunnen alleen dan op organische wijze het bestaande een stap verder brengen, indien het liberalisme door de loyale en onpartijdige toepassing van het beginsel der vrije beweging bloedige botsingen tusschen de scherpe tegenstellingen voorkomt en de geleidelijke ontwikkeling zooveel mogelijk begunstigt. Wordt dit echter in de periode van overgang het doel in plaats van het middel en heerscht de richting van het naakte egoisme, dan loopt de maatschappij of liever het volk, dat onder dien toestand gebukt gaat, gevaar, geen ontwikkelingsproces meer door te maken, maar in oplossing te geraken. De wereldgeschiedenis of liever de algemeene beschaving bekommert zich daarom weinig; zij gaat voort op den ingeslagen weg. Dat gevaar wordt tot een minimum teruggebracht, indien ook in het tijdperk van overgang door allen krachtig gearbeid wordt en indien de bezieling onaangetast blijft. Die bezieling is de natuurlijke vrucht der ethiek. Die bezieling zorgt er onafgebroken voor, dat de historische kern van het bestaande den grondslag uitmaakt van elke verdere ontwikkeling.

Voor ons komt het er in de eerste plaats op aan, de historische verbindingen der verschillende perioden van ontwikkeling op te zoeken, om gegevens voor de ontwikkelingsvormen der toekomst te verkrijgen. Dit noopt ons, minder te letten op hetgeen de leden van het sociale lichaam van elkander scheidt, dan wel op hetgeen hen met elkander verbindt.

Geschiedt dit werkelijk, dan moet ook rekening gehouden worden met het volksgeloof, maar al te dikwijls bijgeloof geheeten, omdat het volk meestal een te groot gewicht toekent aan de waarde van bijmengselen en versierselen en daardoor het eigenlijk wezen uit het oog verliest. Van geslacht tot geslacht zijn waarnemingen gemaakt, bouwstoffen voor het sociale gebouw verzameld en profielen ontworpen; de natuur werd bestudeerd en onderzocht; kortom, er is reeds eeuwenlang op elk gebied gewerkt. Aan dien arbeid nam het volk in niet geringe mate deel, maar het werd daarbij geleid door het g e v o e l en niet door het v e r s t a n d . Bij de wisseling van het gezag onder de verschillende gemeenschapsgroepen ging telkens een deel van den arbeid verloren. Reeds Aristoteles gewaagt van eeuwenoude wijsheid, die verloren gegaan is. Deze wordt ons in ruwen vorm door het volk overgeleverd. Dit bewaarde den schat. Die schat is met den diamant te vergelijken, die eerst gespleten en geslepen moet worden, om weder te kunnen schitteren. Is niet het geloof der zeelieden, dat rondom de Noordpool het klimaat warmer is dan eenige breedtegraden zuidelijker, weder later door de wetenschap in eere hersteld? Wel zijn de gloeiende kleuren, waarin dit volksgeloof optrad, verdwenen; wel is de poëzie der volksvoorstelling ten offer gebracht, maar het feit werd op wetenschappelijke gronden overgenomen. De zeelieden ontleenden hunne voorstelling niet aan eene idee en evenmin aan eenig sprookje, maar zij was het resultaat van eene duizendjarige waarneming van bepaalde natuurverschijnselen.

Het volksgeloof houdt op geneeskundig gebied evenzeer aan de eigenaardigste voorstellingen vast, maar bij nader onderzoek is de kern van menige bijgeloovige gedachte gezond. Ook op dit gebied zijn nog de overblijfselen van eene eeuwenoude ontwikkeling voorhanden, die eens in een nieuw licht zullen stralen. En zoo is het ook op politiek en sociaal gebied.

Een geslacht, dat de heldensage dichtte, voelde zich als een deel van één groot geheel. Dat geslacht voelde, dat de natuur bedwongen moet worden; het vatte die onderwerping in grootsche beelden en legenden dichterlijk op en schonk daardoor aan het sociale leven dramatische kracht. Maar om dit te kunnen, was het noodig, de aarde en wat op en in die aarde leeft en zich beweegt, lief te hebben. Bezieling luidde steeds de eerste eisch van het volk.

Is er van rechtsbewustzijn bij het volk sprake, dan is dat neergelegd in zijn gemoed. Wat ten opzichte van het recht in de ziel van het

volk omgaat, wordt ons geopenbaard in de sociale beweging. Deze weet alle gegevens in de merkwaardigste vormen in haar midden te concentreeren; zij bevat de volkshartstochten, den volkswil, de volksgedachte, de volksvoorstelling van recht en onrecht en het volksideaal. Daarom ontwikkelt zij eene steeds toenemende kracht en wordt zij gaandeweg eene macht, waarmede de op dit oogenblik heerschende maatschappelijke klasse moet gaan rekenen. De beschaving verjongt zich in en door het volk. Zijne levenskracht en zijne levenssappen zijn voor alle instellingen en uitingen van het maatschappelijk leven onontbeerlijk; zijne arbeidskracht is een zegen voor de maatschappelijke samenleving. Wederom is er sprake van uitbreiding der grenzen van het recht; wederom geldt het eene samensmelting van verschillende levensgemeenschappen, van het intellectueele en ethische met het sociale. Het spreekt wel vanzelf, dat daardoor alles opgewoeld wordt, wat eeuwenlang met rust gelaten werd en kon worden, maar dat was en is nog noodzakelijk. Een begin van beterschap in de zienswijze der heerschende klasse is te ontdekken, want ook zij acht een onderzoek naar de sociale eischen van het volk onvermijdelijk. Dat onderzoek geldt de grondslagen van het te formuleeren arbeidsrecht en van het belang der arbeidersverzekering. Het arbeidsrecht en de arbeidersverzekering staan in de nieuwe ontwikkelingsperiode, die zich aan ons oog vertoont, op den voorgrond. Beide zijn het uitvloeisel van eene nieuwe levensbeschouwing en levensopvatting. Wordt daarop bij de eerste schreden in die richting niet gelet, dan is de hulp van de zijde der bevoorrechten denkbeeldig. Halve maatregelen schaden het beginsel. Onder halve maatregelen zijn te beschouwen, wat een r e c h t is en in den vorm van liefdadigheid en medelijden aan het volk aangeboden wordt. In hoever in Nederland met de eischen van het volk op dit gebied rekening gehouden wordt en in welke verhouding dit staat tot hetgeen daarbuiten geschiedt, moet ons meer in het bijzonder bezighouden. Dit zal in de tweede afdeeling van deze studie geschieden.

(Wordt vervolgd.)

Dusseldorp.

A.J. DOMELA NIEUWENHUIS.

Het bezoek van Napoleon I te Utrecht.

Gelijk bekend is, bezocht Napoleon I in 1811 onderscheidene gemeenten van ons vaderland. Hoogst karakteristieke bijzonderheden betreffende zijn verblijf te Utrecht zijn door mij aangetroffen in onuitgegeven aanteekeningen van wijlen mijn grootvader Dr. Jacob Nieuwenhuis, destijds Evangelisch Luthersch predikant aldaar, later hoogleeraar in de wijsbegeerte te Leiden. De naar ik meen nagenoeg algemeene onbekendheid dier bijzonderheden geeft mij aanleiding tot de volgende mededeelingen, ontleend aan een zeer bevoegd ooggetuige, die de door Napoleon gegeven audientie bijgewoond en het door hem opgeteekende persoonlijk gehoord en waargenomen heeft.

In afwachting van de aankomst van Keizer Napoleon en Keizerin Marie Louise waren alle straten der stad Utrecht groen gemaakt en met eerebogen voorzien. Van alle huizen wapperde de driekleurige vlag. De predikanten en pastoors kregen order, om in gekleed kostuum voor de deuren te staan der kerken, die hij op zijn weg zou voorbijrijden. Zoo stonden ook de beide Evangelisch Luthersche predikanten op de stoep der Luthersche kerk in de Hamburgerstraat. Zij salueerden, toen de Keizer eindelijk, voorafgegaan, begeleid en gevolgd van eenige duizenden cavalerie, in eene koets gezeten, die kerk voorbijvloog, onder een wild volksgejuich van: *vive l'Empereur! vive Napoléon!*

Afgestapt aan het voormalig paleis zijns broeders Lodewijk Napoleon, steeg hij spoedig daarna achter dat paleis te paard en reed hij met een paar adjudanten aanvankelijk onopgemerkt langs de stadswallen, om hunne ligging op te nemen. Eindelijk aan de Tolsteegpoort gekomen, reed hij langs de linkerzijde der Oudegracht, werd nu spoedig opgemerkt, herkend en weldra omringd door eene zoo groote volksmenigte, dat hij er niet doorheen kon, terwijl zijne adjudanten ver achter hem waren. Hij was verplicht stil te houden voor het huis van den broodbakker Arends, die het daarbij voorgevallene schier onmiddellijk daarna aan mijn grootvader heeft medegedeeld. Het volk was uitgelaten van vreugde en verwondering, omdat Napoleon zich geheel alleen en zonder militair geleide aan en onder het volk vertrouwde. Men snelde op hem toe, kuste de panden van zijn rok, zijn paard en wat niet al. Eindelijk maakte men plaats op zijn geroep: *cela suffit*, *laissez moi passer*, *place*, *place.* En zoo reed hij over het Janskerkhof naar het paleis terug.

Des avonds tegen half zes gaf hij audientie. Meer dan een uur te voren waren reeds alle commissies en particulieren, die ter audientie werden toegelaten, vergaderd in de lange dwars- of zoogenaamde danszaal van het paleis. Onder deze commissies was ook eene vanwege

den Senaat der vernietigde Utrechtsche hoogeschool met den theologischen Hoogleeraar Heringa aan het hoofd. De staatsraad Appelius zelf kwam echter deze commissie verwittigen, dat de Keizer geene commissie van dien aard kon ontvangen, daar de Utrechtsche hoogeschool niet meer bestond, maar wel enkele professoren, indien zij iets in hun eigen belang hadden te verzoeken.

De Hoogleeraar Heringa herdacht, in zijne na de herstelling der hoogeschool gehouden rectorale oratie, dat treurig oogenblik aldus: 'Daar stonden wij voor het hol van den leeuw, mochten niet binnentreden, maar moesten onverrichter zake den leeuwenkuil verlaten.'

Al de Protestantsche kerkelijke commissies hadden zich vereenigd onder de leiding van den Waalschen predikant Chatelain. Eindelijk werden al de bezoekers tegelijkertijd binnengelaten. Zij gingen door twee vertrekken, gevuld met officieren van allerlei rang. Ten laatste werden zij door den dienstdoenden kamerheer binnengeleid in de groote audientiekamer. Hier stond Napoleon, net gekleed in eene blauwe uniform met korte broek, zijden witte kousen, schoenen met gouden gespen en eene gouden snuifdoos in de hand op het midden van een groot, fraai tapijt, versierd met een grooten adelaar. Op dezen had hij zich iets voorwaarts geplaatst, omringd aan de linker- en rechterzijde door zijne hofmaarschalken. Naast hem aan de rechterzijde stond de Maarschalk Ney, een lang, mager man. De binnentredenden posteerden zich, eerbiedig buigende, in een lang half ovaal en wel drie of vier rijen achter elkander voor den Keizer. In de voorste rij stonden de provinciale en stedelijke commissies. De kerkelijke commissies stonden in de tweede rij achter eene commissie van den Lekkerdijk. De kamerheer ging rond met eene lijst in de hand, telkens aankondigende, welke commissie zou verschijnen. Deze trad dan eenige schreden voorwaarts.

Toen de heer Pronckert namens de commissie van den Lekkerdijk had uitgesproken, hoorde mijn grootvader den Keizer tot dezen de vraag richten: of die posten van dijkgraaf en heemraden nog al lucratief waren?

'Vergeef mij, Sire! - antwoordde de heer P. - dat zijn meest posten van eer. De geringe emolumenten, die wij ervan genieten, bestaan grootendeels in een vriendschappelijken maaltijd.'

'Oho! - antwoordde Napoleon - dan zijn de leden dier waterbesturen vermoedelijk rijk van zichzelven.'

'Ja Sire, - antwoordde de heer P. - dat waren wij te voren, maar sedert het ongelukkig tiërceeren hebben velen onzer moeite genoeg, om zich staande te houden in den kring en stand, waarin wij zijn opgevoed.'

'Oho! - hernam Napoleon - de Hollandsche kooplieden en renteniers zijn goede financiers; die plaatsen hun fortuin niet op één punt. Gij zult ook wel andere effecten hebben dan Hollandsche?'

‘'t Is waar, Sire! - hervatte de heer P. - ik heb ook Engelsche dividenden, die niet betaald worden, en Oostenrijkers, die zeer laag staan!’

‘Die moet gij behouden, mijnheer, - was het gevatte antwoord van Napoleon - die zullen goed worden.’

En dit gesprek willende afbreken, vestigde de Keizer op eenmaal zijn adelaarsblik op een hoogheemraad, die met open mond naar zijne woorden stond te luisteren. Met een spotachtigen glimlach op het gelaat hem strak aanziende, richtte hij zich plotseling tot dezen met de vraag: *Et vous*, *monsieur! vous êtes aussi bien riche*, *n'est-ce pas?* Deze, door die onverhoedsche vraag in verwarring gebracht, antwoordde: *Oui*, *Sire!* De Keizer begon te lachen; velen volgden zijn voorbeeld.

Vervolgens hield de Predikant Chatelain eene korte maar krachtige toespraak in naam van de geheele Protestantsche Utrechtsche kerk. Toen hij had uitgesproken, betuigde Napoleon zijne tevredenheid over die aanspraak, erbij voegende met genoegen verstaan te hebben, dat hij gesproken had uit naam der onderscheidene Protestantsche, Gereformeerde, Luthersche en andere genootschappen; dat hij zulks beschouwde als een bewijs van goede verstandhouding tusschen die allen; dat hij overal in zijn rijk de Protestanten had leeren kennen als zeer goede, vreedzame burgers. ‘Ikzelf - dus ging hij voort heb op het punt gestaan, Protestantsch te worden; in dat geval zouden wel dertig à veertig millioen menschen mijn voorbeeld gevolgd hebben. Ik heb echter begrepen, in het geloof mijner vaderen te moeten blijven, heb overigens de hoogste achting voor de Protestanten. Gij, mijne heeren, zijt echter broederlijk onder elkander en houdt onderlinge bijeenkomsten, *des cercles*, *dominees-kransjes*, *n'est ce pas?* Maar ziet Gij daar ook de Roomsch-Katholieke pastoors?’

‘Vergeef mij, Sire! - antwoordde Chatelain - in het burgerlijk leven bewijzen wij elkander de verschuldigde beleefdheid, als wij elkander ontmoeten, *mais voilà tout!’*

‘Dat is niet goed - zeide Napoleon - gijlieden zijt allen dienaars van één Heer. Hoe zal het ooit tot eenheid des geloofs komen, zoo de hoofden der genootschappen zich niet broederlijk vereenigen en een goed voorbeeld geven?’

Aan het hoofd der Roomsch-Katholieke commissie stond Pater Karnonkel uit de Heerenstraat. Deze sprak zacht en was wegens den afstand voor mijn grootvader onverstaanbaar. De Keizer scheen hem kort en flauw te antwoorden.

Aan het hoofd der Oud-Roomsch-Katholieke geestelijkheid of der Jansenisten stond een eerbiedwaardig grijsaard, president in het college der Jansenisten te Amersfoort, een bedaard maar zeer knap man, die goed en vlug Fransch sprak. Nadat deze in korte woorden zijne heil- en zegewenschen had uitgesproken over de aankomst des Keizers te Utrecht, waagde hij het, Z.M. eerbiedig te vragen, of Zij niet in handen had gekregen een ootmoedig verzoekschrift om vergunning tot

benoeming van een nieuwen bisschop, daar de vorige reeds voor een half jaar was overleden en zij nog geen antwoord bekomen hadden?

'Ik herinner mij dat zeer wel, - antwoordde Napoleon - maar onbekend met de geschiedenis en den geest van uw genootschap, heb ik mij daaromtrent de noodige ophelderingen doen geven en erover nagelezen in Bossuet's kerkelijke geschiedenis, een geloofwaardig schrijver, niet waar? Welnu, uit het een en ander heb ik moeten besluiten, dat uw genootschap bestaat uit eene sekte, die in de geboorte gestikt is. Gij zegt U te willen verzetten tegen het misbruik der macht van den Paus, als wereldlijk vorst; Gij schreeft daarover geheele folianten, die de Paus niet leest; Gij houdt daarover disputen in uwe scholen, die de Paus niet hoort. De vraag naar het misbruik der pauselijke macht is geene vraag voor de scholen, maar voor den Souverein. *Et moi* - dat zeide hij veelbeteekenend - *je résoudrai bien cette question!* Zijt gij echter tegen den Paus, gaat dan aan de zijde der Protestanten; dat zijn brave lieden, die er openlijk voor uitkomen. Maar blijft Gij U onderwerpen aan het gezag van den Paus, eerbiedigt dan zijne uitspraken en benoemt of huldigt geen nieuwen bisschop zonder zijne toestemming.'

De president beriep zich zeer bescheiden op het reeds feitelijk bestaan van zijn genootschap en zijne erkenning door vorige gouvernementen; op de algemeene bescherming, die ook Zijne Majesteit beloofd had aan alle gevestigde genootschappen in zijn rijk.

'Maar juist dat is het - repliceerde Napoleon. - Uw genootschap is niet gevestigd, zweeft tusschen het Protestantisme en het Pausdom, en is tot geen vast bestaan aan het licht gekomen. Als Keizer van Frankrijk heb ik aan de reeds gevestigde genootschappen algemeene bescherming beloofd, maar als Christelijk Souverein heb ik eene hoogere roeping dan de handhaving der bijzondere genootschappen. Jezus Christus heeft gewild, dat allen eens één kudde zouden worden. Die groote eenheid te bevorderen, waar en zooveel men kan, is de hooge roeping van alle Christelijke vorsten, en daarnaar zal ik mij gedragen.'

Hierop viel Pater Karnonkel in met te zeggen: 'Sire! als zij tot de moederkerk terugkeeren, zal deze hen met open armen ontvangen.'

'Wie zijt gij, mijnheer! die mij ongevraagd in de rede valt, - dus vroeg de Keizer - zijt gij van de Leuvensche school van bijgeloof en fanatisme?'

'Vergeef mij, Sire! - was zijn antwoord - ik ben uit de school van St. Omer.'

'Daar is het beter' - hernam Napoleon - en een snuifje genomen hebbende, vervolgde hij: '*die open armen.* Ik ken ze uit de geschiedenis. Met ijzeren armen zoudt Gij ze omklemmen en schier doen stikken onder de menigte uwer boetedoeningen!'

De president wilde nog spreken, maar kreeg een wenk tot afscheid, terwijl Napoleon zich naar Ney keerde en hoorbaar tot hem zeide: 'Men mag doen, wat men wil, men zal niet licht een geestelijke bekeeren!'

Eindelijk kwam de beurt aan de commissie der Israëlietische gemeente met den heer Van Lier aan het hoofd. Op zijne aanspraak vroeg Napoleon: ‘Van welke joden zijt gij, van de Portugeesche of de Hoogduitsche?’

Het antwoord luidde: ‘Van de Hoogduitsche.’

Daarop hernam Napoleon gramstorig: ‘De Hoogduitsche joden mag ik niet lijden om hun schandelijken woeker en loterijhandel, waardoor zij vele huisgezinnen ongelukkig maken. Ik heb ook aan den Minister van politie strenge orders gegeven, om een scherp en wakend oog op ulieden te houden.’

Een der aanwezigen, die achter hem stond, stootte hem nog aan en fluisterde hem toe: ‘Waarom zegt gij niet, dat gijlieden Utrechtsche joden zijt; wat hebt gij met vreemden te doen?’

Maar de heer Van Lier was zoodanig uit het veld geslagen, dat hij geen woord meer konde voortbrengen.

Meermalen stond de Keizer stilzwijgend, nam een snuifje, bezag dezen of genen met een scherpen arendsblik van top tot teen. Als men meende, dat de audientie ten einde was, en wilde buigen, om heen te gaan, wenkte hij soms met de hand en deed aan dezen of genen eenige vragen, die alle getuigden, dat hij zich nauwkeurig had bekendgemaakt met den staat des lands, der rivieren, dijken en vele binnenlandsche inrichtingen.

Toen de audientie eindelijk te half acht ure werd opgeheven, ontvingen de bezoekers van een der kamerheeren een wenk, om nog te blijven, daar men ook ter audientie bij de Keizerin zou worden toegelaten. Dit geschiedde. Zij stond op eene soort van tribune, met eenige hofdames aan wederszijde, aan het eind der zaal, en was prachtig gekleed in wit satijn met garnituur van schitterende edelgesteenten aan het onderste en bovenste gedeelte van haar kleed en een onschatbaar juweelen diadeem op het hoofdhaar. Als zij werd aangesproken, keek zij trotsch voor zich neer, alsof zij de oogen op haar halsdoek hield gevestigd, zag even op, als men had uitgesproken, en bedankte dan trotsch en fier met weinige woorden.

Bij het uitgaan uit de deur zeide een kenner tot een ander: ‘Zij had wel eene ton aan haar lijf.’ De ander antwoordde: ‘Wat eene ton, wel een half millioen.’

Den volgenden dag inspecteerde de Keizer het garnizoen in de Maliebaan. Bij die gelegenheid zag mijn grootvader, hoe Napoleon tusschenbeide door zijn mammeluk een glas wijn werd aangeboden, nadat deze vooraf hetzelfde glas had ingeschonken en uitgedronken.

Bij het langzaam passeeren der troepen lette hij op alle kleinigheden, liet een soldaat voorwaarts uit het gelid treden, beval hem zijn ransel te ontpakken. Onder dit bedrijf vielen er twee brieven uit. ‘Wat zijn dat voor brieven?’ vroeg de Keizer. ‘Van mijn meisje, Sire!’ was zijn antwoord. ‘Wat meisje?’ hernam de Keizer. ‘Ja

Sire! zonder mijn Keizer en zonder mijn meisje kan ik niet leven,' - ziedaar het gevatte slotwoord van den soldaat.

Vervolgens werd order gegeven, dat zoo iemand den Keizer iets had voor te stellen, hij uit het gelid zoude treden. Dat geschiedde door een oud Fransch sergeant. Deze beklaagde zich, dat hij geen sterker avancement gemaakt had, terwijl hij de meeste veldslagen met den Keizer had bijgewoond. 'Welke dan?' vroeg Napoleon. De sergeant noemde er eenige. ''t Is waar - hernam Napoleon - ik herken u; gij waart bij mij in Italië, en te Austerlitz.' Tevens gaf hij een wenk, waarop de trommel werd geslagen, een generaal aan het leger bekendmaakte, dat de sergeant tot tweeden luitenant, bij tweeden trommelslag dat hij tot eersten luitenant, bij derden, dat hij tot kapitein was benoemd. Een uitbundig gejuich barstte toen los, onder het geroep: *vive l'empereur.*

Onder het spreken met den Generaal Tindal keerde deze zich eensklaps om en riep vol toorn tot zijn adjudant: 'Wat bliksem! is dat voor eene manoeuvre!' 'Wat zegt hij?' vroeg de Keizer. Op het antwoord: Tindal vloekte om eene verkeerde manoeuvre; tikte hij dezen op den schouder met de woorden: 'Bravo! altijd opmerkzaam! dat mag ik hebben.'

Den volgenden dag vertrok Napoleon naar Amsterdam, rijdende langs den fraaien straatweg en schier overal door eerebogen. Een dezer prijkte met het opschrift:

> 'Napoléon n'a pas fait de sottise
> En se mariant avec Marie Louise.'

Daar hij hier een oogenblik moest stilhouden tot verandering der paarden en de burgemeester hem aan het rijtuig complimenteerde, vroeg hij hem gramstorig: 'Qui a fait cette sottise?' Op het onnoozele antwoord: 'Moi, Sire!' begon hij te lachen en gaf den waardigen burgervader zijne snuifdoos ter gedachtenis van dat roemrijk feit.

En daarmede was een bezoek afgeloopen, dat onvergetelijk is gebleven aan alle toen volwassenen, die het bijwoonden. Nu deze na vier en zeventig jaren zonder uitzondering van het wereldtooneel zijn verdwenen, verdwijnt ook elke indiscretie in de mededeeling van bijzonderheden, die in de geschiedenis behooren te blijven leven.

Ons volk heeft ongetwijfeld veel geleden onder het bestuur van Napoleon. De feiten zijn overbekend. Men denke slechts aan de boven reeds aangehaalde tiërceering der staatsschuld, waardoor niet slechts vele particulieren, maar ook vele instellingen van kerkelijken en philanthropischen aard van een belangrijk deel hunner inkomsten werden beroofd. Niet slechts de uitbetaling van een deel der predikants-traktementen moest daardoor worden gestaakt, maar in 1811 werden zelfs landstraktementen en landspensioenen niet uitbetaald. Onder de weinige uitzonderingen op den noodlottigen regel behoorde de gepensionneerde

Generaal Nahuis, de buurman mijns grootvaders, die hem zelf verhaalde, dat hij, niet kunnende wachten op zijn pensioen, daarover rechtstreeks per post aan den Keizer had geschreven. Dat schrijven werd door eene keizerlijke orde gevolgd, om aan het verlangen van gemelden Generaal stiptelijk te voldoen.

Er was ook te Utrecht een predikant, die zich verplicht zag, een boekwinkel te openen en in de week den boekhandel te drijven.

Men denke verder aan de censuur, die elke uitgave belemmerde of tegenhield, welke der Regeering onaangenaam was, aan het continentaal stelsel, ten gevolge waarvan alle Engelsche goederen uit de magazijnen moesten worden gehaald en verbrand, aan het vernietigen van den particulieren tabakshandel, daar deze tak van handel als monopolie aan den staat kwam onder keizerlijke *Régie.* Men denke aan de waardeverminderingen der meeste vaste goederen, aan de conscriptie, die Neerland's zonen naar de soms ver gelegen slagvelden van den Franschen Keizer voerden, aan de instelling der *garde d'honneur,* die onderscheidene aanzienlijke jongelingen naar elders deed vertrekken.

Toch mag niet worden vergeten, - en het hier aangeboden verhaal strekt ook daarvan ten bewijze - dat de te recht door de Nederlanders verafschuwde dwingeland en annexeerder van hun vaderland een werkelijk groot man was. Zij, die gewoon zijn, die grootheid alleen te vinden in zijne oorlogsdaden en zijn machtvertoon, kunnen door de mededeelingen betreffende de behandelde audientie zien, dat hij ook in andere opzichten groot verdient genoemd te worden. De ware zedelijke grootheid kan echter voor niemand bestaan, bij wien gelijk bij Napoleon recht synoniem was met nut. De nutstheorie behoort thans bij de onvrije, de rechtstheorie bij de vrije natiën. Moge Nederland ook door de erkenning van een vrij natuurrecht toonen, dat het alle positieve wetten steeds daaraan wil toetsen. Dan, maar ook dan alleen zijn de rechten en vrijheden der ingezetenen veilig tegen willekeur en aanranding.

Groningen, Juni 1885.

MR. J. DOMELA NIEUWENHUIS.

Letterkunde.

George Eliot.

Van een uitstapje naar Sheffield, waar zij fabrieken zag, keerde George Eliot verfrischt van geest terug en het dagboek van 1868 eindigt in opgewekten toon; zij constateert, dat zij gelijkmatiger van humeur is geworden; dat zij steeds meer in staat is het goede, dat haar geschonken is, op prijs te stellen en het minder goede van zich af te zetten; dat zij in sommige studies verder is gekomen, hoewel het geheugen achteruitgaat; dat zij nieuwe vrienden heeft verworven en in het afgeloopen jaar geene werkelijke zorgen had.

Zij begon het nieuwe jaar met allerlei plannen voor kleine gedichten, een roman *Middlemarch* en een lang gedicht over Timoleon. Maar zij had daarvan nog weinig ten uitvoer gebracht, toen zij in Maart voor den vierden keer de reis naar Italië aanvaardde. De reis duurde negen weken, en George Eliot gevoelde zich dien tijd bijna voortdurend ongesteld. Het was op die reis, dat George Eliot voor het eerst den heer Cross ontmoette, en dat wel te Rome. Thuiskomend vond zij een brief van Harriet Beecher Stowe, die zij nooit had gezien en die haar toesprak als ‘waarde vriendin’. Zij verkoopt voor 300 pd. st. een gedicht *Agatha* aan de *Atlantic Monthly* en begint aan eenige Sonnets on Childhood. In Juli schrijft zij de inleiding van *Middlemarch*; de roman zelf werd eerst in Aug. begonnen. De tweede zoon van Lewes was ernstig ziek uit Natal teruggekeerd en zijne verpleging gaf veel te doen; vandaar, dat de roman niet spoedig vorderde. De kennismaking met de familie Cross werd te Weybridge voortgezet. Onder de lectuur van dien tijd vinden wij een groot aantal medische werken vermeld. De vrees, ‘dat er niets van zou terechtkomen’, dien zij ook onder het schrijven van *Romola* koesterde, deed haar onder het schrijven van *Middlemarch* den arbeid staken, zooals zij aan Sara Hennell schreef. In denzelfden brief kwam Byron ter sprake,

dien zij ‘the most vulgar minded genius’ noemt, die ooit eene groote werking in letterkunde voortbracht. In October begint zij aan een gedicht, waarover ze reeds lang had gedacht: *The Legend of Jubal*, dat 13 Januari werd voltooid. Den 19^{den} stierf de jonge Lewes en roerend spreekt zij over dat verlies in haar dagboek: ‘Deze dood schijnt mij het begin van ons eigen sterven.’ Zoowel zij als de vader vertoefden een poosje op het land, om de geschokte zenuwen tot rust te doen komen. Evenals in vroegere jaren werd ook in 1870 eene buitenlandsche reis ondernomen: naar Berlijn, waar zij Mommsen, Bunsen en Du Bois-Reymond ontmoet en Bismarck in den Rijksdag hoort spreken. Van Berlijn gingen zij en Lewes naar Weenen, vanwaar zij den 6^{den} Mei te Londen terugkeerden. *The Legend of Jubal* verscheen in de Mei-aflevering van *Macmillan.* Op reis had George Eliot nog al gesukkeld met verkoudheid en keelpijn en toen zij terug waren, werd Lewes zoo onwel, dat de doctoren hem rieden Londen weer te verlaten. De dood van Dickens, die voor hun vertrek bij hen had gelunchd, was een schok voor beiden. Voor het eerst (in een brief aan Mme. Bodichon) betuigt George Eliot, dat zij genoeg begint te krijgen van al dat reizen en trekken en gaarne een huis zou willen hebben, waarin zij zou kunnen blijven, totdat de dood haar kwam opeischen. Maar de gezondheid van Lewes vereischte verandering van lucht en eerst 29 October keerden zij weer in hunne woning terug. In dien zomer werd een klein dramatisch gedicht *Armgart* geschreven. Men zal zich herinneren, hoeveel sympathie George Eliot altijd voor het Fransche volk had; daarom is de onpartijdigheid van haar oordeel in den Fransch-Duitschen oorlog des te meer te waardeeren. ‘Het lijden der Franschen smart mij zeer, maar ik geloof, dat het voor hun zedelijk welzijn beter is, dan overwinning zou zijn geweest. De oorlog is hun door eene snoode Regeering op den hals geschoven, maar bij een groot deel der natie was een gevoel van ijdelen trots gekweekt en het schijnt, dat men verwachtte, dat de Duitschers als soldaten uit eene speelgoeddoos zouden worden omgeworpen... Hoeveel aantrekkelijks er ook moge zijn in de zuidelijke Latijnsche rassen, dit mag ons niet de oogen doen sluiten voor het vele, dat de Duitschers op elk gebied hebben tot stand gebracht. En wie, die eenig rechtsgevoel heeft, kan nalaten sympathie te gevoelen voor hen en hun flinken afweer van den voorgenomen inval der Franschen?’

Terwijl van *Middlemarch* niet verder wordt gerept, vermeldt zij in haar dagboek (2 Dec. 1870), dat zij met een verhaal *Miss Brooke* begonnen was, en 31 Dec., dat zij daarvan 100 bladzijden had geschreven. Later hoort men daarvan niets meer en spreekt zij alleen van *Middlemarch.* Cross verzuimde iets tot toelichting te zeggen. Vermoedelijk was George Eliot eerst van plan een roman te schrijven, waarin alleen de Vincys, de Featherstones, de Lydgates werden behandeld, terwijl *Miss Brooke* aan Dorothea en Casaubon zou zijn ge-

wijd, en besloot zij later beide tot een geheel te verwerken. In Maart vindt men haar onder hare taak zuchtend, maar in Juli is zij hoopvoller gestemd. In Dec. werd het eerste gedeelte gedrukt, hoewel in het laatst dier maand het vierde gedeelte (het tweede deel) nog niet af was. En de roman zou vier deelen vormen! Herhaaldelijk gesukkel was oorzaak, dat in Mei eerst het vijfde gedeelte gereed was. Zeer bemoedigend was de ontvangst van alle kanten, niet alleen in Engeland, maar ook in Duitschland. Algemeen werd *Middlemarch* gesteld boven al wat zij tot hiertoe had geschreven. In Augustus werd het zevende gedeelte voltooid en in September het achtste en laatste. Ook op het manuscript van *Middlemarch* ontbrak de opdracht aan Lewes niet. Uit een brief aan Mrs. Cross (de moeder van Cross) blijkt, dat George Eliot in October te Homburg was, waar zij alles mooi vond: 'Only man is vile.' 'Ik houd er niet van, mijne mede-zondaars aan te klagen, maar spelen wekt nog meer mijne walging dan mijn medelijden op', schrijft ze. En ze beschrijft de speelzaal, met de gewone stoffeering, met de croupiers en de vrouwen, die als domme monomanen naar de tafel kijken. 'Inbraak is heldhaftig in vergelijking daarmede, en hel is de eenige juiste naam voor zulke plaatsen.'

En aan Blackwood: 'De kurzaal lijkt mij eene hel, niet alleen door het spelen, maar door het gaslicht en de hitte. Er is weinig dramatische stof hier op te vangen door luisteren of opletten. Het treurigste is het spel van eene jonge dame gade te slaan; zij is eerst zeven en twintig jaar en geheel in de macht van den lagen gelddemon. Het deed mij schreien, haar jong, frisch gelaat te zien onder de heksen en domme kerels om haar heen.' Waarschijnlijk was dat de kiem voor Gwendolen in *Daniel Deronda.*(*) Van Homburg vertrokken George Eliot en Lewes den 13^{den} October naar Stuttgart en Carlsruhe en vandaar naar Parijs en Boulogne. Na zes weken afwezigheid keerden de reizigers den 1sten Nov. naar Londen terug. Beiden had de reis goedgedaan; de brieven getuigden daarvan en tevens van de steeds inniger verhouding tusschen Lewes en George Eliot. Lewes schrijft hare brieven, leest couranten en tijdschriften voor haar en knipt daaruit critieken, die haar zouden kunnen hinderen. Zij leest hem elken dag eenige uren voor, hetgeen zij zonder hare longen te vermoeien kan volhouden. In haar dagboek schrijft zij 1 Januari 1873, dat zelfs *Adam Bede* niet meer geestdrift had opgewekt dan *Middlemarch.* 'Er is niets, dat ik als een grooter zegen beschouw: dat mijn geestelijk leven zich ontwikkelt, terwijl mijn lichaam in verval raakt. De zuiver egoistische voldoening, die de faam schenkt, wordt licht geneutraliseerd door kiespijn en dat is in de laatste week mijne voornaamste gewaarwording geweest. Toen ik hedenmorgen veel pijn had en melancholiek in bed het ontbijt gebruikte, werd mij een fraaie ruiker gebracht, waarom een papier was

(*) Volgens Lord Acton diende Liszt tot model voor Klesmer en had een Jood uit Moldavie, dien zij te München ontmoette, haar tot Deronda geïnspireerd.

gewikkeld met de woorden: "Moge elk jaar steeds meer geluk brengen en Gods zegen steeds rusten op de onsterfelijke auteur van *Silas Marner."* Gelukkig is mijn dierbare man wel en kan hij deze dingen voor mij genieten. Dat *hij* zich daarover verheugt, is *mijn* grootst persoonlijk genoegen in dergelijke bewijzen van waardeering.'

Aan Blackwood schreef ze: dat hare vriendelijke Hollandsche uitgevers haar een net stapeltje boeken zonden, 'George Eliots Romantische Werke' (sic) met eene inleiding, 'waarin vergelijkingen veilig voor mij zijn gehuld in een nevel van Hollandsch, zoodat, indien zij ongunstig voor mij zijn, ze mij niet grieven'. Zij is ertegen *The Lifted Veil* alleen te doen verschijnen, wegens den somberen inhoud. (Het verhaal verscheen later met *Brother Jacob*). Uit Californië kreeg zij een brief van een jonkman, die aldus begon: 'Oh, you dear lady, I, who have been a Fred Vincy ever so long...' Te Oxford zijnde, kwamen twee dames haar na het diner toespreken De eene zeide: 'Hoe kondt ge Dorothea met dien Casaubon laten trouwen!' En de ander: 'O, ik begrijp, dat ze dat deed, maar waarom liet zij haar met dien ander trouwen, dien ik niet kan uitstaan!' En Eliot voegt er ironisch bij: 'Zoo wenschten dan twee vurige bewonderaarsters, dat het boek geheel anders ware geweest.' In Juni werd een tochtje naar de Vogeezen ondernomen; drie weken bleven de reizigers te Plombières en die badplaats beviel haar veel beter dan een Duitsch 'Bad'.

Cross deelt uit dat jaar een brief van George Eliot mede, tot hem gericht en blijkbaar eene voortzetting van een met hem gevoerd gesprek over godsdiensten. Uit een historisch oogpunt noemt zij al de groote godsdiensten te recht het voorwerp van diepe vereering en sympathie: 'Dit geldt vooral van het Joodsche en Christelijke geloof. En in dien zin ben ik tegen geen enkel geloof gekant. Elke gemeente, die opgaat, om het hoogste goed (dat door God heet te worden voorgesteld) te aanbidden, sleept mij mede en indien er geene redenen waren, om niet aan die neiging toe te geven, zou ik geregeld naar kerk of kapel gaan ter wille van de heerlijke gewaarwording van bij elkander te behooren, die mij in godsdienstige bijeenkomsten bevangt.' Wanneer men dat zonder huichelen doen kan, acht George Eliot 'conformity' beter dan eene 'nonconformity', die zich alleen negatief uiten kan.

Het succes van *Middlemarch* was groot en duurzaam en bleef de verdere uitgaven daarvan vergezellen. In November schreef George Eliot, dat zij zich weer langzaam zette tot een groot boek, maar dat geen nieuw werk zeker zoo in den smaak zou vallen. Lewes en zij waren beiden 'invalidish' in het einde van het jaar. Dr. Clark verbiedt Lewes het gebruik van koffie en schrijft haar een streng régime voor, om 'de dyspepsie te doen uitsterven'. 'Toch', teekent zij in haar dagboek aan, 'genoten wij het leven zeer. Meer dan ooit ontving ik blijken van genegenheid. Onze kinderen (die van Lewes) zijn voorspoedig en gelukkig; we hebben meer dan genoeg voor onze behoeften

en onze vreugde in elkander is alleen in zoover niet onvermengd, dat wij het bewustzijn hebben, dat te een of ander tijd de scheiding moet aanbreken.'

In Maart 1874 zond ze aan Blackwood eene kleine verzameling gedichten, waarvan sommige afzonderlijk verschenen waren en die Lewes in Mei gedrukt wenschte te zien. 'Elk drukt een idee uit, waaraan ik veel hecht en dat ik zooveel mogelijk wensch te verbreiden. Anders zou ik er niet aan denken, den berg van bundels poëzie te vermeerderen.' De bundel verscheen den 19^{den} Mei onder den titel: *The Legend of Jubal*, *and other Poems* (reeds in Augustus zag eene tweede editie het licht), en in Juni werden de tenten voor vier maanden op het land opgeslagen, waar zij aan den nieuwen roman verder werkte. De 'solitude à deux' beviel haar zoo goed, dat zij geene vrienden uit Londen noodigde die te verbreken. Als altijd ontbrak het George Eliot onder het schrijven aan zelfvertrouwen, en op zekeren dag keek ze drie of vier romans in, om te zien, wat de menschen zoo al lazen. 'De uitwerking was verlammend en wettigt voorzeker mijne onthouding van romanlectuur, die, naar ik vrees, mij laatdunkend of lomp doet schijnen in de oogen van de velen, die mij hunne boeken zenden of mij hun oordeel vragen over de werken van hunne vrienden. Om van zijn recht tot schrijven in dezen tijd overtuigd te zijn, moet men òf diep doordrongen zijn van zijne buitengewone gaven òf veel gebrek aan geld hebben. Tennyson zeide mij eens: "Iedereen schrijft tegenwoordig zoo goed." En al is de kant slechts machinewerk, zij verdringt de met de hand gewerkte, die alleen voor menschen met een kieskeurigen smaak daarvan verschilt.' Stippen wij aan, dat van tijdgenooten vooral de romans van Miss Thackeray en stukken uit die van Anthony Trollope - met dezen laatste verkeerde zij ook - zeer in haar smaak vielen.

Een reisje naar Parijs en de Ardennes in October volgde op het verblijf buiten en daarna gingen beiden met vernieuwden moed aan het werk. Ook het dagboek voor 1874 eindigt in opgewekte stemming, hoewel juist de talrijke bewijzen van waardeering, die zij tot hiertoe had ontvangen, hoe bemoedigend ook op zichzelf, haar deden twijfelen, of haar verdere arbeid (*Deronda*) niet 'veeleer eene vermeerdering van het reeds bestaande legio boeken dan eene bijdrage tot de letterkunde zou zijn'. Er was zeker geen auteur, die zich op haar succes minder verhief, en geen, die daardoor minder bedorven werd. Hoe bescheiden zij was, kan bijv. blijken uit een brief aan Lady Ponsonby: 'Zend mij de artikelen, die gij geschreven hebt. Ik heb er behoefte aan te weten, hoe andere menschen over sommige dingen denken, opdat ik hunne moeilijkheden niet voorbijzie, terwijl ik alleen aandring op hetgeen mij voldoet. Bedenk, dat ik mij niet als eene leermeesteres beschouw, maar als eene gezellin in den strijd der gedachte. Wat vermogen consulteerende doctoren zonder pathologische kennis?'

Het schijnt, dat George Eliot in Mei 1875 doctoren consulteerde;

zij verklaarden, dat haar toestand niet ernstig was, en zij gevoelde zich spoedig zooveel beter, dat zij Salvini ging zien. Zij noodigt Frederic Harrison tot een rustig 'tête à tête', om hem eenige vragen voor te leggen (waarschijnlijk met het oog op *Deronda*). 'Ik hoop, dat wanneer ge hoort, hoe weinig mijne moeilijkheden te beteekenen hebben, ge niet boos zult zijn, evenals een groot dokter, die geroepen wordt, om naar de lievelingspoes te kijken.' *Deronda* vorderde zeer langzaam; de zomer werd wederom op het land en daarna in Wales doorgebracht. Karakteristiek is het, dat George Eliot en Lewes vóór hun vertrek hunne manuscripten bij eene bank deponeerden. 'Als er geene menschen daarbij omkomen, zouden wij de tijding kunnen verdragen, dat ons huis was afgebrand, wanneer onze "oeuvres inédites" slechts veilig waren geborgen.'

In Oct. was een deel van *Deronda* voor den druk gereed. 'Ik kan niet zeggen, dat ik erover tevreden ben of dat ik het behaaglijke gevoel heb van te doen, wat ik wenschte te doen, maar Lewes is tevreden en zegt, dat, aangezien hij zoo vurig als maar mogelijk is wenscht, dat het werk mooi zal zijn, ik zijne indrukken voor betrouwbaar moet houden. En ik onderwerp me.' (Brief aan Blackwood) Na *Adam Bede* had ze, behalve *Romola,* geen harer werken in een tijdschrift uitgegeven. Zij schrijft aan Mrs. Taylor, dat zij er bezwaar tegen heeft, haar werk in stukjes te snijden. 'En noodig is het ook niet, want mijn publiek is reeds groot genoeg. Bovendien zou geen tijdschrift mij zooveel kunnen geven, als mijne boeken, afzonderlijk uitgegeven, waard zijn. Toch is de zaak geene zuivere geldquaestie voor mij; al kon ik meer geld maken door verdeeling in kleine stukjes, zou ik dat niet doen, omdat dat verkeerd is uit een artistiek oogpunt.'

V.

Over het geheel was George Eliot in de laatste jaren van haar leven minder vlug met brievenschrijven dan vroeger. Zij correspondeerde nu en dan met Harriet Beecher Stowe en met de familie Cross, maar de briefwisseling met Sara Hennell was verflauwd. In een brief van Nov. 1875 bericht zij, dat zij te Leamington hare oude leermeesteres Miss Lewis had gevonden, 'oud, maar opgewekt, en zoo verheugd, dat zij met dankbaarheid werd herdacht. Wat worden we oud! Ik hoop, dat ge er niet meer om geeft dan ik. Het bittere van den ouderdom is de naderende scheiding.' Na den terugkeer uit Wales werd *Deronda* met meer succes voortgezet. Het eerste deel verscheen 1 Februari 1876. In April schrijft ze in haar dagboek: 'Tot hiertoe vindt *Deronda* nog meer bijval dan *Middlemarch*; waarschijnlijk zal het Joodsche element niemand bevredigen'. Zeker is het, dat geen boek van George Eliot meer besproken werd dan *Daniel Deronda.* In Juni vindt men de volgende aanteekening in het dagboek: 'Toenemende

belangstelling van het publiek en toenemend debiet, van den beginne af grooter nog dan van *Middlemarch.* Het Joodsche gedeelte schijnt diepen indruk te maken.' In dezelfde maand vertrokken George Eliot en Lewes naar Zwitserland; Lausanne, Vevey, Ragatz, Heidelberg, Schaffhausen werden bezocht en over Straatsburg, Nancy en Amiens keerden beiden in September huiswaarts. Thuiskomend vond George Eliot een warm schrijven van den Londenschen opperrabbijn Dr. Hermann Adler, die zijne bewondering uitdrukte over de 'getrouwheid, waarmede sommige van de beste trekken van het Joodsche karakter in *Daniel Deronda* waren weergegeven'. Zoowel de schrijfster als Lewes waren zeer verheugd over dit getuigenis. Maar daarbij bleef het niet. Een deel van de club-scène werd in het Hebreeuwsch vertaald in een Duitsch-Joodsch blad; Dr. Adler hield eene redevoering tot de Joodsche werklieden over *Daniel Deronda;* in Joodsche tijdschriften werd de roman druk besproken en geprezen en Professor Kauffmann, directeur van het Joodsche seminarium te Pesth, schreef eene verhandeling over *Deronda*, die door Ferrier in het Engelsch werd vertaald. De uitgever van de *Jewish Chronicle*, Dr. Benisch, was een van de velen, die uit naam van Israël der schrijfster hunne waardeering betuigden. En inmiddels ontving George Eliot uit Siena van zekeren Aquarone, die zelf eene biographie van Savonarola had geschreven, een verzoek, om *Romola* in het Italiaansch te mogen vertalen in het belang zijner landgenooten. 'Magnificat anima mea' teekent George Eliot in haar dagboek aan. Zij had verwacht, dat het Joodsche element veel meer tegenkanting, ja, zelfs afkeer zou opwekken, dan het geval was. 'Maar juist omdat ik besefte, dat de houding van de Christenen jegens de Joden gewoonlijk ik weet niet of ik het noemen zal goddeloos of dom is, gevoelde ik mij geroepen, de Joden met zooveel sympathie en zoo oordeelkundig te behandelen, als mijn karakter en mijne kennis dat toelieten. Bovendien is er in de houding van ons Engelschen niet alleen tegenover de Joden maar tegenover alle Oostersche volken, met wie wij in aanraking komen, een geest van aanmatiging en verachtelijke heerschzucht merkbaar, die eene nationale schande is geworden... Jegens de Joden hebben wij, Westersche volken, in het Christendom grootgebracht, eene bijzondere schuld... Is er iets hinderlijkers, dan menschen, die zich beschaafd noemen, goedkoope aardigheden te hooren zeggen over het eten van ham en te zien, hoe zij volkomen onkundig zijn aangaande de betrekking tusschen hun eigen maatschappelijk en godsdienstig leven en de geschiedenis van het volk, dat zij geestig vinden te beleedigen? Zij weten ternauwernood, dat Christus een Jood was. En het is mij gebleken, dat er beschaafde mannen zijn, die denken, dat Christus Grieksch sprak. Voor mijn gevoel is deze onverschilligheid voor de geschiedenis, die de halve wereld voor ons heeft voorbereid, dit onvermogen, om belang te stellen in eenigen vorm van leven, dat niet gehuld is in dezelfde rokspanden en strooken als het onze, niet veel verschillend van de ergste

soort van ongeloof. Het beste, dat men ervan zeggen kan, is, dat het een bewijs is van de intellectueele bekrompenheid, - in gewoon Engelsch domheid - die nog doorgaans het kenmerkende is van onze beschaving. Ja, ik verwachtte meer afkeer, dan ik vond. Gelukkig was ik in de hoofdzaken onafhankelijk en gevoelde ik geene roeping, mijn geschrijf naar eenigen maatstaf te plooien, behalve in zoover, dat ik trachtte mijn best te doen in hetgeen ik het noodzakelijkst achtte.' (Brief aan Harriet Beecher Stowe.)

In December teekent zij in haar dagboek aan, dat *Deronda* wel degelijk bestrijders had gevonden, maar aan den anderen kant had zij 'delightful letters' daarover ontvangen, dankbare brieven van Joden en Jodinnen, en zij maakt daaruit op, dat zij niet tevergeefs had gearbeid. In dezelfde maand kocht Lewes een huis in Surrey, niet ver van dat van Tennyson, met het doel zich daar voorgoed te vestigen. Kerstmis werd te Weybridge doorgebracht bij de familie Cross, maar George Eliot was niet wel genoeg, om zich te amuseeren. 'Ik heb echter geheel mijne *persoonlijke* melancholie verloren. Natuurlijk ben ik wel eens melancholiek over het lot mijner medemenschen, maar ik ben nooit in die droefgeestige stemming, die mij herhaaldelijk zelfs in uiterlijk geluk vergezelde. En dat, hoewel ik een zeer levendig besef heb, dat de avond van het leven is gekomen en dat de dood niet ver meer is.' (Brief aan Sara Hennell.) In Januari 1877 schrijft ze in haar dagboek: 'Wat ons eigen leven aangaat, alles is geluk, volmaakte liefde en onverzwakte intellectueele belangstelling.'

Blackwood wilde ook *Romola* uitgeven in de goedkoope editie harer werken. Zij las het nog eens over - het was tien jaren geleden, dat zij het in handen had gehad, - en ze schrijft aan Blackwood: 'Er is geen van mijne werken, waarvan ik zoo oprecht zou kunnen getuigen, dat elke volzin is geschreven met mijn beste bloed en met het ernstigst streven naar waarheid, waartoe ik in staat ben. Ik heb er dikwijls bij gesnikt van pijnlijke vreugde, toen ik de woorden, die mij uit het geheugen waren gegaan, herlas.' Een aanbod van Macmillan, om het deel over Shakespeare te schrijven in eene reeks monographieën *Men of Letters,* wees zij van de hand. Het verblijf in Surrey deed haar veel goed, maar Lewes werd door hoofdpijnen gekweld. Zij was zooveel sterker geworden, dat zij bijv. een uur achtereen 'lawn-tennis' kon spelen. Het dagboek voor 1877 besluit met een vaarwel daaraan: 'Het heeft mij vaak geholpen, wanneer ik erin terugging en vergeleek, hoe ik vroeger door ziekte of andere redenen mismoedig was. Maar natuurlijk, naarmate de tijd voorbijgaat, is er een nieuwe rationeele grond voor de verwachting, dat mijn leven minder vruchten zal opleveren. Ik heb vele concepties, maar het vertrouwen, dat ik die behoorlijk zal kunnen uitwerken, ontbreekt te meer, omdat er alle grond is tot de onderstelling, dat ik reeds het beste gegeven heb. Mijn geest is in verlegenheid over de vele en verschillende

onderwerpen, die mij aantrekken, en de uitzichten, die elk opent. Ik zal niets meer in dit boek aanteekenen en een beknopter dagboek aanleggen.'

Op een uitstapje naar Cambridge maakte zij kennis met Tourgueneff (aan Cross zeide zij eens, dat zij nooit een letterkundige had ontmoet, wiens gezelschap zij zoo volkomen en onvoorwaardelijk genoot als het zijne) en op een diner bij Goschen ontmoette zij den Duitschen Kroonprins en zijne echtgenoote: '*Hij* werkelijk een "grand-looking man", naar wiens naam men met spanning zou vragen, als ge niet wist, dat hij een vorst was. Hij is als eene groote antieke buste en toch hartelijk en eenvoudig in zijne manieren; hij schudde mij de hand en drong erop aan, dat ik hem zou laten weten, als we weer te Berlijn kwamen, precies alsof hij Professor Gruppe was, die op eene derde verdieping woonde. *Zij* is even opgeruimd en natuurlijk; zij begon het gesprek met: "Ge kent mijne zuster Louise", precies als ieder ander sterveling, die een beetje verlegen is. Het was een uitgelezen gezelschap aan tafel en na het diner kwamen er nog eenige celebriteiten', schrijft zij met licht vergeeflijke ijdelheid aan Mrs. Bray in Juni 1878. In de brieven van dat jaar, ook die aan Blackwood, is geene sprake van een nieuw werk. Zij leest veel en allerlei, geniet *Diehelm von Buchenberg*, bewondert Tennyson's lyrische gedichten en zelfs zijne drama's, herleest Pascal en La Bruyère, van wien ze met volle instemming citeert: 'Le plaisir de la critique nous ôte celui d'être vraiment touchés de très belles choses', als den vinger leggende op de wonde plek in de hedendaagsche letterkundige beschaving. En inmiddels volgt zij met belangstelling de herleving van Frankrijk en vindt geene lectuur zoo amusant als die van de *Times*. 'Maandag', schrijft ze aan Mme. Bodichon, 'gingen wij met een jongen eene pantomime zien, maar het was eene treurige geschiedenis. Het goede oude sprookje van de "Gelaarsde Kat" werd op ergerlijke wijze mishandeld en elk incident moest dienen tot motief voor de allergewoonste soort van dans. Het is treurig, dat men de kinderen niets kan laten zien, dat onschadelijk is... Wat zegt ge van de phonograaf, die slechte speeches met gestotter incluis kan overbrengen?'

Lewes bleef sukkelen en George Eliot 'hield hem gezelschap met hoofdpijnen'. Cross, wiens moeder toen ernstig ziek was, werd een geregeld bezoeker. 'Niemand dacht, dat Lewes nog eer zou sterven dan mijne moeder', zegt hij, 'want in tusschenpoozen van welzijn was hij tot op het laatst toe opgeruimd. Zelfs wanneer hij een slechten dag had, wist hij altijd de eene of andere aardige geschiedenis te vertellen.' Uit een brief aan Blackwood blijkt, dat George Eliot in November *Theophrastus Such* had voltooid. Lewes zond het manuscript aan Blackwood; in dezelfde maand vatte hij koude, en dat was het begin van het einde. Den 28sten stierf hij kalm en zacht. Weken achtereen zag George Eliot niemand dan Charles Lewes en enkelen, die zij over zaken moest

spreken; zij schreef en las geene brieven, maar begon onmiddellijk met hulp van Charles het manuscript, waarmede Lewes bezig was, te voltooien. Het eenige, wat zij 1 Januari 1879 in haar dagboek opteekent, is: 'Here I and Sorrow sit' (Shakespeare). Gaandeweg begon zij weer aan enkele vrienden te schrijven en hunne brieven te lezen, maar zij wilde niemand ontvangen dan den dokter Sir James Paget, wiens bezoek hoog noodig was, want verdriet had hare reeds zwakke gezondheid nog meer ondermijnd. 'Ik ben een gekneusd schepsel en deins terug zelfs voor de zachtste aanraking.' (Brief aan Mme. Bodichon) 'Het geschrijf (*Theophrastus*) schijnt mij thans niets anders dan een onbeduidend prul, maar daar hij wenschte, dat het gedrukt werd, en gij het daarmede eens zijt, zal ik de proeven nazien, als ik kan.' (Brief aan Blackwood.) 'Het leven schijnt zwaarder in plaats van gemakkelijker te worden. Over eenigen tijd zal ik u misschien kunnen ontvangen, maar vooreerst nog niet. Ik wil eenigen tijd alleen leven, om sommige dingen om zijnentwil te doen. Ik tracht mij dan ook goed te houden en werk, zooveel ik kan, om mijne zinnen bij elkaar te houden. Maar dat is ook alles. Wat vreugde placht te zijn, is geene vreugde meer, en wat smart is, valt minder zwaar te dragen, omdat hij het niet behoeft te dragen.' (Brief aan Cross.) 'De winter is haast om, maar mijn eeuwigdurende winter is begonnen.' (Brief aan Mrs. Burne Jones.) Aan Mme. Bodichon schrijft ze, dat ze van geen reizen wil hooren; dat zij bezig is met 'zijne' manuscripten en nog geene deur uitgeweest was. Reeds spoedig na Lewes' dood dacht zij over een middel, om zijne nagedachtenis te eeren. Eerst einde Februari werd Cross bij haar toegelaten; zijn voorstel, dat zij een poosje naar Weybridge zou gaan, verwerpt zij, al was het alleen daarom, omdat zij al hare boeken noodig had. Blackwood verzocht ze, *Theophrastus* vooreerst niet aan te kondigen: 'Voor mijn gevoel zou het onverdraaglijk zijn, als er in den eersten tijd een boek van mij verscheen.' 'Ik ben lichamelijk beter, maar ongeloofelijk mager. Voor het overige ben ik druk bezig, maar mijne smart neemt toe. Iedereen is zeer vriendelijk voor mij; ik kan alles doen, wat zaken of plicht is, maar voor al het overige schijnen tijd en kracht te ontbreken. Bedenk, dat ik bijna vijf en twintig jaren gewoon was, mijn geluk in het zijne te vinden. Ik kan het nergens anders vinden. Maar men kan leven en nut stichten, zonder gelukkig te zijn. Ik ben van plan eene studiebeurs te stichten, die zijn naam zal dragen.' (Brief aan Mme. Bodichon.)

Einde Maart ontving zij wederom bezoeken van hare intieme kennissen en zij stemde erin toe, dat *Theophrastus*, waarmede zij in het geheel niet tevreden was en dat zij aanvankelijk geheel wilde supprimeeren, om het later om te werken, in Mei zou worden uitgegeven. Prof. Kaufmann had haar geschreven, dat Lewes' *Geschiedenis der Philosophie* in het Hongaarsch was vertaald. 'Wat zou ik er niet om hebben gegeven, wanneer hij de vertaling had kunnen zien, al was het maar

een paar dagen voor zijn dood, want hij was volkomen helder van geest', antwoordde zij hem. 'Een van de laatste dingen, die hij deed, was het verzenden van een manuscript van mij aan den uitgever. Het bevat ook iets, dat ik over de Joden wilde schrijven. Ik ben bezig geweest met het uitgeven van de manuscripten van mijn echtgenoot, voor zoover dat gaat.' Prof. Michael Foster en James Sully stonden haar daarbij ter zijde.

'Ik heb uw raad hoog noodig', schrijft ze in April aan Cross. 'Kom, wanneer ge kunt, 's morgens, 's middags of 's avonds.' - 'Van dien tijd af', zegt Cross, 'kwam ik geregeld. Mijne moeder was gestorven en ik zocht iets, dat mij verstrooiing kon verschaffen. Ik begon Dante te lezen en toen George Eliot dat hoorde, zeide zij: "O, dat moet ik met u lezen." En zoo geschiedde het: wij lazen of bestudeerden te zamen de "Hel en het Vagevuur" en dat leidde haar een beetje af. Einde Mei begon ze voor het eerst na den dood van Lewes piano te spelen en zij speelde geregeld telkens wanneer ik kwam, een- of tweemaal per week. Behalve Dante lazen wij Sainte Beuve's *Causeries* en veel van Chaucer en Wordsworth.'

Uit brieven na April blijkt inderdaad, dat George Eliot veel kalmer was geworden. Zij begint het leven weer te genieten en in Juni gaat ze Coquelin zien, dien zij 'een verwonderlijk acteur noemt, als hij eene rol heeft, die voor hem past'[*]. Men meene intusschen niet, dat zij Lewes vergat. De Lewes-beurs en de nagelaten werken van Lewes vervullen steeds hare gedachten, maar ze gevoelt zich gezonder, hoewel met tusschenpoozen van ongesteldheid. *Theophrastus* was inmiddels verschenen en werd door het publiek met bijval ontvangen, zooals niet alleen uit het debiet, maar ook uit de brieven bleek, die de schrijfster ontving. Toch lijdt het geen twijfel, dat dit een van de minst bevredigende werken van George Eliot is; Edmond Scherer noemt het zelfs 'illisible'. Waar is het, dat de didactische stijl[†] de lezing dier *Essays* moeilijk maakt; enkele daarvan echter getuigen van onverminderde kracht en talent. Reeds in 1871 had zekere heer Main uit George Eliot's werken *Wise, witty and tender Sayings* uitgegeven; in 1879 verscheen *The Ethics of George Eliot's Works* door J.C. Brown, waarvan de inhoud haar veel voldoening schonk.

In Juni moest George Eliot een poosje het bed houden; tegen den 12^{den} Juli verwachtte zij bezoek van hare 'kleinkinderen' (zoo noemde zij de kinderen van Charles), die de rijpe bessen zouden komen eten. De ziekte echter duurde langer, dan zij had gedacht, en eerst 16 Juli was zij weer op de been. Behalve Paget kwam Dr. Andrew Clark haar bezoeken. In Augustus gevoelde zij zich veel beter; kort daarna

(*) In een vroegeren brief noemt zij Got 'the supreme Got'.

(†) 'Haar opgesmukt proza, gekunsteld door het streven, het banale te vermijden, overladen door gedachten en ongelijk aan den stijl van eenig ander auteur, was gevormd door het lezen van Engelsche dichters.' (Lord Acton.)

was alles betreffende het ‘George Henry Lewes Studentship’ geregeld en het laatste deel van Lewes' *Problems of Life and Mind*, dat de laatste pagina's, die hij schreef, bevatte, was bijna voor den druk gereed. De eerste, die de beurs kreeg, was een Schot, Dr. Charles Roy, een jong en veelbelovend physioloog, die dus krachtens de bepaling van George Eliot drie jaren 200 pd. st. jaarlijks kreeg, om onderzoekingen te doen in physiologie. In October stierf John Blackwood, aan wien George Eliot in een brief aan Charles Lewes eenige warme woorden wijdt. Op aandrang van de familie Cross bracht zij een paar dagen te Weybridge door. In Dec. schrijft ze aan Mrs. Taylor: ‘Mijn tijd is zeer bezet, want ik heb nu een aantal brieven te schrijven, die vroeger voor mij geschreven werden’

‘In het volgend jaar ontving George Eliot weer als gewoonlijk hare bekenden, maar zij bleef zich verlaten gevoelen’, zegt Cross. ‘Gewoon aan “solitude à deux”, miste zij een voortdurenden intiemen omgang. Zij was gewoon, met mij dikwijls naar de “National Gallery” te gaan en naar andere tentoonstellingen, het British Museum, South Kensington. Dit voortdurend samenzijn vervulde mijn geheele leven en was voor haar eene afleiding. Een band van wederzijdsche afhankelijkheid was tusschen ons gevormd. In Maart bracht zij eenige dagen te Weybridge door en den 9^{den} April was het bepaald, dat ons huwelijk zoo spoedig en zoo stil mogelijk zou plaats hebben.’

Dit is alles, wat Cross zelf zegt van een stap, die nog meer dan Miss Evans' vertrek met Lewes naar Duitschland opzien baarde. Uit de brieven, die hij meedeelt, blijkt, dat de familie van Cross zeer ingenomen was met de verbintenis, die George Eliot zelf noemt ‘eene verwonderlijke hernieuwing van mijn leven’. Aan Mme. Bodichon schrijft ze: ‘Ik ga iets doen, wat ik niet lang geleden onmogelijk zou hebben geacht, en het zou mij dus niet verwonderen, indien anderen mijn stap onbegrijpelijk vonden. Wanneer gij dezen ontvangt, zal ik gehuwd zijn met den heer J.W. Cross, een oud vriend, zooals ge weet, dien Lewes liefhad en vertrouwde en die, nu ik alleen sta, zijn geluk erin vindt, zijn leven aan mij te wijden. Deze verandering in mijne positie brengt geene verandering in mijne verhouding tot Lewes' familie of in de beschikking over mijn vermogen. De heer Cross heeft zelf een voldoend fortuin.’

Den 6^{den} Mei werd het huwelijk voltrokken. Charles Lewes was daarbij tegenwoordig. George Eliot was 61 jaren, Cross veel jonger. Het spreekt vanzelf, dat bij het leggen van dezen band van beide kanten alleen vriendschap en sympathie, geene passie, in het spel waren. En dat huwelijk was zeker niet het eerste, waarbij het voordeel van de jeugd aan den kant van den man was(*). George Eliot had behoefte aan iemand, op wien ze steunde, en geene andere dan edele drijfveeren

(*) Ook Miss Thackeray, de schrijfster van *Old Kensington,* is gehuwd met een veel jonger man.

bezielden Cross. Vanwaar dan die verbazing van sommigen, die zedelijke verontwaardiging van anderen? Een ging zelfs zoover van te beweren, dat George Eliot het eenige levende voorbeeld was van eene vrouw, die in een vrij huwelijk de algemeene achting had weten te bewaren en die door een wettig huwelijk had verbeurd!

Het echtpaar ging onmiddellijk op reis, over Dover naar Parijs, vanwaar zij een zeer opgewekten brief schreef aan Cross' zuster Eleanor. Aan Charles Lewes schrijft ze uit Grenoble, van de 'Grande Chartreuse' sprekend: 'Het eenige, wat mij speet, was, dat Pater het niet gezien heeft. Ik zou nog gaarne mijn eigen leven willen geven, indien hij in mijne plaats gelukkig kon zijn. Maar het huwelijk schijnt mij weer mijzelf te doen worden. Ik werd hard en ik geloof, dat ik zelfzuchtig zou zijn geworden.' Aan haar broeder Isaac, die haar geschreven had bij haar huwelijk, antwoordt ze, dat zijne sympathie haar verblijd had, 'want ons lang stilzwijgen heeft nooit de genegenheid verzwakt, die begon, toen wij kleintjes waren. Ook mijn man was zeer in zijn schik met uw brief. Ik kende zijne familie reeds elf jaren en zij hebben mij met warme liefde opgenomen. Het eenige, wat ik van ons huwelijk betreur, is, dat ik veel ouder ben dan hij, maar zijne genegenheid heeft hem dit lot doen kiezen.' De huwelijksreis had Italië tot doel. Milaan, Verona, Padua, Venetië werden bezocht. Te Venetië werd Cross zwaar ziek en zoodra hij kon reizen, vertrokken beiden naar Innsbrück, waar hij dank zij de berglucht spoedig weer de oude werd; vandaar naar München en Carlsbad. Verschillende brieven uit dezen tijd aan Charles Lewes bewijzen, dat George Eliot zich zeer gelukkig gevoelde; dat haar huwelijk inderdaad geene verandering had gebracht in hare hartelijke verhouding tot de betrekkingen van Lewes, en dat hare gezondheid veel beter was dan voor de reis. 'Uwe "*Mutter*" is verwonderlijk wel en krachtig', schrijft ze hem uit Stuttgart. Van Carlsbad ging de reis door het Schwarzwald naar Baden en toen over Straatsburg en Brussel naar huis (26 Juli). Den zomer bleven zij in Surrey; voor den winter had Cross een huis gehuurd te Londen, Cheyne Walk, Chelsea. In Engeland gevoelde George Eliot zich weer minder goed. In September had ze eene nieraandoening; een uitstapje naar Brighton had geene bijzondere werking ten goede, en eerst in November was zij geheel beter. Cross zegt, dat hij op de reis verbaasd was over hare flinkheid. Te Parijs bijv. brachten zij de morgens door in het Louvre of in het Luxembourg, des namiddags maakten zij wandelingen en des avonds gingen zij vaak naar een schouwburg, en in de tusschenpoozen las George Eliot of schreef zij brieven, maar ze klaagde niet over vermoeidheid en zij zag er veel jonger uit, dan hij haar in Engeland had gekend.

Cross hangt een zeer aantrekkelijk tafereel op van hun leven in Surrey. Hij las haar veel voor, o.a. van Comte, wiens theorieën zij niet alle deelde, maar voor wien zij eene steeds warmer vereering koesterde. Zij

hield er veel van, zelf uit den Bijbel voor te lezen, en ze las uitmuntend, ook Engelsche poëzie, en vooral Milton. Samen lazen ze het eerste deel van *Faust* en zelfs in Shakespeare vond ze niets zoo treffend als Gretchen. Scott's romans en de *Essays* van Lamb waren lievelings-lectuur; Sayce's *Inleiding tot taalwetenschap* was zwaarder kost, maar aanhoudend denken vermoeide haar niet. Zij kon uren achtereen ingespannen blijven: het lichaam schoot te kort, de hersens bleven frisch. Haar geheugen was uitmuntend, zelfs voor lichtere lectuur. Van romans van Cherbuliez, Droz, Daudet, die zij vele jaren geleden had gelezen, had zij een levendigen indruk bewaard; zelfs de namen van de bijfiguren herinnerde zij zich. Cross zegt, dat zij Fransch, Duitsch, Spaansch en Italiaansch volkomen kende, maar moeilijk sprak en niet met het juiste accent. Grieksch en Latijn kon ze met genot voor zichzelf lezen en Hebreeuwsch was tot het einde van haar leven eene lievelingsstudie. Wij vermeldden reeds vroeger, dat zij veel belang stelde in de mathematische wetenschappen. Zij had eene passie voor sterren, zegt Cross, en eene hemelkaart lag voortdurend op hare tafel. Met de wilde Flora was zij volkomen vertrouwd. Hare uitgebreide en veelzijdige kennis ging gepaard met wantrouwen van hare eigen gaven, met het bewustzijn, dat zij weinig wist in verhouding tot hetgeen men weten kan. Cross zag haar slechts zelden aan het werk, want gedurende den korten tijd van hun gehuwd leven schreef George Eliot weinig. Maar zij vertelde hem, dat bij hetgeen zij voor het beste hield van hetgeen zij had geschreven, zij steeds het bewustzijn had gehad, alsof zij slechts het werktuig was geweest van iets, dat zijzelf niet was. Zoo bijv. in de moeielijke scène tusschen Rosamond en Dorothea in *Middlemarch.* Zij wist, dat die twee vrouwen vroeger of later samen zouden treffen (Sarcey zou zeggen, dat dit de ‘scène à faire’ was), maar zij had er niet verder over gedacht, hoe ze dat zou weergeven, alvorens Dorothea goed en wel in Rosamond's kamer was. Toen gaf zij zich over aan de inspiratie van het oogenblik, schreef het geheele tooneel achter elkaar, zonder iets te veranderen of te schrappen, in de grootste opgewondenheid en geheel vervuld door de gewaarwordingen van de beide vrouwen. Van al hare karakters vond zij Rosamond het moeilijkst vol te houden, zegt Cross. Dat komt overeen met het feit, dat George Eliot in het schilderen van het vrouwelijk karakter aan zekere grenzen was gebonden. Zij zou geene Lady Macbeth of eene Goneril hebben kunnen schilderen en in hare romans is Rosamond de meest verdorvene dochter Eva's.

In het slothoofdstuk van zijn werk herinnert Cross nog aan George Eliot's helder, door geene vooroordeelen beperkt oordeel, aan haar werkelijk godsdienstigen zin, aan hare belangstelling in al wat goed en edel was. Zij was noch pessimist, noch optimist; zijzelf noemde zich ‘meliorist’, een woord, dat zijzelf had gemaakt. Zij geloofde aan den trapsgewijzen vooruitgang van den mensch en legde er vooral

nadruk op, dat zelfs gewone menschen in hun eigen kleinen kring veel zegen kunnen aanbrengen. Voor de buitenwereld was zij deftig en ernstig, maar de vrienden wisten, dat zij ook hartelijk, ja, uitgelaten lachen kon en anderen kon doen lachen. Zij wenschte vooral, dat jonge menschen vroolijk zouden zijn, en het speet haar, als iemand zeide, dat hij hare werken droevig vond. Droefheid was zeker niet de grondtoon van haar intiemen omgang.

In December werd de woning in Cheyne Walk betrokken en het installeeren kostte nog al veel tijd. Intusschen bleef George Eliot steeds hare kennis uitbreiden. Naast Tennyson las ze Max Müller's *Lectures on the Science of Language.* 's Avonds speelde ze meestal piano. Den 17^{den} Dec. ging ze *Agamemnon* hooren, dat in het Grieksch door studenten uit Oxford werd opgevoerd. ‘Mijne vrouw genoot daarvan zeer’, schrijft Cross, ‘en stelde mij voor, in den winter samen eenige groote Grieksche drama's te lezen. Den volgenden namiddag gingen wij naar het “Popular Concert” in de “St. James' Hall”. Het was een koude dag; in de zaal was het zeer heet en George Eliot liet haar bonten mantel van de schouders glijden. Ik vreesde voor tocht en verzocht haar, den mantel weer om te doen, maar zij fluisterde mij lachend toe, dat het heusch al te warm was. 's Avonds speelde zij thuis verschillende stukken, die zij op het concert had gehoord, met hare gewone opgewektheid en haar keurigen aanslag. Maar den volgenden dag (Zondag) klaagde ze over keelpijn; ze was echter wel genoeg, om aan het ontbijt te komen en des namiddags Herbert Spencer en een paar andere vrienden te ontvangen.’ Maandag was zij erger en toen Dr. Andrew Clark dien dag kwam, vond hij het pericardium ernstig aangedaan. Toen de doctoren aan haar bed stonden, fluisterde zij Cross toe: ‘Zeg hun, dat ik erge pijn aan de linkerzijde heb’, en werd toen bewusteloos. Dienzelfden dag (22 Dec. 1880) des avonds te 10 uren gaf zij den geest. Zij stierf, zooals zij had gehoopt, zonder veel pijn te hebben geleden. Den 29sten werd zij op het Highgate kerkhof begraven, in het graf naast dat van Lewes.

Aan het eind van zijne taak gekomen, zegt Cross: ‘De plaats, die aan George Eliot toekomt in den geest en in het hart van toekomstige geslachten, zal ten slotte van hare werken afhangen. Wij zullen dat eindoordeel niet vernemen, maar ik denk, dat zij, die haar liefhadden, daaromtrent gerust kunnen zijn.’ Inderdaad, George Eliot heeft eigenschappen, die den tijd trotseeren. Men kan aanmerkingen maken op haar stijl, het oneens zijn met hare wereldbeschouwing, met hare theorieën, maar men zal moeten erkennen, dat niemand haar op het gebied, dat zij zich koos, overtrof, namelijk in de ontleding van het menschelijk hart. Geen novellist is zoo diep doorgedrongen tot in de

diepste schuilhoeken van het geweten, tot in de verborgenste drijfveeren, die de daden der menschen bepalen. In dit opzicht doet zij zelfs voor Shakespeare niet onder. En in één opzicht overtreft zij zelfs den grooten dichter. Nog volkomener dan hij wist zij zich te verplaatsen in elk harer dramatis personae. Alleen was de kring daarvan oneindig beperkter dan die van Shakespeare, die zelfs de grijze oudheid en de wereld der mythe aan zijne dichterlijke verbeelding cijnsbaar maakte. George Eliot beweegt zich bijna altijd in haar eigen tijd of in eene daarvan weinig verwijderde periode, en hare werken, psychologische meesterstukken, berusten op echte 'documents humains'. Alleen - en dit onderscheidt George Eliot van de naturalistische school - bleef zij steeds binnen de grenzen van het aesthetische.

Den Haag, Mei 1885.

Dr. J. DE JONG.

Nieuwe uitgaven en vertalingen.

***De Nederlandsch-Indische Strafvordering voor Europeanen en met hen gelijkgestelden*, op machtiging van Z.E. den Minister van Koloniën, uitgegeven door Mr. Jacobus Lion, rechterlijk Oost-Indisch Ambtenaar met verlof, laatstelijk Rechter-commissaris van strafzaken te Samarang. 1ste en 2de aflevering. Leiden, E.J. Brill.**

De rechtsliteratuur is met een zeer bruikbaar werk verrijkt. Mr. J. Lion gaf de bovengenoemde *Nederlandsch-Indische Strafvordering* uit, toegelicht uit de jurisprudentie, de literatuur en de voor het grootste gedeelte nimmer gepubliceerde officieele bescheiden en opgehelderd, voor practische toepassing, door tal van formulieren. Deze uitgave, waarvan twee afleveringen het licht zagen, verdient zeer de aandacht. Zij toch is niet slechts van belang voor hen, die de strafvordering in onze Oost-Indische bezittingen wenschen, of behooren te kennen, maar ook voor de Nederlandsche rechtsgeleerde wereld in haar ruimsten omvang.

Het Nederlandsche Wetboek van strafvordering toch, sinds 1 October 1838 hier te lande in werking, was het model voor de Nederlandsch-Indische strafvordering; vandaar, dat de kundige schrijver van dezen commentaar zich bij de toelichting dikwijls kon en moest bezighouden met beslissingen, behoorende tot de Nederlandsche jurisprudentie, en de opvattingen en verklaringen der Nederlandsche schrijvers. Vandaar, dat menige oordeelkundige opmerking des schrijvers ook belang heeft voor eene juiste opvatting van het Nederlandsche wetboek. Zijn werk is ook daarom van groote waarde voor den Nederlandschen rechtsbeoefenaar, omdat er in de laatste jaren geen degelijke uit jurisprudentie, literatuur, enz. toegelichte commentaar op het Nederlandsche wetboek van strafvordering het licht heeft gezien.

De verschillen tusschen de Nederlandsche en Nederlandsch-Indische strafvordering worden veelal helder en duidelijk ontwikkeld of onder de aandacht gebracht. Men vergelijke bij voorbeeld art. 2 der Nederlandsch-Indische strafvordering met art. 11 van het Nederlandsche wetboek. Terwijl het laatstgenoemde zegt: 'Met het *opsporen* der *misdrijven* zijn volgens de onderscheidingen bij de *wet* gemaakt, de hierna volgende ambtenaren belast', enz., maakt het eerstgemelde gewag van het *opsporen* der *misdrijven* en *overtredingen*, volgens de onderscheidingen, bij de *wettelijke bepalingen* gemaakt. Gelijke bijvoeging van het woord *overtredingen* komt ook voor in art. 9 der Nederlandsch-Indische strafvordering. Mr. Lion geeft vervolgens nieuwe opmerkingen over de beteekenis dier bijvoeging en het onderscheid, dat volgens de Indische strafwetboeken tusschen misdrijf en overtreding bestaat. Misdrijf is, naar zijne meening, hier alles, wat niet valt onder de omschrijving van overtreding, in art. 1 van beide wetboeken gegeven. En nu komt het ons niet zonder bedenking voor, dat de schrijver verklaart over te hellen tot de zienswijze, om, onderwerpelijk, aan de hand van het nieuwe Nederlandsche wetboek van strafrecht, als kenmerkend onderscheid tusschen misdrijf en overtreding aan te geven, dat de eerste zijn rechts-, de tweede wetsdelicten. De eerste zouden derhalve reeds door het recht verboden worden; de laatste alleen door de wet; misdrijven en overtredingen mitsdien in *aard* en *karakter* verschillen. Daargelaten nu het betwistbare dier stelling, vermeldt schrijver zelf de bedenking, die men hier tegen hare toepassing maken kan, dat namelijk alsdan eene latere wet tot basis van verklaring van eene vroegere wordt genomen.

Artikel 6 luidt: 'Elke *gestelde macht*, elk *openbaar ambtenaar*, die in de *uitoefening* van zijn bediening kennis bekomt van een *misdrijf*, zal *gehouden* zijn daarvan *dadelijk* den ambtenaar van het openbaar ministerie bij den raad van justitie, binnen welks rechtsgebied het *misdrijf* begaan is, of waarin de beklaagde woont of mocht kunnen gevonden worden, *bericht* te geven, en dan dien ambtenaar in te zenden alle de bescheiden, processen-verbaal en acten, die tot de zaak betrekkelijk zijn.' Mr. Lion teekent aan, dat allicht, wegens conformiteit van dit artikel aan het Nederlandsche, de gevolgtrekking gemaakt zou worden, dat misdrijf ook overtredingen hier in zich sluit, als moetende worden opgevat in de generieke beteekenis. Toch is dit volgens hem niet zoo. Overtredingen zijn namelijk bij ons artikel niet bedoeld (Kemper I 120, Pinto II 57), evenmin als in art. 13 Nederl. Strafv., dat eene kopie is van art. 29 *Code d'instruction criminelle*, waarin alleen gesproken wordt van *crime ou délit.* Vermits de artikelen 2 en 9 van *misdrijven* en *overtredingen* gewag maken, is onzes inziens uit het niet noemen van het laatste begrip in art. 6 een gewichtig argument te putten ten voordeele van de opvatting, door schrijver reeds aan de woorden van het Nederlandsche wetboek ontleend.

Zeer opmerkelijk zijn de aanteekeningen des schrijvers op een aantal artikelen, zooals artikel 10 over de zoogenaamde klachtdelicten, artikel 24 over de ontdekking op heeter daad, artikel 36 over het onderzoek der deskundigen ingeval van zware misdrijven, enz. Over het algemeen zal men zich zeer bevredigd vinden door de gegeven verklaringen. Belangrijk zijn in het bijzonder de aanteekeningen op art. 36, waarbij op het belang der gerechtelijke geneeskunde voor de studenten in de rechtsgeleerdheid wordt gewezen met

een beroep op Mittermaier, Fodéré, Donders en Ramaer. Waar de vragen over de al of niet toerekenbaarheid der daders meer dan vroeger op den voorgrond treden, is het van groot gewicht, dat aanstaande magistraten bij hun examen *ook* blijk geven van genoegzame kennis der gerechtelijke geneeskunde en meer bijzonder der gerechtelijke psychologie, om te kunnen beoordeelen, wanneer het noodig is, de voorlichting van een deskundige in te roepen, wanneer niet. Schrijver betreurt, dat die kennis thans niet wordt gevorderd. Voorts brengt hij een aantal voorbeelden bij, ten bewijze, dat de notie van natuur- en scheikunde den magistraatspersoon van zeer groot nut kan zijn. Vandaar zijne goedkeuring van het Koninklijk Besluit van 29 Juni 1878 (Staatsblad 98), waarbij de vrijstelling is geweigerd aan aanstaande juristen van het bijwonen der lessen over natuur- en scheikunde, in de twee hoogste klassen der gymnasia, gedurende twee uren per week te geven. De groote vraag voor den ambtenaar, met een eerste onderzoek eener strafzaak belast, is ook in deze te weten, of en wanneer tot de benoeming van deskundigen moet worden overgegaan.

Het gaat toch niet aan, om in ieder voorkomend geval eene expertise te gelasten. De kosten toch daarvan zijn vaak aanzienlijk. Men kan dat zien uit een door schrijver medegedeeld tarief voor het verrichten van gerechtelijk scheikundige onderzoekingen. Hem is als rechter-commissaris een geval voorgekomen, waarbij een beklaagde van kindermoord zijn *alibi* wilde bewijzen door overlegging van eene quitantie. De bijkomende omstandigheden deden hem argwaan opvatten en door ter zake benoemde deskundigen werd op natuurkundige gronden voldoende aangetoond, dat er vervalsching in den datum der quitantie had plaats gehad. Tot staving van zijne meening beroept hij zich overigens op eenige door hem medegedeelde opium-processen, welke vooral belang hebben voor de Indische rechterlijke ambtenaren.

In de bijlagen vindt men diverse tarieven, verordeningen over de uitlevering, modelvonnissen, requisitoren, circulaires, beschikkingen, alles natuurlijk van onschatbare waarde voor gemelde ambtenaren, terwijl zij uit den aard der zaak den rechtsbeoefenaren in het algemeen belang inboezemen. Aan een dergelijk werk zou ook voor de practijk der Nederlandsche strafvordering groote behoefte bestaan. Met het oog op de in verband met de invoering van het nieuwe Nederlandsche strafwetboek te verwachten wijzigingen is het oogenblik daartoe niet gunstig. Na de totstandkoming van een en ander zal vermoedelijk wel in die behoefte worden voorzien.

In Nederland zal de vraag der schadevergoeding na onrechtmatig ondergane preventieve hechtenis aan de orde moeten komen. Met het oog daarop verdient de aandacht het besluit van den Gouverneur-Generaal Van Rees, om eene som van *f* 5000 te doen uitkeeren aan den heer S. Heilbuth, die in 1883 ten onrechte als krankzinnige in het militair hospitaal te Padang opgenomen en van 19 Mei tot 1 Juni aldaar onwettig in bewaring geweest is. Daarbij was gehandeld in strijd met de bestaande bepalingen, die vorderen, dat eene voorloopige opsluiting door het hoofd van het plaatselijk bestuur geschiedt en vervolgens door den Raad van Justitie wordt goedgekeurd. De regeering wilde echter de toegekende vergoeding alleen beschouwd zien als een blijk, dat zij de gepleegde onrechtmatigheden betreurde, en dus geenszins als eene verplichting der regeering, om hem te dier zake schadeloos te stellen.

Enkele opmerkingen over het behandelde mogen wij niet terughouden.

Mr. Lion behandelt op pag. 12 de onschendbaarheid van woning. Hij haalt de woorden aan van artikel 170 der grondwet van 1815, van artikel 168 der grondwet van 1840 en van artikel 153 der grondwet van 1848. In die artikelen wordt de regel gesteld, dat niemand de woning eens ingezetenen *zijns ondanks* mag binnentreden dan op last eener macht, door de *wet* daartoe bevoegd verklaard, en volgens de vormen, in de *wet* bepaald. En nu meent Mr. Lion daaruit te moeten afleiden, dat daarbij naar eene wet wordt verwezen, die tot nu toe niet bestaat. Het ontbreken nu van de zoo even bedoelde wet zou in Nederland, naar zijn oordeel, het leerstuk tot een van de moeielijkste maken. Hat er geene *afzonderlijke* wet van dien aard is, wordt natuurlijk door niemand ontkend: wel, dat de grondwet zulk eene *afzonderlijke* wet vordert. Indien slechts bij de *wet* eenig gezag in bepaalde gevallen bevoegd wordt verklaard, eene woning tegen den wil eens ingezetenen binnen te treden, en de vormen worden geregeld daarbij in acht genomen, is aan den eisch der grondwet voldaan. Bepalingen nu daaromtrent worden ook aangetroffen in de artikelen 444 en 600 van het wetboek van burgerlijke rechtsvordering, in de artikelen 45 en 106 van het wetboek van strafvordering en in de wet van 31 Augustus 1853 (Staatsblad n°. 83).

Op pag. 19 wordt gesproken over het begrip *wonen*, voorkomende in art. 12 der Indische strafvordering. Het geldt daar het zoogenaamde *forum domicilii.* Tot de waarneming der ambtsverrichtingen, bij de vorige artikelen aan de officieren van justitie opgedragen, zijn gelijkelijk gerechtigd: in de tweede plaats die bij den raad van justitie, binnen welks ressort de beklaagde *woont.* Volgens Mr. De Bosch Kemper is hier onder woonplaats *niet* verstaan die, welke men ingevolge de regelen van het privaat recht beschouwd moet worden te bezitten, maar die, welke inderdaad aanwezig is. Wij hebben dus te denken niet aan het juridiek begrip van domicilie, maar aan de plaats van het werkelijk verblijf, gelijk dat ook in artikel 245 der gemeentewet voorkomt nevens het hoofdverblijf. Toch is het, onzes inziens, wel wat kras, om met den schrijver hieruit af te leiden, dat men het eene deel van den dag steeds op de eene, het andere steeds op de andere plaats kan *wonen.* Hij wijst namelijk op een suikerfabrikant, wiens domicilie is op eene hoofdplaats, liggende in het ressort van den raad te Batavia, bv. Cheribon, doch die gewoon is, zich gedurende den maaltijd voortdurend op zijne onderneming in het Brebessche, ressorteerende onder den raad te Samarang, op te houden. Deze nu zal dan, volgens hem, gedurende den maaltijd onder Samarang en overigens te Cheribon wonen. In het op een vasten tijd van den dag, op eene bepaalde plaats uit eten gaan een criterium te vinden voor het aannemen van eene woonplaats, schijnt ons niet noodzakelijk toe. Waartoe is dat noodig? De plaats, waar men zijn gewoon nachtverblijf heeft, kan toch wel als de plaats van werkelijk verblijf worden aangemerkt. Indien men dat bij afwisseling op twee plaatsen heeft, zal het wonen afhankelijk zijn van het werkelijk vertoeven.

De onzes inziens ietwat gezochte uitlegging is hier te minder noodzakelijk, omdat er in artikel 12 sprake is van de bevoegdheid van de officieren van justitie tot het waarnemen hunner ambtsverrichtingen, en nu wordt de officier van justitie van het *forum delicti commissi* gerangschikt voor den officier van het *forum domicilii* en deze voor den officier van het *forum apprehensionis.* Gesteld nu, dat de bedoelde suikerfabrikant onder zijn maaltijd werd gearresteerd, dan zou de officier van Cheribon boven zijn ambtgenoot van Samarang

kunnen gaan, welke laatste in elk geval de ambtenaar zou zijn van het *forum apprehensionis.* Werd hij echter bij voorbeeld te Batavia gevonden en aangehouden op den tijd, waarop hij anders gewoon was zijn maaltijd onder Samarang te houden, dan zou, volgens de uitlegging van Mr. Lion, de officier van Samarang de ambtenaar moeten zijn van het *forum domicilii*; geschiedde zulks op een anderen tijd, dan de officier van Cheribon! Beteekent echter wonen feitelijk, dat is *corpore* aanwezig zijn zonder meer, dan zou men steeds wonen, waar men gevonden werd, en derhalve alle grond vervallen voor de onderscheiding der beide *fora.* Dat nu is, onzes inziens, stellig onjuist, omdat ook de *animus* daarvoor in aanmerking behoort te komen.

Te oordeelen naar de afleveringen, die het licht zagen, bevelen wij het werk met gerustheid aan. Wij betreuren alleen, dat de schrijver onmiddellijk aanvangt met de toelichting der artikelen, zonder daaraan eene beknopte geschiedenis te doen voorafgaan der wording van het door hem behandelde reglement. Van eene bevoegde hand als de zijne hadden wij die gaarne ontvangen. In het belang der lezers vestigen wij alsnog zijne aandacht op deze lacune, welke wellicht nader door hem zal kunnen worden aangevuld. Ook voor de uitvoering van het werk van de zijde des uitgevers en drukkers hebben wij gaarne een woord van lof. Het geleverde - ziedaar onze slotsom - doet met verlangen uitzien naar het nog te leveren.

Groningen, Juni 1885.

J.D.N.

Plato's Politeia. Een kritisch-esthetisch onderzoek door H. Was, predikant te St. Oedenrode. Arnhem, P. Gouda Quint.

Er bestaan veelzijdig begaafde mannen, die zich gekrenkt zouden achten, wanneer men hun grootste talent prijzend verhief boven eene minder rijke gave, waarmede zijzelven bijzonder ingenomen zijn. Ik vermoed, dat onder dezulken ook behoord heeft Griekenland's geniale denker, Plato, de schrijver der *Politeia.* Daarom durf ik tevens veronderstellen, dat Plato geen genoegen zou nemen met de poging van den heer Was, om zijn grootste geschrift als een werk van smaak en kunst toe te lichten en aan te bevelen, m.a.w. een esthetisch onderzoek te leveren aangaande de *Politeia.* '*Plato blijft een onvervalschte Helleen*, *ook als hij zich van de heerlijkheid der Homerische wereld afwendt en Athene veroordeelt*,' zegt de heer Was (p. 56). Ik stem dit gaarne toe, maar moet toch opmerken, dat de brokstukken eener esthetica, in de *Politeia* aanwezig, duidelijk bewijzen, hoezeer hij erop uit was, de kunst dienstbaar te maken aan andere doeleinden dan *het schoone.* Plato zou, mijns inziens, evenals Multatuli, maar wellicht meer in ernst, zich geërgerd hebben, als men zijn werk '*een mooi boek*' genoemd had.

Dit neemt niet weg, dat de heer Was volkomen in zijn recht is, waar hij erop wijst, dat de dichterlijke aanleg van Plato het nog wint van diens gave, om streng redeneerende zijne stellingen aannemelijk te maken. Het is één van de hoofdverdiensten van het bovenvermelde geschrift, dat de schrijver opnieuw met nadruk betoogt, hoezeer de vroeger geldende meening omtrent een afgerond, consequent, den denker geheel bevredigend platonisme verwerpelijk is en reeds door velen wordt op zijde gezet.

Te ver echter gaat de heer Was met zijn pogen, in de *Politeia* overal

den dichter te vinden, als hij het dorre en droge van sommige deelen van den dialoog verklaart uit *artistieke zelfbeheersching* van den schrijver (p. 48). De opvatting, dat Plato, zoodra hij door eene inleiding, '*die tintelt van gloed en leven*', tot zijn onderwerp gekomen is, niet alleen allen smuk versmaadt (de redekunst immers wordt in de *Gorgias* op één lijn gesteld met de kunst van banketbakkers en kappers), maar zelfs bijwijlen eene zekere ééntonigheid noodig acht, wijl het niet om vermaak of streeling, maar éénig en alleen om nut en leering te doen is, om later slechts *zijns ondanks* nu en dan den dichter het woord te gunnen, komt mij bij herhaalde lezing der Platonische geschriften en ook in 't bijzonder van de *Politeia* waarschijnlijker voor. Daarom is de *Politeia* niet te beschouwen als een afgerond kunstwerk, een gedicht in proza. Wel verdient ten zeerste te worden gelezen, wat de heer Was omtrent Plato's taal en stijl op pag. 51 schreef, maar toch is het raadzamer, bij lieden, die Plato niet kennen, de *Politeia* aan te bevelen als een psychologisch, staat- en zedekundig geschrift, waarin de dichterlijke bezieling van den schrijver zich slechts op sommige plaatsen heerlijk manifesteert, tot verkwikking van den lezer, zeker! maar niet steeds tot bevestiging der éénheid. Plato is dichter, met de taal *overal*; in zijne causerieën *het meest;* maar zij zijn, helaas, uiterst schaarsch; in zijne mythen, zelden; en wat kunst van samenstellen betreft, staat toch de *Politeia* verre beneden de *Phaedrus*, de *Phaedo* en vooral beneden het heerlijke *Symposium.*

Op pag. 58 lezen wij de stelling, dat de *idee van het goede* en *de leer der physis* (is de uitdrukking *natuurleer* niet eenigszins dubbelzinnig? De heer Was merkt toch zelf zeer juist op, dat met physis niet *dat*, *wat is*, maar de *toestand, zooals hij zijn moest*, bedoeld wordt, pag. 20) eene éénheid brengen in Plato's hoofdwerk, ook dan, wanneer de bezwaren, door velen tegen de éénheid van tijd ingebracht, gegrond zijn. Bij dat beweren kan ik mij vooralsnog niet neerleggen. De heer Was heeft blijken gegeven, bijzonder goed te huis te zijn in Plato's geschriften; zijne belezenheid in de Plato-literatuur onzer dagen is groot; daarom is de hoop gegrond, dat hij zijne opvatting éénmaal voor allen aannemelijk zal weten te maken. Tot zoolang echter houd ik mij op dit punt aan de zijde van Hardy, als deze beweert, dat ook betreffende de physis-leer in de *Politeia* eene groote wijziging valt te bespeuren, die slechts gebrekkig door den schrijver verbloemd is. Eerst is die Physis '*der Normalzustand*, *der zwar nirgends in der Menschenwelt anzutreffen*, *aber nichtsdestoweniger auf dem Wege der mit der Erziehung Hand in Hand gehenden Staatsgesetzgebung anzustreben ist*', maar later gaat '*die Führerschaft im Weltgeschehen von der Physis auf ein anderes über*, *und diese selbst fiel*, *wie alles Werden*, *der Verachtung anheim*' (van 472 B af). Of wel: *Der Illusion einer im steten* (*Sittlichen*) *Fortschritt begriffenen Menschheit hatte er schon vor der für seine Weltanschauung*, *und wir dürfen sagen*, *auch für sein weiteres geistiges Schaffen verhängnissvollen Entdeckung der* o□σ□α □ε□ o σα *entsagt.*'

Het werk van den heer Was bevat te veel goeds, is te zeer een resultaat van grondige studie, is met te veel zorg geschreven, om het slechts door middel van een zeker aantal algemeene phrases zoogenaamd aan te bevelen. Het verdient uitvoeriger, grondiger bespreking, dan in dit tijdschrift aan eene boekbeoordeeling kan worden toegestaan. Om echter aan mijn beweren, dat de heer Was het Nederlandsch publiek aan zich verplicht heeft, den

schijn van eene vage aanprijzing te ontnemen, heb ik mijne bedenkingen niet achterwegegehouden.

Deventer, Juli 1885.

H.G.A. BAKHOVEN.(*)

Grothuss. De kinderen van den Nihilist. Socialistische Roman, uit het Hoogduitsch door Mej. J.E. Winkler Prins 2 dln. 's Gravenhage, Mouton & Co.

Indien een opzienbarende titel, een net titelblad en een duidelijke, zeer ruime druk op flink papier een boek ter aanbeveling kunnen strekken, dan heeft deze roman, alleen reeds door zijn uiterlijk, terstond veel voor. De vraag is, of de innerlijke waarde aan dit verdienstelijk uiterlijk voldoende beantwoordt. Ziehier, wat betwijfeld worden mag.

Waarom dit werk een 'Socialistische Roman' heeten moet, is niet recht duidelijk. Staatkundige beginselen of denkbeelden over staatsinrichting en regeeringsvorm worden er zoo goed als niet in besproken en hoewel het er wemelt van Nihilisten, vernemen we van hun streven, behalve wat hunne misdaden en moordaanslagen betreft, al zeer weinig. De schrijver staat daarenboven op een al te eenzijdig standpunt, om de aanhangers van deze partij objectief te beoordeelen en te schetsen. Voor hem zijn ze niet anders dan kwaadwilligen, ongeloovigen en goddeloozen, terwijl hun slachtoffer, Czaar Alexander II, als de edelste aller heerschers wordt voorgesteld.

Ook als roman verheft zich dit werk tot geene zeer hooge vlucht. Wel zit er gang in het verhaal en wekken sommige personen de belangstelling des lezers, maar geene warme en geene blijvende. De intrige is te mat; de ontwikkeling ontbreekt; de afloop, hoewel alle booze samenzweerders sterven of worden bekeerd, laat onbevredigd. Nu en dan is de dagboekvorm gekozen, maar minder om indrukken weer te geven of een blik te gunnen in 't zieleleven van wie 't schrijft, dan wel om gebeurtenissen mee te deelen, wat even zoo goed en beter had kunnen geschieden in den gewonen loop van 't verhaal zelf. In een brief aan een balling in Siberië, waarvan men weet, dat hij door de politie zal gelezen worden, wordt vrijuit eene omstandigheid besproken, die de veroordeelde voor zijne rechters had geheimgehouden. Hierbij komt nog, dat stijl en woordenkeus op menige bladzijde te wenschen overlaten en de correctie nauwkeuriger had kunnen zijn.

Als verdienste mag worden aangemerkt, dat in dezen roman hoegenaamd niets zedekwetsends en geen enkel voor het kiesch gevoel stuitend tooneel voorkomt, wat

(*) Te sterk laat zich Max Schasler uit in zijne *Aesthetik*, 1ster Band, pag. 79: 'Um von Plato den Vorwurf abzulehnen, dass er die Kunstschonheit nicht begriffen, sofern er die tragischen Dichter aus seinem sogenannten "Idealstaat" verbannt u.s.f., weist mau darauf hin, dass er ja selber Dichter und zwar dramatischer Dichter gewesen, denn seine Dialoge seien Kunstwerke ersten Ranges und müssten als "philosophische Dramen" betrachtet werden. Fragt man sich aber was denn das eigentlich sei, ein "philosophisches Drama", so zeigt es sich dass solch pikanter Ausdruck hauptsächlich die Unangemessenheit der Form für den Inhalt, welcher *Gedanke* sein soll, die Umständlichkeit, ja sagen wir es gerade heraus - die theilweise Langweiligkeit der Darstellung in den Dialogen bemänteln soll.'

anders in romans over Russische toestanden moeielijk te vermijden schijnt. Ook wordt aan deugd en vroomheid de eere gegeven, die haar toekomt.

Wie de eischen niet te hoog stellen en alleen maar voor uitspanning lezen, zullen deze twee deeltjes misschien met genoegen ten einde brengen.

Prinses Napraxine, door Ouida. Uit het Engelsch door Louise Stratenus. Haarlem. De Erren F. Bohn.

Alweer een roman van Ouida in drie deelen! Heeft de snelle opvolging der vertalingen harer werken een groot deel van de frischheid en bekoring ervan voor den smaak van den getrouwen lezer weggenomen, òf staat *deze* roman inderdaad zoover beneden zijne voorgangers? Of wat anders mag wel de oorzaak zijn, dat de lectuur van Prinses Napraxine ons lang niet in die mate boeide en met veel minder genoegen werd ten einde gebracht dan die harer voorgaande romans? Zeer waarschijnlijk moet de oorzaak hiervan worden gezocht in het onwaardige en toch blijkbaar met zooveel voorliefde geschilderde karakter der heldin. We willen aan de gaven der wezenlijk talentvolle schrijfster niet te kort doen, maar we achten het een waagstuk, dat talent te wijden aan zulk een onderwerp.

Nadine Napraxine is de jonge, beeldschoone vrouw van een schatrijken Russischen Prins. Reeds op 16-jarigen leeftijd, maar toch niet zonder kennis des onderscheids, zonder liefde gehuwd, wordt ze al spoedig den man, die in geestesgaven en ontwikkeling ver beneden haar staat, hartelijk moede, maar verdraagt zijne nabijheid en wordt ook niet, wat de wereld ontrouw noemt. ‘Je serai honnête femme’, heeft ze altijd gedacht en gezegd: dat stond in hare wereld zoo ‘chic’. Dat is hare eerzucht.

Hartstochten kent ze overigens niet. Evenmin geestdrift, noch ook eenig medelijden met de blinde vereerders en slachtoffers harer met beleid geëxploiteerde bekoorlijkheden. Ze is eene koude, hartelooze, welbewuste egoiste, daarbij volkomen blasée. Reeds met haar tiende jaar, als haar iets fraais of kostbaars werd geschonken, zeide zij: *j'en ai tant.* Bijna niets meer is in staat, de grenzenlooze verveling te verdrijven van het leven, dat ze nu eenmaal, als mondaine, gedwongen is te leiden. Hare twee zoontjes uit de beide eerste jaren van haar huwelijk vindt ze ‘afschuwelijk leelijke Tartaren’. Ze kan ze niet zien, want ‘ze gelijken precies op hun vader’. De herinneringen aan het moederschap vervullen haar met afschuw, als aan een staat van duldelooze vernedering.

Ziedaar de hoofdpersoon, naar wie deze roman wordt genoemd, aan de ontleding van wier karakter de schrijfster meer dan de helft van haar werk heeft gewijd, zonder rekening te houden met de ergernis en verveling, die zij haren lezers oplegt, door hen te dwingen, om te toeven in zulk een onbeminnelijk gezelschap. Want dat Nadine ook soms voor een oogenblik sporen van betere gevoelens verraadt of doet vermoeden, dat ze moed bezit, fierheid en geest, en op 't einde zelfs eene opwelling van edelmoedigheid toont, vermag den algemeen terugstootenden indruk niet weg te nemen, dien haar grenzenloos egoisme bij den lezer opwekt.

Intusschen, trots al hare koelheid is er onder hare aanbidders toch één die een spoor van belangstelling bij haar wekt. 't Is Othmar de Rothschild, de jonge man van groote gaven en buitengewoon karakter, want zijn fabelachtige rijkdom is hem een aanstoot en liefst ontvlucht hij de wereld. Toch wijst ze ook zijne liefde af, spottend, uit de hoogte, tot tweemalen; niet omdat zijn voorstel, om met hem te vluchten, haar terugschrikt, maar omdat ze niet gelooft, ‘dat hij haar ten slotte niet vervelen zou’, en zichzelve niet in staat acht, liefde terug te geven.

Othmar zoekt vergoeding en vergetelheid in een overhaast huwelijk. De lieve, reine, zestienjarige Yseulte de Valogne, van armen adel en dus voor het klooster bestemd, had hem reeds lief en hij heeft medelijden met haar en wil haar redden van dat graf van schoonheid en jeugd en tevens zelf aan hare zijde eene veilige haven zoeken. Maar, hoe lief en beminnelijk ook in ieders oog, hoezeer zij hem ook aanbidt, kan Yseulte de liefde niet winnen van den man, die nog steeds door den ouden hartstocht wordt gekweld en verteerd. Als zij straks in de groote wereld Nadine weer ontmoeten, komt hij weer onder den invloed harer betoovering. Het wordt voor haar eene quaestie van eer, hem, den eenigen man, die in hare oogen wat beteekent en met wien hare verbeelding zich steeds meer bezig gaat houden, weer te boeien aan hare zegekar. En als de Prins straks in een duel gevallen is en Yseulte, voor wie het leven zonder Othmar's liefde geene waarde heeft, om *hem* vrij te maken, den dood heeft gezocht - dan zijn alle beletselen opgeheven en gaan de beide onwaardigen te zamen eene toekomst tegen en eene vreugde, waarvan de vrouw met een heimelijk droefgeestig voorgevoel reeds denkt, ‘terwijl haar een vluchtige rilling van angst door de leden vaart: Zij is als Isabella's basiliscusplant. Zij bloeit door den dood.’

Ook den lezer gaat eene rilling door de leden tegenover zooveel pessimisme en ijskoud cynisme, als waarvan dit werk getuigt. Ouida heeft het ongetwijfeld ver gebracht in de ontleding van menschelijke aandoeningen en gevoelens. Nu en dan, bij de beschrijving van het zieleleed der verwaarloosde jonge vrouw of van de zelfzucht van Nadine, krijgt men den indruk, alsof men eene vivisectie bijwoont of eene belangwekkende operatie; zóó worden de verborgen wonden, zieke plekken en roerselen van het innerlijk leven blootgelegd. Interessant is zulk eene kunstbewerking voorzeker voor de mannen van het vak, maar pijnlijk en dégoutant voor den leek, die er zich slechts dàn mede verzoent, als ze door eene gelukkige genezing wordt gevolgd. Of zou de romantische kunst niet nog iets meer zijn dan ontleedkunde der ziel? Zeker hebben schilder en beeldhouwer de kennis noodig van de samenstelling van het menschelijk lichaam, maar hunne roeping als kunstenaars brengt niet mede, daarvan afbeeldingen te geven als de platen van een medisch handboek. Zoo mag ook de romandichter, die het leven en karakters schildert, het schoone niet opofferen aan de platte werkelijkheid. Zij het hem ook vergund, ja, soms plicht, de slechtste karakters ten tooneele te voeren en de pijnlijkste toestanden te schetsen, ja, ons den blik te laten slaan in den poel der diepste verdorvenheid en van den laagsten hartstocht: hij zal in strijd komen met de eischen zijner eigene kunst, zoodra hij door de *wijze* van voorstelling ons schoonheidsgevoel beleedigt of ons gevoel van recht en zedelijkheid pijnlijk aandoet. De roeping der kunst is, vóór al het andere: te bekoren, te doen genieten; het is haar te doen om bewondering, niet van des kunstenaars kunstvaardigheid en talent, maar van het harmonisch schoon van het kunstwerk zelf. Het te kort doen aan dezen eisch is het zwak van veleschrijvers onzer dagen en hierin is ook de oorzaak te zoeken van het minder welslagen van den hierboven aangekondigden, overigens verdienstelijk vertaalden roman.

Een arm meisje. Uit het Hoogduitsch van Wilhelmina Heimburg, door Mevr. Brugsma-Haenenberger. Sneek, bij J.F. van Druten. 1 dl.

't Is eene eenvoudige, hier en daar aandoenlijke geschiedenis, zooals deze

schrijfster ze te verhalen weet; wel, wat diepte van opvatting betreft, staande beneden *Haar eenigste broeder* en *Liesje van den lompenmolen*, maar daarom niet minder de kennisneming ten volle waardig en voor onze huiselijke leeskringen eene welkome aanwinst.

Hier geene onmogelijke of buitensporige karakters of verdachte toestanden, maar menschen en omstandigheden, zooals men ze in 't leven veelvuldig aantreft en in wier deugden en zwakheden we onszelven en onze vrienden herkennen en uit wier geschiedenis we levenswijsheid kunnen leeren, terwijl de lezing ons eene aangename verpoozing schenkt.

Was Elze von Hegebach, wier geboorte aan hare moeder het leven kostte, een jongen geweest, dan had hem een majoraat gewacht. Nu was het ‘maar een arm meisje’, wier komst door den stuggen vader met een vloek en een zucht wordt begroet en voor wie 't een geluk was, dat eene welwillende bloedverwante haar tot zich en de zorg voor hare opvoeding op zich nam. Als eene lieve negentienjarige schoone vinden we haar in de woning harer voorname bloedverwanten terug. Wel hebben ze haar lief, maar hoe herinneren haar toch gedurig allerlei omstandigheden, dat ze arm en afhankelijk is. De eenzelvige vader ziet in haar niet anders dan een misdeeld, beklagenswaardig wezen en de wereldwijze tante, hoe goedhartig ook, acht het plicht, haar steeds te herinneren, wie zij is. Ze krijgt lief en wordt weder bemind, maar de eischen der wereld maken het den geliefde tot plicht, haar te ontvluchten. Hij heeft geen geld en zij is immers ‘een arm meisje’. Hare tante wil haar gelukkig maken door een huwelijk met den rijken oom van edele inborst, maar Elze, wier gansche wezen waarheid en oprechtheid is, kan met geene leugen op de lippen hare hand reiken aan den man, dien ze slechts hoogacht.

Hoe dit alles ten einde loopt en onze heldin ten slotte het geluk vindt, dat ze zoozeer waardig is, mogen we den aanstaanden lezer niet verraden. Dat mocht te kort doen aan het genoegen, dat wij hem of haar bij de lezing met volle vrijmoedigheid durven voorspellen.

H.

TÉPÉ.

Mengelwerk.

De gevoelige snaar.

De stoomboot, die op een mooien Augustusdag van het jaar 1865 van Harlingen naar Amsterdam voer, kreeg averij aan een der raderen en kon niet dan zeer, zeer langzaam vorderen.

't Was eene leelijke streep door de rekening der verschillende passagiers, die, meest allen nog plan hebbende dien avond verder te reizen, nu berekenden, dat ze waarschijnlijk in Amsterdam zouden moeten overnachten. Want de kapitein had nog wel niet stellig gezegd, hoeveel te laat men zou aankomen, doch toen iemand hem vroeg, of het wel drie uur verschil zou maken, was zijn antwoord: 'Ja, dat stellig wel', voldoende geweest, om een der heeren te doen verklaren: 'Reken er dan maar op, dat we minstens vijf uur te laat zullen zijn.'

'Nu,' voegde hij er kalm bij, 'het ergste is, dat ik dan van avond niemand meer kan spreken. Enfin! ik loop nog even naar de Variétés, ga vroeg te bed en begin morgen bijtijds mijn dag. Zoo kom ik toch nog evengoed klaar.'

Nadat hij zich dus bekendgemaakt had als *commis-voyageur*, vonden velen zijner medereizigers zich ook genoopt te vertellen, wat hunne plannen waren, en bleek het, dat de gemeenschappelijke teleurstelling eene verbroedering teweegbracht tusschen de Nederlanders, die elkander vóór de ramp zoo vijandig en minachtend hadden aangekeken, als reizende landslieden niet zelden doen. Men vernam nu, dat A. voor louter pleizier, B. voor zaken, C. door onvoorziene omstandigheden op reis was, en dat D. den tocht ondernomen had om eene reden, die hij eigenlijk niet aan de klok wilde hangen, maar hier onder 'goede vrienden' vrij omslachtig mededeelde. En verder, dat de een vrij getroost, de tweede zeer teleurgesteld, de derde bepaald ontstemd en de vierde verontwaardigd was over die vervelende geschiedenis met 'die schuit'.

'Het kost mij minstens eenige honderden guldens,' verzekerde een koopman, die het betreurde, dat hij zijne reis op deze wijze had geno-

men, en menig ander bracht eveneens het gezelschap op de hoogte van al den last of het ongerief, dat hem dit oponthoud bezorgde.

Maar of het kleinere of grootere teleurstellingen aanbracht, en of men zich beter of minder goed kon schikken - allen zaten nu eenmaal in het schuitje en moesten meevaren, zooals af en toe eens in het midden werd gebracht, eene geestigheid, die telkens succes had, al lachte ook menigeen met bekommerd gelaat.

Onder deze laatsten was eene dame van ongeveer dertig jaar, die alleen reisde en weinig deelnam aan het gesprek, dat langzamerhand vrij algemeen werd. Zij zat in een hoekje en had een boek bij zich, waar zij bij het begin der reis met blijkbare belangstelling in las, maar dat nu al eenigen tijd gesloten bleef. De werkelijkheid hield hare gedachten te veel bezig, dan dat zij goed hare gedachten kon blijven wijden aan het romantisch verhaal, dat zij onder handen had. Die werkelijkheid zag er nu wel niet juist zoo heel verontrustend uit, maar toch had zij voor het oogenblik weinig schik in haar leven, want in plaats van hedenavond prettig thuis te komen, zooals ze zich had voorgesteld, zou ze daar straks staan in eene stad, waar ze niemand kende en waar ze, zooals men zegt, heg noch steg wist.

Het denkbeeld, om alleen naar een hotel te gaan en daar eene kamer te vragen, leek haar, die nooit in een hotel gelogeerd had, verschrikkelijk toe, en toch - wat kon ze al anders doen?

Had ze geene enkele kennis in Amsterdam? ze dacht den kring na van al hare heele en halve bekenden, maar hoe ze ook peinsde - neen, ze kon zich niet herinneren, een persoon te weten, bij wien ze kon aankloppen. Wat zouden ze het thuis ongezellig vinden, haar niet terug te zien. Papa of een van de broers zou een vergeefschen tocht naar den trein maken; mama zou teleurgesteld blijven zitten met het slaatje, dat de reizigster waarschijnlijk wachtte.

Maar wat beteekende die teleurstelling bij hare eigen onrust? Hoe later het op den dag werd, hoe bezwarender zij de zaak inzag, want lang hield zij hoop, dat ze - was het dan ook niet den voorlaatsten trein, toch in alle geval den laatsten nog zou kunnen halen, maar meer en meer vreesde zij, dat het ook daarvoor te laat zou worden.

Meer dan eens had zij hare medereizigers al eens onderzoekend aangekeken, met het plan, om een van allen raad te vragen, in welk hotel zij het best terecht zou komen, maar wie raad heeft gevraagd, is niet meer geheel vrij - deze bedenking weerhield haar tot nog toe, iemand bekend te maken met hare verlegenheid.

Voorheen had ze wel eens schertsend gezegd, het te betreuren, dat zij nooit eens een avontuur had, - nu zou het haar heel wat waard zijn geweest, als de reis was afgeloopen, zooals ze zich dat had voorgesteld.

Eindelijk, eindelijk begon de stad in zicht te komen, en tevens begonnen de klachten der ongeduldige reizigers te verdubbelen, want

het scheen hun toe, alsof de boot nu in het geheel niet vorderde, al werd hun ook verzekerd, dat er den geheelen tijd met halve kracht gewerkt was. Toch, hoe dubbel lang ook elk kwartier scheen, nu menigeen van minuut tot minuut zijn horloge raadpleegde, daar was men bij de sluizen en zooals te verwachten was, werd eenigen tijd later werkelijk de boot weer verbonden met den wal. Ieder haastte zich, zijne tijdelijke gevangenis te verlaten, en onder deze liep ook Anna Dalwijk met haar reistaschje in de hand en met de vraag op de tong: 'Waarheen nu?' besluiteloos eenige passen voort.

Plotseling verhelderde haar gezicht, en daar was alle reden voor, want eene vriendenhand werd haar toegestoken en een verrast: 'Wel Anna, gij hier? Bonjour, hoe gaat het?' klonk haar welkom in de ooren.

Er werd gedrongen door komenden en gaand en, en er was zoo'n hevig rumoer, dat men moeilijk hier een kalm praatje kon maken. Na de vluchtige begroeting was dan natuurlijk ook het eerste voorstel: 'Laten we spoedig maken, uit het gedrang te komen. Hebt ge pakkage?'

'Niets dan dit.'

Hij nam haar taschje en bood haar zijn arm aan, terwijl hij zooveel mogelijk ruimte voor haar zocht te maken tusschen al de kruiers en kruisters, die, op een vrachtje wachtende, den weg versperden.

'Hoe gaat het je toch, Anna?' vroeg hij belangstellend, zoodra ze elkander konden verstaan.

'Wel, naar genoeg. Verbeeld je, dat we den ganschen dag op zee gedobberd hebben en nu zooveel te laat aankomen.'

'En last van zeeziekte gehad?'

'Neen, daar was niet eens gelegenheid voor; de boot lag bijna stil.'

'Altijd alweer een geluk bij een ongeluk,' merkte hij lachend aan.

'Ja, ja, maar er is waarlijk niet om gelachen; je hadt eens moeten hooren, hoe er geprutteld werd aan boord.'

'Toch niet door u?'

'Ik deed het in stilte, maar overigens had ik lust genoeg, om luid te klagen. Je weet niet half, hoe naar ik het vind... maar wat eene verrassing, dat gij hier zijt; zeg, hebt ge een oogenblik tijd voor mij?'

'Natuurlijk. Al had ik geen tijd, voor u zou ik steeds tijd weten te maken, doch ik ben geheel vrij, en beschik dus naar welgevallen over uw onderdanigen dienaar.'

'Welnu, geef mij dan eens raad, waar ik eigenlijk van nacht zal blijven. Ik bedoel, wat is het meest geschikte hotel?'

Hij begon er eenige op te noemen, die allen ware aan te bevelen, maar op eens een inval krijgende, vroeg hij: 'Doch waarom zoudt ge naar een hotel gaan? Neem uw intrek bij ons. De logeerkamer is vacant.'

Straks op de boot zou het Anna eene soort van uitkomst hebben toegeschenen, als ze had bedacht, dat dokter Ambroos, haar vroegere vriend, in Amsterdam gevestigd was... nu zou ze er veel voor hebben willen geven, als ze plotseling een goed voorwendsel had kunnen vinden, om van zijne uitnoodiging af te komen. En toch waarom?

Dat had ze nu waarschijnlijk aan niemand willen vertellen, al wist ze ook heel goed, wat het geval was.

Het scheen hem niet te treffen, dat zij geen dadelijk antwoord op zijne vraag gaf; ten minste hij vervolgde: ‘Wat een gelukkig toeval, dat ik juist dezen kant eens uitliep. 't Was misschien een voorgevoel, want ik kom hier zelden of nooit. Had mij eens geschreven, dat ge zoudt komen, Anna.’

‘Dat zou eene heerlijke belasting op den tijd der Amsterdammers wezen, als ieder, die de stad passeerde, zijn vrienden aan spoor of boot *rendez-vous* gaf,’ merkte Anna lachend aan, ‘maar bovendien, ik wist ook niet eens zeker, dat ge hier waart.’

‘Hè! hebt ge mij dan zoo geheel uit het oog verloren? Wellicht nooit meer aan mij gedacht? terwijl ik... werkelijk, Anna, ge kunt u niet voorstellen, hoe dikwijls mijne gedachten verwijlen bij die heerlijke jaren, welke ik in Leiden doorbracht.’

‘'t Was toch maar eene voorbereiding voor het betere, dat volgde.’

Een hoorbare zucht was het eigenlijke antwoord.

Toen sprak hij: ‘Ja, ja, ge hebt gelijk, de studententijd is een voorbereidingstijd, en wie zou altijd student willen of kunnen blijven; maar toch, mijne studiejaren... je weet niet half, hoe lief ze mij ook in de herinnering zijn gebleven. Nu droeg daar veel toe bij al de hartelijkheid, die ik bij u aan huis ondervond. In die zes jaren waren er, geloof ik, niet vele dagen, waarin ik niet genoot van de gulle gastvrijheid van je ouders en dat ik niet levendig voelde, hoeveel het waard is, eene woning te hebben, waar men op ieder uur van den dag kan komen, waar men altijd met een vriendelijk gelaat en een hartelijk woord begroet wordt en waar men steeds verwante zielen vindt... O, hoe menigmaal... maar zeg, ge hebt natuurlijk nog niet gegeten.’

‘Waarom natuurlijk?’

‘Nu, ik zou niet meer weten, hoe gij denkt over het eten op eene stoomboot. Ik durf wedden, dat ge nagenoeg niets hebt gebruikt, en daarom stel ik je voor, hier even een biefstuk te nemen; thuis is het diner afgeloopen.’

Het was een te aannemelijk voorstel, dan dat Anna zou hebben kunnen weigeren. Zij had honger en moest ook een telegram naar huis zenden; dat kon zij hier schrijven.

Welhaast zaten ze samen in eene restauratie en legde hij haar een blaadje papier voor, waarop hij had geschreven: ‘De boot kwam te laat; ik logeer bij W. Ambroos. Brief volgt.’

‘Wilt gij 't zelve onderteekenen?’ vroeg hij, ‘dan kan ik het laten wegbrengen.’

‘Neen, er volgt geen brief,’ zeide zij, ‘ik kom morgen per eersten trein.’

‘Goede hemel! dan slapen alle fatsoenlijke menschen nog, en althans den nacht na eene zeereis.’

‘Nu, dan per tweeden, doch in alle geval...’

‘Wat in alle geval? Hoor eens, Anna, wij hebben elkander in ruim zes jaar niet gezien. Wees nu toch niet zoo wreed, om dadelijk... maar wellicht bevalt het je ook wel niet bij ons aan huis,’ viel hij zichzelf halfluide in de rede en dacht even na. Toen stelde hij voor: ‘Laten we eenvoudigheidshalve dit telegram zoo verzenden. Gij blijft volkomen vrij: wilt ge morgen per eersten, tweeden of derden trein vertrekken, ik zal zorgen, dat er altijd tijdig eene vigilante gereedstaat, maar kunt ge besluiten, mij... ons het genoegen van uw gezelschap een enkelen dag of langer te geven, dan behoeft ge niet dadelijk weer naar huis te schrijven. Is het niet?’

Anna zweeg besluiteloos.

‘Dus ik mag dit zoo verzenden?’ vroeg hij, haar de pen ter onderteekening overreikend.

‘Ja, maar zeg eens, Ambroos, eigenlijk... gij zijt gastvrij, maar wat zal je vrouw zeggen van eene logée, die daar op eens in den laten avond uit de lucht komt vallen? Wie weet, hoe ongelegen het haar komt. Werkelijk, ik wil liever naar een hotel... kan ik hier niet blijven?’

‘Neen, dit is alleen restauratie, doch dat is niets, er zijn hotels genoeg, en ik breng er je heen, als het moet, doch weet, dat ge mij een groot verdriet doet, door niet mede te gaan. Kom, zeg maar ja; de logeerkamer is onbezet, de meid maakt even het bed op, als dit, wat ik niet weet, niet reeds in orde is voor een onverwachten gast. Ge kunt dan mijne kinderen morgen ook eens zien. Het is zoo'n tijd geleden, sedert wij eens gezellig zaten te praten.’

‘Het lijkt mij nog zoo kort.’

‘In menig opzicht mij ook, en toch, wat is er niet veel gebeurd in dien tijd! Men bemerkt dat het best, als men oude kennissen ontmoet en eens nagaat, wat deze al zoo doorleefden. Zoo ontmoette ik onlangs vriend Kralers...’

‘Och, *the poor dear*, hoe gaat het hem?’ vroeg Anna, lachend bij die herinnering.

‘Stil, stil, niet lachen, hoor. Men is ernstig, deftig, zelfs min of meer afgemeten geworden; men draagt eene witte das...’

‘Hij is toch geen predikant geworden? ik meen, dat hij droop voor zijn laatste examen.’

‘Ja, ik geloof zelfs wel tweemaal, doch eindelijk werd hij beroepen op een dorp, waar een heusche baron woonde met eene beeldschoone

dochter, die zoo betooverd werd door haar geestelijken herder, dat zij hem naar het altaar volgde...'

'Waar betooverde hij haar door?'

'Vermoedelijk door zijn talent. Herinnert ge u nog zijn voorstel?'

'Ja, dat was onbetaalbaar naïef, maar het doet mij toch genoegen, dat hij nog zoo goed terecht is gekomen. 'k Had het nooit durven denken.'

'Ongelukkig was zijne vreugde van korten duur, want niet alleen stierf zijne vrouw nog binnen het eerste jaar van hun huwelijk, maar ook verdwenen met haar de schatten, waar hij zich pas aan had beginnen te gewennen.'

'De arme!'

'Ja, doch de geschiedenis is nog al niet uit. Hij is opnieuw verloofd, en nu met een jong meisje, dat hem zelve ten huwelijk heeft gevraagd.'

'Och...'

'In ernst. Doch zoo oververteld mist dit verhaal al het pikante. Ik wou, dat ge 't hem zelf hadt hooren meedeelen op dien deftigen toon, alsof men in dat alles niets kluchtigs kon vinden en alsof hij werkelijk iemand van beteekenis was.'

'Ik kan het mij zoo goed voorstellen. En hoe gaat het A. en D...?' En zij vroeg en hij vertelde, terwijl zij inmiddels met den grootsten smaak haar biefstuk at en er geheel door opfrischte; ze had werkelijk honger gehad. 't Was een bepaald prettig uurtje voor beiden, zooals duidelijk was op te maken uit het gesprek, dat geen oogenblik verflauwde en nu eens over vroegere kennissen, dan over oude herinneringen liep, afgewisseld door de zaken en gebeurtenissen van den dag.

Toen hij nog student was en bij hare ouders aan huis menig familiefeestje bijwoonde, hadden zij meer dan eens, in een algemeen gezang, om de piano geschaard, gezongen:

> 'Und sind wir auch fern von einander,
> Doch bleiben die Herzen sich nah.'

Onwillekeurig neuriede hij die regeltjes, terwijl hij opstond, om haar een glas water in te schenken, en in de vroegere herinneringen verdiept, zeide hij: 'Gij zijt toch niets veranderd in al die jaren, Anna.'

'Vindt je?' Zij kon dezelfde opmerking tegen hem niet maken. Hij was veel veranderd, of liever veel verouderd; hij zag er somberder uit dan voorheen. Bij den eersten oogopslag had zij dat reeds bespeurd, en ofschoon zij het toen toeschreef aan den baard, die het kleine kneveltje van vroeger had vervangen of aangevuld, bleek het haar toch meer en meer, dat een trek, van zorgen getuigende, de vroolijke uitdrukking uit zijne oogen had doen verdwijnen.

Wel had hij nog hetzelfde innemende gelaat, donkerblond met zachte blauwe oogen, met eene geestige, eenigszins spotachtige uitdrukking om den mond, met prachtige tanden, een blank voorhoofd, dat nog even als voorheen door zijne haren in artistieke golving was omgeven; wel had hij nog denzelfden lossen gang, dezelfde krachtige gestalte en goede houding; ook was hij evenals voorheen onberispelijk net gekleed, maar toch kon het Anna niet ontgaan, dat er als het ware eene wolk over hem hing, die aan alles iets droefgeestigs gaf, iets, wat zij eigenlijk niet wist te noemen, wat hem voorheen vreemd was en wat hij nu ook blijkbaar trachtte te verbergen.

'O, ik zou je herkend hebben, waar ik je ook was tegengekomen,' voegde hij erbij.

'Zoo! Nu, wij hebben wel eens gedacht, dat ge ons geheel hadt vergeten.'

'Dat zou meer dan onmogelijk zijn geweest,' verzekerde hij met zooveel vuur, dat zij voelde, dit terrein onmiddellijk te moeten verlaten.

'Is het nog ver van uw huis?' vroeg zij.

'Een kwartiertje hoogstens. Eene kleine wandeling, maar ben je moe? dan nemen we eene vigilante. Wil ik er eene bestellen?' en hij had reeds de schelkoord in de hand.

'Neen, dank. Ik loop liever.'

Hij keek op zijn horloge. 'We zijn dan nog voor tienen thuis,' zeide hij, en nu stapte het tweetal door de drukke straten van Amsterdam. Het rumoer maakte een gesprek moeilijk, zoo niet onmogelijk. Anna was er niet rouwig om, en wellicht vond haar geleider het ook niet onaangenaam, dat hij even kon nadenken, voordat hij Anna in zijne woning binnenleidde. Het was hun beiden eenigszins zonderling te moede, nu ze daar zoo onverwacht bijeen waren. Ze hadden vijf à zes jaren elkander bijna dagelijks gezien en gesproken, en het was hun een blijvend genoegen geweest, de verschillende indrukken, die zij kregen, aan elkander mede te deelen. Hij hield van haar meer, dan hijzelf begreep, en zij voelde ook steeds eene zekere leegte, als hij er niet was.

De lectuur van een boek genoten zij geen van beiden ten volle, als ze er niet samen over hadden gesproken, en in alles wat hen wederkeerig trof van leed of genoegen, hadden zij steeds hartelijk gedeeld.

Dat er ooit verwijdering tusschen hen zou komen, hadden zij wellicht geen van beiden ooit vermoed, en toch... dat was gebeurd.

Eens - hoe goed herinnerde Anna zich dat nog - na eene groote vacantie, kwam hij vertellen, dat hij geëngageerd was. Hij deelde dat op gedempten toon mede en scheen bleek van ontroering. Als hij zich gelukkig gevoelde, bleef dat geheel verborgen voor het oog van Anna en hare moeder, doch waarom dat te betwijfelen? Anna voelde zich vreemd te moede bij deze mededeeling en verheugde zich, dat hare moeder hem geluk wenschte en eenige belangstellende vragen

deed, voordat zij iets behoefde te zeggen, want zij vreesde, dat hare stem zou beven. Op dit nieuws was ze in 't geheel niet voorbereid geweest.

Ze had zich nooit een volkomen afgerond beeld van de toekomst gevormd, want ze meende, dat zij geene goede vrouw voor Willem Ambroos zou wezen, daar ze geen van beiden bemiddeld waren, maar ondanks deze verstandelijke overlegging droomde ze zich toch haar verdere leven steeds op de eene of andere wijze samengeweven met het zijne.

Nadat hij zijn nieuws had meegedeeld, waren zijne bezoeken daar aan huis verminderd, wat te natuurlijker was, daar dit samenviel met zijn laatsten drukken studietijd en zijne promotie.

Was Anna een sentimenteel persoontje geweest, ze zou wellicht getreurd hebben als iemand, die zich bedrogen voelt in hare liefde, maar zij gaf niet toe aan haar leed; zij zocht afleiding in allerlei bezigheden. Soms, als zij opmerkte, hoe twijfelachtig het geluk is van menig echtpaar door de vele zorgen, welke het leven meebrengt, vond zij het kalm, dat zij en Ambroos bewaard waren voor dergelijke tobberijen. Maar dat nam niet weg, dat zij over het algemeen veel stiller werd en eenigen tijd later voor een huwelijksaanzoek bedankte, tot groot verdriet van hare familie, die zich niet kon verbeelden, waarom Anna niet ingenomen was met iemand, die in alle opzichten zoo'n goede partij was. Doch Anna gaf geen verderen uitleg van hare weigering - zij begeerde dit huwelijk niet en daarmede vond zij de quaestie voldoende toegelicht. Er werd dus ook niet verder over gesproken - wellicht vermoedde men wel, wat er in Anna's hart omging.

Toen eens op een dag de formeele huwelijksaankondiging van Dr. W. Ambroos met Mej. Eveline van Andringen kwam, vroeg men Anna, om een geschenk te koopen en dat te verzenden met de kaartjes der familie.

De gebruikelijke dankbetuiging van het echtpaar volgde en sedert dien tijd hadden de beide familiën niet meer rechtstreeks van elkander gehoord. Was het een gelukkig huwelijk? - had Anna die vraag ooit gedaan, ze herinnerde zich niet, er een antwoord op te hebben gekregen, en toen ze nu naast Ambroos voortliep, trof het haar op eens, dat ze geheel in 't niets wist van zijne vrouw.

Ze wilde er juist naar vragen, toen hij, een hoek omslaande, zeide: ‘Hier is het.’

Het was een huis met een bordes. Aan de benedendeur stonden de beide dienstboden in vroolijk gesprek met een militair, een drietal, dat plotseling onzichtbaar werd bij de nadering van den dokter.

Hij had blijkbaar niets gezien, maar scheen op eens een weinig gejaagd. Wellicht bedacht hij, dat het toch ten slotte beter geweest was, als hij Anna maar niet geprest had, om mede te gaan. Het genot van haar weer te zien had hem op eens uit het oog doen verliezen, hoe het bezit van eene vacante logeerkamer nog niet voldoende is, om

een gast prettig te ontvangen. Hij had rekenschap moeten houden met den toestand van zijne vrouw en zichzelven het genoegen ontzegd hebben van Anna mede te nemen.

'Doch wie weet...', overpeinsde hij, 'misschien oefent Anna ook op haar een goeden invloed uit.' Toch, met een zucht haalde hij den sleutel te voorschijn en zeide, de trap van het bordes opgaande: 'Wees voorzichtig.'

De sleutel was echter niet noodig; de voordeur bleek ongesloten te zijn. 'Vervelende gewoonte, om die deur niet goed toe te doen,' mompelde hij en liet Anna voor hem binnengaan, waarbij hij zeide: 'Welkom in onze woning.'

Meteen opende hij de deur der zijkamer, waar hun eene alles behalve prettige verrassing wachtte: twee gaskronen toch en de lichten aan de schoorsteenen van voorkamer en suite verspreidden daar eene vreeselijke hitte, te erger, daar vele pitten stoomden; - een paar glazen waren reeds geknapt, zoodat het eerste der beide binnenkomenden was, om zoo spoedig mogelijk de kraantjes neer te draaien.

De heer des huizes had daarbij dadelijk aan de bel getrokken, wijl er hulp noodig was, om de glasscherven op te vegen.

'Eene prettige ontvangst,' zeide hij half lachend en een raam openschuivende.

'Schitterend genoeg,' schertste Anna.

'En ook warm genoeg,' vervolgde hij op denzelfden toon, 'neem hier nu plaats bij het open raam, dan zullen we eens spoedig wat Rijnwijn met spuitwater laten komen... maar ze schijnen daar beneden met doofheid geslagen...'

Hij belde nogmaals en riep eindelijk met luide stem: 'Mietje, waar blijf je toch?'

'O, Mijnheer, ik wist niet, dat u thuis waart...'

'Je hadt toch de bel gehoord? Nu, ruim spoedig dat glas weg en breng ons dan vlug eene flesch Rijnwijn met Seltzerwater en glazen..... och... alle flacons zijn leeg, Anna. Ik zocht eigenlijk naar wat eau de cologne voor je.'

'O, doe geene moeite. Werkelijk, Ambroos, ik heb er niet de minste behoefte aan.'

'Ja, het zal je goed doen; 't is hier bedwelmend heet. Heb een oogenblik geduld. In mijne spreekkamer is voorraad;' hij verliet meteen de kamer, terloops aan Mietje vragend: 'Waar is Mevrouw?'

Mietje zweeg aarzelend met het oog op de vreemde dame, die echter juist het hoofd naar buiten stak, om wat frissche lucht te zoeken. Toen wenkte zij haar heer in de gang en zeide fluisterend: 'Mevrouw is uitgegaan, maar om de waarheid te zeggen geloof ik nooit, dat... dat het er goed was. Mevrouw heeft niets gezegd, maar wij stonden... toevallig even beneden bij de deur en zagen Mevrouw toen de stoep afkomen.'

‘Hoe laat was dat?’ vroeg de dokter heftig.

‘Misschien een uurtje geleden of iets langer; ik weet het zoo net niet, Mijnheer.’

‘En wat zaagt ge dan voor vreemds?’

‘Ja, wij hadden er eerst zoo geen erg in, maar toen Mevrouw ons zag, was het net, of ze niet weten wilde, dat zij uitging, zoo stijf deed zij de voile voor het gezicht en zeide niets.’

‘En waarom werd al dat gas niet uitgedraaid?’

‘Ja, ziet u, ik ben den geheelen avond niet boven geweest en Johanna ook niet.’

‘Weer niets gedaan dan aan de deur staan praten en nergens op gelet...’ zeide de dokter misnoegd. ‘Slapen de kinderen?’

‘Ja, Mijnheer.’

Ambroos liet zich tevredenstellen met deze leugen en deed, zijn hoed opzettende, een stap naar de voordeur, toen hij, op eens aan Anna denkende, naar binnen ging.

‘Zeg, Anna,’ sprak hij haastig, ‘wat eene uiterst slechte ontvangst. Neem het toch niet kwalijk, maar ik moet dadelijk uit.’

‘Ja, dat doktersleven geeft niet veel rust...’

‘Neen, 't is niet voor een patiënt... maar mijne vrouw is uitgegaan...’ hij scheen er iets bij te willen voegen, doch veranderde van toon en zeide: ‘Wellicht wordt het laat, voordat we terugkomen. Gij zult wel moe zijn. Wacht dus niet op ons... Mietje zal je van het noodige voorzien; doe, alsof ge thuis waart.’

Hij gaf het meisje, dat nu binnenkwam, bevel, om de logeerkamer in orde te maken en om klaar te zetten, waarna hij haastig heenging. Hij kwam echter nog even terug, bood Anna eene groote flesch eau de cologne aan, die hij uit zijne spreekkamer gehaald had, zeide: ‘Bedien je goed. Bonsoir,’ en vertrok.

De eau de cologne bewaarde Anna voor eene flauwte of bedwelming, waarin de overstelpende hitte haar bracht, maar al verloor ze geen oogenblik haar bewustzijn, toch bleef zij geruimen tijd onbeweeglijk als versuft zitten, waar ze zat. Toen ging ze opstaan, deed het gas uit op één pit na, welke zij flauw liet branden, en sloot even de oogen, terwijl het dienstmeisje brood en vruchten klaarzette.

Het slaan der pendule deed haar opschrikken. Onwillekeurig telde zij de slagen, maar wie schetst hare verbazing, toen zij twaalf telde.

Middernacht! Het kon niet waar zijn, meende zij. Maar ja, haar horloge wees evenals de beide pendules denzelfden tijd aan; ook voelde zij maar al te wel die huiverachtige stijfheid door al de leden, welke bewees, dat zij vast op den stoel had geslapen.

Zouden Ambroos en zijne vrouw nog niet thuis zijn? Ze wenschte, dat Mietje eens mocht binnenkomen, om haar te vragen, hoe laat men hier in den regel naar bed ging, en besloot een stukje brood te eten, om daarna het meisje te bellen en zich hare kamer te laten wijzen.

Hiermede bezig trof haar een geluid, dat ze maar eens in haar leven had gehoord, doch dat men nooit vergeet, als het weer onze ooren treft.

Het was het geluid der croup.

Het klonk boven haar hoofd, en op eens begrijpende, dat een der kinderen zoo hoestte, belde zij hard en haastig en holde meteen de trap op naar boven.

Daar vond zij, op het geluid afgaande, spoedig de kamer, waar de patiënt was.

Evenals beneden brandde ook hier eene gaspit zoo fel, dat Anna, vóór alles, begon het licht te temperen. Twee kinderbedjes stonden naast elkander. In het eene zat overeind een klein, blond meisje, dat er allerliefst uitzag, met eene massa krulletjes, die in alle richtingen over haar gezichtje hingen. Blijkbaar was zij verschrikt ontwaakt en nog niet geheel tot bedaren gekomen, toen Anna binnenkwam.

De verschijning van eene vreemde verwonderde haar; ze streek de haren een beetje weg en keek, met eene mengeling van verbazing en vrees, naar de binnentredende, die haar zwijgend en vluchtig toeknikte, om zich het eerst te begeven naar den patiënt, die nu niet hoestte, maar eene benauwd piepende ademhaling liet hooren.

Toen Anna zich bij het tweede bedje bevond, blikten haar een paar donkere oogen met eene zoo sprekende uitdrukking aan, dat het kind zich niet duidelijker had kunnen uitdrukken, al had hij gezegd: ‘Wie ge ook zijn moogt, om Godswil, help mij,’ en bemoedigend zeide Anna, als ten antwoord op dien blik: ‘Arme jongen! heb je 't zoo benauwd. Wacht maar. Het zal spoedig beter worden.’

Hoe het echter beter zou worden, was haar nog geheel niet helder, toen haar oog viel op eene gutta-percha slang en eene inrichting aan het gasornament, om er die aan vast te hechten. Dit bracht haar als vanzelf tot de herinnering, dat waterdamp nuttig was. Zonder veel moeite vond zij een komfoor en een pannetje, en nog voordat er weer eene hoestbui kwam, werd het water al warm.

‘Kompressen met lauw water om de keel, en warm suikerwater drinken,’ dacht zij en besloot beide middelen aan te wenden, doch daar begon weer die akelige blafhoest, en beseffende, dat hier betere hulp noodig was, trok Anna in den grootsten angst nogmaals aan de bel.

Een luid gelach bij de voordeur, die nu haastig werd dichtgeslagen, toonde aan, hoe het dienende personeel zich den tijd zocht te verkorten. Met een verbaasd gezicht kwam Mietje boven en begon daar dadelijk te jammeren: ‘Dat arme kind! Wat is het, Gussie? Moet je zoo hoesten? Och, het zal zeker wel de crouphoest wezen en daar komt nooit een kind door. Ik heb het eens in een dienst bijgewoond, maar toen was het schaappie in twee dagen dood en...’

‘Is de dokter nog niet thuis? En waar is suiker? en een zachte doek?’ vroeg Anna telkens, tevergeefs moeite doende, den woordenstroom af te breken.

Het water was nu warm genoeg en toen zij den doek had, legde zij den kleinen lijder een kompres om de keel, wat hem althans voor het oogenblik eenige afleiding gaf. Toen liet zij hem wat suikerwater drinken en deed haar best, hem waterdamp te laten inademen, zoodra het water kookte. Maar al werd de kleur, die donkerrood was, toen ze binnenkwam, iets kalmer, Anna begreep toch, dat er betere hulp was, dan die zij kon bewijzen. Moest er niet - zij meende zich zoo iets te herinneren - een braakmiddel worden ingegeven? Zij meende, dat met verzuimde croup het leven gemoeid kon zijn, en deinsde terug voor de verantwoordelijkheid.

Want al wist zij weinige uren geleden nog niet eens, dat dit kind bestond, op dit oogenblik voelde zij zich aansprakelijk voor wat er gebeurde.

'De ouders moeten dadelijk thuiskomen,' zeide zij, 'kunt gij hen niet halen?'

'Ik niet. Ik zou niet weten, waar ik naar toe zou moeten loopen, en dan nog zoo in den nacht...'

Het bleek, dat Mietje nog maar kort hier in dienst was. Zij zou Johanna eens roepen, maar daar het Anna al dadelijk bleek, dat deze ook slechts gissingen maakte naar de woningen, waar wellicht de dokter en zijne vrouw konden wezen, zeide zij kortaf: 'Wellicht woont hier in de buurt een dokter?'

Ja, ja, een paar huizen verder woonde iemand, die veel bij den dokter aan huis kwam en die ook gehaald was, toen mevrouw zoo ziek was. 'Of eigenlijk,' vervolgde de meid, 'raar ziek...'

Anna drong haar, om spoedig dien heer De Blauw te halen: 'Zeg, dat de dokter uit is en de kleine jongen croup heeft,' zeide zij bevelend. Gelukkig echter hield er juist op dit oogenblik een rijtuig stil en bleek het, dat Dr. Ambroos zelf thuiskwam.

'Daar zijn papa en mama,' fluisterde Anna het patiëntje toe, dat juist weer een aanval kreeg, terwijl zij het kompres om zijne keel nog eens vernieuwde. Ambroos kwam echter alleen binnen en had zich door een paar vragen en het zien van zijn kind spoedig op de hoogte gesteld.

'Wat een zegen, dat hier een helpende engel is,' zeide hij getroffen; 'de genomen maatregelen zijn uitstekend; ik wil echter...' en de kamer verlatende, kwam hij spoedig terug met een medicijnfleschje, waaruit hij August iets toediende, wat hem eenige verlichting aanbracht.

Terwijl hij zijn kind nog eens onderzoekend bekeek, trof het Anna, hoe vreemd het was, dat de moeder van het jongske zich nog niet vertoond had, en zoodra de kleine lijder wat rustiger werd, vroeg zij: 'Hebt ge uwe vrouw niet meegebracht?'

Hij keek haar plotseling verwonderd aan. 'Hoe? gij weet nog niet?' riep hij in het Fransch uit.

Weten? wat zou ze weten? Ze herinnerde zich nu op eens, hoe vreemd al die aangestoken gaspitten waren, bij afwezigheid der huisvrouw; hoe Ambroos er plotseling bleek en zenuwachtig had uitgezien bij zijn haastig vertrek; hoe straks Mietje bij het klaarzetten eene geheimzinnige toespeling had gemaakt op het uitgaan van mevrouw, waar ze zich blijkbaar over wenschte te laten uithooren, iets, wat Anna opzettelijk niet wilde begrijpen, - maar dit alles was haar voorbijgegaan, zonder dat zij er eenige gevolgtrekking uit gemaakt had.

Er was trouwens ook geen tijd of gelegenheid voor geweest; hare eigene uitputting, het slapen en daarna de schrik over August hadden haar alle denken belet.

'Ik was op mijn stoel in slaap gevallen en werd eerst wakker, toen ik hier het hoesten hoorde,' zeide Anna.

'Ah ja.' Hij zeide verder niets, maar zoodra de zieke geene hulp noodig had, wenkte hij haar buiten de kamer. 'Beter, dat de arme kinderen er niets van hooren,' begon hij, haar een stoel aanbiedend, waarop zij hem echter drong plaats te nemen, - hij zag er geheel uitgeput uit.

Hij streek zich met de hand over het gelaat en zeide: 'O, Anna, ik ben zoo diep ongelukkig. Ik heb zwaar, veel te zwaar geboet voor een paar dagen van... domme opwinding... Het schijnt, dat ze mij een oogenblik als betooverde. Helaas! de opwinding duurde wel kort; het is niet te zeggen, wat mijn leven al deze jaren was, gehuwd met...' hij liet zijne stem dalen en fluisterde bijna: 'eene krankzinnige. Het bleef verborgen voor het oog der wereld, ofschoon hare kwaal allerlei zonderlinge en grillige vormen aannam, totdat dit einde...'

'Het einde? Maar wat? Drink eens,' zeide Anna, hem een glas water aanbiedende, daar zij medelijden kreeg met zijne poging, om bedaard te blijven.

'Ik heb honderden malen gevreesd, dat zij een gewelddadig einde aan haar leven zou maken. Den laatsten tijd was zij echter schijnbaar minder gedrukt en althans dezen avond had ik niet het minste vermoeden op eenige daad van geweld. Wij hadden samen thee gedronken; ik had niets bijzonders aan haar gemerkt, maar toen ik haar voorstelde, om eens langs den IJkant te gaan wandelen, klaagde zij over pijn aan haar voet. Och, alweer niets bijzonders, helaas! daar ze meest altijd in verzet kwam tegen alles, wat ik bedacht. Ik besloot ook thuis te blijven, maar zij drong er zoo natuurlijk op aan, dat ik uit zou gaan, daar zij nog een roman wilde uitlezen, die morgen moest worden gehaald, dat ik zonder eenigen argwaan vertrok.'

Anna bedacht, dat hij om harentwil veel langer was uitgebleven, dan anders het geval zou zijn geweest, en alsof hij deze gedachte ried, schudde hij ontkennend het hoofd en zeide: 'Neen, al was ik vroeger thuis gekomen, het zou niet gebaat hebben. Waarschijnlijk heeft zij lang rondgeloopen met dit plan en slechts op de gelegenheid gewacht.

Zij heeft blijkbaar zeer kort na mij het huis verlaten; de duisternis moet haar angstig gemaakt hebben, getuige die verlichting, en toen ze daardoor te warm en te opgewonden werd, is zij in het water... gevallen, heette het, maar ik vermoed gesprongen.'

'En verdronken?'

'Het zou een geluk geweest zijn voor haarzelve, als ze uit haar lijden was, maar ze werd gered, in eene apotheek binnengedragen en daar door wrijvingen weer tot bewustzijn gebracht. Juist toen ik uitging, kwam men mij halen...'

'En nu?'

'Ze slaapt nu, en voor het oogenblik was er niets aan te doen. Een collega blijft bij haar, totdat ik terugkom. Ik moest even naar huis... Wat eene weldaad, dat gij bij de kinderen waart. Mijn arme August... zoo benauwd en geene hulp.'

'Och, ik heb weinig kunnen doen, maar zeg mij nauwkeurig, hoe ik verder moet handelen, en laat hem dan gerust aan mij over. Wat een droeve samenloop! Wat ziet gij er dood vermoeid uit.'

'Ja, ik werd den vorigen nacht uitgehaald, toen ik pas was ingeslapen.'

'Kunt ge nu niet een enkel uur rusten?'

'Onmogelijk. Zij is bij eene vreemde familie en kan daar onmogelijk blijven. Daarbij wilden wij, ook om opspraak te vermijden, haar liefst heel in de vroegte vervoeren.'

'Waarheen?'

'Naar het gasthuis, althans voorloopig.'

Hij sprak niet uit, hoe hij, vreesde, dat zij wel naar een gesticht gebracht zou moeten worden, doch Anna begreep hem maar al te wel en had zielsmedelijden met den armen man.

'Ik zal eens naar August gaan kijken,' zeide zij zacht, half hopende, dat haar gastheer, al was het ook maar voor een kwartiertje, eenige rust zou nemen, doch hij kon noch wilde op dit oogenblik aan zichzelf denken. Hij volgde haar dadelijk en daar de kleine jongen al veel rustiger ademhaalde, rekende hij, dat, althans dezen nacht, de aanval zich niet zou herhalen.

Anna beloofde hem, dat zij bij hem zou blijven waken, en hoorde al spoedig den dokter weer wegrijden, nadat hij haar de noodige instructies had gegeven.

Begrijpende, dat de dienstboden den volgenden dag weer bruikbaar en bij de hand moesten zijn, zond zij deze naar bed. Ze liet zich hare slaapplaats aanwijzen, om ze in geval van nood te kunnen vinden, en zette zich toen achter het bed van den kleine.

Zonderling was het haar te moede, toen haar welhaast geen ander geluid meer trof dan het tikken van een klokje in de gang en de ademhaling der kinderen.

Zij had werkelijk moeite, om zich in te denken in het vreemde van

het tegenwoordig oogenblik en een plaatwerk, dat Ambroos nog in aller ijl had bovengebracht, schoof zij ver weg, als was haar reeds de voorstelling onaangenaam van op dit oogenblik te kunnen lezen.

Zoo had zij hem dan weergevonden, den eenigen man, met wien zij zich één had gevoeld van het oogenblik af, dat zij hem leerde kennen; zij had in de laatste jaren niet aan hem gedacht; zij wilde niet beklaagd worden en had zich vast voorgenomen, ook zichzelve niet te beklagen. Toen het geluk, dat zij zich maar nauwelijks had durven voorstellen, niet haar deel werd, was het haar ernstig streven geweest, om hare gedachten af te leiden door inspanning van lichaam en geest, en... het was gelukt. Wat echter eens spijkervast in het hart is, kan er nooit geheel uit worden losgerukt, en zoo bespeurde zij ook wel, dat de diepe indruk, welken hij op haar gemaakt had, niet verzwakt was. Zij dacht nu aan zijne haastige woorden en ontveinsde het zich niet, dat het haar streelde, uit zijn mond te hooren, hoe hij voor die vrouw slechts eene oogenblikkelijke begoocheling had gevoeld.

'Zoo zijn die mannen,' dacht zij schouderophalend, 'voor een lief gezichtje, een aardig woord, voor den gunstigen indruk van een enkel uur, zetten zij onberaden hun geheele levensgeluk op het spel en werpen weg, wat zij kennen en onder hun bereik hebben.' Zij stelde zich voor, hoe geheel anders zijn leven had kunnen zijn, als hij haar indertijd...

Onwillekeurig richtten zich Anna's oogen naar de bedjes der slapende kinderen en een zucht ontsnapte aan hare borst.

Er komt een tijd in het leven van elke vrouw, dat zij het veel meer betreurt, geene moeder dan geene gade te zijn, en zoo bleven verder Anna's gedachten bij het tweetal, dat nu het hare had kunnen wezen, als....

Hoe honderden malen had zij niet met den stillen wensch in haar hart: 'Waart gij de mijne', de kleinen aangehaald, die ze op haar levensweg ontmoette; hoe menige moeder beklaagd, die, geen oog voor haar geluk hebbende, slechts lette op den last, welken hare kinderen haar gaven. Hoe gaarne mocht zij eraan denken, hoe zij haar dochtertje zou vormen tot een zacht en lief, maar bovenal tot een vroolijk en hartelijk wezentje, en hoe ze ook bij haar weer in de eerste plaats kalme opgeruimdheid zou zoeken aan te kweeken. Zij verbeeldde zich, dat het mogelijk moest wezen, om de zorgen lang verre te houden van het kinderhart, en ze zou nooit toestaan, dat hare kinderen vroeg aan het leeren werden gezet.

Hoe prettig zou ze het huiselijk leven inrichten voor de jeugd, en hoe goed zou ze ervoor zorgen, dat de kinderen lang, heel lang kinderen bleven.

De beste stuurlui heeten altijd aan den wal te staan, maar het is toch best mogelijk, dat deze juist het meeste oog hebben op de zaken, die ze zien en onpartijdig gadeslaan. Anna zag en hoorde tot haar

leedwezen in de wereld om zich heen heel veel, dat hare goedkeuring niet wegdroeg, vooral op het punt der opvoeding, maar al heel spoedig deed zij de ervaring op, dat het ieder geraden is, zijne opmerkingen voor zichzelf te houden. De meeste moeders toch zijn ervan overtuigd, dat zij het juist met de opvoeding aan het rechte eind hebben.

Daarom hield Anna's phantasie zich gaarne bezig met de opvoeding, welke zij *haren* kleinen zou geven.

Plotseling werden hare overpeinzingen gestoord door eenige beweging in het bedje van het kleine meisje; zij luisterde en het scheen haar toe, dat zij zacht hoorde schreien. Zij keek eens en zag werkelijk het schoudertje van het kind op en neer gaan als van half bedwongen snikken.

'Wat scheelt eraan?' vroeg zij zacht.

Geen antwoord, maar eene poging van het kind, om zich rustig te houden.

Anna wilde weer gaan zitten, doch in deze bedwongen smart was zoo iets aandoenlijks, dat zij het handje van het kleine meisje zocht, het aan hare lippen bracht en er een kus op drukte.

Op eens drukten de beide handjes van het kind hartstochtelijk de hare en nu fluisterde zij Anna, terwijl ze zich half oprichtte, angstig en bevende in het oor: 'Is August dood?'

'Wel neen, hij slaapt heel gerust en zal wel spoedig geheel beter zijn.'

'Past gij op hem?'

'Ja, en ik zal goed voor hem zorgen,' zeide Anna, 'wees dus maar gerust.'

'O,' deed het kleine meisje en strekte zich weer uit, om te gaan slapen.

Was zij pas ontwaakt? of had zij al dien tijd wakker gelegen? Anna vermoedde het laatste. Wat eene liefde en zorg spraken hieruit. Wat een nadenken in dat kleine hoofdje.

Het arme kind! Wat zou haar lot worden?

Anna dacht aan die moeder, die wegliep, om een einde aan haar leven te maken; aan die beide dienstboden, welke niet eens schenen te vermoeden, dat er eenige verantwoordelijkheid op haar rustte; aan dien vader, die nooit thuis kon wezen, en vroeg zich af, wie toch wel de zorg voor dit tweetal op zich zou nemen.

Zou dit fijngevoelige schepseltje aan dienstboden worden overgelaten, die wellicht in hare tegenwoordigheid zouden praten over alles, wat er in dezen nacht was voorgevallen? Anna huiverde, toen zij daaraan dacht, en keek met opkomende tranen naar hare hand, als voelde zij daarop nog de aanraking van die kleine, warme handjes van...? ze wist nog niet eens, hoe het kleine meisje heette, maar wat ze wel wist, was, dat ze zich zeer tot haar aangetrokken voelde en bijna wenschte, dat ze niet mocht slapen, om haar nog eens te hooren praten.

Doch het kind verroerde zich niet. Nu zij gerustgesteld was op

het punt van haar broertje, deed zij haar best, om te slapen, en slaagde daar wellicht in.

De nacht, laat begonnen, was veel eerder om, dan Anna had verwacht; eigenlijk lette zij weinig op den tijd en keek eenigszins verwonderd, toen de dokter terugkwam en haar vertelde, dat het halfzes in den morgen was. Hij zag er geheel afgemat uit en toen hij meegedeeld had, hoe het vervoer der patiënte goed was afgeloopen, en zich overtuigd had, dat het met August geheel naar wensch ging, behoefde Anna niet veel woorden te gebruiken, om hem te overreden, eindelijk te gaan slapen.

'Maar gij...' begon hij.

'Ik zal voor het ontbijt der kinderen zorgen,' zeide zij kalm, 'wees maar gerust.' Met een dankbaren blik gaf hij haar te kennen, hoe weldadig het voor hem was, zijne lievelingen in goede handen te zien, en ging naar zijne kamer.

De kinderen schenen ook, hoewel ze eerst wat beschroomd waren, in hun schik te zijn met de vreemde dame en deden haar al spoedig vertrouwelijke meedeelingen over hun speelgoed en hunne wenschen.

Merkwaardig vond Anna het, dat ze geene enkele maal den naam hunner moeder uitspraken en in het geheel niet naar haar vroegen. Kwam het, omdat kinderen zich in den regel zeer gemakkelijk voegen in nieuwe toestanden? Anna was geneigd dit te gelooven, toen ze op eens bespeurde, hoe angst voor die moeder hunne mondjes dichtsnoerde.

Kort nadat Anna met de kleinen beneden was gekomen, kwam eene vreemde dame met eenige beweging binnen en zeide luidruchtig: 'Om Godswil, wat is hier gebeurd? ik hoorde ervan... de melkboer sprak erover tegen de meid, doch ik kan het niet gelooven. Truida, kom eens hier, liefje, en vertel eens, waar mama is.'

In plaats van te antwoorden sloeg Truida op eens de beide armpjes om haar broertje heen en scheen zich met hem in staat van tegenweer te stellen, terwijl duidelijk schrik en ontsteltenis op haar gezichtje te lezen was.

Anna dacht thans voor het eerst aan dat aangestoken gas op de slaapkamer en begrijpende, hoe de moeder vóór hare vlucht nog door hare kleinen gezien, wellicht gehoord was, nam zij zich voor, den indruk van dat ongeluk zooveel mogelijk uit te wisschen.

Toen de binnengekomene zich tot haar wendde en dezelfde vraag herhaalde, bemerkte zij, dat Truida in spanning op het antwoord wachtte. Rustig en zeer duidelijk antwoordde zij: 'De dokter is van nacht bij een patiënt gehaald en slaapt nog; Mevrouw Ambroos is ongesteld, maar onze arme August heeft van nacht erg gehoest en daarom krijgt hij een geklopt eitje en eene boterham met suiker. Niet waar, ventje? Kom eens hier, dan zal ik je laten happen. Nu? hoe smaakt het?'

'Lekker,' verzekerde de kleine jongen, doch daarvoor had zich de

bezoekster niet zoo gehaast, om hier te komen. Zij wenschte de *primeur* van het nieuwtje, dat haar een dagje van genot beloofde, als zij aan al de bekenden iets kon vertellen, wat deze nog niet wisten. Ze bedankte ervoor, om zich met een kluitje in het riet te laten sturen door deze onbekende, - wie was dat eigenlijk? - en begon, terwijl zij Anna van boven tot beneden opnam: ‘Die ongesteldheid is dan wel haastig opgekomen, juffrouw. Mij dunkt, dat ik gister...’ maar Anna viel haar snel in de rede: ‘Ik ben hier slechts voor weinige uren in de stad en heb bijna nog geene gelegenheid gehad, mijne vrienden te spreken,’ zeide zij; ‘het doet mij dus leed, dat ik u in 't geheel geene inlichtingen kan geven. Maar als u het goedvindt, zal ik uw adres opschrijven; wellicht dat de dokter u dan straks zelf even kan komen vertellen, hoe het de zieke gaat.’

Anna's stellige toon liet de bezoekster geene keuze en zij keerde zich dus bijna boos naar de deur. ‘O, mijn adres! dat is bekend genoeg; ik ben Mevrouw Meijer en woon hier in de buurt. Ik kwam mijne diensten aanbieden; in tijd van nood moeten buren elkander de hand reiken, niet waar?’

‘Natuurlijk,’ antwoordde Anna, verheugd, toen de bezoekster verdwenen was.

Merkwaardig genoeg naderde Truida haar op eens en gaf haar uit eigen beweging een kus; het was, of het kindje haar wilde bedanken voor den tact, waarmede zij een pijnlijk onderwerp van gesprek had afgeweerd. Overigens liet zij niet blijken, dat zij deelnam in hetgeen er om haar heen gebeurde; na het ontbijt haalde zij hare pop en begon daar allerprettigst mee te spelen, terwijl zij haar best deed, om ook August in het spel te betrekken, iets, wat echter niet gelukte.

De kleine jongen bleek hangerig en onlustig en toen hij zijn hoofdje op Anna's knie neervlijde en zij hem opbeurde en in hare armen nam, sloot hij dadelijk zijne oogen, ten teeken, dat hij zich nog heel wat minder wel voelde dan een paar uren geleden, toen hij niet den minsten lust had, om langer in bed te blijven.

Zoo vond de dokter het kleine troepje, toen hij binnenkwam: de kinderen tevreden en goed verzorgd, Anna op de plaats der huisvrouw.

‘O, Anna,’ riep hij uit en drukte hartelijk hare hand, terwijl hij zich haastig met een zucht afkeerde, als kostte het hem moeite, de woorden in te houden, die hem onwillekeurig op de lippen kwamen. Het was toch ook zoo'n weldadig gevoel voor hem, eens voor een klein oogenblik ontheven te zijn van de groote onrust voor zijne lievelingen. Hij had zulke bange dagen doorleefd met zijne grillige vrouw, wier ongesteldheid een van die niet ongewone vormen aannam van in den regel ruim zooveel op onwil als op onmacht te gelijken. Zelfs de medicus in den echtgenoot had dikwijls moeite, om hare vreemde luimen, haar slecht humeur, hare zonderlinge invallen en onverklaarbare daden geheel op rekening te zetten van zieke hersenen en een gestoord zenuw-

leven, zoo schijnbaar verstandig en goed doordacht kon zij weer op vele andere punten handelen.

‘Hebt gij nog wat kunnen slapen?’

‘Ja zeker. Ik ben weer geheel uitgerust. Wij doctoren zijn gewend aan holnachten, maar gij...’

‘O, ik gevoel mij volstrekt niet vermoeid. De nacht was zoo spoedig om, maar wie zal nu verder voor August zorgen?’ vroeg zij, den dokter een kopje thee overreikend.

‘Ik weet het niet,’ antwoordde hij mistroostig. ‘Ik heb, zooals ge weet, maar één zuster, die, aan het hoofd van eene drukke huishouding staande, er niet aan kan denken hier te komen. Van den anderen kant is er ook niemand, die in de termen valt van voor hulp in te kunnen springen.’

‘Deze dame is hier geweest, om hulp aan te bieden,’ sprak Anna, hem het door haar opgeschreven adres gevend.

‘Zeg liever, om *le fin mot de l'histoire* te weten,’ merkte hij schouderophalend aan.

‘Dat scheen mij ook zoo toe; ik heb haar dus afgescheept met de belofte, dat gij haar misschien zelf wel eens antwoord zoudt brengen.’

Er volgde eene pauze in het gesprek, veroorzaakt door het binnenbrengen van een telegram. Een patiënt van buiten maakte zijne komst tegen tien uur bekend; de dokter wilde vooraf naar het ziekenhuis en dus na een haastig ontbijt vertrok hij, zonder dat Anna nog nader over haar vertrek had kunnen spreken.

‘Blijft u hier nu altijd?’ vroeg Truida vleiend.

‘O neen, ik moet straks weer weg.’

Het kind vroeg niets verder, maar haar onderlipje begon te beven als van opkomende tranen. ‘Spijt het je, Truida, dat ik wegga?’ vroeg Anna, het kleine meisje naar zich toetrekkende.

‘Ja, dat is niet lief,’ luidde het antwoord.

‘Niet lief,’ herhaalde Anna in haar hart.

De kleine had gelijk. Nu zij hier eenmaal was, kon zij, mocht zij niet weggaan, zonder dat er toezicht bij de kinderen was. Ze konden toch niet worden overgelaten aan de dienstboden, die dezen morgen niets schenen uit te voeren dan aan de benedendeur praten.

Anna had eenige dagen bij oude kennissen gelogeerd en thuis werd naar hare terugkomst verlangd. Hare ouders waren bejaard en konden haar moeilijk missen; daarenboven was zij in allerlei van die kleine beredderingen, die geen naam hebben en toch heel wat tijd rooven. Wie eens dergelijke zaken op zich heeft genomen, kan eigenlijk in het geheel niet gemist worden; toch, als men het werkelijk noodig vindt van huis te gaan, is er in den regel nog al spoedig eene mouw aan te passen. Begon Anna met te denken: ‘Ik kan onmogelijk hier blijven,’ langzamerhand redeneerde zij: ‘Ik kan hier op dit oogenblik onmogelijk gemist worden.’

Onmogelijk! het klonk haarzelve zonderling in de ooren, nu ze bedacht, hoe ze nog geen vier en twintig uur geleden op zee was en meende, dat ze niemand in Amsterdam kende. Gesteld, de boot had geen oponthoud gekregen, dan was zij hier niet gekomen en zou alles zich toch hebben geschikt.

Geschikt? o ja, maar hoe?

'Hoe zou dan Ambroos zijn kindje hebben gevonden?' vroeg Anna zich af, terwijl zij het ventje gadesloeg, dat er nu zóó afgemat uitzag, dat hij zich gaarne door haar naar zijn bedje liet brengen, toen zij hem dat voorstelde.

Van avond zou zich wellicht de hoest weer herhalen - had Ambroos gezegd.

Toen Anna daaraan dacht, voelde zij, dat ze de kinderen op dit oogenblik niet verlaten mocht, en alle bedenkingen ter zijde schuivende, zette zij zich neer, om naar huis te schrijven, hoe zij alles hier had gevonden en dat zij dus nog niet terug kon komen.

'Hartelijk, hartelijk dank voor uwe goedheid, die ik niet verdien,' zeide Ambroos, toen zij hem nog voor een paar dagen belet vroeg. Anna fronste onwillekeurig de wenkbrauwen. 'Hoe gaat het de patiënte?' vroeg zij.

Deze was onrustig, meest niet bij kennis en over het geheel achteruitgaande in krachten, daar zij geen voedsel kon of wilde nemen.

Vele dagen bleef de toestand der zieke ongeveer gelijk, totdat die onverwachts overging in eene vlaag van razernij, die welhaast het uitgeputte gestel sloopte. Al die dagen werd haar echtgenoot overstelpt door drukte; eene griep-epidemie maakte, dat de bel letterlijk niet stilstond, en tusschen al zijne bezoeken en druk bezochte spreekuren door trachtte hij zooveel mogelijk nog bij zijne eigene patiënte te wezen, zoodat hij laat in den nacht zeer vermoeid naar bed ging en telkens weer vroegtijdig, slechts ten halve uitgerust, ontwaakte.

Het spreekt vanzelf, dat Anna deed, wat zij kon, om hem de weinige oogenblikken, die hij in de woonkamer kon doorbrengen, zoo aangenaam mogelijk te maken, en het was blijkbaar eene ware verkwikking voor hem, daar iemand te vinden, die hij zeker wist, dat hem begreep, met wie hij vertrouwelijk over alles kon praten, die hem met zijne gedachten terugbracht in vroegere gelukkige jaren en die bovenal aan zijne kinderen door rust gaf het kalme en verstandige toezicht, dat zij steeds ontbeerd hadden.

Hoe jong de kleinen ook waren, ze voelden instinctmatig, dat hun toestand verbeterd was onder Anna's beheer, en hechtten zich geheel aan haar. Ze hadden steeds meer verbazing en eene soort van vrees dan wel genegenheid gevoeld voor die moeder, die hen heden met

overmatige hartelijkheid kuste en streelde en overlaadde met speelgoed en lekkers, om hen morgen heftig te bestraffen over het een of ander onwillekeurig vergrijp; die ze nu zagen snikken en weenen, en dan weer in een luid gelach hoorden uitbarsten; die soms de luiken sloot en zich in een akelig halfdonker opsloot, omdat het licht haar hinderde, en later weer treurde en jammerde, omdat de bewolkte lucht haar beroofde van het eenige, dat haar zou kunnen genezen, van den zonneschijn; die heele dagen aaneen te bed kon blijven, bewerende, dat ze geene kracht meer had, zich te verroeren, en die dan dag noch nacht rust wilde nemen.

Door enkele bezoekers hoorde Anna, hoe droevig het huiselijk leven al deze jaren voor Ambroos en zijne kinderen geweest was, en het gaf haar een gevoel van voldoening te denken, dat zij, althans voor het oogenblik, eene tijdelijke verbetering in zijn leven aanbracht.

Wat de toekomst zou geven - zij verdiepte er zich niet in, totdat Ambroos haar, op den avond na de begrafenis, plotseling overviel met eene hartstochtelijke liefdesverklaring en de vraag, om hem nooit meer te verlaten.

Hij was zeer ontroerd en buitengewoon overspannen, en Anna begreep volkomen, dat hij, bij rustiger nadenken, niet dit oogenblik voor deze vraag zou hebben gekozen; - toch, al verklaarde zij zich zijne houding ook nog zoo goed, dat nam niet weg, dat er voor haar gevoel zóó iets stuitends was in de voorstelling van op eens de plaatsvervangster te worden van iemand, aan wie zij niet dan met eene zekere huivering kon denken, dat zij de aangeboden hand weigerde en op stelligen toon verklaarde, nooit tot een huwelijk te zullen besluiten.

'Vergeef het mij en verlaat mij toch nog niet,' smeekte hij, doch Anna voelde, dat na dit gesprek de scheiding moest volgen, en maakte zich gereed te vertrekken.

'Waarom heeft hij niet gezwegen?' dacht Anna, met tranen in haar hart dien avond verwijlende bij het slapende tweetal, waar zij zich aan gehecht had.

Bitter verweet zich ondertusschen Ambroos zijne onberaden voortvarendheid. Hij had dit immers kunnen voorzien. Levendig gevoelde hij, hoe onkiesch zijn geheele gedrag jegens Anna geweest was, en wenschte het gedane ongedaan te kunnen maken. 'Hoe heb ik mijzelf en mijne kleinen beroofd van een geluk, dat ik wellicht onder mijn bereik gehad zou hebben, als ik eerst beter had nagedacht,' overpeinsde hij.

Daar kreeg hij een inval, die hem als een heldere lichtstraal was in den duisteren nacht. Anna hield blijkbaar van de kinderen - hoe? - als deze hem den weg eens openden naar haar hart?

Hij zette zich voor zijne schrijftafel en schreef aan Anna, dat hij haar besluit moest eerbiedigen, hoe diep het hem ook trof, doch dat hij het toch nog waagde eene gunst van haar te vragen.

‘Ik ben op dit oogenblik als gebroken en voel mij niet in staat, genoeg voor mijne kinderen en mijne betrekking te zijn. Gaarne zocht ik in eene reis wat afleiding en nieuwe krachten, om het leven verder door te komen, maar dat zal slechts mogelijk zijn, als ik Truida en August goed verzorgd weet. Kunt gij niet besluiten, hen een paar maanden bij u te houden? - 'tzij ge ergens met hen naar buiten wilt gaan of wel hier in huis wenscht te blijven.’

Anna kon niet weigeren. De vraag deed haar zelfs genoegen, want zou zijzelve de leegte gevoelen, zij bedacht tevens, hoe wreed het voor de kleinen was, alweder gescheiden te worden van iemand, waar ze zich aan gewend hadden.

Zij nam de kinderen mede naar huis.

Ambroos juichte in zijn hart, al viel hem het afscheid van zijne lievelingen ook nog zoo zwaar, maar hij gevoelde, dat hij gewonnen spel kreeg, en bedroog zich niet.

Hadden de kinderen reeds den eersten nacht een beroep op Anna's hart gedaan en had zij zich vervolgens ook gedeeltelijk uit medelijden meer en meer tot hen aangetrokken gevoeld - thans, nu ze haar tijdelijk geheel toebehoorden; nu zij nacht en dag uitsluitend voor hen zorgde en geheel aansprakelijk voor hen was; nu zij al hun doen en laten met zorg bestudeerde, om altijd de drijfveer te begrijpen, die hen nu eens tot eene daad van verzet dan van meegaandheid dreef; nu zij nauwkeuriger dan ooit te voren op eigen en anderer woorden en daden lette, in het besef, dat kinderen zich vormen naar wat zij zien en opmerken; nu zij met buitengewone belangstelling allerlei boeken las over opvoeding en gezondsheidsleer, om toch maar meer geschikt te zijn voor hare veelomvattende taak, en nu ze den geheelen dag gewijd had aan die twee moederlooze schepseltjes - nu scheen het haar welhaast toe, dat zij niet meer zou kunnen leven zonder dat tweetalletje, dat hare zorgen beloonde met tallooze bewijzen van liefde en gehechtheid.

't Is wel waar, August was een allemansvriendje, die steeds als een kleine egoist het meest hield van de persoon, die hem op het oogenblik iets lekkers gaf of een klein genoegen bezorgde, doch Anna verheugde zich als eene echte moeder telkens als ze bespeurde, hoe anderen het ventje bewonderden, en al streelde haar in zeker opzicht de persoonlijke gehechtheid van Geertruida meer, toch deed zij altijd, wat zij kon, om te maken, dat ieder overtuigd zoude worden van het lieve en zachte karakter van dit kleine meisje.

Aan hun vader zond zij geregeld bulletins over alles, wat de kinderen betrof, eerst kort en zakelijk, later wat langer en eindelijk zoo uitgebreid, als men schrijft over een onderwerp, waar het hart vo van is.

Ambroos ontving die epistels met klimmende blijdschap, want het werd hem duidelijk, dat de kleine handjes zijner kinderen den scheidsmuur

ondergroeven, die er tusschen hem en Anna was opgerezen; hij van zijn kant schreef haar vertrouwelijk en opgeruimd terug, zonder ooit eenige toespeling op zijne wenschen te maken, en toen hij eindelijk van zijne reis teruggekeerd het tweetal aan zijn hart drukte en zag, hoe gelukkig ze zich voelden en hoe opgeruimd ze er uitzagen, was het niet dan zeer aarzelend, dat de vraag over zijne lippen kwam: 'Moeten we nu werkelijk een van beiden van hen gescheiden leven, Anna?'

Anna bedacht zich niet lang. De rechte snaar was getroffen.

'Laat mij hunne moeder worden,' zeide zij, den vader der kinderen hare hand reikende.

AGATHA.

Uit den vreemde, meegedeeld door mevr. Van Westrheene.
De brief van den soldaat.
(*Naar Rosegger.*)

'Is Greta, de melkmeid, hier?' riep eene mannenstem door het raampje van den koestal naar binnen. 'Ik heb een brief van de post voor Margaretha Koolwasscher; zoo heet gij immers, Greta?'

Het jonge, blozende, vlasharige meisje, dat juist onder de bonte koe zat, met den melkemmer tusschen hare beenen, stond op.

'Ja, ik ben Greta wel; ja, zeker; maar, och toe, wees zoo goed en wacht een oogenblikje; ik moet het toch even aan den boer vragen; want mij dunkt, het zal wel ergens te lezen staan en hij zal wel weten, hoe mijn naam eigenlijk geschreven wordt: Margaretha Koolwasscher? Ja toch, nu weet ik het zeker; zoo heet ik.'

De postbode hield den brief nog in de hand, en Greta hernam, op vertrouwelijken toon, met zachte stem:

'Staat er op den brief, van wien hij komt? Van wien zou hij zijn?'

'Van een militair. Hij is zoo ver weg, dat hij niet in persoon door uw venstertje kan sluipen; haal gij dus zijn brief maar naar binnen. Gij kent hem misschien niet eens, Greta; maar hij heet Hans Kinnigen.'

'O, Jezus, toch waar?' juichte het meisje. 'O, maar wat schrik ik daar! O wee!'

De melk stroomde door het stroo, de emmer was half ledig.

'O wat heb ik daar eene schade aangericht, wat heb ik daar eene schade aangericht!'

De postbode was heengegaan. Greta veegde hare armen en hare vingers zindelijk aan haar voorschoot af en ging schoorvoetend, vol angst, den brief van de vensterbank halen. Zij bekeek hem, keerde hem om en om en zeide bij zichzelve:

'Heb ik van mijn leven; daar heeft mij die Hans een brief geschreven. En toegelakt is hij ook nog. Wie maakt hem mij open! Ik niet, ik zou niet durven.'

Zij bleef den brief nog eene poos bekijken en ging in den donkersten hoek staan, omdat 'de bonte' zoo nieuwsgierig naar haar keek.

'Gij behoeft in alle geval niet alles te weten,' onderrichtte zij het beest.

Zij ging met haar aangezicht naar den muur staan en begon den brief, bevende en met moeite, open te maken.

'Wat zou hij schrijven; hoe zou het hem gaan? Hij zal toch, hoop ik, frisch en gezond zijn? Als hij nu eens in den oorlog moet, mijn Hans?'

De koe rammelde met haar ketting en snuffelde.

'Ja, de bonte kent Hans heel goed; zij weet nog wel, hoe hij dien avond laatst in het raampje vastzat; dat was me eene dikke ruit!'

Eindelijk was het lak van den brief los; Greta vouwde hem open en riep verrast uit:

'Die malle jongen! Ja, dat is met recht een malle jongen!'

Zijn portret stond boven aan den hoek van den brief.

'Zijn eigen vleeschelijk portret, met zijne schako, met zijne witte jas en zijne blauwe broek, netjes en helder geschilderd, en zijn knevel erbij! Jezus nog toe! Maar knap is hij, waarachtig, zoo knap als het maar kan. En wat is zijn knevel gegroeid; hij is nog wel eens zoo lang geworden, als hij was. Wel, die Hans! Wat zou hij me schrijven? - Jezus, en nu kan ik niet lezen! Wie zou het mij geleerd hebben? Dat er zoo'n brief zou kunnen komen, daar heeft iemand, als hij klein is, in het geheel geene gedachten van. Maar.... dat ik nu niet lezen kan!'

Zij drukte het papier stevig op haar mond en langzaam gleed hare hand ermede naar haar teederen jongen boezem; daar liet zij den brief met het portret rusten. Doch eensklaps trok zij hem terug.

'Sapperloot nog toe, Hans, dat mag niet gebeuren! Neen, Hansje, dat mag niet!' - En nog opgewondener fluisterend herhaalde zij nog eens: 'Ik bid u, om alles in de wereld, maar het màg niet!'

Zij peinsde eenige oogenblikken, ontwaakte weder als uit een droom en zeide bedaard:

'Want men zou denken, dat hij het zelf is; zoo knap als hij daar uitgeschilderd staat.'

Zoo peinzende, leunde zij in een donker hoekje tegen hare bedstede. Daar klonk haar eensklaps eene stem uit het huis tegen:

'Greta! waar blijft gij toch? Zijt gij in den melkemmer gevallen? Eene jonge meid als gij, placht mijne moeder te zeggen, mag niet zóó lang ledig staan, als eene duif noodig heeft, om eene graankorrel te pikken. Toen ik in mijne jonge jaren was, sprong ik over drie hekken te gelijk, als ik maar eene veer zag liggen. Maar tegenwoordig!.... moet ik bij u komen, om u den stal uit te halen?'

Het was de boerin. In een oogwenk had Greta den brief in haar blauw lijfje geborgen, waarvan intusschen een vetertje was gesprongen, en ging aan het werk.

‘Dienen, in een boerendienst, is lang niet gemakkelijk; dat zoo'n dienstmeid aan een jongen zou denken, dat zou niet mogen; waarachtig niet! het zou zonde zijn, erge zonde!’

Greta deed dien dag alles verkeerd. Het stroo op de deel krabde zij met de meelschop bij elkander, en toen zij op den dorschvloer koren in een meelzak zou storten, nam zij de hooivork in de hand. Toen zij 's middags zout in de soep moest doen, stortte zij den geheelen zoutpot in den waschketel uit. Zij had ook immers het onopgeloste raadsel van dien brief op haar hart, die arme Greta!

In den namiddag, toen zij de twee bonte koeien inspande en ermede naar de weide ging, om voeder te halen, zeide zij bij zichzelve:

‘Christientje zal wel kunnen lezen; die gebruikt in de kerk een gebedenboekje; dat doet Christientje.’

Christientje was de herderin van den waard uit den Zwaan en moest op heilige dagen ook de gasten bedienen; zij kende Hans Kinnigen even goed als Greta. Christientje liep altijd naast Greta in de processies. Reeds lang waren de beide meisjes, zonder dat zij het van elkander wisten, op Hans verliefd. Hij had evenwel nooit een woord met een van beiden gesproken, wanneer zij, in het wit gekleed, met een kransje in de haren, in de processie liepen. Hij had dan, zooals het betaamt, de kralen van zijn rozenkrans afgebeden en geen woordje gepraat. In zulke zaken laat een echte minnaar het praten aan het meisje en den biechtvader over.

Na dien tijd was hij opgeroepen geworden.

‘Zij hebben hem gemeten en hij was juist lang genoeg, en knap ook, en zoo hebben zij hem bij de militairen gehouden,’ dacht Greta. ‘Hij is een knap soldaat geworden, die Hans; de Keizer neemt altijd de mooiste menschen uit het land; dat zou ik ook doen. - En nu is er na dien tijd reeds een geheele zomer voorbij.’

De twee koeien draafden over den straatweg naar de weide; de kar hotste en Greta, die erop zat en in zoete gedachten verdiept was, werd geducht door elkander geschud.

‘Och, dat hotsen en schudden zou ik gaarne willen verdragen, als ik maar lezen had geleerd. Het is bijna om te besterven, dat men zijn brief in handen heeft en niet weet, wat erin staat.’

Intusschen was Greta op de plek gekomen, waar het bosch eindigde en de weide begon, en daar hief zij op eens een juichkreet aan en sprong van de kar. Zij had Christientje gezien, die aan de overzijde van het hek esschenloof inzamelde.

‘Zijt gij daar, Christientje?’ riep zij het meisje toe; ‘zeg, wilt gij niet een oogenblikje door het hek bij mij komen; ik zal er twee stangen voor u uitnemen.’

Doch de stangen wilden niet losgaan en er was zoo gemakkelijk geene opening in het hek te maken. De beide meisjes leunden er dus van weerskanten tegen aan en lieten de stangen en palen, zooals zij waren.

‘Gij raadt nooit, wat ik bij mij heb,’ zeide Greta, stralende van blijdschap; ‘een soldatenbrief van Hans; hoort gij wel, van Hans! En zijn portret is er ook bij, en hij is voor mij, voor Margaretha Koolwasscher, diezelfde brief!’

Christientje had hare beide handen omhooggeslagen en riep:

'Wat gij zegt! Laat eens zien?'

Zij bekeken te zamen den 'geschilderden' soldaat; zij staken hare hoofden bij elkander. De handen van Christientje beefden sterk en zij wilde Greta het papier uit de handen trekken.

'Neen, ik laat hem niet los,' zeide Greta; 'maar wat ik u bidden mag, lees gij hem mij voor; dan weet gij meteen, wat erin staat. Niet waar, Christientje, gij kunt immers lezen; gij zult het mij toch niet weigeren, wel?'

Toen antwoordde Christientje: 'Ja, weet gij, Greta, ik zal u maar zeggen, wat ervan aan is. Ziet gij, gedrukt schrift, dat kan ik lezen, maar geschreven schrift, ziet gij, dat heb ik niet geleerd. Het is zoo. Ik zou het anders van harte gaarne voor u doen.'

Greta was geheel ternedergeslagen, toen zij dat hoorde.

'Och, is het waar,' zeide zij mismoedig, 'kunt gij geen geschreven schrift lezen. Dat spijt mij vreeselijk; wat zal ik nu beginnen? Ik weet er geen raad op. Ik zou ook niemand anders in het gansche dorp in vertrouwen willen nemen. Wat dunkt u, Christientje, als gij in Godsnaam eens probeerdet, geschreven schrift te lezen; wie weet, hoe gemakkelijk het u zou vallen.'

'Ik zou wel iemand weten, die het lezen kan,' zeide Christientje, na eenig nadenken en eenigszins aarzelend, met loerende oogen. 'Den ouden smid Rochel bedoel ik; die is door en door geleerd.'

'Smid Rochel, vindt gij dat?'

'Gij kent hem immers even goed als ik, dien ouden man, die zoo doof is. Hij is stokdoof, dat weet gij wel.'

'Ja, dat weet ik, maar, Christientje, ziet gij.... dat gaat niet; hij mag er juist niets van weten.... ik bedoel van Hans en mij. Hij is mijn voogd, de oude Rochel.'

'Zooveel te beter,' riep Christientje.

'Neen, neen, mijn leven niet, dat begrijpt gij zoo niet, Christientje. Weet ge; hij mag er juist niets van weten, en.... Wilt gij wel blijven staan, bonten! Wilt gij oogenblikkelijk blijven staan?! - Hij wil immers niet toestaan, dat ik met Hans verkeer. Zulk een ranseldrager, zegt mijn voogd, meent het niet eerlijk, en ik weet, dat hij er niets van wil hooren.'

'Daarom behoeft hij ook van de geheele geschiedenis niets te weten,' antwoordde Christientje, alsof zij schertste. 'Moet gij hem den brief dan *zachtjes* laten lezen? *Hardop* moet hij het doen; hij moet hem *u* voorlezen, en ik verzeker u, dat hij er in zijne doofheid geen woord van verstaat; geen woord.'

'Zoudt gij dat denken? Ja, weet gij, daar heb ik geen verstand van; ik, ik heb van mijn leven nooit eene letter gezien. Maar, ik zou toch gedacht hebben, dat hij, als hij den brief zelf las, gemakkelijk weten kan, wat erin staat.'

'Ik bid u, Greta, praat toch zulk een onzin niet! Als hij hardop leest en geen woord hoort, hoe zou hij dan in 's hemels naam weten, wat hij leest?'

'Nu, het is misschien zoo; ik wil gaarne gelooven, dat gij gelijk hebt.'

'Hoor dan nu - gij moet hem ferm in het oor schreeuwen, dat de brief mij toebehoort; dat hij van mijne tante in Kerkbeek is en dat ik er u mede zend en hem laat verzoeken, hem aan u voor te lezen, opdat gij mij dan kunt vertellen, wat erin staat.'

'Dat is goed verzonnen, dat zal best uitkomen,' antwoordde Greta; 'gij

zijt eene bovenste beste meid, dat zijt gij. Gij zult de eerste zijn op de bruiloft, als Hans met mij trouwt.... Maar wat vreten die koeien! Zij willen liever het voer in hare maag naar stal brengen dan in den wagen. Het heeft er veel van. - Dank u hartelijk, Christientje, voor uw goeden raad en neem het werk maar niet te zwaar op; geef u den tijd.'

Dat gezegd hebbende, snelde Greta naar hare koeien, maaide het voeder, laadde het hoog op den wagen, spande de koeien er weder voor en reed naar huis.

Christientje gluurde intusschen door het hek en giegelde:

'Zij is waarachtig dom genoeg, om haar voogd den brief te laten lezen, en weet die oude Lucifer de geschiedenis tusschen Hans en Greta, dan komen die twee nooit weer bij elkander. En dan, mijn lieve, mooie jongen, weet de postbode mijn venstertje ook wel te vinden. Heisa Hans! Hopsa Greta!' zeide zij spottende, en luider:

'Laat het voer niet van den wagen vallen, Greta!'

'Daar zal ik wel op passen,' riep Greta terug, toen zij reeds in het bosch was.

De goede Greta liep naast hare koeien voort. Zij haalde haar brief weder te voorschijn en zeide:

'Zie, bonten, dit zendt Hans mij!'

En zij hield den runderen het blad papier onder den neus; de beesten keken er met hunne groote oogen naar, doch lezen konden zij niet.

Toen het Zaterdagavond was, sloop Greta het huis uit, waarin zij diende, en liep naar het dal, naar de smederij. De vonken vlogen uit den schoorsteen; de oude smid was nog in zijne werkplaats.

Angstig, beschroomd naderde Greta haar voogd, haar eenigen steun, nadat hare ouders gestorven waren.

'Daar heb je de deern,' bromde de smid, toen Greta in de smederij was. Meiden en vrouwlui waren er genoeg, maar er was slechts één deern, en dat was zijne pupil. Deern was in zijn mond eene teedere uitdrukking voor pleegkind, dochter.

Eer Greta nog in de smederij was, - zij liep zichzelve bijna omver - riep zij:

'Christientje, van den waard uit den Zwaan, heeft mij naar u toegezonden; zij vraagt, of pleegvader dezen brief eens hardop voor mij wil lezen, zoodat ik haar, Christientje uit den Zwaan, kan vertellen, wat erin staat.'

Zij moest het den ouden man driemalen in het oor schreeuwen, eer hij zijn grooten, dikken bril voor den dag haalde.

'Welzeker, waarom niet? Zoo'n brief lezen is juist geen heksenwerk.'

Hij zette zich nochtans gewichtig in postuur.

'Hij is van de tante van Christientje uit den Zwaan,' herhaalde Greta nog eens, schielijk en beklemd.

De oude man ging naar den brandenden oven, zoodat de brief, dien hij nu open in de hand hield, rood verlicht was.

'Maar daar staat een jager bovenaan!'

'Ja, een soldaat, ja,' zeide Greta bevende, 'dat is de zoon van de tante van Christientje uit den Zwaan. Ja, de zoon van de tante van Christientje uit den Zwaan. Ja, dat is hij, gerust. Hardop, dadelijk hardop lezen, omdat.... omdat ik niet veel tijd heb. Ik moet aanstonds weer thuis wezen; ja, aanstonds.'

De oude man verstond geen woord van alles, wat Greta praatte. Hij was reeds aan het lezen. Met zijn eenen voet trapte hij op den blaasbalg, om licht uit het vuur te hebben, met den anderen voet stond hij stevig, flink op den grond.

‘Wel schandelijk volk!’ riep hij eensklaps. ‘Dus dit moet ik u voorlezen? Heel gaarne:

“Innig geliefde Margaretha!” - Dat staat er.’

Greta viel bijna omver van schrik. ‘Doof is hij, dat is waar! Maar hij heeft het zoo geschreeuwd, dat hij het zelf heeft verstaan.’

‘Nu, zóó hard behoeft gij niet te lezen, pleegvader,’ zeide zij.

De oude man ging voort: ‘“Ik groet u duizendmalen en hoop, dat gij mijn brief in den besten welstand zult ontvangen. Ik ben, God zij dank, gezond en laat u weten, dat ik eenige dagen geleden, tot korporaal bevorderd ben en dat ik, over een jaar, met verlof kom, wat mij om uwentwil zoo verheugt, veelgeliefde Margaretha; ik denk reeds dag en nacht aan u; en uw amulet draag ik op mijne borst, opdat mij, met Gods hulp, geen kogel treffe. Ik zie eruit, zooals dit portret boven aan den brief, en ik bid u, dat gij mij getrouw blijft en u niet aan de praatjes van anderen stoort, wijl zij ons beiden geen goed hart toedragen. Ik zou ook willen weten van de laatste kerstmis, toen ik weg moest, of gij u goed hebt gehouden.”’

De oude man hield op met lezen en keek het meisje met groote oogen aan; doch zij zeide, met ongehoorde brutaliteit:

‘Ik hoor het wel, pleegvader, gerust, ik hoor het heel goed.’

En de oude man ging voort: ‘“En wees zoo goed en kijk eens naar mijn lakensch pak, en houd er de mot uit en schrijf mij een paar regels, hoe het u gaat en wat voor nieuws er is; ik zal het briefport wel betalen.

Ik kan u nooit vergeten, tot aan mijn dood niet, innig geliefde Margaretha, en zooveel sterren als er zijn aan den hemel, en zooveel droppels als er zijn in de zee, en zooveel bloemen in de wereld, zooveel groeten zend ik u. Ik sluit mijn brief, ik beveel hem in Gods bescherming en blijf tot in het koele graf,

Uw JOHAN KINNIGEN.

Korporaal bij het 27ste Regiment, Koning van België.”’

Toen de oude smid gedaan had met lezen, schudde hij zeer lang met zijn hoofd:

‘Komt dat van die tante?’ zeide hij eindelijk.

‘Ja,’ riep de door den brief opgetogen Greta; ‘van de tante van Christientje uit den.....’

‘Deern!’ viel de stem van den ouden man haar donderend in de rede. Het was, alsof er een ijsklomp op haar hart viel. Want de arme Greta zag, hoe zij verraden en hoe alles verloren was. Het werd doodstil in de smederij; slechts de blaasbalg liet zich hooren.

‘Hij heeft het mij beloofd;’ hijgde Greta, klemde hare vingers in elkander en hernam toen zeer luid: ‘Hij heeft beloofd, dat hij mij trouwen zou; en het heeft zoo moeten zijn; want de pastoor heeft nog onlangs gepreekt, dat de huwelijken in den hemel gesloten worden.’

‘Ja, en dat de dwaasheden op aarde worden begaan. - Trouwen! En dat een habenichts van een militair! Hoor eens, een man, die eenmaal den

ransel op zijn rug heeft gedragen, went zich dien bult niet meer af, en als hij anders niet heeft, hangt hij een bedelzak om.'

'Het past mij niet, u tegen te spreken, pleegvader; maar ik weet toch, dat Hans altijd vlijtig bij den arbeid is geweest, echt vlijtig en braaf; hij drinkt niet en hij speelt niet; hij kan schrijven zoo goed als de pastoor en rekenen als de rentmeester, en hij leest ook gaarne in de boeken....'

'Ja, liefst in die, waarvan men de bladen met de knie omslaat. Marsch, naar uw stal, deern! Ik heb van mijn leven nog geen meisje gezien, dat met een man wil trouwen, die er niet eens is. - Als Hans te huis komt en nog praat zooals nu, en als hij u dan eerlijk ten huwelijk vraagt - zal ik u niet tegenhouden. Maak nu, dat gij met dit prul weg komt; ik begeer het niet te behouden.'

Gelukzalig vatte Greta haar brief aan, greep de hand van haar pleegvader tot dank en snelde naar de boerderij terug.

Den volgenden Zondag bezorgde haar pleegvader het antwoord op den brief, in Greta's naam.

'Lieve Hans!

Gij moet niet meer schrijven. Als gij te huis komt, en braaf zijt en nog evenveel van mij houdt, kunt gij mij krijgen.

MARGARETHA KOOLWASSCHER.'

Wat was zijn brief goed en trouw gemeend, en hoe 'godsonmogelijk' mooi, en wat was het antwoord kort en koud!

Greta leed er veel verdriet om; doch zij kon den ouden man niet bewegen, iets anders te schrijven, en wist alleen heimelijk twee bloemetjes in den brief te smokkelen, eene vergeet-mij-niet en een brandend hartje.

Staatkunde en geschiedenis.

Geschiedenis van den dag.
De volksschool in Nederland.

Het onderwijs is in Nederland zulk een zonderlinge twistappel geworden en er wordt in den heksenketel der partijschap op zulk een vreemde wijze met de school gesold, dat een bespreking van dit onderwerp in de ‘Geschiedenis van den Dag’ zeker op haar plaats is.

Het doel, dat ik mij daarbij voorstel, is, zooals gewoonlijk, het onderwerp zoo onpartijdig mogelijk te behandelen en de gevolgtrekkingen te maken niet met het oog op deze of gene partij, maar uit den aard der zaak zelf. Eerst in dat geval kan blijken, in hoever het standpunt, dat de verschillende partijen innemen, gerechtvaardigd is.

Ik erken, dat het onderwerp zelf niet aantrekkelijk is. Niet, dat het niet zeer belangrijk is, maar de schrille wanklanken uit den partijstrijd lokken niet aan en men weet van te voren, dat het bij velen is kloppen aan een doovemansdeur, wanneer men spreken wil over een zaak als zaak. Misschien helpt het echter iets tegen het verder verpolitieken en daarmee tegen het scheefstellen van de onderwijsquaestie.

De strijd over het onderwijs is zoo oud als onze beschaving. Zoodra het samenstel der maatschappij ingewikkelder werd, rees in sommige kringen de behoefte op aan onderwijs, d.i. aan het verzamelen van die kennis, waardoor men in de maatschappij beter kon vooruitkomen, waardoor men in staat werd gesteld het werk, dat men wilde doen, gemakkelijker en beter te verrichten.

De Kerk, die vroeger alleen in het onderwijs voorzag, kon of wilde niet in die behoefte voorzien. De richting, welke de Kerk bij het onderwijs volgde, was haar aangewezen door haar eigen bestaan. Het doel was hier het beter begrip der kerkelijke dingen, de voorbereiding voor het leven hiernamaals.

Ook daar, waar de Kerk buiten haar boekje ging en wel eens nietkerkelijke dingen leerde, geschiedde dat met het oog op het belang der Kerk en bleef het kerkelijke of geestelijke hoofdzaak.

Niemand mag dat de Kerk ten kwade duiden; zij zou ontrouw hebben moeten worden aan haar wezen, indien zij anders handelde. Men mag van niemand eischen, dat hij anders zal zijn, dan zijn wezen, zijn karakter medebrengt, en hoofdzaak voor de Kerk was het, den mensch te troosten en voor een beter leven voor te bereiden, niet hem te wapenen in den moeilijken strijd van het maatschappelijke, het stoffelijke, het wereldsche leven.

Scheen het nu en dan wel eens, dat de Kerk het zuiver wetenschappelijke streven, het weten om het weten bevorderde, dat geschiedde nooit algemeen en leidde gewoonlijk tot botsing met de Kerk, die altijd de teugels van het onderzoek in handen meende te moeten houden.

De behoefte aan uitbreiding van de menschelijke kennis ter bevordering van de ontwikkeling der maatschappij werd behalve in de kringen, waaruit zich de nijvere burgerstand ontwikkelde, vooral gevoeld door die Vorsten, die zich aan de welvaart van hun volk bijzonder lieten gelegen liggen. Zoo o.a. door Karel den Groote, die de geestelijkheid voor dat doel gebruikte, omdat men in dien tijd nog niet anders had.

De geestelijkheid hield dan ook langen tijd de vermeerdering van kennis, hoe weinig zij er zich ook in 't algemeen en met het oog op de maatschappij aan gelegen liet liggen, voor een haar verleend monopolie, waarvan zij ongaarne afstand deed, ook om het geldelijk voordeel, eraan verbonden. Dat is een gewoon menschelijke eigenschap en daarom niet euvel te duiden.

Ook na de Hervorming, die zulk een krachtigen stoot gaf aan de zucht naar kennis, bleef het onderwijs in de eerste plaats een kerkelijke zaak, waarmee vooral kerkelijke belangen gemoeid waren. Men verlangde van het volk zooveel mogelijk een bende theologen te maken, waarvan elk lid met de noodige godgeleerde kennis gewapend was, om aan de verleiding van de concurreerende Roomsche Kerk weerstand te bieden. Om den Bijbel en den Catechismus moest men lezen leeren. En dat is gelukkig geweest, want de behoefte aan kennis om kennis is volstrekt niet algemeen, vroeger evenmin als tegenwoordig, - en de Bijbel werd de spoorslag, om te leeren lezen, en het lezen kan brengen tot denken.

De maatschappij ging echter steeds vooruit; het sociale leven werd steeds meer samengesteld en in verband daarmee werd ook de behoefte grooter aan een inrichting van het onderwijs, waarbij de maatschappelijke belangen meer op den voorgrond traden.

En daarvoor bestonden verschillende redenen. In de eerste plaats het gebrekkige van het onderwijs, dat, in geestelijke handen, noodzakelijk eenzijdig moest wezen; immers, de kerkelijke belangen wogen hier

het zwaarst. Inzonderheid was dat het geval in Katholieke landen, waar de geestelijkheid het hardnekkigst aan haar monopolie vasthield.

Daarbij had de zaak voor de Kerk eigenaardige moeilijkheden. Het onderwijs, zal het goed zijn ingericht, is een zaak, die veel tijd kost en daardoor betrekkelijk veel geld, want het is billijk, dat hij, die zich daarmee belast, ook in de gelegenheid wordt gesteld, er zich geheel aan te wijden, en dat men derhalve voorziet in zijn levensbehoeften. Ook hier is de arbeider zijn loon waardig.

De nieuwere tijd bracht, althans in Midden- en Noord-Europa, een ander bezwaar. De bevolking was op vele plaatsen kerkelijk zeer gemengd en de minderheden waren daardoor in een ongunstige positie gebracht. De kerkelijke hulpmiddelen waren bij de minderheden klein en niet voldoende, om scholen te onderhouden. En men kon niet eischen, dat men de leerlingen zond naar de school, waar voor een ander geloof werd geijverd, waar men voor een andere kerk werd afgericht.

Eerst later rees, aanvankelijk als een flauw besef, dat langzaam tot zijn volle ontwikkeling kwam, - de wensch op, dat de kinderen des volks, al waren zij kerkelijk verdeeld, gezamenlijk onderwijs zouden ontvangen, opdat zij zich ook als één volk zouden leeren gevoelen. Dit denkbeeld moest vanzelf oprijzen, zoodra het nationaal bewustzijn zich ontwikkelde en men zich als volk één begon te gevoelen, zonder onderscheid van Kerk of geloof. In het maatschappelijk leven viel het geloofsverschil dikwijls weg; waarom zou dat ook niet kunnen geschieden op het gebied van het onderwijs, dat toch voor een goed deel reeds werd gegeven met het oog op de maatschappelijke behoeften?

Zoo ontstond langzamerhand de algemeene overtuiging, dat het onderwijs moest worden staatszorg; van het begin van deze eeuw af werd dit door allen erkend, die op het gebied van het staatsrecht eenigen naam hebben.

De werkzaamheid van den Staat toch is nergens vast omschreven; zij richt zich naar de behoeften der burgers, niet van de dusgenaamde meerderheid, want de meerderheid denkt nooit over de dingen na; wat als behoefte leeft in de maatschappij, wordt door dezen of genen, die zijn leven aan het denken heeft gewijd, gegrepen en ontwikkeld, als leer voorgesteld en als het aansluiting vindt in de werkelijkheid, algemeen aangenomen.

Het krachtigste argument voor het Staatsonderwijs is wel de ervaring, dat overal waar de Staat niet het onderwijs binnen het gebied van zijn werkzaamheid heeft getrokken, het in een treurigen toestand verkeerde.

In Engeland b.v., waar het persoonlijk initiatief zooveel sterker ontwikkeld is dan in andere landen, heeft men in de laatste jaren ingezien, dat men zonder den krachtigen arm van den Staat er niet komt.

In Frankrijk, waar men bij het geroep en gebluf op beschaving en

verlichting het onderwijs feitelijk veel overliet aan de geestelijkheid, heeft men eveneens het onhoudbare van dien toestand ingezien en is men bezig, het onderwijs uitsluitend toe te vertrouwen aan niet-geestelijken, die door een examen van hun bevoegdheid hebben blijken gegeven(*).

Bekend is ook het slechte resultaat, dat het onderwijs in België opleverde, toen het in geestelijke handen was; volgens het rapport van 1871 konden 33% van de bevolking lezen noch schrijven, en dan was het lezen en schrijven bij velen er nog naar.

De wenschelijkheid, de noodzakelijkheid van Staatszorg op het gebied van het onderwijs is dan ook sedert meer dan een halve eeuw een axioma geworden, een punt, dat eigenlijk voor geen discussie meer vatbaar werd geacht. Dat was vooral in ons land het geval en men vindt het bewijs daarvan o.a. in het verwijt, dat de liberale partij meermalen is toegevoegd, dat zij door het Staatsonderwijs te maken tot het hoofdpunt van haar program de politieke atmosfeer onzuiver heeft gemaakt; immers, zoo beweerde men, daardoor is de afscheiding tusschen de partijen te veel weggevallen en heeft het grootste deel van de conservatieven zich bij de liberalen aangesloten, waar zij eigenlijk niet thuis behoorden. De conclusie, welke men eruit trekt, daargelaten, kan het feit zelf niet ontkend worden, maar er volgt ook uit, dat de Staatsschool, het Staatsonderwijs hier te lande op den bijval kon rekenen van de beide politieke partijen.

De ontkenning van het beginsel van het Staatsrecht begon daar, waar het kerkelijk belang op den voorgrond stond; waar de kerkelijke africhting bij de opvoeding hoofdzaak was. Wij zijn gewoon, deze opposanten tegen het Staatsrecht te bestempelen met den naam van clericalen. In de Protestantsche kerken was 't een kleine, reactionnaire, meestal dweepzieke minderheid, welke van geen erkenning van het onderwijsrecht van den Staat wilde weten, maar deze partij had in ons land vroeger zoo weinig invloed, dat de zoogenaamde neutrale school weinige jaren geleden een populaire instelling was.

Wat is er nu in den laatsten tijd gebeurd, dat dit plotseling anders s c h i j n t geworden? Aan de aanvallen van de clericalen op het Staatsonderwijs waren wij gewoon, vooral van Roomsche zijde; wij wisten ook, dat wij na het groote Concilie van Rome niet anders te wachten hadden; de Protestantsche reactionnairen, wel te onderscheiden van de rechtzinnigen, zijn te bekend om hun onbuigzaamheid, dan dat zij ooit van hun theocratische eischen ten opzichte van den Staat iets zouden laten vallen. - Maar wat het vreemde van de zaak is, ook van

(*) De vroegere onderwijswet in Frankrijk stond den gemeenteraden toe, leden van kerkelijke orden met het onderwijs te belasten; vele gemeenteraden maakten daarvan gebruik, omdat het goedkooper uitkwam; naar men berekent, gaven 3000 monniken en ettelijke duizenden nonnen onderwijs, zonder examen te hebben afgelegd: de statistiek toonde telkens aan, welke slechte vruchten dit stelsel afwierp.

liberale zijde is in den laatsten tijd de zoogenaamde neutrale school voorgesteld als iets onhoudbaars en wil men haar als iets in de practijk onmogelijks prijsgeven(*).

Is er nu een geniaal leeraar in het Staatsrecht opgestaan, die zonneklaar heeft bewezen, dat de Staatszorg voor het onderwijs behoort op te houden, aangezien daarmee slechts onrecht wordt gepleegd? Er is nergens iets van te ontdekken; het recht van den Staat blijft overal erkend, behalve natuurlijk bij de clericalen, die aan hun theocratische opvatting van den Staat vasthouden, een opvatting, waarvan het onderwijs-program slechts een onderdeel is.

De wettelijke grondslag van het Staatsonderwijs is art. 194 van de Grondwet, waar wij lezen: ‘Het openbaar onderwijs is een voorwerp van de aanhoudende zorg der Regeering.

De inrichting van het openbaar onderwijs wordt, met eerbiediging van ieders godsdienstige begrippen, door de wet geregeld.

Er wordt overal in het Rijk van overheidswege voldoend openbaar lager onderwijs gegeven.

Het geven van onderwijs is vrij, behoudens het toezicht der overheid, en bovendien, voor zoover het middelbaar- en lager-onderwijs betreft, behoudens het onderzoek naar de bekwaamheid en zedelijkheid des onderwijzers; het een en ander door de wet te regelen.’

Bij de mogelijkheid van een grondwetsherziening worden, ook van liberale zijde, de volgende veranderingen wenschelijk geacht. De tweede alinea vervalt, aangezien ‘onderwijs met eerbiediging van ieders godsdienstige begrippen’, het neutraal onderwijs, zooals men het gedoopt heeft, niet te geven is en voor zoover het gegeven wordt, niet gewenscht kan worden, daar 't het geven van goed onderwijs in den weg staat; het neutraal onderwijs legt den onderwijzer te veel aan banden, belet karaktervorming en richt daardoor het volk te gronde.

De heer Tinholt neemt den grondslag van zijn bestrijding in het gewone clericale argument, dat het onderwijs de zaak der ouders is, en acht neutraliteit in de toepassing onmogelijk. Hij ontkent naar clericale wijze dus het recht van den Staat.

De heeren Tinholt en Van der Wijck willen na de wijziging van art. 194 de onderwijzers laten benoemen door de ouders van de schoolgaande kinderen, niet direct maar door middel van een comité, op dezelfde wijze dus ongeveer, als tegenwoordig in de Hervormde gemeenten de leden van den kerkeraad en de predikanten worden benoemd door middel van een kiescollege.

(*) Ik heb hier - om van de dagbladen niet te gewagen - het oog op de bekende geschriften:
De Schoolstrijd door Jhr. dr. Van der Wijck, hoogleeraar te Groningen. Groningen, J.B. Wolters.
Een twistappel en zijn wegruiming. Een voorslag tot oplossing der onderwijsquaestie tegen bestrijding verdedigd door L. Tinholt, predikant te Koudum. Utrecht, E.H.E. Breijer.
Art. 194 door Dr. H.J. Betz. 's-Gravenhage, Martinus Nijhoff.

Meer wat den vorm dan wat het wezen betreft, is dit denkbeeld nieuw: vergis ik mij niet, dan heeft Mr. A. Greebe in dit tijdschrift het eerst deze nieuwigheid voorgesteld en wel op meer practische wijze, door de bepaling van het soort van onderwijs, neutraal of niet-neutraal, - waarom het laatste niet liever genoemd, wat het is, clericaal, - over te laten aan de beslissing van den Gemeenteraad.

Wij zullen al de bezwaren, welke men tegen het neutraal onderwijs heeft aangevoerd, niet in bijzonderheden ontleden; zij zijn voor een goed deel zoo gezocht, dat het dikwijls er veel van heeft, of men met een bijl op spinragen hakt. Mr. W.H. de Beaufort drukte het geheel juist uit, toen hij onlangs zeide: 'Men heeft van neutraliteit zoolang een caricatuur gemaakt, dat eindelijk de caricatuur in veler oog een welgelijkend portret schijnt te zijn geworden'(*).

En ook van liberale zijde schijnt het mode te worden, met voorliefde te zoeken naar hetgeen van het neutraal onderwijs een minder welwillende voorstelling kan geven. Zoo heeft ook het artikel van Dr. A. Bruining in dit tijdschrift over de verschillende opvatting van den grondslag der moraal veel dienst gedaan, en men heeft met zekeren triomf erop gewezen, dat, aangezien die grondslag bij de verschillende werkelijke richtingen verschillend is, er in de school volstrekt geen moraal kan worden onderwezen en derhalve neutraal onderwijs òf niet geduld kan worden van kerkelijk standpunt, òf indirect tot onzedelijkheid moet leiden.

Men staat inderdaad verbaasd over de snelheid, waarmee al deze ontdekkingen zijn gedaan. Weinige jaren geleden was het openbaar onderwijs de glorie van ons land; liberalen en conservatieven ontwikkelden op dit gebied een buitengewonen ijver; het openbaar onderwijs was populair, want met uitzondering van de clericalen hoorde men weinig of geen bezwaren tegen het onderwijs. Met dien practischen zin, welke aan ons volk eigen is, vond men het geheel naar den aard der dingen, dat de schoolmeester leerde lezen, schrijven en rekenen en de dominee of pastoor voor het godsdienstig onderwijs zorgde. In het buitenland werd onze onderwijsregeling dikwerf aangehaald als een model en gewezen op het feit, dat zij voortreffelijk werkte.

In het afgetrokkene is het natuurlijk mogelijk, dat een instelling, welke aanvankelijk voor voortreffelijk wordt gehouden, op den langen duur in de practijk niet voldoet; dat de schaduwzijde aan het licht komt, de voorliefde langzamerhand verflauwt en men op wijziging of

(*) Zie *De Gids*, September, *Vredesvoorslagen.*
Is het niet vreemd, en ook weer kenschetsend voor onzen tijd, dat de heer De Beaufort, een der weinige Kamerleden, die in de algemeene achting hoog staat aangeschreven, en met recht, bij de bespreking van de onderwijs-quaestie zekere voorzichtigheid in acht neemt, al blijkt zijn voorliefde voor de neutrale school en zijn minachting voor de gezochte bezwaren daartegen. Die voorzichtigheid gaf waarschijnlijk ook aanleiding, het artikel achteraf en met kleinere letter te plaatsen. Hebben wij ook hier weder een bewijs, dat de beste mannen van ons land meer en meer een afkeer krijgen, om zich in de publieke zaak te doen hooren, omdat het marktgeschreeuw hun tegen de borst stuit?

verandering bedacht wordt. Hier evenwel is de verandering zoo snel, dat men a priori reeds moet aannemen, dat er reden is, om te veronderstellen, dat er onjuist is waargenomen, wanneer men zegt, dat het openbaar onderwijs onpopulair geworden is, dat de neutrale school ons volk wordt opgedrongen en alleen door onredelijken dwang staande kan worden gehouden. Ware dit niet het geval, dan zou men ons volk voor bijzonder wispelturig of karakterloos moeten houden, en wat men ook den Nederlander ten laste mogen leggen, deze eigenschappen heeft men nog niet in hem ontdekt.

Gaan wij na, hoe de tegenwoordige toestand is ontstaan. Jaren geleden behoorden de conservatieven tot de mede-steunpilaren van het staatsonderwijs, omdat de conservatieve partij in merg en been, niet minder dan de liberale partij, was a n t i -c l e r i c a a l. En dat stemde, zooals ik straks reeds opmerkte, overeen met den geest van ons volk. Hoe godsdienstig of kerkelijk ook van aard, vond men overal in ons land terug een vrij sterken afkeer van de vermenging van den godsdienst of de kerk met de zaken van het dagelijksch leven, vooral in datgene, wat den Staat betreft. Predikanten of pastoors, die zich met alles bemoeiden, zooals men 't noemde, stonden slecht aangeschreven, waren niet bemind en golden voor heerschzuchtig. Er was wel hier en daar een kleine partij, die er anders over dacht en de kerk of, zooals zij het noemden, ‘Gods woord’ of den ‘Bijbel’ overal bij sleepten, maar zij vormden de minderheid; het waren niet meer dan clubjes.

Een tiental jaren geleden kon men nog hoop voeden, dat de conservatieve partij, op een niet altijd even loyale wijze door de liberale meerderheid bestreden, nieuw leven zou ontwikkelen; er waren onder het jongere geslacht een aantal personen, wien het niet ontbrak aan talent. Meermalen werd hun, zelfs van liberale zijde, de raad gegeven, dat zij meer in het openbaar moesten optreden, in een dagblad of tijdschrift hun gevoelens ontwikkelen en aldus een school vormen. Immers, het constitutioneele stelsel is alleen dan in de practijk houdbaar, wanneer het partij-leven is ontwikkeld, behoorlijk georganiseerd.

Wat de jongere conservatieven verzuimden, geschiedde bij de clericalen; de anti-revolutionnairen - de naam is slecht gekozen ter kenschetsing van de Protestantsche reactionnairen of Calvinisten - ontwikkelden op kerkelijk en staatkundig gebied een zeldzame kracht, waarbij al weder uitkwam, hoeveel het persoonlijk initiatief vermag; de organisatie en de buitengewone machtsontwikkeling van de anti-revolutionnaire partij is het werk van Dr. A. Kuyper. Hij is zonder twijfel terzijdegestaan door anderen - wat vooral op politiek gebied noodig was, want men bemerkt nog altijd de theologische opleiding - maar de vorming van de partij en haar ontwikkeling tot zulk een macht heeft men alleen te danken aan zijn onvermoeide geestkracht en zijn onmiskenbaar talent. Er straalt bezielend leven uit van dien man; noem hem een geestdrijver, 't is wel, maar erken daarbij, dat hij wer-

kelijk drijft, wat niet iedereen gegeven is, en wie bewonderde niet de fijnheid, de geestigheid, waarmee hij de zwakheid van de tegenpartij wist te ontdekken en op geniale wijze ten toon te stellen.

De recruten, welke door den nieuwen 'veldheer' werden gedrild, behoorden juist niet tot de kern der natie; het gros werd gehaald van achter de kiezers, van hetgeen overal de minderheid vormt en bekend staat voor dweepzucht meer aanleg te hebben dan voor verstandsontwikkeling. Onder het vaandel van 'Gods woord' of den 'Bijbel' werden zij geoefend en zoowel bij de politieke als bij de kerkelijke verkiezingen zag men weldra, wat een goede oefenschool vermag.

Het succes heeft altijd iets, dat aantrekt; hier, omdat men gaarne deelen wil in het behaalde voordeel en meer gesteld is op het verkrijgen van een goede positie dan op het zuiver houden van eigen overtuiging, daar, omdat men uit traagheid of onvermogen liever op den klank een leuze, een phrase volgt dan in eigen denken zijn kracht zoekt. Reken daarbij den stroom des tijds, dien men meehad, en het wordt verklaarbaar, hoe de conservatieve partij, in plaats van nieuw leven te verkrijgen, weldra de gedaante had van een teringzieke. De jongere conservatieven sloten òf zich bij de clericale partij aan òf, indien zij mannen van wezenlijke overtuiging waren, trokken zij zich terug, om betere tijden af te wachten. Het bedanken van den heer Wintgens en het zich niet weder verkiesbaar stellen is in dit opzicht een feit, dat meer zegt voor de geschiedenis der conservatieven dan lange beschouwingen.

Nu de conservatieven van het staatstooneel verdwenen waren, in de Kamer geen macht meer vormden, waarmee gerekend behoefde te worden, scheen eerst voor den oppervlakkigen cijferaar de Staatsschool, het neutraal onderwijs een uitsluitend liberale zaak en kon aan den aanval op de Staatsschool een geheel andere wending gegeven worden. De Staatsschool werd voorgesteld als het troetelkind van de liberalen of, dat klonk nog beter ter verdachtmaking, van de modernen, en men schreeuwde dat zoo hard uit, dat men het werkelijk begon te gelooven. De liberalen lieten het zich aanleunen, want zij voelden zich aanvankelijk door de voorstelling vereerd, en de conservatieven zwegen, inwendig verontwaardigd over het verraad in eigen gelederen door het overloopen naar de clericalen.

Nu hebben de clericalen van welke kleur ook, hetzij zij zweren bij den Paus of bij Calvijn, het altijd bijzonder voorzien gehad op het onderwijs. Voor een deel ligt dat aan hun beginsel; zij willen als theocraten van alles in de maatschappij een kerk maken, alles kerkelijk inrichten. Bij het onderwijs komt er echter nog iets bij. De clericalen maken zich van den invloed van het onderwijs een overdreven voorstelling, zoowel voor zoover het door hen, als waar het door anderen gegeven wordt.

Voor zoover het door hen gegeven wordt, - want zij meenen, dat zij daarmee over de geheele denkrichting van den mensch blijvend be-

schikken. Voor een deel der menschen is dat volkomen waar; er zijn namelijk onder de menschenkinderen een niet gering aantal, die, wat de ontwikkeling van het denken betreft, altijd kinderen blijven. Ten gevolge van het minder fijne hersenweefsel of van de mindere vatbaarheid van het zenuwstelsel voor indrukken, gevoelen zij niet die behoefte, om door te denken, te vergelijken en zich een zelfstandige overtuiging te veroveren; het waarom van de dingen rondom hen, het waartoe, kwelt hen nooit; zij nemen iets aan van hetgeen hun in hun jeugd wordt voorgehouden, maar ook dat gaat niet diep en hun geloof heeft even weinig waarde als hun ongeloof. Zij vervullen in de wereld de rol, welke de figuranten hebben in de komedie. Val er hun niet hard om, want figuranten moeten er ook wezen. De schepping is op verscheidenheid aangelegd.

Dit soort nu blijft precies bij hetgeen het geleerd heeft. Wie echter van aanleg meer geestesgaven ontvangen hebben; zij, die wel ontwikkelde hersenen hebben, een fijn bewerkt zenuwstelsel, zoodat al de indrukken worden overgebracht; zij, die door hun instinct gedwongen worden, om te denken, - ik zal niet beweren, dat zij de meerderheid vormen, evenmin, dat zij de gelukkigsten onder de stervelingen zijn, maar de mensch heeft niet te kiezen, wat hij wezen wil, hij is, wat hij is, - blijven nooit bij 'tgeen zij op school geleerd hebben. Dat kan ook niet; op den schoolleeftijd zijn de hersenen nog niet ten volle ontwikkeld, het oordeel is nog niet gevormd. Men neemt in die periode slechts op, maar - onder voorrecht van boedelbeschrijving; men heeft in zich den drang, om te toetsen, wat men geleerd heeft, aan hetgeen men ziet, ervaart. En de groote ervaring komt eerst, wanneer men de school verlaten heeft. Het bont tooneel der maatschappij biedt straks punten van vergelijking aan; een enkel woord, een opschrift, een tegenstrijdig feit, honderd dingen kunnen aan de menschen een schok geven, waardoor zij in een geheel andere richting geleid worden; die richting kan zijn een ander geloof, zij kan ook zijn het zoogenaamde ongeloof of, om een meer fatsoenlijke uitdrukking te gebruiken, de wijsbegeerte.

Meent gij nu, heeren van den geloove, dat gij zulke menschen houdt in de richting, welke gij met zooveel zorg hebt ingeprent? Dan zijt ge wel naïef, of dom in de kennis van het menschenleven. Misschien zou het u gelukken, wanneer gij de menschen steeds kondt houden in dezelfde omgeving; wanneer gij niet alleen scholen met den Bijbel maar ook winkels, concerten, comedies, bals met den Bijbel kondt oprichten; wanneer gij den mensch geheel kondt afzonderen van alles, wat niet precies met het geloof strookt, - en wie kan dat in een wereld, in een maatschappij met zooveel gelooven en zooveel ongelooven.

Laat iedereen bij zichzelf maar eens nagaan, vanwaar zijn eigenlijke ontwikkeling dagteekent; dan zal men in verreweg de meeste gevallen

tot de slotsom komen, dat het punt van uitgang niet ligt in de school maar in een veel later tijdperk van het leven; dat de school zelfs den grond niet legde voor onze ontwikkeling, want wij konden op dien leeftijd nog niet vatten, wat eigenlijk denken was, en het ontbrak ons daartoe aan ervaring, aan punten van vergelijking, aan vatbaarheid voor indrukken voor zekere dingen, ten gevolge van het nog niet geheel ontwikkeld zelfbewustzijn; de school geeft alleen de technische ontwikkeling; zij leert lezen, hooren, rekenen; zij legt den grond voor het denken, maar geeft niet het denken zelf. Indien de school zulk een overwegenden invloed uitoefende, waarom is dan Dr. A. Kuyper niet liberaal gebleven en hyper-modern geworden, want de man heeft altijd aanleg gehad voor uitersten? En omgekeerd zijn er vele rechtzinnigen, die op liberale scholen, zelfs op liberale academiën dezelfde gebleven zijn, omdat de richting van 's menschen leven slechts voor een klein deel door de school bepaald wordt.

En toch slaat men tegenwoordig zóó door over den invloed der school, dat de onderwijzers, die meer zien dan de oppervlakte der dingen, wel de handen in elkander moeten slaan over al den onzin of zich vasthouden van lachen over de allerverhevenste rol, welke men hen in de wereld laat spelen.

En wat mag wel de reden zijn van die overdrijving van den invloed der school op de geestesrichting bij de clericalen? Zij moet, meen ik, verklaard worden deels uit het gemis aan juiste onderscheiding, deels uit het streven naar een tactiek, waarmee het groote, niet nadenkende publiek kon worden bereid, opgeruid, gedreven in een bepaalde richting.

Het gebrek aan onderscheiding vindt wellicht psychisch zijn grond in den zenuwachtigen toestand, waarin de geloovigen tegenwoordig verkeeren. De heeren slaan een toon aan, alsof zij zoo even den raad der Goden hebben verlaten en met een bepaalden last zijn voorzien, om het nu eens goed te zeggen, waar het op staat. Maar eilaas, de tijden zijn in vergelijking van vroeger eeuwen zoo ontzettend veranderd. In Roomsche zoowel als in Protestantsche landen gaat de breede stroom van het leven buiten de kerk om en waar de wetenschap de kerk laat voor hetgeen zij is, moet deze zich toch met een zeer bescheiden plaats tevredenstellen; de kerk, die vroeger de eerste viool speelde in de wereld, moet nu tevreden zijn, wanneer zij in het orkest geduld wordt.

Ik beoordeel het feit niet; ik laat in het midden, of de wetenschap in onzen tijd niet op haar beurt eenzijdig is geworden en, door te veel af te dalen in de bijzonderheden der natuurstudie, den blik op het geheel heeft verwaarloosd; ik constateer alleen de zaak en wijs op het vervreemden van een zeer invloedrijk, zoo niet het invloedrijkst deel der maatschappij van de kerk, van hetgeen gewoonlijk geloof wordt genoemd. In de brandpunten van het intellectueele leven, in de groote steden treft men dat het meest aan; de vervreemding van de kerk, hier en daar bepaalde vijandschap en dat onder alle standen, is opmerkelijk.

Dat wordt gevoeld door de ‘geloovigen’, dikwijls onbewust, en wie weet, of onder den geweldigen ijver, waarmee tegen de wetenschap wordt uitgevaren, niet een verborgen besef ligt van zwakheid van geloof. Het wezenlijke geloof maakt kalm en van die kalmte is bij de heeren des geloofs tegenwoordig weinig te bespeuren. Zij beweren de volle verzekerdheid des geloofs te hebben, en toch doen zij met hun drukte en overspanning telkens denken aan kinderen, die in het donker, rillende van angst hard roepen, dat zij niet bang zijn. Zeker kan ook dit door gewoonte een tweede natuur worden, maar slechts oppervlakkige waarnemers worden daardoor verschalkt.

Er ligt iets onzinnigs in de beweging tegen het onderwijs, vooral het lager onderwijs, dat niet dien invloed kan uitoefenen. Buitendien is het lager onderwijs er volstrekt niet op ingericht, om den invloed uit te oefenen, dien de geloovigen beweren of insinueeren, wanneer zij spreken van moderne sekteschool. Er moge hier en daar een onderwijzer zijn, die een uitdrukking bezigt, waaraan de geloovigen zich kunnen ergeren: over 't geheel genomen worden werkelijk de begrippen van andersdenkenden geëerbiedigd.

De onderwijzers hebben het te druk met het technische, het mechanische gedeelte van hun werk, om tijd en dikwijls ook lust te hebben, propagande te maken voor een bepaalde richting, daargelaten nog, dat er van zulk een propagande weinig blijft bij de kinderen, indien zij niet nadrukkelijk wordt gesteund door den geest, welke in het huisgezin heerscht, en door het catechisatie-onderwijs.

Dat men zoo weinig hoort van werkelijk ‘moderne’ propagande door de onderwijzers in de scholen, - het meeste, wat men zoo nu en dan daarvoor uitgeeft is niets dan flauwiteiten en zenuwachtige overdrijving - is te opmerkelijker, omdat het onderwijzerspersoneel zoo groot is; men berekent, dat het in ronde cijfers bestaat uit 9000 openbare onderwijzers en onderwijzeressen en het zou inderdaad niet te verwonderen zijn, indien men onder dit aantal ettelijken vond, die niet het rechte begrip hadden van de neutraliteit en zich nu en dan eens verpraatten; een mensch blijft altijd een mensch en de geloovigen zijn evenmin volmaakt als de ongeloovigen.

De heeren van het geloof doen echter tegenwoordig, of de wereld hun alleen behoort. Zou men soms bij de geloovigen permissie moeten komen vragen, om niet naar de kerk te gaan? Is het niet-gelooven een schande geworden, waarvoor amende honorable moet worden gedaan? Hebben alleen de geloovigen recht van spreken en worden de ongeloovigen slechts geduld onder zekere, door de geloovigen te stellen voorwaarden? Die tijden zijn voorbij. Er is vrijheid van belijdenis en niet-belijdenis, en indien de belijders dat hindert, kunnen zij zich in koloniën vereenigen, om zich de ergernis van de 19de eeuw te besparen; maar, in welken vorm ook, er kan geen inquisitie worden geduld. Hinderen u de resultaten der wetenschap, geloofsheeren, verdedigt dan

uw geloof, toont de eenzijdigheid aan van het wetenschappelijk onderzoek, of brengt uw geloof in overeenstemming met de wetenschap; geeft een godsdienst, waarmee men niet verplicht is in voortdurenden tweestrijd te leven met het verstand, of indien gij dat niet kunt, laat dan ieder zijns weegs gaan, zonder haat en zonder laster, want geloovigen en ongeloovigen zijn leden van dezelfde maatschappij: allen zijn 't menschen, en liefst beschaafde menschen, die in het onderling verkeer aan zekere regelen zijn gebonden.

En toch, de laster heeft succes gehad, en dat is inderdaad niet te verwonderen. De godsdienst heeft ten allen tijde een groote aantrekkingskracht voor de menschen gehad en conservatief van aard, als de mensch is, en daarbij juist op dit gebied zeer onbevattelijk en ongezeglijk, heeft men hem ten allen tijde moeilijk aan het verstand kunnen brengen, dat wijziging van godsdienst niet gelijkstaat met afschaffing van godsdienst en dat de ontwikkeling van al de krachten in den mensch, ook de verstandelijke, onmogelijk in strijd kan wezen met den godsdienst, welke in hoofdzaak is vereering van en aanhankelijkheid aan den Schepper.

Zij, die van den godsdienst een andere voorstelling gaven dan de traditioneele, zijn altijd vervolgd, belasterd. Toen Jezus van Nazareth zijn volk leerde, dat de godsdienst veel eenvoudiger was, dan de geestelijkheid van die dagen 't voorstelde, geloofden slechts weinigen hem en het gelukte aan die geestelijkheid, aan de Schriftgeleerden en Farizeën, het volk zoo tegen hem in te nemen, dat hem het leven onmogelijk werd gemaakt. Toen Luther - maar de voorbeelden zijn te bekend; de geschiedenis leert, dat men altijd op een ruimen oogst kan rekenen, wanneer men wantrouwen zaait op kerkelijk gebied.

Oorspronkelijk is het vervolgen van het lager onderwijs het werk van de clericalen, van de dweepzieken, die van de maatschappij een kerk willen maken en een kerk in hun zin, van de theocraten. Het onderwijs werd de zondenbok, vooral de school, want daarmee konden ook de onnadenkenden opgezweept worden, die van de wetenschap geen begrip hadden.

Het met zooveel boosheid gezaaide zaad heeft echter ook buiten den clericalen kring wortel geschoten. Een deel van de rechtzinnigen heeft zich bij hen aangesloten. Oorspronkelijk was dat niet de aard van de rechtzinnigen; bij al de getrouwheid aan het overgeleverde geloof waren zij te bescheiden, te menschelijk, te beschaafd, om de pedanterie te hebben, waardoor de clericalen zich onderscheiden. Zij zijn als 't ware meegesleept door den algemeenen stroom en, indien men in hun hart kon lezen, zou het blijken, dat menigeen zich lang niet op zijn gemak gevoelt. De strijd, welke onderling tusschen de rechtzinnigen en de clericalen gestreden wordt, is daarvan het duidelijk bewijs.

Een ander punt komt bij den schoolstrijd in aanmerking, waarop dikwijls te weinig gelet wordt. Het is, dank zij de volhardende

agitatie, gelukt een groot aantal scholen met den Bijbel op te richten. De geloovigen hebben daarvoor zich materieele opofferingen getroost, waartoe men hen niet in staat achtte. Die opofferingen vallen op den duur zwaar, en het schijnt, dat men gevoelt, dat er niet veel waarschijnlijkheid bestaat, dat men op den duur op die offers kan rekenen. Men heeft het bekende klavier der volksconsciëntie zoo duchtig aangesproken, dat het ietwat begint te rammelen en minder aanspreekt. Vandaar het streven, om den Staat voor het clericaal onderwijs te laten optreden. Ook zonder het financieel bezwaar zouden de clericalen gaarne dien weg opwillen, want het is hun beginsel, alles te verkerkelijken, maar het financieel argument maakt de zaak dringender. Men weet, dat overal en inzonderheid bij den Hollander een bijzondere voorliefde bestaat voor den *nervus rerum* en, wanneer door gebrek aan geld de kerkelijke scholen moesten worden opgeheven, loopt de heele, voor een deel kunstmatige strijd gevaar, even snel te verloopen, als hij gemaakt is.

Laat zich de felle strijd van de clericalen tegen de Staatsschool derhalve verklaren en leert een nader onderzoek, dat het lager onderwijs oneigenlijk meer tot den zondenbok is gemaakt, om lucht te geven aan den wrevel tegen den onkerkelijk geworden nieuweren tijd, een andere vraag is, of de tegenpartij geheel zonder schuld is en direct of indirect geen aanleiding heeft gegeven, om den strijd, die geheel in den aard der ontwikkeling van de maatschappij ligt, te verzwaren en een karakter doen aannemen, dat minder wenschelijk is.

Wanneer men de zaken onpartijdig overweegt, dan zal men moeten erkennen, dat er ook van liberale zijde dikwijls bijzonder onhandig en onmenschkundig is te werk gegaan. Men heeft van het begin af de kerk of den godsdienst als factor in het volksleven te gering geschat. Hoe men ook voor zichzelf over godsdienst moge oordeelen, men moet bedenken, dat er ten allen tijde godsdienst is geweest; dat de godsdienst nauw saamgeweven is met het leven van den mensch, en het soort van godsdienst bepaald wordt door het standpunt van ontwikkeling.

Om die reden is het wenschelijk, dat er bij de regeling van het onderwijs zooveel mogelijk rekening gehouden wordt met de belangen der kerk en er zooveel mogelijk overleg plaats heeft.

Dat overleg is bij de invoering van de dusgenaamde neutrale school verzuimd. De kerk kwam door de neutrale school in een geheel andere verhouding; zij moest het godsdienstig onderwijs op een anderen, een breederen voet regelen. De wet bepaalde eenvoudig, dat de school buiten de schooluren aan de kerk kon worden afgestaan, maar er bestond bij de invoering van de wet op het lager onderwijs een zekere kwalijk verholen vijandschap ten opzichte van de kerk en er werd van deze zijde evenmin naar een regeling overeenkomstig den nieuwen toe-

stand getracht. De school k o n afgestaan worden, maar de schooluren werden zoo geregeld, dat er voor het kerkelijk onderwijs geen plaats overbleef, tenzij men gebruik wilde maken van die uren, welke de leerlingen altijd als vrije uren hadden beschouwd en welke men derhalve moeilijk voor het catechetisch onderwijs kon nemen, wilde men niet beginnen met een paedagogische fout.

Waarom heeft men bij de invoering van de wet op het lager onderwijs niet een dag of een gedeelte van een dag genomen voor het godsdienstonderwijs op de school of in de kerk? Dat onderwijs kon gegeven worden door den predikant of den pastoor, voor zooveel zij dat noodig achtten, bijgestaan door een catechiseermeester of een kapelaan. Bij de Protestanten konden verschillende dorpen zich vereenigen en kon het catechetisch onderwijs gegeven worden op verschillende dagen, opdat de kosten voor het bezoldigen van een godsdienstonderwijzer gemakkelijker zouden worden gedragen.

In plaats van overleg met de kerk te zoeken, werden de kerkelijke personen in 't oog loopend voorbijgegaan bij de nieuwe orde van zaken; ja, niet zelden werd tegenover de kerk een houding aangenomen, alsof men wilde zeggen, dat godsdienst iets was, waarvoor men zich te schamen had.

Men kent den tijd, toen de liberalen dweepten met verstandelijke ontwikkeling; zij meenden, dat men met onderwijs van den mensch alles kon maken, wat men wilde. Het bewijs moet nog geleverd worden, dat door hun toedoen de Staatsschool gemaakt is tot een moderne sekteschool, - dat is eenvoudig clericale laster - maar waarheid is 't, dat de toon, welken vele liberale heeren buiten de school over het onderwijs aansloegen, van dien aard was, dat er aanleiding werd gegeven tot het maken van zulk een beschuldiging.

Zoo zijn er verschillende dingen, die kwaad bloed hebben gezet, en het moest soms den schijn hebben, alsof men het erop had toegelegd de tegenpartij te tarten.

Dat was onmenschkundig en geschiedde in de eerste plaats, omdat men den invloed van de kerk, en ook van den godsdienst, te zeer miskende.

De liberale partij had in de Tweede Kamer steeds de meerderheid; zij maakte derhalve de wet; zij had den meesten invloed bij de benoeming van de personen, die met de regeling en het toezicht op het onderwijs waren belast, een invloed, waarvan niet zelden misbruik werd gemaakt door de benoeming van personen, die door hun verleden, door hun bekende, der kerk vijandige gevoelens aan de overgroote meerderheid der bevolking geen vertrouwen konden inboezemen voor een welwillende uitvoering van de onderwijswet. Er heerschte bij de liberale partij een overmoed, die den tegenstand tegen de Staatsschool moest in de hand werken, en in plaats van te trachten de gemoederen tot kalmte te brengen, scheen 't, of men ernaar streefde ze nog meer te ontstemmen.

Die overmoed bereikte zijn toppunt bij de herziening der onderwijswet onder Kappeyne, toen aan het lager onderwijs een uitbreiding werd gegeven, weinig strookend met den eenvoud, die aan de volksschool past. Die overdrijving - men kent de billijke klachten over overlading - heeft aan de school wellicht evenveel kwaad gedaan als de booze praatjes van de clericalen.

Aan beide kanten was er overdrijving: hier een opdrijving van het onderwijs, waarbij men de beteekenis van de volksschool miskende en deze beroofde van den gezonden grondslag, waarop zij moest rusten; daar een streven, om de school bij de goêgemeente in een kwaad daglicht te brengen en de volkshartstochten, op kerkelijk gebied bij de minder ontwikkelde standen zoo prikkelbaar, op te zweepen.

Een der groote grieven, welke tegen de Staatsschool in den laatsten tijd is aangevoerd, betreft de weelderige wijze, waarop zij is ingericht. Wanneer in het afgetrokkene de eischen van goed onderwijs worden uitgemeten, dan kan men met goed gevolg beweren, dat er van weelde geen sprake is en er integendeel nog veel tekortkomt. Daalt men echter af in de practijk, dan zal men evenzeer moeten toegeven, dat de kosten van het onderwijs op den tegenwoordigen voet van dien aard zijn, dat vele gemeenten onmogelijk dien last kunnen dragen en het ook voor het Rijk op den duur bezwaarlijk zal worden, aan de hooggestelde eischen te voldoen.

De onderwijzers moesten ‘heeren’ worden, toonbeelden van beschaving, en derhalve ook zoo bezoldigd, dat zij hun stand evenredig konden voeren. Alleen wanneer zij op een hoogeren trap van beschaving stonden, meende men, konden zij beschavend terugwerken op de school.

Het was, alsof men beschaving en ontwikkeling met stoom wilde bevorderen, maar men vergat, dat de algemeene beschaving ten allen tijde zeer langzaam voortgaat, en dat, als men met geweld de wet der natuur wil verhaasten, men onnatuur verkrijgt, wangestalten. Men vergat, dat de eischen op het platteland veelal geheel anders zijn dan in de steden en men door het te hoog opvoeren van de eischen, intellectueel en materieel aan den onderwijzer gesteld, dezen minder geschikt maakte voor zijn werkkring en minder geëigend, om in eenvoudige kringen met vrucht werkzaam te zijn. Men bevorderde bij de onderwijzers dat soort van overbeschaving of liever half beschaving, welke men in zoovele kringen tegenwoordig aantreft. Men heeft een uiterlijk, oppervlakkig vernis van beschaving, dat zich kenmerkt door het half weten van veel dingen; dat gewoonlijk ten gevolge heeft, dat de mensch aan den eenen kant een overdreven gevoel van eigenwaarde krijgt en aan den anderen kant een ontevredenheid met zijn werkkring in de maatschappij, die niet hoog genoeg is voor de met een ziekelijke phantasie gestelde eischen.

Wanneer wij nu den werkelijken toestand ontleden, is er dan re-

den, om aan de eischen der clericalen op onderwijsgebied te gemoet te komen? Zullen wij daarmee het onderwijs meer aan het doel laten beantwoorden, dat men zich voorstelt?

Ik geloof, dat zij, welke die richting uit willen, zich op een zeer gevaarlijken weg bevinden; er moge geen reden zijn, om te twijfelen aan de goede trouw van deze soort van hervormers, maar men kan nu reeds op goede gronden voorspellen, dat zij op het gebied van het onderwijs een heillooze verwarring zullen aanrichten en een der voortreffelijkste instellingen van ons land, welke door de beide politieke partijen, door liberalen en conservatieven beiden, meer dan een halve eeuw met kracht van overtuiging is verdedigd, klakkeloos prijsgeven.

De dagbladen verzekeren, dat door de Regeering straks bij de Kamers een wetsontwerp zal worden ingediend tot wijziging of liever tot verminking van art. 194. De verplichting van den Staat tot het geven van openbaar onderwijs zou worden opgeheven en dit onderwijs voortaan alleen gegeven worden, waar en voor zoover daaraan behoefte blijkt te bestaan.

Heeft deze verminking van art. 194 eenige beteekenis, dan zullen wij het zoo moeten opvatten, dat daar, waar de meerderheid bijzondere scholen heeft, de Staatsschool overbodig wordt verklaard. Men begrijpt, dat de kerkelijken zich in dit geval zullen haasten, op die plaatsen, waar zij nog geen bijzondere scholen hebben, deze op te richten, om straks de overbodigheid van de Staatsschool te kunnen constateeren.

De heeren, die over het onderwijs schrijven, leven meestal in groote steden; het heeft den schijn, dat men daar zonder groot nadeel zulk een concessie aan de kerkelijken zal kunnen doen. Immers, in de meeste steden, althans de grootere, bestaan voortreffelijke scholen, buiten die Staatsscholen, welke òf uitgaan van particulieren òf van vereenigingen; ik herinner o.a. aan de uitstekende scholen van het Nut van 't Algemeen. Deze scholen staan echter alleen open voor de meer vermogenden, want er wordt een betrekkelijk hoog schoolgeld gevorderd, en de minder vermogenden, die in de steden volstrekt niet allen clericaal zijn, zullen weldra geen andere keuze hebben dan de clericale scholen.

En hoe zal het gaan op een aantal dorpen, waar de zoogenaamde meerderheid - de neuzen worden geteld, niet de hersenen gewogen - in den vorm van Gemeenteraad of kiescomité zal beslissen over het voortbestaan der volksschool? Daar heeft men verschillende kerkgenootschappen en richtingen in die kerkgenootschappen; men heeft Hervormden, Orthodoxen van één of meer soort, Liberalen, Modernen, Gereformeerden, Afgescheidenen, Remonstranten, Doopsgezinden, Apostolischen, Joden. Zullen zij allen een eigen school moeten oprichten? Daartoe schieten met den besten wil de krachten tekort.

Waar is de grens, die aangeeft, waar de Staatsschool overbodig wordt? Zullen er 10 of 20 of 30 leerlingen moeten zijn, die weigeren

van het onderwijs in een bepaalde kerkelijke richting gebruik te maken?

Denkt men slechts even na over de gevolgen van de voorgestelde wijziging van art. 194, dan ziet men terstond, dat daarmee het begin wordt gemaakt van een verwarring zonder eind(*).

Ook wordt daarmee de eerste stap gedaan tot desorganisatie van het onderwijs. De onderwijzers hebben bij de tegenwoordige organisatie een vrij onafhankelijke positie, welke in hun moeilijken werkkring een niet geringe steun is. Bij de eventueele nieuwe onvaste regeling wacht velen openbaren onderwijzers het weinig begeerlijk lot, om door den Gemeenteraad of het kies-comité aan den dijk gezet te worden. De onderwijzers der kerkelijke scholen, waaronder zonder twijfel ook voortreffelijke leerkrachten zijn, zullen gedwongen worden, de zoogenaamde meerderheid naar de oogen te zien, en hun werkzaamheid zal verlamd worden.

Maar de Staat behoudt het toezicht op de scholen en zal waken tegen willekeur, zal men zeggen. Het klinkt fraai. Maar hoever zal het staatstoezicht zich kunnen uitstrekken op de clericale scholen? Zal het veel meer kunnen zijn dan politie-toezicht, want bij verschil van meening zal men den Staat wijzen op het belang der kerk of den eisch der kerkleer, dingen, waarvan de Staat geen verstand mag hebben?

Het bijzonder onderwijs, zegt men, is ten gevolge van de concurrentie met de Staatsschool zoo goed ingericht, dat werkelijk het openbaar onderwijs overbodig is geworden, althans op vele plaatsen.

(*) De bezwaren tegen de door sommige liberalen voorgestelde regeling worden uitstekend weergegeven door den bekenden, talentvollen, zeer practischen redacteur van het *Wageningsch Weekblad.* Hij schreef daarover in N°. 662 het volgende:
'Het stelsel "bijzonder onderwijs regel, openbaar onderwijs aanvulling", klinkt heel mooi, maar wanneer men van het algemeen tot het bijzondere afdaalt, dan stuit men op schier onoverkomelijke bezwaren. Wij hebben van genoemd stelsel dan ook nooit absoluut heil verwacht. Herhaaldelijk spraken we het uit, dat de liberalen het gerustelijk konden aanvaarden, dewijl het in de praktijk betrekkelijk luttele veranderingen zou ten gevolge hebben.
Laat ons één geval stellen. In zekere gemeente van 1000 zielen bestaat eene openbare school, die tamelijk goed kan heeten. Nu vormt zich zoodra de bewuste wet is aangenomen eene commissie, door de meerderheid der burgers benoemd - ten platten lande zijn het in den regel landbouwers, die van het eigenlijk onderwijs heel weinig begrip hebben - en verklaart, zelve in de behoefte te willen voorzien. Zal aan die commissie nu voor billijken prijs het schoolgebouw met meubilair worden overgedaan en zij een onderwijzer naar eigen keuze aanstellen? Maar *hoe*, als de kleinste helft der bevolking roomsch is of liberaal of modern en van het te geven Gereformeerd onderwijs niet gediend is? *Hoe*, als dat onderwijs zóó min is van gehalte, dat men er onmogelijk vrede meê kan hebben? Zal nu de overheid zelve weêr de koe bij de hoornen moeten nemen en een nieuw schoolgebouw stichten, als de bestaande commissie hare school niet wil opheffen? Waar zijn hier de grenzen van de verwarring en de twisten, die er uit zullen voortvloeijen? Waarlijk, we begrijpen niet, hoe men dit en tallooze andere bezwaren zal te boven komen. Zelfs *Salomo* zou in wijsheid te kort schieten, als hij geroepen werd eene wet zamen te stellen, die op al deze toestanden past.
Zeker, wanneer te Wons en op eenige andere plaatsen een openbaar onderwijzer dag aan dag vergeefs uitziet, of er ook eenige kinderen opdagen om van zijn onderwijs te profiteren, dan is het bespottelijk, zulk een staat van zaken te bestendigen. Maar slechts in zeer enkele en in zeer kleine gemeenten staan de zaken zoo eenvoudig.
De mannen, die de schoolquaestie op de spits drijven, moesten eens uit hunne hooge sferen op lager terrein afdalen en met de stukken aantoonen, hoe de schoolzaken moete geregeld worden om billijk allen te kunnen bevredigen.'

Er zijn tegenwoordig redeneeringen, waarbij men aan het gezond verstand zou gaan twijfelen, redeneeringen, zoozeer in strijd met de werkelijkheid, dat zij alleen kunnen oprijzen in hoofden, die de geschiedenis niet kennen en van de practijk niets weten.

Men verwart in de eerste plaats de p a r t i c u l i e r e scholen of de scholen van vereenigingen met de kerkelijke of c l e r i c a l e scholen, welke officieel alle behooren onder de rubriek b i j z o n d e r e scholen. Aangezien bij de verslagen dit onderscheid niet in het oog gehouden wordt, moeten de rapporten met de meeste omzichtigheid gebruikt worden. De particuliere scholen zijn meestal voor iedereen toegankelijk evenals de Staatsscholen; de toegang tot die scholen is slechts een quaestie van geld. Het is hoogst zelden, dat op een particuliere school eenzijdig een kerkelijke richting wordt gevolgd.

Ik ontken niet, dat er ook bruikbare kerkelijke scholen zijn; dat hangt veelal af van de individualiteit van den onderwijzer; ik erken zelfs, dat er kerkelijke scholen zijn, die ten gevolge van de concurrentie met de openbare school op een hoogte zijn, dat er geen billijke redenen tot klachten kunnen worden gegeven. Toch is het niet twijfelachtig, dat de goede clericale scholen volstrekt niet algemeen zijn en het peil dier scholen snel zal dalen, wanneer zij niet meer de Staatsschool naast zich hebben. Het gehalte van het onderwijs m o e t dalen, eenvoudig omdat de kerkelijken bij het onderwijs een geheel ander doel hebben en dat doel eenzijdig op den voorgrond treedt.

Heeft de maatschappij dan inderdaad nog geen ervaring genoeg opgedaan van het kerkelijk onderwijs, dat men nog eens de proef zou willen wagen, of de clericalen tegenwoordig van een ander slag zijn dan vroeger?

Inderdaad, men moet leven onder de tegenwoordige verwarring van denken, om zoo iets mogelijk te achten.

‘Het onderwijs’ - dus liet de hoogleeraar Opzoomer zich indertijd uit, en zijn woorden zijn nog volkomen van toepassing op onzen tijd - ‘het onderwijs heeft bij ons gebloeid en vruchten gedragen, sedert de Staat de zorg ervoor op zich heeft genomen; voor dien tijd, toen het nog geheel van de kerk afhankelijk was, verkeerde het in veel ongunstiger omstandigheden; het was er in ieder opzicht treurig mee gesteld.

Wanneer in de omstandigheden, waarin zich tegenwoordig ons land bevindt, de Staat de verzorging van het onderwijs overgeeft, dan zal niemand anders er zich van meester maken dan de kerk, d.i. daar er geen kerkelijke eenheid bestaat, de onderscheidene kerkgenootschappen. Of zijn de redenen, waarom zoo velen den Staat van het onderwijs trachten af te brengen en het op bijzondere personen over te brengen, bij ons ooit iets anders dan redenen van godsdienst, van geloofsbelijdenis, van kerkelijk leerstelsel?

Alles dus wat de Staat zal laten glippen, dat zal de kerk bemach-

tigen, en het gevolg zal geen vooruitgang zijn, maar een terugkeer tot dien ellendigen toestand van het volksonderwijs, waarvan de kerk de schuld droeg, en waaraan de Staatszorg een einde heeft gemaakt. De school zal het middel worden, om kerkelijke leerstellingen voort te planten. Deze alleen zullen op den voorgrond treden en de opmerkzaamheid van den onderwijzer en van hen, die over de school geplaatst zijn, bezighouden, en men zal alles, wat in het lager onderwijs hoofdzaak behoort te zijn, verwaarloosd zien, alleen opdat de school des te beter het karakter eener catechisatie zou kunnen vertoonen'(*).

Er is een tijd geweest, dat het woord van zulke mannen invloed had; het oefende gezag uit, en te recht; tegenwoordig echter schijnt iedereen een opinie te hebben, welke zonder te letten op de geschiedenis en zonder kennis van de practische eischen van het maatschappelijk leven wordt opgeworpen als een losse inval.

Maar de Staat geeft het onderwijs niet prijs, de Staat blijft zorgen voor het onderwijs, de Staat stelt de eischen voor den onderwijzer, de Staat houdt het toezicht op het onderwijs, zegt men. Het klinkt inderdaad fraai, maar de gevolgen zijn eenigszins anders. Wanneer het Staatsonderwijs door de wijziging van art. 194 is gedesorganiseerd, wanneer de clericale scholen straks op tal van plaatsen de overhand hebben, hoe zal het dan mogelijk zijn dezelfde eischen te blijven handhaven, terwijl het toezicht op de clericale scholen niet veel meer zal kunnen zijn dan een wassen neus.

Onder de vele onverklaarbare dingen behoort de naïveteit van de concessie-mannen, om te gelooven, dat inderdaad niets veranderd zal worden en alles zich zal bepalen tot de opheffing van eenige slecht bezochte Staatsscholen.

Alsof de clericalen zich daarmee tevreden zullen stellen! Zoo kinderachtig zijn de kerkelijken niet. Indien zij al met de concessie genoegen namen, dan zou dat alleen geschieden, omdat zij voor het oogenblik niet meer kunnen krijgen; zij zouden aannemen op afkorting van rekening; zij zouden zich voorloopig verheugen met de desorganisatie van het Staatsonderwijs, waarin door de wijziging van art. 194 zulk een bres is geschoten, dat zij met vertrouwen de toekomst konden afwachten. De rest zou volgens hen kunnen volgen bij de gewone wetgeving, waar de e e n v o u d i g e m e e r d e r h e i d beslist, - bij een Kamer, die nu eens om en dan weder niet om is, een schoon vooruitzicht. Het Staatsonderwijs aanvulling is het begin, het Trojaansche paard, - straks volgen de eischen voor lagere examens, opdat de kerkelijke opleidings-scholen gemakkelijker werk zullen hebben. Straks komen de clericale universiteiten, welke door den Staat erkende grade verleenen, en het prijsgeven van de Staatsschool zal over eenigen tijd blijken het begin te zijn geweest van de verkerkelijking van het geheele onderwijs.

(*) *Staatsrechterlijk onderzoek van Mr. C.W. Opzoomer.* Amsterdam, J.H. Gebhard 1854. Blz. 164.

Is de onderwijs-quaestie uit de wereld, dan is tevens de politieke atmosfeer gezuiverd, zegt men, en men mag hoop voeden, dat het politieke leven zich weder op natuurlijken grondslag zal ontwikkelen.

Rade, wie dat raadseltje raden kan!

Alsof de onderwijs-quaestie op zulk een gemakkelijke wijze uit de wereld te brengen was; alsof de clericalen werkelijk met zulk een concessie zich zullen laten afschepen en niet straks met dubbele krachten, met hooger eischen zullen terugkeeren!

En gesteld eens, dat de clericalen werkelijk tevreden waren, wat geeft dat voor de zuivering van den bedorven politieken dampkring?

Met die zuivering zal men waarschijnlijk bedoelen, dat de conservatieve partij in de Kamer terugkeert met de haar naar den aard der dingen toekomende kracht. En welken grond heeft men, om dat te verwachten? Mij dunkt, eer het tegenovergestelde zal het geval zijn, want der clericalen macht zal zijn versterkt en de conservatieven zullen nog meer òf ten gevolge van eigen karakterloosheid zich door de clericalen op het sleeptouw laten nemen, òf, waar zij dat weigeren, door de kerkelijke drijvers worden overschreeuwd en zich terugtrekken.

De eenige politieke reden, welke men voor de geprezen concessie aan de clericalen zou kunnen bijbrengen, is gelegen in de politiek van den dag, en het peil daarvan staat niet hoog.

Door concessies zou men de clericalen kunnen winnen tot meewerking bij de Grondwetsherziening, vooral bij die punten, die tegenwoordig mode-artikelen zijn: algemeen, of bijna algemeen stemrecht en wellicht ook andere zaken. En gelijk Ezau zijn eerstgeboorterecht prijsgaf voor een schotel moes, zoo zijn er ook zeker wel liberalen, met een monomanie op sommige politieke punten, om het welvoorziene bolwerk van het openbaar onderwijs prijs te geven voor een mannetje in de maan.

Inderdaad, die beweging voor de Grondwetsherziening heeft ons nog weinig heil aangebracht. Een inval van een Ministerie, dat geen ander middel zag, om zich staande te houden, daarna door de pers kunstmatig leven ingeblazen, een bijna ondenkbare zaak bij een Kamer, die nu eens om en dan weder niet om is, bij een Regeering, die geen ander beginsel kent dan de balanceerkunst, zou de Grondwetsherziening nu in het eind toch nog werkelijkheid worden, door eens voor al het volk het bewijs te leveren, hoe de politiek het karakter bederft! En wellicht is dat de reden, dat er met art. 194 nog vrij wat gesold zal worden.

Misschien ook dat zij gelijk hebben, die beweren, dat de manoeuvre van de Regeering met de wijziging van art. 194 slechts een schijnvertooning is en Heemskerk te goed overtuigd is, dat er van de heele Grondwetsherziening niets komt en met een Kamer, samengesteld als de tegenwoordige, niets komen kan. Het heele plan tot wijziging van art. 194 zou slechts dienen, om straks te kunnen constateeren, dat er wel een poging is gedaan, om de rechterzijde te gemoet te komen, maar

dat men hier voor geen overleg vatbaar is. Ook in dat geval is echter de houding der Regeering niet minder te betreuren, want zij levert het bewijs, hoe er met beginselen wordt gespeeld, hoever het geschacher in de politiek kan gaan, - een nieuw en sprekend teeken, dat er is, wat men wel eens genoemd heeft ‘verrotting in den Staat’.

Voor groote politieke hervormingen is onze tijd zeker het minst geschikt; daarvoor staan de partijen te scherp tegenover elkander, daarvoor beheerschen te veel de ultra's de gemoederen, daarvoor bestaat er te veel verwarring der geesten, misverstand en daarmee verguizing en verdachtmaking over en weer.

Van verre ziet men echter teekenen van een betere toekomst. Het drijven voor het kerkelijk dogma begint weerzin in te boezemen bij het volk en als de koorts straks heeft uitgewoed, zal men kalmer oordeelen en zich voornamelijk richten tegen de drijvers, die het gemoed vergiftigd hebben en voor de leer de eischen van het leven hebben in den wind geslagen.

Ook het zaad van de moderne richting zal niet tevergeefs zijn gezaaid. Gebrek aan ernst was veelal de oorzaak, waarom het volk zich van haar afwendde. Van het modern nihilisme moest men noodwendig in het materialisme vervallen. Maar de behoefte aan godsdienst is niet uitgedoofd, omdat die behoefte samenhangt met de erkenning van het hoogere in den mensch, met zijn aanleg voor kunst en voor wetenschap, met zijn streven naar een ideaal. Opmerkelijk is het, dat bij het dusgenaamde groote publiek de lust in de wijsbegeerte weder ontwaakt en boeken van dien aard, mits ontdaan van schoolsche geleerdheid en onbevattelijkheid, meer aftrek vinden.

Misschien vergis ik me en moet datgene, wat ik als teeken van verbetering opvat, hoopgevend voor de toekomst, slechts beschouwd worden als dwaallicht op een kerkhof. Wellicht is onze maatschappij te oud en te afgeleefd, om hervormd te worden, en onze beschaving te rot, om door nieuw leven te worden bezield.

In dat geval is natuurlijk het sloopingsproces niet te stuiten en zullen wij in nog krasser vormen getuigen zijn, aan den eenen kant van het versteeningsproces van den godsdienst in kerksleur en kerkleer, aan den anderen kant van een modern nihilisme, dat alles ontleedt en ten laatste getuigt zonder kerkelijken stempel geen moraal en geen karakter meer te kunnen ontdekken, een nihilisme, dat noodzakelijk in 't eind in materieel genot verdooving zoekt en vindt van de edeler neigingen van het menschelijk hart.

Wie zal zeggen, wat het einde zal zijn van de tegenwoordige verwarring der geesten? Zeker zijn de teekenen der tijden in meer dan één opzicht ernstig genoeg, om tot nadenken te stemmen, geesten van het verleden te vragen naar licht en kracht, meer dan altijd wat nieuws te zoeken, wij epigonen, die staan tegenover een reeks van helden,

die hun groote werken ons hebben nagelaten op het gebied van geloof en kunst en wetenschap.

Wat de toekomst ook moge brengen, de strijd der geesten moet worden uitgestreden, en het is een troost in een karakterloozen tijd, bij zooveel, dat met walging en weerzin vervult, het ideaal zuiver bewaard te hebben.

Ook de volksschool is een ideaal, en een der weinige positieve punten van het liberaal program, een zaak, die de liberalen eenmaal met de conservatieven gemeen hadden.

De volksschool is, evenals het leger, gegrond op algemeenen dienstplicht, zinnebeeld, uitdrukking van de eenheid des volks, het fondement van de nationale ontwikkeling.

De volksschool heft het onderscheid op, dat er tusschen burgers van hetzelfde land bestaat in stand, in geloof; daar is noch Roomsch noch onroomsch, noch orthodox, noch modern; daar is de mensch, de Nederlander.

Niet minachting wordt daar geleerd van den godsdienst, maar aan de kerken gelijke achting toegedragen, en er heerscht tegemoetkoming, geen verguizing of verdachtmaking, om de vrijheid van godsdienst tot een werkelijkheid te maken.

Eerlijke mannen kunnen elkander de hand reiken, al loopen hun inzichten op kerkelijk en wijsgeerig gebied uiteen, en aan den strijd der geesten herkent men hun gehalte.

De Groote Zaaier liet het onkruid te zamen opwassen met het graan tot den dag des oogstes, en zullen wij het onkruid en het graan zoolang ziften en zuiveren, dat wij geen tijd meer hebben, om te zaaien, en in 't eind het zaaien hebben verleerd?

Moeten wij het ideaal prijsgeven, omdat wij in den strijd overwonnen worden, het zij zoo, maar de vlag bezoedelen, vóórdat de strijd is beslist, dat nooit! Ten opzichte van het volksonderwijs heeft de liberale partij, als ik het zoo eens noemen mag, internationale verplichtingen, en datgene, wat overal als een gebiedende eisch wordt erkend, mag men hier niet klakkeloos prijsgeven.

Het denkende deel der natie - indien het tegenwoordig nog vergund is daarvan te spreken, want ik weet niet, of de meerderheid denkt, vooral de opgeruide, door verdachtmaking en laster kunstmatig bewerkte meerderheid - het denkende deel der natie, de kern is aan de volksschool gehecht; het verlangt geen clericale scholen, niet uit ongodsdienstigheid, maar uit de vaste overtuiging, dat het onderwijs slecht daarmee gediend is en noodzakelijk achteruit moet gaan. En ook omdat men aan de kerk een bescheiden plaats wenscht, omdat men weinig goeds verwacht van godsdienstoverdrijving bij jongelieden, welke licht blijkens de ervaring in een ander uiterste overslaat. Men kent het spreekwoord: hoe heiler hoe geiler, en de psychiatrici hebben meermalen gewaarschuwd voor godsdienstoverdrijving.

In '48 heeft men aan de clericalen de door velen betreurde concessie gedaan, het bijzonder onderwijs vrij te laten. Het zij zoo, maar laat het nu ook daarbij blijven. Wanneer ik van de algemeene vervoermiddelen geen gebruik wil maken, dan staat het mij vrij een particulier rijtuig te nemen, ook met livrei, maar ik moet dat zelf betalen. Zoo ook het bijzonder onderwijs, wanneer ik in het Staatsonderwijs 'gemoedsbezwaren' heb.

20 Sept. '85.

NOORMAN.

De arbeidersverzekering in het licht der sociale wetenschap. De toepassing der arbeidersverzekeringstheorie in onze maatschappij.

I.

Het is een opmerkenswaardig verschijnsel, dat in het tijdperk van overgang, waarin onze maatschappij ontegenzeggelijk op dit oogenblik verkeert, h e t m e d e l i j d e n eene revolutionnaire macht van beteekenis kon worden, waarmede zelfs de wetenschap in niet geringe mate rekening moet houden. Niet de materieele nood alleen roept in onze dagen sociale omwentelingen te voorschijn; vele en niet de minst belangwekkende sociale kramptrekkingen zijn een gevolg van het medelijden der toongevende maatschappelijke klasse met dien nood. Niet de materieele nood is in de meeste gevallen oorzaak van de hervormingsbeweging, maar het medelijden met dien nood heeft haar gewoonlijk den eersten stoot gegeven. Niet het lijden is nieuw, maar wel de wijze, waarop de gegoeden met dat lijden kennis maken, en hoe sterker die kennismaking op het gevoel werkt, hoe meer alle klassen de geneigdheid aan den dag leggen, om iets ter verlichting der zichtbare kwaal bij te dragen. Gelijktijdig daarmede treedt het geloof op den voorgrond, dat het mogelijk is, die kwaal uit onze maatschappij te bannen. Maar dat veelal onbewust gevoel veroorzaakt een tasten in den blinde en begunstigt op sociaal en oeconomisch gebied eene bepaalde richting, die in menig opzicht het karakter der romantiek draagt. Met dat gevoel hebben wij in onze dagen een zwaren strijd te voeren, waarvan de uitslag zeer onzeker is.

De bestaande sociale ellende wordt door de publieke opinie als eene kwaal gevoeld, die de maatschappij niet langer kan en mag dragen. In woord en schrift wordt daarop met steeds klimmende hartstochte-

lijkheid gewezen, om het volk in beweging te brengen en desnoods tot een krachtig optreden te nopen. Dit optreden van het volk in het openbare leven wordt evenzeer begunstigd door de tijdelijk op den voorgrond getreden zoogenaamd philanthropische gevoelsrichting, die wel is waar gematigder denkt, maar desniettegenstaande haar schip in hetzelfde vaarwater laat drijven. De philanthropische gevoelsrichting ondersteunt de pogingen van hen, die 1°. aan het volk meer aandeel in de materieele voordeelen willen verleenen en tevens 2°. aan het volk meer aandeel in de geneugten des levens willen schenken.

Daar dat echter in de gegeven omstandigheden niet meer als de taak van het huisgezin beschouwd wordt, omdat dit reeds te zeer uiteengevallen is en omdat dit ternauwernood nog de macht bezit, zijne eigen leden overeenkomstig zijne eigen wenschen op te voeden en te ontwikkelen, moet daartoe de hulp van den Staat ingeroepen worden. Het geloof in de macht en de kracht der staatsmachine stijgt dientengevolge. Het volk begint in den Staat het werktuig te zien, dat geroepen is, hem de algemeen voor wenschelijk gehouden voordeelen te verschaffen. Dit werktuig kan alleen door groote gemeenschapsgroepen in beweging gehouden worden; derhalve ontwikkelt dit volksgeloof den zin voor de organisatie van algemeene gemeenschapsvormen. Eerst wanneer deze tot stand gekomen zijn, begint het staatswezen den gewenschten invloed uit te oefenen. Het streven, daartoe de meest geschikte vormen te vinden, beheerscht voor een groot deel den tegenwoordig ontstanen socialen strijd.

De groote rol, die het medelijden in onzen tijd speelt, heeft aanleiding gegeven tot de bewering, dat de burgerij - onder de heerschappij van den handel en van het algemeen verkeer in vele staten de meest ontwikkelde en toongevende klasse - door de daad getoond heeft, meer vatbaarheid te bezitten voor de toepassing van het beginsel der humaniteit dan de - onder de heerschappij van het vuistrecht en de krijgsmansprivilegiën opgekomen adel. De ontwikkeling van het medelijden bij de burgerij wordt in nauw verband gebracht met hare waardeering van den zuiver productieven arbeid des vredes en met den grooten invloed, dien de godsdienst allengs op het gemoedsleven is gaan uitoefenen. De eerste aanloop tot de richting, die het medelijden tegenwoordig ingeslagen heeft, werd door de letterkunde van onze eeuw genomen. Het Evangelie van het medelijden werd bijna zonder uitzondering door alle belijders der leer van het schoone, goede en ware verkondigd.

Is niet de populaire beweging ten gunste der slavenemancipatie daaraan te danken? Zij was in de eerste plaats het werk van eene begaafde vrouw, die hare pen in den dienst van het sociale medelijden plaatste. Wonnen niet Charles Dickens, Thackeray, George Eliot, Charlotte Bronté en anderen de publieke opinie voor het Evangelie van het medelijden? Zij beoordeelden de menschen naar het bezit der gave:

de vreugde en het leed van anderen mede te gevoelen; zij wisten voor de practische toepassing van de liefde voor den naaste een kunstvorm te vinden, zonder aan de karakteristieke waarheid der volle werkelijkheid te kort te doen.

Maar ook van de zijde der Kerk is in dit opzicht veel geschied. Zij kende, in overeenstemming met den geest des tijds, aan de materieele voorwaarden van dit leven eene veel grootere beteekenis toe dan vroeger. Zij leerde, dat degelijkheid in den zin van harmonische ontwikkeling van de den mensch verleende krachten de beste voorbereiding is voor het leven hiernamaals en dat de vrijheid binnen zekere grenzen vooruitgang beteekent, mits zij gebonden wordt aan den zuurdeesem der Christelijke waarheid, neergelegd in de H. Schrift en in de geopenbaarde kerkgemeenschap.

Verder is de humane geestesrichting onwillekeurig bevorderd door de democratiseering van het algemeene staatsleven en daardoor van alle staatsinstellingen, die de kennismaking met de sociale toestanden der lagere volksklasse noodzakelijk maken en, waar deze onvoldoende plaats vindt, althans de belangstelling in het lot van anderen opwekken. De behoefte aan verjonging in intellectueelen, ethischen en maatschappelijken zin wordt overal en op elk gebied gevoeld en die verjonging kan alleen voortspruiten uit den gemeenschappelijken arbeid met het volk, derhalve uit samenwerking met de lagere volksklasse. Uit die verjonging worden uit den aard der zaak nieuwe maatschappelijke toestanden geboren, die eene nieuwe formuleering van het rechtsbewustzijn vereischen. Alvorens de meest geschikte vormen gevonden zijn, zal steeds min of meer zekere anarchie in de algemeen heerschende begrippen en voorstellingen omtrent het wezen der maatschappij, van het recht, der zeden en gebruiken heerschen. Die anarchie laat het medelijden overal welig opschieten en kent aan de grootste tegenstrijdigheden gezag toe.

Een voorbeeld. De Duitsche philosoof Herbart vatte het strafstelsel en de volkshuishouding als één geheel op en noemde billijkheid, wat wij gerechtigheid heeten; op haar bouwde hij zijn loonstelsel. Zijne leidende gedachte was: dat alle maatschappelijke inrichtingen en verrichtingen waarborgen moeten bezitten, om zoowel aan de verdienste als aan het verzuim de rechtmatige vergelding te doen toekomen. De gerechtigheid verlangt eene bestendige evenredigheid tusschen rechten en plichten. Dit beteekent ten opzichte van het oeconomisch verkeer, dat dezelfde evenredigheid tusschen arbeid en winst verkregen moet worden. Nu maakt echter de marktprijs den exponent zóó veranderlijk, dat juist dientengevolge in het oeconomisch leven eene voortdurende ongelijkheid ontstaat.

Het spreekt derhalve vanzelf, dat in de maatschappij het streven heerscht, tusschen arbeid en winst hetzelfde evenwicht te verkrijgen, dat reeds tusschen plicht en recht bestaat. Om daartoe te geraken,

is het noodzakelijk, het zwaartepunt in den zedelijken factor te plaatsen. Met dezen rekent de gerechtigheid in de eerste plaats. Voor haar is echter de volstrekt juiste rechtsformule nog niet gevonden. Dit wordt in het tijdperk van overgang op hoogst onaangename wijze bespeurd.

De intellectueele anarchie, die in deze periode tot op zekere hoogte de volkshuishouding kenmerkt, is in gelijke mate in het strafrecht weer te vinden. Over de oorzaak der misdaad, over de rechtvaardiging en het doel der straf loopen de meeningen geheel uiteen. Het gevolg daarvan is, dat in de practijk nu eens tot de ruwste willekeur en dan weder tot de zonderlingste transactiën de toevlucht genomen wordt. Ook hier wijst de tegenstrijdigheid op den toestand van overgang van eene oude tot eene nieuwe wereld- en levensopvatting en ook hier speelt het medelijden dezelfde voorname rol.

Het eigenaardige van dit ontwikkelingsproces is: het getuigen der vrienden van den arme en het zwijgen der in socialen zin minder bedeelden.

De realistische letterkundige school, waaronder wij Zola, Kjelland en Max Kretzer mogen rangschikken, wekt de gedachte, dat de lagere volksklasse van zedelijk standpunt reeds te diep gezonken is, om zelf de hand aan den ploeg te kunnen slaan. Dat is echter niet de regel, maar de betrekkelijke uitzondering. Ware het anders, dan zou er geene sprake van kunnen zijn, uit de lagere volksklasse nieuwe elementen voor den verderen beschavenden arbeid te verkrijgen. En daarop is elke hervorming aangewezen. Alleen in streken, waar de fabriekmatige invoering van den zuiver mechanischen arbeid zonder eenig tegenwicht plaats vond, is de moreele ontaarding waar te nemen en neemt zij in gelijke mate als de materieele onzekerheid toe. Daarom twijfelen de vrienden der armen er niet aan, dat de door hen ondernomen hervormingsbeweging goede vruchten zal opleveren. Zij steunen hun ‘getuigen’ niet op het toenemen der algemeene sociale ellende, want daartoe ontbreken de exacte bewijzen, maar zij constateeren den toenemenden invloed van het medelijden der gegoeden in de sociale wereld.

John Bright was in Engeland de eerste, die bv. voor verbetering der huizen van de armen pleitte. Evenzeer zijn het leden der gegoede burgerij, die op de ontberingen der minder bedeelden wijzen, de eischen van het materieele leven formuleeren, voor de onderlinge aansluiting in vereenigingen in de bres springen en door middel van krachtvertoon een druk op de publieke opinie uitoefenen. Het medelijden verleidde velen, om zich in de kunst der demagogie te oefenen en op het kunstmatig prikkelen der volkszenuwen bedacht te zijn. De voorspiegelingen van het land der belofte, de uitreiking van wissels op den staat der toekomst berusten voor een groot deel op medelijden. Het medelijden treedt in dit geval op als eene ziekte en roept sociale kramptrekkingen te voorschijn, die erger zijn dan de eigenlijke materieele

kwaal, dan het lijden zelf. Het medelijden mag geen enkel oogenblik den feitelijken grondslag der werkelijkheid uit het oog verliezen. Deze toont aan, dat de mensch in het zweet zijns aanschijns moet werken en dat de armoede niet uit de wereld te bannen is.

Het is immers bewezen, dat de mensch in ons klimaat gemiddeld per dag minstens 6 uren zuiver mechanischen arbeid moet verrichten, indien hij in het leven wil blijven. Elke poging, om de wetten en voorschriften der natuur te willen omstooten, is eene krachtsverspilling, want de natuur is in dit opzicht sterker dan de mensch. De geschiedenis leert voorts, dat de groote meerderheid der menschen arm was, toen met den bouw der pyramiden in Egypte begonnen werd, en niemand zal betwijfelen, dat zij arm zal zijn, wanneer de laatste steenen van die bouwwerken wederom tot stof vergaan zullen zijn. Daartegen uit medelijden op te komen, is sentimentaliteit en deze geldt te recht in alle vormen, waarin zij zich vertoont, als een ziekelijk verschijnsel.

Armoede is echter niet de noodzakelijke voorwaarde van de sociale ellende; armoede sluit nergens het menschwaardig bestaan uit; armoede is geen ongeluk. Dat zij niet tot de zedelijke ontaarding der maatschappij bijdrage, kan en moet door de menschelijke samenleving verhinderd worden. In zoover is hare organisatie van het grootste belang. Heeft nu het medelijden de algemeene vatbaarheid verhoogd, om in dit opzicht hooger eischen te stellen, dan draagt het ertoe bij, om de bestaande organisatie, in overeenstemming met den bereikten trap van algemeene welvaart, van de haar aanklevende gebreken te zuiveren. Wordt daarentegen het ophouden der armoede gepredikt, dan wordt eenvoudig het onmogelijke beloofd en treedt de revolutie in de plaats van de natuurlijke ontwikkeling. De voorbereiding tot de revolutie is de decreteering der volstrekte gelijkheid. Deze werd opgenomen in het programma der moderne sociaal-democratie en juist daardoor is zij een gevaar voor onze beschaving.

De sociaal-democratie maakt de bestaande maatschappelijke orde in hare tegenwoordige organisatie voor het sociale leven verantwoordelijk. De maatschappij kan echter uitsluitend verantwoordelijk zijn voor de gebrekkige formuleering van het heerschend rechtsbewustzijn en voor misplaatste weldadigheid, die de arbeidskracht verlamt en het karakter bederft. Hare verantwoordelijkheid stijgt met de vermeerdering der machtsbevoegdheden van den Staat, want deze gaat gepaard met verhooging der algemeene lasten en met verleening van het overwicht aan den beambtenstand. In den beginne ziet het volk de daaraan verbonden bezwaren over het hoofd en beschouwt het de voordeelen, hem uit de openbare middelen verleend, als gratisvoordeelen. Maar spoedig genoeg blijkt het, dat het gewenschte doel niet bereikt is. Het sociale lijden vermindert toch dientengevolge niet. De oorzaak daarvan ligt dieper; zij ligt in de menschelijke natuur en alleen deze kan daarvoor aansprakelijk gemaakt worden. Het schuiven

van eigen schuld op anderen is de groote keerzijde der sociaal-democratische medaille. Het volk leert onder de leiding der volksmenners steunen op de hulp van staatswege. Gelijktijdig daarmede zinkt het vertrouwen in eigen arbeidsenergie. Dan eerst staat het volk onder den invloed der leer: dat een toestand van nood een begaan onrecht veronderstelt. Eens zoover gekomen, ligt het voor de hand, den Staat voor het lijden verantwoordelijk te maken en van hem verlossing van dit juk te eischen. Die verlossing is de grondtoon der socialistische geloofsleer in hare radicale uiting. De mogelijkheid van die verlossing wordt door de philanthropische gevoelsrichting niet weersproken en daar de sociaal-democratische beweging gelijktijdig opgetreden is met de oppositie der bestaande gemeenschapsgroepen tegen de verdere ontwikkeling van het beginsel der persoonlijke vrijheid, is voor haar de kans zeer gunstig, om hare woorden in daden om te kunnen zetten, om tot eene proefneming met hare hypothesen te geraken. Van de levenskracht en van de beteekenis der reeds ontwikkelde gemeenschapsgroepen hangt het in dit geval af, of de menschelijke samenleving in staat zal zijn, hare organisatie te handhaven en langs den historischen weg verder op te bouwen.

De voorstanders der meening, dat het persoonlijk element in de toekomst voor het gemeenschappelijk beginsel terug zal moeten treden, die tevens aan dit beginsel tot op zekere hoogte een democratisch karakter toekennen, wijzen o.a. op de politieke en sociale toestanden in China(*). Schijnbaar is het centraal gezag in het Hemelsche rijk

(*) Vergelijk mijn: *Keerzijde der sociaal-democratische medaille* in *De Tijdspiegel* van Maart en April 1881. Gewoonlijk wordt aangenomen, dat *Aziatische regeering en despotisme* twee begrippen zijn, die volkomen gelijke beteekenis bezitten. Dat is echter geenszins juist. De regeering in China is bv. gebonden aan de voorschriften der vereenigingen of genootschappen, die tot in de laagste klasse der maatschappij doorgedrongen en tevens tot op zekere hoogte door een democratisch karakter gekenmerkt zijn. Op deze wijze zijn niet de bevoorrechte standen, maar is de geheele natie in groepen georganiseerd, die ervoor zorg dragen, als eene gesloten gemeenschap invloed op den gang van zaken uit te oefenen. Eene priester- en beambtenkaste, een erfelijke adel, enz. zijn niet voorhanden. Hunne aanwezigheid zou in strijd zijn 1°. met den heerschenden godsdienst, die in hoofdzaak de leer van Confucius bevat, en 2°. met het karakter van den Staat, die geene bureaucratie kent, omdat alle posten elke drie jaren opnieuw bezet worden, geen ambtenaar in de plaats van zijne geboorte en in de provincie, waartoe zij behoort, eene openbare betrekking mag vervullen en alle aangestelden elk oogenblik, ingeval van plichtverzuim, afzetbaar zijn. De censoren zorgen voor de inachtneming van deze bepalingen. De genootschappen zijn geene vereenigingen van bepaalde standen, maar ontspringen uit een meer algemeen beginsel. De voornaamste gemeenschapsgroepen zijn: 1°. de *familiën* of *geslachten*; 2°. de *landsmanschappen* of *districtsvereenigingen* en 3°. de *handelsgilden.*

In de tweede plaats komen voor het sociale en politieke leven in aanmerking: 1°. de vereenigingen, op grond van een bepaald doel van voorbijgaanden aard in het leven geroepen en met onze *bonden* te vergelijken, en 2°. de *politieke geheime genootschappen.* Van de laatstgenoemde is de ‘witte lelie’ de sterkste en de machtigste; zij beoogt de verdrijving der Mantschu-dynastie en hare vervanging door een echt Chineesch regeeringshuis.
Er bestaan in China niet minder dan 450 *stammen* of gemeenschapsverbindingen, die ten doel hebben: 1°. verhindering der uitbreiding van de machtsbevoegdheden der centrale regeering; 2°. verkrijging der eigen rechtspraak voor al hetgeen tot de belangen der verbinding behoort; 3°. onderlinge bescherming en hulp in alle materieele en handelsaangelegenheden; 4°. viering van gemeenschappelijke feesten, en 5°. verbreiding der leer omtrent de vereering

met onbeperkte machtsbevoegdheden toegerust; feitelijk echter wordt de uitoefening van dat gezag door de wijdvertakte genootschappelijke vereenigingen geheel en al aan banden gelegd. De volkswil gebiedt, ook al heeft hij geene parlementaire instellingen in het leven geroepen, om zich gehoor te verschaffen. Hij is door middel der consequente toepassing van het genootschappelijk beginsel tot heerschappij gekomen. De beperking van den invloed der individualiteit is langs dezen weg verkregen, maar de halfheden, de tegenstrijdigheden en de voor oningewijden veelal onbegrijpelijke handelingen der centrale regeering bewijzen, dat hier door middel van het genootschappelijk beginsel niets beters tot stand gebracht is. Het is juist in onzen tijd van groot belang, de organisatie der verschillende genootschappelijke gemeenschapsgroepen in China tot een punt van nauwkeurig onderzoek te maken, omdat zij zoowel op het gebied van den oeconomischen en socialen arbeid als op dat van het gezellig en politiek leven den toon aangeven. Zij bevatten den sleutel, die de geheimen van het staatswezen van dit rijk ontsluit, maar hoeveel daarmede ook van sociaal standpunt verkregen werd, dit is zeker, dat met hare hulp noch het lijden uit de Chineesche maatschappij gebannen is, noch het zuiver materieel geluk van allen zichtbare vormen aannam. Dat mogen onze wereldverbeteraars niet over het hoofd zien.

De vraag ligt voor de hand: in hoever is het reeds nu mogelijk, de idee der gemeenschap in tegenstelling van die der vrijheid in sociaal-oeconomischen zin nauwkeurig te formuleeren? De socialisten hebben getracht, die vraag te beantwoorden, maar wisten geene algemeen bevattelijke definitie van het begrip socialisme te geven. De grenzen, waarbinnen zij zich bewegen, kunnen tot nog toe niet vastgesteld worden.

Toen de president der Fransche rechtbank aan Proud'hon de vraag voorlegde, wat deze onder socialisme verstond, luidde het antwoord: ‘Socialisme is elk streven naar verbetering der maatschappij.’ Dan zijn wij allen socialisten, meende de president. ‘Dat is ook mijne overtuiging,’ verklaarde Proud'hon.

Verbetering der maatschappij was evengoed het streven der oeconomische school van Adam Smith, als zij het is van de wetenschappelijke vertegenwoordigers der socialistische richting. Zij wordt in de eerste plaats neergelegd in het recht. De vorm is het m i d d e l, de gerechtigheid daarentegen het d o e l van het recht. Het verschil tusschen de beide genoemde tegenstellingen bestaat nu alleen over het v o o r-

der overledenen. De kracht van deze verbindingen berust op het individueel gevoel der noodzakelijkheid van *strenge tucht.* Zonder deze zou de organisatie niets beteekenen. Zij vormt den grondslag van het genootschappelijk beginsel. In dien zin zijn ook de districtsvereenigingen en handelsgilden georganiseerd. Het is hier niet de plaats, om dat nader te ontwikkelen, ofschoon de kennis van dit staatswezen en deze sociale groepeering ook voor onzen socialen strijd van groot belang is.

werp en de gekozen middelen ter bereiking van het doel. Beide wegen kunnen nader tot het doel brengen, mits zij geen gebruik maken van de demagogische methode, die nooit op een zedelijken grondslag kan rusten en er alleen maar toe dient, om uit een maatschappelijk belang eene partijzaak te maken, om de hartstochten aan te wakkeren en om aan het dierlijke in den mensch den voorrang te gunnen. Wanneer de sociale beweging in den dienst der demagogie staat, is het juist, haar met eene moerasplant te vergelijken, die de lucht verpest en elken wasdom van het vruchtbrengend zaad verhindert. Niet het socialisme, maar zijne demagogische uiting begunstigt de zedelijke ontaarding der maatschappij en belemmert de natuurlijke ontwikkeling van het historisch gewordene. De overdrijving doet de samenleving in een modderpoel zinken.

De idee der gemeenschap verlangt: 1°. het ernstig streven naar eene grootere mate van gelijkheid in de sociale toestanden en verhoudingen; 2°. de invoering der daardoor noodzakelijk geworden maatschappelijke hervormingen door middel der algemeene wetgeving.

Haar ideaal is: de volstrekte gelijkmaking der voorwaarden van het oeconomisch bestaan, maar gebonden aan eene belooning of uitkeering van winst overeenkomstig den individueel volbrachten arbeid en de individueele verdienste.

In historischen zin beteekent dat: de trapsgewijze ontwikkeling van de vrijheid en de gelijkheid door de geleidelijke voltooiing van het monumentale gebouw van het recht. Het recht plaatst het kapitaal in den dienst van het maatschappelijk belang, zonder het af te schaffen; het recht waarborgt den loonarbeider ook in zijne betrekking tot den particulieren werkgever de maatschappelijke stelling en het inkomen van eene technische werkkracht der gemeenschap; het recht belet de onbeperkte vrijheid en de ongehinderde beweging der kapitaalovermacht; het recht billijkt de organisatie der volkshuishoudkundige gemeenschap daar, waar de particuliere schadelijk werkt, niet voor toepassing vatbaar is of minder tot stand brengt. Het positivisme, dat in het recht neergelegd moet worden, heeft evengoed van de critiek der liberalen als van die der socialisten te leeren, om door te kunnen dringen tot het wezen van een hoogeren ontwikkelingsvorm en tot grondslag te dienen van eene nieuwe geschiedkundige ontwikkelingsperiode, waarin de natuurlijke verhouding der vrijheid tot de gelijkheid en die van de gelijkheid tot de vrijheid volkomen geregeld is.

Het socialisme legt op den historischen zin geen gewicht en concentreert daarom zijne kracht in het eerste gedeelte van het ideaal. Daarmede in overeenstemming treedt voorloopig de critiek der bestaande maatschappelijke orde op den voorgrond. In dit opzicht is het karakter van het socialisme pessimistisch. De gebreken van den Staat en van de heerschende toestanden en verhoudingen, de onderdrukking van den

sterke tegenover den zwakke, de uitzuiging van den arme door den rijke, kortom, de schaduwzijden van het sociale leven dienen den strijder uitsluitend tot richtsnoer. Het licht wordt geheel weggecijferd.

De idee der vrijheid - de tegenvoetster der gemeenschap - neemt een toestand als gegeven aan, waarin het den mensch mogelijk is, zijne individueele belangen geheel vrij te behartigen. De voldoening aan de eischen van het welbegrepen eigenbelang staat, volgens deze opvatting, gelijk met voldoening aan de eischen der algemeenheid. De beste maatschappelijke orde vloeit dientengevolge voort uit de vrije ontwikkeling van het egoisme in den goeden zin des woords binnen de wettelijk veroorloofde grenzen. Het ideaal is op de volstrekte vrijheid der overeenkomsten gericht en het zwaartepunt ligt in de erkenning der heerschappij van het individualisme. Het natuurlijk uitvloeisel van deze zienswijze was: de opheffing der feudale lasten, der lijfeigenschap en der slavernij; de erkenning der burgerlijke en der beroepsvrijheid, de ontketening der individueele arbeidsenergie. De schaduwzijde, die uit de ongelijkheid der oeconomische krachten af te leiden is en juist op de vrije concurrentie der individuen een ongunstigen invloed uitoefent, werd daarbij geheel en al over het hoofd gezien.

Voor den aanhanger van de idee der gemeenschap in positieven zin bezit de wet eene opvoedende kracht; hij vertrouwt op de door haar ingevoerde grootere mate van gerechtigheid.

Voor den individualist ligt die opvoedende kracht in het beginsel van eigen verantwoordelijkheid; hij vertrouwt op het zedelijk-godsdienstig karakter van den behoorlijk onderwezen mensch. De eerstgenoemde stelt het beginsel der gelijkheid boven dat der vrijheid. De laatstgenoemde doet juist het omgekeerde.

Het verschil tusschen beiden ligt in den graad van waardeering der natuurlijke boven de gelijkmakende ontwikkeling, in den grond der schatting van de eigen verantwoordelijkheid boven de gemeenschaps-verantwoordelijkheid. De vriend der gemeenschap ziet in de vrijheid meer aanvulling; zij wordt verlangd, voor zoover de gerechtigheid zonder haar niet voldoende door de gemeenschap gewaarborgd is en tot heerschappij komt. De individualist daarentegen beschouwt de macht der gemeenschap en hare vertegenwoordiging door het staatsgezag als aanvulling; zij wordt door hem voor noodzakelijk gehouden, in zoover de vrijheid van het individu niet in staat is, de hinderpalen uit den weg te ruimen, die de vrije ontwikkeling belemmeren.

De vriend der gemeenschap beroept zich voor zijn stelsel van het collectivisme op het algemeen historisch ontwikkelingsproces, op de machteloosheid der individueele verbinding, op de noodzakelijkheid der organisatie van de opvoeding, van het onderwijs, van den oeconomischen arbeid, van de physieke, intellectueele en moreele krachten en op het wezen der kerk. Het gezin van onzen tijd voedt

het kind voor de vrijheid op; daardoor vermindert het zijn eigen bezit ten bate der hoogerstaande gemeenschap. Van deze verwacht het daarvoor vergoeding. De gemeente biedt hem die reeds aan, door te zorgen voor het onderwijs, voor de physieke en intellectueele gezondheid, enz De provincie vult dat aan en de Staat is reeds de beschermende macht bij uitnemendheid geworden De uitbreiding en veredeling van deze organisatie is het streven der nieuwe richting in de maatschappij. Zij begint met het betreden van den weg der gelijkmaking, waar het de regeling der rechten en plichten van allen geldt. Later ontwikkelt zij de gematigd aristocratische rangorde, die den nieuwen bouw tot steunpilaar dient en de vrije beweging waarborgt. In het beginsel der organisatie wordt meer en meer de leidende gedachte der naaste toekomst gezien en voor zijne toepassing zoekt de historische richting de meest geschikte vormen. Die vormen vereischen tevens eene nieuwe formuleering van het rechtsbewustzijn.

De individualist beroept zich voor zijn s t e l s e l d e r p e r s o o n l i j k e v r i j h e i d op onzen intellectueelen aanleg, onze individueele historische ontwikkeling, ons recht, onze zedeleer en onze individueele godsdienstige behoeften; hij wijst er niet zonder reden op, dat tot dusver alleen dan sociale formatiën niet te gronde gingen, indien zij op godsdienstige grondslagen berustten. De zedelijk-godsdienstige band is de brug, die de vrijheid met de gemeenschap verbindt en eene harmonische samensmelting van beide teweegbrengt. Die band verandert dwang in liefde en egoisme in vrijwilligen gemeenzin.

In het tijdperk van overgang treedt de vriend der gemeenschap in historischen zin eenigermate op den achtergrond, omdat hij een tegenstander is van de bewerking der menigte, die de prikkeling der zenuwen begeert en hare vooroordeelen gehuldigd wil zien. De socialist voorziet dan in de behoefte van opwinding; hij wekt den strijd.

De eigenlijke kracht van den modernen socialist wortelt in de bestrijding der bestaande *ongelijkheid.*

De bestaande ongelijkheid is van tweeërlei aard, nl.: 1°. zij vloeit voort uit de natuur, en 2°. zij berust op de kunstmatige inmenging der maatschappij, d.w.z. is het gevolg van het historisch geworden conventionalisme en de daaruit voortspruitende wetten der gewoonte. De ongelijkheid, die uit de natuur voortvloeit, moet door allen als de voornaamste bron der beschaving beschouwd worden. Alleen door verscheidenheid in de gaven is de bevrediging der menigvuldige behoefte mogelijk. Deze ongelijkheid is voor geene opheffing vatbaar; hier staan wij voor de gegeven grens der machtsbevoegdheden van den mensch.

De ongelijkheid, die uit het conventionalisme voortvloeit, heeft den socialist aanleiding gegeven tot de verwisseling van oorzaak en werking. De hedendaagsche socialist onderscheidt in de eerste plaats niet tusschen ‘de lasten des levens’ en ‘de lasten des arbeids’. Hij overdrijft de zoogenaamde oeconomische tegenstelling van rijk en arm door een-

voudig als bewezen aan te nemen, dat kracht en rijkdom synonieme begrippen zijn. 'De sterkere *is* ook de rijkere', zegt hij. Nu vloeien echter sterkte en zwakte uit de natuur voort, terwijl rijkdom en zijne verdeeling in zekeren zin als het werk der menschelijke samenleving in hare wetgeving te beschouwen zijn. Rijkdom is tevens het resultaat der hoog ontwikkelde arbeidsenergie.

Evenzeer zegt de moderne socialist, dat 'het kleine getal rijken niet zonder het groote getal armen denkbaar is'. Hieraan voegt hij ter verduidelijking toe, dat 'de ongelijkheid van bezit een gevolg is van het conventionalisme der menschelijke wetgeving'. Is dat juist, dan zou die wetgeving veranderd moeten worden, om deze ongelijkheid op te heffen. Tot nog toe echter is nog nergens aangetoond, dat het mogelijk is, de wetgeving in die richting te laten werken. Welke pogingen daartoe ook in den loop der tijden aangewend zijn, nooit is daarvan het gevolg geweest, dat de ongelijkheid van bezit verdween. Vandaar dan ook de bewering, 'dat de organisatie der bestaande maatschappij slecht is'. Deze organisatie is het resultaat van het historisch ontwikkelingsproces; de wet zoowel als de staat is het werk van menschen. Deze te wijzigen en in overeenstemming te brengen met het ideaal, veronderstelt de hervorming der menschelijke natuur. Het komt er derhalve op aan, alle krachten op hare verbetering en veredeling te concentreeren. Deze paedagogische arbeid kan alleen met gunstig gevolg plaats vinden, indien de moreele methode toegepast wordt. Langs den mechanischen weg is dit doel niet bereikbaar.

Het is een feit, dat de zin voor gemeenschap, d.w.z. de behoefte aan een hoogeren trap van beschaving, overeenkomstig het positivisme, voorhanden is. Er wordt overal naar veredelde gemeenschapsvormen gezocht. Hier en daar zijn zelfs reeds nieuwe vormen op den voorgrond getreden. Een bezwaar is evenwel nog niet uit den weg geruimd, nl.: zal de economische orde, die voor de toekomstige periode van ontwikkeling aan de idee der gemeenschap vastgeknoopt wordt, van duur zijn, dan moet de laatstgenoemde in staat wezen, de individueele verantwoordelijkheid in hare volle zedelijke waarde voor de maatschappij te behouden. Zij mag haar noch verzwakken noch van hare kenmerkende eigenschappen ontdoen.

Bestaat er behoefte aan hervorming, en daaraan valt niet te twijfelen, dan moet er alzoo begonnen worden met de oprichting van eene nieuwe brug, die de vrijheid met de gemeenschap in een nieuwen vorm verbindt; m.a.w., dan wordt er in de eerste plaats eene zedelijk-godsdienstige hernieuwing van den inwendigen mensch vereischt.

Het is tot nog toe niet of althans zeer onvoldoende gelukt, de groote meerderheid der menschen te doordringen met het bewustzijn der oneindige waarde van elke menschelijke ziel in de oogen der hoogste liefde. Dit bewustzijn alleen bezit de kracht, om de harmonische ontwikkeling der den mensch ver-

leende gaven in den dienst te plaatsen der individueele zelfbeheersching en zelfverloochening. Zonder deze is op den duur geene gemeenschap denkbaar. Zonder deze kan evenmin een toestand van vrijheid bestaan. De bereiking van een hoogeren trap van algemeene beschaving zal derhalve afhankelijk zijn van den gemeenschappelijken arbeid, die besteed wordt, om de meerderheid te doordringen van de waarheid der heerschappij van de wet der moreele verantwoordelijkheid. Deze wet bezit voor den mensch gelijke beteekenis als de wet der zwaartekracht en die van het behoud der kracht voor de natuur. Zij alleen laat eene versterking der individualiteit toe, zonder daardoor de gemeenschap te verzwakken. Zij schrijft het geloof in de eeuwige liefde voor en maakt de toepassing van dat geloof in het sociale leven tot een voorschrift, dat allen gelijke plichten oplegt en gelijke rechten verleent. De ethische hernieuwing gaat hand in hand met de hervorming der levens- en wereldbeschouwing en is zelfs tot op zekere hoogte het uitvloeisel daarvan. Dat onze maatschappij zóóver nog niet is, blijkt reeds hieruit, dat het proces der gelijkmaking nog niet als afgeloopen beschouwd mag worden. Dat proces staat gelijk met de algemeene ontwikkeling in de breedte. Deze kent geene of althans eene zeer geringe metaphysische behoefte. De daaropvolgende periode van vooruitgang zal gekenmerkt worden door het streven, de ontwikkeling weder meer in de diepte te zoeken. Baco van Verulam zegt te recht: ‘Ingebeelde rijkdom is eene voorname oorzaak der armoede en het vertrouwen in het tegenwoordige doet ons de ware hulp voor de toekomst verwaarloozen.’ De vatbaarheid van den mensch voor de verdere ontwikkeling is echter van dien aard, dat zulke overgangstoestanden geen duurzaam karakter verkrijgen.

De overtuiging wint veld, dat de gerechtigheid eene wijziging in de formuleering van het rechtsbewustzijn eischt. De nieuwe formuleering moet de grondslagen van het recht der geschiedkundige periode van de toekomst bevatten. Zij moet voor den geheelen mensch berekend zijn, want alleen dan kan zij aan de gestelde eischen voldoen. Het volk verlangt eenvoudig recht, geen medelijden. Zijn rechtsbewustzijn heeft andere vormen aangenomen en zoolang daarvoor niets geschiedt, kan er geene sprake van zijn, de sociale ziekte te genezen. Het minst van allen wordt zij door het medelijden uit de wereld gebannen of tot rust gebracht. Met het oog op de poging, om de arbeidersverzekering langs den weg van het medelijden in het leven te roepen, liggen nu de vragen voor de hand: zal eene arbeidersverzekering, overeenkomstig het individualistisch beginsel en steunende op de philanthropie, in staat zijn, den werkman met zijn lot te verzoenen? zal zij hem aan den invloed der demagogie onttrekken? wordt niet door eene zoodanige instelling duidelijk genoeg te kennen gegeven het gevoel van eigen onvermogen, om op zuiver positieve wijze eene betere toekomst voor

de loonarbeidersklasse voor te bereiden? Deze vragen nopen ons, het gebied der zoogenaamde arbeidersvraag te betreden.

II.

De algemeene verkeersomwenteling en de met haar nauw verbonden moderne techniek noodzaakten de volkshuishouding naar andere vormen om te zien, om het sociaal en economisch evenwicht in de maatschappelijke samenleving te handhaven. Dit evenwicht geraakte in de hoogste mate in gevaar door de wijzigingen, die het kredietwezen onderging. Het kredietwezen behoort tot de voornaamste bestanddeelen van het economisch leven en daar de voorwaarden van bestaan van dit leven veranderden, moesten de gevolgen daarvan wel in de eerste plaats op dit gebied bespeurd worden. Of zou het denkbaar zijn, dat alleen het kredietwezen de oude vormen handhaafde? Moest niet juist deze zuil van de sociale maatschappij het eerst van alle de nieuwe richting steunen? De noodzakelijkheid daarvan bleek zeer spoedig.

De nieuwe tijd schiep daartoe zeer snel achter elkander eene reeks kredietorganen, beginnende met den eenvoudigen geldschieter en den bankier en eindigende met de gecentraliseerde bank. Het algemeen ontwikkelingsproces verschafte zelfs aan die organen eene sociale macht, waarvan vroeger in dien zin geene sprake was. De kredietorganen houden alle zichtbare en onzichtbare draden van het economisch leven in handen; zij oefenen als het ware het wel is waar verantwoordelijk maar tevens invloedrijk ambt van den hooggeplaatsten censor uit en beheerschen alle ventielen en sluizen, die door hen naar eigen inzicht geopend en gesloten worden. De kredietinstellingen zijn aan het hoofd der moderne staathuishouding getreden. Zij beschikken over eene kennis van personen en zaken, die haar in het bezit geplaatst hebben van den tooverstaf, waarmede zij hier welvaart kunnen verspreiden en daar den socialen ondergang bezegelen. Deze sociale stelling was tevens oorzaak, dat haar groote winsten toevloeiden, en het ligt voor de hand, dat aanvankelijk eene kleine minderheid van reeds gevestigde en zeer bemiddelde ondernemers in verbinding met de leiders der kredietbeweging daarvan de vruchten genoten. De Duitsche rechtsgeleerde, Dr. Eduard Lasker, verklaarde, dat het kredietwezen gedurende het tijdperk van overgang hoogst gebrekkig geregeld was. Daarom konden een beperkt getal personen geruimen tijd in de geheimen der kunst doordringen, om in den vrijen staat het krediet feitelijk te monopoliseeren. Dit was met groote financieele voordeelen verbonden, maar elke vooruitgang biedt uit den aard der zaak eerst het meeste voordeel aan de reeds bevoorrechten en oefent daarom in de eerste periode van ontwikkeling zelfs veelal eene sociaal vernietigende werking uit op den kleinen man, die de hem geboden middelen niet onmiddellijk begrijpt en toepast. De kleine burger, de boer en de ambachtsman wantrouwden

de nieuwe kredietvormen, die zij met hunne opvatting van zaken niet in verbinding wisten te brengen. Zij wisten het krediet niet toe te passen en konden evenmin de toegangen tot de nieuwe kredietorganen vinden. Dientengevolge dreigden zij de slachtoffers te worden van de kredietomwenteling. Slechts één middel kon verlossing brengen, nl. de democratiseering van het krediet, verbonden met de financieele opvoeding der midden- en lagere standen van de maatschappij. Drie eeuwen vroeger, toen evenzeer eene nieuwe periode van ontwikkeling aangebroken was, hadden de Franciscanermonniken de beteekenis van dit middel begrepen en zij riepen toen de kerkelijke en wereldlijke banken van leening in het leven. Zij zijn de wegbereiders van onze spaarkassen en boden daarmede steunpilaren aan de economische ontwikkeling. Zij kozen partij tegen den woeker, maar in strijd met de zienswijzen der Augustijners en Dominicanen gaven zij aan het canonieke recht eene uitlegging, die ten gunste van het nemen eener matige rente sprak. Om de uitlegging aan de practijk dienstbaar te kunnen maken, openden zij in de zoogenaamde Montes pietatis de gelegenheid, tegen gunstige voorwaarden krediet te krijgen. Dat was eene weldaad, bewezen aan de menschheid.

In onzen tijd waren het Schultze-Delitsch en Raiffeisen, die de democratiseering der kredietinstellingen ter hand namen en de economische opvoeders van het volk werden. De toepassing van het coöperatief beginsel, de krediet- en volksbanken en de idee der productieve associatie zijn voor onze eeuw de onmisbare schakel in de keten der eigenlijke democratiseering van het krediet. Hermann Schultze-Delitsch nam daartoe het initiatief; hij leerde den kleinen man strenge beginselen in zaken, ontketende tevens zijne arbeidsenergie en belichaamde in zekeren zin de idee der algemeene broederschap op financieel en materieel gebied, zonder van het beginsel der eigen verantwoordelijkheid afstand te doen. Zijne organisatie redde de keur der kleine burgerij en van den zelfstandigen ambachtsstand, die aan zijne hand eene trede hooger op de sociale ladder stegen. Er was daarbij sprake van materieele veredeling. Het gold de oprichting van een dijk, die de oplossing der maatschappij in proletariërs en kapitalisten verhinderde en den middenstand van een wissen ondergang redde. Maar daarvan konden alleen zij genieten, die aan het hoofd van kleine ondernemingen stonden of althans zelfstandig waren en door de kredietomwenteling bedreigd werden. De technische ontwikkeling der fabrieksindustrie werd daardoor niet opgehouden en de technische levensvatbaarheid van den zelfstandigen kleinen burger niet versterkt.

De vraag is opgeworpen, of het kredietwezen dan in vroeger tijden zooveel te wenschen overliet. Het historisch onderzoek heeft bewezen, dat het oudste ons bekende bankiershuis Egibi & Cie c.a. 700 jaren vóór Christus te Babylon geld wisselde, geld in depot nam, voorschotten verleende en wisselzaken bezorgde. Het is verder gebleken, dat de

Babylonische banken de volgende vormen van schuldbekentenissen kenden: 1°. schuldbekentenissen, betaalbaar aan toonder; 2°. schuldbekentenissen, loopende over 72 dagen, uitgesteld met het recht van protest; 3°. schuldbekentenissen, op derden over te dragen; 4°. schuldbekentenissen, waarvan het bedrag aan een achtsten persoon te betalen was; 5°. wissels, te trekken van de eene plaats op de andere, met den naam van den houder; 6°. wissels, zonder den naam van den houder. Zelfs is het waarschijnlijk, dat wissels met endossement op de geldmarkt voorkwamen. Evenzeer weten wij, dat bv. in Ninivé, behalve muntstukken van koper en zilver, ook staven edel metaal, gelijk nog heden ten dage in China, voorhanden waren, zoodat alle gegevens voor de geregelde ontwikkeling van het bank- en kredietwezen gevonden zijn. Daarentegen wordt over het karakter van de kredietinstellingen nergens licht verspreid. Of zij aan den Staat, aan genootschappelijke vereenigingen, dan wel aan particulieren behoorden, is onbekend. De geschiedenis leert, dat de banken van Ninivé en Babylon zeer in aanzien stonden en dat de Feniciërs hun kredietwezen aan die beide staten ontleenden. De waarschijnlijkheid is evenzeer voorhanden, dat de zonen van Israël hun talent voor geld- en wisselzaken bij de Feniciërs en gedurende de Babylonische gevangenschap ontwikkelden en van geslacht tot geslacht voortplantten. De Grieken gingen evenzeer bij de Feniciërs in de school. In Athene bestonden kredietinstellingen, die aan verscheiden familiën gemeenschappelijk toebehoorden en door een aantal associés geleid werden. Toen het Grieksche rijk te gronde ging, vestigden zich de voornaamste huizen te Constantinopel, alwaar de door hen medegebrachte traditie spoedig wortel schoot. Rome was mede in het bezit van een uitgebreid net van banken en kredietinstellingen. De Grieksche geldmarkt speelde gedurende de kruistochten eene hoogst belangrijke rol. Grieksche bankiers breidden van Candia en Chios de kredietinstellingen over Europa uit en wanneer wij de historische draden nauwkeurig volgen, moeten wij erkennen, dat er in het wezen der zaak weinig verschil bestaat tusschen het huis Rothschild in Europa en het huis Egibi te Babylon. Toch wijst de geschiedenis op eene voortloopende ontwikkeling van het kredietwezen overeenkomstig de veredeling der vormen van het economisch leven en in overeenstemming met de economische behoefte. Juist daarom staat dit kredietwezen in hooge mate onder den invloed der algemeene verkeersomwentelingen en der technische hernieuwingen van de sociale maatschappij. Daar de beteekenis der ruilmiddelen steeds toegenomen is en het geld in den handel eene voorname rol speelt, is dan ook de oppositie tegen het kredietwezen en de kredietinstellingen van de zijde des volks voortdurend vermeerderd. Geene macht is zóó afhankelijk van de handhaving van het sociale evenwicht en trekt zich zóó snel bij de geringste verschuiving terug. Geene macht eischt meer vertrouwen en heeft meer te vreezen van het gebrek aan kennis van haar karakter, haar socialen

werkkring en hare verdienste. Geene macht heeft meer belang bij eene geleidelijke hervorming en eene trapsgewijze beschaving. Geene macht maakt sneller gebruik van de voordeelen, die eene nieuwe periode van ontwikkeling a a n a l l e n verleent, maar a c h t e r e e n v o l g e n s en niet gelijktijdig. Geene macht eindelijk moet meer met den geest des tijds rekenen. Ook heeft zij er ten allen tijde direct belang bij gehad, dat de volksbehoeften stijgen en tot eene vermeerdering der productie aansporen, daar daarvan eene steeds toenemende verdeeling van den arbeid en eene grootere kapitaalvorming de natuurlijke gevolgen zijn. In zoover verliest de oppositie van het volk tegen hare invloedrijke stelling in onze maatschappij aan kracht, dat de stijgende welvaart bij toenemende dichtheid der bevolking en krachtige ontwikkeling der arbeidsenergie met vermindering der kosten van het geld of van verleend krediet gepaard gaat, derhalve dat beide partijen op het gebied van den arbeid elkander langzaam naderen.

Er is in onzen tijd geene sprake meer van, dat, gelijk bv. in 1427 te Florence door de firma Bardi & Cie, voor een beleend kapitaal 30% rente gevorderd worden of dat - gelijk uit het dagboek van den goudsmid Odorigo di Credi te Florence (1430) blijkt - de toelating der Israëlieten op de algemeene geldmarkt met bijval begroet wordt, omdat zij in geldzaken met slechts 20% voor lief nemen. Waren toch in 1420 van staatswege voor voorschotten 25% goedgekeurd.

Evenmin is er meer sprake van eene hernieuwing van het canoniek verbod tegen het nemen van rente, hoewel dit bij de uitvaardiging niet zoozeer betrekking had op het handelsverkeer en den eigenlijken geldhandel als wel op het beleggen van het kapitaal in opzegbare hypotheken. Het is van belang, om tusschen deze beide vormen van het algemeen verkeer een onderscheid te maken, daar alleen in dit geval opgehelderd wordt, waarom de leer van Hugo de Groot omtrent het leenen van geld en het nemen van rente niet overal onmiddellijk ingang vond. Het grondbezit moest geruimen tijd tegenover den handel bepaalde begunstigingen genieten, omdat zijne voorwaarden van bestaan andere waren. Zoolang die toestand duurde, moesten ook de eischen verschillend zijn, en daarmede is ook door het canoniek recht rekening gehouden.

De geleidelijke opheffing der vele hinderpalen en bevoorrechtingen op economisch gebied en de systematische bevordering van de gelijkmaking der voorwaarden van het economisch bestaan zijn in het algemeen ontwikkelingsproces duidelijk waar te nemen. Door tijdige democratiseering der middelen, die daartoe in staat stellen, wordt in de dagen van overgang de kracht van elke naderende revolutie gebroken. Deze democratiseering op het kredietwezen van onze eeuw te hebben toegepast, is eene verdienste van Schultze-Delitsch, die in Luzzati voor Italië een waardig medewerker en navolger vond en die ook elders,

hoewel op meer bescheiden schaal, eene coöperatieve beweging van gelijken aard uitlokte.

Maar hiermede was de eigenlijke sociale vraag niet opgelost. Noch door toepassing der coöperatie, noch door de invoering van eenig spaarstelsel, noch door de volledige democratiseering van het crediet is dit doel te bereiken. Deze voortreffelijke middelen zijn evenals bv. de invoering der beroepsvrijheid, der handelsvrijheid en der vrije beweging schreden op den weg ter hoogere economische ontwikkeling; zij bevatten bepaalde elementen ter veredeling. De sociale vraag, die tot het ontstaan der sociaaldemocratische beweging aanleiding gaf, omvat echter meer.

In beginsel is het sparen en zijne organisatie in den dienst van het gedemocratiseerde credietwezen even aanbevelenswaardig als noodzakelijk, maar het is niet voldoende. Om met een uitgebreid net van spaarkassen de gewenschte resultaten te verkrijgen, is het onvoorwaardelijk noodig, een loonstelsel toe te passen, dat tot geene billijke klachten aanleiding geeft, derhalve met het wezen der gerechtigheid op den door de meerderheid reeds bereikten trap van algemeene beschaving overeenstemt. De bespaarde sommen moeten in de eerste plaats eene hoogte bereiken, die het aan de sparende klasse mogelijk maakt, maatschappelijk te stijgen. Het spaarkassenwezen steunt nu in hoofdzaak hen, die reeds zekere materieele welvaart bezitten, waardoor zij kleine bedragen op een gegeven oogenblik kunnen ontberen en op rente plaatsen. Dat is bij de groote meerderheid van den loonarbeidersstand niet of slechts in zeer geringe mate het geval, zoodat bij deze klasse de gunstige werking niet noemenswaard bespeurd wordt. Daarbij komt, dat de technische ontwikkeling juist deze klasse sterk deed toenemen, en de techniek moest tevens, ook in verband met de algemeene verkeersomwenteling, de onzekerheid op het gebied van den arbeid en derhalve ook op dat der inkomsten uit loonarbeid verhoogen. Gedurende den toestand van overgang is geene maatschappelijke en voor toepassing vatbare berekening van het maximaal en minimaal loon voor eene gegeven hoeveelheid werk- binnen een gegeven tijd mogelijk. Dientengevolge is juist deze periode voor den loonarbeider in socialen zin zeer ongunstig. Van zijne maatschappelijke veredeling kan buitendien niet voldoende sprake zijn, zoolang in zijn materieelen toestand geene duurzame verandering gebracht is. Er komt echter nog iets in aanmerking.

De spaarkas begunstigt het egoisme van het individu. Dit denkt bij het sparen alleen aan zichzelf of hoogstens aan zijn gezin en stelt zich dan als het hoogste doel van zijn streven voor: het bezit van een klein kapitaal, waarmede *hij* zich een genoeglijken ouden dag kan bereiden. De arbeidersstand wil, bewust of onbewust, meer; hem kan, voor zoover hij nog niet de kiem der ontaarding in zich opgenomen heeft, dit egoisme, deze materieele individualiseering niet voldoen. Hij mist in dit streven den zedelijken factor; hij begeert een hooger

ideaal. Vandaar het zoeken naar een vorm, om zijn gemeenzin te uiten, om zich bij gelijkgezinden aan te sluiten, om de wet der naastenliefde te huldigen, om den geheelen mensch te bevredigen. Vandaar zijn wensch naar de heerschappij van eene levens- en wereldbeschouwing, die daaraan beantwoordt. De sociale vraag is daarom bovenal eene ethische quaestie.

De ethiek is niets anders dan een sociaal vraagstuk, zoolang wij den mensch uitsluitend als een aardsch wezen beschouwen; zij krijgt eerst dan metaphysische beteekenis en een hooger, een ideaal karakter, indien wij hem eene plaats aanwijzen, die boven de aardsche sfeer uitsteekt. Voor het aardsche wezen moet de oplossing der sociale vraag steeds op de klippen van het egoisme schipbreuk lijden; voor den bezielden mensch, die in het onsterfelijke wortelt, is eene oplossing denkbaar, ja, zelfs zeker. De richting, die daartoe ingeslagen moet worden, wordt door de ontwikkelingsleer aangewezen, die in de organismen of liever in de vormen der natuur de trapsgewijze veredeling als grondslag aangenomen heeft. Dit ontwikkelingsproces, dat aan elken vorm èn ten opzichte van zijn bouw èn ten opzichte van zijne functiën een Janusgezicht verleent, d.w.z. elk organisme zoowel in het verleden als in de toekomst laat wortelen, kan bij den mensch niet blijven staan, maar moet hooger opklimmen en tot in de transcendentale wereld doordringen. De werkelijkheid wijst ons gedurende het biologisch proces steeds op nieuwe gezichtspunten en neemt telkens een ander karakter aan. Haar geheele inhoud is echter niemand bekend. Ons waarnemingsvermogen breidt zich uit, maar het laatste woord over het groote wereld- en levensraadsel blijft onuitgesproken. De grenslijn tusschen het werkelijke en het transcendentale wordt verschoven, maar zij verdwijnt niet. De wet van het behoud der kracht geldt niet alleen voor het natuurkundig proces, maar evenzeer voor de psychische wereld. Dit een en ander nader uiteen te zetten, is hier niet de plaats. Met het onbewust gevoel van het volk, dat er geene levens- en wereldbeschouwing denkbaar is, die niet den geheelen mensch omvat en met al zijne behoeften rekent, moet de naaste ontwikkelingsperiode in overeenstemming gebracht worden. Het materieele, intellectueele en ethische is in de practijk niet van elkander te onderscheiden. Daaraan dacht Schultze-Delitsch te weinig en daarom verloor hij zeer spoedig de voeling met de loonarbeidersklasse; deze gedachte vatte zijn tegenvoeter Ferdinand Lassalle op en daardoor wist hij de menigte te electriseeren.

Lassalle was met de eischen van het practisch leven weinig bekend; hij kan evenmin onder de wetenschappelijke beoefenaars der staathuishoudkunde en der statistiek gerangschikt worden; hij stond niet op den grond der ethische openbaring, maar hij bezat in de hoogste mate den blik van den geschiedkundigen philosoof. Gevormd in de school van Hegel, onderscheidde Lassalle zich door eene objectieve vergoding van het subjectivisme. Gelijktijdig trad bij hem eene overschatting

der eigen letterkundige subjectiviteit op den voorgrond, Zijne verheerlijking van het subjectivisme herinnert aan den arbeid van den bekwamen beoefenaar van het paradoxe, Max Stirner, die in zijn juridiek werk: *Der Einzige und sein Eigenthum* het voorbeeld gegeven had. Lassalle's taal was aanmatigend en vol overmoedig zelfbewustzijn, zijn streven revolutionnair, of liever een voortdurend proefnemen met philosophische vraagstukken, zonder op verbetering der dwalingen bedacht te zijn. Hij tastte de historische school aan en bespotte hare studie der bronnen en der détails; daarvoor wilde hij met één krachtigen greep de philosophische methode in de plaats doen treden, maar deze methode behoedde er hem niet voor, om tot de demagogie zijne toevlucht te nemen en daarbij het evenwicht te verliezen.

Lassalle nam aan, dat de grootindustrie reeds gezegevierd had, en beschouwde daarom het behoud van den ambachtsstand en den kleinen burger als eene bijzaak, waarmede hij zich niet behoefde bezig te houden. Volgens hem lag de kern der sociale vraag, gelijk zij voor ons oog zichtbaar is, in den loonarbeid en in zijne sociale gevolgen. Deze moesten uit den weg geruimd worden en het middel bij uitnemendheid daartoe was: de ethische, politieke en sociale verheffing van den vierden stand. De bevoorrechte klasse trachtte volgens hem deze verheffing te beletten, en zij slaagde daarin, zoolang zij uitsluitend de macht in handen had. Lassalle zag in de toestanden, die uit de historisch ontwikkelde tegenstellingen te voorschijn gekomen waren, geene rechts-, maar machtsvragen. Die vragen werden volgens hem in de hoogste instantie beslist door den Staat, de ideale vertegenwoordiging van het recht en de rede. Op de heerschappij in dien Staat kwam het dus aan. Deze zienswijze moest de loonarbeidersklasse in menig opzicht behagen. Zij drukte voor een groot deel haar gevoelen uit en bevestigde, wat zij op het gebied van den socialen arbeid onder de heerschappij van de moderne techniek waargenomen had. De techniek werd door de arbeiders tot uitgangspunt gekozen.

De techniek wees hen onwillekeurig op de machine aller machines, op het stoomwerktuig. Dit is de belichaming van het reeds herhaaldelijk aangehaalde begrip of liever beginsel van het behoud van kracht. De organische ontwikkelingstheorie neemt ook op dit gebied een historisch nauwkeurig te volgen trapsgewijs ontwikkelingsproces aan, dat begint met den steenen hamer van den onbeschaafden mensch, alsdan opklimt tot de verschillende werktuigen, toestellen en machines van eenvoudige samenstelling, om eindelijk door te dringen tot het geniaal gedacht en practisch uitgevoerd mechanisme, dat in den vorm van een normaal stoomwerktuig deel uitmaakt van onze maatschappij. Dit wetenschappelijk samengesteld en tevens hoogst eenvoudig ingericht stoomwerktuig was niet alleen een triomf der menschelijke ontwikkeling, maar gaf mede aanleiding, om het verband tusschen de natuurkrachten en de verschijnselen in het levend organisme op te zoeken.

Het noodigt onwillekeurig uit tot eene vergelijking van de ontwikkelingsreeks, die in den mensch tot den hoogsten graad van organische levenseenheid opklom, en van de ontwikkelingsreeks, die in het stoomwerktuig den hoogsten graad van mechanische totaalwerking bereikte. Helmholtz zegt in zijne voorlezing: *Ueber die Wechselwirkung der Naturkräfte:* 'Met het stoomwerktuig hebben wij den oorsprong der arbeidskracht leeren kennen, d.w.z. sedert was het ons mogelijk, de opgenomen voeding in verbinding te brengen met de voortbrenging van kracht. Bij den mensch is de voortduring van het leven gebonden aan eene onafgebroken opzuiging van voedingsmiddelen; deze zijn verbrandbare stoffen, die werkelijk, nadat zij op grond der voltooide spijsvertering in het bloed zijn opgenomen, in de longen aan langzame verbranding blootstaan en ten slotte bijna geheel in dezelfde verbindingen met de zuurstof der lucht overgaan, die bij eene verbranding in den open haard ontstaan zouden zijn. Het dierlijk lichaam onderscheidt zich nu niet door de wijze, waarop het warmte en kracht verkrijgt, van het stoomwerktuig, maar wel door de wijze, *waarop* en *waartoe* het van de verkregen kracht gebruik maakt.' Het begrip arbeid werd sedert anders geformuleerd. De machine werd tot maatstaf gekozen, voor zoover er van zuiver mechanische verrichtingen sprake was, die eertijds door den mensch en het dier ten uitvoer gebracht werden. Voor de werkingen van het intellect gold die maatstaf echter niet. De bruikbaarheid der machine staat onmiddelbaar in betrekking tot den mensch, die van haar gebruik maakt. Voor ons is het van belang, eraan te herinneren, dat met de heerschappij van den stoom als machinekracht eene andere opvatting van het begrip arbeid veld won. 'Die Massenarbeiten erfordern Arbeitermassen', zegt E. Kapp te recht. De locale concentratie van arbeiders werd door hen als eene isoleering beschouwd en het aangewezen zijn op een verkeer met en onder elkander wekte bij hen het gevoel, dat zij door de andere beroepsklassen voor maatschappelijk geringer gehouden werden, terwijl zij juist als s t a n d v a n d e n n i e u w e n t i j d eene begunstiging boven anderen meenden te mogen eischen.

De volksleiders bleven bij de materieele zijde der ontwikkelingstheorie staan en komen daarom geen stap verder; de maatschappelijk begunstigden rekenen te weinig met de gevolgen, die deze theorie ook op sociaal gebied na zich sleept; de ethische macht wil nog in het geheel niet met deze leer rekenen. Daaraan is het toe te schrijven, dat de volksleiders zoo weinig tegenwicht vinden en de materialiseering der menigte zoo sterk veld wint. Zij uit zich in de ontkenning. De richting der toekomst ligt echter niet op het gebied der ontkenning, maar op dat der bevestiging; zij verlangt noch het verbieden, noch het gebieden, maar het organisch regelen. Dat is alleen mogelijk langs den weg der positieve hervorming, die met alle feitelijke gegevens rekent.

III.

De sociale beweging van onzen tijd heeft drieërlei eischen op den voorgrond geplaatst, die langs den historisch ontwikkelden positieven weg bevredigd moeten worden, indien althans de neiging voorhanden is, om de omverwerping van het bestaande en de vernietiging der beschaving te verhinderen. Deze eischen luiden:

1°. De systematische organisatie der arbeiders in gesloten vakvereenigingen en gelijktijdig daarmede de verdere organische ontwikkeling van de eens op historischen grondslag gevestigde beroepsgroepen. Deze beroepsgroepeering zou de voorwaarden van den arbeid en den economischen vorm van het loonstelsel nader kunnen regelen, zonder, in hoofdzaak, het beginsel der vrije concurrentie aan te tasten. Zij waarborgt den technisch-economischen vooruitgang.

2°. De rechtskundige formuleering van het arbeidsrecht en de invoering van eene fabriekswetgeving met staatscontrôle en met geregelde inspectie van staatswege, en:

3°. De materieele verbetering der sociale stelling van den loonarbeider, verbonden met eene bevestiging van zijn huiselijk leven en eene verhooging van zijn levensstandaard door toepassing van het hulpkassen- en verzekeringsstelsel in den uitgebreidsten zin. De arbeider moet leeren begrijpen, dat het heerschend loonstelsel de mogelijkheid aanbiedt, om langzaam op de sociale ladder te stijgen, en dat dit hem tevens eene grootere zekerheid voor zijn sociaal bestaan verschaft.

Alle drie eischen zijn in het belang van den Staat, die voor het leven, de gezondheid en de orde waakt en het verkeer aan zekere wettelijke voorschriften bindt. In dat gemeenschapsbelang zien velen nog steeds een gevaar voor den terugkeer tot Middeleeuwsche inrichtingen en instellingen, maar wanneer allen medewerken, om het gemeenschapsbelang met de eerste beginselen der vrije ontwikkeling organisch te verbinden, is dat gevaar gering. De beperking der individueele vrijheid is noodzakelijk, waar zij met het wezen der gemeenschap in strijd geraakt en waar de gemeenschap beter in staat is, het algemeen belang te bevorderen.

In Nederland wordt er nog ternauwernood aan de vervulling der bovengenoemde eischen gedacht en is de sociale gisting eerst in de eerste periode van ontwikkeling getreden. Is die gisting overal zichtbaar en, wat meer zegt, voelbaar geworden, dan is ook het oogenblik voor eene krachtige sociale hervormingspartij nabij en zal het positivisme weder de plaats innemen, die het tijdelijk aan de negeerende, debatteerende en politiseerende elementen overliet. Er zijn lieden, die het oordeel van Dr. Karl Schnaase(*) onderschrijven en meenen, dat het leven en zijn in Nederland eene atmosfeer ontwikkelt,

(*) Vergelijk: *Niederländische Briefe.*

die bij voorkeur door den rentenierssstand opgezocht wordt. Het aanzienlijk nationaal vermogen dient er, volgens hem, in hoofdzaak toe, om het burgerlijk ideaal van comfort en gemoedelijkheid tot eene werkelijkheid te maken, terwijl de zeden en gewoonten maatschappelijke vormen in het leven riepen, die daaraan beantwoorden. De grondtoon van het sociale leven zou in dit geval zekere rust zijn. Deze rust verhindert evenwel niet, ja, gaat zelfs hand in hand met de ontwikkeling van het gemoed en de hoogste uiting van deze ontwikkeling moet gezocht worden in den Christelijken ernst. Christelijke ernst nu is eene der onontbeerlijkste eigenschappen, om de hand te leggen aan de practische oplossing van sociale vragen. Het positivisme kan zonder den Christelijken ernst niets volbrengen en geene sociale hervormingspartij kan zonder den Christelijken ernst hare moeilijke taak vervullen. Nu is evenwel onder den invloed van den toenemenden revolutionnairen geest de zucht ontstaan, om de edelste gaven van 's menschen geest, die steeds bevrediging behooren te zoeken in den godsdienst, de wetenschap en de kunst, in den dienst te plaatsen van de politiek en den alledaagschen partijstrijd. Daardoor wordt op het karakter der natie een valsch licht geworpen en kan de vooruitgang geen gelijken tred houden met de sociale en algemeene eischen des tijds. Bederft de politiek, gelijk een oud spreekwoord zegt, het karakter, dan zal dat ten opzichte van de politieke haarklooverij nog veel meer het geval zijn. De politieke haarklooverij der ontwikkelden begunstigt indirect de politieke tinnegieterij bij de onontwikkelden en het volk en wanneer het aan de drijvers of volksmenners gelukt, de blinde volksmenigte in de politieke clubs te drillen, dan kan er niet alleen geene sprake meer van zijn, dat sociale eischen gehoor vinden, maar dan wordt direct het onafhankelijk volksbestaan bedreigd. Dringt de politieke haarklooverij van de hoogste tot de laagste standen door, overal de zedelijke tucht vernietigend, dan geldt hetzelfde ten opzichte der verbreiding van het ongeloof. Het ongeloof rijpt langzaam van boven naar beneden, overal het kiemend zaad verstikkend en onvruchtbaarheid achter zich latend. Volgde op actie geene reactie, dan zou het leven langs dezen weg spoedig uitgedoofd zijn en zouden latere geslachten slechts met eene ruïne te rekenen hebben.

Nog vóór weinige jaren gaf een der eerste Nederlandsche staathuishoudkundigen aan een Duitsch collega op eene vraag om bouwstoffen aangaande de Nederlandsche fabriekswetgeving het antwoord, ‘dat Nederland het groote voorrecht genoot geen of geen noemenswaardige beperkingen der persoonlijke vrijheid op dit gebied te kennen’. De verleening van het recht der vrije vereeniging, ook voor werklieden, kan niet beschouwd worden als behoorende tot het arbeidsrecht. Buitendien geschiedde dit eerst in 1874. De wet op den kinderarbeid heeft alleen eene theoretische beteekenis en is zóó gebrekkig, dat zij niet eens als een deel van de vereischte fabriekswetgeving kan gelden.

De wettelijke regeling van den rechtstoestand der coöperatieve vereenigingen mag eigenlijk niet eens in deze rubriek opgenomen worden. Daar de wetgeving verder niets aanbiedt, moet erop gewezen worden, dat Nederland tot de weinige beschaafde Staten behoort, die geen arbeidsrecht en geene fabriekswetgeving kennen. Zelfs is de wenschelijkheid der staatsbemoeienis op dit gebied nog eene open vraag.

De organisatie van vakvereenigingen of liever de eigenlijke beroepsgroepeering laat mede veel, zoo al niet alles te wenschen over. Het oordeel, dat over het zelfstandig karakter der arbeidersklasse door bevoegde beoordeelaars in Nederland geveld wordt, is van dien aard, dat eigen initiatief op dit gebied evenmin in de eerste tijden als waarschijnlijk geldt.

Mr. A.J.W. Farncombe Sanders zegt o.a. in *De Tijdspiegel* van Oct. 1884:(*)
'Hoevele coöperatieve vereenigingen van onze arbeidende klassen kunnen zich staande houden en uitbreiden enkel door eigen krachten, zonder hulp en zonder raad van begunstigers en voorstanders uit anderen kring? hoevelen zijn er niet door inwendige verdeeldheid weggekwijnd; - en over hoe groot een deel van de arbeidende bevolking strekt zich hun werkkring wel uit? En al ware dit alles eens anders in al onze steden, hoe staat het dan nog met de arbeiders op het platteland? Gij zegt wel, arbeiders van Nederland, dat gij sterker zijt dan alle andere zamen, maar hierin vergist gij u. En waarom zijt gij niet sterker, al zijt gij zooveel talrijker? Omdat gij de school nog niet hebt doorgemaakt, die de Engelsche werkman gedurende eene reeks van moeielijke jaren doorloopen heeft; omdat gij den strijd niet gestreden hebt, die bij hem twee geslachten heeft gevormd.

Vroeger beschouwde men ons als ongeschikt, om met fatsoenlijk gezelschap in aanraking te komen, en nu onthaalt men ons in de mooiste feestzaal van geheel Aberdeen, in gezelschap van graven en leden van 't parlement; zoo kon Broadhurst spreken op 't jongste congres der arbeidersvereenigingen te Aberdeen. En langs welken weg is dit resultaat verkregen? niet langs den weg van politieke agitatie; niet door de arbeiders te maken tot politieke clubs; maar door hun werkkring te bepalen tot de economische vraagstukken, die voor den arbeidersstand van dadelijk practisch belang zijn; door de werklieden op *niet*-politiek gebied op te leiden tot zamenwerking en tot dat onderling vertrouwen, tot die *zedelijke* discipline, zonder welke vruchtbare organisatie onmogelijk is.'

Van niet minder belang is het oordeel van Dr. J.Th. Mouton, neergelegd in zijne openingsrede der 32ste algemeene vergadering van de vereeniging ter bevordering van fabrieks- en handwerksnijverheid in Nederland. Daarin wordt ons medegedeeld, dat eerst in 1863 te Amsterdam de eerste winkelvereeniging opgericht is, die echter alras te gronde ging. In 1865 slaagde eene poging van dien aard te

(*) Vergelijk: *Het kiesrecht en het voorstel van den heer van Houten.*

Zaandam. Gebrek aan kennis en geld waren oorzaak, dat de coöperatieve idee geene noemenswaardige resultaten opleverde. Voorschotvereenigingen vonden zeer geringe instemming; van de hier en daar in het leven geroepen productieve vereenigingen slaagde aanvankelijk alleen de coöperatieve handelsdrukkerij te Leeuwarden onder O. Rommerts, terwijl in den jongsten tijd een paar coöperatieve bakkerijen uit het niet verrezen. Dit is te merkwaardiger, wanneer men bedenkt, dat deze beweging van economische en liberale zijde gesteund werd, zoodat het eigen initiatief minder moeilijkheden uit den weg te ruimen had dan elders. Het grootste bezwaar: gebrek aan kennis van het technisch en economisch wezen der maatschappij, is natuurlijk zonder systematische oefening der eigen krachten niet op te heffen. Daarenboven gaven de liberale elementen wel raad, steun en financieele hulp, waardoor proefnemingen mogelijk gemaakt werden, maar aan de paedagogische opvoeding van het volk werd niet gedacht.

Intusschen stichtten de moderne overblijfselen der oude vakvereenigingen met veel moeite en weinig geestdrift het ‘Algemeen Nederlandsch Werkliedenverbond’, de nationale en liberale verbinding ter bestrijding der Internationale. Grooten invloed op de totstandkoming oefende de Amsterdamsche meubelmakersvereeniging uit. Bij de ontplooiing van de banier der orde waren c.a. 3000 leden tegenwoordig. De eenige positieve stichting van dit bond was het ‘Algemeen Nederlandsch begrafenisfonds’, waaraan uit den aard der zaak geene hooge eischen gesteld mogen worden, want de middelen zijn gering en de technische ontwikkeling van deze financieele instelling laat veel te wenschen over. Eene krachtige organisatie ontbrak. In 1876 richtte het bond een eigen orgaan op, *De Werkmansbode*, waarvan de meeste hoofdartikelen door juristen, economen en gewezen theologen geschreven werden, die ook het leeuwenaandeel in de kosten droegen. Met veel moeite en weinig resultaat werd de driedaagsche uitgave van dit orgaan mogelijk gemaakt, maar in 1880 kon ternauwernood een weekblad gehandhaafd worden. Het ledental zonk, na het optreden van eene sociaaldemocratische partij, voortdurend, en er was reeds meermalen sprake van het oprollen der ontplooide banier. Nergens is gebleken, dat dit bond in eene bepaalde behoefte voorzag; telkens moest eraan herinnerd worden, dat er wel weldadigheidszin, maar geen gemeenschapszin bij het volk bestond; steeds werd herhaald, dat de arbeidgevers en de publicisten er belang bij hadden, in voeling te blijven met deze richting en haar te steunen. Feitelijk echter ontbraken het frissche leven en de jeugdige kracht, en niet ten onrechte is deze boom met eene broeikastplant vergeleken.

De officieele leider der bondsrichting, Heldt, is tevens ijverig lid der vrijdenkersvereeniging en doet natuurlijk als aanhanger der heer-(*)

(*) Vergelijk: Mr. G.J. Royaards, *Notice historique* (*l'Exposition de hygiène et de sauvetage à Bruxelles*).

schende methode van algemeene verstandsontwikkeling, die met het toenemend zenuwlijden in onze maatschappij in zoo nauw verband staat, met alles mede, wat gewoonlijk voor vooruitgang gehouden wordt. Deze vooruitgang heeft ten doel, de aandacht van eigen huis en hof af te trekken, en staat in beginsel tegenover de conservatieve volkstraditie; deze vooruitgang is niet geneigd historisch te werk te gaan, maar bevordert, eigenaardig genoeg, wel de ontwikkeling van een groot getal kleine clubjes, partijtjes en kringetjes, die als 'sociétés d'admiration mutuelle' dienst doen en alle idealen in den ban verklaren. Die vooruitgang ontbeert elke leidende gedachte en deinst terug voor elke krachtige daad, maar het gelukt op deze wijze uitstekend, het uitwendig onderscheid tusschen de menschen weg te nemen. Alle menschen kunnen langs dien weg hetzelfde oordeel, dezelfde opvatting van zaken, dezelfde kleeding, dezelfde voeding, dezelfde verstandelijke ontwikkeling en dezelfde beschaving verkrijgen. De gemeenschap wortelt in dat geval in de ontkenning, de kracht van het individu in de polemiek en het beginsel van den vooruitgang in de subjectieve gedachte van het egoisme. Een volksleider, die uit de arbeidende klasse gesproten is en de opvoeding van die klasse gedeeld heeft, maar de gave bezit op sociaal gebied haar te kunnen opheffen, moet zijne krachten op één punt concentreeren en zijne gedachten op één doel gericht houden. Dán alleen kan hij in het wezen der zaak doordringen; dán alleen wordt hij een zelfstandig denker en een bevoegd beoordeelaar op het omvangrijk gebied der sociale vraag, en dán alleen zullen alle partijen en alle richtingen in hem een pionier van beteekenis zien der werkelijke beschaving van den vierden stand. Doet hij dit niet, dan wordt hij allengs het spreekorgaan van anderen en gaat de hervorming van hoofd en leden onbemerkt over hem heen, want deze verlangt concentratie van kracht, een onbevooroordeelden blik en een persoonlijk offer. De organisatie van vakvereenigingen op zuiver socialen grondslag is eene taak, die den geheelen mensch in beslag neemt. Zij heeft in Nederland nog niet plaats gevonden en zij is langs den ingeslagen weg niet te verkrijgen. De echte werkman is te trotsch en te zelfstandig, om aan den leiband van de heerschende standen teloopen; zijn sociaal belang is in menig opzicht in strijd met dat van den nijveren burger en den eerzamen koopman; zijn gezond verstand verbiedt hem, de kruimels op te vangen van de overladen tafels der op prikkeling bedachte moderne voorstanders der zoogenaamde rede, te meer daar hij daarvan voor de ontwikkelingsperiode der naaste toekomst niets gebruiken kan; zijn nog onverdorven lichaam verzet zich tegen het langzaam werkend zenuwvergif, dat hem in een toestand van psychische ontoerekenbaarheid doet verzinken, die ten slotte tot eene bloedige uitbarsting voert.

De gemeenschapszin, die bij den buitenlandschen arbeider de sociale organisatie in de hand werkt en de krachtige ontwikkeling van den loonarbeidersstand als zelfstandige klasse der maatschappij ten gevolge

heeft, is tot nog toe in Nederland alleen op ethisch gebied zichtbaar. De geschiedenis der Christelijk afgescheiden kerk en de offers voor de school met den Bijbel, ook door den kleinen man gebracht, bewijzen voldoende, dat de gemeenschapszin ook in financieelen zin wel degelijk in Nederland voorhanden is, maar tevens, dat deze andere vormen aangenomen heeft dan in het buitenland. Zij bewijzen buitendien, dat eene oplossing of wijziging van het karakter der sociale vragen zonder medewerking der ethische macht in Nederland nog meer dan elders eene onmogelijkheid is. Dat zou trouwens niet minder in strijd zijn met de historische traditie van onze maatschappij.

De geringe resultaten der coöperatieve en der liberaal-economische bondsbeweging geven tot het vermoeden aanleiding, dat de sociale strijd in Nederland het leggen van dammen en dijken onnoodig acht, omdat de conservatieve zeden en gewoonten van alle klassen der bevolking genoeg tegenwicht bieden, om eene krachtmeting der beginselen toe te laten. Niemand kan beweren, dat het Nederlandsche volk tegenover andere volken in aanleg, in beschaving, in wilskracht en in zin voor ontwikkeling achterstaat. Niemand heeft tot nog toe kunnen ontdekken, dat de organische ontwikkeling der Nederlandsche maatschappij gedurende den toestand van overgang ophield. Het gemis van discipline en de atomiseerende richting der persoonlijke vrijheidsvergoding hebben wel op velen dien indruk teweeggebracht, maar zij verlegden eenvoudig het zwaartepunt van het openbare leven naar den kleinen familie- en vriendenkring. De macht der gewoonte staat tegenover de intellectueele anarchie; de leer ‘genot en deugd’ vindt een tegenwicht in de tucht der kerk. De strenge elementen traden op den achtergrond, maar zij verdwenen niet. De rust werd ook onder den parlementairen rijkdom en de regeeringsmachteloosheid bewaard. De behoefte, om de sociale tegenstelling zuiver in het oog te vatten, werd wel is waar geschokt, maar ging niet verloren. Dat bleek, toen ook in Nederland eene subjectivistische sociaal-democratie optrad, die geloof in eene bijzondere, door haar geformuleerde levens- en wereldbeschouwing verlangt en de materialiseering van alle ethische quaesties in toepassing brengt. Zij ontplooide in navolging der uitheemsche zusters de banier, waarop geschreven staat: atheïsme op godsdienstig gebied, democratisch-republicanisme in den staat, staatsvoortbrenging in de volkshuishouding, staatsopvoeding in de paedagogie, algemeene verlichting in het onderwijs, buitensporig optimisme in de ethiek, naturalistisch materialisme in de metaphysiek en losmaking van alle banden in het huis en het gezin. Zij vertrouwt, om met den philosoof Mainländer te spreken, op de karakteristieke eigenschap der armen en zoogenaamd onterfden, ‘niet te rusten, totdat deze uit eigen ondervinding weten, dat het geluk der rijken niet benijdenswaardig is, en op den tegenstand der bevoorrechten, om hun daartoe de behulpzame hand te bieden’. Dat zij optreedt in een tijd, die voor de ontwikkeling van

een psychisch contagium alle gegevens bezit, is, historisch beschouwd, niet vreemd. Zulke contagiën treden geregeld van ontwikkelingsperiode tot ontwikkelingsperiode op den voorgrond. Zij werden waargenomen bv. in de dagen der ethische hernieuwing vóór ruim 300 jaren en voerden o.a. tot catastrophen, gelijk wij ze uit de geschiedenis van Thomas Münzer en anderen kennen. Zij werden bij het einde der vorige eeuw ter gelegenheid der Fransche Revolutie geconstateerd en veroorzaakten toen de afschuwelijkste bestialiteiten. Zij heerschten gedurende de Commune van Parijs evenals in 1509 te Erfurt gedurende de heerschappij der eerste Duitsche Commune. Zij herinneren er ons aan, dat de maatschappij tegenwoordig opgehouden heeft groot te denken van de wereld en van den mensch en daarom geneigd is, om van groote en ideale ideeën afstand te doen. Zij behooren tot de ziekten, die de overhand krijgen, zoodra de metaphysische behoefte op den achtergrond getreden is. Dat het zoover gekomen is, ligt voor geen gering deel aan den strijd, die tusschen het gelooven en het weten uitbrak. In den toestand van overgang, die aan elke nieuwe periode van ontwikkeling voorafgaat, hebben de godsdienst en de wetenschap, die ter wille der verdeeling van den arbeid gescheiden werkzaam zijn, nog geen vorm gevonden, om elkander aan te vullen en te steunen. Terwijl het natuurlijk evenwicht tusschen de ideale en de materieele goederen der maatschappij verbroken is en dientengevolge de zedelijke basis der menschelijke samenleving in groot gevaar verkeert, zoeken godsdienst en wetenschap naar een nieuwen vorm, om elkander de hand te kunnen reiken. Eerst wanneer tusschen beide de vrede gesloten wordt en eerst wanneer beide de verzamelde bouwstoffen van het zorgvuldig onderzoek in den dienst van de algemeene ontwikkeling weten te plaatsen, zonder elkander het terrein te betwisten, zal de sociale ziekte van onzen tijd weder onschadelijk gemaakt kunnen worden. Geen vrede is echter op den duur denkbaar, zoolang de ontwikkelingsleer niet door beide partijen in een ander en hooger licht geplaatst wordt.

De wetenschap is bezig met de voltooiing van haar natuurwetenschappelijk gebouw. Haar dient de ontwikkelingsleer daarbij tot richtsnoer. Maar de kroon van dit gebouw ontbreekt nog, namelijk de psychologie. De physiologie is reeds in groote omtrekken voorhanden en wordt zelfs tot in de détails beoefend; de psychologie echter werd verwaarloosd. Eerst in den laatsten tijd zijn wederom eenige schreden in die richting gezet en wanneer niet alle verschijnselen bedriegen, zal deze eeuw niet ten einde spoeden, zonder ook op dit gebied nieuw licht verspreid te hebben. Dat licht zal het materialisme moeilijk kunnen verdragen.

De kerk, die als de vertegenwoordigster van den godsdienst optreedt, heeft in onzen tijd oude wapenen uit het welvoorziene tuighuis gehaald en vergoedt door ijver, wat aan de kracht van die wapenen ontbreekt.

In dien ijver staat zij wel stil bij de materialistische uitleggingen, die hier en daar aan de ontwikkelingsleer gegeven werden, maar overziet zij de hooge beteekenis van die leer. Ontleent zij aan haar de bouwstoffen, die daarin omvat zijn, dan is ook het tijdstip gekomen, om de eeuwige waarheid in nieuwe vormen te hullen, om met de geonevenaarde kracht van het Woord nieuwe voorstellingen te wekken, die 's menschen hart bezielen en verwarmen en 's menschen geest vervullen. De levensopvatting en wereldbeschouwing van het positivisme moet echter beginnen met de waardeering van elk exact onderzoek.

Heeft dan het gesternte iets van zijn glans verloren, sedert Kant zijne *Naturgeschichte des Himmels* publiceerde en daarin de heerschappij van een aantal wetten in de hoogere sferen aantoonde? Heeft niet Tyndall openlijk verklaard, dat wij in elk ontwikkelingsproces 'het heerschen van eene volstrekt ondoorgrondelijke macht' moeten zien? Heeft niet de botanicus en bioloog Eduard Strassburger onomwonden toegestemd, dat de wetenschap niet in staat is en nooit in staat zal zijn, de vraag omtrent 'de wording en het vergaan' te beantwoorden? Zijn niet de eminente onderzoekingen van Dubois-Reymond omtrent het wezen van den zenuw- en spierstroom in de reeks der levensverschijnselen opgenomen, maar is niet tevens erkend, dat daarmede de 'werkelijke levenskracht' geenszins ontdekt werd? Is niet door Darwin uitdrukkelijk verworpen, dat zijne ontwikkeling van het arbeidsvermogen iets met eene openbaring gemeen zou hebben, waardoor alles voor ons weten toegankelijk zou zijn geworden? Verliest dan het menschelijk geslacht één enkele parel uit zijne kroon, indien de wetenschap zelf in den loop der tijden met zekerheid alle geologische perioden kon vaststellen, die de menschheid op haar ontwikkelingsweg doorloopen heeft? Is onze organische superieuriteit iets verminderd, sedert aangenomen is geworden, dat wij in den volsten zin des woords een historisch product zijn? Maar het is niet eens noodig, zoover te gaan.

Bezitten wij de zekerheid, dat onze voorstelling van de atomen juist is? Dubois-Reymond toont in zijne voorlezing: *Ueber die Grenzen des Natur-Erkennens*, aan, dat wij zelfs ons niet de mogelijkheid kunnen denken, die zekerheid te verkrijgen. De hypothese, dat alle stof uit een conglomeraat van atomen bestaat, maakt het mogelijk, de natuurkundige chemische verschijnselen te verklaren, maar de juiste voorstelling van atomen, die ondeelbaar zijn en toch ruimte innemen, is ons logisch verborgen.

Waar en wanneer ontstaat uit onorganische stof organische? Daaromtrent bestaan geene bewijzen, wel hypothesen. Hoe komt het bewustzijn of de geest in de organische stof? Wij weten het niet. Het wetenschappelijk onderzoek toont echter aan, dat de eerste sporen van het menschelijk bestaan, die gevonden zijn, reeds op godsdienstig bewustzijn in den mensch wijzen.

De kerk moet een vorm weten te vinden, om de ontwikkelingsleer

in haar leerstellig gebouw op te nemen; zij moet de woorden van Kant in zijne *Critik der reinen Vernunft* weten om te zetten, nl.: ‘Zwei Dinge erfüllen das Gemüth mit immer neuer und zunehmender Bewunderung und Ehrfurcht, je ofter und anhaltender sich das Nachdenken damit beschäftigt: der gestirnte Himmel über mir, und das moralische Gesetz in mir.’ En die vorm zal door haar gevonden worden.

IV.

Ontbreekt eene bepaalde organisatie der loonarbeidersklasse, wordt het arbeidersrecht gemist en is geene behoorlijk voorbereide fabriekswetgeving voorhanden, dan treden onwillekeurig de algemeene gezichtspunten meer op den voorgrond. Het volk ondervindt de gevolgen der algemeene verkeersomwenteling, maar is nog niet verder gekomen dan tot den wensch, dat ook voor hem de toestanden anders worden. Het is niet in staat, spoedig genoeg met den positieven arbeid der nieuwe grondslagen te beginnen. Het vertrouwen in de oude leiders, die dat òf evenmin òf op te kleine schaal doen, vermindert, en gelijktijdig daarmede ontstaat het gevoel, in den naderenden socialen strijd te kort te zullen schieten. Nieuwe leiders zoeken het vertrouwen te winnen, maar zij bewegen zich in uitersten, die den gemeenschappelijken arbeid uitsluiten. Zij trachten zelfs systematisch de bestaande tegenstellingen te verscherpen, in plaats van in verzoenenden zin werkzaam te zijn. Buitendien is er zelfs nog geene noodbrug geslagen, die de oevers der vrijheid met die der gemeenschap verbindt. De tucht, die in enkele Christelijke gemeenschapsverbindingen nog in eere gehouden wordt, is op staats- en sociaal gebied onder de heerschappij van het individualisme niet te ontdekken, en toch moet zij in de maatschappelijke samenleving tegen elken prijs hersteld worden. Die tucht ging vroeger in hoofdzaak uit van het Christelijk gezin. Dit geeft tegenwoordig niet meer den toon aan in den modernen staat. Gaat de tucht niet meer uit van het Christelijk gezin, dan moet de staat in die behoefte voorzien. Geschiedt dat niet, dan is daarvan de slooping van het eigen zelfstandig volksbestaan het noodzakelijk gevolg. Het strijdt met het eigenbelang, de eigen gemeenschapsorganen in waarde- en willelooze atomen te laten uiteenspatten. Het komt er derhalve op aan, den grond te leggen voor nieuwe levensvatbare verbindingen. Die verbindingen moeten langs den weg der organische kristallisatie gezocht worden, en zij veronderstellen beperking der bestaande persoonlijke vrijheid, herstel en bevestiging der tucht. De socialistische beweging met haar revolutionnair programma kan ertoe bijdragen, dat een en ander spoediger plaats vindt.

Zijn de eerste twee eischen der positieve sociale beweging in Nederland nog slechts hier en daar in overweging genomen en vormen zij eerst nu en dan het onderwerp van algemeene beschouwingen en gemoedelijke besprekingen, dan is toch omtrent den derden

eisch-de toepassing van het hulpkassen-en verzekeringsstelsel - meer te vermelden. De philanthropische richting heeft op zuiver individualistische basis en zonder zelfs in beginsel aan dwang te denken, een Nederlandsch arbeiderspensioenfonds ten doop gehouden en het sociale medelijden legde de eerste grondslagen voor een waarborgfonds, dat de eerstgenoemde stichting tegen den invloed van eene crisis moet vrijwaren. Aan den voorbereidenden arbeid van deze stichting namen een aantal mannen van algemeen erkende bekwaamheid en van groot maatschappelijk aanzien deel; bijna alle Nederlandsche economen van naam waren daarbij tegenwoordig en de eerste genootschappen op het gebied der nijverheid, der practische humaniteit en der algemeene verlichting boden financieelen en moreelen steun. In zekeren zin kan de nieuwe instelling in haar tegenwoordigen vorm als eene liberale instelling beschouwd worden, al staat zij ook niet op zuiver vrijzinnig-oeconomische grondslagen en al is zij ook meer het uitvloeisel van eene transactie tusschen de opvattingen van verschillende personen, die den wensch koesterden, iets voor den werkman te doen. In hoever de moeilijkheid, om voor dien wensch een economischen en tevens een philanthropischen vorm te vinden, op hare wordingsgeschiedenis invloed uitoefende, doet hier voorloopig niets ter zake. Haar bestaan duidt voldoende aan, dat de noodzakelijkheid erkend is, de verzekering tot het uitgangspunt te kiezen der sociale hervorming; hare inrichting wijst erop, dat de ondersteuningsvorm van vroeger eeuwen niet onvoorwaardelijk verworpen werd en dat bij den gekozen oeconomischen vorm minder met de bestaande particuliere verzekering dan met het beginsel der philanthropische hulp gerekend is.

Eene arbeidersverzekering, die in de plaats wil treden der Middeleeuwsche hulpmiddelen ter leniging van den materieelen nood en ter bevestiging der sociale stelling van den loonarbeider in de menschelijke samenleving, moet op eene werkelijk breede basis rusten. Zij moet, indien zij consequent zijn wil, de zeven werken der Christelijke barmhartigheid overbodig maken en daarentegen verlangen, dat de arbeider den vollen arbeidsprijs verdient, om daarmede in zijne oeconomische behoefte te voorzien. Zonder eene nauwkeurige vaststelling van alle kosten, die in dien prijs opgesloten liggen, is er aan geene werkelijke hervorming te denken. Vandaar, dat steeds gegrepen wordt naar de populaire economische voorlezing van Dr. Engel, getiteld: *Preis der Arbeit.* Die prijs verplicht de verzekering, indien zij althans van sociale beteekenis zal zijn, tegen eene wetenschappelijk vastgestelde premie aan de arbeiders financieele waarborgen te verschaffen omtrent: 1°. de begrafeniskosten van den arbeider en van zijne vrouw; 2°. de kosten van opvoeding en onderwijs der kinderen, indien de vader komt te sterven; 3°. de verzorging der weduwe; 4°. vroegtijdige onbekwaamheid tot den arbeid; 5°. ouderdom; 6°. ziekte; 7°. werkeloosheid door gebrek aan navraag van arbeidskracht.

In socialen zin geformuleerd spelen daarvan de onzekerheid van het oeconomisch bestaan, den nood en de hulpeloosheid de hoofdrol.

Het ligt voor de hand, dat de voorbereiding der arbeidersverzekering door een *centraalbureau* moet geschieden, en het schijnt, dat de Nederlandsche industrieel J.C. van Marken dit in zijne hoogst opmerkenswaardige motiveering van zijn uittreden uit de voorbereidende commissie der Nederlandsche pensioenvereeniging op het oog had. Een centraalbureau ter opwekking van alle partijen en richtingen, om deel te nemen aan den positieven arbeid, ter wetenschappelijke bewerking van de technische en economische bouwstoffen en ter practische toepassing van al hetgeen op de arbeidersverzekering betrekking heeft. Een centraalbureau, dat een zuiver nationaal karakter draagt, derhalve in gelijke mate hecht aan den steun der kerkelijke gemeenschapsgroepen als aan dien der mannen van de wetenschap en van de practijk. Een centraalbureau, dat tevens de organisatie der beroepsgroepen begunstigt en zoolang de bestaande particuliere verzekeringsmaatschappijen geneigd zijn, op billijke voorwaarden verzekeringen te sluiten, er niet toe bijdraagt, om de concurrentie te vermeerderen. Een centraalbureau, dat niet van den Staat afhangt, maar overeenkomstig de organische ontwikkeling van het sociale leven den economischen opbouw van een werkelijk vrijzinnig staatsgezag in de hand werkt. Een centraalbureau, dat zonder veel te praten flink doortast en toch met den gematigden zin der meerderheid van de bevolking rekening houdt; dat met de langzaam voortschrijdende sociale wetenschap hand in hand gaat. Het grijpt diep in het sociale leven en is toch aan geen ingewikkeld financieel toestel gebonden, zoodat het geene werkkracht in zich opzuigt, maar wel uitstraalt. Natuurlijk wordt van de leidende krachten verondersteld: g e l o o f i n d e s o c i a l e e n e c o n o m i s c h e t o e k o m s t d e r m a a t s c h a p p i j, en als het uitvloeisel van dat geloof: g e e s t d r i f t. Zonder dit geloof is elke daad eene dwaasheid, want de geschiedenis leert voldoende, dat al hetgeen zonder geloof en zonder geestdrift in het leven geroepen wordt, langzaam wegkwijnt en nooit deel uitmaakt van het eigenlijk ontwikkelingsleven.

In de meeste gevallen zal de verzekering van gesloten beroepsgroepen of vakvereenigingen te verkiezen zijn, want:

1°. d e a r b e i d e r m o e t o o k i n d i r e c t v r i j h e i d v a n b e w e g i n g e n v a n b e r o e p b e h o u d e n; derhalve mag zijne verzekering niet aan de plaats gebonden zijn, waar hij wellicht slechts tijdelijk verblijf houdt;

2°. d e g r o e p e n v e r z e k e r i n g w a a r b o r g t e e n e p r e m i e, d i e m e t h e t r i s i c o v a n e e n i g b e p a a l d b e r o e p o v e r e e n k o m t. Wel zal de premie geringer zijn, naarmate het aantal verzekerden toeneemt, maar dit is alleen dan overeenkomstig de werkelijkheid, indien tevens op de individualiseering van het beroep gelet wordt. Wanneer hier en daar in Engeland door de verzekeringsvereenigingen tegen ziekte, zonder individualiseering, eene algemeene bijdrage van 1 sh. per week

geheven wordt, dan is dit niets anders dan communisme, want het risico is niet voor allen gelijk en het gemis van betrouwbare ziekentabellen is geene voldoende verontschuldiging. Enkele beroepen zijn aan groote gevaren blootgesteld; andere zijn er gunstiger aan toe. Bij alle is niet alleen een verschil van geslacht en leeftijd voorhanden, maar ook een verschil ten opzichte der ziekteverschijnselen, der ongevallen, der gemiddelde sterfte en der gelegenheid, om te werken. Gevarenklassen, op grond der exacte gegevens van de verzekerings-techniek, der practische ondervinding en der wetenschap, zijn niet te vermijden;

3°. de verzekering mag niet afhankelijk zijn van het lidmaatschap van eenige politieke, gezellige of andere vereeniging, maar moet allen zonder onderscheid van richting of partij gewaarborgd worden. Het lidmaatschap van bepaalde vereenigingen speelt op vele werkplaatsen en in vele fabrieken eene groote rol en daardoor zijn reeds vele moeilijkheden gerezen;

4°. de verzekeringspremie moet, voor zoover mogelijk, uit het loon bestreden worden; derhalve is de organisatie der loonarbeiders wenschelijk, om het loon door middel van gemeenschappelijk overleg met de arbeidgevers, steunende op de contrôle der publieke opinie, op eene hoogte te brengen of te houden, die de dekking der kosten van den arbeid mogelijk maakt.

Indien aan deze vier eischen voldaan wordt, is dan niet elke staatsinmenging overbodig en zelfs schadelijk?

In beginsel is de verzekering ongetwijfeld gegrond op het resultaat van eigen arbeid, eigen ondervinding en eigen strijd, dus eene uiting der persoonlijke vrijheid; zij mag derhalve alleen langs den organischen weg ontwikkeld worden. Indien echter, gelijk dat in Engeland bij de arbeidersziekenkassen herhaaldelijk het geval was en nog is, verzekeringsgemeenschappen door gebrek aan kennis, door willekeur van de zijde der meerderheid of door lichtzinnigheid te gronde gaan, dan is dat niet alleen hoogst betreurenswaardig, maar dan wijst dat tevens op een inwendig gebrek. Dat gebrek herinnert er ons aan, dat de zuivere toepassing van eenig beginsel de aanwezigheid van een toestand van vrijheid, d.w.z. van algemeene beschaving, veronderstelt, die feitelijk in onze maatschappij nog niet voorhanden is. Dientengevolge kan juist op het gebied der arbeidersverzekering de toepassing der wettelijke beperking van de volstrekte heerschappij van bovengenoemd beginsel in het algemeen belang zijn. Die beperking is dan een opvoedingsmaatregel. De inmenging van staatswege, het voorschrijven van bijdragen aan de arbeidgevers en het rekening houden met de instellingen der kerk en der liefdadigheid zijn daarom in dit geval geene vragen van beginsel, maar van doelmatigheid. Deze opvatting wordt hierdoor nader opgehelderd, dat het op het gebied der arbeidersverzekering onjuist is, de verzekeringsvrijheid tegenover den verzekeringsdwang, in welken vorm ook, te plaatsen. De verzekering

heeft indirect ten doel, de kosten van den arbeid door de nijverheid en den handel te doen dragen, die in de eerste plaats van dien arbeid de vruchten genieten. Zij laat tevens de berekening van die kosten op individueelen grondslag bij het eerste gebruik van de arbeidskrachten toe. Later zijn de verschillende factoren niet meer nauwkeurig genoeg te ontleden.

Is dit waar, dan bestaat er een nauw verband tusschen de arbeidersverzekering en de armenlasten. De armenlasten zijn in den oeconomischen staat volgens de nieuwe opvatting niet alleen niet rationeel, maar schadelijk. Verplichte verzekering staat tegenover verplichte armenbelasting. De gemeenschappelijke ontwikkeling der verzekering en ten slotte hare wettelijke regeling door den Staat beteekent niets anders dan het zoeken naar den besten vorm, om met de geringste kosten en met medewerking van alle standen en klassen der maatschappij den moreelen en materieelen ondersteuningsplicht der armen te wijzigen. Die wijziging staat gelijk met de ontwikkeling van het armenrecht. Die ontwikkeling is tevens eene ontlasting, ook te beschouwen als eene grootere mate van ware vrijheid.

Het bestaan van den ondersteuningsplicht kan echter in twijfel getrokken worden, want de wet kent in dit opzicht geene scherpe rechtsformuleering. Ondersteuningsplicht was in de Middeleeuwen voorhanden en een bestanddeel der gilden. De idee van een voor allen geregeld staatsburgerschap en de verplichting, noodlijdenden te ondersteunen, behooren tot het wezen van de daaropvolgende ontwikkelingsperiode. Die verplichting is van algemeen menschelijk en Christelijk standpunt ook tot op heden nagekomen. Zij mag als eene beperking der eigen verantwoordelijkheid beschouwd worden en met haar moet de nieuwere periode rekenen.

De persoonlijke vrijheid is als grondslag van de bestaande oeconomische orde erkend; hare feitelijke toepassing hangt echter van voorwaarden af, die nog niet tegenover allen voldoende te vervullen zijn en met de vermeerdering der welvaart in nauw verband staan. Daar zij op menig gebied nog niet bestaat, beslist niet alleen het beginsel, maar in gelijke mate de doelmatigheid. Die doelmatigheid is voor het historisch ontwikkelingsproces van de grootste beteekenis. Zij spreekt op het gebied der arbeidersverzekering een woordje mede en het valt zelfs direct in het oog, dat bij de wordingsgeschiedenis van het Nederlandsch arbeiderspensioenfonds meer met de doelmatigheid dan met het beginsel gerekend is. Trouwens, de ideeën, die bij deze gelegenheid verkondigd werden, zijn alle ook elders geuit en zelfs op vele plaatsen bij wijze van proefneming in toepassing gebracht, zoodat hare werkingen nauwkeurig gadegeslagen kunnen worden.

(Wordt vervolgd.)

Dusseldorp.

A.J. DOMELA NIEUWENHUIS.

De uitvinding der verrekijkers te Middelburg.

De onderhandelingen over het sluiten van een bestand met Spanje waren vruchteloos geweest: op den laatsten September 1608 verliet Spinola Den Haag. Twee dagen daarna verscheen ter vergadering van de Staten-Generaal een burger van Middelburg, een brillenmaker, die zich door zijn handwerk in niets onderscheiden had, om aanspraak te maken op den naam van kunstenaar. Hij had eene uitvinding gedaan en om zich de rechtmatige voordeelen daarvan te verzekeren, zich tot 's lands vaderen gewend. Reeds meer of minder tijd geleden had hij aan de heeren bericht gegeven van zijne uitvinding, welke bestond in ‘seker instrument omme verre te sien’, doch belangrijker werkzaamheden hadden de behandeling zijner zaak vertraagd. Den tweeden October kwam zijn verzoek andermaal ter tafel. Hij begeerde een octrooi voor dertig jaren of een jaargeld, om zijne kijkers uitsluitend voor 't gouvernement te maken. De Staten waren met de uitvinding ingenomen. Moest nu eenmaal de oorlog voortgezet worden, dan kon men den vijand bespieden, zoo goed alsof men bij hem was, en dat zonder door hem opgemerkt te worden. De zeevarende mocht vaartuigen en kusten waarnemen, verre buiten het bereik van zijn anders zoo geoefend oog. Maar de Staten-Generaal hadden toen nog betrekkelijk niets vermoed van de heerlijkheid dezer uitvinding. Weinig tijds later zou de wetenschap den kijker in hare machtige hoede nemen en de jeugdige uitvinding tot eene plotselinge ontwikkeling brengen. Dan zou zij het instrument naar het starrengewelf richten en de geheimen des hemels ontsluieren. Tien maanden slechts na deze zitting der Staten-Generaal verscheen de tijding uit den hemel - Nuncius Sidereus - van den geleerden, en wegens zijne standvastigheid wat al te beroemden, Galileo Galileï. In datzelfde jaar 1609 maakte Keppler de eerste twee zijner wetten bekend.

De uitvinder heette Hans Lipperhey; hij was geboortig uit Wesel, gelijk trouwens zijn naam aanduidt, dien men in eene der omliggende plaatsen terugvindt. In dien veelbewogen tijd had hij niet stilgezeten. Reeds in 1594 was hij te Middelburg getrouwd, had er in 1602 het burgerrecht verkregen en woonde er tot aan zijn dood in 1615. Volgens het Poorterboek was hij uit Bristol naar Middelburg gekomen, en van bedrijf was hij toen brillenmaker. (Aant. 1.)

Maar wij keeren naar het Haagsche Binnenhof terug, waar de aanhangige zaak met een tegenwoordig volkomen onbekenden spoed behandeld werd. Er werd evenwel eene commissie benoemd, die werkelijk iets deed. Zij sprak met Lipperhey en deze toonde den heeren, wat zijn kunstwerk waard was. Op den toren van het stadhouders-

kwartier liet hij aan de commissie zien, hoe veel verder men alles kon waarnemen met zijn werktuig dan met het ongewapend oog; men was uitstekend tevreden; er werden instrumenten besteld en reeds den vijfden October was eene ordonnantie afgegeven ten behoeve van ‘Hans Lipperhey, Inventeur van seecker Instrument omme verre te sien’. In de maand Februari van 't jaar 1609 had onze kunstenaar zijne bestellingen afgeleverd en daarvoor de bedongen belooning ontvangen. Volgens het akkoord had hij daartoe ‘cristal de roche’ gebezigd en daardoor zijn naam als kunstenaar gevestigd. (Aant. 2-5, 9-13.)

Van een octrooi of een ambt als lands-verrekijkermaker was echter geene sprake. Reeds twaalf dagen nadat de eerste gelden aan Lipperhey waren toegestaan, werd honderd gulden toegelegd aan Jacob Adriaensz. Metius, uit Alkmaar, die evenzeer octrooi verzocht had ‘tot zijne inventie omme het gezichte veere te doen vuytstrecken’, doch die buiten deze toelage afgescheept werd met de aanbeveling, om zijne inventie te volmaken en dat er dan op zijn octrooi zou ‘gedisponeert’ worden. (Aant. 6-8.)

Door 't verzoek van Metius werd de zaak van Lipperhey bedorven; wat te Middelburg uitgevonden was, werd als eene inventie uit Alkmaar aangebracht. Staande het onderzoek kwamen nog meer uitvinders voor den dag. Als men de berichten dienaangaande volgt, blijkt het, dat de uitvinding in de lucht zat, want van meer dan één zijde treden verrekijkers op. Het verschijnsel is misschien te verklaren uit de algemeene verspreiding van het handwerk der glasslijperij; men naderde met meerdere of mindere bewustheid de oplossing van het groote vraagstuk, waardoor de verrekijker zou ontstaan, door de verbinding van kunstglazen, onder zekere voorwaarden geplaatst. Althans de geringste kennisneming van het samenstel der uitvinding was voldoende, om het geheim te verbreken, zoo er een geheim in was. Eer de kijker van Lipperhey uit de handen der commissie van de Staten-Generaal gegaan was, waren wie weet hoeveel gesprekken daarover gevoerd en door de leden, die zeker niet allen optici zullen geweest zijn, inlichtingen ingewonnen, om zich van hunne wetenschappelijke lastgeving te kunnen kwijten. Van geheimhouding in dergelijke zaken bij de oude regeerings-collegiën zal men thans wel een groot deel zijner illusiën verloren hebben. In 't kort, de uitvinding was weldra het gemeen eigendom van de Hollandsche brillenmakers, die hunne kijkers heinde en ver verspreidden met dien spoed, welken onze talrijke betrekkingen met het buitenland zoo gemakkelijk maakten. Gelijk wij hierboven reeds opmerkten, had ons toen reeds druk verkeer met Venetië in korte maanden na Lipperhey's bezoek in Den Haag het gerucht der inventie naar de stad van Sint-Marcus overgebracht, en de schranderheid van een hoogleeraar uit Padua had uit enkele mededeelingen en geholpen door den machtigen steun zijner uitgebreide kennis een werk-

tuig samengesteld, waarmede men nog verder had gezien, dan Hans Lipperhey ooit had kunnen droomen.

Niets bevreemdt ons zoozeer als de geringe aandacht, die aan deze onbetwist Middelburgsche uitvinding door de medeburgers en tijdgenooten van Lipperhey geschonken was. Ieder van ons, die in eene eeuw van groote uitvindingen leeft, herinnert zich, welke indruk hem vervulde, toen hij voor 't eerst door een onkostbaren verrekijker afgelegen voorwerpen waarnam, die als tot hem getrokken in de onmiddellijke nabijheid geplaatst waren en zich met onverklaarbare helderheid aan het oog voordeden. Bij een zeevarend volk van zoo practische richting moet het eenvoudige werktuig een wonder geweest zijn; voor den ontwikkelden mensch een voorwerp van vereering der Godheid, die zulke gaven van vindingrijkheid gelegd had in den menschelijken geest. En toch gaat de groote uitvinding voorbij als eene zaak, welker onbeduidendheid de geringste opmerkzaamheid of vermelding niet waardig was.

Emanuel van Meteren, bij voorbeeld, die op folio 330 der zeldzame kwarto-uitgave zoo uitvoerig is over de vindingrijkheid der Nederlanders en zooveel mededeelt over den Alkmaarschen veelkunstenaar Cornelis Drebbel, gewaagt niet van den verrekijker. Deze beschrijving staat niettemin op het jaar 1610. Eerst in de folio-editie van 1614, f° 661 ^{verso}, 2^{e} kolom, heet het: ‘In desen tijd sijn soorten van brillen uitgevonden, daer mede men, door eene buis van een voet lang het licht dringende, dingen van verre zelfs mijlen af zijnde, alsof zij nabij waren en zeer bescheiden als men die vast kan leggen. Die kunst nieuw zijnde was het fraai maar ras gemeen.’

Ook zonder dezen, doorgaans goed onderrichten, geschiedschrijver hadden wij recht, om daarvan te hooren spreken in Zeeland zelf. Dit gewest werd van 1603 tot 1623 bewoond door Jacob Cats. Men moge thans niet zoo ijverig meer in zijne boeken lezen als het voorgeslacht en veel af te dingen hebben op zijne staatsmans-wijshèid, dichtergave en zedelijke persoonlijkheid, niemand zal kunnen beweren, dat veel aan zijne aandacht ontsnapte; dat hij niet het onmogelijke aangreep, om over te rijmelen en te leuteren. Met wat uitvoerigheid vertelt hij, hoe hij drieërlei tanden had: Zeeuwsche, die hij van de natuur ontving, en ivoren, die hem in Holland en Engeland ingezet waren. Het is, of hij onze uitvinding vermeden heeft. In zijn gedicht op Lansbergen had hij bijkans moeten gewagen van de heerlijke ontdekking, aan zijn stadgenoot, den brillenslijper, verschuldigd. Sommige zijner kleinere stukken spreken van den man, die zijne oogen op den neus droeg; hij wijdt elders eene overdenking aan een man met een bril en als hij zijne mijmerende omwandelingen door Zorgvliet mededeelt, staat hij als afgeleefd grijsaard op zijn heuvel, vanwaar hij de wereld beschouwt, doch hij neemt daarbij het kunstwerktuig niet in de hand, dat hem het schoone landschap helder had doen

aanschouwen of de machtige Noordzee, waaraan zoovele herinneringen uit zijn vervlogen leeftijd verbonden waren, belangrijke herinneringen voor zijn vaderland en zijn eigen persoon, waarmede hij zoo gaarne bezig is.

In denzelfden zomer, dat Lipperhey zijne reis naar Den Haag zou gaan doen, bevond zich Hugo de Groot in Zeeland, om zijn huwelijk te voltrekken met de dochter der Reijgersberghen. Zijn verblijf te Vere duurde tot het laatst van September; de deelnemenden aan zijne feesten waren talrijk genoeg, om de gewichtige gebeurtenissen in Zeeland niet uit het oog te doen verliezen, en niet het minst was dat het feit, dat een Middelburger een instrument had vervaardigd, waarvan de scherpzinnige staatsman en voortreffelijke geschiedschrijver kennis moest nemen: ook hij schijnt niet geweten te hebben, welke eer verworven was door het gewest, waaraan hij met zoo nauwe banden verknocht was. Ware de uitvinding lang in hare kindsheid gebleven en eerst na tijdsverloop de volle waarde daarvan erkend geworden, dan zou het feit der stilzwijgendheid evengoed opgehelderd geworden zijn als in zooveel andere gevallen van dien aard. Nu echter de zegepraal van de uitvinding als in bijna geen tijd behaald was, staat men voor een raadsel.

Eerst na den dood van Lipperhey (1619) vermeldt eene bij uitstek Middelburgsche uitgave den verrekijker. In den zomer van 1622 ontving Zeeland een kort bezoek van de begaafde Anna Visscher, Roemer's dochter. Aan dat verblijf hebben wij een gedenkschrift te danken, waartoe de Zeeuwsche vernuften hunne dichterlijke bijdragen leverden, dat onder den naam van *Zeeuwsche Nachtegaal* eene proeve is van 'tgeen drukker en graveur destijds konden leveren. Op bl. 11 van 't eerste deel begint het gedicht ‘Cupido Brilleman’.

Cupido staat door een verrekijker te turen, die een cylinder blijkt te zijn; het instrument heeft geene inschuivingen en wordt met beide handen vastgehouden, de linker bij 't oog.

De dichter prijst de ‘nieuwe vonden’ van zijn tijd en voegt erbij, dat ‘Venus kleijne jonghen’ ook aan den vooruitgang deelneemt. Wat hij ‘met een slagh van langhe brillen’ ontdekt, wordt beschreven met den natuurlijken indruk der verbazing, die het gebruik van 't instrument bij ieder moet veroorzaakt hebben. Dat die brillen echter de uitvinding zijn van een Middelburger, wordt met geen enkel woord gezegd, zooals men in een album van plaatselijken aard en meest door Zeeuwen geschreven allicht zou vermoeden.

Als de dichter van den Lauwerhof vermeldt, wat in den winkel, waarachter deze tuin ligt, te koop is, schrijft hij onder anderen deze regels:

> ‘Wilt iemant schilderij, of prenten, boucken, *buysen*,
> Of aardig goet verlacht tot ciersel van de huysen:
> Compas en Uyren-werck, of kaerten cleyn en groot
> En watter tot behoeff dient voor een zee-pyloot, -’

en hieruit volgt, dat Van der Venne in zijn bazar naast de Heerenbeurs ook kijkers verkocht, in het toenmalige spraakgebruik buysen geheeten. Had hij daarbij niet even kunnen denken aan den man, die weinig schreden van hem af gewoond had en die misschien eerst thans kon gewaardeerd worden in de onschatbare diensten, die hij aan de beschaving had bewezen? Was bovendien zijn kundige confrater op den langen Burg, Zacharias Roman, - hij deed den poortereed 17 Maart 1620 - de uitgever van Boxhorn, ook een der dichters in dit album geweest, dan zou hij misschien dit gebrek hersteld hebben. In 1619 toch stond deze wakkere man aan het sterfbed van Hans Lipperhey. (Aant. 14.)

Het wordt tijd, dat wij tot onzen uitvinder terugkeeren, dien wij in Den Haag achterlieten. Veel is er evenwel niet van hem te zeggen; bovendien hebben wij reeds enkele der weinige gegevens zijner eenvoudige geschiedenis moeten gebruiken, om de duidelijkheid niet aan de tijdsorde op te offeren. Thans trekken wij nog een en ander in weinig woorden samen.

Van zijne uitvinding en de verbeteringen, die hijzelf daaraan toebracht, vernemen wij verder niets; alleen worden ons zijne uiterlijke omstandigheden eenigszins opgehelderd, en zoo kunnen wij de vroeger geuite meening tegenspreken, dat hij in behoeftige omstandigheden zou overleden zijn.

Den 12^{den} October 1594 trouwde hij te Middelburg Tanneke Jansz. Cools, die hem overleefde. Uit dit huwelijk werden acht kinderen geboren; bij 't overlijden des vaders bleven vier minderjarigen achter. Of het huisgezin onafgebroken te Middelburg gewoond heeft, zou twijfelachtig zijn volgens het reeds vermelde Poorterboek, waarbij Lipperhey opgegeven wordt, brillenmaker te zijn, komende van Bristol; zijne geboorteplaats Wesel komt overal voor. Dan, zijne kinderen zijn alle acht te Middelburg gedoopt tusschen 1596 en 1610, zoodat onze Weselaar vooraf zijn geluk te Bristol kan beproefd hebben. Dat Lipperhey metselaarsknecht is geweest, is niet onmogelijk, doch dat hij zulks omtrent 1610 was, gelijk een zeven-en-zeventig jarige buurman getuigt, die Hans ‘den brillenmaker’ had helpen begraven, strijdt tegen de historie. Onze uitvinder schijnt een verstandig gebruik gemaakt te hebben van hetgeen hij door zijne kunst verworven had, want reeds in Januari 1610 kocht hij de woning, die hij in huur had gehad. (Aant. 12.) Zij is door zorgvuldige nasporing duidelijk aangewezen in de Kapoenstraat en na eene tijdelijke aanduiding, die niet zeer monumentaal was, heeft het Zeeuwsch Genootschap der wetenschappen op duurzamer wijze ‘de dry vare gesichten’ in onuitwischbare letteren gesteld aan den gevel van het bescheidene, maar historisch merkwaardige huis.

Hiermede zou de geschiedenis van Lipperhey en zijne uitvinding voltooid zijn, indien niet latere onderzoekingen de zaak troebeler gemaakt hadden en dit samenbrengsel uit een oncritischen tijd door de

geleerde wereld de reis had gemaakt als de eenige bron der waarheid. Wij zijn bijna zeven en veertig jaar verder in den tijd, dan toen wij onzen burger uit de Kapoenstraat in het Stadhouderskwartier aantroffen, en de man, wien de geschiedenis der gewichtige uitvinding belang inboezemt, woont te Parijs. Zijn naam is Petrus Borellus, zijn titel raad en lijfarts van den Koning van Frankrijk. Naar zijne geschriften te oordeelen, was hij wel iemand, aan wien dergelijke onderzoekingen toevertrouwd waren; althans hier slaat hij den eenigen weg in, die hem openstond, om, zoo hij meende, volkomen ingelicht te worden. Hij richtte zich tot Willem Boreel, destijds vertegenwoordiger onzer Republiek te Parijs, en ontving daarop een antwoord in den zomer van 1655. Doch reeds dat geheele jaar lang was onze afgezant bezig, om zichzelf op de hoogte van dit belangrijk vraagstuk te stellen. Schijnbaar kon Doctor Borellus zich tot niemand beter gewend hebben dan tot dezen Nederlander, die bijkans zijn naamgenoot is en vaak door sommigen met hem verwisseld wordt. Hij was Middelburger van geboorte en, schoon veelal afwezig, was hij als heer van Duinbeke bekend, eene kleine bezitting bij Oostkapelle, maar die in vereeniging met eenige andere even weinig belangrijke namen eene fraaie reeks van titels en heerlijkheden vormde. In onze biographische boeken staat hij opgegeven als ‘een diplomaat van 't eerste water’, dat overigens geene groote onderscheiding is in ons land, waar tallooze gewone en buitengewone gezantschappen werden afgevaardigd tot groot stoffelijk voordeel der daarmede begunstigden, tot geene geringe aanprikkeling van hun burgermanshoogmoed, tot groot vermaak van vorstelijke hoven en ervaren diplomaten en tot stichting van de bewierookende geschiedschrijvers en berijmers hunner zendingen. Sedert meer eischende deskundigen de geschiedenis onzer diplomatie met meer waarheidsliefde uit de bronnen hebben leeren kennen, zijn onze helden van het staatkundig Nederland tot op een klein getal versmolten en onder die uitverkorenen mist men den naam van Willem Boreel. Zijn geslacht had overigens de Republiek naar vermogen bediend en die diensten waren zóó vorstelijk beloond geworden, dat de derde generatie, waartoe Willem behoorde, niet weinig aanspraak maakte op afkomst en rang. Zijn grootvader, een vluchteling uit het Zuiden ten tijde der Spaansche vervolgingen, vestigde zich te Middelburg, waar hij een gegoed burger en een ijverig lid der Calvinistische consistorie was. Als een man van daden had hij zijn rechtmatig deel genomen aan kerkschennis en beeldbreking en was hij werkzaam lid der revolutionnaire partij, zoodat hij zoo wat vijftien maal voorkomt in het bekende *Onderzoek naar de Middelburgsche onlusten*, door Van Vloten uitgegeven. Hij stierf als balling in Engeland, vanwaar zijn zoon terugkeerde na de vrijwording van Zeeland. Deze werd muntmeester te Middelburg en stierf in 1601; zijne zonen namen de plaatsen in, die de diensten van hunne voorouders voor hen erfelijk gewonnen hadden. En zoo hoog waren die zonen

geklommen, dat in hetzelfde jaar 1655 te Parijs een geslachtsrekenkundig fabrikaat uitkwam, waarin men de afkomst der Boreels kon lezen. Boreel kon zoo goed als iemand ter wereld inlichtingen geven. Hij was den tweeden Maart 1591 te Middelburg geboren in 't huis, door zijn vader als muntmeester bewoond, waar nu de concertzaal is. Thans had hij ongeveer zijn vier-en-zestigste levensjaar volbracht en mocht dus van oude herinneringen meespreken. Hij was lang genoeg thuisgebleven, om wat van zijne vaderstad te weten, want eerst den 12^{den} October 1609, toen Lipperhey al uit Den Haag terug was, werd hij als student ingeschreven. Zijne woning stond in de buurt van die van den brillenmaker en de opvoeding der kinderen van de aanzienlijken uit dien tijd belette geenszins zijne aanraking met de bevolking der Kapoenstraat. Als de achttienjarige scholier naar de Latijnsche school ging of vandaar terugkeerde, had hij misschien meer gelegenheid, dan hem lief was, om die indrukken zijner eerste jaren te vernieuwen, want zijn vader was sedert 1601 geen muntmeester meer. Van later tijd moet hij minder geweten hebben. Na een vierjarig verblijf verliet hij de hoogeschool en deed den 26sten Juli 1613 den eed als advocaat voor den hove van Holland. Spoedig daarop diende hij als zoodanig de Amsterdamsche kamer der Oost-Indische Compagnie en zijne hoogere bedieningen hielden hem persoonlijk buiten Zeeland.

Zoodra Doctor Borellus hem te kennen had gegeven, dat hij de geschiedenis wilde beschrijven, waarin Middelburg eene zoo roemvolle plaats inneemt, hetzij al of niet daartoe door onzen ambassadeur opgewekt, slaat deze de handen aan 't werk. Indien Borellus hem eene rechtstreeksche vraag gedaan heeft, dan heeft hij geduld moeten oefenen, want het antwoord is dan een half jaar later gekomen en 't was er niet beter op geworden. Wat Boreel doet, pleit voor zijne voorzichtigheid of doet vermoeden, dat hij zijne herinnering wantrouwde of dat hij zich bewust was, dat zijn hoofd minder helder was, gelijk niet onwaarschijnlijk is. Hij schrijft aan de Middelburgsche regeering een brief, die wel elders uitgegeven is, doch tot vergelijking met zijn schrijven aan Borellus hier nogmaals moet afgedrukt worden, met eigene spatieering van enkele woorden.

'Edele Erntfeste, wyse hoochgeleerde seer voorsienige Heeren,

Gelyc ick alle tyt seer geern sal toebrengen, alles wat kan strecken tot eere en renommée van UEd. Erntf. Stadt en mijn Vaderlandt: soo compt mij nu voor eenige goede occasie daer toe. UEd. Erntf. is ten vollen wel bekent de heerlijcke n i e u w e inventie van de verd'siende brillen ofte verdekijkers, door middel van dewelcke de Mathematiques grootelycx sijn geholpen geworden: maar oock vele schoone heerlijcke schepselen Gods, soo in hemel als op aarden, sijn ontdeckt en bekendt geworden, die nooyt door menschen ooghe voor desen (dat men weet) en werden gesien. Yeder een souckt aan hem te trecken d' eere van die vond. Galileus de Galileio, Drebbel en Metius van Alcmare d' eere

haer daer van wel aennemen en toeschrijven: insonderheit den laetsten, hoewel sy alle, myns erachtens, vermeerderaers en illustrateurs en syn van de gevondene sake binnen UEd. Erntf. Stadt; soo ick wel gëinformeert ben en onthouden kan, soo hebbe ick den man gekendt, gesien en gesproken in mijne jonckheyt die gezegt werde d'eerste inventeur geweest te syn (hoewel met wat imperfectie) van de voors. verrekykers, die hy namaels van tyd tot tyd, seer heeft verbetert; als oock die geleerde en andere ervaren mannen, die dezelve als voorsz. hebben gëillustreert. Dese man woonde tot Middelburgh in de Capoenstraate comende van de Groenmart aen de slynckerkant, omtrent het midden van de straete, in de huyskens, die tegens de nieuwe kercke aenstaan: was een man van geringe middelen, hadde eene sobere wynckel, veel kinderen die ick daerna noch hebbe gezien, ouder wordende en tot Middelburch comende. In dien UwEd. Erntf. myne memorie, bij wetlyck ondersouck, bevonden goet te wesen, en dat d' eere van die inventie de stad Middelburch toecome; zoo versoucke, dat ick daervan bij toegesonde documenten versekert moge werden: ick hebbe hier nu goede occasie om d' eere van UwEd. Erntf. Stadt te connen verbreyden en na dienstige gebiedenisse ben en sal altijt blijven,

Mijn Heeren
UwEd. Erntf.
dienstwillige ingeboren
W. Boreel.'
Tot Paris desen 8 January 1655,

Den achtsten Januari 1655 aldus is Willem Boreel van meening, dat Lipperhey de uitvinder is der verrekijkers, en wel zegt hij uitdrukkelijk de proto-inventor (eerste uitvinder) van 'tgeen daaruit geworden is 'sedert syne ioncheyt'. Het huis en de straat worden duidelijk aangewezen; 's mans uiterlijke omstandigheden met juistheid omschreven en van de kinderen is kennelijk gesproken na Lipperhey's dood. Dit overlijden had plaats gehad tusschen den zes-en-twintigsten September 1619, toen Lipperhey en zijne vrouw het testament maakten, waarbij zij elkaar hun goed nalieten, en den negen-en-twintigsten daaraanvolgende, toen de man op het kerkhof der Oude kerk ter ruste werd gebracht, waarvoor aan die kerk tien schellingen betaald werd. (Aant. 14, 15.) Zoo sober waren hunne omstandigheden niet, of de erflaters konden èn aan de armen èn aan 't oudemannenhuis twee pond Vlaamsch vermaken en voor de kinderen eene behoorlijke opvoeding bedingen, lezen en schrijven daaronder gerekend, en bij ieders meerderjarigheid eene uitkeering van vierhonderd gulden.

Bij acte van den negenden November daaraanvolgende verzekerde de weduwe deze som, onder verband van haar huis 'de dry vare gesichten'. (Aant. 16.) Zijzelve werd den eersten April 1632 begraven.

De Middelburgsche regeering behandelde de vraag van haar aanzienlijken vroegeren stadgenoot met al den ijver, dien de hoffelijkheid en de eer der stad vorderden. Zelf schijnen de heeren geene vaste meening op dit stuk gehad te hebben, want er is sprake van de ‘verresiende brillen, waar van den uytvinder alhier s o u d e h e b b e n g e w o o n t ’. Doch de voorlichting van den afgezant en de gelukkige omstandigheid, dat een hunner medeleden nog een tijdgenoot van Boreel was, deed hen op het spoor komen. Deze was Jacob Blondel, een man van 65 jaren, die de mededeeling van den ambassadeur in alle opzichten bevestigen kon. Verder werden nog drie personen ondervraagd, die allen nog hooger leeftijd hadden en allen Hans Lipperhey als uitvinder noemden. Zij hadden hem persoonlijk gekend, zelfs was één hunner de schoonzoon van den brillenmaker geweest; de beide anderen hadden lang in zijne onmiddellijke nabuurschap gewoond, zoodat een hunner hem had helpen begraven. Vier personen dus, wier herinnering zich over meer dan eene halve eeuw uitstrekte en die in 1608 volwassen menschen waren, getuigen eenstemmig, dat aan Lipperhey de eer der uitvinding toekomt. Zij verklaren dat voor de regeering hunner stad, gelijk zeer dikwijls bejaarde personen op deze wijze gehoord werden, wanneer hunne uitspraken standvastige gegevens voor het gewoonterecht werden, en niemand kan in hunne verklaringen iets zien, dat recht geeft, om hun getuigenis te wraken. (Aant. 19.)

Burgemeesteren verklaren dan ook, dat zij zich met het gehoorde zouden tevredenstellen, omdat zij, behalve van Boreel, van vier stadgenooten (en onder hen een raadslid) een eenstemmig getuigenis kunnen overleggen, dat den ambassadeur zeker bevredigen zal. Doch intusschen heeft ‘eenen Johannes Sacharias insgelijcx’ zijne verklaring willen afleggen en ook hij zal gehoord worden. (Aant. 18.)

Den derden Maart 1655 verschijnt derhalve voor Burgemeesteren Johannes Zachariassen, brillenmaker te Middelburg, een man van twee en vijftig jaren, en brengt mede zijne twee-en-zeventigjarige moei, Sara Jansse.

De eerste verklaart, ‘soo hij meermaals heeft hooren seggen’, dat zijn vader Zacharias Janssen in 1590 binnen Middelburg de verrekijkers heeft uitgevonden en er een heeft vereerd aan Prins Maurits, een anderen aan den Aartshertog Albertus. Wat hij van zichzelven verhaalt en van zijn aandeel in de verbeteringen dezer instrumenten na 1618, gaat ons voor 't oogenblik niet aan. Alleen zegt zijne schriftelijke verklaring, die nog voorhanden is, dat Zacharias Janssen de uitvinding gedaan heeft in 1590 en dat deze uitvinder met deposant, zijn zoon en opvolger in 't vak, die uitvinding heeft verbeterd. (Aant. 20, 22.) De oude weduwe herinnert zich, dat door haar broeder Zacharias Janssen omtrent twee of vier en veertig jaar geleden verrekijkers gemaakt werden. Den juisten tijd kan zij niet meer opgeven; wel, dat Zacharias bij de Muntpoort woonde, tegen de Nieuwe kerk. Om

haar recht te doen, is het noodig op te merken, dat zij niet van eene uitvinding spreekt, maar alleen verklaart, haar broeder ‘ontallijcke reijsen’ verrekijkers te hebben zien maken. (Aant. 21, 23.)

De regeering van Middelburg liep met de getuigenis van Zachariasse ten behoeve van zijn vader niet zeer hoog weg. De oude moei had trouwens niets gezegd, dat met het onderzoek te doen had; de zoon vertelde, wat hij meermalen had hooren zeggen, zoodat Burgemeesteren van hem aan Boreel schrijven: ‘Dunkt ons, dat hij zich abuseert, en kwalijck moet hebben onthouden.’

Deze verschijning van een nieuwen uitvinder en wel een, die achttien jaar vroeger was opgetreden, bracht onzen Boreel aan 't wankelen niet alleen, - want dat zou juist goed geweest zijn - maar doet hem den derden Juli 1655 aan Borellus een brief schrijven, die onze alleruiterste verbazing opwekt. Niet omdat hij, na betere inlichting dan zijne persoonlijke herinnering, door de vier getuigen voor Lipperhey tot een lijnrecht tegenoverstaand resultaat komt, maar omdat hij zich eensklaps dingen herinnert en er bijzonderheden in zijn geest oprijzen, die hem een half jaar vroeger even onbekend waren als aan onszelven.

Het werk van Doctor Borellus, de *Vero Telescopii Inventore*, behelst het antwoord, dat onze gezant den navorschenden lijfarts van Lodewijk den Veertiende heeft gegeven. Pieter de la Ruë (die bij den geringen lof, welken wij in gemoede dezen stakkerd kunnen geven, toch den schralen dank verdient van zekeren goeden wil betoond te hebben) heeft ons eene vertaling van dien brief medegedeeld, die wij in den tweeden druk van *Geletterd Zeeland* op bl. 486 en verder aantreffen. Van deze overzetting deelen wij de volgende zinsneden mede, die uitsluitend het vraagstuk betreffen:

‘Middelburg, de hoofdstad van Zeeland, is mijn vaderland. Bij 't huis, daar ik geboren ben, op de Groenmarkt, is de Nieuwe kerk, tegen welker muur aan eenige huisjes geplaatst zijn: in een van deze, dicht bij de Westersche Muntpoort, woonde in 't jaar 1590 (toen ik geboren ben) zeker maker van zichtglazen, Hans genaamd, wiens vrouw Maria heette, welke, behalve twee dochters, eenen zoon met name Zacharias, dien ik zeer wel gekend hebbe; dewijl hij, in de buurt wonende, met mij in mijne kindsche jaren spelende, altijd bij mij was en ik ook dikwijls, nog een kind zijnde, bij hem in den winkel geweest ben. Deze Hans, dat is Johannes, heeft met zijn zoon Zacharias, zooals ik menigmaal gehoord heb, eerst de vergrootglazen uitgevonden, die zij aan Prins Maurits, Stadhouder en Kapitein-generaal der krijgsbenden van de Vereenigde Nederlanden vereerd hebben, en die met zeker geschenk beloond zijn. Dergelijk een vergrootglas is daarna aan Albert, Aartshertog van Oostenrijk, Gouverneur-Generaal der Spaansche Nederlanden vereerd geworden.

Terwijl echter 't gewicht van zoo wonderbaar een nieuw uitvind-

sel zich verspreidde, en nu in Holland en elders nieuwsgierige menschen van den uitvinder spraken, kwam zeker man, tot nog toe onbekend, uit Holland te Middelburg bij den maker, om naar dat geheim te zoeken; welke als hij naar een zichtglasmaker, in die stad, dicht bij de Nieuwe kerk in een klein huisje wonende, vernam, kwam juist bij zoodanig een Jannes Laprey genoemd, in de Kapoenstraat, mede in een klein huisje, tegen de Nieuwe kerk aan; meenende, dat hij bij den rechten uitvinder was, die dicht bij dezen Laprey, ter andere zijde van de kerk, in een duisteren hoek woonde. Voorts sprak hij met Laprey over 't geheim des gemelden verrekijkers; welke een snedig karel zijnde en keurig lettende op al wat die man hem openbaarde, heeft hij, na den gemelden Zacharias Janssen met groote vlijt en oplettendheid dezelfde lange verrekijkers uitgevonden, en, naar den zin des vreemdelings gemaakt.

Deze zaak en misslag ontdekte zich ras, want Adriaan (sic) Metius, Alkmaarder, professor der wiskunde, en na hem Cornelis Drebbel, boven genoemd, hiervan verwittigd zijnde, kwamen te Middelburg in 1620 en gingen niet naar Johannes Laprey, maar bij Zacharias Janssen, van wien zij ieder verrekijkers gekocht hebben.

Gegeven te Parijs, den negenden der maand Julij des jaars 1655.'

De verandering van overtuiging gaat bij Boreel spoediger, dan men zou verwacht hebben na de lezing van zijn brief aan de regeering van Middelburg. Dat hij nadere en volgens zijne meening betere berichten had ontvangen, sedert hij zich met dit vraagstuk bemoeide, is ongetwijfeld. Wij kennen daarvan de stukken, waarin de getuigen voor Lipperhey verklaard hebben, wat zij wisten en in gemoede meenden te moeten verklaren. Zij stemmen, zooals wij gezien hebben, zoozeer in met hetgeen de ambassadeur zelf en zichzelven gezegd had, dat het niemand verwonderen zou, wanneer hij zich daarbij had neergelegd. De verklaring van Johannes Zachariasse ten behoeve van zijn vader zal den geoefenden diplomaat toch wel niet duizelig hebben gemaakt. Johannes wist best, wat hij zeide: hij was twee en vijftig jaar oud en is ons van elders bekend als een bekwaam man in sterrenkundige zaken. Naar zijne opgave was hij leerling, compagnon en opvolger van zijn vader, den nieuw gevonden uitvinder, Zacharias Janssen. Toen Lipperhey en Metius in Den Haag solliciteerden en spoedig iedereen kijkers leverden, was hij een jongen van vijf jaar, ten minste volgens zijne opgaaf. Bij den dood van Lipperhey was onze Jan Zacharias zestien jaar oud en misschien al op 't brillenmaken en glazenslijpen. Zijn vader stierf in 1642; de zoon was een man geworden van veertig jaar en niet minder dan twaalf jaar later deponeerde hij voor Burgemeesteren, wat wij reeds weten. Van zijn grootvader Hans den brillenmaker, van wien Boreel schreef, rept hij geen enkel woord. Zijne gansche getuigenis rust, volgens de verklaring van de Regeering van Middelburg, op 'soo hij meermaals heeft hooren seggen'. In zijne schrif-

telijke verklaring komt die noodlottige zin niet voor, maar Burgemeesteren zullen hem redenen van wetenschap gevraagd hebben. Nu zegt hij, heel stellig, dat de uitvinding plaats had in 1590, dertien jaar voor zijn opgegeven geboortejaar, en derhalve moest hij wel op hooren zeggen afgaan, maar hij had er wel kunnen bijvoegen, waarom hij niet vroeger voor zijn vader opkwam; wat deze ervan gezegd had, toen de heele wereld van Lipperhey sprak en hem stil voorbijging; hoe Lipperhey zijn vader te gauw was geweest en in Den Haag met de eer der uitvinding was gaan strijken en zich daarmede vergroot had; waarom men na den dood van dien oplichter niet voor den dag gekomen was; kortom, alles wat opheldering had kunnen geven in het geschrift, dat Zachariasse aan de Regeering overlegde en waarin hij zooveel had kunnen zeggen, als hij noodig achtte, in tegenstelling der beperkte antwoorden op eenige vragen, die de heeren hem mochten willen doen.

Maar wij hebben niet te vragen, wat Jan Zachariasse had kùnnen zeggen tot onze voorlichting en leering, wij hebben alleen te zien, wat zijne handschriftelijke declaratie en het ambtsverslag van zijne ondervraging ons leeren. En die leeren ons, dat naar 's mans beste weten, ‘soo als hij meermaals heeft hooren seggen’, zijn vader de verrekijkers heeft uitgevonden in 1590. Wat de verbeteringen aan die uitvinding aanbelangt, zij betreffen ons onderzoek thans niet.

Thans leggen wij den brief van Boreel aan Doctor Borellus nog eens voor ons. Wat hij ten voordeele van zijn nieuwen uitvinder weet, kan hij niet uit de officieele verklaring van diens zoon hebben. Hij moet dus andere mededeelingen ontvangen hebben, 'tzij van dien zoon of van iemand anders, of wel, hij heeft zijne gronden van nieuwe overtuiging uit zijn duim gezogen. Bezien wij, wat hij schrijft, juist alsof hij den brief van 8 Januari van 'tzelfde jaar niet geschreven had, of liever nog, alsof wij den inhoud van beide niet met elkander mochten vergelijken. Die vergelijking is overigens zeer noodig, maar daar de eerste brief in 't voordeel van Lipperhey niet vóór 1835 is uitgegeven, moet men zijn inhoud niet te veel in rekening brengen ten nadeele van de vroegere schrijvers. Voor de naschrijvers behoeven we geene verontschuldiging aan te nemen - dat zijn ze niet waard; maar de inhoud van Boreel's brief aan Borellus moet zwaar wegen bij de schatting der vroegere schrijvers, die zich voor Janssen in de bres gesteld hebben. Boreel verhaalt ons iets, dat omtrent zijn geboortejaar plaats moet gehad hebben, en zijne herinnering aan het huisgezin van den brillenmaker naast de deur dagteekent van zijne vroegste jeugd; een speelmakker, die ‘altijd bij’ hem was, kon hij niet gemakkelijk vergeten, en die speelmakker was Zacharias Janssen, de uitvinder der verrekijkers. Nu weten wij niet, van welken tijd Boreel spreekt, als hij zich herinnert, hoe hij dagelijks met Zacharias speelde; maar als wij dien speeltijd op straat op zijn dertiende jaar stellen, is dat voor

zulk een jongeheer lang genoeg. In dat jaar echter werd Zacharias de gelukkige vader van zijn Jan, gelijk wij uit diens depositie over de uitvinding hebben gezien. Laten wij den toekomstigen ambassadeur als vijfjarigen knaap buiten de Muntpoort scharrelen, dan is de man, die volgens Boreel twee dochters en een zoon - wellicht dus vóór dien zoon - had, nog minder geschikt, om een dagelijksche speelmakker te wezen. Had Jan Zachariasse ons niet verplicht met de aanwijzing van zijn geboortejaar, dan eerst zouden wij dezen tot een speelgenoot van Boreel kunnen maken.

Onze diplomaat is dus met den persoon van den uitvinder niet in 't klare, en wat zijn speelmakker betreft, dien moet hij zich geïmproviseerd hebben, toen hij de zaak van Lipperhey verliet, die hij een half jaar vroeger omhelsd had. Wat hij nu van Hans den brillenmaker en diens zoon Zacharias vertelt, is nog zoo heel crimineel niet voor een diplomaat; hij heeft menigmaal hooren beweren, dat zij die uitvinding gedaan hebben en daarvoor van Maurits eene belooning hebben ontvangen.

Op het punt van den geheimzinnigen man, die Lipperhey onwillens zou gebracht hebben tot het geheim der uitvinding van zijn buurman, is Boreel een beetje malicieus, zoo hij dat van zichzelven heeft. Was die onbekende, die uit Holland kwam, om 't fijne van de kijkers te weten, zoo onkundig in optische zaken, dat hij onbewust en werktuigelijk zooveel aan Lipperhey wist te zeggen, wat hijzelf niet verstond, zoodat de man uit de Kapoenstraat dadelijk de beide vereischte glazen in eene buis plaatste en de tweede uitvinder der kijkers werd? Of was hij een man van 't vak en van de kunst en meende hij, dat dit de weg was, om achter 't geheim te komen, door wat rondom de Nieuwe kerk te gaan dwalen en daar die kunst af te kijken?

In 1620 kwamen Metius en Drebbel te Middelburg, zegt Boreel, en hij voegt er naïef bij: zij gingen niet bij Johannes Laprey, maar bij Zacharias Janssen. Hij meent zeker, dat die wel bij den rechten man zouden aanlanden en dat de goede Zacharias nu eens met beter lui te doen had dan met dien Hollander, die zich in zijne onnoozelheid voorbijpraatte, bij Lipperhey in 't Kapoentje. Maar Lipperhey was toen al bijna een jaar dood, zooals ieder, die zulke gevolgtrekkingen wil maken, behoorde te weten.

Deze tweede brief bevat derhalve eene bijzonderheid over des schrijvers vroege bekendheid met den uitvinder, eene bijzonderheid, zooals de Middelburgsche heeren het uitdrukken, waaromtrent ‘dunckt ons, dat hij sich abuseert en qualijk moet hebben onthouden’, of die onze tijdgenooten eene diplomatieke ‘onjuistheid’ zouden heeten. Voorts kent hij de zaak der uitvinding uit denzelfden grond als Jan Zachariasse, die bovendien wellicht zijn zegsman is geweest, namelijk ‘van hooren zeggen’. Bovendien heeft hij er nog het noodlottige bezoek van den man uit Holland ingelascht, die Lipperhey doet optreden, niet in

de plaats van Zacharias, maar naast dezen; niet om dezen te overleven, maar om vijf en twintig jaar vroeger te sterven.

Zacharias Janssen, de nieuwe beroemdheid in de geschiedenis der beschaving, is, behalve de getuigenis van zijn eigen zoon en de bescherming van zijn gewaanden speelmakker, eene onbekende grootheid. Hij staat nu eenmaal in 't boek van Borellus, dat wel in Den Haag gedrukt, doch in de taal der toenmalige geleerden geschreven en aldus overal verspreid werd. Vandaar is zijn naam overgenomen door latere schrijvers en beschermd door wie 't beter behoorden te weten. Laat ons zien, wat - dat is, hoe hoogst weinig, - wij van hem weten. Het zij vooropgeplaatst, dat wij geenerlei aanwijzing van hem hebben als uitvinder en dat, evenzeer in archivalischen zin, wij hem niet kennen, zelfs niet als een eenvoudig brillenmaker of glasslijper.

De zuster, die wij reeds ontmoet hebben voor de heeren van den Middelburgschen Magistraat, komt daar voor als Sara Goedhart. In een ander stuk, een verbandbrief op het veelbesproken huisje bij de Muntpoort, heet zij Sara Janssen Goedhart, weduwe van Abraham Boeke, de Boeck of Boucke. Dit zou ons doen denken, dat haar familienaam Goedhart was en dat reeds de naam van Zacharias Janssen tot het ruime gebied der onnauwkeurigheid behoorde. Van deze Sara weten wij, dat zij den 21sten Mei 1622 hare wederhelft in een huisje in onderpand zette wegens eene schuld, aangegaan door haar broeder, denzelfden Zacharias Janssen. Het huisje is geen ander dan de bescheiden woning, waarvan Borellus spreekt en die, afgebroken zijnde, als de woonplaats van den uitvinder der verrekijkers vereeuwigd werd. De schuld, waarvoor dit pand was aangegaan, bestond in de koopsom van tabak, door onzen Zacharias Janssen gekocht en waarvoor hij de helft op zijne, te recht of te onrecht, historisch geworden woning had verpand. (Aant. 17.) Uit de daarvoor bestaande bewijsstukken zien wij, dat de zuster van Zacharias Janssen in de Giststraat woonde, te gelijk met een anderen broeder, Jan Janssen, een schoenmaker; ook volgt er geenszins uit, dat Zacharias toen bij de Muntpoort verblijf hield, - veeleer wordt dat van elders tegengesproken. Zeker is het, dat den 13^{den} Januari 1618 Hans de Kock opgegeven wordt als bewoner van het bedoelde huisje en derhalve toen de uitvinder-brillenmaker er niet meer woonde. Merken wij verder op, dat onze Zacharias in geenerlei openbaar of officieel geschrift onder eenige aanwijzing van beroep of bedrijf voorkomt dan als tabakshandelaar; dat nergens iets blijkt, dat hij de zoon is van een Hans den brillenmaker; dat deze Hans voor ons niet bewijsbaar heeft gewoond in het kleine gebouw, thans monumentaal aangewezen als de woning van Zacharias Janssen in 1590: dan moeten wij onze armoede aan stellige wetenschap betreuren.

Zacharias Janssen verdwijnt evenwel niet van het wereldtooneel, zonder eenig spoor achter te laten. Maar hij doet dat minder glansrijk

dan Lipperhey, die, gelijk hierboven aangetoond werd, hem hierin eene vierde eeuw vooruit was. Den zesden Februari 1642 werd hij begraven op het Bagijne-kerkhof. Voor zijne tijdgenooten en zijne medeburgers van eene eeuw na dien dag ligt in dit korte woord een getuigschrift, dat de man stierf, arm, als iemand uit de kinderen des volks. Wie nog heden het fraaie Middelburgsche jaarboekje leest, de *Zeeuwsche Chronyk-almanach* geheeten, en daarvan den jaargang 1779 openslaat, leest daar op blz. 224 en 225, wat men onder den naam van Godsakker te verstaan hebbe. Het was een groot kerkhof of begraafplaats, ook pesthof genaamd, omdat er voorheen een pesthuis stond, dat in 1743 in eene glasblazerij herschapen werd. Na 1737 is er op dit Bagijnehof niet meer begraven; maar tot begraving, ook voor de armen, werd een der bolwerken aangewezen aan de noordzij der stad, achter het arm-weeshuis. Ik hoop, dat niemand der leden of bezoekers van de vriendelijk gelegen buiten-sociëteit door deze mededeeling zal verontrust worden, hoewel het zeker eene onpoëtische gedachte is, zich boven de overblijfselen van pestlijders en geëxecuteerden te ontspannen. Misschien denkt nog iemand aan den armen Zacharias, wiens naam in arduinsteen prijkt aan den buiten-kerkmuur. Het kerkhof evenwel, waarop de verheerlijkte tabakskooper begraven werd, is thans ingenomen door de Breedstraat, de Luthersche kerk en hare bijgebouwen, eene concertzaal en de manege, sedert lang tot andere doeleinden gebruikt, en iets, dat ons aan eene glasblazerij herinnert.

Zooveel is dus zeker, dat Zacharias Janssen op het kerkhof der armen begraven werd. Geenszins vermindert dat zijne verdienste in het oog van den geschiedschrijver en hij zou hem daarom alleen op de lijst stellen der groote voorgangers op het gebied der uitvindingen en ontdekkingen, wier belooning veelal bestaat in de schatting, die een poëtisch nageslacht hun toebrengt. Niets evenwel vermag hem uit die vernedering op te heffen, tenzij de onsterfelijke verdienste van dat werktuig, dat de tijdingen uit den sterrenhemel bracht. En die uitvinding is zijn werk n i e t .

Weinig tijds geleden liep de misschien aan elke opspraak onschuldige Zacharias gevaar, zekere vermaardheid te verwerven, maar ditmaal van bedenkelijker aard. Een werkzaam navorscher der Zeeuwsche oudheden, de heer H.M. Kesteloo te Domburg, vond in het archief van Arnemuiden een stuk, waarin de ons meermalen voorgekomen naam genoemd werd. Den 25sten Juni 1619 werd een bevel uitgevaardigd tegen Zacharias Janssen, wonende in de dobbele Bosse. De naam van den verdachte komt uit; die van zijn huis heeft meer met een vuurwapen dan met een binocle te maken. Maar de delinquent was van niets minder beschuldigd, dan dat hij en zijn zwager Izak de Haen koperen ‘Spaansche quarten geslagen, geperst en geschroefd hadden’. De zaak zal bij de vervolging gebleven zijn; althans van den verderen loop der procedure is niets aanwezig. Of nu de hoofdbeschuldigde onze

proto-inventor en latere tabakskooper was, kunnen wij hier niet uit vernemen. De heer Nagtglas, wiens geestige opmerkingen bekend zijn, waagde de gissing, of de beschuldigde niet door zijne beweerde nabijheid der Muntpoort tot de liefhebberij van muntslaan verleid was, doch niemand zal den eerzamen burger zonder eenigen grond met eenige verdere blaam willen belasten, dan dat hij dertien jaar na zijn armzalig afsterven nog versierd werd met den titel eener uitvinding, die hemel en aarde, kerk en staat, school en inquisitie in rep en roer bracht.

De geëerde lezer heeft opgemerkt, dat herhaaldelijk gesproken is over den leeftijd, dien Jan Zachariasse zich toekende in 1655. Daarop dient teruggekomen te worden en nu reeds zij de opmerking toegestaan, dat tal van schijnbaar onnoodige bijzonderheden hier aangehaald worden, om tot identiteit van personen en juiste waardeering van feiten te geraken.

Uit het doopboek van Middelburg blijkt, dat bij den doop van Johannes, f^{i} Zacharias Janssen, als getuigen voorkomen Jacob Godaerts, in wien wij den reeds gemelden naam van Goedhart meenen te herkennen, en Mayken van Lops, weduwe van Gideon de Haen. Dit zal wel zonder verder bewijs de schoonmoeder van Zacharias kunnen zijn, daar diens zwager Izak de Haen heet; en juist de zwager van dien naam is de medebeschuldigde in de zaak der Spaansche quarten. Als latere nasporingen, waartoe weinig meer bezwaar bestaan zal dan het verblijf van een belangstellende in Middelburg, hebben kunnen uitmaken, hoe de vrouw van Zacharias Janssen heette, is dit zonneklaar. Heeft de laatstgenoemde, die toch zoo wat werktuigkundige moet geweest zijn, inderdaad eene betrekking gehad bij de Munt van Zeeland, dan is de gissing van den heer Nagtglas tot zekerheid verheven en mag de valsche titel op het monument verwisseld worden met dien van valschen munter.

Één recht doen wij Zacharias gaarne wedervaren; hijzelf is ons niet bekend, ooit eenige aanspraak op deze uitvinding gemaakt te hebben. Zijn zoon Johannes heeft dat op zijne rekening en wel op eene wijze, waarvoor de vader geheel buiten staat is zich te verantwoorden. In het gemelde doopboek komt hij niet voor in 1602 of 1608, dat in zijne verklaring het geboortejaar moet zijn. Den 25sten September 1611 evenwel staat de eenige Johannes, f^{i} Zacharias Janssen, opgegeven en de doopgetuigen behooren tot de bloedverwanten van den pseudo-uitvinder. Dus was hij, toen hij 3 Maart 1655 voor Burgemeesteren verscheen, niet twee en vijftig jaar, zooals hij beweert, maar drie en veertig. Zijne ouders toch laten in dezelfde gemeente kinderen doopen en de voorschriften waren toen te gebiedend, om die plechtigheid acht jaar uit te stellen. Nu kan iemand zich in zijn leeftijd vergissen, doch voor het gerecht en uit den mond van een sterrenkundige is dat bezwaarlijk. Met zijne verklaring in de hand begrijpt men echter het

nut dezer onwaarheid. Dit verschil heeft grooten invloed op zijn zeggen: ‘1618, Doen hebbe ick met mijn vader hierboven vernoempt de langhe buijsen geïnventeerd.’ De jonge inventeur is in 't najaar van 1618 juist zeven jaar geworden; had hij den opgegeven leeftijd in 1655 bereikt, dan was hij in 1618 zestien jaar geweest, waaruit meer waarschijnlijkheid voor zijne uitvinding bestaat. Daar geen wetenschappelijk man meer aan eene toevallige ontdekking kan gelooven, zouden wij hier met een Middelburgschen Pascal te doen hebben. Ook vervalt hiermede de speelmakker van Boreel. De oude moei zegt 72 jaar te tellen. Daar wij alleen eene Sara Jans, dochter van Hans, als doopelinge aantreffen, den 5^{den} Mei 1577, zouden wij haar een jaar of zes meer gegeven hebben; doch dat verandert niets aan haar zeggen, dat zij haar broeder omtrent 1612 verrekijkers had ‘zien maken’.

Zooals wij ons reeds lieten ontvallen, houden de napraters en naschrijvers ons niet bezig. 't Was Borellus reeds genoeg, dat hij een uitvinder had, en Middelburg mag tevreden zijn, dat de eer niet aan die stad betwist werd. Moest ook dat gedaan worden, met al de liefde voor de stad, waar ik een deel mijner jongelingschap vertoefde, zou ik den roem van het gewest mijner geboorte en toegenegenheid opofferen aan de liefde tot de waarheid. In deze zaken behooren wij niet te rade te gaan met eene plaatselijke, gewestelijke, zelfs nationale bekrompenheid, maar met de eischen van een onpartijdig onderzoek, gelijk dat is opgelegd door de heilige rechten der wetenschap. En de wetenschap legt ons geene verplichting op, om de uitvinding der verrekijkers buiten Middelburg te zoeken. Wat verder voor eene subtiliteit mocht doorgaan, om eene onderscheiding te maken tusschen de Middelburgsche uitvinding en die der telescopen, gaat ons hier niet aan, omdat het werktuig van Galileï of van wien ook een gevolg is van hetgeen Lipperhey aan de wereld heeft geschonken

Reeds lang zijn Janssen en Lipperhey als eerste en tweede uitvinder vereenigd. Doctor Borellus heeft hiervan de eer of de schuld. Zijn boek heeft de eer van Middelburg glansrijk gehandhaafd, indien van handhaven sprake was, waar zelfs een Galileï aan de Zeeuwsche hoofdstad de eer gaf. Borellus liet zijn boek in ons land drukken en droeg het op aan den Magistraat van Middelburg, die hem zoo krachtig bijgestaan had in zijne nasporingen. Den eersten Maart 1657, meer dan een jaar na de verschijning van zijn werk, werd hem een gouden eerepenning van stadswege aangeboden wegens zijne moeite, om aan te toonen, dat ‘den eersten en den tweeden verrekijkers inventers en makers deszelfs borger en ingeseten sijn geweest’. (Aant 24.) De Nederlandsche uitgever, Adriaan Vlacq, ging verder, - zoo niet te ver - door de beeltenissen van Janssen en Lipperhey in zijn boek op te nemen. Als de schilder der oorspronkelijke portretten, die Henri Berckmans was, welke in 1629 in De Klundert werd geboren en in

1690 overleed, kunnen wij weinig vertrouwen stellen in de echtheid van zijn werk. Bij zijne geboorte toch was Lipperhey reeds twaalf jaar dood en toen Janssen naar 't Bagijne-kerkhof gedragen werd, telde onze schilder nauwelijks dertien jaren.

Zoo iets slikte men gaarne in een geloovigen en dus onoordeelkundigen tijd.

In Januari en Februari 1822 hield de Hoogleeraar Van Swinden drie voordrachten over een gedeelte van ons onderwerp. Hij toonde aan, dat deze door niemand aan Nederland betwiste uitvinding niet het gewrocht van een bloot toeval was, maar dat het langs den wetenschappelijken weg geschiedde. Voor zooverre het een vraagstuk van personen is, wordt de verdienste van Jacob Metius niet vergeten en aan Zacharias Janssen, op grond der berichten van Boreel, de uitvinding van den microscoop toegekend. Lipperhey is echter bij Van Swinden de man van den verrekijker. De geleerde redenaar sloot daarmede de lange reeks van toespraken in Felix; hij overleed in het volgend voorjaar en liet van zijne laatste voordracht de schets na, zooals hij die gewoon was te gebruiken. De Hoogleeraar G. Moll heeft die omgewerkt en uitgegeven in de nieuwe verhandelingen van het Koninklijk Instituut, waarvan dit derde deel in 1831 het licht zag. Wat negen jaar vroeger wellicht niet zoo goed kon bekend zijn, zelfs aan schrijvers, die de uitvinding zelf ter sprake moesten brengen, was nu voor iedereen te lezen, en het blijkt uit de boekverzameling van 't Zeeuwsch genootschap, dat er ten minste één afdruk dezer verhandeling te Middelburg aanwezig was.

Wij zullen spoedig zien, hoe gering de uitwerkselen geweest zijn van het gesproken woord. Onbekendheid daarmede kan men niet onderstellen. Van Swinden zelf heeft over zijne studie te Middelburg inlichtingen gevraagd. Zeer toepasselijk zijn hier zijne eigene woorden: ‘De geleerde wereld, zoowel als het dagelijksch leven, wordt door evenzooveel vooroordeelen, als door waarheid beheerscht. Wanneer zich deze vooroordeelen eenmaal hebben vastgeworteld, zullen de meest overtuigende gronden nauwlijks in staat zijn, dezelve uit te roeijen en van den tijd alleen is dan hulp te wachten.’ Blz. 112.

Men mag wel zeggen, dat het vraagstuk hangende gebleven is tot de samenstelling van het meer uitvoerig dan belangrijk werk: *De Provincie Zeeland*, geschreven door J. de Kanter en zijn schoonzoon J. ab Utrecht Dresselhuis. In dien tijd werd de geschiedenis der provincie, hunne studie, nog bijzonder beoefend door N.C. Lambrechtsen van Ritthem, C.A. Rethaan Macaré en S. de Wind.

Wij zullen van dit vijftal geleerden niets anders zeggen, dan dat zij met grooten ijver de oudheden van dit historisch belangrijk gewest beoefend hebben, hoewel zij overschat zijn in de streek hunner inwoning en daardoor wat verwend waren aan toejuiching en vrij onvatbaar voor tegenspraak. *De Bibliotheek van Nederlandsche geschiedschrijvers*

van De Wind is er een bewijs van, want enkele opmerkingen deden de voortzetting staken, en wanneer wij nu durven zeggen, dat de schrijver over werken spreekt, die hij nooit onder de oogen gehad heeft, zou dat vóór een dertigtal jaren niet minder geweest zijn dan misdaad van gekwetste majesteit. Wat in 't algemeen door deze heeren gezegd is ten aanzien der oude godenleer en wat daartoe behoort, is in onze oogen een klaar bewijs, dat hunne studiën niet op dien breeden grondslag rusten, welke in vergelijkenden aard thans als eene strenge voorwaarde gesteld wordt, om te mogen meespreken over Nehalennia en hare vereerders. Den arbeid dezer eenmaal als gezaghebbend sprekende mannen aan een historisch onderzoek te onderwerpen, zou eene zware taak zijn, maar die een lang gevestigd oordeel merkelijk zou wijzigen. Niettemin zijn wij schuldig, hen te beschouwen in de volle waardeering hunner werken en dagen. Zij legden de grondslagen, waarop de jongere school voortbouwde; zij wezen den weg, dien wij bewandelen; zij leerden ons, wat aan de studie van 't onderwerp ontbrak, en boven alles, zij leefden in een tijdvak, dat ongaarne brak met gevestigde denkbeelden.

In dien tijd en door zulke handen werd het vraagstuk onzer uitvinding opnieuw onderzocht. De man des gezags was Petrus Borellus, en de inlichtingen van Willem Boreel zouden het overige aanvullen. Waar dat niet voldeed, mochten nieuwe en van elders aangewaaide overleveringen helpen, om den roem van Zacharias Janssen te steunen. Waar ook dat nog ontoereikend was, drukte men vooral op het onderscheid tusschen aardsche kijkers en telescopen voor den beschouwer der hemellichamen. Toch is er in den logischen gedachtengang veel, dat ons bij gering nadenken de schouders doet ophalen. Ondanks de ontdekking der reeds besproken stukken van 1655, die eerst jaren later gedaan werd, zou de oordeelkundige lezing der tiende bijlage van De Kanter en Dresselhuis de schaal doen overslaan ten voordeele van Lipperhey, als de erkenning zijner aanspraken een voordeel kan heeten. De medegedeelde stukken uit de besluiten der Staten-Generaal pleiten niet voor Janssen en diens eer kon alleen gered worden door zijne strikte geheimhouding, waartoe Maurits hem zou verbonden hebben, naar luid van een volstrekt onbewezen gerucht. Over de zonderlinge beweringen van Boreel ten aanzien van zijn speelmakker stappen onze schrijvers niet alleen heen, maar trekken er nog een gevolg uit, ofschoon gegevens hunner eigene meedeeling daarmee in strijd zijn.

De uitvoerige verzameling van handschriften, toebehoorende aan het Zeeuwsch Genootschap der Wetenschappen en mij door het bestuur met groote welwillendheid ten gebruike toegezonden, deden mij zien, dat met name Lambrechtsen de advocaat van Zacharias Janssen geweest is. Zijne nasporingen bewijzen evenwel, dat hij geen oppervlakkig man was, daar hij tot in de geringste bijzonderheden een onderzoek instelde, waaruit tal van bekendgemaakte en tot op de samenstelling dezer re-

gelen ongebruikte gegevens voortvloeiden. Bijzonder kreeg hij veel inlichtingen van den toenmaligen bewaarder der hypotheken C.J. Serlé, mij overigens als oudheidkundige onbekend; hij blijkt echter een man geweest te zijn, die scherpzinnigheid aan onderzoek paarde, en indien iemand tot de uitspraak ten voordeele van Janssen verleid heeft, dan mag dat niet aan Serlé ten laste gelegd worden. Hoe 't ook zij, met de uitgave van *De Provincie Zeeland*, in 1824, stond het leerstuk vast, als het gelijktijdige dogma der Haarlemsche boekdrukkunst. De ontdekking der later gevondene en openbaargemaakte stukken stijfde de gevestigde meening op eene wonderbaarlijke en dus onverklaarbare wijze, en andermaal deed zich eene gelegenheid voor, om de onwrikbaarheid der gevoelens van de heeren te staven.

Wat ik ga zeggen, smart mij voor het Zeeuwsch Genootschap der Wetenschappen, dat mij de hooggewaardeerde eer van het lidmaatschap bewezen heeft.

Bij de herstelling der Nieuwe kerk in 1846 werden de kleine woningen, die eraan gebouwd waren, gedeeltelijk weggenomen, hoezeer niet dezelfde, waartegen vader Smijtegeld zoo kordaat uitgevaren had. Dit lot trof ook het huisje, waarvan Zacharias Janssen de helft bezeten had, zonder dat men zijne inwoning daarin officieel had kunnen aantoonen. Op aandrang van den wethouder Rethaan Macaré werd toen in den buitenmuur der kerk een steen geplaatst; hij had het opzicht over dit werk van piëteit gehad en werd bij besluit van het dagelijksch bestuur, waarin hij dus zelf zitting had, den 21sten Augustus 1846 bedankt, en van een en ander werd aan 't Zeeuwsch Genootschap kennis gegeven. Het besluit is in waren stadhuisstijl geschreven, maar het opschrift van den steen is van eene lofwaardige kortheid. Ieder mag daaruit leeren, dat ‘tegen dezen muur stond het huis van Zacharias Janse’, iets, dat ons gebleken is voor de helft waar te zijn. Maar de bijvoeging ‘uitvinder der verrekijkers’ staat er, zoo waar, met duurzame letters onder, en, wat ons een halsbrekend waagstuk van wetenschappelijke zwendelarij toeschijnt, is de laatste regel: ‘in den jare MDXC’. Het allerergst is, dat die Escauzijnsche steen akelig en wanhopig vast in den kerkwand is bevestigd, als een onwrikbaar bewijs der onwankelbaarheid in dit soort van historisch geloof en tot diepe ergernis der beter onderrichten, die in allerijl den kerkmuur voorbijsnellen met de verzuchting: o sancta Logica, ora pro nobis!

Dit was niet de eerste hulde aan de groote uitvinding. Ten tijde der bewerking van *De Provincie Zeeland* had men van den toenmaligen eigenaar der woning van Lipperhey weten te verkrijgen, dat de naam van dit huis aan den gevel mocht prijken. De eerzame loodgieter gaf aan de roepstem der geleerden gehoor en liet in eene soort van Gotische letteren op de dakgoot verven, wat men hem opgaf. In 1875 heeft het Genootschap zich de zaak aangetrokken en in arduinsteen in den gevel doen beitelen: ‘De dry vare gesichten’. Daarmede is vol-

strekt niet gezegd, dat het geëerde Genootschap aldus zijne volslagen onzijdigheid heeft getoond. Nog minder, dat het draait met elken wind der leeringe, want het opschrift is onschuldig, tot openbare onverstaanbaarheid toe.

Ik wil liever aannemen, dat met dezen steen een zoenoffer is gebracht aan Johan Lipperhey van Wesel, burger van Middelburg en uitvinder der verrekijkers.

Amsterdam.

J.G. FREDERIKS.

Aanteekeningen.

1. (Blz. 168.)

Poorterboek der stad Middelburg, 1 October, 1602, Jan Lipperhey, van Bristol, brillemaker.

2. (Blz. 169.)

Notulen der Staten-Generaal, 2 October, 1608.

Opte requeste van Hans Lipperhey, geboortich van Wesel, wonende tot Middelburch, brilmaecker, gevonden hebbende seker instrument omme verre te sien, gelijck de Heeren Staten gebleecken is, versoeckende aldewijle 't selve instrument niet en dient gedivulgeerd, dat hem, gegunt soude worden octroy voor den tijd van dertich jaren, daer by een ijegelijcke verboden soude worden 't voorsz. werck ofte instrument na te maecken, ofte anderssints hem te accorderen, een jaarlijcx pensioen, om 't voorsz. werck alleene te maecken, omme ten dienste van den lande gebruijckt te worden, sonder dat aen eenige vuijtheemsche Coningen, Vorsten ende Potentaten te mogen vercoopen. Is goed gevonden, dat men eenige vuijt dese vergaderinge sal committeeren omme metten suppliant op zijne inventie te communiceren, ende van hem selven te verstaen, of hij dat niet en soude kunnen gebeteren, sulcx dat men daer doore met twee oogen soude cunnen gesien, ende van denselven te verstaen, waer mede dat hij te contenteren soude sijn, omme het rapport daervan gehoort te adviseren, ende geresolveert te worden, oft men den suppliant een tractement ofte het versochte octrooy zal hebben te accorderen.

3. (Blz. 169.)

Notulen der Staten-Generaal, 4 October, 1608.

Is goedgevonden, dat boven de communicatie den ij dezes gehouden met Hans Lipperhey, geboortich van Wesel, gevonden hebbende het instrument omme verre te sien, men noch vuijt elcke provincie een sal committeren omme het voorsz. instrument te examineren ende proeven op ten toren van zijne Excellencie quartier,

oft d' inventie end het werck sulcx is, dat men daer van soude geraecken de vruchten te trekken die men meent, ende in sulcken gevalle metten inventeur te handelen, dat hy aenneme binnen 't s'jaers te maecken sess sulcke instrumenten van christal de roche, daer voren hij eischt van elck stuck dusent guldens, dat hij zijnen eysch moderere, onder beloften, dat hy syne inventie niemanden anders t' eenigen dagen en sal overgeven.

4 (Blz. 169.)

Ordonnantieboek der Staten-Generaal, 5 October, 1608. Aan Hans Lipperhey, Inventeur van seecker Instrument omme verre te sien, de somme van drye hondert ponden van veertich grooten 't pont, ter goeder Rekeninge vant gene dat hem by de Heeren daertoe gedeputeert, voor het maken van een sulck Instrument ten dienste vant lant toegeleet is.

5. (Blz. 169.)

Notulen der Staten-Generaal, 6 October, 1608.

Die heeren Gedeputeerden van de Provincien, ondersocht hebbende naerder het instrument geinventeert by Johan Lipperhey, brilmaker, ende metten selven gecommuniceert, rapporteeren, dat sij 't voorsz. instrument naer apparentie bevindende den lande dienstelijk te sullen vallen, den voorsz. inventeur geboden hebben, voor een instrument bij hem te maken van christal de roche voor het land, drye hondert guldens gereet, ende sesse hondert guldens als 't selve volmaeckt ende goedgevonden sal sijn, is goed gevonden ende geresolveert, dat men die voorsz. heeren Gedeputeerden sal autoriseren, gelyk deselve geauthoriseert worden mits desen, omme metten voorsz. Lipperhey absolutelyk op het maeken van 't voorsz. instrument te handelen, ende denselven eenen tijt te limitteren binnen den welcken hy gehouden sal sijn 't voorsz. instrument goed ende wel gemaeckt te leveren, mits dat de heeren Staten als dan oock sullen resolveren ofte den suppliant te accorderen sijn versochte octroy ofte toe te leggen een jaerlycx tractement, dies dat hy sal beloven egheen sulcke instrumenten meer te maken, sonder consente van de heeren Staten.

6. (Blz. 169.)

Verzoek van Jacob Adriaansz. Metius, *met de beschikking van* 17 *October* 1608. *Archief van het Zeeuwsch Genootschap der Wetenschappen; notarieel afschrift van* 8 *November* 1677.

Aan de Edel Mogende Heeren, de Heeren Staten Generael der Vereenigde Nederlanden, Verthoont met behoorlycke eerbiedinge ende reverentie Jacob Adriaensz., zoon van Mr. Adriaen Anthoniszoon, Oudt Borghemeester der Steede Alckmaer, Uw E. Mog. onderdanigst dienaer, hoe dat hy Suppliant omtrent een tijde van twee jaren, bezig geweest zijnde, om die tijden, die hem van zijn handwerck ende principale beroepinghe mogten overig zijn te employeeren in 't naezoeken van enige verborgen konsten die met het gebruik en approprieren van het glas by enige andre zoo moght gebracht zijn geweest, gekomen is in ondervindinge, dat bij middel van zeeker instrument, 't welk hij suppliant tot een ander einde ofte intentie, onderhanden was hebbende, 't gesigt van denghenen die 't selve was gebruyckende konde uitstrekken, in zulke voegen, dat men daarmede bescheydelyk dingen konde zien, die men anders mids de distantie ende verheydt der plaatsen, niet of gansch duister ende zonder kennisse ofte bescheiden zoude kunnen zien, 't welk hij suppliant vermerkende, heeft hem principaelyck naar dien tijdt geoeffend, omme 't zelve nog te verbeeteren, ende eindelijk zoo verre gebragt, dat men met zijn Instrument een dingh zoo verre kan zien, ende klaar bekennen, als met het instrument U.E.D Mog. onlangs verthoont by een borgher en brillemaker van Middelburg, volgende het oordeel selve van Zijne Excellentie en anderen, die de respective instrumenten tegens malcanderen hebben geproeft. Niet tegenstaande sijns suppliants instrument meest en is gemaakt van zeer slechte stoffen, ende alleen tot een proeve, t' welk hij suppliant

niet en twijffelt of er soude met verbeteren van de machine ook in 't gebruick seer gebetert worden behalven dat hij meede gelooft ende verhoopt met ter tijdt de voorsz. inventie in zich zelfs zoo te verbeteren, dat daar nog meerder dienst en vrugten te verwagten zullen zijn, dan alzoo hy supp^{t} beducht is, dat middelertijdt iemand hem zoude mogen onderwinden de voorschreven zijne instrumenten na te maken ofte zo imiteren, bouwende op de fundamenten, die den supp^{t} met zijn vernuft, groten arbeyd en hoofdbrekinge (door Gods zegeninge) geleyd heeft, ende hem supp^{t} daar mede zoude frustreren ende beroven van de vrugten, die hij met recht ende goede assurantie daar van te verwagten heeft, soo keert hij supp^{t} hem tot Uw Ed. Mog. ootmoedelijk verzoekende, dat dezelve gelieven suppliant te vergunnen octroy, daar by eenen iegelijc de voorsz. inventie voor dezen niet gehad, ofte in 't werk gestelt hebbende, verboden wordt de voorsz. instrumenten in 't geheel of ten deele na te maken, of die bij zodanige onvrije personen gemaakt zouden mogten zijn, te kopen of te verkopen, sonder expres

Consentement van hem suppliant op verbeurte van dezelve instrumenten en daerenboven nog van eene somma van honderd Carol. guld. van 40 grooten in 't stuk, op elck instrument Contrarie dezes gemaakt, gecoft of vercoft, ende dat voor den tijd van 22 jaren. Ofte anderzins hem supp^{t} in aanzien van de nutheijt ende dienste van de voorsz. inventie voor 't gemeene Vaderland toe te leggen alzulke vereeringe als UwEd. Mog. naer haere gewoonlijke goedertierenheyd ende discretie bevinden sullen te behooren, 't welck doende, enz.

In margine stond: Den supp^{t} wordt vermaent voorder te onderzoeken, omme zijne inventie te brengen tot meerder perfectie. Ende zal alsdan op zijn verzogte octroy gedisponeerd worden naar behoren.

Actum 17 October 1608.

Onder stond: Get^{d}. Aersen 1608.

7. (Blz. 169.)

Notulen der Staten-Generaal, 17 October, 1608.

Is Jacob Adriaens, zoon van Mr. Adriaan Anthonissen oudt Borgemr. der stadt Alckemaer, versoeckende octroy tot zijne inventie omme het gesichte verre te doen vuijt strecken, in sulcker voegen, dat men daer mede seer bescheijdentlijck dingen sal sien die men anders mits de distantie, niet of gantsch duijsterlijck soude kunnen gesien, toegeleet hondert guldens, ende goetgevonden dat men den suppliant sal vermanen voorders noch te arbeyden, omme sijne inventie tot meerder perfectie te brengen, als wanneer op sijn versochte octroy gedisponeert sal worden na behooren.

8. (Blz. 169.)

Ordonnantieboek der Staten-Generaal, 17 October, 1608. Aan Jacob Adriaensz. [Metius] de somme van hondert ponden tot XI grooten 't pont, die hem om eenige consideratien ende namentl: tot voerderinge van zijn Inventie om verre te sien, om deselve in perfectie te brengen toegeleet syn.

9. (Blz. 169.)

Notulen der Staten-Generaal, 11 December, 1608.

Is gelesen de resqueste van Hans Lipperhey, brilmaeker ende inventeur van seker instrument om verre te sien, maer niet eijntelijck daerop geresolveert, dan dat eenige sijn gecommitteert om naerder opte voorsz. inventie metten suppliant te spreken: die heeren Van Dorth, Magnus ende Van der Aa.

10. (Blz. 169.)

Notulen der Staten-Generaal, 15 December, 1608.

De heeren Magnus ende Venema in absentie der heeren Van der Aa ende Boeles &c., rapporteren, dat sy gevisiteert hebbende het instrument bij den brillenman Lipperhey geinventeert omme met twee oogen verde te sien, 't selve goed hebben bevonden.

Ende mitsdien geproponeert sijnde, of men den voorsz. Lipperhey sal accorderen sijn versocht octroy, omme voor sekeren tijt 't voorsz. instrument alleene te mogen maecken ende hem betalen de resterende sesshondert guldens, die hem voor 't voorsz. instrument belooft zijn, is verstaen ende geresolveert, nademael het blijct, dat verscheijde andere wetenschap hebben van de inventie om verde te sien, dat men het voorsz. versochte octroye des suppliants sal afslaen, maer dat men hem sal lasten, binnen sekeren corthen tijd noch twee instrumenten van sijn inventie omme met twee oogen te sien, te maecken ende de heeren Staten te leveren voor denselven prijs die hem toegeseet is, ende dat men hem daer voren als noch sal geven ordonnantie van drijehondert guldens, ende van de drije resterende hondert guldens als de voorsz. twee instrumenten als voren gemaeckt ende gelevert sullen sijn.

11. (Blz 169.)

Ordonnantieboek der Staten-Generaal, 15 December, 1608. Aen

Hans Lipperhey de somme van drye hondert ponden, tot xl grooten het stuck, op affcortinge van de resterende ses hondert gulden van de negenhondert guldens, die hem voor 't maecken van seecker instrument om verre te sien toegeleecht syn.

12. (Blz. 172.)

Hans Lipperhey koopt een huis in de Kapoenstraat, 13 Januari, 1609. *Uit het Oude Register van Waranden en de Transporten van huizen binnen der stad Middelburg*, *L*[a]. *A*, *volumen* 5, *folio* 155 *recto*, *L*[a]. *E*, 155, *verso.*

Daniel van den Berghe, suikerbakker, borger binnen Middelb. draagt voor schepenen aldaar over aan Hans Lipperhey, brillmaker, borger deser stadt:

‘Eerst een opene bezegelde aanschattingsbrief onder 't zegel ter zaken dezer voorn. stad van date den 16 January 1604, mentie maken de van de huyse ende hofstede gestaan ende gelegen inde Capoenstrate der voorn. stad, daer den voorn. Hans Lipperhey inne woondt.’

‘Mitsgaders nog een opene besegelde transportbrief, benevens den voorn. aenschattingsbrief, verleden bij Daniel van Goethem, coopman alhier woonachtig, en Hans Lievense, vergulder, uit crachte van haerlieder respectieve procuratie, naerder in 't voorn. transport vervat ten behoeve van hem comparant in dato den 28 July 1607, dat den voorzegden Hans van hem comparant gecocht heeft ende voorsz. deszelfs briefs recht in alder forme ende manieren, als deze hem bezegelt met schepenen zegels dezer stadt, over dewelcke deze jegenswoordige transport getransfixeert ende vastaen is gemaekt’, enz.

12. (Blz. 169.)

Notulen der Staten-Generaal, 13 Februari, 1609.

Hans Lipperhey, brilmaker, heeft gelevert de twee instrumenten omme verre te sien, die hem gelast syn te maecken, ende is mitsdien geaccordeert, dat men hem sal depecheren ordonnantie van de dryehondert guldens, die hem als noch resteren van de negenhondert guldens die hem voor drie van de voorsz. instrumenten belooft syn.

13. (Blz. 169.)

Ordonnantieboek der Staten-Generaal, 13 Februari, 1609. Aen Hans Lipperhey, Brilmaker, de somma van drye hondert ponden van XL grooten te pont, hem resterende van de negen hondert gelycke ponden, hem toegelect voor het maecken van drye Instrumenten om verre te sien.

14. (Blz. 175.)

Hans Lipperhey en zijne vrouw Tanneke Jansz. testeeren den 26 September 1619. *Uit het Archief van het Zeeuwsch Genootschap.*

Hans Lipperhey en Tanneke Jansz., wettig man ende wijff, wonende binnen Middelburg, maken testament voor den notaris Jan van der Rijst aldaar; getuigen zijn Pieter Gombergs, zwaardveger en Zacharias Roman, boeckverkooper, beyde inwonende poorters dezer stadt.

Zij vermaken hun goed den langstlevenden; twee pond gr. Vlaamsch den gemeenen Duytschen armen en aan 't Oudmanhuis te Middelburg, elk die som; de langstlevende zal de door hen geprocreëerde kinderen behoorlijk opvoeden, ook leeren lezen ende schrijven, zal aan die kinderen bij meerderjarigheid voor vader- of moederlijke portie uitkeeren *f* 400 van 40 gr. elk, verzekerd op hun huis, waarin zij tegenwoordig wonen; zij benoemen tot voogden de hier present zijnde Jacob Claayssen, glazemaker, en Samuel Bollaert, van wien geen beroep wordt opgegeven.

In dit stuk wordt noch het aantal kinderen, noch het beroep van Lipperhey, noch de naam van het huis aangewezen.

15. (Blz. 175.)

Doodboek der stad Middelburg.

Op den 29 September 1619 is op het oude kerkhof begraven Hans Lipperhey, ter somma van ℔ - .10. - vls.

16. (Blz. 175.)

Verweezing der minderjarige kinderen van Hans Lipperhey, den 9 November, 1619. *Uit het* 1e *Register van Weezerekeningen volumen K*, *f*o. 220 *verso.*

'Tanneken Jans, weduwe van Hans Lipperhey, brillemaker, compareerde voor schepenen te Middelburg, verzekerende de voogden van haar vier weezen, daar de voornoemde Lipperhey vader af was, tot dezelve kinderen behoefte, de somma van Vierhonderd guldens tot 20 st. eens over alle heurlieders vaderlijke erffelijke en haeffelijke successie.'

Deze verzekering geschiedt tot nakoming van hetgeen waartoe comparante zich verbonden heeft, zooals staande is ten register der Weeskamer te Middelburg.

Hiertoe verbindt zij comparante speciaal haar huis ende hofstede met zijn gevolg en toebehooren, zoo hetzelve gestaan ende gelegen is in de Capoenstrate dezer voorz. stede genaamt de Drie vare gesichten binnen deze vier gemerken', enz.

17. (Blz. 181.)

Obligatie van Zacharias Jansen, *wegens gekochte tabak*, van den 21 Mei 1622. *Oude Register van Paay- en Schuldbrieven*, *volumen P*, *folio* 29 *verso.*

Zacharias Janssen, ingeseten deser stad Middelburg in Zeeland, compareerde voor schepenen dezer stad, en heeft verleyd ende verleden, soo hy bekend ende verleydt mits desen, wel ende deugdelijk schuldig te wesen aen Leonard Jacobs van den Heuve, Mekelaer ende ingeseten alhier, de somma van acht en tachentig ponden, ses schellingen en acht grooten vl., over goede liquide aangerekende schuld, spruitende uit den coope ende Leveringe van Toebacco, welcke voors. somme van acht en tachentig ponden, ses schellingen en acht grooten hij comparant belooft heeft en belooft mits desen wel ende trouwelijk te betalen of te doen betalen aan den voorn Leonard Jacobs van den Heuve oft aan den vertoonder deses, binnen vier maanden naestcomende na datum deser sonder delay, oft indien met bewilliging des selffe de voorn. betalinge langer retardeerde, soo belooft hij comparant daar voor interest te betalen ter advenante van ses ende een quart ten honderden 's jaers, te loopen tot de effective betalinge der voors. somme toe, verbindende daervoor insonderheid den voorn. comparant tot speciaal onderpant ende hypotheke de gerechte helft hem competerende in seker huis, gestaen ende gelegen by de poort van de munte aan de groenmarct deser stad, binnen deze vier gemercken: oost de munte, zuid de nieuwe kercke, west Dirck Jans, timmerman, en noord 's heeren strate, met allen den gevolgen van dien, enz.

De hypotheekbewaarder Serlé, van wien op bl. 187 gesproken is, lichtte dit stuk toe en begon met de vermelding, dat op bovenstaande obligatie onmiddellijk eene andere volgde, waarbij Sara Janssen, weduwe van Abraham Boucke, de andere helft derzelfde woning verbindt en bovendien eene helft in het huis de Grauwe hoet, in de Korte Giststraat, behoorende aan haar en haar broeder Jan Janssen, schoenmaker. Of deze,

met of zonder zijne zuster, bij de Muntpoort woonde of in de Giststraat, blijkt niet, evenmin, wie van dat bij de Muntpoort vóór Zacharias en Sara eigenaars waren. Van die huisjes aan dezen kerkgevel zijn noch bezitters, noch bewoners uit vroeger tijd opgegeven, waaruit het dus niet mogelijk is te staven of te wederleggen, wat Boreel verteld heeft van Hans den brillenmaker. In een stuk van 13 Januari 1618 komt Hans de Kock als bewoner voor, ons van elders volkomen onbekend. Nog eens verpandt de weduwe haar aandeel en wel den 16^{den} April 1655; hoewel haar naam daarbij misvormd wordt tot Sara Jansen Goughrt, wed. wilen Sr. Tomas de Boek, is die gebrekkige aanwijzing van Sara Goedhart of Goudart zeer dienstig, om het spoor van Zacharias te kunnen volgen. Hierdoor kunnen wij nagaan, hoe uit den valschen munter een tabakskooper ontstaan is. Zonder de ons beschikbare gegevens zou de identiteit der personen hoogst twijfelachtig zijn en juist de getuigenis van Sara, die in 1655 zegt 72 jaar te tellen, schakelt de noodige personen aaneen.

18. (Blz. 176.)

Edele gestrenge, erntfeste, wyse seer voorsienige heer.

De Missive van UWEd. geschreven den 8e January, is ons wel ter hant gekomen, ende bedancken deselve gansch hooghelyck voor de toegenegene sorge om de eere van dese Stadt te laeten verbreyden door de heerlycke Jnventie van de verrekyckers off verresiende brillen, waar van den uytvinder alhyer soude hebben gewoont. Wy hebben garen oinme UEds. goede intentie op te volgen naersticheit laten aenwenden om den man uyt te vinden, ende is ons Schepenen daer toe aenleydinge gegeven door onsen medebroeder in wetthe Jacob Blondel oud lxv jaren, in effecte confirmerende het geene UEds. diesaengaende was schrijvende, edoch naer verder en curieus ondersouck hebben tot nochtoe niet anders konnen bekomen als het geen UWeEdelt. uyt het inleggende sal gelieven te sien, ende gelycke als diverse garen d'eere van dese treffelycke Jnventie souden aenmatigen, soo dunckt ons mede, dat alhier eenen Johannes Sacharias insgelycx wilt doen dan op het bericht van den voorn. hr. onzen confrater Blondel accoorderende met UWelEdelt. mitsgaders de verclaring van Jacob Willemsen ende Ewoud Kien, dunckt ons dat hy sich abuseert, en qualyck moet hebben onthouden, edoch in allen gevalle oordeelen syn bericht mede astruerende als dat d'inventie uyt dese onse stadt is voortgekomen, waer van niet meerder voor als noch, sullen soo yets naerders conne bekomen niet mancqueren die over te senden, en ondertusschen aen Uwer Edt. laetende off en hoe d'inleggende gelieft te gebruycken, sullen seer garen verwachten andere occasie om UwrEdt. genegentheit te mogen verschuldigen, waer toe Edele enz. - de goede God will verleenen UWerEdt. langduyrige gesontheit en voorspoet. Verblyvende

UwerEdelht.

Junstige en dienstwillige vrinden De Borgemrs. Schepenen en Raedt.
den 3 maerte
1655.
Aan den Ambassadeur Boreel
Tot Parys.

19. (Blz. 176.)

Burgmrs. Schepenen ende Raden der Stad Middelburgh in Zeeland, hebbende gedaen examineren en hooren de personen van Jacob Willemsen, Concierge in de Wisselbancq alhier, gaande in syn 70 jaar; en Eeuwoud Kien, Bode van dese Stadt op Antwerpen, oudt zeven en zestig jaren, mitsgaders Abraham de Jonge, mr. Smit binnen deze Stad, oudt zeven en zeventigh jaren, over de kennisse die sy gesamentlyck en yder van hen in 't bysonder hadden van seker persoon die binnen deser Stede soude gemaeckt hebben d'eerste verresiende brillen of verrekyckers, de welcke gevraeght synde hebben getuicht ende verclaerd als volgt: en eerst den voorn. Jacob Willemsen seght den voorz. persoon genaemt te syn geweest Hans la Prey, ende dat deselve

gewoont heeft in de Capoen strate binnen dese Stad, daer jegenwoordigh een Stopper in woond, off het naeste huys daer aen, sonder daar in te willen syn begrepen, seght oock hem gekent te hebben, terwyle hy brillen maekte, en naderhand dat hy verrekykers off buyssen gemaekt heeft, en dat het selve geleden is omtrent de *vijftig* jaren; dat denselven Laprey na syn memo: omtrent de *dartigh* jaren is overleden en wel te weten denselven alhier binnen de Stad Middelburg is overleden, gevende voor redenen van wetenschap dat hy deponent vier a vyff huyssen van het voorn. huys heeft gewoont en dat denselven Hans Laprey over d'eerste verrekyckers die hy maeckte een vereeringe heeft verkregen van den prins Maurits, soo hy dickmaels heeft hooren seggen. Ende de voorn. Eeuwoud Kien deposerende verclaerde den naam van den p□soon die de brillen of verrekyckers plach te maken geweest te syn Hans Laprey van Wesel en dat denselven binnen dese Stadt gewoont heeft, in de Capoenstraete, tegens de nieuwe Kke aen, in het huys daar de verrekyckers plegen vuyt te steken, naest het huys daer nu het Serpent vuyt hanght welcke huysen

den voorn. Laprey toegecomen hebben. Seght oock den gemelten Laprey omt. het jaar 1610 de voorn. Verrekyckers heeft begonnen te maken en in den jare 1619 in de maand van October binnen deser stede overleden en begraven te syn. Voor redenen van wetenschap allegerende dat hy den voorn. la Preys dochter in huywelyk heeft gehadt, dat oocq denselven Laprey soo aan de Staten als aan syn Ex^{tie} Prins Mauritz van selve Verrekyckers vereert gehadt heeft, ende eenige schenkagie in recompense daer over gekregen te hebben, oock op syn versouck octroy geobtineert voor den tydt van 3 jaaren. De voorn. Ab^{m}. de Jonge mede syn getuygenisse gevende seght en verclaert den p□soon die d'eerste verrekyckers hier binnen deser stadt gemaecqt heeft is genoemt geweest Hans, sonder synen toenaem perfecter onthouden te hebben, maer dat men hem in 't gemeen noemde Hans den brillenmaker. Segt denselven gewoont te hebben in de Kapoen Strate binnen deser Stede sonder precysel. te weten in wat huys ende dattet (naer syn onthoudt) omt. 5 a 46 jaren is geleden dat den voorn. Hans de eerste Verrekyckers maecte, dat hy deponendt denselven ettelycke jaren te voren eer hy noch brillen maeckte gekent heeft, en dat hy toen een metselaers knecht was, gev□de voor redenen van wetenschap dat hy deposant in het huys daer hy nogh woont staende op de wal alhier wel 50 jaaren heeft gewoont, ende als gebuyr achter t lyck van den voorn. Hans te begravenisse heeft mede gegaen; seght ook wel te weten en menichmael heeft hooren verhaelen dat den voorn. Hans voor syn Exc^{tie}. Mauritius eenige buysen ofte verrekyckers heeft gemaecqt. Des toircond etc.

20. (Blz. 176.)

Burgem^{rs}. Schepenen ende Raden der Stadt Middelburg in Zeeland, hebbende gedaen hooren ende examineren de personen van Johannes Sachariassen brillemaker binnen deser stede, oudt twee en vijftigh jaeren, ende Sara Goedaerts, weduwe wylend Jacob Goedaerdt, oudt twee en seventich jaren, wonende in 't goude kruys op de kaye binnen dezer stede over de kennisse die sylieden te samen ende yder in 't bysonder soude mogen hebben van seecker persoon die binnen deser stede gemaeckt heeft d' eerste verresiende brillen of verrekyckers, dewelcke gevraeght synde, getuygt en verklaert hebben als volght, eerstelyck den voorn. Johannes Sachariassen seght die by synen vader met namen Sacharias Janssen (: soo hy meermaels heeft hooren seggen) in den jare XVC t' negentigh alhier binnen Middelburgh syn geinventeerd geweest, en dat de langhste buyse doen ter tyds geweest is van vyfthien a sesthien duymen, datter twee van deselve gemaeckte verrekyckers vereert geweest syn d' eene aen den Prince Mauritius ende d'ander aan den Hertogh Albertus, welcke buysen van alsulcken lenghte syn gebruyckt geweest tot den jaren XVIC achthien incluys, als wanneer hy deposant verclaerde metten selven synen vader de lange buysse geinventeert te hebben, die men gebruyckt om by nachte te sien in de sterren ende mane, seght mede dat eenen Meetsius in den jare XVIC twintigh een van deselve verrekyckers bekomen hebbende, die nabootste soo hy best conde, desgelycx eenen Cornelis Drebbel. Voorts dat ten tyde van het practiseren van de voorn. buysen synnen voorn. vader gewoont heeft op het kerckhof tegens de nieuwe kercke daer nu de vendue gehouden wordt.

21. (Blz. 177.)

Ende de voorn. Sara Goedaerts mede getuygenisse gevende seght omtrendt twee-a-vierenveertigh jaren geleden, sonder den precysen tyt te hebben onthouden, alhier buysen of verrekyckers binnen dese stede gemaeckt wierden by Sacharias Jantsen haren Broeder salg^{r}. wonende by de munte dight aen de nieuwe kercke, gevende voor redenen van welwetenschap dat sy den voorn. haren broeder deselve verrekyckers ontallyke reysen heeft sien maecken. Des 't oirconde hebben wy Burghmeesters ende Schepenen voornt. desen gedaen segelen met den contra segele der voorsz. stadt, ende by een van onse secretarissen laten onderteeckenen, op den derden Marty XVIC vijff en vijftigh.

22. (Blz. 176.)

Anno 1590 is de eerste buyse gemaeckt en geinventeert binnen Mid-

delburch in Zeelant van Zacharias Jansen ende de langste waeren doen ter tijt 15 a 16 duym waer van datter 2 wech vereert werden: de eene aen den prins Mourytsyus en de ander aen hertogh Albertus - De destansy van 15 à 16 duym is soo lange gebruyckt geweest tot het jaer 1618 - Doen hebbe ick met myn Vader hier boven vernoumpt de lange buysen geinventeert die men gebruyckt om bij nachte te sien in de sterren en de maenne (daer veel in te spickeleeren is). Anno 1620 heeft Meetsyus een van onse buysen bekommen de welcke hy naer gekonterfeyt heeft voor soo veel als hy gekonnen heeft: desgelicx heeft oock Cornelis Drybel gedaen: als wy dese Instermenten practyseerden woonden wij op het Kerckhof daar nu de Venduysy is - Waerre Reynnier Ducartes, en Cornelis Dribbel en Johannes Loof int leven die souden getuygen daer van konnen wesen dat ick de eerste lange buysen hebbe geinventeert: Vorder en kan ik mijn heeren geen naeder onderricht daer van doen. In Middelburgh den 30 Jannewary 1655.

UE: E.V: onderdaene Dienaer
Johannis Sacharias.

23. (Blz. 177.)

Sara Goedaerts oudt twee en seventigh jaren woonende op de kaaye binnen dese stadt in 't goude kruys wed^{e} wylend Jacob Goedaerts, gevraecht wat kennisse ofte wetenschap sy heeft dat alhier binnen deser stede soude gemaeckt syn de buyssen ofte verrekyckers, ende by wien. Segt omtrent twee a vier en veertigh jaren geleden te wesen, sonder den presysen tyt onthouden te hebben dat alhier buyssen off verrekyckers binnen dese stad gemaeckt wierden by eenen Sacharias Janssen, wonende by de munte dicht tegen de nieuwe kercke, seght ook deselve persoon wel te hebben gekent, terwyle het haer eyghen broeder was ende sulcx den voorn. Sacharias Janssen deselve buyssen ontallycke reysen heeft sien maecken.

24. (Blz. 184.)

Dr. Petrus Borellus wordt door de regeering van Middelburg vereerd met een gouden gedenkpenning. Notulen van Wet en Raad, 1 Maart 1657.

Bij propositie erinnert synde van het bouck, geschreven door den heer Petrus Borellus, raedt ende ordinaris medicijn van den koninck van Vranckrijk geïntituleert: De Vero Telescopii Inventore ende gededicceert aen dese stadt, is naer deliberatie goetgevonden en geresolveert den auteur te laten bedancken en met eenen gouden penninck te vereeren, tot eene memorie voor die moeyte, by hem genomen van door het voorschr. bouck te vindiceren de eere, dese stadt competerende, uyt dat den eersten ende den tweeden verrekijkers inventers en makers deszelfs borger en ingeseten respectivelyck syn geweest. Ende dat ten dieneynde die heeren thesauriers bezorgen van daerop te laten snyden hetgeene sy sullen oordeelen te convenieeren.

Als uitbreiding van het op bl. 170 *tot* 172 *gezegde*, *den indruk vermeldende*, *dien de uitvinding in onze letterkunde naliet*, *dienen de volgende aanteekeningen.*

Op bl. 22 van Bontekoe's *Journael* treft men aan, hoe hij na zijn rampvollen tocht van 1618 in Straat Sunda aankwam en daar eene groote scheepsmacht ontmoette: ‘Dit waren altemaal Hollantsche schepe, die daer over commandeerde was van Alcmar, genoemt Frederik Houtman, hij stont toen ter tijt en keeck met kycker off brill in de galderye nae ons toe verwondert wesende over onse miraculeuse seylen.’

De bekende slotvoogd van Loevestein, Prowning, schrijft den 11^{den} Juni 1619 aan de Staten-Generaal, ‘dat de knecht van Bernevelt hier is geweest, over de wal passerende, siende naer de camer van De Groot, gevangen alhier, ende met eenen bril naer de camer voorsz. siende’. De brief behoort tot de verzameling van bescheiden aangaande het onderwerp, op het Rijks-Archief, en is afgedrukt in Broeders Gevangenisse, 186.

In het tweede deel der klucht van *Claas Kloet*, door G. Biestkens, die daarvan in 1619 het eerste deel uitgaf, zegt Claas:

‘Ick wil nae miester Dirck Door toe, hier op de Kleuterdijck,
En segghen, dat hy te deghen gaauw kijck in de sterren, wat fortuyn ick sel loopen,
Al sou hy er een van dese nuwesnofs brillen om koopen,
Daer men, van hier op het hof, mee sien kan, so men niet en jocket,
Aen 't Amsterdammer uerwerck, hoe laet dat de klock het.’

Zeevsche nachtegaal, Midd., 1623. Cupido Brilleman (bl. 20-23).

‘Hy draecht nu, waer hy gaet, een slach van langhe brillen;
En, wie by dit ghelas eens voor het ooghe schiet,
Die vint van stonden aen, dat niet een mensch en siet,
Die vindt dat niemant vveet, lant, steden, rycke stroomen,
En vverelt, soo het schynt, doch niet als vyse droomen,
Wat wytter ooge leyt, dat toont als dichte by; -’

Op blz. 65 van het *Tafereel van Sinne-mal* door A.V. Venne, ed. 1623, begint de Kalle-mal ofte Dubbel-praet van Bouwen-Stram en Soetje-Lam met deze woorden van Bouwen:

‘Hoort Soetje, soete kaer, ic sien nouw deur myn buys
Daer gunssen inde zee, een Veerse haring-buys.’

Jacobus Revius, de Deventersche Dichter, schreef in 1632 zijn *Geusebril:*

‘Den bril, dien ghy, Papou! gemaect hadt voor de Geusen,
Maer hiertoe voor u self en toond' se haer van vers,
Die hebben sy u, met een gauheyt, vvt de mers
Gelichtet, sonder eens te breken of te kneusen,
Sy setten hem nu self al lachend' op haer neusen,
En sien daer veldewaerts door henen, rechts en dwers,
Sy sien, dat uwen buyl begint te worden schers,
Sy sien, dat Spanjaerden syn menschen en geen reusen.
Hoe claer is dese bril! ick hadde 't noyt gedacht:
Men kan daer loeren door t' Antwerpen in de gracht,
En wat u voorraet is in kelder, schuyr of spycker;
Dies mach den Papencnecht hem noemen soo hy wil,
Voor desen is 't van jocx geweest der Geusen *bril*,
Nu is het in der daet der Geusen *verrekijker.*’

De Zeevwsche Bril of De Geuzen Bril was een fort bij Hulst, St. Anna geheeten. Het werd door de Spanjaarden aangelegd, in het bovengemelde jaar door ons genomen en in 't begin der achttiende eeuw door overstroomingen vernield.

In den zeeslag vóór Ter Heide, den 10^{den} Augustus 1653, ging het zoo hevig toe, dat Westerbaen zijn Ockenburgh verliet en tot tegen den avond den uitslag van het vreeselijk gevecht naging. Op bl. 95 van zijn *Hofdicht* verhaalt hij:

‘Ick sie met myne Bril den vechters te gemoet,
Die 't oog te hulpe komt en verre-kycken doet.’

Na de verschijning van Vondel's *Lucifer* in 1654 schreef de dichter in antwoord op de aanvallen tegen dit treurspel zijn *Tooneelschild* of *Pleitrede voor het tooneel.* Daarin komt de volgende uitdrukking voor: ‘Een Farizeeuwsche Lynceus waande, met den verrekijker van zijne benevelde oogen door het dak des schouwburgs henen te zien’,... (Ed. Van Vloten, 2, 108.)

Huygens heeft het in het tweede boek van zijn *Sneldicht*, dat over Dingen

handelt, vijfmaal over den Verrekycker. In welken tijd deze puntdichten ontworpen zijn, is voor elk daarvan niet uit te maken, zelfs niet, in wat jaar deze invallen den ons bekenden vorm gekregen hebben. Zeker is het, dat de dichter ook deze vinding opmerkzaam had beschouwd, zoo het vermogen, om te vergrooten en nader bij te brengen, als het verkleinen en schijnbaar verwijderen; ook spreekt hij van het zien met een gesloten oog, dat het bezwaar der gecommitteerden uit de Staten-Generaal was.

‘Heel verr' werdt heel naer by, naer by bykans aen een,
Vier mijlen weeghs tot twee, een mijle schier tot geen'.
Verr' sienders, siet wat toe; sal 't dese kunst langh herden,
Wat een klein bolletje sal heel de Wereld werden!

Als Pier aan 't poyen is, en valt aen 't oude blasen,
Van Adel en van Goed, en lieght een yeder stomm,
All, dat hier bolle doen, doet hij door volle Glasen,
Maeckt alle dingh snel groot en keert het av'rechts om.

Verr sien en is niet all, maer verr sien, en veel teffens:
Die dat kan, gaet voor verr en voor voorsichtigh uyt:
Men sie soo verr men will; hy komt aen geen besluyt,
Die maer een dingh en siet en niet met all daer neffens.

Daer ick een' Moye Meyd sagh in haer Venster leggen,
Met haer neus in de locht en een' hand aen de Buys,
En halen Jupiter met haer' schoon' oogen thuis;
Moer, seid ick, dat gaet wel; maer wat sal Juno seggen?

'k Hoev maer een oogh in 't zeil, een aen den blicken Brill,
Als ick scherp toesien will,
Waer heeft men oyt gelesen,
Dat m' om te deegh te sien, ten halven blind moet wesen?’

Balduinis Hunnius, geb. 1654 en + 1719, schrijver van de *Zeeuwsche Buise*, die een jaar voor zijn dood gedrukt werd, heeft onder zijne afgewerkte hss. nagelaten *De Geestelijke Verrekijker*, *vertoonende den regten stand van den Godsdienst*, *vooral in Nederland met eene wydloopige voorafspraak aan d' Eerwaarde Classis van Walcheren.* (De la Ruë, 466.)

Het gedrukte werkje heeft met de toenmaals meer dan eene eeuw oude uitvinding niets te maken dan de zinnebeeldige keuze van den titel.

Letterkunde.

Nieuwe uitgaven en vertalingen.

Johan Gram, Omtrekbladen. - H.T. Chappuis, Op de Beukenhorst; 2de druk. - Antoinette, Ontwaakt als een vlinder en twee andere fantasiën. - H. van der Laan, Een misstap. - Aristides de Jonge, Moderne Adel. (Nrs. 151-155 van de Guldenseditie.) - 's-Gravenhage, Charles Ewings.

Blijkens de bovenstaande titels blijft de nieuwe uitgever van de gunstig bekende Guldens-editie voor deze serie het karakter handhaven, dat er de ondernemende oprichter van den aanvang af aan gegeven had. Zij dient weder voor herdrukken van goede bekenden, voor de voortbrengselen van jonge letterkundigen en voor de lichte literatuur, voor welke het moeilijk is, een behoorlijk vervoermiddel naar de boekenmarkt te kiezen, daar afzonderlijke uitgifte in groot formaat en opneming in een tijdschrift in gelijke mate ongeraden zijn. Van de thans voor ons liggende herdrukken is *Op de Beukenhorst*, een der eerste romans van den heer Chappuis, het meest bekend; voor *Een misstap* kunnen de lezers van dit tijdschrift de aanspraken der bekendheid doen gelden. Deze uitgebreide novelle - hier en daar in de uitwerking misschien wat te uitgebreid, vooral waar de schrijver beschouwingen en bespiegelingen ten beste geeft, die de handeling stremmen, - werd voor het eerst in *De Tijdspiegel* opgenomen en met genoegen gelezen. Kan zich - wat wij niet gelooven - de eene of andere lezer mogelijk gestooten hebben aan enkele uitdrukkingen en beschrijvingen van den auteur, bij deze afzonderlijke uitgave is voor de meest gevoelige kiesch- en kuischheid zorg gedragen, zoodat in dit opzicht niets te wenschen overblijft. De *Omtrekbladen* van Gram worden gekenmerkt door denzelfden prettigen, eenvoudigen toon, die alles doortrekt, wat hem uit de pen vloeit, en Antoinette openbaart in hare phantasieën, waartegen men alleen het bezwaar opperen kan, dat ze wat weinig zijn, èn voor een deeltje van de Guldens-editie èn voor de belangstelling van het lezend publiek, hetzelfde gevoel en dezelfde poëtische waarneming der Geldersche natuur, die hare vroegere ‘Miniaturen’ zoo aantrekkelijk maakten. In den schrijver, die zich Aristides de Jonge noemt, hebben we met een debutant te doen. Bij hem is de groote gave der zelfbeperking nog lang niet tot hare volle rijpheid gekomen, en in de ontwikkeling van de zedeles van zijne novelle: ‘Door struikelingen heen-

streven naar geestelijke volmaking, dat is moderne adel!' - eene zedeles, waartegen uit een ethisch oogpunt wel iets aan te voeren valt, - komt hij ons voor niet zeer gelukkig te zijn. Hij voert te veel personen op en heeft hun het ware leven niet ingeblazen, waardoor ze handelen en spreken als menschen van gelijke bewegingen als wij, die onze sympathie of belangstelling kunnen gaande maken. Daarenboven komt in de novelle een en ander voor, dat te zeer strijdt met het gezondverstand; welken vader zal 't bij voorbeeld in de hersens komen, 't erop aan te leggen, dat zijn zoon, dorpspredikant en met wien hij op den besten voet staat, tenzelfden Zondag den doop zal toedienen aan zijn eigen wettig kind en aan de onechte spruit, geboren uit betrekkingen, die hij, reeds verloofd met zijne latere vrouw, met een meisje van lageren stand had aangeknoopt. Het ontbreekt er nog maar aan, dat er tusschen de twee kinderen, die van verschillend geslacht zijn, een huwelijk bedisseld wordt.

K.F. Holle. De aap en de schildpad. Eene Soendaneesche fabel voor de Hollandsche jeugd naverteld. - Batavia, G. Kolff & Co.

Ziehier een boekje, waaraan wij een gunstig onthaal in alle kinderkamers van Nederland toewenschen en voorspellen. In de eerste plaats, omdat het is een echt nationaal voortbrengsel, eene fabel, uit de Oostersche wijsheid opgevangen, in onberispelijk Hollandsch vertaald en... zeer verdienstelijk opgesierd door platen, geteekend door een inlander, terwijl de technische uitvoering van het geheel den uitgever eer aandoet. De oude waarheid, dat de bedrieger bedrogen wordt, vinden de kleine lezers in dit alleraardigst onderdeel van het groote dieren-epos opnieuw verhaald, en wel op zulk eene wijze, dat het hen zonder twijfel vermaken en leeren zal. Heeft de heer Holle, bij zijne groote kennis van en vele betrekkingen tot de inlandsche wereld, meer van dien aard, hij geve het en winne er den dank mede van het kleine volkje van Nederland.

Dr. Jan ten Brink. Dr. Nikolaas Heinsius junior; eene studie over den Hollandschen Schelmenroman der zeventiende eeuw. - Rotterdam, Uitgevers-maatschappij 'Elsevier.'

Het verheugt ons, dat het eerste werk, door Dr. Jan ten Brink als hoogleeraar ondernomen, dient, om een blik te doen slaan in eene episode onzer vaderlandsche letterkunde, die aan velen geheel onbekend is en waarvan zelfs de beste schrijvers onzer letterkundige geschiedenis in 't geheel niet of slechts terloops melding maken. Het is de Hollandsche Schelmenroman, uit Spanje, waar bedelaars en schooiers den schilders en letterkundigen der zeventiende eeuw bij voorkeur tot model dienden, naar ons overgewaaid en in het einde van die en den aanvang der volgende ook in Nederland eenigen tijd in zwang. Dr. Nikolaas Heinsius, de jongste zoon van den bekenden agent van de Republiek te Stockholm, schreef nevens eenige medische werken, die meer naar kwakzalverij dan wetenschap rieken, twee romans van dien aard: 'Den vermakelijken avonturier, ofte de wispelturige, en niet min wonderlijke levensloop van Mirandor enz.' en 'Don Clarazel de Gontarnos, ofte den

buytensporigen Dolenden Ridder enz.', welke door Dr. Ten Brink aan een nauwkeurig onderzoek worden onderworpen; de slotsom daarvan is, dat de eerstgenoemde roman, verreweg de beste van de twee en waarvan de

hoogleeraar in zijn bekenden, lossen en prettigen trant een levendig overzicht mededeelt, hoofdzakelijk is samengevoegd uit fragmenten van Spaansche schelmenromanschrijvers en van Scarron, die mede gevormd was in de Spaansche school. De tweede wordt eene zwakke en weinig belangrijke navolging van Cervantes' meesterwerk genoemd. De geheele behandeling dezer stof onderscheidt zich zoowel door de levendigheid als door de scherpzinnigheid, die Dr. Ten Brink eigen zijn, en brengt deze studie binnen het bereik van elk beschaafd lezer. Indien het werk eenig beoefenaar onzer letterkundige geschiedenis mocht aansporen tot de ‘zwaardere taak... om de algemeene geschiedenis van den Schelmenroman te schrijven’, we zouden het met den hoogleeraar ten zeerste toejuichen.

B.H. Klönne. Marius en Vondel; bekeerder en bekeerling. - Leiden, J.W. van Leeuwen.

Wie heeft Vondel tot het Roomsch kerkgeloof bekeerd? Leonardus Marius, de rector en overste van het Begijnhof te Amsterdam, heette 't algemeen, totdat pater Allard in 1868 tegen deze algemeene overtuiging *inter doctos* opkwam en de eer van Vondel's bekeering voor den jezuïet Petrus Laurens vorderde. Rector Klönne komt tegen pater Allard's beweringen op en herstelt op grond van allerlei met moeite bijeengebrachte en met scherpzinnigheid geschifte bewijzen de reputatie van den bestuurder van Amsterdam's Begijnhof. Al is de quaestie zelve voor de eigenlijke letterkundige geschiedenis van ons land, tot zekere hoogte zelfs voor de biographie van Vondel zelf, van ondergeschikt belang, verdient dit werkje belangstelling om de helderheid en den echt historischen geest, waarin het geschreven is. En hebben wij van den eenen kant het recht (*scilicet* de ruimte) niet, om in de quaestie zelve af te dalen, wij kunnen de bekentenis niet weerhouden, dat de argumenten van den heer Klönne ons overtuigend voorkomen en wij, indien pater Allard ons op den weg der nieuwmodische dwaling had medegesleept, daardoor gewis op het pad der oudere, juistere opvatting zouden teruggevoerd zijn.

Julius de Geyter. Reinard-de-Vos in Nieuw-Nederlandsch, met de regels van den middeleeuwschen versbouw in Dietsch en Duitsch en onderzoek naar de quantiteit in oudduitsch en Gotisch. - Schiedam, H.A.M. Roelants.

De geleerde titel van dit werk schrikke niemand af; integendeel, de lezer, die het oude dieren-epos waardeert en de over 't algemeen wèlgeslaagde vertaling genieten wil, die onze smaakvolle letterbroeder uit het Zuiden hier van het eerste boek dezer zoo hoog geroemde en, helaas! zoo weinig gekende Reynaertssage geeft, zal wel doen, de uitvoerige voorrede, eene studie over den middeleeuwschen versbouw, te lezen. Zij mag hem misschien niet in staat stellen, partij te kiezen in de vele geschilpunten, tusschen De Geyter en andere letterkundigen bestaande; misschien neemt zij weg of vermindert zij althans zeker een groot bezwaar tegen het genieten van de sage in het oorspronkelijk middelnederlandsch, want - De Geyter zelf zal de

opmerking beamen - hoe verdienstelijk deze vertaling of vermodernizeering ook zij, toch haalt ze niet bij het oorspronkelijke in fijnheid en natuurlijkheid.

Piet Vluchtig. Zilver en lood. - Haarlem, W. Gosler.

Het zijn twee schetsen van kleinen omvang en klein belang, welke de schrijver ons hier aanbiedt. De beschrijving van eene zilveren boerenbruiloft is de eene, met den minnehandel van den jeugdigen dorpspastoor en eene boerin, die op hare omgeving neerziet, omdat zij voor het onecht kind van een graaf doorgaat, als *hors d'oeuvre.* In de andere schets teekent hij de caricatuur van een onmogelijk half-geleerde, die zijn adspirant-sohoonzoon op de meest onhebbelijke wijze behandelt. Als vlugge, losse schetsen kunnen beide ermede door, al moet ons de klacht van het hart, dat deze schrijver nog altoos te veel omhaal gebruikt en te gezocht is. Maar we willen dit kleine bundeltje alleen beschouwen als een louter bewijs van voortdurend aanzijn van een man, die iets beters geleverd heeft, tevens als eene belofte, dat hij later weder opnieuw iets beters leveren zal.

A. de Veer. Moderne schaduwbeelden; een viertal schetsen en verhalen. - Amsterdam, G.L. Funke.

De verhalen van den heer De Veer, vooral die, welke hij ‘Rassenhaat’ en ‘Al te ambitieus’ betitelt, behooren meer tot het domein van het hoofd dan tot dat van het gemoed; tegen aandoening of overspanning hoeft de lezer zich niet te wapenen. Dit is, voor deze twee verhalen althans, geen verwijt, daar de schrijver casus positiën aanneemt, die ook niet tot het domein van phantasie of poëzie behooren. In het eerste stelt hij den lezer voor het nog vooreerst niet op te lossen vraagstuk van een huwelijk tusschen christen en jodin, te midden der bekrompen godsdienstige opvatting van de eene en de maatschappelijke lichtgeraaktheid van de andere partij; hij stelt het vraagstuk met scherpe lijnen en in een helder licht, zonder in zijn verhaal zelf de gewenschte oplossing te geven: de bekrompenheid blijft heerschen ook na het graf. Onbevredigend dus in zekeren zin is desniettemin het verhaal zelf om de kracht der voorstelling en de nauwkeurigheid der uitwerking de lezing ten volle waard, schoon de bespiegelingen wat lang duren. In ‘Al te ambitieus’ wordt de teleurstelling geschetst, die den bekwamen onderwijzer, van de lagere naar de middelbare school overgegaan, voor zijne ambitie straft. Ware de schrijver niet zelf met eigen ondervinding van het middelbaar onderwijs toegerust, we zouden vragen, of zijne schets van de docentenwereld aan de Hoogere Burgerschool te Deemond niet wat sterk gekleurd, geen caricatuur is. De beide andere verhalen, die geen sociale vragen maar alleen karakterteekening gelden, ondervinden het nadeel van de vermelde droogheid.

Dr. M.A.N. Rovers. Legenden en levensbeelden. - Arnhem, K. van de Zande.

Deze bundel verspreide stukken, die voor het eerst in onderscheiden Nederlandsche tijdschriften het licht zagen, verdient niet alleen de aandacht om het liefdadig doel,

waarmede hij wordt uitgegeven. Hij bevat belangrijke bijdragen en schetsen op het gebied van kerkgeschiedenis, biographie en letterkunde, die door haar smaakvollen vorm, hare onpartijdige en nauwgezette bewerking zich aan elk beschaafd lezer aanbevelen. Men vindt hier voedsel voor hoofd en hart, voorgezet door een schrijver, wiens bevoegdheid op elke bladzijde aan den dag treedt, en door den aankoop van dit werk draagt

men bij tot verzachting van het lot der nagelaten vrouwelijke betrekkingen van predikanten, om wier wille de Groeneveldstichting is opgericht. Men versta ons wel: het liefdadig doel wordt hier niet vermeld, om staande te houden, wat door eigen kracht niet bestaan kan; wij voeren het alleen aan als eene bijkomende aanbeveling van studiën en tafereelen, die uit eigen hoofde reeds lof verdienen en de belangstelling overwaardig zijn.

H.G. Roodhuizen. Gedichten (Tweede bundel). - Amsterdam, Jacs. Swildens. P.A.M. Boele van Hensbroek. Gedichten. - Nijmegen, H.C.A. Thieme.

Wanneer van twee dingen van denzelfden aard ooit te recht de bekende spreekwijze: *Variis modis bene fit*, gebezigd kan worden, dan is het voorzeker van de twee dichtbundels, welker titels hierboven vermeld staan. Op den bundel van den heer Roodhuizen alleen kan ze ook reeds toegepast worden, omdat daarin dichtproeven van allerlei soorten opgenomen staan. Men vindt er voortbrengselen in van didactische poëzie, balladen, minnezangen, berijmde anekdoten, ja, zelfs enkele producten der huiselijke en klein-burgerlijke Muze, welker vereering vroeger in ons vaderland zeer ver verbreid was, doch thans min of meer uit den tijd begint te geraken. Deze laatste proeven, al zijn ze ook gekruid door de gezonde luim, die, als resultaat der levenservaring en menschenkennis van den dichter, reeds elders aan den dag gekomen is, verheffen zich uit den aard der zaak niet hoog; in andere gedichten daarentegen straalt de echte poëzie van hoogeren huize door. We vinden onder anderen in ‘Drie liederen der liefde’ eene keurige beschrijving van de vereeniging van den forschen Rijn en de liefelijke Moezel bij Coblenz, een paar goed gevoelde en wel uitgedrukte dichterlijke schetsen uit het visschersleven, welker goede hoedanigheden het min of meer oudbakkene van het onderwerp doen vergeten, en eene kleurrijke beschrijving der schoonheden van de vaderlandsche heide, die de dichter ook na eene terugkomst uit Zwitserland bewondert. De heer Roodhuizen mag zijne lezers niet door stoute beelden en hoog opgevoerde hartstochtelijkheid wegsleepen, zijne verzen behagen, omdat zij getuigen van een gezond hoofd, een gezond hart, van menschenkennis en gevoel.

De meeste gedichten, die de heer Boele van Hensbroek in een eersten bundel verzamelt, zijn uit *De Nederlandsche Spectator*, waarin ze vroeger verschenen, bekend. De dichter is een adept van de school, die den vorm voor alles verzorgt, ofschoon men 't hem tot eene verdienste toerekenen moet, dat hij die zorg niet drijft ten koste van het gezond verstand, noch in wartaal en barokke dingen zijne kracht zoekt. Veelal van kuisch-erotischen aard, doch nu en dan verhevener, dichterlijke gedachten behelzende, zijn zijne gedichten bij een beschaafden vorm natuurlijk, vloeiend en juist gedacht. Alleen is in humor des dichters kracht niet gelegen; de tot dat gebied behoorende gedichten in dezen bundel zijn het minst gelukt te noemen. De typographische uitvoering is evenredig aan den inhoud van het nette boekje; de uitgever heeft in goeden smaak voor den dichter niet willen onderdoen.

Leesbibliotheek voor Christelijke huisgezinnen. *Joseph Haydn. Een Kunstenaarsloopbaan.* 's Hertogenbosch. Uitgave van de Maatschappij de Katholieke Illustratie.

Wie eene beknopte en zaakrijke levensschets van den grooten Haydn wenscht

te bezitten, schaffe zich het bovenvermeld geschrift aan. Het bevat al het wetenswaardige uit de geschiedenis van den onsterfelijke in de rij der toonkunstenaren, die, worstelend en strijdend, benijd en door logen, nijd en afgunst belaagd, met onbezweken moed en door heilige geestdrift bezield, op de ladder van kunstenaarsroem de hoogste sport bereikte.

Hoe beroemd zijne symphonieën en tal van compositiën hem reeds zouden gemaakt hebben, vereeuwigd is hij geworden door zijne 'Schepping' en de 'Jaargetijden', die zijn roem onvergankelijk hebben gemaakt.

Eene kunstenaarsloopbaan wordt zelden betreden en ten einde gebracht zonder teleurstellingen. Haydn ondervond ze in verschillende opzichten: in zijn privaat, zijn huiselijk en kunstenaarsleven, maar hoe de levensstormen hem ook bogen, knakken of terneerslaan konden zij hem niet, omdat de kracht van zijn geloovig vertrouwen hem voor wankelen of vallen behoedde.

Al kende hij - volgens zijn levensbeschrijver - eene bijzondere kracht toe aan het rozenkrans-bidden, - zijn vroom gemoed, zijn edel hart zullen wel de groote oorzaak zijn geweest van de kalm-vredige rust in zijn binnenste te midden van de moeielijkheden en bezwaren des levens; van zijne vergevensgezindheid en opofferende hulpvaardigheid en zijn zielenadel, en van den schoonsten lauwerkrans, die zijn schedel versierde: zijne nederigheid en zijn ootmoed.

Zijn grafgesteente prijkt niet met hoogdravende woorden. De naam 'Haydn', daarop gegrift, zegt meer, dan vele woorden zouden kunnen uitdrukken; zegt alles.

Waarom moeten we hier weder bij herhaling lezen van *begeestering*, *begeesterd worden?*

Met bovenaangekondigd werk ontvingen we N°. 6 van *Het dompertje van den ouden Valentijn*, hetwelk de inteekenaren op de L.B. v. C. h. *gratis* ontvangen.

Het dompertje is den lezers van dit Tijdschrift reeds bekend als van geheel anderen aard en strekking dan de L.B. v. C. h.

Een kijkje in de Fransche republiek, aan welker hoofd - zooals het hier luidt - openlijk erkende vrijmetselaars staan, is, als zich denken laat, voor het Roomsch-Katholieke oog niet zeer opwekkelijk. Rome's oppermacht is er op dit oogenblik verzwakt, en van de heerschende ongodsdienstigheid zijn de liberalen schuld, die onderscheiden worden in geavanceerde en niet geavanceerde liberalen, oftewel de wilde en de tamme. De laatsten zijn echter meer te vreezen dan de volbloed-radicalen, omdat zij meer geleidelijk en langs omwegen hetzelfde doel trachten te bereiken als de eersten: de omverwerping van alles, wat met den godsdienst in eenig verband staat.

Wij betreuren met *Het dompertje*, dat er in Frankrijk zijn, die hunne vijandschap tegen den godsdienst ergerlijk aan den dag leggen, maar als die zonde aan de liberalen alleen moest worden toegekend, dan zou de conclusie zijn: liberalen = ongodsdienstigen. Zou *Het dompertje* niet beter weten?

Publieke veiligheid bevat eene pleitrede voor de wederinvoering van de doodstraf, die door onze regeering, en dat nog wel op de voordracht van een R.K. Minister van Justitie, is afgeschaft. Nieuwe of afdoende argumenten bevat die pleitrede niet, terwijl zulke, die vóór de afschaffing pleiten, op eene

enkele na, niet aangeroerd, veel minder bestreden worden. En wat de uitkomst der afschaffing betreft, wij meenen, dat de statistiek sedert de afschaffing van de doodstraf gunstiger resultaten oplevert, dan waarvan de schrijver van het artikel kennis schijnt te dragen.

Stereoscoopplaatjes. De vrouw Vrijmetselaar, is een opstel, waarin waarheid en leugen worden afgewisseld. Dat er vrouwen zijn, als er hier eene in Mevrouw Losjes wordt geschetst, is, helaas! waar, maar dat zulk een ongodsdienstig en onzedelijk bestaan door den invloed der vrijmetselarij zou worden teweeggebracht, is even belachelijk - om geen ander woord te gebruiken - als dat ‘de bewaarschool, de kindertuinen, de Fröbelschool, het lagere en meer uitgebreid lager- en middelbaar onderwijs’ de verschillende vormen zijn, waarin het kind moet gelegd worden, om eindelijk te voorschijn te treden als een sujet, dat stof aanbiedt voor de Loge.

De tactiek is bekend: laster maar, er blijft altijd iets hangen! maar wij weten ook:

> Al is de leugen nog zoo snel,
> De waarheid achterhaalt haar wel.

H.

***Een tocht naar Rome. Historische roman van Ludwig Nonne*, door J. Oosting. 2 dln. J.F. Haeseker & Co. - Haarlem.**

Een tocht naar Rome is een vervolg op het vroeger verschenen werk van denzelfden schrijver, getiteld: *Georg von Frundsberg*, *een roman uit den tijd der Hervorming.* Hier worden wij verplaatst in 1527, toen een tweede krijgstocht door Von Frundsberg in verbond met Bourbon tegen Rome werd ondernomen. De aanleiding tot dien oorlog gaf, na de nederlaag van Koning Frans, bij Pavia geleden, de oprichting van de zoogenaamde *heilige liga*, door Paus Clemens VII met Koning Frans, - door den Paus van zijn eed, om afstand te doen van zijne aanspraken op Milaan, ontslagen - Hendrik van Engeland en vele Italiaansche vorsten gesloten tot bevrijding van Italië van de Spaansche heerschappij. Naardien de veldtocht tegen den Paus was gericht, snelden duizenden Duitsche - meest Lutheranen - landsknechten bij schalen toe, onder aanvoering van den dapperen Von Frundsberg, die zijne krijgsmacht met die van Bourbon vereenigde.

Op den 6^{den} Mei van het jaar 1527 werd Rome ingenomen en geplunderd. Von Frundsberg, die wegens de muiterij en oproerige bewegingen der soldaten, aan wie geene soldij kon worden uitbetaald, door eene beroerte getroffen werd, had geen deel aan de overwinning, en Bourbon behoorde tot de eerste gesneuvelden bij het bestormen der wallen.

Met inachtneming van deze historische gegevens is de roman geschreven en - wij mogen erbij voegen - goed geschreven.

De karakters der verschillende personen, die in den roman voorkomen, zijn overeenkomstig de verschillende betrekkingen, lotgevallen en hartstochten dier personen met juistheid geschetst en evenzoo volgehouden. Er is gang in het verhaal, dat bezighoudt en boeit. De schetsen van de ruwheid dier dagen, de begrippen van

het oorlogsrecht en de bandeloosheid van verwilderde en uitgehongerde soldaten gegeven, zijn minder aanstootelijk dan in den roman: *Uit den tijd der Hervorming.*

Onvermeld konden niet gelaten worden de zedelooze toestand van de kloosters, toentertijd; de roofzieke, met den godsdienst van Rome weinig strookende schandalen en de zedelooze uitspattingen der Spanjaarden na de inneming van Rome - de geschiedenis bevestigt dat alles, helaas! De historische roman, dien wij gunstig mogen aanbevelen, mocht het niet verzwijgen.

Aan de vertaling is meer zorg besteed dan aan het vroeger vermelde werk van denzelfden schrijver.

H.

Ambros en andere novellen van K.P. Rosegger. Uit het Hoogduitsch. Haarlem. - G.G. Vonk.

Het ons ter beoordeeling aangeboden bundeltje van den niet onbekenden schrijver bevat, behalve *Ambros*, *het visschersfeest*, een negental kleine verhalen, karakterteekeningen en een sprookje.

We beginnen onze aankondiging met de opwekking, om het goed vertaalde, door formaat, druk en papier zich aanbevelend boekje met die belangstelling in handen te nemen, die het alleszins verdient. De niet ingewikkelde verhalen laten zich aangenaam en onderhoudend lezen. Zijn ze wel wat heel romantisch gekleurd, ze hebben allen eene zedelijke strekking. Worden ons de gevolgen van hartstocht en bijgeloof en die van jeugdige lichtzinnigheid voorgehouden; zien wij echtgenooten van elkander gescheiden, die onbewust tot de paren behoorden, wien de dood eerst zegt, dat zij elkander liefhebben; wordt ons geschetst het genot van gemoedelijke dweperijen, waaruit het ontwaken echter heilzaam ontnuchtert; worden wij huiveringwekkend aangegrepen door de bekentenis van een veroordeelde, of wenden we ons met afkeer af van een Judas van Tyrol, den verrader van Andreas Hofer; zien we in een volgeling van Darwin, hoe iemand het geloof aan God verliezen, maar ook terugvinden kan; is de geschiedenis van een dwazen idealist, als zij niet zoo treurig was, lachverwekkend, wordt ons in ‘Een man een man, een woord een woord’ voorgesteld, dat men uit beginsel een wreed mensch kan worden; is ‘Het tafelgesprek van beroemde mannen’ wegens het pikante ons eene vermakelijke voorstelling; bevat eindelijk ‘Het omgekeerde lantaarntje’ eene ernstige waarschuwing aan echtgenooten voor lichtvaardige verdenking - dan behoeven we niet te verzekeren, dat we in dit boekske veel leerzaams en behartigenswaardigs aantreffen en wij het daarom gaarne ter lezing aanbevelen.

H.

Mengelwerk.

Beloonde trouw
Door Adelheid C. Horch.

I.

Daar was vreugde in de nederige woning van timmerman De Bruin. Na een zevenjarigen, kinderloozen echt schonk zijne vrouw hem een zoon. Een flinke, gezonde jongen was het met helderbruine oogen en een mooi, fijn kindergezichtje; althans zoo oordeelde de gelukkige moeder, die geene oogen genoeg had, om haar afgebeden lieveling te aanschouwen.

Een eerste kind! Met welk een verlangen wordt het te gemoet gezien, met welk eene vreugde begroet, met hoeveel zorg gekoesterd en hoeveel liefde bemind! Wat al wenschen en illusies worden er aan dat brooze leventje vastgeknoopt, aan dat teere bloesempje, dat dikwijls niet eens tot vrucht rijpt.

Maar daaraan denken de ouders niet in de zalige vreugde over het bezit van een schat, die hen rijker maakt dan al het goud der aarde; waarvoor zij werken en zorgen en hun leven zouden geven, als het zijn moest.

Timmerman De Bruin was een stugge, onvriendelijke man, die nooit meer sprak, dan noodig was, en op wiens strak gelaat nooit iets te lezen stond van 'tgeen er omging in zijne ziel; maar toen hij zijn kind in de armen hield, was de traan in zijne oogen, de glimlach om zijne lippen welsprekender dan woorden.

En de moeder? Wie zou kunnen uitdrukken, wat zij gevoelde, welk eene zalige blijdschap haar hart deed kloppen, terwijl zij vol verrukking het fijne kinderkopje aanschouwde en in stilte een dankgebed ten hemel opzond.

En in de wieg sluimert de kleine zoo kalm en vredig, onbewust

van het geluk, dat zijne komst aan twee menschenharten heeft geschonken; onbewust van de teedere liefde, die over hem waakt en als een engel des lichts hem zal blijven omzweven, wanneer in later dagen de duisternis van het leven hem terneerdrukt.

Gelukkig kind, dat door liefhebbende ouders wordt welkom geheeten in het leven, bovenal gelukkig, zoo gij ze moogt behouden, totdat uw eigen hart hunne liefde kan verstaan!

Aan den overkant der straat bij den horlogemaker Hermans werd in dienzelfden nacht ook een kindje geboren, doch dáár was geene vreugde, want het was het negende en kostte aan de zwakke moeder het leven.

Het kleine meisje zelf was zóó teer en zag er zóó bleek en ziekelijk uit, dat iedereen voorspelde, dat het de moeder wel spoedig volgen zou.

De vader, gebukt onder zijn leed en belast met de zorg voor zijne andere kinderen, waarvan het oudste twaalf jaar was, hoorde die voorzegging onverschillig aan en zei op doffen toon: ‘Zooals God wil.’

Maar het kleine meisje stierf niet. Hoewel zwak en sukkelend bleef het in 't leven en groeide op, maar zoo langzaam, evenals een kwijnend plantje, dat koesterenden zonneschijn mist.

Arm kind! Is liefde niet voor den mensch, wat de zon voor de bloem is, zonder welke zij niet leven kan?

Na den dood zijner vrouw had Hermans eene zuster bij zich in huis genomen, aan wie hij de zorg voor zijne kinderen toevertrouwde. Zij was eene ruwe, onhartelijke vrouw en had geene liefde voor de moederlooze kleinen, waarvan de zwakke Dora, die hare grootste zorg vereischte, haar het meest onaangenaam was.

Het kind had een treurig, eenzaam leven. De oudere broers en zusters waren overdag op school en speelden in hunne vrije uren met elkaar. Reeds vroeg gingen zij het huis uit, om wat te verdienen, en vader was ook altijd aan het werk; de twee broertjes, die op haar volgden, waren sterke, wilde jongens, aan wier spelen zij geen deel kon nemen; zoo was zij meest alleen en aan zichzelve overgelaten. Te zwak, om naar school te gaan, hadden de oudere zusjes haar lezen en schrijven geleerd, maar daarbij bleef het. Geen liefhebbend moederoog sloeg het eenzame kind gade, of het wel vorderingen maakte; geene liefkoozing of belooning moedigde het aan bij den arbeid, die nooit geregeld werd voortgezet. Zoo was het lichamelijk en geestelijk ver bij andere kinderen ten achteren, maar niemand lette erop; vader moest hard werken, om zijn gezin te onderhouden, en tante was blij, als het kind maar niet lastig was en zich alleen bezig hield; hoe? daar bekommerde zij zich niet over.

Meestal zat Dora in het voorkamertje aan het venster en kon urenlang naar den overkant staren, waar de vriendelijke woning van den timmerman De Bruin met de klimop- en de wijngaardranken in den vroolijken zonneschijn lag.

Zij wist precies, op welke uren Hugo naar school ging en terugkeerde; wanneer hij des Zondags door zijne makkers werd afgehaald, om te spelen; wanneer hij naar bed werd gebracht op het kleine, aardige bovenkamertje met een vogelkooitje en bloemen in het venster.

Moeder ging altijd met hem mee en zij verbeeldde zich, hoe prettig dat zijn moest; zij ging altijd alleen, en in het donker.

Wanneer hij naar school ging, stond moeder ook aan de deur, gaf hem nog een kus en keek hem na, totdat hij de straat uit was. Vroolijk en gelukkig een liedje zingend of een deuntje fluitend, ging hij heen en kwam weer thuis, opgewacht door moeder, die hem weer kuste en hem vriendelijk toelachte.

Dat zag de kleine Dora dagelijks en jong als zij was, kwam er een bitter gevoel van verlatenheid in haar hartje op, terwijl zij zich afvroeg, waarom zij dat alles miste en niemand zich om haar bekommerde. Dan vulden de groote, weemoedige oogen zich met tranen en snikkend wendde het kind zich van het venster af.

II.

Op zekeren dag kwam Hugo van school. Dora stond aan de deur met eene handvol verwelkte madeliefjes in de hand. Het bleeke, smalle kindergezichtje leunde vermoeid tegen den muur en de zachte oogen zagen dof en treurig voor zich uit.

Het was lente. De lucht was blauw en een geurige zuidenwind streek door de nauwe straat. Hugo zag naar het kleine meisje en knikte haar vriendelijk toe, eer hij in huis ging. Werktuigelijk knikte zij terug en keek hem na, totdat hij in de gang verdween.

Kort daarop kwam hij weer buiten en regelrecht op haar af.

‘Houd je veel van bloemen?’ vroeg hij met een medelijdenden blik op de madeliefjes, die hunne kopjes even treurig lieten hangen als zijzelve.

Dora knikte toestemmend.

‘Ja? Kom dan maar eens met mij mee. Ik zal je wat mooiers geven. Gooi die dingen maar weg.’

Het kleine meisje aarzelde en zag verlegen op naar het gelaat van den mooien knaap met zijne schitterende oogen en zijn vriendelijken glimlach. Maar hij nam haar bij de hand en bracht haar in het tuintje achter zijn huis. Daar bloeiden seringen en goudenregens; daar stond een kastanjeboom met sneeuwwitte bloesems, die den grond eromheen als met een wollig kleed bedekten; daar fladderden witte vlinders en lachte de vriendelijke zonneschijn door de jonge blaadjes en straalde in de verte over de groene velden. De takken van den kastanjeboom wuifden en de seringen geurden o! zoo heerlijk en het scheen Dora toe, alsof zij in eene andere wereld verplaatst was.

Hoe frisch en zonnig was het hier, geheel anders dan het vochtige

binnenplaatsje in vaders huis, waar het altijd kil was en niets groeien wilde.

Verrukt staarde Dora dat alles aan met groote, verwonderde oogen en toen Hugo haar vroeg: ‘Heb je thuis geen tuin?’ was het, alsof zij uit een droom ontwaakte.

‘Neen,’ antwoordde zij zacht en hare oogen waren op het punt, zich met tranen te vullen.

‘Hoe heet je?’ vroeg Hugo.

‘Dora.’

‘Hoe oud ben je?’

‘Negen jaar.’

‘Wat? Dat is onmogelijk! Ik ben ook negen en kijk eens.’ Dit zeggende, ging hij naast haar staan en Dora zag duidelijk, hoeveel grooter hij was.

‘Ik ben toch negen jaar, ik weet het zeker.’

‘Nu, dan ben je zeker wat klein uitgevallen. Maar je zoudt bloemen van me hebben, he?’

Vol ijver begon hij daarop goudenregens en seringen af te plukken, totdat hij een grooten ruiker bijeenhad, waarmee hij het kind gelukkig maakte.

‘Zie zoo, laat nu eens aan moeder zien,’ sprak hij, nadat zij hem bedankt had, en sprong vroolijk over emmers, gereedschappen en alles heen, draafde de keuken door, terwijl Dora hem langzaam volgde.

In de huiskamer, waar de tafel gedekt stond, om te eten, kwam Hugo's moeder naar het kind toe, nam het op schoot, streelde de bleeke wangen en sprak het vriendelijk toe.

‘Je hebt zeker honger; ik heb hier wat lekkers voor je,’ zei ze, terwijl zij uit eene terrine, die op tafel stond, wat rijstebrij voor het kind op een bord schepte en er een lepel vol suiker over strooide.

Dora at die lekkernij gretig op, met groote oogen beurtelings Hugo en zijne moeder aanziende.

‘Arm schaap, wat ziet het bleek,’ zei ze tot haar man, die juist thuis kwam, om te eten; ‘als je rekent, dat ze toch even oud is als onze Hugo, en wat is ze nog klein.’

‘Ja, 't verschil is nog al groot,’ antwoordde hij, terwijl hij een pijpje aanstak, dat hij altijd vóór het eten nog even uitrookte.

‘Wil je wel eens in den tuin komen spelen, liefje?’ vroeg de goedhartige vrouw.

‘Heel graag,’ was het antwoord, dat met schitterende oogjes werd gegeven.

‘Nu, je moogt iederen dag komen, als je wilt en vader het goedvindt; dan kun je met Hugo spelen.’

‘Dat is heerlijk!’ riep deze uit en sprong zoo luidruchtig door de kamer, dat de dikke poes verbaasd uit haar slaap ontwaakte en niet wist, wat er gebeurde.

‘Kun je “haasje over” spelen en “roovertje” en in de boomen klimmen? Niet? Dan zal ik het je wel leeren,’ zei hij vol ijver en ingenomenheid van alle kinderen met iets nieuws.

‘Dat zijn geene spelletjes voor meisjes,’ zei de moeder glimlachend.

‘Nu, dan verzinnen wij maar iets anders,’ sprak hij vroolijk.

Hoewel een klein, teer meisje eigenlijk geene geschikte speelkameraad voor een levenslustigen, gezonden knaap kon zijn, lag de reden, waarom hij haar gezelschap verkoos boven dat zijner schoolmakkers, hierin, dat hij, hoewel aan hunne woeste spelen deelnemend, daarin niet altijd het rechte genot vond. Er was iets aristocratisch in den kleinen Hugo en de onbeschaafde manieren en ruwe spreekwijzen van zijne makkers stonden hem tegen, zoodat hij den omgang met hen menigmaal vermeed en liever thuis onder den kastanjeboom zat te knutselen. Gewoonlijk ontbrak het hem dan aan gezelschap en dat meende hij in het kleine meisje te hebben gevonden; als zij maar niet altijd zoo stil was, dacht hij, want dan had hij er niet veel aan.

Na haar een poosje zwijgend te hebben aangestaard, begreep hij, dat het niet kwaad zou zijn, zich daar eens van te vergewissen, en hij vroeg: ‘Praat je altijd zoo weinig en lach je nooit eens?’

Het kind zag met een treurigen blik in de groote oogen naar hem op en antwoordde zacht: ‘Ik ben thuis haast altijd alleen.’

Er was zoo iets oneindig droevigs in den toon harer stem en in de uitdrukking van het bleeke gelaat, dat Hugo's moeder met een innig medelijden werd bezield. Zij trok het kind naar zich toe, kuste het en zei: ‘Nu, kom dan maar dikwijls hier, dan word je net zoo vroolijk als Hugo.’

Iets van een glimlach verhelderde het weemoedig gezichtje en toen zij eenige oogenblikken later met haar grooten, geurigen ruiker de vriendelijke woning verliet, was er een zonnestraal in het jonge hartje gevallen, die glans en vreugd aan hare eenzame kindsheid schonk.

Toen zij weer in het donkere voorkamertje van haar vader zat en tante hoorde kijven, scheen het haar toe, alsof haar dat niet zoo hinderde als anders, de dagen niet meer zoo lang duurden als vroeger en de heerlijke geur der seringen haar overal vergezelde.

Van dien tijd af kwam zij zeer dikwijls in het zonnig tuintje aan den overkant en speelde met Hugo of zat met hem op de bank onder den kastanjeboom, terwijl hij allerlei aardige figuren uit hout vervaardigde en haar van de school en zijne speelmakkers vertelde.

Hij kon zoo aardig praten en geschiedenisjes verhalen, die hij gelezen had, zoodat Dora met een ongekend genot naar hem luisterde.

Eene geheel nieuwe wereld, eene wereld van bloemen en zonneschijn ontsloot zich voor haar, waarin zij zich in 't eerst vreemd, maar al spoedig o! zoo gelukkig gevoelde.

Met de innigheid van haar warm, gevoelig hartje hechtte zij zich aan Hugo en zijne moeder, die haar liefde hadden betoond, welke zij

steeds had ontbeerd. Zij zou voor hen door een vuur zijn geloopen, en bovenal Hugo, die den eersten straal van geluk in haar treurig leven had doen schijnen, Hugo met zijn vroolijk gelaat, zijn zonnigen glimlach en zijne hartelijke genegenheid voor het eenzame kind, was haar alles.

Hare gedachten waren steeds bij hem, hare kinderlijke verbeelding hield zich met hem bezig en in hare droomen nam hij eene eerste plaats in. Hij was in alles haar voorbeeld; bij 'tgeen zij deed of dacht, was 't altijd: wat zou Hugo hiervan zeggen, hoe zou Hugo dit vinden? Met al hare kleine bezwaren en kinderlijke verdrietelijkheden kwam zij tot hem en zoodra hij haar vriendelijk toesprak en in haar leed deelde, was zij getroost. Als haar speelgoed gebroken was, moest Hugo het maken, en als zij hare lessen niet leeren kon, moest hij haar terechthelpen, hetgeen hij ook trouw deed, zoodat Dora zich met iederen dag meer aan hem hechtte.

III.

De jaren gingen voorbij. Hugo groeide op tot een flinken, mooien jongen en ontwikkelde zich zeer voordeelig. Hij leerde vlug, was ijverig en steeds de eerste op school, waar hij snelle vorderingen maakte.

Zijne liefhebberij, om uit hout figuren of beeldjes te snijden, had hij steeds behouden en was er met de jaren zelfs zoo in vooruitgegaan, dat hij menigmaal de opmerkzaamheid tot zich trok. Vader en moeder vonden het ‘aardig’, want somtijds verkocht hij die snuisterijen en het geld, dat hij ervoor ontving, besteedde hij gewoonlijk voor iets moois voor moeder of Dora.

Toen hij ouder werd, zeiden de menschen, die zijn werk zagen, al spoedig: ‘Er zit iets geniaals in dien jongen; hij moet beeldhouwer worden, dan kan hij schatten verdienen.’

Dat lachte den ouders toe, die zoo trotsch op hun mooien, knappen zoon waren, bovenal den vader, voor wien het denkbeeld, dat zijn zoon zich verheffen zou boven den nederigen stand, waarin hij geboren was, eene groote aantrekkelijkheid bezat.

De moeder evenwel was bevreesd, dat eene opvoeding boven zijn stand haar jongen later ongelukkig zou kunnen maken, daar hij, ongeschikt voor zijne tegenwoordige omgeving, door mannen van rang en aanzien niet tot de hunnen zou worden gerekend.

Zij trachtte haar man tot andere gedachten te brengen, doch zonder gevolg. Hij had het zich nu eenmaal in het hoofd gezet, dat Hugo een ‘groote meneer’ zou worden, en het moest gebeuren. Zoo werd de knaap naar de Hoogere burgerschool gezonden, waar hij goede vorderingen maakte, en later nam hij de lessen aan de Academie van beeldende kunsten waar.

Het bleek toen duidelijk, dat er een geniale aanleg in den jeugdigen De Bruin aanwezig was, die zich onder de leiding zijner meesters snel ontwikkelde. De kunst was zijn ideaal en met geestdrift legde hij er zich op toe, dat ideaal te bereiken; met volharding en geduld bestreed hij de moeilijkheden en getroostte zich de teleurstellingen, welke het deel zijn van een ieder, die het pad der kunst betreedt.

Hij maakte zulke snelle vorderingen, dat hij op negentienjarigen leeftijd al zijne medeleerlingen, zelfs die veel ouder waren, voorbijstreefde en reeds menig fraai kunststuk, dat de bewondering van hen, die het zagen, opwekte, had vervaardigd.

Zoo werd allengs de aandacht van kunstliefhebbers gevestigd op den jongeling, die met zijn aangenaam uiterlijk en zijne beschaafde manieren aller harten won.

Eene aanzienlijke familie, die er belang in stelde, dit jeugdig genie te ontwikkelen, trok zich zijner aan en ontving hem bij zich aan huis, waar hij met artisten en mannen van aanzien in aanraking kwam, hetgeen voor zijne toekomst van groot gewicht was.

De vriendschap, die tusschen de beide kinderen bestaan had, was met hen opgegroeid en was met de jaren nog inniger geworden, vooral van Dora's zijde. Haar geheele hart behoorde Hugo en met eene innige vereering en bewondering zag zij naar hem op.

Alles, wat goed en liefelijk is, wat het hart verrukt en de ziel verheft, was voor haar verbonden aan den persoon van Hugo. Hij was de oorzaak van alles, wat er schoons in haar leven was; hij de zonneschijn, die de bloemen op haar pad had doen ontluiken; hij de poëzie en de vreugd van haar eenvoudig leven.

Om zijnentwil had zij haar geest beschaafd door het lezen van goede boeken, die hij haar gaf; had zij meer geleerd dan hare broers en zusters en meer, dan er gewoonlijk in dien stand geleerd wordt. Om zijnentwil had zij liefde voor de kunst opgevat en las zij alles, wat erop betrekking had, zoodat hij altijd met haar kon spreken over hetgeen zijn hart vervulde.

En juist daardoor trok zij hem aan, want bij haar vond hij weerklank voor zijne adspiraties; zij begreep hem, leefde met hem mee, spoorde hem aan, als hij ontmoedigd was, en juichte met hem, wanneer hij eenig succes behaald had.

Zoo kwam hij er langzamerhand toe, haar zijne innigste gedachten en gevoelens mee te deelen, bij haar die sympathie te zoeken, welke ieder mensch zoozeer behoeft, doch zoo zelden vindt.

Dora was tot eene lieftallige jonkvrouw opgegroeid en niemand zou in haar het bleeke, ziekelijke kind van vroeger herkend hebben. Zonder mooi te zijn, had het fijne gelaat met de zachte, fluweelige oogen, de matbleeke tint en het donkerbruine haar iets bekoorlijks en de tengere gestalte iets bevalligs, waarvan zij zichzelve niet bewust was. Nederig en eenvoudig als een vriendelijk viooltje, dat het oog der voorbijgangers

niet tot zich trekt, ging zij stil en zacht haar weg en was voor hare naaste omgeving, haar ouden vader en eene ongelukkige, idiote zuster, een zegen.

Hugo's moeder hield zeer veel van haar en was altijd verheugd haar te zien, zoodat Dora haar meesten vrijen tijd in de gezellige woning aan den overkant doorbracht. In de schoone zomeravonden zat zij met hen onder den kastanjeboom en sprak over Hugo, een onderwerp, waarover vader en moeder nooit waren uitgepraat en dat voor haar eveneens groote aantrekkelijkheid bezat.

Als hijzelf te huis was en zich bij hen voegde, was er niemand gelukkiger dan Dora. Zijn vroolijk en geestig gekout, zijne aardige vertellingen van 'tgeen hij beleefd en gezien had in de groote wereld, waar hij nu dikwijls verkeerde, deden haar een bijzonder genot in zijn bijzijn smaken.

En als vader en moeder het ten laatste te koud vonden en in huis gingen, bleven zij beiden gewoonlijk nog wat zitten, totdat de maan door de boomen scheen of de starren een voor een aan den helderen hemel verrezen. Dan droomden zij en dweepten, bouwden luchtkasteelen en maakten illusies, zooals slechts de mensch in het heerlijk paradijs zijner jonkheid, in den blijden lentemorgen des levens doet.

Op zekeren avond zat Dora weer onder den kastanjeboom. Hoewel De Bruin en zijne vrouw evenals Hugo niet te huis waren, kon zij de verzoeking niet weerstaan, den heerlijken zomeravond te genieten op de plek, gewijd door herinneringen uit hare kindsheid en de gelukkigste dagen in haar jeugdig leven.

Het was een stille, warme avond. Liefkoozend ruischte de wind door de dichte bladeren en zong een lied van hoop en verlangen, waarnaar het jonge meisje droomend luisterde; de bloemen geurden en over het weiland in de verte straalde de zon met geelgouden gloed, om straks achter het geboomte weg te zinken.

Dora genoot de schoonheid van den zomeravond met een stil gevoel van vreugde en een glimlach speelde om hare lippen. Zij dacht aan den vriend harer jeugd, die haar het leven had doen waardeeren en er beteekenis aan geschonken had. Hoe menigmaal hadden zij te zamen op die bank gezeten, terwijl hij met zijne meerdere kennis de zaden van ontwikkeling in haar jeugdig hart strooide en haar geest verrijkte met hetgeen schoon en groot was.

Hoe menigmaal had zij met belangstelling geluisterd, als hij met schitterende oogen en gloeiende wangen haar zijne eerzuchtige droomen meedeelde en over zijne hoop in de toekomst sprak.

Zou hij nu ook komen? Of zou zij moeten heengaan, zonder hem gezien te hebben, want langen tijd kon zij nooit van huis wegblijven, uit vrees dat haar vader haar soms missen mocht. Zij was eene trouwe, liefhebbende dochter voor den ouden, suffen man, die in haar

zijn eenigen steun vond, nadat zijne andere kinderen achtereenvolgens de ouderlijke woning hadden verlaten.

Aandachtig luisterde zij naar den voetstap van haar vriend en het duurde niet lang, of hij stond voor haar met stralende oogen en een gelukkigen glimlach op het schoone gelaat, waarnaar het jonge meisje met een bewonderenden, innigen blik opzag.

'Wil ik je eens wat vertellen?' sprak hij opgewekt, terwijl hij zich naast Dora op de bank nederzette.

'Ja, wat dan?'

'Ik ga naar Italië, over drie dagen al, met die familie, waar ik zoo dikwijls kom. Is 't niet allerliefst van die menschen, mij mee te nemen en in staat te stellen, mijne studiën verder voort te zetten; is 't niet haast te heerlijk, om te gelooven?' riep hij opgewonden uit.

Dora was zeer bleek geworden en staarde hem sprakeloos aan.

Hugo, die bij alles, wat hem wedervoer, steeds bij haar sympathie vond, verwonderde zich over haar zwijgen en zeide verbaasd:

'Hoe zie je me zoo aan? Ben je ook niet blij voor me? Mijne eerste gedachte was: Wat zal Dora wel zeggen, en nu zeg je niets.'

'Ik ben heel blij voor je en je moet niet denken, dat ik me niet verheug in 'tgeen je gelukkig maakt, maar' - en hare stem beefde, 'maar nu ga je ook weg en - ik zal je zoo missen.'

'Ja, dat is waar, we zullen voor een poosje moeten scheiden; daar had ik nog niet eens aan gedacht, maar ik kom immers terug en dan...'

Meer zeide hij niet, maar zijne donkere oogen zagen haar met een blik vol liefde aan en zijne armen legden zich teeder om haar middel. Hij trok haar tot zich, kuste haar en zeide: 'Mijn lief vriendinnetje moet niet bedroefd zijn, want dan maakt zij mij het scheiden zoo zwaar, en het moet toch; hier kan ik mijne bestemming niet bereiken; ginds in het land der kunst, waar alle groote mannen zich gevormd hebben, moet ook ik, wil ik iets worden, mijne studiën voortzetten.'

Hij voelde, hoe zij beefde, zag de tranen in hare oogen en vervolgde: 'Het is voor de kunst, Dora, die heb je immers ook lief, is 't niet?'

'O ja,' was het antwoord, terwijl zij hare tranen bedwong, ''t zou ook egoistisch van mij zijn, als ik mij niet in je geluk verheugde; dat doe ik ook wel, maar de eerste gedachte van scheiding maakte mij zoo bedroefd - ik zal zoo eenzaam zijn.'

'Ja, mijne lieveling, dat is zoo, maar ik zal dikwijls schrijven en dat moet je ook doen; dan leven we toch met elkaar voort en deelen elkaar onze gedachten mee.'

Dora knikte. Zij kon geen woord uitbrengen en de verraderlijke tranen kwamen weer te voorschijn. Haar hoofd rustte tegen Hugo's schouder en liefkoozend streelde hij het glanzende bruine haar, terwijl hij vertroostend zeide: 'Je mag je mooie oogen niet door tranen bederven; kom, zie nu maar weer vroolijk, anders word ik ook bedroefd.'

Dora wischte haastig hare tranen af en glimlachte. Hij mocht door haar geen verdriet hebben en zij wilde hem zijn geluk niet door hare droefheid bederven.

'Als je mij maar niet vergeet; dan kan ik alles wel verdragen.'

'Ik je vergeten? Dat kan immers niet; we houden veel te veel van elkaar.'

Over het zonnig gelaat van den jongeling trok nu ook eene wolk, want hoewel niet met dezelfde innigheid, waarmee Dora hem haar geheele hart had geschonken, hield hij toch zeer veel van het jonge meisje en zag tegen de aanstaande scheiding op.

Ofschoon hij er nooit bepaald over gesproken had, beschouwde hij Dora als zijne aanstaande vrouw en was het zijn plan, wanneer hij terugkwam, haar te trouwen. Zij waren beiden nog nagenoeg kinderen; daarom sprak hij er niet van, maar het scheen hem toe, alsof Dora het wel begreep, alsof er eene zwijgende overeenkomst tusschen hen bestond, die geene woorden behoefde.

Wat Dora betreft, deze had zich eigenlijk nooit rekenschap gegeven van het gevoel, dat haar aan hem verbond. Of het vriendschap of liefde was, daarover had zij nooit gedacht; zij wist slechts, dat zij hem liefhad met geheel hare ziel, dat hij haar ideaal, haar geluk, haar alles was, en op dit oogenblik, nu zij hem zou verliezen, gevoelde zij eerst recht, hoe innig zij hem beminde en hoe verlaten zij zonder hem zijn zou.

Moedig overwon zij evenwel hare droefheid, toen zij bemerkte, dat die hem hinderde, en vroeg als altijd belangstellend naar zijne plannen, luisterde aandachtig naar de beschrijving der roemvolle loopbaan, die hij ging betreden, en zag met een gelukkigen glimlach naar hem op, toen hij sprak van een spoedig weerzien, om nooit weer te scheiden.

Ja, nu hield zijn arm haar omvat; nu zag zij in zijne lieve, trouwe oogen en vielen zijne teedere woorden als muziek in haar bekommerd hart; nu dacht zij de scheiding wel te boven te komen, maar later - als hij ver weg was, als zijne stem haar niet meer bereiken en zijn glimlach haar niet meer vervroolijken kon: o, zij kon er niet aan denken en bevreesd, dat de tranen weer te voorschijn zouden komen, stond zij snel op en sprak: ''t Is al laat, ik moet naar huis.'

'We hebben nog maar twee avonden voor ons; blijf nog wat langer,' vroeg hij.

'Neen, neen, vandaag niet, morgen.'

'Nu dan, slaap wel.'

Zij stond vóór hem zoo jeugdig en lieflijk met de geheimzinnige bekoring, die de smart soms aan een menschengelaat schenkt. De gloed der ondergaande zon kleurde de bleeke wangen met eene zachtrose tint en verleende aan het fijnbesneden gezichtje eene eigenaardige schoonheid.

Hij had beide hare handen in de zijne genomen en zag teeder tot haar op. Iets van medelijden voor het arme kind, dat zoo eenzaam

achterbleef, terwijl hij eene vreugdevolle toekomst te gemoet ging, welde in zijn hart op. Met eene innige beweging en een blik vol liefde legde hij zwijgend hare beide armen om zijn hals en boog zachtkens haar hoofd tot zich.

Daarop kusten zij elkaar lang en innig. ‘Mijne lieveling,’ fluisterde hij en nu waren het niet alleen hare oogen, die vol tranen stonden, maar ook de zijne waren vochtig.

Zwijgend liet hij haar heengaan en bleef langen tijd in gepeins zitten, maar dit oogenblikkelijk gevoel van weemoed, zoo verschillend van de felle smart, waarmee Dora de scheiding te gemoet zag, maakte spoedig plaats voor de hoopvolle droomen zijner jeugdige phantasie.

Jong als hij was, beminnend en bemind, zag hij niets dan geluk in de toekomst en lachte het rijke leven hem toe in al den glans zijner schitterende verwachtingen.

Eene zware proef wachtte hem nog. Hij moest aan vader en moeder zijn voornemen nog meedeelen. Vader zou het wel goed vinden, daaraan twijfelde hij niet, maar moeder... Ook zij zou evenals Dora de scheiding diep gevoelen; ook haar zou hij moeten troosten, want hij wist, hoe zielslief zij hem had en hoe zij hem missen zou.

Hij durfde er bijna niet mee voor den dag komen, maar het scherpziend moederoog bemerkte terstond, dat er iets haperde; dat hij de vroolijke Hugo van anders niet was. Zij vroeg, wat hem deerde, en maakte het hem aldus gemakkelijk, erover te beginnen.

Wel ontstelde de arme vrouw in 't eerst, toen zij hoorde, wat er van haar gevorderd werd. Haar eenig kind zoo ver weg te zien trekken en niet te weten, wanneer zij hem weer zou zien, misschien nooit weer. Het was verschrikkelijk.

‘Och God, mijn jongen, is het nu zoo noodig, dat je weggaat?’ vroeg ze met tranen in de oogen. ‘Je kunt al die beelden hier toch evengoed maken?’

De naïeve vraag zijner eenvoudige moeder had hem bijna een glimlach ontlokt, maar toen zijn vader kortaf zeide: ‘Kom, kom, daar heb jij niets geen verstand van,’ vervulde hem een innig medelijden met de smart, die uit hare woorden sprak. Hij sloeg zijn arm om haar hals, kuste haar en zei vertroostend: ‘Wees niet treurig, mijn lief moedertje; ik kom spoedig terug en dan blijven we bij elkaar.’

Zij staarde met een blik vol weemoed in het gelaat van haar lieveling en zei met bevende stem: ‘Als ik je nog maar weer terugzie voor mijn dood, dan ben ik tevreden, en als 't voor je geluk is, zal ik niet klagen.’

‘Ik dank u, moeder,’ sprak Hugo geroerd, ‘ik wist wel, dat ge mij het heengaan niet zwaar zoudt maken.’

De dag der scheiding was spoedig daar en Hugo toog naar den vreemde, vergezeld door de beden zijner moeder, de zegenwenschen van zijn vader en de trouwe liefde van Dora. Wel blonk een traan in zijn

oog bij het afscheid, maar zijn hart was vol hoop, vol illusies en geestdrift.

De schoone, onbekende wereld lag voor hem en welk jongelingshart zou niet vreugdevol kloppen bij het betreden van den weg, die hem tot zijne bestemming, tot roem en eer tevens zou leiden.

Maar voor hen, die achterbleven, scheen het, of alle levensvreugde vervlogen, het zonlicht verbleekt en de wereld uitgestorven was. Stil en treurig zaten Dora en de oude vrouw bijeen, terwijl De Bruin afleiding zocht in zijn werk. Zij spraken over den afwezige, maar meestal overstelpte beiden de smart en zwegen zij, om elkaar niet treurig te maken.

Zoo gingen de dagen langzaam daarheen en Dora werd stil en boog het hoofd als eene teere bloem voor den storm. Het fijne gelaat werd bleek en dikwijls waren hare oogen rood van de tranen, in stilte geweend. Zij zong niet meer en zat niet meer onder den kastanjeboom in de warme zomeravonden, als het zonnegoud zijne groene bladeren kuste.

Alles was eenzaam en verlaten zonder hem; de natuur had geene stem meer en in haar leven scheen iets gebroken, onherstelbaar en voor altijd, want de gelukkige dagen van vroeger zouden nooit terugkeeren.

Hugo's moeder zag wel, hoe het kind treurde om den afwezige, en in 't eerst sprak zij er niet over. Doch later verontrustte zij zich, daar Dora nooit eene sterke gezondheid had bezeten, en vreesde, dat zij ziek mocht worden.

‘Kind, wat zie je er naar uit, scheelt je wat?’ vroeg zij op zekeren dag, toen het jonge meisje er weer zoo bleek en lusteloos uitzag.

Dora zag met een treurigen blik op en schudde zwijgend het hoofd.

‘Ja, ik weet het wel, je trekt je het afzijn van Hugo zoo aan, maar kindlief, het zou Hugo geen plezier doen, als hij je zoo bleek en treurig zag; je moet je om zijnentwil goedhouden.’

Dat had de gewenschte uitwerking.

‘U hebt gelijk, moeder,’ zoo noemde Dora haar reeds als kind; ‘ik zal mijn best doen, mijn leed te overwinnen.’

Van dien dag af begon zij meer belang te stellen in alles, wat haar sedert Hugo's vertrek onverschillig was geweest. En toen er een brief van hem kwam, waarin hij zijne reis beschreef en het heerlijke land, waar hij zich zoo gelukkig gevoelde, toen kleurde het bleeke gelaat zich met een blos der vreugde en plooide zich weer een glimlach om de lippen.

Hij was immers gelukkig en dacht aan haar. Wat heeft een liefhebbend vrouwenhart meer noodig, om het ook te zijn.

Vrouw De Bruin had reeds lang bemerkt, dat Dora haar zoon beminde, en met stille vreugde had zij die liefde zien ontluiken. Zij wenschte niets liever, dan haar eenmaal hare dochter te mogen noemen, volkomen overtuigd zijnde, dat het zachte, eenvoudige meisje haar zoon gelukkig zou maken.

Toch had zij er nooit met Hugo over gesproken, want eenvoudig, als

zij was, begreep zij zeer goed, dat jonge harten elkaar zelf moeten zoeken, en zij twijfelde er ook niet aan, dat Hugo innig aan zijn voormalig speelkameraadje was gehecht.

Zij had wel gewild, dat Dora haar eens vertrouwelijk had medegedeeld, wat er omging in haar hart, doch dat gebeurde niet. Het jonge meisje hield het geheim harer liefde diep in hare ziel verborgen en dacht, dat niemand het ontdekt had. Zij wist niet, dat zij zichzelve menigmaal had verraden, wanneer hare stem een teederen klank aannam bij het uitspreken van zijn naam of een blijde glans in hare oogen trad, zoodra zij hem zag.

Maar Hugo's moeder had dit wel opgemerkt en er in stilte allerlei luchtkasteelen op gebouwd. Hoewel beiden nog zoo jong waren, droomde zij reeds van een huwelijk en van kleinkinderen, die op haar schoot en in haar huis zouden dartelen, totdat door Hugo's onverwacht vertrek op eens een einde aan al die illusies werd gemaakt.

Nu kon zij slechts bidden, dat hij spoedig terugkeeren en zijn hart voor Dora hetzelfde blijven mocht.

IV.

Het ging Hugo goed in den vreemde; hij legde zich met ijver en geestdrift toe op de volmaking van zijn talent en na eenige jaren maakte hij reeds opgang en werd zijn naam niet alleen beroemd onder de kunstenaars van zijn tijd, maar door allen, die zijn werk zagen, werd dit bewonderd en gewaardeerd.

Wat hij gedroomd had in zijne jongelingsjaren, toen hij in de nederige woning zijner ouders reeds iets gevoelde van het ‘heilig vuur’, dat den echten kunstenaar bezielt, werd verwezenlijkt. Het ideaal, waarnaar hij gestreefd, waarvoor hij gewerkt en gestreden had met al de kracht zijner ziel, had hij bereikt en het vaderland, dat hij in vele jaren niet meer betreden had, was trotsch op het genie, op zijn grond geboren.

Om zijne beminnelijke persoonlijkheid gezocht, om zijne buitengewone talenten gevierd, was hij in de aanzienlijkste kringen, waar hij zelden ontbrak, de hoofdpersoon en genoot hij de bedwelmende bekoorlijkheid van den roem.

In den schitterenden signor Di Brini met zijne fraaie, rijzige gestalte, zijn schoon gelaat en zijne aristocratische, fijnbeschaafde manieren vermoedde niemand den eenvoudigen timmermanszoon De Bruin. En al was het bekend, dat hij van lage geboorte was, men had dat vergeten of dacht er niet aan; althans in de huizen der aanzienlijken, waar hij als een welkome gast werd ontvangen, behandelde men hem als huns gelijke.

Roem en eer, vriendschap en liefde, alles wat de mensch verlangen kan, om gelukkig te zijn, was zijn deel; en hij was ook gelukkig. Zijn leven was een en al zonneschijn, afwisseling en genot, maar zijne brieven werden schaarscher en bleven soms lang, o zoo lang uit.

Te huis in de nederige woning klopten twee liefhebbende vrouwenharten nog met dezelfde innigheid voor hem als in de dagen van vroeger en treurden over zijn lang stilzwijgen.

Ginds in het verre land werd de groote kunstenaar gevierd en geëerd; daar leefde hij te midden van weelde en genot. Te huis was droefheid en rouw; daar bezweek zijn vader plotseling aan eene korte, hevige ziekte en zijne arme moeder, die in hare verlatenheid onmiddellijk haar zoon telegrafeerde, om over te komen, had niet eens den troost hem te zien, want week aan week ging voorbij en Hugo kwam niet.

De moeder, denkend, dat haar kind alle banden verbroken en haar vergeten had te midden van zijn roemrijk leven, wierp deze nieuwe smart op het ziekbed, dat bijna haar sterfbed ware geworden, had niet de liefdevolle zorg van Dora haar in het leven behouden.

Ook Dora leed onder de veronachtzaming van Hugo en zij bracht al hare liefde over op zijne moeder, die zij als de hare beschouwde en voor wie zij een innig medelijden gevoelde.

Nauwelijks was vrouw De Bruin weer zoover hersteld, dat zij bewustheid had van 'tgeen er voorviel, of hare eerste gedachte was aan Hugo, van wien zij toch niet kon gelooven, dat hij zoo onverschillig zou zijn.

‘Is er nog geen brief?’ vroeg zij met zwakke stem, zoodra Dora bij haar bed kwam.

‘Neen,’ was telkens het droevig antwoord, dat met tranen in de oogen gegeven werd.

Het waren treurige dagen, maar beider wederzijdsche liefde schonk een weinig troost in de zware beproeving, door beiden even diep gevoeld.

Verscheidene maanden waren reeds sedert den dood van den ouden De Bruin verloopen en zijne weduwe herstelde langzaam, toen Dora op zekeren dag den brievenbesteller, dien zij elken morgen, als hij door de straat ging, bespiedde, aan den overkant een brief zag brengen.

Onmiddellijk snelde zij erheen, om in de vreugde der oude vrouw te deelen, want zij was overtuigd, dat het een brief van Hugo zou zijn.

‘Een brief, een brief!’ riep de verheugde moeder het jonge meisje van ver reeds tegen.

‘Ja, dat heb ik wel gezien; daarom kom ik zoo gauw,’ antwoordde Dora met een blijden klank in hare stem en een blos op de wangen.

‘Wil jij hem mij voorlezen, kind; ik kan er niets van zien.’

‘Dat wil ik graag gelooven; u beeft ook zoo; kom, ga nu maar gemakkelijk liggen.’ Dat zeggende kuste zij de oude vrouw, lei hare kussens terecht en begon den langgewenschten brief te lezen.

Het bleek, dat Hugo juist ten tijde van den dood zijns vaders afwezig was geweest. Eene groote reis met een paar kunstbroeders had hem eenige maanden van zijne woonplaats verwijderd, zoodat het telegram niet door hem was ontvangen.

Hij schreef zeer hartelijk en gevoelde groote spijt, dat hij niet

eerder zijn plan, om over te komen, had ten uitvoer gebracht, daar hij zijn vader dan nog gezien had. Door allerlei omstandigheden was hij evenwel verhinderd geweest, aan zijn voornemen gevolg te geven; eerst had hij het uitgesteld en later was hij nu eens door arbeid overstelpt geweest, dan weder zoo door zijne vrienden in beslag genomen, dat hij er niet aan denken kon. Nu hoopte hij toch stellig het volgend jaar naar het vaderland terug te keeren en er voorgoed te blijven. Hij erkende berouwvol, dat hij te midden der afwisseling, die zijn leven aanbood, zijne moeder wel wat veronachtzaamd had, maar hoopte, dat zij hem dat vergeven zou.

En het was hem reeds vergeven, eer hij het gevraagd had.

Tranen stonden in de oogen der oude vrouw en die van het jonge meisje schitterden van blijde vreugde, toen zij uitriep: ‘Welk een heerlijk vooruitzicht, niet, moedertje? Nu zult ge gauw beter zijn!’

‘Ja, mijn kind, dat hoop ik. Ik heb altijd wel gedacht, dat hij me niet vergeten zou.’

‘Ik ook,’ zei Dora.

‘Hij is nog dezelfde lieve, hartelijke jongen van altijd. Als hij 't nu maar niet langer uitstelt; dan ben ik er misschien niet meer.’

‘Kom moedertje, niet zulke sombere gedachten; een jaar is gauw om.’

‘Ja, dat is het, maar ik verlang zoo naar hem; dat weet je zoo niet, kind.’

Dora wist wel, wat het was, te verlangen naar iemand, dien men liefheeft, maar zij zeide niets; zij glimlachte slechts en het was, alsof er een zonnestraal over het lieve gelaat gleed.

De winter was voorbij en de weduwe De Bruin was weer geheel van hare langdurige ziekte hersteld, dank zij Dora's trouwe zorg, waardoor het haar aan niets ontbroken had.

Hugo's brieven kwamen nu weer wat geregelder en met minder lange tusschenpoozen en het was altijd feest in de nederige woning, wanneer hij schreef.

Zoodra Dora kwam, moest deze den brief nog eens voorlezen en dan genoten beiden, want de inhoud was altijd belangrijk en in den ouden, hartelijken toon geschreven.

Op zekeren dag kwam er weer een brief en toen Hugo's moeder hem gelezen had, bleef zij er langen tijd peinzend mee in de hand zitten, totdat ten laatste een paar groote tranen uit hare oogen vielen, terwijl zij mompelde: ‘Ik had altijd iets anders gehoopt.’

Toen Dora 's avonds bij haar kwam, hadden zij reeds eenigen tijd zitten praten, eer zij aarzelend zeide: ‘Er is een brief van Hugo, kind.’

Iets in den toon der stem en op het gelaat der oude vrouw deed Dora vermoeden, dat er geene goede tijding was.

‘Er is toch niets? Is hij wel?’ vroeg zij in angstige spanning.

‘O ja, maar toch doet mij zijn brief geen plezier; daar, lees hem zelf maar,’ en met bevende handen reikte zij Dora den brief over.

‘Je behoeft hem niet hardop te lezen,’ voegde zij erbij en keerde zich om.

Zij wilde de smart niet zien, die de tijding van zijn aanstaand huwelijk Dora zou veroorzaken, en staarde het venster uit, alsof er op straat iets bijzonders te zien was.

Langen tijd bleef het stil in de kamer, want toen Dora den brief ten einde had gelezen, zat zij roerloos en bleek, als wezenloos voor zich uit te staren.

Zij had een gevoel, alsof zij met het leven had afgedaan en alles voorbij was: jeugd, geluk en hoop. Eene waanzinnige smart greep haar aan en nu eerst bemerkte zij ten volle, wát Hugo voor haar was geweest, hoe innig zij hem had liefgehad en hoe hij het middelpunt was geweest, waarom al hare gedachten, haar geheele leven zich bewogen hadden.

In de smart bij zijn heengaan was nog hoop geweest, maar nu - alles was ledig en donker; zij sidderde voor de troostelooze toekomst.

Zij beschuldigde hem niet van ontrouw, want zij waren door geen gegeven woord aan elkander gebonden geweest. Zij verweet alleen zichzelve, dat zij aan zulke dwaze droomen had toegegeven en niet begrepen had, dat het eenvoudig meisje niet paste bij den beroemden man, die vorsten bij zich ontvangen had en voor wien de aanzienlijksten uit alle landen vriendschap gevoelden.

De rijke, schoone freule, over wie hij schreef, die hem liefhad en zijne vrouw zou worden, was ongetwijfeld meer geschikt voor hem, en toch - hoe kromp haar hart ineen van pijn bij die gedachte. Wat zou zij beginnen in al die lange jaren, die nog voor haar lagen! Zij wist het niet; het scheen haar toe, alsof er eene groote, ruwe hand in haar leven gegrepen en alle bloemen weggerukt had...

‘Ik hoop, dat hij gelukkig mag zijn,’ sprak ze zacht, terwijl zij opstond en den brief aan de oude vrouw teruggaf.

Aan den blik vol deernis, waarmee deze haar aanzag, begreep zij, dat Hugo's moeder wel geraden had, wat zij voor haar zoon gevoelde, en hare oogen, die tot nu toe droog waren gebleven, vulden zich met tranen.

Zij had haar geheim diep in haar hart willen begraven, doch nu gaf het haar eene soort van troost, te weten, dat er iemand was, voor wie zij dat niet meer verbergen kon, en door haar gevoel overweldigd, eer zij het zelve wist, lag zij op de knieën bij de oude vrouw met het hoofd in haar schoot verborgen en schreide, alsof het hart haar zou breken.

De oude vrouw liet haar stil uitschreien en trachtte niet haar te troosten; wat zou zij zeggen? Zij streelde liefkoozend het haar van het jonge meisje en fluisterde: ‘Mijn arm kind, mijn lief kind, ik had je zoo graag gelukkig gezien.’

Toen Dora ten laatste geene tranen meer had, stond zij op en na Hugo's moeder innig te hebben omhelsd, verliet zij zwijgend het vertrek.

Te huis wachtten haar zieke vader en hare idiote zuster op hare zorgen en zij verleende die met dezelfde nauwgezetheid als altijd. Het leven ging zijn gang; dezelfde behoeften en werkzaamheden keerden dagelijks weder, onbekommerd of de hemel blauw en zonnig dan wel met grauwe wolken bedekt was.

Ook uit haar leven was het zonnelicht geweken en over de puinhoopen van haar verloren geluk hingen de wolken als een donkere sluier terneer, waarop de hand van den plicht met sombere letters 'Verzaking' schreef en haar het doel, waarvoor zij te leven had, aantoonde.

V.

Het is avond, in 't laatst van Mei. De seringen geuren en de lijster fluit in het jonge groen. Ginds in de stilte van het bosch zingt de nachtegaal zijn lied en toovert de ondergaande zon een rijken goudglans op boomen en bloesems, het fluweelige gras en het zachte mos.

Een eenzame reiziger spoedt zich van het station stadwaarts.

Een oogenblik staat hij stil en ziet om zich heen met een blik van bewondering niet alleen, maar van blijde vreugde tevens, als waarmee men een ouden vriend na jaren van scheiding weer ontmoet.

En dit was een wederzien na vele jaren, want de vreemdeling is niemand anders dan Hugo de Bruin, de timmermanszoon, die bijna een knaap nog de stad verliet en er na acht jaren als man terugkeert.

Hij heeft schooner, trotscher natuurtooneelen gezien dan dit, maar eene lente in het vaderland zag hij in lang niet. O, hoe blijft zijn oog als geboeid hangen aan de welbekende plekjes, waar hij als knaap gespeeld en als jongeling gedweept heeft! Maar neen, nu niet, een ander verlangen, een nog dieper gevoel trekt hem van het frissche groen naar de bedompte straten der stad heen.

Het verlangen naar zijne moeder doet hem met snelle schreden voorwaarts gaan door de bekende straten, waar toch ook zooveel veranderd is. Nieuwe huizen, fraaie winkels zijn verrezen in plaats van de oude; grachten gedempt en pleinen aangelegd, en te midden van al die veranderingen - hijzelf het meest. De onervaren jongeling, die met dichterlijke verbeelding en blijde illusies heentoog naar den vreemde, keert terug als man, gerijpt in den strijd des levens.

Hoog klopt zijn hart, hoe meer hij nadert, en nu hij om zich heen ziet, komen alle herinneringen uit zijne jeugd hem weer voor den geest.

Nog maar één straat, dan heeft hij het einddoel bereikt. Hier op den hoek is de apotheek, waar hij als jongen zoo gaarne boodschappen deed, omdat de vriendelijke oude heer hem steeds voorzag van heerlijke witte drop en zoethout. Hij staat nog op dezelfde plaats achter de toonbank, nu een grijsaard met sneeuwwit haar en gebogen rug. Hoe gaarne had hij even zijn ouden vriend begroet, die den vreemdeling

onverschillig aanstaart, maar nu wil hij zich niet ophouden en snelt voort.

Daarginds in dien boom heeft zijn vlieger eens vastgezeten en op die stoep heeft hij op een regenachtigen morgen eene begrafenis zien voorbijgaan van eene vrouw uit de buurt, van wie zijne moeder gezegd had, dat zij nog zoo noodig was geweest voor haar groot gezin.

Nu slaat hij de nauwe straat in en de menschen staren hem aan en zien hem na, doch hij let er niet op. Daar aan zijne rechterhand is reeds de winkel, waar hij zoo dikwijls lekkernijen voor Dora kocht, en aan den overkant de groentenering, waar alles nog even als voor acht jaar ligt uitgestald met de roodgeverfde bloempotten ertusschen; het is, alsof hij niet weg is geweest!

Daar staat hij eindelijk voor de nederige woning, het paradijs zijner kindsheid, en de groote man, ginds in den vreemde gehuldigd en geëerd, wordt aangegrepen door het machtig gevoel, dat nooit sterft in des menschen borst: de liefde voor de plek, waar zijne wieg heeft gestaan.

Hij ziet door het geopende venster, waar een late avondzonnestraal de oude, bekende omgeving vriendelijk verlicht.

Zijne moeder zit bij de tafel met een brief in de handen, zeker zijn laatsten, waarin hij schreef, dat hij over eene week bij haar zou zijn. Hij slaat haar met kloppend hart gade. Wat is zij oud geworden; hoe wit is dat bruine haar en hoe bleek dat gelaat; maar dezelfde vriendelijke trek ligt nog om den mond en in de zachte oogen straalt nog dezelfde zonneschijn, die zijne kindsheid heeft gekoesterd. Al zijn er jaren voorbijgegaan, zij is nog dezelfde als vroeger; hij gevoelt al de liefde voor haar met verdubbelde kracht ontwaken en hij kan het niet langer uithouden.... hij treedt binnen.

'Moeder, hier ben ik al!' wil hij haar toeroepen, maar kan geen woord uitbrengen; slechts zijne beide handen steekt hij haar toe en met een glimlach vol liefde ziet hij haar aan.

De oude vrouw schrikt op uit haar gepeins en met een vreugdekreet: 'Mijn jongen!' springt zij op en wil hem te gemoet snellen, maar bevend over al hare leden blijft zij roerloos staan. Doch hij is reeds bij haar, zijne sterke armen houden haar omvat en snikkend ligt zij aan zijne borst.

'Mijn lief, lief moedertje,' zegt Hugo eindelijk, terwijl hij haar gelaat met kussen bedekt, 'hoe kon ik u zoolang alleen laten!'

De oude vrouw wischt hare tranen af en staart hem met oogen vol zalige verrukking in het gelaat.

'Ik moet je eens goed bekijken,' zegt zij, met een glimlach tot hem opziende.

Hij is zoo groot en schoon, zoo fier en krachtig, *haar* zoon. Met moederlijken trots laat zij haar blik weiden over het dikke, golvende haar, het fijnbesneden, edel gelaat, de schitterende oogen, die haar

met zooveel liefde aanstaren, en vol innig gevoel klinkt het van hare lippen: ‘Mijn jongen, heb ik je dan eindelijk weer!’

‘Ja, en nu blijf ik voorgoed bij u,’ zegt hij teeder en leidt haar naar den stoel, want zij beeft nog zoo, dat hij bijna spijt heeft van zijne verrassing.

‘Heb ik u aan 't schrikken gemaakt met mijne onverwachte komst?’ vraagt hij, terwijl hij naast haar plaats neemt en hare hand in de zijne houdt. ‘Mijn plan was, nog eenige dagen in Parijs te blijven, toen ik u van daaruit schreef, maar mijn heimwee was te groot; zoo dicht bij u en u niet te zien, kon ik niet uithouden; daarom ben ik nu al hier.’

‘Ik ben blij, dat je te midden van je geluk je oude moeder niet vergeten hebt, mijn jongen; maar waar is je meisje; ik zal haar toch ook zien?’

‘Zij is een paar dagen eerder vertrokken en logeert hier bij familie; morgen hoop ik haar bij u te brengen; zij zal u zeker wel bevallen, al is zij eene groote dame.’

‘Als zij je maar gelukkig maakt, heb ik haar vooruit reeds lief,’ zegt de moeder met een innigen blik op haar zoon.

‘Daar twijfel ik niet aan,’ antwoordt Hugo en vraagt nu naar Dora, die hij verlangt weer te zien na zulk eene lange afwezigheid.

Zij hebben elkaar zooveel te vertellen; hij van zijn rijk, heerlijk kunstenaarsleven, vol afwisseling en genot, van zijne liefde voor de schoone Bertha, die hem zoo gelukkig maakt; zij van hare eenvoudige, kalme omgeving, van den dood zijns vaders en de hartelijkheid, waarmee Dora haar al die lange, eenzame jaren heeft getroost en gesteund.

Zij keuvelen zoolang, totdat de schemering reeds ver gevorderd is en het bijna donker in het vertrek zou zijn geweest, als niet eene lantaarn in de straat beiden met een flauw schijnsel verlicht had.

Daar gaat de deur zachtkens open en Dora treedt binnen. Haar oog, nog niet aan de duisternis gewend, ontdekt Hugo niet terstond, maar de oude vrouw heeft haar niet zoodra gezien, of zij roept in de blijdschap van haar hart uit: ‘Dora, kind, hier is Hugo al!’

O, hoe zegent het jonge meisje de duisternis in het vertrek, waardoor niemand ziet, hoe zij ontstelt. Bleek en bevend treedt zij nader; zwijgend steekt zij de hand uit naar den speelmakker harer jeugd en het welkom, dat haar kloppend hart hem toeroept, besterft haar op de lippen.

Maar Hugo is reeds opgestaan en roept verheugd uit: ‘Dora! wel, wat ben ik blij je weer te zien!’

Tegelijkertijd vat hij hare hand, trekt haar tot zich en wil haar kussen, zooals in de dagen van vroeger, maar Dora treedt onwillekeurig achteruit en trekt hare hand zachtkens terug. Zij wil niet, dat hij bemerken zal, hoe die hand beeft.

Hugo lacht en roept op zijn ouden, vroolijken toon uit: ‘Wel zoo,

mag ik je geen kus geven? We zijn geene kinderen meer, wil je zeggen, maar we houden toch nog evenveel van elkaar, is 't niet?'

'O ja,' antwoordde het jonge meisje zacht.

'Maar komaan, moeder, steek eens gauw licht op; ik moet weten, hoe mijn vriendinnetje er uitziet.'

De oude vrouw voldoet aan het verzoek van haar zoon en weldra zien de beide speelmakkers elkander met een glimlach in het gelaat.

'Wat ben je mooi geworden; je hebt veel meer kleur dan vroeger,' zegt Hugo, die niet weet, dat die kleur het gevolg is van de groote ontroering, door dit onverwachte weerzien veroorzaakt. Ondanks hare acht en twintig jaren ziet Dora er nog zeer jeugdig uit en het fijne gelaat met de zachte blauwe oogen en den vriendelijken mond heeft eerder gewonnen dan verloren door den tijd, den grooten verwoester van zooveel vrouwelijk schoon.

Het is dus geene vleierij van Hugo, dat hij dit zegt, en de bewondering, waarmee hij haar aanziet, is welgemeend.

Die hulde van haar vroegeren speelmakker doet haar onwillekeurig goed en met een glimlach zegt ze: 'Vindt u dat?'

'Ja, dat vind ik; maar ook, dat je verbazend stijf zijt geworden,' voegt hij erbij en meteen vat hij haar gelaat in beide handen, geeft haar een kus en zegt lachend: 'Zie zoo, dat hoort bij een weerzien; wat ik niet krijg, neem ik.'

Nadat Dora van hare verbazing bekomen is, lacht zij eveneens en voelt als 't ware eene verlichting, dat hij den ouden, ongedwongen toon tegen haar heeft aangenomen, waardoor het haar gemakkelijk wordt, het moeilijk vraagstuk: hoe zij zich jegens hem zal gedragen, waarmee zij zich zoo dikwijls heeft gekweld, op te lossen.

'En ik hoor van moeder, dat je zoo lief voor haar geweest zijt en haar zoo goed verzorgd hebt in hare ziekte; daar ben ik je innig dankbaar voor,' zegt Hugo na eenige oogenblikken.

'O, daar behoeft u niet voor te danken; uwe moeder is voor mij zoo lief geweest, toen ik klein was; dat kan ik haar nooit genoeg vergelden.'

'En hoe is 't? Ben je nog niet geëngageerd?' vraagt hij daarop, haar lachend aanziende.

Een gloeiend rood bedekt haar gelaat; zij buigt het hoofd en fluistert: 'Neen.'

'Nu, daar behoef je zoo niet voor te kleuren,' gaat hij schertsend voort. 'Ik heb een mooi cadeau voor je meegebracht in je huishouden, want ik dacht, dat er zeker wel zoo iets aan het handje zou zijn, en dat geloof ik toch, al zeg je ook van neen.'

'Dora denkt niet aan trouwen,' valt zijne moeder in, die de verlegenheid van het jonge meisje bemerkt en medelijden met haar heeft. 'Haar oude vader kan haar niet missen; daarom heeft zij al twee aanzoeken afgeslagen, is 't niet, mijn kind?'

'Ja, vader is zoo zwak en hulpbehoevend, dat ik hem op 't eind van

zijn leven niet alleen zou kunnen laten. Maar nu moet ik naar huis; 't is tijd voor hem, om naar bed te gaan; dag moeder.' Zij geeft de oude vrouw de hand en wendt zich daarop tot Hugo:

'Dag...' plotseling blijft zij steken; zij heeft hem altijd bij den naam genoemd, maar dat kan nu niet meer; hij is zoo knap, zoo beroemd; hij staat zoo ver boven haar - en 'Mijnheer' tegen haar ouden vriend en speelmakker te zeggen, wil haar toch ook niet goed over de lippen.

Hugo heeft hare hand reeds gevat en terwijl hij haar lachend in de oogen ziet, zegt hij met de oude teederheid in zijne stem, die hare vreugdelooze kindsheid heeft vervroolijkt: 'Mijnheer, wou je daar zeker zeggen, maar dat zou al te gek zijn; voor jou ben ik altijd Hugo; zal je me nooit anders noemen?'

'Neen, Hugo,' antwoordt zij zacht.

Hare stem beeft en hare oogen zijn op het punt, zich met tranen te vullen. Haastig spoedt zij zich naar huis; hij mag die zwakheid niet zien.

Nadat zij haar vader te bed heeft geholpen, vlucht zij naar haar eigen kamertje en in de duisternis van den avond, terwijl de starren stil en plechtig door het venster schijnen, valt zij op hare knieën en schreit als een kind.

Langen tijd blijft zij zoo liggen, worstelend met de smart, die zij reeds overwonnen waande, omdat zij die overwinnen moest.

Eindelijk staat zij op en met bevende stem, waarin de diepe weemoed harer ziel klinkt, fluistert zij: 'O, o, wat is hij mooi, en wat heb ik hem nog lief!'

Daarop gaat zij naar het venster en tuurt in gepeins naar het vriendelijke huis aan den overkant met de klimop- en de wijngaardranken. Het is doodstil; de starren schijnen zoo kalm en vriendelijk, alsof er geen leed hier op aarde was. De wind draagt de geuren der seringen tot haar; zij ademt die in; die geur spreekt van hem, zooals alles wat schoon en goed was in haar leven, en toch - nu zij het venster sluit, om zich ter rust te begeven, ontglipt de zucht aan haar gepijnigd hart: 'Och, was hij maar niet weergekomen!'

(Wordt vervolgd.)

Levenswoorden.

Al de levensregelen, die anderen ons op den weg meegeven, zijn nutteloos; nooit kan een mensch ervaringen opdoen voor anderen; voorzichtig wordt men alleen door eigen schade, verstandig alleen door eigen leering.

EBERS.

De natuur spreekt altijd haar afkeer duidelijk uit; het gewrocht, dat niet bestaan mag, kon niet worden; het gewrocht, dat verkeerd leeft, gaat vroeg te gronde. Onvruchtbaarheid, kwijnend bestaan, vroegtijdig verval, dat is haar vloek; dat zijn de teekenen van haar strengheid. Zij straft direct. Ziet om u en gij zult ontdekken, wat verboden, wat den ondergang gewijd is. In het stille klooster en in het gewoel der wereld worden duizenden handelingen voor heilig gehouden en geëerd, waarop de vloek der natuur rust. Zij, de natuur, ziet treurend neder zoowel op het nietsdoende leven als op overspannen arbeid, zoowel op willekeur en overvloed als op nood en gebrek. Tot matigheid vermaant zij, maar zij is onder alle omstandigheden even kalm in haar werking.

GÖTHE.

Er bestaat geen absolute paedagogie; elk kind heeft iets eigenaardigs en wil anders behandeld worden.

WIESE.

God heeft aan elke menschelijke ziel een eigenaardigen stempel gegeven; men kan dien hier en daar iets wijzigen, maar nooit hem wegnemen en een ander in zijn plaats brengen.

LOCKE.

De mensch is bekrompen genoeg, van een ander zijn evenbeeld te willen maken.

GÖTHE.

De een heeft deze, een ander weer andere gaven en ieder is toch maar op zijn eigen wijze goed en gelukkig.

GÖTHE.

Elke kunst, elke opvoeding moet slechts aanvulling van de natuur zijn.

ARISTOTELES.

Tijd, uitspanningen, omgang, tijdverdrijf voeden een kind meer op, onderwijzen 't meer dan de officieele opvoeders en onderwijzers.

WEITZEL.

Wie op een of ander gebied groot geworden is, is dat slechts geworden door volhardende, vaste, op één doel gerichte wilskracht.

WIESE.

Elk kunnen moet geleerd worden, ook het zedelijk kunnen.
WIESE.

Weinig, maar het weinige goed, dat is het grondbeginsel van elk echt onderwijs.
THIERSCH.

Hoofd en hart zijn zedelijke tweelingen; zorg, dat geen van beiden te kort komen.
BENZEL-STERNAU.

Steeds zijn plicht bewust te zijn, dat is de ware kroon van het karakter. De plicht omvat het geheele bestaan des menschen. Plichtsvervulling vormt het hoogste ideaal des levens.
SMILES.

Alleen de dooden rijden snel; wat leven heeft, ontwikkelt zich dan alleen gezond, wanneer het langzaam groeit en niet in een trekkas wordt gedreven.
FROMMEL.

De kunst heeft de eigenschap, de menschen stil, kalm en vreedzaam te maken.
GERVINUS.

Er behoort veel beschaving toe, om het eenvoudige te begrijpen.
FLANOR.

Bewaar altijd in u een opgewekt en nauwlettend gevoel voor het schoone; dan verdrogen nooit de bronnen van vergenoegdheid.
SCHILLER.

Niet wat de mensch weet, maar wat hij wil, beslist over zijn waarde of onwaarde, zijn macht of onmacht, zijn geluk of zijn ongeluk.
LINDNER.

Een beschaving, welke alleen op verstandelijke ontwikkeling berekend is, maakt de menschen in den regel hoogmoedig, ingenomen met zichzelf en overmoedig.
SNETHLAGE.

Het is geen wonder, dat veel geleerdheid, welke niet in staat is een mensch wijs te maken, de uitwerking heeft hem ijdel en aanmatigend te laten worden.
ADDISON.

Hoe minder men weet, des te minder twijfelt men.
TURGOT.

Voor den onwetende is alles mogelijk.
WIELAND.

De opgeruimdheid is het goede weer van het hart; zij brengt harmonie in de ziel en is een bestendig lied zonder woorden.

SMILES.

De menschen zijn niet van gelijken aard; daarom is ook niet gelijk, wat zij geluk noemen.
SCHMID.

Blijmoedigheid en neerslachtigheid liggen in ons; in ons liggen paradijs en woestijn. Is het oog helder, dan is 't ook de wereld, en wanneer ons denken, onze overtuiging den grond legt voor onze stemming, dan legt dit ook den grond voor ons welzijn.
FEUCHTERSLEBEN.

Het ware en zekere geluk des levens ligt niet buiten ons, maar in ons; niet in de geldkist, niet in den adelbrief, niet in den schuimenden beker, maar in het kalme, tot vroolijkheid gestemde hart.
HEBEL.

Mijn gansche leven zag ik geen mensch, die eens anders ongeluk niet met waarlijk christelijke gelatenheid heeft gedragen.
PAPE.

De hoop is de zedelijke stoommachine, welke de wereld beweegt en doet werken.
SMILES.

De herinnering aan moedig doorleefde lijdensjaren behoort tot de kostbaarste bezittingen des menschen.
FANNY LEWALD.

Slechts weinig menschenharten is het ingeplant, den vriend, die rijk gezegend is, zonder afgunst te zien.
AESCHYLOS.

Uit den vreemde, meegedeeld door mevr. Van Westrheene.

Schoolmakkers.

De predikant, Dr. Melton, begon zich juist in zijne nieuwe pastorie te huis te voelen, toen hij op zekeren avond verrast werd door een bezoek van zijn ouden schoolmakker, Harry Leigh. Zij waren vrienden geweest op school, en in lateren tijd hadden zij nog briefwisseling gehouden en elkander nu en dan bezocht; doch dat was sedert lang gedaan en nu hadden zij elkander in jaren niet gezien.

Toen zij tegenover elkander in de studeerkamer zaten, keken zij elkander

nieuwsgierig aan. De jaren waren vriendelijk over mijnheer Leigh heengegaan en hij was zeer fijn, zeer jeugdig gekleed. Op zijne donkerroode das droeg hij eene doekspeld, en de predikant zou om den knoop in de das en den hondekop op de speld hebben vermoed, dat zijn oude vriend een liefhebber van de jacht geworden was, indien hij het tegendeel niet had geweten. Het verwonderde hem, dat een zoo deftig man van middelbaren leeftijd zich zoo opschikte. Daarbij was mijnheer Leigh met een hoogen hoed en een badine binnengekomen, welke hij beide in de hand hield, alsof zij veel te kostbaar waren, dan dat ze op een harden stoel konden liggen. Hij hield ze zoo voortdurend vast, dat de predikant den onchristelijken lust kreeg, ze het raam uit te smijten; doch in plaats daarvan bleef hij midden in een zin steken, nam zijn gast hoed en stok af en bracht ze naar den standaard in de vestibule. Daar liet hij ze, benevens het gedrukte kaartje, waarmede mijnheer Leigh zich had laten aandienen.

In die minuut van alleenzijn kwam er een glimlach om den mond van mijnheer Leigh, een glimlach, die iets medelijdends, iets afdalends had, en toen de predikant terugkwam, nam zijn gast hem nauwkeurig op. Hij zag in den predikant een lang, onbevallig man in eene lakensche jas, waarvan de snit den dorpskleermaker verried, doch een laag uitgesneden vest liet een overhemd van onberispelijk helder linnen zien. Harry Leigh zag, dat de predikant versleten pantoffels droeg, doch hij zag er niet bij, dat zijne dochter hem met Kerstmis met een paar nieuwe zou verrassen, terwijl intusschen de oude gemakkelijk zaten. Halsboord en das waren netjes, doch niet naar de laatste mode en waren bijna verborgen achter een langen, zijde-achtigen baard, waarin meer grijze haren te zien waren dan in den knevel. Onder het breede voorhoofd keken een paar schrandere blauwe oogen de wereld vriendelijk en toch onderzoekend aan, en zij bleven nu met eene soort van komieke verbazing op zijn gast rusten. Dr. Melton vond mijnheer Leigh nog al fatterig gekleed, en mijnheer Leigh hoopte, dat de dorps-dominee spoedig een stadskleermaker zou nemen en wat steedsche manieren zou aanleeren van de diakenen en ouderlingen der kerk, waarin hij tot predikant beroepen was.

‘Wel,’ vroeg Harry Leigh, ‘hoe vondt gij het, dat gij in eene hoofdstad werdt beroepen en dat 's Maandags uwe preeken in de courant worden gehekeld?’

‘Dat is deze week althans niet gebeurd,’ antwoordde de predikant; ‘integendeel, de verslaggever heeft er de beste brokken van uitgezocht en de slechtste laten rusten, zoo vriendelijk en vleiend mogelijk.’

Mijnheer Leigh lachte. ‘Gij zult zoo goed niet over verslaggevers oordeelen, als gij hen nader leert kennen,’ zeide hij. - ‘Het is eene groote verandering voor u, en eene zeer aangename, dunkt mij. Of leeft gij in het geloof, dat God het platteland en de mensch de stad heeft gemaakt?’

‘Ik geloof, dat God beide heeft gemaakt en dat de menschen hun best doen, om beide te bederven,’ antwoordde de predikant.

‘Dat is mooi gezegd, zeer mooi gezegd. *A propos*, ik mocht u wel doctor noemen. Ik lees uw boek over de *Verzoening* met zeer veel genoegen.’

De predikant fronste zijne wenkbrauwen, doch mijnheer Leigh merkte het niet op.

‘Het verwondert mij niets, dat gij er doctor honores causa voor gewor-

den zijt; hoewel uwe denkbeelden wat liberaal zijn voor die slaapmutsen, die hier Latijn en Grieksch en theologie uitkramen.'

'Ik ben op het punt geweest, zelf zulk eene "oude slaapmuts" te worden,' antwoordde Dr. Melton; 'doch ik ben liever predikant.'

'Een stadspredikant dan toch?'

'Daar ben ik nog zoo zeker niet van,' antwoordde Dr. Melton langzaam. 'Ik woonde zeer aangenaam buiten; ik was aan mijne gemeente gehecht; ik knutselde gaarne in mijn tuin. Ik was verbaasd, toen ik een beroep naar New-York kreeg. Ik weet niet, of ik het wel zou aangenomen hebben, indien een van mijne diakens niet een veelbelovend en zoon had gehad, die klaar was, om mij op te volgen, en ik geloof, dat mijne hoorders met het denkbeeld van een jongen predikant waren ingenomen. Ik had er mij geheel naar geschikt, als dorpspredikant te leven en te sterven; maar nu ben ik hier.'

'Met zesduizend dollars 's jaars en eene fraaie pastorie,' voegde mijnheer Leigh daarbij.

De predikant keek weder donker, doch zeide: 'Een man met vrouw en vier kinderen heeft geen recht, met geringschatting op verbetering van inkomen neer te zien; doch om het geld ben ik niet in New-York gekomen. Er is hier werk.....'

Hij bleef plotseling steken, misschien omdat hij een spotachtig glimlachje op het gelaat van mijnheer Leigh zag. - 'En woont gij nog altijd in Philadelphia?' vroeg hij.

'Ja, ik zou nergens anders willen wonen. De New-Yorkers mogen er hun neus voor optrekken en het een dorp noemen, Philadelphia is de rechte plaats voor menschen, die het met de oude kwakers houden.'

'Kwakers! Zijt gij een kwaker geworden?' En de oogen van den predikant dwaalden naar de speld met den gouden hondekop. 'Gij placht tot de bisschoppelijke kerk te behooren.'

'Dat doe ik nog,' antwoordde mijnheer Leigh; 'maar mijne voorouders waren kwakers, zoo wat neven van den ouden Penn.'

'Gij hebt een zoon, niet waar, die uw naam in stand kan houden?' vroeg de predikant droog.

'Één zoon, een eenig kind. Morton is vier en twintig en werkt op mijn kantoor. Hij is een flinke jongen, geeft mij nooit een oogenblik onrust, is altijd aan het werk, gaat bedaard zijn gang, heeft geen jongensnonsens.'

'Vier en twintig jaren,' herhaalde de predikant, 'en geen jongensnonsens? Het verheugt.... spijt mij, dat er nog al veel van dien nonsens in mijne jongens steekt. Evenwel, ik hoop, dat zij mij geene schande zullen aandoen. Hunne moeder is over hen tevreden en ik leer dagelijks, dat mijne wijsheid, bij de hare vergeleken, beneden peil staat. Ik kan mij nauwelijks voorstellen, dat gij een zoon van vier en twintig hebt. Gij lijkt zelf nog een jonkman.'

'Dank zij een leven zonder uitspattingen,' antwoordde mijnheer Leigh. 'En ik ben vroeg getrouwd; ik ben een voorstander van vroege huwelijken, indien de man geld genoeg bezit, om een gezin te onderhouden. Dat wachten, om een klein inkomen bijeen te schrapen, is vreeselijk hard voor een jongmensch. Ja, ik ben vroeg getrouwd en ik heb alle reden, om te hopen, dat mijn zoon mijn voorbeeld zal volgen.'

'Zoo!' riep de predikant en trok zijne wenkbrauwen hoog op. 'Het

doet mij pleizier, dat ik dat hoor. Ik ben zelf ook vroeg getrouwd, maar ik heb het gedaan op een klein inkomentje - op duizend dollars, om de juiste som te noemen.'

'Op duizend dollars!' riep mijnheer Leigh vol afschuw.

'Ja, en wij waren gelukkig.'

Dr. Melton stond op, terwijl hij dat zeide, en zijne oogen dwaalden naar het portret zijner vrouw, dat op den schoorsteenmantel stond. Hij nam zijne pijp, stopte haar en glimlachte afgetrokken.

'Ik kan u geene sigaar aanbieden,' zeide hij 'maar als gij eene pijp....?'

'Dank u, ik heb sigaren bij mij,' zeide mijnheer Leigh.

De beide heeren rookten een paar minuten peinzend en zwijgend voort.

'En wanneer denkt uw zoon te trouwen?' vroeg de predikant.

'O, dat heb ik nog niet bepaald; ik heb zelfs nog geene vrouw voor hem.'

'Wel zoo, zoekt gij, vaders, in Philadelphia vrouwen voor uwe zonen? En is de vrouw in dit bijzondere geval nog niet gevonden? - Hm! Daar hebben wij zoo geen verstand van. Daar buiten was het: Marie, ik bemin u. - Jan, ik bemin u ook, en dan kwamen de jongelieden bij mij, om te trouwen. Wel zoo, worden in Philadelphia de huwelijken op uwe wijze voorbereid?'

Het tintje van spot ging voor mijnheer Leigh verloren, die zijne beenen over elkander had geslagen, diep in gedachten zat en naar de verlakte punten zijner laarzen keek. De predikant sloeg hem gade, totdat hij zijne beenen van elkander nam en opkeek.

'Hebt gij dochters, Doctor?' vroeg mijnheer Leigh.

'Twee.'

'Volwassen?'

'Dat hoop ik; anders zouden zij mij boven het hoofd groeien.'

'En begrijpt gij haar?' vroeg mijnheer Leigh met een ernst, die in de blauwe oogen van den predikant en om de hoeken van zijn mond een lach te voorschijn bracht.

'O neen, ik begrijp haar niet: ik begrijp geene vrouwen; maar mijne dochters zijn goede meisjes, en hare moeder verzekert mij, dat zij zeer begaafd zijn. Waarom zou ik haar willen doorgronden?'

'Het zou in sommige omstandigheden wenschelijk kunnen zijn,' antwoordde mijnheer Leigh. 'Het is vervloekt,' zeide hij eensklaps met forsche stem... 'O, pardon,' - voegde hij erbij.

'Ik neem het u niet kwalijk; er zijn oogenblikken, waarin een vloek een man kan opfrisschen,' antwoordde de predikant, die Jean Paul las. 'Maar wat hapert eraan? Welk meisje zoudt gij gaarne doorgronden?'

'Mijne pupil,' antwoordde mijnheer Leigh. 'Zij is eene wees, eene verre nicht van mijne vrouw, en woont sedert vijf jaren bij ons. Zij heeft een aardig fortuintje; zij is mooi, welopgevoed.'

'Dat spreekt vanzelf,' mompelde de predikant, terwijl hij zijn langen baard streelde

'Maar zij bezit geen grein gezond verstand'

Mijnheer Leigh stond op, ging tegen den schoorsteenmantel leunen, liet zijne linkerhand onder de panden van zijn gekleeden rok glijden en gesticuleerde met de rechter-, terwijl hij zich onder zijn verhaal opwond.

'Zij is verleden zomer meerderjarig geworden en was pas van school. Zij is naar Cape May gegaan met de Phippards, in wie ik het volste vertrouwen

stelde. Ik dacht, dat zij bij hen veilig geborgen was; maar zie, daar maakt zij kennis met een jonkman, die de aanzienlijke betrekking van boekhouder in een van onze groote ijzerwinkels bekleedt en menig zakje met spijkers over de toonbank heeft verkocht. Ik was in Europa en die interessante spijkerverkooper kwam iederen Zondag naar Cape May en bleef er tot Maandag. Daarop kreeg hij een verlof van veertien dagen en bracht dien tijd in Cape May door. In October kwam ik terug en eer ik vier en twintig uren te huis was geweest, wie vroeg er belet? - Niemand anders dan die jonkman. - Hij vroeg, om mij te spreken; ik ontving hem en vernam, dat hij mijne pupil ten huwelijk had gevraagd en dat zij zijn aanzoek had aangenomen. Ik vroeg hem, of hij haar boven zijn winkel dacht te laten wonen'

Die laatste woorden kwamen er met een verachtelijk krullenden mond uit; hij keek den predikant aan, alsof hij om sympathie vroeg, doch hij ontmoette een vasten, eenigszins onderzoekenden blik.

Doctor Melton nam de pijp uit zijn mond en blies een rookwolkje, door zijn knevel heen, naar boven.

'Waarom zouden zij niet boven hun winkel wonen?' vroeg hij.

'Och, dat begrijpt gij zoo niet,' riep mijnheer Leigh wrevelig. 'Zij is in weelde opgevoed en zij behoort toch begrip te hebben van wat haar betaamt. Het is een vreeselijke tijd geweest; maar ik verzeker u, dat heel Philadelphia op mijne hand was. Die ijzerkoopman had de onbeschaamdheid, te zeggen, dat hij geld genoeg bezat, om eene vrouw te onderhouden; alsof hij nooit aan het fortuin van mijne pupil had gedacht. Hij verzocht mij, dat ik bij zijne patroons naar hem zou informeeren, - bij menschen, van wie ik nooit gehoord had, - en ik antwoordde, dat ik hunne recommandatie niet noodig had; dat ik niet van plan was, een boekhouder te huren. Hij werd brutaal en ik heb hem de deur uitgejaagd. Toen is het zwakke verliefde kind tegen mij uitgevaren. Ik trachtte met haar te redeneeren; mijne vrouw sprak met haar; mijn zoon... Wel, ziet gij, mijn zoon had haar willen trouwen, en hij zou juist de geschikte man voor haar zijn geweest; maar zij zeide, dat zij haar ijzerkoopman zou verzoeken, haar te beschermen, indien hij haar lastig bleef vallen. Verbeeld u, alsof Morton haar zou beleedigen; een man met de beste manieren, welke men zien kan.'

Mijnheer Leigh wond zich meer en meer op. Zijne sigaar was uitgegaan; hij stak haar weder aan en trok er woedend aan, totdat het eindje zoo helder brandde als een vlammend kooltje.

'En Morton houdt zooveel van haar,' ging hij voort, 'zooveel, dat hij als een held wacht, totdat de bui overgewaaid is. Ik geloof, dat de grap nu weldra uit zal zijn; want die ijzerman is onlangs compagnon geworden in eene spijkerfabriek, of iets van dien aard, en over eene week gaat hij op reis naar Europa. Daar moet hij een jaar blijven; hij moet voor de firma reizen, en als hij terugkomt...' Hier brak mijnheer Leigh zijn verhaal af, lachte slim en kneep een oog dicht.

'Ik begrijp niet recht, wat gij tegen hem hebt,' zeide de predikant langzaam. 'Is hij aan den drank of verkeert hij in gemeen gezelschap?'

'Neen,' antwoordde mijnheer Leigh, 'maar...'

'Neem mij niet kwalijk,' hernam Doctor Melton, 'maar dan moet ik zijne voorspraak zijn. Hij moet werkzaam wezen en lang niet gek, en voorspoedig ook; anders zou hij zulk een sprong niet in zijn beroep doen. Ik kom

ervoor uit, dat mij dunkt, dat gij de zaak niet goed inziet. Gij wilt uw zoon natuurlijk gelukkig zien; maar als zij niet van uw zoon houdt, is dat immers uit? En als zij van dien anderen man houdt en hij eerlijk en braaf is, waarom mag hij haar dan niet hebben?'

'Hij is niet van haar stand,' antwoordde mijnheer Leigh; 'gij begrijpt, in Philadelphia...'

De predikant stond op onder een bedwongen uitroep, die, uit den mond van een leek gekomen, veel van een vloek gehad zou hebben.

'Het is warm', zeide hij; 'ik moet frissche lucht hebben; ik ben niet aan die heete kachels gewoon. Dat arme meisje!... Ik ben nog niet tehuis in eene stad en ik mis den open haard in mijne oude studeerkamer.... Die arme jongen!'

De predikant stiet het venster open en keek uit op eene groote uitgestrektheid gronds, door heiningen gescheiden tuintjes; doch daarboven zag hij de zuivere blauwe lucht, waarin de maan zweefde, met eene rij van sterren. De predikant bleef bij het venster staan en ademde de koude Decemberlucht in, totdat er op de deur getikt werd.

'Binnen!' riep hij en eene van zijne dochters, een lang, slank meisje met haars vaders blauwe oogen, trad de kamer in.

'Papa,' zeide zij, dicht op hem toetredende met een geheimzinnigen glimlach, 'er zijn menschen in de zijkamer.'

'In het salon, lieve,' antwoordde de Doctor. 'Wij zijn hier in Philadelphia.'

'Dat zijt gij niet, maar het doet er niet toe,' antwoordde zij. 'Ik zeg u, dat er menschen in de zijkamer zijn; ik geloof, dat het onze eerste trouwerij in de stad geldt. Zij is een heel mooi meisje en zij heeft een allerliefst hoedje op. Ga hen gauw trouwen en neem mij tot getuige.... hoewel, zij hebben twee getuigen medegebracht.'

De predikant nam den arm zijner dochter in den zijnen en kuste haar; zij wist niet waarom; daarop leidde hij haar naar zijn gast.

'Marie, dit is een schoolkennis van mij. - Mijne dochter, mijnheer Leigh. - Mijnheer Harry Leigh, uit Philadelphia. - Gij moet mij eenige minuten excuseeren.'

De predikant ging naar de zijkamer.

Ja, het was om een huwelijk te doen, doch de bruid en de bruidegom zagen er niet uit zooals de andere bruiden en bruidegoms, die op die wijze bij een predikant komen. De jonkman was een fatsoenlijk man, met een fraai voorkomen en eene waardige houding. Het meisje was mooi, doch méér dan dat; zij had iets over zich, dat van zelfvertrouwen getuigde. Zij hadden een ouder paar menschen bij zich, een eenigszins beschroomd man van middelbare jaren en eene zenuwachtige vrouw van denzelfden leeftijd, blijkbaar zijne echtgenoote, want zij klemde zich aan hem vast.

'Ik ben William Dunbar,' zeide de jonge man.

De predikant reikte hem de hand.

'En dit,' hernam hij, zich naar het jonge meisje wendende, 'is Juffrouw Katharina Perry. Wij zijn beiden meerderjarig; ik ben zelfs drie en dertig - en ik hoop, dat gij de goedheid zult hebben, ons te trouwen.'

De heer Dunbar zeide dat met een ernstigen glimlach.

'Ons huwelijk is zoo plotseling,' hernam hij, 'omdat ik morgen naar Europa onder zeil ga en ik mijne vrouw wil medenemen.'

De predikant keek hem en het meisje aan. Zij ontweek zijn blik niet, doch er kwam een blosje op hare wangen.

‘Waar woont gij?’ vroeg de predikant.

‘Ik heb geen tehuis,’ was haar antwoord. ‘Ik heb vader noch moeder meer. Ik heb in Philadelphia bij mijn voogd gewoond.’

Dat zeide zij met zachte stem, doch hare oogen flikkerden. ‘Ik mag doen, wat ik wil,’ ging zij voort. ‘Mijn voogd heeft niets meer over mij te zeggen.’

‘Hm,’ zeide de predikant en liet zijne hand over zijn baard glijden.

‘En zijt gij ook uit Philadelphia?’ vroeg hij aan den heer Dunbar.

‘Ja,’ was het korte antwoord.

‘Uw naam komt mij bekend voor,’ hernam de predikant. ‘Kan ik hem onlangs gelezen hebben op de lijst van passagiers naar Europa?’

Hij sloeg beiden nauwkeurig gade. De jonkman klemde zijne tanden op elkander, het meisje werd vuurrood.

‘Wij mogen trouwen,’ hernam de heer Dunbar; ‘er is geene reden, waarom wij geen man en vrouw zouden worden. Indien gij de plechtigheid niet wilt volbrengen, zullen wij een ander vinden, die het wèl wil doen. Wij hebben mijn oom en mijne tante bij ons; maar ik behoef geene woorden meer te verspillen. Wilt gij ons trouwen?’

‘Ja,’ zeide de predikant. Daarop deed hij eenige voorgeschreven vragen en trouwde hen volgens het formulier van de Hollandsche kerk. Daarna verzocht hij hun, plaats te nemen, terwijl hij de huwelijksakte zou opmaken. Dat noodzaakte hem, naar de studeerkamer terug te keeren.

‘Eene schaakpartij?’ vroeg mijnheer Leigh.

‘Van den eenen kant zou ik er geen eed op willen doen,’ antwoordde de predikant, terwijl hij de akte uit zijn lessenaar nam.

‘Het verwondert mij, dat gij zulk een huwelijk wilt voltrekken,’ zeide mijnheer Leigh. ‘Mij dunkt, het is gevaarlijk, zulk een weggeloopen paar te trouwen.’

‘Het gevaar is grooter, als ik het niet doe,’ antwoordde de predikant. ‘Indien ik het huwelijk niet voltrek, doet een ander het en in het algemeen is het eene voldoening, te weten, dat de knoop gelegd is. In dit geval althans ben ik overtuigd, dat ik goed doe. - Gelooft gij in gelaatkunde?’

‘Tot op zekere hoogte, ja.’

‘Welnu, ik ook, en ik vertrouw, dat ik daar een lief meisje heb getrouwd met een man, die haar waard is.’

Dat zeggende, ging hij naar de zijkamer terug met de akte en pen en inkt, zoodat de getuigen hunne namen konden teekenen:

De heer Dunbar schudde den predikant de hand en liet eene banknoot achter zich op de tafel liggen. Het bruidje schonk hem een beschroomd lachje en de oudere vrouw boog; doch de oudere man, die nog geen woord had gesproken, zeide eensklaps:

‘Ik wil u wel zeggen, mijnheer, dat het u nooit zal berouwen, dat gij dit huwelijk in de hand hebt gewerkt.’

‘Ik geloof niet, dat ik het had kunnen beletten,’ zeide de predikant, met een komieken blik op den jongen echtgenoot. ‘Ik had kunnen maken, dat het uitgesteld wierd; doch mijnhe. Dunbar dacht zijn vrouwtje mee naar Europa te nemen, ondanks een dozijn tyrannieke voogden en nog een dozijn

onwillige predikanten. God zegene u en doe u gelukkig zijn!' voegde hij erbij en vatte de hand van het jonge vrouwtje.

Zij kreeg tranen in hare oogen; haar echtgenoot bood haar zijn arm en leidde haar weg.

De twee koetsen wachtten buiten. De eene ging noord- en de andere zuidwaarts. De predikant oogde die naar het zuiden na; want daarin zat een paar, dat hij gelukkig had gemaakt, voor zoover het huwelijk geluk aanbrengt.

Hij keerde naar de studeerkamer terug en gaf de banknoot aan zijne dochter, die haar in zegepraal naar hare moeder bracht. Daarna stopte hij nog eene pijp.

'Gebeurt zoo iets dikwijls?' vroeg mijnheer Leigh.

'Niet dikwijls onder deze omstandigheden. De bruid en de bruidegom waren niet meer piepjong en behoorden niet tot de volksklasse. Hé ja, dat is waar ook. Zij waren uit Philadelphia; hij heet William Dunbar.'

Mijnheer Leigh sprong van zijn stoel. 'Dunbar!' herhaalde hij. 'En het meisje?'

'Katharina Perry.'

Mijnheer Leigh staarde den predikant verwilderd aan. 'Mijne pupil!' riep hij driftig. 'En dat na alles, wat ik u verteld heb! Waarom hebt gij mij niet binnengeroepen?'

'Hoe kon ik het weten?' zeide Doctor Melton. 'Gij hebt mij den naam van uwe pupil en dien van haar minnaar niet gezegd. Gij hebt hem altijd den ijzerman genoemd.'

Mijnheer Leigh liep de kamer uit, nam zijn hoed en zijn stokje, deed met moeite zijne overjas aan en verliet het huis, zonder den predikant een woord toe te voegen. De predikant liet hem uit en keek hem na in den maneschijn. Toen hij naar zijne studeerkamer terugkeerde, zag hij er volstrekt niet uit als iemand, die van wroeging verteert over eene snoode daad. Integendeel, hij lachte hartelijk, terwijl hij voor zijne schrijftafel ging zitten, waarop de aanteekeningen lagen voor zijne preek. Doch hij maakte zijne preek niet af. Hij ging naar zijne dochter, verzocht haar, hem een goeden roman te leenen, en hij verdiepte zich dien avond in eene liefdesgeschiedenis in plaats van in theologie.

Godgeleerdheid. - wijsbegeerte. - onderwijs.

Eene stem van een roepende in de woestijn.

Moderne Erziehung und die sittliche Verwilderung der Jugend unter dem Einflusze der socialen Uebelstände.
Pädagogisch-socialpolitische Betrachtungen. Ein Buch für Lehrer, Geistliche und Eltern deutscher Nation, von Hermann Renner. Bernburg 1885.

De lezing van het pas verschenen boek, waarvan de titel hierboven aangegeven is, herinnert mij aan eene ontmoeting in.... nu in een stadje van Duitschland, waar tal van fabrieken zijn, die met Nederlandsche kapitalen gedreven worden. Ik zat er met zoo ongeveer een twaalftal Duitschers aan den avonddisch en bemerkte alras, dat er een Hollander aan het hoofd van de tafel zat, een Hollander, die blijkbaar door de Duitschers met zekere mate van ontzag bejegend werd. Weldra vermoedde ik, dat hij een der voornaamste aandeelhouders was, en daarin had ik, blijkens later ingewonnen berichten, ook gelijk. Zijn naam en zijne woonplaats verzwijg ik; ik weet niet, of hij nog leeft - iets, wat niet geheel onmogelijk is, - en of hij met de vermelding daarvan gediend zou wezen.

Zonder een belachelijk hoogen toon te voeren, was het toch duidelijk, dat hij sprak als tot lieden, die hij op de maatschappelijke ladder minstens een paar treden beneden zich achtte, en blijkbaar vonden die lieden dat zeer natuurlijk. Dat bleek bovenal, toen het gesprek viel op de ‘gemakkelijkheid’, waarmede een man in Holland ‘steinreich’ werd; de heeren verlangden op de hoogte gebracht te worden..... ‘Zij werkten zoo hard, als maar verlangd kon worden; maar om tot het bezit van ook maar een klein kapitaal te komen, dat zat er voor hen niet op’.....

Nu, de kapitalist trachtte tevergeefs den weetgierigen te beduiden, dat die ‘gemakkelijkheid’ eene fabel was; het geloof, dat een half millioen (!) Javanen voor de Hollanders het geld verdienen en dat deze niet anders te doen hebben, dan dat geld in ontvangst te nemen, zit ook heden ten dage nog diep in des Duitschers fabelachtig begrip over Nederland geworteld, en dat geloof maakte onzen kapitalist, die in zijn leven bitter weinig met Java te doen gehad had, ietwat warm, zoodat hij ertoe kwam, om met veel nadruk zijn eigen

levensloop te vertellen. Zoo iets is altijd belangrijk. ‘Ja, meine Herren! toen ik vijftien jaar was, kwam ik op het kantoor van de firma * * *, en ik had er drie chefs, waarvan er twee harder werkten dan een van u. Ik was er duivelstoejager, deed alle boodschappen voor het kantoor en ook soms wel eens enkele voor het huishouden; ik maakte lampen schoon, kreeg niet zelden bevel, om overjas of pantalon van een der patroons af te borstelen, en deed dat alles met de grootste bereidwilligheid. Niet alleen kwam ik nooit te laat, of keek ik op mijn horloge, om toch precies op den bepaalden tijd heen te gaan, maar toen ik, bij de naderende groote veiling van ons voornaamste handelsartikel, de patroons bij mijne komst op het kantoor reeds aan den lessenaar vond, kwam ik den volgenden morgen een uur vroeger, en dat herhaalde ik, totdat ik het eindelijk den heeren afwon: des morgens om zes uur. En weet wel, dat ik geen salaris had. Toen ik dat na verloop van het eerste jaar kreeg, heb ik zeer zuinig geleefd, want ik had het vaste plan, om eenmaal te kunnen zeggen: “Ik heb wat.” Koffiehuis, schouwburg, concert bezocht ik nooit; ik werkte; wandelen was mijne eenige uitspanning: en ik had gelukkig een vriend, die deed zooals ik. Daardoor verwierf ik de toegenegenheid mijner patroons. Toen ik vijf en twintig jaar was, kon ik met hunne hulp de zaak beginnen, die ik nog drijf....’ Nu, hij weidde met blijkbaar welgevallen uit over de onder ons welbekende loopbaan van een man, die geen gewoon mensch wil zijn, en voegde erbij: ‘Zoo doet nog heden ten dage menige landgenoot van u, die in Nederland fortuin wil maken.’

‘Maar’, dus ging hij voort, ‘hoe leeft gijlieden? Ziet, gij zijt althans voor het meerendeel echtgenooten en vaders: gij hebt heden uw dagwerk volbracht; gij hebt gedaan, waartoe gij u verbonden hebt; maar ge hebt ook wel gezorgd, dat ge niets gedaan hebt ten beste der fabriek, dan hetgeen van u gevorderd mag worden. De een zou zich voor den ander schamen, als hij daarop betrapt kon worden. Dat is de geest, die onder u heerscht. En nu gij uw dagwerk volbracht hebt, zit ge hier, om uw Côtelet, Salat und Kartoffeln zu genieszen..... Zegt mij, als het u belieft, eens: wat eten uwe vrouw en kinderen? Doet ge iets anders in uw huis dan slapen, ontbijten en middagmalen? Ja! eens in het jaar offert gij u een dag op, om met vrouw en kinderen een uitstapje te doen; maar voor de rest leven die wezens tamelijk wel buiten u om, behalve dat ge uwe vrouw een weekgeld toelegt, waarmede zij maar zien moet, dat zij rondkomt. Een veel te groot deel van uw salaris komt hier in het Gasthof terecht; uwe vrouw is voor u niet anders, dan eene slavin voor een Turk is, met dit onderscheid alleen, dat zij, althans voor de wereld, uwe eenige slavin is. En hoe ziet het er bij u in uw huis uit? Een vloer met zand bestrooid; eene tafel en eenige matten stoelen, een bed, en dan het onmisbaarste keukengereedschap; ziedaar alles! Gij hebt wel eene woning.... wohl ein zu Hause aber kein Heim.... en een Heim is, wat de hoogste wensch

van een Hollander is. Voor zijn “Heim” heeft hij heel wat over....’

Nu, er volgde eene schildering van een Hollandsch binnenhuis en van den lust, om in dat binnenhuis te leven, dat is: het leven te genieten; en ik had mijn landgenoot wel de hand willen drukken, toen hij plotseling opstond en met een enkelen algemeenen groet afscheid nam...

Dat is nu stellig meer dan eene kwarteeuw geleden, en ik heb later kunnen ervaren, dat er in de boetpredikatie over de manier van leven in die streek heel wat waarheid stak. Indruk had het gemaakt, maar niet den bedoelden. ‘Ja, als men eerst zooveel geld verdiende, dat men zijn Heim vorstelijk kon inrichten, dan...!’

Bevat zulk eene schildering van het Hollandsche leven nog altijd waarheid? Waarheid genoeg? Zijn wij Hollanders nog altijd gaarne thuis? Leven wij met en voor onze vrouw en onze kinderen? Krijgen wij ook langzamerhand een slag van den molen weg?

Ik wil het verwijt niet op mij laden, dat ik op mijn leeftijd tot de pessimisten ga behooren en de Nederlandsche maatschappij, althans in de groote steden, door een donkergekleurd glas beschouw; laat de lezer er onafhankelijk over oordeelen.

Maar in Duitschland moet het er met hoog en laag bitter en bitter bedroefd uitzien, als *Moderne Erziehung* van Hermann Renner maar een heel klein beetje reden van bestaan heeft. Verkwikkend is de lectuur alles behalve: ge denkt aan Ninive en aan Jonas, maar dan aan een Jonas, die volijverig zijne roeping begrijpt en volbrengt.

Het is mijn plan niet, om over de letterkundige waarde van het boek - 161 bladzijden klein octavo - uit te weiden, ofschoon de schrijver blijken geeft van meer dan gewone belezenheid: oude, middeleeuwsche, nieuwe en nieuwere letterkunde dienen hem elk oogenblik voor belangrijke aanhalingen, en dat geeft den lezer van het boek van tijd tot tijd eene verademing. Anders: ik heb na de lezing hetzelfde gevoel als, vele jaren geleden, na de kennisneming van Salzmann's *Ueber das menschliche Elend.* ‘'t Is goed, dat ik het gelezen heb, zeer goed; maar ik ben blij, dat het uit is.’ Renner gaat in mijne kast in de nabijheid van *Ueber das menschliche Elend* en er is groote kans, dat ik hem dezelfde rust zal gunnen als aan die ‘menschelijke ellende’. Alleen als mijn oog erop valt, zal ik denken: ‘'t Is verbazend, dat een mensch lust kan hebben, zulk een boek te schrijven; 't is diep te betreuren, dat zulke boeken geschreven *moeten* worden.’

Want geschreven moeten ze, en Renner overtreft Jonas - ook aangenomen, dat deze gepredikt heeft als een Peter van Amiëns. Hij overtreft hem, omdat hij zijne taak vrijwillig op zich neemt en ten einde toe met de grootste nauwgezetheid vervult. Ik wensch hem het genot van de schaduw in de heete middagzon toe, al kan ik hem geen wonderboom toewenschen.

Het boek bevat zeven hoofdstukken, waaromtrent ik mijne aanteekeningen ten beste geef; want ik wensch tot de lezing aan te sporen; niet om te genieten, maar opdat men zeggen kunne als ik: ‘'t Is goed, dat ik gelezen heb.’

Het eerste hoofdstuk heet ‘Umschau’, wat, dunkt mij, te vertalen zou zijn door: ‘een blik in het rond’, maar dat in verband met het boek eerder een algemeen overzicht over de te behandelen stof beteekent. De jeugd in Duitschland moet dan bitter en bitter verwilderd zijn: er is daar geen zweem meer van ontzag voor eenige macht ter wereld: niet voor ouders, niet voor den ouderdom, niet voor hooge maatschappelijke rangen; kortom, alles, wat Kia-phao-tsiouan-tsi.... ik vrees, dat ik den naam van mijne spliksplinternieuwe kennis niet zal kunnen onthouden, - alles, wat Mozes, Homerus, Solon, Lukian, Plato, Aristoteles, Terentius, Cicero, Seneca, Lydus van de jeugd verlangen, wordt door de Duitsche knapen en meisjes rechtaf tot schande gemaakt; en Renner houdt de meisjes voor nog slechter dan de knapen. Dat laatste doet mij zeer, mij, die tegenover de Hollandsche knapen de Hollandsche meisjes altijd in eere houd. Gelukkig erkent Renner, dat de jeugd, blijkens den aangehaalden drom van eerbiedwaardige schrijvers, te allen tijde reden tot ergernis gegeven heeft. Merkwaardig vind ik ook, dat zij den schoolonderwijzer zeer weinig ontziet, want dat gebeurt dan ondanks den Prügel, die in Duitschland, gelijk ieder weet, algemeen als onontbeerlijk erkend wordt. Zelfs vind ik in dat eerste hoofdstuk deze merkwaardige vermelding:

Häuberle, Collega jubilaeus, in een stadje van Zwaben, liet eene nauwkeurige lijst achter van de lichamelijke straffen, die hij gedurende zijne twee-en-vijftigjarige loopbaan als schoolmonarch had toegepast:

911.527 stokslagen, 124.010 roedeslagen, 20.989 tikken met eene liniaal, 136.715 slagen met eene karwats op de hand, 10.235 Maulschellen, 7.905 Ohrfeigen (oorvijgen)(*), 1,115.800 vuistslagen op het hoofd, 22.763 notabenes met den Bijbel, den catechismus, het gezangboek en de spraakkunst; 777 maal liet hij een knaap op erwten en 613 maal op een driekantig stuk hout knielen; 5001 knapen moesten den ezelskop dragen, 1707 de roede in de hoogte houden. Er staat bij: ‘Om niet van de gewone straffen te spreken.’ Of dit met den Duitschen schrijver als een bewijs mag gelden, dat het noodig is, krachtig tegenover booze kinderen op te treden, al vindt hij er eene ‘zekere barbaarschheid’ in, moge voor de Duitsche jeugd waarheid zijn; het blijve voor zijne rekening. 't Is waar, dat hij de zaak als curiositeit mededeelt, evenals hij dat doet van eene Duitsche spot-verbuiging, die ik onvertaald mededeel:

‘Nominativo: Leg dich;
Genetivo: Streck dich

(*) Het onderscheid tusschen Maulschellen en Ohrfeigen ken ik niet. Misschien worden de eersten van voren, de laatsten van achteren toegediend.

Dativo: Ueber die Bank:
Accusativo: Mach's nicht lang;
Vocativo: Es thut mir weh!
Ablativo: Thu' es nicht meh'.'

In ieder geval blijkt voor ons Hollanders uit dat alles zonneklaar, dat de Prügel niet helpt, om de Duitsche jeugd tot brave mannen en vrouwen te vormen.

Maar de eigenlijke slotsom van het overzicht is, dat er euveldaden door kinderen verricht worden, waarvan men 'tot voor niet langen tijd geleden zooveel als niets hoorde'. Dat zijn zelfmoorden, brandstichtingen, moord, op en door kinderen begaan; Renner zegt: dat neemt 'in Duitschland' zorgwekkend toe en dat is hem reden, om de zaak onder de oogen te zien.

Daartoe behandelt hij in het tweede hoofdstuk het huisgezin. Nu, daarmede ziet het er - altijd in Duitschland - bedroevend uit: hij bekrachtigt, wat mijn Hollander hierboven predikte. Maar hij schildert veel krachtiger. De vader kent eenvoudig zijne plichten tegenover zijne kinderen niet en beschouwt die als hinderlijk gevolg van het huwelijksgenot - o! Renner windt geene doekjes om de dingen! - en de moeder.... de Duitsche dan: Goddank! de Hollandsche nog niet.... de Duitsche moeder heeft niet alleen van hare plichten geene kennis, maar zelfs geen vermoeden; en men veroorlove mij, dat voor een schrikkelijk teeken van zedenbederf te houden. Geen vermoeden zelfs! De Hollandsche pen en de Hollandsche inkt zijn weerbarstig, om neder te schrijven, wat eene Duitsche moeder uit den hoogen en lagen stand zoo al, en in tegenwoordigheid van hare kinderen, kan uithalen. Ik denk, dat de middelstand, die kern der maatschappij, in Duitschland als elders, vreemd blijft aan al de akeligheid, waarbij ge het gevoel krijgt, of ge een roman van Zola poogt te lezen. En ik denk dat niet alleen: ik weet het. Maar de jeugd moet wel beneden peil zinken, als maar een vierde waar is van hetgeen Renner beweert. Wat moeder doet, mag de dochter ook doen, en de dochter - om toch iets te melden -: ''t is lang niet vreemd, dat de dochter reeds op onrijpen leeftijd haar eigen onderwijzer uitlokt tot liefkoozingen, die de palen der eerbaarheid te buiten gaan'!.... Wat belieft u?!

Eene der hoofdoorzaken van de verwildering der jeugd vindt de schrijver in het gebrek aan ontzag voor den kinderlijken leeftijd: 'Als de ouders zich niet ontzien, om in tegenwoordigheid der kinderen alles en alles te bespreken en te doen, ligt de schuld aan hen, wanneer hunne kinderen zich geheel hunne gelijken wanen en alzoo handelen'.... Wie zal dat niet onderschrijven? Er zijn er immers maar weinigen, die zich hunne menschelijke afgoden denken durven in menschelijke toestanden, toestanden, die de natuur toch gebiedend voorschrijft; het gros huivert daarvoor ontzet terug. 'Geen man is groot voor zijn kamerdie-

naar'; de waarheid, die daarin ligt, moet ook in de opvoeding toegepast worden. Vader en moeder moeten in het huisgezin zich zeer zeker met een nimbus van heiligheid omgeven.... Gij hebt volkomen gelijk, o Renner! Maar voor welk soort van Duitschers schrijft ge toch? Terwijl ik, blz. 44, een Latijnsch citaat vind, dat een gewoon mensch zich moet laten vertalen, lees ik op diezelfde bladzijde: 'Men zij nooit aanleiding, dat het kind het eigendom van vreemden, als hout, aardappelen, kolen, ooft, enz., stele, zelfs niet in den nood.' Zulke waarheden vallen bij ons Nederlanders onder de rubriek: waarheden als koeien. Ik zou niet eens durven zeggen: 'Dat heet uilen naar Athene dragen.' Want waar is hier Athene?

Een derde hoofdstuk is aan de school gewijd: wien zal het verwonderen, dat vooral dit hoofdstuk mij tot kennismaking met het boek aandreef? Het hoofdstuk heeft mij zeer onbevredigd gelaten. Dat komt in de eerste plaats hieruit voort, dat in Duitschland de school, en daarmede de onderwijzer en de leerling, nog een stadium te doorloopen heeft, dat wij Nederlanders al een goed eind achter den rug hebben. Ons '57 ligt voor de Duitsche stamverwanten nog in het verre verschiet, en daarom dweept de schrijver met de almacht van den Staat. Dat dwepen gaat zoover, dat hij alle Privatschulen - wij zouden zeggen: alle bijzondere scholen - eenvoudig opgeheven, door eene rijkswet verboden, wenscht. Nu, als ik mijne herinnering aan sommige Privatschulen in een - vergelijkenderwijze gesproken - zeer ontwikkeld (hervorgerückt) deel van Duitschland raadpleeg, kan ik dat best begrijpen, maar dan ook maar Privatschulen van zeer nederigen stempel. Ik ken er daarentegen vele, waarvan de opheffing zeer stellig een betreurenswaardig ledig in Duitschland's opvoedingswerk zou nalaten. Veel daarmede te maken hebben wij intusschen niet, dewijl de Duitsche beschouwingen daarover nog geen vasten grondslag hebben.

Merkwaardiger is in de eerste plaats, dat de geleerde auteur, die intusschen door en door een kerkelijk man blijkt te zijn, de school onttrokken wil hebben aan het toezicht der geestelijken, waarbij hij niet eens aan het bestaan eener Katholieke geestelijkheid schijnt te denken, en voor mij nog merkwaardiger is, dat hij dat toezicht opgedragen wil hebben aan de mannen van het vak. Naar mijne persoonlijke opvatting namelijk weten wij, schoolmannen, beter dan iemand ter wereld, hoe eene klasse naar een bepaald doel gebracht moet worden; slechts zeer enkelen onzer verwerven, en dan nog eerst na lange jaren, zooveel ervaring van het drijven en jagen der maatschappij, dat zij er bewustzijn van hebben, waarheen de school moet, om te beantwoorden aan de eischen, die de maatschappij haar stelt. Het is een dwaalbegrip, dat de maatschappij zich vormt naar de school; dat dwaalbegrip is nu ook wel niet geheel vreemd aan mannen buiten de school, aan wetgevers zelfs, maar deze loopen het gevaar niet der jeugdige onderwijzers, - ik bedoel zulke, die hunne taak vol geestdrift

als roeping opvatten, - dit namelijk, dat de toestand der maatschappij bloot een uitvloeisel van de school *moet* zijn. Daarom wensch ik in het schooltoezicht mannen, die de eischen der maatschappij kennen; verstandig genoeg, om met den schoolonderwijzer in overleg te treden over de wijze, waarop het mogelijk zal zijn, de school homogeen met haar te maken. Maar ik weet ook, dat ik hier, als op menig ander punt, mijne ambtgenooten niet maar voetstoots als geestverwanten mag aannemen, en dan heb ik, blijkens een vroeger opstel in *De Tijdspiegel,* omtrent de wijze, waarop toezicht op de school dient uitgeoefend te worden, geheel andere denkbeelden, dan die het bestaande beheerschen.

Men weet, dat de Duitsche Schulmeister in zijne school ook godsdienstleeraar is; dat beteekent: al naar gelang van de bevolking, waaronder hij arbeidt, staat hij in dienst van de Luthersche of van de Roomsch-Katholieke Kerk, een toestand, die eigenlijk nooit bij ons bestaan heeft; en daarom is het opmerkenswaardig, hoe een man als Renner, die blijkbaar bij ons onder de rechtzinnigen geteld zou worden, de school wil vrijmaken van den invloed der geestelijkheid, zonder dat het hem ook maar invalt, de kerkleer van de school te bannen. Hij behoort blijkbaar onder degenen, die kerkleer en godsdienstleer synoniem achten.

Bitter klaagt hij erover, dat de opperste regeeringsoverheid in Duitschland's steden en dorpen: de *Vorstand,* daardoor ook de Vorstand der school is. Daaruit ontstaan de zonderlingste toestanden: de man, die ook in Duitschland tegenwoordig wetenschappelijk gevormd mag heeten, heeft daardoor in zijne school als overheid te erkennen personen, die lezen noch schrijven kunnen! Daarover uit te weiden, zooals de schrijver doet, behoef ik niet: alleen zij opgemerkt, hoever Duitschland in dat opzicht bij Nederland ten achter is.

Ten opzichte van de noodzakelijkheid of oorbaarheid der lichamelijke kastijding kan de auteur blijkbaar voor zichzelf niet tot een slotoordeel komen. Terwijl hij reeds uit de oudheid eene macht van citaten aanhaalt, waarbij die straf in het algemeen als onpaedagogisch veroordeeld wordt en alleen in sommige gevallen noodzakelijk kan zijn, huldigt hij toch het meest het gevoelen, hetwelk in de verschillende deelen van Duitschland, maar het meest in Pruisen, apodictisch verkondigd wordt: ‘De vader heeft het recht, zijn zoon te prügeln, en dat recht draagt hij, als de natuurlijkste zaak van de wereld, aan den schoolonderwijzer over.’ Als de lezer het niet weet, verneme hij hier, hoe in Pruisen die kastijding gereglementeerd is en hoe zelfs de verschillende lichaamsdeelen bij de verschillende geslachten aangewezen zijn, waarop met een bepaald aangeduid kastijdings-werktuig geprügelt mag worden. Mijne verwachting intusschen, dat de verwildering der Duitsche jeugd toegeschreven zou worden aan de verslapping van schooltucht, is geheel teleurgesteld. De school komt er goed af, of liever de schoolmeester. Als de kinderen heden ten dage niet genoeg ont-

zag voor den schoolmeester koesteren, komt dat veeleer voort uit de omstandigheid, dat de ouders in tegenwoordigheid hunner kinderen met minachting over hem spreken. Bij mij is de vraag, of de schrijver bij die klacht niet uit het oog verliest, dat die minachting der ouders een gevolg moet zijn van hunne eigen schoolervaringen; waaruit vanzelf de leering zou volgen, dat een tegenwoordig geslacht van onderwijzers het krachtigst arbeidt aan de 'verheffing' van hun stand in de toekomst, als zij, spottende met het noodlottige en bespottelijke prestige, vooral van hunne leerlingen de stilzwijgende erkenning afdwingen, dat zij hunne plichten met nauwgezetheid, maar vooral met den gloed der liefde vervullen. In Duitschland staat de schoolmeester veel te weinig in achting - ik vermoed: door het eeuwige Geprügel - en daaraan ligt het volgens den schrijver, dat de school niet dien invloed kan uitoefenen, die van haar ter bestrijding der verschrikkelijke verwildering te verwachten is. De regeering moet daarin voorzien.... Maar daartoe zal in Duitschland - zoo redeneert niet Renner, maar ik - eene algeheele hervorming van maatschappelijke toestanden noodig zijn. Mij bracht het toeval immers eenmaal in hetgeen wij eene vergadering van een gemeenteraad zouden noemen, en waarin een Kaiserlicher Königlicher Oberförster - dus in ieder geval een wetenschappelijk ontwikkeld man - den 'Vorstand' eener gemeente moest overhalen tot noodzakelijke maatregelen, om het woud te beveiligen tegen den invloed van eene langzaam voortwoekerende bergstorting.... Wie zijn best zou doen, om een half dozijn zulke domme aangezichten in Nederland onder de boeren bijeen te brengen, als ik daar bijeen aanschouwde, zou moeite hebben. Alles werd maar toegestemd door knikken. De Oberförster verzekerde mij later, dat zij alles goedkeurden, maar dat er niets gedaan zou worden; dat hij nog ettelijke malen denzelfden hopeloozen arbeid op hoog bevel zou verrichten; dat hij van de hooge regeering eene berisping zou ontvangen, omdat hij niet slagen kon, en dat die regeering eindelijk zou moeten doen, wat dien dommen boeren maar niet aan het verstand te brengen was. Van zulke lieden iets ten beste der school te verwachten, zou de dwaasheid in top zijn.

Doch - 't is waar - de schrijver verwacht de hervorming van de hooge regeering: in zijn oog is 'de staat het vaderhuis, de regeerende vorst de vader zijner "burgers" (!) met de gelijke rechten en plichten van een vader' (blz. 101). Hoe is het mogelijk, dat het constitutioneele begrip 'burger' zich in zulk een zin ingesmokkeld heeft?!

Maar hebben wij bitter weinig te maken met het Duitsche begrip van een vorst, hoogst merkwaardig is in mijn onderwijzersoog, wat hij in zijn hoofdstuk 'de Staat, Vorsten en Regeeringen' verhandelt ten opzichte der paedagogie. Dat de staat onderwijswetten laat maken door juristen, theologen, in één woord door mannen, die geheel buiten het onderwijsvak staan, is de oorzaak, dat 'de opvoeding van het volk meestal niet was, wat zij zijn moest; niet vormde, maar misvormde; niet ver-

lichtte, maar op een dwaalspoor voerde'.... maar laat ik dezen zin, die voor letterlijke vertaling min vatbaar is, in het oorspronkelijke geven: 'Die Erziehung des Volkes war vielfach nicht, was sie sein sollte, führte statt zur Bildung zur Verbildung, statt zur Aufklärung zur Aufklärerei, verwirrte mehr als sie erleuchtete, leitete statt zu Gott und der Religion hin, von Gott and der Religion ab.'

Het is maar al te waar, dat er eene menigte Nederlanders zijn, die bij het lezen vooral van het slot van dezen zin zullen zeggen: 'Dan is die volksopvoeding in het rechte spoor', evenals de duizenden anti-revolutionnairen Renner zullen bijvallen.

Nu, om dat laatste twistpunt op Nederlandsch gebied is het mij thans minder te doen; de groote zaak is: leidt de Nederlandsche volksopvoeding in waarheid tot volksverlichting, of, om duidelijker te spreken, tot verstandelijke en zedelijke verbetering van het volk; dan wel: is het hoofddoel, de macht van het kerkelijk element in den Staat te knakken? Ik geef de vraag ter overweging.

Renner beweert, en, dunkt mij, op goeden grond, dat elke onderwijswet, door niet-vakmannen gevormd met een ander doel, dan om de verstandelijke en zedelijke verbetering van het volk te bevorderen, noodzakelijk in noodlottige richting moet werken. De wetten op het onderwijs, die alleen van de 'groene tafel' zijn uitgegaan, hebben ons - dat zijn de Duitschers - 'reeds eeuwenlang geremd (gehemmt), zoodat sedert de tijden, waarvan wij - de Duitschers - herinnering hebben, heden nog de practijk achter de theorie aan komt hinken'.

'De paedagogie heeft het recht, op wetenschappelijke zelfstandigheid aanspraak te maken, minstens zooals de rechtsgeleerdheid, de geneeskunde en de godgeleerdheid. Zij kan daarom ook alleen door de mannen van het vak verder opgebouwd en bevorderd worden. Zooals zij ten tijde van vele regeeringen aan banden gelegd (beschränkt und eingedämmt) werd, en ook nog wordt, moet zij blijven, wat zij ten deele nog is: een onzalig knutselen (Machwerk) tot schade der menschheid. Zoodra zij voor de regeering lastig wordt, - en dat moet deze wetenschap wel worden, omdat zij *meer dan eenige andere de hoogste belangen der menschheid*, *die intusschen niet altijd de belangen aller regeeringen zijn, ten doel heeft*, - wordt zij òf onderdrukt òf zij wordt niet geraadpleegd òf wel verwenscht (verdammt).'

Ditter zegt: de vrije beweging, zonder welke er geen heil voor wetenschap en kunst, het allerminst voor de paedagogie, bestaat, is gebroken en bijna vernietigd door de almacht, die de staat zich aanmatigt in weerwil van zijne innerlijke ongenoegzaamheid en in weerwil van de groote grondstelling: 'De wetenschap en haar onderwijs is vrij', met welke grondstelling verschillende grondwetten, b.v. de Pruisische en Oostenrijksche, versierd zijn (geschmückt sind). Renner verwacht alleen heil van onderwijswetten, waarop de vakmannen uit de dorpsschool zoowel als uit de erhobenen Stadtschulen - wij zouden, dunkt mij,

zeggen: scholen van M.U.L.O. - minstens een overwegenden invloed uitgeoefend hebben.

'Zoo' - dus is de slotsom, die toch maar eene treurige te noemen is, de slotsom van den schrijver, - 'zoo mag ook der paedagogie en haren beoefenaars de hoop op eene betere toekomst een spoorslag zijn, om voor haar te werken, te bidden en te strijden. De wenschen en eischen van de beoefenaars dezer wetenschap zijn geene kinderen van hoogmoed en zelfverheffing, zooals zekere soorten van redacteuren van dagbladen(*) en vele theologen die beoordeelen; zij zijn ook geene gevolgen van haat en bestrijding van staat en kerk. Zij bedoelen juist het tegendeel: verbetering van de volksopvoeding. De arbeid, het hopen en wenschen van den onderwijzer hebben dat ten doel. Zijn eigen voordeel wordt er niet door bevorderd; hij werkt en strijdt voor de menschheid'(†).

De staat, die het dus bij Renner zeer verkorven heeft, is toch zijn plechtanker in den nood. Hij komt maar niet tot de formuleering van zijn verlangen. Als ik dat voor hem doe, zou het, dunkt mij, zijn: 'Geen ander schoolonderwijs dan van staatswege: eene wet, waarbij vroede mannen - vroed door hunne persoonlijkheid, niet door hun ambt - de taak gesteld hebben, die de volksschool te verrichten heeft, terwijl door raadpleging met het gevoelen van vakmannen - zoowel onderwijzers uit de groote-stads- als uit de dorpsschool - de mogelijkheid van het volbrengen van die taak gewaarborgd is. Voorts moet de organisatie der school niet buiten den vakman om geschieden.' Ik heb reeds gezegd: het gevoelen van den schrijver, om het toezicht van de school *geheel* aan vakmannen over te laten, kan ik niet deelen.

Bijster vreemd vind ik, dat Renner met den Nederlandschen schooltoestand onbekend blijkt te zijn. Laat men mij wel verstaan: ik vind het niet vreemd, dat de Duitscher in het algemeen Nederland in het geheel niet kent; maar ik vind vreemd, dat een geleerd en zeer gemoedelijk man, die voor zijn volk wenschen als de zijne koestert, een boek schrijft als het zijne, zonder kennis te nemen van den toestand bij stamverwanten, die althans voor een deel verwezenlijkt hebben, wat hij wenscht; blijkbaar is voor een Duitschen hervormer der Duitsche school in Nederland veel te leeren, voornamelijk ten opzichte van wenschen, die door de staatsalmacht onmogelijk te verwezenlijken zijn. Maar laat ons voortgaan.

Een volgend hoofdstuk handelt over 'de maatschappij en hare middelen' (van bestaan). Dat hoofdstuk is bijzonder donker gekleurd. Sinds het ontstaan der spoorwegen is een koortsachtig drijven, om schie-

(*) De dagbladen leveren Renner nog eene andere grief: hij oordeelt de uitvoerige vermelding van crimineele processen, de onthulling van al de vaak zeer vernuftig uitgedachte middelen, om schurkenstreken te begaan, hoogst bedenkelijk. Maar, zoo ergens, hier zal Renner wel een roepende in de woestijn genoemd mogen worden, gesteld zelfs, dat de groote bladen, de onloochenbare waarheid van zijne klacht inziende, er gevolg aan geven.

(†) Met verkorting vertaald.

lijk tot rijkdom te komen, om ‘veel te verdienen, om veel te genieten’, het hoofdkenmerk van de samenleving geworden. Alles is daarop gericht: het kind moet vroeg geld verdienen: eene wet op den kinderarbeid is voor Renner blijkbaar eene geheel onbekende zaak; hij denkt zelfs niet aan de mogelijkheid van zulk eene wet. De ongenoegzaamheid van den leerplicht - eene ongenoegzaamheid, die ik bij ervaring heb leeren kennen en vroeger reeds in het licht heb gesteld (*Nieuwe Bijdragen* en *Volksblad*), - komt in dit hoofdstuk sterk te voorschijn, al wordt die leerplicht niet eens met name genoemd. De lezer leert in dat hoofdstuk zelfs eene soort van schoolinrichting kennen, die door de philanthropie in het leven is geroepen en waar het schoolkind in de school arbeid verricht, waardoor het geld verdient (Vereine für Kinderbeschäftigung)! De ‘fabrieken zijn de ruïne van onzen tijd’..... Wie zal dat niet onderschrijven? Vooral hij zal het doen, die de bevolking der groote fabriekste den in Noord-Duitschland kent en daartegenover b.v. de bevolking van de kleine steden en dorpen in het Schwarzwald of in Zwitserland, waar voor de horlogemakerij of het stroohoedenfabrikaat geen groot gebouw bestaat, in hetwelk alle werklieden bijeenkomen, maar waar elke arbeider of arbeidster tehuis het deel van het voorwerp vervaardigt, dat zijne taak is. Wie zal het niet onderschrijven, die omtrent de bevolking der Nederlandsche fabriekste den, al is het dan maar door hooren zeggen, eenigerwijze op de hoogte is? De fabriek is eene hoofdoorzaak, waar spraak is van de verwildering der jeugd. Ramp is in Renner's oog het samenzijn der beide geslachten, en niet minder het samenzijn van volwassenen en kinderen. Vreemd komt het mij voor, dat hij de fabrieken buiten beschouwing laat, waar tal van jeugdige vrouwen een middel van bestaan vinden, dat haar in staat stelt, zich eenigermate als dames te kleeden, en haar den tijd laat, om des avonds, niet altijd in een voor haar wenschelijk gezelschap, koffie-, bier-, zoo niet danshuizen te bezoeken. Waar hij in zijn eerste hoofdstuk de verwildering van het meisje nog sterker acht dan die van den knaap, mocht, dunkt mij, deze sterke oorzaak van verwildering niet onvermeld blijven. Vreemd acht ik het ook, dat hij niet tot de slotsom komt, die ik in zulk een boek met groote letters gedrukt zou willen zien: *Als ge tot beteugeling van de verwildering der jeugd wilt arbeiden, begin dan met het meisje goed op te voeden.* Dat is volgens mijn inzien de zijde, aan welke het vraagstuk aangevat moet worden, als ten minste het woord van Kant waarheid bevat: ‘Alleen door opvoeding kan de mensch mensch worden.’ Is dat waarheid, dan volgt daaruit: alleen door opvoeding kan het meisje vrouw worden, vrouw in den vollen, eerbiedwaardigen zin van het woord. Is de vrouw in eene maatschappij verstandelijk en zedelijk goed gevormd, dan moet dat een overwegenden invloed op het mannelijk geslacht uitoefenen.... Maar ik zou gaan vergeten, dat ik alleen verslag van Renner's arbeid wil geven, om uit te lokken tot beschou-

wingen van Nederlandsche toestanden. En daarbij: Nederlandsche vrouw! ik zou vergeten, hoeveel machtiger uw invloed is op het mannelijk geslacht dan die van uwe Duitsche zuster. Ik kan niet nalaten, u hier toe te roepen: Zorg daarom zelf, dat ge uwe dochters niet door eenzijdige verstandsontwikkeling als het ware tot mannen laat vormen, die, daardoor juist, haar overwicht zullen verliezen. Voor de vrouw zelve is het noodlottig, als zij de evenknie van den man wordt.

De hoofdinhoud van dit hoofdstuk is bij Renner eene schildering van eene philanthropische inrichting in Erlangen, gesticht door Franz Xavier Schmidt - Schwarzenberg, met behulp van ‘de Vereeniging voor Volksopvoeding’, die mede door hem in het leven geroepen is. Die inrichting is eene soort van Nederlandsch Mettray.... Ja! zulke inrichtingen zijn zegenrijk, maar wie kan ze op zulke schaal wenschen, als noodig zou zijn voor de volksopvoeding? O! als een oorlogsbudget niet noodig ware, als de millioenen, verslonden door het thans rustende monster oorlog, eens bestemd konden worden voor de volksopvoeding.... Wij leven vooralsnog in een tijd, dat daaraan te denken dwaasheid mag heeten; en ook: Schmidt heeft alles, wat hij bezat, ingebrokkeld bij de instandhouding van zijne schepping. Wie tot zulke wenschen vervalt, doet eenvoudig aan utopie. Voor de staatsschool moeten wenschen gevormd worden, die uitvoerbaar zijn. En daarom nemen wij van Schmidt's schepping te Erlangen maar in het voorbijgaan kennis.

Evenzoo doen wij Nederlanders dat voor het onderdeel van dit hoofdstuk *Kindergodsdienstoefeningen*, omdat wij er in den zin van den schrijver, en te recht, weinig mede ophebben. Renner, die den Duitschen schoolonderwijzer zijne drie uren godsdienstleer op de Duitsche school wil laten, kan bij ons niet als stemgerechtigde, ook voor mij niet, optreden. De getrouwe lezer van dit tijdschrift kan weten, wat ik in dit opzicht wensch. Meer behartigenswaardig bij onze tegenwoordige manier van denken is, waar Renner handelt over literatuur en kunst. Het blijkt namelijk, dat, in Duitschland als bij ons, kinderliteratuur de gewenschte is - voor de uitgevers. Daarmede zijn de beste zaken te doen; maar daardoor ook is de kinderliteratuur uit het rechte spoor geraakt; haar kleeft de koortsachtigheid van onze geheele samenleving aan. In het bijzonder maakt zich eene firma te Mühlheim schuldig aan het uitgeven van zorgwekkende boeken voor de jeugd....

Maar die letterkunde staat blijkbaar in Duitschland ontzettend veel lager dan bij ons, vooral wat de uitvoering van platen betreft. Volgens Renner wordt de jeugd daar in boekjes nog onthaald op prenten, waarop maar hier en daar eene klad verf is geworpen, prenten, zooals ik in mijne prille jeugd centsprenten voor de lagere volksklasse gekend heb, prenten van ‘Jan de Wasser’ en Luilekkerland, prenten, die, ja, nog bestaan, maar tot de allerlaagste achterbuurten verdrongen zijn. Wie onze schoolboeken inziet, - hij moge met den inhoud niet altijd volkomen vrede hebben - is trotsch op de Nederlandsche behoefte aan

fraaien druk en goede afbeeldingen, eene behoefte, waaraan rijkelijk voldaan wordt.

Het blijkbaar lage peil van die literatuur in Duitschland - volgens Renner - is dan ook oorzaak, dat hij niet eens een oog heeft voor hetgeen wij als vertaling en zelfs onder de vlag van bekende onderwijsmannen opgedischt zien voor de jeugd.... Als de Robinson Crusoë onder ons, nadat vier geslachten dat boek in zich opgenomen hadden, de voor mij treffende opvoedkundige opmerking heeft kunnen uitlokken, dat 'geen boek ooit sterker tot het jagen naar een avontuurlijk leven heeft uitgelokt', mag men vragen, wat bij ons Aimard en Julius Verne en tutti quanti doen, al stel ik den eerste volstrekt niet - op verre na niet - op gelijke lijn met den laatste. Voor ons is, dunkt mij, de groote regel: wat wij volwassenen als een onderhoudend boek leeren beschouwen, mag door ons daarom nog niet als een goed boek voor de jeugd beschouwd worden. Het is b.v. opmerkelijk, hoeveel volwassenen de *Reis in tachtig dagen* gretig verslonden hebben. Dat juist is voor mij een bewijs, dat het boek voor de jeugd eene zeer bedenkelijke zijde heeft.

Dat Renner ervoor waarschuwt, dat voortbrengselen der schilderkunst als die van Makart voor kinderen een geheim moeten blijven, zal niemand verwonderen; evenmin, dat hij te velde trekt tegen het bijwonen door de jeugd van de meeste 'onzer' tooneelvoorstellingen. Bij ons mochten de theaters wel ontoegankelijk voor kinderen gemaakt worden, ook de beste. Ik deel op dat punt glimlachende mijn leerlingen wel eens mede, hoe ik er dankbaar voor ben, dat ik eerst op mijn achttiende jaar vergunning kreeg, om den schouwburg, en wel de voorstelling van Gijsbrecht van Amstel, bij te wonen; hoe ik op dien leeftijd het paardenspel nog niet mocht bezoeken, en - hoe ik toch volstrekt niet te laat gekomen ben.

Wat Renner in zijn laatste hoofdstuk over 'Geschlechtliche Gefahren' behandelt, past mijns inziens weinig in een boek, dat over de 'verwildering' der jeugd handelt. Altijd zal het lezenswaardig zijn voor de onderwijzers, geestelijken en ouders (hier liever: vaders), voor welke hij zijn boek bestemt. Maar wat hij behandelt, werkt meer op de ontzenuwing en krachtsvermindering der geslachten dan op hetgeen tot verwildering leidt. Het komt mij zelfs vreemd voor, dat dit hoofdstuk aan het boek is toegevoegd, of het moet zijn, dat de Duitscher door *Verwilderung* nog iets anders verstaat dan wij door *verwildering.* In ieder geval heeft dat woord op den titel mij tot kennismaking aangezet; iets, dat mij met den paedagogischen arbeid der Duitschers maar zeldzaam meer gebeurt. Zij zijn mij te schwärmerisch, te theoretisch. Mij dunkt: een volk als het onze moet bij geen ander volk ter school gaan voor zijne paedagogie. Er zijn algemeene psychologische beschouwingen, die voor alle volken waar zijn; maar wat daaruit voor een bijzonder volk afgeleid moet worden, geschiede onder den invloed van

de nationaliteit van dat volk. De school in Engeland moet noodzakelijk eene geheel andere zijn dan die in Frankrijk, ook als zij beide geheel zuiver gedacht worden van de evenzeer eigenaardige gebreken, die haar aankleven.

De verwildering der jeugd is ook in ons land eene oorzaak van algemeene klacht. Onder anderen is een schrikbeeld opgewekt ten opzichte van de jeugd te Leeuwarden....

Laat mij, als tusschen twee haakjes, waarschuwen voor dat schrikbeeld. Een door mij zeer hooggeacht schoolman heeft mij op de hoogte gebracht van den toestand aldaar, en men zal erkennen, dat de schoolman over die zaak in de eerste plaats mag gehoord worden, vooral een schoolman, die door zijne ervaring vergelijkender wijs oordeelen kan. Volgens mijn berichtgever is de jeugd te Leeuwarden niet meer verwilderd dan elders; hij zal om die verwildering geene verplaatsing verlangen.... Mij dunkt, de jeugdige Leeuwardenaars hebben een recht op de openlijke verkondiging van dat oordeel. Maar dat neemt niet weg, dat de jeugd overal in ons land, en niet het minst in de groote steden, aan bedenkelijke verwildering lijdt. Wie in onze taal een boek zou schrijven als dat van Renner en dan, met de kleederloosheid van Renner, staaltjes van die verwildering zou mededeelen.... ik mag er niet aan denken, dat ik zoo iets walgelijks en stootends van mijne persoonlijke ervaringen langs 's Heeren straten doen zou. En - die verwildering is bij lange na niet alleen bij de lagere standen in het oog loopende.

Ik denk hier om het geroep tegen '57: ‘Als onze jonge heertjes op de school plaats nemen naast de kinderen des volks, zullen zij geen heertjes maar mannen worden; onze groote mannen zijn uit het volk voortgekomen’....

Daargelaten, of dit laatste volstrekte waarheid is, mag thans de vraag geopperd worden: Heeft die samenleving tot dusver gunstig gewerkt?

Houd mij, zelfs om den wil van mijn middel van bestaan, niet voor een man, die eene onredelijk scherpe afscheiding van standen voorsta. Ik juich het toe, dat, om een historisch woord te gebruiken, de zoon van den burgemeester eener zeer groote stad naast den zoon van een ‘blikslagertje’ kan zitten. Maar als dat mogelijk is, moet het deugdelijk tot man vormen van den eerste niet maar alleen overgelaten worden aan den invloed van den laatste. Dan moet er van de school nog een andere invloed uitgaan, om het schadelijke, dat er zijn kan, onschadelijk te maken. De vraag mag gedaan worden: Bemerken wij, dat die invloed van de school uitgaat? Of wel bemerken wij, dat de invloed der onbeschaafden te groot is op hen, die beschaafd moeten wezen?

Maar het zou onredelijk wezen, de oorzaak van de verwildering der jeugd in ons land alleen in verslapping der schooltucht te zoeken. Onder de machtige factoren, die daartoe medewerken, komt zeer zeker

aan die, welke Renner achtereenvolgens behandelt, ook onder ons eene voorname plaats toe. Maar er is er nog een, dien Renner maar terloops aanwijst. Dat is het drijven en werken, het woelen van ‘het volk, dat achter de kiezers staat’. Het is, om met Renner te spreken, ‘dat een groot aantal leden van ons volk zoo licht gelooft aan de holle phrasen van valsche profeten’. Daargelaten of er bij ons Nederlanders in dat opzicht ‘valsche profeten’ zijn, is af te kennelijk bij de minst ontwikkelden hunner volgelingen haat tegen het bezit eene vrucht van hun streven, misschien zonder dat dit hunne bedoeling is. Die haat toont zich onverholen. Als bij den brand van den Suezsteiger te Amsterdam bij velen een goedkeurende glimlach kon uitge okt worden door den uitroep: ‘'k Wou, dat ik de heele heizersgracht zoo zag branden!’ ligt daarin een zorgelijk teel en des tijds, en wie invloed op de regeering uitoefent en de groote omwente ing der vorige eeuw ook in hare ontwikkeling kent, moest door die kennis aangespoord worden, om de volksbeweging in het rechte spoor te leiden, dewijl die onmogelijk meer te onderdrukken is. Die haat openbaart zich nog in zekere mate machteloos in het minachten van hetgeen wij nog rang en stand noemen; dat is de grootste oorzaak der verwildering. De vormen, waarin hij zich openbaart, worden door de jeugd, die later het grootste belang zal moeten stellen in de omstandigheid, dat het woelen niet tot geweldige maatschappelijke schokken aanleiding geeft, argeloos overgenomen. Dat de ‘jonge heertjes’ zouden worden als Jan Rap, kan onmogelijk ooit de wensch der hervormers van '57 geweest zijn.

De zaak te willen verbeteren door maatregelen als te Leeuwarden is eenvoudig, alsof wij hier in Nederland den Zwitserschen Rijn zouden willen dwingen, een anderen loop te nemen. Wie het kwaad als bestaande erkent, zal ook erkennen, dat het niet binnen ettelijke jaren te genezen is.

Laat mij herhalen: ‘Richt al uwe opmerkzaamheid, o staat! al uwe kracht op de opvoeding van het meisje tot waardige vrouw en moeder.’ Dat is uw belang. Zorg, dat op uwe hoogere burgerschool voor meisjes de beginselen der opvoedingsleer vak worden. Evenals het verschrikkelijk is, om van Renner te vernemen, dat de Duitsche moeder vaak geen vermoeden heeft van hare verplichtingen, is het verkwikkelijk, zich althans de beschaafde Nederlandsche moeder te denken, ingewijd in de leer der geestelijke krachten van haar kind!

Behoef ik er dan nog bij te voegen: Haast u, om te herstellen, wat door ‘slordigheid van redactie’ misdreven is, namelijk, dat de paedagogie verdwenen is uit de rij der vakken, die voor het hoofd-onderwijzersexamen gevorderd worden? Met zulk een boek vóór zich als dat van Renner zou men dat feit in een ontwikkelden staat eenvoudig voor eene onmogelijkheid houden.

H.G. ROODHUYZEN.

Staatkunde en geschiedenis.

Democratie.

In *De Gids* van 1883 schetste de Hoogleeraar Spruyt ons de denkbeelden der neoplatonische mystieken. ‘Deze mannen’ - schreef hij - ‘gloeiden van bewondering voor Plato, en stelden met hem de natuur, d.i. het geheel der tijdelijke en vergankelijke dingen, verre beneden het eeuwige en onvergankelijke, dat zich in die natuur zoowel openbaart als verbergt. Welverre echter van met den echten Plato in wetenschappelijk onderzoek den waren weg te zien, die tot de kennis van de eeuwige dingen leidt, volgden zij de wijziging, die Plotinus in de Platonische leer had aangebracht. Hooger zelfs dan de Ideën of eeuwige dingen staat volgens die leer het absolute wezen, dat, noch in zijn bestaan, noch in zijn aard van iets anders afhankelijk, den bestaansgrond ook van de wereld der eeuwige dingen uitmaakt. Wetenschappelijk onderzoek moge van eenige waarde zijn om de aandacht der menschen van het vergankelijke en tijdelijke af te trekken en op het eeuwige en onverderfelijke te vestigen, tot de gemeenschap met het Hoogste Wezen, dat de bron ook der eeuwige dingen is, leidt niet de wetenschap, maar de mystieke extase, het zich verheffen boven de beslommeringen dezer wereld.’ ‘Maar de theorie is duister. Het Hoogste Wezen wordt niet gekend door wetenschappelijk onderzoek, maar door een “onuitsprekelijk aanschouwen”, dat eigenlijk in vereenzelving met het aanschouwde bestaat. De erfzonde der “creaturen” is dat zij h i e r en n u meenen te zijn, en dat hun verstand in overeenstemming daarmede alle dingen ergens en op een bepaalden tijd denkt. De mensch, die tot het ware inzicht komt, ontdekt de bedriegelijkheid van dien schijn en ziet in dat hij als individu niet bestaat, maar alleen de Godheid, die op het oogenblik van het “onuitsprekelijk aanschouwen” in zijne ziel geboren wordt. Die ziel is verwant met de Godheid of het absolute wezen, of liever zij is dat absolute wezen zelf; want, gelijk wij zooeven reeds vernamen, strikt genomen bestaat er niets anders dan de Godheid. Daar echter ons verstand de dingen denkt in tijd en ruimte, kunnen wij niet zeggen dat de Godheid iets denkbaars, iets voor ons werke-

lijks is, maar moeten wij beweren dat zij niets is. Aan den anderen kant is zij “alle creaturen”. Want denkt men ze zich ontdaan van de bepaaldheid, waardoor zij als individu's verschijnen, dan houdt men niets anders dan de gedachte aan de Godheid over, en eerst daardoor komt men tot de ware beschouwing. Maar in onze taal laat zich die ware beschouwing niet zonder tegenstrijdigheden uitdrukken.... Elk praedicaat, dat aan de Godheid zou worden toegekend, maakt haar tot een afgod. Daarom is zij de ontkenning van alles, wat men denken en noemen kan, een niets, niet een geest, niet een god, niet een persoon, maar tevens ook weder de ontkenning van die ontkenningen. Zoo zou men dus bij de “ware kennis” het vermogen moeten bezitten de waarheid van de twee deelen eener tegenstrijdigheid in te zien, gelijk dan ook door sommige mystieken opzettelijk geleerd wordt’(*).

Deze of gene verwondert zich misschien, dat ik, van democratie, van eene politieke richting willende spreken, begin met een uitstapje op wijsgeerig gebied. Ik zou zeer te recht mogen antwoorden, dat wijsgeeren en politici in de eerste plaats menschen zijn; dat het menschelijk denken, en ook de feilen ervan, op elk gebied van menschelijke werkzaamheid zich uiten; dat alles in alles is. Leerzamer nochtans dan zulke algemeenheden acht ik de beschouwing van een concreet geval, waarbij 'tgeen theorie zou kunnen schijnen van mij, practijk blijkt te zijn van anderen.

Tot de duisterste schrijvers - ik zeg noch bedoel: tot de grootste duisterlingen - behoort ten onzent, mijns inziens, Mr. M.C.L. Lotsy. Wel te verstaan: wanneer men zijne geschriften uit verschillende tijdperken afzonderlijk leest. Doch leest men ze in hun onderling verband, dan ziet men de fout in zijne redeneering als 't ware geboren worden, tast men de dwaling - om zoo te zeggen - met de vingers.

Uitdrukkelijk doe ik opmerken, dat ik met dit schrijven geen persoonlijken strijd van mij tegen den heer Lotsy bedoel. Polemiek met hem gaf ik sinds lang als volstrekt hopeloos op. Maar wie zich aan een ander spiegelt, spiegelt zich zacht; en waar democratie logisch op uitloopt, kunnen wij van Mr. Lotsy met zeldzame duidelijkheid leeren.

In *De Gids* van 1871 berichtte de heer Lotsy ons het volgende: ‘De beperkte monarchie is in het wezen *absolute monarchie met beperkingen*; de constitutionele monarchie is *absolute democratie met beperkingen.* Ziedaar het juiste onderscheid’(†).

Tegen *deze* ‘democratie’ van Mr. Lotsy, de constitutionele monarchie, heb ik in beginsel niets. Maar ik heb zeer veel tegen de echte democratie, die, uitgaande van het leerstuk der volkssouvereiniteit, in beginsel alle vragen van staatsbeleid zou willen doen oplossen door

(*) *De Gids* van 1883. I, bladzij 460-462.

(†) *Democratie en constitutioneele monarchie. De Gids* van 1871. II, bladzij 73. Later is ook voor Mr. Lotsy democratie = volkssouvereiniteit geworden. (*De Humanist*, bladzij 403.)

het geheele volk bij meerderheid van stemmen. Ik erken geene andere souvereiniteit dan die der rede. Het souvereine volk is mij een even groot onding als een souvereine vorst. Ik zeg niet met den heer Lotsy: 'Vóór alles leere men het volk' - dat is natuurlijk niet deze of gene volksklasse, doch het gansche volk - 'begrijpen de waarheid van het schoone woord van Guizot: "*Que la souveraineté de droit n'appartient à personne, parceque la connaissance fixe et imperturbable de la justice et de la raison n'appartient pas à notre nature imparfaite*"'(*).

Daarom is het mij niet voldoende, dat de onmiddellijke beslissing door het volk bij meerderheid van stemmen uitgesloten zij, maar vraag ik: waarom is zij uitgesloten?

Is zij uitgesloten, omdat de rede en het recht iets anders en hoogers zijn dan de wil eener meerderheid, die elk oogenblik minderheid worden kan? Of is zij uitgesloten om redenen van opportuniteit, b.v. wijl vergaderingen van een geheel volk, zoodra dit eenigszins talrijk is, in de practijk te veel moeilijkheden opleveren? In het laatste geval zal ook de echte democraat de uitsluiting billijken en op andere maatregelen bedacht zijn, om den wil van 'het souvereine volk' te vernemen. De liberaal daarentegen ontkent die souvereiniteit, weet van geene andere souvereiniteit dan die der rede en verlangt deze rede, niet uitsluitend den misschien hoogst onredelijken volkswil, zoo duidelijk mogelijk te hooren.

'In de schatting van hen' - schreef Thorbecke op bladzij XV-XVI der *Narede* - 'in de schatting van hen, wier eerst en eenig beginsel is, dat de volkswil onbepaald regere, is de constitutionele Monarchie eene kunstige beperking, die voor den drang der republikeinsche(†) vorderingen weldra wijken moet. Inderdaad staat deze theorie van den onbeperkten volkswil niet minder scherp, dan van den anderen kant autocratie, tegen het stelsel der constitutionele Monarchie over. Is het alleen de vraag, wat het volk of de meerderheid wil, dan vervalt de vraag naar hetgeen recht, waar, goed en uitvoerbaar is. Met het feit eener verklaring van den wil des volks is alles beslist. Geen zelfstandige Vertegenwoordiging. Kiest het volk afgevaardigden, hunne rol is, zich door de kiezers te laten besturen. Het volk mag niet, zoo oordeelt men volkomen terecht, werktuig in de hand der Regering zijn; maar Regering en Volksvertegenwoordiging worden enkel werktuigen in de handen des volks. De constitutionele Monarchie kent éénen absoluten wil niet. Zij bestaat in een verband van elkander wederkeerig beperkende organen, aangelegd om met vrijheid zamen te werken tot eene wetgeving en een bestuur, die aan de eischen van een juist, regtvaardig, nationaal verstand beantwoorden.'

(*) *De Gids* van 1871. II, bladzij 67-68. Dit stuk is slechts met eene L. onderteekend. Dat het van Mr. Lotsy is, vernemen wij in *Democratie en theocratie.* (*De Gids* van 1872. IV, bladzij 52.)

(†) Deze term moet hier als een *lapsus* beschouwd worden. Dat eene republiek niet *per se* democratisch is, wist Thorbecke natuurlijk zoo goed als iemand.

Volgens Thorbecke is constitutioneele monarchie dus niet slechts geene ‘absolute monarchie met beperkingen’, maar ook geene ‘absolute democratie met beperkingen’. Er is hier geenszins sprake van wat meer of wat minder, doch zeer beslistelijk van een beginsel. Dat er ten slotte gewild en gehandeld moet worden, spreekt vanzelf. Maar redelijk willen en redelijk handelen is iets anders dan willen en handelen kortaf. De democraat vraagt eenvoudig: wat wil de meerderheid? De liberaal daarentegen, die geen souvereinen wil kent en rekening houdt met ethische beginselen, vraagt: wat eischt de idee van het recht, die, als alle ideeën, op de rede steunt? Liberalisme en democratie zijn elkaars volslagen tegendeel.

Wat een onverwaterd democraat vordert, kunnen wij van Max Nordau leeren. In de valsche onderstelling, dat het ‘*Parlamentarismus*’ op volkssouvereiniteit zou aangelegd zijn, - valsch, omdat het Parlement slechts een der ‘elkander wederkeerig beperkende organen’ is, waar Thorbecke van gewaagde, - noemt Nordau het Parlementarisme eene leugen.

‘*Nach der Theorie müsste eigentlich das ganze Volk in Volksversammlungen seine Gesetze machen und seine Beamten ernennen, seinen Willen also direct ausdrücken und sogleich in Handlungen umwandeln, ohne ihn dem Kraftverlust und den Umgestaltungen auszusetzen, welche eine nothwendige Folge wiederholter Uebertragungen sind. Da aber die geschichtliche Entwickelung die Richtung hat, die Individuen in immer gröszere Gemeinwesen zu gruppiren, ganze Sprachgemeinschaften, ja bald vielleicht ganze Racen zu einzigen Nationen zu verschmelzen und die Grenzen der Staaten ins ungemessene hinauszurücken, so ist die directe Ausübung der Selbstregierung durch die Versammlung des ganzen Volkes in weitaus den meisten Ländern schon jetzt eine materielle Unmöglichkeit geworden und wo sie es noch nicht ist, da wird sie es wohl in naher Zukunft werden. Das Volk muss also seine Souveränetät auf eine kleine Anzahl Auserwählter übertragen und es diesen anheimstellen, seine Selbstbestimmungsrechte auszuüben. Die Auserwählten können auch noch nicht selbst direct regieren, sondern übertragen ihre eigenen Vollmachten ein zweites Mal auf eine noch viel kleinere Zahl von Vertrauensmännern, die Minister, welche endlich thatsächlich die Gesetze vorbereiten und anwenden, die Steuern ausschreiben und einheben, die Beamten ernennen und über Krieg und Frieden entscheiden. Damit bei diesen Veranstaltungen das Volk noch immer souverän bleibe, damit trotz der zweimaligen Uebertragung noch immer sein Wille und kein anderer seine Geschicke bestimme, müssten verschiedene Voraussetzungen erfüllt werden. Die Vertrauensmänner des Volkes müssten sich ihrer Persönlichkeit entkleiden. Auf den Bänken des Parlamentes müssten nicht Menschen sitzen, sondern Mandate, die sprechen und stimmen. Der Wille des Volkes dürfte, indem er durch die Vertreter desselben hindurchgeht, in ihnen keinerlei Färbung oder Brechung, keinerlei individuelle Beeinflussung erleiden. Die Minister müssten*

ihrerseits ebenso unpersönliche, ebenso mechanische Aufnahms- und Durchleitungsgefässe der Meinungen und des Willens der Parlamentsmehrheit sein. Jede Nichtbeachtung des Auftrags, den die Minister von den Abgeordneten und diese vom Volk empfangen, müsste unverzüglich für jene den Sturz, für diese den Verlust des Mandats zur Folge haben'(*).

Zoo spreekt een democraat uit het 'volk van denkers'; en geen straat-democraat, maar een wetenschappelijk man als Nordau. Dat hij het beginsel der volkssouvereiniteit gelijkmatig ontwikkelt, zal niemand ontkennen. Dat de ongerijmdheden, waar die ontwikkeling toe leidt, hem het beginsel hadden moeten doen verwerpen, komt mij even duidelijk voor. De volksvertegenwoordigers moeten het offer hunner persoonlijkheid brengen. Zij moeten geene menschen, geene mandatarissen, maar mandaten zijn, die werktuigelijk spreken en stemmen. De ministers moeten eveneens van personen dingen worden, vergaarbakken zijn en spreekbuizen van meening en wil der meerderheid in het Parlement.

Ziedaar hetgeen de democratie, krachtens het leerstuk der volkssouvereiniteit, eischt en logisch eischen moet. Is het wonder, dat De Tocqueville, warm democraat en dus onverdacht getuige, ons meedeelt: '*Tandis que les instincts naturels de la démocratie portent le peuple à écarter les hommes distingués du pouvoir, un instinct non moins fort porte ceux-ci à s'éloigner de la carrière politique, où il leur est si difficile de rester complètement eux-mêmes et de marcher sans s'avilir*'(†)?

Een man van karakter - want karakter te hebben, zich persoon te weten, is toch zeker een eerste vereischte voor '*hommes distingués*' - een man van karakter weigert, zich te verlagen tot spreekbuis, tot stemmachine, tot trechter, tot riool somwijlen. Hij weigert, zijne persoonlijkheid prijs te geven, door welke hij is, wat hij is: man van karakter, gedistingeerd. En nu kunnen de neoplatonische mystieken ons wel verzekeren, dat wij eigenlijk geene personen, niet gedistingeerd zijn; hunne verzekering stuit af op het onloochenbaar feit van ons persoonlijk zelfbewustzijn. Tegen zulke feiten zijn metaphysische bespiegelingen geheel machteloos. Bovendien weten wij, sinds het verschijnen van Kant's *Kritik der reinen Vernunft*, dat zelfs onze rede, ons hoogste kenvermogen, tot het absolute wezen der dingen niet reikt.

Mag ik mij nog eens op Thorbecke beroepen?

'Wanneer men mij spreekt van volkssouvereiniteit, dan spreekt men mij van een chaos, van iets, waarvan ik geen klaar begrip kan vormen'(§).

Wie ter wereld kan zich een klaar begrip vormen van een toestand, die personen dwingt, geene personen meer te zijn? En om klare begrippen is het toch te doen.

(*) *Die conventionellen Lügen der Kulturmenschheit.* 2o. Auflage. Leipzig; 1884, S. 197.
(†) *De la démocratie en Amérique*, II. Chap. V.
(§) *Parlementaire redevoeringen.* Van September 1864 tot September 1865 bladzij 311.

Met 's heeren Lotsy's theorieën staat dit alles - schertsenderwijs gesproken - niet in onmiddellijk verband. Maar er wordt heden ten dage ook ten onzent van democratie veel gewag gemaakt. Te zeggen, wat ik onder democratie versta en waarom ik tegen die democratie - reactionnair in haar innigst wezen - mij verzet, is logische, en dus volstrekte plicht. Met uitbreiding van kiesrecht, *hoe ruim ook*, heeft deze quaestie geenszins te maken. Niet wie kiezen, maar welke de betrekking zij tusschen kiezers en gekozenen, is de vraag, waar het hier op aankomt.

Het *Stat pro ratione voluntas* heeft uitgediend. Geene souvereiniteit van een *wil*, doch souvereiniteit van de *rede.* Hebt gij de rede aan uw kant, of zijt gij daar - want feilbaar blijft gij - oprecht van overtuigd, dan handhaaft gij, man van karakter, uw oordeel, al stondt gij alleen en al zou het uw leven kosten. Wat is uw leven u waard, indien uw leven niet meer is: *uw* leven? Dan zijt gij het immers reeds kwijt.

Ik ga nu beproeven, licht te ontsteken op homoeopathischen trant, door duisternis te doen werken op duisternis. *Similia similibus curantur.*

In *Democratie en constitutioneele monarchie* geeft Mr. Lotsy ons de verzekering, ‘dat er op elk gebied en in elk gemoed ontwikkeling en volmaking is op te merken, en dat in het “Excelsior” de groote, de algemeene wet ligt van Gods wereldorde’(*).

Iets verder krijgen wij te lezen: ‘Is het veldwinnen der democratie een wereldhistorisch feit, dan staan wij hier voor eene wet in Gods wereldorde, waartegen evenmin als tegen eenige andere wet, uit die bron afkomstig, ongestraft kan worden gezondigd. Welke denkbeelden men ook zij toegedaan omtrent de kracht, welke boven die van den mensch verheven is, men zal moeten inzien, dat die kracht hier werkt, en dat het hopeloos is zich daartegen te verzetten’(†).

Mr. Lotsy blijkt dus overtuigd, dat de geschiedenis ons ‘Gods wereldorde’ openbaart. In de tweede plaats is hij overtuigd, ‘dat alle wetten (in hoogeren zin) wijs, goed, nuttig en heilzaam zijn voor het menschelijk geslacht’(§). M.a.w., hij houdt, evenals artikel 1 der *Ware Christelijke Belijdenis*, God voor ‘volkomen wijs, regtvaardig, goed, en eene zeer overvloedige fontein aller goederen’. Op dit standpunt wordt hij door de logica gedwongen, alles, wat de geschiedenis ons leert of zal leeren, volkomen wijs, rechtvaardig en goed te noemen, naar de bekende uitspraak: ‘De machten, die er zijn, die zijn van God verordend,’ Gij kunt, wel is waar, niet loochenen, dat in de geschiedenis zeer veel u volkomen dwaas, onrechtvaardig en slecht voorkomt; doch de geloovige herinnert u, dat 's Heeren wegen niet onze wegen zijn, of antwoordt met De Tocqueville en Mr. Lotsy: ‘*J' aimerais mieux douter de mes lumières que de sa justice*’(**).

(*) *De Gids* van 1871, II, bladzij 59.
(†) Bladzij 66.
(§) Bladzij 67.
(**) T.z.p.

‘Verontrust u, met het oog op de onmogelijkheid om in de verre toekomst te zien, over de onweerstaanbare krachtsontwikkeling van den democratischen geest in de wereld; ijs en beef voor de volksgelijkheid en de eigenlijk gezegde volkssouvereiniteit; zie in uwe ontstelde verbeelding desnoods socialisme of communisme in het verschiet, en achter die steeds voorthollende maatschappij den dood; maar erken ten minste, na in het verleden en heden rondom u gezien te hebben, dat die dood dan even noodzakelijk is als de uwe, en dat gij den een met niet beter gevolg ontwijken zult dan den ander. Gewen u aan al die akeligheden, leer ze beschouwen als onvermijdelijk, en eene zekere kalmte, zij het dan ook die der wanhoop, zal er het gevolg van zijn.’(*)

Dat ‘volksgelijkheid’ en ‘volkssouvereiniteit’ twee zeer verschillende begrippen zijn, moge hier terloops gezegd worden; eveneens, dat de meest democratische wetgeving buiten machte is, de menschen in waarheid gelijk te maken, wijl verstand, en zulke dingen, nu eenmaal niet naar goedvinden uitgedeeld kunnen worden. Hoofdzaak is echter de leer: tegen ‘Gods wereldorde’ baat geen verzet; wij moeten daarom berusten in alles, wat geschiedt. Strikt genomen is het dan ook ongerijmd, die berusting aan te prijzen. Dit berusten of niet berusten ligt immers zoo goed als alle andere gebeurtenissen in ‘Gods wereldorde’ opgesloten. Trouwens, hetzelfde geldt van het aanprijzen of niet aanprijzen der berusting. Over ongerijmdheden mogen wij dus eigenlijk niet spreken.

De heer Lotsy komt niet tot dat besluit. ‘Vóór alles leere men het volk begrijpen de waarheid van het schoone woord van Guizot: “*Que la souveraineté de droit n'appartient à personne, parceque la connaissance pleine et continue, l'application fixe et imperturbable de la justice et de la raison n'appartiennent pas à notre nature imparfaite.*”’ Men leere het volk inzien, dat de publieke opinie niet bestaan moet in een door zelfzucht bepaalden volkswil, maar dat de souvereiniteit, uit den aard der zaak, alleen aan God toekomende, de volkswil alleen aan den steun, grondslag en voorlichting van godsvrucht en zedelijkheid het regt ontleenen kan, van die souvereiniteit hier op aarde de uiting te zijn’(†).

Men - daar worden toch zeker menschen mee bedoeld? - men leere het volk iets begrijpen; men leere het volk iets inzien. Men handele dus; men trachte te leiden; en men verwerpe derhalve de leer, dat wij in de geschiedenis alles hebben goed te keuren, wijl die geschiedenis ons *per se* Gods wereldorde openbaart.

Leer het volk - nog eens: ‘het volk’ is geene volksklasse, maar het gansche volk - leer het volk begrijpen, dat de souvereiniteit *rechtens* (*de droit*) aan niemand onzer toekomt, daar niemand onzer standvastig en voortdurend de rede en de rechtvaardigheid toepast.

(*) Bladzij 66-67.
(†) Bladzij 67-68.

Leer het volk begrijpen, dat de publieke opinie niet bestaan moet in een door zelfzucht bepaalden volkswil, ook al bestaat zij er feitelijk misschien in. Onderscheid tusschen zijn en ethisch moeten zijn. Onderscheid tusschen hebben en rechtens hebben. Onderscheid tusschen zelfzucht en rede, tusschen persoonlijk en klassebelang aan den eenen, landsbelang aan den anderen kant. Onderscheid tusschen zalmvisscherij en het zalmvisschen ten bate van lieden, wier *nomina sunt odiosa.* En wanneer gij tusschen dit en dat onderscheidt; wanneer gij u houdt aan de rede, aan het recht, aan hetgeen moet in ethischen zin, dan is uwe stem de stem van God, spreekt God door uw mond.

Op die manier worden rede en recht met God in verband gebracht. Er wordt een ideale toestand geschilderd, waarin niets dan rede en recht heerscht, terwijl de werkelijkheid maar al te veel onredelijks en onrechtvaardigs te zien geeft. Deze werkelijkheid in haar geheel 'Gods wereldorde' te noemen, gaat dus niet aan.

Voor Mr. Lotsy is (in 1871) democratie eenerlei met constitutioneele monarchie. De oude onderscheidingen tusschen die twee acht hij niet afdoende. Hij vraagt: komt het gezag van boven of van beneden(*)? Overal, waar het van beneden komt, is democratie. De constitutioneele monarchie - wij hoorden het - is in haar wezen absolute democratie met beperkingen. '[In de constitutioneele monarchie] is het volk, of wil men liever de kiezers en de publieke opinie, superieur. Het beginsel is hier dus democratie; maar de beperkingen tegen opgewonden volkswaan, en de middelen om den volkswensch niet op te volgen, dan wanneer hij zich duidelijk, kalm en krachtig uitspreekt, zijn van dien aard, dat men moeite schijnt te hebben, daarin eene democratie te herkennen. Geheel ten onregte nogtans'(†).

Komt het gezag van boven of van beneden? Op mijne beurt vraag ik: welk gezag? De souvereiniteit? Maar deze komt immers altijd van boven. Souverein of superieur is de rede, het recht; en juist wijl geen mensch steeds redelijk en rechtvaardig handelt, mag niemand onzer als drager der souvereiniteit gelden.

Niemand onzer; en dus evenmin: wij allen te zamen. De souvereiniteit is niet en kan niet wezen de som eeniger niet-souvereine machten. Volkssouvereiniteit zou meebrengen de eenvoudige beslissing aller regeeringsvraagstukken door het geheele volk bij meerderheid van stemmen, *c.q.* met algemeene stemmen.

De constitutioneele monarchie wezenlijk democratie, omdat het gezag er 'van beneden' komt? Nogmaals vraag ik: welk gezag? Niet de souvereiniteit; souverein is en blijft de rede, en met haar het recht. Het wetgevend gezag dan, het gezag, waar het stellig recht uit voortvloeit? - want Mr. Lotsy beweerde in 1871, en ook in 1872, nog niet, dat stellig recht het eenige recht is; hij maakte wijselijk

(*) Bladz. 71.
(†) Bladz. 73.

nog verschil ‘tusschen wet en regt’(*), tusschen stellig recht en het recht.

Komt het wetgevend gezag in de constitutioneele monarchie ‘van beneden’? Artikel 104 der Grondwet antwoordt: ‘De wetgevende magt wordt gezamenlijk door den Koning en de Staten-Generaal uitgeoefend’; en Mr. Lotsy zelf wijst op ‘middelen om den volkswensch niet op te volgen, dan wanneer hij zich duidelijk, kalm en krachtig uitspreekt’. Waarom echter wordt geëischt, dat de volkswensch zich duidelijk, kalm en krachtig uitspreke? Er valt geen anderen grond te bedenken dan dezen: de volkswensch moet niet voortvloeien uit ‘opgewonden volkswaan’, maar uit redelijk overleg.

Het gezag komt dus ook in Mr. Lotsy's democratie ‘van boven’; het wordt, zooals trouwens overal, opgelegd. Het stellig recht, en de Staat, als handhaver van dit recht, is eene vleeschwording van de rede, den Logos, dien wij in 's heeren Lotsy's onderhavigen gedachtengang ook ‘het Woord Gods’ zouden mogen noemen. Dat dit gezag wordt opgelegd onder meewerking des volks, of van een deel des volks, moet niet worden beschouwd als een ‘van beneden’ komen des gezags, maar als een gevolg der meening, dat op die wijs de uitspraken der souvereine rede het best vernomen worden. Drukpers, meetings, kiezers, Kamer van Afgevaardigden en Senaat, Raad van State, Ministers en Hoofd van den Staat, - wanneer al die personen en lichamen zelfstandig oordeelen, is er meer kans, dat er ten slotte een redelijk besluit genomen wordt, dan wanneer het besluit afhangt van de meerderheid eener volksvergadering.

Aan de rede het laatste woord te verschaffen, moet ons streven zijn. Nu wij echter niet naïef genoeg meer zijn, om in de overheidspersonen bijzondere ‘beelddragers Gods’ te zien, en, van den anderen kant, toestemmen, dat ook de *vox populi* vooralsnog de *vox Dei* niet is, dienen wij alle kinderlijke pogingen ter *onmiddellijke* verneming dezer stem op te geven. Het eenige, wat ons rest, is: door middel van gemeenschappelijk overleg trachten uit te maken, wat zij beveelt.

In 1872 was de rede voor Mr. Lotsy de stem Gods. Ten minste, *Democratie en theocratie* heeft tot opschrift deze woorden van Lamartine: ‘*La raison humaine est la confidente divine de la Providence sur la terre. Elle est la révélation continue des vérités*, *dont la clarté s'accroit sans cesse sur l'horizon des peuples*’(†). Gods wereldorde en de souvereiniteit Gods zijn op dit standpunt hetzelfde als de redelijke, de ideale wereldorde en de souvereiniteit der rede.

Doch op bladzij 34 vangt eene noodlottige verwarring van denkbeelden aan.

(*) *De Gids* van 1872. IV, bladzij 41.
(†) Bladzij 32.

Er is spraak van de wilsvrijheid. De heer Lotsy is overtuigd determinist; en ik ben de laatste, om hem dat euvel te duiden, want van een ongedetermineerden wil heb ik niet het flauwste besef. Maar gelijk zoovelen maakt hij geen onderscheid tusschen het gedetermineerd zijn van den wil en de onvrijheid van dezen. *Gedetermineerd* is volgens hem *onvrij;* terwijl het toch duidelijk genoeg schijnt, dat de wil van redelijke wezens vrij verdiende te heeten, wanneer hij gedetermineerd is door redelijke motieven.

Dit in de eerste plaats.

Doch ook al noemt iemand het gedetermineerd zijn door redelijke motieven onvrij, daar volgt in 't minst niet uit, dat de rede geene determineerende kracht is. Toch redeneert Mr. Lotsy als volgt: ‘Is de menschelijke wil niet vrij, of liever, volstrekt onvrij, dan beschikt iets anders dan wat de menschen gewoonlijk “mensch” noemen, namelijk eene buiten de wereldorde staande, althans daarin geheel onafhankelijke, daarmede niet als één verbondene, d.i. voor mij ondenkbare persoonlijkheid, over het lot van mensch en menschheid. De bezielende kracht, die wij l e v e n noemen, en zich uit in woorden en daden, is dan niet een ondenkbare eigengeschapen wil, rede, ziel, geest, of hoe men dit noemen wil, van niets dan zich zelven afhankelijk, maar eene w e t, die ons doet spreken en handelen, eene w e t, die ons het woord op de lippen doet besterven, en ons ten slotte die bezielende kracht ontneemt’(*).

De bezielende kracht, die wij leven noemen, eene wet, welke ons ten slotte die bezielende kracht ontneemt? Daar zal ik maar over zwijgen. *Quandoque dormitat bonus Homerus.* De heer Lotsy en ik zijn hier geheel bijzaak. Hoofdzaak is gene's gedachtengang, welke evenmin uitsluitend de zijne mag heeten, als de gedachtengang, dien ik ertegenover stel, uitsluitend mij toekomt. Wij hebben hier te doen met veel gewichtiger vraagstuk dan verschil van meening tusschen hem en mij. Juist daarom echter mag ik den anderen volzin niet laten rusten.

‘Is de menschelijke wil.... volstrekt onvrij, dan beschikt iets anders dan wat de menschen gewoonlijk “mensch” noemen, namelijk eene buiten de wereldorde staande, althans daarin geheel onafhankelijke, daarmede niet als één verbondene, d.i. voor mij ondenkbare persoonlijkheid, over het lot van mensch en menschheid.’

Slaat ‘namelijk’ op ‘iets anders’ of op ‘mensch’?

In het eerste geval schijnt de bedoeling te zijn: uit de onvrijheid van den wil volgt, dat eene buiten de wereldorde staande, voor Mr. Lotsy ondenkbare persoonlijkheid over het lot van mensch en menschheid beschikt. Dat zou dus ongeveer moeten beduiden: God staat niet buiten de wereldorde; misschien ook: God is geen persoonlijk wezen. Deze laatste beteekenis is nochtans minder aannemelijk, wijl

(*) Bladzij 34-35.

in de aanteekening op bladzij 39 door Mr. Lotsy verklaard wordt, dat hij, met Spinoza, aan een persoonlijken God gelooft. Dat dezelfde Mr. Lotsy die persoonlijkheid onlangs, - en altijd: met Spinoza - weer ontkende(*), is hier van minder gewicht.

Ik gis echter, dat 'namelijk' slaat op 'mensch'. Er wordt in dit geval bedoeld: uit de onvrijheid van den wil volgt, dat de mensch geen persoon is. Of slechts: dat de mensch geene buiten de wereldorde staande, althans geene daarin geheel onafhankelijke, daarmee niet als één verbondene persoonlijkheid is?

Hoe dit zij, ik meen den heer Lotsy niets verkeerds in den mond te leggen, wanneer ik als zijne overtuiging meedeel: uit de onvrijheid van den wil volgt, dat geenszins het *bon plaisir* der menschen, hunne willekeur, de wereld bestuurt; maar eene van hunne willekeur onafhankelijke 'bezielende kracht'.

Ik vat desondanks nog altijd niet, wat Mr. Lotsy hier weerhoudt, de rede als deze bezielende kracht te erkennen. Als vanzelf spreekt, geene 'ondenkbare eigengeschapen rede', doch dezelfde menschelijke rede, die aan het hoofd van het opstel '*la confidente divine de la Providence sur la terre*' geheeten werd. Immers, de 'ééne bezielende kracht, die de wereld bestuurt', wordt op bladzij 36 vgg. uitdrukkelijk 'God' genoemd. Welnu, dan is zij volgens Mr. Lotsy tevens de menschelijke rede, want deze is de vertrouwelinge Gods op aarde. Sterker nog: op bladzij 38 schrijft Mr. Lotsy zelf: 'Al moge de menschelijke rede, of ziel, of geest (het is alles hetzelfde, het is dezelfde bezielende kracht)', enz.

De aanleiding, die Mr. Lotsy noopte, op bladzij 34-35 de bezielende, wereldbesturende kracht voor iets anders dan de menschelijke rede uit te geven, ja, zelfs tegenover deze te stellen, wordt ons niet ontvouwd. Wij moeten er dus naar raden; en ik raad, dat Mr. Lotsy, die ten jare 1871 zoo nauwkeurig wist, wat 'Gods wereldorde' meebrengt, en daartoe slechts de geschiedenis te raadplegen had, in zijne godskennis, in zijne theologie, aan het wankelen geraakte. In 1872 heet de 'ééne bezielende kracht, die de wereld bestuurt', de 'God' van bladzij 36, op bladzij 38 eerst de menschelijke rede, en iets lager voor de verandering 'de raadselachtige kracht, die de wereld regeert', terwijl op bladzij 37 spraak is van God als 'de X van het wereldraadsel'. De heer Lotsy keurt het af, 'dat over de qualiteiten van X voortdurend worde getwist'. Juist daarom moeten wij, volgens hem, den naam 'God' behouden, met De Génestet's ootmoedige bekentenis:

> 'Er is geen schepsel, die hem verklaart,
> In raads'len wandelt de mensch op aard.'

(*) *De Humanist*, bladzij 252. Het overgangstijdperk was trouwens reeds in 1878 afgeloopen. (*Spinoza's wijsbegeerte.* Amsterdam, 1878. Bladzij 89, aanteekening 1.)

Bij dit volslagen agnosticisme ten opzichte van God spreekt het vanzelf, dat de heer Lotsy eenigszins huiverig was, om iets in 't bijzonder, zij het de stem van rede en recht, voor de stem van God te houden. God werd daarom meer onbepaald eene 'raadselachtige kracht' genoemd, en de rede verhuisde naar het menschelijk gebied; - ten minste op bladzij 34-35; elders, als wij zagen, weer niet, want Mr. Lotsy is steeds verward.

Met God = X houden alle redeneeringen over God op; krijgt de theologie, en de geheele metaphysica, een attest van onvermogen; plaatst men zich bewust of onbewust op het standpunt van Kant. Op dat standpunt houdt men zeer stellig aan de rede en het recht vast; tracht men den menschen in te prenten, dat zij zich door de rede moeten laten leiden, en niet door zelfzucht; maar men behandelt er de rede als iets menschelijks, grondslag, wel is waar, aller ethische beginselen, doch gansch en al onmachtig, om ons aangaande 'de qualiteit van X' iets hoegenaamd te leeren.

God = X; daarmee was de heer Lotsy op den goeden weg. Voortaan - mochten we hopen - zou hij zijn tijd en zijne vlijt nuttiger besteden dan aan vraagstukken, waar scherpzinniger denkers dan hij de oplossing van schuldig bleven, omdat ze voor het menschelijk denken nu eenmaal onoplosbaar zijn: Ongelukkigerwijs - al is het vergeeflijk - wist Mr. Lotsy niet te ontkomen aan den machtigen invloed van Spinoza. 't Is waar, hij bericht ons op bladzij 39, dat ook Spinoza, van God sprekende, 'de X van het wereldraadsel' bedoelde. Doch Spinoza trachtte door het zuivere denken, door de '*reine Vernunft*', - dit was in zijne dagen de beteekenis van '*ordine geometrico*' - zijn geheele stelsel af te leiden uit God. Daartoe moest hij zich in 't bezit van godskennis wanen. Niemand is dwaas genoeg, om ook maar het allerminste, laat staan een wijsgeerig stelsel, te willen afleiden uit iets, waarvan hij - naar eigen overtuiging - niets weet; uit X, uit een raadsel, uit eene onbekende grootheid derhalve. De bewering, dat een man als Spinoza zoo groote ongerijmdheid beging, blijve dan ook geheel voor rekening van Mr. Lotsy.

Voor een klein gerucht is hij trouwens niet vervaard. Op bladzij 38 kunnen wij lezen: 'Naarmate de menschelijke ziel... minder zelfzuchtig denkt en zich minder als persoon, en meer als d e e l bewust wordt, naar die mate smelt zij weg in de oneindige godsgedachte, en verliest zij de menschelijke opvatting van het persoonlijk zelfbewustzijn.' De waarschijnlijk diepe zin dezer woorden zou mij, zonder de herinnering aan de neoplatonische mystieken, licht ontgaan zijn. Maar gezegd hebbende: God = X, had Mr. Lotsy verder over God en godsgedachte ootmoedig dienen te zwijgen. Noemt iemand God 'volkomen wijs, regtvaardig, goed', dan kan hij zich van de vraag, waar het onwijze, onrechtvaardige en slechte vandaan komt, desnoods afmaken met een

beroep op de onnaspeurlijkheid van 's Heeren wegen. Alles *is* dan goed, al *schijnt* voor ons beperkt verstand zeer veel slecht. Of wel, gij onderstelt den Duivel, en leidt het booze uit hem, het goede uit God af. Doch verklaart iemand God = X, en wil hij desniettemin voortgaan met over God te denken, dan denkt hij voortdurend X. Is dit voortdurend denken over iets, waarvan hij niets weet, noch kan te weten komen, misschien het 'wegsmelten in de oneindige godsgedachte'?

Ik zou het liever een doelloos droomen heeten. Welke verdienste steekt erin, zóó te soezen, dat men geen onderscheid meer bespeurt tusschen zichzelven en zijne meubels? - want dit is het minste, wat gij doen kunt, zult gij u mogen beroemen, 'de menschelijke opvatting van het persoonlijk zelfbewustzijn' verloren te hebben. Gij begint dan eigenlijk pas weg te smelten. Maar gij zijt nog niet bekwaam, om 'de waarheid van de twee deelen eener tegenstrijdigheid' in te zien; gij onderscheidt nog tusschen waar en onwaar, goed en kwaad, enz. Zijt gij volkomen weggesmolten, dan hebt gij ook van deze menschelijke 'opvattingen' geen last meer. '*Ist..... das Eine allein wahrhaft seiend und alle Vielheit der Individuen eine blosze (subjective) Illusion, ein jeder Realität entbehrender Schein*, *dann sind auch alle in diesem Scheine vorgehenden Veränderungen (Leben und Tod, Handeln und Leiden der Individuen) nur Illusionen ohne alle Realität und Wahrheit*, *die das wahrhaft und allein Seiende ganz unberührt lassen und deren Beschaffenheit daher in der That völlig gleichgültig ist; d.h. ob die scheinbaren Veränderungen des Scheines gewissen scheinbaren Beurtheilungssubjecten gut oder nicht gut scheinen*, *ist eine Frage*, *welcher nur vom Standpunkte einer Verneinung der illusorischen Beschaffenheit dieses ganzen Scheines*, *nicht aber vom Standpunkte der metaphysischen Anerkennung desselben*, *irgend welche Bedeutung zugesprochen werden kann*'(*).

Het 'wegsmelten in de oneindige godsgedachte' brengt dus eigenaardige bezwaren mee voor de practijk. Daarenboven is de persoonlijkheid, volgens eene andere plaats in *Democratie en theocratie*, wezenlijk zoo kwaad niet. Op bladzij 55-56 wordt gezegd, dat eene grondwetsherziening moet rijpen; dat de herziening eerst vruchten kan dragen, wanneer de nieuwe grondwet slechts *voorschrijft*, wat de uitkomst is van jaren strijds in den boezem des volks. Dan eerst kan die grondwet meer zijn dan *vorm*, eene *kracht.* 'Men bedenke,' - doet onze schrijver hierop volgen - 'dat waarschijnlijk eene persoonlijkheid als Thorbecke zal ontbreken, om, indien de nieuwe grondwet geene kracht mogt *zijn*, ze tot eene kracht te *maken.* Laten wij in alle gevallen zorgen, zulk eene persoonlijkheid des noods te zullen kunnen missen', enz.

(*) E. von Hartmann. *Phaenomenologie des sittlichen Bewusstseins.* Berlin, 1879. S. 776.

Ik zou het erg jammer vinden, eene persoonlijkheid, die iets kan maken tot eene nationale kracht, te laten wegsmelten in het een of ander, al ware het in ‘de oneindige godsgedachte’. Het wekken van eene nationale kracht is in onze dagen en vooral in ons landje waarlijk reeds zwaar genoeg. Aan gene zijde des grafs wacht ons misschien verhevener roeping. Doch voor 't oogenblik bevinden wij ons aan deze zijde.

Een critisch onderzoek wordt saamgestelder, dan noodig is, wanneer wij behalve de vraag: wat is de meening van den persoon in quaestie? ook nog de vraag stellen: is die meening al dan niet de meening van een derde? Of hetgeen Mr. Lotsy beweert, al dan niet spinozistisch moet heeten, is één vraag. Of het houdbaar is, is eene andere vraag; en voor mijn huidig doel de eenige, waarmee ik mij denk in te laten. Spinoza en Kant blijven dus buiten het geding. In 's heeren Lotsy's doolhof den weg te zoeken, kost reeds moeite genoeg.

Ik keer thans terug tot het motto: ‘*La raison humaine est la confidente divine de la Providence sur la terre*’, en tot bladzij 37-38, waar dezelfde menschelijke rede de ‘algemeene ontwikkelende kracht in de wereld’ heet; immers, als de ‘bezielende kracht’ voorgesteld wordt, die Mr. Lotsy elders God, hier de ‘algemeene ontwikkelende kracht in de wereld’ noemt.

Nu zou ik denken: is ontwikkeling hetzelfde als redelijker worden, - wat ik allerminst betwist - dan belanden wij ‘bij overdenkingen over de rigting, waarin de staat moet worden bestuurd’, ten slotte bij onszelven, d.i. hier: bij de menschelijke rede.

Neen - zegt de heer Lotsy - het determinisme, de erkenning van de ‘onvrijheid’ des wils, sluit in, dat gij u deel gevoelt van het geheel. En - gaat hij voort - ‘dat zich deel gevoelen van het geheel heeft, bij overdenkingen over de rigting, waarin de staat moet worden bestuurd, natuurlijk en noodzakelijk ten gevolge, dat men die niet zoekt in zich zelve, maar in de geschiedenis’(*). Anders uitgedrukt: ‘De historische, of, wat op hetzelfde neerkomt, de empirische methode, moet bij de beoordeeling van staatsregterlijke vraagstukken z u i v e r, v o l k o m e n en u i t s l u i t e n d gevolgd worden’(†).

Eene korte uitweiding over de historische methode in de rechtsphilosophie zij mij vergund. Nadat de grondslag van het stellig recht, en van elke ethische bepaling, eeuwenlang òf in God òf in allerlei onstandvastigs, b.v. macht, begeerten, enz., gezocht was, kwam - hier moet ik hem toch even noemen - Kant tot het inzicht: 1°. dat wij van God niets weten; 2°. dat het stellig recht desondanks niet in de lucht hangt; 3°. dat het stellig recht, en elke ethische bepaling, ten slotte steunt op de rede.

(*) *De Gids* van 1872, IV, bladzij 42-43.
(†) Bladzij 43.

Vat men dit nu zóó op, dat wij, louter door het zuivere denken, op onze studeerkamers practisch uitvoerbare wetten zouden kunnen maken, dan is het zeer zeker eene dwaasheid. De rede op zichzelve is iets formeels; een inhoud krijgt zij eerst in de volle werkelijkheid van het menschelijk leven, welks gegevens zij dan beoordeelt en voor een deel veroordeelt. Tegen de verkeerde opvatting der nieuwe leer kwam de historische rechtsbeschouwing in verzet. Doch het spreekt vanzelf, dat eene rechtsbeschouwing, die ons eenvoudig afscheepte met de opsomming van al het stellig recht, 'twelk ergens geldt of gegolden heeft, op hare beurt eene dwaasheid ware. De geschiedenis leert ons, wat is, wat was, en tot zekere hoogte, wat zal zijn; doch wat behoort te zijn, leert de geschiedenis ons zonder meer niet.

't Is dus slechts de vraag, wat Mr. Lotsy onder historische of empirische methode verstaat. Op die vraag antwoordt Mr. Lotsy: de historische of empirische methode is de theologische methode, volgens welke gij in de geschiedenis Gods wereldorde te bewonderen hebt. ‘Het eerste groote feit, dat wij in de geschiedenis waarnemen, is de souvereiniteit Gods’(*). Nu wijst iemand met bescheidenheid op allerlei onrechtvaardigs, dat hij in de geschiedenis meent waar te nemen. Behoort dat ook tot Gods wereldorde? Antwoord: ‘*J'aimerais mieux douter de mes lumières que de sa justice.*’ In de geschiedenis gaat alles rechtvaardig toe, want God is rechtvaardig; de onrechtvaardigheden in de geschiedenis zijn een schijn, bestaan slechts voor uw ontoereikend doorzicht.

Deze opvatting maakt u het leven in tal van anders lastige gevallen uiterst gemakkelijk. Bespeurt gij, dat de democratie het winnen zal, dan verklaart gij u voor de democratie. Bespeurt gij, dat de democratie het zal afleggen, dan kiest gij partij tegen de democratie. Kortom, gij knielt altijd voor de rijzende zon. Denk, wat ik u bidden mag, niet, dat gij zoodoende blijk geeft van karakterloosheid. Integendeel, gij vervult een heiligen plicht; gij gehoorzaamt aan de ordinantiën Gods. De machten, die er zijn, die zijn van God verordend. Wilt gij het van Dr. Kuyper niet gelooven, geloof het dan ten minste van Mr. Lotsy.

't Is zeker een zwaar besluit, alles, wat de geschiedenis ons leert, voor redelijk en rechtvaardig te houden. Mocht ik een Duivel aannemen, ik zou hem de schuld van het onredelijke en onrechtvaardige kunnen geven. Dat ik daardoor weer in andere moeilijkheden kwam, ligt voor de hand. Doch de hypothese van den Duivel is in strijd met het monisme. Daarom is de geheele wereld uit God, die ‘volkomen wijs, regtvaardig, goed’ is. Wij mogen dit misschien niet begrijpen; indien wij kans zien, ons erbij neer te leggen, zij het ons ten troost. Later zal Mr. Lotsy nog veel meer van ons vorderen. Hypertheologisch, als hij in zijn denken is, zal hij zelfs uit de ontstentenis aller theologie,

(*) Bladzij 45.

uit God = X, eene theologische slotsom trekken en ons aan het verstand pogen te brengen, dat alles X is, dat we nergens iets van weten, dat er tusschen waar en onwaar, recht en onrecht geen wezenlijk verschil is en alles op losse schroeven staat.

Is God *a*, *b*, *c*, enz., dan is alles *a*, *b*, *c*, enz. Is God X, dan is alles X. Zal Mr. Lotsy nimmer beseffen, dat 'theologie', louter 'theologie', de bron is zijner zonderlinge stellingen? Het is niet voldoende te zeggen: God = X; maar gij dient te toonen, dat gij weet, wat dit beteekent. Het beteekent, dat wij uit God geenerlei - ik herzeg: geenerlei - gevolgtrekking kunnen maken omtrent de wereldsche dingen. Het beteekent, dat onze wetenschap bij God niet aanvangt, doch eindigt.

In 1872 had Mr. Lotsy de schrandere ontdekking, dat *het* recht eene ongerijmdheid is, nog niet gedaan. Op bladz. 41-42 van *Democratie en theocratie* onderscheidt hij met lofwaardige juistheid tusschen *wet* (of stellig recht) en *het* recht; en heet het 'een axioma', dat *het* recht op godsdienst is gegrond. Tegen iemand, die dit had willen weerleggen, door zich te beroepen op een slecht gewezen vonnis, voert Mr. Lotsy aan: 'Den schrijver kon toch het onderscheid niet onbekend zijn tusschen wet en regt; nog veel minder tusschen wet en eene mogelijke onjuiste opvatting van die wet in een vonnis. Denkt de schrijver dat de grondslag van het regt wordt geschud, door het aan de kaak te stellen van een slecht gewezen vonnis? Ik heb van zoo'n oppervlakkigheid geen begrip.'

Des te bedroevender is het, dat wij straks Mr. Lotsy zelven in soortgelijke oppervlakkigheid zullen zien vervallen. Maar in 1872 kende hij de *wet,* of in 't algemeen stellig recht, en *het* recht. 't Is mij bekend, dat vele rechtsphilosofen liever niet van *het* recht spreken en den term *recht* uitsluitend op het stellig recht toepassen. Op zichzelf heeft dit geen bezwaar. Zoo b.v. schrijft Lasson: '*Es giebt kein Recht als im Staate*, *und keinen Staat als zum Schutze des Rechts*'(*); en eenige bladzijden verder: '*Die Ansicht*, *die wir vertreten*, *ist die*, *dass es unabhängig von aller menschlichen Meinung und Willkür eine* I d e e d e s G e r e c h t e n *giebt*, *die in den obersten Principien der Welt ihren Sitz hat*, *dass aber* R e c h t *niemals von Natur*, *sondern nur durch Satzung sein kann*'(†). Of iemand van de '*Idee des Gerechten*', of van de rechtsidee, of van ideaal recht, of van *het* recht gewaagt, is van ondergeschikt belang. De vraag is: steunt het stellig recht volgens u op iets standvastigs, ja of neen?

In 1872 gaf Mr. Lotsy op die vraag zonder voorbehoud een bevestigend antwoord. Volgens hem bestond *het* recht en steunde *het* recht op den godsdienst, of eigenlijk op God; wat voor een vermeend godskenner op hetzelfde neerkomt, want iedere theoloog denkt natuurlijk,

(*) Adolf Lasson. *System der Rechtsphilosophie.* Berlin und Leipzig, 1882. S. 22.
(†) S. 37. Zie ook: S. 231.

dat *zijn* godsdienst de ware kennis van God heeft. In 's heeren Lotsy's schatting was, in 1872, het recht ‘een der stralen van het ééne groote licht’, God, of de rede, ‘*la confidente divine de la Providence sur la terre*’. ‘Dat er’ - vernemen wij op bladzij 36 - ‘aan het eind een groot licht moet zijn, vanwaar alle stralen uitgaan, is meer dan eene mystieke dweeperij, het is een door de feiten voldoend gemotiveerd wetenschappelijk geloof. Al is het ook nog niet een bewijsbaar weten, hetgeen het natuurlijk niet zijn kan zoolang de oorsprong niet helder zigtbaar is; ieder gevoelt toch, dat, wijsgeerig gesproken, de vragen: wat is regt? wat is goed? wat is zedelijk? volkomen denzelfden klank hebben, en dat dus al minstens zedelijkheid en regt denzelfden grond tot uitgangspunt moeten hebben, hetgeen mij op dit oogenblik reeds voldoende is.’

Welk een omhaal van woorden ter vermelding der onloochenbare waarheid, dat er voor ons, menschen, ethische beginselen zijn, waar wij de feiten naar beoordeelen; dat wij onderscheiden, en niet kunnen nalaten te onderscheiden, tusschen recht en onrecht, enz. Dit doen wij als redelijke wezens. Voor zulke wezens is hetgeen met de rede strijdt, juist omdat *en enkel en alleen omdat* het met de rede strijdt, verwerpelijk.

Ik herhaal: *enkel en alleen omdat.* Hier wringt de schoen; de kern van het vraagstuk zit hier; hier, bij: *enkel en alleen omdat*; nergens anders dan hier; uitsluitend hier.

Mr. Lotsy maakt nu en dan opmerkingen, die het vermoeden billijlijken, als begreep hij volstrekt niet, waar eigenlijk over gestreden wordt. Op bladzij 19 van *Het algemeen stemrecht*(*) schrijft hij: ‘Allen huldigen de rede; en geen wonder, want het is even onmogelijk mensch te zijn zonder rede, als zonder hart of maag.’

Zeker, in alle menschen spreekt de rede. Maar niet alle menschen huldigen de rede als hoogste gezag. De Katholiek erkent als hoogste gezag den zoogenaamd onfeilbaren Paus. De Calvinist erkent in theorie als hoogste gezag het even onfeilbare zoogenaamde Woord Gods, den Bijbel. Daarover wordt gestreden. Gestreden wordt over de vraag, of het hoogste gezag van buiten of van binnen komt.

Kant..., neen, van Kant wil ik niet spreken. *Ik* dan beweer, dat het hoogste gezag van binnen komt. Ik beweer, dat ik, ikzelf, ik in eigen persoon beslis, of ik voor of tegen democratie mij te verklaren heb. Onfeilbaar waan ik mij gelukkig niet; doch onfeilbaar is niemand. Wat ik naar mijn beste weten, na rijp beraad, na hooren en wederhooren, redelijk acht, dat verdedig ik, al stond ik alleen. Ik ken geen ander geloof dan den geestesmoed, om onbevooroordeeld waarheid te zoeken. Helder zie ik in, ‘dat, wijsgeerig gesproken, de vragen: wat is regt? wat is goed? wat is zedelijk? volkomen denzelfden klank

(*) *Het algemeen stemrecht*, *geen recht*, *maar een eisch van het Nederlandsche volk.* Amsterdam, 1884.

hebben'; dat wij als redelijke wezens tusschen goed en kwaad, recht en onrecht, waar en onwaar verschil maken; dat het ons onmogelijk is, 'de waarheid van de twee deelen eener tegenstrijdigheid in te zien'.

Staan wij door middel der rede met God in verband, is de rede '*la confidente divine de la Providence sur la terre*', het verandert niets aan de zaak. Doch ook wie dit theologisch vraagstuk buiten den kring zijner beschouwingen sluit, blijft als redelijk wezen het onredelijke categorisch afkeuren en zoodoende onderscheiden tusschen recht en onrecht, enz. De rede is de categorische imperatief, of: de categorische imperatief is de rede. Dat wil zeggen: wij hebben *in onszelven* een richtsnoer, onafhankelijk van alle theologie ter wereld, want de ethische beginselen blijven, zelfs al bestond er geen God. Hoe zou Mr. Lotsy, die God = X verklaart en toch boven de wet, boven het stellig recht, *het* recht plaatst, dit kunnen tegenspreken?

Echter heeft de verblinde schrijver het tegengesproken, en sprak hij het nog onlangs tegen.

In *De Amsterdammer* van 18, 20 en 21 November 1883 zette Mr. Lotsy zijne meening over '*Algemeen stemrecht*' uiteen. Wij vernemen: 'Alle recht is Staatsrecht, in dien zin, dat de bevoegde macht bepaalt, wat recht zal zijn in den Staat.' Op zichzelf is dit eene nuchtere waarheid. Eene even nuchtere waarheid is het, dat 'onverstaanbare klinkklank' over '"het recht"' of '"de rechten"' moet worden gewraakt. Van 'onverstaanbaren klinkklank', over wat ook, behooren wij ons te spenen. Maar de heer Lotsy beweerde in 1883, dat *het* recht niet bestaat. Hij beweerde daarenboven: 'Die ook maar één oogenblik aan "het recht" denkt, staat op het standpunt van het geloof, want "het" recht heeft geen denkbaren gezonden zin dan als attribuut van het oude Godsbegrip.'

In *De Amsterdammer* van 3 Juli ll. wordt ons door hem bericht: 'Die zich op HET recht beroept is veel verblinder dan die zich op God beroept; het zijn beide volmaakt even onbekende grootheden, waarmee ten allen tijde gelijkelijk werd gesold. Maar God bestaat ten minste, terwijl het recht een hersenschim is.' Zes dagen later - 9 Juli - kregen wij in *De Amsterdammer* weer eens een onnoozelen uitval tegen 'Kant's gemodder' en den 'zielkundigen onzin van zijn categorischen imperatief' te lezen.

De heer Lotsy schijnt, in den laatsten tijd vooral, scherpte van woorden te verwarren met scherpte van redeneering. Is de categorische imperatief, de rede, 'zielkundige onzin', dan verklaart gij u een eunuuk op redelijk gebied en is het dwaasheid, met u te willen redeneeren. Doch al denk ik er niet aan, met den heer Lotsy te redeneeren, tegen zijne ontboezemingen te waarschuwen acht ik plichtmatig. Het moet den schijn niet hebben, dat de strijd tegen theologie en kerkgeloof de idealen der menschheid bedreigt. Het moet den schijn niet hebben, dat die strijd een strijd is van Jan Rap.

Het recht bestaat niet; de rede is onzin. Natuurlijk volgt daaruit, dat alles neerkomt op *macht*; dat macht voor recht wordt uitgegeven. Nu is het zeker, dat, al bestaat het recht, dit recht geen stellig recht kan worden, indien de macht ontbreekt, het ideale recht tot stellig recht te maken. Moet dit echter als een bewijs gelden, dat het (ideale) recht niet bestaat, dan kan hetzelfde van het stellig recht volgehouden worden. Immers, gelijk het ideale recht zonder macht geen stellig recht wordt, valt het stellig recht zonder macht niet te handhaven. Maar dit is geheel iets anders dan de leer, volgens welke macht eenerlei is met recht. Macht kan gebruikt worden, om het recht tot wet, tot stellig recht, te maken en om dit laatste te handhaven. Macht kan nochtans eveneens gebruikt worden, om het tegendeel te doen. Macht = recht is dus wartaal; al is recht zonder macht in de practijk onbestaanbaar, '*parceque l'application fixe et imperturbable de la justice et de la raison n'appartient pas à notre nature imparfaite*'.

Doch een zoo woordenrijk man als de heer Lotsy vindt steeds middel, het te doen voorkomen, als ware er niets van belang tegen hem ingebracht. Macht - zegt hij - is niet altijd ruw geweld. 'Als het eene individu sterft en het andere blijft leven, om voort te werken, door wat is dit anders als door m a c h t ? Als het eene individu het verder brengt in de wereld dan het andere, door wat is dit anders als door m a c h t ? Wat is dus een parlementaire meerderheid anders als het uitvloeisel van m a c h t ? Door wat wordt dus beslist, wie regeert in een land, anders als door m a c h t ?'(*)

De vrijheid van drukpers is toch een heerlijk iets. Stel u voor, dat zulke afdwalingen des geestes niet aan den dag kwamen en steeds in 't verborgene wroetten! Mr. Lotsy schijnt niet te beseffen, dat zijne en soortgelijke vragen het wezen der zaak geenszins raken. Dat recht zonder macht niet tot stand komt, is een axioma en wordt door niemand betwist. Dat macht niet altijd als ruw geweld te verstaan valt, is even onloochenbaar. Maar dat ook ruw geweld macht is, dient even grif toegestemd. Komt eene partij op wettige wijze aan het roer, dan heeft zij de macht, hare denkbeelden te verwezenlijken, en steunt die macht op stellig recht. Komt zij aan het roer bv. door knoeierij met stembriefjes, dan heeft zij wederom de macht, doch steunt die macht op verkrachting van stellig recht. Breng ik een tegenstander door juiste redeneering tot zwijgen, dan heeft de macht der rede op hem gewerkt. Sla ik hem de hersens in, dan is hij eveneens tot zwijgen gebracht, doch door de macht van ruw geweld. Door alleen op de uitkomst te letten, maakt men zich van alle ethische quaesties af en stelt men de macht der rede, de macht van het recht, op één lijn met alle andere soorten van macht, het ruwst geweld niet uitgesloten. Zeer geleidelijk komt men dan tot de uit-

(*) *De Amsterdammer* van 9 Juli ll.

spraak: het recht bestaat niet; 't is eene hersenschim. Waar Spinoza niet metaphysisch is, meende ik het tegendeel van hem verstaan te hebben.

Doch indien het recht niet bestaat; indien er geen ander recht dan stellig recht is; indien het eene ‘wijsgeerige ongerijmdheid’ heeten moet, imperatievelijk van *jus constituendum* te gewagen: - dan is ten onzent ‘algemeen stemrecht’, als zijnde nog geen stellig recht, in 't geheel geen recht.

Dit is zoo duidelijk, dat zelfs Mr. Lotsy er de oogen niet op den duur voor gesloten heeft kunnen houden. Daarom zond hij het vorig jaar de reeds vermelde brochure in de wereld: *Het algemeen stemrecht*, *geen recht*, *maar een eisch van het Nederlandsche volk.*

Ongelukkigerwijze bewees juist die titel het onhoudbare van de leer, welke hem had doen kiezen. Een eisch? Wat raken iemand, die algemeen stemrecht niet begeert, de eischen van hen, die het wel begeeren? ‘Wij begeeren’ - zegt Mr. Lotsy - ‘niet iets, omdat wij het goed noemen, of omdat het goed is; maar wij noemen het goed en het is goed, omdat wij het begeeren’(*). Zeer wel: gij begeert algemeen stemrecht, en noemt het daarom goed; een ander begeert het niet, en noemt het daarom slecht. Op welken grond maakt gij aanspraak, dat uwe eischen en uwe begeerten vervuld worden en niet de eischen en begeerten van den ander? Begeer en eisch, wat gij verkiest, op één ding na: namelijk, dat de ander aan uwe eischen voldoen zal, wanneer hij de macht heeft, dit na te laten. Op uw standpunt zou de man blijk geven van onnoozelheid, door aan dien eisch zich te storen. Zoolang hij de macht heeft, doet hij, wat hij begeert; zoodra gij de macht krijgt, volgt gij uw zin.

Nu weet ik wel, dat men ook met het woord *eisch* alleraardigste kunstjes verrichten, en bv. zeggen kan: alles heeft zijn eisch; de zaken moeten naar den eisch behandeld worden.

De taal meester te zijn is echter iets anders, dan over de taal den baas te spelen. De zaken moeten naar den eisch behandeld worden. Ongetwijfeld; maar in dezen zin beteekent het woord *eisch* niet het goedvinden, de begeerte, den eisch van dezen of genen, doch iets, waar allen zich naar te richten hebben; in welke hoedanigheid het gelijkbeduidend is met de rede, den grondslag van het recht. Levert gij nu het bewijs, dat ‘algemeen stemrecht’ met dit ideale recht klopt, een redelijke eisch is, dan hebt gij grond onder de voeten en moogt gij het misbruik van macht, rechtsweigering noemen, wanneer men u laat praten. Het is ermee als met *macht.* De rede is eene macht; doch er zijn andere machten. De rede stelt eischen; doch niet elke eisch is een redelijke eisch. Ook wanneer een mensch onredelijk handelt, handelt hij ongetwijfeld naar dezen of genen eisch, in den zin van begeerte. Doch handelt hij redelijk, dan handelt hij naar den eisch, d.i. zooals het behoort.

(*) *De Amsterdammer* van 3 Juli ll.

‘Die ook maar één oogenblik aan “het” recht denkt, staat op het standpunt van het geloof, want “het” recht heeft geen denkbaren gezonden zin dan als attribuut van het oude Godsbegrip.’ Maar hoorden wij Mr. Lotsy zelven in 1872 niet tusschen de wet en het recht onderscheiden, en stond hij toen op het standpunt van ‘het oude Godsbegrip’? Hij zeide toen reeds: God = X. 't Is waar, ook artikel 1 der *Belijdenis* - aangenomen, dat ik bij ‘het oude Godsbegrip’ aan den God dier *Belijdenis* denken moet, - noemt God: onbegrijpelijk. Het weet evenwel van God nog zooveel meer te zeggen, dat God = X zeker niet bedoeld wordt. Mr. Lotsy stond dus in 1872 geenszins op het standpunt van ‘het oude Godsbegrip’ en sprak toch van ‘het’ recht. Dit in de eerste plaats.

Ten tweede - wij vernamen het - werd erkend, ‘dat, wijsgeerig gesproken, de vragen: wat is regt? wat is goed? wat is zedelijk? volkomen denzelfden klank hebben’. Op bladzij 41 kunnen wij lezen, dat wij, om deze vragen ‘volkomen’ te beantwoorden, God zouden moeten zijn; 'tgeen echter op hetzelfde neerkomt als de stelling: wij zouden zelven deze vragen volkomen beantwoorden kunnen, waren wij volkomen redelijke wezens; immers: ‘*la raison humaine est la confidente divine de la Providence sur la terre*’.

Doch nu geraken wij vroeg of laat tot het inzicht: God = X. Is daarmee de menschelijke rede tot zwijgen gebracht? Antwoordt zij op de vraag: wat is recht? - die zij als ‘*confidente divine*’ wel niet volkomen, maar toch in zekere mate beantwoordde - nu eensklaps: recht bestaat niet; recht is eene hersenschim?

Hoe! - wijl de geloovige belijders der verschillende godsdiensten, der hoogere althans, hunne idealen onbewust op de godheid overbrachten en dan meenden, dat zij ze van buiten ontvingen; daarom zouden wij, van theologie afscheid nemende, tevens alle idealen der menschheid prijsgeven? Omdat de menschen, wat zij goed, waar, rechtvaardig, redelijk achtten, met den naam ‘goddelijk’ bestempelden, zou God = X beteekenen: er is goed noch kwaad, waarheid noch leugen, recht noch onrecht; er is niets dan X?

Lag dit opgesloten in God = X, dan zou ik, wat mij aangaat, die ontdekking liefst voor mij houden en, zelf vertwijfelend, anderen den troost niet ontnemen, dien zij putten uit hunne gewaande godskennis. Doch zoo is de stand van zaken in geenen deele. Onze idealen zijn nog steeds, waar zij altijd waren: in ons binnenste. Zij hebben nog steeds den grondslag, dien zij altijd hadden: de rede. De rede zegt u, dat het eene met haar overeenstemt, het andere met haar strijdt; dat er goed is en kwaad, waarheid en leugen, recht en onrecht. Nog eens: de categorische imperatief is de rede; of: de rede is de categorische imperatief.

Kan iemand dit zonder theologie niet vatten: des te erger voor hem. Heeft iemand den treurigen moed, de platheden, waar hij in dat geval

toe komt, openlijk te verkondigen: des te erger voor hem. Maar onverbiddelijk moeten zijne drogredenen in het licht gesteld, zonder ophouden moet hij op zijn dwaalweg achtervolgd worden, wijl anderen, consequenter dan hij, in de practijk ernst zouden kunnen maken met zijn geestdoodend nihilisme.

Ja, nihilisme; en 't is met Mr. Lotsy zoover gekomen, dat hij zich over dit nihilisme in 't minst niet schaamt, maar zich erop beroemt.

Door mij was hem verweten, dat zijne opvatting Spinoza tot een nihilist op het gebied van den geest maakt. Wat de heer Lotsy antwoordde, is zoo dwaas, of laat ik bescheidener zijn en zeggen: voor mij zoo duister, dat ik nog altoos twijfel, of ik de bedoeling versta.

Ziehier, woordelijk en letterlijk, wat Mr. Lotsy schreef: ‘Gelijk in de natuur zelve de verschillende lichteffecten tot tallooze opvattingen aanleiding geven, zoo zal ook Spinoza's Ethica door de menschen, al naar hun eigen licht, zóó of zóó worden opgevat. Maar terwijl de schilders - en wij allen in zekere mate - weten, dat de natuurtinten en lichteffecten niet blijvend zijn, en in het algemeen de natuur geen bepaalde qualificatie duldt; zoo blijft men daarentegen bij Spinoza's Ethica gelooven, dat die individueele opvatting werkelijk des wijsgeers hoofdgedachte of eindgedachte is. En zoo wordt Spinoza een..... ist. Nu is Spinoza natuurlijk minder rijk dan de natuur; een papist bijv. zou men moeilijk in hem kunnen zien. Maar nihilist of scepticus (Betz noemt beide benamingen in zijn stuk) kan men ontzaggelijk gemakkelijk bewijzen, dat Spinoza was. Men heeft daartoe slechts het licht te laten vallen - of zóó geschapen te zijn, dat het licht uit onze hersentjes valt - op Spinoza's Godsbegrip; dan is het, wanneer men volkomen eerlijk leest en denkt, volstrekt onmogelijk uit te maken, welke eindindruk de meest ware is, die van nihilisme, scepticisme of mysticisme. In de menschelijke zamenleving gekomen (de drie laatste deelen der Ethica) is het weer weinig minder moeilijk uit te maken, of Spinoza, in de dagelijksche beteekenis van het woord, was idealist of materialist. Dat hij in de zamenleving geen droomer en plat-materialist was, is weer zeker; maar dit lost het vraagstuk niet voldoende op. Al die “ismen” nu zijn bij Spinoza geen tegenstrijdige zamenflansingen, uitgebroed in schoolsche vooroordeelen, bestemd om een of meer dogma's te “redden”, en dus gedoemd tot onvruchtbaarheid; ze zijn veeleer in de volmaaktste harmonie. De natuur is weergegeven met het meest objectieve verstand, met het meest van hartstochten vrije, althans rustige gemoed; in een woord d o o r d e n k l a a r s t e n e n r e i n s t e n g e e s t , d i e o o i t b e s t a a n h e e f t . Daardoor is het alleen begrijpelijk, dat men zooveel “ismen” in de Ethica kan opmerken, zonder de heerlijke harmonie van het werk uit het oog te verliezen. H i e r leeft men met den mystieken Spinoza - geen twijfel aan, hier i s Spinoza mystiek - maar is de natuur dat dan

niet? Vraag het maar aan de “Philosophie des Unbewussten”! D a a r huivert men voor zijn ruwe, onliefelijke, materialistische stellingen, maar is de natuur altijd lief, zacht, idealist? Vraag het maar aan de geschiedenis, en zie den strijd om het bestaan! Welnu, al die stellingen zoo naast elkander te zien, zonder door een onlogische weerspraak te worden getroffen - evenmin als in de natuur, bij de zaken, waarover de stellingen spreken - doet voor mij Spinoza's geest een hoogte bereiken, waarop ik, zeer zeker op zijn gebied althans, niemand zie staan’(*).

Mag ik belangstellend vragen: houdt de heer Lotsy zijne lezers voor krankzinnig, of is hijzelf in de war? In de natuur zijn allerlei tinten; de menschen hebben allerlei meeningen. Er zijn materialisten en idealisten; platte materialisten en niet platte materialisten; papisten en anti-papisten; nihilisten, sceptici, mystieken en de tegenvoeters dezer mystieken, sceptici en nihilisten, enz. enz. Spinoza, en ieder onzer naar de maat zijner kracht, moet - volgens Mr. Lotsy - ‘de natuur weergeven’, dat wil zeggen: wij moeten zijn idealist en materialist, papist en anti-papist, nihilist en geen nihilist. Nu is Spinoza ‘natuurlijk minder rijk dan de natuur’, en ‘een papist bijv. zou men moeilijk in hem kunnen zien’. Doch dit is een gebrek van Spinoza. Ware hij zoo rijk als de natuur, hij zou papist en anti-papist tevens zijn, in 't kort: voorstander van alle meeningen en van het tegendeel aller meeningen. Een gewoon mensch heeft zijne eigene meening; de heer Lotsy heeft er misschien een paar dozijn; een genie als Spinoza heeft er nog veel meer, al is ook zoo'n genie ‘natuurlijk minder rijk dan de natuur’. Gij staat hooger, naarmate het minder duidelijk is, wat uwe eigene meening zij; en tot lof van Spinoza zegt Mr. Lotsy, dat gij, de *Ethica* gelezen hebbend, onmogelijk kunt uitmaken, ‘welke eindindruk de meest ware is, die van nihilisme, scepticisme of mysticisme’.

Denkelijk verdraai ik Mr. Lotsy's woorden weer. Dan toch zeker te goeder trouw. Want uit zijne woorden opmakende, dat onverstaanbaarheid het kenmerk is van 't genie, moet ik Mr. Lotsy houden voor een der grootste geesten, die ooit uit eene betere wereld in dit tranendal verzeilden.

Ik wist niet, dat Spinoza ‘de natuur weergeven’ moest. Ik dacht, dat Spinoza.... Spinoza was. Maar is Spinoza slechts een spiegel; moet ik mijn rampzalig brein tot eene spons maken, die elke bewering en elke tegenspraak werktuigelijk opzuigt: ik zou het, dunkt mij, aan de galg beter hebben dan op mijn stoel.

En breng dit ‘weergeven der natuur’ nu van het gebied der gedachten eens over op dat der daden. Er zijn in de natuur dieven en moordenaars. Dat gijzelf nooit gestolen of gemoord hebt, mag waar zijn, doch bewijst slechts, dat gij minder rijk zijt dan de natuur. Er zijn in de natuur menschen en zoetwaterpoliepen. Dat gij in den regel

(*) *De Humanist*, bladzij 636-637.

meer den indruk maakt van een mensch dan van een zoetwaterpoliep, strekt u geenszins tot eer. Waart gij zoo rijk als de natuur, het viel 'volstrekt onmogelijk uit te maken, welke eindindruk de meest ware is'. Wijl 'de natuur geen bepaalde qualificatie duldt', moet het uw ernstig streven zijn, zelf zoo onqualificeerbaar mogelijk te worden en ten slotte 'weg te smelten in de oneindige godsgedachte'.

Tot zulken '*höheren Blödsinn*' komen wij, onder leiding van Mr. Lotsy uitgaande van de leer: wij moeten 'de natuur weergeven'. Waarom, in 's hemels naam, moeten wij 'de natuur weergeven'? De heer Lotsy verwijst ons op bladzij 633-634 naar het *Naschrift* (of zevende hoofdstuk) van zijn boek: *Spinoza's wijsbegeerte.* 'Die natuur toch' - lezen we daar - 'was bij Spinoza, voor ons, Gods eenige openbaring, en hij wenschte slechts in woorden weer te geven, wat hij daarin zag, voor zoover onze geest daarbij direct belang heeft.'

Nu is *Spinoza's wijsbegeerte* - ik spreek van het werk des heeren Lotsy - zoo onverstaanbaar, als het werk van een groot man behoort te zijn. 'De natuur weergeven' kan zeer zeker beteekenen: de natuur *beschrijven*; in woorden weergeven, wat iemand in de natuur ziet. Het aangehaalde uit *De Humanist* toont echter, dat de heer Lotsy iets geheel anders onder het 'weergeven der natuur' verstaat. Er wordt niet gezegd: de *beschrijving* van een papist zou men bij Spinoza tevergeefs zoeken; maar er wordt gezegd: 'een papist zou men moeilijk in hem kunnen zien', anders uitgedrukt: Spinoza zelf *is* er geen. Dit komt nochtans hiervandaan, dat Spinoza 'natuurlijk minder rijk dan de natuur' is; gaf hij haar volkomen weer, hij zou papist zijn en anti-papist tevens. Zoo ook wordt er niet gezegd: hier *beschrijft* Spinoza het mysticisme; maar: hier *is* Spinoza mystiek.

Met het 'weergeven der natuur' wordt dus van ons gevorderd: geene *beschrijving* der verschillende meeningen; maar het maken van zoovele meeningen, als mogelijk is, ja, kon het, van alle meeningen tot onze eigene meeningen. Dit moeten wij doen, omdat de natuur de (of eene) 'openbaring Gods' is. Alle meeningen, hoe tegenstrijdig ook, zijn openbaringen Gods en behooren daarom alle op dezelfde manier behandeld te worden.

De heer Lotsy is dus alweer druk aan het theologiseeren. Voor een theologisch hoofd is een kort en bondig *non liquet* nu eenmaal niet uit te spreken; en geen wonder, want *non liquet* zeggende, spreekt gij het doodvonnis uit over alle theologie. Voor een theologisch hoofd behoudt dit *non liquet* steeds het karakter van een antwoord, zij het een *ontkennend* antwoord(*). In den mond van Mr. Lotsy wil God = X dan ook niet zeggen: voortaan zwijg ik over God, want de hoedanigheden Gods zijn mij onbekend, en zelfs is mij onbekend, of God

(*) Zie hierbij: *Moderne mystiek. Een verweerschrift* door A. Bruining. Theol. Doct. Leiden, 1885. Bladz. 90.

zoo iets, als 'tgeen wij hoedanigheden noemen, bezit. Maar in den mond van Mr. Lotsy wil het zeggen: God heeft geene hoedanigheden. Dit is en blijft echter theologie. Want waarom zou de gewaande wetenschap: God heeft geene hoedanigheden, niet evenzeer theologie moeten heeten als de gewaande wetenschap: God heeft die en die hoedanigheden?

Van *zijne* theologie uitgaande, bewijst Mr. Lotsy u nu triomfantelijk: God heeft geene hoedanigheden; de natuur is eene openbaring Gods; dus bestaan ook in de natuur geene hoedanigheden, en wat gij zoo noemt, is louter schijn. Alles komt op hetzelfde neer; niets is *distinctus*, *distingué*, onderscheiden; de onderscheiding tusschen redelijk en onredelijk, en wat daarmee samenhangt, is derhalve goed voor 'het vulgaire verstand', doch 'wijsgeerig gesproken' is het onzin.

Waar zulk eene 'wijsbegeerte' in de practijk toe leiden zou, is gemakkelijk te bevroeden. En dat Mr. Lotsy in de practijk toont, wel degelijk dezelfde onderscheiding te maken als het vulgaire verstand, bewijst in 't minst niet, dat consequenter menschen zijn voorbeeld zullen volgen. De consequenties zijner leer zoo scherp mogelijk te doen uitkomen, was mijn streven. Democratie is, gelijk theocratie, absolutisme. Het absolute is echter niet van deze wereld. Daarom loopt de gelijkmatige ontwikkeling van het democratisch beginsel der volkssouvereiniteit door middel van nihilisme en anarchie op de verwerping van dat beginsel uit.

4 *September.*

Dr. H.J. BETZ.

De arbeidersverzekering in het licht der sociale wetenschap.

Uit het 'Eerste Rapport der Gemengde Commissie' blijkt, dat de werkman niet geacht kan worden, reeds met het nut der pensioen- en invaliditeitsverzekering bekend te zijn. Daarom valt er ook niet op te rekenen, dat hij zonder opwekking van de zijde der economisch bevoorrechten iets van zijn spaarzaam loon voor den ouden dag zal ter zijde leggen. Zieken- en begrafenisfondsen hebben in zijn oog een tastbaar belang en verzorging in ziekte voorziet evenals eene eerlijke begrafenis in eene door hem gevoelde behoefte. Verscheiden werklieden zijn zelfs lid van meerdere bussen, om nog iets meer, dan voor hunne begrafenis noodig is, aan de achterblijvenden na te laten. Wat wordt er dan wel van den ouden werkman?

De meerderheid der bedaagden blijft werken, totdat zij niet meer kan of afgeroepen wordt;

Een deel zoekt troost bij hunne kinderen;

Een ander deel valt ten laste van de publieke weldadigheid;

Een zeker aantal vindt een onderkomen in de Godshuizen.

Eene regeling van deze vraag behoort tot het gebied van den Staat, maar deze zal in Nederland in de eerste jaren daarin niet voorzien; pogingen ter verbetering door eigen hulp, gelijk zij o.a. door de Schuitenvoerdersvereeniging te Amsterdam ondernomen werden, konden geen gunstig resultaat opleveren en dientengevolge moest deze taak wel door een honderdtal edele, aanzienlijke, geleerde en hooggeplaatste mannen uit alle oorden des lands aanvaard worden. Deze mannen gingen direct over tot de aanbeveling van een zelfstandig pensioenfonds op de basis der onderlinge verzekering en verwierpen het gemeenschappelijk overleg met de bestaande particuliere verzekeringsmaatschappijen, zonder af te willen wachten, of niet èn ten opzichte der tarieven èn ten opzichte der vereischte propaganda èn ten opzichte der stortingen, ingeval financieele ongelegenheden de deelnemers in de nakoming der aanvaarde plichten verhinderden, overeenstemming te verkrijgen ware. Daar er reeds particuliere maatschappijen met de werkliedenverzekering begonnen waren en eenige ondervinding op dit gebied bezaten, terwijl nergens gebleken was, dat bij haar het persoonlijk voordeel tot richtsnoer diende ten nadeele van het sociaal belang, moest deze houding bevreemding wekken. In andere landen is de bereidwilligheid van het particuliere kapitaal niet in gelijke mate voorhanden geweest en toch werd eerst eene poging gewaagd, om zich dien steun te verzekeren, indien althans de organisatie der werkende standen niet van dien aard was, dat dit overbodig genoemd mocht worden. Uit de latere verdediging van het zelfstandig fonds blijkt niet, dat er aan eenig voorstel van dien aard gedacht is of dat het zelfs wenschelijk geacht werd, de reeds langs particulieren weg ontwikkelde verzekeringstechniek dienstbaar te maken aan de te ondernemen sociale hervorming.

Hoe breeder en hooger het standpunt, dat ingenomen wordt, hoe algemeener de aansluiting. Dat leert ons Engeland, waar het hulpkassen- en verzekeringsstelsel de brug werd, die bv. ook de mannen der Kerk deed plaats nemen aan de zijde der mannen van de wetenschap en van de practijk. De gevolgen van het ingenomen partij-standpunt zijn in Nederland niet uitgebleven en zullen later nog sterker voelbaar worden. Te eigenaardiger is dit optreden, wanneer men bedenkt, dat de verzekering geene hoop koestert, in de eigenlijke fabrieksdistricten voet te vatten. Het nijvere Tilburg bv. wordt gerekend vrouwen, kinderen en bedaagden met wolspinnen levenslang bezig te kunnen houden. Twente wordt niet meer in het bijzonder genoemd.

Voor zelfstandige ambachtslieden, gezellen en leerlingen, voor kleine handwerkers en voor hen, die niet in den eigenlijken zin fabrieksarbeiders zijn, is eene levensverzekering boven eene pensioenverzekering te verkiezen, ook met het oog op de ontwikkeling van het onafhankelijk

karakter en het onmisbaar gevoel van eigenwaarde, waarop de vrije burger trotsch is. De schatting van Mr. E. Bergsma, dat c[a]. 600000 mannen en c[a]. 100000 vrouwen tusschen den leeftijd van 20 tot 60 jaar in de termen der pensioenverzekering vallen, is daarom ook, gelukkig voor de commissie, veel te groot. Een bescheiden werkkring, met bescheiden middelen verkregen, ziedaar het resultaat der nieuwe beweging, die niet de sociale hervorming beoogt, maar naast en geheel onafhankelijk van haar in het leven getreden is.

Professor De Geer voorzag de door hem uitgewerkte tarieven met eene uitvoerige opheldering, die aan het 'Tweede Rapport der Gemengde Commissie' toegevoegd werd. De geleerde raadgever wees erop, dat de verzekering van mannen en vrouwen op grond van afzonderlijk voor elk geslacht bewerkte tarieven moet geschieden, en dat zijne tarieven voor mannen in overeenstemming gebracht waren met de algemeene sterftetafel van het geheele rijk, voorkomende in het Rapport der Staatscommissie voor de pensioenen der rijksambtenaren en bijgewerkt tot 1870. Die sterftetafel verdient natuurlijk de voorkeur boven de berekeningen van Karsseboom, Lobatto en Baumhauer en wijst een langeren gemiddelden levensduur aan dan eenige andere algemeene tafel, maar zij geeft ons geene opheldering omtrent de sterfte der werkende klassen. Aangenomen wordt echter, dat die sterfte groote overeenkomst met de algemeene sterfte in de steden bezit, en daar de gebruikte tafel alleen voor deze geldig is, ligt het voor de hand, haar in dit geval te raadplegen. Evenwel kan op deze wijze uit den aard der zaak alleen met de algemeene sterftekans gerekend worden. Op zichzelf beschouwd is dit een ruwe vorm voor de berekening van het werkelijke risico, want van sociaal standpunt is de grootst mogelijke individualiseering der bijdragen een noodzakelijk vereischte. Zoolang deze niet mogelijk is, moet de beroepsverzekering in hare plaats treden, daar de gevaren van den arbeid grooten invloed hebben op de hoogte der premie. De Hoogleeraar De Geer zegt te recht: speciaal voor werklieden is nog niets verricht en ontbreken ten onzent zelfs de gegevens, terwijl met buitenlandsche cijfers niet gewerkt mag worden. Om die gegevens te verkrijgen, moet het fonds jarenlang op groote schaal verzekerd hebben en de sterfte op verschillende leeftijden en in de verschillende takken van bestaan nauwkeurig geobserveerd zijn. De tarieven dragen derhalve geheel en al een voorwaardelijk karakter. Zij worden elke tien jaren herzien, bevatten de netto-premie, op grond der algemeene sterftekans, sluiten onvoorwaardelijk de invaliditeitskans uit en zijn voor niets anders dan voor oudendagpensioenen samengesteld. Een invaliditeitsfonds moet op afzonderlijke regels opgebouwd worden, waartoe alle exacte gegevens ontbreken, zoodat de man der wetenschap op dit oogenblik buiten machte is, daarvoor eenig tarief samen te stellen. De tarieven, tot nog toe daartoe door particuliere fondsen gebruikt, bezitten geene waarde en daar het wetenschappelijk onderzoek

te kort schiet, moet dit gebied nog aan de liefdadigheid overgelaten worden.

Dat is duidelijk en van groote beteekenis, want eerst dan mag de wetenschap verandering in het bestaande brengen, wanneer zij over eene practisch ontwikkelde techniek beschikt.

De commissie kreeg echter nog meer vingerwijzingen.

'Onvoldaanheid met het weinige, dat door de Regeering en de Wetgevende Macht tot stand werd gebracht, moet', volgens Dr. J.Th. Mouton, 'de grondtoon zijn van elke beschouwing over het onderwerp van het arbeidsrecht.'

Onvoldaanheid over het geringe resultaat van de verschillende pogingen, om de werkgevers met de werknemers in nadere verbinding tot elkander te brengen, moet volgens de meest bevoegde beoordeelaars der feitelijke toestanden de grondtoon zijn van elke beschouwing over de heerschende richting op het gebied van den socialen arbeid.

Onvoldaanheid over de organisatie en den toestand der zieken-, ondersteunings- en begrafenisfondsen in Nederland moet volgens het résumé van Mr. A.T. Farncombe Sanders de grondtoon zijn van elke beschouwing over het hulpkassenstelsel in zijne ontwikkeling in Nederland.

Onvoldaanheid over het resultaat der poging, om de arbeidersverzekeringstheorie in onze maatschappij tot eene sociale macht van beteekenis te maken, moet de grondtoon zijn van elke beschouwing over de toepassing van het arbeidersverzekeringsstelsel in Nederland.

De eerste ernstige poging, om een vorm voor de arbeidersverzekering te vinden, werd in 1878 ondernomen en in 1879 waren de grondtrekken voor eene onderlinge levens- en lijfrentemaatschappij vastgesteld, zoodat althans eene pensioenvereeniging in het leven geroepen kon worden. In zoover was de commissie van technisch standpunt te ver gegaan, dat zij de invaliditeitsverzekering nog niet buitengesloten had, maar deze overijling was bij de uitwerking der tarieven, bij de vaststelling van den omvang van het waarborgfonds en bij de nauwkeurige omschrijving der voorwaarden van deelneming en der daaruit voortvloeiende rechten en plichten gemakkelijk goed te maken. Stonden haar toch in dit opzicht uitstekende theoretische krachten geheel belangeloos ter zijde! In 1881 kon geconstateerd worden, dat de bijval gering was en het plan in den bedoelden zin de vereischte ondersteuning niet vond.

Een even energiek als voortvarend Nederlandsch industrieel, de heer J.C. van Marken Jr., die in de door hem geleide onderneming met uitstekend gevolg aan eene oplossing der arbeidersvraag binnen de hem gestelde grenzen werkzaam was geweest en nog is en die over eene rijpe practische ondervinding, een helderen blik en een voor de arbeiders warm kloppend hart beschikt, schetste den feitelijken toestand aldus: 'Reeds den 17^{den} September 1881 werd door mij het voorstel gedaan de pogingen tot oprichting van een zelfstandig fonds te staken.' Dit

oordeel werd later door hem uitvoerig op de volgende gronden gemotiveerd:

1°. Gebrek aan belangstelling in de zaak bij het Nederlandsch publiek in het algemeen en bij de werkgevers in het bijzonder.

De verschillende besprekingen in de pers, de behandeling in de algemeene vergaderingen der betrokken vereenigingen en de verspreiding van duizenden circulaires, vooral aan werkgevers en particulieren, hadden de toezegging van slechts fl. 2416 in eens en

fl. 438 in jaarlijksche bijdragen ten gevolge, en van dit bedrag kon het grootste gedeelte als giften van belangstellende particulieren beschouwd worden. De bijdragen van fl. 1000 van het Nut en van de Maatschappij tot bevordering van nijverheid namen den treurigen indruk van dit magere resultaat niet weg. Van de verlangde som, groot fl. 20,000, was geene sprake. De medewerking van de zijde der werkgevers ontbrak bijna geheel en toch zullen bij den tegenwoordigen standaard der loonen de stortingen voor pensioenverzekering verreweg in de meeste gevallen uit de beurs der werkgevers moeten vloeien, omdat:

2°. De kosten voor eene eenigszins voldoende verzekering blijkens onze tarieven gaan boven de financieele krachten van de overgroote meerderheid onzer Nederlandsche werklieden.

De sluiting van verzekeringen door werklieden omstreeks hun 20ste jaar is niet waarschijnlijk. In de Nederlandsche Gist- en Spiritusfabriek, die geen offer van den werkman voor dergelijke doeleinden verlangt, maar in den verzekeringsvorm zijn inkomen verhoogt, bleek bij de inrichting, dat er bij hem geen zin voor de verzekering voorhanden was, en het is niet aan te nemen, dat dit goed geschoolde personeel lager staat dan de beroepsgenooten in andere industrieele ondernemingen. Of voor fl. 5 pensioen in de week op 60jarigen leeftijd geen te groot offer aan de Nederlandsche pensioenvereeniging gebracht moet worden en of dit pensioen voldoende is, wanneer een weekloon van minstens fl. 10 ternauwernood in het onderhoud voorziet, komt eerst veel later in aanmerking. Van meer belang is:

3°. De aanwezigheid van eene solide, particuliere verzekeringsgelegenheid voor werklieden,

die, gelijk o.a. de Nationale Levensverzekeringsbank te Rotterdam, gunstiger voorwaarden aan de arbeiders verleent en het personeel der Nederlandsche Gist- en Spiritusfabriek te Delft reeds verzekerde. Aan de verzekering van enkele werklieden staat bij haar bovendien niets in den weg.

4°. De noodzakelijkheid, eerst ondervinding op het gebied der verzekering op te doen

en zoolang van de particuliere verzekering gebruik te maken. Intusschen bestaat er tijd en gelegenheid, de propaganda voor het verzekeringsbeginsel te beginnen, desnoods een onderling fonds met ruime middelen en op breede grond-

slagen voor te bereiden en in elk geval het staatsgezag op zijne roeping met klem opmerkzaam te maken.

Het oordeel van den heer J.C. van Marken Jr. heeft eene hooge waarde, omdat hij onder de autoriteiten op het gebied van den socialen arbeid gerangschikt mag worden. Niet alleen zijne industrieele onderneming sloot met eene particuliere maatschappij een levensverzekeringscontract voor het daaraan werkzaam personeel; ook het 'Nederlandsch Werkliedenverbond Patrimonium', dat ruim 3800 leden(*) telt en de Christelijk Gereformeerde richting onder de arbeidende klasse vertegenwoordigt, verzekerde zijne leden bij de Algemeene Maatschappij van levensverzekering en Lijfrente te Amsterdam. Evenmin hebben de Katholieken aanleiding, zich bij het onderlinge fonds aan te sluiten, afgescheiden daarvan, dat zij de leer der zeven werken van barmhartigheid nog niet verruild hebben met die der zeven vormen van verzekering. Het ligt trouwens voor de hand, dat de confessioneele partijen niet met de liberale kunnen samenwerken, zoolang de onderwijsvraag niet in dien zin geregeld is, dat er weder aan eene gemeenschappelijke oplossing van andere vragen gedacht kan worden. Van de werkliedenvereenigingen staat dus alleen de schare van den heer Heldt, uitmakende hoogstens 1/100 der Nederlandsche werklieden, aan de zijde der commissie. Deze schare heeft echter meer hulp noodig, dan dat zij steun kan aanbieden, want zij staat het meest van allen aan het sociaal-democratische vuur bloot. In haar orgaan werd de strijd tusschen de liberale en de sociale uitersten geopend en de scheiding tusschen beide heeft haar het meeste nadeel berokkend.

Sterker nog dan de besproken bezwaren had het gemis van eenheid in de eigen gelederen tot een voorzichtig optreden moeten nopen. Dat gemis van eenheid bleek niet alleen op de Odéonvergadering van 1882, maar is ook later in de periodieke letterkunde duidelijk genoeg op den voorgrond getreden. Niet het levendig bewustzijn, eene ideale gedachte op sociaal gebied te moeten belichamen, gaf den toon aan, maar de noodzakelijkheid, in de heerschende tijdsomstandigheden iets voor de minder bevoorrechten te doen. Het sociale medelijden gaf den doorslag; de philanthropie werd gehoord. Het gevolg daarvan was: eene theoretische onklaarheid, die eene flinke practische toepassing van bepaalde sociale en economische beginselen verhindert. Dit euvel werd door Mr. E. Bergsma in zijne brochure: *Het pensionneeren van werklieden*, uitvoerig genoeg aangetoond; die theoretische onklaarheid openbaart zich reeds aanstonds bij het geven van eene definitie van

(*) Bovengenoemde opgave berust op eene particuliere mededeeling uit het jaar 1884. Intusschen is bekend geworden, dat Patrimonium, in 1877 met 210 leden opgericht, in 1885 44 afdeelingen met 5000 leden telde. Dit stijgen van het ledental, dat de toenemende beteekenis der Christelijke arbeidersvereenigingen duidelijk genoeg aantoont, verdient in hooge mate de aandacht en is een bewijs meer voor mijn betoog, dat elke sociale hervorming met de Christelijke elementen moet rekenen; derhalve, dat voeling met hen gezocht moet worden, indien er iets van duur tot stand zal komen.

‘werkman’. Daaruit zal niemand de commissie een verwijt maken, want alle landen staan voor hetzelfde bezwaar en nergens werd tot nog toe eene voldoende oplossing gevonden.

Toen de Deensche Regeering de arbeidersverzorging aan de orde stelde en van staatswege waarborgen wilde verleenen ter verzekering van den ouden dag, was er in de Kamer niet eens overeenstemming te vinden omtrent de leidende gedachte van het ingediende wetsontwerp. Die gedachte werd door allen anders opgevat. Hetzelfde verschijnsel werd in de economische vereenigingen waargenomen.

Twarmoes, directeur van eene particuliere verzekeringsmaatschappij, rekende uit, dat, wanneer allen, rijk en arm, zich tegen hun 55ste levensjaar een jaarlijksch pensioen van 2 à 300 Deensche kronen wilden verzekeren, daartoe een fonds van 1200 millioen kronen vereischt werd. Daarom gaf hij de voorkeur aan eene betere armverzorging, waarvan hij de kosten uit eene verhooging der indirecte lasten wilde dekken. Levy, president der nationale bank, liet alleen het particulier initiatief of liever eigen hulp gelden; Schou, de woordvoerder der industrieele wereld, wilde de verzorging tegen den ouden dag aan de gemeenten overlaten; de geleerde Dr. Westergaard achtte eene uitbreiding der zieken- en sterftekassen op solide grondslagen het eenig bereikbare; Petersen-Studnitz verdedigde staatshulp, mits alleen aan den ‘eigenlijken werkman’ verleend, en wilde de kosten dekken uit eene hooge progressieve inkomstenbelasting en een hoog successierecht. Allen stemden hierin overeen, dat deze vraag nog voor geene oplossing rijp was en dat het daarom niet aanbevolen kon worden, zich de handen voor de toekomst te binden. In geen geval achtte men het wenschelijk, de krachten der intellectueele aristocratie op een onderdeel der sociale beweging te concentreeren, daar de eigenlijke sociale vraag binnen weinige jaren hooge eischen aan haar zal stellen en het niet goed is, de krachten reeds nu te verbruiken.

Nog leerrijker is het voorbeeld, dat Frankrijk op dit gebied gegeven heeft.

Mirabeau had in de Nationale Vergadering bij de vraag, of eene tontine, die onder den naam van ‘Caisse Lafarge’ opgericht was, den steun des Staats verdiende, uitgeroepen: ‘Zorgt ervoor, dat ook het loon van den arme niet geheel verteerd wordt, maar dat hij een klein deel teruglegge, dat in den loop der tijden vermeerdert; daardoor alleen zult gij de hulpbronnen van het menschelijk geslacht verdubbelen! En wie twijfelt eraan, dat de arbeid van den mannelijken leeftijd niet ook voor den grijsaard toereikende is.’ De loonvraag was toen nog niet eene quaestie van nauwkeurig onderzoek en de politiek liet de economische vragen geene rol spelen, maar dat verhinderde niet, dat de tontinen vele arbeiders verzekerden, want in deze kringen werd de behoefte aan verzekering gevoeld. De opheffing der gilden en de practische toepassing der beroepsvrijheid had de oude rechten,

gebruiken en voorschriften der bestaande organisatie van den socialen arbeid opgeruimd. De werklieden verloren dientengevolge den steun der wijdvertakte broederschappen en gezellenverbonden, die grooten invloed op de hoogte der loonen uitgeoefend hadden en ingeval van ziekte, ouderdom, ongeval, overlijden en werkeloosheid op onderlinge hulp bedacht geweest waren. De meesters konden niet langer op hunne eischen letten, want zij hadden het hoofd te bieden aan de vrije concurrentie en verloren alle zekerheid ten opzichte van den afzet der door hen vervaardigde producten. Allen stonden voortaan vrij tegenover elkander, maar werden tevens geïsoleerd en het gevolg van die isoleering was machteloosheid tegenover den sterkeren werkgever bij toenemende onzekerheid van de gelegenheid tot werken onder den druk der politieke omstandigheden. Deze toestand lokte de poging uit, voor de solidariteit der arbeidersbelangen in de bres te springen en het economisch verdienstelijke der oude organisatie te redden. Dat geschiedde in den vorm van het vereenigingswezen. Waar de wet dit verbood, bestond de band in het geheim; waar de wet niet in den weg trad, was openlijk partij gekozen. Het gold eene sociale behoefte, die niet te onderdrukken was. De ontwikkeling van dit economisch vereenigingswezen bevorderde de in 1780 opgerichte *Société philanthropique*, die de statuten nazag, premiën voor goed beheer uitloofde, overeenkomsten met gasthuizen en geneesheeren sloot en gewaagde proefnemingen verhinderde. *Feitelijk berustte echter de zaak bij de werklieden.* In 1821 trad eindelijk ‘de groote raad der hulpvereenigingen’ op, die als centraalbureau fungeerde en met de rechten van een scheidsgerecht bekleed werd. De 2056 vereenigingen, waarvan de spaarkassenwet in 1847 onder den naam van ‘Sociétés de secours mutuels’ gewaagt, die 5,720,220 frs. vermogen bezaten, moeten als een der resultaten der organische ontwikkeling van den Franschen werkliedenstand beschouwd worden. Die stand werd niet geleid, maar volgde uit eigen beweging den historischen weg, door goede raadgevingen niet in den eigen arbeid belemmerd, maar alleen van overijlingen teruggehouden. Er was van geene voogdij der heeren sprake, er werd geen doctrinarisme gepredikt, maar eenvoudig met de sociale behoefte gerekend.

Het bleek echter spoedig, dat de arbeidersverenigingen te veel aan de oude overleveringen vastgehouden hadden. Zij zorgden op eene onsystematische wijze voor hare leden in tijden van nood en ellende, raadpleegden geene wetenschappelijke tabellen omtrent ziekte- en sterftekans en vergaten, dat zij op vaste bijdragen aangewezen waren en niet gemeenschappelijk elk risico ten volle konden dragen. Dientengevolge staakten de meeste vereenigingen bij de geringste moeilijkheid hare betalingen en boden zij niet voldoende zekerheid. De lijfrente- en levensverzekeringskas moest ingevoerd worden en de Wetgevende Macht kon op den duur niet de rol van toeschouwster vervullen.

Dezelfde klachten zijn reeds even dikwijls in Engeland aangeheven, nl.: slechte tabellen, een gebrekkig bestuur, het plotselinge zinken der loonen, de materieele onmogelijkheid, om wetenschappelijk geregelde premiën te betalen, en de geringe psychische opvoeding en karaktervorming. En in Engeland verklaarde een kenner der feitelijke toestanden, Ansell, op grond van een zorgvuldig en onpartijdig onderzoek: 'De arbeidende klasse kan in de gegeven omstandigheden geene premie voor eene rente op den ouden dag opbrengen.' Finlaison's oordeel is nog beslister.

Wat Frankrijk betreft, moet er hier nog aan herinnerd worden, dat reeds in 1844 Wolowski, Gasparin, Passy, Rodrigues en andere mannen van naam op de staatsinmenging aandrongen en met een plan voor eene algemeene lijfrentekas voor den dag kwamen. Een 'Comité du travail' werd door het parlement aangewezen, om dit onderwerp te onderzoeken en om voorbereidingen ter regeling te treffen, en na vele pourparlers kwam de wet van 1850 met de oprichting van eene lijfrente onder staatsgarantie en onder staatsbeheer tot stand. Hare inrichting is bekend.

Onder de tegenstanders neemt Thiers voorzeker de eerste plaats in. Hij zag in de lijfrenteverzekering 'het in een stelsel gebracht egoisme' en noodzaakte het 'Comité du travail' voor te stellen, de uitkeering van het kapitaal na het overlijden van den verzekerde vast te stellen. Dan was, volgens hem althans, niet het kapitaal maar uitsluitend de rente aan deze egoistische handelwijze ten offer gebracht. Een gemengd spaar- en verzekeringsstelsel werd door velen wenschelijk geacht. Is over deze vraag tot op heden onder de voorstanders der verzekering geene overeenstemming verkregen, dan valt het des te meer op, dat allen de pensioenverzekering niet voor alle arbeiders wenschelijk achtten. *Zij eischen eene individualiseering bij de behandeling.* De landbouwer legt er zich op toe, een eigen stukje grond te verwerven. Dat is het materieele ideaal van zijn leven, waarvoor hij gaarne spaart en zich offers getroost. Het bezit van een eigen huisje met tuin en akker is de beste verzorging voor de zelfstandige of enkele arbeidersfamilie. De bevordering van dat streven is het meest geschikte middel, om aan de sociaaldemocratie afbreuk te doen. Dat bezit is oneindig meer waard dan eene lijfrente, enz. en de offers, voor deze gevorderd, beletten den werkman daartoe te geraken. *Door dat bezit heeft hij in de meeste gevallen het middel verkregen*, *om langzaam en zeker op de sociale ladder te stijgen*, *en daarom is het hem evenzeer te doen.* Niet in staat daartoe is de eigenlijke fabriekarbeider, die wegens de verdeeling van den arbeid en wegens zijne gebrekkige kennis hoogstens tot voorarbeider kan stijgen. Tot hem zou derhalve de lijfrente bepaald moeten worden, maar ook hier slechts in zoover, als hij langs geen anderen weg tot een hoogeren trap van sociale zelfstandigheid te brengen is. *Maar juist voor hem is de verzekering van staatswege onontbeer-*

lijk. De verzekering beteekent verbetering der sociale levensstelling en omdat zij daaraan moet voldoen, mag zij nergens met het sparen in conflict komen. Of zij dat doet, moet uit de verdeeling van het nationaal vermogen blijken en staat in nauw verband met den bereikten trap van algemeene welvaart.

Deze Fransche opvatting hield rekening met de geschiedkundige ontwikkeling van den socialen arbeid en terwijl zij aan eene behoefte der vereenigingen te gemoet kwam, wees zij gelijktijdig van de hand, in deze behoefte het heil bij uitnemendheid te zien. De organisatie van den werkliedenstand voor eene nieuwe periode van ontwikkeling werd daardoor niet belemmerd en het tijdperk van overgang evenmin met de periode verwisseld. Zonder in de détails der uitvoering te treden, die hier niets ter zake doen, moet er toch op gewezen worden, dat die Fransche commissie noch de arbeidgevers noch de arbeidnemers verplichtte toe te treden. Evenzeer werd het staatspremiestelsel ter aanmoediging verworpen. De deelneming werd meer van de zijde der arbeidersvereenigingen dan van die der enkele werklieden verwacht. De deelneming van industrieele ondernemingen en bloc werd met het oog op de veelal tegenstrijdige belangen van werkgevers en werknemers slechts onder de uitzonderingen gerangschikt. Zij zou als regel niet eens wenschelijk zijn, omdat over de vragen van het beheer en van de rechten en plichten der beide partijen zeer spoedig verschil van meening ontstaat. Zij geraakt zelfs met de noodzakelijke beroepsgroepeering in strijd en deze is bovenal geroepen, een dam tegen revolutionnaire woelingen te vormen, omdat zij in gelijke mate op economische als op technische grondslagen rust. Om nu den Staat, die het beheer overnam en de garantie aanbood, niet naar eigen welgevallen over de gelden te laten beschikken, sloeg men in Frankrijk voor, de inrichting der ‘Caisse des Dépôts et consignations’ ook op de verzekeringskas toe te passen, alzoo een centraalbestuur in het leven te roepen, samengesteld uit leden van het parlement, leden der rechterlijke macht, financieele capaciteiten en algemeen bekende patriciërs. Met deze oplossing der bestuursvraag is geruimen tijd de proef genomen. Eerst later is daarin verandering gekomen en een afzonderlijk bestuur opgetreden. Op deze wijze was de bedoeling: het arbeidersverzekeringswezen over eene crisis heen te helpen, zonder zijne natuurlijke ontwikkeling te beletten; de autoriteit van den Staat te baat te nemen, allen standen belang voor de zaak in te boezemen en eene vrije school ter verkrijging van practische en technisch-economische kennis op te richten.

De Nederlandsche pensioenvereeniging, de toeziende voogdesse van het pensioenfonds, - gelijk Mr. A. Kerdijk haar noemt - schijnt iets dergelijks op het oog gehad te hebben, maar zij beschikt niet over de autoriteit van den Staat, knoopt niet vast aan de historische traditie, steunt niet op een ontwikkeld arbeidersvereenigingswezen, vervolgt geen

paedagogisch doel, maar legt het eigenlijk zwaartepunt in het philanthropisch karakter der niet op winst gebaseerde verzekeringsonderneming. Nadat zij besloten had, op den ingeslagen weg voort te gaan, was de totstandkoming voor haar eene zaak van eer en de latere beweging stond onder dien invloed. Het ‘Nut van het Algemeen’ schonk haar door eene zeer bescheiden financieele bijdrage voor den tijd van tien jaren den onmisbaren zedelijken steun. Het waarborgfonds bedroeg op 1 Januari 1885 aan giften in eens fl. 3112, aan toegezegde jaarlijksche bijdragen fl. 656, aan aandeelen à 4% fl. 1000 en aan inschrijvingen op het Grootboek fl. 16000. De afdeelingen vermeerderden en daaronder neemt Amsterdam eene eerste plaats in met 179 leden en een klein eigen vermogen. De afdeeling 's-Gravenhage was in staat, premiën ter aanmoediging aan Haagsche of tien jaren lang aldaar gevestigde bedienden en werklieden uit te loven, en ook elders zijn de voorstanders niet ongeneigd iets te doen. De Hoogleeraar Van Pesch nam de plaats van Professor De Geer in en rekende uit, dat de sterftekans gunstiger was, dan de tarieven aangenomen hadden, hetgeen echter voor eene onderlinge verzekering zonder eigen ondervinding eene hoogst betrekkelijke waarde bezit. Ook zijn de tarieven voor vrouwen bijna gereed. Er staat derhalve niets meer in den weg, om met de practische werkzaamheden te beginnen en verzekeringen te sluiten.

Eens zoover gekomen, mag men van de pensioenvereeniging verlangen, dat zij alle krachten inspant, om tot de kennis der ziekten en van het menschelijk gestel het hare bij te dragen, meer in het bijzonder met het oog op den werkliedenstand. De volksphysiologie stelt in dit opzicht hooge eischen en ten opzichte der arbeidersverzekering moeten de vrienden der wetenschap en van den vooruitgang er prijs op stellen, langs dezen weg tot de individualiseering der bijdragen of premiën te geraken. In deze heeft de werkman een direct belang. Geen arbeider is op den duur geneigd, meer te betalen, dan het werkelijke risico bedraagt, waaraan hij in zijn beroep onder normale omstandigheden blootstaat.

Eene verzekeringsmaatschappij, die onder de hoede van economen en statistici staat, zal er steeds op bedacht moeten zijn, het karakter van eene eenvoudige spaar- en voorschotbank aan te nemen, en hoe meer zij dat doel nadert, hoe meer zij aan hare hooge roeping zal beantwoorden. De winst en het verlies, die voor het individu onwillekeurig aan de verzekeringspremie vastgeknoopt is, tot een minimum te beperken, heeft elders reeds tot de belangwekkendste economische en statistische studiën aanleiding gegeven. In zoover is dan ook de oprichting van een zelfstandig onderling fonds met vreugde te begroeten, dat zij als het ware eene uitnoodiging aan de jongere economische school bevat, gegevens te verzamelen voor de economische volksphysiologie. Daarin ligt een troost voor hen, die eene breedere basis

gewenscht hadden en langs den verzekeringsweg een begin van oplossing der sociale vraag voor mogelijk houden, mits deze weg niet rondom den berg maar over den top aangelegd is. De mogelijkheid is evenwel niet uitgesloten, dat nog later beide wegen betreden worden. Dat zal afhangen van de wijze, waarop propaganda gemaakt wordt. Het is een gewoon verschijnsel, dat de maatschappelijke ontwikkeling niet altijd in een keurslijf vast te houden is. Wat heden liberaal heet, blijkt morgen conservatief te zijn, en wat morgen conservatief genoemd wordt, kan overmorgen liberaal heeten. Liberaal en conservatief zijn niets dan partijleuzen, die tot wapentuig dienen in den partijstrijd. De kracht, die van het idealisme uitgaat, staat oneindig veel hooger. Zij kan tijdelijk in den dienst treden van het materialisme, om dan de laatste sporen van verouderde vormen op te ruimen; zij is een duurzaam bestanddeel van het positivisme, waar dit den moed bezit, in het wezen der voortgaande ontwikkeling door te dringen, en in historischen zin organisch hervormt. Hervormen echter heet: voeling zoeken met de meest verschillende positieve elementen, om gemeenschappelijk een grootsch werk tot stand te brengen, dat bestand heeft, en zoolang de tijd daartoe niet rijp is, onvermoeid aan de voorbereiding arbeiden, om op een gegeven oogenblik gereed te zijn. Om dat te kunnen, moeten de grondslagen, waarop onze maatschappij rust, aan een nieuw onderzoek blootgesteld worden en komt het erop aan, de historische bouwstoffen aan te dragen, te toetsen en in een nieuw licht te plaatsen. De stand en de richting, die dat het eerst en het grondigst doet, kan zeker zijn, in de naaste periode der toekomst den toon aan te geven, want die arbeid verschaft prestige. Het volk wil tegen zijn meerdere opzien, in hem vertrouwen en met hem gelooven. Het moet die meerderheid in intellectueelen, ethischen en materieelen zin bewust en onbewust in hare ideale uiting leeren begrijpen, voelen en zien.

V.

In de Nederlandsche Gist- en Spiritusfabriek te Delft werd de arbeidersverzekering slechts als één schakel in de groote sociale keten beschouwd. Zij diende er niet toe, om de voornaamste quaestie op het omvangrijk gebied van den socialen arbeid op den achtergrond te plaatsen, nl. de vraag naar de meest geschikte middelen, om aan de arbeidersfamilie als lid der sociale gemeenschap een menschwaardig bestaan te verzekeren. Het is de grootste verdienste van den heer J.C. van Marken Jr., dat hij ronduit de stelling verkondigde: de nijverheid m o e t niet alleen de productiekosten van den arbeid dragen, maar het is zelfs in haar belang, dat ook werkelijk te doen. De toepassing van deze stelling vereischte de stichting van een aantal fondsen en vereenigingen, want het dragen der productiekosten beteekent eene

aanzienlijke loonsverhooging, die niet in den vorm van geld aan den arbeider uitgekeerd mag worden. Zij verzekert aan de hulppersonen der industrieele onderneming eene in elk opzicht materieel gewaarborgde sociale stelling, en dat daarmede een toestand van economische afhankelijkheid voor den arbeider gepaard gaat, vermindert de hooge waarde der genomen maatregelen niet. De heer J.C. van Marken Jr. ging nog verder, daar hij den geheelen mensch in zijne sociale organisatie opnam, en dat is, zooals wij gezien hebben, een eerste vereischte voor elke werkelijke sociale hervorming. Zijne organisatie omvat: de regeling van het loon, de woning, de algemeene ontwikkeling, de bijzondere ontwikkeling ten opzichte van den individueelen technischen arbeid, de gezondheid, de ziekte, de verzekering, het sparen, de geregelde huishouding en de physische en psychische beschaving. Zijne organisatie draagt een paedagogisch karakter en behoort tot de weinige lichtpunten, die Nederland op sociaal gebied aan den onpartijdigen vorscher aanbiedt en die ver buiten de grenzen de algemeene aandacht getrokken hebben. Het is hier geheel overbodig, de vormen, waarin deze organisatie gehuld is, nader te beschrijven. Zij zijn in Nederland bekend. Zelfs de vraag, of niet bij de psychische middelen te weinig met de godsdienstige eischen van het zieleleven gerekend wordt, mag ons hier niet bezighouden. Evenmin is het onderzoek noodig, in hoever deze organisatie voor nijvere ondernemingen, die een ander economisch karakter dragen, voor toepassing vatbaar is. Waarop het hier aankomt, is te constateeren, dat:

1°. eene oplossing der sociale vragen alleen dan mogelijk is, indien de maatschappij den geheelen mensch in het oog vat. Dat geschiedde in de Middeleeuwen en daarom werd toen eene sociale regeling tot stand gebracht, die meer dan twee eeuwen aan de gestelde behoeften voldeed;

2°. de werkgever de productiekosten van den arbeid moet dragen en niet de door hem verbruikte arbeidskracht aan de armverzorging en de publieke weldadigheid mag toevoegen;

3°. waarborgen tegen werkeloosheid de eerste voorwaarden zijn, om eene arbeidersverzekering op een eenigermate zekeren grondslag op te bouwen;

4°. in het paedagogisch karakter der maatregelen de kracht der hervorming gezocht moet worden;

5°. loonsverhooging, verbonden met een systematisch geregeld stelsel van spaarzaamheid en overleg in de huishouding en voorziening in de behoefte der toekomst, een middel ter opvoeding van het volk is en daarom geen oogenblik uit het oog verloren mag worden.

Eene nauwkeurige berekening der loonen op verschillende leeftijden en in verschillende beroepen met de noodzakelijke uitgaven voor eigen onderhoud als anderszins in Engeland toonde voor onzen tijd aan, dat

eene geringe bijdrage voor verzekeringsdoeleinden van de arbeidende klasse geheven kan worden, indien:

1°. winkelvereenigingen alle waren aan de arbeiders steeds tegen en-gros-prijzen leveren;
2°. de organisatie der arbeidersvereenigingen erinslaagt, de loonen zóó hoog te houden, dat het verschil tusschen engros- en détailprijs niet door den werkgever opgestoken wordt;
3°. de werkgevers eene crisisbelasting betalen, om de arbeiders tegen den invloed der werkeloosheid te vrijwaren.

Aan deze drie eischen wordt in het sociale leven zelden voldaan. Geen wonder dan ook, dat Ds. Howlett reeds in 1788 erop wees, dat de inkomsten der arbeiders te gering zijn, om de premie voor eene lijfrente te betalen. Geen wonder, dat Finlaison daarom zegt: 'De arbeiderskassen moeten zich uitsluitend met de ziekenverzekering bezighouden en de overige verzekeringsvormen aan den Staat overlaten.' De beteekenis der 'Friendly Societies' mag in dit opzicht niet overschat worden, want reeds in het begin van deze eeuw bleek, dat de door hen uitgekeerde 500,000 p. st. aan jaarlijksche ondersteuningen niet verhinderden, dat de armverzorging jaarlijks het negenvoudige verslond. Wat meer zegt, één vierde der armen behoorde tot de vrije hulpkassen en deze waren desniettemin niet in staat, de onontbeerlijke eigen behoeften te bevredigen. Het nationaal vermogen nam sedert dien tijd in Engeland buitengewoon toe. Het bedrag, dat tot grondslag voor de verdeeling der armenbelasting genomen werd, is in de laatste jaren meer dan verdubbeld (de armenbelasting bracht in de werkelijkheid nog niet het tweevoudige op), maar het getal personen, dat ten deele door de armenverzorging in het leven wordt gehouden, steeg onafgebroken buiten verhouding tot de vermeerdering van het nationaal vermogen. De arbeiderskassen waren in staat, een matig ziekengeld gedurende eenige weken uit te betalen; ingeval van chronische ziekten moest de armenkas te hulp schieten. Zij dekten voorts de begrafenisgelden, die groot genoeg waren, de weduwe met het gezin een paar weken na het overlijden van den verzorger boven water te houden. De verzekering tegen ongevallen is nog niet ver gekomen; die tegen den ouden dag en de invaliditeit is weinig verbreid, omdat de meeste arbeiders daaraan niet kunnen deelnemen. De Engelsche arbeidersorden geven aan de leden reispenningen en de 'trade unions' concentreeren hunne krachten op de verzekering tegen werkeloosheid. Zeven groote bonden keerden in zes jaren van crisis aan de leden 900,000 p. st. uit. De Engelsche wetgeving deed veel voor de verbetering der administratie van de vrije arbeiderskassen; de verzekeringstechnici spaarden geene moeite, om het arbeidersverzekeringswezen in goed vaarwater te houden. De publieke weldadigheid deinsde voor geene offers terug. Toch kan gezegd worden, dat staatsinmenging ook hier nog maar eene quaestie van tijd is.

Slechts deze kan aan de ondernemers de verplichting opleggen, het grootste deel der verzekeringskosten te dragen.

In Duitschland is de toongevende publieke opinie tot geen ander resultaat gekomen. Ook hier zijn niet de tarieven der verzekering het voornaamste punt van onderzoek, maar wordt begonnen met de vaststelling der behoefte, met de berekening der hoogte van het loon en met de bepaling der draagkracht van den arbeider. Ook hier staat de regeling in verband met de lasten der algemeene armenverzorging en de offers der publieke weldadigheid.

De grenzen van het sparen zoowel als van het regelmatig opbrengen van eene verzekeringspremie zijn voor den loon- en fabrieksarbeider nauw getrokken. Het is in de eerste plaats zeker, dat de arbeider onder gewone omstandigheden geen vermogen kan verwerven. De voorbeelden van arbeiders, die fabrieksbezitters werden, veranderen in deze waarneming niets, want zij wijzen op eene eerst pas ontwikkelde nijverheid, die aan persoonlijke degelijkheid, talent en geluk nog voldoende speelruimte biedt, om op den voorgrond te treden. Is eens de industrieele schakel gesloten en geldt het meer de bevestiging der industrieele grondslagen dan het leggen der fundamenten, dan kan er nog maar van eene uiterst langzame verschuiving van stand sprake zijn. Zelfs in het gunstigste geval is gebondenheid aan den bestaanden toestand regel en de uiteenrukking der gegeven grenzen uitzondering. Ook de meeste uitvinders en de bekwaamste technici worden in eene zuiver industrieele, op het egoisme gebaseerde maatschappij alleen onder gunstiger voorwaarden dan de anderen in den dienst van het kapitaal geplaatst en kunnen slechts zelden de vruchten der exploitatie genieten. Meestal worden zij eenvoudig afgekocht.

Voorts verkeert de loonarbeider tegenover den zelfstandigen ambachtsman in zoover in eene ongunstige stelling, dat hij steeds afhankelijk blijft en tot nog toe geen enkel oogenblik de vereischte zekerheid bezit ten opzichte van zijn economisch bestaan. Eene ziekte, eene economische en technische crisis, een ongeval, afnemende krachten, de slechte luimen van den werkgever, enz. kunnen hem elken dag op straat zetten en broodeloos maken. Die onzekerheid stompt den werknemer het meest van allen af en is eene directe aanleiding tot lichtzinnigheid, dronkenschap, verkwisting en onverschilligheid.

De verzekeringsbank wijst daartegenover op het sociale belang der vereeniging van allen, waar er van de geldhuishouding sprake is. Ieder moet bereid zijn tot eene kleine ontbering, opdat niemand in de ure des gevaars een groot verlies lijde.

Bepaalt de arbeider zich tot de spaarkas, dan is hij min of meer een speculant in den goeden zin des woords. Overvalt hem geene ziekte, heeft hij geen sterfgeval te beklagen, vindt of behoudt hij zijn werk en sterft hij, alvorens onbekwaam tot den arbeid geworden te zijn, dan is zijne solide speculatie gelukt. In het tegenovergestelde geval is

het bespaarde plus de rente meestal onvoldoende, om eene langdurige ziekte te weerstaan of eene jaarlijksche rente gedurende meerdere jaren te genieten. De spaarbank, hoe nuttig en onontbeerlijk ook, is daarom voor hem niet voldoende. Dus is hij genoodzaakt, buitendien deel te nemen aan eene verzekering. Daardoor wapent hij zich tegen toevallige en andere gebeurtenissen; hij wil tegen den volledigen ondergang gedekt zijn en het voordeel der *gemoedsrust* bezitten. Dat voordeel verzoent hem met de gedachte, wellicht premiën opgebracht te hebben, waarvan hij ten gevolge van vroegtijdige sterfte als anderszins geene vruchten kan genieten. Maar het besef van het voordeel der gemoedsrust is bij hem alleen dan voorhanden, wanneer hij zekere welvaart gekend heeft, de onontbeerlijkheid van zekere behoeften leerde inzien en niet levenslang in 'wegdrijvenden en zinkenden toestand' verkeerde. Wie steeds met nood en ellende te strijden heeft en wie voortdurend overtuigd is, toch ten slotte op de armenverzorging en de publieke weldadigheid aangewezen te zijn, verliest het gevoel voor elk voordeel. Als redmiddel, na 50 jaren in het zweet des aanschijns gewerkt te hebben en na op bijna daaglijksche ontbering en telkens wederkeerenden nood aangewezen te zijn geweest, is hem de verzekering van te geringe beteekenis. Zekerheid tegen werkeloosheid, zekerheid, het leven 50 jaren lang te kunnen rekken, ziedaar een eerste vereischte voor elke regeling van het arbeidersverzekeringswezen. Zij moet verschaft worden.

De enkele fabriek kan den werkman die zekerheid niet duurzaam aanbieden; de geatomiseerde maatschappij evenmin; eene tot het zuiver godsdienstige beperkte Kerk nog minder; de uiteengerukte familie, waarvan elk lid volkomen vrijheid van handelen bezit, volstrekt niet. Desniettemin leeft het bewustzijn, dat herstel der gemeenschap door bevestiging van het staatsgezag, door versterking van de autoriteit in de Kerk, in het gezin en in het maatschappelijke leven daartoe kan leiden. Dat herstel is alleen mogelijk, indien op practisch gebied de beroepsgroepeering op historischen grondslag, overeenkomstig de eischen der nieuwe periode van ontwikkeling, in de hand gewerkt wordt. Het economische en sociale genootschappelijk beginsel kent geen anderen weg. Thans draagt de werkman zijn lot òf met een onuitsprekelijk gevoel van bitterheid en gramschap òf met buitengewone lichtzinnigheid.

Op dit oogenblik is de feitelijke toestand deze:

In de beste jaren des levens, ongeveer van het 30ste tot het 45ste jaar, kan de huisvader van een eenigermate talrijk gezin niet alleen niets sparen en bijdragen, maar komt hij gewoonlijk te kort. Dan gaat het bespaarde van vroeger jaren heen of worden schulden gemaakt, te betalen, zoodra de kinderen geld verdienen. Is hij eigenaar van een huisje met een stukje land, dan is het zeer veel, indien hij zijn eigendom vrij van schulden houdt. Deze periode duurt, zoolang de huisvader het eenig lid der familie is, dat werkt, en het gezin

derhalve uitsluitend op zijn loon aangewezen is. Worden de kinderen volwassen en brengen zij hun loon naar huis, dan verandert de toestand en begint in bescheiden mate welvaart te heerschen, mits allen gezond blijven. Blijft de familie nu vele jaren bijeen, weten vader en moeder goed huis te houden en vloeien alle verdiensten in eene gemeenschappelijke kas, dan kan er van de vorming van een klein kapitaaltje sprake zijn. Dit wordt echter weder verdeeld, zoodra het hoofd sterft en de leden in alle richtingen uiteenspatten. Hier ligt derhalve van economisch standpunt het gevaar.

Nu is het een feit, dat de volwassen fabrieksarbeider, zonder leergeld te moeten betalen en zonder behoorlijk geschoold te zijn, op 17- en 18jarigen leeftijd bijna evenveel verdient als een dertigjarige. De jonggezellen en jonge meisjes verdienen veel meer, dan zij behoeven; de huisvader daarentegen kan met zijn loon niet in het onderhoud der familie voorzien. Begint het kind te verdienen, dan staat het vrijwillig het loon aan de ouders af en dit eerste stadium kan gelden als het tijdperk van geluk en vrede in den arbeiderskring van onzen tijd. Het kind krijgt zakgeld; de tafel is des Zondags beter voorzien; aan de kleeding wordt meer zorg besteed, en de ontspanning neemt eene bescheiden plaats op het budget in. Spoedig dringt het kind aan op verhooging van het zakgeld; in de fabriek gaat de invloed der ouders en van elke zedelijke autoriteit verloren en daar het loon persoonlijk uitbetaald wordt, terwijl niemand het volwassen kind van de vele zijpaden terughouden kan, staat het van week tot week minder aan de ouders af. Het zakgeld wordt als een recht beschouwd, het afstaan van een gedeelte des loons als een noodzakelijk kwaad. Het geluk en de vrede in het gezin verminderen en het tweede stadium wordt ingetreden; het kind wordt niets anders dan kostganger bij de ouders. Dit is gewoonlijk de voorbereiding der geheele scheiding. De jeugdige arbeider treedt spoedig op als zelfstandig jonggezel, die veel verdient en aan de verleiding geen weerstand meer biedt.

De kroeg en de zinnelijke vreugde nemen hem in beslag, en noch het onderwijs en de opvoeding, noch de familiebanden, noch iets anders oefenen kracht genoeg op hem uit, ‘om niet de jeugd met volle teugen te willen genieten’. Dit is het tijdperk, waarin hij zou kunnen sparen, waarin dat zelfs zou moeten geschieden. Deze periode eindigt meestal met een huwelijk, waarbij aan geen uitzet gedacht wordt en maar al te dikwijls de huwelijksinzegening met den doop van het eerste pand der wederkeerige betrekking samenvalt. De eerste paar jaren kan de vrouw nog uit werken gaan; nadat het derde en vierde kind te verzorgen zijn en ziekte op ziekte volgt, is daarvan geene sprake meer. De periode der ellende begint. Met niets of wel met schulden werd het huwelijk begonnen en de stijgende behoeften gaan gepaard met daling van het inkomen. Met de toenemende zorgen verdwijnen de laatste sporen van het zedelijk gehalte. De kinderen verlangen eene goede

voeding, waartoe de middelen ontbreken. Wat vroeger op zijde gelegd had moeten zijn, is verkwist en het schuldbewustzijn wordt kunstmatig verstikt. Eerst wanneer het tweede kind verdient, begint eene korte periode van betrekkelijke welvaart, maar op den ouden dag moeten de ouders genadebrood eten of kostgangers bij de kinderen worden.

Dit beeld van het leven der loonarbeiders, naar het leven geteekend, spreekt van eene voortdurende afwisseling van lichtzinnigheid, onnadenkendheid en ellende, van eene vermindering der moreele en physieke kracht, van verval van het plichtgevoel en van gemis der autoriteit. Tegenover den eisch van den arbeider ten opzichte der regeling van de loonverhoudingen staat die der maatschappij ten opzichte der regeling van zijne inkomsten en uitgaven in de verschillende perioden des levens. Hoezeer de wenschen ook van elkander mogen verschillen, één ding staat vast, nl.: de noodzakelijkheid van het herstel der autoriteit. Materieel beschouwd wijst deze op: organisatie der spaar- en verzekeringsvormen onder leiding des Staats en gesteund door de beroepsgroepeering. De verzekering beoogt: herstel van het zelfvertrouwen en van het gevoel der zekerheid. Dat doel wordt bereikt, wanneer eene staatsregeling wet wordt. Maar dan ligt het tevens voor de hand, dat de verschillende categorieën van arbeiders van elkander onderscheiden moeten worden; dat leeftijd, geslacht, beroep en familieverhoudingen op die onderscheiding invloed moeten uitoefenen. Om daartoe te geraken, is het niet voldoende, aan de toepassing der wetenschappelijke verzekeringstechniek te denken, maar moeten evenzeer historische en sociaal-economische gezichtspunten in aanmerking komen.

Het is geen toeval, dat Duitschland de arbeidersverzekering vast wil knoopen aan de ‘Knappschaftsvereine’, die reeds sedert de 13de eeuw in de verzekeringsbehoefte der mijnwerkers voorzien en zich organisch ontwikkelden. Het beginsel, waarop deze rusten, luidt: ‘Van staatswege verplichte samenwerking tusschen werkgevers en -nemers, ten doel hebbende de geregelde ondersteuning van de arbeiders en hunne gezinnen ingeval van ziekte, invaliditeit, sterfte en ongevallen bij den beroepsarbeid.’ De uitvoering wordt verzekerd door de verplichting, aan beide partijen opgelegd, gelijke bijdragen in de kas te deponeeren, terwijl aan het beheer door de arbeiders deelgenomen wordt. De vereeniging moet verleenen: 1°. ingeval van ziekte van den arbeider of beambte vrije geneeskundige hulp en vrije kuur; 2°. een behoorlijk ziekengeld; 3°. eene bepaalde bijdrage voor de begrafeniskosten; 4°. een levenslang pensioen, zoodra onbekwaamheid tot den arbeid buiten eigen toedoen geconstateerd wordt; 5°. een weduwengeld, zoolang geen nieuw huwelijk aangegaan wordt; 6°. opvoedingsgeld voor de kinderen van invaliden en overleden leden der kas tot het 15de levensjaar.

De bijdragen worden door de belanghebbenden jaarlijks vastgesteld en door hoofdelijken omslag verkregen. Daar deze methode geene waarborgen levert voor de nakoming der financieele verplichtingen, is

de vervanging door het wetenschappelijk premiestelsel reeds meermalen ernstig in overweging genomen. Voor de voldoening der eens vastgestelde bijdragen zijn de werkgevers verantwoordelijk.

In Pruisen waren in 1883 82 dergelijke kassen voorhanden, die zich over 2135 mijnwerken uitstrekken en 308,283 arbeidersleden omvatten. Zij ondersteunden: 22,414 invaliden, 26,397 weduwen, 44,759 weezen met een totaalbedrag van Rm. 9,085,106,42, d.w.z. 63,28% der totale uitgaven, die in dat jaar Rm. 14,355,964,59 bedroegen. De arbeiders brachten op: 7,492,133,50 Rm. en de arbeidgevers 6,892,446,82 Rm. aan bijdragen. Het vermogen omvatte Rm. 24,870,778.

In Beieren bestaan 39 kassen voor 90 mijnwerken, met 5353 actieve leden, 497 invaliden, 833 weduwen en 384 weezen. Aan bijdragen werden geheven Rm. 398,131,53; het vermogen bedroeg Rm. 1,641.158.

Deze kassen zullen tot richtsnoer dienen voor de verzekering in alle beroepen, waarbij de beroepsgroepeering onder staatstoezicht met gedwongen deelneming tot grondslag aangenomen wordt.

Er bestaan nu wel reeds 5144 sterftekassen met 1,600,000 leden en 24 millioen Rm. vermogen, 166 pensioen- en invalidenfondsen met 39,107 leden en ruim 3 millioen vermogen, 189 weduwenfondsen met ruim 8,848,000 Rm. vermogen en 1095 gemengde ondersteuningsfondsen met 171,900 leden en ruim 17,000,000 Rm. vermogen, maar hun toestand laat ten opzichte der financieele zekerheid veel te wenschen over, zoodat de organisatie op een anderen voet ingericht moet worden(*).

Duitschland hecht er in de eerste plaats aan, het genootschappelijk karakter te ontwikkelen, zonder de historische traditie te verloochenen of de voor verdere ontwikkeling vatbare organen te dooden.

Wij behoeven ons echter niet bezig te houden met Duitsche toestanden en verhoudingen, want zij hebben toch geene kans, in Nederland sympathie te wekken. Reeds het optreden van den Staat op dit gebied wordt in de meeste gevallen in Nederland afgekeurd, of liever: met deze gedachte staat de groote meerderheid nog niet op vertrouwden voet, want vroeg of laat moet zij meer in overweging genomen worden, al ware het ook alleen maar ter wille van het eigen bestaan als natie. Des te meer noodigt de werkzaamheid der Nederlandsche pensioenvereeniging tot eene vergelijking met Engeland uit.

Ook in Engeland kweekt de eenzijdige ontwikkeling van het parle-

(*) De Saksische pensioenbanken verzekeren eene lijfrente, die met het 55ste, 60ste en 65ste jaar uitgekeerd wordt. Sluit de arbeider op zijn 18de jaar een lijfrentecontract, dan kan hij tegen eene jaarlijksche premie van 4 thlr. 's jaars op zijn 66ste jaar eene rente van 115,6 thlr. genieten. Heeft hij zich gelijktijdig een wekelijksch ziekengeld van 3 thlr. verzekerd, dan wordt deze rente voldoende geacht, om te leven. Neemt hij eene begrafenisverzekering van 20 thlr., dan moet hij gedurende zijne productieve arbeidsperiode, te beginnen op zijn 20ste jaar, eene jaarlijksche premie van 12 sgr. betalen. Deze bedragen komen alleen zijn persoon ten goede; voor zijn gezin is dan nog niets geschied en nalaten doet hij evenmin iets. De mogelijkheid, om de bijdragen te voldoen, veronderstelt gedurende zijne productieve periode een geregeld minimaalloon van minstens 187 thlr. per jaar. Voor zijne opvoeding wordt aangenomen eene uitgave van 750 thlr.

mentarisme in menig opzicht eene *klassen*heerschappij ten bate van één enkele klasse, die den schijn aanneemt, den *volks*wil te behartigen, en daaronder lijdt de sociale wetgeving in niet geringe mate, want de heerschende klasse staat en valt met het bezit en dit bezit heeft er geen belang bij, de gemeenschap aan te kweeken. Het is echter niet deze vraag, die hier op den voorgrond mag treden. Wat voor ons van belang is, staat in nauw verband met de liberaliteit, waarmede bij de pogingen ter oplossing der sociale hulpkassen- en verzekeringsquaestie in Engeland gebruik gemaakt werd van den economischen arbeid der geestelijken en der vrouwen. Geen oogenblik werd uit het oog verloren, dat de arbeidersverzekering *den geheelen mensch* moet omvatten.

Er wordt wel eens gezegd, dat de verzekering van eene lijfrente en de verzorging der familie tegen den wellicht te wachten nood der toekomst in den vorm der verzekeringspremie een ongunstigen invloed uitoefent op de neiging tot sparen en daar deze neiging onder de eigenschappen gerangschikt wordt, die de ontaarding en de ontzenuwing van een volk tegenhouden, zou derhalve juist daardoor het gevaar ontstaan, dat er voortaan minder energie aan den dag gelegd werd. Ware dit werkelijk het geval, dan zou bij consequente toepassing van de gedachte, waarvan deze zienswijze uitgaat, de economische opvoeding gelijk staan met eene vernietiging der beschaving. Moet dan niet aan allen, die met gerustheid de toekomst te gemoet gaan, hun eigendom ontnomen worden, omdat het bezit hun den prikkel tot den arbeid ontneemt? Moet dan niet het erfrecht opgeheven worden, omdat door het overdragen van materieele goederen deze prikkel vermindert?

Waar is het, dat de economische nood het verstand scherpt van hen, die aan een hoogeren levensstandaard gewend zijn, maar even waar is het, dat de economische nood maar al te dikwijls de zedelijkheid ondermijnt. Waar is het, dat de economische nood in vele gevallen de energie ontwikkelt, maar even waar is het, dat de economische nood bij de lagere volksklasse de drijfveeren tot spaarzaamheid en overleg uitdooft. Wie dagelijks met ontbering te strijden heeft, verliest het begripsvermogen voor den nood der toekomst. En indien wij werkelijk op de hulp van den economischen nood aangewezen waren, dan zou het te verkiezen zijn, den modernen staat op te lossen en tot het nomadenleven terug te keeren. In dien toestand is de mensch moediger, zelfstandiger, niet vertroeteld en in het bezit van karakter. Elke organisatie van een systematisch geregeld staatswezen heeft niet alleen ten doel, aan de leden eene door de wet gewaarborgde rechtsstelling te verschaffen, maar evenzeer eene materieele, door vrijen arbeid geschraagde zekerheid, die het leven draaglijk maakt.

Toen John Bellers in een lang vervlogen verleden aan het Engelsche Hoogerhuis een plan voorlegde, ‘by which the common people could be *trained in the art of taking care of themselves*’, meende de minister van justitie, dat ‘a sound, prudent method for an *industrious education*

of the poor will give a better remedy against this corruption, than al the gibbets and whippingposts in the kingdom.' (Vergelijk Holyoake: *History of Co-operation in England.*) Deze gedachte verraadt gevoel voor de idee der gemeenschap in haar edelsten vorm. Zij wordt tot op heden door een groot deel der Engelsche aristocratie gedeeld. Menige uiting van het economisch egoisme in de toongevende kringen treedt dientengevolge minder stuitend op. Het stijgen der armenlasten gold namelijk steeds als een bewijs van het toenemen der sociale ziekte en deze moest uit den weg geruimd worden, om den druk van nieuwe belastingen te ontgaan. Vergeten wij niet, dat van 1800-1821, de bevolking met 20%, de armenlasten met 9% toenamen.

De economische opvoeding van het volk werd in Engeland met klem voorgestaan door de aristocratie, de Anglikaansche geestelijkheid en de beschaafde vrouw. Zonder dezen zou op dit gebied niets van eenig belang tot stand gekomen zijn. Zij onderschreven het oordeel van een eenvoudigen werkman, die verklaard had: 'Ik geloof en zeg zonder het geringste gevoel van zelfzucht, dat velen, gewoon zich in maatschappelijk andere kringen te bewegen, de arbeidende klasse niet kennen. Dit wordt anders, zoodra zij met ons samenwerken. Evenzeer leeren de arbeiders door eene vereeniging van dien aard de bestaande onderscheidingen achten en stellen haar dientengevolge op prijs.'

Alzoo geen medelijden en geene philanthropie maar gemeenschappelijke arbeid.

Enkele grepen uit de rijke geschiedenis der Engelsche arbeidersvereenigingsontwikkeling zijn voldoende, om het karakter en het belang van dat samenwerken in het juiste licht te plaatsen.

De 'boxes' of kassen hieven oorspronkelijk van elk geslacht, van elken leeftijd en van elk beroep dezelfde premie. Aanvankelijk was de deelneming aan die kassen groot, waren de leden jong en konden derhalve met geringe bijdragen groote overschotten verkregen worden. Zoodra evenwel veel ondersteuning geëischt werd en het aantal bejaarde leden aanmerkelijk toenam, veranderde de toestand en bleek het onzeker karakter van dezen vrijwilligen verzekeringsvorm. De jongelieden sloten zich niet meer of in een veel te gering getal aan, de gezonden wilden niet jaar in jaar uit het kostbaar onderhoud der zieken dragen en het gevolg daarvan was, dat onverwachts de kas op de flesch ging. Daarenboven liet het beheer meestal alles te wenschen over en heerschte er gewoonlijk omtrent het wezen der boekhouding algemeene verwarring. De leidende gedachte van deze vrije arbeiderskassen is, dat de jongelieden de bejaarden moeten ondersteunen. Zoolang vele jongelieden tot de kas toetreden, gaat alles naar wensch, hoewel de zaak rekenkunstig niet in orde is. De onderlinge band der leden berust namelijk niet op het bewustzijn, de materieele zorgen van het individu gemeenschappelijk te dragen, maar op de gemeenschappelijke viering van een zeker aantal feesten. Zonder optochten, gezellige bijeenkomsten, op-

wekkende uitstapjes en ont- en uitspanningen van den meest verschillenden aard houdt de kas in het oog des arbeiders op, practische waarde voor den werkman en zijn gezin te bezitten. Eden verhaalt in zijn classiek werk: *The State of the Poor*, dat in de meeste gevallen van 46 artikelen der statuten niet minder dan 16 à 17 betrekking hadden op het gezellig eten en drinken. De veronachtzaming van dezen eisch stond gelijk met het verval der kas en de toeschuiving van alle armen aan de armenverzorging van het kerspel. Eden sloeg eene algemeene verzekeringskas onder staatstoezicht voor, die alle feesten uitsloot, en zijne gedachte werd door de 'Globe Insurance Company' opgevat en door de arbeidersorden in het 'Clearance-system' ten deele uitgevoerd. Ook wist Eden den stoot te geven tot de oprichting van een centraalbureau als raadgever der arbeidershulpkassen en mede-beheerder der fondsen van de vrije arbeidersgilden. Later ging Courtenay op het gebied der wetgeving met de ideeën van Eden te rade, terwijl Bentham hem in zijn plan voor eene algemeene weduwen-, weezen-, invaliditeits- en levensverzekering, neergelegd in de 'National-Frugality-Bank', de hand reikte, maar hoe juist de vereenvoudiging ook was en hoe goed de theorie ook in elkaar zat, zonder een glaasje en zonder de toelating der gemeenschappelijke levensvreugde kon aan geene uitvoering op groote schaal gedacht worden. De gezellige bijeenkomsten, de jaarlijksche feesten, het gemoedelijk uurtje zijn en blijven de ruggegraat der arbeidersvereenigingen en verzekeringskassen.

Propaganda te willen maken en de volksgebruiken buiten te sluiten, verraadt gebrek aan practische kennis van het volk.

Het verval der arbeiderskassen beteekent overdraging der ondersteuning van de armen aan de kerspelen. Dit feit lokte uit tot eene regeling van het verzekerings- en ondersteuningswezen door de besturen der kerspelen, die met de bestaande kassen voeling moesten zoeken. Men trachtte eene organisatie in het leven te roepen, die de Protestantsche opvatting van den ondersteuningsplicht met het zoogenaamde vrije gilde, tevens de van staatswege gecontroleerde economische verzekeringsvereeniging verbond. Men ging niet zóóver, in de ondersteuning een r e c h t s p l i c h t te zien, maar nam eenvoudig den e t h i s c h e n en s o c i a l e n p l i c h t aan. Maar hoeveel moeite men zich ook gaf, het gelukte niet, de kerkelijke armenverzorging met het economisch verzekeringsbeginsel samen te smelten en langs dezen weg allen te helpen. Merkwaardig blijft desniettemin een voorstel van Francis Maseres in 1772, dat die gedachte bevatte en als onuitvoerbaar door het Engelsche Hoogerhuis verworpen werd.

Maseres wilde elke parochie met twee ouderlingen en twee of meer diakenen eene corporatie laten vormen, die alle inwoners omvatte, voor zoover deze armenbelasting betaalden. De kerspelcorporatie moest verplicht worden, eene jaarlijksche rente voor den ouden dag uit te keeren aan alle leden der parochie, die gezond waren en in staat

bevonden werden, eene éénmalige premie aan de kas te voldoen. De jaarlijksche rente moest als maximum de som van 20 p. st. bedragen en in haar genot trad de vrouw op haar 35ste en de man op zijn 50ste jaar. De premie werd op 5 p. st. vastgesteld, die in staatspapieren, afwerpende 3% rente, belegd moesten worden. Wat aan de uitkeering ontbrak, nadat de premie rente op rente gedragen had, vulde de algemeene armenkas aan. Elk verzekeringscontract was aan de goedkeuring der aangeslagenen in de armenbelasting onderworpen en bezat rechtskracht, zoodra de eenvoudige meerderheid zich ervoor verklaard had. Tot premietafel koos Maseres de tafel van Déparcieux, die door hem bijgewerkt en door den theoloog Dr. Price nagezien werd. De afgevaardigde Dowdeswell wist in 1773 het Lagerhuis gunstig voor dit plan te stemmen, maar het Hoogerhuis achtte het niet mogelijk, dat de arbeidende bevolking in staat zou zijn, deze premie op te brengen. Het bestuur van den geestelijke met zijn consistorie vond evenwel den algemeenen bijval(*).

Gilbert sloeg daarop in 1787 voor, verscheiden kerspelen tot één groote armenverzorgingsgemeente samen te smelten en eene kleine voortloopende premie van den economisch bedrukte te heffen. Deze kon echter in dagen van werkeloosheid niet voldaan worden, maar alsdan nam de armenkas deze verplichting over.

Acland werkte gelijktijdig een plan uit voor eene algemeene verzekeringskas met gedwongen deelneming, waaraan de arbeiders op hun 21ste jaar moesten deelnemen, maar de geestelijke Howlett bewees in 1788, dat de inkomsten der proletariërs te gering waren, om geregeld vaste bijdragen te kunnen opbrengen.

Het gevolg echter van deze onderzoekingen en voorstellen was: de armenwet van Pitt in het jaar 1796. Deze bepaalde, dat elke parochie of vereeniging van kerspelen een parochiaal fonds moest oprichten, waaruit de armen ingeval van nood tegen eene periodieke bijdrage in gewone tijden eene ondersteuning konden bekomen. Leden van arbeiders-hulpkassen konden tevens bij dit fonds verzekeringen tegen den ouden dag en tegen invaliditeit sluiten.

Men ziet daaruit, welke goede vruchten dit gemeenschappelijk werken opleverde.

In 1816 verscheen een zeer lezenswaardig boek van den predikant Joseph Townsend, getiteld: *Dissertation on the Poor Laws*, waarin voor het eerst de afschaffing der publieke en bijzondere armenverzorging verdedigd wordt. De schrijver wenschte alle arbeiders bij de wet te verplichten, leden van eenige hulpkas te worden, terwijl van gemeentewege werkplaatsen opgericht werden, die waarborgen tegen werkeloosheid aanboden. Het bedrag, dat de armenverzorging verslond en dat de

(*) De bekende Peter Colqhoun sloeg in zijn *Treatise on Indigence* en *State of Indigence* voor: de oprichting van 1°. eene parochievereeniging; 2°. eene depositenbank met filialen over het geheele land.

kosten van onze productiemethode verhoogt, moest volgens hem aan deze gemeentewerkplaatsen toevloeien. Maar tevens sloeg hij eene wijziging in de bijdragen aan de hulpkassen voor, omdat hij gelijke bijdragen van gehuwden en ongehuwden afkeurde. Van den jonggezel verlangde hij ¼ en van den huisvader met 4 kinderen 1/30 van het weekloon.

Deze onderscheiding lokte den theoloog Malthus in het strijdperk, die hierin eene premie op een groot getal kinderen zag.

De predikant Haweis zocht dit gevaar te ontkomen, door plaatselijke kassen met gedwongen deelneming voor te stellen. De premie moest bepaald worden voor hen, die meer dan 3 shilling per week verdienden, op ½-1/26, trapsgewijs ingedeeld op grond van den leeftijd, en voor landbouwers, waaronder meer in het bijzonder de maaiers gerangschikt werden, op 1/18. Ook maakte hij de werkgevers voor de geregelde betaling verantwoordelijk.

Het maakt een eigenaardigen indruk, eene idee van Louis Blanc reeds vroeger te ontmoeten, evenzeer als het ons merkwaardig treft, Rousseau's gedachten reeds veel vroeger door den Kardinaal Bellarmin geformuleerd te zien. Het verschil ligt hierin, dat de eerste formuleerders de verbinding met het beginsel der Christelijke liefde zochten, terwijl de laatsten aan dat der Revolutie de voorkeur gaven. Bij de eersten wordt gesproken van kalme overweging en onttrekking aan den invloed der hartstochten; bij de laatsten van dienstbaarmaking aan de ijdelheid der volksberoerders. Bij de eersten is de opmerkzaamheid gericht op eene geleidelijke ontknooping; bij de laatsten op een kunstmatig doorhakken der knoopen.

Men was evenwel in Engeland reeds ver genoeg met den gemeenschappelijken theoretischen en practischen arbeid gevorderd, om niet op één been te blijven staan. De noodzakelijkheid, door middel van sociale inrichtingen aan de arbeidende klasse zonder kapitaal zooveel hulp te verleenen, als noodig was, om de leer van eigen hulp wortel te doen schieten, was reeds lang gevoeld. Den eersten aanloop daartoe nam alweder de geestelijkheid, geholpen door de vrouw. Zij vestigde de aandacht op de spaarbank als aanvulling van den verzekeringsvorm en als zelfstandige keten in de groote sociale schakel. De spaarbank viel aanvankelijk meer in den smaak van de zelfstandige hulppersonen bij den arbeid dan van den gewonen loonarbeider. Van eene spaarbank met 343 leden behoorde ⅓ tot de loonarbeiders en de dienende klasse, terwijl van eene verzekeringskas ¾ onder de genoemde klassen gerangschikt moesten worden. Toen deze getallen nader ontleed werden, bleek, dat de groote meerderheid der deelhebbers zonder deze kassen ten laste der algemeene armenverzorging gevallen zoude zijn. Derhalve vloeide uit de door hen op zich genomen ontbering eene directe ontlasting der publieke weldadigheid voort. Het is noodig, hieraan telkens weder te herinneren, want uit zulke feiten is duidelijk zichtbaar, hoe-

zeer de armenverzorging er belang bij heeft, dat de spaar- en verzekeringskassen bloeien. Daarom ligt het ook voor de hand, deze sociale hervorming in verhand met de armenverzorging te beschouwen.

Lady Wakefield in Tottenham opende in 1799 eene spaargelegenheid. Zij liet alle kinderen en vrouwen van haar dorp maandelijks kleine bijdragen betalen en verzekerde hun daarentegen in geval van ziekte 4 shilling per week, in geval van overlijden eene bepaalde som voor de begrafenis, na het ingetreden 60ste levensjaar eene vastgestelde lijfrente en in buitengewone gevallen eene ondersteuning. Toen deze inrichting meer omvang kreeg, riep zij eene voorschot- en spaarbank in het leven. Zij legde den grondslag voor de eigenlijke penny-bank. Van de kinderen hief zij maandelijks 1 penny voor een fonds ter bestrijding van leer- en kleedgeld. Eereleden zonden van tijd tot tijd bijdragen en giften.

Gelijktijdig met haar richtte de predikant Smith van Wendover eene spaarbank op, die als wegbereidster van de graafschapsbanken geldt (in 1803 door den theoloog Malthus in het leven geroepen). In 1803 debuteerden Lady Douglas met ‘the Provident Institution’ en de predikant Lloyd met ‘the Sunday-bank’. De laatstgenoemde nam alleen spaarpenningen aan van hen, die geregeld ter kerke gingen. De predikant David Duncan van Ruthwell verbond eene spaarbank met de hulpkas en onderscheidde tusschen goed en slecht gedrag. Slecht gedrag had ten gevolge, dat in plaats van 5% slechts 4% rente uitgekeerd werden. In 1815 volgde eene poging, om de spaarbanken met filialen te verbinden en zuiver economisch in te richten. ‘The Exeter Savings Bank’ telde 60 filialen, die alle door geestelijken bestuurd werden. De Edinburger spaarbank, die als het model voor de meeste latere spaarinstellingen beschouwd wordt, werd in 1814 opgericht met het doel, de bedelarij te onderdrukken. In het algemeen was het streven bij deze beweging erop gericht, de arbeiders en hunne vereenigingen los te maken van den slechten invloed der kroeghouders en de exploitatie der lagere volksklasse door belanghebbenden tegen te gaan. Dit geschiedde met gunstig gevolg, waar niet gebroken werd met het gezellig en gemoedelijk karakter, want de geheele mensch wilde de vruchten genieten.

Zijn er dan geene andere inrichtingen op uitsluitend economische basis ontstaan? Voorzeker, maar alleen in de groote steden en in industrieele centra, die den arbeiders reeds ontspanning van anderen aard genoeg boden en een internationaal proletariaat huisvestten. Het type der onderlinge arbeidersmaatschappijen zonder gezellige vreugde is aan den kundigen verzekeringstechnicus Glenny te danken en door ‘the Royal-Union-Association’ vertegenwoordigd. Deze maatschappijen werden door den Engelschen adel en de patriciërs gesteund en moesten op hun wensch beginnen met het ontwerpen van bijzondere premietafelen voor alle verzekeringstakken, met het uitloven van premiën aan de verdienste-

lijke practische leiders van goed ingerichte kassen en met prijsuitdeelingen voor goede boekhouding, bruikbare statische ondervinding, enz. Daarentegen bezaten zij geheel zelfstandige besturen. Langzamerhand geraakte het bestuur in de handen van de secretarissen, die dit ambt als een bezoldigd baantje aanvaardden. Dit gaf gaandeweg tot vele misbruiken aanleiding, daar de contrôle veel te wenschen overliet. Het best is het beginsel neergelegd in 'the Standard', in 1828 opgericht, en de nuchtere, moderne vorm der nieuwe hulp- en verzekeringskas is daarop gegrond. Het volk spreekt van 'the ordinary large society'. Zij is evenzeer als actiemaatschappij in toepassing gekomen o.a. bij 'the General Benefit Insurance Company' en 'the Mutual Insurance Benefit Institution'. Het oordeel was, dat de technisch gevormde beambte met practische kennis van zaken in het spaar- en verzekeringswezen op den voorgrond trad, zonder het element der patriciërs en der geestelijkheid geheel te verdringen. Samenwerking bleef tot op zekere hoogte bestaan. De meeste arbeiderskassen gaven echter ook nog aan den hoofdelijken omslag de voorkeur; de arbeiders wilden het nut der premie niet inzien en verdeelden liever aan het slot van het jaar met een feest het overgeblevene.

De mathematische berekening van den duur der ziekten, van de sterftekans en van de waarschijnlijkheid der invaliditeit van de werkende klasse bood ook voor het verzekeringswezen in verband met de hulp, die dit in staat was aan de werklieden te verleenen, nieuwe gezichtspunten aan. Dientengevolge is er op dit gebied sedert hare toepassing van eene nieuwe periode van ontwikkeling sprake.

Aan het zoeken naar de wetenschappelijke verzekeringsformule namen weder in de eerste plaats geestelijken deel. De eerste gegradueerde Engelsche premietabel was het werk van den theoloog Price; de eerste consequente toepassing is te danken aan den eminenten predikant Beecher. Thomas Beecher stichtte een aantal clubs en begon met een wetenschappelijk onderzoek naar *de wet der ziekte.* Zijne verzamelde statistische bouwstoffen verleidden hem echter tot valsche conclusiën, omdat hij nog niet de inductieve methode toepaste, maar eenvoudig als axioma vooropplaatste: ziekte is de oorzaak der sterfte. Dit is onjuist. Dezelfde fout maakte zijn collega Wilkie. Hunne practische werkzaamheid was evenwel daarom niet minder verdienstelijk. In Schotland werd dit spoedig genoeg ingezien en werd daarom direct inductief geopereerd. Intusschen is en blijft Beecher een wegbereider van de groote statistici Finlaison, Neison en Ratcliffe, die te recht als de baanbrekers der naaste periode van ontwikkeling op dit gebied te beschouwen zijn. Neison alleen onderzocht statistisch 1,217,685 levensjaren en 2,418,693 weken ziekte en zijn hoofdwerk: *Contribution to Vital Statistics being a Development of the Rate of Mortality and the Laws of Sickness*, bezit classieke waarde. Deze onderzoekingen hebben eerst den zin voor hervorming bij de arbeidersorden gewekt en op

den socialen gezichteinder der arbeidende klasse den gunstigsten invloed uitgeoefend. Sedert verdween de voorliefde voor de eenheidspremie en tegenwoordig verlangen de arbeiders op grond van het werkelijke risico de bijdragen aan de kassen te regelen. Deze arbeid was de beste propaganda voor het spaar- en verzekeringswezen.

Staat ziekte in verband met sterfte? Finlaison(*) antwoordt bevestigend, Glenny ontkennend. Als bewijs beroept de laatstgenoemde zich op de vergulders, die meer dan de meeste handwerkers aan ziekte blootgesteld zijn en toch gemiddeld geen korteren levensduur aanwijzen. Neison vond nergens het verband tusschen ziekte en sterfte. Integendeel, eene hooge levenskans ging zeer dikwijls gepaard met veelvuldige ziekte. Voor de ziektetabellen mag daarom ook geen andere grondslag aangenomen worden dan onbekwaamheid tot de uitoefening van het beroep.

Gevraagd werd: 'Hoe is de verhouding van ziekte en sterfte in de steden en op het platteland? Hoe is de verhouding van de ziekte tot de sterfte?' en: 'Welken invloed oefent het beroep op den levensduur en de ziektehoeveelheid uit?' De kosten van het onderzoek was het bureau van statistiek bereid te dragen en de statisticus Farr nam deel aan Neison's arbeid.

Het resultaat was, dat de gemiddelde levensduur der leden van de hulpkassen langer bleek te zijn dan die der Engelsche bevolking in het algemeen en dan die der bij de levensverzekeringsmaatschappijen verzekerden in het bijzonder. Voorts werd geconstateerd, dat de sterftekans der vrouwelijke leden van de hulpkas op alle leeftijden geringer was dan die der mannen en dan die der Engelsche vrouwen in het algemeen.

Eindelijk werd vastgesteld, dat de premietarieven zoowel op den leeftijd en het geslacht als op het beroep en de woonplaats moeten letten. Hoezeer de grootte der stad en hare hygiënische en sociale toestanden ook invloed op het risico uitoefenen, toch valt het niet te loochenen, dat de beroepsbezigheid van nog meer belang is. Des te meer is het te betreuren, dat Neison hieromtrent niet consequent genoeg kon onderzoeken, omdat de daartoe vereischte 4000 pd. st. ontbraken. Met enkele vingerwijzingen moeten wij daarom tevreden zijn. Ratcliffe (*Observations on the Rate of Mortality and Sickness amongst Friendly Societies*) vult menige leegte aan, maar ook door hem is het laatste woord nog niet gesproken. Het zou ons buitendien te ver voeren, deze hoogst belangwekkende onderzoekingen hier uitvoerig te behandelen. Daartoe is het materiaal te omvangrijk. Van belang echter is het, eraan te herinneren, dat het onderzoek in de eerste plaats het beroep en dan de woonplaats omvatte. Wanneer nu bv. de gemiddelde levensduur te Liverpool en te Glasgow 11 resp. 9 jaren korter is dan in de meeste andere groote steden en verreweg ongunstiger

(*) Return: *Friendly Societies*, *Sickness and Mortality.*

is dan het waarschijnlijke cijfer voor schrijvers en volksonderwijzers, dan moet dat ook op de hoogte der premiën ingeval van verzekeringen invloed uitoefenen. Wanneer in de districten der Manchester Unity verschillen van 16 jaren voorkomen en in enkele beroepen van 15 jaren, dan is dit ongetwijfeld van groote beteekenis. In Amerika is men reeds zoover gekomen, dat bv. de verzekering van geheel-onthouders 28% goedkooper is dan die van andere personen en deze individualiseering wordt in Engeland nagevolgd.

Een stap verder op dezen weg is het onderzoek van de professioneele sterftekans in verband met de loonen. Het is toch zeer de vraag, of de loonarbeider de kunst verstaat, om daar, waar hij niet in nood verkeert, zijn loon in overeenstemming te brengen met den waarschijnlijken levensduur van zijn beroep. Een beroep, dat de sterftekans vermeerdert, moet daaraan evenredig meer loon aanbieden; de arbeider is dan ook verplicht, voor zijne verzekering grootere offers te brengen. Zulke onderzoekingen kunnen echter eerst plaats vinden, wanneer de beroepsgroepeering in toepassing gebracht is. Deze is onmisbaar voor de vaststelling van een normaal loontarief tusschen werkgever en- nemer; deze is een waarborg tegen de onderdrukking der zwakken. Deze vertegenwoordigt in één woord alle gemeenschappelijke belangen. Zij, die eene verscherping der maatschappelijke tegenstellingen willen tegengaan, moeten eene vrije beroepsgroepeering zooveel mogelijk bevorderen en alle pogingen in die richting krachtig ondersteunen.

In Engeland is dit door velen begrepen. De oplossing der vraag werd vergemakkelijkt door de erkenning van het historisch feit, dat de gildegeest niet uit te roeien is. Deze herleeft telkens opnieuw in andere vormen en ondergaat voortdurend eene economische en sociale zuivering. In de Middeleeuwsche gilden vereenigden zich voor werken der Christelijke barmhartigheid hoog en laag, rijk en arm; in de arbeidersorden en kassen hebben beide klassen der maatschappij elkander opnieuw gevonden. De eerste uiting van die samenwerking droeg het karakter van den ondersteuningsplicht; hand in hand daarmede gaat de gezelligheid op de congressen en de feestelijke bijeenkomsten; de laatste ontwikkeling is het gemeenschappelijk bezoek der kerk. In 1883 verzamelden zich de gedelegeerden der orde van de ‘Foresters’ op Koning Edward's plein, om in optocht naar de St.-Martins kerk te trekken, alwaar eene bijzondere godsdienstoefening voor hen gehouden werd. Herinnert dit niet aan lang vervlogen tijden?

De arbeidersbeweging en haar optreden op het gebied der verzekering in dit vaarwater gebracht te hebben, behoort tot de groote verdiensten van Samuel Best, predikant van Abbots Ann te Andover. Hij vond een vorm, om de spaarbank met de hulpkas samen te smelten en tevens voedsel te bieden voor het gemoed en de phantasie van den arbeider. Twee eischen plaatste hij op den voorgrond, nl.: 1°. de arme moet niet sparen en zich ontberingen getroosten, om de rijken

van de armenlasten te ontslaan, en 2°. geen kroeghouder mag de voordeelen genieten van de behoefte des arbeiders aan levensvreugde, maar evenmin mogen de uitgaven voor het levensgenot uit de algemeene spaar- en verzekeringskas vloeien.

Voor de gemeenschappelijke feesten werd een bijzonder fonds gesticht; zij vinden in geene publieke lokalen plaats; zij bieden degelijk en toch onderhoudend voedsel voor de ontwikkeling van het gemoed en de phantasie.

Best dacht het eerst aan de ondersteuning ingeval van ziekte. Zijn uitgangspunt is de spaarbank. Daarin kan elke deelnemer naar eigen welgevallen zijne spaarpenningen deponeeren, zonder aan een bepaald bedrag gebonden te zijn. Evenwel is hij verplicht, maandelijks minstens één penny bij te dragen; anders wordt hij beboet. Dit is eene opwekking van zijn egoistisch instinct.

Buitendien kan hij deelnemen aan de hulp- of verzekeringskas, die met de spaarbank in verband staat en het gemeenschappelijk dragen van elkanders lasten beoogt, het eigenlijk Christelijk levenselement. De deelneming daaraan is geheel vrijwillig. Er zijn alzoo leden der spaarbank, leden der verzekeringskas of 'Provident Society', leden van beide kassen en eereleden, die bijdragen verstrekken, zonder op ondersteuning aanspraak te maken.

Het eigenaardige der instelling is, dat geene gegradueerde premiën geheven worden. Van de spaarpenningen der deelnemers wordt jaarlijks een van te voren bepaald gedeelte voor het ondersteuningsfonds teruggehouden. De hoogte der som bepaalt het verschil ten opzichte der ondersteuning en zij omvat 5 verschillende klassen. Het spreekt wel vanzelf, dat het bedrag voldoende moet zijn, om aan de aanvragen om ondersteuning te kunnen voldoen, en eene berekening op grond van exacte gegevens stelt daartoe in staat. Ook zijn nog bijzondere voorschriften voor buitengewone gevallen voorhanden.

Bestaat de ondersteuningskas bv. gedurende 5 jaren uit 600 leden en zijn er gedurende dien tijd 18000 dagen van ziekte voorgekomen, dan vermenigvuldigt men 5 met 600 en rekent met eene totaalsom van 3000 leden, die in 18000 gedeeld voor elk lid op een gemiddeld bedrag van 6 dagen van ziekte per jaar wijzen. Dit quotiënt 6 dient tot grondslag voor de premieberekening van het daaropvolgend jaar. Wie alzoo 1 shilling ziekengeld verlangt, moet 6 sh. in de ondersteuningskas deponeeren, die van zijn spaarboekje weggenomen worden. Wie 2 sh. wenscht, moet 12 sh. bijdragen, enz. Stijgt het getal leden op 700 en is de bijdrage voor de uitkeering voor alle leden op 1 sh. aangenomen, dan is het vermogen der kas bij het begin van het jaar 4200 sh. Levert een jaar een overschot op, dan wordt dit ten deele op de volgende jaren overgebracht. Treden epidemieën op, dan wordt desnoods een hoofdelijke omslag uitgeschreven. Er zijn echter nog bijdragen en giften van eereleden voorhanden; er worden boeten ge-

heven en zij, die hunne spaargelden op grond van den driemaandelijkschen opzeggingstermijn van de spaarbank terugverlangen, moeten de bijdrage van één maand aan de ondersteuningskas laten staan en deze wordt bij het vermogen der hulpkas gevoegd. Oogenschijnlijk zijn de bijdragen voor jongen en ouden, gezonden en zieken, spaarzamen en verkwisters gelijk en toch betalen de jongen niet voor de ouden, de gezonden niet voor de zieken en de spaarzamen niet voor de verkwisters. Reeds dadelijk blijkt het, dat de verkwister niet zooveel ziekengeld kan trekken als de spaarzame, omdat de inleg verschillend zal uitvallen. Verder zorgen de 5 ondersteunings- en leeftijdsklassen voor de handhaving van het beginsel der gerechtigheid. De 5 klassen verleenen een ongelijk recht op steun uit het fonds. De verhouding is als van 9: 8: 6: 4: 2.

Het jeugdige lid *kan* ingeval van ziekte veel trekken, maar hij *zal* weinig trekken, omdat zijn leeftijd minder aan ongesteldheden blootgesteld is. De bejaarde *zou* veel kunnen trekken, omdat hij meer ziek is, maar hij *kan* in elk geval slechts eene betrekkelijk geringe som verlangen. Het karakter der verzekeringskas is gehandhaafd en het verzekeringsbeginsel wordt zelfs streng toegepast, maar de vorm is eigenaardig gekozen. De 5 klassen zijn als volgt onderscheiden.

A.	**B.**	**C.**	**D.**	**E.**
Gezonde mannen beneden 35 *jaren zonder* erfelijke gebreken in hunne familie en *in geen bedrijf werkzaam, dat gezondheidsschadelijk is.*	1°. *Gezonde mannen beneden* 45 *jaren met* erfelijke gebreken. 2°. *Gezonde vrouwen zonder* erfelijke gebreken *beneden* 40 *jaren.*	1°. *Gezonde vrouwen beneden* 50 *jaren met* erfelijke gebreken. 2°. *Mannen van twijfelachtige gezondheid of in een ongezond beroep werkzaam.*	*Vrouwen beneden* 60 *jaren met twijfelachtige gezondheid.*	*Alle personen*, die in de 4 andere klassen niet opgenomen konden worden.

Wanneer het verzekerde ziekengeld 1 sh. bedraagt, krijgen de zieken uit de ondersteuningskas in klasse *A.* 9 pence, in *B.* 8 pence, in *C.* 6 pence, in *D.* 4 pence, in *E.* 2 pence.

Rechtvaardig is dit, wanneer de som der ziekendagen van elke klasse vermenigvuldigd met het ondersteuningsbedrag van elke klasse hetzelfde getal oplevert. Is bv. de gemiddelde duur der ziekte op 6 dagen vastgesteld en bedraagt het gemiddelde ondersteuningscijfer 1 sh., dan moet het product, uit beide verkregen, 6 sh. - 72 pence bedragen.

A.	***B.***	***C.***	***D.***	***E.***
9 pence	8 pence	6 pence	4 pence	2 pence
8 *ziekendagen*	9 *ziekendagen*	12 *ziekendagen*	18 *ziekendagen*	36 *ziekendagen*

72 pence 72 pence 72 pence 72 pence 72 pence.

De verhouding van den duur der ziekten in elke klasse moest bedragen 8: 9: 12: 18: 36.

Was dit werkelijk het geval? De statistiek rekent nog niet met erfelijke gebreken, twijfelachtige gezondheid en schadelijk bedrijf. De

kas kon daarom alleen met de practische ondervinding te rade gaan en deze beantwoordde de vragen bevestigend.

Wat valt in het systeem van Best voornamelijk op?

1°. 'The Provident Society' verzamelt geen reservefonds. Zij heft zóó hooge bijdragen, als waarschijnlijk de kosten van het loopende jaar zullen bedragen. Het overschot dient ter regeling van het natuurlijk evenwicht. *Er is alzoo sprake van eene permanente, jaarlijks deelende vereeniging.*

2°. Zij dekt of tracht het bedrag der ondersteuningen in korte perioden uit de bijdragen der leden te dekken. *Dientengevolge kan zij niet tot staking der betalingen genoopt worden.*

De eerste aanmerking tegen deze inrichting zal zijn, dat een oud lid niet van 2 à 4 pence per dag kan leven. Hij moet alzoo nog eene andere bron van inkomsten bezitten. Deze biedt hem zijn spaarinleg aan en wanneer hij de vereischte aanvulling niet meer uit zijn spaarfonds kan bestrijden, houdt de ondersteuning op. Per shilling ziekengeld komen uit deze bron voor klasse A. 3 pence, voor klasse B. 4 pence, voor klasse C. 6 pence, voor klasse D. 8 pence en voor klasse E. 9 pence. Nu is het duidelijk, dat de premiën te hoog zijn, en wel voor een bedrag, gelijk aan dat, waarin de spaarbank voorziet. Aan den eisch der financieele zekerheid is voldaan.

De voordeelen van dit stelsel bestaan hierin:

1°. Elk lid wordt aangespoord, vroeg met het sparen te beginnen, want dan is hij zeker, later zooveel langer ondersteuning te kunnen genieten. De jeugdige arbeider verzamelt eenvoudig systematisch de reserven, die hij op gevorderden leeftijd verteert, en hij voelt dit in dezen vorm duidelijker dan in dien der gewone verzekering.

2°. Het jeugdige lid, dat veel uit de kas trekt, kon nog niet veel sparen; hij zal geene ziekte fingeeren, omdat hij een deel der ondersteuning uit zijne eigen spaarpenningen moet dekken; het bejaarde lid zal weinig uit de ondersteuningskas behoeven, omdat hij veel gespaard heeft; beiden kunnen dan alleen van het ondersteuningsfonds genieten, indien zij hun spaarfonds aantasten. Dit heeft veroorzaakt, dat de duur der ziekten veel geringer is dan bij andere hulpkassen, zoodat dientengevolge de premie laag gehouden kan worden.

Sir George Young meende niet ten onrechte, dat op dit beginsel de verzekering van staatswege opgebouwd moest worden.

Best dekt de geneeskundige kosten voor het grootste deel door een hoofdelijken omslag en laat klasse A. 2 sh., B. 2½ sh., C. 3 sh., D. 4 sh. en E. een telkens door het bestuur vastgesteld bedrag betalen. De individueele behoefte wordt daarbij niet over het hoofd gezien.

De administratiekosten worden langs een anderen weg geheven en zijn gering.

Het ingetreden 70ste levensjaar geeft het lid recht op eene jaarlijksche lijfrente. Deze wordt uit een bijzonder fonds bestreden. In dit

fonds vloeien: 1°. een deel van het jaarlijksch overschot; 2°. het bedrag van den hoofdelijken omslag, voor elk lid bepaald op de som van het ziekengeld van één dag, indien het lid op 40jarigen leeftijd zich bij de spaarbank aansluit, van twee dagen, indien dit tusschen 40-50 jaar geschiedt, en van drie dagen, indien de aansluiting boven 50 jaar plaats vindt.

Het bestuur mag voor buitengewone gevallen een bijzonderen hoofdelijken omslag uitschrijven, terwijl alle leden ¼ der verleende ondersteuning uit hun spaarconto moeten bestrijden. De omvang der lijfrente bedraagt de helft van het ondersteuningsziekengeld der klasse, waartoe het lid gedurende de laatste 10 jaren gerekend werd te behooren.

Best heeft zijn plan uitvoerig in zijn werk *Parochial Manual* uiteengezet en 40 jaren lang de door hem gestichte kassen geleid en met de arbeiders gewerkt. Hij wist hen van de overtuiging te doordringen, dat ieder verplicht is, voor zichzelf te zorgen en het risico der eigen handelwijze te dragen. De kracht van zijne hervorming lag in het verzamelen der premiën in twee van elkander gescheiden inrichtingen op de basis der verzekering, maar toch tevens met meer waarborgen voor eene individueele behandeling dan de verzekeringsmaatschappij. De voordeelen van dit stelsel, dat in 1828 voor het eerst in toepassing kwam, zijn zeer spoedig gebleken. De nadeelen - de niet-oplossing der vraag omtrent de onzekerheid der sociale stelling en omtrent de spaarkracht van den arbeider - verhinderen de algemeene verbreiding onder het proletariaat, maar de grenzen van eigen hulp waren bereikt en de weg ter verbinding met eene organisatie onder staatstoezicht en met staatshulp werd op deze wijze organisch voorbereid.

Geen wonder, dat de bekwame en op sociaal gebied ervaren Sotheron-Escourt in 1856 de toepassing van dit stelsel op groote schaal in de hand nam. Hij erkende in de eerste plaats, dat eene organisatie der jaarlijksche feesten en der gezelligheid noodzakelijk was en dat deze den arbeider met het sparen en zorgen voor den ouden dag verzoent. Dit gaf aanleiding tot de oprichting van een fonds voor psychische behoeften, dat door leden en eereleden gesteund wordt en de voeling tusschen de verschillende standen onderling levendig houdt. Hij smolt de 5 klassen van Best tot 3 samen, nl.: klasse A. voor alle mannen beneden 30 jaar, klasse B. voor mannen beneden 40 en vrouwen beneden 35 jaar en klasse C. voor mannen boven 40 en vrouwen boven 35 jaar. Per shilling verzekeringsgeld werden als ziekengeld uitgekeerd 9 p., 8 p. en 6 pence. Elk lid werd verplicht, maandelijks minstens voor één dag ziekengeld bij te dragen. Elk lid moet verder een ijzeren ziekenfonds van 12 premiebijdragen in de kas hebben staan. Het overschot wordt aan het einde des jaars met de premie van het volgende jaar verrekend en vermindert deze alzoo. In de lijfrentekas vloeien alle boeten, de bijdragen der leden en de geschenken der eereleden.

De lijfrente wordt voor ½ uit de lijfrentekas en voor ½ uit de spaarbank bestreden. De kosten der administratie worden door de eereleden gedragen. Technische verbeteringen en vereenvoudigingen worden van periode tot periode vastgesteld. *Ook wordt het bestuur grootendeels aan de deelnemende arbeiders toevertrouwd, die langs dezen weg technisch geschoold worden en in hunne kassen een integreerend deel van het sociale leven moeten leeren zien.*

In 1868 ondernam de predikant G.R. Portal de uitbreiding van dit stelsel in Serry en zijn 'National deposit society' bezat in 1882 niet minder dan 75 afdeelingen in 19 graafschappen. Hoezeer de samenwerking tusschen de standen wortel schoot, blijkt hieruit, dat op 3866 actieve niet minder dan 3700 eereleden komen. Portal achtte het noodig te bepalen, dat leden, die een liederlijken levenswandel gaan leiden, als eerste waarschuwing van klasse verplaatst worden, maar ook hiertoe is een voorstel van het bestuur en een besluit der leden noodig.

Het doel der beweging werd bereikt, nl.: de economische opvoeding van het volk in een wetenschappelijk gerechtvaardigden socialen verzekeringsvorm, staat makende op de deelneming en belangstelling der arbeiders, op de medewerking van de bevoorrechte standen en steunende op den gemeenschappelijken arbeid van beide zonder verloochening van het beginsel der Christelijke liefde.

De geschiedenis der Engelsche hulpkassen- en arbeidersverzekering, waaraan wij slechts enkele voorbeelden ontleenden, toont duidelijk genoeg aan, dat het niet voldoende is, nieuwe vormen te kiezen, om aan de arbeidende klasse materieele voordeelen te verschaffen, maar dat het erop aankomt, het levend organisme door eigen arbeid de meest geschikte vormen voor zijne verdere maatschappelijke ontwikkeling zelfstandig voort te laten brengen. De pionieren van het verzekeringswezen in Engeland maakten geen publiek misbaar en hebben evenmin de geringste onderscheiding en zichtbare waardeering van hun persoon wenschelijk geacht of wel gedurende hun leven ontvangen. Zij stonden in den dienst der economische techniek, die zij ter wille der menschheid en bovenal ter wille van hunne plichten als mensch en leeraar grondig beoefenden. Als soldaten van een sociaal leger nemen zij onder de loonarbeiders plaats, om door hunne noeste vlijt en hun persoonlijken arbeid tot den rang van officieren en leidslieden op te klimmen. Kenners der practijk en leiders van het zieleleven, die eenvoud aan natuurlijke noblesse paarden, stonden zij het volk ter zijde en wisten zij tevens de patriciërs en de welgezinden voor de samenwerking te winnen. Hun arbeid leerde hen, dat de eigenlijke levensverzekering van de arbeidersverzekering gescheiden moet blijven.

Het is eene oude ondervinding, dat bv. uitbreiding van het kiesrecht alleen dan gerechtvaardigd is, wanneer gelijktijdig hooge voorstellingen van den staat en zijn gezag gewekt worden. Het is niet

minder waar, dat uitdooving van den idealen geest en huldiging van de platte alledaagsche sleur niets anders beteekent dan verslapping der volkskracht en ontaarding van haar zedelijk vermogen. Hetzelfde verschijnsel wordt op sociaal gebied waargenomen en de ontaarding oefent daar een hoogst ongunstigen invloed uit, omdat de volkszeden, gewoonten en gebruiken daaronder in gelijke mate lijden. Dit zagen in Engeland de geestelijken, de aristocratie en de welgezinden in en zij toonden hunne veerkracht en hun geloof en vertrouwen in de nationale roeping van het volk, door met de arbeiders samen te werken. Daaraan werden groote offers gebracht, maar daaraan is het toe te schrijven, dat de Engelsche natie reeds eene eigen arbeidersgeschiedenis achter zich heeft. Op sociaal gebied is, wat de hervorming betreft, de verbinding tusschen het volk en de aristocratie, tusschen deze beide en de dienaren van de Kerk een eerste vereischte, om tot eene kalme oplossing te geraken.

Bij de arbeidersverzekering moet meer dan bij de gewone levensverzekering met de volkseigenaardigheden gerekend worden. Het is bv. bijna overal geconstateerd, dat de arbeider tegen den eisch van een geneeskundig attest vooringenomenheid koestert. Die eisch heeft voornamelijk in Frankrijk aanstoot en ergernis gegeven. Het is evenzeer geconstateerd, dat de arbeiders in geval van ziekte op geen arts der kas aangewezen willen zijn, maar op vrije keus der geneeskundige hulp prijs stellen, gelijk dat bv. in de Nederlandsche Gist- en Spiritusfabriek geschiedt. Het is verder geconstateerd, dat de belangstelling der arbeiders in kassen, waarvan zij niet aan het bestuur deelnemen en waarvoor niet velen uit hun midden werkzaam kunnen zijn, zeer spoedig afkoelt. De arbeider wil verantwoordelijkheid bezitten en vertrouwen genieten; hij wil gaarne de handen uit de mouw steken. Wordt eene kas met menschenkennis geleid, dan is de arbeider erop uit, onder zijne kameraden propaganda voor haar te maken.

De arbeider wordt niet gewonnen door het vooruitzicht op den te wachten nood der toekomst, want de nood van het heden houdt hem reeds genoeg bezig; hij is evenmin dankbaar voor de brokken, die hem nu en dan toegeworpen worden, of voor een voordeeltje, dat hem in tijden van sociale gisting ten deel valt. Hij wil ‘liefde’ en wie hem in dien zin zijne kennis, zijne arbeidskracht en zijne onderwijzing aanbiedt, kan op zijne sympathie staat maken. Tegenover elk hem gebracht offer plaatst hij gaarne een ander offer zijnerzijds; in den omgang van mensch tot mensch erkent hij vrijwillig het prestige van den meerdere. Dit prestige moeten elk geslacht en elke stand opnieuw door eigen arbeid veroveren.

In Nederland heeft de publieke weldadigheid eene zeer hooge vlucht genomen en voorziet de kerkelijke armenverzorging voor een deel in de dringendste behoefte. De sommen, door haar besteed, moeten voor een groot deel beschouwd worden als uitgaven, die uit het tot dusver ge-

volgd stelsel van den vrijen arbeid voortvloeien. Om de werkelijke productiekosten te leeren kennen, moeten zij nader ontleed worden, want eerst dan is nauwkeurig vast te stellen, welk deel der kosten van den arbeid door de bestaande maatschappelijke instellingen van liefdadigheid overgenomen werd. Is dit bekend, dan kunnen ook met gunstig gevolg verbeteringsvoorstellen in overweging genomen worden. De arbeidersverzekering wil dit doel in de hand werken. Om daartoe echter voldoende in staat te zijn, is het noodzakelijk, niet alleen over de tarieven te strijden, maar moet bovenal uitgerekend worden, welk deel van het loon door den arbeider voor verzorgingsdoeleinden besteed kan worden, zonder dat hij dientengevolge de voorziening in zijne loopende levensbehoeften verwaarloost; op welken leeftijd hij met het sparen kan en moet beginnen, en welke takken van bestaan reeds loon genoeg uitkeeren, om de toepassing van het spaar- en verzekeringsbeginsel op meer uitgebreide schaal te doen plaats vinden. Is dit geschied, dan is het evenzeer mogelijk aan te geven, waar de algemeene liefdadigheid niet te ontberen is en in welke richting de staat werkzaam moet zijn. Tevens kan dan nagegaan worden, waarom in vele takken van bestaan het loon nog niet hoog genoeg is en langs welken weg daarin verbetering te brengen is. De arbeidersbeweging wenscht organen in het leven te roepen, die de werknemers sterk genoeg maken, om werkelijk vrije overeenkomsten met de werkgevers te sluiten; de verzekeringsbeweging wijst de arbeiders op de noodzakelijkheid van eigen hulp, de ondernemers op hun plicht, ook tegenover de levende arbeidskracht de lasten te dragen, de algemeene liefdadigheid op hare taak, den nood te lenigen, zonder den arbeid door haar optreden goedkoop te maken, en den staat op zijne roeping, de verschillende belangen in een rechtsvorm te brengen, waaraan allen gebonden zijn. Om hiertoe te geraken, is in de eerste plaats samenwerking tusschen de hoogere en lagere standen noodig; evenzeer wordt samenwerking tusschen de organen der verzekering en die der publieke liefdadigheid vereischt. De voorbereiding daartoe is de taak van een centraal-bureau.

De Nederlandsche pensioenvereeniging ging reeds verder en is met eene eigen organisatie voor den dag gekomen. Zij nam ook in haar midden begunstigers op. Zullen deze in de afdeelingen samenwerking met de arbeiders zoeken, om gaandeweg aan te vullen, wat in den beginne verzuimd werd? Zullen zij de arbeiders aan het beheer laten deelnemen, hen in economischen zin opvoeden, voor hunne levensvreugde of liever psychische behoeften zorg dragen en allengs van de kroeghouders verwijderen? De wordingsgeschiedenis der pensioenvereeniging doet dat niet vermoeden, maar wat nog niet is, kan worden.

De sociale gisting zal ook in Nederland meer voelbaar worden; de gevolgen der algemeene verkeersomwenteling worden ook in Nederland steeds sterker bespeurd. Daardoor is stilstand op het gebied der so-

ciale hervorming niet mogelijk. De behoefte aan eene sociale hervormingspartij wordt van jaar tot jaar grooter. Aan haar zal de eisch gesteld worden, hare taak grootscher, onbevooroordeelder en practischer op te vatten. De reeds nu bij den eersten aanloop opgedane ondervinding gaat niet verloren. Geschiedde die aanloop te veel in overeenstemming met het sociale medelijden, dan kan daarop later teruggekomen worden. En dan zal het leerrijke Engelsche voorbeeld niet onopgemerkt blijven.

(Wordt vervolgd.)

Dusseldorp.

A.J. DOMELA NIEUWENHUIS.

De vrijheidsboom te Delft in 1795.

Deteriores omnes sumus licentiâ.
Cicero.

In het 1ste hoofdstuk van zijne *Histoire de la faïence de Delft* geeft Henri Havard eene beschrijving *à vol d'oiseau* van die stad en hare voornaamste pleinen en gebouwen, waaraan hij dan tevens het verhaal der gebeurtenissen, waarvan zij in den loop der eeuwen getuigen waren, vastknoopt.

Met de aan zijn landaard zoo bij uitstek eigen levendigheid van voorstelling en schilderachtigheid van stijl wijdt de schrijver, wiens verdiensten omtrent Nederland en zijne kunstgeschiedenis ik hier niet zal herinneren, laat staan op haar waren prijs schatten, eenige regelen aan de Groote Markt te Delft, waarvan hij het volgende zegt:

'C'est sur ce gai forum, en effet, que se sont accomplis les principaux événements auxquels assista l'industrieuse cité. Au son de la grosse cloche du beffroi, ses habitants accouraient de toutes parts pour entendre lire au perron les lois et ordonnances, les arrêts de justice et les *Keuren* du "Magistrat". Les jours de fête, c'est là qu'on se réunissait; et, joyeux ou lugubres, c'est là encore que tous les grands actes de la vie nationale ou municipale avaient leur dénoûment. Depuis les funérailles si tristement magnifiques du grand Taciturne, et l'horrible exécution de Balthasar [de] Gérard, qui en fut comme le complément, jusqu'à *l'érection de l'arbre de la liberté*, en 1795, quel album de planches intéressantes et curieuses on pourrait composer avec les scènes diverses qui se sont déroulées sur cette place! La moins extraordinaire assurément ne serait point cette bizarre estampe représentant l'armée de Pichegru défilant au pied de l'hôtel de ville. Je l'ai eue sous les yeux aux Archives de Delft.'

Hierop volgt de beschrijving, hoe erbarmelijk die soldaten waren toegetakeld, waarvan bedoelde plaat, door een ooggetuige vervaardigd, eene getrouwe afbeelding geeft(*). Havard besluit zijne beschouwing met deze woorden: ‘Car, toute grotesque que nous paraît aujourd'hui une pareille masquerade, elle fut acclamée cependant, et les échos de cette grande place retentirent alors de frénétiques accents’(†).

Tot illustratie of nadere verklaring van de eerstgenoemde gravure met het onderschrift: *Afbeelding der vreugdebedrijven by het planten van den Vrijheydsboom binnen Delft*, *op den* 4. *February* 1795, *opgedragen aan de Burgers dezer stad*, *en derzelver Reprezentanten door hunnen Medeburger J. Jelgerhuis Rz.*, bied ik mijn lezers en lezeressen(§) de volgende uittreksels aan, ontleend aan de Notulen van de Municipaliteit der stad Delft, sedert 21 Januari 1795, in de verwachting, dat de mededeeling ervan hunne verbeeldingskracht zal te gemoet komen, zoodat zij zich het verbazingwekkend, aan het ongelooflijke grenzend feit des te klaarder voor oogen zullen kunnen stellen, 'twelk bewijst, hoezeer de zwijmel der Fransche revolutie zelfs het Hollandsch flegma der burgers en burgeressen van Delft, dat weleer den naam van ‘statigh’ droeg, in de dagen van Vrijheid, Gelijkheid en Broederschap, met volkomen verachting van alle *decorum*, tot de buitensporigste uitgelatenheid vermocht te doen overslaan.

Onder de behandelde punten in de vergadering der Municipaliteit van Delft(**) van 24 Februari 1795 komt in de 5de plaats voor: *het oprichten van een Vrijheidsboom.* Jammer, dat de beraadslagingen, die over dat toen zoo hoogst belangrijk onderwerp gevoerd werden, niet *in extenso* zijn genotuleerd; eene klacht, die zoo dikwijls moet worden geuit, waar het zaken betreft, waarvan wij nu zoo gaarne meer zouden wenschen te vernemen.

‘Na deliberatie’ - zoo vind ik aangeteekend - ‘werd goedgevonden, omme op de begeerten van verscheydene Burgers, een *vrijheidsboom* te doen oprichten, op het *marktveld*, en is den fabrijcq (architect) daartoe de noodige orders gegeeven. Gemelden fabrijcq werd voorts gelast, omme de pourtretten van de prinsen van Orange, in de Kamer van Burgemeesteren hangende, weg te neemen en op zolder ter bewaaring te brengen.’

(*) Daarop doelt het bekende liedje: ‘Rataplan, plan, plan, Pampiere l'argent, ze hebben geen kousen noch schoenen meer an’, enz.

(†) Zie het aangeh. werk, p. 4 v.

(§) Ofschoon de taal der wetten kort en duidelijk moet zijn, wordt de beleefdheid, die m.i. op elk gebied thuis behoort, ten koste der beknoptheid bij hare bepalingen vaak geheel miskend. Zie bijv. art. 13 der wet op het lager onderwijs. In dat opzicht althans is zij niet ‘liberaal’, ten minste niet ‘sociaal-liberaal’.

(**) Hare leden, aangesteld door ‘de Commissie der revolutie’ of ‘het Comité revolutionnair’, worden in de notn. van 21 Januari opgenoemd. Zij vielen dadelijk aan het werk. ‘Alliantie met de fransche republicq, benevens vreede en broederschap’ was hun wensch en hunne leus.

In de zitting van 30 Januari werd het voorstel gedaan, aan de burgeres V.H.(*) te verzoeken, ‘om eenen *Eikenboom* van haare buitenplaats te mogen rooijen, om tot een *vrijheidsboom* te dienen, en den burger F. neemd aan hetzelve verzoek te doen, die vervolgens van de bekoomen permissie kennis geeft, en al verder met eenige andere burgers aanneemd, om gemelden boom in de stad te doen brengen’.

Den 1sten Februari daarop is dit aangeteekend: ‘Vervolgens werd het gereedmaaken en in ordre brengen van den *vrijheidsboom* gedemandeert aan de meedeleeden W. en v. S., gelijk ook tot het maaken van de noodige schikkingen en het reguleeren van zeekere *Danspartij* of *Bal*, hetwelk op voorstelling van den franschen generaal zal behooren plaats te hebben; zijnde deeze Commissie door voornoemde Meedeleeden geaccepteerd en aan dezelve gerenvoyeerd alle zodanige voorgekoomen omstandigheeden, als welke daartoe eenige relatie hebben gehad. Is almeede in beide taalen gedaan drukken, publiceeren en affigeeren (aanplakken) de aanschrijving van gemelden franschen generaal, relatief het *planten* van den *Vrijheidsboom*, en het celebreeren van Feesten.’

Den volgenden dag, 2 Februari, werd, ‘op propositie en met voorkennis van den franschen generaal’, geresolveerd, om het *planten* van den *Vrijheidsboom* te bepalen op Woensdag den 4den dier maand.

Ik moet hier nog vermelden, dat op den 2den Februari het ingekomen plakkaat van de Representanten van het volk van Holland, houdende de aanneming van de *Rechten van den Mensch*, op speciale aanschrijving, na het luiden der groote klok en het geschal der trompetten, gepubliceerd werd en vervolgens geaffigeerd.

De groote dag naderde met rassche schreden.

Den 3den Februari kwam eene missive in van den Franschen generaal D., relatief de plechtigheid, welke ‘op morgen met het *planten* van den *Vrijheidsboom*’ zou plaats hebben. Zij hield ‘ook wel speciaal in substantie eene recommandatie, omme bij de nodiging op het Bal *geen onderscheid te maaken van personen met relatie tot derzelver denkwijs*’(†).

Aan het einde der vergadering werden nog, ‘na deliberatie en met voorkennis van den Franschen generaal, met de commissie daartoe specialijk benoemd, finaal gearresteerd en afgesprooken alle de schikkingen, welke op morgen bij het *planten* der *vrijheidsboom,* het Bal en daartoe behoorende solemniteyten’, zouden moeten plaats hebben, waarvan vervolgens onder den datum van morgen breeder melding zou worden gemaakt.

(*) Al is het feit bijna eene eeuw oud, noem ik hier geene namen van personen, enz. De zaak blijft dezelfde en de Lat. spreuk: *Nomina sunt odiosa*, mag m.i. op haar ten volle worden toegepast, ten einde niemand der nazaten te kwetsen.

(†) D.i. *godsdienstige* meening. Toen de klokkenist Berghuis op 22 Januari werd ‘gerequireerd’ en hem aangezegd, om bij 't arrivement der Fransche troepen op 't marktveld op de klokken te spelen, werd daarbij de ‘mits’ gevoegd: ‘ten waare de Godsdienst reets mochte begonnen zijn’.

Woensdag de 4de Februari, de dag, waarop het feest der vrijheid o.a. door het planten van den daartoe bestemden eik(*) zou worden gevierd, was aangebroken. Met het oog op die weergalooze plechtigheid vergaderde de Municipaliteit reeds 's morgens om 9 ure in Stads-Doelen, ten einde zich te zijner tijd vandaar naar het Marktveld te begeven. Ik laat de beschrijving der solemniteit, gelijk ze in de Notulen staat opgeteekend, hieronder letterlijk volgen.

'Woensdag den 4. Februarij 1795.

Deezen dag bepaald tot de plechtigheid van het planten der vrijheidsboom, vergaderde de Municipaliteit des morgens ten 9 uuren in den Doele.

Den Eykenboom, met wortels en tak, door de hiervooren genoemde Burgeresse geschonken en met linten en groen vercierd, gelijk ook den hoed, welke op den top zoude worden gesteld, aldaar in gereedheid zijnde, werd in de volgende order naar het marktveld gebragt.

1. 2 st. Canon werden vooraf gereeden en hierop volgde
2. eenige fransche trompetters.
3. een detachement fransche te paard.
4. Een dito te voet.
5. Een detachement Delfsche burgers.
6. 24 jonge juffers in 't wit gekleed en met Nationaale linten vercierd.
7. 4 jongetjes beneeden de Acht jaar, in 't Nationaal gekleed, draegende een kussen, waarop de Hoed van Vrijheid legt, werdende dezelve kinderen geënvironneerd door eenige burgers.
8. De VRIJHEIDSBOOM zelve op een waagen gelegd en getrokken door 8 paarden, die door eenige burgers, die daartoe waaren toegestaan(†), wierd geleid, werdende dezelven gedekt ter wederzijde door gewapende Burgers.
9. Voor en achter den boom vier vrouwen in 't wit gekleed.
10. eenige kinderen met groene takken en linten den boom volgende.
11. een aantal jonge juffers in 't wit gekleed.
12. de leeden van de Municipaliteit met Echarpe van Nationaal lint omhangen.
13. den franschen generaal en eenige verdere fransche officieren te Paard.
14. een detachement Burgers.
15. een Corps Musicanten.
16. een detachement fransche Infanterie.
17. een detachement fransche Cavallerye.
18. en twee st. Canon tot sluiting van den trein.

(*) Van buiten aangebracht, evenals de zoogen. vrijheid uit Frankrijk herwaarts werd ingevoerd. Evenmin als de boom, midden op het Marktveld geplant, wortels schoot, kon eene vrijheid van vreemden oorsprong hier te lande zich acclimatiseeren.

(†) Die zich daartoe hadden beschikbaar gesteld.

Den optogt van de gemelde trein geschiede van den Doele, door de Choorstraat, langs de westzijde van de Voorstraat, de zuidzijde van de Kulk, de westzijde van het oude Delft tot de Nieuwstraat, en van daar na de markt, alwaar de boom wierd geplant, onder het lossen van het Canon, daartoe door de franschen op stadsveste bij de Koepoort geplaast, en 't speelen van den Baijaart(*) en musicq.

De planting der boom, op welkers top den hoed bij de oprichting was gesteld, alzo in de beste order geschied zijnde, werd zulks gevolgd door een aanspraak van den President der Municipaliteit W.N. En ook daarna van een aanspraak in versen van den Burger R., werdende daarop de hand gegeeven en *een algemeenen Dans*, *bij en rondom den boom*(†) *aangevangen.*

Vervolgens geschiede den aftogt, na order als booven, langs de oostzijde van de Hipolitusbuurd en door de Choorstraat naar den Doele, alwaar men elkander voor wederzijdsche assistentie heeft bedankt, en onder 't gebruik van eenige verversching, eene vriendelijke Conversatie hield.

En eindelijk werd den avond van deezen dag besteed op de danschpartije of Bal, waarop verscheiden persoonen, *zonder onderscheid van denkwijze*, waaren geinviteerd, en de burgerije ook tegenwoordig was(§), hebbende de verbazende menigte der aldaar te saamen gekoomen persoonen veroorzaakt, dat niet weinig desorder en Confusie(**) aldaar heeft plaats gehad.'

Den volgenden dag dienden drie leden van den Krijgsraad een verzoek in, 'om te worden geinformeerd van 't geen tot de Confusie, verwarringe en onaangenaamheeden, welke op het bal, 't geen gisteren is gegeeven, aanleidinge heeft gegeeven'. Het antwoord van de Municipaliteit, die klaarblijkelijk met de zaak verlegen was, luidde in substantie: 'Dat men zulks ter goede trouwe *ignoreerd*(††), ofschoon men *gist*, dat de al te groote menigte van menschen, die bij het voorsz. bal hebben geassisteerd, daartoe veel hebben gecontribueerd.' Men

(*) Of beiaard, d.i. het klokkenspel. Onze Zuidelijke buren, de Vlamingen, spreken en schrijven nog zoo. Hier ter stede wordt het bespelen van klokken *beieren* genoemd, van het in Noord-Nederland verouderde *beyaerden.* De klokkenist heette *beyaerder* of *beyerman.* Men denke hier aan het kinderliedje:

"Bombam, beyeren,
De kok, die lust geen eieren", enz.

(†) De steller der notulen vereenzelvigde in zijne gedachten het symbool of liever den drager van het zinnebeeld der vrijheid waarschijnlijk zoozeer met het afgetrokken begrip zelf, dat hij de geslachten met elkander verwarde en den vrijheidsboom afwisselend mannelijk en vrouwelijk maakte. Het doet overigens niets ter zake.

(§) Die niet was uitgenoodigd, maar toegelaten werd. De *natuur* ging ook hier, als altijd, boven de *leer.*

(**) Op het ruime marktplein, waar voor de deelnemers zoowel als voor de toeschouwers plaats genoeg te vinden was, schijnt volgens den verslaggever wanorde noch verwarring te hebben geheerscht. De huizen en de daken waren trouwens, getuige de plaat, met menschen opgevuld.

(††) Dit beteekent in goed Hollandsch, dat men zich hield, alsof men het niet wist.

wilde, nu de zoogen. vrijheid al terstond zulke minder aangename gevolgen had teweeggebracht, de ware *oorzaak* niet *avoueeren*, maar bepaalde zich ertoe, naar de *aanleiding* van den 'Jan-boel' kwansuis te gissen. Trouwens, alle beginsels zijn moeielijk en de vrijheidsroes, in geestelijken en lichamelijken zin beide, droeg hier stellig hoofdzakelijk de schuld.

En hiermede liep het eerste vrijheidsfeest af, dat, evenals elders, zeker wel door meer uitingen van volks- of liever burgervreugde zal zijn gevolgd. Dit hoort echter niet tot mijn bestek.

Ten slotte nog een paar mededeelingen van financieelen aard, betreffende den staat van 'Stads Casse':

'Den deurwaarder A.d.G. doet opgaaf, in naam van den Thesaurier F. als daartoe verzocht, dat de kas actueel nog groot was *f* 2675.

Missive van W.L.v.d.C. te Delfshaven tot herhaalend verzoek om ordonnantie op den Stads Thesaurier à *f* 600. - ter betaling van den Stads-opzichter en karrelieden, etc. Dan welk verzoek in deliberatie werd gehouden, uithoofde van de schaarsheid van Stads Cassa.'

Dat de *assignaten*, een der vele gevolgen van de nauwe betrekking tot de Fransche republiek, de penurie of den geldnood hier en elders niet verbeterden, is eene bekende zaak en nog lang zou het duren, eer het financieel evenwicht zou zijn hersteld, ten gevolge van het dure geschenk der vrijheid dermate verbroken, dat, al mochten aanvankelijk velen met *Crébillon* hebben uitgeroepen: '*Ah! sans* la liberté, *la vie est-elle un bien?*' later de meesten toch zullen hebben moeten bekennen, dat de *Oud-Hollandsche* vrijheid, om welke te verkrijgen en te beschermen zooveel goed en bloed was opgeofferd, de eenige en ware was. Gode zij dank, keerde zij, na vele bange jaren, tot ons weder en bleef haar alouden zetel opslaan in het land, waar zij geboren was en vanwaar uit zich hare zegeningen over Europa hadden verspreid.

Moge de spreuk der vaderen, op hunne munten geschreven en *werkelijk* door hen betracht, het waarlijk vrome: '*Hanc tuemur*, *hac nitimur*'(*), nog lang de historische leuze zijn, waarmede de 'aurea Libertas' in Nederland zal blijven verbonden!

Mr. J. SOUTENDAM.

(*) D.i.: Wij beschermen de vrijheid in het vertrouwen op God. Vgl. hiermede hunne spreuk: 'Vigilati, Deo confidentes' (waakt, op God vertrouwende), die in andere termen hetzelfde denkbeeld uitdrukt.

De Marseillaise.

't Is zeer zeldzaam, bijna zonder voorbeeld, dat liederen zoo belangrijk worden, zulk een invloed uitoefenen, dat zij in de geschiedenis eene plaats verdienen. In de oudheid zijn het alleen die van Tyrtaeus, in zeer beperkten kring; in de nieuwere geschiedenis alleen het beroemde lied van Rouget de Lisle, geen andere.

Zonderling afwisselend was de geschiedenis der Marseillaise. Zoo krachtig, als haar bloei in den beginne was, zoo kort heeft die geduurd. Reeds vóórdat hij Consul was, schoof Napoleon ze bij het leger op den achtergrond. Hij was geen vriend van de Republiek en had weinig liefde voor poëzie en gezang. - Onder de restauratie was ze natuurlijk verboden. Tegen 1830 kenden haar nog slechts de meer bejaarden, die haar in hunne jeugd gezongen hadden. Van het jongere geslacht waren er slechts de liefhebbers van antiquiteiten mede bekend. - Plotseling herleefde ze in 1830 en wel zoo krachtig, dat men den hoogbejaarden, bijna vergeten dichter eene nationale belooning, een pensioen aanbood, dat hij echter afsloeg. Onder de regeering der Orleans ging ze natuurlijk allengs weder achteruit; men was tevreden met Lodewijk Filips en verlangde niet naar verandering. Hetzelfde spel herhaalde zich onder Republiek en Keizerrijk in en na 1848. De Marseillaise bekwam door deze hare lotgevallen een eigen karakter, zooals geen ander lied: revolutiebed, lied voor alle latere revolutiën, zooals ze het lied voor de eerste geweest was. De stille, gezeten burgers hoorden ze even zoo ongaarne als de souvereinen; eene huivering beving hen, als ze op de Parijzer draaiorgels verscheen; 't was het teeken, dat er onweder in de lucht was. Natuurlijk begeleidde zij in 1870 de Republiek weder. Als krijgslied behield ze echter hare kracht van 1792 af voortdurend. In 1855 waren de soldaten niet tot den storm op den Malakof te bewegen, tenzij men hun, hoe ongaarne ook, de Marseillaise bewilligde. Onder hare klanken werd het bolwerk genomen.

Zoo is ze, ofschoon het lied der Franschen par excellence, en als zoodanig algemeen bekend, toch niets minder dan hun nationaal lied. Eigenlijk hebben zij er in 't geheel geen. Zonderling genoeg; zoo muzikaal, zoo zanglustig, ook zoo warm vaderlandlievend, en toch geen nationaal lied, zooals bijna alle andere beschaafde volken er ten minste één hebben. Konings- of ook Keizerslied hebben zij nooit gehad. Onder Napoleon III werd het beproefd, er een tot dien rang te verheffen. 't Klinkt bijna als spot: het was de tamme, misschien hier in Holland vervaardigde, hier zoo gaarne en zooveel gezongen romance: '*Partant pour la Syrie*', tekst en melodie beide van zijne moeder, en juist daarom. Inderdaad, ze is indertijd, vooral bij de militairen, veel als keizerslied gezongen en gespeeld. 't Gezond verstand verhinderde echter het algemeen worden.

Tot niets was ze minder bestemd en geschikt dan tot een guillotinelied, waarbij de wijven om het moordtuig dansen konden, ofschoon het menigmaal geschied is. Dat was veeleer de laag-plebejische carmagnole, en vooral het wilde, dronken carillon national: '*Ah*, *ça ira*, *ça ira*, *ça ira*'. Men vergist zich overigens, als men meent, dat dat dansen, althans te Parijs, regel was. Ooggetuigen hebben mij dat meermalen gezegd. Vroolijkheid is er alleen getoond, toen Robespierre en de zijnen hunne hoofden lieten. De stemming was wel opgewonden, maar ernstig; te ernstiger, hoe hooger de slachtoffers waren. De terechtstelling des Konings werd met somber stilzwijgen bijgewoond. Evenzoo die der Girondisten.

Om het lied te verstaan en te waardeeren, ook om den geweldigen invloed, dien het uitoefende, te begrijpen, moet men nauwkeurig bekend zijn met de geschiedenis van dien tijd, in welken de groote gebeurtenissen met zoo razende snelheid op elkander volgden. Vooral met het Coblenzer manifest van 28 Juli 1792, waarop het een antwoord in naam der natie was. Zelden is er zulk een dwaas, onstaatkundig staatsstuk uitgevaardigd. 't Was den Hertog van Brunswijk zelf, wiens naam het droeg, te sterk geweest; de hoven van Berlijn en Weenen dwongen hem het uit te geven. De Fransche natie werd erin behandeld als een van alle zijden ingesloten troep briganten, die gesommeerd werden, zich op genade of ongenade over te geven. Niet alleen de leden der 'Wetgevende Vergadering', maar ook alle overheidspersonen worden er, zoo zij ongehoorzaam bleven, met de doodstraf naar krijgsrecht bedreigd, de stad Parijs zelfs met geheele verwoesting. Is het wonder, dat het gemoed van een jongen, van vaderlandsliefde gloeienden officier in edelen toorn ontvlamde? Wonder, dat de natie met hem gevoelde?

Het lied is, zooals het in zulke omstandigheden zijn kan en zijn moet. Bloemrijke of hoogstrevende poëzie steekt er niet in; daar heeft men in zulke heftige opwellingen tijd noch stemming toe, maar eene weergalooze kracht van taal, aanschouwelijk, pakkend, medesleepend, dóór en dóór een Tyrtaeuszang; geheel uit het volk en met het volk; natuurlijk en waar. En toch niets onedels, niets ruws; populair, zonder plebejisch te zijn.

De melodie heeft misschien nog meer dan het lied zelf tot zijne werking bijgedragen. Krachtig en mannelijk, rijk aan uitdrukking en aan afwisseling, overtreft zij de zangwijzen van de nationale liederen aller andere volken. Treffend is vooral de overeenstemming tusschen tekst en melodie. De componist heeft den dichter volkomen begrepen en volkomen wedergegeven. Iedere zinsnede bekomt hare eigene, volkomen passende muzikale uitdrukking. De aanhef moedig en opgeruimd, zooals de soldaat altijd den marsch aantreedt. Bij den aanblik der vijandelijke vaan verheft zich het affect; met gebalde, opgeheven vuist wordt het *l'étendard sanglant est levé* in den hoogsten

toon van het diapason herhaald. - Daarop stil, luisterend: *entendezvous dans ces campagnes.* Het toonlooze, verwarde *mugir* wordt gelukkig uitgedrukt door den dissonant en door den tact (kwart noot in plaats van de achtsten der voorgaande voorslagen en daardoor met accent). - De molgang is de juiste uitdrukking voor het: *ils viennent jusque dans vos bras égorger vos fils*, *vos compagnes*, dat, steeds dalende, in de laatste noten als wegsterft. - Terstond daarop, nog in dezelfde maat, de lang uitgehaalde schreeuw der woede, weder in den hoogsten toon der scala: *aux a-a-armes*, *citoyens! Forme-e-ez vos bataillons!* Te gelijk commando. Daarop het resolute, kort afgebrokene: *marchons, marchons*, dat den zwaren, dreunenden tred van de opmarcheerende colonne ten gehoor brengt. De eenige begeleiding zijn hier de, wel door Pleyel gegeven, hoornsignalen: ut mi sol ut (sol, ci, re, sol,) met welke de pauzen aangevuld worden. Het geheele referein wordt, met luide instemming, door het geheele regiment in koor herhaald. De zware marschrhythmus, die nu den voorafgaanden melodiegang vervangt, markeert het karakter van het referein; het zijn twee verschillende deelen, het eerste melodie, het tweede bloot rhythmus zonder melodie. Juist hetzelfde vindt ook in den tekst plaats: de poëtische rhythmus van de strophe zelf is vloeiend, licht, die van het referein zwaar, afgekort, stootend; de compositie heeft ook deze eigenschap van het lied in muzikalen vorm gebracht.

Al deze détails passen natuurlijk alleen op het eerste vers; maar juist door deze individualiseering wordt de melodie zoo vol uitdrukking, zoo rijk aan kleuren en aan muzikale beelden, die toch alle weder te zamen passen, zich tot één geheel vereenigen; een muzikaal schilderstuk, '*Tongemälde*' zeggen de Duitschers, als in zoo beknopten omvang zelden, misschien nooit gegeven is. En toch begrijpbaar, pakkend, indringend, ook voor den minst muzikale.

't Ligt wel hieraan, dat dichter en componist in één persoon vereenigd waren. 't Is zingend gedicht, dichtend gezongen. De legende zegt, dat beide, lied en melodie, in één nacht voortgebracht zijn. Daar moet den maker wel de genius der vaderlandsliefde in lichtgestalte verschenen zijn, hem als uit hoogere sfeer bezield hebben. Niet veel zulke nachten moet hebben, wie lang leven, althans de hoogere werktuigen des geestes gezond en in volle kracht behouden wil.

Volgens de overlevering hebben twee jonge dames, in wier huis de kapitein in kwartier lag, hem tot dit werk aangespoord en aangemoedigd. Zeer geloofelijk, zeer begrijpelijk. 't Is niet moeilijk, zich in de positie te verplaatsen. Men behoeft er zich niet eens bij te herinneren, dat hij Franschman, dat hij officier was. De vrouw, wier fijne tact ons buitendien een zoo goede gids is ('*Willst Du wissen was sich ziemt*, *Fraget nur bei edlen Frauen*'), heeft haar sterksten invloed juist in de hoogere deelen van ons gemoedsleven. Vooral ook op de vaderlandsliefde. Hare geestdrift voor een doel, dat wij als schoon erkennen,

ontvlamt de onze tot gloeiens toe. Zekerlijk heeft Rouget er voor een goed deel de opgewondenheid, de geweldige inspanning der zielsvermogens, waarvan het lied getuigenis aflegt, aan te danken gehad.

Intusschen heeft hij zich wijselijk gewacht, iets daarvan te laten doorschemeren. Het lied zou erdoor verloren hebben. Hier paste geene galanterie, ware ze ook nog zoo rein. Overigens behoefde hij dat om den wille der revolutie en om haar geest niet te laten. Integendeel speelt in hare liederen de vrouw eene beteekenisvolle (altijd edele) rol als moeder, echtgenoote, geliefde. Zoo vooral in het *Chant du départ*, waar ze in beurtzang optreden; in het lied: *Courageuses mères des guerriers français;* in het: *Adieu Babet*, *je suis soldat*, *ne pleurez donc pas*, en meer andere. De Duitsche liederen van de 'bevrijdingsoorlogen' van 1813-15 waren in dit opzicht terughoudender; slechts zeer zelden eene toespeling, zooals in Körner's *Landsturmlied*: *Ein deutsches Mädchen küsst Dich nicht.* De Franschen altijd galanter, zelfs in de revolutie; altijd: '*mourir gaîment pour la gloire et l'amour*'.

Onder de liederen van dezen tijd zijn er eenige zeer verdienstelijke, die, na de Marseillaise verschenen, met haar geestverwant waren, ook gelijk als zij in latere omwentelingen veel gezongen. Zoo het reeds genoemde *Chant du départ*, met het krachtige referein: *La république nous appelle, sachons vaincre ou sachons périr. Un français doit vivre pour elle*, *Pour elle un français doit mourir.* En de republikeinsche marsch met het referein: *Mourrons pour la patrie*, *C'est le sort le plus beau*, *Le plus digne d'envie.* Schoon ze met de Marseillaise niet te vergelijken zijn, zoo maken zij toch te zamen eene wel gekarakteriseerde groep uit.

Men zou zeggen, ze hadden invloed moeten hebben op de kunst, op den geest van het volksgezang. De Duitsche vaderlands- en krijgsliederen van 1813-15 hebben dien in hooge mate gehad; ze hebben eene nieuwe periode van het volksgezang in Duitschland teweeggebracht. Niet alzoo de Marseillaise met hare krachtvolle gezellinnen. De natie heeft slechts kort onder haar invloed gestaan. Ofschoon de oorlogen onophoudelijk en met geluk voortduurden, hield toch de krachtige muzikale geest spoedig op, werkte ten hoogste nog slechts voort in instrumentale muziek, in marschen en fanfaren. In het volksgezang stierf hij uit. Reeds onder het Consulaat begon het teedere: *Où peuton être mieux* van Grétry met de revolutieliederen om de heerschappij te dingen; het heeft die lang behouden. Weinig jaren later begint de periode der troubadourliederen, der smachtende romances, nocturnes, duetten. Omstreeks het midden der restauratie komt nog slechts één reminiscentie van den vroegeren heldentijd, als een protest tegen het program der Bourbons, om alles, wat tusschen 1789 en 1814 lag, te vergeten en ongeschied te maken, in Béranger's: *T'en souviens-tu?* Wel maakte het een diepen indruk, die lang, ook buiten Frankrijk, nageklonken heeft! We hebben menigmaal, als het gezongen werd, een traan aan grijze

oogwimpers zien trillen, menigen blanken gulden op het bordje der harpspeelster zien vallen. Toch hebben noch de melodie noch de tekst iets van de oude, forsche kracht der krijgsliederen van de revolutie. Dat is overigens ook de natuur van het Fransche volksgezang niet. 't Gindsche was eene overspanning, die uit haar aard niet duren kon.

Als ‘stem’ voor andere liederen is de Marseillaise niet veel gebruikt; ze paste ook slechts voor die, welke er opzettelijk voor gedicht werden(*). Voor kerkelijke liederen klinkt ze bijna als profanatie. Toch is dat destijds in Noord-Amerika geschied. Men weet, dat daar, zooals in Engeland, kerkelijke liederen veel op figuraalwijzen gezongen worden. In Frankrijk werd in 1793 eene godsdienstige hymne voor de groote nationale feesten op die wijs gesteld. Men denke zich den aanvang: *Etre infini que l'homme adore Sous des noms*, *des cultes divers*, in tempo en melodie van: *Allons enfans de la patrie.* Op de zware noten van het: *marchons*, *marchons*, komt hier: *Dieu bon*, *Dieu bon* (NB. met de hoornsignalen!). 't Is niet ver van heiligschennis! - Dergelijke verwildering van den muzikalen zin kwam meer voor; de hymne: *Être éternel*, *Dieu de bonté*, *entends notre prière*, werd gezongen op de wijs van: *L'amour est un enfant trompeur.* Intusschen, dat is ook vroeger voorgekomen. Men weet, dat verscheiden van de Goudimelsche(†), ook door ons overgenomen psalmwijzen oorspronkelijk volksmelodieën, zelfs danswijzen geweest zijn. De Hertogin De Valentinois placht gaarne te dansen naar de melodie van: *Du fond de ma détresse* (Uit diepte van ellende, Ps. 130).

Nog eene opmerking, die, mijns inziens althans, eene diepe beteekenis heeft. De Marseillaise onderwierp zich niet onbepaald aan de republiek en haar geest. Ze was zelfstandig; ze ging haar eigen weg, in melodie zoowel als in inhoud. Namelijk: de Republiek verlangde groote strengheid, austeriteit van leven en vormen des levens, verbanning van alle weelde en weelderig genot, oud-Romeinsche soberheid. Zij verklaarde ‘brood en staal’ voor de eenig wezenlijke behoeften der natie. Hoewel deze geest niet lang duurde, daar reeds onder het Directoire de weelde, vooral bij de ‘jeunesse dorée’, het hoofd weder begon op te steken en nog veel meer onder het prachtlievende keizerrijk, zoo had hij toch principieel recht van betaan; hij lag werkelijk in de toenmalige begrippen van republiek; daarbij was hij oppositie tegen de matelooze weelderigheid, die onder het koningschap had geheerscht; dan ook gevolg van den ernst der tijden.

Hij uitte zich in verschillende richtingen; en had natuurlijk ook op de schoone kunsten, voor zoover hare beoefening toegelaten werd, invloed. In de schilderkunst deed hij de school van David ont-

(*) In den jongsten tijd voor de ‘arbeiders-marseillaise’ der sociaal-democraten, wier zin en doel een zoo geheel ander is dan dat van den edelen, vaderlandlievenden Rouget. Al men ze door zulk een woesten troep uitbrullen hoort, heeft men een gevoel, alsof men eene edele jonkvrouw door een troep trosboeven ziet schenden.

(†) Onze psalmmelodiën zijn meest allen van Claude Goudimel, † 24 Augustus 1572.

staan, die vervolgens, zich aan het keizerrijk en deszelfs krijgsroem aansluitend, haar oorsprong, de republiek en de Romeinsch-republikeinsche strengheid lang overleefd heeft. Zoo ook de muziek en bepaaldelijk het volksgezang. In de meeste van de in dien tijd ontstane melodieën heerschen zichtbaar soberheid van modulatie, eenvoudigheid, bijna armoede. Haar toppunt bereikte deze richting in de veel gezongen, door Pleyel vervaardigde melodie eener hymne aan de vrijheid. Van eene zoo strenge, koude compositie is nauwelijks een tweede voorbeeld. Dat Pleyel den geest der republiek goed begrepen had (en de republiek hem!), blijkt hieruit, dat hij er, van harentwege, openlijk voor bekroond werd. Of hij overigens, voor zichzelf, zulk een volbloed republikein was, is wel te betwijfelen; zeker was hij niet zoo heftig als de schilder David. Hij heeft wel alleen den opgedragen last zoo goed als hij kon volvoerd.

Zoowel het contrast met de Marseillaise op zichzelf als het licht, dat het op haar werpt, noopt mij, om nevens het eerste couplet ook de tegenwoordig weinig bekende melodie te geven:

'*Loin de nous le vain délire*
D'une profane gaîté!
Loin de nous les chants qu'inspire
Une molle volupté!
Liberté sainte, *liberté sainte*,
Viens, *sois l'ame de nos vers*,
Et que jusqu' à nos concerts
Tout porte en nous ta noble empreinte!'(*)

De melodie is (in cijfernoten)

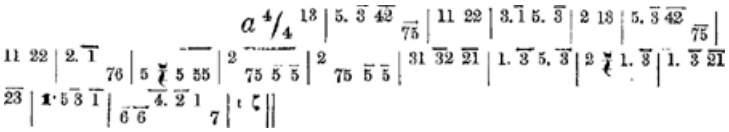

De harmonie loopt, zooals wel te verwachten was, geheel in consonanten af.

Daarnaast legge men nu de zoo vurige, zoo rijke, zoo muzikale Marseillaise. Het contrast doet haar karakter scherp uitkomen; sprekender kan het niet geteekend worden, dat zij tot een anderen kring behoort. Juist hetzelfde doet ook haar inhoud. Ook hier zijn tekst en melodie eenstemmig.

't Brengt mij nogmaals terug op haar karakter. Te meer, omdat zij zoo vaak miskend en niet verstaan is. Er is geen spoor in van dat Jakobijnendom, welks aesthetische zijde Pleyel's hymne zoo juist en treffend teekent. Zelfs nauwelijks girondistisch (om in de taal van dien tijd te spreken). Zij blijft buiten de politiek, buiten de partijen. Ze is eigenlijk bloot en alleen vaderlandlievend. De republiek wordt er niet in genoemd, ofschoon ze reeds sinds bijna een jaar

(*) Er waren overigens nog veel meer gedichten, ook volksliederen van dezelfde strekking. Zoo de Stances contre le luxe: *La nature au peuple français*, etc., met nog veel kalere melodie.

(destijds een lange tijd!) metterdaad bestond. De vrijheid slechts éénmaal. Ver boven haar gaat het vaderland. Het wezenlijk motief des geheelen lieds is gloeiende vaderlandsliefde, *l'amour sacré de la patrie*, met welks aanroeping het sluit. Om den wille des vaderlands riep het tot den krijg, een krijg, rechtvaardig en edel, zoo het er ooit een geweest is, niet tot verovering, maar alleen om van het vaderland af te wenden de verwoesting, waarmede men het bedreigd had en die, zoo de vijand gezegevierd had, zekerlijk zou uitgevoerd zijn(*).

De Marseillaise was het edelste van de liederen der revolutie. Daardoor, niet minder dan door hare muzikale voortreffelijkheid, heeft zij, niettegenstaande zij geheel tijdelijk was en haar voorwerp reeds binnen twee jaren met het terugwerpen van den inval in Champagne verloor, zich toch tot op den huidigen dag in eere kunnen houden.

Flensburg, September 1885.

J.A.M. MENSINGA.

(*) Ik maak nog opmerkzaam op een trek van humaniteit. In het vierde couplet:

'*Français en guerriers magnanimes*
Portez ou retenez vos coups,
Épargnez ces tristes victimes
À regret s'armant contre vous.'

Inderdaad, deze oorlog tegen Frankrijk was in Duitschland verre van populair. Vele Duitschers sympathiseerden althans met de grondbeginselen der revolutie. Denk bv. aan den destijds zoo hoog vereerden, zoo invloedrijken Klopstock. Men wist dat in Frankrijk. De wezenlijke opstokers tot den oorlog waren de emigranten, aan hun hoofd de Graaf van Artois, die met den in de Marseillaise gebrandmerkten Markies De Bouillé, te Pillnitz Koning Frederik Willem en den anders vredelievenden, tamelijk verlichten en vrijzinnigen Keizer Leopold overreedden tot de in hare gevolgen zoo noodlottige inmenging in de binnenlandsche aangelegenheden van Frankrijk. Het Coblenzer manifest was uit de pen van De Limon, een der meest verbitterden onder hen. Vandaar die geweldige haat tegen hen, die men als vijanden en verraders van hun vaderland beschouwde. Tegen hen is eigenlijk de Marseillaise gericht; zij zijn het, die zij: *sanguinaires despotes*, *complices de Bouillé*, *Tigres qui sans pitié Déchirent le sein de leur mère*, noemt.

Letterkunde.

Nieuwe uitgaven en vertalingen.

Fantasie over de werking der bacillen in de natuur, door Dr. H.J. Sleurs.

Ik herinner mij niet meer, of het een Duitsche of een Engelsche geleerde geweest is, die eene lofrede heeft uitgesproken op de verbeeldingskracht in de natuurwetenschappen en aan de phantasie voor een deel de groote vlucht toeschreef, welke die wetenschappen in de laatste jaren genomen hebben. Er is voor die meening werkelijk wat te zeggen en menig onderzoek van den laboratorium-geleerde moet eerst in het brein van een denker zijn vastgeworteld, om dan, als een lichtgevende vuurpijl in het duister geworpen, onbekende terreinen te verlichten en nieuwe velden voor wetenschappelijken arbeid te ontdekken.

Ook de Schrijver van bovengenoemd geschrift heeft zijne verbeeldingskracht doen werken en eene bacillen-novelle geschreven, die de Redactie mij ter beoordeeling zendt. Wat zal ik beoordeelen! De stoute phantasie van den Schrijver, die, uitgaande van de sub judice staande premisse, dat bacillen overal aanwezig zijn, in de lucht, in het water, in de aarde, in de planten en dieren en in den mensch, U op de vleugelen zijner verbeelding meevoert, om al de gedaanteverwisselingen te aanschouwen, die de bacillen moeten doorloopen! Zal ik hem veroordeelen, als hij door vermetele sprongen de bacillen het darmkanaal doet doorvliegen, hen met behulp der faecaliën planten doet ontkiemen, boomen opbouwt en hen weer - want zij zijn immers overal! - in de lucht ziet opstijgen, door regens doet neervallen en in stroomen ziet wegslepen. Door cyclonen en wervelwinden gebeukt, worden zij tegen rotsen als te pletter geslagen, maar levenskrachtig en rusteloos kunnen zij eenzame eilanden tot paradijzen maken. Maar dat is de phantasie, aan welke de Schrijver den vrijen loop laat. Maar eene verleidelijke phantasie, want heusch, 't is voor den oningewijde soms verbazend moeielijk, hier de verdichting van de waarheid te onderscheiden. Gelukkig, dat de S., als wij weer op dit ondermaansche zijn teruggekeerd, het terrein der werkelijkheid gaat betreden en aan de hand van verschillende natuuronderzoekers ons laat zien, welke de feiten zijn, die tot grondslag gediend hebben voor zijne bacillen-novelle. Voor een groot deel beweegt zich die uiteenzetting op 't gebied der pathologie, wat ons niet behoeft te verwonderen, als wij weten, dat deze voordracht in Maart van dit jaar werd gehouden in den Geneeskundigen Kring te Rotterdam voor de ambtgenooten van den Schrijver. Ik kan mij voorstellen, dat die collega's met de volste aandacht de voordracht hebben gevolgd en ook door

een krachtig applaus hunne bewondering te kennen gaven aan den spreker, die een moeielijk en betrekkelijk zeer droog onderwerp interessant en boeiend wist te maken. Door den aard mijner studiën in de laatste tijden nog al vertrouwd met de bacteriën, moet ik bekennen, dat ik de voordracht met genoegen heb gelezen; al bracht ze *mij* ook weinig nieuws, zou ik toch gaarne den lezers van *De Tijdspiegel* willen aanraden, met dit geschrift kennis te maken. Onder aangenamen en prettigen vorm zullen een aantal waargenomen feiten onder hunne aandacht worden gebracht, die alle wetenswaardig en waarvan de meeste fonkelnieuw zijn.

Arnhem, 24 Sept. '85.

MAX VAN EDIJCK.

Schetsen en schetsjes door B.W. Colenbrander. Uitgegeven voor een weldadig doel. Tweede druk. - Arnhem, K. van der Zande.

Deze eenvoudige schetsen herinnerden mij aan de woorden van Rénan bij de receptie van De Lesseps: 'Vous avez la première des qualités littéraires et la plus rare de notre temps, le naturel.' En daarom komt het mij ook verklaarbaar voor, dat zoo spoedig een tweede druk van dit boekske noodig was, die waarschijnlijk wel niet voldoende zal zijn, want de faam zal deze schetsen wel verder brengen.

Wat men hier heeft? Vertellingen van een predikant, die zijne eerste ervaringen meedeelt, niet zelden van humoristischen aard, en zoo natuurlijk, zoo openhartig, dat het een genot is, weer zulke lectuur in handen te krijgen in onzen opgeschroefden tijd, waarin men, om mooi te schrijven, èn het verhaal èn den stijl niet zelden verknoeit. Het is het genre van de *Pastorie van Mastland.* De geschiedenis van Justus van Beveren, hoofd der school van Groenwoud, getiteld: 'Een minimum lijden', is trouw naar het leven geteekend en de herlezing waard.

K.

Hortensius. Geschiedkundig verhaal uit het begin van den Romeinschen keizertijd, door Dr R. Schoener, bewerkt door Dr. W.J. Huberts 2 *dln. Dordrecht J.P. Revers.*

- Een Fransch auteur zou dit boek misschien een titel hebben gegeven als: 'Avonturen van een jong edelman uit de dagen van Keizer Augustus', en zulk een zou waarschijnlijk een uitgebreider kring van lezers hebben aangetrokken dan de hierboven afgeschrevene. Het was evenwel meer overeenkomstig de waardigheid van een paar zeergeleerden als de schrijver en 'bewerker' van dit 'geschiedkundig verhaal', het den naam te geven, dien het nu draagt. Voor hen, en naar ik hoop ook voor vele toekomstige lezers, bestaat zeker de grootste waarde van hun werk in het historisch, bijna zou ik zeggen antiquarisch gedeelte ervan. Het epitheton 'geschiedkundig' zal hier toch wel moeten aanduiden, dat er getracht is, een zooveel mogelijk getrouw beeld te leveren van het openbare en bijzondere leven in het begin van den Romeinschen keizertijd.

Met het oog hierop boezemen naam van auteur en bewerker voldoend vertrouwen in, dat de omlijsting van het verhaal overeen zal komen met de historische werkelijkheid. Bijna de helft van het werk is gewijd aan wat wij gewoon zijn ‘de Romeinsche Antiquiteiten’ te noemen, waaruit hoogst belangrijke bijzonderheden hier op zeer aangename en onderhoudende wijze worden meegedeeld. De lezer ontvangt een levendigen indruk en eene heldere voorstelling van het toenmalig huiselijk en volksleven in het Rome van vóór 19 eeuwen.

Ettelijke hoofdstukken zijn opzettelijk gewijd aan de beschrijving van gastmalen, volksspelen, woningen en tuinen, het huwelijk, de begrafenis, de kleeding, den godsdienst, enz., zooals het een en ander in die dagen bestond. Voorts wordt er melding gemaakt van de verschillende eeredienſten, de staatsinrichting, het oude Pompeji, enz. enz.

Het romantisch gedeelte is vol actie en leven. Avontuurlijk in de hoogste mate is de geschiedenis van den jongen, schatrijken Hortensius, door zijn ontrouwen voogd en schurkachtigen leermeester als een stuk gejaagd wild achtervolgd met het doel, om meesters te blijven over zijne erfenis, gedeeltelijk ten bate eener samenzwering tegen den Keizer.

Aan de karakterteekening is weinig zorg besteed. De ettelijke dramatis personae zijn meerendeels òf doortrapte fielten òf edele, ridderlijke persoonlijkheden, hunne handelingen geenszins altijd voldoende gemotiveerd. Van allerlei toevallige gebeurtenissen, omstandigheden en ontmoetingen is het geheel saamgeweven. De held is wel wat al te eenvoudig en te goed van vertrouwen; 't is, of de auteur hem voor het hem beloerende verraad een blinddoek voor de oogen gebonden heeft.

Maar te voldoen aan de hoogere eischen der romantische kunst lag buiten het doel en waarschijnlijk ook boven het talent van den auteur, die, met betrekking tot zijn hoofddoel, een zeer verdienstelijk werk heeft geleverd, dat, met volle vrijmoedigheid, in alle kringen ter lezing mag worden aanbevolen.

Taal en stijl der Hollandsche bewerking zijn boven onzen lof verheven. De uitgever zorgde voor een flinken, duidelijken druk op fraai papier.

Een overijlde stap. Uit het Engelsch (*By the gate of the sea*) *van David Christie Murray*, *door C. Baarslag*, 1 *dl.*

werd, eveneens in onberispelijken vorm, uitgegeven door P.N. van Kampen te Amsterdam. In dezen beknopten roman vindt men, naast veel schoons, zooals wij dat van dezen schrijver verwachten mochten, veel, wat den nadenkenden lezer maar weinig bevredigd laat. Het is een karakterroman met min of meer zedelijke tendenz en als zoodanig door den vertaler meer overeenkomstig zijn eigenlijken aard betiteld dan door den auteur zelven met het nietszeggende ‘By the’, enz. Toch zou een titel als ‘Verkeerd begrepen’ of ‘Een misverstand en zijne gevolgen’ nog beter dan de nu gekozene den wezenlijken inhoud van het boek hebben weergegeven. Ten gevolge toch van een misverstand of van het elkander verkeerd begrijpen geraken hier twee liefhebbende jonge echtgenooten van elkander gescheiden, en deze scheiding, in hare aanleiding en gevolgen, vormt de intrige van den roman. Als hier inderdaad van intrige mag gesproken worden, wat te betwijfelen is; want onafhankelijk van elkander volgt elk der beide echtgenooten, jarenlang, zijn eigen weg, terwijl eerst aan 't eind van 't boek zijne en hare wegen elkander weer kruisen. Maar ook dàn laat de oplossing onbevredigd. Wij zouden een paar oorspronkelijke en beminnelijke karakters, gelijk de schrijver hier beproefde te schetsen, een anderen levensloop en een beter lot en vooral eene volkomener verzoening hebben toegedacht.

Veel schijnt ons in dit verhaal onverklaard en onverklaarbaar te zijn. Onbegrijpelijk is het, hoe ‘hij’, die eenmaal, als subalterne officier, zijne carrière en toekomst heeft

opgeofferd, door ridderlijk zijn superieur diens aagheid te verwijten in het aangezicht, de man van strenge zedelijke begin-

selen en met zijn hartstocht voor waarheid, hoe zulk een man zoo flauw en onoprecht kan zijn tegenover een meisje, dat hij ten huwelijk vraagt. Uit eene soort van jongensachtige vrees toch voor liefjes jaloezie veinst hij minachting voor den stand, waartoe zijzelve, buiten zijn weten, had behoord, dien van actrice, en geeft daardoor aanleiding, dat zij hem haar vorig leven (hoewel rein als goud) verborgen houdt. Maar ook zij vertoont hier niet het fiere, zelfstandige vrouwenkarakter, dat zij door haar verleden en ook weer in haar volgend leven toont te zijn.

Het verhaal van dat volgend leven evenwel redt o.i. den roman. Een leven, eerst van armoede en strijd, daarna van glorie en glans; het leven eener edele, talentvolle vrouw, wier liefhebbend hart treuren blijft over eene scheiding, waarvan zij meer en meer in eigen dwaasheid de oorzaak ziet. Dit gedeelte van het boek, naast menig afzonderlijk tafereel, met gloed en gevoel geschetst, verraadt den auteur van meer dan alledaagsch talent, die zich ook in *Dina's geheim* van deze zijde kennen liet.

Graaf Lorenz. Roman uit het Hoogduitsch van Ursula Zöge von Manteuffel, door Dr. C.H. Pleyte* 3 *dln. Mouton & Co. Den Haag.

Dat de 'drie deelen' niemand afschrikken, die geen minnaar is van lijvige romans! Want de nette boekjes zijn in zulk een handig formaat, van zóó ruimen druk en keurige uitvoering, dat het een lust is voor het oog. En even zoo degelijk is de inhoud.

De hoofdgedachte, die aan dezen roman ten grondslag ligt, is de heiligheid van het huwelijk. Is het waar, dat noch afkeer, noch tijd, noch hartstochtelijke liefde voor een anderen man, noch zelfs miskenning en mishandeling eene wettige echtscheiding voor het bewustzijn van de fijngevoelende, reine vrouw zedelijk rechtvaardigen kan? De schrijfster gelooft het, dat het waar is, nl. blijkbaar op grond van kerkelijk orthodoxe, semi-Roomsche begrippen over de onschendbaarheid van den huwelijksband. Merkwaardig genoeg toch is de heldin eerst dan met zichzelve verzoend, als de eerste echtgenoot gestorven is en door eene kerkelijke inzegening het tweede huwelijk de godsdienstige wijding ontvangen heeft.

Maar schorten we ons oordeel op tot na een kort overzicht van den belangwekkenden inhoud.

Zij hadden elkander jaren geleden gekend. Zij, Evelyn, de begaafde dochter van den verbannen prins, en hij, de cosmopoliet en volmaakte ridder, Graaf Lorenz Thurna. Zij was toen nog een kind en hij haars vaders vriend; maar reeds toen hadden beider hooggestemde zielen elkander verstaan. Hij vindt haar terug als de jonge Barones Tesselhof, half door hofintriges gedrongen, half door medelijden met zijne moederlooze kinderen bewogen tot het huwelijk met den door en door goedhartigen maar onbeduidenden man, die zelfs in de verte geen begrip heeft van het fijn bewerktuigde en hoogst ontwikkelde zieleleven zijner vrouw, dat in zijn huis door tallooze pijnlijke grieven dagelijks wordt gekwetst. Onder heftigen zielestrijd en tegen wil en dank ontwikkels zich de oude intimiteit tot krachtige liefde. Eene ruwe mishandeling, in dronkenschap en redelooze drift van de zijde van den echtgenoot, drijft haar uit zijn huis en leidt tot echtscheiding. Dienzelfden dag was Thurna, hiermede onbekend, op hare bede de wereld ingegaan, om haar nooit weder te zien. Hij vindt haar weder, opgestaan van den rand

van het graf, na eene doodelijke ziekte. Nog nauwelijks hersteld en half bewust van wat ze doet, wordt Evelyn zijne wettige vrouw en vindt ras hare gezondheid terug en aan zijne zijde het hoogste geluk.

Maar nu volgt een hoogst belangwekkend zielsproces. Gedurig vindt het teugellooze en hartstochtelijke karakter van den man aanleiding tot onredelijke jaloezie. De wereld, waarin ze verkeeren, ziet hunne betrekking met achterdocht aan en ook onder hen, die hunne geschiedenis kennen, zijn er, die uit godsdienstig gemoedsbezwaar aanstoot nemen aan dat huwelijk, slechts door echtscheiding mogelijk gemaakt en waarop de zegen des Hemels niet is afgesmeekt. Meer en meer gaat Evelyn gebukt onder knellend gewetensbezwaar, meer en meer wordt ‘hij’ verbitterd en met wantrouwen vervuld. Er ontstaat misverstand, spanning, strijd, verwijdering. Eindelijk volgt op scheiding weer duurzame vereeniging; reeds werd aangegeven, langs welken weg.

Ziedaar in 't kort den inhoud weergegeven van dit werk, waarin ieder onbevooroordeelde de meesterhand erkennen zal, die de forsche en teedere tonen, ook de dissonanten op het wonderbaar instrument der menschelijke ziel aangrijpend weet aan te slaan. Toch zullen velen, en daaronder ook wij, met de begaafde schrijfster in opvatting verschillen en daarmee ook in de waardeering der hoofdpersonen en hunne handelingen. Naar ons inzien was hier geene zonde gepleegd en dus ook voor berouw of gewetenswroeging geene plaats. En of misschien ook de auteur zelve hiervan iets heeft gevoeld? Althans het komt ons voor, dat meer de jaloezie en de onredelijke handelingen van Lorenz dan wel de gemoedsbezwaren der vrouw tot de verwijdering hebben geleid.

Voor het overige hebben wij voor dezen roman niets dan lof. De karakters zijn met zorg geteekend en goed volgehouden. De handelende personen zijn natuurlijke menschen, met goede en minder goede eigenschappen, met hunne eigenaardige zwakheden en deugden, geene engelen of ook duivelen in menschengedaante. Menig aardig en geestig tooneeltje bovendien brengt eene aangename afwisseling aan. Aandoenlijk is de verhouding geschetst tusschen onze heldin en haar drie jaar jongeren pleegzoon, die haar aanbidt als zijn ideaal en bijna zijn geloof in menschenwaarde verliest, als hij van haar kwaad denken moet. Over het geheel ligt een waas van waardigheid en ernst, die u aan George Eliot's werken denken doet. Geene enkele bladzijde wordt er aangetroffen, waarin ook het meest kiesche oog of oor aanstoot zou kunnen vinden.

In Dr. C.H. Pleyte vond deze roman een vertaler, die zich voor zijne taak ten volle berekend toonde.

H.

TÉPÉ.

***Uit de ballingschap. Naar het Engelsch van James Payn.* (*Vertaling van Hauff)* 2 *dln.* Amsterdam P.N. van Kampen en Zoon.**

- Op eene rots van een onbekend eiland in den Stillen Oceaan staat een jonkman naast een vlaggestok, waarlangs de Britsche nationale vlag slap neerhangt, te turen naar eene kleine stip aan den gezichteinder, die, grooter wordende, hem een schip

laat onderkennen. Snel is zijn besluit genomen en, na een paar voorwerpen in zijn gordel geborgen te hebben, daalt hij met levensgevaar naar eene kleine baai, werpt zich in eene daar liggende kleine kano en worstelt met stroom en golven, totdat men hem op het fregat ge-

waarwordt en hij aan boord wordt opgenomen. Deze jonkman geeft zich uit voor zekeren Frank Wylder, zoon van een overleden grooten landbezitter in Cumberland, die vóór tien jaren het vaderlijk huis wegens gerezen oneenigheden verlaten had en door eene geleden schipbreuk op het onbekende eiland geworpen werd. Op behendige wijze tracht deze pseudo-Frank zijne identiteit, waaromtrent eenige twijfel rees, te bewijzen, daarin geholpen door niet eerbare medeplichtigen. Hoe hij zijn doel bereikt, om als heer en meester van het landgoed, dat intusschen door het hoogst waarschijnlijk geacht afsterven van den echten Frank door den broeder van den ouden Ernst Wylder in bezit genomen was, erkend te worden, wordt ons in vele bijzonderheden medegedeeld, terwijl hij zijne onbeschaafde manieren en onhebbelijkheden tracht te verontschuldigen met zijne tienjarige ballingschap. Lang houdt hij het spelen van zijne bedriegelijke rol, waardoor Hélène Truton, een onbedachtzaam meisje, zijn slachtoffer wordt, vol, totdat hij door zijn tragisch einde in den kuil valt, dien hij voor haar, aan wie hij in een roes van dronkenschap zijn geheim verraden had, bezig was te graven.

Bij het ongedacht terugverschijnen van den echten Frank hadden we wel eenige onthullingen en levensbijzonderheden hemzelven betreffende verwacht, maar de auteur heeft zich blijkbaar gehaast, om, zooals hij het uitdrukt, een meer dan gewoon voldoend slot aan zijn verhaal te geven: zij kregen elk-aar; niet minder dan de vereeniging van drie gelukkige paren!

De verschillende personen in dit wel wat sprookjesachtig verhaal zijn typisch geschetst, zoowel de zelfzuchtigen, trotschen, onbezonnen driftigen en laaghartigen als de gemoedelijk goedhartigen, lijdenden, edelen en onbaatzuchtigen. Grace Wylder is eene lieftallige figuur, een meisje met een onafhankelijk karakter, kiesch gevoel en tot zelfopoffering bereid, Margaretha Neil eene beminnelijke jonge dochter, die haar wreed lot met zeldzamen moed draagt en wier edelmoedig hart zich steeds met het welzijn van anderen bezighoudt. Hélène, dochter van den vicaris Truton, is zeer trouwensgezind, maar.... met een rijk man. Met dwaze eerzucht behept, meende zij, dat ontbering haar niet paste. Wij hebben medelijden met haar, al lijdt zij ook door eigen schuld.

De excentrieke Engelschman ontbreekt ook in dit verhaal niet. Alleen zijne hartstochtelijke liefde voor Grace verklaart ons Lennox' ruime geldaanbiedingen en enorme uitgaven.

Nog andere mannen van karakter, eerlijke en bezadigde lieden, zal de lezer aantreffen in het verhaal, dat boeiend geschreven en goed vertaald is.

H.

Miss Tommy. Uit het Engelsch van Miss Mulock, door C. Baarslag. **Amsterdam, P.N. van Kampen & Zoon.**

- Een door den heer C. Baarslag vertaald en door de heeren Van Kampen & Zoon keurig uitgegeven boek van de zoo gunstig bekende schrijfster, Miss Mulock, die reeds zooveel voortreffelijks leverde, heeft aanspraak op aanbeveling.

Wie prijs stellen niet op geforceerde, zenuwprikkelende, maar verstand, hart en leven verkwikkende verhalen, zullen het boven aangekondigde boek, waarin ze fijne

menschenkennis, reinen eenvoud, vrome gemoedsbewegingen en bereikbare idealen aantreffen, na de lezing niet uit de hand leggen, zon-

der de schrijfster te danken voor de weldadige indrukken, die zij voor hun hart en leven ontvangen hebben.

Het woord godsdienst wordt er ternauwernood in genoemd, maar wat godsdienst is in den rijksten omvang, in zijne practische verhevenheid, in zijne hoogste waarde voor het menschenleven, onder beproeving en strijd, wordt ons aanschouwelijk en geestverheffend voorgesteld.

Miss Tommy Trotter, de hoofdpersoon in den roman, is eene ‘oude vrijster’, die, door eene in hare jeugd teleurgestelde hoop niet ondergegaan, een der beminnelijkste wezens is, die men ontmoeten kan. Haar heldere blik in eigen en anderer levensomstandigheden; hare kalme gemoedsstemming onder haar bedrijvig leven, dat aan den medemensch met de meeste goedhartigheid was gewijd; haar jeugdig, diep gevoelend hart, zonder sentimentaliteit; haar leerzame omgang, waardoor zij met opvoedende wijsheid ook anderen de waarde van het leven leerde schatten, en zoovele andere goede eigenschappen meer, ze zijn wel geschikt, om met groote belangstelling een karakter te waardeeren, dat de zucht, om het gelijkvormig te worden, bij den ernstigen lezer moet opwekken.

De personen, die zich om het beeld van Miss Tommy groepeeren, zijn goed gekozen en geven aanleiding, om dat beeld in al zijne waarde te doen uitkomen. En als we vooral melding maken van Decie Murray, dan is het, om te laten opmerken, dat de auteur de kunst verstaat, niet alleen om karakters te schetsen, maar bovenal, om te doen uitkomen, hoe, ondergunstige omstandigheden, karakters zich ontwikkelen kunnen.

Genoeg hebben we gezegd, om de lezing van Miss Tommy dringend aan te bevelen.

H.

Lajla. Schetsen uit Finmarken van J.A. Friis. Uit het Noordsch door Mevr. De Graeff-Holtrop. **Amsterdam, P.N. van Kampen & Zoon. -**

Deze schetsen zijn ontleend aan de toestanden, zooals ze in de vorige eeuw in Finmarken bestonden. De minder algemeene bekendheid met die toestanden maakt deze schetsen belangrijk genoeg, om er de aandacht op te vestigen. Wij worden ingewijd in het leven, de zeden en gebruiken van de hoog in het Noorden wonende bevolking van dien tijd. Wij maken kennis met het nomadenleven der Bergfinnen met al zijne aantrekkelijkheden, maar ook met de lasten en onaangenaamheden, verbonden aan het gemis van eigen bezitting. 't Spreekt vanzelf, dat we hier natuurbeschouwingen, economische en staatsaangelegenheden aantreffen en van rendieren, wolvenjacht en visscherij veel wetenswaardigs vinden.

De romantische draad, die door de schetsen heenloopt, stelt het volkskarakter en vele volkstoestanden aanschouwelijk voor. Lajla, het van een bijna wissen dood geredde meisje, speelt eene hoofdrol in de belangwekkende schetsen, en in wie haar omgeven, ontmoeten we menschen met een hart vol liefde en trouw. Een door en door ruw en norsch wezen - een zekere dienstbare Jaampa - wordt door den omgang met Lajla tot een mensch gevormd, in wien goede en edele gezindheden ontwaakten.

De zeker niet gemakkelijke taak, om deze Noordsche schetsen in goed Hollandsch over te brengen, is door Mevr. De Graeff-Holtrop op zeer bevredigende wijs volbracht.

H.

Mengelwerk.

Beloonde trouw
Door Adelheid C. Horch.

VI.

Den volgenden dag kwam Hugo met zijne schoone geliefde in de stille straat en leidde haar in de nederige woning tot zijne moeder.

Dora zag achter de gordijnen van haar venster verscholen het fraaie gelaat en de vorstelijke gestalte, in een kostbaar gewaad gehuld; zij zag den glans in Hugo's oogen, het geluk op zijn gelaat en eene duldelooze pijn kneep haar hart te zamen.

‘O, o wat is zij mooi; geen wonder, dat hij haar liefheeft!’ zuchtte zij, terwijl zij zich van het venster afwendde.

Hugo en de schoone freule traden de kleine huiskamer binnen. Alles was er netjes opgeredderd en blonk als een spiegel. Dora had de oude vrouw geholpen en een smaakvollen ruiker van geurende seringen en meidorens geplukt, die als een welkomstgroet op tafel prijkte.

Hugo's moeder had hare beste japon aangetrokken en zat reeds lang van te voren in zenuwachtige spanning te wachten op de komst van haar, die zij in 't vervolg dochter zou noemen, maar tegen wie zij ondanks het moederlijk gevoel, dat zij haar wilde toedragen, opzag.

Daar traden beiden binnen. De oude vrouw stond haastig op en trad naar het schoone meisje toe. ‘Wees welkom, mijne lieve aanstaande dochter,’ sprak zij met bevende lippen.

De freule zei niets, maar maakte eene lichte buiging met het hoofd. Eene trotsche, onvriendelijke uitdrukking lag op haar gelaat en de schoone oogen straalden met een kouden glans. Onverschillig lei ze hare hand in die der oude vrouw en trok ze terstond terug. Daarop zag ze Hugo aan en zei op een eenigszins scherpen toon: ‘Ik had een heel ander idee van je mama!’

‘Zoo?’ antwoordde hij glimlachend, ‘nu, je zult het best met haar

kunnen vinden; zij is de goedheid in persoon, niet waar, mijn lief moedertje?'

Hij had zeer goed bemerkt, dat zijne moeder niet op haar gemak was, maar verblind door zijne liefde voor de freule vermoedde hij niet, dat dit door hare koele houding veroorzaakt werd.

Alles was ook nog zoo vreemd voor beiden, meende hij; later zouden zij wel veel van elkaar houden. Dat de nederige woning, zoo laag en klein, en zijne eenvoudige moeder de trotsche schoone hinderden, kwam niet bij hem op. Ondanks de schitterende omgeving, waaraan hij zelf jarenlang gewend was geweest, bleef voor hem de woning zijner kindsheid steeds met een poëtisch waas omgeven, en menigmaal had hij met Bertha gesproken over zijn schilderachtig huisje, met klimop en wijngaardranken begroeid, en over zijne oude moeder, aan wie hij zoo gehecht was. De liefde voor beiden had hem welsprekend gemaakt en onwillekeurig alles schooner voorgesteld, dan het in werkelijkheid en bovenal in de oogen eener wereldsche, in weelde opgevoede dame was.

En Bertha toonde duidelijk genoeg, dat alles haar tegenviel. Met minachtende blikken zag zij in het rond en gaf slechts korte, stugge antwoorden op alles, wat Hugo's moeder tot haar zeide.

Het gesprek wilde dan ook niet vlotten en hoewel Hugo alle moeite deed, het aan den gang te houden, gelukte hem dat niet. Hij bemerkte ten laatste zelf, dat er iets haperde, en het scheen, alsof er eene schaduw over zijn geluk begon te vallen.

'Heb je hoofdpijn, liefste?' vroeg hij, toen Bertha hoe langer hoe stiller werd en haar gelaat meer en meer eene onbeweeglijke uitdrukking aannam.

'O ja, willen we maar naar huis gaan,' sprak ze, haastig opstaande; ''t is hier zoo warm en die bloemen ruiken zoo sterk.'

Minachtend gleed haar blik over de arme bloemen, door eene liefdevolle vrouwenhand ter harer eer geplukt, en met een koelen groet, een nederbuigenden glimlach vertrok zij met statigen gang en fier opgeheven hoofd uit de nederige woning, waarin zij geene vreugde gebracht had. Toen beiden vertrokken waren, zat de oude vrouw langen tijd onbeweeglijk voor zich uit te staren. Daarna schudde zij het hoofd en terwijl dikke tranen over hare wangen vielen, fluisterde zij smartvol: 'Mijn arme jongen! zij zal hem niet gelukkig maken.'

Hugo bleef den geheelen dag bij zijne geliefde en Dora kwam naar gewoonte zijne moeder des avonds weer bezoeken.

'Wat is zij mooi,' zei het jonge meisje, hare eigen smart vergetend en slechts aan het geluk van haar vriend denkend. 'Wat zal hij gelukkig zijn. Is zij lief, moeder, en niet trotsch? Vertel mij eens alles.'

Maar de arme moeder had niet veel te vertellen en het weinigje was zoo droevig, dat beiden in tranen uitbarstten en, bezorgd over Hugo's toekomst, zich zeer ongelukkig gevoelden.

Hugo kwam eerst over twaalven thuis. Hij liep zeer zacht, om zijne moeder niet wakker te maken, maar vond haar nog op. Zij was met haar breiwerk in de hand in haar leunstoel in slaap gevallen, doch toen haar zoon binnentrad, ontwaakte zij en glimlachte hem toe.

'Is u nog op, moeder; waarom heeft u op mij gewacht?' vroeg hij vriendelijk, terwijl hij zich over haar heenboog en haar kuste. 'Kom, ga nu gauw naar bed; 't is al zoo laat,' voegde hij erbij.

'Ja, mijn jongen; hoe zie je zoo bleek?' vroeg zij een oogenblik later, na hem te hebben aangezien; 'er scheelt je toch niets?'

'Wel neen,' antwooordde hij glimlachend, 'maak u niet bezorgd en ga gerust slapen.'

Dit zeggend, geleidde hij haar naar boven, maakte een paar schertsende opmerkingen, kuste haar goedennacht en begaf zich naar zijn eigen kamertje, waar hij zich niet ter ruste legde, maar met de hand aan het hoofd langen tijd in droef gepeins bleef zitten. Te midden van al de herinneringen uit zijne gelukkige jeugd, die hem den vorigen avond, toen hij met een van vreugde kloppend hart zijn heiligdom betrad, als het ware welkom hadden geheeten, zat hij nu lusteloos en gebogen terneer...

En ginds aan den overkant waakte er ook eene, die hem meer liefhad, dan hij wist; die hem trouw was gebleven ondanks de jarenlange scheiding. De vriendin zijner jeugd, die met hare geheele ziel aan haar voormaligen speelmakker hing, kon evenmin den slaap vatten, daar de twijfel aan zijn geluk haar met angstige bezorgdheid vervulde.

Den volgenden morgen, toen moeder en zoon aan het ontbijt zaten en Hugo bijna niets nuttigde, zag de oude vrouw hem bezorgd in het bleeke gelaat en vroeg: 'Scheelt je heusch niets, Hugo?'

'Och moeder, ik wilde 't u gisteravond niet zeggen, uit vrees, uwe nachtrust te verstoren, maar... 't is uit tusschen mij en Bertha...'

Een diepe zucht volgde op die woorden.

'Wat? is 't uit? Hoe is dat mogelijk; wat is er gebeurd?'

'Er is niets gebeurd, dan dat zij niet van mij houdt, dat zij geen hart heeft, en zulk eene vrouw kan geen man geluk aanbrengen.'

'Je vergist je toch niet? Je moet niets overijld beslissen, mijn jongen,' zei de oude vrouw vergoelijkend. 'Waarom denk je, dat zij niet van je houdt en geen hart heeft?' vroeg zij verder, toen Hugo niet antwoordde en in gepeins voor zich uitstaarde.

'Omdat zij als voorwaarde tot ons huwelijk stelde, dat wij niet hier in de stad zouden wonen.'

'En waarom niet?'

'Omdat u hier woont, moeder; zij schaamt zich voor u... Bovendien heeft ze mij verweten, dat ik haar bedrogen heb; dat ik maar een ordinaire timmermanszoon ben, met wien zij zich niet wil mesallieeren.'

'Maar zij is ook eene freule en hoewel jij je boven je stand hebt opgewerkt, ben ik maar eene eenvoudige vrouw en is ons huis onaan-

zienlijk; dat zij zich dus daarvoor schaamt, moet je haar zoo kwalijk niet nemen.'

'Dat doe ik wèl, en 't bewijst genoeg, dat zij niet van me houdt; anders zou zij niet eischen, dat ik u, aan wie ik gehecht ben, die ik in zoovele jaren niet zag, op het einde van uw leven opnieuw verlaten zou. Dat voorstel is wreed en getuigt niet van liefde, maar van egoisme, koel, berekenend egoisme, en dat kan ik in eene vrouw niet uitstaan... Dora zou zoo iets niet doen.'

'O neen, dat zou ze zeker niet; dat lieve schepsel zou haar eigen geluk opofferen, eerder dan iemand, dien zij liefhad, verdriet te doen,' zei de oude vrouw haastig, verheugd, dat haar zoon ten minste Dora's trouwe, edele natuur waardeerde, al had hij haar dan ook niet lief, zooals hij de schoone freule beminde, welke deze liefde niet eens waard was.

'Hoor eens, Hugo,' vervolgde zij, 'ik zal hier vandaan gaan; er is overal wel een plaatsje voor eene oude vrouw, om hare laatste levensdagen te slijten; ik wil je geluk niet in den weg staan, mijn jongen; daartoe heb ik je te lief.'

De stem der oude vrouw beefde bij die woorden en zij zag hem met een innigen blik in het ontroerde gelaat.

'Zoo moeder, u zoudt hier wegwillen uit uw huis, waaraan u gehecht zijt, ver van Dora, van wie ge zooveel houdt, en ik zou dat toestaan? Neen, neen, zoo zelfzuchtig ben ik niet; ik doe afstand van Bertha, liever dan mijne oude moeder op 't eind van haar leven bij vreemden te besteden. Ik zal mijne smart trachten te overwinnen, en uwe liefde zal mij de hare vergoeden...'

Meer kon hij niet uitbrengen; zijn gevoel overmeesterde hem. Hij bedekte zijn gelaat met beide handen en bleef roerloos zitten.

Zijne moeder stond op, sloeg hare armen om zijn hals en zei teeder: 'Je bent een goeie, brave zoon; God zegen je, mijn jongen, je zult nog wel weer gelukkig worden.'

Daarna verliet zij het vertrek en Hugo was alleen met zijne smart, die hem zooals iedere smart in het eerst onoverkomelijk toescheen...

Eenige dagen later, toen Hugo uitgegaan was, om te wandelen, kwam Dora de oude vrouw weer bezoeken. Zij was er sedert den avond na Hugo's terugkomst niet meer geweest. Niet alleen de gedachte, dat moeder en zoon gaarne alleen zouden zijn, hield haar terug, maar ook vond zij het beter, zijn gezelschap zooveel mogelijk te vermijden, hoe gaarne zij naar alles, wat hij te vertellen had, zou hebben willen luisteren. Zij gevoelde zich nog niet krachtig genoeg, hare ontroering geheel te bedwingen, wanneer hij haar soms met de oude vertrouwelijkheid mocht toespreken, terwijl er toch zooveel in hunne verhouding veranderd was.

'Wel kind, wat heb ik je in lang niet gezien,' riep de oude vrouw uit, zoodra zij binnentrad.

'Ik wilde u niet storen; ik dacht, moeder en zoon zijn 't best alleen

en hebben geen derde noodig,' was het met een vriendelijken glimlach gegeven antwoord.

'Jij stoort ons nooit, dat weet je wel; kom maar gerust iederen avond; dan zijn we weer met ons drieën, zooals vroeger.'

Dora zweeg eenige oogenblikken, als dacht zij na, welk besluit te nemen. Zou zij de inspraak van haar hart, dat haar tot den vriend harer jeugd zoo machtig henentrok, volgen en komen, alsof er niets was gebeurd, of zou zij Hugo's moeder zeggen, dat de liefde, welke zij nu niet meer voor hem gevoelen mocht, nog even innig was als vroeger?

Zij aarzelde, doch daar schoot haar iets te binnen.

'Hugo zal 's avonds wel naar de freule gaan,' sprak ze; 'hij is nu in de eerste dagen zeker maar thuis gebleven, omdat hij u veel te vertellen had.'

'Neen, kind, Hugo zal niet meer naar de freule gaan; 't is uit tusschen hen.'

'Wat zegt u, moeder!' riep Dora vol verbazing uit. 'Hoe is het mogelijk! die arme Hugo!'

Hoewel in 't eerst de ontroering hare wangen had doen verbleeken, terwijl met de snelheid der gedachte een straal van hoop in hare ziel drong, was hare liefde te onzelfzuchtig, dan dat zij nu aan haar eigen geluk zou hebben gedacht.

Hare oogen vulden zich met tranen en vol deernis zei ze, nadat de oude vrouw haar alles verteld had: 'Och moeder, wat spijt me dat voor hem; hij was zoo gelukkig.'

'Ja kind, ik heb ook erg met hem te doen en toch geloof ik, dat het beter zoo is; eene vrouw, die geen goed hart heeft en zoo koel is als zij, zou mijn jongen nooit gelukkig hebben gemaakt. Nu is er misschien nog wel kans op...'

Zij nam Dora's hand in de hare, drukte die veelbeteekenend en toen het jonge meisje blozend het hoofd boog, verhelderde een glimlach het goedige, oude gelaat en fluisterden hare lippen: 'God geve het.'

'Amen,' sprak Dora ernstig en zacht, terwijl een blijde glans over haar lief gelaat gleed en de gedachte aan den vriend harer jeugd hare ziel vervulde met deernis en weemoed niet alleen, maar te gelijk met die innige toewijding en trouw, waarmee zij hem haar geheele leven bemind had.

VII.

Hugo trok zich intusschen de zaak meer aan, dan hij ter wille van zijne moeder liet blijken. Ondanks zijne vroolijke, schijnbaar luchthartige natuur gevoelde hij diep, en wanneer eenmaal zijne genegenheid voor iemand was opgewekt, beminde hij niet ten halve. Het kon dus niet anders, of de vergissing, die hij ten opzichte der schoone freule ge-

maakt had, in wie hij zijn ideaal meende gevonden te hebben, moest hem zeer ongelukkig maken.

Zijne teleurgestelde liefde deed hem alle levensvreugd verliezen, stemde hem somber en hoeveel moeite hij zich ook gaf, het te schijnen, hij was de vroolijke, opgewekte Hugo van vroeger niet meer.

Hij begon er ten laatste slecht uit te zien en zich onverschillig voor alles te betoonen, totdat eene hevige koorts, die in den beginne een ernstig aanzien had, hem op het ziekbed wierp.

Dagenlang was hij buiten kennis, ijlde zonder eenigen samenhang alles dooreen, zoodat zijne moeder, met angstige bezorgdheid vervuld, niet van zijne sponde week, dan om zelve eenige rust te nemen, welke zij zoozeer behoefde.

Haar eenige troost was Dora, voor wie zij haar bekommerd hart kon uitstorten en die, hoewel de angst voor een dierbaar leven haar eveneens deed lijden, zich uitwendig kalm hield, om de bedroefde moeder op te beuren en te vertroosten.

Zij hielp de oude vrouw den zieke verzorgen, wanneer hare zwakke krachten te kort schoten en de smart haar dreigde te overstelpen. En het scheen, dat Dora's tegenwoordigheid een goeden invloed op den zieke uitoefende; na hevige vlagen van aan waanzin grenzende drift sluimerde hij voor korten tijd rustig in, wanneer hare koele hand over zijn brandend voorhoofd gleed en hare zachte stem vriendelijk tot hem sprak.

Eens toen zij voor zijn bed zat, terwijl zijne moeder sliep, hield hij haar voor Bertha. Zijne groote, door de koorts onnatuurlijk schitterende oogen waren nu eens verwijtend, dan weder dreigend op haar gevestigd, terwijl hij hare hand krampachtig in de zijne knelde en klaagde: ‘Waarom doe je me zoo'n verdriet? Waarom laat je me sterven, terwijl we gelukkig hadden kunnen zijn? Is er dan geene ware liefde op de wereld? Neen, neen, die is er niet; alles is egoisme en eigenbelang! Ga weg, je gezicht hindert me, al is het nog zoo mooi,’ eindigde hij met verheffing van stem en slingerde hare hand woest van zich af.

Dora week verschrikt achteruit en staarde vol angst in het wilde, door toorn verwrongen gelaat, waarvan de anders zoo minzame uitdrukking geheel verdwenen was.

Doch spoedig daarna boog zij zich over hem heen en trachtte hem tot kalmte te brengen. ‘Hugo,’ sprak zij zacht en streek het verwarde haar van zijn gloeiend voorhoofd, ‘ik ben Dora; ik heb je nooit verdriet gedaan en zal het ook nooit doen. Ga nu rustig slapen, dan wordt je gauw weer beter; je moeder kan je nog niet missen, Hugo; wees nu kalm om harentwil.’

Hoewel hij haar wezenloos aanstaarde, zonder zijne liefdevolle verpleegster te kennen, werkte hare zachte stem bedarend op zijn onrustig gemoed en deed hem na eenige oogenblikken eene korte rust genieten.

Na een paar zorgvolle weken nam de ziekte een gunstigen keer en was eene verandering ten goede bij dan patiënt waar te nemen. Het duurde evenwel zeer lang, eer hij zoover hersteld was, dat hij het bed verlaten kon. Eene diepe neerslachtigheid en lusteloosheid bleven hem bij en vertraagden zijn volkomen herstel en den terugkeer zijner krachten.

In de warme dagen, die de nazomer nog gaf, zat hij onder den kastanjeboom, want de lucht moest hem opknappen, had de dokter gezegd, doch hoewel hij zich oogenschijnlijk met lezen bezighield, waren zijne gedachten er niet bij en staarde hij den meesten tijd doelloos en onverschillig voor zich uit.

Dora hield hem bijna iederen dag een paar uren gezelschap en trachtte hem op te vroolijken of aan te moedigen, weer te gaan werken. Hij beloofde dat wel, doch daar bleef het bij; het scheen, of al zijne energie was uitgedoofd en het leven met zijne bloemen en zijn zonneschijn geene waarde meer voor hem had.

'Moeder, zoo kan het niet langer blijven met Hugo,' zei Dora op zekeren dag, toen zij, meer dan ooit getroffen door de lusteloosheid en geringe belangstelling voor alles om hem heen, zich over zijn toestand ernstig ongerust maakte.

'Neen, kind, dat weet ik wel, ik tob er dag en nacht over; maar wat kunnen wij eraan doen!'

'Ik zou denken, dat hij weer naar Italië moest terugkeeren; daar zal hij te midden van zijne oude vrienden en kunstgenooten misschien eerder opleven dan hier in onze stille omgeving, die hem bovendien dagelijks aan zijn verlies herinnert.'

'Och lieve God, hij is pas hier, Dora; als hij nu weer heengaat, zie ik hem stellig nooit terug,' riep de oude vrouw smartvol uit.

'Hij behoeft immers niet lang weg te blijven, moeder; laten we ons die opoffering liever getroosten, dan dat hij te gronde gaat en zijn heerlijk genie met hem; want dat zal het einde zijn; hij zal nooit weer worden, wat hij geweest is, als hij hier blijft.'

'Maar hij is nog veel te zwak, om alleen te reizen; ik zou geen oogenblik gerust zijn en 't is ook nog de vraag, of hij zal willen.'

'Wij konden er wel met den dokter over spreken en vragen, of deze het hem wil aanraden, desnoods bevelen; die zal ook wel iemand weten, om hem te vergezellen; er gaan tegen den herfst zoovele menschen naar Italië voor hunne gezondheid.'

'Kind, kind, als je er later maar geene spijt van hebt, hem te hebben weggezonden; wie weet, of je er je eigen geluk niet door verwoest.'

Eene smartelijke uitdrukking gleed voor een oogenblik over Dora's gelaat en de vriendelijke blauwe oogen staarden de oude vrouw vol weemoed aan, doch zij herstelde zich spoedig en antwoordde zacht, maar ernstig: 'Ik mag nu niet aan mijn eigen geluk denken, moeder;

het zijne gaat voor en er hangt zooveel van af. Een jonge man als hij in de kracht van zijne jaren moet zich diep ellendig gevoelen, zulk een werkeloos plantleven te leiden, als nu reeds weken achtereen bij hem het geval is. Door de ziekte, welke zijne zenuwen verslapt heeft, mist hij zelf de energie, zich uit die lusteloosheid op te heffen, en het is de plicht van degenen, die hem liefhebben, dat voor hem te doen.'

'Nu kind, je bent knapper dan ik; je zult wel gelijk hebben, maar mijn hart breekt, als ik eraan denk, mijn jongen weer te moeten missen.'

'Het mijne ook, maar het is voor zijn geluk; dus het moet. Onze liefde voor hem zou geene ware, althans eene zeer zelfzuchtige zijn, zoo wij dit tegenwerkten.'

'Wil jij er dan met den dokter over spreken, Dora, want ik kan het niet doen.'

'Zeker, zoodra hij komt.'

Nadat Hugo zoover hersteld was, dat hij meer door goed voedsel en de heilzame buitenlucht dan door medicijnen zijne verloren krachten moest herwinnen, kwam de dokter hem niet dagelijks meer bezoeken, maar liep een- of tweemaal 's weeks bij hem aan, om zich te overtuigen, dat de patiënt vooruitging.

Een paar dagen na Dora's gesprek met Hugo's moeder zag de eerste, die met ongeduld op de komst van den dokter wachtte, dezen op een namiddag de steeg inkomen.

Eer hij Hugo's woning genaderd was, trad zij hem op zijde en deelde hem haar verzoek mede, hetwelk de dokter dadelijk goedkeurde en haar beloofde ervoor te zullen zorgen, dat de jonge man over eenige weken de reis aanvaardde.

Hij deelde dus Hugo zonder omwegen mede, dat hij het voor hem noodzakelijk achtte, den winter in een zachter klimaat door te brengen, en dat verandering van lucht en omgeving beide zijn volkomen herstel moesten bewerken.

Hoewel Hugo in 't eerst veel tegen dit plan had in te brengen, zich te zwak voelde, om te reizen, en beweerde, dat hij toch wel beter zou worden, bleef de doktor volhouden en moest de jonge man eindelijk toegeven.

Zijne moeder hield zich goed, terwijl de dokter er was, maar zoodra deze het vertrek verlaten had, barstte zij in zulk een zenuwachtig snikken uit, dat zij niet tot bedaren was te brengen.

Hevig verschrikt door dit ongewone verschijnsel staarde Hugo in hulpeloozen angst om zich heen en wist niet, wat te doen.

Doch hij bedacht zich niet lang en snelde naar den overkant, om Dora te halen, die onmiddellijk gereed was hem te vergezellen.

Zij trachtte de oude vrouw langzamerhand tot bedaren te brengen, troostte haar op de haar eigene liefdevolle wijze en sprak haar met bevende stem den moed in, dien zijzelve zoozeer behoefde.

‘Als u 't zoo naar vindt, dat ik wegga, blijf ik hier, moeder,’ zei Hugo, die medelijden met hare droefheid had.

De oude vrouw wischte snel hare oogen af, zag hem met een dankbaren blik aan en terwijl er een glimlach vol blijde verrassing over haar ontroerd gelaat gleed, stamelde zij: ‘Ja? Dat is goed, mijn jongen, ik...’

‘Neen, neen, hij mag niet blijven,’ viel Dora haastig in en de moeite, welke zij zich gaf, hare aandoening te bedwingen, verleende een ietwat harden klank aan hare stem.

Met de prikkelbaarheid, aan zieken en bovenal zenuwlijders eigen, vatte Hugo vlam op deze woorden en zei op bitteren toon: ‘Zoo, wil jij me zoo graag weghebben? Maar in ieder geval, als het je zoo weinig kan schelen of ik hier ben of niet, moest je het gevoel van eene moeder eerbiedigen, die haar kind niet graag missen wil. En eigenlijk heb je hierin niets te zeggen; als ik blijven wil, blijf ik, ondanks alle mooie praatjes van den dokter en jouw bemoeizucht.’

Dit zeggende, stond hij driftig op en verliet met een toornigen blik op het jonge meisje het vertrek.

‘O, hoe kan hij mij zoo miskennen!’ riep zij smartvol uit en de tranen, die zij zoolang had ingehouden, kon zij nu niet langer bedwingen. Zij schreide, alsof het hart haar breken zou, zoodat het nu de beurt van Hugo's moeder was, haar te troosten.

Beide vrouwen bleven nog geruimen tijd bij elkaar en spraken over het aanstaande vertrek van Hugo, totdat Dora ten laatste opstond, om naar huis te gaan.

Zij kuste de oude vrouw en zei vriendelijk: ‘Nu niet meer tobben, moedertje, en rustig gaan slapen.’

Voordat Dora zich naar hare woning begaf, wandelde zij nog even den tuin in, om enkele oogenblikken in de eenzaamheid na te denken over hetgeen er gebeurd was.

De avond was stil en zacht, juist geschikt, om een droef gestemd gemoed tot kalmte te stemmen.

Bij de bank genaderd, waar zij zich wilde neerzetten, ontdekte zij tot hare verbazing Hugo, dien zij had zien uitgaan en nog niet teruggekeerd waande.

Hij zat onbeweeglijk met het hoofd op de borst gebogen, beide handen gevouwen tusschen zijne knieën, zoodat Dora dacht, dat hij sliep.

Maar het geruisch harer naderende voetstappen deed hem opzien en er lag zulk eene uitdrukking van weemoed en smart in zijne donkere oogen, dat Dora met een innig gevoel van medelijden bezield werd.

‘Ik ga naar huis, Hugo,’ sprak zij zacht, ‘blijf niet te lang buiten zitten, want de avondlucht is misschien niet goed voor je.’

Dit zeggende, wilde zij zich verwijderen, maar Hugo stond op, nam hare hand en zeide, haar naar de bank geleidende: ‘'t Is nog zoo heel laat niet; kom even bij me zitten.’

‘Liever niet, ik moet naar huis.’

‘Ben je boos op me, Dora?’

‘Neen.’

‘Ik was daar straks toch alles behalve aardig tegen je.’

‘Dat heb je zeker zoo niet gemeend.’

‘Vergeef je 't mij dus?’

‘Ja.’

‘Ik dacht, dat het je niet kon schelen, of ik heenging, en dat hinderde me. Kan het je wel schelen?’

Geen antwoord volgde. Dora vertrouwde hare stem niet en zweeg liever, dan hem te verraden, hoezeer haar zijn vertrek ter harte ging.

Zij boog het hoofd voor zijn onderzoekenden blik en de jonge man vervolgde, zonder te weten, hoe hij haar pijnigde: ‘Toen ik den eersten keer heenging, speet het je wel en was je bedroefd, maar nu ben je zoo stijf en koel, alsof we vreemden zijn.’

‘O, Hugo!’

Ondanks de schemering zag hij de tranen in hare oogen en den pijnlijken blos, die zich over haar gelaat verspreidde, en hij had zijne woorden gaarne willen herroepen.

De gedachte, dat hij haar misschien verkeerd beoordeelde, kwam onmiddellijk bij hem op en deed hem op den ouden, teederen toon zeggen: ‘Of vergis ik mij? Verbeeld ik het mij maar, dat je koeler zijt dan vroeger? Ben je nog dezelfde voor je ouden speelmakker?’

‘Ja,’ klonk het zacht van hare lippen.

‘Daar ben ik blij om, Dora; als men eene groote smart heeft geleden, kan men zijne oude vrienden zoo slecht missen.’

Het was voor 't eerst, dat het onderwerp van zijne ongelukkige liefde tusschen hen werd aangeroerd, en Dora antwoordde op hartelijken toon: ‘Geloof me, dat ik wel in je smart gedeeld heb, en dat ik straks op je vertrek aandrong, was alleen voor je eigen best, want je kunt hier niet beter worden.’

Hugo haalde minachtend zijne schouders op en zei: ‘Och kom, je moet niet alles gelooven, wat zoo'n doktor je wijs maken wil; waarom zou ik hier niet beter kunnen worden of - sterven; 't is me totaal onverschillig,’ voegde hij er lusteloos bij.

‘Hoor eens, Hugo, zoo mag je niet spreken; dat is slecht,’ zei Dora ernstig; ‘vooreerst moet het je ter wille van je moeder niet onverschillig zijn, of je leeft of sterft; maar bovendien ben je een kunstenaar, Hugo, bedenk dat, en die mag zijn talent niet begraven of nutteloos maken. Als kunstenaar behoor je aan de wereld en moogt je niet door je persoonlijk leed laten terneerdrukken, maar ben je verplicht dat moedig te dragen en dienstbaar te maken aan je verheven roeping, want ook de smart doet den kunstenaar rijpen, nog meer dan voorspoed of vreugde.’

Dora zweeg en vestigde hare ernstige en te gelijk smeekende oogen

op het gelaat van den jongen man, in stilte hopend, dat een beroep op zijn kunstenaarsgevoel zijne ziel uit hare doffe onverschilligheid mocht opheffen.

En hare woorden misten die uitwerking niet. Het scheen, alsof de bezieling, waarmee zij had gesproken en die zich op haar gelaat afspiegelde, zich aan hem meedeelde en zelfs eene verandering in zijne lustelooze houding teweegbracht.

Hij zag haar eenige oogenblikken zwijgend aan en scheen na te denken.

'Je hebt gelijk,' sprak hij daarop. 'Nu herken ik mijne oude Dora weer, mijn goeden genius, die mij steeds aanvuurde en mij moed insprak, wanneer ik dien had verloren. Mijne trouwe kameraad, ik dank je, want je hebt mij voor de kunst behouden; ik gevoel het nu, wat ik haar verplicht ben en hoe ik op het punt was, haar te verzaken, als je woorden mij niet tot inkeer hadden gebracht. Neen, ik wil niet als een zwakkeling wegkwijnen om eene teleurgestelde liefde en mijn leven verwoesten, waarin nog zooveel gewerkt kan worden.'

Een gelukkige lach verhelderde Dora's gelaat; hare oogen schitterden vol edele geestdrift en hare zachte, vriendelijke stem klonk den jongen man als muziek in de ooren, toen zij vervolgde: 'En het zal niet tevergeefs zijn, dat je haar je krachten, je leven toewijdt. Zij, de heerlijke, heilige kunst, heeft reeds zoovele menschenharten getroost, gesterkt en verheven boven het leed der aarde; ze zal ook jou de smart doen vergeten, welke je nu terneerdrukt, Hugo; maar je moet ernstig en oprecht willen en je met hart en ziel aan haar toewijden.'

'Maar toch niet zoo geheel en al, dat ik mijne moeder en mijne trouwe vriendin vergeet?' vroeg hij en de teedere klank zijner stem deed haar voor een oogenblik de smart vergeten, welke haar vervulde bij de gedachte aan zijn vertrek, waartoe zij hem ter wille van zijn eigen geluk had moeten aansporen.

Zij glimlachte en antwoordde: 'O, je zult ons niet vergeten; daarvan ben ik overtuigd.'

'Neen, dat zal ik zeker niet; hoe zou ik mijn goeden genius, mijne vriendelijke troosteres ooit kunnen vergeten? En evenmin mijne lieve, oude moeder, voor wie mijn heengaan eene bittere teleurstelling is. Je zult voor haar zorgen en haar vertroosten, totdat ik terugkom, niet waar, Dora?'

'Zeker, dat beloof ik je; mijne liefde zal haar je gemis zooveel mogelijk vergoeden; het zal haar aan niets ontbreken.'

'Dan ga ik gerust heen en kom spoedig terug, want eene lange scheiding van hen, die mij het liefst op de wereld zijn, zou ik niet kunnen verdragen.'

Er klonk eene merkbare ontroering in zijne stem en hij vestigde zijne oogen met eene liefdevolle teederheid op het gelaat van het jonge meisje, dat hem nog nooit zoo schoon had toegeschenen als in dit oogenblik.

Met de vertrouwelijkheid uit vroeger dagen sloeg hij zijn arm om haar heen, boog zich tot haar neer en terwijl zijne lippen liefkoozend de hare aanraakten, fluisterde hij: ‘En zult ge ook verlangend naar mijne terugkomst uitzien?’

‘O zeker,’ was het even zacht gesproken antwoord, maar zij waagde het niet, de oogen tot hem op te slaan.

Haastig maakte zij zich uit zijne omhelzing los en eer hij het wist, was zij reeds uit zijn gezicht verdwenen.

En terwijl hij nog eenige oogenblikken nadacht over hetgeen zij tot hem gesproken had, en haar in zijne ziel dankte voor hare opwekkende woorden, vermoedde hij niet, hoe gelukkig dit trouwe, liefhebbende meisjeshart zich gevoelde bij de gedachte, den vriend harer jeugd terug te hebben gewonnen voor de kunst en misschien ook voor haarzelve.

Zij kon niet nalaten, dit te hopen, en ondanks de scheiding, welke eenige weken later volgde, was er geene droefheid in hare ziel, zooals bij den eersten keer, maar scheen het haar toe, alsof er voor hen beiden een nieuw leven was aangebroken.

VIII.

Ruim anderhalf jaar was sedert Hugo's vertrek verloopen en in zijn laatsten brief had hij geschreven, dat hij weldra voorgoed thuis zou komen, maar den juisten tijd nog niet bepalen kon.

‘Goddank! dan zal ik hem nog weerzien,’ had zijne moeder uitgeroepen. ‘Ik had dat nooit durven hopen.’

Dora wierp een weemoedigen blik op het vermagerde gelaat der oude vrouw, die bij den dag verminderde, zonder bepaald ziek te zijn, en bad in stilte, dat zij haar wensch mocht vervuld zien.

Dora's vader was in het begin van den winter gestorven en de toestand van hare idiote zuster verergerde kort daarna dermate, dat hare overbrenging naar een gesticht noodig geoordeeld werd.

Wat kon Dora, nu zij alleen overbleef, beter doen, dan haar intrek nemen bij Hugo's moeder, die hare zorgen dubbel behoefde, nu zij telkens sukkelde en zoo zwak werd, dat zij hare gewone bezigheden niet meer verrichten kon.

In het begin had Dora niets over den toestand zijner moeder aan Hugo geschreven, om hem niet zonder noodzaak te verontrusten, steeds hopende, dat het eene voorbijgaande ongesteldheid was, die met de eerste warme lentedagen wijken zou.

Langen tijd bleef Dora deze hoop voeden, vooral daar de oude vrouw niet bepaald ziek was en steeds, wanneer zij zich bezorgd toonde, glimlachend zeide: ‘Dat is de oude dag, kind; ge behoeft je daar niet dadelijk ongerust over te maken.’

Maar de lente kwam met bloemen en zonneschijn, met licht en warmte, doch zij scheen de levenskracht der oude vrouw niet meer te

kunnen opwekken. Haar toestand bleef dezelfde, zoodat Dora begon in te zien, dat er wèl reden tot bezorgdheid bestond, en dat herhaalde malen in hare brieven aan Hugo liet doorschemeren, terwijl zij hem aanspoorde, zijne terugkomst zoo mogelijk niet te lang uit te stellen.

Het gevolg was, dat Hugo zijn vertrek bespoedigde en den brief schreef, waarin hij zijne aanstaande tehuiskomst meldde.

De eerste vreugde over deze blijde tijding scheen zijne moeder voor een korten tijd geheel op te fleuren. Zij begon zich weer met de huishouding te bemoeien en plannen te maken. Bij alles, wat zij deed of met Dora overlegde, was het begin en het einde steeds: 'Als Hugo thuis komt.'

Maar deze korte opflikkering der laatste levensvlam duurde niet lang en spoedig verviel zij weer in haar vorigen zwaktetoestand.

Daar de oude vrouw nooit klaagde en steeds tevreden was, maakte Dora zich daar niet meer bezorgd dan anders over en scheen het haar toe, dat zij misschien nog wel jaren zoo voortleven kon. Intusschen hoopte zij alles van Hugo's terugkomst en stelde zij zich de vreugde voor, waarmee moeder en zoon elkaar zouden begroeten.

Doch de liefhebbende moeder zou haar kind hier op aarde niet weerzien, en zonder dat zij of Dora het verwachtte, werd haar levensdraad onverwachts afgesneden.

Op zekeren avond in het begin van Mei zat zij op hare gewone plaats in den Bijbel te lezen, toen zij plotseling haar bril aflegde en tegen Dora zeide: 'Ik voel mij niet goed, kind; ik zal maar naar bed gaan.'

'Wat hebt u dan, moeder?' vroeg Dora verschrikt en sloeg een bezorgden blik op het bleeke, ingevallen gelaat der oude vrouw, waarover de schaduw des doods reeds heengleed.

'Ik weet het niet; ik kan niet zeggen, wat mij scheelt, maar ik ben niet goed.'

Dora was haastig opgestaan, om haar naar boven en te bed te helpen, hopend, dat de rust haar goed zou doen.

Zij bleef voor het bed zitten, de oogen gevestigd op het vriendelijk gelaat, dat voor haar steeds de liefdevolle teederheid eener moeder had bezeten, en angstig fluisterde zij, over de zieke heengebogen: 'Gevoelt ge u al iets beter?'

'Ik ben zoo moe; kon ik maar wat slapen', was het antwoord.

Doch de slaap wilde niet komen en kort daarna vroeg zij weder: 'Wanneer zou je denken, dat Hugo er zijn kan?'

'Dat weet ik niet; maar wil ik hem telegrapheeren, dat u zoo naar hem verlangt?'

'Neen, doe dat niet; dan schrikt hij misschien en maakt zich ongerust; schrijf morgen liever een briefje, dat hij niet te lang moet wachten, als hij mij nog zien wil, voordat ik heenga.'

'O, moeder,' zei Dora met tranen in hare stem; 'u moet niet van heengaan spreken; wij kunnen u nog niet missen.'

De oude vrouw glimlachte even, sloeg een liefdevollen blik op het jonge meisje en sprak fluisterend: ‘Mijne dochter, je zult hem gelukkig maken en hem liefhebben, als ik weg ben, niet waar?’

Daarop sloot zij de oogen en Dora boog zich schreiend over haar heen, legde de kussens zachtkens terecht, kuste het bleeke gelaat inniger dan anders en zeide: ‘We zullen hem *beiden* liefhebben, moeder; ga nu maar rustig slapen, dan zijt ge morgen beter.’

‘Ja - slapen - ik ben zoo moe,’ stamelde op zachten toon de zieke en voegde er bijna onhoorbaar bij: ‘Maar als Hugo komt, terwijl ik slaap, moet je mij dadelijk wekken, Dora.’

‘Zeker, moeder, wees gerust,’ was het antwoord. Daarop werd het stil in het vertrek en Dora verheugde zich, dat de slaap eindelijk de vermoeide oogen der oude vrouw had gesloten; doch zij wist niet, dat het de slaap was, waaruit geen morgen meer wekt; dat de doodsengel zachtkens was binnengetreden, om een leven, welks taak hier op aarde was volbracht, mede te nemen naar eene betere wereld.

Eerst geruimen tijd later, toen zij hare hand op die der oude vrouw legde, werd zij met ontzetting gewaar, dat het de hand eener doode was, en staarde zij met een blik vol radelooze droefheid op de strakke trekken en de gesloten oogen, die zich nooit meer zouden openen, om haar vriendelijk toe te lachen.

Met een smartkreet zonk zij op de knieën bij het bed neder, verborg het gelaat in de handen en schreide, totdat zij geene tranen meer had...

Evenals voor twee jaren fluisterde de zoele lentewind door het jonge groen en vergulde de avondzon weer de oude, bekende omgeving, toen Hugo zich derwaarts spoedde; nu niet vol blijde verwachting zooals toen, maar met een geheimen angst, die hem telkens deed vragen, of hij zijne moeder nog wel vinden zou.

Nadat hij Dora's telegram, hetwelk hem berichtte, dat de toestand zijner moeder veel verergerd en zeer zorgelijk was, ontvangen had, was hij onmiddellijk vertrokken. Ondanks het inwendig gevoel van angst voedde hij nog steeds hoop, dat dit bericht niet de voorbereiding tot het ergste wezen mocht, maar dat hij nog tijdig genoeg komen zou, om haar laatsten groet te ontvangen.

Ademloos, gejaagd, met pijnlijk kloppend hart stond hij, eer hij het wist, op den drempel zijner woning en betrad het vertrek, waar bij zijne vorige terugkomst zijne moeder hem te gemoet snelde en hij in hare oogen de vreugde over het wederzien las.

Nu zat zij niet op hare oude plaats, maar eene slanke gestalte rees in de schemering van den avondstond bij zijn binnentreden op en naderde hem zwijgend.

‘O, Dora, moeder is toch niet...’ stamelde hij met bevende stem. Het vreeselijke woord wilde hem niet over de lippen.

Dora omvatte de hand, welke hij haar toestak, met beide de hare

en zag hem aan met een blik vol deernis en smart; daarop boog zij het hoofd, terwijl een snik over hare lippen gleed.

Hugo wist genoeg. Een doodelijk bleek overtoog zijn gelaat; hij bedekte het met beide handen en zonder te spreken zonk hij neer in den stoel zijner moeder met het hoofd op den Bijbel, die nog geopend lag bij de plaats, waar zij dien avond gelezen had, en schreide, zooals een man slechts een of twee malen in zijn leven schreit.

Nooit schijnt ons ouderliefde inniger en teederder toe, dan wanneer wij ze niet meer bezitten; dat gevoelde Hugo in dit oogenblik ten volle en alles, wat zijne moeder bij haar leven voor hem geweest was, trad na haar dood in nog schooner, reiner licht en heiligde voor altijd de herinnering aan haar.

Langen tijd bleef hij roerloos zitten, verdiept in zijne smart, terwijl Dora naast hem stond en hem niet trachtte te troosten; zij wist wel, dat er in zulke oogenblikken weinig troost te geven is.

Toen hij ten laatste het hoofd ophief en den deelnemenden blik dier zachte oogen op zich gevestigd zag, stak hij haar de hand toe, trok haar tot zich en fluisterde met bevende stem: ‘Je hebt haar ook als eene moeder liefgehad; o Dora, wat hebben wij veel verloren.’

Dora, die om zijnentwil hare droefheid bedwongen en zich uiterlijk kalm gehouden had, kon bij het hooren van de smart, welke in zijne stem klonk, hare tranen niet langer bedwingen en snikkend sprak zij: ‘Ja, wel hebben wij veel verloren; al ben ik haar eigen kind niet geweest, toch heb ik haar als zoodanig bemind, want zij heeft mijne eenzame, moederlooze kindsheid met hare liefde gekoesterd, en nu ben ik weer alleen,’ voegde zij er smartvol bij.

‘Niet alleen, Dora, ik ben er immers nog,’ sprak Hugo troostend.

‘Ja, dat weet ik; je bent altijd lief voor mij geweest,’ was het antwoord.

‘Heeft zij veel geleden?’ vroeg Hugo na eenige oogenblikken van stilzwijgen.

‘Neen, Goddank niet, en hare laatste woorden waren voor jou, Hugo; je waart nooit uit hare gedachten.’

Daarop verhaalde Dora hem alles van den laatsten avond en het kalme, zachte uiteinde der geliefde doode en terwijl de jonge man vol ontroering luisterde, rees een dankbaar gevoel in zijne ziel op bij de gedachte, dat zijne moeder niet eenzaam was geweest in haar levensavond, maar de liefdevolle zorg eener dochter tot het laatste toe over haar gewaakt had.

‘Mijne lieve, trouwe Dora,’ fluisterde hij en drukte de kleine hand, die nog in de zijne lag... ‘Wat mijne moeder voor je gedaan heeft, heb je haar in ruime mate vergolden; zonder je liefde zou zij een treurigen, eenzamen ouderdom gehad hebben.’

Een glimlach verhelderde voor een oogenblik Dora's bleek, betraand

gelaat, terwijl zij antwoordde: ‘Ik ben zoo blij, dat ik iets voor haar heb kunnen zijn.’

Nadat beiden zich eenigen tijd in de herinneringen aan vroeger dagen verdiept hadden, vroeg Dora: ‘Je wilt moeder zeker wel gaarne zien? Zij is niets veranderd en ziet er juist uit, of zij slaapt.’

Hugo knikte toestemmend en volgde Dora naar boven, waar hij met een nameloos gevoel van smart zijne moeder zoo bleek en stil zag liggen, terwijl geen welkomstgroet van die gesloten lippen klonk, welke nooit meer liefkozend zijn naam zouden noemen.

Hij zette zich voor het bed neder en beschouwde langen tijd de geliefde trekken, waarnaar hij als kind steeds vol innige genegenheid placht op te zien en die, door den heiligen ernst van den dood omgeven, hem met eerbied en vereering bezielden.

Het scheen hem toe, alsof langzamerhand de scherpe pijn der smart verminderde en in een gevoel van stillen weemoed overging.

Dora had zich ongemerkt verwijderd, en toen de starren één voor één aan den helderen hemel verrezen en door het venster der nederige woning straalden, beschenen zij tot laat in den nacht den jongen man, geknield bij het doodbed zijner moeder....

Eenige weken waren verloopen; sombere, eenzame weken waren het voor Dora geweest, want Hugo had zich den dag na de begrafenis weder naar Italië begeven, om zijne zaken te regelen, en was nog niet teruggekeerd.

Nu haar leven zijn doel miste en zij voor niemand meer te zorgen had, schenen de dagen haar zoo lang toe en wist zij niet, wat te doen met haar tijd, die anders zoo snel voortspoedde.

Zij bracht de lange, eentonige dagen door in weemoedige herinnering aan het verleden en zorgvolle gedachten aan de toekomst. Zij was nu alleen; wat zou haar lot zijn? Eene ondergeschikte betrekking, om in haar levensonderhoud te voorzien, scheen alles, wat haar overbleef.

Wel had Hugo gezegd: ‘Ik ben er ook nog,’ doch dat was voor haar alleen toepasselijk op zijn raad en zijne hulp, want door hem onderhouden te worden, daarin zou zij nooit toestemmen.

Hoewel in vroeger tijd de gedachte, dat hij haar misschien liefhad en tot vrouw zou nemen, als een ademtocht van geluk door hare ziel was gegaan, kwam deze illusie haar nu zoo onwaarschijnlijk voor, dat zij die geheel liet varen en de koude werkelijkheid ervoor in de plaats stelde.

Hugo, de groote, beroemde kunstenaar, stond veel te ver boven haar, dan dat zij er ooit aan denken kon, iets meer voor hem te zijn dan de trouwe, zusterlijke vriendin, die zij altijd geweest was.

Kort na den dood van haar vader was zij door een goeden bekende, een weduwnaar met twee kinderen, ten huwelijk gevraagd, doch zij had hem bedankt, omdat zij Hugo's moeder niet verlaten wilde op haar ouden dag.

Eenige dagen geleden had de man zijn aanzoek herhaald, in de hoop, nu zij alleen in de wereld stond, een gunstig antwoord te ontvangen. Maar Dora kon nog niet tot een besluit komen; soms scheen het haar verkieselijker toe, eene betrekking te zoeken, en dan weer deed de gedachte, een eigen tehuis te hebben, haar overhellen tot een huwelijk. Hij meende het goed met haar, had eene flinke, winstgevende zaak; zij zou dus bezorgd zijn; maar zij had den vijftigjarigen man met zijn grijzend haar en ziekelijk voorkomen niet lief; zou zij gelukkig zijn? In ieder geval nuttig, want zij zou de moederlooze kleinen liefhebben en verzorgen; haar leven zou een schoon doel hebben en dat was voor haar, die in de eerste plaats steeds aan anderen gedacht en voor anderen gezorgd had, eene reden, ook nu niet aan haar geluk te denken.

Wat zij evenwel beslissen zou, zij wilde ermee wachten, totdat Hugo terug was, en hem om raad vragen; wat hij het beste keurde, zou zij kiezen.

Zoo wachtte zij geduldig zijne terugkomst af, zonder angstige spanning of groot verlangen, hoewel hij toch over geheel haar leven beslissen zou, daar van zijne goed- of afkeuring van dit huwelijk hare toekomst afhing. Met eene soort van kalme onverschilligheid dacht zij erover na en het scheen haar toe, alsof zij voortaan geene groote vreugde of diepe smart meer kon gevoelen.

Het was op een warmen avond in 't begin van Juni, dat zij met een boek op de bank in den tuin zat en met droomerigen blik om zich heen staarde, terwijl de laatste zonnestralen op de rozen speelden en de wind zachtkens door de bladeren van den kastanjeboom fluisterde. Het klonk als een lied uit hare kindsheid, toen deze nederige omgeving haar een paradijs vol licht en schoonheid toescheen.

Wat was er veel gebeurd sedert dien tijd; wat was er veel veranderd en wat zou er nog veel veranderen in haar leven.

Hoe lang zou zij nog op deze haar lief gewordene plek vertoeven? Waarschijnlijk niet lang meer en de seringen, die nu waren uitgebloeid, zou zij niet meer zien ontluiken, wanneer de volgende lente het aardrijk tooide. In de schaduw van den kastanjeboom, wiens witte bloesems zij in hare kinderjaren zoo gretig verzamelde, om ermee te spelen, zou zij niet lang meer zitten. Wie wist, waar het lot haar zou heenvoeren.

Een treurig gevoel maakte zich van haar meester zooals bij het aanstaand afscheid van geliefde vrienden, die men waarschijnlijk nooit zal weerzien. Onwillekeurig vulden hare oogen zich met tranen en deed de gedachte aan de onbekende toekomst haar beven.

Daar trof het geluid van een voetstap haar oor en opziende ontwaarde zij Hugo, die ijlings naderde.

Snel wischte zij de tranen af en een blijde glimlach vloog over haar gelaat.

Zij stond op en liep hem te gemoet.

‘O, Hugo, wat ben ik blij, dat je weer terug zijt,’ riep zij uit; ‘'t is hier zoo eenzaam zonder moeder.’

De gedachte aan het gemis der geliefde doode bracht opnieuw de tranen in hare oogen.

‘Arm kind, ik wil het gelooven,’ sprak Hugo medelijdend; ‘ik kon onmogelijk eerder komen; anders had ik het wel gedaan.’

Hij zette zich naast haar op de bank neder, en Dora vroeg belangstellend: ‘Heb je eene goede reis gehad, Hugo, en blijf je nu voor altijd hier?’

‘Ik vrees van niet; ik kreeg vóór mijn vertrek nog zoovele bestellingen en hoewel ik ze geene van allen wilde aannemen, werd ik er tegen wil en dank toch toe genoodzaakt. Een hooggeplaatst persoon smeekte mij letterlijk, te blijven, om een monument op het graf van zijn eenig kind te vervaardigen.’

‘En heb je dat geweigerd? Arme vader!’ zei Dora medelijdend.

‘Neen niet geweigerd; dat kon ik niet, maar beloofd, over eene maand terug te komen; ik wilde je niet langer alleen laten, Dora.’

‘Dus over eene maand ga je weer weg?’

Onwillekeurig vergezelde een zucht hare woorden. Zij begreep wel, dat nu zijne moeder gestorven was, hem niets meer aan het vaderland bond en hij wel altijd in Italië zou blijven; en met hem verdween ook de laatste band, die haar nog aan den gelukkigen tijd harer jeugd hechtte.

‘Ja, over eene maand,’ herhaalde hij werktuigelijk en als in gedachten.

Daarna stond hij met eene snelle beweging op, liep een paar malen heen en weer en bleef toen voor het perkje rozen staan, die hij eenigen tijd als in gepeins beschouwde.

‘Zij zijn mooi van 't jaar, vindt je niet?’ merkte Dora aan.

Haastig wendde hij zich om.

‘O ja, heel mooi,’ antwoordde hij verstrooid en zette zich naast haar neder.

Zwijgend sloeg hij haar eenigen tijd gade en vroeg ten laatste: ‘En wat zijn je plannen voor de toekomst, Dora?’

‘Eigenlijk heb ik nog geen bepaald plan gemaakt, maar met eene beslissing op je terugkomst gewacht, ten einde je raad in te winnen.’

‘Zoo; dus dan bestaat er toch iets van een plan?’

‘Ja.’

Waarom klopte haar hart zoo onstuimig, nu zij hem het huwelijksaanzoek wilde mededeelen, iets, wat zij kort te voren als eene gewone zaak, die men met elkaar behandelt, had beschouwd.

Was het de vrees, dat hij het haar zou aanraden, of verlegenheid, om tot den man, dien zij liefhad, over een huwelijk, dat haar onverschillig was, te spreken?

‘Nu?’ vroeg Hugo, toen zij zweeg en hij bemerkte, dat zij beurtelings rood en bleek werd.

‘Ik ben ten huwelijk gevraagd door iemand, die dikwijls bij vader kwam; hij is weduwnaar met twee kinderen en heeft eene zeer goede betrekking; verleden jaar heeft hij mij al gevraagd, maar toen kon moeder mij niet missen; vindt je 't goed, Hugo?’

Dora had zeer snel gesproken, zonder hare oogen op te slaan, evenals iemand, die eene les opzegt en vreest iets te vergeten.

Een oogenblik van stilte volgde.

‘Of ik het goedvind? Vraag je *mij* dat?’ barstte Hugo uit met eene uitdrukking van toorn in zijne stem, die Dora verschrikt deed zeggen: ‘Ja, is dat niet heel natuurlijk?’

‘Natuurlijk? Neen, 't is heel onnatuurlijk; wat heb ik ermee te maken, als je trouwen wilt; ik ben je voogd niet en je bent oud genoeg, om te weten, wat je doet,’ sprak hij nog driftiger.

Dora zag verbaasd op; zijn gelaat was bleek en zijne donkere oogen schitterden met een toornigen gloed.

‘Ben je boos, Hugo?’ vroeg Dora zacht. ‘Waarom?’

De jonge man antwoordde niet.

‘We hebben immers altijd als broer en zuster met elkaar omgegaan, dus wien zou ik anders om raad vragen, nu ik niemand meer op de wereld heb? Je zoudt het toch niet aardig van me gevonden hebben, als ik hem had aangenomen, zonder je er vooraf iets van te zeggen?’

‘Dus je plan is reeds gemaakt; je wilt hem aannemen en dat raadplegen is maar voor de leus?’ Hij lachte bitter. ‘Ik zal je huwelijksplannen niet in den weg staan, hoor; je bent geen kind meer en zult wel weten, wat je doet!’

Zijne stem klonk nog even toornig en met groote stappen liep hij op en neer.

‘Hugo, hoe kun je toch zoo onredelijk boos zijn?’ vroeg Dora smeekend.

De smart in hare stem bracht hem plotseling tot bedaren; hij begreep, dat zijne harde woorden haar pijnlijk moesten treffen.

‘O, vergeef me, Dora; ik wilde je geen verdriet doen; maar dit kan, dit mag niet zijn! Heb je dien man lief en heb je hem reeds hoop gegeven?’ vroeg hij dringend.

‘Ik heb alleen gezegd, dat ik hem antwoorden zou, als je terug waart,’ sprak zij, het eerste gedeelte van zijne vraag opzettelijk over 't hoofd ziende en onmiddellijk voortgaande: ‘Of heb je liever, dat ik eene betrekking zoek? Ik moet toch iets beginnen, om in mijn onderhoud te voorzien.’

‘En ben ik er dan niet meer?’ vroeg hij met zacht verwijt. ‘Heb ik geen geld genoeg, meer, dan ik behoef, en zou jij dan eene betrekking zoeken, om slavin van eens anders luimen te zijn, of een huwelijk sluiten, waarin je misschien ongelukkig zoudt worden?’

‘Ongelukkig zou ik, geloof ik, niet zijn; ik zou zooveel nut kun-

nen doen en eene moeder voor die arme kinderen zijn. Het denkbeeld, door iemand te worden onderhouden, zou ik althans niet kunnen verdragen.'

'Ook door mij niet?'

Dora schudde ontkennend het hoofd, zonder hem aan te zien; zij vreesde hem te krenken en toch kon zij niets van hem aannemen. Hoe lief hij ook altijd voor haar geweest was, hij bleef toch een vreemde; hij kon trouwen en dan spijt hebben over hetgeen hij nu in eene edelmoedige opwelling aanbood.

'En je zei zoo even nog, dat we als broer en zuster met elkaar verkeerd hadden; eene zuster behoeft zich toch niet te schamen, wat van haar broer aan te nemen, en een broer is verplicht, zijne zuster te ondersteunen.'

'Ja, een eigen broer; maar dan nog zou ik liever zelf in mijn onderhoud voorzien, dan van hem afhankelijk te zijn.'

'Zoo - maar als je met dien weduwnaar trouwt, zooals je plan schijnt te zijn, dan voorzie je ook niet in je eigen onderhoud en zijt van je man afhankelijk; is dat zooveel aangenamer dan van je broer?'

'O, dat is heel iets anders.'

'Dus als ik je man was, zou je wel mijne hulp willen aannemen, die je nu zoo hardnekkig weigert?'

'Natuurlijk,' zei Dora op eenigszins afgetrokken toon, den verborgen zin zijner woorden niet vattend.

Hij zag dat en begreep, dat hij duidelijker moest zijn, wilde zij hem verstaan.

'Nu dan, word mijne vrouw en deel in alles, wat ik heb, in mijne vreugde en mijn leed, in mijn geld en mijn roem; wil je Dora?'

'O, Hugo!'

Haar gelaat was doodsbleek geworden en hare geheele gestalte beefde. Zij twijfelde, of zij wel goed gehoord had, en zag schuchter tot hem op; doch toen zij den blik dier donkere oogen ontmoette, welke met eene liefdevolle teederheid op haar gevestigd waren, doortrilde haar een onuitsprekelijk gevoel van zaligheid en sloot zij onwillekeurig de oogen, als verblindde haar de glans van dit onverwachte geluk.

Liefkoozend legde hij zijn arm om haar heen en trok haar tot zich.

'Je wilt mijne vrouw dus zijn?' fluisterde hij innig.

Met angstig vragenden blik sloeg zij de oogen naar hem op en eene groote ontroering klonk in hare stem, toen zij zeide: 'O Hugo, heb je me werkelijk lief? Het is toch geen medelijden?'

'Medelijden? Hoe kom je eraan? Neen, Dora, ik heb je altijd liefgehad, zelfs eerder dan Bertha; ik wist het alleen maar niet.'

'Goddank! Dan wil ik je vrouw zijn, want ik heb je ook altijd liefgehad, Hugo; maar ik had nooit kunnen denken, dat je mij zoudt verkiezen boven zoovelen, die het meer waard zijn, de gelukkige vrouw van den grooten kunstenaar te worden.'

‘Niemand is dat meer waard dan mijne trouwe kameraad, mijn goede genius, die het hare ertoe heeft bijgebracht, om den “grooten kunstenaar” te vormen.’

Dora's zachte oogen zagen met eene uitdrukking van innige liefde tot den zoo hoog vereerden en teeder beminden man op en zij sprak, terwijl een gevoel van weemoed zich in haar geluk mengde: ‘Hoe jammer, dat moeder dit niet meer heeft mogen beleven, Hugo.’

‘Ja, want het was haar wensch; dat heb ik wel bemerkt, al sprak zij er niet over,’ gaf de jonge man ten antwoord, terwijl ook door zijne ziel eene weemoedige herinnering ging aan de tallooze blijken van zorgende liefde, hem steeds door zijne moeder betoond...

De zon was reeds lang ondergegaan en de starren, die als zoovele vriendelijke engelenoogen op de sluimerende aarde neerzagen, bestraalden twee jeugdige menschenkinderen, die het hoogste geluk des levens gevonden hadden.

Het was doodstil in het rond; alleen de wind zong fluisterend door de bladeren en het klonk hun toe als een plechtig danklied, een avondgebed tot den Oorsprong van alles goeds, waarmee beider ziel vol stillen ernst instemde.

Levenswoorden.

Mor niet over den afval uwer vrienden; wanneer de eerste storm nadert, vallen ook de bladeren.

BYRON.

Er zijn menschen, die naar de gebreken hunner vijanden zoeken; dat geeft niemendal; ik heb altijd op de verdiensten van mijn tegenstanders gelet en er voordeel uit getrokken.

GÖTHE.

Alleen het werkdadig geloof aan het evangelie van den arbeid houdt zoowel de individuen als de volkeren gezond en krachtig.

SCHERR.

Arbeid is het levend beginsel, dat menschen en volken voorwaarts drijft.

SMILES.

Moeite en arbeid zijn steeds de onvermijdelijke prijs voor elk wezenlijk goed.

SMILES.

Negen tienden van alle verkeerdheden en onheilen spruiten voort uit traagheid.
SMILES.

Ledigheid, niet de arbeid, is de vloek des menschen; zij is het, die het hart van menschen en volken verteert, evenals roest het ijzer, evenals de worm de plant.
SMILES.

Men maakt zich dikwijls de zonderlingste denkbeelden van het sterven, van den laatsten doodsstrijd, de geweldige scheiding van ziel en lichaam. Daar is echter volstrekt geen reden voor; geen mensch heeft ooit het sterven zelf ondervonden; bewusteloos treden wij het leven uit, evenals wij het bewusteloos intreden. Begin en einde vloeien hier weder samen.
HUFELAND.

Men heeft mij altijd gehouden voor iemand, die door het geluk bijzonder begunstigd werd. Ik wil ook niet klagen over mijn levensloop, maar wel beschouwd is het niets dan moeite en arbeid geweest, en ik kan wel zeggen, dat ik in mijn vijf en zeventig jaren geen vier weken eigenlijk geluk heb gehad het was het eeuwig wentelen van den steen, die altijd opnieuw moest worden opgeheven.
GÖTHE.

De beginselen der opvoeding moeten niet gemaakt, maar gezocht worden; zij liggen in de menschelijke natuur.
PESTALOZZI.

De kinderen moeten zoo min mogelijk aan de dienstboden toevertrouwd worden; opvoeden is moeielijk, spant in; opvoeden moet hij, die dat het best verstaat.
OPPEL.

Uit elk mensch kan iets worden, naar zijn eigen natuur. De opvoeder moet vroeg zien, welken weg de natuur wil gaan, en zoo is ook het middelmatige voor ontwikkeling vatbaar; eerst dan heeft de opvoeder zijn plicht gedaan.
WOLF.

Gehoorzaamheid is de grondslag van elke opvoeding, van alle orde en tucht; zij is de ziel der school en der samenleving in het kleine en in het groote.
HANDEL.

Ongelukkig de mensch, die niet vroeg leert gehoorzamen.
PICHLMAYER.

Staatkunde en geschiedenis.

Eenige bijzonderheden uit het tijdvak der Napoleons in Nederland.

De onlangs in dit tijdschrift door mij medegedeelde bijzonderheden betreffende het verblijf van Napoleon I te Utrecht zijn met zooveel belangstelling ontvangen, dat ik gaarne voldoe aan den mij van bevoegde zijde kenbaar gemaakten wensch tot aanvulling van het geleverde. Ik ga daartoe des te eerder over, nu ik behalve de onuitgegeven papieren mijns grootvaders, wijlen den Leidschen emeritus-Hoogleeraar Dr. J. Nieuwenhuis, nog eene andere bron heb mogen gebruiken, welwillend voor mij toegankelijk gesteld. Mochten deze mededeelingen menig particulier aanzetten, om openbaar te maken hetgeen hem uit betrouwbare familiepapieren bekend is betreffende dit voor ons vaderland zoo treurige en gewichtige tijdvak.

Men weet, dat Lodewijk Napoleon Bonaparte, geboren 2 September 1778, door den invloed van zijn broeder, Keizer Napoleon I van Frankrijk, den 5^{den} Juni 1806 als Koning van Holland optrad en tot 1 Juli 1810 als zoodanig heeft geregeerd. Hoewel een Bonaparte en een Franschman, heeft hij voor het hem vreemde land zooveel goeds gedaan, als hij maar vermocht. Hij moest zich namelijk krachtens een statuut of eene verordening, in 1806 voor het huis Napoleon opgesteld, voegen naar den machtigen wil van den Keizer, aan wien hij zijn troon te danken had en onder wiens oppermacht de leden van zijn huis stonden, zoo voor hunne personen als voor hunne tegenwoordige en toekomstige bezittingen. Zijne vriendelijkheid en hulpvaardigheid zijn overigens bekend; men denke slechts aan de ramp van Leiden in 1807 en den watersnood in 1809. Toen hij zich verstoutte naar een onafhankelijk koningschap te streven en zelfs oogluikend afwijkingen gedoogde der strenge bepalingen van het continentaalstelsel tegen Engeland, was het met zijn bewind gedaan.

Onder de goede daden zijner regeering behoort ongetwijfeld de invoering van een nieuw strafwetboek, bekend onder den naam van

Crimineel wetboek voor het koningrijk Holland. Dat wetboek toch beantwoordde niet slechts aan de eischen der toenmalige wetenschap, maar kenmerkte zich, vooral met het oog op dien tijd, door eene gezonde humaniteit, zooals wij die in den kort daarna ook in Nederland ingevoerden *Code Pénal* van 1810 tevergeefs zullen zoeken. De zoogenaamde gequalificeerde doodstraffen toch werden daarin niet aangetroffen; alle nuttelooze wreedheid bij het opleggen van lijfstraffen moest worden vermeden; de levenslange gevangenisstraf kende het wetboek niet, maar alleen eene gevangenisstraf, die in geen geval langer mocht zijn dan twintig jaren. De gevangenisstraf kon worden ondergaan in een afzonderlijk vertrek, afgescheiden van alle andere personen. Het later zoo gewraakte onderscheid tusschen tuchthuisstraf en gevangenisstraf werd door het wetboek niet gemaakt. Kinderen onder de twaalf jaren mochten nimmer strafrechtelijk vervolgd worden; kinderen ouder dan twaalf en jonger dan vijftien jaren konden op bevel des rechters zonder vorm van proces getuchtigd worden, door opsluiting voor eenigen tijd, niet langer dan twee maanden, of met kinderlijke straffen. Op jeugdige boosdoeners tusschen de 15 en 18 jaren kon naar omstandigheden eene lichtere dan de gewone straf der misdaad worden toegepast. Terwijl de *Code Pénal*, waar het misdaden gold, geene toepassing van straffen toeliet beneden het hoog gestelde minimum, op grond van verzachtende omstandigheden, werd bij dit wetboek alleen een maximum van straf voor een bepaald geval aangegeven en den rechter overgelaten, op grond van lichaamskwalen, zeer groote onnoozelheid en eenvoudigheid, dwang, bevel, billijke vrees of sterke verleiding, lichtere straffen op te leggen, als de toerekenbaarheid moest worden aangenomen.

Bij de aanbieding van het ontwerp in het wetgevend lichaam wees de Staatsraad Van Bernuth(*) op den wensch des Konings, dat ook bij het straffen aan de stem der menschelijkheid moest worden gehoor gegeven. De Koning keurde al te zware straffen af en huldigde de leer van Montesquieu, dat misdaden meer worden voorkomen door de zekerheid van de uitvoering dan door de strengheid der straffen, terwijl zij bovendien vaak tot straffeloosheid leiden, als de rechter tot vrijspraak genoopt wordt op grond, dat hij de op het feit bedreigde straf te zwaar oordeelt.

Met betrekking tot de doodstraf zeide de Staatsraad Mr. Van Gennep in zijne na bovengemelde rede gehouden aanspraak(†): ‘De Koning had gaarne gewenscht, dat het geene droevige waarheid geweest ware, dat de doodstraffen in de burgerlijke maatschappij niet konden gemist worden, dan dit niet zoo zijnde, is echter alle noodelooze en afzichtelijke wreedheid vermeden geworden en men heeft zich

(*) Zie J.M. KEMPER, *Crimineel Wetboek voor het koningrijk Holland met inleiding*, enz. pag. 123.

(†) Zie KEMPER, pag. 128.

tot twee soorten van doodstraffen, te weten den strop en het zwaard, bepaald, en dezelve toegepast op die misdaden, welke de maatschappij van de gevaarlijkste zijde kunnen benadeelen en welker stoutheid en boosheid op geene andere wijze krachtdadig genoeg kon worden beteugeld.'

De inlijving bij Frankrijk vernietigde reeds in 1811 het aldus tot stand gebrachte eerste nationale strafwetboek.

Niet lang had Lodewijk Napoleon te 's-Gravenhage zijne residentie gehouden, of zijne geneesheeren begrepen, dat Z.M. behoefte had aan eene gezonde, droge lucht. De keuze der plaats viel op Utrecht. En nu werden met allen spoed huizen op de Wittevrouwenstraat en Nieuwegracht aangekocht, bijeengetrokken, vertimmerd en verbouwd, totdat er eindelijk eene soort van paleis uit verrees, dat de Koning zelf *son pied à terre* noemde en waarvan de beide vleugels van voren vereenigd waren door eene lange zaal. Deze werd tusschenbeide tot redoute, danszaal, antichambre, enz. gebezigd. Zij is, bij de later door Napoleon I aan eene commissie uit den senaat der opgeheven Utrechtsche hoogeschool geweigerde audientie, door den Hoogleeraar Heringa het hol van den leeuw genoemd en ontving naderhand de bestemming der academische bibliotheek. Ook werden de beide Amelisweerden aangekocht tot een koninklijk zomerverblijf en voor het maken van uitstapjes in de nabijheid.

Gedurende het verblijf des Konings in Utrecht heeft mijn grootvader, destijds Evangelisch Luthersch predikant aldaar, meermalen eene audientie bij hem bijgewoond. Telkens vond hij zijne onderscheidene antwoorden zeer gepast. Toen Lodewijk, na een lang verblijf te Fontainebleau, dat wel naar eene Fransche gevangenschap geleek, eindelijk met de Koningin Hortense was teruggekeerd, gaven beiden eene groote audientie. Namens de gezamenlijke Protestantsche predikanten voerde daarbij de Fransche Predikant Chatelain het woord. Hij legde getuigenis af van aller vreugde over 's Konings terugkomst, met den wensch, dat het der Voorzienigheid mocht behagen, Z.M. nog lang en voor zijn leven in deze stad zijn zetel te doen houden. De Koning hield zijn zoontje aan de hand en antwoordde daarop het volgende: 'Ik bedank U, Mijne Heeren, voor dien welgemeenden wensch, maar zoo het der Voorzienigheid eens niet behaagde, moeten wij ons aan Haren wil onderwerpen.' De Koning had dus blijkbaar een voorgevoel, dat zijn broeder hem niet lang meer op den Nederlandschen troon zou dulden. Vervolgens moest men eenigen tijd wachten op Koningin Hortense. Haar binnenkomen aan de hand van een witgebroekten kamerheer in kromme, voorovergebogen houding werkte onwillekeurig op de lachspieren. Deze kamerheer leidde de Koningin rond met eene lijst in de andere hand, waarnaar hij iedere commissie en iederen particulier aan haar voorstelde. Als eene vlugge kapel zweefde en fladderde Hortense de Beauharnais den kring rond, schier bij ieder herhalende: '*Ah Monsieur! je suis charmée de vous voir*, *cela va toujours bien, n'est-ce pas?*' Ten einde gekomen, verontschuldigde zij haar vertrek op grond, dat zij naar de mis moest.

Onder de, naar ik meen, zeer weinig bekende bijzonderheden van 's Konings verblijf te Utrecht behoort ook het op zijn verzoek over hem gehouden geneeskundig consult. Professor Sebald Brugmans van Leiden, Professor Matthijs van Geuns van Utrecht, Dr. Stipriaan Luiscius van Delft en Dr. Deiman van Amsterdam werden daartoe ten hove ontboden. De Koning begeerde, dat ieder hunner hem eerst afzonderlijk zou onderzoeken en hem een recept voorschrijven; vervolgens zouden die geneeskundigen met hunne recepten in eene andere kamer gaan en daar een gemeenschappelijk consult over zijne ongesteldheid houden. Hoogst karakteristiek is het onderhoud, dat Professor Van Geuns met den Koning had. Hij was een goed vriend mijns grootvaders. Deze heeft dan ook het verhaal daarvan uit zijn mond kunnen opteekenen.

De heer Van Geuns, een streng Mennoniet, kwam zonder degen het paleis binnen, ofschoon de hofetiquette voorschreef, daarvan voorzien te zijn. De kamerheer van den dag wilde den Professor beduiden, dat hij niet zonder degen voor den Koning kon verschijnen. Deze antwoordde echter, dat hij dan naar huis zou gaan, want dat hij niet gekomen was, om te vechten, maar om den Koning te helpen genezen. De kamerheer, met de zaak verlegen, berichtte zijne Majesteit de stroeve eigenzinnigheid van den ouden heer Van Geuns. '*Mais qu'est-ce que cela fait? laissez-lui entrer comme il voudra,*' luidde hierop het antwoord van Lodewijk. En nu trad Van Geuns in een klein vertrek, waar geene stoelen waren dan één fauteuil, waarop de zieke Koning gezeten was. Na de eerste groeten zeide hij: 'Sire! ik ben een oud man en niet gewoon, staande mijn patienten de pols te voelen.'

'O, mijnheer Van Geuns - antwoordde de Koning - trek dan maar even aan de schel, opdat men U een stoel brenge.'

Dat geschiedde en nu zette zich de Professor op zijn gemak naast den Koning, voelde met zijn horloge in de hand hem de pols en onderzocht alle omstandigheden. De Koning vroeg vervolgens, wat hij dacht over het boven medegedeeld plan van een gemeenschappelijk consult? De onverschrokken man antwoordde: 'Sire! dat is een maatregel, waaraan ik mijn hond niet zou willen onderwerpen. Het spreekt van zelf, dat, als wij bijeenkomen, ieder uit discretie iets zal toegeven aan het oordeel van elk der collegas. En zoo zal er een huspotrecept worden geformeerd, waaraan ik zelfs mijn hond, dien ik liefheb, niet zou wenschen blootgesteld te zien.'

'Ma foi! mijnheer Van Geuns - dus antwoordde de Koning - ik heb de zaak niet zoo ingezien, maar Gij hebt gelijk.'

Niet lang daarna werd Van Geuns benoemd tot lijfarts des Konings en sedert dien tijd moest hij hem dagelijks bezoeken. Juist gereed staande, om met een afgehuurd jacht, hem voor zijn huis onder de Linden gezonden, in consult te gaan naar Amsterdam, ontving hij eene benoeming tot Ridder met een geleidenden brief, waarin hij als ridder werd opgeroepen tot het doen van den eed van getrouwheid aan den Koning en

de belofte, zich als een braaf man ridderlijk te zullen gedragen. Hij beantwoordde dien in de schuit met te verklaren, dat hij als echt Mennoniet geen eed konde doen. Wat betrof het artikel der belofte van braafheid en eerlijkheid, verklaarde hij als Christen gedurende zijn geheele leven daarnaar getracht, maar het nog niet zoover gebracht te hebben, dat hij voor de toekomst konde instaan; dat hij evenwel de belofte, bij zijn doop afgelegd, herhaalde van daarnaar te zullen streven, zoolang hij leefde.

Eenigen tijd later kreeg Van Geuns de koorts en kon hij in geruimen tijd niet ten hove verschijnen. Eindelijk hersteld zijnde, begaf hij zich naar de wekelijksche publieke audientie. Toen de Koning hem zag, kwam hij terstond naar hem toe, zeggende: 'Wel, mijnheer Van Geuns, ik dacht niet, dat een professor in de geneeskunst zoolang ziek konde zijn.'

'Sire, - antwoordde deze - als dat zoo ware, dan wenschte ik, dat Uwe Majesteit geen Koning, maar professor der geneeskunst waart.'

De Koning schonk Van Geuns zijn volle vertrouwen, volgde stipt het door hem voorgeschrevene dieet en gebruikte zelfs een tijdlang het zog eener min. Als hij 's zomers naar buiten reed, was deze laatste steeds in een afzonderlijk rijtuig in zijn gevolg. Ook na zijn vertrek uit Holland hielden koning en geneesheer nu en dan vertrouwelijke briefwisseling. Zoo las mijn grootvader o.a. een brief van Lodewijk van ongeveer den volgenden inhoud:

'Wetende, hoeveel belang Gij stelt in mijn persoon en huis, deel ik U als een diepbedroefd vader het treurig verlies mede van mijn geliefden zoon, vertrouwende, dat ook Gij, als vaderlijk vriend, mij met uw antwoord zult troosten en stichten.'

Van Geuns stierf in 1817 in 82jarigen ouderdom, Lodewijk Napoleon den 25sten Juli 1846 op nagenoeg 68jarigen leeftijd.

De rampen, die Napoleon I over ons vaderland bracht, zijn bekend. Over continentaalstelsel, tiërceering, censuur, spionnage is het onnoodig uit te weiden. Misschien is dat niet overbodig, wat den *Code Pénal* betreft, die ons nationaal strafwetboek van 1809 verving. Ongeveer de helft der artikelen was gewijd aan misdrijven tegen den staat en het openbaar gezag. Terwijl de wet deze met onevenredig zware straffen bedreigde, waren die tegen bijzondere personen menigwerf te gering gestraft en was de strafmeter hoogst onevenredig.

Een geestelijke, die zich schuldig maakte aan eene tweede herhaling van het inzegenen van een huwelijk, voordat hem bleek, dat zulks door den ambtenaar van den burgerlijken stand was geschied, werd met deportatie voor het leven gestraft; een persoon, die zich feitelijk tegen de zeden vergreep, door zijn werk te maken, om de ongebondenheid of onzedelijkheid of de verleiding van jonge lieden beneden de 21 jaren van de eene of andere kunne op te wekken, met eene gevangenzetting van zes maanden tot twee jaren en eene geldboete van 50 tot 500

franken. Bij herhaling kon de rechter, als de beschuldigde reeds een jaar gevangenisstraf had ondergaan, geene hoogere straf uitspreken dan eene gevangenisstraf van vier jaren en stond het hem slechts vrij, als minste straf het maximum van twee jaren op te leggen. Valsche getuigenis in eene strafzaak werd met dwangarbeid voor een tijd of tuchthuis van 5 tot 10 jaren gestraft, meineed in eene burgerlijke rechtszaak slechts met *dégradation civique* (verlies van burgerschapsrechten). Terwijl misbruik van vertrouwen met geene hoogere gevangenisstraf dan eene van twee jaren en bedriegelijke oplichting met geene hoogere dan eene van vijf jaren gestraft werd, ontsnapten de meeste soorten van bedrog aan den straffenden arm der gerechtigheid. Diefstal van een vischje uit een vijver werd daarentegen met de onteerende straf van tuchthuis van 5 tot 10 jaren gestraft!

Het was den rechter niet vergund, bij eenig feit, waartegen de wet eene onteerende straf bedreigde, m.a.w. bij eenige misdaad, ooit beneden het hoog gestelde minimum te gaan.

De algemeene verbeurdverklaring van goederen, de eeuwigdurende en de tijdelijke dwangarbeid werden onder de straffen opgenomen, de burgerlijke dood vastgesteld als gevolg van den eeuwigdurenden dwangarbeid en de deportatie. Karakteristiek was ook het keizerlijk decreet, dat de Regeering de bevoegdheid gaf tot voortdurende opsluiting van verdachte personen, zonder ze voor den rechter te brengen.

Hoe drukkend de inkwartiering was, blijkt uit eene aanteekening mijns grootvaders, volgens welke deze predikant, wien, gelijk aan zoovele andere predikers en ambtenaren, een tijdlang zelfs geen traktement kon worden uitbetaald, wegens inkwartiering van April 1811 tot Juli 1814 eene som van driehonderd zeven en negentig gulden vijf en zeventig centen heeft betaald. En ofschoon hij, door betaling, als predikant het zoogenaamd voorrecht had, bevrijd te zijn van huiselijke inkwartiering van aankomende of doortrekkende legerbenden, werd zijn huis niet verschoond van persoonlijke inkwartiering, vooral bij de overkomst des Keizers. Eene geheele benedenkamer was toen met gehuurde bedden gereedgemaakt en bezet door 4 à 6 soldaten. De Fransche huzaren braken met geweld een door hem aan den heer M. verhuurden stal achter zijne woning open, wierpen het rijtuig en de tuigen van dien heer op straat en namen stal en koetshuis in bezit. Daar het hun gemakkelijker was, zijne woning als doorgang te gebruiken naar het Janskerkhof, waar hun kolonel was ingekwartierd, verbraken zij de afsluitingen en gingen zij steeds heen en weder door die woning. Op zijne klacht daarover antwoordde de maire Van Dielen: ‘Mijn lieve dominé! bij mij aan huis maken de militairen het niet beter, maar troost U, de Keizer gaat spoedig naar Amsterdam, en dan zijn wij van dien last ontheven.’

Toen zij vertrokken waren, liet mijn grootvader de tuindeur wegnemen en de opening goed toemetselen. Binnen weinige dagen kwamen

zij echter uit Amsterdam terug. De deur toegemetseld vindende, werden zij, wegens het gemis van vrijen toegang door het huis, zoo woedend, dat zij hem bij hun Kolonel beschuldigden als een gevaarlijk sujet, die gezegd zou hebben, '*que l'Empereur était un coquin!*'

Hij stond zich juist aan te kleeden, toen hij een geweldig rumoer in de gang hoorde. De Kolonel stoof op hem toe, terwijl de vier huzaren riepen: '*Voilà le scélérat*, *qui l'a dit*, *que l'empereur est un coquin! n'est-ce pas camerades?*' In koor riepen deze: '*Mais surément*, *il l'a dit.*' Hij trachtte zoo bedaard mogelijk den Kolonel als een fatsoenlijk man van eer te beduiden, dat hij waanzinnig zou moeten zijn, om in het midden van zooveel militaire macht, bij de tegenwoordigheid van den Keizer in de stad, iets ten zijnen nadeele te zeggen; dat hij een publiek karakter bekleedde van hoogen zedelijken invloed op de burgerij, en dat de Kolonel zich vooraf behoorde te informeeren naar zijn persoon en zijne bekende gezindheden. Dat zou hem overtuigen van zijne onschuld en geen geloof doen hechten aan zulke valsche getuigen. Dit alles bracht den onstuimigen hoofdofficier tot bedaren. Hij trok af, na de bedreiging geuit te hebben, dat hij hem naar Parijs zou doen vervoeren, zoo hij verder iets ten zijnen nadeele vernam.

Deze infame behandeling was echter al te kras. De geneesheer Heyligers, die mijn ontstelden grootouders hulp moest bieden, was over het gebeurde zoo verontwaardigd, dat hij onmiddellijk naar den Franschen Generaal reed, bij wien hij ook als arts geroepen was. Binnen een uur was hij terug. Hij verhaalde, hoe hij ongezocht gelegenheid had gevonden, om over die geweldenaars te spreken en zijn schandelijk mishandelden patiënt eene schitterende satisfactie te bezorgen. Toen de Generaal de toedracht der zaak had vernomen, liet hij terstond den Kolonel bij zich roepen. In tegenwoordigheid van den heer Heyligers ondervraagd, voegde de Generaal hem ten slotte toe: 'Mijnheer, Gij hebt verdiend, dat ik U degradeer om zulk een gedrag tegen een respectabel burger. Ik verlang, dat Gij terstond naar den Lutherschen predikant terugkeert en hem excuus vraagt.'

Dat deed hij dan ook niet lang daarna, verklarende, dat het hem bij nader onderzoek was gebleken, hoe zijn misnoegen uit misverstand was ontstaan, en dat hij den predikant voor een braaf man hield, die hem wel zou gelieven te excuseeren.

Diezelfde Kolonel had zich intusschen, ook in het huis van den ouden heer Van Beusichem van Harmelen op het Janskerkhof, zeer onbehoorlijk aangesteld. Nauwelijks had hij dat voor hem gerequireerde huis betrokken, of hij eischte eene menigte waskaarsen voor de beide kamers der *suite*, fatsoenlijk gemeubileerd en met kostbare tapijten belegd. De zoon des huizes liet hem door den knecht antwoorden, dat, indien de Kolonel hem daartoe geld gaf, zijn heer zou gedoogen, dat hij de waskaarsen ging koopen, maar tevens verzocht, dat hij in het vervolg zulke commissies door zijne eigen bedienden liet verrichten.

Des avonds tot laat in den nacht had de Kolonel een punchgezelschap, dat door overmaat van drank zich schandelijk gedroeg, vele meubels en vooral de tapijten had bedorven. Op het bericht hiervan liet Van Beusichem een paar kamerbehangers komen, om de kleeden op te nemen en eenige meubels weg te ruimen. De Kolonel wilde zich daartegen verzetten, toen de zoon des huizes als *garde d'honneur* gekleed binnentrad en gelastte, dat zijne bevelen zouden worden nagekomen. De Kolonel werd driftig en bedreigde zijn gastheer, die, jong, moedig en sterk, hem terstond in de borst greep en wederkeerig bedreigde met hem het huis te zullen uitsmijten en den Generaal te toonen, welk een beest hij was. Van dat oogenblik werd de Kolonel zeer vriendelijk, beloofde zich in alles te zullen schikken en wierp hem zelfs zijn eigen mantel om, daar het koud was, toen hij te paard was gestegen en gereedstond, om naar de Vaart te rijden ter inhaling des Keizers.

'Mon cher - riep de Kolonel - tenez le manteau, il fait bien froid.' Voorwaar een eigenaardige trek van Fransche effronterie en lichtzinnig karakter!

Toen Napoleon ons land de eer van een bezoek aandeed, beproefde hij zich zoo aangenaam mogelijk voor te doen. Toch bleek nu en dan, met welk een slecht gehumeurden en eigendunkelijken machthebber men te doen had. Als een staaltje daarvan diene de volgende passage uit een brief mijns te Alkmaar wonenden overgrootvaders, aan zijn zoon te Utrecht den 18^{den} October 1811 geschreven:

'Wij hebben hier ook het geluk gehad Zijne Majesteit te zien! Wij hadden hem eerst over Haarlem verwacht. Daarom was er voor de Kennemerpoort een superbe eereboog opgericht; de boomen langs den weg waren versierd en de stammen van onderen wit gemaakt. In de stad waren van de poort af tot aan den Steenenbrug 15 eerebogen opgericht. Voor het huis van den onderprefect Verschuur stond een fraai geschilderde eerepoort, voor de departementale school had men ook een heerlijk schilderstuk geplaatst; voor de Schoutensteeg had de burgerwacht een eerepoort met zinnebeelden en den naam van den grooten Napoleon heerlijk geschilderd. Deze twee waren des avonds uitmuntend verlicht. Op den Steenenbrug en voor de Groote Kerk stonden twee eerebogen en de brug was van het eene eind tot het andere met bogen en groene slingers versierd, gelijk ook alle straten in de gansche stad, waar de een voor den ander wedijverde, om uittemunten. Maar Z.M. veranderde van voornemen en ging over het IJ, Purmerend, Hoorn, Enkhuizen en Medemblik bezichtigen en vervolgens naar den Helder; men zegt ook op Texel, eer Z.M. tot ons kwam. Nu veranderde hier het werk. De groote eerepoort voor de Kennemerpoort werd afgebroken en op den dijk gezet, daar de intocht nu door de Vriesche poort zou geschieden. De gansche dijk was met groen versierde bogen bezet, die met slingers van groen aan elkander verbonden

waren. In de Heerestraat tot aan de Vriesche poort waren vijf eerebogen, kortom de gansche stad was vol van bogen en geen huis, tot het armste hutje toe, of het was met groen en bloemen versierd. Verschuur had zijn huis voor den Keizer gereed laten maken, een overheerlijk ledikant met witte damasten gordijnen naar den eersten smaak laten komen, desgelijks een tafel van Amsterdam, geschikt voor wel 60 personen. Hij zelf was bij den Keizer te Amsterdam geweest en op den dag, toen wij Z.M. het eerst verwachtten, hem tot Beverwijk te gemoet gereden. Daar vernemende dat de Keizer een andere toer zoude maken, reed hij naar Den Helder om Z.M. daar op te wachten. Eindelijk verscheen de dag, op welken wij het geluk zouden hebben den Vorst binnen onze muren te zien, namelijk gisteren den 17 dezer. De regeering benevens de geestelijken moesten reeds 's morgens ten zes ure op het stadhuis zijn. De roomsche pastoors waren in fraai kostuum, gelijk zij te Utrecht geweest zijn. De Protestanten en de Israëlieten waren ook allen netjes gekleed. Ten acht ure ging de Regeering, voorafgegaan door heerlijke muziek en gevolgd van de schutterij met slaande trom naar buiten, alwaar zij Z.M. opwachtte, om haar de sleutels der stad aan te bieden en den Keizer in te halen. Om half elf kwam een koerier met de tijding dat de Keizer niet kwam. Toen verwijderde zich al het volk, de geestelijken gingen naar huis en de leden der Regeering, die in den Hollandschen tuin waren, bij beurten. Ten twaalf ure kwam de heer Verschuur van den Helder met de tijding dat de Keizer binnen een uur hier zou zijn. Aanstonds was alles klaar en elk op zijn post. Eindelijk om vier ure kwam de Keizer voor de poort; daar werden hem de sleutels der stad aangeboden, waarvoor met een buiging uit de koets werd geantwoord.

Verschuur, die ook buiten was, deed zijn best om Z.M. te overreden den nacht bij ons door te brengen. Maar alles was te vergeefsch. Zelfs geen uur wilde hij vertoeven of te paard door de stad rijden. Hij bleef in zijn koets zitten en reed, zonder iets te zien, de stad door. Gelukkig hield hij stil in de Houtil, waar drie officieren hem aanspraken om te vernemen of Z.M. doorreed of zich hier ophield. In dien tijd, ik denk 10 minuten, heb ik voor het portier het geluk gehad hem te zien. Daarop reed hij door, zoo hard als mogelijk was. De geestelijken, die niet wisten dat het de Keizer was, stonden voor het stadhuis. Men zegt dat hij, hen ziende, een kleine buiging gemaakt heeft. Daarna kwam Verschuur, die van spijt de oogen afdroogde en zeide: “Vrienden! gaat maar naar huis. De Keizer is al gepasseerd.” Elk was misnoegd en ging verwonderd naar zijn woning. Des avonds waren de Langestraat, eenige huizen en een paar grachten verlicht. Maar bij Verschuur of van stadswege werd niets gedaan. Jammer was het, dat wij zoo teleurgesteld zijn. Wij burgers hadden zelf alle onze eerebogen bekostigd en versierd en de Langestraat leverde des avonds, toen alles verlicht was, een allerheerlijkst gezicht op, zooals

ik nooit hier gezien heb. Was de Keizer hier gebleven, alles zou vol vreugde geweest zijn; maar nu was elk misnoegd, 500 man kavallerie kregen wij des avonds in zijn plaats, die hier vrij wat onrust aanrichtten.

Een slagersknecht werd met een sabel een houw in het been gegeven en zoo geslagen, dat hij half dood tehuis gebracht is, omdat de stal voor zes paarden te klein was en hij misschien den mond wat geroerd had. Doch genoeg hiervan.'

Napoleon heeft op verschillende plaatsen audienties gegeven. Eene beschrijving der audientie te Utrecht kon vroeger door mij uit zeer goede bron worden opgesteld. Niet onbelangrijk zou het zijn, indien zulks ook kon geschieden met betrekking tot de in de overige steden gehouden audienties. Mijn grootvader vernam uit den mond van den bekenden Generaal Kraijenhoff, hetgeen deze op de audientie te Amsterdam had ondervonden. Toen de Keizer aldaar dien Generaal zag, ging hij regelrecht op hem toe met de vraag: 'En Gij zijt de man, die zich tegen mij durfde verzetten?'

Kraijenhoff, die Lodewijk Napoleon had medegedeeld, dat hij Amsterdam tegen zijn broeder met goed gevolg kon verdedigen, antwoordde: 'Ja Sire! als Zijne Majesteit, Uw broeder, zulks gewild had, zou ik Amsterdam hebben kunnen verdedigen tegen iedere macht, hoe groot ook en allen hebben doen verdrinken.'

'Ik beveel U - dus luidde het wederantwoord van Napoleon - dat gij morgen met mij rond rijdt en aanwijzing doet van die maatregelen.'

Kraijenhoff voldeed hieraan en toen hij den Keizer alles had aangetoond en hem van de militaire mogelijkheid zijner plannen overtuigd had, vroeg deze: 'Generaal, wilt Gij mij met dezelfde getrouwheid dienen, waarmede Gij mijn broeder hebt bijgestaan;'

Kraijenhoff antwoordde echter: 'Vergeef mij Sire! nu ik geen Vaderland meer heb, leg ik mijn degen af.'

En Napoleon had eerbied voor dien moedigen Nederlander.

Betreffende de reeds op den 6^{den} Mei 1810 door Napoleon I te Breda gehouden audientie zijn mij eenige mededeelingen verstrekt door den heer E.G. Volkersz te Zutphen. In den boedel van wijlen zijn vader vond hij vóór 31 jaren een door zijn oom, den heer C. Volkersz, destijds garde d'honneur van Napoleon, geschreven verslag(*) van die gebeurtenis. Volgens dat verslag, voor welks toezending ik dien heer zeer erkentelijk ben, werd de audientie gegeven in tegenwoordigheid van de Keizerin, den Koning van Westfalen, Z.K.H. den Prins Eugenius, Onder-Koning van Italië, en eenige maarschalken en dignitarissen van het Rijk.

Bijzonder opmerkelijk is de omstandigheid, dat evenals te Utrecht

(*) Ofschoon reeds kort na het herstel onzer onafhankelijkheid en later in sommige tijdschriften eenige bijzonderheden over die audientie zijn vermeld, heb ik gemeend dit verslag in zijn geheel te kunnen mededeelen, als eene nadere bevestiging door een ooggetuige van die vroegere berichten. Gelijk bekend is, behoorde Breda tot de voor de definitieve annexatie van geheel Nederland aan Napoleon afgestane gedeelten. Vandaar dit eerdere bezoek.

door Napoleon een uitval werd gedaan tegen de Roomsch-Katholieke geestelijkheid, die zijn toorn had opgewekt, door niet in plechtgewaad op de audientie te verschijnen.

De heer Ten Oever, predikant der Waalsche gemeente, bevond zich in officieel ambtsgewaad aan het hoofd der geheele Protestantsche geestelijkheid en van alle kerkeraden. Door den Prins van Neufchatel aan Zijne Majesteit voorgesteld, zou die predikant alstoen de volgende aanspraak tot den Keizer hebben gericht:

'Sire! De geestelijkheid en de afgevaardigden der Hervormde kerken en Protestanten hebben de eer Uwe Majesteit hun eerbiedige hulde aantebieden. De grondregelen der Protestanten, welke door den loop der gebeurtenissen nieuwe onderdanen van Uw onmetelijk rijk zijn geworden, hunne onveranderlijke leerstellingen zijn, in alle gebeurtenissen de hand eener heilige, wijze en goede Voorzienigheid te aanbidden en aan den Keizer te geven wat des Keizers is. Ik reken het dan ook tot een plicht, Sire! aan Uwe Majesteit te verzekeren dat wij het bevel betrachten: Zijt gehoorzaam aan Uwe Overheden. Wij weten het Sire dat nimmer, vooral na de opheffing van het Edict van Nantes, de Protestanten zoovele voorrechten in Frankrijk hebben genoten dan onder de bescherming van Uwe Majesteit. Deze overtuiging strekt ons tot waarborg, dat wij in die bescherming deelen zullen van den Grooten Monarch, welke God over ons gesteld heeft, dat hij ons bewaren zal bij de voorrechten, die wij tot nu genoten hebben en wij hebben de eer alle onze belangen Uwe Majesteit aantebevelen. Mocht gij Sire! na ons den vrede te land te hebben geschonken, na dien door Uw verheven huwelijk te hebben bevestigd, de bevrediger van geheel Europa worden en wij daarvan onder uwe hoede de meest gewenschte uitwerkselen genieten.'

Zijne Majesteit hoorde deze rede met onafgebroken aandacht en gaf zijne instemming met het gesprokene te kennen. Hij vroeg vervolgens den heer Ten Oever: 'Mijnheer, waarom zijt Gij aldus gekleed, Gij zijt in kostuum?'

Deze antwoordde: 'Sire! het is een bevel, een gewoonte van het land.' En zich vervolgens wendende tot de Roomsch-Katholieke geestelijkheid, vroeg de Keizer aan de priesters: 'En waarom hebt Gij uw priestergewaad niet aan? Gij zegt priesters te zijn, maar wie zijt Gij? procureurs, notarissen, boeren? Hoe ik kom in een departement, waar de meerderheid Katholieken zijn, die te voren onderdrukt zijn geweest, die na de revolutie meerdere voorrechten verkregen en van mijn broeder meerder vrijheid ontvangen hebben, ik kom om U gelijk met anderen te stellen, terwijl Gij intusschen begint met mij te miskennen; Gij durft U dus aan mij vertoonen? Gij beklaagt U over de verdrukking, welke Gij onder het oud bestuur van dit land geleden hebt, maar Gij toont door Uw gedrag dat Gij het wel verdiend hebt. Thans komt een Katholiek Vorst over U regeeren en de eerste daad van gezag, welke

ik heb moeten uitoefenen, is het inhechtenisnemen van twee wederspannige priesters, ja zelfs van Uwen Apostolischen Vicaris. Het eerste woord, dat ik van een Hervormden prediker hoor, is: Geef den Keizer wat des Keizers is. Ziedaar de leer, welke Gij moet leeren, onwetenden! Neem een voorbeeld aan dezen heer daar (met den vinger op den heer Ten Oever wijzende), want ik heb altijd in de Protestanten getrouwe onderdanen gevonden, ik heb er 6000 te Parijs en 800,000 in mijn rijk en ik heb mij over niemand hunner te beklagen. Gijlieden echter hebt de Protestanten gelasterd, hen voorstellende als menschen, die beginselen leerden, aandruischende tegen het recht der Vorsten. Ik heb geen beter onderdanen dan hen. En een handvol dweepzieke Brabanders wil zich tegen mijn ontwerpen verzetten, weetnieten daar Gij zijt! Indien ik in de leer van Bossuet en in de grondstellingen der Gallicaansche kerk geen beginselen had gevonden, overeenkomende met de mijne, indien het concordaat niet was aangenomen, ik ware Protestant geworden en millioenen Franschen hadden den anderen dag mijn voorbeeld gevolgd. Maar Gij weetnieten! welken godsdienst onderwijst Gij? Kent Gij de beginselen van het Evangelie wel? Zij zijn: den Keizer te geven wat des Keizers is. Heeft niet Jezus Christus zelf gezegd "mijn Rijk is niet van deze wereld?" En de Paus en Gijlieden wilt U met de zaken mijner Regeering bemoeien, onwetenden! Gij wilt niet bidden voor Uwen Vorst. Gij wilt ongehoorzaam zijn. Ik draag de bewijzen bij mij (op zijn zak slaande), zoo Gij blijft volharden in zulke leerstellingen, zult gij hier beneden ongelukkig en in de andere wereld verdoemd zijn.' Vervolgens richtte de Keizer zich tot den Vicaris en vroeg hem: 'Zijt Gij de Apostolische Vicaris? Wie is het, die U heeft aangesteld? Is dat de Paus? Hij heeft daar het recht niet toe. Ik ben het, die bisschoppen aanstel.'

Hierop richtte hij zich opnieuw tot de priesters met de woorden: 'Gij wilt niet voor Uw Vorst bidden, nu een priester van Rome mij heeft uitgebannen? Wie is het, die den Paus het recht geeft een Vorst in den ban te doen? Waarom hebben Luther en Calvijn zich van de Kerk afgescheiden? Het onteerende Uwer aflaten heeft hen doen opstaan. Het is Luther noch Calvijn geweest, het waren de Duitsche Vorsten, die zich niet aan Uw dweepziek juk wilden onderwerpen; het zijn de Pausen, welke door hun heerschappij Europa in vuur en bloed gezet hebben. Gij wenschtet wel opnieuw de brandstapels en moordschavotten op te richten, maar ik zal zorg dragen dat het niet geschiede.

Zijt Gij van den godsdienst van Gregorius VII, van Bonifacius VIII, van Benedictus XIV, van Clemens XII, of van een anderen Paus? Ik ben daarvan niet. Ik ben van den godsdienst van Jezus Christus, die gezegd heeft: "geeft den Keizer wat des Keizers is." Volgens dat zelfde Evangelie geef ik aan God wat Godes is. Ik heb mijn schepter van God. Ik draag het tijdelijk zwaard. Ik zal het weten te handhaven. Het is God, die troonen opricht; ik ben het niet, maar het

is God, die mij op den troon geplaatst heeft en Gij aardwormen wilt er U tegenstellen. Ik ben alleen rekenschap schuldig aan God en aan Jezus Christus en niet aan den Paus. Denkt Gij dat ik geboren ben om de muilen van den Paus te kussen? Indien het van Ulieden afhing, zoudt Gij mij het haar afsnijden, kaalscheren en in een klooster werpen, zooals Lodewijk den zachtmoedige, of mij naar Afrika bannen. Onkundige weetnieten! Bewijs mij uit het Evangelie dat Jezus Christus den Paus als zijn stedehouder heeft aangesteld, als opvolger van St. Peter en dat hij het recht heeft Vorsten in den ban te slaan. Weet Gij niet dat alle macht van God is? Indien Gij mijn bescherming verlangt, volgt dan de leer van het Evangelie, volgens de wijze waarop de Apostelen gepredikt hebben. Indien Gij goede burgers zijt, dan zal ik U beschermen, zoo niet, dan zal ik U uit mijn Rijk jagen en gelijk de Joden verstrooien.'

Ik heb gemeend een en ander te moeten mededeelen, gelijk ik het vond opgeteekend. De uitval was ongetwijfeld kras en niet zeer gepast. Dat het medegedeelde intusschen de waarheid kan bevatten, vloeit ook voort uit hetgeen, volgens zeer betrouwbare bron, omtrent de audientie te Utrecht door mij reeds in dit tijdschrift werd gemeld. De grondgedachte toch van het toen gesprokene komt overeen met hetgeen in veel krasser en uitvoeriger bewoordingen door Napoleon op de audientie te Breda zou zijn gezegd.

Welk een ongerief de censuur veroorzaakte, kan o a. blijken uit een brief van den lateren Groningschen Hoogleeraar Theodoor van Swinderen aan mijn grootvader. Hij dagteekent van 23 November 1811. Die Hoogleeraar bekleedde eene rijksbetrekking bij het onderwijs; hij was schoolopziener, genoot het vertrouwen en de vriendschap van den inspecteur Van der Ende en werd herhaaldelijk geraadpleegd door den heer Cuvier, den Franschen gedelegeerde voor het onderwijs. Hij nu schreef, dat hij juist een klein stukje had doen afdrukken, ten titel voerende: *Beknopte beschrijving der inrichting van het openbaar onderwijs in Frankrijk.* De directeur-generaal der boekdrukkerijen te Parijs eischte echter het manuscript op en schorste de uitgave en nu moest Van Swinderen nog eenigen tijd wachten op het verlof daartoe, terwijl zijne bedoeling was, om door eene *spoedige* uitgave aan de behoefte van het oogenblik te voldoen.

Gemelde heer Van Swinderen gaf een maandschrift uit, doch dit werd door de Regeering verboden. Hij gaf dat aan mijn grootvader in gemelden brief te kennen en tevens zijne vrees, dat deze geene vergunning zou krijgen, om eene redevoering over den werkelijken toestand van het Fransche schoolwezen te laten drukken en uitgeven. In dien brief schrijft Van Swinderen o.a. met het oog op de audientie te Utrecht: 'Het gesprek van den Keizer over de vereeniging der Roomsch-Katholieken en Jansenisten moet zeker zeer interessant geweest zijn. Naar ik hoor heeft Zijne Majesteit op meer plaatsen die snaar

aangeroerd en gezegd dat men hem tot arbiter zou nemen. Ik ben verlangend er eens eenige punten van ontwaar te worden.'

Als men acht geeft op al de nadeelen en belemmeringen, die de Nederlanders zoo op intellectueel als op materieel gebied van de Keizerlijke Regeering ondervonden, is het geen wonder, dat het uur der bevrijding door hen juichend werd begroet. Mijn grootvader heeft een en ander aangeteekend betreffende het vertrek der Franschen uit en de komst der Kozakken in Utrecht. Daarmede wensch ik deze mededeelingen te besluiten.

Toen Napoleon den ongelukkigen tocht naar Rusland had gemaakt en in het daarop volgende jaar (1813) in den volkerenslag bij Leipzig was overwonnen, herleefde de hoop op bevrijding van het Fransche juk. Napoleon had echter een groot strategisch belang bij het behoud van Nederland. De Franschen schenen nog in November 1813 machtig genoeg, om het weerlooze Nederlandsche volk te bedwingen. Hunne dwangmaatregelen vermeerderden; uit de aanzienlijke burgers werden eenigen, zooals de heeren De Perponcher en de Notaris Buddingh, uit Utrecht opgelicht en als gijzelaars naar Parijs gevoerd. Nog den 16^{den} November 1813 zeide Napoleon tot Schimmelpenninck: 'Laat men in Holland verstandig zijn en zich wel overtuigd houden dat ik het land, liever dan het aftestaan, aan den Oceaan zou teruggeven.'

Te Utrecht mocht toen des avonds na tien uur niemand, uitgenomen de geneesheeren, zich op straat vertoonen. De schildwachten waren met scherp gewapend en zelfs de weesjongens moesten als pupillen soldatendienst verrichten. Zoodra de Fransche troepen met den Generaal Molitor uit Amsterdam naar Utrecht waren geweken, ontstond eene onstuimige volksbeweging te Amsterdam, terwijl den 17^{den} November de omwenteling te 's-Gravenhage volgde. Molitor bewaarde Utrecht voor plundering en vertrok eindelijk den 28sten November des nachts met het garnizoen, na vooraf de sleutels der poorten te hebben overgegeven aan den commandant der schutterij Baron Van Heeckeren, met aanbeveling der stad aan zijne waakzaamheid. Hij gaf hem daarbij den stelligen last, om terstond alle poorten te doen sluiten, de bruggen op te halen en geene Franschen hoegenaamd binnen te laten, zoodra hij met zijne manschappen de Tolsteegpoort zou zijn uitgetrokken. De uitkomst bewees, hoe noodzakelijk die lastgeving was ter verhoeding van plundering. Van Zaterdag tot Zondag werd de stad door de schutterij goed bewaakt, terwijl overal van tijd tot tijd patrouilles langs de straten liepen, om het plunderziek gemeen in toom te houden. Zondagmiddag verschenen de Kozakken voor de poort. Zij werden met losbandige vreugde binnengelaten, schier omhelsd en gekust. Mijn grootvader zag, dat zelfs fatsoenlijke dames op de Neude de panden hunner kleederen kusten, onder het schaterend gelach der Kozakken, die schier bezweken onder zooveel eerbewijs. Des nachts werden zij gekampeerd, gedeeltelijk in de Maliebaan, gedeeltelijk op het Janskerkhof. Zij hadden

onderweg een waren rooftocht gedaan en zich ruim voorzien van mans- en vrouwenkleederen, van wollen dekens, zilveren en gouden hoofdijzers, bellen, kettingen, enz. Als practische communisten hadden zij geleefd met de boeren en boerinnen, bij wie zij ingekwartierd waren.

Des avonds liet eene vermogende dame, Mevrouw V., eene geheele ton bier op het Janskerkhof brengen met een aantal glazen. Mijn grootvader zag het schouwspel aan en merkte het lachen der Kozakken op, omdat men vergeten had, eene kraan mede te brengen en het vat open te steken. Eindelijk geschiedde dit en nu gingen zij dapper aan het eten en drinken. Vervolgens zongen zij, sommigen met fraaie stemmen, een godsdienstig Grieksch lied, wikkelden zich in hunne mantels en dekens op eenig gespreid stroo en sliepen daarop, ieder met een voorpoot van zijn klein naast hem liggend paardje onder den arm, met hunne beesten gerust in. Den volgenden dag kwamen eenige Joodsche kooplieden en kochten voor spotprijzen van velen het geroofde goed, goud en zilver af. In de Maliebaan hadden zij het erg gemaakt en zelfs de schuttingen der tuinen afgebroken, om vuur te stoken. Sommigen hadden rustige ingezetenen op straat overvallen en hun beurs en horloge ontnomen.

De Kozakken schijnen zóóveel buit te hebben gemaakt, dat reizigers, die jaren daarna den Don bezochten, in de meeste woningen porseleinen kasten vonden, rijk versierd met gouden en zilveren hoofdijzers, gouden bellen, halskettingen, zilveren lepels, vorken, enz., uit Holland medegebracht.

De Russen werden door hunne hoofden of hetmannen schier als slaven behandeld. Voor het stadhuis staande, zag mijn grootvader eenige wagens met goederen en oorlogstuig der Russen. Een hoofdman, bij de ontlading tegenwoordig en ontevreden wordende op een zijner manschappen, die de goederen niet goed of schielijk genoeg behandelde, liet hem terstond eenige stok- en zweepslagen op den rug geven, zoodat de kerel schreeuwde als een gekeeld wordend varken.

Bij den Notaris R. werd een Russisch hetman ingekwartierd. Deze had een kok bij zich, die terstond naar de Vischmarkt ging en een grooten kabeljauw medebracht. Nu eischte hij een ⅛ vaatje boter, deed al die boter in een grooten ketel en kookte daarin den kabeljauw. De Notaris K. ontving twee Pruisische officieren, die den volgenden morgen voor hun ontbijt oesters eischten met wijn. De altijd deftige en beleefde notaris ging naar de kamer der heeren, vroeg hun, of zij wel gerust en ook ergens gebrek aan hadden. Op hunne herhaling: '*Wir wollen Austern essen*', antwoordde hij bedaard: 'Ik kan het den heeren niet kwalijknemen, dat zij, in de nabijheid der zee gekomen, naar oesters vragen. Maar die zijn hier te lande zoo duur, dat wijzelf ze nooit gebruiken dan op een extra feest, een geboortedag of zoo iets. Doch wij hebben eene andere lekkere visch; daar zal ik de heeren mee dienen.' En hij liet hun Engelsche bokkingen geven.

Indien men al de rampen van den zoogenaamd Franschen tijd nauwlettend overweegt, is het zeer de vraag, of de rustige burgers verlangen zullen naar eene herhaling van de revolutie, die tot al die verwarring en de daarop gevolgde dwingelandij aanleiding gaf. Gelijkheid moge ook thans door niet weinigen verlangd worden, zou zij ooit onder menschen te verkrijgen zijn? De vrijheid van beweging, die wij thans in elk opzicht genieten, kan - men bedenke het wel - opnieuw het offer worden ter wille van hen, van wie met het oog op de lessen der geschiedenis, helaas! moet worden getuigd: zij hebben niets geleerd en niets vergeten.

Groningen, 17 October 1885.

MR. J. DOMELA NIEUWENHUIS.

Kalendarisch.

In den oud-christelijken kalender, en nader bepaald in de vaststelling van het dusgenaamd kerkelijk ‘feestjaar,’ schuilt menige diepzinnige gedachte, niet zelden overtogen met een hoogst poëtisch waas. Bedenkelijk ware het te willen staande houden, dat allen die dit samenstel ontwierpen, of het aangevangene voortzetten en uitbreidden, zich daarbij aan een onveranderlijken regel hielden. Veeleer zou mogen worden gezegd dat het meer ‘geboren’ is dan ‘gemaakt’, meer onwillekeurig ontstaan dan zorgvuldig ineengezet. De reden van dit verschijnsel is openbaar. Het christendom, in 't semitisch oosten ontkiemd, en als plant naar het arisch westen overgebracht, heeft, uit den aart der zake, ruimschoots den invloed van een anderen bodem en een ander luchtgestel ondergaan. Loot van den boom Israëls, is de oudstste christelijke gemeente zeer zeker begonnen met van de joodsche feesten over te nemen wat ze meende te mogen behouden, schoon dan ook, als van zelf sprak, met wijziging der beteekenis. Men denke bijv. aan paschen en pinksteren, en den greep die, in 't verhaal aangaande de gebeurtenissen op laatstgenoemden dag, de bijzonderheid inlaschte van de ‘gave der talen,’ welke eenvoudig een poging was om lateren geslachten een, - schoon onjuiste, - verklaring te geven van wat er bedoeld zou zijn met het, zoo menigmalen in het N.T. vermelde, ‘tongspreken,’ dáár voorgesteld als een genadegift, vaak verbonden aan het doorbreken, of, zooals díe schrijvers dat noemden, een ‘uitstorting’ van den Heiligen Geest. Men denke, om iets te noemen, aan de verhandeling van Paulos over dit onderwerp, te vinden I Kor. XIV:2 vv.

Doch de ure kwam dat het kind gedwongen werd de hand der moeder los te laten, en een zelfstandig leven te gaan beginnen. Noeme men 't den onwil, of, zachter en billijker, de onmacht van het

jodendom om in het, zijn lenden ontsproten, euangelie het edelste uitvloeisel van zijnen eigenen geest te erkennen, deze zaak heeft er, zeer zeker! niet weinig aan toegebracht dat de ‘blijde boodschap van de volheid der tijden’ te spoediger den ‘heidenen’ is verkondigd. Dientengevolge is het geschied, ja! kon het eigenlijk niet uitblijven, dat het christendom heidensche bestanddeelen in zich opnam; in zijn gebruiken en overleveringen vooral. Dat ‘schemert’ niet, maar dat ‘straalt door’ in, om slechts hoofdzaken te noemen, menigerlei bijzonderheid in verband staande met het paasch- en het kerstfeest. Zelfs kan men het laatste beschouwen als in het westen geboren, wijl éérst Romes bisschop Julius (337-352) den 25sten December voor zijn viering heeft aangewezen; en dit ofschoon reeds het bijbelsch verhaal der herders, die ‘in den nacht van Jesus' geboorte’ hun kudden ‘in het veld’ bewaakten, bewijst dat de oudere overlevering zich die geboorte n i e t gedacht heeft als in den ‘winter’ voorgevallen. Eenvoudig omdat, zelfs in Palestina, de winternachten te koud zijn voor een dergelijk verblijf ‘met kudden in het open veld.’ Maar de voorvaderen der gekerstende germanen vierden, als tal van andere volken, van den 25sten December af een feest dat, als van zelf, moest lokken tot het overnemen van dien dag voor de herdenking van 't geen de kerk oirdeelde dat der wereld zegenrijkst kon zijn geschied. Later zal er gelegenheid wezen dit nader uit te werken. Voorloopig zij dus de herinnering van dit voorbeeld genoeg om het bestaan te bewijzen van een t w e e d e strooming van gedachten en denkbeelden, welke het hare heeft toegebracht bij wat men de ‘wordingsgeschiedenis van den Christelijken Kalender’ zou kunnen noemen.

Een d e r d e echter moet in zekere zienswijzen der gemeente z e l v e worden gezocht. Zóó het verschijnsel dat de gedenkdagen der, later tot ‘heiligen’ verheven, martelaren, zoo goed als zonder uitzondering, op hun werkelijken of vermeenden s t e r f d ag zijn gesteld. Immers de eerste christenen beschouwden, bij hun rotsvast geloof aan een persoonlijken voortduur na den dood, de laatste stonde van het bestaan op aarde als de eerste schrede in-, 't g e b o o r t e uur tot een hooger, hemelsch, zalig, en daarom het e i g e n l i j k e leven. Vandaar dat, - om ook op dìt punt, in deze inleidende opmerkingen, met een enkel voorbeeld te volstaan, - de dag aan Stefanos' gedachtenis gewijd op 26 December, en dus den ‘tweeden kerstdag,’ werd gesteld. Immers daar deze jerusalemsche armverzorger de eerste, bij naam bekende, geloofsheld was, die met zijn bloed zijn trouw aan Jesus' zaak had bezegeld, paste het zijn geboorte-, d.i. sterfdag, onmiddelijk te doen volgen op dien desgenen ter wille van wiens werk hij was gestorven.

Deze regel evenwel gedoogde, op zijne beurt, enkele, schoon luttele, uitzonderingen, waarvan later de vaststelling van den Sintjansdag (24 Juni) het bewijs zal leveren. Trouwens ‘de Dooper’ was géén c h r i s t e n martelaar.

Bovenal echter heeft zich bij de kalenderbepalingen de t w e e d e der straks genoemde stroomingen doen gelden. M.a.w.: de zinnebeeldige natuurdienst der heidenen heeft daarop den ruimsten invloed geoefend.

Onverklaarbaar is dit allerminst. Díe was te diep geworteld en geweven in, en door, geheel 't bestaan der toenmalige heidenwereld, dan dat het christendom haar spoorloos zou hebben kunnen uitroeijen, en de plooibaarheid op dit punt zijner zendelingen, in de eerste eeuwen, is bekend. In geen enkel opzicht zagen deze mannen er tegen op, - slechts onder andere n a m e n , - gebruiken, meeningen, overleveringen van hun bekeerlingen in te lijven, zoodra ze er geen kans toe zagen die te doen vergeten.

Gevolgelijk zal déze strooming dan ook 't méést merkbaar zijn in den inhoud der volgende bladzijden over dit onderwerp. Plaats blijve er desniettemin voor wat daar, tot een der andere behoorend, belangrijks mocht zijn te vermelden.

Daar nu voorts, in die oudheidensche natuurdienst, de vereering der z o n , en dientengevolge ook van haar gezellin, of nachtelijke dubbelgangster, de m a a n , zoo veelbeteekenend een rol speelde, is het, voor 't recht verstand der zaak, 't wenschelijkst deze kalender-beschouwing te beginnen met

24 N o v e m b e r , die, wijl hij de E e r s t e A d v e n t s d a g is, beschouwd mag worden als het uitgangspunt van het christelijk feestjaar, maar dit tevens zoo goed als van het zonnejaar der germanen was. Althands op zijn voorganger (23 Nov.) viel de eerste dag van hun Wolfsmaand, ook wel Eerste Joelmaand geheeten, zoodat die bij hen den w i n t e r z o n n e f e e s t c i r k e l opende. Daar nu, bij het bekeeringswerk onder deze volken, kerstmis reeds de plaats had ingenomen van den geboortedag der 'nieuwe zon', - gelijk op 25 December zal worden aangewezen, - lag het voor de hand de voorbereiding daartoe, de aankondiging der keerende herinnering van 's Heilands geboorte, en dus ook de opening van den christelijken feestkring, te stellen op den onmiddelijken navolger (24), die den 23sten als naar 't verleden terugdrong. In eenig verband met deze zaak, - verwijderd misschien maar toch, als blijkbaar van een zonnemythe afkomstig, daarmede verwant, - mag het staan dat op

25 N o v e m b e r , dus juist een maand vóór kerstmis, de S t . K a t h a r i n a d a g valt. Want alles in de legende dier christinne-wijsgeer wijst op zulk een zonnemythe terug. Zoo is haar zinnebeeld het 'r a d ' waaraan ze, in 307 of 327, te Alexandreia ter foltering gevlochten zou worden, doch dat, op den oogenblik voor de uitvoering van het vonnis bepaald, door een wonder brak. Haar teleurgestelde beulen hebben haar toen wel onthalsd, maar engelen droegen haar h o o f d naar den b e r g Sinaï.

Dit ‘rad’ nu, - waarnaar in Engeland het vensterroset in de gothische bouworde het ‘Kathrijnewiel’ wordt genoemd, - dit ‘rad’, zoowel als het een ‘berg’ op gedragen ‘hoofd’, ze behooren alle in tal van zonnemythen thuis: terwijl 't opmerkelijk is hoeveel door b o o m e n omgeven b r o n n e n in Duitschland ‘S t . K a t h r i n e n bronnen’ worden genoemd, omdat op zekere oogenblikken er een ‘h o o f d ’ in wordt gezien, d.i. de weêrspiegeling van z o n of m a a n . Katholike schrijvers van onverdachte rechtzinnigheid als Bollandus, Baronius, Valesius, e.a. stooten zich meer aan haar legende dan ze er in roemen; en 't is opmerkelijk dat de vereering dezer dochter der v i e r d e eeuw eerst in de e l f d e uit het oosten naar het westen is overgebracht. - Over

30 N o v e m b e r : S t . A n d r e a s , den ijsmaker, zal geschikter kunnen worden gesproken bij de behandeling van 24 Februari: St. Matthias. Desgelijks worden slechts in 't voorbijgaan aangestipt S t . E l e g i u s en S t . N i c o l a a s . Wat eerstgenoemde betreft zijn gedenkdag valt op

1 D e c e m b e r , wijl hij op dien datum in 659 zou gestorven zijn, schoon in sommige streken, waarom is niet duidelijk, 25 Juni hem is gewijd. Van dezen bisschop van Noyon, geboortig uit het land van Limoges, wordt verhaald dat hij, vermaard goudsmid en ook in grover smidswerk ervaren, vriend en schatmeester van koning Dagobert is geweest, en een groot ijveraar voor zijn geloof. Om het hem toegekende handwerk verdient hij hier bijzondere vermelding. Deswege zij de mededeeling veroirloofd hoe hij, daarin, dermate uitstak dat hij, om een paard te beslaan, het dier zelf niet in zijn hoefstal noodig had, maar het eenvoudig, en zonder 't te deeren, het benedendeel des beens bij den enkel afsneed, en er dat, na volbrachten arbeid, op nieuw aan verbond, terwijl die operatie niet het geringste spoor naliet. Vóór zijn bekeering echter was hij ondragelijk hoogmoedig op zijn bekwaamheid geweest. Bij zekere gelegenheid had, tot zijn veroodmoediging, Jesus, in de gestalte eens gezels, zich bij hem willen verhuren, en hem met het woord ‘meester!’ toegesproken, maar hij geandwoord: ‘Ja! meester boven alle meesters.’ Dáárvoor nu was hij hiermede gestraft dat hij geen afgesneden hoeven meer kon aanzetten eer hij boete had gedaan. Een zijner mededingers in kunstvaardigheid was de iersche abt Columbanus, zendeling in Zwitserland, die desgelijks, voor het beslag, eenvoudig de paardenhoeven ter smidse zond, maar het dier zelf op stal hield.

Deze mannen worden hier vermeld omdat er een niet te miskennen verwantschap bestaat tusschen de aangegeven trekken van kunstvaardigheid, en wat de noordsche mythologie verhaalt aangaande die van Volunder, - den stamvader van den engelschen Wayland Smith, bekend uit Walter Scotts Kenilworth, - den koning der in alle fijnsmidsarbeid zoo bedrevene Elfen of Alfen, daarom door de duitschers Alberik, en door de franschen Aubéron of Obéron genoemd. Als de

kyklopen bij de grieken, verrichtten deze elfen, bij de noordelijke arische volken, ook smidswerk voor de g o d e n ('t vervaardigen van bliksems, zonnestralen enz.). Zij mochten dus hier in aanmerking komen als tot de zonnemythen, in ruimeren kring genomen, behoorend. Daar dit echter minder rechtstreeks geldt van den op

6 D e c e m b e r herdachten S t . N i k o l a a s , blijve wat dienbetreffende te zeggen valt bespaard tot de behandeling van den hem verwanten St. Maarten (11 November), en worde terstond overgegaan tot

25 December: K e r s t m i s . Hier valt zelfbeperking hoogst gemakkelijk om het véle dat dienaangaande als bekend mag worden verondersteld. Toch is ook in a l t e groote beknoptheid een gevaar gelegen, omdat hier de eigenlijke sleutel tot den kalender wordt in handen gegeven. Nemen we dus als punt van uitgang de wereldkundige herinnering dat, ook blijkens de nieuwtestamentische oirkonden, de eerste christenen, in hun beeldrijke taal, Jesus met zekere voorliefde ‘het Licht der Wereld,’ ‘de Zon der Gerechtigheid’ noemden, en wordt daarbij niet vergeten hoe geheel de oudheid, van Babel en Iran tot in Italië, en van Egypte tot in Noorwegen, het hervatten harer loopbaan door de stoffelijke zon, na haar winterwending, met de jubelendste blijdschapsbetooning vierde: dan zal het volstrekt niet zoo onbegrijpelijk voorkomen dat, bij de reeds vermelde onzekerheid aangaande den dag van Jesus' geboorte, Julius die van 337-352 bisschop van Rome was, zijn gedachtenisviering stelde op 25 December, naar de meening diens tijds den kortsten dag des jaars, door de romeinen gewijd aan de herdenking der ‘geboorte van de onverwinlijke zon.’ Dan werden dáár oudtijds de saturnaliën (aangevangen op 17 Dec.) in allerlei vreugde gevierd, ter herinnering der aardsche heerschappij van den uit den hemel verdrevenen Saturnus, den God des Tijds, onder wiens scepter de ‘gouden eeuw’ had gebloeid. Maar desgelijks, en om dezelfde astronomische en metereologische reden, - het hervatten harer rijzende baan door de zon, - begon ook, bij de skandinaviërs en de germanen, het eigenlijk joelfeest (jubelfeest) op denzelfden dag, en werd het everzwijn geslacht, ter eere van Freyrs voorgenomen huwelijk met Gerda, den echt van de zon en de aarde, die zoo vruchtbaar aan zegen voor de menschheid werd gehoopt. Zóó kon zeer geleidelijk ook in het n o o r d e n op C h r i s t o s worden overgebracht wat aanvankelijk feestelijks van de L e n t e z o n herdacht was. Slechts de oostersche christelijke kerk bleef aanvankelijk vasthouden aan haar gebruik om den geboortedag haars meesters op de Epifanie (Driekoningen) te vieren, en wel wegens de bij de aanteekening op dat feest te vermelden redenen. - Hoe naauw, in het westen, het verband gebleven is tusschen de saturnaliën en het kerstfeest blijkt o.a. hieruit dat Leo de Groote, die van 440-461 bisschop van Rome was, zich genoopt voelde er over te klagen ‘dat er nog in zijn tijd,’ dus ongeveer een eeuw na Julius' kalenderbepaling, ‘in zijn eigene diocese voortdurend werden gevonden

die 25 Dec. niet zoozeer in eere hielden wijl J e s u s, als wel omdat de zon daarop geboren was!'

Reeds is, in den aanhef dezer bijdrage, de reden aangeduid die

26 D e c e m b e r (Tweeden Kerstdag): S t. S t e f a n o s heeft doen toewijden. -

Een vreemdsoortige heilige brengt

4 of 5 J a n u a r i aan: St. F a r a i l d i s nl. of St. F a r i l d i s. Maar zij juist is merkwaardig voor de geschiedenis der ontwikkeling van den kalender, en vinde daarom in dit overzicht hare plaats.

De overlevering geeft haar tot schutspatrones aan Gend, noemt haar dochter van Theodorik den Merovinger, en verhaalt dat ze, door de hoede van O.L.V., schoon echtgenoot van den edeling Guido, Witte of Guy, levenslang maagd is gebleven.

Wie nu is ze echter w e r k e l i j k?

Evenals het beeld van St. Ursula, te Keulen, dat van een duif, heeft het hare, te Gend, dat van een t r a p g a n s naast zich. Maar doet reeds deze v o g e l in haar een oud-germaansche Valkyr of Z w a n e n j u f f e r vermoeden, niet minder te denken geeft het dat haar naam blijkbaar een samentrekking is van Fara (Frouwe, Vrouw) en Hilda, terwijl Hilda, op hare beurt, zeer bepaald tot de Valkyren behoort, en vele trekken gemeen heeft met F r e y a, de jongere Frigg der noordsche mythologie, zoodat zelfs dit Faraild, in plaats van aan Vrouw Hilda, zou kunnen beandwoorden aan Freya-Hilda. - Der goeden genegen, is deze Hilda, door geheel Noord-Duitschland, bekend als de patrones der naarstige spinsters (Nornen, Schikgodinnen). Sneeuwt het dan 'schudt zij haar bed' dat 'de vederen er uitstuiven.' In middaguren kan men haar in meiren en vijvers als 'Witte Vrouw', d.i. 'Zonnemaagd' zien baden: - iets dergelijks dus als het opgemerkte bij St. Katharina (25 November). Soms gebruikt zij een w a g e n (de m a a n), en rijdt langs de Vroneldenstraat (Vrouwhildestraat) d.w.z. den Melkweg a a n d e n h e m e l, soms ook als Herodias (dus een koningin), in den stoet des Wilden Jagers, d o o r d e l u c h t. Daar nu de Wilde Jager de noordsche oppergod O d h i n of W o d a n is, wordt de aanleiding te grooter om in St. Faraild een der gedaanteverwisselingen van Wodans g a d e, en dus Frigg te zien.

Dìt r e c h t s t r e e k s. Maar daar is wat z i j d e l i n g s op dezelfde slotsom wijst. In Friesland, Noordsaksen, Oostenrijk, Zwaben, Beijeren en Zwitserland is deze Hilda aan 't volksgeloof vreemd. Dáár echter treedt, met al hare eigenschappen, en wat haar verder wordt toegeschreven, in heure plaats, een zekere Berchta of Brechta op. Dat deze beide namen dezelfde vrouw bedoelen blijkt daaruit dat, èn in Thuringen èn in Frankenland, haar niet slechts nu eens de eene dan de andere wordt gegeven, maar dat ze ook wel W i l d e Bertha heet. Dezer verwantschap met Hilda springt nog duidelijker in het oog wanneer men weet dat, in Zwaben, stoute kinderen bedreigd worden met den toorn

van een oud vrouwtjen, uit de spookwereld, dat den naam van Brech-Höldere draagt. Deze Berchta nu bekleedt een veelbeteekenende plaats in de sagen van het joelfeest (25 Dec. - 6 Jan.), zóó zelfs dat de laatste van dien cyclus, de 'Derttienddag,' onze 'Driekoningen', soms aan háár gedachtenis is gewijd. In Luzern, Zürich en Aargau heet 2 Januari, of, indien Nieuwjaar op Saturdag valt, 3 Januari, 'Berchtelis-, Bergelis'-, of, in deftigen stijl, 'St. Brechtesdag.'

In Italië speelt de fee Befana, die een danseres is en wier naam moet worden afgeleid van Epifania (zie op 6 Januari), dezelfde rol van ongehoorzame-kinderen-bangmakeres als Brech-Holdertjen in Zuid-Duitschland. Maar uit meêdeelingen van St. Gregorius van Tours blijkt: dat deze Befana wederom geen andere is als de klein-asiatische Berekynthia, wier beeldzuil te Autun, in Frankrijk, stond, en op wier wagen, met ossen bespannen, haar beeld, ter bevordering der vruchtbaarheid, langs akkers en wijngaarden werd rondgereden. Derhalve hetzelfde als verhaald wordt van de noordsche aardgodin Nerthus. Dat nu Berekynthia in de plaats van Berchta (Hilda) kon optreden, en omgekeerd, is zeer natuurlijk: daar ook zij als Berchta-Hilda-Frigg de Bona Dea (Goede Godin) of Vesta der romeinen is, de Hestia der grieken, de Moeder der Goden, en, in Frygië, ook die van Mithra (het Licht). Aldus sluit zich de keten, en wordt St. Farahild een h e i d e n s c h e g o d i n .

Maar waarom heeft nu haar beeld te Gend dat van een t r a p g a n s naast zich?

Reeds eenigermate is die vraag beandwoord door de herinnering dat Hilda een Valkyr was, eene dus die als strijdmaagd in de l u c h t , als zwanenjuffer in het w a t e r , leefde, en derhalve, als de gans, in beiden te huis was; maar opmerkelijk is bovendien dat in het portaal van vele oude fransche kerken het beeld wordt gevonden eener g e k r o o n d e k o n i n g i n m e t e e n p l a t t e n v o e t als dien eener gans, de dus geheeten Reine p e d a u q u e . De volksoverlevering maakte daarvan 'Bertha met den grooten voet', de moeder van Karel den Grooten, zooals uit de, zelve spinnende en het spinnen bevorderende, Berchta-Hilde-Frigg de boergondische koningin Berthe au grand pied is gemaakt, de in 970 gestorvene gemalin van Rudolf II: le temps où la reine Berthe filait, tempo ave Bertha filavi. - Wiskundig bewijsbaar zijn zulke zaken nooit, maar zonder angst voor het andwoord mag de vraag gewaagd worden: of niet de b r e e d e (ganzen) voet der Berthe-Berchta, en de t r a p g a n s naast St. Faraild op volkomen hetzelfde wijzen? Dan echter dient herhaald: de door O.L.V. beschermde Merovinger dochter is... de verchristelijkte moeder der noordsche, germaansche, romeinsche, helleensche en frygische afgoden. -

6 J a n u a r i : D r i e k o n i n g e n ; ook wel E p i f a n i e .

De eerste dier beide benamingen wijst duidelijk terug op het verhaal in den aanhef van Matth. II, dat echter noch van 'drie' noch

van ‘koningen’ spreekt, maar alleen gewag maakt van ‘wijzen uit het oosten.’ Zooals het daar staat, is de trek van de ‘ster die gezien was’ (vs 2) een onmiskenbaar bewijs dat de verhaler in ‘de ster die uit Juda zou opgaan’, van Num. XXIV:17, een ‘messiaansche profetie’ meende op te merken. Maar zijne inkleeding van de daaruit, bij hem, geboren voorstelling moet den sagendichtenden geest véél te nuchter zijn voorgekomen. Van lieverlede ontspon zich daaruit het navolgende. De voorspelling dat een star uit Jaqobs stam zou opgaan was ook door een heidensch profeet gedaan, waarmede misschien op Bileam werd gedoeld. Vandaar dat de heidenen mede belang stelden in haar vervulling. Op een der hoogste heuvelen van I n d i ë was daarom een toren gebouwd, vanwaar t w a a l f sterrekundigen, dag en nacht, de teekenen des hemels hadden waar te nemen. Toen nu Jesus geboren was, zag men, n i e t in het westen, zooals vermoed kon worden, maar ‘in het oosten’, een schitterende ster, die een glans verspreidde als de zon. In haar stralen werden de gedaanten opgemerkt van een zuigeling en van een kruis, terwijl uit haar kern een stem werd vernomen, zeggende: ‘Heden is in Judaia een k o n i n g geboren.’

De ster was zichtbaar in geheel Indië, en het volk verheugde zich: want het begreep dat deze de koning was door Bileam voorspeld.

In die dagen nu was Indië verdeeld in drie rijken, door hooge bergen van elkander gescheiden. Het eerste was Arabië, welks grond rood is van het g o u d dat hij bevat. Daar regeerde Melchior. Het tweede, bestuurd door Balthasar, was Godolië, waar de w i e r o o k uit de boomen vloeit. Het derde, dat C a s p a r tot vorst had, was het eigenlijk Indië, waarin het koninkrijk Tarsis is gelegen (!), en waar zóóveel m y r r h e wordt gevonden dat ze, reeds wanneer men slechts door de struiken loopt, zich aan de kleederen hecht.

Ieder hunner had de star gezien, en daarop besloten haar te volgen; maar zonder zijn naburen van dat voornemen kennis te geven. Zij gingen op reis, elk met een groot gevolg, maar zagen desniettemin alle hindernissen op hunnen weg als opgeheven. Zij zelven, zoo min als hunne dienaren en paarden, aten of dronken op dien tocht, en mensch noch vee had behoefte aan slaap, of zelfs rust. Zoo volgden zij zonder oponthoud de ster, en legden in dertig dagen een afstand af, waarvoor ze bij hun thuisreis bijna twee jaren noodig hadden.

Toen zij Jerusalem tot op twee mijlen genaderd waren verdween de ster in een dikken nevel, en ieder hunner bleef staan: Melchior op Golgotha, Balthasar op den Olijfberg, Caspar tusschen die beide heuvels in. De mist trok op: en, verbaasd elkander plotseling te dier plaatse te ontmoeten, bespeurden ze spoedig dat ieder hunner aan hetzelfde bevel, of denzelfden wensch, had gehoorzaamd. Zoo sloegen ze gesamenlijk den weg naar Jerusalem in.

De talrijkheid van hun vereenigd gevolg deed het een strijdleger schijnen, hetgeen Herodes en de bevolking zijner hoofdstad zeer onge-

rust maakte, tot het bleek dat de vreemdelingen alleen van hem verlangden te weten: ‘waar de koning was, wiens ster ze hadden gezien?’ Deze echter vertoonde zich hun op nieuw, en ging hun voor tot ze stil stond boven een armoedige stulp in Beth-Lechem. In die hut vonden zij het kind Jesus, toen dertig dagen oud, met Maria, zijne moeder, een ‘flinkgebouwde vrouw met een bruin gelaat, die een oud blaauw kleed droeg.’ De rijkuitgedoste koningen echter brachten groote schatten meê. Want alles wat Alexander de Groote had nagelaten, wat de koningin van Sjebàh aan Sjelomoh had gegeven, en door dezen in zijn tempel was opgestapeld, hadden die drie koningen geërfd van hunne voorgangers, welke dezen tempel hadden geplunderd; en dat alles brachten zij meê. Toen zij nu de hut binnentraden schitterde hun een licht tegemoet dat hen verblindde, zoodat zij niet wisten wat ze deden. Ieder hunner gaf toen wat hem het eerst in handen kwam, en vergat zijn overige geschenken. Melchior bood dertig goudstukken aan, Balthasar wierook en Caspar myrrhe; maar zij vergaten alles wat de maagd tot hen zeide, en herinnerden zich later uitsluitend voor het kind op de knieën te zijn gevallen, onder den uitroep: ‘God zij geloofd!’

Hunne gaven echter hebben een geschiedkundige vermaardheid verkregen. Vooral de goudstukken die, door Abraham zelven gemunt, tot koopprijs hadden gestrekt der spelonk van Machpela (Gen. XXIII:7 vv.). Later gaf Potifar ze aan Josefs broeders, die daarmede het in Egypte gekochte graan betaalden. Josef gaf ze aan de koningin van Sjebàh, voor het balsemen van zijns vaders lijk; deze op haar beurt had ze aan Sjelomoh afgestaan. Uit Jerusalem waren ze, langs den straks vermelden weg, in Melchiors schatkamers gekomen, die ze nu te Beth-Lechem, aan het kindeken offerde. Toen, kort daarna, de H. Familie naar Egypte vluchtte, bond de moedermaagd het goud, den wierook en de myrrhe in een doek, dien ze evenwel onderweg verloor. Een herder vond en bewaarde hem, tot de dagen dat Jesus in het land der joden wonderen deed. Door een ziekte aangetast kwam deze man te Jerusalem, waar hij, door Jesus genezen, zijn weldoener den schat aanbood, maar van hem 't bevel ontving dien tot een tempeloffer te wijden. De priester verbrandde toen den wierook op het altaar. Een gedeelte van de myrrhe is later gebruikt voor den drank den Verlosser bij zijn kruisiging geboden; het overige diende bij de balseming van zijn lijk. De 30 goudstukken waren de eigenlijke ‘zilverlingen’ aan Judas, als bloedprijs voor zijn verraad voldaan. Toen deze ze den hoogepriester weder voor de voeten had geworpen, werd de helft daarvan besteed om het stilzwijgen der romeinsche wachters bij het graf te koopen, ten aanzien van de ware toedracht der gebeurtenissen bij de opstanding, de wederhelft tot aankoop eener begraafplaats voor in de tempelstad overleden reizigers.

Wat nu ‘de drie koningen’ betreft: zij aten, en dronken, en

keerden naar hun land terug. Dáár verhaalden zij hunnen volken welke wonderen God had gedaan, en overal werd het beeld opgericht van een star met een kruis en een kind. Zóó vond het later de apostel Thomas, bij zijn komst in Indië ter verkondiging der blijde boodschap. Hij verlangde den oirsprong en de beteekenis te vernemen dezer overal door hem ontmoete zinnebeelden. De heidensche priesters verhaalden hem daarop de reis der drie koningen, wien de waarnemingen der twaalf sterrekundigen den naam van ‘w i j z e n ’ hadden doen verwerven. Maar Thomas bewees, door vele wonderen, dat hij de gezant van dat man-geworden kindeken was, en zijn roem ging uit door geheel dat land.

In dien tijd waren de drie koningen oud en zwak, maar als zij van Thomas hoorden begeerden zij zeer hem te zien. Op nieuw gingen zij, zonder van elkander te weten, op reis; kwamen gelijktijdig bij den apostel; werden door hem èn gedoopt èn tot priesters gewijd: w a n t zij waren nooit gehuwd geweest. Daarna bouwden zij een groote stad; leefden daar met elkander in groote eensgezindheid; en predikten gedurende twee jaren het euangelie. Melchior stierf het eerst, en werd in een prachtig graf neêrgelegd. Later werd Balthasar daarin bijgezet. Toen eindelijk het lijk van den laatstoverlevende, naast dat zijner vrienden, zou worden ter rust gebracht, schoven dezen een weinig ter zijde om hem plaats te geven.

Vele wonderen gebeurden bij dit graf. Doch toen de volken van dat land tot ketterij vervielen, wilde ieder hunner het stoffelijk overschot van zijn eigen koning hebben. Nadat echter de keizerin Helena, moeder van Constantijn den Grooten, het ware kruis benevens de vier spijkers had gevonden (Heilige-Kruisvinding, 3 Mei), en daarenboven, mèt de luijers van het kind Jesus, het oude blaauwe kleed zijner moeder, besloot zij ook de relieken van de H. Drie Koningen op te sporen. Zij vertrok dus naar Indië, waar ze haar doel bereikte, ofschoon het haar veel moeite kostte het, in handen van snoode ketters gevallen, lijk van Caspar meester te worden. Toen haar dit evenwel was gelukt, en het lichaam van den laatstgestorvene bij dat zijner vrienden in dezelfde kist was gelegd, verspreidde zich daaruit een verrukkelijke geur, ten bewijze niet slechts van de ongereptheid der door 't bederf gespaarde lijken, maar tevens van de blijdschap der gestorvenen wegens de hereeniging hunner aardsche hulsels.

Blijkbaar is deze om- en uitwerking van het korte en, in zijne soort, eenvoudige bijbelverhaal van betrekkelijk zeer jonge dagteekening. Zelfs tot den naam Melchior, Melki Oor (Koning des Lichts) levert het bewijs dat middeneeuwsche geleerden de hand in haar ontwikkeling hebben gehad, maar het zou verkeerd wezen bij hetgeen aldus gefabeld werd uitsluitend aan wonderzucht van lichtgeloovige, of op de lichtgeloovigheid eener wonderzuchtige schare het toeleggende geestelijken te denken.

De zaak is nl. deze. Oudtijds, en in het oosten zelfs nog nà de vierde eeuw, werd op dezen dag de

E p i f a n i e gevierd, d.w.z. de herinnering zoowel der g e b o o r t e van Jesus als die zijns d o o p s, omdat, naar sommigen meenden, de, bij laatstgenoemde gelegenheid, op hem 'neêrgedaalde Heilige Geest' (Luk. III:22) hem a l s den Messias had 'geopenbaard' (= aangetoond, bewezen, geëpifaneerd), of, zooals anderen leerden, de 'Heilige Geest', het 'Woord Gods', zich met den 'mensch Jesus' verbindend, hem t o t messias 'gewijd', ja! eigenlijk 'gemaakt' had. De westersche kerk nu, altijd meer aan praktische belangen gedachtig, schijnt in de viering van dit feest de bedenkelijke zijde te hebben gezien dat kettersche secten er zich van zouden bedienen ten voordeele der meening dat Jesus eerst n à zijne geboorte de Christos (Messias) 'g e w o r d e n -,' en dit dus niet v a n d e n a a n v a n g a f, reeds b i j zijn geboorte (vleeschwording), was 'g e w e e s t.' Ook dit kan hebben meêgewerkt tot de vaststelling van kerstmis op 25 December, waardoor dus geboorte en doop scherp van elkander werden onderscheiden. De Epifanie bleef nu uitsluitend der herinnering van laatstgenoemde gebeurtenis gewijd, terwijl die des bezoeks der wijzen te Beth-Lechem daarmede werd in verband gebracht: als zinnebeeld der 'eerstelingen uit de h e i d e n e n' die 'der s t e r uit Juda gerezen (het Licht der Wereld)' hun hulde hadden gebracht; hoogstwaarschijnlijk óók een der bedoelingen van het oirspronkelijk bijbelsch verhaal zelf.

Voor de verdere opsiering der legende is een even gemakkelijke verklaring als voor het feit dat Romes zendelingen dit feest zonder moeite in Noord-Europa hebben ingevoerd. Dit laatste maakt zelfs het andere begrijpelijk. Immers ook hier gold het weder aan bestaande gebruiken een andere beteekenis te geven. Op den 6^{den} Januari toch viel, bij de germanen en skandinaviërs de zoogenaamde D e r t i e n d d a g d.w.z. 'dertiende, of laatste, van het op 25 December (vgl. aldaar) aangevangen j o e l f e e s t. Als afscheid nu van dien joligen tijd wilden dan gaarne onze levenslustige vaderen nog eens recht "hun hart ophalen." Daartoe konden zeer bont uitgedoste verhalen, bij die volwassen kinderen, ruimschoots het hunne aanbrengen. In verband met de begeerte om aan zoodanige opgewektheid èn voedsel èn wijding te geven, zal het wel hebben gestaan dat, oudtijds, op den eersten en later op den tweeden Zondag na "Drie Koningen", in de roomsche kerk, het verhaal der "bruiloft te Kana" (Joh. II:1 vv.) wordt gelezen. Het zou te verre voeren te willen uitweiden over, zelfs nog onder protestanten, in zwang gebleven driekoningsgebruiken, deels van latijnsche herkomst, als het eten van den boonenkoek, en de verheffing tot koning van 't feest desgeen die de boon in zijn portie vindt, deels van germaanschen oirsprong, als het "kaarsjenspringen." Alleen worde nog herinnerd 1°. dat, in Egypte, de 11de Thybi, de dag waarop het lijk van Osiris, den gestorvenen Zonnegod was teruggevonden, m.a.w.

waarop de overwinning van zijn nijdigen vijand en moordenaar een einde nam, mede samenviel met den 6den Januari; en 2o. dat op den eersten maandag na Drie Koningen de Koppermaandag valt, eigenlijk de Koppel (Vereenigings)maandag, aldus geheeten wijl op dien dag, naar der germanen meening, het, reeds bij het opgemerkte ten aanzien van 25 December herdachte huwelijk van Freyr (de Lentezon) en Gerda (de Aarde) werd voltrokken. Een herinnering daarvan leeft voort in het Noord-Brabantsch spreekwoord dat op dien dag "de vrouw de baas" noemt.

Als meerendeels geheel tot de bijbelsche en kerkhistorie, of de zuiver roomsch-christelijke legende, behoorend, kunnen worden voorbijgegaan:

14 Januari:	H. Naam van Jesus;
17 Januari:	St. Antonius;
18 Januari:	St. Pieters Stoel te Rome;

21 Januari: St. Agnes; aangaande wie echter opmerking verdient: dat haar naam wel aanleiding zal hebben gegeven tot het ontstaan harer legende. Die naam toch staat in verband met 'ag, agni, hagios, castus, kuisch,' en zij heet de 13jarige welke, onwillig een romeinsch landvoogd te huwen, in een bordeel gevoerd, en naakt ontkleed, door engelen van een gewaad werd voorzien.

24 Januari:	St. Timotheos;
26 Januari:	St. Polykarpos;
27 Januari:	St. Joannes Chrysostomos;
29 Januari:	St. Franciscus van Sales; en

1 Februari: St. Ignatius, - niet Loyola, wien 31 Juli is toegewezen, - maar de, schoon niet op dien dag, in 103 of 115 als martelaar gestorven bisschop van Antiocheia.

In hooge mate kenmerkend is daaronder evenwel

18 Januari: St. Petrus in Sella of ad Cathedram, in onze almanakken gewoonlijk "St. Pieters Stoel te Rome" geheeten. Duidelijk is die nl. meer afkomstig uit- dan opgedrongen aan het noorden, waar omstreeks of op dien dag, - bij de germanen en skandinaviërs tot de tweede maand van hun eerste of wintervierendeeljaars behoorend, - Odhin-Wodan zijn troon Hlidskialf besteeg. Hiermede zal wel op het merkbaar worden van "het lengen der dagen" gedoeld wezen. Maar wat was eigenaartiger dan dat dit tijdstip door de kerk werd gekozen om den "stadhouder op aarde van haren God," waartoe Romes bisschoppen, als zoogenaamde "opvolgers van Petros", zich, en dus ook hem, begonnen te verheffen, mede zijnen "zetel" te doen bestijgen?

Van veel meer gewicht echter is

2 Februari: Maria Lichtmis of Vrouwendag. Te duidelijk is de reden der instelling van dit feest dan dat er lang bij zou mogen worden stilgestaan. Luk. II:22 vv. verhaalt den tempelgang van Maria, op den 'veertigsten dag' na Jesus' geboorte,

(vs. 22 vgl. Lev. XII:2-4.) Wie nu begint te tellen van 25 December ziet dat 2 Februari (7 + 31 + 2) deze ‘veertigste dag’ is, en daarmede wàt dàn herdacht moest worden. Ook hier nochtans verdient weder opmerking zóó wat de overplanting des gebruiks naar germaanschen bodem in de hand werkte, als de omstandigheid dat die overplanting zelve haar invloed oefende op de wijze der viering. Onze tweede dag van Februari toch valt samen met den 12^{den} der 3de maand van 't noordsche jaar, waarop het ‘fröblót,’ of offer aan den reeds, in het aangeteekende op 6 Januari, vermelden Lentezonnegod Freyr werd gebracht. Dit zweedsche Vanenfeest echter werd een dag vroeger, te Upsal door het ‘Disablót,’ maar op den dag zelven, onder de Reidhgothen, door het ‘Sonarblót’ vervangen. ‘Disablót’ nu wijst meer op een plechtigheid aan een godin, of godinnen, dan op eene aan goden gewijd. Daarbij dus kan evenzeer aan Freya, de jongere Frigg, gedacht zijn als aan haar broeder Freyr. Van deze Frigg-Freya uit het noorden blijkt, evenals van der zuidelingen Afrodite Oerania, op allerlei wijze dat ze van lieverlede in de Moedermaagd der christenen is overgegaan, of, zoo men 't liever dus wil zien uitgedrukt: dat deze Moedermaagd, in het noorden Friggs plaats innemend, ook haar attributen heeft overgenomen. Als bewijzen daarvan mogen gelden: 1°. der Madonna latere vereering als regengeefster, sneeuw- en zeegodin, (Maria ter sneeuw 5 Aug., Ave Stella maris!) in welke betrekking zij de opvolgster was van Frigg-Freya, Hulda, Vrouw Holle, Vrouw Freke, Perchta, Brechta, of welke andere gedaanteverwisseling van Odhins gade ook; - 2°. dat niet slechts boomen en planten aan laatstgenoemde gewijd later aan Maria geheiligd zijn, (zoo o.a. de linde te Oisterwijk in N.-Brabant), maar er zelfs sporen van zulk een overdracht gevonden worden in de namen aan sommige kruiden gegeven, en eigenschappen haar toegekend. Zoo bijv. heette wat wij ‘O.L.V. bedstroo’ noemen bij de germanen ‘Freyaas kruid,’ en bij de romeinen ‘Capillus Veneris’; terwijl èn bij die ouden in noord en zuid, èn in het tegenwoordig volksbijgeloof, dit geurig gewas voor een onmisbaar bestanddeel doorgaat in iederen goeden minnedrank, (Freya is de Liefde- zoowel als de Lentegodin). Dit voorbeeld staat volstrekt niet alleen of op zich zelf, maar zou met tal van andere te vermeerderen zijn. Liever echter worde herinnerd dat deze overdracht van aardsche voorwerpen ook met hemelsche heeft plaats gehad. Zoo bijv. heette de ‘Gordel van Orion’, het drietal heldere sterren op ééne lijn dwars door dat beeld, in het heidensche Germanje ‘Friggs spinrok’, in het gekerstende Duitschland ‘Mariaas spinrok.’

Daar nu in het heidensche noorden, zoowel als in het christelijk zuiden, 2 Februari een ‘Vrouwedag’ was, en wel een der ‘Hoogste Vrouwe’ gewijd, moest de overplanting allergemakkelijkst vallen. Eenmaal overgeplant daarentegen werd ook, als van zelf, deze

'Vrouwedag' een 'Maria L i c h t m i s ', wijl het noorden gewoon was zijn winterfeesten met groote weelde van fakkels, toortsen, vuren enz. te vieren; (zoo bijv. de herkomst van het kaarsjenspringen op 'Driekoningen', van den sprong over het vuur, of licht, van den 'Dertienddag').

3 Februari: St. Blasius, - 5: St. Agatha, - 6: St. Dorothea, en 9: St. Apollonia, als minder merkwaardig, terzij dringend, brengt daarentegen

14 F e b r u a r i : S t . V a l e n t i j n aan, die weder meer een aan het noorden ontleende dan opgedrongen heilige schijnt. Want er is geen andere reden te bedenken waarom Rome van dezen dag zijn 'Dominica de brandonibus' heeft gemaakt, als de omstandigheid dat zijn zendelingen in het noorden stieten op der j o n g e l i n g e n onuitroeibare gewoonte van het omgang houden met b r a n d e n d e fakkels. Dit nu echter geschiedde ter herdenking van Freyrs b r u i d s t o c h t naar Gerda, onder den aangenomen naam van V a l i .

Slechts door op deze herkomst van den Valentijnsdag te letten begrijpt men ten volle waarom zijn heilige 'de patroon der l i e f d e v e r k l a r i n g e n ' is; waarom Roquefait in zijn Glossarium aanteekent: 'V a l e n t i n : futur époux; celui qu'on signifiait a une fille l e j o u r des brandous, qui, dès qu'elle était promise, se nommait "V a l e n t i n e "'; - en de engelschen elkander 's daags te voren herinneren:

> 'To-morrow is St. Valentine's day,
> all in the morning betime,
> and a maid at your window
> to be your V a l e n t i n e !'

Men weet hoe zorgvuldig Sam Weller dien dag in eere hield.

Overigens verdient het opmerking dat de Valentijnsweek, in het noorden, gevierd werd met allerlei l a n d e l i j k e , doch tevens symbolische spelen, welke aan een 'i n h a l e n d e r l e n t e ' deden denken: als bijv. 'de gans onthoofden' = den w i n t e r dooden, en 'de kat kneppelen' = de, gedurende de lange winternachten heerschappij voerende, m a a n uit haar rijk (de donkere ton d.i. de duisternis,) verdrijven. De ruwe g e w o o n t e n spoken, helaas! voort onder de negentiendeëeuwsche boeren, maar van haar b e t e e k e n i s is, bij die helden, tot den laatsten zweem verloren gegaan. - Ook

24 F e b r u a r i : S t . M a t t h i a s , verdient vermelding, wegens de geweldige vermenging van zuiver mythische bestanddeelen met de legende gewijd aan genoemden heilige. Deze, na Jesus' dood, door het lot aangewezen, plaatsvervanger van Judas Iskariot (Hand. I:26) is een soort van grieksche O i d i p o u s , en dus een zonnegod of zonneheld, die als 'z w e r v e l i n g ' zijn 'v a d e r , de vorige zon, doodt, en zijn m o e d e r (de aarde) huwt. Immers hij heet een 'vondeling', die, in Pilatus' huis geraakt, des landvoogds gunsteling is geworden; onder

een appelboom zijn ‘vader’, die van de vruchten wilde stelen, heeft ‘gedood’; en daarna met diens, hem even onbekende, ‘weduwe’ in den echt trad.

Opmerkelijk is daarbij dat een zweedsch volksboek, Matthias' levensloop overbrengend op den verrader wiens plaatsvervanger hij zal zijn geweest, nog sterker het karakter doet uitkomen van dengeen die eens de patroon was van dezen dag. Volgens die lezing toch was de toekomstige ‘zoon des verderfs’, uithoofde zijner afschuwelijke ‘leelijkheid,’ en de booze droomen die, in hare zwangerschap, zijne moeder hadden beangst, ‘in een k i s t j e n ’ der g o l v e n toevertrouwd, welke het naar een eiland droegen, waar de kinderlooze koningin des oords het hulpeloos wicht opnam. Een haar sedert geboren zoon werd later door hem verslagen. Deswegen op de vlucht gegaan, kwam hij in aanraking met Pilatus. Deze begeerde op een goeden dag een appel, dien hij in zekeren tuin zag. Judas klom over den muur om dien te plukken, sloeg den eigenaar, die zijn ooft wilde verdedigen, dood, en huwde later diens weduwe. In vervolg van tijd kwam het uit dat de vermoorde zijn vader was geweest, en hij dus zijn eigen moeder had getrouwd.

Hoe het hem desniettemin gelukt is zich onder de apostelen te doen opnemen voegt dit volksboek er niet aan toe. Maar van hooge beteekenis mag, in deze lezing, de vermelding heeten van het te vondeling gelegd zijn ‘in een k i s t j e n ’, omdat deze bijzonderheid in t a l van zonnemythen terugkeert(*). Genoemd worden hier alleen de Siegfried der noorsche Vilkinasage, de grieksche Perseus, de egyptische Osiris, en de Moses der hebreeuwen. Zoo ligt de gissing niet verre dat 24 Februari eenmaal aan deze of genen zij 't god, zij 't held gewijd zal zijn geweest die meer bepaaldelijk op de weêrsgesteldheid invloed oefende, en wel, - wegens den tijd waarop zijn gedenkdag valt, - nader aan ‘een v e r b r i j z e l a a r van 's w i n t e r s boeijen’. Vandaar waarschijnlijk der duitschers zinrijker lezing van het tamelijk zoutelooze hollandsche

> ‘Op Sint Matthijs
> was er nog geen ijs,’

in hun

> ‘St. Matthijs
> b r e e k t het ijs,’

terwijl het daaraan toegevoegde

> ‘vindt hij 't niet
> hij maakt het subiet,’

wel zal slaan op de na zachte winters, door het volksgeloof, verwachte strengere nachtvorsten. Duidelijk wordt door deze voorstelling waarom

(*) Zie nader Los en Vast 1885 n°. 4: ‘Uit den novembernevel.’

de legende in Matthias een ‘vadermoorder’ zag. De ‘ijsbreker’ toch maakt een einde aan het leven van den winter, die hem voortbracht, om meester te worden van de vruchten der aarde. Doch daartoe moet hij, die altijd eenigszins een Zonnewezen is, met zijn moeder d.i. de aarde, waaruit hij schijnt op te rijzen, en dus voort te komen, in het huwelijk treden. Als tegenvoeter van St. Matthijs geldt in sommige streken van ons vaderland St. Andreas, (30 November), overigens zijn ambtgenoot in het apostolaat. Ten minste volgens het boerenrijmpjen:

‘Sint Andries
staat op een vries,
en laat niet af
vóór O.L. Vrouwe Lichtmisdag.’

Onder voorbijgang, hier en voor 't vervolg, van menigen, daarom echter nog volstrekt niet altijd onbelangrijken, maar voor dit opstel min gewichtigen ‘heiligen dag’, worde thands de aandacht gevestigd op:

12 Maart: St. Gregorius den Grooten, en
17 Maart: St. Geertruida.

Onder herinnering alleen dat tusschen de hun gewijde dagen, op
14 Maart, die van het ‘Amsterdamsch mirakel’ valt.

Wat nu eerstgenoemde der beide bedoelde dagen betreft: hij komt overeen met den 20sten der 4de maand van het noordsche jaar, waarop Odhin gezegd wordt Sökkvabeka, het paleis van Saga, de godin dier maand, te bezoeken, om daar ‘zelfs uit het ruischen der stroomen, wijsheid te vernemen’, hetgeen in minder poëtische taal overgebracht zou beteekenen: ‘de zon (Odhin) treedt in het sterrebeeld de Visschen (stroomen)’; - wat sterrekundig minder juist is. Doch dit daargelaten: Odhin komt er ‘om wijsheid te vernemen’. Maar St. Gregorius de Groote, omstreeks 600 bisschop van Rome, de eerste ‘Paus’, en dus een soort van aardsche Odhinsstadhouder, plaatsvervanger op aarde van dengeen die Odhin verdrong, gold der kerk als de ‘patroon der schooljeugd’, dus der verondersteld ‘naar wijsheid dorstende’. Onmogelijk is 't alzoo niet dat, daar zijn sterfdag onbekend schijnt, die zijner herdenking geplaatst is op den voor dit feit uit Odhins geschiedenis aangegevenen in den noordschen kalender.

Niet de geringste twijfel is mogelijk ten aanzien der herkomst van de op
17 Maart herdachte St. Geertruid. - Hier verraadt reeds de naam, (Trûdhr, een der Valkyren, saamgesteld met de eerste lettergreep welke ‘speer’ beteekent, en dus = ‘Trûdhr met de Speer,’ of ‘de gespeerde Trûdhr’,) haar als een oirspronkelijke dochter van het noorden, en derhalve die niet als vreemdelinge derwaarts is overgebracht. Maar daar is oneindig veel méér dat licht verspreidt over deze telg van Pepijn van Landen, en abtdis van Nivelles, die

met een muis en een staf wordt afgebeeld; - tot wier eer de Sintgeertenminne uit een beker werd gedronken, welke den vorm had van een schip; - wier kapel bij Bonn, vooral door schippers, wordt in eere gehouden; - en die der afgestorvenen zielen den eersten nacht na den dood gastvrijheid aanbiedt. Al deze trekken hebben een symbolische beteekenis. De muis zelfs een dubbele. Vooreerst, en dit is aanvankelijk genoeg, is ze het zinnebeeld van de ziel, en behoort als zoodanig ook tot het gevolg van Frigg, later in Freya overgegaan, als de Onderaardsche Godin, Vrouw Hel, die mede als Doodengeleidster, den staf of speer voert. Freya nu, de omzetting van Frigg, de vriendelijke tegenover de ernstige zijde der aarde, zooals ze ook op paaschdag (zie aldaar) verschijnt, en met haar de Valkyren, zijn de schenksters aan de maaltijden der Asen; maar eerstgenoemde, de grieksche Hebe dus, was bezitster van een schip, de maan, wat zoowel den Sintgeerteminnedronk zelven verklaart als den vorm des bekers waaruit die werd geplengd; terwijl de eigendom van dat vaartuig haar, en dus ook haar plaatsvervangsters, zeer licht tot patronessen van schippers moest verheffen. Evenals de Aardgodin Nerthus (zie 18 Aug.) en het beeld van Berekynthia, (vgl. 4 of 5 Jan.), werd St. Geertruid, ter bevordering der vruchtbaarheid van akker en beemde, in een wagen rondgereden, die volgens Bock nog in veel lateren tijd te Nivelles werd vertoond. Dat haar naam juist met dien van dit stedeken werd verbonden wijst ook al op iets legendarisch. Immers daar is sterke klankovereenkomst tusschen dit Nivelles en het Niflheim, het vaderland der Nevelingen, en... Geertruid behoorde, als dochter van Pepijn, tot het geslacht waaruit Karel de Groote zou spruiten, en dat, in ons vaderland, geacht werd van de Nevelingen te zijn afgestamd. Eindelijk: óók Freya nam zielen van afgestorvenen in hare woning Noatoen op. Indien dit alles, - elke trek op zich zelf zoowel als de samenvatting dier verspreide trekken tot één beeld, - in St. Geertruid geen oudnoordsche godin moet doen erkennen, is het beter geheel de studie der mythologie onontvankelijk te verklaren. Slechts twee zaken verdienen hierbij nog vermelding. Vooreerst dat St. Geertruid als een Lente heilige werd gedacht, zooals reeds het plaatsen van haar feest in Lentemaand zou kunnen doen vermoeden, maar ook blijkt uit het keulsche spreekwoord dat haar ‘den harden steen (het ijs) uit den Rhijn’ doet verwijderen; doch tengevolge waarvan de haar vergezellende muis soms wordt voorgesteld als bijtend in haar staf. Wat dan beteekent: dat de staf als spinrok wordt gedacht, en dat, met het intreden van 't jaargetij voor den veldarbeid bestemd, het einde is gekomen voor dien in het huisvertrek bij den haard; niet zooals 't bij Lasicz luidt: ‘Gertrudis mures a colis mulierum abigit’,(*) of gelijk het boerenspreekwoord in Duitschland wil: ‘Gertraut lauft,

(*) Geertruid weert de muizen van der vrouwen spinstäf.

die Maus go Feld aus.' De andere bijzonderheid is dat de leijdsche hoogleeraar Kern heeft gewezen op trekken van overeenkomst tusschen deze heilige en de walchersche Nehalennia (Hanne Liesjen, zie 1 Mei), die het tot een hoogen graad van waarschijnlijkheid verheffen dat deze, historisch tamelijk in het duistere schuilende, godin de keltische Freya zal zijn geweest. -

Wijl P a s c h e n aan geen bepaalden dag is gebonden, maar altijd met een hier niet te behandelen uitzondering, na de voorjaarsnachtevening en de eerstdaaropvolgende volle maan moet vallen, worde dit feest hier tusschen den laatstbehandelden datum, 17 Maart, en den, daarna te bespreken, 25sten dier maand aangestipt. Méér ook n i e t ; en wederom, als Kerstmis, om de algemeene bekendheid van wat dienaangaande te zeggen valt. Genoeg dus dat het van den aanvang af een l a n d b o u w feest geweest is, waaraan herinneringen van anderen aart alléén zijn vastgeknoopt omdat de daarop herdachte gebeurtenissen juist met zijn viering zouden hebben saamgevallen. Een tijd van blijdschap wegens het insamelen der eerstelingen van den graanoogst in het warmere Palestina, werd het, in het koudere noorden, als de tijd van het krachtiger doorbreken der l e n t e beschouwd. Als zoodanig vond het christendom 't als iets reeds in die streken bestaands. Wijst de duitsche naam 'Ostern', naar algemeen wordt aangenomen, terug op de toewijding van dien tijd aan zekere godin O s t a r a , verzwegen mag niet worden dat aangaande de met dien naam bedoelde slechts zeer weinig met zekerheid kan worden bepaald. Alleen dit: dat, blijkens de groote rol die het e i ('t w e r e l d e i), en dit nog wel g e k l e u r d (de b l o e m e n wereld) bij de paaschviering in het volksgebruik speelt, daarbij aan een A a r d - en L e n t e godin valt te denken. De z w a a n , - die nooit ontbreekt aan de, op Palmzondag, ook nog hier en daar in Nederland, door kinderen rondgedragen zoogenaamde 'palmpaschens,' d.i. met eijeren, koek en bukstakjens versierde stokken, - wijst bovendien op Vrouw Berchta, de Valkyren, en dus ten slotte weder op F r i g g de e r n s t i g e aardgodin, of haar emanatie Freya, d.i. de aarde in haar b r u i d s t o o i (vgl. 17 Maart).

Dit weinige zou kunnen volstaan, ware 't niet dat de verlokking noode wordt teruggewezen om, onder de oud-nederlandsche, met het paaschfeest in verband staande gebruiken, dat van de D o m m e l d e M e t t e n , o f S c h o r t e l w o e n s d a g even aan te roeren. Dienaangaande meldt Le Long, in zijn Reformatie van Amsterdam: 'op Woensdag na Palmzondag s c h o r t e d e (schorste) men de klokken; zoodat er van toen af aan (d.w.z. tot paschen) niet meer geluijdt en wierdt. Gedurende dien tijd liep de hondeslager als het tijdt wierdt om ter kerk te gaan, met eenen grooten ratel langs straet, om 't volk tsamen te roepen. Alsdan namen de scholieren elk een ratel mede in de kerk; en de hondenslager, een grooten houten klapper hebbende, begon op seekere tijden eerst te klappen; 'twelcke de scholieren (de

clercken) hoorende, raatelden sij terstond met haare raatelen, elck om 't seerst; sloegen met een groot geweldt op de gestoelten en banken, trapten ook seer hardt met haare voeten; waardoor sulck een rumoer ende getier in de kerk ontstond, dat het scheen alsof de bijstanders in de kerk hooren ende sien souden vergaen; dit wiert genoemt ‘de Dommelde Metten speelen.’ Al even stichtelijk als de kerkelijke ‘narren- en ezelsspelen’, the Abbot of Unreason en dgl., maar vrij wat minder humoristisch. Op den avond vóór paschen zongen voorts die scholieren:

‘De Dommelde Met,
de vasten is uyt,
Kyrie Eleyson!
Te Paschen sullen wij eijeren eten,
so is de Vasten al vergheten,
Kyrie Eleyson!’

Gelijk nu het paaschfeest der middeneeuwsche kerk een week vóór den eigenlijken Zondag begon, duurde het nog een week daarnà, om dan te eindigen met ‘Beloken (luiken = sluiten) Paschen.

Dat tegen het midden of tegen het eind der maand waarin een ‘vroege paschen’ kan vallen,

18, of, volgens andere opgaaf,

24 Maart: aan St. Gabriel Aartsengel is gewijd, en dus een uit ‘de hemelsche legerscharen’, door de aardsche kerk is gekanoniseerd, zal wel in verband staan met de, juist negen maanden vóór kerstmis voorkomende,

Maria boodschap op 25 Maart: want Luk. I:26 heet Gabriel den engel die ‘zeide tot Maria: ‘De Heilige Geest zal over u komen, en de kracht des Allerhoogsten zal u overschaduwen. Daarom ook zal het Heilige, dat uit u geboren zal worden, “Gods Zoon” worden geheeten’, vs. 35. Te verklaren valt hier niets. Maar in hooge mate verdient het de aandacht van hoevéle wonderbare geboorten, uit een moeder alléén, ook buiten den bijbel om, wordt gewaagd. Slechts enkele, uit talloozen.

Vertoornd dat Zeus, uit eigen brein alléén, Pallas Athene had voortgebracht, liet zijn gemalin Here, zich door Chloris, de godin der bloemen, met een bloem aanraken, en baarde, daardoor bevrucht, Ares. - Demeter bleef ‘de heilige maagd,’ schoon zij de moeder van Persefone was. Bij de Parsen was Mithra uit de maagd Mihr, bij de Indiërs Krisjna uit de maagd Dewaki geboren. Desgelijks uit een jonkvrouw de eerste Boeddha, Çakya-Moeni, bij de Mongolen. - De stammoeder der koningen van Korea was door een zonnestraal bevrucht. To-Hi werd door een nymf ontvangen tengevolge van het eten der lotos. - Huitzilopochtli, in Mexico, wijl een uit den hemel vallende vederbal in zijns moeders boezem zonk. - Hina, op Tahiti,

werd zwanger door de schaduw van een broodboom; een maagd uit de Apachen door den regen; de moeder van den eersten Mandanenaanvoerder door het vet eener doode bisonkoe; Nanna, de moeder van Attes, door het eten van een granaatappel; de maagd Kawe door een oosterstorm. Ullr (de wollige, besneeuwde?) de noordsche Herfstzonnegod had het leven aan Sif alleen te danken, schoon die de gade van Thor of Donar was; enz. enz.

Aan zulke voorstellingen k u n n e n óók a n d e r e denkbeelden ten grondslag liggen, geheel aan zekere natuurverschijnselen, of de vermeende wijs van hun ontstaan, ontleend. Bij de mythen van Athene (den bliksem) en den Herfstgod Ullr is dit blijkbaar het geval. Maar zou wel Karl Hase's poëtische opvatting t e n v o l l e 'onaannemelijk' zijn, volgens welke de vereeniging van 'moeder' en 'maagd' tot 'moedermaagd', althands zeer dikwijls, de vrucht zal zijn geweest van een schoon gevoel, dat in de 'maagd' het liefelijkste, het reinste, en in de 'moeder' het heiligste ziet onder al wat ademt op aarde? -

23 April brengt, in S t . J o r i s , een allerzonderlingsten heilige. De door zijn vereerders bedoelde persoon, Geôrgos de Kappadokiër, onder keizer Constantius aartsbisschop van Alexandreia, was alles behalve hetgeen men zich als een 'heilige' denkt: een schandvlek der geestelijkheid, die daarom, op 24 Dec. 361, bij wijze van lynchproces, een allersmadelijksten dood heeft ondergaan. Maar hij behoorde tot de secte van Areios: en toen nu later die partij te Alexandreia een kortstondige zegepraal vierde, heeft ze, - h o e is niet recht duidelijk, - het middel gevonden om den misdadigen geloofsgenoot te kanoniseeren. In het westen is hij echter niet bekend geworden vóór de dertiende eeuw, 'tzij door kruisvaarders, 'tzij door de gemeenten in Walachije, die tot de oostersche of grieksche christenen behoorden. Wat hij dáár werd is alleropmerkelijkst, omdat zijn legende zoowel op den oostersch-griekschen Perseus wijst, als op den slawisch-westerschen Swantewit, en mede eenigszins op den Arthur der keltische-walesers. Een wit paard berijdend, had hij een keizersdochter gered van een draak, zooals Perseus, op zijn Pegasos, de benarde Andromeda van het zeemonster. Geheel deze voorstelling kon, zonder eenige moeite, door de slawische wallachijers worden overgenomen. Want ook hunner vaderen Swantewit, over wien nader op St. Veit, 15 Juni, was een L i c h t g o d geweest, die op een w i t ros gezeten, als l e n t e b r e n g e r den w i n t e r d r a a k velde, en de benaauwde m a a g d , de door den nijdigen ijskoning gefolterde en bedreigde a a r d e , uit diens klaauwen redde. Tal van afbeeldingen, vooral in Duitschland, toonen dat deze de eigenlijke mythe is. Aldus werd St. Joris, de geharnaste ridder, draakverdelger en jonkvrouwverlosser, - slechts een andere Siegfried, - de patroon van der engelschen kousenbandorde. Want 'St. George, St. George!' was hun strijdleus, die wij nog terugvinden in Shakespeares Richard III, waar Richmond zijn soldaten toeroept:

'Sound drums and trumpets, bold and cherefully
God and Saint George, Richmond and victory!'

Waarschijnlijk was hij in Engeland de plaatsvervanger van een ouden oorlogsgod, en daarin aan koning Arthur verwant.

1 Mei: St. Filippos en Jakobos, de apostelen. Indien ergens dan zou bij dezen dag, als bij 14 Februari, met volle overtuiging mogen worden staande gehouden dat niet altijd de kerk zich bediend heeft van een bestaand gebruik onder hare noordelijke bekeerlingen om haar heiligen een vriendelijke ontvangst te verzekeren, maar ze, bij deze gelegenheid o.a. stellig, nu en dan haar heiligen geschapen heeft om den wil van een, in noord en zuid, lang vóór haar ontstaan alom gevierd feest. Want van die beide apostelen - (Jakobos is de zoogenaamde 'jongere', de zoon van Alfeus) - is zoo goed als niets bekend. Maar van 29 April tot 2 Mei vierde het heidensch Rome zijn Floralia, de bruidsdagen van de liefelijke godin der bloemen met den Zefyr; op den voorlaatsten van dit viertal herdacht het noorden het huwelijk van Njord (de bevaarbare zee) met Skade (den dooi, en dus den nu voorloopig voor goed gebroken ijsboei). Overal derhalve een echt lentefeest; zelfs in ons min dichterlijk land nog voortlevend in bijv. den, schoon iets later gevierden, zeeuwschen Hanneliesjensdag (Nehalenniaas dag, zie 17 Maart,) en de bredasche gewoonte om de deur der woning van mooije meisjens in meinacht, met groen en bloemen te versieren. Ongelukkig dat, naar sommigen althands verzekeren, in laatstgenoemde plaats wel eens onder het lover verscholen was wat elders op 'Luilak' (Saturdag vóór pinksteren), uit wrok, aan de deuren wordt gehecht. Iets later, schoon toch óók als begroeting der werkelijk haar gebied heroverd hebbende lente, op den vroegen pinkstermorgen nl., geschiedt èn het tooijen èn dat hoonen nog hier en daar in Gelderland. Van dien aart ware het gemakkelijk zéér veel hierbij te voegen. Maar... heeft nu Rome ter wille van dat feest zijn Filippos en Jakobos op díen dag geplaatst? Zekerheid kan dienaangaande waarschijnlijk niet gegeven worden. Maar het is toch hoogstopmerkelijk dat in den kalender van Le Long de beeldjens der beide apostelen, die als embleem boven den dag zijn geplaatst, in elkander kussende houding zijn voorgesteld; wat zeker de gedachte aan twee mannen wel niet onverbiddelijk buitensluit, maar toch eer op het denkbeeld brengt dat één hunner, - in dìt geval niet 'beiden', - oirspronkelijk een vrouw zal zijn geweest, zoodat de verleiding groot is daarin een herinnering van Njord en Skade te zien.

In den Meinacht bluschten de germanen alle vuren, om den volgenden ochtend nieuwe d.i. volkomen reine te ontsteken. Volksgebruiken plegen een lang leven te leiden, ook als ze hun beteekenis verloren hebben. Zou dan ook in dit de aanleiding te zoeken zijn dat,

of de ‘eerste Mei’ thands ook reeds twaalf dagen vroeger invalt dan zelfs nog in 1582, door menige oudhollandsche huismoeder na 30 April, ‘weêr of geen weêr’ het stoken in de vertrekken wordt verboden?

Dat deze dag ook aan St. Walpurga of Walpurgis werd gewijd, staat stellig in verband met de krachtige werking in de natuur tegen en in 't begin der bloeimaand, waarin de germanen vooral de vrucht en 't bewijs zagen der drukke bedrijvigheid hunner Elfen, Dwergen, Kobolden of Kabouters enz. in die dagen. Geen betere vervangster der machten, wier last deze geesten volbrachten, was denkbaar dan genoemde koningsdochter, van engelschen stam, en tijdgenoot van Bonifacius, de zuster van Wunnibald, en eerste abtdis, na zijnen dood in 737, van het door hem gestichte klooster Heidenheim, bij of in het, door haren anderen broeder Wilibald opgerichte, bisdom Eichstädt. Want wat van hare wonderkrachten en wonderdaden zonder tal, wijd en zijd verbreid was, en de vereering daarom haar, en vooral harer nagedachtenis, toegedragen, van Pommeren tot de Noordzee, in Engeland en Noord-Frankrijk, maakte van haar een der geschiktsten om Vrouw Holle te vervangen: ‘de in 't verborgen werkende moeder van alle leven’, een der gedaanten van Frigg, als Aard- en Nachtgodin gedacht, en als zoodanig koningin der straksgenoemde Aardversierders. Aldus gaf deze vermenging van oud en nieuw aanleiding tot het zonderling verschijnsel dat de, in hooge vereering gehouden, Walpurgis nacht tevens die van den Heksen sabbat werd. - Iets dergelijks zal er wel het zijne toe hebben gedaan dat op

3 Mei: de H. Kruisvinding, door keizerin Helena werd geplaatst. Grooter schat toch dan Golgothaas vloek- en tevens zegen hout kende het oude christendom niet. Doch van schatten waren de Elfen, Dwergen, Kabouters, en wie maar tot hun geslacht behoorden, òf de voortbrengers òf de bewaarders. Van welke? Van hoedanige? Der bloemen pracht werd met edelgesteenten van allerlei kleur vergeleken. Goud en zilver waren de sterren, en of de zomersterreb e e l d e n, in ons noorden, min schitterend mogen zijn dan die des winters, toch bracht de lente den Melkweg terug, kwamen Lier en Zwaan, straks ook de Adelaar tot luisterrijker glans. Lente weven was dus schatten openbaren. Voorzoover die der aarde ontsproten kwamen ze, als het door de keizerinne-moeder opgedolven kruis, te voorschijn uit haar geheimzinnigen schoot. Beiden ‘schatten’, beiden ‘op dezelfde wijze, uit dezelfde plaats te voorschijn gekomen,’ hoe zou niet de ‘Kruisvinding’ de plaats hebben ingenomen van der aarde onthulling heurer veelkleurig getinte edelgesteenten? Vergeten worde hierbij niet dat op 3 Mei ook de begraven hamer van Thor (de bliksem) weder werd gevonden.

Bijna verbiedt de eerbied voor de poësie, in deze vervanging van der bloemen pracht door den rijksten schat der christelijke oudheid gelegen, te herinneren hoe roekeloos rijk ‘de kerk’ met haar ‘reli-

quiën', als om zich heen heeft geworpen. Toch verdient het aandacht dat, om slechts luttel voorbeelden te noemen, zij zich in 't bezit mag verblijden van:

13 hoofden, en nog 2 schedels bovendien, van Johannes den Dooper;
8 armen van denzelfden;
7 lichamen van St. Hilarius van Poitiers;
13 armen van St. Stefanos;
3 hoofden van St. Anna, en bovendien haar ongeschonden lichaam;
8 lichamen van St. Lukas;
6 lichamen van St. Maria Magdalena;
3 lichamen, en daarenboven één hoofd, en één arm van St. Matthaios;
18 armen van St. Jakobos den ouderen, en zelfs
30 volledige lichamen, behalve nog
5 afzonderlijke hoofden van St. Juliana.

Van de v a t e n vol tanden van St. Apollonia kan daarbij gerust worden gezwegen. Desgelijks van de 'ladderspor ten uit Jaqobs droom', en het kistjen met 'egyptische duisternis', die in Spanje worden vertoond. Want reeds te Doberan, in Mecklenburg, is men in staat belangstellenden een kijkjen te gunnen op:

1º den steen waarin Loths huisvrouw is veranderd;
2º lappen door Potifars wijf uit Josefs mantel gescheurd;
3º de schaar waarmede Delila Simsons hairen afsneed;
4º den tak waarin Absaloms hair verwarde;
5º vlas van O.L.V. spinnewiel; maar bovendien op
6º het servet van den bruidegom te Kana; en
7º het voorschoot des mans die, bij de terugkomst van den 'Verloren Zoon', het 'gemeste kalf heeft geslacht.'

Nadere informatieën, n i e t op d e z e , m a a r op geheel d e r g e l i j k e zaken, bij onzen ouden, goed-roomschen landgenoot Desiderius Erasmus, in zijn 'Peregrinatio religionis ergo.'

De naastvolgende dagen zijn eigenlijk geheel en al van meteorologischen aart. Van

11 M e i: St. M a m e r t i u s,
12 M e i: St. P a n c r a t i u s,
13 M e i: St. S e r v a t i u s en

14 M e i: St. B o n i f a c i u s, worde hier dan ook alleen gewag gemaakt omdat de drie eersten in de Marken, als bij de skandinaviërs, de drie laatsten daarentegen in Thüringen, Zuid-Duitschland en Frankrijk 'de drie gestrenge heeren' heeten, ook wel 'de ijsmannen' of 'les trois saints de glâce.' Dit alles slaat op de bekende, door geheel Europa heen waargenomen, felle nachtvorsten in dien tijd. Jernuatt = ijsnachten worden ze daarom ook in het noorden genoemd. Vreemd is 't dat, niettegenstaande het barre optreden dezer heiligen, aangaande St. Servatius' graf gezegd wordt dat

‘het altijd v r i j van s n e e u w en zelfs 's w i n t e r s g r o e n blijft.’ Indien voorts van

15 Mei, St. Sofia, regen wordt verwacht: Sofia plorat, Sofia mingit,(*) geschiedt dit eigenlijk om haars naams wil, en blijkt daaruit tevens dat zij een oudere naamgenoot heeft verdrongen, Sif, nl. de gade van Thor: den regen die de donderbui vergezelt. Werkelijk behoort het woord 'Sif' tot denzelfden stam als 'siefen' = 'regenen.'

Op geheel een ander gebied brengt

8 Juni: H. Hart van Jesus terug. 'Indien de eerstelingen', - van het te verbakken meel nl., Num. XV:19-21, - 'heilig zijn dan is ook het deeg zelf heilig, en indien de wortels, dan ook de takken', schrijft Paulos, Rom. XI:16. Desgelijks herinnert hij dien van Korinthe, I, VII:14, dat 'de ongeloovige man geheiligd is in de geloovige vrouw, en omgekeerd. Anders toch waren hunne kinderen onrein, die nu heilig zijn.' - Dezen regel heeft de kerk reeds zeer vroeg uitgebreid tot zelfs redelooze, ja onbezielde dingen, die, schoon ze geen zedelijke eigenschappen konden bezitten, nochtans 'heilig' werden indien ze in betrekking stonden met een 'heilige.' Vandaar bijv. H. Naam van Jesus (14 Januari) en van Maria (12 September), H. Bloed van Jesus (1 Juli), H. Kruis, H. Rok, H. Graf, enz.

Vóór het Sint-Jans feest vermeldt de kalender van Le Long den Sint-Veit met zijn 1000 ridders. Dit zal wel doelen op

15 Juni St. Veit, of in het kerklatijn Sanctus Vitus, met de naar hem genoemde ziekte, welke vooral in 't jaar 1370 de Rhijnlanden zou hebben geteisterd. Zijn Echternachsche springprocessie, verraadt, niet minder dan zijn naam, zijn heidensche afkomst. Laatstgenoemde is eenvoudig een verbastering van den, reeds bij St. Joris, 23 April, vermelden Swantewit, den lichtgod der Slawen, en dat hij werkelijk, als deze Joris, de opvolger of plaatsvervanger van dien Swantewit geweest is blijkt uit velerlei. Vooreerst wijst daarop het feit dat Swantewits tempel te Arkona op Rugen, na de verovering van dat eiland door Waldemar I, in een Sintveitskerk is herschapen. Ten andere dat hetzelfde te Praag is geschied, misschien zelfs wel tweemalen: èn met de kathedraal dezer stad, èn met de tegenwoordige St. Pieter, maar welke vroeger mede de St. Veit heette, op den Wischerad aldaar. Verder brengen dan op hare beurt zoo de vitusdans als de springprocessie. Swante Wit (= Heilig Licht) was de slawische Odhin, de oude Zonnegod dus, wiens groote zomerfeest, als een week later dat van de jongere zon (Balder), o.a. gevierd werd door het ontsteken van vreugdevuren, waarom gedanst werd. Deze dans, de 'Kolo' 'kring, rad' der Czechen, ook bij de Druïden en de Gallenen in gebruik, als zinnebeeldige voorstelling der wenteling van de sterren om de zon, ontaartte zeer dikwijls in die 'heilige razernij', waarvan de Mainaden en de Dionysosdienst heur naam ontvingen. Zóó komt de eigenlijke beteekenis van den sintvitusdans als ziekte aan het licht, en zóó ook de bedoeling van het Echternachsch mis-

(*) Sofia weent, en... Sofia doet nòg wat.

b a a r , waar nog in 1840, slechts 45 jaren geleden dus, ± 13000 menschen de wonderlijke vertooning ten beste gaven van groepen uit 3 of 4 personen bestaande, in één gelid geplaatst, die onderling verbonden door met de hand vastgehouden doeken, telkens één sprong links, één rechts en één voorwaarts deden, op een weg van ongeveer een half uur lengte, en op de maat eener daarbij gespeelde melodie. De ‘Kolo’ nu der Slawen onderscheidt zich door dezelfde bijzonderheden.

In sommige kalenders volgt spoedig, op

22 Juni, de T i e n d u i z e n d r i d d e r s d a g . Wie daarmede bedoeld zijn schijnt niet duidelijk. Maar de roomsche kerk heeft er steeds van gehouden, op oudtestamentisch spoor, met ronde, en liefst groote cijfers om zich heen te werpen. Zoo wordt op 9 Maart de dood herdacht der 40 ridders die, onder de regering van Licinius, op bevel van Agricola, te Sebaste in Kleinasië, hun overtuiging bezegelden met hun bloed; en desgelijks, reeds op den volgenden dag, 10 Maart, die van wederom 40, wien dit lot in Persie was beschoren. Deze helden staan echter volstrekt niet alleen. Want ook 13 Januari is 40 anderen soldaten gewijd, die in 't jaar 262, op de Via Lericana onthoofd zijn; 16 Juni op nieuw aan 40 terzelfder plaatse verbranden. Op bevel van Sjah Sapor werden 3 × 40 bloedgetuigen den 6 April afgemaakt. Eindelijk, - of 't getal nog altijd te klein bleef! - zullen er ten tijde van st. Berthold, op 14 Juni nog 40000 Karmeliten den marteldood hebben ondergaan. Met iets dergelijks nu staan misschien de 10000 ridders in verband, op wier gedenkdag het, in het zwitsersch landschap Toggenburg, voor ongeraden geldt hooi te droogen of binnen te halen, en land te bemesten. - Misschien kan 't op het spoor van dien heldenstoet brengen dat 22 Juni, de eerste dag van de oudgermaansche Hooimaand, volgde op dien van Balders dood en van Osiris geboorte.

26 J u n i : S t . J a n d e D o o p e r . - Toen eenmaal de geboorte van J e s u s op 25 December was gesteld, lag het voor de hand den 24 of 25 Juni aan te wijzen voor die van zijn, volgens het bijbelsch verhaal, Luk. I:36, e e n h a l f j a a r o u d e r e n voorlooper. Maar de eerstgenoemde dezer beval zich daartoe het meeste aan, zoo wijl hij voor den langsten des jaars werd gehouden, gelijk 25 December voor den kortsten, en daardoor te dieperen, symbolischen zin gaf aan des wegbereiders: ‘Hij moet wassen, en ik minder worden’, Joh. III 30, als omdat daardoor een christelijke beteekenis kon gegeven worden aan de alom in de heidenwereld gevierde midzomerzonnefeesten, bij de germanen den gedenkdag der lijkverbranding van Baldr, den Lentezonnegod, wiens rijk nu voorbij, en die dus zelf gestorven was, tengevolge van het optreden der zomerhitte, welke de teêre en frische tinten van 's voorjaars weven verschroeit en verzengt. Thor schopt een elf, die den kleurenrijkdom vertegenwoordigt, in het vuur van Balders mutsaard.

Tal van plechtigheden en gebruiken op St. Jansdag, met name de sintjansvuren, vooral in Duitschland, zijn blijvende herinneringen van die oude Baldersuitvaart. Meer ook dan eenvoudig een duistere gedachte aan de vervanging van den noordschen Asa door den morgenlandschen profeet, spreekt uit den volzin der preêk van Pessart, den pastoor te Boège, in of bij het Geneefsche, die den 'braves zans' (gens), zijnen parochianen, voorhield dat: 'Y (= II, nl. God) feit on grant fua de la Saint-Dian, et y fut le feleu', d.w.z.: 'Il fit un grand feu de la St.-Jean, et ce fût le soleil.' Hier toch wordt de zon zelve 'een groot St. Jansvuur' genoemd.

29 Juni: St. Pieter en Paulos is de zuivere uitdrukking van een onvermengde katholike gedachte. De sterfdag der martelaren was hun geboorteuur voor een hooger en schooner leven. Van beide deze apostelen werd geloofd dat ze met hun bloed hun trouw aan hunne zaak hadden bezegeld. Werd dus hun dood op denzelfden dag gesteld dan lag daarin de aanduiding dat men zich hen begeerde te denken als 'tweeling voor den hemel geborenen.' Maar dit verlangen bedoelde een 'eerherstelling', wilde een 'zoenoffer aan twee beleedigde nagedachtenissen' zijn. Te lang alreede had de gemeente onder de leuze: 'Ik ben van Paulos: maar ik van Petros' het lichaam van Christos verscheurd (I Kor. I:12 v), toen het, vooral door de werkzaamheid van mannen als Ignatios van Antiocheia, † 116 Eirenaios, van 177-202 bisschop van Lyon, en Kyprianos van Karthago, † 14 Sept. 258, eindelijk gelukt is de petrosaanhangers en de paulosvolgelingen te vereenigen tot één zoogenaamd allenomvattende, katholike, kerk der gesamenlijke rechtzinnigen. Van die 'verzoening' werd de gemeenschappelijke marteldood' der beide apostelen het symbool.

20 Juli: St. Margaretha, door de grieken St. Marina genoemd, zou de dochter geweest zijn van Aidesios, een heidensch priester te Antiocheia in Pisidië. In weerwil van 's vaders gebod christin geworden, moest ze tot haar straf in boerinnenkleeding de varkens hoeden. Olybros, een bevelhebber in het leger van Aurelianus, door hare schoonheid bekoord, voerde haar naar Antiocheia terug, en trachtte, schoon vergeefs, haar van het christendom afvallig te maken. Niettegenstaande de uitgezochtste folteringen volhardde ze in haar geloof, en werd daarom op 20 Juli 275 onthalsd.

In Duitschland is zij de, door heidensche germanen gevangene, christenmaagd bestemd om, op dezen dag, den draak van den Drachenfels, als jaarlijksch offer te worden prijs gegeven, maar die haar kruis het ondier voorhield, dat, daarvoor deinzend, van het Drachenloch nederstortte en te pletter viel.

Wanneer het volksgeloof zegt dat: 'zoo 't op St. Margriet regent zes weken van buijig weêr te wachten zijn', ligt daarin een herinnering dat zij, als St. Sofia (15 Mei), in 't gekerstend West Europa de plaats heeft ingenomen van Thors echtgenoot Sif, hier als de 'oogst'

gedacht. Ook Europa heeft in zekeren zin zijn, slechts minder scherp afgeteekende en onstandvastiger, passaten en moessons. Zóó, voor den zomer: van de voorjaarszonneëvening tot den langsten dag; van dien tot de tweede helft van Juli; en vandaar tot de najaarsëvening; waarop, met 29 September, de 'Michielszomer' komt, of ook wel... uitblijft. Indien nu in het laatst van Juli de lucht zich tot eenigszins gestadigen regen gaat zetten, is er veel kans dat deze weêrsgesteldheid aanhoudt tot diep in Augustus. Iets dergelijks heeft in België, maar iets vroeger, plaats. Daar is St. Médard de regenbeschikker, en wel een wiens vermelding een grappig voorbeeld aanbiedt van de levenstaaiheid waarin zich het fetisjisme mag verheugen. Toen bij Louis XIV's beleg van Namen, in 1692, het weder ruw en stormachtig was, en op St. Médard het water bij stroomen uit de wolken plaste, zoodat de loopgraven der belegeraars volliepen, sloegen de katholike soldaten van den Allerchristelijksten koning ieder beeld des heiligen, dat hun in handen viel, te gruizel. Desgelijks doen echter nog altijd de spaansche boeren met de beelden hunner wederheiligen, die ze beschimpen of mishandelen indien de gewenschte droogte of vochtigheid uitblijft; - evenals aangaande de bewoners van Detzem aan de Moesel wordt verhaald dat ze bij zekere gelegenheid, toen hun uitgeplante boonen bevroren waren, het beeld van St. Bonifacius smadelijk hadden weggeworpen. Immers is deze voor hen de laatste der 'drie strenge heeren', de 'IJsheiligen der meimaand'. - Waarom echter geven de smeden te Waldkirchen, in Neder-Beijeren één, in Tirol drie koude slagen op het aanbeeld als ze 's avonds het werk staken?

Omdat jaarlijks op 26 Juli: St. Anna, de ketting waarmeê Lucifer gebonden is, tengevolge van zijn voortdurend vijlen daaraan om zich te bevrijden, zoo dun geworden is als een draad garen, en die hamerslagen het breken voorkomen, gelijk dan ook van dien dag af de keten weêr dikker wordt. Zeer zeker staat dit in verband met het mysterie der verlossing in oud-kerkelijken zin. Anna toch is de moeder uit wier onbevlekte ontvangenis de H. Maagd is geboren. Met háár leven dus ving het tijdperk aan van Satans verondersteld afnemende heerschappij.

Epifanios († 403) is de eerste die iets naders aangaande deze Anna schijnt te weten. Volgens sommigen is zij bevrucht door een kus van haren echtgenoot St. Joachim (20 Maart). Anderen echter loochenen dit, op grond dat de geboorte van Jesus minder wonderbaar zou wezen, indien ook reeds zijne moeder op gelijksoortige wijze, zonder den wil des mans, ontvangen ware. Epifanios loochent dan ook de maagdelijkheid der moeder van Maria: en de instelling van haar naamfeest dagteekent eerst van Gregorius XIII in 1584.

Haar overblijfselen zijn in 't bezit der Hoofdkerk van Apt in Provence; 'tgeen echter niet verhindert dat èn Chartres, èn Duren, èn Ursitz bij Wurzburg, ieder, onder hun reliquiën, één harer hoofden hebben aan te wijzen.

Welke de beteekenis zij van

5 Augustus: O.L.V. ter sneeuw, is reeds aangeduid in het opgemerkte ten aanzien van 'Vrouwendag' (2 Febr.)

Herinnerd worde dus liever dat ook zekere

St. Oswald hier en daar voorkomt als patroon van dien dag. Vooral is dit het geval in een deel van Graauwbunderland, waar hij gehouden wordt voor een koning, 'tzij van Northumberland, hetzij van Etschland, in wiens tijd geen oorlog was noch ziekte, noch duurte, noch armoe. Een soort dus van Saturnus en zijn 'gouden eeuw.' De verjaardag van zijn dood, op 5 Aug. 642, wordt gevierd door een processie naar den Ifingerberg, waar eens zijn beeld onder alpenbloemen werd gevonden. Wel werd het vandaar overgebracht naar de kerk van Schenna; maar het vond daar geen rust, en rijdt iederen nacht, lichtuitstralend, den berg weêr op. Juist dit 'in licht gehuld' voortdurend weder den 'berg oprijden' wijst ook hier op een gemetamorfoseerden zonnegod; 'de naam' misschien zelfs op den hoogsten der Asen (Os) en hun aller beheerscher (Walt, van 'walten').

15 Augustus: Maria Hemelvaart, is een betrekkelijk jong feest. Een eerste spoor van het geloof aan die gebeurtenis komt voor bij den straksgenoemden kerkvader Epifanios, die niets van St. Annaas onbevlektheid wil weten. Op dit punt echter meent hij 'een groote verborgenheid te moeten vermoeden.' Deze nl. dat Jesus' moeder niet gestorven-, maar de Openb. XII bedoelde vrouw zou zijn, die voortdurend 'in de woestijn verborgen wordt gehouden' (vs. 14). Men weet hoe deze opvatting later is overgenomen en uitgewerkt door de schilders van Mariaas hemelvaart: 'de maan was onder hare voeten en op haar hoofd een kroon van twaalf sterren' (vs. 1). Murillo ging zelfs verder: niet voor de hemelvaart maar voor de onbevlekte ontvangenis koos hij deze voorstelling, al verving hij ook de starrenkroon door een lichtkrans. De geheele voorstelling trouwens is ontleend aan Isis, de egyptische Maangodin.

Eerst sedert de achtste eeuw echter werd vanlieverlede 15 Augustus de dag harer verheffing ten hemel, en dit niettegenstaande een oudere lezing haar doet sterven te midden der apostelen. Doch ook dáárop was raad, en verzoening dezer beide verhalen niet onmogelijk. Hierin bestaat ze: de apostelen begroeven de ontslapene onder bloemen, maar, voor hunne oogen, hebben engelen haar opgenomen en ten hemel gedragen.

Tal van gebruiken, op dien dag nog in de katholike streken, van Duitschland vooral, in zwang, wijzen er op dat, in den voor-christelijken tijd, 15 Augustus een groot landbouw- en wel bepaaldelijk een oogstfeest is geweest, en dus Maria ook hier wel weder de Groote Godin zal hebben verdrongen. Is dat even waarschijnlijk van

18 Augustus: Hartjensdag? Sommigen beweren 't, en zien dan daarin een oud Hertha feest. Niet waarschijnlijk echter: eenvou-

dig omdat er nooit een godin Hertha heeft bestaan. Deze veronderstelde Aardbeheerscheresse zou nimmer in de wereld zijn gekomen indien niet Beatus Rhenanus, bij zijn uitgaaf van Tacitus, door een gezichtsbedrog, een N voor een H had aangezien, en dientengevolge Nerthus, een der gedaanten van Freya, tot Hertha had gemaakt. Op een ander misverstand wijst weder

7 September: St. Reine of Regina, vooral in eere gehouden te Alise-sainte-Reine in den omtrek van Semur (Côte d'Or). Want daar, en nader: bij den berg Auxois woonde deze 'beeldschoone maagd', in een tijd dat een 'boos romeinsch keizer', de christenen in Gallië vervolgde. De heidensche landvoogd die haar tot bruid begeerde wilde haar, als Olybros St. Margaretha, eerst tot afval bewegen, later daartoe door martelingen dwingen, o.a. door haar te dompelen in een kuip met water gevuld. Toen ze nochtans volhardde is ook zij, wederom als Margaretha, onthalsd. Zijn daarom die beiden dezelfden? Allerminst! Regina beteekent wat Reine reeds aanwijst: een vorstin, en deze edele maagdelijke koningin van groote schoonheid is eenvoudig de symbolische voorstelling van de gallische onafhankelijkheid door den boozen romein Julius Caesar vermoord. Dit blijkt zonneklaar hieruit dat die onafhankelijkheid, door Vercengetorix zoo manlijk verdedigd, haar laatste bolwerk in Alise vond, maar de romein, ten einde die stad tot overgaaf te dwingen, een gracht om haar deed graven, en volloopen met water uit de Oze en den Ozerain. Alise moest buigen, en Vercengetorix viel, juist omstreeks 7 September, in handen van Caesar, die de laagheid had hem, bij zijn triomftocht te Rome, te doen onthoofden. - Geheel op kerkelijk gebied brengt daarentegen terug:

12 September: H. Naam van Maria. Over dit 'heilig' aan zaken toegekend is reeds vroeger (zie 8 Juni) gehandeld. Dat dit praedicaat zich heeft gehecht aan den naam der 'gezegende onder de vrouwen', der Moeder Gods, behoeft dus allerminst verwondering te baren. Vooral zoo men bedenkt wat het aanroepen van dien naam, of reeds de toewijding aan wie dien draagt vermag. Slechts een paar staaltjens uit tallooze.

Beatrijs, portierster van een nonnenklooster, eert O.L.V. als haar patrones, maar gaat desniettemin door met een jonkman. Toch neemt Maria, jaren lang, onder de gedaante der zondares, hare dienst waar; zoodat wanneer Beatrijs, der wereld en harer begeerlijkheid moede geworden, vol berouw over hare eigene ontucht wederkeert, niemand bemerkt dat zij afwezig is geweest.

Een spaansch edelman heeft, in den nood, zijn gade, die hij toch zielslief had, na zeven jaar aan den Duivel beloofd, wanneer die hem gedurende dit tijdsverloop rijk maakte. De dag der levering is daar. Diep bedroefd voert hij de verkochte naar de met Satan afgesproken plaats. Voorbij een Mariakapel komend, vergunt hij der ongelukkige daar nog eenmaal te bidden. Zij komt terug. De edelman geeft haar den Booze

over. Maar deze..... deinst terug. Want voor hem staat.... de Madonna zelve, die de gestalte heeft aangenomen van haar vrome vereerster.

Ergere en ergerlijkere soortgelijke plaatsvervangingen blijven, kieschheidshalve, verzwegen. Aandacht verdient het evenwel dat zelfs het redelooze schepsel niet vergeefs tot ‘de moeder aller barmhartigheid’ zich wendt in zijne nooden. Een spreeuw in de klaauwen eens haviks roept: ‘Ave Maria!’ en.... de havik laat zijn prooi varen.

Van geheel anderen aart zijn de drie heiligedagen waarmede dit vluchtig overzicht van het meest opmerkelijke in den kalender worde besloten; en wel vooreerst:

21 October: St. Ursula en de 11000 maagden.

Conan, brit van geboorte, doch dien keizer Maximus, wegens zijn dapperheid, omstreeks 382, tot vorst van Armorica (Fransch Bretagne) had verheven, begeerde voor zijn zoon Ursula, de beeldschoone dochter van den engelschen koning Nothus, Deonotus of Maurus tot vrouw. Door een droom onderwezen willigde de maagd in, schoon ze zich reeds als bruid aan Christos had gewijd: omdat een afwijzing hare ouders en haar vaderland in het verderf zou hebben gestort. Niet echter zonder van hare zijde de voorwaarde te stellen, waarmede Conan genoegen nam: dat haar drie jaren uitstel zouden worden gegund; tien gezellinnen van edelen huize, elk met 1000 staatsjuffers; en elf triremen. Drie jaren lang nu oefende zich deze vrouwenschaar met heur schepen op de zee. Tegen het einde van dien tijd echter verhief zich, op 't gebed der jonkvrouw, een storm die de vloot de monden van den Rhijn indreef, tot Tila (Thiel). Vandaar kwam de stoet, behouden, eerst te Keulen, vervolgens te Basel; liet daar de schepen achter; ondernam een bedevaart naar Rome, en volbracht die gelukkig. In de hoofdstad der christenheid wijdden ze allen zich den marteldood, keerden langs denzelfden weg terug, maar vielen bij Keulen in de handen van Gauno, aanvoerder der Hunnen, die, Maximus vijandig, en door der maagden kuischheid teleurgesteld, haar allen heeft doen vermoorden.

De plaats waar dit geschiedde, de Ager Ursulanus, is in 1106, in een droom, aan zekere vrome geopenbaard, en van 1155 tot 1164, onder leiding van Gerlach, abt van Deutz opgegraven. Duizenden geraamten van mannen, vrouwen en kinderen werden te voorschijn gebracht. De non Elisabeth, te Schönau bij Oberwesel, dienaangaande door de martelaressen zelven in gezichten onderricht, openbaarde dat die mansgeraamten afkomstig waren van paus Cyrianus, en een tal van geestelijken, die Ursula op haar terugtocht hadden vergezeld, van Aetherius, haren bruidegom, die haar te gemoet was gereisd, benevens de edelen die zijn gevolg hadden uitgemaakt, en allen, met de 11000 of juister 11011, den marteldood ondergaan.

‘Openbaringen’ en ‘openbaringen’ zijn twee. Die der wetenschap hebben Eberhart von Grote onthuld en bewezen dat de ‘Ager Ursulanus’

een oude romeinsche begraafplaats is geweest. Maar Ursula zelve? Te Püllingen in Zwaben ligt de Urschelberg, die door de oude Urschel wordt bewoond. De Urschelberg zelf echter heeft een dubbelganger in den thüringschen Hörsel- of Hörseelenberg, waaruit nog heden ten dage, naar het volksgeloof, 'Oud-Urseltjen in het groen', nu en dan, te voorschijn komt, wel maar met 'drie nonnen' slechts, doch men hoort duizenden stemmen zuchten en steunen van in den berg opgesloten geesten. Daar nu deze Hörselberg de uit Tannhausers geschiedenis bekende Venusberg is, wordt zeer geleidelijk Urseltjen zelve de noordsche Venus, Freya, - gelijk reeds meer is herinnerd de jongere Frigg, - tot wier gevolg het talloos heir der Zwanenjuffers of Valkyren behoorde. Uit een en ander zal wel duidelijk worden èn wie Ursula is, èn hoe de legende aan de elfduizend maagden kwam, èn waarom zee, rivier en schepen zoo ruim een plaats in het verhaal beslaan. Dat alles is zuiver mythologisch. Talloos zijn de mythen waarin de zee de lucht is, het schip nu de maan dan de zon beteekent, die als drijft of vaart langs den hemel. Freya is ook Maangodin, haar gevolg zijn de myriaden sterren. Aldus ontpopt zich de Nachtvrouw uit de duitsche sagenwereld, die aan den hemel een wilde jacht houdt, even als Odhin in den lageren dampkring. Dit voert daardoor als van zelf tot

11 November: St. Maarten, en

6 December: St. Nikolaas; want in den grond der zaak zijn die beide één, zoodat het 't best zal zijn ze hier ook, ten slotte, gemeenschappelijk te behandelen. Zeker is het bestaan van genen geschiedkundig beter gestaafd dan dat des anderen. De toekomstige bisschop van Tours, in 315 te Sabaris in Pannonie (Gunz in Neder-Hongarije) geboren, was door zijn heidenschen vader tot den krijgsmansstand bestemd, en volgde gedwongen diens bevel, maar was desniettemin, reeds op zijn tiende jaar tot het christendom overgegaan, een sieraad zijner belijdenis. Man geworden, en in Gallië dienend, ontmoette hij eenmaal, voor de poort van Amiens, een naakte; sneed, van deernis bewogen, met zijn zwaard zijn mantel doormidden; en gaf den arme de helft. 's Nachts daarop aanschouwde hij, in een visioen, den Heere Jesus Christos, die, bedekt met den door hem den behoeftige geschonkenen lap, tot de engelen zeide: 'Martinus heeft mij met dit gewaad bekleed, schoon hij ook nog slechts een katechumeen is.' - Later gedoopt heeft hij het wapenbedrijf laten varen, en is, na velerlei lotswisselingen en strijd om den geloove, door het volk, als zijn tijdgenoot Ambrosius te Milaan, met geweld gedwongen den bisschopzetel van Tours te aanvaarden.

Als 'weldoener der armen' valt hij dus reeds eenigszins met den kinderheilige van 6 December, zijn ambtgenoot Nikolaas van Myra, samen. Voortdurend zijn beiden meer als saamgegroeid. Zoo vertoont op 11 November in Zwaben St. Maarten, om zijn vermomming in een beeren-

huid dan ‘Pels-Maarten’ geheeten, dergelijke kunsten en gunsten als op den avond vóór 6 December ‘der Klös’, ‘der Chlös’, ook wel ‘Samichlaus’ in Vorarlberg en het zwitsersche Rhijndal, en in Nederland. Zoo berijdt St. Maarten, als elders Sint-Heer-Klaas, in Silesië ‘een schimmel’. Zoo wordt hier en daar ‘Pels-Maarten’ de knecht ‘Ruprecht’ van laatstgenoemde, ja gebeurt het dat ze elkander v e r v a n g e n . Aldus in 't straks vermelde Zwaben, waar de Sinte-Maartenspretjens gedurende den adventstijd worden voortgezet, maar dan tegen het einde dier weken Pels-Maarten alleen bij de protestanten zijn naam behoudt, doch door de roomschen Schante-Klaas wordt geheeten. Na de studie van Eelcoo Verwijs over den klein-asiatischen bischop, die eigenlijk een noordsche Asa was, en wat daarover door mijn stadgenoot Mej. Maclaine Pont in populairen trant is gegeven, zou het water in de zee dragen zijn, γλαυ□□ □A□ηναζε,(*) steenkolen naar New-Castle brengen, nogmaals uitvoerig te gaan aanwijzen wat alzoo, en hoevelerlei in den geestelijke op zijn schimmel, Odhin op zijn paard Sleipnir doet herkennen, en wel nader Odhin als den geweldige, den Wintergod, die in stormen over de wouden en daken bruist, en brult en giert door de schoorsteenen. Maar ook St. Maarten heeft Odhins krachtwerken gedaan. In het stokoud graauw verleden hingen de Eiger en de Mettenberg, achter in het Grindelwalddal, aaneen, maar tusschen beiden vormde zich, waar thands de IJszee ligt, een groot meir, dat, bij 't aanhoudend zwellen zijner wateren, voortdurend dieper, verwoestend, in het dal drong. Toen ontfermde zich de Heilige Martinus over de in het naauw gebrachte bewoners. Zijn rug een steun gevend tegen den Mettenberg, duwde hij, met zijn s t a f , den Eiger terug, en gaf dus, op die wijs, het water een uitweg naar den anderen kant. Den indruk van zijn rug ziet men nog aan den ‘Martinsdruck’ in den eerstgenoemden berg, in het ‘Martinsloch’ van den anderen het gat door zijn stok geboord. In die k r a c h t valt het licht genoeg het vermogen van den A s a te herkennen, in dien s t a f Odhins s p e e r Gungnir (den bliksem). Desgelijks verwijzen ook de sintmaartensvuren, - te Alkmaar nog voortlevend in de kinderoptochten met sintmaartenslichtjens op den avond van 11 November, - op een overblijfsel der winterzonnegodsfeesten; terwijl het om dezelfde reden aandacht verdient dat deze heilige, in Zuid-Duitschland, op den avond vóór de ‘Christbescheerung’, d.i. den laatsten Donderdag (Donars- of Thorsdag, en Thor is oirspronkelijk een oudere Wodan, derhalve Odhin) vóór Kerstmis, vergezeld wordt door een vrouw die een ‘hemelling’ gelijkt, in een sneeuwwit tot op de enkels afhangend kleed gedost, wier hoofd getooid is met een gouden kroon, terwijl haar gelaat omlijst wordt door schitterende lokken: O.L.V. = Frigg.

(*) Uilen naar Athenen.

Aldus sluit zich de kalendercirkel, waar St. Maarten terugbrengt in den Advent. Veel meer had dienaangaande kunnen worden aangeteekend. Tal van dagen behandeld die onbesproken bleven, en bij degenen, die besproken werden, over oneindig ruimere stof beschikt. Maar de overvloed juist eischte beperking waar de 'schets' niet tot een 'boekdeel' mocht groeijen. Slechts één opmerking ten slotte. De bedenking ligt voor de hand dat hier zoovéél uitsluitend met de noordschgermaansche mythologie in verband is gebracht, zoo wéinig met die van Latium, en vooral Hellas. Vergete dan de welwillende lezer slechts niet èn dat Rome vooral op de kerstening van Noord- en West-Europa invloed heeft geoefend, maar zeer weinig, indien al eenigen, op die van het Oosten; èn dat zóó de grieksche en romeinsche áls de germaansche, en haar zuster de skandinavische, mythologie telgen zijn van de oudere arische, welker verwantschap middaghelder blijkt uit niet te tellen, vaak tot in de kleinste bijzonderheden afdalende, gemeenschappelijke en elkander beandwoordende trekken.

Alkmaar St. Jan, '85.

VAN HEIJST.

De arbeidersverzekering in het licht der sociale wetenschap.

De aalmoes en de verzekering.
I.

De moreele veroordeeling der bedelarij is van modernen oorsprong en staat in nauw verband met de heerschappij van het individualisme. Zij heeft echter geenszins overal diep wortel geschoten en was tot nog toe niet in staat, de oude voorstellingen omtrent het verleenen van hulp in den vorm van aalmoezen te verdringen. Deze voorstellingen dragen voor een groot deel een Christelijk karakter en kunnen door hen, die op eene Christelijke gemeenschap prijsstellen, niet opgegeven worden. In de plaats van de aalmoes trad de verzekering, gegrond op eigen hulp en in hoofdzaak steunende op den grondslag van het egoisme. Het is echter gebleken, dat de zelfzucht wel een zeer sterken invloed uitoefent en voor eene veelomvattende en zelfs in menig opzicht hoogst verdienstelijke ontwikkeling vatbaar is, maar het moet tevens erkend worden, dat zij de vruchten der Christelijke liefde niet kan aanbieden. Er zijn lieden, die in den menschelijken arbeid niets anders dan eene handelswaar zien, waarvan de prijs geheel alleen van vraag en aan-

bod afhankelijk is, en zij achten ook de zelfzucht voldoende, om de werken der Christelijke liefde in onze maatschappij overbodig te maken. De geloovigen, de vertegenwoordigers van het standpunt der historische gerechtigheid en het volk huldigen een ander beginsel. De aanwezigheid van een aantal sociale vragen, die zonder de ethiek niet op te lossen zijn, wijst er evenzeer op, dat de zelfzucht zekere grenzen niet mag overschrijden, indien het maatschappelijk evenwicht niet gestoord zal worden. Het appèl aan den Staat en het zoeken naar de beste rechtsformuleering der op den voorgrond getreden sociale eischen gelden reeds bij velen als een bewijs van de hedendaagsche verslapping van het heerschend zedelijk gevoel en als eene verlamming van ons sociaal rechtsbewustzijn. Het hedendaagsche sociale leven noopt ons reeds, aan de zelfzucht geene te groote speelruimte te laten.

Het is verder echter een feit, dat de gemeenschap der geloovigen en haar ideaal gezinde aanhang op de economische handelingen der menschheid geen beslissenden invloed kunnen uitoefenen; om de zelfzucht op dit gebied binnen beperkte grenzen te bannen, beschikken zij over eene te geringe macht. Hiertoe zouden zij de universeele heerschappij moeten bezitten. Zoolang zij deze ontberen, geeft in het economisch leven de meedoogenlooze macht der concurrentie den toon aan en dient de broederlijke liefde van het Christendom niet tot richtsnoer van *het* doen en laten. Zoolang de wereld de moreele wet der Kerk niet erkent en nakomt, is ook de gemeenschap der geloovigen verplicht, met de toestanden en verhoudingen der werkelijkheid te rekenen. Daarom kan en moet zij de hand reiken aan het economisch vereenigingswezen, met de individueele hulpkrachten uit alle standen en klassen der maatschappij samenwerking zoeken, met de wetgeving rekenen en door eigen arbeid de zelfzucht louteren. Van dit standpunt wordt het mogelijk, de verzekering als eene aanvulling der oude voorstellingen omtrent het verleenen van aalmoezen te beschouwen en dezen nieuwen vorm dienstbaar te maken aan het ethisch doel, dat de Kerk in hare edelste uiting najaagt. Deze houding ten opzichte van practische vragen, die opgelost moeten worden, is het natuurlijk uitvloeisel van het sociale plichtbewustzijn, dat het eigendom van allen moet zijn.

In de eerste Christelijke gemeenten van het Romeinsche keizerrijk hadden de leden het plan opgevat, de armoede, die binnen haar bereik viel, te bannen. Daartoe werden onder toezicht van de bisschoppen en geholpen door de armverzorgers op ruime schaal aalmoezen uitgedeeld. Maar onder het geven van aalmoezen verstond de Kerk niets anders dan de uitoefening der zeven werken van barmhartigheid. De hongerigen werden gespijsd, de dorstigen bekwamen te drinken, de naakten werden gekleed, de zieken bezocht, de vreemdelingen geherbergd, de gevangenen verlost en de dooden begraven. Op deze wijze voldeden de geloovigen aan hun eersten Christenplicht en schonken vrijwillig van hun overvloed aan de minderbedeelden. Onder overvloed

verstonden zij het overschot der inkomsten na aftrek der uitgaven, die voor het onderhoud overeenkomstig de eischen van hun maatschappelijken stand noodzakelijk waren. De Christenen onderscheidden zich echter tevens van de meeste Heidenen door het streven naar vereenvoudiging en veredeling van hun leven. In de oogen der wereldlijke gezaghebbers gold juist dit streven als een vergrijp en de genotzuchtigen spraken van een ongeoorloofd herstel der Platonische en Pythagoreesche levens- en wereldbeschouwingen in een vorm, die gevaarlijk voor de heerschende richting kon worden. Dat gevaar lag voornamelijk in het geloof aan een alomtegenwoordig en persoonlijk God, eene vergeldende Macht, en in Zijne openbaring door en in Christus. De wijzigingen in de maatschappelijke samenleving, die daaruit moesten voortvloeien, konden, volgens de heerschende meening, alleen door vervolgingen voorkomen worden, en die vervolgingen beloofden gelijktijdig voldoening aan de hebzucht van enkelen en onderdrukking van de ernstige taal des gewetens. Die vervolgingen duurden verscheiden eeuwen, maar woedden met tusschenpoozen, zoodat de organisatie der Kerk en der armverzorging zoowel in- als uitwendig wel is waar aan de grootste moeilijkheden blootstond, maar daardoor toch niet onmogelijk gemaakt werd. Was eene vervolging nabij, dan ontdeden zich de rijken zooveel mogelijk van alles en viel de uitdeeling dientengevolge nog aanzienlijker dan gewoonlijk uit. Wij vinden in Rome reeds zeer spoedig parochiën met geregelde besturen en eene goed ingerichte contrôle. De eerste godsdienstige samenkomsten hadden in de zoogenaamde ‘triclinia’ der particuliere woningen van notabelen plaats en het gebruikelijke morgen-‘lever’ der rijken maakte het ontvangen der broeders en zusters mogelijk, zonder opzien te baren, al waren de standen ook maatschappelijk nog zoo sterk van elkander gescheiden. De verdeeling van aalmoezen ging gepaard met gemeenschappelijke maaltijden, en de eenvoudige leefwijze, die het gebruik van vleeschspijzen, lekkernijen en verhittende dranken uitsloot, die alle weelde in den ban gedaan had en eene harmonische ontwikkeling der natuurlijke gaven van hoofd en hart bevorderde, droeg ertoe bij, om het leven met en voor elkander op eene gezonde en duurzame basis te doen rusten. In de betooming der hartstochten, in de bevordering van het zieleleven, in de opwekking tot arbeid en oefening, in de aankweeking van den gemeenschapszin lag eene kracht verborgen, die het Christelijk genootschap in staat stelde, de maatschappelijke, politieke en godsdienstige hervorming met betrekkelijk geringe middelen tot stand te brengen. De toepassing van de leer der vereenvoudiging en veredeling van het menschelijke leven, dat de beoefening der liefde aan het geloof ontleende, gaf aan de verstrekte aalmoezen een ander karakter. Er werd niet gebedeld; werkelijke nood werd vrijwillig en in liefde gelenigd.

Lorenz von Stein zegt: ‘De sociale tegenstelling wordt eerst eene macht van beteekenis, wanneer de hoogere klasse van eenige maat-

schappelijke orde ter wille van haar eigenbelang hare hoogste en eigenlijke roeping uit het oog verliest. Deze bestaat daarin, hare intellectueele, ethische en economische krachten dienstbaar te maken aan de ontwikkeling en opvoeding der lagere klassen. Deze verlangt van het standpunt der hoogere beschaving de bevordering en leiding der klassenbeweging en wel vrijwillig en uit liefde.' In elke periode van ethische hernieuwing zien wij in de eerste plaats daarop het streven gericht en staat het persoonlijke offer op den voorgrond.

Ten tijde der eerste ontwikkeling van het Christendom was de scheiding der standen en klassen een der hoofdkenmerken der heerschende maatschappij. De rijke voelde zich niet tevreden en gelukkig, maar in elk opzicht oververzadigd; hij verstikte zijn zedelijk bewustzijn in de lusten der zinnelijke vreugde, zonder het gevoel van walging van zich af te kunnen schudden; de arme ging gebukt onder den drukkenden last der ellende. De invloed der weinige wijsgeeren van eene strenge school was gering. Verandering in dien toestand bracht het Christendom, dat eene opvoedende taak aanvaardde. Het uitgangspunt was niet alleen de verkondiging van het Woord, maar tevens de toepassing van de leer der liefde tot den naaste. Hare kracht schuilde voor een groot deel in haar universeel karakter, in de idee der algemeene menschenliefde en in hare overdraging op de maatschappij. De algemeene menschenwaarde en de algemeene menschenrechten vloeiden daaruit voort; de idee der menschheid kreeg een nieuwen, practischen vorm. Eene macht werd zij, toen zij in den dienst van den *arbeid* trad en het 'arbeid adelt' trachtte te verwerkelijken. Gebonden was zij aan de ontwikkeling der karaktereigenschappen: zelfbeheersching, zelfverloochening, spaarzaamheid, matigheid, vertrouwen en offervaardigheid.

Bossuet meent in zijn *Sermon sur l'éminente dignité des pauvres*, dat de Kerk alleen voor de armen bestemd was, maar hij zag over het hoofd, dat nergens in de leer der Kerk het bezit verboden is, zoodat er uitsluitend sprake kan zijn van verwerping van het vertrouwen in het bezit, de hoop op rijkdom en den lust, het aardsche te genieten. Rijken en armen moesten arbeiden; de eerstgenoemden waren verplicht, zich ontberingen op te leggen ten opzichte van het genot, de laatstgenoemden ten opzichte van het streven naar het bezit. De beperking gold het verbruik. Schäffle zegt te recht: 'Het gebruik van het eigendom is gebonden aan de veronderstelling van eene werkelijk redelijke behoefte. Zonder dezen eminent economischen factor verliest het eigendom zijn eigenlijk recht van bestaan. Dit moet de onzedelijke, weelderige rijkdom wel bedenken, wanneer van deze zijde de bevoegdheid geëischt wordt, om aan den proletariër het eigendomsrecht uiteen te zetten. Sociale crises kunnen niet uitblijven, zoodra eenige honderden in overdaad zwelgen, terwijl tienduizenden aan gebrek te gronde gaan.'

De voorstelling ontstond, dat, gelijk de Mozaïsche wet zegt, Jehova alleen eigenaar is en de menschen zijn bezit beheeren. De toenemende

beschaving en de onvolkomen menschelijke natuur lieten de toepassing slechts tot op eene zekere hoogte toe. Het individueel bezit werd als eene zuiver practische noodzakelijkheid erkend en bij stijgende bevolking tot de leidende gedachte der maatschappelijke orde verheven, maar daarnaast werd het beginsel der gerechtigheid gehuldigd en de ongelijkheden en onrechtvaardigheden leidden ertoe, de nadeelen van de erkenning des particulieren eigendoms door het geven van aalmoezen of het uitoefenen der zeven werken van barmhartigheid te verminderen. De aalmoestheorie is in dezen zin een noodzakelijk correlaat van het eigendomsrecht; de verwaarloozing staat gelijk met de opheffing van het natuurlijk evenwicht der maatschappelijke samenleving en ondermijnt de grondgedachte der bestaande organisatie.

De behartiging der voorschriften omtrent de uitoefening der zeven werken van barmhartigheid wordt echter niet als een rechtsplicht opgevat, maar geschiedt vrijwillig uit liefde. Liefde is de band, die loon en dwang met elkander verbindt, en ontneemt aan de aalmoes het karakter der bedelarij. Zij rekent met de feitelijke economische behoefte.

De basis der eerste organisatie der leniging van den nood was: het huisgezin. De eerste gemeente werd gedacht te zijn: één enkele familie. De verdeeling der gaven bezorgden aanvankelijk de Apostelen, later de bisschoppen, daarna de godsdienstige orden en ten slotte de kerkelijke besturen. De overhandiging der offeranden aan de Apostelen werd spoedig in verbinding gebracht met de deelneming aan het H. Avondmaal. Het gemengd karakter der geloovigen èn ten opzichte der maatschappelijke stelling èn ten opzichte van land en stam gaf aanleiding tot eene bepaalde organisatie der armverzorging. De onderscheiding der armen in hulpbehoevenden en bedelaars ontstond eerst veel later en die onderscheiding werd hoe langer hoe moeilijker, hoe meer wijzigingen in het karakter en de plichten der familie plaats vonden, want de beteekenis van het begrip aalmoes onderging daardoor eene verandering. De sociale en de economische factor begon met den zuiver ethischen in strijd te geraken. Het vrijwillig offer maakte plaats voor den hoofdelijken omslag, die door de gave des medelijdens aangevuld werd. De hoofdelijke omslag werd veranderd in de verplichte bijdrage en deze bereidde den weg aan de leer van eigen hulp. De aalmoes kreeg een tweeledig karakter, nl. 1°. dat der verzekering, voor het eerst optredende als onderlinge hulp, en 2°. dat der liefdadigheid. De oude voorstelling is echter tot op heden gebleven en met haar moet de verzekering rekening houden. De kracht der Kerk werd meer en meer geconcentreerd op de verpleging en de directe verzorging; daarentegen nam het armenwezen vormen aan, die het optreden van den Staat, der economische vereeniging en van de individueele hulp noodzakelijk maakten. Intusschen bleef in de dagen van den werkelijken vooruitgang het streven erop gericht, evenals vroeger voor de

voeding, de leiding en de opheffing van d e n g e h e e l e n m e n s c h zorg te dragen.

De samenwerking van het kerkelijk en het wereldlijk element, ook bij verdeeling van den arbeid, is in de oude gildewetten duidelijk na te gaan. Eene eigenaardigheid der oude Germanen was hunne aanhankelijkheid aan drinkgelagen. Deze vormden, volgens Winzer, den band tusschen de leden der oudste Heidensche gilden; deze speelden eene voorname rol bij de eedsaflegging en de verdediging van het recht; deze werden onmisbaar geacht voor de gezellige bijeenkomsten en deze werden ook door de latere ambachtsgilden overgenomen. Het was de Kerk, die de buitensporigheden te keer ging en eene grootere matigheid wist aan te prijzen. Onder haar toezicht werd het genootschappelijk beginsel verder ontwikkeld. De leden der gilden waren verplicht, gemeenschappelijk op te komen tegen daden van geweld der machtigen; zij waakten gemeenschappelijk voor hunne rechten, zoodra *het* recht onder den wil der grooten der aarde geplaatst werd, en zij boden elkander materieele hulp tegen de verliezen in den oorlog, in watersnood, door schipbreuk, vuur, sterfte, ziekte, ongevallen, diefstal en sociale ellende. Hun wachtwoord was: trouw aan de wet, eerbied voor de Kerk en een vroom gemoed.

De Middeleeuwen bieden den vorscher een groot aantal strenge en gruwzame wetten tegen bedelaars en vagebonden, waaruit blijkt, dat de armverzorging en het vereenigingswezen niet in staat waren, in alle behoeften te voorzien. Het schijnt zelfs, dat de kloosters, die bij de verdeeling van gaven te weinig op het gebruik van die gaven letten, onder den last gebukt gingen en spoedig genoeg van hun oorspronkelijken ijver afstand deden, om de heerschende gewoonte te volgen. Althans met het toenemen der armoede verminderde het aantal gaven, terwijl de wijze, waarop gegeven werd, de bedelarij in de hand werkte en het euvel deed ontstaan, waarover wij in onzen tijd te klagen hebben. Op het Concilie van Orleans was bepaald, dat de kerkelijke inkomsten, die uit legaten, geschenken en tienden bestonden, moesten dienen tot instandhouding der Kerk, het onderhoud der geestelijkheid en der armen en tot het loskoopen der gevangenen. Er wordt in de latere geschiedenis gezegd, dat ¼ aan de armen toebehoorde, maar onder Edgar van Engeland was hun aandeel nog op ⅓ vastgesteld. Toen het geven van aalmoezen naliet en de tucht onder de geestelijkheid verslapte, bewaarden de religieuze broederschappen het geestelijke pand en werden de statuten met voorschriften ter verzorging der arme broeders aangevuld. Geraakt een broeder onschuldig in de gevangenis, dan heeft hij aanspraak op 14 pence per week, heet het in de oude oorkonden, en is de broederschap verplicht, voor zijne bevrijding werkzaam te zijn. Sterft een nuttig huisdier, dan draagt elk lid ½ penny bij, om den broeder in staat te stellen, zich een ander exemplaar aan te schaffen. Sterft een lid der gemeenschap, dan wordt

het op gemeenschappelijke kosten begraven en wonen allen deze plechtigheid bij. Is een lid verdronken, dan zoeken allen tot op een afstand van 6 mijlen zijn lijk. Heeft een lid eenig voorschot noodig, dan verzamelen de medeleden het gewenschte onder elkander en helpen hun broeder uit den nood. Wil eene zuster in het huwelijk treden of wel de kloostergelofte afleggen, dan brengt de broederschap het uitzet op, indien dat den vader te zwaar valt. Kortom, de hand der liefde was tot in de kleinste kleinigheid voelbaar en de lusten en lasten des levens werden gemeenschappelijk gedragen. De Engelsche vorscher Toulmin Smith spreekt van een 'socialgild', maar dat is niet letterlijk op te vatten, want de broederschap kende alleen aalmoezen in de Christelijke beteekenis van dit woord en stond op de basis, die de eerste gemeenten ingenomen hadden; er werd vrijwillig gegeven en met verstand geholpen. Het vermogen daartoe schonk de gemeenschap. De broederschap kende geen klaagbaar recht; zij verwierp het juridieke recht op ondersteuning, maar hielp de armen uit den nood, mits zij daartoe zelf niet in staat waren en hulp behoefden. Wie in armoede geraakt, heette het o.a., en zich niet helpen kan, bekomt per week eene ondersteuning van 7 pence; ingeval van ziekte per dag ½ penny; ingeval van onbekwaamheid tot den arbeid, van hoogen leeftijd en van zwakte wordt hij of zij op kosten der broederschap onderhouden. Aan noodlijdenden werd het vergund, op bepaalde dagen de broeders te bezoeken en bij hen te eten. Dan werden zij gekleed en met ½ penny zakgeld in vrede en vriendschap naar huis geleid. Zeer gegoede broederschappen - gelijk bv. de handelsgilden - spijsden, kleedden en beherbergden ook vreemden, verordenden algemeene uitdeelingen van brood, openden aan vlijtigen, maar onbemiddelden een krediet op gunstige voorwaarden. Er is sprake van gilden, die 13 en meer ziekenbedden bekostigden, 30 en meer invaliden onderhielden; op den H. Sacramentsdag wordt bier en brood uitgedeeld en overal aansluiting gezocht aan de parochiën. Op streng Christelijke wijze werden de werken der Christelijke barmhartigheid uitgeoefend en tot op onzen tijd is die geest in vele gemeenten, orden, vereenigingen en gezinnen overeenkomstig de oorspronkelijke voorstelling bewaard gebleven.

Maar niet alleen in de Katholieke Kerk zien wij het Christelijk beginsel der aalmoes optreden, voet vatten en zich organisch ontwikkelen. Terugkeer tot de oorspronkelijke weldadigheidstheorie nemen wij evenzeer bij de vele Protestantsche sekten waar, die in het tijdperk der Hervorming naar een nieuwen kerkelijken vorm zochten. Vooral daar, waar zij eene minderheid uitmaakten, deinsden de aanhangers der nieuwe leerstellingen voor geene offers terug. Schäffer laat in zijn *Les Huguenots du seixième siècle* een schitterend licht op deze eigenschap vallen. De Protestanten weken echter in zoover van de oude Katholieke broederschap af, dat zij direct, overeenkomstig het individueel beginsel, meer hechten aan het stichten van kassen, die

het gebied der economische verzekering naderen, dan aan de organisatie van het sociale leven in den streng kerkelijken gemeenschapsvorm.

Het is bekend, dat Charles Defoe, de schrijver van *Robinson Crusoë*, in zijn *Essay on Projects* voor de Fransche Refugiés in Engeland de oprichting van een 'pension-office' voorsloeg, waaraan alle arbeiders van goed zedelijk gedrag en beneden de 50 jaren tegen 6 pence entrée en 1 shilling driemaandelijksche bijdrage deel konden nemen. Daarvoor werd aan allen, die zichzelf niet konden helpen, geneeskundige hulp, geneesmiddelen en eene rente ingeval van invaliditeit en onbekwaamheid tot den arbeid op den ouden dag toegezegd. Hij spreekt reeds van eene vereeniging van personen, die eene overeenkomst gesloten hebben, om elkander te ondersteunen. Het economische element wordt daarin meer op den voorgrond geplaatst, maar toch zegt Weiss in zijne *Histoire des refugiés Protestants de France:* 'Les Français expatriés créèrent enfin des associations pour des secours mutuels qui constituèrent entre ceux qui en faisaient partie une véritable solidarité et réalisèrent ainsi parmi eux le plus pur ideal de la fraternité Chrétienne.'

E. Laurent laat op de aalmoestheorie der 'confrérie' hetzelfde licht vallen, maar in Frankrijk werd het ziekengeld veelal onder de voorschotten en niet onder de gaven gerekend, zoodat ieder, die later in staat was, het ziekengeld terug te geven, daartoe verplicht werd. Ook kregen alle leden ziekengeld, zoodat daaruit het voorschrift der verplichte ondersteuning in plaats van dat der Christelijke barmhartigheid af te leiden is. Wellicht echter gaven de leden zich van die fijne onderscheiding geene rekenschap. Intusschen zien wij de idee der verplichte ondersteuning op grond van bepaalde bijdragen het eerst overgaan op de Protestantsche sekten. Het geven van aalmoezen in den streng Christelijken zin bleef echter ook hier bewaard. De Mennonieten hebben daarvan schitterende voorbeelden gegeven. En nog tegenwoordig bezit de Christelijke aalmoestheorie meer voorstanders in onze maatschappij dan de moderne verzekeringsleer. Nog is het zeer de vraag, of eene verbinding van beide tot één geheel op grooten bijval staat kan maken. In 1572 veranderde de Engelsche Regeering de aalmoes in eene staatsbelasting en sedert dien tijd werd aan de samensmelting van het ethisch beginsel der Kerk en het rechtsbeginsel des Staats gewerkt. Of dat met duurzaam gevolg geschiedt, moet de toekomst leeren. De sociale economie is tegen wil en dank in dezelfde richting werkzaam en heeft menig voordeel behaald. Of zij in de verzekeringsvormen het Christelijk karakter der aalmoes in eene nieuwe gedaante zal weten neer te leggen, is evenzeer eerst in eene toekomstige periode van ontwikkeling uit te maken. De mogelijkheid is voorhanden; van de samenwerking met de ethische factoren hangt echter alles af. Deze voor te bereiden, is een plicht.

II.

De voorstanders van het beginsel der volstrekt vrije economische ontwikkeling sluiten eene verbinding van de aalmoes- met de verzekeringstheorie uit. Zij ontkennen, dat de ontwikkelingslijnen der beide theorieën elkander kunnen kruisen, en daarmede in overeenstemming houden zij de philanthropie zorgvuldig van de verzekering gescheiden. Voor hen is de levensverzekering voor materieel gunstig gestelden dezelfde als die voor arbeiders, en wanneer de waarborgen ten opzichte der gezondheid en de wetenschappelijke grondslagen ten opzichte der vastgestelde tarieven bepaald zijn, is van hunne zijde genoeg gedaan. De zekerheid voor den verzekerde bestaat in den soliden aanleg van het kapitaal, in de nauwkeurige nakoming der gezonde handelsbegrippen en in de geregelde openbaarmaking der jaarlijksche handelsbalansen, die door eene periodieke vaststelling der wetenschappelijke balans aangevuld worden. Het belang der levensverzekeringsmaatschappij brengt mede, de tarieven in overeenstemming te houden met de steeds vooruitgaande wetenschap omtrent den gemiddelden levensduur en zoo mogelijk met de sterftekans der door haar verzekerden. De eischen ten opzichte der gezondheid zijn voor allen dezelfden en het geneeskundig attest wordt tot richtsnoer gekozen. Het belang der maatschappij eischt, zooveel mogelijk op zekere gelijkheid in de voorwaarden van bestaan der bij haar verzekerden te letten en de eenheid in zeden en gewoonten te bevorderen, om den gemiddelden doorsneemensch der wetenschappelijke theorie de werkelijkheid te doen naderen. De zuiver economische levensverzekering laat tot op zekere hoogte de individualiseering toe en gedoogt de groepenverzekering tegen wetenschappelijk gerechtvaardigde begunstigingen. Voor dezen vorm kan er geene sprake zijn van Christelijke sympathie, van sociaal medelijden, van verzorgingsinstincten en van barmhartigheid; tusschenstellingen houden in dit geval op, transactiën zijn buitengesloten. Het geldt eene zaak, de verzekering van een voor allen duidelijk waarneembaar en nauwkeurig te omschrijven risico. Daarnaast is plaats voor de ontwikkeling der aalmoestheorie; zij wordt door de sociaal-ethische, tevens philanthropisch-sociale instellingen voorgestaan, terwijl de verzekering zuiver economisch gedacht is. De scheiding is tot stand gekomen. De verzekering kent alleen de economische moraliteit en heeft met den geheelen mensch, met zijne ethische, intellectueele en materieele opvoeding, met het volkswezen en de historische traditie weinig of niets te maken. De aalmoestheorie is zonder paedagogisch karakter, zonder ethischen grondslag, zonder directe aankweeking van den gemeenschapszin en zonder bewuste bevordering der leer omtrent de vereenvoudiging en veredeling op den duur niet denkbaar. De belijder van het individualisme veronderstelt, dat de mensch vrij geboren en geworden is, uit eigenbelang zijne wilskracht staalt, zijne gaven ont-

wikkelt, zijne kennis uitbreidt en de wetten opspoort, die zijne natuur beheerschen. Wil hij zich verzekeren, welnu, de gelegenheid wordt hem daartoe geboden; wil hij buitendien bevrediging der zedelijke behoeften, enz., welnu, ook daartoe is de gelegenheid voorhanden. De organisatie, die dat mogelijk maakt, stoort zijne persoonlijk vrije beweging niet; zijne verantwoordelijkheid is persoonlijk en de volbloed individualist ontkent de opvoedende kracht der gemeenschapsverantwoordelijkheid. Zijn eigenbelang schrijft hem voor, zichzelf te wapenen.

Van zuiver individualistisch standpunt kan worden en wordt feitelijk ook erkend, dat de lagere standen leiding behoeven, om het nut van zuiver economische inrichtingen in te zien en economisch te leeren denken. Voorlichten, leiden, raden, ter zijde staan kan op sociaal gebied een centraalbureau, dat niet begint met zelfstandige fondsen en zich evenmin financieel bindt, maar dat de partijen en tegenstellingen met elkander tracht te verzoenen en de nationale eenheid op het gebied van den socialen arbeid voorstaat.

Maar ook de belijders der aalmoestheorie kunnen een centraalbureau ondersteunen, mits dit niet voor een bepaald economisch dogma werkzaam is, maar het historisch ontwikkelingsproces van even groot belang acht als de economische behoefte.

Op dit oogenblik wordt de arbeidskracht gebruikt en wanneer zij versleten is, wordt de arbeider in de meeste gevallen onverzorgd en zonder toelage aan armoede prijsgegeven. De verbruikte arbeidskracht of liever de arbeider is voor een groot deel niet in staat, de kosten der verzekering te bestrijden, die hem voor gebrek als anderszins zou vrijwaren, omdat de loonen veelal met dien factor geene rekening houden; zij laat dat echter ook maar al te dikwijls na en voor dat verzuim kan geen werkgever verantwoordelijk gemaakt worden. Buitendien is voor velen door verschillende omstandigheden de mogelijkheid niet voorhanden, om een toestand van nood en ellende te voorkomen. Er kan daarom nooit sprake zijn van afschaffing der zeven werken van barmhartigheid, gesteld eens, dat dat wenschelijk geacht werd. De opheffing der armenlasten of der publieke weldadigheid is eene utopie en de Christelijke liefde zal, zoolang de wereld bestaat, meer wonden ter genezing aan hare zorg toevertrouwd bekomen, dan zij genezen kan. Zij is en blijft eeuwig onontbeerlijk en *de* reddende macht bij uitnemendheid. Evenwel hebben hare organen er belang bij, zooveel mogelijk de bron te kennen, die door krachtverbruik zonder equivalent de aan haar gestelde eischen onnoodig vermeerdert, en die bron met alle energie te verstoppen. Het ligt eigenlijk voor de hand, dat zij, die belang hebben bij het behoud der bestaande maatschappelijke orde, die op de verlenging en de verkorting van den arbeidstijd den grootsten invloed bezitten en die den vrijen economischen wedloop medemaken, ook voor de gevolgen moeten opkomen. De wenschelijkheid daarvan ook als rechtsplicht te formuleeren, wordt van

jaar tot jaar meer op den voorgrond geplaatst; de mogelijkheid echter is nog niet te bewijzen. De economische wetenschap en hare toepassing in de exacte economische physiologie is daartoe nog niet ver genoeg ontwikkeld. De bouwstoffen worden eerst verzameld en historisch gerangschikt. Eerst een grondig onderzoek kan aantoonen: 1°. tot hoever onze maatschappij en hare werk verschaffende organen de verantwoordelijkheid ten opzichte der lichamelijke beschadiging, der werkeloosheid, der lijfrente, invaliditeit, weduwen- en weezenverzekering kan aanvaarden en de veroorzaakte schade vergoeden, en 2°. tot op welke hoogte door samenwerking en gemeen overleg de weerstandskracht van het levend organisme te brengen is. Elke vooruitgang ligt op den weg der vereenvoudiging en veredeling. Waar in de eerste plaats de sociale arbeid en zijne hulpkrachten nieuwe steunpilaren behoeven, om aan hooger gestelde eischen te kunnen voldoen, zal een centraalbureau in het tijdperk van overgang de noodbrug vormen, waardoor beide oevers met elkander verbonden worden en elkander leeren verstaan, aanvullen en tot steeds stijgenden arbeid aansporen. Eerst dan kan het positivisme het eigenlijke gebouw der naaste ontwikkelingsperiode met vaste hand optrekken.

De oprichters en beschermers der Nederlandsche arbeiderspensioenvereeniging hebben niet vastgehouden aan de verzekeringstheorie en huldigden evenmin de aalmoestheorie, maar lieten de economie met de philanthropie eene transactie sluiten. Zij sloegen alzoo den middelweg in. De geringe belangstelling en de geringe offervaardigheid, die op geringe geestdrift wezen, hadden hen ervan moeten weerhouden, nu voorloopig verder te gaan dan tot een centraalbureau. Dat is echter niet geschied. De mogelijkheid is gebleven, dat ook door hen het laatste woord nog niet is gesproken en ten slotte eene breedere basis voor hun sociaal streven gekozen wordt. Te meer mag dit verondersteld worden, omdat hun fonds hoogst waarschijnlijk niet tot het eigenlijke proletariaat doordringt, maar den gegoeden onder de arbeiders en dienstboden te hulp komt, zoodat deze de vruchten van het sociale medelijden zullen genieten. Daardoor is de kern der sociale verzekeringsvraag niet getroffen en de omstandigheden zullen hen gaandeweg dwingen, verder te gaan. Intusschen is het van groot belang, dat zoovele geleerde, aanzienlijke en hooggeplaatste mannen door de daad erkend hebben, dat het ‘laisser aller’ en ‘laisser passer’ op sociaal gebied voor de periode der toekomst niet deugt. De eerste stap op een anderen weg is gezet en bij het medelijden kan niemand in de economie blijven staan; de tweede stap moet zijn de wettelijke regeling, het staatstoezicht. Er is echter nu reeds duidelijk genoeg uitgesproken, dat de arbeidersverzekering eene andere behandeling vereischt dan de levensverzekering; dat de moreele wet den grondslag moet vormen van de economische verhoudingen op het gebied van den socialen arbeid, en dat alle standen moreel verplicht zijn, financieele offers te

brengen, om de materieele stelling der arbeiders in onze maatschappij te verbeteren. Patriciërs van naam geven door hunne onderteekening der voorstellen van liberale economen te kennen, dat zij daarin het begin van eene wijziging in de heerschende denkbeelden der publieke opinie zien, tevens eene concessie aan een conservatief beginsel. Het is daarom ook niet onmogelijk, dat gaandeweg het positivisme, overeenkomstig de historische traditie, tot richtsnoer gaat dienen en dan is het oogenblik gekomen, om met het omvangrijk arbeidersverzekeringstoestel eene werkelijk sociale hervormingstaak te vervullen, zonder met de hoog ontwikkelde particuliere verzekering in eene soort van concurrentie te treden. Hopen wij, dat dan ook de sociale kracht der wijdvertakte kerkgemeenschap in den dienst der positieve hervormingsbeweging treedt, want alleen door samenwerking op breede basis ter vereenvoudiging en veredeling der organisch ontwikkelde zenuwen en spieren der menschelijke samenleving wordt het ware nut van het algemeen gebaat.

Dusseldorp, Maart 1885.

A.J. DOMELA NIEUWENHUIS.

NB. *De Tijdspiegel* van November, n°. 11, bevat op pag. 296 regel 11 van boven eene storende drukfout.

Er staat: ‘de armenlasten met 9% toenamen’; lees: 90%.

Natuurkunde.

De hygiëne der kleeding in verband met de jaegersche wolbekleeding.

Na de voedings-quaestie heeft de hygiëne der kleeding in de laatste jaren de aandacht van geleerden en van het groote publiek getrokken. De wetenschap van die beide elementen van 's menschen bestaan heeft met tal van vooroordeelen te worstelen, die bij het publiek van oudsher bestaan en die voor een goed deel neerkomen op hetgeen men den ‘smaak’, in letterlijken en overdrachtelijken zin, noemt.

Regelt zich de voeding grootendeels naar den smaak van het gehemelte, de kleeding wordt meerendeels bepaald door hetgeen men smaak of liever ‘de mode’ gelieft te noemen.

Een rationeel voedingsregime hij het volk in te voeren, behoort evenzeer nog tot de desiderata als eene rationeele kleeding ingang te doen vinden. Als een opmerkelijk feit van overeenkomst in den strijd op beiderlei gebied voeren wij slechts aan den strijd, die ontstaan is tusschen de alles- en de louter plantenkosteters, en tusschen de alles- en de enkel woldragers. Zijn de eerstbedoelden meer bekend onder den naam van ‘vegetariërs of vegetarianen’, de laatsten treden meer bepaald op onder den naam van ‘Jaegerianen’ of ‘wolmannen’.

Ofschoon nu aan het vegetarianisme meer aandacht is geschonken door de mannen der wetenschap dan aan het Jaegerianisme, zoo verdient het laatste, wegens zijne practische beteekenis, toch niet geheel geïgnoreerd, ja, zelfs niet zoo gelaakt te worden, als niet zelden het geval is.

Men heeft voor het vegetarianisme evenzeer dwepers en spotters gevonden als voor het Jaegerianisme. Men heeft beweerd, dat beide geene nieuwe leer verkondigden en dat in beide niet het heil voor de menschheid is weggelegd. Men heeft beide van overdrijving beschuldigd en getracht te bewijzen, dat de menschelijke organisatie zoowel voor gemengd voedsel als voor gemengde kleedingstoffen geschikt is. De vegetarianen zoowel als de Jaegerianen houden vol, dat van hun

regime de physische en zedelijke herleving van het menschelijk geslacht te wachten is. Zij wijzen beiden op toonbeelden van gezondheid, kracht en langen levensduur en zien in het gebruik van dierlijk voedsel en het dragen van plantenvezels slechts verzwakking, kwijning en achteruitgang van ons geslacht.

Wat wonder, dat zulk beweren de lichtzinnige menigte aantrekt of afstoot, dat de man van wetenschap de schouders ervoor ophaalt? En toch mag de onbevangen denker zich niet van het wezen der zaak met een minachtend of zelfs onverschillig schouderophalen afmaken. Hij moet vragen: wat is waar, wat valsch in beider stellingen te vinden?

Ik wil beproeven, dat te doen voor het z.g. *Jaegersche wolregime.* Ik wensch daaraan echter te laten voorafgaan eenige physiologische opmerkingen omtrent de wetten, die de regeling der dierlijke warmte beheerschen, en den invloed der kleeding in het bijzonder op deze regeling.

I.

Men weet, dat de levensverrichtingen van scheikundige processen afhankelijk zijn, welke processen wij door opname van vast en vloeibaar voedsel en van zuurstof uit de lucht onderhouden. Het regelmatig verloop dezer processen is, onder andere voorwaarden, ook aan eene bepaalde temperatuur gebonden, waarboven en beneden die processen hun levensdoel niet meer geregeld kunnen bereiken, zoodat ziekte of dood daarvan het gevolg is.

Deze gelijkmatigheid van temperatuur zijner organen is voor den mensch eene der meest gewichtige levensvoorwaarden. Wij zien dan ook, dat het bloed van den neger, in een verzengend klimaat levende, geen 1/10 graad warmer is dan het bloed van den Eskimo, die het hooge Noorden bewoont: - beider bloed wijst een warmtegraad van 37.5 Celsius aan. De uitersten van temperatuur, waaronder menschen leven, zijn in de tropen 35° tot 40° boven en in de poolstreken 32° tot zelfs 47° Celsius onder nul, derhalve een verschil van 100°. En zelfs in streken, waar de gemiddelde warmte 40° en meer wisselt, daar ook treft men eene gelijke warmte der organen aan.

De middelen, waardoor de mensch in staat is, zulke kolossale verschillen te vereffenen, worden gevonden in de inrichtingen en werkzaamheid der organen zelve, die tot het levensproces samenwerken. Twee daarvan echter dragen daartoe het meeste bij: de longen en de huid. En van deze beide weder de huid het meeste, waardoor 90 pct. van de lichaamswarmte ontwijkt. De huid vormt als het ware de veiligheidsklep tegen de oververhitting van het lichaam. Gebrekkige functioneering van die veiligheidsklep kan dan ook ziekte doen ontstaan; geheele en plotselinge onderdrukking der huidwerkdadigheid kan den dood ten gevolge hebben.

De warmte ontwijkt uit het lichaam door middel van de huid langs

drieërlei wegen: 1. door straling, 2. door verdamping en 3. door geleiding. Juist die drie verschillende wegen zijn van belang voor de warmtehuishouding, voor het warmtebehoud des lichaams, omdat ze eene nauwkeurige regeling van het afvloeien der warmte naar de behoefte mogelijk maken. Wat we toch in het eene geval meer door straling verliezen, dat kan door geringere verliezen langs de beide andere wegen weder vereffend worden, en omgekeerd. De verliezen door straling en geleiding zijn, onder dezelfde omstandigheden, gewoonlijk het meest standvastig; terwijl de verdamping het hoofdmiddel tot vereffening, deels van de verschillen, die ontstaan uit de hoeveelheid voortgebrachte warmte, deels van functioneele stoornissen op de beide andere wegen afhankelijk is. Indien wij uit een warm vertrek naar een koeler of in de open lucht gaan, dan worden wij eene rilling van koude gewaar, een gevolg van de warmte, die uit ons lichaam naar de koelere omgeving straalt en die door onze huidzenuwen wordt waargenomen. Leggen wij de verwarmde hand tegen een koelen muur of op een stuk metaal, dan worden wij evenzeer koude gewaar, terwijl het aangetaste voorwerp merkbaar warmer wordt, daar een deel der warmte onzer hand door geleiding daarop overgebracht is. Eindelijk, als de warmte van het lichaam eene zekere spanning heeft verkregen, zoodat straling en geleiding niet meer tot vereffening kunnen dienen, dan treedt zicht- en voelbaar zweet op, de huid wordt vochtiger en koeler, het zweet verdampt.

De mate van huiduitwaseming hangt eigenlijk af van den bloedrijkdom der huid, die op zijne beurt van invloeden, buiten en in het lichaam aanwezig, afhankelijk is. Zoo neemt de huiduitwaseming toe door eene hoogere temperatuur der omgeving, door versnelde beweging van de lucht, door het afnemen van haar watergehalte, door lichaamsinspanning en door veel te drinken. Het zweet, op deze wijze te voorschijn geroepen, getuigt van eene sterkere huidwerkdadigheid en heeft ten doel onttrekking van warmte door verdamping.

Elke beweging gaat voorts gepaard met verhooging der lichaamswarmte, en het bloed zou bovenmate verhit worden, als niet door eene vermeerderde huiduitwaseming voor voldoende compensatie gezorgd was.

Welke waarde de verdamping voor de afkoeling des lichaams heeft, kan hieruit afgeleid worden, dat een gram water, om in gasvormigen staat over te gaan, 560 warmte-eenheden bindt of opslorpt. Volgens de onderzoekingen van de Prof. Pettenkofer en Voit verliest een mensch in rust door de huid- en longenuitwaseming in 24 uren 900 gram water, daarentegen op een dag van inspannenden lichaamsarbeid omstreeks 2000 gram, waardoor in het eerste geval 504,000, in het andere 1,120,000 warmte-eenheden aan het lichaam onttrokken worden.

Daaruit laat het zich verklaren, dat zelfs bij den meest inspannenden arbeid ons bloed eer koeler dan warmer wordt.

Bij gemiddelde temperatuur en bij een matig werkzaam leven wordt dooreen 1000 gram waterdamp door de huiduitwaseming uitgescheiden, terwijl de longademing slechts 500 gram levert. Daarentegen wordt door de huid slechts omstreeks het 50ste deel koolzuur afgescheiden van de hoeveelheid, die de longen verlaat. Bovendien worden door de huid eenige vetzuren afgescheiden, die bij sommige individuen en onder zekere omstandigheden door den reuk zeer kenbaar zijn.

Bij belemmering van de huiduitwaseming en den daardoor beletten afvoer van warmte kan de longenwerkdadigheid de rol der huid overnemen. Maar daardoor worden de longen genoodzaakt, de dubbele hoeveelheid waterdamp uit te scheiden, ten einde eene gelijke hoeveelheid warmte uit het lichaam verloren te doen gaan. Door zulk eene buitengewone inspanning, van de longen en van het hart vereischt, ontstaan kortademigheid en hartkloppingen, die, zich herhalende, tot de ernstigste stoornissen aanleiding kunnen geven.

Wanneer men verhit met eene vochtige huid plotseling eene koude ruimte betreedt of als een koude luchtstroom plotseling een tot zweetens toe verhit deel des lichaams treft, dan ontstaan door die plotselinge afkoelingen der huid die pijnlijke en soms gevaarlijke zickten, welke als verkoudheids- en rheumatische ziekten bekend staan. Door terugwerking kunnen alle organen, van slijm- of weivliezen omgeven, door verhoogden toevloed van bloed in ontsteking geraken. Wij zien dan long- en hartvlies-ontstekingen, ingewands- en blaas-, ja, zelfs hersen lijden ontstaan, terwijl bij oppervlakkige stoornissen de zoo pijnlijke spier-aandoeningen, als zijdewee, lendewee, stijve nek, in het algemeen spier-rheumatisme, ontstaan.

II.

Het is dus zaak, dat wij onze huid aan zulke gevaarlijke stoornissen niet blootstellen en ons in tijd wapenen tegen schadelijke invloeden, die storend op de warmte-regeling en op eene geregelde werkdadigheid der huid kunnen inwerken.

Tot die wapenen worden gerekend eene behoorlijke huidcultuur en eene gepaste huidbedekking. Voor het doel, dat wij thans beoogen, zullen wij ons meer bepaald met de kleeding bezighouden.

Ofschoon wij door verhittende dranken en voedzame spijzen in staat zijn, matig warmteverlies tijdelijk te doorstaan, zoo heeft die rekbaarheid echter zekere grenzen en zijn deze middelen niet alleen op zichzelve op den duur onvoldoende, maar ook niets bij grooter warmteverlies. Op zeer koude dagen kunnen wij door het gebruik van de voedzaamste spijzen ons niet voldoende verwarmen; wij lijden koude en zouden, ondanks dien kost, onze lichaamswarmte ten slotte zoo laag doen dalen, dat wij ons leven in gevaar zouden brengen; wij zouden bevriezen, indien ons niet andere middelen, om ons te verwarmen, ten dienste stonden.

Nu hebben wij niet allen, en met name niet de behoeftigen, steeds over voedzame spijzen te beschikken en doen de verhittende dranken zooveel nadeel, dat wij behoedzaam in hun gebruik moeten zijn.

Daarom bezitten wij in onze kleeding een middel, om ons tegen het warmteverlies van ons lichaam op zeer eenvoudige, hygiënische en goedkoope wijze te behoeden. Terwijl nu de kleeren onze lichaamswarmte sparen, behoeven wij, bij eene welgekozen kleeding minder warmte voortbrengende, derhalve inzonderheid vette en stikstofhoudende stoffen voor ons levensonderhoud, zonder dat uit dien verminderden toestand van voedingsmateriaal schade voor ons lichaam voortspruit.

Hoever wij het met die besparing van voedzamen kost kunnen brengen, leert ons de bewoner van het Zuiden, die wegens de hooge temperatuur zijner omgeving slechts dunne kleedingstoffen en weinig lichaamsbedekking behoeft. Hij is in staat, zonder stikstofhoudende of vette stoffen slechts van vruchten te leven; terwijl de bewoner van het koude Noorden, ondanks zijne bedekking met bontwerk, groote hoeveelheden stikstofhoudend voedsel en vetten tot zich nemen moet.

Ook in ons gematigd klimaat kunnen wij des winters dagelijks waarnemen, dat men bij eene warme kleeding en spaarzaam voedsel zich nog wel gevoelt, terwijl men bij eene onvoldoende kleeding, in weerwil van het rijkelijk genot van warmte voortbrengend voedsel, kou kan lijden. Een warm kleed is derhalve een plaatsvervanger voor het voedsel; terwijl de spijzen warmte voortbrengen, doen de kleederen die behouden en beschermen ze tegen nutteloos verbruik van de lichaamswarmte.

Door onze kleederen zijn wij in staat, ons tegen elk van de drie genoemde soorten van warmteverlies te beveiligen.

Onze kleederen vormen eene soort van overtrek over ons lichaam, eene soort van tweede huid zonder zenuwen en zonder bloedvaten, die gedeeltelijk de taak overneemt, welke de huid heeft te volbrengen, namelijk deze: de warmte aan hunne oppervlakte af te geven. Terwijl hunne binnenvlakte de temperatuur der huid heeft, bezit de buitenkant den warmtegraad der omgevende lucht. Tusschen den binnen- en buitenkant onzer kleederen heeft gestadige wisseling van temperatuur plaats, m.a.w. de binnenkant onzer kleederen neemt de lichaamswarmte op, terwijl door den buitenkant de afgifte van warmte aan de lucht geschiedt. Deze afgifte moet des te grooter zijn, hoe beter de warmte van de binnen- naar de buitenvlakte wordt geleid, hoe beter de stoffen de warmte voortplanten; des te geringer, hoe slechter warmtegeleiders ze zijn.

De stoffen nu, die slechte warmtegeleiders genoemd worden, doen ons het meest onze lichaamswarmte behouden, zijn goede warmtebehouders en dus het meest geschikt voor winterkleeding.

Volgens haar vermogen, om de warmte voort te planten, komen

de volgende stoffen in opvolgende reeks als de beste geleiders in aanmerking: hazevel, dons, beverhuid, ruwe zijde, taf, schapenwol, boomwol, vlas, getweernde zijde.

Van wezenlijken invloed op het warmte-geleidend vermogen der stoffen is de vatbaarheid, om water tot zich te nemen, haar zoogen. hygroscopisch vermogen. Proeven, ten opzichte daarvan genomen, hebben geleerd, dat wol bijna eens zooveel water in haar weefsel kan opnemen als katoen, dus dubbel zoo sterk hygroscopisch is. Op deze eigenschap berust het nut van het dragen van wollen stoffen op het bloote lichaam; de wollen stoffen slorpen toch de waterdeelen van ons zweet veel sterker op dan die van katoen en linnen en houden daardoor ons lichaam droog. Van wezenlijken invloed op het warmtegeleidend vermogen der stof is, of zij haar opgenomen water sneller of langzamer verdampen laat. De onderzoekingen hebben in dit opzicht geleerd, dat wollen stoffen de vochtigheid veel langzamer afstaan dan die van linnen: een vochtige linnen lap wordt veel sneller droog dan een vochtige wollen.

Beider vermogen van warmte-geleiding is echter voor onze gezondheid van groote beteekenis. Doordien bij kleedingstukken van linnen de huid vochtig blijft, de verdamping van het zweet op de oppervlakte der huid met des te grootere snelheid plaats vindt en anderzijds kleedingstukken van wol de huid drooghouden, de verdamping niet op de huid, maar op de bovenvlakte van het kleed geschiedt en over eene grootere tijdruimte verdeeld wordt dan bij kleedingstukken van linnen, laat het zich verklaren, waarom hij de dracht van linnen kleederen het bezweete lichaam zoo gemakkelijk kou vat en de verdamping een onaangenaam gevoel verwekt, terwijl in wollen stoffen de verdamping nauwelijks bemerkt wordt en zonder schade plaats heeft.

Vervolgens heeft op de warmte-geleiding invloed het vermogen der stoffen, om veel of weinig lucht in haar weefsel op te nemen, de zoogen. poreusiteit. Terwijl wollen stoffen een groot aantal luchtruimten bevatten, die met elkaar in verband staan en waarin de warmte wordt opgehoopt, zijn linnen stoffen veel minder luchthoudend. Komt nu een warmte-onttrekker, een koude luchtstroom, met een wollen of linnen kleed in aanraking, dan worden bij de eerstgenoemde stof allereerst de oppervlakkig gelegen luchtruimten afgekoeld, terwijl de dieper gelegene de warmte nog vasthouden; de afkoeling geschiedt langzaam. Het omgekeerde heeft bij linnen stoffen plaats. Dat het luchtgehalte der kleedingstoffen het warmte-behoud verhoogt, m.a.w. het onttrekken van warmte bemoeilijkt, zien we zeer duidelijk bij eene stof, die, wat hare samenstelling betreft, dichter bij het linnen dan bij de wol staat, namelijk de katoenen watten.

Men weet, dat eene laag nieuwe, luchthoudende watten veel warmer is dan de oude, platgedrukte en dus weinig luchthoudende.

Het dragen van overkleeren heeft geen ander doel, dan luchtruimten

te scheppen, die warmtebehouders vormen. Zijn de luchtruimten en poriën van eene kleedingstof zeer verminderd, dan is de afgifte van warmte er in dezelfde mate door verhoogd en wij hebben het koud in zulk een kleedingstuk. Op dien grond zijn lederen laarzen des winters kouder dan wollen schoenen en glacé-handschoenen kouder dan die van wol en zeemleder. Alle stoffen overigens, die tot kleeding bestemd zijn, moeten een zeker luchtgehalte bezitten en mogen nimmer de buitenlucht van de huid afsluiten; anders zouden zij door belemmering van de verdamping van het zweet een ondraaglijken toestand in 't leven roepen, welken menigeen gewaarwordt, die een poosje achtereen overkleederen van caoutchouc, zoog. Macintosh aan heeft.

Ieder weet, dat eene gezonde longademing zonder gestadige luchtverversching niet mogelijk is. Welnu, datzelfde is het geval met de huidademing. Door middel van de longen nemen wij zuurstof op en scheiden koolzuur uit. Ademen wij nu in eene beperkte, gesloten ruimte, dan treedt een tijdstip op, waarop geene genoegzame wisseling van gassen plaats heeft; de zuurstof wordt verteerd, het koolzuur hoopt zich op en ten slotte wordt het ademen onmogelijk en het leven uitgebluscht. Juist hetzelfde heeft met de huidademing plaats. De lucht wordt weldra met waterdamp verzadigd, zoodat zij niet meer in staat is op te nemen; de verdamping van water van de oppervlakte des lichaams houdt op en de afvoer van warmte wordt belemmerd. Het koolzuur wordt om dezelfde redenen als boven niet meer uitgescheiden, zuurstof niet meer opgenomen en eerst als er frissche lucht kan toetreden, wordt de functioneering weder normaal. Hieruit blijkt de noodzakelijkheid van een ongeschonden toevoer van lucht voor eene gezonde huidademing.

III.

Uit het voorgaande treden de voordeelen van de wol voor kleederdracht boven andere kleedingstoffen genoegzaam aan den dag.

Passen wij deze nu op het z.g. Jaegersche wolregime toe, dan mag daaraan, behoudens de overdrijving, waaraan Jaeger zich schuldig maakt, eenige waarde niet ontzegd worden.

Het lust ons niet, om de deels oude en bekende, deels nieuwe en niet altijd zeer bevattelijke theorieën, die Jaeger omtrent zijn ‘regime’ ten beste geeft, hier uiteen te zetten. Onzes inziens doen ze aan de waarde van het beginsel meer afbreuk dan voordeel en brengen ze zijn stelsel slechts in miskrediet.

Voor het minst vervalt Jaeger in de eenzijdigheid van de vegetariërs, als hij beweert, dat de mensch bij uitsluiting zich in wollen kleederdracht gezond en tevreden kan gevoelen, omdat hij dit met bijna alle warmbloedige dieren gemeen heeft, dat deze haar, dus wol, als lichaamsbedekking van de natuur hebben ontvangen, welk haar hen

in staat stelt, de warmteregeling des lichaams in stand te houden. Men zou evengoed uit den kogelvorm der overige hemellichamen tot de rondheid der aarde kunnen besluiten. Wat het dier echter in zijne hulpeloosheid van de natuur heeft ontvangen, dat behoort de mensch, door zijn verstand geleid, naar zijne behoeften in te richten. Het geheele menschdom daarom met een kunstmatig wolkleed te willen bedekken, is voor het minst even eenzijdig, als alle menschen naar het kruid des velds te willen verwijzen, opdat zij daaruit gezondheid en langen levensduur zouden putten.

Geheel iets anders is het echter, als de mensch door wetenschap en ervaring tot het bewustzijn is gekomen, dat, onder zekere omstandigheden, het gepast gebruik van wollen kleedingstukken de voorkeur verdient boven bedekking met gemengde of enkel plantaardige vezelstoffen. Die omstandigheden en die behoeften te leeren kennen, dat moet, naar onze bescheiden meening, het vraagstuk zijn, om op te lossen. Daarin is, naar mijn inzien, Jaeger nog niet geslaagd. Allerminst kan men met hem meegaan, waar hij zijn wolregime als een heilzaam middel tegen eene reeks van de meest uiteenloopende ziekten en tegen het gevaar, om door besmettelijke ziekten aangetast te worden, aanprijst. Evenmin kunnen wij met hem instemmen, waar hij beweert, dat het uitsluitend dragen van zuivere wol het wederinstorten na alle zware ziekten zal verhoeden. Daarentegen zijn wij het met hem eens, als hij zegt, dat eene doelmatige wolkleeding heilzaam is voor degenen, die eene al te groote gevoeligheid voor het weer bezitten. Heilzaam is zij in zulke klimaten, waar dikwijls plotselinge veranderingen in de atmosfeer voorkomen, en bij gevolg ook voor alle levenswijzen, die aan dusdanige plotselinge afwisselingen onderhevig zijn. Vandaar, dat zij, die veel aan stoornissen in de huidwerkdadigheid en dientengevolge aan zoogenaamde verkoudheden lijden, door de dracht van wol veel minder onderhevig daaraan zijn. Dat het dragen van wol ‘Affectfestigkeit’, dat is eene zekere kalmte en gelijkmatige gemoedsstemming zal veroorzaken, kan in dien zin toegegeven worden, dat iemand, die niet angstig elken dag of elk uur van den dag naar de veranderlijkheid van het weer heeft uit te zien, om zijne kleederdracht daarnaar in te richten; dat iemand, die, eens aan de wolkleeding gewoon, niet elk seizoen blootstaat aan de gevolgen van sterke temperatuur-wisselingen, zich over het algemeen behaaglijker zal gevoelen dan anderen, die in het tegenovergestelde geval verkeeren. Vandaar, dat zenuwlijders en rheumatischen zich veel behaaglijker in het wolkleed gevoelen dan in stoffen, uit plantenvezel vervaardigd. Heilzaam werkt in het algemeen de wol op allen, die geen overvloed van dierlijke warmte bezitten; op allen, die een zittend kamerleven voeren; op hen, die aan voedingsstoornissen lijden. De oogarts Doctor Paulsen te Hamburg, die te dien opzichte nauwkeurige waarnemingen heeft gedaan, prijst de wolkleeding zeer aan bij lijders aan klierziekte, vooral bij die torpide vormen, bij kinderen

voorkomende als oog-, hals- en ooraandoeningen. Volgens hem zou daardoor de huid gehard en tegen verkoeling beschut worden.

Het gaat echter met de woldragers als met die slaven van de wet, welke zich daaraan onvoorwaardelijk onderwerpen in het belang van de algemeene welvaart. De woldragers zijn slaven van hun kleed in het belang hunner eigene gezondheid. Die zich eens in het wollen pantser heeft gestoken, kan dat niet zonder schade weder afleggen.

Daarbij komt, dat niet alle gestellen voor de wolkleeding geschikt zijn. Vandaar, dat Jaeger aanneemt eene zekere crisis, die de woldrager moet doorstaan, alvorens hij zich geheel vereenzelvigd heeft met zijn kunstmatig wolpantser. Eene crisis, waarbij, zooals hij het noemt, het ‘zelfvergif’ uit het lichaam verdreven wordt. Eene crisis, die, volgens hem, voor sommige menschen noodlottig kan worden. Naar het ons voorkomt, zal die crisisleer hierop neerkomen, dat de eene mensch gevoeliger dan de andere is voor de wolvezel en dat deze stof niet voor allen aangewezen is.

De omstandigheid, dat de wollen dracht de uitwaseming des lichaams bevordert en door de poreusheid van het weefsel de verdamping van het zweet gelijkmatiger maakt, doet ook den warmtegraad van ons lichaam dalen en draagt dus bij tot harding van de huid, in plaats van, zooals gewoonlijk beweerd wordt, die te verweekelijken. Doordien de wol de huid meer verwarmt dan linnen, neemt ze de overdadige warmte van de geheele bloedmassa weg door eene algemeen ongehinderde uitwaseming. En hieruit laat zich verklaren, waarom, wanneer men eenmaal door gewoonte het prikkelend gevoel op de huidzenuwen heeft overwonnen, men het in wollen kleeren des zomers minder warm heeft en minder transpireert dan in linnen; verder, waarom in tropische gewesten wollen kleeren zoo goed bevallen.

De genoemde Dr. Paulsen heeft omtrent de vermindering der huidwarmte, de gelijkmatige en langzame afkoeling der huid zeer nauwkeurige en langdurige proeven genomen. Het is hem daaruit gebleken, dat bij de toepassing van het wolregime in zijn geheel (bed- en kledingstukken) de lichaamstemperatuur 1 à 2 graden minder is dan bij hen, die van gemengde of andere stoffen voor bed en kleeding gebruik maken.

Zal het gebruik van wol tot lichaamsbedekking des nachts en des daags het gewenschte effect hebben, dan eischt Jaeger's wolregime het uitsluitend gebruik van zuivere, liefst ongeverfde wol van zulk eene zachtheid, dat de vezel eene gevoelige huid niet al te veel prikkelt; van een weefsel, dat ruimschoots gelegenheid geeft voor eene gestadige en langzame ontsnapping der huiduitwaseming; van een snit, die zoowel bevorderlijk is aan eene ongestoorde huiduitwaseming als aan eene ongehinderde beweging der verschillende lichaamsdeelen.

Tot dat einde beveelt hij aan het dragen van schuin geweven of gebreide stoffen, zoogenaamd ‘tricot’. Dit weefsel, van ongelijke fijnheid,

wordt tot kleedingstukken vervaardigd, die nauw aan het lichaam, vooral aan de uiteinden, sluiten en zoo rekbaar zijn, dat ze zich naar elke lichaamshouding voegen. Zij zijn daarbij zoo licht, dat men hun gewicht nauwelijks gewaarwordt. Al de kleedingstukken hebben eene verdubbeling op de borst, van den hals tot halverwege den buik, evenals aan de enkels en polsen, hetgeen Jaeger, volgens eene hem eigene theorie, noodzakelijk acht voor de gelijkmatige bloedsverdeeling.

Bij de normaal-kleeding komt niet alleen de stof, maar ook hare kleur, haar weefsel en de snit in aanmerking.

En hierbij treedt de beteekenis van de normaal-kleederdracht eerst duidelijk in 't licht.

Men kan op Jaeger's theorieën veel of weinig afdingen; maar in de practische toepassing van zijn regime moet men hem den lof toekennen van een baanbreker op het gebied der hygiëne van de kleeding te zijn. Hebben de hygiënische autoriteiten van den jongsten tijd zich hoogst verdienstelijk gemaakt met het toetsen van de eigenschappen der kleedingstoffen en kleederweefsels aan de eischen der hygiëne, Jaeger is de eerste, die het vraagstuk eener rationeele kleeding zoo practisch mogelijk heeft opgelost. Hij heeft tot in de kleinste bijzonderheden de eischen eener gezonde kleeding nagegaan en die aan de aesthetische eischen getoetst en dienstbaar gemaakt. Hij heeft kleedingstukken voor elken leeftijd en voor alle omstandigheden des levens uitgedacht en aan zijne denkbeelden eene practische toepassing weten te geven, door eene industrie van normaal-kleeding in het leven te roepen, die in den korten tijd van haar bestaan met reuzenschreden is vooruitgegaan(*) en producten levert, die bij de tegenwoordige concurrentie en daaruit vooruitspruitende misbruiken de aandacht van ieder verdienen, die gesteld is op eene solide en gezonde kleederdracht.

Ofschoon zich streng houdende aan zijn beginsel, dat de kleederen eene kunstmatige haarbedekking moeten vórmen en dus in alle opzichten met de natuurlijke haarbedekking der dieren moet overeenkomen, zoo heeft hij echter rekening weten te houden met die wispelturige gebiedster, welke men ‘de mode’ gelieft te noemen. Hij onderscheidt tot dat einde normaal-kleederen en saniteits-kleederen. Deze laatste onderscheiden zich in weefsel en in snit van de eerstgenoemde en staan het verst van de modedracht af. Zij bepalen zich tot engsluitende kleedingstukken van wijdmazig naar den vorm van het lichaam gebreide stoffen. Ze zijn zeer poreus, dus veerkrachtig van weefsel, licht in het gewicht - de gezamenlijke kleeding (zonder laarzen en hoed) van

(*) Zij zette in 1884 - sedert eene vijfjarige werkzaamheid - 5 millioen mark om; omstreeks de helft harer producten werd uitgevoerd. Twaalf uitgebreide fabrieken in Duitschland hadden toen volop werk. De fijnste weefsels worden in de meest elegante vormen vervaardigd en tot allerlei huishoudelijke doeleinden gebezigd, niet alleen kleedingstukken, maar ook stoffen voor zakdoeken, handdoeken, servetten, tafellakens, beddelakens en bedden, gordijnen, enz.

een volwassen man mag ook in den winter het gewicht van 3 kilo niet veel te boven gaan - en ongeverfd.

Daarentegen bestaat de normaal-kleeding uit geweven stoffen, die met niet vergiftige plantenkleurstoffen zijn geverfd, wel is waar aan de uiteinden des lichaams eng sluiten, maar toch in snit weinig van de gewone modekleeding afwijken. Jaeger, wel wetende, dat eene strenge doorvoering van zijne saniteits-kleeding bij het publiek weinig ingang zou vinden, heeft door gepaste hulpmiddelen zijne beginselen met de eischen der mode in overeenstemming weten te brengen. In één eisch blijft hij echter onverbiddelijk: wol en niets anders dan wol voor alles, wat met het lichaam rechtstreeks in aanraking komt.

Niet alleen moeten daarom al de onderdeelen der kleedingstukken uit zuivere wol bestaan, maar ze moeten ook met zuivere wol aan elkaar worden gehecht. Voor hand- en voetschoenen moet natuurlijk ook dezelfde stof gebezigd worden, en waar leder onvermijdelijk is, zooals voor de zolen, daar beveelt hij het gebruik van looigaar ongeverfd (zoogenaamd natuur-) leder aan. Ook hoorn, als eene verharde wol, laat hij toe voor knoopen en dergelijke. Zelfs beveelt hij het gebruik van wollen zakdoeken aan, omdat, volgens hem, daardoor de aanleg tot verkoudheid in het hoofd zeer vermindert en zij veel beter dan de linnen zakdoek tot het afwisschen van het zweet geschikt zijn, dit beter opnemen en beter laten verdampen. Men kan dergelijke subtiliteiten in hare waarde laten; zij doen aan de waarde van het stelsel, mijns inziens, niet tekort, als men niet tot zulk een uiterste wil meegaan.

De Jaegersche normaal-kleeding onderscheidt zich door een bijzonderen eenvoud. Het ondergoed bestaat uit een nauwsluitend tricot hemd, slechts over den schouder geopend kunnende worden, een tricot pantalon, tot aan de enkels sluitende en met eene schuine gulp dubbel over het midden bevestigd. De sokken, van schapenwol of kemelshaar, zijn naar den vorm van den voet geweven en van één of vijf vingers voorzien. Zij sluiten eng aan de kuit om het been. De bovenkleeding bestaat uit pantalon van tricotstof, om het midden met eene schuine gulp in dubbele bedekking sluitende, terwijl aan den binnenkant gebreide manchetten of ‘stooten’ zijn aangebracht, die om het been onder de knie bevestigd worden en het inwaaien beletten. De romp wordt bedekt met eene korte jas, in dubbelen overslag over de borst dichtgeknoopt en dicht om den hals sluitende, hetzij met een opstaanden of liggenden kraag. Waar de opstaande kraag van lapellen is voorzien, daar wordt een afzonderlijke borstlap gedragen, die eng aan den hals sluit. De mouwen van de jas hebben bij de polsen dezelfde wind-manchetten als de broek om de enkels. Boord, borsthemd en manchetten worden van geweven witte wolstof vervaardigd. De hoed bestaat uit geprepareerd vilt zonder voering, maar met eene wollen kap of een zweetrand. De schoenen zijn van tricotstof en sluiten eng aan de enkels. In den hak is eene opening, die communiceert met

eene reeks van openingen in de binnenzool, zoodat bij het gaan de voet steeds koel blijft.

Bij nat weder wordt het wollen bekleedsel van den rug des voets langs de zool van een lederen rand omgeven.

Deze kleedingstukken zijn verschillend in dikte naar gelang van het seizoen en het gestel. Die daarmede des winters niet warm genoeg gekleed is, kan zich bedienen van een wollen hemdrok of het bovenkleed met tricot wollen stof doen voeren.

In zulk een gewijzigd normaal-kostuum is het zeer aangenaam, zich te bewegen. Ik weet het uit eigen ervaring. Ik heb geruimen tijd geleden aan stoornissen in de circulatie, waarbij ik zeer gevoelig was voor temperatuur-wisselingen. Wegens rheumatische aandoeningen droeg ik steeds flanel op het bloote lichaam. Daar mij de goede eigenschappen van de wol tot bekleeding bij dergelijke aandoeningen bekend waren, zoo werd daardoor meer bepaald mijne aandacht op de Jaegersche woldracht gevestigd. Ik draag nu Jaegersche stoffen voor onder- en bovenkleeding en moet erkennen, dat die circulatie-stoornissen en de daarmede gepaard gaande temperatuur-wisselingen der huid genoegzaam geheel geweken zijn. Van Maart tot op het oogenblik, dat ik dit schrijf (einde October), heb ik door alle temperatuur-wisselingen der buitenlucht mij zeer behaaglijk gevoeld en mij bewogen in eene eenvoudige, dichtgesloten jas. Bij een tocht van een paar uur langs een heuvelachtigen bodem, bij eene temperatuur van 70 tot 75 graden Fahr. en een fellen zonneschijn was het transpireeren mij niet lastig, en tot rust gekomen gevoelde ik niet die onaangename gewaarwording van snelle afkoeling, die het met zweet doortrokken linnen veroorzaakt, eene gewaarwording, die ik opdeed, toen ik tot vergelijking tusschen de wollen onder- en bovenkleeding een linnen kleedingstuk had aangetrokken. Evenzeer gevoelde ik er geen last van, als eene fiksche regenbui mijne kleederen had bevochtigd. Het duurde lang, eer het vocht door de poriën drong, en was dat het geval, dan kon ik het gemakkelijk voor een goed deel eruit slaan en had de verdamping van het overige zoo ongemerkt plaats, dat ik er niets van gewaar werd.

Wie tot het wolregime wil overgaan, doet best, daartoe het voorjaar te kiezen. Men vange aan met de verandering der bovenkleederen en late daarop Jaegersche onderkleederen volgen; want gaat men andersom te werk, dan komt bij gevoelige huid dikwijls een lastig jeuken voor. Aanvankelijk bezige men eene dikkere wolbedekking, omdat het geheele wolregime in den aanvang voor sommige gestellen te koel zal blijken. Wie dan eens gedurende de drie seizoenen het wolregime heeft gedragen, behoeft slechts bij zeer strenge winterkoude en scherp blazenden noordenwind tot eene overjas zijne toevlucht te nemen. Is dat niet het geval, dan zal men zich even behaaglijk des winters als des zomers gevoelen. Ook verdient de aandacht gevestigd te worden op de hoofden voetbedekking volgens Jaeger's systeem. De lichte vilten hoed met

dito kap geeft lang niet zoo gemakkelijk aanleiding tot dat beklemmende gevoel van transpireeren als bij een zijden pluchen hoed met leeren kap. Daarbij is de saniteits-hoed voorzien van doelmatige ventilatie-openingen.

De wollen schoen heeft ook zijne eigenaardige voordeelen. Hij sluit goed om den voet, zonder eenig deel te knellen of in zijne bewegingen te belemmeren, omdat de leest volgens den natuurlijken vorm van den voet is vervaardigd. Daar de voering evenzeer uit wollen stof bestaat, heeft de verdamping van het voetzweet geleidelijk plaats, zonder die onaangename gewaarwording te verwekken, welke het lederen schoeisel, met linnen stoffen gevoerd, teweegbrengt. Voor hen, die gevoelige voeten hebben, is deze dracht dus zeer aan te bevelen, daar de vetzuren en het koolzuur, die zulke onaangename uitwasemingen veroorzaken, te spoedig worden afgeleid, om in ontbinding over te gaan. Van wondworden en doorloopen des zomers zal men bij zulk eene dracht dus geen last hebben.

Het spreekt vanzelf, dat Jaeger zijn regime niet compleet acht met het dragen van wollen kleedingstukken des daags; hij eischt ook, dat de woldrager 's nachts geheel van luchthoudende wollen stoffen omgeven is. Vandaar, dat hij zijne aandacht ook heeft gewijd aan hetgeen hij noemt het ‘normaalbed’. Zulk een bed bestaat uit eene doorstikte tijk van natuur-bruine wollen stof, gevuld met zuiver natuur-bruine wol, liggende op drie matrassen van hetzelfde weefsel en gelijken inhoud. Het kussen is van dezelfde stof vervaardigd. De lakens en sloopen zijn van zeer fijn, sterk dubbel cachemir, dat in de wasch niet krimpt. De dekens bestaan uit fijne schapenwol of kameelhaar. Zij zijn in ongeverfde natuurbruine kleuren voorhanden en zijn, bij groote lichtheid, zeer warm.

De meer genoemde Dr. Paulsen heeft eene reeks van vergelijkende proeven genomen met bedden en bedbedekking van de meest verschillende stoffen en die van het zoogenaamde normaalbed en heeft tot resultaat verkregen, dat onder de e.g. bedekkingen en bedden meer waterdamp wordt gevormd dan onder het l.g., of liever, dat bij het wolbed de waterdamp gemakkelijker naar buiten kan ontwijken. Hetzelfde als bij de dagkleeding vindt ook hier plaats; het zweet vindt gestadig gelegenheid, door de poriën van het weefsel te ontsnappen. Hetzelfde is het geval met het ontwijken van de huidgassen. Door die gestadige wisseling van uitwasemingen onder en toetreding van lucht boven de bedekking ontstaat er eene temperatuur tusschen het wolbed en zijne bekleeding, die twee tot vier graden lager is dan bij het veerenbed of andere matrassen. Daaruit blijkt, dat de huidademing door veeren, katoen en linnen belemmerd en vertraagd wordt, de pols en de ademhaling versneld, de temperatuur verhoogd, de afscheiding van waterdamp en koolzuur vertraagd worden, terwijl de organen bij de bedekking met wolstof normaal functioneeren. Men gevoelt zich

dus in een normaalbed over het algemeen kalmer, koeler en verkeert zoowel bij warme als koude lucht gedurende den slaap steeds in dezelfde temperatuur, die het lichaam aanbiedt. Dr. Paulsen verklaart dan ook uit eigen ervaring: 'Die eenmaal de weldaden van het wolbed heeft ondervonden, keert niet weder tot het oude lijnwaad terug. In het wolbed ondervindt men geene rillingen, zooals bij het gewone bed en het gebruik van versch bedlinnen; evenmin ontwaart men die kille koude bij het bestijgen van het bed des winters of bij het omwoelen. Zefs bij de strengste koude verkeert men gestadig in eene aangename temperatuur.'

Jaeger nu beveelt bij het gebruik van het normaalbed aan, om de ramen van het slaapvertrek gedurende den nacht open te houden. Hij verzekert, dat daarvan geene kwade gevolgen zijn te duchten. Ten overvloede raadt hij aan het dragen van een tricot nachtkostuum, dat het geheele lichaam tot de voeten omhult. Zoodoende zal men geen hinder van tocht of koude hebben, terwijl een verzuim hierin de gunstige gevolgen van het slapen in een normaalbed doet uitblijven. Natuurlijk dient daarmede met de grootste behoedzaamheid te werk te worden gegaan. Men begint met den zomer en eindigt met den winter door het openstellen van een bovenraam. Hoofdvereischte is, dat de lucht in het slaapvertrek zoo zuiver mogelijk blijve.

DR. S. SR. CORONEL.

Gas of electrisch licht?

Het vervaardigen van kunstlicht is reeds sedert lang een onderwerp van studie geweest voor tal van geleerden en zelden wekken onderzoekingen zoozeer de algemeene belangstelling als die, welke daarop betrekking hebben. Het invoeren van eene nieuwe lichtbron, of eene ingrijpende verbetering van eene reeds bestaande, was steeds eene gebeurtenis van gewicht, die de aandacht van het publiek in hooge mate wekte; men denke slechts aan het gaslicht in zijne eerste periode, aan den hevigen strijd, die erover gevoerd is, voordat het de zege op andere verlichtingen behaalde, en hoe het eindelijk door zijne groote voordeelen boven andere lichtbronnen zelfs den felsten tegenstanders het zwijgen oplegde.

De schoone uitkomsten, met het gaslicht verkregen, konden echter niet iedereen bevredigen; ook hier gold het bij velen: dankbaar maar onvoldaan. Men was verblind door het schitterende licht, dat Davy in 1802 tusschen twee koolspitsen, waardoor een electrische stroom gaat,

ontdekte, en de nimmer rustende, steeds voorwaarts strevende geest des menschen zon op middelen, om dezen zoogenaamden boog van Volta, wiens stralen, zoowel wat kleur als wat intensiteit betreft, die van het zonlicht nabijkomen, aan de vervaardiging van kunstlicht dienstbaar te maken. Vooral na 1831, toen Faraday in zijne beroemde wetten had aangetoond, dat men geheel onafhankelijk van de kostbare en omslachtige galvanische batterijen, eenvoudig door het bewegen van een magneet in de nabijheid van een gesloten geleider, een electrischen stroom kon opwekken, kwam men stap voor stap nader tot het doel, dat men zich voor oogen had gesteld en dat velen in den beginne als eene utopie hadden uitgekreten.

De voornaamste tijdstippen in de ontwikkelingsgeschiedenis van het electrisch licht waren: de ontdekking van Davy in 1802, de bekendmaking van de wetten van Faraday in 1831, de ontdekking van het dynamo-principe door Werner Siemens in 1867, de toepassing van den ringinductor van Pacinotti-Gramme in 1876 en eindelijk het jaar 1881, dat met gulden letters in de annalen der electrotechniek staat aangeschreven, de electriciteits-tentoonstelling te Parijs. Met een verklaarbaren angst werden deze vorderingen van het electrisch licht door de belanghebbenden bij de gasindustrie gevolgd, en men herinnert zich wellicht nog, welke sensatie de tijding, dat het aan Edison gelukt was, het electrisch licht te verdeelen, in 1878 teweegbracht. Wel bleek dit met echt Amerikaansche humbug aangekondigde bericht voorbarig te zijn geweest; teleurgesteld werd men echter niet, want reeds in het jaar 1881 brachten honderden Edison- en Swanlampjes door hun zacht, rustig licht de bezoekers van de electriciteits-tentoonstelling te Parijs in verrukking.

Vóór dien tijd was men er slechts in geslaagd, dank zij de invoering van de Jablochkoffkaarsen en van de differentiaallampen, het electrisch *boog*licht te verdeelen, en was het zelfs aan Brush gelukt, 40 lampen door dezelfde machine te spijzen. Deze uitkomsten, hoe schoon zij overigens ook waren, konden echter het electrisch licht nimmer tot onze woonkamer doen doordringen; daartoe was het vóór alles noodzakelijk, dat men lampjes van ongeveer gelijke lichtsterkte als eene gasvlam overal in de geleiding kon aanbrengen en naar willekeur kou uitdooven of aansteken.

De eerste proeven, die men daaromtrent heeft genomen, dagteekenen reeds van het jaar 1845. In dat jaar nam King een patent op zijne platinagloeilamp. Hij bracht de eigenschap van den electrischen stroom, om een geleider, waardoor hij stroomt, te verwarmen, in toepassing, en daar de ontwikkelde warmte evenredig is aan den weerstand van den geleider, komen slechts stoffen, die een groot weerstandsvermogen bezitten, in aanmerking. Nu voldoen slechts Antimonium, Bismuth, Platina en Kool aan dezen eisch, terwijl de beide eerste stoffen al dadelijk wegvallen, daar zij bij eene te lage temperatuur smelten. Pla-

tina wordt, wanneer zijne temperatuur zoo sterk afwisselt, als in eene gloeilamp het geval is, spoedig bros en breekt eindelijk en daar men voor de vervaardiging van een dergelijk platinalampje toch minstens 20 gram platina noodig heeft, wordt het, wegens gemelde eigenschap, veel te kostbaar. Met kool slaagde men beter en gelijktijdig gelukte het aan Edison en Swan, eene bruikbare gloeilamp te vervaardigen, waardoor de laatste hinderpaal, die aan de algemeene verspreiding van het electrisch licht nog in den weg stond, was verdwenen. In den laatsten tijd is de nieuwe lichtbron dan ook met reuzenschreden voorwaarts gegaan en daar het al of niet slagen van het electrisch licht een vraagstuk van den dag is geworden, zal het niet overbodig zijn, in het kort na te gaan, welke uitkomsten men reeds met het electrisch licht heeft verkregen, welke toekomst men het kan voorspellen en welken invloed het kan hebben op de gasindustrie. Het zal daarbij noodig zijn, de fout te vermijden van zoovele andere voorstanders van het electrisch licht, die door overdreven ophemeling en dikwijls door geheel verkeerde voorstelling van feiten groot nadeel hebben gedaan aan de zaak, waarvoor zij, zij het dan ook met slecht gekozen wapenen, streden.

Beschouwen wij in de eerste plaats de beide lichtsoorten naast elkander, om daardoor tot de voordeelen te besluiten, die het eene licht boven het andere heeft, en laat ons vervolgens nagaan, hoe deze voordeelen zich bij reeds bestaande installaties hebben geopenbaard.

Vóór alles rijst de vraag op, hoe zich het gas- en het electrisch licht verhouden tot het luchtbederf der te verlichten ruimte; want lucht is een der hoofdfactoren, die voor het levensonderhoud en voor de gezondheid van mensch en dier onontbeerlijk zijn, en het heeft steeds schadelijke gevolgen, wanneer men dagelijks gedurende eenige uren bedorven lucht inademt. Wie kent niet de onaangename gewaarwording, die men ondervindt, wanneer men eene zaal binnentreedt, waarin vele personen aanwezig zijn; wel is zij schitterend verlicht, doch de lucht is er drukkend en benauwd, de ademhaling kost er moeite, hoofdpijn en slaperigheid overvallen ons en wij verlangen naar het oogenblik, dat wij de zaal kunnen verlaten, om onze longen met frissche, onbedorven lucht te verzadigen, hoe schoon het concert of hoe aangrijpend het drama ook zij, dat men er kan genieten.

Iedere verbranding geschiedt ten koste van de zuurstof uit de lucht; het is niets anders dan eene scheikundige verbinding van de stof, die verbrandt, met zuurstof. Wanneer men dus in een vertrek lichtgas, stearine of petroleum verbrandt, met het doel zich kunstlicht te verschaffen, dan zal men daardoor de lucht, die dienen moet, om ons leven te onderhouden, van zuurstof berooven; terwijl in de plaats van dit kostbaar gas tal van verbrandingsproducten treden, die een hoogst nadeeligen invloed hebben op ons organisme. Behalve dat de lucht door de verbranding wordt verontreinigd, heeft de warmte, die erdoor wordt ontwikkeld, een schadelijken invloed op onze gezondheid.

Bij het electrisch gloeilicht is er geene sprake van eene stof, die verbrandt ten koste van de zuurstof uit de lucht en die bij de verbranding vergiftige producten ontwikkelt; de kooldraad, die door den electrischen stroom tot gloeiens toe wordt verhit, is opgesloten in een luchtledigen ballon.

Bij het booglicht branden de koolspitsen langzaam af, doch de hoeveelheid der lucht, die daardoor wordt verbruikt, is slechts gering.

In onderstaande tabel vindt men opgeteekend, hoeveel koolzuur, water en warmte per uur bij eene lichtsterkte van 100 kaarsen door de verschillende lichtsoorten worden ontwikkeld.

Lichtsterkte 100 kaarsen.	**Daarbij worden per uur ontwikkeld.**		
Lichtsoort.	**Water kg.**	**Koolzuur m^3 bij o^o**	**Warmte calorium.**
Electrisch booglicht	0	0	57
Electrisch gloeilicht	0	0	290
Lichtgas, Argandbrander	0.86	0.46	4860
Petroleum lamp	0.80	0.95	7200
Olie lamp	0.85	1.-	6800
Paraffine	0.99	1.22	9200
Was	0 88	1.18	7960
Stearine	1.04	1.30	8940

De ontwikkelde warmte is in deze tabel uitgedrukt in calorieën; eene calorie is de hoeveelheid warmte, die noodig is, om 1 kg. water één graad Celsius in temperatuur te doen stijgen. Lichtgas ontwikkelt dus bij eene lichtsterkte van 100 kaarsen en bij gebruik van Argandbranders per uur zooveel warmte, dat 48,6 kg. water ermede aan het koken kunnen worden gebracht; terwijl de ontwikkelde warmte bij electrisch gloeilicht van gelijke sterkte slechts voldoende is, om 2,9 kg. te doen koken.

De geringe invloed van het electrisch licht op het luchtbederf en de temperatuur der te verlichten ruimte kwam zeer sterk uit, toen voor eenige jaren in de uitgestrekte magazijnen van de Louvre te Parijs het gas door electrisch licht werd vervangen; in de plaats van 1110 gasvlammen bracht men 150 Jablochkoffkaarsen, 4 regulatorlampen en 60 Edisonlampjes aan. Volgens eene berekening van den Ingenieur Honoré werden er per uur door de verbranding van het gas 2921 m^3. lucht verbruikt, terwijl de electrische lampen slechts 7.9, dus 369 maal minder lucht voor de ademhaling ongeschikt maakten. Terwijl dan ook vroeger de beambten zeer veel van de drukkende, benauwde atmosfeer, die er 's avonds heerschte, hadden te lijden, waren zij na de invoering van het electrisch licht geheel daarvan bevrijd.

Zeer leerrijk zijn de uitkomsten, die Prof. Pettenkofer verkreeg bij zijne onderzoekingen omtrent het koolzuurgehalte en de temperatuur van de lucht in het Residenz-theater te München bij gebruik van gas en van electrisch licht.

Hij onderzocht de lucht zoowel in de volle als in de ledige zaal.

Bij zijne proeven in de ledige zaal waren nooit meer dan 10 tot 15 personen aanwezig en het scherm bleef opgetrokken. De temperatuur werd iedere vijf minuten op drie verschillende plaatsen afgelezen.

Bij zijne proeven gedurende de voorstelling waren 500 en 600 personen in de zaal.

De temperatuur steeg in beide gevallen van een minimum in het begin tot een maximum aan het einde; deze getallen en het verschil tusschen minimum en maximum vindt men in onderstaande tabellen opgeteekend:

Gasverlichting.

	Ledige zaal. Temp. der buitenlucht 11 8°			**Volle zaal. Temp. der buitenlucht 11.5°**		
	Parquet.	I Rang.	III Rang.	Parquet.	I Rang	III Rang.
Minimum	15.2	16.2	16.2	16.0	16.8	21.6
Maximum	16.5	19.4	25.4	22.2	23.6	29.0
Verschil	1.3	3.2	9.2	6.2	6.8	7.4

Electrische verlichting.

	Ledige zaal. Temp. der buitenlucht 17.6°			**Volle zaal. Temp. der buitenlucht 15°**		
	Parquet.	I Rang.	III Rang.	Parquet.	I Rang.	III Rang.
Minimum	16.6	17.2	17.6	17.6	18.8	18.8
Maximum	16.9	18.0	18.5	19.6	23.0	23.0
Verschil	0.3	0.8	0.9	2.0	4.2	4.2

Uit deze getallen ziet men ten duidelijkste het groote verschil tusschen beide lichtsoorten met betrekking tot de temperatuursverhooging der lucht. In de ledige zaal was het verschil tusschen de minimum en de maximum temperatuur bij gasverlichting 10 maal grooter dan bij electrische verlichting, en in de volle zaal was de temperatuur op den III^{den} rang bij gebruik van electrisch licht niet eens zoo hoog als de temperatuur op den I^{sten} rang bij gasverlichting.

Voor het koolzuur-maximum vond hij in de volle zaal

bij gaslicht	2.3 per Mille
bij electrisch licht	1.8 per Mille

Prof. Pettenkofer eindigde zijn verslag aldus:

Uit de gedane onderzoekingen kan men met zekerheid het volgende besluiten: 1°. dat de electrische verlichting in hooge mate de oververhitting der lucht tegengaat; 2°. dat zij, wel is waar, de ventilatie niet onontbeerlijk maakt, doch eene geringere ventilatie vordert dan de gasverlichting, daar men bij aanwending van electrisch licht slechts met de uitademingsproducten en de huiduitwasemingen der menschen te doen heeft, terwijl men bij de gasverlichting ook wegens de verbrandingsproducten en de grootere hitte moet ventileeren.

De samenstelling van het electrisch licht heeft een voordeel boven het gaslicht ten gevolge, dat bij verschillende industrieën van groot belang is.

Iedere lichtsoort bestaat uit een aantal gekleurde stralen, die men van elkander kan scheiden, door het licht te laten vallen door een glazen prisma; men verkrijgt dan een veelkleurigen band, het spectrum van de betreffende lichtsoort. Terwijl men reeds met het bloote oog door het verschil in kleur tot het besluit kan komen, dat niet alle lichtsoorten dezelfde samenstelling hebben, leert ons het spectrum, uit welke gekleurde stralen een licht bestaat. Zoo toont ons het spectrum van eene gas-, olie- of kaarsvlam aan, dat deze lichtsoorten rijk zijn aan roode, oranje en gele stralen en daarentegen arm aan groene, nog armer aan blauwe stralen, terwijl het violet geheel ontbreekt; vandaar, dat het licht dezer lichtbronnen roodachtig geel is gekleurd. Komen daarentegen in een licht de verschillend gekleurde stralen in dezelfde verhouding voor als in het zonlicht, dan maakt het op ons oog den indruk van wit licht; dit nu is bij het electrisch licht het geval.

Wordt eene gekleurde stof door wit licht beschenen, dan kiest zij uit alle gekleurde stralen, waaruit dit witte licht bestaat, diegenen, die met hare kleur overeenstemmen, en kaatst die in ons oog terug, terwijl zij de overigen absorbeert. Ontbreken dus in eene lichtsoort, die eene gekleurde stof beschijnt, de stralen, die met het weerkaatsingsvermogen van die stof overeenkomen, dan zien wij haar ook niet in hare natuurlijke kleur; òf alle kleuren worden geabsorbeerd en dan schijnt zij ons zwart toe, òf er ontbreken in de teruggekaatste stralen eene of meer kleuren, waardoor de stof ons anders gekleurd toeschijnt dan bij aanwending van wit licht.

Wanneer b.v. eene blauw gekleurde stof door eene gasvlam wordt verlicht, zullen er in het teruggekaatste licht blauwe stralen ontbreken, waardoor de kleur der stof mat en groenachtig wordt.

Door electrisch licht beschenen, behouden de stoffen hare natuurlijke kleur, hetgeen vooral in ververijen, weverijen, verfstoffabrieken, enz. van groot belang is.

Bij de onderlinge vergelijking der beide lichtsoorten moeten wij nog met een enkel woord gewagen van het gevaar, dat er aan het gebruik van gas- en electrisch licht is verbonden. Ofschoon de verkeerde denkbeelden, die men zich dikwijls van het electrisch licht vormt, door de meerdere verspreiding, die deze lichtbron allengs verkrijgt, meer en meer verdwijnen, zijn er toch nog velen, die in de meening verkeeren, dat deze wijze van verlichting groote gevaren met zich brengt. In de eerste plaats denken zij, dat het brandgevaar erdoor wordt vermeerderd; dat is echter geenszins het geval. Daar men het electrisch licht niet behoeft aan te steken en de omringende voorwerpen niet met de gloeiende stof, die licht verspreidt, in aanraking kunnen komen, zijn twee voorname oorzaken van brand weggenomen. En hoeveel branden zijn niet reeds door het ontvlammen van licht brandbare stoffen, die met de vlam in aanraking kwamen, of door ontploffing bij gas- en petroleum-verlichting voorgekomen?

Toch hebben zich in den beginne hier en daar gevallen voorgedaan, dat het electrisch licht brand veroorzaakte; de schuld lag dan echter niet aan het electrisch licht als zoodanig, doch aan den slechten, ondoelmatigen aanleg, dus aan de personen, die zich als aanleggers van electrisch licht opwierpen zonder eene bijzondere studie van de electro-techniek te hebben gemaakt, en daardoor niet in staat waren, de installatie zoodanig aan te leggen, dat brandgevaar was buitengesloten. Toen dan ook bij den steeds grooteren omvang, dien de electro-techniek verkreeg, de behoefte zich deed gevoelen, speciaal voor dit vak ingenieurs te vormen, werden in verschillende buitenlandsche polytechnische scholen afzonderlijke afdeelingen voor deze wetenschap gevormd, zoodat zich tegenwoordig electro-technische ingenieurs theoretisch en practisch kunnen bekwamen. Door het electrisch licht te laten aanleggen door een deskundige, die eene bijzondere studie van dit vak heeft gemaakt, kan men zich dus nu vrijwaren tegen de gevolgen, die een slechte aanleg na zich sleept.

In de tweede plaats denken velen niet zonder schrik aan den schok, dien de electrische stroom kan veroorzaken, ofschoon ook dit gevaar voor de verbruikers van electrisch licht denkbeeldig is. Slechts wisselstroomen en stroomen van buitengewoon hooge spanning kunnen voor den mensch levensgevaarlijk worden. Door goede isolatie der geleidingen kan echter dit gevaar tot het bedienend personeel worden bepaald, dat, het gevaar kennende, ertegen kan waken. Toch is het gebruik van stroomen van zoo groote spanning, als b.v. Brush in zijn systeem aanwendt, te verwerpen; bij verreweg de meeste systemen worden dan ook stroomen van zoodanige spanning toegepast, dat het leven der menschen er niet door in gevaar kan worden gebracht.

In het bovenstaande hebben wij aangetoond, dat het electrisch licht verschillende voordeelen heeft boven andere lichtsoorten; gaan wij nu eens na, in hoeverre de kosten ervan met deze voordeelen in overeen-

stemming zijn. Men moet zich daarbij niet de vraag stellen: hoeveel zou het electrisch verlichten van mijn huis mij kosten, indien ik daartoe een motor, eene dynamo-machine, lampen, etc. moest aanschaffen; doch men moet onderzoeken, tegen welken prijs men het electrisch licht zou kunnen verkrijgen, wanneer de electrische stroom van een centraalpunt werd toegevoerd en dus in het groot werd opgewekt. Voor groote gebouwen, die veel licht noodig hebben, kan men eene afzonderlijke installatie veronderstellen.

Toen bij den bouw van het nieuwe centraalstation te Straatsburg de vraag rees, op welke wijze men het zou verlichten, werd er besloten, in het oude station eene proef te nemen met electrisch licht, vooral met het oog op de kosten in vergelijking met gaslicht. Daartoe werden op den 20sten Juli 1880 in de personenhal 6 differentiaallampen à 350 kaarsen en op de rangeerplaats 2 dergelijke lampen à 1200 kaarsen in gebruik gesteld; de eersten brandden van zonsondergang tot middernacht, in de plaats van 54 gaspitten, de laatsten van middernacht tot het aanbreken van den dag, in de plaats van 34 gasvlammen. Op den 15^{den} October 1881 werden opnieuw 12 differentiaallampen à 150 kaarsen voor de perrons, wachtzalen, vestibule en goederenloods aangebracht, terwijl eindelijk op den 2^{den} Januari 1882 45 Edisongloeilampen à 16 kaarsen en 36 à 8 kaarsen voor de restauratiezalen, het telegraafbureau, de machinekamer en 16 kantoorlokalen in werking werden gesteld.

De aanlegkosten bedroegen:

a)	voor het booglicht	25,746 Mark
b)	voor het gloeilicht	11,223 Mark
	Totaal	36,969 Mark

Met inachtneming van interest en afschrijving van het aanlegkapitaal en gesteund op de uitgaven in het tijdperk 5 Januari - 5 Juli 1882 berekende men de kosten der verlichting als volgt:

	Kosten per uur. per lamp. aantal kaarsen.	**Pf.**	**per kaars. Pf.**
eene differentiaallamp van	1200	64.64	0.0539
eene differentiaallamp van	350	30.78	0.0879

eene differentiaallamp van	150	18.44	0.1229
eene gloeilamp van	16	2.37	0.1481
eene gloeilamp van	8	1.19	0.1488
eene gasvlam van	12	2.13	0.1775

Bij de berekening van de kosten van het gaslicht was het verbruik per uur en per pit op 120 liter en de prijs op 0.16 mark per kubiek meter gesteld.

De uitkomsten, die men bij deze proefneming verkreeg, waren dus voor het electrisch licht buitengewoon gunstig; en de directie aarzelde dan ook geen oogenblik, om het in het nieuwe centraalstation toe te passen; tegenwoordig wordt dit dan ook door 60 booglampen en 1200 gloeilampen tot groote tevredenheid van alle belanghebbenden verlicht.

Zeer belangrijk waren ook de proeven, genomen in de Leipzigerstrasse te Berlijn gedurende den winter '82-'83. De Chef-Ingenieur van de firma Siemen en Halske, Von Hefner Alteneck, gaf in den ‘Electrotechnischen Verein’ te Berlijn omtrent deze proefnemingen het volgende verslag:

Het gedeelte van de Leipzigerstrasse, dat door 25 electrische lantaarns werd verlicht, was 820 meter lang en 22 meter breed. De lampen waren in ieder der beide rijen gemiddeld 75 meter van elkander geplaatst en hingen op eene hoogte van 5½ meter; 11 lantaarns verlichtten den Potzdammerplatz.

In het machinehuis, dat van de naastbijgelegen electrische lamp 350 meter was verwijderd, waren 4 gasmotoren à 12 paardekrachten opgesteld, die geheel onafhankelijk van elkander ieder eene dynamo-electrische machine dreven. Drie dezer machines spijsden ieder 12 differentiaallampen; de 4de gasmotor en de 4de electrische machine werden in reserve gehouden. De lichtsterkte der met matglazen ballons voorziene lampen bedroeg, gemeten onder een hoek van 30° met de horizontale, 880 kaarsen.

Het gasverbruik bedroeg per motor, dus voor 12 lampen, met inbegrip van 7 gasvlammen, die in het machinehuis brandden, gemiddeld 11.5 m^3. per uur. Indien men deze hoeveelheid gas direct in gewone gaslantaarns verbrandde, in plaats van haar langs een omweg in electrisch licht om te zetten, zou men slechts 1/10 deel van de grondoppervlakte kunnen verlichten, die men nu electrisch verlichtte.

De electrische lampen stonden driemaal zoo ver van elkander als de gaslantaarns. Berekent men nu de kosten per uur voor de oppervlakte, door 1 electrische lamp, resp. 3 gasvlammen, verlicht, terwijl men den prijs van 13.3 Pf. voor 1 m^3. gas aanneemt, dan vindt men:

met regeneratiebranders	32 Pf.
met branders van Bray	48 Pf.
met electrische lampen	38 Pf.

De verkregen lichtsterkten verhielden zich daarbij als 360: 315: 880. Bij ongeveer gelijken prijs verkreeg men dus 2½ maal meer licht dan met gas. Von Hefner Alteneck merkt nog op, dat bij gebruik van stoommachines de prijs nog lager zou zijn gekomen.

De berekening van de kosten van eene electrische verlichting heeft slechts dan waarde, wanneer het eene installatie geldt, die goed, doel-

matig is aangelegd en waarover steeds een behoorlijk opzicht wordt gehouden. Slecht toezicht en ondoelmatige aanleg kunnen de kosten van het licht aanmerkelijk verhoogen, en maar al te dikwijls worden de gevolgen van verwaarloozing of onkunde ten onrechte aan het electrisch licht zelf toegeschreven. Van de wijze, waarop dikwijls met het electrisch licht wordt omgesprongen, kunnen de volgende historische staaltjes een denkbeeld geven.

In eene fabriek, waar men het gas door electrisch licht had vervangen, was men van den aanvang af zeer ontevreden over het licht. Een jaar lang sukkelde men zoo voort en gedurende dien tijd werden er onophoudelijk kostbare reparaties gedaan, zonder dat daardoor echter het kwaad werd verholpen; toen eindelijk een deskundige de zaak onderzocht, bleek de fout in de machine te zitten en kon zij zeer gemakkelijk en met weinig kosten worden hersteld; intusschen had men een jaar lang met eene dergelijke machine gewerkt en groote uitgaven voor noodelooze reparaties gedaan.

In eene andere fabriek geraakte op zekeren avond de dynamo-electrische machine in het ongereede en toen men naar de oorzaak zocht, bleek het, dat, ofschoon oorspronkelijk de installatie 60 gloeilampen telde en de machine ook voor zooveel was berekend, men langzamerhand meer lampjes was gaan aanbrengen, zoodat het getal ver over de 60 was gestegen. Is het wonder, dat bij dezen overmatigen arbeid de machine eindelijk bezweek, en moet het aan de ondoelmatigheid van het electrisch licht worden toegeschreven, dat, tot grooten schrik der omstanders, de isolatie der omwindingsdraden geheel verkoolde? Bij zooveel onkunde is het niet te verwonderen, dat men somtijds slechte resultaten met het electrisch licht verkrijgt, en men moet daarom zeer voorzichtig zijn, daaruit gevolgtrekkingen te maken.

Niet alleen in fabrieken, stations en andere gebouwen heeft het electrisch licht toepassing gevonden, ook tot de woonhuizen baant het zich een weg. Reeds in September '82 werd het electrisch centraalstation in Pearl-street te New-York geopend en het werkt nog steeds tot algemeene tevredenheid. Weldra zal ook een gedeelte van Berlijn uit een centraalpunt electrisch worden verlicht; aan de Deutsche Edison-Gesellschaft is door het gemeentebestuur concessie verleend tot het leggen van geleidingen ten dienste der electrische verlichting in het gedeelte der stad, dat begrensd wordt door een cirkel, waarvan het Fürstenhaus in de Kurstrasse het middelpunt is en waarvan de straal 1600 meter bedraagt. De prijs, waarvoor het licht zal moeten worden geleverd, is aldus vastgesteld:

eene gloeilamp van	10 kaarsen per uur	2.5 Pf.
eene gloeilamp van	16 kaarsen per uur	4.0 Pf.
eene gloeilamp van	32 kaarsen per uur	8.0 Pf.
eene gloeilamp van	50 kaarsen per uur	12.5 Pf.
eene gloeilamp van	100 kaarsen per uur	25.- Pf.

Bovendien krijgt men nog rabat, wanneer de lampen jaarlijks langer dan een zeker aantal uren worden gebruikt, en wel:

langer dan	800 uur	5%
langer dan	1000 uur	7½%
langer dan	1200 uur	10%
langer dan	1500 uur	12½%
langer dan	2000 uur	15%
langer dan	2500 uur	20%
langer dan	3000 uur	25%

Het lijdt geen twijfel, dat, wanneer het centraalstation te Berlijn in werking zal zijn gesteld en aan de verwachtingen voldoet, andere steden volgen, en na de uitstekende resultaten, die men reeds met het electrisch licht heeft verkregen, kunnen de voorstanders van deze schoone lichtbron met gerustheid de toekomst te gemoet gaan. En het gas dan, vraagt men onwillekeurig; zal dat geheel verdrongen worden en niet meer worden gebruikt? Gewis niet, veeleer zullen beide lichtsoorten hand aan hand gaan, en reeds nu heeft de concurrentie met het electrisch licht eene merkbare ontwikkeling der gasindustrie ten gevolge gehad. Door het monopolie, waarin zich de gasmaatschappijen mochten verheugen, werd deze ontwikkeling niet bevorderd, en oogenschijnlijk was het in haar voordeel, de uitvinding van economische gasbranders tegen te gaan en slechts gas te leveren van juist de voorgeschreven lichtsterkte. Door de groote verspreiding, die het electrisch licht in de laatste jaren heeft verkregen, is men er daarentegen op uit geweest, de branders te verbeteren, den prijs te verlagen en de lichtsterkte te vermeerderen.

Volgens het oordeel van Sir W. Siemens (gest. 1883), eene bekende specialiteit op dit gebied, is de toekomst der gasindustrie vooral gelegen in de toepassing van het gas bij de verwarming. Door de methode, die hij ter verkrijging van het verwarmingsgas, te gelijk met het lichtgas, aangeeft(*), zal men niet alleen in staat zijn, dit verwarmingsgas tegen zeer lagen prijs te bereiden, maar ook de hoeveelheid der bijproducten zou door de invoering van dit proces worden vermeerderd.

Terwijl het steenkoolteer vóór de ontdekking van Perkin in 1856 slechts weinig waarde had, maakt het tegenwoordig eene der voornaamste bronnen van inkomsten uit. Voor dien tijd kon men het door distillatie slechts in Naphtha, Creosoot, Pik en oliën ontleden, terwijl men hier en daar ook Benzol, dat een der bestanddeelen van de Naphtha uitmaakt, afscheidde. Door de ontdekking van het Anilinrood steeg het steenkoolteer aanmerkelijk in waarde, en toen men er later nog tal van andere verfstoffen uit leerde vervaardigen, werd deze stof, waarmede men vroeger dikwijls geen raad wist, een kostbaar product. De prachtige kleuren, waarmede men tal van stoffen zoo schoon weet te sieren, stammen grootendeels uit het steenkoolteer. Bovendien

(*) Openingsrede, in de British Association gehouden op 23 Augustus 1882.

levert het ons nog carbolzuur, hoofdzakelijk als desinfectiemiddel gebruikt, en ammoniak, dat als meststof onschatbare diensten kan bewijzen.

Bij het verbranden van steenkool gaan al deze kostbare stoffen verloren en bovendien wordt de ongezonde rook gevormd, die, in groote hoeveelheid ontwikkeld, b.v. in fabrieksteden, zooveel schade kan aanrichten. Overal, waar rook optreedt, wordt brandstof verkwist, want hij bestaat uit producten, die onverbrand de lucht ingaan. Daarom is gas een zeer economisch verwarmingsmiddel, daar bij zijne verbranding geen rook wordt gevormd en alle bestanddeelen volkomen verbranden.

Bij de bereiding van lichtgas kan het distillatieproces, zooals Ellisen te Parijs heeft aangetoond, in twee tijdperken worden verdeeld. In de eerste periode, die begint een half uur, nadat de distillatie een aanvang heeft genomen, en juist met de helft van het geheele proces eindigt, worden hoofdzakelijk de koolstofrijke gassen ontwikkeld, terwijl in de tweede helft moerasgassen en waterstof optreden, die bij de verbranding weinig licht verspreiden, doch voor de verwarming zeer geschikt zijn.

Siemens slaat nu voor, twee verschillende buizennetten aan te leggen, één voor het lichtgas en één voor het verwarmingsgas, en de retorten al naar de periode, waarin zich het distillatieproces bevindt, met een dezer buizennetten in verbinding te brengen. Op deze wijze kan men behalve de gewone hoeveelheid lichtgas nog eene gelijke hoeveelheid verwarmingsgas verkrijgen. Zoodoende zou men eene zeer goedkoope brandstof verkrijgen en de hoeveelheid der bijproducten zou worden vergroot. In den laatsten tijd is er meer en meer eene beweging waar te nemen ten gunste van het gebruik van gas als verwarmingsmiddel, en de uitstekend ingerichte gaskachels, die men op de tentoonstellingen te Middelburg en te Leiden heeft kunnen bewonderen, toonen aan, dat er ook op dit gebied groote vorderingen worden gemaakt.

De invoering van het electrisch licht zal geenszins het wegkwijnen van de gasindustrie ten gevolge hebben; veeleer zullen door de groote concurrentie beide lichtsoorten steeds worden verbeterd en de prijs tot een minimum dalen, hetgeen den verbruikers slechts ten goede kan komen.

Baarn, 16 Juli 1885.

P. VAN CAPPELLE.

Letterkunde.

Oorspronkelijke romans.

Sophie, door Virginie Loveling. Twee deelen. - Amsterdam, P.N. Van Kampen en Zoon.
De ruïne van den Oldenborgh, door Mevr. Zwaardemaker-Visscher. Twee deelen. - Schoonhoven, S. en W.N. Van Nooten.
Ver van den stam, door Mevr. Van Westrheene. - Amsterdam, P.N. Van Kampen en Zoon.
Een rijke aanbidder enz., door Mevr. Van Westrheene. (Guldenseditie n°. 157.) - 's-Gravenhage, Charles Ewings.
Louis Van Rhenen, door Adelheid C. Horch. (Guldenseditie n°. 156.) - 's-Gravenhage, Charles Ewings.
Jacobus Blond, een portret met bijwerk, geschilderd door J.H. van Duinen. - Baarn, H.G. Burck.
Miss Campbell en andere verhalen, door Melati van Java. - Schiedam, H.A.M. Roelants.
Agnes, historisch verhaal, door Mevrouw Quarlès. - Arnhem, H.W. Van Marle.

Nagenoeg uitsluitend dameswerk zal ons heden bezig houden, en met het oog op de dames, wier werk wij te bespreken hebben, kunnen wij niet zeggen, dat het ons leed doet, noch dat onze arbeid ons teleurstelling heeft gebaard. Zoowel de breed opgezette en verder uitgewerkte romans als de beknopte novellen en verhalen, waarover ons overzicht loopt, hebben dien verdienstelijken trek gemeen van goed gedachte conceptie, zorgvuldige uitwerking en wèl verzorgden vorm. Ook al mag hier en daar de nuchtere lezer op den kant van het gelezen werk een vraagteeken stellen, waar de waarschijnlijkheid der *donnée*, de natuurlijkheid van woorden en daden of de zuiverheid en goede keuze van de taal hem bedenkelijk voorkomen, geen van de hierboven genoemde werken zullen hem in een dezer opzichten zooveel aanstoot geven, dat hij ze als der lezing onwaardig ter zijde legt.

Dat wij Virginie Loveling's uitgebreid verhaal aan het hoofd der lijst vermelden, is niet slechts eene hulde aan den goeden naam der zeer geliefde zuster uit het zuiderdeel van Nederland, maar eene erkenning van de buitengewone verdienste van dit boek, dat meer een warm en kleurig geschetst tafereel van het volksleven behelst, dan dat het een zuiver en uitsluitend letterkundig werk, roman of novelle is. *Sophie* heeft eene zeer duidelijk uitgesproken strekking; het is een *tendenz*-geschrift

met een sterk anti-clericaal karakter; de schrijfster treedt daarin, evenals in haar bekend *Uit de Vlaamsche gewesten*, doch thans met vermelding van haar vollen naam, op als de beschrijfster, en daardoor alleen reeds als de bestrijdster, van de clericale invloeden, de geestelijke onderdrukking in haar vaderland, waaruit te midden van de ook aan deze zijde van den Moerdijk heerschende kentering voor Noord-Nederland heel wat te leeren valt. Uit een louter letterkundig oogpunt bezien, is zulk eene *tendenz* in een letterkundig werk af te keuren. Wel zal de ernstige romanschrijver, wat de voorstanders van het *l'art pour l'art* ook zeggen, met de ontwikkeling van zijn verhaal wel altoos zekere bedoeling van leering of onderrichting, verbetering of veredeling zijner lezers hebben; hij zal er zich op toeleggen, zekere vooroordeelen te bestrijden, zekere waarheden te doen erkennen, voor de deugd en schoonheid eerbied en liefde, voor de ondeugd en het verachtelijke afschuw en tegenzin in te boezemen. Wanneer een auteur zich echter toelegt op het betoogen van de gegrondheid van de eene of andere politieke, sociale of religieuze stelling, treedt hij daarentegen buiten zijn eigen terrein en boet daarvoor in den regel door verlies aan belangrijkheid van het verhaal, door verlies van belangstelling bij zijne lezers.

In *Sophie* is echter het didactische gedeelte met zooveel bescheidenheid en kunst behandeld, dat de gevaren en bezwaren van het bedenkelijk genre er bijna geheel door verdwijnen. De schrijfster stelt het geduld en de belangstelling harer lezers niet op de proef door uitvoerige eigen tiraden of door langdradige redekavelingen tusschen hare personen, die in den regel weinig of niets bewijzen, omdat betoog en tegenwerping ten slotte toch uit dezelfde pen vloeien en iedereen, die bij voorbeeld een liberalen *tendenz*-roman in de hand neemt, vooruit reeds weet, dat de liberale held van het boek doorgaans *le beau rôle* hebben en ten slotte de kroon der overwinning wegdragen zal. Virginie Loveling bepaalt zich tot eene in forsche trekken afgemaalde schildering van den zedelijken en maatschappelijken toestand van haar Vlaanderenland, hoe het aan de onderdrukking en ‘uitbuiting’ van heeroom en zijne medestanders is overgeleverd, tot schade niet slechts van de vrije ontwikkeling van het geestesleven, maar - wat nog erger is - van de ware vroomheid en godsdienstzin. Veel wordt daarbij niet geredeneerd of getwist: de schrijfster geeft alleen feiten en laat haren lezers over, de toepassing zelf te maken. Het is een levendig, bont tafereel van het plattelandsleven in Vlaanderen, dat ons in *Sophie* afgeschilderd wordt; alle trappen van ontwikkeling, alle schakeeringen van godsdienstige opvatting tusschen de grofste, onbeschaafdste dweepzucht, de gemoedelijkste, ernstigste vroomheid en de meest verlichte en overtuigde vrijzinnigheid vinden daarin hare vertegenwoordigers. Te midden van dit bont en toch niet verward gezelschap beweegt zich de heldin van het verhaal, eene vrome, beminnelijke jonge vrouw, bij wie de

lange reeks van daden van onderdrukking en tirannij, door de geestelijkheid en hare handlangers jegens allen, die hun blinde onderwerping weigeren, gepleegd, ten slotte de verontwaardiging gaande maakt, die haar met de kerk doet breken, zoodat zij zelfs haar eigen huwelijk niet kerkelijk voltrekken laat. Het verhaal speelt in den tijd der reactie tegen de Belgische Onderwijswet van 1878, die tot de wetsherziening van 1884 leidde, en heeft uit dezen hoofde eene hooge beteekenis ook voor ons land. De bekende parlementaire enquête over het lager onderwijs heeft omtrent die reactie feiten aan het licht gebracht, zoo geheel overeenstemmende met hetgeen de schrijfster van haar dorp vertelt, dat er niet aan te denken valt, haar overdrijving ten laste te leggen. Zij schildert naar waarheid en met hare gewone kunstvolle eenvoudigheid, met haar fijn gevoel en goeden smaak. Hare personen zijn geen ledepoppen, maar menschen, die denken, handelen, werken en.... falen, als ieder mensch; dit geeft aan haar *Sophie* al het aantrekkelijke der realiteit, waarbij wij nog den bij zonderen lof te voegen hebben, dat zij zelfs de karakters, die haar het minst moeten aantrekken, toch met groote onpartijdigheid, met eene ruime waardeering van hunne verdiensten en deugden afbeeldt; zoo bij voorbeeld zuster Blondine, het ‘bidsterken’, dat door Sophie uit het Gentsche klooster wordt afgehaald, om hare kranke zuster op te passen. Niet alleen tintelt de beschrijving van de aankomst, het streven en drijven van dit zustertje van humor en waarheid, maar zelfs in den verderfelijken invloed, welken zij uitoefent op het gezin, waarvan ze tijdelijk een deel uitmaakt, worden hare goede hoedanigheden niet verbloemd; aan hare algeheele toewijding aan eene zaak, ook die voor de schrijfster volstrekt niet eene goede zaak is, wordt de welverdiende eer bewezen. Zelfs de dweepzieke drijfster, de oude Doca, de priesteres van het bidkapelletje van de wonderdoende maagd van 't Neerland, wordt niet alleen afgebeeld in de onaantrekkelijkheid van haar bekrompen bijgeloof, maar ook in hare rechtmatige verontwaardiging over de ontdekte oneerlijkheid van haar kleinkind, verbloemd door de van den kapelaan geleerde spitsvondigheden. Kan men Virginie Loveling dus geen eenzijdigheid verwijten in de afbeelding harer personen, ook in de keuze harer figuren geeft zij aan dit verwijt geen voet. Teeuwis, de kapelaan, die om der kerk en der geestelijkheid wille, of om de ketters en scheurmakers te vernederen, voor geen laagheid of onhebbelijkheid terugdeinst, vindt een tegenhanger in den rechtgeaarden priester Angelman, wiens vroomheid en oprecht gemoed in opstand komen zoowel tegen het misbruik, dat van de heilige zaken tot onheilige doeleinden wordt gemaakt, als tegen de kluisters, welke zijne superieuren in de kerkelijke hiërarchie zijn geest willen aanleggen. Zoo vindt de liberaal uit overtuiging en nadenken, de man uit één stuk, die voor zijne meening pal staat, de schepen Haantjes, tegenhangers in den laffen, karakterloozen Josef Monteyne, die vrijzinnig is bij de vrijzinnigen, maar thuis den zin volgt van

het nonneken, dat zijne kranke vrouw oppast, en in den ploertigen schreeuwer Eduard Tingels, eene schandvlek voor elke partij. Wij herhalen het: de onpartijdigheid, gematigdheid en eenvoudige kunstvaardigheid, waarmede *Sophie* geschreven is, maken het tot een nuttig, lezenswaardig en onderhoudend boek, waarmede de schrijfster haar goeden naam waardiglijk ophoudt.

Ook in *De ruïne van den Oldenborgh* heerscht, zoo niet eene tendenz, dan toch zekere didactische strekking, niet uitsluitend van een letterkundig karakter. Dit verhaal behoort tot het vooral bij onze Oostelijke naburen geliefd genre van den socialen roman. Eene zeer trotsche barones van zeer ouden adel, maar arm en bijna in gebrek levende met hare twee volwassen kinderen, een zoon, die officier is, en eene dochter met grooten aanleg voor de schilderkunst, vertegenwoordigen de oude maatschappij; een doctor in de letteren, over wiens geboorte zekere sluier ligt, dien de schrijfster voor hare lezers slechts met een klein tipje aflicht, en die zich uit volle overtuiging heeft aangesloten bij de partij der sociaal-democraten, vertegenwoordigt de baanbrekende nieuwere begrippen. Hoe die beide onvereenigbare grootheden ten slotte zoover transigeeren, dat het tot een huwelijk komt tusschen den sociaal-democratischen leider en de jonge freule, is de inhoud van dezen roman. Gaarne brengen wij hulde aan de talentvolle wijze, waarop Mevrouw Zwaardemaker-Visscher, eene goede bekende van het romanlezend publiek, zich van deze taak kwijt; ook tot haar meesterschap over den vorm zij die hulde uitgebreid, al toont nu en dan eene platte uitdrukking, een niet zuiver Nederlandsch woord, dat haar woordenschat rijker wezen kon. Tegen de conceptie van haar verhaal hebben wij deze bedenking, dat zij de vertegenwoordigers van die oude en nieuwe werelden wat al te ver in het uiterste van hunne meening heeft geplaatst. Zoowel de barones en haar zoon als de sociaal-democraat Dr. Willem van Loo zondigen door eenzijdigheid en overdrijving: de beide eerstgenoemden zijn vervuld en geven tegen iedereen uiting van begrippen en denkbeelden, zóó verouderd en bekrompen, als men in onzen tijd werkelijk niet meer ontmoet, en de ander spreekt en schrijft over de hervorming der maatschappij zulke naïeve en domme dingen, als ze in het brein van een welgestudeerd persoon haast niet kunnen opkomen. Veel van zijne redeneeringen herinneren onwillekeurig aan De Génestet's kippen zonder kop. Zoo zeggen en spreken alleen de lichtgeloovige, niet doordenkende stakkers zonder hersenen, of wel de knappe lui, die, schoon beter wetende, het onverstandige volk vleien tot eigen voordeel. Het staat een auteur natuurlijk vrij, om, wanneer hij bestaande toestanden en heerschende meeningen schetsen wil, alleen de uitersten te kiezen; hier echter, waar tusschen de beide wereldbeschouwingen een punt van aanraking, eene brug, om elkander te naderen, gezocht moest worden, ware 't ver-

standiger geweest, van den aanvang af overtuigingen tegenover elkander te plaatsen, welker gematigdheid en plooibaarheid althans de mogelijkheid van wederzijdsche toenadering niet uitsloten. Nu een huwelijk tusschen Dr. Willem van Loo en Aleyda van den Doornebos het einddoel was van den roman, had de schrijfster die uitkomst voor zichzelve gemakkelijker en voor den lezer aannemelijker gemaakt, door de barones en haar zoon aan den eenen en Van Loo aan den anderen kant wat leniger en toeschietelijker in hunne denkwijze te maken. Zooals zij de karakters nu geschilderd heeft, moest zij wel hare toevlucht nemen tot zoogenaamde paardenmiddelen, waardoor aan de logica en de waarschijnlijkheid beide geweld wordt gedaan. De felle tegenstand, door Aleyda's moeder aan dit huwelijksplan geboden, verslapt en verdwijnt ten slotte door eene geheele reeks van gebeurtenissen, welker samenloop zeer opmerkelijk is en die kennelijk de hand van een naar een bevredigend slot strevend auteur verraden. De geestdrijver raakt in de eerste plaats van zijne overdreven dwaalbegrippen genezen; vervolgens maakt de omstandigheid, dat hij, in spijt van de onregelmatigheid zijner geboorte, de zoon is van een graaf, zoo niet op de barones dan toch op den lezer den indruk, dat zijn althans ten halve blauw, grafelijk bloed zich zonder veel bezwaar met het adellijk bloed der Doornebossen van den Oldenborgh wel vermengen kan; dan is de man verder de bezitter van een aanzienlijk vermogen en de redder van eer, goed en aanzien van de familie. Van den kant der barones wordt de tegenstand verder gebroken door het feit, dat haar eenige zoon in Indischen krijgsdienst sneuvelt en dus haar geslacht met de eenige dochter toch reeds te gronde gaat. Men ziet, dat al deze middelen, om tot vereeniging van het van nature onvereenigbare, tot verzoening van het onverzoenlijke te geraken, wat al te kras zijn en wat al te ver buiten het gebied der waarschijnlijkheid vallen. De schrijfster had dit kunnen ontgaan, door in de zienswijze der beide partijen eenige elementen van toenadering te mengen; alzoo had zij Van Loo bewaard voor afval van zijne met voorliefde gekoesterde, zij 't ook overdreven overtuiging, den jongen baron Otto voor den dood in het verre land en de oude barones voor eene handeling, die in eigen oogen haar naam en haar geslacht onteeren moest.

Voegen wij hierbij, dat de personen in den roman somwijlen wat veel, en wat eentonig, redeneeren, dan hebben wij al onze grieven tegen *De ruïne van den Oldenborgh* uitgeput en kunnen verder volstaan met het te prijzen als een met zorg en nauwgezetheid bewerkten roman, waarin de karakterschildering uitmuntend is door breedte en diepte van opvatting en uitwerking, de dialoog los en natuurlijk, de vorm keurig en smaakvol.

In de twee boekdeelen, welke wij aan de pen van Mevrouw Van

Westrheene danken, komen dezelfde gaven en fouten opnieuw aan den dag, die we in de vroegere romans van dezelfde schrijfster ontmoetten. Eene ruime en diepe menschenkennis, de gave, om groote, krachtige karakters zoo te zeggen uit steen te houwen en in al de consequentie hunner kracht meer in handelingen aan het werk te toonen, dan met psychologische nauwkeurigheid te ontleden, eenvoud en strenge logica in voorstelling en ontwikkeling, maar eene soberheid, die niet zelden in dorheid en droogheid ontaardt, een ernst, die onvereenigbaar is met hooge dichterlijke vlucht en de werken dezer schrijfster meer genieten doet met het hoofd dan met het hart. Het krachtige en gespierde trekt mevrouw Van Westrheene meer aan dan het lieftallige en geestige; daarom offert zij weinig aan den humor en teekent met meer voorliefde, althans met meer geluk, mansfiguren dan meisjesbeelden; daarom houdt zij zich weinig op met de warme poëzie der liefde in 's levens lentejaren en bereiken hare helden en heldinnen de veilige haven des huwelijks, waarin elk romanlezer verwacht, dat zijn held aan het einde van het verhaal ingeklaard zal worden, meestal eerst, wanneer zij den leeftijd der illusiën en liefdedroomen lang achter den rug hebben. In *Ver van den stam* vinden wij dit alles weder terug. Een fabrikant, die groote zaken doet en veler vertrouwen geniet, sterft zonder iets na te laten, zelfs niet het ongeschonden depôt der hem door den kleinen man toevertrouwde gelden. Niemand kent dien toestand dan de beide nagelaten zoons, de een, doordat hij, terwijl de vader op zijn sterfbed ligt, de brandkast heeft willen bestelen, de andere, doordat hij dien beoogden, doch wegens afwezigheid van steelbare have onmogelijken diefstal heeft willen beletten. De teleurgestelde dief gaat op de vlucht en de oudste, even meerderjarige zoon blijft alleen met het gruwelijk geheim achter, dat hij zelfs aan zijne eenige zuster niet toevertrouwen wil. Hij, ziende, wat hij zijne roeping acht, ontzegt zich twaalf jaren lang alle levensvreugde en levensgeluk, verbreekt zonder zichtbare reden de banden, die hem aan eene beminnelijke verloofde verbinden, getroost zich verkeerde uitleggingen, valsche beschuldigingen, miskenning door hen, wier liefde en achting hem 't liefste zijn, totdat hij zijn doel heeft bereikt, alle verdwenen depôts hersteld en den naam zijns overleden vaders ongeschonden bewaard. Zijne zuster, de eenige, die zijne eenzaamheid en zelfopoffering deelt, doch zonder er de oorzaak van te kennen of te bevroeden, blijft den zoo op eens en zoo zonderling veranderden broeder haar vol vertrouwen schenken. Zij verbreekt ter wille van dat vertrouwen de banden van liefde en trouw, welke zij tegen haars vaders uitdrukkelijken wil aangeknoopt heeft met een braaf en kundig jongman, den voormaligen gouverneur harer broeders, en leeft aldus zonder vreugde of hoop het donker leven van den, ook in hare oogen, tot plotselinge vrekkigheid vervallen broeder mede. Dat alles ten slotte tot een bevredigend einde komt, is te begrijpen: Victor en

Machteld, de broeder en zuster, huwen, nadat twaalf jaren onvermoeide arbeid door eene volledige verklaring bekroond zijn geworden, Constance Valkema en Virtus. Oprecht gesproken, houden wij deze bevredigende oplossing voor geen gelukkigen greep van de schrijfster. Eene zoo heldhaftige, voor den gewonen mensch onverklaarbare zelfopoffering uit plichtgevoel als die van Victor valt geheel en al buiten de gewone maatschappelijke betrekkingen en omstandigheden; ze staat als zulk eene zeldzame uitzondering alleen in de zedelijke wereld, dat ze kan noch mag beoordeeld worden naar de alledaagsche regelen van billijkheid en rechtvaardigheid. Zulk eene zelfopoffering, die het geluk van een gansch leven, van twaalf jaren jeugd en vreugde, zonder morren of aarzelen aan een beginsel ten offer brengt, vraagt geen loon; vindt zij het loon niet in zichzelve, in het zalig bewustzijn van geheel volvoerden plicht, zij zal het niet kunnen vinden in het besef, dat toch eigenlijk al het tijdelijk verlorene ten slotte weder teruggevonden is. De held van *Ver van den stam* is met te groote en scherpe trekken geteekend, om hem nog in die alledaagsche vreugde van zijne met al het andere opgeofferde geliefde ten slotte ‘toch nog te krijgen’ zijn loon te doen vinden. Voor den lezer, die gaarne aan de belooning van deugden en verdiensten op hetzelfde terrein, waarop zij ten toon gespreid werden, gelooft, zal onze opmerking wellicht geen waarde hebben; hij zal aan Victor en Machteld Koorman met voldoening in hun gelukkig huwelijk de vergoeding toewenschen van alles, wat ze in die twaalf treurige jaren hebben moeten missen, en zal zeker het hart hebben vastgehouden, toen de schrijfster het er voor een oogenblik op scheen aangelegd te hebben, hunne twee verlaten gelieven met elkander het huwelijksgeluk te doen vinden, waarop al zoolang het wachten was. Wij misgunnen dezen lezer zijne voldoening niet, maar blijven van meening, dat eene oplossing meer bevredigend is, welke de grootheid en forschheid der karakters door blijvend ongeluk, althans door afwezigheid van uitwendige belooning voor zelfopgelegde ontberingen nog scherper accentueert en dus treffender maakt dan die, welke ten slotte alles terecht doet komen. Indien Victor niet maar slechts twaalf levensjaren, - al waren 't de beste van den mensch - maar zijn geheele levensgeluk aan de eer van zijn naam had opgeofferd, de indruk van zijn edel bedrijf zou er te dieper, te tragischer door geworden zijn.

Tenzij men alleen met het oog van een notarisklerk leest en vraagt, hoe 't die twaalf jaren te stellen was zonder inmenging van rechterlijke macht en fiscus bij een boedel, waarin minderjarigen en afwezigen betrokken waren, zal men dit laatste werk van Mevrouw Van Westrheene lezen met belangstelling en waardeering. In een tijdperk van kleinheid en gelijkvormige karakterloosheid als het onze doet de kennismaking met een man als Victor Koorman goed, omdat zij de wanhoop tegenhoudt aan den adel van den mensch.

De tweede bundel van dezelfde schrijfster bevat vier verhalen en schetsen: ‘Een rijke aanbidder en een lieve vriendin’, ‘Willem Rapenburg en zijne vrouw’, ‘De kapwagen’ en ‘Johanna en de wereld’. Met het laatste verhaal hebben de lezers van *De Tijdspiegel* eenigen tijd geleden kennis kunnen maken; het tweede doet ons de kennis vernieuwen met een paar goede oude bekenden uit schrijfster's eersten roman *De Oudvelders*, daar het een kort verslag van het huwelijksleven van het echtpaar Rapenburg bevat. ‘De kapwagen’ is een rustig en eenvoudig gedaan verhaal van een welbesteed leven, terwijl in de korte novelle, die haar naam aan het deeltje der Guldens-editie geeft, in den vorm eener autobiographie de korte geschiedenis wordt verteld van eene jonge vrouw, die niet geleerd had, zich op de kleine teleurstellingen van het dagelijksch maatschappelijk leven voor te bereiden. Alles komt in deze verhalen, vooral in het eerste, dat wij het hoogst ervan schatten, op natuurlijkheid, eenvoud en karakterteekening aan. De schrijfster schetst geen spannende toestanden, noch tracht zij te boeien door hoogvliegende poëtische doordravingen; zij richt hoofdzakelijk het woord tot het verstand en het hart, zonder zenuwen en verbeeldingskracht te prikkelen. Om deze reden, en ook omdat de verhalen alle op het gewone, alledaagsche leven, dat iedereen leeft, en niet op dat leven in hoogere sferen, dat alleen voor enkele uitverkoren geesten en verfijnde naturen weggelegd is, betrekking hebben, behoort deze bundel van Mevrouw Van Westrheene tot die goede boeken, waaruit iedereen nut en leering trekken kan. Ver van ons de gedachte, dat deze lof tot eene zekere hoogte als blaam op te vatten is. Integendeel; hoog stellen wij de producten der verheven phantasie, wier dichterlijkheid en zinnebeeldige beteekenis den mensch nu en dan kunnen verheffen boven de beslommeringen van het dagelijksch leven en hem nieuwe krachten geven tot den strijd door indompeling in de bron van alles, wat edel is en groot; maar de gewone mensch heeft ook nog andere behoeften, aan opwekking en opbeuring niet slechts door de verheffing van geest en verbeelding maar door voorbeeld en gemoedelijke toespraak. Wie in deze behoeften voorziet, maakt zich niet minder nuttig en verdienstelijk dan de schepper der schoonste tooversproken, dan de dichter der verhevenste poëzie.

Het is een flink, waardig onderwerp, dat Adelheid C. Horch zich tot behandeling in haar *Louis Van Rhenen* heeft uitgekozen, de karakterteekening van een man, die aan een vriend, zonder kans op hoop van vergoeding, zijn gansche levensgeluk opoffert. Haar held, een jongmensch met eene dichterlijke natuur, eenzelvig en vriend van eenzaamheid en studie, sluit met berusting en eigenlijk zonder veel strijd het meisje buiten zijn hart, waarvoor hij eene, op loutere aanschouwing van één enkel oogenblik gegronde, hartstochtelijke liefde gevoelt, wanneer hij bemerkt, dat zijn vriend op haar verliefd is en zij dat gevoel

deelt. Later maakt diezelfde vriend misbruik van Louis van Rhenen's vertrouwen, door de kas te bestelen, welke deze beheert, en Louis neemt voor dien diefstal den schijn van verantwoordelijkheid op zich, staat terecht en wordt wel vrijgesproken, doch verliest in de schatting van menigeen zijne eer. Deze laatste zelfopoffering wordt niet zoozeer gepleegd, om den vriend zelf, die haar niet waard is, te redden, maar om aan diens moeder, die altoos zeer welwillend voor den held is geweest, op haar ouden dag verdriet en schande te besparen. Ziedaar twee groote daden, waaruit eene groote mate van offervaardigheid en vriendschap spreekt en die wel waardig zijn, door den romanschrijver beschreven en in oorzaken en gevolgen ontleed te worden. Mejuffrouw Horch, welke onze lezers gewis met genoegen onder de medewerkers van dit tijdschrift aangetroffen hebben, schrijft met te veel talent, smaak en meesterschap over den vorm, om niet met zorg en aandacht haar werk te beschouwen.

Zooals wij reeds gezegd hebben, het onderwerp is groot en de behandeling waardig; - en toch wekt de roman een gevoel van teleurstelling op. Wij meenen dat hieraan te moeten toeschrijven, dat hare helden te laag staan, te alledaagsch zijn, om tot de geschilderde daden in staat te wezen. Louis van Rhenen is iemand, die verdienstelijke verzen maakt, goed zingt en musiceert en zijn vriend Adolf Wensinck nuttige lessen geeft, waarmede deze echter weinig voordeel doet. Maar de aanleg van zijn karakter maakt hem weinig geschikt voor zooveel zelfopoffering, als de schrijfster hem laat aan den dag leggen. Om een offer te brengen, moet men zelf overtuigd zijn, dat het een offer is. Louis van Rhenen heeft te weinig zelfbewustzijn, te weinig vertrouwen op eigen kracht, te weinig karakter in één woord, om zijn levensgeluk uit wezenlijk hoog ethische beweegredenen aan dat van een ander op te offeren. Zijne liefde - nu ja: maar kan dat wel liefde genoemd worden, het gevoel voor een jong meisje, dat men slechts éénmaal in zijn leven op een spoorwegstation gezien en uit wier mond men slechts drie woorden vernomen heeft, als dankbetuiging voor een bewezen dienst? Hebben we hier wel met ware liefde te doen, en is 't niet veeleer een product van zijne dichterlijke verbeelding, dat de dichterlijke jongeling jarenlang in zijn hart vereert, voordat hij weet, dat zij de geliefde is van zijn vriend? Aldus ligt er iets onreëels in het gevoel, dat Louis voor de onbekende schoone vervult; zelfs al was zij de vrouw van Adolf geworden, toch had hij dat ideaal, dat met phantastische deugden, volmaaktheden en lieftalligheden bekleed beeld, kunnen blijven aanbidden. Aan den anderen kant vindt deze twijfel aan de realiteit der opoffering zich wederkaatst in het bezwaar harer noodeloosheid, ja, - erger nog - van hare verkeerde werking. Indien Selma Reichmann, de rijkbegaafde en beminnelijke afgod van Louis' droomen, met Adolf, dien Louis van top tot teen kende, gehuwd ware, wat zou er het gevolg van geweest zijn? Zou zij er ge-

lukkig door zijn geworden? Louis moest beter weten. Hij kende Adolf als lichtzinnig en oppervlakkig, als iemand met groote neiging tot voorbijgaande verliefdheden, maar niet geschikt voor eene ernstige liefde, als een speler, dief en leugenaar bovendien... maar dan offerde hij niet alleen zichzelf, maar ook het beminde meisje op. Zulk eene zelfopoffering is niet slechts onnoodig en onverstandig, maar misdadig. Thans streden liefde voor Selma en vriendschap in zijn hart, en de vriendschap behield de overwinning, die hij zeer ten onrechte aan de liefde toeschreef. Want was het gevoel, dat hem voor dat meisje bezielde, werkelijk liefde, ernstige, hartstochtelijke liefde geweest, de zorg voor haar levensgeluk had hem alles, zelfs de vriendschap voor Adolf en de achting voor diens moeder, ter zijde moeten doen stellen. Verbood zekere kieschheid hem, zijn eigen levensgeluk te vestigen op de puinhoopen zijner vriendschap, dan had hij althans moeten zorgen, dat Selma en hare ouders wisten, wie Adolf was, voorkomen, dat het meisje aan een onwaardige gekoppeld werd; dan had hij, met den smaad en haat der teleurgestelde geliefden beladen, doch getroost door het besef van volvoerden plicht, wezenlijk zichzelf uit liefde opgeofferd. Misschien heeft de schrijfster hare goede redenen voor de wijze, waarop zij hare intrige heeft geleid; maar dan had zij Louis meer op den voorgrond moeten doen treden, ons een dieperen blik in zijn karakter hebben gegund; want uiterlijke tegenstrijdigheden komen in ieders leven en streven voor, en het is de schoone taak van den romanschrijver, ons die schijnbare inconsequentiën uit innerlijke oorzaken te verklaren en de inwendige harmonie van een groot, edel karakter voor ons te ontsluieren. Was het de bedoeling dezer schrijfster, te doen uitkomen, dat de eenzelvigheid en droomerigheid van het bestaan van haar held hem tot zelfbedrog omtrent zijne eigen beweegredenen hadden gevoerd, dat zou eene aannemelijke, psychologisch ware stelling zijn geweest, die echter in den roman nergens wordt vooropgezet.

Dezelfde alledaagschheid, die wij in de karakters vinden, want - het zij met allen eerbied voor de heldin gezegd - ook Selma Reichmann staat blijkens hare woorden en daden niet zoo hoog, als de phantasie van Louis en de bedoeling der schrijfster haar plaatsen, vinden wij terug in de ontknooping. Louis heeft buitenslands vernomen, dat Adolf met S. Reichmann is gehuwd, maar vindt, later teruggekomen, dat niet Selma, maar een nichtje Suze, met denzelfden geslachtsnaam, de echtgenoote van zijn vriend is, waarop hij de gelukkige man van de nog vrije Selma wordt. Deze ontknooping, dit ten slotte ‘elkander toch nog krijgen’ achten wij een aan groote hartstochten gewijden roman onwaardig; dit huwelijk aan het slot, een bijna bovenmenschelijk leven van zelfopoffering bekroonende, komt ons hier even misplaatst voor als in *Ver van den stam.* De onverbiddelijke logica verzet zich daartegen.

Kan men over deze bezwaren tegen de conceptie van *Louis Van*

Rhenen heenstappen, dan vindt men dezen roman een onderhoudend, correct en beschaafd geschreven boek. Dat mejuffrouw Horch zich aan een paar juridische ketterijen schuldig maakt met een onschuldige voor diefstal terecht te doen stellen, zonder schijn van bewijs of aanwijzing, en jaren later den werkelijken pleger van den diefstal te doen terechtstellen en veroordeelen op zijne eigen, door niets gestaafde zelfbeschuldiging alleen, zal bij den kenner van ons strafwetboek verbazing wekken.

Van den schrijver van *Jacobus Blond* vernemen wij in het boekje zelf, dat hij portretten geschilderd heeft, en buiten het boekje, dat hij juist dezer dagen overleden is. Begrijpen wij zijne bedoeling wèl, dan wilde hij in dit werkje de moderne levensbeschouwing te midden van den strijd des levens tegen verouderde vormen opvoeren, en wel in die vormen, waarin het verhaalde in zijn eigen kring en voor zijne eigen oogen was voorgevallen. Met deze bedoeling stemt de *sous-titre* ‘een portret met bijwerk’ overeen, evenals de alledaagschheid van personen en zaken. Men gevoelt op iedere bladzijde, met eene nauwkeurige beschrijving van de platte werkelijkheid te doen te hebben. Hiermede hebben wij meteen ons groote bezwaar tegen dit boekske geuit: het is te laag bij den grond. Men mag kleine met groote zaken vergelijken, vooral wanneer de aard en bedoeling dezelfde zijn. Welnu, men legge *Jacobus Blond* naast Virginie Loveling's *Sophie*, en men zal ons bezwaar gevoelen, beseffen, welk onderscheid er ligt tusschen een kunstwerk en eene kopie. Evenals een geschilderd beeld aan den veredelenden invloed van des schilders talent eene hoogere waarde ontleent, die de photograaf met zijne lenzen en spiegels nooit te voorschijn kan brengen, evenzoo veredelt de ware letterkundige de waarde van zijne werken, door er de wijding aan te schenken zijner phantasie. Ook in *Sophie* wordt de strijd tusschen de toekomst en het verweerd verleden geschetst, gelijk die zich ten platten lande bij onze naburen voordoet. Het is de waarheid, de volle waarheid, en niets dan de waarheid, welke de schrijfster schildert, - de stukken bewijzen het; - en toch zal iedereen gevoelen, dat met haar Zompelghem geen bepaalde plaats in Oost-Vlaanderen bedoeld is, waarin al de door haar ten tooneele gevoerde personen en typen nevens elkander leven. Maar dat het Heidewoud van J.H. van Duinen geen gefingeerde plaats is, al draagt ze een pseudoniem, begrijpt iedereen; de daarin als levenden geschetste personen zijn zoo alledaagsch en weinig beduidend gelijk de omgang van elk dorpsbewoner. Had de schrijver de ware beteekenis van het karakter van zijn held willen doen gevoelen, dan had deze in ernstiger conflict moeten gebracht zijn dan met den onbeduidenden orthodoxen predikant, die evenmin spreekt als handelt met de liefdeloosheid en ruwheid van zijn emplooi. Had hij aldus meer zijne phantasie laten werken, om zijn naar de natuur geschilderd

portret in een eigenaardig licht te stellen; had hij dus aan de kunst meer plaats ingeruimd, dan zou de waarde van zijn werk verhoogd zijn geworden. Zoo de heer Van Duinen aldus was te werk gegaan, dan zouden we meer kracht en minder zoetsappigheid in de beschrijvingen gevonden hebben, en de lange redeneeringen, die ons meer dan eens over allerlei onderwerpen, tot 's lands defensie toe, van Jacobus Blond worden gerelateerd, zouden geheel weggelaten of althans aan andere onderwerpen gewijd zijn. Men bedenke, dat de lezer over het algemeen weinig belang stelt in de meeningen van den fictieven held in het gelezen boek over allerlei vragen van den dag; hij vraagt altoos naar realiteit, niet in bijzonderheden en vaak van wansmaak getuigende bijzaken (zie bladz. 4), maar van de realiteit van het geschilderde karakter. Beschrijvingen van indrukken van den romanheld, die tot verklaring van het karakter leiden, wekken belangstelling; gesprekken en redeneeringen over de dingen van den dag vervelen.

Melati van Java heeft zich een goeden naam verworven onder de Nederlandsche schrijfsters; menig uitgebreid werk, waarin haar veelzijdig talent gelukkig uitkomt, strekt reeds tot verrijking van onze romanliteratuur en vervult het lezend publiek met belangstelling en voldoening. Bij onze viermaandelijksche overzichten ontbreken haar naam en haar arbeid in den regel niet, en zoo hebben wij ook thans weder een bundel novellen en schetsen te vermelden, die haar geen oneer aandoen. Het zijn een zevental verhalen en verhaaltjes, het eene meer uitgebreid en meer in bijzonderheden uitgewerkt dan het andere, doch geen van alle slordig of met minder zorg geschreven; de eenige aanmerking, welke wij kunnen maken, is, dat juist bij de grootere verhalen de uitgebreidheid verkregen is door uitwerking van weinig afdoende bijzonderheden, terwijl de karakterontleding daarom niet dieper wordt. Meer bepaaldelijk geldt deze aanmerking in dezen bundel de verhalen ‘Het geheim van mevrouw Dupont’ en ‘Miss Campbell’.

Met het historisch verhaal van mevrouw Quarlès, *Agnes*, loopen wij niet hoog. Het bevat de geschiedenis der verrassing van Mentz in 1492, toen de aartsbisschop van die stad met den graaf van Nassau in oorlog was, door de schrijfster aan een oud handschrift ontleend. Tegen het historische van het verhaal zelf hebben wij niets in te brengen, maar het mist alle locale kleur in de beschrijving, niet van de gebeurtenissen, maar van den stand der gemoederen uit dien tijd. Zelfs in onze dagen ziet men in het bemachtigen van eene vijandelijke stad bij verrassing hoegenaamd geen schande; het gezegde: *all is fair in love and war*, is nog algemeen het richtsnoer in oorlogstijd. Daarom maakt een verhaal weinig indruk uit het einde der vijftiende eeuw, waarin de gewetenswroeging van de verrassers van Mentz over het gepleegd ‘verraad’ de spil is, waar alles op draait en die zelfs leidt tot eene

ontknooping, door de schrijfster zelve in haar voorwoord als ‘plastisch aesthetisch, aanschouwelijk schoon’ aanbevolen, maar welke ons volkomen onhistorisch en onmogelijk voorkomt. Een van de berouwhebbende stedelingen, die de verrassing van Mentz hebben in de hand gewerkt, verkleedt zich, nadat zijne beminde hem gelast heeft, zijn ‘verraad’ weder goed te maken, in het ornaat van den prelaat en loopt den bemeesteraars van de stad in den mond, die hem dooden. De taal en toon, waarin het verhaal geschreven is, voldoen niet aan hooge eischen.

Nieuwe uitgaven en vertalingen.

Sénèque et la mort d'Agrippine. Etude historique par H. Dacbert. Leide. E.J. Brill. Paris. Émile Lechevalier.

In zijn feestelijken groet aan R. Fruin bij gelegenheid van diens vijf en twintigjarig professoraat sprak Cd. Busken Huet, snedig en juist, van een uurwerk der geschiedenis, dat de volken geneigd zijn te doen stilstaan en dat inderdaad zou stilstaan, indien het niet door schrandere mannen der wetenschap aan den gang werd gehouden.

Tot die schrandere mannen der wetenschap behoort de mij onbekende heer H. Dacbert. In het bovengenoemde boek betoogt hij, naar mijn oordeel op overtuigende wijze, dat wat er door Tacitus, Suetonius en Dio Cassius verteld wordt aangaande herhaaldelijk beproefde en eindelijk geslaagde pogingen van Nero, om zijne moeder Agrippina om het leven te brengen, legende is, onsamenhangenden logen, venijnige laster, in later tijd verzonnen en uitgesponnen. Hij bewijst, dat er integendeel alle reden bestaat, om voor goede munt de boodschap aan te nemen, welke onmiddellijk na het verscheiden van Agrippina, door Seneca opgesteld en door Nero aan den Senaat gezonden werd, dat namelijk Agrippina, na een vergeefschen aanslag op het leven van haar zoon, zichzelve van het leven zou hebben beroofd. Hij bewijst, dat het sprookje van schandelijke ontucht, die moeder en zoon samen gepleegd zouden hebben, te mal is, om alleen te loopen.

Het kan ons betrekkelijk onverschillig laten, of Agrippina haar zoon dan wel of Nero zijne moeder door muichelmoord heeft trachten uit den weg te ruimen. Het een is even afschuwelijk als het ander. Maar wel verzoent het ons met de menschheid, te vernemen, dat de donkere vlek, die men in het leven van een zoo voortreffelijk man als Seneca meent te kunnen aanwijzen, niet bestaat. Er is geen moedermoord gepleegd en Seneca heeft geene zwarte misdaad trachten te vergoelijken.

Het gezond verstand van Voltaire begreep reeds, dat er veel onwaarheid schuilen moest in de verhalen betreffende Nero en Agrippina. Hij wees op onwaarschijnlijkheden, die het onmogelijk maken, wanneer men maar een

greintje oordeel heeft, alles te gelooven, wat de geschiedschrijvers zichzelven en anderen op de mouw spelden. En ook in later tijd heeft de critiek niet gezwegen. Maar het onderwerp werd, zoover ik weet, nooit in alle bijzonderheden en op zoo afdoende wijze, als thans is geschied, toegelicht. Ik meen te mogen zeggen, dat de quaestie, welke in het boek van Dacbert behandeld wordt, voorgoed is uitgemaakt. Het werk, door hem verricht, behoeft, geloof ik, niet meer te worden overgedaan.

Intusschen is het jammer, dat een boek, aan welks inhoud zooveel zorg werd besteed, wat den vorm betreft, veel te wenschen overlaat. Het werk behelst veel overtolligs. Als ‘hors d' oeuvre’ kan worden aangemerkt, wat de heer Dacbert over de Romeinsche philosophie en over den titel van Imperator mededeelt. Dat alles had òf als bekend ondersteld òf minder terloops behandeld moeten worden. Wat erger is, vanwege de ontzettende massa drukfouten is het boek schier onleesbaar. De citaten, vooral die in het Grieksch en Latijn, zijn uiterst slordig. Naar de Grieksche letter te oordeelen, moet het boek bij de firma Brill te Leiden, die met eene Parijsche firma de taak der uitgave op zich nam, zijn gedrukt. De heer Dacbert, die met uitzondering van Mommsen geen auteur van lateren tijd citeert en Mommsen enkel in het Fransch citeert, schijnt geen Hollander te zijn. Moet aan den afstand, die schrijver en drukker van elkander scheidde, de gebrekkigheid der correctie worden toegeschreven? Herdruk is noodig, zal het werk met genot worden gelezen en de auteur vreugde aan zijn arbeid beleven.

Groningen.

VAN DER WIJCK.

De Leerstoel der oud-christelijke letterkunde. Rede ter aanvaarding van het ambt van Hoogleeraar in de Godgeleerdheid aan de Rijks-Universiteit te Leiden door Dr. W.C. van Manen. Groningen hij J.B. Wolters.

Aan Dr. Van Manen is opgedragen: ‘onderwijs te geven in de oud-christelijke letterkunde en in de uitlegging van het Nieuwe Testament’. Hij heeft tegen die samenvoeging bezwaar. De afzonderlijke vermelding van de uitlegging van het N.T. naast het onderwijs in de oud-Christelijke letterkunde behoort tehuis op een thans overwonnen standpunt. Van hoeveel belang eene goede uitlegging der N.-Testamentische geschriften ook wezen moge, zij had in de wet niet vermeld moeten worden, want ‘de wetenschap heeft geen Nieuw Testament; zij kent geen kanon’. En het gevolg der bijeenvoeging is, dat de oud-Christelijke letterkunde wordt inleiding in het N.T. Die Inleiding nu - toch al ‘een wonderlijk allegaartje’ - heeft ook als geschiedenis van den canon of der N.-Testamentische letterkunde geene reden van bestaan. Om dezelfde reden, die het doodvonnis der uitlegging motiveert. Evenals de kerkgeschiedenis heeft moeten plaats maken voor de geschiedenis van het Christendom, zoo moeten ook de aan Dr. Van Manen aangewezen vakken vervangen worden door de beoefening der oud-Christelijke letterkunde. De Leidsche Hoogleeraar ontveinst zich niet, dat de taak, aldus omschreven, moeilijk is, vooral omdat de grenzen van de oud-Christelijke letterkunde niet licht zijn aan te wijzen. Toch, hoeveel belangrijker wordt nu ook dit vak van wetenschappelijke beoefening! En hoe zullen allengs de theologen afleeren, om het N.T. met andere oogen te bezien dan de overige oud-Christelijke geschriften.

Ook in deze oratie is Dr. Van Manen duidelijk - al te duidelijk, vrees

ik. Hij kon erop rekenen, dat zijn gehoor hem begrepen had, ook als zijn betoog minder uitvoerig was geweest. Ook deze oratie is vrij van allerlei geleerden omhaal. Toch kan men wel eens wenschen, uit de academische gehoorzalen van jonge theologische professoren woorden te hooren, die het bewijs leveren, dat een hooggeleerde nog wat meer is dan een geleerde. Intusschen is Dr. Van Manen de eerste Hoogleeraar in de hem toebedeelde vakken onder de nieuwe wet op het H.O. en zoo is het te begrijpen, dat hij over die vakken en zijne opvatting daarvan wat zeggen wilde. Wat hij ervan zei, heeft zeker de instemming van elk modern theoloog. En gaarne zij hem toegewenscht de kracht, om eens aan de godgeleerde wereld te schenken eene geschiedenis der oud-Christelijke letterkunde.

V.D. B.

De Blijde Boodschap door S.F.W. Roorda van Eysinga, Emeritus-predikant, 1ste jaargang 's Gravenhage, H.L. Smits.

Waarom heeft de heer Roorda van Eysinga deze eerste Aflevering van het nieuwe Spiritistische tijdschrift aan *De Tijdspiegel* ter beoordeeling toegezonden? Krachtens eene ondervinding, die hem geleerd had, 'dat ik mij moest overleveren aan recensenten die al hun domheden op mijne rekening schreven, of mij moest laten doodzwijgen. Het eerste scheen nog verkieselijker.' Na dan gewezen te hebben op het voorbeeld van Kant, die, om op de hoogte te komen van Swedenborg's denkbeelden, diens *Arcana Caelestia* voor zestig gulden kocht, gaat onze schrijver aldus voort: 'Bij ons gaat het anders toe. Een schrijver die bekend wil worden zendt zijn werk aan de Redactiën van tijdschriften en bladen, die hunne medewerkers hebben onder wie zij de ontvangene exemplaren verdeelen. Om beoordeeld te worden is het bij ons een voorwaarde dat een boek den recensent gratis worde t'huis gezonden. En de recensent schrijft een opstel dat hem behoorlijk wordt betaald.' (*Open Brief aan Nederlands Moderne Godgeleerden*, bl. XVIII.) Uit deze vriendelijke uitnoodiging aan recensenten, om ook deze 'Blijde Boodschap' te beoordeelen, blijkt reeds, dat de heer Roorda van Eysinga zich vergist heeft, toen hij deze Aflevering van zijn nieuwe Tijdschrift ter bespreking inzond. Inderdaad - daar is hier niets te beoordeelen; daar is ook niets te bespreken met den auteur. Aan Dr. Betz wordt aangeraden, om te beginnen met *Een nieuw veld voor de wetenschap* door den heer R.v.E. uitgegeven 'tot een leerboek voor aankomelingen'. Prof. Kuenen's antwoord, dat hij geen tijd had, om zich met de studie van het spiritisme in te laten, wordt vergeleken met het antwoord van een oud predikant na een vertoog over de moderne theologie: 'Ja, hoor eens, ik heb alles gehoord en heb het heel goed begrepen, en het is heel mooi, en ik kan er niets tegen inbrengen. Maar mijn oude preeken kan ik er niet om veranderen.' Prof. Tiele wordt op deze wijze onder handen genomen: 'Ik zeg u, dat al uw geleerde onderzoekingen naar den oorsprong der godsdienstige denkbeelden u niet baten zullen, als gij het boek van Louis Jacolliot niet leest. De moderne dogmatiek is een *cul de sac*. Vandaar dat eeuwig leuteren, zonder ooit tot een oplossing te komen, en dat op ieder gebied.

De oorsprong der soorten, de oorsprong van het menschelijk geslacht, de oorsprong der denkbeelden, de oorsprong van het Christendom, het is alles

door het Spiritisme tot klaarheid gebracht. Maar gijlieden wilt niet luisteren, en daarom vermeerdert gij wel dagelijks de schatten der wetenschap, maar blijft ook leuteren zonder eind.'

Waartoe meer! 'Gijlieden wilt niet luisteren'; dat is zijn woord tot ieder, die niet in het spiritisme de nieuwe, wereldhervormende macht erkent. Wie zoo oordeelt, moet niet vragen om critiek; met hem valt niet te spreken.

Trouwens - ik vrees, dat de onwil niet genezen zal worden na het staaltje van geesten-manifestatie, dat wij hier krijgen. Het medium Fulger schrijft het volgende versje op, hem door een geest ingegeven, terwijl hij *Christus en Christendom* van R.v.E. las:

> 'Helder is het als kristal,
> Waar daarbij en schoon vooral,
> Een kunstwerk van een dichterziel,
> Een grootsch gebouw dat mij beviel,
> Toen ik het zag en goed beschouwde,
> Voorwaar een kunst'naar die het bouwde!'

Wie is nu de dichter van deze kleppermansrijmelarij? Den heer Fulger werd ingefluisterd: De Génestet. -

Is het wonder, als men na zulk spotten met alle piëteit tegenover een onzer meestgeliefde dooden met onwil zich afkeert?

V.D. B.

Het Hart Omhoog! Godsdienstige Poezie van H.W.T. Tydeman, predikant te Rozendaal. Arnhem, Ybe Ybes.

Huiselijke poëzie bevat dit bundeltje, en wel in dezen zin: vooreerst, dat de kring, waarbinnen zij zich beweegt, zeer klein is; men ziet met verwondering, hoe dikwijls hetzelfde onderwerp wordt behandeld op bijna dezelfde wijze. Ten tweede, dat de heer Tydeman huiselijk omgaat met het verhevenste, met de diepste raadselen voor des menschen geest; naar de diepte stak hij niet af. Ten derde, dat de vorm al te dikwijls denken doet aan een ongegeneerd huispak; ook komt de vraag wel op de lippen: waarom dit of dat in rijm werd gezegd. Het spreekt vanzelf, dat er - ook omdat deze poëzie een huiselijk karakter draagt - versjes in dezen bundel voorkomen, die vriendelijk zijn. Maar het zijn enkele. De heer Tydeman rijmt zeker gemakkelijk. Dat is eene gave, die menigeen hem benijden zal. Maar eene gave voor de huiskamer en den intiemen kring bij feestelijke gelegenheden. Daarbuiten moet poëzie nog van iets anders getuigen, om poëzie te kunnen heeten. Ook schijnt mij de gemakkelijke godsdienst van den heer Tydeman niet voor dezen tijd. Of hij het hart omhoogvoert? Evenwel - er zijn zeker nog wel kringen, waar gemoedelijke versjes als de hier aangebodene in den smaak vallen. Met het oog daarop zij medegedeeld, dat het boekje er netjes uitziet en *f* 1.25 kost; bij tientallen *f* 1.-

V.D. B.

Uit de verstrooiing saamgelezen bij veertigjarige ambtsvervulling door W. Francken Az. Rotterdam D.J.P. Storm Lotz.

Deze samenlezing van verstrooide bladen van zijne hand biedt de heer W. Francken bij gelegenheid der veertigjarige vervulling van het ambt van predikant zijn vrienden aan. Zij is aan dit Tijdschrift ‘ter bespreking’

en door zijne redactie aan mij toegezonden. Maar waar eene samenlezing als deze bij eene gelegenheid als de genoemde wordt aangeboden, daar dankt men, doch bespreekt niet en critiseert nog veel minder. En die beleefdheid behoeft hier geene plichtpleging te zijn, die men om den vorm alleen den bejaarden schrijver bewijst. Reeds de vraag, die hier en daar gedaan werd: 'Waarom heeft Francken ons niet meer gegeven?' toont aan, hoe men met sympathie dit geschenk ontvangen heeft. En dat behoeft niet alleen te geschieden door hen, die met den schrijver van dezelfde godgeleerde richting zijn. Francken is een sieraad der zoogenaamde evangelische richting. Hij verloochent die richting niet in dit geschrift. De laatste stukken zijn van godgeleerden inhoud. Daarin ligt dan ook m.i. hunne beteekenis in dezen bundel. Want, zie ik goed, dan is Francken met name in de laatste twee stukken ('Wonderen door Jezus geweigerd' en 'Te Caesaren Philippi') niet in zijne volle kracht. Schooner zijn de twee daaraan voorafgaande: 'De liefde Gods geopenbaard' en 'De liefde Gods ervaren'. In het laatste zijn keurige bladzijden aan de beschrijving der mystiek gewijd. Ook hebben in dezen bundel eene plaats gevonden de beide redevoeringen, door hem in het Duitsch uitgesproken bij het leggen van den eersten steen en bij de inwijding van den Willemstoren te Dillenburg. Zij verdienen bewaard te blijven. Hoe warm en toch hoe sober is de toon, waarin zij gesteld zijn! Het weldadigst doen ons de eerste stukken aan. Francken kan scherp zijn, maar hij is het niet van nature. Integendeel, hij is aesthetisch gevormd - eene aesthetische natuur. Lees zijne verhandeling over Humaniteit en Kunst; lees vooral die andere over Lavater en Channing, die twee zoo geheel onderscheidene naturen, in wie Francken eenheid heeft gevonden; beiden zijn zij hem 'apostelen van het christendom als de godsdienst der humaniteit'. Lees ook hetgeen hij gesproken heeft over Genieën in de Geschiedenis; dat warme pleidooi voor de beteekenis der persoonlijkheid. En ge stemt mij toe, dat ge een weldadigen indruk ontvangt. Hier niets van het gejaagde, het gezochte, het schetterende, dat zoo vaak moderne literatuur onderscheidt. Kalm en rustig, in schoonen Hollandschen stijl gaat het voort. Niets wordt overgeslagen. Alles is duidelijk gemaakt. Ge vergeet, dat de schrijver eene stelling verdedigt, en aan het einde geeft ge u gewonnen. In de opdracht 'aan mijne vrienden' deelt Francken mede, dat er kans bestaat op een tweede stukje, waarin dan zeker eene plaats verkrijgen zijne verhandelingen over Vinet. Francken is in staat, een man als Vinet te waardeeren. Moge dan het tweede stukje verschijnen. Het geslacht van die schrijvers, die zoo keurig stileeren en zoo rustig u stemmen, gaat voorbij. Zijn de tijden hun niet gunstig? Dan is het eene verkwikking, om weer eens te lezen, wat die ouderen schreven. Kalme indrukken te ontvangen, is een voorrecht, dat wij tegenwoordig wel op prijs mogen stellen. Een schrijver, die ons goed stemt en ons te midden van al het rumoer de harmonie van het evangelie der humaniteit doet verstaan, bewijst ons eene weldaad, waarvoor wij dankbaar behooren te zijn.

V.D. B.

Onze zondagschool door H.P. Schim van der Loeff, predikan te Gouda. Uitgegeven door den Nederlandschen Protestantenbond. Amsterdam Tj. van Holkema.

Reeds vroeger werd vanwege het Protestantenbond eene Leerstof voor de zondagsschool uitgegeven. Van dit boekje was een tweede druk noodig.

Wat hier gegeven wordt, is eene inleiding op de leerstof. Zij handelt over de zondagsschool zelve; over alles, wat tot de orde en het onderwijs aldaar behoort; over bibliotheken, aan haar verbonden; over feesten, die zij viert; over hare verhouding tot het huisgezin en de catechisatie Eene lijst van plaat- en boekwerken voor de bibliotheek der onderwijzeressen en eene proeve van een catalogus voor eene kinderbibliotheek besluiten het werkje. Bij de aankondiging van de Schetsen en Verhalen voor de zondagsschool door den heer Van Rossem heb ik een enkel woord aan de zondagsschool in het algemeen gewijd. Daarheen mag ik thans verwijzen. Wie de zondagsschool der modernen wil leeren kennen en daartoe niet in staat is door eigen aanschouwing, hij leze dit boekje, dat onderhoudend geschreven is. Voor de onderwijzeressen bevat het alles, waarop hare aandacht gevestigd moet worden. De heer Schim van der Loeff kent de waarde der kleine dingen en heeft niets overgeslagen. Ik vermoed, dat zij, die onze zondagsschool niet kennen of bezwaar tegen haar hebben, na de lezing van dit boekje tot de erkenning zullen moeten komen, dat zij veel goeds doet, althans doen kan aan de harten onzer kinderen.

V.D. B.

Jaarberichten over 1884 van 'Onze Fondsenmarkt' door J.J. Weeveringh. - Amsterdam. F.C. Bührmann 1885.

Het is nu reeds meer dan 5 jaren geleden, dat de eerste aflevering van *Onze Fondsenmarkt* des heeren Weeveringh het licht zag, en nog altijd is dat standaardwerk niet voltooid. Wel verre van den schrijver daarvan een verwijt te maken, wijs ik alleen op dat feit, om te doen uitkomen, welk eene zware taak hij op zich genomen heeft en welk eene zorg daaraan door hem wordt besteed. Dat zal trouwens iedereen toegeven, die op genoemd werk heeft ingeschreven en met den inhoud der tot nu verschenen afleveringen heeft kennis gemaakt. Doch evenmin als de tijden stilstaan, is zulks met den financieelen toestand van landen, maatschappijen of particuliere instellingen het geval. Vooral in verschillende landen van ons werelddeel volgen nieuwe leeningen elkaar met groote snelheid op; ja, voor sommige geldt het als eene bijzonderheid, wanneer een jaar voorbijgaat, zonder dat een nieuw beroep op de geldmarkt door hen wordt gedaan. Zoo kon nog juist dezer dagen de Oostenrijksche Minister Dunajewski triomfantelijk verkondigen, dat hij slechts een groote 6 millioen op de begrooting tekortkomt - welke door toevalige baten kunnen gedekt worden - en hij dus in 1886 niet zal behoeven te leenen.

Behalve schuld-uitbreiding speelt ook schuld-hervorming in onzen tijd eene groote rol. Welk een tal van conversiën kwamen niet in de laatste jaren tot stand! Men denke slechts aan de verandering, welke een deel der staatsschuld van Frankrijk, van Hongarije, van Duitschland daardoor onderging, om niet van zoovele spoorwegmaatschappijen en andere particuliere instellingen te spreken, die, van den lagen rentestand gebruik makende, oude leeningen aflosten, om daartegen nieuwe schuld, tegen lagere rente, te creëeren.

Door dat alles zou een financieel werk spoedig verouderd raken en geene voldoende vraagbaak meer voor belanghebbenden zijn, wanneer het niet jaarlijks door de nieuwe gebeurtenissen, die zich op financieel gebied voordoen, werd aangevuld.

Dat begreep de heer Weeveringh en daarom gaf hij zijne *Jaarberichten* uit. Die over 1884 bevatten overzichten omtrent Nederland's financiën, omtrent de provinciale en gemeenteleeningen, in genoemd jaar aangegaan, en verder het jaarverslag van alle belangrijke industrieele en financieele ondernemingen, spoor- en tramwegmaatschappijen in ons land. Wil men dieper in de geschiedenis van al die instellingen doordringen, dan wordt men naar *Onze Fondsenmarkt* verwezen.

Daar eerst in de jongste afleveringen van laatstgenoemd werk - die, welke in den loop van 1885 verschenen, - een aanvang is gemaakt met de Afdeeling 'Buitenland', zoo kon de schrijver zich ditmaal in zijne 'Jaarberichten' tot het bijwerken der Afdeeling 'Binnenland' bepalen. Hij deed het op de hem eigen volledige en verdienstelijke wijze.

'*s-Hage*, October 1885.

H. DE JONG.

Uit den Vreemde, bewerkt door J. van Krieken. Met een woord ter inleiding van Ds. W.Th. van Griethuizen. - Rotterdam, Nijgh & van Ditmar.

Onze lezers kennen zonder twijfel den bekwamen bewerker o.a. van eenige meesterstukken van Lenau. Zijn aan beproevingen zoo rijk leven bracht hem vanzelf ertoe zijn keus te bepalen tot die buitenlandsche letterkundige voortbrengselen, die uitmunten door een weemoedigen levenstoon, die doen denken aan het lijden, dat breekt en verteedert, zachter maakt en ook sterker.

In het boekske vindt men twee gevoelvolle gedichten: 'Ons aller lot' naar Montgomery en 'Het Graf' naar Gray, benevens een vertelling: 'De Melaatsche van Aosta' naar Xavier de Maistre. Wij houden ons overtuigd, dat zij met genoegen zullen worden gelezen, en wij bevelen ze warm aan, èn om den inhoud èn om den schrijver, die, zooals men weet, op de laatste vergadering van de Maatschappij van Nederlandsche Letterkunde te Leiden op vereerende wijze tot lid werd benoemd.

K.

Voorjaarsstormen. De levensroman van het verarmde 'gravinnetje.' Naar het Hoogduitsch van Marie Beeg. Groningen P.L. Folmer.

De natuurlijke loop, dien de levensroman van het verarmd gravinnetje heeft, maakt hem aantrekkelijk genoeg, om hem met belangstelling en ingenomenheid te lezen. Onder den aangenomen naam van Anna Bergen, terwijl de heldin van het verhaal eene geboren Gravin Hochadler is, neemt zij, wier familie door de intriges van een valschen bloedverwant haars grootvaders verarmd is, het kloeke besluit, zich als leermeesteres bij eene hoog in aanzien staande familie te verbinden. Aandoenlijk is de schets van het lijden, dat de fiere en hooghartige Anna moet ondergaan, waar zij blootstaat aan de vernederingen van zulken, die beneden haar of in gelijken maatschappelijken rang met haar staan en wier bevelen zij moet afwachten. Toch

houdt zij het hoofd opgeheven en bezwijkt zij niet, als zij, onverdiend, maar smartvol bejegend, inzonderheid door de jaloerschheid der oudste freule, uit het slot Tretow verdreven wordt.

De ontknooping van Anna's tragisch levenslot is eene ongedachte, maar hoogst voldoende eereherstelling door den kleinzoon des onwaardigen, die het schandelijk bedrog zijns grootvaders ontdekt had en als waardige echtgenoot zich met de edele Anna verbindt.

De schrijfster mag voldoening smaken van haar goed geschreven verhaal.

H.

Mengelwerk.

Eene overwinning.

‘Goddank!’ zeide de jonge Mevrouw De Veera, toen zij het huis van haar schoonbroeder verliet en de deur achter zich hoorde sluiten, ‘Goddank, dat het zoo goed is afgeloopen. Ik was telkens bang, dat ze 't mij vragen zouden, en ik had er onmogelijk toe kunnen besluiten. Onmogelijk! Onmogelijk!!’

Toch draalde zij even op de stoep en keek naar het witte papiertje, dat op de deur was geplakt. ‘*Toestand zeer zorgelijk!*’ stond daar. ‘Toestand geheel hopeloos!’ fluisterde zij en hield slechts met moeite de tranen binnen, die ze voelde opkomen.

‘Die arme menschen!’ dacht zij zuchtend en vervolgde langzaam haar weg. Op eens voelde zij eene hand op haar schouder en klonk haar een vragend en belangstellend: ‘Wel?’ in de ooren. Het was haar echtgenoot, die al een poosje gewacht had en haar nu achteropliep. Hij verlangde zoo naar eenig beter bericht. De tijdingen klonken echter slecht:

‘Ik ben er tot nu toe geweest,’ antwoordde Truida; ‘erg akelig, om te zien. Verbeeld je: de oogjes gesloten, doch niet geheel, zoodat er zoo'n beetje wit zichtbaar van blijft; het gezichtje, om zoo te zeggen, verschrompeld en vaal; en het mondje.... dat is nog het griezeligste van alles, zoo'n donkere, droge inkijk; en de lipjes, bijna heelemaal blauw, zijn bedekt met kleine, verdroogde velletjes. Dan kreunt het af en toe...’

Dit alles werd meegedeeld op een toon, waarin de heer De Veera zijn zacht, medelijdend vrouwtje bijna niet herkende, en zonder naar de verdere beschrijving te luisteren, zeide hij zuchtend: ‘Die arme Leo, zou hij waarlijk zijn jongen moeten missen?’ Toen: ‘En zeg, is er nog al geene min gekomen?’

‘Juist toen ik kwam, ging er weer eene vrouw heen, die gezonden was door - ik ben vergeten welken dokter; zij had een half uurtje

moeite gedaan, om het kind te laten zuigen, doch Marie geloofde eigenlijk, dat er niets was, en het arme ventje werd zóó moe door al de pogingen, welke het mensch deed, om hem aan het drinken te brengen, dat ze eindelijk maar blij waren, toen het jongetje weer kalm in zijn wiegje lag.'

'Arme kleine! Ik ben nooit los van het denkbeeld, dat de stumper eenvoudig uitgehongerd is. Was er maar goede tijdelijke hulp.... wie weet...!' klonk het met een diepen zucht.

Het echtpaar liep geruimen tijd zwijgend voort, beiden blijkbaar in eigen gedachten verdiept. Op eens riep Truida eenigszins heftig: 'Neen, Herman, dat is nu niet uit te staan. Ik weet precies, wat gij denkt, en als gij vindt, dat ik ongelijk heb, zeg het dan. Beveel het mij maar, om dat kind, dat toch bijna dood is, het voedsel van onze lieveling te geven; doe alles liever dan zoo stil verwijtend naast mij te loopen, en mij in uw hart te beschuldigen van wreedheid, alsof ik het kan helpen, dat het kind van je broer verwaarloosd is. Marie had evengoed een *bascule* als wij; - waarom hebben zij en Leo Kareltje niet wekelijks gewogen, zooals wij het onze Gesina deden? Marie heeft gezond verstand en oogen evengoed als ik; waarom bespeurde zij niet, dat die min niet deugde en dat het kind verkwijnde?'

'Waartoe al die woorden, Truida?' zeide de heer De Veera kalm. 'Wij weten het immers beiden, hoe Leo niet gelukkig was in de keuze van zijne vrouw. Zij is een van die wezentjes zonder nadenken, die over kleinigheden tobben, ernstige zaken nauwelijks opmerken; die lachen en schreien zonder aanleiding, en die in één woord de kwelling zijn van verstandige, kalme lui. Ik geloof ook, dat Karel onder uwe leiding en zorgen nu net zoo fleurig zou wezen als onze Gesien, dat heerlijke, mollige schepseltje, zoo rond, zoo frisch, zoo gezond, - maar juist omdat ons kleintje zoo'n lust der oogen is, kan ik het mij zoo levendig voorstellen, wat het voor Leo zal zijn, als binnen één à twee dagen wellicht dat levensvlammetje is uitgedoofd en hem niets dan de droeve herinnering rest van het jongske, dat bij de geboorte zoo krachtig scheen.'

Er verschenen tranen in Truida's oogen. Het ijs was gebroken.

Haar echtgenoot deed, als zag hij het niet. 'Lekker weer, hè? Geef mij een arm, dan nemen we er den singel nog bij; zonde, om al dadelijk naar huis te gaan.'

'Herman, vindt gij, dat... dat ik het aanbieden moet? Maar ziet ge... onze Gesina...'

'Vrouwtjelief, er zijn van die persoonlijke zaken, die ieder voor zichzelf moet beslissen. Het schijnt mij zeer natuurlijk, dat de eene zuster de andere bijstaat, ook al kost dat eene overwinning, maar gij hebt in die zaak een ander inzicht,... dat wellicht het ware is. Wat echter het nadeel betreft, dat ge Gesina zoudt toebrengen, dat zou ik gerust voor mijne rekening nemen. Zij kan eiwit en havergortwater

verdragen, en ook al leed zij eens een uurtje een weinig honger, die schade is spoedig weer ingehaald.'

'Weet je, Herman, ik zou het zoo verbazend griezelig vinden... die lipjes...'

'Ook dat zou ik voor mijne rekening durven nemen. Ik wed honderd tegen één, dat gij het kindje nog nauwelijks op uw schoot hadt, of uw moederlijk gevoel sprak zoo luide, dat ge aan niets dacht dan aan de wijze, waarop ge het kwijnende levensvonkje zoudt kunnen aanblazen....'

'O, ik geloof, dat ik het mijzelve nooit zal vergeven, dat ik straks zoo onbarmhartig ben heengegaan... als het eens te laat was...' riep Truida uit, en zonder verdere woorden nam zij den arm van haar echtgenoot en dreef dezen tot spoed aan, terwijl zij voortstapte naar het huis van haar zwager.

Dáár nog hetzelfde tooneel. Karel zacht kreunende in zijne wieg, Leo in vertwijfeling bij de tafel zittende, met de handen onder het hoofd, Marie met een betraand gezichtje hulpeloos naar het kindje kijkende en af en toe de lippen bevochtigend met eene violetkleurige vloeistof.

'Marie,' zeide Truida en deed inmiddels haar goed af, 'als ge 't goedvindt, zou ik gaarne eens probeeren, of mijn neef ook gediend wil zijn met het voedsel van zijn nichtje Gesina.'

Leo kreeg het te kwaad; hij keerde zich ijlings naar het raam. Marie zonk geheel verrast op hare knieën bij de wieg en wees zwijgend naar het arme, kleine schepseltje, als om te zeggen: 'Probeer, wat ge kunt.'

Truida nam het wollen dekentje en legde toen dat, wat haar als een mummietje voorkwam, zacht op haar schoot. Hoe licht! bijna geheel geen gewicht! Hoe stijf ingebakerd, akelig, om aan te raken! hoe strak, hoe koud, allerdroevigst! Zij had nu echter nauwelijks tijd, om op dat alles te letten; de voorzegging van haar man kwam uit. Niemand kon in grooter spanning verkeeren dan zij op dit oogenblik, om te weten, of werkelijk hare proef eenige uitwerking zou hebben. Als het eens gelukte!! Wat een triomf... neen, wat een innig geluk zou dat zijn! Zij had nu hare borst ontbloot, een oogenblik, dat onder gewone omstandigheden bijna samenviel met het geluid van het klokken van een gulzig kinderkeeltje. Het mummietje scheen geen orgaan te hebben, om de weelde te beseffen, die hem werd geboden. Het bleef stijf en onbeweeglijk. Truida liet zachtkens de warme droppeltjes langs het lederdroge tongetje glijden; ze verdwenen, maar zouden ze worden doorgeslikt? Het leek haar wel een uur te duren, voordat er antwoord kwam op die vraag. Eindelijk, eindelijk scheen het kleine tongetje te begrijpen, dat er iets goeds was; het kwam een weinig naar voren in het mondje en wendde eene zwakke poging aan, om aan de pijnlijke lippen ook iets mede te deelen van de goede gave. Truida

boog zich nu geheel voorover en rilde, toen zij voor het eerst het kille gevoel van dat strakke gezichtje tegen hare zachte, warme huid voelde.

Op hetzelfde oogenblik echter verbeeldde zij zich, dat omgekeerd juist hare warmte een weldadigen invloed op het mummietje uitoefende, en dat streelde haar zoozeer, dat zij niet aarzelde, het geheele gezichtje koesterend tegen zich aan te drukken. Zou het tongetje kracht krijgen tot zuigen?

Dat vroeg de vader, dat vroeg de moeder, dat vroeg Truida's echtgenoot, maar in alle stilte. De omstanders durfden bijna geen adem te halen, alsof eenige beweging stoornis zou kunnen aanbrengen. Op eens wenkte Truida Marie en stelde haar iets voor, waarop deze haastig de kamer verliet. Truida hield in haar linkerarm den kleine, wiens tongetje nog steeds werkeloos bleef, terwijl zij met de rechterhand de stijve kleertjes losmaakte. Zooals zij vermoed had, het arme kindje was stijf van de koude. Marie kwam terug, gevolgd door het dienstmeisje, dat een schat van warmgemaakte wollen luiers had. De kleine werd erin gewikkeld, en inmiddels wreef Truida hem zacht met hare warme hand. De half gesloten oogjes openden zich, het tongetje scheen te ontdooien, en daar op eens - allen hoorden het - werden er drie à vier teugjes gedronken. Toen gaf de jeugdige held blijk van zijn goed overleg en kalm verstand; hij sloot even de oogen, als om nieuwe kracht te verzamelen, en herhaalde zijne poging. Deze maal zoog hij werkelijk een oogenblikje goed door, doch was daarna zoo vermoeid, dat hij insliep.

Truida's wangen gloeiden; hare oogen schitterden van verrukking, nu zij bespeurde, hoe het kindje reeds eenigszins - of verbeeldde zij het zich slechts? - van tint veranderde. Vragend keek zij op; zij had eigenlijk in 't geheel nog niet gelet op hare omgeving, nu zag zij Leo, Herman en Marie allen, onwillekeurig, met gevouwen handen tegenover haar staan. Leo kon het niet langer uithouden; hij moest even zijne lippen houden tegen het wangetje van zijn slapenden, nu niet kreunenden zoon. ‘Hoe geheel anders voelt dat gezichtje reeds aan,’ fluisterde hij verrukt, en Truida dacht, dat zij het zichzelve nooit zou hebben vergeven, als zij geene hulp geboden had en haar goede zwager zijn kind had moeten missen.

Maar zou hij het behouden? Was het kind niet reeds te veel verzwakt? Een jongen van ruim een half jaar oud, die, naar het haar voorkwam, nog geen kilo woog....

Alsof hijzelf antwoord op die vraag wilde geven, maakte Karel op eens in den slaap met zijn mondje eene zuigende beweging en dronk nu werkelijk al met eenige kracht.

Had Truida's echtgenoot zijn *pari* nog niet reeds gewonnen - toen het kindje nu de borst losliet, was er wel geen twijfel meer aan, want toen zag hij, hoe zijne vrouw het jongetje tot haar eigen gezicht ophief; en het op beide wangetjes een warmen, hartelijken kus

drukte, terwijl zij hem toefluisterde: ‘Wel ja, neefje, men kan zijne tante wel eens begroeten. Goeje morgen, hoe gaat het, jongmensch?’

Neen, aan een lachje kon nog niet worden gedacht, maar toch... wat een onderscheid tusschen dit kindje en het mummietje van een anderhalf uur geleden.... Neen, Truida zou nu het woord ‘griezelig’ niet meer op hem kunnen toepassen; hij deed haar nu slechts denken aan een doodzwak, vermagerd kindje, dat toch heel goed weer zou kunnen bijkomen.

Doch.... slechts onder één voorwaarde! Onder deze namelijk, dat het schepseltje met de uiterste, uiterste zorg verpleegd en gekoesterd werd, maar hoe was dat te doen?

Truida dacht eraan, terwijl ze haar pleegkind in zijn wiegje pakte en Marie den raad gaf, hem zoo warm mogelijk te houden, en vooral los te kleeden. Marie dacht eraan, terwijl ze zichzelve afvroeg, hoe ze nu eigenlijk verder met Kareltje moest handelen.

Leo keek in spanning naar zijn broeder, en deze overpeinsde in stilte, wat Truida zou verzinnen. Hij voelde wel, dat zij nadacht, al had zij niets gezegd dan... ‘O, kijk eens, al half vijf. Reeds een half uur over den tijd voor Gesina,’ waarop zij zich haastig begon klaar te maken.

Op eens had zij de zaak voor haar geest en stelde zij haar man fluisterend voor: ‘Als ze met hun drietjes bij ons kwamen, totdat er eene goede min gevonden is.’

Voor alle antwoord sloot hij zijn vrouwtje in zijne armen en deed de uitnoodiging, die niet werd afgeslagen. De dokter zag geen bezwaar in het overbrengen van den kleinen patiënt, als het maar met de noodige omzichtigheid en zonder schokken geschiedde, en toen vader en oom samen klein Kareltje met wieg en al overdroegen, kwam hij veilig ter bestemder plaatse. Gesina was nog te jong, om jaloersch te kunnen wezen; wellicht was er ook geene plaats voor die eigenschap in haar lief hartje - doch had zij een zweempje naijver gevoeld, het zou vergeeflijk geweest zijn, want hare moeder kreeg zooveel schik in het opkweeken van haar beschermeling, dat geene moeite of opoffering haar te groot voor hem was.

Het duurde geruimen tijd, voordat Karel geregelde tijden kon houden zooals gewone kinderen; zijne overgroote zwakte maakte, dat hij gevoed moest worden, telkens als hij ontwaakte, daar hij anders weer te vast insliep. Truida was altijd present op het oogenblik, dat de oogjes opengingen.

Marie kon zich niet genoeg verbazen over zoo iets, en ze was niet geheel los van het denkbeeld, dat hare schoonzuster een geheim orgaan bezat, om de behoeften van kinderen te raden. Zij verzekerde dikwijls, dat ze een goed lesje kreeg, maar het staat te betwijfelen, of dat wel zoo was; het echt moederlijke element is eene van die vrije gaven, welke meestal aangeboren zijn.

Truida de Veera bezat die gave in hooge mate, en haar zwager wist dat zoo te waardeeren, dat hij, toen eindelijk eene uitstekende min was gevonden, zeide: ‘De goede melk was de helft van het voorloopig behoud van mijn zoon, maar zonder de goede zorg van Truida had het beste voedsel in dit geval weinig gebaat. Daarom, voltooi nu het goede werk en houd Karel met de min nog eene poos onder uwe hoede.’

Marie vereenigde zich geheel met dien wensch; hare gemakzucht en haar gebrek aan zelfvertrouwen maakten haar beangst, dat Karel dadelijk weer in zou storten, als Truida de handen van hem aftrok, en deze zelve had nu sinds lang een zoo groot deel van haar hart bij het welvaren van haar neefje, dat het haar een offer zou zijn geweest, hem te missen.

En nu begon dan het nieuwe leven voor Karel, of liever, het oude werd voortgezet, want evenals vóór de komst van de voedster hield Truida de beide wiegjes voor haar bed en was zij het, die de beide kleinen waschte, en baadde en kleedde, en alles persoonlijk regelde.

De min verbaasde zich wel een beetje: ‘Wie heeft ooit van zoo iets gehoord,’ zeide zij; ‘in plaats dat ik baas zou zijn over het kind, en er 's nachts voor zou zorgen, slaap ik rustig in eene andere kamer en belt Mevrouw mij. Dan moet ik voor haar bed blijven zitten, totdat zij vindt, dat de kleine genoeg heeft, en dan kan ik weer rustig gaan slapen. Ja, men heeft wonderlijke menschen op de wereld. Ik zou, als 't blaadje omgekeerd was, de min wel beter weten te gebruiken.’

Maar hoe afkeurend het oordeel van deze vrouw, en waarschijnlijk van vele andere mocht luiden, Truida week niet van den door haar gestelden regel. Zij begreep, dat Karel ook niet het kleinste stootje zou kunnen velen, en ze had het voorrecht, hem zonder bezwaar tandjes te zien krijgen en door alle kleine gebeurtenissen in het zuigelingsleven te zien heenkomen.

Een jaar nadat Karel het ouderlijk huis had verlaten, brachten zijn oom en tante hem daar weer terug. Hij kon de vergelijking met zijne stevige nicht natuurlijk nog niet doorstaan, maar het was een lieve, mooie jongen geworden, en mocht hij nog een beetje te teer voor zijn leeftijd zijn, niemand zou aarzelen, hem een ‘heerlijk kind’ te noemen.

Leo kon zich niet verzadigen aan den aanblik van zijn zoon, en Truida had moeite hare tranen in te houden, als zij zag, met welk innig geluk die groote, krachtige man het kleine kereltje in zijne armen had, en kuste, en streelde, en bewonderde.

‘En vraag nu eens om den arm van tante Truida,’ zeide hij op eens, terwijl hij zijn jongske een kostbaren armband in het handje gaf, en zeg dan: ‘Liefste tante, een klein aandenken aan dezen dag van Kareltje en zijne dankbare ouders.’

Maar Truida weerde haastig het geschenk af. ‘Wat ik je bidden mag, dat niet. Geen aandenken aan dezen dag.’

Marie en Leo keken verbaasd en teleurgesteld.

‘Neen. Oordeelt zelven,’ sprak Truida zacht, doch ernstig. ‘Ik heb een jaar gehad van zoo groot geluk, van zooveel voldoening, dat het mij eene leegte zal geven, nu het voorbij is. Mijn levenlang zal ik er eene genotvolle herinnering aan houden, maar dat neemt niet weg, dat ik heden, juist een jaar geleden.... ziet ge, wij vrouwen hebben soms opvattingen... of, hoe zal ik het noemen? wel, laat ik er den zeer gebruikelijken naam van zenuwen aan geven, die ons af en toe tegen hart, tegen gevoel, en verstand, tegen alle beter weten in doen meenen, dat we dit of dat onmogelijk zouden kunnen doen. Zoo scheen het mij toen ook... verbeeld je eens, Karel, toen was tante zoo bang voor jouw koude lipjes, dat zij je op het kritiekste oogenblik van je leven kalm aan je lot wilde overlaten,’ brak Truida zichzelve af en verborg even haar gezicht tegen het kindje, dat de grap genoot en met beide handjes ging trommelen op het hoofd zijner tante.

‘Holla, holla, jongeheer,’ riep zij, weer opkijkende, en zag zich twee armpjes toegestoken, terwijl een geopend mondje haar een kus bood. Zij nam het kindje van haar zwager over, legde den armband op tafel neer en liet er bevallig op volgen:

‘Niet waar? gij begrijpt mij? Het was zóó liefdeloos. Gelukkig had die zenuwachtige vrouw een verstandigen echtgenoot, die niet door een langen *speech*, maar door een kalm woord op zijn pas haar haar eigen onrecht deed inzien. Gelukkig, wie zoo'n man bezit.’

‘De soep is op tafel!’

‘Heerlijk!’ sprak Truida's echtgenoot, ‘nu kan ik mijne verlegenheid over een geheel onverdiend prijsje achter mijn honger verbergen... schoonzuster, uw arm...’

Het viertal zat recht vroolijk en gezellig bijeen; Marie had voor een keurig en smakelijk diner gezorgd, en de gasten behoefden geene moeite te doen, om feestelijk gestemd te zijn.

Van het jonge mensch, dat de tafel presideerde met een hansworst en een lepel, scheen een voortdurende stroom van geluk uit te stralen.

Een kindje meer of minder op deze groote wereld kan soms zoovele menschenlevens verhelderen of verduisteren.

‘Zeg, Leo,’ sprak later Marie, terwijl zij den armband bewonderde en zich verlustigde in het stralen der diamanten, ‘nu zult ge het toch wel met mij eens zijn, dat Truida een echt goedhartig schepseltje, maar gruwelijk overdreven is. Waarom zoo'n pracht niet aan te nemen? Kijk toch eens, hoe mooi hij staat.’

Leo kon zich maar zeer zelden vereenigen met de stellingen zijner vrouw, maar de ondervinding had hem geleerd, dat hij het wijste deed met haar gelijk te geven. Dezen keer kon hij daar echter niet toe besluiten. ‘Ik vond Truida zoo natuurlijk en begreep haar zoo goed,

dat ik het niet durfde wagen, haar ons geschenk op te dringen, hoe groot ook de teleurstelling was, dat zij het niet aannam. En bij die biecht... met hoe weinige woorden deelde zij alles mede...'

Marie pakte den armband in het doosje en gaf maar geen verder antwoord.

'Mannen,' dacht zij, 'de beste niet uitgezonderd, laten zich altijd inpakken door een aardig gezichtje, en Truida had vandaag haar *beau jour*, dat is zeker.'

AGATHA.

Levenswoorden.

Alle straffen zijn geneesmiddelen en de opvoeder mag ze nooit in een anderen zin aanwenden dan de arts de medicijnen, de tuinman het snoeimes.

RILKE.

Met moeite en inspanning leeren arbeiden is een voornaam deel der opvoeding.

SCHLOSSER.

Wie niet alleen bloesem, maar ook vruchten wil zien, moet de kinderen gewennen weinig te doen, maar dat weinige goed en aanhoudend en hen liever één zaak tienmaal opnieuw laten doen dan tien zaken slechts eens.

RAUSCHENBUSCH.

De aanleg voor karakter, d.i. voor het handelen naar vaste beginselen, is den mensch aangeboren, maar het karakter zelf niet. Het wezenlijk karakter is het product van de opvoeding en van eigen nadenken.

ECKERMANN.

Spreek alleen met hem over uwe beginselen, die met een gelijken geest bezield is. Tast den bestaanden godsdienst niet aan. Iemand, die zichzelf niet overtuigt, zal door u niet overtuigd worden. De vooruitgang der wereld gaat zeer langzaam; laat den tijd begaan. Alle pogingen om plotseling verlichting te brengen mislukten.

PLATEN.

Wie altijd een werk voor zich heeft, dat hem geheel vervult, is nooit ongelukkig.

DRÄSEKE.

Sterker dan het lot is de moed, die het standvastig draagt.

GEIBEL.

Wat het leven van een mensch eerst waarde geeft, is een helder oordeel en volhardende wilskracht.

FREYTAG.

Het is merkwaardig om te zien, hoe een mensch, die met een vasten wil en een eerlijke overtuiging zijn eigen weg gaat, bijna alles mogelijk is.

FANNY LEWALD.

De heiligheid, waaraan kleine menschen zich te goed doen, is dikwijls niets anders dan gebrek aan gelegenheid, de fouten van anderen te begaan.

PFEFFEL.

Erica.

Eenvoudig, krachtig en gezond,
Gehecht aan den geboortegrond,
Waar zich uw talrijk kroost verspreidde,
Een kind des volks, dat, trouw van aard,
De zeden van zijn land bewaart,
Zijt gij een sieraad van de heide,
  Erica!

De stedeling, verwaand en dom,
Ziet onverschillig naar u om;
Hij kan de bloemen slechts beminnen,
Die prijken bij het feestvermaak;
Gij hebt een roeping en een taak,
Gij moet den heidegrond ontginnen,
  Erica!

Waar gij, veredeld door de kunst,
Moogt deelen in de hooge gunst,
De bloemengaarde te versieren,
Verkwijnt gij in dien engen band;
Gij kunt slechts aarden op het land,
Gij kunt slechts op de heide tieren,
  Erica!

Gij baadt u niet in overvloed,
Maar deelt met andren trouw uw goed;
Gij reikt het voedsel aan de schapen,
Die met een needrig maal volstaan;
Gij lokt de nijvre bijen aan,
Wat honing op uw erf te rapen,
  Erica!

Uw bloeitijd is uw hooggetij;
Omhangen met uw feestkleedij,
Gordt gij het purper om de lenden,
Alsof het droombeeld u bekoort,
Dat u de wereld toebehoort,
Wanneer het lot zich eens mocht wenden.....
Erica!

Het toonbeeld van een voorgeslacht,
Sterk door zijn eenvoud, deugd en kracht,
Maar dat bestemd is te verdwijnen,
Wanneer een jonger, sterker held,
Die met zijn legermacht zich meldt,
Als uw verwinnaar zal verschijnen,
Erica!

Ginds komt het trotsche dennenwoud,
Dat zijn geleedren reeds ontvouwt,
Uw rijk bestoken en omringen;
Straks stormt het dichtgesloten bosch
Van alle zijden op u los,
Om u voor immer te verdringen,
Erica!

Maar ook die fiere heldenschaar
Ontkomt niet aan het doodsgevaar;
Die kloeke stammen zullen vallen;
Zoo wisselt alles rustloos af,
De wieg bevindt zich naast het graf,
Wij moeten allen sterven, allen,
Erica!

De bodem, die uw telgen droeg,
Wordt dan veroverd door den ploeg;
Den landman zal uw erf behooren;
Het heideveld, het dennenwoud,
Verdrongen door het blinkend goud
Der blonde golven van het koren,
Erica!

Gij hebt het tijdvak voorbereid
Van akkerbouw en nijverheid;
Gij kunt geen schooner loon verbeiden;
Wees op uw needrige afkomst fier;
Gij zijt en blijft de pionier
Van de beschaving op de heiden,
Erica!

J.E. BANCK.

Uit den vreemde, meegedeeld door mevr. van Westrheene.
Het lievenheersbeestje.

Melanie is mijne verloofde; ik heb haar lief. Die verzekering zal niemand verwonderen. Ik geloof, dat ik beter doe, als ik op de mededeeling, dat wij met elkander verloofd zijn,... laat eens zien, sedert hoelang - sedert vier weken... laat volgen: wij hebben elkander lief - wij, elkander.

Ja! Want Melanie zegt, dat zij mij even liefheeft, als ik haar heb, en ik geloof het. Waarom zou ik het niet gelooven? Zij geeft er mij dagelijks herhaalde blijken van. Zij vliegt mij, bij voorbeeld, met stormachtige blijdschap om den hals, als ik binnenkom; zij bedenkt mij met duizend verrassingen; zij schrijft mij de teederste brieven; zij fluistert het mij telkens toe, als wij alleen zijn en dicht tegen elkander aangedrongen zitten, in het verborgen jasmijnenpriëel, in het park, of ginds aan den rand van het bosch, waar het vriendelijke beekje voorbijruischt...

Waarom zou ik dan niet gelooven, dat Melanie mij liefheeft?

Het is tusschen vier en vijf uren. Wij zitten in het park.

Eene plechtige stilte heerscht in het rond. Ik heb mijn arm om den blanken hals van Melanie geslagen. Zij leunt haar hoofd tegen mijne wang.

Wij spreken geen woord. De diepe stilte van dit plekje natuur houdt onze tong geboeid. Bovendien, wat zouden wij zeggen?

Wij hebben reeds zoo dikwijls de zoete taal der liefde gesproken; het is óók zoet, in liefde te zwijgen.

Vóór ons teekent de zon kleine, goudgele plekjes op het matgroene gras; zij flikkert tusschen de takken, alsof zij, tot tijdverdrijf, een weinig met ons wilde spelen en stoeien. Doch wij storen ons niet veel aan haar. Wij wachten vol verlangen naar den avond, die ons koelte en maneschijn zal brengen; dan zullen wij een eind ver op het meer gaan roeien.

De maan is, alles wèl beschouwd, toch bescheidener dan de zon.

Daar overvalt Melanie eensklaps eene rilling. Ik merk het.

‘Ik had daar een gevoel,’ zeide zij, toen ik haar vragend aankeek, ‘alsof er een worm, eene rups of een ander insect over mijn nek liep; och toe! kijk eens goed... ik kàn er niet tegen... Hier vlak onder mijn achterhoofd... Ziet gij niets?’

En zij deed haar best, om mij met hare hand de plek te wijzen, waar zij het prikkelende gevoel had gehad.

Ik keek en kon in het eerst niets ontdekken. Doch eindelijk zag ik toch een bontgespikkeld lievenheersbeestje, dat juist van een vrijgebleven stukje van den hals van mijn meisje op den rand van den zachten, zijdeachtigen omslagdoek was gekomen.

Ik nam het kleine ding zeer voorzichtig eraf en zette het met mijne linkerhand op den rug van mijne andere.

‘Zie,’ zeide ik, ‘hier hebben wij nu den kleinen boosdoener; het is een allerliefst geteekend lievenheersbeestje. Dat beduidt geluk. Men mag die diertjes niet dooden. Wij willen het dus zorgvuldig op een groen blad nederzetten... dan kan het zijns weegs gaan. - Ik mag gaarne zulk een lievenheersbeestje zien; gij ook niet?’ vroeg ik aan mijn meisje en wilde te gelijk het diertje naar een blad van den naasten heester brengen.

‘Ik? Ik? Ik heb een afkeer van dat kruipende, sluipende gedierte, van dat insectengebroed,’ antwoordde Melanie en in hetzelfde oogenblik sloeg zij met den knop van hare parasol op het lievenheersbeestje, zoodat de fijn geteekende vleugeltjes van elkander sprongen en het teedere lijfje verpletterd werd.

Het was geschied, eer ik het kleine ding door eene snelle beweging kon redden.

Ik hield het platgeslagen lichaampje in mijne hand en keek mijn meisje een paar seconden lang vragend aan.

Eindelijk vroeg ik haar: ‘Heeft uwe moeder u niet geleerd, dat men een lievenheersbeestje niet dooden mag?.... Het volksgeloof zegt, dat een lievenheersbeestje geluk aanbrengt.’

Melanie lachte. Hare parelwitte tandjes blonken mij toe.

‘Niet doodmaken?’ antwoordde zij. ‘Foei, welk een dom bijgeloof. Ik kan geen enkel insect verdragen...’

‘Bijgeloof, liefste?... Nu, gij zult wel gelijk hebben; het zal wel bijgeloof zijn... Doch wij, dichters, zijn allen min of meer bijgeloovig... dat mag men ons niet kwalijknemen.’

‘Wat zijt gij, dichters, al niet! Gij meent duizend voorrechten te hebben. Maar, al wil ik er u negenhonderd negen en negentig laten - bijgeloovig zijn, neen! Dat is al te dom... Het is anti-modern...’

Dat zeggende, lachte Melanie hartelijk... Ik hoor haar gaarne lachen. Er ligt iets krachtigs, iets zelfbewusts in haar lach. Doch nu hinderde het mij.

Ik keerde mij van haar af en wierp het verpletterde insectenlichaampje op den grond.

Wij bleven beiden eenige oogenblikken zwijgen.

Melanie scheen het lievenheersbeestje reeds vergeten te hebben, want eensklaps zeide zij:

‘Hoe verheug ik mij in ons roeipartijtje van van avond! Maar kom, Felix, eerst willen wij nog een uurtje met Mama praten; wij moesten naar binnen gaan. Mamaatje zal reeds naar ons verlangen. Zij kan niet lang alleen zijn. - Ja, hoe zij het maken moet, als gij mij hebt weggehaald!... Ik denk, dat zij op een goeden dag nog eens in een trein gaat zitten en ons komt overvallen... En dan... dan hebt gij uwe schoonmoeder in huis. En dat zou u best lijken! Opperbest!’

Dat laatste had Melanie er op half plagenden, half strijdlustigen toon bijgevoegd.

Zij wilde blijkbaar onderzoeken, of ik boos was.

Doch ik bleef zwijgen.

Melanie stond op en trok haar doek hooger om haar hals, alsof zij het koud had. Daarop ging zij een paar stappen vooruit. Ik wachtte nog eenige

seconden, eigenlijk onwillekeurig; toen stond ik insgelijks op en liep achter haar aan. Bij de trap, die naar de villa leidt, gaf ik haar mijn arm.

Terwijl ik naast Melanie voortklom, dacht ik mijns ondanks:

'In bijgeloof ligt poëzie. Melanie heeft alle bijgeloof voor domheid uitgemaakt. Onbarmhartig heeft zij een onschuldig diertje gedood... Nog zijn wij niet getrouwd... Zal het huwelijk de... poëzie bevorderen?'

Daar zijn wij boven. Mamaatje wacht ons reeds op het balkon. Zij wenkt ons groetend toe en vraagt:

'Kinderen, wat zullen wij van avond eten?'

Melanie weet raad... Zij slaat allerlei dingen voor. Mama stemt toe. Wij zullen een keurig souper hebben.

Ik zal eene uitstekende huisvrouw in Melanie bezitten.

Poëzie en huwelijk. - Huwelijk en poëzie?

Zijn het niet integendeel onvereenigbare tegenstellingen?

Ik weet het niet.

Ik zal erover nadenken, als wij in den maneschijn op het meer roeien. Misschien zal ik met Melanie zelve eens over dat punt praten.

Ik denk, dat zij ook dan raad zal weten.